

Бобочон Гафуров
(1909 – 1977)

“Тоҷикон”

Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна

МУҚАДДИМА

Халқи тоҷик ба иттиҳоди бузурги миллатҳои сотсиалистӣ, ки Иттифоқи Республикаҳои Советии Сотсиалистиро ташкил додаанд, дохил мешавад. Вай ҳамроҳи бародари калони худ – халқи кабири рус ва дигар халқҳои бародари мамлакатамон таҳти роҳбарии Партияи Коммунистии Иттифоқи Советӣ бо қадамҳои устувор ба сӯи коммунизм пеш меравад.

Аз қадимулайём риштаҳои гусехтанашавандаи дӯстию ҳамкорӣ халқҳои Иттифоқи Советиро ба ҳам пайваستا, муборизаи якҷояи зидди золимон ва истилогарон онҳоро муттаҳид сохтааст. Инро дар тимсоли робитаҳои таърихии ўзбекҳо, тоҷикҳо, туркманҳо, қирғизҳо, қазоқҳо, қарақалпоқҳо ва дигар халқҳои республикаҳои Осиёи Миёна метавон возеҳу равшан мушоҳида намуд.

Тадқиқи таърихи халқи тоҷик барои дониستاني манбаъҳои равобити анъанавии халқҳои Осиёи Миёна кўмак хоҳад расонд. Хусусан тоҷикон ва ўзбекон, ки таппаккули халқияти онҳо дар асоси умумии наҷодӣ қарор гирифтааст, бо ҳамдигар алоқаи хеле наздик доранд. Чунон ки ўзбекон аз сарвати маданияи халқи тоҷик баҳраманд мегардиданд, ҳамин тариқа, тоҷикон низ аз комёбиҳои маданияти халқи ўзбек файзёб буданд; хусусияти маданияти модӣ, урфу одат, санъат ва ҳунароҳои халқии тоҷикон ва ўзбекон чунон наздиканд, ки гоҳо дар байни онҳо фарқ гузоштан мумкин намешавад. Таърихи давраҳои қадимтарин, қадим ва ҳамчунин давраи асримиёнагии ин халқҳо хеле шабеҳ ва аксаран яксон буда, илова бар ин сайри тараққиёти он дар як сарзамин ба вуқў пайваستاаст. Бо вучуди ин, ду халқ таппаккул ёфт, ки имрӯз ба миллатҳои сотсиалистии тоҷик ва ўзбек мубаддал гардидааст.

Бинобар ҳамин ҳам омўзиш ва таҳқиқи таърихи тоҷикон, саҳми ба худ ҳоси онҳо ба ганҷинаи тамаддуни башарӣ бо омўзиш ва таҳқиқи таърихи ҳамаи халқҳои Осиёи Миёна, бо ошкор намудани он чӣ ки онҳоро муттаҳид сохтааст, алоқаи ҷудонашаванда дорад. Дар асоси чунин омўзиш репаҳои амиқи таърихии ҳамкориҳои бародаронаи халқҳои Осиёи Миёнаро муайян кардан имконпазир хоҳад шуд.

Чунон ки маълум аст, таърихи тоҷикон, мисли ҳамаи халқҳои Осиёи Миёна, бо таърихи бисёр халқҳои шарқи хориҷӣ, қабл аз ҳама, Ҳиндустон, Покистон, Афғонистон, Эрон, кишварҳои араб ва як қатор мамлакатҳои дигар алоқаманд аст. Мо - таърихшиносони советӣ ба робитаҳои таърихии халқҳои Осиёи Миёна ва шарқи хориҷӣ, ки онҳоро дар мубориза барои сулҳ ва пешрафти иҷтимоӣ муттаҳид месозад, баҳои баланд медиҳем.

Дар асарҳои олимони буржуазӣ гузаштаи халқҳои Шарқ, аз он ҷумла тоҷикон, ҳамчун силсилаи беинтиҳои ҷангу ҷидолҳо ва табaddулотӣ дарборӣ тасвир ёфта, бештар нақлу ривоятҳо дар бораи подшоҳон, ҳокимон ва сипаҳсолорон оварда мешаванд; гоҳ-гоҳ дар байни ин нақлу ривоятҳо баъзе маълумоти роҷеъ ба таърихи маданиятро дучор омадан мумкин аст. Муаррихони буржуазӣ қонунияти таърихиро дар ин ҳолат ё умуман рад мекунанд ё худ аз нуқтаи назари идеалистӣ тафсир медиҳанд.

Тамоми ҳуҷҷат ва мадракҳои фаровони оид ба таърихи Осиёи Миёна нишон медиҳад, ки кўшишҳои як қатор муаррихони буржуазӣ, аз ҷумла муалли-

фони ба Ватани советӣ хиёнат карда, ба хизмати империалистон гузафта, ки таърихи халқҳои ин сарзаминро ҳолӣ аз зиддиятҳои синфӣ ва муборизаҳои синфӣ вонамуд карда, онро фақат чун арсаи задухӯрд ва низоъҳои ирқу наҷодҳои мухталиф ба қалам додани мешаванд, беҳуда ва бенатиҷа аст. Ин қабил муаррихон бар хилофи далелҳои илмӣ ирқро бо халқ ағнийат дода, «назария»-и ҳаннотонаи мумтозии ин ё он ирқӣ «асил»-ро пеш меронанд. Дар айни замон онҳо ба як типӣ наҷодии помирӣ-фарғонӣ нисбат доштани ўзбекон ва тоҷиконро инкор мекунанд. Умуман кўшиши аз нуқтаи назари ирқият тавзеҳ додани таърихи Осиёи Миёна, ҳамчунин дигар кишварҳо, зарарнок ва аз ҷиҳати илмӣ тамоман беасос аст.

Шарҳу баёни ҳақиқатан илмӣ ҳодисаҳои ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияти халқҳои гуногун фақат дар партави таълимоти марксистӣ-ленинӣ доир ба таърихи ҷамъият имконпазир мегардад. К.Маркс механизми тараққиёти ҷамъиятиро дохилона муайян намуда, гуфтааст: «Одамон дар истеҳсолоти ҷамъиятии ҳаёти худ ба муносибатҳои муайян ва зарурии ба иродаи худашон вобаста набудас – ба муносибатҳои истеҳсолиё дохил мешаванд, ки ин муносибатҳо ба зинаи муайяни инкишофи қувваҳои истеҳсолкунандаи моддии онҳо мувофиқ меоянд. Маҷмӯи ин муносибатҳои истеҳсолӣ сохти иқтисодии ҷамъиятро, базиси реалиеро ташкил мекунад, ки бар болои ин базис надстройкаи ҳуқуқӣ ва сиёсӣ пойдор мегардад ва шаклҳои муайяни шуури ҷамъиятӣ ба ин базис мувофиқ меоянд. Тарзи истеҳсолоти ҳаёти моддӣ сабабгори умуман протсессҳои сотсиалӣ, сиёсӣ ва маънавии ҳаёт мегардад. Шуури одамон ҳастии онҳоро муайян намекунад, балки, баръакс, ҳастии ҷамъиятии онҳо шуури онҳоро муайян мекунад. Қувваҳои истеҳсолкунандаи моддии ҷамъият дар зинаи муайяни инкишофи худ ба муносибатҳои истеҳсолиё мавҷуда ё худ – ки ин фақат ифодаи ҳуқуқии ҳамин муносибатҳо аст – ба муносибатҳои моликият, ки дар дохили ҳамин муносибатҳо он қувваҳо то ҳол инкишоф меёфтанд, зид меоянд. Ин муносибатҳо, ки пештар шакли инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда буданд, акнун кишани онҳо мегарданд. Он гоҳ давраи револотсияи сотсиалӣ фаро мерасад. Бо тағйир ёфтани асоси иқтисодӣ дар тамоми надстройкаи бузург ба таври каму беш тез табaddулот ба амал меояд»¹. Илми марксистӣ-ленинӣ чунин мавқеи муҳими базис – маҷмӯи мураккаби муносибатҳои истеҳсолиё ин ё он марҳалаи тараққиёти таърихию ба асос гирифта, қонуни амали мутақобили базис ва надстройка, роли фаёли надстройка ва шаклҳои муайяни шуури ҷамъиятии алоқамандии он, маданияти маънавий ва моддиро ошкор менамояд. Беҳтарин сарватҳои маданияти маънавий ва моддӣ, ки дар давоми ҳазорон сол аз таҷрибаи ҷамъиятию таърихи инсоният рӯидаанд, самарайи фаёлияти моддӣ, илмӣ ва баданӣ башарият, дониши пешқадам, назария ва шаклҳои мутараққии тафаккури эҷодӣ, яъне мероси маданӣ, бо тамоми маъниҳои умумисотсиологӣ он чун василаи муқтадир дар таҳаввулотии амиқи ҷамъияти ҳозира хизмат мекунад. Ин аст, ки мо ба омӯхтан ва таҳқиқи амалии гузаштаи таърихи ғании халқҳо пардохта ва ба он таҷдиди назар намуда, дар роҳи пешрафти ҳақиқии иҷтимоӣ ва ташаккули шахсияти мутаносиби коммунистӣ аз он нерӯи тозаи маънавий ҳосил мекунем.

Чунон ки маълум аст, муборизаи синфӣ қувваи ба ҳаракатоварандаи тараққиёти таърихи ҷамъияти антагонистӣ мебошад. Аз ин рӯ, шӯро ошӯбҳои халқӣ ҳар гоҳ ҷамъияти осеёмиёнагиро ба ларза меоварданд.

¹ К.Маркс, Ф.Энгельс. Асарҳо (Нашри дувуми русӣ), ҷилди 13, с.6-7.

К.Маркс ва Ф.Энгелс навиштаанд: «Озод ва ғулом, патритсий ва плебей, помещик ва крепостной, усто ва шогирд - хулоса, золим ва мазлум нисбат ба якдигар дар антагонизми доимӣ буданд, муборизаи пай дар пай гоҳ пинҳонӣ ва гоҳ ошкор мебуданд, ки ин мубориза ҳамеша бо азнавсозии революционии тамоми бинои ҷамъиятӣ ё бо ҳалокати умумии синфҳои муборизакунанда анҷом меёфт»². Барои таърихшиносон чунин нишондоди В.И.Ленин бағоят муҳим аст, ки марксизм ба кашф кардани қонуниятҳои ин ҳодисаҳо, ки «ба назар печдарпеч ва ҳарҷумарҷ менамоянд», роҳ нишон дод, яъне вай назарияи муборизаи синфиро кашф кард³. Илми таърихшиносии советӣ гузафтаи халқӣ тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Миёнаро маҳз аз ҳамин нуқтаи назар таҳқиқ менамояд.

Ҳанӯз солҳои 20-ум роҷеъ ба масъалаҳои ҷудогонаи таърихи маданӣ ва сиёсии Осиёи Миёна тадқиқоти зиёде ба миён омад. Очеркҳои В.В.Бартолд оид ба таърихи тоҷикон, қирғизҳо ва туркманҳо, асари умдаи ӯ «Таърихи ҳаёти маданияи Туркистон», беҳтарин асарҳои таърихӣ ва адабиётшиносии асосгузори адабиёти советии тоҷик устод Садриддин Айни, инчунин як идда тадқиқоти А.А.Семёнов ва М.С.Андреев маҳз дар ҳамон вақт таълиф ва нашр гардида буданд.

Дар солҳои 30-юм методологияи марксистӣ дар тадқиқоти таърихшиносон мавқеи асосиро ишғол менамояд. Донишмандони таърих мадракҳои илмӣ пештар бадастомадаро аз дидгоҳи материализми таърихӣ дубора аз назар мегузаронанд (дар ин маврид махсусан хидмати А.Ю.Якубовскийро бояд хотиррасон кард), маъхазҳои нав пайдо мешаванд, дар ҳудуди Тоҷикистон нахустин экспедицияҳои археологӣ ба қор шурӯъ карданд.

Солҳои пас аз ҷанг давраи бозёфтҳои хеле зиёди маъхазҳои мухталиф ва пуранови таърихӣ ба шумор меравад. Дар ин давра архивҳои қадима, санадҳои асримиёнагӣ, материалҳои оид ба сиккашиносӣ, археология, палеоантропология, забоншиносӣ ва ғайра ба даст меоянд. Ҳамаи ин ба амиқтар гардидани тадқиқот ва пурратар омӯختани қонуниятҳои протессии таърихӣ имконият фароҳам меоварад. Дар баробари тадқиқи баъзе масъалаҳои алоҳида таърихчиён ба таълифи баъзе асарҳои калони монографӣ ва маҷмӯаҳо сар карданд.

Дар соли 1947 муаллифи ин сатрҳо асари ҷамъбастанандаи «Таърихи мухтасари халқӣ тоҷик»-ро таълиф намуда, ҳуди ҳамон сол ба забони тоҷикӣ ва сипас, се маротиба (охирин бор дар соли 1955) ба забони русӣ чоп карда буд, ки ҳар дафъа бо тасҳеҳу иловаҳо аз нав таҳрир меёфт. Ин асар дар асоси таҳлили марксистӣ тараққиёти таърихӣ халқӣ тоҷикро аз давраҳои қадимтарин то соли 1917 ба таври мухтасар баён менамояд. Илова бар ин муаллиф дар таълиф ва таҳрири асари сечилдаи коллективии «Таърихи халқӣ тоҷик», ки солҳои 1963–1965 дар Москва аз тарафи Академияи фанҳои Тоҷикистон нашр гардид, бевосита иштирок дошт. Дар солҳои баъд ӯ қори худро дар тадқиқи проблемаҳои таърих ва маданияти халқӣ тоҷик давом дод. Материалҳои фаровони бадастомада танзим ва таҳлилу ҷамъбасти худро тақозо мекарданд.

Ин асар, ки бо унвони «Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна» ба диққати хонанда пешниҳод мешавад, аз ду китоб иборат буда, давраи тӯлониро аз замони пайдоиши ҷамоаи инсонӣ дар сарзамини Осиёи Миёна то ғалабаи Революцияи Кабири Сотсиалистии Октябр дар бар мегирад.

² К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 4, с. 424.

³ В.И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 21, с. 16.

Китоби якум аз чор фасл иборат аст. Фасли якум ба тавсифи сохти ҷамоати ибтидоӣ дар Осиёи Миёна бахшида шудааст. Дар фасли дувум ҳаёти қавму қабилаҳои мухталиф – аҷдоди тоҷикон дар давраи инкишофи муносибатҳои ғуломдорӣ тавзеҳ меёбад. Дар фасли сеюм тақдири таърихии Осиёи Миёна дар давраи зуҳури муносибатҳои феодалӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Фасли чорум вазъияти Осиёи Миёнаро дар давраи тараққиёт ва барқарории сохти феодалӣ баён мекунад. Китоби дувум фаслҳои панҷум ва шашумро дар бар мегирад: фасли панҷум таърихи халқи тоҷикро аз ибтидои асри XVI то миёнаи асри XIX ва фасли шашум аз ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Россия ва тараққиёти муносибатҳои капиталистӣ то ғалабаи Револютсияи Кабири Сотсиалистӣ Октябр тавсиф менамояд. Маълумоти муҳтасари манбаҳои таърихӣ, рӯйхати адабиёт ва маъхазҳои иқтибосшуда, феҳристи номҳои тамоми асар дар охири китоби дувум оварда мешавад. Чун дар ин ҷо номи асарҳо ба сурати мукаммал зикр ёфтаанд, дар поварақ фақат ба ихтисораи онҳо ишора хоҳад шуд.

Муаллиф, бешак, ба тадқиқи муфассали ҳамаҷонибаи тамоми масъалаҳои таърихи халқи тоҷик нақўидааст. Асли мақсади вай воқеа ва ҳодисаҳои асосии таърихро бо тадқиқи проблемаҳои ҳеле муҳим, мураккаб ва баъзан мубоҳисавӣ пайвастан аст.

Бисёр ҷиҳатҳои таърихи давраҳои қадимтарин, қадим ва аввали асри миёнаи тоҷикон ҳоло чунон ки бояду шояд омўхта нашудааст, аммо материалҳои нав ҳеле фаровонанд. Аксар вақт масъалаҳои марбут ба ин ҷиҳатҳоро ба таври қатъӣ ҳал кардан имконпазир намегардад. Бинобар ин муаллиф баробари шарҳи прагматикии фактҳо фарзияҳои ҳамкасбони советӣ ва хориҷиро аз назар гузаронида, мушоҳида ва нуқтаи назари худро сареҳан баён менамояд. Табиист, ки дар ин сурат нақл нисбатан тафсил ёфта, истинод ба сарчашмаҳо ва ишора ба тадқиқоту навириҳои таърихшиносӣ, бостоншиносӣ, сиккашиносӣ, забоншиносӣ, катибашиносӣ ва адабиётшиносӣ зиёдтар хоҳад гардид.

Дар ин китоб, ки асосан материалҳои дар осори илмӣ ба дараҷаи кофӣ тавзеҳёфтаҳо дар бар мегирад, мо ба қадри имкон аз тақдирҳои муаллифони дигар худдорӣ намудем. Чунончи, инро дар фасли давраи асри миёна, ки таърихи сиёсӣ ва қисман маданияти он тавассути тадқиқоти чанд насли шарҳшиносони рус ва советӣ, пеш аз ҳама, В.В.Бартолд, А.Ю.Якубовский, А.А.Семёнов, Е.Э.Бертелс, П.П.Иванов ва дигарон ба таври муфассал омўхта шудааст, метавон мушоҳида намуд. Ба ин сабаб истинод ва ишораҳои поварақи ин фасл нисбат ба фаслҳои дигар маҷмӯӣ ва хулосавист.

Баъзе проблемаҳои, ки дар ин китоб мавриди таҳлил қарор гирифтаанд, аз инҳо иборатанд: дараҷаи тараққиёти маданият ва иқтисодиёти Осиёи Миёна дар асри биринҷӣ ва робита бо қабилаҳои Ҳиндустон, Эрон ва кишварҳои дигар; масъалаи ориёӣ ва асоси наҷодию забони тоифа ва халқҳои қадимаи Осиёи Миёна, Ҳиндустони шимолӣ, Афғонистон, Эрон ва даштҳои байни Европа ва Осиё; пайдоиш ва инкишофи ҷамъияти синфӣ; зуҳур ва таҳаввули оини зардуштӣ, синтези маданияти Осиёи Миёнаю Эрон, Ҳиндустону Юнони Қадим; пайдоиш, хронология ва маданияти Кушониён. Ба тавсифи сохти иҷтимоию иқтисодии Осиёи Миёнаи қадима боби махсусе бахшида шуда, дар баробари таҳқиқи таърихии ин проблемаи мураккабтарин тамоми материалҳои мавҷуда, ки ҳиссае аз онҳо нахустин бор ба ин муносибат бардошта шудаанд, ба риштаи таҳлил қашида мешаванд.

Таърих ва маданияти аввали асримеънагии Тахористон ва Суғд ҳеле ба тафсил тадқиқ шуда, ба тағйироти прогрессивии ҳаёти ҷамъият: тараққиёти

қувваҳои истеҳсолкунанда ва пешрафти фавқуллоддаи маданияти бадеӣ боис гардидани пайдоиш ва инкишофи муносибатҳои феодалӣ муқаррар карда мешавад. Дар ҳақиқат ҳам, Осиёи Миёна дар давраҳои купшӯнӣ, аввали асри миёна ва баъдтар ҳам яке аз муҳимтарин марказҳои маданияи шарқ ҳисоб мешафт.

Дар бобҳое, ки ба пайдоршавӣ ва инкишофи муносибатҳои феодалӣ бахшида шудаанд, диққати асосӣ ба комёбиҳои наво, ки илми советӣ дар давоми зиёда аз ду даҳсолаи охир дар ин соҳа ноил гардидааст, нигаронида мешавад. Дар ин ҷо, пеш аз ҳама, тадқиқи тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолӣ, қонуниятҳои ҳаёти иқтисодӣ ва падидаҳои муайяни он дар назар дошта шудааст.

Дар китоб ба ошкор намудани хусусиятҳои хоси ҳар як давра ва тадқиқи ҷараёни инкишофи созмонҳои ҷудогонаи иҷтимоӣ боиси диққати махсус дода шуд. Муаллиф аз маълумоти риштаҳои гуногуни илм ва сарчашмаҳо ба таври васеъ истифода бурд, ки онҳо қабл аз ин ҷи дар тасвири манзараи умумии таърих ва ҷи дар тавсифи тараққиёти ҷамъияти Осиёи Миёнаи асримиёнагӣ ниҳоят кам ё тамоман мавриди истифода воқеъ нашуда буданд. Маданияти асримиёнагии халқи тоҷик муҳтасар, вале бо фаро гирифтани тамоми ҷабҳаҳои он: адабиёт, илм, санъат, ҳунари меъмории ва маданияти моддӣ баён ёфт.

Муаллиф ҷараёни пайдоиши қавму наҷодҳоро низ ба тадқиқ гирифта, барои нишон додани роҳи ташаккули халқи тоҷик ба ҷамъ ва таҳлили ҳамаи мадракҳои ба илми имрӯза маълуми манбаъҳои хаттӣ, забоншиносӣ, палеоантропология ва антропология, этнография ва адабиётшиносӣ саъю кӯшиш намуд. Ба ташаккули халқи ўзбек ҳам қисмати махсус бахшида шуд – дар ин ҷо, мисли дигар қисматҳои китоб, натиҷаҳои тадқиқоти ҳамкасбони ўзбекамон, ки мабдаи қадимаи пайдоиши қавми ўзбек, дараҷаи баланд ва бикрияти маданияти халқи ўзбекро ба таври қонёкунанда нишон додаанд, мавриди истифодаи васеъ қарор гирифт.

Дар асар шарҳу тафсири оқибати ба давлати ҳахоманишӣ, империяи юнону мақдунӣ ва хилофати араб ҳамроҳ карда шудани Осиёи Миёна, ки дар адабиёти илмӣ мо, аз ҷумла, дар таълифоти ҳуди муаллиф мавҷуд буданд, то андозае вуҷуд пайдо намуд. Бояд гуфт, ки дар ин бобат ду навъ шарҳу тафсир маъмул аст: яке – ситишӣ истилогарон ва паҳ задани савияи маданияти халқҳои Осиёи Миёна, ки хоси илми буржуазист; дигаре – таҳқиқи тавзеҳи дар илми советӣ муқарраршуда аст, ки дар он аз рӯи инсоф диққати асосӣ ба муборизаи озодихонаи халқҳои Осиёи Миёна бар зидди истилогарон ва нишон додани махсусият ва савияи баланди маданияти маҳаллии ин сарзамин нигаронида мешавад. Пештар муборизаи зидди ақидаҳои буржуазӣ ва ба онҳо муқобил гузоштани шарҳу тафсири марксистӣ фақат як қисми ин масъаларо – асосан воқеаҳои сиёсиро фаро мегирифт. Аммо ҷиҳатҳои иҷтимоӣ иқтисодии масъала дар қанор монда, ғайриқофӣ тадқиқ мешуд ё нодуруст баён мешафт. Муаллиф кӯшиш намуд, ки ба тадқиқи ҳамаҷонибаи ин масъала пардохта, онро бо материалҳои оид ба муносибат ва робитаҳои иқтисодӣ ва таърихӣ маданияи халқҳо ва синтези маданияи маҳаллӣ пурратар созад.

Инсоният маҳз ба тавассути ривочи истеҳсолот ва маданият, мубодилаи комёбӣ, дониш ва таҷрибаҳои амалӣ ба пешрафти худ ноил гардидааст. Муборизаи муттафиқонаи халқҳо, ки дар ҷараёни он дӯстӣ ва бародарии онҳо ба вуҷуд омада, беш аз пеш устувор мешуд, дар муқобили тохтутозҳои харобиовар ва ғоратгаронаи ўрдуҳои Искандари Мақдунӣ, Чингизхон, Темур ва дигар истилогарон монсаи саҳте гардида буд. Ҳамкорӣ дар роҳи пешрафти

ичтимоӣ, алоқаҳои мусолимадомези тичоратию иқтисодӣ ба инкишофи синтези маданӣ мусоидат менамуд. Ба ин маънӣ санъати Юнони Қадим, санъати Қандаҳор, ки дар худ беҳтарин офаридаҳои мардуми Ҳиндустон, Осиёи Миёна, Порт ва Юнонро пайвастааст ва адабиёти арабизабонро бо фазилатҳои байналмилалӣ он метавон хотиррасон кард. Иртиботи наздик ва ғанӣ сохтани маданияти ядигар боиси тавлиди сарватҳои муштаракӣ маданӣ гардид. Дар айни замон анъанаҳои маҳаллӣ, хусусият ва ҷиҳатҳои ба худ хоси маданияти халқҳо, аз он ҷумла аҳолии даврҳои қадим ва асри миёнаи Тоҷикистон ва умуман халқҳои Осиёи Миёна, ки маданияти олӣ ва ба дараҷаи баланди тараққиёт расидаро ба вуҷуд овардаанд, маҳфуз монд.

Харитаҳои таърихӣ аз китоби «Таърихи халқи тоҷик (ҷ. I– II, М., 1963–1964) иқтибос шудаанд. Тасвирҳои Эрмитажи давлатӣ, Институти санъатшиносии РСС Ўзбекистон, Институти таърихи ба номи Аҳмади Дониши Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон, музеи Британия, ташкилоти бостоншиносии Франция дар Афғонистон ва дигар муассисаҳои илмӣ советӣ ва хориҷӣ ва инчунин донишмандони ҷудогона лутфан дар ихтиёри муаллиф гузоштанд.

Таълифи асар дар соли 1970 анҷом ёфта буд. Бинобар ин, дар он асосан ҳамон манбаъҳо ва тадқиқотҳое, ки то охири соли 1969 ва аввали соли 1970 дастрасӣ муаллиф буданд, мавриди истифода қарор гирифтанд. Он чӣ ки баъдтар, то аввали соли 1977, ба даст омад, дар нашри тоҷикии асар қисман истифода шуд.

Нашри русии китобро олимони советӣ ва хориҷӣ ба неки истиқбол карданд ва тақризиҳои зиёд далели ин аст. Вале баъди нашри русии китоб аллакай панҷ сол⁴ гузашт, ки ин дар айёми инкишофи босуръати илм муддати кам нест. Дар ин солҳо маъхазҳои мухталиф ва пуранвои таърихӣ пайдо шуд, археологҳо ҳам ба бисёр кашфиётҳои беҳамто ноил шуданд. Оид ба даврҳои гуногун бисёр асарҳои илмӣ тадқиқотӣ интишор гардиданд. Худи муаллиф низ тадқиқи ҳаматарафаи масъалаҳоро, ки дар китоб дарҷ шуданд, идома дода, ҳудуди хронологии онро аз нимаи аввали асри XVIII то ғалабаи Револютсияи Кабири Сотсиалистии Октябр расонид. Дар натиҷа зарурат пеш омад, ки баъзе нуктаҳои асар тағйир дода шуда, баъзе ҷойҳои он мукамал ва баъзе фаслҳои он муфассалтар карда шаванд. Вале гуфтан даркор, ки бандубастии асар тағйир наёфт ва фақат ба сабаби афзудани ҳаҷм китоб ба ду қисм ҷудо карда шуд.

Муаллиф ба ҳамаи онҳое, ки бо маслиҳат, илова ва қайдҳои эродҳои муфиди худ ба ӯ кӯмак карданд, алалхусус ба А.Е. Бертелс, И.С. Брагинский, Э.А. Грантовский, Е.А. Давидович, А.М. Мирзоев, И.М. Оранский, В.А. Ранов, В.А. Ромодин, албатта, ба муҳарири нашри русии китоб Б.А. Литвинский ва муҳаррири нашри тоҷикии китоб А. Мухторов ташаккури самимӣ изҳор менамояд.

⁴ Сарсуханро Б. Ғафуров дар аввали соли 1977 навиштааст.

ФАСЛИ ЯКУМ

**СОХТИ ЧАМОАТИ ИБТИДОЙ
ВА ЗАВОЛИ ОН
ДАР САРЗАМИНИ
ОСИЁИ МИЁНА**

ҶАМОАТҲОИ ИБТИДОӢ ДАР ОСИӢИ МИӢНА

1. ПАЛЕОЛИТ. СОХТИ ПЕШАЗҚАБИЛАВӢ. ПАЙДОИШИ ҶАМОАТИ ҚАБИЛАВӢ

Осори палеолити поин

Замони пайдоиши нахустин одамонро дар сарзамини Осии Миёна ба таври яқин муайян кардан хеле душвор аст, зеро осори аз ҳама қадимаи ҳаёти онҳо боқӣ намондааст. Ба гумони баъзе олимон, гӯё Осии Миёна дар дохили минтақаи одамшавии маймун воқеъ гардида будааст¹. Ҳарчанд ин ақида маъмул ва мақбули умум маҳсуб ёфта наметавонад, бо вучуди ин кашфи қадимтарин ёдгориҳои ҳаёти одамиро дар ин сарзамин набояд берун аз имкон донист.

Соли 1953 А.П. Окладников дар рӯди Унарчаи наздики дарёи Норини Қирғизистон аз девораи регии суфаи қадимаи плейстотсени миёна қайроқи калони дасти инсон расидаро, ки як тарафи он ба теғи дарози барҷастаи камонӣ монанд аст, пайдо намуд. Чунин олат дар илми бостоншиносӣ бо номи чоппер – олати қайроқсанг машҳур аст². Пас аз чанд соли бозёфти ин олати қадима дар маҳалҳои мухталифи Осии Миёна боз даҳ макони он кашф гардид³. Ин гуна олат дар бисёр ноҳияҳои Олами Куҳан ба ҳубӣ маълум буда, қадимтарин маданияти инсонӣ – маданияти қайроқсангро тавсиф менамояд⁴.

Таҳлили типологӣ нишон медиҳад, ки олати қайроқсанги Осии Миёна бо маданияти ба истилоҳ суонии давраи палеолити Ҳиндустон хеле шабоҳат дорад⁵. Аз ин чунин бармеояд, ки ин ду кишвар дар давраи палеолити поин як роҳи умумии таърихро тай кардааст. Чунон ки аз мадракҳои геологӣ маълум мешавад, аҳли маданияти қайроқсанг дар давраи пиряхҳои нахуст ва яхбандии рис, яъне дар давраи плейстотсени миёна, беш аз 200 ҳазор сол қабл аз ин зиндагӣ ба сар бурдаанд. Он вақтҳо чунин ҳайвонот, аз қабилҳои чинсҳои қадимаи фил, асп, мамонт ва бизонҳои шохдароз, намудҳои гуногуни каркадан вучуд доштаанд. Аз рӯи баъзе далелҳо, одам дар он замон хеле кам будааст.

Олати навъи дигар дасткоҳҳои сангӣ, ки барои палеолити поини Европа бисёр характернок аст, фақат дар қисмати ғарби мамлакат – дар Туркманистон пайдо гардид.

Баъзе олимон ихёри шубҳа мекарданд, ки Осии Миёна ин қадар барвақт маскани одам шуда будааст, зеро нишонаҳои зиндагии инсон дар ин маҳал аввало, ки хеле кам, дар баъзе ҷойҳо, алоҳида-алоҳида ёфт мешуданд ва сонӣ, аслан дар қабатҳои аз ҳама болоии заминҳои соҳили дарёҳо ба назар мерасиданд. Вале инак соли 1973 дар мағзи зардҳои Қаротёғи Ёвон ва сипас, дар

¹ Нестурх М.Ф., 1964.

² Окладников А.П., 1966 б, с. 19.

³ Ранов В.А., 1966.

⁴ Ниг.: масалан, Movius H.L. 1944; Leadey L. S.B., 1951 ва ғ.

⁵ Ранов В.А., 1964 а.

хафт чои чануби Тоҷикистон дар мағзи хокҳос, ки дар чуқурии 50–65 метр воқеъ мебошанд, олотӣ сангӣ ба даст омад. Ҳафриёти ду бошишгоҳ – бошишгоҳи Қаротоғи 1 ва Лоҳутӣ-1 нишон дод, ки дар ин ҷо нишонаҳои бошишгоҳи нав, осори маданияти то ба ҳол номаълуме ҳастанд, ки он «маданияти Қаротоғ» ном гирифт. Таърихи ин қабати археологӣ 200–150 ҳазор сол аст, ки инро бо мадракоти геологӣ муайян карда, баъд бо усули термоллюминисценсия аниқ намуданд. Маданияти Қаротоғ аз ҷиҳати тавсифоти худ ба маданияти қайроқсанг мансуб аст ва аз маданияти суонии нимҷазираи Ҳиндустон, ки дар боло номбар шуда буд, ягон фарқи казоя надорад. Баъди ин кашфиёти чои шубҳа нест, ки дар Тоҷикистон ва Осиёи Миёна сараввал тоифаҳои маскун шуданд, ки ба давраҳои маданияти қайроқсанг тааллуқ доштанд⁶.

Осори палеолити миёна

Дар Осиёи Миёна аз марҳилаи баъди ҳаёти башари аввалия – палеолити миёна ёдгориҳои фаровон боқӣ мондааст. Ин замони напшунамои маданияти мусте, замони мавҷудияти неандерталҳо буд, ки дар ҳудуди палеолити миёна ва боло аз онҳо инсонӣ нави имрӯза ташаққул ёфтааст.

Дар ин давр қувваҳои истеҳсолкунандаи ҷамъият нисбат ба давраи палеолити поин тезтар ба дигаргунӣ рӯ ниҳоданд: техникаи тайёр кардани олот зудтар такмил ёфт, шакли олатҳо наваз ба вазифаи онҳо гуногун гардид. Одамон натавонанд нигоҳ доштани оташ, балки гирифтани онро ёд гирифтанд. Навтарин усулҳои статистикӣ имкон медиҳад, ки дар ноҳияҳои мухталиф, аз ҷумла дар Осиёи Миёна чанд маҳалли маскуни асрисангии миёна, ки мумкин аст мавҷудияти ягон иттиҳодияи калони ҷамоатиро инъикос кардонанд, ошкор карда шаванд.

Масканҳои саркушода ва ғори мусте дар бисёр ҷойҳои Осиёи Миёна, ҷи дар қисмҳои кӯҳсор ва ҷи дар дашту воҳаҳо ёфт шуданд. Чунончи, ин қабил иқоматгоҳҳо дар Туркманистон – дар нимҷазираи Красноводск ва Кӯпетдоғи Марказӣ, ғорҳои қадима дар Ўзбекистон – дар наздикии Тошканд ва Самарқанд, масканҳои саркушодаи зиёд дар Тоҷикистон – дар Фарғонаи ғарбӣ, ноҳияи Ўротеппа, водии Ҳисор ва Вахш, ноҳияи Данғара ва ниҳоят, дар солҳои охир осори маданияти мусте дар Қирғизистони шимолӣ низ кашф гардидаанд.

Мағоки Тешиктош дар Иттифоқи Советӣ ва хориҷа шўҳрати зиёд пайдо намуд⁷. Вай дар наздикии шаҳри Тирмиз, дар воҳаи Турғондарё, дар кӯҳсори Бойсун воқеъ гардидааст. Дар ин мағок панҷ табақаи маскун, ки неандерталҳои чандин бор ба манзили кўҳнаи худ бозгашт намуда боқӣ гузоштаанд, мушоҳида шудааст. Аз ин ҷо қариб 3 ҳазор маснуоти сангӣ пайдо гардид, ки 339-тои он олотӣ комия мебошад. Дар байни онҳо ду нави олотӣ хеле маъмул – корд ва белчаи сангӣ мавҷуд аст. Корд ҳамчун олотӣ бурранда ва силоҳои шикорӣ хизмат мекард. Белчаро барои сохтун пардохти дарахт, пўст истифода менамуданд. Олатҳои дигар хеле каманд. Сайди асосии шикорчиёни тешиктошӣ бузи кўҳии сибирӣ буд, ки дар кўҳистони Осиёи Миёна бисёр дучор меомад. Файр аз ин гавазн, хирс, паланг ва дигар ҳайвонҳои хурдтарро низ шикор мекарданд.

Тасодуфан пайдо шудани ҷасади одами аҳди мусте – писарбачаи 8–9-сола воқеаи дорои аҳамияти ҷаҳонӣ гардид. Аз вақти ин бозёфт наздик чил

⁶ Ranov V.A., 1976.

⁷ Окладников А.П., 1949.

сол гузашта бошад ҳам, бостоншиносон ба ёфтани дигар косаи сари одами неандертал муваффақ нашудаанд, ҳарчанд ки ҳоло дар мамлакати мо даҳҳо макони мустей маълум аст. Дар гирди ҷасад (косаи сар ва баъзе устухонҳои скелети писарбача) шохҳои бузи кӯҳӣ ба шакли ҳалқа гузошта шудаанд, ки аз ин метавон бо нияти муайян ба ҳок супурда шудани онро тахмин кард.

Коллексиҳои олоғи сангии Тешиктош бо осори дигар мағораҳо пурратар гардид. Аз байни онҳо мағоки ба қарибӣ ёфташудаи Обираҳматро, ки дар масофаи 100 км дуртар аз Тошканд воқеъ аст, ном бурдан мумкин аст. Материалҳои ҳафриёти ин ёдгории хеле ҷолиб ҳанӯз муфассалан интишор наёфтааст. Аз ин мағок бештар аз 30 ҳазор маснуоти давраи мустей пайдо шуд.

Дар водии Сирдарё, дар байни Ленинобод ва Навкати Қайроққум бисёр материалҳои муҳим ба даст расид. Олоғи ду марҳилаи давраи мустей дар ин ноҳия бо бақияи суфаҳои қадимаи Сирдарё алоқаманд аст. Ин олатҳо дар реғҳои обшустаи суфаҳо ҷамъ шудаанд. Дар ин ҷо ҳам ба мисли Тешиктош аксари олоғро белча ва кордҳои сангӣ ташкил мекунанд, фақат фарқ дар ин аст, ки онҳо на аз оҳаксангӣ чаҳмоқии зудшикан, балки аз сангӣ саҳти сумоқ (порфирит) сохта шудаанд.

Ҳамаи ин ёдгориҳо мутааллиқи маданияти ба «истилоҳ леваллуау мустей» буда, бо ёдгориҳои давраи мустейи шарқи Наздик шабоҳат доранд⁸.

Вале дар ҷануби Тоҷикистон якчанд ёдгориҳои давраи мустей пайдо шуданд, ки тамоман хусусияти дигар дошта, бо тамаддуни Ҳиндустон ва соири кишварҳои дар ҷанубу ғарби Тоҷикистон воқеъгардида наздиканд. Калонтарин маҳалли ин навъи осори қадима Қаробўра, воқеъ дар водии Вахш (наздики Чилликўл) аз ҷониби В.А. Ранов тадқиқ шудааст. Вай аз силсилаи дунгиҳои на он қадар баланди регӣ иборат аст, ки рӯи онҳоро ба ғафсии ду метр сангрезаҳо пӯшидаанд. Маснуоти қадима маҳз аз байни ҳамин сангрезаҳо ёфт шудаанд. Ҷолиби диққат аст, ки дар ин маҳал дар қатори олоғи муқаррарии мустей маснуоти махсуси сангӣ – олоғи ҳақиқии қайроқсанг – чошпер ва чоппинг низ пайдо гардид, ки бо ҳамин қабил маснуоти давраҳои баъдинаи маданияти Суои Ҳиндустон бисёр монанд аст.

Ҳафриёти майдончаи назди гори Оғзикички райони Данғара барои тадқиқи маданияти мустейи материалҳои фаровон дод. Аз ин ҷо даҳҳо олатҳои гуногуни сангӣ, аз ҷумла, белчаву кордҳои гуногун ба даст омад, ки хеле хуб сохта шудаанд. Инчунин бисёр устухони ҳайвон низ ёфт шуд, ки неандерталҳои сайд карда будаанд. Дар қатори устухони ҳайвонҳои маълуме, ки то ба ҳол вуҷуд доранд, устухони карки дарознаш ва асп барин ҳайвонҳое низ ёфт шуданд, ки то ба рӯзҳои мо омада нарасидаанд.

Қисми болоии табақаи маскуни (табақаи археологии) ин ҷо дар ҷои дигар вонамехўрад ва иборат аз пораҳои ба лой часпидаи резай устухони сангпӯштҳои даштиву дигар ҳайвонҳо мебошад. Аксари устухонпораҳо сўхтагианд ва ин далолат мекунад, ки мардуми Оғзикичик дар ҳамон давраҳо асосан гўшти сангпӯштро истеъмол мекардаанд⁹.

Ба ин тариқа, аз давраи мустей сар карда, дар маданияти асри сангии Осиёи Миёна мушобихати ду минтақаи бузурги палеолит – Осиёи шарқӣ ва Миёнаро метавон мушоҳида намуд. Чунин наздикии маданиятҳоро дертар, дар давраи неолит ҳам дида мумкин аст¹⁰. Мутобиқи мадракҳои наватарин,

⁸ Окладников А. П., 1966 б, с. 48–49.

⁹ Ранов В. А., 1975.

¹⁰ Ранов В. А., 1965 б.

синни осори асосии давраи мустӣе дар Осиёи Миёна 50–40 ҳазор сол мебошад.¹¹

Осори палеолити боло

Тахминан 40–35 ҳазор сол пеш таппаккули навъи имрӯзаи башар *Homo sapiens* сураат мегирад.

Дар ин давра асбобу олати сангӣ босуръат такмил меёбад. Ба ивази се-чор намуди асосии олатҳои замони мустӣе асбобу абзорҳои гуногуни сангӣ ба вучуд меоянд. Бо такмили асбобу олат ҳаҷми онҳо хурдтар ва василаҳои шикор низ беҳтар мегардад.

Дар давраи палеолити боло таппаккули қабилаҳо шурӯъ мешавад: қавми модарӣ, ки аз гурӯҳи экзогамии одамони бо риштаҳои хешӣ ва умумияти насаби модарӣ баҳампайваста фароҳам омада буданд, дар ҳамин давра ба дараҷаи рушду тақомули худ мерасад.

Палеолити болои Осиёи Миёна кам тадқиқ шудааст. Зоҳиран, баръакси давраи мустӣе, шароити табиӣ на дар ҳамаи ноҳияҳои Осиёи Миёна барои зиндагонии одамони он давр мусоид буд.

Муҳимтарин ёдгории палеолити боло қароргоҳи Самарқанд мебошад, ки дар даруни ҳуди шаҳр воқеъ гардидааст. Дар байни ҳазорон маснуоти аз се табақаи маскунӣ бадастомада абзорҳои мухталиф, аз қабили белча, корд, асбобҳои тарошанда, буранда ва ғайра мавҷуданд. Соли 1964 аз ин ҷо қоғи одами палеолити боло ёфт шуд. Сардори ҳафрийёт Д.Н. Лев чунин тахмин дорад, ки одамони ин қароргоҳ дар манзилҳои аз гил ва қамш сохташуда мезистаанд. Ҳангоми шикари онҳо асосан асп, хар, гови ваҳшӣ, шутур, оҳуи даштӣ, гӯсфанди ваҳшӣ ва ғайра будааст.¹²

Дигар ёдгории палеолити боло маҳаллест, ки бо номи «Ҳоҷағор» машҳур буда, дар водии хурди силсилакӯҳи Туркистон, дар наздикии деҳаи Чоркӯҳ воқеъ аст.¹³ Ин ёдгори ба охири палеолити боло тааллуқ дорад; эҳтимол меравад, ки одамон дар ин ҷо 15–12 ҳазор сол пеш аз ин, яъне дар аҳди кунунии геологӣ зиндагонӣ кардаанд. Табақаи маскуни ин ҷо маҳфуз намондааст, олатҳои аз сангӣ ҷаҳмоқ сохташударо сел рӯфта бурдааст.¹⁴ Вале ин ёдгори аз ҷиҳати фаровонии анвои олати ҷаҳмоқсанг, ки бо шакл ва сохту пардохти худ аз олати бошишгоҳи Самарқанд фарқ мекунад, ҷолиби диққат аст.

Солҳои 1969–1970 дар бошишгоҳи Шуғнов, ки дар болооби Яхсу воқеъ аст, чанд табақаи маскунӣ кашф шуд. Дар ин маҳал дар мағзи зардҳои ҷарии панҷоҳметраи соҳили дарё дар вусъати калони майдон 4 табақаи маскуни палеолити боло кофта шуд. Синни табақаи қадимтарин, мувофиқи мадрокоти геологӣ археологӣ 35–30 ҳазор сол ва синни табақаи наватарин, мувофиқи усули радиокарбонии муайян кардани сана, 1050 сол мебошад. Аз ду табақаи аз ҳама боло бештар аз ҳама олати меҳнат ёфта шуд. Табақаҳои маскуни бошишгоҳи Шуғнов чунон ҷойгир шудаанд, ки ҷиҳати стратиграфии онҳо возеҳ ба назар мерасад ва ин ба археологҳо имкон медиҳад, ки инкишофи тадриҷии маданияти палеолити болои Тоҷикистонро равшан тасаввур намоянд.¹⁵

¹¹ Окладников А. П., 1966 6, с. 45–46; инчунин Иванов И. К., 1965.

¹² Лев Д. Н., 1965.

¹³ Окладников А. П., 1964, с. 170.

¹⁴ Несмеянов С. А., Ранов В. А., 1964.

¹⁵ Ранов В. А., Никонов А. А., Пахомов М. М., 1976.

Ба мадракҳои дигар низ истинод намуда, мумкин аст гуфт, ки дар Осиёи Миёнаи аҳди палеолити боло ду анъанаи техникии мавҷудияти худро давом меод, ки яке бо палеолити Осиёи шарқӣ ва Сибир (қароргоҳи Самарқанд) ва дигаре бо палеолити Осиёи Пеш (Ҳоҷағор) алоқаманд буд.

Тавсифи ҷамъияти палеолит

Мо дар асоси материалҳои археологӣ инкишофи тадриҷии қувваҳои истеҳсолкунандаи ҷамъияти давраи палеолити Осиёи Миёнаро мавриди тадқиқ қарор додем. Аммо масъалаи тақомули тадриҷии иҷтимоии ин ҷамъият ниҳоятдараҷа мураккаб аст. Ҳатто қонуниятҳои асосии тараққиёти он дар асарҳои мутахассисони сотсиология низ ба таври мукамал омӯхта нашудааст, мулоҳиза ва хулосаҳои пешниҳодшуда мавзӯи баҳсу мунозираҳои тунд-тез гардидаанд¹⁶. Масъалаи оид ба хусусиятҳои инкишофи ҷамъияти аҳди палеолити Осиёи Миёна умуман ба миён гузашта нашудааст.

Агар гӯем, ки ҷамъияти инсонӣ бисёртарин қисмати вақти худро дар марҳилаи асри санг гузаронидааст – ин сухани умумӣ хоҳад шуд. Дар ин маврид ҷоиш аст, ки барои возеҳтар ифода ёфтани матлаб қиёси борҳои истифодашударо биёварем. Инак, шартан фарз кунем, ки тамоми ҳаёти ҷамъияти инсонӣ то Револютсияи Кабири Сотсиалистии Октябр ҳамагӣ як сол давом кардааст. Дар он сурат ба одам табдил шудани маймун дар аввали моҳи январ ба вуқӯъ пайваستا, давраи ҳукмронии палеолит қариб тамоми солро то 25-уми моҳи декабр фаро мегирад ва тамоми таърихи ҷамъияти синфӣи Осиёи Миёна баҳузур дар ним соати охири пеш аз соли нав «ғунҷоин» меёбад!

Ташкилоти иҷтимоӣ дар палеолити поин хеле сода ва ибтидоӣ буд. Коллективҳои аз ҳама қадим ва нав таппаккулёфтаи одамнро Ф.Энгелс «гала» номидааст¹⁷. В.И.Ленин паи ҳам «галаи ибтидоӣ» ва «коммунаи ибтидоӣ»-ро номбар мекунад¹⁸.

Давраи галаи ибтидоӣ давраест, ки ҷамъияти инсонӣ таппаккул ёфта, асоси асосҳои он фароҳам меояд. Дар охири палеолити миёна ва боло ташкилоти қабилавии ҷамъият – коммунаҳои ибтидоӣ бо тартиби қавмию насабӣ пайдо мешавад. Ин сохти қавмӣ модарӣ буд, ки зан дар он мавқеи хеле баландро ишғол мекард¹⁹. Муносибати оилавӣ дар доираи никоҳи гурӯҳӣ сурат мегирифт.

Истеҳсолот коллективӣ бошад ҳам, вале дараҷаи қувваҳои истеҳсолкунанда ниҳоят паст буд. «Ин навъи ибтидоии истеҳсолоти кооперативӣ ё коллективӣ, албатта, на оқибати умумӣ кардани воситаҳои истеҳсолот, балки натиҷаи заифии шахсияти ҷудогона буд»²⁰. Қувваҳои истеҳсолкунанда дар як ҷо намонда, ба оҳистагӣ такмил меёфт. Тараққиёти беш аз пешии қувваҳои истеҳсолкунанда ва ташкилоти ҷамъиятӣ боиси мураккабшавии шаклҳои маданияти инсонӣ мегардид. Бояд гуфт, ки ёд гирифтани тариқи ҳосил кардани оташ, сохтани манзилҳои оддӣ, ривочи шикори ҳайвоноти калон ва ба ин васила гузаштан ба зиндагонии муқимӣ – ҳамаи ин қадамҳои муҳими

¹⁶ Ниг.: масалан: Семёнов Ю.И., 1966; Семёнов Ю.И., 1968; Тер-Акопян Н.Б., 1968; Бутинов Н.А., 1968; Кабо В.Р., 1968 (дар ин асарҳо феҳрасти муфасссал ва нигориши таърихи масъала мавҷуд аст).

¹⁷ К.Маркс ва Ф.Энгелс. Асарҳо, ҷилди 34, с. 138.

¹⁸ Ниг.: В.И.Ленин. Асарҳо, ҷилди 35, с. 111.

¹⁹ Дар таърихнигории советӣ нуқтаи назари дигар низ мавҷуд аст (ниг.: Кабо В.Р., 1968, с. 258–265).

²⁰ К.Маркс ва Ф.Энгелс. Асарҳо, ҷилди 19, с. 404.

тараққиёти прогрессивии ҷамъияти инсониро нишон медиҳад. Чунон ки аз мадфани писарбачаи тешиктошӣ аён мегардад, дар ҳамон вақтҳо аввалин аломатҳои русуми дафн, нахустин падидаҳои дин ба зуҳур омада будаанд.

2. МЕЗОЛИТ ВА НЕОЛИТ

Замони мезолит ва неолитро одатан ба 10–15 ҳазор сол тахмин мекунам. Лекин давоми ин давраи ҳаёти инсонӣ дар ҳар маҳал ҳар хел будааст. Дар асоси маълумот ва мадракҳои мавҷудаи археологӣ ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки аҳолии Осиёи Миёна дар ин давра хеле сершумор гардида, дар шароити сохти қабилавии модаршохӣ зиндагонӣ мекардаанд. Дар ин давра олооти истеҳсолот нисбатан мукамал ва беҳтар мегардад. Усулҳои нави асбобу олотсозӣ: сайқал додан, парма ва арра кардан, ки дар гузашта аз онҳо ҳеҷ асаре набуд, ба таври васеъ паҳн мешаванд. Соҳаҳои нави хоҷагӣ, аз қабили кулолӣ, зироат ва чорводорӣ низ ба вуҷуд меоянд. Мувофиқи шароити табиӣ дар ноҳияҳои гуногуни Осиёи Миёна маконҳои шикорчиёни моҳигир, шикорчиёни чорводор ё худ барзгарони ибтидоӣ пайдо мешаванд.

Осори мезолит

Осори давраи мезолит хусусан дар маҳалҳои соҳили Каспӣ ба таври муфассал тадқиқ шудааст. Намунаи барҷастаи он бозёфти диққатангези А.П.Окладников - ғори Ҷабал мебошад. Маълумот ва мадракҳои аз ин ҷо бадастомада дар солҳои охир ба тавассути кашфи боз як маҳзани ёдгориҳои қадима – ғори Замзамчаи афзунтар гардид. Дар табақаҳои пуршумори маскунӣ ин ғорҳо ва дигар ёдгориҳои наздики Каспӣ даҳҳо ва садҳо асбобу абзори хурди сангичамоқӣ боқӣ мондааст, ки аз байни онҳо, алаҳусус, олоти шакли ҳандасӣ: қитъаи доира (сегмент), секунча, шакли мунҳариф (трапетсия) ҷолиби диққат аст. Маълумот ва мадракҳои археологӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар давраи мезолит ва оғози неолит дар баробари шикори ҳайвонот сайди моҳӣ ва ғизоғундорӣ ривож меёбад. Ёдгориҳои соҳили Каспӣ бо хосияти худ ба маданияти ҳамонвақтаи Осиёи Пеш қаробат доранд²¹.

Ҳангоми кӯшишҳои бошӣшӯҳи Тутқавул дар маҳалли сохтмони ГЭС-и Но-рак осори нодири мезолит ба даст омад. Дар ин ҷо дар қатори олоти маъмули мезолити Осиёи Пеш (кордҳои сангии якдама, сегментҳо ва ғ.) олоти дағал-таре низ ёфт шуд, ки онҳо мезолити ҳазораҳои XIII–VII то милоди Тутқавулро бо маданияти даврони сонитари Ҳисор марбут месозанд. Осори Дараи Шӯр ҳам маконан ва ҳам тавсифан ба маданияти номбурда наздик аст. Ин осор дар 20 км шарқтари Тутқавул воқеъ мебошад.

Дар бошӣшӯҳи Обикик, ки дар ҷои аз қаторкӯҳи Рангинтоғ баромадани роҳи Душанбе – Қўрғонтеппа ҷой гирифтааст, як силсила олоти аҷоибӣ мезолит ёфт шуд.

Аммо осори дар Помир кашфшуда аз ин ёдгориҳо ба кулӣ фарқ мекунад. Дар ин ҷо, дар шароити фавқуллодаи кӯҳистон, дар иртифои мутлақӣ аз 3,5 ҳазор то 4,2 ҳазор метр аз сатҳи баҳр, баландтарин дар ҷаҳон қароргоҳи одамоне ёфт шуд, ки 95 ҳазор сол пеш зиндагӣ ба сар бурдаанд (ин сана ба востатаи таҳқиқи физикийи ангишти оташдони қароргоҳи Ошхона муайян гардидааст)²².

²¹ Окладников А.П., 1966 а.

²² Бутомо С.В. ва диг., 1964.

Ин хосиятан маданияти дигарест, ки аз мезолити ғарбӣ ба кулӣ фарқ мекунад. Дар он асосан асбобу олати дурушт, мисли белчаҳои аз санги қайроқ сохташуда, ба назар мерасанд, яъне дар ин ҷо бештар техникаи давраи палеолит ҳукмфармо буда, аз олатҳои ҳандасӣ асаре ҳам дида намешавад. Он аслан қароргоҳи шикорчиён будааст, ки дар фасли тобистон ба ин маҳалли аз сайд фаровон кӯчида меомадаанд. Дар қароргоҳи Ошхона чор табақаи маскун кашф гардид, беш аз 10 ҳазор олат ҷамъ карда шуд²³.

Осори неолит

Тахминан 9–7 ҳазор сол қабл аз ин асри нави санг оғоз ёфтааст.

Дар Осиёи Миёна се умумияти маданияти таърихино, ки аз якдигар бо шароити зиндагӣ ва осори худ фарқ мекунанд, метавон аён намӯшид. Дар ҳамин марҳила дар ҳаёти ҷамъияти инсонӣ тағйироти таърихӣ рӯи меҳнадорӣ. Инсоният аз масраф ва захираи неъмат ба таълим ва истеҳсоли он қадам мегузорад – ҷои шикор ва ғизоғундориро зироат ва чорводорӣ ишғол менамояд. Ин дигаргунӣро гоҳо «инқилоби неолит» меноманд. Албатта, воқеан ин тавр нест, балки ин ном фақат шартист.

Дар тӯли домани Копетдоғ он вақтҳо масканҳои аҳли маданияти Ҷайтун – қабиларо, ки аз тамоми ҷамъу тоифаҳои сокини Иттифоқи Советӣ пештар ба зироат шурӯъ намудаанд, воқеъ гардида буданд. Онҳо дар деҳқандаҳои қабиларо, дар хонаҳои кулӯхӣ зиндагонӣ мекарданд. Чорводорӣ низ аз машғулиятҳои асосии онҳо ба шумор мерафт. Асбобу олати деҳқонии онвақта аксаран аз досҳои содаи сангҷаҳмоқӣ иборат буданд, ки онҳо 36,5 фоизи олатҳои тадқиқшударо ташкил менамоянд. Аз навиҳои зироат бештар гандум ва ҷав кошта мешуд. Дар қатори аслиҳаву абзори сангҷаҳмоқӣ пораҳои зарфи гилӣ ҳам пайдо гардиданд, ки аз мавҷудияти кулолӣ дар он замон гувоҳӣ медиҳанд. Зарфҳо дастӣ сохта, баъзан бо хатҳои исломӣ ва нақшунигори тӯрӯсо оро дода мешуданд. Ин ҳоло қадимтарин намунаи осори кулолии Осиёи Миёна мебошад.

Ба санъати сафолиёти Ҷайтун хеле фаровон будани асбобҳои майдаи сангӣ хос аст. Дар ин ҷо пайкони тир ё найза мутлақо дучор нашуд. Аз ағзи кор, асбоби меҳнат ва ҷанг аз сангҳои майда сохта шуда, баъд васл карда мешуд²⁴.

Дар ҳамон даврҳо барои сафолпазӣ кӯраву хумдонҳои махсус вучуд доштанд, гарчанде ҳуди асбобҳои сафолӣ кам истеҳсол мешуд.

Дар яке аз бошишгоҳҳои маданияти Ҷайтун – дар Ҷӯпонтеппа қабрҳо ёфт шуданд, ки хусусияти ба худ хос доранд ва ин хусусият дар даврҳои сонӣ ҳам ба назар мерасад ва он иборат аз ҳамаи аст, ки қабр дар ҳуди бошишгоҳ дар рӯи ҳавлӣ ё дар дохили хонаҳо қанда мешуд. Дар байни бошишгоҳҳои ин маданият Пассочиқтеппа мақоми махсус дорад ва маҳз дар ҳамаи ҷо бинос ёфт шуд, ки, аз ағзи кор, бинои ҷамъиятӣ мебошад. Дар яке аз деворҳои ин бино бо ранги сиёҳу сурх сурати даррандагону чаррандагон ва нақши аҷоиб кашаида шудааст²⁵. Ин сурат яке аз қадимтарин суратҳои рӯидеворӣ дар СССР мебошад.

Дар давраи неолит сокинони соҳилҳои камбориши ҷануби Туркменистон барои обёрӣ зоҳиран фақат дамиши обро истифода мебарданд. Барои ин махсус ҷӯйҳо меканданд ва палҳо месохтанд. Дар айни ҳол дар маҷрои мобайнии

²³ Ранов В.А., 1962 б.

²⁴ Массон В.М., 1971, саҳ 27

²⁵ Дар ҳамон ҷо, с.51.

дарёву дарёчаҳо воқеъ будани баъзе бошишгоҳҳо шояд далели он бошад, ки оби он дарёву дарёчаҳо барои обёрии заминҳои лаби дарё истифода бурда мешуд. Чорводорӣ хеле равнақ ёфта бошад ҳам, ба туфайли шикор низ хеле ғўшт (дар Ҷайтун қариб 25%) ба даст оварда мешуд, ғайр аз ин пўсту устухони чорво низ дар рўзгор ба кор мерафт²⁶.

Дар макони ин маданият – Ҷайтун низ чандин муҷассамачаҳои ғилии ҳайвонот ва одамнро ёфтаанд. Ин муҷассамачаҳо, ба ақидаи В.М.Массон, маъбадҳои қабилавӣ мебошад²⁷. Замон ва таърихи мавҷудияти ёдгориҳои асосии маданияти Ҷайтун ҳазораи VI пеш аз милод аст.

Қабिलाҳосе, ки ба умумияти дигар тааллуқ доштанд, дар дашту чулғаҳои Осиёи Миёна, хусусан дар воҳаи Бухоро ва канораҳои баҳри Арал ҳаёт ба сар мебуданд. Ёдгориҳои аз онҳо боқимондари бо номи «маданияти Калтаманор» ёд мекунам. Вай асосан маданияти шикорчиён ва моҳидорон буда, бо ҳамин ҷиҳат аз маданияти пеш аз ин зикршуда тафовут дорад. Калтаманориҳо, зоҳиран, дар марҳалаҳои охири тараққиёти худ ба ром қардани ҳайвонот ва аз худ қардани зироати ибтидоӣ шурӯъ намудаанд. Санай маъмули мавҷудияти ин умумияти қабилавӣ ҳазораи IV–III пеш аз милод аст.

Ҳамин тариқ, дар он замон инкишофи номавзуни маданиятҳои асри санг ба амал меояд. Ҳафриёти Ҷонбозқалъаи 4, ки аз он ҷо боқимондаҳои манзили калони гирдашакли аз ҷўбу қамиш сохташудаи ба ҷамоаи қабилавӣ иборат аз 100 нафар ва бештар аз он тааллуқдошта пайдо гардид, ҳаёти қабिलाҳои калтаманорро хеле барҷаста тасвир менамояд. Ҳамин навь манзили боз ҳам калонтар дар қароргоҳи Ковати 7 ёфт шуд.

Хусусияти маданияти Калтаманор аз олатҳои хурди сангичаҳмоқӣ ва инкишофи техникаи васла зоҳир мегардад. Сангичаҳмоқ аз кўҳи Султонуниздоғ ба даст оварда мешуд. Дар ин ҷо кони санг ва устохонаи сохту пардохти олати сангичаҳмоқӣ (Бурли 3), ки ба давраи Калтаманор тааллуқ доштааст, пайдо гардид. Ҳамчунин аз масканҳои қадима бисёр асбобҳои сафолӣ, аз ҷумла сафолҳои нақшунигорин ёфт шуданд²⁸.

Дар кўҳистон ва маҳалҳои назди кўҳсори Осиёи Миёна умумияти қабилавӣ севум – маданияти Ҳисор макон ёфта буд. Ин воқеа ҳам «неолити кўҳистон» аст, яъне давраест, ки бо шароити махсуси зиндагонии одамони даранишин тавсиф меёбад. Нахустин муҳаққиқи маданияти Ҳисор А.П.Окладников ҷиҳатҳои ниҳоят фарқкунандаи олатҳои сангии ин маданиятро, ки қисми асосии онҳоро асбобу абзори қайроқсангӣ ташкил додаанд, хотирнишон намуда буд. Бозёфти чунин асбобу олат дар Осиёи Миёна мебошад. Хусусияти дигари ин маданият иборат аз он аст, ки дар байни ёдгориҳои он аз асбобҳои сафолӣ ҳеҷ як асаре дида намешавад. Ба ақидаи А.П.Окладников, аҳли маданияти Ҳисор аввалин барзгарони вилоятҳои кўҳистон буда, дар баробари зироат ва чорводорӣ шикор ҳам дар ҳаёти онҳо мавқеи ҳудро нигоҳ медоштааст. Бозёфтҳои Тутқабул (соҳили чапи дарёи Вахш дар наздикии Норақ), ки он ҷо дар масоҳати калоне макони бисёртабақа ва пурасори онвақта тадқиқ мешавад, таърихи пайдоиш ва ҷараёни инкишофи маданияти Ҳисорро равшантар хоҳад намуд.

Дар Тутқабул чор табақаи маскун (ду табақаи маданияти мезолити ҳазораи X–VIII пеш аз милод ва ду табақаи мутааллиқ ба ҳуди маданияти Ҳисор) кашф гардид. Дар табақаҳои маданияти Ҳисор боқимондаҳои оташдони ним-

²⁶ Дар ҳамон ҷо, с. 81–89.

²⁷ Массон В.М., 1966 б, с. 88.

²⁸ Толстов С.П., 1948 а. с. 59–66; Виноградов А.В., 1968; Коробкова Г.Ф., 1969.

доираи аз санг чидашуда, иичунин «хоначаҳо»-и махсуси аз девораҳои чандқабатаи сангӣ биноёфта пайдо шуданд. Ин гуна суфачаҳо, ки зоҳиран ҳамчун бунёди манзилҳои сабукбори ҷӯбӣ хизмат мекардаанд, дар ҳафриётҳои Шарқи Наздик низ дарёб гардиданд»²⁹.

Дар байни бештар аз 40 ҳазор маснуоти асри санг, ки аз ҳафриёти Тутқавул ба даст омадааст, табарҳои хуби суфта, кордҳои тез, абзорҳои дастии хонагӣ: дарафш, парма, белча ва бисёр олатҳои сохту пардохти ҷӯб мавҷуданд. Аслиҳаи асосии шикорӣ аз найза ва синон иборат буд, ки ба дастҳои ҷӯбӣ ё устухонӣ тег нишонда, бо мум ва ширеш маҳкам мекарданд. Қисмати асосии ёдгориҳои маданияти Ҳисорро олатҳои калони сангӣ қайроқӣ ташкил менамоянд. Асбобу олати устухонӣ хеле кам ба назар мерасад. Аз ҳафриёти ин ноҳия устухонҳо – аввалин осори антропологии аҳли маданияти Ҳисор низ ёфт шуданд.

Мувофиқи усули радиокарбӣ муайян карданд, ки табақаи болоии маскуни Ҳисор 5150 ± 140 сол пеш аз милод вучуд доштааст.

Муқаррар кардани асосҳои иқтисодии марҳалаи тутқавулии маданияти Ҳисор ниҳоятдараҷа душвор аст. Вале аз мадракҳои археологӣ чунин бармеояд, ки он маскани шикорчиён ва ғундорандагони неъматҳои табиӣ набуда, балки одамони навакак ба шаклҳои истехсолкунандаи ҳоҷагӣ қадамгузошта мебошанд. Иқтисодиёти сокинони қадимаи Тутқавул бештар ба марҳалаи «пайдоиши зироат ва чорводорӣ» наздик аст. Як қатор нишона ва аломатҳои гувоҳӣ медиҳанд, ки чорводорӣ мавқеи асосӣ доштааст. Дар байни устухонҳои миқдоран ками ҳайвонот, ки аз табақаҳои маскунӣ берун оварда шудаанд, устухони буз ва гӯсфанди хонагӣ ба назар мерасанд.

Ҳоло дар дасти мо баъзе далелҳои мавҷуданд, ки барои муайян кардани ҳудуди интишори маданияти Ҳисор имкон медиҳанд. Ин навъ ёдгориҳо асосан воҳаҳои сарзамини имрӯзаи Тоҷикистонро фаро гирифтаанд. Ёдгориҳои мушобеҳи ин, ки дар дигар ноҳияҳои кӯҳистони Осиёи Миёна, аз ҷумла дар шимоли Тоҷикистон, Фарғона ва соҳилҳои Иссиққул дучор меоянд, мутаассифона, то ҳол дуруст омӯхта нашудаанд.

Таърихи мавҷудияти маданияти Ҳисор ва санаҳои асосии осори он низ муайян карда шуд. Маълум гардид, ки ин маданият на камтар аз се ҳазор сол (ҳазораҳои VI–III пеш аз милод) давом кардааст. Ёдгориҳои давраи аввали ин маданият дар Тутқавул, давраи миёна дар Кӯи Бӯлғени Данғара ва ниҳоят давраи охири он дар Теппаи Ҷозиёни Ҳисор маҳфуз мондаанд³⁰.

Масъалаи гузаштан аз маданияти Ҳисор ба фулуз ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ тадқиқ нагардидааст.

Қадимтарин тасвирҳои рӯи санг

Тасвирҳои рӯи санг, ки барои дарк намудани тафаккури башари қадим ва тасаввуроти нисбат ба муҳит пайдокардаи ӯ кӯмак мерасонанд, мавриди таваҷҷӯҳи муҳаққиқони таърихи бостон қарор гирифтаанд.

Дар бисёр ноҳияҳои Осиёи Миёна ҳазорон тасвирҳои дар саҳраҳо кандашуда мавҷуданд, ки машҳуртарини онҳо тасвирҳои Саймалитош дар Фарғона³¹ ва Лангаркишт дар Помири ғарбӣ мебошад³². Дар Тоҷикистон ҳам

²⁹ Braidwood R.J. 1967, p. 106-107.

³⁰ Коробкова Г. Ф., Ранов В. А., 1968.

³¹ Бернштам А. Н., 1952.

³² Ранов В.А., 1960 а.

чандин маҳалли ин қабил ёдгориҳоро метавон ном бурд. Чунончи, дар қадди соҳили Зарафшон ва шоҳаҳои он³³, дар силсилақўҳи Қурама³⁴ ва дигар маҳалҳо миқдори зиёди тасвирҳои рӯи санг пайдо гардидаанд. Дар Помир тақрибан 50 маҳалли чунин ёдгори қайд шудааст³⁵. Аксари ин тасвирҳои рӯи санг ба даврони таърих ва қисман ба замони скифу сарматҳо тааллуқ дорад. Аз тадқиқи онҳо масъалаҳои хеле ҷолибе ба миён меоянд, ки эҳтимол, чанд насли донишмандон – археологҳо ва санъатшиносон ба ҳалли онҳо машғул хоҳанд шуд.

Вале аз ҳама ҷолибтар қадимтарин тасвирҳои рӯи саҳраҳо офаридаи одамони асри санг мебошад. Ин қабил тасвирҳо ҳамагӣ фақат дар якҷанд нуқтаҳо дучор омадаанд. Онҳо чи аз ҷиҳати мавзӯ ва чи аз ҷиҳати тарзи офариниши худ аз чунин осори ҳунарии давраҳои баъд фарқ мекунанд. Яке аз фарқҳои муҳими тасвирҳои қадима ин аст, ки онҳо бо ранг кашида шудаанд.

Тасвирҳои хеле диққатангези Заравутсой (воқеъ дар Ўзбекистон) кайҳост, ки шўҳрати ҷаҳонӣ пайдо кардаанд. Дар байни ин тасвирҳо хусусан саҳнаи шикори говони ваҳшӣ, ки шикорчиён рӯи худро бо аҳо пўшидаанд, ҷолиби таваҷҷўҳ мебошад. Дар натиҷаи тадқиқоти солҳои охир маълум гардид, ки ин суратҳо ба давраҳои неолиту энеолит тааллуқ дошта, эҳтимол, баъзе қабатҳои қадимтари онҳо ба замони мезолит ҳам рафта мерасида бошанд³⁶.

Чунин ба назар мерасад, ки қадимтарин тасвири рӯи санг дар Осиёи Миёна суратҳои мағораи Шахта мебошад, ки дар Помир кашф шудааст. Дар девори мағораи начандон калоне, ки дар баландии 4200м аз сатҳи баҳр воқеъ гардидааст, суратҳои ба ду ранг кашидашуда маҳфуз мондаанд. Тасвири одамони ба зерӣ қаноти мурғон паноҳбурда, гурозҳо ва хирсҳо хеле хуб намоён аст. Ҳайвонҳо дар лаҳзаи захмӣ шудан аз тири шикорчиён тасвир шудаанд. Бино ба сабки нигоиши ин суратҳо, қазоват кардан мумкин аст, ки онҳо назар ба суратҳои Заравутсой қадимтаранд ва метавонанд ба давраҳои аввали неолит ё худ мезолит нисбат ёбанд³⁷.

Суратҳое, ки аз ду маҳалли дигари кўҳистони Осиёи Миёна – дар наҳри Саричас³⁸ ва Куртикисои наздики мағораи Шахта ёфт шудаанд, ба давраҳои баъдтар, ба аҳди охири неолит ё биринҷӣ тааллуқ доранд³⁹.

3. АСРИ БИРИНҶӢ

Гузариш ба сохти қавмии падарӣ

Асри биринҷӣ муҳимтарин давраи таърихи инсоният мебошад. Дар ин давра чи дар тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда ва чи дар сохти иҷтимоии ҷамъият тағйироти ҷиддӣ ба вуқӯъ меояд: истихроҷ ва гудозиши маъдан ва сохтани асбобҳои фулузӣ шурӯъ гардида, олоти истеҳсолот тақмил меёбад, дар киштукор обёрии сунӣ ҷорӣ мешавад, қариб тамоми қabilaҳои Осиёи Миёна ба хоҷагии истеҳсолкунанда мегузаранд, тадриҷан масканҳои бузург ба вучуд меоянд; ниҳоят, дар охириҳои ин давра нобаробарии молумулкӣ ва

³³ Дальский А. Н., 1949; Мандельштам А. М., 1956.

³⁴ Ранов В. А., 1960 б.

³⁵ Ранов В. А., Гурский А. В., 1960.

³⁶ Формозов А. А., 1966; 1969, с. 60–78.

³⁷ Ранов В. А., 1961.

³⁸ Окладников А. П., Рацек В. И., 1954.

³⁹ Ранов В. А., 1961.

ичтимоӣ авҷ гирифта, заминаи дар оянда ба ҷамъияти синфӣ гузаштанро фароҳам меоварад.

Ибтидои асри биринчиро «энеолит» – «асри сангу мис» меноманд, зеро маҳз дар ҳамин вақт, баробари ҳифзи анвои зиёди олооти сангӣ, оҳишта-оҳишта асбоб ва маснуоти мисӣ ҳам пайдо ва паҳн мешаванд. Энеолит дар ҷануби Туркменистон ҳазораҳои IV–III пеш аз милодро дарбар гирифта, дар маҳалҳои дигар то ҳазораи II пеш аз милод давом намудааст. Асри биринҷӣ асосан аз охири ҳазораи III пеш аз милод оғоз ёфта, мавҷудияти худро то қарнҳои IX–VIII пеш аз милод нигоҳ медорад.

Дар аҳди биринҷӣ қabilaҳои Осиёи Миёна ба дараҷаи хеле баланди тараққиёти маданияти моддӣ ва маънавӣ расида, дар байни тамаддуни шаҳрҳои Шарқи Наздику Миёна ва Ҳиндустон, аз як тараф, ва қabilaҳои По-волже, Қазоқистон, Сибир, Осиёи Марказӣ ва Хитой, аз тарафи дигар, ҳалқаи пайвандкунанда гардида буданд. Бо вучуди ин, дар осори олимони ғарб майли ошкоро кам карда нишон додани аҳамияти тамаддуни қадими мардуми Осиёи Миёна ба назар мерасад. Ҳатто дар чунин як асари ҷиддӣ монанди «Таърихи инсоният. Тараққиёти маданият ва илм», ки ЮНЕСКО нашр кардааст, роҷеъ ба маданияти аҳди биринҷии ҷануби Туркменистон чунин су-ханҳо гуфта шудаанд: «Хусусияти умумии он нисбатан сода аст, ин маданияти ҷамъиятест, ки на дар ягон ҷараёнҳои прогресс, балки яқинан дар «халиҷи кӯчаке» умр ба сар бурдааст»⁴⁰. Таҳқиқоти олимони советӣ ин гуна му-лоҳизаҳои беасоси нигилистонаро комилан рад мекунанд. Мадракҳои таърих гувоҳӣ медиҳанд, ки саҳми Осиёи Миёна дар маданияти асри биринҷии шарқ бағоят бузург аст, ба замми ин, қabilaҳои эронизабону ҳиндузавон ба киш-варҳои ҳамсоияи Ҳиндустон, Афғонистон ва Эрон маҳз аз Осиёи Миёна омада-анд. Оне, ки аз ин қabilaҳо дар Осиёи Миёна монданд, як андоза тафовут пайдо карда, минбаъд аз ҳамқаъмонии ба Эрон ва Ҳиндустон рафтаи худ ҷудо шуданд. Тараққиёти минбаъдаи маданияти Осиёи Миёна ниҳоятдараҷа бартарӣ доштани анъанаҳои давраи энеолитро нишон медиҳад.

Қувваҳои истеҳсолкунанда

Бо мурури асрҳо олооти истеҳсолот беш аз пеш такмил ёфта, техника тараққӣ намуд. Яке аз равияҳои ин тараққиёт ба пайдоиши фулузгудозӣ овар-да расонид. Илм дар ихтиёри худ мадракҳои аниқ ва дақиқи ба вучуд омадани металлургияи ибтидоиро надорад. Аввалҳо одамон фулузоти хурдҷирро як на-вӣи маҳсули санг пиндошта, бо ҳамон усуле, ки ба санги муқаррарӣ кор ме-фармуданд, сохту пардохт мекарданд. Тадричан онҳо пай бурданд, ки баъзе навьҳои санг дигаргун буда, хосияти ёзандагӣ доранд. Дертар, вақте ки инсон аз даруни хокистари сард дар натиҷаи тасодуфан гудохта шудани маъдансанг як порча мисро пайдо намуд, фикри аз маъдан хориҷ кардани мис, яъне гудо-зиши маъдани мис ба вучуд омад. Таҷрибаи сафолпазии кулолон дар кори омӯхтани фулузгудозӣ хеле кӯмак расонид. Ин қадамҳои аввали саноати фу-лузсозии ибтидоӣ бо машаққати зиёде гузошта шуда, чунон ки бостоншино-сон муайян кардаанд, чандин ҳазор сол тӯл кашидааст.

Аммо олоти мисӣ, бинобар мулоим будани худ, он қадар самараи дилхоҳ дода натавонист. Он вақте, ки инсон ба мис қалъагӣ (гоҳе сурб, сурма ва мар-гимуш) ҳамроҳ карданро омӯхт, вазъият фавран тағйир ёфт, як навьи нави фулуз – биринҷӣ тавлид гардид, ки дар баробари як қатор бартариҳои

⁴⁰ Hawkes J. and Wolley L., 1963, p. 827.

технологӣ ба сабаби хеле саҳт буданаш барои вуҷат пайдо кардани таҳияи олооти фулузӣ имконият фароҳам овард. Вале дар айни замон асбобу аслиҳаи сангӣ низ ҳамоно мавҷудияти худро нигоҳ медошт⁴¹.

Ф.Энгелс навиштааст: «Муҳимтарини онҳо (фулузот.– Б.Ф.) мис ва қалбағӣ, инчунин биринҷии аз ҳамбастагии онҳо ҳосилшуда ба шумор мерафтанд; биринҷӣ олоту аслиҳаи лозимаро ба вуҷуд овард, лекин олооти сангиро аз байн бурда натавонист; ба ин кор фақат қудрати оҳан мерасид, аммо ҳосил кардани оҳанро ҳоло намедонистанд»⁴².

Дар Осиёи Миёна осори бисёр конҳои мис, ки дар асри биринҷӣ кашф гардида, мавриди истифодаи аҷлоди қадимаи мо қарор гирифта буданд, боқӣ мондаанд. Чунончи, дар Фарғона мисро аз кони Навкат, дар кӯҳистони Чатқолу Қурама истихроҷ мекарданд, ҳамчунин конҳои мис, ки дар Буконтоғ ва дигар маҳалҳои кӯҳсори Осиёи Миёна ёфт шуданд, аз ҳамин қабил манбаъҳои машҳури мис ба шумор мераванд. Тадричан хелҳои маъдане, ки дар гудозиш истифода мебуданд, зиёдтар гардид; аввалҳо фулузгудозони ибтидоӣ мисро фақат аз маъданҳои туршониданшуда гудохта ҳосил мекарданд, баъдтар технологияи нисбатан мураккабтари аз маъданҳои хеле васеъ паҳншудаи сулфид ҳосил кардани мис азхуд карда шуд. Дар Осиёи Миёна қалбағӣ аз кони Қарнаб, воқеъ дар самти ҷанубии водии Зарафшон, истихроҷ карда мешуд⁴³.

Зироат ва чорводорӣ, ки дар аҳди гузашта пайдо шуда буд, дар асри биринҷӣ ба соҳаи асосии хоҷагӣ табдил ёфта, аҳамияти шикор камтар гардид.

Дар ҷануби Туркменистон, ки дарёчаву ҷўйбор бисёр аст, зироаткорон дар вақтҳои аввал аз обхезиҳо истифода карда, бештар дар заминҳои лойқа кишт мекарданд. Дар ҳазораи IV пеш аз милод дар ин ҷо нахустин иншооти обёрӣ пайдо гардид, ки дар тамоми Шарқи Пеш қадимтарин иншоот ба шумор меравад. Обанбори сунъии ғунҷоинаш 3,5 ҳазор метри мукааб, инчунин каналҳои обёрии андаке дертар (дар байни ҳазораҳои IV–III пеш аз милод) сохтанишуда кашф гардиданд, ки онҳо ба ҷўю ҷўйчаҳои зиёде тақсим шуда, қариб 150 гектар заминӣ яке аз деҳқадаҳои ҷануби Туркменистонро обшор мекардаанд. Аввалҳо зироати асосиро ҷави дурадда ва гандуми нарми зирадона ташкил мекард, вале сонитар, чунон ки бозёфтҳои бостонӣ шаҳодат медиҳанд, ғайр аз ҷаву гандум ҷавдор, нахӯд ва ангур низ ба қатори зироатҳои асосӣ дохил гардид. Пештар доси сангӣ ба кор бурда мешуд, баъдҳо ҷои онро доси мисӣ ва биринҷӣ гирифт. Яқинан метавон гуфт, ки дар айни тараққиёти аҳди биринҷӣ дар шудгор ва киштукор аз қувваи ҳайвонот низ истифода мебуданд. Рамаи чорпоён аксаран аз бузу ғўсфанд иборат буд. Аз ҳайвоноти корӣ, алалхусус аспу шутур нигоҳ дошта мешуд⁴⁴.

Пайдоиши зироати обӣ дар байни қавму қабилаҳои дигар вилоятҳои Осиёи Миёна нисбатан дертар, дар охири аҳди биринҷӣ ба вуқӯъ омад. Маълумот ва мадракҳои баҳснопазире ҳастанд, ки дар ҳазораи II пеш аз милод дар Хоразм мавҷуд будани каналҳои обёриро тасдиқ менамоянд⁴⁵. Аз эҳтимол дур нест, ки ин гуна каналҳо дар Фарғона ҳам буданд. Чорводорӣ дар хоҷагии ин вилоятҳо назар ба ҷануби Туркменистон ҳиссаи бештареро ташкил мекард.

⁴¹ Богаевский Б.Л., 1936, с. 390–439; Литвинский Б.А., 1954 б, с. 13–36; «A History of Technology», 1957, p. 572–598.

⁴² К.Маркс ва Ф.Энгельс. Соч., т. 21, с. 161.

⁴³ Литвинский Б.А. ва диг., 1950; 1962, с. 189–191.

⁴⁴ Лисицына Г.Н., 1965; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». М.–Л., 1966, с. 110–113, 164.

⁴⁵ Итина М. А., 1968; Андрианов Б. В., 1969. с. 102–110.

Дар баробари истихроҷи фулуз, пайдоиши фулузгудозӣ, зироат ва чорводорӣ дигар навъҳои истеҳсолот, аз ҷумла кулолӣ, таҳияи олоти сангӣ ва ғайра низ хеле тараққӣ карда буд.

Вилоятҳои таърихӣ маданияи Осиёи Миёна

Сайри тараққиёти таърихӣ аҳди биринҷӣ дар қисматҳои мухталифи Осиёи Миёна яксон набуд. Дар ин бобат ду вилояти калонро метавон зикр кард: 1) ҷанубу ғарбӣ (ҷануби Туркменистон); 2) шимолу шарқӣ (қисматҳои боқимондаи Осиёи Миёна). Маданияти ин вилоятҳо аз ҳам ҷиддан фарқ менамуд. Дар аини замон миёни онҳо робитаи ҷавӣ ва тӯлонӣ вучуд дошт⁴⁶.

Дар ҷануби Туркменистон маданияти муқимии зироатӣ, ки аз рӯи нахустин осори таҳқиқшуда «маданияти Анав» номида шудааст, ривоч ёфта буд. Нахустин ковишҳои Анав бо номи кишваршиносии рус А.В.Комаров алоқаманд аст. Баъдҳо экспедитсияи америкой бо сардории Р. Помпелли ин ковишҳоро давом дод⁴⁷. Бо ҳафриёти солҳои 1949-1950 дар Намозгоҳтеппа баамаловардаи Б.А.Литвинский тадқиқи илмӣ ёдгориҳои маданияти Анав шурӯъ гардид⁴⁸. Сипас, ин корро Б.А.Куфтин идома дода, нақшаи табақабандии ин ёдгориҳоро пешниҳод намуд, ки то имрӯз аҳамияти худро гум накардааст⁴⁹. В.М.Массон ва ҳамкорони ӯ дар натиҷаи ковишҳои чандинсола материали фаровоне доир ба тамоми марҳалаҳои маданияти Анав ба даст оварданд. Ба ин васила В.М.Массон материалҳои оид ба таърихи қабिलाҳои Анавро тадқиқ ва ҷамъбаст намуда, онҳоро бори аввал ба доираи васеи масъалаҳои таърихи Шарқи қадим дохил намуд⁵⁰.

Дар аввалҳои энеолит маскани одамон фақат аз як дар ва хона иборат буд. Баъдтар дар марҳалаҳои минбаъдаи тараққиёти энеолит атрофи онро ба мақсади мудофия девор мекашанд; хонаҳои ҷамоатӣ низ сохта мешаванд, ки дар ҳар яке қўшманқал гузошта шудааст. Тадриҷан тамоюли сохтани манзилҳои серхона пайдо мешавад. Дар охириҳои энеолит масканҳо боз ҳам васеътар гардида, тақрибан ҳамаи онҳо аз манзилҳои серхона иборат мешаванд ва аз чанд манзили наздик як маҳаллаи иқоматӣ ба вучуд меояд.

Зарфҳои сафолии пурнақшунигор аз ҷиҳатҳои махсуси маданияти ҷануби Туркменистони аҳди энеолит то охири аҳди биринҷӣ ба шумор меравад.

Дар аҳди биринҷӣ масканҳои хурд ва миёна (ба масоҳати то 10 гектар) ва деҳқадаҳои хеле калони шахристонмонанд, аз қабилҳои Намозгоҳтеппа, ки то 70 гектар масоҳат дошт, мавҷуд буданд.

Дар давоми мавҷудияти Намозгоҳтеппа, ки ҳанӯз дар аҳди энеолит пайдо шуда буд, табақаи маскунӣ ба ғафсии қариб 34 метр расидааст. Машғулияти асосии аҳоли ба тариқи пешгара давом карда, вале анвои зироат бисёртар гардид. Дар хоҷагии қишлоқ олоти мисӣ ва биринҷӣ ба вучуд омад ва ҳамин қабил маснуот дар қатори асбобҳои сангӣ ба зиндагонии мардум низ беш аз пеш роҳ ёфт. Зоҳиран ин деҳқада аз якҷанд манзилгоҳҳои калоне таркиб ёфта, дар ҳар яке аз онҳо ҷамоаи сероилае маскан намуда буд. Дар яке аз ин манзилгоҳҳо 27 хона (ҳамагӣ на камтар аз 50 хона буд), ки бо роҳравҳо ба якдигар

⁴⁶ Муқоиса кунед бо ИТН, I, с. 98–100.

⁴⁷ «Explorations in Turkestan», 1908.

⁴⁸ Литвинский Б.А., 1952 б.

⁴⁹ Куфтин Б.А., 1954.

⁵⁰ Массон В.М., 1956, а; 1956 б; худӣ ӯ, 1959; 1960; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 76–128, 151–178.

гар пайваст гардидаанд, пайдо карда шуд. Биноҳо ба намуди росткунча ва мураббаъ, баъзе шаклан нодуруст ҳам сохта шуда буданд. Девори хонаҳо аз хиштҳои калони росткунча бардошта шудаанд. Дар ин хонаҳо чанд хел оташи-када ва суфаҳо мавҷуд буданд. Деворҳои ба хубӣ андова намуда, дар баъзе ҷоҳо гачкорӣ ҳам кардаанд. Аз баъзе мадракҳо маълум мешавад, ки як қисми хонаҳо боми гумбашакл доштаанд. Ба ин тариқа, дар давраи энеолит ва биринҷӣ қорҳои сохтмони меъморӣ дар маҳалҳои ҷануби Осиёи Миёна ниҳоятдараҷа тараққӣ мекунад.

Саноати ҳунаремандӣ низ хеле равнақ меёбад. Қорхонаҳои мисгузозӣ ба вучуд омада, аз мӯҳрачаву сӯзан то ханҷарҳои мисӣ маснуоти гуногун истеҳсол мегардиданд. Аз санг ҳам нафақат аслиҳа ва олотӣ меҳнат, балки ҳар гуна асбобҳои зиндагӣ ва зарфҳои зебо сохта мешуданд. Маҳорати кулолҳо низ ба дараҷаи баланд мерасад. Онҳо аз кӯзаҷаву қадаҳҳои ниҳоят хурд то хумҳои хеле калон зарфҳои гуногун месохтанд. Зарфҳои бисёр нафис ва зебои таомхӯрӣ бо гулҳои рангоранг ороиш меёфтанд. Дар ин вақт саноати бофандагӣ ҳам бағоят пеш меравад.

Нақшунигори зарфҳои сохторӣ, ки дар баробари нақшаҳои ҳандасӣ, суратҳои мор, парранда, буз ва ғайра каша шудаанд, омӯхта, доир ба мафкураи аҳолии Намозгоҳтеппа баъзе маълумот ба даст овардан мумкин аст. Маҳсуран, расми бузи дар байни ду дарахт қароргирифта ниҳоят воқеӣ тасвир ёфта аст. Муҷассамаҳои гилии хеле табиӣ барои одаму ҳайвонот низ ёфта шудаанд. Баъзе аз ин қабил суратҳои ҳамаҷунуш вучуд доштани боқимондаҳои давраи модаршохиро нишон медиҳанд. Аз тасвири маросимӣ амсилаи гилии хона ва чархи гилии аробаро ном бурдан мумкин аст. Дар назди девори хонаҳо ва дар зери онҳо қабри одамон низ дучор меояд⁵¹.

Ҳафриёти муназзами ин бошишгоҳ имкон дод, ки тарҳи онро равшан тасаввур кунем. Дар мобайни шаҳр майдон ёфт шуд, ки гирдогирдаш пур аз ҳавлӣ мебошад. Дар шарқи теппа иншооти динӣ ва дар шимол хумдонҳои зиёде воқеъ буданд. Биноҳои иқоматӣ ба се навъ тақсим мешаванд: 1. биноҳои бисёрхона, ки дар онҳо аъзои як ҷамоаи саришаро зиндагӣ мекарданд; 2. биноҳои бисёрхонае, ки дар онҳо чанд хона алоҳида-алоҳида ҷудо карда шуда, ғайр аз ин анборча ва ҳавличаю ошхона низ дорад; 3. биноҳои калоне, ки тарҳи аниқӣ муқаррарӣ дошта, вусъати онҳо аз 70 то 80 м² аст. Тахмин меравад, ки дар ин гуна биноҳо аъён ашроф ва дар биноҳои ду навъи аввал намоёндогони табақаҳои поёнтари ҷамъият зиндагӣ мекарданд. Дар қарибии биноҳои иқоматӣ даҳмаҳои ҷамоатӣ воқеъ буданд; аз рӯи ҷиҳози дафн низ тақсими молумулкии ҷамъиятро равшан дидан мумкин аст⁵².

Иншооти диние, ки дар давраи Намозгоҳи V ба вучуд омадааст, ҷолиби диққат аст, – ин иншоот дар теппае ҷой дорад, ки дар он чанд қабати қадимтари маскун ёфт шуданд. Теппа бо хишти хом рӯкаш шуда, дар болои он як иморати бурҷмонанде сохта будаанд, ки аз пеш қариб 21 метр бардошт. Муҳаққиқон тахмин мекунад, ки ин иморат зинадор буд – чор зинаи аввали он ёфт шуд. Беруни девори зинаи дигари иморат бо нақшҳои хиштихонӣ барҷастаи сезина оро дода шудааст. Ба ақидаи В.М.Массон, ин иморат зиккуратҳои Шумерро хотиррасон менамояд.

Шимолтари ин иншоот чанд бинои иқоматие буд, ки ба биноҳои навъи 3 мансуб аст ва роҳбарони ҳафриёт онро «кохи коҳин» номиданд. Дар ҷанубтари ин маҳалли иқомат даҳмае воқеъ буд, ки он як долони дароз ва

⁵¹ Литвинский Б. А., 1952 б.

⁵² Массон В. М., 1968, 1974, 1976.

панҷ ҳучра дошт. Яке аз ин ҳучраҳо, ки, эҳтимол, ибодатхона бошад, хеле материалҳои пурарзиш дод. Аз ҳамаи ҳучраҳо шаддаҳои лочувардӣ, фирӯзӣ, ақиқӣ ва тиллоӣ ёфт шуд. Алалхусус, ҳайкалчаҳои тиллоии сари гург ва барзагов (ҳайкалчаи сари барзагов фирӯзанишон аст) ба аҳамияти махсус молик мебошад. Дар ин дахма умуман турбати зиёда аз 30 кас ёфт шуд, ки ҳамаи онҳо, аз афти қор, аззои як оилаи калони ҷамоат буданд⁵³.

Ҳафриёти Олтинтеппа ҷои маданияи таърихии маданияти давраи мутараққии асри биринҷии Анавро муайян намуд ва аҳамияти он маҳз дар ҳамин аст. Ин маданият дар заминаи анъанаи маданияти маҳаллӣ таппакул ёфта, баъд аз комёбиҳои тамаддуни мутараққии Байнаннаҳрайн фаровон баҳра бардошт ва бо тамаддуни Фаластин, Сурия ва Осиёи Хурд қаробат пайдо намуд⁵⁴.

Шомилони маданияти Анав дар давраи биринҷӣ ҳам аз гил бут месохтанд. Ин бутҳо аз ҳайкалчаҳои ҳаҷмдору умумисохти давраи энеолит фарқи калон доранд. Ин бутҳо муҷассамаҳои асосан мусаттаҳи зан ва баъзан мард мебошанд, ки ба тани онҳо ороиши зиёде ҷаспонда шудааст ва баъзан ин муҷассама танҳо як пораи гил аст, ки дар вақти мулоим будани он ба рӯйи тарҳи дарахтҳо ва дигар суратҳо сабт гардидааст⁵⁵. Ба ақидаи муҳаққиқон, ин бутҳо таҷассуми он ҳудову олиҳаҳои намебошанд, ки кайҳо маълум шуда буданд, балки инъикоси арвоҳи ҳамон ашёву ҳодисаҳои он, ки пеш аз пайдоиши ҳудӯҳои махсус вучуд доштанд⁵⁶.

Дигар деҳқадаи шаҳристонмонанд - Олтинтеппа, ки аз Намозгоҳтеппа хурдтар буда, ҳамагӣ масоҳати 46 гектарро ишғол мекард, осоре аз биноҳои азими шарқи қадим ва ҳунари мардуми он, мисли муҷассамаҳои бо хат ва аломатҳои рамзӣ орошпёғтаро то замони мо расонид⁵⁷.

Охирин марҳилаҳои асри биринҷӣ чи дар осори тамаддуни Намозгоҳтеппа ва чи дар дигар ёдгориҳои доманаи кӯҳи Купетдоғ ва воҳаи Марв нишонаҳои худро боқӣ гузаштааст.

Тадқиқоти соҳҳои охир далолат мекунанд, ки ҳанӯз дар давраи Намозгоҳ V қисми сокинони доманаи кӯҳҳои Купетдоғ ба соҳилҳои резиншӯҳи Мурғоб кӯчидан гирифтанд. Дар ин ҷо бисёр бошишгоҳҳои наҷандон калон (вусъати калонтарини онҳо 15 га) ёфт шудаанд, ки дар лаби маҷроҳои қадимии дарёҳо ҷой гирифтаанд. Ба маданияти Анав қаробат доштани онҳо равшан аст. Эҳтимол, сокинони ин ноҳия бо мардумони дашт хариду фурӯш мекарданд. Масалан, мумкин аст ба онҳо асбобҳои сафолӣ мефурӯхтанд. Дар ин бошишгоҳҳо ҳайкалчаҳои занон, мӯҳрҳои нақшҳои сангӣ, фулузӣ ва сафолӣ ба даст омадаанд, ки ба маданияти давраи Намозгоҳ V-и Анав хос аст.

Баъдтар, дар миёнаҳои ҳазораи II то милод ба резиншӯҳи Мурғоб аз доманаи кӯҳҳо гурӯҳи дигари мардум кӯчида омаданд, ки маданияти моддӣи онҳо ба маданияти Намозгоҳ VI тааллуқ дорад. Айнан дар ҳамин давра дар бошишгоҳҳои Мурғоб ба сохтани қалъаҳо шурӯъ карданд, ки бурҷҳои мустаҳкам доштанд⁵⁸. Шубҳас нест, ки ин қор тақозои замона буд, зеро айнан ҳамин гуна қалъаҳо дар Афғонистони шимолӣ ва Ўзбекистони ҷанубӣ низ сохта шудаанд.

⁵³ Массон В.М., 1974.

⁵⁴ Массон В.М., 1976, с. 446.

⁵⁵ Массон В.М., Сарияниди В.И., 1973.

⁵⁶ Дар ҳамаи ҷо, с. 121.

⁵⁷ Массон В.М., 1967 б; ҳам аз ўст, 1974.

⁵⁸ Сарияниди В.И., 1972; 1973; 1975; 1976.

Дар тамоми давраи мавҷудияти аҳди биринҷӣ Туркманистони ҷанубӣ мутараққитарин ва маданитарин вилояти Осиёи Миёна ба шумор мерафт. Ин вилоят «ба минтақаи паҳновари ҷамоати кишоварзии ибтидоӣ, ки ба тамаддуни шаҳри шарқи қадим пайваста буд, дохил мешуд. Қабिलाҳои Осиёи Миёна, Эрон, Балучистон ва Афғонистон, ки дар миёнаи ду маркази бузурги тамаддуни бостонӣ – Ҳиндустон ва Мовароуннаҳр воқеъ гардида буданд, дар пешрафти он роли муҳим бозиданд»⁵⁹. Қабिलाҳои ҷануби Туркманистони Осиёи Миёна баробари баҳра бурдан аз таъсири пурбаракати марказҳои шаҳрии ҳеле тараққикардаи шарқи қадим ва ҳамчунин тоифаҳои кишоварзии ҳамҷавори Эрон ва Афғонистон дар навбати худ ба онҳо низ таъсири муайяне расонидааст. Дар байни қабिलाҳои ҷануби Туркманистон ва дувумин вилояти аҳди биринҷии Осиёи Миёна, ки ба сабаби дохил шуданашон ба қабिलाҳои саҳронишини Евросиё номи «қабिलाҳои доираи саҳро»-ро гирифтаанд, робитаи ниҳоятдараҷа наздик ба вучуд омада, муттасил инкишоф меёфт ва дар пешрафти иқтисодию маънавии онҳо аҳамияти бағоят калоне дошт. Дар нимаи дувуми ҳазораи II ва ибтидои ҳазораи I пеш аз милод гурӯҳҳои пуршумори қабिलाҳои саҳронишин аз шимол ба Туркманистони ҷанубӣ рӯ оварданд.

Ба тавассути экспедитсияҳои С.П.Толстов ва ҳамкорони ӯ аз маҳалҳои назди баҳри Арал бисёр ёдгориҳои аҳди биринҷӣ пайдо шуд. Аксари ин ёдгориҳо ба маданияти Тозабогёб тааллуқ дорад. Тозабогёбиҳо дар заминканҳо мезистаанд. Дар миёнаҳои хона оташдони калоне ва ба тӯли девор ӯра сохта шуда буданд. Аҳолӣ ба зироат ва обёрӣ машғул буда, чорводорӣ ҳам дар ҳаёти иқтисодӣ роли калон мебозид. Якчанд қабри одамони онвақта кофта, таҳқиқ карда шуд. Миқдори зиёди зарфҳои сафолӣ бо нақшҳои ҳаққои ҳандасӣ ороишёфта дарёфт гардид. Чунон ки М.А.Итина исбот намуд, ин зарфҳои сафолӣ аз ҷиҳати ороиш ба сафолоти маданияти Андрони Қазоқистони ғарбӣ ва маданияти кандакории Поволже ҳеле шабоҳат дорад.

Дар маҳалҳои назди баҳри Арал баробари маданияти Тозабогёб маданияти дигаре, ки бо номи «Сюрғон» машҳур аст, низ паҳн гардида буд. Ба ақидаи муҳаққиқон, хусусияти ин маданиятро бештар аз рӯи робитаҳои он бо маданияти қабिलाҳои ҷануб, яъне маданияти Анав метавон муайян намуд.

Дар интиҳои аҳди биринҷӣ (охирӣ ҳазораи II пеш аз милод ё худ асрҳои аввали ҳазораи I пеш аз милод) барои намоёндагони ашрофи қabila дар резингоҳи Сирдарё, болои тали Тоғистон мақбараҳои калоне аз хишти хом ва сутунҳои ҷӯбӣ сохта шудаанд. Онҳо аз берун мунавваршакл (ба қутри то 15 метр) ва аз дарун мураббаъшакл мебошанд. Деворҳои гилии онҳо ниҳоят ғафс буда, эҳтимол мсеравд, ки аз дарун бо як навъ қолин зинат ҳам меодаанд⁶⁰.

Дар охири ҳазораи III ва нимаи аввали ҳазораи II пеш аз милод дар поёнҳои Зарафшон деҳоти қабиларое, ки бостоншиносон «замонбобиҳо» номидаанд, вучуд дошт. Замонбобиҳо дар хоначаҳои қамишии бо қаҳил ловидашуда зиндагӣ мекарданд. Онҳо заминҳои ҳангоми обхезӣ шодобшударо барои кишти истифода карда, ба зироат ва парвариши чорво, инчунин ба шикор ва моҳидорӣ машғул мешуданд. Олоти меҳнати онҳо аз қўба, дос ва каланди сангӣ иборат буд. Сафолоти ин маданият, ки ба давраи охири маданияти Калтаманор дохил мешуд, ба андозаи зиёд таҳти таъсири маданияти Анав низ воқеъ гардида буд. Дар ин маҳал пораҳои сафолоти махсуси Анав ва зерварҳои сангӣ ва биринҷии айнан ё қисман ба асбобҳои зинатии Туркманисто-

⁵⁹ Массон В.М., 1964, с. 5

⁶⁰ Толстов С.П., 1962, с. 47–88; Итина М.А., 1962; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 233–238.

ни ҷанубӣ монанд ёфт шуданд. Шояд замоне ғавҷи муҳоҷирони ҷанубитуркистонӣ ба ин ҷо расида, бо авлоди калтаманориҳо зиндагии якҷоя ба сар бурда бошанд. Ҳамчунин тахмин мекунанд, ки ин ҳамрангиро робитаҳои мутақобилаи маданияти (на ин ки ирқии) мардуми ин маҳал бо қабिलाҳои зироаткори ҷануб ба вуҷуд овардааст.

Дартар (аз миёнаҳои ҳазораи II пеш аз милод) дар воҳаи Зарафшон қабिलाҳои аҳди биринҷии саҳроӣ паҳн мегарданд⁶¹.

Қадимтарин ёдгориҳои аҳди биринҷӣ, ки дар Тоҷикистони ҷанубӣ ва марказӣ кашф шудаанд, маснуоти мису биринҷӣ, аз ҷумла табарҳои мисӣ мебошанд. Яке аз ин табарҳо аз деҳаи Ёрии райони Панҷакент, дигаре аз қишлоқи Шаршари райони Куйбишев ва сеумӣ аз наздикии қишлоқи Арақчини Варзоб ёфт шудааст. Таърихи ҳамаи инҳоро охири ҳазораи III – аввали ҳазораи II пеш аз милод муайян кардаанд⁶².

Як силсила ёдгориҳо, ки дар шимол ва ҷануби республика пайдо гардидаанд, давраи тараққиёти аҳди биринҷиро тавсиф менамоянд.

Дар соҳили ростии Сирдарё, самти шарқии Ленинобод, дар маҳалли биёбонии Қайроққум даҳҳо маскани давраи тараққӣ ва охири марҳилаҳои аҳди биринҷӣ дарёфт ва таҳқиқ шудаанд. Аскарӣ ин масканҳо хурд буда, аз 0,1 то 3,0 гектар масоҳат доранд, вале дар байни онҳо масканҳои хеле калон ҳам ҳастанд, ки масоҳати қариб 10 гектарро ишғол намудаанд. Ҳар як маскан аз якҷанд нишмангоҳ иборат буд, ки дарозии ба 20 метр ва барои ба 12–15 метр мерасид.

Қайроққумиҳо асосан машғули чорводорӣ будаанд. Аз ин рӯ, дар масканҳо устухони гӯсфанд, буз, гов ва асп ҷамъ шудааст. Ба таври фаровон мавҷуд будани ҳовану ос, ки барои ярма ва орд кардани ғалла хизмат мекарданд, аз ривож доштани зироат гувоҳӣ медиҳанд.

Яке аз машғулиятҳои асосии қайроққумиҳо кори маъдан ва фулзгудозӣ буд. Дар масканҳои онон дағдолҳои аз гудозиши биринҷӣ боқӣ монда ва қолибҳои сангӣ барои рехтани метин ва табарҳои биринҷӣ ёфт шуданд.

Сафололоти Қайроққум бо олооти сафолӣ Тозабобӣ шабоҳат дорад. Қайроққумиҳо барои ороиши зарфҳои сафолӣ қолибҳои махсуси мусаттаҳ ва дандонадорро кор мефармуданд.

Дар ҳуди Қайроққум, инчунин дар қишлоқи Даҳанаи райони Апт дағдолҳои одамони аҳди биринҷӣ пайдо гардидаанд.

Қабिलाҳои қайроққумӣ як қисмати гурӯҳи калони қабिलाҳои аҳди биринҷии саҳроиро, ки он вақтҳо баъзе ноҳияҳои водии Фарғона ва Тошкандро ишғол намуда, дар ҳудуди Ҳафтрӯд бо қабिलाҳои андронии Қазоқистони ҷанубӣ пайваста буданд, ташкил мекарданд. Маданияти ин маҳалро «маданияти Қайроққум» меноманд. Қайроққумиҳо дар шимолӣ Тоҷикистон ғайр аз ҳуди Қайроққум дар райони Шаҳристон низ сукунат доштанд. Осори маданияти модии онҳо аз қабатҳои болоии мағораи Оқтанга ёфт шуд⁶³.

Дар водии Фарғона баробари маданияти Қайроққум маданияти тамоман дигар вуҷуд дошт, ки бо номи «Чуст» машҳур аст. Соҳибони маданияти Чуст бештар ба зироат машғул буданд. Сохтани олооти сафолӣ пурнақшунигор ба онҳо низ хос аст.

Дар ҷануби Тоҷикистон (масалан, дар работи марказии совхозӣ ба номи Киров, наздикии шаҳри Қўрғонтеппа) осори маскани қабिलाҳои аҳди

⁶¹ Гулямов Я.Г., Исломов У., Аскаров А., 1956; Аскаров А., 1969.

⁶² Литвинский Б.А., 1961.

⁶³ Литвинский Б.А. ва диг., 1962; шарҳ баёни Glasser G., 1965, p. 323–329.

биринчии саҳроӣ пайдо гардид. Дар воҳаҳои поёноби наҳрҳои Қизилсу, Вахш ва Кофарниҳон, ки ба дарёи Панҷ мерезанд, қабристонҳои давраи охири аҳди биринҷӣ, яъне миёна ва нимаи дувуми ҳазораи II пеш аз милод ёфт шуданд. Соқинони боқимондаи онҳо зарфҳои сафолии хеле хуб месохтаанд, ки олотӣ охири марҳилаҳои Анавро ба хотир меоранд. Равобити маҳалҳои ҷануб ва ғарбро ҳамчунин аз рӯи маснуоти биринҷии ин маданият метавон дарк намуд. Дар айни замон маросими дафн, сохти қабр, сӯзондани мурда ва ғайра бештар бо доираи маданияти саҳроӣ алоқа доштани онҳоро нишон медиҳад. Ин маданият аз рӯи маҳалли воқеъ шудани қабристонҳо ба худ ду ном: «Вашкент» ва «Вахш»-ро гирифтааст, ки муносибати онҳо ҳанӯз равшан нест⁶⁴. Дар масофаи начандон дуртар аз ин ҷо, дар Сурхондарё масканҳои дорои сафолоти охири Анав пайдо карда шуданд. Чунон ки маълумот ва мадракҳои аз ҳафриёти Кучуктеппа (таҳқиқи Л.И.Албаум) ва Сафолтеппа (таҳқиқи А.Аскарров) бадастомада гувоҳӣ медиҳанд, дар охири ҳазораи III ва аввали ҳазораи II пеш аз милод дар вилоятҳои ҷануби шарқии Осиёи Миёна ҷамоатҳои ба вучуд меоянд, ки дорои хоҷагии тараққикардаи зироати ибтидоӣ буда, дар масканҳои мустақкам ва нишемангоҳҳои муназзаму зебо иқомат мекарданд (дар таги ин қабил хонаҳо мурдаҳоро дафн менамуданд). Ҳунарҳои гуногун ба дараҷаи баланди тараққӣ расида буд.

Ҳафриёти Сафолтеппа⁶⁵ хеле ҷолиби диққат аст. Бошишгоҳи Сафолтеппа далоят менамояд, ки дар ҳазораи II то милод дар шимол зироаткорӣ мутараққӣ вучуд дошт. Сафолтеппа теппаи начандон калонест, ки қариб 3 гектар вузъат дорад. Гирдогирди хонаҳои иқоматии ин бошишгоҳро се қатор деворҳои мудофиавӣ ихота карда буданд. Биноҳои бошишгоҳ ҳама бисёрхона буда, чанд бино ба ҳам пайваста мешуд ва байни ин биноҳои пайваста кӯчаву тангкӯчаҳо воқеъ буданд. Тарҳи бошишгоҳ ниҳоят пухта ва аниқу дақиқ буда, аз эҳтимол дур нест, ки тамоми биноҳо аз рӯи нақшаи пешакӣ баробар сохта шуда буданд. Берун аз бошишгоҳ қабристон нест, зеро мурдагонро бевосита дар таги девори хонаҳо ва ё дар худи даруни хона мегӯрониданд. Баъзан қасади мурдагонро андаруни зарфҳо меёбанд. Дар аксари гӯри калонсолон зарфҳои сершумор ва инчунин дигар ашёи фулузӣ, сангӣ, чармӣ, ҷўбӣ, оина, асбобҳои гуногун, яроқу аслиҳа, ашёи зинату зебар ва ғайра ёфт шуданд. Олотӣ Сафолтеппа ниҳоят хушсифат буда, олотӣ сафолии аҳди биринҷии мутараққии Анавро ба хотир меорад.

Ин гуна зарфҳо ба қарибӣ дар райони Регари Тоҷикистон ёфт шуданд. Дар ин ҷо даҳмаи гилии давраи биринҷӣ–Тандирӣул кашф шуд⁶⁶. Дар ин ҷо зиёда аз 20 қабр ёфт шуд, ки ҳамаи онҳо он қадар чуқур нестанд, баъзеи онҳо лаҳад ҳам доранд. Теппаи гӯрҳо бо тӯдаи сангпораҳо ишорат шудааст. Мурдари дар гӯр паҳлунокӣ пойҳояшро қат карда мемонданд. Аз ин гӯрҳо зарфҳои сершумор, шаддаҳои сангию биринҷӣ ёфт шуданд. Аз ду гӯр ҳайкалчаи гилие ба даст омад, ки ҳамто надорад. Яке аз ин ҳайкалчаҳо нисбатан кам зарар дидааст ва баландии он қариб 37 см буда, марди риндореро тасвир мекунад, ки пойҳояшро дароз карда нишастааст.

Ба ақидаи Б.А.Литвинский, дар охири ҳазораи III ва аввали ҳазораи II пеш аз милод паҳншавии фаврии ойкуманҳои қабिलाҳои Анав ба амал омада, дар маҳалҳои шарқӣ ва ҷануби шарқӣ маскан мекунанд. Дар ҷойҳои нав қисме аз онҳо тарзи зиндагии муқаррарии худро давом медиҳанд ва қисми

⁶⁴ Литвинский Б.А., 1967 а; Мандельштам А.М., 1968.

⁶⁵ Аскарров А.А., 1972.

⁶⁶ Литвинский Б.А., Антонова Е.В., Виноградова Н.М., 1976.

дигар ба маҳзи созгор афтодани шароити маҳал тадричан ба чорводорӣ шуғл варзида, ба зиндагонии ниммуқимӣ рӯ меоваранд (қабристонҳои қадимаи ҷануби Тоҷикистон ана аз ҳаминҳо боқӣ мондаанд). Саҳронишинҳо ба урфу одат ва маданияти моддӣ онҳо таъсири калоне расонидаанд.

Сохти ҷамъиятӣ

Масъалаи сохти ҷамъиятии аҳди биринҷӣ мавриди баҳсу мунозираҳои бениҳояти мутахассисон қарор гирифтааст. Роҷеъ ба ин масъала бисёр ақида ва фарзияҳои ба ҳам муҳолиф мавҷуданд.

Бештар мулоҳиза ва андешаҳое, ки дар сари таҳқиқи таърихи қабिलाҳои маданияти Анав пайдо шудаанд, ҷолиби диққат мебошанд. Ба фикри В.М.Массон, ба вучуд омадани хонаҳои бисёрманзила ба пайдоиши ҷамоати сероила алоқаманд аст. Дар ҳудуди ҳазораҳои IV–III пеш аз милод ба оилаҳои падаршохӣ табдил ёфтани ҷамоатҳои сероилаи модаршохӣ ба вуқӯъ меояд. Ниҳоят, чунон ки классикони марксизм-ленинизм таълим медиҳанд, аз сохти модаршохӣ ба сохти падаршохӣ гузаштан сабабҳои иқтисодӣ дошта, хусусан бо тараққиёти чорводорӣ, ки кори мардон буд, марбут аст. «Тамоми маҳсулоти барзиёде, ки акнун касбу кор меод, ба дасти мард мебаромад; зан дар истеъмоли ин маҳсулот иштирок мекард, аммо ба ягон ҳиссаи он соҳиб набуд. «Одами ёбой», ҷанговар ва шикорчӣ, дар хона баъд аз зан мавқеи дувумро ишғол менамуд, ҷўпони «ҳалимтар» бо сарвати худ калонгарӣ карда, ба ҷои яқум гузашту занро ба мавқеи дувум фурувард... кори хонагии зан акнун назар ба касбу кори мард аҳамияташро гум кард»⁶⁷.

Дар охирҳои аҳди биринҷӣ тафрикаи мулкӣ ва иҷтимоӣ қувват мегирад. Мақбараҳои калоне мисли Тоғистон сохта мешаванд. Ҳаёти шаҳриёнаи ибтидоӣ падид меояд. Оё ин маънии гузаштан ба ҷамъияти синфиро дошт ё на? Ҳоло ба ин суол ҷавоби аниқ ёфтан душвор аст, вале ба ин ки аввалин падидаҳои он маҳз дар ҳамон давр ба зуҳур омада буданд, ҳеҷ шубҳае нест.

4. ТАРКИБИ НАҶОДИИ АҲОЛИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АҲДИ БИРИНҶӢ. МАСЪАЛАИ ОРИЁӢ.

Умумияти ҳиндуэронӣ. Ориёӣҳо

Протсессҳои этникие, ки дар Осии Миёна аҳди биринҷӣ ба амал меомаданд, ҳам барои тараққиёти ояндаи худ ин сарзамин ва ҳам барои таърихи як қатор кишварҳои ҳамсоя, ки аз Ҳиндустон то Аврупои ҷануби шарқӣ маҳсулоти бузургеро ишғол кардаанд, аҳамияти хеле калон доштанд.

Мавҷуд набудани манбаъҳои хаттӣ ва ҳанӯз ба як маънӣ тавзеҳ наёфтани бозёфтҳои археологӣ боиси ба миён омадани душвориҳо дар таҳқиқи таърихи этникии Осии Миёнаи онвақта гардидааст. Бо вучуди ин, маълумоти аз оғози давраи таърих дар сарзамини Осии Миёна ва кишварҳои ҳамсоя сукунат доштани қавму тоифаҳои мухталиф ва ҳамчунин мадракҳои қиёсии таърихӣ забониносии дар баробари таҳқиқ ва ҷамъбасти материалҳои беш аз пеш афзоишдаи археологӣ ба баровардани чанде аз хулосаҳои муҳим ва ба ҳақиқат наздик имкон медиҳанд.

Нахустин сарчашмаҳои хаттии санаӣ, ки дар бораи Осии Миёна маълумот медиҳанд, дар асрҳои VII–VI пеш аз милод дар ин сарзамин сукунат дош-

⁶⁷ К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 21, с. 162.

тани қавму тоифаҳои эрониноҷод – суғдиён, бохтариҳо, марғиёниҳо, хоразмиҳо, портҳо, қабिलाҳои мухталифи сакоӣ ва ғайраро хотирнишон намудаанд.

Ҳоло дар натиҷаи кофтуков ва бозёфтҳои ҷудогонаи археологӣ ба дасти олимони матнҳои ба чандин забонҳои эронӣ навишташуда расидаанд, ки ин забонҳо дар давраҳои қадим ва аввали асри миёна дар Осиёи Миёна ва ноҳияҳои сарҳадии он паҳн гардида буданд. Инҳо забонҳои бохтарӣ, суғдӣ, хоразмӣ ва хутану сакоӣ⁶⁸ буданд, ки ба гурӯҳи забонҳои шарқӣэронӣ дохил мешуданд. Забони портӣ ба гурӯҳи забонҳои ғарбӣэронӣ дохил шавад ҳам, вале бештар таъсири забонҳои шарқӣэронӣ қарор гирифта буд, низ аз ҳамин қабил забонҳои қадимии Осиёи Миёна ҳисоб мешафт⁶⁹. Дар нимаи аввали ҳазораи якуми қабл аз милод дар яке аз вилоятҳои Осиёи Миёна ва атрофи он лаҳҷае мустаъмал буд, ки асоси забони китоби муқаддаси оини зардуштӣ – «Авесто» аз он ғароҳам омадааст.

Ба гурӯҳи забонҳои эронӣ забони форсӣ (ба се марҳилаи маълуми тараққиёти худ: форсии қадим, форсии миёна ва форсии нав), забонҳои тоҷикӣ, курдӣ, балучӣ ва дигар забонҳои ғарбӣэронӣ, забонҳои афғонӣ (пашту), осетӣ, помирӣ ва як идда забону лаҳҷаҳои шарқӣэронӣ дохил мешаванд. Забонҳои эронӣ ба гурӯҳи забонҳои ҳиндӣ ё худ ҳиндуориёӣ⁷⁰, ки ғайр аз забону лаҳҷаҳои мустаъмали имрӯза лаҳҷаи ведӣ, санскрит ва палии дар матнҳои қадима боқимондари дар бар мегирад, алоқаи хеле наздик доранд.

Ин аст, ки забонҳои эронӣ, яқоя бо забонҳои ҳиндуориёӣ шоҳаи ҳиндуэронӣ, ё худ ориёии оилаи забонҳои ҳиндуаврупоиро ташкил менамоянд. Ба ин ҳамчунин забонҳои славянӣ, германӣ, келтӣ, романӣ, юнонӣ, арманӣ ва як қатор забонҳои дигар низ дохил мешаванд. Қаробати ҳамаи ин забонҳо, ки хусусан дар замонҳои қадим ва қисман имрӯз ҳам дар бисёр бобат мушоҳида мешавад, аз ҷиҳати асли пайдоиши худ ба як оила тааллуқ доштани онҳоро нишон медиҳад.

Олимони ҳозиразамон маҳалли таппакули ин оилаи забонҳоро ба ин ва ё он ноҳияи минтақаи байни Европайи Марказӣ ва Балкан дар ғарб ва даштҳои паҳновари Евросиё дар шарқ нисбат додаанд. Албатта, дар ин маврид сухан аз замонҳои хеле қадим меравад. Баъдтар дар давраи ба худ шакли муайян гирифтани лаҳҷаҳо, ки пешгузаштаи бевоситаи забонҳои «таърихӣ» ҳиндуаврупоӣ (ба мисли юнонӣ, славянӣ, германӣ ва ғайра) ҳисоб мешаванд, қабिलाҳои ба ин лаҳҷаҳо гапзананда дар хиттаи васеъ зиндагонӣ карда, вале бо ҳам робитаи бисёр наздик доштаанд. Тафовути гузаштагони қавму забонҳои ҳиндуориёӣ ва эронӣ аз пешгузаштагони дигар гурӯҳҳои забонҳои «таърихӣ» ҳиндуаврупоӣ дар он аст, ки онҳо дар марҳилаҳои аввал як гурӯҳи воҳиди забониро ташкил мекарданд⁷¹.

Ҳеҷ ва қаробати гузаштагони тоифаҳои эронӣ ва ҳиндуориёиро, пеш аз ҳама, наздикии забонҳои онҳо нишон медиҳад. Омӯзиш ва муқоисаи забонҳои

⁶⁸ Осори он дар Туркистони шарқӣ ёфт шудааст; аз забонҳои ҳозираи эронӣ забони вахонӣ, ки ба гурӯҳи забонҳои помирӣ дохил мешавад, ба забони хутанӣ наздик аст; ниг.: Герценберг Л.Г., 1965, с. 31 ва мобаъд; Bailey H.W. 1968, p. 157–159.

⁶⁹ Доир ба мавқеи забони портӣ дар байни забонҳои эронӣ ва калимаҳои аз забонҳои шарқӣэронии Осиёи Миёна ба он дохилшуда ниг.: Henning W.B., 1958, s. 92–97.

⁷⁰ Истилоҳи «ҳиндуориёӣ» ба маънии ҳамон забонҳои Ҳиндустон аст, ки аз забонҳои ғайриҳиндуаврупоии ин кишвар, аз қабилҳои дравидӣ ва мунда фарқ мекунанд.

⁷¹ Муқоисаи кунед: Иванов В.В. ва Топоров В.Н., 1960, с. 12; Грантовский Э.А., 1970, с. 346, 350.

гуногуни эронӣ ва ҳиндуориёӣ, алалхусус забонҳои авестоию форсии қадим, аз як тараф, ва ведию санскрит, аз тарафи дигар, метавонад ба таври равшан далолат кунад, ки забонҳои эронӣ ва ҳиндуориёӣ дар замонҳои қадим ҳам аз ҷиҳати сохти грамматикӣ ва ҳам аз ҷиҳати захираи асосии луғавӣ, то чӣ андоза умумият доштаанд. Дар воқеъ, аз ин забонҳо ба тариқи намуна бисёр калимотеро овардан мумкин аст, ки дар сохт ва маъно тафовуте надошта, фақат бо баъзе хусусиятҳои фонетикӣ худ фарқ мекунанд. Масалан, об дар забонҳои эронии қадим *ап*, дар ҳиндии қадим ҳам *ап*; замин, мутобиқан *буми* ва *бҳуми* – бод – *вата* ва *вата*; тан – *тану* ва *тану*; даст – *заста* (ё даста) ва *ҳаста*; калима, овоз – *ваҷаҳ* ва *вачас*; ном – *наман* ва *наман*; либос – вастра ва вастра; падар – питар ва питар; бародар – братар ва бҳаратар; андар – антар; ду – два ва два; ҷаҳор – чатвар ва чатвар; панҷ – панча ва панъча, ҳафт – ҳапта ва сапта; ҳашт – ашта ва ҳашта; даҳ – даса ва даща, дувоздаҳ – двадаса ва двадаща; сад – сата ва сата ва ғайра.

Аксари ин калимаҳо бо баъзе тағйироти фонетикӣ мавҷудияти худро дар забонҳои ҳозираи эронӣ низ давом медиҳанд. Чунончи, дар забони тоҷикӣ калимаҳои *об*, *бод*, *тан*, *даст*, *ном*, *падар*, *бародар*, *андар*, *ду*, *ҷаҳор*, *панҷ*, *ҳафт*, *сад* ва амсоли инҳо то имрӯз мустаъмал аст.

Мутобиқати устувор ҳамчунин дар грамматика, дар системаи тасриф ба назар мерасад. Масалан, дар эронии қадим калимаи *тану* дар ҳолати фоилӣ (именительный падеж) шакли *тануш*, *танум*, *танва* ва ҳоказо. Дар эронии қадим барои тасрифи феълӣ *бар* (бурдан) чунин шаклҳои замони ҳозираи он вучуд дошт: шахси якуми танҳо – *барамӣ*, шахси дувуми танҳо – *бараҳӣ*, шахси сеवуми танҳо – *баратӣ* ва ғайра; дар ҳиндии қадим барои тасрифи ҳамин феъл, яъне *браҳ* мутобиқан чунин шаклҳо мавҷуд буд: *бҳарамӣ*, *бҳараси*, *бҳарата* ва ғайра⁷².

Чунин далелҳо гувоҳӣ медиҳанд, ки забонҳои ҳиндӣ ва эронӣ аз як мабдаи забонӣ ба вучуд омада, асосҳои сохти грамматикӣ ва луғавии худро аз он мерос гирифтаанд. Инро ҳам бояд гуфт, ки забонҳои нави дар ҷараёни тараққиёти мустақил инкишоф ёфтаи эронӣ (ва ҳамчунин ҳиндуориёӣ), чи навъе ки забоншиносон хотирнишон менамоянд, назар ба забонҳои қадими эронӣ ва ҳиндӣ аз якдигар тафовути бештар доранд.

Дар миёни ҳиндуён ва эронӣ қадим аз ҷиҳати дину мазҳаб ва тасаввуроти ҷамъиятӣ асосҳои сохти грамматикӣ ва луғавии худро аз он мерос гирифтаанд. Инро ҳам бояд гуфт, ки забонҳои нави дар ҷараёни тараққиёти мустақил инкишоф ёфтаи эронӣ (ва ҳамчунин ҳиндуориёӣ), чи навъе ки забоншиносон хотирнишон менамоянд, назар ба забонҳои қадими эронӣ ва ҳиндӣ аз якдигар тафовути бештар доранд.

Таҳқиқи қиёсии оинҳои қадими эронӣ ва ведӣ ҳамгунӣ ва монандии тасаввуроти динии аҷдоди халқҳои эронӣ ва ҳиндуориёиро собит намуд. Маълум гардид, ки расму оин ва урфу одатҳои ин мардумон аз қадимулайём бо ҳам хеле наздик ва шабеҳ будаанд. Онҳо дар парастии оташ, дар таҳияи нӯшобай муқаддаси *хавма* (ба ҳиндӣ *сома*), дар эътиқод ба сухани ҳакимона ва сеҳромези *мантра* аз якдигар қариб ҳеҷ тафовуте надоштаанд.

Исми бисёр худоҳо ва қаҳрамонҳо, ки эронӣ ҳиндуёни қадим онро парастид ва дар китобҳои динӣ ҳамон сӯғудаанд, дар ҳар ду забон як будааст. Митра аз худоҳои асосии ҳам тоифаҳои қадимаи ведӣ ва ҳам эронӣ ҳисоб меёфтааст. Худои боду ҷанг Вайу ва дигар худои бод Ватаро ҳар ду тоифа баробар мефарастиданд. Подшоҳ ва қаҳрамони авестой – Ёима, писа-

⁷² Мисолҳои мутобиқати байни забонҳои қадими эронӣ ва ҳиндӣ аз китоби Оранский И.М., 1960, с.44-48 оварда шуд.

ри қаҳрамони меҳрсон Виваҳвонт, бо қаҳрамони ведӣ – Йама, писари Вивас-вонт мутобиқати комил дорад.

Мафҳуми «арта» ба маънии «ҳақиқат» ва «адлу инсоф», ки аксари қаъвоиди муҳими динӣ ва умуман тасаввуроти васеътари мафкуравиरो муайян мекард, барои ҳам эронӣён ва ҳам ҳиндувон муштарак будааст. Ин мафҳум бо худо – бо асура Варунаи «Ригведӣ» ва Аҳура Маздои эронӣён марбут аст (*асу-ра* мутобиқи *аҳура* аст, ки ҳар ду маънии «соҳиб» ва «ҳукмрон»-ро ифода ме-намоянд).

Тасаввуроти онҳо дар бораи пайдоиши олам низ бо ҳам хеле наздик аст. Чунончи, дар навиштаҷоти қадимаи ҳиндувон ва эронӣён доир ба се муҳити коинот – осмон, фазои байни замин ва осмон ва замин суҳан ронда мешавад. Нишонаҳои ҳар як муҳит ва худоёни мансуб ба онҳо, аз қабилҳои худоёни осмонхудоёни боду ёрону ҷанг ва худоёни напшву ҳосил дар байни ин тоифаҳо яқсон будаанд.

Муҳаққиқони таърихи тамаддуни ҳиндувон ва эронӣён аз осори қадимаи динӣ ва адабии онҳо бисёр қиссаҳои ба якдигар монанди асотири ва ҳамосиро кашф намудаанд. Ин навъ мушобиҳатҳоро дар дигар соҳаҳои маданияти маънавии эронӣёну ҳиндуориёни қадим низ метавон пайдо кард.

Аз таҳлили қиссаҳои асотирии тоҷик маълум мегардад, ки дар онҳо бисёр падидаҳои тасаввуроти даврони умумияти ҳиндуориёӣ мавҷуданд. Инак, як-ду мисол барои тасдиқи ин иддао. Чунон ки М.С.Андреев менависад, асотири Падар – Осмон ва Модар – Замин, «ду волидаи бузург»-и «Ригведа» то ҳол дар тасаввуроти тоҷикон боқӣ мондааст. Аз ҷумла, дар Язғулом осмонро ҳоло ҳам *дед* – падар, заминро *нан* – модар меноманд. Ба фаслҳои мардона ва занона чудо кардани сол низ бо ҳамин алоқаманд аст. Фаслҳои солро низ бо ҳамин тасаввурот тақсим намудаанд. Чунончи, тирамоҳу зимистонро, ки айёми боришот ва борваршавии замин аст, фаслҳои мардона ва баҳору тобистонро, ки дар ин айём табиат бор меорад, фаслҳои занона донистаанд.

Дар «Ригведа» ҳам Замин ва Осмон ҳамчун Модар ва Падар, ҳамчун ҷуфти ҷудоинопазир тасвир мешавад. Падидаҳои ҷунин тасаввур ва эътиқодотро метавон дар осори қадимии юнониён ва дигар халқҳои Европа низ пайдо намуд. Аз ин рӯ, онҳоро нафақат ҳиндуэронӣ, балки ҳиндуаврупоӣ ҳам доништан мумкин аст. Силсилаи эътиқоди ба бузи кӯҳӣ алоқаманди тоҷикони кӯҳистон қариб бе ҳеҷ тафовут дар байни мардуми дардӣ машҳур аст⁷³.

Дигар наздикӣ ва шабоҳатҳое, ки умумияти мерос ва анъанаҳоро дар риштаҳои иқтисодӣ ва тарзи зиндагӣ, дар ташкили ҷамъият ва сохти иҷтимоӣ сӯйи нишон медиҳанд, ҳамчунин аҳамияти калоне доранд. Аз маълумот ва мадракҳои қиёсӣ ҷунин бармеояд, ки тарзи зиндагии аҷлоди тоифаҳои ҳиндуориёӣ ва эронӣ ба ҳам монанд будааст. Онҳо як хел зиндагонии муқимӣ ва ниммуқимиро ба сар бурда, ба зироат ва чорводорӣ машғул будаанд. Бояд қайд кард, ки ҳарчанд чорводорӣ аз ҷиҳати аҳамияти худ мавқеи дараҷаи аввалро ишғол намуда, доштани чорво меъёри асосии сарват ва напшунамо ҳисоб меёфт, ҳамоно зироат соҳаи доимии хоҷагии ориёиҳои қадим буд⁷⁴. Бисёр калимоти ба забонҳои қадими эронӣ ва ҳиндӣ умумӣ мавҷуданд, ки номи ҳайвоноти хонагӣ, галла, олотӣ чорводорӣ ва киштукорро

⁷³ Андреев М.С., 1927, с. 77–78; Литвинский Б.А., 1964, с. 147–150. Қиёсӣ эътиқоди оид ба Падар-Осмон ва Модар-Замин ниг.: Schroeder L., 1923, s. 582–583; Gonda J., 1960, s. 95, 99; Campbell L.A., 1968, p. 152, 156–157; Огибенин Б.Л., 1968, с. 13.

⁷⁴ Грантовский Э.А., 1967, с. 346–347, 377–378.

ифода менамоянд. Чунончи: *гав* ва *гав* – гов; *аспа* ва *ашпа* – асп; *уштра* ва *уштра* – уштур; *қаршӣ* ва *қриш* – қўяк ва шудгор; *йава* ва *йава* – ғалладона ва ғ.

Дар «аҳди ориёӣ» аҷдоди тоифаҳои ҳиндӣ ва эронӣ аз металлургия ба хубӣ огоҳ будаанд. Дар забонҳои эронӣ ва ҳиндӣ як идда номҳои фулузот боқӣ мондаанд, ки ба ҳам наздиканд, аз қабилӣ *айах* (эронӣ) ва *айас* (ҳиндӣ) – умуман фулуз ё худ мис, биринҷ, дертар оҳан; *зараня* ё *дараня* (эронӣ) ва *хираня* (ҳиндӣ) – тилло; *аршата* (эронӣ) ва *раҷата* (ҳиндӣ) – нуқра ва ғ. Бештарини олооти меҳнат (аз ҷумла, олооти фулузӣ (ва аслиҳаҷот) (мисли найза, камон ва ғ.), инчунин калимаҳое, ки онҳоро ифода мекунанд, барои ин ду тоифа яксонанд. Мадракҳое мавҷуданд, ки ҳанӯз дар «аҳди ориёӣ» аз тарафи ҳиндуэронӣ истифода шудани дучарҳои ҳарбӣ (бо эронӣ рата ва ба ҳиндӣ ратҳ), ҳамчунин дар байни ин тоифаҳо ба таври васеъ ривоҷ доштани аспарвариро собит менамоянд. Ин тоифаҳо дар созмони ҳарбӣ ва тарзу тариқи бурдани ҷанг ҳам аз якдигар фарқи қазой надоштаанд.

Ташкилоти хонаводагӣ, қавмӣ ва қабилавӣ ҷамъият ба шабоҳати тамоми ҷузъиёти созмонҳои ҷудогона, урфу одат ва истилоҳоти мутобиқи онҳо (масалан, ба эронӣ *вис* ва ба ҳиндӣ *виш* – хонавода, деҳа, ҷамоа ва ғ.) барои ҳиндувон ва эронӣён як хел буд. Муқоисаи анъана ва луғатҳои эронӣ ба ҳиндӣ яқинан гувоҳӣ медиҳанд, ки оилаву хонаводаҳои ориёӣ кайҳо дар асоси усули падаршохӣ ташаккул ёфта будаанд. Яке аз муҳимтарин гурӯҳҳои ташкилоти ҷамъияти ориёӣ гурӯҳи аз алоқаи хешутаборӣ (аз тарафи мард) ва аслу насаб фароҳамомада мебошад, ки аъзоёни як қатор оилаҳои ба ин хонадон тааллуқдоштаре муттаҳид намуда, ҳамроҳи дигар ҳамин қабил гурӯҳҳо ба воҳиди бузургтари ҷамъиятӣ – қавм (ё ҷамоа) ва қабила (ё иттиҳодияи ҷамоа) дохил мешуд. Дар эронӣён ва ҳиндувони қадим аъзоёни гурӯҳи ақрабой дорои як хел ҳуқуқ ва вазифаҳои молумулкӣ, мазҳабӣ ва ғ. буда, дар ҳудуди ин гурӯҳ принципҳои умумии варосат амал мекард ва суннати ягонаи бахшиш ба аъзои болиғи гурӯҳ вучуд дошт. Дар Ҳиндустон чунин гурӯҳро «*готра*» (ба ориёӣ *гавтра*) меномиданд; ин истилоҳ дар Эрон низ мустаъмал буд (ба форсии миёна *гўҳр*, *гўҳрак* аз калимаи эронӣ қадим *гавтра*)⁷⁵.

Муносибатҳои иҷтимоӣ ниҳоятдараҷа мураккаб буданд. Гурӯҳҳои аҳолии ноқисулҳуқуқ ва мутеъ вучуд доштанд.

Аҳолии озоди комилҳуқуқ ба се гурӯҳ тақсим мешуд: коҳинҳо, ашрофи ҳарбӣ ва аҳли соҳибхотиёри ҷамоа, ки аз чорводорону барзгарон иборат буданд. Маълумоти роҷеъ ба чунин тақсимои иҷтимоиро дар «Ригведа» ва ҳамчунин дар қадимтарин қисматҳои «Авесто» ва осори ҳамосии дигар қавмҳои эронӣ, аз ҷумла скифҳо ва осетинҳо метавон дучор омад. Ягонагии пайдоиши ин тартиботи ҷамъиятии ҳиндӣ ва эрониро мутобиқати комили тасаввуроти идеологие, ки ба ҳамон тақсимои сегона алоқаманд аст, низ нишон медиҳад. Дар анъанаҳои қадимаи ҳам ҳиндӣ ва ҳам эронӣ ҳар яке аз ин гурӯҳҳои иҷтимоӣ бо яке аз табақаҳои коинот (чунончи, коҳинҳо бо осмон, ашрофи ҳарбӣ бо фазои байни замину осмон, яъне муҳити ҳудои ҷанг ва аҳли ҷамоа бо замин ва муҳити напшву ҳосил) марбут гардида, дар айни замон ҳар яке ранги муайянеро (масалан, коҳинҳо ранги сафед, ашрофи ҳарбӣ ранги сурх ва ғайра) ба худ гирифтаанд. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки номи ин

⁷⁵ Периханян А.Г., 1968, с. 28–53.

гурӯҳҳои иҷтимоӣ бо ранг – ба ҳиндӣ *варна* ва ба эронӣ *пиштра* (ҳар ду ҳам маънии «ранг»-ро дорад) алоқа пайдо кардааст^{75a}.

Намояндагони ашрофи ҳарбии эронӣ ва ҳиндӣ аҳди қадим ҳамчун ҷанговарони дучархасавор тавсиф ёфтаанд. Инро номи авестоии ин гурӯҳ *ратайштар* – дучархагӣ, айнан «дар дучарха ростистода» низ собит менамояд. Калимаи ба ҳамин маънӣ мутобиқи ҳиндӣ *ратхештха* дар шумори варнҳо барои ифодаи ин гурӯҳ баробари истилоҳи муқаррарии *кшатрийа* истифода мебардид. (Дар навиштаҷоти эронӣ ҳам ба ҳамин маънӣ гоҳо хшатра, хшатра ба кор бурда мешуд). Ин далелу мадракҳо дар баробари нишон додани истифодаи васси дучархаҳои ҷангӣ (*ратха*, ба эронӣ *рата*) барои баровардани баъзе хулосаҳои умумӣ роҷеъ ба ҷиҳатҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ имкон медиҳанд. Худи мавҷудияти дучархаҳои ҷангӣ шояди дар истифода будани олооти фулузӣ ва инкишофи касбу ҳунари буда, ҷанговарони дучархасавори касбӣ, дар воқеъ, вучуд доштани ашрофи ҳарбиро, ки қисман аз меҳнати истеҳсолкунанда озод буда, манбаи даромади ғайримеҳнатӣ доштанд, ба суботи мерасонанд⁷⁶. Ин ҳам мавҷуд будани гурӯҳи мутеи аҳолиро бори дигар тасдиқ менамояд.

Дар сари қабилаҳои ориёӣ пешвоён ё худ «подшоҳон»-е меистоданд, ки аз байни ашрофи ҳарбӣ баромада буданд. Барои ишорати онҳо дар навиштаҷоти эронӣ ва ҳиндӣ истилоҳоти мухталиф, аз ҷумла калимаи эронии қадим *хшай* (ки калимаи «шоҳ» аз он баромадааст) ва калимаи ҳиндӣ қадим *кшай* (ҳукмрондан, ҳукмфармой кардан) ба кор бурда мешуд. Калимаи эронии *хшатра* ва ҳиндӣ *кшатра* – ҳокимият, ҳукмронӣ, подшоҳӣ низ бо ин алоқа дорад.

Тартиботи ҳокимияти ин қабил пешвоён, баъдтар подшоҳон, мисли баъзе дигар созмонҳои идоравии қабилаҳои ҳиндувон ва эронӣ қадим аз ҷиҳати пайдоиш ба «аҳди ориёӣ» рафта мерасад.

Наздикии ба ягонагии аҷдоди қабилаҳои гуногуни эронии қадим аз номи умумии онҳо «орё» низ пайдост⁷⁷. Ин ном чи дар матнҳои қадими эронӣ ва ҳиндӣ ва чи дар сарчашмаҳои дигар ба таври васеъ кор фармуда шудааст. «Эрон»-и имрӯза ҳам аз ҳамин ном, яъне аз шакли қадимаи «Арьянам» («Кишварии ориёно») ба вучуд омадааст. Калимаи ҳиндӣ «Арьяварта» («Кишварии ориёно») – Ҳиндустони шимолӣ ё як қисми он бо маркази байни нахрҳои Ҷамна ва Ганга, яъне аз қадимтарин марказҳои ориёӣҳои Ҳиндустон; истилоҳи авестоии «Аирьянам вайчаҳ» («Паҳнои ориёно») – диёри афсонавии эронӣ; номи як қатор қabila ва гурӯҳҳои қабилавии эронӣ: қабilaи мидии аризонто (айнан «қабilaи ориён»), қабilaи сармати ори, иттиҳодияи қабилавии *аллонҳо* (номи аслии осетинҳо дар ҳамосаи қадимаи онҳо, ки аз калимаи эронии *орёно* аст)⁷⁸ ва амсоли инҳо низ ба ҳамин ном нисбат пайдо кардаанд.

Ҳамин тариқа, мадракҳои забони ҳиндӣ ва эронӣ, ки аз як манбаи умумӣ пайдо шудани ин забонҳоро нишон медиҳанд, шабоҳат ва қаробати амиқ дар

^{75a} Dumezil G., 1930, p. 109–130; 1958; Benveniste E., 1932, p. 117–134; 1938, p. 629–650; Грантовский Э. А., 1960; 1970, с. 158, 208–209, 348 ва мобаъд; Бонгард-Левин Г.М., Ильин Г.Ф., 1969, с. 164–166.

⁷⁶ Муқоиса кунед: Грантовский Э.А., с. 350.

⁷⁷ Дар бораи шарҳи маънии аввалии этимологии ин калима, ки баъдтар ба маънии умумии «начиб», «озод» низ истеъмоли гардид, ниг.: Thieme P., 1938; Абаев В.И., 1958 а; Mayrhofer M., 1961, s., 179 ff.

⁷⁸ Муқоиса кунед: Абаев В.И., 1958, с. 47.

дину маданият, тапкилоту иҷтимоӣ ва сиёсӣ, хоҷагидорӣ ва тарзи зиндагии тоифаҳои эронӣ ва ҳиндӣ дар сарғаҳи таърихи хаттии онҳо ва ниҳоят номи аслии ягонаи ҳар ду тоифа ба умумияти аҷдоди эронӣён ва ҳиндувон дар «аҳди ориёӣ» далолат мекунанд. Пас, ваҳдати ҳиндуэронӣ нафақат як ҳодисаи забонӣ, балки ваҳдати воқеии таърихист, ки дар як давраи муайян ва дар як сарзамин мавҷудияти худро нигоҳ доштааст. Дар ин давра ба тавассути тараққиёти хоҷагӣ ва иҷтимоӣ паҳншавии тоифаҳои ориёӣ ба дигар маҳалҳо шурӯъ шуда, боиси ба эронӣён ва ҳиндуориёӣҳо ҷудо шуда рафтани онҳо гардид.

Роҳҳои кўчиши тоифаҳои ҳиндуэронӣ ва комплексҳои археологии Осиёи Миёна

Тоифаҳои ҳиндуэронӣ то замони аз ҳам ҷудо шудани худ дар қучо сукунат доштанд, кай ва бо кадомин роҳҳо кўчидан аз маҳалҳои аслии гузаштагони ин ва ё он тоифаҳои эронӣ ва ҳиндуориёӣ ба амал омад? Донишмандон ба ин суолҳо ҷавобҳои мухталиф додаанд. Доир ба ин масъала дар илм ақидаҳои гуногун ба вуҷуд омадаанд⁷⁹. Вале ақидаи нисбатан маъмул ва ба ҳақиқат наздик он аст, ки аҷдоди тоифаҳои мухталифи ҳиндуэронӣ то замони азҳамчудошавӣ дар сарзамини Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамхудуди он зиндагӣ ба сар бурда, сипас, як гурӯҳи ҳиндуориёӣ аз ин ҷо ба Ҳиндустон кўчидааст ва гурӯҳи дигар дар Осиёи Пеш маскан гирифта, тақрибан дар миёнаҳои ҳазораи II пеш аз милод осори нутқ ва маданияти худро боқӣ гузоштааст, ҳамчунин тоифаҳои эронӣ, аҷдоди мидиҳо, форсҳо ва ғайра ба самти Эронӣ ғарбӣ ҳаракат карда, дар он ҷо сукунат ихтиёр намудаанд. Чунин нуқтаи назарро аксари муаррихон ва донишмандони забонҳои эронӣ тарафдорӣ мекунанд⁸⁰. Дар байни бостоншиносони советӣ ҳам ин ақида бартарии комил дорад; онҳо ода-тан ориёӣҳо ва эронӣҳоро аҳли маданияти андронӣ ва ё даштии Осиёи Миёнаи аҳди биринҷӣ мешуморанд (А.Н.Бернштам, С.П.Толстов, М.А.Итина, Ю.А.Заднепровский, Е.Е.Кузмина, А.М.Мандельштам ва диг.) Мутобиқи дигар нуқтаи назар, аҳолии зироаткори ҷанубу ғарбии Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамҷавори Эрон ва Афғонистон низ ҷанӯз аз ҳазораи III пеш аз милод ва ё аз нимаи дувуми он ба қавми ориёӣ дохил мешуданд (С.П.Толстов, В.М.Массон, И.М.Дяконов, Ю.В.Ганковский ва диг.)

Вале, дар баробари ин, ақидаҳои дигар ҳам мавҷуданд. Масалан, баъзеҳо чунин мепиндоранд, ки тоифаҳои эронӣ – аҷдоди мидиҳо, форсҳо ва дигар халқҳои ғарбиэронӣ на аз шарқ, яъне аз Осиёи Миёна, балки аз шимол, ба воситаи Кавказ ба сарзамини Эрон ворид гардидаанд (Г.Хюсинг, Ф.Кениг, Р.Гиршман, Э.А.Грантовский). Бар тибқи чунин мулоҳиза, онҳо изҳори ақида менамоянд, ки дар ҳазораи II пеш аз милод тоифаҳои эронӣ ё қисми онҳо дар ҷанубу шарқи Европа умр ба сар бурдаанд. Дар ин маврид ҳам мўътақиданд, ки қисми дигари тоифаҳои эронӣ он вақтҳо дар Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамсояи шимолӣ он сукунат дошта, гузаштагони ҳиндуориёӣҳо ба Ҳиндустон аз Осиёи Миёна омадаанд.

⁷⁹ Таърихи масъалаи пайдоиши тоифаҳои эронӣ ва ориёӣ дар китоби Э.А.Грантовский муфассал баён шудааст (1970, боби I, с. 7–66; муқоисаи шавад бо ишораҳои муфассали феҳрасти баъзе ақидаҳои, ки поинтар оварда хоҳанд шуд).

⁸⁰ Муқоисаи кунед бо асарҳои В.Гейгер, Эд. Мейер, В.В. Бартолд, Э.Херцфельд, А.Кристенсен, Э.Бенвенист, Ч.Камерон, И.М.Дяконов, Г.А.Меликишвили, И.М.Оранский, И. Алиев, Р. Фрай ва дигарон.

Аммо чанде аз олимони дигар ақидае доранд, ки гӯё тоифаҳои эронӣ аз тарафи Кавказ ба Эрон омада, сипас, аз ҳамин ҷо ба маҳалҳои ҷануби назди Урал ва дигар вилоятҳои Осиёи Миёна рафтаанд (Ф.Алтхайм, К.Йеттмар).

Гурӯҳи ориёӣҳои дар ҳазораи II пеш аз милод ба Осиёи Пеш роҳфтаро ҳам аксар вақт аз Кавказ «мегузаронанд». Бо вучуди ин, ҳамон як ақида, ки дигар тоифаҳои ориёӣ, аҷдоди эронӣҳо ва ҳиндуориёӣҳо, то замони ба дигар кишварҳо кӯчиданашон, дар Осиёи Миёна ва маҳалҳои ҳамсояи он якҷоя мезистаанд, ғолибан таъкид меёбад⁸¹. Дар чунин ҳолат ба Ҳиндустон рафтани аҷдоди ҳиндуориёӣҳоро ба нимаи дувум ё асрҳои охири ҳазораи II пеш аз милод нисбат медиҳанд, мутахассисон бошанд, санаи «Ригведа»-ро қарибии асрҳои XII–X пеш аз милод ҳисоб мекунанд⁸².

Баъзе муҳаққиқон аз рӯи ақидаи бо роҳи Кавказ ба Осиёи Пеш рафтани ориёӣҳо ба хулосае омадаанд, ки маҳз ҳаминҳо ниёгони ориёӣҳои Ҳиндустон мебошанд. Онҳо, пас аз он ки қарибиҳои асри XII пеш аз милод аз вилоятҳои Осиёи Пеш танг карда бароварда шуданд, роҳи Ҳиндустонро пеш гирифтанд⁸³. Дар айни замон қазияе пешниҳод мешавад, ки мувофиқи он, маълумот ва мадракҳои археологӣ дар асрҳои охири ҳазораи II пеш аз милод, тақрибан асрҳои XII–X пеш аз милод аз Осиёи Пеш ва моварои Кавказ ба воситаи Эрон ба тарафи Ҳиндустон ҳаракат кардани аҷдоди ориёӣҳои ведиро гувоҳӣ медиҳанд.

Боз як нуқтаи назари тамоман фарқкунанда ҳаст, ки дар асоси он ба Ҳиндустон сокин шудани тоифаҳои ориёӣ ба замонҳои қадимтарин, яъне ба ҳазораи III пеш аз милод рафта мерасад. Ин ақида бо таърихгузориҳои пешинаи «Ригведа», ки онро ба давраҳои қабл аз ҳазораи II пеш аз милод нисбат додаанд (ва ҳоло ҳам баъзе донишмандони ҳинд инро қабул доранд), марбут аст. Дар воқеъ, ин ёдгориҳои қадимаи адабиёти динии ориёӣ дар Ҳиндустон (тақрибан дар ҳудуди Панҷоб ва сарғаҳи Ҷамнаву Ганга) ба вучуд омадааст. Ба муносибати дар водии Ҳинд ва ноҳияҳои наздики он кашф гардидани маданияти Хараппа – Моҳенҷо-Доро, ки дар нимаи дувуми ҳазораи III ва асрҳои аввали ҳазораи II пеш аз милод вучуд доштааст, гумони баъзе олимони боз ҳам қавитар гардид, ки ориёӣҳо ҳанӯз дар ҳамон вақтҳо ба Ҳиндустон маскан кардаанд ва ин маданият аз онҳост.⁸⁴ Илова бар ин, ҳатто чунин пиндоре ҳам ҳаст, ки гӯё «Ригведа» аз маданияти Хараппа қадимтар бошад⁸⁵.

Ҳамин тариқа, чунон ки мебинем, дар бораи маҳалҳои аслии иқомати тоифаҳои ориёӣ, дар хусуси замон ва роҳҳои ба дигар кишварҳо кӯчидани онҳо нуқтаи назар ва ақидаҳои хеле гуногун пайдо шудаанд. Вале аз ин чунин барнамеояд, ки барои ҳалли муаммои ориён ягон асоси боварибахш набошад. Баръакс, маълумот ва мадракҳои илмӣ бадастомада ва натиҷаҳои тадқиқи объективонаи бисёр олимони имкон медиҳад, ки, аз як тараф, баъзе назарияҳои беасоси дар боло тавсифшударо рад кунем ва, аз тарафи дигар, як қатор фикру ақидаҳои комилан эътимодбахшро қабул ва эътироф намоем. Ҳамчунин

⁸¹ Burrow T., 1955, p. 1–34; Hauschild R., 1962; ҳамчунин муқоиса кунед: Иванов В.В., Топоров В.П., 1960, с. 10–22.

⁸² Ниг. ба асарҳои зикршудаи Т.Барроу, Р.Хаушилд ва дигарон. Р.Хаушилд, аз ҷумла, чунин ақида дорад, ки аҷдоди ҳиндуориёӣҳо то ба Ҳиндустон рафтани худ вақти дуру дарозе дар Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамҳудуди Афғонистон якҷоя бо ниёгони як қатор тоифаҳои эронӣ, аз он ҷумла «авестонӣҳо» зиндагонӣ кардаанд.

⁸³ Назар кунед ба якчанд асари П. Кречмер, В. Бранденштайн ва дигарон.

⁸⁴ Назар кунед, масалан, ба маҷ: «The Vedic Age». 1950, p. 194 sq., 216 5sq.

⁸⁵ Sastri K. N., 1956, p. 142.

мадракҳое, ки солҳои охир ба даст омадаанд, аз ҷумла бозёфтҳои тозае бостоншиносони советӣ дар Осиёи Миёна роҳи баъзе хулоса ва тахминҳои ба ҳақиқат наздиктарро низ мекушоянд.

Фикри ҳанӯз дар ҳазораи III пеш аз милод сокини Ҳиндустон гардидани ориёӣҳо ва фарзияи ба онҳо тааллуқ доштани маданияти Хараппа тамоман асосе надорад. Наздикии бевоситаи забонҳои ҳиндуориёӣ ва эронӣ, умуман ба оилаи забонҳои ҳиндуаврупой тааллуқ доштани гурӯҳи забонҳои ориёӣ, маълумоти роҷеъ ба алоқаҳои дуру дароз ва муттасили аҳли ин забонҳо ва як қатор мулоҳизаҳои дигар ҳама гуна тахмину гумонҳои хеле пештар, лоақал дар аввалҳои ҳазораи II пеш аз милод ба Ҳиндустон маскан кардани тоифаҳои эрониро аз байн мебаранд⁸⁶. Он чӣ оид ба маданияти Хараппа бошад, вай зодаи асрҳои XXIV–XXIII пеш аз милод (ё миёнаҳои ҳазораи III пеш аз милод) аст. Гайр аз ин, чунон ки мадракҳои илми бостоншиносӣ собит менамоянд, маданияти Хараппа дар заминаи тараққиёти маданияти маҳаллии қадимтаре, ки дар нимаи аввал ва миёнаҳои ҳазораи III пеш аз милод дар водии Ҳинд ва ноҳияҳои ҳамсояи он ҳукмфармо буд, ба вуҷуд омадааст⁸⁷. Худи ҳамин ҳам далели он аст, ки офаринадагони маданияти Хараппа ба аҳолии пешазориёии Ҳиндустон тааллуқ доранд. Илова бар ин, аз рӯи мулоҳизаи қонёкунандаи як идда донишмандони имрӯза, аҳли маданияти Хараппа ба забони гурӯҳи дравидӣ ё ба забони ба он наздик гуфтугӯ мекардаанд. Зоҳиран, аҳолии пешазориёии водии Ҳинд ва навоҳии ҳамсояи он ба ҳамин гурӯҳ дохил мешудаанд. Ин иддаоро таъсири зиёди забони дравидӣ ба забони ориёӣҳои Ҳиндустон, ки падидаҳои онро метавон дар «Ригведа» ҳам мушоҳида намуд, инчунин як силсила далелу мадракҳои дигар ба субут мерасонанд⁸⁸.

Дар вақти ҳозира халқҳои, ки ба забонҳои гурӯҳи дравидӣ гап мезананд, асосан дар ноҳияҳои ҷанубтари Ҳиндустон зиндагонӣ мекунанд. Дар вилоятҳои, ки дар самти ғарби Ҳинд воқеанд, дар сарзамини кунунии Покистон ва ноҳияҳои ҳамсояи ҷануби Афғонистон ҳоло ҳам қавми браҳӯи дравидизабон боқӣ мондааст⁸⁹. Дар қарнҳои гузашта қавмҳои дравидизабони ин маҳалҳо хеле сершумор буданд, вале бо мурури замон тадриҷан бо тоифаву халқҳои ҳиндуориёӣ ва эронӣ омезиш ёфта, бо онҳо як шуда рафтанд.

Бояд хотирнишон кард, ки ба ақидаи як гурӯҳи олимони советӣ, ки хат ва осори қадимаи маданияти Хараппаро бо кӯмаки техникаи муҳосиба таҳқиқ менамоянд, аз рӯи натиҷаҳои бадастомада қазоват кардан мумкин аст, ки забони ин навиштаҷот ориёӣ набуда, балки ба забони дравидӣ наздик аст ва, эҳтимол, ба ҳамин гурӯҳи забон (дар марҳилаҳои қадимтари он) тааллуқ дошта бошад⁹⁰. Ин қабил таҳқиқот дар хориҷа ҳам ба амал оварда мешавад ва

⁸⁶ Баъзе донишмандони ҳиндуаврупошинос, эроншинос ва ҳиндшинос, аз ҷумла Т. Барроу ва Р. Хаушилд чунин мешуморанд, ки гузаштагони тоифаҳои ҳиндуориёӣ дар Осиёи Миёна ҳамроҳи гузаштагони тоифаҳои эронӣ пас аз соли 2000 қабл аз милод ҳам боз муддати зиёде зистаанд. Поинтар ниг. ба замоне, ки то он вақт мебоист алоқаи бевоситаи аҷодии ҳиндуориёӣҳо ва эронӣҳо давом мекард.

⁸⁷ Бонгард-Левин Г.М. ва Ильин Г.Ф., 1969, с. 88–92; ба адабиёти дар он ҷо номбаршуда назар кунед.

⁸⁸ Bloch J., 1934, p. 321–331; Burrow T., p. 373–378; Воробьев-Десятковский В.С., 1956, стр. 99–100; Емануи М.В., 1956; Дьяконов И.М., 1967, стр. 108–113; Бонгард-Левин Г.М. ва Ильин Г.Ф., 1969, с. 105–106 ва дигарон.

⁸⁹ Ба ақидаи забоншиносон, аз забони дравидии қадим ҷудо шудани гурӯҳе, ки забони ҳозираи браҳӯӣ ба он тааллуқ дорад, на дертар аз ҳазораи IV–III қабл аз милод ба вуқӯъ омадааст (муқ.: Андронов М.С., 1965, с. 13–14).

⁹⁰ «Предварительное сообщение», 1965; «Proto-Indica», 1968.

чолиб аст, ки ин муҳаққиқон низ роҷеъ ба забони навиштаҷоти маданияти Хараппа ҳамин як натиҷаро мебароранд⁹¹.

Дар айни ҳол ақидаи аз ориёиҳо баромадани тоифаҳои ҳиндуориёӣ ҳам қобили қабул набуда, маълумот ва мадракҳои оид ба забон ва маданияти тақрибан миёнаҳои ҳазораи II пеш аз милод, ки дар сарчашмаҳои Осиёи Пеш мавҷуданд, ба ин маънӣ далелат намеkunанд.

Воқеан ҳам дертар як қатор олимон далелҳои забонӣ ва таърихиеро, ки ба тасдиқи ин иддао оварда мешуданд, рад карда, дар навбати худ исбот наму-данд, ки ориёиҳои Осиёи Пеш ҳеҷ гоҳ аҷлоди тоифаҳои ориёии Ҳиндустон набуданд⁹². Ҳамин тариқа, далелҳои археологӣ ҳам, ки гӯё дар асрҳои XII–XI пеш аз милод тоифаҳои ҳиндуориёӣ аз Осиёи Пеш ва моварои Кавказ ҳаракат карда бошанд, беасос баромаданд⁹³.

Он чӣ оид ба назарияи бо роҳи Кавказ ба Эрон омадани ниёғони мидиҳо, форсҳо ва дигар эронӣҳои ғарбӣ бошад, пас ин нуқтаи назар ҳам бо вучуди то имрӯз як қатор тарафдор доштаниш, асоснок дониста намешавад. Ба назари мо, дурусттарин ин аст, ки тоифаҳои эронӣ чи ба Эрон ва чи ба кишварҳои дигар аз Осиёи Миёна рафтаанд. Вале аз эҳтимол дур нест, ки онҳо нафақат бевосита аз Осиёи Миёна, балки ба воситаи Кавказ ҳам гузашта бошанд⁹⁴. Вале дар ин ҳолат бояд ба назар дошт, ки зоҳиран ноҳияҳои Европайи ҷануби шарқӣ, ки баъзе қabilaҳои ғарбиэронӣ аз он ҷо ба Эрон омадаанд, мебоист давоми бевоситаи маҳалҳои эронинишини шарқӣ, аз ҷумла Осиёи Миёна бо-шанд. Чунин тахмин кардан ҳам мумкин аст, ки ин гурӯҳи қabilaҳои ғарбиэронӣ, агар дар воқеъ, ба воситаи Кавказ гузашта бошанд, қаблан аз тарафи шарқ ба ноҳияҳои шимолӣ баҳри Каспӣ омада, дар ин ҷо сукунат их-тиёр кардаанд⁹⁵. Ин ҳамон роҳест, ки баъдтар скифҳо ба воситаи он ба сӯи ғарб ҳаракат намуданд.

Лекин дар ҳар сурат фикру ақидаеро, ки гӯё тоифаҳои эронӣ ба Осиёи Миёна аз Эрон омада бошанд, ҳамчун фикру ақидаи тамоман нодуруст бояд аз эътибор соқат кард. Далелҳои тарафдорони ин ақида, албатта, ягон асосе надоранд⁹⁶. Мадракҳои воқеӣ шаҳодат медиҳанд, ки тоифаҳои эронӣ дар охи-ри ҳазораи II ва ё дар ҳудуди ҳазораи II–I пеш аз милод ба Эронӣ ғарбӣ ҳиҷрат намуда, дар асрҳои аввали ҳазораи I пеш аз милод ба таври васеъ дар ин сарзамин паҳн гардидаанд⁹⁷. Аммо дар Осиёи Миёна, чунон ки мадракҳои таърихӣ забонӣ ва археологӣ нишон медиҳанд, тоифаҳои эронӣ ба ҳар ҳол аллакай дар нимаи дувуми ҳазораи II ва ибтидои ҳазораи I пеш аз милод су-кунат доштанд.

Аксари халқҳои имрӯзаи эронӣ: форсҳо, афғонҳо, курдҳо, балучиҳо ва ғ. дар фалоти Эрон ва сарзаминҳои ҳамсоияи шарқӣ ва ғарбии он зиндагонӣ ме-кунанд. Вале дар ҳазораи II пеш аз милод дар Эронӣ ғарбӣ халқҳои мезистанд,

⁹¹ Parpola A., Roskenniemi S., Parpola S., Aalto P., 1969.

⁹² Mayrhofer M., 1966.

⁹³ Деопик Д.В., Мерперт Н. Я., 1957; Sanralia N. D., 1963; Грантовский Э.А., 1970, стр. 15, 36, 46 и др.; инчунин ниг.: Дьяконов И.М., 1970.

⁹⁴ Литвинский Б. А., 1967 а, стр. 126–127.

⁹⁵ Қиёси ин, масалан, ақидаи В. Бранденштайн аст, ки мувофиқи он тоифаҳои ориёӣ ва эронӣ дар замонҳои қадим сокини маҳалҳои шарқтари Урал ва Каспӣ буданд. Бран-денштайн шурӯи ҳаракати тоифаҳои ғарбиэрониро, ки, ба қавли ӯ, аз Кавказ ба Эрон убур кардаанд, аз вилоятҳои шимолу шарқии баҳри Каспӣ мансуб медонад.

⁹⁶ Нигаред ба китоби Э.А.Грантовский (1970, с. 21, 39–41, 52, 166–168).

⁹⁷ Нигаред низ ҳамон ҷо с. 334 ва баъд.

ки ба гурӯҳҳои дигари наҷодӣ ва забонӣ (аломиҳ, лубубиҳ, касситҳ ва ғ.) тааллуқ доштанд. Дар асрҳои аввали ҳазораи I пеш аз милод дар Эронӣ ғарбӣ, ки ҳодисоти онзамоиш ин сарзамин дар осори ҳаттӣ тасвир ёфтаанд, ин гурӯҳҳои наҷодӣ тадриҷан мавҷеи худро ба тоифаҳои эронӣ дода, баъдтар бо онҳо омезиш пайдо карданд⁹⁸.

Дар замонҳои қадим маҳалли паҳншавии забонҳо ва тоифаҳои эронӣ назар ба асрҳои миёна ва давраи нав хеле васеътар буд. Вай сарзамини паҳновареро аз Европаи ҷануби шарқӣ то Туркистони шарқӣ ва аз назди Урал то ҷануби Эрон фаро мегирифт.

Сарчашмаҳои Юнони Қадим аз шарқ ба Европаи ҷануби шарқӣ, ба маҳалҳои шимолӣ Кавказ ва баҳри Сиёҳ ҳаракат кардани як гурӯҳ қабिलाҳои эронизабонро шаҳодат медиҳанд. Инҳо скифҳои дар асрҳои IX–VIII пеш аз милод омада (ки баъдтар дар ҳудуди асрҳои VIII–VII пеш аз милод як қисми онҳо ба воситаи Кавказ ба Осиёи Пеш гузаштаанд) ва ҳамчунин тоифаҳои сармату алом буданд. Аҷлоди яке аз халқҳои кунунии эронинаҷод – осетинҳо, ки ҳоло дар Кавказ зиндагӣ мекунанд, маҳз тоифаҳои сарматӣ буданд. Ин тоифаҳо, бар тибқи шаҳодати манбаъҳои ҳаттӣ ва мадракҳои археологӣ, то замони ба самти ғарб ҳаракат кардани худ дар маҳалҳои шимолӣ баҳри Каспӣ, баҳри Арал ва моварои Урал иқомат доштанд.

Ҳамин тариқа, далелҳои таърихӣ ва археологӣ ба Европаи ҷануби шарқӣ аз ноҳияҳои шарқтари Волга ва Урал ҳаракат кардани тоифаҳои эрониро тасдиқ менамоянд. Зимнан тоифаҳои эронӣ дар ин ноҳияҳо қабл аз оғози ҳазораи I пеш аз милод сукунат доштаанд.

Тоифаҳои эронӣ, аз ҷумла, аҷлоди аҳли забони хутану сакоӣ, ки ба тавасути матнҳои боқимонда шӯҳрат пайдо намудааст, ба Туркистони шарқӣ фақат аз Осиёи Миёна ва ё ноҳияҳои ҳамҷавори Қазоқистон метавонистанд биёянд. Дар асрҳои III–II пеш аз милод қисмати муҳими хоки Туркистони шарқиро тоифаҳои эронӣ, аксаран сакоӣҳо ишғол карда будаанд. Манбаъҳои ҳаттӣ ондавраина роҷеъ ба ин маҳалҳо шаҳодат медиҳанд, ки тоифаҳои номбурда дар ин ҷо то асри III пеш аз милод (бо ҳамроҳии дигар тоифаи ҳиндавуриш – тахориҳо) иқомат доштаанд ва сипас, аз ҳамин вақт сар карда, ин сарзамин аз тарафи шимолу шарқ мавриди истилои тоифаҳои турку муғул қарор гирифтааст.

Дар асрҳои VII–VI пеш аз милод, чунон ки тазаққур ёфт, сар то сари Осиёи Миёна роҷеъ ба қабилҳои халқиятҳои эронӣ – бохтариҳо, хоразмиҳо, суғдиҳо, гурӯҳҳои сакоӣ ва ғайра ишғол мекарданд. Дар асоси ин халқиятҳо ва, қабл аз ҳама, бохтариҳо ва суғдиҳо дар марҳилаҳои аввали асри миёна халқи тоҷик ташаккул ёфт.

То ҳамин давра тоифаҳои зироаткори эронӣ кайҳо дар маҳалҳои муайян маскан гирифта, вилоятҳои ҳамноми худро, чунончи: бохтариҳо Бохтарро, суғдиҳо Суғдро, хоразмиҳо Хоразмро, марғиёниҳо Марғиёно, ориёиҳо Ориёро (ки қад-қадӣ рӯди Ҳарӣ сарзамини кунунии Афғонистонро дар бар гирифта, марказаш Ҳирот буд), портиҳо Порто, ки қисмати шимолии он дар хоки Туркманистони ҷанубӣ ва қисмати ҷанубиаш дар ноҳияҳои сарҳадии Эрон воқеъ гардида буд, ба вуҷуд оварданд. Тараққиёти қабिलाҳои бодиянишини эронӣ, аз ҷумла сакоӣҳо, чунон ки материалҳои археологӣ гувоҳӣ ме-

⁹⁸ Таърихи ин протсесс (бо баъзе тафовутҳои таъини вазни нисбии тоифаҳои эронизабон дар байни аҳолии Эронӣ ғарбии мансуб ба давраи мазкур) дар монографияҳои зерин мавриди таҳқиқи муфассал қарор гирифтааст: Дьяконов И.М., 1956; Алиев И., 1960; Грантовский Э.А., 1970.

диҳанд, ҳамчунин ба давраи то асри VI пеш аз милоди таърихи Осиёи Миёна алоқаманд аст.

Матнҳои «Авесто», ки қадимтарин қисматҳои онҳо асрҳои аввалини ҳазораи I пеш аз милод дар Осиёи Миёна ба вуҷуд омадаанд, хеле барвақттар аз асрҳои VII–VI пеш аз милод дар Осиёи Миёна иқомат доштани тоифаҳои эрониро тасдиқ менамоянд. Дар ин осори қадима вилоятҳои онвақтаи Осиёи Миёна, инчунин баъзе ноҳияҳои ҳамхудуди онҳо, аз ҷумла Суғд, Марғиён, Хоразм, Ориё ва ғайра зикр ёфтаанд.

«Авесто» ҳамчунин хотиротеро аз кишвари нимафсонавии Аириёнам вачаҳ («Фарохнои Ориёно»), маҳалли қадимаи сукувати тоифаҳои эронӣ (ё умуман ориёӣ) дар худ маҳфуз доштааст. Як идда донишмандон, аз қабили И.Маркварт, Э.Бенвенист, А.Кристенсен, С.П.Толстов ва дигарон ин кишвари нимафсонавию Хоразм доништаанд⁹⁹. Аммо дар ин ҷо на Хоразмо, ки дар «Авесто» бо номи худ зикр шудааст, балки сарзамини паҳновари Осиёи Миёна ва вилоятҳои ҳамхудуди шимолии онро дар назар доштан дурусттар ва ба ҳақиқат наздиктар мебуд. Шарқшиноси машҳури рус К.А.Иностранцев дар вақташ чунин мулоҳизаро ба миён гузошта буд ва ҳоло ҳам баъзе олимони советӣ ин нуқтаи назарро тарафдорӣ менамоянд¹⁰⁰.

Маълумот ва мадракҳои оид ба равобитаи муттасили забонҳои умуман ориёӣ (ва пас эронӣ) бо забонҳои фини угорӣ, ки дар илм ҷамъ оварда шудаанд, гувоҳӣ медиҳанд, ки маҳалҳои иқомати тоифаҳои ориёӣ (ва пас эронӣ) масоҳати бузургро дар шимол то минтақаи бешазори байни Поволже ва Сибири ғарбӣ, яъне то ҷойҳое, ки имкони алоқа бо фини угориҳо мавҷуд бошад, дар бар мегирифт. Ҳамчунин ба робитаи аз давраҳои «тоориёӣ» боқимондаи тоифаҳои ориёӣ ва шеваҳои онҳо бо ҳиндуаврупоиҳои дигар ишорат мешавад. Аз ин чунин бармеояд, ки ҳудуди маҳалҳои иқомати тоифаҳои ориёӣ дар шимолу ғарб то ба даштҳои Европайи ҷануби шарқӣ мерасидааст.

Дар баробари ин тахмин кардан мумкин аст, ки тоифаҳои эронӣ ва ё ориёӣи пешина дар дашту саҳроҳои воқеъ дар ҳудуди шимоли шарқӣ ва шарқии Осиёи Миёна низ маскан доштаанд. Инро мадракҳои оид ба аҳолии ин маҳалҳо дар давраҳои баъдина (аз миёнаҳои ҳазораи I пеш аз милод) ва маълумоти археологӣ роҷеъ ба аҳли қадимтари ин ҷойҳо низ тасдиқ менамоянд. Тоифаҳои эронӣ дар Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамсоияи шимоли он дар асрҳои охири ҳазораи II ва оғози ҳазораи I пеш аз милод иқомат мекардаанд. Чунон ки дидем, ин иддао аз тафсири материалҳои сарчашмаҳои хаттӣ ҳам собит мегардад. Аз ин бармеояд, ки ёдгориҳои археологӣ онвақтаи ин маҳалҳо ба тоифаҳои эронӣ тааллуқ дошта, ба маданияти доираи Андрон (ва ё яке аз намудҳои маданияти Андронӣ, Тозабөгёб, Қайроққум ва ғ.) мансубанд. Вале дар миёнаҳои ҳазораи II ва аввалҳои ҳазораи I пеш аз милод маданияти аз рӯи хусусиятҳои археологӣ ва ҳамчунин аз рӯи симои антропологии аҳолии аврупоишакл ҳамгун ва ҳамранг дуртар ба тарафи шарқ, аз ҷумла ба Туркистони шарқӣ, ки аз он ҷо ёдгориҳои сафолии навъи Андрониро пайдо кардаанд, низ паҳн гардиданд. Баъдтар, дар ҳазораи I пеш аз милод дар ин ноҳияҳо, аз ҷумла дар Олтой ва Туркистони шарқӣ қабилаҳои скифи сақой маскан гирифтанд. Ғайр аз ин, ба туфайли пайдо шудани навиштаҷоти ҳазораи I милодӣ дар Туркистони шарқӣ ду забони ба ҳам хешӣ мансуб ба гурӯҳи дигар кашф гардид, ки дар илм бо номи «тахорӣ» машҳур буда, аҳли онро «тахориҳо» меноманд.

⁹⁹ Адабиётро ниг.: Смирнов К.Ф., 1964, с. 191, Грантовский Э.А., 1970 с. 18.

¹⁰⁰ Иностранцев К.А., 1911, с. 316; Смирнов К.Ф., 1964, с. 191.

Онҳо дар давраҳои пешина ҳатман ҳудуди нисбатан васеътарро, ки қисматҳои ғарбиро ҳам фаро мегирифт, ишғол менамуданд. Дар илм роҷеъ ба пайдоиши таҳориҳо дар ин маҳалҳо фикру мулоҳизаҳои мухталиф мавҷуданд¹⁰¹. Аммо муҳимтараш ин аст, ки маълумот ва далелҳои забонӣ дар байни таҳориҳои қадим ва тоифаҳои шарқӣ-эронӣ вучуд доштани робитаҳои муайянеро нишон медиҳанд.

Инак, чунин ба назар мерасад, ки қадимтарин маҳалли иқомат ва маркази асосии паҳншавии тоифаҳои эронӣ Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамҳудуди шимолӣ он будаанд. Наздикӣ ва ягонагии пешгузаштагони тоифаҳои эронӣ ва ҳиндуориёиро ба эътибор гирифта, тахмин кардан мумкин аст, ки аҷдоди ҳиндуориёӣҳо низ то ба Ҳиндустон кӯчидани худ дар ҳамин маҳалҳо сукунат доштаанд. Мадрақҳои археологӣ ва хусусан материалҳои наво, ки аз ҳафриёти Осиёи Миёна ба даст омадаанд, ин қазияро тасдиқ менамоянд.

Чӣ наво ки аз назар гузаронидем, дар Осиёи Миёна аз аҳди неолит сар карда, ду ноҳияи аз ҳам хеле фарқкунандаи хоҷагию маданӣ ба вучуд омадаанд. Дар қисмати ҷанубу ғарб, дар Туркманистони ҷанубӣ маданияти зироаткорон ривож ёфта, дар охири ҳазораи III ва асрҳои аввали ҳазораи II пеш аз милод ба авҷи тараққиёти худ расидааст. Ин маданият бо муҳимтарин хусусиятҳои худ бо маданиятҳои Эрон ва ноҳияҳои ҳамҳудуди ҷанубӣ қаробат дорад. Дар қисмати бештари Осиёи Миёна маданияте ҳукмфармост, ки бо маданиятҳои дар ноҳияҳои шимолӣ паҳнгардида шабех ва ҳамранг аст. Фолибан аҳолии ана ҳамин маҳалҳо ва, қабл аз ҳама, қабилҳои саҳронишини асри биринҷӣ ба ориёӣҳо ва эронӣҳо нисбат дода мешаванд.

Ақидаи дигаре ҳам ҳаст, ки дар асоси он, чунон ки дар боло тазақкур ёфт, ориёӣҳо гӯё ҳамон зироаткорони маҳалҳои ҷануби ғарби Осиёи Миёна мебошанд, ки асари мавҷудияти онҳо то охири ҳазораи III пеш аз милод низ пайдост. Ин нуқтаи назар қисман аз он сар задааст, ки як вақтҳо чи тоифаҳои зироаткори ҷанубу ғарби Осиёи Миёна ва чи қабилҳои саҳронишини ҳама ориёӣ пиндошта мешуданд. Агар дар воқеъ ҳамин тавр мебуд, ин чунин маънӣ пайдо мекард, ки гурӯҳҳои мухталифи тоифаҳои ориёӣ дар шароити аз ҳам тамоман фарқкунандаи иқтисодӣ ва маданӣ зистаанд, ки маълумот ва мадрақҳои мавҷудаи (ва қисман дар боло тавзеҳёфтаи) таъриху забоншиносӣ онд ба ориёӣҳо ба ин қомилан муҳолиф аст¹⁰². Дар аини замон маълумоти роҷеъ ба симои хоҷагӣ ва иқтимоию маданияи аҷдоди ориёӣҳои ҳиндӣ ва эронӣ бо мадрақҳои маданияти мардуми саҳронишини ва чорводору зироаткори аҳди биринҷӣ мувофиқати қомил пайдо намуда, вале гумон аст, ки бо мадрақҳои маданияти зироаткорони ҷануби Туркманистон алоқаси дошта бошанд¹⁰³.

Инро ҳам ба назар гирифтаи зарур аст, ки маданиятҳои Туркманистони ҷанубӣ аз аҳди неолит то аввалҳои аҳди биринҷӣ ба доираи маданиятҳои зироатие, ки дар қисматҳои ҷанубтар, дар Эрон ва ноҳияҳои ҳамсоя – аз Осиёи Пеш то Афғонистону Ҳиндустон паҳн гардидаанд, дохил мешаванд. Ин маданиятҳо аз ҷиҳатҳои хоҷагию иқтисодӣ ва маданӣ бо якдигар наздик ва ё ҳамнавоанд. Илми бостоншиносӣ далелҳои зиёде ҷамъ овардааст, ки дар он замонҳо, алаҳхусус дар охири ҳазораи энеолит ва аввалҳои биринҷӣ вучуд доштани

¹⁰¹ Дар бораи онҳо нигаред: ИТН, 1, с. 127–128; Абасов В. И., 1965, с. 136–139; Грантовский Э. А., 1970, с. 20, 360.

¹⁰² Грантовский Э. А., 1970, с. 367.

¹⁰³ Ниг. ҳамон ҷо: ба муқобили ба қавмҳои ҳиндааврупоӣ тааллуқ доштани соқинони аслии ҷануби Туркманистон дар ҳазораи III–II қабл аз милод А.М.Мандельштам низ изҳори ақида намудааст: «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». с.255–256.

алоқаи наздики байни зироаткорони Туркменистон ва маданиятҳои ҷанубии Эрон ва ноҳияҳои ҳамсояро нишон медиҳанд; роҷеъ ба наздикии маданияти маънавии онҳо низ далелҳо мавҷуданд; тахмин мекунанд, ки дар миёни аҳолии Туркменистони ҷанубӣ ва вилоятҳои ҳамҷавори Эрон Афғонистон ва мардуми муҳоҷири ин маҳалҳо муносибати хешутаборӣ ҳам вучуд дошта аст¹⁰⁴.

Ба ин тариқа, ҳам аз ҷиҳати умумияти симои хоҷагию маданӣ ва ҳам, эҳтимол, аз ҷиҳати ирқу наҷод зироаткорони ҷануби Туркменистони аҳди энеолит ва аввали биринҷӣ бо аҳолии Эрон, Афғонистон ва ноҳияҳои ҳамсоя алоқаманд буданд. Аммо тоифаҳои ориёӣ, зоҳиран, он вақтҳо дар ин кишварҳо буда наметавонистанд. Маълумот ва мадракҳои аниқе ҳастанд, ки дар ин вақт сокини ин сарзаминҳо будани аҳолии наҷодан ва забонан дигарро собит менамоянд. Бар хилофи ин, маданиятҳои дигар қисмати бузургтари Осиёи Миёна аз ҷиҳатҳои хоҷагию иқтисодӣ ва маданӣ ҳамранг буда, бо маданиятҳои навоҳии шимолӣ, яъне бо маҳалҳои, ки аз рӯи маълумоти таъриху забоншиносӣ тоифаҳои ҳиндуэронӣ яқинан алоқаманд буданд, робитаи доимӣ доштанд. Инро ҳам ба эътибор гирифта лозим аст, ки дар аввалҳои аҳди биринҷӣ алоқаи муайяни ниёгони ориёӣҳо бо қабилаҳои ҳиндуаврупоии Европа бояд ҳанӯз вучуд дошта бошанд.

Дар айни ҳол маълумоти бостоншиносӣ оид ба аҳолии маданияти саҳроии аҳди биринҷӣ Осиёи Миёна ва ноҳияҳои шимолӣ бо он чӣ, ки мо аз рӯи материалҳои муқоисавӣ таърихӣ ва забоншиносӣ медонем, комилан мутобиқанд. Дар байни тоифаҳои саҳронишини аҳди биринҷӣ чорводорӣ хеле тараққӣ карда, онҳо аз корҳои зироат ҳам ба хубӣ хабардор буданд. Ҳамин «навъи хоҷагидорӣ (чорводорию зироаткорӣ бо имтиёзи парвариши чорво ҳамчун аломати рифоҳ ва сарват), чунон ки дида шуд, барои ориёӣҳо ҳам хос буд. Ҳам тоифаҳои ҳиндуэронӣ ва ҳам тоифаҳои саҳронишини аҳди биринҷӣ бештар ба аспарварӣ машғул мешуданд ва, аз ҳамин рӯ, аспарварӣ дар чорводорӣ онҳо мавқеи асосиро ишғол менамуд. Дарчаи тараққиёти иҷтимоии онвақтаи аҳолии саҳронишин низ нисбатан баланд буд. Масалан, бостоншиносон дар асоси материалҳои қабристонӣ он замон муқаррар намуданд, ки ҳанӯз дар ҳамаи вақтҳо аҳолии саҳронишин зиндагонӣ хонаводагӣ падаршохиро ба сар бурда, дар байни онҳо нобаробарии молумулкӣ ва иҷтимоӣ ба вучуд омада будааст¹⁰⁵. Айнан ҳамин ҷиҳатҳо ба ҷамъияти ориёӣҳо низ хос аст. Дар боло аз хусуси дараҷаи баланди тараққиёти металлургияи тоифаҳои ҳиндуэронӣ ҳанӯз дар аҳди ориёӣ сухан рафта буд. Инро аз мадракҳои археологӣ мансуб ба маданиятҳои саҳроии аҳди биринҷӣ ҳам метавон бори дигар мушоҳида намуд¹⁰⁶. Чунончи, мадракҳои аз ҳафриёти Қайроққум (воқеъ дар шимоли республика) бадастовардаи бостоншиносони Тоҷикистон, ки ба таври васеъ ба роҳ гузошта шудани истеҳсоли маҳаллии маснуоти металлургиро нишон медиҳанд, дар ин бобат хеле ҷолиби диққатанд¹⁰⁷.

Маълумоти таъриху забоншиносӣ, ки дар давраи тараққиёти ниҳоят васеи металлургия ва истифодаи олоти фулузӣ ҳанӯз ҳам яқоя зистани аҷдоди ориёӣҳои ҳиндӣ ва эрониро тасдиқ менамоянд, ҳамчунин барои муайян кар-

¹⁰⁴ Муқоиса кунед, масалан: Массон В.М., 1957 а; худӣ ӯ, 1964; Хлопин И.Н., 1966, с. 125–128; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 167–169.

¹⁰⁵ Муқоиса кунед: «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 228–230; инчунин нигаред: Грантовский Э.А., 1970, с. 359.

¹⁰⁶ Муқоиса кунед: Stagul G., 1969, p. 56–57, 87.

¹⁰⁷ Литвинский Б. А. ва дигарон, 1962, с. 170–231.

дани замони иқомати якҷояи ниёғони тоифаҳои гуногуни ҳиндуэронӣ аҳамият доранд. Дар заминаи материалҳои археологии Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамсоия шимолӣ он ин ҳолат асос медиҳад чунин тахмин кунем, ки аҷдоди ҳиндуориёно дар ҳудуди ватани қадимаи худ, ҳадди ақал, то асрҳои аввал ё худ, ҳатто то миёнаҳои ҳазораи II пеш аз милод ҳамроҳи ниёғони тоифаҳои эронӣ зиндагӣ ба сар бурдаанд. Оғози аз Осиёи Миёна ба тарафи ҷануб ҳаракат кардани тоифаҳои ориёӣ тақрибан ба ҳамин вақтҳо рост меояд.

Зироаткорони ҷануби Туркменистони асри энеолит ва аввалҳои аҳди биринҷӣ, зоҳиран, ориёӣ буда наметавонистанд. Маданиятҳои шаҳристони ва шаҳрии Эрони шимолӣ шарқӣ (Ҳисори III ва Ғ.), Афғонистони ҷанубӣ (Мундиғоки IV), водии Ҳинд бо ёдгориҳои давраи Моҳенҷо-Доро - Хараппа ва ғайра бо ҳамон сабабҳо ва якҷанд сабабҳои дигар мисли маданияти ҷанубу ғарби Осиёи Миёна, балки аз он ҳам зиёдтар наметавонанд ориёӣ маҳсуб ёбанд.

Бо вучуди ин, илми бостоншиносӣ дар ҳамаи ин маҳалҳо рӯй додани тағйироти ҷиддии таърихиро дар ҷаҳояки дувуми ҳазораи II пеш аз милод қайд менамояд. Марказҳои пешина деҳқада ва шаҳрҳои тамои бесоҳиб ва беодам монда, ба харобазор табдил меёбанд. Дар бисёр ҷойҳо ба кулӣ дигаргун шудани сафолот ва аз байн рафтани дастгоҳи қадимаи кулолӣ ба назар мерасад. Ин ҳолатро бештар бо паҳншавии қабिलाҳои нав ва, аз рӯи баъзе пиндорҳо, маҳз тоифаҳои аз Осиёи Миёна ҳаракаткарда ва нажодан ориёӣ (ё ҳиндуаврупоӣ) вобаста менамоянд¹⁰⁸.

Дуруст аст, ки бо вучуди имконпазирии чунин ҳаракат, ҳанӯз мо далелҳои бевоситаи ба он ишоракунанда дар даст надорем. Метавон фарз кард, ки тағйироти номбурда мумкин аст бо сабабҳои дохилӣ ҳам рӯй дода¹⁰⁹, барои вуруди тоифаҳои ориёӣ ба ин маҳалҳо заминаи мусоид фароҳам оварда бошад.

Ҳамон ақидаи хеле паҳншуда, ки гӯё маданияти Хараппа дар натиҷаи ба водии Ҳинд сар даровардани тоифаҳои ориёӣ аз по афтода бошад, ба назар ҳатмӣ намерасад. Маълумоти мавҷуда дигар шарҳу тафсири аз ин ҳам ба эҳтимол наздиктарро, яъне пас аз чандин асри таназзули маданияти Хараппа ба водии Ҳинд омадани тоифаҳои ориёиро ба миён мегузорад¹¹⁰.

Вале қатъӣ назар аз ин муҳолифатҳо, ҳамон ҳолати воқеӣ, ки дар сарзамини Эрони шарқӣ, Туркменистони ҷанубӣ, Афғонистон ва Ҳиндустони ғарбӣ тағйироти номбурда дар таърихи маданиятҳои хеле пештар раванқдоштаи ин ҷойҳо тақрибан то асрҳои XVIII–XVII пеш аз милод ҳанӯз ба амал наомада буд¹¹¹, барои чунин тахмин кардан имкон медиҳад, ки то ҳамин вақт ҳаракати пуравҷи тоифаҳои ориёӣ ба ин маҳалҳо шурӯъ нагардида буд.

¹⁰⁸ Stagul G., 1969, p. 56–57, 86.

¹⁰⁹ Дар хусуси фикри мулоҳизаҳои пешниҳодшуда нисбат ба маданияти деҳоти Туркменистони ҷанубӣ ниг.: «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 177; нисбат ба маданияти шаҳрҳои водии Ҳинди замони Моҳенҷо-Доро–Хараппа ниг.: Бонгард-Левин Г.М. ва Ильин Г.Ф., 1969, с. 113–115.

¹¹⁰ Бонгард - Левин Г.М., 1962; Бонгард-Левин Г.М. ва Ильин Г.Ф., 1969, с. 125–128 (ниг.: ба феҳристи мукаммали ин асарҳо роҷеъ ба масъалаҳои мавриди баҳс додашуда); тахминан чунин санаҳои ба Ҳиндустон омадани ориёиҳо пешниҳод шудаанд: асрҳои XIV–XIII қабл аз милод ё худ боз ҳам васеътар – нимаи дувуми ҳазораи II қабл аз милод.

¹¹¹ Аз рӯи санагузории ҳамин ҳоло ба эҳтимол наздиктар маҷмӯи иморати Намозгоҳи V-ро дар ҷануби Туркменистон ба ҳудуди ҳазораи III–II ва сеяки аввали ҳазораи II қабл аз милод нисбат медиҳанд (ниг.: «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», →

Мадракҳои аниқтаре, ки дар бораи кўчиши ин тоифаҳо маълумоти нисбатан саҳеҳ медиҳанд, барои миёна ва нимаи дувуми ҳазораи II пеш аз милод мавҷуданд. Материалҳои фаровон ва мухталифи ба он вақтҳо алоқаманд, ки дар натиҷаи ковишҳои бостоншиносон ба даст омадаанд, ин давраро ҳамчун давраи ҳаракати пурвусъати қабилавӣ дар тамоми сарзамини Осиёи Миёна тавсиф менамоянд. Тоифаҳои саҳронишин ба ҳудуди минтақаи зироатии Туркманистони ҷанубӣ наздик мешаванд ва сипас, зоҳиран, ба он дохил шуда, масканҳои худро ба вучуд меоваранд. Ҳоло мадракҳои мавҷуданд, ки то ҳудуди воҳаҳои қадимаи зироаткории ҷануби Туркманистон паҳн гардидани аҳолии саҳронишино собит мекунад, дар ин ҷойҳо сағонаҳои худӣ тоифаҳои саҳронишин, ки бештар ба ноҳияҳои шимол хосанд, ёфт шудаанд¹¹².

Айнан дар ҳамаи вақт ҳаракати тоифаҳои ориёӣ ба ҷониби Афғонистон ва Ҳиндустон воқеъ мегардад. Дар ин бобат ҳафриёти сағонаҳои қадима дар Тоҷикистони ҷанубӣ дар водии дарёҳои Қизилсу, Вахш ва Кобарниҳои аҳамияти махсусе дорад. Материалҳои ин ҳафриёт шаҳодат медиҳанд, ки онҳо ба аҳолии аз ҷиҳати маданияти молдӣ ба тамаддуни Намозгоҳи VI ва бо хусусияти маросими дафн ба қабилҳои доираи саҳро хеле монанд тааллуқ доранд. Симои антропологии соҳибони ин сағонаҳо онро бо мардуми вилоятҳои ҷанубӣ – аҳли маданияти сафолототи нақшунигорин наздик менамояд. Пайдоиши ин тоифаҳо ҳоло комилан муқаррар нагардидааст, дар роҳи муайян кардани усули пайдоиш ва маданияти онҳо кўшишҳои гуногун ба амал омада ва фикри мулоҳизаҳои мухталиф баён ёфтаанд. Муҳаққиқон дар асоси тадқиқи маросими дафн ва якҷанд хусусияти сағонаҳо чунин фикреро пеш гузоштанд, ки ин сағонаҳо ба тоифаҳои ориёӣ алоқа дошта, дар ин ҷо амали дафн ва баъзе дигар русумоти хоси ориёиҳои ведӣ ва ҳамчунин тоифаҳои шарқиронӣ инъикоси худро пайдо намудааст¹¹³.

Бозёфтҳои бостонии Тоҷикистони ҷанубӣ боз аз он сабаб ҳам диққати мутахассисонро бештар ба худ ҷалб менамоянд, ки бостоншиносони покистонӣ итолиёӣ дар вилояти Сват, воқеъ дар шимолу ғарби Покистони кунунӣ, ҳамина гуна сағонаҳои аз ҷиҳати сохт ва тариқи дафн ба онҳо наздикро кашф карданд. Санаи як гурӯҳи қадимтари ин сағонаҳо тақрибан ба нимаи дувуми ҳазораи II пеш аз милод рафта мерасад¹¹⁴.

Ҳамин тариқа, аз як тараф, барои ҳиндуориёӣ ҳисоб кардани тоифаҳои асри энеолит ва аввалҳои аҳди биринҷии Осиёи Миёна ҳеҷ як асосе нест, аммо, аз тарафи дигар, эҳтимоли қавӣ меравад, ки ҳиндуориёӣҳо маҳз тоифаҳои саҳронишини (ва дар қисмати шимолу ғарби онҳо воқеъгардидаи) Осиёи Миёнаи нима ва охири аҳди биринҷӣ будаанд. Ба назари мо, фарзияи И. М. Дяконов оид ба протессеи паҳншавии забонҳои ҳиндуэронӣ дар байни тоифаҳои зироаткори анавии Осиёи Миёна дар охири марҳилаҳои тараққиёти онҳо, ки бо таъсири алоқаҳои гуногун ба саҳронишинон сурат гирифтааст, ба ҳақиқат наздик менамояд. Дар ҷараёни ин алоқаҳо умумиятҳои наҷодие, ки

с.151, 169); таърихи яке аз марказҳои асосии шимолу шарқи Эрони он замон – Ҳисор тақрибан то асрҳои XIX-XVIII қабл аз милод давом кардааст (ниг.: Dyson R.H., 1965, p. 240-242); шаҳрҳои маданияти Хараппаи водии Ҳинд тахминан то асрҳои XVIII-XVII қабл аз милод мавҷудияти худро нигоҳ доштаанд (ниг.: Бонгард-Левин Г.М., 1962; Бонгард - Левин Г.М. ва Ильин Г.Ф., 1969, с. 94-96, 114, 125-126).

¹¹² «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 240-243.

¹¹³ Дар ҳамаи ҷо, с.243-259; Мандельштам А.М., 1968; Литвинский Б.Л. 1967, а, с. 121-127.

¹¹⁴ Литвинский Б. А., 1967 а, с. 122; Dani A. H., 1967; Stagul G., 1969.

бо номи ҳиндуэронӣ машҳуранд ва инчунин маданияти онҳо ба вучуд меоянд. Ин фарзия, ки онро дигар муҳаққиқон (масалан, Б.А.Литвинский) ҳам тақвият додаанд, материалҳои бадастомадаи археологиро беҳтар аз ҳама тавзеҳ менамояд. Дар айни замон, ин фарзия як қатор ҷиҳатҳои сусти ва ноқис ҳам дорад. Фақат ҷамъ оварда шудани далелу мадракҳои нав ба ҳалли қатъӣ ва ҳамаҷонибаи ин масъала имкон хоҳад дод.

Дар баробари ин, мадракҳои зикршуда метавонанд ба ҳаракати тоифаҳои Осиёи Миёна дар миёнаҳо ва нимаи дувуми ҳазораи II пеш аз милод ба тарафи ҷануб, аз ҷумла ба сарзамини Ҳиндустон шаҳодат диҳанд.

Албатта, ба тарафи ҷануб паҳн шудани тоифаҳои Осиёи Миёна баъдтар, ҳангоми дар Ҳиндустон қарор гирифтани аҷлоди ҳиндуориёӣҳо ҳам давом кардааст.

Бостоншиносон чунин мепиндоранд, ки дар офаридани маҷмӯи маданияти Туркманистони ҷанубӣ, ки дар давраҳои пас аз Намозгоҳи VI вучуд дошт, тоифаҳои саҳронишини дар ин ҷойҳо паҳншуда ва ё ин маҳалҳоро дар оғози давраи мазкур (яъне тахминан дар ҳудуди ҳазораҳои II ва I пеш аз милод ё худ дар ибтидои ҳазораи I пеш аз милод) «забткарда» роли калоне бозиданд¹¹⁵.

Дар шарқтари Осиёи Миёна, дар Помир ҳам нақши ба самти ҷануб равонашавии тоифаҳо, ки аз байни аҳолии саҳронишин баромада, зоҳиран, ба ин ҷо бештар аз ноҳияҳои Фарғона ва вилоятҳои ҳамсояи он омадаанд, мушоҳида мешавад. Аз ин насаб тоифаҳо дар Помир ҳанӯз дар аҳди биринҷӣ, дар охири ҳазораи II ва ибтидои ҳазораи I пеш аз милод пайдо шудаанд. Аз асри VII пеш аз милод дар асоси материалҳои археологӣи Помир роҷеъ ба тоифаҳои гурӯҳи скифу сакоӣ сухани муайян гуфтан мумкин аст. Маълумоти археологӣ ҳамчунин то ҳудуди Ҳиндустон ҳаракат кардани онҳоро ба таври мӯътамад собит менамояд¹¹⁶.

Ин ҳулосаҳо бевосита ба маълумоти сарчашмаҳои ҳаттӣ ва далелҳои таърихӣ забониносоӣ, қатъӣ назар аз мадракҳои археологӣ, ки дар асрҳои VII-VI пеш аз милод ба навоҳии ҷануби Помир то наздикиҳои ҳудуди Ҳиндустон (қисман дар хоки он) ва маҳалҳои шарқии Афғонистон рафта ҷойгир шудани тоифаҳои эронии мансуб ба гурӯҳҳои сакоӣ ва ё ба онҳо наздик, аз он ҷумла, зоҳиран, аҷлоди афғонҳо ва мунҷонҳои имрӯзаро нишон медиҳанд, тасдиқ мегарданд¹¹⁷.

Ҳеҷ ҷои шубҳа нест, ки ин тоифаҳои гурӯҳи шарқизеронӣ аз шимол, аз сарзамини Осиёи Миёна баромада, ба сӯи кишварҳои ҷануб ҳаракат кардаанд.

Инак, чунон ки дидем, ҳам маълумоти археологӣ ва ҳам далелҳои таърихӣ забониносоӣ аз Осиёи Миёна ба тарафҳои ҷануб, ба Ҳиндустон, Афғонистон ва зоҳиран, ба Эрон нуфуз кардани гурӯҳҳои мухталифи ориёӣ (аввалҳо аксаран ҳиндуориёӣ, баъдтар эронӣ)-ро исбот менамоянд.

Ҳамаи ин бори дигар тасдиқ мекунад, ки Осиёи Миёна бо ноҳияҳои ҳамҷавори худ қадимтарин маҳалли иқомати тоифаҳои ҳиндуэронӣ ва маркази асосии паҳншавии онҳо будааст. Ҳамон тоифаҳои эроние, ки дар Осиёи Миёна мондаанд, ниёгони аҳолии аслии Осиёи Миёна аз оғози аҳди таърих то аввалҳои асри миёна ҳисоб меёбанд.

Баъдҳо бар асоси ҳалқиятҳои шарқизеронии Осиёи Миёна, пеш аз ҳама, бохтариҳо, сугдиён ва ба дараҷаи камтар дигар ҷузъҳои таркибии наҷодӣ, ҳалқи тоҷик ба вучуд омад.

¹¹⁵ Кузьмина Е. Е., 1964.

¹¹⁶ Литвинский Б. А., 1960 а; 1969.

¹¹⁷ Грантовский Э. А., 1963 а; Литвинский Б. А., 1967 а, с. 127-133.

Боби дувум

ТОИФАҲОИ ШАРҚИЭРОНИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ОФОЗИ ПАЙДОИШИ ҶАМЪИЯТИ СИНФИИ ИБТИДОӢ (АСРИ IX - МИЁНАҲОИ АСРИ VI ПЕШ АЗ МИЛОД)

1. МАТЕРИАЛҲОИ АРХЕОЛОГИИ АСРИ АВВАЛИ ОҲАН

Металлургияи оҳан

Материалҳои археологӣ бо қиёси баъзе мадракҳои забонӣ ва ҷамчунин сарчашмаҳои ҳаттии қадим, ки ба давраҳои баъдтар тааллуқдоранд, манзариҳои ҳаёти ҷамъиятии Осии Миёнаи охири ҳазораи II – ибтидои ҳазораи I пеш аз милод равшан месозанд.

Дар ибтидои ҳазораи I пеш аз милод сокинони Осии Миёна аз маъдан истеҳсолкардани оҳанро ёд гирифта буданд. Ф.Энгелс аҳамияти оҳанро дар таърихи ҷамъияти инсонӣ муайян намуда, навиштааст: «Оҳан аз тамоми ашёи хоме, ки дар таърих роли револүсионӣ бозидааст, охирин ва муҳимтарин, то ҳуди пайдошудани картошка наватарин навъи ашёи хом буда, ба одам хизмат мекардагӣ шуд. Оҳан барои дар майдонҳои васеъ ривож додани зироат ва ба мақсади киштикор тозакардани бешаҳои паҳновар имконият фароҳам овард; вай ба дасти ҳунарманд чунон асбоби саҳт ва тезе дод, ки ҳеҷ як санг ва ҳеҷ як металл то он замон маълум ба вай муқобил истода наметавонист. Ҷамаи инҳо яқбора муяссар нашудаанд; аввалин оҳани ҳосилкардашуда бисёр вақтҳо аз биринҷӣ ҳам мулоимтар буд»¹.

Шиносоӣ бо усули аз маъдан истеҳсолнамудани биринҷӣ ба инсон дар бобати бопротсессии металлургӣ ба даст овардани оҳан ёрӣ расонд. Оҳан дар кӯраҳои дошӣ, ки ҳарорати он то 1300–1400° мерасид, гудохта мешуд. М.С. Андреев дар солҳои бистуми асри XX ҳамин гуна кӯрахоро, ки ҳанӯз мавриди истифода буданд, дар водии Ванч пайдокарда буд².

Барои инсонии ибтидоӣ ба моддаи саҳти ёзанда мубаллағ гардидани як порча санг бешакл, яъне маъдан мӯъҷизасо ва пурасрор менамуд. Ин боиси пайдоиши эҳтироми махсус нисбат ба оҳангару фулузсозон ва ҳар гуна бимуҳароси хуруфотпарастона гардид. Дар миёни бисёр халқҳо ин навъ муносибат то вақтҳои охир давомкарда омадааст. Чунинки, аз ҷумла дар баъзе районҳои Помир оҳангарон одами хеле мӯҳтарам ва корхонаи онҳо ҷои муқаддасдониста мешуд, мардум ба онҳо сарфа мекарданд ва пас аз ҷамъоварии ҳосилдар оҳангархона маросими қурбонӣ барпо мегардид. Дар баробари ин аз рӯи дигар эътиқодҳои динӣ оҳангарон фиристводаҳои шайтон ва иблис ҳисоб ме-

¹ К.Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 21, с. 163.

² Андреев М. С, 1926, с. 8-16.

ёфтанд ва дар истифодаи оҳан мамониатҳои гуногун гузошта мешуданд, ки ин асари ҳамоно тарсу ваҳми хурофии одамон аз фулузот буд³.

Олоти оҳанӣ хеле оҳиста паҳн мегардид. Аввалҳо оҳанро асосан ба мақсади зебу зинат кор мефармуданд. Сонӣ тадриҷан аз он асбобу аслиҳа месохтагӣ шуданд. Оҳанро ба моддаи ёзанда табдил дода, ба ин васила асбобу олот тайёр кардан аз сохтани олоти биринҷӣ дида чандин мартаба душвортар буд. Техникаи нав ба сустӣ азхуд карда мешуд. Аз ин рӯ, бартариҳои фулузи нав зуд ва якбора аён нагардид. Дар аввалин марҳилаҳои зуҳури асри оҳан дар Осиёи Миёна бештар асбобу аслиҳаи оҳану биринҷӣ, чунончи, ханҷарҳои теғаш оҳаниву дасташ (қисман ё тамоман) биринҷӣ сохта мешуданд.

Дар Осиёи Миёна ғалабаи асри оҳан хеле барвақт ба амал омад. Баъзе кишварҳои дигар, масалан, Хитой дар ин бобат аз Осиёи Миёна чандин сад-солаҳо ақиб монда буданд.

Масканҳо

Ёдгориҳои асри аввали оҳан дар Осиёи Миёна назар ба ёдгориҳои пешини асрҳои санг ва биринҷӣ ниҳоятдараҷа кам кашф ва таҳқиқ гардидаанд.

Дар ҷануби Туркманистон баъзе масканҳои қадима, ки ҳаёти онҳо ҳанӯз аз аҳди энеолит шурӯъ гардида буд, мавҷудияти худро дар асри оҳан низ давом медоданд. Чунончи, дар ҳуди Анав қабатҳои маскунӣ мансуб ба асри аввали оҳан кашф гардида, аз ин маснуоти оҳанӣ, аз ҷумла қадимтарин дар Осиёи Миёна досҳои оҳанӣ, пораи корд ва ғайра ёфт шудаанд⁴.

Дар қисмати ҷанубу ғарби Туркманистон, дар он ҷое, ки фалоти Машҳади Мисриён воқеъ аст, масканҳои истеҳкомӣ ва беистеҳкоми маданияти дигаргунаи аз Анав фарқкунанда вучуд доштаанд. Баъзе аз онҳо ниҳоят калонанд, масалан, масоҳати маскани Иззатқули ба 50 гектар мерасад. Хонаҳо аз хиштҳои хеле калони дарозиаш 3/4-метра сохта шудаанд.

Водии Машҳади Мисриён ба воситаи каналҳо аз дарёи Атрек шодоб мегардид. Зироат дар зиндагонии аҳли масканҳо мавқеи муҳимро ишғол мекард. Ба ин нафақат шабакаи обёрӣ, балки фаровонии осҳо ва дастгоҳҳои ярма низ шаҳодат медиҳанд. Ба кор фармуда шудани досҳои оҳанӣ набояд шубҳа кард, вале, дар баробари ин, истифодаи досҳои қадимаи сангӣ ҳам, ки теғаш аз санги ҷақмоқ сохташудаи онҳо пайдо гардидаанд, ҳанӯз давом дошт.

Дар масканҳо лўндаҳои дағғоли оҳан ёфт шудаанд. Аз биринҷӣ яроқу аслиҳа, аз ҷумла шамшер ва пайкон сохта, бо ҷархи кулолӣ олоти сафолии хушсифат, вале бенақшу ниғор тайёр мекардаанд⁵.

Ниҳоят, гурӯҳи (аз ҷиҳати ҳудуд) савуми ёдгориҳо дар Туркманистони ҷануби шарқӣ, дар резингоҳи Мурғоб, яъне дар Марғиёни охир кашф гардидааст. Калонтарин маскани ин ҷо Ёзтеппа мебошад, ки ба масофаи 34 км дуртар дар тарафи шимоли ғарбии Байрамалӣ воқеъ аст. Ин маскан иборат аз қалъаи тақрибан ростгўшае буда, дар саҳни он манзилҳои ҷой гирифтаанд. Масоҳати умумии Ёзтеппа дар ин вақт (вай баъдҳо низ вучуд дошт) 16 гектар будааст. Дар қалъа рӯи суфаи хишти баландиаш ҳаштметра бинои калоне сохта шуда буд, ки чанд манзили дарозрӯя ва мураббаъшакл, аз ҷумла толори бузурги ростгўшае дошт. Маълум гардид, ки ин қалъа аслан кўшкӣ пуршукўҳе буда, ҳамчун қароргоҳи ҳокими ин маҳал хизмат мекардааст.

³ Зарубин И. И., 1926, с. 126–127.

⁴ Schmidt H., 1908, p. 156–157.

⁵ Массон В. М., 156 а; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». М.–Л., 1966, с. 179–182.

Қисмати асосии бозёфтҳои маскани Ёзтешпаро сафололот ташкил менамояд. Олоти сафолии ин ҷо аз олоти сафолии Машҳади Мисриён бо он фарқ мекунад, ки вай бештар дастӣ сохта шудааст⁶.

Асри аввали оҳан дар Тоҷикистони ҷанубӣ ва Ўзбекистони ҷанубӣ осори худро дар сурати масканҳои Кучуктеппа (вилояти Сурхондарё), Макони Мор (райони Фархори ҷанубии Тоҷикистон) ва баъзе бозёфтҳои дигар боқӣ гузоштааст.

Маскани Кучуктеппа дар дашти Музробод воқеъ гардидааст. Вай ҳанӯз дар айни авҷи тараққиёти аҳди биринҷӣ ба вучуд омада, мавҷудияти худро то ҳуди миёнаи ҳазораи I пеш аз милод нигоҳ доштааст. Дар давраи мавриди баҳс дар ин маскан бинои байзапакли аз хиштҳои дарозрӯя сохташудае мавҷуд будааст (дар солҳои 1962–1964 ҳамагӣ 17 хона кофта тоза карда шуд). Ин бино бо девори мудофиавии мудаввар ихота гардидааст. Аз ин ҷо қолабҳои рехтагарӣ, маснуоти биринҷӣ ва сангӣ, аз ҷумла досҳои сангӣ пайдо шуданд⁷.

Бостоншиносони тоҷик дигар маскани онвақтаро дар поёноби Қизилсу, дар мавзеи Макони Мор кашф намуданд. Биноҳои ин маскан хароб гардида, фақат сафолоти фаровон ва инчунин баъзе маснуоти дигари марбут ба он замон боқӣ мондааст.

Маснуоти ҷудогона ва маҷмӯи асбобу олоти асри аввали оҳан аз дигар ноҳияҳои республика низ ёфт шудаанд. Аз ҷумла, охири маҷмӯи бозёфтҳои Қайроққум, баъзе сағонаҳои дар Помири шарқӣ пайдошударо ҳам ба ҳамон давра нисбат додан мумкин аст⁸.

2. ҶАМЪИЯТИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРИ АВВАЛИ ОҲАН

«Авесто» ҳамчун сарчашмаи таърихӣ

«Авесто», ки аз маҷмӯи матнҳои пайравони оини зардуштӣ иборат аст, муҳимтарин маъхази оид ба таърихи қадимтарини Осии Миёна мебошад. Ҳоло ғайр аз тасдиқи андаке дар Эрон, зиёда аз 100 ҳазор зардуштиён дар Ҳиндустон зиндагӣ менамоянд, ки онро одатан «порсиён» меноманд. Порсиён натавонанд дини қадима, балки матнҳои қадимии диниро маҳфуз медоранд.

Дар миёнаҳои асри XVIII Анкетил Дюперрони франсавӣ, ки нисбат ба омӯзиши дину мазҳабҳои қадим шавқу рағбати махсусе дошт, ба Ҳиндустон сафар намуд. Ӯ назди мӯбадони порсӣ маросими динӣ ва хондани матнҳои қадимиро (ба дараҷае ки мӯбадон балад буданд) омӯхт ва якчанд дастхатро харида гирифт. Ба ватан баргашта, баъдан ӯ тарҷумаи франсавии «Авесто»-ро бо мулҳақоти ҷанде аз матнҳои марбут ба он интишор дод⁹. Ба воситани ин корнамоии илмӣ ӯ маълумот дар бораи «Авесто» дастраси аҳли илми Европа гардид. Вале тарҷумаи Дюперрон хеле ноқис буд. Аксари порчаҳоро ӯ нодуруст фаҳмида ва ё комилан нафаҳмида буд.

Дар асри XIX ба сабаби инкишофи забоншиносии муқоисавӣ наздикии забони «Авесто» бо забонҳои қадимии хуб омӯхташуда ва аз рӯи бисёр ёдгориҳои маълуми ҳиндӣ-ведӣ (бо ин забон «Ригведа» ва ёдгориҳои қадими дига-

⁶ Массон В. М., 1959.

⁷ Альбаум Л. И., 1965, с. 59–60.

⁸ ИТН, I, с. 167–168.

⁹ Anquetil du Perron, 1771.

ри Ҳинд навишта шудаанд) ва санскрит исбот гардид. Ҳамчунин пайдо шудани мифтоҳи дувумин забони машҳури эронии қадим – форсии қадим, мутолиа ва баррасии минбаъдаи адабиёти зардуштии пасазавестой ва истифодаи васеи маълумотҳои забоншиносии муқоисавии ҳиндуаврупоиро қайд кардан зарур аст. Омӯзиши забонҳои эронии миёна, аз он ҷумла забонҳои мурда (хоразмӣ, суғдӣ, хутану сакоӣ) ва зиндаи (забонҳои помирӣ) эронии шарқӣ низ аҳамияти бисёр калон дошт. Ҳамаи ин кори тарҷумаи илмӣ «Авесто»-ро нисбатан осон намуд¹⁰. Вале ба ин нигоҳ накарда, тарҷумаи «Авесто» ҳанӯз мушкilotи зиёде дорад ва мўтабартарин мутахассисон ҳам баъзе ҷойҳои муҳими «Авесто»-ро ба таври мухталиф тарҷума мекунанд¹¹.

Муддатҳои зиёде «Авесто» мисли дигар ёдгориҳои динӣ ва ҳамосии ҳиндӣ ва эронӣ ба таври шиғоҳӣ, ки ягона шакли дақиқан маҳфуз мондан буд (ғайр аз баъзе тағйироти муайяне дар талаффуз), нақл карда мешуд. Ин тарзи нақл ва хониш боз муддати дуру дарозе, пас аз сабти хаттии «Авесто» ҳам, дар иҷрои ниёши, таълим ва ғайра, инчунин дар маҳфуз мондани матни анъанавии он аҳамияти умда дошт.

То ба вучуд овардани алифбои авестии ҳозиразамон (яъне алифбос, ки дастхатҳои то замони мо расидаи «Авесто» китобат шудаанд) матнҳои авестое вучуд доштанд, ки бо алифбои дар асрҳои VI–V пеш милод дар Эрону Осиёи Миёна мустаъмали оромӣ таълиф ёфта буданд. Тибқи навиштаҷоти зардуштии давраи форсии миёна, ки доир ба бисёр масъалаҳои таърихи пешини зардуштия маълумоти дақиқе надошт, дар замони Ҳахоманишиҳо маҷмӯи китобҳои «Авесто» мавҷуд буда, ҳангоми забти Искандари Мақдунӣ аз байн бурда шуд, баъдтар шоҳи ашқонӣ -Валахш (яъне Вологес, одатан ўро бо Вологеси I, ки дар асри I милодӣ ҳукмфармой кардааст, айнак кас мешуморанд) фармон дод, ки бақияи матнҳои авестой ва он ҷӣ ба таври шиғоҳӣ байни мўбадон монда буд, ҷамъ оварда шавад¹². Олимони имрӯза чунин маълумотро, яъне аслан вучуд доштани «Авесто»-и замони Ҳахоманишиёнро беасос мешуморанд ва баъзеҳо, ҳатто ба мавҷудияти матни ашқонӣ «Авесто» ҳам шубҳа доранд. Вале, зоҳиран «Авесто»-и хаттӣ дар нимаи дувуми давраи Порт (Парфия) ва яқинан дар оғози давраи сосонӣ вучуд дошт. Дар асоси баъзе мадракҳои асноди портҳо, ки аз Насо ёфт шудааст, И.М.Дяконов ва В.А.Лившице тахмин доранд, ки дар шарқи давлати Порт дар асри I пеш аз милод матни хаттии «Авесто», ҳеҷ набошад, қисмати ҷудогонаи он, мавҷуд буд¹³.

Баъдтар «Авесто» бо алифбос, ки махсус барои навишти он ихтироъ шуда буд, китобат гардид. Ин алифбо дар заминаи хати паҳлавӣ (яъне ҳуруфи китобҳои зардуштии форсии миёна), ки инкишофи яке аз намудҳои хати оромиясос ҳисоб меёбад, ба вучуд омадааст. Вале алифбои авестой хеле зиёдтар (бештар аз ду баробар) ҳуруф, аз ҷумла, 14 ҳарфи садонок дорад. Ин алифбои бо тамоми ҷузъиёташ коркардашуда имкон меод, ки матнҳои «Авесто» бо нигоҳ доштани тарзи талаффузи анъанавии гўяндагони он аз давраи пайдои-

¹⁰ Оранский И. М., 1960.

¹¹ Дар ин бобат махсусан муқоисаи тавзеҳи «Авесто», ки ба Х.Нюберг ва Э.Хертсфелд тааллуқ дорад, қобили ибрат аст: онҳо дар бисёр масъалаҳо нуқтаи назари ба яқдигар тамоман муқобилро пеш мебаранд (Nyberg H.S., 1938; Herzfeld E., 1947. Таҳлили мувоҳисавии ақидаҳои онҳо дар Henning W.B., 1951).

¹² Сипас, мувофиқи ҳамаи навиштаҷот, матнҳои парокандаи авестой дар аҳди Ардашери I ва Шоҳи I дар як ҷо ҷамъ карда шуданд (Widengren G., 1965, s. 246–247).

¹³ Дяконов И. М., Лившиц В. А., 1966, с. 153–157.

пи ин ёдгорӣ хеле дақиқ ва саҳеҳ сабт гардад; ба замми ин чунин сабт бо як қатор хусусиятҳо (бештар марбут ба хусусиятҳои қадимаи лаҳҷавӣ) симои забони эронии қадимаро, ки ҳангоми пайдоиши матнҳои авестой мустаъмал буд, пурра ва комилан инъикос менамояд.

Алифбои авестой зоҳиран дар асри VI, аниқтараш дар замони Хусрави I (531 – 579) ба вуҷуд оварда шудааст¹⁴. Матнҳои бозмондаи «Авесто», ки қадимтарини онҳо ба асрҳои XIII ва XIV тааллуқ доранд, ба ҳамин китобати давраи охири сосонӣ мансуб мебошанд.

Китобати «Авесто» ба алифбои то замони мо расидааш аслан дар асоси нақли лафзии он сурат ёфтааст. Худи номи «Авесто» аз калимаи форсии миёнаи *apastāk*, баъдан *apastāv* – ба маънии «асос» (ва ё мувофиқи тафсири дигар «гузориш», «дастур», «ниёиш» ва ғ.)¹⁵ аст, ки бевосита ба матни маҳфузмондаи «Авесто» нисбат дорад¹⁶. Замимаҳои он «Занд» (калимаи форсии миёнаи *zand* «дониш», «таълимот») номида мешуданд. Зоҳиран, матни хаттии «Авесто» (дар сабти алифбои кӯҳна ва шояд дар давраҳои аввали китобати нав) ва ҳамчунин дигар иловаву тафсириҳои дастури авестоиро низ «Занд» мегуфтанд. Вале баъдтар номи «Занд» бештар ба тарҷума ва тафсири дар замони Сосониён анҷомгирифтаи «Авесто» (ҳамаи дастхатҳои қадимии «Авесто» дорои тарҷумаи таҳтуллафзӣ ба забони форсии миёна мебошанд) нисбат дода мешуд.

Аз ҳамин ҷост, ки муддатҳои зиёде дар илми Европа номи нодурусти «Авесто» – «Занд-Авесто» ва номи забони авестой дар шакли «забони зандӣ» ривож дошт.

«Авесто» дар зарфи мавҷудияти чандинасраи худ борҳо кодификатсия шудааст. Чунон ки сарчашмаҳо хабар медиҳанд, ҷамъоварӣ ва танзими қавонини «Авесто» дар замони Вологеси I Ашконӣ (зоҳиран, асри I милодӣ), Сосониёни аввалия (асри III), Шопури II (асри IV), ки таҳрири пураҳамияти китоби муқаддас зери роҳбарии Атурпати Меҳроспандом анҷом ёфт ва ниҳоят, пас аз ҳаракати маздакиён, дар аҳди Хусрави I (асри VI), ки аз «Авесто» баъзе матнҳои дар асрҳои IV – V вуҷуддошта партофта шуданд, ба вуқӯъ пайваستاаст.

Пас аз ин таҳрири охирин «Авесто» аз 21 китоб (наск) иборат буд, ки ном ва мазмуни мухтасари онҳо аз рӯи асари оид ба дини зардуштӣ дар асри IX таълифкардаи Денкарт маълум аст (ин хулоса на аз рӯи матни авестой, балки

¹⁴ Аз рӯи нуқтаи назари дар асарҳои Г.Юнкер ва баъзе дигар олимони ифодашуда алифбои авестой гӯё дар асри IV тапақкул ёфтааст. Вале, чунон ки ҳанӯз дар асри гузашта эроншиносии маъруфи рус акад. К.Залеман ва сипас, В.Хеннинг, Г.Моргенштерне, Г.Бейли собит намудаанд, алифбои авестой на пештар аз асри VI ба вуҷуд омадааст (Henning B., 1958, 52; ниг.: инчунин Периханян А.Г., 1966, с.108–109; ҳамон ҷо ниг.: феҳристи муфассали асарҳо).

¹⁵ Henning W. B., 1946, p. 725; ИТН, I, с. 175.

¹⁶ Ба таври васеъ дар байни зардуштиён паҳн гардидани нақли лафзии матнҳои муқаддас боиси он шуд, ки то давраҳои аввали асрҳои миёна қавмҳои ғайризардуштии муносири онҳо аксар вақт гумон мекарданд, пайравони зардуштия умуман китобҳои муқаддас надоранд. Сабаби аз замони истилои арабҳо дар кишварҳои исломӣ баръакси исавиён ва яҳудиён «аҳли китоби муқаддас» ҳисоб нашудани зардуштиён, ки ба вазъи расмӣ онон дар олами ислом нақши худро гузоштааст, эҳтимол, дар ҳамин бошад. Адабиёти зардуштӣ низ мавқеи анъанавӣ нақли лафзӣ, аз ҷумла, аҳамияти дар ҳифзи қоидаҳои муқаддаси «Авесто» доштаи онро бевосита таъкид менамояд (Widengren G., 1965, 245-259).

аз рӯи тарҷумаи форсии миёнаи «Авесто» аст)¹⁷. «Авесто»-и то замони мо расида чаҳоряк қисмати китобати давраи охири сосониро ташқил медиҳад. Ин, пеш аз ҳама, фаслҳоро дар бар мегирад, ки барои тоату ибодат заруранд; ҷузъҳои мавҷудаи «Авесто», китобҳои «Ясно» ва ғайра низ мувофиқи ҳамин мақсад тартиб ёфтаанд. Аз ин китобҳо танҳо «Видевдат» комилан ба яке аз китобҳои «Авесто»-и қадим мутобиқат мекунад.

«Авесто»-и имрӯза аз китобҳои «Ясно» – «назр», «ниёз», маҷмӯи матнҳои маросимӣ; «Яштҳо» («Яшт» – «ниёш», «ситош»), сурудҳо дар васфи худоёни дини зардуштӣ; «Видевдат» – «қонун ба муқобили девон» (шакли баъдинаи нодурусташ «Вандидод»), дастурҳо дар бораи покизагӣ ҳангоми тоату ибодат (як қатор муқаррароти динӣ ва шаръӣ, порчаҳои асотири қадим, ҳамосӣ ва ғайраро дар бар мегирад); «Виспрат» – «ҳама родҳо» (номи баъдинаи каме носаҳеӣ он «Виспарад»), аз маҷмӯи дуо ва матнҳои ибодатӣ иборат аст. Ғайр аз ин, ба «Авесто» якчанд қисматҳои ҳаҷман хурд ва қамаҳамият дохил мешаванд¹⁸.

Аз 72 боби «Ясно» 17-тоашро «Готҳо» («Сурудҳо»-и пайғамбар Зардушт - асосгузори зардуштия), 7-бобро «Ясна ҳаптахатӣ» («Яснои Ҳафтбоба»), ки аз ҷиҳати забон ва замони офариниш ба «Готҳо» наздик аст, ташқил менамоянд. Лаҳҷаи «Готҳо» ва «Яснои Ҳафтбоба» нисбат ба ҷузъи дигари «Авесто», ки «Хурд-Авесто» ном гирифтааст, кўҳнатар мебошад ва аз он бо хусусиятҳои лаҳҷавӣ фарқ мекунад.

Баъзе муҳаққиқон (П.Тедеско, А.Мейе) забони авестоиро ба забонҳои эронии ғарбӣ нисбат додаанд, дигарон (мисли Х.Нюберг) онро аз гурӯҳи забонҳои шарқиронӣ меҳисобанд. Ақидаҳои дигаре низ мавҷуданд, ки мувофиқи онҳо ин забон дар байни забонҳои эронӣ мавқеи алоҳида (К.Гоффман) ва ё дар байни гурӯҳи забонҳои ғарбӣ ва шарқӣ мавқеи васатӣ дорад (В.Хеннинг). Як қатор хусусияти алоҳидаи забони авестой, аз ҷумла, лаҳҷаи «Готҳо» бо забонҳои шарқиронӣ мувофиқат мекунад. Дар «Хурд-Авесто» таъсири забонҳои эронӣ (аз он ҷумла, забонҳои ғарбӣ) дар минтақае, ки забони авестой ҳаҷман забони муқаддас интишор ёфта буд, ҳис карда мешавад.

Масъалаи замон ва макони пайдоиши ҷузъҳои «Авесто» то имрӯз аз бисёр ҷиҳат баҳснок аст. Мувофиқи анъанаи дини зардуштӣ, ки дар замони Сосониён тасдиқ ёфтааст, замони зиндагии Зардушт ва офарида шудани «Готҳо»-ро ба охири асри VII – нимаи аввали асри VI пеш аз милод нисбат медиҳанд. Ин ақидаро муҳаққиқоне тарафдоранд, ки анъанаи мазкурро комилан асоснок мепшуморанд. Вале баъзе олимон ба саҳеҳии он шак доранд; онон қайд мекунад, ки ин анъана дар давраи баъдтар тасдиқ ёфтааст ва эҳтимолан пайдоиши он ҷанбаи ривоятӣ дорад. Дар замони ҳозира, ба ҳар ҳол, бо мушкилӣ метавон ба эҳтимоднокии ин таърих бовар намуд, гарчанде имкон дорад, ки, дар ҳақиқат, Зардушт дар охири асри VII – оғози асри VI пеш аз милод зистааст.

Мувофиқи ривоятҳои маъмули давраи сосонӣ ва баъдина, Зардушт дар Атропатена (Озарбойҷон) ва ё аз Роғи мидӣ (Райи асримийёнагии наздики Техрон) баромадааст. Вале ин маълумот ҳоло безътимод шумурда шудааст;

¹⁷ West E. W., 1892.

¹⁸ Тарҷумаи «Авесто» ё қисмҳои он ба забонҳои русӣ ва европӣ мавҷуд аст: Коссович К., 1861; Бертельс Е.Э., 1924, с. 3-11; Брагинский И.С., 1956, с. 35-37; 46-49-70, 105-116, 182-187 ва ғ.; Бертельс Е.Э., 1960, с. 53-66; Абасев В.И., 1963, с. 349-350, с. 367-370; Darmesteter J., 1892-1893; Wolff F., 1910; Lommel H., 1927; Gershevitch I., 1959; Humbach H., 1959; Duchesne-Guillemin J., 1963 ва ғ.

ҳақиқатан ҳам материалҳои «Хурд-Авесто» ба мавҷудияту ҳокимияти деринаи ҷамоаи пайравони Зардушт дар Роғ ишорат мекунанд; ин ҳолат, бешубҳа, аз он сабаб рӯй додааст, ки ноҳияи мазкур, ки дар қисмати шимоли шарқии Мод (Мидия) ҷой дошт, нахустин ноҳияе буд, ки таълимоти Зардушт аз шарқ ба он роҳ ёфт.

Ривояти хеле қадима мавҷуд буд, ки тибқи он Зардушт гӯё дар Бохтар зистааст. Ин ривоят дар асари муаллифи юнонӣ Ктесий (охири асри V-оғози асри IV пеш аз милод) ифода ёфтааст¹⁹. Ба ин ривоят пайравӣ намуда, баъзе олимони (аз қабили Ч.Мултон) гумон кардаанд, ки «Готҳо» дар Бохтар офарида шудаанд, ҳамчунин забони онҳоро дар давраи қадим авестой ҳисобидаанд (дар асри XIX В. Гейгер ва дигарон ҳамин гуна ақида доштанд). Вале баъзе маълумотҳо ин ақидаро тасдиқ намеkunанд, ёдгориҳои ба наздикӣ кашфгардидаи забони Бохтари давраи кушонӣ бошад, онро аз эҳтимол дур месозанд.

Ж.Дармстетер, В.Чексон ва баъзе дигар олимони, баъдтар дар солҳои 30–40 асри XX Э.Хертсфелд ва муаллифони дигар, ки Зардуштро ҳамзамони Ҳахоманишиён нахустин, аз ҷумла, Дорой I шуморидаанд, ғайриқадимӣро ба шимоли ғарби Эрон нисбат медиҳанд. Вале, мувофиқи ақидаи маъмули замони ҳозира, «Готҳо» то ба миён омадани давлати ҳахоманишӣ тартиб ёфтаанд ва аз сӯи пайдоиши худ ба Эрони ғарбӣ муносибат надоранд.

Мувофиқи ақидаи муҳаққиқони ҳозиразамон, пеш аз ҳама, ба маълумоти географии ҳуди «Авесто» истинод мекунанд, «Готҳо» ва қисматҳои, ки ба он аз ҷиҳати замон наздикӣ доранд, дар яке аз ноҳияҳои Осиёи Миёна ва ё минтақаҳои муҷовири шимоли ғарби Афғонистон ва шимоли шарқи Эрон офарида шудаанд. Дар ин бобат ақидаҳои мухталиф баён карда мешаванд. Масалан, баъзеҳо ба ноҳияи ҷараёнгоҳи миёна ва поёноби дарёи Аму ва ё аслан ба Хоразм ишора мекунанд (С.П.Толстов ва диг.); дар ин маврид нуқтаи назари қабулнамудаи И.Маркварт, Э.Бенвенист ва олимони дигар, ки мамлакати асотирии Аириёнам Ваеҷаҳ «Фарохнои Ориёно» – ватани эронӣён ва дини зардуштиро бо Хоразм айнаи медиҳанд, ба асос гирифта мешавад; ба ғайр аз ин ба ноҳияҳои байни дарёи Аму ва дарёи Сир, яъне ба Суғд ва ё ноҳияҳои ҳамсояи он (Х.Нюберг) ба сарҳадҳои скифу сакоиҳои осийимиёнагӣ (В.И.Абаев) ва ноҳияҳои соҳили баҳри Арал ва поёноби дарёи Сир (Г.Виденгрэн); ба Марв, Суғд ва Хоразм (Ж.Дюшен-Гюймен) ва ғайра ишоратҳо кардаанд.

Нуқтаи назаре (дар қорҳои В.Ҳеннинг, К.Барр, И.Гершевич, Р.Сеннер ва дигарон) ба таври васеъ паҳн гардидааст, ки мувофиқи он «Готҳо» дар ҳудуди конфедератсияи давлати Хоразм, ки пеш аз забткориҳои Ҳахоманишиён мавҷуд буд, офарида шудаанд (дар ин маврид ба санаи анъанавии Зардушт, ки дар боло ба он ишора рафт, пайравӣ мешавад). Ба ин мавзӯе ноҳияҳои қисмати ҷануби Хоразм низ дохил мегарданд ва махсусан Марғиёну Ориё ҳамчун макони офарида шудани «Готҳо» шинохта мешаванд (В.Ҳеннинг ва диг.; академик В.В.Струве аз рӯи асосҳои дигар ба Марғиён ҳамчун ватани дини зардуштӣ назар менамуд); ба қавли В.Ҳеннинг, матнҳои авестои баъдина имкон дорад дар Систон эҷод гардидаанд²⁰. Вале қатъӣ назар аз ин ки оё чунин конфедератсияе бо сарвари Хоразм вучуд дошт (маълумоти муаллифони қадим ба ин суол ҷавоби мусбат медиҳанд), далелҳои муайяне оид ба муносибати Зардушт ба он мавҷуд нестанд.

¹⁹ Пьянков И. В., 1968.

²⁰ Henning W. B., 1951, p. 44-45.

Ба замми ин, муҳаққиқоне, ки ба «санаи анъанавии Зардушт» пайравӣ намуданро зарур наменшуморанд ва ё аслан онро эътимоднок намендонанд, одатан офариниши «Готҳо»-ро ба замони бисе қадимтар, яъне замони пеш аз ҳуҷуми Ҳахоманишиҳо ба Осиёи Миёна нисбат медиҳанд. Масалан, И.М.Дяконов²¹ дараҷаи инкишофи ҷамъияти тасвиринамудаи «Готҳо»-ро ба назар гирифта, гумон менамояд, ки онҳо бояд пештар аз асри VI ва то нимаи дувуми асри VII пеш аз милод эҷод шуда бошанд. Эд. Мейер ва баъзе донишмандони дигар дар вақти худ, ҳатто имкони ба қарибиҳои соли 1000-ум ва ё ибтидои ҳазораи I пеш аз милод нисбат доданро ҳам изҳор карда буданд. Ва муаллифи яке аз охири асарҳои бузург оид ба дину мазҳабҳои эронӣ - Г.Виденгрэн менависад, ки бо камали боварӣ метавон замони зиндагии Зардуштро ба давраи байни солҳои 1000–600 пеш аз милод, ҳеҷ набошад, ба давраи пеш аз пайдоиши давлати ҳахоманиший нисбат дод²².

Ба ақидаи чанде олимон (аз он ҷумла, И.М.Дяконов, Г.Виденгрэн ва диг.) «Авесто»-и аввали то миёнаи асри VI пеш аз милод дар шарқи Мидия, дар Роғ пазируфта шуд, аз он ҷо таълимоти он дар шакли тағйирёфта бошад ҳам, дар Эрони ғарбӣ паҳн гардид. Муҳаққиқони дигар интишори ғояҳои «Готҳо»-ро ба ғарб, ба замони Ҳахоманишиҳои нахустин (замони Куруш ба қавли В.Хинтс, замони Дорой I ба қавли В.Хеннинг, И.Гершевич ва ғ.) нисбат медиҳанд.

Ба ҳамин тариқ, ба ҳулосае бояд омад, ки замони фаъолияти Зардушт ва офариниши «Готҳо» пештар аз охири асри VII - аввали асри VI пеш аз милод мансуб аст, вале маҳз ба ҳамин замон ва ё як-ду аср пештар муносибат доштани онҳоро мо яқинан гуфта наметавонем. Доир ба макони пайдоиши «Готҳо», гарчанде ҳоло ягон ноҳияи муайянеро бо боварии қатъӣ ном бурдан мумкин нест, бо вучуди ин, метавон тасдиқ кард, ки он дар минтақаи Осиёи Миёна ва ё ноҳияи ҳамсарҳади он воқеъ буд. Дар ин бора ҳудуди географии ҳуди «Авесто» ва маҷмӯи мамолики дар он номбаршуда шояди мӯътамаде шуда метавонанд.

Номгӯи нисбатан пурраи ин мамолик дар боби аввали «Видевдат» оварда шудааст. Дар ин ҷо дар силсилаи «беҳтарин кишвар ва мамлакатҳо»-и офаридаи Аҳурамаздо инҳо номбар мешаванд: Аириёнам Васҷаҳ, «Гава, макони суғдиён», «Моуруи [ноҳияи Марв] тавоно, ростипараст», «Баҳди (Бохтар) зебо бо дирафшҳои афроста», «Нисайа, ки байни Моуру ва Баҳди воқеъ аст», Ҳарайва (ноҳияи Ҳирот) ва ноҳияҳои дигар то мавзёҳои Ҳинд ва Ҳарахвати (Арахозия) дар ҷануби шарқӣ, Ҳайтуманта дар водии Ҳилманд дар ҷануб, кишварҳои гургониён ва Роғ (дар шимоли шарқии Мидия) дар ғарб. Ҳамин тавр, ҷаҳонбинии географии тартибдиҳандагони ин матни авестой тақрибан тамоми ноҳияҳои асосии Осиёи Миёна ва минтақаҳои ҳамсарҳади он – Афғонистону Эрони шимоли шарқиро дар бар мегирад. Аслан, матни дар ин шакл то замони мо расида нисбат ба қисматҳои дигари «Авесто» ба давраи баъдтар, ба замоне дахл доранд, ки зардуштия ба таври васеъ паҳн шуда буд. Баъзеҳо ақида доранд, ки асоси ин матнро порчае ташкил мекард, ки дар он теъдоди камтари кишварҳо номбар шуда буданд.

«Суруд дар васфи Митра» («Яшт»-и X, «Меҳр Яшт»), ки дар он ҳам номгӯи якчанд кишварҳо омадааст, ба давраҳои нисбатан қадимтаре муносибат дорад. Ин «Яшт» яке аз беҳтарин намунаҳои шӯрияти авестой (ва ё эронии қадим) мебошад. Дар ин ҷо, аз ҷумла тавсифоти пуробуранги кишварҳое,

²¹ Дяконов И.М.. 1956, с. 390 ва мобаъд.

²² Widengren G., 1965, s. 61.

ки «сипаҳбодони мағлубнашавандаи онҳо корзорҳои беададе месохтанд, кўҳҳои баланди пурчарогоҳ ба шахси парастори чорпоён хидмат мекарданд, кўлҳои булўрин ба масоҳати бузург паҳн шуда, дарёҳои вассе пуроб ба сўи Ишкат ва Парут, Ҳироту Марв, Фави Суғд ва Хоразм равон буданд», дода шудааст²³.

Ба минтақаи дар ин порча тасвиршуда бояд ҳамчун ба минтақае назар кард, ки дар он аз ҳама пештар дини зардуштӣ паҳн гардида ва, ба ақидаи мо, дар яке аз ин кишварҳои номбурда ватани нахустин матнҳои авестоиро бояд ҳаст. Қайд кардан зарур аст, ки дар ин ҷо ноҳияҳои номбар мешаванд, ки бо Бохтар ҳамсояву ҳамсарҳад буданд ва ё қисман дар замони пеш аз Ҳахоманишиҳо ба таркиби он дохил мешуданд. Аз ин рӯ, Бохтар бо «дирафшҳои афрошта», чи тавре ки он дар «Видевдат» ёд мешавад, агар нахустин набошад, яке аз он кишварҳои, ки дар манотиқи он дини зардуштӣ аввалин бор паҳн гардид.

Дар матнҳои «Хурд-Авесто» муттаҳидшавии таълимоти Зардушт, ки аз тарафи пайравони ӯ инкишоф дода шуд, бо ғояву русумот ва образҳои ба таблиғоти аввалияи пайғамбар бегона, вале дар «Хурд-Авесто» инъикосёфта, мушоҳида мегардад. Ҳатто «Яснои Ҳафтбоба», ки ба ҳамон лаҳҷаи «Готҳо» тартиб ёфта буд, гузаштҳои зиёде бо оинҳои паҳншуда дорад. Як силсила сурӯдҳои «Авесто» худоён ва персонажҳои асотириро (мисли Митра ва Ҳавма) васф мекунанд, ки аз қадим боз ориёён онҳоро ситоиш мекарданд, вале аз тарафи пайғамбар дар «Готҳо» рад гардидаанд. Ин натиҷаи созиш бо дину мазҳабҳои қабилавӣ буд, ки дар ҳудуди давлатҳои бузурги ҳахоманишӣ, Порт ва Сосониён паҳн гардида буданд ва дар замони мавҷудияти онҳо ҷузъҳои «Хурд-Авесто» эҷод гардида, тартиб ва таҳрир меёфтанд. Вале чунин дину оинҳо ва дастурҳои маросимӣ ба таври сохта тавассути ибораҳои «чунин гуфт Ахура-Маздо ба Зардушт...» ва дигар василаҳои таҳрирӣ дар он аз номи Зардушт оварда мешаванд. Ба истиснои ин фикраҳои илова чанде порчаҳои «Хурд-Авесто», махсусан «Яштҳо», аз рӯи мундариҷаи худ нисбат ба замони мураттаб гардидани «Готҳо» қадимитаранд.

Ҳамин тавр, «Авесто» натавон доир ба дини зардуштӣ, балки доир ба баъзе оину мазҳабҳои эронии қадим ва русумоти қабилавие, ки ба замони умумияти ҳиндуаврупоӣ дахлдоранд, маълумот медиҳад. Дар баробари ин «Авесто» муҳимтарин ёдгории дар бобати омӯзиши айёми бостон, маданияту маишат, сомонҳои иҷтимоӣ ва сиёсии давр, ҳамчунин осори ҳамоисии қабилаҳои эронии Осиёи Миёна ва Эрон мебошад.

Қараёни махлутшавии таълимоти Зардушт бо дигар мазҳабҳои эронӣ дар миёнаи асри V пеш аз милод сурат ёфт.

Замони офариниши «Яснои Ҳафтбоба»-ро асри VI – оғози асри V пеш аз милод, иншои «Яштҳо»-и қадимтар (ва махсусан «Меҳр Яшт»)-ро даҳаҳои нахустини асри V пеш аз милод меҳисобанд²⁴. Вале дар ин сурат, одатан, дар назар дошта мешавад, ки «Готҳо» дар оғоз ва ё нимаи аввали асри VI пеш аз милод мураттаб шудаанд. Вале эҳтимол дорад онҳо пештар эҷод шудаанд, аз ин рӯ, қисматҳои аз ҷиҳати замон пасоянди «Авесто», «Яснои Ҳафтбоба» ва «Яштҳо»-и аввалинро метавон ба замони боз ҳам қадимтар нисбат дод ва онҳоро байни санаи аниқ муайян нагардидаи Зардушт ва миёнаи асри V пеш аз милод ҷой дод. Мураттаб кардани матнҳои дигари «Хурд-Авесто» аз замо-

²³ Доир ба ҷойгиршавии ин вилоятҳо нигаред: ИТН. I, с. 505.

²⁴ Gershevitch I., 1959.

ни нишондодашуда пасонтар низ идома дошт, баъзе аз онҳо, эҳтимол, дар асрҳои якуми ҳазораи I милодӣ ташаққул ёфта бошанд.

Чунон ки аз гуфтаҳои боло равшан мегардад, ҳангоми истифодаи «Авесто» ҳамчун маъхази таърихӣ бояд ғуногунҷанбагии он, ки ифодакунандаи давраҳо ва ҳатто аҳдҳои мухталифи таърихӣ мебошанд, таъсири ақоиду тасаввуроти муҳаррирон ва тартибдиҳандагон ба матни то замони мо бозрасида ба назар гирифта шаванд. Дар ин ҳолат, ҳатто як фикра чун ҳамбастаи маълумоти замонҳои мухталиф ба назар мерасад.

Ба ҳамаи ин маҳдудиятҳо нигоҳ накарда, «Авесто» муҳимтарин ва ягона маъхазест барои равшан намудани таърихи қадимтарини эронӣ ни шарқӣ, яъне мардуми Осиёи Миёна, Афғонистон ва он қисмати Эрон, ки дар шафати Осиёи Миёна воқеъ гардидааст.

Ҷамъияти Осиёи Миёна мувофиқи маълумоти «Авесто»

Маҷмӯи нисбатан комилтари маълумоти «Авесто» дар масъалаи тавсифи ҷамъият асари В.Гейгер «Маданияти Эрони шарқӣ дар аҳди бостон» мебошад²⁵. Дар муддати пас аз соли 1882 ин асар аз бисёр ҷиҳат кўҳна шудааст, вале, мутаассифона, асаре ҳаммонанди он аз ҷиҳати дарбаргирии материал ҳоло ба миён наомадааст. Ба ғайр аз диди нави филологӣ-лингвистӣ дар чунин асар маълумоти «Авесто»-ро мумкин аст аз назари комёбиҳон нави археологӣ тадқиқ кард. Умед аст, ки эроншиносон ва бостоншиносони мо дар солҳои наздик чунин асари заруриро ба вуҷуд меоранд.

Муҳаққиқон хусусияти ҷамъияти авестоиро тадқиқ намуда, ҷаҳорзина будани онро қайд намудаанд. Дар «Яшт»-и X, 115 оварда шудааст: «Сарвари динии хонадон нманйа; сарвари динии авлод – висйа; сарвари динии қабила – зантума; сарвари динии мамлакат – даҳйума; сарвари олии динӣ – «заратуштротэма» номида мешавад²⁶.

Ба ҳамин тариқ, оила *нмана* ном дошт. Сарвари чунин оилаи патриархалӣ кадхудо – *нманопати*, яъне «худованди хона» буд, зани калонӣ дар оила *нманопатни* – «кадбону» номида мешавад. Мавқеи зиёдро ишғол кардани зани калонӣ дар оилаи тоҷикон, махсусан сокинони маҳалҳои назди Помир, бо ҳукмронии ҳазорсолаи ислом нигоҳ накарда, то замони мо боқӣ мондааст. Материалҳои этнографӣ, ки дар мавзёҳои ғуногуни Помир ҷамъоварӣ шудаанд, ба ин шаҳодат медиҳанд.

Як далели дигар, вале ғайримустақиме оид ба роли баланди занон дар Осиёи Миёна қадим мавҷуд аст. Чунон ки маълум аст, дар замонҳои қадим ҳукмрони ноҳияҳои Осиёи Миёна – Уструшон ва Суғд лақаби «афшин» доштанд²⁷. Таҷзия ва таҳлили таърихӣ-этимологӣ ин истилоҳро В.И.Абаев анҷом додааст. Ў тафсирҳои кўҳна ва дар ҳақиқат беасосро рад намуда, ин истилоҳро бо калмаи дар забони осетинӣ боқимондаи *äfsin* – «кадбону» муқоиса намуд²⁸. Ба ақидаи В.И.Абаев занон – сарварони қабилаҳои сақой-массагетӣ бояд ҳамин унвонро медоштанд. Аз онҳо ин истилоҳ баъдтар ба ноҳияҳои ҳамсоияи Осиёи Миёна гузашта, нисбат ба мардони сарвар истифода

²⁵ Geiger W., 1882.

²⁶ Gershevitch I., 1959; p. 131. 276, 299.

²⁷ Бартольд В.В., 1964 а., с. 497.

²⁸ Абаев В.И., 1959, с. 112-116; доир ба амали *äfsin* байни осетинҳо ниг.: Косвен М.О., 1961.

шудааст²⁹. Ба ҳамин тариқ, истилоҳе, ки дар байни осетинҳо маънии «кадбону»-ро дошт, дар Осиёи Миёнаи қадим тадриҷан нисбат ба мардони ҳукмрон истифода гардид.

Дар матнҳои авестой калимаи «нмания» аъзои оиларо ифода менамояд, дар баробари ин, чунон ки И.Гершевич исбот кардааст, истилоҳи мазкур эзиди ниғаҳбони хонадонро низ ифода мекунад, ки мувофиқи тасаввуроти қадимии мардуми рус номи «парии хонагӣ»-ро гирифтааст. Ҳамчунин эзидони қабилавӣ мавҷуд буданд, ки онҳоро «висйа» меномиданд.³⁰ Амали ин эзидон қисман бо амалиёти фравашихо – фариштаҳои ниғаҳбон ва рӯҳи тамоми мавҷудот мутобиқ мебошад³¹.

Ба ҳайъати оила узвҳои ноқисулҳуқуқ – вира, вайса ва парийатар низ дохил мешуданд. Вира маънии «мард», «сарбоз»-ро дорад, вале маънии «ғулом»-ро низ метавонад ифода кунад. Масалан, дар «Яшт»-и X, 28 оид ба Митра сухан меравад, ки вай ба он хонадоне, ки хайрхоҳ аст «ғалаву рама ва вираҳои зиёд», яъне ғуломонро тақдир меорад. Умуман, ҳангоме ки дар «Авесто» номбурд ва муқобилгузори чорпоён ва вира оварда мешавад, вира одатан ғуломро ифода мекунад. Вайса ва парийатар, тибқи баъзе матнҳо, ба ҳайъати оила ҳамчун узвҳои хурд дохил мешудаанд³².

Иттиҳодияҳои нисбат ба оила калонтар аз риштаи падарӣ «нафа» ном доштанд. Онҳо соҳиби замини кишт, чарогоҳ ва дигар дорони дигари умумӣ буда, моликияти аъзои иттиҳодияро риштаҳои ҳамраёӣ ва кафолат ба ҳам мепайвастан. Ин гурӯҳҳо хеле бузург буданд ва наздики 100 марди комилҳуқуқ ба он дохил мешуд. Оид ба мавқеи чунин гурӯҳҳо, аз ҷумла, гилаи Зардушт паҳодат медиҳад: «Бизоатмандон ва муттафиқон аз ман рӯ тофтанд, ҷамоа нисбат ба ман номехрубон аст, ҳамчунон ки шаҳриёрони дурӯғпарастии кишварҳо номехрубонанд» («Ясно»-и 46, 1)³³.

Қабила («вис») аз якҷанд гурӯҳҳои бизоатманд иборат буд, сардори қабила «виспати» ном дошт. «Вис» натавонанд қабила, балки маскани аҳли қабила – деҳро низ ифода мекунад. Дар аввал, зоҳиран, ин макони зист аз якҷанд хонадон иборат буд. Баъдтар вай батадриҷ хусусиятҳои ҷамоаи кишоварзиро соҳиб шудааст³⁴.

Ҷавонон ҳангоми ба камол расидан (овони 15-солагӣ) маросими иртиқаро ба дин ва ҷамоа мегузафтанд. Дар маҷлиси гурӯҳи бизоатмандон ба онҳо камарбанд ва пирохани муқаддас бахшида мешуд. Ба ин амал ҳамчун «таваллуди дувум»-и инсон назар мекарданд. Танҳо пас аз ин ҷавон узви комилҳуқуқи ҷамоа мегардид, дар маросимҳои динӣ иштирок менамуд, ўҳдадориҳо гирифта ва ақди никоҳ баста метавонист.

Аксари масъалаҳои хонаводаро шӯрои қабила, ки сарварони гурӯҳҳои бизоатманд ба он дохил мешуданд, ҳал мекард. Шӯро масъалаҳои ҳаёти дохилӣ, истеҳсоли ва ҷамъиятии марбут ба анҷоми вазоифи динӣ ва ҳуқуқӣ, ғайр аз ин масъалаҳои муносибат бо қабилаҳои дигарро ҳал менамуд³⁵.

Мувофиқи матнҳои «Авесто», дар ҷамъияти онзамона тафриқаи иҷтимоию молумулкӣ хеле васеъ инкишоф ёфта буд. Дар боло мо ба ғуломон

²⁹ Абасов В. И., 1958, с. 110-111.

³⁰ Gershevitch I., 1959, p. 265.

³¹ Дар ҷамои ҷо, р. 266; ИТН, I, с. 140.

³² Gershevitch I.; 1959, p. 87, 182; ИТН, I, с. 141-143.

³³ Периханян А. Г., 1968, с. 34-38.

³⁴ ИТН, I, 1963, с. 143-146.

³⁵ Периханян А. Г., с. 38-39.

ишпорат кардем. Дар қисматҳои мухталифи «Авесто» ба кадхудоён ва шахсоне ишора мешавад, ки галаву рамаи фаровонеро соҳибанд. Чорпо боигарии асосӣ ба ҳисоб мерафт, вале маълум аст, ки боигарии дороён натавонанд чорпо, балки заминро сарватҳои дигар низ буд.

Дар «Авесто» гурӯҳҳои «ичтимоӣ-қасбӣ» ба монанди рӯҳонӣ, сарбозу дучархасавор, деҳқони чорводор ва (як бор) ҳунарманд номбар мешаванд. Баъзе олимони ақидадоранд, ки ин тақсимои иҷтимоӣ ба давраи умумияти ҳиндуэронӣ дахл дорад ва аз ин сабаб қобили таваҷҷӯҳ нест; дигарон бошанд, ба таври асоснок мӯътақиданд, ки он инъикоскунандаи ҳақиқати (дар замони пайдоиши «Авесто» ва баъдтар) вучуддоштаи таърихӣ мебошад, аз ин рӯ, ҳангоми таҷдиди ҷамъияти «Авесто» бояд ба мадди назар дошта шавад³⁶.

Дар баробари мардуми оддӣ ҷамъият дорои «родмардон» ва «ашрофон» буд. Яке аз истилоҳот ба маънии «родмард», «ашроф» – «азата» («асилзода») аст. Аксаран вай сарвари виса (қабил) ва оилаи худ мебошад. Таҳлили таҷзияи комили этимология ва эволютсияи калимаи «азата»-ро Г.Бейли анҷом додааст. Дар забони форсии миёна – паҳлавӣ он маънои «зодаи хонадони шоҳ», «родмард», «озодасл»-ро дошт³⁷.

Аз ҳамин ҷо калимаҳои тоҷикии «озод» ва «озода» сар задааст, ки яке аз маъноҳои он «род», «начиб» аст. Истилоҳи дигари «Авесто» барои ифодаи «ашроф» «асна» мебошад³⁸.

Қабил – «занту», зоҳиран, мавқеи нисбатан хурдтарро ишғол менамуд. Дар баробари ин баъзе матнҳоро аз шӯрои «беҳтарин мардумон» иттилоъ медиҳанд. Истилоҳи ифодакунандаи ин гуна шӯроҳо «ҳанҷамана» буд, ки дар забони тоҷикӣ ба шакли «анҷуман» боқӣ мондааст.

«Вилоят» ва «мамлакат», ки аз якҷанд ноҳия иборат буд, дар «Авесто» «дахӣу» ном дорад. И.М.Дяконов дуруст қайд мекунад, ки «равшан кардани маънии ин истилоҳ мушкул аст». Аксаран дар қисматҳои қадимтарини «Авесто» «дахӣу» ба маънии ҳамоно гуна «давлатҷаҳое» буд, ки тибқи манбаъҳои ошурӣ, дар Мидия вучуд доштанд, яъне иттиҳодияҳои минтақавӣ будаанд, ки на ҳамчун давлат, балки ҳамчун ташкилотҳои бузурги қабилавӣ амал мекарданд. В.А.Лившиц ҳаққонӣ хотиррасон мекунад, ки дахӣу «пеш аз ҳама, мафҳуми ҳудудӣ ва географист, ки дар он умумияти этникӣ хеле зиёд аст, вале он ҳоло дар таркиби давлати ташаққулифта воҳиди маъмурӣ нест».

Дар сари «дахӣу» «дахӣупатн» меистод. Аз шахсони дигаре, ки ҳокимият ба дастшон буд, «састар» («ҳукмрон», «ҳоким»)–ро ном бурдан мумкин аст, ки ҳукмаш ба ин ё он маҳал раво буд³⁹.

Дар «Авесто» барои ифодаи маънии иттиҳодияи ноҳияҳо истилоҳи «дахӣуасати» – «ҳокимият бар ноҳияҳо» мавҷуд аст.

Сардори чунин иттиҳодия «дахӣупатии тамоми дахӣуҳо» – «ҳокими тамоми ноҳияҳо» буд; вай ҳуқуқи яққаҳокимиятӣ надошт, чунки ба ғайр аз ӯ «дахӣунам фратэмадато» – «шӯрои бузургон»-и иттиҳодияи ноҳияҳо низ фаъолият мекард. Зоҳиран, ҳокимияти «дахӣупати»-ҳо ва, ҳатто «ҳокими тамоми ноҳияҳо» маҳдуд буд ва шӯро бар ҳокимияти онҳо назорат мекард⁴⁰.

³⁶ Herzfeld E., 1947. p. 788 H; Дяконов И. М., 1956, с. 154; Грантовский Э.А., 1960, с.1-2, 10-13; ИТН, I, с. 150.

³⁷ Bailey H.W., 1959, p. 95-101; 1960, p. 953-955.

³⁸ Gershevitch I., 1959, p. 158.

³⁹ Nuberg H.S., 1938, s. 57, 304; Дяконов И.М., 1956, с. 185-189; ИТН, I, 1963, с. 146-147.

⁴⁰ Gershevitch I., 1959, p. 296-299.

Таҳлили «Готҳо» аз ҷиҳати иҷтимоӣ-сиёсӣ (дар ин бобат корҳои В.И.Абасв ва И.М.Дяконов муҳиманд⁴¹) нишон медиҳад, ки онҳо инъикоскунандаи ҳолати авзои ҷамъияте мебошанд, ки дар остона ва ё дар оғози офарилиши давлат аст.

Ҷамоаи дар «Готҳо» тасвиршуда аз тороҷгарӣ, тохтутози ваҳшиёнаи ҳамсоягон, ғорат шудани чорпоён ба дод омадааст. «Готҳо» ба зиндагии орому осоишта ва мавҷудияти маконҳои гул-гулшукуфон бо сарвариҳои шоҳони «хуб», даъват мекунанд. Ҷамаи ин тағйироти бузурги иҷтимоиро талаб мекард, ки ҷараёни онҳо дар он замон хеле тезтунд буд. Ин ҳолатро низ ба назар гирифтани зарур аст, ки «дар давраи аввали ҷамъияти синфӣ мавқеи ҳалқунандаро дар байни синфи ҳукмрон ҳамеша аёнро ашрофи қабила – пешвоён ва рӯхониёне, ки дар заминаи сохти ҷамоати ибтидоӣ ба миён омада буданд, ишғол мекард. Аммо давлати муттаҳида танҳо анъанаҳои қабилавӣ ва ҳукмронии олигархиро, ки бо решаҳои маҳаллӣ ва ҷамоавӣ худ пурқувват буда ва аз ин ваҷҳ доимо ҷудоиталаб аст, аз миён бардошта, ба вучуд омада метавонад»⁴².

Ба ҳамин тариқ, муносибатҳои иҷтимоӣ-сиёсии давраи мазкурро дар Осиёи Миёна ҳамчун муносибатҳои гузариш аз сохти ибтидоии ҷамоагӣ ба сохти ҷамъиятии синфӣ маънидод кардан мумкин аст. Ҷамоати қабилавӣ аз байн рафта, ҷамоати деҳот ба миён меомад. «Оилаи ҷудогона воҳиди хоҷагии ҷамъият шуда менамояд»⁴³ – гуфтааст Ф.Энгелс. Асоси ҷамоати деҳотро бар хилофи ҷамоати қабилавӣ, на муносибатҳои қабилавӣ, балки алоқаҳои хоҷагӣ ва территориявӣ ташкил мекарданд. Дар таърихи мардуми Осиёи Миёна ҷамоати деҳот роли калоне бозида, асрҳои аср пояндаву барқарор будааст. «Истибдоди шарқӣ ва ҳукмронии истилогарони бодиянишине, ки ҷои якдигарро мегиританд, дар давоми ҳазорҳо сол бо ин ҷамоаҳои қадимӣ ягон коре карда натавонистанд»⁴⁴, – қайд мекунад Энгелс дар «Анти-Дюринг».

Дар дохили обшина тадриҷан нобаробарии молумулкӣ меафзуд. Ғулумдорӣ патриархалӣ инкишоф меёфт. Дороён ва камбағалон пайдо мешуданд. Мавқеи сипаҳсолорон ҳамчун шахсони доиман соҳибмансаб баланд мегардид. Вале ҳокимияти онҳоро шӯрои куҳансолон ва маҷлиси қабилавӣ маҳдуд мекард. Зарурати иттиҳодияи қабилаҳо ба миён меомад.

Чунон ки Ф.Энгелс қайд мекунад, лашкаркашиҳои ғоратгарона мавқеи сипаҳсолорон ва пешвоёнро боз ҳам баланд менамуд. Ҷанг бо мақсади ғоратгарӣ касбу кори доимӣ мегардад. Сипаҳсолори олий ва дастёрони вай аёнро ашрофи меросӣ шуда менамояд, «демократияи табиӣ сохти ибтидоӣ ба аристократияи нафратовар» мубаллағ мегардид⁴⁵.

Мутобиқи шароити муҳталифи истеҳсолот дар минтақаҳои саҳроӣ ва воҳидӣ дар оғози ҳазораи I пеш аз милод ду намуди хоҷагӣ – кӯчманчигӣ, чорводорӣ дар саҳро ва муқимнишинӣ, заминдорӣ дар воҳаву воҳидҳои сероб ташкил гардиданд. Ба ҳамин тариқ, аз давраҳои қадимтарин дар Осиёи Миёна ҳолате барқарор гардида буд, ки дар бораи он К. Маркс навиштааст: «Дар ҷамаи қабилаҳои шарқ аз сароғози таърих дар байни муқимӣ будани як қисми онҳо (қабилаҳо – Б.Ғ.) ва кӯчманчигии давом кардаистодаи қисми дигар таъсири умумиро дидан мумкин аст»⁴⁶.

⁴¹ Абасв В. И., 1956; Дяконов И.М., 1956, с. 386-394.

⁴² Дяконов И. М., 1956, с. 392.

⁴³ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 21, с. 164.

⁴⁴ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо. ҷилди 20, с. 166.

⁴⁵ Дар ҳамон ҷо, ҷилди 21, с. 168.

⁴⁶ Дар ҳамон ҷо, ҷилди 28, с. 214.

Масъалаи ташаккули қадимтарин давлатҳо

Таҳлили вазъи иҷтимоию иқтисодии Осиёи Миёна нишон медиҳад, ки мамлакат дар марҳилаи гузариш ба ҷамъияти синфӣ буд. Комилан табиист, ки дар баъзе аз ноҳияҳои мутараққии Осиёи Миёна аввалин давлатҳо ташкил меёфтанд ва, эҳтимол, инҳо ҳамон давлатҳое буданд, ки дар «Авесто» «даҳйусасти» номида шудаанд.

Дар сарчашмаҳои таърихӣ оид ба ин давлатҳои нахустин маълумоти хеле кам ва дар бисёр мавридҳо нодурустери дучор менамоем.

Яке аз ин давлатҳо «Хоразми Бузург» буд. Геродот (III, 117) иттилоъ медиҳад: «Дар Осиё даште мавҷуд аст, ки атрофашро силсилаи кӯҳҳо ишғол кардаанд, дар ин қаторкӯҳҳо панҷ дара мавҷуд аст. Замоне ин дашт моли хоразмиён буд ва он дар ҳудуди хоки ҳамин хоразмиён, гиркониён, портҳо, сарангҳо ва таманаҳо ҷо гирифтааст. Аз кӯҳе, ки дар атрофи дашт ҷо дорад, дарёи бузурги Акес ҷорӣ аст. Аввалҳо дарё ба панҷ шохоб тақсим шуда, заминҳои мардумони зикршударо обшор менамуд». Ин порча аз Геродот баҳси зиёдро ба миён овардааст; тафсири мухталиф, аз ҷумла, комилан фантастикӣ дар ин бобат баён шудааст. Ҳақиқатан ҳам дар ин ҷо душвории зиёд пеш меоянд. Дар натиҷа В.В.Бартолд барин шахсе, ки беҳтарин донандаи географияи таърихии Осиёи Миёна аст, аз таҳлили конкрети ин иттилоот даст кашааст⁴⁷.

Аксарияти олимони ба ин иттилоот таври дигар назар мекунад. Аввалан, дарёи Акесро, ки Геродот аз он хабар медиҳад, қариб тамоми муҳаққиқон ҳамон дарёи Течен мешуморанд (Ба ақидаи мо, С.П.Толстов, ки бар ҳилофи шаҳодати бавосита ва бевоситаи манбаъҳо кӯшиш дорад, дарёи Акесро дар мавзеи Хоразми ҳозира ҷой бидиҳанд, ноҳақ аст⁴⁸). Сониян, иттилооте, ки дар асарҳои дигар муаллифони қадим мавҷуд аст, ба назар гирифта мешавад. Муаллифи юнонӣ Геготей Милетӣ (наздики соли 500 пеш аз милод) аз Геродот пештар хоразмиҳоро ёд мекунад, ки қисман дар дашт ва қисман дар кӯҳҳо, дар шарқи Порт зиндагӣ мекарданд. Равшан аст, ки ин на Хоразми ҳозиразамон, балки ноҳияест дар навоҳии Ҳироту Марв⁴⁹. Ҳамаи инро ба назар гирифта, И.Маркварт дарёи Акесро натавон ба Ҳарирӯди ҳозира – Течен айнаиш додааст, ки ба ин васила иттилооти Геродот воқеӣ ба назар мерасад, балки онро бо ривоятҳои эронии қадим оид ба Афросиёб, ки якҷанд дарёҳоро ба кӯли Ҳилманд гузаронидааст, муқоиса менамояд⁵⁰. Вай ба будани иттиҳодияи калони қабилаҳои шарқӣ-эронӣ – «Хоразми Бузург» ақидаи худро изҳор дошт.

Тамоми қазияи географияи дар боло овардашуда аз он шаҳодат медиҳад, ки маркази ин иттиҳодия дар Хоразми ҳозиразамон набуда, ҷанубтар – дар ноҳияи Марву Ҳирот ҷо дошт.

Сайри қавмҳо, ки боиси ташаккули чунин иттиҳодия гардидааст, масъалаи дигар аст. Дар ин бора ду назария мавҷуд аст: баъзеҳо исбот мекунад, ки иттилооти Гекотей ва Геродот шояд ҳаракати батадриҷи хоразмиҳо аз шимол ба ҷанубанд, дигарон, баръакс, мӯътақиданд, ки хоразмиҳо аз Эрон ба маҳалҳои назди Арал ҳаракат кардаанд.

⁴⁷ Бартольд В.В., 1965 а, с. 25–26, 100–101.

⁴⁸ Толстов С.П., 1948, а, с. 44–45.

⁴⁹ Дар ин бора ниг.: Tam W.W., 1951, с. 478–479; Пьянков И.В., 1961, с. 100.

⁵⁰ Marauart J., 1938, s. 9 ва мобаъд.

И.Маркварт назарияе пеш ронд, ки Аирйанам-Ваеҷаҳ, ки аслан маънии луғавиаш «Фарохнои Ориёно»⁵¹ аст, бо ҳамин «Хоразми Бузург» айнаиат до-рад. Дар бораи он иттилоъ дода мешавад, ки наздики дарёи Дотйа (зоҳиран, дарёи Аму) воқеъ аст ва зимистони ин ҷо даҳ моҳ тўл мекашад. Ин назария аз тарафи аксари муҳаққиқон пазируфта шудааст.

Барои тасаввуроти бештар пайдо кардан оид ба «Хоразми Бузург» за-боншиносон, алалхусус В.Б.Ҳеннинг, кори зиёде анҷом додаанд. Аз ҷумла, ӯ забони «Авесто»-ро бо он иттилооте, ки оид ба забони хоразмӣ мавҷуд аст, муқоиса кардааст. Моҳияти ақидаи В.Б.Ҳеннинг дар он аст, ки ду лаҳҷаи асо-сии «Авесто»-ро ба гурӯҳи ғарбиэронӣ ва шарқиэронӣ нисбат додан мумкин нест, онҳо мавқеи мобайниро ишғол мекунанд. Аз рӯи ақидаи ӯ, ин ҳолат бо пешниҳоде, ки гӯё «Готҳо»-қадимтарин қисмати «Авесто» дар мавзеи Марву Ҳирот ва матнҳои баъдии авестой аксаран дар Систон офарида шудаанд, мутобиқ шуда метавонад. Хулосаи ӯ чунин аст: «Тадқиқи амиқтаре ҳам лозим нест барои он ки бигӯем, шаҳодати забоние, ки материалҳои хоразмӣ додааст, ҳақиқат будани конструксияи таърихӣ моро исбот мекунанд, вале як чизро метавон гуфт: онҳо бо вай мутобиқат мекунанд»⁵².

Ба ҳамин тариқ, гарчанде бисёр масъалаҳои марбут бо «Хоразми Бузург» норавшан бошанд ҳам, ба мавҷудияти чунин иттиҳодияи бузург шубҳа кардан маҳол аст.

Дувумин давлати бузург салтанати Бохтари Қадим буд. Таърихнависи Юнони Қадим Ктесий ҳикоятро дар бораи лашкаркашии шоҳи ошурӣ - Ни-но ба Бохтар маҳфуз доштааст. Дар он оид ба сернуфус будани Бохтар, зиёд будани шаҳрҳои калон, дар бораи пойтахти ин давлат - Бохтари истеҳкомдор, шоҳи Бохтар - Уксорт, ганчинаҳои фаровони он хабар дода мешавад (Диодор, II, 5, 3). Чунон ки илми таърихшиносии ҳозиразамон исбот кардааст, лашкар-кашиҳои ошурӣ то Бохтар нарасидаанд⁵³, аз ин рӯ, ҳикояти Ктесийро сохта-кориин адабие мешуморанд, ки дар тақлид аз ҳикояти Геродот оид ба Лидияро гирифтани Куруш навишта шудааст⁵⁴.

Аксари олимони асли мундариҷаи ҳикояти Ктесийро рад намуда, дар ба-робари ин ақида доранд, ки он дар асоси ривоятҳои дар Эрон пахшшуда ба миён омадааст. Далели мавҷудияти Бохтари муқаддирро аз иттилои Геродот (I, 153) дар бораи он ки дар сари роҳи Куруш баъд аз таслими Лидия «Бобул, мардуми Бохтар, сақоноҳ ва мисриён меистоданд», метавон дид. Пас, Бохтар бо давлатҳои бузурги Миср ва Бобул дар як қатор меистодааст. В. Гейгер низ мӯътақид буд, ки Бохтари Қадим аз ҷиҳати тавоноӣ аз ноҳияҳои ҳамсоя боло-тар буда, дар байни онҳо мавқеи хосро ишғол менамуд⁵⁵.

Ҳоки ин иттиҳодия, зоҳиран, аз ҳудуди Бохтар васеътар буд. Тибқи баъзе маълумотҳо, ба ҳайъати он (мумкин аст на ҳама вақт) Марғиён ва Суғд дохил мешуданд.

Шўҳрати боигариҳои табиӣи Бохтар берун аз ҳудуди он то Осиёи Наздик расида буд. Махсусан, лочуварди бадахшонӣ баҳои баланде дошт.

Дар минтақаҳои заминдорӣи Осиёи Миёна ба ғайр аз хоразмиҳо (аниқтараш хорасмиҳо) ва бохтарҳо, ки дар боло ишора кардем, суғдиён, фарғониён, марғиён, портҳо мезистанд. Суғдиён дар водии дарёҳои Зарафшон

⁵¹Marquart J., 1901. s. 155–156; ниг. низ.: Benveniste E., 1934, p. 265–274.

⁵²Henning. W B., 1951, p. 44–45.

⁵³Дьяконов И. М., 1956, с. 169.

⁵⁴Пьянков И. В., 1966, с. 9.

⁵⁵Geiger W., 1881, s. 66–67.

ва Қашқадарё, фарғониён дар водии Фарғона, марғиён –дар воҳаи Марв, портҳо дар тарафи шимоли кўҳҳои Купетдоғ умр ба сар мебарданд. Дар водӣ ва кўҳҳо қабिलाҳои бодиягарди сақоӣ қарор гирифта буданд. Сақоӣҳо ба ду конфедератсия ҷудо мешуданд: сақоӣҳои ҳумаварга («сақоӣҳои ситояндаи Ҳаума») ё амюргҳо – гурӯҳи ҷануби шарқии қабिलाҳои сақоӣ (ки таърихан бо Бохтар ва Ҳинд иртибот доштанд) ва сақоӣҳои тиграҳуд («сақоӣҳои қулоҳпӯш») ва ё ортокарибантиҳо – массагетҳо - гурӯҳи шимоли шарқӣ, ки бо Хоразм марбут буданд⁵⁶.

Зардуштия

Дар боло ишора кардем, ки «Авесто» – маҷмӯи аносирӣ аҷноси мухталиф ва дар замони гуногун ба вучуд омадааст. Кайҳост, ки муҳаққиқон доир ба таҷзияи ин аносир ва муайян намудани ҷанбаҳои қадимтарини дини эронӣ кор мебаранд. Махсусан, дар ду даҳсолаи охир ин корҳо хеле пеш рафтанд⁵⁷. И.Гершевич ба ҷои як номи умумии «зардуштия» се номро пешниҳод мекунад: «заратуштрианизм» (дини замони ҳуди Зардушт, ҳамон тавре ки он дар «Готҳо» инъикос ёфтааст); «заратуштрисизм» (дине, ки дар матнҳои нисбатан баъдинаи авестой мунъакис гардидааст); «зороастрианизм» (оини замони сосонӣ)⁵⁸.

Дар байни қабिलाҳои эронӣ дар ҳудуди ҳазораҳои II – I пеш аз милод оини мазҳабҳои ҷудогонае мавҷуд буданд, ки баъдтар онҳо ба зардуштия дар шакли комилан инкипофёфтаи худ дохил гардиданд. Аксари онҳо ба давраи умумияти ҳиндуэронӣ ва баъзан ба умумияти ҳиндуаврупоӣ мерасиданд. Махсусан, ситоиши Митраро бояд ном бурд. Худоёне, ки эронӣ мепарастиданд, Аҳура ном доштанд. Тадриҷан тасаввурот дар бораи худои ягона - Аҳура пайдо шуд, ки ўро Маздо – «доно» меномиданд.

Гарчанде баъзе олимони шубҳадоранд (ақидаи онҳо дар китоби мо «Таърихи халқи тоҷик» оварда шудааст), далели шахсияти ҳақиқии таърихӣ будани Зардуштро исботшуда шумурдан мумкин аст. Ў мураббӣ «Готҳо» аст ва дар онҳо шахсияти ў ҳамчун табиғотҷӣ, одами зинда ва мубориз ба таври равшан аён мегардад. Сонитар, дар «Хурд-Авесто» Зардушт ҳамчун персонажи асотирӣ пайдо мешавад.

Номи Зардушт (шакли аврупоиаш Зороастр), бо эҳтимоли кулӣ, маънии «шутурбон»-ро дорад⁵⁹. Ў аз дудмони Спитама аст (аз ҳамин ҷост исми суғдии Спитама, ки дар юнонӣ Спитамен шудааст). Падараш Поурушаспа ва модараш Дугдова ном доштанд. Зардушт ба табақаи мӯбадон мансуб буд. Вай шахси камбизоат буд, шикваҳоиаш маҳфуз мондааст, ки чорво ва тобеони кам дорад, ба ў даҳ байтал бо тойчаҳоиаш ва шутуре ҳамчун тўҳфа ваъда шудааст. Зардушт зану фарзанд дошт.

⁵⁶ Масъалаи манзил гирифтани тоифаҳои сақоӣ хеле мураккаб аст. Ба ин ҷиҳат дар адабиёти илмӣ нуқтаи назарҳои мухталиф бисёранд. Мо яке аз онҳоро қабул мекунем (навтарин таҷрибаи баёни ин масъаларо ниг.: Грантовский Э.А., 1963; Литвинский Б.А., 1969).

⁵⁷ Duchesne-Guillemin J., 1953; Duchesne-Guillemin J., 1962; Zachner R.S., 1961.

⁵⁸ Gershevitch I., 1964.

⁵⁹ Заратуштра (Зардушт) шакли мифӣ аст, ки бо каме тағйирот дар Эрони Сосонӣ дар шакли Зардушт ривоч ёфтааст (шакли тоҷикии он ҳам ҳамин хел аст). Зороастр, ки дар забонҳои аврупоӣ истифода мегардад, зоҳиран ба тавассути забони юнонӣ ба шакли форсии қадим Заратуштра мерасад (Gershevitch I., 1964, p. 28-38).

Зардушт дар «Готҳо» мегӯяд, ки ваҳйи дини халқро аз Аҳурамаздо ноил гардидааст (ба ҳамин монанд дар Қуръон низ аз гуфтугузор ва сӯҳбатҳои Муҳаммад бо Худо ва илҳом гирифтаниш сухан меравад). Дар оғози таблиғоти динии худ Зардушт ба муваффақият соҳиб нашуд ва маҷбур ба фирор гардида, дар охир дар шахси кави (шоҳзода, шоҳ) Виштосп Ҳимоятгаре пайдо кард, ки худаш ва наздиконаш дини Зардуштро қабул карданд. Дар «Готҳо» ба ғайр аз ин чандин шахсон – наздикон ва ҳешони Зардушт номбар мешаванд.

Таблиғоти Зардушт ба муқобили пешвоёни қабилавӣ (ва ё ашроф) ва мӯбадони дини пешин, ки қурбониҳои зиёди хуниро тарғиб мекарданд, равона карда шуда буд. Ба таври одилона ва ҳолисона шаклҳои пешқадами хоҷагидориро тарғиб намуда, ба муқобилат кардан ба задухӯрдҳои ҷангиву ғоратгарона, ки ягона мақсадашон ба тороҷ бурдани қорпоён буд, даъват намуда, Зардушт тарафдори муқимнишинӣ ва барқарор намудани ҳокимияти пурзӯру зиндагии озоишта дар рӯи замин буд. Ситоиши эзидони қадимаро рад намуда, Зардушт ситояндаи худро ягона - Аҳурамаздо гардид.

Аз байни хусусиятҳои асосии зардуштия, ки ба давраҳои мухталифи инкишофи он хос буданд, инҳоро ҷудо кардан мумкин аст: 1) дар шаклҳои аввалини зардуштия тамоили монотеистӣ (яккахудой), ки дар ибодат ба худро ягона - Аҳурамаздо (Урмузд, Ҳурмузд) ифода ёфта буд, ба назар мерасад; 2) дуияте, ки аксаран онро ба ахлоқ ва одоб нисбат медиҳанд ва он аз муқобилгузории ду мабдаи доимии муҷаррад Нейк ва Бадӣ ва ё Рост ва Дурӯғ таркиб ёфта буд, сарвари қувваҳои Нейк (ростӣ, адолат, рӯшноӣ ва ғ.) - худро бузург - Аҳурамаздо, сарвари қувваҳои Бадӣ (дурӯғ, торикӣ ва ғ.) эзиди бад ва душман - Аҳраманӣ (дар навишти авестӣ – Ангро Майну, баъдан Аҳриман) мебошанд. Муборизаи ин ду қувва асоси пешрафти ҷаҳонро ташкил медиҳанд. Мутобиқ ба исми Аҳурамаздо зардуштияро баъзан маздаизм⁶⁰ ва худро пайравони он худашонро маздаясноён (аз маздаясно «ситояндаи Маздо») меноманд.

Қабилаҳои ориёӣ хеле барвақт, зоҳиран, дар давраи ҳиндуэронӣ дар бо-раи ду навъ худоҳо тасаввурот доштаанд: дайва (дар ҳиндӣ дева, баъдтар дар эронӣ дев шудааст) – худоҳои қадимии антропоморфии табиӣ буданд, ин калима ба маънии умумии худо низ меояд (решаи ҳиндуаврупой – дейво), дигар асура (дар эронӣ аҳура, маънии луғавиаш «сарвар», «худошанд») – худоёне, ки сарвари оӣ ва сарвари махсусро доир ба масоили ахлоқӣ ба ӯҳда доштанд. Мувофиқи анъанаи Ҳиндӣ қадим (дар сурудҳои баъдтар эҷодшудаи «Ригведа»), асураҳо душмани мардум ҳисоб мешуданд, баъдтар дар Ҳинд калимаи асураро танҳо барои ифодаи қувваҳои бадӣ истифода мекардагӣ шуданд, девҳо бошанд, ҳамчун худоён боқӣ монданд. Дар дини маздаясно ин табилоҷ баръакс анҷом гирифт: девҳо дар ин дин худоёни бадкирдор гаштанд⁶¹. Дар шумори девҳо «Авесто» Индра (яке худоёни маълуми машхури ведоӣ) ва «Наҳатна» (дар ҳиндӣ Насатйа) ва дигаронро ном мебарад. Истилоҳи «аҳура», баръакс маънии «худо»-ро дар худ нигоҳ дошт.

⁶⁰ Баъзе муаллифони советӣ маздакияро маҳз як навъи ақоиди қадими эронии бо зардуштия марбути Осиёи Миёна номидаанд. Дар чунин маврид бояд Маздакияи Осиёи Миёна гуфт, то ки дарҳам-барҳамӣ ба миён наояд.

⁶¹ Чунон ки дар манбаҳои ҳаттӣ зикр шудааст, дар Осиёи Миёна то асрҳои миёна ва дар байни сокинони назди Помир ва яғнобиҳо то имрӯз, ҳатто тасаввуроти ҳамчун наққор на фақат ба ҷинси мард, балки ба ҷинси зан тааллуқ доштани ҷин маҳфуз мондааст.

Аз байни худоёни дигар яке чудо гардид, ки худои оламу кайҳон, худованди донову роздон ба ҳисоб мерафт. Аҳура дар якҷоягӣ бо сифати «Мазда» номи худои ягона Аҳурамаздоро (худованди бохирадро) ташқил мекунад. Ин тағйирот бевосита бо рафти гузариш ба дине, ки ҷанбаҳои ахлоқии зиёд дошт, марбут буд. Аҳурамаздо (монанди асураи Ҳинди қадим Вауна) бо яке аз мафҳумҳои асосии динӣ бевосита алоқаманд аст, ки он арта (дар «Авесто»-аша) – ростӣ, шаҳриёрии хуб, адолат мебошад. Дар «Готҳо»-и Зардушт Аҳурамаздо натавон ҳудои ягона аст: ӯ натавон ҳудоёни дигарро раду инкор мекунад, балки ба ҷои онҳо амал менамояд.

Дар соҳаи расму оин Зардушт қурбонҳои хунин ва истифодаи нӯшокии муқаддас - хаомаро (дар ҳиндӣ сома) рад мекард ва танҳо ситоиши оташро тарғиб менамуд. Оташ ҳамчун ифода ва ё рамзи адолати илоҳӣ – арта шинохта мешуд. Ситоиши оташ ва оташкадаҳо баъдан яке аз хусусиятҳои хоси зардуштия гардиданд. Манъи куштори қорпоён барои қурбонӣ бевосита бо мазмуну мундариҷаи иҷтимоии таълимоти Зардушт алоқаманд аст.

Якҷоя бо тамоюли яккахудой, ки ба сабаби ҳудои ягона шинохта шудани Аҳурамаздо дар байни тоифаҳои эронӣ инкишоф меёфт, тасаввуроти дуалистӣ низ паҳн мегардид. Мувофиқи ин тасаввурот, тамоми ҷаҳон рӯи ҷаҳон – ҳудоён, ҳаводиси табиат ва ҷамъият, ҳайвонот ва ғайра ба мабдаъҳои неку бад, ба ростӣ (арта) ва ё дурӯғ (драуга, шакли авестоиаш друг, друҷ) – таҷассуми беадолатӣ, бадӣ ва бадахлоқӣ мансубанд. Ин ақидаҳо дар таълимоти Зардушт, ки монотеизм ва дуализмро фаро гирифта, тамоми тасаввуроти дуалистиро дар атрофи як зиддияти умумии ҷаҳонӣ ғун мекард, ҷамъбаст ва амиқтар шуда буданд. Дар зиддияти умумии ҷаҳонӣ роли ҳалқунандаро инсон мебозид.

Роли инсон дар зардуштия аз рӯи концепсияи онд ба иродаи озод, ки дар «Готҳо»-и Зардушт асоснок шудааст, муайян мегардад. Инсон некӣ ва ё бадиро худ интиҳоб менамояд ва амалиёти ӯ дар рафти муборизаи ҷаҳонӣ мабдаъҳои неку бад аҳамияти ҳалқунанда дорад. Роҳи некиро дини поки ба замин овардаи пайғамбар – Зардушт нишон медиҳад. Кӯшиши якҷояи тарафдорони он (ва ё пайравонаш) бояд дар охир ба пирӯзии некӣ бирасонад. Зардушт ба мардум ваъдаи расидани ҷаҳони навро меод, ки дар он қувваҳои некӣ бар бадӣ пирӯз хоҳанд шуд. Пас аз озмоиш бо оташ онҳое, ки некиро интиҳоб намудаанд, ба олами адолат, ки Аҳурамаздо ба он асос гузоштааст, мерасанд. Мувофиқи таълимоти Зардушт пирӯзии қатъии қувваҳои некӣ дар ояндаи наздик бояд анҷом бипазирад. Вале баъдтар дар зардуштия қабул гардид, ки пас аз мавлуди Зардушт ва ба миён омадани оини ӯ, ки васоили мубориза бо бадӣ аст, то расидани раҳиббахш – Саошианта (ин истилоҳ дар «Готҳо» низ истифода шудааст), ки аз нутфаи Зардушт аст ва дар қаъри кӯл нигоҳ дошта мешавад, се ҳазор сол хоҳад гузашт. Маҳз пас аз расидани раҳиббахш бояд пирӯзии қатъии некӣ бар бадӣ анҷом ёбад.

Вазифаи асосии инсон дар мусоидат ба некӣ ва дар муборизаи он бо бадӣ гузориши намоз ва иҷрои маросимҳо ҳисоб намеёфт. Дар оғози пайдоиши худ зардуштия ба ин ҷиҳати масъала қариб ҳеҷ аҳамияте намедод. Вазифаи асосӣ зиндагии одилонаи аз тарафи дини ҳақ муайянгардида ва «андешаи нек», «гуфтори нек», «кирдори нек» буданд, ки тавассути онҳо инсон бо бадӣ мубориза мекард. Зиёд кардани боигариҳои моддӣ (ки Аҳурамаздо ва ё Рӯҳи

муқаддас барои инсон офаридааст), яъне машғул шудан бо чорводорӣ ва киштукор яке аз василаҳои мубориза бо қувваҳои бадӣ доништа мешуд⁶².

Дар ҳуди «Готҳо» дар баробари Аҳурамаздо ду рӯҳи ҳамзод мавҷуданд, ки якеашон тимсоли ростӣ ва дигаре таҷассуми дурӯғ мебошад. Дар қисмати «Яснои Ҳафтбоба»-и «Авесто» мавзӯҳои бисёрхудоӣ (политеистӣ) хеле зиёданд. Дар ин ҷо натанҳо Аҳурамаздо ва тазоҳуроти ӯ, балки оташ, об, бод, замин, ҳаво, равони чорпоён ва ғайра ситоиш мешаванд⁶³.

Дар байни маҷмӯи худоҳои авестой аз ҳама машҳур ва ситоишшаванда худои офтоб ва равшанӣ Митра – ҳимоятгари пурзӯри размкунандагон, бахшандаи пирӯзӣ ва боз олиҳаи серҳосилӣ ва обҳои равон Ардвисура Анаҳито буданд. Дар маросими ибодат ба ин олиҳа хусусиятҳои маҳфуз монда буданд, ки ба давраи модаршоҳӣ мерасиданд⁶⁴.

Аз одоби русуми зардуштия расми гӯрондани мурдаҳо (ҳоло ҳам дар байни порсӣҳои Ҳинд маъмул аст) ҷиҳатҳои ба худ ҳосе дорад. Колбади мурда дар дахма гузашта мешавад ва гӯшташ тўмаи паррандагон мегардад. Устухонҳои ба ин тарз аз гӯшт тозакардашуда дар зарфҳои махсус – оссуарийҳо (устадонҳо) нигоҳ дошта мешаванд. Ин расм, ки шаклан аз зардуштия пештар ба вучуд омадааст, бо қоидаҳои асосиаш ба зардуштиён бор карда шуд ва барои пайравони он ягона расми имконпазир гардид. Зиддияти байни зиндагӣ ва марг яке аз зиддиятҳои асосӣ дар системаи таълимоти дуалистии зардуштия ба шумор мерафт. Зиндагӣ неъматҳои бахшидаи мабдаи некӣ, марг бошад, бадии офаридаи Аҳриман буд. Тани пайрави дин, ки дар зиндагиаш ифодаи мабдаи нек буд, пас аз марг нопок, ифодаи мабдаи бадӣ мегардад. Дар баробари ин ситоиши оташ, замин, об қатъиян нопок кардани онҳоро манъ мекард. Аз ин рӯ, ба ҳок супурдан ва ё сӯзондани мурда расм набуд (гарчанде пеш аз ин сӯзондани мурда маъмул буд, ба ин ҳуди калимаи «дахма», ки одатан онро ҳамчун «ҷои сӯзондан» маънидод менамоянд, ишорат мекунад)⁶⁵.

Таълимоти зардуштӣ шуғли деҳқонӣ ва чорводориро вазифаи муқаддас ва кори пуршӯроат медонист ва пайравони худро ба ин амр водор менамуд.

Дар фасли савуи «Видевдод» гуфта мешавад, ки макони хайру эҳсон ва шодиву хуррамӣ «ин ҳамон ҷост, ки бандагон барои худ маскан ва оташкада сохта, соҳиби зану фарзанд ва дорои рама бошанд. Он гоҳ ба ин макон хайру баракат рӯ оварда, ҳайвонот ва сағ, зан ва кӯдак, оташ ва ҳама гуна нозу неъмат осуда ва эмин хоҳад буд... Ин ҳамон ҷост, ки бандагон бисёртар ғалла, алаф, наботот ва меваҳои хӯрданӣ мекоранд, замини хушкшударо шодоб ва замини хеле намро хушк мекунанд, ба миқдори хеле зиёд ҳайвоноти калон ва хурдро парвариш менамоянд... ва ин ҳайвонот порӯҳои ниҳоят бисёре мегиранд» (фикраҳои 2-6).

Дар ин ҷо барои гузаштан ба чорводорӣ ва зиндагии муқимӣ ва махсусан ба хоҷагии зироаткорӣ ошкоро даъват карда шудааст.

Боз дар ҳамон фасл гуфта мешавад: «Он касе, ки бо дасти чапу рост ва росту чап заминро меронад ва мекорад, ба замин ғайдаи бисёр меорад. Ин ба шавҳари дӯстдоре монанд аст, ки барои зани маҳбубаи дар бистари нарму

⁶² Очеркҳои умумиро ниг.: Duchesne-Guillemin J., 1962, p. 71-223; Widengren G., 1965, 5. 7-110 (рӯйхати муфассали библиографии дар ҳамон ҷо).

⁶³ Gershevitch I., 1964, p. 12-15.

⁶⁴ Gershevitch I., 1959 (адабиёти муфассал дар ҳамон ҷо); Ringbom L. -I., 1957 (ахбори ноқис, вале манфиатнок).

⁶⁵ Иностранцев К.А., 1909; Ставиский Б.Я., 1952; Herzfeld E., 1947, II, p. 747-748; Humbach H., 1961; Рапопорт Ю.А., 1971.

музайян ба роҳат хобидааш фарзанд ва ё неъматӣ дигар мебахшад... Замин ба он кас хитоб мекунад: «Эй одаме, ки маро бо дасти чапу рост ва русту чап меронӣ ва кишт мекунӣ..., дар ҳақиқат, ман монда напуда тавлид мекунам, ҳамеша ҳосили фаровон ва ҳама гуна хӯрокворӣ муҳайё месозам. Касе, ки ғалла мекорад, гӯё тухми некий мепошад» (фиқраҳои 25 – 26,31).

Дар «Готҳо» ба чорводорӣ низ диққати калоне дода шудааст. Пайғамбар ба Аҳурамаздо рӯ оварда меғӯяд: «Ту ҳамоне ҳастӣ, ки... барои мо ин неъматӣ бузург – чорворо офаридӣ» (47,3). Мо дар ин ҷо бисёр порчаҳосро дучор мекунем, ки дар бораи чорво, нигоҳубини чорво, муҳофизати чорво ва ҳимояи чорводорони бегуноҳ аз ҳуҷуми даррандагон суҳан меравад. «Ситиши Аҳурамаздо ва сер кардани чорворо мо аз ҳама афзал медонем» (35,7)⁶⁶

Маҳз дар қадимтарин қисми «Авесто» даъват ба меҳнати деҳқонӣ, инъикоси тасаввурот ва афсонаҳои халқӣ ва ғайра дида мешавад. Вале «Авесто» дар сурати мукамал, ҳамчун асари давраҳои хеле баъдина ба назар мерасад, даврахое, ки таълимоти зардуштӣ муқаддас ва қонунӣ эълон гардида, ба дину оини давлатӣ, ки ҳокимияти подшоҳро парастид, ҳукмронии ашроф ва рӯҳонӣро бар оммаи меҳнаткаш раво медонист, табдил меёбад.

Барои омӯхтани таърихи қадими аҷдоди халқи тоҷик маълумоти этнографӣ низ аҳамият дорад. Дар маишат ва тарзи зиндагии пешазреволуционии тоҷикон, махсусан тоҷикони кӯҳистон бисёр боқимондаҳои муносибати ҷамоати ибтидоӣ маҳфуз монда буд. Чунончи, хонаҳои калони умумӣ дар деҳаҳои Дарвоз ва Қаротегин яке аз нишонаҳои он мебошад. Аз бисёр бақияҳои парастии оташ аловхона, яъне ҷое, ки аҳолии мардинаи қишлоқ дар гирди оташ ҷамъ омада, зиёфат меоростанд, ниҳоят паҳн гардида буд. Дар санъати сафолсозӣ ва бинокорӣ бисёр хусусиятҳои қадима нигоҳ дошта шудаанд. Машҳуртарин гуфторҳои бостонии доир ба қаҳрамонӣ ривоятҳои дар васфи Рустам мебошад. Одатан тоҷики кӯҳистонӣ ба коре шурӯъ намуда, пеш аз ҳама, «Рустам, мадад кун!» меғӯяд. Тиру камон «камони Рустам» ном гирифтааст. Як қатор урфу одатҳои аз маҳфуз мондани бақияҳои давраи модаршӯхӣ шаҳодат медиҳад. Дар ҳунари кулоӣ ва санъати бинокорӣ бисёр ҷиҳатҳои анъанавии қадима боқӣ мондаанд.

⁶⁶ Абаев В. И., 1956, с. 23-56.

Фасли дувум

**АЧДОДИ ТОҶИКОН
ДАР ДАВРАИ ТАРАҚҚИЁТИ
МУНОСИБАТҲОИ
ҒУЛОМДОРӢ**

ОСИЁИ МИЁНА ДАР ҲАЙАТИ ДАВЛАТИ ҲАХОМАНИШИҲО

1. ТАЪРИХИ СИЁСИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРИ VI - ИБТИДОИ АСРИ V ПЕШ АЗ МИЛОД

Ба вучуд омадани давлати Ҳахоманишиҳо

Пайдоиши нахустин падидаҳои давлат дар Эрон ба асрҳои IX-VII пеш аз милод тааллуқ дорад¹. Дар ин асрҳо аксари ноҳияҳои Эрони ғарбӣ ба ҳайати давлатҳои Ошур ва Урарту дохил мешуд (вилоятҳои, ки баъдтар маркази салтанати мидиҳо гардидаанд, дар таҳти тасарруфи давлати Ошур буданд; тоифаҳои форсии ҷануби ғарби Эрон, ки аввалҳо ба подшоҳии Аллом ва баъд ба Ҳахоманишиҳо итоат мекарданд, тақрибан дар соли 640 пеш аз милод тобеияти худро нисбат ба Ошур эътироф намуданд). Дар асрҳои VIII-VII қисмати муҳими хоки шимолу ғарби Эрон дар зери идораи давлати подшоҳии Монӣ муттаҳид гардид.

Тоифаҳои эронизабон дар марҳилаҳои аввали нуфузи худ ба Эронзамин (аз охири ҳазораи II – ибтидои ҳазораи I пеш аз милод) ҳанӯз ба ҳамон дараҷаи тараққиёти иҷтимоию сиёсӣ, ки таъсиси иттиҳодияе мисли давлат имкон меода бошад, нарасида буданд. Фақат баъдтар дар асоси ин тоифаҳо ва ба онҳо омехтани аҳолии маҳаллии як қатор вилоятҳои Эрон тамаркузи (консолидатсияи) унсурони эронизабон ба амал омада, дар натиҷаи инкишофи он дар чоряки дувуми асри VII пеш аз милод давлати подшоҳии Мидӣ таъсис меёбад, ки аввалҳо дар ҳудуди ноҳияи Эқботан (Ҳамадон) ва ҷанге аз вилоятҳои ҳамсоя қарор гирифта, пас аксарияти вилоятҳои Эрон (аз ҷумла, вилояти Форс), хоки давлатҳои Монӣ ва Урарту, як идда ноҳияҳои тобеи давлати Ошур, қисмати шарқии Осиеи Хурдро тасарруф намуд²; ҳудуди он дар шарқ то сарҳадди Осиеи Миёна расида буд.

Дар миёнаҳои асри VI пеш аз милод ба ҷои давлати Мидӣ давлати Ҳахоманишиҳо ба вучуд меояд. Бо зуҳури давлати ҷаҳонии Ҳахоманишиҳо ҳамон протсессҳои ҳосил дар раи гузашта (асрҳои IX-VI пеш аз милод), ки тамоюли ба як давлат муттаҳид кардани халқу кишварҳои мухталифи Шарқи бостониро (чунон ки давлатҳои Ошур, Урарту, Мидӣ ва Бобули Нав муттасил вусъат меёфтанд) ифода менамуд, ба анҷом расиданд.

Бунёди давлати Ҳахоманишиҳо ро подшоҳи тоифаҳои форс Куруши II гузошт, ки пештар чун вассал ба салтанати Мидӣ тобё буд. Ӯ дар натиҷаи муборизаҳои саҳт ва дуру дароз на фақат аз тобеият халос шуд, балки дар соли 550 пеш аз милод давлати Мидиро тамоман торумор намуда, ба зери итоати

¹ Ба истиснои ноҳияҳои ҷануби ғарби Эрон, ки дар он ҷо ҳанӯз дар нимаи дувуми ҳазораи III пеш аз милод давлати Аллом ба вучуд омада буд.

² Беҳтарин тадқиқоти оид ба таърихи давлати Мидӣ асари И.М. Дьяконов (1956) мебошад, ҳамчунин ниг.: Алиев И., 1960. Аз асарҳои хориҷӣ: Cameron G., 1936.

худ даровард. Вай дар баробари унвони подшоҳи Форс унвони подшоҳи Мидиро ҳам соҳиб шуд³.

Куруши II ҷангҳои зиёде кардааст. Ў аввал тамоми мулкҳои тобеи давлати Мидиро тасарруф намуд. Сипас, дар соли 547 ё 546 пеш аз милод давлати юнонии Осиёи Хурд – Лидияро, ки мамлакати пурсарвате буд, ба салтанати худ тобеъ кард⁴.

Футуҳоти Куруши II дар Осиёи Миёна

Натиҷаҳои давраи аввали фаъолияти Куруши II ин буд, ки давлати Ҳахоманиший ба иқтидори бузурге соҳиб гардид, нуфуси мамлакат ва манбаъҳои моддии он афзуд. Ҳамаи ин барои амалӣ гардидани ниятҳои Куруш дар бобати ба вучуд овардани давлати паҳновари фарогирандаи тамоми Осиёи шароит ва имконият муҳайё сохт.

Пас аз фатҳи Лидия, ба қавли Геродот (I, 153), «дар сари роҳи Куруш кишвари Бобул, мардуми бохтар, сақоиҳо ва мисриён қарор гирифта буданд, ки дар набардҳои зидди онҳо ӯ меҳост шахсан худаш сардорӣ кунад, аз ин рӯ, ба ҷанги зидди иониҳо сарлашқари дигареро фиристод». Чунин нақшаи Куруш тасодуфӣ набуд: аз афташ, ӯ дар бораи иқтидор ва омодагии ҷарбии халқҳои Осиёи Миёна вуқуфи комил дошт. Бинобар ин, ӯ дар ин сафарҳои ҷангӣ фармондиҳии қўшунро, ҳатто ба наздиктарин сарлашқарони худ ҳам бовар карда супурда наметавонист.

Мо дар бораи он ки истилои Осиёи Миёна чи гуна сурат гирифт, чизе ба яқин наметавонем. Вале ҳаминаш маълум аст, ки истилогарон дар роҳи расидан ба ниятҳои худ бераҳмиҳои аз ҳад зиёде кардаанд. Чи навъе ки Геродот хабар медиҳад (I, 177), «Қисми зиёди аҳолии Осиёи поёнро Гарпаг ва Осиёи болоро худӣ Куруш, ки халқҳои онро паси ҳам, ба ҳеҷ яке раҳм накарда, ба асорат дучор мекард, аз дами тег гузарониданд». Муаррихи Бобули асри III пеш аз милод Беросс ҳамчунин хабар медиҳад, ки Куруш танҳо пас аз мутеъ кардани тамоми Осиё ба Бобул лашқар кашид. Ҳамаи ин далелҳо нақлу ривояти Николаи Димишқиро («Таърих», 75) дар хусуси ин ки пас аз ғалабаи Куруши II бар давлати подшоҳии Мидӣ гӯё сатрапи Гиркон ба пои худ омада, изҳори итоат карда бошад ва «сипас, сатрапҳои портҳо, сақоиҳо, бохтариҳо ва соири халқҳо паси ҳам, яке пештар аз дигаре омада, дар назди ӯ ба замин зону зада бошанд», комилан рад мекунам. Ҳамаи ин гуфтаҳо иштибоҳи маҳз аст, зеро бохтариҳо ва сақоиҳо ба ҳайбати давлати Мидӣ намедаромаданд ва онҳоро тасхир кардани Куруш ҳоло дар пеш буд. Ин гуфтаҳо, зоҳиран, дар ҳақиқи дигар вилоятҳо ҳам нодуруст аст. Дар ин бобат аҳбори Трог дар нақли Юстин (I, 7, 2) ба ҳақиқат наздиктар аст: «Давлатҳое, ки пеш тобеи мидиҳо буданд, тағйири ҳокимиятро тағйироти вазъи худ пиндошта, аз Куруш ҷудо шуданд; ин барои Куруш баҳонае гардид, ки ба ҷангҳои сершумор оғоз намояд».

Баъзе тафсилоти футуҳоти Куруши II дар Осиёи Миёна аз тарафи Ктесий (фиқраи 9/29) низ баён ёфтааст. Ӯ хабар медиҳад, ки Куруш «бо бохтариҳо мечангид, вале дар муҳориба бартарии ягон тараф аён нагардид». Фақат пас

³ Дьяконов И.М., 1956, с. 417–422.

⁴ Тадқиқи муфассали таърихи онвақтаи Эрон асари М.Дандамаев аст: Дандамаев М.А., 1963 а. Нақли батафсили таърихи сиёсӣ: Olmstead A. F., 1959. Назари мо доир ба таърихи иҷтимоӣ-иқтисодии давлати Ҳахоманиший дар асари муаллиф (Гафуров Б.Ф., 1966; 1971) муфассалтар баён ёфтааст.

аз он ки бохтариҳо аз устувори вазъияти сиёсии дохили давлати Ҳахоманишии огоҳ шуданд, «ихтиёран» ба Куруш сари итоат фуруд оварданд.

Махсусан, маълумоти навиштаҷоти кӯҳи Бесутун⁵, ки бо амри Дорой I сабт шудааст, аҳамияти калоне дорад. Аз ин навиштаҷот роҷеъ ба ҳайъати давлати Ҳахоманишии то замони ҷулуси Дорой I бисёр мадракҳои баҳснопазир ба даст овардан мумкин аст. Дар айни замон бояд дар назар дошт, ки дар фосилаи байни вафоти Куруши II ва ба тахт нишастани Дорой I, яъне дар солҳои 530-522 пеш аз милод Ҳахоманишиҳо на ин ки ба тобеъ кардани вилоятҳои нави Осиёи Миёна, балки ба фатҳи Миср ва умури дохилии давлати худ машғул буданд⁶. Доро дар сутуни аввали навиштаҷоти мазкур: «Ин аст он кишварҳое, ки бо меҳрубонии Аҳуромаздо насиби ман гардидаанд» мегӯяд ва аз ҷумлаи ин кишварҳо Порт, Ориё, Хоразм, Бохтар, Суғд ва ҳамчунин вилоятҳои ҷануби Афғонистон ва шимолу ғарби Ҳиндустон: Қандаҳор, Сатагидия, Арахосия ва дар миёни ду вилояти аввал «Сака»-ро (эҳтимол, сакоиҳои ҳавмаварға дар назар дошта шуда бошад) ном мебарад. Дар сарчашмаҳои Юнони Қадим ахборе (Плиний, VI, 23) мавҷуд аст, ки Куруш Каписаро (муҳаққиқон одатан онро ба маҳалли Бағроми назди Кобул нисбат медиҳанд) хароб намуд⁷.

Дар асоси ҳулосаи он далелу мадракҳои хеле кам, ки мо дар даст дорем, метавон тахмин кард, ки ба Куруши II фатҳи Порт, Бохтар, Хоразм, Суғд ва кадом як қисмати сакоиҳо, яқинан сакоиҳои ҳавмаварға, муяссар гардидааст⁸. То кучоҳо тӯл кашидани ҳудуди давлати Ҳахоманишии дар қисмати шимолу шарқ ба мо маълум нест. Як вақтҳо чанде аз муҳаққиқон ба баъзе сарчашмаҳои баъдина, ки бунёди шаҳри Кирополро ба Куруш нисбат медоданд, истинод намуда, то Фарғона расидани ҳудуди давлати Ҳахоманиширо тасдиқ кардани мешуданд. Вале ин иддао дар асоси таҳқиқи таҳлили мадракҳои забонӣ то андозае аҳамияти худро аз даст дод. Чунин мулоҳизае баён ёфт, ки шаҳр, дар воқеъ, Куру-(ш)-ката ном дошта, қисми аввали калима мумкин аст номи қabila бошад ва юнониҳо ин калимаро каме дигар карда, Кирёсхата хондаанд⁹.

Куруш ва Томирис. Шикасти қўшуни Ҳахоманиши

Дар соли 539 пеш аз милод Куруши II Бобулро сарнагун карда ба қасди истилои Миср афтод. Аммо вазъияти сарҳади шимолу шарқии давлат, яъне Осиёи Миёна ўро доимо ба ташвиш андохта, ба сафари Миср монёӣ мешуд. Ниҳоят ў дубора ба сӯи Осиёи Миёна ҳаракат кард, то хавфи ақибгоҳи худро бартараф намояд. Куруш дар садаи торумор кардани бодиянишинони муқтадири Осиёи Миёна худ дар сари қўшун қарор гирифта, ба набарди зидди онҳо мерафт.

Аксари муаллифони қадим роҷеъ ба ин ҷангҳои Куруш маълумот медиҳанд, аммо ҳар кадоми онҳо воқеаро ба таври худ баён менамоянд. Яке

⁵ Нашри катибаҳо: Kent R.G., 1953, p. 116-134. (матн ва тарҷумаи англисӣ); тарҷумаи пурраи русӣ: Дандамаев М. А., 1963, с. 262-270.

⁶ Дандамаев М.А., 1963 а, с. 116 ва мобаъд.

⁷ Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, с. 58.

⁸ ИТН, I, с. 190-192.

⁹ Benveniste E., 1934, 1947, p. 163-164. Ниг.: таҳлили муфасссал, Б.А.Литвинский; ИТН, I, с.528. Навтарин таҳлили забоншиносӣ; Eilers W., 1964 s. 180-236 (хусусан аз ҷиҳати ареал муҳим аст); Абаев В. И., 1967, с. 286-291 (этимологияи мўътамад).

мегӯяд: Куруш аз дарёи Аракс убур карда, ба сарзамини массагетҳо дохил шуд, ки сарвари онҳо малика Томирис буд. Дигаре ҳам тақрибан ҳамин тавр нақл мекунад: Куруш бо скифҳо, ки дар сари онҳо Томирис меистод, ҷангҳо кард. Севумӣ чунин меоварад: Куруш бо дарбикҳо задухӯрд намуд. Ниҳоят, ривояти дигаре ҳаст, ки аз ҷангидани Куруш дар «даштҳои дайҳо» хабар ме- диҳад¹⁰.

Геродот, Трог-Юстин ва дигар муаллифони дар бораи ин ҷангҳои Куруш ва натиҷаи онҳо ҳикоятҳои муфассале ҳаст. Ба тариқи мисол аз ҳикояти Трог-Юстин мазмунан фикраи зеринро меоварем: Куруш Осиёро тасхир ва тамоми Шарқро ба ҳокимияти худ мутеъ намуда, ба ҷанги зидди скифҳо рафт. Он вақт ҳукмрони скифҳо Томирис буд. Вай бо вучуди зан буданаш, бар ҳилофи ҷашмдошт, аз ҳамлаи душман наҳаросид. Томирис метавонист пеши роҳи убури қўшуни душманро аз дарёи Окс бигирад, аммо вай ин тавр накард, ба гузаштани душман имкон дод. Зеро малика ба чунин мулоҳизае расида буд, ки дар ҳудуди давлати худ бо душман ҷанг кардан барояш осонтар аст, вале барои душман, ки дарё пеши роҳашро бастааст, гурехта ҷон ба саломат бурдан амри маҳол хоҳад шуд. Куруш қўшуни худро аз дарё гузаронид ва чанд фарсах ба дарунтари мамлакати скифҳо даромада, дар ҷое таваққуф намуд. Рӯзи дигар мисли ин ки аз тарс фирор мекарда бошад, дафъатан ўрдугоҳро тарк кард ва гўё аз саросемагӣ ба қадри фаровон май ва тамоми асбоби зиёфатро партофта рафт. Вақте ки инро ба малика гуфтанд, вай писари ханўз ҷавони худро бо сеяк ҳиссаи лашкари скифҳо барои таъҷиби душман фиристод. Ҷавони кори ҷарбро наозмуда, ҳамин ки қадам ба ўрдугоҳи душман ниҳод, худро на дар майдони разм, балки дар саҳни базм дарёфт, душманро фаромўш кард ва гузашт, ки сарбозони барбарии шаробнадида аз майхўрӣ масти лояъқил шаванд ва май онҳоро пештар аз силоҳи адў ба мағлубият дучор гардонид. Чун Куруш аз ин ҳол воқиф шуд, шабонгаҳ пас гашт ва ин сарбозони масти афтода ва очизу нотавонро ҳамроҳи писари малика сар аз тан ҷудо кард. Томирис ин қадар қўшунро ва аз ҳама алампноктар ягона фарзанди дилбанди худро аз даст дода, тасаллои дили пурдарди худро на дар ашкҳои сўзон, балки дар интиқоми ҷонситон дид ва мисли ҳамон тадбири душмани маккор, ки ҳоло дар нишоти барори дирўза кайфу сафо дорад, тадбир андешид. Вай ҷунон вонамуд кард, ки гўё пас аз ин зарбаи саҳт ба қувваи худ бовар надорад ва роҳи гурезро пеш гирифта, Курушро бо ҳила аз дунболи худ ба тангнои кўҳ кашид, ки пешакӣ дар камарҳои он сарбозони худро ба камин нишонда буд. Томирис дар ин ҷо қўшуни 200 000-нафараи форсро ҳамроҳи подшоҳашон маҳв намуд. Ҳатто ягон пайке ё ҷондоре, ки форсҳоро аз ин шикасти даҳшатангез огоҳ мекарда бошад, боқӣ намонд. Малика амр кард, ки сари буридаи Курушро ба машки бо хуни одаи пуркардашуда андозанд ва худ бо чунин суханон бераҳмӣ ўро маҳкум намуд: «Инак сер шав аз хуне, ки ту ҳамеша ташнаи он будӣ ва ҳеҷ гоҳ аз он сер намешудӣ» (Юстин, I, 8, 1-13).

Ҳикояти Геродот (а, 205-214) боз ҳам муфассалтар аст. Аз он маълум мешавад, ки Куруш аввал ба воситаи фиристодагони махсуси Томирис ба малика зановуш шуданро пешниҳод карда будааст. «Лекин Томирис,— менависад Геродот,— на хостгори вай, балки хостгори салтанати массагетҳо будани Курушро пай бурда, ин пешниҳодро рад намуд» (I, 205). Писари Томирисро «Спаргапис» меномиданд (I, 211) вай қушта нашуда, балки асир афтода, ху-

¹⁰ Таҳлили манбаъшиносӣ: Пьянков И.В., 1964.

дашро кушта будааст (I, 213). Доир ба муҳорибаи массагетҳо ва қўшуни ҳахоманишӣ чунин нақл карда мешавад: «...Ин муҳориба аз тамоми заду-хӯрдҳои, ки барбарӣҳо иштирок доштаанд, шадидтар буд. Аз рӯи шундаам, вай ин тариқа рӯй додааст: аввал ҳарду қўшун аз масофаи дуртар истода ба якдигар аз камон тир паррондаанд, сонӣ, вақте ки тири камон тамоми шудааст, ба ҷанги тан ба тан гузашта, найзаву шамшерзанӣ кардаанд. Қўшунҳо муддати дуру дароз ба ҳам муқобил истода, ҳеҷ яке аз тарафҳо ба ғузез рӯ наниҳодааст. Ниҳоят, массагетҳо ғалаба ба даст овардаанд. Бештарин қисмати қўшуни форс дар майдони ҷанг набуд гардида, ҳуди Куруш ҳам кушта шудааст» (Геродот, I, 214). Страбон ба (XI, 8, 5) ин ахбор чунин як маълумоти хеле муҳимро илова менамояд, ки дар вақти ин ҷанг душманони бодиянишини Куруши II (ӯ онҳоро сақой менамод) қўшуни ҳахоманиширо ду бор шикаст доданд.

Масъалаи аниқ муайян кардани самти ҳаракати Куруши II ва маҳалли ҷангҳои ӯ хеле мураккаб аст. Баъзеҳо тахмин мекунанд, ки ин Сирдарё, Амударё ва ё Узбой аст. Шояд маҳалли охири ба ҳақиқат наздиктар бошад¹¹.

Аз тарафи массагетҳо шикаст хӯрдани Куруш дар охири июли ибтидои августи соли 530 пеш аз милод воқеъ шудааст, ки ин ягона санаи яқинан муқарраршудаи таърихи халқҳои Осиёи Миёна мебошад¹².

Чунон ки М.М.Дяконов менависад: «Куруш яке аз барҷастатарин симоҳои таърихи қадим буд»¹³. Ин, бешубҳа, ҳақ аст, зеро Куруш дар ғайбати худ, ҳамчун ифодакунандаи бисёр тамоюлҳои пешқадами замони худ баромад мекард. Илова бар ин, захираҳои фаровони давлати паҳновари Ҳахоманишӣ, кӣ тӯли он аз Осиёи Хурд то водии Ҳинд кашида мешуд, дар ихтиёри ӯ буд. Ба ин ҳама нигоҳ накарда, ӯ дар мубориза бо бодиянишинони Осиёи Миёна на фақат ба шикасти саҳт дучор шуд, балки ҳудуд ҳам ҳалок гардид. Ин ҷо асли ғап на дар номади қор ва на дар бахти ноустувор аст. Мардумоне, ки барои муҳофизати озодӣ ва истиқлолияти худ камар бастаанд, тамоми қувваи худро ба муқобили душман сафарбар менамоянд. Тимсоли чунин муборизаҳои қаҳрамонона чи дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна ва чи умуман дар таърихи ҷаҳон бешумор аст.

Шӯриши зидди Ҳахоманишиҳо дар аҳди Дорои I

Ғалабаи бодиянишинони Осиёи Миёна бар Куруши II дар ҳалли тақдири давлати Ҳахоманишӣ роли калоне бозид. Аз як тараф, бунёдгузори тавонои давлати Ҳахоманишӣ кушта шуд, аз тарафи дигар, писар ва валиаҳди ӯ Камбучиё маҷбур гардид, ки сафари ҷангии кайҳо муқарраршудаи Мисрро мавқуф гузорад¹⁴. Дертар Камбучиё ба ҳар ҳол ба Миср лашкар кашида, ин мамлакатро ҳам ба таҳти тасарруфи Ҳахоманишиҳо даровард.

Дар соли 522 пеш аз милод ҳокимияти Эронро яке аз намояндаҳои сулолаи ҳахоманишӣ Дорои I ба даст даровард (ӯ то соли 486 салтанат рондааст).

¹¹ Herfman A., 1914, s. 19; Пьянков И.В., 1964, с. 126-130; муқ. Струве В.В., 1968, с. 51-66.

¹² Ин сана аз ҳуҷҷатҳои бобули муқаррар мегардад: ҳуҷҷати охири аз номи Куруши Сонӣ 12 августи соли 530 қабл аз милод, ҳуҷҷати аввал аз номи Камбучиё 31 августи соли 530 қабл аз милод сабт шудааст. Аз ин маълум мешавад, ки хабари ҳалокати Куруш ба Бобул дар миёна ва ё нимаи дувуми ҳамин моҳ расида будааст (Parker R. and Dubberstein W.H., 1956, p. 14; Дандамаев М.А., 1963 а, с. 117). Санаи дигар, яъне соли 529, ки гоҳо дучор меояд (масалан, Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, с. 57) нодуруст аст.

¹³ Дьяконов М. М., 1961, с. 79.

¹⁴ Дандамаев М. А., 1963 а, с. 116-117.

Бесарусомониҳои хонадони подшоҳӣ ва муборизаҳои тоҷутахталабӣ, ки дар муҳити бӯҳрони сиёсӣ иҷтимоӣ ба вуқӯъ меомад, ба парешонии давлати ҳахоманишӣ ва сар задани ҷунбишҳои истиқлолиятхоҳонаи як қатор вилоятҳо оварда расонид. Дар навиштаҷоти машҳури кӯҳи Бесутун, ки Доро ба мақсади ҷовидон гардонидани корҳои худ сабт кардааст, аз хусуси фурӯ нишондани чунин ошӯбҳо ба таври муфассал нақл карда мешавад.

Халқҳои Осиёи Миёна ҳам барои аз дӯш барандохтани юғи асорати Ҳахоманишӣ аз ин фурсат истифода намуданд. Порт, Марғиён ва мамлақати сакоӣҳо сар бардоштанд (навиштаҷоти Бесутун, 6-8). Шӯриш махсусан дар Марғиён вусъати зиёд пайдо кард. Дорои I дар навиштаҷоти Бесутун (қатбаи Бесутун, III, 10-12) дар ин бора чунин нақл мекунад: «Доро гӯяд: кишвари Марғиён ба ошӯб омад. Якеро бо номи Фради Марғиёний сардор хонданд. Пас, ман як марди форсро бо номи Додоршиш, банда ва волии ман, ба Бохтар фиристода, ба ӯ гуфтам: «Бирав ва мағлуб соз лашкаро, ки худро на лашкари ман гӯяд». Сипас, Додоршиш бо қўшун бирафт ва бар сари Марғиёний битохт. Ахуро-Маздо ба ман мададгор шуд. Бо марҳамати Ахуро-Маздо қўшуни ман лашкари ошӯбгаронро торумор намуд. Рӯзи 23-и моҳи ассирияи ҷанг оғоз шуд». Пас аз ин, Доро мегӯяд (навиштаҷоти Бесутун, III, 19-20) «кишвар мутеи ман гардид».

Санаи ин навиштаҷот мутобиқи 10 декабри соли 522 пеш аз милод аст¹⁵ ва ин ҳам мисли санаи шикасти Куруш аз қадимтарин санаҳои аниқ муайянгардидаи таърихи СССР ба шумор меравад.

Қўшуни ҳахоманишӣ бо сардории волии Бохтар шӯришро бераҳмона пахш кард, дурустгараи ба хун ғарқ намуд. Тибқи ривояти бобулӣ ва нусхаи оромии навиштаҷоти Бесутун 55 ҳазор кушта ва 6,5 ё 7 ҳазор кас асир гирифта шуд¹⁶. Пешвои шӯришгарон Фрад аввал раҳой ёфт, вале баъд аскарони ҳахоманишӣ ӯро ҳам дастгир карданд. Шӯришҳои Порт ва кишвари сакоӣҳо низ бераҳмона фурӯ нишонда шуд.

Дорои I дар соли савуми салтанати худ (соли 519/518 пеш аз милод) махсус ба муқобили сакоӣҳои тиграхуд лашкар кашид (навиштаҷоти Бесутун, V, 20-30). Дар муҳориба сакоӣҳо шикаст хӯрданд. Қисме аз онҳо асир афтод. Дар миёни асирон пешвои сакоӣҳо Скунха ҳам буд. Дорои I барои сакоӣҳо пешвои дигар таъин намуд¹⁷.

Муаллифи Юнони Қадим Полиен (XII, 12) дар асоси ривоятҳои то ба ӯ расидаи сакоӣ роҷеъ ба як лавҳаи муборизаи диловаронаи сакоӣҳо чунин нақл мекунад: Дорои I бо қўшуни сершумор ба муқобили онҳо равона шуд. Замоне ба ӯрдугоҳи ӯ саиса сакоӣ Шерак омад. Аъзои баданаш маъюб, рӯяш аз ҷароҳат баднамо, гӯшу биниаш бурида буд. Шерак арз кард, ки ҳамқавамонаш ҳамин тариқа ҷазояш доданд ва инак, ӯ тапнаи ниқор аст. Ӯ роҳбаладиро ба зимма гирифта, ваъда кард, ки қўшуни форсҳоро бо пайраҳаҳои фақат ба ҳудаш маълум якбора ба ақибгоҳи сакоӣҳо мерасонад. Пас аз ҳафт рӯзи роҳи пурмашаққат аскарони форс ба биёбони хушк ҳолӣ баромада монданд. Онҳоро ҳавфи ҳалокат таҳдид мекард. Форсҳо фиреб хӯрдани худро фаҳмиданд. Шерак, дар ҳолате ки душман ба сараш тег мекашид, бо ифтихор ҷавоб дод: «Ман ғалабаро ба даст овардам, зеро барои аз сари ҳамватанони худам – сакоӣҳо дур кардани фалокат форсҳоро аз гушнагиву

¹⁵ Ба тадқиқи ин шӯриш асари махсуси В.В. Струве «Шӯриши Марғиён дар аҳди Дорои I» (Струве В.В., 1949) мавҷуд аст.

¹⁶ Струве В.В., 1949, с. 24.

¹⁷ Струве В.В., 1968; Дандамасев М.А., 1963 6.

ташнагӣ ба ҳалокат супурдам». Форсҳо сари саисро аз тан ҷудо карданд. Ин сафари ҷангии Дорои I, чи навъе ки аз гуфтаҳои Полиен бармеояд, бемуваффақият анҷом ёфт.

2. ҶАМЪИЯТИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОИ V-IV ПЕШ АЗ МИЛОД

Осиёи Миёна дар ҳайъати давлати Ҳахоманишӣ

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо, қисмати муҳими Осиёи Миёна дар ҳайъати давлати Ҳахоманишӣ қарор гирифта буд. Дар навиштаҷоти Тахти Ҷамшед қайд шудааст, ки давлати Ҳахоманишӣ аз сарзамини «сақоиҳои паси Суғд» то Кӯш (Эфиопия) масоҳати бузургро ишғол мекард. Бо ҷунин ақида мумкин аст розӣ шуд, ки «сақоиҳои паси Суғд» ҳамон сақоиҳои он сӯи дарёи Сир мебошанд, яъне, онҳое, ки дар ҷараёнгоҳи боло ва қисман миёнаи ин дарёи Осиёи Миёна зистаанд¹⁸. Хоразм, Суғд, Бохтар, Порт, аксари вилоятҳои, ки сақоиҳои бодиянишини сукунат доштанд, – ҳама дар овони напшӯнамои давлати Ҳахоманишӣ ба ҳайъати он дохил мешуданд.

Бохтар то охирин лаҳзаҳои мавҷудияти давлати Ҳахоманишӣ дар тахти тасарруфи он буда, муҳимтарин маркази шарқии ин давлат ҳисоб меёфт. Нуфуси зиёд ва имкониятҳои фаровони иқтисодию ҳарбии Бохтар ва вилоятҳои тобеи он мавқеи ин кишварро дар ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсии тамоми қисмати шарқии давлати Ҳахоманишӣ муайян мекард. Аҳамияти Бохтар дар мубориҳои сулолаӣ барои тахти шаҳаншоҳӣ низ хеле бузург буд. Зоҳиран, аёну ашрофи бохтарӣ сиёсати ҷудоиталабиро қарор карда, дар айни замон, гоҳо тарафи ин ва ё он даъвогари тахтро мегирифтанд ва кӯшиш мекарданд, ки дар умуми давлат баробари форсҳо мавқеи роҳбарикунанда дошта бошанд¹⁹.

Тамоми давлати Ҳахоманишӣ ба вилоятҳои молиётгидандаи ҳарбӣ, яъне сатрапиҳо тақсим гардида буд, ки онҳоро волиҳо (сатрапҳо) идора мекарданд. Чи навъе ки Геродот хабар медиҳад (III, 89-94), дар аҳди Дорои I (522-486 пеш аз милод) шумораи ин қабил вилоятҳо ба 20 мерасид. Волиҳо, ки бевосита ба подшоҳ итоат мекарданд, аксаран аз байни форсҳо таъин карда мешуданд. Вазифаи воли асосан аз ҷамъоварии андоз ва ниғаҳдорӣ қўшун иборат буд²⁰. Вай инчунин ҳақ дошт бо ҳамсоягони итоатнакарда муносибат намояд ва бо ризоияти подшоҳ метавонист, ҳатто бар зидди онҳо лашкар кашад. Мансаби воли бештар меросӣ буд.

Бочу хирочғундорӣ аз муҳимтарин амалҳои дастгоҳи давлатӣ ҳисоб мешуд. Мувофиқи ислоҳоти дар соҳаи молиёт қарор намудаи Дорои I ҳар як вилоят мебоист андози солонаро бо пул адо кунад.

Ғайр аз ин, ба тариқи молиёти ҷинсӣ, яъне маҳсулоти зироатӣ ё ки ҳунармандӣ андоз мепардохтанд. Илова бар ҳамаи ин, бочҳои дохилӣ ва андозҳои роҳ низ вуҷуд доштанд. Махсусан, бо сарбоз таъмин кардани қўшуни ҳахоманишӣ барои аҳоли бори гароне буд.

¹⁸ Литвинский Б.А., 1960, б, с. 91-92.

¹⁹ ИТН, I, с. 209-211.

²⁰ Чунон ки Р.Фрай менависад, сатрапҳо гўё подшоҳчаҳое буданд, ки монанди ҳукумати марказӣ дарбор ва дастгоҳи идораи худро доштанд.

Аҳоли аз ин қабил андозу хироҷҳои зиёд ба азобу кулфатҳои тоқатшикан дучор мегардид. Вай барои додани молиёт аксар вақт замини худро ба судхӯрҳо гарав мегузошт ва ё ҳатто фарзандони худро ба ғуломӣ мефурӯхт.

Осиёи Миёна ба чор сатрапӣ тақсим шуда буд. Қабिलाҳои кўчманчии сокини канораҳои баҳри Каспӣ, ба қавли Геродот, ба таркиби сатрапии ХІ дохил шуда, солона ба маблағи 200 таланти²¹ нуқраи бобули хироҷ медоданд. Хоразм, Суғд ва Порт сатрапии ХVI буда, 300 талант андоз мепардохтанд. Бохтар сатрапии ХII ба шумор рафта, 360 талант андоз медод. Ниҳоят, сақоиҳо вилояти ХV-ро ташкил намуда, ба маблағи 250 талант хироҷ медоданд.

Яке аз воситаҳои, ки Ҳахоманишиҳо аз аҳолии Осиёи Миёна андозҳои иловагӣ мегирифтанд, бастанӣ дарғот буд. Аҳоли аз беобӣ ба танг омада, маҷбур мешуд, ки барои кушодани дарғот хироҷи иловагӣ бидиҳад. Геродот (III, 117) дар ин бора менависад: «...Вақте ки онҳо беоб монданд, бо аёли худ ба Форс мераванд, дар назди дари қасри подшоҳ чамъ шуда, доду фиғон мебардоранд; подшоҳ аҳволи ин мўҳтоҷонро дида, амр мекунад, ки дарғотҳоро кушода, обро ба сўи дашт сар диҳанд. Ҳамин ки замин аз об сер шуд, боз дарғотҳоро мебардоранд ва бо амри подшоҳ дарғотҳои дигарро барои дигар мўҳтоҷони об боз мекунад. Аз рӯи ривоятҳо ба ман маълум аст, ки подшоҳ ғайр аз андозҳои муқаррарӣ ба ивази *кушодани дарғотҳо* пули бисёр меситонад» (фосила аз ман.- Б. Ғ.).

Муайян кардани ин ҷои дарғот, ки аз рӯи суханони Геродот дар дарёи Акес воқеъ гардида будааст, кори хеле душвор аст. Бар тибқи ақидаи аксари муҳаққиқон, ин дарғот дар дарёи Течен – Ҳарируд аст, ки аҳёнан дарёи Мурғоб меноманд. Кўшишҳои боз ҳам аниқтар муайян кардан ҳам ба назар мерасад²².

Зоҳиран, дар аҳди ҳукмронии ҳахоманишиҳо иншоотҳои калони обёрӣ дар дасти (ва ё таҳти назорати) маъмури ҳахоманишӣ қарор гирифта буданд. Вазъияти аҳолии меҳнатӣ дар давраи ҳукмронии ҳахоманишиҳо фавқуллодда вазнин буд. Қабилаву халқҳои озодихоҳи Осиёи Миёна муттасил ба муқобили ҷавру зулми подшоҳони форс шўриш мебардоштанд.

Ҳанўз аз нимаи дувуми асри IV пеш аз милод хоразмиҳо давлати мустақили худро таъсис менамоянд. Дар ин вақт сақоиҳо ҳам аз тобеияти ҳахоманишиҳо берун меоянд.

Давлати Ҳахоманишӣ тазоҳури равшани давлати ҳарбии апрофӣи ғуломдорӣ ба шумор мерафт, ки табақаҳои ҳукмрон ва соҳибимтиёзи он аз форсҳо ва қисман аз мидиҳо иборат буданд. Дар маҳалҳо, алаҳусус дар вилоятҳои аз марказ дури давлати Ҳахоманишӣ ҳокимияти маъмури «худӣ», яъне осиймиёнагӣ хеле қавӣ буд; инак, ҳахоманишиҳо ва апрофи маҳаллӣ яқоя ба аҳолии сатрапҳои Осиёи Миёна зулму ситам мекарданд.

Сохти иҷтимоию иқтисодӣ, маданият ва дини Суғд, Хоразм ва Бохтар дар асрҳои VI–IV пеш аз милод

Сохти ҷамъиятии халқҳои шарқизронии Осиёи Миёна дар давраи ҳукмронии сулолаи ҳахоманишиҳо, чунон ки аз тадқиқи тамоми сарчашмаҳои мавҷуда маълум мегардад, аз сохти ҷамъиятии эронӣни ғарбӣ моҳиятан фарқ мекард. Агарчи дар Осиёи Миёна ҳам муносибатҳои ғуломдорӣ тараққӣ кар-

²¹ Талант – қариб 30 кг нуқра.

²² Marquart J., 1938, 9; Дьяконов И. М., 1956, с. 357; Массон В. М., 1967 а, с. 172-175.

да буд, асоси хоҷагиро меҳнати ғуломӣ ташқил намедод. Дар ин ҷо бақияҳои сохти авлодӣ бештар маҳфуз монда, ҷамоати рустой мавқеи афзалиятноке дошт. Барқароршавии ҳукмронии ҳахоманишиҳо дар бобати тараққиёти минбаъдаи иҷтимоию иқтисодии Осиёи Миёна роли дутарафа бозӣ кард: аз як тараф, ба тезтар инкишоф ёфтани муносибатҳои ғуломдорӣ имконият дода бошад, аз тарафи дигар ба ниҳоят хароб ва заиф гардидани иқтисодиёт оварда расонд. Сарватҳои бисёри он дар сурати бочу хироҷ ва таҳвили молу ашё тороҷ мегардид, беҳтарин пешаварон барои кор кардан дар сохтмони қасрҳои подшоҳони ҳахоманишӣ аз ин мамлакат бурда мешуданд.

Маълумоти археологие, ки аз кофтукови шаҳри кӯҳнаи Афросиёб (Самарқанди қадима) ба даст омадаанд ва инчунин ахбори муаллифони қадим барои тавсиф намудани вазъияти Суғд дар он давра, ҳарчанд ба тарзи хеле умумӣ бошад ҳам, имкон медиҳанд²³. Дар ҳаёти Суғд махсусан зироаткорӣ, ки акнун дар он давра ба обёрӣ асос ёфта буд, мавқеи муҳиме ишғол мекард. Доир ба ин ҷиҳати охирин марҳилаҳои даврас, ки мавриди таҳқиқи мо қарор гирифтааст, сарчашмаҳои хатгӣ шаҳодат медиҳанд. Страбон (XI, II, 5) дар хусуси дарёи Политимент (Зарафшон) менависад: «Дарё ин маҳалро шодоб намуда (айнан – ташинагии ин мамлакатро шикаста.– Б.Ф.) ба сарзамини биёбону регзор мебарояд ва рег онро фурӯ мекашад». Эҳтимол меравад, ки дар ин ҷо ба рӯдхонаҳои сершумори суғдиён об дода, сипас, ба тарафи биёбон ҷорӣ гардидани Зарафшон дар назар дошта шудааст.

Дар қатори масканҳои рустой, ки сокинони онҳо ба зироаткорӣ ва чорводорӣ машғул буданд, масканҳои шаҳрӣ ҳам ба вучуд меоянд. Калонтарини онҳо шаҳре буд, ки юнониҳо онро Мараканда ва мардуми маҳаллӣ Сма-раканда (Самарқанди ҳозира) меномиданд. Ин шаҳр то вақти истилои мақдуниҳо аз ду қисмат, яъне, аз арки бо хандақу девор ихтоташуда ва ҳуди шаҳр, ки бештар аз 12-12,5 км тӯл дошт, иборат буд (Квинт Куртсий, VII, 6, 10). Шаҳр аз кадом як наҳре «об меҳӯрдааст» – дар ин ҷо, зоҳиран, наҳрчаи Сиёб (Сидёҳоб) дар назар дошта шудааст.

Мувофиқи мадрақҳои илми бостоншиносӣ, Самарқанди қадим (ё худ маркази он) дар ҷои харобаҳои шаҳри Афросиёб воқеъ гардида буд. Дар ҷараёни тадқиқи ин шаҳр нишонаҳои маскани асрҳои VI-IV пеш аз милод, ки дар қисмати шимолу ғарби Афросиёб вучуд дошта, тақрибан 50-70 гектарро ишғол мекардааст, пайдо карда шуд. Агар тамоми Афросиёбро умрону обод ҳисоб кунем, пас масоҳати он тахминан ба 200 гектар мерасад. Аз рӯи баъзе мадрақҳо дар қисмати ҷануб маскани аввалин берун аз ҳудуди Афросиёб воқеъ гардида буд. Қалъаи шаҳри қадим мумкин аст дар ҷои қалъаи асримиёнагӣ воқеъ гардида бошад.

Ба тӯли 12-12,5 км капида шудани девори шаҳр, ки дар боло зикр гардид, муаммои сарбастаеро ба миён меорад. Дарозии девори канори Афросиёб қариб 5 км аст, аммо дар сарчашмаҳо девори 2,5 баробар аз он дарозтар ёдоварӣ мешавад. Ин тафриқа шояд аз он ҷиҳат сар зада бошад, ки шаҳри қадим метавонист на фақат дар ҳудуди Афросиёб, балки берун аз он ҳам масоҳати бузургтареро ишғол намояд.

Ҳангоми ҳафриёти Афросиёб дар табақаҳои ба ҳамон замон тааллуқдошта бақияи иморатҳои шаҳр (аз хишти хом ва гил), зарфҳои гирдаи бо чарху даст сохташуда, дегу дегчаҳои дуруштсохт, ҳамчунин белчаи оҳанӣ, доси оҳанин, оинаи биринҷӣ ва ғайра, ки дар бораи баъзе асбобу олот ва ашёи

²³ Тереножкин А. И., 1947, с. 128; 1950 б, с. 153, 155-156

онвақта тасаввурот пайдо мекунад, ёфт шудаанд. Мўҳри сангӣ бо тасвири подшоҳ ва ё ҳудоеӣ камондардаст низ ба ҳамон давра мансуб аст²⁴.

Ғайр аз ин, масканҳои шахрии аз Марақанда хурдтар ҳам мавҷуд буданд. Бозори онҳо махсусан ба воситаи маснуоти пешаварони моҳири суғдӣ диққати тоҷирони мамлакатҳои гуногунро ба худ мекашид. Шумораи зиёди пешаварон ба сохтани олоғи фулузӣ, тайёр кардани зарфҳо, ба бофандагӣ ва ғайра машғул мешуданд. Агарчанде хоҷагӣ асосан хусусияти натуралӣ дошт, ба ҳар ҳол мубодила мавҷуд буд. Аёнӣ ашрофи Суғд бар аъзои оддии ҷамоат беш аз пеш нуфуз пайдо мекард. Суғдӣ бештар оини зардуштиро мебарастиданд. Дар баробари ин дигар дину мазҳабҳои аз сохти авлодӣ меросмонда ҳам мавҷудияти худро нигоҳ медошт.

Чӣ навбегӣ ки тадқиқоти экспедитсияи Хоразм муқаррар намуд, дар Хоразми асрҳои VI-V пеш аз милод якҷанд масканҳои калони истеҳкомноки аҳолинишин вучуд доштанд. Яке аз онҳо шахрчаи Ҷўзалқир буд, ки намуди секунҷаро дошта, ба тўли 1 км капида мешуд. Муҳити берунаи ин шахрча саросар аз манзилҳои долонмонанде, ки бари онҳо аз 2,5 то 4 метр меомад, фароҳам гардида буд. Инҳо манзилҳои паноҳгоҳ буданд. Дар миёнаҳои шахр бинои хеле калон бо толорҳои фароҳ ва нақшҳои муназзам сохта шудааст. Шукӯҳу азамати ин бино дар пешии кулбаҳои ҳақири канораҳои шахрча як манзараи тазодеро ба назар мерасонид ва аз амиқтар гардидани тафриқаҳои иҷтимоӣ ва молумулкӣ гувоҳӣ меод. Дигар аз ёдгориҳои онвақтаи Хоразм - маскани Дингилҷӣ мебошад. Дар ин ҷо ҳавлии серманзилаи берунишахрӣ, ки зоҳиран иқоматгоҳи шахси сарватманде аз ашрофи маҳаллӣ будааст, бо тамоми ҷузъиёташ омӯхта шуд. Шахрчаи Кулолгар бо толорҳои сутундори худ ба охири даврае, ки мавриди таҳқиқи мо қарор гирифтааст, тааллуқ дорад²⁵.

Марғиён бо саҳроҳои ҳосилхези худ шўҳрат пайдо карда буд. Мувофиқи гуфтаҳои Страбон (1, 10, 102) замини Марғиён «...тоқҳои хубе мерёнад. Нақл мекунад, ки дар ин ҷо аксар вақт чунон танаҳои тоқ дучор меояд, ки танҳо дар оғўши ду кас ҷой мегирад ва дарозии ҳар як сари ангур ба ду олчин меравид». Дар ин ҷо хеле барвақт, ҳанўз дар давраи пеш аз Ҳахоманишӣ, масканҳои бузургии шахрӣ пайдо шудаанд. Яке аз калонтарини онҳо дар ҷои Ғаюрқалъа – шахри қадимаи Марв воқеъ гардида буд. Қалъа дар болои суфаи хиштии хеле баланд сохта шудааст. Аз афташ, ин ҷо қароргоҳи ҳокими вилоят будааст. Он чи оид ба Ёзтеппа бошад, вай аҳамияти пештараи худро гум мекунад²⁶.

Шахрчаи Елқинтеппа, ки таҳқиқи он мавҷудияти системаи иншоот ва истеҳкоми ҳарбиро нишон дод, дар шимоли Порт мавқеи муҳиме дошт²⁷.

Аз рӯи мушоҳидаҳои археологӣ, ҳанўз дар ҳамон вақтҳо дар воҳаи Марв каналҳои калони обёрикунада, ки яке аз онҳо аҳолии Ғаюрқалъа ва саҳроҳои атрофи онро аз об таъмин мекард, вучуд доштанд. Археологҳо дар ҷои харобаҳои ин шахр бисёр чизҳои сафолӣ, мучассамачаҳо ва дигар маснуот, аз ҷумла пайконҳои скифии аз биринҷӣ сохташударо дарёфт намудаанд.

²⁴ Тереножкин А.И., 1950 б, с. 153–156; Шишкин В.А., 1969, с. 148–149; Шишкина Г.В., 1969 б, 1969, а; Филанович М.И., 1969, с. 206 ва мубаъд; Фуломов Я.Г., 1969, с. 7; История Самарқанда, 1, 1969; Пьянков И.В., 1970. Муносибати нигилистона нисбат ба баробарии Мароқанд (Смараканд) ва Самарқанд (Пачос М. К., 1967) ба назари мо тамоман беасос менамояд.

²⁵ Толстов С.П., 1962, с. 96–117.

²⁶ Пиотровский Б.Б., 1949, с. 35–41; Массон В.М., 1954.

²⁷ Марущенко А.А., 1959, с. 54–72.

Дар Бохтар зироаткорӣ машғулияти асосии аҳолӣ ҳисоб мешуд. Квинт Куртсий менависад: «Табиати Бохтар гуногун аст: дар он ҷо тоқҳои ангур ҳосили пурбор ва ширин медиҳад; оби фаровон замини тафсонро шодоб мекунад; дар заминҳои ниҳоят ҳосилхез ғалла корида, боқимондаи он ба чарогоҳи гову гӯсфандон табдил дода шудааст, вале қисми зиёди замин дашти бесамар мебошад». Плиний дар бораи дар Бохтар парвариш карда шудани рустаниҳои ғалладонае, ки ҳар як донаи он аз ҷиҳати ҳаҷм бо хӯшаҳои муқаррарӣ баробар аст, хабар медиҳад. Зироат ҳам лалмӣ ва ҳам обӣ буд. Чунончи, дар асрҳои V-IV пеш аз милод аз Вахш канал кашаида буданд, ки таҳминан ба шохҳои ҳозираи Ҷӯйбори Боло мувофиқат мекард. Дар минтақаи обҳои ин канал қариб 50 км мураббаъ замин мавҷуд буд²⁸.

Ҳафриёти Балх нишон дод, ки қадимтарин табақаҳои он ба охири нимаи аввали ҳазораи I пеш аз милод тааллуқ доранд²⁹. М.М.Дяконов дар вақти кофтукови харабаҳои Қалъаи Мир дар поёноби дарёи Кофарниҳон (райони Қубодиёни РСС Тоҷикистон) доир ба маданияти Бохтари шимолӣ материалҳои ҷолиби диққат ба даст овард. Дар ин ҷо, яъне дар асосҳои маскане, ки то револүтсияи вучуд дошт (он вақтҳо ин ҷо маҳалли таваққуфи бекҳои Қубодиён буд), як силсила иқоматгоҳҳои хеле вайронгардидаи давраи қадими бохтарӣ пайдо карда, аз он ҳашт хонаи камбари аз хишти мураббаъ биноёфта кушода шуд. Девори берунии хонаҳо назар ба дигар деворҳо ғафстар буд. Дар ин ҷо бисёр зарфҳои, ки ба зарфҳои Самарқанд ва Марви қадима монандӣ доштанд, инчунин пайконҳои биринҷии марбут ба асрҳои VII-V пеш аз милод ва маснуоти оҳанӣ, аз қабилҳои сӯзан, корд ва ғайра ёфт шуданд. Аз рӯи кашфиёти археологӣ маълум мешавад, ки бошандагони ин деҳа ба касбу пешаи кулолӣ, бофандагӣ, оҳанлотсозӣ ва биринҷигудозӣ, инчунин ба корҳои хоҷагии қишлоқ – зироаткорӣ обӣ ва чорводорӣ машғул буданд³⁰. Дигар аз масканҳои асрҳои V-IV пеш аз милод маскани Булдонтеппа, ки дар водии Вахш, наздикии шаҳри Қўрғонтеппа кофта ёфтаанд³¹.

Аз рӯи ҷизҳе, ки ба таркиби ба истилоҳ «Дафинаи Амударё» дохил мешаванд, яъне аз рӯи маҷмаи миқдори зиёди ашёи зарғарии асосан аз симу зар сохташуда (ҳамагӣ 180 адад, аввалҳо зиёдтар будааст) ва низ пулҳои тилло ва нуқра дар бораи дараҷаи тараққиёти пешаи санъатварӣ дар Бохтар фикри мулоҳиза рондан мумкин аст. Ҳамаи ин тиловорро дар соли 1877 тоҷирони бухороӣ аз бошандагони яке аз маҳалҳои райони Қубодиён харида ба Ҳиндустон бурданд, ки баъдҳо ин бозёфтҳо ба дасти олимони афғон. Асли таърихи ба вучуд оварда шудани ин маҷмаи ашёи зарғарӣ ҳанӯз маълум нест³². Истеъдоди

²⁸ Зеймаль Т.И., 1971, с. 52.

²⁹ Доир ба ҳафриёти Балх: Schlumberger D., 1949, p. 1973-190.

³⁰ Дяконов М.М., 1954 б.

³¹ Зеймаль Т. И., 1971, саҳ., 50-52.

³² Нашри пурра: Dalton O.M., 1964; Bellinger A.H., 1962, 51-57. Доир ба вазъи ҳолати бозёфт ниг.: Зеймаль Т.И., Зеймаль Е.В., 1962. Баъзе олимони ғарб исбот мекунад, ки дар он бисёр ашё аз хориҷа оварда мавҷуд аст. Мо ақидае дорем, ки вай асосан аз маснуоти бохтарист. Он чи ки санъати Бохтар ва вилоятҳои ғарбии Эрон бисёр ҷиҳатҳои муштарак дошта, ба якдигар нуфуз кардаанд, ғани дигар аст ва ба ин ҳеч шубҳае нест. Воқеан, асари М.Далтон, ки аввалин бор соли 1905 ва бо баъзе тасҳеҳот соли 1926 ҷоп шуда буд, ҳоло дар қисмати тадқиқ тамоман кўҳна шудааст. Ақнун вақте расидааст, ки кашфиёти тозаи дар ҷанбаи санъати бостонии Эрон ва дигар кишварҳои шарқи хориҷӣ ва ҳамчунин Осиёи Миёна ба даст омадари пурратар ба ҳисоб гирифта, ашёи хизонаи Амударё аз сари нав мавриди таҳқиқ қарор дода шавад. →

санъаткории бохтариёни қадим, ҳунари заргарии ҳайратафзои онҳо дар бисёр ашёи «Дафинаи Амударё» ба таври барҷаста муҷассам гардидааст. Чунончи, аробаи дучархаи ҷангии тиллоӣ, ҳайкалчаи нуқрагии одам, сафҳаи тиллоие, ки дар рӯи он сурати барҷастаи одам кашида шуда, либос ва аслиҳаҷоти ӯ бо тамоми ҷузъиёташ тасвир ёфтааст, бозубанди тилло, ки нӯтҳои он ба шакли сари буз зинат дода шудааст, муҷассамаи тиллоии гавазн ва бисёр чизҳои дигари моҳирона сохташуда ба гуфтаи боло далолат мекунанд.

А. Каннингем чунин мепиндишт, ки ин ҳазинаи хусусии кадом як хонаводаи ашрофи бохтарист. Р.Гиршман фарзие пеш ниҳод, ки дафинаи Амударё як қисми ҳазинаи маъбади машҳури дар Бохтар будаи Анахито аст, ки эҳтимол, дар вақти ҳамлаи қўшуни Искандари Мақдунӣ ва ё Салҷуқи I хароб гардида бошад. Ин фарзиро Р.Бэрнетт, ки зимнан санаи дертари анҷоми таҳнипасти дафинаро (асри II пеш аз милод) пешниҳод кард, тарафдорӣ намулд³³.

Дар он вақтҳо дар қисмати шимолии Тоҷикистон ҳам як қатор шаҳрҳои калону хурд вучуд доштанд. Аз он ҷумла шаҳре буд, ки онро юнониҳо Киропол меномиданд (дар ноҳияи Ўротеппаи ҳозира).

Дар сарзамини паҳноваре, ки тоифаҳои сакоӣ иқомат доштанд, низ ёдгориҳои мухталиф мавҷуданд. Дар Помири шарқӣ қўрғонҳои дафнгоҳ кашф гардиданд. Мурдари ба қабрҳои на чандон чуқур кофташудаи лаҳаднок дафн мекарданд. Баъзан ҷасадҳои ҷуфт гуркардашуда низ воমেҳӯранд. Дар Ҳафтруд қўрғонҳои калони дорои хонаҳои ҷўбин ва дар маҳалҳои назди Арал, байни дарёҳои Аму ва Сир мақбараҳои калони мураккабсохти ашёи ашрофи сакоӣ ёфт шудаанд. Дар худӣ ҳамин маҳалҳо масканҷоеро, ки эҳтимолан ба сакоӣҳо нисбат медиҳанд, пайдо кардаанд.

Ҳафриёти қабристонҳои сакоӣҳо, ки дар поёноби Сирдарё воқеанд, имкон дод, ки дар бораи сохти иҷтимоии ҷамъиятии сакоӣҳо баъзе мулоҳизаҳои муҳим пеш гузошта шавад. О.А.Вишневская қабристонҳои Ўйгаракро тадқиқ намуда, диққати муҳаққиқонро ба ҳамин ҷалб намуд, ки хоктеппаи ин қабристонҳои равшан ба се гурӯҳ тақсим мешаванд ва зимнан дар ҳар се гурӯҳ тарзи ба ҳамон гурӯҳҳо хоси дафн ва асбобу ашёи ба ҳамон гурӯҳ хоси дохили қабрҳо ба назар мерасад. Масалан, дар қабрҳои гурӯҳи шарқӣ дар маросими дафн оташро бисёр кор мефармудаанд ва дар гӯри занҳо ҷатман тахтасанги ниёз мемондаанд, ки ин гуна тахтасанг дар қабрҳои дигар гурӯҳҳо ниҳоят кам воমেҳӯранд ва хеле дағал сохта шудаанд. Яроқу аслиҳа фақат дар қабристонҳои гурӯҳи марказӣ гузошта шудаанд. Дастос фақат дар гурӯҳи қабристонҳои гурӯҳи ғарбӣ ва марказӣ ба назар мерасанд³⁴.

Ҳамаи ин қонуниятҳо ба Е.Е.Кузмина имкон доданд сохти қабристонҳои Ўйгаракро бо ҳамон қоидаи анъанавӣ, ки ҷамъияти халқҳои қадими эрониро ба се табақа тақсим менамояд, муқоиса кунад. Мувофиқи ин қоида, ҷамъият ба се гурӯҳ (ё худ, бо истилоҳи баъзе муҳаққиқон, ба се каста) тақсим мешавад: ҷанговарон, қоҳинон ва аҳли озоди ҷамоат. Қабрҳои гурӯҳи марказии Ўйгарак бояд аз онҳо ҷанговарони савора бошад, қабрҳои гурӯҳи ғарбӣ, ки сохташон ҳам оддитар ва ашёи онҳо низ камтар аст, бояд аз онҳо аҳли зироат-

Тадқиқоти Р.Д.Бэрнетт (Barnett R.D., 1968) дар ин роҳ фақат як қадами хеле хурд ба шумор меравад.

³³ Ghirshman R., 1964, с. 88-94, Barnett R.D., 1968, с. 35-52 Бояд қайд кард, ки Р.Бэрнетт дар санагузории худ, алалхусус, ба фикри В.В.Тарн дар бобати набудани тилло дар Бохтар таъя мекунад. Аммо ин ба ҳақиқат рост намеояд, зеро осори конҳои тилло дар замини Бохтар боқист.

³⁴ Вишневская О. А., 1973, с. 67-68.

кори ҷамоат ва косибон бошад; қабрҳои гурӯҳи шарқӣ ба онҳое тааллуқ доранд, ки вазифаи коҳиниро адо мекардаанд³⁵.

Тасдиқи ба ин се гурӯҳ тақсим шудани ҷамъияти сакоиҳоро, эҳтимол, аз асарҳои муаррихони антиқа дарёфта метавонем, ки онҳо мардумони ин ноҳияро ба қалам додаанд. Масалан, Плиний Калонӣ мардумони сокини ноҳияҳои шимолӣ Осиёи Миёнаро зикр карда, аз ҷумлаи онҳо котиерҳо ва эвхатҳоро ном мебарад (Pliny, VI, 19). Аз афти кор, ин номҳо номи ҳамон катарҳо ва авхатҳо мебошад, ки мувофиқи маълумоти Геродот (IV, 6) номи авлоди скифҳои Европаро ифода менамояд ва ин скифҳо аз ду бародарони афсонавӣ, ки саравлоди тамоми скифҳо ба шумор мераванд, пайдо шуда будаанд (авлоди севуми скифҳо, ки аз бародари хурдӣ пайдо шуда будаанд, паралатҳо ном доштанд). Ҳам этимологияи ин номҳо ва ҳам он атрибутҳое, ки ривояти скифҳо ба намояндагони он авлодҳо ва ба асосгузори он авлодҳо нисбат медиҳанд, ба муҳаққиқон имкон доданд, ки ривояти ба авлодҳо тақсим шудани скифҳоро тасдиқи тақсимои иҷтимоӣ, тақсимои табақавӣ шуморанд, ки ба қоидаҳои анъанавии мазкури тақсимои ҷамъиятии халқҳои қадими эронӣ мувофиқат дорад³⁶. Умумияте, ки дар вақти скифҳои Европаро тасвир кардани Геродот ва қавмҳои ба онҳо наздики сакоии Осиёи Миёнаро тасвир кардани Плиний ба назар мерасад, ба мо имкон медиҳад даъво кунем, ки анъанаи ривояти скифҳо ҳам ба худӣ онҳо нисбат дорад ҳам ба сакоиҳо³⁷. Ин даъвои моро тадқиқи сохти қабристонӣ Ўйгарак ҳам тасдиқ мекунад.

Худи ҳамин умумият ва, ҳеҷ набояд, қаробати скифҳои ноҳияҳои назди баҳри Сиёҳ ва сакоиҳои Осиёи Миёнаро аз рӯи он атрибутҳое ҳам дидан мумкин аст, ки нишони рамзии намояндагони ин ё он гурӯҳи иҷтимоӣ мебошанд. Ба қавли Геродот (IV,5), ин нишонаҳои рамзӣ табарзин (нишони ҷанговарон), юғу омор (нишони аҳли зироат) ва ҷом (нишони коҳинон) аст. Ин чизҳо мувофиқи ривояти скифҳо аз осмон афтида будаанд. Дигар муаррихи дунёи қадим Квинт Куртсий Руф (VII, 8,34) чанд ашӯро ном мебарад, ки сакоиҳо онҳоро чун чизҳои худофиристода парастид мекардаанд. Ин чизҳо найзау тир барои дафъи душман, юғу омор – барои баҳрабардорӣ аз замин ва ҷом барои адои ибодат будаанд. Маҳз ҳамин ҷиҳати масъала, яъне зикри барои кадом кор даркор будани ин чизҳо равшан нишон медиҳад, ки онҳо дар ҷамъияти сакоиҳо, пеш аз ҳама, нишони рамзии гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ буданд. Ба истиснои ба ҷои табарзин ном бурдани найзау тир, ин нишонаҳои рамзии ҳам скифҳо ва ҳам сакоиҳо айнан яхселаанд³⁸.

Дар бораи сохти сиёсии ҷамъияти сакоиҳо мо маълумоти казой надорем. Дар сари қабिलाҳои сакоӣ шоҳ меистод. Полиен (VII,12) аз ҷанги сакоиҳову Доро сухан ронда, се шоҳи сакоиро ном мебарад. Мумкин аст онҳо шоҳони се қабилани мустақили аз ҳам ҷудое бошанд, ки фақат дар вақти ҷанг муттаҳид шудаанд. Вале ин нуктаро дигар ҳел шарҳ додан ҳам мумкин аст. Геродот (IV,120) нақл мекунад, ки дар сари скифҳои ноҳияи назди баҳри Сиёҳ се подшоҳ меистод ва яке аз онҳо подшоҳи асосӣ буд. Мувофиқи ривояти скифҳо ин тарзи якбора ҳукмронӣ кардани се шоҳ дар давраҳои афсонавии қадимтарин пайдо шуда будааст (Геродот, IV,7). Чи тавре мебинем, дар ин ҷо ҳам

³⁵ Кузьмина Е.Е., 1975, с. 291-292.

³⁶ Dumezil G., 1930, с.123-124; 1926; Грантовский Э.А., 1950; Раевский Д.С., 1977, с.46-71.

³⁷ Раевский Д.С., 1977, с.129-130.

³⁸ Раевский Д.С., 1977, с.130.

қаробати ривоятҳои скифҳои Европа ва сақоиҳои Осиёи Миёна равшан зоҳир шудааст³⁹.

Этиқоди диниву мазҳабии аҳолии Осиёи Миёна яксон ва якранг набуд. Дар вилоятҳои ҳазорӣ, дар байни аҳолии муқимӣ оини зардушті паҳн гардида, кешҳои гуногуни маҳаллиро дарбар гирифта буд. Дар хусуси мазмуни воқеии тасаввуроти динии мардумони он замон ҳанӯз яқинан чизе гуфтан душвор аст. Эҳтимол меравад, баъзе тоифаҳои сақои ҳам оини зардуштиро қабул карда, дар байни қавму тоифаҳои дигар ҳамон тасаввуроти диние, ки асоси он аз парастии язони меҳр – Ахуро-Маздо (ё худ Митра) фароҳам омада буд, ҳукмфармой менамуд⁴⁰.

Санъати сақоиҳо ва, пеш аз ҳама, сабки тасвири ҳайвон, ки дар он замонҳо дар саросари даштҳои паҳновари Евросиё паҳн шуда буд, бо ақидаҳои динии сақои алоқаи зич дорад. Вале масъалаи аҳамияти ин образҳои ҳоло ҳам масъалаи баҳснок мебошад. Ба ақидаи баъзе муҳаққиқон, ин образҳои инъикоси ақидаҳои хурофии сақоиҳо, ба қавли дигар муҳаққиқон, ин образҳои ҳайвонсимо тасвири худоҳои скифӣ сақоиҳо мебошад. Ба ҳар ҳол, ин масъала ҳоло торик аст ва тадқиқи муфассалро тақозо дорад. «Дафинаи Амударё» ба рои омӯзишу тадқиқи ақидаҳои динию хурофотии халқҳои қадими Осиёи Миёна аҳамияти калон дорад. Гуфтан мумкин, ки дар ин дафина беш аз ҳама анъанаи санъати бохтарҳои ва сақоиҳои кўчманҷӣ акс ёфтааст⁴¹. Вале, чи тавре ки дар боло ҳам инро қайд кардем, масъалаи тавзеҳи этникӣ ва маданияти ин дафина ҳанӯз масъалаи басо баҳснок мебошад.

Дар давлати ҳахоманишӣ ба истилоҳ тақвими хурдавестой қорӣ шуда буд. Ин тақвим аслан ба тақвими шамсии Миср, ки ҳар сол аз 12 моҳи сирӯӣ ва панҷ рӯзи илова фароҳам меомад, шабоҳат дошт. Моҳ ва рӯзҳои ин тақвим бо номи худоён ва шахсони асотирии мансуб ба оини Зардуштии «Хурд-Авесто», ки дар «Готҳо» зикр гардидаанд, инчунин бо номи дигар худоёни эронӣ (аз ҷумла, ононе, ки Зардушт яқинан мункир шудааст) тасмия ёфтаанд. Ин тақвим дар байни мардуми эронинаҷод ба таври васеъ паҳн гардида буд. Ёдгориҳои хаттии марбут ба Суғд, Хоразм ва Порт дар замонҳои қадим ва ибтидои асрҳои миёна дар сарзамини Осиёи Миёна мустақмал будани онро шаҳодат медиҳанд. Тақвими форсии миёна ва тақвими аз он баромадаи форсии нав дар заминаи ҳамин тақвим ба вуҷуд омадааст (номи моҳҳои тақвими шамсии имрӯзаи Эрон аз номи худоёни «Хурд-Авесто» гирифта шудааст). Номи моҳҳои ин тақвими қадима дар ёдгориҳои хаттии баъзе дигар кишварҳои Осиёи Наздик, аз ҷумла, дар Арманистон низ дучор меояд⁴².

Он вақтҳо дар байни қавму тоифаҳои Осиёи Миёна достоне, ки дар «Авесто» ҳам инъикос ёфта буд, ривож дошт. Тавассути ривояти Ктесий порчае аз қиссаи маликаи Заррина ва Стриангеи мидӣ маҳфуз мондааст. Дар он нақл карда мешавад, ки Заррина пас аз ғавти шавҳараиш подшоҳи сақои ба Мармар ном ҳокими вилояти портҳои хонадор мешавад. Подшоҳи мулки Форс ба муқобили Мармар лашкар мекашад. Дар вақти муҳориба «Стриангеи ном марди мидӣ як зани сақои аз асп фуру меандозад – занҳои сақои воқеан ҳам савораи хуб буда, мардонавор меҷанганд. Ў ба маҳзи дидани ин зани соҳибҷамол ва мисли гул шукуфон вайро зараре нарасонида, сар медиҳад». Пас аз чанд вақт худӣ Стриангеи ба дасти шавҳари вай асир меафтад. Дар ди-

³⁹ Дар ҳамон ҷо, с.128-121.

⁴⁰ Литвинский Б. А., 1968 б.

⁴¹ Dalton O.M., 1905, p. XIII; Артамонов М.И., 1977, с. 14-15.

⁴² Дьяконов И.М. ва Лившиц В.А., 1966, с. 153 ва мобаъд.

ли Стриангей нисбат ба ин зани соҳибчамол отапи ишқ шўълавар мегардад ва зоҳиран чунин эҳсос дар дили зан ҳам пайдо мешавад. Вале шавҳари вай Стриангейро куштанист ва ҳеҷ як зорию таваллои зан ўро аз ин қасд боздошта наметавонад. Он гоҳ Заррина асиронро раҳо карда, бо кўмаки онҳо шавҳарашро мекушад ва бо Стриангей «унсият меварзад» (Ктесий, фикраҳои 7 (26), 8а (27) ва ғ.).

Ба ақидаи як қатор олимон, ин асар аз достони сакоист, аммо баъзеҳо чунин тахмин доранд, ки он намуна аз офаридаҳои мидӣ аст. Ба назари мо, ақидаи аввали саҳеҳтар менамояд.

3. ОСИЁИ МИЁНА ВА ЭРОН ДАР АҲДИ САЛТАНАТИ ҲАХОМАНИШИҲО

Давлати бузурги ҳахоманишӣ, ки яке аз пуриқтидортарин империяҳои ҳаҷони аҳди қадим ҳисоб меёфт, мавҷудияти худро беш аз 200 сол нигоҳ дошта, дар таърихи Шарқи бостонӣ мавқеи ба назар намоёне ишғол намуд. Созмонҳои иқтисодии сиёсӣ ва анъанаҳои маданият, ки дар давраи ҳахоманишиҳо ба вучуд омада буданд, қарнҳо маҳфуз монда, дар давлати императории Искандари Мақдунӣ, давлатҳои портҳо, сосониён ва халқҳои Осиеи Миёна низ давом карданд.

Дар давраи ҳахоманишиҳо тағйироти муҳими иҷтимоӣ (тараққиёти муносибатҳои заминдорӣ, афзудани аҳамияти меҳнати ғуломон, фаъолияти тижоратхонаҳои Бобул ва ғ.) ба амал омада, низоми ягонаи давлатии пул ва тартиби пардохти молиёт дар асоси ба назар гирифтани имконоти иқтисодии кишварҳои дохили империя қорӣ гардид, усули идоравии ба сатрапиҳо (вилоятҳо) тақсим кардани давлат бо аниқ муқаррар намудани ҳудуди онҳо ва қонунгузори аз як расмулхатти ягонаи умумидавлатӣ, яъне алифбои оромӣ истифодакунанда ба вучуд омад. Ҳамчунин почтаи давлатӣ таъсис ёфта, роҳҳои нава сохта ва роҳҳои қўхнаи қорвонгард таъмир карда шуд. Файр аз ин, қонунгузори умумидавлатӣ қор карда баромада, дар тамоми қаламрави салтанати Ҳахоманишиҳо қорӣ карда шуд. Дар аини замон қонунҳои пешинаи халқҳои гуногун қувваи худро нигоҳ медоштанд.

Худ аз худ маълум аст, ки воқеияти таърихӣ хеле мураккаб буд. Ба сиёсати пешгирифтаи подшоҳони ҳахоманишӣ фақат дар қиёси салтанатҳои мустабидаи қадимаи шарқ, ки зулму истибдоди онҳо назар ба аҳди Ҳахоманишиҳо шадидтар буд, метавон баҳои нисбатан мусбат дод. Дар замони ҳукмронии онҳо низ зиндагӣ хуш ва ором набуд: муборизаҳои тунду тези синфӣ, шӯришҳои мардумони мутеъ пояҳои давлати Ҳахоманиширо мутғасил ба ларза медароварданд.

Ҳахоманишиҳо, бар хилофи дигар подшоҳони пешинзамони Шарқи қадим, нисбат ба оину мазҳабҳои соири халқҳо хеле ботаҳаммул муносибат карда, ҳатто маъбаду калисоҳои кишварҳои мухталифро (ба мисли ибодатхонаҳои Бобул ва Яҳудистон) дубора барқарор намуданд. Хусусан, асосгузори давлати Ҳахоманишӣ Куруш шўҳрати зиёде пайдо карда буд. Форсҳо ўро чадди кабир, бобулиҳо расули худӣ Мардук, юнониҳо рачули бузурги давлатӣ ва яҳудиён наҷотбахши худӣ Яҳве номидаанд.

Дар замони Ҳахоманишиҳо барои тижорати байнихалқӣ шароити мусоид фароҳам омада буд. Сайёҳон ва донишмандон метавонистанд ба кишварҳои тобеи давлати Ҳахоманишӣ сафар кунанд. Бисёр намояндаҳои маъруфи маданияти Юнони Қадим (Гекатей, Геродот, Демокрит ва д.) он вақтҳо ба киш-

варҳои машриқзамин саёҳат намуда, ҳамватанони худро бо комёбиҳои маданияти халқҳои Шарқ шиносониданд.

Ҳамаи ин ба вуҷати уфуқҳои маданияти тобеи давлати Ҳахоманишӣ боис гардида, ба инкишофи алоқаи байни намоёндагони халқҳои гуногун муносибат намуд.

Чунон ки маълум аст, Искандари Мақдунӣ нияти ба як ваҳдати маданият сиёсӣ муттаҳид кардани юнониён ва халқҳои Шарқро дар дил мебарварид ва ин орзуи худро бо кӯмаки сарбозони мақдунӣ ба амал овардан мехост, вале ҳар гоҳ ба муқовимати шадиди мардумон, аз ҷумла халқҳои Осиёи Миёна дучор мегардид. Албатта, роҳи осоишта ва мусолиमतомез бештар манфиатрасон ва самарабахштар буд ва ўро ба ҳусули мақсад наздиктар менамуд. Бояд хотирнишон кард, ки оғози синтези маданияти халқҳои гуногун ва ҷараёни аввалин марҳилаҳои инкишофи он дар зарфи 200 соли қабл аз футӯҳоти Искандари Мақдунӣ ба вуқӯъ пайвастааст ва аз ин рӯ, тадбироти Искандар дар ин роҳ идомаи ҳамон сиёсати Ҳахоманишиёст.

Дар замони Ҳахоманишиё дар дохили ҳар як кишвари тобеи онҳо намоёндагони халқҳои мухталиф ҳамроҳ зиндагӣ ва кор мекарданд. Чунончи, дар ҷазираи Элефантина назди сарҳади Нубия ва дар шаҳри Мемфиси Миср мисриён, форсҳо, юнониён, хоразмиҳо, бобулиён, оромиҳо, яҳудиён, финикиҳо ва ғайра зиста, бо ҳам дар муомила буданд. Аксар вақт онҳо урфу одатҳои динии якдигарро пазируфта, на фақат ба ҳудоёни худ, балки ба ҳудоёни дигар ҳам сатҳа меоварданд, ҳатто номҳои худро иваз намуда, номҳои дигаронро қабул мекарданд. Дар Нипшур ва дигар шаҳрҳои Бобул бобулиҳо, мисриҳо, қариҳо, лидиҳо, мидиҳо, яҳудиҳо, ҳиндуҳо, сакоиҳо, бохтариҳо, хоразмиҳо ва ғайра бо ҳам зиндагӣ ва кор мекарданд. Дар Шуш, Истахр ва шаҳрҳои дигар садҳо ва ҳазорҳо аҳли Миср, Бобул, Юнон ва ғайра зиндагӣ ба сар мебарданд. Ба ин шаҳрҳо аз Ҳиндустон сар карда, то Миср намоёндагони халқҳои гуногун доимо рафтуо менамуданд. Маданияти модӣ ва маънавии халқҳои мухталиф ба ҳам омезиш ёфта, дар заминаи он тадриҷан маданияти давлати Ҳахоманишӣ, ки бештар аз синтези донишҳои илмӣ, ҳунару санъат ва ақоиди мазҳабии бисёр кишварҳо иборат гардида буд, ба вучуд омад. Бисёр халқҳо, аз он ҷумла халқҳои Осиёи Миёна ҳам, ба ин маданият саҳми худро гузоштаанд. Дар давлати Ҳахоманишиё, махсусан бохтариҳо, хоразмиҳо, суғдиҳо, портҳо, марвониҳо, сакоиҳо ва дигар халқҳои Осиёи Миёна роли бузург бозиданд.

Бисёр ҷанговарони моҳир ва корозмуда дар қўшуни Ҳахоманишиё аз Осиёи Миёна буданд. Масалан, дар вақти ҷанги Юнону Форс, дар муҳорибаи Марафон дар қатори аскарони пиёдагарди форсҳо сарбозони савораи сакоӣ ҳам ширкат намуда, ҷанговарони дастаи марказии афиниҳоро ба ақибнишинӣ маҷбур карданд. Сакоиҳо ҳамчунин дар муҳорибаҳои назди Платей ва Фермопил мардонагӣ ва ҷасорати фавқулудда нишон доданд. Сарлашқари Форс Мардонӣ ба сафи қўшуни яккачини худ, ки ба мақсади фатҳ кардани Юнон гирд оварда буд, дар қатори форсҳо ва мидиҳо бохтариҳо ва сакоиҳоро низ дохил намуд. Ҷанговарони сакоӣ дар ҳайъати қўшунҳои киштигард дар муҳорибаҳо иштирок мекарданд. Онҳоро дар сафи қўшунҳои Миср ҳам дидан мумкин буд. Сафҳаҳои сафолиеро, ки дар онҳо сарбозони сакоӣ кулоҳ бар сар тасвир ёфтаанд, аз Миср то Осиёи Миёна, дар ҳамаи шаҳрҳои давлати Ҳахоманишӣ метавон пайдо кард.

Дар шаҳри Нипшури Бобул ва атрофи он маҳаллаҳои калони муҳочирнишин ба вучуд омада буд, ки дар онҳо сарбозони сакоӣ истиқомат мекарданд. Чунин масканҳои сарбозони сакоӣ дар дигар шаҳрҳои Бобул низ

мавҷуд буданд. Чунончи, дар санади аҳди Дорои I аз шаҳри Сиппар Сакият ном марди сакоӣ ёд шудааст. Намояндагони дигар халқҳои Осиёи Миёна ҳам дар кишварҳои мухталиф хидмати сарбози ҳахоманиширо адо мекарданд ва ё бо сабабҳои дигаре ба он ҷойҳо ҳичрат менамуданд. Марди хоразмӣ Дарғмон дар қазираи дурдасти Элефантина зиндагӣ ихтиёр карда, дар он ҷой соҳиби ҷоҳу ҷалол гардидааст. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки дар санадҳои бобулии аҳди Дорои I занҳои қандаҳорӣ ва бохтарӣ, ки ба канизӣ фурухта шудаанд, ёд карда мешаванд. Намояндагони Осиёи Миёна ба тарафҳои Осиёи Хурд ҳам меафтаанд.

Дар навбати худ аҳли кишварҳои ғарб ҳам ба Осиёи Миёна омада, сукунат ихтиёр мекарданд. Дар аҳди Хишоёршоҳ (асри V пеш аз милод) бисёр касон аз шаҳри юнонии Милет ба Осиёи Миёна муҳоҷират намуда, дар ин ҷо маскан гирифта буданд. Онҳо ба ду забон – ҳам ба забони маҳаллӣ ва ҳам ба юнонӣ гап мезаданд. Дар аҳди Дорои I аҳолии шаҳри Барк (Африқои шимолӣ) ба Бохтар кӯчонида шуда буданд. Файр аз ин, намояндагони идораҳои давлатии Ҳахоманишӣ, аз ҷумла муншиҳои оромӣ дар Осиёи Миёна зиндагӣ мекарданд.

Ҳарчанд мансабҳои муҳими идораи давлат асосан дар дасти форсҳо буд, Ҳахоманишиҳо намояндагони дигар халқҳоро низ барои ишғоли мансабҳои калон роҳ меоданд. Касони аз Осиёи Миёна баромада ҳам аксаран мақомҳои баландро дар идораи давлат соҳиб мешуданд. Чунончи, дар асри IV пеш аз милод Амминаси портӣ ҳукмрони Миср гардида буд.

Достони халқии эронӣ, ки аз фикраҳои боқимондаи «Таърихи форс» ном асари табиби дарбори Ардашери II Ктесий ба мо маълум аст, аслан дар вилоятҳои Осиёи Миёна, бештар дар маҳалҳои бохтариҳо ва сакоӣҳо офарида шудааст. Баъдтар вай ба тарафҳои ғарб интишор ёфта, пас аз тағйироту иловаҳо асоси ҳамосаи миллии эрониро фароҳам овард. Бисёр сюжетҳои ин дoston ба «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дохил гардидаанд.

Оини Зардуштӣ, ки дар Осиёи Миёна ба зуҳур омада буд, дар замони Ҳахоманишиҳо ба Эрон ва боз дуртар ба тарафҳои ғарб паҳн шуда, баъдҳо (то замони таҳти истилои арабҳо воқеъ гардидани Эрон ва Осиёи Миёна) мазҳаби давлатии эронӣҳо қарор гирифт. Ҳанӯз дар асри V пеш аз милод дар шаҳри Мемфиси Миср маъбади худои эронӣ Митра вучуд дошт. Дар давраи империяи Рим парастии Митра дар бисёр мамлакатҳо расм гардида, то қазираҳои Британия расида буд.

Мувофиқи маълумоти муаррихи бобулии асри III пеш аз милод Беросс, Ардашери II мучасссаи олиҳа Анахиторо барои эҳтиром дар Бобул, Шуш, Экбатан, Истаҳр, Бохтар, Димишқ ва Сардаҳ гузошт.

Чунон ки аз навиштаҷоти хатти меҳии бобулий ва папирусҳои оромӣ маълум мегардад, дар замони ҳахоманишиҳо муғҳои эронӣ ба Бобул ва Миср рафта, дар ин кишварҳо, зоҳиран, маросимҳои диниро ба ҷо меовардаанд.

Донишмандони Юнони Қадим аз оини зардуштӣ ба таври кулӣ балад будаанд, ки роҷеъ ба он рисолаҳои махсус ҳам таълиф намудаанд. Масалан, Арасту дар бораи муғҳо асаре офаридааст, ки то давраи мо фақат баъзе порчаҳои он боқӣ мондаанд. Ҳамчунин навиштаҳои Плутарх, Диогени Лаэртӣ ва дигарон доир ба дини зардуштӣ маълум аст. Муаррихи лидии асри V пеш аз милод Ксанф, муаррихи бобулий Беросс, файласуфи библии Филон ва бисёр донишмандони дигар низ ба забони юнонии қадим дар бораи зардуштия асар эҷод кардаанд. Оинномаҳои асосии зардуштӣ ба системаи фалсафаи юнониёни қадим таъсири муайяне расонидаанд.

Устодон ва хунармандоне, ки дар қаламрави Ҳахоманишиҳо кор мекарданд, анъанаҳои мадании гузаштагони худ ва халқҳои ҳамсояро эҷодкорона давом ва такмил меоданд.

Ҳанӯз дар аҳди Ҳахоманишиҳо дар сарзамини паҳноваре аз Сибир то навоҳии шимолии лаби баҳри Сиёҳ ҳунари махсуси тоифаҳои скифӣ дар тасвири ҳайвонот («сабкӣ скифӣ тасвири ҳайвонот») ба вуҷуд омада буд. Асарҳои санъати ин сабк дар замонҳои қадим ба дараҷае шӯҳрат дошт, ки баъзе наққошони юнонӣ аз онҳо истифода мебарданд. Санъати ҳахоманишӣ аз ҳамин «сабкӣ скифӣ тасвири ҳайвонот», ки он вақтҳо дар байни аҳолии даштҳои Евросиё, аз ҷумла Осиёи Миёна ҳукмфармо буд, хеле баҳраманд гардидааст (асарҳои барҷастаи онро дар навоҳии назди Арал, Ҳафтруд, Помир ва як қатор маҳалҳои Қазоқистон пайдо кардаанд). Осори санъати Ҳахоманишиҳо, маснуоти косибону пешаварони ҳахоманишӣ на фақат ба Осиёи Миёна, балки дуртар ба тӯли даштҳо, то ба маҳалли иқомати савроматҳо роҳ ёфта, дар навбати худ ба маданият ва санъати онҳо таъсири худро мегузоштанд.

Халқҳои Осиёи Миёна ва Эрон дар бобати либос ҳам умумият доштанд, хусусан либоси хоразмиҳо, бохтариҳо ва дигар халқҳои Осиёи Миёна хеле монанд буд, зимнан сақоиҳои тиграҳуд бештар бо қулоҳи худ фарқ мекарданд. Либоси онҳо аз нимтанаи тасмақалон ва шалвори кӯтоҳ иборат буд. Намояндагони халқҳои Осиёи Миёна дар нақшҳои барҷастаи Бесутун, Тахти Чамшед ва Нақши Рустам тасвир ёфтаанд, ки ин барои донишмандони ҳусусӣ антропологи ва этнографии ин халқҳо аҳамияти бағоят калон дорад. Ин ёдгориҳо нишон медиҳанд, ки либоси форсҳо ҳам айнан мисли либоси мардумони Осиёи Миёна будааст.

Бозёфтҳои ҳафриёти қўрғонҳои мансуб ба асрҳои VI-IV пеш аз милоди Олтой, ки ашӯи аз пўст, папм ва намад сохташуда дар шароити яхбандии доимӣ ба хубӣ маҳфуз мондаанд, дар бораи алоқаҳои маданӣ ва тиҷоратии Эрони ҳахоманишӣ ва Осиёи Миёна шаҳодат медиҳанд. Порчаҳои матои папмӣ ва гилеми пат, ки дар қўрғони панҷуми Пазирӣқ ёфт шудаанд, хеле ҷолиби диққатанд. Онҳо аз дараҷаи баланди ҳунари бофандагӣ ва қолинсозии онвақта шаҳодат медиҳанд. Баъзеҳо чунин мепиндоранд, ки ин гилебро устодони форс ё милӣ тайёр кардаанд, ба ақидаи дигарон вай моли хунармандони Осиёи Миёна аст. Эҳтимоли қавӣ меравад, ки ин гуна гилемиҳо ҳам дар Эрон ва ҳам дар Осиёи Миёна тайёр карда мешуданд, зеро тариқи бофт, нақшу нигор ва сужети лавҳаҳои дар онҳо тасвиршуда барои бисёр халқҳои эронизабон хос ва умумист.

Чунон ки аз бозёфтҳои бостоншиносон ва тасвири нақшҳои барҷастаи ҳахоманишӣ ҳувайдост, дар навъҳои мухталифи яроқи аслиҳо ва тариқи овехта гаштани он низ қаробат ва шабоҳати бештар ба назар мерасад. Дар ҳазораи I пеш аз милод дар Осиёи Миёна ва даштҳои Евросиё савораи вазнинсиро ҷавшанпӯш, қулоҳҳуд бар сар ва баргустувон дар асп тимсоли марди мусаллаҳ гардида буд. Баъдтар ин навъи аслиҳаҷот дар Эрон ва Осиёи Пеш ҳам паҳн мешавад, ки мавҷудияти он дар ин маҳалҳо ба василаи санадҳои охири асри V пеш аз милод тасдиқ гардидааст.

Ниҳоят, халқҳои Осиёи Миёна дар офариниши осори бошукӯҳи санъати Ҳахоманишӣ ҳиссаи бузургӣ моддӣ гузоштанд. Тибқи навиштаҷоти Доро, барои сохтмони қасри Шуш аз Бохтар тилло, аз Суғд лочувард ва ақиқ, аз Хоразм фирӯза бурда шудааст. Ин маълумот, инчунин ахбори муаллифони қадим ва ҳафриёти бостоншиносӣ аз дараҷаи баланди тараққиёти кори маъдан дар Осиёи Миёна ва таъсири он ба пешрафти кори маъдан дар Эрон

шаҳодат медиҳанд. Ногуфта намонад, ки лочуварди Осиёи Миёна дар Ҳиндустон, Бобул ва Миср ҳам мавриди истифода будааст.

Ба ин тариқа, ба ҳайъати давлати Ҳахоманишиҳо дохил шудани Осиёи Миёна уфуқи ҷуғрофӣ ва донишҳои илмӣ эронӣро фарбӣ, юнониён ва дигар халқҳоро хеле вусъат дод. Дар навбати худ халқҳои Осиёи Миёна бисёр комёбиҳои форсҳо, мидиҳо ва дигар мардумонро азхуд намуданд.

Вилоятҳои Осиёи Миёна нахустин бор бо хат пас аз дохил шудан ба ҳайъати давлати Ҳахоманишӣ ошноӣ пайдо карданд. Ёфт шудани навиштаҷоти оромӣ дар ҳудуди собиқ сатрапиҳои шарқии давлати Ҳахоманишӣ (Таксил, Пули Дарунта ва Қандаҳор) бар он шаҳодат медиҳанд, ки ҳанӯз дар аҳди Ҳахоманишиҳо забон ва хатти оромӣ ба музофотҳои сарғаи Ҳинд ва Осиёи Миёна нуфуз карда, дар расмияти идораҳои давлатии он ҷо истифода бурда мешудаанд. Дар аҳди Ҳахоманишиҳо ба тадриҷ қолабҳои ба забонҳои эронӣ гардонидани истилоҳот ва муншаоти оромӣ ба вучуд омадаанд.

Баъдҳо аз номаҳои идоравии оромии пас аз ҳахоманишиҳо чор системаи хатти идеографӣ: портӣ, форсӣ, суғдӣ ва хоразмӣ пайдо шуданд. Ин системаҳои хат дар Осиёи Миёна ва Эрон муддати чандин аср, то давраи истилои арабҳо мавҷудияти худро нигоҳ доштанд.

Чунон ки таъйид гардида буд, дафинаи Амударё барои таҳқиқи ҳунар ва санъати Осиёи Миёна, аз ҷумла Бохтари миёнаҳои ҳазораи I пеш аз милод материали асосӣ медиҳад. Сиккаҳои давраҳои охири ин дафина мутобиқи соли 200-уми пеш аз милод буда, аксари ашёи он, бешубҳа, ба давраҳои қадимтар, яъне асри IV ва ҳатто асрҳои VI-V пеш аз милод мансубият дорад.

Дар байни ганҷҳои дафинаи Амударё як миқдор ашёи воридотӣ ҳам мавҷуд аст, аммо қисмати муҳими ин дафинаро маснуоти маҳаллӣ ташкил менамояд. Устодони ин ҷо бо санъати дарбории Эрони ҳахоманишӣ, ки намунаи барҷастаи он қасрҳои бошукӯҳи Истаҳр ва Шӯш мебошад, шиносӣ доштанд. Саҳнаи шикори шер, ки дар рӯйбасти заррини наём тасвир шудааст, ҳамчунин сурати шер аз таъсири анъанаи мактаби устодони нақшҳои машҳури ошури, ки яке аз мавзӯҳои дӯстдоштаи онҳо шер шикор кардани подшоҳ буд, шаҳодат медиҳад.

Санъати Бохтари Қадимро боз дигар як мактаби шоистатаре буд, ки онро бо санъати дунёи васеи тоифаҳои бодиянишин наздик менамуд. Тарзи хеле гӯёву фасеҳ, муассиру пурчазаба, дар ҳаракати тез, ҳолат ва чарху печҳои ғайриоддӣ тасвир кардани ҳайвонот ҷиҳати хоси ин санъат аст. Нақши ин сабки тасвирро дар ашёи хизонаи Амударё ҳам метавон мушоҳида намуд. Чунончи, ҳайкалчаҳои гавазн, мучассамаи нуқрагии буз дар вазъи қаҳиш, саҳнаи саворон ҳангоми шикори бузу харгӯш аз ҳамин қабиланд. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо, дар асри IV пеш аз милод бузургзодагони суғд майдонҳои шикори худро доштаанд ва, аз ин рӯ, табиист, ки саҳнаи шикор дар санъати Бохтари Қадим ин тариқа маъмул ва машҳур аст. Бинобар ин дар вақти омӯختани санъати «сабки тасвири ҳайвонот» бояд мавқеи мактаби ҳунарии Бохтар ва дигар воҳаҳои иқоматиро ба назар гирифт.

Дар замони Ҳахоманишиҳо ба тавассути ривочи касбу ҳунар ва муносибатҳои пулии молӣ тараққиёти босуръати шаҳрҳои Осиёи Миёна, ҳамчун марказҳои маъмури ва ҳунармандӣ шурӯъ гардид. Ҳаминро ҳам бояд хотирнишон кард, ки халқҳои Осиёи Миёна дар давраи Ҳахоманишиҳо аввалин бор бо пули танга ошно шуданд. Намунаҳои тангаи тилло ва дигар сиккаҳои системаи пулии ҳахоманишӣ аз хоки Осиёи Миёна пайдо карда шуд. Дар замони Ҳахоманишиҳо робитаҳои тиҷоратии Осиёи Миёна бо дигар кишварҳо беш аз пеш инкишоф ёфт, ки ба ин то Бохтар расидани роҳи корвонрави Эронӣ Бо-

бул мусоидат менамуд. Дар ҳафриёти маҳалҳои Осиёи Миёна намунаҳои санъати Эрони ғарбӣ, Миср ва дигар мамлакатҳо ёфт шуданд. Дар байни онҳо маснуоти давраи Ҳахоманишӣ низ мавҷуд аст, ки онҳоро пешаварони юнонӣ дар резингоҳи Нил, дар шаҳри Навкратис сохтаанд.

Ғайр аз ин, халқҳои Осиёи Миёна дар аҳди Ҳахоманишӣ на фақат бо маданияти эронии ғарбӣ, балки ҳамчунин бо тамаддуни бостонии Аллом, Бобул, Миср ва дигар кишварҳо низ шиносӣ пайдо карданд.

Ҳамин тариқа, ба ҳаёти давлати Ҳахоманишӣ дохил шудани Осиёи Миёна барои тараққиёти маданият ва муассисаҳои давлатии ҳам ҳуди ин сарзамин ва ҳам ҳамсояҳои ғарбии он аҳамияти хеле калон дошт. Он сарватҳои умумии маданий, ки дар он замон ба вуҷуд омада буданд, муддати чандин асрҳо давом карданд.

Давлати бузурги Ҳахоманишиҳо, ҳамчун яке аз пуриқтидортарин империяҳои ҷаҳонии қадим беш аз 200 сол мавҷудияти худро нигоҳ дошт. Комёбиҳои соҳаи ҳамагонӣ ва анъанаҳои сиёсӣ ва маданияти он дар даврҳои баъдина, дар аҳди эллинизм ва мавҷудияти давлатҳои портҳо ва сосониён низ ҳамоно дар таърихи халқҳои Шарқ роли муҳим мебозиданд.

Маълумоти сарчашмаҳои ҳамагонӣ ва мадракҳои бостоншиносӣ дар бораи пешрафти муҳими соҳаи қувваҳои истеҳсолкунандаи давраи Ҳахоманишӣ (чунончи, паҳн шудани олотӣ оҳан дар кишварҳои гуногун – аз Миср то Осиёи Миёна), тараққиёти зироат, обёрӣ ва ба таври васеъ азхуд кардани заминҳои нав, раванқи касбу ҳунар, вуҷудати шаҳро деҳот, ривочи тиҷорати дохилӣ ва байналхалқӣ шаҳодат медиҳанд. Маданият ва санъати давлати Ҳахоманишӣ, ки тавассути амали мутақобили ғайбӣ анъанаҳои маданияти қавмҳои муҳталиф ба вуҷуд омада буд, на фақат аз салтанати Ҳахоманишиҳо зиёдтар умр дид, балки ба тараққиёти маданияти халқҳои гуногуни Шарқ ва Ғарб таъсири амиқе расонид. Ба ин тариқа, ваҳдати сиёсии давраи ҳахоманишии бисёр халқҳои Шарқ марҳилаи муҳими инкишофи иқтисодӣ ва маданияти тамаддуни тамоми ҷаҳон гардид, ки роли қавму тоифаҳои Осиёи Миёна дар ин давра ниҳоятдараҷа бузург буд.

Барқароршавӣ ва тамоми давраи мавҷудияти давлати Ҳахоманишиҳо бо авҷ гирифтани муборизаҳои синфӣ оммаи халқ бар зидди истисморкунандагон алоқаманд гардидааст. Давлати Ҳахоманишиҳо ҳам, мисли тамоми дигар империяҳо, бо ҷангҳои истилогарона ва ғайрӣ нишондани шӯришҳои қавму тоифаҳои гуногуни дохили мамлакат ба вуҷуд омада, вуҷуд пайдо кардааст. Вале дар баробари ин, чунон ки зикр гардид, ба миён омадани иттиҳодияи чандин кишварҳо ба тараққиёти тамаддуни Шарқ ва таҳкими робитаҳои мутақобили иқтисодии маданияти бисёр халқҳо мусоидат намуд.

Боби дувум

МУБОРИЗАИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА БА МУҚОБИЛИ ИСТИЛОГАРОНИ ЮНОНУ МАҚДУНӢ

1. ЛАШКАРКАШИИ ИСКАНДАРИ МАҚДУНӢ БА ШАРҚ

Тараққии Мақдуния

Дар аҳди салтанати Файлақуси II (359–336 пеш аз милод) иқтидори Мақдуния афзуда, марказиятноки ва иттиҳоди он устувор мегардад, ки дар ин бобат барҳам додани майлҳои ҷудоихоҳии аёнӣ ашрофи мақдунӣ роли муҳим бозид. Файлақус дар ташкили қўшун ҳам дигаргунӣ ба амал овард. Аз ҷумла, дар қўшуни пиёдагард воҳидҳои ҷудогона – сафҳои зичро қорӣ кард. Хусусан қор карда баромадани усулҳои нави тактикӣ, ба ҳам алоқаманд намудани амалиёти навҳои гуногуни қўшун аҳамияти калон дошт. Ба Файлақус муяссар гардид, ки қисмати муҳими Юнонро ба таҳти тасарруфи худ дароварад. Соли 337 дар конгресси Коринф мавқеи ҳукмронии Мақдуния бар Юнон эътибори расмӣ пайдо намуд. Ҳамон вақт ҷанги муқобили Форс эълон карда шуд. Соли 336 қўшуни даҳҳазорнафараи Файлақус дар Осиеи Хурд ба муқорибаи зидди форсҳо шурӯъ кард. Вале дар ҳамин вақт Файлақус аз дасти посбони шахсии худ кушта шуд.

Писари бистсолаи ӯ Искандар ба сари ҳокимият омад, ки дар таърих бо номи Искандари Мақдунӣ ва дар ривоятҳои мардуми шарқ Искандари Зулқарнайн шўҳрат ёфтааст. Пас аз ҳалокати Файлақус шаҳрҳои юнонӣ ҳостанд дубора истиқлолияти худро соҳиб шаванд. Аммо Искандар ба зудӣ ин фикру ҳаёло аз сари онҳо дур андохт. Маълум шуд, ки вай дар ҳокимият аз падараш ҳам бераҳмтар будааст. Даре нагузашта Искандар тамоми душманони худро ба сари итоат овард. Энгелс қайд мекунад, ки «Файлақус ва Искандар ба нимҷазираи Эллин ваҳдати сиёсӣ бахшиданд»...¹

Искандар ба ҷанги зидди давлати Ҳахоманишӣ тайёрии зўр медид. Вай ҳам мисли падараш ба тапқил ва такмили қўшун, хусусан аскарони савора бисёр аҳамият медод. Қўшуни пиёдагарди зичсафи машҳури юнонӣ-мақдунӣ ҳам бо найзаҳои тезпайкон ва сипарҳои тирногузари худ мисли сангпӯшти зиреҳпӯши теғдор қувваи ҳамлаовари даҳшатангезе ба шумор мерафт. Ҷиҳати заифи он сустҳаракатӣ буд. Дар муқорибаҳои Осие қўшунҳои пиёдагарди сабукбор ва тезрафтор роли калон мебозид. Ин қўшун дорои манҷаниқҳои мукаммал, василаҳои хуби алоқа ва таъминот буд.

¹ К.Маркс и Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 22, с. 483.

Шикасти давлати Ҳахоманишӣ

Искандар ба тавассути хабарҳое, ки аз Форс мерасид, аз вазъияти ноустувори давлати Ҳахоманишӣ ба хубӣ огоҳ гардида буд.²

Подшоҳи ҳахоманишӣ Ардашери II Мнемон 115 писар дошт. Пас аз ғавти ӯ дар соли 358³ пеш аз милод яке аз писаронаш, ки бо номи Ардашери III Ох машҳур аст, ба тахт нишаст. Ох, ки ҳанӯз дар вақти зиндагии падараш бо макру фиреб бародаронашро набуд сохта буд, баробари нишастан ба тахти салтанат тамоми хешовандони худро сарфи назар аз синну чинс ба қатл расонид ва бо ҳамин дар таърих ҳамчун хунхортарин подшоҳи ҳахоманишӣ ном баровард.

Солҳои аввали ҳукмронии ӯ бо ҷангҳои муттасили Осиёи Хурд гузашт. Сипас, ҷанги тӯлонӣ ва хунрезонаи Миср, ки аз иттиҳоди давлати Ҳахоманишӣ сар кашид ба буд, оғоз ёфт. Агарчанде ин ҷанг дар соли 341 пеш аз милод тамом шуд, Мисри Поён (ҳамчунин Финиқия ва Кипр) ба тасарруфи империяи Ҳахоманишӣ даромад, дар натиҷаи ҷангҳои пурдавом ҳуди империя хеле заиф ва хароб гардид. Ардашери III ба мақсади як дараҷа таъмин кардани саботи давлат ба сатрапҳои Осиёи Хурд нигоҳ доштани қўшуни кироҷро манъ намуд. Ин тадбири муҳим буд, вале дар сари вақт ба амал наомад. Соли 338 Ардашери III Ох бо амри ҳоҷасарой Боҳуй, ки он вақтҳо нуфузи хеле калон дошт, аз тарафи табиби худ заҳр дода кушта шуд⁴.

Бесарусомоние, ки пас аз марги Ардашери III дар хонадони подшоҳӣ ҳукмфармо гардид, умеди душманони ионии Ҳахоманишиҳо қавитар намуд. Подшоҳи нави ҳахоманишӣ Арсас бозичаи дасти дарбориён гардида буд, ки ба онҳо Боҳуй сардорӣ мекард. Вақте ки Арсас раъйи худро гузаронидани шуд, ҳоҷасарой тавоно фармуд, ки ӯро низ заҳр дода набуд созанд (Арсас камтар аз ду сол ҳукмронӣ кард); писарони ӯро ҳам ба қатл расониданд. Чун аз хонадони аслии Ҳахоманишиҳо касе ҷон ба саломат набурда буд, ҳоҷасарой «подшоҳнишон» яке аз хешовандони дури Арсасро, ки ба таърих бо номи Дорои III Кудумон дохил шудааст, ба сари салтанат овард. Даре нагузашта Боҳуй хост ин дастнишондаи худро ҳам ба ҳалокат расонад, вале подшоҳ аз қасди ӯ пай бурда, бо зўр косаи заҳро ба ҳудаш нўшонид.

Низоъҳои дохили салтанатӣ ва табaddулотҳои дарборӣ ҳокимияти марказии давлати Ҳахоманиширо бениҳоят суст карда, қўшишҳои ҷудоихоҳии табақаи ҳукмрони музофотҳо беш аз пеш қувват дод. Тараққии иқтисодии вилоятҳои ҷудогона, ки ба ҳайъати давлати Ҳахоманишӣ дохил карда шуда буданд, ба ҷунин майлҳои истиқлолхоҳӣ мусоидат менамуд. Ҳарчанд ки дар бораи сиёсати иҷтимоии даврҳои охири мавҷудияти ҳахоманишиҳо маълумоти бевосита мавҷуд нест, нуфузи мутлақӣ аён ашрофи онвақтаро метавон яқинан тасаввур намуд. Сиёсати мувозанати иҷтимоӣ, ки Дорои I эълон карда ва наздиктарин ворисони ӯ идома медоданд, дар вақтҳои охир дур партофта шуд. Базаи иҷтимоии ин сулола ниҳоятдараҷа маҳдуд гардид. Оммаи халқ бар зидди зулму тааддӣи Ҳахоманишиҳо беист мубориза мебарданд; муттасил шӯру ошӯбҳо ба амал меомаданд.

² Нақли батафсил: Olmstead A.F., 1959, p. 427 ff.

³ Санаи дигар, соли 359 ҳам, оварда мешавад.

⁴ Ба ақидаи Олмстед Ардашери III Ох бо вучуди хунхориаш ҳукмрони қобилиятноке буд. Вале ҳулосаи ӯ дар бораи ин ки Боҳуй вайро кушта, давлати Ҳахоманиширо вайрон кард (Olmstead A.F., 1959, p. 48), тамоман идеалистӣ ва аз ҳақиқат дур аст.

Мана дар чунин як вазъият байни давлатҳои Юнони мақдунӣ ва Ҳахоманишиҳо ҷанг сар шуд. Аз сар шудани амалиёти ҷанг дере нагузашта дар муҳорибаҳои назди наҳри Граник (маи с.334 пеш аз милод) ва шаҳри Исса (тирамоҳи с.333 пеш аз милод) қўшуни Ҳахоманишиҳо ба зарбаи саҳт дучор гардид ва Искандари Мақдунӣ Осиёи Хурд, Сурия, Фаластин, Финиқия ва Мисрро забт кард. Баҳори соли 331 лашкари юнону мақдунӣ ба қисмати марказии империяи Ҳахоманишиҳо ҳаракат намуд.

1 октябри соли 331 пеш аз милод дар назди Гавгамела ном деҳаи шимоли шарқии Байнаннаҳрайн муҳорибаи шадиде рӯй дода, қўшуни ҳахоманишиҳо тамоман торумор гардид. Дорой III гурехт. Лашкари юнону мақдунӣ дар маркази давлати Ҳахоманишиҳо ғолибона роҳпаймой карда, сипас, тақрибан бе ҳеҷ муқобилат Бобул, Шуш, Истаҳр ва Экбатанро ишғол намуд ва ғанимати беҳадду ҳисобе ба даст даровард.

Ҷанг бо ғалабаи комили Искандар анҷом ёфт, вале ӯ ба ин қаноат накарда, аз пай дастгир кардани Дорой III афтод. Лашкари юнону мақдунӣ подшоҳи ҳахоманиширо, ки ба самти шимолу шарқ фирор мекард, таъқиб намуд. Дар ҳамин вақт аъёну ашрофи бо Дорой III ҳамроҳиқунанда бар зидди ӯ сӯйқасд ташкил карданд. Тарсуӣ ва бечӯрӣҳои Дорой III ва аз истеъдоди ҷангӣ маҳрум будани ӯ ба ғалабаи душман хеле мусоидат намуд. Вай на он симое буд, ки дар гирди ӯ қувваҳои зиддимақдунӣ ҷамъ оянд. Дар ҳамин лаҳза сатрапи Бохтар Бесс, ки аз ҳешовандони худи Дорой буд (Арриан, III, 21, 5), чун шахси муҷоҳид зуҳур карда, дар сари сӯйқасдқунандагон қарор гирифт. Дар натиҷаи исёни сардорони лашкар Дорой III ба зиндон партофта шуда, сипас ба қатл расид. Бесс худро бо номи салтанатии Ардашер подшоҳи ҳахоманишиҳо эълон кард ва барои муқовимати зидди қўшуни юнону мақдунӣ ба ҷамъ кардани қувва пардохт.

Муҳорибаҳо дар дамғаҳи Осиёи Миёна

Дар сарчашмаҳои хаттӣ роҷеъ ба чораҷӯӣҳои Бесс баъзе маълумот мавҷуд аст. Аввалан, ӯ қўшиш кард, ки ҷиҳати қонунии ҳокимияти худро таъмин намояд. Зухуроти чунин қўшишҳои Бессро дар ахбори Диодор (XVII, 74, 1-2) роҷеъ ба Бохтар метавон пай бурд: «Бесс ваъда дод, ки ба ҷанг сардорӣ мекунад ва мардум бовар карда, ӯро подшоҳ хостанд». Дар ин сарчашма ҳамчунин хотирнишон мешавад, ки Бесс «аскар ҷамъ кард ва аслиҳаи бисёр омода намуд».

Бесс муваффақ гардид, ки аз сатрапиҳои ҳамсоя, пеш аз ҳама Ориё (вилояти имрӯзаи Ҳирот) ва инчунин аз мардумони бодиянишин барои тарафдорӣ ризоият гирад. Як навъ «Иттифоқи сатрапиҳо» ташкил ёфт. Аммо ба ӯ таъмини пуштибонии табақаҳои васеи аҳолии муяссар нагардид. Яке аз сабабҳои асосии ин ба худ ном ва унвони подшоҳи ҳахоманиширо гирифтани Бесс буд. Илова бар ин, ба ӯ фурсат кифоя намекард: аз тарафи ғарб лашкари юнону мақдунӣ бо суръат наздик меомад.

Аввалин дафъа лашкари юнону мақдунӣ дар Ориё ба муқовамати саҳт дучор гардид. Ба Искандари Мақдунӣ бештар аз як моҳ лозим омад, то муқовамати ориёӣҳоро фуру нишонад. Дастаи сершумори савораи ориёӣ бо сардории Сатибарзан аз дасти Искандар раҳой ёфта, ба қўшуни Бесс ҳамроҳ шуд.

Искандари Мақдунӣ вилоятҳои ҷанубии Афғонистонро, ки дар он ҷойҳо низ, зоҳиран, тарафдорони Бесс мавҷуд буданд, забт намуда, ба воситаи ағбаи Ҳиндукуш роҳи шимолро пеш гирифт. Ҳангоми ба даштҳои шимоли

Афғонистон баромадани лашкари юнону мақдунӣ дар ихтиёри Бесс 7 ё 8 ҳазор бохтариҳои мусаллаҳ ва боз чанд даста сарбозони дигар буданд (Арриан, III, 28, 5; Квинт Куртсий, VII, 4, 20). Дуруст аст, ки Бесс ба мақсади нигоҳ доштани як қисми лашкари Искандар Сатибарзанро бо ду ҳазор аскари савора ба Ориё фиристод ва дар он ҷо шӯриш сар зад, ки Искандарро маҷбур сохт барои фурӯ нишондани он қисмате аз қувваҳои ҷириасони худро равона кунанд. Бо вучуди ин нирӯи Искандар аз нирӯи Бесс хеле зиёд буд. Аз ин рӯ, Бесс ба тарафи шимол, ба Бохтари ин сӯи Амударё, яъне ба Осиёи Миёна ақиб нишаст.

Дар таълифоти илмӣ роҷеъ ба моҳият ва оқибати амалҳои Бесс фикру андешаҳои мухталиф баён ёфтаанд. Ба назари мо, ин амалиёт, сарфи назар аз кӯшишу ҳаракатҳои шахсии салтанатталабонаи ҳуди Бесс, объективона аҳамияти прогрессивӣ дошт. Ба тавассути муборизае, ки бо сардории Бесс вусъат пайдо намуд, ҳамлаи лашкари юнону мақдунӣ ба Осиёи Миёна якчанд моҳ (ва шояд ним сол ҳам бошад) ба таъхир афтод, зеро аскарони Искандар дар натиҷаи муқовиматҳои сари роҳи ин сарзамин заифу беҳол гардида буданд. Муборизаи «иттифоқи сатрапиҳо» бар зидди лашкари истилокори юнону мақдунӣ муқаддимаи он муборизаи ҳақиқатан ҳам халқист, ки баъдтар дар сарзамини Осиёи Миёна бо вусъати тамом ба амал омад.⁵

2. МУБОРИЗАИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА БО ҚҶШУНИ ЮНОНУ МАҚДУНӢ

Қувваҳои ҳарбӣ ва ҳунари ҷангии халқҳои Осиёи Миёна

Халқҳои Осиёи Миёна бо кадомин қувваҳо муқобили Искандари Мақдунӣ муқовимат карданд? Бояд қайд кард, ки камбудии асосии қувваҳои мудофиавии Осиёи Миёна марказият надоштани онҳо буд. Дар даврае, ки мавриди баҳси мо қарор гирифтааст, фақат як қисми Осиёи Миёна ба қаламрави Ҳахоманишиҳо дохил шуда ва он ҳам ба дараҷаи лозима устувор набуд; вилоятҳои боқимондаи ин сарзаминро ҳокимони соҳибхитӣ ва пешвоёни қabilaҳо идора мекарданд.

Ҳунари аслиҳасозии Осиёи Миёна дар асри IV пеш аз милод хеле раванқ пайдо карда буд. Аскарони Осиёи Миёна аз аслиҳаҷоти ҳуҷум бештар ханҷар ва шамшерҳои оҳанӣ ва аҳнан биринҷиро истифода мебарданд, ки дастаи онҳо аксаран бо нақшу нигори зебо оро дода мешуд. Ханҷарро ба паҳлӯи рост меовехтанд. Мардуми Осиёи Миёна ханҷарро карта меномиданд. Дар баробари ин, зоҳиран, истилоҳи акинок низ ба кор бурда мешуд. Шамшерҳо хеле калон буда, дарозияшон то 1,2 метр мерасид. Аксар вақт дар муҳориба табарҳои ҷангӣ - сагарис ба кор мебаромад. Баъзе намунаҳои ин қабил табарҳои ҷангии яктеға ва дутеға дар ҳафриёти гӯрхонаҳои қадимаи Помир ёфт шудаанд. Геродот (I, 215) ва Страбон (XI, 86) хабар медиҳанд, ки сеқираҳои массагетҳо мисӣ буданд. Найзаҳои дароз бо пайконҳои биринҷӣ ё оҳанӣ, ки аршти меномиданд, аз аслиҳаҷоти муҳим ба шумор мерафтанд. Беҳуда нест, ки Геродот (I, 215) массагетҳоро «найзадорон» номидааст. Он вақт гурз мавқеи ҷандон муҳим надошт.

Ба сифати силоҳи дурзан бештар камон истифода мешуд. Ҳанӯз дар миёнаҳои ҳазораи I пеш аз милод дар Осиёи Миёна камони мураккабсохти ба ис-

⁵ ИТН, I, с. 241-242.

тилоҳ навъи скифӣ мустаъмал буд. Ин навъи камон бо дурзаний ва нишонрасии худ фарқ мекард. Дар манбаъҳо якчанд хели ин аслиҳа зикр шудааст. Барои тайёр кардани камони бохтарӣ, ҳамчунин камонҳои суғдӣ, портӣ ва хоразмӣ найро ба кор мебардаанд (Геродот, VII, 54, 66). Дар сарчашмаҳо сақоиҳо ва массагетҳои «камонандоз» ва «камонандозони савора» ёд шудаанд (Геродот, I, 215; Ксенофонт, «Киропедия», V, 3, 24; Арриан, III, 8, 3). Сарбозони Осиёи Миёна дар фалахмонпарронӣ ҳам хеле моҳир будаанд (Арриан, IV, 3, 3; Квинт Курций, VII, 6, 2, 22; Плутарх, «Ҳаёти Искандар», XV, 3).

Сарбозон худро бо ҷавшан муҳофизат мекарданд. Квинт Курций (IV, 9, 3) менависад, ки мардуми саҳронишини Осиёи Миёна «аз варақаи оҳан» барои худ зиреҳ месохтанд. Бар тибқи маълумоти Арриан (III, 13, 4) сарбозони Осиёи Миёна дар вақти ҷанг худро бо зиреҳҳои фулузӣ «тамоман мепӯшониданд». Онҳо бар сар кулоҳҳӯд доштанд, ҳамчунин сипарҳои гуногунҳаҷму гуногуншаклро барои муҳофизати худ истифода мекарданд. Ба қавли Геродот (I, 215), аспҳои массагетҳо ба василаи баргустувон муҳофизат карда мешуданд. Аз эҳтимол дур нест, ки умуман Осиёи Миёна ҷои тавлиди афзори муҳофизаи асп – баргустувон бошад. Ин ихтирои муҳими ҷангӣ сонитар ба тарафи ғарб – ба Эрони ҳахоманишӣ, ба тарафи ҷануб – ба Ҳиндустон, ба тарафи шарқ – ба Хитой паҳн гардид. Дар Осиёи Миёна дучархаҳои ҷангӣ ҳам мавҷуд буданд.

Охирҳои асри биринҷӣ дар Осиёи Миёна ҳунари истеҳкомсозӣ ба вучуд меояд. То вақти тохтугози истилокорони юнону мақдунӣ шаҳрҳои ин сарзамин иншоотҳои бузурги мустаҳкам доштанд. Илова ба истеҳкомоти умумӣ шаҳрҳои калонро бо қалъаҳои баланд ихота карда, дар девори қалъа манораҳо нишонда, тиркашҳо сохта буданд.

Дар Осиёи Миёна аз рӯи навъҳои қўшун ба қисмҳо ҷудо кардани қувваҳои аскарӣ маъмул буд. Ҳар яки ин қисмҳо алоҳида саф ораста, баъзан дар вақти ҳуҷум ба ҳам ҷафс мешуданд ва паси ҳам қарор гирифта, қувваи бузурги ҳамлавареро ташкил медоданд. Дар баробари ин боз як усули тактикий – ақибнишинии стратегӣ мавҷуд буд: қўшуни савора дар вақти ҳуҷум яқбора ақиб рафта, аз самти дигар барқвор зарба мезад. Умуман, разми ҳуҷум бо фуру рехтани сели қўшуни савора сар мешуд, ки мудофиакунандагон онро аввал аз дур бо тирӣ найза пешвоз гирифта, сонӣ, баъди тамоан наздик шудан ба ҳамлаи қатъӣ мегузаштанд ва ниҳоят тан ба тан ҷанг карда, душмани рӯ ба гурез ниҳодаро таъқиб менамуданд. Дар лаҳзаи ҳалқунанда қувваи эҳтиётӣ ба майдон дароварда мешуд.

Сарчашмаҳои қадима ба ҳунари ҷангии сақоиҳо арзиши баланд додаанд, ки инро дар вақти ҷанги зидди Форс юнониҳо хеле хуб эҳсос намуда буданд. Баъдтар худи Искандари Мақдунӣ ҳам борҳо нахустин мартаба дар сари муҳорибаи назди Гавгамела, вақте ки аскарони савораи сақоиву бохтарӣ қўшуни пешоҳанги Искандарро ба фирор маҷбур карданд, ба ин боварӣ ҳосил намуд (Арриан, III, 13).

Муҳаққиқони қори ҳарбии халқҳои Осиёи Миёна ба чунин хулосаҳо расидаанд: «1. Аслиҳаҷоти қўшуни Осиёи Миёна ба дараҷаи нисбат ба замони худ баланд расида буд ва аз баъзе ҷиҳатҳо, ҳатто аз яроқи аслиҳаи қўшуни юнону мақдунӣ ҳам бартарӣ дошт. 2. Қўшунҳои Осиёи Миёна усулҳои гуногуни тактикийи ҳуҷум ва мудофиаро ба кор мебарданд. 3. Ба тавассути иштирок дар ҷангҳои давлати Ҳахоманишӣ бар зидди юнониҳо, аз ҷумла дар муҳорибаҳои зидди Искандари Мақдунӣ (берун аз ҳудуди Осиёи Миёна) сардорони қўшунҳои Осиёи Миёна аз силоҳ ва усулҳои тактикийи ҳам қўшуни ҳахоманишӣ ва ҳам юнону мақдунӣ хеле хуб огоҳ буданд. 4. Иқтидори ҳарбии

халқҳои Осиёи Миёна дар асрҳои VI-IV пеш аз милод бисёр баланд буд, ки ин дар муборизаи онҳо ба муқобили истилогарони аҷнабӣ омили муҳиме гардид»⁶.

Амалиётҳои ҳарбӣ дар Мовароуннаҳр

Арриан (III, 28, 9-10) воқеаро ба қарори зайл нақл мекунад: «Вақте ки ба Бесс наздик расидани Искандарро хабар доданд, ӯ аз дарёи Окс (Амударё – Б.Ф.) убур намуд: киштиҳоеро, ки онҳо аз дарё гузашта буданд, сўзонид ва худ ба сарзамини Суғд, ба Навтоқ рафт. Спитаман, Укборт бо савораҳои суғдӣ ва доӣ аз Танаис гузашта, аз паси ӯ равон шуданд». Ин ҷо аввалин бор дар сарчашмаҳои номи қаҳрамони муборизаи зиддимакдунӣ Спитаман зикр гардидааст⁷.

Искандар дар зарфи панҷ рӯз қувваи аскарӣ худро аз дарёи Аму гузаронид⁸. Воқеаҳое, ки сарчашмаҳои дар ин маврид баён кардаанд, ниҳоятдараҷа мубҳам ва ғайритабиқ аст⁹. Бесс аз тарафи Спитаман ва дигар ҳамсафони худ аҳз гардида, ба дасти Искандари Мақдунӣ супурда мешавад. Сабаби чунин рафтори ҳамроҳони Бесс маълум нест. Шояд дар ҳамин лаҳзаи мубориза аз худ аҷзу нотавонӣ зоҳир кардани Бесс ва ба ин нигоҳ накарда мавқеи роҳбариро ихтиёран ба каси дигар додан нахостаниш боиси маҷбурани аз миён бардоштани ӯ гардида бошад¹⁰. Вақте ки Искандар ба Бохтар бозгашт намуд, шӯрои саркардагони ҳарбии мақдунӣ ва амалдорони ба тарафи ӯ гузаштаи форсро даъват кард ва дар ин шӯро Бесс ҳамчун қотили шоҳи «қонунӣ» ва ғосиби унвони подшоҳӣ айбдор карда шуд. Искандар амр кард, ки бинӣ ва гӯшҳои Бессро бурида, ӯро ба ҳамин сурат ба Экбатан бибаранд ва дар пеши назари мидиҳо ва форсҳо ба қатл расонанд. Бояд гуфт, ки Искандар қатли Бессро чун интиқом бар ивази ғасб намудани ҳокимияти шоҳи доништа, бо ҳамин меҳост аёнро ашрофи форсро ба тарафи худ ҷалб намояд.

Искандар пас аз ишғол кардани Навтоқ ба маркази Суғд Мароканд равона шуд ва онро забт кард¹¹. Аз афташ, дар ноҳияи Мароканд, ба муқовимат дучор омад. Ба қавли Квинт Куртсий (VII, 6, 10), «Искандар дар шаҳр гарнизон гузошт ва деҳоти атрофро сўхта, ба харобазор табдил дод». Сипас, ӯ бо лашқари ҷунонӣ ба самти шимоли шарқӣ ҳаракат намуд. Лекин дар ин роҳ ба мушқилооти бузурге дучор гардид. Суғдиҳо ҳама чун як тан ба муқобили истилокорони ҷунону мақдунӣ сар бардоштанд. Вақте ки масъалаи озодӣ ва истиқлолияти ватанашон ба миён омад, онҳо бо тамоми мардонагӣ барои мудоғибаи кишвари худ бар зидди истилогарони ҷунонӣ ҷунон мубориза бурданд, ки ин мубориза дурахшонтарин саҳифаҳои таърихи қадимаи халқҳои Осиёи Миёнаро фароҳам овардааст. Яке аз аввалин намунаҳои ин мубориза бархӯрдани таҷовузкорони ҷунонӣ бо тоифаҳои суғди вилояти кӯҳистонии Уструшан мебошад, ки дар вақти аз кӯҳсори байни Мароканд ва Киропол гузашта истодани аскарони Искандар рӯй дода буд.

⁶ Литвинский Б.А., Пяньков И.В., 1966, с. 51-52; Литвинский Б.А., 1966.

⁷ Абаев В.И., 1959, эзоҳи 2 дар с. 114.

⁸ Тревер К.В., 1947, с. 114.

⁹ Доир ба масъалаи ҳуҷуми Искандари Мақдунӣ ба Осиёи Миёна ва муборизаи халқҳои ин сарзамин ба муқобили истилои ҷунону мақдунӣ тадқиқоти зиёде мавҷуд аст. Хусусан ниг.: Григорьев В.В., 1881; Тревер К.В., 1947; Zolling Th., 1875; Schwarz F., 1906.

¹⁰ В.В.Григорьев дар асари худ «Ҳуҷуми Искандари Бузург ба Туркистони ғарбӣ» менависад, ки азми Бесс бо «рафтори ниҳоят буздилонаи ӯ» алоқаманд аст.

¹¹ Henning W. B., 1958, s. 54.

Чанд даста аскарони юнонӣ барои мусодира кардани озуқа ва ҳӯроквории ҳайвонот ба тарафи қишлоқҳои Уструшан фиристода мешаванд. Аҳолии озодихоҳи ин маҳалҳо бар зидди бедодгариҳои истилогарон сар мебардоранд. Искандар аз ин аҳвол хабардор шуда, ба муқобили онҳо лашкар мекашад. Шӯришгарон бо фишори қўшуни юнону мақдунӣ маҷбуран ба кўҳсор фирор карда, дар он ҷо камин мегиранд¹². Задухўрд дар кўҳсори серхарсанги душворгузар ба амал меояд. Суғдиҳо то охири қувваи худ муқобилат мекунанд ва чи навъе ки Арриан хабар медиҳад, аксари онҳо ба дасти душман афтоданро нахоста, худро нобуд месозанд. Ниҳоят, Искандар муқовимати суғдиёни кўҳистонро бо машаққати зиёде фурӯ менишонад, вале дар натиҷаи ин лашкаркашӣ 22 ҳазор нафар аз халқи маҳаллӣ кушта мешавад. Лашкариёни юнону мақдунӣ ҳам талафоти зиёде медиҳанд. Худи Искандари Мақдунӣ саҳт ярадор мешавад (Арриан, III, 30, 10-11).

Искандар пас аз ин ваҳшонияте, ки нисбат ба суғдиёни Уструшан зоҳир намуд, ба сӯи Сирдарё равона гардид. Дар ин вақт дарёи Сир ҳудуди байни дашғи бодиянишинон ва водиҳои зироатӣ ҳисоб мешуд: дар соҳили ростӣ дарё сақоиҳо зиндагӣ мекарданд ва дар тарафи чапӣ он як қатор шаҳрҳои калону хурд воқеъ гардида буданд. Искандар ба лаби дарёи Сир омада қарор гирифт ва аз юнониёну мақдунӣҳо дар ин шаҳрҳо гарнизон гузошт. Лекин дере нагузашта ба муқобили юнониён шӯриши халқи маҳаллӣ сар шуд ва ба зудӣ тамоми ҳафт шаҳри соҳили чапӣ Сирдарёро фаро гирифт. Дар дигар соҳили дарё сақоиҳо қувваҳои худро ҷамъ намуда, расидани фурсати мусоидро интизорӣ мекашиданд, ки аз дарё гузашта ба шӯришкунандагон ёрӣ расонанд. Дар ҳуди ҳамин вақт дар Суғд ва Бохтар низ ошўбҳои калоне ба амал меоянд. Искандар ба як вазъияти душвор дучор мешавад. Вай, пеш аз ҳама, қарор медиҳад, ки мавқеи худро дар соҳили дарёи Сир мустақкам намояд. Ба ин мақсад, ӯ дар муддати ду рӯз панҷ шаҳрчаи наздисоҳилиро ишғол намуда, бо аҳолии он ҷойҳо ваҳшиёна рафтор мекунад. Юнониён бо амри Искандар тамоми мардҳоро ба қатл расонида, зану бачаҳоро ба ғуломӣ мефурӯшанд (Арриан, IV, 2, 4).

Аҳолии Киропол, ки маркази шӯриш ба шумор мерафт, ба муҳосираи юнониён саҳт муқобилат нишон медиҳад. Худи Искандар маҷбур мешавад шахсан дар гирифтани шаҳр иштирок намояд. Ӯ як даста аскарро гирифта, бо маҷрои хушкшудаи рӯде, ки аз байни шаҳр мегузашт, ба даруни шаҳр медарояд ва дарвозаи онро барои дохил шудани қўшуни худ боз мекунад. Дар кўчаҳои шаҳр ҷангҳои хунин давом намуда, дар натиҷа 8 ҳазор нафар аз аҳолии маҳаллӣ кушта мешавад. Талафоти юнониён низ кам набуд. Дар ин муҳориба худи Искандар ва баъзе сарлашкарони бузурги ӯ захмдор мешаванд.

Пас аз муҳорибаи шадид ва ҳуҷуми қатъӣ охири такягоҳи шӯришиён забт карда мешавад. Бо ин тариқа, шӯрише, ки ба муқобили истилокорони юнонӣ дар соҳилҳои дарёи Сир ба амал омада буд, хобонида шуд. Арриан мегӯяд, ки аз аҳолии ба шӯриш иштирокдоштаи ин ҳафт шаҳр як нафар ҳам боқӣ намонд – ҳамаи онҳо кушта ва ё ба ғуломӣ фурӯхта шуданд.

Шӯриши солҳои 329–327 пеш аз милод

Ба муборизаи баҳри истиқлолияти Суғд ва Бохтар сипаҳсолори маҳаллӣ Спитаман, ки яке аз симоҳои хеле барҷаста дар таърихи аҷлоди қадими халқи

¹² ИТН, I, саҳ. 253-255.

тоҷик буд, сарварӣ мекард. Дар соли 329 Спитамен бо қувваи зиёди аскар, ки ба он аҳолии осоишта низ ҳамроҳ шуда буданд, шаҳри Марокандро ишғол намуд. Бештарин қисми гарнизон кушта шуда, боқимондаи аскарони юнонӣ дар интизори расидани қувваҳои имдодӣ ба арки қалъа паноҳ бурданд.

Искандар пас аз паҳш кардани шӯриш дар Сирдарё барои кӯмаки муҳосирони қалъаи Мароканд 3 ҳазор нафар пиёдаанизоми ва 800 нафар аскарӣ савора фиристода, худ дар канори дарёи Сир (аз эҳтимол дур нест, ки дар байни Ленинобод ва Бекободи ҳозира ё худ дар ҳудуди шаҳри Ленинобод бошад) ба сохтмони қалъа-шаҳри Искандарияи Ақсо (Искандарияи Дур) машғул гардид¹³. Ба қавли Квинт Куртсий (VIII, 6, 25–27), «Искандар ба канори дарёи Танаис» (яъне Сирдарё – Б. Ф.) баргашта, тамоми паҳноиро девор кашид ва қароргоҳи аскар сохт. Девор 60 стадий (10–11 км.– Б. Ф.) дарозӣ дошт. Фармуд, ки ин шаҳро Искандария номанд. Биноқории шаҳр чунон ба зудӣ анҷом ёфт, ки рӯзи ҳафтдаҳуми сохтани истеҳком иморатҳои шаҳр ҳам буд шуданд... Ба ин шаҳри нав асиронро ҷой доданд. Ба гуфти Арриан (IV, 4, 1), дар муддати 20 рӯз атрофи шаҳр аз нав девор кашид шуд, Искандар «дар он ҷо сарбозони кироияи юнонӣ, ҳамсоягони барбарии истиқомат ихтиёркарда ва ҳамаи аскарони ба хизмати ҳарбӣ ношоъи мақдуниро сокин намуд». Юстин (XII, 5, 12) низ тасдиқ мекунад, ки сохтмон (аз афташ, суҳан аз оғози қорҳои асосии сохтмон меравад) 17 рӯз давом кард. Давродаври девори шаҳр 6000 «ҷуфт қадам», яъне қариб 9 км меомад¹⁴. Ба шаҳри навбунёд, аз рӯи қавли Юстин, сокинони дигар шаҳрҳоро кӯчонданд ва ҳамчунин аскарони аз боварӣ баромадаи Искандарро гузоштанд. Ин шаҳр мебоист нуқтаи муттақои истеҳкоми ҳудуди шимолӣ шарқӣ давлат мегардид. Қорҳои Искандар, хусусан сохтмони қалъа-шаҳр боиси хавотири сақоиҳои он сӯи Сирдарё гардид. «Подшоҳи скифҳо (яъне сақоиҳо.– Б.Ф.), ки давлати ӯ сарзамини он тарафи Танаисро фаро гирифта буд, шаҳри дар соҳили дарё бунёдкардаи мақдунӣҳо юге бар гардани худ ҳисоб менамуд», – менависад Квинт Куртсий (III, 7, 1). Сақоиҳои бодиянишин аз он сӯи Сирдарё бо камонҳои худ юнониёро тирборон мекарданд. Искандар ба туфайли тирборонӣ кардан аз манҷаниқҳо (асбобҳои ҷангии сангандоз) онҳоро қадре ақиб ронд ва пас феврал бо амалҳо аз дарё гузашта, ба ҳучум сар кард ва скифҳо маҷбур намуд, ки ба тарафи дашт ақибнишинӣ кунанд. Лекин кӯшиши тамоман торумор кардани скифҳо қариб ба ҳалокати аскарони юнонӣ анҷом ёфт. Ҳарорати баланди ҳаво, набудани об, бироҳии биёбон ва дар чунин шароит ҳамлаҳои пайдарпаи сақоиҳои ҷанговар бо сардории бародари подшоҳашон (Квинт Курций, VII, 7, 1) истилокоронро ба вазъияти тоқатфарсое дучор намуд. Аскарони юнонӣ гӯё ба сабаби бемории Искандар маҷбур шуданд аз таъқиб кардани сақоиҳо даст кашанд (Арриан, IV, 4, 8,9).

¹³ Мулоҳизаҳои оид ба ҷои воқеъ шудани ин шаҳр, ки бар таҳқиқи сарчашмаҳо ва шиносии ҳамаҷонибаи топографияи маҳал асос ёфтаанд, дар асари муаллифи ин сатрҳо «Таърихи халқи тоҷик» (нашри III, М., 1955) баён гардида буданд. Ақидае пеш ронда мешуд, ки Искандарияи Ақсо дар ҷои қалъаи Хучанд, дар маркази шаҳри Ленинобод воқеъ буд (Насимов Н.Н., 1955, с.33–34). Бояд ба назар гирифт, ки ҳангоми ҳафриёти қалъа ҳоло фақат мадракҳои камаш 250–300 сол «ҷавонтар» аз аҳди Искандари Мақдунӣ дарёфт гардида буданд.

¹⁴ Гуфтаҳои Квинт Куртсий ва Юстин дар бораи масоҳати Искандарияи Ақсо фақат дар сурати таври дигар шарҳ додани истилоҳи Юстин доир ба ифодаи андозаи дарозӣ мувофиқат кард. Вай ба ҷои «қадам», ки пеш тафсир кардаанд, «ҷуфт қадам» гуфта будааст, дар ин сурат доираи шаҳр ба 9 км баробар мешавад.

Вақте ки қўшуни юнону мақдунӣ дар тақопӣи ишғол кардани Уструпан ва Фарғонаи ғарбӣ буд, оташи шўру исён тамоми мамлакати Суғд ва як қисми Бохтарро фаро гирифт. Искандари Мақдунӣ миқёси шўришро дарк накарда, ба кўмаки гарнизони муҳосирашудаи Мароканд қўшуни начандон калон (тақрибан 2500 нафар) фиристонд. Вақте ки дастаи аскарони пештар фиристондаи Искандар ба Мароканд наздик расид, Спитаман шаҳрро аз муҳосира озод намуда, зиракона ақиб нишаст. Аскарони юнонӣ ин аҳволро дида, суғдиёнро таъқиб карданд. Спитаман фурсати мусоид пайдо намуда, якбора пас ғашт ва ба сари юнониён тохт. Арриан (IV, 5, 8) мегӯяд, ки юнониён «рӯ ба гурез ниҳода, ба як қазирачаи байни дарё (дарёи Зарафшон дар назар дошта мешавад.— Б.Ғ.) паноҳ бурданд. Лекин дар ин ҷо скифҳо ва аскарони савораи Спитаман онҳоро ба муҳосира гирифта, парронда маҳв карданд»¹⁵.

Чунон ки муаррихи маъруфи Германияи ғарбӣ Ф.Алтхайм ба таври ҳаққонӣ менависад: «Спитаман ба коре муваффақ шуд, ки касе аз ўҳдаи он баромада натавониста буд: ў дар муҳориба як қисми қўшуни мақдуниро маҳв намуд»¹⁶.

Спитаман, ки аз тарафи аҳолии маҳаллӣ ҳимоят медид, дубора гарнизони мақдуниро дар Мароканд муҳосира намуд. Вақте ки Искандар бо қувваҳои асосии худ ба Мароканд омад, Спитаман ҷанг накарда, аскарони худро боз ба тарафи саҳро ақиб кашид. Азбаски Искандар дар муҳорибаи бо скифҳои бодиянишин кардаи худ дарси ибрат гирифта буд, дигар Спитаманро дар саҳро таъқиб накарда, бо ҷазои саҳт додани аҳолии осоиштаи водии Зарафшон қаноат намуд. «Ў фармон дод, ки қишлоқҳоро сўзанд ва ҳамаи калонсолонро кушанд» (Квинт Курций, VII, 9, 22). 30 нафар суғдиёни маҳкуми марг чунон хунсардие нишон доданд, ки мақдуниҳо ангушти ҳайрат ғазиданд: онҳо суруднон ба сӯи қатлгоҳ мерафтанд (Квинт Курций, VII, 10, 4).

Талафоти лашкари юнонӣ ниҳоятдараҷа зиёд буд. Аз ин рӯ, Искандар бо саросемагӣ ба ҷангҳои баҳори соли 328 тадорукот медид. Ў зимистонро дар Бохтар гузаронида, бо пешвоёни сақоӣҳо ва хоразмиҳо гуфтушунид намуд ва барои бо қувваҳои тоза пурра кардани лашкари худ машғул шуд. Дар ин вақт халқӣ қаҳрамони Суғд ҳам, бо вучуди додани талафоти зиёд, мутеъ шуданро ба хотир наоварда, дар таҳти роҳбарии Спитаман барои муҳорибаҳои навбатӣ омода мегардид. Спитаман як рӯз ҳам ба душман осоиш наметод. Ў бо дастаҳои савораи «парвозкунанда»-и суғдиён ба сари истилогарон ҳучум оварда, ба онҳо зарбаҳои ҳалокатовар мезад. Чи навъе ки Арриан хабар медиҳад, «аксарияти суғдиҳо ба ҷоҳои мустаҳкам гурехта, ба волии таъинкардаи ў (Искандар.— Б.Ғ.) итоат намуданро намехостанд» (IV, 15, 7). Дар ҳақиқат, мамлакати тамоман толон ва харобгаштаи суғдиён боз аз сари нав ба муқобили таҷовузкорони аҷнабӣ қиём намуд. Искандар ба мақсади фурӯ нишондани шўриш лашкари 20 ҳазорнафараи худро ба панҷ даста тақсим намуда, аз як гўша ба гўшаи дигари Суғд ҳаракат кард ва ҳар як одами рӯ ба рӯ шударо аз дами тег гузаронид. Чунон ки муаррихи Юнони Қадим Диодори Ситсиль (XII) хабар медиҳад, «Искандар суғдиёни шўришгарро таъқиб карда, аз онҳо беш аз 120 ҳазор нафарро ҳалок менамояд». Дар натиҷаи ин ҷазодиҳии мудҳиш ва хунхорӣ мамлакат ба дараҷае ҳолӣ гардид, ки Искандар ба яке аз саркардаҳои ҳарбии худ супориш дод, то «ба ҷои Суғд дубора шаҳре

¹⁵ Ба қавли Ф. Шварц, задухӯрд дар соҳили рости дарёи Зарафшон, дар ноҳияи Зиёуддин ба амал омадааст (Schwarz F., 1906, s. 62–63), ба фикри Б.А.Литвинский дар қисми ғарбӣ (ИТН, I, с.530).

¹⁶ Altheim F., 1953, s. 68.

таъсис намоянд» (Арриан, IV, 16, 3). Зоҳиран, дар ин маврид ба ҷои шаҳрҳои вайрон ва холишудаи суғдиҳо ба вучуд овардани шаҳрчаҳои ҳарбии юнонӣ, ки барои маъмурият ва лашкари юнону мақдунӣ ҳамчун такягоҳ хизмат мекарданд, дар назар дошта мешуд¹⁷.

Дар чунин вақте ки истилокорони юнонӣ Суғдро ба хун оғушта мекарданд ва сарлашқари дар Бохтар гузоштаи Искандар барои дар итоат нигоҳ доштани мамлакат ва танбеҳ додани шӯришиён ҳар гуна чораҳо меид, Спитамен бо 600 нафар аскари савораи худ ба ақибгоҳи Искандар, яъне ба Бохтар гузашта, бо тамоми ғайрат ва шучоат муборизаро бар зидди аскарони юнонӣ давом дод. Дар тирамоҳи соли 328 ӯ бо 3 ҳазор аскари савора боз ба пойтахти Суғд раҳсипор гардид. Спитамен пас аз ҷанги сахте, ки аз ду тараф бисёр одамон кушта шуданд, ба тарафи саҳро ақиб нишаст, вале дар он ҷо сардорони баъзе қabilaҳои бодиянишин хоинона ба ӯ ҳучум намуда, сарашро аз тан ҷудо карданд ва чи навъе ки Арриан мегӯяд, «онро ба Искандар фиристоданд, то ки ба ин васила хавфу хатари ба сари худашон таҳдидкунандаро бартараф намоянд» (IV, 17, 7).

Ҳалокати Спитамен ҳеҷ гоҳ тамомен зафар ёфтани истилогарони аҷнабӣ ва комилан сари таслим фуруд овардани суғдиёнро ифода намекард. Вазъияти мамлакати Суғд мисли пештара барои таҷовузкорони юнонӣ хатарнок буд. Искандаре, ки қувваи давлати ҷаҳонии Ҳахоманиширо ба осонӣ дарҳам шикаста тавонист, ҳоло маҷбур гардид, ки зимистони соли 328/27-ро дар кишвари итоатнопазири Суғд гузаронад.

Лекин Искандар аз тирамоҳи соли 328 пеш аз милод бо нияти дар дохили мамлакат пайдо кардани қувваҳои пуштибони мубориза бар зидди аҳолии шӯришгари Суғд сиёсати худро нисбат ба аён ашрофи маҳаллӣ ва коҳинони зардуштӣ ба кулӣ тағйир дод. Масалан, баҳори соли 327 пеш аз милод, ҳангоми ба даст даровардани якчанд истеҳкоми кӯҳистонии суғдиҳо, ки барои муҳофизаи «онҳо аз аён ашрофи суғдӣ – Уксорт, Сисимитр ва Ҳуриён» роҳбарӣ мекарданд, Искандар онро на фақат бубахшид, балки тамоми молу мулкашонро ба ихтиёри худӣ онҳо гузошт. Ӯ на танҳо ба он намояндагони аён ашрофи маҳаллӣ, ки ба вай кӯмак мерасониданд, инчунин, ҳатто ба ононе, ки дар муборизаи юнониён ва суғдиҳо бетараф меистоданд, ба тариқи ҷоиза пул меод ба молу мулки шӯришиёнро байни онҳо тақсим мекард.

То ҷӣ андоза тағйир ёфтани равиҳои Искандар нисбат ба аён ва ашрофи маҳаллӣ аз гуфтаҳои сарзанишомези Каллисфен ном таърихнигори дарбори ӯ, ки Арриан ба тариқи зайл нақл кардааст, аён мегардад: «Искандаро, агарчанде мегӯянд, ки дар кишвари барбарӣ аз худ кардани ахлоқи барбарӣ лозим аст, бо вучуди ин, ман аз ту хоҳиш мекунам, Элладаро ба хотир ор, ки аз барои вай ту ба ин сафари ҷангӣ иқдом намудӣ, то Осиёро мутеи Юнон кунӣ».

Искандар бо табақаи фавқонии Суғд алоқаи хешутаборӣ ҳам пайдо мекунад. Вай духтари Уксорт Руксона (Рухшонак)-ро, ки асир афтода буд, ба занӣ гирифта, ақрабӣ ӯро ба тарафи худ ҷалб менамояд. Дар натиҷаи ин гуна сиёсати Искандар аён ашрофи Суғд боварӣ ҳосил мекунанд, ки ӯ на ба муқобили онҳо, балки фақат бо халқ мубориза мебарад. Аз ин сабаб, онҳо бо вай ҳамдастӣ намуда, манфиати мамлакати худро ба душман мефурӯшанд. Чунончи, Сисимитр қўшуни сершумореро ба ихтиёри Искандар дода, дар муте намудани қabilaҳои сакоӣ ба ӯ мадад мекунад.

¹⁷ Ҳоло ин нуқтаи назар тавассути тадқиқи муфассали филологии И.В.Пьянков (Пьянков И.В., 1970, с.47-48) тасдиқ гардид.

Рафтори Уксорт ҳам яке аз мисолҳои равшанест, ки нисбат ба манфиати халқи худ хиёнат кардани гурӯҳҳои ашрофӣ маҳаллиро нишон медиҳад. Ў пас аз он ки бо Искандар алоқаи хеш пайдо кард, дар роҳи ба асорат гирифтормамудани кишвари худ бо тамоми қувват ба истилокорон кӯмак расонид. Баҳори соли 325 пеш аз милод, вақте ки аскарони дар Бохтар таваққуфкардаи юнонӣ бар зидди Искандар исён намуданд, Уксорт, ба ҷои аз ин фурсат истифода бурда ба муқобили истилогарон сар бардоштан, Искандарро аз ин воқеа хабардор кард. Искандар, ки он вақт дар Ҳиндустон буд, баробари воқиф шудан аз ҳодиса фавран чорае чуста, исёнро фурӯ нишонд ва Уксортро волии музофоти Паропамис (воҳаи Кобул) таъин намуд. Ҳангоме ки дар ин музофот ҳам бар зидди таҷовузкорони аҷнабӣ шӯриш сар зад, Уксорт бо ташаббуси худ онро хобонид ва шӯришгаронро ваҳшиёна ҷазо дод.

Ҳамин навъ, ба сабаби қувваи марказиятноки ҳарбӣ доштани истилокорон ва инчунин дар натиҷаи хиёрати аён ашрофӣ маҳаллӣ шӯриши қаҳрамононаи халқи Суғд пахш карда шуд. Ҳамаи заминҳои шохҳои рости дарёи Омуро мақдунӣҳо ишғол намуданд. Мувофиқи афсонае, Искандар гӯе то сарғаҳи дарёи Зарафшон омада будааст, ки дар он ҷо вучуд доштани кӯле бо номи Искандар (Искандаркӯл) низ ба ин гувоҳӣ медиҳад.

Дар даврас, ки Осиёи Миёна мавриди истилои Искандар қарор гирифта буд, фақат Хоразм тавонист истиқлолияти худро нигоҳ дорад. Арриан «нақл мекунад: вақте ки Искандар зимистони соли 329/28-ро дар Бохтар мегузаронид, шӯҳи Хоразм Фарозмон бо 1500 савора ба зиёрати ӯ омада, бар зидди колхҳо ва амазонҳо муттафиқона амал карданро пешниҳод намуд» (IV,15,1-6).

Аҷодии тоҷикон ва дигар халқҳои Осиёи Миёна дар зарфи се сол истиқлолияти кишвари худро муҳофизат намуда, бо истилогароне, ки империяи бузург ба вучуд оварда буданд, мубориза карданд. Агарчанде онҳо дар ин мубориза мағлуб шуданд, вале ба ҳар ҳол бо муқовимати диловаронаи худ ба Искандар ҷунон зарбае ворид оварданд, ки иқтидори ҷангии лашкари ӯ саҳт заиф гардид.

Шикасти давлати Ҳахоманишӣ ва ба истилогарони юнону мақдунӣ тобеш шудани Бохтар, Суғд ва соири кишварҳои Осиёи Миёна аҳволи вазнини оммаи заҳматкашӣ ин мамлакатҳоро қадре ҳам беҳтар накард. Табақаи ашрофӣ маҳаллӣ, ки дар шахсияти истилокорон таъягоҳи мустаҳкамаи худро пайдо карда буданд, ҷи барои афзудани сарвати худ ва ҷи ба манфиати истилогарони аҷнабӣ аҳли меҳнатро боз ҳам саҳттар истисмор мекарданд. Ин аст, ки дар тамоми давраи ҳукмронии истилокорони мақдунӣ халқҳои Осиёи Миёна бо нияти аз дӯш барандохтани бори гарони зулму тааддӣи аҷнабиён дам ба дам сар мебардоштанд.

Инқирози империяи Искандари Мақдунӣ ва оқибати футуҳоти мақдунӣҳо

Искандар Бобулро пойтахти давлати нави худ қарор дод ва асосан ҳамон усули мамлакатдорӣи давраи Ҳахоманишӣҳоро нигоҳ дошта, бо тамоми ҳас-тиаш барои ба даст овардани ягонагии давлат саъй намуд. Аз соли 324 пеш аз милод сар карда бохтариҳо, суғдиҳо ва дигар намояндагони халқҳои Осиёи Миёнаро низ бидуни тафриқагӯзорӣ бо юнониён ба сафи аскарӣ мегирифтагӣ шуданд. 30 ҳазор нафар ҷавононро аз фарзандони ашрофӣ маҳаллӣ ба тарзи мақдунӣ мусаллаҳ намуда, ба дастаҳои аскарони савора тақсим карданд.

Аз рӯи маълумоти муаллифони қадим, Искандар бо мақсади ба вучуд овардани нуқтаҳои муттақои истилои юнону мақдунӣ дар Суғд ва Бохтар 8-12

шаҳр бино карда, ба ҳар яке Искандария ном дод. Чунончи: Искандарияи Ақсо, Искандарияи Ориёӣ (Ҳирот), Искандарияи лаби Ому (тахминан дар «ноҳияи Тирмиз ё Кӯлоб»), Искандарияи Бохтар, Искандарияи Мароға (Байрамалӣи ҳозира). Дар ин шаҳрҳо то 20 ҳазор аскарони пиёдаанизм ва 3 ҳазор савора қарор гирифта буданд.

Вале ҳамаи ин тадбироти Искандари Мақдунӣ империяи ӯро, ки аз ихтилоти тасодуфии қабил ва халқҳои гуногун фароҳам омада буд, ба як давлати воҳид табдил дода натавонист. Ноустувории ин империя ҳамоно лаҳза пас аз фавти Искандар (с.323 пеш аз милод) ошкор гардид.

Бо расидани хабари вафоти Искандар шӯриши аҳолии маълуми Осиё ба амал омад. Муаррихони қадим хабар медиҳанд, ки «барбарӣҳо» фавран пас аз марги фотех шаҳри Искандарияи Марвонино, ки дар лаби наҳри Мурғоб сохта шуда буд, хароб карданд.

Ҳокимият пас аз вафоти Искандар ба ихтиёри ҷонишинон – сарлашкарони ӯ бимонд, ки онҳоро «диадохҳо» (ворисон) ва «эпигонҳо» (вориси ворисон) меномиданд. Сарлашкарон барои соҳиб шудан ба империя бо якдигар муборизаҳои шадиде бурданд, вале ба ҳеҷ кадоме аз онҳо тамоман ба даст даровардани ҳокимияти олий муяссар нагардид. Пас аз муҳорибаи хунини ду гурӯҳи асосии диадохҳо дар наздикии Ипс (с.301 пеш аз милод) дар Фригияи Кабир, ки яке аз саҳттарин ҷангҳои дунёи қадим ҳисоб меёфт, империяи Искандар ба се давлати мустақил: Мақдунӣ, Миср ва Сурия (Селевкиҳо) ҷудо шуд. Ин давлатҳо дар таърих давлатҳои эллиний ном гирифтаанд.

Муаррихони буржуазӣ сафарҳои ҷангии Искандари Мақдуниро ҳамчун ҳодисаи прогрессивӣ ба қалам дода, вале аз он амри воқеӣ, ки мақсади асосии лашкаркашиҳои Искандар маҳз ба таҳти тасарруфи Юнон даровардани кишварҳои Шарқ, вассеъ кардани доираи таъсирот, истисмор намудани халқҳои Машриқзамин ва ба ғорат бурдани сарватҳои онҳо буд ва ҳамаи инҳо бо қатлиҳои аҳолии маҳаллӣ анҷом мепазируфт, ҷанм пӯшидаанд.

Таҳқиқи таърихи кишварҳои ба истилоҳи қўшунҳои иониюно мақдунӣ дучоршуда нишон медиҳад, ки иониюно ва мақдунӣ баробари қадам гузоштан ба сарзамини забткардашӯн усули бо аҳолии мутеъ муносибат кардан, чунончи: ба кор бурдани зўрӣ, маҷбуриятҳои номаҳдуди аҳолий, ба нафъи худ истифода кардани одамони асирфта бо роҳи фурӯштан ва ба маҳалҳои дигар фирисотдани онҳо ва амсоли инро, ки дар ҷараёни инкишофи ҷамъияти ғуломдорӣ Юнон ба зухур омада буд, низ бо худ меоварданд¹⁸.

Аксари муаррихони буржуазӣ таъсири маданияти Юноноро ба маданияти Шарқ (ки дар ҳақиқат ҳам хеле бузург буд) хотирнишон намуда, вале аз хусуси комёбиҳои маданияи халқҳои Шарқ, ҳатто лаб во накардаанд. Аммо ҳақиқат ин аст, ки маданияти ҳазорсолаи Шарқ ба маданияти Юнон ва дигар мамлакатҳои Ғарб таъсири бузург ва ҳамаҷониба расонидааст.

Дар маданияти ба истилоҳ эллиний на ин ки эҷодиёти маданияи «соф» иониюно, балки омезиши махсуси маданияти иониюно ва шарқӣ инъикоси худро пайдо намудааст ва дар бобати инкишофи ин маданият роли бузургро халқҳои Осиёи Миёна бозӣ кардаанд. Ҳафриёти археологӣ далелу мадракҳои тоза ба тозаеро меоранд, ки саҳми халқҳои шарқ, аз ҷумла мардумони Осиёи Миёна дар тараққиёти маданияти модии ҷаҳони эллиний собит менамоянд. Баъзе принсипҳои асосии шаҳрсозӣ бо фикру тасаввуроте, ки дар шарқ хеле барвақттар аз давраи эллиний равноқ дошт, алоқаманд мебошад.

¹⁸ Зельин К.К., Трофимов М.К., 1969, с. 66.

Расму одатҳои мазҳабии мардумони Осиёи Миёна ва Эрон ба ақидаҳои динии юнониён ва римиҳо таъсири калон бахшида, сипас ба тараққиёти дини насронӣ ҳам асароти худро гузаштааст.

«Дар ин соҳа,— менависад В. Тарн,— Шарқ фотеҳи худро асир намуд; ин ҳаракат мумкин аст то аҳди масеҳӣ ба авҷи худ нарасида бошад, вале дар зарфи тамоми давраи эллиний торафт боло мерафт»¹⁹. Таъсири Шарқи қадим дар адабиёт, санъат, фалсафа ва дигар риштаҳои илму фанни юнонӣ низ инъикоси худро пайдо намудааст.

¹⁹ Тарн В., 1969, с. 309.

ЮНОНУ БОХТАР ВА ПОРТ ДАР АСРҲОИ III-II ПЕШ АЗ МИЛОД

1. ОСИЁИ МИЁНА ДАР ҲАЙЪАТИ ДАВЛАТИ СЕЛЕВКИЁН

Яке аз сарлашкарони Искандари Мақдунӣ - Селевк соли 312 пеш аз милод дар Бобулистон ба сифати сатрап мавқеъ ёфт. Минбаъд дар муддати нӯҳ сол вай тадричан ҳукми худро ба Фарбу Шарқ, аз ҷумла, ба Эрон ва Осӣи Миёна вусъат дод. Ҷойҳое буд, ки вай бо роҳи дипломатӣ пеш мерафт, вале дар Осӣи Миёна ба муқобилати шадид дучор омад ва роҳи ҷангро пеш гирифт. Ба қавли Помпей Трог (Юстин, XV, 4, 11), Селевки I «бар Бобулистон зафар ёфта, қувваи худро афзуд ва Бохтарро тасхир намуд». Порт ва Суғдро ҳам зери даст кард (Аппиан, «Сурия», 55). Вале кӯшиши Ҳиндустони шимолиро ғасб кардани Селевки I барор нагирифт.

Муҳаққиқи эллинизм, муаррихи номии советӣ А.Б.Ранович навиштааст, ки «таърихи Селевкиён барои муаррихон мушкilotи ғавқулodда дорад, зеро вазъияти маъхазҳои адабӣ ниҳоят бад аст»¹. Ин нукта ба Осӣи Миёна низ пурра дахл дорад, зеро давраи дар ҳайъати Селевкиён будани он, яъне охири асри III ва миёнаи асри II пеш аз милод тақрибан номаълум аст.

Азбаски давлати Селевки I ниҳоят васеъ буд ва ноҳияҳои Шарқ диққати доимиро тақозо дошт, вай соли 293 пеш аз милод писараш Антиохро дар шарқ волиъ таъин кард. Ҷолиби диққат аст, ки Антиох писари духтари Спитаман Апама буд, аз ин рӯ, Осӣи Миёна барои Антиох кишвари аҷлоди ӯ ҳисоб мешуд.

Мувофиқи баъзе маълумотҳои бевосита, дар Осӣи Миёна дар ибтидои асри III пеш аз милод зидди ҳукмронии Селевкиён исёнҳо шуда, дар айни ҳол ба мулкҳои осӣи миёнагии Селевкиён қабилҳои кўчманчӣ ҳамла карданд. Дар айни ин ошӯбҳо бисёр пойгоҳҳои давлати Селевкиён хароб гардиданд, масалан, Искандарияи Мароға ва Искандарияи Ақсо, ки ҳанӯз Искандари Мақдунӣ сохта буд, ба ҳок яксон шуданд. Минбаъд Селевкиён ин шаҳрҳоро барқарор намуданд ва дар атрофи воҳаи Мароға деворе сохтанд, ки 250 км тӯл дошт. Сарлашқари Селевкиён Демодам зидди кўчманчиён, ки дар он тарафи дарёи Сир макон доштанд, лашкар кашид (Плиний, IV, 18, 49). Ба тӯфайли як қатор тadbирҳои ҳарбӣ бо дипломатӣ ба Антиох муяссар шуд, ки неҳзати зиддиселевкиёнро ғуруъ нишонад.²

Барои дарки сӣсати Селевк дар шарқ ва мавқеи волии ӯ Антиох материали нумизматӣ³, ки Б.А.Литвинский ва В.М.Массон⁴ аз ин дидгоҳ таҳлил кардаанд, маълумоти ҷолиби диққат медиҳад. Антиох дар замони шарикҳоким будани худ ба вазни сиккаи «ҳиндӣ» сиккас зад ва зимнан дар ин тангаҳо ҳам

¹ Ранович А.Б., с. 113.

² ИТН, I, с. 283.

³ Newell F.T., 1938.

⁴ ИТН, I, с. 283–286, Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, с. 99–101.

номи Селевки I ва ҳам номи писараш Антиох сабт шудаанд. Эҳтимол, ин кўшиш буд барои пайдор намудани соҳибхитиёрии Антиох. Ба ҳар ҳол, баъди вафоти падараш Антиох соли 280 пеш аз милод ҳоками тамоми давлати Селевкиён гардиду дигар ин гуна танга набаровард.

Дар аҳди қариб бистсолаи (солҳои 280-261 то милод) Антиохи I дар ғарби мулки вай ҷангҳои бисёре мешуданд ва ӯ ба шарқи давлати худ, алаҳхусус, ба Осиёи Миёна кам аҳамият меод. Дар ин вақт ноҳияҳои Осиёи Миёна беш аз пеш қувват гирифта, дар ин ҷо зисту зиндагӣ ба тартиб меомад, хоҷагии қишлоқ, ҳунармандӣ ва тиҷорат равнақ меёфт.

Осиёи Миёна аз марказҳои асосии мулки Селевкиён хеле дур бошад ҳам, дар айни ҳол қисми муҳими давлат ҳисоб мешуд. Селевкиён қад-қадӣ роҳи тиҷоратие, ки аз Селевкияи соҳили Дачла ба Бохтар мебард, деҳу шаҳрҳои нав бунёд мекарданд ва таъбири ин факт фақат ҳамин аст, ки Селевкиён ба Осиёи Миёна ҳам аз ҷиҳати ҳарбию стратегӣ ва ҳам аз ҷиҳати иқтисодӣ ҳавасманд буданд⁵.

Таркиби синфи ҳукмрон якранг набуд. Дар қатори юнониёни ҳоким аёну апрофи маҳаллӣ низ ба назар мерасиданд. Бешак, ҳокимияти Селевкиён дар Осиёи Миёна ба қувваи ҳарбӣ – ба аскароне, ки дар қароргоҳҳои ҳарбии юнониён – катойкияҳо меистоданд, таъя дошт. Вале дар истисмори аҳолии истисморгарони «худӣ», намоёндогони синфи ҳукмрони Осиёи Миёна ҳам ширкат кардаанд. Муносибати синфи ҳукмрон ба давлати Селевкиён низ яхела набуд; кашонда бурдани сарвати Осиёи Миёна ба хориҷа боиси норозигии он тоифаи синфи ҳукмрон мегардид, ки барои худ луқмаи калонтареро «канда» гирифтани буданд. Аҳолии маҳаллӣ, ки дучори истисмори дутарафа буд, низ аз ҷон безор мешуд.

Дар айни ҳол, чунин мулоҳизаро дуруст ҳисоб кардан лозим, ки «замони дар ҳайъати давлати Селевкиён будани Осиёи Миёна замони барқароркунии қувваҳои истеҳсолкунандаи аз таҷовузи юнониёну мақдунӣ ҳаробгардидаи мамлакат, замони дар муборизаи зидди Селевкиён ба вучуд омадани иттиҳоди бохтариён, суғдиён, портҳо ва дигар халқҳои Осиёи Миёна аст»⁶.

Дар дохили давлати Селевкиён ҳам байни даъвогарони тахт доимо задухӯрд мешуд. Баъзе ворисон мекушиданд, ки ҷудо шаванд ва соҳибхитиёр бошанд. Дар натиҷа вазият (алаҳхусус, дар ноҳияҳои канорӣ) ниҳоят ноустувор ва хавфнок мешуд.

2. ДАВЛАТҲОИ ЮНОНУ БОХТАР ВА ПОРТ

Пайдоиш ва таърихи даврҳои аввали Порт ва Юнону Бохтар

Дар айни муборизаи байни ду бародарон (Селевки II ва Антиохи Гиеракс) барои соҳиб шудан ба тахт аз давлати Селевкиён портҳо ҷудо шуданд, ки ба онҳо Андрагор ном юноние сардорӣ мекард. Мувофиқи ривояти воқеанигори антиқа, ки рӯйдодҳои онвақтаи Осиёи Миёнаро муфассал баён кардааст, воқеа чунин ҷараён дошт: «Сипас, Диодот низ ҷудо шуд (аз селевкиён -Б.Ф.),

⁵ Frye R.N., 1963, p. 140. Беҳтарин маҷмӯаи материалҳои маъхазҳои хаттӣ оид ба бунёди шаҳрҳо дар шарқ, аз тарафи Искандари Мақдунӣ ва Селевкиён ин аст: Tscherikower V., 1927. Аммо селевкиён шаҳрҳои навро дар Осиёи Миёна не, балки асосан дар ғарб месохтанд (Altheim F., 1947–1948, c. 205).

⁶ ИТН, I, с. 289.

ки ҳокими ҳазор шаҳрҳои Бохтар буд ва фармуд ўро подшоҳ хонанд; ба ибрати ў аз мақдунӣён тамоми мардуми Шарқ чудо шуданд. Дар он давра Арсак ном одаме буд безот, вале бошучоат, ки одатан роҳзанӣ ва дуздӣ мекард. Шунид, ки Селевк (Селевкии П.–Б.Ф.) дар Осиё шикаст хўрдааст, дигар аз подшоҳ боке накарда, ба портҳо бо дастаи роҳзанон дарафтод, бар ҳокими онҳо Андрагор ғолиб омад, ўро ба қатл расонд ва ҳокимиятро бар халқ (портҳо) ба даст гирифт» (Юстин, XII, I, 4-7).

Ҳатто дар ҳамин як порчаи хурди таърихи ибтидои Юнону Бохтар ва Порт хеле норавшаниҳо, алалхусус, норавшаниҳои хронологӣ ҷой дорад. Юнону Бохтар кай чудо шудааст? Аввалин муҳаққиқи ин масъала академики Россия Ф.Байер (соли 1738) ва пас аз ў бисёр дигар олимони матнҳои лозимаро муфассал таҳлил намуда, мудом таъкид мекунанд, ки дар ин матнҳо, аз ҷумла дар матни Юстин муҳолифатҳои хронологӣ ҳаст⁷. Эҳтимоли комил аст, ки воқеаҳои Диодот андаке пештар, тақрибан соли 256 пеш аз милод ба вуқӯъ омадаанд, ҳол он ки воқеаҳои Аршак қарибиҳои соли 256 пеш аз милод шудаанд.

Масъалаи дигари муҳимтар – масъалаи хусусияти он воқеаҳо аз ин ҳам мураккабтар аст. Дар ин бобат дар илми таърих ду ақида ҳаст. Ба ақидаи олимони Англия Г.Макдоналд ва В.Тарн дар Бохтар Селевкиён тангае сикка мезадаанд, ки дар он монограммаи (сарҳарфи) номи Диодот сабт шудааст ва ин далолат мекунад, ки иқтидор ва истиқлоли вориси мазкур ба тадриҷ меафзуд ва ниҳоят ҳақиқатан соҳибхитӣ гардид.⁸ Вале ба ақидаи олими Ҳиндустон А.Нарайн, ин гуна монограммаҳо одатан номи худи сиккаҳона ва ё худ номи маъмури сиккаҳонаро ифода мекунад. Агар ба таъкиди истиқлоли ин ё он ворис ҳоҷат бошад, дар танга номи пурраи ў сабт мешуд.⁹ Файр аз ин дигар ақидаҳо ҳам ҳастанд. Аниқаш ҳамин, ки алҳол маънои монограммаҳои тангаҳои юнонию бохтариро муайян кардан имкон надорад.¹⁰ Дар айни ҳол, ҷолиби диққат аст, ки дар як қатор тангаҳои давраи Селевкиён ба ҷои сурати подшоҳи Селевкиён сурати Диодот сабт шудааст. Ростӣ гап, баъзе таърихчиён мегӯянд, ки ин на он Диодот аст, балки писари Диодот мебошад, вале ин даъво асоси ҷиддие надорад.

Ҳулиаси гап, маълумоти тангаҳо ба ақидаи Макдоналду Тарн асос шуда наметавонад. Файр аз ин ақидаи мазкур чунин ривояти бевосита ва аниқ Юстинро ба инобат намегирад, ки Диодот аз давлати Селевкиён «чудо шудааст», яъне зидди давлати марказӣ шўриш бардошта, давлати худашро таъсис додааст.

Ақидаи мо доир ба ин масъала, ки дар сарчашмаҳо ниҳоят ночиз акс ёфтааст, дар «Таърихи халқи тоҷик» (с.1955) зикр шудааст. Гуфтан мумкин аст, ки дар Бохтар ворисони Селевкиён соҳиби қувваи тавоноии ҷарбии юнонӣ буданд. Диодот ин қувваи ҷарбӣ ва аёну ашрофи юнонишудаи маҳаллии Бохтару Суғдро, ки низ аз Селевкиён чудо шудан меҳостанд, истифода бурда ва ба онҳо таъя карда, сарвари ҳаракате шуд, ки боиси аз Селевкиён чудо шудани Бохтар гардид. Шакке нест, ки дар ин ҳаракат оммаи халқ низ ширкат дошт, ки зидди зулми дутарафа ва барои истиқлол мубориза мебурд¹¹.

Аниқ гуфтан мумкин нест, ки вусъати ин давлат чӣ қадар буд. Страбон (II, 9,2) ҳикояте дорад, ки ривояти мазкурро қувват медиҳад. Ба қавли Страбон,

⁷ Таҳлили ақидаҳоро ниг.: Narain A.K., 1962, p. 167.

⁸ Tarn W.W., 1951, p. 72, 74.

⁹ Narain A.K., 1962, p. 15.

¹⁰ Curiel R. et Fussman C., p. 68–70.

¹¹ Дигар тафсири ниг.: Bickerman E., 1966, p. 89 (n. 13), 91-93

волиёни юнонӣ (яъне дастнигору ҳамсафони Диодот) «пеш аз ҳама, Бохтарро ва тамоми мамлакати наздиктаринро ба исён таҳрик карданд». Аз ин аниқтар маълумоте дар даст надорем. Мумкин аст, ки ин Суғд бошад (баъзе муҳаққиқон чунин мепиндоранд), мумкин Ориёно ё Мароға бошад (ки ин ҳам аз эҳтимол дур нест).

Таърихи давраи аввали давлати Юнону Бохтар ва таърихи мулки Порт ба ҳам печидаанд. Юстин рӯйрош мегӯяд, ки Арсак аз шоҳи Бохтар Диодот «метарсид» (II, 1, 4,8). Страбон низ ривояте меоварад, ки Арсак бохтарие буд «барои халос шудан аз қудрати рӯзафзуни Диодот ва ворисони вай дар Порт исён кард».

Ба ҷои Диодоти I, ки аз афти кор, дер ҳукм нарондааст, писараш Диодот ба сари ҳокимият омад. Сиккапиносон ҳеҷ муайян карда наметавонистанд, ки тангаҳои расми Диодот доштагӣ кадомаш ба Диодоти I тааллуқ дораду кадомаш ба Диодоти II.¹² Аз дигар тараф, чи гуна пайдо шудани мулки Порт ҳам равшан не. Дар маъхазҳои антиқа роҷеъ ба давраҳои аввали таърихи Порт се ақида ҳаст. Ба қавли Н.Дибвойс, ки муаллифи беҳтарин асари тадқиқоти таърихи сиёсии Порт мебошад, «ба ҳуди юнониён(-и қадим.-Б.Ф.) ҳақиқати таърихии ин ақидаҳо комилан ғушӣ буд».¹³

Аз афти кор, дар миёнаҳои асри III пеш аз милод сатрапи Порт хостааст аз Селевкиён ҷудо шавад. Дар ҳамин давра аз Селевкиён Бохтар ҷудо шудааст. Маъхазҳо ривоят мекунанд, ки дар Порт ҳокимиятро Арсак ба даст гирифт. Ба қавли Страбон (XI, 9,3; XI, 9, 2), асли насаби вай аз кӯчманчиёни дах (ё худ парндаҳо) будааст; «баъзеҳо акси инро мегӯянд, – гапашро идома медиҳад Страбон – ва ўро бохтарӣ мешуморанд, ки барои халос шудан аз қудрати рӯзафзуни Диодот ва ворисони вай дар Порт исён кард». Юстин хабар медиҳад, ки (XI, I, 4, 6) Арсак шахси безот, вале бошӯроат буд. Вай ба сатрапи Порт дарафтод, бар ӯ ғолиб омад «ва бар халқи Порт ҳукмрон шуд». Ақидаи севум (ки хеле муфассал аст) ба Арриан («Парфика», фикраи 1) тааллуқ дорад. Ду бародар Аршак ва Тиридот аз сатрапи Селевкиён ҳақорат шундидаанд. Пас аз ин панҷ шарикӣ худро ба ёрдам ҷеғ зада, таҳқиркунандаи худро куштаанд ва халқро ба шӯриш таҳрик кардаанд.

Мо бо Дибвойс¹⁴ ҳамфикр ҳастем, вале бе маъхазӣ иловагӣ муқаррар кардан душвор аст, ки кадоме аз ин ақидаҳо дуруст мебошанд¹⁵.

«Аввал Арсак очиз буд, зеро мудом бо онҳое меҷангид, ки мулкашонро кашада гирифта буд...» (Страбон, XI, 9, 2). Даре нагузашта Арсак ҳалок шуд. Минбаъд подшоҳони Порт аксаран бо номи аслии худ номбар нашуда, балки «арсакҳо» («аршакҳо») ва ҳуди сулола «Арсакиён» («Аршакиён») номида шудааст, ки дар сарчашмаҳои шарқӣ бештар бо номи Ашкониён машҳур аст.

Пас аз вафоти асосгузори сулола - Аршак бародари вай Тиридот ба сари ҳокимият омад¹⁶. «Даре нагузашта Арсак (яъне Тиридоти I. – Б.Ф.) мулки Гир-

¹² Curiel R. et Fussman C, 1965, p. 75; Lahiri A. N., 1965, p. 110–114, 265.

¹³ Debevoise N. C, 1938, p. 9–10.

¹⁴ Ibid, p. 10.

¹⁵ Дар бораи пайдоиш ва таърихи давраи аввали Порт, ҳам дар мамлакати мо ва ҳам дар хориҷа бисёр муаррихон (А.Г.Бокшанин, Г.А.Кошеленко, М.Е.Массон, И.Вольский, Ж. ле Риде ва диг.) тадқиқот бурдаанд ва ҳозир машғули тадқиқот мебошанд, вале на хронология ва на моҳияти воқеаҳои миёнаҳои асри III пеш аз милод алҳол комилан равшан нестанд.

¹⁶ Ба ҳамин тариқ, мо илдои И.Волский (Wolski J., 1947, p. 222) ва пайрави ӯ Г.А. Кошеленко (Кошеленко Г.А., 1968, с. 64–65), ки Тиридотро шахси афсонавӣ →

конро низ тасхир кард. Ба ҳамин тарз, Арсак бар ду давлат сарвар шуда, лашкари бузурге чамъ овард, зеро ҳам аз Селевк ва ҳам аз шоҳи Бохтар Диодот бим дошт» (Юстин, XLI, 4, 8).

Дар айни ҳол, ҳамин хеле муҳим аст, ки ҳар ду давлати навбунёд бо ҳам муҳолифат меварзиданд. Аз афти кор, сараввал ҳар яки он иддао дошт, ки дар Осиёи Миёна ҳукмрон шавад. Ҳокимони Порт дар аввал аз Диодоти I ба дараҷасе меҳаросиданд, ки аз Селевкиён ин қадар ҳаросе надоштанд. Вале баъди марги Диодоти I кор ранги дигар гирифт. Аз афти кор, ниятҳои таҷовузкоронаи Селевкиён, ки ба ҳар ду давлати соҳибхитиёри Осиёи Миёна таҳдид мекарданд, дар бобати дигар ғаштани муносибати Порт ва Юнону Бохтар сабаби асосӣ шуданд. Баъди марги Диодоти I писараш Диодоти II бо Порт муоҳидаи сулҳ баст (Юстин, XLI, 4, 8–9). Гап дар ин ки подшоҳи Селевкиён - Селевки II ба шарқ лашкари кашид, то ноҳияҳои Осиёи Миёнаро боз ба мулки худ ҳамроҳ кунад. Вале ин дафъа «дандонаш нагузафт». Портҳо, ки ақибгоҳи худро мустақам карда буданд, ҳамлаи селевкиёноро рад намуданд. Ростӣ гап, аввал Тиридоти I маҷбур шуд ба мулки апасиақҳои кўчманҷӣ, ки дар шимоли Порт мезистанд, ақиб нишинад, вале баъд баргашту Селевки II-ро торумор кард.

Дар боло мо гуфтем, ки иттифоқи Порт ва Юнону Бохтар дар бобати сиёсати хориҷӣ чӣ мақсад дошт. Эҳтимол, Диодоти II муоҳидаи мазкурро барои ҳамин баста бошад, ки меҳост дар соҳаи сиёсати дохилӣ ҳам мавқеи худро пойдор намояд, зеро вазъият дар дохили мулки вай он қадар ҳам таърифӣ набуд.

Душмани Диодоти II Евтидем ном юнонии Осиёи Сағир, ки ба туфайли табаддулот ба сари ҳокимият омад, беш аз пеш мақоми намоёнро соҳиб мешуд. Тахмин мекунам, ки вай бародари Диодот аст, вале ин аз эҳтимол дур мебошад. Чунин тахмин ба ҳақиқат наздиктар аст, ки вай пеш аз табаддулот дар давлати Юнону Бохтар мансаби баланде дошт, вале чӣ гуна мансаб, инаш маълум не. Баъзеҳо мегӯянд, ки вай сатрапи Суғд буд, дигарон сатрапи Ориёно ё Мароға мегӯянд, вале ҳамаи ин иддао ягон асоси ҷиддӣ надорад.

Полибий (X, 34, 2–3) бо забони худӣ Евтидем чунин мегӯяд: «На ман аввал зидди подшоҳ хестам, баръақс ҳукмрони Бохтар барои ҳамин шудам, ки авлоди чанд хоинро қир кардам». Аз ин мебарояд, ки Евтидем авлоди Диодоти I, яъне худӣ Диодоти II ва бачагони ӯро ва, эҳтимол, авлоди дигар ҳамсафони Диодоти I-ро нобуд кардааст.

В.Тарн мутмаин аст, ки табаддулоти Евтидемо «халқ дастгирӣ мекард, зеро иттифоқ (Диодоти II.–Б.Ф.) бо Порт ба юнониёни Бохтар маъқул набуд» ва Евтидем ба манфиати Селевкиён амал мекард.¹⁷ В.Тарн дар асоси чунин тахмин сухан меронад, ки зани Евтидем духтари маликаи Селевкиён буд ва ба ин сабаб худро хешу ақраби Селевкиён мешумурд. Вале ҳамаи ин тахминҳои беасос аст.

Дар бораи ҷиҳатҳои ҳақиқии воқеаҳои минбаъдаи аҳди Евтидем маълумот неҳоят кам аст. Тахмин кардан мумкин, ки вай Диодоти II-ро кушт бо худӣ ҳамин як кирдораш муносибатро бо Порт тезтунд кард. Аз эҳтимол дур нест, ки ин муносибати тезтунд боиси задухӯрдҳои мусаллаҳона ҳам гардид. Чӣ тавре ки аз баёни минбаъда равшан мешавад, дар аҳди Евтидем давлати Юнону Бохтар, дар ғарб Ориёно, Мароға ва эҳтимол, Аспинон ва Туриваро

гуфтаанд, қабул надорем. Маълумоти архиви Насо далолат мекунад, ки Тиридот вучуд дошт (Дьяконов И.М. ва Лившиц В.А., 1960, 7, с.20-21).

¹⁷ Tarn W.W., 1951, p. 74.

аллакай дар бар мегирифт. Ба ҳамин тариқ, Евтидем дар Осиёи Миёна мулки зиёдеро соҳиб шуд. Маркази ин мулк ҳамона Бохтар буд ва ба ҳайъати он Суғд ва мумкин аст, баъзе ноҳияҳои ҳамсоя дохил мешуданд.

Муборизаи зидди истилокории Селевкиён

Сипас, ахбори маъхазҳо моро ба даҳсолаҳои охири асри III пеш аз милод меоварад. Дар ин мобайн Порт давлати муқтадир гардид. Барои мустаҳкам кардани ҳокимияти худ Ашкониён баробари қувваи яроқ, инчунин аслиҳаи идеологиро ҳам кор мефармуданд. Дар тангаҳои онҳо дар паҳлӯи номи подшоҳ унвони «teos», яъне «Худо» пайдо шуд, ки ин далели баробари Худо боло бардоштани шоҳ мебошад ва ин яке аз хусусиятҳои идеологияи сиёсии Шарқи қадим аст. Аршакиҳо барои исботи худодод будани ҳокимияти худ ҷангоми тоҷгузорӣ маросимоти оташпарастиро истифода мебарданд, ки аз он қадимтарин урфу одатҳои эронӣ бармеояд.¹⁸

Яке аз мавзӯҳои маъмули расми рӯи тангаҳои портӣ расми мардест, ки дар ҷои нишастааш дасташро рост карда, камонро дошта истодааст. Ақидае ҳаст, ки ин гуна тасвир кардани камонро бояд як навъ инвеститура шуморид. Диққати муҳаққиқон инчунин ба ҳамин ҷиҳати масъала низ ҷалб карда шуд, ки мавзӯи расми рӯи тангаҳои Ашкониён ва расми рӯи зарфҳои нуқра, ки аз қўрғони давраи скифҳо дар маҷрои миёнаи Дон дар наздикии Воронеж ёфта шуд, ба ҳамдигар хеле шабоҳат доранд¹⁹. Агар тавзеҳи ба қарибӣ пешниҳодшудаи расми рӯи он зарфҳоро қабулкарда эътироф намоем, ки он расм тасвири ривояти скифии пайдоиши скифҳо ва шоҳони онҳо мебошад дар айни ҳол, инчунин манзараи инвестируро ҳам инъикос менамояд, пас гуфтан мумкин, ки шабоҳати он ду расм исботи возеҳи расми рӯи тангаҳои портӣ мебошад. Зиёда аз ин, агар чунин маълумоти муаррихони антиқаро ба назар гиришем, ки Ашкониён худ аз шимол ва кўчманҷӣ буданд, пас шояд чунин илҳолат ҳам карда тавонем, ки ҳам дар зарфи скифӣ ва ҳам дар тангаи ашконӣ ҳамон як чиз тасвир шудааст.²⁰

Тиридат ҳудуди Портро вусъат дода, ба он чанд ноҳияҳои Эронро ҳамроҳ кард, чанд қалъа сохт, шумораи лашкари худро афзуд. Вале тақрибан соли 211 баъди 37 соли ҳукмронӣ вафот кард. Ба тахти салтанат писараш Артабони I нишаст.

Дар ин солҳо мавқеи Селевкиён боз мустаҳкам шуд. Подшоҳи Селевкиён Антиохи III кўшид, ки ҳукми худро ба тамоми мулкҳои пешинаи шарқии Селевкиён ҷорӣ намояд, алалхусус, ки Тиридат барин лашкаркаши ботаҷрибаи кордон кайҳо фавтида буд. Мувофиқи маълумоти, зоҳиран, муболиғаомези Юстин (XLI, 5, 7) Антиохи III бо лашкари сершумор—100 ҳазор пиёда ва 20 ҳазор савора ба юриш баромад²¹. Портҳо мардона муқобилат мекарданд, вале душман зўр буд ва онҳо маҷбуран ақиб нишастанд. Онҳо як қисми хоки худро аз даст доданд ва маҷбур шуданд, ки дар бораи иттифоқ бо Селевкиён муоҳида банданд²².

¹⁸ Кошеленко Г.А., 1971.

¹⁹ Droysen I.G., 1952, с. 100.

²⁰ Раевский Д.С., 1977, с. 125–128.

²¹ М.Е.Массон дар таърих чунин маълумоти ғалатро ҷорӣ кардааст, ки ин лашкари бузург аз они Артабони I буд (Массон М.Е., 1955, б. с. 11). Дар асл бошад, ин рақам ба лашкари истилогарон дахл дорад.

²² Нақли муфассали ин воқеахоро ниг.: Debevoise N.C, 1938, p. 14–18.

Роҳ ба хоки давлати Юнону Бохтар купода шуд. Рафти воқеаҳои минбаъдaro Полибий ба қалам додааст. Дастаи пешгарди лашкари Евтидем, ки 10 ҳазор савора дошт, ба лаби дарёи Арей (Ҳарируд) оварда шуд. Вазифаи онҳо ҳамин буд, ки ба убури лашкари Селевкиён монеъ шаванд. Убургоҳро рӯзона дидбонӣ мекарданду шабона андаке аз дарё дуртар хайма зада қарор мегирифтанд ва, аз афти қор, дар канори дарё танҳо посбононро мегузоштанд. Антиохи III ибро фаҳмида дар торикии шаб номаълум лашкари худро ба канори дарё оварду қарибиҳои субҳ қисми зиёди лашкари худро аз дарё гузаронд. Бохтариён хабари ҷосусони худро шунида ба тарафи дарё тохтанд. Антиохи III шахсан худаш дар сари лашкар истод. Лашкари савораи бохтариён ба се гурӯҳ тақсим шуда, ба сари Селевкиён фуру рехтанд ва аз ҳар ду тараф одами зиёде кушта шуд. Сарчашмаҳо қайд кардаанд, ки ҳуҷуми саворагони бохтарӣ хеле кироӣ буд. Полибий менависад, ки вақте гурӯҳи дувум ва сеvуми лашкари бохтариён ба ҳуҷум гузашт, Селевкиён «аз ин тазъиқи мудҳиши душман ба танг омаданд». Вале Антиохи III лашкари эҳтиёгии худро ба қор андохту қисми асосии лашкари бохтариён дур монд. Дар натиҷа лашкари Селевкиён ғолиб омад ва танҳо қисми ночизи саворагони бохтарӣ, ки душман онҳоро дунболагирӣ мекард, то ба қувваи асосии лашкар рафта расид, ки ба он худи Евтидем сардорӣ мекард. Евтидем маҷбур шуд, ки ба тарафи қалъаи Зариаспа – Бактарам ақиб нишинаду дар паси деворҳои мустаҳками он паноҳ барад (Полибий, X, 49, 1–15).

Аз он матн то замони мо расидаи Полибий як пораи калонаш гум шудааст. Пас аз он анҷоми муҳосираи Бохтар тасвир шудааст. Байни душманон гуфтушуниди дурударозе оғоз ёфт. Евтидем, аз ҷумла, созиш карданро барои ҳамин ҳам хеле зарур мешумурд, ки «дар сарҳад... лашкари бешумори кўчманчиён истодааст, ки барои ҳардуи мо хавф доранд ва агар он ҷоҳилон аз сарҳад гузаранд, мамлакат, бешак, истило мешавад». Аз навиштаҳои Полибий маълум мегардад, ки подшоҳи Селевкиён ҳам бесамари муҳосираро дида, ба умеди ҷунон қалли масъала буд, ки мақбули тарафайн бошад. Гуфтушуниди хеле давом кард. Барои анҷоми он Евтидем ба қароргоҳи Антиохи III писараш Деметрийро фиристод. «Подшоҳ (Антиохи III – Б.Ф.) ўро хуш қабул кард ва дид, ки вай ҳам ба сурат ва ҳам ба сират шоистаи тахту тоҷ аст, бинобар ин аввалан ваъда дол, ки яке аз духтарони худро ба вай никоҳ хоҳад кард ва сониян, розӣ шуд, ки ба унвони подшоҳии падараш қордор нахоҳад шуд. Дигар шартҳо дар созишномаи хаттӣ дарҷ ёфта, иттифоқи қасамӣ баста шуд. Антиох барои роҳ тўшаи фаровон бардошта ва филҳои ҷангии Евтидевро бо худ гирифта, аз қароргоҳаш хест» (Полибий, XI, 34, I– II). Дар бораи дигар шартҳои созишнома маълумоти аниқе дар даст надорем. Фақат ҳаминаш маълум, ки Евтидем ба Антиохи III пешкаши бисёр, аз ҷумла, филҳои ҷангии худро дода, ба ҳар ҳол соҳибхитиёрии расмии Юнону Бохтарро нигоҳ доштааст. Ҳамаи ин бо шарофати ҷасорату мардонагии муҳофизони Бохтар ба даст омад, зеро муҳосираи шадид ҳам умеди онҳоро аз ғалаба қанда натавонист.

Як ҷои ривояти Полибий ҷолиби диққат аст. Қисми зарбазани лашкари Евтидем саворагони Бохтар буданд – худи ҳамон 10 ҳазор аскарони савора буданд, ки аввалин зарбаи лашкари Селевкиёно рад карданд ва қариб буд, ки худ ба ҳуҷум гузашта, ғолиб оянд. Ба ақидаи В.Тарн, сабаби бисёр будани аскарони савораи Бохтар ҳамин, ки ба туфайли қадом як тадбирҳои сиёсии Евтидем аёну апрофи Бохтар ба қорҳои идораи давлат ҷалб шуда будаанд²³.

²³ Tarn W.W., 1950. p. 124–125, 410.

Вагарна, ҳатто тасаввур имкон надорад, ки ба саворагони Бохтар чунин супориши муҳимро додан мумкин буд, зиёда аз ин, агар иқрор накунем, ки аёнӣ ашрофи Бохтар ба дафъи ҳамлаи Селевкиён ҳақиқатан майл доштанд, мо шарҳ дода наметавонем, ки чаро онҳо дар ҷанг ин гуна амал карданд²⁴.

Антиохи III аз муҳосираи Бохтар даст кашида рӯ ба ҷануб рафт ва аз Ҳиндукуш гузашта, ба Ҳиндустон даромаду «дар он ҷо бо подшоҳи ҳиндуҳо Софегасен тарҳи дӯстӣ баст» (Полибий (XI, 34, I–II) номи яке аз подшоҳи сулолаи Моравиён–Субҳагонасонро чунин ба қалам додааст). Антиохи III роҳи Ҳиндустонро пеш гирифта, кӯшиш дошт як қисми хоки давлати Моравиёнро, ки дар он вақт хеле суст шуда буд, тасхир намояд, вале ин кӯшиши вай барор нагирифт. Дар аини ҳол, вай бо ин ҳаракати худ ба ҳокимони Юнону Бохтар гӯё ишора кард, ки минбаъд қучоҳоро тасхир кардани онҳо мумкин аст.

Равнақи давлати Юнону Бохтар

Масоҳати давлати Юнону Бохтарро писари Евтидем Деметрий аз ҳисоби хоки Ҳиндустон вусъат дод. Юстин (XII, 6,4) Деметрийро «шоҳи ҳиндувон» меномад. Страбон (XI, II, I) мегӯяд, ки Ҳиндустонро Деметрий ва боз як подшоҳи дигар Менандр тасхир карданд. Дар сафарномаи Исидори Харкаси Деметрий ном шаҳре зикр шудааст, ки дар Арахозия воқеъ будааст.

Тангаҳое, ки дар онҳо номи Деметрий сабт шудаанд, хеле гуногунанд. Дар ин тангаҳо подшоҳ гоҳо тоҷ бар сар ва гоҳ ҳўд дар сар тасвир шудааст, ки ба сурати каллаи фил аст. Симои подшоҳ низ дар тангаҳо як хел нест. Хати баъзе тангаҳо юнонӣ, дигар тангаҳо юнонию ҳиндӣ (бо хати кхарошти). Дар рӯи тангаҳое, ки дар атрофи сурати подшоҳ хатҳои юнонию ҳиндӣ доранд, чунин навишта шудааст: «Аз он подшоҳи мағлубнопазир Деметрий»²⁵. Баъзе муҳаққиқон гуногун будани тангаҳоро дар назар дошта тахмин мекунанд, ки ду подшоҳ вучуд дошту номи ҳар ду Деметрий буд, вале баъзе муҳаққиқон инро қатъиян рад мекунанд. Алҳол ин масъаларо аниқ ҳал кардан мумкин не. Ба ҳар ҳол Деметрий (ё худ яке аз он ду подшоҳи ҳамном) аз ҳисоби ноҳияҳои ҷануб ҳудуди Юнону Бохтарро хеле васеъ кард. Ба ду забон сабт шудани навиштаҷот ва ҳўди ба каллаи фил монандро фақат чунин шарҳ додан мумкин, ки ба ҳайъати давлати Юнону Бохтар кадом як қисми Қандаҳори Қадим (Шимолу ғарби Покистони ҳозира) ҳамроҳ шудааст.

Олими Ҳиндустон А.Н.Лоҳурӣ дар асоси маъхазҳои ҳиндӣ ба хулосае меояд, ки Деметрий ба Ҳиндустон дар аҳди Брихандратҳа (Brihandratha) ном подшоҳи нотаवоне дохил шудааст, ки худ аз сулолаи Моравиён буд ва ин тақрибан соли 185 пеш аз милод ба вуқӯъ омадааст. А.Н.Лоҳурӣ ба Р.Уэтхэйд пайравӣ намуфта, тахмин мекунад, ки ин истилои пайдор не, балки як навъ юриши бардавоми ҳарбӣ, як навъ тохтутозе буд, ки дар рафти он лашкари юнониёну бохтарҳо ба дарунтари хоки давлати Моравиён дохил шуданд. Ин воқеа ба Шарқ таъсири зӯр расонд ва ба ин сабаб Деметрий соҳиби унвони «шоҳи ҳиндувон» гардид, ки мо инро аз гуфтаи Юстин медонем: «Натиҷаи бевоситаи ин тохтутоз казоӣ набуд, он танҳо ба таҷовузҳои минбаъдаи юнониён (юнону бохтарҳо.–Б.Ғ.) ва истилои шудани шимолу ғарби Ҳиндустон роҳ кушод». Ба ақидаи А.Н.Лоҳурӣ, Деметрий то ба Паталипутра расида, лашкари Брихандратҳаро торумор карду даре нагузашта ба Бохтар баргашт, зеро

²⁴ Муқ.: кӯшишҳои зерини шубҳа гузаштани ин нуқтаҳо (Толстов С. П., 1940, с. 199).

²⁵ Дар ин бора ниг.: Bivar A.D., 1951, p. 22–39; Массон В.М., 1961, с.40–41; Curiel R. et Fussman C., 1965, p. 75–76.

ӯро мубориза бо Евкратиди Кабир²⁶ дар пеш буд. Ин таҳлили Лоҳурӣ, ки аниқу дақиқ буда, қариб тамоми ҷузъиёташ ба фактҳо асос ёфтааст, ба назари мо, хеле эътимодбахш мебошад.

Дар он даврае, ки Деметрий ба тасхири Ҳиндустон машғул буд, дар арсаи таърихи Юнону Бохтар дигар як шахси намоён – Евкратид пайдо шуд. Юстин чунин ривоят мекунад: «қариб дар як замон дар Порт - Митридат ва дар Бохтар - Евкратид подшоҳ шуданд. Ҳар ду мардони майдон буданд. Вале толеи портҳо тофт ва онҳо ба шарофати сарвариини ин марди бузург ба авҷи қудрат расиданд. Бохтариён бошанд, гоҳ ба ину гоҳ ба он ба ҷангу ҷидол саргарм гардида, на фақат мулки худ, балки истиқлоли худро аз даст доданд; онҳо бо суғдҳо, араҳотҳо, драңгаҳо, ориҳо ва ҳиндуҳо беист ҷанг карда, дар азоб монданд ва дар охир гӯё аз ҳол рафта, зердасти портҳо шуданд, ки нисбат ба онҳо заифтар буданд. Ба ҳар ҳол, Евкратид дар ҳамаи ин ҷангҳо ҷасорату матонати беҳамтое нишон медод: масалан, вақте вай дар муҳосираи шоҳи ҳиндуҳо Деметрий монда хеле суст шуда буд, бо сесад нафар лашқари худ паси ҳам шабохун зада, бар шаст ҳазор нафар душман ғолиб омад. Баъди муҳосираи панҷмоҳа вай Ҳиндустонро мутеъ кард» (XII, 6, 1–5).

Страбон (XV, 1, 3) ба «Таърихи Порт»-и Аполлодор истинод намуда, менависад, ки подшоҳони Юнону Бохтар «нисбат ба мақдунӣ, ҳатто қисми бештари Ҳиндустонро тасхир карданд...» Дигар ровӣ ривоят кардаанд, ки ба вай «9 қабил ва 5000 шахр тобеъ буд». Страбон (XI, 9, 2) ривоят кардааст, ки портҳо хеле пештар аз Евкратид ва тарафдорони вай, инчунин як қисми Бохтарро истило намуданд ва скифҳо дур андохтанд. Страбон (XI, 11, 2) шахрҳои Бохтарро зикр карда, шахри Евкратидеяро ном мебарад, ки «ба шарафи собиқ ҳокими худ чунин ном доштааст» ва сипас илова мекунад, ки «портҳо аз дасти Евкратид сатрапиҳои Аспӣ ва Туриваро кашида гирифтанд».

Чунинанд маълумоти маъхазҳои таърихӣ. Файр аз ин бисёр тангаҳои Евкратид ҳастанд. Шумораи зиёди онҳо аз Осиёи Миёна ёфт шуданд. Масалан, дар вилояти Қашқадарё, назди Китоб ҳазинае ёфт шуд, ки қариб 100 дона тангаҳои Юнону Бохтарӣ дорад. Аксари ин тангаҳо тангаҳои давраи Евкратид мебошанд. Ин гуна тангаҳо, инчунин аз хоки Тоҷикистон, масалан, аз райони Панҷи вилояти Кӯлоб ва ғ. ёфт шудаанд.

Бояд гуфт, ки дар рӯи он тангаҳо, ки расми Евкратид сабт гардидааст, «Подшоҳи аъзам Евкратидро» навишта шуда, дар қафои он расми ду кас ҳаст: як зани тоҷдор ва як марди бетоҷ ва инчунин хате ҳаст: «Гелиокла ва Лаодика». Ҳарфи «а», ки ба охири ин номҳо илҳоқ шуда, мансубияти онҳоро ифода менамояд, боиси шарҳу тавзеҳоти мухталифе гардид, ки мувофиқи онҳо хати тангари ин тавр хондан даркор: «Подшоҳи аъзам Евкратидро (фарзандонаш) Гелиокл ва Лаодик», ё худ дар қафои танга писари Евкратид ва занаш тасвир шудаанд, ки малика будааст (барои ҳамин тоҷ доштааст ва ғ. ва ҳ.). Алҳол аксари олимони эътироф мекунанд, ки дар танга волидаини Евкратид, аз он ҷумла, модараш – малика тасвир шудаанд ва гӯё бо ҳамин «қонунӣ» будани амалиёти худ ва соҳиби тахт шудани худро таъкид кардани будааст.²⁷ Ба фикри мо, маҳз чунин ақида қобили қабул мебошад ва аз гуфтаҳои сустбунёди В. Тарн, ки дар адабиёти советӣ таҳлил карда шудааст, даст кашидан даркор.

²⁶ Lahuri Q. N., 1957, p. 40–49.

²⁷ Григорьев В. В., 1867, а, с. 343; Narain A. K., 1962, p. 55–56.

Дар асоси маълумоти маъхазҳои хаттӣ ва тангаҳои мазкур тахмин кардан мумкин аст, ки дар аҳди Евкратиди Кабир²⁸ воқеаҳо ба тартиби зайл ҷараён доштанд.

Дар он замоне ки Деметрий дар Ҳиндустон мегашт, дар Бохтар Евкратид ном яке аз намоёндогони ашрофи юнонӣ исён бардошт, ки падараш Лаодик аз авлоди подшоҳон будааст. Ин воқеа айнан дар ҳамон вақте ба вуқӯъ омад, ки ба тахти Порт Митридоти I соҳиб шуд, яъне тахминан соли 171 пеш аз милод Евкратид ҳокимиятро ба ҳамин сабаб ҳам ба осонӣ ба даст овард, ки қисми асосии лашкари Юнону Бохтарро Деметрий ба Ҳиндустон бурда буд.

Евкратид ба тахт соҳиб шуда, унвони «Сотер», яъне «Наҷотбахш»-ро гирифт ва бо ҳамин гӯё таъкид мекард, ки вай Бохтарро аз Деметрий наҷот додааст. Деметрий ин хабарро шунида, барои фуруш нишондани исён лашкари бисёре мефиристад, ки шумораи он аз шумораи лашкари Евкратид зиёд буд. Лашкари камшумори Евкратид ба муҳосира гирифта шуд ва гӯё ки илоҳи халосӣ надошт – охир шумораи муҳосирон фақат 60 ҳазор буд. Вале Евкратид аз парокандагии лашкари душман ғоида бурда (дар ин бора дар маъхазҳо ишорате нест), беист ба душман ҳамла карда, бо дастаи 300-нафараи худ муҳомиларо зада, шӯҷоату ҷасорати бемисл нишон дод ва лашкари сершумори Деметрийро торумор кард. Сипас, ба тахт баромада, унвони «Подшоҳи аъзам Евкратид»-ро гирифт, сиккае зад, ки дар он расми падару модараш сабт шуда буд. Ба номи худи Евкратид дар Бохтар тангаи бисёре бароварда шуд, ки, аз афти қор, пас аз сари вай ҳам хеле вақт дар муомила буд. Минбаъд ҳам баъди суқути давлати Юнону Бохтар тақдидан ба ин тангаҳо хеле дигар тангаҳо бароварда шуд.

Евкратид дар Бохтар ҳокимияти худро тақвият дода, ба тасхири мулкҳои ҳиндустонии Деметрий шурӯъ намуд ва зимнан ҳудуди онҳоро ҳатто васеъ кард. Ақидае ҳаст, ки вай соҳиби 1000 шаҳр будааст.

Вале гуфтан мумкин нест, ки дар аҳди Евкратид ҳама қор нуран ало нур буд. Аз ду музофоти ғарбии давлати Юнону Бохтар маҳрум шуд – онҳо ба дастги подшоҳи муқтадирӣ Порт - Митридоти I гузаштанд, зимнан Митридоти I ким-чи хел ноҳияҳои сарҳадиро низ ишғол карда будааст²⁹.

Евкратид тасхири Ҳиндустони шимолиро анҷом дода, ба тарафи Бохтар раҳсипор шуд. Юстин (XLI, 6, 5) менависад, ки «ҳангоми бозгашт аз юриш Евкратидро писараш кушт, ки ўро андаке пештар ба худ шарикӣ ҳукмронӣ карда буд. Писар падаркушии худро, гӯё ки на падараш, балки душманашро кушта бошад, ҳатто пинҳон ҳам намекард. Вай савораи аробаи ҷангӣ хуни падарашро зер карда гузашту фармуд, ки ҷасадро ба хок насупурда, партофта раванд». Ин анҷоми пурғоҷиҳои қори Евкратид қарибҳои соли 155 пеш аз милод ба вуқӯъ омадааст³⁰.

Муосир ва рақибӣ Евкратид подшоҳи Порт - Митридоти I (солҳои 171–138/7 пеш аз милод) дар бобати вусъати ҳудуди мулкҳои худ хеле муваффақиятҳо ба даст овард. Вай зидди ҳокимони маҳаллӣ ва Селевкиён боисрор мубориза

²⁸ Назари мо ба ин воқеаҳо бо назари А.К.Нарайан наздик аст, гарчанде дар баъзе нуктаҳо фарқ дорад ва ба ақидаҳои В.Тарн мутлақо муҳолиф мебошад.

²⁹ Маълумоти Оросий (V, 4, 16) дар бораи истилои Митридоти I шарт нест, ки ба Ҳиндустон дахл дошта бошад (Debevoise N.C, 1938, p. 56–57).

³⁰ Ба ақидаи Нарайан, Евкратид ду писар доштааст - яке Платон, дигаре Гелиокл (бо Гелиокле, ки падари Евкратид буд, омехта нашавад!). Нарайан мегӯяд, ки падаркуш Платон буд (Narain A. K., 1962, p. 71-72).

бурда, Эрони ғарбиро ишғол намуд, ки Мидия ва Байнаннаҳрайнро ба ҳудуди Порт дохил кард. Порт тадриҷан яке аз давлатҳои муқтадири ҷаҳон гардид.

Вазъият дар Юнону Бохтар дигар буд. Аз нимаҳои асри II пеш аз милод давраи инқирози иқтисодии сиёсии он расид.

Ин давлати бузург, ки ноҳияҳои беканори Осиёи Миёна, Афғонистон ва Ҳиндустонро дар бар мегирифт, пароканда мешуд. Баъзе волиён, ки аз авлоди Диодот, Евтидем ва Евкратид буданд ва баъзе ашрофи забардаст, ки ба хонадони шоҳон тааллуқ надоштанд, ҳокимиятро ба даст мегирифтанду аз номи худ сикка мезаданд. Зоҳиран, дар нимаи дувуми асри II пеш аз милод дар Бохтару Суғд воли Антимах ном шахсе будааст, ки унвони «Теос» («Худо») доштааст. Аз ҷумлаи шоҳони ҳиндустонӣ мавқеи Менандр намоёнтар аст, ки вай, аз афти қор, феврал баъди вафоти Евкратид³¹ мулкҳои дар Ҳиндустон бударо ба даст даровардааст. Мувофиқи ривояти буддӣ, вай подшоҳи хирадманде буда, ба равнақу ривочи давлат мусоидат мекардааст. Тахмин меравад, ки ривояти маъхазҳои буддӣ роҷеъ ба дини буддиро қабул кардани вай аз ҳақиқат дур нест.

Аллакай дар охири асри II пеш аз милод дар аҳди Евтидем иттиҳоди қабилаҳои кўчманчӣ ба ноҳияҳои шимолии Юнону Бохтар бевосита таҳдид мекарданд. Дар нимаи дувуми асри II пеш аз милод бошад, олами кўчманчиёни шимолии Осиёи Миёна гўё як баҳри хурӯшоне буд, ки мавҷҳои он паси ҳам ба соҳилҳои Юнону Бохтар дарафтода, онро пахш мекарданд. Аз омадани ин тўфон ҳатто онҳое, ки Селевкиёнро зерӣ по карда буданд, яъне подшоҳони Порт, ворисони Митридоти I муқтадир ба ларза меоманданд.

3. СОХТИ ДОХИЛӢ, ИҚТИСОДӢ ВА МАДАНИЯТИ ОСИӢИ МИӢНА ДАР АСРҲОИ III-II ПЕШ АЗ МИЛОД

Давлати Юнону Бохтар

Ниҳоят кам будани маъхазҳои таърихӣ имкон наметавонад, ки сохти давлатӣ ва ҷамъиятии Юнону Бохтар муфасссал тавсиф карда шавад. Дар аҳди ҳокимони тавонотар давлат ба андозае соҳиби марказият буд ва дар ин бобат, аз афти қор, асосан ба тарзи давлати Селевкиён тақлид карда мешуд. Плутарх дар ҳақиқи Селевк чунин латифа меорад, ки гўё вай гуфта бошад: «Агар аксари мардум медонистанд, ки фақат барои навиштану хондани мактубҳои давлатӣ чӣ қадар машаққат кашидан даркор, тоҷро дар кўчаҳо афтида меҳобиданду касе ба онҳо нигоҳ ҳам намекард». Донандаи давраи эллинизм, муаррихи советӣ А.Б.Ранович менависад: «Мувофиқи маълумоте, ки аз катибаҳо ба даст омад, ҳукумати Селевкиён мукотибаи зиёде карда, амру фармонҳои гуногун тартиб дода, оид ба ҳалли муноқишаи байни шахрҳо қозиву ҳакамҳоро таъйин мекардааст, бошишгоҳҳои нав барпо менамудааст, бо дигар давлатҳо мукотибаи дипломатиро ҷорӣ намуда, байни шахрҳои худӣ мамлакат, бо шахрҳои Юнон, бо маъбадҳо ва дигар мазорҷойҳои умумиюнонӣ робитаи зич доштааст».³²

Эҳтимол, идораи давлатии Юнону Бохтар мисли идораи давлатии Селевкиён мукамал, муфасссал ва мутамарказ набуд. Дар сари давлат подшоҳ меистод. Баъзан подшоҳ бо писараш баробар ҳукмронӣ мекард. Давлат ба сатрапиҳо тақсим шуда буд.

³¹ Narain A.K., 1969, p. 76–77.

³² Ранович А.Б., 1950, с. 140.

Аз «Милинда-Панха»³³ аён шуд, ки дар салтанати Менандр, яъне дар ноҳияи ҳиндустонии Юнону Бохтар подшоҳ шаш ақрабо доштааст: сарлашкар, сарвазир, сарқозӣ, сардори хазина, чатрбардор ва шофбардор. Файр аз ин, «соҳиби деҳ» низ зикр мешавад («Милинда-Панха», IV, 1, 36). К. В. Тревер дуруст қайд мекунад, ки таҳлили ҳамаи ин истилоҳот ва муқоисаи маълумоти «Милинда-Панха» бо маълумоти дигар сарчашмаҳо метавонанд ба як андозаи муайян сохти иҷтимоии давлати Менандрро равшан намояд. Вале дар бораи Бохтар ва дигар ноҳияҳои ҳамҷавор маъхазҳо ин гуна маълумот намендиҳанд»³⁴.

Лашкар низ мақоми намоён дошт, ки аз ҷумлаи ҳам юнониён ва ҳам аҳолии маҳаллӣ, аз ҷумла бохтариён, ҷамъ карда мешуд. Бохтариён лашкарро асосан бо қисмҳои савора таъмин мекарданд. Подшоҳ, аз афти кор, гвардияи шахсӣ низ дошт. Филҳои ҷангӣ қувваи зарбазани лашкарро афзун мекарданд.

Дар бораи ташкили лашкари Юнону Бохтар баъзе маълумотҳо ба даст омаданд. Дар лашкар қисмҳои савора ва пиёдагард қисмҳои асосӣ буданд. Осори санъат ва сарчашмаҳои хаттӣ, ки дастраси мо шудаанд, шаҳодат медиҳанд, ки дар лашкари Бохтар филҳои ҷангӣ буданду дар болои онҳо ҷанговарони мусаллаҳ менишастанд. Аз афти кор, филҳои ҷангиро дар айни авҷи муҳориба ба кор меандохтанд.

Юстин (XLI, 4, 5) Диодотро «ҳокими ҳазор шаҳри Бохтар» номида буд. Страбон (XV, 1,3) мегӯяд, ки ба Евкратид 1000 шаҳр тобест буд. Ин муаллифон, зоҳиран, на хоки худи Бохтар, балки тамоми территорияи давлати Юнону Бохтарро, аз ҷумла Ҳиндустони шимолиро низ дар назар доштанд ва дар зимни ин, рақами «1000» дар ин маврид на ба маънои аслии худ, балки чун муболиға омадааст. Дар айни ҳол, бояд дар назар дошт, ки ин муболиға асос ҳам дорад, яъне дар он давра дар Бохтар шаҳрҳо дар раванҷу ривож буданд.

Шаҳрҳои бохтариён, инчунин суғдиёно аз рӯи пайдоиш ба се гурӯҳ тақсим кардан мумкин. Ба гурӯҳи якум шаҳрҳои медароянд, ки пеш аз Ҳахоманишиҳо ва дар аҳди онҳо ба вучуд омадаанд. Ба ин қабил шаҳрҳо, аз ҷумла шаҳри Бохтар (Бактра)– пойтахт ва калонтарин шаҳри Бохтар мансуб аст, ки дар поёноби дарёи Кофарниҳон воқеъ буд (алҳол димнаи Қалъаи Мир); шаҳри дигар пойтахти Суғд – Мароканд ва ғ. Гурӯҳи дувуми шаҳрҳо дар замони истилои юнону мақдунӣ ё дар аҳди Селевкиён пайдо шуданд. Ба гурӯҳи сеюм шаҳрҳои мансубанд, ки дар давраи давлати Юнону Бохтар сохта шудаанд. Дар байни шаҳрҳои гурӯҳи дувум ва сеюм шаҳрҳои буданд, ки Искандари Мақдунӣ (мас. Искандарияи Ақсо) ё дигар волиёни Юнон (мас. дар Бохтар шаҳри Евкратидея) барпо карда буданд ва инчунин шаҳрҳои, ки бе дахлати ҳукумати подшоҳӣ худашон ба вучуд омадаанд.

Дар бораи сохти дохилии ҳаёти шаҳрҳои Бохтар ва Суғд мо маълумоти казой надорем. Вале кашфиётҳои минбаъдаи эпиграфӣ шояд далолат намоёнд, ки баъзе хусусиятҳои шаҳрҳои Порту Селевкиён, масалан, баъзе шаклҳои худидоракунии шаҳрҳо, дар ин маврид ҳам ҷой дошт.

³³ «Милинда-Панха» рисолаест, ки асри II пеш аз милод ба забони палӣ чун мубоҳиса дар мавзӯи фалсафа байни Менандр (талаффузи ҳиндиаш Милинда) ва олими ҳиндӣ Нагасена таълиф шудааст.

³⁴ Тревер К.В., 1940, с. 19. В.Тарн кӯшидааст дар матни ин сарчашма ишорате пайдо кунад, ки иборат аз 500 нафар шӯроӣ шох вучуд дошт (Tarn W., 1950, p. 267, 418), вале ин кори вай боиси эътирози қатъӣ ва, аз афти кор, ҳаққонии А.К. Нарайан гардиш (Narain A.K., 1962, p. 167–168).

Дар «Милинда-Панха» шаҳри калоне тасвир шудааст, ки дар давраи Юнону Бохтар ё худ баъдтар вучуд доштааст.

Дар он ҷо маълумоте ҳаст, ки дар асоси он гуфтан мумкин дар он давра косибӣ хеле ривоч ёфта буд. Масалан, дар шаҳре, ки дар «Милинда-Панха» зикр шудааст, оҳангарон, заргарон, мисгарон, кулолон, чармгарон, хаймадӯзон, шонатарошон, бофандаҳо, наддофон, сабадбофон, камонгарон, сантгарошон, заршӯён, ошпазҳо, ҳаммомчиҳо, қассобҳо, майфурӯшон, гулфурӯшон ва ғ. ва ҳ. буданд. «Милинда-Панха» қайд мекунад, ки дар байни сокинони шаҳр фурӯшандагони моҳут ва ҳар навъ озуқа низ бисёр буданд³⁵. Ҳамаи ин маълумот ба мо имкон медиҳад иддао намоем, ки ҳам касбу ҳунар ва ҳам савдо асосан дар дасти аҳолии маҳаллӣ будааст.

Пойтахти Бохтар таъягоҳи подшоҳони Юнону Бохтар буд. Барои ҳамла ба дигар мамлакатҳои ҳамсоя, алалхусус ба Ҳиндустон, онҳо дар ҳамин шаҳр қувва ҷамъ мекарданд.

Ҷои шаҳри Бактра маълум аст: шаҳр тақрибан бист километр дуртар аз шаҳри ҳозираи Афғонистон - Мазори Шариф воқеъ буд. Вале дар он ҷое, ки Бактра воқеъ буд, ба андак танаффус бошад ҳам зиндагӣ дар тамоми муддати асрҳои миёна давом мекард ва дар ин ҷо яке аз калонтарин шаҳрҳои онвақта – Балх вучуд дошт. Ба ин сабаб болои табақаҳои пештараро табақоти давраи сонӣ панаҳ кардаанд, ки ҳафриёти археологиро бениҳоят душвор мекунад. Маркази он Бактра, ки дар замони Юнону Бохтар вучуд дошт, димнаи ҳозиразамони Болоҳисор мебошад, ки тарҳи он доираи дарозрӯя буда, вусъаташ 120 га аст. Муҳаққиқони Франция Д. Шлөмберже ва М.Берра чи хел будани сохти деворҳои қалъаи Бактраро муқаррар карда тавонистанд. Фақсии он деворҳо ҳайратангез аст. Гуфтан мумкин, ки фақсии пояи ин деворҳо то ба 31 м мерасидааст. Деворҳо чанд қатор тиркашҳои пайконшакл доштанд. Ба ақидаи муҳаққиқон, аз эҳтимол берун нест, ки маҳз ҳамин деворҳо ба муҳофизони Бактра имкон доданд муҳосираи лашкари сершумори Антиохи III-ро рафъ намоянд. Аз афти қор, дар давраи Юнону Бохтар ҳудуди Бактра бо ҳамин як Болоҳисор маҳдуд набуд³⁶.

Солҳои 1964–1965 археологҳои Франция ба ҳафриёти димнаи Ойхонум шурӯъ намуданд. Ойхонум дар хоки Афғонистон, дар лаби Панҷ айнан дар ҳамон ҷое, ки Кӯкчадарё ба он мерезад, воқеъ гардидааст. Тарҳи ин димнаи калон секунча буда, асоси дукилометраи он лаб-лаби Панҷ тўл мекашад. Як паҳлӯи секунча (1,5 км) Кӯкчадарё аст. Қисми шимолу ғарбии димна, ки дар лаби Панҷ аст, андаке пасттар ва қисми ҷанубу шарқии он қадре баландтар мебошад. Ҳафриёти Ойхонум натиҷаҳои муҳим дод. Аз ин ҷо пораҳои иншооти азиме ёфт шуд, ки хусусияти асосии он истифода шудани усули тарҳбандӣ ва қисмҳои бинокории эллиний мебошад. Биноҳо аз санг ва хишти хому пухта сохта шудаанд. Дар иморат сутуну болорҳои сангӣ дар болои деворҳои хом-хишт ҷой дода шудаанд. Қисмҳои сангии иморат аз рӯи усули коринф сохта шуда, ба меъёри эллиний айнан мувофиқат дорад. Аз ин ҷо ҳайкалҳои эллиний, сафолот, зевар, инчунин қабристони юнонӣ ва сангҳои рӯи қабрҳои юнонӣ ва ғ. ёфт шудаанд.

Тамоми ин бозёфтҳо, аз ҷумла тангаҳо, далолат мекунанд, ки Ойхонум шаҳри асрҳои III–II пеш аз милоди Юнону Бохтар аст, дар он унсурҳои маданияти юнону эллиний ва инчунин унсури хоси юнонии аҳолии маҳаллӣ афзали-

³⁵ The Questions of King Milinda, 1890; 1894.

³⁶ Le Berre M. et Schlumberger D., 1964.

ят дошт.³⁷ Мо ҳоло номи ин шаҳрро, ки яке аз калонтарин шаҳрҳои юнонӣ буд, намедонем – шояд ин шаҳр ҳам яке аз ҳамон Искандарияҳо ва Антиохияҳо бошад, мумкин Евкратидея ҳамин шаҳр бошад. Вале ҳаминаш аниқ, ки ин шаҳр дар давраи селевкиёну юнону бохтариён, бешак, вучуд дошт ва яке аз марказҳои муҳими давлати Юнону Бохтар буд.

Қолиби диққат аст, ки дар рӯбарӯи Ойхонум дар ин соҳили Панҷ дар худуди райони Фархор археологҳо дигар осори муҳими давраи охири аҳди Юнону Бохтар – Саксонохурро кашф намуда тадқиқ карданд. Саксонохур аз маркази райони ҳозираи Фархор 7 км ғарбтар воқеъ аст. Вусъати умумии димна 5 га. Дар рафти ҳафриёт дар ин ҷо маҳаллаи косибон, хумдонҳои кулолӣ ва инчунин иншооте ёфт шуд, ки қаср ва маъбадро дар бар гирифтааст. Маркази ин иншоот ҳавлии калони (27,7х27,7 м) чоркунҷааст, ки аз се тараф долон дорад. Дар як тарафи ҳавлӣ айвони барҳавои чорсутун будааст. Дар пешғаҳи айвон даре будааст, ки ба долон кушода мешудааст. Дар ду тарафи айвон ду ҳуҷра будааст. Аққол набошад ҳам, ба ҳар ҳол, қариб рост рӯбарӯи айвон толори калони чоркунҷае будааст, ки шиғфтаи онро ду сутун бардошта меистодааст. Дар шафати толор боз як иморати чорғушаи дарозрӯе будааст, ки он ҷо қурбонӣ мекардаанд. Толор ва ин қурбонҷо гирдогирд долон доштаанд, ки бо долони гирди ҳавлӣ пайваست мешудаанд.

Ба қалди долони ғарбии ҳавлӣ ҳашт биное будааст, ки ба се гурӯҳи алоҳида тақсим шудаанд, хусусан гурӯҳи шимолии биноҳо қолиби диққат аст, ки дар мобайни онҳо як хонаи калони чоркунҷаи сутундор будааст. Маҳз аз ҳамин хона бисёр чизҳои қиматбаҳо, аз ҷумла себарғаи тиллоӣ ёфт шуд.

Девори биноҳо ниҳоят ғафс аст, хонаҳои дарозрӯя ба бомҳои чоркунҷа ё росткунҷаи сутундор пӯшида шудаанд. Остонаи бисёр хонаҳои боҳашамат аз тахтасангҳои чортарош сохта шудааст. Айвон бо чандин сутунҳои сангӣ музайян будааст, ки пояҳои пурнақшу нигору мураккабсохти онҳо дар рӯи таҳкурсиҳои дуқабата, сангин меистоданд. Хусусан, бошаҳои сутунҳо, ки бо усули коринф сохта шуда будаанд, намуни ғароиб доштаанд.

Аз афти кор, толори дусутунаи паси айвон ва бинои шафати он, ки меҳробӣ оташ он ҷо меистодааст, маркази ибодат буда, он ҳашт бинои дигар, ки ба се гурӯҳ тақсим шудаанд, толори қабул ва ибодатгоҳи қаср будааст.

Санай иморати ин иншоот асрҳои III–II пеш аз милод³⁸.

Дар территорияи Тоҷикистон дар замони Юнону Бохтар бисёр шаҳрҳои дигар низ будаанд. Масалан, яке аз онҳо димнаи Кайқубодшоҳ мебошад, ки дар қарибии посёлкаи ҳозиразамони Носири Хусрав воқеъ гардидааст. Тарҳи он росткунҷа (285х325 м) буда, деворҳои ғафс ва бурҷҳои чоркунҷа доштааст. Девор аз поҳса ва хишти хом сохта шуда, кунгурадор будааст. Аз ҳуди шаҳр чанд биноҳои чоркунҷаву росткунҷаи сафедандова ёфт шудаанд. Кайқубодшоҳ арк надоштааст.

Андаке дуртар аз ин димна боз як димнаи дигаре ҳаст, ки дар ҳуди посёлкаи Носири Хусрав дар ҷои димнаи Қалъаи Мир воқеъ гардидааст. Аз ин ҷо ҳам устохонаи мисгарӣ ва бисёр ашёи рӯзгору тангаҳо ёфт шуданд.³⁹

Дар байни осори археологҳои Тоҷикистони ҷанубӣ Кӯҳнақалъаи қарибии Ворошиловобод мақоми махсус дорад. Ин димна аз Кайқубодшоҳ хурдтар буда, аз ду қисм иборат: қисми асосӣ, ки росткунҷа аст ва қисми дигар, ки

³⁷ Ниг.: маълумотҳои нахустинро: Schlumberger D., 1965-1966; Bernard P. P., 1967 а, 1967, 1968 а, 1968, 1969.

³⁸ Литвинский Б.А. ва Муҳиддинов Х., 1969

³⁹ Дьяконов М.М., 1953. с. 172 ва боз: 1956, с. 57-66.

шакли муайянс надошта, дар шафати он воқеъ аст. Ин димна дар ҷои аз ҷиҳати стратегӣ хеле қулай – дар лаби ҷарии канори Вахш истодааст. Дохили қалъа саросар иморат будааст, ки он аз биноҳои дарозрӯяи ба ҳам пайваста иборат буда, хонаҳои гуногуни калону хурди росткунҷа ва чоркунҷа доштааст.

Аз ҳафриёт маълум шуд, ки сохтмони Кӯҳнақалъа ба охир нарасида будааст. Шояд сабаб ҳамин бошад, ки он дар поёни вучуди давлати Юнону Бохтар сохта мешуду ҳамлаи кўчманчиён сохтмони онро қатъ кардааст.

Кӯҳнақалъа ҳам мисли Кайқубодшоҳ имкон медиҳад, ки санъати қалъасозии Бохтари Қадим аниқ карда шавад. Бурҷҳои росткунҷас, ки ба ҳамдигар зич сохта мешуданд, иншооти муқтадири ҳарбӣ буданд. Нимасутунҳои махсус (пиластрҳо), ҳам девори бурҷҳо ва ҳам девори ҳуди қалъаро мустаҳкамтар мекарданд. Қатори тиркашҳои бурҷ ва девори қалъа ҳам тиркашҳои ҳақиқӣ ва ҳам тиркашҳои қалбакӣ дошт. Даромадгоҳи қалъа бо иншооти махсуси пеши дарвоза ва ё худ ба бурҷи баланд мустаҳкам карда мешуд.⁴⁰

Маълум, ки Самарқанду Суғд аз истилои юнону мақдуниҳо хеле зарар кашид. Вале сарфи назар аз ин дар ноҳия зиндагӣ боз ба роҳ даромаду минбаъд ҷон гирифт. Масалан, санъати кулолӣ хеле пеш рафт. Умуман, касбу касибӣ дар ин давра хеле раванқ ёфт. Ба бозорҳо дар қатори маҳсули касибони маҳаллӣ маҳсули эллинҳои касиб ҳам дароварда мешуд. Аз ҳисоби якдигар бойшавии маданият ба амал меомад, ки ин ба баланд шудани дараҷа ва сифати санъати маҳаллии касибӣ мусоидат намуд ва санъати маҳаллии касибӣ, дар навбати худ, ба касбу касибии тамоми шарқи эллинӣ таъсир расонд. Ин процесс, масалан, аз кулолӣ ва бинокорӣ аён аст.

Дар хоҷагии қишлоқ ҳам хеле комёбиҳо ба даст омад. Муаллифони атиқа аз шароити хеле қулайи обу ҳавои Бохтар бисёр ривоят кардаанд. Дар ин ҷо ғалладона мекоштаанд (зотан донаи зироати ин ҷо хеле калон-калон будааст), аз ҷумла, дар ин ҷо шолӣ нағз мешудааст, боғу тоқзорҳо будаанд, чорводорӣ раванқ доштааст. Шакле нест, ки ҳам дар Бохтар ва ҳам дар Суғд шабакаи калони каналҳои обёрӣ вучуд дошт.

Дар фавқ ғангоми тавсифи таърихи афкори сиёсӣ мо борҳо ба тангаҳо истинод кардем. Алҳол мукамалтарин ва бонизомтарин маълумотнома роҷеъ ба тангаҳои давраи Юнону Бохтар «Корпуси тангаҳои ҳиндуюнонӣ» мебошад, ки олими Ҳиндустон А.Н.Лоҳурӣ⁴¹ тартиб додааст, вале гуфтан даркор, ки дар маълумотномаи мазкур материали музейҳои советӣ ва асарҳои дар ин бобат ҷошудаи советӣ истифода нашудааст. Подшоҳони Юнону Бохтар аз тилло, нуқра, мис сикка мезаданд, ғайр аз ин сиккаҳос буданд, ки аз ҳўлаи мису никел зада мешуданд. То ба замони мо бисёр тангаҳои нуқраи Юнону Бохтар омада расидаанд.

Дар рӯи тангаҳо одатан сурати шоҳ ва дар қафои он сурати ягон ҳудо (Аполлон, Артемида, Афина, Деметра, Диоскура, Геката, Гелиос, Геракл, Зевс, Ника, Посейдон) нақш мешуд. А.Н.Лоҳурӣ менависад, ки ин ҳудоҳои юнонӣ, «баъзан бо қиёфас тасвир меёфтанд, ки ба тавъамони шарқии онҳо хос буд».

Дар аввалин тангаҳои Юнону Бохтар катиба фақат аз унвон ва номи шоҳ иборат буд. Евкратид аввалин касе буд, ки дар тангаҳо сифати *μεγας* («ка-

⁴⁰ Литвинский Б.А., Кузьмина Е.Е., Певзнер С.Б., 1956.

⁴¹ Lahiri Q.N., 1965, p. 27.

бир»)-ро сабт намуд. Антимох бошад, худро *υεος* («худо») номид. Дар аҳди Евкратид дар тангаҳо бори нахуст катибаи дузабона пайдо шуданд. Сурату хатҳои юнонӣ, ки одатан, дар қафои танга сабт мегардид, ба рӯи танга гузаронда шуда, дар қафои он бо хатти кхарошти тарҷумаи тахтуллафзии пракритии онро сабт мекардагӣ шуданд. Зимнан, гуфтан лозим, ки катибаҳо ҳеҷ вақт ба ҳамдигар мувофиқат надоштанд. Дар тангаҳои мисии давраҳои сонии ду волиёни ҳиндуёнонӣ дигар хат – хати браҳмӣ⁴² истифода мешуд.

Масъалаи миқёси вазни тангаҳои Юнону Бохтар мувофиқи ҳамон миқёси вазн аст, ки дар Юнон маъмул буда, атиқӣ ном дошт ва аз рӯи он воҳиди вазни тилло ба 132 гран, яъне ба 8,2 г баробар буд. Масалан, чунинанд вазни тангаҳои тиллоии Диодоти I ва II, Евтидеми I ва Евкратид, ки статер ном доштанд. Вале тангаҳои Юнону Бохтар на ҳама вақт ба миқёси вазни атиқӣ мувофиқат мекарданд ва дигар миқёсҳои вазнӣ низ кор фармуда мешуд. Пайдоиши ин миқёсҳо ва самарайи иқтисодии истифодаи онҳо мавриди муҳоҳиса мебошад.⁴³

Зиёд будани тангаҳои Юнону Бохтар далели раднопазири ривочи муомилоти мол аст. Мувофиқи маълумоти бозёфтҳои наватарини археологӣ тиҷорати байналхалқӣ, алалхусус тиҷорат бо олами эллиний хеле дар авҷ будааст. Дар айни ҳол, тангаҳо дар савдои дохилӣ ҳам истифода мешуданд. Ба ин маъхазҳои хаттӣ ҳам шаҳодат медиҳанд. Сайёҳони аҷнабӣ навиштаанд, ки «бохтариён дар савдо ҳамто надоранд». Дар Бактра бозори калон будааст.⁴⁴

Маълумот дар бораи маданияти маънавӣ ниҳоят ноқис аст. Вале ҳамин маълумоти ноқис ҳам далолат мекунад, ки Юнону Бохтар яке аз марказҳои маданияи ҷаҳони онзамона буд. Дар сарзамини Бохтар маданияти мутараққии ба худ хоси маҳаллӣ вучуд дошт, ки он аз қарри асрҳо ибтидо мегирифт. Равобити тамаддуни Бохтар бо маданияти бойи Ҳиндустон, бо маданияти юнониён ва бо маданияти шарқи эллиний самарайи бузург дошт.

Санъати Юнону Бохтар ба авҷи тараққиёт расида буд. Беҳтарин донандаи ин санъат К.В.Тревер дар бораи тангаҳои шоҳони Юнону Бохтар навишта буд: «Дар тангаҳои Юнону Бохтар сурати шоҳон бо маҳорати баланд сабт шудаанд. Мӯҳри онро санъаткорони забардасте кандаанд, ки дар акси ҳаҷман хурдак чунон расми реалистона офаридаанд, ки на фақат хусусияти қиёфаи шахсро инъикос менамояд, балки бо воситаи ин ё он ҷузъиёти хурд феълӣ атвори ин ё он шахсро аён месозад». Ба қавли К.В.Тревер, дар шахрҳои Бохтар асарҳои ҳайкалтароши машҳури Юнон Лисипп, ки муаллифи ҳайкалҳои маъмули Искандари Мақдунӣ мебошад, бояд вучуд дошта бошанд. Эҷодиёти ин санъаткор хеле реалистона аст. Санъати ҳайкалтароши асри III пеш аз милоди эллинҳо дар зерӣ таъсири Лисипп ва пайравони ӯ такмил меёфт ва ин нуктаро ба Бохтар ҳам нисбат додан мумкин аст. Ба ҳар ҳол, дар Ойхонум аллакай ҳайкалҳои эллиний ёфт шудаанд. Дар масъалаи расми тангаҳо бошад, мегӯяд К.В.Тревер гапашро давом дода, «эҳтимол, дар байни мӯҳрканҳо юнониён ҳам буданд, вале агар инро ба назар гирем, ки тангаҳои Юнону Бохтар нисбат ба тангаҳои онзамонаи юнонӣ сурати касро равшантару возеҳтар акс намуда, ҳам фикру андеша, ҳам шафқату меҳрубонӣ ва ҳам қуввату матонатро ифодаву инъикос карда метавонанд, мумкин аст мӯҳрро устои маҳаллӣ –

⁴² Lahiri Q.N., 1965, p. 38–42, 256–262.

⁴³ Ibid 1, p. 13–18.

⁴⁴ Бичурин, II, с. 152.

юнонӣ ё бохтарис канда бошад, ки беҳтарин анъанаҳои Лисиппро аз худ на-мудааст».⁴⁵

Мо инчунин аз осори аҷоиби торевтикаи Бохтар воқиф ҳастем. Девори биноҳо бо нақшу нигор, бо муқарнасу мунаббаткориҳои сангӣ, фулузӣ ва ғ. зинат дода мешуданд.

Чи тавре дар боло қайд кардем, дар ин давра Бохтар бо олами эллиний ва бо Ҳиндустон равобитаи пурсамари маданӣ дошт, ки ин дар ақоиди динӣ низ зоҳир гардидааст. Маҳз дар ҳамин давра дар Осиёи Миёна дини буддой паҳн шуд.

Вале ин чунин маъно надорад, ки зардуштия мавқеи худро аз даст дода бошад. Ба маркази Бохтар - шаҳри Бактра, ки дар он ҷо зардуштия хеле маъмул буд, аз ҳар гӯшаву канор зиёратчиёни сершумор ҷамъ меомаданд. Дар ин ҷо маъбади асосии оташпарастон - маъбади олиҳа Ардвисура Анаҳито мавҷуд буд. Дар ин маъбад ҳайкали Анаҳито меистод, ки дар сар тоҷи тилло ва дар бар либосе дошт, ки аз пӯсти 30 сағоби дӯхта буданд. Дар шаҳр маъбади дигари худоҳо низ буд. Аз афти кор, маъбади Саксонохур ҳам маъбади зардуштия буд.

Бешубҳа, дар Бохтар маъбадҳои юнонӣ ҳам вучуд доштанд, зеро дар байни аҳолии юнониён бисёр ва ҳуди ҳокимони давлатии Юнону Бохтар юнонӣ буданд. Далели ин иддао сурати худоҳои юнонист, ки дар қафои тангаҳо сабт мешуд (номи онҳоро андак болотар зикр кардем). Маъбаду ибодатхонаҳои юнонӣ дар Ойхонум ҳам ёфт шуданд.

Инак, дар Юнону Бохтар динҳои гуногун вучуд доштанд, аз «Милинда-Панха» (1, 3) медонем, ки дар Шакала ном шаҳри Ҳиндустон намояндагони ҳама гуна динҳоро эҳтиром мекарданд. Дар ин ҷо воизи ҳама гуна дин «нидои таҳсину табрик мешунидааст». Эҳтимол, дар Бохтар ҳам вазъият чунин буд. Дар айнӣ ҳол, шакке нест, ки аксари аҳолии маҳаллӣ – бохтариҳо мисли пештара ба зардуштия эътиқод доштанд. Мумкин аст юнониён ҳам ба таъсири он дучор мешуданд.

Давлати Порт

Агар бо санаҳои ин фасл маҳдуд нашавем ва материалҳои давраи сонитарро ба назар гирем, маълумот дар бораи сохти дохилии давлати Порт нисбат ба Юнону Бохтар бештар аст. Баъзе маълумотҳои муаллифони атиқа дастраси мо гардидаанд, ёдгориҳои эпитафӣ бисёр маълумот медиҳанд ва ғ. Дар яке аз калонтарин марказҳои давлати Порт - Нисо (қарибии Ашхобод) архиви калони ҳуҷҷатҳои хаттӣ ёфт шуд, ки он аҳамияти махсус дорад.

Дар давлати Порт ҳокимияти подшоҳро ду шӯро – шӯрои ашроф ва шӯрои қоҳинон ба андозае маҳдуд мекарданд. Ба шӯрои ашроф ғайр аз намояндагони сулолаи ашконӣ, аз афти кор, намояндагони боз шаш хонаводаи ашроф дохил мешуданд. Подшоҳро аз байни хонадони ҳукмрони ҳамин ду шӯро интихоб карда, васияти подшоҳи марҳумро ҳам ба эътибор мегирифтанд.

Ба ҳайъати Порт дигар давлатчаҳои тобеш (масалан, Гиркония ва Сакистон), ки волии онҳо баъзан ба номи худ сикка мезад (масалан, Алам ва Персида), инчунин сатрапияҳо, ки нисбатан хурд буданд, бо сардории сатрап (ҳшаҳрап ё наҳводор) дохил мешуданд. Сатрапияҳо ба гипархияҳо ва гипар-

⁴⁵ Тревер К.В., 1940, с. 40–41.

хияҳо ба статмаҳо тақсим мешуданд. Марзбонҳо аз сатрапҳо болотар меистоданд, зеро ба онҳо якчанд сатрапияҳо тобеъ буданд⁴⁶.

Ба туфайли тадқиқ ва кушодани рамзи архиви Насои кӯҳна И.М.Дяконов ва В.А.Лившиц барои муайян намудани тартиби маъмурияти маҳаллие, ки дар Порти шимолу шарқӣ амал мекард, материали пурқимат ба даст оварданд. Дар маҳалҳо идораҳои сершабакаи маъмурӣ вучуд доштааст. Воҳиди хурдтарини маъмурӣ - диз, яъне деҳаи ҳисорӣ будааст, ки ба он дизпат сардорӣ мекард. Дизпат ба сатрап тобеъ буд. Солҳои 20-уми асри II пеш аз милод дар ин ноҳия Кофизод ном шахсе сатрап будааст. Номии сардори дастаи лашкари саворагон ҳам ба мо маълум – ўро Тиридот меномиданд, боз номи чанд «хазинадорон» ва «аспакӣ Сосон» то ба мо омада расидаанд.

Дар ғун кардани хирочу андоз ва андўхтани маҳсулот як гурўҳ амалдорон машғул будаанд. Масалан, барои кашондани шароб ба анбори подшоҳ, ки мадустон ном дошт, амалдороне мутасаддӣ буданд, ки унвонҳои зерин доштанд: «шаробкаш», «мўҳрдор», «котиб», «муҳосиб», «дастархончӣ». «Муғҳо» низ табақаи боимтиёз буданд ва Спосак ном муғ номбар шудааст, ки унвони атуршпат («омири оташ») доштааст⁴⁷. Вазифаи амалдорони маҳаллӣ, пеш аз ҳама, ҳамин буд, ки аз мардум ҳар чӣ бештар хирочу андоз ситонанд ва ўро мутеъ нигоҳдоранд.

Ҳуҷҷатҳои архиви Насо далолат мекунанд, ки дар заминҳои ҳосилхези ҷануби Туркманистон «мулкҳое» вучуд доштаанд, ки аз «токзор» иборат будаанд. Моликияти замин чанд намуд дошт ва вобаста ба ҳар як намуди моликияти замин барои подшоҳ андоз мегирифтанд. Андози махсус, ки (қисман ба намуди мол ва қисман ба пули нақд) барои хомӯш нашудани оташи муқаддас ситонда мешуд, гуё як навъ ушри динӣ буд.

Дар марказ, дар қалъаи Меҳрдодкирд (алҳол димнаи Насои кӯҳна) анборҳои бузурги шаробнигоҳдории шоҳ воқеъ буд. Ба ин ҷо шароб оварда, ба хумҳои калон мерехтанд ва ба ҳуҷҷати дахл менавиштанд. Барои навиштани ҳуҷҷат тани хумҳо истифода мешуд. Дар як порайи он ғапҳои лозимаро навишта мемонданд (масалан, «турш шудагӣ», «ба хуми дигар рехта шудагӣ» ва ғ.) Дар ин ҳуҷҷатҳо миқдори шароб, номи токзору номи мулк, ному унвони шаробкаш, санаи овардани шароб, навъи шароб ва ғ. нишон дода мешуд. Ин гуна ҳуҷҷатҳои муфассал дар давоми 70 сол тартиб дода мешуд. Файр аз ин ҳисоботи умумӣ, рӯйхатҳо ва барои шаробгирӣ талабномаҳо ёфт шудаанд.⁴⁸

То ба қарибӣ фақат шахрҳои Порти ғарбӣ, санъати шахрсозӣ ва маданияти он омўхта шуда буд. Аз ҳуҷҷатҳои бадастомада маълум буд, ки шахрҳо, ба ҳар ҳол шахрҳои калон, органҳои худидоракунӣ доштанд, ба шахр як ноҳияи хоҷагии қишлоқ вобаста буд ва баъзе шахрҳо аз номи худ ҳатто сикка мезаданд.

Ба шарофати ҳафриёти археологҳои советӣ бори нахуст шахру деҳаҳои Порти шимолу шарқӣ ҳам маълум шуданд. Масалан, дар ду димнаи ҳамшафати Насо, ки дар деҳаи Боғир (қарибии Апхобод) воқеъ аст, чандин сол ҳафриёт канда шуд. Димнаи Насои кӯҳна қуруқи подшоҳ будааст. Насои нав бошад, боқимондаи шахри Порт.

Қалъаи Насои кӯҳна қасрҳои подшоҳ (аз ҷумла, иморатҳои хоҷагӣ) ибодатгоҳҳо, бинои сарбозон ва манзили ашрофонро дар бар мегирад. Тарҳи қалъа панҷгўша буда, дар атрофаш девори мустаҳкам дошт, ки ғафсии пояи

⁴⁶ Периханян А. Г., 1956, с. 50–51; Дяконов М.М., 1961, с. 194–197.

⁴⁷ Дяконов И.М. ва Лившиц В.А., 1960, с. 22–23; 1966, с. 141–143, 146.

⁴⁸ Дяконов И.М. ва Лившиц В.А., 1960, с. 16–20; 1966, с. 134–136.

он ба 9 м мерасид. Дар гўшаи ҷанубӣ гулдастаи азиме буд, ки вусъати болои он 35x35 м буд. Худи ҷамин гулдаста истеҳкоми мукаммал – яке аз қисмҳои асосии мудофияи қалъа буд. Девору бурҷҳо аз поҳса ва хишти хом мебошанд. Тахмин мекунам, ки ба қалъа фақат бо як роҳрави дарози моил (пандус), ки тактаки девори қалъа тӯл мекашид, даромадан мумкин буд.

Дар миёни қалъа толори ниҳоят бузурги чоркунҷае буд, ки 400 метри мураббаъ вусъат дошт. Дар мобайни толор чор сутуни хишти меистод, ки таънаи ҳар яке онҳо гӯё аз чор нимасутун таркиб ёфта буд. Дар гирду атрофи девори толор қатори нимасутунҳо менамуд. Қабати дувуми девори толор низ нимасутунҳо дошту дар мобайни ҳар як ду нимасутун дар тоқчаҳо ҳайкалҳои калони (аз қади одам болотар) гилии меистоданд. Қабати дувуми девор бо ранги сурхи баланд андова карда шуда, нақшу нигори бисёр дорад ва зарҳалқорӣ карда шудааст. Фарши толор гаҷӣ, сақфаш тахтагин, дар мобайн равзан дорад, ки ягона манбаи равшанӣ мебошад. Ҳар касе, ки ба ин толор мебаромад, сутунҳои босалобат гӯё ба фалак саркашида, муҷассамҳои назаррабои ба дил ҳаросандозанда, шавқату шукӯҳи нақшунигору рангубори онро дида, моту мабхут мешуд. Дар байни меъмрон ва археологҳо мувофиқа меравад, ки ин толор ҷӣ буд. Баъзеҳо мегӯянд, ки ин толори азим қабулгоҳи подшоҳони Порт мебошад, дигар гурӯҳ мутахассисон тарафдори чунин ақидаи ба ҳақиқат наздиктаре мебошанд, ки толори мазкур маъбади азими оташ аст, ки ба ёдбуди аҷдодони ҳудогашта сохта шудааст, яъне як навъ осори меъмории динӣ мебошад.

Дар Меҳродқирд ғайр аз ин ибодатгоҳ дигар иморатҳо, аз ҷумла, анбори калони шароб, ки зиёда аз ним миллион литр шароб мебуд ва хазинаи подшоҳ ёфт шуд, ки он як бинои калони сарбастааст (60x60). Дар яке аз хонаҳо бисёр ашёи оғӣ, асосан ритонҳо – ҷомҳои шохшакл ёфт шуданд. Лаби ритонҳо изорае дорад, ки дар он бо усули мунаббат лавҳаҳои Дионисий, ҳудоҳо ва ғ. тасвир ёфтаанд. Поёнтари изораи аксари ритонҳо ба шакли муҷассмае сохта шудаанд. Инчунин ҳайкалҳои гилии (аз ҷумла, ҳайкалҳои гилии зарандуд), биринҷӣ, мармарӣ ва нуқра ёфт шуданд – масалан, ҳайкалчаи нуқрагини зарандуди олиҳаи Порт, ҳайкалчаи нуқрагини Эрот ном бут, ки дастпонаҳои тиллоӣ дорад ва ғ. Осори портии Насо, ки ба қавли Г.А.Кошеленко, «таркиботи узвии ду «мабдаъ» – мабдаи маҳаллӣ, мабдаи бисёрасраи анъанаҳои маданияи халқҳои эронинажоди Шарқи Наздику Осиёи Миёна ва мабдаи эллини мебошад».⁴⁹

Дар байни бозёфтҳои Насои кӯҳна ҳуҷҷатҳои сершумори Порт, ки дар боло ном бурдем, мақоми махсус дорад. Ин ҳуҷҷатҳо асосан санадҳои андозу хироч буда, дар остраконҳо, яъне дар порчаҳои сафолӣ сабт шудаанд.

Дар димнаи дигар – дар Насои нав боқимондаҳои маъбад ва сағонаҳо ёфт шуданд.⁵⁰

Архиви Насо имкон дод, ки на фақат тартиботи маъмурию андозгирӣ, балки инчунин маданияти маънавии шимолу шарқи Порт амиқтар дарк карда шавад. Худи ҳуҷҷатҳо бо хати оромӣ навишта шудаанд. Бояд хотирнишон намуд, ки хати оромӣ ҳанӯз дар девони ҳахоманишиҳо кор фармуда мешуд. М.М.Дяконов, И.М.Дяконов ва В.А.Лившице рамзи ин хатро кушода истода, дар ибтидои кор диданд, ки як қисми калимаҳо оромию қисми дигар портӣ мебошанду зимнан худи ҳамаи он мафҳум гоҳ бо калимаҳои оромӣ ва гоҳ бо

⁴⁹ Кошеленко Г.А., 1966, с. 40.

⁵⁰ Оид ба нашри осори портии Туркменистони ҷанубӣ ниг.: «Труды ЮТАКЭ»; Массон М.Е. ва Пугаченкова Г.А., 1959, с. 22–117.

портӣ шарҳ дода шудаанд. Синтаксиси ҳуҷчатҳо на оромӣ, балки портӣ – калимаҳои портӣ мувофиқи қоидаҳои грамматикаи забони оромӣ не, балки мувофиқи қоидаҳои грамматикаи забони портӣ навишта шудаанд. Ҳамаи ин муҳаққиқонро ба ақидае водор сохт, ки дар он давра калимаҳои оромӣ фақат як навъ мифтоҳи махсус (гетерограмма) буданд, яъне ба оромӣ навишта шуда бошанд ҳам, ба оромӣ хонда намешуданд ва котиб маҷмӯи ин ё он ҳуруфотро дида, ин ё он калимаи портиро ба забон меоварду бас. Аз худ намудани чунин хат кори осон набуд. Пеш аз он ки талабаҳо ба ҳуҷҷатнависӣ ҳуқуқ пайдо кунанд, бояд дурудароз машқ мекарданд. Хатҳои машқ низ ёфт шудаанд, ки дар порчаҳои сафолӣ навишта шудаанд (дигар масолеҳи хатнависӣ – чарм чизӣ арзоне набуд, ки барои хатмашқкунӣ истифода шавад).

Дар давлати Порт динҳои ниҳоят гуногун вучуд доштанд. Файр аз динҳои маҳаллӣ парастии худӣ офтоб - Митра ва асосгузори сулола - Аршак дар ин ҷо мазҳабҳои юнонӣ, зардуштия, яхудия ва баъдтар насрония мавҷуд буданд. Дини зардуштия мақоми асосӣ дошт.

Дар ҳуҷҷатҳои Насо 200 ном зикр шудааст, ки ҳар яки он аз он зардуштии мутаассиб буданаш мумкин, бисёр номҳо соф зардуштӣ. Тақвим ҳам зардуштӣ буд.

Дар боло Спосак ном муғеро ном бурда будем, ки унвони «омири оташ» доштааст, инчунин бисёр дигар муғҳои қаторӣ зикр шудаанд. Дар ҳуҷҷатҳо бисёр маъбадҳои беном, инчунин маъбадҳои Фраат ва Нанайя сабт гардидаанд. Эҳтимол меравад, ки хоҷагиҳои маъбадӣ низ буданд. Синкретизми дини Порт инчунин аз ҳамин ҳам зоҳир аст, ки ба зумраи худоёни Порт бисёр худоёни аҷнабӣ дохил карда шудаанд.

Масалан, Нанайя худӣ қадимии Моҳ дар Байнаннаҳрайн буда, ҳанӯз аз давраҳои Шумер маълум аст. Баъд он ба Ошур роҳ ёфт, сипас ба Эрон, Арманистон, Сурия, Миср ва ҳатто ба Юнон гузашт. Дар ғарб бо баъзе худоён, масалан, бо олиҳа Артемидаи юнониён як шуда рафт. Нанайя (Анаҳито) баъдтар дар зумраи худоёни Кушон ва Сугд ба назар мерасад. Номини худӣ баъдҳо ба забони шугнонӣ гузашт ва ҳоло ҳам дар ин забон «модар»-ро «нана» мегӯянд.

Ба муносибати ҳуҷҷатҳои Насо масъалаи тақвими Порт пеш омад. Оғози тақвим солест, ки ба соли 247 пеш аз милод рост меояд. Дар ҳуҷҷатҳои Насо санаҳои мувофиқи тақвими зардуштӣ (ё худ ҷавонавестой) дарҷ гардидаанд. Чи тавре ки маълум аст, тақвим дар Эрон аз нимаи дувуми асри V пеш аз милод қорӣ шуда, ба тимсоли тақвими шамсии мисрӣ тартиб ёфтааст. Сол аз 365 рӯз, 12 моҳ (ҳар яке 30 рӯзӣ) иборат буда, ба он боз панҷ рӯз илова мешуд. Номини рӯзу моҳҳои ин тақвим талаффузи портии номини худоёни зардуштӣ мешавад⁵¹.

Солноманависони асримийёнагии Эрон тамоми давраи бисёрасраи давлати Портро аз эътибор соқит сохта, онро ноҳақ чун давраи ҳокимияти мустабидаи пурҷаҳолат ба қалам додаанд.

Вале ёди ин давра дар хотири халқ ба шакли аҷиб маҳфуз мондааст – калимаи «пахлавон» исми ом шуда, ибораи «ривояти пахлавӣ», «суруди замони пахлавӣ» маънои дostonу ривояти қадимаро гирифтааст. Номини адабиёти форсизабони асрҳои III–VII ҳам адабиёти пахлавӣ шудааст.

⁵¹ Оид ба ҳуҷҷатҳои Насо ниг.: Дьяконов И.М., Дьяконов М.М., Лившиц В.А., 1951 ва асарҳои дар ҷавҳи зикршудаи И.М. Дьяконов ва В.А. Лившиц. Оид ба тавсифи умумии дини Порт дар асоси маъхазҳои хаттӣ ниг.: Unvala G. M., 1925. Оид ба парастии Нанайя дар шарҳ ниг.: Ingholt H., 1954, p. 12–14.

Таърихи давлати Порт, ки ҳамагӣ 500 сол тӯл дорад, дар нимаи дувуми мавҷудияти худ асосан дар хоки Эрон ва Байнаннаҳрайн ҷараён гирифта, аз доираи таърихи аҷдоди халқҳои Осиёи Миёна қисман берун мемонад.

Дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна

Яке аз муҳимтарин ноҳияҳои зироатии Осиёи Миёна – Фарғона мувофиқи маълумоти маъхазҳои охири асри II пеш аз милод дар давраи пешина ва дар давраи Юнону Бохтар соҳиби иқтисодиёти мутараққие буд. Ростӣ гап, мо фақат дар асоси маълумоти охири асри II пеш аз милод чунин иддао карда метавонем, зеро осори асри III–II пеш аз милод алҳол аз хоки Фарғона ёфт нашудааст.

Масъалаи дар ҳайъати давлати Юнону Бохтар будан ё набудани Фарғона ҳам масъалаи баҳснок аст. Дар асоси фақат як қайдӣ Страбон (XI, 11, 1) бисёр муҳаққиқон иддао доранд, ки Фарғона як қисми давлати Юнону Бохтар буд. Вале ин иддао далели мўътабар надорад⁵².

Дар Фарғона тангаҳои Евтидем, Деметрий ва сиккаи тақлидии Гелиокл ёфт шудаанд. Вале мумкин аст ин тангаҳо ва ҳам тангаи юнону бохтарӣ, ки дар Насои Порт ёфт шудааст, дар натиҷаи муомилоти савдо ба он ҷойҳо афтода бошад.

Хоразм, ки аз истилои аҷнабиён камтар аз ҳама зарар дида буд, дар асри II пеш аз милод давлати соҳибхитиёри тавоно ҳисоб мешуд. Маъхазҳои хаттӣ дар ин бора маълумоте надодаанд, вале ин иддаоро осоре, ки экспедитсияи Хоразм кашф кардааст, бешак, ба исбот мерасонад. Баъзе аз ин кашфиётро аз назар мегузаронем.

Ҷонбосқалъа росткунҷаи баробарпаҳлуст, ки дар атрофиш ду қабат девори мустақам дорад. Даромадҳои қалъа, ки ба мудофияи он махсус аҳамият меоданд, ба шакли долони морпечи панҷгардиша сохта шуда, ба замми ин деворҳои он тиркашҳои иловагӣ дошт. Азбаски девори қалъа бурҷи надошт, тиркашҳои гўшаҳои девор бодбзаквор ҷойгир шуда, ғайр аз ин тоқчаҳои нимдоирае низ буданд, ки ҳар яке се тиркаш дошта, имкон меоданд, ки тағи девори қалъа тирборон карда шавад. Тиркашҳо ниҳоят чуқур буда, ғайр аз ин нова ҳам доранд, то ки тир куподан осонтар шавад. Ана ҳамин новаҳо деворро чунин вонамуд мекунад, ки гўё сатҳи он саросар нимсутун дошта бошад.

Шумораи калони тиркашҳо касро ба ақидае меорад, ки ба мудофияи қалъа тамоми аҳолии он сафарбар карда мешуд. Тамоми сохти қалъабандӣ аз нақшаи ягонае далолат мекунад, ки мақсади он мудофияи воҳа аз ҳучуми кўчманчиён буд.

Ба ду тақсим будани шаҳр ҷолиби диққат аст. Кўчаи калоне, ки шаҳрро ба ду тақсим мекунад, бо «Оташқада» – маркази парастини оташи ҷовид интиҳое меёбад, ки он рўбарӯи дарвозаи қалъа ҷой гирифтааст. Дар ҳар ду тарафи кўча иморатҳои бузург сохта шудаанд, ки аз хонаҳои сершумори андозаашон қариб якхела иборат аст⁵³.

Яке аз иншоотҳои ҷолиби диққати Хоразм Қўйқирилганқалъа мебошад. Бар хилофи қалъаҳои муқаррарии чоркунҷа ё росткунҷа Қўйқирилганқалъа манори алоҳидаест, ки ғафсии он 42 м буда, бо девори тарҳаш доирашакли

⁵² Дар ин бора ғайр аз асарҳои дар боло борхое номбаршудаи В.Тарн, А.К. Нарайн боз ниг. Бартольд В.В., 1964 б; Altheim F., 1947–1948., 315–317.

⁵³ Толстов С.П., 1948, с.88–48.

бурчдор ихота шудааст (қутри ҳалқаи берунии девор 87,5 м). Манори марказӣ дуошӯна буда, ду бор аз нав сохта шудааст. Дохили қалъа бо мурури замон пур аз иморат шуда будааст.

Дар натиҷаи ҳафриёт ашӯи гуногун, аз ҷумла, хумҳои бисёр ёфт шуданд. Дар рӯи зарфҳои пачақ (баклаг) нақши мунаббатшудаи баландсанъати грифонҳо, аспахиҳо, занон ва ғ. тасвир шудааст. Ҳайкалчаҳои сершумори сафолино ғачӣ бутҳои хоразмиро таҷассум менамоянд, инчунин суратҳои тасвири рӯзгор ҳам ба назар мерасанд. Баъзе ҳайкалчаҳо ниҳоят реалистона мебошанд. Чанд катиба ҳам ёфт шуд, ки ба асрҳои III–II пеш аз милод тааллуқ дошта, бо хати оромӣ навишта шудааст. Дар яке аз он номе зикр шудааст, ки асосан «аспа» мебошад ва мазмунан савораро ифода мекунад.

Дар Қўйқирилганқалъа пораҳои даҳҳо устодонҳо (оссуарийҳо) ва бисёр ниқобҳои мотамӣ ба даст омаданд. Дар гирду атрофи қалъа ҳам бисёр устодонҳо ёфт шудаанд. Онҳо қуттии чоркунҷаи гилӣ мебошанд ва дар сарпўши худ ҳайкал одамиро доранд (баъзан андозаи ин ҳайкал баробари қади одам аст)⁵⁴.

Ба қавли муҳаққиқони Қўйқирилганқалъа, «бинои марказӣ гўё сағонае буда, аниқтараш, бо қоидаи мурдасўзӣ алоқа дошт. Ин «бинои мурдагон» якҷоя бо ҷасади ягон ашроф ё ҳоким ё худ подшоҳи Хоразм сўзонда шудааст. Хокистари ҷасад ва шояд хокистари онҳоро, ки ба дунёи охират мушоият мекарданд, аз хонаи сўхта бардошта, ба устодон андохта мондаанд. Баъд таъмоми ин иморат маъбади калоне шуда, дар айни ҳол ба маркази парастии ҷирмҳои осмонӣ ва мушоҳидаи астрономӣ табдил ёфт».⁵⁵

Ин нукта хеле аҷиб ва баҳсталаб аст, вале шубҳае нест, ки Қўйқирилганқалъа осори барҷастаи маданияти Осиёи Миёна мебошад.

Қабилаҳои кўчманчӣ ва ниммуқимӣ дар минтақаи васеи дашт, доманакўҳҳо ва марғзорҳои кўҳистон сокин буданд. Дар ноҳияҳои назди Арал ва байни дарёҳои Аму ва Сир ин қабилаҳо дар зери таъсири маданияти Хоразм монданд. Ва маҳз дар ин ҷо ба ҳаёти муқимӣ гузаштанд, ашрофи кўчманчиён мулкҳои истеҳкомӣ доштанд. Қабилаҳои кўчманчии сақоихо дар ноҳияҳои соҳили ростии Сир, ки дар ҷараёни мобайни он воқеъ буданд, дар даштҳои ҷануби Қазоқистон, шимоли Қирғизистон, дар канораҳои водии Фарғона, қисман дар ноҳияҳои дохилии Фарғона ва дар Помири шарқӣ маскун мешуданд. Онҳо бо ноҳияҳои аслии муқиминишин робитаҳои мустаҳками иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданӣ доштанд, дар айни ҳол, онҳо як қисми он баҳри беканори қабилаҳои кўчманчӣ буданд, ки аз Муғулистон то даштҳои ҷануби Рус мавҷ мезад.

Мо фақат тарҳи умумии таърихи асрҳои III–II пеш аз милоди Осиёи Миёнаро медонем ва он акнун як шакли муайян гирифта буд. Гап на танҳо дар он аст, ки ҳодисаҳои он давра чун лавҳаҳои чудо-чудо ва гусистаи як кинои азбайнрафта дар пеши назари мо ҷилвагар мешаванду зимнан иртиботи сабабии воқеаҳо, чун қоида, комилан номаълум аст. Таърихи сиёсии Юнону Бохтар то ба ҳол барои мо торик ва мавҳум мебошад. Пеш бисёр кўшиш карда мешуд, ки номҳои аз тангаҳо маълуми ҳокимони Юнону Бохтар «ба навъҳо» тақсим карда шавад. Шарқшиносии рус В.В.Григорьев расо 100 сол пеш ин кўшишҳоро танқид карда, бо алам навишта буд, ки «бо ин найрангбозиҳо илми таърих як қадам ҳам пеш намеравад»⁵⁶. Дар ин сад соли охир шумораи

⁵⁴ Рапопорт Ю.А., 1971, с. 64–66.

⁵⁵ Толстов С.П., 1962, с. 117–135. Боз ниг.: «Койкрылганкала», 1967.

⁵⁶ Григорьев В.В., 1867 б, с. 774–775.

тангаҳои ёфтшудаи Юнону Бохтарӣ хеле афзуд. Шарҳу тавзеҳоти нави таърихи Юнону Бохтар пайдо шуд, ки нисбат ба шарҳу тавзеҳоти сиккашиносони нимаи аввали асри XIX хеле ҷасуруна буд. Вале ин ҷасорат, алалхусус ҷасорати В.В.Тарн, ба ягон факти аниқ муқарраршуда асос наёфтааст, балки асоси ин ҷасорат ҳамин, ки В.В.Тарн бе ҳеҷ далел байни ашхоси таърихӣ робитаву риштаҳои хешу ақрабӣ кашид, аз рӯи расми тангаҳо онҳоро ба ҳам наздик мекунад ва маъназҳоро бениҳоят озодона тавсиф менамояд. Ғояти субъективизми В.Тарн боиси он гардид, ки вай манзараи аз ҳақиқат дури таърихи Юнону Бохтарро ба вучуд овард. Мо ҳаргиз ният надорем, ки аҳамияти асари ин муаррихи барҷастаи англисро паст кунем. Ин асар аз мушоҳида ва материалҳои пурқимат молотомол аст.

Мо фақат ҳаминро гуфтани, ки ҳақде ҳасту аз он ҳақ гузаштани таърихшинос мумкин нест, зеро агар вай аз ин ҳақ гузарад, на ин ки таърихшинос, балки қиссапардоз мешавад. В.В.Тарн маҳз ба ҳамин аҳвол афтодааст.

Дар аини ҳол ба туфайли кашфиёти археологҳо ва нумизматҳо тавсифи иқтисодӣ ва маданияи Юнону Бохтар як шакли ба таври лозима конкрет ва муайяне гирифтааст.

Боз дар як масъала таваққуф кардан лозим меояд. Дар адабиёти ғарбӣ рол ва аҳамияти маданияти эллину юнонӣ дар инкишофи Осиёи Миёна беҳад болобардор карда мешавад. Баъзе олимони илмӣ мекунад, ки кулли инкишофи иҷтимоӣ иқтисодии Осиёи Миёна дар давраи баъди истилои юнону мақдунӣ фақат натиҷаи таъсири юнониён аст ва шаҳрҳо, аз ҷумла, истехкомҳо фақат баъди омадани юнониён сохта шудаанд ва ғ. ва ҳоказо.

Дар асарҳои олимони советӣ, аз ҷумла, дар асари муаллифи ин сатрҳо, ки пеш чоп шудаанд, ин ақида саҳт танқид шудааст. Сабабгории узвии протсессҳои дохилии иҷтимоӣ иқтисодӣ – ин аст он қувваи асосие, ки инкишофи ҷамъияти Осиёи Миёнаро муайян мекард. Кашфиётҳои археологӣ дар аини ҳол муқаррар намуданд, ки бохтарӣ, хоразмӣ, суғдиён ва дигар халқҳои Осиёи Миёна маданияти ба худ хос доштанд.

Вале баъзеҳо ақидаҳои беасоси буржуазиро ҳаққонӣ танқид карда истода, ба ифрот роҳ медиҳанду аҳамият ва самараи робитаи иҷтимоӣ иқтисодӣ ва маданияи байни олами юнону эллинӣ ва Осиёи Миёнаро дуруст акс наменамоянд, дар Осиёи Миёна мавҷуд будани бошишгоҳҳои калони юнониро рад мекунад.

Юнониён ба Осиёи Миёна ҳамчун истилогар омаданд, вале баъдҳо юнониён на танҳо дар ҳайъати дастаҳои ҳарбӣ монданд. Дар байни юнониёне, ки дар Осиёи Миёна, Афғонистон ва шимоли Ҳиндустон зиндагӣ мекарданд, қисбу савдогар, артисту ҳайкалтарош, духтуру машшоқ ва ғ. мавҷуд буданд. Ба муносибати робитаи зич бо олами эллинӣ инкишофи сохти ғуломдорӣ як тасони зӯре гирифт. Шаҳрҳо аз таъсири шаҳру бошишгоҳҳои юнониён, ки дар Осиёи Миёна барпо шуда буданд, берун монда наметавонишанд.

Таъсири юнониён ба маданияти маҳаллӣ, ҳам маданияти маънавияю ҳам модӣ, аз ин ҳам зӯртар буд. Фақат як мисол меорем: хати юнонӣ баъди истилои Искандари Мақдунӣ дар муқддати ҳазор сол дар Бохтар нави асосии хат буд. Дар санъати меъмории, ҳайкалтарошӣ, заргарӣ ва ғ. таъсири тарафайни маданияти эллинӣ ва маҳаллӣ ба назар мерасид. Самараи ин таъсири мутақобила дар асрҳои минбаъда ҳам раванқу ривож ёфтанд. Вале бар ҳилофи даъвои бисёр муҳаққиқони ғарбӣ, дар ин ваҳдат маданияти Осиёи Миёна аъзои қомилхуқуқ ва ҳатто аъзои асосии пешбаранда буд. Забони юнониён, ки дар қатори аҳолии маҳаллӣ зиндагӣ мекарданд, батадриҷ бо забони мардуми таҳҷоии мамлакат омехта мешуд. Маданияти онҳо низ соҳиби хусусияти

синкретӣ мегардид. Муовизаи байналхалқии мол, кўчи мардум дар натиҷаи савдо, ҷанг, муҳочират ва ғ. боиси он гардид, ки беҳтарин комёбиҳои маданияти маънавӣ ва моддӣи Осиёи Миёна дар ғарб васеъ интишор ёфт. Бинобар ҳамин маданияти эллинӣ зодаи бисёр халқҳо: эллинҳо, мардуми Шарқи Наздику Миёна, халқҳои Осиёи Миёна ва Ҳиндустон мебошад.

Боз як масъала: В.В.Тарн мегӯяд, ки Юнону Бохтар қисми олами эллинӣ, яке аз давлатҳои эллинӣ мебошад⁵⁷. А.К.Нарайн ин ақидаро танқид карда, тамоми таърихи Юнону Бохтарро таърихи «ҳинду юнонӣ» меномаду мегӯяд: «Таърихи Юнону Бохтар як қисми таърихи Ҳиндустон аст, на давлатҳои эллинӣ. Эллинҳо омаданд, диданд, вале Ҳиндустон онҳоро тасхир намуд»⁵⁸.

Ҳар ду ақида ҳам аз ҳақиқат дур аст. Албатта, таърихи Юнону Бохтарро берун аз доираи таърихи Селевкиён омӯختан мумкин нест. Албатта, набояд шубҳа кард, ки нимаи дувуми таърихи Юнону Бохтар бо Ҳиндустон иртибот дорад. Вале сарчашмаи таърихи давлати Юнону Бохтар дар Осиёи Миёна аст, он дар ҳамин ҷо пайдо шуд, дар ҳамин ҷо (дар Афғонистон ҳам) қувват гирифт. Маҳз ширкати унсурҳои бохтарию эллинӣ он қуввасро ба миён оварданд, ки Ҳиндустонро тасхир намуд. Пас, Юнону Бохтар, пеш аз ҳама, Осиёи Миёна ва Афғонистон аст, инчунин Ҳиндустон ва олами эллинӣ.

⁵⁷ Tarn W.W., 1950, p. XIX–XX.

⁵⁸ Narain A.K., 1962, p. 10–11.

ОСИЁИ МИЁНА ДАР ДАВРАИ КУШОНИЁН

1. ПОРТ, ЮНОНУ БОХТАР ВА КЎЧМАНЧИЁН. ИБТИДОИ ТАЪРИХИ ҶУҶИҶО

Кўчманчиён ва Порт

Соли 138/7 ба тахти Порт Фарҳоди II нишаст. Худи Фарҳод ҳанӯз хурд буд ва давлатро модараш идора мекард. Амниятӣ мамлакат талаб мекард, ки подшоҳ дар шарқ бошад. Вале кор якбора ранги дигар гирифт – ба портҳо Селевкиён боз ҳуҷум карданд. Кори лашкари Селевкиён омад карду қисмҳои асосии ноҳияҳои ғарбии Порт, аз ҷумла, Бобулистонро тасхир намуданд, вале тантанавӣ Селевкиён тўл накардид. Аҳолии шаҳрҳо аз ғорату истисмори бераҳмонаи душман ба дод омада, шӯриш бардоштанду ба гарнизони Селевкиён дарафтоданд. Фарҳод душманро торумор кард, подшоҳи Селевкиён ҳалок шуд (ё худашро кушт), духтари ӯро Фарҳод ба ҳарамӣ худ овард. Ин охири кӯшиши Селевкиён буд барои баргардонидани ноҳияҳои шарқӣ, ки замоне ба онҳо тааллуқ доштанд. Лашкари портҳо боз ба Бобулистон дохил шуда, барои юриш ба Сурия тайёриро сар карданд¹.

Аз паси ин қомебиҳои гуворо ба сари подшоҳони Порт рӯзҳои саҳт омаданд. Дар ин бора Юстин батафсил ривоят мекунад (XII, 1, 1-3): «...Дар ҳамин вақт исёни скифҳо (қабилҳои кўчманчиҳои Осиёи Миёна – сақонҳо) Юстин чунин меномад) ӯро (яъне Фарҳоди II-ро. – Б.Ғ.) маҷбур кард, ки барои ҳимояи давлати худ аз роҳаш баргардад. Гап дар ин ки скифҳо дар ивази музди муайян бояд ба портҳо ёрӣ расонда, зидди подшоҳи Сурия - Антиох меҷангиданд, вале фақат баъди тамои шудани ҷанг расида омаданд. Онҳо саҳт таъна заданд, ки вақти даркорӣ ёрӣ нарасонданд ва муздеро, ки бояд онҳо мегирифтанд, надоданд. Скифҳо ниҳоят дар ғазаб шуданд, ки ин қадар роҳро беҳуда тай намуданд ва талаб карданд, ки ё музди онҳо диҳанд ё бар зидди ягон душмани дигар фиристанд. Вале Фарҳоди II талаби онҳо ҳавобаландона рад кард ва скифҳо ҷавоби радро барои худ таҳқир дониста, ба ғорати мулки Порт сар карданд. Бинобар ҳамин Фарҳод ба ҷанги зидди онҳо баромад...».

Амалиётҳои ҷангӣ (дар соли 130 пеш аз милод) чунин сурат гирифт (Юстин, XII, 1, 4-5): «...Фарҳод ба ҷанг ҳамон лашкари юниониро бурд, ки дар муҳорибаи зидди Антиох асир гирифта буд ва то ба ҳол нисбат ба онҳо ҳавобаландона ва бераҳмона муомила мекард... Бинобар ин вақте юнионӣ дидаанд, ки сафи портҳо андак суст шуд, зуд ба тарафи душман гузаштанд ва кини, ки барои асирии худ кайҳо дар дил мебарваридаанд, ба амал бароварданду ҳам лашкари портҳо ва ҳам худи Фарҳодро аз дами тег гузаронда, ғарқи хун сохтанд».

¹ Debevoise N.C., 1938, p.27-37.

Ба тахт амаки подшоҳи пештара - Ардавони II нишаст. «Скифҳо» бошанд, Портро батомом ғорат карда, ба даштҳои худ баргаштанд (Юстин, XLII, 2, 1). Порти замоне ғаюру сарбаланд маҷбур шуд, ки ба онҳо боҷ диҳад (Иоанни Антиохӣ, порчаи 66). Вале Ардавон як бор кӯшид, ки аз ин тобеият раҳо ёбад. Вай зидди яке аз қабилаҳо, ки Юстин онҳоро таҳорӣ меномад, ба ҷанг баромад, вале аз дасташ тир хӯрду дере нагузашта мурд.

Ин воқеа тақрибан соли 123 пеш аз милод ба вуқӯъ омад. Ба тахти Порт писари Ардавон - Меҳрдои II нишаста, унвони Кабирро гирифт. Фақат дар аҳди вай ба портҳо муяссар шуд, ки пеши роҳи қабилаҳои сакоиро гиранд ва ҳатто (ҳамааш набошад ҳам) ноҳияҳои скифҳо ишғолкардари баргардонанд. Юстин мегӯяд (XLII, 1,5): «Вай чанд бор зидди скифҳо бомуваффақият муҳориба кард ва қасоси он озорери гирифт, ки ба аҷдои вай расонда буданд». Дар аҳди Меҳрдои II (123-87 пеш аз милод) Порт ҷунон тавоно шуд, ки пеш аз ин ҳеҷ вақт ба ҷунин дараҷаи иқтидор нарасида буд.

Масъалаи пайдоиши йуҷиҳо

Ҷараёни воқеа дар Юнону Бохтар тамоман дигар буд. Барои фаҳмидани он ва фаҳмидани вазъияти умумии Осиёи Миёна ба воқеаҳои мурочиат кардан даркор, ки дар шимолу шарқи хоки Осиёи Миёна ба вуқӯъ омадаанд ва дар маъхазҳои қадимии Хитой сабт шудаанд. Ҳамсояи хуннҳо, ки дар хоки Муғулистон зиндагӣ мекарданд, йуҷӣ ном халқе буд. Аллакай дар нимаи дувуми асри III пеш аз милод йуҷиҳо хеле қувват гирифтанд ва ҳокими хуннҳо маҷбур гардид, ки писари худро ба онҳо гарав диҳад². Вале баъд авзоъ дигар шуд. Шаньюи хуннҳо Маодун (ё Модэ) ҷамъияти хуннҳоро аз ҷиҳати ҳарбии маъмури ба як тартиби муназзам дароварда, ин мардуми кӯчманчиро ба қувваи раднопазире табдил дод.

Маодун ду бор ба Хитой ҳамла кард, императорҳои Хан аз номи вай ба ларза меомаданд. Соли 176 пеш аз милод яке аз сарлашкарони хуннҳо йуҷиҳоро шикаст дод³. Писари Маодун – Шанью Лаошан соли 174 пеш аз милод йуҷиҳоро торумор кард, ҳокими онҳоро кушта, аз косахонаи сари вай барои худ ҷоми шароб сохт. Йуҷиҳои торуморшуда ба тарафи ғарб ба Туркистони шарқӣ ва Осиёи Миёна кӯчиданд⁴. Вале дар ин ҷо мардуме зиндагӣ мекарданд, ки хитойҳо онҳоро «усунӣ» мегуфтанд ва ҳамин усунӣ ба андозае худ зери таъсири хуннҳо буданд. Аз афти қор, бо таҳрики ҳамин хуннҳо усунӣ ба ҷанги зидди йуҷиҳо бархостанд, вале шикаст хӯрданд. Баъд йуҷиҳо сз ном қабилаҳоро торумор карданд, ки онҳо рӯ ба ҷануб гурехтанд ва аз «қантара» (яъне ағбаҳои Помири ҷануби шарқӣ) гузашта, ба Гибин (яъне қисми шимолу ғарбии Ҳиндустон) расиданд. Дар навбати худ усунӣҳо қувват гирифта, йуҷиҳоро торумор карданд ва онҳо низ маҷбур шуданд рӯ ба тарафи Даҳя – Бохтар гурезанд⁵.

² Бичурин, II, с. 46-47.

³ Дар ҳамон ҷо, с. 54-55.

⁴ Бичурин II, с. 147-151.

⁵ Дар ҳамон ҷо, с. 151, 190, 191; De Groot, 1926, с. 15, 123. Таърихи хуннҳо ва муносибати онҳо бо ҳамсоягони худ дар бисёр асарҳо тадқиқ шудаанд. Масалан, ниг.: Me Govern W.M., 1939, p. 116-129; Бернштам А.Н., 1951, с. 57-71; Гумилев Л.Н., 1960 б, с. 63-94; зидди йуҷиҳо «вендетта» кардани усунӣҳо, ба ақидаи баъзе муаррихони ҳозира, дуруғи маҳз аст, ки дар солномаҳои Хитой зикр шудааст ва ягон асоси таърихӣ надорад (Pulleyblank E.G., 1970, p. 158-159).

Олими Европаи ғарбӣ Г.Халоун менависад, ки «санаи ҳар ду сафари йуҷиҳоро аниқ муайян кардан душвор аст». Олими Япония И.Кувабара тахмин мекунад, ки йуҷиҳо ба шимолӣ Осиёи Миёна дар миёнаи солҳои 172-161 пеш аз милод омада, дар миёнаи солҳои 139-129 пеш аз милод ба ҷануб, ба тарафи ноҳияи Аму гузашта рафтаанд ва ин ғапҳои ӯ ба ҳақиқат наздиктар мебошанд⁶. Зимнан ба ноҳияи Самарқанди ҳозира онҳо дар миёнаи солҳои 133-129 пеш аз милод расидаанд⁷.

Йуҷиҳое, ки ба Осиёи Миёна омаданд, да-йуҷӣ, яъне «йуҷиҳои кабир (калон)» ном доштанд. Йуҷиҳои дар Туркистони шарқӣ маскунро «йуҷиҳои сағир» мегуфтанд.

Дар маъхазҳои атиқӣ ин воқеаҳо тамоман ба тарзи дигар тавсиф шудаанд. Бисёр ғапҳоро онҳо умуман намедонистанд, зеро воқеаҳои гӯшаҳои дурдасти Осиё барои онҳо пӯшида буд. Страбон (XI, 8, 2) менависад: «Аз ин кўчманчиён махсусан онҳое машҳур гардиданд, ки аз юнониён Бохтарро капида гирифтанд, яъне асиҳо, пасианҳо, тахориҳо ва сакараулҳо, ки аз ноҳияи соҳили дигари Яксарт кўчида омаданд ва макони онҳо дар шафати сарзамини сакоиҳо ва инчунин хоки суғдиён ҷой дошт, ки дар дасти сакоиҳо буд». Дар муқаддимаи китоби XLII-вуми Помпей Трог чунин иборае ҳаст: «Асиҳо – шоҳи тахориҳо ва аҷали сараукҳо», дар китоби XLI дигар иборае ҳаст, ки аз ҷумла, чунин ғапҳо дорад: «...Бохтар ва Суғдро сараукҳо ва асианҳо ном қабिलाҳои скифҳо ишғол карданд».

Буду шуди маълумот ҳамин – дигар ғап нест. Ягон хел йуҷиҳо, ҳатто номбар нашудаанд. Дар айни ҳол, комилан равшан, ки ҳам маъхазҳои хитой ва ҳам сарчашмаҳои ғарбӣ аз худи ҳамон як воқеаҳое сухан меронанд, ки боиси заволи Юнону Бохтар шуданд. Инак, дусад сол инҷониб, аз миёнаҳои асри XVIII, ин ду гурӯҳ маъхазҳоро ба якдигар «мувофиқ» карданӣ мешаванд ва барои ин тамоми халқу қабиларо, ки дар он маъхазҳо зикр шудаанд, байни худ ва бо дигар номҳои этникӣ (ва географии) Осиёи Миёна муқоиса менамоянд. Аммо то ба ҳол ягон ақидаи муайян нест.

Кайҳо боз таҳмин мекунамд, ки дар матни Страбон котибон хато кардаанд ва аслан «асиҳо, пасианҳо...» не, балки «асиҳо, ё пасианҳо» будааст, ки мувофиқи қоидаҳои китобат чунин саҳв аз эҳтимол дур нест. Агар чунин бошад, ин ду номи ҳамон як халқ аст. Халқе, ки Страбон «сакараулҳо» номидааст, бешубҳа, айнан ҳамон «сараукҳо»-и Помпей Трог мебошад. Бисёр забоншиносон ин ду номро муқоиса карда ва дигар маъхазҳоро истифода бурда, иддао мекунамд, ки номи дурусти он халқ «сакараукҳо» мебошад, ки аз калимаи онҳо таҷдиднамудаи «сакаравака» (яъне «сакоиҳои тезҳаракат»)⁸ пайдо шудааст.

Инак гуфтаҳои болоиро ҷамъбаст менамоем:

Страбон	Помпей Трог
Асиҳо	Асиҳо
Пасианҳо (асианҳо)	Асианҳо
Тахориҳо	Тахориҳо
Сакараулҳо (=сакараукҳо)	Сараукҳо (=сакарукҳо)

⁶ Оид ба тавзеҳи тадқиқоти олимони Япония ниг.: Haloun G., 1937, s. 246-249.

⁷ Рерих Ю.Н., 1963, с. 120.

⁸ Дар ин бора ниг.: Литвинский Б.А., 1960 б, с. 92-93 (дар ҳамон ҷо адабиёти оид ба ин масъала), вале дигар ақидаҳо ҳам ҳастанд. Масалан, Э.А.Грантовский дар Конференсия байналхалқӣ оид ба проблемаи Кушониён дар Душанбе (соли 1968) баромад карда, гуфта буд, ки «сакаравака»-ро «сакоиҳои сафед» хондан даркор.

Акнун ба маъхазҳои хитой мурочиат мекунем. Дар онҳо усулиҳо, сз ва дайучиҳо номбар шудаанд. Этноними «усуни» дар забони миёнаи хитой бояд *Uosuən ва дар забони қадимаи хитой бояд *Oswən талаффуз мешуд. Аксар вақт чунин ақида ҳам изҳор мегардид, ки усуни ин ифодаи асиҳо ба хитой аст, масалан, А.Н.Бернштам⁹ ин ақидаро қатъиян тарафдорӣ мекард. Дар ин ҷо ғайр аз шабоҳати садой мувофиқати маъхазӣ низ ҷой дорад – мувофиқи маъхазии хитой усулиҳо йучиҳоро торумор карданд, мувофиқи Помпей Трог бошад, асиҳо шоҳони тахориҳо сакараукаҳоро аз байн бурданд.

Вале асли масъала он қадар сахл нест. Маъхазшиносии номӣ И.Маркварт имконпазирии чунин шабоҳатро сахт танқид карда буд.¹⁰ Г.Халоун ҳам ҳаққонӣ қайд мекунад, ки аз рӯи маъхазҳои хитой усулиҳо дар ҳуди Ҳафтруд ва Тиёншон мондаанд ва ягон ишорате нест, ки онҳо ба ҷануби Осиёи Миёна ҳаракат кардаанд, ҳол он ки асиҳои муаллифони қадим яқинан ба ҷануб кўчидаанд. Бинобар ҳамин вай муодилаи усулиҳо = асиҳоро «баҳснок»¹¹ меномад. Бояд гуфт, ки ба ақидаи мутахассиси барҷастаи лингвистикаи таърихии Хитой Э.Пуллейблэнк муодилаи усулиҳо = асиҳо (ё асианҳо) аз нуқтаи назари таърихии лингвистӣ ҳам беасос аст¹². Хуллас, иддаои як будани усулиҳову асиҳо (асианҳо), ки дар адабиёт, аз ҷумла, дар адабиёти махсус низ вомехӯрад, танҳо тахминест, ки асоси казой надорад.

Дар бобати сз ҳаминро гуфтаи даркор – дар даврас, ки аз он сухан меравад сз бояд «сэк» талаффуз мешуд. Алҳол ҳама эътироф мекунанд, ки сз ҳамон сақоиҳои маъхазҳои форсии қадим ва антиқӣ мебошанд.

Бармегардем ба сари қаҳрамони асосии ин драмаи таърихӣ – ба сари йучиҳо. Дар бораи дар давраҳои қадим чӣ гуна талаффуз шудани ин ном дар байни синологҳо як фикри ягона нест. Пештар мегуфтанд, ки ин ном ngint-tsie ё ngiwât-tia талаффуз карда мешуду барои хитойиҳо got-ti, gut-ti, geti барин номҳои аҷнабино ифода менамуд¹³. Алҳол Пуллейблэнк исбот мекунад, ки ин тавзеҳ нисбат ба давраҳои сонӣ дуруст аст ва дар он даврас, ки йучиҳо ба доираи назари маъхазҳои хитой афтиданд, номи хитойии онҳо Ywati барин ягон номро бояд инъикос мекард¹⁴.

Ҳамаи ин нозуқиҳои забонӣ аҳамияти калон дорад. Вобаста ба он ки номи «йучӣ» дар қадим чӣ гуна талаффуз карда мешуд, онҳоро ба ин ё он халқе, ки аз маъхазҳои антиқӣ маълум мебошанд, нисбат медиҳанд.

Аз нимаи аввали асри XIX чунин тахмине ҳам ҳаст, ки йучиҳо ин массагетҳо мебошанд. Аз олимони советӣ С.П.Толстов яке аз пешгузорандагони ин тахмин аст.

С.П.Толстов чунин фарзияи О.Франкоро ба асос мегирift, ки аз Осиёи Миёна ба шимолу шарқ кўчидани як қисми массагетҳо факти баҳснопазир мебошад, ҳол он ки асламро гирем, ин иддао ягон далели қатъӣ надорад. Чун дар он давра гӯё аниқ муқаррар шуда буд, ки «йучиҳои кабир» бояд дар қадим «гватҳои (ё гатҳои) кабир» талаффуз мешуданд, С.П.Толстов номи «массагетҳо»-ро «гетҳои кабир» таъбир намуд ва дар ҳамин асос даъво кард, ки йучиҳо ҳуди ҳамон массагетҳо мебошанд¹⁵. Асоси ин даъво нуқтаҳои ғалату

⁹ Бернштам А.Н., 1947 а, с. 43.

¹⁰ Marquart J., 1901, s. 204, Anm. 5.

¹¹ Haloun G., 1937, s. 252–254.

¹² Pulleyblank E.G., 1961 а, р. 29.

¹³ Maenchen-Helfen O., 1945, р. 77.

¹⁴ Pulleyblank E.G., 1966 а. s. 17–18.

¹⁵ Толстов С.П., 1948 а, с. 242–245.

беасос мебошанд. Бо вучуди ин, С.П.Толстов ба миён омадани дигар хел таъбиру тафсирро бидуни мулоҳиза имконнопазир доништааст.

Дар «Таърихи халқи тоҷик» ақидаи тарафдорони муодилаи йучиҳо=массагетҳо муфассал зикр гардида, дар айни ҳол, қайд карда мешавад, ки дар байни олимони советӣ, аз ҷумла, И.И.Умняков,¹⁶ муқобилони ин ақида ҳам ҳастанд. Дар омади гап гуфтан лозим, ки этимологияи дурусти калимаи «массагетҳо» то ба ҳол муайян нашудааст.

Пештар И.Маркварт, ҳозир Э.Пуллейблэнк чунин тафсирро ба ҳақиқат наздик мешуморанд, ки талаффузи қадимии йучиҳо (Ywati) номи қабилаи ятиҳо мебошад, ки Птолемей (VI, 2) онҳоро ҳамсоия тахориҳо гуфтааст¹⁷.

Номи тахориҳоро бошад, баъзан бо номи сарзамини Даван алоқаманд мекунад. Дар аҳди қадим ин ном ба хитой бояд dá'īwan талаффуз карда мешуд, ки он, эҳтимол, номи маҳаллии *Taxwar (тахор)-ро¹⁸ ифода менамуд. Дар адабиёти таърихӣ чунин ақида мақоми мустаҳкам дорад, ки Даван Фарғона аст. Ягон асосе нест, ки ин ақида дигар карда шавад ва он ҳама ҷидду ҷаҳде, ки ҳам пештар ва ҳам ҳозир ба мақсади кашидани Даван (ба тарафи Помир, ба тарафи Туркистони Марказӣ) карда мешавад, мутлақо эътибор надоранд.

Аз дигар тараф, ҳам муаллифони асрҳои IV ва ҳам муаллифони асрҳои минбаъда «йучиҳоро» мудом «тахор»¹⁹ тарҷума кардаанд, ки ин ақидаи иртибот доштани тахору йучиҳоро бори дигар тақвият медиҳад.

Дар вақтҳои охир майли ба ҳамон гурӯҳҳои аҳолии Туркистони шарқӣ нисбат додани йучиҳо (ва тахорҳо) боз зӯр шуда истодааст. Аз авлоди асри миёнагии онҳо дастнависҳое ба мо расидаанд, ки ба ду забон навишта шуда ва он забонҳоро шартан «тахорӣ» номидаанд. Ин забонҳо ҳиндуаврупоӣ бошанд ҳам, на ба забонҳои ҳиндӣ шабоҳат доранд ва на ба забонҳои эронӣ. Аз муҳаққиқони советӣ Ю.Н.Рерих ва В.В.Иванов²⁰ моили ин ақидаанд.

Олими Япония К.Еноки ҳамаи ин мушкилотро бо роҳи зерин бартараф кардани шудааст. Вай ҳаминро ба асос гирифтааст, ки маъхазҳои антиқӣ ва хитой ҳуди ҳамон як воқеаро не, балки ду воқеаи пайдарпай – ду марҳалаи истилои Бохтарро инъикос кардаанд, яъне давраҳои аввали истилоро маъхазҳои антиқӣ ва давраҳои минбаъдаи истилоро маъхазҳои хитой тасвир кардаанд. Дар ин сурат ҳоҷат нест, ки йучиҳо ба ягон халқи дигар, ки дар маъхазҳои антиқӣ зикр шудаанд, нисбат дода шаванд. К.Еноки мисли Г.Халоун таклиф мекунад, ки йучиҳо скиф шумурда шаванд. Вай тахмин мекунад, ки шомилони маданияти Пазирек дар сарзамини йучиҳо зиндагӣ мекарданд. «Ба ақидаи ман, – менависад К.Еноки, – йучиҳои асри сеуми то миллод аз рӯи манзил ва иқтисоди худ ба туркҳои асрҳои шашу ҳафт хеле монанд мебошанд ва он ҳодисае, ки чун кӯчи йучиҳо маълум аст, аслан кӯчи ин ё он гурӯҳи халқе аз ҷое ба ҷое не, балки васеъ шудани ҳудуди шарқӣ ва шимолии давлати йучиҳо буд».²¹ Бояд гуфт, ки ҷиҳати лингвистии муодилаи йучиҳо=скифҳо Э. Пуллейблэнк саҳт танқид кардааст, дигар ҷиҳатҳои ин нукта ҳам асоси мустаҳкам надоранд.

Умуман, дар панҷоҳ соли охир ба гуфайли тадқиқоти лингвистии олимони мамлакатҳои гуногун, аз ҷумла олимони советӣ, ҳалли масъалаи йучиҳо

¹⁶ Умняков И. И., 1940; 1946.

¹⁷ Marquart I., 1901, s. 206; Pulleblank E.G.. 1966 a, p. 22.

¹⁸ Pulleblank E. G., 1966 a. p. 22.

¹⁹ Рерих Ю. Н., 1943, с. 122.

²⁰ Дар ҳамон ҷо, с. 122-125; Иванов В. В., 1967.

²¹ Enoki K., 1959, p. 227-232.

такони зӯре дид. Хеле маълумот ба даст омад. Бисёр тахмину назарияҳои мутақобил ба миён омаданд. Вале тамоми ин хабару маълумоту факту мушоҳидаҳои алҳол дар як манзараи муайян нағунҷида истодаанд. Аз афти кор, ин гуна манзараи муайян дар оянда ба вучуд оварда мешавад.

Тамоми корҳои дар ин бобат шударо аз назар гузаронда бояд гуфт, ки дар ҳалли ин масъала аҳамияти мадракҳои археологӣ беш аз пеш афзуда истодааст.

Дар бобати роли муносибатҳои мутақобили хитойҳою хуннҳою йуҷиҳо дар заволи Юнону Бохтар С.П.Толстов изҳори ақида мекунад, ки «...Умуман, аз тарафи «барбарихо» истило шудани Бохтар ба сӯи ҷануб, зидди душманони анъанавии худ ҳаракат кардани қабिलाҳо, пеш аз ҳама, ҳаракат кардани қабिलाҳои назди Арал аст»²². Ба фикри мо ҳам, маҳз ҳодисаҳои, ки дар маҳалҳои дур аз Осиёи Миёна рӯй додаанд, ҳақиқатан, боиси он гардидаанд, ки ба ноҳияҳои шимолии Осиёи Миёна урдуи мутааддиди кўчманчиён – йуҷиҳо зада даромаданд ва дар навбати худ дигар қабिलाҳову халқҳои кўчманчиҳои Осиёи Миёнаро ба ҳаракат оварданд. Ҳамин тариқ, гӯё реаксияи мусалсал ба амал омад. Вале реаксияи мазкур, метавонист фақат ба ҳамин шарт ин қадар бо шиддат ҷараён ёбад, ки агар ташбеҳи болоиро бори дигар кор фармоем – дар «деги» вазъият «массаи критикӣ» ба вучуд омада буд.

Ҳамлаи қатъӣ ба Юнону Бохтар

Соли 206 пеш аз милод, даҳҳо сол қабл аз он, ки йуҷиҳо ба хоки Осиёи Миёна дохил шуданд, дар сарҳадҳои давлатии Юнону Бохтар аллакай урдуҳои сершумори кўчманчиён меистоданд. Таназзули минбаъдаи давлати мазкур, аз афти кор, боиси мудом аз даст рафтани ноҳияҳои шимолии он гардид. Ба муносибати ҳаракатҳои, ки аз даҳолати йуҷиҳо ба амал омаданд, ба Юнону Бохтар ҳуҷуми қатъӣ сар шуд. Мо наметавонем, ки ин воқеа ҳақиқатан чӣ гуна ҷараён дошт. Яке аз тахминҳои имконпазир (ки мисли тамоми дигар тахминҳо бисёр ҷойҳои суғурӯдор) чунин аст: сақоиҳо аз тазйиқи йуҷиҳо гурехта, аз гузаргоҳҳои кўҳистони Туркистони шарқӣ ва Помир гузашта, ба Ҳиндустони шимолу шарқӣ омаданд²³. Сақаруқҳои, ки дар маҷрои миёнаи Сир маскун буданд, Суғро истило намуда, аз он ҷо ба воҳаи Марв дохил шуданд ва ба ҷануб ба тарафи Сакистон (Систони ҳозира) ва Ҳиндустони шимолу ғарбӣ ҳаракат карданд. Иттиҳодияи калони тоифаҳо аз атрофи Фарғона (тахорҳо?) ва аз Ҳафтруд, инчунин дигар ғавҷи кўчманчиён аз назди Арал ба ҷануб – ба тарафи Бохтар раҳсипор шуданд.

Сафири Хитой Чжан-Сян соли 128 пеш аз милод тавонистааст қайд кунад, ки йуҷиҳо Дахя, яъне Бохтарро истило карданд, вале дар он вақт қароргоҳи сардори йуҷиҳо дар шимолтари Аму воқеъ буд²⁴. Аз афти кор, дар марҳилаҳои аввал волиёни вилоятҳои Бохтар ба йуҷиҳо фақат итоати вассалиро ба гардан гирифтаанд, вале сонитар, баъди ба ҷануб ҳаракат кардани лашқари йуҷиҳо маъмурияти йуҷиҳо низ таъсис ёфтааст.

Эҳтимол, ҳақ ба ҷониби А.К.Нарайн аст, ки навишта буд: ба давлати Юнону Бохтар бо роҳҳои гуногуни амалиёт халқҳои гуногун дар вақтҳои гуногун ҳамла кардаанд²⁵. Дар натиҷа Юнону Бохтар суқут ёфт. Дар охири асри

²² Толстов С.П., 1948 а, с. 245.

²³ Литвинский Б.А., 1960 а, с. 8-11.

²⁴ Бичурин, II, с. 151-152.

²⁵ Narain A.K., 1962, p. 138.

II–нимаи аввали асри I охирин мулкҳои волиёни Юнону Бохтар истило гардида, барҳам дода шуданд.

Ба ҳамин тариқ, бар хилофи Порт, ҳамлаи кўчманчиён боиси тамоман завол ёфтани давлати Юнону Бохтар гардид.

2. ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОИ II–I ПЕШ АЗ МИЛОД

Бохтар ва Суғд

Аз тарафи йуҷиҳо истило шудани Бохтар боиси минбаъд пароканда ва ғайримутамарказ шудани он гардид. Вақтҳои аввал дар ҳар як шаҳр ва маҳалҳои атрофи он ҳоким менишаст. Ин тарзи идора аз замони давлати Юнону Бохтар монда буд. Маъхазҳои хитой хабар медиҳанд, ки дар ихтиёри ҳокими йуҷиҳо панҷ вилоят вуҷуд дошт. Баъди ба Даҳя – Бохтар кўчидан «хонаводаи йуҷиҳо ба панҷ хонаводаи ҳокимон тақсим шуд»²⁶. Ин матн далолат мекунад, ки тақсими территорияи йуҷиҳо ба принциби авлоду қабилавӣ асос ёфтааст ва ин принцип дар байни кўчманчиёне, ки баъдҳо ҳам ба Осии Миёна омадаанд, бисёр дучор мешавад.

Волиёни ин вилоятҳо унвоне доштанд, хитойҳо онро бо калимаи «хи-хэу» (талаффузи қадимияш *hear-goh*) ифода кардаанд. Қариб шакке нест, ки ин ҳуди ҳамон унвон мебошад, ки баъдҳо дар тангаҳои Кушонӣ ба намути уҷуға ба назар мерасад ва синас, ба туркҳо ба шакли «ябғу» гузаштааст. Ба ақидаи Г.Бейли, баромади унвони мазкур форсӣ ва маънояш бояд «сардор» бошад.²⁷

Тартиби реалии воқеаҳо, ки дар асрҳои II–I пеш аз милод ҷараён ёфтаанд, амалан маълум нестанд. Ягона маълумоте, ки мо дорем, аз тадқиқи материалиҳои нумизматӣ ва археологӣ ба даст омадаанд.

Эҳтимол, баъди заволи давлати Юнону Бохтар ҳам, дар сарзамини Бохтар обода ном пули майдае дар муомилот буд, ки рӯиш расми подшоҳи Юнону Бохтар – Евкратидро дошт. Тангаҳо, ки дар ҷануби Тоҷикистон ёфт шудаанд, далолат мекунанд, ки ин тангаҳо дар замони йуҷиҳо ҳам, яъне дар охири асрҳои II–I пеш аз милод бароварда мешуданд. Зотан ин тангаҳо айнан ба намути тангаҳои ҳуди Евкратид сикка зада мешуданду фақат навиштаҷоти онро андак дигар мекарданд. Тахмин меравад, ки аз ин ҳел тангаҳо чанд намуд бароварда шудааст (онҳо аз Ҳисор ва Қубодиён ёфт шудаанд)²⁸.

Дигар тангаҳо низ хеле муҳиманд, ки ба намути тангаҳои яке аз охири подшоҳони Юнону Бохтар Гелиокл бароварда шудаанд. Баъзе аз ин тангаҳо ба тангаҳои Гелиокл қариб айнан монанд аст, дар баъзе дигари онҳо сурати асп ҳаст, ки дар тангаҳои Гелиокл набуд. Тангаҳои сурати аспдор тангаҳои давраи сонӣ мебошанд ва, аз афти қор, аз ягон дигаргуниҳои сиёсӣ ва шояд аз кўшишҳои марказонии ҳокимият дар асри I пеш аз милод далолат менамоянд. Ин тангаҳо дар водиҳои Сурхандарёву Ҳисор²⁹ ва дар райони Фархори Тоҷикистон ёфт шудаанд.

Дар Суғд ҳам ба тақлиди тангаҳои Юнону Бохтар сикка мезаданд. Вале чун намуна тетрадриҳамҳои Евтидем истифода мешуд. Як қисми ин тангаҳо

²⁶ Бичурин, II, с. 184, 227.

²⁷ Дар ин бора ниг.: Литвинский Б.А., 1967 б, с. 36.

²⁸ Мандельштам А. М., 1966 в.

²⁹ Массон В.М., 1957 б.

ба нусхаи қадимии асли монанданд. Эҳтимол, дар нимаи дувуми муддати мавҷудияти давлати Юнону Бохтар сикка зада мешуданд (ва дар муомила буданд), яъне дар ҳамон даврае, ки Суғд, мумкин аст, аз зери ҳокимияти Юнону Бохтар аллакай озод шуда буд. Дигар навъ тангаҳо, ки аз нусхаи асли хеле фарқдоранд, эҳтимол, баъди суқути Юнону Бохтар сикка зада мешуданд. Ин тангаҳо, аз афти кор, ба воҳаи Бухоро тааллуқдоранд.³⁰

Гайр аз ин дар Суғд (ва қисман дар Бохтар) дигар тангаҳо ҳам дар муомилот буданд. Тангаҳое, ки дар паси он сурати камонгар сабт шудааст, ҷолиби диққат мебошанд; бо хатти юнонӣ номи шоҳи Селевкиён Антиох навишта шудаасту вале дар рӯи танга расми Антиох не, балки расми волии маҳаллӣ нақш ёфтааст. Ин гуна тангаҳо аз Тали Барзуи қарибии Самарқанд ва аз Панҷакент ёфт шудаанд.

Тангаҳое, ки дар онҳо номи Гиркод сабт шудааст, хеле бисёранд ва хати онҳо қисман юнонӣ ва қисман суғдӣ мебошанд. Р.Гиршман таклиф мекунад, ки навиштаҷоти юнонии баъзе тангаҳо ин тавр хонда шавад: «[Тангаи] Гиркод [писари] Ардетри сакараук». Дар сурати суғдӣ будани навиштаҷот номи мазкурро Артадр (ё Аратадр) ва сакараукро «сакараг» хондааст.³¹ Дар асоси ин тавр хондани навиштаҷоти тангаҳо Р.Гиршман иддао мекунад, ки Суғдро маҳз сакараукҳо ишғол кардаанд ва дар он маскан гирифтаанд ва зотан, аз ҳисоби сарвати ин вилояти бой иқтидори онҳо хеле афзудааст. Вале ҳуди ин тавр хондани навиштаҷоти тангаҳо боиси шак аст.

Дар поёноби Кофарниҳон (водии Бешкент) ва дар маҳалли Бобошоб (дар соҳили чапи Аму, дар байни истоғи Тошрабат ва Муқрӣ) сағонаҳои калони кўчманчиёнаш нақш шудаанд. Онҳо андак дуртар аз воҳаҳои муқиминишини зироаткор, дар маҳалҳои нимбиёбон, вале дар қарибии чоҳу чапмаҳо воқеъ гардидаанд. Сағонаҳо берун аз ҳудуди заминҳои обӣ воқеъ гаштаанд. Ба ҳамин тариқ, мавқеи онҳо нисбат ба тамоми воҳаҳо гўё як навъ мавқеи ҳукмрониро дорад. Аз дигар тараф, сағонаҳо дар мобайни убургоҳҳои Аму ҷой гирифтаанд. Ҳамаи ин чунин нуктаро тақвият медиҳад, ки дар замони ба ноҳияҳои шимолии Бохтар кўчидани одамон, шумораи зиёди мардум ба тарзи ҳаёти нимкўчманчигӣ гузашта буданд.

Аз сағонаҳое, ки дар водии Кофарниҳон тадқиқ шуданд, материали фаровон – аслиҳа (пайкон, ханҷар ва ғ.), асбоби зинат (аз ҷумла, тиллоӣ), сафолот ва ғ.³² ба даст омаданд. Аксари ин ашё, бешак, аз аҳолии маҳаллии муқимӣ гирифта шудааст, масалан, асбобҳои сафолии хоси бохтариҳо ва ғ. Ин далолат мекунад, ки ба туфайли таъсири маданияи аҳолии маҳаллӣ бисёр унсурҳои маданияти Бохтар дар маишати кўчманчиёни истисморгар бо суръату вусъат қорӣ гардид. Ҳафриёт маълум кард, ки навомадаҳо мувофиқи намуни антропологии худ ба сокинони ноҳияҳои шимолии Осиёи Миёна – ба сакоиҳо ва усуниҳои Ҳафтруд Назди Арал хеле қаробатдоранд ва зимнан таъсири антропологии муғулсимоҳо ҳам возеҳ ба назар мерасад.³³ Вале эҳтимол дорад,

³⁰ Массон В. М., 1954.

³¹ Ghirshman K., 1946, p.111-115; Массон В. М., 1955, с. 42-43; ИТН, I, 1063, с. 34-347. Дар бораи мушкilotи хондани навиштаҷоти суғдӣ тангаҳои ин давра ниг.: Henning W.B., 1958, s.26.

³² Мандельштам А.М., 1966 а; 1975. Дар солҳои охир бо ҳафриёти қўрғонҳои водии Бешкент (райони Шаҳртузи РСС Тоҷикистон) яке аз отрядҳои Экспедитсияи археологии ҷануби Тоҷикистон машғул аст, ниг.: Медведская И. Н., 1976).

³³ Кияткина Т. П., 1955, с. 6, 8; 1976, с. 86-125.

ки ин ёдгории бегонагон не, балки ёдгории аҳолии кўчманчии Бохтар бошад (фарзияи Б.А.Литвинский).

Сағонаҳои кўчманчиёни навомада дар Суғд ҳам тадқиқ шудаанд. Масалан, сағонаҳои Қўймазор ва Лавандак аз ҳамин қабиланд³⁴. Аҳамияти таърихию маданияи ин сағонаҳо ба аҳамияти сағонаҳои Бохтар қариб баробар аст. Дар ин ҷо, яъне дар Суғд ҳам навомадаҳо аз маданияти аҳолии маҳаллии муқимӣ баҳравар шудаанд.

Давлати қадимии Фарғона – Даван

Дар маъхазҳои хитойи асрҳои II–I пеш аз милод Даван ном як кишвари васеи пурсарвати серодам тасвир шудааст. Аксарияти куллии муҳаққиқон – ҳам русҳо ва ҳам хориҷиён Даванро дар Фарғона ҷой медиҳанд. Муаммо дар ҳамин, ки баромади калимаи «Даван»-ро, ки ба калимаи «Фарғона» ҳеҷ монандӣ надорад, чӣ хел шарҳ додан мумкин бошад. Умуман, калимаи «Даван» то асри III пеш аз милод дучор меояд. Баъд номҳои «Бохан» ва «Полона» ба назар мерасанд ва зимнан ишорат меравад, ки ин ном муроди «Даван»-и қадим аст. Шубҳае нест, ки Полона транскрипсияи хитойи калимаи Фарғона мебошад³⁵. Дар бобати Даван бошад, чи тавре дар боло ҳам қайд кардем, чунин ақида пешниҳод шудааст, ки хитойҳо зери номи Даван кишвареро дар назар доштанд, ки номи он бо номи тахорҳо (Taxwar) алоқаманд аст.

Мувофиқи маълумоте, ки дар охири асри II пеш аз милод аз Хитой дастрас шудааст, аҳолии Фарғона 300 ҳазор нафар будааст. Вале дар он вақт рӯйхатгирии аҳолии набуд ва инчунин усулҳои тақрибан муайянкунии шумораи аҳолии низ вуҷуд надошт. Ба ин сабаб рақами мазкур маҳсули ҳаёли сайёҳ аст, на хабари аниқу дақиқ. Дар Даван бисёр шахру деҳаҳои калон будааст (сарчашмаҳо 70 номгӯйро додаанд). Шаҳри асосии Даван - Арпи будааст.

Ривоят мекунанд, ки «мардум чашмони ҷӯкида ва риши ғулӣ доранд, дар тичорат моҳиранд... Занонро ҳурмат мекунанд. Зан чизе гӯяд, шавҳар ҳақ надорад, онро иҷро накунад»³⁶.

Даван чун мамлакате тасвир шудааст, ки хоҷагии қишлоқи мутараққӣ дорад. Дар ин ҷо тоқзорҳои калон будааст. Шаробе мекашидаанд, ки даҳҳо сол нигоҳ медоштаанд. Юнучқа мекиштаанд (номаи алафи «му-су» гуфтаанд).³⁷

Хусусан, аспҳои Фарғона машҳур будаанд. Масалан, дар байни онҳо арғумоқҳое будаанд, ки ҳар як ашрофзодаи мамлакатҳои ҳамсоя орзу мекард, соҳиби чунин аспе шавад. Хитойҳо, алалхусус, дар орзуи он аспҳои Фарғона буданд, ки «хун метаровиданд». Онҳо ин аспҳоро аспҳои илоҳӣ меномиданд ва итминон доштанд, ки савори ин гуна асп ба «абдаистон» расидан мумкин аст. Хусусан, императори оли ханҳо Ву-ди, ки шабурӯз илоҷи ҷовид шуданро меҷуст, мудом орзу мекард, ки соҳиби чунин аспҳои хунтаровиш шавад. Ин аспҳои Фарғона дар Хитой, ҳатто мавриди парастии шуданд. Кор ба дараҷае расид, ки шоирон дар ҳаққи ин аспҳо қасидаҳо гуфтанд. Лекин ин аспҳо ба қасида не, балки ба муолиҷа мӯҳтоҷ буданд, хун таровидани ин аспҳо, ки ба назари хитойҳо қудрати илоҳӣ менамуд, аслан аз газидани кирму кана хуншор шудани пӯст буд.

³⁴ Обельченко О. В., 1956, 1961.

³⁵ Мувофиқи анбани маъхазҳои хитой P'o-lo-на дар сарчашмаҳои солҳои 436-437 дучор мешавад (Pelliot P., 1934, p. 41).

³⁶ Бичурин, II, с. 161-162, 188.

³⁷ Дар ҳамон ҷо, с. 161-162, 186-188.

Императорҳои Хитой меқўшиданд, ки Даванро тасхир намоянд. Халқи Даван ба муқобили истилогарон дар муддати солҳо ҷанги вазнини хунин бурд. Соли 104 пеш аз милод ба Даван 60 ҳазор лашкари савора фиристода шуда, илова бар он ба мадади онҳо, ҷӣ тавре сарчашмаи хитой менависад, «даҳҳо ҳазор ҷанговарони ҷавони хитой» дода шуд. Ин лашкари сершумор шикаст хӯрда, ба мақсад нарасид ва боқимондаи ночизи он қафо гашт. Баъди ин ба Даван бори дувум ҳучум карданд, ки дар он лашкари шастҳазорӣ ва даҳҳо ҳазор мададгори ширкат доштанд. Фарғонагиҳо зери роҳбарии шоҳи худ Муғия зидди истилогарон фидокорона ҷангиданд. Гарчанде дар ин муҳориба бисёр фарғонагиҳо ҳалок шуданд ва худ Муғия бо роҳи хиёнат кушта шуд, истилогарон Даванро гирифта натавониста, маҷбур гардиданд, ки ақиб раванд. Барои таъмини идомии сиёсате, ки Муғия мебурд, баъди вай додараи ба тахт шинонданд.³⁸

Ба ҳамин тариқ, халқи Фарғона бо мадади дигар халқҳои ҳамсояи Осиёи Миёна истилои оли Ханҳоро рафъ кард ва истиқлоли худро нигоҳ дошт.

Халқҳо ва ноҳияҳои шимолӣ

Яке аз халқҳои, ки дар мушқилӣ дастгирӣ фарғонагиҳо шуд, канғуйҳо буданд (талаффузи қадимӣ *khan-kiah*). Дар сарчашмаҳои Канғуй муфассал тасвир шудааст. Аз як тараф Канғуй бо Даван, яъне Фарғона, ҳамсарҳад буд ва зоҳиран, ин сарҳад аз ҷанубу шарқ мегузашт. Дар ҷануби худуди Канғуй бо мулки йуҷиҳо мепайваст. Дар шимолу ғарб сарзамини Канғуй то Ян-сай, яъне то хоки қабिलाҳои сармату олони Назди Арал тўл мекашид ва ин қабिलाҳо тобеи Канғуй буданд.³⁹

Худи канғуйҳо киҳо буданд? Маркази сарзамини беканори онҳо дар кучо буд? Ақидаи С.П.Толстов, ки мувофиқи он Канғуй ва Хоразм як чизанд, дар илми таърихшиносӣ хеле маъмул буд ва муддати дароз баҳснопазир доништа мешуд.⁴⁰ Вале тадқиқи муфассали сарчашмаҳо ва натиҷаи тадқиқотҳои навтарин нишон доданд, ки бисёр фактҳо муқобили ин ақида мебошанд.

Чарогоҳи канғуйҳо, эҳтимол дар лаби Сир воқеъ буда, қароргоҳи ҳокимони онҳо дар қарибиҳои Тошканд ҷой дошт. Ба ҳамин тариқ, маркази Канғуй дар маҷрои миёнаи Сир буд. Аз ин ҷо маълум, ки чаро канғуйҳо ба мадади фарғонагиҳо омада, зидди хитойҳо ҷангиданд. Хоразм бошад, дар як ғўшаи дурдасти сарзамине воқеъ буд, ки ба Канғуй итоат мекард.

Нисбати этникии канғуйҳо мавриди баҳси олимони қарор гирифтааст. Ақидае ҳаст, ки онҳо турк мебошанд. Баъзеҳо исбот мекунанд, ки канғуйҳо аз мардумони тахоризабонанд. Вале дурусташ ҳамин, ки онҳо аз мардумони эронизабон буда, авлоду ворисони сакоиҳои Сир мебошанд.

Сарчашмаҳои канғуйҳоро «аҳли кўчӣ» номидаанд. Инчунин ривоят меравад, ки мувофиқи урфу одат Канғуй «айнан бо Янсай як аст». Вале дар Янсай «мардум андаруни чордевори кулҳӣ зиндагӣ мекунанд». Дар ҳақиқат, дар территорияи Қанғуй манзилгоҳҳо хеле бисёр буданд.⁴¹

Аз рӯи маълумоти хаттӣ маълум мешавад, ки Канғуй иттиҳоди тавоноии давлатӣ буд. Дар айни авҷи тараққиёти худ дар асри I пеш аз милод 120 ҳаз. лашкар дошт. Канғуй сиёсати мустақилонаи хориҷиро пеш мебурд ва ба ҳам-

³⁸ Бичурин, II, с. 163; I, с. 162-167 б, с. 350-351.

³⁹ Бичурин, I, с. 150, 165, 166, 229.

⁴⁰ Толстов С. П., 1948 а, с. 20-26.

⁴¹ Литвинский Б. А., 1968.

сояҳои худ дар муборизаи онҳо зидди истилогарони аҷнабӣ мадад мерасонд. Дар замони озоишта ҳам Канғуй ба намояндагони оли Ханҳо равшан нишон меод, ки оли Ханҳо заррае писанд намекунад ва онҳо маъюсона хабар мекашиданд, ки «Канғуй... сарбаланд ва саркаш аст».⁴²

Таърихи минбаъдаи Канғуй равшан нест. Ханӯз дар соли 270 пеш аз милод вай ба мамлакатҳои хориҷи Осиёи Миёна ҳайъатҳои сафорат мефиристондааст. Баъдтар Канғуй тамоман аз қувват монда, ба ҳайъати давлати Хайтолиён дохил мешавад.

Тадқиқоти археологӣ маҷрои миёнаи Сир нишон дод, ки дар ин ҷо сағонаву бошишгоҳҳо бисёранд. Аввалин бошишгоҳе, ки тадқиқ шуд (аз тарафи Г.В.Григорьев), бошишгоҳи Қавунчи назди Янгийӯл буд. Дар паҳлуи ин бошишгоҳ сағонаи Чуно воқеъ гардидааст. Археологҳо маданияти маҷрои миёнаи дарёи Сирро, ки дар асрҳои охири пеш аз милод ва асрҳои аввали милод вучуд дошт, маданияти Қавунчию Чуно меноманд. Доираи ин маданият баъдҳо вусъат ёфта, то ба кӯҳҳои Қаромазор ва Самарқанд расид. Ана ҳамин маданият маҳз маданияти Канғуй мебошад. Мувофиқи пайдоиши худ ин маданият, бешак, маданияти маҳаллӣ аст. Аз рӯи мадракҳои бостоншиносӣ маълум шуд, ки дар байни бутҳои канғуйҳои Фарн ном буге низ будааст, ки ба қатори бутҳои дини зардуштӣ медарояд. Ин бут ҳофиз ва ҳомии ҳам ҳокимон ва ҳам парастори рӯзгору оилаву саломатӣ мебошад. Баъзан ин бут ба намуди ғўсфанд мучассам карда мешуд. Маҳз ба ҳамин сабаб аҳли Канғуй дастаи зарфҳои худро ба шакли ягон ҳайвон – дар ин сурат, ба шакли ғўсфанд месохтанд (боқимондаҳои ин тасаввурот дар байни тоҷикон дар рӯзҳои мо ҳам ба назар мерасанд)⁴³.

Усун (талаффузи қадимӣаш *O-swən) иттиҳоди калони қабилароест дар шимолу шарқи Осиёи Миёна ва Туркистони шарқӣ. Мувофиқи ривояте усунҳои аввал дар Муғулистон сокин шуда, баъд ба ғарб кўчидаанд. Ҳокими усунҳо Кунмо ном дошт (кун-бағ «сардори қабиларо»). Ривоят ҳаст, ки усунҳо дар Муғулистон зиндагӣ мекардаанд ва кунмо Нан-доу-мии ҳокими онҳо будааст. Баъдтар ба усунҳо йуҷиҳо ҳамла карданду Нан-доу-мии кушта шуд ва усунҳо ба хоки хуннҳо кўчиданд, ки шояд хуннҳо онҳоро тарафгирӣ кунанд (мувофиқи як варианти дигар хуннҳо худашон сардори усунҳоро куштаанд). Аз Кунмои кушташуда як писарчаи навзод мондааст. Боре парастори ин писарчаи навзод «кўдакро парпеч карда, мобайни алафҳо монду худаш рафт, ки қути лоямуте пайдо кунад. Гапшта омада дид, ки модагурге ба кўдак сина медахад ва зогӣ пораи ғўшт дар минқор болои онҳо чарх мезанад. Парастор пиндошт, ки ин кўдак бут аст ва ўро бо эҳтиёт бардошта, ба назди хуннҳо бурд. Ба шанюи хуннҳо ин писарак писанд омад ва ўро ба тарбият гирифт. Вақте кунмо ба балоғат расид, шанюи раиияи падарашро ба ихтиёри вай дод ва сардори лашкар таъин кард. «Кунмо қувват гирифта, дар охири охири ба йуҷиҳо, ки ба ғарб кўчида буданд, ҳучум кард ва қасоси падарашро гирифта, онҳоро торумор намуд»⁴⁴.

«Усунҳо на ба зироат машғуланд ва на ба боғдорӣ, балки бо чорвои худ ба қучое, ки алаф бисёру об бошад, кўчманчигӣ мекунанд» – мегӯяд сарчашма. Дар асри I пеш аз милод хитойҳо тахмин кардаанд, ки шумораи усунҳо аз

⁴² Бичурин, II, с. 184-185.

⁴³ Григорьев Г. В., 1948; Тереножкин А. И., 1950 6, с. 158-160; Мухторов А., 1966, с. 7; Литвинский С. А., 1968.

⁴⁴ Бичурин, II, сах. 155-156. Оид ба таҳлили масъалаи пайдоиши усунҳо ниг.: Зуев Ю. А., 1960, с. 121-124; Pulleyblank E.G., 1970, p. 154-160.

600 ҳазор беш аст. Ин кишвар яке аз зўртарин кишварҳои Осиёи Миёна буду Хитой дар назди он тамаллуқ мекард. Мақоми намояндагони ашроф баланд буд. Ба сарватмандии онҳо ҳамин як маълумот далолат мекунад, ки ҳар яки онҳо чорвои бешумор, аз як ҳуди асп 4-5 ҳазор сар доштанд. Писарони болиғи кунмо ҳар яке соҳиби мулки худ буд ва кунмо ҳақ надошт, ки корҳои давлатиро танҳо худааш ҳал кунад.

Кунмои нав аз тарафи «оқсаққолон» ба тахт бардошта мешуд⁴⁵.

Охирин маълумот дар бораи усунҳо дар ҳисоботи Дун-Дин ном сафире ҷой дорад, ки соли 435 ба пойтахти усунҳо «Шаҳри Водии сурх» омада будааст, дар ҳама вақт аварҳо усунҳоро саҳт ба танг меовардаанд, баъдҳо усунҳо, мумам, истиқлолияти сиёсии худро аз даст додаанд⁴⁶.

Дар Тяньшон ва дар Ҳафтруд бисёр сағонаҳои усунҳо кашф шудаанд⁴⁷. Материал, ки аз ин кашфиёт ба даст омад, имкон дод таърих ва маданияти усунҳо аниқтар ва равшантар карда шавад. Фақат ҳаминаро бояд қайд кард: сарчашмаҳои хаттӣ хабар медиҳанд, ки усунҳо аз шарқ омадаанд, вале ин ҳабарро бечунучаро қабул кардан лозим не. Аз афти қор, ба Осиёи Миёна қабилаҳои нисбатан камшумор кўчида омадаанд. Қисми асосии иттиҳоди қабилаҳое, ки дар таърих бо номи «усунҳо» маъмул аст, ин ҳуди ҳамаи аҳолии маҳаллии сақой мебошанд, ки баъдҳо трансформатсия шудаанд.

Маълум, ки усунҳо на фақат чорводорӣ мекарданд. Онҳо ҳунармандӣ ва зироатро ҳам медонистанд. Гуфтан мумкин, ки усунҳо ҳам, мисли сақоиҳо дар мавзеҳои калони Туркистони шарқӣ маскун буданд.

Порт. Ғалабаи Порт бар Рим

Иқтисодии Порт дар аҳди Меҳрдоди II ниҳоят афзуд. Баъд аз сари вай (соли 88/7 пеш аз милод) қори Порт аввал омад накард. Дар ҳамаи вақт Рим дар шарқ сиёсати ниҳоят таҷовузқорона мебард. Ҳар ду тараф дарёи Фуротро хатти сарҳадди ду мамлакат муқаррар карданд. Вале амалиёти таҷовузқоронаи римиҳо ногузир портҳоро низ ба ҷангу ҷидол мекашид, алаҳусс, ки портҳо ҳам феълӣ ҳақиқатан тез доштанд. Аввалин задухӯрдҳо соли 65 пеш аз милод шуд ва римиҳо ғалабаи қомил ба даст оварданд.

Соли 54 пеш аз милод Рим ба юриши қалони зидди Порт тайёри дидан гирифт. Ба лашкари римиҳо Красс ном лашкарқашӣ машҳур сарварӣ мекард, вале Красс ҷои муҳорибаҳоро мутлақо намедонист ва бо тактикаи портҳо шинос набуд. Қисми асосии лашкари портҳо бо сардории шоҳ Ороди II ба Арманистон дохил шуданд ва умед доштанд, ки лашкари Красс ба ин ҷо меояд. Вале Красс ба водӣ баромада, ба тарафи Байнаннаҳрайн раҳсирон шуд ва зимнан ба ҳисоб нагирифт, ки лашкари савораи портҳо маҳз дар водӣ ҳавфи зиёд дорад. Лашкари римиҳо аз Фурот гузашт ва лашкари портҳо қасдан ақибнишиниро вонамуд карда, бо фиреб душманро аз паси худ ба масофаи роҳи се-чоррӯза ба як маҳалли дурдасти хилват овард. Сарлашқари портҳо Суруна ба муҳориба нағз тайёри дид. Ғайр аз дастаҳои муқаррарии аскарони савора вай ҳазор катафрактарий, яъне саворагони зиреҳпӯш дошт. Вай пешакии тири бешумореро захира кард.

⁴⁵ Бичурин, II, с. 190-198.

⁴⁶ Зуев Ю. А., 1960, с. 121.

⁴⁷ Воеводский М. В., Грязнов М. П., 1938; Бернштам А. Н., 1950; Кибиров А. К., 1959; Акишев К.А., Кушаев Г. А., 1963.

9 майи соли 53 пеш аз милод дар қарибии шаҳри Карра портҳо ба лашкари римиҳо дарафтоданд. Пеш аз муҳориба садои мудҳиши нақораҳои ҷангии портҳо ба осмон печид. «Бо ин наъра ба дили римиҳо воҳима андохта, – менависад Плутарх (Марк Красс, 24), – портҳо ба якборагӣ ҷодар аз китф партофтанд ва дар пеши назари римиҳо чун алангаи оташ ҷилвагар шуданд – ҳўду зиреҳи онҳо аз фўлоди Мароға буду дар офтоб раҳшида, ҷашмҳоро мебурд, аспони онҳо ҳам зиреҳи мисӣ ва оҳанӣ доштанд. Худи Сурина пеш баромад, ки марде буд қавиҳайкал ва хушсурат. Портҳо тез сафи сирак кашида, аз дур қариб нишон нагирифта (римиҳо чунон зич меистоданд, ки кас хоҳад ҳам тираш хато намерафт), римиҳоро тирборон карданд ва камонҳои калони зеҳсахи худро бо тамоми қувват қат карда, тирҳои ҷоншикор раҳо менамуданду зарбаҳои саҳти кироӣ мезаданд. Дар чунин шароит ҳоли римиҳо табоҳ шуд...»

Красс инро дида беҳтарин қисмҳои лашкари худро бо сардории писараш ба ҷанг даровард. Портҳо нохост қафо гурехтанд. Вақте ки дастаи римиҳо портҳоро таъқибкунон хеле дур рафтанд, портҳо якбора, худи римиҳоро ихота карданду ҳамаро аз дами тег гузаронданд.

Лашкари римиён дар торикии шаб роҳи гурезро пеш гирифт, вале халос шуда натавонист. Дар ниҳоятӣ кор аксари сарбозони римӣ кушта шуда, боқимондашон асир афтиданд. Красс низ ҳалок шуд. Сари ўро аз тан ҷудо карда, чун ғанимати ҷангӣ ба Ороди II оварда доданд⁴⁸.

Мувофиқи хабари баъзе маъхазҳо, римиёни асирро дар ноҳияи Марв маскун карданд. Дар ин ҷо легионерҳои Рим хонаву бачадор шуданд ва дар лашкари портҳо хизмат мекарданд (Горатсий, «Одаҳо», III, 5, 5). Як қисми онҳо, аз афти кор, ба тарафи шимолу шарқ рафта, дар Ҳафтруд сокин шуданд⁴⁹. Дар яке аз ҳуҷҷатҳои Нисо гуфта мешавад, ки аз сардорони тағма шароб қабул карда шуд ва зимнан номи он сардорон портӣ аст. «Тағма» бошад, калимаи юнонист, ки дар аҳди Рим маънои «легион»-ро дошт.

И.М.Дяконов ва В.А.Лившиц тахмин мекунанд, ки дар ҳуҷҷати Нисо шаробе қайд шудааст, ки аз легионерҳои сокини Порти шарқӣ омадааст⁵⁰. Ин тахмин ҷолиби диққат аст, вале онро баҳснопазир гуфтан мумкин не, зеро, эҳтимол, ин истилоҳот дар рафти робитаи порту римиҳо ба забони портӣ дохил шуда бошад (шояд ин калима бевосита аз забони юнонӣ гирифта шуда бошад, ки он маънои «саф», «дастаи лашкар»-ро дошт).

Дар аҳди подшоҳ Покор соли 40 пеш аз милод портҳо, ҳатто Сурия ва Фаластинро тасхир намуданд. Осиёи Сағир ба онҳо мутеъ шуд. Ростӣ гап, Рим дере нагузашта ин ҷойҳоро боз кашида гирифт. Вале муҳимаш ин не – муҳимаш ҳамин, ки дар асри I пеш аз милод Порт душмани тавоноии Рим буд ва лашкари портҳо борҳо лашкари римиёноро торумор кард.

3. ДАВЛАТИ КУШОН

Давраи аввали давлати Кушон

Дар Осиёи Миёна ва инчунин дар ноҳияҳои ҷануби он – то худи хоки шимолу ғарби Покистон бисёр вақт тангаҳое ёфт мешаванд, ки дар онҳо аз миён боло сурати марде тасвир шудаасту он мард дар сар пешонабанди подшоҳӣ –

⁴⁸ Тафсилоти инро ниг.: Бокшанин А. Г., 1949.

⁴⁹ Dubs H.H., 1957.

⁵⁰ Дяконов И. М., Лившиц В. А., 1966, с. 150-151.

диадема дорад. Мӯи сари мард мавҷ зада, хеле дароз шудаанду ҳатто гӯшҳояшро панаҳ кардаанд. Сурати аз миён болои мард ба доирае гирифта шудааст, ки аз доначаҳои арзанмонанди пайваста таркиб ёфтааст. Дар қафои танга сурати саворас менамояд, ки ба тарафи рост рафта истодааст. Дар миёни савор горити дароз (ғилофи камон) ҳамоил мебошад. Дар пушти сари савор олиҳаи зафар – Ника дар парвоз аст. Маълум, ки асп қадам мезанад, зеро пои чапи пешашро бардошта истодааст. Савор болои зин озодона нишаста, ба тарафи нигаранда тоб хӯрдааст, ба ин сабаб тамоми танаш аз пеш баръало намоён буда, фақат сарашро андак гардондааст ва танҳо як бари рӯяш менамояд. Гарчанде танга ниҳоят хурд бошад ҳам, тамоми ҷузъиёти мӯйсару сарулибоси савор равшан намоён мебошад ва аз онҳо маълум, ки савор худӣ ҳамоно подшоҳест, ки дар рӯи танга тасвир шудааст. Дар атрофи танга ба юнонӣ иборае сабт гардидааст, ки аз чор калима иборат мебошад. Маънои калимаи якум «ҳоким» аст ва дар ин маврид ҳамоно калимаи юнонӣ истифода шудааст, ки аз калимаи «тиран» бармеояд ва дар он давра ин истилоҳро нисбат ба ҳукмронро кор мефармуданд, ки мустақил набуд, яъне ҳокими олий набуд.

Калимаи дувумро аксар вақт «Герай» мехонанд ва онро номи хоси юнонӣ мегӯянд, ки аз номи олиҳаи Юнон - Гера пайдо шудааст. Баъзан дар адабиёт ин номро ба тарзи дигар ҳам мехонанд (масалан, «Мияй» ҳам мехонанд). Хондани калимаи севум ҷои баҳс надорад ва он ҳамоно «кушон» аст, калимаи чорумро аз афти кор, «санаб» хондан даркор. Ба ақидаи Е.А.Давидович, умуман хати рӯи танга бояд ин хел хонда шавад: «Ҳокими Герай кушони Санаб». Ба ақидаи муҳаққиқи ин тангаҳо нумизмат А.Н.Зограф, тангаҳои мазкур ба тангаҳои Евкратид шабоҳат доранд ва гуфтан мумкин, ки дар миёнаҳои асри I пеш аз милод сикка зада шудаанд⁵¹.

Ганҷинаи тангаҳои калони нуқраи Герай дар маркази райони Вахш ёфт шуд, ки он дар илм аввалин ганҷинаи маълуми ин подшоҳ мебошад⁵². Файр аз ин Б.А.Литвинский чор дона тангаи хурди нуқраи Герайро аз димнаи Кушонӣ–Тешнаи Шоҳ ва як донаи онро дар Тирмиз ва як донаи дигарро аз Кайқубодшоҳ ёфт. Дар баробари дигар бозёфтҳо ин бозёфтҳо ба мо ҳақ ме диҳанд иддао намоем, ки тангаҳои Герай дар Бохтар ва, эҳтимол, дар Бохтари шимолӣ сикка зада мешуданд.

Маъхазҳои хаттӣ дар бораи касе, ки ин тангаҳоро сикка задааст, яъне дар бораи «ҳокими Герай» ягон маълумот намедиҳанд, ягона чизи маълуми ин подшоҳ калимаи «кушон» аст. Ва аз ҳамин калима равшан, ки шоҳи мазкур ба кадом сулола мансуб буд.

Доир ба ин масъала Е.А.Давидович навиштааст, ки калимаи «кушон» пеш аз номи сулолаву давлат пайдо шуда, аз тарафи дигар халқҳо эътироф шудани онро ҷудо аз маълумоти роҷеъ ба йуҷиҳо дида баромадан кори ғалат аст.

Аслашро гирем, дар маъхазҳои дар бораи панҷ қабила (ё қавми) йуҷиҳо маълумоти бевосита нест. Дар Хан-шу ва Хоу Хан-шу панҷ си-хоу (ябғу) зикр шудаанд. Ин ду маъхаз дар бораи панҷ си-хоу маълумот диҳад ҳам, маълумоти онҳо ба як андоза муфассал нест ва ҳатто ба назар гуногун ҳам менамояд, вале ҳар ду маъхаз баробар ба як андоза таҳриқ менамоянд, ки ба ин муносибат ду масъалаи зеринро, ҳар якеро алоҳида-алоҳида, ба эътибор гирифта зарур мебошад: 1) масъалаи нисбати панҷ мулку пойтахтҳои онҳо ва мақоми

⁵¹ Зограф А. Н., 1937, Давидович Е. А., 1976, с. 72.

⁵² Давидович Е. А., 1976, с. 71.

онҳо дар давлати Ӯҷиҳои Кабир, 2) масъалаи этимологияи истилоҳи си-хоу ва минбаъд дигар шудани мазмуни он.

Чжан Сян, ки тахминан дар солҳои 130-125 пеш аз милод (баъзе муҳаққиқон санаи аниқтареро пеш ниҳодаанд, вале ин санаҳои аниқ яқинанд) ба мулки Ӯҷиҳои Кабир сафар карда будааст, чунин вазъиятро ба қалам медиҳад; Ӯҷиҳои Кабир вилояти Дахя (ҷануби Аму)-ро тасарруф намуда, худ дар шимоли Аму маскан гирифтаанд ва дар ҳамон ноҳия кўчманчигӣ мекарданд. Ҷиҳати муҳими ин маълумот ҳамин аст, ки ҳангоми баёни сарҳади давлати Ӯҷиҳои Кабир Дахя сарҳадди ҷанубии давлат номида шудааст.

Панҷ мулк на дар ноҳияҳои кўчманчигӣ зикр шудаасту на дар худӣ Дахя. Албатта, набудани зикри онҳо исботи набудани онҳо нест. Чжан Сян Дахяро бо ҷашмони худ дидааст ва маълумоти муфасссали вай («Онҳо шоҳу волиёни кабир надоранд, вале дар ҳар як шаҳру деҳоти мустақами худ ҳокимеро ба тахт шинондаанд») ба нуктаи вучуд доштани панҷ ва ё камтар аз он мулк зинҳор мувофиқат намекунад. Он вазъияте, ки Чжан Сян тасвир кардааст, мо шартан марҳилаи якуми таърихи Ӯҷиҳо меномерем, ки баъди аз тарафи онҳо тасарруф шудани ноҳияҳои ҳар ду соҳили Аму сар шуда буд.

Дар маъхазҳои дигар Хан-шу, ки тақрибан солҳои 80-уми солшумории мо таълиф шуда, воқеаҳои то соли 25-уми солшумории моро дар бар мегирад, тамоман вазъияти дигар тасвир шудааст: подшоҳи мамлакати Ӯҷиҳои Кабир қароргоҳе дорад, ки дар яке аз шаҳрҳои воқеъ дар шимоли дарё ҷой гирифтааст; сарҳадди ҷанубии мамлакат Дахя не, балки вилояти Гибин мебошад; худӣ Ӯҷиҳо дар аввал ҳамчун давлати кўчманчӣ таппакул ёфта буданд; панҷ си-хоу ҳаст, ки ба Ӯҷиҳои Кабир итоат мекунанд. Пас, маълум мешавад, ки дар бобати ба маданият ва иқтисодиёти маҳаллӣ (ва эҳтимол, қисман ба ҳаёти муқимӣ) марбут шудани истилогарони кўчманчӣ ва аниқтар таппакул ёфтани худӣ давлати Ӯҷиҳои Кабир хеле тағйирот ба амал омада будааст. Дар шаҳр вучуд доштани қароргоҳи подшоҳ, муқаррар шудани сарҳадди давлатӣ ва ба он дохил карда шудани Дахя, ки дар аввал фақат ба ном тасарруф шуда буд, ниҳоят умумию сатҳӣ бошад ҳам, ба ҳар ҳол зикри вучуд доштани шоҳони Ӯҷиҳои Кабир ва панҷ мулки алоҳида, ки аз тарафи си-хоуҳои (ябғуҳои) ғайримустақил идора карда мешуданд – ҳамаи ин маълумотҳо фикри болоиро тасдиқ мекунанд. Маълум не, ки ин гуна вазъият кай оғоз ёфта буд ва чӣ қадар давом дошт, фақат ҳамин маълум, ки ин гуна вазъият пеш аз соли 25-уми солшумории мо вучуд дошт ва он дар таърихи Ӯҷиҳо марҳилаи наво мебошад, ки мо онро марҳилаи дувум меномерем. Ба ақидаи Е.А.Давидович, ҷулуси Герай ба марҳилаи дувум, яъне ба асри I пеш аз милод ё худ ба ибтидои асри I солшумории мо тааллуқ дорад⁵³.

Пас аз ин маъхазҳо хабар медиҳанд: «Баъди он ки сад сол ё андак бештар аз ин мурур кард, Гуйшуан Киотсзюкю дигар чор мулкро тасхир намуд ва худро подшоҳи Гуйшуан хонд. Зидди Анси ба ҷанг баромад. Гаофуро ишғол кард. Пуду ва Гибинро торумор намуд ва замини онҳоро забт кард. Киотсзюкю 80 сол умр дид. Баъд аз сари вай писараш Янгаочжен ба тахт нишасту Ҳиндустонро мутеъ намуд ва идораи онро ба яке аз сарлашкарони худ супурд. Аз ҳамон вақт сар карда, Ӯҷиҳо тавонотарин ва бойтарин хонавода шуданд.

⁵³ Давидович Е. А., 1976, с. 59-60.

Мамлакатҳои ҳамсоя онро подшоҳи Гуйшуан меномиданд, вале дарбори Хитой мисли пештара онро Ҷуэи Кабир меномид»⁵⁴.

Гуйшуан (аниқтараш Kiwei-sian)⁵⁵ транскрипсияи хитойи калимаи «кушон» мебошад, ки аз рӯи тангаҳо маълум аст. Инак, Герай аввалин ҳокими оли Кушон дар ҳамаи даврае будааст, ки ин сулола акнун боло мерафт. Мумкин аст вай аз ниёғони (падар ё бобои) ҳоким Киотсзюкю буд, ки дар тангаҳо номбар шудааст.

Тангаҳои кушонӣ дар хоки Осиёи Миёна, Афғонистон, Ҳиндустон бисёр ёфт шудаанд. Онҳо муҳимтарин сарчашмаи тадқиқи таърихи давлати Кушон мебошанд. Катибаҳои ҳиндӣ, ки номи шоҳони Кушонро ифода мекунанд, низ хеле муҳиманд. Файр аз маъхазҳои хитой дар баъзе маъхазҳои таърихии Ҳиндустон ва Тибет дар бораи фаъолияти шоҳони Кушон камубеш маълумот ба назар мерасанд. Вале ҳамаи ин маълумот порча-порчаи ба ҳам новобаста буда, онҳоро ба ҳам муқоиса кардан душвор аст ва аксари онҳо ба ҳамдигар хилоф мебошанд.

Масъалаи хронологияи Кушон

Масъалаи хронологияи Кушон, ки олимони сад сол боз бо ҷӯшу хурӯш муҳокима мекунанд, ҳоло ҳам масъалаи дандоншикан аст. Ба назари аввал кор осон менамояд – катибаҳоеро, ки дар Ҳиндустону Покистон ёфт шудаанд, номи шоҳони Кушонро ифода менамоянд, ибтидои оли Кушон ҳисоб кардан даркору халос. Вале гап дар ин ки дар аксари ин катибаҳо сол ҳасту вале ишорате нест, ки он сол ба кадом эра нисбат дорад. Эҳтимол, санаи катибаҳо аз рӯи ду ва ё якчанд эра омада бошанд. Аниқ маълум, ки дар Ҳиндустон якчанд эра дар як вақт баробар истифода мешуд, масалан, эрае, ки аз нирвонаи Буддо сар мешуд, эраи Викрам – Vikramaditya Samvat (с.57 то м) эраи Сака – Saka-kāla (соли 78 м) ва ғ. Аз рӯи тахмини олимони дар Ҳиндустони Қадим солшуморӣ аз рӯи эраҳои аҷнабӣ: ҳам селевкӣ⁵⁶, ҳам портӣ ва ғ. ба амал оварда мешуд. Файр аз ин тахмин ҳаст, ки дар замони Кушонӣ санаи воқеаҳо мувофиқи бисёр санаҳои дигар, масалан, санаи ба Бохтар дохил шудани Ҷуҷиҳо, санаи ибтидои аҳди ин ё он ҳоким ва ғ. ҳисоб карданишон мумкин буд. Душвории кор боз ҳамин, ки дар Ҳиндустони Қадим одате буд, ки рақамҳои садӣ ё ҳазории солҳоро наменавиштанду фақат рақамҳои даҳӣ ва якиро менавиштанд.

Муҳаққиқи англис Э. Томас соли 1874 таклиф карда буд, ки барои муқаррар намудани эраи яке аз машҳуртарин шоҳони Кушон – Канишка эраи селевкиро (с. 312 пеш аз милод) ба асос гирифта, ба он рақамҳои садӣ, дар ин маврид, рақами «се» (садӣ)-ро илова кардан даркор. Дар ин сурат, агар бозёфтҳои наватрини хаттиро ба назар гирем, аҳди Канишка бояд дар соли 9 пеш аз милод сар шавад. Мутахассиси машҳури археология ва нумизматикаи Ҳиндустон А. Каннингем дар байни эраи Викрам ва эраи Селевк ва ғ. мекалавид. Д. Фергюссон ақидае пеш ниҳод, ки аҳди Канишка аз эраи Сака – соли 78 пеш аз милод сар мешавад. Баъдтар А.Каннингем ҳам ба ин розӣ шуд. Мин-

⁵⁴ Бичурин, II, с. 227-228. Тарҷумаи Э.Шаванн (Chavannes E., 1907, p. 190-192) ва ҳам тарҷумаи Э.Пуллейблэнк (Pulleyblank E.G., 1961-1968, p. 1) бо тарҷумаи Бичурин амалан як аст.

⁵⁵ Pulleyblank E.G., 1962, p. 118.

⁵⁶ Cunningham A., 1883; Sircar D.C., 1965, p. 219-235; «The Age of Imperial Unity», 1951, p. 154-158.

баъд ин сана дар адабиёт хеле маъмул гардид. Яке аз эпиграфистҳо ва муҳаққиқи мўътабари забонҳои хутану сақоиҳо С.Конов, ки тамоми маъхазҳои ин масъаларо бодиққат аз назар гузарондааст, ба як қарори қатъӣ ҳеч омада натавонист. Вай чун ибтидои аҳди Канишка солҳои 128/129, 130, 134, 138 пеш аз милодро пеш ниҳодааст. Вай нишондодҳои астрономии катибаҳоро ба назар гирифта, ҳаракат кард, ки (бо ёрии астрономҳо) ин санаҳоро муайян кунад, вале ба як ҳулоса омада натавонист. Дар охири охири гуфт, ки аҳди Канишка тақрибан соли 200 пеш аз милод сар шудааст. Худи ҳамин каллавишҳо ва ҷустуҷӯҳои чунин як муҳаққиқи номдор нишон медиҳад, ки ҳалли ин масъала чӣ қадар душвор аст. Файр аз санаҳои мазкур бисёр дигар санаҳо ҳам пешниҳод шудаанд. Масалан, Р.Гиршман тақлиф кард, ки ибтидои аҳди Канишка соли 144 пеш аз милод ҳисоб карда шавад⁵⁷.

Соли 1902 мақолаҳои муҳаққиқи ҳинд Д.Р.Бҳандаркор нашр шуданд. Ӯ катибаҳои ҳиндии бо Кушониён алоқамандро истифода бурда, дар заминаи таърихи Ҳиндустон фактҳои таърихии Кушониёнро таҳлил намуд ва ба ҳулосаи хориқуллодӣ омад. Моҳияти тарзи исботи вай чунин аст. Ба қавли вай, (ки инъикоси дараҷаи инкишофи ҳамонвақтаи илм буд), тартиби ба тахт нишастани шоҳони Кушон чунин буд: Куджула Кадфиз, Куджула Кара Кадфиз, подшоҳи беноме ва Вима Кадфиз. Катибаи Панҷтараро, ки санааш соли 192 эраи номаълум асту аҳди яке аз шоҳони беноми Кушон мебошад, Д.Р.Бҳандаркор ба Куджула Кадфиз вобаста мекунад. Вай шартан шуморид, ки ин подшоҳи беном 3 сол пеш аз Куджула Кадфиз, яъне соли 123 эраи номаълум ҳукм рондааст. Д.Р.Бҳандаркор фарз кард, ки ҳар яке аз он чор шоҳи мазкур бистсоӣ подшоҳӣ кардаанд, ҷамъ 80 сол мешавад ва дар ин сурат аҳди Вима Кадфиз бояд соли 200 эраи номаълум ба поён расад. Дар катибаҳои дар ҳамон вақтҳо маълум, ки дар онҳо номҳои Канишка, Хувишка, Васудева буданд, санаи аз соли 5 то соли 98 эраи номаълум зикр шудааст. Ба ақидаи муҳаққиқ ин сана айнан ҳамон санаи матлуб асту фақат садиҳои он нест, пас аҳди ин шоҳон соли 205 эраи номаълум сар шуда, соли 298 эраи номаълум ба охир расидааст. Вай тақлиф карда буд, ки ибтидои ин эра ибтидои эраи сана ҳисоб карда шавад (ки он ҳам аз рӯи дигар маъхазҳо муайян карда мешавад) ва он соли 78 милодӣ мебошад. Дар натиҷаи ҳисобу китоби оддӣ чунин мебарояд, ки соли 205 эраи номаълум (яъне катибаи аввалини дар он вақт маълум) соли 283 милодӣ аст, ки он оғози аҳди Канишка мебошад. Бҳандаркор, инчунин, исбот кардани мешуд, ки маҳз ба шартӣ қабул шудани чунин тартиби хронологӣ таърихи Кушониён ба ҷорчӯбаи таърихи Ҳиндустон айнан «мувофиқ» меояд⁵⁸.

Суст будани бисёр нуктаҳои ин фарзиро ба осонӣ дидан мумкин. Он тартибе, ки Бҳандаркор шоҳонро ба тахт мешинонад, хато будааст. Маҳз бистсоӣ ҳукм рондани ҳар як подшоҳ низ ҳеч як асос надорад (дар омади ғап, аз рӯи маъхазҳои хитой Куджула Кадфиз хеле тўлонӣ ҳукмронӣ карданиш мумкин).

Ҳозир маълумоти зиёд гирд омадааст. Дар катибае, ки алҳол маълум аст, аз соли 200 то соли 299 эраи номаълум фосилае ҷой дорад. Дар катибаи соли

⁵⁷ Тафсириҳои беҳтаринро ниг.: Van Lohuzen-de Leeuw J.E., 1949; p. 1-72; Ghirshman R. 1957, p. 690-722; Rosenfield J.M., 1967, p. 253-258; Narain A. K., 1968. Тафсилоти муфассалтарро ниг.: Зеймаль Е. В., 1968 а.

⁵⁸ Bhandarkor D. K., 1902, p. 269-302, 385-386.

187 (ё 184) Вима Кадфиз⁵⁹ номбар мешавад. Мувофиқи маълумоти нумизматӣ Кадфиз баъди Канишка ба тахт нишастааст, вале катибас, ки дар он номи Канишка аст, бо санаи соли якум (?) сар мешавад, баъд катибаи соли дувум меояд ва, ҳамин тавр, то соли 23 давом мекунад. Аз ин рӯ, санаи аҳди шоҳон ин тавр мешавад: Васишка солҳои 24-48; Хувишка солҳои 28-60; Канишка солҳои 11-41; Васудева солҳои 64 (ё 67) -98 уми эраи номаълум.⁶⁰ Ҳама гап дар сари ҳамин, ки муаллифони катибаи Канишка ва дигар шоҳони минбаъда маҳз эраро дар назар доштанд.

Яке аз мумаййизони мӯътабари ин масъала, профессори голландӣ хонума Лохвизен де Леев тамоми материалҳои мавҷударо хеле дақиқона таҳлил намуда, ба хулосае омад, ки «дар савияи ҳозираи дониш бояд эътироф намуд, ки соли якуми аҳди Канишка ба соли 200-уми эраи кӯҳна ё айнан баробар аст ё худ чанд сол сонитар мебошад». Дар асоси ақидаи «мувофиқат»-и эраҳо вай соли 199 пеш аз милодро сароғоз ҳисоб кард. Дар ин сурат ибтидои аҳди Канишка соли 78 милодӣ мешавад⁶¹.

Баъзе дигар олимон ҳам дар асоси ин ё он маълумот ба ақидае омадаанд, ки соли 78 милодӣ ибтидои аҳди Канишка аст.⁶²

Таҳлили ниҳоят дақиқкоронаи палеографии олими покистонӣ А.Донӣ⁶³ имкон медиҳад хулосае бароварда шавад, ки палеографияи катибаҳо ба «мувофиқат»-и эраҳо хилоф нест, балки онро тасдиқ мекунад.

Ин далели хеле мӯътабар бошад ҳам, вале ҳалқунанда не, зеро палеографияи ҳиндӣ ба он дараҷа қор карда нашудааст, ки дар асоси он роҷеъ ба даҳсолаҳо бо итминон ҳукм баровардан мумкин бошад.

Чи тавре дар боло гуфтем, дар масъалаи муайян кардани ибтидои аҳди Канишка дигар фикру ақидаҳо ҳам ҳастанд: соли 101 милодӣ (Нарайн), соли 128/29 милодӣ (Д.Маршалл), соли 144 милодӣ (Р.Гиршман), қарибии соли 200 (охири ақидаи С.Конов), соли 235/36 (Р. Гёбл), соли 248 (Р.Маҷумдар).

Ба қарибӣ олими советӣ Е.В.Зеймал ба фоидаи фарзияи Бҳандаркор далелҳои хеле муфасссал овард, ки мувофиқи онҳо тамоми санаҳои аҳди шоҳони кушонӣ ҳаққалимон сонитар мешаванд.

Ғайр аз катибаҳои, ки дар Ҳиндустону Покистон ёфт шудаанд, вай материалҳои нумизматиро низ истифода бурдааст. Ҷадвали хронологияи нисбӣ, ки Е.В.Зеймал онро дар асоси ақидаҳои Бҳандаркор таҷдид намудааст, чунин аст (дар қавсӣ рақамҳои садие оварда шудаанд, ки дар ҳуди катиба нестанд)⁶⁴:

Номи ҳокимон	Соли катиба	Соли милодӣ
Куджула Кадфиз	қарибии 100–160	178–238
Вима Кадфиз	қарибии 160–200	238–278
Канишка I	қарибии (2)00–(2)23	278–301
Васишка	қарибии (2)24–(2)28	302–306
Хувишка	қарибии (2)28–(2)60	306–338

⁵⁹ Зотан ақидае ҳаст, ки дар хондани ин ном саҳв рафтааст, ин одам на Вима Кадфиз, балки ягон волии Кушониён аст (Sircar D.C, 1963, p.139). Ба ақидаи Рапсон, ин номи ҳокими маҳаллии кӯҳистон мебошад.

⁶⁰ Maricq A., 1958, p. 380-393; Rosenfield J.M., 1967, 1968 a, p.264-273; Зеймаль Е.В., 1968 а, с.18-23, 32-47 (рӯяхати муфасссали катибаҳо).

⁶¹ Van Lohuizen-de Leeuw J.E., 1949, p. 63-65, 1-72, 302-387, ҷадвали А., В.

⁶² Sircar D.C. 1960, p. 185-188.

⁶³ Dani A.H., 1968, p. 1-3.

⁶⁴ Зеймаль Е. В., 1964, с. 40-46; 1965, с. 4-6; 1968 б.

Канишкаи II	қарибии (2)41	319
Васудева	қарибии (2)64–(2)98	342–376

Маълум, ки санаи ибтидои аҳди Куджула Кадфиз аз рӯи ақидаи Бҳандаркор гирифта шудааст. Соли 160 бошад, мутлақо шартист ва ба интиҳоби он шояд дарозии умри ин шоҳ таъсир расонда бошад, ки дар маъхазҳои хаттӣ қайд гардидааст.

Ягона асосе, ки мувофиқи он муддати аҳди Вима Кадфиз муайян карда шуд, дар навиштаҷоти соли 184/187 зикр гардидани вай мебошад. Сабаби соли 160 будани ибтидои аҳди вай соли (мутлақо шартии) поёни аҳди пешгузаштаи вай Куджула Кадфиз аст. Поёни аҳди Вима Кадфиз барои ҳамин соли 200 шудааст, ки аз соли 200 ё 201 (яъне соли 278 милодӣ) аҳди Канишкаи I сар мешавад. Асоси ин сана фақат фарзияи Бҳандаркор дар бораи «мувофиқат»-и ҳамаи ин санаҳо мебошад (баъди илова намудани садиҳои зикрнамашуда).

Ба ҳамин тариқ, схемаи Е.В.Зеймал таҷдидкардаи Бҳандаркор хеле бамантиқу бамаврид намоёнд ҳам, нуқси асосии он, яъне ба исбот нарасидани «мувофиқат»-и санаҳо (сарфи назар ба далелҳои палеографии А.Донӣ) бартарарф нашудааст⁶⁵. Иддаи соли 78 (эраи сакоӣ) будани оғози хронологияи Кушониён ҳам баҳснок мебошад.

Е.В.Зеймал ба тарафдории фарзияи Бҳандаркор боз чанд далелҳои муҳими иловагӣ овард. Вай дар баъзе ашхос ва ҷузъиёти тангаҳои кушонӣ тимсоли тангаҳои римири дидааст. Масалан, дар тангаҳои кушонии Хувишка тимсоли тангаҳои давраҳои чоряки дувуми асри III ва даҳаи аввали асри IV-уми римири мебинанд. Азбаски ин хусусияти сиккаи Кушониён фақат баъди дар сиккаи римири қабул шудан метавонист маъмул гардад, ба ин сабаб тангаҳои кушонии Хувишка бояд ба нимаи аввали асри IV ё IV/V ба давраҳои сонитар мансуб бошанд. Е.В.Зеймал ана ҳамин ҷиҳатро далели дурустии ақидаи мешуморад, ки оғози эраи номаълум соли 78 мебошад ва дар ин сурат Хувишка бояд солҳои 306–338 эраи нав [(78 + 228) – (78 + 260)] ҳукмронӣ кунанд. Дигар далели нумизматӣ, ки ба он Е.В.Зеймал така мекунад, таърихи сиккаи Кушону Сосониён ва санаи заволи империяи Кушониён (солҳои 70–80-уми асри IV) мебошад, ки В.Г.Луконин пешниҳод кардааст (ин тангаҳо мисли тангаҳои Васудеванд, аз ин рӯ, пас аз вай баромадаанд). Дар ин бобат, инчунин маъхазҳои эронӣ, хитой ва ҳиндӣ мавриди истифода ва тафсир қарор гирифтаанд.⁶⁶

Фарзияи Бҳандаркор-Зеймал бо ин ҳама диққатҷалбкунандагии худ танҳо фарзия асту бас. Худи ҳамон як материалҳои нумизматӣ аз тарафи Р.Гёбл ҷунон тавзеҳ ёфтаанд, ки схемаи хронологии ӯро ба исбот мерасонанд, ҳол он ки санаҳои он аз схемаи дар боло зикркардаи мо қариб ним аср «калонтаранд»⁶⁷.

Гарчанде таърихи давлати Кушон дар сарзамини беканоре ҷараён ёфта, бо таърихи ханҳои Хитой, Сосониёни Эрон ва давлатҳои Ҳиндустон робитаи зич дошта бошад ҳам, дар санаи воқеаҳои онҳо ягон мувофиқати баҳснопазир ба назар намерасад. Як мисол меоварем.

⁶⁵ Яке аз эпиграфистҳои машҳури ҳозира Д. Саркор (Ҳиндустон) ақидаи дар эраи Канишка навишта нашудани садиҳо ва, умуман, ақидаи «мувофиқат»-и эраҳоро қатъиян инкор мекунад (Sircar D.C., 1960, p. 249–250; ниг.: низ Mukherjee B.N., 1967, p. 107, 110, 117).

⁶⁶ Зеймаль Е. В., 1968 б; Луконин В. Г., 1967, с. 16–40.

⁶⁷ Ниг.: Göl R., 1964, s. 7; 1967.

Мувофиқи сарчашмаи хитой 5 январи соли 230 ба Хитой ҳайъати сафорати Po-t'iao шоҳи йучиҳо омадааст. Ханўз Э.Шаванн эътироф карда буд, ки эҳтимол, ин талаффузи хитойи номи Васудева бошад, вале аз имкон берун мешумурд, ки ин ҳамон подшоҳи Кушон - Васудева мебошад, ки пас аз Канишка ва Хувишка ҳукмронӣ кардааст.

Ба фикри Карлгрен, ба хитой ин ном бояд *Puād'ieu талаффуз карда шавад. Одатан ҳарфи аввали **p**-и хитой, ки дар номҳои хориҷӣ меояд, садои **p** ё **b**-ро ифода мекунад. Дар ин маврид бошад, барои ифодаи ҳарфи **v** истифода шудааст. П.Пелло илочи корро дар ҳамин медид, ки ба матн тағйирот даровардан даркору **Viād'ieu** хондан лозим. Вай ҳам эътироф мекард, ки ин ном бо Васудева алоқаманд аст, вале дар ин ақидааш устувор набуд ва дар ин шакле нест. Э.Пуллейблэнк чунин тағйиротро имконнопазир медонист ва ба чунин ақидае майл дошт, ки ин одам ба ҳар ҳол, ҳамон Васудева аст, гарчанде дар ин иддаои худ исроҳ намеварзад ва масъалае мегузорад, ки ин одам маҳз кадом Васудева бошад, зеро аз эҳтимол дур нест, ки ин ном дар байни авлоди шоҳони Кушон серистеъмол буд ва мумкин чандин кас чунин ном доштанд ⁶⁸.

Барои ҳалли ин масъалаи бениҳоят мураккаб муҳаққиқон ғайр аз материалҳои номбурда дигар мадракаву маълумот – бозёфтҳои якҷояи тангаҳои кушону римӣ дар хазинаҳо ва аз табақоти археологӣ, маълумоти сиккаи маҳаллии ҳиндӣ (ва шарқитуркистонӣ), материалҳои археологӣ осоре, ки дар онҳо танга ё катибаи кушонӣ ёфт шудаанд, асарҳои санъат, шаҳодати номукаммали маъхазҳои ҳиндӣ ва тибетӣ ва ғ.-ро низ мавриди истифода қарор додаанд. Вале ҳамаи инҳо ҳам имкон намедиханд, ки як хулосаи аниқ бароварда шавад.

Солҳои 1913 ва 1960 дар Лондон дар масъалаи муайян намудани санаи аҳди Канишка симпозиум гузаронда шуд. Ин масъала дар Конференсияи байналхалқии роҷеъ ба таърих, археология ва маданияти Осиёи Марказӣ дар давраи Кушонӣ (Душанбе, 1968) хеле муфассал ва амиқ муҳокима карда шуд. Ва боз муҳаққиқон ба як қарори қатъӣ омада натавонистанд ⁶⁹.

Ба фикри мо, миқдори материалҳои мавҷуда алҳол имкон намедихад, ки масъалаи дурустӣ ё нодурустии ин ё он схема, ҳатто ба таври пешакӣ ҳал карда шавад, барои ҳар як схема далелу бурҳони қотей ёфтан мумкин, ки мувофиқи он ибтидои аҳди Канишка ба ҳар як соли давраи аз нимаи дувуми асри III эраи нав рост омадана мумкин аст. Бинобар ин, шаҳодати бисёр катибаҳои ҳиндӣ, маъхазҳои хитой ва ғарбиро, ки роҷеъ ба ин ё он воқеаи давлати Кушон аст, муаррихони ҳозиразамон ба аҳди ин ё он шоҳ мулҳақ намуда, ба қавли хеле муносиби олими ҳинд Б.Н.Пурӣ, «онҳоро дар қазираҳои мутаҳаррики хронологияи Кушонӣ баста монданӣ мешаванд». Асари худи Б.Н.Пурӣ ⁷⁰, ки маҷмӯи хеле муфиди материалҳо мебошад, дар айнаи ҳол равшан нишон медиҳад, ки барои ҳалли бисёр масъалаҳои таърихи Кушон дар дасти илм алҳол меёрҳои объективӣ нестанд.

Забти сарзаминҳо

«Ҳокими Гуйшуан Киотсзюкю» (ба қавли П.Пелло, ин ном дар қадим K'ieudz 'ieu kiər талаффуз карда мешудааст), ки дар маъхазҳои Хитой зикр

⁶⁸ Pelliot P., 1934, p. 40; Harmatta J., 1965; Pulleyblank E.G., 1966–1968, p. 121.

⁶⁹ Ниг.: «Центральная Азия в кушанскую эпоху», 1974; «Центральная Азия в кушанскую эпоху», т. II, 1975.

⁷⁰ Puri B.N., 1965.

шудааст, ҳамон Куджула Кадфиз мебошад, ки дар тангаҳои Кушониён номаш ба назар мерасад (ду қисми аввали номи хитой «Кудзула» ва қисми охираш «Кадфиз»-ро ифода мекунад)⁷¹. Инак, мо медонем, ки вай бо Анси, яъне Порт ҷангида буд. Сипас, ривоят мешавад, ки ин ҳоким Гаофу (ё Каофу), яъне Кобулро тасхир кардааст. Вале дар бораи ин мулк мо ҳаминаро медонем, ки он пеш тобеи Анси будааст ва йучиҳо (Кушониён) фақат аввал Ансиро шикаст додаанд баъд Гаофу ро ишғол кардаанд⁷² (Дар ин асос ба хулосае омадан мумкин, ки Кушониён дар ин давраи мавҷудияти худ бо худи Порт не, балки бо ҳокимони номустанақили Порти шарқӣ задухӯрд карда, онҳоро торумор намудаанд). Баъд ба Пуду зарба зада шуд, ки дар қадим b'uok-d'ât талаффуз карда мешуд ва ба қавли И.Маркварт, эҳтимол, этноними пактиё мебошад (Геродот, IV, 44; VII, 67; Гекатей, фикираи 178).⁷³

Масъалаи Гибин хеле мураккаб аст. Дар бобати муқаррар кардани ҷои он мо ҳамфиكري олими Италия Л.Петеч мебошем, ки вай Гибинро дар қисми шимолу ғарбии Ҳиндустон – дар ноҳияҳои Қандаҳор ва Панҷоби ғарбӣ ҷой додааст⁷⁴.

Ба ҳамин тариқ, аллакай дар аҳди Куджула Кадфиз, ки онро ғолибан Кадфизӣ I меноманд, хоки давлати Кушон хеле васеъ шуд. Масоҳати давлат аз ҳудуди Бохтар берун рафта, бисёр дигар ноҳияҳо ва халқҳоро дар бар гирифт.

Дар бораи аҳди Кадфизӣ I баъзе маълумотҳоро аз тангаҳо гирифтанд мумкин⁷⁵. Як силсила тангаҳо ба даст омаданд, ки дар рӯи онҳо расми яке аз охиринаи ҳокимони Юнону Бохтар - Гермей ва номи он сабт шудааст. Дар пушти танга ҳайкали Геракл тасвир шуда, чунин хат ҳаст: «Куджула Кадфиз, Ябғуи кушон, қавимон». Ба ақидаи баъзе муҳаққиқон (масалан, Д.Саркор, А.Симонетта, В.М.Массон) тангаҳои мазкур инъикоси авзои мебошад, ки дар айни ба қўхистони Афғонистони марказӣ ҳаракат кардани Кадфизӣ I ба вуҷуд омада буд ва Кадфизӣ I дар ин давра маҷбур буд, ки муваққатан сарвар будани подшоҳчаи Юнону Бохтар - Гермейро эътироф наояд ва ба ҳамин сабаб дар тангаҳое, ки ҳар дуи онҳо сикка заданд, дар рӯи расми Гермей ҳаст.⁷⁶ Вале дигар ақида ҳам ҳаст, ки ин сиккаи якҷояи Гермей ва Кадфизӣ I не, балки сиккаи худи Кадфизӣ I аст, ки тақлидан ба тангаҳои қадима баровардаасту фақат номи худро илова намудааст. Ба фикри В.В.Тарн, сабаб ҳамин, ки қадоме аз ниёғони Кадфизӣ I домод ё почои Гермей будааст ва ин тангаҳои якҷоя варосатгарони Кадфизӣ I-ро ифода мекардаанд. Вале ин қаробати Гермей ва Кадфизӣ I исбот нашудааст. Дигар олимони (Рапсон, Бахофер, Нарайн) низ ба ин тахмин зид не, балки онҳо нуктаҳои ба ҳақиқат наздиктари ин тахминро тарафдорӣ мекунанд, яъне Кадфизӣ I маҳз барои ҳамин дар сиккаи Гермей номи худро илова намуда, онро давом дод, ки ин тангаҳо дар маҳалҳо аз ҳама маъмултар буданд.⁷⁷

⁷¹ Pelliot P., 1934, p. 39. Чунин шаклро Б. Карлгрен ҳам пешниҳод кардааст (ниг.: Konow S., 1933, p. 27–28).

⁷² Бичурин, II, с. 228.

⁷³ Petech L., 1950, p. 69. Муқоиса шавад: Массон В. М. ва Ромодин В. А., 1964, с. 68.

⁷⁴ Petech L., 1950, p. 69–70.

⁷⁵ Cunningham A., 1892, p. 6–8, 25–28 ва дигар мадракаву мақолаву тадқиқот роҷеъ ба тангаҳои Кушониён.

⁷⁶ Sircar D.C., 1938; Simonetta A.M., 1958, p. 171; Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, с. 158–159.

⁷⁷ Tarn W., 1951, p. 503–507; Narain A.K., 1968, p. 160–162; Rozenfield J.M., 1967, p. 12–13.

Хулоса, барои муайян кардани шароити сиккаи ин тангаҳо алҳол имкон нест.

Тадқиқи дигар тангаҳо, ки онҳоро ҳуди Кадфизи I баровардааст, нишон медиҳад, ки унвони вай аз ябғу («сарвар») сар карда, то «подшоҳи аъзам» ва ҳатто то «шаҳаншоҳ» тадриҷан дигар шудааст.⁷⁸

Аз афти кор, васеъ шудани масоҳати давлат ва пурзӯр шудани ҳокимият боиси зӯр шудани ғурури Кадфизи I гардиданд. Дар ҳақиқат ҳам, дар муддати ниҳояти тӯлонии ҳукмронии худ вай аз як ҳокимчаи вилояти хурдак ба шаҳаншоҳе мубаддал шуд, ки ба вай мамлакатҳову халқҳои бисёр итоат мекарданд.

Файр аз маъхазҳои хаттӣ бисёр тангаҳое, ки дар шимолу ғарби Ҳиндустон ёфт шуданд, шаҳодат медиҳанд, ки як қисми ин ноҳияро Кадфизи I ба мулки худ ҳамроҳ карда буд. Фақат дар димнаи Таксила (Сиркап) 2500 танга ёфт шуд. Дар Осиёи Миёна бошад, ин гуна тангаҳо кам вомерхӯранд. Дар Тоҷикистон ин ҳел тангаҳо дар Шаҳринав, Душанбе, Қабодиён⁷⁹, Хоруғ ва дар дигар ҷойҳо ёфт шудаанд.

Тангаҳои Кадфизи I фақат аз мис будаанд. Ба фикри Е.В.Зеймал, қадимтарини ин тангаҳо ҳамон тангаҳое мебошанд, ки тақридан ба тангаҳои Гермей бароварда шудаанд. Дар байни тангаҳои Кадфизи I тангаҳое ҳастанд, ки ба тангаҳои қадими императории Рим шабоҳат доранд.⁸⁰

Боз як гурӯҳи тангаҳо ҳастанд, ки дар онҳо номи подшоҳ несту фақат унвони вай – «шаҳаншоҳ, наҷотбахши аъзам» («сотер мегас») сабт гардидааст. Ин тангаҳо ҳам дар Осиёи Миёна хеле кам ёфт шудаанд; онҳо дар ғўшаҳои гуногуни Тоҷикистон ба назар мерасанд. Дар асоси якчанд маълумотҳо баъзе олимон (М.Е.Массон, Г.А.Пугаченкова, А.К.Нарайн) тахмин мекунанд, ки ин тангаҳои беномро Кадфизи I баровардааст.⁸¹ Ин фарзия хеле ҷолиби диққат бошад ҳам, бисёр муаммоҳои печдарпечи нумизматӣ дорад. А.Симонетта тахмин мекунад, ки подшоҳи ин тангаҳоро сикказода баробари Кадфизи II ҳукм меронду баъд Кадфизи II он подшоҳро дур кард.⁸² Борҳо чунин ақида ҳам изҳор гардид, ки тангаҳои ин подшоҳи беномро якчанд подшоҳ баровардаанд, ки тақрибан дар як вақт ҳукмронӣ мекардаанд. Ба фикри Е.В.Зеймал, қадимтарини ин силсила тангаҳо ба давраи Кадфизи I мансуб буда, тангаҳои давраҳои сонитар андаке пеш аз тангаҳои Кадфизи II ё баробари онҳо бароварда шудаанд.⁸³ Ниҳоят, чунин ақида ҳам ҳаст, ки «сотер мегас» ба доираи ҳокимони олии давлати Кушон тааллуқ надошт, балки аз онҳо мартабааш пасттар буд.⁸⁴

⁷⁸ Marquart J., 1901, s. 208–209.

⁷⁹ Зеймаль Е. В., 1960, с. 115–116.

⁸⁰ Göbl R., Зеймаль Е. В., 1965, с. 6–7. Дар байни нумизматҳо ақидаи ягонае нест, ки тимоли сурати (сари марде дар аверс) баъзе тангаҳои Кадфиз ба қадом тангаҳои римӣ – тангаҳои Август, ё Тиберий, ё Клавдий ва ғ. алоқаманд аст. Ба фикри Розенфелд, суратҳои рӯи тангаҳои Кушониён чунон мавҳуму умумӣ мебошанд, ки онҳоро бо ин ё он оригинали римӣ аниқ муқоиса кардан мумкин нест (Rosenfield J.M., 1967, p. 13).

⁸¹ Массон М. Е., 1950; Пугаченкова Г. А., 1966 а; ба фикри А. К. Нарайн (Narain A.K., 1968, p. 8) ин тангаҳоро Кадфизи I дар нимаи дувуми аҳди худ баровардааст.

⁸² Simonetta A., 1958, p. 171.

⁸³ Зеймаль Е. В., 1957, с. 7.

⁸⁴ Göbl R., 1968, p. 5–6.

Солномаи Хитой пас аз Киотсзюкю (яъне Кадфизи I) писари вай Янгаоч-женро (талаффузи қадимаи вай Iām-kâu-t ien) ⁸⁵ зикр кардааст. Аз рӯи мадракаи тангаҳо ин одам Вима Кадфиз аст, ки унвони болохонадоре дошт – «шаҳаншоҳ, подшоҳи олам, наҷотбахш». Аз рӯи хатту мадракаи тангаҳо ва маълумоти солнома бисёр ноҳияҳои шимоли Ҳиндустонро забт кардани ин подшоҳ ба ҳақиқат хилоф нест. Дар Матхура ҳайкали сангине ёфт шуд ва одатан, тахмин мекунам, ки катибаи ин ҳайкал номи Вима Кадфизро ифода мекунад⁸⁶. Дар Ладак бошад, дар маҳалли Калатсе (Khalatse) – катибае бо зикри номи вай ва санаи соли 187-ум (эраиш номаълум) ёфт шудааст. Ба фикри баъзе олимон, Кадфизи II тамоми шимоли Ҳиндустон, аз ҷумла Кашмирро ҳам забт карда будааст (дар омади гап, Кашмирро забт кардани Кадфизи II боиси шубҳа мебошад)⁸⁷.

Ислоҳоти пулии Кадфизи II

Кадфизи II дар сиёсати пул ислоҳоте ба амал оварда, тангаҳои тиллоро ба муомилот андохт. Одатан, чунин ақида маъмул буд, ки вазни тангаҳои тиллоии Кадфизи II дар асоси меъёри вазни тангаҳои римӣ – «динариус ауреус» муқаррар шуда буд, вале гуфтан лозим, ки дар байни тангаҳои Кадфизи II динорҳои дучанда, динорҳои муқаррарӣ, нимдинорӣҳо ва чорякидинорӣҳо ҳам буданд (вазни як динор қариб 8 г). Аз охири асри XIX масъалае муҳокима мешуд, ки ин меъёри вазн ба меъёри вазни тангаҳои тиллоии римӣ, ки Август сикка мезаду вазни онҳо ҳам 8 г буд, чи қадар робита дорад. Дар саҳифаҳои адабиёти хориҷӣ ва русӣ дар ин асос борҳо даъво мешуд, ки вазни тангаҳои тиллоии худро Кадфизи II аз вазни тангаҳои Август гирифтааст ва зиёда аз ин, тангаҳои тиллоии Кадфизи II дар замоне баромадаанд, ки ба давраи аҳди Август хеле наздик мебошанд. Вале ҳаминаш маълум, ки Август соли 14 пеш аз милод мурдасту тангаҳои аз ҷама сервазнтари вай хеле пештар – аз солҳои 19 пеш аз милод сикка зада мешуданд. Баъд аз сари Август вазни тангаҳои тиллоии римӣ тадриҷан кам шуда, пас аз ислоҳоти соли 64 милодӣ 7,3 г муқаррар карда шуд. Лохвизен де Леев дар ин асос ба хулосае омад, ки Кадфизи II тангаҳои худро пеш аз ин ислоҳот, яъне пеш аз соли 64 милодӣ сикка мезадааст⁸⁸.

Вале ба қарибӣ Д.Макдоуэлл нишон дод, ки ин масъала саҳли мумтанеъ аст. Аввалан, дар Рим тангаҳои сервазни тиллоӣ баъди сари Август ҳам сикка зада мешуданд ва ин кор то ҳуди соли 97 милодӣ давом кард. Сониян, тангаҳои тиллоии вазнашон қариб ҳаштграммӣ дар аҳди Август фақат аз соли 19 то соли 12 милодӣ бароварда мешуданд ва зимнан, баъдтар онҳо аз муомилот баромаданду дигар дар ҳазианаҳои мансуби нимаи якуми асри I милодӣ дучор намешаванд. Дар он вақт дар Рим фақат тангаҳое роиҷ буданд, ки вазни онҳо аз вазни тангаҳои Кадфизи II кам буд. Илова бар ин, (ҳар қадом схемаи хронологиро кор фармоем ҳам) мутлақо имкон надорад, ки аҳди Кадфизи II ба охири асри I пеш аз милод бурда шавад.

На фақат мулоҳизаи мазкури Д.Макдоуэлл, балки чунин хулосаи вай ҳам ҷолиби диққат аст, ки навигарӣҳои Кадфизи II дар ин соҳа айнан нусхабардо-

⁸⁵ Pelliot P. 1934, p. 34.

⁸⁶ Vogel J., 1930, p. 22, II. Вале якчанд олимон ба ин зид ҳастанд (Rosenfield J.M., 1967, p. 144-145).

⁸⁷ Ghirshman R., 1946, p. 142. Муқоиса кунед: Petech L., 1950, p. 75.

⁸⁸ Van Lohuizen-de Leeuw J.E., 1949, p. 365.

рии қонуну қоидаҳои Рим набуд ва буда ҳам наметавонист. Ҳам дар Рим ва ҳам дар Кушон ин тангаҳои тиллоӣ сарвати андак набуд. Зотан, ин тангаҳо ба сабаби гуногунии вазни худ ба ҷои ҳамдигар роҳ намерафтанд, вале тоҷироне, ки бо муомилоти моли бисёр машғул буданд, ин тангаҳоро дар тиҷорати байналхалқӣ қор мефармуданд, зеро дар ин хели тиҷорат масъалаи муовиза душвор нест. Ба ақидаи ин муҳаққиқ, тангаҳои тиллоии Рим ва Кушон на он гуна тангаҳое буданд, ки «дар як ва ҳатто дар кишварҳои ҳамҷавор паҳлу ба паҳлу гардиш карда тавонанд»⁸⁹.

Вале сарфи назар аз ин, мо ба маълумоти фаровони роҷеъ ба равобитаи тиҷорати империяи Риму Ҳиндустон, аз ҷумла, давлати Кушон, ба бозёфтҳои сершумори тангаҳои Рим дар хоки Ҳиндустон⁹⁰, ба таъсири баҳснопозири усули сикказании римӣ ба тарзи сикказании кушонӣ ҷашм пӯшида наметавонем⁹¹. Вале ҳамаи ин касро ба андешае водор менамояд, ки сабаби дар муомилоти пулии Кушониён роиҷ шудани тангаҳои тилло эҳтиёҷоти тиҷорати байналхалқӣ буд ва дар бобати муқаррар шудани вазни тангаҳои тиллоии Кушониён таъсири меъёри тангаҳои Рим бошад ҳам, аммо гуфтан мумкин, дар ин бобат нусхабардорӣ ҷой надошт.

Е.В.Зеймал таъкид кардааст, ки дар як давлати бекарони муқтадир муттаҳид шудани мулкҳои парешону пароканда ва ба туфайли ҳамин хеле афзудани имконияти иқтисодии мамлакат яке аз заминаҳои асосии ислоҳоти мазкур гардиданд, ки дар айни он аз тангаҳои нуқра даст кашида, тангаҳои тиллоро ҷорӣ намуданд⁹². Ба фикри мо, ин даъвои Е.В.Зеймал, бешубҳа, дуруст аст.

«Маълум ки шоҳони давлати Кушониёни Кабир аз сикка задани тангаҳои нуқра тамоман даст кашида буданд, – менависад Е.А.Давидович, – вале ин масъала тадқиқоти махсусро тақозо дорад, аммо дар ин масъала ҳатман ду ҷиҳатро ба эътибор гирифта лозим – аввал, тамом шудани нуқра дар қонҳои нуқра ва сонӣ, барои эҳтиёҷи сиккахонаҳо ба қадри кофӣ ҷамъ нашудани нуқра. Аз афти қор, аз ҳама дурусташ ҳамин, ки таъсири ҳар ду омил ба назар гирифта шавад ва аҳамияти он омилҳо бо давраҳои гуногуни таърихӣ – бо шароити тағйирёбандаи сиёсӣ (давраҳои омадани йуҷиҳо, давраҳои вучуди панҷ мулки тобеъ, давраҳои вучуд доштани панҷ мулки мустақил, давлати Кушониёни Кабир; васеъ шудани ҳудуди мамлакат) ва иқтисодӣ (ҳатман равнақ ёфтани истеҳсолоти молӣ, ки хеле зиёд шудани миқдори пулро талаб мекард) вобаста карда шавад.

Баъди суқути давлати Юнону Бохтар дар муддати мадид ислоҳоти пулии Қадфизии II як дигаргунии сифатие мебошад, ки ба туфайли, умуман, инкишоф ёфтан ва дигар гаштани шароити сиёсӣ иқтисодӣ ва ҷузъан равнақ ёфтан ва пеш рафтани сикказанӣ ва муомилоти пулӣ, ба амал омада буд»⁹³.

Канишка ва равнақи давлати Кушон

Машхуртарин шоҳи Кушон - Канишка мебошад. Таҳлили номи вай дар илм боиси мубоҳисаву мунозираи дурударозе гардид. Г.Бейли изҳори андеша кард, ки қисми аввали ин ном аз калимаи «kan» («хурд, ҷавон») баромадааст

⁸⁹ Mac Dowall D.W., 1960, p. 63–68.

⁹⁰ Wheeler M., 1955, p. 141–202; Margabandho C., 1955, p. 316–322.

⁹¹ Göbl R., 1960, p. 76.

⁹² Зеймаль Е. В., 1967, с. 61.

⁹³ Давидович Е. А., 1976, с. 76–77.

ва маънои тамоми калима «чавонтарин» ё «хурдтарин» аст⁹⁴. В.Б.Хеннинг ҳам ба ин фикр розӣ, вале бар хилофи Г.Бейли, вай ба суффикс маънои дигар дод⁹⁵. В.В.Иванов таклиф кард, ки суффикс тахорӣ ва ҳуди калима калимаи муштаракӣ форсу тахорӣ шумурда шавад⁹⁶.

Агар маънои номи Канишка то ба ҳол аниқ муайян нашуда бошад, масъалаи муайян намудани санаи аҳди вай аз он ҳам мушкилтар аст. Зарофати фарзияву тахминҳои сершумор ҷои маълумоти аниқро гирифта наметавонад. Санаҳои ниҳоят мухталиф аз соли 78 сар карда, то соли 278 милодӣ пешниҳод шудаанд. Дар вақтҳои охир нумизматҳои ҳам советӣ ва ҳам хориҷӣ санаҳои сонитари (ё нисбатан сонитари) ибтидои аҳди Канишкарро дурусттар меъянд, вале дар омади ғап, ин ақидаи онҳо боиси эътирози саҳти муқобилони онҳо гардидааст. Аз афти қор, бозёфтҳои нав, алалхусус бозёфтҳои археологӣ ин масъаларо равшан хоҳанд кард, вале алҳол ин масъала ба кўчаи равшанӣ ё муайяний наздик ҳам нашудааст. Инак, баробари санаи Канишка, санаҳои аҳди дигар шоҳони Кушон ҳам аз «асре ба асре ҷорхез мекунанд».

Мувофиқи маълумоти мавҷуда аҳди Канишка камаш 23 сол давом доштааст. Дар аҳди вай вусъат ва тамаркузи минбаъдаи мулкҳои ҳиндустонии Кушон ба вуқӯъ пайваст: Панҷоб, Капшир, Синд, Уттор Прадеш (дар шарқ то ҳуди Банорас) дар таҳти ҳокимияти вай буд. Пойтахти давлат шаҳри Пурушпура (Пишовури ҳозира) қарор ёфт⁹⁷.

Сарзамини давлати Кушон дар аҳди Канишка бо як ҳуди шимоли Ҳиндустон маҳдуд нашуда, қариб тамоми Афғонистон, бисёр ноҳияҳои Осиёи Миёна ва Туркистони шарқиро дар бар мегирифт.

Сюан-Сзан навишта буд: «Пештар, замоне ки Канишка подшоҳӣ мекард, шўҳрати вай дар давлатҳои ҳамсоя паҳн шуд ва иқтисоди ҳарбии ўро ҳама эътироф менамуданд. Шоҳзодагоне, ки дар кишварҳои ғарбтари Хитой буданд, ба Канишка итоат доштанд ва ба ин подшоҳ ғаравиҳои худро мефиристонданд»⁹⁸.

Дар катибаи соли 262-уми милодии шоҳи Сосониён - Шопури I дар «Каъбаи Зардушт» гуфта мешавад, ки тўли Кушоншаҳр то Пишовур (?), Кош (Қошғар ё Кеш – Шаҳрисабз), Суғд ва ҳудуди Чоч буд⁹⁹. Ёдгориҳои археологӣ ва бозёфти тангаҳо имкон медиҳанд бо камоли итминон гўем, ки ноҳияҳои ҷануби Тоҷикистони ҳозира (аз ҷумла, Помир) ва Ўзбекистон, инчунин водии Зарафшон, бешак, дар ҳайъати давлати Канишка буданд. Аз эҳтимол дур нест, ки дар давраи авҷи тараққиёти давлати Кушон Фарғона ҳам дар ҳайъати он, ё худ дар зери таъсири он буд, ин нуктаро дар ҳаққи ноҳияҳои маҷрои мобайни дарёи Сир ҳам гуфтан мумкин аст. Дар ин бобат дар бораи Хоразм ягон ғапи аниқ задан мумкин не: иддаои мавҷуд будани «Хоразми кушонӣ», ки дар адабиёт бисёр ба назар мерасад, алҳол асоси мустаҳкам надорад.¹⁰⁰

⁹⁴ Bailey H. W., 1968.

⁹⁵ Henning W. B., 1965, s. 83–84.

⁹⁶ Иванов В. В., 1965.

⁹⁷ Синха Н.К., Банорҷӣ А.Ҷ., 1954, с.81; Sircar D.C., 1953, p.141. Баъзе олимони дар асоси таҳлили катибаи Канишка баъзе марҳалаҳои тасхири Ҳиндустон ва вусъати ҳоки давлати ўро муайян карданианд (Puri B. N., 1965, p. 37 ва харита).

⁹⁸ Si-Yu-Ki, p. 173.

⁹⁹ Sprengling M., 1953, P. 7, 14; Луконин В. Г., 1967, с. 16, 1964 а, с. 30-31.

¹⁰⁰ Дар бораи мувоҳида оид ба ин масъала ниг.: Толстов С. П., 1948 б, с. 151; Ставиский Б.Я., 1961, с. 111-112; Массон В. М., 1966 в ва дигарон.

Дар бобати Туркистони шарқӣ бошад, ҳатто сарчашмаҳои ғаразомези хитой эътироф менамоянд, ки ин мамлакат муддате дар ҳайъати давлати йучиҳо, яъне Кушониён буд. Аввал Кушониён ва Хитой ханнҳо робитаи дӯстӣ доштаанд. Вале баъдтар дарбори ханнҳо бо роҳи хиёнат ҳайъати сафорати Кушониёнро ба ҳабс мегирад. Дар натиҷа ҷангҳои бисёре мешавад. Дар ниҳояти кор, дар ибтидои асри II эраи нав ба Кушониён муяссар шуд ба тахти Сулз (Қошғар) волии худро бардоранд¹⁰¹ ва ҳокимони ин мамлакат аз йучиҳо «метарсиданд»¹⁰².

Дар натиҷаи мавҳумии хронологияи Кушониён алҳол маълум не, ки ин ҷангҳои Кушону Хитой дар аҳди Канишка шудаанд ё дар аҳди ниёғони вай.¹⁰³ Маъхазҳои ҳиндӣ, ҳам ишғоли Тарим ном вилояти Туркистони шарқӣ ва ҳам ғалаба дар ғарб бар портҳоро бо номи Канишка алоқаманд кардаанд.¹⁰⁴

Ҳамаи ин далолат ба он дорад, ки Канишка тавонист на фақат хоки давлати худро вусъат диҳад, балки, аз афти кор, ба калонтарин давлатҳои ҳамсоя зарбаҳои сахт занад.

Ривоятҳои буддӣ номи Канишкаро бо дини буддӣ сахт вобаста кардаанд. Мувофиқи ин ривоят Канишка ба дини буддӣ гузашта, пайрави маҳкамэътиқоди ин дин шуд. Вай бинову иншоотҳои сершумори дини буддӣ – ступаҳо, вихорҳо ва ғайра сохт. Ривоят ҳаст, ки Анҷумани Севуми буддӣ маҳз бо ташаббуси ӯ ҷамъ шудааст.

Албатта, дар ин ривоятҳои буддӣ игроқи муҳобот бисёр аст, вале баъзе нуктаҳои он дар маъхазҳо ҳам зикр шудааст. Масалан, Берунӣ хабар медиҳад, ки Канишка дар Пишпур Каникчайтя ном маъбаде сохта будааст.¹⁰⁵

Бешак, асоси ҳама ривоят ягон ҳодисаву воқеаи реалӣ аст. Дар ин бобат, чунин факт ҷолиби диққат мебошад; яке аз ниёғони Канишка шоҳи Кушон Вима Кадфиз дар тангаҳои худ фақат як худои ҳиндуҳо–Шиваро тасвир мекард. Вале дар тангаҳои Канишка ва вориси вай Хувишка расми ин худо бошад ҳам, дар байни расмҳои ӯ худои дигар ҷои назарногире доранд.¹⁰⁶ Дар байни ин худоҳо расми Буддо ва катибаи «Буддо» ва «Буддо Шақямуни» ҳастанд.

Дар тангаҳои Канишка дигар худоҳо, масалан, худоҳои антиқӣ ҳам тасвир шудаанд. Дар байни ин худоҳо худоҳои кешӣ зардуштия – худои ғалаба ва бод Вэрэтрагна, Анаҳитой машҳур, худои офтоб ва ғалаба Митра, рамзи сарват ва ҳукми подшоҳӣ Фарро барин худоҳо ба назар мерасанд. Вале олимони ба як ақида наомадаанд, ки ин серхудои инъикоси авзои ҳақиқии дини Кушониён аст ё сабаби он мақсади сиёсӣ мебошад, яъне бо ҳамин роҳ табақаҳои гуногуни давлати беканори Кушонро дилғарм кардани буданд. Маҳз дар аҳди Канишка бори аввал дар тангаҳо ба забони бохтарӣ (на юнонӣ) навиштаҷоте пайдо шуд, ки бо намуди кушонии хатти юнонӣ иҷро шуда буд. Ин навиғарии Канишка хеле бамаврид баромад, ки минбаъд ҳам дар тангаҳои кушонӣ истифода мешуд.

Хулоса, дар аҳди Канишка дар соҳаи маданияти маънавӣ дигаргуниҳои калон ба вуқӯъ омад, дар баробари хеле озод будани дигар динҳои дини буддӣ эътибори бештаре пайдо карда, ба он худи подшоҳ ҳам мӯътақид мешавад,

¹⁰¹ Тафсилоти ин масъаларо ниг.: Васильев Л.С., 1955.

¹⁰² Бичурин II, с. 232; Chavannes E., 1907, p. 205.

¹⁰³ Pulleyblank E., 1906-1968, p. 117-121.

¹⁰⁴ Ghirshman R., 1946, p. 145-146.

¹⁰⁵ Берунӣ, 1963, с.360.

¹⁰⁶ Зеймаль Е. В., с. 40-41.

забони бохтарӣ аҳамияти бештаре пайдо карда, аз афти кор, ба забони расмӣ (ё худ ба яке аз забонҳои расмӣ) мубаддал мегардад.

Дар аҳди Канишка танга бисёр бароварда мешуд. Ҳунармандӣ ва тиҷорат равнақ меёбад. Давлати Кушон ба авҷи иқтисоди худ мерасад. Вале дар айни ҳол, таъсири дигар қувваҳои марказгурез зӯр мешавад, яъне бениҳоят гуногун будани мулкҳои ҳайъати давлати Кушон, муқобилати баъзе ҳокимон ва сиёсати таҷовузкоронаи давлати Сосониён, ки дар рӯи харобаҳои давлати Порт дар Эрон ба вучуд омада (соли 226 эраи мо), акнун қувват мегирифт, амнияти давлати Кушонро ҳалалдор мекарданд.

Таназзули давлати Кушон. Кушониён ва Сосониён

Мувофиқи катибаҳои ҳиндӣ баъди Канишка ба тахт Васишка нишаст, вале тангае бо номи ӯ нест, тангаҳои ҳастанд, ки дар онҳо Хозро (аслан Хозро, зеро дар хатти бохтарӣ овози «ш» бо «р» ифода мешуд) зикр шудааст ва ӯро аз рӯи дар катиба чи гуна талаффуз шудани ӯ Хувишка¹⁰⁷ мегӯянд. Вай зиёда аз сӣ сол ҳукмронӣ кардааст. Аз ҷумлаи дигар шахсоне, ки тӯлонӣ дар сари идораи давлат нишаста буданд, Васудеваро ном бурдан лозим. Дар аҳди Васудева аз расмҳои ҳуҷуқи бисёри рӯи тангаҳо боз фақат расми Шива менамояд. Зимнан, чи тавре Е.В.Зеймал ҳам ба ин ишорат кардааст, дар тангаҳои Васудева (чунончи, дар тангаҳои Вима Кадфиз) расми Шива чунон капида шудааст, ки ба навҳои сонитари тасвири вай ҳос буда, ба ҳамаи фирқаи шиваизм мансуб аст, ки дигар ҳеҷ динҳоро бо таассуби тамои мутлақо эътироф намекард.¹⁰⁸

Дар боло хотирнишон намудем, ки давлати Сосониёни Эрон қувват мегирифт. Шоҳи Сосониён Шопури I (солҳои 242-272 э. н.) солҳои 40-уми асри III э. н. ба шарқ лашкар мекашад. Дар катибаи худ Шопур ва ворисони ӯ худро «шоҳони Сакистон, Туристон ва Ҳиндустон то қаронаи дарё» номидаанд.¹⁰⁹

Ба фикри В.Г.Луконин, ба Шопури I, дарвоқеъ, муяссар шудааст, ки аз афти кор, танҳо ноҳияҳои дурдасти собиқ давлати Порт, аз ҷумлаи Марв ва Сиистонро ба худ тобӣ намояд.

Дар боло катибаи соли 262-уми «Каъбаи Зардушт»-ро роҷеъ ба Кушоншаҳр зикр карда будем. Дар ин катиба пеш аз рӯйхати ноҳияҳо (аз ҷумлаи онҳо Кушоншаҳр) Шопури I мегӯяд, ки «Ҳукумаи равоӣ» ва баъди рӯйхат бошад, илова мекунад: «Ҳамаи онҳо боҷ меоданд ва итоат доштанд». Ақидае ҳаст, ки эҳтимол Кушоншаҳр ҳама дар ҳайъати давлати Сосониён набошаду фақат боҷдеҳи он бошад¹¹⁰, вале одатан, чунин мешуморанд, ки Кушоншаҳр дар ҳайъати давлати Сосониён буд¹¹¹. Кушоншаҳр чӣ қадар дар ҳайъати давлати Сосониён буд?

Ин алоҳол муаммои ҳалношудани мебошад (шояд, ки ин ба шоҳони сосонӣ итоат доштани ҳокимони Кушон бошад). Хабарӣ шарҷамаҳо ба яқдигар мувофиқат надоранд ва ҳатто ҳилофи ҳамдигаранд. Аз як тараф, муаррихи араб Табарӣ менависад, ки нахуст аз Сосониён Ардашери I Марв, Балх, Хо-

¹⁰⁷ Дар бораи давраи ҳукмронии Хувишка маълумот кам аст, бинобар ин даъвои Б.Н.Пурӣ – «аҳди Хувишка, эҳтимол, давраи аз ҳама мутараққии таърихи Кушон мебошад» (Puri B. N., 1965, p. 16), ягон асоси реалӣ надорад.

¹⁰⁸ Зеймал Е.В., 1965, с. 14. Дар бораи авзои шиваизм дар давраи Кушониён ниг.: Puri B. N., 1965, p. 138–139.

¹⁰⁹ Луконин В. Г., 1969, с. 34–37.

¹¹⁰ Дар ҳамаи ҷо, с. 31.

¹¹¹ ИТН, I, с. 367; Лившиц В. А., 1969, с. 56.

размро «то ҳудуди ақсои Хуросон»¹¹² забт кардааст. Одатан ин хабарро дуруст мешуморанд ва танҳо баъзе олимон ба он шак доранд¹¹³. Агар фарз кунем, ки хабари Табарӣ дуруст аст ва асли маънои навиштаҷоти «Қаъбаи Зардушт» ҳамон мебошад, пас ба ин нуктаҳо як шаҳодате, ки аз маъхазҳои монавия бармеояд, ҳилоф мешавад.

Асосгузори мазҳаби монавия Монӣ дар миёнаҳои солҳои 70-уми асри III ба шарқ Маар Уммо ном воизеро фиристода буд. Ин воиз аз Хуросон гузашта, ба ҳудуди Кушон расид, баъдтар ривоят ҳаст, ки ба Замба (Замм-шаҳр ва убургӯҳест дар Амударё дар қарибии Каркии ҳозира) омадааст. Аз афти қор, охирин маҳалли саёҳати Маар Уммо-шаҳри Варучан (дар қарибии Балх) дар зери ҳокимияти шоҳони Кушон ӯ худ шояд дар зери ҳокимияти олии давлати Сосониён буд ӯ ба он итоат дошт.¹¹⁴

Хулоса, ба Сосониён ба ҳар ҳол муяссар шудааст, ки ба Кушониён зарбаи саҳт зананд ва қисми бисёри мулкҳои онҳоро қашида гиранд. Вале кай?

Масъалаи санаи аз давлати Сосониён шикаст хӯрдани давлати Кушон бе ҳалли масъалаи муайян намудани санаи сосонукушонӣ ва кушонусосонӣ ном тангаҳо ҳал карда намешавад. Ба тадқиқи ин масъала А.Каннингем, Э.Херсфелд, А.Бивар, В.Г.Луконин, Р.Гёбл барин муаррихон ва нумизматҳо машғул шудаанд. Як қисми ин тангаҳо мисли тангаҳои сосонӣ сикка зада мешуданд. Дар ин тангаҳо бо забони форсии миёна хат ҳаст. Ин тангаҳоро зарробхонаҳои Марв ва Ҳирот мебароварданд. Дигар хел тангаҳо мисли тангаҳои давраҳои охири давлатии Кушон бароварда мешуду дар онҳо номи Васудева буд. Хати ин тангаҳо ҳам ба забони форсии миёна, вале он бо ҳуруфоти кушонӣ навишта шудааст ва зимнан, дар баъзеи онҳо калимаи «Бахло» (яъне Балх) ҳаст. Ба таҳмини Э.Херсфелд, ҳамаи тангаҳое, ки ба тангаҳои Кушониён шабоҳат доранд, дар Балх¹¹⁵ сикка зада мешуданд, ҳатто ҳамон тангаҳо, ки дар онҳо номи шаҳр нест, низ аз Балх мебаромаданд. Вале Бивар ин иддаоро ҳаққонӣ зери шак монда, ақидае изҳор намуд, ки зарробхонаи асосӣ дар қарибҳои Кобул воқеъ буд¹¹⁶.

Дар яке аз тангаҳо чунин катибае ҳаст: «Мўъмини Маздак, подшоҳи Хурмузд, шаҳаншоҳи аъзам» ва илова бар ин номи зарробхонаи Марв зикр шудааст. Дар дигар тангаҳо номҳои Ардашер, Пирӯз, Варохран ба назар мерасад. Пештар баъзе олимон, аз ҷумла, Э.Херсфелд таҳмин доштанд, ки фарз кардем Хурмузди тангаҳои кушонусосонӣ ин ҳамон шаҳаншоҳи Эрон Хурмузди II (солҳои 302–309) аст ва ғайраву ва ҳоказо. Дар натиҷаи таҳлили муфассали таърихӣ В.Г.Луконин ба чунин хулоса омад, ки ин тавр бевосита айният додан ғалат аст. Вай исбот мекунад, ки тангаҳои кушонусосонӣ (ва ҳам сосонукушонӣ)-ро шоҳзодагони Эрон (ки баъзе аз онҳо умуман шаҳаншоҳи Эрон нашудаанд) аз миёнаҳои асри IV то миёнаи асри V-уми милодӣ мебароварданд.¹¹⁷

Қабули ин нукта ба андозае тақвияти ақидаи санаҳои сонитари аҳди шоҳони Кушон ва заволи давлати Кушон аст, яъне ин сана на асри III, балки асри IV мешавад. Вале далелҳои ҳастанд, ки фарзияи В.Г.Луконинро рад ме-

¹¹² Nöldeke Th., 1879, s. 17–18.

¹¹³ Луконин В. Г., 1969 а, саҳ. 22–27.

¹¹⁴ Матнҳои Монӣ роҷеъ ба ин саёҳат аз тарафи В.В.Ҳеннинг (1944, р. 85–90, 1950, р.94) тадқиқ шудаанд.

¹¹⁵ Herzfeld E., 1931, p. 11.

¹¹⁶ Bivar A. D. H., 1956, p. 17.

¹¹⁷ Луконин В. Г., 1967.

кунанд. Алҳол хулосаи қатъӣ баровардан мумкин нест. Заволи давлати Кушон кори якбора набуд, балки амале буд, ки дар муддати тӯлонӣ, бо таъсири сабабҳои берунӣ ва дохилӣ ба вуқӯъ меафтаст.

Мо муносибати Кушониён ва давлати Сосониёнро дида баромадем. Вале давлати Кушон маҷбур буд, ки зидди чандин самт мубориза барад ва дар дохили худ Кушониён ҳам ким-чи хел ҷойивазкунии қувваҳо ба амал меомадаст. Аз ҷумла, дар ин бора солномаи хитой далолат мекунад: «...Шоҳи дилловари йучиҳо Сидоло бо лашкари худ аз кӯҳҳои баланд гузашта, ба Ҳиндустони шимолӣ ҳамла кард ва панҷ давлатро, ки шимолтари Гантоло (яъне Қандаҳор) воқеъ буданд, забт намуд».¹¹⁸ «Шоҳ Сидоло» номи хитойи Кидара ном ҳокими Кушониён аст, ки дар нимаи дувум ё аниқтараш дар охири асри IV дар қисми зиёди давлати пештараи Кушон ҳукми худро ҷорӣ карда буд. Дар айнаи ҳол, як қисми Осиёи Миёнаро қабилаҳои навомадаи хиёниҳо забт карданд. Ниҳоят ҳокимият ба дасти Хайтолиён гузашт. Ҷангҳои доимии асрҳои IV–V аҳоли Осиёи Миёнаро ниҳоят табоҳ карданд.

4. ШАҲРҲО ВА МАНЗИЛҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ДАВРАИ КУШОН

Бохтари шимолӣ

Ба туфайли тадқиқотҳои муфассалӣ мунтазами археологии территорияи Осиёи Миёна, Афғонистон ва шимоли Ҳиндустон имкон шуд, ки масъалаи як навъ тамаддуни шаҳрӣ будани империяи Кушонро пеш гузорем. Бағром барин шаҳрҳои калони давраи Кушониён (дар наздикии шаҳри Кобул) – Каписайи қадим¹¹⁹, Таксила (қарибии Равалпиндӣ) – Таккасила ё Такшапилаи Ҳиндустони Қадим¹²⁰, Чорсада (шимолу шарқтари шаҳри Пишовур) – Пушкалаватии қадим¹²¹ барин шаҳрҳои калон тадқиқ шудаанд. Экспедитсияи археологии советию афғон яке аз калонтарин шаҳрҳои ҷануби Бохтар – Дилварзинтеппаро тадқиқ карда истодааст. Ин шаҳр қариб 36 га вусъат дошта, дар 40 км шимолу ғарбии шаҳри Балх воқеъ аст¹²². Экспедитсияҳои археологии советӣ дар Осиёи Миёна чандин шаҳру манзилҳои давраи Кушонро ҳафриёт карданд. Материал ба андозае калон аст, ки мо дар бораи баъзе осори тадқиқшуда интихобан мухтасар маълумот медиҳем. Яке аз шаҳрҳои калонтарини Бохтари шимолӣ дар давраи Кушон шаҳри Тирмиз буд. Шаҳр дар ин мавзё (дар қарибии шаҳри ҳозираи Тирмиз) дар муддати қариб ҳазорҳо сол вуҷуд дошт, бинобар ин болои табақаҳои археологии давраи Кушониёнро табақаҳои давраҳои сонӣ пӯшидаанд. Вусъати Тирмиз дар давраи Кушониён калон буд. Дар шаҳр марказҳои калони ибодат – маъбадҳои буддоии Қаротепша ва Фаёзтеппа ҷой доштанд. Дар шаҳр бисёр устохонаҳои ҳунармандӣ, аз ҷумла, дӯконҳои кулолӣ буданд.

Тирмизи кушонӣ яке аз марказҳои истеҳсоли фулузот (ва аз афти кор, маркази саноати фулузӣ) буд, дар қабатҳои археологии давраи Кушониён бисёр пораҳои шахшудамондаи маъдани ғудохта ёфт шудаанд, ки дар рафти гу-

¹¹⁸ Бичурин, II, сах.264.

¹¹⁹ Hackin J., Hackin R., 1939; Ghirshman R., 1946; Hackin J., Hackin R., Carl J., Hamelin P., 1954; Гиришман Р., 1946.

¹²⁰ Marshall J., 1956; Ильин Г. Ф., 1958.

¹²¹ Wheeler M., 1962.

¹²² Ниг.: Кругликова И. Т., 1974; Кругликова И. Т., Сарияниди В. И., 1976.

дозипи ҳамонвақтаи маъдан пайдо мешуданд. Бинобар баъзе боқимондаҳои қисмҳои биноҳои сангин гуфтан мумкин, ки дар Тирмиз бисёр иншоотҳои калони меъмории вучуд доштанд.

Ба тӯайли тадқиқи саросари осори археологии ҷануби Тоҷикистон ва ҷануби Ўзбекистон имкон шуд, ки якчанд марказҳои шаҳрии воҳаҳои зироаткор муқаррар карда шавад. Ин марказҳо асосан дар минтақаҳои ҷой гирифтаанд, ки соҳиби шабакаи мустаҳками обёрӣ мебошанд ва дар гирду атрофи онҳо бисёр дигар манзилҳои хурди зироаткорӣ воқеъ гардидаанд. Дар водии Сурхондарё калонтарин марказҳои шаҳрӣ димнаҳои Дилварзинтеппа, Хайрободтеппа, Ҷондавлаттеппа¹²³ ва Зартеппа¹²⁴ буданд.

Дилварзинтеппа, ки дар қарибии шаҳри Деҳнави ҳозира мебошад, димнаест, ки қариб 28 га вусъат дорад ва аз рӯи масоҳат дар шимоли Бохтар баъди Тирмиз ҷои дувумро мегирад. Аз асрҳои III–II пеш аз милод сар карда, Дилварзинтеппа маркази ноҳияи калони зироаткорӣ мегардад. Тарҳи аниқу дақиқи чоргушаи шаҳр, ки гирду атрофаш ҳисори мустаҳкаме дорад, далолат мекунад, ки он аз рӯи нақшаи пешакӣ сохта шуда буд. Аз биноҳои он қасрҳои ашроф ҷолиби диққат аст, ки толори азими сутундори таширфот ва гирдо-гирд долон дорад, ки ба хонаҳои сершумори истиқоматӣ ва хоҷагӣ аз ин долон гузаштан мумкин буд. Дар яке аз ин хонаҳо кӯзачае ёфт шуд, ки пур аз чизҳои тиллоӣ мебошад. Дар маҳаллаҳои дигари шаҳр биноҳои оддитар ҳам муфассал тадқиқ карда шуданд. Алалхусус, гузари кулолон ҷолиби диққат аст, ки хумдонҳо асосан аз ҳамин ҷо кашф шудаанд¹²⁵.

Дар Зартеппа, ки аз афти кор, маркази қадимии обёрӣ будааст, ҳафриёти бинои калоне сар шуд, ки он дар маркази димна воқеъ мебошад ва зоҳиран ба қаср шабоҳат дорад¹²⁶.

Дар қарибии Шаҳринав ҳам як шаҳри калон буд, ки тӯли деворҳои он ба 7 км ва вусъати умумии майдонаш ба 350 га мерасид. Аз ин ҷо ғайр аз тангаҳо, бошаҳои аҷоибӣ ёфт шудаанд, ки дар он тасвири сангии одамон ва ҳайвони афсонавӣ дида мешавад¹²⁷.

Шаҳри Кайқубодшох (райони Шаҳргуз), ки ҳанӯз дар давраи Юнону Бохтар таъсис ёфта буд, дар давраи Кушониён низ вучуд дошт ва дар ноҳияи поёноби Кофарниҳон маркази калони минтақаи зироаткорӣ буд. Шаҳр деворҳои мустаҳками мудофиавӣ дошт, ки майдони чоркунҷаи (375x285 м) шаҳрро иҳота карда буд. Дар тарафи дарози ин чоркунҷа 9 бурҷ ва дар тарафи кӯтоҳи он 7 бурҷ ба назар мерасид. Ғайр аз ин дар ҳар гуша низ гулдастае буд. Ҳамаи бурҷҳо чоркунҷаанд. Ҳафриёти баъзе қисмҳои девор нишон дод, ки аз дарун, қад-қадӣ девор, долоне тӯл мекашид ва он ба чанд қисм тақсим шуда буд. Пайваста ба долон хонаҳои чоркунҷа ҷой доштанд. Аз ин ҷо ашёи зиёде, аз ҷумла, сафолот, ҳайкалчаҳо, асбоби зебу зинат ба даст омад¹²⁸.

Аз Ёвони ҳозира 8 км дуртар дигар як шаҳри купонӣ воқеъ буд. Вусъати ин шаҳр ба 40 га мерасид. Ин ҷо дунгие ҳаст, ки ба арк шабоҳат дорад. Пайваста ба ин дунгӣ теппае ҳаст (баландиаш 8 м), вусъаташ 380–200 м мебошад. Тамоми ин майдонро девор печонида гирифтааст. Берун аз ин девор баъзе ҳавлиҳои алоҳида ва сағонаҳо воқеъ буданд. Ҳафриёт асосан дар майдони арк

¹²³ Массон В. М., 1974.

¹²⁴ Альбаум Л. И., 1960.

¹²⁵ Пугаченкова Г. А., 1966; 1966 б; 1971; 1973; Пугаченкова Г. А., Турғунов Б. А., 1974.

¹²⁶ Щетенко А. Я., 1974.

¹²⁷ Давидович Е. А., 1956, с. 76-77; Мухторов А., 1975, ҷилди 2, с. 374-377.

¹²⁸ Кузьмина Е. Е. ва Певзнер С. Б., 1956; Манделъштам А. М. ва Певзнер С. Б., 1956.

ва инчунин дар дигар ҷойҳо гузаронда шуд. Қатори иморатҳо ёфт шуданд, ки хонаҳои на чандон калон буда, гурӯҳ-гурӯҳ қад-қадӣ ду тарафи тангкӯча ё роҳрави сарбаста ҷой гирифтаанд. Дар давраҳои охир хонаҳо, эҳтимол, дуопеёна буданд. Боқимондаҳои иморатҳои давраҳои пештар ҳам ёфт шуданд. Табақаи даҳметраи арк аз боқимондаҳои иморатҳои панҷ давра иборат мебошад ва зимнан, санаи табақаи аз ҳама поёни асри I-уми то милоду ҳудуди эраи нав ва санаи табақаи аз ҳама боло асрҳои IV–V эраи нав аст. Таҳаввулоти маданияти моддӣ, алалхусус, таҳаввулоти санъати кулолӣ равшан ба назар мерасад. Аз ин ҷо ашёи устухонӣ (масалан, сӯзанаки саракаш мунаққаш), зарфу ҷиҳози фулузӣ – ўғурчаҳо, дастосҳо ва ғайра ёфт шудаанд¹²⁹.

Мисоли деҳаи хурдакии зироаткории давраи кушониён дар Бохтари шимолӣ манзилгоҳи Оққўрғон мебошад, ки дар қарибии шаҳри ҳозираи Шерободи вилояти Сурхондарё воқеъ аст. Ин манзилгоҳи на он қадар калонест, ки масоҳаташ аз 0,5 га андаке зиёд мебошад ва иборат аз чанд биноҳои бисёрхонаест, ки онҳо бо тангкӯчаҳо аз ҳам ҷудо карда шудаанд. Мувофиқи маълумоти археологӣ маишати асосии аҳолии зироаткорӣ, чорводорӣ ва майдакосибӣ буд¹³⁰. Ҳамин гуна манзилгоҳҳо дар райони Шаҳртузи РСС Тоҷикистон (Қабодиёни қадимӣ) – Теппаи Шоҳ¹³¹, Оқтеппаи II ва ғайра ҳафтиёт шуда истодаанд.

Яке аз маишуртарин осори ин давра маҷмӯи Холчиён (қарибии Деҳнав) мебошад. Дар ин ҷо, дар Хонақоҳтеппа, масалан, бинои қасре (ё маъбаде) ҳаст. Пешаи ин иморат ба намуди айвони Чорсутундори дарознаш 16,5-метра сохта шудааст. Аз ин айвон ба воситаи се дар (як дари мобайнӣ ва ду дари паҳлӯӣ) ба толоре даромадан мумкин, ки бараш хеле тўлонӣ аст. Аз пешаҳи толор даре купода мешавад, ки ба хонаи дусутундор мебарад. Ғайр аз ин, хонаву долонҳои иловагӣ ҳастанд. Деворҳои ин хонаҳо бо ҳайкалчаи ниҳоят зебои сафолӣ, ки композицияҳои мукамалро ташкил медиҳанд ва бо расмҳо оро ёфтаанд. Аз Хонақоҳтеппа дигар ҳел иморатҳо, аз ҷумла, биноҳои дуопеёна ёфт шудаанд.

Суғд, Фарғона, Чоч, Хоразм

Шаҳру манзилҳои давраи Кушониёни Суғд, Фарғона, Чоч нисбат ба шаҳру манзилҳои давраи Кушониёни Бохтари шимолӣ хеле камтар тадқиқ шудаанд.

Калонтарин шаҳри он давра Самарқанд буд. Дар Суғд дигар манзилҳои хурдтар ҳам вучуд доштанд, ки аз ҷумлаи онҳо дизаки Тали Барзуро¹³² номбар кардан мумкин.

Дар ноҳияи Фарғонаву Истаравшан, қарибии Бегобод димнаи Мунчоқтеппа, деҳае дар ҷои қалъаи Ленинобод, дар қарибии Ашт, Шўробшат, Љинтеппа ва ғ. манзилҳо ҳастанд. Маданияти моддӣ манзилҳои Фарғона хусусияти ба худ хос дошт. Дар ҳуди дохили Фарғона ҳам фарқиятҳои калон ба назар мерасад.

Дар ноҳияи маҷрои мобайни Сирдарё дар хоки вилояти Фарғона ва атрофи он маданияте ривож меёбад, ки аз номи манзили Қавунҷӣ ва сағонаи Ҷуно

¹²⁹ Литвинский Б. А., 1967 а.

¹³⁰ Пидасев Ш. Р., 1976.

¹³¹ Литвинский Б. А., 1967.

¹³² Дар ин бора ниг.: Григорьев Г. В. 1940 а; 1940 б; Ставиский Б.Я., 1967.

маданияти Қавунчию Чуно ном гирифтааст. Табақаҳои поёнии манзили Қавунҷӣ ба асрҳои II–I пеш аз милод мансубанд ва он то миёнаҳои ҳазорсолаи I пеш аз милод вучуд дошт. Димнаҳои Мингариқ, Олимбойтеппа, Кеҳиттеппа, Оқтеппа ва Шавушқумтеппа¹³³ ва ғ. ба ҳамин давра тааллуқдоранд.

Дар Хоразм ҳам шаҳру манзилҳои бисёре буд. Аз ҳама муфассалтар шаҳре тадқиқ шудааст, ки ҳоло Тупроққалъа ном гирифтааст. Тарҳи шаҳр росткунҷа буда, атрофи он (500х350 м) аз хишти хом деворе дорад, ки дар он тиркашу бурҷҳо будаанд. Аз мобайни шаҳр кўчаи танге мегузашту дар ду тарафи он маҳаллаҳои калон ҷойгир буданд.

Бинои асосии шаҳр қасри мўҳташами себурҷае буд, ки он қароргоҳи олишӯҳони Хоразм ҳисоб мешуд. Ин қалъаи фатҳнопазир, ки ба баландии 25 м қад афрохта буд, намуни босалобате дошт. Миёнҷои қаср майдони фароҳе (80х80 м) буд. Хонаҳои дуошёна буданд. Якҷанд толорҳои калон, аз ҷумла, толори азиме - «Толори шӯҳон» (вусъаташ 280 м²) ёфт шудаанд.

Тағ-тағи девори «Толори шӯҳон» қатор-қатор суфачаҳо сохта, онҳоро бо деворчаҳои паст аз ҳам ҷудо кардаанд. Дар ин суфачаҳо муҷассамаҳои гузошта шудаанд, ки шӯҳу малика ва аъёну ашрофи Хоразм ва инчунин ҳудоҳоро тасвир менамоянд. Дар девор ва даруни тоқчаҳо суратҳои бениҳоят дилкаш капида шудаанд. Дигар хонаву толорҳои қаср ҳам бо муҷассамаву ҳайкалчаҳо ва бо нақшу нигор зинат ёфтаанд. Аз биноҳои хоҷагӣ ҳамаи биноҳои роишом бурдан лозим, ки гўё як навъ «қўрхонае» буданд. Инчунин боқимондаҳои архив¹³⁴ ба даст омадаанд.

5. ИҚТИСОДИЁТИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ДАВРАИ КУШОНИЁН

Хоҷагии кишлоқ. Обёрӣ

Тадқиқи муфассали археологҳои майдонҳои фароҳ нишон медиҳад, ки дар он давра тамоми ноҳияҳои асосии Осии Миёна барои зироат истифода мешуданд. Дар водиҳо бо киштукор (асосан киштукори обӣ) ва чорводорӣ машғул буданд. Алаҳхусус, ирригатсия ниҳоят ривоҷ ёфта буд. Дар Хоразм, дар водии Зарафшон ва дар дигар ҷойҳои каналҳои бисёре кофта шудаанд. Каналҳои қадимии давраи Кушониён дар ҳоки Тоҷикистон ҳам, масалан, дар водии Вахш ёфт шуданд. Барои обёрӣ на фақат оби дарё, балки оби чашмаҳо низ, ки дар он давра, бешак, ҳама бисёр буданд, истифода мешуданд. Масалан, дар шимоли водии Вахш заминҳои асосан аз канали дарёи Вахш об меҳўрданд, вале якҷанд манзилҳо, масалан, димнаи Ҳалқаҷари қарибии посёлкаи Уялӣ аз дарё ҳама боло ҷой гирифта буд, ки ҳозир ба заминҳои он ҷо фақат бо насос об мебароранд. Дар давраи Кушониён тамоми заминҳои ин манзилҳо аз оби чашмаҳои кўҳӣ шодоб буданд. Дар айни ҳол, ҷунон ки дар водии Ёвон маъмул буд, дар ин ҷо ҳам лалмикорӣ мекарданд. Лалмикорӣ дар ноҳияҳои доманӣ кўҳҳо ва дар кўҳистон низ расм буд. Дар давраи Кушониён саросари водии Зарафшони боло то Мастҷоҳи ҳозира аз худ шуда буд¹³⁵.

¹³³ Левина Л. Н., 1967, Максимова А. Г. ва дигарон, 1968.

¹³⁴ Толстов С. П., 1962, с. 204-226; Рапопорт Ю. А., 1968; Неразик Е. Е., 1969.

¹³⁵ Ставиский Б. Я., 1961.

Маълум, ки техникаи зироат бениҳоят содда буд. Фақат дар обёрӣ пешра-
вии калон ба назар мерасад. Ҳангоми ҳафриёти Тали Барзу позаи оҳанин ёфт
шуд¹³⁶.

Аз асри I милодӣ осие маъмул шудан гирифт. Қадимтарин дастосҳо аз
сағонае дар кӯҳи Қаромазор ба дасти мо расидаанд. Аввал осие хеле хурд буд,
баъд калон шудан гирифт ва андозаи онҳо, алалхусус, дар асрҳои III–IV хеле
калон шуда рафт.

Маъхазҳои ҳаттӣ ва бозёфтҳои археологӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар дав-
раи Кушониён зироаткорони Осиёи Миёна тамоми анвои зироати дар асрҳои
миёна ҳам маъмулро – зироати ғалла, техникаӣ, ангуру мева ва алафу хошнок
кишт мекарданд ва парвариш менамуданд. Ниҳоят зиёд будани анвои зироат
қолиби диққат аст. Масалан, дар асрҳои III–IV милодӣ дар Хоразм ҳам нави
маҳсули шаробӣ ва ҳам хӯрокии ангур рӯнда мешуд. Ба туфайли селекцияи
ҳалқӣ, ки аз авлод ба авлод идома дошт, навиҳои серхосили зироат пайдо шу-
данд, ки ба шароити маҳал хеле мувофиқ муносиб буданд. Бесабаб нест, ки
ҳалқҳои кишварҳои ба Осиёи Миёна ҳамсоя бисёр анвои зироатро маҳз аз
мардуми Осиёи Миёна ёд гирифтанд (масалан, хитойҳо кишти юнучқа ва пар-
вариши чормағзо аз ҳалқҳои Осиёи Миёна ёд гирифтаанд).

Дар водиҳои байниқӯҳӣ, масалан, дар водии Фарғона барин ҷойҳо чорво-
дорӣ ҷайловӣ раванқ дошт ва ин гуна чорводорон ҳаёти нимқўчманчигӣ ба
сар мебарданд. Чорвои хушзоти Фарғона, алалхусус, аспҳои Фарғона мисли
пешина боиси ҳасади ҳамсоғон буду дар хориҷи Фарғона бисёр ба фуруш
мерафт.

Бинокорӣ ва ҳунармандӣ

Ҳангоми ҳафриёти археологӣ чунин намудҳои иморату иншоот ёфт шу-
данд: 1) қасрҳо, 2) маъбадҳо, 3) биноҳои истиқоматӣ, 4) корхонаҳо, 5) ан-
борҳо, 6) қалъаҳо, 7) иншооти обёрӣ ва ғ. Аксари ин иморату иншоот алоҳида
набуда, балки пайваста бо дигар намудҳо бино ёфтаанд. Вазифа ва таъиноти
ин ё он иморату иншоотро аниқ муқаррар кардан мумкин не, масалан, қасри
Ҳолчиён, эҳтимол, қаср не, балки маъбад бошад.

Биноҳои ҷамъиятӣ одатан хеле мўҳташам мебошанд. Қасру кохи ҳокимон
ниҳоят калон буда, дар болои ягон баландӣ сохта мешуданд ва дар атрофи
худ девори мустаҳкам доштанд. Толорҳои васеи шифтбаланд бо муҷассамаву
ҳайкалҳо ва нақшу нигори зиёд зинат дода мешуданд. Девори биноҳо одатан
хеле ғафс буд.

Дар байни ибодатгоҳҳо бошад, баъзан маъбадҳои хурд ҳам дучор меша-
ванд. Масалан, миёнҳои маъбади буддоии Ҳайратон (дар қарибии Тирмиз)
хеле танг аст. Вале ҳамин маъбад ҳам ороишоти аҷоибе дорад (арақии
машҳури Ҳайратон).

Сифати иморатҳои манзилгоҳҳои хурди зироаткорӣ он қадар баланд на-
буд. Аксари ин иморатҳо хонаҳои гилини амонат сохташудае мебошанд,
онҳо ду-ду ё се-се ба ҳам пайваст шуда, дар атрофи ҳавличаҳои хурд гирд
оварда шудаанд.

Иморатҳои марказҳои калони шахрӣ бо санъати баланди бинокорӣ сохта
шудаанд. Асоси ин санъат нақшаи ягонаи биносозӣ мебошад, вале, ростӣ гап,
ин нақша дар ҳар ҷо ҳар хел ба амал татбиқ карда мешуд. Вале умуман асоси
ин нақша ҳамин буд, ки хонаҳои муҳими таширифотӣ пай ҳам дар як қатор ҷой

¹³⁶ ИТН, I, с. 360–370.

мегирифт, масалан, айвон - дар паси он даҳлез - дар паси даҳлез толор ва гирдогирди бино долон ва пайваста ба он хонаҳои гуногуни хоҷагию маишӣ. Ба осори гуногун хос будани як нақшаву усули умумии биносозӣ, аз афти кор, ба мо ҳақ медиҳад иддао кунем, ки усули махсуси меъморӣ бохтарӣ ташаққули ёфта буд ва он аз даврони тоқушони бармеояд¹³⁷. Дар айнаи ҳол, гуногун будани сохту сифати биноҳо шаҳодат медиҳад, ки тақсимоли молумулкии ҷамъият вучуд дошт.

Муҳандисони қалъасозии Осиёи Миёна комёбиҳои калон ба даст оварданд. Девориҳои рахнанопазири қалъаҳо, ки онҳоро бурҷҳои овеза, садди мураккаби тағи дарвоза ва тиркашҳои сершумор боз ҳам мустаҳкамтар мекарданд, санъати қалъасозии Осиёи Миёнаро ба дараҷаи беҳтарин санъати қалъасозии он давра боло бардошта буданд. Дар водии Помири ғарбӣ Қаҳқаҳа ва Ямчун барин қалъаҳои азим сохтанд, ки дар сари роҳҳои асосӣ воқеъ буданд ва силсилаи истеҳкомҳои дарозмуддати ба ҳамдигар алоқамандро таъкил мекарданд¹³⁸.

Масолеҳи бинокорӣ гуногун буд. Барои деворзанӣ одатан поҳса ва хишти хомро истифода мебарданд (хишти хоме маъмул буд, ки андозаи паҳлӯҳои он аз 32 то 44 см меомад). Дар кӯҳистон барои деворзанӣ тахтасанг ҳам ба кор мерафт. Хишти пухта кам истифода мешуд. Дар Бохтар ба шарофати идома доштани тарзу усулҳои бинокории эллини ва мавҷуд будани масолеҳи лозимаи табиӣ бинокорӣ дар сохтмони қисмҳои асосии бино ва ороиши он масолеҳи сангиро бисёр истеъмол мекарданд – пойсутунҳои сангини гирда, ки онро пойсутунҳои муқаррарӣ ҳам меноманд ва пойсутунҳои мураккабнақши гуногуншакли «антиқӣ»; танаҳои сангини сутунҳо, бошаҳои бағоят базебу пирами сангин, ки ба бошаҳои навъи коринфӣ тақлидан сохта шудаанд ва ин навъи бошаро инкишоф медиҳанд (масалан, дар бошас, ки дар Шаҳринав ёфт шуд, сурати инсон ва грифонҳо ҳаст)¹³⁹; таҳкурсии сангини сутунҳои чорголаҳои сангин, ки нимаи он дар мағзи девор мебошад, аз ҳамин қабиланд. Танҳои сутун ва болорро бисёр вақт аз ҷӯб ҳам мекарданд. Дар бомпӯшӣ сафолпораҳо ҳам истифода мешуд. Усули бомпӯшӣ ҳам ду ҳел буд: усули сутун бар болор ва усули бесутуни гунбазӣ. Дар омади ғап, бо усули бесутуни гунбазӣ фақат болои биноҳои наҷандон калон пӯшида мешуд. Сақфҳо бо усули қаламаи моил таҳия мегардиданд.

Ҷунаремандӣ ҳам дар шаҳрҳои калон ва ҳам дар деҳаҳои хурд раванқу ривож ёфта буд. Мо инро ба туфайли ёфт шудани ашёи сершумори маданияти модӣ ва дӯкону устохонаҳои бисёр нағз медонем. Масалан, аз бисёр ҷойҳо осори дӯконҳои кулолӣ падид омаданд. Маълум, ки кулолон чанд ҳел кӯраву хумдон доштанд¹⁴⁰. Ҳайкалчаҳои сафолӣ ҳам дар ҳамин кӯраву хумдонҳо пухта мешуданд. Дар натиҷаи ҳафриёт маснуоти сафолӣ ҳеле бисёр дастрас шудааст. Навъу намуди зарфҳо шумор надорад. Сифати зарфҳо, хусусан зарфҳои хӯрокхӯрӣ ва ҷомҳо бағоят баланд аст. Масалан, ҷомҳои, ки аз сағонаи Тӯпхона (дар Ҳисор) ба даст омадаанд, ниҳоят нозуку нафис буда, ба дараҷаи олии сайқал дода шудаанд. Аз мобайн ду ҳазор сол гузаштаасту вале ҳоло ҳам кас ба онҳо ноҳун занад, мисли ҷомҳои булӯрин ҷарангос мезананд! Зарфҳои зиёфат нақшу ниғори гуногуни муқарнасӣ доранд ва дастаи онҳо дар шакли

¹³⁷ Оид ба масъалаи таснифи нақшаи биносозии беҳатарӣ ниг.: Пугаченкова Г.А., 1973; 1973 а; 1976 а.

¹³⁸ Дар бораи қалъаҳои Вахон ниг.: Бернштам А.Н., 1952; Бобоев А., 1955; 1973.

¹³⁹ Мухторов А., 1975.

¹⁴⁰ Масалан, ниг.: Пугаченкова Г.А., 1973; 1974.

намуди пурпечутоби зебо сохта шудааст. Асбобу ашѐи металли рӯзгор ва зинат қариб дар ҳама ҷо истеҳсол карда мешуд. Зарфҳои биринҷӣ, шамъдонҳо, оинаҳо, дастпонаҳо, ғўшвораҳо, ангуштаринҳои гуногунро мардум бисёр истифода мебуданд. Анвои ин қабил асбобу ашѐи сершумор ва сифати он баланд аст. Қолабҳои рехтагарие ба даст омаданд, ки бо воситаи онҳо ин асбобу ашѐ сохта мешуданд.

Анвои ашѐи шишагин ҳам хеле бисёр аст. Алаҳхусус, бисёр шадда ёфт шудааст ва дар байни онҳо шаддаҳои нақшینی дурахшон ба даст омаданд, ки ба сад ранг тобиш доранд, шаддаи нақшине ёфт шудааст, ки дар он тасвири одам ҳаст. Хусусан шаддаи дуқабатаи зарандуд намуди ҳайратангез дорад - дар маъзи он андак зарварақи ниҳоят тунук монда, баъд бо шишаи нафиси шаффоф рӯкаш кардаанд.

Маснуоти корхонаҳои аслиҳасозӣ ҳам гуногун буд. Аслиҳаи дурзани он замона – камон дар ин давра хеле тақмил ёфт. Дар ин давра камони махсусу мураккабе маъмул гардид, ки аз панҷ қисм иборат буда, бо пулакчаҳои устухонӣ ё шохӣ хотамкорӣ карда мешуд. Ватани ин гуна камон Осиёи Миёна мебошад ва он баъдтар дар Эронӣ сосонӣ паҳн шуд. Ба ин сабаб номи ин камонро, ки дар адабиёти ғарб «сосонӣ» шудааст, дуруст гуфтан мумкин не, чи тавре олимони советӣ таклиф кардаанд, номи дурусти ин камон «камони кушони сосонӣ» мебошад. Ин навъи камон аз Осиёи Миёна баромада, ба сарматҳо гузашт ва аз он ҷо ба ғарб паҳн шуда, то ҳуди Шотландия рафта расид, дар ҷануб дар Эронӣ Ҳиндустон ва дар шарқ дар Хитой расм шуд¹⁴¹. Ҳангоми ҳафриёти осори он давра дар Осиёи Миёна пулакчаҳои устухонӣ шохӣ ёфт шуданд, ки бо онҳо камонро хотамкорӣ мекарданд, аз баъзе ҷойҳо бошад, ҳуди камон ё худ қисмҳои он ба даст омад, ки онҳоро ба осонӣ таъмир кардан мумкин аст. Тири ин камон аз ҷўб ё аз най ва пайкони он аз оҳан буду чанд намуд дошт. Маъмултарин намуди пайкон пайкони оҳанине буд, ки се қирраи барҷаста дошт. Дар охири он ин давра пайконҳои оҳанине пайдо шуданд, ки шакли мураккаб доштанд¹⁴².

Аскарон бо ханҷар ва шамшер мусаллаҳ буданд. Дар Осиёи Миёна, дар асрҳои якуми эраи нав, шамшерҳои дарози (то 1,2 м) калони дудмаи оҳанин истифода мешуданд, ки дастаи онҳо дарози миёнҳамида буда, гулӯбанд надоштанд. Аз дигар навъҳои аслиҳа найза, табарзин, фалахмон ва ғайраро ном бурдан мумкин аст.

Барои бинокорӣ ва кори дўкону устохонаҳо ашѐи хом лозим буд. Истихроҷи маъданиёти гуногун дар давраи кушониён хеле афзуд. Аз таги замин маъданиёти гуногун¹⁴³, масолеҳи бинокорӣ, сангҳои қиматбаҳо ва ғ. истихроҷ менамуданд. Як қисми маҳсулоти маъданӣ ва ҳунармандӣ барои фурӯш ба хориҷа мерафт.

Савдои дохилӣ ва хориҷӣ

Ба давраи Кушониён системаи мутараққии пулӣ, ниҳоят гуногун будани қимати тангаҳо ва хеле зиёд будани шумораи онҳо хос мебошад. Ҳамаи ин

¹⁴¹ Литвинский Б.А., 1965. Муқоиса кунед: Хазанов А.М., 1966.

¹⁴² Литвинский Б.А., 1965.

¹⁴³ Шубҳае нест, ки тилло хеле бисёр истихроҷ карда мешуд. Аз афти кор, зарробхонаҳои Кушониёнро бо тилло асосан конҳои Осиёи Миёна таъмин мекарданд, дигар қисми лозимаи тиллоро аз Афғонистон, Ҳиндустон ва бо роҳи тиҷорат аз дигар мамлакатҳо мегирифтанд; эҳтимол, тангаҳои тиллоии римино ҳам об карда, аз он тангаҳои кушони месоҳтанд.

далолат мекунад, ки дар мамлакат истеҳсоли мол ва гардиши он дар амал буд. Ба ин муносибат чунин чиҳати масъала ҷолиби диққат аст, ки қисми зиёди тангаҳои кушонӣ тангаҳои мис буд. Ин нукта шаҳодати он аст, ки дар ҳаёти рӯзмарра муомилоти пул ҷараён дошт¹⁴⁴. Дар баёни ҷанбаҳои таърихи давлати Кушон қайд шуда буд, ки тангаҳои Кушониён вобаста ба давраҳои гуногун хеле тағйир меёфтанд. Дар айни замон бояд гуфт, ки нумизматҳо то ба ҳол асосан танҳо ба масъалаҳои Кушониён ва тадқиқи таснифи тангаҳои Кушониён ва расму хати рӯи он тангаҳо ва ғ. машғул буданд. Ҷанбаи иҷтимоию иқтисодии ин масъала алҳол амалан тадқиқ нашудааст.

Дар баробари савдои дохилӣ савдои хориҷӣ ҳам хеле равнақ меёбад. Плиний (XII, 84) хабар медиҳад, ки аз Ҳиндустон, Туркистони шарқӣ, аз Арабистон ба империяи Рим моли бисёр (ба арзиши 100 млн сестерсий) оварда шуд. Як қисми ин мол аз хоки давлати Кушон, аз ҷумла, аз Осиёи Миёна рафтааст. Ба қавли Плиний (XXXIV, 145), ба империяи Рим аз Сарика оҳан меоварданд, ки қимати баланд дошт. М. Хвостов тахмин мекунад ки ба империяи Рим оҳани оддӣ не, балки маснуоти оҳанӣ бурда мешуд¹⁴⁵. Гуфтан мумкин, ки ақаллан як қисми ин молҳо, аз ҷумлаи он маснуоти оҳанӣ, дар ҳақиқат, моли Осиёи Миёна буд. Дар давраҳои сонитар дар асрҳои миёна аз хоки Осиёи Миёна бисёр оҳан ва маснуоти оҳанӣ ба хориҷа ба фурӯш мерафт, ки инро географҳои асрҳои IX–X-уми араб ҳам борҳо қайд кардаанд.

Мадраке ҳаст, ки тоҷирони Бохтар ба хоки империяи Рим масалан, ба яке аз марказҳои калонтарини тиҷорат – шаҳри Искандарияи Миср рафта буданд, аз дигар тараф, тоҷирони Рим ба Осиёи Миёна меомаданд¹⁴⁶.

Дар Осиёи Миёна маснуоти римӣ, инчунин тангаҳои римӣ¹⁴⁷ ниҳоят бисёр ёфт шудаанд ва ин бозёфтҳо возеҳ исбот менамоянд, ки робитаи Рим ва Осиёи Миёна хеле амиқ ва пуравҷ буд. Ба Осиёи Миёна оварда шудани молҳои римӣ (аниқтараш баҳри миёназаминӣ) боиси он гардид, ки истеҳсоли ин гуна молҳоро дар Осиёи Миёна ҳам ба роҳ монданд¹⁴⁸.

Асарҳои санъати римӣ ба таҳаввулоти санъати Осиёи Миёна, аз ҷумла, ба ташаққули санъати Қандаҳор, ки дар шимолу ғарби Ҳиндустон, дар Афғонистон ва аз афти қор, дар ҷануби Осиёи Миёна инкишоф ёфт, таъсири калон расонданд.

Бо Хитой ҳам робитаи савдо буд. «Роҳи абрешим», ки бо воситаи он ба ғарб қорвонҳои абрешим мерафт, аз Осиёи Миёна мегузафт¹⁴⁹. Маълум, ки як қисми он абрешим дар ҳуди Осиёи Миёна фурӯхта мешуд, бинобар ҳамин, агар ба гапи Флор (3, II) бовар кунем, аллакай дар миёнаҳои асри I-уми пеш аз милод портҳо байрақҳои абрешимӣ доштанд. Файр аз абрешим аз Хитой ба Осиёи Миёна оинаҳои биринҷӣ, ашёи локӣ ва ғ. оварда мешуд. Аз Осиёи Миёна ҳам ба Хитой бисёр мол бурда мешуд¹⁵⁰.

¹⁴⁴ Массон В. М., Ромодин В. А., 1964, с. 183.

¹⁴⁵ Хвостов М. 1907, с. 156.

¹⁴⁶ Ставиский Б. Я., 1964, с. 180.

¹⁴⁷ Ба ахбори бозёфтҳо ниг.: Ставитский Б. Я., 1964 в; Массон В. М., 1966 а

¹⁴⁸ Дар ин бобат намунаҳои санъати навантиқӣ ва асарҳои тақлидӣ ба онҳо таҳиягашта, ки дар Осиёи Миёна ёфт шудаанд, ҷолиби диққат мебошанд (Литвинский Б. А., Турсунов Н. О., 1971).

¹⁴⁹ Дар бораи бехтарин тадқиқоти маъхазҳои хаттии роҷеъ ба ин маърузаҳо ниг.: Негтман А., 1938.

¹⁵⁰ Васильев Л. С., 1958.

Дар китоби дувуми «Маҳабҳарата» - «Сабҳапарва», ки дар нимаи дувуми асри IV милодӣ таълиф шудааст, инъоме зикр гардидааст, ки ба подшоҳи пандиҳо Юдҳиштҳира (қароргоҳаш дар қарибии Деҳлии ҳозира будааст) намояндагони халқҳои гуногун пешкаш кардаанд ва дар байни ин халқҳо халқҳои Осиёи Миёна ҳам будаанд. Ин халқҳо ба подшоҳи мазкур, аз афти кор, ҳамон молеро пешкаш кардаанд, ки одатан ин гуна молҳоро барои фурӯш меоварданд. Шояд ба ҳамин сабаб аз кишвари Бахлий (яъне Бохтар) «кампалҳои пашмини хуштарху хушранги нарму мулоим», матои гуногун, пӯсти ғўсфанд, аслиҳа ва сангҳои қиматбаҳо овардаанд; «шакоиҳо» (сакоиҳо), «тукҳарҳо» (тахорҳо), «канкиҳо» (канғуйҳо) аспҳосро инъом кардаанд, ки «метавонистаанд роҳи дуру дарозро тай намоянд» («Маҳабҳарата», 11, 47).

Мадрақҳои археологӣ далолат мекунанд, ки бо қабिलाҳои сарматҳои назди Урал ва соҳилҳои Волга ҳам робитаи савдой вучуд дошт. Аз сарзамини онҳо ҳамон роҳи савдо мегузашт, ки Осиёи Миёнаро бо Кавказ ва ноҳияҳои соҳили баҳри Сиёҳ мепайваст.

Дар боло қайд кардем, ки бохтариҳо то Искандарияи Миср рафта будаанд, Суғдиён низ дар ҷойҳои аз ҳудуди Суғд ниҳоят дур марказҳои калони савдо таъсис карда буданд. Дар Дунхуан (Туркистони шарқӣ) катибаҳои асри IV пеш аз милод ба даст омадаанд, ки ба забони суғдӣ навишта шудаанд. Дар яке аз катибаҳо гуфта мешавад, ки дар Друан 100 нафар самарқандии озод (ё худ асилзода) ҳастанд. В.В.Ҳеннинг бо асоси комил тахмин мекунад, ки шумораи суғдиҳо (бо ғуломон ва аҳли хонаводаашон) дар ин шаҳр бояд камаш ҳазор нафар бошад. Дар баъзе мактубҳо дар бораи молҳо, нархҳо ва ғ. маълумот ҳаст. Суғдиёне, ки дар Туркистони шарқӣ зиндагонӣ мекарданд, бо ҳешу ақрабони дар Самарқанд будаи худ робитаи зич доштанд¹⁵¹.

6. МАДАНИЯТ ВА ДИНИ ОСИЁИ МИЁНАИ КУШОНӢ

Осори хаттӣ

Дар давраи Кушониён дар соҳаи маданияти маънавии халқҳои Осиёи Миёна дигаргуниҳои ҷиддӣ рӯй доданд. Ин давраи пури ҳодисаҳои ниҳоят мураккабу аксаран мухталиф, давраи ба ҳам омехтани тамоилу ҳодисаҳои гуногун буд¹⁵².

Ҳанӯз дар асрҳои IV-II пеш аз милод дар Осиёи Миёна дар асоси хати оромӣ хатҳои маҳаллӣ ба вучуд меоянд.

Қадимтарин осори хаттии суғдӣ катибаи рӯи тангаҳои ибтидои эраи мо аст. Пас аз ин «Мактубҳои қадимии суғдӣ» меоянд. Дар ин мактуб аломатҳо алоҳидаву хоно навишта шудаанд, бо ҳамдигар пайваст намебошанд. Ин намуни хат аз асли худ, яъне аз хати оромӣ фарқи калон надорад. Дар айни ҳол, ба ақидаи В.А.Лившиц, ин мактубҳо далолат мекунанд, ки аллакай дар ҳамаи замонҳо «нормаҳои асосии забони хаттии суғдӣ ташаққул ёфтаанд ва ҳеч набошад, то асри X пойдор монданд».

В.Б.Ҳеннинг исбот кардааст, ки «Мактубҳои қадимии суғдӣ» ба солҳои 312–313-уми милодӣ мансуб буда, нафақат ҳуҷҷати муҳими таърихӣ, балки

¹⁵¹ Дар бораи напри ин ҳуҷҷатҳо, ки бо номи «Мактубҳои қадимии суғдӣ» маълуманд, ниг.: Reichelt H., 1931. Инчунин ниг.: Розенберг Ф.А., 1932; беҳтарин тадқиқоти ин масъала: Henning W.B., 1948.

¹⁵² Фафуров Б. Ф., 1968.

намунаи насри мукотибот мебошад¹⁵³. Дар ин мактубҳо корубори одамони он давра бо як самимияти ошкоро тасвир ёфтааст. Ҳамлаи хуннҳо, айёми пуризи-тиробии маҳаллаҳои суғдиён, тарсу ваҳм, қаҳру ғазаб ва ишқу муҳаббат – та-моми эҳсосоти одамии дар ин мактубҳо бе рангубори бадеӣ хеле ҳаққонӣ инъ-икос шудааст.

Мактуби Меванча (маънои ин ном «палангча» ё «гурбача» буд) ном суғдидактаре, ки ба модараш ба Самарқанд фиристода будааст, пур аз дарду аламу ҳасрат мебошад. Нанидод ном васии Меванча ўро бар хилофи хоҳишаш ба занӣ гирифтани шудааст ва инак, Меванча менависад: «Бехтараш ба саг ё ҳук мерасаму ба Нанидод не» (тарҷумаи В.А.Лившице). Муқдате гу-зашту Меванча боз ба модараш мактуб менависад. Меванча нафақат ба На-нидод расидааст, балки дар бораи шавҳараш бо ишқу муҳаббат ва ҳурмату эҳтиром гап мезанад. Ростӣ гап, ин гуна анҷоми кор дар адабиёти ҷаҳон борҳо тасвир шудааст!

Дар Сурхўтаи (ҷанубтари Қундуз) чанд навиштаҷоте ёфт шуд, ки бо на-муди қушони алифбои юнонӣ иҷро шудааст. Забони катиба шарқӣеронӣ бу-дааст, ки пептар амалан маълум набуд. Ин ҷиҳат қушодани рамзи катибаро, ки бо ин кор А.Марик, Э.Бенвенист, В.Ҳеннинг, И.Гершевич, Я.Ҳарматта, Ҷ.Хумбах ва дигарон машғул буданд, хеле душвор гардонд. Яке аз катибаҳо аз 25 сатр иборат аст. То ба ҳол як тарҷумаи мукаммали он нест, зиёда аз ин, муҳаққиқон дар шарҳи муҳимтарин нуктаҳои матн ҳамфикр нестанд, масалан, то ба ҳол як ақида нест, ки дар матн кӣ меъмори маъбад аст ё худ тахминан киро меъмори маъбад гуфта мумкин аст. Яке аз тарҷумаҳои эҳтимолии он матнро В.А.Лившице пешниҳод кардааст: «Ин маъбад [ки ном дорад] Каниш-каи Музаффар эъзози ҷаноби подшоҳ аст Канишқаро. Инак, баъди итмоми [иморати] маъбад андаруни он [маъбад] зарфҳои об буданд, ки хушқиданд ва маъбад бе об монд. Ва аз тамуз хушкӣ омад ва худоҳо аз хонаи [маъбади] худ гирифта шуданд – ҳам суратҳо [худоҳо] ва ҳам ҳайкалҳо [худоҳо]. Ва маъбад хилват шуд, то даме ки соли 31-уми ҳукмронӣ, моҳи найсон ба маъбад волиё Ноқанзоқ омад, ки буд маҳбуби подшоҳ, дўсти наздики подшоҳ, неқфарҷом [«писари худо»], неқуғайрат [?], нақўкор, нақўҳиммат ва нақўхислат нисбат ба ҷама маҳлуқот. Ва ў маъбадро девор кашид, чоҳ канд, об баровард, бо санг [чоҳро] рўкаш кард, то бошандагони маъбад ба об мўҳтоҷ нашаванд [ё «маъбад ба оби тоза мўҳтоҷ нашавад»] ва то ки дар айни хушкӣ, ки аз тамуз аст, худоҳо аз хонаҳои худ дур нараванд ва маъбад хилват нашавад. Дар бо-лои чоҳ обкаше [?] сохт ва ҳавзе дуруст кард. Ба шарофати ин чоҳ, ба шарофа-ти ин обкаш маъбад шодоб шуд. Ва ин чоҳ ва ин [дар ин ҷо калимае ҳаст, ки тахминан ба маънои «тиреза», «бурҷ» меояд] амали Ҳаргумон, Бурзмехр пи-сари Кузгашка, Астилҳансиг ва Ноқанзоқ аст волиёни фармонбардори под-шоҳ. Ва навишт инро Ёвмон бо Меҳримон, Бурзмехр – пуҳри Амикромон»¹⁵⁴.

Забони ин навиштаҷот забонест, байни забони пашту ва забонҳои поми-рии мунҷонӣ ва ядғу, аз як тараф, ва забонҳои суғдию хоразмию портӣ, аз та-рафи дигар. Маҳз ба туфайли заковату фазилати эроншиносии шаҳир В.В.Ҳеннинг муқаррар шудааст, ки забони ин навиштаҷот забони бохтарӣ мебошад¹⁵⁵ ва то вақтҳои охир забони мутлақо номаълуме буд (навиштаҷоти

¹⁵³ Henning W.B., 1958. s. 52–56; Лившиц В.А., 1962, с. 135–136.

¹⁵⁴ Тарҷума дар китоби зерин ҷой шудааст: Массон В. М., Ромодин В. А., 1964, I, с.192–193.

¹⁵⁵ Henning W.B., 1960, p. 47–48.

рӯи тангаҳо, геммаҳо ва сафолоти Кушониён ба сабаби ниҳоят мухтасар будани худ имкон намедоданд, ки забони он муайян шавад). Забони бохтарӣ аз рӯи сохти грамматикӣ худ нисбат ба дигар забонҳои шарқӣ-эронӣ аз забони аслии қадимӣ хеле пештар рафта буд¹⁵⁶.

Ба ақидаи забоншиносон, дар катибаи Сурхкӯтал ва инчунин дар катибаҳои ҳиндӣ давраи Кушониён баъзе истилоҳоти нахустини шеваи сакоии забони кушонӣ маҳфуз мондаанд. Аз афти кор, Кушониён дар кишвари Бохтар бо бохтариён омехта шуданд ва бохтариён ба андозае онҳоро ассимилятсия карданд ва ба ҳар ҳол Кушониён дар нутқи хаттии худ, рости гап, баробари дигар калимаҳои иқтибосии забонҳои эронӣ ҳиндӣ, калимаҳои забони бохтариро ҳам кор мефармуданд. Дар навиштаҷоти рӯи тангаҳои кушонӣ маҳз ҳамин хат ва маҳз ҳамин забони бохтарӣ ба назар мерасад.

Барои иншо, ҳеҷ набошад, аз давраҳои Канишка ҳуруфоти ҷунонӣ истифода мешуд. Ба 24 ҳуруфоти ҷунонӣ боз як ҳарф илова карда шуд, вале дар амал шумораи камтари ҳарфҳо истеъмоли мегардид. Аломатҳои ҳуруфоти кушонӣ ё худ аниқтараш бохтарӣ аксаран қиррадор чоркунҷаву кулӯла мебошанд. Баъдтар намуни нимакурсив пайдо шуд¹⁵⁷.

Ба ҳамин тариқ, баъди забонҳои суғдӣ, портӣ ва хоразмӣ илм аз забони бохтарӣ ҳам воқиф шуд. Катибаи калони Сурхкӯтал дар айни ҳол аввалин осори хаттии забони бохтарӣ мебошад. Мувофиқи жанри худ он ба навиштаҷоти Ҳахоманишиҳо ё Сосониён ҳамгун аст. Вале бар хилофи катибаи шоҳон дар катибаи Сурхкӯтал қариб ки мадҳу сано нест. Агар онро ба матни навиштаҷоти Доро, ки аз Шўш (DSf)¹⁵⁸ ба даст омада, он ҳам ба бинокорӣ бахшида шудааст, муқоиса намоем, ин ҷиҳати катибаи Сурхкӯтал махсусан аёнтар мешавад – қариб сеяки матни Доро ҳамду санои Хурмузд ва подшоҳ аст, матни Сурхкӯтал бошад, фақат аз кор сухан меронаду беҳуда гап-ро кашол намедиҳад. Дар матн воқеаҳо ба тартиб зикр шуда, сабаби онҳо низ нишон дода шудааст. Ин матн гуфтан мумкин, як навъ солномаи воқеаҳо, як навъ намунаи матни маъмурӣ мебошад.

Дар ҷануби Осиёи Миёна ҳам бисёр катибаҳои бохтарӣ ёфт шудаанд (вале, рости гап, онҳо калон нестанд). Масалан, аз ҳуди Душанбе хуми гӯр ёфта шуд, ки як калима хат дорад, аз Даштиҷум як зангӯлачаи биринҷӣ ба даст расид, ки хатте иборат аз 17 аломат дорад (аз афти кор, ин ҳарфҳои алоҳидаи берибитаанд, ки устои бесавод кандааст). Дар Тирмиз аз дайри Қаротеппа чанд хати бохтарии рӯи сафолпораҳо ёфт шуд, ки дар байни онҳо хатҳои дузабона (билингваҳо) ҳам ҳастанд; хат дар девор ҳарошида навишта шудааст.

Дар Хоразм аз Тупроққалъа осори хати хоразмӣ ёфт шуд, ки тадқиқи он давом дорад.

Дар димнаи Дилбарчин (соҳили чапи Аму) бисёр навиштаҷоти бохтарӣ ба даст омад, вале, мутаассифона, онҳо хеле зарар дидаанд. Ба ақидаи муҳаққиқе, ки онҳоро наспр карда буд, ин навиштаҷот бо хати шикастаи тезнависӣ иншо шуда, гӯё матни зери суратҳои рӯи девор будаанд, яъне гӯё маънои расми деворро ифода мекардаанд. Мувофиқи хусусияти палеографӣ навиштаҷот тахминан ба асрҳои III–IV дахл дорад¹⁵⁹. Аз ҳуди ҳамин ҷо чанд острак ва пораҳои мрамори хатдор ёфт шуд.

¹⁵⁶ Лившиц В.А., 1962 а, с. 142–143.

¹⁵⁷ Лившиц В.А., 1967, с. 162–163; 1969.

¹⁵⁸ Матнашро ниг.: Kent K.C., 1953, p. 142–144; тарҷумааш: Абаев В.А., 1945.

¹⁵⁹ Лившиц В.А., 1976 (дар ҳуди ҳамон ҷо очерки мухтасари тадқиқи навиштаҷоти бохтарӣ).

Ақоиди мазҳабӣ

Ақоиди мазҳабии давраи Кушонӣён ниҳоят печдарпеч ва мураккаб аст. Қисми асосии аҳолии Осиёи Миёна мисли пештара зардуштияро мепарастид. Масалан, суғдиҳо бино бар номи онҳо (зиёда аз 20), ки дар «Мактубҳои қадимии суғдӣ» дучор мешаванд, асосан ба зардуштия имон доштаанд. Ин номҳо аз номи худоҳои қадимтарини Эрон бармеоянд, ки онҳо ба қатори худоҳои зардуштии Осиёи Миёна даромада буданд. Дар айни ҳол бояд гуфт, ки зардуштияи «суғдӣ» хусусияти ба худ хос дошт. Гуфтан лозим, ки дар байни худоҳои суғдӣ қои аз ҳама баландро олиҳа Нана(и)¹⁶⁰ мегирад. Муаллифи мактуби № 2 ва он самарқандие, ки бояд ин мактубро мегирифт, дар таркиби номи худ калимаи «нана(и)» доранд. Ин номи олиҳаест аз Байнанаҳрайн, ки дар он ҷо ҳанӯз дар давраи шумерҳо маълум буд. Баъд аз он ҷо ба Ошур ва сонитар ба Эрон гузашт ва дар давраи Рим дар ғарб аз Мисру Юнон сар карда, дар шарқ то Порт, Кушон ва Суғд паҳн шуд. Эҳтимол, дар Осиёи Миёна парастини Нана(и)¹⁶¹ бо парастини Анаҳито пайваст буд.

Аз афти қор, суғдиёни Туркистони шарқӣ ва ҳуди Суғд маъбадҳосе доштанд, ки онҳоро «вағн»¹⁶² меномиданд ва обидони ин вағнҳо – «вағнпатҳо» дар ҷамъияти Суғд соҳиби мақоми намоён буданд.

Аз таҳлили сураҷҳои худоёни рӯи тангаҳои кушонӣ ҳам дар бораи зардуштияи бохтарӣ мадрәке гирифташ мумкин аст. Дар ин ҷо бисёр номи худоён ҳастанд, ки ба шакли хоси бохтарӣ навишта шудаанд: Оромоздо – Хурмузд, Михро – Митра, Мао -Маҳо (худои Моҳ), Фарро - Фарна (худои фаровонӣ, бахти шоҳ, тақдир), Орлагно–Вэрэтрағна (худои ғалаба), Нана - Нанаи (худои ҳосил) ва ғ.¹⁶³ Худоёне ҳастанд, ки фақат номи хоси маҳаллии бохтарӣ доранд - масалан, Охшо ё Оахшо. Шубҳае нест, ки ин калима аз калимаи эронии қадим «вахш» бармеояд. Ба авестой «вахш»-«гапи гуфта» (истилоҳи техникӣ) буда, дар суғдӣ ба маънои «логос» меояд. Дар забонҳои миёнаи эронӣ ин калима «рӯҳ»-еро ифода мекунад, ки баъзан бо «оби қорӣ» алоқаманд мебошад¹⁶⁴. Дар маънаҳои ҳиндӣ «вахш» гуфта Амударё дар назар дошта шудааст, ки онро юнониён бо номи Оксус¹⁶⁵ медонистанд. Дар санги кандакорӣи музеи Калкатта чунин дуо нақш шудааст: «Вахш худои яқваву ягона»¹⁶⁶.

Тасаввуроти худо будани «Вахш» дар Осиёи Миёна то асрҳои миёна пайдор монд. Дар ибтидои асри XI Берунӣ хабар медиҳад, ки хоразмиён «вахшҳангом» ном иде доранд ва илова мекунад: «Вахш номи малакест нозирӣ дарё, аз ҷумла, рӯди Чайхун»¹⁶⁷. Дар давраи сонитари асрҳои миёна ва дар рӯзҳои мо номи қадимии Амударё фақат дар як шохоби Панҷи Амударё, яъне фақат дар номи дарёи Вахш боқӣ монд. Вале ҳуди ҳамина далели он аст, ки

¹⁶⁰ Henning W.B. 1948, p. 602–603; Henning W. B. pt. 2, 1965 a. p. 250–252.

¹⁶¹ Ingholt H., 1954, p. 12–13; Дьяконова Н. Я., Смирнова О. И. 1967 (асари Инголт ба муаллифон маълум нашудааст).

¹⁶² Дар бораи истилоҳоти роҷеъ ба маъбадҳо ниг.: Widengren G. 1965, s. 326.

¹⁶³ Stein A., 1887., p. 155–166; Widengren G., 1965, s. 33–338.

¹⁶⁴ Bailey H.W. 1931 a, p. 281. Ба ақидаи баъзе забоншиносон, ин калима аз калимаи «шустан» бармеояд, дигар гуруҳи олимони забондон исбот мекунад, ки маънои он «рахшон» аст (Harmatta J., 1960, c. 198).

¹⁶⁵ Marguier J., 1938.

¹⁶⁶ Лившиц В. А., 1969, с. 65.

¹⁶⁷ Берунӣ, 1957, с. 258.

махз дар ҳамин чо, махз дар ҷануби Тоҷикистон имон ба рӯҳи парастори оби наҳрҳо Оашхо махсусан пойдор мондааст.

Новус ном як навъ гурӯҳи рӯизаминӣ, ки дар ҷануби Тоҷикистон ёфт шудаанд, ба аниқ шудани тасаввуроти мо оид ба зардуштияи бохтарҳо хеле мусоидат менамояд.

Маъбади Сурхкӯтал, ки онро экспедитсияи франсавиро дар Афғонистон кашф кардаанд, дар бораи маъбади бохтариҳо тасаввуроти равшан медиҳад. Маъбади асосӣ дар болои теппа, дар рӯи суфаи баланде, ки аз хишт бардошта, атрофашро бо тахтасангу тиргакҳои сангин устувор карда буданд, ҷой гирифта буд. Аз поён то дарвозаи маъбад зинаи васеи сеқисма мебуд. Худи маъбад росткунча (35x27м) буда, девори пеши он назар ба девори ақибаш васеътар менамуд ва дар миёнҷо хонаи чоркунча ва дар ду паҳлу ва дар пешгаҳ долоне дошт. Маъбад аз пеш се дарвоза дошт – дарвозаи асосӣ ба хонаи чоркунча ва ду дари паҳлӯӣ рӯ ба долонҳо кушода мешуд. Дар маркази хонаи мобайнӣ суфаи чоркунҷаи сангине буд, ки дар чор ғӯшааш чор сутун дошт. Дар пушти суфа зинаи се поғундадоре воқеъ буд. Девори ин хона бо сутунҳои чоргараши оро дода шуда буд.

Атрофи маъбад мисли девори қалъа девори мустаҳкам ва дар пеши ин деворҳо бурҷҳои росткунча вучуд дошт. Аз дарун ба қадди ин девор айвони раддасутун воқеъ буду дар девори ин айвон тоқчаҳое кандаанд, ки замоне андаруни онҳо ҳайкалҳои сернақшунигори сафолӣ меистодаанд (аксари онҳо ҳок шудаанд). Баъдтар дар майдони байни тағи суфа ва девори қалъамонанди атрофи маъбад ва инчунин берун аз ин девор боз ду маъбади хурдтаре сохтаанд, ки онҳо ҳам дар миёнҷо хонаи чоркунча ва гирдогирди он (вале аз чор тараф) долон доштаанд. Дар хонаи мобайнӣ яке аз ин маъбадҳои хурд суфаи зинадори хиштӣхоме буд. Ғӯша ва мобайни ин сутунҳо дар андоваи гилии девор сурати паррандаҳо кашида шуда буд. Дар болои ин суфаи хиштӣхомӣ оташдони пури хокистари тоза ба назар расид. Ин оташдон меҳробӣ оташ будааст. Вале ростӣ гап, меҳробӣ оташ исботи он нест, ки маъбад махз куништ, яъне маъбади оташ буд. Ақидае изҳор шуд, ки маъбад маъбади оли шоҳон аст. Муҳаққиқи ин маъбад Д.Шломберже ақидае дорад, ки маъбад метавонист ду вазифаро якбора иҷро кунад, яъне ҳам маъбади оли шоҳон бошаду ҳам куништ ва маъбади Сурхкӯталро «куништи шоҳони кушонӣ» меномад¹⁶⁸.

Дар яке аз катибаҳои Сурхкӯтал калимаи «Бағолағго» яъне «меҳроб» ҳаст, ки зоҳиран маъбад чунин ном дошт: алҳол ноҳия ва деҳа, ки дар қарибии ин маъбад вучуд доранд, номи ҳамон маъбадро гирифтаанд ва Бағлон ном доранд¹⁶⁹.

Дар баробари зардуштия дигар динҳо ҳам паҳн мешаванд. Чи тавре маълум аст, дар Осиёи Миёнаи кушонӣ дини буддӣ паҳн шуда буд. Аз эҳтимол дур нест, ки мадраки дини буддӣ чандин аср пеш аз ин, шояд дар давраи ҳахоманишиҳо, ба Осиёи Миёна расида бошад, вале санаҳои дақиқи дар Осиёи Миёна паҳн шудани дини буддӣ ба давраҳои хеле сонитар мансуб аст. Дини буддӣ ба Осиёи Миёна аз Афғонистон омад. Мувофиқи мадракоти мавҷуда дини буддӣ аз чанд самт (ду самти он аниқ): аз самти ғарб ба Марв (ба ноҳияҳои шарқии Порт) ва аз самти шарқ ба Тирмиз (ба Бохтар) сар даровардааст.

¹⁶⁸ Schlumberger D., 1961, p. 77-88.

¹⁶⁹ Henning W.B. 1956, p.366-367.

Солномаи сэйлонӣ хабар медиҳад, ки дар чоряки якуми асри пеш аз милод ба яке аз идҳои дини буддой Маҳадэва ном ҳакиме омадааст. Гумони ғолиб, ки ин ҳаким аз худи Порт не, балки аз ягон гӯшаи дурдасти он омадааст, зеро дере нагузашта, баъди ин воқеа дини буддой дар ноҳияи Марв реша меронад. Мадракоте ҳаст, ки соли 148 ба Лаоян Ан-Ши-гао ном ҳакиме омада, матнҳои дини буддоиро ба забони хитой тарҷума кардааст ва бинобар номаш аз кишвари Ан - яъне Порт мешудааст. Маҳз ба шарофати ин ҳаким ва погирдони вай Хитой бо дини буддой шинос шуд. Зиёда аз ин, Ан-Ши-гао олими забардасте буд ва хитойҳо дар бораи инкишофи илми халқҳои Осиёи Миёна аз вай маълумоти зиёде гирифтанд¹⁷⁰.

Роҷеъ ба Бохтар дар даст маълумоти фаровон дорем. Номи воизи машҳури дини буддой Ғҳонак ба мо маълум, ки аслан аз Тахористон будааст. Зодгоҳи ғаҷеҳи дини буддой Дҳармамитра Тирмиз аст. Воизони дини буддой то ба Чоч расида, дар он ҷо ҳам маъбадҳо сохтаанд.

Дар Осиёи Миёна мактаби буддоии Вайбҳашика интишор дошт, ки дар таълимоти он бисёр нуктаҳои материалистӣ ба назар мерасад ва назарияи дарки онҳо унсурҳои диалектика дошт. Ф.Энгелс навишта буд: «Маҳз барои ин ки заминаи пешакии тафаккури диалектикӣ тадқиқи табиати худи мафҳумот мебошад, он танҳо барои инсон имконпазир аст ва ҳамон ҳам бошад, фақат дар савияи нисбатан баланди тараққиёти вай (буддоӣҳо ва юнониён) ва он хеле сонитар, дар давраҳои фалсафаи навтарин ба камоли инкишофи худ мерасад...»¹⁷¹.

Чандин маъбадҳои буддой маълуманд. Масалан, дар Ҳайратон дар қарибии Тирмиз дайри буддоии асрҳои I–II милодӣ қисман ҳафриёт карда шуд. Маркази дайр маъбад аст, ки бинои чоркунҷае буда, дар миёнҳои он суфаи росткунҷа барои гузаштани ашӯи муқаддас сохта шудааст ва аз ғайри ин дахлезе ҳаст, ки арақаи сангини он расмҳои аҷоиб дорад. Дайр ғайр аз ин чандин биноҳои истиқоматӣ ва маъмуриро соҳиб будааст¹⁷². Дар худи Тирмиз дар Қаротепша маъбади мағокӣ буддой ҳафриёт шуда истодааст (ин гуна маъбадҳо дар Ҳиндустон бисёр будаанд). Аз ҷумла, дар ин ҷо чандин маҷмӯи ибодатгоҳҳо кофта ёфта шуд, ки ҳар яке аз маъбади мағокӣ дорои чор долонаи сақфашон гунбазӣ ва ҳавлии берун иборат аст, ки дар он иморати лозимаи ибодат сохта шудаанд. Осори расмҳои рӯи девор ва пораҳои ҳайкалҳои ғачӣ ва сангин ба даст омадаанд¹⁷³. Андаке дуртар аз Қаротепша археолог Л.И. Албаум Фаёзтеппа ном маҷмӯи ибодатгоҳи буддоиро ҳафриёт мекунад, ки он расму сурат ва ҳайкалҳои ниҳоят хушнамои дилкаш дорад. Ин қатори долону хонаҳо мазору ибодатхонаҳост, ки ба биноҳои дайрӣ ва хоҷагӣ ҷудо мешаванд. Ҳамаи онҳо ба шакли ҳарфи «П» ҷойгир шудаанд ва алоҳида аз инҳо дар як тараф ступа воқеъ мебошад ба ақидаи муҳаққиқ, ин манзилгоҳ тақрибан дар ибтидои солшумории мо пайдо шуда, дар асрҳои I–III ба маркази калони динӣ табдил ёфта, яқоя бо дайри мағокӣ Қаротепша ободаи ягонаро таъкил меод ва зимнан дар ин ансамбл маҳз Фаёзтеппа ҷои аввалро ишғол мекард¹⁷⁴.

Дар худи Тирмиз ҳам як ступаи буддой ҳаст, ки ҳозир онро «Бурҷи Зӯрмола» меноманд. Дар паҳлуи Дилварчинтеппа маъбади буддой кашф шу-

¹⁷⁰ Литвинский Б. А.. 1967 в; Litvinsky B. A.. 1968.

¹⁷¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 20, с. 537–538.

¹⁷² Вязьмитина М. И., 1945.

¹⁷³ Грек Т. Е. ва диг., 1967; Ставиский Б. Я., 1967 а, 1969.

¹⁷⁴ Альбаум Л. И., 1974, с. 53–58.

дааст, ки ба давраи Купониён тааллуқ дорад. Ҳайкалҳое, ки дар ин ҷо ёфт шудаанд, дорои аҳамияти махсусанд, зеро онҳо таҷассуми анҷоси динӣ ва дунявии буддоиён мебошанд.

Инчунин баъзе бозёфтҳои ашёи марбут ба дини буддой, ки дар манзилгоҳҳои хурди зироаткори Бохтари шимолӣ ба даст омадаанд, далолат менамоянд, ки буддоия дар байни бохтариёни қадим хеле васеъ паҳн шуда буд¹⁷⁵. Ин гуна бозёфтҳо шаҳодат медиҳанд, ки буддоия танҳо дини табақаи муайяни ҷамъият набуда, балки дар байни оммаи васеи мардум ҳам реша давонда буд¹⁷⁶.

Аз Ҳиндустон ба Бохтари купонӣ боз як дини дигар – ҳиндуя сар даровард. Тасвири Шива дар аҳди Вима Кадфиз пайдо шуда буд. Тасвири Шива дар тангаҳои давраҳои сонитари шоҳони купонӣ то ҳуди аҳди Васудева воমেҳӯранд. Ҳангоми ҳафриёти ибодатхонаи Дилварҷинтеппа лавҳаи калони мусаввар ба даст омад, ки дар он Шива ва Парватии савори гови муқаддас - Нанди тасвир ёфтааст. Ин бозёфт, аз афти қор, далели он аст, ки дар Бохтар (ба ҳар ҳол дар ноҳияҳои дар тарафи чапи дарё будаи он) пайравони мазҳаби Шива вучуд доштаанд.

Дини насронӣ ба Осиёи Миёна аллакай дар асрҳои II–III милодӣ дохил мешавад ва Берунӣ ҳам хабар медиҳад, ки тақрибан баъди 200 соли вафоти асосгузори ин дин онро рӯҳоние ба Марв овардааст¹⁷⁷. Агар дар дасти мо дар бораи паҳншавии дини насронӣ дар кишвари Купониён маълумоти маъхазҳои суриёни (ибтидои асри III милодӣ) ва арманӣ (асри IV милодӣ) намебуд, ахбори болоиро танҳо ривоят ҳисоб кардан мумкин буд.

Дар Осиёи Миёна пайравони боз як мазҳаби дигар – мазҳаби монавия пайдо мешаванд, ки дар таърихи ҳаёти маънавии Осиёи Миёна мақоми намоён дорад. Дар ин бобат муфассалтар таваққуф мекунем. Асосгузори ин мазҳаб Монӣ соли 216 дар Бобулистон, дар қарибии Ктесифон, дар оилаи ашрофе ба дунё омадааст. Подшоҳи сасонӣ иҷозат дод, ки мазҳаби нав тарғиб карда шавад, вале дар ниҳояти қор Мониро ба зиндон андохтанд ва ӯ дар он ҷо вафот кард (соли 276–277 милодӣ), ҳуди таълимоти Монӣ ва монавиён дар Эрон дучори таъқиботи мудҳиш бераҳмона гардиданд.

Мувофиқи маслаки монавия дар ибтидо на замин будаасту на осмон ва фақат ду мабада – Равшанӣ (некӣ) ва Ториқӣ (бадӣ) вучуд доштааст. Дар зиндагӣ ин ҳарду мабада ба ҳам омехтаанд ва инсон бояд майли камолот қарда, мадад расонад, ки некӣ бар бадӣ ғолиб ояд. Таълимоти Монӣ, аз як тараф, унсурҳои асосии зардуштия ва аз тарафи дигар, баъзе хусусиятҳои дини насронӣ ва ба андозаи дини буддоиро ҳам дар бар мегирифт. Вале ин таълимот дар ҳама ҷо як хел набуда, дар баъзе ҷараёнҳои монавия падидаҳои эътирози иҷтимоӣ равшан ба назар мерасанд. Масалан, чунин шиори монавиён маълум аст: «Қасе, ки бой буд, қашшоқ мешавад, гадоӣ мекунад, азоби абад насиби ӯ мегардад».

¹⁷⁵ Литвинский Б.А., 1976; Пидасев Ш.Р., с.192–193.

¹⁷⁶ Дар масъалаи эътиқоди динӣ муросокор будани мардуми он давраро мо дар мисоли мардуми димнаи на он қадар калони Тешпаи Шоҳ мебинем. Аз ҳуди шаҳр дар хонае ҷои ибодат ёфт шуд, ки пораҳои ҳайкалчаҳои динии гилий ва гачӣ дорад ва он ба дини буддоия марбут мебошад (Литвинский Б.Н. 1976, с.75–76). Дар айни ҳол, тадқиқи қабристони он манзилгоҳ аниқ муқаррар кард, ки мурдагон бо маросими дини зардуштия гӯронда мешуданд (Литвинский Б.А., 1976, с.83).

¹⁷⁷ Берунӣ, 1957, с.330.

Маҳз ҳамин гуна шиорҳо, инчунин тарғиби идеали некӯахлоқӣ, ваъдаи «биҳишти олам» ба мазҳаби монавия оммаи меҳнаткашон ва намояндагони табақаҳои миёнаи чамбиятро ҷалб карданд. Монавиён дар айни ҳол ташкилоти тавоноеро таъсис намуданд. Ҳамаи ин, ҳам дарбори Сосониён ва ҳам аркони дини зардуштро ба воҳима наандохта наметавонист.

Ҳанӯз дар давраи ҳаёти Монӣ ва баъди вафоти вай дере нагузашта монавия аз ҳудуди Эрон берун меравад. Дар Осиёи Миёна бар хилофи шиори болоӣ тарғиботи монавия асосан дар байни аъёну ашроф бурда мешуду вале баъдтар оммаи васеи аҳолиро фаро гирифт. Яке аз воизони номии монавия дар Осиёи Миёна Маар Уммо буд. Баъди ин монавия ба Туркистони шарқӣ ва аз он ҷо сонитар ба Хитой гузашт. Дар Осиёи Миёна ва дар Туркистони шарқӣ монавия бисёр ҷиҳатҳои дини буддоиро азхуд намуда, баъзе ғояҳои он ва қисман истилоҳоти онро қабул кард. Монавиён дар тарғиби дини худ санъат, аз ҷумла, санъати тасвириро хеле хуб истифода мебарданд ва китобҳои динии онҳо мусаввараҳои назаррабои доранд. Бинобар ҳамин дар адабиёти форс-тоҷик ва дар фарҳангҳои қадимии тафсирии забони тоҷикӣ номи Монӣ синоними расоми забардаст аст¹⁷⁸.

Дар давраи Кушониён ҳар халқ ба худ хос маросими дафн дошт.

Гӯрҳои давраи Кушониён (ба ном –«навъи III Б»), ки онҳоро М. М. Дяконов дар гӯристони Тўпхона (Ҳисор) ёфтааст, хеле ҷолиби диққат мебошанд. Ин гӯрҳои хокианд, ки бо хишти хом рӯкаш шудаанд, баъзан сағонаҳое мебошанд, ки аз хишти хом сохта шудаанд. Дар лаҳади ин гӯрҳо зарфҳои пури хӯроки охират ҳаст. Ҳамаи ин зарфҳо зарфҳои хушсифати кулолӣ мебошанд. Шакли аксари онҳо ҷоммонанду муносибтарҳи зебо мебошад. Ҷолиби диққат аст, ки дар ин гӯрҳо мутлақо аслиҳа нест. Баъзан дар даҳон ё синаи мурда тангаи мемондаанд ва ин тангаҳо ба тангаҳои Евкратид монанд буда, ба асри I пеш аз милод, яъне ба давраҳои баъди суқути давлати Юнону Бохтар нисбат доранд.

Дар гӯри занҳо асбоби зинатии тиллоӣ (гӯшвораҳо), оҳанин (ангушттарин, сағакҳои либос), сангину шишагин (шадда), биринҷӣ (оина, дастпона, ангуштарин) ёфт шудаанд. Аксари ин ашёи ороиш бо ашёи ороиши сарматҳои соҳилҳои Каспий ва баҳри Сиёҳ ҳамгунӣ дорад. Аҷоибаш ҳамин, ки дар байни бозёфтҳо қаҳрабон ёфт шуд, ки фақат дар баҳри Балтик ҳаст ва каури ном гӯшмоҳие ба даст омад, ки фақат дар уқёнуси Ҳинд мешавад.

Берун аз гӯрҳо тангаи бисёре ёфт шуд, ки якеи онҳо азони Канишка мебошад, ғайр аз ин, чанд осие, пораи дастос ва як чанд кордҳои оҳанин ба даст омадаанд¹⁷⁹.

Ҳангоми ҳафриёти М.М.Дяконов ва ҳафриёти минбаъдаи Б.А.Литвинский дигар намуди дафн низ пайдо шуд – бо ин усул мурдари тобутҳои калони сафолӣ мегӯрондаанд (ин тарзи дафн дар байни портҳо маъмул буд ва аз афти кор, аз онҳо иқтибос шудааст). Дар хоки Душанбе мурдаҳое ёфт шуданд, ки дар тобутҳои сангин ва дар хумҳо дафн гардидаанд. Дар димнаи Кӯҳнақалъа (водии Вахш) мурдаҳоро дар дахмаҳо мегӯрониданд. Аз асри II пеш аз милод Хоразм ва баъд дар дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна оссуа-

¹⁷⁸ Дар бораи монавияи Осиёи Миёна ниг.: Беленицкий А.М., 1954; Assmussen J., 1965; Litvinsky B.A., 1968, p. 14–17, 38–41. Дар бораи тавсифи умумии монавия ниг.: Луконин В.Г., 1969, с. 74–81.

¹⁷⁹ Дяконов М.М., 1950.

рийҳо, яъне устухондонҳои сафолӣ (баъзан сангин) ба ҳукми таомул медароянд, ки ба онҳо устухони мурдари андохта мемондаанд¹⁸⁰.

Кашф ва тадқиқи қабристони димнаи Тешпаи Шоҳ (дар поёноби Кофарниҳон), ки мурдагони он дар асоси маросими дини зардуштӣ гӯронда шудаанд, хеле аҳамияти калон дорад. Аз ин ҷо чанд новусе ёфт шуд, ки тарҳи мураккабе дорад. Яке аз онҳо (новуси 1) як хона дорад. Айвони новус аз ду тараф сангпӯш буда, инчунин бо оstonаи сангӣ мустаҳкам карда шудааст. Аз ин айвон ба даруни ҳуди новус роҳ ҳаст. Даруни новус ҳучраи чоркунҷаест, ки андозааш 3,16x4,80м мебошад. Гирдогирди тағи девор суфача дорад, ки бари он 0,95–1,00 м ва баландиаш 0,42 м аст. Тағи ҳучра, суфаҳо ва деворҳо тунукак бо ғач андова карда шудаанд. Ҳуди новус дар болои таҳкурсии нимметра сохта шудааст. Рӯи суфа ва ҳучра пур аз устухони одамӣ аст, ки бетартибона ҳобиданд ва дар байни устухонҳо бисёр ашёи маданияти моддӣ (зарфҳо, асбоби зинат, оинаи биринҷӣ, ҳайкалчаҳои сафолӣ ва ғ.) ба назар мерасад. Инчунин тангаҳои мисии Канишка ва Васудева ёфт шудаанд.

Новуси дигар (новуси 2), ки дар болои таҳкурсии чоркунҷаи на чандон баланд сохта шудааст, тарҳи мураккабтаре дорад. Баъди дари даромад долоне сар мешавад, ки тамоми новусро ба ду қисми баробар тақсим мекунад. Дар ин долон рӯбарӯи ҳамдигар чор ҳучра ҳаст, ки андозаи онҳо 2,2x2,1 м ва 2,1x2,3м мебошад (фақат ду ҳучра безарар мондааст, ду ҳучраи дигар қисман вайрон шудааст). Даруни ҳучраҳову долон аз чанд қабат устухони одамӣ пур аст, устухони баъзе мурдагон пароканда нашуда, дар ҷои аслии худ мебошанд. Умуман аз ин новус 51 косахонаи сар баромад. Агар ба назар гирем, ки новус хеле вайрон шудааст, пас шумораи дар ин ҷо гӯршудаҳо хеле зиёдтар будааст. Аз афти қор, ба андозаи пур шудани ҳучраҳо даҳони онҳоро мебастанд, баъди пур шудани долон дари асосиро ҳам гӯр кардаанд ва бо ҳамин ин новусро дигар қор нафармудаанд. Аз ин новус ҳам бисёр ашёи маданияти моддӣ – бисёр асбоби зинат (шаддаҳои сангию шишагин, ангуштаринҳо, дастпонаҳо, гӯшворҳо ва ғ.), асбобҳои сафолӣ, бутӣ ғачӣ ёфт шуд. Боқимондаҳои матоъ, ки аз ин ҷо дастрас гардид, хеле ҷолиби диққат мебошанд. Яке аз тангаҳои аз ин ҷо ёфтшуда (тангаи нуқраи Герай) дар даҳони мурда буда, онро аз қабати лое ёфтанд, ки ба коми мурда часпида монда будааст. Тамоми тангаҳои ёфтшуда аҳамияти калон дорад, зеро далолат мекунад, ки новус ба муддати ниҳоят дароз истифода мешуд – аз ин ҷо тангаҳои нуқрагини тақлидӣ ба тангаҳои нуқрагини Евкратид сикказадашуда, тангаҳои мисии Вима Кадфиз, Канишка, Хувишка, тангаҳои тақлиди тангаҳои Васудева ба даст омаданд¹⁸¹.

Аҳамияти ҳафриёти қабристони Тешпаи Шоҳ ниҳоят калон аст. Файр аз ин ки ин новусҳо қадимтарин гӯрҳои Бохтар мебошанд (санаи онҳоро асри I пеш аз милод, III–IV милодӣ гуфтан лозим), боз онҳо шаҳодат медиҳанд, ки дар Бохтар маросими дафни зардуштӣ паҳн шуда буд ва он хусусиятҳои ба худ хос дошт. Инчунин тавсифи антропологии мурдагон ҳам ҷолиби диққат мебошад¹⁸². Дар солҳои охир айнан ҳамин гуна қабристонҳо дар дигар ноҳияи Бохтари шимолӣ – дар водии Сурхондарё, дар қарибии димнаи Дилварҷинтешпа ва деҳаи Бандихон ёфт шуданд.

Аҳолии кўчманчӣ, нимкўчманчӣ ва як қисми аҳолии муқимӣ мурдаҳои худро дар хоктешпаҳои баланд гӯр мекарданд. Шумораи зиёди ин гуна хок-

¹⁸⁰ Рапопорт Ю.А., 1967.

¹⁸¹ Литвинский Б.А., 1976, с. 76-84.

¹⁸² Кияткина Т.П., 1976, с. 85-86.

теппаҳо дар поёноби Кофарниҳон, дар райони Исфара ва дар территорияи Ўзбекистону Тоҷикистон ҳафрийёт шудаанд.

Санъат

Давраи Кушониён давраи авҷи инкишофи санъати қадимии Осиёи Миёна мебошад. Мо аз равнақу ривочи шаклҳои монументалии санъат (рассомӣ, муҷассамасозӣ, мунаббаткорӣ), намудҳои хурдтари он (ҳайкалчаҳои аз сафолот) ва аз равнақи санъати амалӣ (заргарӣ ва ғ.) воқиф ҳастем. Мо алҳол дар даст материали фаровон дорем, вале ба тӯфайли ҳафрийёти археологӣ андӯхти он чунон суръатро соҳиб аст, ки ҳама гуна тавсифи қабл аз интишор кӯҳна шуданиш мумкин аст. Маҳз дар санъат заковату фазилати устоёни Осиёи Миёна равшан ҷилвагар мешавад, дар айни ҳол, муносибат бо дигар мамлакатҳои ҳамсоя возеҳ ба назар мерасад. Аҳамияти осори санъати Осиёи Миёна берун аз ҳудуди Осиёи Миёна ҳам мақом дорад, яъне имкон медиҳад, ки муҳимтарин ҷиҳату ҷанбаҳои маданияти бадеии шарқ аз дидгоҳи нав тафсиру тавзеҳ дода шавад. Масалан, ин нукта ба санъате низ дахл дорад, ки «санъати Қандаҳор» ном гирифтааст. Қандаҳор номи қадимии кишварест, ки миёниҳои он воқеи Пишовур буд ва дигар ноҳияҳои ҳамсояро дар бар мегирифт.

Маҳз дар ҳамин ҷо бисёр осори ба худ хоси санъат ёфт шудааст, ки асосан аз ҳайкали сангин (ва гачӣ) ва нақшҳои қандакорӣ иборат мебошад. Бинобар номи қадимии сарзамин намуди санъат «гандҳарӣ» ном гирифт, гарчанде асарҳои бо ин услуб офаридашудаи санъат хеле васеъ интишор ёфта буданду дар саросари хоки шимолу ғарби Ҳиндустон, дар Афғонистон ва дар ҷануби Осиёи Миёна дучор меоянд. Санъати гандҳарӣ таркиби ҳайратангези анбанаҳои санъати маҳаллӣ ва эллинурумӣ мебошад. Вале масъалаҳои пайдоиш, таҳаввулот ва хронологияи санъати гандҳарӣ то ҳол ақидаҳои ниҳоят мухталиф ва аксар ба ҳамдигар ҳилофро ба миён меоварад ва боиси пайдоиши назарияву фарзияҳои мутааддид мегардад. Яке аз олимони таърихи тадқиқи санъати гандҳариро бо заковати тамом ба «ҳарбгоҳе» таъин додааст, ки «дар он ақидаҳои сершумори археологҳо бисмил шудаанд ва ин ҳарбгоҳ аз ҷавшану зиреҳҳои қафидаю дарида, яъне дидҳои аз даҳон монда ва аз шикастапораҳои яроқу аслиҳа, яъне аз фарзияҳои радшуда молумол аст. Ҳол он ки масъалаҳои ҳалталаб шумор надоранд ва онҳо бемуҳобот ҷидду ҷаҳди олимониро густохона рафъ менамоянд ва чунон ба назар мерасанд, ки ҳалли онҳо мутлақо мумкин нест»¹⁸³.

Асоси тадқиқи санъати гандҳарӣ дар асарҳои олими франсавӣ А.Фуше, ки дар тадқиқи санъат ва археологияи Ҳиндустону Афғонистон хизмати шоён кардааст, гузашта шудааст. Ман хонандаро ба асарҳои вай¹⁸⁴ ва ба асарҳои Д.Маршалл, Б.Роулэнд, А.А.Кумарасвами, И.Лохвизен де Леев, Г. Инголт ва дигарон ҳавола карда, ҳаминаро қайд кардан мехостам, ки нисбатан ба қарибӣ олими франсавӣ Д.Шлюмберже фарзияи диққатангезе пеш ниҳод. Вай ба натиҷаҳои кашфиётҳои навтарини археологияи Осиёи хориҷӣ таъя намуда, исроҳ мекунад, ки дар таппакули санъати қандаҳорӣ «унсури юнону эронӣ» (аз ҷумла, юнону бохтарӣ) мақоми калон дорад¹⁸⁵. Кашфиётҳои археологияи Осиёи Миёна бошад, барои исботи мавҷудияти санъати хоси бохтарӣ мадраки фаровон доданд. Ҳайкалу расмҳои дилкаши Холҷиён, нақшунигори назарра-

¹⁸³ Иқтибос аз китоби: Ingholt H., 1957, p. 22.

¹⁸⁴ Хусусан ниг.: Foucher A., 1905; 1918; 1922; 1951.

¹⁸⁵ Schlumberger D., 1960.

бои Бохтар бояд дар ҳалли масъалаҳои пайдоиши санъати Бохтар ба назар гирифта шаванд.

Дар баробари санъати Бохтар дар он давра Суғд, Хоразм ва Порт ҳам мактабҳои бадеии хоси худро ба вуҷуд меоранд.

СОХТИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ОСИЁИ МИЁНАИ ҚАДИМ

1. ИСТОРИОГРАФИЯИ МАСЪАЛАҲОИ ФОРМАТСИЯИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ҒУЛОМДОРИИ ОСИЁИ МИЁНАИ ҚАДИМ

Нотавонии илми буржуазӣ, алахусус ҳангоми чун як чизи том омӯхтани таърихи иҷтимоию иқтисодии Осӣи Миёна ва Шарқ маълум шуд. Муаррихони буржуазӣ барои шарҳу тафсири ин масъалаҳо усулро пеш гирифтаанд, ки ба методологияи ғайриилмӣ асос ёфтааст ва манзараи ҳақиқии таърихро таҳриф менамояд. Бар хилофи муаррихони буржуазӣ муаррихони советӣ аллакай аз солҳои 20-ум ва аввали солҳои 30-юм сар карда, дар ягона мавқеи дурусту ҳақиқатан илмӣ – дар мавқеи марксизм - ленинизм истода, ба тавзеҳи конкретии форматсияҳои иҷтимоию иқтисодии шарқ шурӯъ намуданд.

Ин тадқиқотро новобаста ба дигар масъалаҳо, ҷудо аз он муборизаи шадиди идеологӣ, ки илми мо зидди идеологҳои империалистии Европай ғарбӣ ва Америка бурда истодааст, тасаввур кардан мумкин не. Ин идеологҳо (рӯй-рост ё худ пардапӯшкунон) исбот кардани мешаванд, ки халқҳои Шарқ аз азал қафомонда мебошанд ва дар Шарқ тараққиёти ҷамъиятӣ гуфтани чизе набуд. Иддаи «карахтии» тараққиёти ҷамъиятӣ дар Шарқ бо чунин як даъво «тақвият» дода мешуд, ки аз давраҳои таъсиси аввалин давлатҳои Миср ва Байнаннаҳрайн то рӯзҳои мо дар Шарқ муносибатҳои феодалӣ вучуд доштанд.

Асари дохӣнаи В.И.Ленин «Дар бораи давлат», ки соли 1929 нашр шуд, дар қори аз нуқтаи назари марксистӣ муайян кардани таърихи иҷтимоию иқтисодӣ роли калон бозид. Дар ин асар навишта шудааст: «Тараққиӣ тамоми ҷамъиятҳои инсонӣ дар давоми ҳазорҳо сол беистисно дар ҳамаи мамлакатҳо ба мо қонунияти умумӣ, дурустӣ, мунтазамии ин тараққиётро ба ин тариқа нишон медиҳад, ки дар аввал мо ҷамъияти бесинф - ҷамъияти аввалини патриархалӣ, ҷамъияти ибтидоиро мебинем, ки дар он ҷамъият аристократҳо набуданд, баъд ҷамъияти ба ғуломӣ асосёфта, ҷамъияти ғуломдориро мебинем. Ин роҳро тамоми Европай маданияи замони ҳозира тай кардааст – ғуломдорӣ 2 ҳазор сол пеш аз ин қомилан ҳукмрон буд. Ин роҳро аксарияти бузурги халқҳои қитъаҳои дигари олам ҳам тай кардааст»¹.

Тадқиқи марксистии масъалаи форматсияҳои иҷтимоию иқтисодии Шарқ дар солҳои 20 – 30-юм акнун оғоз меёфт. Яке аз мушкилиҳои он солҳо ҳамин буд, ки аксарияти насли калонсоли шарқшиносон, ки соҳиби дониши фактҳои конкрет буданд, дар соҳаи идеологияи марксистӣ ҳанӯз тайёрии казой надоштанд. Дар ин бобат нутқи яке аз барҷастатарин намоёндогони «насли калонсол» академик С.Ф.Олденбург, ки дар маҷлиси Ҷавҳирилодаи АФ СССР иони

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 29, с. 508.

соли 1931 эрод карда буд, ниҳоят ба мавриду муносиб шуд. О.Ф.Олденбург гуфта буд: «Мо халқҳо ва мамлакатҳоро ба халқу мамлакатҳои Шарқу Ғарб, халқу мамлакатҳои ба ҳамдигар муқобил ва ҳар якеро ба тарзи худ омӯхташаванда ҷудо намекунем, зеро Шарқ бо ҳуқуқи баробар бо Ғарб ба Иттифоқи мо дохил шуд ва мо Ғарбро бо кадом методологияи марксистӣ меомӯхта бошем, Шарқро ҳам бо ҳамон методология тадқиқ мекунем. Чи тавре дар Ғарб муборизаи синфӣ равад, дар Шарқ ҳам чунин мубориза давом дорад. Дар Шарқ ҳам ҳуди ҳамон форматсияҳо ба вучуд омадаанд, ки дар таърихи ғарб ҳастанд. Ин нуктаҳои асосии шарқшиносии мо мебошад»². Ана ҳамин тавр шоҳроҳи инкишофи шарқшиносии советӣ, ки ба таҳкурсии мазбути марксизм - ленинизм асос дорад, муқаррар карда шуд. Хуллас, диди марксистӣ ба таърихи халқҳои Шарқ тамоман ҳилофи он ҷараёни реаксионии илми буржуазӣ мебошад, ки мабдаву сиришти он чунин суханони маддоҳи империализми Британия Кишлинг аст: «Бидонед, ки Шарқ Шарқ асту Ғарб Ғарб ва то рӯзи арасот онҳо бо ҳам як нахоҳанд шуд!»

В.В.Струве маъхазҳои таърихи Миср ва Байнаннаҳрайни Қадимро марксистона тавзеҳ дода ва онҳоро бо диққати тамом тадқиқ намуда, дар ибтидои солҳои 30-юм ба чунин хулосае омад, ки давлатҳои Шарқи қадим ҷамъиятҳои навъи ниҳоят соддатарини ғуломдорӣ буданд³. Соли 1933 вай дар маърӯзаи махсуси худ, ки барои Академияи давлатии таърихи маданияти моддӣ тайёр карда буд, ин ақидаи худро изҳор намуд ва он дере нагузашта аз ҷои ҳам баромад⁴. Ғояти ҷасорат будани гуфтаҳои вай роҷеъ ба мавҷуд будани форматсияи иҷтимоию иқтисодии ғуломдории Шарқ, ба ин дараҷа конкрет ва наво-варона масъала гузоштани вай ва дар айни ҳол баъзе камбудҳои ақидаҳои вай, яъне аз ҳад зиёд баланд бардоштани роли ғуломон ва баҳои лозима надодан ба аҳли ҷамоат боиси он гардид, ки баъзе олимони машҳур ба тавзеҳоти В.В.Струве зид баромаданд. Дигар олимони нуктаи дар Шарқ вучуд доштани форматсияи ғуломдориро қабул карда, онро инкишоф доданд⁵.

Дар ҳуди ҳамон соли 1933 С.П.Толстов дар пленуми Академияи маданияти моддӣ, ки ба масъалаҳои пайдоиш ва тараққиёи феодализм бахшида шуда буд, дар мавзӯи «Генезиси феодализм дар ҷамъиятҳои кўчманчии чорводор»⁶ маърӯза кард. Вай бисёр нуктаҳоро асоснок намуд, ки баъдтар ба дурдонаҳои ганҷинаи илми таърихшиносии советӣ мубаддал гардиданд, масалан, яке аз онҳо нуктаи робитаи зич доштани кўчманчиён ва зироаткорони муқимӣ мебошад ва ғ.

Дар айни ҳол, вай фарзияе пеш ниҳод, ки кўчманчиёни Осиёи Миёна (аз хуннҳо сар карда) аз асри II пеш аз милод то ҳуди асрҳои VIII–IX давраи инкишофи ғуломдориро аз сар гузаронданд ва зимнан «дар инкишофи ҷамъиятҳое, ки дар онҳо чорводорӣ кўчӣ афзалият дошт, давраи ғуломдорӣ, ки ба форматсияҳои антиқии баҳри Миёназамин ҳамгун буд, дар як шакли ба худ хос демократияи ҳарбии ғуломдорӣ вусъат меёфт»⁷. Ин фарзияи вай ба тафсил асоснок ва конкрет таҳлил нашуда буд ва иддаои С.П.Толстов аз он сабаб ҳам рахнапазир ҳисоб мешуд, ки баъзе нуктаҳои он

² Олденбург С. Ф., 1931, с. 9.

³ Струве В.В., 1932.

⁴ Струве В.В., 1934 б; 1934 а.

⁵ Дар бораи тафсилоти мувоҳидаи ибтидои солҳои 30-юм ниг.: Постовская Н. М., 1961, с. 79–82, 98–100.

⁶ Толстов С.П., 1934,

⁷ Толстов С.П., 1934, с. 179, 185.

ғалат буд (масалан, чунин иддао, ки дар байни туркманҳо дар асри XIX сохти ғуломдорӣ вучуд дошт ва ғ.). Вале умуман ақидаи С.П.Толстов, ки нисбат ба Шарқ таълимоти марксистии форматсияҳои иҷтимоию иқтисодиро конкрет татбиқ менамуд, хеле судбахш баромад. Аз ин ақида мантиқан бармеомад, ки нафақат халқҳои кўчманчии Осиёи Миёна, балки халқҳои муқимии ба онҳо зич робита дошта ҳам марҳалаи тараққиёти ғуломдориро аз сар гузарондаанд.

Гузориши нави масъала боиси эътирози сахти як қатор олимони гардид. Масалан, А.Н.Бернштам дар пленуми соли 1933 тарафдори чунин ақида шуд, ки «қисми зиёди Осиё (Осиёи Миёнаро ҳам вай ба ин ҷо ҳамроҳ мекард. – Б. Ғ.) форматсияи ғуломдориро аз сар нагузаронда аз коммунизми ибтидоӣ ба ҷамъияти феодалӣ гузаштааст»⁸.

Ду сол сонитар, соли 1935 М. Е. Массон даъво кард, ки дар давраи баъди асри VIII милодӣ дар Осиёи Миёна аллакай «заволи муносибатҳои кўҳнаи феодалӣ» сар шуда буд⁹.

Вале чунин нукта, ки халқҳои Осиёи Миёна давраи ғуломдориро аз сар гузарондаанд, тадриҷан ба саҳифаҳои нашрияҳои илмӣ оммавӣ¹⁰ ва махсус роҳ меёбад¹¹.

Соли 1938 С. Толстов бори нахуст сохти ғуломдорӣ Осиёи Миёнаи қадимро муфассал тафсир дод. Нуктаҳои асосии он тафсир инҳоянд:

Аёнӣ ашрофи суғдиён дар арафаи истилои арабҳо ҳосияти «ғуломдорӣ ва сардорони қабилаву авлод»-ро мепазируфтанд.

Ҳокимияти он ба «дастаҳои мусаллаҳи ғуломони ҷақир... ва ба лашкари боимтиёзи савораи ҷавонони ашрофзода», ки маъхазҳои арабию форсӣ ва хитой аз онҳо ривоят менамоянд, таъя мекард. Ин намуди тапшики дастаҳои ҷарбӣ дар давраи портҳо ҳам расм буд.

Тамаддуни қадими воҳаҳои Осиёи Миёна симои ҳоси «шаҳрӣ» дошт.

Кўчманчиён ва зироаткорон бо ҳамдигар робитаи зич доштанд.

Ғуломдорӣ дар байни аҳолии муқимӣ ва кўчманчӣ маъмул буд. Ба ин мад-раки маъхазҳои хитой ва «мақтубҳои қадимии суғдӣ» бевосита далолат меку-нанд. Ба ин ҳудди дар ҳайъати давлати Ҳахоманишиҳо будани Осиёи Миёна ва бевосита моддаи оид ба ғуломдорӣ айбномаи Сосониён шоҳид аст. Гўрҳои оддии давраи усуниҳо, ки ба тартиби муқаррарӣ қатор-қатор нестанд, аз афти қор, гўрҳои ғуломоне мебошанд, ки ба усуниҳо тааллуқ доштанд (ақидаи ди-гар – «ғуломони дар манзиле сокиншуда ва аёнӣ ашрофи усуниҳо»).

«Мадрақоти археологӣ далолат мекунанд, ки дар сохтмони шабакаи обё-рии Осиёи Миёна меҳнати ғуломон васеъ истифода бурда мешуд... Анҷом до-дани ин гуна сохтмон бо қувваи деҳқонон ва бо воситаҳои техникӣ, ки дар ихтиёри суғду хоразмиёни қадим буд, он қадар қувваи қориро аз хоҷагии қишлоқ қашида мегирифт, ки ин соҳаи хоҷагӣ ба ҳеҷ ваҷҳ мўътадил қор карда наметавонист. Суханони машҳури Ф.Энгелсро андак дигар ҳел таъбир дода гуфтан мумкин, ки агар ғуломдорӣ намебуд, маданияти баланди обёрии Шарқ ба вучуд намеомад».

⁸ Бернштам А.Н., 1934, с.343.

⁹ Массон М.Е., 1935, с.217. Баъдтар (с.227) вай менависад, ки: «сохти феодалӣ дар Осиёи Миёна дар асри X заволи ёфт».

¹⁰ Масалан, муқоиса кунед: Баженов А.В., 1937.

¹¹ Массон М.Е., 1938., с.83.

«Пас аз он ки Осиёи Миёна ба доираи назари осори хаттӣ афтод, боз дар муддати чандин асрҳо боқимондаҳои сохти ибтидоии ҷамъиятӣ пойдор монданд ва фақат аз асрҳои якуми ҳазораи якум сар карда, аввалин дигаргуниҳои калони сохти ҷамъиятии халқҳои Осиёи Миёна ба назар мерасанд, ки онҳо Осиёи Миёнаро тадриҷан ба доираи системаи ғуломдории Шарқ мекашиданд».

«Бӯҳрони умумии олами ғуломдорӣ, ки империяи Римро вожгун сохта, давлати Хитой қадимро ба заволи расонд, ба сари Осиёи Миёна ҳам омадааст. Давлати Купон дар асри V дар зами зарбаи қабилҳои барбарӣ, ки дар асри IV дар Хитой ва дар асрҳои IV-V дар Европа бо номи гуннҳо маълум буданд, ба ҳок яксон гашт»¹².

Ин нуктаҳои С.П.Толстов, ба ғайр аз ду нуктаи аввал, асосан¹³ аз тарафи аксари олимони советӣ маъқул дониста шуд ва дар таълифи марксистии таърихи қадими Осиёи Миёна роли муҳим бозид (ду нуктаи аввал барои ҳамин қабул нашуд, ки иддао дошт, гӯё дар Осиёи Миёна давраи ғуломдорӣ то ҳуди асрҳои VII-VIII давом карда бошад. Ҳол он ки ин фикр ғалат аст).

Баъдҳо С.П.Толстов борҳо ба сари масъалаи сохти иҷтимоии иқтисодии Осиёи Миёнаи Қадим¹⁴ баргашта, ҳаракат кард, ки асосан бо мадади мадраки таърихи шабакаи обёрии Хоразм нуктаи дар ин ноҳия вучуд доштани сохти ғуломдориро исбот кунад. Дар ҳоҷагии қишлоқ, аз ҷумла дар обёрӣ истифода шудани меҳнати ғуломон аз эҳтимол дур нест. Вале чунин иддаои С.П.Толстов, ки аҳолии озод дар сохтмони шабакаи обёрӣ ширкат надошт ва каналҳои қадима «бо қувваи ғуломони сершумори дар дигар намудҳои зироаткорӣ машғул набуда сохта шудаанд»¹⁵, ба назари мо он қадар баҳснопазир нест¹⁶. Аз рӯи ҳисоби китоби С.П.Толстов фақат дар сохтмони канали биступанҷкилометраи Ҷонбосқалъа мардони ноҳияи атрофи канал, агар соли 20 рӯзӣ кор мекарданд, 15 – 25 соли онҳо сарф мешуд. Ба фикри С.П.Толстов, ин кор ҳеҷ мумкин не, аз ин рӯ, ин каналҳоро шумораи зиёди ғуломон сохтаанд. Ин мулоҳизаҳо ба ду гумон асос ёфтаанд: каналҳои калон ниҳоят тез сохта мешуданд; аҳолии зироаткори воҳа метавонист дар сохтмони канал соли ҳамагӣ 20 рӯз кор кунад.

Вале каналҳои калон, эҳтимол, дар зарфи чандин солҳо (дар баъзе мавридҳо дар зарфи даҳҳо солҳо), умуман шабакаи обёрӣ дар зарфи садҳо сол сохта мешуданд. Аз дигар тараф, хусусияти ҳоҷагии қишлоқи Осиёи Миёна (аз ҷумла, Хоразм) имкон меод, ки аҳолии зироаткор дар сохтмон ва тоза кардани ҷӯю анҳор соли ду ва ҳатто се моҳ машғул шавад¹⁷. Пас, ҳуди ҳамон канали Ҷонбосқалъа (агар чунин маълумоти С.П.Толстов ва Б.В.Андриановро ба назар гирем, ки шумораи мардони қобили кор тақрибан 1000 кас мебошад) мумкин буд бо қувваи аҳолии ноҳияи канал дар зарфи чор ё панҷ сол

¹² Толстов С.П., 1938 б, с. 24–32, 47–49; 1938 а, с. 182–187.

¹³ Баъзе нуктаҳои ҷузъӣ масалан, чунин нукта, ки гӯё қатори гӯрҳои муқаррарӣ гӯри ғуломони усунӣ буданд, бо тадқиқоти минбаъда исбот нашуд.

¹⁴ Хусусан ниг.: Толстов С.П., 1948 а, 1948 б ва ғ.

¹⁵ Толстов, С.П., 1958, с.115. Дар бораи шакли шубҳас, ки онд ба ин нукта вучуд дорад, ниг.: Беленицкий А.М., 1935, с.507.

¹⁶ ИТН, I, с. 475–576.

¹⁷ Дар охири асри XIX ҳодисаҳои маълуманд, ки аҳоли дар тоза кардани ҷӯю анҳор соли ду моҳ машғул мешуданд (Шкапский О., 1960, с.49-50, Дингельштедт М., 1895, с. 65).

сохта шавад¹⁸. Ниҳоят, беандоза соддаву камсамар будани техникаи хоҷагии қишлоқ аз киштукор кашида гирифтани «шумораи зиёди» коркунон ва фақат дар каналкани истифода бурдани онҳоро ба як кори бефоида ва ҳатто зарарнок табдил меод. Онҳоро бо воситаи зиндагӣ таъмин кардан бар дӯши аҳолии зироаткор бори гароне мешуд. Дар ҳамаи дараҷаи техникаи хоҷагии қишлоқ, ки дар Хоразми охири асри XIX вучуд дошт, як коркун метавонист (агар чорвои корӣ дошта бошад) дар як сол дар андак майдон киштукор кунад¹⁹. Дар давраҳои қадим бошад, сифати техникаи хоҷагии қишлоқ боз ҳам пасттар буд. Пас, имкон ва зарурати васеъ намудани майдони кишт ба шумораи коркуноне, ки бевосита дар киштукор шуғл доштанд, саҳт вобаста буд.²⁰

Маълум, ки дар асри XIX ва ибтидои асри XX миқдори ҳосили гандум аз ҳар як гектари замини обӣ 15-20 сентнер буд²¹. Аз ин миқдор 1,5–2 сентнерашро барои тухмӣ мегирифтанд. Як қисми ҳосилро (ба ҳар ҳол, камаш 1/3 қисми онро, ки ин қоида дар асрҳои миёна маъмул буд) деҳқон хироҷ ё андоз меод²². Дар дасти деҳқон ҳамагӣ 8–11с ғалла мемонд. Дар давраи қадим бошад, ин рақамҳо аз ин хеле камтар буданд. Агар ин рақамҳоро 50 фоиз кам карда, онро дуруст ҳисоб кунем (албатта, фақат фикран) дар дасти деҳқон ҳамагӣ 4–5,5с ғалла мемонд: ин миқдор ғалла сола ба ду ва агар бисёр гирем, ба се кас базӯр мерасад. Агар ба назар гирем, ки дар киштукор ба коркуни асосӣ аҳли хонаи вай ҳам кӯмак мекарданд, пас оилаи деҳқони Хоразми Қадим шиками худро бо азоб сер мекарду маҷбури андоз меод.

Дар асоси мулоҳизаҳои болоӣ чунин тахмин ҷои аст, ки дар сохтмони ирригатсионӣ ва дар мавсимҳои лозима тоза кардани ҷӯи анҳор одатан (гарчанде баъзе истисноҳо ҳам маълуманд) тамоми коркунони хоҷагии қишлоқ ва аз ҷумла, ғуломон низ иштирок мекарданд. Б.А.Литвинский хеле дуруст навиштааст, ки: «Ба сохтмони каналҳои нав ҳуди давлат манфиатдор буд, зеро барои истифода аз об ва заминҳои обӣ андоз мегирифт. Бинобар ҳамаи аҳли деҳот, аз афти кор, маҷбуран ба каналковӣ сафарбар мешуданд. Ин кор, эҳтимол, зеро роҳбарӣ ва назорати намояндагони ҳукумат иҷро мешуд».²³

Ҳуди ҳамаи муҳаққиқ чун шабеҳ ба Ошур ишорат мекунад, ки дар он ҷо бинокорӣ чун амри умум маъмул буд ва дар он ҳуди подшоҳ ҳам, ҳамчун намояндаи ҷамоат (албатта, фақат ба тарзи рамзӣ) иштирок мекунад.²⁴ Боқимондаҳои ин расму таомули қадим дар Хева то асри XIX пайдор буд. Ҳар сол дар вақти тоза кардани ҷӯйбор, баъди маросими пурдабдаба, ҳуди

¹⁸ Дар воқеъ, агар ба назар гирем, ки барои анҷом додани канал 760 ҳаз. м³ хокро кандан даркор (Андрианов Б.В., 1969, с. 128) ва як коркун метавонист дар як рӯз 2,5 м³ хок канад, ба осонӣ ҳисоб кардан мумкин, ки канал дар панҷ сол буд мешуд. Вале дар ҳуҷҷатҳои папирусии Мисри Эллиний мадраре ҳаст, ки дар сохтмони канал як коркун бояд дар як рӯз 3,5 м³ хок канад (Крюгер Е.В., 1935, с. 28), агар маҳсули кори каналканҳоро ба ин миқдор наздик ҳисоб кунем, пас сохтмони канал дар зарфи се сол анҷом меёфт.

¹⁹ Шкапский О. 1900, с. 191.

²⁰ Аз рӯи ҳисоби С.П.Толстов, дар атрофи канали Чонбосқалъа андак камтар аз 4-5 ҳазор кас иқомат доштаанд ва аз ҷумлаи онҳо 1–1,5 ҳазор кас мардони қобили кор буданд (ин миқдор аз будани шояд андак зиёд шуда бошад – Андрианов Б.В., 1969, с. 127). Агар фарз кунем, ки ҳамаи онҳо машғули киштукор буданд, дар ин сурат ҳам майдони наҷандон калонро киштукор карда метавонистанд.

²¹ Массальский В. И., 1913, с. 442.

²² Бродовский М., 1872, с. 240; Давидович Е. А., 1970. саҳ 124-125

²³ ИТН, I, с. 476.

²⁴ Дьяконов И. М., 1949, с. 27.

хон ба ҷӯй мебаромаду ба даст каланд гирифта, онро гӯё тоза карданӣ мешуд.²⁵

Аҳамияти иҷтимоӣ ва агар ин таъбир ҷоиш бошад – «мартабаи» каналковон дар Шарқи қадим чунон баланд буд, ки масалан, дар асотири шумерӣ ҳуди худоён ҷӯй мекобанд, каланд мезананд ва хокро ба сабад андохта, пушто-ракунон берун мебароранд.²⁶

Дар Мисри Птолемей каналковиро дарғотсозӣ бо мадади аҳолии маҳаллии мутеъ анҷом дода шуда, давлат онҳоро ба ин кор иҷборӣ сафарбар менамуд. Умуман таомул ҳамин буд, ки дар ин кор бояд ҳама иштирок кунанд, вале намоёндагони табақаҳои болоии ҷамъият андози муайяне медоданду ба кор намебаромаданд. Касони ба каналковӣ сафарбаршударо давлат бо каланду сабади хокшоянӣ таъмин мекард ва онҳо баъди анҷоми кор бояд каланду сабадро гапша медоданд.²⁷

Дар Шарқ манфиати оддии иқтисодӣ тақозо мекард, ки тамоми аҳли деҳот дар каналковӣ иштирок кунанд. Ин гуна корҳои мураккаб бе идораву танзими давлат анҷом ёфта наметавонист ва чи тавре К. Маркс дар асари худ «Ҳукмронии Британия дар Ҳиндустон» навиштааст:

«Шароити обу ҳаво ва хусусияти хок... системаи обёрии сунъиро, ки бо ёрии каналҳо ва иншооти ирригатсионӣ ба амал бароварда мешавад, асоси зироаткорӣ шарқ гардонидаанд... Он функцияи иқтисодӣ, ки ҳамаи ҳукуматҳои Осиё маҷбуран ба ҷо меоварданд, яъне функцияи таъмили корҳои ҷамъиятӣ аз ҳамин система ба миён меомад. Чунин системаи ба таври сунъӣ баланд бардоштани ҳосилхезии замин, системае, ки ба ҳукумати марказӣ вобаста буда, дар сурати бо корҳои ирригатсионӣ ва хушккунии заминҳо бепарвоя кардани ин ҳукумат феврал ба таназзул меафтад, сабаби чунин факте мебошад, ки территорияҳои бисёр калоне, ки як замонҳо хеле обод буданд... ҳоло ба биёбони беҳосилу беодам мубаддал шудаанд...»²⁸

Муаррихони советӣ дар солҳои 40 – 60-ум нуктаи дар таърихи Осиёи Миёна инкишоф ёфтани сохти ғуломдорӣро аниқ ва амиқ намуда, масъалаҳои таърихи сиёсӣ, тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда, муомилоти пулӣ, маданият ва дигар ҷиҳатҳои ин сохтро муфасссал тадқиқ намуданд. Ғайр аз ин кӯшиш карданд, ки хусусияти сохти ғуломдорӣ Осиёи Миёнаро муайян намоянд ва марҳалаҳои тараққиёти онро муқаррар кунанд.²⁹ Хуллас, дар илми советӣ чунин ақида пойдор шуд, ки дар Осиёи Миёнаи қадим сохти ғуломдорӣ ҳукмрон буд.³⁰

Тадқиқи маҷмӯи материалҳои таърихӣ касро ба чунин ақида водор мекунад, ки сохти ғуломдорӣ Осиёи Миёна баъзе хусусиятҳои муҳим дошт. Ҳанӯз дар нашри якуми «Таърихи халқи тоҷик» (М., 1949) баъзе хусусиятҳои принципалии сохти ҷамъиятии Осиёи Миёнаи қадим таъкидан баён шуда буд. Ин ақида дар нашрҳои минбаъдаи ин асар инкишоф дода шуд ва хеле аниқтар гардид.

²⁵ Фуломов Я.Ф., 1957, с. 262.

²⁶ «Возникновение и развитие земледелия», М., 1967, с. 37–38.

²⁷ Крюгер Е.В., 1936, с. 27–30; Зельин К. К., Трофимова М.К., 1969, с. 74–75.

²⁸ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 9, с. 132.

²⁹ Дар ин бора ниг.: Бернштам А.Н., 1949; Толстов С.П., 1938 б, с. 417–219.

³⁰ Якчанд олимони советӣ, ки дар ин бобат дигар хел ақида доранд (И.И.Умняков, А.М.Беленицкий), маҷбуранд, ки асосан бо изҳори баъзе мулоҳизаҳои манфӣ қаноат кунанд ва ба ҷои нуктаи дар Осиёи Миёнаи қадим вучуд доштани сохти ғуломдорӣ ягон фикри асосноки боварибахш пешниҳод карда натавонианд.

Дар чилди I асари коллективонаи «Таърихи халқи тоҷик» (М., 1963) ҳамон материалҳое, ки дар солҳои 60-ум оид ба Осии Миёнаи қадим дар ихтиёри илм буд, таҳлил карда шуда, бо мадраки таърихӣ иҷтимоӣ иқтисодӣ мамлакатҳои ҳамҷавори Шарқ муқоиса карда шуданд. Ин тадқиқоти аз ҳама пурратару ботартибтар дар ҳалли ин масъала, инчунин қадаме ба пеш буд.

Дар болои мувоҳида оид ба «тарзи осии истеҳсолот» махсус таваққуф кардан даркор.

Дар охири солҳои 20-ум ва аввали солҳои 30-юм дар илми советии таърих оид ба «тарзи осии истеҳсолот» мувоҳидаи калон ба вуқӯъ омад. Ин мувоҳида дар миёнаҳои солҳои 60-ум боз авҷ гирифт ва зимнан ба мувоҳидаи дувум баромади олимони марксиста хориҷа³¹ ибтидо гузошт. Дар ин мавзӯ дар журналҳои илмӣ бисёр мақолаҳо чоп шуданд, маҷмӯаҳо ва асарҳои алоҳида интишор гардиданд.³²

Истилоҳи «тарзи осии истеҳсолот» дар асарҳои асосгузори марксизм дучор меояд. Вале дар ибтидои солҳои 80-уми асри XIX вақте К.Маркс ва Ф.Энгелс бевосита ба масъалаҳои таърихӣ қадим машғул шуданд, диди онҳо ба ин масъала тағйир ёфт. Дар асари Ф.Энгелс «Пайдоиши оила, моликияти хусусӣ ва давлат» (с.1884) ба ҷои «тарзи осии истеҳсолот» сохти ибтидоӣ ва баъди ин сохти ғуломдорӣ омадааст. Соли 1887 Ф.Энгелс навишта буд:

«Дар даврони қадими осӣ ва классикӣ ғуломдорӣ шакли асосии зулми синфӣ буд, яъне на он қадар замини омехта мусодира карда мешуд, балки бештар шахсияти онҳо аз он худ карда мешуд... Дар асрҳои миёна аз замин озод кардани халқ не, балки, баръакс, ба замин вобаста намудани вай манбаи истисмори феодалӣ буд»³³.

В.И.Ленин дар асари махсуси худ «Дар бораи давлат»³⁴, ки ба форматсияҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ бахшида шудааст, ҳар як форматсияро муфассал тавсиф дода, ба ҷои ҳамдигар бо тартиб омадани онҳоро баён кардааст, вале В.И.Ленин истилоҳи «тарзи осии истеҳсолот»-ро ҳатто ном намебарад ва фақат дар матни иқтибосҳое зикр мекунад, ки аз асарҳои дахлдори К.Маркс гирифтааст. Мо ҳамфикри он олимони советӣ ҳастем, ки ба ақидаи онҳо К.Маркс ва Ф.Энгелс бо мурури вақт аз тасаввурот оид ба ким чи хел «тарзи осии истеҳсолот» даст кашиданд. Кӯшишҳои В.И.Ленинро ҳам тарафдори «тарзи осии истеҳсолот» карда нишон додан низ ҳеҷ як асос надорад.

Дар аини ҳол, дар рафти мувоҳидаи охири маълум шуд, ки мазмуни форматсияи ғуломдориро бештар ҳартарафа ва васеътар муайян кардан зарур аст. Чунин ақида ҳаст, ки сохти ғуломдорӣ гӯё чунон ҷамъияте бошад, ки дар он аксарияти (ва ҳатто қисми асосии) истеҳсолкунандагони бевосита бояд ғуломон бошанд - ҳол он ки ин ақида мутлақо беасос ва догматикӣ аст. Воқеан таърих аз ин гуна ҷамъиятҳо хабар надорад ва ҳама вақт ғуломон қисми камтари аҳолиро ташкил медоданд. Худи авзои ғуломон ниҳоят ғуно-

³¹ Баъзе асарҳои ин олимони дар матбуоти мо чоп шудаанд («Народы Азии и Африки», 1965, № 1).

³² «Ҷиҳатҳои умумӣ ва хусусии инкишофи таърихӣ мамлакатҳои Шарқ. Материалҳои мувоҳида оид ба форматсияҳои ҷамъиятии шарқ (Тарзи осии истеҳсолот)», М., 1966; Качановский Ю.В., 1971; «Проблемы», 1971; Никифоров В.Н., 1975.

³³ К.Маркс ва Ф.Энгелс. Соч., т. 21, с. 348-349.

³⁴ В.И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 29.

гун шуданаш мумкин буд. Билохир, он чамбияте, ки мо чамбияти ғуломдорӣ меномем, аслан гуногунклад буд.³⁵

Ҳамаи инро дар вақти дида баромадани сохти чамбиятии Осиёи Миёнаи қадим ба назар нагирифтани мумкин нест.

2. ТАСАВВУРОТИ ҲОЗИРАЗАМОН ДАР БОРАИ СОХТИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ОСИЁИ МИЁНАИ ҚАДИМ

Тақсимои иҷтимоӣ ва молумулкӣ

Аллакай дар охири ҳазораи III ва аввали ҳазораи II пеш аз милод дар Туркменистони ҷанубӣ тақсимои молумулкӣ равшан ба назар мерасад. Дар Тепһаҳсор ном осори эронӣ, ки ба ҳамин давраҳо тааллуқ дорад, қабрҳои ниҳоят бои сардорон ёфт шудааст. Дар Туркменистони ҷанубӣ ин гуна қабрҳои боён нестанд, вале дар қатори гӯрҳои муқаррарӣ гӯрҳои ҳастанд, ки фарқи калон доранд. Масалан, чунин аст қабри коҳинае, ки бо ангуштарини тилло ва шаддаи зебо гӯронда шудааст (дар Олтинтеппа). Паҳн шудани мӯҳр ҳам аз инкишофи тақсимои молумулкӣ ва иҷтимоӣ далолат мекунад. Ёфт шудани ҳазинаҳо нишондиҳандаи он аст, ки сарватандӯзӣ аз тарафи намоёндогони баъзе хонаводаҳо сар шудааст.³⁶ Сохтмони қасру коху маъбад барин биноҳо аз мавҷудияти чамбияте шаҳодат медиҳад, ки аз афти кор, аллакай ба синфҳо тақсим шудааст.

Тақсимои молумулкӣ ва иҷтимоӣ дар ҷануби Осиёи Миёна, аниқтараш дар Туркменистони ҷанубӣ нисбат ба дигар ноҳияҳои ҳамсоя хеле барвақттар оғоз ёфтааст. Сабаби ин гуна «барвақтии» инкишофи Туркменистони ҷанубӣ гуногун мебошад. Аз ҷумла, яке аз сабабҳо ҳамин, ки дар Туркменистони ҷанубӣ барои зироати оби қадимӣ шароити аз ҳама қулайтар (дар Осиёи Миёна) фароҳам омадааст. Аз дигар тараф, Туркменистони ҷанубӣ дар бобати робита бо дигар тамаддуноҳои шаҳрии Шарқ авзои муносибтаре дошт.

Инкишофи чамбияти синфӣ дар Туркменистони ҷанубӣ аввал мунтазам боло рафта, вале дар мобайн ва дар нимаи дувуми ҳазораи II пеш аз милод суст шудан гирифт. Ин ҳолат беихтиёр шимолӣ Ҳиндустонро ба ҳаёл меоварад. Дар бораи хусусияти дигаргуниҳои иҷтимоӣ, ки дар он давраҳо дар чамбияти Туркменистони ҷанубӣ ба вуқӯъ меомаданд, фақат тахминан гап задан мумкин аст. Шакле нест, ки аллакай дар он ҷаҳон дар он давра тақсимои калони иҷтимоӣ ва молумулкӣ вуҷуд дошт. Инчунин мавҷудияти дизҳо (манзилҳои мустаҳками аркдор) низ ҷолиби диққат аст, ки онҳо дар охири ҳазораи II ва аввали ҳазораи I нафақат дар Туркменистон, балки дар Бохтар низ маълум буданд. Чунин суҳанони Ф.Энгелсро пурра ба онҳо нисбат додан мумкин аст: «Беҳуда нест, ки дар атрофи шаҳрҳои нави мустаҳкамгардида деворҳои даҳшатовар қомат рост кардаанд: дар хандақҳои зерини деворҳои гӯри абгори сохти авлодӣ намоён шуда меистад; бурҷҳои онҳо бошанд, то ба тамаддун расидаанд».³⁷

Дар нимаи аввали ҳазораи I пеш аз милод тақсимои молумулкӣ, иҷтимоӣ ва пайдоиши синфҳо бо қувваи нав авҷ мегирад. Ҷиҳати нави ин падида ҳамин, ки он акнун тамоми ноҳияҳои асосии Осиёи Миёнаро фаро мегирад.

³⁵ Дьяконов И.М., 1966, с. 47–52.

³⁶ Массон В.М., 1967 б, с. 187.

³⁷ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, т. 21, с. 164.

Инъикоси онро дар «Авесто» ва ҳатто дар қисмҳои қадимтарини он дидан мумкин аст. Ба ақидаи муаллифони «Авесто», сарват, пеш аз ҳама, чорво мебошад. Паҳлавони таҳамтан Хумо соҳиби «галаҳои хуб» будааст; «ҳавлиҳое» зикр шудаанд, ки «аз чорво бой будаанд». Ба худи Зардушт шахсе даҳ модии тоҷадор ва як шутуро инъом кардани шудааст ва чи тавре В.И.Лившице ҳаққонӣ қайд мекунад: «ба гумон, ки ин одам зироаткори оддӣ бошад».³⁸

Дар бораи сохти иҷтимоии Осиёи Миёна дар миёна ва нимаи дувуми ҳазораи I пеш аз милод маълумот ниҳоят кам аст. Фақат баъзе ишораҳо оид ба тақсими иҷтимоӣ ба назар мерасад. Масалан, дар байни бохтариҳо ва суғдиён «начибтаринҳое» (*nobilissimi*) будаанд, ки бо «начобати», худ аз дигарон фарқ доштаанд (Квинт Куртсий, VII, 10, 4; Арриан, VII, 6, 3). Дар Осиёи Миёна ғуломдорӣ ҳам расм будааст. Масалан, дар сарчашмаҳо ривояте ҳаст, ки сокинони ноҳияи ғарбии давлати Ҳахоманишиҳо «ғулом гардонда» ба Осиёи Миёна кӯчонда овардаанд. Ана ҳамин тавр сокинони Барка ном шаҳри юниёнро (воҳеъ дар шимоли Африка) дар Бохтар муқимӣ кардаанд (Геродот, IV, 204). Форсҳо юниёнро ионии шӯришбардоштаро метарсонанд, ки худашонро ғулом карда, духтарони онҳо ба Бохтар муҳоҷир хоҳанд кард (Геродот, VI, 9). Аз афти кор, ғуломонро, ки аз ноҳияҳои ғарбии давлати Ҳахоманишиҳо меоварданд, одатан дар Бохтар маскун мекарданд. Вале ин ғуломон ғуломони подшоҳ буданд. Дар бораи ғуломони хусусии ин давра маълумот камтар аст. Масалан, танҳо як хабар ҳаст, ки (ҳамон ҳам комилан аниқ не) Спитами суғдӣ ғулом (*servus*) доштааст (Квинт Куртсий, VIII, 3, 9). Дар айни замон дар маъхазҳо ишорат меравад, ки дар таъшики иҷтимоии аҳолии ондавраи Осиёи Миёна падидаҳои сохти авлоду қабилавӣ ба назар мерасанд. Шояд ба ҳамин сабаб аҳолии яке аз шаҳрҳои шимоли Суғд қabila ё авлоди (*gens*) момакон номида шудаанд (Квинт Куртсий, VII, 6, 17).

Аёнро ашрофи Суғд ва Бохтар дар замони Искандари Мақдунӣ соҳиби сарвати азим буд. Бевосита набошад ҳам, ба ин, масалан, кирдори Хуриён ном шахсе далolat мекунад, ки тамоми лашқари мақдунӣро дар муддати ду моҳ бо ҳӯрокворӣ таъмин карда тавонистааст (Арриан, IV, 21, 10). Портии машҳур аз авлоди Сурен, ки Крассро торумор карда буд, ба қавли Плутарх («Ҳаёти Красс», 21), «одаме будааст бағоят нодир, ҳам дар сарват ва ҳам дар начобат ва ҳам дар шӯҳрат нафси соӣ баъди шоҳ... Бидуни тӯша, ки бори ҳазор шутур будааст ва бидуни дусад ароба канизак ба сафар намебаромадааст. Ҳазор паҳлавони зиреҳпӯш ва аз ин беш сарбозони мусаллаҳ ӯро мушоият мекардаанд, тамоми нӯкару саворагону ғуломони вай аз даҳ ҳазор меафзудааст». Мусофире қайд кардааст, ки дар Даван «ҳавлиҳои пурсарват» ва «калоншавандаҳо» ҳастанд; бойҳо захираи фаровони шароб доштаанд. Бойҳои усуниҳои кӯчманчӣ галаҳое доштаанд, ки ҳар яке 4–5 ҳазор сар будааст.

Таркиби ҷамъияти Осиёи Миёна дар охири ҳазораи I пеш аз милод ва ибтидои ҳазораи I милодӣ

Дар тангаҳои Юнону Бохтар ва давраҳои баъдтар ва инчунин дар тангаҳои Кушонӣ чунин унвони юнонӣ ё худ шарқизронии сардори давлат сабт гардидаанд – «волӣ», «шоҳ», «шаҳаншоҳ». Дар як мӯҳри ҳиндӣ ба хатти кушонӣ номе зикр шуда, баъди он унвони он шахс – «вазурк фрамалар»³⁹ омадааст. Дар Эрони сосонӣ ҳам сардори маъмуриятро «вазург фрамалар» ме-

³⁸ ИТН, I, с. 145–146.

³⁹ Bivar A. D. H., 1961, p. 320–322.

гуфтаанд, ки гӯё як навъ сарвазир буд. Ба ин мансаб фақат муқаррабони шоҳ ё худ намоёндагони авлодҳои машҳур соҳиб шуда метавонистанд.⁴⁰ Вале бояд дар назар дошт, ки дар Осиёи Миёна маънои ин унвон дигар буданаш ҳам мумкин, зеро дар матнҳои мансуб ба давраҳои аввали асри миёнаи Суғд фармондор «маъмури хочагии дарбор» буд.⁴¹ Аммо аз эҳтимол дур нест, ки дар замони Кушониён унвони мазкур унвони маъмури олии (ё яке аз унвонҳои олии) давлат буд.

Дар Эрмитажи давлати⁴² ва дар Музеи Британия⁴³ мўҳрҳои ҳастанд, ки дар онҳо унвони «ҳазорахт» сабт шудааст ва он ҳамчун ҳазорпати Сосониён мебошад.⁴⁴ Санаи ин мўҳрҳо муайян нест, эҳтимол, онҳо ба давраҳои баъди Кушониён мансуб бошанд. Дар бораи ҷои таҳияи онҳо ҳам ягон ғапи муайян задан мумкин не, вале мо метавонем барои исботи дар асрҳои III-IV милодӣ дар Бохтар мавҷуд будани идораи мукаммали давлати онҳоро чун далели иловагӣ ба кор барем. Дар катибаи Сурхкўтал гуфта шудааст, ки унвони Ноқанзоқ «қаралрағ» буд. Ба ақидаи В.Б.Ҳеннинг ин бо унвони сосонӣ «каноранг» (яъне сарҳадбон) як асту соҳиби ин унвон волии ноҳияи шарқӣ (яъне ноҳияи ба Осиёи Миёна ҳамсарҳади) давлати Сосониён буд. Вазифаи ин воли асосан ҳарбӣ буд, на граждонӣ. Баъд ин унвон дар Осиёи Миёна хеле паҳн шуд, масалан, дар ибтидои асрҳои миёна намоёндагони оли Самарқанд чунин унвон доштанд.⁴⁵

Дар мўҳре, ки дар Эрмитажи давлати маҳфуз аст, В.Б.Ҳеннинг калимаи «асбаропат»-ро хонд. Қисми аввали калима калимаи забони форсии миёна «асбар», яъне «савор» мебошад. Қисми дувуми калима аз «пат»-и забони қадимаи форсӣ аст, ки ба маънои «соҳиб» меояд. Хуллас, аниқаш ҳамин, ки ин калима ном не, балки унвон буда ва маънои он «сардори саворон аст»⁴⁶.

Дар яке аз геммаҳои кушонӣ номи соҳиби гемма «Харбалан» (яъне «Харсавор») сабт шудааст. В.А.Лившиц ишорат кардааст, ки ин ном дар ду катибаи ҳиндӣ, ки аз Сарнатҳа (қарибии Банорас) ёфт шудааст, дучор мешавад ва зимнан яке аз катибаҳо сана дорад ва он ба соли сеуми ҳукмронии Канишка рост меояд. Дар ин катиба дар бораи иморати ибодатгоҳи буддӣ хабар дода шуда, дар байни донаторҳо ду «сатрап» – Wanaspara ва Kharapallano зикр мешавад. Шахси дувум талаффузи номи ҳиндӣ касест, ки дар гемма сабт гардидааст, Wanaspara бошад, аз Wanaspar-и бохтарӣ бармеояд ва маъноаш «зафардол» аст. Дар дувумин катибаи мазкур Kharapallano «сатрапи аъзам» номида шудааст».⁴⁷

Аз тадқиқи Порт маълум буд, ки идораи маъмурӣ - вилоятӣ ва маҳаллӣ ниҳоят маъмул будо барои паҳн намудани истеҳсолкунандагони бевосита хизмат мекард.

Инак, ду кутб: дар як тараф, ашроф, ки дар даст ҳокимияту сарвати беандозаро нигоҳ медошт ва дар тарафи дигар, ононе, ки ин сарватро ба вучуд

⁴⁰ Дьяконов М.М., 1961, с. 299.

⁴¹ Лившиц В.А., 1962 б, с. 134–135.

⁴² Stavisky B.S., 1960, p. 107.

⁴³ Bivar A. D.H., 1965, p. 209-210.

⁴⁴ Henning W.B., 1965 в, s. 81.

⁴⁵ Ibid, S. 77–78.

⁴⁶ Henning W. B., 1962.

⁴⁷ Лившиц В.А., 1967, с.168–170. Дар бораи сохти маъмурии давлати Кушон олими Ҳиндустон Б.Н Пурӣ (Puri B. N. 1965, p. 80–87; аз ҷумла, мавҷуд будани шўрои шоҳ ҳам дар ҳамин ҷо) маълумоти муфид ҷамъ кардааст.

овардаанд. Дар бораи таркиби аҳли меҳнат (агар маҳз аз Осиёи Миёна сухан равад) дигар маълумоти муфассалгаре нест. Дар маъхазҳои то ба мо расида хабаре нест, ки қасрхоро кӣ месохт, қалъаву истеҳкомхоро кӣ барпо менамуд, кӣ дар устохонаҳои шаҳр кор мекард ва аҳолии деҳот аз кӣҳо иборат буд. Шакке нест, ки дар Осиёи Миёна ғуломон⁴⁸ ҳам буданду аҳолии мазлumu мутеъ ҳам.

Бояд қайд кард, ки (дар асоси исботи забоншиносон) барои ифодаи ғуломи давраи падаршохӣ ҳиндуевропоиён ҳанӯз дар давраи биринҷӣ истилоҳе доштанд, пас онҳо дар ҳамон замонҳо аз ғуломдории падаршохӣ воқиф будаанд. Дар давраи «Авесто» ҳам ғуломону одамони мутеъ вучуд доштаанд. Агар давраҳои сонитарро гирем, дар бораи ғуломони Суғд, Порт маълумоте ҳаст, дар бораи ғуломоне низ сухан меравад, ки аз Бохтар ва эҳтимол, аз Фарғона мешудаанд. Дар «Мактубҳои қадимаи суғдӣ» ва дигар осори хаттии суғдийён истилоҳоти «вандак» («банда», «ғулом») ва «дайя» («чӯрӣ») дучор мешавад. Дар никоҳхати суғдийён (аввали асри VIII милодӣ) чор тоифаи мардумони мутеъ зикр шудааст. Дар байни онҳо ғуломони дар боло зикршуда вандакҳо, ғуломони ба ҷои пули қарз гирифташуда нипакҳо ва шахсони асир афтода ғуломшуда - ванақҳо номбар шудаанд. Дар айбномаи Сосониён, ки дар асри V милодӣ таълиф шудааст, ду тоифа ғуломон – бандакҳо (яъне умуман ғуломон) ва анашҳракҳо (яъне шахсони асир афтода ғуломшуда) ба назар мерасанд.⁴⁹ Дар ду катибаи рӯи устухондонҳои Тўққалъа (Хоразм), ки санаи онҳо дар як вақт аст, истилоҳи «хуноник» пайдо шуд. Мувофиқи баъзе мадракот дар Хоразм истилоҳи «хун» маънои асири ғарибро доштааст.

Барои ҳалли масъалаи сохти иҷтимоию иқтисодӣ ҳуҷҷатҳои Тупроққалъа аҳамияти махсус доранд (асрҳои II–III милодӣ). Ин рӯйхати аҳли хонаводаҳост, аниқтараш, рӯйхати мардони оила, яъне рӯйхати тоифаи агнатӣ мебошад. Масалан, дар ҳуҷҷати № 8 гуфта мешавад, ки тоифа аз 21 кас иборат, аз ҷумла, 4 шахси озод (соҳибхона, ду писари калонаш ва домодаш). Ғуломон бошанд (ё худ хизматгори) 17 нафар, зимнан 12 нафари онҳо ғулом (ё хизматгори) худӣ соҳибхона, 2 нафарашон аз онӣ занаш, 2 нафари дигар аз онӣ писаронаш ва 1 ғулом аз онӣ писари канизи соҳибхона⁵⁰. То нашри пурраи ҳуҷҷатҳои мазкур аз тафсири таърихӣ он беҳтараш худдорӣ кардан даркор. Вале бори дигар таъкид мекунем, ки меҳнати ғуломон на ягона буду ва на, аз афти кор, афзалияте дошт. Ин гап, аз ҷумла ба хоҷагии қишлоқ ҳам дахл дорад.

Ҳиндушинос - марксистӣ машҳур Валтер Рубен (РДГ) ақида дорад, ки дар Ҳиндустон шумораи ғуломон хеле зиёд буд, вале бевосита дар истеҳсолот (ҳам дар хоҷагии қишлоқ ва ҳам дар ҳунармандӣ) онҳо мақоми баланд надоштанд, зеро самараи меҳнати онҳо зиёд набуд.⁵¹ Вазъият нафақат дар Ҳиндустон чунин буд, балки чи тавре олимони советӣ нишон доданд, дар аксари мамлакатҳои дунёи қадим, ки дар он ҷо истеҳсолоти молӣ тараққӣ накарда буд, чунин вазъиятро дидан имкон дошт. И.М.Дяконов менависад: «...Фақат Коринф, Афина ё Рим (ҳам Рими республикаи сонӣ ва ҳам Рими империяи аввал) барин ҷамъиятҳо, яъне фақат баъзе ҷамъиятҳои дунёи қадим, ҷамъиятҳое, ки

⁴⁸ Маълумоти маъхазҳо дар бораи ғуломони Осиёи Миёна дар ҷилди I «Таърихи халқи тоҷик» (М., 1963) ҷамъ ва таҳлил карда шудааст.

⁴⁹ ИТН, I, 1963, с. 468-276.

⁵⁰ Гудкова А.В., Лившиц В.А., 1967, с. 13-14; Бентович И.В., 1969, с.304-305.

⁵¹ Ruben W.. 1961, 5. 101.

дар онҳо ғолибан истеҳсолоти молӣ равнақ дошт, дар инкишофи пуравчи ғуломдорӣ ғайридавлатии миқёсан хеле калон мисол шуда метавонад.»⁵²

Ба фикри мо ҳам, дар Осиёи Миёна меҳнати ғуломон, аз ҷумла меҳнати ғуломон дар истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ роли ғайриасосӣ, аниқтараш, роли дувумдараҷаро мебозид.

Ба ин муносибат бояд таъкид кард, ки мувофиқи шаҳодати баъзе мадракоти бевосита ва бисёр мадракоти бавосита дар Осиёи Миёнаи қадим, ҷунончи, умуман дар Шарқи қадим⁵³ ҷамоат мақоми ниҳоят баланде дошт. Ҷамоатҳои хонаводагии падаршохӣ ва ҷамоатҳои ҳамсоягон, ки онҳоро муттаҳид менамуданд, ҳамон таҳкурсии буд, ки бар он ҷамъияти қадим пойдор меистод. Ин ҷамъият, бо таъбири И.М.Дяконов, пеш аз ҳама, тапшиклоти одамони озоду ғуломдорони баробархуқуқ буд.⁵⁴

Дар Суғди давраҳои аввали асрҳои миёна (ва аз афти кор, аз ин ҳам пештар) ҷамоат (наф) аз ашроф (озоткорон), савдогарон (ҳавокорон) ва деҳқонони озоди ҷамоату ҳунармандон (корикорон)⁵⁵ иборат буд. Умуман аз давраҳои «Авесто» сар карда дар забони эронӣ муқобилгузори шахсони аз ҷиҳати иҷтимоӣ боло ба шахсони аз ҷиҳати иҷтимоӣ паст ба назар мерасад. Шахсони аз ҷиҳати иҷтимоӣ болоро «озод» меномиданд.⁵⁶ Ба онҳо шахсони мутеъ, пеш аз ҳама, ғуломон муқобил меистоданд. Ба қавли Ф.Энгелс, «истибдоди шарқӣ ба моликияти умумӣ асос ёфта буд».⁵⁷

Гарчанде дар сохти иҷтимоӣ иқтисодӣ муносибатҳои ғуломдорӣ мақоми муҳим доштанд ва ҷуноне ки бисёр муҳаққиқон нисбат ба Шарқ инро раво медонанд, ҷамъиятро умуман ҷамъияти ғуломдорӣ номидан мумкин аст, вале ба ақидаи мо, дар Осиёи Миёна дар истеҳсолот дар тамоми муддати давраи қадим аҳли ҷамоат роли пешбаранда доштанд ва ин, алахусус, дар истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ аён аст. Ин замоне буд, ки дар деҳот ҷамоати қишлоқ ҳукмронӣ мекард.⁵⁸

Хусусияти ҷамоатӣ доштани зироаткорӣ протсессӣ аз хоҷагии натуралӣ ба хоҷагии молӣ гузаштанро хеле суст кард, зеро маълум аст, ки «ҳар қадар таназзули тарзи ҷамоатии зиндагонӣ бештар бошад, ба мол табдил ёфтани маҳсулот... ҳамон қадар зиёдтар мешавад».⁵⁹

Чи тавре дар бобҳои болоӣ нишон додем, дар Осиёи Миёна ҳаёти шахрӣ барвақт оғоз ёфта, бо бисёр мамлакатҳо робитаи савдо баста шуд, вале хусусияти натуралии хоҷагӣ мисли пештара мақоми асосӣ дошт. Агарчи ба туфайли ин савдои дохилӣ ва муомилоти пул чандон чуқур паҳн нашуда бошанд ҳам, онҳо дар ҳар ҳол «барои ба системаи ғуломдорӣ, ки ба истеҳсоли арзиши изофа нигаронида шудааст, табдил ёфтани системаи патриархалии ғуломӣ, ки

⁵² Дяконов И. М., 1963, с. 18.

⁵³ Тюменев А. И., 1956; Дяконов И. М., 1959; 1963 ва диг.

⁵⁴ Дяконов И. М., 1963, с. 33.

⁵⁵ ИТН, I, с. 472.

⁵⁶ Дар бораи таърихи ин истилоҳот ниг.: Bailey H.W., 1932. p. 952-954. Дар бораи «озода»-ҳои матнҳои хутанусакоӣ ниг.: Bailey H. W., 1960. p. 45. Дар бораи истифодаи ин истилоҳот дар ҳуҷҷатҳои ҳиндӣ, ки ба қҳароштӣ (Туркистони шарқӣ) навишта шудаанд, ниг.: Burrow T., 1934, p. 509.

⁵⁷ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 20. с. 647.

⁵⁸ Баъзе муҳаққиқон қўшишдоранд, ки манзилгоҳҳои хурди зироаткори дар Бохтари шимолӣ ёфтшударо ҳамчун манзилгоҳҳои ҷамъиятӣ ба қалам диҳанд – дар ин бора ниг.: Массон В. М., 1974, с. 9; Пидасев Ш. Р., 1976, с. 192-193.

⁵⁹ К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 23, с. 89.

ба истеҳсоли васоили бевоситаи зиндагӣ нигаронида шудааст»⁶⁰, мусоидат карданд.

Дар ноҳияҳои кӯҳӣ ва даштии Осиёи Миёна инчунин воҳиди тақсимнашудаи ҳунармандӣ байни шаҳру деҳот вучуди худро идома меод. Дар ин ҷойҳо ҳунармандӣ аз зироаткорӣ ҷанӯз қатъиян ҷудо нашуда буд.

Ҳамзистӣ ва ҳамкории зичи ноҳияҳои зироаткор ва олами қабिलाҳои кўчманчӣ дар тӯли бисёр асрҳо ва ҳазораҳо ҳодисаи хоси тараққиёти таърихи Осиёи Миёна ва бисёр дигар мамлакатҳои Шарқ буд.⁶¹

Яке аз вазифаҳои истибдоди шарқӣ бо мақсади ғорати кишварҳои дигар ва ғасби заминҳои бекарон доимо ҷанг кардан буд.

Инчунин бояд қайд кард, ки тараққиёти хоҷагӣ ниҳоят нобаробар буд ва, аз ин рӯ, дар инкишофи муносибатҳои ғуломдорӣ дар вилоятҳои гуногуни Осиёи Миёна низ нобаробарӣ ба назар мерасад. Аз ҷиҳати иқтисодӣ ноҳияҳои пешқадами воҳаҳои Суғд, Хоразм, Бохтар (Тахористон), Фарғона ва Хуросон буданд. Воҳаҳои нисбатан маҳдуди кӯҳистони доманаи Помир, Бадахшон, Кӯҳистон ва ғ. андак қафо мемонданд. Ноҳияҳои Ҳафтрӯд, назди Арал, соҳили Каспий ва ноҳияҳои Қазоқистони ҳозира гўшаҳои қафомондаи дурдаст ҳисоб мешуданд. Воҳаҳои Чоч ва Истаравшан як навъ районҳои гўё буферӣ буданд. Дар хоҷагии чорводорӣ даштҳо ва дар хоҷагиҳои маҳдуди кӯҳистон сохти авлодӣ хеле вақт боқӣ монд. Дар ноҳияҳо муносибатҳои ғуломдорӣ тезтар инкишоф меёфтанд. Умуман бояд қайд кард, ки дар Осиёи Миёна муносибатҳои ғуломдорӣ он қадар амиқ нашуданд, ки дар олами антиқа шуда буданд.

Зиддияти асосии беш аз пеш тезутундшавандаи синфӣ дар байни ду тараф ба назар мерасад, аз як тараф, ашрофи беш аз пеш бойшавандаи ҳарбиёну ғуломдорону қоҳинон, ки соҳиби ғуломони бисёру заминҳои беканор ва қорвоҳон бешумор буданд ва, аз тарафи дигар, аҳли оддии ҷамоат, ки гирифтори шаклҳои гуногуни асорати сарватдорон буданд.

Ҳокимияти давлатӣ дар дасти ашрофу қоҳинон бо сарвари мустабиду лашкари вай буд – ҳамаи онҳо дар дўши халқ менишастанд. Табақаи ҳукмрон ба ҳокимияти муқтадири марказӣ таъя карда, ғуломон ва аҳли ҷамоатро истисмор менамуд.

К.Маркс ҳатто дар бораи Рим барин мамлакати классикии ғуломдорӣ антиқӣ навишта буд: «... дар Рими қадим муборизаи синфӣ фақат дар дохили ақаллияти имтиёзнок, дар байни боёни озод ва камбағалони озод ба амал меомад ва ҳол он ки оммаи бузурги истеҳсолкунандаи аҳоли, яъне ғуломон, барои ин муборизон танҳо пояи сусте шуда хизмат мекарду бас»⁶².

Алалхусус, дар Осиёи Миёна, ки оммаи асосии истеҳсолкунандаи он аҳли озодаи ҷамоат буд, зиддиятҳои асосии синфӣ, ки ба онҳо маъхазҳои қадим норавшану нимғурма ишпорат мекунанд, маҳз дар байни ашроф ва камбағалони озодаи ҷамоат ҷой дошт.

Чунин аст мухтасаран манзараи протсессҳои иҷтимоӣ, ки аз асри VII пеш аз милод то ҳуди асри III–IV милодӣ ба амал омаданд. Дар бобати ташаққули халқҳои Осиёи Миёна ҳаминро гуфтан даркор, ки дар ин давра ба ҷои робитаи авлодӣ ва баробарии ин робитаҳо беш аз пеш робитаҳои маҳаллӣ мустаҳкам мешаванд. Ҷамоатҳои деҳот аллакай ба андозае иттифоқҳои ноҳиявӣ

⁶⁰ К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 25, қисми I, с. 364–365.

⁶¹ Тафсилоти инро ниг.: Фафуров Б. Ф., 1968, с. 7–8.

⁶² К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 16, с. 375.

ҳам буданд. Файр аз иттиҳоди муқаррарии қабилаҳои ҳамсоя, инчунин протсессҳои омезиши онҳо, ташаққули халқиятҳо ба назар мерасад.

Аммо дар он шароити таърихӣ, чунон ки Энгелс дар бораи Юнони антиқӣ таъкид карда буд, протсесси ташаққул ёфтани халқҳо танҳо боиси барпо шудани иттифоқи қабилаҳои мегардид, ки қисман бо ҳамдигар алоқаманд буданду бас. Он вақт барои ташаққули халқи ягонаи калон ҳанӯз замина набуд.⁶³ Ин нуктаи Ф.Энгелсро мисоли Осиёи Миёна ҳам тасдиқ мекунад. Дар ин давра дар бораи халқи муттаҳиди Суғд ё Хоразм сухан рондан ғалат аст. Дар он замон танҳо марказҳои маҳаллӣ, халқҳои гуногуни камшумори Суғд, Хоразм, Балх, Хуросон ва дигар вилоятҳо буданду бас.

⁶³ Ниг.: К.Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 22, с. 482–483.

Фасли севум

ПАЙДОИШИ
МУНОСИБАТҲОИ ФЕОДАЛӢ
ДАР ОСИЁИ МИЁНА

ТОИФАҲО ВА ХАЛҚИЯТҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОИ IV-VI МИЛОДӢ

1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ

Давлати Сосониён

Дар ибтидои асри III милодӣ дар натиҷаи ҷангҳои дурударози ғуҷу-таҳлукаи зидди римӣҳо ва низову хархашаҳои дохилӣ давлати Порт заволифт. Зиддияти синфӣ байни ашрофу ғуломдор ва аҳли ҷамоату ғуломон якбора тезутунд шуда рафт; дар дасти ашроф бисёр заминҳои киштбоб ҷамъ омад.

Барои барпо намудани идораи давлат чунон мубориза авҷ гирифт, ки он тавонист, ҳам истеҳсолкунандагони бевоситаро дар итоат нигоҳ дорад ва ҳам ба афзудани иқтидору сарвати ашроф мусоидат намояд; ашрофони Форс бо қоҳинони зардуштия ҳамдастӣ карда, дар ин мубориза мақоми намоёнро соҳиб шуданд.

Дар аввали соли 220 милодӣ ҳукмрони вилояти Истахр (дар Форс) Ардашери I Бобакони Сосонӣ¹ ҳокими тамоми Форс гардид. Соли 224 Ардашери I лашқари охири намоёндаи Оли Ашкониён Ардавони I-ро торумор намуда, ҳокимиятро ба даст гирифт ва давлате таъсис дод, ки дар тамоми сарзамини Эрон вуҷуд дошт.

Ба ҷои портҳо омадани Сосониёнро таъдбири муқаррарии подшоҳон ғуҷу-тан ғалат аст. Оли Портҳо, ки «дар задухӯрдҳои зидди Рим суғат ғалат, дар банди зиддиятҳои мураккаби иҷтимоӣ монда, дар байни Ғарби ғуломдорӣ ва Шарқи ҷамоатию авлодӣ мекалавид, ба инкишофи муносибатҳои нави ҷамъиятӣ таҳрик дода натавонист. Ин корро давлати Сосониён кард»².

Давлати Сосониён зиёда аз 400 сол (224 ё 226–651) вуҷуд дошт. Дар аҳди Сосониён чунин ҷиҳатҳо ҷолиби диққат аст. Якум, тақрибан аз асри IV милодӣ дар давлати Сосониён муносибатҳои феодалии босуръат инкишоф меёбад. Дувум, бар хилофи қувваҳои марказгурези волию ҳокимони алоҳида баъзе ноҳияҳо мақоми ҳокимияти марказӣ дар Эрон баланд мешавад, бинобар ҳамин Ф.Энгелс давлати Сосониёнро «подшоҳии... батартиб» номида буд³. Севум, таъсири қоҳинони зардуштия ниҳоят баланд мешавад, дини зардуштӣ ба дараҷаи дини давлатӣ мерасад ва ба Ардашери I чунин ҳикматро нисбат медиҳанд: «Тахт пояи меҳроб асту меҳроб пояи тахт».

Дар аҳди писар ва вориси Ардашер шоҳ Шопури I (солҳои 242–272) Сосониён лашқари римӣҳоро торумор карданд, дар як муҳориба як императори

¹ Бобои Ардашери I Бобакон Сосон ном қоҳини маъбади Анахито буд – номи сулола аз ҳамин ҷост.

² Дьяконов М.М., 1961, с. 260. Дар бораи қўшишҳои аз нуқтаи назари марксистӣ идрок намудани протсессҳои иҷтимоии давраи аввали давлати Сосониён ниг.: Пигулевская Н.В., 1956 а, с. 150–152. Дар бораи мадракоти таърихи ба тахт нишастани Ардашер ниг.: Луконин В.Г., 1961, с. 9–24.

³ К.Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 28, с. 222.

Рим кушта шуду дар муҳорибаи дигар боз як императори Рим асир афтод. Давлати Сосониён дар аҳди Шопури II (солҳои 309-379) хеле қувват гирифта, дар шарқу ғарб дар чандин муҳорибаҳо ғолиб омад ва шахрҳо таъсис намуд. Шоҳ Яздигурди I (солҳои 399-420) кӯшид, ки ба насрониён таъя карда, ҳуқуқи ашроф ва қочинони зардуштиро маҳдуд намояд; бояд гуфт ки дар давлати Сосониён насрониён бисёр буданд.

Тартиботи бераҳмонаи давлати Сосониён боиси эътирози саҳти халқҳо, аз ҷумла, боиси эътирози саҳти халқҳои ноҳияҳои тасхиргаштаи Осиёи Миёна ва Моварои Кавказ шуд. Шӯриши ин ноҳияҳо, таҷовузи кўчманчиён давлати Сосониёнро ба ларза меовард ва шоҳу шоҳзодагони сосонӣ ба асирӣ меафтиданд ё гарави кўчманчиёни Осиёи Миёна мешуданд ва яке аз ин гуна шоҳон Пирӯз (солҳои 459–484) аст. Дар Эрон неҳзати иҷтимоӣ низ ҷой дошт, ки яке аз онҳо неҳзати маздакия мебошад ва дар аини он дар зери зарбаҳои тавоноӣ халқ қариб буд, ки давлати Сосониён вожгун шавад.

Давлати Сосониён дар аҳди Хусрави I Анӯшервон (солҳои 531–579) ба авҷи иқтисодӣ худ расид. Хусрави I ҷангу ҷидоли бисёре карда, ҳатто Ямани Арабистонро тасхир намуд ва аз ғайри ин чанд ислоҳоти ҳарбӣ гузаронд, ки онҳо муносибатҳои навбунёди феодалиро мустаҳкам карданд ва ба инкишофи минбаъдаи он мусоидат намуданд. Ислоҳоти соҳаи андоз, ҳарбӣ ва маъмурии Хусрави I аҳамияти калон дошт. Ин ислоҳот ғайр аз ин ҳокимияти марказиро ҳам тақвият дод.

Шоҳони сосонӣ кӯшиданд, ки воҳаҳои Осиёи Миёнаро ба давлати худ ҳамроҳ кунанд ва ин кӯшиши онҳо барабас нарафт. Дар миёнаҳои асри V онҳо ноҳияҳои Осиёи Миёнаро аз даст медиҳанд ва ин ҷойҳо ба дасти кўчманчиён мегузаранд. Вале андаке сонитар ноҳияҳои Туркменистони ҷанубӣ боз ба тасарруфи Сосониён мебарояд. Давлати Сосониён дар миёнаи асри VII милод аз зарбаи арабҳо суқут ёфт.

Кидориён

Мадраки асосӣ роҷеъ ба Кидориён дар ахбори маъхазҳои зерин ҳастанд. Дар солномаи Бэй-ши ривоят мешавад, ки ҳокими йуҷиҳо аз ҳамлаи жожҳо хавф бурда, дарбори худро ба шаҳри Болю кўчонд. «Пас аз ин подшоҳи диловари йуҷиҳо Сидоло аз кўҳҳои баланд убур карду ба шимоли Ҳиндустон ҳамлавар шуд ва шимолтар аз Ганголо панҷ давлатро зери даст овард». Баъди ин солнома воқеаҳои соли 424-ро нақл мекунад. Аз дигар ривояти Бэй-ши маълум мешавад, ки Сидоло ба ноҳияҳои йуҷиҳои сағир ҳам ҳукмфармо будааст, вале сонӣ «хуннҳо ўро пеш кардаанд ва ў ба ғарб рафтаасту» ҳукуматро ба дасти писараш додааст.⁴

Чанд навъ тангаҳо ҳастанд, ки дар рӯи онҳо ба браҳмӣ «Кидара Кушона ша» навишта шудааст. Ҳуруфоти танга далолат мекунад, ки он дар ким-кадом ноҳияи ҷануб, дар паси Ҳиндукуш бароварда шудааст ва мувофиқи маълумоти нумизматӣ ба давраи солҳои 390–430 нисбат дорад. А.Бивар ин тангаҳоро таҳлил намуда, ба хулосае омад, ки ин гуна тангаҳоро паси ҳам камаш ду ҳоким сикка мезаданд.⁵ К.Еноки исбот мекунад, ки Кидориён тақрибан дар солҳои 412–437 Тахористон ва Қандаҳорро тасарруф карда буданд.⁶

⁴ Бичурин, II, с. 264–266.

⁵ Ghirshman R., 1948, p. 78–79; Bivar A.D.H., 1956, 26–27; Луконин В.Г., 1967, с. 32–33.

⁶ Enoki K., 1959, p. 11.

Дар маъхазҳои ғарб (Приски Понӣ) гуфта мешавад, ки «гуннҳос, ки онҳоро кидориён меноманд», солҳои 456 ва дар солҳои минбаъда зидди Эрони сосонӣ мубориза бурдаанд. Дар зери санаи соли 456 Приски Понӣ (19) хабар медиҳад, ки шоҳи «портӣ» (яъне сосонӣ) зидди гунну кидориён мечангид. Худи ҳамон маъхаз зери санаи соли 464 менависад, ки ҳукумати Сосониён чунин иддаое дошт: «Римиён (Византия–Б.Ф.) ўҳдадор шуданд, ки агар форсҳо зидди гунну кидориён ном тоифае ба ҷанг дароянд, ёрии пулӣ хоҳанд расонд, зеро агар дасти форсҳо боло шавад, барои римиён суд ҳамин мешуд, ки гуннҳоро (кидориёнро) рухсат намешуд ба сарзамини Рим дароянд» (Приски Понӣ, 25).

Маълум, ки Сидолои маъхазҳои Хитой (талаффузи қадимӣаш (ki^wo-tâ-lâ)⁷ ва Кидораи рӯи тангаҳо худи ҳамон як ном аст. Ба ҳар ҳол, дар бораи дигар ҷиҳатҳои масъала алҳол бо итминон ягон гапи муайян зада намешавад. Агар ба маъхазҳои Хитой бовар кунем, мо ҳам гуфта метавонем, ки кидориён хеши кушониён ва ҳатто як ҷузъи кушониён буданд, вале ин иддаоро дигар маъхазҳо тасдиқ намекунанд. Масъалаи муносибати кидориёни ба Ҳиндустон рафта ва он кидориёне, ки ба қавли Приск, зидди Сосониён ҷангидаанд, мутлақо норавшан аст. Чанд фарзияи зарифона пешниҳод шудааст, мувофиқи яке аз ин фарзияҳо кидориёну хиёниён қариб як тоифаанд ва азбаски хиёниён ба ном тобеи шоҳи кидориён буданд, бинобар ин онҳоро ҳам «кидориён»⁸ меномиданд. Маълумоте ҳаст, ки Кидориён ҳанӯз соли 477 аз Гандҳара ба Хитой ҳайъати сафорат фиристодаанд.⁹

Хиёниён

Соли 346/47 шоҳи Сосониён Шопури II дар сарҳади шарқии давлати худ меистод, зеро ба он ҷо, ба қавли Аммиан Марселлин (16, 9, 4), «хиёниёну авсанҳо», ки худ «еусан» мегуфтаанд, ҳуҷум карданӣ будаанд. И. Маркварт¹⁰ ақидае пеш ниҳод, ки дар калимаи «еусан» як ҳарф ғалат рафта ва онро «кусан» яъне кушон хондан даркор. Агар ин гуна ислоҳро эътироф кунем (бисёр муҳаққиқон инро раво мешуморанд), пас хиёниён бо кушониён (бо кидориён ҳам?) ҳамгун ва ҳатто якҷоя мешаванд. Баъди ин (17, 5, 1) Аммиан Марселлин нақл мекунад, ки ба Шопур муяссар шудааст бо халқҳои дурдаст–«хиёниён ва гелонҳо» муоҳада бандад.

Соли 359 дар асоси муоҳада хиёниён дар ҳайъати лашкари Шопури II дар қарибии шаҳри Сурия–Умеда ба ҷанг медароянд. Сардори лашкари хиёниён Грумбат ном «марде будааст тоза ба тахт нишаста ва синнаш аз миёна боло нарафта, вале чеҳра пур аз чину ожанг ғашта ва дар сиёсат заковати комил дошта ва аз зафарҳои бешумор шўҳрат ёфта. Ҷамроҳи вай писараш низ будааст ҷавоне барно, вале дар коргоҳ ҳалок ғашта» (Аммиан Марселлин, 18, 6, 20, 19, 1, 7–11).

Дар охири солҳои 60-ум ва миёнаи солҳои 70-ум Шопури II ду бор ба сари «кушониён», ки пойтахти онҳо дар Балх будааст, лашкар кашидааст. Тафсилоти ин муҳорибаҳоро муаррихи арман Фавст Бузанд ба қалам додааст. Бори аввал «шоҳи кушониён» Шопури II шахсан худаш дар сари лашкар будааст, вале ин ба форсҳо мадад накардааст. «Лашкари кушониён лашкари форсҳоро

⁷ Pelliot P., 1934, p. 43.

⁸ Манделштам А. М., 1958.

⁹ Enoki K., 1959, p. 27. Ба қавли вай, дар байни солҳои 477–520 Ҳайтолиён дар Гандҳара Кидориёнро торумор кардаанд (Enoki K., 1955 б, p. 236; 1958, p. 1).

¹⁰ Marquart J., 1901, s. 36.

торумор кард, бисёр форсҳоро аз дами тег гузаронд»,– менависад муаррихи арман. Бори дувум Шопури II ба нияти ниқор лашкар кашид, вале ин дафъа ҳам ҳоли форсҳо табоҳ шуд.¹¹

Маълум, ки дар ин маврид дар зерини номи «кушониён» ким-чи ҳел дигар як тоифа – кидориён, хиёниён ё худ, эҳтимол, ҳар дуи онҳо дар назар дошта шудааст.

Дар катибаи Самадрагупта, ки дар сутуни Оллоҳобод нақш ёфтааст, аввал «дайвапутра-шахи-шаханушахи-шака-марунда» зикр гардида, баъд арзи аҳолии Сарандеб барои қазираҳо забт шудааст ва дар аризаи худ мардуми ин қазираҳо ба Самадрагупта изҳори итоат намуда, ба вай занҳо ва духтаронро пешкаш мекунанд ва аз вай ярлиқе металабанд, ки аз рӯи он ба шартӣ эътироф намудани ҳукмронии Самадрагупта мамлакати худро худашон идора карда тавонанд. Муҳаққиқони ин катиба унвонеро, ки дар боло дар ноҳунак оварда шуд, ҳар ҳел тавзеҳ медиҳанду ҳар як олим (мувофиқи салохиди худаш) онро ба чузъҳо тақсим мекунанд. Дар байни ин тавзеҳот тавзеҳи олими ҳинд Будҳа Пракаш ба назар дурусттар менамояд. Ба ақидаи вай тамоми ибораи «дайвапура-шахи-шаханушахи» як истилоҳи том буда, кадом як аз подшоҳони барҷастаи миёнаи асрҳои IV-уми Кушониёнро дар назар дорад (санаи катиба ҳам ба санаи ин давра мувофиқ аст).

Ба фикри дигар муаррих А. С. Алтекар, дар катибаи Оллоҳобод Кидара¹² зикр шудааст ва ин фикр ҳам ҷолиби диққат мебошад. Дар ин маврид дар байни ахбори Фавст Бузанд роҷеъ ба «шоҳи кабири Кушониён»¹³ ва унвони катибаи ҳиндӣ, ки дар он аз «шоҳаншоҳи» улвӣ сухан меравад, иртиботе пайдо мешавад. Вале ба доираи маъхазҳо дохил кардани ин катиба ҳам тамоми авзоъро қобили идрок карда наметавонад, масалан, маълум не, ки муносибати байни кидориён ва хиёниён чӣ гуна буд.

Вале шояд маъхазҳои хитойро ба инобат гирифтани даркор бошад? То вақтҳои охир ақидае вучуд дошт, ки онҳо дар бораи хиёниён маълумот намедиханд. Алҳол олими японӣ К. Еноки исбот мекунанд, ки ахбори маъхазҳои хитой роҷеъ ба Судро тасхир кардани «хуннҳо» ва чунин ривоят, ки онҳо «ҳокими Судро кушта, заминҳои вайро забт намуданд» (ва зимнан ҳоким Хунн насли чорумин пас аз он воқеаҳо будааст), ба Суғд нисбат дорад ва дар ин ҷо зерини номи «хуннҳо» аслан хиёниён маҳфуз мебошанд.¹⁴ Вале тамоми он чизе, ки аз ин ахбор гирифтани мумкин аст, танҳо зикри ҳамина воқеа, ки Суғдро дар ким-кадом давра хиёниён забт карда будаанд ва таҳлили санаҳо (ахбор ба соли 437 дахл дорад) нишон медиҳад, ки онҳо, эҳтимол, Суғдро қабл аз пайдо шудани худ дар ҷануби Осиёи Миёна забт кардаанд, яъне аз Суғд гузашта рафтаанд.

Бояд қайд кард, ки дар маъхазҳо хиёниёну кидориён байни худ омехта мешаванду вале байни маълумотҳо дар бораи хиёниён ва ҳайтолиён ҳад гузашта аз ин ҳам мушкултар аст. Ин гап ба воқеаҳои нимаи аввал ва миёнаи асри V нисбат дорад. Муаррихони араб Табарӣ ва Динаварӣ хабар медиҳанд, ки ба тахти Сосониён Варахрони V Баҳроми Гӯр (солҳои 420–437) нишасту дере нагузашта ба Хуросон ҳоқони «туркон» дарафтод ва мамлакатро ба

¹¹ Тревер К. В., 1954, с. 133-134.

¹² Buddha Prakash, 1957, 1954 p. 135. Бар ҳилофи ин Д. Аллан ақида дорад, ки сухан аз намоёндагони гуногуни «халқҳои сақӣ ва кушонӣ» меравад ва ноҳияи сукувати онҳо аз сарҳадҳои Ҳиндустон то Амударё тӯл мекашид (Allan J., 1914, p. XX–XXVIII).

¹³ Тревер К. В., 1954, с. 134.

¹⁴ Бичурин, II, с. 260; Enoki K., 1955 a, 1959, p. 24–25.

горат бурд. Бахроми Гӯр вонамуд, ки ба Озарбойҷон меравад, вале ҳудаш бо эҳтиёти тамом пинҳонӣ ба «туркҳо» наздик омад, ки онҳо дар қарибии Марв хайма зада, бепарвоёна дам мегирифтанд. Инак, сарбозони Бахроми Гӯр наъраи мудҳише кашиданду «туркҳо» рӯ ба гурез ниҳоданд. Бахроми Гӯр хоқони «турк»-ҳоро кушт, зани ӯро ба даст овард ва лашкари ӯро то ҳуди Амударё таъқиб намуд ва дар назди Омул аз дарё убур карду ба «туркҳо» наздик шуда буд, ки онҳо арзи итоат намуданд ва илтимос карданд, ки байни онҳо ва ҳудаш сарҳаде муқаррар кунад ва онҳо аз ин сарҳад нахоҳанд гузашт. Баҳром маҳаллоро, ки ба хоки «туркҳо» хеле амиқ мерафт, интиҳоб намуд. Фармуд, ки дар он ҷо бурҷе бардоранд ва ин ҷоро сарҳад таъин кард» – менависад Диноварӣ.

Табарӣ менависад, ки дар байни туркҳо ва ноҳияҳое, ки бо «кишвари туркҳо» ҳамсарҳад буд, сарҳад муқаррар карда шуд. Вай муфассал номбар мекунад, ки Бахроми Гӯр чӣ ғанимате ба даст оварда буд. Вале муҳимап ҳамин ки вай волии Хуросонро таъин мекунад ва мегӯяд, ки қароргоҳи вай дар Балх буд¹⁵. Пас сарфи назар ба ғалаба вазъияти сарҳади шарқӣ назорати доимиро тақозо дошт. Шояд гуфтаи Фирдавсӣ роҷеъ ба он ки пас аз шикасти «туркҳо» ашрофи Чағониён Хатлону Балху Бухоро маҷбур буд ба Эрон хироч диҳад, ба ҳамин воқеа алоқа дошта бошад.

Дар бораи кадом «туркҳо» суҳан мерафта бошад? Шакке нест, ки ҳуди ин ном анахронизм аст. И.Маркварт ба ду ҷиҳат диққат дод – аввалан, дар як достони паҳлавӣ («Ёдгори Зарирон») аз разми шоҳи Эрон Виштосп ва шоҳи хиёниён Арҷосп суҳан меравад ва зимнан корзор дар даштҳои ноҳияи Марв будааст. Баъди ғалаба Виштосп ба Балх бармегардад. Ҳамаи ин тафсилоти муҳорибаҳои Бахроми Гӯро ба ёд меоварад. Дувум, валиаҳди Хуросон ба унвони «марзбони купон» (яъне «сарҳадбони купон») соҳиб мешавад.¹⁶ И.Маркварт дар асоси ҳамин ба хулосае меояд, ки Бахроми Гӯр, дар ҳақиқат, ба хиёниён ҷангида буд ва ин хулосаи вай боварибахш аст.¹⁷

Чаро унвони валиаҳди Балх «марзбони купон» буд? Ин ду сабаб дошта-наш мумкин. Якум, ба қавли Табарӣ, Бахроми I Гӯр як қисми хоки Ҳиндустонро, ки дар он маҳалҳо мулки Купониён вучуд дошт, ба мамлакати худ ҳамроҳ кардани буд ва инак, унвони мазкур гӯё як навъ намоиши сиёсӣ ҳам буд. Дигар сабаб ҳамин: дар Эрон гумон доштанд (ё медонистанд), ки байни хиёниёни навомада ва Купониёни аз қадим маълум ким-чӣ хел алоқае ҳаст. Сабаби дувумро ҳамин як далел ҳам тақвият медиҳад. Дар аҳди Яздгурди II (солҳои 438–457) зидди кўчманчиёни шимол ҷанг идома дошт. Иштирокчӣ ва ҳамасри ин ҷанг муаррихи арман Егише Вардапет хабар медиҳад, ки шоҳи Сосониён «ногаҳон ба кишвари *хиёниён тохт, ки онҳоро Купониён ҳам мегӯянд* ва ду сол ҷарб зад, вале натавонист онҳоро ба итоат дарорад»¹⁸. Хуллас, ду маъхазе, ки бо ҳам мутлақо вобаста нестанд, хиёниёнро бо купониён алоқаманд кардаанд. Ин исботи ақидаест, ки хиёниёнро аз купониён ҷудо кардан нашояд.

Яздгурди II ҳатто маҷбур шудааст, ки қароргоҳи худро ба шимол кўчонад. Авзои пуртахлука дар ин ҷо зиёда аз даҳ сол тӯл кашид. Ҳуди ҳамон муаррихи арман Егише Вардапет менависад, ки соли 450 «Яздгурд лашкари бешумор гирд оварда, раҳсипор шуд ва ба кишвари ҳайтолиён расид. Шоҳи

¹⁵ Nöldeke Th, 1879, s. 98–102; Шмидт А. Э., 1958, с. 445–447–475.

¹⁶ Nöldeke Th, 1879, s. 101–102.

¹⁷ Marquart J., 1901, s. 50–52.

¹⁸ Тревер К.В., 1954, с. 136 (хатти гусиста аз ман.– Б. Ф.).

кушониён инро дида, чуръати ҳарб наёфт ва рӯ ба гӯшаҳои дастнораси биёбон фирор кард». Баъди ин Яздгурди II сарзамини Кушониёнро ба ғорат бурд, бисёр шаҳрҳо, асирон ва сарватро ғанимат гирифт. К.В.Тревер дар асоси ибораи «кишвари Ҳайтолиён»-и ин матн хулосае мебарорад, ки ҳайтолиён дар ин давра «аз афти қор, ҳанӯз бар кушониён ҳукмфармо набуданд»¹⁹. Вале мо ба ин фикри К. В. Тревер розӣ не, баръакс, ба фикри мо, матни мазкур далели он аст, ки ҳайтолиён бар хиёниён ҳукмфармо шудаанд ва тамоми хоки («кишвари») онҳо аз он ҳайтолиён ҳисоб мешуд, вале онҳо ҳанӯз дар қанғҳои зидди Эрон иштирок намекарданд.

Ҳайтолиён

Инак, дар ахбори муаррихи арман, ки ба соли 450 нисбат дорад, «кишвари ҳайтолиён» номбар шудааст. Египте Вардапет хабар медиҳад, ки солҳои 453–454 Яздгурди II боз ба шоҳи Кушониён дарафтодани шуд, вале шоҳи Кушониён ин нияти ўро пешаки фаҳмиду ба форсҳо зарбаи мудҳише зад ва бисёр қойҳои Эронро ба ҳок яксон намуду ба ғорат бурд²⁰.

Е.Е.Неразик дар асоси таҳлили матн чунин ақидаи ба фикри мо ҳам қобили қабулро изҳор намуд, ки юриши Яздгурди II нисбат ба юришҳои пештараи вай ба ноҳияҳои шарқтар нигаронида шуда буд, эҳтимол, муҳориба на ба хиёниён, балки акнун бо ҳайтолиён рӯй дода бошад.²¹ Гуфтан мумкин, ки ин аввалин задухӯрди ҳарбии Эрони сосонӣ бо ҳайтолиён буд ва сосониён аз ҳамин задухӯрҳо бояд фаҳмида бошанд, ки душмани нав – душмани ниҳоят пурзӯри тавоно пеш омада истодааст. Вале ҳамаи ин ҳоло аввали қор буд.

Иттиҳодияи нав дар солҳои 50-уми асри V ба дараҷае қувват гирифт, ки ба дигар мамлакатҳо ҳайъатҳои сафорат мефиристодагӣ шуд; соли 456 ба Хитой ҳайъати сафорати ҳайтолиён меояд²². Агар ба ин дараҷа тез қувват гирифтани иттиҳодияи ҳайтолиёнро дар назар дошта бошем, равшан мешавад, ки «гунну кидориён» дар охири солҳои 50- 60-уми асри V беҳуда ба ҳайтолиён тазйиқ наоварда будаанд.

Дар аҳди Пирӯз (солҳои 459–484) муборизаи зидди ҳайтолиён ба авҷи худ расид. Аз хабари муаррихони араб маълум мешавад, ки Пирӯз бо дастгирии аҳолии «Тахористон ва атрофи он» чулус кардааст. Вай «иқтидори ҳайтолиёнро афзуд ва ба муқофоти мадади онҳо ваъда дод, ки ба сарҳади онҳо дахл нахоҳад кард». Вале Табарӣ ривоят мекунад, ки «сипас, Пирӯз ба сари тоифае лашкар кашид, ки Тахористонро соҳиб буданд ва ҳудро ҳайтоли меконданд». Пирӯз бо лашкари худ то ба тағи ҳамон бурҷе расид, ки Баҳроми Гӯр сохта буд. Баъди ин Табарӣ як ривояти афсонамонандеро меоварад, ки Пирӯз чӣ илоҷе ёфта, ваъдаҳои набудани ҳудро нишон додани шудааст (гап аз он ваъдае меравад, ки Пирӯз ба шоҳи ҳайтолиён Хушнавоз дода буд ва мувофиқи он бояд аз сарҳади ҳайтолиён намегузашт: Маълум, ки сарҳади ҳайтолиён ҳамон бурҷ буд ва инак, «Пирӯз ба тағи он бурҷ расиду фармуд, ки 50 фил ва 300 паҳлавонро бар он илҳоқ созанд ва филону паҳлавонон бурҷро пеш мекашиданду Пирӯз аз паси он меомад ва бо ҳамин илоҷ ваъдаеро, ки ба Хушнавоз дода буд, гӯё вайрон намекард». Дар ин муҳорибаи зидди ҳайтолиён Пирӯз ва бисёре аз лашкари вай ба хандақҳое, ки махсус дар сари роҳ канда

¹⁹ Дар ҳамон ҷо, с. 136–137.

²⁰ Египте Вардапет, 1953, с. 256–257.

²¹ ИТН, I, с. 410.

²² Enoki K., 1955 б, р. 234.

шуда, рӯи онҳоро номаълум пӯшонда, ноаён карда буданд, афтиданду кушта шуданд. Ҳайтолиён тамоми Хуросонро тасхир намуданд²³. Динаварӣ менависад, ки номи шоҳи «туркҳо» яъне ҳайтолиён Хушнавоз буд. Вай ҳам мисли Табарӣ менависад, ки хандақҳои чуқур канда, рӯи онҳоро ноаён пӯшида монда буданд. Худи подшоҳ ва бисёр аскарони вай ба ин хандақ афтиданд ва ба қавли муаррих, «ба адам рафтанд». Вақте Пирӯз ба ин хандақ афтида банд мешавад, ўро бо санг зада мекушанд ва тамоми қароргоҳи вай, духтараш, мўбади пираш, занҳояш ва сарваташ ба дасти ҳайтолиён меафтад²⁴. Дар бораи ин хандақи рӯпӯши пуроб дар маъхази византий ҳам маълумоте ҳаст (Проконий Кесарский, I, 4).

Ин воқеа на фақат дар сарчашмаҳои арабӣ, балки инчунин дар сарчашмаҳои суриёний, византий ва арманӣ ҳам тасвир шудаанд. Баъзе ҷиҳатҳои масъаларо хотирнишон мекунем. Пирӯз зидди ҳайтолиён се бор ҷангидааст. Ҷанги якум бо ҳамин анҷом ёфт, ки вай асир афтоду вале шоҳи Византия пули бисёре дода, ҷони вайро харида, аз асорат озод кард. Пас аз муддате боз ҷангро сар мекунад боз асир меафтад. Аз афти қор, маҳз дар вақти бори дувум асир шуданаш ваъда додааст, ки дигар аз сарҳади ҳайтолиён нахоҳад гузашт ва ба замми ин бояд товони ниҳоят калон – 30 ҳаҷир танга меод. Пирӯз дар асорат истода фармуд, ки товонро ба ҳайтолиён биёваранд, аммо хазинаи дар ҷангҳо холишуда ин миқдор пул надошту фақат як қисми онро дод. Вале Пирӯз писарашро ба ғарав монда, ба ҳар ҳол, аз асорат раҳо ёфт. Агар ба хабари Приски Понӣ бовар кунем (I,27), Пируз ҳайтолиёно фиреб додааст ва ин ба ҷанги севум баҳона шудааст. Гап дар ин, ки Пирӯз ба «гуннҳо» таклиф кардааст, ки муоҳидаи сулҳ банданд ва чун ғарави софу покии нияти худ ба подшоҳи «гуннҳо» духтареро ба занӣ додасту гуфтааст, ки ин духтар ба вай хоҳар мешавад. Духтар ба дарбори шоҳи «гуннҳо» меояду қаллобии Пирӯзро фаш мекунад ва мегӯяд, ки вай хоҳари Пирӯз не, балки канизи вай аст. Шоҳи «гуннҳо» Кунҳо аз ин найранги Пирӯз бениҳоят музтар шуда, ба нияти қасос аз Пирӯз илтимос мекунад, ки ба ихтиёри вай муаллимони илми ҳарб фиристонад, зеро вай лашкари калон дораду аммо сарлашкарони ҷуртаҷриба надорад. Вақте ин муаллимон ба ихтиёри подшоҳи ҳайтолиён омаданд (Пирӯз 300 эронии наҷибро фиристода буд), ҳайтолиён як қисми онҳоро гўшу биниву за-

²³ Шмидт А. Э., 1958, с. 448–449; Nöldeke Th., 1879. s. 115–132.

²⁴ Altheim F., 1960, с. 51–52; муаллифони арабу форсзабон номи ин подшоҳро Хушнавоз (Фирдавсӣ) ё Ахуншвор (Табарӣ) гуфтаанд (Marquart J., 1901, s.60; Лившиц В.А., 1969, с.67). Ақидае ҳаст, ки ин ном аз забони эронӣ бармеояд ва аслан *axsondar «хукмдор» ё *axsonwar («ҳоким») аст. (Maenchen-Helfen O. J., 1959, p. 230). Мумкин аст, ки ин ном не, балки унвон бошад.

бон бурида, сар доданду боқимондаро куштанд.²⁵ Инак, боз чанг сар шуд, ки ин чанги севум буд ва дар ин чанг Пирӯз бешарафона ҳалок шуд²⁶.

Ин шикасти мудҳиш аҳолии Эронро ба воҳима андохт. Ба қавли сарчашмае дар Эрон, «ҳатто дар айёми амонӣ касе набуд, ки ҷасурина ва нотарсона ба ҳайтоли нигарад ва агар номи ҳайтолиро шунавад, ҳатто ба ларза меомад».

Зиёда аз ин, як форси наҷиб ба шароите, ки дар Эрон баъди Пирӯзро торумор кардани ҳайтолиён ба вучуд омада буд, чунин баҳо додааст: «Пирӯз меҳани ин қадар аъзаму ин қадар мустақили моро чунон банди ҳайтолиён сохт, ки то мулки ориён (Эрон –Б.Ф.) вучуд дорад, аз ин бандагии пурғусса раҳой намеёбад»²⁷

Дар «Баҳман-Яшт», ки ба забони форсии давраҳои миёна таълиф шудааст, порчае ба назар мерасад, ки зотан бо воқеаҳои солҳои 80-уми асри IV иртибот дорад. Г. Бейли ин фикро ба тариқи зайл овардааст: «Бад-ин минвол, ин тоифа, ки худ зодаи Ҷазаб ҳастанд, садҳо, ҳазорон ва ҳазорон ҳазор мардумро тўмаи теғ сохтанд. Ин девҳои фатиламӯй ялаву алами бешумори худро бардошта, ҳамла оварданд. Онҳо Эрони маро поймол карданд, ки он маҳсули дастранҷи Хурмуз аст, онҳо саросар ҳуҷум карданд, онҳо, ки туркону хиёниёни сурхи адӯ ҳастанд ва алами онҳо сарозер аст»²⁸

Эрони сосонӣ, ки борҳо ба тағи пой вай императорҳои мағрури Рим сар мондаанд, дар охири асри V фақат аз номи кўчманчиёни бадҳайбати Осиёи Миёна ҳайтолиён ба ларза меомаду ба онҳо боҷ меод²⁹.

Мо хотирнишон карда будем, ки (дар байни солҳои 467–470 ва 480) ҳайтолиён Суғдро ишғол карданд. Баъди ин онҳо ба тасхири мулкҳои Туркистони шарқӣ шурӯъ намуданд. Онҳо соли 479 ноҳияи Турфон, солҳои 490–497 Урумчӣ, байни солҳои 497 ва 509 Қарошараро³⁰ забт карданд. Аз қувват ва нуфузи ҳайтолиён дар Туркистони шарқӣ чунин воқеа шаҳодат медиҳад. Соли 522 волии яке аз мавзеҳои ноҳияи Хара-Хото, ки аслан ҳудуд аз ҷомеа будааст, зидди хитонҳо исён мекунаду баъд ба назди ҳайтолиён ғурехта меояд ва аз онҳо барои рафти душманони худ мадад меиҷорад.³¹

²⁵ Дар бораи ин воқеаҳо ниг.: Пигулевская Н.В., 1941, с. 56-59. Приски Понӣ Кунҳоро шоҳи гуннукидориён меномад. Дар катибае номи ин шоҳ Гунҳоз аст (Altheim F., 1959, I, s.32). Ин маъхазро ҳар гуна тавзеҳ додан мумкин. Эҳтимол, хабари Приски Понӣ ба ҳуди кидориён дахл дошта бошад, ки онҳо яқоя бо ҳайтолиён ба Эрон ҳуҷум мекарданд. Соли 468 аз Византия хабар расид, ки «форсҳо бар гунну кидориён ғолиб омадаанд ва шаҳри онҳо Валаамро муҳосира намудаанд» (Приски Понӣ, 35) ва ин хабарро ба Византия ҳайбати сафорати форсҳо бурда будааст. Гумон меравад, ки Валаам қароргоҳи кўчиест дар ким-кучои ҷанубу ғарби Туркменистон. Аммо инро дигар ҳел тавзеҳ додан ҳам мумкин – масалан, Приски Понӣ ҳамаи гунҳои Осиёи Миёнаро «кидориён» ва Балхро Валаам меномиду дар ривояте, ки роҷеъ ба кидориён дошт, мадрокоти онд ба кўчманчиёни гуногуни Осиёи Миёна ба ҳам омезиш ёфта буд.

²⁶ Феофани Византӣ менависад: «Шоҳи ҳайтолиён Ҳайтол, ки номи тоифа аз ўст, Пирӯзро мағлуб сохту форсҳо ин ҷойҳоро аз даст доданд (тарҷумаи русии пурраи ин матнро ниг.: «Византийские историки», 1960, с. 493). Эҳтимол, номи, ки Феофан меорад, маҳсули этимологияи халқӣ бошад.

²⁷ Тревер К. В., 1954, с. 138.

²⁸ Bailey H. W., 1954, s. 13–14.

²⁹ Мувофиқи мадрокоти нумизмати (Массон В. М., Ромодин В. А., 1964 с. 204).

³⁰ Enoki K., 1955 в, р. 235.

³¹ Enoki K., 1959, р. 25–26.

Агар ба назар гирем, ки Хутану Кошғар ҳам ба ҳайъати давлати Ҳайтолиён даромадаанд (эҳтимол, дар охири асри V), пас гуфтан мумкин, ки дар ибтидои асри VI ҳайтолиён ба тамоми Туркистони шарқӣ соҳибӣ мекарданд.

Солномаҳои хитой номгӯи мулкҳоеро додаанд, ки ба ҳайъати давлати Ҳайтолиён дохил шуданд. Муқоисаи ин ахбор бо сарчашмаҳои давраҳои сонитари арабу форс имкон медиҳад, ба хулосае оем, ки давлати Ҳайтолиён қисми асосии Осиёи Миёнаро дар бар мегирифт ва зоҳиран (инро Ҳанӯз И. Маркварт ҳам қайд карда буд) қисми муҳимтарини мулки онҳо Тахористон буд. Файр аз ин, ҳайтолиён дар ҷануб ҳам ҷанд ҷойҳоро забт карданд. Масалан, онҳо дар нимаи дувуми асри V Қандаҳор³² ва андаке баъдтар баъзе мавзеҳои шимолӣ Ҳиндустонро тасхир намуданд.

Афсӯс, ки таърихи осӣимиёнагии Ҳайтолиён чӣ қадар мавҳуму пардапӯш аст. Дар маъхазҳои ҳиндӣ ҳайтолиёнро «хуно» (hūna) гуфтаанд. Мувофиқи мадраре охириин волиии аъзамии оли гуптҳо Скандугупта (санаи аҳдаш тақрибан солҳои 435–467³³, мувофиқи маъхазии дигар аз солҳои 455–456 тахминан то соли 470³⁴) маҷбур шудааст, ки аз онҳо худро дифоъ кунад ва тавонистааст онҳоро мағлуб созад.³⁵ Гумон меравад, ки ин аввалин тохтутозҳои ҳайтолиён буд ва онҳо то ин дам аллакай Қандаҳорро дар итоати худ доштанд.

Барои тавзеҳи давраҳои минбаъда дар дасти мо мадракоти сарчашмаҳои гуногун, аз ҷумла, солномаву навиштаҷоти ҳиндӣ, ривояти сайёҳони Хитой ва дигар мамлакатҳо ҳаст, ки маълумоти онҳо аксаран ба якдигар ҳилоф мебошад, ба ин сабаб тафсири онҳо низ ҷандин тобиш дораду ҳар олиме ақидаи худро роҷеъ ба онҳо ба тарзи худ баён кардааст. Дар солҳои охири асри V ва даҳсолаи аввали асри VI дар сари хуноёни ҳинд Тарумана ном шоҳе меистод, ки дар яке аз катибаҳои ҳиндӣ дар ҳаққи вай гуфта шудааст: «Номдор Тарумана, подшоҳи беандоза машҳури олам». Валиаҳди ӯ писараш Миҳирақул шуд, ки дар бораи вай хеле баъдтар Сюан-сзан навишта буд, ки вай ба тамоми Ҳиндустон ҳукмронӣ мекард ва «бе истисно тамоми музофотҳои ҳамсояро ба худ тобест намуд». Аз афти кор, дар аҳди Миҳирақул мулки Ҳайтолиён дар шимолӣ Ҳиндустон, ҳақиқатан, ҳалдалимкон васеъ буд. Вале бисёр иқдмоти вай, алалхусус, буддоиёнро таъқиб кардани вай тамоми аҳолии Ҳиндустонро бар зидди вай ҳезонд. Миҳирақул дар ҷанги зидди волиии гуптҳо Яшодҳарман шикаст хӯрд ва сонитар дар Кашир ҳокимиятро ба даст гирифт.

Дар миёнаҳои асри VI қисми асосии шимолӣ Ҳиндустон аз ҳукми «хуно» – ҳайтолиён раҳой ёфт. Сабаби ин (дар ин бобат ақидаи олимони ҳинд Р. Маҷумдар мутлақо дуруст аст) на шикастҳои мебошанд, ки сарварони «хуноён»-и ҳинд ба онҳо дучор омаданд, балки дар ибтидои солҳои 60-уми асри VI ҳалокатбор торумор шудани ҳайтолиёни Осиёи Миёна мебошад³⁶. Дар натиҷаи ин қадар зарбаи мудҳиш хӯрдани ҳайтолиёни Осиёи Миёна Ҳайтолиёни ҳинд аз ақибгоҳе, ки дар Осиёи Миёна доштанд, маҳрум шуданд ва дигар на қувваи нав гирифта тавонистанду на имлоди тоза ва маҳз ба туфайли ҳамин ба суқут расиданд, ки ин боз як мисоли робитаи зичи байниҳамдигарии

³² Ба ақидаи Еноки К., ин воқеа дар байни солҳои 477 ва 520 ба вуқӯъ омадааст (Еноки К., 1959, р. 27), вале дар оғози ин фосола рӯй додани воқеаи мазкур бояд ба ҳақиқат наздик бошад.

³³ Синха Н.Қ., Банерҷӣ А.Ч., 1957, с. 89.

³⁴ «The Yākātako-Gupta age», 1954, р. 161–169; Majumdar R.C., 1957, р. 25, 28.

³⁵ «The Yākātako-Gupta age». 1954, р. 163–164; Majumdar R.C., 1954, р. 26.

³⁶ Majumdar R.C., 1954, р. 39.

таърихи Ҳиндустон ва Осиёи Миёна мебошад. Гарчанде дар Ҳиндустон ҷамоатҳои ҳайтолиён ва ҳатто вилоятҳои ҳайтолиён боз хеле вақт вучуд доштанд, вале акнун «хуно» – Ҳайтолиён дар таърихи Ҳиндустон дигар мақоми намоёнро соҳиб набуданд.³⁷

Дар баёни таърихи сиёсӣ материали нумизматӣ дидаву доништа амалан истифода бурда нашуд. Асари чорчилдаи Р.Гёбл «Ҳуҷҷатҳо оид ба таърихи хуноёни эронӣ дар Бохтару Ҳиндустон»³⁸ муфасссалтарин тадқиқотест дар бораи тангаҳои кидориёну ҳайтолиён. Ин асар, ки таҳкурсии мукаммали ҳуҷҷатӣ дорад, ба тадқиқи илмӣ нумизматикаи ҳайтолиён асос мегузорад. Р. Гёбл тамоми он материали беандоза фаровонро ба 297 эмиссия, яъне сиккаи тангаҳо тақсим кардааст. Вай инчунин тартиби таснифи тангаҳо ҳам тағйир додааст. Бисёр хатҳои рӯи тангаҳо ба тарзи нав хонда шудаанд, хулосаҳои ниҳоят пурмасъулу муҳими таърихӣ изҳор гардидаанд. Мо меҳнати пурмашаққату дурударози муфиди ин олимро ба қадри лозима тақдир намуда, дар айни ҳол бояд гӯем, ки муҳимтарин асарҳои таърихӣ-нумизматики олимони советӣ аз доираи назари вай берун мондааст ва мо алҳол аз истифодаи хулосаҳои умумитаърихӣ вай худдорӣ менамоем, зеро асоси ин хулосаҳо ғолибан тарзи нави хондани хатти рӯи танга мебошад, ки бисёр ҷиҳатҳои он баҳснок буда, ба тафтиши лингвистони эроншинос эҳтиёҷ дорад. Мутаассифона, пас аз нашри асари Р. Гёбл (ва инчунин асари қабл аз ин ҷопшудаи Р. Гиршман ва диг.) ҳам масъалаи ҳамчун мадраки мукаммали таърихӣ истифода бурдани тангаҳои ҳайтолиён ҳал нашуда монд; ҳалли ин масъала кори оянда аст.

Хуллас, Ҳайтолиён давлати ниҳоят калоне ба вучуд оварданд, ки андозаи он аз андозаи давлати Кушониён ҳам калонтар буду вале ҷӣ қадар калон бошад, ҳамон қадар сусту ноустувор буд. Аммо сарфи назар ба ин ҳайтолиён дар таърихи Осиёи Миёна ва бисёр мамлакатҳои Шарқ роли муҳим бозиданд. Маҳз онҳо тавонистанд дар Шарқ на фақат пешро роҳи урдуи Сосониёни Эронро гиранд, балки ба шоҳони кушонӣ зарбаи ҳалокатбор зананд. Парчами дастаҳои ҳайтолиён дар дашту саҳрои Эрон ҷавлон мезад, ба шоҳони ҳайтолиён вобаста буд, ки ин ё он одам дар Эрон шаҳаншоҳ мешавад ё не ва дар вақташ бурда супурдани боқӣ яке аз вазифаҳои муҳими бисёр ҳукуматҳои Эрон буд.

Халқҳои Моварои Кавказ, ки дар зери асорати Сосониён буданд, низ қомат афрохтанду зидди зулми Сосониён алангаи муборизаро боло хезонданд.

Дар солҳои 483–484 дар Иберия, Арманистон ва Албанияи Кавказ шӯълаи шӯриш ба осмон мепечад. Шӯришгарон аз ҳайтолиён шикаст хӯрдани Пирӯз ва суғустани иқтисоди Сосониёро истифода бурданд.³⁹ Ана ҳамин тавр, муборизаи халқҳои мазлуми Моварои Кавказ бо равиши халқи Осиёи Миёна – ҳайтолиён ба ҳам печида рафт. Ниҳоят, ҳайтолиён дар этногенези Ҳиндустон, Афғонистон ва, алалхусус, Осиёи Миёна роли муҳим бозиданд.

³⁷ «The Yâkâtako-Gupta age». 1954, p. 174–175; Majumdar R.C, 1954, p. 26; McGovern W. M., 1939, p. 414–417.

³⁸ Göbl R., 1967.

³⁹ Дьяконов М.М., 1961, с. 227.

2. МАСЪАЛАҲОИ ТАЪРИХИ ЭТНИКӢ. МУБОРИЗАИ СИНФӢ

Масъалаи пайдоиши хиёниён ва ҳайтолиён

Нависандаи суриёнии аввали асри VI Яшу Стилат менависад, ки: «хиёниён, ки худ гунн ҳастанд».⁴⁰ Вале ин даъворо бечунучаро қабул кардан лозим не. Дар назари муаллифони онзамои ғарб тамоми кўчманчиёни Осиёи Миёна сарфи назар аз номи аслии онҳо, «гуннҳо» ё «гуннҳои сафед» буданд.

Баъзе муҳаққиқони имрӯза хиёниёро бо «хиёна»⁴¹ ном тоифае, ки дар «Авесто» зикр шудааст, алоқаманд мекунад. Онҳо душмани зардуштиён, душмани шоҳи одил Вишпо буданд, ки ҳомии Зардушт мебошад. Бар вифоқи матни «Авесто», онҳо «бадраг» ва «бадкеш» мебошанду аз афти кор, аз ҷумлаи кўчманчиёнанд. Ф.Алтхайм, ҳатто таъбири «Авесто» – тегахӯду теғасипар»-ро, ки дар як матни мавхуме омадааст («Яшт», XIX, 30), бо номи сакоиёни тегахӯд алоқаманд мекунад ва дар ҳамин асос ба хулосае меояд, ки: «Пас, хиёна баробари яке аз қабилаҳои сакоӣ байни Оксус ва Яксарт падид меоянд».⁴² Эроншиноси номӣ Бейли⁴³ ин масъаларо мавриди тадқиқи муфассал қарор дода, ақидае изҳор мекунад, ки ин қабила, дар ҳақиқат, вучуд дошт ва бесабаб не, ки номаш дар «Авесто» мондааст. Вале, ростӣ гап, то чи андоза мураккабу печдарпеч будани ин масъаларо Г.Бейли нағз мефаҳмад. Ба ақидаи вай, аввалҳо («дар давраҳои Виштосп») ин қабила дар ноҳияи Оксус макон дошт. Лекин баъд онҳо чи шуданд – оё ба шимолу шарқ кўчида рафтанду баъдтар боз ба ҷануб ғашта омаданд ва ё дар ҷои худ монда, ба ҳеҷ кучо на- рафтанд ва ғайраву ва ҳоказо ва онҳо бо «хуннҳо» чи муносибате доштанд ва мабодо дар номи худӣ ҳамин «хуннҳо» решаи калимаи қадимии «хиёна» намонда бошад ва ғайра ва ҳоказо – ҷавоби ин саволҳоро Г.Бейли наметод- над.⁴⁴

Дар ҳақиқат, дар савияи ҳозираи дониш мо на ба ин саволҳо ҷавоб ёфта метавонему ва на ба як қарори қатъии асоснок омада метавонем, ки «хиёна» ба хиёниёни таърихӣ чи муносибату чи алоқае доштанд. Гап дар ин ки, агар ба таъбири хеле дақиқона изҳоркардаи Г.Бейли аниқ пайравӣ намоем, мо ҳам бояд эътироф кунем, ки ким-чи ҳел як иттиҳодияи муқтадири қабилаҳо вучуд дошт ва онҳо душмани зардуштиён буданд ва дар «Яштҳо» зикр гардидаанду баъд ябора аз пеши назари сарчашмаҳои таърихӣ ғайб задаанд. Менчен-Хелфен менависад, ки «дар тамоми ин муддат онҳо дар кучоҳо пинҳон шуда мегаштанд. Инро касе наметоданд», фарзияи ба шимолу шарқ кўчида рафтани онҳо – «мутлақо қобили эҳтимол нест» ва ба қавли Моргенстерне, «аслашро гиред, онҳо умуман вучуд надоштанд»⁴⁵.

Инак, ду ақидае, ки комилан хилофи яқдигар мебошанд. Дар «давраҳои Виштосп»– дар асри VI пеш аз милод қабилаҳои «хиёна» аслан вучуд доштанд ё не? Маркварт дар ин бобат андешаҳои боасос изҳор мекунад. Ханӯз дар ибтидои асри XX вай ҳамон зарбаҳои ҳалокатбори хиёниёну ҳайтолиён-

⁴⁰ Marquart J., 1901, 5. 58; Пигулевская Н. В., 1941, с. 36.

⁴¹ Marquart J., 1901, 5. 50; Herzfeld E., 1930, p. 19.

⁴² Altheim F., 1959, I, s. 52. 53.

⁴³ Доир ба ақидаҳои аввалии вай онд ба ин масъала ниг.: Bailey H. W., 1932, p.946.

⁴⁴ Bailey H. W., 1954, 5. 20–21.

⁴⁵ Maenchen-Helfen O., 1959, p. 227–228. Оид ба шакку шубҳаи Гиршман ниг.: Ghirshman R., 1948, p. 116.

ро, ки ба Эрони сосонӣ зада буданд, таҳлил намуда, навишта буд: «Ин тоифа ба эронӣён чунон зӯр асар кардааст, ки ҳатто номи онҳо ба «Авесто» роҳ ёфта, аз он ҷо номи аслии душманони ҳомии Зардушт – Коваи Виштоспро тамоман зудуда партофтааст».⁴⁶ Э.Херсфелд⁴⁷ ва Р.Гиршман⁴⁸ ҳам ба ин фикр розӣ ҳастанд.

Инак, решаи хиёниёнро дар давраҳои пеш аз ҳахоманишиҳо ё дар давраи ҳахоманишиҳо ё дар давраҳои баъди ҳахоманишиҳо, яъне вобаста ба он, ки санаи «Яшт»-и нӯҳум чӣ гуна мешавад, қустуҷу кардан ҳарчанд кори дилкашу қулай намояд ҳам, вале аз афти кор, ба иҷрои он асос надорем. Эҳтимол, ҳақ ба ҷониби ҳамон олимоне мебошад, ки иддао доранд, ин ном дар «Авесто» хеле сонитар пайдо шудааст. Вале дар ин сурат ҳам, масъала ҷолиби диққат аст, яъне ин ном акнун на далели барвақт ба вучуд омадани ин тоифа, балки инъикоси авзои сиёсии давраҳои хеле сонитар хоҳад шуд. Дар айни ҳол, ин ном нишон медиҳад, ки умуман масъалаи пайдоиши хиёниён то чи андоза масъалаи дандоншикани мураккабу печдарпеч мебошад.

Номи шоҳи хиёниён Грумбат, мумкин гуфт, аз забони эронӣ омадааст ва маънои он «Пустибонаш Баҳром»⁴⁹ мебошад. Аммиан Марселлин менависад, ки писари Грумбат «ҷавоне буд хеле болотар ва зеботар аз ҳамсолони худ» (Аммиан Марселлин, 19, I, 7). Азбаски ҳуди ҳамин муаллиф афти гуноҳоро «безеб» ва намуди онҳоро «бадҳайбату дилнокаш» гуфтааст, мо метавонем пайрави он муҳаққиқоне бошем, ки ин тавр меғӯянд – ин ҷавон аз хиёниён аст ва модоме нависандаи ғарб ҳусни ўро таъриф карда бошад, пас вай ба гуноҳоро қаробате надоштааст.⁵⁰

Алалхусус, тасвири маросими дафни хиёниён ниҳоят муҳим аст. Аз рӯи нақли Аммиан Марселлин (19, I, 10–11; 19, 2, 1) ҳасади шоҳзодаро, ки дар ҷанг кушта шуда буд, бо сару либосу асбобу аслиҳаи ҷангӣ орову торо дода, дар миёнҳои суфаи васеи баланд монданд, дар атрофи он даҳ тобута чиданд, ки андаруни ҳар яки он ҳайкали мурдае буд ва ҳайкалҳо чунон моҳирона сохта шуда буданд, ки аз мурдаи ҳақиқӣ фарқ надоштанд. Дар муддати даҳ рӯз мардум даста ба даста ва хайма ба хайма тақсим шуда, зиёфат меҳўрданд, ба мурдаи шоҳзода азо гирифта, марсияҳои махсус мехонданд. Занон бошанд, лобакунону навҳакашон ин орзуву умеди халқро ба охират гусел мекарданд...». Баъд мурдаро сўзонданду устухони онро дар зарфи нуқрагине андохтанд, то ин ки васияти ҷавонро ба иҷро расонда, турбати ўро дар ватанаш ба хок сурпоранд».

Дар адабиёти илмӣ ишорат ҳаст, ки унсурҳои ин тарзи дафн дар Хоразм ҳангоми ҳафриёти димнаҳои Кенгқалъа ва Кўҳнааёз падид омадаанд. Дар ин ҷо суфаи баланди васеъ ёфт шуд, ки дар болои он замоне гулхани калоне афрўхта будаанд ва дар атрофи гулхан устухони одамӣ ёфт шудааст. Дар паҳлӯи устухон пораи рӯи ҳайкали гилии одам ба даст омад, ки ранг дода шуда аст (дар Кенгқалъа), ғайр аз ин дар дахмаи Кўҳнааёз пораи муҷассамаи гилии одам ёфт шуд (аниқтараш дасти ҳайкал, ки бо усули ба қолиби оҳанин

⁴⁶ Marquart J., 1901, s. 50.

⁴⁷ Herzfeld E., 1947, p. 771–774.

⁴⁸ Ghirshman R., 1948, p. 116.

⁴⁹ Ин этимологияи Ф. Андреас (ниг.: Ghirshman R., 1948, p. 117; Maenchen-Helfen O.J., 1959, p.230). Этимологияҳои туркӣ қобили қабул не (Altheim F. und Steidl R., 1954, s.277).

⁵⁰ Пигулевская Н. В, 1941, с. 36.

печондани латтаи гаҷолуд сохта шудааст).⁵¹ Ин бозёфт ва дигар мушоҳидаҳо ба аксари олимони советӣ имкон доданд, тахмин кунанд, ки ватани хиёниён соҳилҳои Арал аст⁵² ва ин тахмин ба ҳақиқат хеле наздик аст. Вале фаромӯш набояд кард, ки баъзе унсурҳои маросими дафн, ки ба маросими дафни хиёниён шабоҳат дорад, дар дигар ҷойҳои Осиёи Миёна ҳам ёфт шудаанд. Мувофиқи хабари солномаҳои хитой дар Ши (ноҳияи Тошканд) биное будааст, ки дар миёнҷо суфаи баланд доштааст. Ҳар сол дар ин бино маросими азо мешудааст: дар суфаи баланд «... зарфи тиллоро мегуздоранд, ки андаруни он хокистари ҳасади волидайнӣ воли ҳаст, баъд он зарфро дар гирди тахт мегардонанд ва гулу мewa мешопанд ва волию ашрофро гӯшти қурбонӣ медиҳанд».⁵³

Дар Фарғона, дар ноҳияҳои маҷрои мобайни Сирдарё ва дар соҳилҳои Арал ҳамроҳи мурда ба гӯр бутҳои хурди гаҷӣ мегузоштаанд.⁵⁴

Хуллас, аз диди нависандаи асри VI Сурия бемалол даст кашидан мумкин бошад ҳам, вале бар хилофи вай ягон назарияи мукаммали пайдоиши хиёниёро пеш гузоштан аз имкон берун аст. Фақат ҳаминро аниқ гуфтан мумкин, ки хиёниён, пеш аз ҳама, қабилаҳои эронизабони Осиёи Миёна буданд.

Дар бораи пайдоиш ва шароити этникии ҳайтолиён маълумоти хеле зиёд ҳаст, вале афсӯс, ки аз ин суде нест, зеро аксари маълумотҳо хилофи яқдигаранд. Прокопий Кесарский, ки ҳайтолиёро «гуннҳои сафед» номидааст, менависад: «Гарчанде ҳайтолиён аз тоифаи гуннҳоянд ва (чунин) ном доранд, вале бо он гуннҳое, ки мо медонем, ҳеҷ иртиботи муносибате надоранд, зеро кишварии онҳо ҳамхудуди гуннҳо намебошад ва онҳо дар қарибии гуннҳо сокин нестанд... онҳо мисли дигар тоифаи гуннҳо кўчманчигӣ намеkunанд ва аз давраҳои қадим дар заминҳои ҳосилхез ба тарзи муқимӣ сукунат доранд. Дар байни тамоми гуннҳо онҳо ягона тоифае мебошанд, ки пўсти баданашон сафед аст ва симои зебои дилкаш доранд ва мисли дигар гуннҳо ким-чи хел ваҳшиёна зиндагӣ намеkunанд ва дар иттиҳоди як подшоҳ мебошанд, давлати қонуни доранд ва дар муносибати байни худ ва ҳамсоягони худ беҳтар аз румиёну форсҳо адолатро риоя менамоянд».⁵⁵

Ба ҳамин тариқ, Прокопий Кесарский ҳайтолиёро аз гуннҳо аниқ ҷудо мекунад. Вай на фақат халқҳои гуногун будани онҳоро таъкид менамояд, балки гуногун будани онҳоро батафсил асоснок ҳам мекунад. Албатта, ба чунин маълумоти муфассал ва асоснокӣ як сарчашмаи мўътабар баҳои лозима надодан нодуруст аст. Вале дар айнӣ ҳол, гуфтан лозим, ки аз ин хабар дар бораи пайдоиши ҳайтолиён ҳеҷ гуна маълумот гирифта наметавонем.

Дар сарчашмаҳои хитой оид ба пайдоиши ҳайтолиён чандин ақида буда, байни онҳо мувофиқате нест. Маълумоти маъхазҳои хитойро ба намудҳои зерин тақсим кардан мумкин:

а) ҳайтолиён яке аз тоифаҳои йучиҳо; б) ҳайтолиён шоҳаи қабилаҳои го-гуйҳои турк; в) ҳайтолиён аз қабилаҳои чеши (Турфон) бармеоянд; г) ҳайтолиён авлоди Канғуй. Яке аз қадимтарин муаллифони Хитой дар бораи пайдоиши ҳайтолиён навиштааст: «Мадрақоти кишварҳои дуродур ва халқҳои ба

⁵¹ Рапопорт Ю. А., 1958, с. 51.

⁵² ИТН, I, с. 413–414.

⁵³ Бичурин, II, с. 272–282.

⁵⁴ Дар бораи онҳо ниг.: Давидович Е.А. ва Литвинский Б.А., 1955, 51–52; Левин Л.М., 1968.

⁵⁵ Дигар муаррихи византий Агафий гапро хеле кўтоҳ кардааст: «Ҳайтолиён ҳамон гуннҳоянд» (Приски Поний, 91–92, эзоҳи 116).

забони хориҷӣ гапзананда, ки роҷеъ ба давраҳои бениҳоят қадим мебошанд, нодуруст фаҳмида шудаанд ва таҳриф гардидаанд. Пас, мо наметавонем, ки асли воқеа чӣ гуна буд. Бо ин роҳ ҳалли масъалаи пайдоиши ҳайтолиён имкон надорад».⁵⁶ Олими ҳозиразамони Япония К.Еноки ҳамаи ин ақидаҳоро муфассал ва бо камоли кордонӣ тадқиқ намуда, маҷбур шуд ба ҳамаи хулосаи болоӣ ояд – яъне муаллифони Хитой пайдоиши ҳақиқии ҳайтолиёнро наметавонанд ва ақидаи онҳо одатан «китобӣ» буда, аз ҳаво гирифта шудаанд.⁵⁷

Олимони Европавӣ ғарбӣ асосан ақидаҳои гуногуни маъхазҳои хитойро дар назар дошта, дар бораи нисбати этникии ҳайтолиён назарияҳои бисёре пеш ниҳоданд. Баъзеи онҳо ҳайтолиёнро авлоди йуҷиҳо мегӯянд, ба ақидаи баъзеҳо ҳайтолиён аз гуннҳо пайдо шуда будаанд, сеюмиҳо мегӯянд, ки ҳайтолиён қабिलाҳои қадимии турк ё муғул мебошанд; мувофиқи ақидаи ҳайтолиён аз тоифаи мардумони эронизабон бармеоянд. Ба қавли баъзе муҳаққиқон ҳайтолиён ҳиёниён не, балки тамоман як тоифаи дигар, дигарон бошанд, мегӯянд, ки ҳайтолиёну ҳиёниён як тоифаанд ва худ ҳайтолиён синфи ҳукмронии ҳиёниён мебошанд.⁵⁸

Материалҳои мавҷударо аз назар гузаронем. Лингвистҳо кайҳо боз машғули таҳлили ному истилоҳоте мебошанд, ки ба ҳайтолиён алоқаманданд.

Дар сарчашмаҳои гуногун ҳайтолиён, ғайр аз номи «гуннҳои сафед», боз номҳои бисёре доранд (ки худӣ ҳамин боиси мушкilotи калон аст). Дар маъхазҳои суриёний номи онҳо абдол ё эпталит; дар маъхазҳои юнонизабон абдел ё эфталит, дар маъхазҳои арманӣ ҳаптал, идал ва тетал; дар забони миёнаи форсӣ ефтол ва ҳефтол, дар забони арабӣ ҳайтал ва яфтал; дар забони тоҷикию форсӣ ҳетал ва ҳайтал, дар маъхазҳои хитой *е-да*⁵⁹ (талаффузи қадимиаш **iep-tât*) ва *е-диен* (талаффузи қадимиаш **iep-t'ien*)⁶⁰. Ғайр аз ин бояд гуфт, ки дар маъхазҳои паҳлавӣ зардуштӣ онҳоро ҳиёниён, дар ҳиндӣ хуно номидаанду маъхазҳои арабӣ онҳоро бо туркҳо ва маъхазҳои арманӣ бо кушониён омехта кардаанд.

Ф.Алтхайм кӯшиш дорад, ки баромади калимаи ҳайтолиро ба решаи туркӣ алоқаманд кунад, ки он ба маънои «кардан»⁶¹ меояд, вале ин зӯри беҳуда асту асосе надорад. Боз як ақидае ҳаст, ки ҳайтол аз калимаи форсии «ҳафт» баромадааст⁶².

Ҳанӯз дар асри Х Балғамӣ навишта буд: «*haytila* ҷамъи *haital* аст ва дар Бухоро зӯрмардро гӯянд. Ба забони Бухоро *hatail* қувват аст ва *haital* муарраби он мебошад»⁶³.

Дар ҳақиқат, дар забони шарқшиносии хутанусакоӣ калимаи ба ин монанд маънои «ҷасуру диловар» дорад⁶⁴.

Аз хатти рӯи тангаҳои ҳайтолиён оид ба масъалаҳои ба мо дахлдор маълумоти зеринро гирифта мумкин. Ҳайтолиён худро хион мегуфтаанд (дар тангаҳо OIONA), пас онҳо яке аз шохаҳои ҳиёниён будаанд. Аз рӯи хатти тангаҳо маълум шуд, ки забони расмӣ онҳо дар мулкҳои тахористонии худ

⁵⁶ Enoki K., 1959, p. 7.

⁵⁷ Enoki K., 1959, p. 1-14; 1955, p. 232-235.

⁵⁸ Ghirshman R., 1948, p. 10-21, 115; Enoki K., 1959, p. 15-23; ИТН, I, с. 415-416.

⁵⁹ Altheim F. und Steidl R., 1953, s.276; Altheim F., 1959, I, s. 41-42

⁶⁰ Enoki K., 1959, p. 7.

⁶¹ Altheim F., 1959, I, s. 44.

⁶² Maenchen-Helfen O.J., 1959, p. 231.

⁶³ Балғамӣ, р. 128.

⁶⁴ Лившиц В.А., 1969. с. 67, эзоҳи 103.

бохтарӣ будааст. Дар рӯи тангаҳо, бешак, унвонҳои бохтарӣ сабт гардидаанд.⁶⁵

Инчунин дар масъалаи ба ду тақсим будани ҳайтолиён низ таваққуф кардан лозим. Ин масъаларо дар адабиёти ҳозира Г.Бейли хеле дақиқ ва муфассал тадқиқ намулдааст. Мабадаи мулоҳизаҳои вай матнҳои паҳлавӣ буданд. Дар «Чомоспнома» (96) дар бораи муҳорибаи Эрону «хиейниёни сафед» ривояте ҳаст. Баъд дар охир муждае меояд, ки «Шомилони касофат, Девону Хиейниён, мисли он ки сармо барг аз бун канад, аз беҳу бун канда шуданд»⁶⁶. Дар «Баҳман-Яшт» бошад, баръакс, аз шикасти Сосонийн гап меравад.

«Давлату ҳокимият насиби омиён гардид ва онҳо хиейни буданду турк, ҳайтоли буданду таббатӣ, қўхистонӣ буданду хитой, суғдӣ буданду византӣ, хиейни сурх буданду хиейни сафед, вале эронӣ набуданд. Омиён подшоҳи Эрон шуданд, подшоҳи меҳани ман шуданд».⁶⁷

Инак, агар дар матни аввал фақат сафедхиейниён ба назар расад, дар матни дувум ҳам хиейни (пеш аз туркҳо), ҳам сурххиейниён (қирмизхиейниён) ва ҳам сафедхиейниён ҳастанд. Ба ақидаи шореҳи «Баҳман-Яшт», номи сурххиейниён аз сурх будани кулоҳ, зиреху чавпан ва байрақи онҳо бармеояд. Дар маъхазҳои ҳиндӣ ҳам, ба сурх (ё худ тира) хуноён ва сафедхуноён ишорат ҳаст (хотирнишон менамояд, ки дар маъхазҳои ҳиндӣ хуно ин номи ҳайтолиён аст). Ниҳоят, дар достоне, ки асри VII ба забони хутанусакоӣ таълиф шудааст, ҳалқе ном бурда мешавад, ки тарҷумаи номи онҳо сурхкулоҳон аст. Ба ақидаи Г.Бейли, ин тоифа сурххиейниён мебошанд. Ба ин муносибат мадракоти маъхазҳои ғарбро низ мавриди истифода қарор додан лозим, зеро онҳо ҳам номи гунҳои сафедро бисёр овардаанд (ниг. масалан, Прокопи Кесарский, I, 3). Дар айни ҳол, муаллифони византӣ дар бораи ким-чи ҳел кармихионҳо сухан рондаанд. Ба фикри Г.Бейли, ин ҳам он қирмизхиейниён мебошад, ки дар матнҳои паҳлавӣ ном бурда мешавад.⁶⁸

Мо дар бораи ин ду тоифаи ҳайтолиён қариб, ки чизеро намедонем – намедонем, ки онҳо ду тоифа буданду дар як иттиҳоди қабिला дохил мешуданд, ё худ дар дохили як қабिलाи том як навъ табақае буданд, ки аз ҷиҳати этноантропология фарқ доштанд. Ҷолиби диққат аст, ки дар суратҳои рӯи девори Афросиёб (дар Самарқанд), ки ба қарибӣ кашф шудаанд, омади ҳайъати сафорат тасвир шудаасту ду сафир, пеш аз ҳама, аз ҷиҳати ранги рӯи худ фарқ мекунад: яке «сурхрӯй», дигаре «сафедрӯй». Ба ақидаи В.А.Лившице мумкин аст ин суратро далели мавҷудияти «сурххиейниён»-у «сафедхиейниён» ҳисоб кунем.⁶⁹

Ҳуруфоти ҳайтолиён идомаи бевоситаи ҳуруфоти кушонӣ (бохтарӣ) буда, вале нисбат ба ҳуруфоти кушониён андак моилтар навишта мешавад. Маҳз дар бораи ҳуруфоти ҳайтолиён Сюан-сзан навиштааст: «Забони онҳо аз забони дигар мамлакатҳо андак фарқ дорад. Шумораи ҳуруфоти асосии онҳо бис-

⁶⁵ Ghirshman R., 1948; Henning W.B., 1960, p. 51; Лившиц В. А., 1969, с. 67-71.

⁶⁶ Bailey H. W., 1931, p. 585-586.

⁶⁷ Bailey H. W., 1932, p. 945-946.

⁶⁸ Bailey H. W., 1954, p. 13-20. Феофани Византӣ (порчаи 2) дар бораи «кармихионҳо» сухан ронда, менависад, ки дар шарқтари Танаис туркҳое ҳастанд, ки дар қадим онҳоро массагет меномиданд, ба забони форсҳо номи ин туркҳо кармихионҳо аст. Э. Шаванн, ки дигар маъхазҳои византиро ҳам муфассал тадқиқ кардааст, тахмин мекунад, ки гап аз тоифаи жоғҳо меравад (Chavannes E., 1903, p. 229-239). Вале ин фарзия алҳол қобили қабул нест.

⁶⁹ Лившиц В. А., 1965 а, с. 6.

ту панҷто ва онҳо ин ҳарфҳоро таркиб дода, ҳама гуна мафҳумотро ифода мекунанд. Аз ҷаҳи ба рост менависанду мехонанд. Осори адабии онҳо тадриҷан меафзояд ва шумораи ин осор аз шумораи осори мардуми Су-ли (Суғд) зиёд шудааст».⁷⁰

Вале амалан аз ин «осори адабӣ» ниҳоят кам боқӣ мондааст. Аз ҷумлаи ин осор пораҳои дастнависе, ки дар Тоҷикистони шарқӣ ёфт шудааст, ба хатти ҳайтоли мебошад.⁷¹ Зоҳиран, баъзеи онҳо ба асрҳои VII-VIII нисбат доранд, вале то ба ҳол ягон матни пурраи маънодоре хонда нашудааст. Баъзе забоншиносон забони он матнҳоро сакоӣ ва баъзеи дигар бохтарӣ мегӯянд.

Дар шимолу ғарби Покистон дар водии дарёи Точи се катибае ёфт шуд, ки дар санг қанда шудааст – дар санги яқум матни арабию санскрит, дар санги дувум матни бохтарию санскрит ва дар санги севум, ки аз ду пора иборат аст, матни бохтарӣ ва ду сатр хатти арабӣ ҳаст. Хатти бохтарӣ бо усули шикастаи моил сабт гардидааст. Як варианти транслитератсия ва тарҷумаи он пешниҳод шудааст.⁷² Тарҷумаи ҷошудаи ин матн хомакӣ буда, танҳо кӯшишест дар тарҷумаи он. Санай он ҳам ба давраҳои хеле сонитар, аз афти қор, ба асри IX милодӣ нисбат дорад.

Дар Осиёи Миёна аз ҷумлаи осори бадастомадаи хатти ҳайтоли катибаи рӯи сафолпораест, ки дар Зангтеппа падид омад ва дар он ҳамагӣ як қисми шаш сатр боқӣ мондааст,⁷³ осори дигари хатти ҳайтоли катибаи графитии Қаротеппа ва инчунин ду сатри хатти шикастаи моили бохтарию Афросиёб мебошад, ки мувофиқи далолати катибаи суғдии паҳлуи он намунаи хатти расмӣ ҳайтоли будааст⁷⁴, боз як осори хатти ҳайтоли катибаи сурати девори димнаи Кофирқалъаи Колхозобод мебошад, ки дуруст маҳфуз намондааст.

Усули хондани катибаи тангаву геммаҳои ҳайтолиён низ аз бисёр ҷиҳат баҳснок аст. Одатан ин катибаҳоро дар асоси этимологияи эронӣ тафсиру тавзеҳ додан мумкин ва худӣ ҳамин далолат ба он дорад, ки забони ҳайтолиён шарқӣэронӣ буд.⁷⁵ Тарафдорони ақидаи гуннатуркӣ будани ҳайтолиён инро дар назар дошта, сабаби дар забони ҳайтолиён мавҷуд будани калимаҳои бешақ форсиро алҳол чунин шарҳ медиҳанд, ки забони ҳайтолиён аслан туркӣ (ё муғулӣ) буду баъди эронийро тасхир кардан аз забони аҳлии эронии мутеъардонидашуда баъзе калимаҳо ба забони ҳайтоли дохил шудааст. Аз олимони ҳозира ин ақидаро, масалан Ф.Алтхайм ва Э.Пуллейблэнк⁷⁶ тарафдорӣ мекунанд. Ишоратҳои мухтасаре, ки оид ба забони ҳайтолиён дар маъхазҳои хитой ҳаст, инчунин хеле гуногун маънидод карда мешаванд.

Амалан ягон далели ҷиддие нест, ки забони ҳайтолиёро туркӣ (ё муғулӣ) гӯем, ин забон, бешаққу шубҳа, забони шарқӣэронӣ буд. Вале фақат минбаъд дастрас гардидани осори он, таҳқиқу тадқиқи амиқу муфассали забоншиносон имкон медиҳад, ки бисёр ҷиҳатҳои асосии алҳол норавшани ин масъала равшан карда шавад, тавсифи осори хаттии ҳайтолиён муқаррар ва муносибати онҳо бо халқиятҳои ҳайтоли муайян карда шавад.

⁷⁰ Beal S., 1960, I, p. 38; Pelliot P., 1934, p. 50.

⁷¹ Hansen O., 1951; Gershevitch S., 1957; Лившиц В. А., 1967, с. 163.

⁷² Dani A. H., Humbach H., Göbl R., 1964, p. 125–135.

⁷³ Лившиц В.А., 1969, с. 73-74.

⁷⁴ Лившиц В.А., 1967, с.164. Дар Афросиёб боз якчанд катибаҳои ҳайтоли ёфт шудааст.

⁷⁵ Bailey H.W., 1937, p. 892–893 (титлатураи хатти рӯи тангаҳои эронӣ); Enoki K., 1959, p. 39-45; Ghirshman K., 1948, p. 67, 117-118; Maenchen Helfen O.J., 1959, p. 227-231.

⁷⁶ Altheim F., 1959, s. 41-54; Pulleyblank E.G., 1962, p. 259-260.

Дар масъалаи макони пайдоиши ҳайтолиён ҳам таваққуф кардан лозим. Ин халқи пурасрор, ки дар таърихи Осиёи Миёна, Эрон, Афғонистон, Ҳиндустон ва Туркистони шарқӣ ин қадар мақоми намоён дошт, аз кучо пайдо шуда бошад? Дар ин масъала ҳам аз маълумоту мадракоти аниқ дида, назария бештар аст. Муҳаққиқон, гоҳ ин ва гоҳ он маълумоти маъхазҳои хитойро ба эътибор гирифта, макони пайдоиши ҳайтолиёнро, гоҳ дар Олтой, гоҳ дар Туркистони шарқӣ ва гоҳ дар ягон мавзеи дигар ҷой медиҳанд.

Назарияи аз Бадахшон будани ҳайтолиён наву тоза аст. Ҳанӯз соли 1951 А.Н.Бернштам дар бораи этногенез ва ташаққули давлатдории ҳайтолиён муҳокима ронда, ба ду маркази пайдоиши онҳо ба мавзеи миёна ва поёни Сирдарё, аз як тараф ва аз тарафи дигар, ба болооби ҳавзаи Амударё ишорат карда буд.⁷⁷

Солҳои 1955–1959 ин ақидаи А.Н.Бернштам дар тадқиқоти олими Япония К.Еноки асоснок карда шуд. К.Еноки на фақат тамоми материалҳои мавҷударо аз ҷидғоҳи танқидӣ таҳлил намуд, балки аз маъхазҳои хитой мадракҳои тоза овард. Хулосаҳои К.Еноки чунин аст: а) зодгоҳи аслии ҳайтолиён қарибии ҳудуди шарқии Бадахшон аст; б) дар маданияти онҳо баъзе унсурҳои эронӣ ҷой дорад.⁷⁸ Л.И.Гумилев⁷⁹ ҳам ақидаи аз Бадахшон будани ҳайтолиёнро тарафдорӣ мекунад, вале ба назарияи К. Еноки ягон далелу исботи нав зам накардааст. Ҳаминро бояд гуфт, ки ин фарзия ҳам, дар ниҳояти қор, ба маъхазҳои хитой таъя мекунад, аниқтараш, ба ҳамаи ривояти Сюан-сзан асос ёфтааст, ки Гимотоло (шакли санскритшудаи калимаи «ҳайтоли») ё ягон тобиши дигари он) ном кишвари бадахшоние вуҷуд дораду подшоҳи он бисёр кишварҳоро тасхир кардааст.⁸⁰ Вале Е.Е.Неразик ишорат кардааст, ки ин ривоят ба ривояти тохтутозҳои йуҷиҳо ҳам нисбат доштаниш мумкин, модоме чунин бошад, ин ривоят далел шуда наметавонад, ки интишори ҳукми ҳайтолиён аз Бадахшон оғоз ёфта буд. Е.Е.Неразик дигар ҷойҳои сусти ақидаи К.Енокиро⁸¹ ҳам нишон додааст ва қайдҳои танқидии ўро қобили қабул гуфтани мумкин. Вале ҳамаи ин аҳамияти асари К.Енокиро наст карда наметавонад, алаҳусус, дар соҳаи маъхазшиносӣ аҳамияти он ниҳоят баланд аст. Барои исботи фарзияи аз Бадахшон будани ҳайтолиён далелҳои нав⁸² дарқор ва онҳо шояд ба туфайли ҳафриётҳои археологӣ дастрас мегарданд.⁸³

Дар адабиёти төреволүтсионии рус К.И. Инотранцев диққати муҳаққиқонро ба он ҷалб карда буд, ки сағонаҳои сангин – муғхонаҳо ба ҳамаи сағонаҳои ҳайтолиён, ки аз рӯи маъхазҳои хаттӣ маълуманд, хеле шабоҳат доранд.⁸⁴ Б.А.Литвинский муғхона ва дигар хелҳои сағона, аз ҷумла, гӯрҳои хокисро, ки дар онҳо мурда дар тобутҳои ҷўбин гӯронида мешуданд (мувофиқи хабари маъхазҳои хитой ин маросим дар байни ҳайтолиён ҳам расм будааст) ва инчунин баъзе дигар маълумоту мадракотро омӯхта, ба чунин хулоса омад, ки дар ташаққули қабилаҳои ҳайтоли қабилаҳои сокини маҳалҳои доманакӯҳии ноҳияи Фарғона аҳамияти махсус доштанд, зеро ин тарзи дафн маҳз дар байни ҳамаи қабилаҳо маъмул буд.

⁷⁷ Бернштам А.Н., 1951, с. 197.

⁷⁸ Еноки К., 1955, 1959 а.

⁷⁹ Гумилев Л.И., 1959.

⁸⁰ Еноки К., 1959, р. 35.

⁸¹ ИТН, I, с. 553-554.

⁸² Муқоиса кунед: Гумилев Л.И., 1967, б.

⁸³ Шоев А.Ҷ., 1909, с. 16-18.

⁸⁴ Инотранцев К.И., 1909, с. 116-120.

Дар адабиёти таърихӣ советӣ оид ба пайдоиши ҳайтолиён боз як ақида ҳаст. Ба ақидаи С.П.Толстов, онҳо сокини соҳилҳои Арал мебошанд. Дар баёни охирин варианти ин назарияи худ вай навишта буд: «Гумон меравад, ки дар асрҳои IV–V резиншӯи дарёҳои Аму ва Сир маркази «давлати барбарии» хиёниён ҳайтолиён буд, ки дар заминаи қабилҳои қадимии сақоно массагетҳо таппакул ёфта буданд ва чи тавре дар боло қайд кардем, дар таркиби ин қабилҳо бисёр унсурҳои гуногуни туркҳои шарқӣ ба назар мерасид».⁸⁵ Мадракотест, ки дар боло овардем, нишон медиҳанд, ки соҳилҳои Арал бар хилофи иддаои С.П. Толстов ҳеҷ вақт маркази давлати хиёниён ё ҳайтолиён набуд. Дар бораи аз соҳили Арал будани ҳайтолиён ҳам маълумот неҳоят кам аст.

Аз нуқтаи назари танқидӣ дида баромадани фарзияҳои мавҷуда моро ба гумоне водор менамояд, ки имконияти дар вақти ҳозира, қатъиян он тараф истад, ҳатто ба андозаи эҳтимолан муайян намудани макони таппакули ҳайтолиён неҳоят кам аст. Масъалаи нисбати этникии ҳайтолиён, гуфтан мумкин равшантар аст – яъне ҳайтолиён дар заминаи кадом як қабилҳои забонашон шарқироии Осиёи Миёна ба вуҷуд омадаанду дар таркиби онҳо унсурҳои этникии туркҳо мавҷуд мебошанд.

Ҷамъияти ҳайтолиён

Прокопий Кесарский дар бораи «гуноҳҳои сафед» – ҳайтолиён гап зада, навишта буд, ки онҳо «аз қадим» муқимӣ мебошанд, «ба як подшоҳ итоат мекунанд» ва «давлати қонунӣ» доранд. Менандр аз номи ҳайъати сафорати туркҳо ривоят мекунад, ки ҳайтолиён «мардумони шаҳрианд»; ба қавли вай туркҳо ҳайтолиёнро шикаст дода, ҳокими шаҳрҳои онҳо шудаанд (Менандр, порчаи 18).⁸⁶ Феофани Византий (порчаи 3) мегӯяд, ки ҳайтолиён форсҳоро мағлуб сохта, ба шаҳрҳои бандарҳои форсҳо соҳиб шуданд. Вале маъхазҳои Хитой тамоман гапи дигар мезананд. Мувофиқи хабари онҳо, «да, яъне ҳайтолиён «шаҳр надоранд ва дар ҷойҳои серобу алаф, дар хонаҳои сиёҳ зиндагӣ мекунанд». Сон Юн ном сайёҳ менависад, ки «да, яъне ҳайтолиён қалъа надоранд ва кўчманчигӣ мекунанд»⁸⁷. Ҳар дуи ин ривояти муҳолиф дар нақли Сюан-сзан оид ба Гимотоло оварда шудааст. Сокинони ин маҳал, яъне ҳайтолиён дар ҷодарҳои пўстакӣ зиндагӣ доштанду кўчманчигӣ мекарданд. Дар айни ҳол, хабар дода мешавад, ки дар гузашта онҳо бисёр мамлакатҳоро забт намудаанд ва дар «бисёр қалъаву дигар ҳукмронӣ кардаанд».⁸⁸ Ба ҳамин тариқ, муаллифони ғарб, эҳтимол, барои ҳамин ҳайтолиёнро мардумони шаҳрӣ мегуфтаанд, ки онҳо соҳибии шаҳрҳо буданд ва дар давраҳои сонӣ аёну ашрофи ҳайтолиён дар шаҳрҳо маскун мешуданд.

Ҷамъияти ҳайтолиён аз ҷиҳати молу мулк равшану аниқ тақсим шуда буд. Масалан, дар ин бора мо аз тасвири маросими дафни онҳо воқиф гардидем. Солномаи Лян-шү⁸⁹ хабар медиҳад, ки мурдари дар тобутҳои оддӣ ҷўбин мегўрониданд, дар баробари ин дар солномаи Бэй-ши (ё Вэй-шү) чунин навишта шудааст: «Мурдаи боёнро дар сағонаҳои сангин дафн мекунанд, мурдаи камбағалонро ба ҷуқуриҳои кўҳна мебароянд»⁹⁰. Сарулибоси аёну аш-

⁸⁵ Толстов С. П., 1962, с. 244.

⁸⁶ Тарҷумаи тамоми порчаро ниг.: «Византийские историки», 1860, с.374; Бичурин, II, с.268.

⁸⁷ Beal S., 1906, p. XC–XC1; Enoki K., 1959, p. 50.

⁸⁸ Enoki K., 1959, p. 35.

⁸⁹ Дар ҳамон ҷо, р. 49.

⁹⁰ Бичурин, II, с. 269.

роф хеле бокарру фарр буд. Сон Юн сарулибоси бойзанҳоро тасвир карда менависад: «Сарулибоси бойҳову камбағалон фарқи калон дорад»⁹¹. Ҷазои дуздӣ ниҳоят сахт буд: «Барои дуздӣ чизе, ки андозааш маълум нест, сар мезаданд; товони чизи дуздиро даҳ карат зиёдтар додан даркор буд»⁹². Аз ин мадракот маълум мешавад, ки ҷамъияти ҳайтолиён ҷамъияти синфӣ ҳисоб мешуд ва аз ҷиҳати молу мулк аниқу равшан тақсим шуда буд. Онҳо соҳиби давлат буданд. Лашқари ҳайтолиён хеле тавоно буд. Аслиҳаи онҳо гурз буд⁹³, ба ақидаи хитойӣ, онҳо камонкашҳои забардаст будаанд, ба фикри муаллифони давраҳои сонӣ, аслиҳаи асосии онҳо шамшер будааст.⁹⁴

Усули амалиёти ҷангӣ, ки ҳайтолиён кор мефармуданд, касро ба ақидае водор менамояд, ки лашқари онҳо асосан аз саворагон иборат буд. Дар ин масъала мо бо Ф.Алтхайм ҳамфикр ҳастем⁹⁵ ва ақидаи Л.Н. Гумилевро зинҳор қабул надорем.⁹⁶

Дар байни ҳайтолиён полиандрия (яъне сершавҳарӣ) расм буд: «бародарон як зани умумӣ доранд, зани шавҳараш бе бародар, яъне зани якто шавҳар дошта кулоҳи якӯша мепӯшад; зани сершавҳар кулоҳе мепӯшад, ки чанд шавҳар дошта бошад, ҳамон қадар ғӯша дорад; дар либос ҳам мувофиқи шумораи шавҳар пӯпак дӯхта мешавад».⁹⁷ Дар бораи ин урфу одат, ки баробари полигамия (яъне серзанӣ) дар байни волиён маъмул буд, бисёр маъхазҳои хитой хабар медиҳанд.⁹⁸ Полиандрия, ки боқимондаи никоҳи гурӯҳӣ мебошад, дар рӯзҳои мо дар Тибет ва дар ғирду атрофи наздики он вучуд дорад.⁹⁹

Мувофиқи хабари маъхазҳо ҳайтолиён дини буддоиро не, балки худоёни худро, масалан, худои оташро мепарастиданд. Ҳар саҳар онҳо аз хаймаи худ баромада, намоз меخوانданд. Эҳтимол, онҳо офтобро ҳам парастидиш мекарданд.¹⁰⁰ Вале дар ҷамъияти ҳайтолиён дину оини халқҳое, ки онҳоро мутеъ менамуданд, масалан, дини буддӣ, тадриҷан реша давондан гирифт. Мадраке ҳаст, ки дар байни ҳайтолиён дини насронӣ ҳам маъмул будааст.

Неҳзати Маздак

Дар ҳудуди асрҳои V–VI дар Эрони Кайқубодшоҳ (солҳои 488–531) бар зидди муносибатҳои феодалӣ, ки нав ташаккул меёфт, баромадҳои тавоноӣ оммаи халқ ба вуқӯъ омад.¹⁰¹ Ба ин неҳзат шахсе сардорӣ мекард, ки дар

⁹¹ Beal S., 1960, p. XCI.

⁹² Бичурин, II, с. 269.

⁹³ Пигулевская Н. В., 1941, с. 64; Altheim F., 1960, II, s. 17–18.

⁹⁴ ИТН, I, с. 419.

⁹⁵ Altheim F. 1960 II, s.269.

⁹⁶ Гумилев Л. Н., 1967. б, с. 94.

⁹⁷ Бичурин, II, с. 268.

⁹⁸ Miller R.A., 1959, с. 12.

⁹⁹ Ghirshman R., 1948, p. 125-128; Enoki K., 1959, p. 51-56.

¹⁰⁰ Маъхазҳо: Enoki K., p. 45–49; ниг.: инчунин Ghirshman R., 1948, p. 120-124.

¹⁰¹ Тадқиқоти муфассалтарини маъхазшиносӣ: (Christensen A., 1925. Дар китоби олиҷаноби шарқшиносӣ Чехословакия О. Клима (Klima O., 1957) маъхазҳо ниҳоят дақиқона таҳлил шудаанд, баъзе дидҳо аз дигар тавзеҳу таъвил ёфтаанд ва рӯйхати муфассали адабиёти мавҷуда зикр гардидааст. Аз ҷумлаи тадқиқоти олимони советӣ муҳимтаринаш асарҳои Пигулевская Н.В. (1948, 1956). Очерки ниҳоят муфиду мухтасар: Дяконов М.М., 1961, с. 303-309, 410-412.

таърих бо номи Маздак¹⁰² машхур аст. Мисли тамоми дигар неҳзатҳои халқии он давра эътирози аҳли ҷамоат зидди зулму истибод ба худ шакли диниро гирифт. Асосгузори ин неҳзати динӣ Зардушт ибни Хурроӣ ном шахсе буд. Баъзеҳои санаи ҳаёти ӯро ба охири асри III ва аввали асри IV нисбат медиҳанд, вале санаи ба ҳақиқат наздиктари санаи ҳаёти вай бояд нимаи дувуми асри V бошад. Аз номи ин одам таълимоти динӣ ҳам ба худ номи «зардуштакан»-ро гирифт. Маздак шогирд ва пайрави ин одам буд.¹⁰³

Маздак таълиқи мекард, ки ҳама одамон ҳуқуқи баробар доранд ва нобаробариро барҳам додан лозим, заминро сарвати бойҳоро қашади гирифтани даркор. Ба қавли Табарӣ, ки ба тарҷумаи солномаҳои даврони забони миёнаи форсӣ таърифи мекунад, Маздак ва пайравони вай тарғиб мекардаанд, ки ҳудо «неъматҳои оламро барои ҳамин офарид, ки мардум онро байни худ аз рӯи инсоф тақсим кунанд, вале мардум дар ин кор ноинсофӣ карданд». Пайравони Маздак мегӯянд, ки онҳо моли дороро қашади мегиранду ба нодор медиҳанд, зеро агар касеро бештар зану пулу мол бошад, ин чунин маъно надорад, ки фақат вай ба ҳамаи он чизҳо ҳақ дорад.¹⁰⁴ Ё худ, чи тавре муаррихи араб менависад, Маздак таълим медиҳад, ки «Моли мулки бойҳоро қашади гирифта, ба камбағалон додан даркор, то ин ки моли мулки онҳо баробар шавад».¹⁰⁵

Одамқушӣ ва ҳатто қуштани чорво, ба ақидаи маздакиён, гуноҳи азим аст. Мувофиқи таълимоти Маздак, фақат дар роҳи ғалабаи неки ва дар муборизаи зидди бадӣ одамқушӣ ва хунрезӣ раво аст. Талаби одилона тақсим кардани неъматҳои моддӣ ва талаби барҳам додани нобаробарӣ мусоидат намуд, ки таълимоти Маздак, пеш аз ҳама, дар байни зироаткорони ҷамоат паҳн шавад.

Фирдавсии бузург дар «Шоҳнома» аз номи Маздак гуфтааст:

Ҳамегуфт: ҳар к-ӯ тавонгар бувад,
Тихидаст бо ӯ баробар бувад.
Набояд, ки бошад касе барфузуд,
Тавонгар бувад тору дарвеш пуд.
Ҷаҳон рост бояд, ки бошад ба чиз,
Фузунӣ ҳаром асту нохуб низ.¹⁰⁶

Тарғиби Маздак муваффақияти азим пайдо кард. Ба қавли Табарӣ, мардуми ағҷ аз ин фурсат истифода карда, ба Маздак ва пайравонаш ҳамроҳ шуд ва бо онҳо ваҳдат намуд. Ба қавли Берунӣ, «мардуми мутааддид пайрави ӯ шуданд»¹⁰⁷.

¹⁰² Алтхайм ва Р. Штил исбот мекунанд, ки Маздак аз Хоразм ва ё худ аз ягон мамлакат ба он ҳамсоя аст (Altheim F. und Stehl R., 1953) вале О.Клима (Klima O., 1957, с. 154–165) нишон дод, ки ин ақида қобили қабул нест. Инчунин ба он маълумоти баъзе маъхазҳо бовар кардан лозим нест, ки гӯё Маздак аз Нисо, ё худ аз дигар як шаҳри Хуросон мешавад. Ҷои таваллуди Маздак аниқ маълум нест, шояд он Байнаннаҳрайн ё соҳили чапи Даҷла бошад. Зиеда аз ин, ақидае ҳаст, ки Маздак номи одам не, балки унвони сардори фирқа ё худ унвони умуман мўътақид (аслаш «маздак» ё «маздиқ») мебошад.

¹⁰³ Klima O., 1957. Тафсири муфассали таърихи таълимоти неҳзати Маздак аз доираи мавзӯи мо берун аст, мо фақат баъзе нуктаҳои онро хотирнишон намуда, хонандаро ба асарҳои махсуси бахшида ба таърихи Эрони сосонӣ ҳавола мекунем.

¹⁰⁴ Шмидт А. Э., 1958, с. 450–451.

¹⁰⁵ Иқтибос аз китоби: Пигулевская Н. В., 1956 а, с. 296.

¹⁰⁶ Фирдавӣ, 1966, с. 60–61.

¹⁰⁷ Шмидт А. Э., 1958, с. 451, 490; Берунӣ, 1957, с. 213.

Неҳзати маздакиён дар пойтахти Эрон боиси он шуд, ки издиҳоми гушнагон анборҳои ғаллаи ашрофу бойҳоро тороч карданд. Дар як муддати кӯтоҳ шӯриш саросари мамлакатро фаро гирифт. Маздак молу мулки бойҳоро капида мегирифт дар байни камбағалон тақсим мекард. Бисёр заминдорони калони Эрон кушта шуданд; бисёри онҳо ба мамлакатҳои ҳамсоя гурехтанд.

Кайқубодшох аз ҷони худ тарсида ва бо роҳи суст кардани мавқеи ҳокимони маҳаллӣ ва намоёндагони калонтарини аёну ашроф ҳокимияти марказиро пурқувват карданӣ шуда, худро пайрави таълимоти Маздак эълон намуд. Сабаби ин кирдори Кайқубодшохро муаррихон ҳар хел шарҳ медиҳанд. А.Гутшмид ва Т.Нёлдеке дар асоси ишорати бевоситаи муаррихони асри миёна чунин ақидаро пеш ниҳоданд: Кайқубодшох барои ҳамин зидди неҳзати маздакиён набаромад, ки умед дошт, онро ба роҳи барояш ғоибанок равона мекунад, яъне дар муборизаи зидди аёну ашроф ва рӯҳониён, ки бо онҳо яққоя буданд, воситае пайдо кунанд.¹⁰⁸ Аксарияти олимони имрӯза чунин ақида доранд.¹⁰⁹ Аммо А.Кристенсен баръакс, чунин мешуморад, ки Кайқубодшох аз таҳи дил ба маздакиён ҳамроҳ шуда, пайрави собитқадами онҳо гардид. Ба фикри аксари олимони советӣ гапи А. Кристенсен дуруст не. Сабаби ин кирдори Кайқубодшох ғаразу тамаъи сиёсӣ буд, на ҳусни таваҷҷӯҳ нисбат ба маздакиён ва на хайрхоҳӣ нисбат ба маздакиён ва на хайрхоҳӣ нисбат ба халқ.¹¹⁰

Аёну ашроф Кайқубодро аз тахт фуруварда, ба зиндон андохтанд (соли 496) ва ба тахт бародари ўро шинонданд, ки мақсаду мароми аёну ашрофро ба амал барорад. Вале ба Кайқубод муяссар шуд, ки аз зиндон гурезад ва зимнан аз зиндон гурехта, рост ба назди ҳайтолиён рафт, зеро подшоҳи ҳайтолиён почои Кайқубодшох буд. Қайқубод ба назди почояш рафта, хоҳари ўро ба занӣ гирифт. Яшу Стиллат ин воқеаро чунин ба қалам додааст: «Кайқубодшох домоди подшоҳ шуда, хеле қомат афрохту ҳар рӯз ба зорию тавалло даромад, ки ба вай лашкар диҳад, то ки рафта аёну ашрофро аз дами тег гузаронад ва боз соҳиби мамлакатаи худ шавад. Ва падарарӯсаи лашкари сершуморе ба вай дод ва Кайқубодшох бо ин лашкар ба сарҳади Эрон расида буд, ки бародараш инро шунида гурехт ва Кайқубодшох ба мурод расид ва ашрофро қир кард».¹¹¹ Хуллас, соли 499 Кайқубодшох I бо ёрии лашкари ҳайтолиён боз чулус мекунад ва ба ҳамон қисми аёну ашроф, ки зидди вай буданд, ҷазои саҳт медиҳад.

Баъди бо ёрии ҳайтолиён боз ба тахт нишастани Кайқубодшох муносибати вай ба маздакиён тадриҷан дигар шудан гирифт, вай аввал ниҳонӣ, баъд рӯйрост пайравони Маздакро чунон таъқиб кардан гирифт, ки гӯё онҳо душ-

¹⁰⁸ Nöldeke Th., 1879, 142–143, 461.

¹⁰⁹ Масалан, ниг.: Frye R. N., 1963, p. 212.

¹¹⁰ С.П.Толстов чунин ақидаро пеш ниҳод: Қайқубодшохро дар ҷавонӣ падараш Пирӯз чун гаравӣ ба дарбори шоҳи ҳайтолиён дода буд. Дар асоси ин воқеа, ки дар сарчашмаҳо қайд шудааст, С.П.Толстов ба хулосае меояд, ки сабаби бо маздакиён созиш кардани Кайқубодшох «ошно будани вай бо тартиботи ҳайтолиён аст, яъне анбанаҳои ҷамоатию авлодии соҳти ҷамъияти ҳайтолиён бо шиорҳои меҳнати маздакиён мувофиқат дошт ва Кайқубодшох, эҳтимол, гумон дошт, ки бо роҳи ба амал баровардани ин шиорҳо давлати ҷавони барбарии «гунҳои сафед»-ро чун намунаи ибрат дар назар дошта, империяи Сосониёнро, ки торафт суст мешуд, боз мустаҳкам кардан мумкин аст» (Толстов С.П., 1948 б, с. 216). Вале ҳайтолиён ҳаргиз дар давраи соҳти ибтидоии ҷамоати набуданд, дар ҷамъияти онҳо тақсимооти равшани молумулкӣ ва иҷтимоӣ вуҷуд дошт.

¹¹¹ Пигулевская Н.В., 1940, с. 136.

мани қаттоли вай бошанд. Дар солҳои 528 ва 529 Кайқубодшоҳ бо роҳи фиребу қаллобӣ аввал Маздак, баъд роҳбарони неҳзатро ба қатл расонд. Дар саросари мамлакат кушгори ваҳшиёнаи маздакиён сар шуд.

Муҳимтарин сабаби шикасти маздакия ҳамин, ки он зидди муносибатҳои феодалий буд, ки дар ҳамон давра зинаи лозимаи тараққиёт ҳисоб мешуд, аммо шиори маздакиён, ки барқарор намудани баробарии ҷамоатиро талаб мекард, дар ҳамон шароит бозгашт ба қафо буд, бозгашт ба он шаклҳои сохти ҷамоативу авлодӣ буд, ки кайҳо аз дарун гандида, ҳаққи вучудро гум карда буд.

Вале шӯриши Маздак ба таври объективона хусусияти прогрессивӣ дошт, зеро халқро ба муборизаи зидди зулму истисмор бархезонд. Таълимоти Маздак ба табақаҳои нодори ҷамъият таъсири бузург расонд ва саросари Осиёи Миёна, ки дар ин ҷо ҳам таппакули муносибатҳои феодалий оғоз ёфта буд, паҳн шуд.

Аз шикасти неҳзати Маздак дере нагузашта, писари Кайқубодшоҳ Хисрави Анӯшервон (солҳои 531-579), ки душмани ашаддии Маздаку маздакиён буд, дар Эрон чанд ислоҳот гузаронду бо ҳамин муносибатҳои феодалиро ҳеле мустаҳкам кард.

Боби дувум

ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРИ VI – ИБТИДОИ АСРИ VIII

1. ВОҚЕАҲОИ АСОСИИ ТАЪРИХИ СИЁСӢ. МУБОРИЗАИ СИНФӢ

Хоқонии турк ва нуфузи ҳокимияти он дар Осӣи Миёна

Дар асри VI хеле дур аз ҳудуди Осӣи Миёна дар Олтой зери унвони «Хоқонии турк» (солҳои 551-744) иттиҳоди давлатие пайдо шуд, ки дар таърихи Осӣи Миёна роли муҳим бозид. Туркҳо дар сарчашмаҳо бо номҳои гуногун маълуманд, вале бояд гуфт, ки ин номҳо ба ҳамдигар хеле айният доранд. Хитойҳо онҳоро «тутсзюе» мегуфтаанд (гумон меравад, ки талаффузи қадимии он *tiuet kiwat* буд ва ин ҳуди ҳамон тюркют мебошад, ки он номи туркҳо дар забони жоғҳои муғулзабон аст. Мувофиқи катибаҳо ҳуди туркҳо ҳудро тюрк мегуфтанд, суғдиёну форсҳо онҳоро «турк» меномиданд. Роҷеъ ба этимологияи ин калима олимони гуногун ақидаҳои гуногун доранд¹.

Ҳокими туркҳо Бумон аввал теле ном қабилаеро мутеъ сохта, қувват гирифт баъд зидди иттиҳоди қабилаҳои жоғҳо, ки то ин дам бар туркҳо ҳукмронӣ мекарданд, ба ҷанг даромад ва дар Муғулистону Олтой давлати пурқувват таъсис дод. Вусъати минбаъдаи ин давлат дар давраи яке аз валиаҳдҳои Бумонҳоқон Мӯҳон (солҳои 553-572) хеле авҷ гирифт. Ба лашкаре, ки сӯи ғарб раҳшпор гардид, бародари Мӯҳон Истам сарварӣ мекард. Соли 555 вай ба «Дарёи ғарбӣ» расид (эҳтимол, баҳри Арал бошад). Катибаи калони Кўлтегин хабар медиҳад, ки «онҳо (яъне, Мӯҳону Истам – Б.Ғ.) халқи худро то таги Темурқапиқ маскун намуданд»². Темурқапиқ («Дарвозаи оҳанин») номи асримиёнагии убургоҳи кўҳиест, ки аз Суғд ба Тахористон мебарду ҳудуд дар кўҳҳои Бойсун воқеъ буд. Дастаҳои пешгарди лашкари туркҳо ба сарҳади Эрон мерасанд, дар ғарб то ҳуди баҳри Сиёҳ рафта, Босфори Қиммериро ишғол мекунанд. Империяи бениҳоят калони кўчманчиён пайдо мешавад, ки аз ҳуди Корея то соҳилҳои баҳри Сиёҳ масоҳати азимеро фаро мегирифт. Хитой амалан вассали туркҳо шуд ва ҳар сол товони ниҳоят калон медоду бо ҳамин ҷонашро халос мекард. Дар назди ин «фавқулдавлат»-и туркҳо дигар ду давлати калонтарини он давра - Эрон ва Византия ба ҳарос меомаданд.

Вале иттиҳод насиби ин давлати бузурги туркҳо нашуд. Ҷангҳои байниҳамдигарӣ авҷ гирифтанд ва дар ибтидои асри VII (солҳои 600–603) ҳоконӣ ба ду қисм – ба Хоқонии шарқии туркҳо ва ба Хоқонии ғарбии туркҳо тақсим шуд (Осӣи Миёна дар ҳайъати Хоқонии ғарбии туркҳо монд). Солҳои 630–

¹ Кононов А.Н., 1949, с. 40–47; Кляшторный С.Г., 1964, с. 18–19

² Малов С.Е., 1951, с. 36.

682 Хоқонии шарқии туркҳо тамоман аз қувват рафт ва амалан дигар вучуд ҳам надошт. Дар охири асри VII дар муборизаи зидди Хитой Хоқонии дувуми шарқии туркҳо таъсис ёфта, зуд қувват мегирад. Ин давлат, алалхусус, дар аҳди Моҷо ё худ Қапаганхоқон (солҳои 691–716) хеле пурқувват мешавад. Боз ливои туркҳо дар тағи девори қалъаи Пекин ба ҷавлон меояд ва боз лашкари Қапаганхоқон ҳучумкунон аз дарёи Хуанхэ мегузарад. Туркҳо дар саросари шимоли Хитой ҳукмронӣ мекарданд, даҳҳо, садҳо ҳазор сокинони онро мекуштанд ё ба даштҳо гирифта мебурданд, сарвати беандозае ғорат мекарданд. Рӯ ба ғарб ба Осиёи Миёна ҳам тохтутози худро оғоз менамуданд.

Дар охири асри VII ва миёнаи асри VIII арабҳо ноҳияҳои асосии Осиёи Миёнаро ишғол намуда, ҳукмронии сиёсии туркҳоро дар ин кишвар аз байн бардоштанд.

Туркҳо ва Ҳайтолиён

Ҳанӯз вақте ки туркҳо ба Осиёи Миёна сар медаварданд, бояд ба Ҳайтолиён дучор меомаданд. Вақте Хоқонии турк ба нияти тасхири Осиёи Миёна афтод, задухӯрд ногузир гардид.

Вазъияти Ҳайтолиён барои ҳамин ҳам мушкил буд, ки онҳо дар байни ду оташ монданд, ки яке туркҳо буданду дигаре Эрони сосонӣ. Эрон маҳз дар ҳамин давра, яъне дар аҳди Хусрави Анӯшервон (солҳои 531–579) комилан ташаққул ёфта, иқтисодии он хеле афзуд ва ба Ҳайтолиён дигар боч ҳам наметод.³

Ҳанӯз дар солҳои 50-уми асри VI дар шимоли Осиёи Миёна туркҳо ба Ҳайтолиён дучор омаданд. Аз афти кор, Ҳайтолиён, ҳатто гумон накардаанд, ки бо чи гуна душмани тавоно рӯбарӯ шудаанд. Сардори Ҳайтолиён, ҳатто ба ҳучум гузафта, туркҳоро пеш карданӣ шуд, вале Қотулф ном вазираш ўро аз ин кор боздошту гуфт, ки қуввати Ҳайтолиён дар хоки ҳудашон фузунтар аст (Менандр, порчаи 10). Ҷанг (аз афти кор, бо баъзе танаффус) хеле тӯл кашид. Сарвари туркҳо Силзибул аварҳоро тарсонд, ки баъди торумор кардани Ҳайтолиён дигар душманони худро ҳам ба хок яксон хоҳад кард (Менандр, порчаи 10).

Хусрави Анӯшервон бо туркҳо гуфтушунид мекунаду мақсад аз он таъсири иттифоқе буд, ки бояд Ҳайтолиёнро барҳам меод. Ҷамаи ин воқеаҳоро Фирдавсӣ хеле муфассал ба қалам додааст:

Зи Балху зи Шукнону Омӯю Зам,
Силеҳу сипаҳ хосту ганҷу дирам.
Зи Хатлону аз Тирмизу Висагирд,
Зи ҳар сӯ сипаҳ андаровард гирд⁴.

Дар ин мобайн Ғотифар лашкар ҷамъ кард. Аз Балх, Шуғнон, Хатлон, Вашгирд ё Висагирд (ноҳияи Тоҷикистони ҷанубӣ), Тирмиз, Омул, Зам лашкари бисёре омада, дар атрофи Бухоро ҷой гирифт. Муҳорибаи асосӣ дар қарибии Бухоро шуд.

Бухоро пур аз гурзу кӯпол буд,
Ки лашгарғаи шоҳи Ҳайтол буд,
Бишуд Ғотифар бо сипоҳе чу кӯҳ,

³Дьяконов М.М., 1961, с. 309–315, 321.

⁴Фирдавсӣ, 1966, с. 223–224.

Зи Ҳайтол гирд оварида гурӯҳ,
Ба ҷанг андаромад зи ҳар сӯ сипоҳ
Зи тангӣ бубастанд бар бод роҳ.⁵

Ҳикояти Табарӣ ҳам дар ин бора аниқу мухтасару мўҷаз аст: «Тавонотарину муқтадиртарини туркҳо Санҷибу буд, ки аз лашкари бешумори шоҳи ҳайтолиён В. р. з. наҳаросида, ба ҷанг даромад. В. р. з. ва лашкари ўро нобуд сохт, сарвату мулки ўро ғасб кард, ба ҷуз он ҷойҳое, ки пештар Хусрави I тасарруф карда буд».

Инак, ҳар ду тараф меқўшид, ки аввалин шуда ба Ҳайтолиён зарба занад ва амалан Ҳайтолиён бар зидди ду душмани муқтадир танҳо меҷангиданд. Дар масъалаи номҳо бошад, Синҷибуи муаррихони араб, бешак, ҳамон Синҷибули маъхазҳои византий мебошад.⁷ Т.Нёлдеке таклиф мекунад, ки номи подшоҳи Ҳайтолиён Варз⁸ хонда шавад (вале ин аниқ не). Агар ин таклифро қабул кунем, пас ин калимаи форсиест, ки маънояш «гурӯз» мебошад. Баъзе волиёни шарқиронӣ, масалан, волиёни Марв, Ҳирот, Гарҷистон, Нисо чунин унвон («вараз») доштанд⁹. Маънои ин номро дигар ҳел шарҳ додан ҳам мумкин – эҳтимол, ки маънои он «баланд» бошад (ниг.: *βrз* – варзи суғдӣ).

Ба ақидаи Э.Шаванн, ки ин маъхазҳоро хеле муфассал тадқиқ кардааст, туркҳо Ҳайтолиёнро дар ким-қучои мобайни солҳои 663 ва 567 торумор кардаанд,¹⁰ вале мувофиқи таҳмини А.М.Мандельштам, ин сана ба ибтидои он фосила наздиктар мебошад, яъне мумкин аст, соли 563 бошад¹¹; Г.Моравчик бошад, мегӯяд, ки ин санаро умуман «қарибҳои соли 560»¹² гуфтан даркор.

Дар ин ҷанги шадид, ки, аз афти кор, масоҳати зиёди Осиёи Миёнаро фаро гирифт, пеш аз ҳама, сокинони шаҳру деҳот зарар دیدанд.

Байни иттифоқчиён низоъ афтоду аз ҳам ҷудо шуданд ва ҳар яке меҳост, ки аз шароити мавҷуда, аз афти кор, ҳаддиалимқон ғоида барад. Ба қавли Табарӣ, таҷовузро туркҳо сар карда, талаб намудаанд Эрон ҳамон боҷеро, ки замоне ба Ҳайтолиён меод, акнун ба онҳо диҳад. Диноварӣ, баръакс, хабар медиҳад, ки Хусрави Анўшервон то Бухорову Кешу Насаф расидани туркҳоро шунида, бо сардорони валиаҳди худ зидди онҳо лашкар мефиристад, вале туркҳо аз ҷанг рӯ тофта, ақиб мегурезанд ва тамоми ин ноҳияҳо ба дасти Сосониён мемонад. Ҳанўз Т.Нёлдеке ишорат карда буд, ки ин хабари Диноварӣ ба дигар маъхазҳо мувофиқат намекунад ва, дар ҳақиқат, ин ноҳияҳои маркази Мовароуннаҳр дар дасти туркҳо буд,¹³ вале шубҳае нест, ки ба ҳар ҳол байни иттифоқчиён носозие ба вуҷуд омада буд.

Низои байни Сосониёну туркҳо ба ғоидаи Ҳайтолиён буд. Ҷанубитарин ноҳияҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла территорияи ҳозираи ҷануби Тоҷикистон, Ўзбекистон ва Туркманистон дар тасарруфи Эрони сосонӣ ва ноҳияҳои шимолӣ дар ихтиёри туркҳо монд. Байни онҳо сарҳади муайян набуд ва баъзе

⁵ Фирдавӣ, 1966, с. 224.

⁶ Nöldeke Th., 1879, s. 158–159.

⁷ Nöldeke Th., 1879, s. 158.; Anm. 2; Chavannes E., 1903, p. 226. Дар бораи шакли ибтидоии туркии ин ном ниг.: Moravcsik G., 1958, S. 275–276.

⁸ Nöldeke Th., 1879, s. 159.

⁹ Maenchen-Helfen O., 1959.

¹⁰ Chavannes E., 1903, p. 226.

¹¹ ИТН, II, с. 43.

¹² Moravcsik G., 1958, I, s. 76.

¹³ Nöldeke Th., 1879, s. 159; Anm 1.

маҳалҳои (ҳатто ноҳияҳои) мобайнӣ маҷбур мешуданд, ки якбора ба ду тараф боҷ диҳанд. Ҳайтолиёни водии Зарафшон ба туркҳо боҷ медоданд (Менандр, порчаи 18). Ҳайтолиёни ҷанубии Осиёи Миёна, аз афти кор, муддате мустақилона ҳаёт ба сар бурданд. Вале, мувофиқи ривояти Масъудӣ, Хусрави Анӯшервон, зоҳиран, баҳонае ёфта, ба ноҳияҳои паси «дарёи Балх», яъне Амударё лашкар дароварда, то ба Хатлон расид, шоҳи Ҳайтолиён (ки номаш Хушнавоз будааст ва шояд ин ном не, балки унвон бошад) кушта шуд ва Хусрав мулки ӯро ба мамлакати худ ҳамроҳ кард.¹⁴

Ана ҳамин тавр, давлати Ҳайтолиён вучуди худро қатъ карду аз забони маъхазҳо гуфтан мумкин, ки «сипас, тукуссҳо (яъне туркҳо– Б.Ғ.) мулки е-даро (яъне Ҳайтолиёно– Б.Ғ.) ба ғорат бурданд ва ба авлодҳо қирон омад...»¹⁵

Низои туркҳо ва Сосониён. Иқтисодиёт ва сиёсат

Ҳамин ки давлати Ҳайтолиён барҳам дода шуд, байни собиқ иттифоқчиён низоъ хест. Даре нагузапшта алангаи низоъ боло меравад ва акнун сабаб на манманиҳои сиёсии тарафайн, балки зиддияти манфиатҳои иқтисодии онҳо буд.

Мо медонем, ки дар давраи Кушониён аз Осиёи Миёна роҳҳои тиҷорат, аз ҷумла, «роҳи абрешим» мегузапшт, ки Осиёи Марказӣ ва Римро ба ҳам мепайваст. Баъдтар кирмакдорӣ ва шохӣбофӣ дар ҳуди Осиёи Миёна ривож меёбад. Дар ғарб истехсоли шохӣ умуман вучуд надошт, бинобар ҳамин ҳам империяи Византия ва ҳам Рим фақат нигарони шохӣе буданд, ки аз Осиёи Марказӣ ва Миёна оварда мешуд ва зимнан, дар ин савдо савдогарони форс миёнчигӣ мекарданд. Византиҳо чанд бор кӯшиданд, ки бевосита аз Ҳиндустон шохӣ гиранду дар ин кор ба форсҳо мўҳтоҷ набоянд, вале кӯшишҳо бар абас рафт, зеро Эрон ба ин кор зид буд. Форсҳо аз миёнчигии худ пули ниҳоят калон мегирифтанд, бинобар ҳамин онҳо, аз як тараф, намонданд, ки Византия бевосита бо фурӯшандагони абрешим робита дошта бошад ва, аз тарафи дигар, чӣ қадар хоҳанд, ҳамон қадар нархи молро боло мебардоштанд. Ҳукумати Византия, ки нархи абрешимро ба тартиб андохтани буд, ба ҳеҷ кор муваффақ нашуд. Дар миёнаҳои асри VI тухми кирмак ба Византия ҳам оварда шуд¹⁶, вале барои тараққии саноати шохӣ вақти тўлоние лозим буд.

Суғдиён, ки худашон шохӣбофӣ мекарданду бо абрешимфурӯшон бевосита алоқа доштанд, дар барори савдои Осиёи Миёнаву Византия беш аз ҳама манфиатдор буданд. Роҳи қулайтарини савдо аз Эрон мегузапшт. Вале маҳз дар ҳамин ҷо манфиати савдогарони форс ва суғд ба ҳам дучор омад.

Дар айёми муносибатҳои мўътадил ва, эҳтимол, ҳатто ҳамкориҳои байни туркҳоро Эрон бо ташаббуси суғдиён қарор дода шуд, ки ба Эрон ҳайъати сафорат фиристода, маслиҳат кардан лозим омад, ки оё шохиро аз хоки Эрон гузаронда, ба Византия ба фурӯш бурдан ё худ ақаллан ба ҳуди савдогарони форс шохӣ оварда, фурӯштан имкон дорад ё не. Сардори сафорат Монияҳ ном «сарвар»-и суғдиён будааст. Менандр (порчаи 18), инчунин хабар медиҳад, ки ҳокими турк ба суғдиён иҷозат додааст «худашон ҳайъати сафорат фиристонанд». Ин факт далели ҳамин аст, ки туркҳо Суғдро ҳамчун давлат нест на-

¹⁴ Altheim F., 1960, с. 57–58.

¹⁵ Биҷурин, П., с. 269, муқоиса шавад: Miller R. A., 1959, p. 12.

¹⁶ Пигулевская Н. В., 1947, саҳ 184, 196; 1951, саҳ 83–95, 184 ва мобаъд.

карда, фақат ба худ мутеъ намуданд. Ин кор, бешубҳа, инъикоси вазъияти сиёсии реалии Осиёи Миёна мебошад. Мо дар ин масъала ақидаи Н.В. Пигулевская¹⁷ пурра тарафдорӣ мекунем ва Л.Н. Гумилёв¹⁸, ки ўро танқид кардааст, ҳеҷ асосе надорад. Вале Л.Н. Гумилёв ҳам мисли ҳамаи дигар муҳаққиқон¹⁹ дар як бобат ҳақ аст, корро тавре тасаввур кардан лозим не, ки чи тавре Н.В. Пигулевская менависад, «туркҳо ба муомилоти васеи тиҷоратӣ рағбат надоштанд». Аслан гирем, ашрофи туркҳо хеле «пухта» шуда буд ва нағз мефаҳмид, ки муомилоти васеи тиҷоратии байналхалқӣ, алалхусус, фурушии шохӣ чӣ манфиате дорад. Маҳз ба ҳамин сабаб ташаббуси суғдиён ба ҳоқони турк маъқул шуд.

Ҳайъати сафорати Монияҳ ҳеҷ кор карда натавонист: пас аз нею нестону кашолакориҳои зиёд Хусрави Анўшеровон ҳамин баҳонаро ёфт, ки ба Эрон омадани туркҳо мувофиқи мақсад нест, бинобар ҳамин тамоми тақлифҳои ҳайъати сафоратро рад кард. Алалхусус, яке аз вазирони шохӣ – Катулф ном ҳайтоӣ ба суғдиён саҳт муқобилат кард. Ин ҳамон Катулфе мебошад, ки баъди Ҳайтолиёнро торумор кардани туркҳо дар Эрон паноҳ ёфта буд. Бо маслиҳати ин вазир шохӣ тамоми абрешими суғдиёнро хариду баъд дар пеши чапми онҳо ҳамаашро сўхта партофт. Н.В.Пигулевская дуруст менависад, ки «бо кирдори худ форсҳо маълум карданд, ки ба моли суғдиён мўҳтоҷ нестанд, зеро ин абрешим аз туркҳо омадааст.»²⁰

Ҳоқон инро шунида, қарор дод, ки ин сафар аз номи худаш сафорат фиристонад ва ба ҳайъати он фақат туркҳоро дохил кард. Маълум, ки сафорати яқум тамоман нобарор баромад, вале сарфи назар ба ин, ҳоқон исрокорона сафорати дувумро ирсол менамояд ва ҳамаи ин далолат мекунад, ки дар таги ин коса нимкоса, яъне тақозои сиёсати «олӣ» ниҳон мебошад. Аз афти кор, туркҳо фаҳмидани буданд, ки Эрони сосонӣ бо онҳо тинчу осуда зиндагонӣ кардани ё худ ба ҷанг тайёри дидан даркор. Рад шудани тақлифи сафорати яқумро чунин шарҳ додан мумкин буд, ки форсҳо бо давлати мутеъ гуфтушунид кардан нахостанд. Вале шохӣ Эрон ба ҳоқони тавоно, ки ба қарибӣ иттифоқчии ў буд, чӣ ҷавоб меода бошад? Ҷавоби шохӣ Эрон басо равшан буд: аз тамоми ҳайъати сафорат фақат якчанд кас гашта омад, дигарон дар Эрон қушта шуданд, гарчанде форсҳо худро сафед карда бошанд ҳам, маълум буд, ки ба аксари сафирон заҳр дода қуштаанд. Ҳамаи ин муносибати туркҳо ва Эронро хеле тезутунд кард. Ҳар ду тараф фаҳмиданд, ки ба ҷанг тайёри дидан даркор, зеро ҷанг дар ҳар лаҳза сар шуданиш мумкин буд.

Ба ин сабаб ҳукумати ҳоқон хост, ки бо душмани азалии давлати Сосониён – империяи Византия робитаи сиёсӣ бандад. Агар чунин робита баста шавад, масъалаи фурушии шохӣ ҳам худ ба худ ҳал мешуд, ҳол он ки ин масъала ашрофи Суғдро (ва ҳам туркҳоро) хеле ба ташвиш меоварду аз анҷоми неки

¹⁷Пигулевская Н.В., 1951, саҳ 203.

¹⁸ Гумилев Л.Н. (1967 а, с. 46) гумон дорад, ки сабаби ҳайъати сафоратро фиристодани маҳз суғдиён танҳо ҳамин, ки «онҳо гуфтушунидро ба зимма гирифтанду боварӣ доштанд, ки ин вазифаро нисбат ба бегҳои тюркют, ки дар дипломатия таҷрибае надоштанд, беҳтар анҷом хоҳанд дод». Вале агар ҳоқон аз маҳорати дипломатии ҳамқабилаҳои худ дилаш пур набошад, дигар илоҷе ёфтаниш мумкин буд, масалан, метавонист ба ҳайъати сафорат ду-се суғдии дипломатро дохил кунад сафирашро аз номи худ фиристонад. Дар воқеъ бошад, бо розигии ҳоқон ҳайъати сафоратро маҳз суғдиҳо фиристодаанд.

¹⁹ИТН, II, 1, с.46.

²⁰ Пигулевская Н.В., 1951, саҳ 203

он нишоне ҳам набуд. Сардори ҳайъати сафорате, ки бояд ба Византия ме-
рафт, боз ҳамон Монияҳ таъин шуд. Вай дар даст мактубҳои лозима ва аз
инъому пешкашҳо «бисёр шохвории қиматбаҳо дошт». Маълум, ки ин сафо-
рат аз хоки Эрон гузашта наметавонист, инак, роҳи дигар интиҳоб шуд – са-
форат қад-қади соҳили шимолии баҳри Каспий мерафту аз Кавказ гузашта, ба
Византия мерасид.

Ҳайъати сафорат ба Византия омада, инъому пешкашҳо ва мактуберо ба
императори Византия супурд, ки ба ақидаи ҳуди византиҳо «бо саводи суғдӣ»
(эҳтимол, бо хати суғдӣ бошад) навишта шуда буд. Муоҳидаи ҳарбие баста
шуд, ки муқобили Эрон буд. Ҳуди ҳамон соли 568 сафорат ба ватан баргашт
ва зимнан ҳамроҳи онҳо ҳайъати сафорати ҷавобии византиҳо омад, ки дар
сари он Зимарх ном шахсе меистод. Иттифоқи ҳарбию сиёсии туркҳои Ви-
зантия аз ҳамон вақт сар карда, арзи вучуд намуд, алалхусус, ки аз паси ин
ҳайъати сафорат боз чандин сафар ба Византия рафта омад²¹.

Маъхазҳо хабар медиҳанд, ки соли 581 бар зидди туркҳо Хутан, Форс ва
Ҳайтолиён²² шӯриш бардоштанд. Вале аниқ не, ки ин кадом Ҳайтолиён бо-
шад. Ба гумон аст, ки маъхазҳо аз Хутану Форс сухан ронда, балвои хурдеро
дар назар дошта бошанд, аз афти қор, ин шӯриши қалоне буд. Эҳтимол, дар
ҳамин солҳо, яъне пас аз вафоти Хусрави Анӯшервон (соли 579) дере нагузаш-
та, туркҳо вазъияти ғарбиро пурталотуму пуртаҳлукаи Эронро ба ҳисоб гирифта, хос-
таанд, ки давлати буферии Ҳайтолиёнро ба мулки худ ҳамроҳ кунанд, ки ин
давлат дар Тахористон вучуд дошту, аз афти қор, дар охири солҳои 70 ва ав-
вали солҳои 80-уми асри VI мустақил шуда буд²³. Вале дар қанҷҳои қануб
туркҳо якбора ҳам ба лашкари Ҳайтолиён ва ҳам ба лашкари Эрон дучор
омаданд. Мувофиқи хабару ривоятҳо маълум мешавад, ки ғалабаи туркҳо
пурра набудааст – ба онҳо фақат Ҳайтолиёни соҳили рост Тахористон мутеъ
шудаанд Ҳайтолиёни соҳили чап мисли пештара мустақил мондаанд.

Якчанд сол гузашт, инак соли 588 туркҳо бо сардории Совашоҳ ба ҳудуди
давлати Сосониён зада даромаданд. Зидди онҳо сарлашқари забардасти Эрон
– Баҳроми Чӯбина мекарояд. Ин мард ҳам дар зиндагӣ ва ҳам баъди вафоташ
ниҳоят машҳур буд. Дар адабиёти паҳлавонӣ қиссае вучуд дошт, ки қорубори
ӯро ситоиш мекард, дар маъхазҳои ба он давраҳо наздик номи вай хеле бисёр
зикр шудааст. Вале ҳамаи онҳо то ба рӯзҳои мо нарасидаанд, мадракоти
онҳоро Фирдавсӣ ва муаррихони араб истифода бурдаанд. Вале маҳз чунин
будани ҷараёни воқеаҳо набояд боиси шубҳа бошад. Лашқари туркҳо
ҳуҷумкунон аз Амударё гузашта, тамоми Тахористонро ишғол мекунад ба
ғарб рафта, то ба Ҳирот мерасад. Дар муҳорибае Баҳроми Чӯбина бо дастаи
якқачини лашқари худ ба қароргоҳи сарлашқари туркҳо зада мебарояд.
Мувофиқи ривояти Динаварӣ, «сипас, шӯҳи туркон аспашро талабид, савор
шуд ва ба арса баромад ба рӯбарӯи Баҳром; Баҳром тире аз камон зад, ки
туркро ба хок яксон намуд ва туркҳо гурехтанд».²⁴ Баъди ин «Пармуда» (аз
рӯи дигар маъхазҳо «Елтегин») ном писари волии қуштакшудаи туркҳо лашқа-
ри нав ҷамъ карда, ба он қисмҳои лашқари пештараро ҳам дохил мекунад.

²¹ Таҳлили муфассалтарину мўтабартарини муносибати туркҳо ва Византияро дар
асарҳои Н.В.Пигулевская ёфтан мумкин; аз асарҳои наватарини олимони хориҷа до-
ир ба ин масъала (бо таҳлили маъхазҳои византий ва феҳристи мукамал)
ниг.:Moravcsik G., I-II, 1958.

²² ИТН, II, 1, с. 43.

²³ Мандельштам А.М., 1957, с. 133.

²⁴ Шмидт А.Э., 1958, с. 480.

Дар бораи чараёни минбаъдаи воқеа ду ривоят ҳаст –мувофиқи як ривоят, форсҳо аз Аму гузашта, бори дувум туркҳоро шикаст додаанд; мувофиқи ривояти дувум, дар соҳили Аму дар қарибии Тирмиз тарафайн сулҳ бастаанд.²⁵

Дар баробари ин ду хабар боз як ривоят ҳаст, ки ба епископи арман ва муаллифи китобҳои пурбаҳои таърихи Себеос тааллуқ дорад. Ривояти вай хусусан ба ҳамин сабаб ҷолиби диққат ва мўътабар мебошад, ки Себеос дар ҷавониаш дар боргоҳи Сосониён зиндагӣ кардааст ва нақли ин воқеахоро пунида будааст. Ба қавли Себеос, Баҳроми Чўбина «лашқари теталиёнро (яъне ҳайтолиёнро.-Б.Ф.) шикаст дод, Балхро гирифт ва тамоми кишвари Кушониёнро то он тарафи дарёе, ки онро «Ваҳруд» (яъне Амударё.-Б.Ф.) мегуфтаанд, ишғол намуд... Баҳром дар ин вақт бо шоҳи аъзами маскутҳо мечангид, ки онҳо дар он тарафи наҳри калон сукунат доштанд ва Баҳром лашқари бешумори онҳоро қир кард, худӣ шоҳро кушт ва хазинаи ин давлатро ба ғорат бурд».²⁶ Ин ривоят, ки дар адабиёти махсус борҳо муҳокима шудааст (хусусан И.Маркварт муфассал тадқиқ кардааст), ба ҳамин сабаб бениҳоят муҳим мебошад, ки зидди Эрони сосонӣ ҳамроҳи ҳайтолиёни шимоли Афғонистон ба-ромадани туркҳоро равшан нишон медиҳад.

Дар ибтидои асри VII дар солҳои 616-617 Эрони сосонӣ бори дигар мекушад, ки Ҳайтолиён ва ҷомии онҳо – туркҳоро шикаст диҳад. Лашқаркаши Эрон – Симбат Бағратунӣ ба ноҳияҳои соҳили ростӣ Тахористон ду бор тохтутоз мекунад. Дар ин ноҳияҳо якчанд мулки Ҳайтолиён воқеъ буд, ки ба волии Балх итоат доштанду дар зерӣ ҳокимияти туркҳо буданд. Аз рӯи хабари Себеос Ҳайтолиён дар он солҳо дар Ҳирот, Бодхез, Толиқон ва Балх зиндагӣ мекардаанд. Гарчанде сарлашқари Эрон дар чандин муҳорибаҳо ғолиб омада, ғанимати бисёре ба даст оварда бошад ҳам,²⁷ аз афти қор, маълум, ки ин ноҳияҳо дигар ба ҳукумати Сосониён итоат намекарданд ва туркҳо дере нагузашта аз он ҷойҳо дастаҳои лашқари форсҳоро дур ронданд.

Муносибати ҳокони турк ва ҳокимони маҳаллӣ. Синтези Осиёи Миёнаву турк

Аввалҳо сиёсати туркҳо, ки Осиёи Миёнаро ишғол карда буданд, аз сиёсати Ҳайтолиён фарқи казояи надошт,²⁸ яъне онҳо ба ҳокимони маҳаллӣ андоз муқаррар карданд, сулолаҳои пештара боқӣ монданд ва қоидаву қонунҳое, ки дар ин ё он маҳал вучуд доштанд, тағйир наёфтанд. Маълум, ки агар хавфи ҷанг пеш ояд, онҳо бояд ҳокими худро дастгирӣ мекарданд. Вале тадриҷан вазъият дигар мешавад. Туркҳо дар Осиёи Миёна тартиби идораи маъмуриро аз худ намуданд ва акнун дар ғўшае истода, бепарвоёна нигоҳ карда наменишанду балки тадриҷан ба бинокорони ғаъоли ҳаёти Осиёи Миёна табдил меёфтанд. Аёну ашрофи ҳариси турк беш аз пеш дар андеша мемонд, ки чаро фақат як қисми сарвати аз халқ ситондашударо мегирифтаасту ҳамаашро не?

²⁵ Дар бораи маъхазҳо ниг.: Nöldeke Th., 1879, s. 272, 474-478; Altheim F., 1962, s. 234 etc. Баёни муфассали воқеахоро ниг.: Гумилев Л.Н., 1967 а, с.120-132; 1960 а, с. 64-74.

²⁶ Тревер К. В., 1954, с. 140.

²⁷ Дар ҳамон ҷо, с. 142-143.

²⁸ С.П.Толстов сиёсати волиёни туркро дар Осиёи Миёна ба сиёсати Ҳайтолиён муқо-бил мегузорад, ки ин ақидаи вай ғалат аст. Асоси гапи вай ҳамин ки «Ҳайтолиён ба дастгирии оммаи халқ, ки зидди унсурҳои доимоафзоюндаи феодалӣ мубориза ме-бурданд, таъя менамуданд» (Толстов С.П., 1948 а, с.278). Вале ин даъво асоси ҷиддие надорад.

Инак, соли 605 туркҳо волии ноҳияи Чочро кушта, ба ҷои вай «Дола» ном туркро шинонданд.²⁹

Дар аҳди «Туншаху» ном ҳоқон, ки дар ҳоқонии ғарбии турк ҳукмронӣ мекард, соли 618 ислоҳоте эълон гардид, ки, мувофиқи он, ҳоқони мазкур тамоми ҳокимони маҳаллиро волиёни худ хонда, ба ҳамаи онҳо унвонҳои лозима дод. Барои назорат ба қори онҳо вай намояндагони худро низ таъин кард, ки онҳо ҳам бояд андоз меғундоштанд.³⁰ Оё ҳоқон ин ислоҳоти худро ба амал баровард ё не? Ба ҳар ҳол, ин қўшиш буд дар роҳи таъсиси ягон ҳел иттиҳоди давлатӣ дар заминаи мулкҳои ҷудо-ҷудои мустақил. Дар дасти Туншаху (солиҳои 618–630) қувваи пурзўри ҳарбӣ барин як воситаи ниҳоят қиддии реалӣ буд. Мувофиқи ривояти маъхазҳо, худӣ вай «далеру дурандеш буду дар ҳама гуна муҳориба ғолиб мебаромад»³¹. Дар натиҷа дар аҳди вай бисёр ҳокимони маркази Осиёи Миёна сари итоат фуруд оварданд. Дар баробари зўри вай зориҳо ҳам кор мефармуд. Масалан, яке аз тавонотарин ҳокимони Самарқандро ба худ домод кард.³² Вақте лашкаркаши Эрон – Симбат Бағратунӣ ба ҳайтолиён дарафтод, Туншаху ба мадади онҳо омад ва баъди он ки худӣ Бағратунӣ ба Эрон бозгашт, дастаи туркҳо аз дарё гузашта, гарнизони эронӣро дур ронданд. Тамоми Тахористон аз панҷаи Сосониён озод карда шуд. Таъбири маъхаз, ки Туншаху «Форсро гирифт» гуфтааст, ба ҳамин маъно мебошад. Дар худӣ ҳамин ҷои маъхаз гуфта шудааст, ки Туншаху «Гибинро гирифт»,³³ яъне ҷануби Афғонистонро гирифт ва ба ҳамин тариқ, тамоми шимолу ғарби Покистони ҳозира ба тасарруфи туркҳо афтод ва ё ҳеҷ набошад, ба туркҳо мутеъ гардид.³⁴

Баъди вафоти Туншаху (соли 630) вазъияти Ҳоқонии ғарбии турк ноустувор мешавад. Исёну ошӯбҳо, низоъву хархашаҳои байни аъёну ашроф ба сари ноҳияҳои зироаткори Осиёи Миёна ҳам фалокату касофати зиёде овард – торочу ғорату тохтутозҳо авҷ гирифт. Масалан, волии Фарғона кушта шуду дар шимоли Фарғона волиёни турк ба сари ҳукумат омаданд.

Сабабҳои дохиливу хориҷии сиёсӣ Ҳоқонии ғарбии туркро аввал аз дарун шалақ карда, баъд онро тамоман барҳам заданд. Дар айни ҳол бояд қайд кард, ки тоифаҳои туркҳо ба воҳаҳо сар дароварданд; қисми онҳо муқимӣ сокин шуданд; қисми дигари онҳо дар воҳаҳои канорӣ машғули чорводорӣ гардиданд; туркҳо дар шаҳрҳо ҳам сокин буданд; ба аксари вилоятҳо волиёни турк ё худ туркнажод ҳанӯз ҳукмронӣ мекарданд.

Саҳми туркҳо ба хусусияти ҳунармандии Осиёи Миёна кам нест. Мувофиқи мадракоти археологӣ, ҳанӯз то ба Осиёи Миёна омадани туркҳо ҳунармандӣ хеле ривоч ёфта будааст. Ашӯи металлӣ, алалхусус ашӯи зарғарии онҳо, яроқу аслиҳаи онҳо, асбоби зебу зинати онҳо бағоят хушсифат ва хушсохт буд. Зери таъсири торевтикаи туркҳо дар заминаи намунаҳои маҳаллӣ баъзе навъҳои маҳсули сафоллолоти Суғду Фарғона, масалан, машрабаҳои оличаноби сафолӣ³⁵ ва инчунин тасмаҳои аҷоибӣ қуроқ ва ғ. пайдо мешаванд. Дар асрҳои VII–VIII унсури туркӣ дар таркиби ҷамъияти Осиёи Миёна хеле

²⁹ Бичурин, II, с. 313

³⁰ Бичурин, I, с. 283.

³¹ Дар ҳамон ҷо.

³² Бичурин, II, с. 311; Chavannes E., 1903, p. 24, 135

³³ Бичурин, II, с. 283.

³⁴ Аз тарҷумаи Э.Шаванн, ки андаке аз тарҷумаи Бичурин фарқ дорад, чунин маъно мебарояд (Chavannes E., 1903, p. 24).

³⁵ Маршак Б.И., 1961.

такмил ёфта, аз ҳисоби аслиҳаву тарзу усулҳои илми ҳарбии туркҳо бой мешавад. Таъсири туркҳо ба ҷанбаҳои гуногуни маишат низ хеле калон аст ва дар асарҳои санъати тасвирии ондавра симои туркӣ бисёр ба назар мерасад. Таъсири байниҳамдигарии назму эпоси халқии турк ва назму эпоси халқиятҳои муқимии Осиёи Миёна самарайи зиёде овард³⁶. Туркҳое, ки ба Осиёи Миёна омада монданд, дар ҳаёти динии мардумони кишвар ва дар офариниши сарватҳои маданӣ ғайбӣ ширкат варзиданд ва баробари мардуми маҳаллӣ офаридгори ҳақиқии он сарвати маданӣ шуданд, ки насибаи тамоми халқҳои Осиёи Миёна мешавад. Аллакай дар ҳамон даврае, ки мавриди назари мо шудааст, таркибан пайвастишавии урфу одат, дину оин ва маросиму маданияти халқҳои эронизабону туркизабони Осиёи Миёна оғоз ёфта, бо суръати тамоми идома меёфт.

Неҳзати Абрӯӣ

Аҳволи аҳли меҳнат ниҳоят вазнин буд.³⁷ Ба ин муносибат маълумоти неҳзати Абрӯӣ ниҳоят муҳим аст. Ин маълумот аз як боби асари Абдурраҳмон Муҳаммади Нишопурӣ (асри XI) – «Хазината-л-улум» («Хазинаи илмҳо») ба назар мерасад, ки онро Наршаҳӣ дар таҳрирҳои охири «Таърихи Бухоро» ба китоби худ зам карда буд. Ба қавли Наршаҳӣ, Нишопурӣ навиштааст, ки мардум дар ноҳияи Бухоро аз давраҳои қадимтарин сокин будаанд: «Ва мардумон аз ҳар ҷониб омаданд ва он ҷо хуррамӣ гирифт. Ва мардумон аз ҷониби Туркистон омаданд ва бад-ин вилоят об ва дарахтон бисёр будӣ ва шикор бисёр будӣ. Он мардумонро ин вилоят хуш омад. Ин ҷо мақом карданд. Ва ба рӯзгор мардум гирд омаданд ва иморатҳо карданд. Ва мардум бисёр шуданд ва якеро баргузиданд ва амир карданд. Ва номи ӯ Абрӯӣ буд ва ҳанӯз ин шаҳр набуд». Подшоҳ худ дар Пойкент истиқомат дошта, шаҳрро «Қалъаи Дабусӣ» номиданд. «Ва чун рӯзгоре баромад, Абрӯӣ бузург шуд ва зулм пеш гирифт, бад-ин ноҳият, чунон ки мардум беш сабр натавонистанд кард. Деҳқонон ва тавонгарон аз ин вилоят бигрехтанд ва ба Туркистон ва Тироз шаҳре бино карданд. Ва он шаҳрро «Хамук» ном карданд, аз баҳри он ки деҳқони бузург, ки раиси он тоифа, ки аз он ҷо рафта буд, вайро «Хамук» ном буд... Пас он мардум, ки ба Бухоро монда буданд, ба наздики меҳтарони худ кас фиристоданд ва фарёд хостанд аз қабри Абрӯӣ. Он меҳтарон ва деҳқонон ба наздикии подшоҳи туркон рафтанд ва номи он подшоҳ Қарочурин Турк буд...» Ӯ писари худ – Шери Кишварро бо лашкари зиёд равон кард. Шери Кишвар ба Бухоро омада, дар Пойкент Абрӯӣро дастгир кард. Ӯ «бифармуд, то як ҷуволеро бузург аз қабти сурх пур карданд ва Абрӯӣро дар он ҷувол карданд, то бимурд». Баъд аз ин Шери Кишвар ҳокими вилояти Бухоро шуд ва ба гурезагон фармон кард, ки ба ҷойҳои худ баргарданд, чун «ҳар кӣ тавонгар буд ва деҳқони бузург буд, гурехта буд ва дарвешон ва ғайрон монда буданд. Чун

³⁶ Бертельс Е.Э., 1960, с. 84–87; Стеблева И.В., 1965, с. 65–68.

³⁷ Л.Н. Гумилев менависад: «Деҳқонону тоҷирони Суғд аз хонҳои ҳокимии ғарбии тюркют (турк– Б.Ғ.) ин қадар неки диданд, ки худашон тақияҳои мустаҳкамаи тахт шуданд». Баъд дар бораи дар асри VII равнақу ривож ёфтаи иқтисодиёти маданияти Осиёи Миёна сухан ронда, ба чунин хулоса мерасад: «вале тамоми ин беҳбудӣ натиҷаи ба хони тюркют итоат доштани Суғд мешавад» (Гумилев Л.Н., 1967 а, с.152). Ин хулосаҳо (алалхусус, хулосаи дувум) ғояти хориқаи мешавад, зеро ба фактҳо мутлақо ғайб аст. Л.Н. Гумилев аз мадракоти сарчашмаҳои таърихӣ дур меравад ва бар замми ин фаромӯш мекунад, ки ҳодисаҳои таърихиро фақат аз нуқтаи назари муборизи синфӣ таҳлил кардан даркор.

он қавм бозомаданд, он қавм, ки бечора монда буданд, хидматгорони он қавм шуданд. Ва дар миёни он қавм деҳқони бузург буд, он деҳқонро «Бухорхудот» гуфтанд, аз баҳри он ки деҳқонзодаи қадим буд ва зиёъ бештар ўро буд. Ва ағлаби ин мардумон кадеварон ва хидматгорони ў буданд».³⁸

Олимон ин ривоятро борҳо тадқиқу таҳқиқ карданд. Аввал ақидае пайдо шуд, ки ривоят афсонаи оддӣ аст ва дар он, эҳтимол, дарёи Зарафшон ташхис дода шудааст ва ё худ инъикоси ривоятҳои ниҳоят қадимтарини маскуншавии водии Зарафшон мебошад.

Э.Захау ва К.Иностранцев, ки машхуртарин донандагони таърихи қадими Осиёи Миёна мебошанд, ривояти мазкурро маҳз ҳамин тавр маънидод мекунанд. И.Маркварт бори аввал дар як қатор асарҳои худ³⁹ ақидаеро пеш ниҳод, ки дар ин ривоят воқеаҳои реалии таърихӣ инъикос шудаанд. Зиёда аз ин, вай исбот мекунад, ки дар ин ривоят сухан аз муборизае меравад, ки туркҳову Ҳайтолиён барои Суғд мебуданд, яъне сухан аз воқеаҳои солҳои 60-уми асри VI меравад. Дар асоси чандин муқоисаҳо вай тахмин мекунад, ки Абрӯй бояд яке аз шоҳони охири Ҳайтолиён бошад (дар омади гап, вай шакли «Абрез»-и ин номро қабул кардааст, дар яке аз дастнависҳо дучор мешавад).

С.П.Толстов ҳам фарзияи ачиберо пеш ниҳод. Ба ақидаи вай, ин воқеаҳо дар охири солҳои 80-уми асри VI рӯй додаанд ва ба низову хархашаи дохили ҳоконии турк нисбат доранд, ки дар натиҷаи он туркҳо ба воҳаи Бухоро ба тарзи оммавӣ муҳочир шуда буданд. Вай таклиф мекунад, ки ашхоси ривояти Нишопурӣ бо ашхоси реалии ҳоконӣ, ки дар ҳамоно давраҳо амал мекарданд, муқоиса карда шавад.⁴⁰ Вале ҳам дар фарзияи С.П.Толстов ва ҳам дар тахмини И.Маркварт ҷойҳои суст ҳастанд ва фарзияи вай ҳарчанд ҷолиби диққат бошад ҳам, алҳол дурустии он исбот нашудааст. Аз эҳтимол дур не, ки ин воқеаҳо андаке сонитар, яъне дар солҳои 90-ум рӯй додаанд⁴¹.

Ба он тавсифе, ки С.П.Толстов ба ҷараёни ҳодисаҳо додааст, розӣ шудан аз имкон берун мебошад, вале дар айни ҳол вай дуруст хулоса мебарорад, ки ин неҳзат хусусияти аёни иҷтимоӣ дошт. Дар ин мубориза ва умуман дар ҳама гуна мубориза нисбати этникӣ ҷиҳати ҳалқунанда нест. Муҳочирони оддии турк, ки дар ин кишвар сокин буданд ё сокин мешуданд, ҳамдаму ҳамрози суғдиёни камбағал буданд. Ва баръакс, аёну ашрофи Суғд бо аёну ашрофи туркҳо аз як гиребон сар мебардоштанд. Ба ҳамин тариқ, мувофиқи ривояти Нишопурӣ ва як қатор дигар мадрокот гуфтан мумкин, ки Осиёи Миёна арсаи муборизаи шадиди синфӣ буд ва сабаби ин мубориза ҳамин буд, ки деҳқонон мекӯшиданд ба гардани аҳли озоди ҷамоат юғи истисмор андозанд.

³⁸ Наршахӣ, с. 5–7.

³⁹ Marquart J., 1901, s. 309; 1938, s. 147–148.

⁴⁰ Толстов С.П., 1948 а, с. 248 ва мобаъд.

⁴¹ Мандельштам А.М., 1964, с. 48.

2. ТАХОРИСТОН ДАР АСРИ VI – ИБТИДОИ АСРИ VIII

Маълумоти сарчашмаҳо дар бораи вазъияти Тахористон дар асри VI – ибтидои асри VIII

Номи «Тахористон» бори аввал дар як асари тарҷумавии соли 383 зикр мешавад.⁴² Маъхазҳои хитой ин мамлакатро «Тухоло» (T'ou-ho-lo, Tou-ho-l-o ё Tou-hoi-lo)⁴³ номидаанд.

Тахористон ноҳияҳои ҳозираи ҷануби Тоҷикистон, вилояти Сурхандарёи РСС Ўзбекистон ва ноҳияи шимолӣ Афғонистонро дар бар мегирифт. Аслан, Тахористони ибтидои асрҳои миёна аз ҷиҳати масоҳат ба Бохтари қадим хеле шабоҳат дошт.

Таърихи сиёсии Тахористони асрҳои VI–VII ниҳоят пурғалаён буд. Давлати буферии Ҳайтолиён, муборизаи зидди туркҳо ва ҳукмронии минбаъдаи онҳо, исёну шӯриш ва ҷангу ҷидолҳои дохилӣ таърихи Тахористонро басо мураккабу печдарпеч кардаанд. Лозим ба таъкид аст, ки чараёни зоҳирии таърихи Тахористон ба мо каму беш маълум аст, вале дарвоқеъ, он чизе ки мо медонем, гӯё танҳо сарлавҳаҳои китоби Тахористон мебошанд - мо хабар надорем, ки мазмуну мундариҷаи зери он ё ин сарлавҳа чӣ гуна буд, дар ин ё он ноҳияҳо чӣ гуна воқеаҳо ба вуқӯъ омаданд ва сабаб ҳамин ки дар маъхазҳо маълумот дар бораи ин таърих хеле кам аст. Бозёфтҳои нумизматӣ андаке маълумот доданашон мумкин – ҳангоми Ҳафрийи Ачинатешпа ва Кофирқалъа бисёр тангаҳои тахористонӣ ба даст омаданд, вале онҳо то ба ҳол тадқиқ нашудаанд.

Доир ба Тахористон чанд маълумоти маъхазҳоро зикр мекунем. Сон Юн ном сайёҳе ба Бо-хо (Вахон) омада будааст (соли 519). Вай менависад, ки кӯҳҳои ин ҷо осмонбӯс ва дараҳояш бетағ асту подшоҳи ин мулк дар шаҳре иқомат дорад, ки худаш бино кардааст. Сарулибоси мардум ниҳоят базебу шинам ва аксари он аз чарм. Иқлими кишвар беҳад хунук буда, мардуми оддӣ дар ғорҳо зиндагӣ мекунанд. Хусусан бўронҳои барфӣ зиёд мешудааст. Дар ҷануби мамлакат кӯҳҳои пурбарфи баланд воқеъ будаанд.

Сон Юн роҳашро давом дода, ба кишвари е-да – Ҳайтолиён расид, ки он Бадахшони ҳозира аст. Дар бораи кишвари Ҳайтолиён менависад, ки ин сарзамини обод асту аз пепи ҳар як хона ҷўйборе гузапта, тамоми сарзаминро шодоб менамояд (эҳтимол, ин рӯдҳои кӯҳӣ ва каналҳои обёрӣ бошанд). Либоси камбағалон аз пўст аст, вале боён либосҳои аҷоиб дўхта, бокарруфар мепўшанд (масалан, либоси маликаи Ҳайтолиён фаши дарозе дошт, ки онро аз қафо канизони махсуси барои ҳамин кор таъиншуда бардошта мегаштанд). Дар ин кишвар қолинҳои беандоза калон ҳастанд (масалан, чунин қолинҳо дар борғоҳи шоҳи Ҳайтолиён будааст). Сангҳои қимматбаҳо шумор надоштаанд,⁴⁴ аспу шутур ҳам бисёр будааст. Пойтахти кишвар шаҳри Бадияи⁴⁵ мебошад (шояд ин ном талаффузи нодурусти Бадахшон бошад). Дар маъхазҳои соли 590-ум вилояти Бодочан зикр шудааст, ки ин, бешубҳа, Бадахшон мебошад.⁴⁶

⁴² Müller T. W. K., 1948, s. 575.

⁴³ Chavannes E., 1903, p. 155.

⁴⁴ Beal S., 1906, p. ХСII-ХСIII.

⁴⁵ Бичурин, II, с. 268–269.

⁴⁶ Мандельштам А. М., 1957, с. 101, 107.

Мадракоти солномаи Оли Суйшу ба ибтидои асри VII нисбат дорад. Вай низ аз Тухоло, яъне Тахористон ривоят мекунад, ки мардуми он бо ҳайтолиён «аралаш» будааст. Инчунин аз «сад ҳазор сарбозони қобили ҷанг» сухан меравад. Дар бораи полиандрия ҳам маълумот ҳаст.⁴⁷

Сайёҳи асри VII Сюан-сзан (қарибии солҳои 639–645) умуман Тахористонро тасвир карда, дар бораи бисёр мулкҳои вилояти он хабар медиҳад ва андозаи масоҳати ин мулкҳо ва шаҳрҳоро меоварад. Вай аз шимол омада, аз Дарвозаи оҳанин (аз кўҳҳои Бойсун) гузашта, ба Тухоло – Тахористон расидааст. Ба қавли вай, арзи Тахористон нисбат ба тўлаш се баробар зиёдтар будааст. «Наҳри аъзам (дар ин ҷо номи ҳамонвақтаи хитойи Амударё оварда шудааст) сарзаминро ба самти ғарб бурида гузаштааст». Ба гуфти Сюанс-зан, ба оли шоҳони Тахористон кайҳо қирон омада буд, бинобар ин якчанд ҳокимон дар маҳалҳои алоҳида зўран ба сари ҳукумат баромаданд. Сарзамин аз рӯи сарҳадҳои табиӣ ба 27 мулк тақсим буду ҳамаи онҳо ба туркҳо итоат дошт. Иқлим ба назари сайёҳ басо нарму серрутубат намудааст. Сарулибоси мардум асосан пахтагӣ ва баъзан пашмӣ буд. Забони онҳо аз забони халқҳои ҳамсоя хеле фарқ дошт. Дар хатти онҳо асосан 25 ҳарф буд (ин хитой, ки ба хатти иероглифӣ одат карда буд, тамоман моту мабхут мондааст, ки бо роҳи таркиби ҳамин 25 ҳарф тамоми ашёву мафҳумотро ифода кардан мумкин будааст). Тахориён аз чап ба рост менавиштаанду мехондаанд. Адабиёти онҳо бой буда, нисбат ба тамоми адабиёти мавҷудаи Сугд бештар буд. Дар тиҷорат тилло ва нуқраро истифода мебардаанд. Тангаҳои онҳо аз тангаҳои мамлакатҳои ҳамсоя фарқ дошт.⁴⁸

Сипас, Сюан-сзан хеле мухтасар мулкҳои ӯро тасвир мекунад, ки дар ҳайъати Тахористон буданд. Аз ҷумлаи онҳо Да-ми (Тирмиз) ва Чи-о-ян-на (яъне Чағониён вилояте, ки шимолу шарқи водии Ҳисорро дарбар мегирифт) зикр шудааст. Масоҳати пойтахти Чағониён нисбат ба пойтахти Тирмиз ду баробар хурдтар будааст. Инчунин Шу-ман, яъне Шумон ном бурда мешавад, ки дар асрҳои миёна ноҳияҳои марказӣ ва шарқии водии Ҳисор чунин ном дошт ва аз афти кор, дар асри VII масоҳати бештареро фаро мегирифт ба ҷануб то ба Кофарниҳон тўл мекашид. Махсусан қайд карда мешавад, ки шоҳи Шумон турк буд. Шумон бо Сзюй-хэ-ян-на (Қабодиён) ҳамсарҳад ва пойтахти он (номаш зикр нашудааст) тақрибан баробари пойтахти Чағониён буд. Дар шарқи Қабодиён вилояти Хо-ша (Вахш) ҷой дошт. Тўли ин вилоят нисбат ба арзаш дуним баробар зиёдтар буд. Пойтахти он аз пойтахти Тирмиз монданӣ надошт. Шарқтари Вахш мулки Кэ-до-ло (талаффузи қадимаш Kuet-tuet Хуттал (Хатлон))⁴⁹ ҷойгир буд, дар шарқ ин мулк бо кўҳҳои Сунлин (Помир) ҳамсарҳад аст ва он кишварест, ки нисбат ба тамоми мулкҳои мазкур калонтар мебошад. Пойтахти он баробари пойтахти Тирмиз буд.⁵⁰ Ба муносибати Хатлон боз дар бораи ду вилояти дигар гап задан даркор. Яке аз онҳоро Сюан-сзан О-ли-ни меномад ва он дар ҳар ду соҳили Панҷ ҷойгир буду шаҳри асосиаш хеле калон ҳисоб мешуд. Вилояти дигар По-ли-хо аст ва он ҳам мисли О-

⁴⁷ Бичурин, II, с. 286.

⁴⁸ Beal S., 1906, I, p. 37–38; Chavannes E., 1903, p. 196. Дар масъалаи хатти Тахориён мо дар боби боло таваққуф карда будем. Фақат ҳаминро илова карданем, ки муаллифи асри XII Самъонӣ аз Вашигирд (Висагирд, қарибии Файзобод) сухан ронда менавидаст, ки: «то ислом ин ҷо ҳуруфе буд маълум ва мазбур дар кутуб» (Самъонӣ, варақи 576 б; Бартольд В.В., 1964, с. 469)

⁴⁹ Bailey H. W., 1937, p. 886.

⁵⁰ Beal H. S., 1906, I, p. 38–41.

ли-ни дар сарзамини Тухоло ҷой дошт. Шаҳри асосии ин вилоят ҳам хеле калон буд.⁵¹ С.Бил По-ли-хоро ҳамон Фархор мегӯяд, ки дар харитаи Вуд қайд шудааст (атрофи Кўкҷӣ)⁵². Маркварт ҳам ин гапро баҳснопазир мешуморад⁵³. А.М.Беленицкий исбот кард, ки И.Маркварт ғалат рафтааст ва хулосаи дурӯст баровард, ки гап дар бораи Фархоре меравад, ки дар соҳили рости Панҷ воқеъ аст (ҳозира райони Фархори Тоҷикистон). Дар масъалаи О-ли-ни ҳаминро гуфтан лозим, ки ин бешубҳа, Архони муаллифони асри миёна мебошад ва дар ҳамон давраҳо дар соҳили рост ҷой дошт.⁵⁴ Файр аз ин, мулкҳои Сзюй-ми-то (Қумод, ки дар ким-куҷои ноҳияи Қаротегину Дарвозу Ванҷ воқеъ буд), Ши-си-ни (Шуғнон), Бодочуанна (талаффузи қадимааш *puat-d'akt-sitang-nā* (Бадахшон) ва Домоситеди (Вахон) номбар мешавад. Пойтахти Домоситеди Хунтодо⁵⁵ буд. Гуфта мешавад, ки иқлими ин маҳал ниҳоят саҳт аст. Масалан, дар бораи Домоситеди⁵⁶ навиштаанд, ки замини онро кўҳҳои паству баланд ҷоқ кардаасту сатҳи он регзор ва санглох мебошад. Дар ин маҳал тундбодҳои сарди ҷонситон бо қувваи даҳшатоваре мевазиданд. Ба қавли Сюан-юзан, дар Вахон андак гандуму лўбиё мекиштанд. Вай аспҳои ҷойдориро бисёр таъриф мекунад – онҳо хурд бошанд ҳам, бағоят пуртоқат буданд ва масофаҳои зиёдро тай карда метавонистанд. Либоси мардум пашмӣ буд.

Дар аини тасвири Шуғнон гуфта мешавад, ки дар ин ҷо гандум, лўбиё ва ҳатто камтар шолӣ мекоранд. Либоси шуғнониён аз чарм ва пашм буд. Хати ин ҷо ба хати тахориён монанд бошад ҳам, вале забони шуғнониён аз онҳо фарқ доштааст.⁵⁷

Сюан-сзан пойтахти Тахористон По-хо (Балх)-ро тасвир мекунад, ки он қалъаи дастнораси нисбатан камодаме буд; ғайр аз ин вай дигар ноҳияҳоро, ки дар соҳили чапи Тахористон (дар ҳоки ҳозираи пимолӣ Афғонистон)⁵⁸ ҷой доштанд, тасвир мекунад.

Мувофиқи мадраки таърихи Тан – маъхази нимаи дувуми асри VII ва аввали асри VIII тахориён ҳамроҳи Ҳайтолиён зиндагӣ мекарданд ва ҳаёти муқимӣ ба сар мебурданд⁵⁹. Дар Шуғнон қароргоҳи шоҳ аввал шаҳри Қуҳон буд, сонитар вай дар водиҳои гуногуни байни кўҳҳо зиндагӣ мекардагӣ шуд. Тарҷумаи Н.Я.Бичурин чунин аст.⁶⁰ Э.Шаванн матни мазкурро дигар ҳел фаҳмидааст: «Аввал пойтахт дар шаҳри Қуҳон буд, сипас (мардум) дар дараҳои кўҳӣ маскун шуданд». Дар панҷ водии калон панҷ волии соҳибхитёр менишасту ҳамаи онҳоро якҷоя «панҷ шин» меномиданд. Мувофиқи хабари маъхаз, зироаткорӣ вучуд надоштааст.

⁵¹ Beal H.S., 1906, II, p. 289–290.

⁵² Beal H.S., 1906, I, p. 42, N. 140; ниг. инчунин: Минаев И., 1979, с. 65.

⁵³ Marquart J., 1901, 234.

⁵⁴ Беленицкий А.М., 1950, с. 110.

⁵⁵ Дар бораи ин муқоисаҳо ниг.: Мандельштам А. М., 1957, с. 109 ва мобаъд.

⁵⁶ Номи «Домоситеди» тобиши санскритӣ дорад ва И.Маркварт ҳам диққати муҳаққиқонро ба ин ҷалб намуда, тахмин карда буд, ки Домоситеди таъбири истилоҳи санскритии *Dharmasthiti*, яъне «манзили ақоиди [буддой]» мебошад. Вале И.Маркварт фикрашро давом дода менависад, ки ба гумон аст даёрҳои хилвати буддоии Вахон бо ин дабдаба пойгоҳи дини буддой ном гирифта бошанд. Эҳтимол, ин ном яке аз синонимҳои санскритию буддоии номи маҳаллии Вахон мебошад (Marquart J., 1901, s. 225). Ин фарзияи И.Маркварт хеле ҷолиби диққат аст.

⁵⁷ Beal S., 1906, p. 291–296.

⁵⁸ Beal S., 1906, p. 42–48; II p. 285–292.

⁵⁹ Бичурин, II, с. 321.

⁶⁰ Дар ҳамон ҷо, с. 333.

Дар бобати Вахон таърихи Тан фақат гапҳои Сюан-сзанро такрор мекунад, масалан, ин таърих ҳам мегӯяд, ки чашми мардуми ин ҷо кабуд аст ва ғ. Вале бар хилофи Сюан-сзан маъхаз номи қароргоҳро дигар гуфтааст ва он Сайташэн мебошад аз шимолтари ин шаҳр дарёи Уху (Панҷ) мегузаштааст⁶¹. И.Маркварт талаффузи қадимии ин номро дар назар дошта, тахмин кард, ки ин шаҳр бояд Ишкошим⁶² бошад, пас дар ҳамон давраҳо пойтахти Шуғнон дар соҳили чапи дарё воқеъ будааст. Э.Шаванн⁶³ ва дигар олимони ба ин фикр розианд. Ва он фикр, дар ҳақиқат, тамоман дуруст менамояд.

Инчунин тасвири Хатлон ҳаст, ки дар он давраҳо вилояти калоне буд. Пойтахти он Се-чу-кан ном дошт ва он қароргоҳи подшоҳ ҳисоб мешуд. Мамлакат аз аспҳои оличаноб ва палангҳои зардмӯй эҳтимол, шер ё бабр бошад, бой буд. Дар охир хабар дода мешавад, ки дар ин вилоят чор кӯҳи намак ҳаст⁶⁴ ва дар ҳақиқат, ҳоло ҳам дар қарибии Восеъ Хӯҷа Мӯъмин ном кӯҳи калони намак ҳаст.

Хой Чао ном дигар дарвешӣ буддой, ки соли 726 ба Осиёи Миёна омада будааст, дар бораи Тахористон чунин маълумот медиҳад. Мамлакатро арабҳо забт намуданд. Подшоҳ аз онҳо гурехта, дар Бадахшон паноҳ бурдааст. Забони мардум аз забони дигар мамлакатҳо фарқи калон дорад ва андаке ба забони Каписа монанд аст. Барои сарулибос папмина ва газворҳои пахтагиро истифода мебаранд. Дар сарзамин шумораи шутуру гӯсфанд, ҳаҷиру асп ва масоҳати пахтазору тоқзор зиёд аст. Хӯроки маъмули мардум аз ҳамир мебошад. Мардон сару ришу мӯйлаби худро метарошанд, занон баръакс, мӯйҳои дароз доранд. Подшоҳ, аъёну ашроф ва мардум пайрави тариқати хиноёнии мазҳаби буддой мебошанд, дайру роҳибон зиёдан⁶⁵. Дар Тахористон даҳ, панҷ, се ё ду бародар як зани умумӣ доранд⁶⁶ – ин ахбор далели ҳамин, ки дар ин ноҳияҳо полиандрия расм будааст, ки он бо сукунати ҳайтолиён алоқаманд мебошад.

Дар Хатлон (Хой Чао ин кишварро ҳам чунон тасвир кардааст, ки аксари нуктаҳои он ба тасвири умумии Тахористон қариб як аст) низ подшоҳ аз туркҳо буду нимаи мардум ху, яъне ҷойдорӣ, нимаи дигараш туркҳо. Мамлакат дар дасти арабҳо мебошад. Як қисми мардум ба забони тахорӣ, қисми дигар ба туркӣ ва боз як қисм ба шеваи маҳаллӣ гап мезананд. Дар Хатлон шу-тур, ҳаҷир, гӯсфанд, асп, гов, ҳар ҳаст; пахта мекоранд, тоқ мепарваранд, газвори папмин мебошанд. Сарулибоси мардум аз газвори пахтагин ҳам мешавад, бисёриҳо пӯстин менӯшанд. Сару рӯи мардон тарошида, занон кокулдароз. Подшоҳ, аъёну ашроф ва мардум пайрави тариқати хиноёнии мазҳаби буддой мебошанд, дайру роҳибон бисёранд.

Дар Вахон подшоҳ заиф асту ба арабон дастнигар ва ҳар сол ба онҳо ба тариқи боқ шоҳӣ медиҳад. Вахониён дар водиҳои кӯҳӣ дар қулбаҳои тангу торик ва дар ғорҳо зиндагӣ мекунанд. Аксари мардум қашшоқ аст. Пӯстину чакман менӯшанд, сарулибоси подшоҳ шоҳию пахтагин. Забони мардум аз забони мардуми ноҳияҳои ҳамсоя фарқ дорад. Фақат нони танӯрӣ ва хӯроки ҳамирӣ меҳӯранд. Ин сарзамин бениҳоят хунук аст, нисбат ба дигар ҷойҳо хеле хунуктар. Дар кӯҳҳо ягон гиёҳу набот нест. Гӯсфанду гов (зоти резай

⁶¹ Дар ҳамон ҷо, с. 323–324; Chavannes E., 1902, p. 162–165.

⁶² Marquart J., 1901, S. 224.

⁶³ Chavannes E., 1901, p. 165, N 1.

⁶⁴ Бичурин, I, с. 236.

⁶⁵ Fuchs W., 1930, S. 449.

⁶⁶ Дар ҳамон ҷо, S. 452.

қойдорӣ) ва аспу хачир ҳаст. Дар бораи этиқоди мардум айнан ҳамон ганҷосро мегӯяд, ки дар ҳаққи мардуми Хатлон гуфта буд.

Сайёҳ инчунин дар бораи «Нӯҳ мулки Шигинон» (Шуғнон) хабар медиҳад. Дар яке он малике бо лашкари худ меистод. Малики Шуғнон ба шоҳи Вахон тобеъ аст. Иқлими мамлакат бениҳоят хунук буда, ҳуди он дар мобайни кӯҳҳои пурбарф қой дорад. Гӯсфанд, асп, гов ва ҳар ҳаст. Шоҳ ва аёну ашроф либосҳои пахтагин доранд, пӯстин мепӯшанд; мардуми оддӣ аз пӯстак либос медӯзанд ва гоҳо чакман мепӯшанд. Забони онҳо аз забони мардуми атроф фарқ дорад. Дар Шигинон оини Буддо расм нест. Инчунин ривоят мекунанд, ки шоҳ барои тороҷи қорвони тоҷирон дастаҳои маҳсус мефиристодааст.⁶⁷

Таърихи сиёсӣ

Мо дар боло нақл карда будем, ки дар аҳди Тунпашу (вафоташ соли 630) ҳокимии ғарбии турк Тахористонро забт намуд. Сюан-сзан, ки андаке баъди ин воқеаҳо ба ин қойҳо омадааст, волии турқоро дид.⁶⁸ Мувофиқи хабари маъхазҳои арабию форсӣ волии ин ҷо унвони қабўя ё қабғўяро дошт, ки он ябғу⁶⁹ аст. Таърихи мулкҳои ҳайбати Тахористонро маъхазҳо беандоза мухта-сар баён мекунанд.

Яке аз мулкҳои пуриқтидори Тахористон Хатлон буд.⁷⁰ Дар ин мулк, ба ҳар ҳол дар ҳудуди асрҳои VII–VIII, оли маҳаллие ҳукм мерондааст ва яке аз намояндагони он шоҳи Хатлон буд, ки номашро Табарӣ Ассабол⁷¹ гуфтааст. Шояд ин ном муарраби ҳамон номи туркист, ки дар дигар маъхазҳо Шаболо омадааст.⁷² Хой Чао, ки дар аҳди Ассабол ба Осиёи Миёна сафар карда буд, рӯйроstd менависад, ки шоҳи Хатлон аслан аз турқо буд.⁷³ Ассабол аз охири асри VII то ибтидои солҳои 30-юми асри VIII Хатлонро идора мекард. Маъхазҳои араб ўро малик меноманд. Варосати тахт тартиби маҳсус дошт. Табарӣ аз забони Ассабол мегӯяд, ки тартиби варосати тахтро риоя кардан зарур будааст.⁷⁴

Аз афти қор, вай аслан турк (ё турқшуда) бошад ҳам, намояндагони он унвони эронӣ – «Хатлоншоҳ» ё «Шери Хатлон»-ро доштанд, дар маъхазҳои арабӣ онҳо одатан малик номида мешаванд.⁷⁵ Дар айни ҳол онҳо мутеи ҳокимони умумитахористонӣ буданд. Дар як зиёфати волии араб - Қутайба ибни Муслим ҳокими умумитахорис-тонӣ ва чанд ҳокимони мартабаашон пасттар, аз ҷумла, Ассабол иштирок доштанд. Ин ҳокимон ҳокими умумитахористониро дида гуфтаанд: «Агарчанде вай душмани ман аст, вале меҳтар аз ман. Вай малик асту ман бандаи вай».⁷⁶

⁶⁷ Дар ҳамон ҷо, S. 452–453.

⁶⁸ «The life of Hsuan-Tsang», 1959, p. 48–49.

⁶⁹ Marquart J., 1901, S. 69.

⁷⁰ Ставиский Б. Я., 1957, б. 89.

⁷¹ Табарӣ, II, 1040 ва мобаъд; 1152 ва мобаъд; 1583.

⁷² Marquart J., 1901, S. 303.

⁷³ Fuchs W., 1938, S. 452.

⁷⁴ Табарӣ, II, с. 1618.

⁷⁵ Marquart J., 1901 S. 301; Chavannes E., 1903, p. 168, Беленицкий А.М., 1950 а, с. 117.

⁷⁶ Муфассалтарин: Беленицкий А.М., 1950 а, с. 112–113.

Маъхазҳои аввали асри VIII хабар медиҳанд, ки подшоҳи Хатлон 50 ҳазор лашкар таҳия карда метавонад (мисли ҳокимони Шумон, Қубодиён, Шуғнон, Вахон барин мулкҳо),⁷⁷

Таърихи подшоҳони минбаъдаи Хатлонро И.Маркварт ва алалхусус, муфассал А.М.Беленицкий ва О.И.Смирнова тадқиқ кардаанд.⁷⁸ Ба зикри ба-тафсилӣ ҷузъиёти таърихи оли Хатлон ҳоҷат нест, зеро то ба ҳол мадракоти маъхазҳои гуногуназбон ба ҳам мувофиқ карда нашудаанд.

Дар бораи таърихи дигар мулкҳо ҳам маълумот ҳаст. Катибаи дар боло зикршудаи Афросиёб, ки ба Самарқанд омадани ҳайъати сафоратро хабар медиҳад, хеле ҷолиби диққат мебошад. Сафир мегӯяд, ки аз Тўронтош – «шоҳи Чағониён» омадааст. Муҳаққиқи суратҳои рӯи девори Афросиёб В.А.Лившиц тахмин мекунад, ки ин тасвирот на сурати ҳуҷҷати таърихи расмӣ шӯҳрони Суғд, балки инъикоси сюжети фолклорӣ мебошад. Модоме чунин бошад, катиба он гуна маъхазе нест, ки воқеаро аниқ тасвир намояд. Вале ҳамин ҳам бошад, аз ин катиба шамоли он воқеаҳои реалие меояд, ки эҳтимол, дар нимаи дувуми асри VII ба вуқӯъ омада буданд.

Пас аз он ки мо ин ақидаи худро изҳор намудем, муҳаққиқи суратҳои Афросиёб Л.И.Албаум онро гарму ҷўшон тарафдорӣ кард. Вай ба нашри русии китоби мо истинод карда, чунин навишт: «Баъди аниқ шудани катибаҳо ва пурра ҳафриёт шудани толор мо ба чунин хулоса омадем, ки мавзӯи суратҳо воқеаҳои муайяни таърихро инъикос менамоянд. В.А.Лившиц ҳам баъдтар ба чунин хулоса омад».⁷⁹

Маъхазҳо ишорат мекунанд, ки Ҳайтолиён Чағониёнро соҳиб буданд⁸⁰. Дар ибтидои асри VIII, аниқтараш, соли 719 малики Чағониён Тиши Якчашма буд ва маъхазҳои арабӣ мегӯянд, ки худи ҳамин одам дар айни ҳол ябғуи Тахористон буд⁸¹. Аҷоибаш ҳамин, ки ин ном, бешак, эронӣ аст ва дар забони бохтарӣ ситораи Сириус чунин ном дошт⁸². Унвони маликҳои Чағониён «Чағонхудот» буд⁸³.

Гуфтан мумкин не, ки Тахористон умуман давлати мутамарказ буд, зеро дар сари ҳар як мулк ё ҳоким ё малике менишаст ва аниқтараш Тахористонро иттиҳоди давлатҳои қариб соҳибхитӣ номидан дурусттар мебуд. Аз дараҷаи соҳибхитиёрии онҳо ҳамин низ шаҳодат медиҳад, ки онҳо ҳам ба мамлакатҳои ҳамсоя ва ҳам ба мамлакатҳои дуртарин ҳайъати сафорат мефиристоданд.

Дар бораи сохти дохилии ин давлатҳо амалан ягон маълумот нест. Дар қиёси Суғд тахмин кардан мумкин, ки дар Тахористон ҳам идораи мукаммали маъмурӣ вуҷуд дошт. Дар катибаи суғдӣ Афросиёб унвони сафири Чағониён «дабирпат» (дабири котибон) навишта шудааст. Вале аз эҳтимол дур нест, ки сафир, дар ҳақиқат, соҳиби мансаби баландтар, масалан, соҳиби мансаби вазири бошад.⁸⁴

⁷⁷ Chavannes E., 1903, p. 200-201; О.И. Смирнова (1969, с. 218) барғалат «панҷсад ҳазор» навиштааст.

⁷⁸ Marquart J., 1901; Беленицкий А.М., 1950 а; Смирнова О.И., 1969.

⁷⁹ Альбаум Л.И., 1975, с. 55–56.

⁸⁰ Chavannes E., 1903, p. 223.

⁸¹ Дар ҳамон ҷо, р. 226–227.

⁸² Лившиц В.А., 1962 б, с. 40, эзоҳи 75.

⁸³ Marquart J., 1901, S. 226.

⁸⁴ Лившиц В.А., 1965 б.

Обёрй. Хоҷагии қишлоқ

Аз афти кор, аксарияти мардуми Тахористон машғули зироат буд. Дар ривояти Сон Юн (ниг. ба боло) ба вучуди обёрй ишорате ҳаст. Албатта, дар водӣ шабакаи мукаммали обёрй буд: дар ноҳияҳои баландтар лалмикорӣ мекарданд. Ҳафриёти археологӣ имкон доданд тасаввур шавад, ки дар таҳияи шабакаи обёрй чӣ қадар меҳнати зиёд сарф мешудааст. Мувофиқи кашфиёти Т.И.Зеймал, дар давраҳои қадим ва дар асрҳои миёна чор канали магистралӣ кофта шудааст, ки аз Вахш об мегирифтанд. Дар замоне, ки мавриди диди мост, канали Кофир аҳамияти махсус дошт.

Боқимондаи ин канал дар соҳили чапи Вахш, 2,5 км ғарбтари посёлкаи ҳозираи Калининобод, падида омад. Канал аз Вахш сар шуда, то як масофаи муайян оби худро ба ҷое тақсим накарда ҷорӣ мешуду то ба деҳаи Мардот мерасид (заминҳои совхозӣ ба номи Кирови райони Қўрғонтеппа) ва аз он ҷо тағ-тағи теппаҳои канории водӣ ба ҷануб тоб меҳўрд. Дар ин ҷо маҷмӯи ёдгориҳо (иборат аз 16 объект) ёфт шуд. Маркази ин маҷмӯи ёдгориҳо димнаи Чоргултеппа мебошад, ки дар ибтидои асрҳои миёна шаҳри қалъабанди мустаҳкам буд ва андаке дуртар аз он дайри буддоии Ачинатеппа ҷой дошт. Канал боз ҷанубтар рафта аз паҳлуи фалоти Оқғозӣ гузашта меравад. Аз ин ҳам ҷанубтар канал ба пасту баландии маҳал мутобиқ шуда, ба ғарб тоб меҳўраду ба тарафи теппаи Қизилтумшук ҷорӣ мешавад. Дар ин ҷо боқимондаи бошишгоҳҳои калон ёфт шуд, ки дар ибтидои асрҳои миёна вучуд дошт. Баландии девораҳои канал 1,5–2 м, бари маҷроаш то 6 м, махсусан намуди канал, ки дар 4–5 км ҷанубу ғарбтари Бешкаппа зоҳир аст, ҳайратангез мебошад. Дар ин маҳал канал бояд аз пастхамӣ мегузашт. Инак, бинокорон дар ин пастхамӣ аввал дарёти азиме бардоштанду баъд аз болои он канал гузаронданд. Баландии ин дарёот қариб 8 м, бари таҳкурсии он то 50 м ва бари маҷрои канал, ки аз болои он мегузашт, 13–15 м буд. Ҳатто дар айёми мо ин гуна иншоот касро моту мабҳут мекунад. Баъди ин канал боз ба ҷануб ҷорӣ шуда, замини бисёр маҳалҳоро шодоб менамуду то ба атрофи райони Қумсангири ҳозира мерасид ва ба ҳамин тариқ, қисми асосии водии Вахшро бурида мегузашт.

Ду хусусияти ин каналро махсус таъкид кардан даркор: якум, канал аз ҷойҳои болотари доманаи теппаҳо мегузашт ва нисбат ба сатҳи водӣ болотар меистоду имкон меод, ки оби канал бо ҷўйборҳо ба тарафи дилхоҳ ҳудуд ҷорӣ шуда равад. Дувум, бинокорони қадим роҳи каналро чунон муайян кардаанд, ки боварии кас намеояд. Роҳи канали ҳозира, ки инженеру ирригаторҳои баландихтисос бо ёрии аэрофотосуратгирӣ ва асбоби афзори ниҳоят дақиқкору мукамалтарини ҳозиразамони геодезӣ муайян кардаанд, аз рӯи самти худ ба самти роҳи канали қадима қариб ё комилан мувофиқ меояд.⁸⁵

Ба ҳамин тариқ, ҳанўз дар давраҳои қадим барои муайян кардани самти дурусти Кофирканал барин иншоотҳои мураккаби калон тарзу усулҳои махсусу пурсамари кор вучуд дошт.

Киштукор бо асбоби афзори ниҳоят содда анҷом дода мешуд. Заминро бо омочи позадор меронданд ва дар Ачинатеппа позай оҳанӣ ёфт шудааст. Дигар аслиҳаи зироаткорӣ бела каланд буд. Пораи доси оҳанин дар Мунчиктеппа ба даст омад (райони Шаҳртуз). Гандумро дар дастос ва ҳованҳо орд мекарданд ва бисёр ҳовану дастосҳои хурду калон ёфт шуданд (ҳангоми ҳафриёти

⁸⁵ Дар бораи тавсифи муфассали канали Кофир ва ёдгориҳои атрофи он ниг.: Зеймалъ Т.И., 1962; Литвинский Б.А. ва Зеймалъ Т.И., 1964; Зеймалъ Т.И., 1971, с. 39–47.

археологӣ дар поёноби Кофарниҳон, дар водии Вахшӯ Сурхондарё). Чунончи, дар дигар ҷойҳои Осиёи Миёна дар ин ҷо ҳам осеб бод бисёр бошад.

Дар бораи анвои зироат мо мадраки муфассал дорем. Дар даштҳо ғалла мекиштанд, лӯбиё мекориданд. Махсус таъкид карда мешавад, ки сифати пахтаи ин ҷо хеле хуб аст (дар омади гап, эҳтимол дар ин маврид сифат ба газворҳои пахта нисбат дошта бошад). Дар ин сарзамин тоқзор бисёр буд, як миқдор шолӣ ҳам коридида мешуд.⁸⁶

Ривоят ҳаст, ки соли 677 ябғуи турк ангури навъи махсуси донаҳои дароз-дарози чилликмонанд фиристода буд⁸⁷ (шояд аз Тахористон бошад?). Аз Тахористон, инчунин бисёр гиёҳҳои нодири дорӯӣ меоварданд.⁸⁸

Мадракотӣ археологӣ маълумоти маъхазҳои хаттиро тасдиқ менамоянд. Бисёр будани ҳовану дастос далолат мекунад, ки вазни қиёсии кишти ғалла хеле зиёд буд. Дар Балаликтеппа (дар қарибии деҳаи Анҳори вилояти Сурхондарёи РСС Ўзбекистон) мавиз ёфт шуд. Ғайр аз ин дар ин ҷо донаҳои гандум, арзан, мош, донаҳои шафтолу, зардолу, олу, тухми ангур, харбуза, тарбуз, пӯстлохи чормағз, pista, бодом, ғўза ба даст омад.⁸⁹

Аспҳои Тахористон хеле машҳур буд. Аз афти кор, якчанд зоти асп буд – аспҳои резачусса, вале ниҳоят пурбардошти кӯҳӣ, ки масофаҳои зиёдро тай карда метавонистанд, инчунин зоти аспҳос, ки махсус барои ҷойҳои ҳамвор мувофиқ буданд. Дар бораи асп достонҳо мегуфтанд; ҳатто ба як навъ аспҳои осмонӣ эътиқод ҳам буд ва ин аспҳо саравлоди ҳамаи аспҳос будаанд, ки дар айёми ровиён вучуд доштанд.

Ғайр аз асп шутурҳо ҳам номбар шудаанд. Барои боркашӣ хаҷиру аспу⁹⁰ харро истифода мебарданд. Дар сарзамин подаҳои сершумори гову рамаҳои ғусфандон буд, ки ба ин на фақат бевосита ҳуди Хой Чао ишорат кардааст, балки ахбори зиёди сарчашмаҳо оид ба сару либоси паҳмӣ ва қолинҳои паҳмӣ далели ин аст.

Ҳунармандӣ ва тиҷорат

Дар Тахористон конковӣ хеле ривож дошт. Аз рӯи хабари сайёҳон ва маълумоти содироти ин ё он мол⁹¹ мо медонем, ки дар ин сарзамин сангҳои қиматбаҳо ва аз афти кор, пеш аз ҳама, лаъли машҳури Бадахшон, инчунин лоҷувард ва дигар хел сангҳои нимқиматбаҳо ва қиматбаҳо истихроҷ мешуд. Сон Юн навиштааст, ки дар Тахористон сангҳои қиматбаҳо шумор надорад. Санги та-пао истихроҷ мешуд, ки онро ақиқи сӯхта⁹² тарҷума мекунанд, вале Шефер дуруст меғӯяд, ки ин ақиқи сӯхта не, балки «корнелиан» ном сангест ва аз ин санг ашӣ зиёд низ сохта мешуд. Инчунин намак ҳам истеҳсол мекарданд⁹³. Аз намаксанг баъзе асбобу анҷом месохтанд. Масалан, дар Балаликтеппа ҳайкалчаи шутур ба даст омад, ки аз як пора намаксанги гулобӣ тарошида шудааст. Намак, эҳтимол, чизи муқаддас ҳам ҳисоб мешуд, ба ҳар ҳол, нисбат ба Эрони сосонӣ дар ин бобат ҷои шубҳа нест, зеро дар маросими қасами ботантанаи шоҳони сосонӣ намак чун рамзи садоқат кор фармуда ме-

⁸⁶ Ханўз Страбон (XV, I, 8) қайд кардааст, ки дар Бохтар шолӣ мекоранд.

⁸⁷ Schafer E.H., 1963, p. 142.

⁸⁸ Бичурин, II, с. 321.

⁸⁹ Альбаум Л.И., 1960, с. 67–68, 101.

⁹⁰ Дар бораи истилоҳоти ин соҳа ниг.: schaftr E.H., 1963, p. 76.

⁹¹ Schafer E.H., 1963, p. 222, 230–235.

⁹² Бичурин, II, с. 321.

⁹³ Дар ҳамон ҷо, с. 326; Chavannes E., 1903, p. 167.

шуд. Л.И.Албаум қайд кардааст, ки мувофиқи хабари сарчашмаҳои хаттӣ дар маслаки халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла, Ҳайтолиён намак, эҳтимол, чун як чизи рамзӣ эътибор дошт.⁹⁴

Гарчанде мадракоти бевосита набошад ҳам, дар асоси маҷмӯи маълумотҳо роҷеъ ба Тахористон гуфтан мумкин, ки дар ин ҷо аз тилло сар карда⁹⁵ (барои сохтани ашӯи заргарӣ, зинату ороиши ҳайкалу муҷассамаҳо ва ғ.), то оҳан (барои сохтани асбобу анҷоми меҳнату рӯзгор, яроқу аслиҳа, зиреҳу ҷавшан) маъданиёти гуногун истихроҷ мешуд. Маълум, ки корхонаву устохонаҳои гуногуни оҳангарӣ дар амал буданд. Дар он айёми пур аз ҷангу ҷидолҳои нотамоми беохир дар ҳунармандӣ яроқу аслиҳасозӣ мақоми муҳим дошт ва истеҳсоли он хеле равнақу ривоч ёфта буд. Аз маъхазҳои хаттӣ воқиф мешавем, ки дар асрҳои V–VII аҳли Тахористон бо камон, найза, ҷўпин, гурз ва шамшер мусаллаҳ будаанд. Тани сарбозонро «зиреҳи балхӣ» ном зиреҳи баландсифати бофта муҳофизат мекардааст.

Материалҳои археологӣ ва иконографӣ имкон медиҳад, ки ин маълумот каму беш тафсил дода шавад. Тахориёни ҷанговар ғайр аз камони муқаррарӣ камони мураккаб доштанд.⁹⁶ Тиру камон пайкони вазнини оҳанини сепарра дошту баъзан неши он ба ду тақсим мешуд. Инчунин пайконҳои калони сепаррае низ буданд, ки дар нўги найза шинонда мешуданд.⁹⁷ Аз рӯи расми тахористонии деворҳо маълум, ки мардон дар камар ханҷаре ҳамоил кардаанд. Ғилофи ханҷар баъзан бо пулакчаҳои тиллоӣ хотамкорӣ шудааст. Аёну ашроф низ шамшер гирифта мегаштанд, вале ҷи гуна будани он маълум нест.

Дар маишати аёну ашроф ҷому қадаҳои тиллоӣ ноқра бисёр истифода мешуд. Шакли ин ҷому қадаҳо бағоят нафису нозук буда, баъзеи онҳо пояи дарозу борики пурнақшу нигори серпечуб ё таги суфтаву сайқалии хурде доштанд ва танаи ҳуди он ҷому қадаҳо пур аз рахҳои амудӣ мебошад (қадаҳои рах-рах ном гирифтани онҳо аз ҳамин ҷост), лаби онҳоро бошад, ҳошияву лаблӯлаҳои мудағвар зинат меод. Шакли баъзеи онҳо ниҳоят мураккаб мешуду нақшҳои кандакорӣ зиёде дошт.

Дар гадани одамоне, ки дар рӯи девори Балаликтеппа тасвир шудаанд, падаҳос менамоянд, ки аз тангаҳо таркиб ёфтаанд, дар дасти онҳо дастпона ва дар ангуштон ангуштаринҳо ба назар мерасанд. Дар гўши одамони рӯи сурати девори Балаликтеппа ва дар гўши аёну ашрофи Аҷинатеппа гўшвораҳои мураккаб ҳаст. Археологҳо дар айни ҳафриёт ангуштаринҳои оҳанин ё хотамкоришуда, дастпонаҳо ва дигар ашӯи зебу орош меёбанд.⁹⁸ Инчунин асбобҳои хеле дилкашу хушнамои мисин ҳам буданд – масалан, ин гуна машрабаҳои мисин дар Балаликтеппа ёфт шудааст ва дар рӯи онҳо нақшҳои басо реалистонаи филҳо менамояд.⁹⁹

Мо инчунин аз маҳсулоти ниҳоят хушсифату олиҷаноби заргарони Тахористон воқиф ҳастем. Масалан, дар нимаи дувуми асри VII онҳо «аз ақиқи сўхта (ё худ аз корнелиан) ба шакли дарахт ду қандил сохтаанд, ки баландии ҳар яки онҳо қариб 1 м буд».¹⁰⁰

⁹⁴ Альбаум Л.И., 1960, с. 79–81.

⁹⁵ Ҳайъати сафорати Тахористон ба як ҳокими аҷнабӣ, ҳатто «либоси тиллоӣ» инъом кардааст (соли 682) - Schafer E.H., 1963, p. 197.

⁹⁶ Дар бораи таҳаввулоти ин камон дар Осиёи Миёна ниг.: Литвинский Б.А., 1966 в/

⁹⁷ Литвинский Б.А., 1965, расми 8.

⁹⁸ Масалан, дар Мунҷиктеппа, ниг.: Мандельштам А.М. ва Певзнер С.Б., 1959, саҳ 313

⁹⁹ Альбаум Л.И., 1960; Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И. 1968.

¹⁰⁰ Бичурин, П., с. 321. Тафсилоташро ниг.: Schafer E.H., 1963, p. 159.

Дар Тахористон шишагарӣ хеле равнақ дошт. Ба ин даъво ҳамин як воқеа далел аст, ки шишагарони Осиёи Миёна ба хитойён тайёр кардани шишаи рангаро ёд доданд (дар Хитой шишагарӣ дар давраҳои қадим пайдо шуда бошад ҳам, дараҷаи тараққиёти он хеле паст буд). Солномаи хитой хабар медиҳад, ки соли 424 аз кишвари йуҷиҳои кабир, яъне аз Тахористон ба Хитой тоҷирону ҳунармандон омаданд. Онҳо гуфтанд, ки «аз санг шиша сохта метавонанд ва барои ин аз кӯҳ маъдан оварданд ва дар пойтахт онро гудохтанд. Баъди гудохтани он маъдан шишае пайдо шуд, ки аз шишаи мамлакатҳои ғарб хеле беҳтар буд» (шишаи мамлакатҳои ғарб гуфта, эҳтимол, шишае дар назар дошта шудааст, ки аз Сурия ва Искандария оварда мешуд ва беҳтарин шишаи дунёи қадим буд). Сипас, дар солнома навиштаанд, ки хитойён санъати шишагариро аз устоёни Осиёи Миёна омӯхтанд. «Шишае, ки онҳо тайёр карданд, раҳшону шаффоф буд, бинандаро дар ҳайрат мегузошт ва ҳама онро худоофарид мегуфтанд».¹⁰¹ Вале хеле сонитар ҳам, дар ибтидои асри VIII аз Тахористон ба Хитой шишаҳои қирмизию зумурради мефиристонданд, ки боиси аҷобату ҳайрати бинанда мегардид.¹⁰²

Дар Балаликтеппа намунаи ҳайратангези санъати шишагарӣ ба даст омад. Ин тӯмори шишагини сабзтоби гирдааст, ки бо усули рехтагарӣ сохта шудааст. Дар рӯи он зане тасвир ёфтааст, ки кӯдакашро сина медиҳад. Тӯмор чанбараки тунуки нуқрагин дорад.¹⁰³ Зарфҳои шишагини хурдакак – одатан, шишачаҳои тангдаҳон бисёр дучор мешаванд. Танаи ин гуна шишачаҳо раҳи (ё тасмаи) мавҷшакл дорад ва ин раҳу тасмаҳо аз шишаи рангаш дигар буда, об карда, ба танаи шишачаҳо часпондаанд. Инчунин шаддаҳои шишагин истеҳсол карда мешуд.

Ҳунари бофандагӣ ҳам ба дараҷаи камолот расида буд. Маъхазҳои хаттӣ газворҳои папмию пахтагӣ ва сарулибоси аъёну ашрофро зикр кардаанд, ки хеле мураккаб дӯхта мешуданд. Аз Хатлон шохии хушсифати гуногунранг меовардаанд.¹⁰⁴

Материалҳои археологӣ ва иконографӣ имкон медиҳанд, ки ин тавсифот хеле васеъ карда шаванд. Дар Балаликтеппа се хел матоъ ёфт шуд – газвори папмини рах-рах (рахҳои зарду сурх), газвори папмини гулдор (гулаш кабудӣ такаш зард) ва газвори шохӣ (ранги кабуд ё сабз)¹⁰⁵. Ягон шакле нест, ки ин газворҳои папмин (ё пахтагин) дар ҳуди Тахористон истеҳсол карда мешуд. Барои исботи ин даъво ақаллан ҳамин як фактро овардан кофӣ будагист, ки дар байни осори Тахористон урчуқи (сафолӣ ё сангӣ) бисёр ба даст омад, ки дар танаи дук шинонда мешуд. Бо ёрии ҳамин олотӣ оддӣ ресмон ресида мешуд (то он даме, ки газворҳои фабрикӣ газворҳои дастбофро тамоман танг карда набароварданд, ин усули ресмонресӣ дар ҷойҳои гуногуни Тоҷикистон то давраҳои навтарин вучуд дошт). Маълум, ки модоме ресмон мересиданд, пас дастгоҳҳои бофандагӣ низ буданд, ки ба воситаи онҳо газворҳои папмину пахтагин мебофтанд.

Дар масъалаи матои абрешим бояд ҳаминро гуфт, ки пештар мавҷуд будани онро бечуну чаро ба содироти Хитой вобаста мекарданд. Навтарин бозёфтҳои археологӣ далолат мекунанд, ки кирмакдорӣ ва шохӣбофӣ дар ибтидои асрҳои миёна дар Осиёи Миёна пурра азхуд шуда буд. Дар боби ҳунар-

¹⁰¹ Бичурин, II, с. 265.

¹⁰² Бичурин, II, 1950 б, с. 322; инчунин ниг.: Schafer E.H., 1963, p. 235–236.

¹⁰³ Альбаум Л.И., 1960, с. 76–78.

¹⁰⁴ Schafer E.H., 1963, p. 202.

¹⁰⁵ Альбаум Л.И., 1960, с. 101–103.

мандии Суғд дар ин бора таваққуф хоҳем кард. Алҳол фақат хотирнишон менамоем, ки дар қасри Зангхона (вилояти Сурхондарё) дар қабатҳои асрҳои V–VIII пилла ёфт шудааст.¹⁰⁶

Аз рӯи суратҳои рӯи девори Балаликтеппа аён, ки бойҳои таҳорӣ сару либоси бодабдабаи гуногунранги хушдӯхт мепошиданд. Гули матоъ, ки бағоят кам такрор мешавад, баъзан тамоми вусъати матоъро фаро мегирад. Дар байни ин гулҳо гулҳои муқаррарии ҳандасӣ (яъне қатори маинчаҳои якранг), гулҳои наботӣ (себаргаву сербарг) ва ғ. ҳастанд. Баъзан тамоми рӯи матоъро тасвири рамзии моҳӣ, шохӣ оху ва ғ. пӯшидааст. Нақши рӯи матоъ ҷолиби диққат мебошад, ки иборат аз чанд доираи андарҳамаст ва дар мобайн сурати кадом як махлуқи афсонавӣ менамояд, ки забонашро бароварда истодаасту дандонҳои ашқи вай намоён аст. Рӯи дигари матоъ пур аз доираҳои пайваста буда, андаруни ҳар яки он суроби як паҳлӯи сари марде нақш ёфтааст. Аҷоибаш ҳамин, ки сарулибоси хизматгороне, ки дар ҳамин суратҳо тасвирёфтаанд, аз матои якранги беғул дӯхта шудааст.

Дар тани мардоне, ки дар сурати рӯи девори Балаликтеппа кашида шудаанд, яктаҳи борику дарозе ҳаст, ки гиребони секунҷаи тарафи ростӣ он хеле калон буда, чаппа шуда истодааст. Яктаҳ ба тан часпида истодааст ва аз миён бо тасмае баста шудааст. Занон дар бар китфпӯшаки васеи беостин, аз тағӣ он яктаҳи остинвасеъ ва боз куртае доранд, ки фақат остини тангу борики он менамояд. Дар суратҳои рӯи девори Ачинатеппа мардоне, ки инъому тӯҳфаҳо овардаанд, дар бар яктаҳи борику шинами беғиребон доранд ва аз рӯи миёнашон маҳкам бастаанд. Камарбанди онҳо хотамкорӣ аст – дар рӯи он пулакчаҳои зард (яъне тилло) ва сиёҳ (шояд оҳанин бошанд?) менамоянд. Дар пой ҳама маҳсӣ ҳаст. Ҳайкали бошукӯҳи кадом як бое, ки аз Ачинатеппа ёфт шуд, дар бар яктаҳи шинами гиребонкушод дорад.¹⁰⁷

Хуллас, гуфтан мумкин, ки ҳунари бофандагӣ ба авҷи тараққиёт расида, беҳтарин намунаҳои маҳсулоти он ба дараҷаи асари ҳақиқии санъат расида буд ва зиёда аз ин, дар ҳунари дӯзандагӣ ҳам комёбиҳои беназир ба назар мерасанд.

Аз дигар касбҳо, пеш аз ҳама, кулолиро ном бурдан даркор. Гарчанде сафололоти асри V–VIII аз бисёр ҷиҳатҳо ба дараҷаи сифати сафололоти Кушониён нарасад ҳам, истеҳсолоти сафололот ақиб гуфтан хатоӣ калон мебуд. Сафололоти зиёде истеҳсол карда мешуд – аз чинчароғҳои нӯгбориқи ниҳоят хурдакаки сафолӣ сар карда (дар як ҳуди Ачинатеппа зиёда аз 350 дона ин гуна чинчароғҳо ёфт шудаанд), то хумҳои ниҳоят бузург сохта мешуд. Сифати зарфҳои ҳаррӯза ва идона хеле баланд буда, баъзеи онҳо шаклан ба зарфҳои металлӣ шабоҳат доштанд. Инчунин дигар касбҳо – чармгарӣ, дуредгарӣ, устухонтарошӣ,¹⁰⁸ дорусозӣ ва ғ. мавҷуд буданд.

Аз вусъати бениҳояти тиҷорат ҳамин чиз шаҳодат медиҳад, ки савдогарони таҳорӣ ба кишварҳои дуртарин рафтуомад мекарданд.¹⁰⁹ Аз Тахористон, махсусан аз Хатлон, аспҳои хушзот ба ғўрӯш мерафт. Масалан, қайд шудааст, ки солҳои 681, 720, 748 (аз Тахористон) ва солҳои 729, 733, 746, 750 (аз Хат-

¹⁰⁶ Альбаум Л.И., 1963, с. 81.

¹⁰⁷ Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1968.

¹⁰⁸ Масалан, ниг. шапхолеро, ки аз Мунчиктеппа ёфта шуда буд (Мандельштам А.М. ва Певзнер С.Б., 1958, с. 313, расми 22).

¹⁰⁹ Schafer E.H., 1963, p. 20.

лон)¹¹⁰ галаи ин гуна аспҳоро ба Хитой овардаанд. Инчунин миқдори зиёди сангҳои қиматбаҳо ба фурӯш мерафт, ки як қисми он ба шакли санги носуфта ва қисми дигари он ба шакли маснуоти тайёр содир карда мешуд. Ҳоҷат ба он нест, ки дар ин ҷо тамоми мадракоти маъхазҳоро зикр кунем. Фақат чанд суҳан дар бораи лочувард меғӯем. Дар давраҳои сонӣ ин санг дар Хитой бо номи «санги Хутан» маъмул буд ва дар давраҳои қадим ва асрҳои миёна аз он барои ағёну ашроф ашӣ зебу зинат хеле бисёр тайёр карда мешуд. Вале Хутан фақат ҷое буд, ки санги мазкурро аз ҳар кучо меоварданду баъд аз ин ҷо ба дигар шаҳру мамлакатҳо мебарданд ва ё, аз афти қор, дар ҳамин ҷо сай-қал ҳам медоданд, вале ҷои истихроҷи он ба ҳар ҳол, ҳуди Бадахшон буд.¹¹¹

Аз Тахористон хеле навъҳои дору ҳам ба фурӯш мерафт – масалан, ҳаббҳое буданд, ки дар намути ин ё он мева аз маъҷунҳои гуногун тайёр карда мешуданд, инчунин гиёҳҳои доруӣ ва малҳамҳое ба фурӯш мерафтанд, ки ба назари аҷнабиён «аҷоиб» менамуданд. Citragandha ном доруе бисёр ба фурӯш мерафт, ки аз чанд моддаи хушбӯӣ тайёр карда мешуд. Ин дору ҳангоми захира бадан ва шоридани хун беҳтарин даво будааст. Зӯрии ин дору ҳитойёнро ба дараҷае моту мабхут кард, ки дар байни онҳо чунин овоза ҳам пахн шуд – агар дасту пой кандашуда бо ин дору ба тан часпонда шавад, мисли пештарааш сихат шуда меравад.¹¹²

Мубодилаи тиҷории байни Тахористон ва дигар мулкҳои Осиёи Миёна низ хеле ҷоннок буд. Дар Аҷинатеппа тангаҳои суғдӣ ёфт шудааст. Ҷолиби диққат мебошад, ки тангаҳои нимаи дувуми асри VII ва нимаи якуми асри VIII мисли тангаҳои суғдӣ сикка зада мешуданд.¹¹³ Ёфт шудани миқдори зиёди тангаҳои мисин аз шимолӣ Тоҷикистон далоят мекунад, ки савдои дохилӣ, аз ҷумла, на фақат савдои умумӣ, балки савдои чакана ривоч ёфта, муомилоти пулӣ дар зиндагии рӯзмарра мустақам ҷой гирифта буд.

Бинокорӣ. Меъморӣ

Дар Тахористон бисёр шаҳрҳо, қасрҳои деҳқонон ва ибодатгоҳҳо ҳафриёт шудаанд. Ҳафриёте, ки дар Тирмиз шуд (солҳои 1936–1938 зери раҳбарии М. Е. Массон), маълумоти аниқӣ равшан наод, ки дар он давраҳо сохт ва баъзе унсурҳои ин шаҳри калонтарини Тахористон ҷӣ гуна буд. Баръакс, ҳафриёти ҷойҳои нисбатан хурдтар – масалан, қасрҳои Балаликтеппа, Зангтеппа, димнаи Кофирқалъа ва ғайра бештар натиҷа доданд.

Кофирқалъа дар ибтидои асрҳои миёна маркази водии Вахш буд ва онро Сюан-сзан ҳам зикр кардааст. Ин димнаи чоркунҷа, ки дар райони Колхозобод мебошад, 360X360 м андоза дорад. Димна иборат аз шаҳристоне, ки пур аз дўнгию пуштаҳо мебошад ва дар таги онҳо харобаи иморатҳо ниҳон аст. Дар кунҷи шимолу шарқии димна харобаи арк ҳаст. Суфаи чоркунҷаи болоии ин арк (60X60 м) солҳои 1968–1970 хеле ҳафриёт карда шуд. Арк девори мустаҳкам дошт, дар гўшаҳои девор бурҷҳои хиштӣ ва похсагӣ менамуд. Гунбазро ҳам бо қатори хиштӣ похса бардоштанд. Беруни девори арк пур аз тоқчаҳои зина-зина ва дар мобайн як иншооти бурҷмонанде буд. Девор саросар тиркашҳои қалбақӣ дошт. Дар гўшаи шимолу шарқии арк иморати бузур-

¹¹⁰ Дар ҳамон ҷо, р. 64, 269. Дар бораи аз Тахористон оварда шудани айғирҳо дар соли 720 ниг. дар ҳамон ҷо, р. 76.

¹¹¹ Schafer E.H., 1963, p. 230–234.

¹¹² Schafer E.H., 1963, p. 159, 183–184, 191.

¹¹³ Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971, с. 15.

ге ёфт шуд (20X10 м), ки аз афти кор, толори қабул будааст. Таг-таги ин толор суфа бардоштаанд. Яке аз суфаҳои мобайнии девори паҳлуии хона нисбат ба дигар суфаҳо болотар буда, андак ба дарун ҳам рафтааст ва зоҳиран замоне дар болои ин суфа тахт меистоду дар он малик ва дар атрофаш муқаррабони вай менишастанд. Рӯ ба рӯи ин тахтасуфаи баланд дигар тахтасуфаи пасттаре ҳаст, ки дар миёнҳои он оташдони азими маросимӣ боқӣ мондааст. Дар ин толор осори катибаҳо ба даст омад. Дар арк дигар биноҳои чоркунҷаю росткунҷа ҳастанд, ки бо нимсутунҳо зинат ёфтаанд ва бо долонҳо пайваست мебошанд. Осори суратҳои рӯи девор ва нақшҳои рӯи сафолोलот ба назар мерасанд. Дар яке аз ғўнаҳои арк маъбади хурдакаи буддӣ ҳаст, ки аз як ҳуҷраи гунбаздор ва долони атрофи он иборат мебошад. Даруни девори ҳуҷра пур аз суратҳои Буддо аст. Ҳавлиии болои арк камаш се маротиба аз нав сохта шудааст.

Шаҳри дигар, ки он пойтахт набуда, балки баръакс, як шаҳрчаи хурдакак аст, димнаи Қалъаи Кофарниҳон мебошад, ки дар 80 км ҷанубу ғарбии шаҳри Душанбе ва 0,8 км шимолтари деҳаи Эсамбой воқеъ гардидааст.¹¹⁴

Дар ин маҳал водии соҳили чапи дарё ниҳоят танг буда, баръакс, водии соҳили рост хеле васеъ (то 1 км) мебошад.

Дар тарафи шарқ, тахминан 5–6 км дуртар аз димна аз самти шимол ба тарафи ҷануб қаторкӯҳи асосӣ тўл капидааст ва мутавозӣ ба қаторкӯҳ чанд қатор адирҳо низ ҳастанд, ки ҳар қадар ба дарё наздик бошанд, ҳамон қадар паст шуда, ниҳоят ба тепшаю дунгиҳои пастакак табдил меёбанд, ки хушку холиву бедолу дарахтанд ва баъзе ҷои онҳоро набототи нимбиёбонӣ фаро гирифта аст, фақат дар доманаи кӯҳ ва ёнаҳои он андак арчазор ва дар баъзе ҷойҳо чапмаҳо ҳастанд.

Дар болои яке аз ҳамин гуна тепшаҳои соҳили дарё, ки зоҳиран ба мунчақӯҳи алоҳида мемонад, димнаи Қалъаи Кофарниҳон ҷой гирифтааст.

Димна аз ду қисм иборат – як қисми он аркест, ки аз манзилгоҳҳо бо хандақ ҷудо мебошад. Тарҳи ҳуди манзилгоҳ чоркунҷаи тўлонӣ буда, дар ҷануб танг шуда меравад. Андозаи он чунин аст: аз шимол ба ҷануб 275 м, аз шарқ ба ғарб 150 м ва 100 м (дар ҷануб якҷоя бо арк). Тарҳи арк панҷгўша аст, андозааш 55X30 м. Масоҳати димна қариб 3,5 га.

Аз шимолӣ димнаи Қалъаи Кофарниҳон соӣ мегузарад, ки аз он андак об ҷорӣ аст. Соҳилҳои соӣ серҷар, дар назди димна ҷарӣ то 20 м баландӣ дорад. Дар шарқи димна вайронаҳои деворе ҳаст, ки дар масофаи баробар дар болои он (дар ҳар 22–27,5 м) дунгичаҳое менамояд, ки замоне бурҷҳои девор буданд. Баландии бурҷҳо ва девори байни бурҷҳо нисбат ба сатҳи ҳуди димна он қадар намоён нест (тақрибан 1–1,5 м баланд мебошанду бас). Фақат девори байни бурҷи охири шимолӣ ва бурҷи паҳлӯи он фарқ дорад, яъне он нисбат ба бурҷҳо 3,5 м пасттар мебошад. Ҳатто таъсири «мурури замон»-ро ҳам ба назар гирем (аз ин ҷо ҳозир ҳам роҳи калон мегузарад), ин ҷо аз аввал ҳам паст будааст. Зинаи бепоғундае, ки таг-таги девор тўл капида, аз ҷануб ба шимол баланд шуда меравад, маҳз дар ҳамин ҷо қатъ мегардад. Аз имкон берун нест, ки ин ҷо замоне дарвозаи асосӣ будааст.

Ин ҳам аз эҳтимол дур нест, ки ин дарвозаи дувумӣ (дарвозаи иловагӣ) девори кўтоҳи ҷанубӣ мебошад, осори девори ғарбии рӯ ба дарё буда ба назар намерасад. Аз афти кор, онро борону барф шуста рафтааст.

¹¹⁴ Бо ҳафриёти он солҳои 1974–1976 Экспедитсияи муттаҳидаи Институти шарқшиносии АФ СССР ва Институти таърихи ба номи Аҳмади Дониш машғул шудааст (сар-дораш Б.А. Литвинский).

Майдони шаҳристон пур аз дўнгичаҳо мебошад ва он дўнгичаҳои бо тартиби муайян ҷойгирфта шаҳодат медиҳанд, ки шаҳр аз рӯи нақшаи пешакӣ сохта шуда буд. Дар шимол қад-қадӣ майдони лаби ҷарӣ осори иморатҳои менамоянд, ки бари он 35 м аст ва зимнан дар ғўшаи шимолу шарқии ин майдон тепшае ҳаст, ки аз шимол ба шарқ тўл кашидааст.

Аз дарвозаи шарқӣ 30–35 м ғарбтар осори равшани кўчае менамояд, ки мутавозӣ ба девори қалъа сӯи ҷануб меравад. Бари ин кўча 5–7 м, тўлаш 115 м аст. Дар охир ин кўча якбора тоб хўрда, ба сӯи ғарб меравад ва бо кўчаи дигаре мепайвандад, ки бо канори ғарбии димна мутавозӣ ҷой гирифтааст. Бари ин кўча андак тангтар менамояд, тўлаш 135–140 м аст.

Ҳафрии асосӣ дар ҳуди шаҳристон гузаронда шуд.

Маълум гардид, ки ин ҳисор дар давраи Кушониён сохта шуда ва дар ҳамаи давраҳо ин ҷо маркази калони Кушониён буда, дар аввалҳои асрҳои миёна ҳам вучуд доштааст.

Ба туфайли ҳафрий дар қисми ҷанубии шаҳристон комплекси калони иморатҳои бошукӯҳ кашф шуд. Маркази комплекс толори қариб чорғўша, аниқтараш ромбшакл мебошад (андозааш 7,35x7,55 м), ки аз тарафи шимол даромадгоҳи равоқӣ дорад. Деворҳо ҳама поҳсагӣ буда, фақат 2–3,1 м он боқӣ мондааст. Таг-таги девор суфаи дуболо ҳаст, як ҷои он – айнан рўбарӯи дари даромад пеш баромада, як навъ «эстрада» барин шудааст. Дар мобайни хона дўнгичаи лоии чоркунҷае ҳаст, ки аз бисёр алавмонӣ мағз андар мағз пухта рафтааст. Аз афти қор, ин оташдони муқаддас буду дар он доимо оташ дармегирифт. Шифти толоҷ ба чор сутун таъям мекард, деворҳои хонаро лавҳаҳои тахтагини мусаввари бошукӯҳ зинаи меоданд. Ба касофати сўхтор як қисми ҷўбҳои иморат ва лавҳаҳои мусаввари тахтагин набуд шудаанд. Се тарафи толоҷи асосӣ – ҷанубӣ, ғарбӣ ва шимолӣ долон дорад (зоҳиран, аслан дар шарқ ҳам долон будааст), ки гирдогирди биноро фаро гирифтаанд ва хеле баъдтар баъзе қисмҳои онро вайрон карда, ба тарзи дигар сохтаанд. Дар ҳамгаштии шимолӣ ва ғарбии долон як тўдаи бетартиби ҷўбҳои шифт ва пораҳои лавҳаи ҷўбини мусаввар ёфт шуд, ки мазмуни онҳо нақши навадаи тоҷ мебошад.

Кўчаи танги шаҳр ин комплексро аз маъбади буддоии шаҳр, ки дар ҷануби воқеъ мебошад, ҷудо кардааст. Тарҳи умумии ин маъбад чунин мебошад: бинии марказӣ ибодатхонаест, ки ду дари рў ба якдигар ҷойгиршуда дорад ва аз берун се тарафи онро долоне печонида гирифтааст, тарафи чоруми он, яъне тарафи яке аз дарҳо долон не, балки айвони чорсутуна дорад. Аз ҳамаи қисми долон, ки дар тарафи дигари бино рост ба муқобили айвон ҷой гирифтааст, гузаргоҳе менамояд, ки ба ҳуҷраи хурдакае мебарад ва он дар як тарафи меҳвари шартӣ, ки дарҳоро мепайвандад, воқеъ гардидааст, гузаргоҳи дигар аз он иморатҳои берун аст (он ду биноест, ки бо долони дароз ба ҳамдигар пайваست шудаанд). Дар пеши айвон ҳавлии калони гирдогирд девордоре ҳаст, ки алҳол фақат як қисми ғарбии он тадқиқ шудааст.

Тарҳи дарунии ибодатхонаро чоркунҷа гуфтан ҳам мумкин (тарафҳои он 4,65x4,45 ва масофаи як кунҷ то кунҷи муқобили он 6,8 ва 5,68 м). Ғафсии деворҳои ибодатхона 1,2–1,25 м ва ҳуди ибодатхона аз берун ҳам чоркунҷа менамояд ва андозаи он 7x7,4 м аст. Тарафи беруни деворҳо рост не, балки хеле ба дарун уреб сохта шудаанд. Дар мобайни ду девори мутақобил ду равоқ ҳаст (бари равоқи тарафи дарун 1,8 м, бари равоқи тарафи айвон 1,68 м). Дар девори ҷанубӣ ҳам гузаргоҳ будааст, ки сонитар дар мағзи он ду пояи ҳайкал устувор кардаанд (аз тарафи ҳуди ибодатгоҳ ва тарафи долон) ва дар он пояҳо ду ҳайкали Буддои нишастаро устувор кардаанд, ки онҳо гўё пунт ба ҳамдигар менишастанд ва байни онҳо як деворчаи тунук буду бас. Девори муқобил,

яъне девори тарафи шимолӣ ҳозир тамоман хароб аст, вале шубҳае нест, ки он ҳам гузаргоҳ дошт. Дар мобайни ибодатгоҳ пояи дуболои панҷгӯша ҳаст. Ин гуна пояҳо дар чор кунҷи бино ҳам ёфт шуд ва дар ҳамаи онҳо ҳайкалҳои барқад буданд. Ғайр аз ҳайкалҳои маъбад нақшу ниғори аҷибе ҳам дошт.

Дар ин димна ғайр аз иншооти мазкур ҳавлии кадом як ашроф ва гузари косибон низ ҳафриёт карда шуд.

Ба туфайли ҳамин навъ ҳафриёт таърихи иморати Балаликтеппа ошкор шуд. Тағи иморат теппаи дастисохти баланд мебошад (андозааш 30X30 м бо баландиаш 6 м). Дар атрофи ин таҳкурсе девори ғафсу мустаҳкаме сохтаанд, ки баландии он аз сатҳи ҳуди таҳкурсеи андаке болотар аст. Дар майдони ин таҳкурсеи чанд иморат бино кардаанд. Дар миёнҷо ҳавлии чоркунҷае ҳаст, ки гирдогирди он хонаҳои тангу бориқ мебошад. Ин хонаҳоро бо ҳамдигар ва бо ҳавлӣ долоне мепайвандад. Иморат барои мудофиа мос карда шуда буд – дар девори беруни ҳар як хона ду-се тиркаши бориқ ҳаст: ғайр аз ин дар яке аз гӯшаҳои девори ҳавлӣ бурҷе ҳаст, ки он ҳам тиркашҳо дорад. Мувофиқи таҳмини муҳаққиқон, дарвозаи арқ дар тағи ҳамин бурҷ будааст ва ба дарун фақат бо кӯпуки болошаванда даромадан имкон дошт. Пас аз муддате тамоми қасро аз нав сохтанд. Дар рӯи ҳавлӣ чанд иморат карданд ва яке аз онҳо толори азими кабӯд буд, ки тағи-тағи девори он қатор-қатор суфаҳо сохта шуд. Дар тағи яке аз деворҳои ин толор суфаи гирдаи баланде ҳаст, ки аз афти қор, дар болои он оташи муқаддас меафрӯхтанд. Боми толор ҳамвор буд ва болорҳои кандакорӣ шудааст, дар миёнҷои бом равзана буд, ки аз он равшани мебаромаду дуд мебаромад. Хоначаи дигари суфадор ҳам ҷолиби диққат аст. Девори даруни ин хона пур аз расмҳои олиҷаноб мебошад. Ин хона ҳам баъди фатарот шудан аз нав таъмир шуда будааст. Ба ақидаи Л.И. Албаум, ин хона дар асри V бино ёфта, дар охири асри V ё аввали асри VI таъмир шудааст ва деворҳои он бо расмҳо оро ёфта ва ҳуди Балаликтеппа дар чоряки аввали асри VII тамоман хароб шудааст.¹¹⁵

Дар наздикии Балаликтеппа дар ҳуди ҳамон райони Анҳори вилояти Сурхондарё димна ва қасри Зангтеппа ҳаст. Атрофи ин димнаи на чандон калон девори мустаҳкаме дошт. Дар гӯшаи шимолу ғарбии димна қасри калон ёфт шуд. Ин қасри калони чоркунҷа (дарозии як тарафааш қариб 50 м) алҳол хароб шуда бошад ҳам, то баландии 20 м қомат афрохтаасту намуди бошукӯҳе дорад. Қасри мазкур дар болои иморатҳои асрҳои якуми милодӣ бино ёфтааст, яъне аввал он иморатҳоро вайрон карда, хеле шибба намудаанду теппае бардоштаанд ва дар болои ҳамин теппа қаср сохтаанд. Ин қаср истехкоми дастнорасе буд. Ҳар як гӯшаи он бурҷи баланди мустаҳкаме дошт. Саросари девори қаср аз тиркашҳо ва аз тоқчаҳо, ки андаруни онҳо ҳам тиркаш дошт, пур буд. Дар майдончаи боло чанд иморат ёфт шуд. Иморатҳои давран аввал (асрҳои V – VI) ба иморатҳои Балаликтеппа монанд аст. Вале сонитар (асрҳои VI – VII) иморатҳо тамоман аз дигар сохта шуданд, аксари деворҳои хонаҳоро бардоштанд ва иморати нав аз иморатҳои Балаликтеппа ба кулӣ фарқ пайдо кард ва аз чанд иморатҳои алоҳидаи берабита иборат гардид. Дар қатори хонаҳои таширифот инчунин хонаҳои истиқоматӣ, ошхонаҳо ва ғ. ҳастанд ва тамоми ин маҷмӯи иморатҳо бо ҳаёти деҳқон – феодал зич вобаста аст. Ба ин асбоби анҷоми рӯзгори ин қаср ҳам далolat мекунад. Дар ҳамин ҷо нодиртарин бозёфт - катибаи буддоии рӯи пӯсти дарахт дастрас гардид.¹¹⁶

¹¹⁵ Альбаум Л.И., 1960, с. 114–125; Нильсен К.А., 1966, с. 154–163.

¹¹⁶ Альбаум Л.И., 1963; Нильсен В.А., 1966, с. 163–172.

Хавлиҳои камбағалон низ ёфт шуданд, ки онҳо ҳам дар болои суфаҳои баланд сохта шудаанд. Ҳар як ҳавлӣ чанд кулбаи тангу хурде дошту бошишгоҳи як оила буд (масалан, чунин аст Чаёнтеппа, Тоштеппа ва ғ.). Ин манзили ҷамоати сернуфуси деҳот – манзили оилаи патриархалӣ буд. Инчунин бошишгоҳҳое дучор шуданд, ки як аҳли деҳот дар он ҷо зиндагӣ мекарданд – чунин аст Яхшибойтеппа.¹¹⁷

Намунаи иморати ибодат Ачинатеппа ном маъбади буддоист, ки дар асрҳои VII ва аввали VIII сохта шуда, дар водии Вахш 12 км шарқтари Қўрғонтеппа ҷой дорад. Ин обида на чандон калон аст (вусъаташ 100X50 м, алҳол баландиаш 6 м). Осор аз ду қисми чоркунча иборат мебошад. Қисми аввал ҳавли чоркунчаест, ки гирдогирд хонаҳои бисёр дорад. Дар мобайни ҳар як тараф иморате ҳаст, ки аз ду қисм иборат – аз толори чоркунча (дар тоқчаҳои яке аз онҳо муҷассамаҳо ёфт шуд) ва аз айвоне, ки рӯ ба ҳавлӣ мебошад. Байни айвонҳо долоне ҳаст, ки гӯшаи онҳоро ба ҳам мепайвандад ва бо рӯи ҳавлӣ алоқаманд мекунад.

Дар миёнҳои ҳавлӣ ступае ҳаст: ступа иншооти калонест, ки шаклан маҳрутӣ буда, дар болои суфаи зинадор гузошта шудааст; дар болои ступа замоне сарпӯши нимдоира ва чанд чатр буд (ки онҳо боқӣ намондаанд). Суфаи ступа аз чор тараф чор зина дошт. Иморати атрофи ступа аз иморати дигар қисмҳои осор фарқи калон надорад. Дар ин ҷо низ ҳамон долонҳои васеи 16–17-метра ва ҳамон толорҳои айвондор ҳастанд. Вале ин толорҳо нисбат ба толорҳои қисми якуми осор андак хурд мебошанд. Дар долонҳо, дар тоқчаҳо ҳайкалҳои калони (аз қади одам баландтари) Буддо ёфт шуд; девору шифти хонаҳо ҳам аз расмҳои худӣ Буддо ва суратҳои дар мавзӯи дини буддой кашодашуда пур аст. Дар яке аз долонҳо дар болои суфае Буддои хуфтаи дувоздаҳметра ёфт шуд, ки дар ҳолати нирвана мебошад. Боме иморатҳои долонмонанд боме муқаррарӣ ва боме хонаҳои хурдтари чоркунча гунбазӣ аст. Боме яке аз толорҳои калон чор сутун дошт, ки аз афти қор, ҷўбин будаанд.

Шумораи зиёди ҳайкалҳои Буддо ва суратҳои бисёри он, худӣ сохти маъбад равшану возеҳ исбот мекунад, ки Ачинатеппа дайри буддоист ва мувофиқи тамоми маҷмӯи мадракот, аз ҷумла, маълумоти тангаҳо, ба асри VII ва аввали асри VIII нисбат дорад. Осор аз ду қисм иборат аст, ки он қисмҳоро шартан қисми «дайрӣ» (масалан, дар ҳамин қисм хонаҳои ҳучраҳои роҳибон, толори тоату ибодат ва ғ. воқеъ буд) ва қисми «маъбадӣ» номидан мумкин ва ступаи марказӣ дар ҳамин ҷо, дар атрофи ступа ва дар долону толорҳо, ки пур аз ҳайкалу суратҳои Буддо буд, роҳибон ва диндорон тоату ибодат мекарданд.

Тарҳи хоси Ачинатеппа: тамоми қисмҳои ин иморат аниқу дақиқ мутаносиб буда, асоси таносуби байни қисмҳои иншоот мавҷуд будани тарҳи ҷорайвон мебошад. Баъди ғалабаи дини ислом ҳам, яъне дар давраҳои асрҳои миёнаи мутараққӣ ҳам, дар баъзе иншоотҳои меъмории Осиёи Миёна тарҳи меъмории ҷорайвон ба назар мерасад, ки ин аз робитаи дайри буддоии сангарама ва мадрасаи асримиенагии Осиёи Миёна шаҳодат медиҳад.¹¹⁸

Ҳам иморати Қалъаи Кофарниҳон ва ҳам маъбади буддоии Кофирқалъа тарҳи муайяни мутамарказ доранд ва ин ҳолат чунин ақидаҳоро барбод медиҳад, ки гӯё иморатҳои динии тоисломӣ ин гуна тарҳ надоштаанд. Б.А.Литвинский таъкид карда буд, ки санъати меъмории буддой дар ташаккули санъ-

¹¹⁷ Нильсен В.А., 1966, с. 173–179.

¹¹⁸ Litvinsky B.A., 1968, p. 57–63, 64–73; Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971.

ати меъмории мақбарасозии Осиёи Миёна аҳамияти ниҳоят калон дошт.¹¹⁹ Қалъаи Кофарниҳон ва Кофирқалъа ин даъворо бори дигар тасдиқ карданд. Материалҳои навтарин исбот мекунад, ки тамоми ҷузъиёти сохти меъмории мақбараҳои давраи исломии Осиёи Миёна – ҳам композитсияи меъмории он, ҳам сохту услуби он, ҳам зинату ороиши он дар давраҳои тоисломӣ тапшакул ёфта буданд. Тарҳи зоҳиран доирашакл ва дохилан чоркунҷаи мақбараҳо гӯё бо василаҳои меъморӣ тасаввуроти ҳиндуэронии аз чор унсур иборат будани оламро таҷассум менамоянд.

Мақтаби меъмории Тахористон дар он даврае, ки мавриди тадқиқоти мо қарор гирифт, айнан ҳамон масолеҳи бинокорӣ ва усули меъмориро истифода мебард, ки дар дигар вилоятҳои Осиёи Миёна кор фармуда мешуд, вале ҳаминро ҳам гуфтан лозим, ки он баъзе хусусиятҳои ба худ хос дошт. Масолеҳи асосии бинокорӣ поҳса ва хиштиҳои калони нимметра буд. Хишти пухта хеле кам – фақат барои фарши хонаҳо ва пойсунҷаҳои истифода мешуд. Болои иморатҳои танг бо тарзи муқаррарии бомпӯшӣ, бе истифодаи харӣ, фақат ба воситаи болорҳо пӯшида мешуд. Барои бардоштани гунбазҳо худӣ ҳамон хишти чоркунҷа ба кор мерафт.

Бомӣ баъзе хонаҳои чоркунҷа гунбазӣ буд. Дар баробари гунбазҳои оддӣ, ки бевосита аз сари деворҳои хона бардошта мешуд (масалан, дар Мунҷиктеппаи Шаҳртӯз), инчунин гунбазҳои мукаммалу мураккаб низ буданд, ки бевосита ба девори хона не, балки ба доираи махсуси таги гунбазӣ шинонда мешуданд. Худӣ гунбазро аз ду масолеҳ, ҳам аз поҳса ва ҳам хишт низ месохтанд (масалан, Кофирқалъаи Колхозобод).

Кодокҳои махсуси таги шиғтро, ки бори бомро хеле сабук мекард, яке аз комёбиҳои калони санъати меъморӣ гуфтан мумкин аст (Аҷинатеппа). Чанд нави равоқ истифода мешуд. Ба ҳамин тариқ, усули бомпӯшии он давра хеле гуногун ва мукамал буд. Дар баробари усулҳои мазкурӣ бомпӯшӣ, инчунин бомҳои муқаррарӣ низ буданд, ки ба сари деворҳо ё ба сунҷаҳои тақия дода мешуданд. Хонаҳои ташифоту зиёфат бо суратҳои аҷоибӣ рӯидевор, бо ҳайкалу муҷассамаҳо ва ҳаққиқию қандакорӣ зебу оро дода мешуданд.¹²⁰

Санъати тасвири

Санъати рассомӣ дар Балаликтеппа, Аҷинатеппа ва Қалъаи Кофарниҳон махсусан муфассал инъикос шудааст. Дар яке аз хонаҳои чоркунҷаи Балаликтеппа дар сатҳи девори қабудранги сиёҳча як силсила расмҳои қабрида шудааст. Расм тасвири зиёфатест, ки дар он занону мардон иштирокдоранд ва онҳо дар рӯи қабридаҳо нишастаанд ё якҷоя дароз қабридаанд. Ҳар як шахси дар расм тасвиршуда ба тарафи шахси дар паҳлӯиаш нишаста андак тоб ҳурда нигоҳ мекунад. Дар паси нишастагон хизматгори менамоянд, ки онҳо нисбат ба нишастагон қариб ду баробар хурдтар қабрида шудаанд. Зиёфат дар айни ҷӯшу хурӯш аст. Ба ақидаи Л.И.Албаум, ки ӯ ин осори олиҷанобро қабридааст, сурати Балаликтеппа тасвири «саҳнаи зиёфати динӣ мебошад. Вале азбаски дар маслаки ҷамъияти ибтидоӣ асрҳои миёна дин бо маишат зич алоқаманд буд, ба ин сабаб сурати мазкурро маишӣ номидан ҳам мумкин

¹¹⁹ Литвинский Б.А., Зеймаль Т.И., 1971, с. 43–45.

¹²⁰ Нильсен В.А., 1966, Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971.

аст».¹²¹ Л.И.Албаум ин ақидаи худро бо чанд бурҳону далел исбот мекунад, вале онро комилан ба исбот расида ҳисоб кардан мумкин нест. Г.А.Пугаченкова¹²² ва Б.А. Литвинский¹²³ дуруст мегӯянд, ки ин расм тасвири зиёфати муқаррарии аёнӣ ашроф аст ва ин гуна зиёфатҳо дар байни бойҳои он давра хеле маъмул буд. Албатта, минбаъд батафсил тавзеҳ додани ҳар як ҷузъиёти ин расм кори ниҳоят мураккаб аст. Г.А. Пугаченкова ҳаракат карда буд, ки расми мазкурро чун инъикоси яке аз лавҳаҳои «Шоҳнома» ба қалам диҳад. Вале ин кор ба назар ғӯё ҳеҷ асос надорад. Аниқӣ ғап бояд ҳамин бошад, ки расми мазкур инъикоси камубеш умумии базмест, ки дар қасри яке аз ҳокимон ё бойҳои маҳаллӣ барпо шуда буд.¹²⁴ Тасвироти Балаликтеппа хеле моҳирона анҷом дода шудааст. Рангубори равшану ғӯёи расм пур аз нишоту тараби зиндагӣ мебошад. Дар расм баъзе унсурҳои шартӣ низ ба назар мерасанд, масалан, рӯ ба кадом тараф будани нишастагон бо ҳамдигар кам мувофиқат дорад, дар ваҷоҳати нишастагон аломати феълӣ хӯи онҳо дида намешавад, симои онҳо ягон эҳсосеро ифода наменамояд. Дар расм ҷиҳатҳои умқӣ ва ҳаҷмӣ манзара инъикос наёфтааст. В.А.Нилсен менависад, ки дар як симои барҷастаи расм тасвири идеалии ин ё он аёнӣ ашроф ҳаст. «Дар расми мазкур тавсифоти реалӣ нест ва он ба андозаи шартӣ мебошад». Дар айни замон ҳар як ҷузъиёти сарулибос, ҳар як асбобу анҷоми нишастагон хеле бо ҳавсала, аниқу дақиқ кашида шудааст.

Л.И.Албаум робита ва аҳамияти сурати Балаликтеппаро тадқиқ кардааст. Инчунин, бояд қайд кард, ки ба ақидаи яке аз машҳуртарин донандагони санъати шарқ, олимҳои хориҷӣ М. Буссалӣи кашфиёти Балаликтеппа «ба таври баҳснопазир нишон дод, ки аллакай дар асрҳои V вилояти ғарбии олами Осиёи Миёна (вай Тахористонро чунин номидааст.-Б. Ф.) ба сабку услуби навъи «эроникунанда» майл дошт ва ин сабку услуб ба санъати сосонӣ ё бегона аст ё ҳеҷ набошад, бо ҳуҷҷатҳои лозима ба таври равшан исбот нашудааст, ки ба санъати сосонӣ алоқаманд мебошад. Бинобар ин мо бояд эътироф кунем, ки баъзе равиҷҳое, ки дар маркази Сериндия (Туркистони шарқӣ) инкишоф ёфтаанд, дар ҳақиқат, равиҷҳои эҷодии шарқӣэрониро (яъне осиймиёнагиро.-Б.Ф.) тақдор мекунад». Ба Сериндия дохил шудани ин равиҷҳоро М.Буссалӣи аз ривочи тичорат ва аз алоқаҳои иқтисодӣ медонад. Муҳаққиқ, аз тарафи дигар, қайд мекунад, ки санъати Балаликтеппа ба санъати Афғонистони марказӣ, аз ҷумла, ба санъати Бомӣён таъсири зӯр расонд.¹²⁵ Ғайр аз ин маҳз санъати Балаликтеппа қадимтарин намунаи санъати тасвирии Осиёи Миёна мебошад. Сабку услубе, ки дар санъати Балаликтеппа ташаккул ёфт, дар санъати Панҷакент, Варахш ва дигар осори асри VII ва миёнаи асри VIII минбаъд ба камол расид.

Суратҳои Ачинатеппаро аз рӯи сюжет ба се тақсим кардан мумкин: суратҳои Буддо ва ниёғони вай, ашхоси дунявӣ ва нақшу нигор. Саросари шифт пур аз қатори Буддои нишаста аст. Буддо инчунин дар дигар ҳолатҳо низ тасвир ёфтааст, ки чанд «авзои рӯҳӣ» вайро ифода мекунад. Дар девори долонҳо Буддо (ба андозаи калон) ва дигар ашхоси вобаста ба вай (ба андозаи

¹²¹ Альбаум Л.И., 1960, с. 198; В.А. Нильсен дар бораи худӣ сурат ҳарфе назада, қатъиян даъво мекунад, ки дар ин хона фақат зиёфатҳои динӣ баргузор мегардид (Нильсен В.А., 1968, с.162).

¹²² Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1965, с. 137–138.

¹²³ Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971.

¹²⁴ Ё худ саҳнаи пазироии меҳмонон дар қаср аст (Нильсен В.А., 1966, с. 284).

¹²⁵ Bussagli M., 1963, S. 36, 39.

нисбатан хеле хурд) тасвир карда шудаанд. Дигар суратҳо, аз ҷумла сурати ашхоси дунявӣ ҳам, бо мавзӯи умумӣ, бо равияи умумии ғоявии тамоми иншоот алоқаманд карда шудааст. Масалан, дар девори даҳлезӣ яке аз селлаҳои хурд саҳнае тасвир шудааст, ки дар он ду марди мусаллаҳ дузону нишастаанд ва ҳар ду ба якдигар зарфи пур аз гулро дароз мекунанд (зарфи яке тиллоӣ, дигаре нуқрагин). Ин саҳна инъикоси маросими ба мазор назр додан аст, ки бо номи прандихӯ дар дини буддӣ маълум мебошад ва аз Сейлон сар карда, то ба Туркистони шарқӣ дар санъати тасвирӣ дучор мешавад. Ин сурат бо суратҳои Балаликтеппа хеле монанд мебошад, вале онро расоме анҷом додааст, ки нисбат ба таъсири ашхоси дунявӣ иконографияи буддоиро хеле хубтар медонистааст.¹²⁶

Долоне, ки гирдогирди сӯмиаи маъбади буддоии Қалъаи Кофарниҳонро печонида гирифтааст, саросар пур аз расму суратҳо буд. Як қисми ин суратҳо дастраси мо гардидааст. Аз тамоми расми долон фақат қисми марказии он ва як порчаи сурати дуқабата нисбатан кам зарар дидааст. Аз сурати дуқабата фақат аз 1/3 қисми болоии он ва қисми поёниаш пурра боқӣ мондааст. Сурати қисми боло аз расми Буддои нишаста иборат мебошад, ки дар мобайн капида шудааст, дар ду тарафи он боз ду одами ростистода тасвир гардидааст, қабати поён бошад, қатори одамонро тасвир мекунад, ки ба тарафи рост рафта истодаанд. Дар расми қабати поён композитсияи серодаме ба назар мерасад, ки расми баъзе одамон қариб 70 см баланд аст ва дар мобайни онҳо расмҳои хурдтари одамон низ менамоянд. Дар тарафи чапи расм сурати ду зан ҳаст, ки рост истода 3/4 дараҷа ба тарафи рост тоб хӯрдаанд. Яке аз занҳо дар даст гул ва дигаре шамъи шамшодӣ дорад. Либоси онҳо аз куртаи дароз ва ҷомаи пешкушоде иборат аст, ки то пошнаи пои онҳо мерасад. Баъди занҳо расми хурди марде менамояд, ки дар камар шоф дорад ва дузону нишастааст. Дар пеши ин мард расми марди дигар ба назар мерасад, ки рост истодааст ва зоҳиран ба габр мемонаду як китф ва дасташ луч мебошад. Ин мард ба дасти росташ шохчаи хамидаи гулро ба сари синааш зер карда истодааст. Пеш аз ин мард боз расми хурди ду марди дигар ҳаст, ки рӯбарӯи ҳамдигар нишастаанд ва яке аз онҳо дар даст ҷоми тилло дорад.

Ғайр аз инҳо расми боз як одаме ҳаст, ки хеле зарар дидааст ва ниҳоят хира менамояд.

Ба ақидаи Б.А.Литвинский, ин сурат тасвири маросимест, ки ҳангоми он ба сӯмиа назру ниёз меоварданд. Ин гуна манзара дар осори буддоии Туркистони шарқӣ ниҳоят маъмул аст. Аз эҳтимол дур нест, ки дар ин расм ҳокими шаҳр, ҳешу ақрабон вай ва габрҳои сӯмиа тасвир шудаанд.

Муҳаққиқи номбурда имони комил дорад, ки сурати Қалъаи Кофарниҳон маҳз мардумони маҳаллии тахористонӣ, сарулибоси онҳо, чизу ҷораи онҳоро инъикос менамояд. Ин чиз ҳам аз аҳамият ҳолӣ нест, ки сурати хушобурангу назаррабои Қалъаи Кофарниҳон бо санъату маҳорати олидараҷаи бадеӣ капида шудааст. Услубан ин сурат ба силсилаи суратҳои аҷоибу беамсоли Балаликтеппа андаке шабоҳат дорад, вале айнан мисли онҳо нест. Шояд сабаб ҳамин бошад, ки сурати Қалъаи Кофарниҳон хеле сонитар эҷод шудааст, бинобар ин дар байни санъати Балаликтеппа ва Аҷинатеппа мақоми алоҳидаи мобайниро ишғол мекунад.

¹²⁶ Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1968. Масъалаи тадқиқи ин тасаввурот дар адабиёти советӣ ва хориҷӣ муфассал баён шудааст, бинобар ҳамин мо дар бораи он таваққуф намекунем.

Ҳайкалтарошӣ, кандакории ҷӯб ва дигар намудҳои санъат

Баъзе асарҳои санъати ҳайкалтарошӣ дар осори гуногун дучор мешаванд. Дар Аҷинатепша як силсила муҷассамаҳои буддой ба даст омад. Тамоми ҳайкалҳои буддой аз лой буда, аз дарун қафасаи ҷӯбин надоранд. Қисмҳои калони ҳайкал аз лой сохта шуда, ҷузыи он бо қолаб тайёр карда мешуд. Сари ҳайкалҳои андозаашон хурд ва миёна бо қолаб сохта, аз нӯги по то фарқи сари ҳайкалҳо ранг дода мешуд. Сарулибоси Буддиро сурх, дасту пояшро сафед ва мӯяшро кабуд ё сиёҳ мекарданд.

Калонтарин ҳайкали ин маҷмӯа ҳайкали Буддо дар ҳолати нирвана аст. Ин ҳақиқатан як муҷассамаи бениҳоят бузург мебошад, вале он рост наистода, балки дар суфаи тағи девор дароз кашидааст. Ҳайкал ба паҳлӯи рост хобидааст, дасти чапашро дароз карда, ба паҳлӯ гузоштааст. Дасти росташ қат буда, дар тағи сараш мебошад ва дасту сар дар болои болиштаки панҷқисма қарор гирифтааст. Ба андозаи ҳайкал ҳамин далолат мекунад, ки дарозии кафи пои он 1,7–1,9 м мебошад. Худи ҳайкал аслан 12 м будааст. Рӯи бадани Буддиро қатҳои либоси сурх пӯшидааст, фақат панҷаи даст ва пой луч мондааст. Дар пои Буддо кафши сабуке будааст, ки онро бо тасма ба пойҳо мебастанд. Фақат баъзе қисмҳои сар боқӣ мондааст. Мӯйсари Буддо ҷолиби диққат аст – ҳар як тори онро мавҷвор шона зада, хеле шинам хобонда мондаанд. Агар дар санъати буддой ҳайкали Буддо тасвир шавад, он одатан дар ҳолати нирвана – якпаҳлӯ гузошта мешуд ва дар ин сурат ҳайкалтарошони буддой ҳатто ҳаракат намекарданд, ки хусусияти аъзои бадани каси хобидаро аниқ таҷассум намоянд. Ҳайкали мазкури Буддо ҳам бо услуби мутлақо шартӣ таҳия шудааст. На тасвири воизи ба зинаи ҳақ расида, балки офаридаи рамзи азими сукунати илоҳӣ – чунин буд вазифаи ҳайкалтарош. Тасаввур кардан душвор нест, ки ин ҳайкал 13 аср пеш чи таъсири азиме дошт ва буддоиёни мӯбтақидро то чи андоза моту мабхут мекард. Аз дигар ҳайкалҳои Буддо ҳайкалҳоро ном бурдан даркор, ки дар тоқчаҳо истодаанд. Онҳо нисбат ба Буддои хуфта хеле хурд, вале аз қадри одам 1,5 баробар калонтар мебошанд. Ин ҳайкалҳои Буддо дар ҳолати падмасана таҷассум шудаанд. Дар болои сари ҳар як ҳайкали Буддо аломати фачри гирдаст, ки барҷаста буда, ранг дода шудааст.

Инчунин бисёр ҳайкалҳое ёфт шуданд, ки $\frac{3}{4}$ ва $\frac{1}{2}$ андозаи қадри одам буда, аз ҷиҳати бадеӣ аз ҳама мукамал мебошанд. Дар ин ҷо инчунин сари Буддо ҳаст, ки дар фарқаш махсус гурӯҳи («ушнӣша») дорад. Аксари ин ҳайкалҳо асари баландсифату олидараҷаи санъат мебошанд. Тарҳи мавзуну шинам ва таносуби мукаммалу ҳусни бенуқс – хусусияти асосии ин асарҳо аст. Илова бар инҳо тасвири бодисатваҳо ва дигар ашхос ба даст омадааст. Алалхусус қомати ким-чи гуна деватҳо ниҳоят дилрабо баромадааст. Ҷавони танлучи зебо, ки дар бар танҳо лўнгие дорад, хеле аҷиб истодааст: синааш ба тарафе хамида, миёну пойҳояш ба сӯи дигар хамида ва илова бар ин яке аз пойҳояш ба қафо партофта. Дар синаи нақшینی ҷавон асбоби зиёди зинат. Баъзе ҳайкалҳо пур аз кирдору рафтор ва илова бар ин бағоят мавзуну дилкашу нозук. Дар тасвири рӯҳониён ҳайкалтарош аз ҳама гуна банди урфу одатҳои динӣ озод буд ва маҳз дар ҳамин асарҳо вай ба камоли эҷодиёт расидаасту реализми ҳақиқиро касб кардааст. Яке аз ҳайкалҳо, ки сари пирамарди хаставу лакоти пешонаву пепи чапмонаш пур аз чину очинг аст, мӯйсафедони имрӯза тоҷикро ба хотир меоварад. Инчунин сари ҳайкале низ ҷолиби диққат аст, ки салла дорад. Ҳайкалҳои Аҷинатепша бисёр дигар ашхосро низ таҷассум менамоянд.

Ҳайкалҳои Аҷинатеппа гарчанде ба дигар осори санъати буддой (масалан, ба санъати осори буддоии Фундуқистони Афғонистон, ки инчунин ба асрҳои VIII нисбат дорад) шабоҳат дошта бошад ҳам, ба ҳар ҳол, санъати ба худ хос ва бесобиқа аст.

Дар ин санъат чанд анъана фароҳам омадааст - ҳам анъанаи гандҳарии давраҳои сонии Ҳадда, ҳам анъанаи санъати ғуптҳои Ҳиндустон ва ғ. ва ҳамаи онҳо бо анъанаи тавоноии санъати ба худ хоси маҳаллии бохтару таҳорӣ омешиш ёфтааст.¹²⁷

Девори бисёр хонаҳои Аҷинатеппа гачқорӣ буда, тоқчаву равоқҳоро оро додааст.

Ҳайкалҳои Қалъаи Кофарниҳон ҳам хеле мароқангез мебошанд. Беҳтарини онҳо аз ҷиҳати нафосат, ҳатто аз ҳайкалҳои Аҷинатеппа болотар меистанд. Яке аз хусусиятҳои ин ҳайкалҳо ҳамин, ки онҳо полихромӣ, яъне рангоранг мебошанд.

Дар Балаликтеппа ва дар Ҷумалактеппа (вилояти Сурхондарё) ҷўбҳои кандакорӣ боқӣ мондаанд. Алалхусус, дар Ҷумалактеппа ин хел ҷўбҳо бисёр. Дар ин ҷо болорҳои чортарош ҳастанд, ки нақши ба ислимӣ монанде доранд ва ё худ доиранақш канда шудаанд, инчунин лавҳаҳои калони ҷўбини нақшин ҳастанд ва нақши онҳо иборат аз доираҳои калони гирдашон хол-хол буда, дар мобайни доира гулбаргҳои зебое тасвир шудаанд. Файр аз ин қисмҳои арақии аҷоибе ёфт шуд, ки онро як навъи махсуси нақш ба равоқҳои ҷудогона тақсим кардааст ва дар мобайни ҳар як равоқи пурнақши гулбарг сурати аз миён болои одам тасвир ёфтааст.¹²⁸

Дар қисми тоҷикистони Таҳористони шимолӣ ҷўби кандакоришуда аз Қалъаи Кофарниҳон ба даст омад. Аз ин ҷо зиёда аз панҷоҳ пораҳои лавҳаҳои кандакоришудаи ҷўбин ва қисмҳои ҷўбини иморат ёфт шуданд. Муҳимтарини он пораҳо лавҳаи ҷўбини кандакории думетра аст. Дар ин лавҳа ду товус тасвир шудааст, ки рӯ ба ҳамдигар думҳои худро бо шукӯҳи тамом ҷилва дода, рафта истодаанд ва дар минқори худ гул доранд. Нақши маъмули дигар лавҳаҳо расми пурпечутоби наздаи тоқ, расми хўшаҳои ангур, барги тоқ ва печакҳои наздаи тоқ мебошад. Инчунин нақшае бисёр вомехӯрад, ки қатори равоқҷаҳоро мемонад. Нақши қисмҳои ҷўбини иморат аз занҷираҳои гуногун иборат аст. Услуби кандакорӣ бағоят равшану гўё буда, бо маҳорати тамом анҷом дода шудааст.

Дар Таҳористон инчунин санъати рақс ва мусиқӣ ривоч ёфта буд. Дар Хатлон ва Қумод раққосаҳои фаттоне буданд. Ҳокимони ин вилоятҳо ба ҳокимони давлатҳои хориҷа чун инъом раққосаҳоро мефиристоданд. Баъзе мусиқачиёни Осиёи Миёна, ки ба хориҷи мамлакати худ бурда шуданд, ба аҳли дарбор маъқул нашуда бошанд ҳам, дар байни халқи ом шўҳрати азим ёфтанд. Масалан, чунин аст таърихи мусиқачиёни Қумод, ки нигони навозандагони имрӯзаи Помир мебошад.¹²⁹ Шикастапораҳои асбобҳои мусиқӣ – косаи ҷўбини тор, дастаи ғижжак ва ғайра аз Балаликтеппа ёфт шуданд.¹³⁰

¹²⁷ Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971, с. 76–109.

¹²⁸ Нильсен В.А., 1966, с. 303–307.

¹²⁹ Schafer E.H., 1963, p. 54–56.

¹³⁰ Альбаум Л.И., 1960, с. 99–100.

Дин

Мардуми Тахористон дар асрҳои V–VII чанд динро мепарастиданд. Дар партави маъхазҳои таърихӣ ва мадракоти археологӣ аниқ гуфтан мумкин, ки қисми асосии мардуми Тахористон, мисли давраҳои қадим зардуштӣ буданд. Вале падидаҳои яқин ва шаклҳои парастии ин дин қариб мутлақо маълум нест. Бар хилофи Суғд, Чоч, Хоразм маросими дафн дар устодонҳо дар ин кишвар расм набуд, гарчанде дар баъзе ҷойҳо ҳуди устодонҳо ёфт шуданд (Данғара, Ҳисор).

Аз хеле паҳн шудани оташпарастӣ чилими калони сафолие шаҳодат медиҳад, ки аз Балаликтеппа ба даст омадааст. Чилим аз пояи офтобашакли пурнақш ва аз сархона иборат аст. Ин хел чилимҳо дар Хайрободтеппа¹³¹ ва дар ҷануби Тоҷикистон воমেҳӯранд. Дар Кофирқалъаи Колхозобод оташдони муқаддас ёфт шуд.

Мавқеи дини буддой басо мустаҳкам буд. Ростӣ гап, Ҳайтолиён дар аввалҳо дини буддоиро нампарастиданд. «Аз афти қор ҳокимони гуногуни вилоятҳои ҷудогонаи Ҳайтолиён нисбат ба дини буддой муносибати ҳархела доштанд. Дар рафти ҷанг дар баъзе ҷойҳо маъбади буддоиён хароб гардида, талаву тороҷ мешуданд. Вале, умуман гирем, тамоми маълумотҳо далолат мекунанд, ки дар Осиёи Миёна дар давраи Ҳайтолиён дини буддой таъқиб карда намешуд ва баъзе ҳокимони ҳайтолий дини буддоиро дастгирӣ мекарданд».¹³² Дини буддой ба туркҳо пеш аз ба Осиёи Миёна омадани онҳо таъсир дошт.¹³³ Дар охири асри VI ва аввали асри VII баъзе ҳокимони ғарбии туркҳо ба дини буддой эътиқод мебанданд ва ҳам дар ҷануби Осиёи Миёна, ҳам дар Афғонистону шимолӣ Ҳиндустон ба сохтмони ибодатгоҳҳои буддой шурӯъ менамоянд ва буддоиёнро тарафгирӣ мекунанд. Сайёҳи асри VIII хабар медиҳад, ки дар Тахористон «шоҳу азёну фуқаро» бут мепарастанд. Ҳуди ҳамин гап дар ҳаққи Хатлон ҳам гуфта шудааст. Дар асри VII дар пойтахти Тахористон шаҳри Балх садҳо дайр, дар Тирмиз қариб даҳҳо дайр, дар Шумон ду дайр, дар Қабодиён се дайр ва ғ. мавҷуд буд. Дар ҳар як дайр шумораи муайяни роҳибон – аз 2 то 50 роҳиб буд. Дини буддой ба Помир ҳам сар даровард, масалан, дар Вахон дайру роҳибон будаанд. Мувофиқи баъзе маълумотҳо, баъзе дайрҳо соҳиби сарватҳои калон – соҳиби заминҳои молу мулк будаанд. Ҳафрийи Аҷинатеппа ва Кофирқалъа ин ахбори маъхазҳои хаттиро пурра тасдиқ кард. Топонимика ҳам баъзе ишоратҳо додааст. Дар ҷануби Тоҷикистон, дар поёноби дарёи Қизилсу Фархор ном маркази район ҳаст. Забониносоиён исбот карданд, ки номи Фархор аз калимаи санскритии «вихара», яъне «дайри буддой» бармеояд.

Дар Зангтеппа -катибаҳои буддоии рӯи пӯсти дарахт ёфт шудаанд. Ин катибаҳо бо хати марказиосиёғии браҳмӣ навишта шуда, забонаш санскрити омехта мебошад. Ин катиба чандин маротиба матнҳои буддой буда, яке аз онҳо «Виная» мебошад ва он қоидаҳои қонунҳои рафтору кирдори роҳибону роҳибаҳо ва дигар эътиқодмандони қаторист, ки пайрави дини буддой шудаанд. Боқимондаҳои ин гуна дастнависҳо аз Кофирқалъа ҳам ёфт шудааст.

¹³¹ Дар ҳамон ҷо, с. 71–76.

¹³² Litvinsky B.A., 1968, p. 33–34.

¹³³ Gabain A.V., 1961 ва мобаъд.

Хамаи ин маълумот далолат мекунад, ки дар Тахористон дини буддой хеле интишор дошт.¹³⁴

Дигар дине, ки дар Осиёи Миёна ва аз ҷумла, дар Тахористон реша давонда буд, дини монавия мебошад. Дар ибтидои асри VIII қароргоҳи пешвои ин мазҳаб дар Тахористон буд. Соли 719 ба сифати сафири Чағониён марде аз аҳли монавия фиристода шуд, ки унвонаш «дабири кабир» будааст. Монавия аз худи ибтидои дар Осиёи Миёна паҳн шуданаш ба аён ашроф ва ҳокиму волиён така менамуд ва сафир будани яке аз аҳли монавия далели равшани ин даъво мебошад.¹³⁵

Ниҳоят боз як дини дигар – дини насронӣ¹³⁶, аниқтараш, тариқати нестории ин дин хеле паҳн шуда буд. Мувофиқи маълумотҳо, дар байни Ҳайтолиён дини насронӣ маълум будааст, туркҳои тахорӣ ин динро мепарастидаанд ва аз Тахористон сафорате омада будааст, ки мақсад доштааст, тариқати несториро паҳн кунад ва ғ.

Хуллас, дар асри VI ва ибтидои асри VIII дар Тахористон чандин дин баробар вучуд дошту ҳар яки он барои «банда» кардани мардум мубориза мебард, ба ҳамдигар таъсир мерасонд ва аксар вақт бо ҳамдигар омехта шуда мерафт.

3. СУҒД ДАР АСРҲОИ VI-VII

Тавсифоти умумӣ

Номи «Суғд» дар маъхазҳои гуногунзабон дар муддати мадид дучор мешавад.¹³⁷ Муҳаққиқи машҳур В. Томашек тахмине пеш ниҳод, ки калимаи «суғд» аз калимаи умумиэроние бармеояду маънояш «рахшидан», «дурахшидан» ва «сӯхтан» аст.¹³⁸ Дар фарҳангҳои тоҷикино форсӣ калимаи мазкур таъмоман дигар хел шарҳ дода мешавад: «шибарзамин, ё худ пастие, ки дар он ҷо об қўл мешавад».¹³⁹ Дар забони ҳозираи тоҷик алҳол «суғд» гуфта ҷосро мегӯянд, ки шибарзамину ботлоқ, ҷои киштбоби шодоб бошад, вале, аз афшаш, ин тафсир сонитар пайдо шудааст.

Худуди географии Суғд чӣ гуна буд? Ба ақидаи сайёҳи асри VII Сюан-сзан, Суғд кишварест байни дарёи Чу дар шимолу шарқ ва Дарвозаи Бойсун дар ҷанубу ғарб. Маълум, ки ин ҳудуд худуди сиёсию географии Суғд не, балки макони зиндагии суғдиён мебошад. Маъхазҳои арабу тоҷикзабони даврҳои сонӣ (асосан асрҳои X–XIII) идроки ҳамонзамонаи масъалаи мазкурро таҷассум намуда, ба ҳар ҳол, баъзе ғаллҳои қадимаро ҳам ба инобат гирифтаанд. Аз ин маъхазҳо мо воқиф мешавем, ки Суғд ба ду маъно: ба маънои танг ва ба маънои васеъ истифода мешуд. Суғд ба маънои васеъ тамоми водии Зарафшон (баъзан ноҳияҳои болотарини онро истисно мекарданд) ва водии Қашқадарё мебошад. Дар айни ҳол, тасаввуре низ маъмул буд, ки Суғд танҳо ноҳияи Самарқанд мебошад. Муаррихони асрҳои миёна дар бораи «Суғди Самарқанд» бисёр сухан рондаанд. Инчунин «Суғди Бухоро» ном мафҳуме

¹³⁴ Тавсифи муфассали инро ниг.: Litvinsky B.A., 1968, p. 55-57, истинод адабиёту маъхазҳо дар ҳамон ҷо.

¹³⁵ Беленицкий А.М., 1954; Литвинский Б. А. ва Зеймаль Т.И., 1971, с. 120–121.

¹³⁶ Бартольд В.В., 1893; Литвинский Б. А. ва Зеймаль Т.И., 1971, с. 122–123.

¹³⁷ Маҷмӯи маълумотро ниг.: Tomaschek W., 1877, s. 74.

¹³⁸ Дар ҳамон ҷо, 74–75.

¹³⁹ Маҷмӯи мадрокотро ниг.: Смирнова О.И., 1963, с. 24–25.

ҳам буд. Ёқут гуфтааст: «Гўянд ду Суғд ҳаст – Суғди Самарқанд ва Суғди Бухоро».¹⁴⁰ Водии Қашқадарё чузъи Суғд доништа мешуд ва зимнан, баъзе муаллифон, масалан, Яъқубӣ Кешро пойтахти Суғд гуфтаанд.¹⁴¹ Ҳамаи ин маълумотро муҳаққиқон муфасссал тадқиқ кардаанд.¹⁴²

Сюан-сзан ва Хой Чао дар бораи Суғд

Сюан-сзан ба Суғд соли 629 омад. Вай менависад, ки Самокиён ё Само-сзан (Самарқанд) – мулкест, ки аз шарқ ба ғарб тўл капидааст. Андозаи пойтахти кишвар баробари Тирмиз будааст. Мулки Самокиён аз чор тараф бо монеаҳои табиӣ муҳофизат шудааст. Мардумаш хеле бисёр. Дар ин мулк аз дигар мамлакатҳои хориҷа молу сарвати ниҳоят пурқиматтарин бисёр чамъ шуда мемонад. Заминаш ҳосилхез асту ҳосили фаровон медиҳад. Долу дарахт нағз месабад (вай дарахтҳои бешагӣ номидааст), гулу мева ниҳоят зиёд аст. Дар ин кишвар аспҳои хушзот ҳастанд. Мардуми ин кишвар нисбат ба мардуми кишварҳои дигар дар санъат ва ҳунар (мувофиқи тарҷумайи дигар – дар тичорат) пешқадам мебошанд. Иқлим нарму мўътадил аст. Аҳолии серғайрату пухтакору нотарсу далер мебошад. Ин кишвар дар мобайни кишварҳои «барбарӣ» қой гирифтааст. Тамоми халқҳои ҳамсоя дар хушахлоқӣ ва нақўкорӣ аз суғдиён ибрат мегиранд. Подшоҳ каси ҷасуру бебок аст ва ҳама ноҳияҳои атроф ба вай итоатдоранд. Дар ихтиёри шоҳ лашқари сершумор, аз ҷумла, сарбозони савора ҳаст. Сарбозоне, ки сайёҳи онҳоро «чи-киа» номидааст, мақоми махсус доштанд. Онҳо ба дараҷае фидокор буданд, ки ҳатто бо шодӣ сӯи марг мерафтанд. Вақте онҳо ҳамла кунанд, ягон душман истодагарӣ карда наметавонист.

Сипас, Сюан-сзан аз мулкҳои Мимокия ё Мимохэ (Моймурғ), Сзевудан (Кабудон), Сюйшуаннисзя (Кушония), Бухэ (Бухоро), Сзешуанна (Кеш) ва ғайра сухан меронад. Инчунин дар бораи андозаи онҳо маълумоте оварда, ба ҳамаи онҳо як хел тавсифи мухтасар дода мешавад: «Дар бобати урфу одат ва маҳсулот ба Самокиён (Самарқанд) шабоҳат дорад».¹⁴³

Хой Чао (соли 726) умуман «кишвари Ху»-ро тасвир намуда, ба ҳайъати он Ан (Бухоро), Сао (Иштихон), Ши (Кеш), Ши-ло - Ми (Моймурғ) ва Кан (Самарқанд)-ро дохил кардааст. Гарчанде ҳар яки ин мулкҳо малике дошта бошанд ҳам, ҳамаи онҳо ба арабҳо тобеъ мебошанд. Ин мулкҳо калон нестанд ва дар ҳар яки онҳо дастаи хурди сарбозон ҳаст. Аз чорвои ин ҷо шутур, хачир, гўсфанд ва аспро ном бурдан мумкин. Пахта мекоранд. Либоси мардум пахтагин аст, шалвор ва ҷомаҳои онҳо пашмин. Мардон саллаи сафед мебанданд ва ришу мўйсари худро тоза метарошанд. Забони онҳо аз забони мардуми мамлакатҳои ҳамсоя фарқ дорад. Урфу одати онҳо бад аст – ҳар занеро, ҳатто модар ва хоҳари худро ҳам ба занӣ мегиранд. Дар Эрон ҳам, мард ҳақ дошт модарашро ба занӣ гирад. Дар шаш мулк дини зардуштиро мепарастанд, дини Буддо расм не, фақат дар Самарқанд як дайри буддой ҳасту он як роҳиб дорад.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Ёқут, III, s. 394.

¹⁴¹ Яъқубӣ 1892 p. 299.

¹⁴² Масалан, ниг.:Бартольд В.В., с. 477-478.

¹⁴³ Beal S., 1906, p.32-36.

¹⁴⁴ Fuchs W., 1938, s. 451-452.

Таърихи сиёсӣ

Алҳол мадракоти кофӣ нест, ки таърихи сиёсии Суғд, алалхусус, таърихи сиёсии мулкҳои он тартиб дода шавад. Маъхазҳо фақат маълумотҳои берабти алоҳида-алоҳида медиҳанд.

Дар ибтидои асри VII, мувофиқи хабари солномаи таърихӣ дар Суғди Самарқанд (дар солнома номашро «Кан» гуфтаанд) оли маҳаллие ҳукм меронд, ки ба ниёғони йучӣ нисбат дошт (ё худро ба йучиҳо мансуб эълон мекард). Чунин ақида ҳаст, ки баъди ҷулуси худ ин ол бе танаффус қариб, ки аз ибтидои эраи нав ҳукмронӣ кардааст. Унвони малик чжаоу буд.¹⁴⁵ Малики суғдиён дар ҳамон вақт дар «Алуди» ном шаҳри серодам зиндагӣ мекард Солнома навиштааст, ки «Кан давлати муқтадир аст».¹⁴⁶ Дар натиҷа, ҳатто хоқони Хоқонии ғарбии туркҳо Датои (солҳои ҳукмронияш аз 575/76 то 603) лозим доништааст, ки бо малики Суғд Тайшепи (Э.Шаванн ва К.Ширатори номи ўро чунин хондаанд) хешу ақрабо шавад ва духтарашро ба занӣ додааст.

Шоҳони Суғд ба авлоди Унаш нисбат доштанд (ин ном дар солномаҳои муаррихони Хитой зикр шудааст ва дар навиштаҷоти суғдиён низ вомехӯрад).¹⁴⁷

Дар он давраҳо ба Кан, яъне ба Суғди Самарқанд, Ми (Моймурғ), Сао ва Хэ (Иштихон ва Кушония), Ани Сағир (ноҳияе дар сарҳадди шарқии воҳаи Бухоро), Нашебо (Насаф) барин ҳашт мулк тобёе буданд.¹⁴⁸ Ба ҳамин тариқ, қариб тамоми мулкҳои водии Зарафшон (аз афти кор, фақат ғайр аз қисми ғарбии он) ва инчунин водии Қашқадарё (Насаф) дар зери тасарруфи малики Суғди Самарқанд буд. Амалан маълум не, ки ин иттиҳод кай ба вучуд омад, чӣ хусусият дошт ва дараҷаи итоати мулкҳои алоҳида ба ҳукумати марказӣ чӣ гуна буд.

Дар қасри малики Суғди Самарқанд «кохи ниёгон ҳаст, ки моҳи шашум дар он ҷо назр медиҳанд. Дигар маликон чамъ омада, ба назрдиҳӣ ёри мерасонанд».¹⁴⁹ Ин хабарро далели ҳамин доништан мумкин, ки дар байни маликҳои Суғд робитаи хешу таборие буд ва ҳамаи онҳо гўё як аҷлоди умумие доштанд (ба ин маъхазҳо ҳам ишорат кардаанд). Албатта, дигар гуна тавзеҳро ҳам аз эътибор соқит кардан даркор не, яъне эҳтимол меравад, ки фармонбардорони оли ҳукмрони Самарқанд ўҳдадор буданд, дар маросими назрдиҳӣ ширкат намоянд ва бо ҳамин ба малики худ содиқ буданашонро нишон диҳанд. Аз афти кор, имконпазир будани ҳар ду тавзеҳро дар назар доштан даркор.

Ба гумон аст, ки ҳайъат ва ҳудуди географии ин иттиҳод бетағйир монда бошад. Эҳтимол, дар ин ё он давраи мавҷудияти вай воҳаи Бухоро, ё худ қисми зиёди онро дар бар мегирифт. Инро аз чунин хабари Масъудӣ фаҳмидан мумкин, ки девори атрофи воҳаи Бухороро дар қадим яке аз подшоҳони Суғд сохта будааст.¹⁵⁰

¹⁴⁵ Оид ба ин унвон ду ақида ҳаст. Баъзе олимони (масалан, В.Радлов ва И.Маркварт) онро туркӣ мегўянд (оид ба охири тавзеҳоти ин даво ниг. Haussig H. W., 1956), дигар гурўҳ олимони онро эронӣ мегўянд (аз давраҳои Ремюз: Abel Remusat, 1829, p. 227, п. 2). Аз тарафдорони эронӣ будани унвони мазкур В.Томашек, С.Конов, Х.Шедер ва дигаронро номбар кардан мумкин.

¹⁴⁶ Бичурин, II, с. 280–281.

¹⁴⁷ Альбаум Л. И., 1975, с. 54–55.

¹⁴⁸ Бичурин, II, с. 281.

¹⁴⁹ Дар ҳамон ҷо.

¹⁵⁰ Масъудӣ, 1894, с. 65.

Дар кадом як давраи вучуди Суғд пойтахти он Кеш буд. Ба ин маъхазҳои давраҳои сонитар ҳам ишорат мекунанд, дар ин бора муаррихи асри IX Яъқубӣ ҳам хабар медиҳад.¹⁵¹ Тақвияти мулки Кеш дар чоряки якуми асри VII оғоз меёбад.¹⁵² Малик Тичо (мабодо ин талаффузи аҷнабии ҳамон номи эронии Тиш набошад?) малики муқтадире ҳисоб мешуд. Вай ба кадом як давлати хориҷӣ ҳайъати сафорат фиристод; шаҳри Ки-шери сохт, ки одатан худи ҳамон Кеш мегӯянд. Инчунин хабар ҳаст «Шашеи» ном дигар Малик низ соли 642 бо тўҳфаю инъоми зиёд ҳайъати сафорат фиристода буд.¹⁵³ Дар маъхазҳои таърихӣ дар бораи вай дигар ягон маълумот нест. Вале ин малик танга мебаровардааст. Дар байни тангаҳое, ки дар Панҷакент ёфт шуд, тангаҳое ҳастанд, ки дар рӯи онҳо «ихшид Шашпир» навишта шудааст. Дар тангаҳо идеограммаи оромии «подшоҳ» ҳаст, ки дар тангаҳои суғдӣ унвони ҳокимони тамоми Суғд-ихшидҳоро ифода мекунанд. Дар натиҷаи муқоисаи ин маълумот маълум мешавад, ки аз ҳама аниқтарин шарҳу тавзеҳи он ҳамин, ки Шашпир ном малик подшоҳи тамоми Суғд буд.¹⁵⁴ Албатта, ин фақат яке аз роҳҳои таъвили масъала мебошад.

Вале ҳукмронии Кеш дар иттиҳоди Суғд тўл накашид. Инак, мувофиқи хабари маъхазҳо, дере нагузашта, дар байни солҳои 656–660 малики нави Кеш Чжаоу Шиагъе (номро Бичурин чунин хондааст; Э.Шаванн мегӯяд, ки онро Cho-a-ho хондан даркор) мутеи подшоҳи Самарқанд шуд.¹⁵⁵ Дар омади гап, малики Суғди Самарқанд андаке пештар—дар байни солҳои 650–655 подшоҳи тамоми Суғд шуда буд. Аз афти қор, як фурсати муайян лозим шудааст, ки Кеш ҳукмронии Самарқандро эътироф кунад. Фақат тахмин кардан мумкин, ки дар муддати ин панҷ сол дар байни Самарқанду Кеш муборира рафтааст ва дар натиҷа Шашпир сарнагун шудааст ба ҷои вай ба тахти Кеш Шиагъе (Шеаҳо) баромадааст. Унвони ихшиди Суғд акнун насиби Оли Самарқанд шуд, ки аҷнабиён онҳоро Фухуман¹⁵⁶ мегӯянд. Як силсила тангаҳои суғдӣ ҳаст, ки хати онҳоро, ба ақидаи О.И.Смирнова, «ихшид Варҳуман» хондан даркор (ба ақидаи вай, Фухуман талаффузи аҷнабии номи шоҳи суғдиён Варҳуман ё худ аниқтараш Аварҳуман аст)¹⁵⁷. Номи ин подшоҳ дар катибаи қалони суғдӣ Афросиёб ҳам зикр шудааст.

Дар баробари подшоҳони умуми Суғд маликҳои маҳаллӣ ҳам вучуд доштанд. Малики Кеш, ки акнун тобеи Оли Самарқанд буд, «ихрид» ном унвони меросӣ дошт.¹⁵⁸

Дар маъхазҳои хитой мулки Бухоро Ан, Нэуми, инчунин Бу-хо (Pou-ho) номида мешуд ва унвони малики он чжаоу буд. Насаби маликҳои Бухоро ва Самарқанд як буд. Дар чоряки дувуми асри VII дар Бухоро Алинга (номи ўро

¹⁵¹ Яъқубӣ, 1892, с. 299.

¹⁵² Умуман дар он ҷо хеле пештар аз ин оли мустақиле буд. Дар асрҳои V–VI шоҳони Кеш тангае мебароварданд, ки дар рӯи он расм ҳаст ва дар пушти танга сурати ҳокимест, ки шер ё махлуқи шермонанди ба пой қарояш истодаро бо шамшер мезанад. Таклиф кардаанд, ки хати суғдӣи ин навъ тангаҳоро «Подшоҳи Кеш (?)» хондан даркор (Кабанов С.К., 1961, с.137 ва мобаъд; Лившиц В.А., Луконин В.Г., 1964, с. 170, эзоҳи 110).

¹⁵³ Бичурин II, с. 316; Chavannes E, 1903, p. 146.

¹⁵⁴ Смирнова О.И., 1963, с.140-141, 62-63.

¹⁵⁵ Бичурин II, с. 316; Chavannes E, 1903, p. 146.

¹⁵⁶ Бичурин, II, с. 317; Chavannes E., 1906, p. 135.

¹⁵⁷ Смирнова О.И., 1963, с. 28.

¹⁵⁸ О.И. Смирнова қадвали хронологии маликҳои Кешро тартиб додааст (1962, с. 68).

Бичурин чунин хондааст; Э.Шаванн таклиф мекунад, ки Ho-ling-kia хонда шавад) ном шахсе малик шуд. Маъхазии хитой хабар медиҳад, ки Оли Бухоро «аз насл ба насл бист пушт ҳукмронӣ мекунад»,¹⁵⁹ яъне чанд аср ҳукмронӣ кардааст.

Дар ноҳияи Бухоро тангаҳои скифатии (яъне фурӯҳамидаи) мисин дар муомилот буд, ки дар рӯиш ба суғдӣ «шоҳ Асвар» навишта шуда буд. Мувофиқи мадракоти палеографӣ ин тангаҳо ба асрҳои IV-V нисбат дошта-нашон мумкин. Номҳои шоҳ эронист ва маънояш «аспсавор» аст. Аз рӯи хати тангаҳо маликҳои Бухоро ду унвон доштаанд, ки маънои яке «шоҳ» ва маънои дигараш «ҳоким» будааст.¹⁶⁰

Мулки Панҷакент мулки мустақили муҳим буд. Ба ҳайъати он ғайр аз ноҳияи ҳуди Панҷакент (он замонҳо номаш Панҷ буд) дар ибтидои асри VIII атрофи болооби Зарафшон ҳам дохил мешуд. Дар ҳуҷҷатҳои суғдӣ, ки аз кӯҳи Муғ ёфта шуд, Моҳиён (ба маънои «Маҳтобӣ»), Паргор (яъне «Замини болои кӯҳ» - Фалғари ҳозира), Кштут (Кштутӣ ҳозира), Мартушкат (Мастчоҳи ҳозира) ном бурда мешавад. Дар ин ноҳия бисёр деҳаҳо буд. Дар ин ҷо деҳаҳои Мадм ва Қум (алҳол бо ҳамин ном вучуд доранд), Заровадк (Зерободи ҳозира), Эскотар («Замини болоӣ», Искодари ҳозира), Хшиканд (Хушекати ҳозира), Варз («Баланд», Варзи Манори ҳозира), Курут (Курути ҳозира), Фатмив (Фатмеви ҳозира), Пахут (Похути ҳозира), Эртмаут (Фалмоути ҳозира), Шавкат («Шаҳри сиёҳ», Шватки ҳозира) зикр гардидаанд. Водии Яғноб ҳам ба мулки Панҷакент дохил мешуд. Аз афти кор, дигар ноҳияҳои Патаман (Бутамони асри миёна), яъне дар ин маврид ноҳияҳои кӯҳҳои Ҳисор ва Зарафшон ҳам ба ҳайъати мулки Панҷакент дохил мешуданд ё ба он тобеъ буданд. Масалан, дар ҳуҷҷатҳои Муғ деҳаи ҳозираи Анзоб¹⁶¹ ном бурда шудааст.

Тангаҳои сершумори Панҷакент - Панҷро муҳаққиқон батафсил тадқиқ мекунанд. Муқаррар шуд, ки дар Панҷакент - Панҷ оли маҳаллиёе ҳукмронӣ мекард (вале номи намоёндагони оли мазкур ба ҷуз баъзе истисноҳо то ҳол муайян нашудааст). Дар айёми вазинтарини вучуди Суғд - дар чоряки якуми асри VIII дар натиҷаи ҳамлаи арабҳо мақоми мулки Панҷакент хеле боло шуд зеро дар ибтидо вай ба толону тороҷи арабҳо гирифтور нашуда буд. Ҳокими Панҷакент - Диваштак, ки худ аз авлоди шоҳон набуд (дар ҳуҷҷати В-4 кӯҳи Муғ номи падари вай Едхшетака бе унвони «шоҳ» зикр шудааст), ба тахти Самарқанд ва ба унвони «шоҳи Суғду ҳокими Самарқанд Диваштак» иддао дошт ва, аз афти кор, муддате ба ин мартаба ҳам расида буд.

Дар баробари мулкҳои калон мулкҳои хурд ҳам бисёр буданду баъзеи онҳо танга ҳам мебароварданд. Дар «Самитан» ном деҳаи Суғд (дар ҷои Кушонияи қадим, яъне заминҳои деҳаҳои имрӯзаи Метан, Пойариқ, Чалак) маркази мулки хурде буд, ки ҳокими он аз номи ҳудаш тангаи биринҷӣ сикка ме-зад.¹⁶²

Тақвияти баъзе мулкҳои алоҳидаи иттиҳоди Суғд аз маълумоти маъхазҳои таърихӣ, археологӣ ва нумизматӣ бармеояд. Ҳокимияти марказии шоҳи Суғд суғдӣ мешавад, танг мегардад. Дар бораи масоҳати иттиҳод аз чанд маъхаз маълумот гирифта мумкин аст. Соли 712 арабҳо ба писари ихшиди Суғд - Гурак ваъда додаанд, ки ўро «подшоҳи Самарқанду атрофу ноҳияҳои

¹⁵⁹ Бичурин, II, с. 282.

¹⁶⁰ Лившиц В.А., Луконин В.Г., 1964, с. 169-170.

¹⁶¹ Смирнова О.И., 1960.

¹⁶² Смирнова О.И., 1967, с. 36-39.

он, Кеш ва Насафу шахру қалбаҳои он» хоҳанд кард. Ба ҳайъати иттиҳоди Суғд инчунин Ми (Моймурғ) ва Сао (Кабудон ё Иштихон)¹⁶³ ва эҳтимол, баъзе дигар мулкҳо низ дохил мешуданд. Калонтарин мулки иттиҳоди Суғд - Бухоро истиқлол ёфт ва ба тахти он оли бухорхудотҳо¹⁶⁴ нишаст. Дар тангаҳои намояндагони оли мазкур унвони онҳо «Шоҳи Бухоро» зикр шудааст.¹⁶⁵

Вилоятҳои Суғд бо дигар вилоятҳои Осиёи Миёна робитаҳои дипломатӣ доштанд ва ба дигар вилоятҳо ҳайъати сафорат мефиристоданд ва аз дигар вилоятҳо ҳайъати сафорат қабул мекарданд. Дар сурати Афросиёб, бешубҳа, омадани яке аз чунин ҳайъатҳои сафорат ва маросими дар Самарқанд қабул шудани онҳо инъикос ёфтааст. Аз навиштаҷоти суғдии таги ин сурат порчаи зерин боқӣ мондааст: «Вақте шоҳ Вархуман (зодаи) Унаш назди вай (яъне сафир) омад ва (сафир) лаб кушод: «Манам дапирпати (сардори дабирон.- Б.Ғ.) Чағониён, номам Бўкарзод. Аз шоҳи Чағониён Тўронтош омадам, ба Самарқанд назди шоҳ барои изҳори ҳурмат ва инак, пешӣ шоҳ истодам бо эҳтиром. Ва ту (шоҳ) нанмо шубҳае аз ман, на аз худоёни Самарқанд ва на аз катибҳои Самарқанд (шояд ба маънои китобҳои динӣ бошад.- Б.Ғ). Ман хуб воқиғам ва нахоҳам расонд зиёне ба шоҳи (Самарқанд). Бодо, шоҳ, давлатат зиёда». Ва шоҳ Вархумон (зодаи) Унаш ўро рухсат дод. Он (гоҳ) лаб кушод дапирпати Чоч...»

Ҳуҷҷатҳои архиви Муғ ривоят мекунанд, ки бо бисёр вилоятҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла, бо Чоч, Истаравшан, Фарғона ва ғ. муносибатҳои дипломатӣ амал дошт. Бисёр маъхазҳо ҳикоят мекунанд, ки аз Суғд ба хориҷи Осиёи Миёна ҳайъати сафорат ва аз давлатҳои гуногун ба ин ҷо ҳайъати сафорат меомад.

Обёрӣ. Хоҷагии қишлоқ

Се канали асосии обёрӣ, ки заминҳои ҷануби Самарқандро шодоб мекард, дар асрҳои миёна аз Варағсар («Сари дарғот») ном маҳалле (ҳозир номи ин маҳал «Работи Хоҷа») сар мешуд. В.В.Бартолд қайд карда буд, ки аз тавзеҳу тафсири истилои араб маълум мешавад, ки ин канал пеш аз истилои арабҳо, яъне дар асрҳои VI-VII вучуд доштааст.¹⁶⁶ Дар ҳуди ҳамин давраҳо канале буд, ки Самарқандро аз об таъмин мекард.¹⁶⁷

Аз каналҳои калони тоисломӣ канали Норпайро ном бурдан даркор, ки он ноҳияи Кушониёро обёрӣ менамуд. Дар поёнтари Зарафшон, дар ҳудуди воҳаи Бухоро яке аз каналҳои дар асрҳои миёна калонтарин - канали Шопурком (баъдҳо Шофирком шуд) ном дошт ва зимнан ривояте ҳаст, ки онро Шопур ном кадом як шоҳзодаи сосонӣ сохтааст.¹⁶⁸ Ин канал заминҳои шимолитарини воҳаи Бухоро -ноҳияҳои мулки Варзонро шодоб менамуд, ки ҳокимони он бо бухорхудотҳо рақобат доштанду зидди онҳо меҷангиданд. Инчу-

¹⁶³ Бичурин, II, с. 311.

¹⁶⁴ Дурустгараи бухорхудо бояд бошад, ниг.: Наршахӣ. The History of Bukhara, 1954, p.108.

¹⁶⁵ Лившиц В.А., Луконин В.Г., 1964, с. 170.

¹⁶⁶ Бартольд В.В., 1965, а. с. 186-187.

¹⁶⁷ Дар ҳамон ҷо, с. 188.

¹⁶⁸ Дар ҳамон ҷо, с. 198-199.

нин боз якчанд каналҳои калон мавҷуд буд.¹⁶⁹ Дар воҳаи Қашқадарё ҳам шабакаи мукаммали обёрии амал мекард.¹⁷⁰

Вилояти Самарқанд ба дараҷае ободу шодоб, ба дараҷае сердолу дарахти пуру фаровонҳосил буд, ки аввалин волиёни араб онро «равзат-ул-амир ал-муъминин», яъне «боғи халифа» номида буданд.¹⁷¹

Зироат дар Суғд асосан обӣ буд, вале ин маъно надорад, ки зироати лалмӣ набуд, баръакс, заминҳои лалмӣ ҳам кор фармуда мешуд. Тавсифи умумии хоҷагии қишлоқ дар як солномаи ҳамон давраҳо чунин аст: «Иқлимаш нарм, барои кишти ҳамагуна ғалла мувофиқ. Мардум дар боғдорӣ ва обҷорӣ моҳир. Дарахт умуман месабад. Асп, шутур, хар ҳаст».¹⁷²

Бозёфтҳои, ки ҳангоми ҳафриёти қўҳи Муғ ба даст омад, дар бораи анвои зироат маълумоти хеле муфасссал медиҳад. Аз ин ҷо дону донакҳои гуногун ва боқимондаҳои ниҳоли пахта ёфт шуд.¹⁷³ Ҳуҷҷатҳои Муғ шаҳодат медиҳанд, ки дар ноҳияи Зарафшонӣ Болю зироати асосӣ ғалла ва ангур буд. Инчунин ҷав, арзан ва нахӯд ҳам мекиштанд.¹⁷⁴ Истилоҳи суғдӣ «ғалла» аз ҷиҳати этимология ба маънои «бехта» алоқаманд аст.¹⁷⁵

Ғалларо дар осӣёб мекашиданд. Ҳуҷҷати В-4-и қўҳи Муғ шартномаест дар бобати аз тарафи Моҳиён ном шахсе иҷора гирифтани се осӣёб «бо тамоми анҳору бинову сангҳои он»; ҳаққи иҷора бо орд дода мешуд.¹⁷⁶ Гарчанде дар бораи осӣёбҳои он давра мо тасаввуроти мукамал надорем, вале, ба ҳар ҳол, масалан, аз Афросиёб чанд санги калони осӣёб ёфт шуд. Дар баробари осӣёб дар рӯзгори мардум дастсӯҳои хурду калон бисёр истифода мешуд.

Дар ҳуҷҷатҳо супоришҳои зиёде ҳаст, ки ғалла, мева ва шароб дода шавад.

Токдорӣ яке аз соҳаҳои асосии хоҷагии қишлоқ буд.

Дар Панҷакент чархуште ёфт шуд. Чархушт чуқуриест, ки дар тағаш боз новачае дорад. Дар паҳлуи чуқурӣ боз як хандаҷа мекананд, ки он бо новача ба чуқурӣ пайваста аст. Девораҳои чуқурӣ ва хандаҷаро бо ғач андова мекунанд. Мумкин аст дар тағи хандаҷа тахта ҳам мечиданд, баъд ба болои он янтоқи сабз меандохтанд ва ба болои янтоқи ангур рехта, онро фишор медоданд. Оби ангур дар натиҷаи фишор аз байни янтоқи мегузашту ба воситаи новача ба чуқурӣ мерехт. Пас аз он ки оби ангур дар чуқурӣ таҳшин мегардид, онро гирифта, ба хумҳо меандохтанд. Баъзе чархуштҳои имрӯзаи халқии тоҷикӣ ҳам маҳз чунин сохт доранд.¹⁷⁷

Дар солномаҳои таърихӣ маълумот ҳаст, ки дар Суғди Самарқанд шароби ангур бисёр буд. Хабар дода мешавад, ки дар ҳавлиҳои боён захираҳои зиёди он солҳо нигоҳ дошта мешуд. Мадрақоти археологӣ ва ҳуҷҷатҳои Муғ шаҳодат медиҳанд, ки ин хабарҳо муболиға нест. Дар яке аз ҳуҷҷатҳои Муғ чунин супориш ҳаст: «Ба фалонӣ аз он шароби ноб бояд дод, ки канизакҳо менӯшанд ва дар ин таъхир нашопад. Боқии шароб сар ба мӯҳр шавад ва бо

¹⁶⁹ Оид ба тавсифи шабакаи қадимии обёрии воҳаи Бухоро ниг.: Шипкин В.А., 1963, с. 22-25.

¹⁷⁰ Кабанов С.К., 1956 а, с. 164.

¹⁷¹ Бартолд В.В., 1965 а, с. 146.

¹⁷² Бичурин, П., с. 281.

¹⁷³ Данилевский В. В. ва диг., 1940.

¹⁷⁴ Смирнова О.И., 1963, с. 12-20; Смирнова О.И. ва Боголюбов М.Н., 1963.

¹⁷⁵ Лившиц В.А., 1962 б, с. 136.

¹⁷⁶ Дар ҳамон ҷо, с. 57.

¹⁷⁷ Дар ин бора ниг.: Болшаков О.Г. ва Нёматов Н.Н., 1958, с. 187-188.

ҳамин минвол маҳфуз монад». Ин гуна хабарҳо гӯё тасдиқи ривояти солномаҳо мебошад. Ҳатто вазифаи «сарсоқӣ» вучуд дошт.¹⁷⁸

Дар баробари тоқзорҳо бисёр боғҳо ҳам буданд. Дар ҳуди ҳамаи ҳуҷҷатҳои Муғ унвони «боғбон» зикр шудааст. Меваҳо ниҳоят хушсифат будаанд. Масалан, аз Суғди Самарқанд шафтолуе меоварданд, ки аҷнабиёро дар ҳайрат мегузоштааст, зеро «ҳар яки он мисли тухми мурғобӣ калон буди ранги онҳо тиллоӣ метофт ва онро «заршафтолу меномиданд».¹⁷⁹ Олуи сафеду зард ҳам барои фурӯш ба хориҷа мерафт.¹⁸⁰ Ҳамаи ин тавсифоро, ки Сю-ан-сан ба хоҷагии қишлоқи Суғд дода буд, пурра тасдиқ мекунад.

Ба ақидаи аҷнабиёне, ки аспҳои хушзоти Самарқандро меҳариданд, ин аспҳо ба аспҳои Фарғона монанд буданд.¹⁸¹ Аз Самарқанд, Бухоро, Кеш ва Моймурғ дар солҳои 624, 724, 726, 727, 744, 750 ба Хитой барои фурӯш галаи аспҳои хушзоти суғдиро оварда буданд.¹⁸² Диққати муаллифони хориҷиро инчунин гӯсфандони Самарқанд, ки «дунбаи бениҳоят калон»¹⁸³ доштанд, ҷалб карда буданд, маълум, ки ин ҳамаи гӯсфандони машҳури думбакалон аст;

Дар ҳуҷҷатҳои Муғ гову гӯсфанду буз, аспу хару ҳаҷир зикр шудааст.¹⁸⁴ Дар баъзе ҷойҳои ҳамвор шутур ҳам истифода бурда мешуд.¹⁸⁵ Шубҳае нест, ки дар Суғд кирмакдорӣ ҳам равнақ ёфта буд. Дар асоси ашёи хоми маҳаллӣ (ва ашёи аз дигар мамлакатҳо овардашуда) матоъҳои абрешимӣ, пахтагӣ ва паппӣ бофта мешуд.

Ҳунармандӣ ва тиҷорат

Кўҳҳои атрофи Суғд пур аз маъданиёт аст. Мувофиқи маъхазҳои ҳаттӣ, баъзеи онҳо истихроҷ карда мешуд. Масалан, маълумоти аниқ ҳаст, ки тилло ва навшодир истихроҷ мешуд.¹⁸⁶ Тилло на фақат истихроҷ мегардид, балки миқдори зиёди он аз Суғд, аз ҷумла, аз Кеш ва Моймурғ содир ҳам карда мешуд.¹⁸⁷

Аз Моймурғ инчунин ҳўлаи металлӣ мекашондаанд, ки номи онро «латун», яъне ҳўлаи мису руҳ тарҷума кардаанд.¹⁸⁸ Инчунин намак ҳам истеҳсол карда мешуд. Намакро барои ҳўрок ва барои таҳияи анҷоми зинату ороиш истифода мебарданд. Дар маъхазҳо маҳсусан намаки ранга қайд карда шудааст, ки аз Моймурғ ва Кеш меовардаанд.¹⁸⁹

Миқдори зиёди истихроҷи маъданиёт, пеш аз ҳама, тақозои эҳтиёҷоти дохилӣ ва фақат қисман талаботи содирот буд. Материалҳои археологӣ оид ба ашёи оҳанӣ ҳеле ғуногун аст. Ин гуна материалҳо маҳсусан аз ҳафриёти Панҷакент фаровон ба даст омад. Яке аз устохонаҳои оҳангарӣ дар ин ҷо дар объекти севум¹⁹⁰ падид омад. Устохона аз ду бинои пайваст иборат аст. Дар

¹⁷⁸ Лившиц В.А., 1962, с. 140.

¹⁷⁹ Schafer E.H., 1963, p. 1, 117.

¹⁸⁰ Бичурин, II, с. 311.

¹⁸¹ Schafer E.H., 1963, p. 147.

¹⁸² Дар ҳамаи ҷо, р. 61.

¹⁸³ Дар ҳамаи ҷо, р. 64, 296.

¹⁸⁴ Смирнова О.И., 1963, с. 20.

¹⁸⁵ Бичурин, II, с. 281.

¹⁸⁶ Дар ҳамаи ҷо.

¹⁸⁷ Schafer E.H., 1963, p. 754.

¹⁸⁸ Дар ҳамаи ҷо, р. 257.

¹⁸⁹ Дар ҳамаи ҷо, р. 217.

¹⁹⁰ Беленицкий А. М., 1958, с. 117-119.

яке аз ин биноҳо дар суфаи паст хуме чаппа шинонда шудааст, ки он вазифаи кўраро адо мекард. Ғайр аз ин дигар асбобу анҷом ҳам ёфт шуд. Ду найчаи думила низ ба даст омад. Оҳангарони Суғд барои ҳосил шудани ҳарорати баланд ду дамро якбора кор мефармуданд, ки дар натиҷа дар дамидан танаффус наменшуд, яъне сикли дамиш анҷом пайдо мекард (дар омади гап, ҳалли ин муаммо дар асрҳои миёна дар назди инженерони Европай ғарбӣ ҳам истода буд).¹⁹¹

Дар дигар устохонаи оҳангарӣ (ки он ҳам аз ду қисм иборат аст) асосан ҷои кори оҳангар нағз боқӣ мондааст. Кўра даҳана ва барои дам додан сўрохе дорад. Андаруни кўра як тўда дажғол. Ба фарши устохона ҳам пораҳои оҳан ва дажғол бисёр рехтааст.¹⁹²

Инчунин белчаи кўра, афзори оҳангарӣ ёфт шуд, ки аз сандон сар карда, то болғаву путку фонаву исканаҳои калонеро дарбар мегирад.

Маҳсулоти оҳангарон гуногун буд. Агар яроқи аслиҳаро ба назар нагирем, анвои он хеле зиёд аст. Ин ҳам олотӣ меҳнат - белу табару дос ва ғ.; ҳам масолеҳи бинокорию дуредгарӣ - мех, кашак, тиргак, ҳалқа ва ғ. буданд. Аз ашёи оҳанини рўзгор кордҳои гуногуни оҳанӣ, сағаки оҳанию биринҷии тасмаҳо, пулакчаҳои гуногун, қайчӣ, калид, шамъдонҳои гуногуни биринҷию оҳанӣ, ҷиҳози зебу зинат ва ғайраро ном бурдан мумкин аст.¹⁹³

Бо оҳангарӣ истеҳсоли яроқи аслиҳа зич вобаста буд. Оҳангарон дар айни ҳол яроқсоз ҳам буданд, вале аз эҳтимол дур не, ки махсус устоёни яроқсоз ҳам вучуд доштанд.

Аслиҳаи ҳамлавари суғдиён аз аслиҳаи дурзану наздикзан иборат буд. Онҳо камонҳои оддӣ мураккаб, шофу шамшер, ханҷар, гурз, табарзин доштанд. Воситаи муҳофизати бадан сипар, зиреҳ, ҷавшан ва худ ҳисоб мешуд. Хонандаро ба маълумоти интишоршудаи ҳафриёт ва асарҳои махсус¹⁹⁴ ҳавола карда, фақат ҳаминро қайд менамоем: ёфт шудани худӣ яроқи аслиҳа (масалан, сипару тир аз кўҳи Муғ, пайкону пулакчаи камон аз Панҷакент ва ғ., инчунин материалҳои зиёди иконографӣ), ахбори маъхазҳои хаттӣ далолат мекунанд, ки яроқсозӣ соҳаи асосии ҳунармандӣ буд. Ин миқдори азими яроқи аслиҳаро фақат шумораи азими устоҳои яроқсоз тайёр карда метавонистанд. Меҳнати онҳо вазнину пурмашаққат буд, вақти бисёр ва маҳорати баландро талаб мекард. Барои мисол камони мураккабро гирем. Мувофиқи мадракоти таърихӣ этнографӣ, барои тайёр кардани як дона ин гуна камон аз як то ду сол вақт мерафт. Аз Панҷакент ёфт шудани пулакчаҳои устухонии танаи камон далолат мекунад, ки ин гуна камонҳо дар Панҷакент ҳам тайёр карда мешуданд. Аслиҳаи аёнӣ ашроф, масалан, шамшер ва ханҷарҳои онҳо, эҳтимол, хеле зебу ороиш доштанду асари мукаммали баландсифати санъати ҳунармандӣ буданд. Дар асоси он нусхаҳои яроқи аслиҳа, ки дастраси мо гардидааст, метавон гуфт, ки яроқсозони Суғд усули таҳияи яроқи аслиҳаи шаклан бадеиро аз худ карда буданд. Дастаи ханҷару шамшерҳо асари ҳақиқии санъат мешуданд, аз металлҳои қиматбаҳо таҳия гардида, бо усули хотамкорӣ ва пулакчабандӣ зинат меёфтанд, ба онҳо шакли сари аждаҳо ва ғ. дода мешуд. Баъзе сипарҳо ҳам ба ҳамин тариқ хеле зебу зинат дода мешуданд.

Афзалияти яроқи аслиҳаи суғдиён на фақат дар шакли зебову мукаммали зоҳирии он буд. Аз ин ҳам муҳимтараш ҳамин буд, ки яроқи аслиҳаи Суғд ко-

¹⁹¹ A History of Technology, 1957, p. 643.

¹⁹² Беленицкий А.М., 1961 а, с. 82.

¹⁹³ Беленицкий А.М., 1958, с. 135-140; 1901, с. 84-85; 1961 б, с. 88-90.

¹⁹⁴ Масалан, ниг.: Ҷалилов А., 1958, с. 81-95 (тафсири муфид, вале ниҳоят ноқис).

рагар буд. Шўҳрати зиреху чавшани суғдиён дар шарқу ғарб хеле дур паҳн шуда буд. Соли 718 суғдиён чун тўхфа ба Хитой зирех оварданд. Яроқсозони Хитой дар асоси ҳамин зирехи суғдиён зирехсозиро ёд гирифтанд ва дере нагузашта дар лашкари хитойиён чунин зирехҳо пайдо шуданд.¹⁹⁵

Суғди Самарқанд инчунин макони «ашёи бадеии»¹⁹⁶ баландсифат буд. Номи баъзеи он ашёро мо аз рӯи маъхазҳои хаттӣ медонем. Ин ашё чилимҳои қиматбаҳо, атрдонҳои хурди аҷоиб мебошанд. Аз Самарқанд, Моймурғ, Кеш ба дарбори подшоҳони аҷнабӣ чун инъом сангҳои қиматбаҳо ва ашёи аз сангҳои қиматбаҳо сохташуда мебуданд. Масалан, аз Самарқанд гулдоне оварда будаанд, ки аз карнелиан сохта шудааст.¹⁹⁷

Дар расмҳои рӯи девор бисёр ашёи заргарӣ: табақҳо, қадҳо, ҷомҳо ва ғ. тасвир шудаанд. Баъзе ашёе, ки берун аз ҳудуди Осиёи Миёна ёфт шудаанд (масалан, табақи нуқрагине, ки дар деҳаи Кулагини собиқ губернияи Перм ёфт шуда, алҳол дар Эрмитажи давлатӣ маҳфуз аст), низ аз ҷумлаи асарҳои санъати заргарии суғдиён мебошад¹⁹⁸ ва дар ин табақ саҳнаи ҷанги тан ба тан тасвир шудааст. Дигар асари санъати заргарии суғдиён гуфта баъзан ҳамон табақро мегӯянд, ки дар он саворе тасвир шудааст ба тарафи шери ба вай ҳамлакарда тир мепаронад.¹⁹⁹ Вале ин даъво асоси кофӣ надорад, зеро хати он суғдӣ нест ва дар он равшан номи шахсе навишта шудааст, ки бо супориши вай ин табақро тайёр карда будаанд. Таҳлили лингвистӣ ба ақидае меварад, ки табақи мазкур, эҳтимол, дар Эрон, дар даврони баъди сосониён сохта шудааст.²⁰⁰

Ба туфайли ҳафриёт бисёр ашёи заргарӣ: гўшвораҳои тиллоии олиҷаноби ақиқсанги фирӯзачашми марворидингӣ, ангуштаринҳои нигинашон аз сангҳои қиматбаҳо ва нимқиматбаҳо ва шаддаҳои мухталифи рангинкамони рахшону пурпур ёфт шуданд, ки мисли шабнами сахари рӯи барги гул партав меафканад.

Дар Суғд ҳунари бофандагӣ хеле ривож ёфта буд. Ба ин бозёфтҳои археологӣ ва хабарҳои маъхазҳои хаттӣ далел аст. Дар Қалъаи Муғ қариб 150 намунаи матоъ ёфт шуд. Гарчанде ин матоъҳо хеле фит гаштааст ва танҳо пораҳои он боқӣ мондааст,²⁰¹ ба ҳар ҳол имкон медиҳанд, ки бофти онҳо муайян карда шавад. Мувофиқи ҳисобу китоби М.П.Винокурова, аз 135 намунаи матои Қалъаи Муғ, ки ӯ тадқиқ кардааст, 90-тоаш пахтагин, 44-тоаш абрешимӣ ва фақат 1-тоаш пашмин аст (И.Б.Бентович навиштааст, ки «дар байни матоъҳои матои пашмин ниҳоят кам мебошад»). Бофти тамоми матоъҳои пахтагин бофти оддии муқаррарии катонӣ аст. Худи ресмон сусти ресида шудааст, тугуну гирехҳои зиёд дорад, ғафсиаш ҳам гуногун аст. Худи матоъ он қадар зич нест: дар як см. кв. аз 8–10 то 10–12 пуд, то 10–14 то 20–15 пуд ва зимнан намунаҳои дуруштгарини он ба катони имрӯза монанд. Умуман аз рӯи ғафсии ресмон, навъи бофт ва зичии матоъ тамоми матоъҳои пахтагинро ба чор намуна тақсим кардан мумкин. Ягон намуди газвори пахтагини гулдор ёфт на шуд.

¹⁹⁵ Schafer E.H., 1963, p. 261.

¹⁹⁶ Бичурин, II, 1963, p. 259.

¹⁹⁷ Schafer E.H., 1963, p. 310.

¹⁹⁸ Дар бораи суғдӣ будани ин ашё М.М. Дьяконов ва А.М. Беленитский навиштаанд. Номгӯи ашёи торевтикаи суғдиёро Б.И. Маршак тартиб додааст.

¹⁹⁹ Забелина Н.Н. ва Ремпел Л., 1948; Пугаченкова Г.А., Ремпел Л.И., 1965, с. 149-150.

²⁰⁰ Лившиц В.А., Луконин В.Г., 1964, с. 162-163.

²⁰¹ Бентович И.Б., 1958, с. 362.

Газворҳои соф абрешимӣ ҳам чор намуд доранд. Бофти аксари онҳо мураккаби киперӣ (фарангӣ) ё репсӣ буда, баъзеи онҳо катонӣ ё худ муштараки катонию киперӣ мебошанд. Газворҳои абрешимӣ нисбат ба матоъҳои пахтагин зичтар аст: дар як см. мураббаъ то 39-40 пуд ва 39-40 тор дорад. Умуман барои бофтани газворҳои абрешимӣ бофанда бояд усулҳои мураккаби бофандагиро азхуд мекард. Баъзе газворҳои абрешимии Қалъаи Муғ бо усули бофти матоъҳои пахтагин бофта шудаанд ва илова бар ин, намуди газворҳои муштараки пахтагину абрешимӣ, ки дар боло зикр намудем, ишорат мекунад, ки бофандаҳо тадриҷан аз усулҳои бофти матоъҳои пахтагин ба усулҳои бофти газворҳои абрешимӣ мегузаштанд. Ба воситаи ресмонҳои гуногунранг дар газвор гул мепартофтанд. Нақши газвор аз қатори маинчаҳо иборат буд, ки дар миёнҷояш гулбарге дорад (чунин газвори гулдор дар расми рӯи девори Панҷакент ҳаст). Инчунин нақши кунгура ҳам дида мешавад, ки дар миёнҷои ҳар як тегаи кунгура ҳоле ё тарҳи дилшакле ба назар мерасад; ғайр аз ин нақши гули чорбарга, нақши рамзии шохаву гулу барг, нақшҳои мураккаби иборат аз қатори доираҳо ҳаст, ки дар дохили доира гулбарге кашида шуда, атрофи онро шохаву баргу гул печонида гирифтааст ва ғайраву ва ҳоказо. Эҳтимол, баъзе намудҳои газворҳои абрешимӣ аз Хитой ҳам омада бошанд, вале қисми асосии он, бешубҳа, дар худӣ Суғд тайёр карда мешуд.

Пораи матои нашмин ранги сурх ва рахҳои борики кабудчаи фирӯза дорад.

Албатта, барои бофти ин газворҳо дастгоҳҳои махсус мавҷуд буд. Яке аз қисмҳои дастгоҳи бофандагӣ - шонаи он аз Қалъаи Муғ ёфт шуд (як шонаи бутун ва чанд шикастапораҳои он).²⁰²

Расмҳои рӯи девори Варахша (ва дар омади гап, Панҷакент), либоси боён нақшу гули ниҳоят мураккаби рангобаранг дорад - аз қатори оддии маинчаҳою гулбаргҳо сар карда, то тарҳи ниҳоят печ дар печи доираҳо, андаруни онҳо расмҳои паррандаҳо ва гурозҳо кашида шудааст.²⁰³ Дар расмҳои рӯидевории Панҷакенти қадим матоъҳои тасвир шудаанд, ки нақши онҳо аз суратҳои шерфил ва парранда иборат буда, гирдогирди онҳоро шаддаҳои марворид гирифтааст. Либоси ашхоси суратҳои Афросиёб ҳам аз газворҳои пурнақшу нигор дӯхта шудааст.

Дар музейҳои мамлакатҳои Европай ғарбӣ намунаи шохӣҳои ҳастанд, ки дар онҳо расми шерҳо, гӯсфандон ва гулбаргҳо ҳастанд. Алҳол ин шохӣҳои рангпаридаи зардчаи тиратоб ё зарди паст ё кабуди сиёҳча мебошад. Маълум, ки ранги ин шохӣҳо аввал хеле равшану гӯё будо бо мурури вақт, ғайр аз ранги кабуд, дигар ҳама рангҳо хира шудааст. Масалан, муқаррар гардид, ки замоне ранги ин шохӣҳо сабзи баланд, симобӣ, гулобӣ, норинҷӣ ва сафеди тоза буд. Баъзе аз ин шохӣҳо бутун аст ва андозаи ҳар як порчаи он 1,6x2,41 м буда, имкон медиҳад, ки андозаи дастгоҳҳои бофандагӣ ҳам муайян карда шавад. Ба ақидаи муҳаққиқон нақши комил иборат аз қатори доираҳо буд, ки бо изораи мавҷдор фаро гирифта шудааст.

Дар пушти газворе, ки дар шаҳри Юи (Белгия) маҳфуз мебошад, бо сиёҳӣ хате навиштаанд, ки В.В.Хеннинг онро чунин хондааст: «дарозияш 61 ваҷаб занданичӣ». Мутахассиси номии газворҳои қадимӣ Д.Шепард ин гуна матоъҳоро дар дигар музейҳо ҳам ёфта, хусусияти онҳоро муайян намуд. Вай нишон дод, ки ин газворҳо аз шохӣҳои хитой фарқи калон доранд ва ин намуд газворҳоро газворҳои суғдӣ номид. А.М.Беленитский ва И.Б.Бентович бо ис-

²⁰² Винокурова М.П., 1957, с. 17-32.

²⁰³ Шипкин В.А., 1963, с. 158-159, 220-221.

боту далелҳои иловагӣ ин ақидаро тақвият доданд. Дар маъхазҳои хитой ва дар маъхазҳое, ки воқсаҳои истилоии арабҳоро тасвир менамоянд, дар бораи газворҳои абрешимӣ бисёр сухан меравад (яке аз намудҳои он шоҳиҳо «занданичӣ» ном дошт).²⁰⁴

Мо дар болои дӯхти либосҳои мардонаву занона, дар бораи намудҳои он ва ғ. таваққуф намекунем. Фақат ҳаминро мегӯем, ки аз рӯи расмҳои рӯи девор ҳамаи онҳоро равшан муайян кардан мумкин аст.²⁰⁵

«Суғдиён, - менависад И.Б.Бентович, - чармгариро нағз медонистанд». Мешии хушсифати олиҷаноб ба ҷои коғаз мерафт. «Масалан, хуҷҷати машҳури арабӣ (аз Қалъаи Муғ.- Б.Ғ.) маҳз дар чунин мешӣ навишта шудааст. Чарми зардҷатоби тунук рӯкаши сипари ҷўбин гардидааст. Пораҳои қуттичаи ҷўбин ҳам бо чарми сиёҳи заррингул рӯкаш шудааст. Сарпӯши сабади чоркунҷа ҳам як қабат чарми ранга дорад. Мўзае ҷолиби диққат аст. Дӯхти он айнан дӯхти ҳамон муккиҳост, ки дар кўҳистон тоҷикони имрӯза мепӯшанд.²⁰⁶ Маълум, ки ғайр аз ашӯи чармини дар хуҷҷатҳои Муғ зикршуда чармгарон афзори аспу ароба, тасма, ғилоф барин чизҳоро ҳам тайёр мекарданд. Дар хуҷҷатҳои хаттии Қалъаи Муғ «пӯсти гўсфанд», «пӯсти барра» ном бурда мешавад, агар гап аз чарм равад, онро боз ҳам тасниф карда, «пӯсти оҳу», «пӯсти гови қисир», «пӯсти ҷавона» гуфтаанд, пӯсти ранга ҳам зикр шудааст.²⁰⁷

Мухтасар бошад ҳам, тамоми навъҳои ҳунармандиро тавсиф кардан аз имкон берун аст. Фақат ҳаминро қайд менамоем, ки ҳунарҳои устухонтарошӣ, наҷҷорию дуредгарӣ, кулолӣ ва ғ. хеле тараққӣ карда буд.

Ривочи ҳунармандӣ, алалхусус, ривочи ҳунармандӣ дар шаҳр боиси равнақи ҳам савдои дохилӣ ва ҳам савдои хориҷӣ гардид. Якҷанд маъхазҳо менависанд, ки суғдиён дар тиҷорат «маҳорат» доранд. Таълими бача аз панҷсолагӣ сар шуда, аввал савод меомӯхтанд, сипас, баъди ба синни муайяни балоғат расидан ба онҳо тиҷоратро ёд медоданд. Ҷавонон 20-сола шуда, барои тиҷорат ба мамлакатҳои хориҷа мерафтанд. Маъхазҳо хабар медиҳанд, ки «аксари мардум ба ғоида рабати зўр дорад».²⁰⁸

Савдои хориҷӣ бо роҳҳои бисёр ба мамлакатҳои шарқ ва ғарб, инчунин ба аҳолии даштҳои шимол бурда мешуд. Масалан, робитаҳои тиҷоратии Осиёи Миёна ва Византия хеле равнақу ривоч дошт. Як қисми ин тиҷорат ба воситаи Эрон ва қисми асосии он ба воситаи Кавкази шимолӣ анҷом дода мешуд. Ба Суғд аз Византия шоҳӣ меоварданд. Дар Суғд аз рӯи намунаҳои онҳо шоҳиҳои аҷоиб мебофтанду боз ба ғарб бурда мефурӯхтанд. Дар сағонаи Мошенная Балка (дар Кавкази шимолӣ) пораи шоҳии суғдӣ ёфт шуд, ки тақлидан ба шоҳиҳои Византия бофта шудааст, вале аз рӯи бисёр хусусиятҳои маълум, ки шоҳии суғдӣ мебошад.²⁰⁹

²⁰⁴ Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Беленицкий А.М. ва дигарон, 1963.

²⁰⁵ Сюан-сзан дар бораи Суғд навиштааст: «Кас ҳар қадар бойтар бошад, ҳамон қадар бештар ўро ҳурмат мекунад, вале зоҳиран бой аз камбағал фарқ надорад, ҳатто бойтарин одамон бо қаноат меҳўранду бо қаноат либос мепӯшанд» (Beals., 1906, I, p. 27). Вале ин «демократизм» танҳо зодаи ҳаёлотии Сюан-сзан аст, зеро мадракоти археологӣ ва материалҳои археологӣ оид ба сарулибос ин ғаллҳои ўро тасдиқ намекунад.

²⁰⁶ Бентович И.Б., 1958, с. 362-371-372. Инчунин ниг.: Иванов С.В., 1952, с. 49-52.

²⁰⁷ Смирнова О.И. ва Боголюбов М.Н., 1963, с. 11.

²⁰⁸ Бичурин, П., с. 310; Chavannes E., 1903, p. 133, п.

²⁰⁹ Иерусалимская А.А., 1967 а; 1967 б

Аз «роҳи абрешимӣ»-и Кавкази шимолӣ на фақат шоҳиворӣ, балки бисёр дигар молҳо кашонда мешуд. Дар ин бобат табақи византӣ, ки аз атрофи Кунгур ёфт шуд, ҷолиби диққат мебошад. Бешакку шубҳа, тасвири онро то-ревтҳои византӣ кандаанд. Византӣ будани табақро ҳамин ҳам тасдиқ мекунад, ки дар он мӯҳри устои византӣ ҳаст. Ҳамоно табақ дар Византия дар чоряки дуҷуми асри VI сохта шудааст. Сарфи назар ба ҳамаи ин дар табақ бо хатти суғдии бухороӣ «подшоҳи Бухоро фалонӣ» канда шудааст. Мувофиқи таҳлили палеографӣ, хат ба охири асри VI ва аввали асри VII тааллуқ дорад. Пас маълум мешавад, ки маҳсули устоҳои византӣ баъди тайёр шудан даре нагузашта то ба Суғди Бухоро расидааст²¹⁰.

Бисёр молҳои суғдӣ - аз сангҳои қиматбаҳову ашёи он сар карда, то матову газворҳои аҷоиб ба Осиёи Марказӣ ва ба Хитой бурда фурӯхта мешуд.

Хуллас, ҳаҷми савдои беруни хеле калон буд. Дар баробари он савдои дохилӣ ҳам ривоч меёбад. Дар ин бора хеле бисёр сикка зада шудани тангаҳои мисин, алалхусус, тангаҳои биринҷӣ шаҳодат медиҳад.

Муомилоти пул дар асрҳои V–VII Суғд дуруст тадқиқ нашудааст. Бисёр тангаҳо, масалан, тангаҳои димнаи Варахша то ба ҳол наспр нагардидааст. Аз асри V сар карда, дар Осиёи Миёна тангаҳои нуқрагине бароварда мешуд, ки он тақлид ба тангаҳои сосонии Пирӯзи I (солҳои 459–484) буд. Дар водии Зарафшон чанд ганҷинаи ин тангаҳо ёфт шуд (дар ҳар як ганҷина садҳо дон танга буд). Файр аз ин тангаҳо буданд, ки тақлидан ба тангаҳои сосонии Варахрани V (солҳои 420–438) бароварда мешуданд. Сонитар ин тангаҳо дар Суғди Бухоро воситаи асосии муомилот мешаванд. Ин тангаҳоро одамон «дирамҳои бухорхудотӣ» ё «тангаҳои бухорхудотӣ» меномиданд. Шарқшиноси рус П.И.Лерх²¹¹ оид ба ин тангаҳо маҳсул асар навиштааст. Сипас, онҳоро бисёр нумизматҳо, аз ҷумла Д.Уокер²¹² ва Р.Фрай²¹³ тадқиқ карданд. Забониносон ба кушодани рамзи хати рӯи тангаҳо машғул шуданд. Ба ақидаи Ҳеннинг, дар рӯи тангаҳо «Шоҳи Бухоро» навишта шудааст.²¹⁴ Нумизматҳо мувофиқи санаи сикка тангаҳоро ба гурӯҳҳо тасниф намуданд; дар бораи мақоми сикка зада шудани онҳо тахминҳо ҳаст, вале алҳол ягон қарори қатъӣ нест.

Масалан, дар Суғди Самарқанд дар муомилот тангаҳои маҳаллии биринҷӣ буданд, ки хати суғдӣ ва дар рӯи худ расми ду одамро доранд. Вале пули асосӣ ин тангаҳо не, балки тангаҳо буданд, ки дар миёна сӯроҳи чоркунҷае доранд ва аз чоряки дуҷуми асри VII сикка зада мешуданд. Чи қадар бисёр будани ин тангаҳоро ҳамин факт равшан мекунад, ки аз як ҳуди ҳафриёти Панҷакент чандин ҳазор ин гуна танга ёфта шуд. Дар рӯи танга ду аломат ҳаст, ки гӯё «герб»-и подшоҳиро ташкил медиҳанд ва дар пушти танга номи подшоҳ ва унвони вай сабт шудааст. Аз рӯи гуногун будани вазну андозаи ин тангаҳо, ки дар давраҳои гуногун ҳар хел мешуд, гуфтан мумкин, ки тангаҳои мазкур чанд қимат дошт.

Тангаи тилло, аз рӯи ахбори маъхазҳои хаттӣ, дар муомилот иштирок надошт, гарчанде дар катибаҳои суғдӣ «динор» ном истилоҳе дучор мешавад, ки ба маънои «тангаи тилло» омадаасту чун меъёри баҳои ин ё он чиз хизмат мекард.

²¹⁰ Лившиц В.А., Луконин В.Г., 1964, с. 165-167.

²¹¹ Лерх П.И., 1875–1909.

²¹² Walker S., 1941.

²¹³ Frye R.N., 1949, p. 24–31.

²¹⁴ Chenning W.B., apud Frye R.N., 1949, p. 28–29.

Дар ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ аксаран тангаҳои нуқрагин - дирҳамҳо зикр шудаанду танҳо як бор тангаи мисро ном бурдаанд.

Ин ҳолат ба таркиби тангаҳои аз Панҷакент ёфтшуда ҳеҷ мувофиқ намеояд, зеро дар Панҷакент аз ҳама бештар тангаҳои биринҷӣ ёфт шудаанд. Аз афти кор, дар рӯзгори рӯзмарра ва харидуфурӯши бозор асосан тангаҳои биринҷиро кор мефармуданд, ки ин аз равнақи муомилоти пулӣ далолат мекунад; агар пули доду гирифтӣ харидуфурӯш хеле калон бошад ва ё арзиши харидуфурӯшро дар ҳуҷҷат қайд кардани шаванд, дар ин сурат арзишро бо тангаҳои нуқра – дирҳамҳо ифода мекарданд.

Ба қудрати иқтисодии Суғд ҳамин чиз далолат мекунад, ки тангаҳои ихшидҳои Суғд дар ҷойҳои хеле дур аз Суғд ёфт шудаанд.

Мустамликадорӣ Суғдӣ

Мустамликадорӣ суғдӣ дар ин давра, аз як тараф, ба ҳаёти тиҷоратӣ иқтисодӣ ва, аз дигар тараф, ба протсессҳои умумии иҷтимоӣ иқтисодӣ ва сиёсӣ вобаста буд, ки дар дохили ҳудуди ҷамъияти суғдӣ ҷараён дошт.

Яке аз самтҳои мустамликадорӣ суғдӣ Ҳафтруд буд. Дар миёнаҳои асри VII Сюан-сзан Ҳафтрудро аллакай кишвари Су-ли, яъне Суғд номидааст.²¹⁵ Наршахӣ вақте дар бораи шӯриши Абӯӣ ҳикоят мекунад, баъзе воқеаҳоеро низ меорад, ки каму беш бо мустамликадорӣ суғдӣ алоқаманд мебошад. Дар асри XI Маҳмуди Қошғарӣ дар бораи Суғд бисёр маълумоти гаронбаҳо овардааст. Вай мардуми ин ноҳияро «суғдак» номида, менависад, ки «мардуми сокини Баласогун аз он Суғде омадаанд, ки байни Бухоро ва Самарқанд ҷой дорад, вале либосу кирдори онҳо туркӣ шудааст». Дар асрҳои X–XI дар топонимияи Ҳафтруд бисёр номҳо суғдӣ буд.²¹⁶

А.Н. Бернштам маълумоти маъхазҳои хаттӣ ва мадракоти археологиро муқоиса намуда, ақидае пеш ниҳод, ки Ҳафтрудро мустамлика кардани суғдӣ ду марҳала дошт – марҳалаи аввал дар асрҳои III–V (ё IV) ва марҳалаи дувум аз асри VII ва зимнан марҳалаи дувум боз чанд давраҳо дошт, ки ба истилоҳи арабҳо ва тохтутозҳои Сосониён алоқаманд мебошад. Вай ба пайвасти маданияти муҳоҷирони суғдӣ ва маданияти кўчманчиён диққати калон додааст.²¹⁷ Дарвоқеъ, ҳафриёти минбаъдаи археологӣ нишон дод, ки дар водии Чу осори ҳаёти мутараққии муқимӣ аз асрҳои V–VI пайдо шудаанд.²¹⁸ Бешакку шубҳа, дар ин бобат хизмати суғдӣ калон аст, зеро маҳз онҳо дар шаҳрҳо косибӣ ва тиҷорат мекарданду зоҳиран бо киштикор ҳам машғул буданд. Он кўчманчиёне, ки ба ҳаёти муқимӣ мегузаштанд, низ дар шаҳрҳо маскан мегирифтанд.

Мисли давраҳои пешина мустамликаҳои Суғд дур аз ҳудуди ҳудуди Суғд ҳам мавҷуд буданд. Э.Г. Пуллейблэнк, ки ин масъаларо хуб тадқиқ кардааст, ба масъалаи маъмур чунин тавсиф медиҳад ва мо (қариб қомилан) ба фикрҳои вай розӣ ҳастем: «Суғдӣ, ки на фақат савдогарони абҷиру кордон, балки ҳунарманду косибони гулдаст низ буданду динҳои навро тарғиб мекарданд, ҳам қад-қад роҳҳои тиҷоратии Осиёи Марказӣ, ҳам дар ноҳияҳои дурдасти Хитой ва ҳам дар байни кўчманчиён дар даштҳои саҳроҳо саёҳат мекарданду маскун мешуданд. Натиҷаи ин, масалан, ба туркҳо таъсири маданий расондани

²¹⁵ Beal S., 1906, I, p. 26.

²¹⁶ Дар ин бора ниг.: Бартольд В. В., 1964, с. 466–467.

²¹⁷ Бернштам А. Н., 1940, с. 34–43.

²¹⁸ Кожемяко П. Н., 1959, с. 168–169.

суғдиён, аллакай маълум шудааст». Сипас, муҳаққиқ нишпон медиҳад, ки суғдиён нисбат ба ўйғурҳо низ чунин ролюро иҷро карда буданд. Баъди Осиёи Миёнаро ишғол кардани туркҳо муносибати байни онҳо ва суғдиён, ки пеш аз ин ҳам вучуд дошт²¹⁹, хеле наздиктар шуд. Дар зимни ин муносибат на фақат бо туркҳои ғарб мустаҳкам гардид. Дар боргоҳи хоқони туркони шарқ, дар Муғулистони ҳозира бисёр суғдиён зиндагонӣ мекарданд. Зиёда аз ин маълум шуд, ки суғдиён баъди заволи Оли Суӣ ба ноҳияи Ҳом ҳатто соҳиб ҳам шудаанд. Онҳо ба туркони шарқ итоат доштанду дар давраҳои сонитар ҳам дар ин ноҳия ҳукмронӣ мекарданд. Дар чоряки дувуми асри VII зери роҳбарии Кан Ян-тян ном самарқандӣ суғдиён маконро дар Лоб Нор обод карда нишастаанд ва дар ин ҷо, дар шаҳре, ки аҳли он кайҳо онро тарк карда будааст, маскун шудаанд ва дар ҳамин ҷо се деҳа ҳам сохтаанд.²²⁰ Яке аз ин деҳаҳо «Токзор» (Путоачэн) ном доштааст ва дар он токи бисёре будааст.²²¹ Мувофиқи рӯйхати аҳолии, ки дар миёнаҳои асри VIII тартиб дода шуда буд, дар ноҳияи Дунхуан дар қарияҳои суғдиён самарқандиҳо аз ҷама зиёдтар будаанд, баъди онҳо миқдори аҳли дигар шаҳрҳо ба тартиби зерин будааст – Бухоро, Тошканд, Сао (ду Сао буд –яке Кабудон ва дигаре Истаравшан), Тахористон, Кушони, Моймурғ ва Кеш.²²²

Тоҷирон, ҳунарманду косибон, рӯҳониёну воизон, сарбозу лашкаркашон ва ғайраи Суғд дар таърихи Осиёи Марказӣ – аз Тибету Ладак (дар ин ҷо катибаи суғдии Нўшофарин ном самарқандие ёфт шуд, ки, ба қавли вай, азми Тибет доштааст) сар карда, то ҳуди Муғулистон роли муҳим мебозиданд. Дар бобати Туркистони шарқӣ, гуфтан лозим, ки аз ин ҷо ҳам бисёр осори катибаҳои суғдӣ ба даст омада, далолат намуд, ки суғдиён дар таърихи ин кишвар мақоми намоён доранд ва таъсири онҳо ба тамоми ҷанбаҳои маданияти ин сарзамин, алалхусус, ба санъати он ниҳоят калон аст.

Кашфи Қалъаи кўҳи Муғ ва ҳафриёти Панҷакенти қадим

Дар тадқиқи давраҳои аввали таърихи асримиёнагии Суғд кашфиёту тадқиқотҳои археологӣ чунон мақому аҳамиятеро соҳиб аст, ки зоҳиран ин гуна мақому аҳамияти онҳо дигар дар ҳеҷ ҷуҷо ба назар намерасад. Мо борҳо ба ин гуна мадракоти археологӣ истинод кардем. Дар болои материалҳое, ки аз Қалъаи кўҳи Муғ ва аз Панҷакенти қадим ба даст омадаанд, андак муфассал таваққуф мекунем.

Аҳли деҳаи Хайробод (дар ҳудуди райони Айни) аз давраҳои қадим ҷосро медонистанд, ки онро «Қалъаи Муғ» мегуфтанд ва ин ном дар адабиёти илмӣ ба шакли «Қалъаи кўҳи Муғ» маъмул шуд. Дар ибтидои солҳои 30-юм аҳли деҳа ба ин ҷо бисёр омадурафт доштанд ва, инак, баҳори соли 1932 Ҷўраалӣ ном подабон як сабад ва дар он як варақ қоғази абрешимӣ ёфт, ки ба кадом як хати аҷоибӣ ғалатӣ ким-чиҳо навишта шуда буд. Хатро на маҳмадоноҳои деҳа ва на аҳли саводи Ўротеппа хонда натавонистанд. Тирамоҳ ин хабар ба гўшӣ котиби райкомпартия Абдулҳамид Пўлодӣ расид, ки ба таъриху маданияти қадим майлу рағбати зўр дошт. Вай бо як дидан пай бурд, ки варақ варақи оддӣ не ва онро фавран ба Душанбе фиристод. Айнан дар ҳамон вақт, яъне

²¹⁹ Кляшторный С.Г., 1955, с. 278–281; Кляшторный С.Г., Лившиц В.А., 1971, с.143-144.

²²⁰ Pulleyblank E.G., 1952, p. 317–354.

²²¹ Pelliot P., 1916, p. 122.

²²² Чутуевский Л.И., 1971.

соли 1932 бо таклифи КМ Партияи коммунистии Тоҷикистон ва ҳукумати республика, бо қарори Президиуми АФ СССР Базаи тоҷикистони АФ СССР таъсис ёфта буд. Аввалин роҳбари он шарқшиноси оламшумул С.Ф. Олденбург таъин шуд. Мутахассисони База муқаррар карданд, ки хат ба забони ӯйғурӣ ё суғдӣ навишта шудааст ва баҳори соли 1933 расми дастнависро ба эроншиноси номии советӣ А.А.Фрейман доданд. Вай муқаррар кард, ки хат ба забони суғдӣ ва бо ҳуруфоти суғдӣ навишта шудааст. Бозёфти подабон кашфиёти бузурги илмӣ гардид. Осори катибаи суғдиён хеле пеш ҳам маълум буд (онҳо аз Туркистони шарқӣ ёфт шуда буданд). Соли 1932 катибаи суғдӣ маҳз дар хоки худи Суғд ёфт шуд – оре, хати суғдӣ аз худи Суғд баромад – аз ин хабар дили кадом олим ба тапиш намеомад!²²³

А.А. Фрейман ба Душанбе омад, бо нусхаи аслии хат шинос шуд, таърихи ёфта шудани онро ба тафсил пурсида гирифт ва инак, ақидае пайдо шуд, ки дар назари аввал гӯё ҳаёли хом менамояд - дар ҷои ёфтшудаи хат бояд боз дигар хатҳо ҳам бошад. Бо маслиҳати А.А. Фрейман ба Қалъаи Муғ як гурӯҳ ходимони базаи тоҷикистони АФ СССР рафтанд. Аҳли республика бо иштиёқи тамом мунтазирии кашфиёти нав гардид. А. Пўлодӣ дар чунин шароит тобистони соли 1933 ба кофтуков сар кард. Албатта, гуфтан даркор, ки вай археолог набуд ва эҳтимол, дар ин кор саҳву ғалат ҳам карда бошад, вале ҳар чи ҳам набошад, ба ғайрату ҷидду ҷаҳди вай қоиладар шудан даркор. Моҳи июл зиёда аз бист ҳуҷҷат ва чанд ашёи моддӣ ба даст омад. Совети Комиссарони Халқи РСФСР Тоҷикистон барои давом додани ҳафриёт қарори махсус қабул карда, маблағу воситаҳои лозимиро дод.

Тирамоҳи ҳамон сол ба сари ҳафриёт котиби илмӣ Базаи тоҷикистони АФ СССР А.И.Васильев бо як гурӯҳ олимону мутахассисон омад. Ана ҳамон вақт ба кофтукови қалъа шурӯъ карданд; А.И.Васильев боз 21 дастхат ёфт. Бо қарори идораҳои роҳбарикунандаи Тоҷикистон моҳи октябр як экспедитсияи калону мукамал таъсис дода шуд, ки роҳбари он А.А.Фрейман буд. Ноябри соли 1933 А.И.Васильев дар ҳайъати ҳамин экспедитсия Қалъаи кӯҳи Муғро кофтуков кард. Сонитар (дар соли 1947) Л.Воронина кори А.И.Васильев сар кардари анҷом дод.

Кўҳе, ки дар болои он харобаи қалъа ҷой дорад, як ҳарсанги босалобати яклухти ҳаштодметрааст, ки дар соҳили чапи дарёи Зарафшон, дар қарибии бо он ҳамроҳ шудани дарёчаи Қум воқеъ гардидааст. Се тарафи ин ҳарсанг об ва тарафи чорумаш роҳи рости фарози мушкилгузар мебошад. Майдончаи болои кўҳ замоне девори сангин доштааст ва қалъа ба ин сабаб қариб тамоман фатҳнопазир мешуд. Дар ин майдонча харобаи бинос менамояд, ки замоне дуошёна будааст. Ҳангоми оғози ҳафриёт фақат харобаҳои ошёнаи якум менамуду бас. Иморат шаклан росткунҷаи нобаробаре буди паҳлуҳои он 18,5–19,5 м буд. Ошёнаи якум чунин биноҳо дошт: чор хонаи дарозу борик, ки ба қадди иморат баробар буданд (барӣ ҳар як аз ин хонаҳо 1,9-2,25 м) ва дар шимоли ин хонаҳо долони аз ин ҳам бориқтари кўндаланге буд, ки тамоми он чор хонаро ба ҳам мепайваст. Аз ин долон даре ба берун кушода мешуд. Таҳ-

²²³ И.Ю. Крачковский ин воқеаро чунин ба қалам додааст: «Соли 1932 эроншиносони Ленинград ҳама саҳт ба ҳаяҷон омаданд - овоза паҳн шуд, ки дар Тоҷикистон ким-чи хел дастнависи суғдӣ ёфт шудааст. То ба ҳол дар худи Суғд ин хел чизҳо ёфт нашуда буд, фақат дар мулкҳои туркистони он ёфт шуда буд. Дар ин мобайн овоза зўртар шуд, ки дар Қалъаи Муғ дар соҳили Зарафшон ким-чи гуна осори архив ёфт шудааст» (Крачковский И.Ю., 1945, с. 94).

курсии деворҳо аз хишти пухта ва сардевориҳо аз хишти хом буд. Худи бино калон нест. Ягон зебу ороиш надорад ва як қалъаи муқаррарии дидбонӣ аст.

Дар рафти ҳафриёт маълум шуд, ки ҳуҷҷатҳо (шумораи онҳо аз 80 гузапт ва аз ҷумлаи онҳо 74-тоаш суғдӣ буд) дар баландии 50-70 м аз фарш, дар таги шикастапораҳои фурурафтаи шифт хобидаанд. А.И.Василюв дуруст тахмин кард, ки бино аслан дуошёна буду ҳуҷҷатҳо дар ошёнаи дувум меистоданд. Дар рафти ҳафриёт на фақат ҳуҷҷат, балки бисёр ашёи маданияти моддӣ низ ба даст омад ва номгӯи онҳо ба 400 расид. Алаҳхусус, сафолот бисёр аст. Ашёи бофта - сабадҳои гуногун ҷолиби диққатанд. Ин сабадҳо ниҳоят бо ҳавсала бофта шудаанд ва тарзи бофти онҳо бо бофти тоҷикони Помир шабоҳат дорад.

Ашёи ҷӯбинро махсус қайд кардан даркор – карсону табақ, тугмаву сагак, белу қошук барин чизҳо хеле бомаҳорат сохта шудаанд. Сандуқчаи ҷӯбине кирои зикр аст, ки бо чарми сиёҳи тунук рӯкаш гардидааст ва дар сарпӯши он ба шакли ситораҳои ҳаштгӯшаи сурх нақши аҷоиб ҳафт. Дигар ашёи нодир сипари ҷӯбин аст, ки низ рӯкаши чармин дорад ва дар рӯи он сурати ранго-ранги аспу савори мусаллаҳ капида шудааст. Матоъҳое, ки аз он ҷо ёфт шудаанд, асосан пахтагӣ, абрешимӣ ва папмӣ мебошанд. Алаҳхусус, саргиракҳои тӯрӣ ҷолиби диққат аст, ки аз ресмони пахтагӣ бофта шудааст ва осори бағоят аҷоибу олисифатва беҳамтою бесобиқаи санъати тӯрбофии Осиёи Миёна мебошад.²²⁴ Аз ҷумлаи асбоби ҷангӣ ғайр аз сипаре, ки дар боло зикр кардем эҳтимоли, ин сипари ҷангӣ не, балки сипари маросимӣ ҳам бошад, боз ғилофи ҷӯбини ханҷар, пайконҳои оҳанӣ, тирҳои найӣ, ҷӯбӣ ва ҷӯбунайиро номбар кардан даркор. Инчунин ашёи шишагин, шаш дона танга ва боқимондаҳои зироат ёфт шуд.

Тамоми ин бозёфти фаровон дар бораи хусусияти маданияти моддӣ суғдиён бори аввал маълумоти муфасссал дод ва кашфиёти ҳуҷҷатҳои хаттӣ, ки бозёфти беамсоли даврон ҳисоб мешуд, дарак меод, ки баъди кушодани рамзи он роҷеъ ба таърих ва маданияти маънаӣ мадракоти гаронбаҳо ба даст хоҳад омад. Ба шарофати меҳнати пурмашаққату шадиди А.А.Фрейман кушодани рамзи дастхатҳои суғдӣ оғоз ёфт ва ин корро шоғирдони вай М.Н.Боголюбов, В.А.Лившиц, О.И.Смирнова анҷом доданд, матнҳои араби-ро И.Ю.Крачковский ва В.А.Крачковская хонда, шарҳ доданд.

Тадқиқи ин материалҳо имкон дод, ки санаи бунёди Қалъаи Муғ ва дараи истехсоли ашёи он аниқ муайян карда шавад. Роҳнамо як ҳуҷҷати арабӣ шуд, ки дар матни он В.А.Крачковская ва И.Ю.Крачковский зуд номи «Дивастии»-ро хонданд (суғдиёно «Диваштич», «Диваштак» мегуфтанд) ва ин ном дар маъхазҳои роҷеъ ба Осиёи Миёнаро истило кардани арабҳо зикр шудааст. И.Ю.Крачковский баъди 10 соли ин кашфиёт дар китобаш «Над арабскими рукописями» («Дар сари дастнависҳои арабӣ») тафсилоти воқеаро хеле аниқу дақиқ ва бо обуранг тасвир кардааст. Дар хотима вай гуфтааст: «Дар ҳақиқат, номи Диваштич мифтоҳи тамоми кор гардид – яъне на фақат хати араби-ро фаҳмонда дод, балки барои тадқиқи ҳуҷҷатҳои суғдӣ заминаи мустаҳкам фароҳам овард. Диваштак ҳокими суғдиён будаасту маҳз боқимондаҳои архиви вай дар Қалъаи Муғ ба дастӣ экспедитсия афтадааст. Номии дигар волии араб, ки Диваштич мактубро ба вай ирсол карда буд, ба осони муайян шуд ва маҳз

²²⁴ Дар маъхазҳои хитой як навъ ашёи бофта зикр шудааст, ки аз Самарқанд меовардаанд ва Э.Шэфер номи онҳоро «hair brocade» тарҷума кардааст (Schafer E.N., 1963, p. 202), вале аниқ муайян карда натавонистааст, ки он чӣ бошад. Шояд ин чиз худӣ ҳамон саргиракҳои тӯрӣ бошад, ки аз Қалъаи Муғ ёфт шуд.

ҳамин ном имкон дод санаи мактуб аниқ карда шавад ва он соли садуми ҳиҷрӣ, яъне тақрибан солҳои 718–719 будааст».

Аллакай феввали соли 1934 дар Ленинград, дар маҷлиси Академияи фанҳо, ки ба экспедитсияи Қалъаи Муғ бахшида шуда буд, натиҷаи он, аз ҷумла, аввалин кӯшиши кушодани рамзи дастнависҳои суғдӣ ва хондани ҳуҷҷатҳои арабӣ арз карда шуд. И.Ю.Крачковский хеле дуруст гуфтааст, ки: «...Ин тантана буд, тантанаи экспедитсия буд, ки илмро бо маълумоти бесобиқа ғаний кард, ин тантанаи илм буд, ки қудрати худро равшан нишон дод ва дар пешии назари ҳама дониши моро ба зинаи баландтаре баровард.²²⁵

Фақат ҳаминро илова кардан даркор, ки ба ин тантана ҳам як подабони оддӣ ва ҳам котиби райкомпартия ва ҳам роҳбарони идораҳои республикавӣ ва ҳам шарқшиносони оламшумули советӣ саҳми худро гузоштанд.

Ҳамаи ин диққати олимони ба ҳавзаи болооби Зарафшон кашид. Дар он вақтҳо дар Тоҷикистон муассисаҳои археологӣ вучуд надоштанд, вале олимоне буданд, ки мехостанд гузаштаи республикаро тадқиқ намоянд. Яке аз ҳамин гуна одамони ташаббускор археологӣ кишваршинос В.Р.Чейлитко ном шахси кордони боғайрате буд. Вай солҳои 1934-1937 ҳавзаи болооби Зарафшонро тадқиқ карда, аз ҷумла, дар Панҷакенти қадим андак ҳафриёт гузаронд. Аз ахбори мухтасару берабитаи газетаҳо дар бораи ин ҳафриёт маълумоти муфассал гирифтани мумкин не, вале шубҳае нест, ки натиҷаи ин ҳафриёт хеле хуб буд. Вале тавсифи бозёфтҳои бисёр камбудихо дорад. Аммо дар айнаи ҳол бояд иқрор кард, ки В.Р.Чейлитко аҳамияти димнаи Панҷакенти қадимро дуруст муайян намуд ва ояндаи онро низ дуруст пешгӯӣ кард, ки ба туфайли тадқиқоти ин димна як шаҳри калони бутун падид меояд, ки пеш аз истилои арабҳо вучуд дошт ва ба ин шаҳр «таъсири асрҳои минбаъда нест, зеро баъди дар ибтидои асри VIII хароб шудан мардум дигар ба ин ҷо манзил накарданд. Ба туфайли ҳафриёт бисёр асарҳои санъат, тамғаҳо ва сафолот ёфт шуд.

Вале тадқиқи илмии Панҷакент фақат пас аз 10 сол оғоз ёфт. Соли 1946 «Экспедитсияи археологӣи суғдиносии тоҷик» ном экспедитсияи калони илмӣ ташкил карда шуд. Дар қори экспедитсия се муассиса - Институти таърихи маданияти моҳии АФ СССР, Филиали тоҷикистони АФ СССР ва Эрмитажи давлатӣ ширкат доштанд. Аъзо - корреспонденти АФ СССР, забардасттарин шарқшинос ва археологӣ советӣ, шоғирди В.В.Бартолд-А.Ю.Якубовский роҳбари экспедитсия таъин карда шуд. Вай соли 1946 бо як гурӯҳ олимони ба Панҷакент омад. А.Ю.Якубовский димнаро бодикқат тафтиш кард ва бо маълумоти В.Р.Чейлитко шинос шуда, ба хулосае омад, ки дар ин маҳал ҳафриёти калон ташкил намудан зарур аст. Вай ҳамин нуктаро дар назар дошт, ки «Панҷакенти қадим дар замони ислом вучуд надошт». А.Ю.Якубовский мехост маълумоте ҷамъ кунад, ки он имкон диҳад дар бораи шаҳрҳои то истилои араб вучуддошта ақидае баён карда шавад. Вай масъалаи тадқиқи Панҷакенти қадимро аз ғушаву канору тангкӯчаҳои сарбастаи кишваршиносии берун бароварда, ба шоҳроҳи илми советӣ ҳидоят намуд. То воқеияти дами худ (соли 1953) А.Ю.Якубовский роҳбари ҳафриёти Панҷакент буд. Баъди сари вай ба ҳафриёт М.М.Дяконов роҳбар шуд (вафоташ соли 1954), аз соли 1954 роҳбари ҳафриёт А.М.Беленитский мебошад.

Харобаҳои Панҷакенти қадим 60 км шарқтари Самарқанд, дар канори Панҷакенти имрӯза ҷой гирифтааст. «Дар ҳамин ҷо, дар соҳили баланди Зарафшон димна воқеъ аст. Пеш аз ҳафриёт ин ҷо заминҳои лалмӣ буди дар

²²⁵ Крачковский И. Ю., 1945, с. 97–98

вусъати майдони лаби дарё тарҳи базӯр аёни девори қалъа ва бурҷҳои он ба назар мерасид. Агар кас ба болои яке аз ин харобаҳои бурҷҳо барояд, сатҳи ҳуди димнаро медид, ки он майдоне буд пур аз тепшаю дўнгию дўнгичаҳои гуногунсохту гуногуншакл. Ин майдони ҳуди шаҳр буд, ки сонитар ба он истилоҳи шаҳристонро нисбат доданд. Вусъати шаҳристон 19 га ва масофаи гирдогирдаш 1750 м аст. Девори шаҳристон фақат дар шимол ва шарқ рост аст, дар ҷануб ва ғарб бошад, ба пастию баландии маҳал мувофиқ шуда, қачу килебу пастубаланд мебошад. Дар тарафи ғарбии шаҳристон бошишгоҳи ҳоким – арк ҷой дорад, ки замоне бо деворҳои қалъа як истеҳкоми томо ташкил меод. Арк дар болои тепшаи 30-метра воқеъ буда, аз шаҳристон бо сое чудо аст. Дар тарафи шарқӣ ва ҷанубу шарқии шаҳристон ҳавлиҳои наздишаҳрӣ ҷой дошт, ки он гӯё ибтидои работҳои шаҳрҳои давраи мутараққии асрҳои миёна буд. Дар ҷануби шаҳристон чанд теппачаҳо ҳаст, баъди ҳафриёт маълум шуд, ки онҳо новусҳои зардуштӣ будаанд. Пас, қабристон ҳам дар ҳамин ҷо будааст.

Шаҳристон кўчаҳои бисёр дорад. Бари кўчаҳои шаҳр 3–5 м буда, онҳо гоҳ мутавозӣ мераванд ва гоҳ ба ҳам пайваста мешаванд. Дар ду тарафи кўча маҳаллаҳои сершумор, дўкону устохонаҳои бисёр ҷой дошт. Масалан, дар яке аз кўчаҳо, ки шартан № 3 номида шуду ба тўли 100м муфассал тадқиқ гардид, дар як тарафаш маҳаллаҳои XIII ва VI ва дар тарафи дигараш маҳаллаҳои III, XX, VII ва XVI ёфт шуд, ки ҳар яке аз даҳҳо ҳавлиҳо ва зиёда аз 100 бино иборат аст.

Масалан, маҳаллаи истиқоматие, ки шартан «объекти III» ном гирифт, дар гўшаи шимолу шарқии шаҳр ҷой дорад ва росткунҷаи тақрибан дурусте мебошад, ки аз шимол ба ҷануб тўл капида, андозааш 190х35 м аст. Тарафи ғарбии маҳалла дар тўли 100 м ба шакли девори яклухт аст, ки панҷ дарвоза ва як айвон дорад, вале ҳамин ки ба ҷануб тоб хўрд, шаклаш дигар мешавад. Тарафи шарқии маҳалла хеле бисёр дарвозаву айвон дорад. Ба ақидаи О.Г.Болшаков, тамоми маҳалла аз ҳашт ҳавлӣ иборат буда, дар ҳар як ҳавлӣ 10–15 иморат ҳаст.²²⁶

Ҳавлӣ аз бинои болохонадор иборат мебошад, ки аз хонаи поён ба хонаи боло бо роҳи моил ба баландӣ баромадан (пандус) мумкин аст. Маркази ҳавлӣ толори калони чоркунҷа мебошад. Девори ғафсу баланди бедарвоза як ҳавлиро аз дигар ҳавлӣ чудо кардааст.

Сохти объекти VI–XIII назар ба объекти III он қадар ботартиб нест. Биноҳои ин ҳавлӣ ба девори қалъа пайваст буда, дар гардишҳои он ҷойҳои ҳолӣ мондааст, ки мисли рўйдаричаҳо мебошад. Б.Я.Ставиский дар ин ҷо бисёр ҳавлиҳоро муайян намудааст, ки ошёнаи якуми онҳо аз чор то даҳ хонадоранд. Дар якҷанд аз ин ҳавлиҳо толори калони ташрифот ҳаст, ки ба он долони шевронисақф мебарад, ғайр аз ин чанд хонаҳои иловагӣ дорад ва барои ба ошёнаи дувум баромадан баромадгоҳи моили зинамонанд сохта шудааст. Ҳамаи ин ҳавлиҳо ба ҳавлиҳои объекти III монандӣ дорад.

В.Л.Воронина муайян кардааст, ки иморати ҳар як ҳавлӣ ба ду тақсим мешавад: ба хонаи ташрифот ва хонаи истиқоматӣ. Ҳавлиҳои бойтар дарвозахонае доштанд, ки ба намуди айвон сохта шуда буд. Хонаҳои поён одатан шевронисақф ва шифти онҳо хеле баланд буд (то 5 м) ва таг-таги девор барои хуфтхоб суфаҳо сохта шуда буд. Хонаҳои поён андак ториктару салқинтар ва хонаҳои боло равшантару сабуктар сохта мешуду, эҳтимол, хонаҳои тобис-

²²⁶ В.Л. Воронина дар ин ҷо 14 биноро муқаррар кардааст.

тонӣ буданд ва ба он ба воситаи баромадгоҳи моил ё бо зина ба баландӣ баромадан мумкин буд. Чӣ тавре дар боло ҳам қайд кардем, маркази ин ҳавлиҳо толори калони чоркунҷае мебошад (андозаи онҳо ба ҳисоби миёна 50-80 м²). Гирдогирди даруни толор суфа дошт ва суфаи рӯбарӯи дари даромад баланду барҷаста буд. Шифти толор аз ҷӯби муқаррарӣ буда, ба чор сутун таъя мекард ва дар миёни раван дошт. Саросари деворҳои толорро пур аз нақшу ниғор ва танаи сутунҳоро кандакорӣ мекарданд. Ҳайкалҳои ҷӯбин ҳам дар ин толорҳо меистоданд.

Ҳар як ин гуна ҳавлӣ бошишгоҳи ашрофе мебошад, ки барои истиқомати ҳуди соҳиби ҳавлӣ ва аҳли хонаводаи вай хонаҳои зиёде дошт, барои хизматгоруни анбору ошхонаву ва ғ. низ хонаҳо буданд (баъзан онҳоро аз хонаҳои асосӣ ҷудо месохтанд) ва инчунин толори ташрифот буд, ки он вазифаи меҳмонхонаи ҳавлиии бойи асрҳои XIX ва аввали XX-уми тоҷикро иҷро мекард.

Дар қатори ин гуна ҳавлиҳои калон дар маҳаллаҳо ҳавлиҳое буданд, ки толори ташрифот надоштанд; хеле хоксоруна ва ҳатто фақирона буданд ва, зоҳиран, дар ин ҳавлиҳо шахриёни қаторӣ зиндагӣ мекарданд.

Яке аз ҳавлиҳои объекти VI сохти махсус дорад. Дар ин ҳавлӣ чор толори ташрифот ҳаст, аз ҷумла, толори росткунҷаи ташрифот, ки андозааш 12,7X7,9м мебошад. Дар ин толор 100 қол ёфт шуд, дар байни расмҳои рӯи девор лавҳи нардбозӣ ҳам капида шудааст. В.Л.Воронина меғӯяд, ки ин толор «толори махсуси бозӣ буд», вале ин гапӣ ўро исбот кардан мумкин набуд, ҳам, ба ҳар ҳол ҷои шубҳа нест, ки ин ҳавлӣ ҳавлиии ҷамоатӣ буд.

Сохти ҳавлиҳо бетағйир наменонд. Онҳоро васеъ мекарданд, борҳо аз нав месохтанд.

Дар солҳои охир муайян шуд, ки хонаҳои алоҳида-алоҳидаи (баъзан иборат аз ду қисми) сари кӯчаҳо, ки бевосита ба кӯча дар доштанд, чӣ гуна хонаҳо буданд. Дар ҷои тадқиқшудаи чоркӯчаи зиёда аз чил адад ин гуна хонаҳо баромад. Дар баъзе ин гуна хонаҳо кӯра, пораҳои пахшшудаи оҳани гудохта, дошҳои пури дағғол ва дигар осори касби ҳунармандӣ падида омад. Дар ҳамаи хонаҳо нисбат ба дигар навъ хонаҳо танга бисёр ёфт шуд. А.М.Беленицкий меғӯяд, ки ин хонаҳо устохона ё дӯкон мебошанд ва ё ҳам устохонаву ҳам дӯкон мебошанд ва ин иддаои ўро беасос гуфтан мумкин нест.

Як силсила ин гуна хонаҳо пайваста ба як ҳавлиии хеле бой сохта шуда, дар пеш майдончае дорад, ки ба кӯча мебарояд ва шумораи он хонаҳо ба 11 мерасад. Пешии тамоми ин 11 хона як айвон дошт. Бозорҷойҳо дар қади кӯчаҳои шаҳр воқеъ буданд. Чунончи, дар давраи мутараққии асрҳои миёна чунин буд, дар он давраҳо низ бозор ҳам ҷои истеҳсолбуду ҳам ҷои хариду фурӯш.

Ба қавли А.М.Беленицкий, «ҳафриёти солҳои охир тасаввуроти пешинаро роҷеъ ба тартиби кӯчаҳои шаҳр ба кулӣ дигар кард. Маълум шуд, ки кӯчаҳои шаҳр кӯчаҳои рости батартибе мебошанду хонаҳоро ба маҳаллаҳои муайян тақсим мекунад. Бешак, майдонҳо низ буданду андозаҳои гуногун доштанд».²²⁷

Дар қисми шимолии димнаи пастхामीи калоне ҳаст, ки замоне майдон буд. Дар ғарби ин майдон ду теплаи калоне ҳаст, ки замоне ду иморати ҷамоатии ба ҳам пайваста буд ва, одатан, алоҳол онҳоро маъбад меғӯянд – маъбади

²²⁷ Беленицкий А.М., 1956, с.179-186, 194-195. Барои ин тавсифу таъвили ҳафриёти шаҳристон асарҳои дигар роҳбарону иштирокчиёни ҳафриёт, ки нашр шудаанд, низ истифода бурда шуд (Беленицкий А.М., 1958; Болшаков О.Г 1964; Воронина В.Л., 1958, 1964; Ставиский Б.Я., 1964, 6; Распопова В.И., 1971, Исоқов А. И., 1977 ва дигарон).

чанубӣ (№ 1) ва маъбади шимолӣ (№ 2). Маъбадҳо ҳам аз ду қисм иборат – худӣ биноӣ маъбад ва ҳавлиӣ маъбад, ки чанд иморатҳои истиқоматӣ ва хоҷагиро дар бар мегирифт. Гуфтан даркор, ки маъбади № 2 дар мобайни ҳавлӣ ҷойгир шудаасту чор тарафи онро хонаҳои гуногун печонида гирифтаанд (тӯли ҳавлӣ аз шарқ ба ғарб 75–80 м ва аз шимол ба ҷануб 60м). Маъбади № 1 бошад, дар як кунҷи ҳавлӣ истодаасту фақат як тарафаш рӯ ба ҳавлӣ мебошад. Маъбад дар болои таҳқурсии баланд сохта шуда, нисбат ба ҳавлӣ болотар аст. Кас, ҳамин ки ба ҳавлӣ даромад, рост рӯбарӯи дарвоза дар пеши маъбад роҳрави болопӯшидаи ду тарафаш қушодаеро медид, ки бомаш бар паш сутун устувор буд (тӯли ин роҳрав қариб 21м аст).

Дар охири ин роҳрав айвони чорсутунаи чоркунҷае рӯ ба ҳавлӣ, яъне рӯ ба шарқ сохта шуда буд (андозаи ин айвон дар як маъбад 7,58Х8,1 м ва дар маъбади дигар 8,1Х10,3 м). Аз ин айвон ба ибодатгоҳе даромадан мумкин, ки андак дарунтар воқеъ асту тарҳаш чоркунҷа мебошад. Аз ду тараф ва дар қафои маъбад роҳрави болопӯшидаи сутундори ду тарафаш қушодае воқеъ буд, ки бо ҳамин гуна роҳрави пеши маъбад пайваст мешуд. Девори толорҳои марказӣ чорсутундор ва девори айвонҳо пур аз расму сурат мебошанд ва, аз афти кор, замоне дар ин ҷо ҳайкалҳои гилӣ ҳам будаанд. Дарвозахонаи маъбади № 2 бо нақши гилӣ зинат дода шуда буд. А.М.Белинский исбот кард, ки як қисми ин нақшу нигор аҳамияти маросимӣ дошт ва инчунин таърихи ин иморатҳоро муайян намуд.

Ин иморатҳо алҳол хароб шуда бошанд ҳам, ҳоло ҳам салобати онҳо касро зер мекунад. Меъмори нияти муайяне доштааст ва бо маҳорати тамом ин нияти худро ба амал баровардааст. Аз роҳрави қаторсутуни болопӯшидаи ду тарафаш қушодаи майдон биноӣ марказии маъбад хеле бошукӯҳ менамояд. «Маъбад дар болои таҳқурсии баланд, болотар аз ҳама ва дар миёнҳои ҳавлӣ ҷо дошт ва баромадгоҳи моили зинамонанди васею бошавкати худ қатори сутунҳои мавзуну нозуки худ ва толорҳои музайяну муқарнасии худро бо ғурури тамом ҷилва медод. Аҷаб намуде дошт қатори назаррабои сутунҳои он, нақши назокатомезу пурлатофати сутуну мучассамаҳои он ва саҳаргоҳон, вақте анвори заррини офтоб ба даруни айвонҳо фуру мерехт, нақшу нигори он ба тобиши рангинкамон партав меафканд».²²⁸

Ҳамаи ин ҳафриёт қабати болоии шаҳристонро ошкор намуд, ки ба асрҳои VII-VIII нисбат дорад.

Ин давра давраи авҷи тараққиёти шаҳр буд ва онро истилои арабҳо қатъ намуд. Дар баъзе ҷойҳои шаҳр осори сӯхтори азиме менамояд, ки, эҳтимол, соли 722 пеш аз милод ва ё худ андак сонитар (то солҳои 738/39) ба вуқӯъ омадааст.

Тақрибан солҳои 738-740 шаҳр боз барқарор мегардад. Вале баъдтар дар солҳои 70-уми асри VIII, эҳтимол, ба муносибати шӯриши Муқаннаъ арабҳо Панҷакентро боз хароб карданд ва ин дафъа зиндагӣ дар шаҳристону работ дигар эҳё наёфт.²²⁹

Дар баъзе қитъаҳои шаҳр шабакаҳои поёнтар ҳам тадқиқ карда шуд ва маълум гардид, ки ҳам арк ва ҳам шаҳристони деворпеч, ҳанӯз дар асри V ва ибтидои асри VI пайдо шуда будааст. Маҳз дар ҳамин давра шаҳр тараққӣ мекарду ташаккул меёфт.²³⁰

²²⁸ Воронина В.Л., 1957, с. 131. Дар бораи тавсифи муфассали ҳафриёти маъбадҳо ва дигар бозёфтҳои он ҷо ниг.: Беленицкий Л.М., 1950 б; 1958, с. 105-113 ва дигарон.

²²⁹ Большаков О.Г., 1964, с. 118-120

²³⁰ Беленицкий А.М., 1967, с. 8-9; Маршак Б.И., 1964.

«...Панҷакент шаҳри ҳақиқӣ буд. Тамоми вусъати он пур аз иморатҳои ду ва сеошёна буд, ки онҳо маҳаллаҳои калонро ташкил медоданд ва ба ҳамдигар зич ҷой гирифта буданд. Вақти ҳафриёт дар ду тарафи кӯчаҳои танг дӯкониҳои сершумори савдогарону косибон ёфт шуд, ки ба масофаи калон тӯл кашидаанд. Алҳол зиёда аз сад иморатҳои серхонаи панҷакентии қадим кашф гардидаанд. Қариб сеяки ин иморатҳо, яъне на фақат хонаи аёнӣ ашроф, балки қариб ҳамаи хонаҳои шаҳриёни доро толорҳои бошукӯҳе доранд, ки бо нақшунигори мучассамаҳо зиннат ёфтанд. Ба туфайли ҳафриёт маълум шуд, ки дар Панҷакенти қадим санъати монументалӣ ниҳоят маълум будааст, ҳол он ки ин ақида ба гӯшаи ҳаёли касе намеомад. На фақат маъбадҳо, на фақат қасри шоҳ, балки даҳҳо хонаҳои аҳолии оддии шаҳр он қадар осори рассомӣ ҳайкалгарошӣ доштаанд, ки ҳар яки онҳоро музейи санъат гӯем ҳам, хато намешавад».²³¹

Дар айни вақт бо ҳафриёти дигар қисмҳои шаҳр А.И.Тереножкин ба кофтукови арк сар кард. Солҳои охир дар ин қитъаи ҳафриёт археологӣ ҷавон А.Исҳоқов бомуваффақият кор мекунад.

Онҳо муқаррар карданд, ки арк иборат аз бурҷи марказӣ, ки ба майдончаи пешии арк пайваста мебошад ва, инчунин чанд иморати поёнӣ дорад, ки рӯ ба шаҳристон сохта шудаанд. Маҳз дар ҳамин ҷо якчанд иморатҳои калони ташрифотӣ, аз ҷумла, толорҳои бузург ёфт шуданд, ки суфаҳои бисёр доранд. Миёнҳои иморат толори азимест, ки (10х12,5) нишемангоҳи чуқуре дорад. Инчунин шикастапораҳои ҷӯбии таҳкурсии тахт ҳам ёфт шуд. Девори тамоми хонаҳо пур аз расму суратҳои оличаноб мебошад, вале онҳо аз сӯхтор саҳт зарар дидаанд. Аз эҳтимол дур нест, ки ин харабаҳои қасри Диваштич бошад.²³²

Қитъаи наздишаҳрӣ 20–25 га вусъат дорад. Ин ҷо саросар иморат нест, балки ҷо-ҷо ҳавлиҳо алоҳида ба назар мерасад. Солҳои 1951–1953 нӯҳ ҳавлӣ ёфт шуд, ки пеш аз ҳафриёт фақат тепшаҳои ҳолӣ буданд. Яке аз ин тепшаҳо, ки алоҳида меистод, 2,5 м баландӣ ва 22х16 м вусъат дошт.

Дар натиҷаи ҳафриёт тарзи сохти ҳавлиҳо ҳам ошкор шуд. Иморати ҳавлӣ ғайр аз даҳлез боз се хонаи дигар, долон ва баромадгоҳи зинамонанд дорад. Тамоми биноҳо нисбатан дуруст боқӣ мондаанд. Дар хонаи аз ҳама дарунтар чархшӯбе ёфт шуд, ки он далели ҳамин аст, ки аҳли ин ҳавлӣ машғули шаробпазӣ буд. Дар дигар хонаҳо аҳли хонаводаи соҳиби ҳавлӣ зиндагӣ мекарданд. Яке аз биноҳо, эҳтимол, офилхона буд.

Баъзан чанд метр дуртар аз хонаҳо новусҳо, яъне сағонаҳо низ ёфт шудаанд, ки бошандагони қитъаи атрофи шаҳр мурдаҳои худро дар он ҷо мегӯрониданд.²³³

Гӯристони шаҳр аз девори ҷанубии шаҳристон тақрибан ним километр дуртар воқеъ буд. Ҳозир дар ин ҷо 70 хоктеппаҳо дида мумкин (пештар дар ин ҷо камаш 2–3 баробар бештар хоктеппа будааст). Сеяки онҳо кофта шудаанд ва маълум гардид, ки ин хоктеппаҳо ҳамон новусҳое буданд, ки ба он ҷо устухондонҳоро мегузоштаанд. Ин новусҳо ҳуҷраи равоқдорсанд, ки баъди устухони мурдари ба он гузоштан дари онро лойбанд мекарданд. Вусъати ин ҳуҷраҳо одатан 4-5м² буда, баъзан то ба 10м² мерасид. Дар тағи девори ҳуҷра суфаҳо бардошта, ба болои он устухондонҳоро мемонданд.²³⁴

²³¹ Беленицкий А.М., Маршак Б.И., 1976, с. 75.

²³² Тереножкин А.И., 1950 а; Ставиский Б., 1950; Исҳоқов А., 1971.

²³³ Большаков О.Г. ва Нейматов Н. Н., 1958; Воронина В.Л., 1958, с. 203–209.

²³⁴ Воронина В.Л., 1957, с. 133-135; Ставиский Б.Я. ва дигарон, 1953.

Дар рафти ҳафриёт дар бораи бинокорӣ, санъати меъморӣ ва дигар на-
мудҳои касбии ҳунармандӣ материалӣ зиёде ба даст омад.²³⁵

Самарқанд, Варахша ва дигар бошишгоҳҳои шаҳрӣ

Маркази Суғд шаҳри Самарқанд буд. Шаҳр дар димнаи Афросиёб ҷой дошт.²³⁶ Вусъати димна 219га аст. Дар Афросиёб Н.И. Веселовский, В.В. Бартолд, В.Л.Вяткин ҳафриёт гузаронидаанд. Ҳафриёте, ки А.И. Тереножкин дар Афросиёб гузаронд, асоси он донишҳои ҳозиразамоне гардидаанд, ки роҷеъ ба Афросиёб вучуд доранд. Тадқиқоти муфасссали археологҳои ўзбек, ки бо роҳбарии марҳум В.А.Шишкин ва Я.Г.Фуломов дар Афросиёб гузаронда шуд, боиси кашфиётҳои калон гардид. Вале бисёр масъалаҳои таърихи асрҳои VI–VIII Самарқанд алҳол равшан нест.

Ба ақидаи А.И.Тереножкин, ин давра давраи тараққиёти Самарқанд буд.²³⁷ Дар қисми шимолии шаҳр арк ва дар қисми ҷанубии он шаҳристон ҷой дошт. Дар ин давра ҷануби шаҳр, ки хеле калон шуда рафта буд, ду қатор девор дошт (тўли деворҳои атрофи шаҳристон қариб 2км буд), дар шимол шаҳр бо ҷариҳои соҳили дарёи Сиёб маҳлуд мешуд. Ҳар ду қатори девори шаҳр дар масофаи 8-10 м дур аз ҳамдигар мутавозӣ тўл мекашид ва девори дарунӣ нисбат ба девори берунӣ хеле мустаҳкамтар буду бурҷҳои он ҳам шохмотор ҷойгир буданд. Ин девори дуқатора (онро девори дувум ҳам меғўянд) ба қисми муҳофизатшавандаи шаҳр, инчунин ҳамон маҳаллаҳои атрофи шаҳрро низ дохил мекард, ки дар асрҳои IV–V сохта шуда буданд. Вале дар асрҳои VI–VII, баъди он ки девори дуқатора сохта шуд, шаҳр боз вусъат ёфта, аз ҳудуди деворҳо берун рафт ва қад-қадӣ канали асосӣ ба тарафи ҷануб паҳн шуд.

Инак, Самарқанд дар асрҳои VI-VII хеле мустаҳкам шуда буд. Бе исботи иловагӣ ҳам равшан, ки ду қатор девор шаҳрро нисбатан дастнорас мекард. Дарвозаи ҷанубии шаҳр дар ҷое сохта шуда буд, ки он бо ду девор, ба шакли нимдоира ба ҳам пайваست мешуд ва агар душман аз дарвоза ба дарун дарояд, ба як роҳрави сарбастае меафтоду аз чор тараф тирборон карда мешуд. Дарвозаи шарқӣ аз ин ҳам мустаҳкамтар буд - дар ду тарафи ин дарвоза ду бурҷи баланд меистоду аз дарун боз як девор буд, ки гузаргоҳи пинҳонӣ дошт.²³⁸

Солҳои 1965–1968 ва дар солҳои минбаъда, тахминан дар мобайни димнаи Афросиёб комплекси азими меъморӣ – қасри ҳоким кашф гардид. Аз ин ҷо зиёда аз сӣ хона ёфт шуд. Майдони умумии ҳафриёт аз 1 га зиёд аст. Яке аз толорҳои асосии кашфшуда толори шаҳнишини 1 мебошад. Ин толори калони чоркунҷааст, ки андозааш 11х11 м буда, даромадгоҳаш аз тарафи шарқ аст. Шифти толор ба сутунҳои тақия мекунад. Қад-қадӣ тағи девор суфаи васеъ тўл кашида, рўбарӯи даромад суфа хеле пеш мебарояд ва дар он ҷо тахт меистодааст. Деворҳои ҳуди толор, долонҳои беруни он ва деворҳои дигар хонаҳои ҳамшафати он саросар аз расму сурат пур мебошанд. Аз толори дигар, ки

²³⁵ Тавсифи муфасссали рафти ҳафриёт ва таъвили материалҳои бадастомада дар асарҳои А.Ю.Якубовский, М.М.Дяконов, А.М.Беленитский ва дигарон оварда шудааст.

²³⁶ Ба ақидаи В.А.Лившиц, номи аслии суғдии Афросиёб «Паршавоп» будааст (маънои «Паршавоп»- «Бар оби сиёҳ», яъне «Канори дарёи сиёҳ» мебошад, онро ба тоҷикӣ Порсиёб талаффуз мекардагӣ шуданд ва дар асрҳои минбаъда калима ба худ шакли «Афросиёб»-ро гирифт - Лившиц В.А., 1965 а, с. 5).

²³⁷ Тереножкин А.И., 1950 б, с. 161. Муқоиса кунед: Массон М.Е., 1950, с. 160-161 (дар Самарқанд «ба андозае беҳтар шудани зиндагӣ ба назар мерасидааст»).

²³⁸ Пачос М.К., 1967, инчунин ниг.: 1966.

тарҳаш мисли толори асосӣ бошад ҳам, нисбат ба он андак хурдтар аст, асбоби ашӣи чӯбини кандакорӣ ва ҳайкалчаҳои чубини нимсӯхтаи раққосаҳо ёфт шуд.²³⁹

Яке аз калонтарин марказҳои Суғди Бухоро димнаи Варахша буд. Онро солҳои 1938-1939 ва 1949-1954 В.А.Шишкин тадқиқ кард. Қисми асосии димнаи Варахша тешааст, ки шаклан тақрибан секунҷа мебошад. Вусъати он 9 га ва баландиаш тақрибан 10м аст. Баландии харобаҳои арк бошад, аз 9,5м зиёд нест (аслан баландии он 30м будааст). Ин иморати калоне буд, ки (андозаи тарафҳояш 31м) таҳкурсии яклухти похсагӣ дошт. Дар ғарбтари арк қасри бухорхудотҳо воқеъ буд. Ин қаср иморату бинои зиёди хурду калон дошту ҳамаи онҳо ба саломхонаи бузурге мепайваст, ки дар тарафи ғарбии қаср воқеъ буд. Толорҳои таширифот қатор-қатор ҷой доштанд. Баъзеи онҳо хеле калон буд. Деворҳои қаср пур аз нақшунигори аҷоиб ва расму суратҳои пурмазмун буд. Рӯбарӯи қаср, аз афти қор, маъбаде сохта будаанд, ҳавлиҳои шаҳриён дар қисмҳои шимолӣ, шарқӣ ва ғарбии Варахша ҷой дошт.²⁴⁰

Аз дигар шаҳрҳои воҳаи Бухоро Пайкандро ном бурдан мумкин, ки вусъати он ба 20га мерасид. Ин шаҳр ҳам қалъа ва арк дошт.²⁴¹

Кофирқалъа ²⁴² ва табақаҳои болоии Тали Барзу²⁴³ ҳам ба димнаҳои ноҳияи Самарқанд нисбат доранд.

Ба шарофати ҳафриёти чандинсолаи Б.Я.Ставиский дар сарғаҳи Зарафшон ҳам бисёр бошишгоҳҳо ва қалъаҳо кашф ва тадқиқ гардиданд. Масалан, 12км дуртар аз Қалъаи Муғ дар канори деҳаи Мадм Б.Я.Ставиский ва Ю.Ёкубов Гардони Ҳисор ном димнаеро тадқиқ карданд ва он қасри калонест, ки дар болои тешае ҷой гирифтааст. Қаср дар сӯхторе nobуд шуда будааст. Худи қаср биноҳои бисёр, аз ҷумла, саломхона ва намозгоҳ доштааст. Аз ин ҷо намунаҳои аҷоибӣ чӯбҳои кандакорӣ ба даст омад. Дар водии Моғиён ҳам бисёр асарҳои қадима тадқиқ шудаанд. Умуман, дар сарғаҳи Зарафшон зиёда аз 50 осори давраҳои аввали асрҳои миёна ёфт шудааст.²⁴⁴

Ва ниҳоят, бинобар тадқиқоти С.К.Кабанов, дар Суғди ҷанубӣ дар ноҳияи Қашқадарё ҳам дар аввалҳои асрҳои миёна бисёр шаҳрҳои калон воқеъ будаанд.

Бинокорӣ

Дар бобҳои пешина мо камубеш бисёр масъалаҳои бинокориро аз назар гузарондем. Дар аввалҳои асрҳои миёна дар Суғд ва, умуман, дар тамоми Осиёи Миёна масолеҳи асосии деворзанӣ похса ва хиштҳои калони хом буд (андозаи онҳо аксаран 50-52х 25-26х10-12 см). Хишти пухта хеле кам истифода мешуд (асосан барои фарши хона ва ғ. истифода мебуданд). Барои тақияи болору забарравҳо асосан сутунҳои чӯбинро қор мефармуданд. Чӯб дар бомпӯшӣ ҳам масолеҳи асосӣ буд.

Деворҳоро ба дараҷае ғафс мекарданд, ки ҳоҷат ба таҳкурсии ҳам наменд. Фақат дар якҷанд ҷой таҳкурсии ёфт шудааст. Масалан, дар Варахша дар тағи сутунҳо аз хишти хому пухта пойсутуни чуқуре сохтаанд (чуқуриаш қариб то 2м), маъбади Панҷакент ҳам таҳкурсии дошт. Фарши хонаҳо асосан

²³⁹ Шишкин В.А., 1966; Альбаум Л.И., 1971; Альбаум Л.И., 1975.

²⁴⁰ Шишкин В.А., 1963; Нильсен В.А., 1936, с. 35-36.

²⁴¹ Якубовский А.Ю., 1940 - саҳ 51-84, Нильсен В.А., 1966, с.17.

²⁴² Шишкин Г.В., 1961; Нильсен В.А., 1966 с. 23-25.

²⁴³ Григорьев Г.В., 1940а.

²⁴⁴ Ставиский Б.Я., 1957 а; 1961, в, г; 1964 а.

гиландова буда, баъзан онҳоро аз хишти хом ва ҳатто аз хишти пухта ҳам мекарданд (масалан, дар Панҷакент ва Варахша). Дар қўҳистон фарши хонаро аз санг месохтанд.

Чор навъи девор маъмул буд - похсағӣ, хиштӣ, похсагии хиштӣ ва хиштии похсагин. Фафсии деворҳо ба ҳисоби миёна 1 -1,6 м буд. Хонаҳо бо даҳлезу долонҳое пайваست мешуданд, ки болои онҳо бо чанд усул пӯшида мешуд. Тоқҳоро аз хишти хом мебардоштанд. Дарҳоро аз тахта месохтанд, баъзан дарҳоро дуқабата ҳам мекарданд ва сохти ин дарҳо ба муддати мадид бетағйир мондааст ва онҳоро, ҳатто ҳозир ҳам, дар баъзе иморатҳои тореволюсионии тоҷикон дидан мумкин аст - яъне ҳамон дари ду забонакдор, ки забонакҳои он дар хонаҳои тағдарию болодарӣ ҷой гирифта, тоб меҳӯранд. Агар хона тангу бориқ буда, бари бомаш аз 3м зиёд набошад, болои онро бо хишти хом бо усули шевронӣ моилтоқӣ мепӯшиданд, ки ин усули бомпӯшӣ ҳанӯз дар Шарқи Қадим истифода мешуд. Болои хонаҳои нисбатан хурди чоркунҷаро гунбазпӯшӣ мекарданд. Масалан, дар Афросиёб хонаи бомаш гунбазие ёфт шуд, ки 4,3x4,3м вусъат дорад. Хонаҳои калонтар боми муқаррарии сутундор доштанд. Масалан, толорҳои чоркунҷаи Панҷакент дар миёнҷо, андак дуртар аз ҳамдигар, чор сутун доранд, ки дар шифт бо чорҷўбае пайваст шудаанд ва як нўги болорҳо дар ҳамин чорҷўба ва нўги дигари онҳо ба забаррави девор устувор карда мешуд. Мобайни чорҷўба ҳолӣ мемонду мўривор бардошта мешуд ва вазифаи равандро иҷро мекард (масалан, дар Помир ва водии Қаротегин баъзеи хонаҳо ҳозир ҳам бо чунин тарз сохта мешавад).

Чўбу тахтаҳои нимсўхтаи зиёд, ки аз ин биноҳо ёфт шуд, далолат мекунад, ки дар хонаҳо кату тахтакатҳои²⁴⁵ тахтагӣ будааст. Дигар навъҳои ҷиҳози хона аз рӯи расми деворҳо аён аст.

Санъати тасвирӣ

Осори санъати тасвирӣ аз Панҷакенти қадим, Варахша ва Самарқанд падид омад.

Дар Панҷакент дар 60 хона расми рӯи девор ёфт шуд. Ин шумораи зиёд нишон медиҳад, ки одати ороиши деворҳои хона дар байни суғдиён то чи андоза маъмул будааст, ҳол он ки то ба рӯзҳои мо аз он санъати бузурги ороиш фақат резаҳои омада расидаанд.

Доир ба санъати тасвирии Панҷакенти қадим бори аввал А.Ю.Якубовский, М.М.Дяконов, А.М.Беленитский мақолаҳо chop кардаанд. А.Ю.Якубовский ҷиҳатҳои аҳамияти умумитаърихии тасвирҳо, М.М.Дяконов хусусиятҳои услубии тасвирҳо ва А.М.Беленитский мазмуну мундариҷаи тасвирҳо таъвил додаанд. Тасвирҳо, ки дар солҳои охир ба даст омадаанд, бо эҳтимоми А.А. Беленитский интишор шудаанд (вале, мутаассифона, фақат қисми ками онҳо).

Аксари толорҳои ташрифот деворҳое доранд, ки вусъати онҳо то ба 100м² ва ҳатто беш аз ин аст ва чанд қатор расмҳои болоӣ ҳам доранд. Сюжети расмҳо хеле гуногун аст. Беш аз ҳама тасвири кадом як достони қадиме ба назар мерасад. Масалан, дар толори 41-уми объекти VI қариб 40м² сурат ёфт шуд ва дар омади ғап, тамоми сурат аз поён то сари девор нағз боқӣ мондааст. Тамоми вусъати девор бо изораҳои уфуқӣ ба чанд табақа тақсим карда шудааст. Дар яке аз пораҳои девор чор табақа ҳаст, ки табақаи аз поён дуву-

²⁴⁵ Воронина В.Л., 1934, с. 78-87.

маш нисбатан кам осеб дидааст. Дар заминаи кабудранги девор як манзараи томе инъикос шудааст, ки аз деворе ба деворе гузашта, ба масофаи 15м тӯл мекашад ва қариб нисфи вусъати тамоми деворҳои толорро фаро гирифтааст. А.М.Беленицкий сурати мазкурро чунин ба қалам додааст: «Манзара аз ҳашт лавҳа ва ё худ саҳна иборат буда, қаҳрамони асосии онҳо ҳамон як паҳлавони самандсавор аст. Дар саҳнаи аввал паҳлавони самандсавор дар сари як даста саворони зиреҳпӯш истодааст, ки, аз афти қор, дар азми сафар мебошанд. Дар лавҳаи дувум паҳлавони самандсавор каманд ба душмани худ меандозад, ки вай ҳам савор аст. Дар лавҳаи сеум паҳлавони аспсавор бо аждаҳо ҷанг карда истодааст. Дар лавҳаи дигар боз худӣ ҳамон паҳлавон тасвир шудааст, ки пешопеши дастаи сарбозон меравад ва зимнан мурдаи аждаҳо дар таги пой саворон хобидааст. Дар лавҳаи панҷум паҳлавон бо душмане муҳориба дорад, ки он ҳам савор асту дар гирду атрофаш дигар ҳамсафониш бо тӯдаи девон задухӯрд мекунад. Ниҳоят, дар лавҳаи охири паҳлавони аспсавор бо дигар сарбози аспсавор муҳориба дорад». Аждаҳос, ки дар лавҳаҳои сеум ва чорум тасвир шудааст, танаи дарози морпечи ҳалқа-ҳалқа дорад, ки охираш ба шакли бадани аз миён болои зан капида шудааст ва сараш сари модаперро ба ёд меоварад. Эҳтимол, аждаҳо бол ҳам доштааст, вале инаш равшан не. Аз ҷароҳатҳои танаи аждаҳо шӯълаи оташ ғавғора мезанад. Танаи девҳо ба танаи одам монанд, сари онҳо ҳам мисли сари одамӣ, вале андомашон ниҳоят бадҳайбат, мисли буз, барзагов шох доранд ва пойҳоишон мисли пойҳои буз. Ду дев савораи аробаҳои ҷангӣ задухӯрд мекунад.

Ба А.Беленицкий муяссар шудааст, ки манзараҳои ин суратро ба як достони конкретӣ эпикӣ, яъне достони Рустам бо ҳамдигар марбут созад. Дар «Шоҳнома» дар байни қорномаҳои Рустам ҷанги Рустам бо аждаҳо, гирифтӣ Рустам бо Авлод ба дастӣ Рустам, ҷанги Рустам ва Аржангдев, куштани Рустам Деви Сапедро инъикос шудааст.^{245a}

А.М.Беленицкий, инчунин он манзараҳои қорзорро, ки дар он замон ширкат доранд, низ суратҳои эпикӣ мешуморад. Дар қадим замони Осиёи Миёна дар муҳорибаҳо, дар ҳақиқат, иштирок мекарданд ва ривояти қорномаҳои аҷоибӣ Таҳминаву Заррина барин замони шӯҷоъ дар асарҳои муаррихони пешина зикр гардидааст. Қорномаи ин гуна замон асоси достону ривоятҳои шарқӣерошӣ шудаанд ва минбаъд дар дигар осори санъат низ тасвир ёфтаанд. Шаммас аз ин ривоятҳо дар «Шоҳнома» низ ба назар мерасад.²⁴⁶

Бисёр суратҳо дар мавзӯи дин ва маросимоти динӣ ҳастанд. Яке аз онҳо лавҳаи сӯғи навҷавони марҳумест, ки, ба ақидаи А.Ю.Якубовский, қаҳрамони афсонавии Осиёи Миёна - Сиёвуш мебошад (дар омади ғап, дар ин бора дигар фикрҳо ҳам ҳастанд). Инчунин сурати олиҳаи қордастаро низ ном бурдан лозим, ки А.М.Беленицкий ва баъди вай бисёр дигар муҳаққиқон онро сурати Нана (Нанайя) мегӯянд. Қолиби диққат аст, ки дар тангаҳои маликҳои Панҷакенти қадим номи ин олиҳа ба назар мерасад ва ин далолат мекунад, ки оли ҳукмрони Панҷакент ба ин олиҳа ибодат доштааст. Парастии ҷисмҳои осмонӣ ҳам, дар суратҳои рӯидевории Панҷакент акс ёфтааст.

Бисёр суратҳои рӯидевории Панҷакенти қадим мавзӯҳои гуногуни фолклорӣ ва масалҳо оид ба ҳайвонотро инъикос менамоянд. Дар ин бора А.М.Беленицкий гуфтааст: «Ба ин лавҳае мисол шуда метавонад, ки дар он қаҳрамони афсона духтареро, ки бо ҷодуи касе андаруни танаи дарахт банд шуда будааст, озод мекунад. Ин ғап ба пайдоиши мундариҷаи дигар суратҳо

^{245a} Беленицкий А.М., Ставицкий Б.Я., 1959, с. 62-66; Беленицкий А.М., 1967, с. 23.

²⁴⁶ Беленицкий А. М., 1960.

низ дахл дорад, ки он то алҳол аз рӯи афсонаи машҳури «мурғи бахт» маъмул аст ва он зимнан дастраси фолклори тамоми олам гардидааст. Сурати начандон калоне ҷолиби диққат мебошад, ки дар он харгӯше тасвир ёфтааст ва ин харгӯш бо гапфурӯшиҳои дилфиреб шерро маҷбур мекунад, ки худро сарозер ба гирдоб партояд ва бо ҳамин тадбир тамоми ҳайвонот аз зулми шер раҳо мешаванд. Ин сурати хушобуранг тасвири басо дақиқи ҳикоятест, ки дар маҷмӯи афсонаҳои ҳиндӣ «Панчатантра» оварда шудааст.^{246а}

Рассоме, ки суратҳои рӯи деворро капидааст, аз ҳаёти гирду атрофи худ низ бисёр сюжету мундариҷаҳоро гирифтааст. Манзараи ҷангу муҳорибаҳо ҷунон печдарпечу боварибахшу пуртаъсир мебошанд, ки бинандаро дар ҳайрат мегузоранд. Лавҳаҳои базму зиёфат низ бисёр ба назар мерасад. Инчунин дигар падидаҳои зиндагӣ, масалан, тасвири нардбозӣ, гӯштингири барин лавҳаҳо низ дучор мешаванд, илова ба ҳамаи ин бисёр нақшунигори меъмории низ ҳастанд, ки танҳо вазифаи зинати иморатҳоро иҷро мекунад.

Муҳаққиқон дар рафти тадқиқи суратҳои рӯидевории Панҷакенти қадим муқаррар карданд, ки ин суратҳо ба чанд услуб ва дар вақтҳои гуногун анҷом дода шудаанд.²⁴⁷

Вале таносуби мукаммали бенуқси ҳайратангези ин суратҳо баръало аён аст ва аксари онҳо бо латофату заковату назокати худ касро моту мабхут мекунанд. Хусусан, касро расми духтараки уднавоз мафтун мекунад - қиёфаи пурандеша, чашмони хумор ва ангуштони нозуки вай, ки рӯи торҳо ҷавлон мезананд, дар ҳақиқат, таъсири фавқуллодас доранд. Ё худ боз як расмро гирем: ду савора - яке мард, дигаре зан. Ҳар ду паҳлу ба паҳлу ба рӯи якдигар нигоҳкунон рафта истодаанд, - мо намедонем, ки онҳо кучо рафта истодаанд, чиҳо гуфта истодаанд, вале ин ду нафар, ба назари мо, гӯё зиндаанд, замони онҳо ба қаъри асрҳо фурӯ рафта бошад ҳам, онҳо ба чашми мо гарм менамоянд ва таҷассуми олами томи образҳои бадеи мебошанд.

Суратҳои рӯидевории Варахша ҳам басо диққатталаб ва пурмаъно мебошанд. Дар толори сурхи қасри Варахша дар болои суфаҳо лавҳас ба назар мерасад ва он бо як мазмуну мундариҷа бандубаст шудааст - дар лавҳа филсавороне тасвир ёфтаанд, ки аз ҳамдигар ба фосилаи баробар ҷой гирифтаанд. Махлуқоти гуногуни бадҳайбат (баъзеи онҳо зоҳиран шерони сурхранг мебошанд) ва ё мурғони сафедболи фўлодминқори шерчанғол аз чор тараф ба филҳо ҳамла мекунанд. Суратҳои толори шарқӣ тамоман дигар аст. Дар яке аз деворҳо як гурӯҳ ҷанговарони савор менамоянд. Дар маркази дигари сурат расми бузурги шоҳе тасвир шудааст, ки дар болои тахт нишастааст ва пояҳои тахтро суратҳои шутурҳои болдор зинат медиҳанд. Дар ҷану рости тахт суратҳои зиёд, расми ҷои қурбонӣ капида шудааст. Боқимондаҳои суратҳои рӯидеворӣ дар дигар хонаҳои қаср низ ёфт шуд.²⁴⁸

Чӣ тавре дар боло зикр карда будем, дар Афросиёб ҳам хонаи калоне ошкор гардид, ки суратҳои оличаноб дорад. Дар яке аз деворҳо сурати равоқе ҳаст, ки дар болои он мардону занони бисёре нишастаанд. Дигар толори таширифот (вусъаташ 11x11 м) яке аз хонаҳои марказии қаср мебошад. Дар девори шарқии ин хона сурате ёфт шуд, ки мазмунан ба об алоқа дорад – мавҷҳои кабуд капида шудаанду рӯ-рӯи он одамону паррандагону моҳиён шино меку-

^{246а} Беленицкий А.М., 1967, с. 24-25.

²⁴⁷ Файр аз асарҳои номбурда боз ба баъзеи дигар асарҳои асосӣ ниг.: «Живопись древнего Пянджикента» (маҷм. мақ.), М., 1954; «Скульптура и живопись древнего Пянджикента» (маҷм. мақ.), М., 1959.

²⁴⁸ Шишкин В. А., 1963, с. 150–156.

нанд. Дар девори ҷанубӣ қофилае тасвир шудааст, ки ба тарафи қаср меравад ва дар саҳни қаср низ мардуми бисёре истодаанд. Худи қофила асари мукаммали санъати тасвирӣ мебошад ва дар он одамоне акс ёфтаанд, ки савори фил, уштур ва аспҳо пеш мераванд. Аз ҳама пеш фили сафед меравад ва дар тахти равони болои фил кадом як бойзани нишастааст, ки эҳтимол, шоҳ духтар ё малика бошад. Дар сағрии фил, дар пушти тахти равон канизаки шоҳдухтар тасвир ёфтааст. Аз паси фил се зани аспсавор менамоёнд. Дар дасти яке аз онҳо чунин ибораи мухтасар ба забони суғдӣ сабт шудааст: «Ақрабони малика». Аз паси онҳо ду марди мусаллаҳи шутурсавор мераванд, ки дар даст ҷўбдасти салтанат доранд, боз чор паррандаи сафед инъикос шудааст, ки онҳоро ду марди даҳонбаста гирифта мераванд ва ниҳоят боз як саворе ба назар мерасад, ки нисбат ба дигарон ду баробар калонтар кашида шудааст. Шояд, ки ин маросими арӯсбӣрони сафир бошад (духтари филсавор арӯсу марди аз ҳама калон кашидашуда сардори сафорат). Дар девори дигар лавҳаи қабули сафирон тасвир шудааст ва сафирон намоёндогони ҷавму тоифаҳои гуногун мебошанд.²⁴⁹ Дар бари ҷомаи яке аз сафирон матни суғдӣе ҳаст, ки аз сафорати Чағонийн буданаш хабар медиҳад. Ин суратҳои Афросиёб маҳсули ранҷи дасти рассомону наққошони пойтахт буда, асарҳои мукаммалу олидараҷаи санъат мебошанд. Онҳо ниҳоят зебову назаррабо кашида шуда, асосан рангҳои баланду равшану гуногунтобиш ба кор рафтааст (порае аз ин суратҳо дар лифофаи муқоваи китоб оварда шудааст).

Расмҳои рӯидевории Суғд на фақат чун осори давраи худ аҳамият доранд. Мо дар боло гуфта будем, ки онҳо боз ҷӣ гуна аҳамият доранд - аслашро гирем, ин суратҳо энциклопедияи ҳаёт ва афкори суғдӣён мебошанд, гарчанде тамоми ҷабҳаҳои ҳаётро фаро нагиранд ҳам, энциклопедияи ҳақиқӣ мебошанд. Албатта, бояд дар назар дошт, ки забони ин энциклопедия образҳои бадеӣ мебошад ва тавзеҳи ягонаву баҳснопазири ин забон кори осон нест.

Аз ёфт шудани аввалин суратҳои рӯидевории Панҷакент дере нагузашта М.М.Дяконов ақидае изҳор намуд, ки аҳамияти ин расмҳо аз доираи маданияти Суғд ва, умуман, Осиёи Миёна берун меравад. Вай дуруст тахмин кард, ки акнун дар санъати Туркистони шарқӣ «ҷараёни осиймиёнагӣ»-ро ошкор кардан мумкин аст (баъзе осорҳои маданияти Туркистони шарқиро дар охириҳои асри XIX ва аввалиҳои XX экспедицияҳои археологҳои рус, немис, франсавӣ, англис ва япон ёфта буданд) ва барои муайян кардани замони пайдоиши баъзе гурӯҳҳои алоҳидаи онҳо имкон пайдо мешавад, ҳол он ки то ба ҳол замони пайдоиши онҳо асосан тахминӣ ва умумӣ муқаррар карда мешуд.²⁵⁰

Худи М.М.Дяконов ба чанд унсурҳои суғдию осиймиёнагии санъати Туркистони шарқӣ ишорат кард. Тадқиқоти олими Италия М.Буссали низ ҷолиби диққат ва боварибахш аст, ки вай масъалаи ба санъати Туркистони шарқӣ (зиёда аз ин, ба санъати тамоми Осиёи Марказӣ) таъсир расондани санъати Осиёи Миёнаро хеле аниқ таҳқиқ намудааст.²⁵¹ Вале бояд эътироф кард, ки олимони фақат ба остонаи ин мавзие ачибу наҷиб қадам ниҳодаанд ва арсаи меҳнат дар ин ҷо қанор надорад.

²⁴⁹ Шишкин В.А., 1966, с. 14-22; Альбаум Л.И., 1971.

²⁵⁰ Дяконов М.М., 1954 а, с. 89-90.

²⁵¹ Bussagli M., 1963, s. 42-50.

Ҳайкалтарошӣ. Санъати мусиқӣ ва рақсӣ

Дар санъати Суғд дар баробари рассомӣ ҳайкалтарошӣ ҳам мақоми муҳим дошт. Масолеҳи ҳайкалсозӣ гил, гач ва чӯб буд.

Дар Панҷакент ҳайкали азими гили ёфт шуд. Ин ҳайкал замоне айвони маъбадро оро меодааст. Дар ин айвон изорае ёфт шуд, ки қариб 8 м дарозӣ дошт. Мазмуни нақши ин изора тасвири фантастикии манзараи дарё мебошад. Заминаи нақш хатҳои шикастаи барҷаҳида аст, ки мавҷи дарёро ифода менамояд ва дар болои ҳамин хатҳои мавҷӣ, бо усули муқарнаси барҷаҳида ҳайвону моҳӣҳои аҷоиб ва махлуқоти одамсимо тасвир ёфтаанд. Дар яке аз деворҳо дар мобайн махлуқи одамсимое нақш ёфтааст, ки аз об баромада истодааст. Тамоми моҳиён ва махлуқоти ғароиб ба тарафи ҳамин махлуқи одамсимо шино мекунанд. Дар нақши изораи девори севум дар мобайн махлуқи одамбашарае ҳаст, ки аз ду думи ба ҳам пачида иборат мебошад. Дар ҳамин ҷо чанд аждаҳо менамояд, ки даҳони худро калон кунанда истодаанд. Чунин ақидаи А.М.Беленицкий қобили қабул, ки ин нақши муқарнас ва ҷонварони он таҷассуми олами об, аниқтараш, таҷассуми Зарафшон мебошад, онро юнониён «Политимет» (яъне «Пуръзоз») ва суғдиён «Номиқ» (яъне «номдор») меномиданд.

Дар Панҷакент инчунин ҳайкалҳои хушнамои чӯбӣ ҳам вучуд доштанд. Ин ҳайкали раққосаҳо мебошад, ки ба андозаи 3/4 қисми танаи одаме сохта шудаанд. Раққосаҳо аз миён боло луч буда, дар айни ҳаракатҳои мураккабтарини рақс тасвир ёфтаанд. Онҳо дасти чапро ба миён монда, пой ростро қат карда, аз болои пой чап, ки рост аст, ба тарафи чап дароз карда истодаанд. Шаддаву халхолҳои зиёд ва шалвори аҷоибдӯхти маҳину нозук ба қомати расову болои раққоса боз як ҳусни барзиёде мебахшад.²⁵²

Ҳайкалҳои раққосаҳои Панҷакент муҷассамеи он мўъҷизакороне²⁵³ мебошад, ки аҷнабиён онҳоро «гирдбоди ғашти духтар» меномиданд. Раққосаҳои Чоч, Қумод, Кеш, Маймурғ, алаҳхусус, раққосаҳои Самарқанд ниҳоят машҳур буданд. Пироҳани ҳарири шерозаҳояш зардӯзии гулобӣ, шалворҳои беқасаби нилранг ва кафшҳои қирмизии кемуҳтӣ ба қомати расову дилбари онҳо чунон қоиму пинам меафтад, ки бинанда аз ҳусни онҳо дар ҳайрат мемонад. Рақси онҳо баъзан дар болои тўб иҷро мешуд ва чунон бо суръату тезу шўх буд, ки бинанда мафтун мегардид. Вақте рақс ба авҷи худ мерасид, раққоса пироҳани худро капида мепартофт аз миён боло луч мешуд ва ин таъсири рақсро ниҳоят зўр мекард. Ҳаракати раққоса чунон тез буд, ки шоир пиндоштааст боз андаке суръат гирад, раққоса мисли пораи абре ба осмон мепараду ба офтоб мерасад.²⁵⁴

Раққосаҳои Панҷакент шояд дар ҳамин гуна авҷи рақс таҷассум ёфтаанд.

Мардуми Суғд ва ноҳияҳои атрофи он на фақат дар маданияти рақс, балки дар санъати мусиқӣ ҳам шўҳрат доштанд. Номи даҳҳо асбобҳои мусиқӣ то ба мо расидаанд, ки дар Бухоро маъмул будааст. Бисёр навоё оҳангу мақомҳои гўшнавоз эҷод гардидаанд. Баъзеи онҳоро яккахону якканавозон ва баъзеи онҳоро дастаи навозандагону ҳофизон иҷро мекарданд. Бухоро инчунин бо артистони худ машҳур буд. Театри лўхтакҳо асри VII маҳз аз Осиёи Миёна ба Хитой гузаштааст.

²⁵² Беленицкий А.М., 1959, с. 75-76.

²⁵³ Рифтин Б.Л., 1960, с. 128.

²⁵⁴ Schafer E.N., 1963, p. 55-56.

Вале бармегардем боз ба сари чўбҳои кандакории Панҷакент - нақшҳои ислимию гирдобӣ арақай иморатҳоро зиннат меод, сутуну болорҳо низ кандакорӣ карда мешуд.²⁵⁵

Аксар нақшҳои кандакории чўб басо печдарпечу мураккаб буду одамон дар чорчўба ва ё даруни нимдоира гирифта мешуд, масалан, дар дохили чорчўба ё нимдоира тарҳи одами дар тахт нишаста ва ё сардори савори аро-баи ҷангӣ ва ғ. тасвир карда мешуд. Дар ин нақшҳо анъанайи санъати купшониён баръало ба назар мерасад.²⁵⁶

Дар қасри Варахша бисёр деворҳои бо ғач андовашуда ҳастанд, ки бо нақшҳои мураккаб фаро гирифта шуданд. Аввал девор бо қабати тунуки (аз 1,5 то 20см) ғач андова шуда, баъди хушк шудан дар он гул мебароварданд. Мазмуни нақш гуногун буд. Баъзан ин нақшҳои оддӣ арча, баъзан қатори секунҷаву чоркунҷаҳои оддӣ ва ғ. буд, ки ба ҳам печида, намудеро пайдо мекарданд. Чоркунҷаҳои гуландарун, ситорагулҳо, таркибу печопечи нақшҳои наботию геометрии ҳам мутаносиб ба ҳам таркиб ёфта, андаруни доираҳо муттаҳид карда мешуданд. Нақшҳои наботӣ, алаҳхусус, баргу навадаи тоқ бисёр дучор мешавад. Дар лавҳаҳо, ки аз афти қор, манзараи табиатро инъикос менамоянд, дарахтони танаашон ниҳоят ғафси ду-семетра ба назар мерасанд, ки баргу шохҳои онҳо ниҳоят равшану дақиқу боҳавсала капида шудаанд ва ҳатто гурми шохҳо нағз намоён аст. Дар ин лавҳаҳо, инчунин ҳавзҳо ҳам ҳастанд, ки дар он моҳиён шино мекунанд. Дар заминаи ана ҳамин гуна манзараҳо лавҳаҳои зиёди зиндагӣ тасвир ёфтаанд, ки дар он ҳайвону инсон ва дарандагону парандагон ширкат доранд. Инчунин манзараҳои сайди гўрхар, гурӯз ва оҳу низ тасвир шудааст. Андозаи расми саворон қариб ба андозаи ҳақиқии савор баробар буд. Баъзе аспҳо болдор капида шудаанд. Махлуқоти афсонавӣ ҳам хеле бисёр, алаҳхусус сурати зане, ки ба сурати парранда капида шудааст, ҷолиби диққат мебошад, дар омади ғап, гуфтан лозим, ки образи ин гуна занони парандасимо дар ашъи даврҳои сонии ҳунармандони Осиёи Миёна бисёр волеҳурод ва ҳатто онро дар айёми мо дида мумкин (то ба қарибӣ ин хели нақшо дар носкадуҳои Самарқанд ҳаққоқӣ мекарданд).

Санъати гуногунмазмуну гуногунмундариҷаи кандакорӣ, басо наву тоза ва зарифу латиф будани он ба андозае ҳосияти умумӣ доранд ва ҷузъиёти он батафсил тасвир карда нашудааст, ки ин ҳолат хусусияти монументалӣ доштани тамоми он санъатро хеле равшан таъкид кардааст.²⁵⁷

Хати суғдӣ ва адабиёти он

Чи тавре дар боло гуфта гузаштем, хати суғдӣ аз хати оромӣ бармеояд. Дар он даврас, ки алҳол мавриди назар аст, хати суғдӣ хати курсив буд. Одатан дар амалия 18-19 ҳарфи алифбо ба қор мерафт ва баъзе калимаҳо бо идеограмма ифода карда мешуд. Соли 1965 дар арки Панҷакент археолог А.Исҳоқов бори нахуст дар таърих алифбои суғдиро ёфт. Дар танаи хуме ҳарфҳо ва машқи хат сабт шуда буд. Алифбо 28 ҳарф дорад, ки он тамоми ҳарфҳои алифбои оромӣ аст ва ҳатто он ҳарфҳое низ ҳастанд, ки амалан истифода намешуданд. Ана акнун маълум шуд, ки чаро Сюан-сзан «аз бист ан-

²⁵⁵ Воронина В.Л., 1959. Чўбҳои кандакориро Б.Я.Ставиский ва А.Ю.Якубовский дар Мадм ёфтаанд.

²⁵⁶ Беленицкий А.М., 1962.

²⁵⁷ Шишкин В.А., 1963.

даке зиёд»²⁵⁸ гуфтаасту 18-19 ҳарф нагуфтааст, ки он амалан ба кор мерафт - вай ин маълумотро аз ягон суғдии босавод гирифта будааст ва ин суғдӣ ба вай шумораи аслий» яъне гуфтан мумкин, шумораи назариявии ҳарфҳоро хабар додааст, ки ҳар як одами саводноки он давра медонист. Хати суғдӣ дар ноҳияҳои гуногуни Осиёи Миёна ҳар хел буд, масалан, хати суғдии Самарқанд фарқ дошт.

Осори хати суғдӣ, пеш аз ҳама, дар Туркистони шарқӣ ёфт шуд. Ин осор бо ҳуруфоти суриёӣ, монӣ ва боз ба ҳуруфоти навъи севуме навишта шудаанд, ки он айнан мисли ҳуруфоти уйғурӣ набошад ҳам, ба он андак шабоҳат дорад. Ҳамаи ин матнҳо бо як забон иншо шудаанд. Дар баъзе матнҳо истилоҳи тақвим ҳаст ва он бо истилоҳи тақвим, ки Берунӣ дар «Осор-ул-боқия»-и худ суғдӣ номидааст, айният дорад. Ҳамаи ин имкон дод муқаррар шавад, ки забони матнҳои мазкур забони суғдӣ ва он ҳуруфоти навъи севум ҳуруфоти аслии суғдӣ мебошад.²⁵⁹

Материалҳои забони яғнобӣ имкон дод, ки ин матнҳо хонда шаванд.²⁶⁰

Аввалин маълумот дар бораи забони яғнобӣ баъди ба Яғноб сафар кардани шарқшиноси рус А.Л.Кун ва ҳамроҳи вай Мулло Абдурахмон ном марди тоҷик ба даст омад. Минбаъд дар бораи ин забон Ш.Акимбетов, Е.Ф. Кол, Н.Г.Маллитский, К.Г.Залеман ва дигарон маълумот ҷамъ карданд. Аз ҷумлаи олимони советӣ, ки дар ҳуди Яғноб забони яғнобиро тадқиқ кардаанд, М.С. Андреев ва Е.М. Пешерева, С.И. Климчитский ва Л.А. Хетагуров, М.Н. Боголюбов ва А.Л.Хромовро номбар кардан мумкин аст. Ба Яғноб забоншиносони хориҷа - Р. Гото ва Г.Юнкер ҳам омада рафтаанд. Инчунин номи эроншиноси немис В.Гейгер ва олими Франция Э.Бенвенистро бояд зикр кард. Сохти грамматикаи забони яғнобӣ тадқиқ карда шуд. Маълум гардид, ки ин забон забони шарқиронӣ буда, дар асоси яке аз лаҳҷаҳои забони суғдӣ инкишоф ёфтааст.

Аксари фонди луғавии он ба лексикаи суғдӣ тааллуқ дорад. Дар ноҳияи дурдасту мушқилгузари водии Яғноб боқӣ мондани ин забони нави суғдӣ дар тадқиқи осори хати суғдӣ мадади бебаҳосе расонд.²⁶¹

Дар боло мо дар бораи алифбосе сухан рондем, ки дар Панҷакент ёфт шуда буд. Ин бозёфт дар айни ҳол далolat кард, ки барои саводомӯзон машқҳои махсуси хат вучуд дошт. Ин гуна машқҳои хати суғдӣ дар Марв низ ёфт шудаанд. Дар арки Марв Л.А.Марушенко сафолпораҳои пури матни арабӣ ва машқҳои хати забони миёнаи форсӣ (пахлавӣ) ва суғдиرو ёфт.

²⁵⁸ Тарҷумаи аниқи инро ниг.: Pelliot., 1934, p. 48; муқоиса кунед: Beal, s, 1906, p. 26–27 («сӣ ё қариб сӣ»).

²⁵⁹ Gauthiot R., 1914–1923; Benveniste E., 1929; Лившиц В.А., 1966.

²⁶⁰ Яғнобиҳо қавми камшуморест, ки дар қўҳҳои Тоҷикистони Марказӣ, дар соҳилҳои дарёи Яғноб зиндагӣ мекунанд (дарёи Яғноб шохаи Фондарё аст, ки дар навбати худ ба дарёи Зарафшон мерезад). Шумораи яғнобиҳо хеле кам аст. Дар чоряки охири асри XIX ва аввалҳои асри XX шумораи онҳо 1250-1400 нафар буд. Мувофиқи маълумотҳои аниқтар, ки ибтидои солҳои 30-юм ба даст омад, шумораи яғнобиҳо (дар ҳуди Яғноб) ба 2150 нафар расид. Алҳол шумораи онҳо аз 3 ҳазор бештар мебошад. Яғнобиҳо ғайр аз ҳуди Яғноб дар дигар ҷойҳо, масалан, дар деҳаҳои болооби Варзоб ҳам зиндагӣ мекарданд. Дар рўзҳои мо як қисми яғнобиҳо ба тоҷикӣ гап мезананд, қисми дигари онҳо (тақрибан 2,5 ҳазор нафар) дузабона мебошанд.

²⁶¹ Аз ҷумла дар бораи яғнобиҳо аз забони онҳо ниг.: Залеман К.Г., 1888; Geiger W., 1901; Маллицкий Н.Г., 1924; Андреев М.С., 1928; Климчитский С.И., 1940 б; 1940 а; Боголюбов М.Н., 1956; Андреев М.С. ва Пешерева Е.М., 1957; Хромов А.Л., 1966 б; 1966 а; 1968.

Аз афти кор, ин боқимондаи дабиристон, яъне мактаби хаттотони асри VIII аст, ки дар он ҷо талабаҳо хати арабӣ ва хати суғдиро меомӯхтанд, ки ханӯз дар муносибатҳои байналхалқии он давраҳо мақоми калон дошт.²⁶²

Ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ далолат менамоянд, ки дар Суғд хаттотони касбии баландихтисос буданд ва аксар ҳуҷҷатҳо бо хатти ниҳоят зебо ва хоно навишта шудаанд. Аксар вақт дар поёни ҳуҷҷатҳо чунин таъбир ба назар мерасад: «Бо супориши фалонӣ фалонӣ навишт». Масалан, номи Аспанаки Девгон ном хаттот то ба мо расидааст. Яке аз беҳтарин хаттотони Суғд дар ибтидои асри VIII Рамтиш ном касе буд, ки падараш Вғашфарн ном доштааст ва он ниҳоҳати зеборо маҳз ҳамон Рамтиш навишта будааст.

Ба туфайли ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ мукотибаи расмии суғдиён, ҳуҷҷатҳои юридикӣ, мактубҳои муқаррарӣ, мукотибаи хоҷагӣ ва ғ. дастраси мо шуданд.

Сюан-сзан қайд кардааст, ки дар Суғд «як навъ адабиёт ҳаст» (ин таъбирро дигар ҳел хондан ҳам мумкин: «як навъ солномаҳои таърихӣ ҳаст» ё худ онҳо китобҳо ва солномаҳои таърихӣ доранд).²⁶³

Дар ҳақиқат, суғдиён соҳиби адабиёти бойи динӣ ва дунявӣ буданд. Масалан, китобҳои суғдии буддӣ бо хати аслии суғдӣ навишта шудаанд. Аз ҷумлаи ин адабиёт тарҷумаи суғдии «Вессон тараҷатакӣ» аз ҳама муҳимтар аст. Дар ин китоб дар баробари матни суғдии ин ҷатакӣ матнҳои он ба забони палӣ, тибетӣ ва хитой низ ҳастанд ва ин ба яке аз беҳтарин донандагони забони суғдӣ Э.Бенвенист имкон дод, ки матни суғдии ин асари буддоиро пурра хонда барояд. Матни суғдӣ 1513 сатр аст (фақат чанд саҳифаи аввал ва чанд сатри охираш нест).

Мазмуни ҷатакӣ чунин аст: «Баъди интизории тўлонӣ подшоҳ писаре меёбаду номашро Судошан мемонанд. Баъди балоғат (Судошанро ба духтари зебое хонадор мекунад ва онҳо соҳиби 2 фарзанд мешаванд. Барои кадом як гуноҳе подшоҳ шоҳзодаро ба кўҳи дурдасти пурдаҳшате бадарға мекунад, ки он макони даррандагон ва чинҳои одамхўр буд. Занаш ду фарзандашро гирифта ва ба ӯестони шавҳараш нигоҳ накарда, ҳамроҳи вай ба сафар мебарояд. Шоҳзода, ки дар ҷиммату саховат ном бароварда буд ва маҳз барои ҳамин ҳам ба сараш кулфати бисёр меомад), тамоми чизу чораашро ба дигарон тақсим карда медиҳад.

Ниҳоят, онҳо ба як биёбони касногузари пурбими фалокатбор рафта мерасанд. Худои таоло ба онҳо раҳмаш меояду қасри пурҳаловате барои онҳо ато мекунад. Шоҳзода ва зану фарзандонаш каме дар қаср дам мегиранду шоҳзода боз азми сафар мекунад, то ин ки гуфтаи падарашро аниқ ба ҷо оварад. Дар охир онҳо ба он кўҳи мудҳиш омада мерасанд ва шоҳзода аз шоху алаф козае сохта, дар он ҷо маскун мешавад. Саховати Судошан ба ҷое мерасад, ки вақте роғузаре фарзандони ўро талаб мекунад, фарзандонашро ба вай мебахшад ва ниҳоят Худои таоло ба мардум ҷӣ андоза сидқ доштани Судошанро донистанӣ шуда, ба пеши вай пирамардеро мефиристонад ва ин пирамард аз Судошан талаб мекунад, ки зани зебоашро ба вай бахшад. Судошан занашро ба пирамард мебахшад, вале пирамард мегўяд, ки дертар омада гирифта мебарад ва худаш ғайб мезанад. Рағузаре, ки фарзандони Судошанро гирифта буд, ба пойтахти падари Судошан расида меояд ва подшоҳ писарони Судошанро харида мегирад. Онҳо азобу кулфати падари худро ба бобояшон ҳикоя мекунанд. Баъди илтиҷои зиёд Судошан ба назди падари худ бармегардад ва падараш ўро ба ҷои худ ба тахт мешинонад. Поёни ҷатакӣ хитобаи ху-

²⁶² Певзнер С.Б., 1954; Лившиц В.А., 1962 б, с. 67–68.

²⁶³ Beal S., 1906, p. 27.

ди Буддо буда, дар он гуфта мешавад, ки шоҳзода Судопан худи Буддо асту ў дар яке аз давраҳои таносуи худ дар чунин шакл вучуд дошт». ²⁶⁴

Маълум, ки сикли чатакӣ яке аз муҳимтарин фаслҳои адабиёти ҳиндӣ буддой мебошад. Инчунин асарҳои буддоие низ буданд, ки аз мавзӯи илми илоҳиёт баҳс мекарданд. Е.Э.Бертелс навишта буд: «Гуфтан лозим, ки қимати бадеии матнҳои мазкури суғдӣ баланд нест. Вале инро ҳам фаромӯш кардан лозим не, ки онҳо тарҷума мебошанд. Аз ҳама муҳимаи ҳамин, ки ин матнҳо ба зиммаи мутарҷимони суғд вазифаи бениҳоят мураккабтар гузошта буд ва дар айни ҳол, ин матнҳо ба мутарҷимон мадад мерасонданд, ки забони худро такмил диҳанд ва ба дараҷаи забони бою мукаммали адабиёти Ҳиндустони қадим – ба дараҷаи забони санскрит баланд бардоранд». ²⁶⁵

Бояд қайд кард, ки тарҷумаи суғдӣ тарҷумаи таҳтуллафзӣ набуд ва баъзе ҷойҳои он аз асл дур мерафт. Тарҷумон ба тарҷумаи худ нуктаҳои илова кардааст, ки дар матни асли нест, вале аз ҷаҳонбинӣ ва тарзи ҳаёти суғдиёни онзамона бармеомад. ²⁶⁶

Ба қавли Наршахӣ, дар Бухоро як силсила ривоятҳои маъмул будаанд, ки аз корномаҳои Сиёвуш ном шоҳи афсонавӣ нақл мекардаанд. Ин ривоятҳо манзум будаанд ва онҳо дар майдону кӯчаҳои шаҳрҳо суруда мешудаанд. Ҳамон достоне, ки аз марғи Сиёвуш ҳикоя мекард, номи махсус дошт ва онро «Сӯги муғон» меномиданд. Аз афти қор, Сиёвушро суғдиёни Самарқанд ва инчунин дар дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна мепарастидаанд. ²⁶⁷

Дигар фасли дoston - достони Рустам ва аспӣ вай Рахш, ки ба суғдӣ иншо шудааст, танҳо дар намуди ду пораи ҷудогона дастрас гардидааст. Дар пораҳо ҳикоят мешавад, ки Рустам девҳоро таъқиб кард, бисёрии онҳоро кушт ва як қисми девҳо ҷон ба саломат бурда, андаруни қалъае пинҳон шуданд. Рустам аз кайфи зафар завқ бурда, дар марғзоре ба истироҳат рафт, зину лаҷоми Рахшро кушода, ба чаро сар дод ва худаш ҳам либоси ҷангиашро капида монду ба хоб рафт. Дар мобайн девҳо ба худ омада, аз қалъа баромаданду аз пайи Рустам афтоданд, ки илоҷе ёфта ўро набуд кунанд. Баъди ин лашкари девҳо тасвир шудааст, ки савори аробаю филу аспу дарандаву газандаву хазанда бо даҳшату ваҳшату мағалу ғавғои мудҳиш ба роҳ мебароянд ва баъзе девҳо мисли қарғасу қалхот бол мезананду сарозер парвоз мекунанд. «Аз қиёми девҳо пардаи осмон дариду барфу борон, тагару жола ва раъду барқ бар замин фурӯ рехт, девҳо наъракашон заминро замонро ба ларза меоварданд ва аз худ дуду оташ медамиданд». Рустами Дoston бошад, беҳабар аз ин ҳама ғарқи хоб. Аммо ҷони Рустамро Рахш халос карда, ўро аз хоби ғафлат хезонд. Рустам пӯсти шерро ба худ ҷавшан сохта, ба ҷанг омода шуд. Вақте ки девҳо наздик омаданд, Рустам вонамуд сохт, ки саҳт тарсидаасту фирор хоҳад кард. Девҳо аз паси вай афтоданду Рустам ҳам каме онҳоро пеш оварда, ногаҳон пас ғашту мисли шери жаён ба девон дарафтод.

²⁶⁴ Матни суғдӣ, тарҷумаи франсавӣ ва луғатро ниг.: Benveniste E., 1946. Таъвили муфассали русии матнро ниг.: Бертельс Е.Э., 1960, с. 69-71.

²⁶⁵ Бертельс Е.Э., 1960, с. 72.

²⁶⁶ Лившиц В.А., 1962 б, с. 72.

²⁶⁷ Тафсилоти инро ниг. дар: Дьяконов М.М., 1951 (ҳаволаҳо ба маъхаз ва адабиёт низ дар ҳамин ҷо).

Охири дoston боқӣ намондааст. Ниҳоят, ривояти суғдии масалҳои «Калила ва Димна», аз ҷумла, ҳикояти тоҷир ва суфтагар ҷолиби диққат мебошад. Ғайр аз ин дигар асарҳои адабии суғдӣ низ бисёранд.²⁶⁸

Ақоиди мазҳабӣ

Дар бораи ақоиди мазҳабии аҳли Суғд дар маъхазҳои гуногуни суғдӣ, хитой, арабӣ ва тоҷикию форсӣ маълумот ба назар мерасад. Вале муқоисаи ин маълумотҳо кори ниҳоят душвор аст, ба ин сабаб дар бораи тартиби диндорӣ суғдиён дар адабиёт то ба ҳол ягон асари мукаммале таълиф напудааст. Ба маъхазҳо муроҷиат мекунем.

Дар Суғд «арвоҳи Дэсиро мепарастанд ва аз дарёи ғарб (яъне баҳри Каспий– Б.Ғ.) сар карда, то саросари мамолики Шарқ ба он эътиқод доранд. Зоҳиран, ин бутест заррин, ки миёнаш 15 фут аст ва ба ҳамин мувофиқ қад дорад. Ҳар рӯз ба ин бут панҷ уштур, даҳ асп ва сад гӯсфандро қурбон мекунанд. Шумораи қурбонивардагон баъзан ба 1000 мерасад...»²⁶⁹. Дар тарҷумаи ҳоли Сюан-сзан гуфта мешавад, ки дар Самарқанд «малик ва мардум ба Буддо имон надоранд ва оташ мепарастанд».²⁷⁰ Инчунин ривоят ҳаст, ки ба «арвоҳи бадқирдори олам»²⁷¹ ва ба «худованди осмон» низ эътиқод вучуд дошт. Ба қавли Хой Чао, дар Суғд дар нимаи аввали асри VIII «эътиқоди арвоҳи осмон маъмул буд».²⁷² Дар боргоҳи ҳокими Суғд, инчунин «маъбади ниёгон»²⁷³ низ вучуд дошт.

Дар китоби олими бузурги асри XI Осиёи Миёна - Берунӣ «Осор-ул-бақия» бо номи «Гуфтор андар идҳои тақвими суғдиён» боби махсусе ҳаст.

Дар асари олими бузурги асри XI Осиёи Миёна - Абӯрайҳони Берунӣ «Осор-ул-бақия» фасле ҳаст, ки дар он ҷашни моҳҳои суғдиҳо тавсиф ёфтааст. Рӯзи бисту ҳаштуми моҳи аввал «зардуштиёни Бухороро идест, ки «Ромиши оғом» меноманд. Ва дар он ид дар оташкадае, ки наздики қарияи Ромиш аст, ҷамъ мешаванд. Ва ин оғомҳо назди онон азизтарини идҳост. Ва дар ҳар деҳе, ки бошанд, назди раиси худ барои хӯрдану ошомидан ҷамъ мешаванд. Ва ин ид барои эшоп дар ҷандин навбат аст». Ин иди Соли нав аст, ки бо тасаввуроти роҷеъ ба табиати миранда ва азнав зиндашаванда алоқа дорад. Дар яке аз моҳҳои суғдиён расми рӯзадорӣ низ мавҷуд аст. Онҳо «дар ин рӯз таому шаробро тарк мекунанд ва аз он ҷӣ бо оташ пухта шавад, парҳез менамоянд. Ва ҳамиру меваю набот мехӯранд». Рӯзи дувуми моҳи дигар онҳо «дар оташкадаҳо ҷамъ мешаванд ва чизеро, ки аз орди арзан ва рағғану шакар пухтаанд, дар он ҷо мехӯранд». Ва ниҳоят расме ҳаст, ки соли як бор «аҳли Суғд бар мурдагонии пешини худ гирия мекунанду бар онҳо навҳа мезананд ва рӯйҳои худро мехарошанду барои мурдагон таому шароб мебаранд». Ҳамчунин расм дар байни Хоразмиён ва форсҳо низ мавҷуд буд. Аз ривоятҳои, ки дар бораи ин халқҳо карда мешаванд, баъзе ҷиҳатҳои тозае аён мегардад, аз ҷумла ин аст, ки онҳо «дар рӯзҳои фарвардгон барои арвоҳи мурдагон дар ғӯристонҳо физо мегузоранд».²⁷⁴

²⁶⁸ Benveniste E., 1956; Henning W.B., 1940., 1945; 1946; Брагинский И.С., 1955. с. 129-131, 207-215, 413-415.

²⁶⁹ Бичурин, II, с. 313.

²⁷⁰ «The Life of Hsuan-Tsaung», 1959; Chavannes E., 1903, p. 133.

²⁷¹ Бичурин, II, с. 310.

²⁷² Fuchs W., 1938, s. 452.

²⁷³ Бичурин, II, с. 281.

²⁷⁴ Берунӣ, 1958, с. 284; ниг. низ ба с. 236, 255.

Хуллас, аз гуфтаҳои Берунӣ чунин бармеояд, ки парастии мурдагон низ маъмул буд. Ин нуктаро мо дар ҳикояти Наршахӣ низ мебинем, ки ба Сиёвуш бахшида шудааст - дар Бухоро дар субҳидаи Соли Нав ҳар як аҳли шаҳр ба арвоҳи Сиёвуш хурусеро қурбон мекард. Муҳаққиқон ҳикояи Наршахӣ ва он маълумотеро, ки Вэй-сзе дар бораи Самарқанд додааст, муқоиса карданд. Ва моҳияти он маросим маълум шуд ва гап дар ҳамин будааст, ки мардум имони комил доштаанд, ки он ҷавони муқаддас моҳи ҳафтум мурдааст ва устухонаш гум шудааст. Вақте ки ҳамин моҳ мерасид, диндорон либоси сиёҳ пӯшида, пой луч мебароянд ва мушт ба сина кӯфта навҳа мекашанд. Онҳо дашт ба дашт такопӯ мекунанд, то ки турбати ҷавони муқаддасро ба даст оранд. Ин маросим рӯзи ҳафтум ба охир мерасид.²⁷⁵

Вале парастии Сиёвуш на фақат танҳо парастии мурдагон буд, дар ин ақида нуктаҳои динҳои қадимтаре инъикос ёфтаанд, ки ба худои набот имон дошт ва он мемурду боз зинда мешуд.²⁷⁶

Мо дар боло новусҳои Панҷакентро зикр карда будем. Новусҳо аз Кофирқалъаи наздикии Самарқанд ҳам ёфт шудааст. Дар ҳуди Самарқанд бисёр оссуарийҳо ба даст омаданд. Аз деҳаи Бия-Наймани наздикии Каттақўрғон бисёр оссуарийҳо ёфт шуд, ки нақши муқарнасии латифу нозуки хушнамуде доранд.²⁷⁷

Аввалин оссуарий вақти кофгани таҳкурсии иморат соли 1971 дар Тошканд падид омад. Ҳангоми соли 1886 дар Афросиёб ҳафриёт кардани Н.И. Веселовский боз як оссуарии пурнақш ёфт шуд, ки олим онро «тобути сафолии давраи тоислом» мешумурд. Соли 1900 ҳуди ҳамин олим истилоҳи «оссуарий»-ро қорӣ кард (аз калимаи латинии ossuarium, ки маънояш устухондон мебошад), ки он дар илм маъмул гардид. Бо тадқиқи оссуарий ва маросими дафн дар оссуарий пеш аз инқилоб Н.И. Веселовский, В.В. Бартольд, К.А. Иностранцев барин олимони ва баъди инқилоб А.Я. Борисов, Ю.А. Рапопорт, Б.Я. Ставиский барин олимони машғул буданд.

Ба туфайли тадқиқоти ин олимони маросими дар оссуарий дафн кардани суғдиёно чунин таъвил кардан мумкин аст. Дар «Авесто» ва дар дигар асарҳои давраҳои сонии зардуштия гуфта мешавад, ки ҷасади зардуштиро ба ҷое бояд бурд, ки он дахма ном дорад ва дар ин дахма «доимӣ» сағҳо ва паррандаҳое ҳастанд, ки гӯшти мурдари хӯрда, устухонашро тоза мекунанд» (масалан, дар ин бора дар «Видевдат» ҳам сухан меравад). Чи тавре маълум аст, ин одат қариб бе ҳеҷ гуна тағйирот дар байни габрҳои Ҳиндустон боқӣ мондааст, ки онҳо дар асрҳои миёна аз Осиёи Миёна ба он ҷо кӯчида рафта буданд ва ҳоло ҳам ба зардуштия имон доранд. Баъди ин устухонҳоро ҷамъ карда, ба ҷои махсусе бурда мемонданд ва номи ин ҷоро устуодон (ё астодан) мегуфтанд. Дар маъхазҳои арабӣ, ки истилоҳи арабро ба қалам медиҳанд, он иншооте, ки дар боло зикр кардему онҳо ба арабҳо дар Осиёи Миёна дучор меомаданд, новус номида шудаанд.²⁷⁸

Маъхазҳои ҳаттӣ бевосита шаҳодат медиҳанд, ки дар Суғд чунин маросим маъмул буд ва ин ҷиҳати масъала хеле муҳим аст ва инро муҳаққиқони пешазинқилобӣ ҳам қайд кардаанд. Сафири Хитой Вэй-сзе, ки дар ибтидои

²⁷⁵ Дьяконов М.М., 1951, с. 36–37 (бо ҳавола ба маъхазҳо).

²⁷⁶ Толстов С.П., 1948 а, с. 202–204.

²⁷⁷ Кастальский Б.Е., 1909 (замима); Борисов А.Я., 1940 а; Ставиский Б.Я., 1961 б; Рапопорт Ю.А., 1971.

²⁷⁸ Бартольд В. В., 1966 а, 1966 б; Иностранцев К.А., 1907 б; 1907 а, 1909; Борисов А. Я., 1940 б; Ставиский Б.Я., 1952; Рапопорт Ю.А., 1971.

асри VII ба Суғд омада буд, чунин навиштааст: «Берун аз шаҳр дар ҷои алоҳида қариб дусад хонавода истиқомат доранд, ки махсус машғули дафн мебошанд, онҳо дар ҷои хилват ҳавлии махсус сохтаанд, ки дар он ҷо сағҳои махсусро парвариш мекунанд, агар ягон кас мурда, мурдаи ӯро ба миёни ҷамин ҳавлӣ бурда мемонанд ва сағҳо ғӯшти мурдари хӯрда, устухонашро тоза мекунанд, пас аз ин устухонҳои мурдари ҷамъ карда, дар зарфи махсус андохта мемонанд ва онро ғӯр намекунанд».²⁷⁹ Аз рӯи гуфтаҳои Табарӣ ва Наршаҳӣ маълум мешавад, ки баъзан устухони мурдари одамони махсус тоза мекардаанд. Ба қавли К.А.Иностранцев, маросими муқаррарӣ набуд ва он фақат дар мавридҳои махсус ба ҷо оварда мешуд.²⁸⁰ Вале устухонҳое, ки дар новуҳои Панҷакент ёфт шуданд, дар худ осори дандон надоранд ва ҳатто пайванди сутунмӯҳра безарар мондааст - ҳол он ки агар ғӯшти устухонро сағҳо меҳӯрданд, осори дандон ҳатман боқӣ мемонд. Дар ҳар як даҳмаи Панҷакент – ба ҳисоби миёна устухони даҳ мурдари мегузоштаанд. Дар даҳмаҳо ғайр аз осуарийҳо, инчунин зарфҳои сафолӣ, тангаҳои мисӣ ва асбоби зинаи ороиш ҳам монда мешуд.²⁸¹

Дар боло дар бораи маросими сӯғвории сӯғдиён андак маълумот оварда будем. Дар ҳуҷҷати В-8 Қалъаи Муғ (ки шартномаи фуруши замин аст) гуфта мешавад, ки харидорон ва авлоди онҳо ҳақ доранд, дар ин замин мурда гузоранд ва сӯғворӣ кунанд.²⁸² Маросими сӯғвории ҳангоми дафн дар «Шоҳнома» ҳам тасвир шудааст.²⁸³ Ин маросим, инчунин дар санъати тасвирии сӯғдиён низ инъикос гардидааст. Аслан ин маросим ба қонуну қоидаҳои зардуштия хилоф мебошад, зеро зардуштия дар болои мурда гираву нола карданро қатъиян манъ намулдааст. Вале дар Осиёи Миёна ва, аз афти қор, дар Эрон ҳам ақидаҳои қадимии халқӣ нисбат ба манъи динӣ зӯртар буданд.²⁸⁴ Дар даврони баъдина зидди ин маросим ислом ҳам дурудароз муборизаи шадид бурд, вале дар ҳама ҷо - ҳам дар Байаннаҳрайн, ҳам дар Эрон ва ҳам дар Осиёи Миёна маҷбур шуд, ки ақиб нишинад. Ин ё он шакли маросими мазкур то ба қарибҳои вуҷуд дошт. Дар болои мурда гираву нола карда ва ҳатто «самоъ рафтани» (ки як навъи рақси маросими дафн аст) дар байни тоҷикон дар рӯзҳои мо ҳам маъмул мебошад.

Дар маъхазҳо «оташкада» ва «буткада» зикр шудааст. А.М.Беленицкий роҷеъ ба он тамоми маълумотро ҷамъ кард ва ба тафсил таҳлил намуд. Ғайр аз маъхазҳои номбурда, инчунин «Шоҳнома»-ро низ далел овардан мумкин аст, ки дар он «оташкадаҳои» Бухоро ва Пайканд қайд шудаанд. «Шаҳристонҳои Эрон» ном асари географии паҳлавии асри IX хабар медиҳад, ки дар Самарқанд писари Сийвуш оташкадае бино карда, ба он ҷо матни «Авесто»-ро, ки дар лавҳаҳои тилло (ё зарандуд) навишта шуда буд, гузошт ва баъд онро Сакандар (Искандари Мақдунӣ) хароб кард ва ниҳоят, Тури Фра-стак (Афросиёб) «хонаи худоёнро ба лонаи девон табдил дод». Мувофиқи ривояти маъхазҳои хитой, дар Кушония маъбаде будааст, ки дар деворҳои он сурати шоҳони қадимии халқҳои гуногуни ҳамсоя капида шудаанд. Малики Кушония ҳар рӯз дар ин маъбад ибодат мекардааст. Наршаҳӣ ҳам аз «оташкадаҳо»-и Ромитану Бухоро дарак медиҳад ва сухан на дар бораи асари

²⁷⁹ Chavannes E 1903, p. 123.

²⁸⁰ Иностранцев К.А., 1909, с. 115.

²⁸¹ Ставиский Б.Я. ва диг., 1953.

²⁸² Лившиц В.А., 1962, 6, с. 47-48, 52-53.

²⁸³ Беленицкий А.М., 1954, саҳ 82

²⁸⁴ Widengren G., 1965, 5. 329-330, 339-340.

афсонавӣ, балки дар бораи асари конкретӣ-таърихӣ меравад. Дар Самарқанд дар айёми истилои арабҳо «буткадаву оташкадаҳо» будаанд ва дар бораи деҳаи Тавовис низ чунин хабар ҳаст (Табарӣ, Балозурӣ). Маъхазҳо бисёр тафсилоти ин бутҳоро тасвир кардаанд ва ин бутҳо ҷўбини зарандуд, нуқрагин ва тиллоӣ будаанд. Вақте ки бутҳои бутхонаи калони Самарқанд сўхта шуд, аз хокистари онҳо 50 ҳазор мисқол тилло баромад. Яке аз бутҳои симини Самарқанд баъди об карда шудан 24 ҳазор мисқол нуқра шуд. Наршаҳӣ аз Пайканд сухан ронда менависад, ки арабҳо дар буткадаи он буте ёфтаанд, ки аз нуқра буда, 4 ҳазор дирам вазн доштааст, вале мувофиқи ривояти дигар, ин бут тиллоӣ буду 50 ҳазор мисқол вазн дошт. Парастии ин бут дар Самарқанду Бухоро баъди ғалабаи ислом ҳам хеле давом кард. Буткадаҳо ниҳоят бой буданд, тиллову нуқраи бешумор, ҷавоҳироти бисёр доштанд, масалан, гавҳарҳои доштанд, ки ба андозаи тухми мурғ меомад.

А.М.Беленицкий ҳамаи ин хабару ривоятро ба тафсил тадқиқ намуда, ба хулосае омад, ки «буткадаҳо» чудо аз «оташкадаҳо» вучуд доштанд.²⁸⁵ Ба фикри мо, А.М.Беленицкий ин ақидаи худро пурра исбот накардааст, гарчанде аз як ҷиҳат даъвои вай ҷон дорад. Дигар ақидаи асосии А.М.Беленицкий ҳамин аст, ки дар Осиёи Миёна рӯҳониёни оташкадаҳо, ки онҳоро зардуштӣ меномад, зидди бутпарастӣ мубориза мебуданд ва дар ин мубориза зардуштиён дастболо буданд. Вале, ба фикри мо, ин даъво асоси казоӣ надорад. А.М.Беленицкий ба ақидаҳои худ ҳамон қоидаву қонунҳои зардуштияро асос кардааст, ки дар Эронӣ сосонӣ маъмул буд. Вале зардуштияи Осиёи Миёна ба зардуштияи Эрон айнан монанд нест. Бинобар ин дар ҳалли ин масъала бисёр эҳтиёт шудан даркор. Ҳанӯз В.В.Бартолд тахмин карда буд, ки ақоид ва русуми зардуштиёни Осиёи Миёна «аз ақоиди пайравони аслии Зардушт хеле фарқ мекунанд». А.Ю.Якубовский навишта буд: «Асоси ҳам зардуштияи Эрон ва ҳам дини суғдиёну бохтарҳову хоразмиён ким-чӣ хел эътиқоду ақоиду русуми ягона буд ва он эътиқод, аз як тараф, тасаввуроти дуалистонаро дар бораи муборизаи олами неки ва бадӣ, аз тарафи дигар, парастии оташро дарбар мегирифт. Дар Эрон зардуштия ба дини давлатӣ табдил ёфт ва соҳиби ақоиди мустаҳкамӯ аниқ гардид ва ташкilotи мураккаби пешвою роҳбарони он ба миён омад, ки ба корҳои давлатӣ, алалхусус, дар ҷабҳаи идеология таъсири зӯр доштанд. Дар Осиёи Миёна тақдири зардуштия дигар хел шуд – яъне ақоиди аниқӯ мустаҳкам ба вучуд наовард, ба дини давлатӣ табдил наёфт, зеро ҳуди он давлати ягона набуд ва пешвои роҳбарони он ҳам ба як ташкilotи тавоноӣ мустаҳкам муттаҳид шуда натавонистанд. Зардуштия бо динҳои маҳаллӣ омехта шуд, ки онҳо, аз афти кор, ба парастии оташ хеле мувофиқат доштанд.²⁸⁶ Барои ифодаи дини суғдӣ, ки ба он давраҳо нисбат дошт, ҳатто истилоҳи махсус «маздоия» пешниҳод карда шуд.²⁸⁷ Эроншиноси машҳури имрӯза В.Б.Ҳеннинг ҳам «ба бутпарастии аслии Суғд таъсир расондани таълимоти Зардуштро» имконпазир донистааст.²⁸⁸

Гарчанде ҳанӯз В.В.Бартолд хусусияти динҳои маҳаллии тоисломиро мавриди тадқиқ қарор дода бошад ҳам, то ба ҳол дар ин бора қарори ягона

²⁸⁵ Беленицкий А.М., 1954, с. 52–62. Инчунин ниг.: Смирнова О.И., 1971, с. 103–106.

²⁸⁶ Якубовский А.Ю., 1954, с. 21–22.

²⁸⁷ Ибботи ин даъво ниг.: Ставиский Б.Я. ва диг., 1953, сах. 88, 82. Ба ҳар ҳол, агар ин ислоҳро ба маънои дилхоҳ истифода бурдан лозим бошад, ба он сифати «осиёи-миёнагӣ»-ро илова кардан бехтар аст.

²⁸⁸ Henning W., 1965 a, p. 250 (...impact of Zoroaster's teachings in the native paganism of Sogdiane).

вучуд надорад ва бисёр масъалаҳо ё торик мебошанд ё роҷеъ ба онҳо ду ақидаи ба ҳам мутлақо хилоф ҳастанд. Масалан, ду муҳаққиқи мўътамад - А.М.Беленицкий ва А.Ю.Якубовский дар масъалаи муайян намудани муносибати байниҳамдигарии динҳои маҳаллӣ ва зардуштия ақидаҳои ба ҳам тамоман зид доранд. Муҳаққиқони таърихи маданият ва археологҳо материалҳои лингвистиро бояду шояд истифода намебаранд, дар навбати худ, забоншиносон материалҳои археологӣ ва иконографиро дуруст кор намефармоянд ва тадқиқи онҳо низ дуншворию мушкilotи зиёде дорад, ки алҳол пурра муайян карда нашудааст.

Барои тафҳими ҷаҳонбинии суғдиён, аз ҷумла, барои тафҳими дини онҳо, суратҳои рӯи девор маъҳази хеле муҳим, вале дар айни ҳол, маъҳази бениҳоят мушкilotу мураккаб мебошанд. Дар Панҷакент суратҳо мувофиқи як тартиби муайян ҷой гирифтаанд, Масалан, дар толори чоркунҷа рост – рӯбарӯи дари даромад, аксар вақт андаруни тоҷаҳо «...мучассамаи калони худро ҷой меоданд баъзан дар паҳлӯи он дигар шахсони муқаддасро низ мегузоштанд. Дар пеши сурати худо иштирокчиёни ибодат-суғдиёни рост ё базонуистода тасвир карда мешуданд. Агар худо дар пешгоҳи тоҷа кашида шуда бошад, расми одамон дар деворҳои паҳлӯи тоҷа ҳам тасвир шуданаш мумкин буд. Дар ду тарафи қисми марказии расм тасмавор чанд қабат манзараи муҳорибаҳову зиёфатҳо ва аксар вақт дostonҳои мукаммали пурмаъно тасвир мегардиданд ва бари ҳар як қабати ин расмҳо қариб 1м буд». Дар қисми аз ҳама поёни расм дар лавҳаҳои чоркунҷа суратҳои афсонавӣ ё маишӣ кашида мешуданд.²⁸⁹ Аз худи ҳамин тартиби ҷойгиршавии расм маълум, ки дар ҷаҳонбинии суғдиён ақидаҳои динӣ ва дунёвии онҳо ҷӣ гуна ба ҳам омезиш ёфта буданд.

Дини маҳаллӣ Суғд соҳиби анъанаҳои мукаммали тасвиrotи динӣ буд. Ба ҷумлаи худоҳо - худои ҷирмҳои осмонӣ, худои ҳодисаҳои табиат дохил шуда, инчунин парастии баъзе габрҳо низ вучуд дошт. Аз байни расмҳои худоҳо расмҳои зеринро номбар карда мумкин – олиҳаи чордаста, худои урён, ки баданаш кабуд буда, дар миёни лўнгии пустипалангӣ дорад, олиҳас, ки дар тахт нишастаасту дар паҳлўяш шерҳои болдор тасвир шудааст, худои сесараю шашдастае, ки соскан дошта истодааст ва ғайраву ва ҳоказо. Дар тасвири баъзе аз ин худоҳо аломатҳои суратҳои ҳиндӣ (шивагӣ) баръало ба назар мерасад. Ба ақидаи А.И. Беленицкий ва Б.И. Маршак, суғдиён дар муддати дароз соҳиби хати муайян ва анъанаи тасвиrotи динӣ набуданд. Дар натиҷа ба туфайли рақобати дини буддоия ва монавия, ки ҷунин анъанаро соҳиб буданд, габрҳо анъанаи тасвиrotи динии ҳиндуро андак дигар сохта, барои эҳтиҷи худ мувофиқ намуданд. Ин ақида, ба назари мо, ба ҳақиқат хеле наздик аст.

Ҷолиби диққат аст, ки дар Панҷакент дар хонаҳои гуногун худоҳои гуногун тасвир ёфтаанд ва ба ақидаи муҳаққиқони номбурда, ин кор далели ҳамин мебошад, ки ҳар як хона соҳиби худои «худаш» буд. Камбағалон бошанд, имкон надоштанд, ки дар кулбаҳои худ расми худро кашанд, бинобар ин ҳар як камбағал як бутчаи сафолӣ мехариду ба ҳамон ибодат мекард.

Дар ҳар як хонаи бой меҳробе буд, ки дар он шабонарӯз оташи муқаддас дармегирифт ва ин шаҳодат медиҳад, ки дар системаи онзамои динӣ парастии оташ аҳамияти калон дошт.²⁹⁰

Тадқиқотҳои солҳои охири забоншиносон хеле маълумоти муфид дод. Дар никоҳати Қалъаи Муғ қасаме зикр мешавад, ки ба номи Баг ва Митра

²⁸⁹ Беленицкий А.М., Маршак Б.И., 1976, с. 75–76,

²⁹⁰ Беленицкий А.М., Маршак Б.И., 1976, с. 75–86.

ном худоҳо дода шудааст. Баг ин худи ҳамон худо аст, ки ҳанӯз дар «Ригведа» дар қатори Митра дучор мешавад ва худост, ки мартабааш андак поёнтар аст. Ба ақидаи В. Б. Ҳеннинг, дар никоҳхати Қалъаи Муғ Баг баробари Митра ва ҳатто аз Митра ҳам андак болотар меистад. Митра бошад, мисли Багчун худое тасвир шудааст, ки мутасаддии муоҳида мебошад.²⁹¹ Ношири никоҳхат - В.А.Лившиц ба ин даъво зид баромад ва ба ин кор асос ҳам дошт. Муқоисаву таҳлили ҳамаи матнҳои Қалъаи Муғ (ва дигар ҳуҷҷатҳои суғдӣ) В. А. Лившицро ба чунин хулосае водор кард, ки ин номи худое асосӣ, яъне номи Ахуро Маздо мебошад, вале суғдиён одатан номи пурраи ин худоро (xormzt'βy «Баг Ахуро Маздо») ба забон намеоварданд ва ба қалам намеоданд (ба ҳар ҳол навишти он ниҳоят кам вомерхӯрад).

Аз ҷумлаи худоёни олимартабаи суғдиён Зарвонаро зикр кардан даркор, ки он ба худое олии Ҳиндуҳо Брахма айнаият дорад ва дар матнҳои тарҷумавии суғдию буддой ба сифати «аъзам» ва «шоҳи худоён» дучор мешавад. Файр аз ин Вэрэтрагна (Wsyn- Вапэгн), Нанайя, Хварэнаҳ (дар шакли ргп – Фарп), Тиштрийя (tys Тиш – ситораи Шаб – Оҳанг) ва дигар худоҳо низ маъмул буданд. Ба ин силсилаи худоёни наққор худое бадсигол - Аҳриман муқобил меистад, ки ба суғдӣ ба тарзи махсус Шимну (Smnu) талаффуз карда мешуд ва дар атрофи худ девҳои (δyw) бисёр дошт. Мо дар байни суғдиён бисёр мафҳуми тасаввуротеро мебинем, ки хеле пештар дар «Авесто» зикр шудаанд.

Масалан, маъбад вағн (βyп) ном дорад. Муаррихони асрҳои X–XIII (ва дигар маъхазҳои давраҳои сонитар) бисёр деҳаҳои Суғдро ном бурдаанд, ки дар таркиби номи онҳо калимаи вағн («бағн», «вағн») ҳаст ва он, бешубҳа, аз калимаи «вағн» бармеояд (ва инро бори аввал В. Б. Ҳеннинг муқаррар кард). Чунинанд деҳаҳои Миёнбағн (дар Вобқанд), Вануфаг (н)-и қарибии Тавовис (дар атрофи Бухоро), Устувағн ва Хурбағн (дар Фиждувон), Рустовағн ва Карасвағн (дар атрофи Самарқанд), Хушуфағн (дар қарибии Каттақўрғон ё Самарқанд ё худ, эҳтимол, ду деҳа буд), Кукшибағн (дар қарибии Ургут) ва ғ. Ақидае ҳаст, ки маънои «хушуфағн» «шаш маъбад» мебошад. Хуллас, дар топонимикаи Суғд бисёр номҳои боқӣ мондаанд, ки асли онҳо калимаҳои суғдӣ буда, маънои «маъбад»-ро доранд. Вале агар мо ҳам мисли баъзе муаррихони имрӯза гумон кунем, ки мавқеи он ҷойҳои, ки номи онҳо дар таркиби худ калимаи суғдӣ («маъбад»-ро доранд ва ин ҷойҳо дар хоки Суғд ҷойгир шудани маъбадҳои зардуштро айнан нишон медиҳанд, ба ҳаёти дағал роҳ хоҳем дод. Дар воқеъ, қонуниятҳои пайдоиши номҳои мураккаб хеле амиқ ва печ дар печ аст. Худи ҳамин гапро дар бораи он номҳои мураккаби маҳалҳо гуфтаи мумкин, ки дар таркиби худ Ву, яъне «олиҳа», «худо»-и суғдӣ доранд.

Номи пешвои маъбад, сардори маъбад вағнпат буд; ин истилоҳ дар «Мактубҳои қадимии суғдӣ» ҳам вомерхӯрад. Ин ном дар ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ ҳам ҳаст. Курчи ном вағнпат (ҳуҷҷати I) дар иҷрои супориши муҳими дипломатӣ иштирок кардааст. Файр аз ин дар дигар як ҳуҷҷати Қалъаи Муғ (А-5) муғпат зикр шудааст, ки маъноаш пешвои муғон аст.

Дар қатори дини маҳаллӣ, ки онро ҳозир баъзан дини маздоия ҳам меноманд, дар Суғд дигар динҳо ҳам паҳн шуда буд. Дар ин давра буддоия обрӯи казое надошт ва онро дигар динҳо танг карда буданд. Буддоия пайравони бисёр ҳам надошт, вале сарфи назар аз ин, аҳамияти буддоия ва дигар динҳои Ҳиндуён дар ҳаёти Суғд паст набуд. Мувофиқи баъзе ривоятҳо, насрония хеле

²⁹¹ Henning W., 1965; p. 248-250 (дар бораи Митра ниг.: Gershevitch s., 1959); Кляшторный С.Г., Лившиц В.А., 1971, с. 133–134.

пахн шуда будааст. Дар ибтидои асри VI дар Самарқанд епископи насронии равияи несторӣ менишаст, дар асри VIII бошад, ҷои ӯро митрополит гирифт.²⁹² Дигар дин, ки онро монавия меномиданд, низ хеле реша давонда буд.

Дар ҳаёти Суғди тоисломӣ чӣ мақом доштани монавияро А.М.Беленитский муфассал тадқиқ кардааст. Қарибҳои солҳои 600 дар байни монавиён тафриқа афтод, дар Осиёи Миёна мазҳаби диноварии монавиён барқарор гардид, ки маркази он дар Самарқанд буд. Ба ақидаи А.М.Беленитский, агар тахмин кунем, ки расмҳои рӯидевории Панҷакент расмҳои монавӣ мебошанд, ба ҳамин шарт мазмуни онҳоро тафсир кардан мумкин аст.²⁹³ Ва ин тафсир кори хеле душвор мебошад.

Кирои таъкид аст, ки ҳатто ҳамин материали на он қадар муфассал чӣ қадар мураккаб будани масъалаи ҳаёти Суғди асрҳои VI–VIII-ро равшан нишон медиҳад. Дар Суғд вучуд доштани динҳои гуногун боиси пайдо шудани системаҳои динии муттаҳида (синкретӣ) гардид.

4. ДИГАР НОҲИЯҲОИ ОСИЁИ МИЁНА

Уструшан

Дар маъхазҳои хитой ин ноҳия Сао (Саои шарқӣ), ё худ Су-дуй-ша-на (Suo-tuâi-ša-nâ)²⁹⁴ номида шудааст. Маълумоти маъхазҳо дар бораи ин ноҳия ниҳоят кам аст. «Тан-шу» хабар медиҳад, ки қароргоҳи малик дар ёнаи шимолӣ кӯҳи Боси (ё Поси) мебошад (эҳтимол, қаторкӯҳи Туркистон бошад. – Б.Ф.). Ин маҳал дар қадим ба шаҳри Арши, яъне Фарғона тобест буд. Ши (Тошканд) ва Кан (Самарқанд) аз ин ноҳия дар масофаи баробар воқеъ буданд. Тухоло (Тахористон) андак дуртар доништа мешуд. Ёе-ча ном шаҳре низ буд, ки он ғори сарбастае дошт ва ба ин ғор сола ду бор қурбонӣ медоданд. Мардум ба даҳони ғор омада, рӯбарӯи он меистанд ва дуде, ки аз он зада мебаромад, одами аз ҳама наздик истодаро мекушт.

Дар солҳои 618–626 дар Су-дуй-ша-на малики ҷавоне ҳукмронӣ мекард. Ҳамроҳи Кан (Самарқанд) ин малик ба Хитой ҳайъати сафорат фиристодааст.²⁹⁵ Ба ақидаи Э. Шаванн, шаҳри Су-ду ҳам аз он ҳамин ноҳия буд.

Сюан-сзан ин ноҳияро Сутулисена номидааст ва хабар медиҳад, ки андозаи гирдогирди он 1400 ё 1500 ли мебошад (нисбат ба ноҳияи Чоч 1,5 баробар калонтар ва нисбат ба ноҳияи Самарқанд андак камтар. – Б.Ф.) Сарҳадди шарқии ноҳия дарёи калонест (номи хитоии Сирдарё оварда шудааст, вале дар ин маврид Сюан-сзан ғалат рафтааст, яъне Сирдарё сарҳадди шимолии Уструшан аст, на сарҳадди шарқии он). Хӯрду хӯрок ва расму одати мардум айнан ҳамонест, ки дар Чоч аст. Аз он даврас, ки дар Сутулисена подшоҳ ҳаст, ноҳия ба туркҳо тобест мебошад. Дар тарафи шимолу ғарбии ноҳия биёбони бекароне ҳаст, ки на об дораду на алаф.²⁹⁶

Ба ҳамин тариқ, ҳудуде, ки ин ноҳия дар асрҳои VI–VIII дошт, аниқ маълум аст ва маркази он ҳавзаи Ўротеппаю Шаҳристон буд. Дар ҷануб

²⁹² Бартольд В.В., 1964, с. 275.

²⁹³ Беленицкий А. М., 1954, с. 39–52, 62–81; Беленицкий А.М., 1959, с. 61–64.

²⁹⁴ Су-дуй-ша-на боз як чанд вариантҳои дигар дорад, ки дар бораи онҳо ниг.: Chavannes E., 1903, p. 138.

²⁹⁵ Бичурин, II, с. 138; Chavannes E 1903, p. 37, 99, 136–139, 312.

²⁹⁶ Beal S., 1906, I, p. 31–32. Дар тарҷимаи ҳоли Сюан-сзан («The Life of Hsuan-Tsang», 1959, p. 47) ягон маълумоти дигар ба назар намерасад.

ноҳияи болооби Зарафшонро дар бар мегирифт ва, аз афти кор, то ба ёнаҳои шимолӣ қаторкӯҳи Ҳисор тӯл мекашид. Дар шимол ҳудуди ноҳия Сирдарё буд, дар шарқ бошад, сарҳадди ноҳия мулкҳои Хучанд ҳисоб мешуд (тахминан), дар шимолу ғарб бошад, мулкҳои Самарқанд (ба маънои васеи Самарқанд) ҳудуди ноҳия доништа мешуд. Дар бораи номи ноҳия ҳаминро гуфтан лозим, ки транскрипсияи хитойӣ он аз талаффузи аслии он хеле дур аст. Ҳатто географҳои асримиёнагии арабу форс ҳам номи ноҳияро ҳар яке ба тарзи худ навиштаанд ва ин ҳолат боиси ҳамин шуд, ки даъвоҳои беасосу нодуруст ба миён омад ва баъзе олимони ҳозиразамон иддао карданд, ки «Усрушан навиштагӣ дурусттар мебошад».²⁹⁷ Вале ин гуна олимони ба назар намегирифтанд, ки ҳам дар навишти хитойӣ ном ҳарфи «т» ҳаст ва дар талаффузи имрӯзаи тоҷикӣ ҳам ноҳия «Истравшан» («Истаравшан») аст, яъне «т» дорад.

Ниҳоят ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ ҳам қатъиян исбот карданд, ки дар ибтидои асрҳои миёна вилоят Усрушана²⁹⁸ ном дошт, вале сонитар ҳарфи «т» соқит гардид. ҳокимони Усрушана соҳиби унвони «афшин» буданд.²⁹⁹

Дар майдони Усрушана ҳафриёти зиёде гузаронда шуд. Қароргоҳи афшинҳои Усрушана андак дуртар аз посёлкаи ҳозираи Шаҳристон воқеъ буд. Дар ин ҷо, дар соҳили ғарбии сойи Шаҳристон, дар ҷои баланд димнаи Қалъаи Қаҳқаҳа ҷой дорад, ки деворҳои он нағз боқӣ мондаанд. Вусъати димна 5 га аст. Димна аз ду қисм иборат мебошад – дар тарафи ғарб 8–10 м болотар аз майдони димна тепнаи арк қад афрохтааст.

Аз арк қасри афшинҳои Усрушан ёфт шуд. Аз ҷумлаи хонаҳои қаср тоҷори ниҳоят азим (вусъаташ 230м²) мақоми махсус дорад, Ин тоҷор се қабат ва айвончас дорад, ки дар он тахт меистод. Дар шафати он тоҷор боз як тоҷори қабул ҳаст, ки он хурдтар мебошад, вале вусъати ҳамин тоҷори «хурд» ҳам 95м² аст. Дар ин ҷо инчунин ибодатхонаҳо, хонаҳои хоб, ошхона, нонвойхона, кӯрхона ва ғ. ҷойгир шудаанд. Так-таки деворҳои тоҷор ва долон суфаҳои дароз сохта шудаанд ва дар даҳлезҳо, рӯбарӯи дари даромад, суфаҳо барҷаста пеш баромадаанд ва як навъ «эстрада»-ро ба вучуд овардаанд. Барои нигоҳ доштани озӯқа дар фарши хона хумҳои бисёре шинонда шудаанд, ки зарфияти умумии онҳо қариб 10м³ мебошад. Девори тоҷорҳо ва долонҳо саросар бо нақшу нигори назаррабо ва лавҳаҳои ҷӯбии кандакоришуда пӯшида шуда буданд.

Қаср муддати дароз вучуд дошт ва ниҳоят тўмаи оташ гардид. Ба касофати сўхтор аксари ороиши он нобуд шуд, вале ҳамон қисми ночизе, ки то ба рӯзҳои мо расидааст, аз санъати баланди Усрушани давраҳои қадим шаҳодат медиҳад.

Дар қисми поёнии долоне, ки кўндаланг тамоми иншоотро бурида гузаштааст, силсилаи расмҳои аҷоиб ба назар мерасад. Дар тарафи чапи расм марде тасвир шудааст, ки дар болои кати қолинфарш нишастааст. Андак дуртар аз ин мард расми як зану як мард менамояд, ки кўдакero дудафта дошта истодаанд. Дар паҳлӯи онҳо боз расми як мард ҳасту дар қафои вай як чизи «дарёмонанд» капида шудааст ва дар рӯи он як махлуқи моҳибашара тасвир ёфтааст. Баъди ин чанд одам хира менамоянд, ки ба тарафи чап, ба тарафи «дарё» рафта истодаанд. Ин қисми расм хеле зарар дидааст ва қариб базӯр менамояд. Ниҳоят, баъди ин одамон расми модагурги калоне ҳаст, ки сарашро ба рост

²⁹⁷ Нёматов Н., 1957, с. 16.

²⁹⁸ Лившиц В.А., 1962, 6, с. 87. 29

²⁹⁹ Бартольд В.В., 1964, с. 497.

гардонда, ба қафояш менигарад ва ду кўдак синаи модагургро макида истодаанд.

Н.Н.Неъматов аввал пайдоиши ин расмро андак рўякӣ шарҳ додааст ва гумон кардааст, ки расми мазкур ба ин ҷо дар асрҳои V–VII эраи мо аз соҳилҳои баҳри Миёназамин омадааст, вале гуфтан даркор, инчунин қайд кардааст, ки дар Осиёи Миёна «барои азхудкунии анбанаҳои асотирии насронияи Фарб заминаи муайяни динӣ вучуд дошт»³⁰⁰.

Дар напши русии китоб мо таъкид карда будем, ки халқҳои гуногуни Осиёи Миёна ва Марказӣ ривоятҳои доранд, ки ба ривояти машҳури этрускуримӣ хеле монанд аст. Сабаби дар Осиёи Миёна вучуд доштани ин расмро бояд дар ҳамин донист, ки ривояти модагургро макида ба воя расидани шоҳзода (ё шоҳзодагон) дар Шарқ дар давраҳои ниҳоят қадим пайдо шуда буд.³⁰¹ Н.Н.Неъматов дар асарҳои минбаъдааш ақидаи худаш ва ақидаи моро дар ин бобат хеле инкишоф дода, фикри худро хеле мукаммал намуд,³⁰² вале гуфтан даркор, ки оид ба якчанд нуктаҳои муҳим ҳоло ҳам ақидаи вай баҳснок мебошад.

Дар тоҷори хурд пораҳои расмҳои гирд омадаанд, ки аз унсурҳои алоҳидаи тамоми композитсия маълумот медиҳанд. Масалан, чунин аст расми се савори дарғоз, ки дар бар либоси ҷангӣ доранд ва ба тарафи чап рафта истодаанд. Дар тағи суми аспҳо мурдаи душман тасвир ёфтааст. Инчунин расмҳои якчанд олиҳаву худоҳо ба назар мерасанд, масалан, расми худон чордаста, расми олиҳаи ҳоладор, ки дар болои шери лаҷомзада нишастааст, боз як расми дев менамояд, ки дандонҳои шире гиз карда истодааст. Боз як расми олиҳаи чордастаи шерсавор ҳаст, ки ба тарафи вай ҷанговаре савори ароба давида истодааст ва ба ароба аспҳои болдор қўш карда шудаанд. Худи ҷанговарон низ ҳама бол доштаанд. Бисёр дигар расмҳои низ ба даст омадаанд, ки дар онҳо манзараҳои муҳорибаҳо ва зисту зиндагонии мардум (масалан, расми духтари уднавоз) инъикос гардидаанд. Расмҳо бағоят аниқу дақиқ, равшану возеҳ ва бо маҳорати комил кашида шудаанд. Ҳама расмҳо бисёррангаанд, тобиши ранҳо ниҳоят гўё буда, бештар ранги кабуд ва зарду сурхча истифода шудаанд.³⁰³

Н.Н.Неъматов менависад, ки аз харобаҳои қаср қариб 200 пораҳои ҷўбҳои кандакорӣ ёфт шуданд. Аз ҷумла «...якчанд ҳайкалчаҳои одамону парандагон ва варақаи лавҳаҳои зиёде дастрас гардидаанд, ки соҳиби манзараҳои мукаммалсюжет буда, дар онҳо расми одамон, ҳайвонот, парандагон, қўшҳои тасвир шудаанд. Инчунин арақаи аҷоиби тағи равоқ ёфт шуд, ки дар он расми одамон сабт гардидааст. Боз як пештоқ (тимпан) ба даст омад, ки ҳамто надорад.

Дар вусъати ин пештоқ ривояти қадимизрони муборизаи бадию некӣ инъикос шудааст, ки дар он образҳои шоҳзода Фаридун, Коваи оҳангар ва шоҳ Заҳҳоки одамҳои мордаркитф таҷассум ёфтааст.³⁰⁴ Ин пештоқ ва умуман, тамоми осори санъати шаҳристон барои тадқиқи маданияти бадеӣ, асо-

³⁰⁰ Неъматов Н. Н., 1968, с. 33–34.

³⁰¹ Оид ба тадқиқи муфассали ин масъала ниг.: Binder G., 1964; инчунин тақризро, ки оид ба ин китоб барномадааст, ниг.: Assmussen J., 1967; Bivar A.D.H., 1967, p. 512. Мадрақоти пурарзиш дар маълумотномаи зерин ҳам ҳаст: Thompson S., 1955.

³⁰² Неъматов Н.Н., Соколовский В. М., 1975.

³⁰³ Неъматов Н.Н., 1973.

³⁰⁴ Неъматов Н.Н., Соколовский В. М., 1975, с. 438–439.

тир ва зисту зиндагонии Осиёи Миёнаи аввалҳои асрҳои миёна аҳамияти ниҳоят калон дорад.

Андаке дуртар аз димнаи номбурда тешпаи дигар ҳаст, ки онро қалъаи Қаҳқаҳаи II мегӯянд. Тарҳи ин қалъа тамоман дигар аст. Майдончаи (210x230 м) ҳамвори чоркунҷа гирдогирд девор дорад. Дар яке аз ғушаҳои майдонча тешпае ҳаст. Маълум шуд, ки дар таги ин тешпа харобаҳои бинои сеошонаи қасрмонанд ниҳон будааст. Дар ин ҷо ҳам бисёр толорҳои тапшифот ва хонаҳои истиқоматӣ ёфт шудаанд. Шифти хонаҳо хиштини гунбазӣ ва муқаррарии болорпӯши сутундор мебошанд. Бинои ёфтшуда қасри истеҳкомдор буда, деворҳои ӯ пур аз нақшунигор ва болору шифту сутунҳои кандакорӣ шудаанд.³⁰⁵

Дигар ёдгории Шаҳристон - Чилхучра, ки дар қарибии андароби Кулқутан ва сойи Шаҳристон воқеъ аст, чунон хуб боқӣ мондааст, ки кас дар ҳайрат мемонад. Ин бинои дуошонаи қасрмонанд мебошад. Иморат таърихи дурударози мураккаб дорад ва борҳо аз дигар сохта шудааст. Вале сарфи назар аз ин хонаҳои ошонаи яқум ва қисми хонаҳои ошонаи дувум чунон хуб боқӣ мондаанд, ки дар бораи сохти аслии аввалии иморат ба мо маълумоти пурра медиҳад.³⁰⁶ Қасри Ўртақўрғон, ки дар қарибии Чилхучра воқеъ аст, низ ҷолиби диққат мебошад.

Мо расму суратҳо ва ҷӯбҳои кандакории иморатҳои Уструшанро дар боло зикр карда будем. Ин расму суратҳо дар айни ҳол ёдгории маданияти бадеӣ мебошанд, онҳо инчунин маъхазе мебошад, ки дар асоси он дар бораи идеологияи уструшаниҳо, аз ҷумла дар бораи дини уструшаниҳо тасаввуроте ҳосил кардан мумкин аст. Мувофиқи баъзе мадракоти мавҷуда, масалан, аз рӯи мурофияи ҷинойти Ҳайдар ном афшин (асри IX), ки ғуноҳаш пинҳонӣ парастидани дини ниёғони қадимааш будааст, ба чунин ҳулоса омадан мумкин, ки дар Уструшан равияи осиймиёнагии зардуштия ҷараён доштааст³⁰⁷ ва ин равияи зардуштия аз зардуштияи суғдӣ фарқи казоеи надост. Масалан, маълумоте ҳаст, ки маросими дар осуарӣ дафн кардан маъмул буд.

Забони уструшаниҳо яке аз лаҳҷаҳои забони суғдӣ мебошад. Дар Чилхучра ҳуҷҷатҳое ёфт шуданд, ки бо ранги сиёҳ дар тахтачаҳо сабт гардидаанд. Яке аз ин ҳуҷҷатҳо пурра ба дасти мо расидааст ва онро В.А.Лившице хондааст. Ин ҳуҷҷат ҳам мисли ҳуҷҷатҳои суғдӣ мебошад. Мазмун он чунин аст: «Бипурсидам, ман Чийус, дар 39-ум рӯзи [сар карда] аз рӯзи ватӣ [рӯзи 22-юми моҳи суғдӣ] моҳи вағониҷ [моҳи 8-уми соли суғдӣ] харҳоро. Фарнарҷ овард онҳоро барои ман аз [деҳаи] Атрипазмак [ва 30 тан] байни онҳо якто ҳам бадаш набуд». Дар қафои тахтача чунин ибора ҳаст: «Нависанда Гушнаспич бо супориши Фарнарҷ». Услуби хат ба услуби хати ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ хеле монанд аст.³⁰⁸

Ҷолиби диққат аст, ки чунон ки дар Суғд мебинем, дар Уструшан ҳам котибони касбӣ будаанд ва акнун мо номи яке аз он котибонро медонем. Аз дигар тараф, номи одамон хоси номи зардуштиён аст.

Дар бораи равнақу ривоҷи касбӣ, зироат ва ғ. низ маълумот ба даст омадааст. Ҳамаи ин материалҳо шаҳодат медиҳанд, ки дар ибтидои асрҳои миёна Уструшан маданияти баланде дошт ва бисёр падидаҳои ин маданият ба маданияти Суғд хеле наздик ва баъзан айнан ба он монанд буд.

³⁰⁵ Неъматов Н.Н. ва Хмелницкий С.Г., 1966.

³⁰⁶ Пўлодов Ў.П., 1968.

³⁰⁷ Пўлодов Ў.П., 1968, с. 20-21.

³⁰⁸ Chavannes E., 1903 P- 148.

Фарғона

Дар маъхазҳои хориҷи Фарғона дар асрҳои VI-VII Фейхан, Бохан, Пахан-на номида шудааст. Дар асоси ин транскрипсия ва номи суғдии Фарғона гуфтан мумкин аст, ки дар қадим Фарғона Фар[о]ғона ё Фрағона талаффуз карда мешуд.³⁰⁹

Мувофиқи хабари Сюан-сзан, Фарғона аз чор тараф бо кӯҳҳо иҳота шудааст.³¹⁰ Ин ғалл далели ҳамин, ки дар асри VII Фарғона гуфта водии Фарғонаро дар назар доштанд. Сюан-сзан боз менависад, ки замини Фарғона пурфайзу серҳосили пуроб асту аз гулу мева саршор мебошад. Аспу говҳои Фарғона шӯҳрати зиёд доранд.³¹¹ Хой Чао ба ин ғаллоқ боз илова мекунад, ки дар Фарғона аспу хачиру ғўсфанд ҳаст. Пахта мекоранд, либосро аз пўст (яъне аз чарм ё паشم.– Б.Ғ.) ва пахта медўзанд.³¹²

Силсилаи олии Фарғона дар муддати чандин аср гусиста напудаст.³¹³ Фақат тақрибан соли 630 ноҳияи Фарғона ягон даҳ сол бе подшоҳ буд. Мувофиқи хабари маъхазҳо, ҳокимони зўртар ниҳоят тавоно шуда меафтаанд ва онҳо ба ҳамдигар итоат надоштанд.³¹⁴

Қарибиҳои соли 720 дар Фарғона подшоҳи муқтадире ҳукм меронд, ки маъхазҳои арабӣ ўро Алутар гуфтаанд.³¹⁵

Ҳокимони Фарғона унвони маҳаллӣ доштанд, ки он «ихшид» ё «ихшад» буд. Андаке сонитар, дар соли 726 дар Фарғона ду ихшид буд: ихшиди мулкхояш дар ҷануби дарё буда ба арабҳо ва ихшиди мулкхояш дар шимоли дарё буда ба туркҳо итоат мекард.³¹⁶ Соли 739 дар Фарғона Арслон Тархон ном турк ҳукмронӣ мекард.³¹⁷ Дар он давраҳо пойтахти Фарғона, мувофиқи баъзе маъхазҳо, шаҳри Косон ва, аз рӯи як қатор дигар маъхазҳо, Ахсикат буд.³¹⁸

Тавсифу тафсири воқеаҳои давраи истилои араб далолат менамояд, ки Фарғона сарзамини тавоно буд ва дар ҳаёти сиёсии Осиёи Миёна мақоми муҳим дошт. Яке аз сабабҳои ин иқтисодӣ ҳарбӣ он буд, ки ба пойгоҳи мустаҳкамҳои иқтисодӣ таъяс мекард. Дар боло қайд карда будем, ки хоҷагии қишлоқ, ҳам зироат ва ҳам чорводорӣ хеле равшан ривож дошт. Маҳорати косибони Фарғона ҳам ба дараҷаи баланд расида буд. Ҳамин ҷиҳат ҳам хеле аҳамият дошт, ки савдои хориҷӣ басо вусъат ёфта буд ва ба мамлакатҳои ҳамсоя аспҳои хушзот, доруворӣ, рангубор, маснуоти шишагии нилранг ва ғ. ба фурӯш меафтод.³¹⁹

³⁰⁹ Лившиц В.А., 1962 6, р. 85.

³¹⁰ Beal 8., 1906, I, р. 30.

³¹¹ Ibid, р. 30–31

³¹² Fucsh W., 1938, 8. 452.

³¹³ Бичурин, II, с. 319.

³¹⁴ Fucsh W., 1938, 8. 452.

³¹⁵ Пештар номи ин подшоҳро Аттор меҳонданд (ва дар имлои арабӣ ин гуна хондан раво аст) ва В.А. Лившиц, ҳатто этимологияи ин номро пешниҳод кард, ки он «сиёҳ» мебошад (Лившиц В.А., 1962 6, с.85). Алутар талаффуз шудани ин номро О.И.Смирнова (1969, с. 213–214) муқаррар кардааст.

³¹⁶ Fucsh W., 1938, 8. 452.

³¹⁷ Chavannes E., 1903, р. 149.

³¹⁸ Дар бораи пойтахти Фарғона дар ибтидои асрҳои миёна ва вобаста ба ин таҳлили маъхазҳо (вале маълумоти онҳо ба ҳамдигар хилоф аст) ниг.: Бартольд В.В., 1965 в, с. 529

³¹⁹ Schafer E. H., 1963, р. 64–65, 212–236.

Харобаҳои Косон дар канори Косонсой воқеъ буд, ки аз ду қисм - аз шаҳр ва аз қалъа иборат аст. Тарҳи шаҳр ба шакли трапетсия буда, андозаи тарафҳои он 160, 180 ва 80 м мебошад. Девори шаҳр морпечи шикаста аст ва дар ғўшаҳо бурҷҳои мустақам дорад. Арк дар ҷануби ғарби шаҳр ҷой гирифтааст. Иқтидори мудофияи шаҳрро боз девори иловагӣ меафзуд, ки 15 м дарунтар аз девори асосӣ сохта шуда буд ва паси дарвозаи шаҳрро банд мекард. Қалъа андаке дуртар аз шаҳр дар баландие меистод (умуман, намуди ин ҷой Қалъаи Қаҳқаҳаи I ва II-и Шаҳристони ба хотир меоварад). Қалъа ин девори ғафсу мустақаме мебошад, ки майдончаи вусъаташ 90x70 м бударо гирдогирд печонида гирифтааст. Девори мазкурро боз шаш бурҷи дигар мустақамтар кардаанд. Аз ин майдонча то дарвозаи шаҳр ду қатор девор будааст, ки аз афти қор, роҳи байни шаҳру қалъаро муҳофизат мекард ва ҳардуро ба ҳам мепайваст. Тӯли умумии атрофи ҳамаи ин харобаҳо ба 2 км мерасад. Соли 1948 дар ин ҷо А.Н. Бернштам каме ҳафриёт карда буд. Маълум шуд, ки ин маскан ҳанӯз дар давраи Кушониён низ вучуд доштааст. Дар болои ана ҳамин маскан ва ҳамин масканро ба асос гирифта, дар ибтидои асрҳои миёна Косон қомат афрохт ва иморатҳои сершумору қалъаи мустақами худро барпо намуд.³²⁰

Дар ибтидои асрҳои миёна дигар шаҳри марказии Фарғона шаҳри Қува буд, ки дар он ҷо археологҳои Ўзбекистон ҳафриёт мебаранд.³²¹

Маркази ноҳияи Исфара – қароргоҳи ҳоким Қалъаи Боло буд. Қалъаи Боло дар соҳили дарёи Исфара, 4 км ҷанубтари райони ҳозираи Исфара ҷой дорад. Баландии қалъа 11–12 м андозааш 16x65 м. Ҳангоми ҳафриёти қалъа, ки ба он Е.А.Давидович роҳбарӣ мекард, маълум шуд, ки дар асрҳои VI–VII, дар вақти бардоштани таҳкурсии баланди қалъа, дар таги ин таҳкурсӣ деворҳои кадом як бинои қадимтаре монда будааст. Дар асрҳои VI–VIII ин қалъа дар болои таҳкурсии баланде меистоду деворҳои ғафси қалъа пур аз тиркашҳо буд. Ин қалъа бурҷҳои муқаррарӣ, ки ҳоси санъати меъмории қалъа мебошад, надошт, вале ба ҷои ин тарҳи беруни девори қалъа зинапояхҳои маҳсус дошту имкон медод, ки аз ду паҳлу ҳам душман тирборон карда шавад. Даруни қалъа иборат аз ҳавличаест, ки дар шимоли он воқеъ буд, дар ҷануби қалъа чанд хонаҳои истиқоматӣ ва хоҷагӣ барпо шуда буд. Деворҳо бо поҳсаи муқаррарӣ ва хишти чорқирраи хоми андозааш 52x26x10 м бардошта шуданд, деворҳои бинои қадимтари таги таҳкурсии қалъа ҳам аз чунин масолеҳ сохта шуданд. Деворҳо ҳама андова буда, ранги деворҳои дарун сиёҳ аст ва деворҳои берун нақши хиштӣ доранд. Хонаҳои чоркунча бо сақфҳои шарафадори гунбазшакл пӯшида шуданд.

Ғайр аз Қалъаи Боло, ки дар водӣ сохта шудааст, дар райони Исфара дизҳо, яъне қалъаҳои кӯҳӣ низ буданд, ки дар рӯи мунчақӯҳҳои мусаттаҳ сохта мешуданд. Масалан, чунин аст Қалъаи Кофир, ки дар соҳили чапи рӯди Исфара ҷой дорад. Дар ин мавзёе як тарафи мунчақӯҳ рост то ба 50–60 м ба лаби дарё мефарояд. Аз ин тараф ба қалъа баромадан ҳеҷ имкон надорад. Аз дигар тарафҳо ҳам ба қалъа наздик шудан дупвор аст. Дар болои ин мунчақӯҳ дар майдончае (80x60 м) боқимондаи девори қалъа ёфт шуд, ки замоне вучуд доштааст. Тарҳи девори ин қалъа печдарпечи қачукилеб буда, мувофиқан ба шакли сатҳи болои мунчақӯҳ сохта шудааст ва девор се бурҷ доштааст. Ин қалъаи себурҷа қалъаи дастнорасе буд. Ин гуна қалъачаҳо дар қарибии деҳаҳои Сурх, Ворух ва ғайра низ сохта шуда буданд. Онҳо гӯё сипаре буданд, ки даромад-

³²⁰ Бернштам А.Н., 1952, с. 233-244.

³²¹ Булатова-Левина В.А., 1961, с. 41-43.

гоҳи водии Исфараро муҳофизат карда, дар пеши роҳи душман садди раҳна-нопазире мегардиданд. Дар айни ҳол, ҳуди ҳамон қалъаҳо тақягоҳи мустаҳками феодалҳои маҳаллӣ буданд ва онҳо имкон медоданд, ки ба тақсими об соҳибӣ кунанд.³²²

Қалъаҳои кӯҳӣ ва қалъаҳои дигар, ки дар водӣ сохта шуда буданд, дар он давраҳо дар райони Ашт ҳам вучуд доштанд. Дар ҷануби Фарғона, дар водии дарёи Хоҷабоқирғон (райони Лайлаки РСС Қирғизистон) харобаҳои ҳавлии калони қадимии ҳокиме ёфт шуд. Ба туфайли ҳафриёте, ки Г.А.Брикина дар ин ҷо гузаронд, иморатҳои зиёде падид омад, ки дар байни онҳо биноҳои хоҷагӣ (масалан, анборе, ки дар он 16 хум будааст) ва хонаҳои истиқоматӣ ҳастанд. Дар ибодатхонаи ҳавлӣ, ки деворҳои ӯри нақшунигор мебошад, чанд суфача ба назар расид. Дар яке аз суфачаҳо бутҳои ғачии одамсимое истодаанд, ки бо услуби махсус сохта шудаанд. Дар ҳуди ҳамин ҷо се бухурдон ёфт шуд. Г.А. Брикина фаразияе пешниҳод кард, ки дар ин ибодатхона ба арвоҳи ниёгон ибодат мекарданд ва, ба фикри мо, ин ақидаи вай аз ҳақиқат дур нест.³²³

Дар водии Фарғона дар қатори аҳолии тубҷой аҳолии кӯчманчӣ ва нимкӯчманчӣ ҳам бисёр буд. Дар қаторкӯҳи Қурама, дар ҳамон қисми он, ки кӯҳи Қаромазор ном дорад (шимоли вилояти Ленинобод), чанд осори маросими дафн ёфт шуд, ки онҳо маҳз ба ҳамин аҳолии кӯчманчию нимкӯчманчӣ тааллуқ дорад. Дар ин ноҳия аз посёлкаи Қуруқсой сар карда, то ҳуди Ашт ва Понғоз бисёр гӯрҳое ёфт шуданд, ки сангпӯш мебошанд ва мардуми тубҷой он гӯрҳоро «қурама» ё «муғхона» меноманд.

Ба туфайли тадқиқоти археологӣ маълум шуд, ки ин гӯрҳо, дар ҳақиқат, сағонаи калоне доштаанд ба он сағона нақби махсус канда шудааст. Дар ин сағона як ё якчанд устухони одамӣ ва асбобу ашёи маросими дафн - косаву табақ, яроқу аслиҳа, зебу зинат ва ғ. ҳастанд. Дар яке аз сағонаҳо ҳатто ас-перо гӯр кардаанд. Як рикобе ҳам ёфт шуд, ки маҳсули касибони Осиёи Мар-казӣ мебошад баъд дар асрҳои V–VI дар Осиёи Миёна маъмул гардидааст.³²⁴

Баъзе аз гӯрҳо, аз ҷумла, баъзе муғхонаҳо, эҳтимол, бо туркон алоқаманд бошад, беҳуда нест, ки дар як ангуштарини биринҷе, ки дар яке аз муғхонаҳо ёфт шудааст, ҳатто ба назар мерасад, ки аз чор ҳарфи рунии туркий қадимӣ иборат мебошад ва номи соҳиби ангуштаринро ифода мекунад.³²⁵

Дар Фарғона алҳол бисёр ёдгории хаттии рунии миёнаи туркӣ ба даст омадааст.³²⁶ Шумораи ин гуна бозёфтҳо рӯз аз рӯз зиёд шуда истодааст. Онҳо инчунин дар қисми тоҷикистони Фарғона, аниқтараш, дар кӯҳҳои Қаромазор ва дар водии Исфара ёфт шудаанд. Ёдгории хати рунӣ, гӯрҳои туркӣ ва мадракоти маъҳазҳои хаттӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар аввалҳои асрҳои миёна туркон на фақат дар таърихи сиёсӣ, балки дар таърихи этникии Фарғона ҳам таъсире доштанд.

Ин нукта ба ноҳияи ҳамсоияи Фарғона – ба Чоч ва, алалҳусус, ба Ҳафтруд ҳам пурра дахл дорад. Вале, мутаассифона, мо имкон надорем, ки дар таърихи ин ноҳияҳо, ҳамчунин дар таърихи Хоразму Туркменистони ҷанубӣ ва ёдгориҳои аҷоибӣ он ҷойҳо таваққуф намоем.

³²² Давидович Е.А., 1958; Давидович Е.А. ва Литвинский Б.А., 1955, с. 144-147, 165-174.

³²³ Брикина Г.А., 1971 а; 1971 б.

³²⁴ Дар бораи муғхона (ё қурамаҳо) ниг.: Воронец М.Э., 1957; Спришевский В.И., 1956; Литвинский Б.А., 1959; Литвинский Б.А., 1972.

³²⁵ Кляшторный С.Г., 1959.

³²⁶ Заднепровский Ю.А., 1967.

Чанд маълумоту мадракот ҳаст, ки қисми асосии аҳолии Фарғонаи қадим аслан мардуми шарқиронӣ буданд, инчунин забони махсуси фарғонагӣ вучуд дошт, ки ба гуруҳи забонҳои шарқиронӣ мансуб буд.³²⁷

5. СОХТИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИЙ. ТАШАККУЛИ МУНОСИБАТҲОИ ФЕОДАЛӢ

Маъхазҳои ҳаттӣ дар бораи сохти иҷтимоию иқтисодии давраҳои аввали асримиснагии Осиёи Миёна он қадар маълумоти воқеӣ намериданд, ки сохти иҷтимоию иқтисодии асрҳои V–VIII Осиёи Миёнаро, алаҳхусус, рафти инкишофи онро муфассал тадқиқ кардан мумкин бошад. То ба қарибҳои муаррихон маҷбур буданд, ки танҳо ба маълумоти ниҳоят кам, ба маълумоти, бе муболиға, ночизи маъхазҳои арабию форсии давраҳои сонитар қаноат кунанд.

Ҳатто дар ҷилди II-юми муфассалу макаммали «Таърихи халқи тоҷик» (М., 1964), ки ба ин масъала баҳшида шудааст, дар қисми маъхазҳои ҳаттӣ фақат таъвили маълумотҳои маъхазҳои арабию форсӣ ба назар мерасад.

Мо дар ин боб муфассал таваққуф намекунем, балки ба он маълумоте рӯ меоварем, ки ба ҳамон давраҳо тааллуқ дошта, дар ҳуҷҷатҳои суғдии Қалъаи Муғ ва дигар ҳуҷҷатҳои суғдизабон, аз ҷумла, дар ҳуҷҷатҳои хоразмӣ зикр гардидаанд.

Дар яке аз ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ, ки дар бораи воқеаҳои Кӯча нақл мекунад, тамоми ҷамъият, яъне халқ (*n'β, n'βw*) аз се табақа - апроф (*"ztk'r*), тоҷирон (*yw' kgy*) ва «коркунон» (*k'gyk'r*), яъне зироаткорон ва косибон иборат аст. Файр аз ин чанд тоифаи ғуломон мавҷуд буд. И.Гершевич ва В.А.Лившиц дар асоси таҳлили истилоҳоти ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ тахмин мекунанд, ки дар Суғди асри VII ва ибтидои асри VIII чанд тоифаи ғуломон ва бандогон вучуд доштанд – масалан, ғуломони муқаррарӣ (*βntk ē syh*), ғуломони гаравӣ (*np'k*), асирони ғуломшуда (*wn'k*) ва ниҳоят, «ба васигӣ додашудагон» (*γγρσ*) буданд. Зимнан соҳибхона ҳақ дошт узви хонаводаи худро ба ғуломӣ диҳад.³²⁸ Дар катибаҳои рӯи оссаурийҳои Тўққалъа (Хоразм) истилоҳи ҳунаник (ғулом) ба назар мерасад.³²⁹ Дар маъхазҳои арабии давраи истилои Осиёи Миёна рӯйрош ишпорат ҳаст, ки дар Суғди ибтидои асри VIII ғуломон бисёр буданд.³³⁰

Вале ба ҳар ҳол на ғуломон, балки тоифаҳои гуногуни коркунони шахру деҳот қувваи асосии истеҳсолкунанда буданд. Деҳқононе, ки барои иҷрои кор сафарбар карда мешуданд, дар ҳуҷҷатҳо *mrtymkt* («мардум») номида шудаанд. Файр аз ин *'tkr'kt* номи тоифае ба назар мерасад, ки бо исботи забоншиносон маънои «маҷбуран коркунанда»-ро дорад. Инчунин *mr'z* ном тоифае низ вучуд дошт ва он коркунонро дар бар мегирифт, ки барои музде кор мекарданд.³³¹ Хокпошон ба ду тоифа – ба тоифаи кштичкорон (*kšt ckr'k* ва кашоварзон (*kšwry mrty, ks wrz'k*) тақсим мешуданд ва ба ақидаи И.Гершевич онҳо «зироаткор» буданд (онҳоро вай *farmer* ва *Plughman* гуфтааст). Деҳқонони зироаткор кадивар ном доштанд. Ҷамоати деҳот (шояд агнатӣ бошанд?) мақоми

³²⁷ Лившиц В.А., 1969, Литвинский Б.А., 1976, с. 55–61.

³²⁸ Лившиц В.А., 1962 6, с. 34-37.

³²⁹ Гудкова А.В., Лившиц В. А., 1967, с. 14.

³³⁰ Оид ба ин материалҳо ниг.: Смирнова О.И., 1957, 1960.

³³¹ Оид ба истилоҳот, инчунин ниг.: Боголюбов М.Н., Смирнова О., 1963, 1 с. 9.

муҳимро соҳиб буд ва дар ҳуҷҷатҳо бо унвони п'л зикр шудаанд (ин истилоҳот, инчунин ба маънои «мардум» ва «кишвар» ҳам меояд).

Деҳқонон ба ҷумлаи синфи ҳукмрон озодҳо дохил мешуданд.³³² Дар ибтидои асрҳои миёна (ва қисман дар давраҳои мутараққии асрҳои миёна) деҳқон заминдори калоне буд, ки ба як вилояти калон (масалан, ба Бухоро ё Чоч барин вилоятҳо), ба як ноҳия ё худ ба як маҳаллае ҳукмронӣ мекард. Дар маъхазҳо онҳо «деҳқонони акбар» ё худ танҳо «деҳқон» номида шудаанд. Доираи ҳукми ин қабил деҳқонон, алаҳқусус барои ҳамин ҳам хеле васеъ буд, ки онҳо дар ихтиёри худ дастаҳои сершумори ҷарбӣ доштанд ва аз ҷониби ин дастаҳоро ҷақирҳо (ё шақирҳо) меномиданд. Сюан-сзан дар бораи Самарқанд сухан ронда менависад: «Лашкари онҳо тавоно аст ва аскарӣ он аз ҷаъ-гэ (ҷақирҳо) иборат мебошад. Феъли ҷаъ-гэ ниҳоят тезутунд ва ҳуди онҳо нотарсу ҷасуранд.

Ба ақидаи онҳо, реҳлат ба он дунё бозгашт ба ҳонаи худ аст. Агар ҳамла кунанд, чизе салди роҳи онҳо шуда наметавонад». Дигар маъхаз Ан (яъне Бухоро)-ро тасвир карда, менависад, ки ҷаъ-гэ «мардуми ғайру ҷасур» мебошанд»³³³.

Дар маъхазҳои арабию форсӣ ҳам ҷақирҳо бисёр номбар шудаанд. Ҳамаи ин мадрокотро ҷамъбаст намуда,³³⁴ ба хулосае омадан мумкин, ки ҳокимон ва деҳқонон дастаҳои сершумори ҷарбӣ доштанд, онҳо аз ҷумлаи тоифаҳои озоди мардум таъкил мешуданд ва онҳоро ҷақир меномиданд. Ҷақирҳо ҷарбиёни касбӣ буданд ва маҳз онҳо маркази лашкар ҳисоб мешуданд. Шумори ҷақирҳои баъзе ҳокимон аз ҳазорҳо беш буд.

Ҳам аз ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ ва ҳам аз маъхазҳои арабӣ чунин бармеояд, ки дар байни синфи ҳукмрон дараҷоти мураккаби тобеият вучуд дошт. Баландтарин нуқтаи ин дараҷот ихшид буд. Ханӯз дар «Мактубҳои қадимии суғдӣ» (ибтидои асри IV) ихшиди деҳаи Тамархуш зикр шудааст, ки деҳа дар водии Исфара ҷой дорад ва дар асрҳои IX-X ҳам маълум буд. Дар ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ истилоҳи «ихшид» бо идеограммаи MLK' (яъне «малик») ифода ёфтааст. Муаррихони арабу форсизабони асрҳои миёна ин истилоҳро ҳамчун «шоҳи шоҳон» маънидод мекарданд ва ба ин асос ҳам доштанд, маънои аслии он дар ибтидои асрҳои миёна дар Осиёи Миёна ба истилоҳи «ҳокими олий» мусовӣ буд.

Мувофиқи маълумоти Наршахӣ, мо воқиф шудем, ки деҳқонҳо либоси махсус ва камари заррин доштанд (ва ин маълумоти Наршахиرو материалҳои иконографии на фақат Суғд, балки Тахористон ҳам пурра тасдиқ менамоянд). Наршахӣ ривоят мекунад, ки маликаи Бухоро дар арафаи истилои арабҳо дар тахт менишаст (аниқтараш аз номи писараш подшоҳӣ мекард), одатан ҳар рӯз аз арки Бухоро баромада, болои тахт менишасту машғули ҳалли масъалаҳои давлатӣ мешуд, фармону супоришҳо медод, аз ҷумла мукофоти муҷозот низ дар ўҳдаи вай буд. Ҳар рӯз дусад деҳқонони навҷавон ба саломии вай меоманданд ва ба ду тараф қатор шуда, то ғуруби офтоб меистоданду баъд ба деҳаҳои худ бармегаштанд.

³³² Ин калима дучори таҳаввулоти тўлонӣ гардидааст. Дар айни ҳол, фақат ба маънои зироаткори оддӣ меояд.

³³³ Beal S., 1906; Pulleyblank E. G, 348–349.

³³⁴ Манделъштам А.М., 1954.

Рӯзи дигар ба ҷои онҳо боз дусад деҳқони дигар ҳозир мешуданд. Ҳамаи ин маросим ба сифати хизмат буд ва зимнан ба ҳар гурӯҳ соле чор бор навбат мерасид.³³⁵

Ба туфайли ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ мо дар бораи тартиби маъмурии Суғд тасаввуре ҳосил мекунем.

Ба ҳайъати маъмурияти марказии мулкҳои калони Осиёи Миёна *тудун* ном яке аз мансабҳои олитарин, ки, эҳтимол, сардори маъмурияти граждани буд ва инчунин *тархон* дохил мешуд. Боз як мансаби олӣ *n' ztyrw, n' ztyr' uw* («наздикон», «ёрдамчӣ») буд. Мақоми *др' угрт* - дапирпат (яъне «саркотиб», «сардори дабирон») низ хеле баланд буд. Коргузори хоҷагии дарбор – *фра-мандор* ба дахлу харҷи маҳсулоти зироат, маснуоти косибон ва масолеҳи ҷанг мутасаддӣ буд, вай фармон мебаровард, ки фалон чиз фалон қадар ба фалон кас дода шавад, молу ашёро ба рӯихат мегирифт ва харҷи онро қайд мекард. Мақоми вай низ ниҳоят баланд буд, дар ихтиёри худ коркунони бисёре дошт (аниқгараш вакилони махсус дошт), ўро мисли худи малик иззату ҳурмат мекарданд ва ба вай «соҳиб, малик, пуштибони аъзам, фрамандар» гӯён муроҷиат мекарданд. Ғайр аз ин мансабҳо соҳибони мансаби «мири соқӣ», «мири шифо», «мири охур» ва «мири чорбоғ» вазифаҳои махсусро иҷро мекарданд. Инчунин мансаби ҷаллод ҳам буд (ҳуҷҷати А-5). Дар ҳуҷҷати В-4 бо истилоҳи *'wпyk'm* амалдоре зикр шудааст, ки аз афти кор, ким-чӣ хел вазифаи политсиаро баҷо меовард. Инчунин амлоқдорон ҳам буданд. Идораи лашкар низ вазифаи муҳим доништа мешуд. Дар ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ «сарлашкар» (*š'ukn*) зикр гардидааст.

Дар баробари маъмурияти марказӣ маъмурияти маҳаллӣ ҳам вуҷуд дошт. Маъмурияти маҳаллӣ сардорони деҳа ва заминҳои атрофи он (ба истилоҳ онҳоро «деҳхудо» гуфтаанд), «арбобони деҳа», «арспона» ва «соҳиб»-ро дар бар мегирифт.³³⁶

Вазифаи асосии тамоми ин системаи маъмурӣ аз аҳли меҳнат капида гирифтани хирочу андозу закот буд. Ин «идораи иҷбор» мисли соати равшанхӯрда бекамукост амал мекард. Тамоми дахлу харҷу нақлу ҳамли молиёт хеле аниқу дақиқ ба ҳисоб гирифта шуда, дар ҳуҷҷатҳои сершумори дахлу харҷ қайд мегардид, аз тамоми ҳуҷҷатҳо нусха гирифта мешуд (аксар вақт ду нусха бардошта мешуд), зеро он имзо гузошта, ба ҳар яки он мӯҳр мемонданд.

Муассисаҳои низ буданд, ки вазифаи идоракуниро ба ҷо меоварданд. Маъхазҳо хабар медиҳанд, ки «намуди ҷазоро мувофиқи низомномае муқаррар мекунанд, ки дар маъбад нигоҳ дошта мешавад».³³⁷

Дар никоҳхате, ки аз Қалъаи Муғ ба даст омад, навишта шудааст, ки он дар «маҳкама» анҷом ёфтааст ва номи «сардори» маҳкама низ зикр шудааст, ки, эҳтимол, шахси рӯхонӣ буд.³³⁸

Синфҳои мазлум бениҳоят қашшоқу бенаво ва аёну ашроф ба дараҷаи ғушношунид бой буданд. Мисоли равшани ин даъво сарвати бухорхудотест, ки дар ҳикояи Нарпахӣ оварда шудааст. Ин бухорхудот, ки баъди неҳзати Абрӯӣ ба ватанаш баргаштааст, соҳиби он қадар молу мулк будааст, ки ҳисоби онро касе намедонистааст.

³³⁵ Нарпахӣ, 1897, с. 15-16. Агар дуруст ҳисоб кунем, шумораи ба салом омадагон аз 18 ҳаз. мегузарад, вале, эҳтимол, ин муболиға бошад.

³³⁶ Лившиц В.А., 1962 б, с. 62-69, 134-135, 164, 176-178.

³³⁷ Бичурин, II, с. 281.

³³⁸ Лившиц В.А., 1962 б, с.24, 26, 38-39.

Дар ин бора боз як мисол овардан мумкин - Моҳиён ном суғдӣ аз Диваштич «се осиебу анҳори он, бинову сангҳои онро» ба иҷора гирифтааст. Иҷорагир ба ҷои ҳаққи иҷора сола бояд 460 кафча, яъне зиёда аз 3,5 тонна орд меод.³³⁹

Мадракотӣ археологӣ (ки як қисми онҳо дар бобҳои пешина зикр гардидаанд) дар бораи тақсимои амиқӣ иҷтимоӣ ва молумулкӣ равшан шаҳодат медиҳанд. Мо мебинем, ки дар шаҳр дар паҳлуи кулбаҳои фақиронаи бенавоён иморатҳои бошукӯҳу пурдабдабаи аёнӣ ашроф ва қасрҳои ҳангомадори ҳокимон сохта мешуданд.

Ҳаёти серунур, сарвати бекарони бойҳо дар ёдгориҳои санъат ҳам инъикос шудааст. Дар расму суратҳо тасвир шудааст, ки аёнӣ ашроф чӣ гуна кайфу сафо мекунад дар болои кату кӯрпачаҳои мулоим якпаҳлу ёзида, зиёфат меҳӯранд ва агар базм ба дилашон занад, аз ҷой меҳезанду ба ҳамдигар дар гӯштини шамшерзанӣ мусобиқа мекунад. Ва дар ин расму суратҳо дар қафо, ноёнӣ назарногир хизматгори сарупобараҳнаи зору ҳақир тасвир карда шудаанд.

Тадқиқи воҳаи Бургутқалъаи Хоразм, ки С.П.Толстов ва ҳамкорунаш Е.Е.Неразик, Б.В.Андрианов³⁴⁰ анҷом додаанд, барои тавсифи ҳаёти деҳоти он давраҳо материали пурқимати фаровон дод.

Ба туфайли шароити мусоиди маҳаллӣ ёдгориҳои воҳаи Бургутқалъа то ба рӯзҳои мо дар ҳолати хуб омада расидаанд ва зимнан на ёдгориҳои алоҳида хуб боқӣ мондаанд, балки тамоми системаи истиқоматӣ ва иншооти обёрӣ кам вайрон шудаанд. Воҳа ба шакли тасмаи дарози камбар дар ду тарафи канали асосӣ тӯл кашидааст (дарозии қариб 40км, бараш тақрибан 4-5км).

Дар ҳар 200-300м якто ҳавлии истеҳкомдор ҷой дорад, ки дар воҳаи Бургутқалъа дар аввалҳои асрҳои миёна намуди асосии манзилгоҳи деҳот ба шумор мерафт. Дар ин гуна ҳавлиҳо хонаҳои мустаҳкам калони деворҳои ғайри сохта мешуд, ки онҳо баъзан гирдогирди ҳавлиро фаро мегирифтанд. Ғайр аз ин қалъаҳои мустаҳкам низ буданд. Тамоми манзилгоҳҳо ба 8-13 гурӯҳ тақсим мешуданд ва зимнан дар ҳар гурӯҳ як қалъае буд, ки ба тамоми дигар манзилҳои гурӯҳи худ ҳукмронӣ мекард. Андозаи ҳавлиҳои ниҳоят гуногун буд ва фақат 1/3 қисми онҳоро калон гуфтан мумкин буд, дигар ҳавлиҳои боқимонда вусъати казоӣ надоштанд. Дар баъзе маҳалҳо муқаррар карда шуд, ки дар ҳар гурӯҳ андозаи майдони кишт ҳар хел мебошад ва ин ҳолат бевосита набошад ҳам, далолат мекунад, ки дар ҷамоати деҳот тақсимои молумулкӣ (ва иҷтимоӣ) вуҷуд дошт. Ҷолиби диққат аст, ки бисёр қалъаҳо маҳз дар ҳамин давра сохта шудаанд. Дар атрофи Бургутқалъа, ки калонтарин қалъа ҳисоб мешуд, ҳатто шаҳрчае ба вуҷуд омад, ки яке аз марказҳои қосибони воҳа буд.

Тамаркузи ҳавлиҳо ба гурӯҳҳои алоҳида, махсусан дар маркази воҳа бо-суръат ҷараён дошт. Дар асрҳои VII-VIII қалъаҳо ва дар атрофу наздикии онҳо ҳавлиҳо пайдо шуданд ва марказҳои пештараи воҳа рӯ ба таназзул ниҳоданд.

С.П.Толстов фикре изҳор намуд, ки топографияи воҳаи Бургутқалъа та-шаққули муносибатҳои феодалиро инъикос мекунад. Ин ақидаҳоро тадқиқотҳои минбаъдаи археологӣ Е.Е.Неразик тасдиқ ва аниқ намуданд. Аз афти қор, дар территорияи воҳа якчанд ҷамоатҳои калони деҳот вуҷуд дошт, ки 7-8 ҳазор касро дар бар мегирифт.

³³⁹ Дар ҳамон ҷо, с. 57, 60.

³⁴⁰ Толстов С.П., 1948; Неразик Е. Е., 1946; Андрианов Б.В., 1969.

Дар ҳавлиҳо гурӯҳҳои агнатие зиндагӣ мекарданд, ки шумораи онҳо гуногун буд ва ин гурӯҳҳо оилаҳои калоне мебошанд, ки молумулки умумӣ доштанд ва ҳам дар ҳаёти ҷамъиятӣ коллективи ягонро ташкил медоданд ва ғайр аз ин оилаҳои калон, инчунин оилаҳои хурд ҳам буданд, ки аз афти кор, мақоми намоён надоштанд.

Бинобар баъзе мадракот дар дигар маҳалҳои Осиёи Миёна ҳам вазъият чунин буд. Қалъаҳо, ки қароргоҳи деҳқонон ба ҳисоб мерафтанд, дар сари иншоотҳои обёрӣ сохта мешуданд ва ин кор ба деҳқон имкон медод, ки ба тақсими об соҳибӣ кунад - дар шароити Осиёи Миёна бошад, соҳиби об будан ҳамин маъноро дошт, ки ихтиёри ҳаёту мамоти аҳли деҳот дар дасти касе буд, ки ба тақсими об соҳибӣ мекард.

Дар адабиёти таърихӣ мо дар солҳои 40-50-ум чунин ақидаи С.П.Толстов маъмул буд, ки дар аввалҳои асрҳои миёна ҳаёти шаҳр таназзул дошт. Вале алҳол ин ақида ба маълумоти мадракоти навтарин тамоман ғалат аст. Ҳатто он маълумоти мунтахабу мухтасаре, ки дар ин китоб оварда шуд, шаҳодат медиҳад, ки шаҳрҳо ва ҳаёт дар онҳо хеле равшанро ривож доштанд. Шаҳрҳо маркази қосибӣ тасвирот, маркази маданияти баланд буданд (вақти ҳафриёти Панҷакент ин нукта хеле равшан падида омад). Ба деҳоти он даврҳо сохтмони қалъаҳо хос буданд, ки баъзан дар наздикии шаҳрҳо бунёд карда мешуданд. Дар ин қалъаҳо, шаҳристониҳо, аркҳо аёнро ашрофон - бойҳо зиндагӣ мекарданд, ки дар маъхазҳои ҳатӣ зикр гардидаанд. Сохти шаҳр ва бисёр будани қалъаҳо, хусусияти санъат ва анъанаҳои «тарзи зиндагии баҳодуруна», дар ихтиёри аёнро ашрофи калон мавҷуд будани дастаҳои ҳарбӣ, парокандагии сиёсӣ ва аломатҳои васаллитет далоят менамоянд, ки дар ҳаёти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ он даврҳо дигаргуниҳои ниҳоят амиқ ба амал меомаданд. Ҷои форматсияи ғуломдориро дигар форматсия – форматсияи феодалӣ мегирифт.

Дар асрҳои V-VIII бисёр хусусиятҳои феодализм ҳанӯз дар шакли ибтидоӣ, дар шакли ҳоми номуайян зоҳир мегардиданд, дар бораи аксари он хусусиятҳо дар дасти мо маълумоти бевосита ҳам нест, вале сарфи назар аз ҳамаи ин моҳияти масъала возеҳу равшан аст, яъне дар асрҳои V-VIII ноҳияҳои аҳолиашон муқимии Осиёи Миёна ба роҳи тараққиёти феодалӣ қадам ниҳода буданд.

Дар шароити таърихӣ он давр пайдоиши ҷамъияти феодалӣ воқеан муҳими прогрессивӣ буд. Дар Осиёи Миёна (ҳамчунин дар дигар мамлакатҳо ҳам) пайдо шудани феодализм фақат ба тӯфайли хеле пеш рафтани қувваҳои истеҳсолкунанда имконпазир гардид, ки тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда дигар ба доираи форматсияи ғуломдорӣ мувофиқат намекард. Форматсияи феодалие, ки дар Осиёи Миёна ба вуҷуд омад, боиси он гардид, ки дар ҳаёти ҷамъиятӣ бисёр дигаргуниҳои муҳим ба амал пайваст. Аллакай дар даврҳои аввали феодализи Осиёи Миёна сарчашмаҳои муҳими пешрафти таърихӣ - шаҳрҳои феодалӣ пайдо шуда, рӯ ба тараққи ниҳоданд, гарчанде мақоми деҳот ҳоло ҳам хеле баланд буд.

Ҳамаи ин тараққиёт дар шароити муборизаи шадиди синфӣ ва шӯришҳои мазлумон ба амал меомад (масалан, неҳзати Абрӯро ба хотир оваред). Ф.Энгелс дар бораи давлат навишта буд: «Мақсади асосии ин ташкилот ҳамеша иборат аз он буд, ки бо ёрии қувваи мусаллаҳ ба аксарияти заҳматкашон зулми иқтисодӣ кардани ақаллияти хеле боимтиёро таъмин на-

мояд».³⁴¹ Ин тавсифи аниқу дақиқ ба Осиёи Миёнаи ибтидои асрҳои миёна ҳам пурра дахл дорад.

³⁴¹ К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 19, с. 359.

Фасли чорум

ОСИЁИ МИЁНА
ДАР ДАВРАИ ТАРАҚҚИЁТ
ВА УСТУВОРШАВИИ
СОХТИ ФЕОДАЛӢ

ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ҲАЙЪАТИ ХИЛОФАТИ АРАБ

1. АЗ ПО АФТИДАНИ ДАВЛАТИ СОСОНИЁН

Арабистон дар арафаи ислом

Дар асарҳои таърихшиносӣ аксар вақт ақибмондагии арабҳо дар арафаи пайдоиши ислом таъкид мешавад. Ин ақида яктарафа ва нодуруст аст. Соли 1853 Ф.Энгелс навишта буд: «Дар ҳосе, ки арабҳо зиндагии муқимӣ ба сар мебаранд, яъне дар қисмати ҷануби ғарбӣ, – зоҳиран, онҳо мисли мисриён, ошуриён ва ғайраҳо мардуми мутамаддин буданд, ки иншооти меъмории онҳо аз ин шаҳодат медиҳад»¹. Материалҳои эпиграфӣ ва археологӣ аз он вақт ин ҷониб дарёфтшуда² ҳаққонияти гуфтаҳои Ф.Энгелсро комилан тасдиқ менамоянд: тоифаҳои ҷануби араб воқеан ҳам дар замонҳои қадим давлатҳои муқтадир, маданияти баланд ва ба худ хосе ба вучуд оварда будаанд.

Дараҷаи тараққиёти иҷтимоию иқтисодии қисматҳои гуногуни Арабистон ба таври кулӣ фарқ мекард. Агар дар сарзамини Яман ва баъзе дигар вилоятҳои ин кишвар дар нимаи дууми асри VI ва ибтидои асри VII зироаткорӣ ва зиндагии шаҳрӣ равнақ ёфта бошад, дашту саҳроҳои паҳновари он макони суқунати кўчманчиёни бадавӣ ба шумор мерафт, ки уштур сарвати асосии онҳоро ташкил мекард. Ҳарчанд ташкилоти тоифавии авлодӣ дар байни арабҳо хеле қавӣ буд, муносибатҳои феодалӣ ба зуҳур омада, дар ҷараёни тараққиёти таърих аз қабилаҳои пароканда ва иттифоқи қабилаҳо давлати ягона таъсис ёфт. Дар оғози асри VII системаи нави динӣ бо номи ислом пайдо гардид.

Барои таҳлили сабаб ва шароити таърихӣ пайдоиши дини ислом ва бо як суръати фавқуллод аз тарафи арабҳо тасарруф шудани кишварҳои зиёде, пеш аз ҳама, таркиби синфӣи ҷамъияти он замон ва пешравиҳои дар ҳаёти ҳамон ҷамъият ба амал омадари аз назар гузаронидан зарур аст. Ҳамон амри воқеӣ, ки дини ислом дар давраи таъсиси ҷамъияти синфӣи арабҳо ба вучуд омадааст, ҳеҷ як ҷои шубҳа надорад. Масъалаи муайян кардани хусусияти ҷамъияти нави синфӣ ва тарзи истеҳсолоте, ки дар арабҳо ва кишварҳои забткардаи онҳо мавқеи бартарио ишғол мекард, ҳамчунин омӯхтани протсессҳои синтези мураккаби иҷтимоие, ки дар он давра ба амал меомад, басо мушқилтар аст. Ҳалли ин масъалаҳо, хусусан, аз он ҷиҳат муҳим аст, ки онҳо на фақат яке аз муҳимтарин давраҳои таърихи халқҳои шарқро равшан менамоянд, балки дар навбати аввал ба талаботи ғоявии қадомин синфҳо мувофиқ будани дини исломро низ аён месозанд. Ҳалли масъалаи охири барои таҳлили марксистии ҷиҳати мафкуравии марҳилаҳои аввали ислом бояд замина фароҳам оварад.

¹ К Маркс ва Ф.Энгелс. Асарҳо, ҷилди 28, с. 210.

² Пигулевская Н.В., 1951, с. 260 ва мобаъд; Лундин А.Г., 1961, 1971; Бауэр Г.М., 1966; Лундин А. Г., 1971; Nielsen D., 1927; Bowen R. le Baron and Albright W. F., 1958; Ruckmans J., 1964.

Хеле кам будани манбаъҳое, ки доир ба сохти иҷтимоии Арабистони шимолии пеш аз ислом (дини ислом дар ҳамин ҷо ба вучуд омадааст) маълумот медиҳанд, хусусан таърихшиносии асримиёнагӣ, ки диққати худро фақат ба баёни воқеаҳои сулолаӣ ва «муқаддас» равона сохта, ҳамеша ҳодисаҳои воқеиро бо афсона ва мавзӯҳои мухталифи фолклорӣ омехта нақл менамояд, аз ҳамон сабабҳое мебошанд, ки ҳалли масъалаҳои дар боло номбаршударо ниҳоятдараҷа мураккаб гардониданд. Исломишиносии буржуазӣ далелу мад-рақаҳои зиёде доир ба он давра ҷамъ намуда, роҷеъ ба сабабҳои пайдоиши ислом бисёр фарзияҳои идеалистӣ ба миён овард, аммо аз ҷиҳати методологӣ дар таҳлили решаҳои иҷтимоии ислом тамоман оғизу нотагон монд.

Дар илми таърихшиносии советӣ доир ба тавсифи ин ҷамъияти синфӣ ду нуқтаи назар мавҷуд аст. Бар тибқи нуқтаи назари аввал, дар ҷануби Араби-стон ҷамъияти ғуломдорӣ ба ҳар ҳолат дар асри VI вучуд дошта, дар охири асри VI ва аввали асри VII дар Арабистони шимоли, дар Ҳиҷоз, Макка ва Мадина, ки дар роҳи асосии қорвонгард воқеъ гардида буданд, ташаққули тартиботи ғуломдорӣ ба вуқӯъ меояд. Дар Арабистони дарунӣ, ки бадавиҳо, кӯчманчиёни қорводор сукунат доштанд, низ вайроншавии сохти ҷамоати падаршохӣ шурӯъ мегардад, вале он хеле суст ба амал меояд. Ба ҳар ҳол дар байни бадавиҳо ҳам, аз як тараф, сарватмандон – соҳибони рамаҳои қалон ва баъзан замин, миқдори зиёди асирони ғулом, аксар вақт бо роҳи қорвонӣ тиҷораткунанда ва, аз тарафи дигар, камбағалон пайдо мешаванд, ки дар ҳаққи онҳо шоири тоисломии араб аш-Шанфара гуфта буд: «(Марди бенаво) рӯзро дар як паноҳгоҳ ва шабро дар паноҳгоҳи дигар мегузаронад, ҳамеша танҳост ва савора дар дӯши хатар аст».³ Ин камбағалон ҳар чӣ бошад ҳам, ҳанӯз озод буданд.

Бо вучуди ин, дар шимоли Арабистон тартиботи ғуломдорӣ то дараҷаи форматсияи ҳукмрон сабзиди нарасид, чунки дар айни бӯҳрони бавучуд-овардаи давраи гузариш ба ҷамъияти синфӣ ислом пайдо шуд ва Муҳаммад зуҳур намуд. Муҳаммад сарлашқари моҳире буд, дар бораи ғазовот (ҷанги муқаддас) ҳукми ислом қабул гардид, халифаҳои Муҳаммад роҳи халосиро аз бӯҳрон дар ҷангҳои истилокорона меиданд. Инак, тӯдаҳои араб ҳамчун «сарбозони ислом» ба сарзаминҳое, ки сохти феодали босуръат роҳ меёфт ва ё кайҳо барқарор гардида буд, фуру рехтанд. Лекин дар кишварҳои забткардаи арабҳо тартиботи ғуломдорӣ ҳам тамоман барҳам нахӯрда буд, бинобар ин сохти ғуломдорӣ дар арабҳо муддати дуру дароз маҳфуз монд ва ҳатто дар натиҷаи ба даст овардани асирони зиёд дубора қувват гирифт. Умуман, муно-сибати феодали дар хилофат баъди футӯҳоти бузург дар охири асри VII та-шаққул ёфт, ғуломдорӣ бошад, ҳамчун тарзи кӯҳнаи зиндагӣ боз вақти зиёде мавҷудияти худро нигоҳ дошт.

Мувофиқи ин нуқтаи назар, ислом аввал дар заминаи ҷамъияти ташаққу-луёфтаи ғуломдорӣ ба вучуд омад ва танҳо баъди футӯҳот ҳамчун дини ҷамъияти феодали қарор гирифт. Ин нуқтаи назарро Е.А.Беляев, инчунин А.Ю.Якубовский, С.П.Толстов, И.П.Петрушевский ба миён оварданд.

Тибқи нуқтаи назари дувум, ҳанӯз пеш аз пайдоиши ислом, ҳам дар ҷануб ва ҳам дар шимоли Арабистон, на ин ки муносибатҳои ғуломдорӣ, балки феодали ташаққул ёфта, то асри VII, яъне то футӯҳоти бузург мавҷеи ҳукмронӣ пайдо карда буд. Ба ин тариқа, ислом аз аввалин қадамҳои пай-доиши худ дини табақаҳои болонишини ҷамъияти навбунёди феодали ба шу-

³ Фильштинский И.И., с. 29.

мор мерафт. Ин нуқтаи назарро Н.В.Пигулевская, А.Г.Лундин, Н.А. Смирнов ва Л.И.Нодирадзе пешниҳод кардаанд. Пайравони ин нуқтаи назар диққатро ба чорякқорӣ, ки дар ҳамон шароити таърихӣ аз муҳимтарин зуҳуроти муносибатҳои феодалий буд, ҷалб менамоянд.

Ин ду нуқтаи назар нисбат ба вазъияти Арабистони асри VII ва шароити иҷтимоии пайдоиши ислом ҳоло фақат фарзияи ноқис ва шартӣ буда, ҳалли ҳамаҷонибаи ин масъала кори оянда аст.⁴

Вале, ҳеҷ чои шубҳа нест, ки ҷамъияти хилофати охири асри VII дар сураати маҳфуз мондани тартиботи ғуломдорӣ, ба дараҷаи хеле зиёд феодалий гардида буд ва истилои Осиёи Миёна, шарқи Хуросон ва Мовароуннаҳр аз тарафи ашрофи ҳарбии феодалий, ки унсурҳои тарзи зиндагии бодиянишинро ҳам давом меод, ба амал оварда мешуд. Муносибатҳои хоси ин қабил ҷамъият ба муносибатҳои ҷамъияти феодалишудаи муқимӣ нақши худро мегузошт ва ба ин васила протесси феодалишавиро тағйир ва суръат меод.

Пайдоиши ислом. Шикасти давлати Сосонӣ

Чанд суҳан дар бораи пайдоиши ислом. Муҳаммад пайғамбари Оллоҳи таоло ва яққаву ягона гардид. Ў аслан аз калонтарин маркази Арабистон – шаҳри Макка буд, чун дар зодгоҳи худ ба чизе муваффақ нашуд, дар соли 622 бо пайравонаш ба Мадина кўчид, ки аз ҳамин сана солшумории мусулмонии ҳиҷрӣ сар мешавад. Тоифаҳои Мадинаро ба итоати худ дароварда, баъд сокинони Маккаро ҳам ба «ҷамоати мўътақидин» дохил намуда, як қатор қабिलाҳои дигари арабро, ки ба Оллоҳ ва пайғамбари ӯ – Муҳаммад эътиқод баста буданд, ба тахти тасарруфи худ даровард. Ислом, ки номи ин дини нав мебошад, маънии «таслим ва итоат»-ро дорад. Пас аз фавти Муҳаммад (соли 632) Абӯбакр (632–634) халифа эълон карда шуд; баъди ӯ Умар (634 - 644) халифа гардид, ки дар замони вай қабिलाҳои арабро ба кулӣ тобеъ карда, ҳамаи онҳоро ба мусулмон табдил доданд. Давлати динии аз ҷиҳати марказият қавӣ ба вуҷуд оварда, лашқари сершумор ва хеле ҷангӣ ташкил дода шуд.⁵ Аъёну ашрофи араб истилоқорӣ, торочгарӣ ва ғасб кардани сарватҳои мамолики дуру наздикро орзу мекарданд. Дар ин сураат норозигии табақаҳои поини ҷамъияти араб ба муқобили мардуми ғайримусулмон, яъне кофирон равона карда, ба ин восита диққати онҳо аз муборизаи синфӣи зидди истисморгарони «худӣ» дур кашада мешуд. Илова бар ин, сарбозони қатории араб қисмате аз ғаниматҳои ҷангро соҳиб мегардиданд, ки ин онҳоро на камтар аз эътиқоди Оллоҳ рӯҳбаланд намуда, ба сӯи корзор мекашид. Барои асилзодাগони араб ҳукми шаръии ғазавот, дар воқеъ, пардае буд, ки ба пинҳон доштан асли мақсади ҷангҳои истилогаронаи онҳо хизмат менамуд.

Истилогарон қўшуни худро қариб дар як вақт, ҳам ба муқобили Рум (Византия) ва ҳам ба муқобили Эрон ҳамлавар сохтанд. Саъю қўшиши лашқаркашони охири намояндаи сулолаи сосонӣ - Яздигурди III (632–651), ки пешаи ҳаракати қўшуни арабро гирифтани мешуданд, натиҷае набахшид. Дар муҳорибаҳои назди Қуддусия (Қадисия) ва Наҳованд (солҳои 636 ва 642) қўшуни араб қувваи яққояи форсҳоро торумор намуда, ба мавҷудияти

⁴ Петрушевский И.П., 1966, с. 7

⁵ Дар хусуси Муҳаммад, марҳилаҳои аввали ислом ва истилои араб таълифоти зиёде мавҷуданд (ниг.: Беляев Е.А., 1965 ва Петрушевский И.П., 1966, ки ба маъхаз ва адабиёти илмӣ ишора шудааст; Sauvaget J., 1965, p. 116–129 ҳам феҳристи муфиде дорад).

тақрибан панчасраи давлати сосонӣ хотима дод. Дар зарфи 10 сол арабҳо хоки Эронро истило намуда, ба Рум зарбаҳои сахт заданд. Фаластин, Миср, Сурия ва Ироқро ишғол карданд.

Яздигурди III муддати 10 сол тахти фишори арабҳо аз як маҳал ба маҳалли дигар ақиб нишаста, бо нияти бар зидди истилогарон ҳезондани аҳоли дар шаҳру кишварҳои гуногун сарсону саргардон ғашт. Вале ин кӯшишҳои ӯ ягон натиҷае набахшиданд.

Оммаи асосии аҳолии давлати сосонӣ барзгарону ҳунармандон – аз тарафи амалдорони сосонӣ, феодалон ва рӯхониёни зардуштӣ зулму ситам дида, илова бар ин, дар натиҷаи маҳдудиятҳои табақотӣ азият мекашиданд. Ҷангҳои дуру дарози Сосониён бо ҳайтолиҳо, туркҳо ва румиҳо аҳволи бе ин ҳам вазнини меҳнаткашонро табоҳ гардонида буданд. Ҷамаи ин боиси норозигии оммаи халқ гардид ва онҳо дар мубориза бар зидди арабҳо тарафи Сосониёнро нагирифтанд.

Ҷангҳои пай дар пай давлати сосониро аз иқтидори пешини сиёсӣ ва ҳарбии худ маҳрум ва заиф гардонида буданд. Ба сабаби баланд шудани мавқеи ашрофи маҳаллии феодалӣ роли ҳукумати марказӣ якбора хеле паст гардида, атроф аз тобеияти марказ баромадан гирифт. Ҳокимони маҳаллии вилоят ва музофотҳои ҷудогона дар вақти ҳуҷуми арабҳо ба ҳукумати марказӣ мададгори накарданд.

Мавридҳое мешуданд, ки оммаи аҳолии мазлум барои сабуктар гардидаи аҳволи тоқатфарсои худ ба арабҳо ва дини онҳо, ки баробарии ҷамаи мусулмононро ваъда меоданд, умед мебаст. Ҳаёт ба зудӣ бар абас будани ин умеди халқро нишон дода бошад ҳам, ба ҳар ҳол дар вақтҳои аввал бе таъсир намонд ва он саҳван ҳамчун эҳёи анъанаҳои неҳзати маздакия тасаввур карда шуд.

Ин буд, ки Сосониён сели хурӯшони арабҳоро боздошта натавонистанд ва давлати сосонӣ аз по афтод.⁶

2. АЗ ТАРАФИ АРАБҲО ЗАБТ КАРДА ШУДАНИ МОВАРОУННАҲР (ДАВРАИ АВВАЛ)

Парокандагии сиёсии Мовароуннаҳр дар миёнаҳои асри VII

Арабҳо аз ҳамон рӯзе, ки ба Эронзамин қадам гузоштанд, ғасб кардани вилоятҳои дар ин сӯи Омударё воқеъгардидаи Осиёи Миёна, яъне Мовароуннаҳрро мақсади асосии худ қарор доданд. Чи навъе ки дар «Таърихи Бухоро»-и Наршахӣ (асри X) ва «Мўъҷам-ул-булдон» ном асари ҷуғрофидони араб - Ёқут (асри XIII) дида мешавад, арабҳо аз номи асосгузори дини ислом Муҳаммад ҳадисҳо оварда, пешниҳод мекарданд, ки забт намудани Мовароуннаҳр вазифаи муқаддас ва бошарафи пайравони дини ислом аст.

Дар ин вақт Мовароуннаҳр ҳамон ҳолати парешонии сиёсиро, ки ҳанӯз дар асрҳои IV–V сар зада, дар авохири ҳукмронии ҳайтолиҳо ва ҳоконии турк боз ҳам бештар қувват гирифта буд, аз сар мегузаронид. То чӣ андоза будани ин парокандагиро аз ин ҷо ҳам фаҳмидан мумкин аст, ки дар лаҳзаи ба ҳоки кунунии Тоҷикистон дохил шудани арабҳо дар ин сарзамин миқдори зиёди мулкҳои мустақил ва ниммустақил вучуд доштанд.

⁶ Барои тафсилоти вазъияти Эрони арафаи истилои араб ва ҷараёни ин истило ниг : Пигулевская Н.В. ва дигарон, 1958, с. 69-89; Колесников, 1970.

Дар Фарғона мулкҳои шимолӣ ва ҷанубии ин сарзамин, дар ноҳияи Ўротепша – Уструшан (Истаравшан) бо пойтахти худ - Бунҷикат (дар қарибии Шаҳристони ҳозира) воқеъ буданд. Сарғаҳи Зарафшон бо воҳа ва доманаҳои қаторкӯҳи Туркистон ва Зарафшон ба ҳайъати мулки Буттом дохил мешуд. Дар шимолӣ он мулкҳои Масчоҳ ва Парғар (Фалғари имрӯза), дар қисмати ғарбӣ шаҳри Панҷ – Панҷакенти ҳозира воқеъ гардида буданд.

Дар ноҳияи Ҳисор мулки Чағониён сар то сари водии дарёи Сурхон (Чағонруд) ва қисмати ғарбии водии Ҳисорро бо шаҳри бузурги худ - Чағониён (наздикии Деҳнав) дар бар мегирифт; дар шарқтари Чағониён – Аҳорун ва Шумон; дар байни дарёи Кофарниҳон ва Вахш – Вашгирд бо пойтахти худ Вашгирд (Файзобод); дар сарғаҳи Кофарниҳон (дарёи Ромит) ва Вахш мулки Кумед арзи вучуд мекард.

Дар ноҳияи Қўрғонтеша тамоми паҳноӣ водиро мулки Вахш фаро мегирифт ва мулки Қубодиён бо шаҳри асосии худ - Қубодиён дар ҷараёнҳои поини дарёҳои Вахш ва Кофарниҳон воқеъ буд.

Дар ноҳияи Кўлоб – Хатлон (Хаталон – байни Панҷ ва Вахш бо пойтахти худ - Хулбук ва шаҳри Мунк (Балҷувон) арзи вучуд мекард. Ба Хатлон дар вақтҳои гуногун дигар мулкҳо, аз қабили Вашгирд, Қубодиён ва ғ. низ дохил мешудаанд.

Дар ноҳияи Фарм мулки Рошт бо пойтахти худ шаҳри Рошт (Фарм) ва мулки Дарвоз бо пойтахти худ - Қуррон воқеъ шуда буд.

Дар вилояти кӯҳистони Бадахшон мулкҳои Вахон, Шугнон ва Рӯшон, ки бо Бадахшон алоқаи зич доштанд, мавҷуд буданд.

Ҳокими ҳар як мулк худашро мустақил ҳисоб мекард ва унвони махсус дошт. Набудани иттиҳод ва ягонагӣ дар байни ҳокимони Мовароуннаҳр қори муттаҳид намудани халқҳои Осиёи Миёнаро барои зарба задан ба истилокорони араб хеле душвор мекард.

Ба сарғади Осиёи Миёна расидани лашкари араб. Ҳамлаҳои нахустин ба Мовароуннаҳр

Мувофиқи ривоятҳои араб, лашкари ислом пас аз муҳорибаи назди Наҳованд (с.642) қўшуни шикастхӯрдаи сосониҳо таъқибкунон, гўё то ғавти халифа Умар, яъне то соли 644 бо туркони Тахористон алоқа пайдо кардаанд.⁷ Аммо дар ҳақиқати ҳол истилои Осиёи Миёна даҳ сол баъдтар шурўъ гардид. Соли 651 охири подшоҳи сосонӣ - Яздигурди III аз таъқиб дастаҳои араб гурехта, ба Марв расид. Хост дар ин ҷо паноҳгоҳе пайдо кунад, вале бо хиёнати дастнишондаи худ – волии Марв кушта шуд (бар тибқи яке аз ривоятҳо қотил осибонест, ки подшоҳи гуреза ба хонаи ӯ паноҳ бурдаи шудааст). Дар ҳамон сол арабҳо Марвро ишғол намуданд.

Пас аз се соли ин воқеа арабҳо нахустин ҳамлаҳои худро ба Мовароуннаҳр сар карданд, аз ҷумла, дар манбаъҳо ҳуҷуми соли 654 ба Маймуғ, воқеъ дар Суғд хотирнишон шудааст. Дар соли 667 онҳо аввалин дафъа ба Чағониён ҳамла оварда, ба ҳайтолиҳо зарбаи сахт доданд. Арабҳо ба амалиёти ғарбӣ дар миқёси васеъ ошкоро тайёри медиданд. Яке аз чунин тадбироти тайёрии ғарбию сиёсӣ аз Басра ва Куфа ба Хуросон кўчонидани 50 ҳазор хонаводаи араб буд. Барои арабҳои муҳочир ба тариқи гарнизон дар панҷ нуқта иқоматгоҳҳо ба вучуд оварда шуданд.

⁷ Gibb H.A.R., 1923, p. 15

Ба ақидаи Гибб, ки мегӯяд, ин тадбирҳо бо ду мақсад: қувват додани амнияти вилоятҳои зеридаст ва ҷамъ кардани қувва барои истилои минбаъда ба амал оварда мешуданд, розӣ шудан мумкин аст.⁸

Наршаҳӣ мегӯяд, ки истилокорони араб борҳо аз дарёи Аму гузашта, ба Мовароуннаҳр ҳучум оварданд. Маликаи Бухоро ҳар бор ба ивази хироч ва дигар пешкашҳо сулҳ карда, мамлакати худро нигоҳ медошт.

Дар охири соли 673 ва аввали соли 674 қоиммақоми арабҳо дар Хуросон Убайдуллоҳ ибни Зиёд ба Мовароуннаҳр ҳучум карда, Рометан ва атрофи Бухоро ба даст дароварда, тороҷ ва хароб намуд, вале ба муқобилати саҳти қувваҳои якҷояи туркҳо ва бухороӣҳо дучор омада, ба сулҳ бастан маҷбур гардид. Вай аз маликаи Бухоро пулу чизи бисёр гирифта ва 4 ҳазор камонкашони моҳирро аз аҳолии маҳаллӣ ба ғуломӣ бурда (ва аз онҳо гвардияи шахсӣ ташқил карда), муваққатан ҳудуди Мовароуннаҳрро тарк намуд.⁹

Дар соли 676 қоиммақоми нави Хуросон - Саид ибни Усмон бо қувваи зиёде аз дарёи Аму гузашта, ба сӯи Бухоро ҳаракат кард. Маликаи Бухоро, мисли ҳарвақта, ба ивази додани сесад ҳазор дирҳам ва ба гарав гузоштани як гурӯҳ ҷавонони ашрофзодаи Бухоро бо арабҳо созиш намуд. Он гоҳ Саид ба тарафи Самарқанд рӯ овард. Суғдиён бо тамоми шучоат ва мардонагӣ муқовимат нишон доданд. Ҷанг бештар аз як моҳ давом намуд. Ниҳоят Саид чораи дигар наёфта, сулҳ кард ва бо асирону ғанимати андак баргашт. Дар роҳ ӯ Тирмизро ба тасарруфи худ даровард.

Наршаҳӣ ва Балозурӣ дар хусуси рафтори ҷасурунаи ҷавонони гаравии бухорӣ, ки Саид ба ғуломони худ таъдил дода буд, ҳикоят мекунанд. «Эшон (ҷавонони гаравӣ.— Б.Ғ.) бағоят тангдил шуданд ва гуфтанд: «Ин мардро (Саидро.— Б. Ғ.) чӣ хорӣ монд, ки бо мо накард ва моро ба бандагӣ гирифт ва кори саҳт мефармояд. Чун дар истихфох ҳоҷем ҳалок шудан, боре ба ғоила ҳалок шавем. Ба сарои Саид андароманд ва дарҳо барбастанд ва Саидро бикуштанд ва ҳештанро низ ба куштан доданд».¹⁰

Табарӣ воқеаи аҷибро нақл мекунад, ки дар бобати бо арабҳо ҷи гуна муносибат кардани аҳолии вилоятҳои кӯҳистонии Мовароуннаҳр хеле ҷолиби диққат аст. Ба ҳузури қоиммақоми араб, ки дар Кеш хайма зада буд, бародарзодаи малики Хатлон меояд. Ӯ ба халқи худ хиёнат кардааст ва арабҳоро таъвиқ мекунад, ки ба Хатлон лашкар кашанд. Қоиммақом розӣ шуда, писари худ Язид ибни Муҳаллабро мефиристад.

«Ӯ дар ҳудуди Хатлон,— менависад Табарӣ,— ба таври ҷудогона лашкаро гоҳ бисохт ва бародарзодаи малик — он малик Сабол ном дошт — ӯрдуи дигар ба худ зад ва Сабол шабонгаҳ ҳамла ба ӯрдугӯҳи бародарзодааш овард. Чун аскарони малик бо лафзи араб садо медоданд, бародарзодаи ӯ гумон бурд, ки арабҳо хиёнат карданд, аммо арабҳо, вақте ки ӯ қароргоҳи онҳоро тарк намуд, дар ҳарос буданд, ки ӯ хиёнат хоҳад кард. Сабол бародарзодаи худро дастгир намуд ва ба ҳисори худ бурда, ба куштан дод. Гӯянд, ки Язид ибни Муҳаллаб қалъаи Саболро ба муҳосира гирифт ва ба ӯ сулҳ кард. Шартӣ мувофиқат ин буд, ки Сабол мебоист товони ҷанг меод. Язид ин товон бигирифт ва ба ҳузури падари худ Муҳаллаб бозомад. Баъд аз мақгул гардидани бародарзодаи малик модари вай ба назди модари Сабол расуле фиристод ва

⁸ Gibb H.A.R., 1923, p. 17

⁹ Ривоятҳои маҳаллӣ доир ба ин воқеаҳо дар осори Балозурӣ, Яъқубӣ ва Наршаҳӣ оварда шудаанд. Табарӣ ин воқеаҳоро ба тарзи дигар нақл мекунад. Барои таҳлили нусхаҳои гуногун муроҷиат шавад: Gibb H.A.R., 1923, p. 17, 18

¹⁰ Наршаҳӣ, с. 49.

бигуфт: «Ту чӣ сон умед дорӣ, ки Сабол пас аз куштани бародарзодаи худ зинда хоҳад монд. Охир мақтул ҳафт бародар дорад ва онҳо акнун дар талаби хун ҳастанд. Ту бошӣ модари фарзанди ягонаӣ. Модари Сабол чунин ҷавоб бидод: «Шер кам бачча дорад, ҳук бисёр».¹¹

Баъд аз тохтутози Саид ибни Усмон қўшуни арабҳо муддати панҷ сол ба Мовароуннаҳр ҳуҷум накарданд. Арабҳо бори сеюм дар вақти ҳокими Хуросон шудани Салм ибни Зиёд, ки ба давраи хилофати Язид ибни Муовия (680–683) иттифоқ афтода буд, ба Мовароуннаҳр ҳамла оварданд.

Ба қавли Балозурӣ, лашкари араб то Хучанд расида, вале дар он ҷо ба зарбаи саҳт дучор гардид.¹² Самарқандиро ва бухороиро аз арабҳо шикаст хӯрда, маҷбур шуданд, ки ба ивази пулу чизи зиёде худро аз асорати истилокорон халос намоёнд.

Соли 689 писари яке аз ҳокимони исёнкори Хуросон - Мўсо ибни Абдуллоҳ Тирмизро ишғол намуда, тақрибан понздаҳ сол ҳокими ин қалъаи ғарбистеҳком гардид. Ӯ ҳокимияти касеро эътироф намекард, ба мулкҳои ҳамсоя ҳамла оварда, онҳоро ғорат месохт. Танҳо дар соли 704 ба қўшуни ҳукумати марказии араб муяссар гардид, ки бо қўмаки сарбозони суғд ва турк ин балворро аз байн бардоранд.¹³ Ҳақ ба ҷониби А.Чалилов аст, ки мегӯяд: «...Аҳамияти ин ғалаба бар Мўсо ду ҷанба дошт. Аз як тараф, он чи ки мулкдорони маҳаллӣ ҳамроҳи қўшуни хилофати Араб ҳокимияти Мўсоро барҳам заданд, кори мусбат буд. Аммо, аз тарафи дигар, онҳо бо ин амали худ ба ҳукумати марказии араб барои халос шудан аз балвогаре, ки як андоза дар роҳи ба Осиёи Миёна сар даровардани онҳо монеае буд, қўмак расониданд».¹⁴

Ҳамин тариқа, то замони қоиммақоми Хуросон таъин гардидани Қутайба ибни Муслим (с. 705) он ҳама ҷангҳое, ки арабҳо дар Мовароуннаҳр карданд, хусусияти тасодуфӣ ва ноҷур дошта, фақат барои мақсадҳои ғоратгаронаи сардорони ҷудогонаи араб хизмат мекарданд. Қўшунҳои араб вилоятҳои дар натиҷаи тохтутозҳои шадид ишғолнамудаи худро тороҷ карда ва ба харобазор табдил дода, ба Марв бозмегаштанд.

Муборизаи суғдиён, тахористониҳо ва дигар халқҳои Осиёи Миёна бар зидди истилогарон

Аъёну ашрофи араб фақат пас аз он ки дар замони хилофати Абдулмалик ибни Марвон (685–705) низоъҳои дохилии хилофатталабӣ барҳам хӯрда, шӯришҳои мардуми кишварҳои тобесту фурӯ нишонда шуданд, ба истилои Мовароуннаҳр ба таври қатъӣ камар бастанд.¹⁵ Тақрибан дар соли 705 ҳокими Хуросон - Қутайба ибни Муслим ба амалиёти ҷангии, ки ниҳоят ба забт гардидани Мовароуннаҳр оварда расонд, иқдом намуд. Ӯ аз парокандагии мамлакат ва ихтилофи дохилии ашрофи деҳқони маҳаллӣ истифода бурда, тавонист қадам ба қадам мавқеи хилофатро дар Осиёи Миёна мустаҳкам намоёнд. Қутайба дар соли 705 бо қувваи зиёде ба тарафи Балх ҳаракат намуда, он маҳалҳоеро, ки аз арабҳо рӯ гардонида буданд, ба худ итоат кунонид.

Ғайр аз Балх вилояти Ҷағониён (ки дар ин вақт ҳокими он Тиш ба тарафи арабҳо гузашта, онҳоро барои ҳуҷум ба мулкҳои ҳамсоя ташвиқ мекард),

¹¹ Табарӣ II, с. 1040–1041.

¹² Балозурӣ, 413.

¹³ Бартольд В. В., 1963, с. 242.

¹⁴ Чалилов А., 1961, с. 118.

¹⁵ Шарҳи мухтасари ин воқеаҳо: Беляев Е. А., 1965, с. 180 ва мобаъд.

Шумон ва ғ. ба итоати ӯ даромаданд. Дар соли 706 ӯ ба хоки Мовароуннаҳр қадам ниҳод. Чунон ки Табарӣ менависад, Қутайба аз дарёи Аму гузашта, ба Пайканд равон шуд. Дар дохили қўшуни ӯ деҳқонони Балх ва Чағонхудои хоин ҳам буданд, ки аз роҳи тамаъ истилогаронро тарафдорӣ мекарданд.

Пайканд дар он замон аз ободтарин шаҳрҳои Мовароуннаҳр ба шумор мерафт. Вайро шаҳри бозургонон («мадинату-т-туҷҷор») меномиданд ва азбаски қалъаи мустаҳкаме дошт, «шористони рўйн» низ мегуфтанд. Қўшуни Қутайба аввалин дафъа дар ҳамин ҷо ба муқовимати саҳти аҳолии дучор гардид. Дар мудофияи шаҳр на фақат сокинони Пайканд, балки суғдиёни дигар ҳам, ки пайкандиро барои кўмак ба онҳо муроҷиат карда буданд, ширкат доштанд. Аввалҳо дасти онҳо боло шуда, арабҳо ба вазъияти саҳте афтоданд. Суғдиро муддати дуру дароз қўшуни арабро ба муҳосира гирифта, роҳҳои алоқаи онҳоро буриданд. Вале маҳз ноиттифоқии байни ҳокимони маҳаллии арабҳо аз ин вазъият раҳо дод. Баъзе аз ҳокимон оҳиста-оҳиста дастаҳои худро ба канор кашиданд. Сафи мудофиячиёни Пайканд торафт кам шудан гирифт. Қутайба аз ин ҳолат истифода бурда, шаҳрро гирифт, ғорат кард ва пас ба Бухоро рӯ овард. Муҳосираи Пайканд, ба як ривоят, 50 рӯз ва, ба ривояти дигар, 10 моҳ давом кардааст.

Ҳанӯз Қутайба 5 фарсах (яъне тақрибан 30 км) ҳам дуртар нарафта, аҳли Пайканд шӯриш карданд ва арабҳои дар он ҷо истодаро ба қатл расониданд. Қутайба Пайкандро дубора ишғол карда, онро тамоман ба харобазор мубаддал гардонд, ҳамаи мардонро кушта, занону кўдаконро ба ғуломӣ дод. Арабҳо дар ин ҷо ҳамон қадар сарват ба даст дароварданд, ки то ин вақт дар ҳеч ҷо ин андоза ғанимат насиби онҳо нагардида буд.

Аз эҳтимол дур нест, ки муҳимтарин қисмати ин ғаниматро анбори бузургӣ пур аз аслиҳаву лавозимоти ҷангӣ ташкил мекард. Сифати ин ҳама маснуот ба дараҷае олӣ буд, ки то ҳол дар назми араб калимаи «суғдӣ» ҳамчун ташбеҳи ҳунармандии беҳамто истифода мешавад. Аз рӯи баъзе маълумот, то забти Пайканд қўшуни Қутайба ҳамагӣ 350 адад либосу аслиҳаи ҷангӣ дошт. Бинобар ин, Қутайба аз ғанимати тақсимшаванда берун гузоштани лавозимоти ҷангиро исрор карда, пас тамоми сарбозони худро силоҳи нав дод ва иқтидори ҷангии қўшуни арабро хеле афзунтар гардонид.¹⁶

Ҷоҷеаи Пайканд ба аҳолии Мовароуннаҳр нишон дод, ки онҳо бо чӣ гуна душмани бераҳм сарукор доранд. Ҳокимони ҷудогонаи Суғд туркҳо ба кўмак даъват намуда, дар атрофи Рометан (дар наздикии Бухоро) қувваҳои муттаҳидаи зиёде ҷамъ карданд, то ки ба арабҳо зарба расонанд. Ҷанги шадиде ба амал омад. Қўшуни арабҳо ба муҳосира афтод. Дар ин ҷо Қутайба роҳи фиребро пеш гирифт. Ӯ ба тарзи махфӣ кас фиристода, подшоҳи Суғдро аз туркон ва турконро аз подшоҳи Суғд бадгумон карда, дар байни онҳо нифоқ андохт. Дар ҳамин вақт ба Қутайба қувваи иловагӣ расид ва ба ин воқеа ӯ аз муҳосира берун омад. Вале азбаски лашқари араб талафоти зиёде дода буд, ӯ дигар ҷангро давом дода натавониста, маҷбур шуд аз нақшаи забт кардани Мовароуннаҳр муваққатан даст кашида, ба Марв баргардад.

Дар соли 708 Қутайба бо қувваи нав боз ба тарафи Мовароуннаҳр ҳаракат кард. Бо вучуди муқовимати шадиди аҳолии Суғд ба ӯ муяссар гардид, ки худро ба мулки Бухоро расонида, Рометанро ишғол намояд. Лекин ҷангҳои саҳте, ки барои гирифтани Бухоро кард, натиҷае набахшид. Қутайба талафоти зиёде дода, дар тирамоҳи ҳамон сол маҷбур шуд ба Хуросон ақиб нишинад.

¹⁶ Gibb H.A.R., 1923, p. 33, 34

Ҳокими Ироқ Ҳачқоҷ, ки Қутайба ҳамчун қоиммақоми Хуросон ба вай итоат мекард, аз шунидани ин хабар дар ғазаб шуда, ба Қутайба фармуд дубора ба ҷанги бухорхудо равад ва ба ҳар қимат, ки бошад, ўро шикаст диҳад.

Инак, дар соли 709 Қутайба бо қўшуни пуршумор аз дарёи Аму гузафта, худро ба ҳаволии Бухоро расонид. Аҳолии Бухоро, мисли собиқ туркҳо суғдиёнро ба ёрдами худ даъват намуданд. Ҷанги хунине рӯй дод.

Қутайба эълон кард, ки ҳар кас, агар сари душманеро биёрад, сад дирҳам ба тариқи ҷоиза хоҳад гирифт. Дар қароргоҳи арабҳо аз сари ҷанговарони Мовароуннаҳр манораи бузурге ба вучуд омад. Аммо ин ҳам муқовимати дифоқунандагони Бухороро дарҳам шикаста натавонист. Онҳо ба арабҳо зарбаҳои ҳалокатовар мезаданд. Он гоҳ Қутайба аз мағлубият тарсида, боз ҳамон усули пештараи худ – макру хиёнатро ба кор бурд. Чи навъе ки Наршаҳӣ нақл мекунад, ў ба назди подшоҳи Суғд - Тархун ҷосуси худро фиристод. Ҷосус Тархунро огоҳ кард, ки арабҳо пас аз чанде ин ҷоҳоро тарк мекунанд, туркон ин фурсатро ғанимат дониста, барои ишғол кардани Суғд, ки мулки пурсарвату зебост, нияти бар зидди Тархун лашкар кашидан доранд. Подшоҳи Суғд, ки аз ин гапҳои дурўғ саҳт ба тарсу ҳарос афтада буд, маслиҳат пурсид. Ба ў чунин маслиҳати пур аз макру ҳиял доданд: бояд бо Қутайба сулҳ кард ва ба туркон хабар расонд, ки ба ёрии арабҳо қувваҳои сершумори иловагӣ омада истодаанд, он гоҳ туркон пас хоҳанд гашт.

Тархун ин маслиҳатро қабул кард. Иттифоқи зидди арабҳо барҳам хўрд ва қўшуни араб Бухороро ишғол намуд. Қутайба бо мақсади устувор намудани мавқеи худ бо ихшиди Суғд Тархун қарордод баст ва чанд нафарро аз ақрабони подшоҳ ба гарав гирифт ва барои ҳар сол ҷизя муқаррар намуд.

Ҳокимони баъзе вилоятҳои Тахористон, аз ҷумла ҳокими Шумон аз андармонӣ ва нобарориҳои арабҳо дар воҳаи Бухоро истифода бурда, аз итоати Қутайба сар кашидани худро эълон карданд.

Дар соли 710 Қутайба қувваҳои тоза ҷамъ намуда, ба Шумон лашкар кашид. Аҳолии Шумон талабҳои таҳдидомези арабҳоро рад карда, ба муқобили қувваҳои бартаридоштаи онҳо ҷасурона ва мардонавор ҷангиданд. Дар яке аз муҳорибаҳои шадид подшоҳи Шумон кушта шуд. Қутайба шаҳрро тамоан ғорат карда, ба тарафи Насаф (дар наздикии Қаршии имрӯза) ва Кеш (Шаҳрисабзи кунунӣ) равон шуд ва он ҷоҳоро ба тобеияти худ даровард.

Мудофияи Самарқанд

Чунон ки дар боло оварда шуд, ҳукмрони Самарқанд подшоҳи Суғд - Тархун бо арабҳо сулҳ кард. Ў дар айни вақт ўҳдадор шуд, ки ба онҳо хироч медиҳад. Пас аз як сол Қутайба бародараш Абдурраҳмонро барои гирифтани хироч ба Самарқанд фиристод. Тархун ба додани хироч маҷбур гардид. Ин боиси норизоятии ашрофи Самарқанд (ва, бешубҳа, оммаи меҳнаткаши Суғд, гардид. Тархун бо дастӣ муқаррабони худ аз тахти салтанат фуруварда шуд ва ў дар ҳолати навмедӣ ва шиддати алам худро набуд сохт.¹⁷

Дар соли 710 ба тахти подшоҳии Суғд Фурак нишаст. Ин мард, аз рӯи баҳои донишманди воқеаҳои давраи истилои араб Ҳ.А.Р. Гибб, «ватанпараст ва раҷули давлат буд».¹⁸

Дар ин вақт ҷараёни ҳодисот ба қарори зайл сурат мегирифт. Дар Хоразм тахти роҳнамоии Хурзод ном бародари Хоразмшоҳ неҳзати халқӣ сар зад.

¹⁷ Табарӣ, II, 1229; Ибн ал-Асир, IV, 437-438.

¹⁸ Gibb H.A.R., 1923, p. 42.

Қутайба аз ин муборизаи дохилии давлати Хоразм истифода намуда, бо баҳонаи кўмак расондан ба Хоразмшоҳ бо қўшуни худ ба он ҷо ҳаракат кард. Дар солҳои 710–712 Хоразмшоҳ бо Қутайба муоҳидаи сулҳ баста, ба ивази он ки шўришиёро ба хун оғушта намуд, ба тариқи подош 10 ҳазор сар чорво дод. Ин амалан маънии ба арабҳо сари итоат фуруд овардани хоразмшоҳро дошт.

Қутайба ба осонӣ таслим напудани суғдиёни ҷангҷўро дар назар гирифта, барои дар ғайлат гузоштани онҳо овозас паҳн кард, ки гўё бо ғаниматҳои аз ғорат бадастовардаи худ ба Марв хоҳад рафт, лекин дар амал бо лашкари Хоразмшоҳ ва бухорхудот ба Самарқанд ҳучум овард.

Ҷиҳати хоси вазъияти онвақтаи муборизаи зидди истилогарон на фақат набудани fronti ягона ба муқобили арабҳо, балки бадтар аз ин, хиёлати ҳокимони Бухоро ва Хоразм мебошад. Дастаҳои сарбозони хоразмӣ ва бухорӣ дар тарафи арабҳо қарор гирифта, дар сурате, ки самарқандиҳо яккаву танҳо бо азобу машаққат ватани худро мудофиа мекарданд, ҳамроҳи қўшуни душман бар зидди Самарқанд бо тамоми қувват ҷангиданд. Бар зимми ин, дар дохили Суғди Самарқанд ҳам якдилӣ ва ҳамфикрӣ набуд. Пас аз марги Тархун дар Суғд гурӯҳи нерўманди ашрофи арабпараст боқӣ монда буд. Аз эҳтимол дур нест, ки яке аз намояндагони ин гурӯҳ ҳокими Панҷакент - Дивонштак бошад. Баъди худкушӣ кардани Тархун вай сарпарастии писари хурдсоли ўро ба зимма гирифта, унвони «подшоҳи Суғд, ҳукмрони Самарқанд»-ро соҳиб шуд (ин унвон аз ҳуҷҷатҳои суғдии Кўҳи Муғ маълум гардидааст).

И.Ю.Крачковский тахмин мекард, ки «албатта, мумкин аст, масъала аз ин ҳам амиқтар бошад, дар байни арабҳо ва арабпарастҳо майли дар муқобили Фурак ба сифати давомдиҳандагони «қонунӣ» силсилаи подшоҳони Суғд гузоштани писарони Тархун пайдо шуда буд».¹⁹ Инро дар ҳақиқи Дивонштак ҳам метавон гуфт, ҳарчанд ки яқинан ў унвони «подшоҳи Суғд, ҳукмрони Самарқанд»-ро хеле дертар, соли 719 гирифтааст. Қутайба риёкорона ва маккорона эълон кард, ки вай омадааст, то барои марги Тархун қасос бигирад.²⁰ Ба ин восита ў тарафдорони подшоҳи сарнагуншудаи Суғдро ба ҳаракат овард ва имкон дод, ки онҳо бо унсурони арабпараст муттаҳид шаванд. Роли муҳимро дар қароргоҳи тарафдорони арабҳо Дивонштак бозид. Ҳамаи инҳо вазъияти Фурак ва аҳволи мудофиакунандагони Самарқандро мураккабтар месохт.

Таҳлили муфассали манбаъҳои хаттии оид ба ҷараёни истилои Самарқанд ба қалами В.В. Бартолд тааллуқ дорад.

Манбаи асосӣ–Табарӣ–се ривоят ва ҳикояти ҷомеа дорад, ки аз рӯи чанд сарчашма навишта шудааст.²¹ Дар муҳорибаҳои шадид, ки ба арабҳо зарбаи ҳалокатовар зада шуд, мудофиакунандагони шаҳр қаҳрамонии беназир нишон доданд. Подшоҳ Фурак дар яке аз мактубҳои худ навиштааст: «Бисёр сарбозони мо кушта ва маҷрўҳ гардиданд, аскарони пиёда ва савораи дошҳо (арабҳо–Б.Ф.) ниҳоят сершумор буданд ва мо ба онҳо муқобилат карда наметавонистем. Ман дар паноҳи деворҳои қалъа ақиб ништам, то ки он ҷо камин бигирам».²²

Аҳли Суғд аз муҳосираи арабҳо ба ҷон омада, аз подшоҳи Чоч, ҳокими турк ва ихшиди Фарғона кўмак хоستانд ва навиштанд, ки «агар арабҳо бар

¹⁹ В.А. ва И.Ю. Крачковскийҳо, 1934, с. 70

²⁰ Табарӣ, II, 1249.

²¹ Бартольд В. В., 1964, с. 382–384.

²² Chavannes E., 1903, p. 205.

Суғд ғалаба кунанд, навбати шумо хоҳад расид». Он се ҳукмрон қарор доданд, ки ба Суғд мадад расонанд ва дастаи ҷанговарони саворасро аз «шаҳзодагон ва шӯҷоатмандтарин сарбозони ҷавони подшоҳӣ» ба он ҷо фиристоданд. Сардори ин даста писари хоқон буд.²³ Азбаски аскарони турк дар ин вақт ба наздикиҳои Суғд қарор гирифта буданд, ба муборизаи зидди араб метавонистанд фавран ёри кунанд. Маҳз аз ҳамин сабаб дар сари қувваи имдодӣ писари хурдии хоқони турк – Иналхоқон, ки вазифаи сарфармондеҳи қўшуни ғарбии туркро адо мекард, гузошта шуд.²⁴ Ҳанӯз қувваи имдодӣ дар роҳ буд, ки Қутайба аз воқеа хабардор шуда, ба муқобили он қўшуни баргузидае бо сардории бародари худ равона кард.

Арабҳо ногаҳон шабохун зада, дастаи иттифоқчиёни суғдиёро торумор карданд. Онҳо ашрофзода будани сарбозони ин дастаро фаҳмида, сари кушташудагонро аз тан ҷудо карданд ва номашонро ба ғўшашон навишта, сарҳоро ба камарбанди худ овехта, ба қароргоҳашон баргаштанд. Яке аз арабҳои иштирокчи ин воқеа нақл мекунад: «Аз мо касе набуд, ки дар камарбанди худ сари душмани номдорро надошта бошад... ва мо силоҳи олий, матоъҳои гаронбаҳо, камарбандҳои заррин, аспҳои бодпоро ғанимат гирифтаем ва Қутайба ҳамаи инҳоро ба худӣ мо инъом кард. Бо ҳамин суғдиҳо ба шикаст рӯ оварданд. Қутайба ба тарафи онҳо манҷаниқ рост карда, ба тирпарронӣ шурӯъ намуд, вай ҳамеша бо онҳо задухӯрд мекард. Сарбозони бухорӣ ва хоразмӣ тарафдори ӯ, ки (ба муқобили суғдиҳо. – Б.Ғ.) беамон мечангиданд, барояшон намунаи ибрат буданд». Ҳамон вақт буд, ки Ғурак суханони оташборе гуфта, Қутайба ва ҳамроҳонашро ба шӯро ғазаб овард: «Ту бо ман бо дасти бародарони ман ва аҳли хонадони ман ҷангида истодаӣ, канӣ арабҳоро ба муқобили ман гузор».²⁵ Ин муҳориба ва боз якчанд муҳорибаҳои дигар (Яъқубӣ якчанд «муҳорибаҳои шадид» меғўяд), ки дасти арабҳо боло буд, суғдиёро маҷбур кард ба паси девори Самарқанд паноҳ баранд (дар охири ҷанги хеле сахти назди Самарқанд суғдиён қариб ғалаба карда буданд, вале ба арабҳо муяссар гардид, ки ин муҳорибаро ба фоидаи худ анҷом диҳанд).

Муҳосира сар шуд. Худи Ғурак чунин тасвир менамояд: «Он гоҳ арабҳо шаҳрро муҳосира карданд. Онҳо дар муқобили девор 300 мошини деворшикан гузошта, дар се ҷо хандақҳои калон канданд. Нияти онҳо несту нобуд кардани шаҳри мо ва подшоҳии мо буд».²⁶

Мошинҳои деворшикан рӯзу шаб деворҳои Самарқандро мекўфтанд. Арабҳо як ҷои деворро сўроҳ карданд, суғдиҳо зуд онро маҳкам намуданд. Суғдиҳо аз камон тирхоликунон гоҳо берун мебароманданд ва ба муҳосиракунандагон талафоти зиёд ворид меоварданд. Ҳамин тариқа, онҳо як моҳи тамом шаҳрро мардонавор мудофия карданд. Вале охири охири шаҳр таслим шуд. Ғурак ноилоҷ шартномаи барои Самарқанд ниҳоятдараҷа вазнинро имзо кард. Мувофиқи ин шартнома ӯ мебоист якбора ду миллион дирҳам, се ҳазор ғуломи калонсол ва ганҷи бутҳои маъбадҳои қадимаро ба арабҳо супорад, сипас, ҳар сол дусад ҳазор дирҳамӣ ба онҳо нақдина пардозад. Илова бар ин, мувофиқи шарти пешакӣ, самарқандиҳо мебоист барои мусулмонон дар шаҳри худ масҷид месохтанд ва қўшуни суғдиёро аз Самарқанд дур мекарданд. Ба ивази ҳамаи ин Қутайба Ғуракро ҳукмрони

²³ Табарӣ, II, с. 1247–1249.

²⁴ Кляшторный С.Г., 1964, с. 146–153

²⁵ Табарӣ, II, 1244, 1248.

²⁶ Chavannes E., 1903, p. 205.

«Самарқанд ва заминҳои он ва атрофи он ва Кеш ва Нахшаб ва шаҳрҳо ва қалъаҳо» таъйин намуд, Ғурак дар амал вассали ӯ гардид. Қутайба аз тарси шӯриши суғдиҳо дар шаҳр дастаи сарбозони худро гузошт.²⁷

Вале рӯи озодихоҳии мардуми Самарқанд нашикаст. Чунон ки Яъқубӣ хабар медиҳад,²⁸ тирамоҳи соли 712 «мардуми Самарқанд ба муқобили ӯ (қоиммақоми арабҳо.— Б.Ғ.) сар бардошт ва хоқон, подшоҳи туркон ҳам ба ӯ ҳамла намуд». Фақат расида омадани Қутайба бо қувваҳои асосии араб (баҳори с.713) гарнизони арабро аз шикасти ногузир наҷот дод. Дар манбаъҳои қадимаи туркӣ ҳам доир ба ин воқеаҳо далелу мадракҳои ҷолиби диққат оварда шудаанд. Аз рӯи маълумоти онҳо, сафорати суғдӣ бо сардории Суком ба қароргоҳи туркон меояд.²⁹ Чунон ки аз катибаи калоне ба шарафи Гултегин маълум мегардад, ҷавобан туркҳо «ба ёрии халқи Суғд» то худи «дарвозаи оҳанин» (Бойсунтови ҳозира) ҳаракат кардаанд.³⁰ Файр аз ин, чи навбæ ки Ҳ.Гибб дуруст қайд мекунад, истилои Самарқанд ба тасарруфи Суғд ва мутеъ кардани суғдиён оварда нарасонид. Аксари суғдиён ҳокимияти арабҳоро эътироф накарда, озодона мезистанд.³¹ Бо вучуди ин, шӯриши самарқандиҳо бераҳмона паҳн карда шуд.

Пас аз даҳ соли ҷангҳои муттасили хунрезона Мовароуннаҳр ба ҳокимияти олии хилофат тобеъ карда шуд. Вале ба ин нигоҳ накарда, халқҳои ин сарзамин худро тамоман мутеъ ҳисоб намекарданд. Тирамоҳи ҳар сол Қутайба аз хавфи ин мардуми озодихоҳ қўшуни худро аз Амударё гузаронида, дар Марв ва дигар шаҳрҳои Хуросон ҷойгир менамуд ва баҳорон боз ба Мовароуннаҳр ҳамла меовард ва ҳар бор бо қувваҳои тоза меомад, зеро талафоти ӯ дар ҳар дафъаи ба ин ҷониб ҳуҷум карданаш хеле бузург буд.

Иттифоқи Суғд, Чоч, Фарғона ва Туркон

Дар солҳои 712–713 ба муқобили арабҳо иттифоқи хоқони турк ва се давлати калони истиқлолияти худро нигоҳ дошта - Суғд, Чоч ва Фарғона баромад мекард.

Низоъҳои байнихудии ашрофи Суғд ба он оварда расонид, ки Дивонштак таслими Ғурак ва аз тарафи арабҳо ҳамчун подшоҳи Суғд эътироф шудани ӯро барои иштироки худ дар муборизаи зидди истилокорони араб фурсати муносиб дарёфта, Фатуфарн ном сафири худро ба Чоч ва вилоятҳои ҳамсоя фиристод. Дар кўшкҳои кўҳи Муғ номаи аз Чоч ирсол доштаи ин сафир маҳфуз мондааст, ки дар тасвири бевоситаи вазъияти ниҳоят мураккаб ва фоҷианоки онвақта беҳтарин ҳуҷҷатест. Фатуфарн ба Дивонштак «хоҷа» гўён муроҷиат карда, менависад: «Хоҷа, ман ба ҳузури ҳукмрони Чоч расидам. Ва ман, хоҷа, ҳам номаро супурдам ва ҳам он чи даҳонӣ гуфтани буд, якта намонда, ҳамаашро ба ту дун (ҳокими Чоч— Б.Ғ.) ва «муовинаш» арз кардам. Ва, хоҷа, номаро ба хоқон ва номаро ба шоҳи Фарғона бо тутиқи фарғонӣ (унвон —Б.Ғ.) ба шоҳи Фарғона фиристодам. Ва, хоҷа, ман дигар роҳи худро наметавонам давом диҳам, зеро, хоҷа, мегўянд, ки хоқонро дидан мумкин нест. Ва, хоҷа, ман аз ту дун ва «муовинаш» нома ва ҷавобҳои номаро гирифтаам..., вилояти Уст-рушан тамом аз даст рафтааст. Ва, хоҷа, ман яккаву танҳоам, ҳамроҳ надорам

²⁷ Ниг. тафсили ин воқеаҳо: Kurat A.N., 1948, p. 387-440; Смирнова О. И., 1957, с.119-134; Смирнова О. И., 1960, с. 69-79; Кляшторный С. Г., 1959, с. 151-152.

²⁸ Яъқубӣ, II, с. 344.

²⁹ «Едгорӣ ба шарафи Тоньюкук», 46–47.— Малов С. Е., 1951, с. 69.

³⁰ «Едгорӣ ба шарафи Гултегин». Катибаи калон, 39–40 — Малов С. Е., с. 41

³¹ Gibb H. A. R., 1923, p. 47

ва, хоҷа, ба рафтани чуръат намекунам. Ва, хоҷа, ман ба ин ҷиҳат дубора ба Чоч баргаштам. Ва, хоҷа, ман барои ин аз ту бисёр метарсам. Ва, хоҷа, тудун мувофиқи аҳдномаи сулҳ бо арабҳо худро ақиб кашид. Ва, хоҷа, мувофиқи аҳдномаи сулҳ Қомравоз ва форси лашкаркаш ба поин рафтанд – овоза ҳаст, ки барои гирифтани товон ва барои аз арабҳо дур кардани қўшун... Ва, хоҷа, тудун [аввал] бо Тарбанд шартнома баст [«сулҳ кард»] ва, хоҷа, вай ҳамаи заминҳоро [ҳамту] ба даст овард. Ва, хоҷа, аз рӯи овозаҳо, «муовин» аз «сулҳ» хеле ғамгин аст ва ҳам аз ту тарсон аст, ки ба назди ту нарафт». Дар охир роҳи маълумотрасонӣ ба Дивоштак, яъне ба воситаи Канд (Конибодоми ҳозира) ва баъд ба воситаи Исфара ба Мастҷоҳ ва, сипас, бо водии Зарафшон ба қароргоҳи Дивоштак расидани хабар нишон дода мешавад.³²

Номи тудун – ҳокими Чоч – аз дигар сарчашмаҳои ҳатти низ маълум мегардад, ки Моҳду-тутун (Баҳодуртудун) будааст.³³ В.А.Лившиц тахмин дорад, ки дар баробари тудуни қароргоҳаш Тарбанд (Ўтрори ҳозира), ҳокими маҳаллӣ «ҳукмрони Чоч» ҳам буд, ки дар Бинкент (наздикии Чоч) қароргоҳ дошт.³⁴ С.Г.Кляшторний, ки бо далелҳои муайян «тудун» ва «ҳукмрони Чоч»-ро як шахс медонад, ба ин нуқтаи назар муҳолиф аст.³⁵ Ҳокон аслан Инълҳоқони турк мебошад.³⁶

Подшоҳи Фарғона ҳам иштирокчи ин иттифоқ буд. Ба қатори иштирокчиёни иттифоқ, албатта, ҳуди Дивоштакро низ ҳамроҳ кардан лозим аст.

Агарчанде Суғд ва, хусусан, ноҳияҳои кўҳии Самарқанд ҳанӯз комилан ба таҳти тасарруфи арабҳо надаромада буданд, Қутайба ибни Муслим қарор дод, ки аввал ба зўртарин иштирокчиёни иттифоқи зидди арабҳо – фарғониҳо, чочиҳо ва туркҳо зарба занад. Ў қувваи зиёде ҷамъ карда, бо ду фавҷ ба роҳ медарояд. Яке аз фавҷҳо, ки аксаран аз «мутафиқон» – дастаҳои аз аҳолии Кеш, Насаф ва Хоразм ташкилшуда фароҳам омада буд, ба тарафи Чоч равона гардид, фавҷи дигар ба сӯи Хучанд ва Фарғона ҳаракат намуд. Дар бораи амалиёти фавҷи шимолӣ маълумоти хеле кам мавҷуд аст. Вай Чочро забт карда, бисёр маҳалҳои онро оташ дод. Фавҷи ҷанубӣ, ки ҳуди Қутайба сардорӣ мекард, пас аз якчанд задухӯрд Хучандро ишғол карда, ба Косон расид. Дар ин ҷо ду фавҷ ба ҳам муттаҳид шуданд. Аз маълумоти Ибни Ҳавқал³⁷ ва Истаҳрӣ,³⁸ ки мутаассифона, хеле иштибоҳист, чунин бармеояд, ки Қутайба дар Уструшон, боз ҳам на фақат дар қисмати ҳамворӣ, балки дар маҳалҳои кўҳистонии он низ амалиёт доштааст.³⁹

Маълумоте низ мавҷуд аст, ки гўё Қутайба дар Фарғона қоиммақоми арабро гузошта, дар Чоч ва Фарғона маҳаллаҳои арабнишин сохта бошад, вале асосҳои ҳастанд, ки дурустии ин маълумотро зерин шубҳа мегузорад. Қутайба ғалаба карда бошад ҳам, муқовимати фарғониҳо ва чочиҳоро тамоман шикаста натавонист. Маълумоте, ки дар ахбори Фатүфарн мавҷуд аст, маҳз ба ҳамин маънӣ далелат мекунад. Чи навъе ки маълум аст, Фатүфарн дар айни гармогармии амалиёти ҷангии соли 713 фиристода шуда буд.

³² Лившиц В.А. 1962 б, с. 77–91.

³³ Бичурин, II 1950, б, с. 313.

³⁴ Лившиц В.А., 1962, б, с. 82-83.

³⁵ Кляшторный С.Г., 1959, с. 159–161.

³⁶ Кляшторный С.Г., 1960, с. 134; Кляшторный С.Г., 1959, с. 154.

³⁷ Ибни Ҳавқал, BOA, II. 1873. p. 328.

³⁸ Истаҳрӣ, BGA, I, 1870, p. 383.

³⁹ Неъматов Н.Н., 1954. с. 120.

Соли 714 Қутайба бори дигар ба Чоч ҳамла меорад. Он чоро ба қароргоҳи асосии худ табдил дода, ба тарафи Исфичо (Сайрами ҳозира, дар наздикии Чимкент) ҳаракат мекунад. Таваҷҷӯи Қутайбаро на он қадар аҳамияти тиҷоратии ин шаҳр, балки бештар чиҳати стратегии он ба худ ҷалб менамояд. Ў Исфичобро забт карда, ният дошт пеш роҳи лашкари туркро, ки ба ёрии иттифоқчиёни осийимиёнагии худ мерафт, бигирад.

Дар сари соли 715 Қутайба ба Фарғона ҳуҷум карда, ба он зарбаи сахт расонид. Подшоҳи Фарғона фирор намуд.

Дар ҳамин вақт ба тахти хилофат Сулаймон нишаст, ки душмани Қутайба буд. Қутайба бар зидди ӯ исён кард, вале ин исён ба шикаст ва марги худӣ вай анҷом ёфт.

Арабҳо футуҳоти Осиёи Миёнаро анҷом дода, маркази вилояти шарқии худро, ки Хуросон ва Мовароуннаҳрро дар бар мегирифт, дуртар аз Бухоро ва Самарқанди «ноором» – Марв муқаррар карданд.

Ба муваффақияти хилофат дар истилои Осиёи Миёна чӣ мусоидат намуд?

Сабаби асосии ин муваффақият, пеш аз ҳама, парокандагии сиёсии мамлакат буд, ки арабҳо ин вазъиятро барои манфиатҳои худ хеле моҳирона истифода бурда тавонистанд. Онҳо аз аввалин рӯзи ба Мовароуннаҳр қадам ниҳодани худ тамоми тadbирҳоро пешбинӣ карданд, то вилоятҳои ҷудогонаи Осиёи Миёна ба ҳам муттаҳид нашаванд. Ин ба онҳо, дар ҳақиқат ҳам, муяссар гардид. Қутайба чунин сиёсатеро пеш гирифта буд, ки аввалан, ба яке аз давлатҳои ба ҳамдигар душман кӯмак расонида, тарафи муқобилро торумор мекард ва, сипас, худӣ онро низ мутеъ менамуд. Аксар вақт ҳукуматҳои ҷудогонаи Мовароуннаҳр, ба манфиати истилогарон, бар зидди якдигар мубориза мебуданд. Қутайба барои тасхири Суғд илова бар қўшунҳои араб аз қувваҳои ҳарбии Хоразм, Бухоро, Насаф ва баъдтар, аз қувваҳои Суғд низ истифода намуд.

Дигар аз сабабҳои муваффақияти қўшунҳои хилофат дар ин ҷост, ки онҳо зиддиятҳои байни туркҳои бодиянишин ва аҳолии воҳаҳои зироатии Осиёи Миёнаро истифода бурда, гоҳо муваффақ мешуданд онҳоро аз ҳам ҷудо кунанд ва якеро ба муқобили дигаре барангезанд.

Ниҳоят, арабҳо аз чиҳати ҳарбӣ бартарияти калоне доштанд. Онҳо мамлакатҳои зиёдеро забт намуда, аҳолии маҳаллӣ ва воситаҳои моддии давлатҳои мутеъро барои муваффақияти сиёсати таҷовузкоронаи худ истифода бурда тавонистанд.

Халқҳои Осиёи Миёна ба истилогарони араб муқовимати хеле шадид нишон медоданд, вале борҳо иттифоқ меафтод, ки ҳокимони онҳо, мисли подшоҳҳои Хоразм ва Суғд, хиёнат карда, боиси барбод рафтани он ҳама ҷонфшонҳои халқ мегардиданд. Аксари подшоҳҳои маҳаллӣ на ин ки ба муборизаи оммаи халқ барои истиқлолият сардорӣ кардан, балки ба ваъдаҳои арабҳо фирефта шуда, ба истилогарон сари итоат фуруд овардандро афзалтар медонистанд.

3. АЗ ТАРАФИ АРАБҲО ЗАБТ КАРДА ШУДАНИ МОВАРОУННАҲР (ДАВРАИ ДУВУМ)

Аҳволи халқҳои Осиёи Миёна

Арабҳо дар тамоми шаҳру деҳаҳои бузурги Осиёи Миёна қувваҳои ҳарбии худро гузошта, бо пуштибонии онҳо аҳолии маҳаллиро дар зери итоат нигоҳ медоштанд ва молиёт ҷамъоварӣ мекарданд.

Ҳукмронии хилофати араб дар Осиёи Миёна бар дўши аҳоли бори сангине гардида буд. Чунончи, Қутайба дар вақти тарк кардани Самарқанд, пас аз ишғоли он, ба бародари худ, ки сардори гарнизони арабҳо буд, чунин амр намуд: «Ба ҳеҷ як бутпараст, то вақте ки мўҳр ба дасташ назананд, иҷоза надихед, ки аз дарвоза берун шавад ва агар мўҳр то берун шудан аз шаҳр хушк гардад, ўро бикӯшед ва агар теге аз ў пайдо кунанд, ўро бикӯшед. Ва агар шабонгаҳ пас аз бастанӣ дарвоза касеро дар шаҳр пайдо кунед, вайро бикӯшед».⁴⁰ Аҷнабиён кишвари забткардаи худро ғорат ва аҳолии онро ба қабули дини нав маҷбур карда, маданият ва урфу одатҳои мардуми ба зерӣ итоат даровардашонро таъқиб менамуданд. Онҳо ба он ҳама сарвате, ки ҳангоми ишғол кардани шаҳрҳо ба даст мебароварданд, қонё намуна, аз аҳолии маҳаллӣ андозҳои аз ҳад зиёд ситонида, ононро водор мекарданд, ки оқоёни нави худро бо ғулом, каниз, чорво, ғалла, маснуоти боғандагӣ ва дигар молҳо, инчунин гарнизони арабҳоро бо чизҳои зарурӣ таъмин намоянд.

Аёнро ашрофи араб дар вилоятҳои забтшуда беҳтарин заминҳои кишт ва василаҳои обёрӣ ба ихтиёри худ гирифта, ба шаҳрҳои хироҷ меандохтанд. Қисмате аз ҷанговарони араб дар заминҳои сабзу хуррами аз аҳолии маҳаллӣ мусодиракардаи худ манзил гирифтанд.

Ҳамон навъҳои молиёте, ки дар замини Сосониён буданд, дар ин давра низ вуҷуд доштанд. Масалан, хироҷ, ки нисфи ҳосили заминро ташкил мекард ва қизя, ки дар аввалҳо фақат аз касони ғайримусулмон гирифта мешуд, ба таври васеъ қорӣ гардид. Илова бар ин, ба барзгарон ва пешаварон андозҳои дигар, ўҳдадорӣҳои молӣ ва қорҳои иҷборӣ дар сохтмони биноҳо, пулҳо ва девори қалъаҳо, кофтани рудхонаҳо ва ғ. бор карда мешуданд. Арабҳо касонро, ки аз адои молиёт саркашӣ кунанд, ба ҷазоҳои муҳим гирифта мекарданд ва заминҳои онҳоро мусодира менамуданд.

Дар баъзе шаҳрҳо, чунончи, Марв, Самарқанд, Бухоро ва ғ. истилокорони араб нимаи ҳаवлияҳои ҳар як аҳолии маҳаллиро ишғол карда буданд. Агарчанде гоҳо, масалан, дар Бухоро, ин қабил мусодираҳо ба баҳонаи зарур будани назорати доимӣ бар он ки аҳолии маҳаллӣ амриёи исломро чи тавр ба ҷо оварда истодаанд, ба амал меомад, вале дар асл ин ҳам яке аз шаклҳои ғорат кардани аҳоли буд, алаҳусус, арабҳо пас аз соҳиб шудан ба хонаҳои иқоматӣ соҳибони собиқӣ ҳаवлияҳоро водор менамуданд, ки барои онҳо қор кунанд.

Халифаҳои араб дар кишварҳои тобеи худ сиёсати ба расмиёт даровардани дини исломро қорӣ мекарданд. Онҳо дар Осиёи Миёна низ меҳостанд ҳокимияти худро бо ҳамин васила мустаҳкам намоянд. Дар вақти сар шудани истилои арабҳо дар Осиёи Миёна дини ягона вуҷуд надошт. Дар баробари хеле васеъ паҳн шудани оини зардуштӣ, дар ин ҷо пайравони мазҳабҳои исавӣ, буддӣ ва монӣ ҳам мавҷуд буданд. Арабҳо ба ҳамаи ин дину мазҳабҳо ҳуҷум намуда, онҳоро қуфр эълон карданд. Онон, махсусан, бар зидди дини зардуштӣ, ки оини аксарияти аҳолии Осиёи Миёна буд, ба таври хеле ҷиддӣ мубориза бурданд. Арабҳо барои ин ки ҳар чӣ зудтар таъсири дину мазҳабҳои дигарро аз миён баранд, дар ҳама ҷо адабиёти динии мардумони Осиёи Миёна, хусусан китобҳои зардуштиро сўхта нобуд карданд. Дар натиҷа, на фақат адабиёти динӣ, балки адабиёти дигар соҳаҳои зиндагии халқҳои Мовароуннаҳр ва дар ин қатор осори хаттӣ сӯғдиён низ қариб тамоман аз миён рафтанд.

⁴⁰ Табарӣ, II, 1250, 1252.

Аҳолие, ки дини исломро қабул карда буданд, соҳиби имтиёзҳои калон гардиданд. Арабҳо дар аввалҳои қор ба ононе, ки зарурияти дини навро ба ҷо меоварданд, ҳатто пул меоданд ва аз одамоне, ки оини исломро пайравӣ намекарданд, ҳар сол қизя мегирифтанд. Ин тадбирот ба паҳн шудани дини ислом дар Осиёи Миёна хеле мусоидат намуд. Лекин, бо вучуди ин, аксарияти аҳолии ин сарзамин, ҳарчанд дини исломро қабул карда бошанд ҳам, муддати дуру дарозе ба дини аввали худ ба таври пинҳонӣ пайравӣ мекарданд.

Муборизаи суғдиён, фарғониҳо ва туркон дар солҳои 720–722

Дар таълифоти таърихшиносӣ гоҳе ба иштироки Хитой дар муборизаи зидди арабҳо ишора карда мешавад. Ин тамоман дар заминаи ғалат ва иштибоҳ ба миён омадааст. Дар ҳақиқат, чунон ки сарчашмаҳои хаттӣ шаҳодат медиҳанд, императорҳои Тан ҳокимони Осиёи Миёнаро ба муқобили арабҳо барангезонда, ба онҳо таппаккур изҳор мекарданд ва мансаб мебахшиданд. Ҳукумати Хитой ин ҳокимонро ба муборизаи зидди арабҳо таҳрик намуда, дар оянда ба онҳо ёрӣ карданро ваъда дода ва дар сурати ба ҷо наовардани ўҳдадоринашон тобеияти худро нисбат ба Хитой эътироф кардани онҳоро талаб карда, аслан барои ёрӣ расондан ба мардуми Осиёи Миёна ангушти худро ҳам накарданд.

Чи навбe ки Л.Н.Гумилёв⁴¹ қайд мекунад, ҳукумати Тан аз дигар қисматҳои сарҳади худ ягон дастаи аскарро гирифта, ба кўмаки фарғониҳо ва суғдиҳо нафиристод. Чунон ки муҳаққиқ менависад: «Империяиҳо умедворӣ доштанд, ки ваҳшати ғоратгариҳои арабҳо ва тибатҳо аҳолии Осиёи Миёнаро ба оғўши онҳо тала медиҳад ва ба онҳо фақат сурати таппакӣ додан мемонаду халос» (ибораи «сурати таппакӣ» мебоист ба нохунак гирифта мешуд).⁴²

Суғдиён аз кўмаки хитонҳо умеди худро канда, барои аз нав барқарор кардани иттифоқ бо фарғониён ва туркҳо ҳаракат намуданд. Соли 720 дар Суғд оташи муборизаҳои озодихоҳӣ дубора фурӯзон гардид.

Пеш аз ин чунин воқеаҳо ба амал омаданд:

Халифа Умар ибни Абдулазиз (717–719) ислоҳоти молиявие эълон кард, ки дар асоси он аз касони дини исломро қабул карда, ҳамчун мусулмонони

⁴¹ Гумилёв Л. Н., 1967 а, с. 355.

⁴² Л.Н.Гумилёв дар баробари мушоҳида ва мулоҳизаҳои пунарзиш доир ба муносибатҳои ондavraинаи Осиёи Миёна ва Хитой ақидасро ҳам баён намуд, ки тамоман хатост. «Ҳокимони Осиёи Миёна,- меғўяд ў,- мехостанд, ки ба ёрии онҳо (аз Хитой.-Б.Ғ.) лаппар фиристанд, аммо дар Хитой расидани қувваи имлодии онҳоро мунтазир буданд. Ҳамин ки дар Суғд иро фаҳмиданд, муқовиматро бар зидди арабҳо бефоида доништа қатъ карданд» (Гумилёв Л.Н., 1967 а, с. 355). Ба ин тариқа, Л.Н.Гумилёв давоми муқовимати халқҳои Осиёи Миёнаро бар зидди арабҳо комилан ба кўмаки Хитой алоқаманд мекунад. Пеш аз ҳама, хотирнишон мекунем, ки чунин ҳулосаи қатъии Л.Н. Гумилёв ҳилофи он маълумотест, ки худӣ ў дар саҳифаҳои оянда аз хусуси давом ёфтани муборизаи зиддиарабии суғдиҳо бо иттифоқи туркҳо дода, «ҳарф дар бораи ислом ва андозҳои он шунидан нахостани» кўхистониёни суғдиҳо таъкид намудааст (Гумилёв Л.Н., 1967 а, с.357). Воқеан ҳам дар охири соли 718 ва аввали соли 719 подшоҳи Суғд Фурак ба императори Хитой нома фиристода буд. Дар ин нома гуфта мешуд, ки суғдиҳо ҳар сол қўшуни зиёде фароҳам карда, ба муқобили арабҳо меҷанганд, лекин император ягон бор кўмаки ҳарбӣ нарасонидааст. Дар охири нома Фурак аз император хоҳиш карда буд, ки як миқдор сарбоз фириштад (Charannes E., 1903, p. 205). Чунон ки маълум аст, хитонҳо ин дафъа ҳам кўмак нарасониданд. Вале, бар ҳилофи Л.Н.Гумилёв, суғдиҳо ҳеҷ гоҳ муқовимати худро бар зидди арабҳо бас накарданд.

араб, на хироҷ ва на чизя ситонида наменшуд. Ў аз тарафи арабҳо ба даст овардан, ё худ аниқтарапш зер карда гирифтани заминҳоро низ манъ кард, зеро ин боиси ба хазинаи марказӣ хеле кам дохил шудани хироҷ мегардид. Аммо қоиммақомҳои Хуросон бо ҳар баҳона аз иҷрои ин амри халифа саркашӣ мекарданд. Дар навбати худ аёну ашрофи маҳаллӣ, ки аксари онҳо худро мусулмон мегуфтанд, аслан намехостанд андоз ба арабҳо расад. Онҳо ҳам дар ғами афзудани сарвати худ буданд. Ба ин чиҳат дар байни аёну ашрофи маҳаллӣ ва намоёндагони идораи хилофат зиддият пайдо шуд. Мардум, ки аз зулму ситам ва қатлу ғорати арабҳо ба дод омада буд, тарафи аёну ашрофи маҳаллиро гирифт. Овозас паҳн гардид, ки дар соли 100 ҳиҷрӣ, мутобиқи солҳои 718–719 милодӣ, ба қудрати арабҳо завоҷ мерасад.⁴³

Шояд ба муқобили арабҳо сар бардоштани Ғурак (махз дар ҳамин вақт, на пештар аз ин) баҳонае шуд, ки Диваштак бо таҳрики арабҳо худро подшоҳи Суғд ва ҳокими Самарқанд эълон кард.

Ҳамон гурӯҳҳои ашрофи суғдӣ ҳам, ки пештар байни худ хусумат парварида, тамоюлотӣ гуногунро пеш гирифта буданд, яқоя бар зидди арабҳо бархостанд. Туркҳо ҳам ба ёрӣ даъват шуданд.

Суғдиҳо дар аввали соли 720 шӯриш бардоштанд. Кӯмаки туркҳо низ дар сари вақт расид. Хоқони турк бо сардории Курсул қўшун фиристод. Иттифоқчиён ба қувваҳои араб саҳт зарба заданд. Дар кишвари суғдиён қариб ҳеҷ маҳалле ва ё ҳокиме намонда буд, ки ба муқобили истилогарон сар набардошта бошад. Фақат дар баъзе ҷоҳо гарнизони арабҳо боқӣ монда, он ҳам бо додани товон ва гарав гузоштани одамон мавҷудияти худро нигоҳ медошт. Инак, вақти ҳисоб расид. Мавқеъҳо иваз шуданд. Истилогарони афтодаҳол дар ин арасот аз қаҳру ғазабӣ бениҳояти халқ ба ларза даромаданд. Қоиммақоми Хуросон ҳарчанд саъй кард, ки шӯришро хобонад, аммо натавонист. Он гоҳ Саид ал-Ҳарошӣ, ки дар паҳш кардани шӯриши халқи Ироқ «шўҳрат» ёфта буд, қоиммақоми Хуросон таъин гардид. Ў бо шӯришчиён гуфтушунид сар кард, фавран қисме аз аёну ашроф нисбат ба шӯриш хиёнат намуд. Дар миёни ин хиёнаткорон подшоҳи Суғд - Ғурак ҳам буд, ки на фақат ба тарафи арабҳо гузашт, балки ҳамроҳи онҳо бар зидди раияти худ ҷангиданро ҳам ба зимма гирифт.⁴⁴ Бо вучуди ин, аксари шӯришчиён қарор доданд, ки ба душман таслим нашуда, ба маҳалҳои аз тасарруфи арабҳо берунмонда паноҳ баранд.

Чунин маҳал Фарғона буд. Подшоҳи он Алутар, ки он вақт дубора тоҷу тахтро соҳиб гардида буд, ба суғдиён паноҳгоҳ ва ҳимоят ваъда дод. Қисми зиёди суғдиҳо ба ин ваъда бовар карда, роҳи Фарғонаро пеш гирифтани шуданд. Онҳоро Қарзанҷ ном марди далер ва шуҷоъ сардорӣ мекард. Фарғона рафтан ба ӯ маъқул набуд. Ў нақшае пешниҳод кард, ки мувофиқи он ба қўшун пешоҳанги араб ҳамла намуда ва онро торумор карда, ба он сӯи Сирдарё, ба назди туркҳо рафтан лозим буд. Лекин тоҷирон ва деҳқонони суғдӣ бо ин пешниҳоди ӯ розӣ нашуданд ва Фарғонаравиро исрор карданд. Вақте ки фавҷи шӯришгарон ба тарафи Фарғона равон шуд, Алутар аҳдшиканона бо арабҳо гуфтугузор сар карда, ваъда дод, ки шӯришиёро ба дасти онҳо месупорад. Вале ба суғдиҳо хабар расонид, ки ваъдаи ба онҳо додаи ӯ пас аз 20 ё 40 рӯзи дар яке аз дараҳои Исфара пинҳон шудани онҳо қувват пайдо мекунад. Дар ҳамин вақт, ки ду тараф саргарми гуфтушунид буд, қўшуни араб ба Хучанд,

⁴³ Бартольд В.В., 1964 в, с. 382, 384-387.

⁴⁴ Мумкин аст сабаби хиёнати ӯ аз тарси Диваштакро подшоҳи Суғд хостани арабҳо бошад.

ба қароргоҳи муваққатии шўришгарон расида омад. Маълум, ки дастнишондаи арабҳо - Алутар ёр расонданро ба одамони фиребдодаш рад намуд.

Ба арабҳо ишғоли Хуҷанд (баҳорон ё тобистони с.722) ба осонӣ муяссар нагардид. Суғдиҳо то дами охирин истодагарӣ карданд. Онҳо дар назди дарвозаҳои шаҳр хандақ канда, болои онро пўшониданд ва сипас, бардурӯғ рӯ ба гурез ниҳоданд, арабҳои фирефташуда онҳоро таъқиб намуданд ва даҳҳо нафарашон ба хандақ ғалтида, асири суғдиён гардиданд. Аммо вақте ки қувваҳои сершумори арабҳо расида, мошинҳои деворшикан ба кор сар карданд, вазъияти ба муҳосира афтодагон хеле бад шуд. Онҳо шартҳои арабҳоро дар бобати баргаштан ба Суғд, пардохтани хироч ва раҳо кардани асирони араб қабул намуданд. Суғдиёни шўришгар ҳамма беяроқ карда шуданд. Арабҳо якеро гунаҳгор хонда, тамоми онҳоро қир карданд. Сарбозони суғдӣ дар охириин лаҳзаи ҳаёти худ ҳам қасорати фавқуллода нишон меоданд. Табарӣ бо тааҷҷуб менависад, ки суғдиёни бесилоҳ калтак ба даст ҷангида, муқовимат мекарданд.⁴⁵ Ҳамаи онҳо аз дами тег гузаронида шуданд. Фақат 400 нафар тоҷирон зинда монданд, ки ҷони худро бо пулу моли бисёре аз арабҳо харида гирифтанд. Аҳолии Хуҷанд ҳам ба азият ва маҳрумиятҳо дучор гардид; саркардаи араб фармуд, ки заминдорони ин ҷо ба гардани худ мўҳри сурбӣ овехта гарданд; касеро, ки андаке аз итоат сар мекашид, ба куштан меоданд.

Ба гурӯҳи дигари шўришгарон Дивоштак сардорӣ мекард. Ў бо ҳамроҳони худ аз Панҷакент ба сарғаҳи Зарафшон ҳаракат кард. Аз рӯи тахмини ба ҳақиқат наздики А.Ю.Якубовский, Дивоштак ният дошт одамони худро аз ағбаи Шаҳристон гузаронида, ба Хуҷанд ва Фарғона расонад.⁴⁶ Вале ин нияти ӯ амалӣ нагардид. Дар қарибиҳои қишлоқи Қум кўшке ба номи Абгор (ё худ Абаргор) мавҷуд буд, ки онро ба кўшки Кўҳи Муғ як мешуморанд.⁴⁷ Қўшуни араб дастаҳои чанде аз ҳокимони Осиёи Миёнаро ҳам дар бар гирифта буд. Қўшишҳои Дивоштак дар бобати гирифтани пешни роҳи душман бо ҷанги танбатан натиҷае набахшид. Даре нагузафта захираи озуқа ва лавозимоти фидоӣ ба муҳосира афтодаи ӯ ба охир расид. Дивоштак маҷбур шуд, ки бо арабҳо гуфтушунид сар кунад. Арабҳо барои нигоҳ доштани ҳаёти сад нафар, аз ҷумла, худӣ Дивоштак замонат доданд. Аммо дар ин ҷо ҳам истилогарон макру фиреби ҳамешагии худро ба кор бурданд: Дивоштакро ваҳшиёна қатл карданд ва сари буридаи ӯро ба ҳукмрони Ироқ фиристоданд.⁴⁸

Неҳзати зидди арабҳо бераҳмона пахш карда шуд. Бисёр деҳқонон ва ҳокимони маҳаллӣ нобуд гардида, молу мулки онҳо ба дасти саркардаҳои араб расид. Истисмори барзгарон қувват гирифт.

Баъзе ҳокимони мулкҳои Осиёи Миёна пас аз шикаст хўрдани неҳзати зиддиарабии солҳои 720-722 ҳам муборизаро қатъ накарданд. Дар байни онҳо, ҳатто касоне ҳам буданд, ки дар вақтҳои пеш ба назди истилогарон сар ҳам мекарданд. Чунончи, дар соли 723 подшоҳи Фарғона - Алутар бар зидди арабҳо лашкар кашида, бо ҳамроҳии фарғонӣҳо ва чочиҳо онҳоро дар тамоми роҳи аз Хуҷанд то Самарқанд таъқиб намуд ва ба истилогарон зарбаи сахт ворид овард. Аҳолии Суғд аз сари нав шўриш бардошт. Оташи мубориза гоҳо хомўш мешуд ва гоҳо забона мезад. Амалиёти ҷарбӣ гоҳ ба ғолидаи арабҳо ва гоҳ ба ғолидаи муборизони роҳи озодӣ анҷом меёфт.⁴⁹

⁴⁵ Табарӣ, II, 1445.

⁴⁶ Якубовский А. Ю., 1950, с. 39.

⁴⁷ Волин С., 1940.

⁴⁸ Табарӣ, II, 1447-1448; Ибн ал-Асир, V, 82.

⁴⁹ Дар ин бора муфассалтар ниг.: Қодирова Т., 1965, с.80-85.

Муборизаи Хатлонзамин бар зидди истилогарон

Мардуми далер ва озодихоҳи Хатлон (Хаталон) ба истилогарони араб муқобилати сахт нишон доданд. Он вақтҳо Хатлон тамоми хоки гурӯҳи районҳои Кӯлоб ва водии Вахшро дар бар мегирифт ва дигар ноҳияҳои ҷануби Тоҷикистон аз ҷиҳати сиёсӣ ба вай итоат мекарданд. Подшоҳи Хатлон дар ихтиёри худ 50 ҳазор қўшун дошт.⁵⁰

Арабҳо фақат дар соли 725 ба муқобили Хатлон амалиёти ҷиддии ҷарбӣ сар кардани шуданд. Қоиммақоми араб - Асад ибни Абдуллоҳ пас аз барқарор намудани Балх ба ин мулк лашкар кашид. Вале арабҳо ба қувваи муттаҳидаи подшоҳи Хатлон ва ҳокони турк рӯ ба рӯ шуда, роҳи гурезро пеш гирифтанд. Табарӣ хабар медиҳад, ки вақти аз ҷанги Хатлон шармандавор шикаст хӯрда, ба Балх баргаштани Асад ибни Абдуллоҳ аҳли Балх дар ҳаққи ӯ суруди тамасхуромез меофаранд, ки аз аввалин асари маҳфузмондаи тоҷикӣ ҳисобидан мумкин аст:

Аз Хаталон омадия,
Ба рӯ табоҳ омадия.
Обор боз омадия,
Хушку низор омадия.⁵¹

Арабҳо дар муҳорибаи Хатлон чунон сахт шикаст хӯрда буданд, ки дар муддати бештар аз даҳ сол ишғол кардани онро ҳатто ба гўшаи хотир ҳам на-меоварданд. Фақат дар соли 737 Асад ибни Абдуллоҳ ба Хатлон ҳучум кард. Аввалҳо дасти ӯ қадре боло шуд. Вале ҳокони турк аз ҳучуми арабҳо огоҳӣ ёфта, бо қувваи зиёде ба кўмаки хатлониро шитофт. Асад ибни Абдуллоҳ ақиб нишаста, ба воситаи дарёи Панҷ ба тарафи Кўҳи Намак (ҳоло Хўҷа Мўъмин меноманд) паноҳ бурд. Дар вақти фирор арабҳо аз қофилаҳои худ тамоман маҳрум шуданд. Қўшуни турк ва хатлониро дар соҳили чапи дарё ҳам араб-ҳоро таъқиб мекарданд. Иттифоқиён комилан имкон доштанд, ки қувваҳои бесарусомон ва ҳаросон гурехтаистодаи арабро тамоман мағлуб карда, Балхро ишғол намоянд. Вале онҳо, ба ивази ин ки якҷоя ва фавран ба қўшуни арабҳо зарба зананд, муддати дароз нигарон истода, мавзёҳои қамаҳамиятро забт мекарданд ва қувваҳои худро парешон менамуданд. Инак, вақте ки дар Хористон байни қўшуни иттифоқиён ва арабҳо муҳориба ба амал омад, дастаҳои Асад на фақат ҷон ба саломат бурданд, балки сарбозони ҳокон ва хатлониро торумор ҳам карданд. Ҳокими Хатлон Бадр-Тархон⁵² ва сарбозони ӯ ба муҳосира афтада, бо аскарони араб ҷангро давом медоданд, вале дар охир маҷбур шуданд, ки дар бобати сулҳ бо арабҳо гуфтушунид кунанд. Арабҳо ваъда доданд, ки ба Бадр-Тархон даст намерасонанд. Ин дафъа ҳам ваъдаи онҳо дурӯғ буд. Бадр-Тархонро мисли Дивоштак аҳдшиканона ба куштан доданд ва ӯ ваҳшиёна қатл карда шуд. Пас аз ин арабҳо Хатлонзаминро ба таҳти тасарруфи худ дароварданд.

Як нафар аз зурёти ҳокимони Хатлон хост ба Фарғона фирор намояд. Вале ба таъқиби арабҳо дучор гардида, ба Уструшан гурехт. Ӯ ва ҳамроҳонаш бо худ бутҳои бисёрро ба Уструшан оварданд.⁵³

⁵⁰ Chavannes E., 1903, p. 200-201.

⁵¹ Табарӣ, II, 1492, 1494, 1602-1603.

⁵² Дар бораи шахсияти ӯ ниг.: Смирнова О. И., 1969, с. 217-220.

⁵³ Табарӣ, II, 1964. Дар бораи тафсили муборизаи Хатлон бар зидди арабҳо ниг.: Беле-ницкий А. М., 1950 а, с. 113-120.

Чунон ки гуфта шуд, дар сари ҳукумати Уструшан афшин меистод. Афшинҳои Уструшан ба тарафдорӣ деҳқонон–мулкдорони хурд ва, махсусан, ба хайрхоҳӣ ва муборизаи ғаёли заминдорони озодиҳоқ истинод намуда, истилогарони арабро то охири асри VIII ба қаламрави худ роҳ надоданд.⁵⁴

Дар соли 728 ва солҳои 736–737 аҳолии Тахористон ва Суғд бо ҳимояи қўшуни ҳоқони турк бар зидди истилогарони араб сар бардоштанд. Аҳволи арабҳо, хусусан, дар соли 737 хеле вазнин гардид. Тафсили ин қиёми озодиҳоқона чунин аст: дар аҳди хилофати Ҳишом (724–743) аксари аҳоли исломро фақат зоҳиран қабул карда, қизя намедоданд. Дар натиҷа даромади хазинаи давлати араб хеле кам шуд. Халифа ба мақсади дубора барқарор намудани даромади хазина амр кард, ки тамоми одамони мусулмоншуда боз андози иловагӣ – қизя диҳанд. Адо намудани он барои мардум душвор буд. Бинобар ин онҳо ба унвони халифаномани навишта, изҳори эътироз намуданд ва арз карданд, ки аз мусулмонон гирифтани қизя ғайриқонунист ва муҳолифи ваъдаи хилофат аст. Аммо талаби мардум аз тарафи Ҳишом рад карда шуд. Он гоҳ суғдиҳо аз ислом рӯй гардонид, ба пайравӣ кардани ақидаҳои динии қадимаи худ шурӯъ намуданд. Илова бар ин, туркҳоро ба ёрӣ даъват карда, ба муқобили ҳокимияти хилофат шӯриш бардоштанд. Ин шӯриш ба дараҷасе вусъат ёфт, ки ғайр аз Самарқанд ва Дабусия тамоми хоки Мовароуннаҳр ба дасти шӯришчиён даромад.

Рӯз то рӯз хавфноктар гардидани вазъияти Хуросон ва Мовароуннаҳр халифаи арабро маҷбур сохт, ки дар як муддати кӯтоҳ якҷанд қоиммақомро иваз кунад. Ниҳоят, дар соли 738 Наср ибни Сайёр қоиммақоми Хуросон ва Мовароуннаҳр таъин гардид. Ў вақти зиёде ба корҳои давлатии Хуросон машғул шуда, баробари он дар солҳои 738–739 се маротиба ба Мовароуннаҳр лашкар кашид ва шӯришҳои аҳолии Самарқанд, Чоч ва Форобро фурӯ нишонид. Наср ибни Сайёр ғаҳмид, ки фақат бо роҳи ҷанг мутеъ кардани мардуми ин сарзамин мумкин нест. Аз ин рӯ, вай роҳи бо аёнӣ ашрофи маҳаллӣ созиш карданро меҷуст, то ки барои дар итоат нигоҳ доштани мамлакат аз қувваи онҳо истифода барад. Ў духтари бухорхудотро ба занӣ гирифта, бо асилзодагони Мовароуннаҳр робитаи ақрабӣ пайдо мекунад.

Вале ба ҳамаи ин нигоҳ накарда, муборизаи мардуми Осиёи Миёна бар зидди истилогарон ҳамоно давом мекард ва ин сарзамин яке аз безътимодтарин гўшаву канорҳои хилофат ба ҳисоб мерафт.

Оқибати ба хилофати араб ҳамроҳ карда шудани Осиёи Миёна

Ҳангоми баҳо додан ба аҳамияти таърихӣ аз тарафи арабҳо истило шудани Осиёи Миёна, чунон ки дар баъзе тадқиқот ба шакли пардапӯшида ба назар мерасад, набояд ба ифроту тафрит роҳ дод. Дар вақти таҳлили чунин ҳодисаи мураккаб, мисли Осиёи Миёнаро истило кардани арабҳо, пеш аз ҳама, мавқеи синфиро ҷиддан риоя намудан, гуногунӣ ва рангорангии ғайриоддӣ таркиби синфӣ ва тоифавӣ ҷамъияти феодалиро ба эътибор гирифтани зарур аст.⁵⁵

Шубҳас нест, ки маъмурони сосонӣ, аёнӣ ашрофи динӣ ва ғайридинӣ маҳаллӣ дар Эрон ва Осиёи Миёна ба кишоварзону ҳунармандон аз ҳад зиёд зулм мекарданд. Ин буд, ки оммаи халқ аввалҳо ҳукумати худро дар мубориза

⁵⁴ Нейматов Н.Н., 1954.

⁵⁵ Ғафуров Б.Ғ., 1963 а.

бар зидди арабҳо дастгирӣ накард, шиори ҳокимони арабро дар бораи баробарҳуқуқӣ ва озодӣ саҳван ҳамчун таҷдиди анъанаҳои неҳзати маздакия пиндошт. Ҳамаи ин дар давраи аввали истило ба ҳаракати фотеҳони арабҳо дар сарзамини Эрон ва Хуросон мусонидат намуд.

Дар айни замон, аз тарафи арабҳо истило шудани Осиёи Миёна, қабл аз ҳама, ҷанги ғосибонае ба манфиати табақаи ҳукмрони араб буда, ба сари мардумони мутеъ мусибат ва маҳрумиятҳои зиёде меовард ва дучори зулму тааддӣи дутарафа мегардонид.

Ҳокимони маҳаллӣ аз тобеияти Эрони сосонӣ, хусусан дар нимаи дувуми асри VII раҳой ёфта, ба зерӣ ҳукмронии маъмурияти боз ҳам бераҳмонатари араб афтоданд. Истилогарон сиёсати толону тороҷ ва ҷабру ситамро қорӣ намуданд. Дар натиҷаи ин, алалхусус, дар марҳилаҳои баъдинаи истило, дар бисёр маҳалҳо аҳолии Осиёи Миёна ба муқобили истилокорон сар бардошта, бо матонати тамои муқобилати мусаллаҳона карданд.

Ҳамчунин бояд ба назар гирифт, ки вазъият ҳар гоҳ вобаста ба замону макон тағйир меёфт. Кӯшишҳои нахустини арабҳоро «нари кардан» ва ба василаи андозу хироҷ аз дасти онҳо халос шудан ба қиёми мусаллаҳона мубаддал мегардид. Таъйиқи арабҳо торафт зиёдтар мешуд, сиёсати табақаи феодалшудаи хилофат тағйир ёфта, баробари мустаҳкам шудани давлати бузурги ба тараққӣ рӯниҳода нисбат ба халқҳои мутеъ боз ҳам золимонатар мегардид. Дар ин сурат маҳалҳои нисбатан ба осонӣ забткардаи арабҳо ҳам ба шӯр омада, бо кӯмаки иттифоқчиёни шарқии худ, алалхусус, туркҳо ба истилогарон муқовимати саҳт нишон медоданд. Мухтасаран чунин буд шароити таърихӣи Осиёи Миёна дар асрҳои VII–VIII.

Протсессҳои этногенӣ, забонӣ ва маданияи кишварҳои дохили хилофат ниҳоятдараҷа мураккаб ва пурихтилоф буданд. Дар Шарқи Наздик ва Африқои шимолӣ аксари қавму наҷодҳо «арабонида» мешуданд. Дар ҳамаи ноҳияҳо ҳам, ки аҳоли забони модарии худро нигоҳ медошт, зӯран дини исломо қорӣ карда, баробари он забони арабиро низ чун забони муқаддас паҳн менамуданд, зеро Қуръон ва дигар адабиёти динияро фақат онҳое хонда метавонистанд, ки ин забонро медонистанд. Забони арабӣ ҳамаи мавқеоро, ки забони лотинӣ дар Европай ғарбии асримиёнагӣ дошт, дар дохили хилофат соҳиб гардида, дар байни халқҳои гуногун эътибори забони умумӣ илмиро пайдо мекунад (фақат баъдҳо адабиёти илмӣ дубора ба забонҳои маҳаллӣ инкишоф меёбад). Маданияти халқҳои хилофат ё худ чи навиё ки баъзан истилоҳи нодурустери ба кор бурда, маданияти мусулмонӣ мегӯянд (маданияти араб – тамоман нодуруст), натиҷаи синтези комёбиҳои эҷодӣи бисёр халқҳо, аз ҷумла, халқҳои Осиёи Миёна мебошад. Ҷаҳонбинӣи ягонаи динӣ ва забони (лоақал дар марҳилаҳои аввал) умумӣ, алоқаи наздик ва муттасили ин халқҳо бисёр ҷиҳатҳои махсуси ин маданиятро ба миён овард. Вале бори дигар таъкид мекунем: ҳар як халқи ба ҳайъати хилофат дохилшуда дорой маданияти ба худ хос, инчунин махсусиятҳои мебошад, ки бо таъсири анъанаҳои маданӣ ва омилҳои иҷтимоӣи иқтисодӣ фароҳам омада, алалхусус, аз охири асри IX–X тадриҷан ба ҷудошавӣи (дизинтеграция) маданӣ оварда мерасонад.

Маданияти халқҳои хилофат дар асрҳои IX–XII аз маданияти ҳамзамони аврупоӣ чандин мартаба баландтар буд. Бузургтарин хизмати таърихӣи халқҳои, ки ба ҳайъати хилофат дохил буданд, бисёр суннатҳои қадима, хусусан, анъанаҳои улуми табиат ва фалсафаро, ки донишмандони хилофат ба таври эҷодӣ аз нав кор карда мебароманд, барой тамоми инсоният «интиқол» намудан аст. Меҳнат ва фаъолияти ин донишмандон барой шинос шудани авру-

поиҳо бо комёбиҳои мардуми шарқ мусоидат карданд. Осори илмӣ донишмандони Осиёи Миёна, аз қабили Форобӣ, Берунӣ, Ибни Сино ва бисёр дигарон ба ганҷинаи илму маданияти на фақат хилофат, балки тамоми инсоният саҳми ҷидагонӣ гардониданд. Таълифоти онҳо ба тиб, рисолаҳои ҳисоб, ҷадвалҳои нӯҷум ва тарҷумаҳои арабӣ аз забонҳои гуногун ба мамолики Ғарб роҳ ёфта, муддати асрҳо вазифаи дастури мӯътабареро адо мекарданд. Роли Шарқ дар инкишофи адабиёти Европавӣ ғарбӣ низ хеле калон аст, ҳатто таҳмин мекунанд, ки қофия ба назми румӣ аз шеърҳои араб гузаштааст.⁵⁶

Инак, аз нуқтаи назари пешомади таърихӣ, ба хилофат ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна оқибат ба суръат ёфтани тараққиёти феодализм, консолидацияи қавмҳои Осиёи Миёна, кам шудани парокандагӣ ва пайдоиши давлатҳои марказиятнок мусоидат намуд ва дар ин замина минбаъд давлатҳои маҳаллии Осиёи Миёна ва Эрон ба вучуд омаданд; илова бар ин, вай ҳарчанд аввал ба иқтисодиёт ва маданияти маҳаллӣ зарарҳои калон расонда бошад ҳам, баъдҳо ба раванғаи васеи равободати байни халқҳои гуногун боис гардид, ки ба тавассути он синтези бузургии маданияти Осиёи Миёна ва тамоми Шарқи Наздики асрҳои IX–XI ба вуқӯъ пайваست.

4. РОЛИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР МУБОРИЗАИ БАЙНИ УМАВИҲО ВА АББОСИЁН

Гуруҳҳои муҳолиф дар хилофат

Рӯҳияи душманона нисбат ба ҳокимияти хилофат на танҳо дар Осиёи Миёна, балки дар дигар кишварҳои таҳти тасарруфи арабҳо низ хеле ғайриқавват буд. Усули идораи халифаҳои араб на фақат норизоияти оммаи меҳнаткашро ба вучуд меовард, дар айни замон, ба ашрофи заминдори маҳаллӣ ҳам намефорид. Зеро ашрофи маҳаллӣ тақрибан ба кулӣ аз ҳуқуқи сиёсӣ маҳрум гардида буданд ва дар натиҷаи ба нафъи халифа ва аъёни қабилавии араб равона шудани тамоми молиёт ва андозҳои барзгарон ба оидоти онҳо хеле зарар мерасид.

Сиёсати пешгирифтаи халифаҳои Банӣ Умавия на фақат ба халқҳои муҳтарам, балки инчунин ба худӣ оммаи арабҳо хуш намеомад. Ин ҳолат бо протестҳои ба синфҳо ҷудошавии қабилҳои араб, вайроншавии алоқаҳои авлодӣ ва афзудани нобаробарии мулкӣ, ки дар ҳама вақт ба вуқӯъ мепайваست, вобаста буд. Дар сари ҳокимият нишастани Умавиҳоро ду гуруҳи асосӣ ғайриқонунӣ медонистанд.

Гуруҳи аввал хориҷӣ буданд. Ин гуруҳ намояндагони ҳамон табақаҳоро дар бар мегирифт, ки аз баланд шудани мартабаи аъёнӣ ашрофи араб норозӣ буда, бар зидди усули ба мерос бурдани таҳти хилофат баромад мекарданд ва чунин қоидаҳои пешниҳод менамуданд: «Нест халифае, ки берун аз хости Худо ва майли халқ бошад». Онҳо чунин ҳисоб мекарданд, ки халифаи аз тарафи ҷамоат интихобшуда мумкин аст дар сурати бад идора кардани аз тарафи ҳамон ҷамоат назо карда шавад; бояд дар дохили ҷамоати мусулмон баробарии комил ҳукмфармо бошад. Аз ҳамаи сабабҳо ҳам баъдҳо таваҷҷӯҳи доираҳои васеи аҳолии аслан ғайриарабӣ, хусусан барзгарон ба тарафи ин гуруҳи қашшӣ шуд.

⁵⁶ Массэ А., 1962; Мец А., 1966; Фильштинский И. И., Шидфар Б. Я., 1971.

Гурӯҳи дигар тарафдорони Алӣ (шиаҳо) буданд.⁵⁷ Дар аввалҳо ин гурӯҳ манфиатҳои баъзе болонишинони хонадонҳои қадимаи маккавӣ ва мадинави-ро, ки усули меросӣ будани тахти хилофатро эътироф карда, дар айни замон, фақат авлоди Алиро (амакзода ва домоди Муҳаммад, шавҳари Фотима) вори-сони ҳақиқӣ медонистанд, ифода менамуд. Алӣ ва писари кӯчаки ӯ Ҳусайн, ки дар вақти задухӯрдҳои дохилии кушта шуда буданд, бо ҳолаи азиятдидагони муқаддас ихота шуда, ливои муборизаи зидди Умавиҳо гардиданд. Дар оянда мазҳаби шиа ва парастии Алӣ ба байрақи чандин чараёнҳои муҳолифатвар-зандаи дохили ислом табдил ёфт. Мазҳаби шиа аз оғози ба вучуд омадани худ, хусусан, дар миёнаи болонишинони ҷамоаи халқҳои мутеи хилофат, ки онро ҳамчун василаи сулҳи шудани фишори аҷнабиён мепиндоштанд, тарафдорони зиёде пайдо намуд⁵⁸.

Ғайр аз ин, тақрибан аз соли 718 сар карда, авлоди Аббос (амаки Муҳаммад) бар зидди ҳукмронии Умавиҳо ба таври пинҳонӣ таблиғоти ҷиддӣ бурданд. Аббосиён даъво мекарданд, ки ҳаққи хилофат аз онӣ Банӣ Ҳошим, яъне хонадони пайғамбар аст. Аммо кӣ бояд аз ин хонавода ба тахти хилофат нишинад, дар ин бора одатан чизе ошкоро намегуфтанд. Аз ин сабаб онҳо ба шиаҳо, ки гумон доштанд Аббосиён ба нафъи онон амал мекунанд, муттаҳид шуданд.

Норизоияти умумӣ нисбат ба сиёсати Умавиҳо махсусан дар солҳои чи-луми асри VIII, яъне дар овони хилофати Марвони II (744–750) ниҳоятдараҷа қувват гирифт, ки ба ин афзудани хироч ва дар бинокориҳои бузург беш аз пеш иҷборан истифода шудани қувваи аҳолии маҳаллӣ боис гардида буд.

Халифаи Марвон ин вазъиятро ба хубӣ ҳис карда, барои таъмини бехата-рии ҳокимияти Умавиҳо як қатор тадбирот пешбинӣ намуд: аввалан, ӯ тамо-ми аъзои хонаводаи Умавиҳо аз Димишқ ба шаҳри Ҳаррон (пойтахти нави хилофат) кӯчонид; сониян, вай фармон дод, ки ғайр аз шаҳри Антиохия, ки чун маркази аз румиҳо мудоғиба кардани хилофат ба шумор мерафт, тамоми қалъа ва деворҳои атрофи шаҳрҳоро вайрон кунанд, то аҳолии маҳаллӣ аз ин истехкомат ба муқобили ҳукумати Банӣ Умавия истифода набаранд. Вале ди-гар ҳеҷ як тадбире пешниҳад карда накард, ки пурэътирозро гирифта наметавонист. Но-ризоияти умумӣ ба дараҷасе вуҷуд ёфта буд, ки ҳатто аввалин бор дар таъри-хи хилофат аскарони ҳосаи дарбори халифа исён бардоштанд.

Яке аз шахсони соҳибнуфузи хонадони Аббосиён - Имом Иброҳим ибни Муҳаммад дар охириҳои давраи ҳукмронии Умавиён роҳбарӣ кардани корҳои таблиғотиро ба дасти худ гирифта, ба тамоми ғўшаву канори хилофат, махсу-сан, ба музофотҳои шарқӣ воизони махфӣ фиристод ва тарғиботи зидди Ума-виҳоро хеле пурқувват намуд.

Аббосиён изҳор медонданд, ки тамоми бадбахтиҳои аз рӯзи пайдо шуда-ни ислом, яъне дар муддати ин сад сол ба сари мусулмонон омада аз тарафи халифаҳои Банӣ Умавия сар задааст. Онҳо ба халқ ваъда медоданд, ки дар сурати сарнагун шудани ҳукмронии Умавиҳо хироч ва соири молиётҳоро кам хоҳанд кард, дар бинокориҳо ба тарзи маҷбурӣ кор фармудани барзгаронро барҳам хоҳанд дод, ба аҳолии маҳаллӣ ҳуқуқи сиёсӣ бахшида, онҳоро низ ба умуми давлатии хилофат ҷалб хоҳанд намуд.

Албатта, ин ҳама ваъдаҳо, ғайр аз фиреб додани халқ чизе дигаре набуд. Аббосиён ба ин восита фақат меҳостанд, ки дар низоъҳои сулолаӣ бар алайҳи Умавиҳо оммаро ба тарафи худ кашида, муборизаро ба манфиати худ

⁵⁷ Пайравони мазҳаби шиа.

⁵⁸ Петрушевский И.П., 1966, с. 38-57.

ташкил намоянд. Лекин он чӣ дар бораи манфиатҳои аслии оммаи васеъ бошад, Аббосиён ва воизони онҳо, ба мисли Умавиҳо, хеле кам фикр мекарданд.

Аббосиён дар муборизаи худ бар зидди Умавиҳо бештар ба ашрофи заминдори Мовароуннаҳр ва Хуросон, ки умедвор буданд дар сурати муваффақият пайдо кардани табаддулоти Аббосиён ба идора кардани мамлакат роҳ хоҳанд ёфт, тақия менамуданд. Воизони махфии Аббосиён ҳанӯз дар вақти хилофати Ҳишом (724-743) дар Хуросон пайдо шуда буданд. Сарчашмаҳои таърихӣ чунин гувоҳӣ медиҳанд, ки дар вақти қоиммақоми Хуросон будани Асад ибни Абдуллоҳ (735-738) яқинанд намояндагони Аббосиёно настгир карда, дасту пой онҳоро буридаанд. Дигар аз қоиммақомҳои Хуросон, ки ба муқобили шиаҳо ва Аббосиён бештар ва қатъитар мубориза бурдааст, ҳамоно Наср ибни Сайёр (738-748) мебошад.⁵⁹

Дар нимаи дувуми солҳои 40-уми асри VIII вазифаи сардорӣ намудани муборизаи зидди хилофати Умавиҳоро Абӯмуслим, ки мубтакири табаддулоти Аббосиён буда, баъдҳо шӯҳрати зиёде пайдо намуд, ба зиммаи худ гирифт.

Неҳзати Абӯмуслим

Абӯмуслим аслан аз оилаи барзгар баромада, бар тибқи баъзе маълумот, дар аввалҳо ғулом будааст. Абӯмуслим дар наздикии бузургтарин шаҳри Хуросон – Марв қароргоҳи худро таъин намуда, ҳамчун «як шахси боэътимоди хонаводаи пайғамбар» барои сафарбар кардани аҳли шиа ва дигар одамони норозӣ бо тамоми ҷиддият кор мебард. Ин унвони боэътиמודро ба Абӯмуслим Аббосиён дода буданд, зеро амалиёти таблиғоти ӯ ба манфиати онҳо равона шуда буд. Вақте ки замина ҳозир шуд, 9 июли соли 747 Абӯмуслим байрақи сиёҳро, ки аз он Аббосиён буд, барафрошта, халқро ба муборизаи ошкоро даъват намуд.

Даъвати Абӯмуслим дар байни ҳам арабҳо ва ҳам халқҳои мутеи хилофат муваффақияти калоне пайдо кард. Муаллифи арабизабон Абӯҳанифаи Диноварӣ чӣ навъ афзудани қувваҳои аскарӣ Абӯмуслимро ба ин тариқа фаҳсӯх тасвир менамояд: «Мардуми Ҳирот, Фушанҷ, Марворруд, Толиқон, Марв, Нисо, Абевард, Тӯс, Нишопур, Сарахс, Балх, Чағониён, Тахористон, Хатлон, Кеш ва Насаф бо аҷала ба назди Абӯмуслим ҳаракат мекарданд. Ҳамаи онҳо ба аломати ҳамрайӣ либоси худро ранги сиёҳ заданд, инчунин нимаи гурзҳои ҷӯбиашонро сиёҳ карданд... Ин мардум савори аспу ҳар ва ё пиёда ҳарҳои худро пеш давонида ва ба онҳо «Харро Марвон!» – гӯён фарёд зада, яъне халифаи Марвон ибни Муҳаммадро тамасхурунон ба ҳар нисбат дода, ба ин қониб меомаданд ва иддаи онҳо 100 000 нафар буд». ⁶⁰ Даста-даста арабҳои Яман, ки шӯриши онҳо чанде пеш фуру нишонда шуда буд, дар таҳти байрақи Абӯмуслим гирд меомаданд. Ҳатто ғуломон, ки аз ин неҳзат ба сабук шудани ҳолати табоҳи худ умедвор буданд, ба қувваи ҳарбии ӯ ҳамроҳ мешуданд.

Қоиммақоми Хуросон - Наср ибни Сайёр, ки тамоми бори вазнини муборизаи зидди Абӯмуслим ба зиммаи ӯ афтода буд, дар бобати муттаҳид кардани арабҳо ба муқобили ин неҳзат хеле кӯшишҳои бефоида ба ҳарч дод. Аён ашрофи тоифаҳои ҷудогонаи араб, ки пай дар пай барои ҳокимият мубориза мебарданд, дар ин вақт ба ҷаҳду талоши худ бештар вусъат дода буданд. Дар дохили қabilaҳои араб протсессӣ тақсимои синфӣ босуръат ба амал омада,

⁵⁹ Бартольд В.В., 1963 б, с. 246-250.

⁶⁰ Диноварӣ, 1888, с. 359-360.

бисёрии арабҳо, алалхусус онҳое, ки аз табақаҳои фақир буданд, ба тахти байрақи Абӯмуслим қарор мегирифтанд.

Дар аввали соли 748 Наср ибни Сайёр маҷбур шуд, ки пойтахти Хуросон шаҳри Марвро ба қиёмкунандагон гузошта, тарафи Нишопур ақиб нишинад. Лекин яке аз сарлашкарони Абӯмуслим, ки таъқиб кардани Наср ибни Сайёрро ўҳдадор шуда буд, дар наздикии Нишопур ба қувваи ҳарбии ў зарбаи ҳалокатовар расонид ва гуфтан мумкин аст, ки ҳатто ҳуди ҳамин муҳориба ғалабаи асосии шӯришро таъмин намуда, тақдири хилофати Умавиҳоро ҳал кард. Агарчанде халифаи Марвон тамоми қувваи дар ихтиёраш бударо ба қор дароварда, шӯришчиёро шикаст дод ва Имом Иброҳими Аббосро дар пеши назари умум ба қатл расонид, лекин ин ҳам хилофати Умавиҳоро аз суқут наҷот дода натавонист. Шӯришчиён дар Ироқ ба қўшунҳои ў якҷанд зарбаи саҳт дода, бузургтарин маркази хилофат - шаҳри Димишқро ишғол намуданд.

Ба ҳамин тариқ, он лашкаре, ки Абӯмуслим дар вилоятҳои шарқии хилофат асосан аз аҳолии Осиёи Миёна ва аз арабҳои муҳолифи сиёсати Умавиҳо таъкил дода буд, дар соли 750 қувваҳои ҳарбии охирин намоёндаи хонадони Умавиёро торумор карда, хилофати ин силсиларо аз миён бардошт.

Ба сари ҳокимият Аббосиён омаданд. Лекин Аббосиён, чунон ки интизор мерафт, дар бораи оммаи асосии шӯришчиён, ки бо таппаббус ва ғайолияти онҳо ба тахти хилофат соҳиб шуда буданд, чизе фикр накарданд. Ваъдаҳои ба халқ додаи онҳо иҷро нагардид, Абӯмуслим ҳам, ки қоиммақоми Хуросон таъйин шуда буд, дар ин бора хомӯш монд.

Вақте ки суғдиён дар бораи вафо кардан ба аҳди худ, ҳатто ният надоштани Аббосиён ва Абӯмуслимро яқинан донистанд, дар Бухоро бо сардории Шарик ибни Шайх шӯриш намуданд. Абӯмуслим ба муқобили шӯришчиён қўшуни даҳҳазора фиристод. Аммо шӯриш то дараҷае пурқувват буд, ки фақат бо кўмаки бухорхудот Қутайба ибни Туғшода, ки ба муқобили аҳолии заҳматкаши Бухоро лашкари бо нафароти қўшуни фиристодаи Абӯмуслим баробар бударо равона сохт, фурӯ нишондани он имконпазир гардид.

Абӯмуслим дар мубориза бар зидди императори Хитой, ки аз ҷангҳои дохили хилофат истифода намуда, хост ҳукмронии худро дар Осиёи Миёна барқарор кунад, низ ҳамчун ҳомии ғайри хилофати Аббосиён ғайолияти нишон дод. Дар соли 751 дар муҳорибаи шадиде, ки дар соҳили наҳри Талас, наздикии шаҳри кунуни Чамбул рух дод, қўшуни арабҳо бо сардории яке аз сарлашкарони Абӯмуслим ба торумор намудани лашкари императори Хитой муваффақ гардид.

Бо вучуди он ки Абӯмуслим чи бо душманони хориҷӣ ва чи бо ҷунбишҳои дохилии зидди Аббосиён мубориза бурда, онҳоро самимона тарафдорӣ мекард, Аббосиён ба вай он қадар бовар надоштанд ва хавф мебурданд, ки ў рӯзе ба тахти хилофат даъво хоҳад кард. Ин хавф ба дараҷае расид, ки дар соли 755 халифа Абўҷаъфар ал-Мансур (754-775) Абӯмуслимро ба ҳузури худ талабида, ўро дар қасри худ аҳдшиканона қатл намуд.⁶¹

Шӯриши Сумбоди Муғ ва неҳзати Муқаннаъ

Дар замони хилофати Аббосиён аҳволи оммаи васеи халқ на танҳо беҳтар нашуд, балки назар ба давраи Умавиҳо боз бадтар гардид. Оидоти замини иҷора бештар ба шакли молӣ буд. Аз заминҳои лалмӣ нисфи ҳосил ва аз за-

⁶¹ Бартольд В.В., 1963 б, с. 252–255; Якубовский А.Ю., 1954 а, с. 19-26, Moscoati S. 1949–1950; Spuler B., 1952, s. 34–50.

минҳои обёришаванда аз ҷаҳорак то сеяки он ситонида мешуд. Баъзан аз рост наомадани тақвими қамарии мусулмонон бо тақвими шамсии зироат истифода намуда, дар як сол ду мартаба хироч мегирифтанд. Бар замми ин дар вақти хирочгундорӣ қорандагони заминро фиреб медоданд ва бо роҳи таҳдид ҳарчи зиёдтар молиёт меситониданд.

Дар натиҷаи қувват гирифтани протессии инкишофи муносиботи феодалӣ, замин, ки исман моликияти халифа ҳисоб ёфта, вале амалан ҳиссаи умдаи он дар дасти ашрофи заминдори маҳаллӣ буд, ба қитъаҳои хурд ҷудо карда, ба тариқи иҷора ба барзгарони бечора дода шуд. Ба ин васила аҳли озоди ҷамоат соҳибхитиёрии худро аз даст дода, дар қатори қадиварҳои мадун, ғуломони озодшуда ва ё ғуломони ба заминҳо ҷо додашуда ба ашхоси вобаста мубаддал гардиданд.

Халифаҳои аббосӣ анъанаҳои Сосониёнро давом дода, ба ҳашамат ва дабдабаи дарбори онҳо низ тақлид мекарданд. Аён ва ашрофи маҳаллӣ ҳам дар ин бобат ба онҳо пайравӣ менамуданд. Ин буд, ки бинокорӣ ҳеле авҷ гирифта, бисёр қасрҳо, қалъаҳо ва ғ. сохта шуданд. Ҳамаи хароҷоти ин бинокорӣҳо ба зиммаи барзгарон буд. Аҳволи пешаварони шаҳр низ беҳтар аз ин набуд. Онҳо мавриди истисмори нимфеодалӣ қарор гирифта, дар натиҷаи молиёти зиёд ва худсариҳои маъмурон тамоман муфлис гардида буданд. Молиёти ҷинсӣ, инчунин ба дӯши туркҳои бодиянишин ҳам бори гароне шуда, онҳоро ба паршикастагӣ дучор мекарданд.

Ҳамаи инҳо боиси афзудани эътироз ва иғтишоши халқ мегардид. Яке аз бузургтарин шӯришҳо дар он замон - шӯриши Сумбоди Муғ буд. Сумбод аз пайравони наздики Абӯмуслим ҳисоб мешуд. Вай дар соли 755 бо шиори «барои хуни Абӯмуслим бояд қасос гирем» сар бардошта, ба атрофи худ аз ҳар табақа тарафдорони бисёре ҷамъ карда тавонист. Инчунин гурӯҳҳои зардуштиён ва хуррамиҳо⁶² (пайравони таълимоти Маздак) ба ӯ ҳамроҳ шуданд. «Одамони сурхалам»⁶³, яъне ононе, ки дар таҳти байрақи сурх гирд омада буданд, низ номи хуррамиҳоро доштанд. Шӯриш ноҳияҳои бузург, аз ҷумла Хуросон ва Табаристонро фаро гирифт. Аббосиён ин шӯришро фақат бо машаққати зиёде хобониданд. Сумбод шикаста хӯрда, дар Рай қатл гардид ва зану фарзандони ӯ ба ғуломӣ фурухта шуданд. Пас аз мағлубияти Сумбод пайравони ӯ аз тариқати муслимӣ ба таври пинҳонӣ фаъолияти худро давом медоданд. Онҳо ваъз мекарданд, ки Абӯмуслим боз хоҳад омад, то «дар ҷаҳон одилона ҳукмронӣ кунад».

Ҳанӯз қўшуни арабҳо шӯриши Сумбодро тамоман фурӯ нанишонда, дар гирду атрофи Хирот шӯриши дигар ба вучуд омад, ки ба он «Устод Сис» ном шахсе роҳбарӣ менамуд. Ба ин шӯриш ҳазорҳо кас иштирок карда буданд.

Беш аз пеш ба қашшоқӣ ва хонавайронӣ дучор гардидани аҳолии заҳматкаш ва рӯйдани ҳисси танаффури онон нисбат ба золимони худ дар аҳди халифа Маҳдӣ (775–785) ҷунбиши бузурги халқиро бар зидди Аббосиён ба вучуд овард, ки дар солҳои 70-уми асри VIII тамоми Мовароуннаҳрро фаро гирифта буд.

⁶² Бо номи зани Маздак Хуррама, ки тибқи ривояте дар вақти қатли оми маздакияҳо саломат монда, таълиғоти ғояҳои маздакиро давом додааст.

⁶³ Истилоҳи арабию форсӣ, айнан «сурхбайрақ».

Дар сари ин шўриш Муқаннаъ⁶⁴ меистод. Муқаннаъ аслан аз Марв буда, ба пешаварӣ машғулият дошт. Баъзе сарчашмаҳои таърихӣ⁶⁵ хабар медиҳанд, ки ӯ яке аз сарлашкарони Абӯмуслим буд ва дар неҳзати зидди хилофати Умавиҳо иштирок дошт. Ӯ шахси соҳибмаърифате буд. Чунин фикр беасос нест, ки дар вай ғояи маздакиён таъсири хеле калоне дошт ва ӯ ин ғояро таблиғ мекард. Қоиммақоми арабҳо аз таблиғоти Муқаннаъ воқиф гардида, ўро дастгир намуд ва ҳамчун як марди ҷинойткори гузарои давлатӣ барои муҳокима ба маркази хилофат – шаҳри Бағдод фиристод. Лекин Муқаннаъ аз зиндони Бағдод фирор карда, худро ба Марв расонид. Дар ин ҷо тарафдорони худро ҷамъ намуда, дар соли 776 онҳоро барои даъват намудани аҳоли ба муборизаи зидди зулму асорати аҷнабиён ба тамоми ноҳияҳои Осиёи Миёна равона кард. Ин тарғибот махсусан дар Насаф ва Кеш, ки дар ин ҷоҳо бештар суғдиён иқомат мекарданд, муваффақияти калоне пайдо кард.

Маъмурони халифа боз аз паси дастгир кардани Муқаннаъ афтоданд. Онҳо дар соҳили дарёи Аму як дастаи пуршумори савораҳои мусаллаҳро гузоштанд, то рӯзу шаб назорат карда, нагузоранд, ки Муқаннаъ аз Марв ба Суғд равад. Ин, албатта, бесабаб набуд. Зеро дар Суғд тарафдорони ӯ рӯз аз рӯз зиёд мешуданд. Ҳокимони маҳаллӣ ба хубӣ медонистанд, ки агар Муқаннаъ ба Мовароуннаҳр роҳ ёбад, вазъияти онҳо фавқулодда душвор хоҳад шуд. Бо вучуди он ҳама мамониатҳо Муқаннаъ бо ҳамроҳии даҳҳо тарафдорони худ аз дарёи Аму гузашта, ба Суғд паноҳ бурд.

Дар ин вақт, чи навъе ки Наршахӣ мегӯяд: «андар Суғд ағлаб деҳаҳо ба дини Муқаннаъ даромаданд ва аз деҳаҳои Бухоро бисёр кофир шуданд ва куфр ошкоро карданд ва ин фитна азим шуд ва бало бар мусулмонон сахт шуд».⁶⁶

Наршахӣ дар бораи неҳзати Муқаннаъ сухан ронда, нисбат ба пешвои шўриш назари душманона доштани худро рӯйрост қайд кардааст. Ин тариқа рафтор намудан нисбат ба Муқаннаъ барои ҳамаи муаррихони феодали хос мебошад.

Сабаби асосии мавриди эътирофи омма қарор гирифтани таълимоти Муқаннаъ дар ин буд, ки ин таълимот бартараф намудани нобаробарии молӣ ва мулкиро талаб карда, бар зидди ҳукмронии истилокорони араб нигаронида шуда буд.

Дере нагузашт, ки ҷунбиши Муқаннаъ ба як шўриши бузурги ошкоро мубаддал гардида, дар муддати кӯтоҳе тамоми Мовароуннаҳрро фаро гирифт. Ситоди (штаби) шўришчиён дар деҳаи Наршах, наздикии Бухоро, воқеъ шуда буд. Ҳокими Бухоро Ҳусайн ибни Муоз тамоми қувваи ҷарбии худро, ки асосан аз арабҳо иборат буд, ҷамъ карда, бо ҳамроҳии дастаҳои аъёну ашрофи Бухоро ба муқобили шўришчиён ҳаракат намуд. Дар моҳи апрели соли 776 дар назди девори деҳаи Наршах байни қўшуни арабҳо ва тарафдорони Муқаннаъ муҳорибаи шадиде ба миён омад. Шўришчиён шикаст хӯрда, 700 нафар аз пайравони Муқаннаъ сари худро дар роҳи талаби озодихоҳӣ қурбон

⁶⁴ Муқаннаъ – калимаи арабист ва маънояш «чодарпӯш» мебошад. Ин лақаб ба ҳамин муносибат ба ӯ дода шуда буд, ки гўё ба рўяш чодари сабз пӯшида мегаштааст. Номҳои ҳақиқии ӯ Ҳошим ибни Ҳаким буд.

⁶⁵ Барои тафсили он ниг.: Айний С., 1944; Якубовский А.Ю., 1948; Қодирова Т., 1965, с. 117–132; Большаков О.Г., 1976; аз ҷумлаи олимони хориҷа Sadighi D.N., 1938, p. 165–186. Маъхазҳо дар бораи ҳам рафти ин шўриш ва ҳам санаи он маълумоти ниҳоят пурмуҳолифат ва баъзан номаълуму маҷҳул медиҳанд.

⁶⁶ Наршахӣ, с. 79.

карданд. Лекин ғалабаи арабҳо вазъиятро ба таври асосӣ тағйир дода натавонист. Ба зудӣ шӯриш боз бо қувваи тоза сар зада, қиёмкунандагон мавзёҳои атрофи Бухороро ба таҳти тасарруфи худ дароварданд.

Халифа Маҳдӣ чун дид, ки шӯриш торафт вусъат пайдо мекунад, барои пурқувват кардани муборизаи зидди неҳзати Муқаннаъ дар як сурати таъҷили аз Бағдод ба Нишопур омад ва ба амири Хуросон фармон дод, ки барои кўмаки ҳокими Бухоро фавран қувваи иловагӣ фиристонад.

Сардори қўшуни имдоии аз Хуросон фиристодаи арабҳо Ҷабраил ибни Яҳё муддати дуру дароз Наршахро дар ҳолати муҳосира нигоҳ дошт, вале аз ин натиҷае ҳосил нашуд. Шӯришчиён бо ҳамлаҳои пай дар пайи худ қувваи ҳарбии Ҷабраилро чунон заиф карданд, ки ӯ дигар бидуни қувваи иловагӣ ҷангро давом дода натавонист. Дар ҳамин вақт қўшуни ҳафтҳазорнафараи халифа аз Балх расида омада бошад ҳам, вале сардорони он муваффақиятҳои шӯришчиёро дида, ҳатто барои дохил шудан ба муҳориба ҷуръат накарданд. Ниҳоят, қувваи эҳтиётии амири Хуросон, ки мебоист нафароти қўшуни ба Мовароуннаҳр фиристодаи халифаро ду баробар меафзуд, ба имдод омад. Аммо ин ҳам самарае набахшид – шӯришчиён ин қувваи ҳарбии арабҳоро ҳанӯз дар роҳи Мовароуннаҳр ба кулӣ торумор намуданд. Вазъияти Ҷабраил ибни Яҳё ниҳоятдараҷа пурхатар гардид. Роҳи алоқаи ӯ аз Балх ва Марв бурида шуда буд. Ҷабраил тамоми қувва ва техникаи ҳарбии дар ихтиёри худ доштаашро ба гирифтани истехкоми Наршах, ки дар ин ҷо қувваи асосии шӯришиён ҷамъ шуда буд, равона кард. Қўшуни арабҳо чор моҳ беҳуда Наршахро муҳосира намуд. Дар охир ҳар ду тараф, ки аз задухӯрдҳои муттасил хеле хаста шуда буданд, барои сулҳ кардан дохили музокирот гардиданд.

Сардорони қўшуни арабҳо дар вақти бастанӣ муоҳидаи сулҳ яке аз роҳбарони шӯришро хиёнаткорона куштанд. Онҳо умедвор буданд, ки ба ин восита шӯришро бесар карда, мақсадро ба даст хоҳанд овард. Вале ин кори онҳо натиҷаи акс дод. Кушта шудани як нафар аз роҳбарони шӯриш муқовимати шӯришиёнро чандин баробар зиёд кард.

Сарчашмаҳои таърихӣ араб тасдиқ мекунанд, ки охируламр шӯришиёни Наршах мағлуб шуданд, лекин, дар айни замон, шӯриш беш аз пеш вусъат ёфта, ноҳияҳои тозаи Осиёи Миёнаро фаро мегирифт. Ин оғози марҳалаи дувуми мубориза буд.

Агар дар марҳалаи аввал баъзе гурӯҳҳои ашрофӣи Суғд аз неҳзати Муқаннаъ пуштибонӣ карда бошанд, пас дар марҳалаи дувум онҳо аз тарси вусъати ҷунбиши халқ қомилан ба тарафи хилофат гузаштанд. Аммо табақаҳои васеи барзгари Суғд торафт бештар ба сафи муборизон дохил мешуданд.

«Сафедҷомагон» (пайравони Муқаннаъ) соҳибони Мовароуннаҳр мегардиданд ва «бўстони амралмўъминин» (Хуросон ва Мовароуннаҳрро бо ин ном ёд мекарданд) ба як мамлакати аз хилофати араб мустақил табдил меёфт.

Халифа Маҳдӣ қоиммақоми Хуросонро ба ноўҳдабарой айбдор намуда, маъзул кард ва ба ҷои ӯ Муоз ибни Муслимро ба сари ҳокимият овард. Муоз ибни Муслим дар соли 778 дар навоҳии байни Бухоро ва Марв қўшуни зиёде ҷамъ намуда, ба кўмаки қўшуни арабҳо, ки дар назди Самарқанд аз дасти шӯришиён ба аҳволи басе душвор афтода буд, равон шуд. Лекин ин лашкаркашии Муоз ибни Муслим низ, бо вучуди он ки аз тарафи ашрофи маҳаллӣ хеле ғимоят медид, бо шикасти нангин анҷом ёфт. Шӯришиён дар дашти назди Пайканд ба лашқари Муоз рӯ ба рӯ шуда, ба он чанд зарбаи саҳт ворид оварданд. Дар натиҷаи ин Муоз ибни Муслим ҳаракати худро ба Самарқанд давом дода натавониста, ба тарафи Бухоро майл намуд.

Фақат дар соли оянда ба қўшунҳои халифа муяссар гардид, ки Самарқандро забт намоянд. Бо ҳамин марҳалаи севум ва охири мубориза сар шуд.

Дар ин вақт қувваҳои асосии шўришиён дар қалъаи кўҳии Санам, наздикии Кеш, ҷамъ омада буданд. Муоз ин қалъаро муҳосира намуд, вале ба зудӣ маҷбур шуд, ки аз муҳосира даст кашад. Муаррихони араб тасдиқ мекунанд, ки сабаби аз муҳосира даст кашидани Муоз расидани фасли зимистон буд. Лекин сабаби асосии ин шояд ба зарбаи саҳти дастаҳои Муқаннаъ дучор гардидани ӯ бошад. Ба зудӣ пас аз ин воқеа аз мансаби қоиммақоми Хуросон дур карда шудани ӯ ва аз тарафи халифа таъин гардидани шахси дигар ин фикрро собит менамояд.

Чунон ки Наршаҳӣ мегӯяд, Муоз ибни Муслим ду соли тамом бар зидди Муқаннаъ мубориза бурд. Волии нави Хуросон Мусайяб ибни Зуҳайр ҳам аз ҷиҳати лавозимоти ҷанг пурра таъмин будан ва ҳам хеле зиёдтар аскар доштани худро истифода бурда, ба туфайли ҳамин афзалияти калони худ баъди задухӯрдҳои хунии дурудароз тавонист муқобилати оммаи халқро, ки ба он Муқаннаъ роҳбарӣ мекард, бартараф намояд. Тобистони соли 780 қўшуни арабҳо қалъаеро, ки Муқаннаъ дар он ҷо иқомат менамуд, забт карданд ва аз мудофиакунандагони қалъа ҳар касе, ки ба дасташон афтод, ба қатл расониданд. Аммо ҳуди Муқаннаъ таслим шудан нахоста, худро ба қатл расонид. Пас аз марги ӯ низ дар зарфи чандин сол шўришҳои ҷудогонаи «сафедҷомагон» дар маҳалҳои мухталифи Осиёи Миёна ба амал меомаданд.

Дар он солҳое, ки мардуми Мовароуннаҳр дар роҳи истиқлолияти худ мубориза мебуданд, хилофати араб аз пуриқтидортарин давлатҳои он замон ҳисоб мешуд. Муборизае, ки аҳолии ин сарзамин дар таҳти байрақи Муқаннаъ солҳои бисёр бо чунин як давлати муқтадир бурданд, дар бораи диловарӣ ва озодидўстии халқҳои Осиёи Миёна боз як мисоли дурахшон аст.

Чунон ки мудовимат ва муташаккилии ин мубориза нишон медиҳад, Муқаннаъ роҳбари хеле боистеъдоди ҳарбӣ ва сиёсӣ буд, ки халқро ба ҷанги зидди истилокорони аҷнабӣ ва золимони маҳаллӣ ташвиқ ва рӯҳбаланд мекард.

Дар хотима ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки шўришҳои халқии давраи хилофати Аббосиён аз шўришҳои замони ҳукмронии Умавиҳо фарқи калоне доштанд. Шўришҳои халқӣ дар давраи Умавиҳо асосан бар зидди ҳукмронии аҷнабиён равона шуда, ба ин шўришҳо одатан аён ва ашрофи маҳаллӣ сардорӣ мекард. Аммо дар давраи хилофати Аббосиён мо тамоман як вазъияти дигареро мушоҳида мекунем. Дар ин давра оммаи халқ на фақат ба муқобили Аббосиён, балки бар алайҳи ҳомиёни онҳо, яъне аён ва ашрофи маҳаллӣ низ сар мебардоштанд.

Неҳзати Муқаннаъ неҳзати табақаҳои заҳматкаши аҳоли ва қабл аз ҳама, барзгарон буда, яке аз равияҳои асосии онро мубориза бар зидди асорати беш аз пеш қувватгирандаи феодалӣ ташкил мекард. Ин аст, ки шўриши Муқаннаъ дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна аҳамияти бузургеро дарбар кардааст. Ҳарчанд шўришҳои халқӣ шикаст мехӯрданд, вале фаъолияти оммаи заҳматкашро инкишоф дода, рӯи асоратнописандӣ ва озодидўстии халқҳои Осиёи Миёнаро тарбия менамуданд ва як дараҷа дасти истисморгарони феодалии нав ба рӯи кор омадаистодаи маҳаллиро кўтоҳ мекарданд.

АНҶОМИ ПРОТССЕССИ ТАШАККУЛИ ХАЛҚИ
ТОҶИК ВА СОЗМОНИ ДАВЛАТИИ Ў.
ДАВЛАТИ ТОҶИРИЁН,
САФФОРИЁН ВА СОМОНИЁН (АСРҶОИ IX-X)

1. ТАЪРИХИ СИЁСИИ АСРҶОИ IX-X

Қувват гирифтани ашрофи феодалии маҳаллӣ

Шӯришҳои пай дар пайи халқҳои Мовароуннаҳр, ки аз замони мавриди ис-тилои хилофат қарор гирифтани Осиёи Миёна сар карда, ба муқобили ҳукм-ронии арабҳо давом менамуд, пас аз хобонидани шӯриши Муқаннаъ ҳам қатъ нагардид.

Дар соли 806 шӯриши бузург бо сардории Рофеъ ибни Лайс ба амал омад. Шӯришиён қоиммақоми халифари Самарқанд ба қатл расонида, муддати чанд вақт шаҳро ба дасти худ гирифтанд. Дар ин шӯриш хусусан аҳолии Фарғона, Хучанд, Бухоро, Уструшан, Хоразм, Чағониён ва Хатлон ғаёлона ширкат намуданд. Туркҳои бодиянишин ҳам ба кӯмаки шӯришиён омаданд.

Ин шӯриши калони халқ дар соли 810 фурӯ нишонда шуд ва ин ҳам фақат ҳамон вақт ба арабҳо муяссар гардид, ки сардори шӯришиён Рофеъ ибни Лайс дар нозуктарин лаҳзаи мубориза хиёнат карда, ба тарафи душман гузашт.

Дар солҳои минбаъда гоҳ дар Суғд, гоҳ дар Уструшан ва Фарғона шӯришҳои нав ба вуқӯъ меомаданд.¹

Ин ҳама шӯришҳо гувоҳӣ медоданд, ки қоиммақомҳои халифа Мовароуннаҳр ва Хуросонро фақат бо қувваи аслиҳа дар сари итоат нигоҳ дошта наметавонанд. Идора кардани ин мамлакат танҳо ҳамон вақт ба онҳо мумкин мешуд, ки аён ва ашрофи маҳаллиро ҳарчи бештар ба қорҳои давлатӣ ҷалб намоянд.

Аббосиён бо роҳи беш аз пеш ба умури идораи давлат кашидани намоян-дагони ашрофи маҳаллӣ ният доштанд, ки ҷидду ҷаҳди онҳоро барои истиқлолият суст намуда, дар мубориза ба муқобили шӯришҳои халқ ба онҳо така кунанд. Бинобар он аз вақти ҳукмронии халифа Абӯҷаъфар ал-Мансур (754-775) сар карда, дар замони ворисони ӯ халифа Маҳдӣ (775-785) ва Ҳорунарашид (786-809) вилоятҳои гуногуни Мовароуннаҳрро асосан намоян-дагони ашрофи феодалии маҳаллӣ, дар навбати аввал, вазирони насли Бармакиҳо ва Сомониён идора мекарданд. Вале ин тадбир боиси дар Осиёи Миёна мустақам шудани ҳокимияти хилофат нагардида, баръакс, шароит ва имко-ниятҳои мусоиди аз тахти ҳукмронии арабҳо озод шудани ин сарзаминро хеле инкишоф дод.

Дар ҳамин вақт дар Эрон ва Осиёи Миёна неҳзати (зиддиарабӣ, эронпа-растии) ба истилоҳ шуубиён бисёр вусъат пайдо намуд.² Аз миёнаҳои асри IX

¹ Қодирова Т., 1965, с. 138–147.

² Петрушевский И. П., 1966, с. 248–250.

шуубия асоси идеологии неҳзати халқии зидди хилофат мегардад (вай бештар дар муҳити деҳот паҳн гардида буд). Шуубия дар байни доираҳои маърифатноки аҳолии маҳаллӣ, ки бо ҳар васила бартарии маданияи худро нисбат ба арабҳо таъкид мекарданд, низ шӯҳрати муайяне дошт. Дар айни замон фаъолияти он гурӯҳҳои ашрофи маҳаллӣ, ки ба иқтисоди худ боварӣ дошта, барои комилан ба даст даровардани ҳокимият ва мустақил шудан аз хилофати араб саъй мекарданд, рӯз аз рӯз қувват мегирифт.

Ҳорунарашид дар шахсияти Бармакиҳо беш аз пеш пурқувват шудани таъсири иқтисодӣ ва сиёсии ашрофи ғайриарабро дида ва аз он хавф бурда, амр кард, ки тамоми намояндагони хонаводаи Бармакиҳоро ба қатл расонанд.³

Вай бо мақсади ба таъягоҳи худ таъдил додани рӯҳониёни ислом мавқеи онҳоро хеле баланд бардошт. Ӯ заминҳои зиёдеро ба рӯҳониён тақсим кард. Дар баробари ин вай сиёсати ба тарафи хилофат кашидани аён ва ашрофи маҳаллиро низ давом дод. Аммо маҳв карда шудани насли Бармакиҳо, ки муддати 50 сол чи дар хилофат ва чи дар байни аҳолии маҳаллӣ нуфуз ва эътибори бузург доштанд, нисбат ба идора кардани вилоятҳои шарқӣ сиёсати хилофатро тағйир надод. Вилоятҳои шарқӣ ҳамоно монанди аввала бо ёрии намояндагони аён ва ашрофи заминдори маҳаллӣ идора мешуданд. Мавқеи ин аён ашроф махсусан аз соли 821, яъне вақте ки дар Хуросон ва Мовароуннаҳр сулолаҳои маҳаллӣ – аввалан, Тоҳириҳо ва сониян, Сомониён ба сари ҳукумат нишастанд, хеле пурқувват гардид.

Тоҳириён (821–873)

Ниёғони Тоҳириҳо шаҳри Фушанҷи вилояти Ҳиротро дар дасти худ нигоҳ медоштанд. Сарилсилаи ин хонадон ҳокими Фушанҷ Тоҳир ибни Ҳусайн буд. Дар вақти қоиммақоми Хуросон будани Маъмун, ки баъдтар ба маснади хилофат расид, Тоҳир дар дарбори ӯ нуфуз ва эътибори калон пайдо намуд. Соли 811, дар ҷанги байни ду бародар, яъне ворисони Ҳорунарашид – Амин ва Маъмун, дар талоши ҳокимият Тоҳир лашкари Маъмунро сардорӣ кард. Ӯ дар соли 813 Бағдодро забт намуда, барои ба тахти хилофат соҳиб шудани Маъмун ба таври ҷиддӣ кӯмак расонд. Пас аз чанд вақт дар Бағдод сардори тамоми қувваи ҳарбии халифа буд ва баъд аз он, дар соли 821 ҳокими Хуросон таъйин гардид⁴.

Тоҳир мамлакати Хуросон ва вилоятҳои Осиёи Миёнаро ҳамчун ҳукмронии мустақил идора мекард. Вай дар соли 822 ҳатто фармон дод, ки дар хутбаи намози ҷумъа номи халифаро ёд накунанд. Ин бо Бағдод қатъи алоқа кардани ӯро ифода менамуд. Пас аз чанд рӯзи ин воқеа Тоҳир вафот намуд. Нисбат ба ин марги ногаҳонии Тоҳир чунин фикре мавҷуд аст, ки ӯро ҷосусони халифа заҳр дода куштаанд.

Агарчанде Тоҳир майли тамоман ошкорои мустақилшавӣ дошт, халифа Маъмун ба ҳокими Хуросон писари ӯ Талҳаро (822-828) тасдиқ намуд. Писари дигари Тоҳир – Абдуллоҳ (830-844) дар ҳеҷ сураат худро мутеи хилофат надониста, Хуросонро бо ихтиёри худ идора мекард. Дар замони ӯ қароргоҳи Тоҳириён шаҳри Нишопур гардид. Халифа Мўътасим (833-842) Абдуллоҳро хеле бад медид, вале барои саркўбӣ ва мутеъ кардани ӯ ҳеҷ як чора ва имко-

³ Barthold W., 1913, Бартольд В.В., 1966 в; Bouvat L., 1912; Sourdet D., 1959, I, p. 127–182.

⁴ Барои тафсили воқеаҳои сиёсии аҳди Тоҳириён ва Сафориён ниг.: Бартольд В.В., 1963 б, с. 265; инчунин ниг.: Spuler B., 1952, в. 59 ва мубаъд.

ният надонгт. Кӯшиши ба воситаи заҳр ҳалок сохтани Абдуллоҳ ҳам барор нагирифт.

Тоҳириҳо барои ташкил кардани ҳукумати мутамаркази қавӣ ва ба тариқ андохтани умури зироат тадбирҳои қатъӣ пешбинӣ намуданд. Онҳо тариқи беҳтар истифода бурдани обро қорӣ карда, наҳр ва каналҳои нав сохтанд. Мувофиқи супориши Абдуллоҳ машҳуртарин қонундонҳои мамлакат қоида ва мизони баҳрабарии обро дар қорҳои зироат таҳти мутолиа қарор дода, китобе дар ин бора таълиф намуданд, ки муддати дусад сол дар ҳалли мувоҳиса ва моҷарои соҳаи об ва обёрӣ ҳамчун дастуруламал хидмат кард.

Номаи Тоҳир ибни Ҳусайн ба писараш Абдуллоҳ маҳфуз мондааст⁵. Дар он ба тариқи панду насиҳат масъалаҳои давлатдорӣ, муносибат бо фуқаро, усулҳои андозгирӣ ва амсоли ин баён ёфтааст. Тоҳир ба писараш маслиҳат медиҳад, ки андозро аз рӯи адлу инсоф бигирад ва аз он на бойҳо ва на наздиқонашро озод накунад. Асли маънии ин «мувозибат» дар ҳуди нома равшанифта шудааст: «Бидон, ки сарват даромаде намеорад, агарчи фузун бовшад дар ҳазина бимонад, вале баръакс, мефизояд ва зиёдатар мегардад, вақте ки ба зарурати фуқаро, барои адои ҳаққи онҳо ва аз ташвиш озод шуданашон сарф шавад; рафоҳи ҳоли халқ бо ҳамин восита таъмин мегардад, ҳокимонро ин зеб медиҳад, шукуфонии даврон аз ҳамин аст, шўҳрат ва қудратро ҳамин мебахшад... Дар айни вақт ту ба шарофати ин барои ҷамъовариҳои миқдори лозимаи андозаи замин имкон меёбӣ ва боигарии ту афзун мешавад ва ин тариқа ту қуввае пайдо мекунӣ, то барои худ қўшун ниғаҳ дорӣ ва ба мардум дасти саховати худро боз намуда, ҳамаро аз худ шод гардонӣ».⁶ Тоҳир ин ҷо ҳамчун ҳимоякунандаи манфиати синфи худ баромад карда, дар айни замон чун шахсе, ки ба ҷуз хонахароб кардан ва аз иқтисодии пардохти молиёт маҳрум намудан дигар нафаъе надонштани зулму истисмори мардумро мефаҳмид, ба назар менамояд. Ў маҳз аз рӯи манфиатҳои синфи худ ба истисмори «оқилона» даъват мекунад. Абдуллоҳ ҳам васиятҳои падари худро то андозае дар амал татбиқ намуд.

Абдуллоҳ инчунин кўшиш намуд он худсарихоеро, ки дар маҳалҳо заминдорони калон ва маъмурони давлат нисбат ба барзгарон раво медонштанд, то ҳалли имкон маҳдуд гардонад. Ў фармони махсус бароварда, аҳволи барзгаронро қадре ба сомон овард. «Худо ризқи моро бо дасти онҳо мерасонад, – гуфта мешуд дар фармони Абдуллоҳ, – ба забони онҳо моро табрик мекунад ва ранҷонидани онҳоро манъ кардааст».

Худ аз худ маълум аст, ки Абдуллоҳ як шахси ҳимоякунандаи манфиати барзгарон набуд; вай фақат манфиати заминдорони калон ва бозургонро дар назар мегирифт. Ў «ранҷонидани» зироаткунандагонро танҳо аз ҳамин сабаб талаб мекард, ки бидуни ин ба таври маъмулӣ дохил шудани молиёт ба ҳазинаи давлат мумкин набуд.

Вазъияти аҳоли ва хусусан барзгарон дар замони Тоҳириҳо низ хеле вазнин буд. Онҳо аз тарафи заминдорони калон саҳт истисмор шуда, дар ҳамин ҳол маҷбур буданд, ки ба давлат андозҳои аз ҳад зиёд бидиҳанд. Чунончи, дар соли 844 маблағи молиёте, ки аз барзгарон ситонида шуда буд, 48 миллион дирҳамро ташкил мекард. Шўриши барзгарони Систон қариб ҳеҷ қатъ наемешуд.

Тоҳириҳо барои маъмул гардидани дини ислом кўшиш карда, чунин ният доштанд, ки рўҳониёни исломро дар бобати сиёсати марказият додани давлат

⁵ Шмидт А.Э., 1925, с. 127–137.

⁶ Шмидт А.Э., 1925, с. 132–135.

ба такагоҳи худ мубаддал намоянд. Дар аҳди Талҳаи Тоҳирӣ дар Уструшан, ки оини зардуштӣ нисбатан бештар маҳфуз монда буд, низ дини ислом ҷорӣ карда шуд. Абдуллоҳи Тоҳирӣ дар соли 840 ба ташкили мурофияи ҷиноятӣ бар афшини собиқи Уструшан Ҳайдар, ки пас аз қабул кардани дини ислом яке аз сардорони ҷарбии халифа Мӯътасим гардида буд, мусоидат намуд. Афшин Ҳайдар дар вақти муҳокима ба он гунаҳкор карда шуд, ки ӯ барои пинҳон доштани асли мақсади худ дини исломро қабул карда, дар амал барои шӯриши Уструшан дар талаби истиқлол ва оини қадима тадорукот меид7. Ҳангоми мурофияи суд маълум гардид, ки уструшаниҳо фақат дар зоҳир дини исломро қабул кардаанд, аммо дар амал ба пайравии оини қадимаи худ давом меодаанд.

Давлати Тоҳирӣ ба миқдори зиёди амалдорони босавод эҳтиёҷ дошт. Аз ин ҷост, ки Абдуллоҳ кӯшиш мекард назар ба давраи гузашта дониш ва омӯзишро бештар дастраси оммаи аҳолии гардонад. Абдуллоҳ низ монанди падари худ шоир буд. Бародарзодаи ӯ Мансур, ки Марв, Омул ва Хоразмро идора мекард, бо асарҳои фалсафии худ шӯҳрат пайдо карда буд. Писари Абдуллоҳ Тоҳирӣ II (844-862) саъй мекард, ки дар ҳар бобат ба падараш тақлид намояд. Умуман, замони ҳукмронии Абдуллоҳ ва Тоҳирро метавон оғози эҳёи маданияти маҳаллӣ номид8. Аммо ин протсесс хеле мураккаб ва ихтилофмез буд. Гап дар сари ин аст, ки худӣ намояндагони сулолаи Тоҳирӣ, хусусан Абдуллоҳ ибни Тоҳир, ба маданияти араб ва тамоми зуҳуроти он ихлос доштани худро бо ирор таъкид мекарданд9. Дар асри IX ва ибтидои асри X дар Эрон ҷамоатҳои зардуштӣ напшъат пайдо карда, маҳз дар ҳамин вақт чунин асарҳои зардуштӣ, аз қабилҳои «Бундаҳиш» ва «Денкарт», инчунин як қатор таълифоти ғайридинӣ ба вучуд меоянд10. Тоҳирӣ ҳамаи инро ба эътибор нагирифта наметавонидаанд, хусусан, ки аз ҷиҳати сиёсат душмани асосиашон хилофати Аббосӣ буд ва худӣ онҳо ба ҳамон вилоятҳои тақдир мекарданд, ки аксари аҳолиашон эронизабон буданд. Маҳз аз ҳамин сабаб Тоҳирӣ ба шоирон, алаҳхусус, мӯътақидони шуубия иҷозат меодад, ки онҳоро бо подшоҳону қаҳрамонони Эронӣ пеш аз ислом қиёс карда, ситоиш намоянд. Дар дарбори Тоҳирӣ дар қатори забони арабӣ забони форсӣ ҳам мустаҳкам буд. Дар Марв китобхонае вучуд дошт, ки асарҳои ба забони паҳлавӣ навишташуда нигоҳ дошта мешуд.11

Бояд эътироф намуд, ки роли бузургро дар тараққиӣ маданияти маҳаллӣ на Тоҳирӣ, балки Саффорӣ бозиданд.

Саффорӣ (873–903)

Дар асрҳои IX–X, ба мисли давраҳои гузашта, яке аз вазифаҳои ҳокимияти давлатӣ дар воҳаҳои зироатии Осиёи Миёна ташкил кардани муҳофизати ин воҳаҳо аз ҳуҷуми ғоратгаронаи бодиянишинон буд. Бо ҳамин мақсад дар ин давра дастаҳои махсуси фидоӣ мусаллаҳ ташкил дода шуда буданд, ки

7 Доир ба ин ҳодисаҳои аҷиб ниг.: Бартольд В.В., 1963 б, с.269; Sadighi G.H., 1938, p.287-305; Herzfeld E., 1948, s.138-152; Wright E.M., 1948. p.124-131; Spuler B., 1952, s.62-67; Нейматов Н., 1957, с.140-150. Муҳимтарин мулоҳизаҳои доир ба баъзе масъалаҳои ба ин ҳодисаҳо алоқамандро дар асари Хеннинг метавон дарёфт: Henning W.B., 1965 a.

8 Spuler B., 1952, 8. 68-69, 231-235.

9 Bosworth C.E., 1969 a.

10 Петрушевский И.П., 1960, с. 36-37; Frye K. N., 1963, p. 238-241.

11 Bosworth C.E., 1969 b.

онҳоро ғозӣ - муборизони роҳи дин меномиданд. Ба сафи ғозӣён аксаран барзгарон ва пешаварони муфлис дохил мегардиданд. Ин одамоне, ки чангро касб карда гирифта буданд, ба ҳамон ҷоҳое фиристода мешуданд, ки бо «ко-фирон» задухӯрд ба амал меомад.

Ҳокимони маҳаллӣ ин фавҷҳои ғозӣёро барои хизмат ба истеҳкомоте, ки дар ҳудуди байни воҳаҳои зироатӣ ва саҳрои бодиянишинон воқеъ гардида буданд, мефиристониданд. Чи навъе олими ҷуғрофидони араб - Мақдисӣ қайд мекунад, ғозӣҳо «ҳам такиягоҳ ва ҳам як воситаи нооромии» ҳукуматдорони маҳаллӣ буданд, онҳо, аз як тараф, ба тааррузи бодиянишинон зарба дода воҳаҳои зироатиро аз тохтутози душманон муҳофиза намоянд, аз тарафи дигар, дар неҳзати халқии зидди аёнӣ ашрофи маҳаллӣ ғаёлона иштирок мекарданд.

Дар охири асри IX фавҷҳои мусаллаҳи ғозӣён асоси он ҷунбиши бузурги халқиро, ки дар ҳудуди Осиёи Миёна ва Эрон рӯй дода буд, ташкил намуданд. Ин ҷунбиши халқро бародарон Яъқуб ибни Лайс ва Амр ибни Лайс ба манфиати худ истифода бурданд¹². Ин ду бародар дар аввали қор як дастаи роҳзан ташкил доданд, ки дере нагузашта ин даста ба яке аз фавҷҳои ғозӣёни тавобеи Систон ҳамроҳ шуд. Истеъдоди ҷанговарӣ ва диловарӣ ба Яъқуб имконият дод, ки дар андак фурсат роҳбарии фавҷро ба дасти худ бигирад. Ин фавҷ ба ҳаёти сиёсии вилоят ғаёлона иштирок намуд ва аз шӯриши мардумони воҳаҳои зироатӣ истифода бурда, дар соли 861 ҳокими тоҳириҳоро ронд ва маркази Систон шахри Заранҷро забт кард.

Яъқуб ҳукмрони ин вилоят гардида, дар зарфи даҳ соли оянда як қатор вилоятҳои шарқии хилофатро тасарруф кард, ки онҳоро то ин вақт охири намояндаи силсилаи Тоҳириҳо – Муҳаммад ибни Тоҳир (862-873) идора менамуд.¹³ Дар соли 873 Яъқуб ба қувваи ҳарбии Тоҳириҳо шикаст дода, маркази Хуросон шахри Нишопурро забт кард. Ба ҳамин тариқ, ҳокимияти Тоҳириҳо дар Осиёи Миёна ва вилоятҳои шарқии Эрони кунунӣ тамоман аз байн рафт.

Агарчанде ҳукумати Бағдод аз ин муваффақиятҳои Яъқуб хеле ба изтироб афтада, барои бештар паҳн нагардидани нуфузи ӯ баъзе чораҳо пешбинӣ карда бошад ҳам, натиҷае набахшид. Аз ин сабаб халифа дар соли 874 ин амри воқеиро эътироф намуда, маҷбур гардид, ки идора кардани тамоми хоки Хуросонро ба Яъқуб супорад.

Яъқуб то охири ҳаёти худ ҳамчун як нафар марди ҷангии содда ва шикастанафс боқӣ монд, либоси оддии ресмонӣ мепӯшид, ба палос ва қолин аҳамият надода, ба замин менишаст ва дар вақти истироҳат сарашро ба ҷои болишт ба рӯи сипари худ гузошта меҳобид. Дар айни ҳол вай бо мароми ҷунбишҳои халқии Осиёи Миёна ягон қадар наздикие надошт.

Дар байни лашкариёни ӯ интизоми саҳт ҳукмфармо буд. Худи ӯ намунаи диловарии ҳайратангезеро нишон дода, аз сарбозон ва сардорон низ инро бо қатъият талаб мекард. Дар яке аз ҷангҳо рӯи ўро бо шамшер зада ҷунон

¹² Аз рӯи баъзе маълумот Яъқуб мисгар буд. Дар забони араб мисгарро саффор мегӯянд. Номи силсилаи Саффорӣён низ аз ҳамин бармеояд. Амр наҷҷориро касб карда буд.

¹³ Муҳаммади Тоҳирӣ яке аз калонтарин феодалони он замон буд. Мадракҳое боқӣ мондаанд, ки мувофиқи шаҳодати онҳо вай аз заминҳои дар Мозандарон доштааш қариб як миллион дирам фоида ба даст меовардааст (дар сурате, ки даромади умумии Мозандарон 13 миллиону 630 ҳазор дирамро ташкил мекард). Ниг.: Ибни Исфандиёр, 1320/1941, ҷилди I, с. 74.

маъюб карда буданд, ки бист рӯзи тамом ба даҳонаш найча гузошта хӯрок меҳӯрд. Пас аз сиҳат шудан боз мисли пештара далерона ба корзор даромад.

Яке аз қисмҳои асосии қўшуни ўро сарбозони «фидой» ташкил мекарданд, ки гоҳо онҳоро бо оҳанги кароҳатомез «айёр» ҳам (ба маънии «қаллоб» ва «роҳзан») мегуфтанд. Ин табақаи махсуси «мучоҳидони роҳи дин» буд, ки сафи худро аз ҳисоби барзгарони безамин ва фирорӣ пурра мекард. Айёрҳо дар ҳаёти сиёсӣ роли муҳим мебозиданд, аз ҷумла, онҳо дар Систон ба муқобили истилогарон бо матонати тамом мубориза бурданд. Зоҳиран ҳамон айёр-қосро, ки дар ҷанг беш аз ҳама диловарӣ нишон медоданд, ба мартабаи баландтар бардошта, ба гурӯҳи сарҳангҳо дохил мекарданд. Дар қатори айёрҳо фарзандони деҳқонон ва заминдорон ҳам буданд, ки онҳоро «озодагон» меномиданд. Ғайр аз ин дар қўшун дастаҳои махсуси ғуломон ҳам мавҷуд буданд. Аввалҳо дар ихтиёри Саффорӣ ҳамагӣ 2-3 ҳазор сарбоз буд, аммо дар солҳои 874-75 Яъқуб дар як муҳориба 15 ҳазор аскари савораро ба корзор даро-вард. Қўшуни саффорӣ мошинҳои ҳарбӣ ва филҳои ҷангӣ дошт. Дар вақти ҳуҷум ба гузоштани дастаи пешоҳанги муҳофиз ва таҷассус аҳамияти калон дода мешуд. Сарбозҳо дар ҳар се моҳ маош мегирифтанд. Ҳар вақт дар айёми Наврӯз тафтиши қўшун ба амал меомад. Аз сарбоз то сардори қўшун ба амалдори махсус аспу силоҳи худро намоиш меод ва, сипас, пул мегирифт.¹⁴

Муваффақиятҳои Яъқуб ибни Лайс аҳволи вазнини меҳнаткашонро, ки ў бо ёрдами онҳо ба ин дараҷа расида буд, заррае тағйир наод. Яъқуб ғолибан ба заминдорони хурд ва миёнаи феодалӣ тақия менамуд. Ў дар вилоятҳои забткардаи худ тамоми тартиб ва қоидаи мавҷударо бо ҳамон ҳолати пештара боқӣ гузошт, ҳатто миқдори молиётро, ки бар дўши барзгарон бори гароне буд, кам накард.

Дар соли 876 Яъқуб бо нияти ғасб кардани ҳокимияти хилофат ба Бағдод лашкар кашид, лекин то он ҷо нарасида, 100 км дуртар дар мавзеи Дору-л-Ақул аз тарафи қувваи ҳарбии халифа ба шикасти сахт дучор гардида, ақиб нишаст. Чи навб ки манбаъҳои таърихӣ нишон медиҳанд, яке аз сабабҳои мағлуб шудани Яъқуб ибни Лайс кўмаки Алӣ ибни Муҳаммади Бурқайро рад кардани ў буд. Алӣ ибни Муҳаммад ба шўриши зангиёни ғулом дар Ироқ, ки тақрибан 14 сол (869-883) давом намудааст, сардорӣ мекард. Яъқуб ибни Лайс, ки худ тарафдори ғуломдорӣ буд, аз иттиҳод бастан ба ғуломон ор кард ва аз ин сабаб кўмаки пешниҳодкардаи пешвои шўришиёно назазируфт. Пас аз се соли лашкаркашии бемуваффақият ба Бағдод асосгузори сулолаи Саффорӣ Яъқуб ибни Лайс вафот кард. Лашкариёни ў бародараш Амр ибни Лайсро ба тахт нишонданд.

Амр ибни Лайс (879-900) дар баробари ишғол кардани ҷои бародари худ фавран ба халифа муроҷиат намуда, итоати худро бо маркази хилофат изҳор кард. Ин буд, ки аз тарафи халифа мансаби қоиммақоми Хуросон ва идора кардани як миқдор вилоятҳои шарқии Эрон ба ў супорида шуд. Лекин дар амал Амр ҳам мисли Тоҳирӣ истиқлолияти худро аз хилофат нигоҳ медошт. Бар тибқи маълумоти сарчашмаҳо, вай як шахси дар идора кардан соҳибтадбиру доно ва лашкаркаши тавоно буд.

Дар асоси баъзе мадракҳо чунин тахмин кардан мумкин аст, ки Саффорӣҳо неҳзати мазҳабии шиаҳо, ки дар байни барзгарон ва пешаварон муваффақият пайдо карда буд, ба дараҷаи хеле зиёд истифода бурдаанд (ҳатто

¹⁴ Бартольд В.В., 1963 6, с. 272-280; Bosworth С.Е., 1968.

ривояте ҳаст, ки гӯё Яъқуб «Мо ба ҷои Каъба парастии офтобро ҷорӣ мекунем», гуфта бошад).

Таъсиси давлати Сомониён

Сарилсилаи хонадони Сомониён – Сомон аслан аз вилояти Балх ё худ атрофи Самарқанд ва ё аз Тирмиз буд.¹⁵ Ба тибқи маълумоте, ӯ дини исломо қабул карда, дар шахсияти ҳокими Хуросон Асад ибни Абдуллоҳ, ки намоён-даи халифаи араб буд, барои худ ҷиштибоне пайдо намуд ва аз ин сабаб ба аломати эҳтиром нисбат ба ин мард фарзанди худро Асад ном кард. Асад чор писар дошт: Нӯҳ, Аҳмад, Яҳё ва Илс. Ҳамаи фарзандони Асад дар аҳди хилофати Маъмун ба корҳои идораи давлат касида шуда, Нӯҳ ба Самарқанд, Аҳмад ба Фарғона, Яҳё ба Чоч ва Уструшан, Илс ба Ҳирот ҳоким таъин гардида буданд.

Дар зоҳир ин чунин ба назар мерасид, ки гӯё ҳар яке аз чор бародар ҳокими вилояти инъомшудае мебошад ва бевосита ба қоиммақоми Хуросон итоат мекунад. Аммо дар асл ин тавр набуд.

Бародари аз ҳама калон Нӯҳ мақоми махсусе дошт. Дар робитаҳои хориҷӣ ҳамчун сардори хонадон баромад мекард. Муаррихон ба ин ҷиҳат кам аҳамият додаанд. Таҳқиқи сиккаҳо нишон медиҳад,¹⁶ ки дар давраҳои аввал бародарон худро на ҳамчун моликони алоҳида, балки ҳамчун аъзои як хонадон ҳисоб мекарданд, ки дар сари он Нӯҳ қарор гирифта будааст. Бесабаб нест, ки аввалин пулҳои мисии сомониҳо ба номи ӯ сикка задаанд. Хусусан яке аз ин пулҳо, ки дар мулки Яҳё - Бинкент бароварда шудаанд, ҷолиби диққат аст: дар он на номи соҳиби мулк, балки номи Нӯҳ сабт гардидааст. Бинобар ин чунин хулоса боварибахш аст, ки набараҳои Сомон аз қадамҳои аввал дар сар фикри ваҳдати хонадонро парварида, онро яке аз шартҳои таъсиси сулолаи муқтадире медонистанд, ки истиқлолияти Осиёи Миёнаро аз хилофати Араб ва Тоҳириҳо таъмин карда метавониста бошад.

Пас аз вафоти Нӯҳ додари ӯ Аҳмад сардори ин сулолаи навбунёд гардид. Аҳмад, ки марди нисбатан доно ва тавоно буд, бо мақсади муайян ба «ҷамъ кардани» замини бародаронаш ва собит намудани мавқеи аввалияти худ камар баст. Ӯ дар вақти зиндагӣ ҳукмронии Самарқандро ба писари худ Наср супурд, ки вай баъди вафоти падараш дар соли 864 сарилсилаи сомонӣ гардид. Соли 875 халифа ҳам Насро ҳамчун сардори сулола эътироф намуда, зимиҳои идораи давлатро ба дастӣ ӯ дод.

Аҳволи Наср бисёр вазнин буд. Хешовандони калонтари ӯ мулки алоҳида талаб мекарданд ва гоҳо, ҳатто зоҳиран бошад ҳам, вайро ҳамчун сардори сулола эътироф кардан намехостанд. Муборизаи Наср бо майлу кӯшӣҳои ҷудошавии бародаронаш на ба таври кофӣ қатъӣ буд ва на бароре дошт. Масалан, амаки Наср Муҳаммад ибни Нӯҳ дар овони ҳукмронӣ карданиш дар Чоч, қиянашро чун сардори сулола шинохта, ба номи ӯ сиккаҳои мисӣ мебаровард. Вақте ки Чоч ба дастӣ бародари Наср - Яъқуб расид, ӯ сиккаҳоро ба номи худ баровардан гирифт. Дигар бародари Наср - Асад дар Фарғона ҳукм меронд. Ин ду бародар дар мубориза ба муқобили бародарони дигари худ муттафиқ буданд, бо вучуди ин, Асад дар пойтахти Фарғона - Ахсикат ба номи худ пул мебаровард ва Насро лоақал чун ҳукмрон ёд намекард. Наср ба ҳамаи ин созиш менамуд. Муносибати Наср хусусан бо бародараш Исмоил

¹⁵ Семёнов А.А., 1954, с. 3 ва мубаъд.

¹⁶ Давидович И.А., 1954, с. 78–79.

мураккаб буд. Исмоил фақат дар соли 874 соҳиби мулки калони Бухоро гардид. То ин вақт Бухоро ба Сомониён тааллуқ надошт. Ҳангоме ки аҳолии ин шаҳр бар зидди бедодгариҳои ҳоким шӯриш бардошта, ўро пеш карданд, аз ӯ ашрофи бухороӣ ба кӯмаки Наср рӯ оварданд. Наср Исмоилро қоиммақоми Бухоро таъин кард.¹⁷ Ва Исмоил бо нируи ақлу заковат, нармиву хушзабонӣ ва мақру ҳиял ҳокимияти худро дар Бухоро устувор ва халалнопазир гардонид.

Бухоро дар дасти Наср мулки ба ивази хизмат инъомшуда ба шумор мерафт. Таҳлили матни Наршаҳӣ ба чунин хулосае имкон дод,¹⁸ ки Исмоил қисмати зиёди даромади Бухоро (қариб 700 ҳазор дирам) мебоист ба Наср бидиҳад ва қисми камтари онро (500 ҳазор дирам) ҳамчун подоши хизмати қоиммақом барои худ нигоҳ дорад. Исмоил ҳокимияти худро дар шаҳр мустаҳкам карда, аз итоат ба Наср сар кашид ва тамоми даромади ин вилояти пурсарватро аз онӣ худ намуд.

Байни бародарон муборизаи дуру дароз сар шуд. То вақтҳои охир муаррихон чунин мепиндоштанд, ки ин муборизаи сиёсии ҳокимиятгалабӣ мебошад, аммо сарчашмаҳои ин фикрро тасдиқ накардаанд. Тасвири муфассали муносибати ин ду бародар нишон медиҳад, ки муборизаи онҳо дар заминаи иқтисодӣ қарор гирифта буд ва Исмоил фақат мехост Бухороро бо тамоми ҳуқуқ ва имтиёз дар дасти худ нигоҳ дорад. Сабаби ҳар ду задухӯрд, ки дар миёни бародарон ба вуқӯъ омад, қисмати ба хазинаи Наср тааллуқдоштаи даромади Бухоро аз худ кардани Исмоил буд: задухӯрди якум (соли 886) ба он анҷомид, ки Исмоил аз вазифаи қоиммақоми Бухоро дур карда шуд; задухӯрди дувум (соли 888) ғалабаи Исмоилро таъмин намуд. Вале Исмоил тахтро аз Наср кашид нагирифт, зеро он вақт ӯ чунин даъво надошт. Ӯ фақат барои истиқлолияти иқтисодӣ ва сиёсии Бухоро ва ба мулки ҳосаи худ таъдил додани он мубориза мекард ва дар соли 888 қомилан ба ин нияти худ расид. Ниҳоят, дар соли 892, пас аз вафоти Наср, ба тахти салтанат нишаст ва мулки ҳосаи ӯ Бухоро пойтахти давлати Сомонӣ гардид.

Пас аз барҳам додани низоъҳои байниҳудии феодалӣ ва хобонидани исёнҳо дар пешии Исмоили Сомонӣ вазифаи боз ҳам ҷиддитар меистод: акнун ӯ мебоист беҳатарии хориҷии давлати ташкилкардаи худро таъмин менамуд. Вазъияти хориҷии мамлакат хеле пуртаҳлука буд. Қабл аз ҳама, иқтисодии рӯзафзуни давлати Исмоили Сомонӣ боиси ба вуҷуд омадани нооромӣ ва изтироб дар маркази хилофат мегардид. Инчунин ҳуҷуми пай дар пайи қабилҳои бодиянишини ҳамсои ба иқтисодиёти воҳаҳои зироатии мамлакат зарбаҳои ҳалокатовар мерасонид.

Халифаи араб дар мубориза бар зидди Исмоили Сомонӣ ҳокими Хуросон - Амр ибни Лайси Саффориро истифода мебард. Дар соли 898 халифа ҳоҷиёни аз Осиёи Миёна ба Бағдод омадаро ба қасри худ даъват намуда, дар ҳузури онҳо маншуреро, ки дар вай аз сари ҳукумат дур кардани Исмоил ва ба Амри Саффорӣ супорида шудани ҳукмронии Мовароуннаҳр навишта шуда буд, хонд. Сипас, ӯ ин маншурро бо ҳадаҳои пурқимат ба Амр ирсол намуд. Халифаи араб Амрро ба муқобили Исмоил барангехта, мехост ба ин васила қуввати ин ҳар дуру заиф гардонад ва ҳокимияти хилофатро дар Осиёи Миёна мустаҳкам намояд.

Амр фармони халифаро гирифта, бар зидди Исмоили Сомонӣ лашкар кашид. Исмоил, чунон ки Наршаҳӣ менависад, «авом ва пешаваронро» му-

¹⁷ Бартольд В.В., 1963, 6 с. 281.

¹⁸ Давидович Е.А., 1954, с. 71–77.

саллаҳ намуда, бо қувваи зиёде ба муқобили Амр ба Балх ҳаракат кард ва пеши роҳи лашкари ўро гирифт.

Соли 900 Исмоил дар назди Бухоро Амр ибни Лайсро мағлуб сохт. Ин ғалаба ба Исмоил аз он сабаб муяссар гардид, ки ўро оммаи халқ – мардуми авом ва пешаварон дастгирӣ карданд.¹⁹ Инро Табарӣ²⁰, Ибни Мисковайх²¹ ва боз ҳам равшану возеҳтар Наршаҳӣ тасдиқ менамоянд. Масалан, Наршаҳӣ нақл мекунад, ки Исмоил ҳам ашроф, ҳам авом ва ҳам пешаварони бофандаро бо ҷиҳоз ва силоҳ таъмин намуд. Амр, ки назараш ин нируи бузурги фавҷи халқиро нагирифт, ба мағлубият дучор шуд.²² Ин гуфтаи Наршаҳиро, яъне мусаллаҳ намудани Исмоил мардуми авом ва пешаварро муаллифи «Таърихи Систон» ҳам қувват медиҳад: «Исмоил ибни Аҳмад дар Мовароуннаҳр ба ҷорчиҳо фармуд эълон кунанд, ки: «Амр омадааст, то Мовароуннаҳрро забт кунад, одамонро ба қатл расонад, молу мулкро ба ғорат барад ва занону кўдаконро ғулом гардонад!» Чун дарвоқеъ ҳам, ин ҳамин тавр буд, пешаварони Мовароуннаҳр тарафи Исмоилро гирифта, бо суҳанони «Марг аз асорат беҳ!» ба ҷанги зидди Амр равона шуданд».

Ин буд, ки соли 900 Исмоил дар натиҷаи ба кор бурдани тадбири моҳиронаи ҷангӣ лашкари Амр ибни Лайсро ба муҳосира гирифта, тамоман торумор кард ва ҳокимияти худро дар Хуросон барқарор намуд.

Муваффақиятҳои ҳарбие, ки Исмоили Сомонӣ дар ҷанги зидди бодиянишинон ба даст овард, аз ғалабаи ӯ бар Амр камтар набуд. Бодиянишинон як қатор зарбаҳои ҳалокатовар дида, вақти зиёде аз тохтутози воҳаҳои зироатии Мовароуннаҳр даст кашиданд. Барои он ки воҳаҳои Бухоро аз ҳуҷуми бодиянишинҳо бехатар монад, ҳанӯз қабл аз Исмоил, дар байни воҳаҳои зироатӣ ва саҳрои чодарнишин дар масофаи даҳҳо километр девори баланд кашида буданд. Таъмири ҳарсолаи ин девор ба зиммаи аҳолии гузошта шуда буд. Чи на-вье ки муаррихони асри X тасдиқ мекунанд, ин кор барои аҳолии ўҳдадорӣ хеле сахт ҳисоб мешуд. Ҳангоме ки Исмоили Сомонӣ ба бодиянишинон зарбаи қатъӣ расонид, аҳолии Бухоро ва атрофи онро аз ин хидмати маҷбурӣ озод намуд. «То вақте ки зиндаам, қалъаи Бухоро ман ҳастам» -мегуфт ӯ. Наршаҳӣ менависад, ки дар ҳақиқат ҳам Исмоили Сомонӣ ҳама вақт дар муҳорибаҳо шахсан иштирок менамуд ва ба душман имкон намедод, ки ба вилояти Бухоро даст ёбад.

Исмоили Сомонӣ аз муборизаи оммаи халқ барои истиқлолият истифода бурда, нахустин бор пас аз истилои араб сарзамини дар натиҷаи задухӯрдҳои дохилӣ парешонгардидаро ба ҳам муттаҳид намуд ва давлати бузурги мустақиле ба вуҷуд овард. Вай дар баробари барҳам додани ҳукумати Саффорӣ ҳокимияти худро на танҳо дар Мовароуннаҳр ва Хуросон мустаҳкам кард, балки ба як қатор вилоятҳои шарқӣ ва шимолии Эрон соҳиб гардид, истиқлолияти ҳақиқии давлати ташиқкардаи худро нисбат ба хилофати Араб таъмин намуд.

Исмоили Сомонӣ, ки худ як нафар феодали калон буд, бо саъю кўшиши тамом манфиатҳои аъён ва ашрофи феодалии маҳаллӣ ва гурӯҳҳои бозургонии мамлакатро муҳофизат мекард. Исмоил ба тақозои ҳамин манфиатҳои тоҷирону заминдорони калон чи дар таҳкими амнияти хориҷии мамлакат ва чи дар бобати ба тартиб даровардани идораи дохили он иқдомот ба амал

¹⁹ Фафуров Б.Ф., 1958, с. 53–54.

²⁰ Табарӣ, III, 2194.

²¹ Ибни Мисковайх, р. 10.

²² Наршаҳӣ, нашри Техрон, с. 105.

овард. Ин иқдомот ва ҳамчунин дар навбати аввал ба як марказ муттаҳид намудани Хуросон ва Мовароуннаҳр, таъмин намудани истиқлолияти ҳақиқии мамлакат ва сомон кардани муносибати он бо бодиянишинон - ин ҳама ба тараққиёти зироат, пешаварӣ ва тиҷорати Мовароуннаҳр ва Хуросон заминаҳои зарурӣ фароҳам оварданд.

Сохти давлатӣ ва ташкили дастгоҳи идораи он

Асосгузори давлати Сомониён Исмоили Сомонӣ ба хубӣ медонист, ки таъмин кардани истиқлолияти Мовароуннаҳр ва аз хилофати Араб озодона нашъунамо ёфтани вай фақат ҳамон вақт мумкин мешавад, ки дар ин мамлакат як ҳукумати марказиятпайдокардае ба вучуд ояд. Вай дар роҳи ин мақсад як қатор иқдомот ба амал овард.

Яке аз ин навъ иқдомот қорӣ намудани усули мутаносиби идораи давлат буд.²³ Дар аҳди Сосониён дастгоҳи давлатӣ ба даргоҳ (дарбори подшоҳӣ) ва девонҳо (идораҳои марказии ҳарбӣ-гражданӣ) тақсим мегардид.²⁴ Дар шароити ҳаёти феодалӣ ба ин тақсимот он қадар ҳам риоя карда наменшуд: одамони бонуфузи дарбор аксар вақт ба корҳои муҳофизат мекарданд, ки вазифаи ин ва ё он девон ба шумор мерафт.

Чӣ навъе ки Наршаҳӣ қайд мекунад, дар замони салтанати Насри II Сомонӣ (914-943) дар атрофи Регистони Бухоро даҳ бинои олии барои девонҳо сохта буданд. Девонҳо аз 10 идораи марказӣ иборат буда, аз рӯи вазифаҳои худ ба соҳаҳои зерин тақсим мешуданд:

Девони вазир - асоситарин идораи марказӣ ҳисоб мешуд ва дар тамоми муассисаҳои маъмурӣ, сиёсӣ ва иқтисодии давлат назорат менамуд. Ба вай сардорони ҳамаи девонҳои дигар итоат мекарданд. Ба мансаби сардори ин девон, яъне ба вазифаи вазирӣ ё ҳоҷибӣ бузург, одатан яке аз намоёндагони се хонавода: Ҷайҳонӣ, Балъамӣ ва Утбӣ таъин мешуданд. Тамоми қувваҳои ҳарбии Сомониён дар ихтиёри ҳоҷибӣ бузург буд.

Девони муставфӣ ҳамаи корҳои молиявӣ, яъне харҷу дахли мамлакатро пеш мебард.²⁵

Девони амид-ул-мулк ба ҳамаи қозғонҳои муҳими давлатӣ маъмур буда, инчунин муносибатҳои дипломатиро бо дигар давлатҳо идора мекард.

Девони соҳиб-уш-шурот гвардияи Сомониёнро дар ихтиёри худ нигоҳ медошт, ба озӯқа, моҳона ва нигоҳубини лапкар назорат менамуд.²⁶

Девони соҳиб-ул-барид (сардори почта) ба расонидани мурсилоти давлатӣ маъмур буд. Аммо коркунони маҳаллии ин девон на фақат вазифаи хатбариро адо мекарданд, балки дар бораи ҳокимон ва маъмурини маҳаллии давлатӣ ва рафтори онҳо хабарҳои махфиро ҳам ба марказ расонида меистоданд.

²³ Бартольд В.В., 1963 б., с. 285 ва мобаъд.

²⁴ Усули девонҳо ҳанӯз дар Эрони сосонӣ вучуд дошт. Дар хилофати араб тарзи идора фақат ҳамон вақт қорӣ гардид, ки Аббосиён ба сари ҳокимият омада ва намоёндагони аъёнро ашрофи заминдори маҳаллӣ ба корҳои давлат капида шуданд (Мең А., 1966, с. 70-73; Spuler B., 1952, s. 337; Sourdell D., II 1960, p. 589-605).

²⁵ Бартолд тахмин мекунад, ки ин девон, эҳтимол, бо «девори хирочи» Аббосиён мувофиқат дошта бошад (Бартольд В.В., 1963 б., с.289). Дар баробари ин, аз мавҷудияти «девор-ул-хироч» дар идораи Сомониён низ маълумот додаанд. (Bosworth C.E., 1963, p. 28).

²⁶ Аз эҳтимол дур нест, ки муҳимтарин вазифаи ин девон назорати полициягӣ бошад (Spuler B., 1952, s. 335-336; Bosworth C.E., 1963, p. 29).

данд, яъне вазиѣи маъмуруни «маҳкамаи сиёҳ»-ро низ ба ҷо меоварданд. Девони барид бо ҷунин хусусияти худ аз дигар девонҳо тафовут дошт, ки муассисаҳои маҳаллии вай ба ҳокимҳо итоат нанамуд, бевосита ба идораи марказии худ нигоҳ мекарданд. Бояд қайд кард, ки почта он вақтҳо фақат ба эҳтиёҷоти давлат хидмат наменамуд ва барои аҳолии дастрас набуд.

Девони мўҳтасиб ба бозор, тарозу, молҳои фурӯшии барзгарон ва пешаварон назорат мекард. Вай мегавонист фурӯши молҳои қалб ва номарғубро боздорад ва ба нархи гарон фурӯштани маҳсулотро манъ кунад. Ин девон тадриҷан ба ахлоқи мардум, масҷидравӣ ва истеъмоли машрубот низ назорат мекардагӣ шуд. Шаҳре набуд, ки мўҳтасиби худро надошта бошад.

*Девони мушриф*²⁷ қорҳои давлатӣ, хусусан харҷу дахли хазинаро назорат мекард.

Ғайр аз ин девонҳо боз девони мулкҳои давлатӣ, девони қозӣ ва девони вақф мавҷуд буд. Ал-Хоразмӣ боз як девони дигар: девони умури ҳарбро ном мебарад, ки дар асари Наршаҳӣ зикр наёфтааст.²⁸

Муассисаҳои маҳаллии ҳамаи ин девонҳо, ба истиснои девони барид, аз як тараф, ба ҳокимҳо итоат кунанд, аз тарафи дигар, ба девони марказии худ итоат наменамуданд.

Ҳокимони вилоятҳо аксаран аз байни аъён ва ашрофи заминдори бонуфуз, маъмулан аз хонаводаи ҳокимони гузаштаи маҳаллӣ таъин мешуданд.

Дар қатори ин ҳокимҳо дар ҳар шаҳр якнафарӣ раис ҳам буд, ки аз байни аъён ва ашрофи маҳаллӣ таъин мегардид.

Дар асри X, дар аҳди Сомониён рўҳониёни ислом низ роли калон мебозиданд. Дар Мовароуннаҳр асосан мазҳаби ҳанифия паҳн шуда буд. Саррўҳонӣ, ки аввалҳо «устод» меномиданд ва баъдтар ба худ лақаби «шайхулислом»-ро гирифт, дар давлати Сомониён мавқеи бузург дошт.

Аммо усули мутаносиби идораи давлат, ки Сомониён ба вучуд оварда буданд, ба ҳеҷ ваҷҳ аз марказияти қатъӣ пайдо кардани ин давлат шаҳодат намедихад.

Дар зарфи тамоми давраи ҳукумати Сомониён муборизаи ҳокимияти марказӣ бар зидди қасдҳои марказгурези моликони ҷудогонаи феодалӣ қатъ нагардид. На Исмоили Сомонӣ ва на ворисони ӯ, бо вучуди муборизаҳои шадиде, ки барои мустақкам намудани ҳокимияти мутамарказ мебуданд, усули мамлакатдории марказиятнокро дар бисёр маҳалҳо ва канору гўшаҳои Осиёи Миёна қорӣ карда натавонистанд. Ҳарчанд вилоятҳои Хоразм, Ҷағониён, Хатлон ва ғ. дар ҳайъати давлати Сомонӣ бошанд ҳам, ҳокимони онҳо дар амал мустақилан ҳукмронӣ мекарданд.

Масалан, дар Хатлон дар зарфи қариб дусад сол (асрҳои IX–X) намояндагони сулолаи маҳаллии Баниҷуриён²⁹ ҳукмронӣ карда, тамоми оидоти ин вилояти пурсарватро ба хазинаи худ мегузоштанд, вале ба Сомониён ғайр аз пешкаш чизе намедоданд. Ба ин тариқа, тадбири пешпирифтаи Сомониён, ки ҳокимони вилоят таъин карда, ба ин васила муқобилиятварзии феодалони

²⁷ Аз калимаи арабии «ишроф» («назорат аз ҷои баланд»). Бинобар ин ақидае ҳаст, ки ин девон ба воқъеанависи дохилӣ, яъне ҷосусӣ машғул будааст (Bosworth C.E., 1963, p. 29).

²⁸ Bosworth C.E., 1963, p. 29, 270. Дар рўйхати Наршаҳӣ аз он сабаб девони ҳарб зикр наёфтааст, ки ин девон ҷои доимӣ надошта, бо қувваи асосии лашкар ҳаракат мекардааст.

²⁹ Муфассалан ниг.: Fasmer R., 1925; Беленицкий А.М., 1950 а, с. 124–126.

маҳаллиро барҳам додан ва онҳоро ба тарафи худ кашидан буд, аксар вақт натиҷаҳои номатлуб меод.

Усули феодалии инъомӣ мулк, ки дар замони Сомониён хеле авҷ гирифта буд, давлатро аз дарун «пора карда», ҳатто хоки аслии онро ҳам тақсим намуд. Аҳли хонадони сомонӣ ва амалдорони калон, ки ба тариқи инъом шахру вилоятҳоро соҳиб мешуданд, кӯшиши соҳибхитӣ шудан доштанд ва аксар вақт мавқеи аз ҳокимияти марказӣ мустақилро ишғол менамуданд.

Таҷрибаи ба умури идораи вилоятҳо таъин намудани намоёнтарин саркардаҳои ҳарбии гвардияи дарбори сомонӣ, ки дар вақтҳои аввал барои дарҳам шикастани муқовимати феодалони маҳаллӣ ва фурӯ нишондани шӯришҳои халқӣ ба кор бурда мешуд, низ оқибатҳои неқ набахшид. Саркардагони турк аз норизоиятии феодалони маҳаллӣ ва муборизаҳои синфӣ дохилӣ истифода намуда, гоҳо худашон бар зидди ҳокимияти марказӣ сар мебардоштанд ва вилоятҳои худро мустақил эълон мекарданд.

Низоъҳои байнихудии феодалӣ ва сушт шудани давлати Сомониён. Истилои Қарохониён

Баъд аз вафоти Исмоили Сомонӣ (с.907), дар аввалҳои салтанати Аҳмад ибни Исмоил (907-914) якбора дар якҷанд вилоятҳо исён сар зад. Ҳокимони Самарқанд, Рай ва Систон шӯриш бардоштанд. Пас аз хобонидани ин исёнҳо дере нагузашта дар натиҷаи хеле бад шудани аҳволи деҳқонон ва афзудани андозҳо дар Систон шӯриши халқӣ ба вучуд омад. Сомониён фақат бо машаққати зиёде ба паҳш кардани ин шӯриш муваффақ шуданд.

Аҳмад ибни Исмоил бо чанд сабаб дар байни гвардияи турк нисбат ба худ муносибати душманона ба вучуд овард ва дар вақти шикор аз тарафи ғулумони худ кушта шуд. Дар айёми подшоҳии писари ӯ Насри II (914-943) идора кардани мамлакатро вазир Абӯабдулло Муҳаммад ибни Аҳмади Чайхонӣ ба ӯҳдаи худ гирифт.

Чайхонӣ, ки яке аз одамони бомаърифати замона буд, дар давраи вазорати худ, чунон ки муаррих Гардезӣ қайд мекунад, идораи мамлакатро ба тартиб овард. Бо вучуди ин, низоъҳои байнихудӣ ва ҷангҳои дохилӣ ҳамоно давом мекарданд. Чунончи, бар тибқи шаҳодати муаллифи араб Ибн ал-Асир, дар охири соли 914 ва аввалҳои соли 915 дар Самарқанд бародарзодаи Насри II - Мансур ибни Исҳоқ исён бардошт. Чанде пас аз ин, саркардаи калони ҳарбӣ Ҳусайн ибни Алии Марвазӣ³⁰ аввал дар Ҳирот ва баъд дар Нишопур

³⁰ Ҳусайн ибни Алии Марвазӣ бо хилофати Фотимиён, ки аз тарафи исмоилиҳо идора мешуд, алоқаманд буд, вале ӯ дар манбаъҳои таърихӣ одаган қарматӣ номида шудааст. Истеъмоли тазодии истилоҳоти «исмоилӣ» ва «қарматӣ» дар сарчашмаҳо ба сабабҳои зайл сурат ёфтааст. Дар вақти ҷанги зинҷӣ ва шӯриши қармата дар охири асри IX ду давлати нисбат ба хилофати Аббосиён хусуматдошта ба вучуд омад: яке давлати қармата дар Баҳрайн ва дигаре хилофати Фотимиён дар Мағриб, ки баъдтар Мисрро ҳам забт намуд. Соҳти ҷамъиятӣ ва идеологияи ин ду давлат гуногун буд, аз ҷумла, дар масъалаи ҳокимият байни онҳо тафовутӣ ҷиддӣ вучуд дошт. Қарматӣҳо дар вақти шӯриш ва баъдтар ҳам, ҳангоми тохтутозҳои худ, ки соли 930 Маккаро забт карда «санги сиёҳ»-и муқаддасро бо худ бурданд, ҳамчун бидъатгузорони аз ҳама ҷасур ва ҷангҷӯ дар тамоми шарқ ном бароварданд. Дар асрҳои X–XI, ки Фотимиён ва қарматӣҳо якҷоя бар зидди хилофати Аббосӣ мубориза мебарданд, манбаъҳои маҳкамэтиқоди ислом аксар вақт мубаллиғони исмоилии Мисрро «қарматӣ» меномиданд. Чун исмоилиҳо худро тарафдори Алӣ ва авлоди ӯ меҳисобиданд ва қарматӣҳо ҳам таълимоти зоҳиран ба шиа монандро пайравӣ мекарданд, он вақтҳо истилоҳи «қарматӣ» маънии умумии «аҳли бидъат», «муборизи →

исён намуда, сарвари ҳаракати қармата (исмоилия) гардид. Аҳмад ибни Саҳл - ном заминдори калон, ки қувваҳои ҳарбии Ҳусайни Марвазиро торумор ва ҳуди ўро асир намуд, ба зудӣ худаш ҳам бар зидди Сомониён сар бардошт ва ин исён фақат пас аз як сол фурӯ нишонда шуд.

Баъд аз марги Ҳусайни Марвазӣ ба ҳаракати қармата дар Мовароуннаҳр Муҳаммад ибни Аҳмади Нахшабӣ роҳбарӣ намуд. Нахшабӣ дар чараёни ғайолияти худ муваффақиятҳои калон ба даст овард. Вай бисёр амалдорони олимақоми ҳукумати Сомониёро ба қабул кардани ақидаи қармата моил намуд, ки дар байни онҳо ҳоҷибӣ бузург, дабири ҳоси амири сомонӣ, сардори девони муставфӣ ва ҳокими Элок низ буданд. Нахшабӣ ба воситаи ин одамон ба дарбори Насри II Сомонӣ роҳ ёфт.

Дар охириҳои салтанати Насри II ҳаракати қармата хеле қувват гирифт. Худи Насри II ҳам тарафдори таълимоти қармата гардид ва мувофиқи хоҳиши Нахшабӣ розигӣ дод ба ивази дар ҷабсхонаи Бухоро ҳалок шудани Ҳусайн ибни Алии Марвазӣ, ки иҷрокунандаи супоришоти махфии Фотимиён буд, ба халифаи Миср 119 ҳазор динар тоvon диҳад.

Ҳамаи ин ба норизоияти ҷиддии рӯҳониёни ислом боис гардид. Рӯҳониён бо ҳамроҳии намоёндагони гвардияи турки дарбор ба муқобили Насри II сӯйқасд ташқил намуданд. Онҳо барои расидан ба ин қасди худ хостанд, ки ба муносибати дар ояндаи наздик бар зидди бодиянишинон лашкар кашидани амири сомонӣ базми шабнишинии саркардагони ҳарбию барпо карда, дар ин базм Насро ба қатл расонанд ва тамоми пайравони қарматаро бикӯшанд.

Лекин писари Насри II – Нўҳ аз ин сӯйқасд хабардор шуд. Бо талаби ў Насри II саркардаи сӯйқасдчиёро бо фиреб ба ҳузури худ оварда, сарашро аз тан ҷудо кунанд ва, сипас, бо ҳамроҳии Нўҳ ба базми сарлашқарон ҳозир шуд. Дар айни авҷи базму тараб Насри II эълон кард, ки вай аз сӯйқасд воқиф аст ва фармуд, ки сари саркардаи мақтулро ба пеши сарлашқарон ҳаво диҳанд. Ў дар ҳуди ҳамон ҷо аз тахти подшоҳӣ даст кашид, писараш Нўҳро, ки ҳеч кас ўро ба тарафдорӣ ҳаракати қармата айбдор накарда буд, ба ҷои худ таъин кард.

Мувофиқи шаҳодати воқеаномҳои таърихӣ, Нўҳ ибни Наср баъди расман ба тахт нишастани худ Нахшабиро ба ҳузураш даъват намуда, амр ме диҳад, ки бо фуқаҳои ислом мунозира кунад ва дар пеши умум дурустии ақидаҳои ҳудро исбот намояд. Албатта, фуқаҳои ислом ғолиби мунозира эълон карда шуданд. Нахшабӣ бо ғуноҳи ба манфиати худ сарф кардани 40 ҳазор динар аз маблағе, ки ба товони марги Ҳусайни Марвазӣ ба Фотимиҳо бояд фиристода мешуд, низ айбдор гардида, бо фармони Нўҳ дар майдони Бухоро ба дор кашид шуд.

Аҷобаташ дар ин аст, ки пас аз як рӯзи қатл ҷасади ў аз дор ғоиб гардид.

Пас аз ин дар сар то сари мамлакат қатлиҳои қарматихо ва мусодираи молумулки онҳо сар шуд. Аз ҳамон вақт ҳаракати қармата дар Осиёи Миёна фақат ҳамчун чараёни махфӣ давом намуд. Вале ташқилоти махфии тарафдорони ин бидъат дар Бухоро хеле ғайбона ва муддати дуру дарозе амал мекард.

Хатибони қарматӣ соли 1045, дар аҳди Қарохониён, яъне пас аз сад соли воқеаи мазкур дастгир гардида, ба қатл расонида шуданд.

зидди мазҳабӣ ҳанафӣ сунӣ», инчунин «шӣ» ва «рофӣ»-ро ҳам ифода мекард (муфассалан ниг.: Заходер Б.Н., Бертельс А.Е., 1959, с.52 ва мобаъд; Петрушевский И.П., 1966, с. 280 ва мобаъд).

Дар давраи ҳукмронии Нӯҳ ибни Наср (943–954) аломатҳои таназули давлати сомонӣ ба таври равшан падидор мешаванд. Давлат дар солҳои аввали ҳукуматдории Нӯҳ ба душвории саҳти молиявӣ рӯ оварда буд. Бар тибқи маълумоте, ҳанӯз дар соли 942 аз аҳолии ду қарат андоз гирифта шуд. Душвории молиявӣ ба дараҷае расида буд, ки ба сипоҳиён ва ҳатто ба гвардияи амир вақти зиёде моҳона дода нашуд. Ин аҳвол дар байни аскарон норозигии ҷиддӣ ба вуҷуд овард. Нӯҳ ибни Наср барои лоақал муваққатан паст кардани шиддати норозигӣ вазири худро ба сабабгори ин ҳама душвориҳои молиявӣ айбдор намуда, ба қатли ӯ фармон дод. Албатта, ин тадбир ба беҳтар шудани вазъияти молиявии мамлакат боис нагардид.

Амаки Нӯҳ–Иброҳим ибни Аҳмад аз чунин вазъият истифода бурда, дар моҳи январӣ соли 947 бо ёрии феодалӣ калони Ҷағонӣён - Абӯалии Ҷағонӣ ҳокимиятро ба даст даровард. Гвардияи дарборӣ Нӯҳ, ки аз марги Наср инҷониб моҳона намегирифт, Иброҳимро тарафдорӣ намуд. Нӯҳ маҷбур гардид, ки ба Самарқанд баромада равад. Лекин вай дар вақти ба Ҷағонӣён баргаштани Абӯалӣ аз сари нав тахтро ба даст оварда, ба ҷашмони амаки худ ва ду бародари ӯ, ки дар ин исён ширкат доштанд, мил кашида қўр кард.

Нӯҳ ибни Наср дар солҳои охири ҳукмронии худ асосан ба муборизаи зидди шӯриши Абӯалии Ҷағонӣ машғул гардид. Вай пас аз қўшиши бемуваффақияти бо роҳи ҳарбӣ бартараф намудани шӯриши Абӯалӣ ба баъзе гузаштҳо маҷбур шуда, ўро аввал ҳокими Ҷағонӣён ва, сипас (дар с.952), ҳукмрони Хуросон таъин намуд.

Давраи ҳукмронии писари калони Нӯҳ – Абдулмалики I (954-961) бо қувват гирифтани нуфузи сиёсии саркардагони ҳарбии гвардияи турк ва ба дасти онҳо гузаштани қариб ҳамаи қорҳои идораи давлат тавсиф меёбад.

Дар ин вақт хусусан сардори гвардияи турк ва феодалӣ калон Алптегин ба сифати ҳоҷиби бузург сар мебардорад. Таъсири Алптегин ба дараҷае афзуда буд, ки Абдулмалик бидуни розигии ӯ, ҳатто касеро ба маснади вазорат таъин карда наметавонист. Ин буд, ки дар як муддати кўтоҳ (аз соли 954 то соли 959) мансаби вазорат чор маротиба аз даст ба даст гузашта, ниҳоят ба дасти дўсти Алптегин - Абӯалии Балғамӣ омада қарор гирифт. Чи навъе ки Гардезӣ дар «Зайн-ул-ахбор» ном воқеаномии таърихӣ худ қайд кардааст, Алптегин ва Абӯалӣ аҳд карда буданд, ки ноиби якдигар бошанд ва Абӯалии Балғамӣ бо-яд ҳеҷ қореро бе маслиҳати Алптегин намекард.

Марги Абдулмалик боиси ошўбҳои нав дар Бухоро гардид. Аҳолии шӯришкардаи пойтахт қасри амирро оташ зада толон намуданд. Бо исрори Алптегин писари хурдсоли Абдулмалик - Насри III амир эълон карда шуд. Лекин салтанати ӯ бештар аз як рўз давом накард, зеро дигар саркардагони ҳарбӣ ва феодалони калон ба саъю кўшиши Алптегин дар бобати мустаҳкам намудани мавқеи худ дар ҳокимият тарафдорӣ накарданд ва Мансур ибни Нӯҳи Сомониро (961-976) ба тахт нишонданд.

Алптегин пас аз якчанд задухўрде, ки дар байни ӯ ва сарлашкарони сомонӣ дар ноҳияи Марв ва Балх рўй дод, ба Ҷазнин ҳаракат намуда, дар соли 962 ҳокимияти он қоро ба дасти худ гирифт. Танҳо пас аз марги Алптегин (с.963) ба Мансур ибни Нӯҳ муяссар гардид, ки ҳокимияти Сомонӣро дар Ҷазнин барқарор намояд.

Баъд аз вафоти Мансур дар аҳди писари ӯ Нӯҳи II (976-997) ихтилофоти дарборӣ ва исёнҳои ҳокимону феодалони маҳаллӣ, ки вилоятҳои ҷудогонаи давлати сомонӣ, аз он ҷумла, бисёр маҳалҳои Хуросон ба дасти онҳо гузашта буд, боз ҳам бештар қувват гирифтанд.

Иқтидори давлат ба дараҷае суғай гардид, ки вай наметавонист ба андак ҳуҷуми хориҷӣ тоб оварад. Маҳз дар чунин вазъият дар соли 992 давлати Сомонӣ ба аввалин ҳамлаи як қатор қабилҳои бодиянишини турк дучор афтод. Дар сари онҳо хонҳои аз қабилҳои яғмо меистоданд, ки ин сулола бо номи «Қарохониён» машҳур гардидааст. Қарохониҳо дар вақти ба Мовароуннаҳр ҳуҷум овардани худ, ба водии Ҳафтруд ва як қисми Туркистони шарқӣ – Қошғар соҳиб гардида буданд. Бузургтарин ва маданиятарини қабилҳои дар миёни туркони қарохонӣ қабилҳои қорлуқҳо ба шумор мерафт.

Тамоми қўшишҳои Нўҳи II дар бобати сафарбар намудани қувваҳои ҳарбии мамлакат бар зидди тааррузи Қарохониҳо натиҷае набахшид. Азбаски туркони қарохонӣ ба дини ислом, ки ба туфайли равобиту тижорати бо шаҳрҳо ва воҳаҳои зироаткори Мовароуннаҳр дар байни онҳо паҳн гардида буд, эътиқод доштанд, ба муқобили ҳуҷуми онҳо бо шиори ғазовот ба по ҳезондаи аҳоли имконнопазир буд. Саркардаҳои калони ҳарбӣ аз ҷимояи Нўҳи II даст кашиданд. Қоиммақоми Хуросон - Абўалӣ ибни Абулҳасани Симчурӣ ба тарзи махфӣ бо Бўғроҳони Қарохонӣ созиш намуда, қўшуни Хуросонро ба мудофияи Мовароуннаҳр нафиристод. Лашкаре, ки бар зидди Бўғроҳон фиристода шуда буд, дар натиҷаи хиёнати сардори худ Фоиқ шикаст хӯрд ва худди Фоиқ ҳамроҳи Бўғроҳон ба тарафи Бухоро ҳаракат кард. Ин буд, ки қўшуни Қарохониён ба муқовимате дучор нашуда, пойтахти давлати Сомонӣ – Бухороро ба осонӣ забт намуд. Нўҳи II маҷбур шуд, ки ба Омул фирор кунад.

Ҷафти ногаҳонии Бўғроҳон вазъиятро тағйир дод. Қўшунҳои қарохонӣ ғанимати зиёде ба даст оварда, ба шаҳроҳои худ баргаштанд.

Воқеаи соли 992 ноустувории давлати Сомониёнро равшан нишон дод: Абўалии Симчурӣ дар Хуросон ва Фоиқ дар Балх бар зидди Нўҳи II исён намуданд.

Пас аз он ки Нўҳи II ба Бухоро бозомад, дигар ба қувваҳои худ умед набаста, барои кўмак ба ҳокими Ғазна - Сабуктегин муроҷиат кард. Сабуктегин аслан аз авлоди гвардияи турки дарбори сомонӣ буда, истеъдоди фавқуллоҳии сарлашкарӣ дошт. Вай бо Алштегин алоқаи хешовандӣ пайдо намуда, пас аз вафоти ӯ ҳокими Ғазна гардид ва боз як қатор вилоятҳоро низ ба қаламрави худ дароварда, доираи давлатро хеле вусъат дод. Сабуктегин хоҳиши Нўҳи II-ро ба камоли майл қабул карда, феврал ба тарафи Мовароуннаҳр равон шуд. Ӯ бо қўшуни бистҳазорнафара аз дарёи Аму гузашта, аввал ба Кеш (Шаҳрисабз), сипас, ба Нахшаб (Қарши) ворид шуд ва аз он ҷо бо ҳамроҳии Нўҳ ба муқобили Абўалӣ ва Фоиқ ҳаракат кард. Баъди якҷанд муҳорибаҳо лашкари Абўалӣ ва Фоиқ торумор гардида, худди онҳо ба Гургон гурехтанд. Ба ивази ин хидмат Нўҳи II ба Сабуктегин лақаби «Носир-уд-дин в-ад-давла» («ҳомии дин ва давлат») дод. Писари Сабуктегин Маҳмуд, ки дар ҷангҳои зидди исёнкорон фаъолияти калоне нишон дода буд, низ лақаби «сайф-уд-давла» («шамшери давлат»)-ро гирифт ва ба ҷои Абўалии Симчурӣ ҳокими Хуросон таъин гардид.

Дар солҳои 995-996 ҳокимони вилоятҳои ҷудогонаи сомонӣ аз нав исён бардоштанд ва туркони қарохонӣ боз ба забт намудани хоки давлати Сомониён қасд намуданд. Ин бор ҳам Нўҳи II бо мадади Сабуктегин исёнро паҳн намуда, аз ҳуҷуми Қарохониён ба Бухоро ҷилавгирӣ карда бошад ҳам, вале бо вучуди ин, вилоятҳои шимолӣ шарқии давлати сомониёро, ки дар ҳавзаи дарёи Сир воқеъ буданд, аз даст дод. Пас аз ҳамаи инҳо таъсири Ғазнавиён дар Мовароуннаҳр хеле қувват гирифта, то дараҷае расид, ки Нўҳи II амалан аз истиқлолияти ҳукмронии худ маҳрум шуд.

Дар соли 997 Нўҳи II ва Сабуктегин вафот карданд. Писари Нўҳи II - Мансур ибни Нўҳ (997-999) тамоман дар тахти таъсири Маҳмуди Ғазнавӣ буд. Ҳокимони Нишопур - Бектузун ва Фоиқ, ки ба қарохониҳо гап дода буданд, аз торафт наздиктар шудани муносибати Мансур ибни Нўҳ ва Маҳмуд ба ҳарос афтода, ба чашмони Мансур мил кашиданд ва ӯ ба зудӣ дар соли 999 вафот кард. Бо исрори Бектузун ва Фоиқ бародари Мансур - Абдулмалики II ибни Нўҳ ба тахт нишаст.

Маҳмуди Ғазнавӣ бо баҳонаи гирифтани интиқоми Мансур бо лашкари худ ба дарбори Сомониён ҳаракат кард ва амири сомониҳо маҷбур намуд, ки қисмати шимолии Афғонистони имрӯзаро ба ихтиёри ӯ бисупорад. Пас аз чанд вақт Маҳмуди Ғазнавӣ ба тамоми Хуросон соҳиб шуд. Дар дасти Абдулмалик ибни Нўҳи Сомонӣ танҳо Мовароуннаҳр монд.

Вале дере нагузашта дар ҳуди ҳамаи соли 999 дар натиҷаи зарбаи нави Қарохониҳо ин таъқоҳи охирин низ аз по афтод. Хони Қарохониён Насри Илоқхон пойтахти давлати сомонӣ – шаҳри Бухоро забт намуда, Абдулмалик ва дигар намояндагони хонадони салтанатиро ҳабс кард.

Ҳилол-ас-Сабӣ, ки аввалин бор ҳикояти ӯро В.Р.Розен аз дастнависе пайдо карда, дастраси умум гардонид, дар ин бора мухтасаран, вале хеле возеҳу равшан нақл намудааст. Шоҳиди воқеа чунин меоварад: «Вақте ки лашкари хон сар даровард, ман дар Бухоро будам. Он вақт хатибони сомонӣ ба минбари масҷидҳои ҷомеъ баромада, мардумро ба ҷиҳод даъват мекарданд ва аз номи Сомониён мегуфтанд: «Охир шумо медонед, ки мо чӣ тавр ба шумо муносибати хуб доштем ва чӣ тавр бо нармаӣ муомила мекардем. Инак, акнун душман ба мо таҳдид мекунад, шуморо лозим аст, ки ба мо ёрӣ кунед ва барои мо бичангед. Барои ба мо мадад расондан ва пуштибонӣ кардан аз Худо баракат бихоҳед». Қисми зиёди аҳолии Бухоро ба мисли (умуман) сокинони Мовароуннаҳр бо худ силоҳдоранд. Мардум инро шунида, ба назди онҳое, ки фақеҳ меҳонанд, рафтанд ва хоҳиш карданд, ки дар бобати ҷанг кардан ё накардан ба онҳо фатво диҳанд. Лекин онон ҷангиданро манъ карда, гуфтанд: «Агар Хониён (бо Сомониён) дар роҳи дину мазҳаб низоъ медошанд, бар зидди онҳо ҷангидан савоб мебуд. Чун ҳоло байни онҳо дар талоши неъматӣ дунё задухӯрд ба амал омадааст, худро набуд кардан ва сар ба тег додани мусулмон гуноҳ аст. Тариқи зиндагии ин мардум (яъне Хониён.— Б. Ғ.) хеле хуб ва эътиқоди онҳо беғубор аст, (бинобар ин) беҳтар аст (аз ҳама гуна муҳокима) худдорӣ кард». Ин буд яке аз сабабҳои асосии ҳокимиятро ғасб кардани Хониён ва фирору нузули Сомониён».³¹ В.В. Бартольд дар вақташ дуруст қайд карда буд: «Дар бораи ягон муқовимате, ки дар вақти аз Исфичоб ба Самарқанд ва Бухоро ҳаракат кардани Бугрохон ва ҳангоми пойтахти Сомониёнро ишғол намудани ӯ ба амал омада бошад, (дар сарчашмаҳо) чизе гуфта намешавад. Аз эҳтимоли дур нест, ки мардуми аз низоу кашмакашҳои доимӣ бисёртар азиятдида ба табаддулоти сулолаи хунсардона ва бепарвоёна назар намудааст».³² Ба ҳамин тариқ, давлати сомонӣ тамоман аз байн рафт.

Чунон ки дар ҷараёни воқеаҳои ин боб мушоҳида карда шуд, пеш аз ҳама, муборизаҳои тунду тези синфӣ ва инчунин муқобилатҳои байни феодалон ва ҳукумати марказӣ, носозиҳои миёни подшоҳони сомонӣ ва саркардаҳои ҳарбии турк, зиддиятҳои байни намояндагони дарбор ва маъмуриҳои девонҳо, ки рӯз то рӯз шадидтар мегардиданд, давлати сомониҳо заиф намуда, ба дараҷас

³¹ Розен В., 1888, с. 275.

³² Бартольд В.В., 1963 6, с. 319–320.

оварда расонданд, ки дар охирҳои асри X аз иқтисоди он танҳо номе боқӣ монда буд.

Дар чунин як шароите, ки феодалони маҳаллӣ нисбат ба ҳамдигар душманона рафтор намуда, бар зидди иқдоми ҳукумати марказӣ бо яроқи аслиҳа мубориза мебуданд ва аз итоат саркашӣ мекарданд, албатта, Сомониён барои дафъи ҳуҷуми истилогаронаи хориҷӣ ҳеҷ як қувваеро пеш гузошта наметавонистанд. Оммаи халқи Мовароуннаҳр, ки аз андозҳои зиёд ба ҷон омада, борҳо ба муқобили Сомониён шӯриш карда буданд, низ онҳоро ҳимоя накарданд. Гвардияи турк, ки ягона таъйиш тоҷу тахт ҳисоб меёфт, ақибгоҳи мустаҳкам надошт ва аз ин рӯ, ба дафъ кардани ҳамлаи душман очиз буд.

Ин аст, ки Сомониён ба ҳуҷуми хориҷӣ муқовимат карда натавониста, аз майдони сиёсат ва мамлакатдорӣ берун рафтанд.

2. ҲОҶАГӢ, МАДАНИЯТИ МОДДӢ, МУНОСИБАТҲОӢ ИҶТИМОӢЮ ИҚТИСОДӢ

Ҳоҷагии қишлоқ

Аксари аҳли меҳнат машғули зироат ва чорводорӣ буд. Зироати обӣ дар Осиёи Миёна ва дар Хуросон ба ғояти равақ расид, шабакаи пурвусъати анҳору каналҳо ва иншооти мураккаби обёрӣ самарои зироатро ниҳоят афзун гардонданд. Барои тавсифи ҳоҷагии ин давра таъини ҳамин ҷиҳат хеле муҳим мебошад, ки дар асрҳои IX-X нисбат ба давраҳои пешина дар миқдори заминҳои кишт ва шумораи иншооти обёрӣ тағйироти ба назар намоён шуда буд ё не. Азбаски дар асрҳои IX-X давлатҳои калони муташаққил таъсис ёфтанд, ба ҳамин сабаб барои сохтмони иншоотҳои калони обёрӣ ҳам имконият фароҳам омад ва чунин имконият дар давраҳои пеш аз оғози истилои арабҳо вучуд надошт, зеро Осиёи Миёна ба бисёр мулкҳои алоҳида-алоҳидаи аксаран ниҳоят хурд тақсим шуда буд. Ба ин сабаб мебоист, ки равақи ривоҷи зироати обӣ дар асрҳои IX-X, нисбат ба асрҳои VI-VII ба давраи нав, ба давраи хеле баландтар мебаромад. Вале барои исботи ин даъво мадракоти конкрет дар даст надорем³³. Масалан, алҳол фақат ҳаминаш маълум, ки дар аҳди халифа Муътазим (833-842) дар Шом канали нав канда буданд. Инчунин тарзи идораи шабақаҳои калони обёрӣ низ дигар ғайбаст, ин гуна шабақаҳоро аз як ҷо идора мекардагӣ шуданд. Масалан, чунин маълумот ба даст омадааст, ки дар ҳавзаи Мурғоб ва инчунин дар ҳавзаи Зарафшон тамоми шабакаи обёрӣ дар ихтиёри як кас буд. Ҷанӯз дар аҳди Абдуллоҳ ибни Тоҳир (830-844) дар боби танзими истифодаи қоронҳои махсус қабул шуда буданд.

Вале ин маълумотҳои пароканда имкон наметавонанд, ки дараҷаи равақи ривоҷи зироати обӣ дар ин ду давра бо ҳамдигар муқоиса ва таҳлил карда шаванд ва он дигаргунӣ, ки бешак, дар асрҳои IX-X ҷой доштанд, маълум гарданд. Аммо умед ҳаст, ки ба тӯфайли дар вақтҳои охир хеле авҷ гирифтани ҳафриёти соҳаи таърихи обёрӣ ва, инчунин тадқиқи ҳуҷҷатҳои қадимӣ санаи аниқтари сохтмон ё худ таъмири мукаммали бисёр каналҳоро муайян кардан мумкин мешавад. Алҳол мо метавонем дар бораи зироати обии асрҳои IX-X Осиёи Миёна ва Хуросон фақат ҳамоно тавсифотеро зикр намоем, ки В. В. Бартолд дар асоси мадракоти хаттӣ бо меҳнату машаққати зиёде ҷамъ оварда

³³ Мадракотро роҷеъ ба обёрии Осиёи Миёна дар асрҳои IX-X ниг. ба: Жуковский В.А., 1844, с.12; Бартольд В.В., 1965, а, с. 199; Фуломов Я.Ф., 1957, с. 125 ва мобаъд.

буд. Баъдтар ба ин маълумоти В.В. Бартолд маълумоти дигар муҳаққиқон зам гардид, ки дигар ҷойҳои ин ноҳияро тадқиқ кардаанд.

Ду калонтарин дарёи Осиёи Миёна–Аму (ғайр аз поёноби он, ки дар воҳаи Хоразм воқеъ аст) ва Сир бевосита барои обёрӣ қариб истифода наменшуданд ва обро на аз худӣ дарё, балки асосан аз шохобҳои онҳо мегирифтанд. Қисми асосии заминҳои обӣ дар водиҳои шохобҳои шимолии Аму ва Панҷ (Сурхоб, Кофарниҳон, Вахш ва ғ.) ҷой гирифта буданд. Ба қавли Мақдисӣ аз Сурхоб қадре об мегирифтаанд, ки баъзан дарё то Аму намерасидааст. Мувофиқи маълумоти маъхазҳо дар ноҳияҳои поёноби Аму–дар байни Тирмиз ва Омул танҳо воҳаҳои хурд-хурди ҷудогона вучуд доштанд, ки дар атрофи шаҳрчаҳои қариби убургоҳ воқеъ буданд ва обро ба воситаи канал аз худӣ Аму мегирифтанд. Умуман, аз рӯи шаҳодати Истаҳрӣ аз оби Аму фақат Хоразм баҳра мебардоштааст.

Оби Сир низ барои обёрӣ хеле кам ба кор мерафт. Заминҳои ҳосилхези Фарғона фақат аз шохобҳои он об мегирифтанд. Оби баъзе шохобҳои дарё пурра барои обёрӣ сарф мешуд ва то ба худӣ Сир намерасид. Географҳои араб аз об таъмин будани шаҳру деҳоти Фарғонаро мукамал ба қалам дода, борҳо наҳру ҳавзҳои пуроб ва боғоти шодобро зикр кардаанд.

Дар асри X дар ҳавзаи Сир ободтарин ҷо водии дарёҳои Элок (Оҳангарон) ва Парак (Чорғиз) ҳисоб мешуд. Дар тамоми Мовароуннаҳр дигар ягон маҳалле набуд, ки шаҳру деҳот дар як масоҳати хурд ин қадар зич ҷой гирифта бошанд. Маҳз дар нимаи аввали асри IX дар ин ҷо канали нави калон сохта шуд.

Шабакаи обёрии ҳавзаи Зарафшон пеш аз истилои арабҳо ҳам ба дараҷасе мукамал ва пурсамар буд, ки дар давраҳои минбаъда ҳам бисёр тағйир наёфт. Барои давом кардани кори шабакаи мазкур кифоя буд, ки ба каналҳои мавҷуда андак нигоҳубин кунанд, каналҳои муваққатан аз кор мондари ба кор дароранд ва баъзан ба сабаби паст шудани сатҳи оби дарё ҷои сари каналро дигар қунанд ва ғ. Аксар вақт баъди аз нав ба кор андохтани канали кӯҳна номи он ҳам дигар мешуд. Мисли давраҳои пешина дар асри X ҳам асоси шабакаи обёрии Зарафшон дарғоти Варағсар буд. Аз ин дарғот се канал сар шуда, тамоми заминҳои ҷануби Самарқандро шодоб менамуд. Се канали дигари шимолӣ аз соҳили дигари Зарафшон, аз рӯбарӯи Варағсар об мегирифт. Ноҳияи Самарқанд аз ҷиҳати ҳосилхезӣ воҳаи ягона доништа мешуд. Яке аз волиёни араб соли 720–21 намонд, ки лашқари вай душманро таъқибкунон ба Суғд дарояд, то ин ки мабодо «бўстони «амиралмуслимин» (яъне халифа) зарар ёбад. Воҳаи Бухоро ҳам анҳору каналҳои сершумори сероб дошт.

Шабакаи обёрии ҳавзаи Мурғобро низ қайд кардан лозим аст, ки дар он давраҳо хеле мукамал буд. Ривояте ҳаст, ки шумораи коркунони ин шабака гўё ба 10 ҳазор нафар мерасидааст.

Заминҳо дар Осиёи Миёна ва Хуросон асосан ба воситаи каналҳои обёрӣ меншуданд, ки аз дарё об гирифта, ба таври муқаррарӣ сохта меншуданд. Вале дигар тарзҳои обёрӣ низ вучуд дошт. Агар сатҳи замин ба қандани канали муқаррарӣ имкон надиҳад, дар он сурат корез месохтанд. Агар замин дар ҷои баланд бошад, обро ба он ҷо ба воситаи чигир мебароварданд ва чархи чигирро одатан бо ёрии шугур мегардонданд. Дар маҳалҳои доманақўҳ одатан сойҳоро баста дарғот месохтанд ва оби баҳоронро ҷамъ карда, тобистон истифода мебарданд.

Вале бояд гуфт, ки заминҳои лалмӣ ҳам кам набуданд. Ҳатто дар воҳаҳои сероб, масалан, дар Мурғобу Зарафшон он қадар заминҳои лалмӣ буданд, ки ҳосили онҳо як шаҳри калон ё худ деҳоти бисёро пурра таъмин менамуд.

Дар ҷойҳои дигар заминҳои лалмӣ барои ҳамин буданд, ки об намерасид. Масалан, дар поёноби Ҳарируд барои обёрӣ об намерасид, ба ин сабаб дар ин ҷойҳо бештар чорводорӣ ривоч ёфт. Дар он ҷойҳое, ки оби дарё хусусан дар фасли гарми сол камӣ мекард, барои обёрии боғу полизҳо аз оби ҷоҳҳо истифода мебуданд.

Маъхазҳои ҳатти асрҳои IX–X дар бораи шугли зироаткорони музофоту ноҳияҳои гуногун ба тафсил маълумот дода, аксар вақт махсус қайд менамоянд, ки ин ё он маҳал бо кадом намуди зироат ном баровардааст. Мисли давранҳои пешина дар ин давра ҳам кишти ғалла дар ҷои яқум буд. Пахтакорӣ низ хеле равнақу ривоч дошт. Дар ин бобат Осӣи Миёна дар тамоми Шарқи Наздик ва Миёна мавқеи махсусро ишғол мекард. Беҳуда нест, ки дигар вилояту шаҳрҳои хилофат маҳз аз Осӣи Миёна ба миқдори калон газворҳои пахтагӣ мегирифт. Аз ҷама бештар дар вилояти Марв (пахтаи ин ҷо, мувофиқи маълумоти маъхазҳо, ҷунон хушсифат будааст, ки ба сифати намуна хизмат мекардааст), дар атрофи Самарқанд, Бухоро, дар Шоп, инчунин дар дигар ҷойҳо пахта мекиштанд. Боғҳо, тоқзорҳо, полизҳо дар атрофи шаҳрҳо майдонҳои бузургро ишғол мекарданд. Баъзе навъҳои мева, ангур ва сабзавот хеле дур аз ҳудуди давлати Сомониён шўҳрат дошт, дар баъзе ҷойҳо рўян ва заъфарон барин зироати нодир парвариш мекарданд.

Табиист, ки зироаткорон чорво ҳам доштанд. Дар маъхазҳо ишорат меравад, ки ҳатто дар атрофи шаҳрҳои калон чарогоҳҳои сералафро дидан мумкин буд. Вале чорводорӣ ҳамчун соҳаи махсуси хоҷагӣ ҳам вуҷуд дошт ва алалхусус дар хоҷагии маҳалҳои даштӣ ва кўҳӣ хеле инкишоф ёфта буд. Вале қайд кардан лозим, ки як ҳуди чорводорӣ эҳтиёҷоти аҳолиро пурра таъмин карда наметавонист. Ба ин сабаб додугирифт бо чорводорони кўчманчӣ, ки дар шимолу шарқтари давлати Сомониён маскун буданд, аҳамияти калон дошт.

Истеҳсоли маъдан ва кўҳкорӣ

Истеҳсоли маъдан низ хеле равнақ гирифт. Дар Фарғона оҳан, қалъагӣ, нуқра, симоб, мис, сурб ва, инчунин мум, сангпахта, фирӯза, навишодир ва ғ. истеҳсол мекарданд; аз Қарамазор, аз қарибии Хучанд нуқраи зиёде мегирифтанд ва ин кон бо номи Кўҳи сим машҳур аст. Географи араб Ибни Ҳавкал навиштааст, ки дар Уструшан дар қарибии шаҳри Марсманда ва дар рустои Минк оҳан истеҳсол карда мешуд. Маҳсули ин кон на фақат эҳтиёҷоти Фарғонаро таъмин мекард, «балки ба Хуросону Ироқ ҳам кашонда мешуд».³⁴ Дар китоби «Худуд-ул-олам» гуфта мешавад, ки ҳар сол дар Марсманда бозори калоне мешуд ва аз ҳамон ҷо ба гирду атроф ашёи оҳанӣ паҳн мешафт.³⁵ Муаррихи араб ал-Истаҳрӣ дар Асбара (Исфара) будани конҳои калони ангиштро қайд карда менависад, ки: «он ҷо кўҳе ҳаст аз санги сиёҳ ва он санги сиёҳ мисли ангишт месўзад».³⁶ Ҳуди ҳамин муаррих қайд мекунад, ки дар асри X дар Осӣи Миёна дар қариби нафт бисёр истифода мешуд – масалан, ҳангоми муҳосираи қалъа ба даруни он зарфҳои сўзони нафт партофта, шаҳрро оташ мезаданд. Ноҳияҳои болооби Зарафшон маркази истеҳсоли оҳан, тилло, нуқра, зок ва Дарвозу Рушону Шугнону Бадахшон маркази истеҳсоли тилло, нуқра, лаъл, лоҷувард доништа мешуд. Дар «Хучистон» ном

³⁴ Ибни Ҳавкал, BGA, II, с. 384.

³⁵ Худуд-ул-олам, 1930, в; ҷараҳи 23 б.

³⁶ Истаҳрӣ, BGA, I, с. 334.

чой (чои ҳозираи посёлкаи «Сольпром»-и райони Ашт) намак истихроҷ наму-
да ва бо он аҳолии Шош, Хучанд ва дигар шаҳрхоро таъмин мекарданд.³⁷

Тамоми сарзамини Осиёи Миёна батафсил тадқиқ карда шуда буд. Ва дар
ин кор ҳеҷ як шароити табиӣ монса нашуд. Истеҳсоли маъдан, ҳатто дар По-
мири Шарқӣ дар кӯҳи Бозордари равнақ дошт. Дар ин маҳал бошишгоҳи бу-
зурги истеҳсоли истихроҷ ва хариду фурӯши маъдан вучуд дошт, ки онро ар-
хеолог М.А.Бубнова тадқиқ кардааст; шояд ин маҳал худи ҳамон Самарқанд
бошад, ки дар маъхазҳои хаттӣ номбар шудааст. Хуҷҷатҳои хаттӣ, ки аз ин
ноҳия ба даст омаданд, аниқу дақиқ шаҳодат медиҳанд, ки ҳам дар асрҳои
миёна ва ҳам дар даврҳои хеле қадимтар аз ин дар Помири Шарқӣ фақат на-
мояндаҳои халқҳои Осиёи Миёна сокин буданд.

Ба туфайли тадқиқоти муфассали археологӣ ва геологӣ мо алҳол аниқ та-
саввур карда метавонем, ки авзои ҳақиқии кӯҳкории асрҳои IX-X чӣ гуна буд.
Маъданшиносу кӯҳкорони тоҷик соҳиби таҷрибаи бои чандинасра буданд ва
дар ҳамон шароити вазнини душвор тамоми он аломату нишонаҳоро, ки ба
вучуди ин ё он маъдан далолат мекунад, мукаммал медонистанд ва чунон
конҳоро кашф карданд, ки ҳатто геологҳои имрӯзро дар ҳайрат мегузо-
ранд. Вобаста ба навъу намуд ва шарҳу мавқеи маъдан конҳои хурд ва ё
конҳои калон сохта мешуд. Баъзан конҳо чунон калон мешуданд, ки ҳозир
ҳам касро дар ҳайрат мегузоранд. Масалан, чунинанд Кони Мансур, Кони
Гут ва ғ. Барои истихроҷи маъдан аввал чоҳҳои чуқури рост ё моил мекоф-
танд, аз ин чоҳ баъд худи нақб канда мешуд, ки он то лаби маъдан рафта ме-
расид; агар маъдан рӯяк чой гирифта бошад, қабати хоки болои онро гирифта
партофта, бо усули кушод истихроҷ мекарданд. Баъзе конҳо хеле чуқур шуда
мерафтанд, масалан, дар Тоҷикистон кони асримиёнагии кашф шуд, ки
чуқуриаш аз 250 метр бештар аст. Барои маъданкани одатан «усули оташкан»
истифода мешуд, яъне маъданро бо ёрии оташ меканданд. Барои ин дар таги
деворе, ки маъдан дорад, гулхан гиронда онро метасфонданд, ҳамин ки саҳт
тасфид, ки болоиш об мерехтанд. Пас аз чандин бор такрор шудани ин кор
сахттарин қинси кӯҳи кафида ҷудо мешуд ва баъди ин кандани он кори муш-
кил набуд. Олоти маъданкани ҳам вобаста ба саҳтию мустаҳкамии он ҳар хел
мешуд – асосан дар он даврҳои фонаҳои ҷўбину оҳанӣ, зогнӯлу метинҳои дас-
тадору бедаста, каланду бел, тешаву табар, путку болға барин чизҳоро кор
мефармуданд.

Кӯҳкорони асримиёнагии тоҷик барои сарфаи меҳнат ва осонии кор
фақат ҳамон хокеро канда берун мекартофтанд, ки пешни маъданро гирифта
бошад ва барои пеш рафтан имкон шавад. Ба ин сабаб тамоми он чоҳу
нақбҳои конҳои қадима бениҳоят қачу қилебу печдарпеч мебошанд ва аз
баъзе ҷойҳои нақб фақат хазида гузаштан мумкин аст. Дар айни замон чунин
ҳолат ҷолиби диққат аст, ки конҳо бо ҳавсалаи тамом канда, маъдани онҳо
покиза истихроҷ карда мешуд.

Аксар вақт сақфи конро бо тиргак мустаҳкам намекарданд, вале аз бисёр
конҳо тиргакҳои қадимӣ ёфт шуданд. Масалан, чунин тиргакҳо дар Кони
Мансур ёфт шуданд, ки аз ин кон дар асрҳои IX-X маъдан мегирифтанд. На-
будани тиргак дар аксари конҳои маъноӣ онро надошт, ки ба ин кор ақли
кӯҳкорони он давра намерасид, балки сабаби асосӣ шароити иҷтимоӣ

³⁷ Маълумоти маъхазҳои хаттӣ оид ба истихроҷи маъдан дар Осиёи Миёна дар асарҳои
В.В.Бартолд гирд оварда шудаанд (хусусан дар боби таърихӣ географии «Турки-
стон дар давраи истилои муғулҳо» ва М.Е.Массон (1934 б, 1047, 1953). Инчунин ниг.:
Беленицкий А.М., 1953 а.

иқтисодии он замона буд, яъне ҳаёти кўҳкор ягон арзише надошт ва тиргак фақат ба ҳамин шарт монда мешуд, ки бе тиргак чуқур кардани кон ҳеҷ имкон надошта бошад. Барои исботи маҳорат ва саводи баланди техникий кўҳкорони қадимии тоҷик зикри ҳамин як мисол кифоя аст, ки аллакай дар ҳамон давраҳо тиргакҳои «чандар» ном навъи тиргакмонӣ истифода мешуд, ки онро илми ҳозира ҳам тавсия мекунад ва маҳз ҳамин усули тиргакмонӣ вазни фишори хокро бардошта, сақфи конро мустаҳкам нигоҳ медорад.

Даруни конро бо чароғи сиёҳ равшан мекарданд. Ҳавои он бо чанд усул тоза карда мешуд. Асосан ҳаракати табиӣи чараёни ҳаворо истифода мебарданд ва қонуни аз даруни кон берун шудани ҳавои вайрон, ки баъдтар бори аввал М.В.Ломоносов кашф кардааст, ба кўҳкорӣи асримиёнагии тоҷик маълум буд. Барои дигар кардани ҳавои кон дигар усулҳоро низ кор мефармуданд. Масалан, дар лаби даромадгоҳи кон тахтаҳои махсус мешинованд, ки онҳо дами шамолро гардонда, онро ба даруни ин кон равона мекард. Аз афти кор, дар ҳамон давраҳо ҳам усули зўран дигар кардани ҳавои даруни кон истифода бурда мешуд.

Инчунин усулҳои берун кардани оби даруни кон ҳам вучуд дошт. Асосан барои берун кардани оби кон таҷрибаи якунимҳазорсолаи корезкобӣ истифода бурда мешуд.

Маъдани кандашуда аз кон ба воситаи сабад ё қавға (халтаи чармӣ) берун кашида мешуд. Дар ҷойҳои фарози баромади кон зинаҳо месохтанд. Барои аз ҷоҳ баромадан болорҳои поймонакдор ё нардбонро истифода мебарданд. Дар солҳои охир, инчунин осори ғарғаҳои боркашӣ ҳам ёфт шуд. Дар яке аз ҷоҳҳои Кони Мансур чархи калони ҷўбини ғарғаи боркашӣ, танобҳои он ва ҳатто дар нўги таноб чангак ҳам ёфт шуд, ки ба он сабад ё қавғаро илҳоқ карда, берун мекашиданд.

Маъданро аз кон бароварда аз даруни он пораҳои лозимаро чида мегирфтанд, баъд онро майда мекарданд (барои ин кор ҳам асбобу олати махсуси мураккабро кор мефармуданд), баъди майда кардан тоза мепустанд ва пас аз ҳамаи ин мегудохтанд. Кўраҳои калони маъдангудозӣ вучуд доштанд, масалан, кўраи калон аз Конжул ёфт шудааст.

Дараҷаи илму ҳунари маъданшиносӣ ҳам баланд буд. Муқоисаи маълумоти маъхазҳои хаттӣ ва осори қўраҳои маъдангудозӣ, таҳлили даҷғолу фулузоти тайёр далолат менамоянд, ки дар ҳамон давраҳо гудохтани маъданҳои сулфиди мис, бо усули купелятсия ҷудо карда гирифтани нуқра барин протсессҳои ниҳоят мураккаби маъдангудозӣ пурра азхуд карда шуда буданд.³⁸

Истеҳсоли шиша ва сафололот

Ҳангоми тадқиқи шаҳру деҳоти асримиёнагӣ бевосита дар болои хок ва ҳангоми ҳафриёти археологӣ дар мағзи қабатҳои археологӣ, андаруни вайронаи бинову хонаҳо, ҷуқуриҳои ахлотпартоӣ ва ғ. бисёр шишаи «томуғулӣ» вомерхӯрад, ки санаи онро ба асрҳои IX–XII нисбат медиҳанд. Ин навъ шиша, ки дар ҷойҳои гуногуни Осиёи Миёна ёфт шудааст, дар музейҳои СССР ҳам бисёр мебошад. Гарчанде мақолаву рисолаҳои сершумаре дар ин бора ба таъби расида бошанд ҳам,³⁹ давраҳои инкишофи шишагарии Осиёи Миёна аз асри IX то асри XIII ба таври хронологӣ омӯхта нашудааст. Агар ҳангоми кофту-

³⁸ Литвинский Б.А., 1950 а, 1954 в, 1956 а; Литвинский Б.А., Исломов О.И., 1959; Исломов О.И., 1955; Бубнова М.А., 1962; Буряков Ю.Ф., 1965.

³⁹ Абдураззоқов А.А. ва диг., 1963; Абдураззоқов А.А., Безбородов М.А., 1936.

ков ягон маснуоти шишагӣ ба даст ояд, санаи онро ниҳоят тахминию умумӣ таъин менамоянд, масалан, шишаи асрҳои X–XII ё X–XI мегӯянд мемонанд, ба ин сабаб онҳоро ба мақсади тавсифи аниқӣ вазъият ва хусусияти шишагарии асрҳои IX–X истифода бурдан кори маҳол аст. Шакке нест, ки дар тамоми шаҳрҳои калон ва ҳатто миёна аз асрҳои IX–X сар карда, истеҳсоли шиша вуҷуд дошт ва онро истифода мебурданд, вале маснуоти шишагӣ, ки маҳз ба асрҳои IX–X тааллуқ доранд, аз ҷумлаи тамоми он маснуоти шишагии асрҳои IX–XII аниқ ҷудо карда нашудааст.

Фақат шишаи чанд маҳалле, ки дастраси археологҳо гардид, бешак, маҳз дар асрҳои IX–X истеҳсол шудааст ва он маҳалҳо инҳоанд: димнаи Кулзор-теппа (дар қарибии Самарқанд⁴⁰), шаҳри асримиёнагии Нисо⁴¹ дар яке аз гузарҳои шаҳри асримиёнагии Варахша⁴² ва ғ. Дар байни маснуоти шишагии ин маҳал аз ҷама бештар зарфҳои шишагии рӯзгор ва зарфҳои атриёт ҳаст. Шаклҳои маъмули ин маснуоти шишагӣ чунинанд: ҷому қадаҳҳое, ки пояи борики баланд доранд, кӯзаҳои гуногуни тангдаҳану васеъдаҳан, ки баъзе дастадору баъзе бедаста мебошанд, косаву пиёлаҳои гуногуншаклӣ, дӯлчаҳои дастадор, шишачаҳои носкадушакли дастадор ва ғ.

Маснуоти шишагӣ асосан аз шишаи беранг тайёр карда шудаанд, вале маснуоте низ ба даст омадааст, ки аз шишаи гуногунранг тайёр карда шудааст, шишаи рангаро барои ороиши дигар хел зарфҳо низ истифода мебурданд.

Дар асрҳои IX–X шишагарони Осиёи Миёна усули бо роҳи дамидан истеҳсол намудани зарфҳои тунукро комилан аз худ карда, тамоми нозуқиҳои онро кор мефармуданд. Шишагарон усули дамиданро барои ороиши зарфҳо низ татбиқ менамуданд – дар ин сурат зарфҳо чунин дамида мешуд, ки нақши рӯи қолаб айнан ба рӯи зарф мегузафт.

Якрангии шакли зарфҳои ҷою маҳалҳои гуногун, тамоман набудан ё ниҳоят кам ва арзону осон будани ороиши зарфҳо, ба нудрат истифода шудани нақшқӯбӣ барин усулҳои хоси ҳар як зарф далолат менамоянд, ки дар асрҳои IX–X истеҳсоли зарфҳои шишагии рӯзгор шакли оммавӣ дошт ва барои оммаи васеъ истеҳсол карда мешуд. Дар ин бобат як чиз ҷолиби диққат аст: баъзе шаклҳои зарфҳои шишагӣ тақлидани ба зарфҳои сафолии асрҳои IX–X сохта мешуданд ва ин шояд он аст, ки гарчанде масолеҳи зарф гуногун бошад ҳам, шакли онҳо ба як қолаби муайян дароварда мешуд ва ин протсессси хеле инкишофёфта буд.

Ҳамин чиз ҳам хеле муҳим аст, ки дар асрҳои IX–X дар Осиёи Миёна шишаи тиреза месохтанд ва истифода мебурданд. Пораҳои шишаи тиреза (масалан, аз Нисо, аз Афросиёб ва ғ.), ки дастраси мо гардидаанд, аз шишаи беранг бо ҳамон усули дамиш тайёр карда шудаанд, ки дар истеҳсоли зарфҳои шишагӣ ҷой дошт. Шишагарони Осиёи Миёна ин усули маълумро ба кор бурда, махсус барои тиреза бо усули дамиш табақчаҳои паҳну шаффоф месохтанд ва ягона камбудии ин гуна шишаҳо ҳамин буд, ки мобайни он андак ғафс шуда мемонд. Вале ин камбудӣ қариб, ки ягон зарар надошт, зеро аз дусар он табақчаҳои шишагиро ба порчаҳои гуногуншакл бурида, баъд дар кодокҳои ғайӣ мешинонданд.

Шишаҳои тирезаи ёфтшуда ба кӯшкӯ қасрҳо ва ё дигар иморатҳои пурдабдаи мўҳташам муносибате надорад. Аз афти кор, вай дар манзили

⁴⁰ Ставиский Б.Я., 1960.

⁴¹ Давидович В.А., 1949.

⁴² Кабаков С.К., 1956.

шаҳриёни бой истифода мешуд. Умуман шишаи тиреза ихтирои прогрессивие буд ва шароити манзилҳои ондаврано хеле беҳтар мекард.

Истеҳсоли сафолот дар асрҳои IX–X, дар Осиёи Миёна басо мукамал ва муфассал⁴³ тадқиқ шудааст, вале то имрӯз ягон асари ҷамъбастанданда нест. Вусъати бузурги ҳафриёти археологӣ боиси он шуд, ки гузару маҳаллаҳои томи кулолон ошкор карда шавад, чандин навъу намуди даму қўраву хумдонҳо низ ёфт шуданд, ҳатто чанд устохонаву дўкони кулолон кашф гардид, ки дар дар он асбобу анҷоми кулолӣ, масолеҳи кулолӣ ва ҳатто зарфҳои сиҳат боқӣ мондаанд. Ба тӯфайли ин комилан тасаввур кардан мумкин аст, ки кулолони асрҳои IX–X аз аввал то охир, яъне аз ҳуди тайёр кардани лой то сохтани олот чи гуна тарзу усулҳоро ба кор мебарданд. Кулолии асрҳои IX–X аз дигар нуқтаи назари технологӣ низ хеле муфассал тадқиқ карда шудааст. Масалан, муайян карда шудааст, ки чӣ гуна гил истифода мешуд, чӣ гуна онро анғоб медоданд, ба чӣ гуна ранг гул мепартофтанд, таркиби сир чӣ гуна буд ва ғ.

Анвои зарфҳои сафолии асрҳои IX–X низ ниҳоят гуногун буд - аз хумҳои калон то пиёлачаву табақчаҳо сохта мешуд. Нуқтаи олии комёбии санъати кулолии он давра истеҳсоли зарфҳои сирдор мебошад. Талабот ба зарфҳои сирдор хеле калон буд ва бинобар ин бисёр истеҳсол карда мешуд.

Кулолони асрҳои IX–X навъҳои гуногуни сирро тайёр карда метавонистанд. Аввалҳо сирӣ ишқориро ба кор мебарданд, баъд сире маъмул гардид, ки аз сурб тайёр мекарданд ва сифати ин сир хеле баланд буд. Сирӣ сурбӣ худ ранг надишт, яъне шаффоф буд ва ин имкон медод, ки пеш аз андудани сир рӯи зарф бо нақшу нигори дилхоҳ оро дода шавад. Кулолони он давра ба таркиби сир ба миқдори муайян қалъагӣ ҳамроҳ карда, онро «рангдор» мекарданд, яъне сир дигар шаффоф нашуда, одатан сабзтоб ё ширатоб мешуд.

Дар асрҳои IX–X зарфҳои нақшини сирдор хеле гуногун буданд. Тайёр кардани ин гуна зарфҳо санъату маҳорати баландро тақозо дишт. Аввал ҳуди зарфро дар ҷархи кулолӣ месохтанд ва баъди хушконида рӯи онро барои нақш тайёр мекарданд – барои ин ба рӯи он анғоб меомоланд. Анғоб лойобай махсус мебошад, ки аз хоки ниҳоят маҳин бехташуда бо усули махсус тайёр мекарданд ва одатан ба он ранге меомехтанд. Дар асрҳои IX–X асосан анғоби сафед, сурх ва сиёхро истифода мебарданд. Баъди молидани анғоб рӯи зарф хеле силиқу суфта мешуд ва барои гулпартоӣ заминаи мувофиқ ба вучуд меомад. Пас аз ин бори дигар зарфи анғобандударо хушконида, баъд ба рӯи он гул мепартофтанд, нақш мекашиданд ва охири охирон ба хумдон андохта мепухтанд. Ҳамин ки пухт, баъди хушк шудан ба рӯи зарф сир медавониданд ва бори дувум мепухтанд. Барои тайёр кардани ин гуна зарф, барои ин ки шакли гулу нақш ва ё худ тобиши ранг вайрон нашавад, амиқу дақиқ доништан шарт буд, ки баъди ду бор пухта шудан дар таркиби масолеҳи зарф чи гуна тағйирот хоҳад шуд.

Дар байни зарфҳои нақшини сирдори асрҳои IX–X бештар аз ҳама косаву табақҳои гуногун буданд. Шакли онҳо аз ҳамдигар фарқи казӣ надишт, фақат баъзе ҷузьҳои онҳо фарқ мекарданд ва асосан фарқ дар андозаи онҳо буд. Ғайр аз косаву табақ бо усули мазкур, инчунин кўза, ҷароғи сиёҳ ва баъзе дигар ашёи майдаву ҷуйдаи рўзгор истеҳсол карда мешуд.

Яке аз роҳҳои ороиши зарфҳои рўзгор катиба буд. Катибаро асосан дар лаби пиёлаву коса, табақ ё худ дар мобайн ҷой медоданд. Катиба инчунин дар рӯи кўзаву кўзаҷаҳо ва ҷароғи сиёҳ ҳам дида мешавад. Катиба одатан бо ҳати

⁴³ Аҳроров И., 1966; Большаков О.Г., 1958, 1963, 1966; Вактурская Н.Н., 1959; Лунина С.Б., 1962; Сайко Э.В., 1963; Тошхўҷаев Ш.С, 1967 ва диг.

зебову хоно, ки низ анъанаи худро дошт, анҷом дода мешуд. Мазмуни катибаҳо гуногун аст: «Хайроту баракот ба соҳиби ин чиз», «Баракот», «Хайрот», «Ош шавад» ва ғ. Дар баъзе ҷойҳо катиба умуман таъбирҳои гуногун аст: «Аввали дониш талх асту анҷомаш ширин», «Саховат пешаи мардон», «Саховат посбони ҳиммату давлат аст» ва ғ.

Аксаран нақши ин гуна зарфҳои нақши оддии ислимӣ – яъне тасвири печдарпечи шаклҳои ҳандасӣ ва наботӣ аст, вале тасвири махлуқот низ ба назар мерасад, масалан, тасвири мурғон бисёр аст.

Дигар навъи нақш рангубори мармарӣ мебошад. Барои офаридани ин нақш рангҳои гуногунро бе ягон тартиби муайян болои ҳам порча-порча меполиданд ва дар ин ҳолат ягон нақши муайяни маънодор пайдо намешуд. Дар ин гуна нақш на шакли муайяни он, балки тобиши он, мувофиқати пораҳои ранг ва ҷилои он муҳим буд.

Ҳамчун усули иловагии ороиши зарфҳои сафолӣ усули нақр, яъне харошида баровардани нақшро низ кор мефармуданд, ки он асосан дар зарфҳои нақшашон мармарӣ ё худ зарфҳои сирдори сабз дида мешавад. Ҷои харош бо сир пур карда мешуд ва дар заминаи сабзи рӯи зарф нақши барҷастае ба вуҷуд меомад, ки асосан аз тасвири шаклҳои ҳандасию наботӣ ва расми мурғон иборат буд.

Сафолоти асрҳои IX–X, бе шакку шубҳа, далолат мекунад, ки дар он давра ҳосилнокии меҳнат хеле ривоч ёфта, бисёр дигар тарзу усулҳои кор азхуд карда, таркибу сифати сир хеле такмил дода шуд, дар нақшу нигори зарф низ хеле комёбиҳо дастрас гардид ва миқдори истеҳсоли зарфҳои сафолӣ хеле афзуд.

Дигар намудҳои касбу ҳунар

Дигар намудҳои касбу ҳунар ва маҳсулоти онҳоро, ба мисли шишагарӣ ё кулолӣ, ин қадар муфассал тавсиф кардан аз имкон берун аст. Дар ин ҳолат мо асосан ба маъхазҳои хаттӣ истинод карда метавонем. Маъхазҳои хаттӣ бошад, аниқу дақиқ хабар медиҳанд, ки дар асрҳои IX–X бисёр касбу ҳунар равнақу ривочи аъло дошт ва маҳсулоти аксари касбҳо басо хушсифат буданд ва берун аз хоки Осиёи Миёна ҳам шўҳрат доштанд. Чунин иддаои Истаҳрӣ низ беҳуда набуд, ки мардуми Мовароуннаҳр ба моли дигар мамлакатҳо эҳтиёҷ надоштанд, зеро ҳама чизи заруриро худ фаровон истеҳсол мекарданд.

Бофандагӣ низ хеле равнақу ривоч дошт – моли бисёре истеҳсол мешуд, анвой матоъҳо сершумор ва сифати онҳо хеле баланд буд.

Матоъ асосан аз абрешим, пахта ва катон бофта мешуд. Осиёи Миёна макони бисёр навъҳои олидараҷаи матоъ мебошад. Бофандагони Осиёи Миёна, инчунин истеҳсоли баъзе намудҳои газворҳои хориҷиро низ ба роҳ монда буданд.

Дар байни навъҳои маҳаллии матоъ газвори пахтагии ведарӣ мақоми махсус дошт. Номи ин матоъ аз Ведар ном деҳае гирифта шудааст, ки дар қарибии Самарқанд воқеъ буд, вале ин гуна матоъ дар дигар маҳалҳои Осиёи Миёна ҳам бисёр бофта мешуд. Талабот ба ин матоъ на фақат дар худ Осиёи Миёна ниҳоят калон буд, балки берун аз хоки Осиёи Миёна ҳам бозори он хеле тез буд. Ба қавли Ибни Ҳавкал, «онро набурида ба шакли пораҳои бутун ба тан мепечониданд ва дар Хуросон ҳеҷ амиру вазир, қозию бой, омию сарбоз набуд, ки аз болои либоси зимистонӣ матои ведарӣ напартояд, барбастан матои ведарӣ аломати назокат ва зинат буд, зеро ранги матоъ ба ранги зари холис майл мекунад ва бағоят назаррабо ва хушҷило аст, худ матоъ

ниҳоят бадоншт, вале суфтаву маҳини ҳарир мебошад ва як либосвории он аз ду то ба сӣ динор арзиш дорад, худӣ ман як либоси онро панҷ сол пӯшидам. Барои ин матоъ аз Ироқ (Бобул) меоянд ва ба он ҷо мебаранд ва аз пӯшидани он ифтихор мекунад».⁴⁴

Маҳсулоти корхонаи маҳсуси бофандагӣ, ки дар шафати арки Бухоро воқеъ буда, матои зебои сурх, сабз ва сафед мебаровард, шӯҳрати тамом дошт. Аз номи деҳаи Занданеи қарибии Бухоро номи карбоси машҳури занданечӣ баромадааст, ки дар бисёр дигар ҷойҳо ҳам бофта мешуд ва дар бисёр ҷойҳо ба фурӯш мерафт. Замоне карбоси занданечӣ аз абрешим бофта мешуд ва намунаи шоҳии занданечии он давраҳо дар баъзе музейҳои ҷаҳон маҳфуз мебошад. Дар паси яке аз ин намунаҳо хатти суғдӣ низ ҳаст (бо ранги сиёҳ андозаи матоъ ва номи он навишта шудааст). Тарзи бофт, ранг ва нақшу нигори занданечии асрҳои VII–VIII нағз тадқиқ карда шудааст.⁴⁵ Вале аниқ маълум не, ки занданечии асрҳои IX–X чи гуна буд, фақат тахмин меравад, ки тақрибан аз охири асрҳои X сар карда, онро танҳо аз нахи пахта мебофтанд ва дар ин бора Наршаҳӣ ҳам ишорат мекунад: «Он чи аз вай (Зандане) хезад, онро занданечӣ гӯянд, ки карбос бошад, яъне аз деҳаи Зандане, ҳам нескӯ бошад ва ҳам бисёр бувад».⁴⁶

Дар маъхазҳо бисёр дигар навъҳои матоъ низ зикр шудааст (газворҳои пахтагӣ, абрешимӣ, зарбофт ва ғ.). Вале машҳуртарин он газвори Марв буд.⁴⁷ Ин газворҳо ба дараҷае хушсифату машҳур буданд, ки тақдидан ба онҳо дар дигар ҷойҳо ҳам истеҳсол карда мешуд ва миқдори зиёди он берун аз хоки Осиёи Миёна ба фурӯш мерафт.

Баъзе пораҳои хурди газвори асрҳои IX–X Осиёи Миёна то ба рӯзҳои мо омада расидаанд. Дар қабрҳои асримиёнагии Миср дар байни газворҳои қадимӣ чанд пора катони марвӣ низ боқӣ мондааст, ки дар асри IX бофта шуда буд. Дар ин порчаҳо хат ҳаст, якеи он, ҳатто нақш ҳам дорад.

Пораи газвори миёнаҳои асри X ҷолиби диққат аст, ки дар он номи соҳибаш навишта шудааст ва ӯ яке аз лашкаркашони сомонӣ будааст. Дар миёнҳои ин пора расми ду фил ва дар байни он ду фил, ду грифони болдор кашида шудааст.

Зеҳи матоъ иборат аз чанд навораи нақшин аст, ки дар онҳо ё хат навишта шудааст ё корвон тасвир ёфтааст. Тамоми ин нақшу нигор ва мавзӯи он худӣ ҳамон нақшу нигорест, ки дар давраҳои пеш вучуд дошт ва акнун бо тарзи андаке наву мукамал тақрор шуда буд.⁴⁸

Маснуоти фулузӣ ҳам хеле маъмул буд. Як қисми он барои таъмини талаботи мардуми маҳаллӣ сарф шавад, қисми дигари он ба фурӯш мерафт. Аз ҷумлаи чунин маснуоти фулузӣ Мақдисӣ фонусҳои мисини Бухоро, зарфҳои қалбагии Рабинҷон, деғҳои мисин ва рикобҳои Самарқанд, қайчиву сӯзанҳои Шопш, яроқи аслиҳаи Фарғонаву Исфичоб ва ғайраро номбар кардааст. Яроқи аслиҳаи Фарғона ба дараҷае шӯҳрат дошт, ки ба бисёр мамлакатҳо ва ҳатто то ба худӣ Бағдод бурда мешуд.

⁴⁴ Ибни Ҳавқал, BGA, II, с. 403. Тарҷумаи русии ин порчаро ниг. дар: Бартольд В.В., 1965, с. 441.

⁴⁵ Беленицкий А.М., Бентович И.Б., 1961, с. 61–78.

⁴⁶ Наршаҳӣ, Техрон, с. 17.

⁴⁷ Крачковская В.А., 1949, с. 4 ва мобаъд; 1958, с. 615 ва мобаъд.

⁴⁸ Дар бораи тадқиқи мукаммалу муфассали таърихи бофандагии Шарқи «исломӣ» ниг. ба: Serjeant R., 1946, vol. IX–XVI (дар бораи газворҳои Хуросон ва Осиёи Миёна –vol. XI–XII).

Бо фармони халифа Ҳорунаррашид (786–809) фақат дар қоғаз навиштан мумкин буд. Ба ин сабаб папирус ва дигар чизҳос, ки ба рӯяш хат менавиштанд, аз истеъмол баромад. Дар муддати мадид ягона шаҳре, ки тамоми мамлакатҳои хилофати арабро бо қоғаз таъмин мекард, Самарқанди нимаи дувуми асри VIII ва аввали асри X буд. Маҳз дар корхонаҳои ҳамин шаҳр қоғазӣ латтагӣ тайёр карда мешуд, ки онро қоғазӣ самарқандӣ (ва баъзан хуросонӣ) меномиданд. Номи шаш навъи ин гуна қоғаз маълум аст. Дар асри X тарзи тайёр кардани қоғаз ошкор шуда, дар дигар ҷойҳо берун аз хоки Осиёи Миёна, то ҳуди Сурия паҳн мешавад. Вале дар асри X ҳам Самарқанд ҷои асосии истеҳсоли қоғаз буд. Ал-Хоразмӣ ҳазломез менависад, ки яке аз дӯстонаш ба вай хат наменависад, зеро хонааш аз Самарқанд дур аст ва қоғаз ба вай басогарон меафтад.⁴⁹

Чармгарӣ ва истеҳсоли маснуоти папмӣ низ дар бисёр ҷойҳо равнақу ривоҷи тамоми дошт ва аз чарму папм маснуоти зиёде истеҳсол карда мешуд.

Ҳочат ба он нест, ки тамоми навъҳои касбу ҳунарро як-як номбар кунем ва ростӣ гап, дар маъхазҳои хаттӣ ҳам, на ҳамаи онҳо зикр шудаанд. Оё мо гуфта метавонем, ки дар ҳамон давраҳо ҷамъиятҳои муташаққили касибон вучуд дошт? Маъхазҳо бевосита ба ин ишорат намекунанд⁵⁰, вале далелҳои бевосита, аз ҷумла далелҳои таърихӣ топографӣ ба мо имкон медиҳанд иддао намоем, ки вучуд доштани чунин ҷамъиятҳо аз эҳтимол дур набуд.

Инаш хеле муҳимтар мебошад, ки хабарӣ маъхазҳои хаттӣ дар бораи ба миқдори зиёд содир шудани маснуоти касибӣ ҳунармандӣ ва инчунин намунаҳои он маснуоти касибӣ асрҳои IX–X (сафолот, пиша, матоъ), ки ба мо дастгас шудааст, равшану возеҳ шаҳодат медиҳанд, ки дар он давра истеҳсоли молӣ хеле тараққӣ карда буд ва инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда низ ба дараҷае расида буд, ки барои хеле хушсифат баровардани на фақат молҳои нодири камистеъмол, балки молҳои маъмули серистеъмол ҳам имконият фароҳам меовард.

Бинокорӣ ва меъмори

Дар маъхазҳои хаттӣ хабар дода мешавад, ки дар асрҳои IX–X бисёр бинову иморатҳо сохта шуда буд, вале аз онҳо хеле кам то ба рӯзҳои мо омада расидаанд.⁵¹

Бисёр кӯшк қасрҳо, сарою дӯконҳо, масҷиду мадрасаҳову мақбараҳо сохта шуда буданд. Масолеҳи бинокорӣ асосан гил, поҳса ва хишти хом буд. Ҷӯб ҳам бисёр истифода мешуд, сутуну болорҳои ҷӯбин барои меъмории асри IX–X хеле хос аст. Хишти пухта камтар истифода бурда мешуд. Вале маҳз дар ҳамин давра биноҳои мӯхташам ба вучуд омаданд, ки аз хишти пухта сохта шуда буданд ва ин кор комёбии нав, комёбии муҳим ва прогрессивии замона буд.

Аз ҷумлаи биноҳои мӯхташами асрҳои IX–X хубтар аз ҳама мақбараҳо тадқиқ шудаанд. Алҳол чор мақбараи он давра маълум аст – мақбараи Сомониён дар Бухоро, мақбараи Арабато дар Тим, мақбараи Мирсаидбахром дар Кармина ва мақбараи Оқ-Остонабобо дар қарибии Узун.

⁴⁹ Grohmann A., 1954, s. 74–76; Мец А., 1966, с. 363, 364.

⁵⁰ Lewis B., 1937, Spuler B., 1952, s. 398.

⁵¹ Доир ба осори меъмории ин давра асарҳои зиёд таълиф шудааст, масалан, ниг.: Булатов М. С., 1953; 1962; Воронина В. Л., 1954; 1950; Денике Г. Л., 1954; Литвинский Б. А., 1953; Нильсен В. А., 1950; Писарчик А. К., 1944; Пугаченкова Г. А., 1960; 1963 б; Пугаченкова Г. А. ва Ремпель Л. И., 1955 ва диг.

Мувофиқи эътирофи умум, мақбараи Сомониён осори беназиру беҳамтои санъати меъмории асримиёнагии Осиёи Миёна мебошад. Зоҳиран мақбара шакли мураккаб надорад – ин як иншооти мукаабшаклест, ки болаш бо гунбаз пӯшида шудааст. Андозаи мақбара ҳам калон нест, вале басо босалобат ва бошукӯҳ менамояд. Дар айни ҳол ниҳоят муносиб афтидани нақшҳои амудию уфуқи девор, зебу ороиши берунии бино тамоми иморатро бағоят нафису латиф нишон медиҳанд.

Ҳар чор намои бино якранг зеб доранд. Саросари болои деворро қатори равоқчаҳо печонида гирифтаанд. Поёнтар аз қатори равоқчаҳо ҳуди девор сар шуда, масоҳати ҳар як намои он гӯё ба се қисм тақсим карда шудааст – дар мобайн як чоркунҷаи калон, ки дар миёнҳои он равоқ ва дари даромад ҷой гирифтааст, аз ду тарафи ин чоркунҷаи равоқдор боз ба масоҳати муайян девор тӯл кашида, то ғӯшаи иморат мерасад, ғӯшаи иморат бошад, ба шакли сутуни ғафсу мустаҳками як тарафаш бо девор пайваст сохта шудааст. Даромадгоҳ низ гӯё аз чанд қисм иборат аст – пеш аз ҳама, даромадгоҳ аз пеш як равоқ ва дар паси ин равоқ боз як равоқи хурдтаре дорад ва ду пояи ҳарду равоқ ба сутунчаҳо таъя шудаанд – ҳамаи ин даромадгоҳи мақбараро хеле дарундор карда нишон медиҳад.

Аз дарун девори бино ба гунбаз бо шарафаҳое пайваста шудааст, ки ҳар як нӯги он ба кунҷе таъя мекунад ва бо ҳамин чоркунҷа ба ҳашткунҷа мубаддал мешавад. Умуман даруни бино ҳам мисли беруни он ба пораҳои муайян ҷудо карда шудааст – боз ҳуди ҳамон чоркунҷа, ки дар миёнҳои он дари баромад ҷой гирифтааст, боз ҳамон қатори уфуқи равоқчаҳои боло. Дар байни шарафаҳо ва қатори равоқчаҳои берун дар маъзи девор кодоки танге ҳаст, ки тамоми биноро печонида гирифтааст.

Воситаи асосии ороиши бино хишти пухта ва намуди асосии нақш тарзи гуногуни чидани хишт аст. Нақше, ки дар натиҷаи ба тарзи гуногун чидани хишт пайдо шудааст, басо оддӣ ва дар айни ҳол хеле зебо ва шинам аст.

Тақрибан ҳар як ҷузъиёти тарҳу лоиҳа ва нақшу нигоре, ки дар мақбараи Сомониён ҳаст, дар санъати меъмории қадимтари Суғд ҳам ба худ як шабеҳ дорад. Мақбараи Сомониён гӯё муҷассамаи равнақу ривочи санъати чандинасраи меъмории буда, тамоми комёбиҳои онро дар бар гирифтааст. Дар айни ҳол, хишти пухта ба воситаи асосии бинокорӣ ва ороиш табдил ёфта, барои меъмрон имкониятҳои нав фароҳам овард ва меъмрон чунин имконро бо маҳорати тамом истифода бурданд.

Мақбараи Сомониён дар охири асри IX ва аввали X бино шуда буд, мақбараи Арабато бошад, мувофиқи хатти девори ҳуди мақбара дар соли 977–78 сохта шудааст. Чи тавре мебинем, санаи иморати онҳо фарқи казое надорад. Вале дар ҳамин муддати кӯтоҳ ҳам ҷустуҷӯи ҷиддии афкори меъмории боиси пайдоиши шакли нави мақбара гардид, ки онро мақбараи пештоқии гунбазӣ меноманд.

Мақбараи Арабато ҳам бинои мукаабшакли гунбазпӯш аст, вале фақат аз як тараф даромадгоҳ дорад ва тарафи даромадгоҳ бо пештоқи баланди мўҳташам зинат дода шудааст, ки қадӣ он аз қадӣ девор ҳам баланд буда, ҳатто қисми зиёди гунбазро ҳам панаҳ кардааст.

Пештоқ саросар бо нақши зебои барҷаста оро дода шудааст, ки он пештоқро, ҳам боҳашамат ва ҳам назаррабо нишон медиҳад. Дар болои даромадгоҳ тоқчаҳои ороишӣ ба назар мерасанд. Тарҳи даруни мақбараро ҳам асосан ба се порча тақсим кардан мумкин (яъне сатҳи ҳуди девор, қисми тараф ва баъди он ҳуди гунбаз), лекин тарафи ин мақбара сохти дигар дорад ва он дуқабата мебошад. Барои ороиши мақбара масолеҳ ва воситаҳои гуногунро

кор фармудаанд. Дар ороиши ин мақбара, ҳам усули бо чидани хишт нақш партофтан ва ҳам ғачкорӣ ва ҳам гулпартоӣ бо хиштҳои сайқалӣ ва ҳам сабти катиба дар заминаи нақши исломӣ ва ғ. истифода шудааст. Умуман дар сохту нақшунигори ин мақбара ҳам аломатҳои меъмории қадимии суғдиро дида мумкин аст, вале бештар аз он нишонаҳои нав ба назар мерасанд, ки баъдтар хеле такмил ёфта, дар осори меъмории асрҳои XI–XII равшан муҷассам мегарданд.

Таҳлили таносуби ин ду мақбара нишон дод, ки онҳо аз рӯи лоиҳаи пешакӣ сохта шудаанд ва зотан ҳар як андозаи онҳо ба нисбати муайян мувофиқат мекунанд ва он нисбати тарафҳои чоркунҷа ба диагонали он аст. Ин қонуниятӣ риёзӣ дар бисёр иморатҳои бошукӯҳ бо маҳорати тамоми муҷассам гардида, намууди зебо ва мутаносиби Арабато ва алалхусус, мақбараи Сомониёнро таъмин намудааст.

Дар ин давра намууди ҳавлиҳои феодалӣ ҳам дигар шуда, ҷиҳати истеҳсоми он, яъне ҷиҳати мудофиавии он ба мадди сонӣ гузашта, ҷиҳати обод ва бароҳат будани он ба мадди аввал мегузарад. Яке аз чунин ҳавлиҳо ҳавлии Қирққиз мебошад, ки дар Тирмиз воқеъ аст. Ҳавлӣ аз хиштҳои калон-калони хом ва аз хиштҳои муқаррарии пухта сохта шудааст. Ҳавлӣ даҳҳо бинову иморатҳои гуногун дорад, ки дар ду қабат ҷой гирифтаанд ва бо гунбазу бомҳои гуногуншакл пӯшида шудаанд. Тарҳи Қирққиз низ чоркунҷаи мукааб аст ва дар ҳар ғушааш бурҷе дорад. Вале девори ҳавлӣ на он деворҳои пештараи раҳналопазири ғафс аст. Даромадгоҳи ҳавлӣ ягон ҷиҳоз ё иншооти мудофиавӣ надорад, девор ҳам саросар пур аз тиреза буда, ҳатто дар бурҷҳо тиркаш нест.

Дар димнаи Афросиёб боқимондаи қасри Сомониён кашф шуд, ки он низ аз хишти хом сохта шудааст. Яке аз толорҳои қаср нақшу ниғор доштааст ва аз он пораи идораву арақии рангину нақшин ва инчунин пораҳои тасвири рӯи девор боқӣ мондааст. Изора иборат аз лавҳаҳои калони чоркунҷааст, ки дар миёнҷояш нақши колони исломӣ дорад ва андаруни ин нақш боз нақши хурдтари наботӣ менамояд. Андоваи нақрдори қасри Сомониён далолат мекунанд, ки ғачбуруни он давра соҳиби санъат, маҳорат ва завқи баланд будаанд.

Намунаи ҷӯбҳои кандакорӣ низ ҷолиби диққат мебошад. Дар ин бобат меҳроби масҷиди Искодар, сарсутунҳои Сангистон ва сутунҳои болооби Зарафшонро ном бурдан мумкин аст. Алалхусус меҳроби Искодар ҷолиби диққат мебошад – ин осори нодири санъат бе ягон меҳ ва ё ширеш сохта шуда, саросар кандакорӣ карда шудааст ва кандакорӣ аз ҳошияҳои катибаи куфӣ, нақши калон-калони занҷира ва резанақши исломӣ иборат мебошанд. Сутунҳои Курут, Оббурдон ва Фатмев ва сарсутунҳои Сангистон ҳам хело хуштаносуб ва назаррабо менамоянд. Ин сутунҳо низ мувофиқи анъанаи қадимии санъати суғдӣ оро дода шуда бошанд ҳам, дар онҳо унсурҳои нав низ ба назар мерасанд. Бомаи ин сутунҳо бо усули чуқур кандакорӣ шуда, асосан аз нақши наботӣ ва тасвири шартии ҳайвонот таркиб ёфтааст. Тасвири шартии ҳайвонот (моҳӣ, парранда, ғўсфанд ва ғ.), алалхусус дар сутуни Оббурдон ва сарсутуни Сангистон зиёд аст.

Тиҷорат ва муомилоти пул

Калонтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна дар асрҳои IX–X марказҳои тиҷорати дохили вилоятҳо, байни вилоятҳо ва баъзеи онҳо маркази тиҷорати байни мамлакатҳо буданд. Вале тиҷорат на фақат дар ин гуна марказҳои савдою ҳунармандӣ раванқу ривож дошт, балки инчунин дар бисёр деҳаҳо низ (алал-

хусус, дар ҷое ки ин ё он намуди касбу ҳунар пеш рафта бошад) хеле инкишоф ёфта буд. Дар ин бобат маълумоте, ки Наршахӣ дар бораи деҳаҳои атрофи Бухоро овардааст, ҷолиби диққат мебошад. Дар ин деҳаҳо ҳафтае як бор рӯзи бозор мешуд ва дар ин рӯз мардуми зиёде ҷамъ меомад. Дар баъзе деҳаҳо бозорҳои солона ҳам мешуд, ки 10 ва ҳатто 20 рӯз давом мекард. Ба ин гуна бозорҳои солона аз ҷойҳои дур низ тоҷирон меомаданд ва на фақат барои таъмини эҳтиёҷи худ, балки асосан барои фурӯш моли бисёре меҳариданд, зеро моли ин деҳаҳо, хусусан газворҳои онҳо берун аз хоки Осиёи Миёна ҳам нағз ба фурӯш мерафт. Савдогарони калони худи ин деҳаҳо ҳам ба андозаи зиёд тиҷорат мекарданд.⁵²

Дар бораи вазъият, дараҷаи равнақу ривож ва баъзе хусусиятҳои савдои дохилии онвақта тангаҳои он даврҳо, ҳоҷагии мукаммали пулӣ ва хусусияти аниқ дақиқи таърихӣ муомилоти пулӣ мадракоти пурарзиш медиҳад.⁵³

Тангаҳои тилло (динорҳо) дар давраи Сомониён хеле бисёр бароварда мешуд, вале миқдори бештари онҳо берун аз ҳудуди Осиёи Миёна сикка мезаданд. Сиккаҳонаҳои Осиёи Миёна бошад, фақат гоҳ-гоҳ динор мебароварданд. Вале дигар ҷиҳати ин масъала ҷолиби диққат аст – мувофиқи хабари маъхазҳои таърихӣ ин динорҳо ба қимати мол роҳ доштанд, яъне мисли танга дона-дона кор фармуда наменшуданд, балки фақат арзиши вазни онҳо ба назар гирифта мешуд. Ин иддаоро вазни худи динорҳо низ тасдиқ менамояд, яъне вазни динорҳо аз ҳамдигар он қадар фарқи калон дорад, ки донабайъ истифода шудани онҳо тамоман аз имкон берун аст.

Аммо тангаҳои тилло дар асрҳои минбаъда ҳам, яъне дар асрҳои XI–XIII донабайъ не, балки ба арзиши вазн истифода мешуданд, вале дар ин даврҳо онҳо, инчунин дар муомилоти ҳақиқии савдо низ ба кор мерафтанд. Дар асрҳои IX–X бошад, онҳо амалан воситаи муомилот набуданд. Дар омади гап гуфтан лозим, ки Истахрӣ ҳам дар бораи тангаҳои Бухоро сухан ронда менависад, ки: «дар Бухоро бо динор тиҷорат намекунад». Ибни Фазлон ҳам, ки соли 921 ба Бухоро омада буд ва ба тадқиқи пулҳои Бухоро мароқи калон дошт ва онҳо хеле муфассал тасвир карда буд, динорҳои тиллоиро, ҳатто номбар ҳам намекунад. Аз афти кор, динорҳои тилло фақат василаи андӯхт буданд, яъне онҳо ҷамъ карда, дар хазина нигоҳ медоштанд. Агар дараҷаи нархҳои он давра ва миқдори тиҷоратро ба назар гирем, ҳатто калонтарин харидуфурӯшро бо пули нуқра, бо дирамҳо анҷом додан мумкин буд.

Дар асрҳои IX–X дар давлати Тоҳириён ва Сомониён намудҳои гуногуни дирамҳо сикка зада мешуд ва ҳар як дирам номи махсус ва қадри махсус дошт. Аз асри IX, алалхусус аз асри X сар карда, сиккаи мунтазами дирамҳои умумидавлатии нуқра оғоз ёфт. Дар ин дирамҳо ягон расме нест, фақат хати арабии куфӣ ҳасту бас. Дар асри X ин тангаҳо аз номи Исмоили Сомонӣ тангаҳои «исмоилӣ» меномидагӣ шуданд. Аҷоибаш ҳамин, ки тангаҳои «исмоилӣ» дар худи Осиёи Миёна кам ёфт шудаанд, ҳол он ки дар Европайи шарқӣ ва дар ноҳияҳои Назди Балтика садҳо ганчинаҳои пули ин гуна дирамҳо ба даст омаданд. Аз ин бармеояд, ки пулҳои «исмоилӣ», пеш аз ҳама, воситаи тиҷорат буданд, гарчанде дар ҳаёти иқтисодии дохили мамлакат ҳам мақоми муайяне доштанд. Тадқиқи таркиби нуқраи он ва вазни он иддаои болоии моро тасдиқ менамояд. Аввалҳо мсёри он олӣ ва вазни ҳар як танга аниқ буд ва ин нишон медиҳад, ки пули исмоилӣ дар дохили мамлакат чун воситаи муомилот бояд донабайъ ба кор мерафт ва дарвоқеъ, чунин ҳам буд.

⁵² Наршахӣ, Техрон, с. 13 ва мобаъд.

⁵³ Давидович Е.А., 1966, с. 103–134.

Вақте маълум шуд, ки аксари тангаҳои исмоилӣ аз дусар ба хориҷа мераванд ва дар хориҷа бошад, тангаҳо на донабайъ, балки аз рӯи вазни худ истифода мешаванд, ба ин сабаб ҳукумати Сомониён қарор дод, ки сиккаи онро камхарҷу осонтар кунад. Дарвоқеъ, сӣ сол ҳам нагузашта вазни дирамҳои исмоилӣ тамоман дигар шуд ва вазни тангаҳо аз ҳамдигар тафовутӣ калон пайдо кард. Инчунин таркиби пули нуқра ҳам тағйир ёфт. Ин гуна тангаҳо дар дохили мамлакат донабайъ истифода шуда наметавонистанд ва ин бево-сита набошад ҳам, равшан нишон медиҳад, ки дирамҳои исмоилӣ дар савдои дохилӣ мавқеи казое надоштанд. Эҳтимол, онҳо ҳам, мисли тилло, фақат аҳён-аҳён дар бозори дохилӣ ба кор мерафтанд.

Воситаи асосии муомилоти пулӣ дар Осиёи Миёна дар асрҳои IX–X ди-рамҳое буданд, ки дар маъхазҳои дирамҳои хоразмӣ, мусайябӣ, муҳаммадӣ ё қитрифӣ номида шудаанд. Ин тангаҳо бар хилофи дирамҳои исмоилӣ хеле кам хат, вале хеле зиёд сурат доштанд. Сурати асосии рӯи ин тангаҳо чунин буд, дар як тарафаш сурати аз миён болои подшоҳ ва дар тарафи дигари он назрғоҳи муқаллас бо оташу посбонон. Ин суратҳо тасвири схематикии су-ратҳои тангаҳои яке аз шоҳони Сосониён мебошад, ки дар асри V ҳукм ме-ронд. Яке аз хусусиятҳои иқтисодии он давра ҳамин буд, ки хироҷ маҳз бо ҳамин се хели тангаи суратдор дода мешуд, вале ҳар як вилоят ҳақ надошт, ки бо кадом намуди ин тангаҳо хоҳад, бо ҳамон хироҷи худро диҳад, балки ҳар як вилоят ўҳдадор буд, ки хироҷи худро фақат бо ҳамон навъи тангаҳо диҳад, ки барои он вилоят муқаррар шудааст. Масалан, вилояти Шоп, ки конҳои зиёд дошт ва шаҳри Хучанд хироҷи худро фақат бо дирамҳои мусайябӣ бояд медод, ки таркиби нуқраи ин дирамҳо хеле тоза буд. Суғд ва маркази он Самарқанд, инчунин Фарғона чун хироҷ бояд дирами муҳаммадӣ медоданд. Бухоро бошад, фақат дирами қитрифӣ медод ва ғайра. Хироҷи вилояти Уст-рушан бошад, 48 ҳазор дирами муҳаммадӣ ва 2 ҳазор дирами мусайябӣ буд.

Аз ин мебарояд, ки ин се намуди дирам аз ҳамдигар фарқи калон дошта-анд, вагарна ҳар як вилоят метавонист хироҷи худро ба ҳамон дираме диҳад, ки мецоҳад. Дар бобати фарқи дирамҳо ду ақида ҳаст – мувофиқи ақидаи якум фарқи дирамҳо фақат дар хати арабии онҳо мебошад,⁵⁴ мувофиқи ақидаи ду-вум бошад, фарқ дар таркиби онҳост.⁵⁵ Ақидаи дувумро баъзе маъхазҳо ҳам тасдиқ мекунанд. Мусайябӣ аз нуқраи холис сикка зада мешуд ва беҳуда Ибни Ҳавкал низ нанавишта буд, ки мусайябӣ «ганҷинаи онҳост». Истахрӣ роҷеъ ба дирамҳои муҳаммадӣ менависад, ки таркиби онҳо оҳан, мис, нуқра ва ғайра дошт, яъне ин тангаҳо аз нуқраи холис набуданд. Тангаҳои қитрифӣ фақат аз биринҷӣ сикка зада мешуданд. Аз ин рӯ, қурби онҳо низ ҳар хел буд, яъне ба дирами мусайябӣ аз ҳама зиёдтар ва ба дирами қитрифӣ аз ҳама камтар чиз фурухта мешуд. Вале яке аз хусусиятҳои ақоибӣ муомилоти пулии асрҳои IX–X ин аст, ки ҳар се тангаи номбурда аз тангаи нуқраи давлатии исмоилӣ бақурбтар ба ҳисоб мерафтанд, яъне ҳатто тангаи биринҷӣ қитрифӣ аз тан-гаи исмоилӣ бақурбтар ҳисоб мешуд ва ба он бисёртар чиз харидан мумкин буд.

Дар савдои чакана пули сиёҳ, ё худ фулус ба кор мерафт. Миқдори муайя-ни фулус бо як тангаи нуқра баробар карда мешуд, вале ин миқдор дар ҳар ҷо ҳар хел буд. Масалан, дар Бухоро як тангаи нуқра 24 фулус буд. Фулус одатан дар ҳуди ҳудуди вилоят ба кор мерафт, вале амалан аз ҳудуди вилоят берун ҳам истифода мешуд, лекин дар ин сурат қурби он андак паст меафт. Чунон-

⁵⁴ Markoff A., 1891; Лепх П. И., 1909; Walker S., 1941; Массон М. Е., 1965 а ва диг.

⁵⁵ Давидович Е. А., 1966.

чи, дар ҳуди ҳамон соли 921 дар Бухоро ба як фулуси Самарқанд фақат 2/3 ҳиссаи он чизро харидан мумкин буд, ки ба як фулуси Бухоро ба фурӯш мерафт.

Хусусияти муомилоти дирамҳои мусайябӣ, муҳаммадӣ, қитрифӣ ва фулус далолат менамояд, ки ҳатто дар асри X, дар аҳди давлати ба таври кофӣ мутамаркази Сомониён Осиёи Миёна аз ҷиҳати иқтисодӣ як чизи том набуд. Ҳудуди вилоятҳои алоҳидаи иқтисодӣ равшан намоёнанд, ки ҳар яке соҳиби бозори худ буданд. Ин бозорҳои вилоятӣ ба раванқу ривоби равобити тиҷоратӣ нигоҳ накарда, муддате маҳдудияти худро пойдор доштанд ва ҳатто соҳиби пули махсуси худ ҳам буданд. Ба ин сабаб ҳукумат маҷбур буд, ки ин хусусияту анъанаҳоро ба инобат гирад.

Дар ин давра равобити тиҷоратии Мовароуннаҳр бо Шарқу Ғарб, алалхусус бо мамлакатҳои Шарқи Наздик, бо кўчманчиёни шимолу шарқ хеле авҷ гирифт. Анвои моли тиҷорат, ки Мовароуннаҳр мебаровард, низ хеле зиёд шуд. Акнун бештар молҳои ба фурӯш мерафт, ки барои истеъмоли шахсии мардум ва барои эҳтиёҷи касбу ҳунар лозим буданд. Роҳи корвонгузар байни Шарқи Наздик ва Хитой аз Мовароуннаҳр мегузашт. Ин роҳ аз кишварҳои соҳили баҳри Миёназамин сар шуда, аз Бағдод, Ҳамадон, Нишопур, Марв, Омул гузашта, ба Бухоро меомад ва аз ин ҷо давом ёфта, аз Самарқанд мегузашту Шом, Тароз, Баласоғун, Суйоб ва соҳили ҷанубии Иссиққўлро тай намуда, ба Муғулистон ва аз он ҷо ба Хитой гузашта мерафт.

Корвонҳо баъзан ниҳоят калон мешуданд. Масалан, Ибни Фазлон, ки солҳои 921–922 ба сифати котиби сафорати халифа Муқтадир ба мулки Булғор сафар карда буд, менависад, ки корвони сафир аз 5 ҳазор кас, 3 ҳазор асп ва уштури бешумор иборат буд.⁵⁶ Аммо корвонҳои муқаррарӣ ба ҳар ҳол ин қадар калон намешуданд. Аксар вақт ба корвон ғайр аз савдогарон, инчунин косибон, ҳунармандон, олимон, рассомон, сайёҳон ҳам ҳамроҳ мешуданд. Сафирон ҳам бо корвоне мерафтанд. Дар ин ҳел вақтҳо корвон, дар воқеъ, хеле калон шуда мерафт ва барои муҳофизати он дастаи махсуси мусаллаҳ низ ташкил мекарданд.

Равобити тиҷоратии Мовароуннаҳр бо Хуросону мулки Булғор низ хеле ривочу раванқ дошт.⁵⁷ Ибни Фазлон роҳи тиҷоратиро, ки Осиёи Миёнаро ба кишварҳои ҷанубу шарқии Европа мепайваст, хеле муфассал ба қалам додааст. Пештар роҳи савдо аз Эрон ба Бағдод то мулки Булғор аз Кавказу мулки Хазар мегузашт. Вале дар ибтидои асри X дар аҳди халифа Муқтадир муносибати халифаи Бағдод ва подшоҳи Хазар вайрон шуд, ба ин сабаб роҳи савдо аз Мовароуннаҳр кушода шуд. Ибни Фазлон менависад, ки роҳи савдо аз Бухоро гузашта, то ба Аму мерасид ва аз ин ҷо бо роҳи обӣ то ҳуди маркази Хоразми ҷанубӣ - шаҳри Кат рафта, баъд то Урганҷ давом мекард ва аз он ҷо ҳам гузашта, ба воситаи Эмба дар ҳуди мулки Булғор анҷом меёфт. Чи тавре мебинем, роҳи савдо аз паҳлуи мулки Хазар гузашта, қад-қад соҳили ҷаби Волга тўл мекашид. Дар сари ин роҳ бисёр рабату саройҳо бунёд шуданд, ки дар он ҷойҳо мусофирон истироҳат мекарданд. Миқдори зиёди дирамҳои исмоилии Сомониён, ки дар саросари Россия, ҳатто аз ҳуди соҳилҳои Балтик ёфт шуданд, далолат менамоянд, ки робитаи тиҷоратии байни Осиёи Миёна ва давлати Рус хеле мустаҳкам ва бо раванқу ривоч буд⁵⁸. Аз мулки Булғор ба Осиёи Миёна мўина, чарм, масолеҳи чармгарӣ (ба муносибати дар ҳуди Осиёи

⁵⁶ Ковалевский А.П., 1956, с. 128.

⁵⁷ Якубовский А.Ю., 1932, с. 12-15.

⁵⁸ Оид ба тадқиқоти бозёфти тангаҳои Шарқ дар Европашарқӣ ниг.: Янин В.Л., 1956.

Миёна ривоч ёфтани чармгарӣ), чорво, асал, чормағз ва ғулом меоварданд. Аз Осиёи Миёна ба кишварҳои шарқии Европа биринҷ, мсваи хушк, матоъҳои гуногун ва беш аз ҳама дирамҳои нуқраи исмоилӣ мебуриданд.

Бухоро – маркази давлати Сомониён

Асри VIII барои аҳолии шаҳрҳои Мовароуннаҳр асри бениҳоят вазнин буд. Наршаҳӣ дар «Таърихи Бухоро» навиштааст, ки арабҳо соли 709 Бухоро-ро ишғол карда, на фақат нисфи ҳавлиҳои ҳар як аҳолии шаҳрро қапида гирифтанд, балки як қисми калони шаҳрро тамоман аз аҳолии маҳаллӣ ҳолӣ карда, дар он гузарҳо намоёндагони қабिलाҳои арабро ҷой доданд.⁵⁹ Аксари арабҳое, ки дар Бухоро сокин гаштанд, дар гузарҳои қариби Дарвозаи Қуҳандизи шаҳристон мезистанд, зеро дар Бухоро ин маҳалли аз ҳама беҳавфтар ҳисоб мешуд.

Ба шарофати авҷи равобити тиҷоратии Шарқи Наздик ва Мовароуннаҳр шаҳрҳои Осиёи Миёна бо суръати тамоми ба шаҳрҳои ободи феодалий табдил ёфтанд. Ин амр ба шаклҳои гуногун зоҳир мегардид – гоҳе сохти дохилии шаҳристон дигар мешуд, гоҳе шаҳристон мартабаи худро аз даст меод ва берун аз он маркази нави ҳунармандӣ ва тиҷорат барқарор мешуд ва ғайра.

Бухоро мисоли роҳи якуми таъсиси шаҳри ободи феодалий мебошад. Ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсии шаҳр беш аз пеш дар шаҳристони Бухоро гирд меомад; дар он ҷо бозору гузарҳои нав ба нав бунёд мегардиданд, дўконҳои нав, қорвонсаройҳои зиёд сохта мешуданд. Ба қавли Наршаҳӣ, ҳанӯз дар аҳди Тоҳириён дар Бухоро қорхонаи калони бофандагӣ вучуд дошт ва аз эҳтимол дур нест, ки дар ин қорхона ғуломон низ қор фармуда мешуданд. Моли ин қорхона ба шаҳрҳои марказии ҳилофат ва ба дуртарин шаҳрҳои Шарқи Наздик ба фурӯш мерафт. Дар ҳудуди шаҳристони пештара ҳавлиҳои боҳашамати боён иморат ёфтанд, бисёр биноҳои нав сохта шуданд, ки дар онҳо идораҳои давлатӣ ҷойгир буданд. Дар баробари дигар шудани ҳуди шаҳристони Бухоро аз ибтидои асри VIII сар карда, шаҳр ҳам аз се ҷониб васеъ шудан гирифт – аз ҷониби ҷануб, дар паси дарвозаи Атторон бозору работҳои зиёде пайдо шуданд, аз ҷанубу ғарб ва ҷанубу шарқ низ бозорҳо ва маҳаллаҳои нави қосибон ба вучуд омаданд. Дар миёнаҳои асри IX Бухоро ҳеле қалон шуда рафт ва солҳои 849–850 атрофи онро бо девори нав печонида гирифтанд, ки 11 дарвоза дошт.⁶⁰

Ба маркази ҳаёти сиёсии давлати Сомониён табдил ёфтани Регистони Бухоро, дар шимолӣ шаҳр бино шудани қасри амир ва биноҳои сершумори девонҳо намуни шаҳрро ҳеле дигар қард.

Дар маркази шаҳр гирд омадани ҳаёти иқтисодӣ мусоидат намуд, ки Бухоро ба шаҳри феодалий мубаддал шавад. Дар шаҳр маҳаллаҳои махсуси қосибон пайдо шуданд, ки дар он ҷойҳо ҳам дар дўконҳо мол истеҳсол мегардиду ҳам дар ҳамон ҷо фурӯхта мешуд. Ана ба ҳамин сабаб дар асри X тамоми маркази Бухоро, гўё як бозори қалоне буд ва намуни ҳуди шаҳр ҳам ҳеле тағйир ёфт.

⁵⁹ Наршаҳӣ, Техрон, с. 63.

⁶⁰ Сухарева О.А., 1954, с. 28 ва мобаъд.

Созмони инъомоти феодалӣ ва заминдории шартӣ

Асри X давраи феодализми мутараққӣ мебошад. Давлати Сомониён давлати феодалие буд, ки манфиати заминдорону тоҷирони калонро дастгирӣ менамуд. Ана ба ҳамин сабаб зикри равнақи хоҷагӣ, ривочи зироат, косибӣ ва муомилоти пулӣ ҳаргиз чунин маънӣ надорад, ки ин равнақу ривоч боиси беҳтар шудани аҳволи аҳли меҳнат мешуда бошад.

Соҳиби асосии обу замин давлат ва феодалҳои калон буданд. Вобаста ба ҳамин замин ҳам ба заминҳои давлатӣ, феодалӣ, мулкӣ ва вақф тақсим мешуд. Мадракоти давраҳои пешин шаҳодат медиҳанд, ки заминдорони хурд бо шиддати тамошӯи шикаст хӯрда хонавайрон мешуданд, ки маҷбур буданд заминҳои худро «ихтиёран» ба феодалҳои калон диҳанд⁶¹. Ин кор, албатта, дар асри X ҳам идома дошт.

Дар аҳди Сомониён ғайр аз мулкҳои ғайришартӣ, инчунин мулкҳои шартӣ, заминдорӣ шартӣ феодалӣ низ вуҷуд дошт, ки бар ивази хизмате инъом меёфт. Дараҷаи равнақи созмони инъомоти феодалӣ барои хизмат ва заминдорӣ шартӣ яке аз нишонаҳои муҳими он аст, ки ҷамъият «аз боло» то кадом дараҷа феодалӣ кунанда шудааст. Ақидае ҳаст, ки гӯё дар давраи Сомониён ҳам инъомоти феодалӣ ва ҳам заминдорӣ шартӣ мақоми казой надошт, яъне дар ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ таъсире надошт ва танҳо дар асрҳои XI–XII дар аҳди Қарохониён ба суръати тамошӯи ривоч ёфт.⁶² Мувофиқи маълумоти баъзе маъхазҳои хаттӣ дар аҳди Сомониён қариб нисфи пули давлат барои маоши хизматчиён сарф мешуд ва гӯё ҳамин нукта боиси пайдоиши он ақидаҳои мазкур гардидааст, маъхазҳои хаттӣ давраи сонитар – «Сиёсатнома» равшану возеҳ навиштааст, ки дар давраи Сомониён дар Хуросон иқтаъ дода намешуд.⁶³ Ғайр аз ин дар маъхазҳо ниҳоят кам возеҳ зикр шудааст, ки барои хизмати давлат ин ё он инъом дода шуда бошад ва маҳз ҳамин ҳам боиси пайдоиши он ақидаҳо шуданаш мумкин аст. Ана ҳамин тавр дар таърих ду давраи Осиёи Миёна – асрҳои IX–X ва асрҳои XI–XII ба ҳам муқобил гузошта шудаанд ва пайдоиши созмони инъомоти феодалӣ комилан ба Осиёи Миёнаро тасарруф кардани Қарохониҳо ва Салҷуқиён вобаста карда шуд.

Тадқиқоти таърихӣ нумизматӣ имкон дод, ки дар асоси материалҳои конкретӣ Осиёи Миёна ин масъала аз нуқтаи назари нав дида шавад⁶⁴. Дар натиҷаи ин тадқиқот 18 инъоме кашф гардид, ки барои хизмат дода шудааст ва ба ин шумора он инъомҳое, ки қабл аз ин дар адабиёт зикр шуда буданд, аз қабилӣ мулкҳои инъомии Симчуриҳои Кӯҳистон дохил намешаванд. Ягон инъоме ба назар нарасид, ки ба хизматчиё ё худ сарбози қаторӣ дода шуда бошад. Вале аниқ маълум шуд, ки дар асри IX инъомоти басо калон ва пураризиш (деҳаҳо, шаҳрҳо, вилоятҳои том) фақат ба аҳли сулола дода мешуд. Аммо

⁶¹ Дар хилофати араб соҳибони заминҳое, ки дар ҷойҳои забтшуда мемонд, аксар вақт маҷбур мешуданд заминҳои худро ба халифа диҳанд, баъдтар он заминҳоро боз ғашта мегирифтанд, вале акнун замин моликияти онҳо ҳисоб намешуд, балки онро ба ин ё он шарт мегирифтанд (Lokkegaard F., 1950, p.68-70, Lambton A.K.S., 1969, p.21,25-26).

⁶² А.Ю.Якубовский (1949, с.37, 38; худӣ ў, дар китоби Тревер И.В. ва диг., 1950) дар бобе, ки роҷеъ ба асри IX–X аст, дар бораи созмони инъомоти феодалӣ ва заминдорӣ шартӣ ҳарфе намензанад.

⁶³ Дар бораи пайдоиш ва таҳаввулоти иқтаъ дар Шарқи асрҳои миёна ниг.: Lokkegaard F., 1950, p. 58 ff; Cahen C., 1953; Lambton A. K. S., 1967, 1969, p. 28-30, 53 ff.

⁶⁴ Давидович Е. А., 1954, с. 69–117; 1950 б, с. 154-257 ва диг.

дар асри Х, хусусан дар нимаи дувуми аср инъом бештар ба онҳое дода мешуд, ки аз аҳли сулола набуданд ва асосан аз ҷумлаи амалдорони оддӣ ва ҳатто баъзан амалдори хурд ҳам буданд. Андозаи инъом пештара барин хеле калон буд, вале акнун инъомҳои хурдтаре ҳам дода мешуд.

Инъомоти асрҳои IX–X ба инъомгиранда ҳуқуқ меод, ки ба тамоми даромади мулки инъомшуда ва ё ба як қисми он даромад соҳиб шавад, вале худ инъом на умрбодӣ буду на меросӣ. Касе, ки инъом мегирифт, бояд ягон вазифаро ҳам иҷро мекард, яъне ҳудаш бояд соҳиби мансабе мебуд – одатан ин мансаб ҳокими вилоят ё шаҳри инъомгардида буд ва ба ин сабаб инъомгир дар ҳалли масъалаҳои дохилии вилоят ва ё шаҳр ҳуқуқ ва имтиёзҳои калон дошт. Касоне, ки шаҳр ва ё вилоятро инъом мегирифтанд, баъзан ҳуқуқ доштанд, ки ҳатто дар рӯи пул номи худро сабт намоянд. Дар ин ҳолат муносибати байни ҳукумати марказӣ ва соҳибони мулкҳои инъомшуда ва инчунин дараҷаи озодии онҳо хеле муҳталиф буд. Масалан, баъзе тангаҳои мис аз номи сардори он сикка зада шуда, номи ҳокими вилояти инъомшуда дар ҷои назарногир қайд карда шудааст (чунин аст Самарқанд ва Шом дар ҷорҳои севуми асри IX; Исфичоб дар ибтидои асри X). Вале баръакси ин ҳол бештар ба назар мерасад, яъне пули мис аз номи ҳамон кас бароварда шудааст, ки шаҳр ё вилоятро инъом гирифтааст, номи сардори оли Сомониён бошад, фақат ба нишони ҳурмат навишта нақр гардидааст (чунинанд шаҳрҳои Фарғона – Ахсикат, Насрбод, Қуба ва умуман тамоми Фарғона дар якҷанд даврҳои муайян). Боз як намунаи дигари тангаҳо ҳастанд, ки дар онҳо номи сардори он умуман зикр нашудааст ва фақат номи инъомгирифта ҳасту бас (чунинанд шаҳрҳои Ахсикат ва Шом дар нимаи дувуми асри IX ва аввали асри X). Ин ҳолат далолат мекунад, ки инъомгирифта, ҳатто ба ном тобест будани худро ҳам эътироф накарда, майли тамоман мустақил шудан мекард. Аз рӯи он маълумот, ки дастраси мо мебошад, аниқ гуфтан мумкин, ки ин гуна рафтору кирдор фақат ба аъзоёни оли Сомониён хос мебошад, ки вилоятҳои калонро инъом гирифта буданд.

Вилоятҳое, ки инъом мешуданд, дар ҳудуди давлати Сомониён аксар вақт ба мулкҳои мустақил табдил меёфтанд. Волиини ин гуна вилоятҳо (хоҳ аз оли Сомониён бошад, хоҳ ягон амалдори калон), аксаран худро бо ҳамон унвонҳое меҳонданд, ки сардорони оли Сомониён доштанд.

Дар аҳди Сомониён як нав иерархияи феодалий – он муносибати тобеияту итоати зинабазӣ маъмурӣ ба вуҷуд меояд, ки хоси феодализм аст. Чунин ҳодисаҳо низ ба қайд гирифта шудааст, ки масалан, сардори оли Сомониён ба амалдоре шаҳр ва ё вилоятҳоро инъом мекунаду худ он мансабдор қисми мулки инъомии худро ба каси дигар мебахшад. Дар Фарғона як мулки инъомшударо ба чор қисмат тақсим карда, боз чор бори дигар инъом кардаанд.

Бояд қайд кард, ки иқтаъдорон меқўшиданд, ки ҳуқуқи худро васеъ кунанд, ҳукумати марказӣ бошад, ба ин қўшиши онҳо монест мешуд. Дар ин таллош гоҳ як тараф, гоҳ тарафи дигар дастболо мегардид. Масалан, Наср ибни Аҳмад ба додараи Исмоил ҳуқуқ дод, ки як қисми хироҷи вилояти Бухороро гирад. Исмоил бошад, як қисм не, тамоми даромади Бухороро гирифтаниш шуд. Кори Исмоил аввал дар ин боб барор накард, вале баъдтар вай ба мақсадаш расид, ки ин аломати мағлубияти ҳукумати марказӣ буд.

Вале дар дигар як чунин ҳодиса ҳукумати марказӣ ғалаба кард. Қуба ва Насрбод ном шаҳрҳои Фарғона ба амалдорони калон инъом шуда буд. Инак, ин амалдорон барои вусъати ҳуқуқи худ ба задухӯрд даромаданд, вале ин задухӯрд бо ҳамин анҷом ёфт, ки ҳар ду шаҳрро аз дасти он амалдорон кашиданд гирифтанд. Аз ин воқеаҳо хеле пештар низ маълум шуда буд, ки барои

мулки умрбод ва меросӣ шудани Ахсикат муборизаи падида мерафт. Гуфтан лозим, ки дар он давра Ахсикат дар ихтиёри оли Сомониён буд ва дар ибтидо Ахсикат, ҳатто аз дасти онҳо рафт – солҳои зиёде дар шаҳр ягона соҳиб Исҳоқ ибни Аҳмад буд ва баъди ӯ шаҳрро писараш мерос гирифт. Фақат пас аз он ки Исҳоқ ибни Аҳмад барои тахт исён бардошта, шикаст хӯрд, ҳукумати марказӣ Фарғонаро аз дасти ӯ кашида гирифт ва бо имтиёзи хеле маҳдудтар Ахсикатро ба каси дигар инъом намуд. Дар аҳди Сомониён Кӯҳистон мулки инъоми чор насли Симҷӯриҳо буд.

Хуллас, дар ҳаёти иҷтимоию иқтисодии давлати Сомониён созмони инъомоти феодалӣ мавқеи намоён дошт. Ҳатто вилоятҳои марказӣ ва асосии давлат (Самарқанд, Бухоро, Шош, Фарғона ва ғ.) ва, инчунин баъзе дигар шаҳрҳо дар давраҳои гуногун мавриди инъом гардида, аксар вақт ба мулкҳои мустақилу саркаши дохили давлати Сомониён табдил меёфтанд.

Баъзе ишоратҳои равшани маъхазҳо ва мисоли ҳамин гуна ҳодисаҳои Эрони ғарбӣ ва Ироқ ва, алалхусус, шаҳодати ал-Хоразмӣ ба мо имкон медиҳанд иддао намоем, ки ин гуна инъомоту подош дар Осиёи Миёнаи аҳди Сомониён иқтаъ ва тўма ном дошт. Ал-Хоразмӣ котиби вазири Сомониён буд ва асари худро дар мобайни солҳои 976–991 таълиф кардааст. «Вазифаи вай асосан ҳамин буд, ки барои девон маълумотномае тартиб диҳад ва ин маълумотнома ба шакли фарҳанги тафсирие навишта шуда буд, ки доираи васси донишро дар бар мегирифт».⁶⁵ Инъомоту подоши феодалии замонашро вай бо ду таъбир ифода кардааст.⁶⁶ Тўма инъомест, ки умрбод дода мешуд, вале аз ин заминҳои инъомӣ як миқдор хироҷ додан лозим буд. Яъне дар ин сурат тўмадор на ҳамаи даромади заминро, балки фақат як қисми онро соҳибӣ мекард. Иқтаъ инъомест, ки соҳиби он ҳақ дошт онро мерос гузорад ва зимнан иқтаъдор соҳиби замини инъомӣ доништа мешуд. Гарчанде дар ин давра ва дар давраҳои минбаъда иқтаъ расман инъоми даромади замин бошад ҳам, чи тавре ал-Хоразмӣ ҳам ишорат кардааст, иқтаъдор дар асри X амалан ба ҳуқуқҳои калон молик гардид ва худ иқтаъ, ҳатто меросӣ шуд. Анвои гуногуни инъомот, ки асосан ба туфайли мадракҳои нумизматӣ ошкор гардидаанду онҳо дар асрҳои IX–X дар Осиёи Миёна вучуд доштанд, ба тамоми он тавсифоти иқтаъ ва тўма, ки ал-Хоразмӣ додааст, комилан мувофиқат мекунад. Дар айни ҳол, набояд аз мадди назар дур андохт, ки қариб нимаи нақдинаи давлати Сомониён барои маоши ҳарбиён ва амалдорон харҷ мешуд. Дар давлати Сомониён ду тамоюл ошкоро мухолифат доштанд – аз як тараф, анвои инъомоти феодалӣ беш аз пеш ривож меёфт, аз тарафи дигар, ҳукумати марказӣ ба амалдорон торафт бештар маош дода, мекӯшид, ки ривоҷи анвои инъомотро боздорад.

Мувофиқи далолати баъзе маъхазҳо, бисёр одамони он давра нағз мефаҳмиданд, ки ривоҷи инъомоти феодалӣ, ҳам барои иқтисоди мамлакат ва ҳам барои ҳукумати марказӣ оқибати мўҳлик дорад. Агар ин ё он шароити мусоид ба даст ояду бе инъомоти замин ҳам корро пеш бурдан мумкин шавад, ҳукумати марказӣ ҳаракат мекард, ки замин инъом накунад (масалан, чунин буд дар аҳди Ғазнавиён аввал).

Дар ин асос метавон гуфт, ки давлати Сомониён як навъ давраи гузаришро аз сар мегузаронд. Муборизаи он ду тамоюли мухталиф боиси он гардид, ки дар асрҳои IX–X амалдорони қаторӣ ва табақаи ҳарбиён аз иқтаъ ва тўма

⁶⁵ Крачковский И.Ю., 1957, с. 240.

⁶⁶ Қодирова Т., 1965, с. 38, 42.

тамоман маҳрум карда шуданд ва дар ин кор ҳукумати марказӣ ҳанӯз дар мавқеи худ пойдор буд.

Дар бобати табақаи болои синфи ҳукмрон бошад, ҳукумати марказӣ маҷбур мешуд, ки ба онҳо беш аз пеш замин инъом кунад ва ягона коре, ки аз дасташ меомад, барои мулки меросӣ нашудани ин заминҳо мубориза мебуд ва гуфтан лозим, ки ҳамин муборизааш ҳам на ҳама вақт натиҷае медод. Шакке нест, ки дар вилоятҳои ғарбии хилофат (алалхусус, дар нимаи дувуми асри X дар давлати оли Бӯя) ин тавр феодалӣ шудани ҷамъият хеле пеш рафта буд. Вале дар давлати Сомониён ҳам вазни қиёсии заминдорӣ феодалӣ ё худ шартӣ (яъне замини инъомӣ) хеле калон буд.

Рентаи феодалӣ, ҳаёти деҳқонон ва неҳзатҳои халқӣ

Дар аҳди Тоҳириён ва Сомониён «тамғазани» деҳқонон, ки онҳоро то ба дараҷаи гулом паст мекард, қатъ гардид ва зотан ба қатъи ин одати бераҳмонаву пурозор исёни Муқаннаъ дар Мовароуннаҳр (ки дар боло зикр карда будем) ва ҳамин гуна неҳзати тавоноӣ халқӣ дар Озарбойҷон сабаб гардид. Ба ақидаи А.Ю.Якубовский дар ин давра миқдори бегорӣ андак кам шуд, зеро дар аҳди Сомониён деҳқонон барои дафъи ҳамлаи кўчманчиён деворҳои қалъаҳо ро таъмир намекарданд ва девори нав намесоختанд.⁶⁷ Вале ин гап чунин маъно надорад, ки дар он давра умуман миқдори рентаи феодалӣ замин ва истисмори феодалӣ кам ё суст шуда бошад. Инкишофи иқтаъ, бешак, истисмори феодалӣ деҳқонро хеле зўртар кард. Аз дигар тараф, давлат миқдори муайяни хироҷро дар вақташ ғундошта мегирифт ва ҳатто дар як сол аз ҳисоби соли оянда ду бор ҳам хироҷ мегирифт. Ва ниҳоят дар асрҳои IX-X равақу ривочи пуравчи муносибатҳои пулию молӣ ҳам боиси хеле вусъат ёфтани рентаи замин гардид. Дар назари аввал барои тасдиқи ин иддао гўё ҳеҷ далеле нест. Дар воқеъ, мувофиқи маълумоти маъхазҳои асрҳои IX-X хироҷи вилоятҳои гуногуни Осиёи Миёна, ки ба шакли пул ҳисоб карда мешуд ва миқдори муайяне дошт, дар ин давра гўё ҳеҷ каму зиёд нашудааст. Вале ин фақат зоҳиран буд, дар асл бошад, миқдори хироҷ сол ба сол зиёд мешуд.⁶⁸ Инро аз маълумоти зерин фаҳмидан мумкин аст. Ба қавли Наршахӣ⁶⁹ хироҷи Бухоро аввалҳо аз 200 ҳазор дирами нуқра андак зиёд будааст. Вақте ки дирами қитрифӣ баромад, муқаррар карданд, ки як дирами нуқра ба 6 дирами қитрифӣ баробар аст, пас маълум мешавад, ки хироҷи Бухоро ҳам қариб 1200 ҳазор дирами қитрифӣ будааст.⁷⁰

Баъдтар қурби дирами қитрифӣ боло рафта, қобилияти харидорӣ он ба дирами нуқра баробар шуд. Ҳукумат мисли пештара хироҷро бо дирами қитрифӣ меситонд. Ин бошад, чунин маъно дорад, ки миқдори хироҷ дар як муддати кўтоҳ 6 баробар зиёд шуд. Зиёда аз ин – дар аввалҳои соли 835 қурби дирами нуқра ва қитрифӣ боз тағйир ёфт – акнун 10 дирами нуқра ба 20 дирами қитрифӣ не, балки ҳамагӣ ба 8,5 дирами қитрифӣ баробар шуд. Соли 921 бошад, 10 дирами нуқра ҳамагӣ ба 7 дирами қитрифӣ баробар шуда монд. Хуллас, агар миқдори пештараи хироҷро 100 фоиз ҳисоб кунем, соли 921

⁶⁷ Якубовский А.Ю., 1949, с. 35-36.

⁶⁸ Ба ин Е.А. Давидович ҳам диққати моро ҷалб карда буд.

⁶⁹ Наршахӣ, Техрон, 43–44; дар тарҷумаи Н. Ликошин хеле таҳрифот ҳаст.

⁷⁰ Мувофиқи маълумоти Наршахӣ–1168567, Ибни Хурдодбех – 1189200, Мақдисӣ–1166897.

миқдори он ба 857 фоиз расид. Ин рақам, албатта, шартӣ мебошад ва бисёр дигар омилҳоро (тағйири нархи мол, озуқа ва ғ.) пурра ба ҳисоб гирифта аз имкон берун аст. Вале ҳамин ҷиҳат бешак аст, ки дар муддати асрҳои IX-X миқдори хироҷи Бухоро зоҳиран тағйир наёфта бошад ҳам, аслан доимо зиёд мешуд. Маълум, ки ин ҳодиса дар дигар ҷойҳои Осиёи Миёна ҳам айнан ҷунин буд.

Боз як масъалае ҳаст, ки ба андозае норавшан мебошад – аниқ маълум, ки хироҷи замин ба чӣ шакл адо карда мешуд. Маъхазҳои давраҳои сонитар шаҳодат медиҳанд, ки дар Осиёи Миёна рентии феодалӣ одатан ба шакли омехта рӯёнда мешуд, яъне хироҷ ҳам ба намуди маҳсулот, ҳам ба намуди бегорӣ ва ҳам бо пул адо мегардид ва зимнан беш аз ҳама ба намуди маҳсулот рӯёнда мешуд. Маъхазҳои асрҳои IX-X миқдори хироҷро фақат бо пул ифода кардаанд. Вале равшан кардан хеле муҳим мебошад, ки пули хироҷ бевосита аз ҳуди хироҷдиҳанда гирифта мешуд ва ё миқдори хироҷ бо пул эълон гардида, баъд баробари ҳамон миқдори пул маҳсулот меситониданд. Агар аз ҳуди хироҷдиҳанда пули хироҷ гирифта шавад, бо имони комил гуфтан мумкин, ки намуди пулии хироҷ афзалияти том дошт.

А.Ю.Якубовский ҳам тарафдори ақидае буд, ки «дар асрҳои IX-X пардохти пулакии хироҷ қисми асосӣ шуда буд».⁷¹ Зотан А.Ю.Якубовский барои тасдиқи ил्लाи худ ба як ривояти Наршахӣ таъя мекунад. Мувофиқи ин ривояти Наршахӣ, соли 874 Ҳусайн ибни Тоҳир Бухороро ишғол намуда, хироҷи онро бо дирами қитрифӣ рӯёнд ва баъд онро ба нуқраи холис иваз кардани шуд.⁷² Чи тавре ки мебинем, дар он давра хироҷ, дар воқеъ, пулакӣ ситонда шудааст. Пулакӣ ситонда шудани хироҷ воқеаи ягона набуд – барои исботи ин даъво хироҷи Бухороро мисол овардан кифоя аст – алалхусус, дар боло ҳам гуфта шуда буд, ки ҳукумат баъди баланд шудани қурби дирами қитрифӣ барои адои хироҷ ҳатто нуқраи холисро нагирифт ва талаб кард, ки хироҷ фақат бо дирами қитрифӣ дода шавад. Пулакӣ рӯёндани хироҷ дар асрҳои IX-X дар бисёр музофотҳои Ироқ ҳам расм буд.⁷³

Бухоро яке аз марказҳои калонтарини ҳунармандӣ ва тиҷорат буд. Тамоми вилояти Бухоро дар муомилоти пулиро молӣ фаъолона ширкат мекард. Чи тавре дар боло ҳам қайд кардем, ҳатто дар бисёр деҳаҳои атрофи Бухоро истеҳсоли мол равнақу ривочи том дошт. Вале истеҳсоли мол дар тамоми ноҳияҳои Осиёи Миёна баробар тараққӣ накарда буд ва дар ҳама ҷойҳо муносибатҳои пулиро молӣ ба як дараҷа равнақ ёфта буд. Дар аксари вилоятҳо, алалхусус вилоятҳои аз марказ дур барои ривочи хироҷи пулакӣ ягон заминаи реалӣ вучуд надошт. Он маълумоти конкретӣ, ки дар даст дорем, фақат ба вилояти мутараққии Бухоро дахл дорад. Дар асоси маълумоти як вилоят дар бораи тамоми Осиёи Миёна ҳукм баровардан кори дуруст нест, фақат ҳаминро аниқ гуфтан мумкин, ки дар вилоятҳои гуногуни Осиёи Миёна хироҷ ба намудҳои гуногун гирифта мешуд.

Дар асрҳои IX-X гурӯҳи асосии истеҳсолкунандагон бевосита ба ду тақсим карда мешуданд: деҳқонони ҷамоатӣ ва деҳқонони иҷоракор. Умуман гирием, фарқи байни онҳо торафт ноаён мегардид, зеро на фақат деҳқонони безамин, балки деҳқонони камзамин ҳам заминро ба иҷора гирифта, чоряккор мешуданд.

⁷¹ Якубовский А.Ю., 1932, с. 16.

⁷² Наршахӣ, Техрон, с. 92.

⁷³ Lambton A. K. S., 1969, p. 31–49.

Дар адабиёти оид ба таърих чунин ақидае изҳор шуда буд, ки дар Шарқ иҷора додани замин шакли асосии истисмори деҳқонон буда, худ деҳқонони иҷорагир дар зироат симои асосӣ ба шумор мерафт⁷⁴. Вале агар фактҳоро ба назар гирем, бояд иқрор кард, ки дар шароити конкрети Осиёи Миёнаи асрҳои IX-X чи гуна вазну мавқеъ доштани ҷамоат ва иҷора додани замин ҳанӯз мавриди тадқиқ қарор нагирифтааст.

Шаклҳои маъмули истисмори феодалӣ (хеле афзудани рентаи феодалини замин: дар як сол ду бор хироҷи солона ситондан; равнақу ривочи иқтаъ ва тўйма; иҷора додани замин ва ғайра), ки дар аҳди Сомониён вучуд дошт, боиси ҳамин гардид, ки аҳли сершумори меҳнат аз замин тамоман маҳрум шуда, батамом побанди заминдорони калон шуда монданд. Аҳли меҳнат – деҳқонону косибон зиндагии қашшоқона ба сар бурда, беш аз пеш хонабардӯш мешуданд.

Сомониён бошанд, аз ҳисоби халқ қасрҳои бошукӯҳ, мадрасаҳои бодабдаба ва масҷидҳои боқарруфар месохтанд ва тамоми хароҷоти он иморатҳоро аз аҳли меҳнат меситонданд. Ҳамаи ин зулму бедодиҳо боиси чандин шӯришу исёнҳои мардум гардид, ки зидди зулми тоқатгудози феодалӣ равона шуда буданд.

Ҳанӯз худ Исмоили Сомонӣ дар соли якуми ҳукмронии худ шӯриши калони деҳқононро паҳш карда буд. Роҷеъ ба ин шӯриш Наршаҳӣ гуфтааст: «Ва яке аз дуздон халқеро ба худ гирд карда буд ва аз авбошон ва риндони русто ҷаҳор ҳазор мард ҷамъ шуда буданд ва ҳама дар миёни Ромитан ва Баркад роҳ мезаданд ва наздик буд, ки қасди шаҳр кунанд»⁷⁵.

Шакке нест, ки дар ин ҷо суҳан аз шӯриши деҳқонон меравад. Вале худ Наршаҳӣ, ки маддоҳи феодалҳо буд, тоби шӯриши халқ надошт ва шӯришгарону роҳбарони онҳоро «пойлучону роҳзанон» номидааст.

Ҳаёти косибон низ бениҳоят вазнин буд. Шоири арабизабони тоҷик Абӯҳатими Варроқ, ки касби қоғазсозӣ дошт, дар поёни умри худ, баъди 50 сол қоғазсозӣ кардан бо дарду алам аз нодорӣ ва бенавой шикваҳо карда, гуфтааст:

Зи варроқӣ, ки шугли пасту ночиз аст,
Надорам рӯзгори хуш, забунбаҳтам.
Агар зистам, чу муфлис бенаво зистам,
Ва гар мурдам, ҳамоно бекафан рафтам.

Зиддияти асосии дохили давлати Сомониён аз муборизаи ду синф – аз як тараф, деҳқонону косибон, аз тарафи дигар, синфи феодалҳо ва табақаи ҳукмронии онҳо ба миён омада буд.

Аксар вақт муборизаи синфӣ, ки бо баҳонаи иқтисодӣ (масалан, зиёд шудани хироҷ ва ғайра) сар мезад, ба худ пардае мепӯшид, ки он задухӯрди байни дини расмӣ ва бидъатҳоро ифода менамуд ва гуфтан лозим, ки мазлумон асосан зери байрақи ҳамин гуна бидъатҳо ба по меҳстанд. Ин гуна шӯришҳо дар Бухоро, Систон, Ҷағониён ва ғайра шуда буданд.

Дар омади ғап, қарматия ҳам як шакли динии эътирози халқ бар зидди зулму истисмор буд. Дар ибтидои худ қарматия бисёр мазҳабу фирқаҳои тоисломӣ ва, аз ҷумла, баъзе ақидаҳои маздакиро ҳам дар бар мегирифт. Қарматиҳо талаб мекарданд, ки дар баробари вучуд доштани ғуломдорӣ

⁷⁴ Якубовский А. Ю., 1934, с. 61–62; 1947.

⁷⁵ Наршаҳӣ, с. 95.

мардум бояд ба тарзи зиндагии қадимии деҳотӣ бозгарданд, ки дар он ҷамоа, тамоми аъзоёни озода он баробарҳуқуқ мебошанд. Тарғиби баробарии аъзоёни озода ҷамоат ба сафи қарматия бисёр деҳқононро ҷалб намуд, ки онҳо дар зери зулми феодалҳо буданд. Сабаби дар Осиёи Пеш босуръат паҳн шудани қарматия маҳз ҳамин буд.

Дар асрҳои IX-X дар Осиёи Миёна бисёр неҳзатҳои халқиро ба фирқаи қарматия мепайвастанд. Бисёр равшанфикрони он даврҳо қарматияро василаи муборизаи зидди зулми иҷтимоӣ, василаи баробарии ҷамъиятӣ медонистанд.

Вале қарматия аз оғози пайдоиши худ пур аз зиддият буд. Ва ин зиддият, аз як тараф, неҳзати халқ буд ба муқобили тартиботи нави феодалӣ, аз тарафи дигар, баромади аён ашрофи феодалӣ ба муқобили ҳукумати марказӣ.

Анҷоми ташаккули халқи тоҷик

Дар ҳамон даврас, ки ҳокимият дар Мовароуннаҳр Хуросон дар дасти Сомониён буд, ташаккули халқи тоҷик анҷом ёфт. Дар шароити нави истиқлоли давлатӣ бисёр анъанаҳои маданияи пештара боз таҷдид гардиданд, сарватҳои нави маънавӣ, аз ҷумла, назми классикӣ, ки дар тамоми ҷаҳон эътироф гардидааст, ба вуҷуд омад.

Ҷанӯз хеле пештар аз оғози ворид шудани арабҳо ба Осиёи Миёна бо шарофати равнақу ривочи иртиботи иқтисодӣ ва маданияи байни ноҳияҳои гуногун ва давлатҳои алоҳидаи Осиёи Миёна, ба туфайли дар шароити муносибатҳои мутараққӣ хеле равнақ ёфтани шаҳрҳо равшану возеҳ муайян шуда буд, ки баъзе халқиятҳои Осиёи Миёна, алалхусус халқиятҳои муқимӣ, майлдоранд, ки дар як халқ муттаҳид ва муттафиқ шаванд.

Протсессҳои этникие, ки аз даврҳои қадим дар Осиёи Миёна ҷараён дошт, боис гардид, ки суғдиён, хоразмиён, фарғониён, тахориён барин халқиятҳои гуногуни алоҳида пайдо шуданд. Ҳар як аз ин халқият соҳиби маданияти худ буд. Вале чунин илдоо ҳам ғалат мебуд, ки маданияти ин халқҳо ҳар яке тамоман мустақилу махсус буду бо ҳамдигар муносибате надошт, дар айни ҳол, онҳоро як чизи том номидан ҳам мумкин не, зеро ҳар яки онҳо дар худ аз маданияти калоне, ки ҳоси тамоми Осиёи Миёна буд, қисмеро таҷассум менамуд. Забони ин халқиятҳо ба забони шарқиронӣ мансуб буд, вале мувофиқи маълумоти маъхазҳо дар Тахористон се забон будааст: забони «маҳаллӣ» (шояд шарқиронӣ бошад), забони «тахорӣ» ва забони «туркӣ». Худи он халқиятҳо аз мардуми муқимӣ ва кўчманчӣ таркиб ёфта, кўчманчиён ҳамон кўчманчиёне буданд, ки то ибтидои милод бе истисно ҳама тоифаҳои шарқиронӣ буданд, аз он ҷумла, ҳамон кўчманчиёне, ки ба иттиҳоди тоифаҳои сақоӣ дахл доштанд. Аз асрҳои охири то милод ва аз ибтидои асрҳои милод сар карда, ба Осиёи Миёна дар баробари омадани гурӯҳҳои эронизабон, инчунин қабिलाҳои ғайриэронизабон, аз ҷумла, қабिलाҳои туркзабон низ омадан мегиранд. Алалхусус, фақат дар даврҳои Хоқони турк ба Осиёи Миёна хеле зиёд қабिलाҳои туркзабон омада, маскун гариданд, аз асрҳои VI-VIII сар карда, туркҳо дар таърихи этникии Осиёи Миёна мақоми муайяне пайдо кардан гирифтаанд.

Ҳудуди байни халқиятҳо як чизи раҳнанопазири мустаҳками касногузар набуд, балки протсесс аз як халқият ба халқияти дигар гузаштани унсурҳои гуногун авҷи тамом дошт. Ин протсесс на фақат дар байни халқиятҳои ба ҳам наздик, балки байни халқиятҳои аз якдигар дур –масалан, байни халқиятҳои муқимӣ ва кўчманчӣ ҳам ба амал меомад. Дар Осиёи Миёна дар тӯли ҳазорон

сол кўчманчиён ба тарзи муқимии ҳаёт гузашта, зироаткор мешуданд, ба таркиби он мардуме дохил мешуданд, ки дар деҳаву шаҳрҳо зиндагӣ мекарданд. Ҳамин ҷиҳат ҳам хеле муҳим мебошад, ки халқиятҳои гуногунзабон бо ҳамдигар ҳамсоя шуда, иртиботи зиҷи маданӣ, иқтисодӣ ва этникӣ барқарор менамуданд. Ҳамаи ин боиси он мегардид, ки билингвизми ҷузъӣ ва ё худ пурра ба вуҷуд меомад, халқият забони аслии худро гум мекард, дар шакли усули намуҳои гуногун унсурҳои хоҷагидорӣ ва маданӣ ва ё худ тамоми комплекси маданияту хоҷагиро қабул мекард, шаклҳои мутақобили укладҳои хоҷагиро барпо менамуд ва ғ. Механизм ва, инчунин вариантҳои ин гуна муносибати тарафайни халқиятҳои Осиёи Миёнаро забоншиносон ва этнографҳо нағз тадқиқ кардаанд. Ба туфайли ин тадқиқот чунин ҳодисаҳои аҷоибу ғароиб ба назар мерасанд – масалан, ҳардуриҳои тоҷикзабон, ки тарзи ҳаёт ва маданияти ўзбекони кўчманчиро азхуд намудаанд ва ё қабिलाи аслан кўчманчии туркизабони «турк», ки дар ноҳияҳои Кўлоб маскун гардида, ба тарзи ҳаёти муқимӣ гузаштанд ва забони аслии худро фаромӯш карда, ба забони тоҷикӣ гап мезананд. Шаклҳои гуногуну аҷоибӣ билингвизм дар байни тоҷикони Ҷуст ва Бухоро ҳам ба назар мерасанд.⁷⁶

Шакке нест, ки никоҳи байни халқиятҳо ва дурага шудани мардум ҷой дошт ва дар ин бора маъхазҳои хаттӣ ҳам шаҳодат медиҳанд. Вале мардуми асосии Осиёи Миёна ба як наҷод – ба наҷоди мовароуннаҳрӣ, ё худ ба наҷоди помиру фарғонӣ мансуб мебошад. Ин яке аз калонтарин шоҳаҳои наҷоди европой буда, онро антропологҳои советӣ Л.В.Ошанин, А.И.Ярхо ва баъзе дигарон кашф намуда, хусусиятҳои онро муқаррар намудаанд. Ин типӣ антропологӣ чунин нишонаву аломатҳо дорад: тарҳи рӯй паҳн набуда, балки каме ба пеш барҷаҳида аст ва хеле сермӯй мебошад. Устухони руҳсораҳо аён нест ва ҳуди рӯй ҳам рафидашакл намебошад, андозаи бинӣ на калону на хурд, теғдори хуштарҳ (бинии аксари помириҳо минқоршакл). Ранги чашмҳо асосан сиёҳ, вале дигар рангҳо ҳам ҳаст (мӯйҳо ҳам асосан сиёҳ). Агар ба тарҳи косахонаи сар аз боло назар кунем, гирда менамояд, аз ин ҷост, ки наҷодро «брахитсефалҳо» (яъне «каллакулўлаҳо») меноманд. Намояндагони ин наҷод асосан миёнақад (166-167 см) мебошанд.

Ба наҷоди мовароуннаҳрӣ тоҷикон (тозатарин намуди зоҳирии наҷоди онҳо дар симои тоҷикони қўҳистон ва ноҳияҳои даромадгоҳи Помир боқӣ мондааст) ва ўзбекҳо мансуб мебошанд, вале дар симои ўзбекҳо аломатҳои наҷоди муғул хеле аён ба назар мерасанд.

Дар бораи пайдоиши ин наҷод чанд фарзия ҳаст. Мувофиқи яке аз ин фарзияҳо наҷоди мазкур дар натиҷаи омезиши чанд наҷоди типӣ европоие пайдо шудааст, ки дар давраҳои хеле қадим дар Осиёи Миёна маскун будаанд, мувофиқи дигар фарзия, наҷоди мазкур натиҷаи инкишофу тақмили яке аз он наҷодҳо мебошад ва ин протсесс дар ибтидои ҳазораи якуми милод ҷараён дошт. Баъзе антропологҳо ин санаро хеле дуртар бурдаанд.

Дар миёнаҳои ҳазораи I милод омадомади тоифаҳои турк ва дигар қавмҳои муғулнаҷод хеле зиёд мешавад. Вале дар марҳалаи аввал муғулшавии симои наҷод нисбат ба протсесси туркшавии забони он хеле сусттар буд.

⁷⁶ Кармышова Б.Х., 1957; 1960; 1961 а; 1962; Писарчик А.К. ва Кармышева Б.Х., 1953; Суҳарева О.А., 1958; 1966; Эшнӣёзов М., 1956; 1967 ва диг. Аз асарҳои забоншиносон: Боровков А.К., 1952; Расторгуева В.С. ва диг. 1964 ва инчунин материалҳои маҷмӯаи «Таъсири тарафайн ва аз ҳисоби ҳамдигар бой шудани забонҳои халқҳои СССР», ки соли 1969 дар Москва ба забони русӣ ҷоп шудааст.

Дар давраҳои минбаъдаи таърихӣ инкишофу такмили нажоди мовароун-наҳрӣ давом дошт ва алҳол он хеле дигар ғаптааст ва дар ҳар як ноҳияҳои сукувати мардум соҳиби хусусияти хос мебошад (ин тағйиру дигаргуниҳо натиҷаи протсессҳои гуногуни такмилу инкишофи чандинасрӣ, натиҷаи омешиш ва ё худ баръакс, ҷудои мардум мебошад).⁷⁷

Дар Осиёи Миёна дар давраҳои ибтидои истилои арабҳо суғдӣ, фарғонӣ, хоразмӣ, ҳайтоӣ барин забонҳои шарқиронӣ паҳн шуда буданд. Забони портӣ, ки ба доираи забонҳои ғарбиеронӣ мансуб аст, дар аввалҳои асрҳои V-VI дар хоки Туркманистони ҷанубӣ ва Хуросон умуман барҳам хӯрда буд.

Забони имрӯзаи тоҷикӣ аз забонҳои ғарбиеронӣ мебошад. Ба ақидаи забоншиносон асоси он лаҳҷаи ҷанубу ғарбии Форс аст, ки он баъдтар ба тарафи шимол ва шимолу шарқ паҳн шуда, бисёр унсурҳои забонҳои гуруҳи шимолу ғарбӣ, аз ҷумла, унсурҳои забони портиро ҳазм менамояд ва билохир, дар ин забон аломату хусусиятҳои бисёр лаҳҷаҳои ғарбиеронӣ бо ҳам омешиш меёбанд.

Навиштаҷоти форсӣ (аниқтараш форсии миёна)-и асрҳои VII-VIII, ки дар қарибии Марв ёфт шуд, равшан далолат мекунад, ки дар ин давра дар ин ҷойҳо бо забони форсӣ (тоҷикӣ, ки онро «забони форсии дарӣ» ё худ «забони форсӣ» ҳам номидаанд) ҳарф мезаданд. Мувофиқи маълумоти пураарзиши ал-Ҷаҳшӣро то ҳуди соли 742⁷⁸ дар Хуросон хати форсиро кор мефармудаанд (эҳтимол, ин хат дар асоси ҳуруфоти паҳлавӣ тартиб ёфта буд) ва зимнан котибонро муғон меномиданд. Мувофиқи ривояти ал-Муқаддасӣ ва Мақдисӣ ҳам чунин бармеояд, ки дар нимаи аввали асри VIII дар Балх забони форсӣ паҳн шуда буд.

Аллакай дар асрҳои VII-VIII мавқеъ ва мақоми ин забон дар шимолу шарқи Эрон, шимоли Афғонистон, ҷануби Осиёи Миёна ва, аз ҷумла, дар ҷануби Тоҷикистон хеле мустаҳкам шуд. Дар ин бора ғайр аз маълумоти ал-Муқаддасӣ, ки дар боло зикр шуд, инчунин маълумотҳои зерин шаҳодат медиҳанд: маълумоти Хой Чао дар бораи вучуд доштани забони махсуси таҳорӣ, маълумоти Табарӣ роҷеъ ба он, ки аҳли Тахористон шикасти арабҳоро масҳаракунон ҳаҷвияҳо месуруданд ва ниҳоят маълумоти топонимика. Дар асарҳои олимони асрҳои VIII-X забони тоҷикӣ бо Хуросон, аз ҷумла, бо Балх илҳок карда шудааст. Аз эҳтимол дур нест, ки маҳз дар ҳамин давра, яъне дар давраи пеш аз истилои араб муҳимтарин хусусиятҳои он забон ташаккул ёфта буд. Сабабҳои гуногуни сиёсӣ, таъқиб карда шудани маданияти маҳаллӣ – ҳамаи ин носозиҳо пешро роҳи инкишофи минбаъдаи забонҳои суғдӣ, хоразмӣ ва дигар забонҳои шарқирониро гирифта буданд. Дар айни замон дар ин давра кӯчुकӯчи мардуми зиёде, ки аксари онҳо ба «забони форсӣ» ғап мезаданд, хеле авҷ гирифт.

Забони форсӣ аз Марв, Балх ва дигар марказҳои маъмурӣ, иқтисодӣ ва маданияи Хуросони шимолӣ ба тамоми Мовароуннаҳр интишор ёфта, ботадриҷ ҷои забонҳои шарқиронии Осиёи Миёна – суғдӣ, таҳорӣ (бохтарӣ)-ро гирифт. Барои илм тафсилоти ин протсесс ва шароити аниқӣ ҷараёни он торик аст. Эҳтимол, забони форсӣ чандин аср пеш аз истилои арабҳо ба Осиёи Миёна баробари монавия омада бошад. Аниқ маълум, ки дар марказҳои қалони Осиёи Миёна, масалан, дар Самарқанд дар асрҳои VI-VII ҷамоатҳои

⁷⁷ Ошанин Л.В., 1937; 1957; 1957 а; 1958; 1959; Ошанин Л.В. ва Зезенкова В.Я., 1953; Гинзбург В.В., 1949; 1959; 1964; Дебец Г.Ф., 1948; Рычков Ю.Г., 1969 ва диг.

⁷⁸ Соли 742 забону хати арабӣ барои коргузории идораи маъмурии Хуросон ва Мовароуннаҳр, ки маъмуран ба вилояти Хуросон итоат мекард, ҳатмӣ эълон карда шуд.

калони монавиён амал мекарданд. Мо асос дорем иддао кунем, ки дар ҷамоатҳои монавиёни ин ҷо ҳам чун дар ҷамоатҳои монавиёни Туркистони шарқӣ ба забони форсӣ гап мезаданд. Истилои арабҳо, ба ҳайъати ҳилофат дохил карда шудани Мовароуннаҳр, ҷоннок шудани робитаи иқтисодӣ ва маданияи Мовароуннаҳр бо дигар вилоятҳои ҳилофат, паҳн шудани ислом – ҳамаи инҳо ҳам протсессии дар Мовароуннаҳр паҳн шудани забони форсиро хеле тезонида метавонист.

Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки дар ҳайъати лашкари арабҳо, ки Мовароуннаҳрро истило мекард, бисёр одамони ғайриараб ҳам буданд, ки онҳоро маволиӣ меномиданд. Маволиён он мардуме буданд, ки зери тасхири арабҳо монда, исломро низ қабул карда, дар ҳимояти яке аз қабилаҳои араб буданд. Дар лашкари волиёни Хуросон, ки ба истилои Мовароуннаҳр роҳбарӣ мекарданд, ин гуна маволиҳо зиёд буданд ва аксари онҳо аз ҳуди Хуросон мешуданд. Ин маволиҳои форсизабони ҷоҳу давлатталаби ҳарису зархарид, ки исломро оварда буданд, бо ҷидду ҷаҳди тамои Мовароуннаҳрро тасхир намуда, дар вилоятҳои истилошуда исломро зӯракӣ ҷорӣ мекарданд. Албатта, дар ин гуна шароит ҳудуди интишори забонро ба ҳудуди паҳншавии халқ баробар кардан лозим нест, зеро маълум ки ҳудуди паҳншавии забон хеле васеътар мешавад (мисоли классикии ин ҳодиса таърихи дар Европай ғарбӣ паҳн шудани забони латинӣ аст). Мувофиқи ривояти ҳадисҳо забони форсӣ дар ҳамон давраҳо ва зотан дар давраҳои сонитар ҳам, василаи муҳими тарғиби дини ислом буд. Ба қавли Наршаҳӣ (асри X) дар як масҷиди Бухоро, ки соли 713 бинои шуда буд, Қуръонро ба забони форсӣ қироат мекардаанд. Чунин ҳодиса маълум, ки соли 728 яке аз воизони дини ислом аз тарғиби дин дар Самарқанд фақат ба ҳамин асос даст кашидааст, ки забони форсиро ба ҳубӣ намеронистааст.

Инаш ҳам маълум, ки ҳам дар паҳн шудани дини ислом ва ҳам дар паҳн шудани забони форсӣ сабабҳои иқтисодӣ ҳам хеле муҳим буданд. Масалан, қабули ислом каси исломовардaro аз баъзе андозҳо озод мекард, робитаҳои сиёсӣ, маданӣ ва иқтисодии байни Мовароуннаҳр ва Хуросону дигар ноҳияҳои Эрон, тоҷирону косибони шаҳрҳои Суғдро водор менамуд, ки забони форсиро азхуд кунанд.

Албатта, протсессии ба забони форсӣ гузаштани аҳолии суғдизабони Мовароуннаҳр протсессии тўлонӣ буд. Аз қайдҳои сайёҳи Хитой Сюан-сзан, ки соли 630 саросари Осиёи Миёнаро гапта буд, дида мешавад, ки номи Су-ли (яъне Суғд) ба тамоми кишвари нопайдоканор – аз ҳуди Суёб (водиҳои дарёи Чу) сар карда, то ҳуди Кеш (Шаҳрисабзи ҳозира, яъне андаке ҷанубтари Самарқанд) нисбат дорад, яъне ҳам забони мардуми ин кишвар ва ҳам хати он суғдӣ буд. Чи тавре мебинем, дар ибтидои асри VIII забони суғдӣ на фақат дар хоки ҳуди Суғд (водиҳои Зарафшон ва ноҳияҳои атрофи он, воҳаи Қашқадарё ва ғ.), балки дар хоки Ҳафтруд низ паҳн шуда буд, ки он ҷойҳоро суғдиён ғайбона тасхир мекарданд. Боз як исботи он, ки аҳли водиҳои Зарафшон дар ҷорӣ аввали асри VIII ҳанӯз ба забони суғдӣ гап мезаданд, ҳуди ҳамон ҳуҷҷатҳои мебошанд, ки аз Қалъаи Муғ ба даст омада буд. Тадқиқи ин ҳуҷҷатҳо нишон дод, ки тамоми мукотибаи Деваштич ва дигар феодалиҳои Суғд ба забони суғдӣ бурда мешуд. Мақтубҳои, ки аз номи Деваштич фириастода шуда буданд ва тамоми мақтубҳои, ки ба номи Деваштич меомаданд, ба забони суғдӣ навишта шудаанд. Наршаҳӣ як воқеаи аҷибро овардааст, ки ба давраи истилои арабҳо тааллуқ дорад. Истилогарон аҳли Бухоро барои хондани намоз маҷбуран ба масҷиде мебуданд, ки соли 713 сохта шуда буд. Азбаски бухориён (ё худ як қисми бухориён) дар он вақт на забони арабӣ ва

на забони форсиро медонистанд, ба ин сабаб дар қафои намозхонҳо як одами махсус меистоду ба забони суғдӣ луқма меодод, ки кай ба сачда раванд, кай аз ҷой хезанд ва умуман одоби намозро чи гуна ба ҷо оваранд.

Аз афти кор, фақат дар асрҳои IX–X қисми асосии мардуми шаҳрҳои калони Мовароуннаҳр (Самарқанд, Бухоро ва ғ.) ба забони форсӣ гузаштанд.

Чӣ тавре маълум аст, ҳанӯз дар асри X дар Бухоро адабиёти мукаммали форсизабон вучуд дошт. Вале дар кишлоқҷойҳо, дар ҷойҳои дур аз шаҳру роҳҳои калон, дар ноҳияҳои дурласти қўҳистон забони суғдӣ дар амал буд. Ба қавли географи араб Мақдисӣ дар охири асри X дар рустакҳои Бухоро (дар деҳаҳои тобеи Бухоро) ба забони суғдӣ гап мезаданд: «Суғдиён худ забон доранд; забони рустакҳои Бухоро низ тобеи он аст; ҳудуди забон ҳеле лаҳҷаҳо дорад. Вале ҳама якдигарро мефаҳманд, он ҷо имоми аъзам Муҳаммад ибни Фазлро дидам, ки ба суғдӣ бисёр ҳарф мезад».

Чӣ тавре дар боло ҳам қайд кардем, дар сарғаҳи Зарафшон ва алалхусус, дар ноҳияи шохобҳои сарғаҳи он лаҳҷаҳои забони суғдӣ дар тўли тамоми асрҳои миёна вучуд доштанд ва яке аз онҳо бошад, дар водии Яғноб (шохоби чапи Зарафшон) дар рӯзҳои мо ҳам вучуд дорад.

Аҳолии суғдизабон ба забони форсӣ гузашта, ба он баъзе унсурҳои забони суғдӣ, алалхусус, унсурҳои лексикӣ худро дохил мекарданд.⁷⁹

Айнан бо ҳамин роҳҳо забони форсӣ аз ноҳияҳои қадимии Тахористон лаҳҷаҳои маҳаллии шарқизирони аз байн бардошт.

Хуллас, забони форсӣ аввал дар шаҳрҳо ва баъди он дар кишлоқҷойҳо паҳн шуд, ки дар ин ҳел ҷойҳо то ҳудуди асрҳои X–XI ҳам бисёр одамон зиндагонӣ мекарданд ва ба забони суғдӣ гап мезаданд. Мувофиқи ривояти сайёҳони асри X ва маъхазҳои хаттии ҳамоно давраҳо, забони форсӣ, яъне забони тоҷикӣ ба чанд лаҳҷа тақсим мешуд ва мардуми ҳар як ноҳия ва ҳатто шаҳрҳои калон бо лаҳҷаи худ гап мезаданд. Лаҳҷаҳои Самарқанд, Ҳирот Нишопур, Марв, Балх ва ғ. номбар шудаанд. Дар айни ҳол, лаҳҷаҳои шарқ ба туфайли ҷудо шуда мондани худ, ба туфайли махсус будани талаффузи калимаҳо ва бисёр истифода шудани калимаҳои забонҳои шарқизиронӣ аз лаҳҷаҳои ғарб фарқи калон дошт. Лаҳҷаҳои шарқро «форсӣ» ва лаҳҷаҳои ғарбро «аҷамӣ» меномиданд ва истилоҳи «форсӣ»-ро ҳеле баъдтар ба лаҳҷаҳои ғарб нисбат меодагӣ шуданд. Ба ақидаи забоншиносон, аллакай дар асрҳои X–XI баъзе хусусиятҳои забоние ба назар мерасиданд, ки хоси забони имрӯзаи тоҷикӣ буданд ва онро аз забони имрӯзаи форсӣ фарқ мекунонданд. Вале фақат пас аз мурури ним ҳазор сол ин фарқият як шакли муайяно гирифта тавонист.

Бисёр масъалаҳои муҳими ташаққул ва тақомули забони тоҷикӣ ҳанӯз мавриди тадқиқи амиқи забоншиносон нашудааст: масалан, ҳоло ҳам масъалаи замон ва макони ташаққули ин забон баҳснок мебошад.⁸⁰

Ба забони тоҷикӣ дар асрҳои IX–X адабиёти бой ба вучуд оварда шуд. Ба забони адабии тоҷик лаҳҷаҳои хуросону осӣимеёнагӣ асос гардиданд. Забони адабии тоҷик низ ташаққул ёфта, бо он забон шоҳасарҳои оламшумули адабиёти тоҷику форс навишта шудаанд.

Равнақу ривоби адабиёт басо муҳиму намоён бошад ҳам, фақат як ҷиҳати ташаққулу тақомули забони тоҷикиро таҷассум менамуд. Дар асрҳои IX–X

⁷⁹ Лившиц В.А., 1957, с. 31 ва диг.

⁸⁰ Баҳор М.Т., I–II, 1942; Мирзоев А., 1949; Бертельс Е.Э., 1950; Фозилов М.Ф., 1954; Болдырев А.Н., 1955; Семёнов А.А., 1960; Lazard, 1961; Лившиц В.А., 1962; Капранов В.А., 1964.

дар илм, дар маданияти моддӣ ва маънавӣ дигаргуниҳои амиқ ба амал омада, дар ниҳояти қор боиси ба вучуд омадани мактабу равияҳои Осиёи Миёна гардиданд. Маданияти вилоятҳои гуногуни таърих беш аз пеш ба ҳамдигар шабоҳат пайдо кардан гирифтанд.

Гарчанде таппакули халқи тоҷик аллакай дар асрҳои IX-X анҷом ёфта бошад ҳам, дар асрҳои минбаъда низ он бетағйир набуд. Аз як тараф, протсессҳои консолидацияи халқи тоҷик, тақвияти умумии маданияти маънавӣ ва моддӣ он ба амал меомад. Аммо истилоҳи аҷнабиён, парокандагии феодализм боиси протсессҳои мешуданд, ки баръакс протсессҳои болоӣ буданд. Дар таърихи этникӣ ва маданияти тоҷикон муносибат ба қавму тоифаҳои туркзабон, ки мақоми онҳо дар ҳазораи II милодӣ якбора боло рафт, беш аз пеш аҳамият пайдо мекард. Байни ин халқҳо қаробате пайдо шуд. Онҳо якҷоя зидди душманони синфӣ ва истилогарони аҷнабӣ мубориза мебаранд. Дар тамоми неҳзатҳои халқии асрҳои минбаъда, дар набардҳои қаҳрамононаи зидди истилогарони хориҷӣ мо тамоми намоёндагонии ниёгони халқҳои Осиёи Миёнаро, алалхусус, фарзандони ду халқи наздику ҳамсоя – халқҳои тоҷик ва ўзбекро дар як саф, паҳлӯ ба паҳлӯ, китф ба китф мебинем. Ҳар яке аз ин халқҳо ба ганҷинаи маданияти қаҳон дурдонаҳои бебаҳои худро гузошт, мо ин саҳми онҳоро тадқиқ менамоем ва дар айни ҳол, изҳор мебарем, ки онҳо бо ҳамдигар алоқаву робитаи зич доштанд ва ба ҳамдигар таъсир мерасонданд.

Хуллас, дар асрҳои IX-X дар Мовароуннаҳр Хуросон умумияти азими этномаданияи таппакул ёфт, ки он тақрибан пурра ба ҳайати давлати Тоҳириён, Саффорӣён ва, алалхусус, Сомониён дохил мешуданд. Ин умумияти этникӣ фақат дар миёнаҳои асрҳои X-XI ва ё худ дар нимаи аввали асри XI соҳиби ном шуд. Ба қавли Байҳақӣ соли 435/1043-44 яке аз муқаррабони султон гуфтааст: «Мо, ки тозик ҳастем...»⁸¹ То ин дам «тозӣ» гуфта, арабҳоро дар назар доштанд. Худи ҳамон Байҳақӣ ривоят мекунад, ки дар муҳорибаи назди Дандонақон (1040) ҳиндуву арабу курдҳо фирор карданд ва танҳо сарбозони тозик бо ҷасорат ҷангиданд.⁸² Хуллас, дар нимаи аввали асри XI истилоҳи «тоҷик» номи он халқе гардид, ки дар Осиёи Миёна ва Хуросон таппакул ёфт.⁸³

Оид ба масъалаи пайдоиш ва инкишофи забони адабиёти классикии тоҷик

Асри X ва асрҳои минбаъда аз давраҳои напъунамои адабиёти классикии тоҷику форс ҳисоб меёбанд. Осори адабиёти бадеӣ (аксаран, асарҳои манзум), асарҳои таърихӣ ва илмӣ, ки дар ин давра ба вучуд омаданд, дар ҳаёти маданияти мардуми Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрони ғарбӣ, Ҳиндустони шимолӣ ва бисёр мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Миёна роли калон бозидаанд. Ба тавас-

⁸¹ Байҳақӣ, 1969, с. 725.

⁸² Дар ҳамон ҷо, с. 758–759.

⁸³ Манделштам А.М., 1954 а, с.58. Чунин этимологияи халқӣ ҳаст, ки калимаи «тоҷик» аз «тоҷ» аст. Вале ба ақидаи аксари забоншиносон ин ном ба номи «тай» ном қабилҳои арабҳо вобастагӣ дорад. Ҳамсояи арабҳо ва пас аз он дигар халқҳо ҳам, арабҳоро бо номи қабилҳои онҳо ном мебарданд фақат он номро ба талаффузи худ мувофиқ месохтанд. Аллакай дар асри I милод ин ном ба хитойҳо маълум буд. Баъди Осиёи Миёнаро истило кардани арабҳо ва ислом овардани мардуми он истилоҳи португалии «тоҷик»-ро ба аҳли мусулмони муқими эронизабони Осиёи Миёна нисбат доданд (Бартольд В.В., 1963 д, с. 455-457; 1963 г, с. 469–470; Лившиц В.А., 1962 в, с. 87–88; Bailey H.W., с. 20-21).

сути тарҷумаи русӣ ва забонҳои Европай ғарбӣ имрӯз ёдгориҳои адабиёти классикии тоҷикро фарс сарвати маданият бисёр халқҳои ҷаҳон гардидаанд ва ба ганҷинаи умумии дурдонаҳои қиматбаҳое, ки инсоният андӯхтааст, дохил шудаанд.

Масъалаи пайдоиши ин адабиёт ва пайдоиши интишори забони он, бешубҳа, ҳам барои шарқшиносон ва ҳам барои доираи васеи аҳли илму адаб аз масъалаҳои хеле муҳим ҳисоб меёбад. Барои дурусттар фаҳмидани ин масъала, пеш аз ҳама, лозим меояд, ки ба вазъияти таърихию маданият Эрон ва Осиёи Миёна дар асри X ва асрҳои пешина, ба таърихи забонҳои эронӣ ва осори хаттии мардуми эронизабон муроҷиат кунем.

Истилои Эрон ва Осиёи Миёна аз тарафи арабҳо ва мусулмонкунони аҳолии мамлакатҳои забтшуда (асрҳои VII-VIII ва даврҳои баъдина) пайваста бо нест кардани осори хаттии қадим ва алифбои мардуми гуногуни эронизабон – алифбои паҳлавӣ дар Эрон, суғдӣ ва хоразмӣ дар Мовароуннаҳр, бохтарӣ дар Бохтарияи таърихӣ (Тахористон) ва ба ивази онҳо зӯран ҷорӣ кардани забон ва алифбои арабӣ ба вуқӯъ меомад.

Агарчи дар ноҳияҳои ҷудогонаи Эрон (масалан, дар вилоятҳои назди б. Каспӣ), Осиёи Миёна (Хоразм, Суғд) ва Туркистони шарқӣ хати паҳлавӣ, хоразмӣ, суғдӣ, монӣ, насронӣ дар давоми якҷанд асри баъд аз истилои арабҳо то дараҷае негӯҳ дошта шуда бошанд ҳам,⁸⁴ дар баробари тадриҷан ба дини ислом гузаштани аҳолии имкониятҳои вучуд доштан ва инкишоф ёфтани хатҳои ғайриарабӣ ҳамоно суст шудан мегиранд. Асарҳое, ки бо алифбои ғайриарабӣ навишта мешуданд, бо як ҳуди шакли зоҳириашон дар шуури мусулмонон ба ақидаҳои динии қадимаи хилофи ислом алоқа пайдо намуда, бераҳмона несту нобуд карда мешуданд.⁸⁵

Забони арабӣ – забони табақаи болои хилофат ва дини ҳукмронӣ он чун аслиҳаи мутамарказонии ҳокимият ва ҳукмронии идеологии истилогарони араб хизмат мекард. Соли 81 ҳ. (700-701 м) забони арабӣ забони давлатӣ эълон гардида, ба тадриҷ коргузорӣ ва мукотибаи расмӣ вилоятҳои тахти тасарруфи хилофат ба ҳамин забон гузаронида мешавад. Сафолпораҳои алифбои арабӣ забтшуда, ки аз ҳафтиёти археологии Марв ёфт шудаанд ва зоҳиран ба асрҳои VII-VIII тааллуқ доранд, нишон медиҳанд, ки дар Марв тақияҳои маъмурияти хуросонӣ ва мовароуннаҳрии араб ба мақсади тайёр кардани амалдорони арабидон таълими забон ва хати арабиро ҷорӣ карда будаанд. Мувофиқи маълумоти ал-Ҷаҳишӣ, аз соли 742 донишҷӯи забон ва хати арабӣ барои маъмурияти Хуросон ва ҳамчунин Мовароуннаҳр, ки тахти идораи ҳукумати Хуросон қарор гирифта буд, ҳатмӣ ва маҷбурӣ гардид. Дар баробари ин дар мукотибаи расмӣ на танҳо намоёндагони ҳокимияти араб, балки ҳокимони маҳаллӣ ҳам (лоақал ҳангоми алоқа бо маъмурияти араб) аз забони арабӣ истифода мебарданд. Ин иддаоро, масалан, қадимтарин санади арабизабони аз ҳудуди Мовароуннаҳр ёфтшуда – номаи машҳури «шоҳи Суғд, ҳокими Самарқанд» Девоштак ба ҳокими араби Хуросон (718-719) низ мета-

⁸⁴ Ниг.: Henning W. B., 1958; Оранский И.М., 1960, с. 167, 187, 196; «История таджикского народа», т. I, 1963, с. 431–563, 556–565.

⁸⁵ Муроҷиат фармоид ба ахбороти ал-Берунӣ дар бораи аз тарафи Қутайба нест кардани ёдгориҳои хаттии Хоразми қадим. Ниг.: Берунӣ, 1957, с.48, 63. Муқ. кунед: нақли дар «Тазикираи Давлатшоҳ» (асри XV) дар бораи бо фармони амири Хуросон Абдулло ибни Тоҳир (солҳои 828-844) нобуд кардани «мероси зардуштӣ» ва умуман «асарҳои ғайриарабӣ» (Ниг.: И. М. Оранский, 1960, 257).

вонад тасдиқ намояд.⁸⁶ Забони арабӣ дар ин давра на танҳо дар мукотибаю коргузорӣ, балки дар адабиёти илмӣ, дар назм ва дигар соҳаҳои маданияти хаттии мардуми эронизабон қорӣ карда мешавад. Рисолаҳои илмӣ ва асарҳои сершумори бадеии ба забони арабӣ навиштаи намояндагони вилоятҳои гуногуни Эрон ва Осиёи Миёна, чунончи, Ибн ал-Муқаффаъ (721-757, номи форсиаш Рӯзбех), Ибни Хурдодбех (820-қариби 912) ва ат-Табарӣ (соли ваф. 923) аз Форс; ал-Хоразмӣ (780-847) ва ал-Берунӣ (973-1048) аз Хоразм; Башшор ибни Бурд (710–784) аз Хуросон; ал-Хураймӣ (асри VIII) аз Суғд; Саолабӣ (961-1038), Наршахӣ (асри X), Ибни Сино (қариби 980-1037) аз Бухоро ва ғ. маълуму машҳуранд. Саолабӣ дар асари худааш «Ятимат-уд-даҳр» дар бораи 119 шоире, ки дар Хуросон ва Мовароуннаҳр дар замони ҳукмронии Сомониён зиндагӣ карда, ба забони арабӣ шеър эҷод кардаанд, маълумот додааст. Албатта, қисми зиёди ин шоирон, ба табақаи аёнӣ ашроф ва доираҳои расмии ҳукмрон мансубанд. Ин ҳам маълум аст, ки шоир Абӯ Нувос (742-қариб 812), ки худ фарзанди форсдустар аст ва шеърҳоиашро дар дарбори Ҳорунар-рашид ба забони арабӣ эҷод кардааст, – мувофиқи маълумоти «Таърихи Систон» дар шеърҳои калимаҳои форсиро ҳазломезона дохил кардааст.⁸⁷

Ба маданияти хаттии мардуми эронизабон дохил шудани забони арабӣ, албатта, забонҳои зиндаи эронии аҳолии Эрон ва Осиёи Миёнаро аз байн бурда натавонист. Забони арабӣ ба сифати забони адабиёти хаттӣ танҳо дар байни қисмати миқдоран ночизи табақаи ашроф, шоирон ва олимони дарбор ривож ёфта буд. Оммаи васеи аҳолии шахру деҳкадаҳои Мовароуннаҳр, Хуросон, Систон, Эрони ғарбӣ бошад, ба забони модарӣ сӯҳбат мекарданд, ба ин забон суруд ва дostonҳои қаҳрамонӣ эҷод менамуданд. Забони арабӣ барои онҳо ҳамеша бегона монд, вале бо сабабҳои дар боло овардашуда эҷодиёти бадеии мардуми эронизабон дар асрҳои аввали ҳукмронии ислом дар хатинӣ кос наёфта ва аз ин рӯ, осори хаттии онҳо барои наслҳои оянда боқӣ намондааст.

Дар ҳаёти таърихӣ маданӣ ва адабии халқҳои Эрон ва Осиёи Миёна роли нисбатан муҳимро забоне бозиддааст, ки дар сарчашмаҳо бо номи «забони порсӣ» ё «забони форсӣ» оварда мешавад. Бо ин забон эҷодиёти даҳанакии халқ, бе шакку шубҳа, ҳеч гоҳ (ҳатто дар замони истилои арабҳо ҳам) қатъ нашудааст. Аммо аз он ҷо, ки ин эҷодиёти бадеӣ дар хати арабӣ сабт нагардидааст, қариб тамоман номаълум монда, танҳо аз рӯи баъзе маълумоти парокандае, ки аксаран аз асарҳои ҷуғрофидонҳо ва муаррихони арабизабони асрҳои аввали ҳукмронии ислом ба даст оварда шудаанд, муҳокима рондан мумкин аст. Масалан, мувофиқи маълумоти ал-Қоҳиз (соли ваф. 869) шоири аслан форсӣ асри VII Ибни Муфарриғ дар Басра ба тамасхури тӯдаи одамон бо каломии мавзунӣ форсӣ ҷавоб гуфтааст.⁸⁸

В.В.Бартолд дубайтаи форсии ба харобаҳои Самарқанд бахшидаро, ки Ибни Хурдодбех (асри IX ва аввали асри X) ҳифз намудааст, қайд мекунад.⁸⁹ Бартолд ҳамчунон маълумоти Табариро дар бораи шайхҳои Мароға, ки шеърҳои «ба форсӣ» эҷодкардаи Муҳаммад ибни Баисро (ваф. миёнаҳои асри IX) мехондаанд, хотирнишон кардааст. Дигар маълумоти Табарӣ (дар санаи

⁸⁶ Крачковский В.А. ва И.Ю., 1934, с. 52; 1955, с. 182–212.

⁸⁷ Дар бораи шоирони форс, ки ба арабӣ шеър эҷод кардаанд, ниг.: Эберман В. А., 1927. Муфассал доир ба ҳаёт ва эҷодиёти Абӯ Нувос ниг.: Шидфар Б.Я., Абу Нувас. М., 1978.

⁸⁸ Ниг.: Марр Ю.Н., 1939, с. 63.

⁸⁹ Ниг.: BSOS, vol. II, part. IV, 1923, pp. 836–838; ИАН, 1933, № 3, 270–271.

727/728 ва 737) оид ба суруди ҳазломезе, ки сокинони Балх дар бораи ҳучуми бебарори қоиммақоми араб дар Хуросон – Асад ибни Абдуллоҳ ба муқобили мардуми башӯромадаи кӯҳистони Хатлон эҷод кардаанд, дар фасли гузашта зикр гардид.⁹⁰

Қаринаи ин маълумот ва худи характери суруд нишон медиҳад, ки вай аз байни халқ баромадааст. Ҳамин тавр, шубҳае намонанд, ки дар ибтидои асри VIII забони зиндаи аҳолии Балх (ва ё қисми он) забони форсӣ будааст. Эҷодиёти бадеӣ ба ин забон, бешубҳа, дар байни монавиҳо низ вуҷуд дошт. Инро ду порчаи шеърӣ ба хати монӣ навишташуда, ки аз рӯи хулосаи профессор Ҳеннинг ба қалами яке аз ҳамзамонони Рӯдакӣ тааллуқ дорад, тасдиқ мекунад.⁹¹

Шароити ба майдони васеи ҳаёти сиёсӣ ва маданӣ баромадани забони форсӣ ва барои дар хати арабӣ таҷассум кардани он, пеш аз ҳама, дар вилоятҳои шарқии хилофат – дар Мовароуннаҳр, Хуросон, Систон пайдо шуда буд. Маҳз дар ҳамин ҷойҳо аввалин давлатдориҳои мустақили Тоҳириён (821-873), Саффорӣён (873-903), Сомониён (875-999) ба вуҷуд омаданд ва аёнӣ ашрофи феодалии маҳаллӣ ва доираҳои тарафдори онҳо забони модарии худ, забони аҳолии маҳаллӣ – забони форсиро ба сифати забони давлатӣ ва адабӣ пешниҳод карда, бо ҳамин роҳ истиқлолияти сиёсӣ ва маданияи худро дар назди хилофати араб таъкид ва таъйид менамуданд. Аз ин рӯ, табиист, ки аввалин кӯшишҳои сабти хаттӣ ин забон ба воситаи алифбои арабӣ дар сарзамини Мовароуннаҳр, Хуросон ва Систон ба вуқӯъ пайвастааст. Ба илм кай, дар куҷо ва аз тарафи кӣ дар таълифи асарҳои бадеии форсӣ истифода шудани алифбои арабӣ маълум нест, аммо равшан аст, ки худи зиндагӣ, шароити таърихӣ Мовароуннаҳр, Хуросон ва Систон то асрҳои IX-X бо забони маҳаллӣ ба вуҷуд овардани хат ва адабиёти хаттиро тақозо мекарданд. Ҳарчанд маълумоти сарчашмаҳо қомилан саҳеҳ ва аниқ набоянд ҳам, ба ҳар ҳол метавонанд вазъияти муайяни таърихиро, ки дар он протсессҳои забони адабии арабиро танг карда баровардани забони форсӣ ба вуқӯъ мепайваст, ҳеле равшан нишон диҳанд. Маълумоти нисбатан машҳур ва пурарзише, ки ин амри воқеиро ба дурустӣ акс мекунад, дар «Таърихи Систон» сабт гардидааст. Дар сарчашмаи мазкур дар боби ҳучуми Яъқуб ибни Лайси Саффорӣ ба Ҳирот (867) чунин оварда шудааст: «...шуаро ба шарафи ӯ шеърҳои арабӣ гуфтанд: «Оллоҳ шаҳриён ва рустойёнро бо салтанати Яъқуби қобил ва қодир шарафёб гардонид... Чун ин қобил шеър бихонданд, Яъқуб, ки марди нохондае буд, аз маънӣ огоҳ нашуд. Муҳаммад ибни Восиф ҳузур дошт. Ӯ дабири девони сафир буд ва шахси муаллаб. Он вақт номаи порсӣ набуд. Яъқуб бигуфт: «Чаро он гуфт, ки ман намефаҳмам?» Пас, Муҳаммад ибни Восиф шеъри порсӣ гуфтани гирифт ва аввалин касе аз Аҷам буд, ки шеъри порсӣ гуфт...»⁹²

Дар ин маълумот сабабҳои аз шеърҳои арабӣ ба шеърҳои форсӣ гузаштани шоирони маҳаллӣ ҷолиби диққат аст: ба намоёнҳои ҳукмрони маҳаллӣ Яъқуб ибни Лайс шеъри ба арабӣ гуфташуда бегона ва нофаҳмост.

Дар сарчашмаҳо, инчунин дигар шоирони ин давра, ки ба забони форсӣ шеър мегуфтанд, зикр гардида,⁹³ порчаҳои алоҳида аз осори бадеии онҳо

⁹⁰ Табарӣ, II, 1492, 1494, 1603.

⁹¹ Ниг.: Henning W. B., 1962.

⁹² Ин порча дар чанд тарҷума, аз ҷумла, дар тарҷумаи русӣ ҳам маълум аст. Ниг.: ВЯ, 1955, № 5, с. 79–80; Оранский И.М., 1960, с.264-265; «Таърихи Систон», 1974, с.210-213.

⁹³ Rempis Ch. H., GDMG.

оварда шудаанд.⁹⁴ Қобили қайд аст, ки қариб ҳамаи ин шоирон дар Мовароуннаҳр, Хуросон, Систон – вилоятҳое, ки дар ҳудуди онҳо протессси ташаққули халқи тоҷик ба вучуд меомад, таваллуд ёфта, умр ба сар бурдаанд. Инкишофи пуршукӯҳи адабиёти классикии тоҷику форс, махсусан, аз давраи Сомониён, аз даврае, ки Рӯдакӣ (охири асри IX миёнаи асри X) ва Фирдавсӣ (933/934-1020 ё 1025) ва инчунин, ҳамзамонҳои онҳо Дақиқӣ (соли ваф. 977), Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ, Абӯшакури Балхӣ ва дигарон асарҳои пурқимати бадеиашонро ба забони форсӣ эҷод кардаанд, сар мешавад. Ба вучуд омадани аввалин асарҳои насрии адабиёти классикии тоҷику форс низ ба ҳамин замон ва маҳал тааллуқ доранд, ки дар байни онҳо, пеш аз ҳама, асарҳои зеринро бояд ном бурд:

1) «Муқаддимаи Абӯмансурӣ»-и «Шоҳнома», ки соли 957 дар Тӯс (Хуросон) навишта шудааст;

2) «Дорушиноӣ»-и Муваффақӣ Ҳиравӣ дар замони ҳукмронии Мансур ибн Нӯҳ (961-976) дар Бухоро навишта шудааст;⁹⁵

3) «Худуд-ул-олам» асари ҷуғрофии муаллифаш номаълум, ки соли 982/983 дар Гургон (шимоли ғарби Афғонистони имрӯза) ба таълифи он шурӯъ кардаанд;

4) Асари ҷуғрофии Абулмуайяди Балхӣ, ки бо номи «Аҷоиб-ул-булдон» ва ё «Китоби аҷоиботи баҳру бар»⁹⁶ машҳур аст.

Аз миёнаҳои асри XI адабиёти классикии тоҷику форс бо як қатор асарҳои оригиналии таърихӣ, монанди «Зайн-ул-ахбор»-и Абӯсаиди Гардезӣ (таълифаш дар байни солҳои 1048 ва 1052), «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ (соли ваф. 1077), «Таърихи Систон» (муаллифаш маълум нест, қисми асосиаш, ба назари мо, дар нимаи дууми асри XI навишта шудааст) бой мебардад.

Майли дар адабиёти хаттӣ қорӣ кардани забони модарӣ дар фаъолияти тарҷумонии давраи Сомониён низ равшан мушоҳида мешавад. Дар байни асарҳои дар ин давра аз арабӣ ба забони форсӣ тарҷумашуда асари машҳури «Таърихи Табарӣ» ва асари дигари калонҳаҷми ӯ «Тафсир» (тафсири Қуръон) аҳамияти бештар касб кардаанд. Тарҷумаи ҳар дуи ин асар (аниқтараш тарҷумаи асари аввал тафсир аст) ба як давраи муайян (қариб соли 963)⁹⁷ тааллуқ дошта, бо фармони ҳокимони сомонӣ ва муқаррабони онҳо иҷро шудаанд. Тарҷумаи «Таърихи Табарӣ» ба қалами ходими намоёни давраи Сомониён Абӯалӣ Муҳаммад Балъамӣ, ки чун ҳомии адабиёт низ машҳур аст, тааллуқ дорад. Худи Балъамӣ дар сарсухани арабии асар сабаби ба тарҷума даст задани худро чунин баён мекунад: «Ва (ин китобро) порсии дарӣ гардонидам, то малик ва атбои ӯ битавонанд хондан ва фаҳмидан ва ба ҳар касе, ки

⁹⁴ Аз рӯи ҳисоби Л.П. Смирнова танҳо дар «Таърихи Систон» 126 байт ба забони форсӣ оварда шудааст. Ниг.: «Таърихи Систон», 1974, с. 29.

⁹⁵ Маҳз ҳамин асар аз қадимтарин дастхатҳои бо хати арабӣ китобатшудаи тоҷикӣ-форсӣ, ки то замони мо омада расидааст.

⁹⁶ Ин асари ягонаи Абулмуайяди Балхист, ки дастраси мо гардидааст. Асарҳои дар дигар сарчашмаҳо («Таърихи Систон») ёдоваршудаи ин муаллиф («Шоҳнома»-и манзум ва мансур, инчунин китоби «Гаршосп», ки шояд ба таркиби асари аввала дохил мешуда бошад) чун иқтибосҳои алоҳида дар асарҳои муаллифони дигар боқӣ мондаанд. Дар бораи Абулмуайяди Балхӣ ва асарҳои ӯ ниг.: Lazard G., Abul Mu'ayyad Balkhi, 1967; дар китоби «Таърихи Систон», с. 30–31.

⁹⁷ Таҳмин мекунам, ки гӯё тарҷумаи «Таърихи Табарӣ» соли 936 сар шуда бошад. Ниг.: Грязневич П.А. ва Болдырев А.Н., 1957, с. 55, эзоҳи 37.

бихоҳад маонии он доништан, мушките рӯ наёрад». Айнан бо ҳамин ният китоби «Тафсир» ҳам, мисли асари зикршуда, бо фармони амири сомонӣ Мансур ибни Нӯҳ (961-976) ба забони форсӣ тарҷума шудааст.

Боз як далели дигарро меорем, ки ба давраи Сомониён мансуб аст:

Амири Сомонӣ⁹⁸ уламои Мовароуннаҳрро ҷамъ карда, супориш дод, ки асаре роҷеъ ба оину русумот иншо кунанд. Имомҳои Бухоро ба Хоҷаимом Абулқосим Ҳакими Самарқандӣ⁹⁹ ишора карданд. Вай ин китобро ба арабӣ таълиф намуд ва қуллӣ уламо писандиданд. Пас амир «фармуд, ки ин китобро ба порсӣ бояд кард, то ҳоссу оро манфиат бувад». Аз ин маълумот ва далелҳо чунин бармеояд, ки сабаби асосии қорӣ кардани забони хаттии форсӣ асарҳои бо ин хат навишташударо ба аҳолии маҳаллӣ дастрас намудан будааст.

Забони арабӣ, албатта, якбора ҷои худро ба забони форсии нав соҳиби хатшуда наод. Адабиёти хаттии арабӣ ва адабиёти хаттии форсӣ дар муддати мадид ба таври мувозӣ вучуд доштанд.¹⁰⁰ Аммо забони форсӣ кам-кам доираи истемоли забони арабиро дар соҳаҳои гуногуни адабиёти хаттӣ маҳдуд кардан гирифт. Таваҷҷӯҳ шавад ба ин маълумоти «Таърихи Систон»: «Шуарои араб ба ӯ шеърҳои зиёде бахшиданд, аммо матлаби мо дар ин китоб шеъри порсӣ ба истиснои он мавриде, ки мо очиз бошем ва шеъри порсӣ пайдо карда натавонем».¹⁰¹

Чунон ки дуруст таъкид шудааст, интишори забони форсӣ дар соҳаҳои гуногуни хат «қонуниятҳои прогрессивии таърихӣ буда, муборизаи мардуми як қатор давлатҳои Эрон ва Осиёи Миёнаро ба муқобили ҳукмронии сиёсӣ ва мафкуравии хилофат инъикос мекард».¹⁰²

Далелҳои сершумори ҳаёти маданӣ ва адабии Осиёи Миёнаи пеш аз муғулнишон медиҳанд, ки забони арабӣ барои аҳолии ин мамлакатҳо ҳамеша бегона буд ва дар хат қорӣ кардани забони ин мардум, яъне забони порсӣ яке аз муҳимтарин заруратҳои замон ба шумор мерафт. Маълум аст, ки асари Наршахӣ «Таърихи Бухоро» бори аввал ба забони арабӣ (933-934) навишта шуда буд, аммо соли 1128 ба забони форсӣ тарҷума шуда, соли 1178 ин тарҷума дубора таҳрир ёфт.

Дар ин бора мутарҷими асар дар муқаддимаи он чунин менависад: «Ва таълифи ин китоб ба арабӣ будааст ба иборати балғ... ва чун бештар мардум ба хондани китоби арабӣ рағбат наменамуданд, дӯстон аз ман дархост карданд, ки ин китобро ба форсӣ тарҷума кун. Дархости ишроно иҷобат кардам ва ин китобро баъд аз гузаштани яксаду навад сол аз таълифи он ба порсӣ тарҷума кардам».¹⁰³

Пас аз Мовароуннаҳр, Хуросон ва Систон дар дигар вилоятҳои Эрон (ба маънои васеи ин калима) забони форсӣ доираи забони арабиро дар навиштаҷот беш аз пеш танг мекунад. Дар охири асри X ва аввали асри XI дар Гургон дар дарбори Қобус ибни Вушмгир (976-1012), аз аввали асри XI дар Ғазна дар дарбори Маҳмуди Ғазнавӣ (988-1030), аз солҳои 40-уми асри XI дар Табриз (Қатрон) баъзе шоирон ба гуфтани шеъри форсӣ сар мекунанд. Аз

⁹⁸ Аз афти қор, Наср II (914-943) ё Нӯҳ I (943-954).

⁹⁹ Соли 953/954 вафот кардааст.

¹⁰⁰ Аъғанаи аз забони арабӣ истифода бурдан махсусан дар асарҳои динӣ ва илмӣ хеле устувор буд.

¹⁰¹ «Таърихи Систон», 1974, с. 310.

¹⁰² Болдырев А.Н., 1955, с. 87.

¹⁰³ Наршахӣ, «Таърихи Бухоро» (муқаддимаи тарҷумаи форсӣ), 1904, с. 3.

соли 1022 то соли 1037 Ҷаъолияти донишманди бузурги халқи тоҷик Абӯалӣ ибни Сино дар Исфаҳон мегузарад ва дар ҳамин ҷо барои ҳокими маҳаллӣ якчанд асар, аз ҷумла асари машҳураш «Донишнома» ё «Донишномаи Алоӣ»-ро ба забони форсӣ эҷод кардааст. Дар ин ҷо низ ба мисли Мовароуннаҳр ва Хуросон сабаби аз адабиёти арабизабон ба адабиёти форсизабон гузаштани он ба оммаи халқ Ҷаъмо шудани ин адабиёт буд. Муаллифи яке аз асарҳои ҷорӣ аввали асри XII ҷунин менависад: «Ва шундаам, ки худованди мозӣ Алоуддавла...»¹⁰⁴ ҳоҷараис Абӯалӣ ибни Синоро гуфт: – Агар илми аввал ба иборати порсӣ будӣ, ман битавонистаме доништан! Бад-ин сабаб ба ҳукми фармон «Донишномаи Алоӣ» сохт ва ҷун пардохт ва арза кард, аз он ҳеҷ дарнатавонист ёфтан».¹⁰⁵

Худи Абӯалӣ ибни Сино ҳам ба забони форсӣ эҷод кардани чанде аз асарҳои илмиашро бо майли ба омма Ҷаъмо кардани онҳо алоқаманд кардааст.

Таъсир ва шӯҳрати адабиёти хаттии форсӣ дар асрҳои миёна ҷунон бузург буд, ки вай на танҳо дар мамлакатҳои, ки забони форсӣ барои аҳолии онҳо забони модарӣ ҳисоб мешуд (Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрони ғарбӣ), балки дар кишварҳои берун аз ҳудуди онҳо Озарбойҷон, Осиёи Хурд, Курдистон, Афғонистон, Ҳиндустони шимолӣ, Туркистони Шарқӣ низ эҷод мешуд.

Мумкин аст хотирнишон кард, ки адабиёти хаттии форсизабон аз охири асри IX ва аввали асри X дар тамоми соҳаҳои ҳаёти сиёсӣ ва маданияи мамлакатҳои гуногуни Шарқи Наздик ва Миёна васеъ паҳн мешавад. Забони форсӣ на фақат барои мардуми тоҷик ва форс, инчунин барои халқҳои гуногуни ин нуқоти Шарқ курдҳо, афғонҳо, ҳиндуҳо, мардуми туркзабони Озарбойҷон, Осиёи Хурд ва Мовароуннаҳр дар ибтидои асрҳои миёна (ва аксаран баъдтар ҳам) забони асосӣ ва забони асосии (ва ҳатто ягонаи) адабиёти хаттӣ ба шумор мерафт.

Забони форсӣ забони арабиро, ҳатто дар навиштаҷоти асбобҳои рӯзгор ва катибаҳо танг кардааст. Аввалин хати ба забони форсӣ дар рӯи пиёлаи нуқра сабтшуда ба асри XI тааллуқ дорад.¹⁰⁶ Дар хатти арабии рӯи сафолпораҳои, ки аз ҳафриёти археологии Марв ёфт шудаанд, ба гуфти М.Е.Массон, таъсири талаффузи забони тоҷикӣ аён аст.¹⁰⁷ Аввалин матни тоҷикии дар рӯи қайроқсанги аз қабристони Самарқанд пайдошуда ба аввали асри XIII тааллуқ дорад.¹⁰⁸

Дар ҳамаи сарчашмаҳои забони ин адабиёти арабихат «форсӣ», «порсӣ», «порсии дарӣ» номида мешавад.

Ин номҳо ҷиро ифода мекунанд? Калимаи «дарӣ» сифати нисбӣ аз «дар», яъне дарбор (дарбори шоҳ) буда, маънои «дарборӣ»-ро дорад. Дар ин истилоҳ вазъияти конкрети маданияи таърихӣ он замон, замоне, ки адабиёти хаттӣ асосан дар дарбори ҳукуматдорони феодалӣ ба вучуд меомад, инъикос ёфтааст.

Муаллифони арабизабони асрҳои миёна ин истилоҳро ба забони дарбори Сосониён дар Мадоин алоқаманд мекунанд. Дар давраҳои баъдина ин истилоҳ маъноҳои дигар низ пайдо намуд, аз ҷумла, услуби муайяни аввалин

¹⁰⁴ Ҳокими Исфаҳон аз соли 1007 то 1041.

¹⁰⁵ Иқтибос аз мақолаи Болдырев А. Н., «Из истории развития персидского литературного языка», «Вопросы языкознания», 1955, № 5, с. 83.

¹⁰⁶ Маршак Б.И., 1976, с. 162.

¹⁰⁷ Массон М.Е., 1978, с. 88.

¹⁰⁸ ФС, 237.

асарҳои ба забони форсӣ эҷодшуда, ки аз арабизмҳои зиёд ва гуфторҳои сер-такаллуфи хоси забони адабии асрҳои минбаъда холианд, бо ҳамин истилоҳ ифода шудааст.¹⁰⁹

Истилоҳи «дарӣ» дар адабиёти илмӣ баъзан бо лаҳҷаҳои маҳаллӣ порсҳои (зардуштони) Ҷазд ва Кирмон ва ҳамчунин лаҳҷаи Сивандӣ (воқеъ дар самти шарқии Техрон) ва ғ. низ мансубият пайдо кардааст. Ҳоло ин истилоҳ дар Афғонистон нисбат ба шакли хаттии яке аз забонҳои расмӣ ин мамлакат – забони форсии кобулӣ истифода мешавад.

«Забони форсӣ» ва «забони дарӣ»-ро ҳамчун ду забони гуногун ба ҳамдигар муқобил гузоштан ҳам нодуруст аст. Балъамӣ дар муқаддимаи арабии «Таърихи Табарӣ» (қариби соли 963) забони тарҷумаашро «забони форсии дарӣ» меномад. Баъдтар (зоҳиран, баъд аз соли 976¹¹⁰) муқаддимаи арабии ин тарҷума ба муқаддимаи форсӣ баргардонда мешавад, ки дар он забони ин тарҷума «порсӣ» номида шудааст. Ҳамин тавр, ҳеч як шубҳае нест, ки истилоҳҳои форсӣ, форсии дарӣ, ба айни як маъно кор фармуда шудаанд. Бо ҳамаи ин истилоҳҳо як забон – забони адабиёти классикии форсу тоҷик «забон порсӣ» ифода шудааст.

Ба он ақида ҳам, ки забони паҳлавӣ (забони форсии миёна) ва забони форсӣ гӯё ду забони гуногун бошанд, розӣ шудан мумкин нест. «Забони форсии миёна ва забони форсӣ (забони бо хати арабӣ навишташудаи осори адабиёти тоҷику форс) ду давраи инкишофи пай дар пай як забон мебошанд, ки дар хатҳои гуногунсистема – паҳлавӣ, монӣ, арабӣ инъикос ёфтаанд. Муаллифоне, ки забони форсӣ ва забони форсии миёнаро аз ҳам ҷудо мекунанд, хоҳу нохоҳ таърихи забони адабиёти классикии тоҷикро маҳдуд мекунанд. Ин забон ду-се аср пеш аз истилои араб не, чунон ки баъзе муаллифон менависанд,¹¹¹ балки якум ҳазор сол пештар ба вучуд омада, ёдгориҳои хаттии он ба асри VI пеш аз милод рафта мерасад.

Ду масъаларо аз ҳамдигар фарқ кардан лозим аст: яке – масъалаи макон ва замони пайдоиши забони адабиёти классикии тоҷику форс, масъалаи асосии лаҳҷавии забони ин адабиёт ва дигаре – масъалаи таърихи ин забон ва ҷои он дар байни забонҳои дигари эронӣ.

Оид ба масъалаи якум ба вучуд омадани ду фикр мумкин нест. «Забони адабиёти классикии тоҷику форс дар ҳудуди Мовароуннаҳр, Систон, Хуросон ташаққул ёфтааст. Маҳз дар ҳамин ҷо, (асрҳои IX-X) пояи забони адабие, ки дар ҳаёти таърихию маданияи Осиёи Миёна, Эрон ва мамлакатҳои дигари Шарқи Наздик ва Миёна роли бузург бозидааст, устувор гардид. Маҳз аз Бухоро, Самарқанд, Балх, Ҳирот, Тӯс ва дигар вилоятҳои Мовароуннаҳр, Хуросон, Систон аввалин эҷодкорони бузурги ин адабиёт ба зӯҳур омаданд. Ном гирифтани Дақиқӣ, Фирдавсӣ, Носири Хусрав, Умари Хайём кифоя аст. Ин ҳам тасодуф нест, ки бузургтарин шоирони дарбори Ҷазнавиён ва Салҷуқиён аз вилоятҳои мазкур (Унсурӣ аз Балх, Фарруҳӣ аз Систон, Анварӣ аз Сараҳс, Муиззӣ аз Нишопур ва ғ.) баромаданд. Мувофиқи маълумоти тазкираи Муҳаммад Авфӣ (1221, 1222), ки қадимтарин тазкираи то ба замони мо расида «Лубоб-ал-боб» ба шумор меравад, аз 106 шоири замони Салҷуқиҳо 68 нафарашон дар Хуросон ва Мовароуннаҳр ва танҳо 16 нафари онҳо дар вилоятҳои ғарбии Эрон ба дунё омадаанд.¹¹²

¹⁰⁹ Семенов А.А., 1960.

¹¹⁰ Ниг.: Грязневич А.П. ва Болдырев А.Н., 1957, с. 56.

¹¹¹ Ниг.: «СП», 1975, с. 132.

¹¹² Ниг.: Бертельс Е.Э., 1950, с. 63.

Ин далелҳо бори дигар собит мекунанд, ки то давраи ҳуҷуми муғулҳо адабиёти форсидадон на дар ҳудуди Эрони ғарбӣ, балки дар ҳудуди Мовароуннаҳр, Хуросон, Систон дар ҳудуди вилоятҳои, ки асосгузори адабиёти классикии тоҷикӣ форс Рӯдакӣ, Фирдавӣ ва ҳамзамонону пайравони онҳо зиндагӣ ва асар эҷод мекарданд, инкишоф ёфтааст. Аз ин рӯ, бесабаб нест, ки Асадии Тӯсӣ дар муқаддимаи «Луғати фурс» (1065-1066) «луғати фурс - лисони аҳли Балх, Мовароуннаҳр ва Хуросон» гуфтааст.¹¹³

Ҳар гоҳ ки сухан аз таърихи қадимтарин марҳилаҳои инкишофи ин забон равад, забони адабиёти классикии тоҷикӣ форсро аз даврони гузаштаи тараққиёти он, ки дар ёдгориҳои хаттии форсии қадим ва миёна муҷассам шудааст, набояд ҷудо кард. Ин забон дар ҷои ҳама ба вучуд наомадааст ва ба вучуд омада ҳам наметавонист. Таърихи он на ин ки аз давраи истилои араб, балки аз асари VI пеш аз милод шурӯъ мегардад, ки ин иддаоро ёдгориҳои хаттӣ тасдиқ менамоянд.

3. ИЛМ ВА АДАБИЁТИ ХАЛҚИ ТОҶИК (АСРҲОИ IX-X)

Тараққиёти адабиёти бадеӣ

Вазъияти сиёсии Осиёи Миёна ҳанӯз дар ибтидои асри IX барои тараққиёти адабиёти нави китоби тоҷик, ки бар асоси эҷодиёти даҳанакии халқ қарор гирифта буд, шароити мусоид фароҳам овард, вале ин шароит самараҳои худро дар вақти Сомониён бахшид. Бинобар ҳамин ҳам давраи Сомониён давраи пайдоиши адабиёти классикии тоҷикӣ форс ба шумор меравад.

Дар айни замон ин ифодаро чунин бояд фаҳмид, ки замони Сомониён аслан на давраи ба вучуд омадани адабиёти нави тоҷикӣ форс, балки фақат давраи расман эътироф гардидан, ба шакли хаттӣ зуҳур ёфтагӣ ва нашъунамои ин адабиёт мебошад.

Хеле вақт пеш аз барпо гардидани давлати Сомониён тоҷикон бо забони модарии худ лафзан асарҳои бадеӣ эҷод мекарданд. Чунин амри воқеӣ, ки дар тамоми давраи ҳукмронии арабҳо анъанаҳои адабии қабл аз ислом аз байн нарафтанд ва халқ образҳои бадеӣ ва сюжетҳои бостониро маҳфуз дошт, яке аз далелҳои нисбат ба асри IX хеле қадимтар будани таърихи адабиёти тоҷик мебошад.

Дар замони Сомониён дар баробари тараққиёти кардани адабиёт ба забони тоҷикӣ (дарӣ) адабиёти арабизабон низ раванг ёфт. Эҷодкунандагони ин адабиёт дар Мовароуннаҳр бештар он тоҷикон буданд, ки бо доираҳои расмӣ муносибат дошта, ғайр аз забони модарии худ забони арабиро ҳам нағз медонистанд.

Ин давра дар таърихи тараққиёти адабиёти классикии тоҷикӣ форс дар асрҳои миёна яке аз муҳимтарин давраҳо ба шумор меравад.

Сомониён аз он сабаб шоиронро ба дарбори худ ҷамъ мекарданд, ки ба воситаи онҳо шӯҳрати худро зиёдтар паҳн намоянд. Аз тарафи дигар, саъю кӯшиш ба маъруфият, инчунин тангии маишат шоирон ва нависандагонро маҷбур менамуд, ки ба дарбори ин ва ё он ҳоким рӯ оваранд.

Дар адабиёти давраи Сомониён ҳам, монанди адабиёти асрҳои минбаъдаи замони феодализм, ду тамоюлро қайд кардан мумкин аст: яке – майлҳои халқӣ,

¹¹³ Иқтибос аз «СШ», 1975, № 8, с. 131.

дигаре – майлҳои феодали (апрофӣ-клерикалӣ).¹¹⁴ Табиист, ки таваҷҷӯҳи моро асосан дар ин ҷо нависандагоне, ба худ ҷалб мекунанд, ки дар эҷодиёти онҳо майлҳои халқӣ бартарӣ доранд.

Асосгузори эътирофшудаи назми классикии тоҷику форс устод Рӯдакӣ мебошад, ки ҳанӯз дар ҷавонӣ чун навозанда ва ҳофизи халқ шўҳрат ёфта буд.

Абӯабдулло Ҷаъфар Рӯдакӣ дар охири асри IX дар деҳаи Панҷруд (наздикии Панҷакент) дар оилаи деҳқон таваллуд ёфтааст. Дар бораи ҳаёти ин шоири мумтоз ва, алахусус, роҷеъ ба давраи бачагии ӯ маълумот ниҳоятдараҷа кам аст.

Барои донишмандони қисмати Рӯдакӣ кашфиёти асосгузори адабиёти советии тоҷик устод С.Айни аҳамияти ҳалқунанда дошт. С.Айни пас аз таҳқиқи дақиқонаи сарчашмаҳо ва пурсуҷи куҳансолони маҳаллӣ ба чунин хулосае омад, ки қабри Рӯдакӣ дар деҳаи зодгоҳи ӯст. То ин дам касе инро тахмин ҳам накарда буд. Ин воқеият барои кушодани бисёр уқдаҳои ҳаёти Рӯдакӣ кўмак расонид ва собит намуд, ки шоири забардасти аз тарафи Сомониён ҳимоятдида, чи навъе ки ривоят мекунанд, соҳаи охири умри худро дар хориву залилӣ гузаронида, дар як деҳачаи номашхури кўҳистон аз дунё гузашт ва дафн карда шуд. Чунин буд қисмати шоир дар замони феодали.¹¹⁵

Рӯдакӣ дар овони ҷавонӣ ба туфайли овози хуш, истеъдоди шоирӣ ва маҳорати ҷангнавозии худ шўҳрати зиёде пайдо карда буд. Ба ин восита вай аз тарафи Насри II ибни Аҳмади Сомонӣ (914-943) ба дарбор кашида шуд ва қисми асосии ҳаёти ӯ дар муҳити дарбор гузашт. Чи навъе ки Абулфазли Балъамӣ мегӯяд, «Рӯдакӣ пешқадамтарини ҳамасронаш будааст дар шеърӣ порсӣ (тоҷикӣ) дар замони худ, ки дар Араб ва Аҷам монандаш нест»; ӯ на фақат устои шеър, дар айни замон ҳофиз ва навозандаи забардасте низ ба шумор мерафт. Рӯдакӣ мураббӣ ва мувозиби шоирони навқалам буд, ки ин обрӯву эътибори ӯро боз ҳам зиёдтар мекард.

Бо вучуди ин, Рӯдакӣ дар айёми пириӣ худ дучори бисёр маҳрумиятҳо гардид. Дар соли 937 ҳомӣ ва дўсти наздики ӯ Балъамӣ, ки сарвазири Насри II буд, аз кор дур карда шуд. Шоири куҳансоли нобино ё шояд зўран кўр кардашуда, ба гуноҳи дўсти Абулфазли Балъамӣ буданаш ва ё ба шўриши халқии қармата хайрхоҳӣ карданаш аз дарбор ронда шуда, ба зодгоҳи худ баргашт.

Рӯдакӣ пас аз ин воқеа бисёр зиндагӣ карда натавонист. Чи навъе ки Самъонӣ дар китоби «ал-Ансоб» менависад, ӯ дар соли 941 (аз рӯи дигар далелҳо – дар соли 952) дар деҳаи худ Панҷруд вафот кард.¹¹⁶

Аз осори Рӯдакӣ то замони мо танҳо бештар аз як ҳазор байт омада расидааст. Ҳамин шеърҳои боқимонда низ ба маҳорати баланди шоирӣ ӯ, ки дар тамоми жанрҳои назми он давра, монанди марсия, қитъа, рубой, ғазал, маснавӣ (чун маҷмӯаи амсоли маъруфи «Калила ва Димна» ва ғ.) зоҳир гардидааст, метавонанд гувоҳӣ диҳанд.

Рӯдакӣ аз қабилӣ қасидасароёни маъмули дарбор набуд. Қасидаҳои ӯ бо тасвири возеҳи манзараҳои табиат, васфи сурури зиндагӣ ва ишқ шурӯъ мегардиданд: қисмати насиб (муқаддима) назар ба мадҳия ҷозибаноктарин

¹¹⁴ Муфассалан ниг.: Брагинский И.С., 1956.

¹¹⁵ Айни С. 1959, с. 30–36.

¹¹⁶ Роҷеъ ба ҳаёт ва эҷодиёти Рӯдакӣ тадқиқот бисёр аст, хусусан ба муносибати ҷашни 1100-солагии таваллуди ӯ асарҳои зиёде таълиф ва нашр гардидаанд. Ниг.: Мирзоев А.М., 1968, ки феҳристи мукаммали адабиёти оид ба Рӯдакӣ зикр ёфтааст. Инчунин муроҷиат шавад ба асари олими Эрон Саид Нафисӣ (Техрон, ҷилдҳои I-III, 1309-1313 ҳ.).

қисмати қасидаҳои вайро фароҳам меовард. Ашъори Рӯдакӣ аз ҷиҳатҳои динӣ қариб тамоман ҳолӣ буда, дар аксари онҳо андешаҳои амиқи фалсафӣ нуҳуфтаанд. Чунончи, беҳтарин абёти ӯ роҷъ ба гардиши доимии моддаҳо ва муборизаи наву кӯҳна мисоли барҷастаи ҳамин навъ шеърҳост. Дар қасидаи «Шикоят аз пирӣ» шоир сабабгори фаро расидани пириро пурсида, худ дар ҷавоби он мегӯяд:

Чаҳон ҳамеша чу чашмест, гирду гардон аст,
Ҳамеша то бувад онн-ш, гирдгардон буд.
Ҳамон, ки дармон бошад, ба ҷои дард шавад,
Ва боз дард ҳамон, к-аз нахуст дармон буд.
Куҳан кунад ба замоне ҳамон куҷо нав буд,
Ва нав кунад ба замоне ҳамон, ки хулқон буд.
Басо шикастабиёбон, ки боғи хуррам буд,
Ва боғи хуррам ғанг, он куҷо биёбон буд.¹¹⁷

Рӯдакӣ дар шеърҳои худ хирад ва дониш, нақўкорӣ ва далерию тараннум карда, мардумро ба наҳаросидан аз саҳтиҳои рӯзгор ва мардонавор бартараф кардани онҳо даъват менамояд, ғояҳои инсониятпарварӣ ва меҳнатдӯстиро таблиғ намуда, дар ин бобат аксаран ақидаҳои дар миёни халқ пайдошударо ифода мекунад. Ӯ бо эҷодиёти худ пояҳои назми тоҷику форсро устувор намуда, жанр ва навъҳои асосии шеърро ба таомул медарорад. Дар ашъори ӯ қариб ҳамаи вазнҳои арӯзӣ ва системаи образҳо ба худ шакли муайян мегиранд.

Шеърҳои Рӯдакӣ сармашқи шоирони минбаъдаи тоҷик гардид. Рӯдакӣ ба таври ҳаққонӣ ҳамчун асосгузори назми классикӣ шинохта шудааст, назме, ки дар асрҳои X-XV дар миёни тоҷикон ва форсҳо интишор ёфта, Фирдавӣ, Хайём, Саъдӣ, Ҳофиз ва Ҷомӣ барин симоҳои бузургро ба арсаи вучуд овард. Классикони ин назм Рӯдакиро устои худ дониста, ӯро ҳамеша бо муҳаббат ва эҳтироми тамом ёд кардаанд.

Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ дар деҳаи Ҷаҳидонаки Балх таваллуд ёфтааст. Дар бораи ҳаёти ӯ низ маълумоти ниҳоят кам мавҷуд аст. Аз сарчашмаҳо фақат ҳаминаро метавон донист, ки Шаҳид яке аз беҳтарин шоирони дарбори Насри II ибни Аҳмади Сомонӣ ва наздиктарин шогирди Рӯдакӣ ба шумор мерафт.

Шаҳиди Балхӣ на танҳо шоир, дар айни замон яке аз олимони пешқадами давраи Сомониён буд. Муаллифи «Китоб-ул-феҳрист» Ибн ан-Надим дар бораи ӯ чунин менависад: «Дар замони ар-Розӣ¹¹⁸ марде буд маъруф ва Шаҳид ибн-ул-Ҳусейн... дар ҳикмат бағоят моҳир ва соҳиби мусаннафоти бисёр ва байни вай ва Розӣ мунозирот будааст»...

Шаҳид пештар аз Рӯдакӣ вафот кард. Шоири куҳансол дар ғавти шогирди азизи худ марсияи ҷонсӯзе дорад.

Абӯшакури Балхӣ дар соли 915 таваллуд ёфтааст. Дар аҳди салтанати Нӯҳ ибни Насри Сомонӣ (943-954) ӯро ба дарбор қабидаанд. Номи ӯ бо маснавии «Офариннома», ки дар соли 944 навиштааст, шўҳрат пайдо кард. Аз ин маснавӣ фақат баъзе қисматҳои пароканда то замони мо расидааст. Зоҳиран, ин нахустин достони дидактикии адабиёти классикии тоҷику форс ба шумор меравад. Илова бар ин, Абӯшакур боз ду маснавӣ таълиф карда будааст, ки аз

¹¹⁷ Осори Рӯдакӣ, 1958, с. 19-20.

¹¹⁸ Олим ва табибӣ маъруф Абӯбақр Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ (тақрибан соли 865-925) дар назар дошта шудааст.

онҳо чизе боқӣ намондааст. Ў ба равияи рубоиёти халқӣ шеър гуфта, дар айни замон ба сабки мураккаб, зарофат ва хушбаёнӣ низ аҳамият додааст. Шеърҳои мураккаббаёни ӯ чунон машҳур гардида буданд, ки онҳоро ба забони арабӣ ҳам тарҷума намудаанд.

Робиаи Балхӣ нахустин шоираи ба мо маълуми даризабон аст. Дар чанде аз тазкираҳо шеърҳои ошкӯнаи пурэхсос ва санъаткоронаи вай зикр ёфтаанд. Қиссаи ишқи фоҷиавии Робиа ва ғуломи ҷавон, ки дар асри XIII Фариддини Аттор ба риштаи назм капидааст, бо номи ҳамин шоира алоқаманд мебошад. Дар бораи зиндагонии ӯ ягон маълумоти воқеӣ мавҷуд нест. Агар баъзе ривоятҳоро ба асос гирем, Робиа ҳамзамони Рӯдакӣ буда, устод ба ашъори ӯ арзиши баланд додааст. Ба арсаи вучуд омадани шоираи баркамол аз дараҷаи баланди маданияти он замон гувоҳӣ медиҳад.

Абӯмансур Муҳаммад ибни Аҳмади Дақиқӣ (вафоташ тақрибан с.977). Ҷои таваллудӣ ин шоир ҳанӯз маълум нагардидааст. Баъзе ўро аз Тўс (дар Хуросон), баъзе аз Самарқанд ва ё Бухоро медонанд, дар ҳар сурат вай тамоми умри худро дар Мовароуннаҳр ба сар бурдааст. Дақиқӣ фаъолияти худро дар дарбори ҳокими вилояти Ҷағонӣён, ки дар он замон яке аз ободтарин маҳалҳои давлати Сомонӣён ба шумор мерафт, сар кард. Шўҳрати санъаткорӣ Дақиқӣ то дараҷае расид, ки дар як муддати кӯтоҳ ба Бухоро – ба дарбори Сомонӣён даъват карда шуд.

Дар он замон гирд овардани афсона ва ривоятҳои бостонӣ мавриди таваҷҷӯҳи доираҳои ҳукмрон қарор гирифта буд. Бо анъанаҳои қаҳрамонии замонҳои гузашта шинос кардани оммаи халқ барои муттаҳид гардидани онҳо дар мубориза баҳри давлати мустақил аҳамияти калоне дошт. Бинобар ин Сомонӣён ба ҷамъ намудани нақлу ривоятҳои қадимаи қаҳрамонӣ-асотирий чӣ аз сарчашмаҳои таърихӣ паҳлавӣ, чӣ арабӣ ва хусусан аз забони мўбадон диққати махсусе медоданд. «Шоҳномаи Абӯмансурӣ» низ маҳз ба ҳамин муносибат ба вучуд омада буд.

Амир Нўҳи II Сомонӣ (976-977) ба Дақиқӣ фармуд, ки ин «Шоҳнома»-ро ба риштаи назм кашад. Вале умри шоир барои анҷом додани ин вазифа кифоя накард – соли 977 ӯ дар як шаби базм аз тарафи ғуломи худ кушта шуд.

Мумкин аст, ки ӯ қурбони фитнаву дасисаҳои шахси тарафлорӣ дини ислом гардида бошад, ки ба фаъолияти барқарор намудани анъанаҳои қаҳрамонӣ назари душманона доштанд.

Ҳазор байти Дақиқӣ, ки дар он муборизаи байни Гуштосп (Виштосп) ва Арҷосп тасвир ёфта буд, аз тарафи Фирдавсӣ ба «Шоҳнома» ҳамроҳ карда шуд.

Дар бораи миқдори байтҳои «Шоҳнома»-и Дақиқӣ ақидаҳои дигар низ мавҷуданд: чунончи, муаллифи аввалин тазкираи ба мо расидаи асри XIII Муҳаммади Авфӣ ҳатто дар бораи бист ҳазор будани ин байтҳо сухан меронад.

Бузургтарин шоири он замон Абулқосим Фирдавсӣ байни солҳои 934 ва ё 941 дар деҳаи Бож, наздикии Тўс, аз оилаи аёни миёнаҳол таваллуд ёфта, маълумоти нисбат ба он давра хубе ба даст овард. Ў ғайр аз забони модарии худ дарӣ забони арабӣ ва паҳлавиро (форсии миёна) низ нағз азхуд кард. Ба ин восита дар вақти таълифи «Шоҳнома» вай имкон дошт аз тамоми асарҳое, ки бо ин забонҳо навишта шуда буданд, истифода намояд.

Фирдавсӣ дар синни 35-солагӣ, пас аз он ки ба Бухоро ва дигар ҷойҳо сафар карда, бар иловаи «Шоҳномаи Абӯмансурӣ» дар бораи гузаштаи халқҳои Эрон маълумоти муфасссал ҷамъ овард, ба танзими ҳамосаи худ «Шоҳнома»

шурӯъ намуд. Дар ин вақт давлати Сомониён ҳанӯз дар авҷи иқтидори худ буд.

Фирдавсӣ дар асоси нишон додани гузаштаи пур аз қаҳрамониҳои халқ бедор намудани ҳисси ватандӯстии онро вазифаи асосии достони худ медонист. Ё ба эҷоди ин асар беҳтарин айёми умри худро сарф кард. Чунон ки мегӯяд, вай дар ин роҳ пир шуд, вале хомаашро ба канор нагузошт:

Ман аз пасту паш суғташам чу маст,
Ба ҷои инонам асо шуд ба даст.
Руҳи лолагун гашта бар сони коҳ,
Чу кофур шуд ранги мӯи сиёҳ.
Зи пирӣ ҳам овард болои рост,
Ҳам аз наргисон рӯшноӣ бикост.

Сарчашмаи асосии ҳамосаи Фирдавсро силсилаи гуфтори сақоно суғдӣ дар бораи Рустами баҳодур, ки беш аз сеяки достонро дар бар мегирад, инчунин афсонаҳои суғдӣ ва хоразмӣ дар бораи Сиёвуш ва афсонаи бохтарӣ дар бораи Исфандиёр фароҳам овардаанд. Аксарияти асотири фасли аввали достон, ки бо афсонаҳои дар Авесто ишоратёфта мушобеҳ мебошанд, низ аз манбаъҳои осӣёимёнагӣ баромадаанд. Ривоятҳои оид ба давраи сосонӣ (қисмати хурди достон) асосан аз маъхазҳои хаттӣ, махсусан аз адабиёти паҳлавӣ иқтибос шудааст.

Фирдавсӣ асари худро дар асоси ғояи муборизаи қувваҳои нек ва бад, ки ибтидои худро аз ривоятҳои қадимаи эронӣ мегиранд, тартиб додааст. Дар тамоми ҷараёни воқеаҳои ин асар халқҳои эронӣ ҳамчун тарафдори қувваи нек бар зидди қувваи бад – истилогарони хориҷӣ мубориза мебаранд. Шоир дар қисми афсонавии достон дар шахси шоҳи морон Заҳҳок зулми золимони аҷнабиро тасвир намуда, дар натиҷаи муборизаи қаҳрамононаи Коваи Оҳангар ва халқи бо даъвати ӯ шӯришбардошта барбод рафтани ин зулму истибдодро моҳирона нишон додааст.

Муаллиф дар симои Рустам ва дигар қаҳрамонони достон муборизаи фидокоронаи насли навро дар роҳи истиқлолияти ватани худ тасвир менамояд. Шоир ба достон воқеаҳои таърихи аз лашкаркашии Исқандари Мақдунӣ сар карда, то истилои араб ва марги Яздигурди III низ дохил намуда, ғояи муборизаи халқро барои истиқлолияти кишвари худ дар тамоми муддати таърихи он тараннум кардааст. Илова бар ин, вай достонро ба лавҳаҳои романтикӣ (монанди қиссаи ишқӣ Зол ва Рудоба), масал ва ҳикматҳои тарбиявии ахлоқӣ оростааст.

Тамоми ҳамосаи Фирдавсӣ бо рӯҳияи хайрхоҳӣ нисбат ба аҳли меҳнат – барзгарону пешаварон фаро гирифта шудааст. Шоири бузург онҳоро бо беҳтарин сифатҳои инсонӣ – ҷавонмардӣ ва олиҳимматӣ ороста, тасвир менамояд. Фирдавсӣ дар бобати фаҳмидани моҳияти неҳзати маздакия аз тамоми ҷамасрони худ пеш гузаштааст. Ё ба маздакиён бо назари нек нигариста, онҳоро «гурусна ва азияткашида» меномад.

Ниҳоят, шоир вазифаи ба зимма гирифтаи худро дар овони пирӣ, пас аз заҳмати мутғасили чандинсол дар соли 994 анҷом дод ва аз 100 ҳазор мисраъ ҳам зиёдтар як асари ҷовидонаи оламшумулро ба дунё овард.

Вале аз рӯзе, ки Фирдавсӣ ба таълиф намудани ин асар камар баста буд, хеле вақт гузашт. Дар ин муддат давлати сомонӣ аз по афтада, аз ҳомиёни шоир касе намонда буд. Он гоҳ Фирдавсӣ аз рӯи маслиҳати яке аз одамони

хайрандеш «Шоҳнома»-ро ба султон Маҳмуди Ғазнавӣ, ки ба сари ҳокимият омада буд, тақдим намуд.

Лекин Маҳмуд ин тўҳфаи шоиронаро рад кард ва чунон ки нақл меку-
нанд, ҳатто шоирро аз сабаби тасвир намудани қаҳрамонон ва подшоҳони
пеш аз ислом ба кофирӣ айбдор намуда, бифармуд, ки ба зери пой шутур пар-
тоянд. Намояндаи сулолаи нави ба ҷои Сомониён омадаи турк Султон
Маҳмуди Ғазнавӣ табиист, ки дар дoston, қабл аз ҳама, хавфи сиёсӣ дарёфт,
зеро дар ин ҳамоса муборизаи аҷлоди халқӣ тоҷик бар зидди Тўрониён,¹¹⁹ ки
дар аҳди ӯ ҳамчун аҷлоди қавми турк ҳисоб меёфтанд, ситоиш карда мешуд.

Ғайр аз ин, Султон Маҳмуд, ки роҳи ба даст овардани пуштибонии хило-
фати араб ва рӯҳониёни мусулмонро меҷуст, ба муқобили васфи анбанаҳои
қадимаи тоисломӣ дар «Шоҳнома» ва рӯҳияи зиддиарабии он бархост. Вале
муҳимтарин сабаби муносибати манфии Маҳмуд нисбат ба «Шоҳнома»-и
Фирдавсӣ иборат аз ин буд: Маҳмуд, ки фурӯ нишондани ҳаракатҳои халқро
асли мақсади худ қарор дода буд, наметавонист асари моҳиятан халқии шои-
ри гениалиро тақдир намояд.

«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ аз ҷиҳати арзиши бадеии худ дар радифи
барҷастатарин асарҳои ҳамосии адабиёти ҷаҳон қарор гирифтааст.¹²⁰

Шоирӣ бузург бақияи умри худро дар қашшоқӣ ва маҳрумиятҳо ба сар
бурда, соли 1020 (аз рӯи дигар мадракҳо – с.1025) дар Тўс вафот кард.
Рӯҳониёни ислом, ки Фирдавсиро кофир меҳонданд, ба қабристони мусулмо-
нон дафн кардани ӯро манъ намуданд. Ҷасади шоир дар боғи худӣ ӯ ба хок
супурда шуд.¹²¹

Номи Фирдавсӣ ҷовид бимонд. Суханони хитобан ба Маҳмуди Ғазнавӣ
гуфтаи ӯ ҳақ баромаданд:

Биноҳои обод гардад хароб
Зи борону аз тобиши офтоб.
Пай афгандам аз назм коҳе баланд,
Ки аз боду борон наёбад газанд.
Бад-ин нома гар умрҳо бигзаранд,
Бихонад ҳар он кас, ки дорад хирад.¹²²

Илму фан

Комебиҳои илму фанни давраи сомонӣ камтар аз муваффақиятҳои ада-
биёти нафиса набуд. Аммо фарқ дар ин буд, ки асарҳои илмӣ мисли пештара
аксаран ба забони арабӣ таълиф меёфтанд. Забони арабӣ дар байни мамла-
катҳои Шарқи исломӣ дар зарфи чандин асрҳо роли забони илмӣ
байналхалқиро иҷро мекард. Бо забони маҳаллӣ навиштани асарҳои илмӣ
боиси маҳдудшавии доираи интишори осори муаллиф мегардид. Инро ҳам
бояд ба назар гирифт, ки забони арабӣ барои ифодаи муҳимтарин мафҳумҳои
илмӣ истилоҳоти мувофиқ дошт. Аз ин сабаб муаллиф кӯшиш менамуд, ки
асарҳои худро ба забони арабӣ нависад, то ки онҳо дастраси ҳамаи доираҳои
илмӣ кишварҳои Шарқ гарданд.

¹¹⁹ Номи қадимаи тоифаҳои бодиянишини шарқизеронӣ.

¹²⁰ Дар Иттифоқи Советӣ нашри мукаммали илмӣ матни «Шоҳнома» анҷом пази-
руфт, ки ба қадимтарин дастхатҳо асос ёфта, аз тарафи кормандони Институти
Шарқшиносии АФ СССР тартиб дода шудааст (ҷ. I-IX, 1960-1971).

¹²¹ Дар бораи Фирдавсӣ, ниг.: Османов М.-Н. О., 1959.

¹²² Намунаҳои адабиёти тоҷик, 1940, с. 28.

Олимони ин давра дар ҳар як соҳаи илму фан ниҳоят зиёданд ва бинобар ин мо фақат бо зикри номи барҷастатарини онҳо иктифо менамоем.

Ибни Қутайба (828-829) ҳам дар соҳаи таърих ва ҳам дар соҳаи адабиётшиносӣ яке аз мумтозони замони худ буд. «Китоб-ул-маориф» ном асари доир ба таърихи ӯ аҳамияти ниҳоят калоне дорад.

Аҳамияти «Китоб-ул-шёр в-аш-шурро» ном асари адабиётшиносии вай, ки дар таърихи адабиёт баробар будани мақоми шоирони гузашта ва муосирро таъкид менамояд, боз ҳам бештар аст.

Абӯмушшар Ҷаъфар ибни Муҳаммади Балхӣ аз маъруфтарин мунаҷҷимон ва олимони асри IX ба шумор меравад. Вай аввалҳо ба ҷамъ овардани ҳадисҳо шугъл баст. Пас аз расидан ба синни 47-солагӣ дар Бағдод ба омӯхтани риёзиёт шурӯъ намуд, сипас ба илми нучум гузашт ва дар ин соҳа қариб 40 асар эҷод кард. Абӯмушшар тақрибан сад сол умр дида, соли 886 вафот намуд.

Абӯбакри Наршахӣ (вафоташ с.959) яке аз муаррихони машҳури давраи сомонӣ аст. Китоби «Таърихи Бухоро», ки аз тарафи ӯ ба забони арабӣ таълиф ёфта, онро дар соли 1128 Абӯнаصري Қубавӣ ба тоҷикӣ тарҷума кардааст, аз беҳтарин сарчашмаҳои таърихии доир ба ҳаёти вилоятҳои ҷудогонаи Мовароуннаҳр ва махсусан Бухоро мебошад.

Абӯнаصري Форобӣ (тақрибан 870-950) аслан аз Фороби қадимаи соҳили Сирдарё буда, дар оилаи саркардаи ҳарбии турк таваллуд ёфтааст. Дар овони ҷавонӣ ба мақсади давом додани таҳсил ба Димишқ ва сипас, ба Бағдод сафар намуд ва қисми зиёди умри худро дар он ҷо гузаронид. Ҳамаи асарҳои ӯ ба забони арабӣ таълиф шудаанд. Хизмати арзандаи Форобӣ, пеш аз ҳама, дар он аст, ки ӯ мероси Арасту ва дигар файласуфони Юнони Қадимро азхуд намуда, онро ба халқҳои Шарқи Наздик интиқол дод. Бисёр мутафаккирони тоҷик ёро дар соҳаи фалсафаи Юнон устои худ донистаанд. Ба қалами Форобӣ миқдори зиёди асарҳои тадқиқӣ тааллуқ дорад. Махсусан, рисолаи «Доир ба ақидаи сокинони шаҳри комил», ки бо таъсири асарҳои дар бораи давлат навиштаи муаллифони қадим ба вучуд омада, дар айни замон бисёр фикру мулоҳизаҳои худӣ ёро дар бар гирифтааст, хеле ҷолиби диққат мебошад. Форобӣ дар ин асар саъй намудааст, ки ба як қатор масъалаҳои муҳим: пайдоиши давлат, сабабҳои нобаробарии иҷтимоӣ ва амсоли ин ҷавоб диҳад. Тасаввуроти иҷтимоӣ-утопии ӯ дар замони худ аҳамияти бузурги прогрессивӣ дошт.

Абӯалӣ ибни Сино тахминан дар соли 980 дар деҳаи Афшана (дар райони Бухоро) аз оилаи амалдори яке аз девонҳои давлати сомонӣ таваллуд ёфт. Вай маълумоти нисбат ба он замон ниҳоят васеъ ҳосил намуда, чунон ки худ мегӯяд, ҳанӯз дар синни ҳаҷдаҳсолагӣ ҳамаи илмҳои замона, аз ҷумла тибро омӯхта буд.

Махсусан, омӯхтани адабиёти доир ба риштаҳои мухталифи илму фан дар китобхонаи машҳури Сомониён, ки ба туфайли муолиҷа кардани амир Нӯҳ ибни Мансури Сомонӣ ба он ҷо роҳ ёфта, аксарияти вақти худро ба мутолиаи китобҳои он сарф мекард, дар таҳсилоти шахсии ӯ аҳамияти бағоят калоне дошт.

Вақте ки давлати сомонӣ ба таҳдиди Қарохониҳо ва ҳамлаи султон Маҳмуди Ғазнавӣ дучор гардид, Абӯалӣ маҷбур шуд хоки Бухороро тарк намояд. Аз ҳамин лаҳза давраи дуру дарози саргардониҳои ӯ, ки боиси он таъқиботи султон Маҳмуд буд, сар мешавад. Хоразм ва Абевард, Гургон ва Рай, Қазвин ва Ҳамадон, Исфаҳон ва боз Ҳамадон – ин буд ҷойҳои

муҳочирати «шайхурраис», чунон ки муосирони ӯ ҳамин тавр ном дода буданд.

Ин солҳо барои Абӯалӣ ибни Сино давраи хеле пурқорӣ буд. Вай ба табобат ва дарсгӯӣ машғул мешуд, вазири ҳокими Ҳамадон буд ва, дар айни замон, асарҳои бисёре таълиф менамуд. Абӯалӣ ибни Сино донишманди ҳар-тарафа: файласуф, табиб, шоир ва арбоби сиёсӣ.

Ягон соҳаи фанне набуд, ки ин энциклопедисти аҷоибӣ халқи тоҷик дар асрҳои X-XI онро наомӯхта бошад.

Китоби ӯ «Ал-қонун фи-т-тиб» беҳтарин асар дар илми тиб буда, дар давоми шаш аср (аз асри XI то миёнаҳои асри XVII) ҳамчун дастур барои духтрон ва китоби дарсӣ барои мактабҳои тиббии тамоми Европа хизмат кардааст. «Ал-Қонун» дар Европа чандин маротиба ба забони лотинӣ ва дигар забонҳо нашр гардидааст.

Ибни Сино дар шарқ ва ғарб чун бузургтарин файласуфи замон шӯҳрат пайдо кард.

Асари энциклопедии Ибни Сино «Китобу-ш-шифо», ки дар хусуси мантиқ, табиатшиносӣ, метафизика ва риёзиёт баҳс менамояд ва «Донишнома», ки ба забони тоҷикӣ навишта шуда, масъалаҳои оид ба мантиқ, илми табиат, фалсафа, риёзиёт ва нучумро дар бар мегирад, дар қатори «Ал-Қонун» ва дигар асарҳои ӯ, аз беҳтарин ёдгориҳои афкори пешқадами асримиёнагии қарнҳои X-XI ба шумор мераванд.

Ибни Сино дар омӯхтани мероси файласуфҳои қадим, махсусан Арасту, ҳамчун пайрави муқаррарӣ набуда, балки ба эҷодкорона инкишоф додани ғояҳои онҳо сазӣ мекард.

Ҳарчанд Абӯалӣ ибни Сино кӯшиш мекард ва ё маҷбур мешуд ақидаҳои пурмулоҳизаи худро аз ягон ҷиҳат мутобиқи аҳкоми шариаат ифода намояд, ки ин боиси дуият ва номуствақилии ӯ гардидааст, вале бо вучуди ин, асли моҳияти фалсафаи ӯ ҳамчун пешқадамтарин сухани машшоия ба шумор мерафт. Вай бар ҳилофи аҳкоми динӣ оид ба офариниши олам абадияти дунёро эътироф менамуд; баръакс ҳукми шаръӣ роҷеъ ба сарнавишти илоҳӣ таълимоти қонуни сабабиятро дар табиат пеш мебурд. Дар айни замон, Абӯалӣ ибни Сино мавҷудияти Худро эътироф карда ва мавҳумоти замони худ, рамзи арқом ва монанди инҳоро ҳақ пиндошта, дар мавқеи дуият монд. Аммо ин маҳдудияти ногузири таърихӣ аҳамияти осори Абӯалӣ ибни Синоро дар таърихи илму фанни тоҷик ва ҷаҳон кам намекунад.

Ҳамчунин, ақидаи нисбат ба замони худ пешқадами Ибни Синоро роҷеъ ба ҳуқуқи мардум дар бобати бо силоҳ сарнагун кардани ҳокими муствабид низ метавон ёдоварӣ намуд. Ин ақидаи ӯ ҳамоҳанги ғояҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ мебошад.

Тараққиёти маданияти асри IX-X-ро ҷамъбаст намуда, дар тамоми соҳаҳои илму фан ва адабиёт комёбиҳои муҳим ба даст овардани халқи тоҷик ва дигар халқҳои эронинажоди Осиёи Миёна ва Хуросонро қайд кардан мумкин аст. Шароити фароҳамомадаи таърихӣ: барпо кардани давлати худ ва аз зулму ситами ҳилофати араб озод намудани мамлакат, муттаҳид гардидани халқи тоҷик ва ташаққули забони адабии ӯ; марказият ёфтани идораи давлат, ниҳоят, робитаи васеи хоҷагӣ ва маданияи халқҳои Осиёи Миёна бо тамоми кишварҳои Шарқи Наздик барои ба даст омадани ин комёбиҳо мусоидат мекард.

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АСРИ ХІ-ИБТИДОИ АСРИ ХІІІ. ДАВЛАТҲОИ ҒАЗНАВИЁН, ҚАРОХОНИЁН, ҒУРИЁН ВА ХОРАЗМШОҲИЁН

1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ

Муборизаи бесамери Абӯиброҳими Мунтасир барои аз нав барқарор намудани ҳокимияти Сомониён

Дар солҳои аввали асри ХІ, пас аз забт кардани Мовароуннаҳр ба Қарохониҳо лозим омад ба муқобили амалиёти бародари Абдулмалик Абӯиброҳим Исмоил ибни Нӯҳ, ки дар муҳорибаҳои зидди Қарохониён бо номи Мунтасир (фотех) маъруф гардида буд, мубориза баранд. Мунтасир аз Ўзген, ки дар он ҷо маҳбуси Қарохониҳо буд, ба Хоразм фирор намуд ва аз тарафдорони хонадони сомонӣ лашкаре фароҳам оварда, ба сӯи Бухоро ҳаракат кард ва ҳокими Қарохониҳо ронда, шаҳро соҳиб шуд. Боқимондаи лашкари шикастхӯрдаи Қарохониҳо ба Самарқанд паноҳ бурданд.

Чаъфартегин ном бародари хони қарохонӣ, ки дар ин вақт ҳукумати Самарқандро ба дасти худ нигоҳ медошт, наздик расидани лашкари Мунтасиро шунида, бо қувваи муттаҳидаи Самарқанд ва Бухоро ба муқобили ӯ равон шуд, вале ба шикасти саҳт дучор гардида, худ бо бисёр саркардагонаш ба дасти душман асир афтод. Мунтасир баъд аз ин ғалаба ба Бухоро баргашта, ба сари ҳукумат қарор гирифт.

Лекин вақте ки хони қарохонӣ Насри Илокхон қувваҳои асосии худро бар зидди ӯ равона намуд, Мунтасир ба онҳо муқобилат карда натавонист ва бе ҳеҷ муҳориба Бухоро ба дасти душман гузашта, ба тарафи Хуросон ҳаракат кард. Дар он ҷо Абулқосими Симҷурӣ ба вай ҳамроҳ шуд ва ҳар ду бар зидди Маҳмуди Ғазнавӣ мубориза сар карданд, вале сарфи назар аз баъзе комёбиҳои ҷузъӣ, ин мубориза бемуваффақиятона анҷом ёфт.

Дар соли 1003 Мунтасир ба Мовароуннаҳр баргашта, бо ёрии ғузҳо дубора бар зидди Қарохониҳо сар бардошт.

Дар Осиёи Миёна ғузҳо қабилаҳои туркзбони аксаран бодиянишин буданд. Дар асри X манзили ғузҳо дар дашту саҳроҳои паҳновар – аз маҳалҳои ҷанубии назди Балхаш то поёноби Волга парешон гардида, фақат дар наздикиҳои Каспӣ, Сирдарё ва атрофи Арал иқоматгоҳҳои сернуфуси онҳо ба вучуд омаданд¹. Қисми камтару нисбатан камбағали ғузҳо дар ин вақт ба шаҳру деҳот ҷойгир шуда, ба корҳои зироат машғул гардиданд. Дар охири асри IX ва аввали асри X дар наздикиҳои баҳри Арал давлати ғузҳо таъсис ёфт. Марказ ва қароргоҳи зимистонии онҳо шаҳри Янгикент (воқеъ дар поёноби дарёи Сир) буд. Ашрофи феодалии ғузҳо кўчманчиён ва зироаткорони қаториро

¹ Доир ба таҳлили муфассали ҳамаи мадракҳои паҳншавии рӯзҳо ниг.: Оғочонов С. Ғ., 1969, с. 49–85

беш аз пеш истисмор мекарданд. Авҷ гирифтани зиддиятҳои синфӣ дар муҳити ғузҳо сабабгори дар ҳудуди асрҳои X–XI аз по афтодани давлати сирдарёии ғузҳо гардид.

Чангҳои пайдарпай бо мардуми муқимии ҳамсоя манбаи доимии афзоиши сарвати ашрофи қавму қабилавии ғузҳо буд. Барои дафъи ҳучуми онҳо дар гирдогирди воҳаҳо истехкоми то зиёде месохтанд. Аз тарафи дигар, эҳтиёҷ ба ғалла, мубодилаи озуқаворӣ дар байни хоҷагиҳои муқимӣ ва кўчманчӣ ғузҳоро водор менамуд, ки бо аҳолии зироаткори воҳаҳо робита барқарор кунанд.

Дар аввал амалиёти Мунтасир хеле муваффақиятнок давом намуд. Вай қувваҳои аскарӣи Насри Илоқхонро торумор карда, 18 нафар сарлашкарони қарохониро асир гирифт. Лекин ба зудӣ дар байни Мунтасир ва саркардаҳои ӯ дар бобати тақсими ғаниматҳои ҳарбӣ муноқиша ва носозӣҳо сар шуд. Мунтасир, ки дар миёни аҳолии Мовароуннаҳр тақягоҳе надошт, аз тарафи он ки рӯзе саркардаҳои бо Қарохониҳо созиш намуда, ба ӯ хиёнат накунанд, ба ҷустуҷӯи иттифоқчиёни дигар қарор дод. Ӯ дар охириҳои тирамоҳи соли 1003 бо 700 нафар аскарӣ савора ва пиёда аз дарёи Аму гузашта, хост мавқеи худро дар Абевард ва Нисо (дар қарибии Ашқободи ҳозира) мустаҳкам кунанд, лекин дар ин ҷо ба дастаи ҳарбии Хоразмшоҳ дучор омада, шикасти сахт хӯрд ва пас аз ин бо аскарони боқимондаи худ боз аз нав ба Мовароуннаҳр рӯ овард.

Дар муборизаи минбаъдаи зидди Қарохониҳо Мунтасир қувваи ҳарбии дар Бухоро гузаштаи Насро шикаст дод. Дар натиҷаи ин муваффақияти Мунтасир дар як қатор маҳалҳои Мовароуннаҳр ҳаракати аз нав барқароркунии ҳокимияти Сомониён сар шуд. Сардори дастаи ғозӣҳои Самарқанд Ҳорис, ки бо лақаби Ибни Аламдор машҳур гардида буд, бо қувваи сеҳазорнафараи худ ба Мунтасир пайваست. Файр аз ин, шайхҳои шаҳр садҳо ғуломонро мусаллаҳ намуданд. Ниҳоят, ғузҳо низ дубора омада ба Мунтасир ҳамроҳ шуданд. Ба ҳамин тариқ, Мунтасир лашкари худро пурқувват кард ва дар ҷанги назди Бурнамад ғалабаи калоне ба даст оварда, қувваи асосии Насри Илоқхонро торумор намуд.

Бо вучуди ин, муваффақияти ҳарбӣи Мунтасир мавқеи худро дар Мовароуннаҳр мустаҳкам карда натавонист, зеро Илоқхон фавран қувваҳои тоза ҷамъ намуда, дар ҷўли байни Ҷиззах ва Хавос ба ӯ ҳучум овард. Ғузҳо, ки дар ҷанги назди Бурнамад ғанимати зиёд ба даст дароварда буданд, дар ин муҳориба иштирок кардан нахоста, ба маҳалли бодиянишинии худ ақиб гаштанд. Илова бар ин, дар вақти нозукии қор яке аз сарлашкарони бузурги Мунтасир ба ӯ хиёнат намуда, бо 4 ҳазор аскар ба тарафи Илоқхон гузашт. Ин буд, ки Мунтасир фишори Қарохониҳоро баргараф карда натавониста, маҷбур шуд, ки ба тарафи Хуросон рӯ ба гурез ниҳад.

Лекин ҳатто пас аз ин ҳам Мунтасир аз фикри дубора таъсис намудани давлати сомонӣ даст накашид. Ӯ ба зудӣ аскар ҷамъ намуда, дафъаи чорум ба Мовароуннаҳр ҳаракат кард. Вале ин дафъа ҳам дар натиҷаи хиёнати сарлашкаронаш мағлуб гардид ва ниҳоят дар сари соли 1005 ба дасти яке аз роҳбарони қабилаҳои бодиянишин кушта шуд.

Мунтасир ягона намояндаи сулолаи Сомониён буд, ки барои дубора барқарор намудани ҳокимияти ин хонадон дар Мовароуннаҳр беоромона мубориза бурдааст. Вале азбаски Сомониён аз заминаҳои сиёсӣ ва иқтисодии худ маҳрум гардида, аз тарафи гурӯҳҳои асосии аҳоли пуштибонӣ намедиданд, кўшиш ва фаъолияти шахсии Мунтасир ҳеҷ як натиҷае набахшид.

Пас аз марги Мунтасир мубориза барои тақсими мероси давлати сомонӣ фақат дар байни Маҳмуди Ғазнавӣ ва Қарохониён давом мекунад.

Халқи тоҷик дар давраи салтанати Ғазнавӣён

Давраи ҳамчун як маркази сиёсӣ сар бардоштани Ғазнин ҳанӯз аз аввалҳои нимаи дувуми асри X сар мешавад.²

Дар сарчашмаҳои таърихӣ Сабуктегин ҳамчун асосгузори сулолаи Ғазнавӣён дар асри X эътироф гардидааст.³ Зеро Сабуктегин на фақат истиқлолияти Ғазнинро таъмин намуд, балки заминҳои ҳавзаи дарёи Кобулро ба он ҳамроҳ намуда, хоки давлати худро васеътар кард. Илова бар ин, ба ивази кўмак, ки ба амири сомонӣ Нўҳи II расонида буд, ҳокимияти Хуросон низ ба ихтиёри ӯ гузашт. Сабуктегин дар соли 997 вафот намуд.

Маҳмуди Ғазнавӣ, ки писари бузурги ӯ буд, вориси қонунӣ ҳисоб мешуд. Лекин Сабуктегин дар вақти касалии худ писари хурдаш Исмоилро валиаҳд эълон намуд. Ба ин тариқ, пас аз вафоти ӯ Исмоил ба тахт нишаст. Аммо ҳукмронии ӯ зиёда аз 7 моҳ давом накард. Дар мамлакат саркашӣ ва исёнҳои феодалони маҳаллӣ бар зидди ҳокимияти марказӣ қувват гирифт. Маҳмуд аз вазъият истифода намуда, бо қувваи лашкар ба Ғазнин равон шуд ва Исмоилро шикаст дода, салтанатро ба дасти худ гирифт.

Вақте ки дар соли 999 давлати сомонӣ аз тарафи шимол ба ҳуҷуми Қарохониҳо дучор гардид, Маҳмуд ҳам аз тарафи ҷануб ба муқобили Сомониён бархоста, тамоми Хуросонро ба тахти тасарруфи худ даровард.

Аз тарафи халифаи Бағдод шинохта шудани салтанати Маҳмуд ва ба ӯ дода шудани лақабҳои ифтихорӣ асоси ҳукмронии Маҳмудро хеле мустаҳкам намуд. Дар соли 1002 Маҳмуд Систонро ишғол кард.

Аввалҳо дарёи Аму ҳамчун сарҳади байни Ғазнавӣён ва Қарохониён муқаррар гардида буд. Соли 1008 дар ноҳияи Балх муҳорибаи шадиде дар миёни қўшунҳои ғазнавӣ ва қарохонӣ ба амал омада, бо ғалабаи комили Маҳмуд анҷом ёфт. Ин ҳолат мавқеи Маҳмудро дар тамоми Хуросон мустаҳкам намуд.

Дар айёми ҳукуматдории Маҳмуд (998–1030) давлати ғазнавӣ ба иқтидори бузург соҳиб гардид.⁴

Султон Маҳмуди Ғазнавӣ аз соли 1002 то соли 1026 беш аз 15 маротиба ба Ҳиндустон лашкар кашид. Асли мақсад аз ин ҷангҳо, ки дар тахти шиори «ғазовот» бурда мешуданд, фақат ғорат кардани Ҳиндустон ва ба даст даровардани сарватҳои ин сарзамин буд.

Ҷамаи ин лашкаркашиҳои Маҳмуди Ғазнавӣ барои халқи Ҳиндустон харобӣ ва бадбахтиҳои аз ҳад зиёде овард. Сарбозони ӯ аҳолиро тороҷ мекарданд, ёдгориҳои гаронбаҳои таърихиро несту нобуд менамуданд. Маҳмуд на танҳо шаҳрҳоро вайрон карда ба яғмо мебурд, балки нисбат ба аҳолии низ аз ҳеҷ гуна ваҳшоният рӯй намегардонид. Масалан, ӯ дар соли 1019, пас аз

2 Таърихи сиёсии Ғазнавӣён дар ин асарҳо муфассалан баён шудааст: Бартольд В.В., 1963 б, с. 322 ва мобаъд; Bosworth С. Е., 1963, р. 35–47; 227–268; очерки мухтасар ниг.: Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, с. 242 ва мобаъд; Sprġŭk В., 1952, 8. 111–124.

3 Маълумоти оид ба аслу насаб ва давраҳои аввали зиндагии Сабуктегин, ки дар «Панднома» оварда шудааст, ба тавассути баъзе сарчашмаҳои асримиёнагӣ, аз ҷумла асари Муҳаммади Шабонқорай (асри XIV), «Мачма-ул-ансоб» (ба тариқи иқтибос) то замони мо расидааст. Дар ин асар гуфта мешавад, ки Сабуктегин аслан аз тоифаи бархони Туркистон мебошад. Вай дар айёми ҷавонӣ ба дасти қабилаи турк-мани тухсӣ асир афтада, чор сол подаи онҳоро мечаронад ва пас ба тоҷирони Мовароуннаҳр фурӯхта мешавад (ЛЮ ИВАН СССР. С-372, вар. 144,145). Доир ба «Панднома» ҳамчун манбаи марҳилаҳои аввали таърихи Ғазнавӣён ниг.: Bosworth С.Е., 1965.

4 Муфассалан ниг.: Якубовский А.Ю., 1934; Nasim М., 1931.

ишғол кардани қалъаи Маҳован (ё худ Моҳобон), ба сабаби он ки ҳокими қалъа пеш аз омадани вай гурехтааст, тамоми сокинони онро қатли ом намуда буд.

Султон Маҳмуд дар лашкаркашии соли 1019 илова бар ҷавоҳирот ва дигар сарвати фаровон 350 фил ва 57 ҳазор ғулом ба Ғазнин овард. Чунон ки сарчашмаҳои таърихӣ қайд мекунанд, миқдори асирони овардаи Маҳмуд то дараҷае зиёд буд, ки биноҳои мавҷудаи шаҳр кифоя накард ва барои ҷойгир кардани онҳо ба сохтмони биноҳои махсус шурӯъ намуданд.

Дар солҳои 1010–1011 Султон Маҳмуд ба сарзамини Ғур (вилояти дар Афғонистони кунунӣ) ҳучум оварда, ба ивази додани талафоти зиёд як қисмати онро ишғол кард. Ў дар соли 1017 аз кушта шудани Маъмуни Хоразмшоҳ истифода бурда, Хоразмро забт кард ва онро низ ба давлати худ ҳамроҳ намуд. Инчунин дар соли 1024 бо лашкари зиёд ба Балх омад ва бо баҳонаи ин, ки меҳодад зулми Алитегини Қарохониро аз сари аҳолии Мовароуннаҳр дур кунад, аз дарёи Аму гузашта Ҷағониён, Қабодиён, Хатлон ва баъзе ҷойҳои дигарро ба даст даровард. Илова бар ин, дар соли 1029 Райро ишғол намуда, ҳокими онро ба ҳабс гирифт ва ғаниматҳои дарёфт кардаашро ба Ғазнин фиристонид. Ба ин тариқа, аз қисматҳои шимолӣ ва шимолӣ ғарбии Ҳиндустон сар карда, то Ҷағониёну Хоразм ва дар ҳудуди Эрони имрӯза то Исфаҳон ва Рай вилоятҳои сершумор ба давлати Маҳмуди Ғазнавӣ дохил гардиданд.

Лашкаркашиҳои истилогаронаи Маҳмуди Ғазнавӣ, махсусан ҷангҳои дар Ҳиндустон бурдаи ӯ, ки сарчашмаи асосии сарватмандии султон, гвардияи вай ва лашкариёнашро ташкил менамуданд, дар айни ҳол халқи меҳнатиро ба муфлисӣ ва маҳрумиятҳо гирифтور мекарданд. Дар арафаи ҳар як лашкаркашӣ аз аҳолии маҳаллӣ андозҳои бисёре ситонида мешуд. Ин тариқа, андозҳо то дараҷае зиёд буд, ки халқи заҳматкаш пас аз адо кардани он, ҳатто аз воситаҳои рӯзгузаронии худ низ тамоман ҷудо мегардид. Аз ин сабаб хоҷагии мамлакат торафт рӯ ба вайронӣ ниҳода, воҳаҳои зироатӣ ва наҳрҳои обёрӣ дар аксарияти маҳалҳо аз кор мемонданд.

Дар натиҷаи паст рафтани хоҷагии қишлоқ соли 1011 дар Хуросон қаҳтӣ рӯй дод. Барвақт омадани сармояи зимистон ва камборонии айёми баҳорон ба ниҳоят кам шудани ҳосил боис гардид. Ин аҳвол вазъияти душвори аҳолиро боз ҳам сахттар кард. Мувофиқи маълумоти воқеаномаҳои таърихӣ дар як ҳуди Нишопур ҳазорон нафар одамон аз гуруснагӣ ҳалок шудаанд. Бо вучуди он ки баъзан дар Нишопур то 400 ман ғалла ба фурӯш нарафта, дар бозор мемонд, лекин аҳоли то андозае қашшоқ шуда буд, ки барои харидани он иқтидоре надошт. Дар соли қаҳтӣ мардум сагу гурбаҳоро кушта меҳӯрданд ва дар баъзе ҷойҳо, ҳатто гӯшти одамхӯрӣ ҳам ба амал омада буд.

Маҳмуди Ғазнавӣ барои аз гуруснагӣ ва марг халос кардани аҳолии Хуросон тамоми васила ва имкониятҳоро дошт. Вале дар ин бора ҳеҷ як чораи қатъӣ надид ва фақат барои намуд ба ҳокими Хуросон амр дод, ки ба камбағалон як маблағи ночизе кӯмаки пулӣ расонад.

Султон Маҳмуд гоҳ баъд аз лашкаркашиҳои навбатии худ ба умруну обод намудани пойтахташ машғул мешуд, ки масҷид ва мадрасаи машҳури Ғазнин аз ҷумлаи бинокориҳои ӯст. Лекин сохта шудани ҳар як иморат ба сари аҳоли маҳрумият ва мусибатҳои зиёде меовард. Тахтасанги мармар ва дигар сангҳои пурқимате, ки дар тоқҳо ва саҳни масҷиди ҷомеи Ғазнин кор фармуда шудаанд, чи навъе ки сарчашмаҳо хабар медиҳанд, ҳама аз ҷойҳои дурдаст бо қувваи халқ кашонида шуда буданд. Ҳатто хароҷоти ҳарсолаи

боғи Дилкушои Маҳмуд, ки дар Балх воқеъ гардида буд, комилан аз тарафи аҳолии ин шаҳр адо карда мешуд.

Маҳмуд тамоми аҳолии мамлакатро ба ду гурӯҳ – ба қувваҳои мусаллаҳ ва халқи оддӣ тақсим мекард. Ӯ ба аскарон моҳона метод ва ба ивази ин аз онҳо талаб менамуд, ки ҳама гуна амри ӯро бо садоқат иҷро кунанд. Вай ба-рои ин ки гӯё халқи мамлакатро бо қувваи аскари худ аз ҳуҷуми душманони хориҷӣ муҳофиза мекунад, аз аҳолии оддӣ заҳматкаш ҳам талаб мекард, ки ҳар як фармони ӯро бегуфтутӯ ба ҷо оранд ва илова бар ин, андозҳои давлатиро адо карда истанд.

Султон Маҳмуд марди хеле ҳасис ва дар масъалаи ҷамъ кардани молу сарват бағоят ҳарис буд. Ӯ он ҳама сарвате, ки аз Ҳиндустон ва дигар ғўшаву канорҳои мамлакат бо роҳҳои гуногун ҷамъ карда буд, дар ҳазина нигоҳ медошт. Муаррихи асри XV Мирхонд дар далели ҳасисӣ ва ҳирсу ози Маҳмуди Ғазнавӣ чунин ҳикояти аҷибро овардааст: «Гўянд, ки султон ду рӯз қабл аз вафоти худ фармон дод, то аз ҳазина дирам... ва динорҳои сурх ва анвои ҷавоҳири нафис ва ғайраро, ки дар айёми салтанат ҷамъ оварда буд, ҳозир карданд ва дар саҳни сафҳаи ариз (васеъ) ҳамаро бигустурданд ва он саҳн дар назари бинандагон бӯстоне менамуд, ки ба гулҳои мулавлан аз сурх ва зард ва бунафш ва ғайра ораста бошанд. Султон ба ҷашми ҳасрат дар онҳо менигарист ва зор-зор мегирист ва баъд аз гирияти зиёд бифармуд, то ҳамаро ба ҳазина бибурданд ва фулусе аз он ҳама ҷинс ва нақд ба мустаҳиқе надод, бо он ки медонист, ки дар он ду рӯз ҷони ширин ба сад талхӣ хоҳад дод».⁵

Маҳмуди Ғазнавӣ дар лашкаркашӣ ва ҷангҳои ғоратгарона мақсади асо-сии худро бо шиори ғазовот – ҷанги муқаддаси ислом менӯшонид, ки ба ту-файли ин аз тарафи халифа ҳимоят медид ва хеле мусулмонони мутаассиби «ғазоталаб»-ро ба қўшуни худ гирд меовард. Илова бар ин, ӯ худро пайрави мазҳаби сунний (ки дар он вақт мазҳаби ҳукмрони ислом буд) эълон намуда, ба муқобили ҳама гуна норозигӣҳо ва ҳаракатҳои зидди тартиботи феодалӣ, ки беш аз ҳама дар сурати ақидаҳои бидъатомези қарматӣҳо, исмоилиҳо, шиӣҳо ва аҳли дигар ҷараёнҳои зоҳир мегардиданд, мубориза мебуд. Вай молу мулки тарафдорони ин ҷараёнҳоро мусодира намуда, бо ин роҳ низ сарвати бисёре-ро ба дасти худ ҷамъ мекард. Ба ин тариқ, эътиқод ва тарафдории садоқатмандонаи Маҳмуд нисбат ба мазҳаби сунний фақат як воситае буд, ки бо ин роҳ ӯ мавқеи ҳокимияти худро мустаҳкам мекард ва сарваташро меаф-зуд.

Маҳмуди Ғазнавӣ ба корҳои таҷассуси давлатӣ ҳам ниҳоятдараҷа аҳамият медод. Ғайр аз ҷосусони махфие, ки дар ҳузури ҳар як ҳоким гузашта мешу-данд, дар пеши ӯ маъмури махсус низ бо унвони «мушриф» кор мекард, ки аз вазъияти дохилӣ, кордорӣ ва аҳволи рӯҳияи ҳокимон хабар дода меистод. Султон Маҳмуд ҳатто аз паси фарзандони худ ва аз он ҷумла Масъуд, ки ва-лиаҳди салтанат буд, ҷосус мегузашт.

Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ба қўшуни сершумори хуб таъкил ва мусал-лаҳшуда таъя мекард. Дар ихтиёри ӯ бисёр филҳои ҷангӣ, барои муҳосираи қалъа мошинҳои сангандоз, барои убури дарё пулҳои шиновар мавҷуд бу-данд. Нафароти зиёди қўшуни султонро ғуломони зархарид ва таълими ҷангигирифта таъкил медоданд. Дастаҳои сарбозони ғулом аз туркҳо ва

⁵ Равзату-с-сафо, с. 38.

чанговарони дигар халқҳо фароҳам месомад, ки дар байни онҳо тоҷикон кам набуданд.⁶

Султон Маҳмуд ҳаққо, ки сарлашқари бузург ва ҳокими ғайюри соҳибироде буд. Ӯ дар бораи ҳашмат ва шавкати зоҳирии давлати худ ғамхорӣ карда, биноҳои зебову муҷаллаи месохт, ба шоирону уламои дарбор сарпарастӣ менамуд. Аммо вай дар роҳи тараққиёти хоҷагии қишлоқ ягон коре накард. Дар аҳди ӯ зироат ба харобӣ рӯ оварда, равобити иқтисодии байни вилоятҳои ҷудогонаи мамлакат заиф гардид. Ноустувории давлати барпокардаи султон Маҳмуд, хусусан пас аз вафоти ӯ (с. 1030), боз ҳам равшантар зоҳир шуд.

Салҷуқиҳо ва сукути давлати Ғазнавӣ

Як гурӯҳ амалдорони олимақоми дарбори ғазнавӣ бо сардории ҳоҷиб ба васияти султон Маҳмуд амал намуда, писари хурди ӯ - Муҳаммадро ба тахт нишонданд. Вале писари бузурги вай - Масъуд аз ин ҳол бохабар шуда, ба муқобили Муҳаммад сар бардошт. Масъуд ба чаҳмони Муҳаммад мил кашид, ӯро бо фарзандонаш дар қалъае ҳабс кард ва салтанатро ба дасти худ гирифт.

Дар давраи ҳукуматдории Масъуд (1030–1041), ки дар ҳарисӣ ва ҳасисӣ аз падари худ мондани надошт, тороҷ гардидани аҳолӣ аз ҳад гузашт. Ҳокимони вилоятҳои ҷудогона ба воситаи ришвагириӣ ва андозҳои ғайриқонунии халқро тамоман хонахароб менамуданд. Азбаски як қисми сарвати бо ин роҳҳо ғуншуда ба тариқи тўҳфа ва пешкаш ба султон дода мешуд, ӯ на ин ки бар зидди ин қабил беадолатиҳо мубориза намебурд, балки онро бо ҳар васила пуштибонӣ мекард.

Масъуд нисбат ба Қарохониҳо ҳамон сиёсати падари худро давом медод ва кўшиш менамуд, ки ҳама вақт бо онҳо муносибати дўстонаи ҳамсоявӣ дошта бошад, зеро дар чунин шароите ки шўришҳои халқ ва задухўрдҳои дохили мамлакат қувват мегирифт, равиёи душманона доштани Қарохониҳо барои давлати ғазнавӣ хеле хавфовар буд. Мақтуби зерини Хоразмшоҳ Олтунош, ки дар соли 1030 ба Масъуд навиштааст, моҳияти ин муносибатро равшан нишон медиҳад: «Ошқор аст, ки амири марҳум (Маҳмуди Ғазнавӣ) барои ба тахти хонӣ нишастани Қодирхони Қарохонӣ кўшиши зиёде намуда, сарвати беандозае ҳам дар ин роҳ сарф кард. Ҳоло зарур аст, ки ӯро ҳимоя кунем, то ки дўстии байни мо ва ӯ мустаҳкам гардад. Онҳо (Қарохониҳо) дўстони ҳақиқии мо нахоҳанд шуд, вале дар ҳар сурат дар зоҳир муносибати дўстии худро бо мо нигоҳ дошта истода, дигаронро бар зидди давлати ғазнавӣ нахоҳанд шўронид».⁷

Хоразм, ки зоҳиран дар тобеияти Ғазнавӣ бошад ҳам, вале амалан ҳамчун давлати мустақиле буд, дар ҳалли тақдири давлати ғазнавӣ роли бағоят калоне бозид. Агарчанде Масъуд пас аз марги Олтунош барои кам кардани ҳуқуқи ҳукмронии Хоразм чораҳои лозима дид, аммо мамлакатро боз ба дасти ворисони ӯ боқӣ гузошт. Масъуд унвони «Хоразмшоҳӣ»-ро ба писари худ дода, писари Олтунош Ҳорунро ҳамчун ноибуссалтана ба ҳукмронии Хоразм таъин кард. Албатта, ин рафтори Масъуд ба фарзандони Олтунош таъсири бад накарда наметавонист. Ин буд, ки Ҳорун бо Алитегини Қарохонӣ ва

⁶ Дар бораи яроқи аслиҳа, таркиб ва ташкили қўшуни Маҳмуди Ғазнавӣ ва ворисони наздики ӯ ниг.: Bosworth С.Е., 1960; 1963, р. 98–128

⁷ Байҳақӣ, 1962, с. 108

салчуқиҳо муносибати дӯстӣ барқарор намуда, дар соли 1034 Хоразмро мустақил эълон кард ва номи султони ғазнавиро аз хутба бардошт. Дар баҳори соли 1035 Ҳорун ба Хуросон лашкар кашид. Фарзандони Алитегин (худи Алитегин дар соли 1034 вафот карда буд) ҳаракати Ҳорунро ғимоя карда, аз тарафи дигар, ба сарзамини Ғазнавиён ҳучум намуданд. Лекин вақте ки Ҳорун дар рӯзҳои аввали лашкаркашӣ ба дасти ғуломони худ, ки ба Масъуд фурухта шуда буданд, қатл гардид, фарзандони Алитегин ба Самарқанд баргаштанд. Масъуд ба музокироти ошӣ бо Қарохониҳо шурӯъ намуд, ки ба туфайли ин гуфтугузор дар байни онҳо алоқаи дӯстӣ ва хешӣ барқарор гардид. Ба ҳамин тариқ, хавфи ҳучуме, ки аз тарафи Хоразм ва Қарохониён ба давлати ғазнавӣ таҳдид мекард, бо роҳи дипломатӣ бартараф карда шуд.

Дар ҳуди ҳамон соли 1035 Масъуд мебоист ба муқобили туркони салчуқӣ, ки ба Хуросон ҳучумовар шуда буданд, лашкар бикашад. Султон Маҳмуд дар давраи мубориза бар зидди Қарохониҳо, ки барои Мовароуннаҳр мебурд, ба як гурӯҳи Салчуқиҳо барои маскан намудан дар шимоли Хуросон ба онҳо руҳсат дода буд. Кӯшиши озод шудан аз қабри андозҳои вазнин ва ба даст овардани заминро чарогоҳҳои нав борҳо боиси исён намудани Салчуқиҳо гардид. Мубориза аввалинҳо гоҳ ба фоидаи Салчуқиёни Хуросон ва гоҳ ба фоидаи ҳукумати ғазнавӣ давом менамуд. Соли 1035 ҳучуми нави Салчуқиён оғоз ёфт. Масъуд аз Нишопур қувваи зиёди ҳарбиро бар зидди салчуқиҳо ба Нисо равона намуд. Дар ин муҳориба, агарчанде аввал аскарони ғазнавӣ ғалаба ба даст оварданд, лекин салчуқиҳо ба қароргоҳи онон шабохун зада, ба лашкари Масъуд зарбаи сахт доданд.

Баъдтар Салчуқиён ба Ғазнавиён якчанд мартаба зарбаҳои сахт ворид оварда, қисми зиёди Хуросон, аз ҷумла, Нишопурро ишғол карданд. Султон Масъуд тамоми қувваҳои аскарӣ худро ҷамъ карда, ба сӯи истиқоматгоҳи Салчуқиҳо ҳаракат намуд. Баҳорони соли 1040 дар наздикии Дандонақон (Тошрабати ҳозира) муҳорибаи ҷалқунанда ба вуқӯъ пайваست.

Дар натиҷаи ин муҳориба (аз рӯи маълумоти сарчашмаҳо мумкин аст онро яке аз хунинтарин ҷангҳо дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна донист) салтанати Ғазнавиҳо дар Хуросон ба таври доимӣ хотима ёфт. Дар баробари тамоми шудани ҳарбу зарб сардори Салчуқиҳо - Туғрал дар майдони ҷанг тахте орошта бар он нишаст ва худро ҳокими кулли Хуросон эълон намуд.⁸ Бояд қайд кард, ки аёну ашрофи шаҳрҳои Марву Нишопур, ки манфиатҳои онон аз тарафи Ғазнавиҳо маҳдуд карда шуда буд, ба Салчуқиҳо кӯмаки бузурге расониданд.

Султон Масъуд аз дарёи Марвурруд гузашта, ба Ғазнин омад, вале бо вучуди ин, ӯ барои дубора ҷамъ кардани қувваи ҳарбӣ бар зидди Салчуқиҳо ҷуръат накард. Зеро ба вай аён буд, ки дар миёни оммаи васеъ ғимоят нахоҳад дид. На аёну ашрофи ба муқобили марказият сар бардошта, на аҳолии аз хирочу андозҳои бешумор муфлисгардидаи Хуросону Тахористон, на мардуми гирду атрофи Ғазнин, Систон ва мамлакати кӯҳистони Ғур нияти муҳофизат кардани давлати Ғазнавиёнро надоштанд. Дар муҳорибаи назди Дандонақон аз душман рӯ ба ғузез ниҳодани гурӯҳ - гурӯҳ аскарон, ки Масъуд бо ҷашмони худ дида буд, ба ин ҳол хеле равшан гувоҳӣ меод. Аз ин сабаб Масъуд ба қароре омад, ки бояд ҳар чӣ зудтар ба Ҳиндустон рафта, дар он ҷо лашкари пурқувват ҳозир намояд, то ки ба ин восита боздоштани ҳаракати Салчуқиҳо мумкин гардад.

⁸ Доир ба ин муҳориба мақолаи махсусе ҳаст: Заходер Б.Н., 1943.

Чунон ки Байҳақӣ менависад, Масъуд пеш аз ба Ҳиндустон сафар кардани худ ба Арслонхон номае фиристода, дар муборизаи зидди Салҷуқиҳо аз ӯ кӯмак хост. Сипас, вай амр дод, то бародараш Муҳаммадро, ки ҳамроҳи ӯ ба Ҳиндустон рафтани буд, аз ҳабс бароваранд. Тарафдорони Муҳаммад бо ҳам забон як карда, ба Масъуд ҳуҷум намуданд ва ӯро ба ҳабс гирифта, Муҳаммадро ба султони бардоштанд. Масъуд баъди чанд рӯзи дигар ба дасти одамони Муҳаммад кушта шуд (с.1041).

Мавдуд – писари султон Масъуд дар баробари шунидани қатли падараш дар моҳи апрели ҳамон сол ба Ғазнин омада, худро султон эълон намуд. Пас дар ҷанги назди Динур (Фатҳобод) қувваи ҳарбии Муҳаммадро шикаст дода, ӯро тақрибан бо ҳамаи фарзандонаш ба қатл расонид.

Мавдуд на фақат муқобилати бародарони тоҷутахталаби худро баргараф карда тавонист, дар айни замон, ба нигоҳ доштани Ғазнин ва ҳам Тирмизу Балх дар дасти худ муваффақ гардид. Пас аз ин ба зудӣ дар Ҳиндустон қўшуни пурқуввате фароҳам оварда, ба муқобили Салҷуқиҳо равона намуд. Вале Салҷуқиҳо ин қувваи султони ғазнавиро ҳам торумор карданд. Ниҳоят Мавдуд бо подшоҳони Ҳиндустон, Туркистон ва дигар кишварҳои ҳамсоя иттифоқ баста, дар солҳои 1049–1050 бо қувваи зиёде ба Хуросон ҳаракат намуд, аммо дар роҳ касал шуда, ба Ғазнин баргашт ва дар он ҷо вафот кард.

Дар соли 1059 Салҷуқиҳо Балхро забт намуда, алоқаи байни Мовароуннаҳр ва давлати ғазнавиро буриданд. Баъд аз ин давлати Ғазнавиён рӯз то рӯз иқтидори худро гум кардан гирифт. Дар охири асри XII охири султони ғазнавӣ ба дасти лашкари Ғур – давлати нав дар сарзамини Афғонистон, ки дар интиҳои асри XI ва ибтидои асри XII ба вучуд омада буд, асир афтод.

Давлати Ғуриҳо

Дар асрҳои миёна кишвари кўҳистониёро, ки дар сарғаҳи Ҳарируд воқеъ гардида, аз Ҳирот то Бомӣён ва ҳудуди Кобулу Ғазна вусъат дошт, «мамлақати Ғур» меномиданд. Ин мамлақат аз тарафҳои ғарб, шимол ва шарқ бо сарзаминҳои мепайваст, ки аз қадимулайём, тоҷикон зиндагонӣ мекарданд. Қисмати зиёди аҳолии Ғур аз қабилаҳои кўҳистонии тоҷик иборат буд.

Иқлими мусонд ва обҳои фаровони ин мамлақат барои хеле тараққӣ кардани зироат ва чорвопарварӣ имконият медоданд.

Муаллифони асрҳои X–XII ҳангоми тасвири мамлақати Ғур дар бораи мазрааҳои атрофи қасабаҳои аҳолинишин, боғоти ангур ва дарахтони мева, галаву рамаҳои зиёде, ки дар кўҳсор ва доманаҳои кўҳ мечариданд, ҳикоят кардаанд.

Дар мамлақати Ғур истихроҷи маъдан ва таҳияи олотӣ фулузӣ нисбат ба он замон ба дараҷаи хеле баланде расида буд. Силоҳ ва либосҳои ҷангии ин мамлақат бағоят шўҳрат пайдо карда, аз чизҳои муҳими содиротӣ ҳисоб мешуданд.

Муаллифи асри XIII Ҷузҷонӣ, ки аслан аз Ғур аст, дар вақоеномаи таърихӣ худ дар асрҳои IX–X ба қабилаҳо тақсим шудани аҳолии Ғур ва бо ҳам ҷангидани онҳоро зикр намудааст. Кўшк⁹, менависад ӯ, бо кўшкҳои дигар дар ҳолати ҳарб буда, одамон доимо бо ҳисси адоват нисбат ба якдигар зиндагӣ мекарданд.¹⁰ Дар мамлақати Ғур муносибатҳои ғуломдорӣ мавҷуд

⁹ Кўшк ва истехкомот дар қарияҳои авлодӣ дар назар аст.

¹⁰ Ҷузҷонӣ, тарҷумаи Раверти, с. 318

буд. Маълумоти муаллифи асри X роҷеъ ба бурдани ғуломон аз Ғур дар ин бобат зимнан гувоҳӣ медиҳад.¹¹

Дар мамлакати Ғур бақияҳои демократияи ҳарбӣ ба муддати хеле тӯлонӣ давом намурад.

Дар интиҳои асри X вилоятҳои ҷудогонаи ба сари худ мустақили мамлакати Ғуро подшоҳчаҳо (маликҳо) идора мекарданд. Ин подшоҳчаҳо бештар ҳамчун пешвои қабила ва тоифаҳо буда, фақат аҳёнан якчанд қабилаҳоро ба таҳти фармони худ медаварданд. Ғуриҳо дар айни замон таомули кўҳнаеро риоя мекарданд: дар сари ҳар вилоят ду пешво, яъне ҳоким ва сипаҳсолор меистоданд, ки ҳукуматро байни худ баробар тақсим карда буданд.¹²

Муносибати феодалӣ дар ин ҷо нисбат ба Мовароуннаҳр ва Хуросон қадре дертар роҳ ёфтанд. Дар зарфи асрҳои X–XI дар ин мамлакат муносибатҳои нимпатриархалӣ ва нимфеодалӣ ҳукмфармоӣ мекарданд. Ҳокимони вилоятҳои ҷудогона тадриҷан ба феодал табдил ёфта, дар ҳар як вилоят ба худ унвони махсус мегирифтанд. Онҳоро дар вилояти Мандеш «малик» ё худ «меҳтар» (баъдҳо, ғуриҳо), дар вилояти Тамрон ва Тамазон «варанда», дар Вармишон «вармишпат» меномиданд.

Дини ислом дар мамлакати Ғур ҳам ба мисли дигар вилоятҳои кўҳистони тоҷик хеле суст ҷорӣ гардид. Ба хулафои араб муяссар нашуд, ки ин мамлакатро ба таҳти тасарруфи худ дароваранд. Аҳолии озодидўсти он муддати дуру дарозе ақидаҳои қадимаи мазҳабии худро ниғаҳ дошта, ҳатто то миёнаҳои асри XI баъзе қабилаҳо дини исломро қомилан қабул накарда буданд.

Истиқрори соҳти феодалӣ дар мамлакати Ғур, чи навъе ки дар тамоми Осиёи Миёна рух меод, дар баробари муборишаҳои шадиди синфӣ ба амал меомад.

Дар соли 907 дар ноҳияи Ҳирот ва Ғур шўриши халқии қарматихо ва маздакиён сар зад. Низомулмулк (асри XI) дар хусуси ин шўриш чунин менависад: «Дар доманаҳои кўҳистони Ғур ва Ғарҷистон марде бо номи «Бўбилул» пайдо шуда, аз ҳар табақа мардум ба гирди ӯ ҷамъ меомаданд... Аз вилояти Ҳирот ва ноҳияҳои атроф одамони пуришумор ба ҳузури ӯ расида, савганд ёд мекарданд; нафароти онҳо аз даҳ ҳазор мутаҷовиз буд...Ёғиҳо дар доманаи кўҳи Ҳирот падид омада, ошкоро ақоиди кофирон ва қарматихоро эълон карданд, онҳо аксар ҷўпон ва зоръ буданд».¹³ Ин шўришро қўшуни Исмоили Сомонӣ бо як сурати бераҳмона фурў нишонд. Чи навъе ки сарчашмаҳо хабар медиҳанд, ин қабил шўро ошўбҳо дар маҳалҳои мухталифи кишвари Ғур борҳо ба вуқўъ омаданд.

Охири асри XI дар Ғур айёми барқароршавии муносибати феодалӣ буд. Дар нимаи дувуми асри XI ва нимаи аввали асри XII доираи ҳокимияти маликҳои вилояти Мандеш хеле вусъат пайдо намуда, ба тамоми Ғур паҳн гардид. Дар миёнаҳои асри XII давлати феодалии Ғуриҳо таъсис ёфт.¹⁴

Ҳокимони Ғур баъзе вақтҳо исман ба шинохтани ҳокимияти олии Ғазнавиён маҷбур шуда бошанд ҳам, вале дар зарфи чандин даҳсолаҳо бар зидди ин сулола мубориша бурдаанд. Ниҳоят, онҳо заиф шудани давлати ғазнавиро фурсати мусоид дарёфта, истиқлолияти худро аз нав ба даст овар-

¹¹ Ҳудуд-ул-олам, 1930. в. 21 б.

¹² Ниг.: ба гуфтаҳои Ф.Энгелс дар бораи ду пешво доштани ирокезҳо дар шароити демократияи ҳарбӣ (К. Маркс ва Ф. Энгельс Соч., т. 21, с. 96, 129).

¹³ Низомулмулк, 1949, с. 218–219.

¹⁴ Bosworth C. E., 1961; 1968 а, р. 159–166; Массон В. М., Ромодин В. А., 1964, с. 255–265.

данд ва дар аҳди ҳукмронии Қутбиддин Маҳмуди Ғурӣ ба қувваи бузурге соҳиб гардиданд.

Ин буд, ки Баҳромшоҳ (яке аз охирин султонони ғазнавӣ) аз афзудани иқтидори Ғуриҳо ва шўҳрат ёфтани Қутбиддин Маҳмуд тарсида, вайро бо роҳи фиреб ба Ғазна биёвард ва ба ҳабс гирифта, пас аз чанде заҳр дода ҳалок намуд.

Бо вучуди ин, дигарбора тасарруф кардани давлати Ғур ба Баҳромшоҳ муяссар нагардид. Баҳромшоҳи Ғазнавӣ дар чанд муҳорибаи шадиде, ки байни ӯ ва бародарони Қутбиддин ба амал омаданд, якзаил шикаст хўрд. Султон Алоуддини Ғурӣ дар охирин муҳорибаи қўшуни Баҳромшоҳро торумор карда, ҳуди ўро ба ғурехтан маҷбур намуд. Шаҳри Ғазна аз тарафи Алоуддин (1150–1151) хароб карда шуд.

Вале муборизаи Ғазнавиён ва Ғуриҳо бо ин ҳама ба итмом нарасид. Дар соли 1186–87 бародарзодаи Алоуддин - Ғиёсиддин Муҳаммади Ғурӣ дар яке аз ҷангҳо охирин хонадони ғазнавӣ, ҳокими Лоҳур - Хисравмаликро асир карда, ба пойтахти давлати Ғур - Фирўзкўҳ фиристод. Бо ҳамин салтанати Ғазнавиён тамоман аз миён бардошта шуд. Ғуриҳо ҳокимияти Ғазнавиёнро барҳам дода, ҳукмрони давлати бузурге гардиданд, ки дере нагузашта ҳудуди он дар натиҷаи футуҳоти минбаъдаи онҳо хеле вусъат пайдо намуд. Маркази ин давлат ҳамоно Ғур буд.

Султонони Ғур қувваи зиёдеро ташкил мекарданд. Дар ихтиёри онҳо қўшуни пушуморе буд, ки дастаҳои низомии қабилаҳоро низ дар бар мегирифт. Ғайр аз ин, онҳоро ашрофи феодалии тоҷик дар кўҳистони Бадахшон ва ҳавзаи дарёи Аму пуштибонӣ менамуданд. Дар охири асри XII маҳалҳои ҷанубии Тоҷикистон) ва Ўзбекистони кунунӣ, аз ҷумла, ноҳияи Вахш, Ҷағониён, Шугнон ва Вахон ба ҳайъати давлати Ғур дохил карда шуданд.

Солҳои 1152–1206 дурахшонтарин давраи таърихи мамлакати Ғуриҳо ҳисоб мешавад. Пешрафти бузурги иқтисодӣ ва мадании давлати Ғур низ ба ҳамин давра алоқаманд аст. Лекин азбаски мамлакати Ғуриҳо нисбат ба дигар маҳалҳои Осиёи Миёна хеле ақибмонда буд, ин пешравӣ дер давом накард.

Салҷуқиҳо ва Низомулмулк

Ҷанги Дандонақон, ки дар соли 1040 сурат гирифта, тақдири давлати Ғазнавиёнро ҳал карда буд, боиси тамоман ба Хуросон соҳиб шудани Салҷуқиён гардид.¹⁵

Туғралбеки Салҷуқӣ (1040–1063) пас аз ин ғалаба фавран худашро «султон» эълон кард ва бародари худро дар Хуросон гузошта, ба тарафи Гургон лашкар кашид. Ў дар як муддати кўтоҳ нафақат Гургон, Табаристон, Хоразм ва Озарбойҷонро ба тахти тасарруфи худ гирифт, балки як қисми вилоятҳои ғарбии Эрони кунуниро низ ишғол намуда, дар соли 1055 пойтахти хилофати Аббосӣ шаҳри Бағдодро ба дасти худ даровард ва салтанати давлати салҷуқиро расман эълон кард. Султон Туғрал Кирмон ва Форсро низ забт намуда, дар Кавказ ба қўшуни давлати Румия шикасти сахт ворид овард.

Пас аз вафоти Туғрал бародарзодаи ӯ Алпарслон (1063–1072) ба тахт нишаста, ҳоки давлати салҷуқиро хеле вусъат дод. Алпарслон баъзе ҷойҳои Мо-

¹⁵ Бартольд В.В., 1963 в, с. 569–583; Заходер Б.Н., 1945. Таърихи минбаъдаи Салҷуқиён дар ин асар муфассалан тавзеҳ ёфтааст; Bosworth С.Е., 1968 а.

вароуннахрро ба худ тобей кард. Вай инчунин императори Румия - Романи IV Диогенро мағлуб намуд.

Дар вақти ҳукмронии Ҷалолиддини Маликшоҳ (1072–1092) ҳудуди давлати салҷуқӣ ба дараҷас тавсеа ёфт, ки аз соҳилҳои баҳри Миёназамин сар карда, то сарҳади давлати императории Чин қариб тамоми мамлакатҳои ислонии Осиё дар тахти тасарруфи он қарор гирифтанд. Аммо пас аз фавти Маликшоҳ давлати паҳновари салҷуқӣ аз ҳам ҷудо шуд, ба якҷанд мулку давлатчаҳо тақсим шуда рафт.

Дар асри XII пойтахти давлати салҷуқии аҳди Санҷар (1118–1157) шаҳри Марв буд. Ин шаҳр хеле тараққӣ карда, масоҳати бузургро ишғол менамуд, каналҳои зиёди обёрӣ ва маҳаллаҳои калони пешаварӣ дошт. Марв ҳамчунин яке аз марказҳои маданияи онвақта ба шумор мерафт. Ёқут чунин менависад: «Вақте ки ман онро (яъне Марвро. – Б.Ғ.) тарк кардам, дар он ҷо даҳ китобхонаи вақф мавҷуд буд, ки дар бобати фаровонӣ ва бартарии китобҳои маҳфузгардида назири чунин як ганҷинаи китобро дар олам надидам».¹⁶

Дараҷаи маданияти Салҷуқӣни бодиянишин нисбат ба савияи маданияи халқҳои мутеғгардидаи Мовароуннахр ва Хуросон хеле паст буд. Кормандони дараҷаи дувум ва севуми давлати салҷуқиро як сӯ гузорем, ҳуди «Салҷуқӣни бузург» низ аз дониш дур буданд. Масалан, Туғрал ва Алпарслон, ҳатто савод ҳам надоштаанд.

Ин вазъият сабаб шуд, ки дар умури идораи ҳукумати Салҷуқӣ мардони сиёсии маданиятин халқҳои ин сарзамин - форс, тоҷик ва туркони муқимӣ роли муҳиме бозанд. Ҳамеша дар чунин мавридҳо фотеҳон дар тахти таъсири халқҳои мутеғ, вале хеле маданӣ қарор мегирифтанд.

Бузургтарин арбоби давлатии аҳди салҷуқӣ Абӯалӣ Ҳасан ибни Алӣ ибни Исҳоқ буд, ки дар Хуросон таваллуд ёфта, тақрибан 30 сол (1063–1092) дар замони ҳукмронии Алпарслон ва Маликшоҳ хидмати вазирро адо кардааст. Ё дар дарбори ин подшоҳон, алалхусус Маликшоҳ, обрӯй ва нуфузи бениҳоят пайдо намуда, лақаби «Низомулмулк»-ро гирифтааст. Низомулмулк як марди хеле оқил ва фозиле буд. Ё дар қорҳои мамлакатдорӣ қомилан ба таҷрибаҳои давраи Сомониён таъа муқаррар ва барои эҳё намудани анъанаҳои маданияи он давра кӯшишҳои зиёде ба харҷ мекард.

Бештар бо ташаббус ва фаъолияти Низомулмулк усули идораи давлати салҷуқӣ ба тартиб андохта шуд. Чи нави ки тамоми сарчашмаҳои таърихӣ тасдиқ мекунанд, айёми ҳукмронии Салҷуқӣ то як андоза давраи тараққиёти ҷомеа ва ривоҷи иқтисодии феодализм буд. Шаҳрҳои умрону обод гардида, дар онҳо миқдори пешавароне, ки бо дастаҷамъӣ ва муташаққиллона кор мекарданд, хеле афзоиш пайдо намуд.

Лекин вазъияти оммаи меҳнаткеш дар замони Низомулмулк низ ҳамоно бад буд. Низомулмулк ба мақсади пешгирӣ кардани тороҷғариҳое, ки феодализм нисбат ба барзгарон раво медиданд ва ин ҳол оқибат боиси кам шудани оидоти давлат мегардид, маҷбур шуд гузаронидани як қатор тадбирҳои ба ҳокимони салҷуқӣ пешниҳод намояд. Ин тадбирот худсарии сардорони ҳарбӣ ва иқтадоронро маҳдуд мекард, то ки мардум тамомен муфлис нагардад ва дар айни замон ба ҳукмронии худӣ феодализм осеба нарасад.

Низомулмулк барои марказиятнок шудани идораи давлат ҳам чораҳои муассир пешбинӣ намуд. Вале ҳеҷ яке аз ин тадбирот бидуни таъкили дастгоҳи маъмурӣ, бидуни одамони доно ва босавод амалӣ намегардид.

¹⁶ Ёқут, IV, с. 509

Низомулмулк барои таъкил намудани мактабҳои олии диния – мадрасаҳои кӯшиши зиёде кард. Дар бисёр шаҳрҳо, аз ҷумла, дар Бағдод, Нишопур, Ҳирот, Балх, Марв ва ғайра ин қабил мактабҳо таъсис ёфта, ба шарафи таъкилкунандаи худ унвони «Низомия»-ро гирифтанд. Програмаи таълими мадрасаи «Низомия»-и Бағдод дар баробари аз ёд кардани Қуръон, ҳадисҳо ва дигар риштаҳои улуми динӣ, ҳамчунин илми ҳуқуқ, забон ва адабиёти араб, риёзиёт ва амсоли инро дар бар гирифта буд. Мадраса мебоист намоёндогони табақаи амалдорро дар рӯҳи эътиқод ба дини ислом тарбия карда, ба ин васила зумраи соҳибмансабро бо рӯҳониёни мусулмон наздик ва яксон намояд. Ғайр аз ин, дастпарварони мадраса бояд аз болои мардум назорати диниро анҷом дода, онҳоро аз равияи исмоилия дур мекарданд.¹⁷

Низомулмулк инчунин дар бобати тавсеаи тичорати хориҷӣ чораҳои лозима дид, аз ҷумла, ба бекор кардани бочҳои зиёде, ки ба тараққии бозаргонӣ мамониат мекарданд, муваффақ шуд.

Баъзе муаррихон Низомулмулкро берун аз ҳад ситоиш намуда, ҳамчун муборизи беҳбудии халқ ба қалам медиҳанд. Албатта, ӯ ҳеҷ гоҳ чунин шахс набуд. Агар баъзе тадбироти пешбиникардаи вай худсариҳои сардорони ҳарбӣ ва феодалонро маҳдуд намуда ва худӣ ӯ барои ба вучуд овардани мадрасаҳои ғамхорӣ карда бошад, пас ҳамаи инҳо фақат барои мустақкам гардидани иқтисодии Салҷуқиҳо, барои ҳарчи бештар пур шудани хазинаи давлат хидмат мекарданд.

Дар усули иқтаъ ва иқтаъдорӣ давлати Салҷуқиён, пеш аз ҳама, манфиати аён ва ашрофи туркони салҷуқӣ ба назар гирифта шуда буд. Ба тавассути иқтаъ мадохили асосии мамлакат ба дасти аъзои хонадони салтанатии Салҷуқиён мебаромад. Ҳар яке аз аъзои ин хонадон ба шаҳрҳо ва вилоятҳои ҷудогонаи зироатӣ соҳиб шуда, даромади инро ба манфиати шахсии худ сарф мекарданд. Хешу табори подшоҳони салҷуқӣ ва сардорони ҳарбии онҳо низ бо роҳи иқтаъ ба тамоми як деҳа ва ҳатто ноҳияе соҳиб буданд. Ҳамаи ин, албатта, дар байни феодалони маҳаллӣ, ки пас аз ба сари ҳокимият омадани Салҷуқиён аз қисми зиёди оидоти худ маҳрум шуда буданд, ҳисси эътироз ва норизоият ба вучуд меовард.

Неҳзати исмоилия

Неҳзати исмоилиҳо¹⁸ тақрибан муддати чорсад сол дар таърихи Осиёи Миёна ва Эрон роли калоне бозӣ кард. Ф.Энгелс навишта буд: «Оппозитсияи револютсионӣ нисбат ба феодализм дар тамоми давраи асрҳои миёна мавҷуд буд. Ин оппозиция мутобиқи шароити замон гоҳ дар шакли тасаввуф, гоҳ дар шакли бидъати ошкоро ва гоҳ дар шакли шӯриши мусаллаҳ зоҳир мешавад».¹⁹ Ҳамаи ин се шаклро дар марҳилаҳои гуногуни неҳзати исмоилия метавон мушоҳида намуд.

Дар асри VIII исмоилиҳо – тарафдорони имом Исмоил, ки ҳафтумин авлоди Алӣ ва Фотима буда, аз тарафи падараш Ҷаъфари Содик мардуд гардидааст, як фирқаи хурди сӯфияи шиаро таъкил мекарданд.

¹⁷ Tritton A.S., 1957, p. 102 et seq; Makdisi G., 1961; Tibawi A.L., 1962.

¹⁸ Доир ба исмоилия ниг.: Беляев Е.А., 1957; Бертельс А.Е., 1959; Петрушевский И.П., 1966.

¹⁹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 7, с. 361.

Дар охири асри IX ҳангоми шӯриши қарматӣ²⁰ ба исмоилиҳо муяссар шуд, ки дар Мағриб ҳокимияти сиёсиро ба даст дароранд ва раҳбарияти фирқаи исмоилия қариб дусад сол дар сари давлати пуриқтидори феодалӣ – хилофати Фотимиён, ки пойтахти он Миср (аз соли 974) буд, қарор гирифт.

Дар асрҳои X–XI исмоилия, ҳамчун қараёни бидъатомези ба мазҳаби сунний ислом муҳолиф, дар саросари Шарқи Миёна, хусусан дар Осиёи Миёна ва Эрон паҳн гардид. Исмоилиҳо аз фалсафаи Юнон истифода бурда, системаи томи таълимоти ратсионалиро инкишоф медиҳанд ва ба ин васила зиёиён, бисёр мутафаккирон ва ходимони барҷастаи давлатиро ба тарафи худ мекашанд. Дар Хуросон ва Мовароуннаҳр, ки аз Миср то ба ин ҷо роҳи яқмоҳан қорвонист, халифаҳои фотимино ҳокимони «ҷорикунандаи адлу инсоф дар рӯи замин» номида, аксарияти мардум ба ин макри воизони исмоилӣ бовар мекарданд.

Дар охири асри XI исмоилиҳои Осиёи Миёна ва Эрон аз хилофати рӯ ба таназзул ниҳодаи Фотимӣ алоқаи худро бурида, Ҳасан ибни Саббоҳро сардори худ интихоб намуданд. Дар Исфаҳон, ноҳияи Қазвин ва дигар вилоятҳо шӯриши халқ ба амал омад. Исмоилиҳо дар ноҳияи Қазвин давлатчаи худро таъсис карда, қалъаи Аламутро пойтахт қарор доданд. Онҳо як қатор қалъаҳои ишғолкардаи худро ба тақягоҳи мустаҳкам табдил дода, ташкилоти махфӣи террористии бар зидди ҳокимони салҷуқӣ нигаронидашударо барпо карданд. Фидоӣни ин ташкилот ба ҷусту ҷолокӣ ва ҷасорат ном бароварда буданд. Одамони мансуб ба аёну ашроф аз ханҷари фидоии исмоилӣ ҷунон метарсиданд, ки ҳамеша аз тағи ҷома зиреҳ пӯшида мегаштанд.

Моҳи октябри соли 1092 Низомулмулк ба дасти террористони исмоилӣ кушта шуд. Исмоилиҳо баъдтар султон Санҷарро ҳам ба дараҷае тарсонида монданд, ки ӯ фикри ба қалъаҳои исмоилӣ ҳуҷум карданро тамоман аз сари худ дур кард.²¹

Табиист, ки неҳзати дар асрҳои X–XIII, дар шароити ҷамъияти гуногунтабақа ва гуногунсинфӣ феодалӣ қараёнфтаи исмоилия аз ҷиҳати синфу табақа яқранг набуд. Қувваи асосии «ҷанги занҷиҳо» ва шӯриши қарматҳо аввал ғуломони зангӣ, сонӣ деҳқонони безамин ва тоифаҳои кўчманчии бадавӣ буданд. Аммо футуҳоти ин давра табақаҳои ашрофро, масалан, ашрофи ғуломдорро дар давлати қарматии Баҳрайн ва ашрофи феодалиро дар давлати фотимиҳои Миср низ истифода намуд. Дар тамоми ҳаракати исмоилияи асрҳои IX–XI падидаҳои эътирози аҳли меҳнат, эътирози табақаҳои поини шаҳрро аз найрангбозиҳои табақаҳои болоии ашроф, ки доимо мардумро фиреб медоданд, бояд фарқ кард.

Дар неҳзати исмоилия қараёнҳои гуногун вучуд доштанд. Дар овони шӯришҳо, ки оммаи васеи деҳқонон ва камбағалони шаҳр иштирок доштанд, пиорҳои маздакии баробарии моликият ва адлу инсоф, эътирозҳои зидди зулму истибдод пайдо мешуданд. Дар вақти ҳамчун ҷамъияти махфӣ мавҷудияти худро нигоҳ доштани ташкилоти исмоилӣ ва муқаррар гардидани

²⁰ Доир ба исмоилиҳо ва қарматҳо ниг.: Stern S.M., 1961–1962.

²¹ Футуҳоти муғул ба давлати исмоилӣ зарбаи ҳалокатовар расонд. Соли 1256 қалъаи Аламут аз по афтод ва сардори исмоилиҳо - Хуршоҳ ба қатл расид. Пас аз ин исмоилиҳо дигар дар ягон ҷо ба сари ҳокимият омада натавонистанд. Дар Ҳиндустон ва кишварҳои дигар фирқаи мазҳабии аз ҷамоат дури исмоилия то рӯзҳои мо боқӣ мондаанд. (Доир ба таърихи неҳзати асримиёнагии исмоилӣ ва давлати онҳо тадқиқоти бисёре ҳаст, аз ҷумла: Hodgson M.G.S., 1955; Lewis B, 1966; Hodgson M. G. S., 1968.)

якчанд дараҷаи огоҳӣ аз назарияи исмоилия ғалсафаи ратсионалистӣ ба он роҳ меёбад.

Таълимоти исмоилиён умуман ба муқобили ҳанафӣи ислом буд, ки дар аҳди ҳукмронии Салҷуқӣён нафақат шарҳу бастаи озодонаи Қуръон ва масъалаҳои илоҳиётро, балки ҳама гуна таҳқиқоти илмӣ, ҳатто тадқиқи риёзиёт, ҳайъат, тиб ва амсоли онро манъ карда буд, як шакли эътироз ба шумор ме рафт.

Чӣ ҳақиқатҳои пешқадам ва пешрави идеологияи исмоилии асрҳои X–XI-ро бояд таърихан конкрет, дар заминаи воқеияти беамони давр муайян кард. Мардонагии воизони исмоилӣ шоистаи таҳсин аст. Онҳо «донии» худро, аз ҷумла, илмҳои ақлӣ ва дақиқро ба таъқиботи ваҳшатангез нигоҳ накарда, табиғ ва интишор менамуданд.

Роли исмоилии асрҳои IX–XI дар бобати нигоҳ доштани анъанаи афкори озод бағоят калон аст. Бесабаб нест, ки аксари муаллифони маҳкамэтиқодӣ асримиёнагии ислом, аз қабиле ан-Надим, Абдулқоҳири Бағдодӣ, Ибни Хазм, Низомулмулк исмоилиёниро хавфноктарин душманони дини ислом ва маҳкумандонагонӣ он номидаанд. Бо вучуди ин, исмоилиёни оддӣ соддадилона гумон мекарданд, ки онҳо «барои покизагии дини ислом мубориза мебаранд». Бо чунин усул, яъне «баҳри покизагии дин» ҷорӣ намудани ғояҳои таодулӣ ба бисёр бидъатҳои халқии асри миёна хос мебошад.

Қарохониён

Таърихи Осиёи Миёнаи аҳди Қарохониён ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст. Манбаҳои ҳатти доир ба ҷараёни вуқооти сиёсӣ ва низоми дохилии давлати Қарохониён фақат маълумоти ҷузъӣ медиҳанд. Муаррихон ҳамеша ба умеди таҳқиқи сиккаҳои қарохонӣ буданд. Вале сиккаҳои қарохонӣ ҳамчун манбаи таърих хеле мураккаб ва барои омӯзиш ниҳоят душворанд ва аз муҳаққиқ эҳтиёт ва диққати ҷиддиро талаб менамоянд. Дар давоми даҳсолаҳои охир илми сиккашиносӣ роҷъ ба таҳқиқи аҳди Қарохониён муваффақиятҳои муҳим ба даст овард, алалхусус, ҳалли як силсила масъалаҳои баҳснок ва, ҳатто тамоман омӯхтанашудаи таърихи Осиёи Миёнаи асрҳои XI–XII муяссар гардид. Бо вучуди ин, на ҳамаи ҳулоса ва таҳминҳои муаррихон ва сиккашиносон ба як дараҷа боварибахш ва тамоман исботшуда ба шумор мераванд, дар ин бобат ҳоло қорҳои бузург, бисёр кашфиётҳои тоза ва таҷдиди назари баъзе ақидаҳо дар пешанд.

Дар байни таърихи сиёсии Қарохониён мо ба асарҳои машҳури В.В.Бартолд, ки беҳтарин намунаи таҳлили интиқодии аҳбори маълумоти но муназзам ва зидди яқдигари сарчашмаҳои ҳатти мебошанд, истинод намудем. Ҳамчунин баъзе ҳулосаҳои эътимодбахши сиккашиносон, ки ба саҳеҳ ва мукамал шудани мадрақҳои манобеи ҳатти имкон меод, мавриди истифодаи мо буд.

Пайдоиши ҳуди сулола маълум нест, номи дар илм қабулшудаи он (Қарохониён ва гоҳе Илоқҳо) тамоман шартӣ буда, муаррихони асри XI аз ду унвони маъруф: қарохон ва илоқ гирифтаанд. Зоҳиран, ҳастии асосии давлати Қарохониёниро қабिलाҳои туркии яғмо ва чигилӣ ташкил мекарданд, ки дар ному лақабҳои давраи зуҳури қарохонӣ бештар дучор меоянд. Аввалҳо лақаби аз ҳама олии Арслонхон («арслон» – шер – нишони қабилавии чигилӣ) ва Буғрохон («буғро» – шутурнишони қабилавии яғмо) ҳисоб мешуд.²² Таҳми-

²² Тавсифи фарзияҳои оид ба пайдоиши ин сулоларо ниг.: Pritsak O., 1953, p. 21–22

нан аз миёнаҳои асри X ислом дини давлатии Қарохониён гардид. Дар вақти оғози истилои Осиёи Миёна мақоми асосиро дар байни Қарохониён Алӣ ва Ҳасани Буғроҳон ишғол мекарданд; чунон ки дар боло зикр карда шуд, Ҳасани Буғроҳон соли 992 ба юриши Мовароуннаҳр сардорӣ карда, сипас, Наср ибни Алӣ ин вилоятро комилан тасарруф намуда буд. Ин ду хонадон, яке авлоди Алӣ («Алиён») ва дигаре авлоди Ҳасан («Ҳасаниён»), ҳанӯз дар охири асри X нуфуз ва иқтидори зиёде пайдо намуда, мулкҳои калонеро соҳибӣ мекарданд.

Дар ин давра умуман давлати Қарохониён ба чандин амлок тақсим шуда, ҳудуди онҳо ҳамеша тағйир ёфта меистод. Соҳибони амлок ҳуқуқ ва имтиёзҳои калоне доштанд, онҳо метавонистанд ҳатто ба номи худ пул бароранд. Мулкдорони хурд ҳам амлок ва ҳам амлоқдорро иваз менамуданд. Алоқаи тобеият серзина буд. Таърихи сиёсии ин давра пур аз ҳаводиси ҷангу талошҳои байнихудӣ мебошад.²³

Дар вақтҳои аввал имтиёзи сиёсӣ ба ҷониби авлоди Алӣ – «Алиён» буд. Пас аз истилои Мовароуннаҳр онҳо ба сарзамини бузурге соҳиб гардиданд, ки дар ғарбу ҷануб қад-қадӣ Амударё бо ҳудуди давлати ғазнавӣ тӯл мекашид, дар шарқ бародари Наср-Тўғанхон Қошғарро ба даст даровард. Дар ин оғоз сардорони сулола ғоҳ аз байни намоёндагони гуногуни хонадони «Алиён» ҳам хоста шудаанд.²⁴

Вале дере нагузашта қори хонадони дигар, яъне «Ҳасаниён» низ боло гирифт. Онҳо аз тарафи шарқ ба «Алиён» фишор оварданд. Бар тибқи маълумоти сиккаҳо, писари Ҳасани Буғроҳон – Юсуфи Қадархон дар соли 1005 Тўғанхонро ронда, Қошғарро соҳибӣ кард.²⁵

Тадриҷан хонадони «Ҳасаниён» чунон иқтидор пайдо кард, ки пас аз ғавти писарони Алӣ унвони ифтихорӣ ва лақабҳои олии сардори сулола ба онҳо насиб гардид. Аз соли 1026/27 сардори Қарохониён Юсуфи Қадархон буд ва дар муносибатҳои дипломатӣ бо дигар давлатҳо низ ӯ бо ҳамин сифат баромад мекард. Пас аз марги ӯ (с.1032) писараш - Сулаймон лақаби «Арслонхон»-ро гирифта ба сари ҳокимият омад ва сардори Қарохониён гардид. Маркази амлоки хусусии ӯ шаҳрҳои Баласоғун ва Қошғар буданд. Бародари ӯ - Муҳаммад бо номи «Буғроҳон», ки лақаби аҳамиятан дувум ба шумор мерафт, ҳокимияти худро дар Исфичоб ва Тироз барқарор намуд.²⁶ Пас, муваффақияти ин хонадон фақат дар эътирофи зоҳирии сулоладории онҳо ифода намешфт. Онҳо ба тадриҷ «Алиён»-ро торафт бештар танг карда бароварда, вилоятҳои нав ба нав соҳиб мешуданд. Ҳатто Фарғона, ки мулки аслии «Алиён» буда, шаҳри Ўзғанди он пойтахти фотеҳи Мовароуннаҳр -

²³ Масъалаи ному лақаб ва силсилаи маротиби феодалӣ, ҳамчунин тамоми дигар мадракҳои сиккашиносии марҳалаи аввали таърихи Қарохониён муфассалан дар ин асарҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд: Vasmer R. 1930; Pritsak O., 1950; Pritsak O., 1953; Федоров М. Н., 1965.

²⁴ Аммо дар байни олимони ақидаи ягонае нест, ки кадоме аз писарони Алӣ ва кай сардори сулола ва дорандаи унвонҳои олӣ гардидааст. Дунвории ҳалли ин масъала, бешак, боз дар он аст, ки мақоми зоҳирӣ дар силсилаи маротиби феодалӣ аксаран бо ҳокимият ва нуфузи амалӣ мувофиқат намекунад, ки баъзе муҳаққиқон инро фаромӯш мекунанд.

²⁵ Vasmer R., 1930, с. 93–94; Давидович Е.А., 1968 а, с. 70, 71; В.В. Бартольд (1963 б, с. 343) аз ин сиккаҳо хабар надошт, бинобар ин санаҳои ӯ дигар, яъне нисбатан дертар аст.

²⁶ Бартольд В. В., 1963 б, с. 357.

Наср ибни Алӣ ҳисоб мешуд, ба таҳти тасарруфи Юсуфи Қадархон ва хусусан ду писари ӯ – Сулаймони Арслонхон ва Муҳаммади Буғрохон дохил гардид.²⁷

Мовароуннаҳри фатҳкардаи Наср ибни Алӣ ҳам ба ихтиёри «Ҳасаниён» гузашт. Бухоро ва умуман тамоми Мавороуннаҳри марказиро ханӯз соли 1025 Алитегин, бародари Юсуфи Қадархон, зери даст карда буд.²⁸ Ҳар ду бародарон бо ҳам муросо намекарданд. Қадархон, зоҳиран, аз афзудани нуфузи Алитегин метарсид. Подшоҳи ғазнавӣ - султон Маҳмуд ҳам аз ӯ хавф мебурд. Бинобар ин онҳо бо ҳам забон як карда, соли 1025 якҷоя ба Мовароуннаҳр ҳучум карданд.²⁹ Мулоқотҳои ду подшоҳи маъруфи онвақта, ки бо зиёфатҳои бошукӯҳ ва инъомҳои гаронбаҳо сурат меёфт, бо қарори аз Алитегин (ба ғоиди Қадархон) кашида гирифтани Мовароуннаҳр ва пайвастании риштан ақрабӣ анҷом пазируфт. Вале ин ҳар ду қарор ҳам амалӣ нагардид. Султон Маҳмуд он қадар қувват гирифтани Қадархонро ҳам намехост. Алитегин боз солҳои дароз дар Мовароуннаҳр ҳукм ронда, унвони бодабдаи «Тамғоч Буғрохон»-ро қабул намуд³⁰ ва нисбат ба ҳешовандони худ тамоман мустақил гардид. Аҷибаш ин ки Ғазнавиён дар давраҳои минбаъда ҳам аз Алитегин хеле дар хавф буданд. Дар доираҳои дарбори ғазнавӣ ӯро душмани хатарнок, маккор ва ҳилагар мешумарданд ва зарурати аз ӯ хеле хушрона муҳофизат кардани вилоятҳои сарҳадии давлатро таъкид менамуданд. Ин буд, ки Масъуди Ғазнавӣ бо нияти халос шудан аз Алитегин дар соли 1032 Олғунтоши Хоразмшӯро ба муқобили ӯ ба Мовароуннаҳр равона кард. Алитегин бо мулоҳизаи тактикӣ Бухороро тарк намуд. Олғунтош шаҳроро ишғол карда бошад ҳам, муҳорибаи асосӣ дар ҷои дигар ба вуқӯъ пайваست. Ба Олғунтош захми марговар расид. Маҷбур шуданд, ки бо Алитегин муоҳида баста, қўшуни хоразмиро аз Мовароуннаҳр бароваранд.

Алитегин ҳамеша дар дили худ нияти аз Ғазнавиён зада гирифтани баъзе мулкҳои соҳили Амударёро мебарварид. Ӯ дар шахси Ҳоруни Хоразмшӯ, ки аз Ғазнавиён ранҷиш дошт, иттифоқчи худро пайдо намуд. Вале ба амал овардани ин ният ба Алитегин муяссар нашуд. Даре нагузашта, соли 1034 ӯ вафот кард. Ҳуҷуми муттафиқонаро писарони ӯ ба амал оварданд. Онҳо вилояти Чағониёнро забт намуда, Тирмизро ба муҳосира гирифтанд. Аммо ба сабаби қушта шудани Ҳорун аз тарафи қўшуни хоразмӣ ҳимоят надида, маҷбуран пас гаштанд. Пас аз ин муносибати байни фарзандони Алитегин ва Масъуди Ғазнавӣ дар зоҳир гўё дуруст шуд.

Дар тамоми ин давраи тўлонии пирӯзиҳои бузурги сиёсии «Ҳасаниён», ки аз шарқ то ғарб саросари сарзаминҳои давлати қарохониро ба зери фармони худ дароварда буданд, дар манбаъҳои хаттӣ роҷеъ ба «Алиён» тақрибан чизе ба назар намерасад. Чунон ки аз сиккаҳо маълум мегардад, ду писари Насри фотеҳи Мовароуннаҳр - Муҳаммад ва Иброҳим фақат соҳибмулки ноҳияҳои хурде буда, дар айни замон ба кадом як узви олимпиами сулола нисбати тобеият ҳам доштаанд. Аввалҳо вазъияти Муҳаммад ибни Наср, ки дар манбаъҳои хаттӣ бо номи «Айн-уд-Давла» машҳур аст, хеле беҳтар буд. Ӯ чанде

²⁷ Марков А. К., 1896, с. 246, 256, № 348, 401; Vasmer R., 1930, с. 95; Давидович Е.А., 1968 б, с. 69–74 ва табл. 1–2.

²⁸ Ба хонадони «Ҳасаниён» нисбат доштани Алитегинро О. Притсак муқаррар намуд (Pritsak O., 1950, с. 216–224).

²⁹ Барои донишгари тафсиلى ин юриш ва оқибатҳои сиёсии он ниг.: Бартольд В. В., 1963 б, с. 344 ва мобаъд.

³⁰ Нисбати ин унвонро ба Алитегин (на ба хоҷаи ӯ, чунон ки В.В.Бартольд гумон дошт, Р. Фасмер ба таври боварибахш исбот намуд (Ниг.:Vasmer R., 1939, с. 96-97).

аз шахру ноҳияҳои Фарғона, бештар Ўзганд (собиқ пойтахти падараш), баъзан Ахсикат, Хучанд ва баъд Қубаро соҳибӣ мекард. Вале қариб ҳама вақт дар сикка номи соҳибдавлати худро сабт менамуд.³¹

Дар солҳои 40-уми асри XI мақоми намоёнро дар арсаи сиёсат Иброҳим ибни Наср ишғол менамояд. Ӯ дар овони ҷавонӣ лақаби хоксоронаи «Бӯритегин»-ро гирифта, мулки майдае дошт ва як вақт, ҳатто ба дасти писарони Алитегин асир ҳам афтода буд. Аз асирий фирор карда, назди бародараш ба Ўзганд рафт, вале бо вай муросо карда натавонист. Ниҳоят, соли 1038 қўшун ҷамъ карда, ба вилоятҳои Хатлон, Вахш ва баъдтар ба Ҷағониён ҳамлавар шуд. Ҳарчанд ин вилоятҳо дар доираи нуфузи Масъуди Ғазнавӣ воқеъ гардида буданд, ба сабаби андармонӣ ба муборизаи зидди Салҷуқиҳо маҷбур шуд, ки ба тохтутози Бӯритегин дар вилоятҳои худ тан диҳад. Ғайр аз ин, ӯ ҳаминро ҳам ба назар мегирифт, ки адовати байни Бӯритегин ва Қарохониёни Мовароуннаҳр (писарони Алитегин) аз ин сӯйро хотирҷамъ карда, зарурати дар ду ҷабҳа мубориза бурданаширо аз байн мебардорад.

Вале вилоятҳои назди дарёи Аму барои Бӯритегин фақат ҳамчун мавзои мувофиқи амалиётҳои ояндаи ӯ хизмат мекарданд. Ӯ аз ҳамин ҷо истилои Мовароуннаҳрро сар карда, бо суръати тамом ба ҳусули мақсад муваффақ мешуд. Бесабаб набуд, ки баъди пирузии нахустин дар муборизаи зидди писарони Алитегин ӯ лақаби худро иваз карда, ба ҷои Бӯритегин унвони дабдабаноки «Тамғоч Буғроҳон»-ро гирифт,³² ки онро пештар дар Мовароуннаҳр Алитегин дошт. Ғайр аз ин, ӯ унвони ифтихории «Муаййид-ул-Адл»-ро ҳам, ки падар ва бародараш доштанд, соҳиб шуд. То соли 1041 тамоми Мовароуннаҳр ба қаламрави ӯ даромад. Масъуди Ғазнавӣ, ки дар муҳорибаи наздики Дандонақон (с.1040) аз салҷуқиҳо зарбаи саҳт хӯрда буд, ба ин ҳама болоравиҳои Иброҳим ибни Наср розӣ шуда, ҳатто бо мақсади дилгарм кардани он ва дар шахси ӯ пайдо кардани иттифоқчии хуб барояш тўҳфаву инъомҳо фиристод.

Иброҳими Тамғочхон сиёсати мустақили хориҷии худро ҷорӣ намуд ва соҳибдавлатии Қарохониёни шарқиро эътироф накард. Дар аҳди ӯ дар Мовароуннаҳр давлати мустақили Қарохониён комилан ташаккул ёфт, ки марказаш Самарқанд буд.³³ Даре нагузашта, дар оғози нимаи дувуми асри XI Иброҳим ибни Наср Фарғонаро ҳам, ки дар таҳти тасарруфи Қарохониёни шарқӣ буд, ишғол намуд.

Сиёсати дохилии Иброҳими Тамғочхон низ хеле шоёнӣ диққат аст. Агар ба ривоятҳои дар сарчашмаҳо овардашуда бовар кунем, Иброҳими Тамғочхон то як дараҷа мувозиби амният, оромӣ ва эҳтиҷоти раияи худ

³¹ Давидович Е.А., 1968 с.67-74.

³² Масъалаи ба ин ошон тааллуқ доштани унвони Тамғоч Буғроҳон аҳамияти на зоҳирӣ, балки хеле ҷиддӣ дорад: ин масъалаест дар бораи замон ва роҳҳои қарор гирифтани давлати мустақили қарохонӣ дар Мовароуннаҳр. В.В.Бартольд (1963 б, с. 367) ва Р.Фасмер (Vasmer R., 1930, с. 97-98) гумон доштанд, ки ин унвон ба соҳибдавлатони Бӯритегин тааллуқ дорад (онҳо ба сифати соҳибдавлат ду шахси тамоман гуногунро ном мебаранд). О.Притсак (Pritsak O., 1950, с. 222, 224) тахмин мекард ва Давидович Е.А. (1970 б) исбот намуд, ки ин унвон ба худи Бӯритегин тааллуқ дорад (ӯ худро ҳеҷ гоҳ мутеи Қарохониёни шарқӣ эътироф накардааст) ва онро на дертар аз соли 1040, яъне то истилои тамоми Мовароуннаҳр қабул кардааст.

³³ Фикру ақидаи зоҳиран мураттаби О.Притсак (Pritsak O., 1950, с.227-228) доир ба Фарғонаи мустақил бо сарвариин Муҳаммад ибни Наср, вақт ва тариқи таъсири ду давлати қарохонӣ – яке ғарбӣ, бо маркази Ўзганд ва дигаре шарқӣ бо маркази Бала-соғун комилан муҳолифи факту далелҳост (ниг.: Давидович Е.А., 1968 б, с. 67-75).

буд ва аз ин лиҳоз дар байни мардум шўҳрат дошт. Хусусан касони ба моликият даст дарозкардари беамон ҷазо меод. Дар ин бобат манбаъҳо як силсила ҳикоятҳо доранд. Рўзе роҳзанҳо рӯи дарвозаҳои қалъаи Самарқанд навиштанд: «Мо мисли пиёзем: чи қадре ки бидраванд, ҳамон қадар мерасем». Иброҳим Тамғочхон амр кардааст, ки ҷавобан чунин нависанд: «Ман ин ҷо мисли боғбон ҳастам, чи қадре ки сабзад, ҳамон қадар мебарам!» Ў гўё муваффақ шудааст, ки дуздиро дар қаламрави худ барҳам диҳад. Вай нарху навои бозорро ҳам назорат мекардааст ва ба қиматфурӯшӣ роҳ намендодааст. Чунин ҳикояти аҷиб оварда мешавад: рўзе қассобҳо баландтар кардани нархи гўштро хоҳиш карда, ваъда додаанд, ки ба ҳазина ҳазор динор тақдим мекунанд. Хон розӣ шуда, пул гирифтааст, вале харидани гўштро ба аҳоли манъ кардааст. Қассобҳо маҷбур шудаанд боз ҳамон қадар пул дода, нархи пештара ро барқарор кунанд.³⁴

Аз рӯи мадракҳои сиккашиносӣ маълум шуд,³⁵ ки ў дигар чораҳои беҳтар намуздани шароити тиҷорат ва бозаргониро пешбинӣ кардааст. Чунончи, дар Фарғона то аҳди ў асоси муомилоти пулиро дирҳам ташкил меод, вале он аз сурбу мис буда, дар таркиби худ ҳеҷ нуқра надошт. Илова бар ин, ҳаҷму вазни ин қабил тангаҳо гуногун буда, барои муомила дар тарозу баркашида мешуд, ҳар яке ба таври ҷудогона арзише надошт, ки ин кори тиҷорати пулиро душвор мегардонид. Иброҳим ин пулҳоро бекор карда, дар Фарғона дирҳамҳои гирдаи нуқрагӣ ва мисиро ҷорӣ намуд: ин пулҳо ба таври ҷудогона ва донагӣ ба муомила даромада, барои пешрафти тиҷорати пулӣ шароити мусоид фароҳам оварданд.

Ин қабил тадбирот зулми феодалиро камтар накарда бошанд ҳам, вале пешӣ зиёд шудани онро гирифтанд. Инак, дар шароити давлати феодали худӣ ҳамин ҳам як ҳодисаи прогрессивӣ ба шумор меравад.

Чунин сиёсати Иброҳими Тамғочхонро ду писар ва набераи ў Шамс-улмулк Наср, Хизр ва Аҳмад то як андоза давом доданд.

Муносибати байни ин подшоҳони қарохонӣ ва рўҳониён саҳифаи хеле ҷолиб ва ҳанўз кам таҳқиқшудаи таърихи Осиёи Миёнаро ташкил менамояд. Ин масъаларо бояд ҳамчун қисмати аз сиёсати дохилии онҳо баррасӣ намуд. Манбаъҳо, ҳам Иброҳими Тамғочхон ва ҳам подшоҳони дигарро мусулмонони комил, мардони порсо номида, нисбат ба рўҳониён ва хусусан баъзе намоёндагони онҳо бо эҳтироми бузург муносибат доштани онро хотирнишон намудаанд. Бо вучуди ин дар аҳди ҳукмронии ҳар яке аз ин подшоҳон маҳз бо рўҳониён зиддиятҳои тунду тезе ба амал омада, кор то ба қатлу куштор мерасид.

О.Г.Болшаков дарёфт, ки «табааҳои» аз тарафи Аҳмад таъқибдида ва ба мусодираи молу мулк маҳкумшуда табақаи болоии ҷамъияти феодали буданд. Ин нуқта низ муҳим аст, ки ашрофи феодалии тоифаҳои бодиянишин ҳамроҳи рўҳониён баромад мекарданд.³⁶

Барои идеализатсияи муқаррарӣ ҳисоб кардани иддаои манбаъҳо роҷеъ ба шўҳрати зиёди баъзе аз ин хонҳо дар байни мардум ва ҳамчун подшоҳи одил ном баровардани онҳо ҳеҷ як асос мавҷуд нест.

Дар паси ин ҳама далелу мадракҳои пароканда сиёсати дохилии собитқадмонае намоён аст. Зоҳиран ин хонҳои қарохонӣ ба марказият додани давлати Қарохониёни Осиёи Миёна саъю кўшиш доштанд. Табиист, ки дар

³⁴ Бартольд В.В., 1963 б., с. 374–376.

³⁵ Давидович Е.А., 1968 б., с. 76.

³⁶ ИТН, II, I, с. 239.

ин кор душмани онҳо феодалони бодиянишин ва рӯҳониёни аз қувватгирии ҳокимияти хонӣ норозӣ буданд. Мусодираи молу мулк дар шароити чунин мубориза яке аз василаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ заиф гардонидани душмани сиёсӣ ба шумор мерафт.

Агар Иброҳими Тамғочхон бо роҳи ишғол намудани баъзе вилоятҳо ҳудуди давлати худро васеътар карда бошад, ворисони ӯ дар соҳаи сиёсати хориҷӣ ва ҳунари ҳарбӣ ба чизе муваффақ шуда натавонистанд. Ҳанӯз дар аҳди Шамс-ул-Мулк Наср онҳо ба фишори Қарохониёни шарқӣ дучор гардиданд. Фарғона аз даст рафт. Ҳудуди байни ду давлати Қарохониён аз болои Ҳучанд муқаррар шуд. Аз тарафи дигар, маҳз дар замони ҳукмронии ин подшоҳони қарохонӣ Салҷуқиён аввал ба ноҳияҳои ҷудогонаи канории давлати Қарохониён ва баъдтар ба Мовароуннаҳри Марказӣ тохтутози худро саркарданд.³⁷ Дар охири охири, соли 1089 Маликшоҳи Салҷуқӣ Бухоро ва андаке дертар шаҳри пойтахтии Самарқандро забт намуд. Бо вучуди ин, Салҷуқиён сулолаи Қарохониёнро барҳам надованд; онҳо бо он қаноат карданд, ки метавонанд ба кори онон мудоҳила кунанд ва хонҳоро аз байни аъзоёни сулолаи қарохонӣ ҳудудҳои худро таъин намоянд. Ягона низои ҷиддӣ соли 1130 дар миёни Арслонхони Қарохонӣ ва султон Санҷари Салҷуқӣ рӯй дод. Тақрибан 30 сол қабл аз ин, дар соли 1102 яке аз Қарохониёни шарқӣ Мовароуннаҳрро ба даст дароварда, ҳатто то ҳудуди мулки Салҷуқиён расид, аммо дар муҳорибаи зидди султон Санҷар кушта шуд. Пас аз ин султон Санҷар абадан Иброҳими Тамғочхон Муҳаммади Сонии Арслонхонро ба тахт нишонд. Муҳаммад қариб 30 сол ҳукмронӣ намуд ва бо фаъолияти бинокории худ шӯҳрат ёфт. Ба вай мисли гузаштагонаш бо рӯҳониён мубориза бурдан лозим омад. Пас аз он ки дар натиҷаи сӯйқасди рӯҳониён писари валиаҳдаш ба қатл расид, ӯ барои кӯмак ба султон Санҷар муроҷиат намуд. Султон Санҷар бо қувваи зиёде аскарӣ ба Самарқанд омад, вале Арслонхон, ки худ душманонашро мағлуб карда буд, дигар ба кӯмак эҳтиёҷ надовшт. Аз рӯи шаҳодати баъзе сарчашмаҳо вай, ҳатто барои куштани Санҷар қотиле фиришод. Дар ҳар сурат Санҷар Самарқандро гирифта, Арслонхонро аз тахт фурувард ва дар оянда низ ононро, ки фақат дар умури дохилӣ соҳибхотӣ буда, аз рӯи садоқат ба ӯ итоат мекарданд, ба тахти хонӣ менишонд.

Қарохониён ва қарахитойҳо

Дар аввали чоряки дувуми асри XII мардуми сершумори кидонӣ Ҳафтрудро бо шаҳри Баласоғун ишғол намуда, империяи бузурги худро, ки то шимоли шарқии дарёи Енисей рафта мерасид, таъсис карданд. Сипас, онҳо тамоми мулкҳои боқимондаи Қарохониёни шарқиро тасарруф карда, ба Қарохониёни ғарбӣ, яъне мовароуннаҳрӣ таҳдид намуданд. Дар осори муаллифони мусулмон, ки воқеаҳои онвақта ва муваффақиятҳои сиёсии кидониро тавсиф кардаанд, ин мардум номи қарахитойро гирифтааст.³⁸

Соли 1137 Қарахитойҳо дар наздикии Ҳучанд Маҳмуди Қарохониро торумор карданд. Маҳмуд дастнишондаи содиқи султон Санҷар буд. Ҳатто дар сиккаҳои худ номи ӯро ёд менамуд. Аммо ин бор султон Санҷар ба Маҳмуд дасти ёри дароз карда натавонист, зеро ҳудудҳои ӯ ба қанги Хоразм банд буд. Ду-

³⁷ Барои тафсили ин воқеаҳо ниг.: Бартольд В.В., 1963 б, с. 379 ва мобаъд.

³⁸ Дар бораи Қарахитойҳо ва муносибати онҳо ба Қарохониён ниг.: Бартольд В.В., 1963 а, с. 48 ва мобаъд; 1963 б, с. 386 ва мобаъд.

руст аст, ки қарахитойҳо дар чунин маврид барои ғалаба аз фурсат истифода набурданд.

Вале чанд сол нагузашта қарахитойҳо дар ҷанги саҳти ҳалқунанда ба қўшуни муттаҳидаи Маҳмуди Қарохонӣ ва султон Санҷари Салҷуқӣ чунон зарбае ворид оварданд, ки дар таърихи ин се сулола ба эътибори марҳилае аҳамият пайдо намуд. Ин ҳодиса 9 сентябри соли 1141 дар дашти Катвони назди Самарқанд ба вуқӯъ пайваст. Қўшунҳои салҷуқиву қарохонӣ тамоман торумор гардиданд, Султон Санҷар ва Маҳмуд ақиб ништаанд. Қарахитойҳо бошанд, Бухоро ва тамоми Мовароуннаҳри марказиро забт намуданд.

Таносуби қувваҳои сиёсии Осиёи Миёна тағйир ёфт. Қарахитойҳо ҳам, мисли Салҷуқӣҳо, сулолаи Қарохонӣро аз байн набурданд, балки ба вассали худ мубаддал карданд. Қарохонӣён мебоист ба Ғўрхон – сардори давлати Қарахитойҳо хироч медоданд. Султон Санҷар бо ҷангҳои зидди Отсизи Хоразмшох, ки пас аз муҳорибаи Катвон ва шикасти Санҷар хеле ғайрат пайдо карда буд, сарғарм шуда, ҳатто мубориза бурдан бо Қарахитойҳо ва барқарор кардани нуфузи пешинаи худро дар Мовароуннаҳр аз ғўшаи ҳаёл ҳам намегузаронид.

Қарахитойҳо ба корҳои дохилии Қарохонӣён муҳомила намекарданд. Баласоғун ҳамоно пойтахти онҳо ба шумор мерафт. Дар давлати Қарохонӣён чунин вазъият ба амал омад: пас аз муҳорибаи дашти Катвони Самарқанд чанд вақт мамлакатро бародари Маҳмуди Қарохонӣ фироркарда идора намуд, Фарғона бошад, дар дасти хонадони «Ҳасаниён», яъне Қарохонӣёни шарқӣ буд. Вале аз нимаи дувуми асри XII (соли 1156) хонадони фарғонии Қарохонӣён Самарқандро ҳам ба итлоати худ дароварданд. Аз ҳамин вақт, пас аз фосилаи дуру дарозе Мовароуннаҳр дубора ба ихтиёри шоҳаи шарқии Қарохонӣён гузашт, ки онҳо ду вилояти пурсарват – Мовароуннаҳри марказӣ ва Фарғонаро дар таҳти ҳокимияти худ муттаҳид намуда буданд. Аммо бояд қайд кард, ки Мовароуннаҳри марказӣ ва Фарғона дар нимаи дувуми асри XII ва ибтидои асри XIII амалан ҳамчун ду мулкҳои калони мустақил дар дасти узвҳои гуногуни як хонадон боқӣ монданд. Маркази яке Самарқанд ва маркази дигаре Ўзганд муттаҳид, бо ихтиёри худ ба таври фаровон пул мебароварданд, ҳар шаҳр ба номи ҳокими худ бо тамоми унвону лақабҳои сикка мезад. Ба ҳар ҳол Самарқанд пойтахти тамоми давлат низ ҳисоб мешуд ва ҳокими он исман сардори сулола ба шумор мерафт. Ин ифодаи худро дар он меёфт, ки унвону лақабҳои ҳокимони Самарқанд аз ҳокимони Фарғона баландтар буд.³⁹

Ғайр аз ин, дар ин вақт ҳам, амлоқдорони хурди вассалмақом низ вуҷуд доштанд, вале онҳо дигар вазни сиёсии дар асри XI доштаи худро аз даст дода буданд. Дар ин бора нисбат ба асри XI хеле кам шудани сиккаҳо дар асрҳои XII ва ибтидои XIII, ки ба номи амлоқдорони хурд бароварда мешуданд, шаҳодат медиҳад. Фақат садрҳои Бухоро мақоми махсусе доштанд. Онҳо як навъ хонадони намоёндоғони рӯҳонӣ олирутба маҳсуб меёфтанд. Лақаби онҳо ҳам «садри ҷаҳон» буд, аввалҳо вазифаи олии рӯҳонии шаҳрро адо мекарданд, вале баъдтар ба умури идора низ бештар дахлат мекардагӣ шуданд. Бонуфутарини онҳо на фақат дар асл Бухороро идора мекарданд, балки ҳатто зоҳиран ҳам мансаби ҳокими шаҳрро гирифта буданд. Муносибати онҳо бо Қарохонӣёни Самарқанд ниҳоят мураккаб буд. Садрҳо ҳокимияти олии онҳоро эътироф карда, сиккаҳоро ба номи онҳо мезаданд. Гоҳо ҳокимияти

³⁹ Дар бораи Фарғона ва Мовароуннаҳри нимаи дувуми асри XII, хронология ва генеалогияи сардорони сулола (ҳокимони Самарқанд) ва мулкдорони Фарғона ниг.: Давидович Е. А., 1957, 6, с. 108–119.

Бухоро тамоман ба дасти Қарохониён мегузашт, гоҳо баръакс, садрҳо соҳибхитӣр шуда, худашон ба Қарахитонҳо хироч меғундоштанд. Онҳо, ки бе ин ҳам барои афзудани сарвати худ аз роҳи воситаҳои гуногун ба таври фаровон истифода мебарданд, бо баҳонаи хирочғундорӣ боз ҳам зиёдтар ғанимат ба даст меоварданд.

Хоразм ва давлати Салҷуқӣ

Ғалабаи Қарахитонҳо дар соли 1141 Салҷуқӣро хеле заиф гардонид.

Дигар аз воқеаҳои қобили диққате, ки дар ин давра ба амал омада, яке аз омилҳои рӯ ба суқут ниҳодани давлати салҷуқӣ гардид, ҳамчун маркази сиёсӣ сар бардоштани Хоразм буд.

Сарсулолаи хонадони хоразмшоҳӣ Ануштегин ҳанӯз дар замони Маликшоҳи Салҷуқӣ ба воситаи хидмат ва лаёқате, ки аз худ нишон дода буд, ҳокими Хоразм таъин гардид. Баъд аз вафоти Ануштегин ҳукмронии Хоразм ба тариқи мерос ба писари ӯ - Қутбиддин Муҳаммад (1097–1127) расид. Қутбиддин Муҳаммад лақаби «Хоразмшоҳ»-ро гирифта, дар тамоми давраи ҳукмронии худ аз фармонбардортарин ҳокимони султон Санҷар ҳисоб мешуд. Баъд аз сари ӯ ҳукумати Хоразм ба писараш - Отсиз (1127–1156) гузашт, ки ин шахсро мумкин аст асосгузори ҳақиқии давлати бузурги Хоразмшоҳӣ номид. Отсиз ва ворисони ӯ аз ҳар як лаҳзаи мувофиқ истифода бурда, тамоми саъю эҳтимоми худро ба ҳарч доданд, ки ба муқобили давлати салҷуқӣ истиқлолияти Хоразмро таъмин намоянд. Отсиз дар солҳои аввали ҳукмронии худ ба султон Санҷар сари итоат фуруд оварда, дар лашкаркашиҳои ӯ иштирок мекард. Аммо, вай дар айни замон, бо роҳи мутеъ кардани қабिलाҳои ҳамсоя беш аз пеш қувват мегирифт. Ба ӯ муяссар гардид, ҳатто он маҳалҳоеро, ки дар ҳаёти бодиянишинӣ хеле аҳамият доштанд, аз ҷумла заминҳои пойни дарёи Сир ва нимҷазираи Манқишпоқро ишғол намояд.

Отсиз пас аз ин тариқа мустаҳкам кардани мавқеи худ се мартаба (1138, 1141 – 1142 ва 1147 – 1148) бар зидди султон Санҷар сар бардошт, аммо муваффақият ба даст оварда натавонист. Ниҳоят, дар моҳи июни соли 1148 Отсиз ба пеши султон Санҷар ҳозир шуда, комилан фармонбардори давлати салҷуқӣ будани худро шахсан арз кард. Баъд аз ин Отсиз, агарчанде то охири умри худ аз итоати Салҷуқӣ сар напечид, лекин дар ҳар сурат барои истиқлолияти Хоразм ва таъсиси давлати бузурги ояндаи Хоразмшоҳӣ заминаҳои мусоид ҳозир карда тавонист (аз ҳамон вақт, яъне аз миёнаҳои асри XII ҳокимияти Салҷуқӣ дар Хоразм мавҷудияти худро фақат исман нигоҳ дошт).⁴⁰

Дар аввалҳои нимаи дувуми асри XII дар Мовароуннаҳр ва навоҳии ши-моли Афғонистони кунунӣ воқеаи дигаре рӯй дода, бештар боиси аз байн рафтани давлати салҷуқӣ гардид. Дар соли 1153 туркони ғуз (оғузҳо), ки дар навоҳии Балх бодиянишинӣ мекарданд, ба муқобили султон Санҷар шӯриш бардоштанд. Сабабгори шӯриш ноинсофиҳои аз ҳад гузарои ҷамъунандагони хироч буд. Пас аз ин ғузҳои бодиянишин ба ноҳияҳои ободи зироатӣ ҳуҷум оварданд. Султон Санҷар барои саркӯбии ғузҳо лашкар кашид, лекин шикаст хӯрда, худ ба дасти онҳо асир афтод. Пас аз ин, бодиянишинон дар воҳаҳои зироатии Хуросон ва қисмати ҷануби шарқии Мовароуннаҳр ба тох-тутози худ бемонеа давом намуданд.

⁴⁰ Таҳқиқи муфассали таърихи давлати Хоразмшоҳӣро В.В. Бартолд анҷом дод (1963 б); инчунин ниг.: Kafesoglu I., 1956.

Султон Санҷар пас аз се соли асорат, дар соли 1156 халосӣ ёфта, ба пойтахти худ - шаҳри Марв омад. Лекин дере нагузашта пас аз як сол вафот кард ва бо ин сурати зоҳирии давлати марказият пайдокардаи салҷуқӣ низ аз миён рафт. Осиёи Сағир ва Кирмон ҳанӯз дар вақти Султон Санҷар истиқлолият гирифта буданд. Баъд аз фавти ӯ дар Форс ва Озарбойҷон низ мулкҳои ҷудогонаи мустақил ба вучуд омаданд. Хуросон аз таҳти тасарруфи Салҷуқӣён баромад. Халифа низ дар маркази хилофат - шаҳри Бағдод мавқеи пешинаи худро барқарор кард.

Ин вазъият барои таҳкими истиқлолияти Хоразм хеле мадад расонид. Писар ва вориси Отсиз Эларслон (1156–1172) аз ин фурсат истифода бурда, ба муборизаи байни қўшуни қabilaи туркии қарлуқ ва хонҳои қарохонии Мовароуннаҳр, ки итоати Қарахитонҳоро қабул карда буданд, муҳофизат намуд.

Эларслон дар ин мубориза қарлуқҳоро ғимоя кард. Дар соли 1158 ӯ бо лашкари Хоразм ба хоки Мовароуннаҳр дохил шуда, дар муҳорибае, ки қарлуқҳо барои Самарқанд ва Бухоро мебурданд, иштирок намуд. Баъдтар ӯ бар зидди ғузҳои Хуросон мубориза бурда, баъзе муваффақиятҳо ба даст даровард. Дар соли 1165 вай ба сӯи Нишопур лашкар кашида, хост ин шаҳрро забт намояд, аммо ба мақсади худ расида натавониста, ба Хоразм баргашт.

Албатта, дар чунин шароити ихтилофоти муттасили дохилӣ дар бораи аз Мовароуннаҳр рондани Қарахитонҳо ҳатто фикр кардан ҳам мумкин набуд. Гайр аз ин, ба Эларслон лозим меомад, ки барои ғимояи қаламрави аслии худ тадбироти зарурӣ бубинад. Дар ҳақиқат, Қарахитонҳо бо баҳонаи ин ки Эларслон боқи мамлакатро дар вақти худ намефиристонанд, дар соли 1171–1172 ба Хоразм лашкар кашиданд. Эларслон фақат ба воситаи вайрон кардани садди дарёи Сир тавонист пойтахти худро аз ҳучуми Қарахитонҳо муҳофизат намояд.

Дар соли 1172 Эларслон вафот кард ва писари кӯчаки ӯ Султоншоҳ бо ёрии модари худ ба тахти салтанати хоразмшоҳӣ нишаст. Писари бузурги Эларслон - Алоуддини Текеш, ки ҳокими яке аз вилоятҳои Хоразм буд, аз ин воқеа хабардор гардида, барои ғасб намудани ҳокимият камар баст ва дар ин кор аз қарахитонҳо мадад хост. Вай ба ивази ин пардохтани хирочӣ ҳарсолаи мамлақати Хоразмро бо Қарахитонҳо ваъда дод. Текеш дар ҳуди ҳамон сол бо кўмаки Қарахитонҳо Хоразмро ишғол намуд. Султоншоҳ фирор карда, наҷот ёфт.

Алоуддин Текеш (1172–1200), пас аз он ки ҳукмронии Хоразмро ба дасти худ гирифта, андаке мавқеашро мустаҳкам намуд, фавран, бар зидди Қарахитонҳо сар бардошта, элчии онҳоро, ки барои чамъ кардани хироч ба Хоразм омада буд, ба қатл расонид. Вақте ки Султоншоҳ аз ин ҳаракати бародари худ воқиф гардид, дарҳол ба пеши Қарахитонҳо рафта, хоҳиш намуд, ки дар мубориза барои сарнагун кардани Текеш ба вай кўмак расонанд.

Қарахитонҳо, ки чанд сол қабл аз ин бо Султоншоҳ муносибати дуруст надоштанд, бо тамаи гирифтани боқи Хоразм хоҳиши ӯро қабул намуда, бар зидди Текеш лашкар кашиданд. Вале ин дафъа амалиёти ҳарбии онҳо муваффақият пайдо накард: аз як тараф, Текеш роҳҳоро ба зерӣ об мононда ҳаракати қўшуни Қарахитонҳоро хеле ба душворӣ андохт; аз тарафи дигар, тадбири Султоншоҳ ва Қарахитонҳо, ки аҳолии Хоразмро ба муқобили Текеш шўронидан буд, низ натиҷае набахшид. Баъд аз ин бемуваффақиятӣ Қарахитонҳо маҷбур шуданд, ки ба пойтахти худ пас гарданд. Ҳангоме ки Султоншоҳ вазъиятро чунин дид, аз Қарахитонҳо хоҳиш кард, ки як дастаи аскарӣ ба ихтиёри ӯ гузоранд. Ин хоҳиши ӯ низ қабул шуд. Вай бо ин дастаи аскарӣ ба тарафи Хуросон ҳаракат намуд ва қувваҳои ҳарбии ғузҳои бодия-

нишинро шикаст дода, Марвро ишғол кард ва баъд аз чанде Сарахс ва Тўсро низ ба зери дасти худ гирифт.

Текеш пас аз ҳуҷуми бесамари Қарахитониҳо ҳокимияти худро хеле мустаҳкам кард. Ӯ ба Мовароуннаҳр ва Хуросон чанд дафъа бомуваффақият лашкар кашида, шахру деҳаҳои зиёдеро забт намуд. Дар моҳи июни соли 1187 Нишопурро ишғол кард ва дар соли 1193, пас аз марги Султоншоҳ, Марвро ҳам ба тасарруфи худ даровард.

Тақрибан дар ҳуди ҳамин вақт Текеш имконият ёфт, ки ба ҳаёти сиёсии баъзе ноҳияҳои Эрон низ мудохила намояд. Султони салҷуқӣ Туғрали Сонӣ меҳост, ки умури идораи давлатро комилан ба дасти худ гирифта, ба ихтиёри халифа фақат қорҳои диниро воғузорад. Албатта, халифаи аббосӣ – Носир (1180–1225) ба ин розӣ наменшуд. Ин буд, ки дар байни султон ва халифа муборизаи шадиде ба амал омад ва халифа аз Текеш қўмак хост. Текеш низ мавқеъро аз даст навода, бар зидди Туғрали Салҷуқӣ лашкар кашид ва дар моҳи марти соли 1194 ба қувваҳои ғарбии ӯ зарбаи мўҳлик ворид оварда, Ҳамадонро ишғол кард. Аббосиён ба зудӣ огоҳ шуданд, ки Хоразмшоҳ барои хилофати араб аз султони салҷуқӣ хавфноктар аст. Аз ин сабаб халифа Носир ба воситаи вазири худ ба Текеш хабар расонид, ки расму таширифоти дарбории маркази хилофатро ба ҷо орад. Ин таклиф ҳаминро ифода мекард, ки Текеш чи дар умури идораи ҳукумат ва чи дар қорҳои динӣ бояд иттиботи халифаи аббосиро қабул намояд. Текеш аз ин ниҳоятдараҷа дар ғазаб шуда, вазири халифаро бо суҳанҳои дурушт барғардонид.

Дар моҳи июни соли 1196 дар байни аскарони Хоразмшоҳ ва қувваҳои ғарбии халифа муҳорибаи сахт руи дода, бо ғалабаи Хоразмиён анҷом ёфт. Аммо халифа ба мағлубияти худ нигоҳ накарда, аз Текеш талаб намуд, ки қўшуни худро аз навоҳии ғарбии Эрон берун бурда, ба Хоразм ақиб нишинад. Текеш дар ҷавоб ба халифа чунин изҳор кард, ки оидоти мамлакатҳои ишғолкардааш ба таъминоти қувваи бузурги ғарбии вай кифоят намекунад, аз ин сабаб халифа бояд илова бар ин мамлакатҳо боз баъзе вилоятҳоро ба ихтиёри ӯ супорад. Ба ин ҳам қаноат накарда Текеш аз халифа талаб кард, ки дар Бағдод хутбаро ба номи ӯ хонанд. Муборизаи байни халифа ва Хоразмшоҳ хеле тўл кашид.

Оре, дуруст аст, ки дар замони ҳукмронии Текеш давлати Хоразмшоҳиён ба иқтисоди бузурге соҳиб гардид. Лекин, дар айнаи ҳол, мубориза бо хилофат пояҳои ин давлатро беш аз пеш суст кард. Халифаи аббосӣ дар ҷараёни ин мубориза тавонист аз нуфуз ва эътибори рўҳониёни ислом ба манфиатҳои худ истифода намояд. Текеш дар навбати худ қўшини намуд, ки ба қўшун таъя кунад. Ӯ барои бомуваффақият иҷро гардидани иқдоми ғарбии худ сардорони лашкарро ба дараҷаҳо тақсим намуда, як гурӯҳи пурқуввати ашрофи низомӣ ба вучуд овард. Лекин ин ҳама саъю кўшишҳои Текеш натиҷае набахшиданд, вай дар дохили мамлакат таъягоҳи мустаҳкаме пайдо карда натавонист.

Муносиби Текеш - Баҳруддин Муҳаммади Бағдодӣ дар «Ат-таваассул ило-т-тарассул» ном асари худ, ки то замони мо расидааст, манзараи иҷтимоӣ ва таркиби миллии нуфуси вилояти Сирдарёро то ибтидои асри XIII тасвир намудааст. Дар байни баъзе ҳуҷҷатҳои расмие, ки дар ин асар оварда шудаанд, як дастури Текеш бо қоиммақоми Ҷанд низ мавҷуд аст. Хоразмшоҳ дар ин дастури худ ба қоиммақом амр менамояд бо табақаҳои мухталифи аҳоли, ки ӯ мураббатан зикр намудааст, муносибати дуруст барқарор кунад:

1. Сайидҳо (ашхоси мансуб ба авлоди Муҳаммад пайғамбар) – «ӯ (қоиммақом) танзими мановеи ононро бар тибқи адолат ва дараҷаи қудсияти

эшон бояд ҳамчун давлати зиёда эътироф намояд... ва, бигзор, ӯ коре кунад, ки онон аз рӯи ниёз ба чизе рӯ наёранд».

2. Имомҳо ва уламо – «бигзор, ӯ ба эшон бахшишҳо диҳад ва хайру эҳсон намояд, то шоду мамнун бошанд» ва дар умури давлат така ва фатво созад.

3. Қозихо ва ҳокимон – аз онҳо бояд ҳукми одилона талаб кард, «вале мусаллам аст, ки набояд онҳо тобиши шаъни қозиро хира гардонанд».

4. Сўфиён ва пайравони онҳо – бояд ба эшон бахшишҳо дод, «то битавонанд бо хотири ҷамъ баҳри салтанати зафарманди мо машғули ибодат бошанд».

5. Оқсаққолҳои бонуфуз – онҳоро бояд ҷимоят кард.

6. Амалдорон ва ҳарбиёни мутеи қоиммақом – бидуни мудохила «ба баҳсу мунозира ва ҷангу низоъҳои байнихудии эшон» бар онҳо бояд ҳукмравӣ намуд ва барои дар вақти худ расидани муздашон назорат кард, то ки онҳо ба ситонидан аз аҳолии эҳтиёҷ пайдо накунанд».

7. Ғозиён – назорати аҳолиро ба онҳо вогузошта, ононро аз ҳар ҷиҳат бо-
яд пуштибонӣ намуд.

Ин номбарӣ ба кадом гурӯҳҳои истисморкунанда майли така кардан доштани Хоразмшоҳиёро нишон медиҳад.

Дар ин асар роҷеъ ба барзгарон ва заминдорон ва ҳам дар хусуси пешаварон ва «аҳли бозор» дастурот дода, азбаски «бо заҳмати онҳо воситаҳои молдӣ қўшун таъмин мегардад», ба онҳо таваҷҷўҳи лозима намудан тавсия карда мешавад. Сипас, лузуми ҷимоят намудани тоҷирон, ки «қосиди маҷҷонӣ ва восифи шаҳриёр» мебошанд, қайд гардидааст. Ғайр аз ин, зарурати муносибати мусовӣ кардан бо туркон ва тоҷикон ба таври махсус таъкид ёфтааст.

Дар хотима аҳолии даъват мешаванд, ки қоиммақоми навро бо шодмонӣ пешвоз гиранд: «Бигзор, онҳо ба ӯ молиёти соли ояндаро ба ҳаҷми яқсавуми андози ҷамъшуда комилан бипардозанд, бигзор, аз шикоятӣ беасос нисбат ба ӯ, ки арзқунандагон гўё аз ӯ зулм медида бошанд, худдорӣ намоянд ва бигзор, ба амри мо ва фармони ӯ, яъне қоиммақом, итоат кунанд».

Ин ҳуҷҷат гувоҳӣ медиҳад, ки дар асри XIII қисмати умдаи аҳолии атрофи Хоразм (дар сурати бартарӣ доштани унсури туркизабон) аз тоҷикон иборат буданд. Қимати асосии он дар ин аст, ки силсилаи маротиби онвақтаи феодалӣ дар он хеле равшан тасвир шудааст.⁴¹

Пас аз марги Текеш писари ӯ - Муҳаммад (1200–1220) ба тахти хоразмшоҳӣ нишаст. Дар соли 1203 султон Муҳаммад бо пуштибонии Қарахитойҳо Хуросонро тамоман ба даст даровард. Вай Ҳирот ва ғирду атрофи онро низ ба худ тобёш намуда, дар соли 1207 ба пойтахти худ баргашт. Муҳаммади Хоразмшоҳ, пас аз он ки аз қори Хуросон хотирҷамъ шуд, дар фикри забт кардани Мовароуннаҳр ва барҳам додани ҳукмронии Қарахитойҳо афтод. Дар ҳуди ҳамон соли 1207 ӯ бо баҳонаи фурӯ нишондани шўриши аҳолии шаҳри Бухоро, ки бар зидди садрҳо бардошта буданд, бо қўшуни пуршуморе ҳаракат карда, бо ҳамин васила ба тасарруфи Мовароуннаҳр оғоз намуд.

Шўриши Санҷар. Истилои давлати қарохонӣ аз тарафи Муҳаммади Хоразмшоҳ

Чунон ки қайд карда шуд, ҳанўз дар нимаи аввали асри XII дар Бухоро хонаводаи олинасаб – намоёндагони рўҳониёни дараҷаи олии ислом, ки унво-

⁴¹ Тавсифи муфассали ин асар (бо баёни ҷузъии мазмуни он) ниг.: Семёнов А.А., 1952, с. 17.

ни «Садри ҷаҳон»-ро гирифта буданд, нуфузи калоне пайдо намуданд. Файр аз миқдори зиёди заминҳои вақф, ба дасти рӯҳониён гузаштани даромади муассисаҳои тичоратӣ, бозор, андози заминҳои зироатии гирду атрофи шаҳр, ҳамчунин молиёти пешаварон ва тоҷирон сарвати садрҳоро хеле афзуд. То чӣ андоза сарватманд шудани садрҳои Бухороро аз ҳамин ҷо ҳам доништан мумкин аст, ки яке аз садрҳо Муҳаммад ибни Аҳмад бо оидоти худ метавонист 600 нафар фақеҳро нигоҳдорӣ кунад. Ҳангоме ки ӯ ба Макка сафар намуд, барои таъминоти роҳ зиёда аз сад уштур бор ҳамроҳи худ бурд. Вале ӯ дар ивази Ҳирсу оз ва рафтори ноқобиле, ки дошт, лақаби «садри ҷаҳаннам»-ро гирифта буд.

Сарвати садрҳои Бухоро сарчашмаи дигаре низ дошт. Онҳо бо баҳонаи ба ғӯрхонҳои қарахитой пардохтани хирочи солиёнаи мамлакат халқи заҳматкашро бераҳмона истисмор ва бо ҳар васила ғорат мекарданд. Зимнан, қисмати зиёди сарвате, ки ба ин тариқа ҷамъоварӣ мешуд, ба худи садрҳо мерасид.

Албатта, ҳамаи ин беадолатӣ ва ғоратгариҳо ҳисси нафрат ва адовати оммаи васеъро нисбат ба садрҳо ба вуҷуд наёварда натавонист. Дар соли 1206 аҳолии Бухоро бо роҳбарии Санҷар ном устои сипарсоз бар зидди ҳукумати садрҳо қиём намуданд.

Қувваи асосии шӯриши Санҷарро пешаварони шаҳр ташкил мекарданд. Сарчашмаҳои таърихӣ дар бораи чӣ гуна сар задани шӯриш ва вусъати минбаъдаи вай маълумоти хеле кам медиҳанд. Мо дар хусуси он ки шӯришчиён пас аз ғалаба чанд вақт шаҳрро дар дасти худ нигоҳ доштанд ва кори ташкилии онҳо чӣ гуна ба роҳ монда шуда буд, чизе наметавонем. Фақат ҳамин қадар маълум аст, ки Санҷар баъд аз ишғол кардани шаҳр, чӣ навъе ки вақосънигорони дарбор менависанд, одамони номдор, яъне ашрофи феодалиро хеле «таҳқир» кард. Садрҳо бо як ҳолати ифтизоҳомез аз шаҳр ронда шуда, молу мулки онҳо ба дасти шӯришиён даромад.

Садрҳои рондашуда аз Қарахитойҳо мадад хостанд.

Дар чунин вазият Муҳаммади Хоразмшоҳ, ки барои аз Қарахитойҳо гирифтани Мовароуннаҳр фурсат меҷуст, воқеаи Бухороро барои иҷрои нақшаҳои худ мавқеи мусоид дарёфта, бо қувваи бузурги ҳарбӣ ба сӯи Бухоро ҳаракат намуд. Шӯришиён, ки барои мудофияи шаҳр ҳеҷ як чораҷӯӣ надида ва, ҳатто бо барзгарони ободӣҳои атроф муттаҳид нагардида буданд, ҳамлаи қувваҳои ҳарбии Хоразмшоҳро дафъ карда натавонистанд. Дар соли 1207 султон Муҳаммад қабл аз он ки Қарахитойҳо ба Бухоро расанд, шаҳрро забт намуд. Садрҳои Бухоро ҳокимияти худро аз нав барқарор карда, мутеи Муҳаммади Хоразмшоҳ гардиданд. Тасарруфи шаҳри Бухоро фақат муқаддимаи мақсади ба пеш гузоштаи султон Муҳаммад буд. Барои тамоман тобеъ намудани Мовароуннаҳр ба ӯ лозим меомад, ки аз байни ҳокимони худ ин сарзамин муттафиқ пайдо кунад.

Дар сарчашмаҳои ҳаттӣ роҷеъ ба воқеаҳои ин давра маълумоти зиёде мавҷуд аст. Вале фикрҳо аксаран муҳолифи якдигаранд.⁴² Барои равшан кардани бисёр масъалаҳо, ҳолатҳо ва таърихи воқеаҳо маҳз мадрақҳои сиккашиносӣ кӯмак мерасонанд.⁴³

Ҳокими Самарқанд ва сарсулолаи исмии Қарохониён - Усмон ибни Иброҳим буда, дар Фарғона бародари ӯ - Қадархон ҳукмронӣ мекард. Усмон дар ҳудуди асрҳои XII–XIII ба тахти падар нишаста, пас аз чанде унвони дабда-

⁴²Бартольд В.В., 1963 а, с. 420 ва мобаъд.

⁴³Давидович Е.А., 1957, 6, с. 93–108.

баноки «султони бузурги султонон»-ро қабул намуд. Вазъияти ӯ дар байни Муҳаммади Хоразмшоҳ ва Қарахитойҳо чунон буд, ки гӯё дар «миёни обу оташ» қарор гирифта бошад. Вале ӯ то як муддат хеле моҳирона аз ин вазъият берун меомад. Чунин ба назар мерасад, ки Муҳаммади Хоразмшоҳ, дар аввалҳо фикри барҳам додани сулолаи Қарохониёнро надошт, ӯ фақат дар рафти мубориза бо Қарахитойҳо сиёсати худро дар ин бобат тағйир дод. Муносибати байни Қарохониён ва Муҳаммади Хоразмшоҳро метавон ба се марҳила ҷудо кард: аввал муносибати муттафиқона, сони муносибати тобеият ва, ниҳоят, таъқиб ва нест кардани ҳокимони Қарохонӣ.

Пас аз забти Бухоро Муҳаммади Хоразмшоҳ бо Усмони Самарқандӣ, бе он ки ба мулки ӯ даъвое кунад, иттиҳод баст. Усмон мисли пештара ба номи худ бо ҳамон унвону лақабҳое, ки ҳатто аз унвонҳои Муҳаммади Хоразмшоҳ дабданоқтар буд, сикка задан гирифт.

Дар ҳамин вақт иттифоқиён, яъне Муҳаммади Хоразмшоҳ ва Усмон аз Қарахитойҳо шикаст хӯрданд. Муҳаммади Хоразмшоҳ маҷбур шуд ба мамлакати худ баргардад, Усмон бошад, дубора бо Қарахитойҳо наздик шуда, духтари худӣ гӯрхонро ба занӣ хост. Аммо ҷавоби рад гирифта, боз ба тарафи Муҳаммади Хоразмшоҳ майл намуд, вале ин бор на ба сифати иттифоқчӣ, балки ҳамчун шахси мутеъ пазируфта шуд. Ин буд, ки Усмон дар соли 1209/10 сиккаро ба ду ном зарб кард: дар як тарафи сикка ном ва унвони Муҳаммади Хоразмшоҳ ва дар тарафи дигари он номи худро сабт намуд.

Ин ҳиснати Усмон гӯрхонро ба ҳашм оварда, боиси ба Самарқанд ҳамла овардани ӯ гардид. Қарахитойҳо Самарқандро гирифта ва як миқдор боҷ ситонида, аммо ба сабаби нооромиҳои ҷиддии дар шарқи мамлакати худ баамаломеда маҷбур шуданд, ки шаҳрро тарк карда, пас гарданд.

Яке аз сабабҳое, ки то як андоза барои муваффақият пайдо кардани Муҳаммади Хоразмшоҳ имконият ба вуҷуд овард, мавриди ҳуҷуми қабилҳои найманҳои муғул қарор гирифтани давлати қарахитой буд. Найманҳо ҳатто ҳазинаи гӯрхонро ғорат карданд. Усмон ин ноқомӣ ва нобарориҳои қори Қарахитойҳоро дида, аз сари нав ба тарафи Муҳаммади Хоразмшоҳ гузашта, боз ба ду ном сикка зад ва ба ин васила тобеияти худро тасдиқ намуд. Муҳаммади Хоразмшоҳ мустақкам кардани садди мудофияи Самарқандро фармуда ва дар назди Усмон намоёндаи худро гузошта, худ ба қувваи аскар ба тарафи шарқ равона шуд ва дар муҳорибаи водии Талас бар қўшуни Қарахитойҳо ғолиб омада, сипаҳсолори ононро асир намуд.

Агарчанде ин муҳориба тақдири Қарахитойҳоро ба кулӣ ҳал накард, вале дар айни ҳол обрӯ ва эътибори Муҳаммади Хоразмшоҳро хеле зиёд намуд. Пас аз ин номи ӯро дар ҳуҷҷатҳои расмӣ бо унвони «Искандари дувум» ё худ «Султон Санҷар»⁴⁴ ёд карданд.

Муҳаммади Хоразмшоҳ аз ин ҷиҳат ҳам Мовароуннаҳрро ба осонӣ фатҳ намуд, ки аҳолии ин сарзамин умедвор буданд, пас аз ронда шудани Қарахитойҳои «бутпараст» ва истиқрор ёфтани ҳокимияти Хоразмшоҳиёни ҳамдин вазъияти онҳо беҳтар хоҳад гардид. Ин умедвории халқро султон Муҳаммад дар роҳи расидан ба мақсади худ хеле хуб истифода намуд. Ҳангоме ки ӯ дар соли 1207 Бухороро ишғол кард, зоҳиран, ба аскарони худ фармон дод, ки ба аҳоли ҳеҷ гуна ҷавру зулм накунанд. Ҳатто роҳбари шӯришиён - Малик Санҷар, ки бар зидди садрҳо ва гӯрхони қарахитой баромада буд, низ

⁴⁴ Искандари Мақдунӣ ва охири намоёндаи маъруфи силсилаи салҷуқӣ султон Санҷар дар назар дошта мешавад.

дар аввал саломат монда, фақат пас аз чанд вақт ба дарёи Ому ғарқ карда шуд.

Вале аҳолии Мовароуннаҳр ба зудӣ тамоми сахтиҳои ҳокимияти хоразмшӯҳи «мусулмон»-ро ҳис карданд. Усмон, пас аз он ки Муҳаммади Хоразмшӯҳ бар Қарахитоиҳо ғалаба кард, ба духтари Муҳаммад хонадор шуда, як соли тамом дар Хоразм монд. Сипас ӯ ба Самарқанд баргашта, аз алами тобеият ба хоразмиҳо ва маҳрумият аз истиқлол боз ба Қарахитоиҳо гуфтугузор сар кард. Ба ин тариқа, ӯ аз сиёсати пешинаи худ, ки ба тарафи зӯру тавоно майл кардан буд, ин дафъа рӯ гардонид. Ин дафъа манфиати ҳокими қарохонӣ ба манфиати халқ мувофиқат намуд: зулму истибдоди хоразмиҳо дар муборизаи умумӣ онҳоро ба ҳам муттаҳид сохт.

Қабру зулми ҳокими дар Самарқанд гузоштаи Муҳаммади Хоразмшӯҳ то дараҷасе саҳт буд, ки халқи шаҳр тоқат наёварда, дар соли 1212 ба муқобили ин ситамгарони нав шӯриш карданд. Онҳо медонистанд, ки барои мубориза бурдан бо Муҳаммади Хоразмшӯҳ қувваи кофӣ надоранд, бинобар ин Қарахитоиҳоро ба ёрӣ даъват намуданд. Лекин Муҳаммади Хоразмшӯҳ аз ин ҳодиса хабардор гардида, феврал ба Самарқанд омад ва шӯришро дар як сурати бераҳмона фурӯ нишонд. Қатлу ғорати аҳолии шаҳр се рӯз давом кард. Дар натиҷаи ин ваҳшоният ҳазорон одамони бегуноҳ nobуд шуданд. Усмон ҳам кушта шуд.

Султон Муҳаммад, пас аз он ки ба аҳолии саркаши Самарқанд чунин рафтор кард, ин шаҳрро ба иқоматгоҳи худ табдил дод, дар он ҷо ба сохтани масҷид ва қасри подшӯҳӣ шурӯъ намуд. Вай барои мустаҳкам гардидани мавқеи худ дар Мовароуннаҳр фармуд, ки дар вилоятҳои ҷудогонаи Осиёи Миёна ҳокимони қарохониро ба қатл расонанд.

Ӯ Фарғонаро, ки бародари Усмон Қодирхон ҳукмронӣ мекард, низ ишғол намуд. Пас аз ин ҳам дар соли 1213 дар Ўзганд - пойтахти калонтарин мулки Қарохонӣён ва дар Самарқанд – пойтахти давлати қарохонӣ сикка ба номи Муҳаммади Хоразмшӯҳ зада шуд, ки ин маънии тамоман аз байн рафтани сулолаи Қарохонӣёнро дошт.

Ба мавҷудияти сулолаи Қарахитоиҳо сардори найманҳои бодиянишин - Кучлук хотима гузошт. Кучлуки найман душмани муқтадире буд, вале фикру зикри хоразмшӯҳи ҷоҳталаб ва шӯҳратпараст ба мулкҳои ҳамсои ҷануб ва ғарби худ банд буд, ӯ орзу дошт, сарзаминҳои Афғонистон ва Эронро забт намуда, бо худи халифа ситезаҷӯӣ кунад. Чун вай дар худ иқтидори дар ду ҷабҳа ҷангиданро намедид, аз тарси он ки Кучлуки найман ба истилои вилоятҳои шимолу шарқи давлати ӯ саъй хоҳад кард, аҳолии Шош, Исфичоб ва як қисми Фарғонаро ба маҳалҳои дигар кӯчонида, амр намуд, ки ин ноҳияҳоро ҳолӣ гузоранд.

Дар айни замон Муҳаммади Хоразмшӯҳ Эрон ва Афғонистонро ба тахти тасарруфи худ дароварда, аз халифа талаб намуд, ки умури идораи Бағдодро ҳам ба ихтиёри ӯ вогузорад. Вале ӯ ба ин ҳам қаноат накарда, умуман аз тахти хилофат маъзул гардидани халифари эълон намуда, ба ҷои вай Саид Алоулмулки Тирмизиро халифа хонд ва соли 1217 ба тарафи Бағдод лашкар кашид. Вале аз ин барояш чизе ҳосил нашуд. Дигар маълумот ва ахбороти сарчашмаҳо доир ба муносибати байни халифа ва султон ихтилофоти зиёде доранд. Баъзе сарчашмаҳо хабар медиҳанд, ки султон Муҳаммад халифари мурда эълон карда, тақрибан дар тамоми шаҳрҳои мамлакатаи худ аз хутба номи ӯро баровард. Қисми дигари сарчашмаҳо, баръакс, бо халифа роҳи муросо ва му-

солимат ҷустани Хоразмшохро таъкид мекунанд. Муаррихон бештар тарафдори фикри дувум мебошанд.⁴⁵ Аммо мадракҳои сиккашиносӣ нишон медиҳанд, ки фикри аввал ба ҳақиқат наздиктар аст: ҳам пеш аз лашкар кашидани Муҳаммади Хоразмшох ба Бағдод ва ҳам пас аз он номи халифа дар сиккаҳои баъзе шаҳрҳо ёд шудааст ва дар сиккаҳои баъзеи дигар шаҳрҳо не.⁴⁶ Аз ин ҷиҳат сиккаҳои Тирмиз – зодгоҳи Алоулмулк хеле ҷолиби диққат аст: дар ин ҷо баъди халифа эълон шудани Алоулмулк ва пас аз юриши Бағдод номи халифаи «маъзул» дар сиккаҳо дида наменавад (ҳол он ки пештар мавҷуд буд), вале номи Алоулмулки Тирмизӣ ҳам дар ягон сикка сабт нагарадидааст. Обрӯю эътибори халифаи Бағдод дар байни мусулмонон ниҳоятдараҷа баланд буд. Бинобар ин султон Муҳаммад дар сиёсати худ собитқадамона ва то охир дар роҳи азли халифа мубориза карда натавонист. Вай аз ин талоши худ чизе бурд накард, балки бисёр чизҳоро аз даст дод. В.В.Бартолд дуруст қайд мекунад, ки дар ҷамъият ягон синфе набуд, ки тақагоҳи Муҳаммад бошад. Феодалиҳо, рӯҳониён, мардум - ҳама бо сабабҳои гуногун аз ӯ норозӣ буданд. Ҳатто аскарони кироя, ки тамоми ғалабаҳои ӯро таъмин карда буданд, дар охир аз итоати ӯ сар кашиданд. Давлати бузурги Муҳаммади Хоразмшох аз дарун маҳкам ва устувор набуд ва бинобар ин дар натиҷаи зарбаҳои истилокорони муғул ба осонӣ аз по афтод.

2. ХОҶАГӢ ВА МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИ

Иқтаъ ва заминдорӣ шартӣ дар асрҳои XI–XII

Дар асрҳои XI–XII иқтаъ ва иқтаъдорӣ, яъне ба тариқи хизматона инъом карда шудани заминҳои кишт хеле ривож ёфт, вале ин усул барои давлатҳои Ғазнавиён, Қарохониён, Салҷуқиён ва Хоразмшоҳиён якранг ва яқсон набуд. Ҳангоми аз нуқтаи назари муайяни таърихӣ таҳқиқ намудани мавқеи иқтаъ дар ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодии ҳар яке аз ин чор давлат инро ҳам бояд дар назар дошт, ки ҳукмронон ва арбобони давлатии дурбин ва оқибатандешӣ онвақта ба таназзули иқтисодӣ ва сиёсии ҳокимияти марказӣ оварда расонидани ривочи иқтаъро ба хубӣ мефаҳмиданд. Дар ин бобат ҳикояти Олтунош қоиммақоми Хоразми аҳди Маҳмуди Ғазнавӣ ҷолиби диққат аст. Хироҷи Хоразм аз маоше, ки Олтунош ҳамчун қоиммақом мегирифт, ду баробар кам буд. Олтунош ба вазири султон Маҳмуд чунин пешниҳод намуд: «Хироҷи Хоразмро ба ғайраи худ нигоҳ медорад ва бақияи ҳаққи худро аз ҳазинаи султон мегирад. Вазир пешниҳоди Олтуношро нафақат рад кард, балки гапҳои талх ҳам зад: «Бигузур, ба амир Олтунош маълум бод, ки вай Маҳмуд наметавонад буд. Ҳеҷ гоҳ хироҷе, ки ӯ барои он масъул аст, ба ӯ дода нахоҳад шуд. Хироҷро бистон ва ба ҳазинаи султон таҳвил бидеҳ, пас мавоҷиб битаблаб... Чӣ хавфи бузургест барои ғуломе, ки дар садади ширкат ба ҳукмронии подшоҳи худ бияфтад».⁴⁷ Ҳуқуқи ба ғайраи худ ҷамъ кардани хироҷро соҳибшудан аввалин шакли иқтаъдорӣ буд. Иқтаъ на ин ки барои «ғулом», балки барои подшоҳ «хавфи бузург» дошт. Бинобар ин ҳукумат, агар қувваи кофӣ ва имкони иқтисодии бидуни инъоми замин адо кардани хизматона мавҷуд бошад, ҳамеша кӯшиш мекард, ки ба ивази хизмат пули нақд бидиҳад.

⁴⁵Бартольд В.В., 1963 6, 437–440.

⁴⁶Давидович Е.А., 1953 6, с. 51–53.

⁴⁷Низомулмулк, 1949, с. 230–231.

Мувофиқи шаҳодати Низомулмулк, Сомониён ва Фазнавиён «...иқтаъ на-медоданд, балки ба ҳар яке дар як сол чор бор аз хазина ба тариқи нақдина маош медоданд. Ва онҳо ҳамеша аз ин қонё ва хушнуд буданд. Омилҳо хироҷ чамъ карда, ба хазина месупурданд ва аз хазина бад-ин тариқ боре дар се моҳ маош мегирифтанд».⁴⁸ Низомулмулк дар ин ҷо фақат роҷеъ ба қўшун сухан меронад. Ин гуфтаҳои Низомулмулкро бо баъзе қайду шартҳо асосан дуруст эътироф кардан мумкин аст. Дар аҳди Сомониён иқтаъ хеле ривоч дошта бошад ҳам, бо сабабҳои маълум онро фақат аҳли сулола ва ё дарбориёни олимартаба соҳиб мегардиданд, ба қўшун бошад, маош дода мешуд. Дуруст аст, ки дар аҳди Фазнавиён қўшун ҳам аввалҳо иқтаъ мегирифт, вале Сабуктегин (977–997) инро манъ карда, ба қўшун аз ҳисоби хазина маоши мунтазам таъин намуд. Ин ҳолат баъдҳо, дар аҳди ҳукмронии ду-се насли ворисони ӯ низ давом кард.⁴⁹ Бо вуҷуди ин, дар аҳди Фазнавиён ҳодисаҳои ҷудогонаи инъомӣ мулкҳои калон воқеъ мегардид, лекин ин навъи подош дар ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодии онон, чи навъе ки дар замони Сомониён буд, мавқеи ба назар намоён надошт.

Ба ин тариқа, дар аҳди Фазнавиён бахшишҳои феодалӣ, ҳатто дар айни авҷи напъати ин салтанат камтар аз аҳди ҳукмронии Сомониён буд; ҳукумати марказӣ аз тақсими иқтаъ худдорӣ карданро мақсади асосӣ қарор дода, дар роҳи иҷрои ин маром ба имконоти иқтисодии худ така мекард.

Аммо вазъият дар аҳди Салҷуқӣ таъминоти дигар буд. Ҳарчанд мисли Низомулмулк шахсони пешқадами замон оқибатҳои зиёновари васеъ қорӣ намудани иқтаъ ва иқтаъдориро хеле хуб фаҳмида, барои пешгирӣ кардани он чораҳо меандешиданд, ин усул торафт бештар ривоч меёфт. Ҳукмронони салҷуқӣ ба аъёну ашроф ва соҳибмансабон инъомҳои бузург ва ба қувваҳои аскарӣ бахшишҳои зиёде ато мекарданд.⁵⁰

Иқтаи сарбозон сар то сари мамлакатро фаро гирифта буд. Иқтаъдор ҳақ дошт, ки як қисми даромади замини киштро ба ғоилҳои худ истифода намояд. Вале дар амал вай ба васеътар шудани ҳуқуқи худ саъй мекард. Низомулмулк чандин мартаба бо ҳар баҳона изҳор менамояд, ки муқтаъ (иқтаъдор) набояд аз доираи ҳуқуқе, ки ба ӯ дода шудааст, берун барояд ва ҳокимияти марказиро лозим аст, ки аз болои он назорат кунад: «Иқтаъдорон, ки иқтаъдоранд, бояд бидонанд, ки эшонро бар раоё ҷуз он фармон нест, ки моли ҳақ, ки ба эшон супорида шудааст, аз онҳо биситонанд ба ваҷҳе неқъ ва чун онро ситониданд, раоё ба тан, мол, фарзандон, асбоби худ ва ғайра аз онҳо эмин бимонанд».⁵¹

Аҳволи барзгарон дар заминҳои иқтаъшуда як хел набошад ҳам, вале умуман вазнин буд. Барзгарон бо ихтиёри худ аз як ҷо ба ҷои дигар рафта наметавонидаанд. Баъзе сарчашмаҳо дар бораи меҳнати маҷбурии онон маълумот медиҳанд. Районҳои тамом, ки ҳоло дар ҷануби Туркменистон воқеанд, дар вақташ ба тариқи иқтаъ ба шахсони ҷудогона инъом гардида буданд.⁵² Масъалаи иқтаъ ва иқтаъдорӣ дар давлати Қарохониён на он қадар равшан аст. В.В.Бартолд ва А.Ю.Якубовский чунин ҳисоб мекарданд, ки дар давлати

⁴⁸ Ҳамон асар, с. 106.

⁴⁹ Bosworth C.E., 1963, p. 124–125.

⁵⁰ Бертельс А. Е., 1959, с. 31–33; Bosworth C. E., 1968 а, p. 230–244; Lambton A.K.S., 1969, p. 53–76 (дар ин ҷо роҷеъ ба таносуби усули иқтаи аҳди салҷуқӣ ва давлати Буиён маълумот дода мешавад)

⁵¹ Низомулмулк, с. 34.

⁵² Lambton A.K.S., 1969, p. 66–69.

Қарохониён усули амлоқдорӣ боло гирифта, иқтаъ ба дараҷае паҳн шуда буд, ки онро метавон шакли ҳукмрони заминдорӣ онвақта донист.⁵³ Ин ду муҳаққиқи маъруф аз рӯи қиёси давлати салҷуқӣ чунин натиҷа бароварда буданд.

О.Г.Болшаков⁵⁴ ба равияи умумии тараққиёти муносибатҳои феодалии Шарқи Наздик ва Миёна комилан мутобиқ будани ин хулосаро тасдиқ намунада, дар айни замон дурустии чунин тарзи муҳокимаро, ки ба як шабоҳат асос ёфта, худ ба худ имкони тафовутро аз байн мебарад, ба зерӣ шубҳа гирифтааст. Ў доир ба усули амлоқдорӣ дар давлати Қарохониён ин тариқа мулоҳизаро пеш меронад: аз рӯи далелҳои Е.А.Давидович, ҳатто дар айёми напъунамои давлати сомонӣ ғайр аз мулкҳои вассалӣ, аз қабилӣ Хоразм, Чағониён ва Хатлон, мулкҳои калони инъомшуда низ мавҷуд буданд. Дар даҳсолаҳои аввали ҳукмронии Қарохониён Мовароуннаҳр ба бисёр мулк ва мулкчаҳо тақсим шуда буд. Вале пас аз таъсиси давлати мустақил дар ин ҷо тақрибан ҳамон вазъияте, ки дар аҳди Сомониён вучуд дошт, дубора ҳукмфармо гардид. Пас ҳеҷ як асосе нест, ки усули амлоқдорӣ давлати Қарохониён ва давлати Сомониёнро (ҳарчанд бо баъзе тафриқаҳо бошад ҳам) бо ҳам муқобил гузорем.

Умуман, дурустии ин тарзи таҳқиқ ва натиҷаҳои онро эътироф накардан мумкин нест. Бо вучуди ин, баъзе тасҳеҳ ва илова кардан лозим меояд. Агар баҳшиши инъомҳоеро, ки ба ивази хизмат дода мешуданд, аз рӯи аломати иҷтимоӣ ба ду гурӯҳ: «хӯронидани» қўшун ва баҳшишҳои калон ба аъзоёни сулола ва амалдорон ҷудо намоем, барои муҳокима рондан доир ба баҳшиши гурӯҳи аввал дар аҳди Қарохониён ҳоло, дар ҳақиқат ҳам, далелҳои конкретӣ таърихӣ вучуд надоранд. Он чӣ оид ба гурӯҳи дувум бошад, аз сиккаҳои қарохонӣ баъзе маълумот ба даст овардан мумкин аст. Дар ибтидои асри XI давлати Қарохониён воқеан ҳам ба бисёр мулкҳои калону хурд тақсим шуда, муносибатҳои тобеият ва силсилаи маротиби серзинаи феодали хеле равшан ба зуҳур омада буд. На фақат аҳли сулола, балки дигар намоёндагони табақаи ҳукмрон низ ба мавқеи вассали мулкдорони калон расида буданд. Баъдтар зикри соҳибони вассал дар сиккаҳо торафт камтар мешавад, вале тамоман аз байн намеравад. Дар замони асосгузори ҳақиқии давлати хоқонии Қарохониёни ғарбӣ, ки марказаш Самарқанд буд, Иброҳим Тамғочхон ҳам дар чанде аз сиккаҳо ному унвони соҳибони мулкҳои хурд-вассалони ӯ зикр ёфтаанд.⁵⁵ Ҳатто дар нимаи дувуми асри XII, вақте ки давлати Қарохониёни Осиёи Миёна ба дасти хонадони фарғонӣ қарор мегирад, на танҳо сардорони сулола, ки дар Самарқанд менишастанд ва на танҳо сардорони мулки Фарғона, ки дар Ўзганд сукунат доштанд,⁵⁶ балки гоҳо соҳибони мулкҳои хурд, масалан, дар Марғиён ва Бинокат ҳам, ба ихтиёри худ пули сикка мебароварданд.⁵⁷

Таассуроте ба вучуд меояд, ки авҷ гирифтани тамоили марказиятдихӣ пас аз таъсиси давлати мустақили қарохонии пойтахташ Самарқанд усули амлоқдориро, ки дар ибтидои асри XI муқаррар гардида буд, аз миён набардошта, фақат ҳуқуқи соҳибони мулкро маҳдуд гардонид ва, аз афташ, миқдори ин

⁵³ Бартольд В. В., 1963 6, с. 330, 367 ва мобаъд; 1963 е, с. 248; Якубовский А. Ю., 1949, с. 39-40.

⁵⁴ ИТН, II, I, с. 248-250.

⁵⁵ Марков А.К., 1896, с. 265-267, 451-453, 457-460 ва мобаъд.

⁵⁶ Давидович Е. А., 1957 6, с. 108-119.

⁵⁷ Давидович Е. А., 1961 с. 189-190.

қабил мулкхоро кам намуд. Ин аст, ки соҳибони мулкҳои хурд аз ҳамин вақт сар карда фақат аҳёнан номи худро дар сикка сабт мекарданд. Ғайр аз ин, агар Сомониён ба муқобили кўшишҳои ба мулки меросӣ таъдил додани мулкҳои инъомӣ мубориза бурда ва гоҳо муваффиқият ба даст оварда бошанд, дар аҳди Қарохониён, чунон ки аз сиккаҳо маълум мешавад, ба мерос гузаштани чунин мулкҳо як ҳодисаи маъмул мегардад. Ҳақ ба ҷониби О.Г.Болшпакоев аст, ки барои сухан рондан дар бобати муқобилгузори давлатҳои Сомониён ва Қарохониён ҳоло ягон далел ва асосе мавҷуд нест. Лекин доир ба инкишофи «пешравандаи» минбаъдаи иқтаъ ва усули амлок, бо чунин як таъкид, ки ин ҳам як қараёни муттасили бомайлон набуд, метавон сухан ронд.

Баёни вазъияти давлати Хоразмшоҳиён бисе осонтар аст. Дар асари ёдоваришудаи котиби шахсии Хоразмшоҳ - Текиш (1172– 1200) Муҳаммади Бағдодӣ якҷанд ҳуҷҷати марбут ба вилояти Насо мавҷуд аст. Он вақтҳо дар ҳаёти сиёсии канорҳои ҷануби давлати Хоразмшоҳиён феодалиҳои гуз мавқеи калон доштанд. Текиш ба яке аз феодалиҳои номдори гуз - Туғоншоҳ ноҳияи калонеро дар ин вилоят ба тариқи иқтаъ инъом намуд. Аз ярилиқ маълум мешавад, ки ба Туғоншоҳ ҳуқуқи комили масуният дода шудааст. Рӯҳониён, қозиҳо, уламо, давлатмандон, «ҳукамо», «саркардаҳо», заминдорон ва дигар табақаи одамон ба ӯ итоат мекарданд. Шайхна – ҳокимони деҳ ва музофот, мутасаррифон – маъмурони молияву хироҷ (дар дастгоҳи ҳукумати марказ ва маҳалҳо), инчунин идоракунандаи обёрӣ ва омилон – ғундорандагони хироҷ - ҳама дар зерин итоати соҳиби иқтаъ буданд. Дар ярилиқ ба иқтаъдор чунин дастури амал зикр ёфта буд: «Бигузор, ӯ ҷазояшро диҳад, то ки муставфии хироҷ ва мутасаррифон ба зевари инсоф ва эътимод орошта гарданд, то ки онҳо аз фасод ва фориғболӣ ӯрӣ бошанд, то ки ҳатман ва ҳаққан (мановсеи аҳолиро) ҳимоя кунанд, то ба ҷуз молиёти муайян ва хироҷи маълум дигар андозе (ягон молиёти набе) аз барзгарон наситонанд, то (ба сари онҳо) ягон маҷбурияти берун аз одат наниҳанд ва (он ҷи таъин мешавад) ҳамчун навиш ошкоро номатбулест, ки на Халиф розӣ асту на халқ».

Дар ин панди бообуранг ҳамчунин зарурати ҳифзи номуси зан, молу мулк ва ҳаёти аҳоли, таъмини бехатарии хонаву ҷой ва ғайра таъкид шудааст. Аз ин ҳама чунин бармеояд, ки соҳибони ваколатдори иқтаъ, дар воқеъ, ҳамчун ситампешагону ғоратгарони ошкор буда, чунон ки дар санад гуфта мешавад, «мусулмонро маҷбур ба фирор менамуданд».

Қисмати аз иқтаи Туғоншоҳ берунмондаи вилояти Насо ба мулки худӣ Хоразмшоҳ Текиш дохил мешуд. Текиш онро ба воситаи қоиммақом идора мекард. Ба ин қоиммақом мавоҷиб таъин гардида, илова бар ин, баъзе маҳалҳо ба тариқи иқтаъ инъом шуда буд. Дар ярилиқ ба қоиммақом тақдимшуда хотирнишон мегардид, ки ӯ дар заминҳои иқтаи худ метавонад барояш хироҷ ғундорад, ба ӯ «қалиди ҳаллу фасл ва банду баст, амри иҷро ва манъ» дода шудааст, «Бигузор, ӯ ба ноибони худ бигӯяд, ки онҳо дар вақти талабидани молиёти замин ба дўши барзгарон андоза (аз ҳалли) қарор берун ва вазнин бор накунад, дар ҳоле ки онҳо иқтидори таҳаммули мушкilotи ҳисобу китоб ва ихтилоли (онро) надоранд...» Аз барзгарон ва шайхонишон талаб мекарданд, ки нодориҳои худро баҳона наоварда, тамоми андозу хироҷро бисупоранд, касони саркашидаро ҷазоҳои сахт нигарон буд.⁵⁸

⁵⁸ Семёнов А.А., 1955.

Ҳамин тариқа, аз ин санадҳои воқеӣ манзараи мудҳиш зулму ҷабри оммаи халқ дар пеш назар намоён мегардад.

Моликияти замин ва деҳқонон

Яке аз протсессҳои ҳоси иҷтимоии давраи мавриди таҳқиқ тағйир ёфтани ҳайъати заминдорони калон ва, ҳатто миёна мебошад. То истилои араб соҳибони асосии замин деҳқонон буданд. Вале пас аз истилои араб деҳқонон ба муфлисӣ рӯ ниҳоданд. Дар навбати аввал, албатта, деҳқонони камбизоат ва миёнаҳол, ки дар натиҷаи андозҳои аз ҳад зиёд ва сӯиистифодаи амалдорон хонахароб мешуданд, ба ин ҳолат афтоданд. Баъзе моликони хурд ба моликонии калон ихтиёран супурдани заминҳои худро афзалтар медонистанд. Истилогарон ва аъёну ашрофи наздики онҳо ин гуна заминҳоро бо майли тамом меҳариданд. Деҳқонон аз зулму фишор маҷбур мешуданд, ки замини меросиашонро ҳам фурӯшанд. Мусодира ва зӯран ғасб кардани мулки деҳқонон низ воқеъ мегардид.

Ин протсесс дар замони Сомониён ҳам давом намуд: аҳли сулола, амалдорон ва саркардаҳои соҳибмансаб ва сарватманд заминҳои мулкиро меҳариданд. Ривоҷ ёфтани бахшишҳои феодалӣ дар асрҳои IX–X, аз як тараф, сарвати касони бахшишгирифтаро афзунтар намояд, аз тарафи дигар, ба онҳо барои хариди заминҳои меросии деҳқонон имкониятҳои фаровон муҳайё месохт, зеро бахшишҳои онвақта ниҳоятдараҷа калон буда, баробари он мансаби қоиммақом – ҳокими шаҳр, ноҳия ва вилоят низ дода мешуд. Ин буд, ки дар асри XI моликияти хусусӣ нисбат ба замин фақат бо деҳқонон маҳдуд нагардида, дигар доираҳои болонишини ҷамъиятро низ фаро мегирифт.

Бо вучуди ин, дар асри XI деҳқонон ҳанӯз табақаи пуриқтидореро ташкил менамуданд. Деҳқонони калон ноҳия ва вилоятҳои тамомро соҳибӣ мекарданд. Баъзе аз ин қабил деҳқонон бо хоҳиши тамом ба тарафи истилогарони Қарохонӣ гузаштанд⁵⁹ ва дар вақтҳои аввал на фақат мулк, балки то андозае мавқеи сиёсии худро ҳам нигоҳ доштанд. Номҳои онҳо бо унвони «деҳқон», ҳатто дар сиккаҳои мисӣ (зарбаи солҳои 997, 998, 1004/05 ва 1008/09 дар Илак) ба сифати вассали хони Қарохониён ёд шудааст.⁶⁰ Чунин таассурот ҳосил мешавад, ки дар аҳди Қарохониён дар охири асри X – ибтидои асри XI деҳқонони Илак, ҳатто ба мавқеъҳои баландтар соҳиб шуда, бештар мустақилият ба даст оварданд ва эътибори онҳо, аз он ки дар асри X дар замони Сомониён буд, баландтар гардид.⁶¹

То ибтидои асри XI мавқеи ашрофи қадимаи заминдор – ҳокимони вилоятҳои гуногуни сарҳадӣ устувор буд. Масалан, дар замони Сомониён, чунонки зикр ёфт, баъзе мулкҳо ба тўҳфаву пешкашҳои аксаран рамзӣ маҳдуд шуда, хироч намедоданд. Дар он ҷо замин моликияти феодалони маҳаллӣ ба шумор мерафт. Султон Маҳмуди Ғазнавӣ барои тасарруфи ин вилоятҳо кўшишҳои зиёде ба харҷ дод. Ў Гарҷистонро ишғол карда, кўшкҳои ашрофи маҳаллиро ба замин яксон намуд. Вай кишвари Ғурро низ ба ҳамин минвол ба худ тобест кард.⁶² Вилоятҳои назди дарёи Аму яке аз паси дигаре ба тобеияти султон Маҳмуд дохил шуданд. Фақат Чағониён то солҳои 1038/39 соҳибхитири

⁵⁹ Аз ҷумла, худи деҳқонон Бугрохони қарохониро даъват карда буданд (Бартольд В.В., 1963 б, с. 318).

⁶⁰ Марков А.К., 1896, с. 218-219, № 192-193; Массон М.А., 1953, с. 81.

⁶¹ Муқ. Бартольд В. В., 1963 б, с. 292.

⁶² Бертельс А.Е., 1959, с. 25-26.

сиёсии худро нигоҳ дошт. Дар он ҷо, ба қавли Байҳақӣ, моликони меросӣ ҳукмронӣ мекарданд, дар сиккаҳои онҳо Ғазнавиён тамоман, ҳатто ба сифати султон ҳам ёд нашудаанд.⁶³

Дар вилоятҳои истилошуда системаи хироҷ қорӣ карда шуд, ки барои мулкдорони маҳаллӣ аз ҷиҳати иқтисодӣ хеле номусоид буд ва ин боиси тадриҷан хонахаробшавии заминдорони хурд ва камбизоат мегардид. Дар ин маҳалҳо, зоҳиран, ҳамон протсесс, ки дар вилоятҳои марказӣ пештар сар шуда, то асри XI қувват пайдо карда буд, «бо каме таъхир» такрор меёфт.

Дар давоми асрҳои XI–XII дар давлатҳои Қарохониён, Ғазнавиён ва Салҷуқӣ протсесси аз тарафи аҳли ин сулолаҳо, ашрофу асилзодаҳо ва саркардаҳои ҳарбӣ харида гирифтани заминҳои мулкӣ бо суръати тамом давом намуд. Дар сарчашмаҳо мулкдорони ниҳоят калоне, ки аз байни аёну ашрофи нав баромада буданд, зикр шудаанд. Онҳо ба имтиёзҳои зиёде соҳибгардида, аксар вақт аз заминҳои худ андоз намедоданд.

Ҳамин тариқа, заминҳои мулкӣ деҳқонони баъзе вилоятҳо бо роҳҳои гуногун ба дасти сулолаҳои нав ва феодалони нав мегузашт. Дар ин вилоятҳо деҳқонон дар арафаи истилои муғул дигар ҳамчун табақаи асосии заминдорон мавҷудияти худро қатъ карданд. Вале аз рӯи кашфиёти А.Мухторов дар кӯҳистони тоҷик – Мастҷоҳу Фалғар, ҳамчун соҳиби деҳу замин то асри XVI деҳқонон бақия монданд.⁶⁴

Диққатро боз ба чунин як зухуроти инкишофи иқтисодӣ феодалий, аз қабили хариду фурӯши замин, мулкӣ хусусӣ ҷалб кардан лозим аст. Пайдо шудани нархи замин, мавриди савдо қарор гирифтани заминҳои мулкӣ, бешубҳа, натиҷаи аз тарафи арабҳо, сипас, Қарохониён ва Салҷуқӣ истило шудани Осиёи Миёна ва Хуросон, таъсиси давлатҳои нав, тағйири ҳайъати табақаи болои феодалий ва дигар ҳодисаҳои мебошанд, ки мо аз назар гузаронидем. Маҳз хариду фурӯши заминҳои мулкӣ сабабгори асосии ҳамчун табақаи мустақил ва асосии мулкдор аз байн рафтани қисми деҳқонон ва ба вучуд омадани ҳайъати нави мулкдорон гардид ва ин табaddулотро тезонид.

Шаҳрҳои Осиёи Миёна дар асрҳои XI–XII

Тараққиёти босуръати шаҳрҳо, истеҳсолоти молӣ ва тиҷорати пулӣ аз муҳимтарин аломатҳои давраест, ки мо ба таҳқиқи он пардохтаем.

Шаҳрҳои Осиёи Миёна калонтар ва аҳолии онҳо зиёдтар мегардид. Масалан, маркази ҳаёти шаҳри Самарқанд ҳаволии он ба ҳисоб мерафт, ки дар он ҷо маҳалҳои саршумори тоҷирону пешаварон воқеъ гардида буданд. Аёну ашроф, рӯҳониён, савдогарони доро ва дигар табақаҳои давлатманд низ дар ҳамин ҷо маскан доштанд.⁶⁵

Истеҳкомоти Бухоро низ аз нав сохта, масоҳати шаҳр васеътар карда шуд. Бисёр иморатҳои нави мӯҳташам бино ёфтанд.⁶⁶ Тирмизӣ асрҳои XI–XII нисбат ба замони Сомониён хеле доман паҳн кард. Дар асри XI истеҳкомоти шаҳр қавитар гардида, қалъаи он бо хишти пухта рӯкаш карда шуд. «Қасри ҳокимони Тирмиз» ҳам дар ҳамин аср қомат афрохт. Қисмати тиҷоратию пешаварии шаҳр, ки он ҷо дар атрофи бозорҳо коргоҳҳои зиёди косибон ба

⁶³ Давидович Е. А., 1970 б.

⁶⁴ Доир ба таҳаввули калимаи «деҳқон» ниг.: Бартольд В. В., 1923; 196.3 б, с. 238–239; Бертельс А. Е., 1959, с. 16–26; Мухторов А., 1967 ва ғайра. 65.

⁶⁵ Массон М. Е., 1950, с. 164–165.

⁶⁶ Сухарева О. А., 1958, с. 31 ва мобаъд.

вучуд меомаданд, аҳамияти махсус дошт.⁶⁷ Яке аз калонтарин шаҳрҳои Тоҷикистони ҷанубӣ пойтахти Хатлон - Ҳулбук буд. Фақат қисмати марказии он масоҳати қариб 70 гектарро фаро мегирифт. Дар ин ҷо қалъас вучуд дошт, ки дар вақти ҳафриёт аз он бақияи қасри пурзебу зинати ҳокимони Хатлон ёфт шуд. Дар шаҳр коргоҳҳои гуногуни косибӣ, аз қабил қулолӣ, фулузӣ ва ғ. вучуд доштанд.

Тараққиёти босуръати шаҳр бештар дар ҳамин давра ба вуқӯъ пайваست: дар ҷойҳос, ки пештар партовхонаи шаҳр ва ё замини кишт маҳсуб меёфтанд, биноҳои иқоматӣ ба вучуд омаданд⁶⁸. Аз рӯи мушоҳидаҳои археологӣ топографӣ дар асрҳои XI–XII шаҳрҳои ҳам хурд ва ҳам калони Туркменистон ҷанубӣ: Марв, Дандонақон, Омул, Замм, Сарахс, Майхона, Абевард, Нисо, Язир, Деҳистон ва ғайра хеле равнақ меёбанд⁶⁹.

Дар воҳаи Чу маҳз дар давоми асрҳои X–XII баъзе деҳаҳо ба марказҳои калони шаҳрӣ мубаддал мегарданд⁷⁰. Ҳатто ноҳияҳои кӯҳистон (масалан, ноҳияи воқеъ дар воҳаи Оби Нов, шоҳи дарёи Панҷ ё худ ноҳияи Исфара) торафт бештар ба муомилоти молиқ пулӣ кашида мешаванд.

Тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда ва тадриҷан аз хоҷагии қишлоқ ҷудо шудани касбу ҳунар сабабгори асосии равнақи босуръат ва дар баъзе мавридҳо хеле пуравҷи ҳаёти шаҳрҳо мегарданд. Омили дигари равнақёбии шаҳрҳо қувват гирифтани тобеияти деҳқонон нисбат ба феодалон мебошад, ки боиси ба шаҳр фирор кардани оммаи деҳқонон гардида буд (ин дар баъзе шаклҳои маданияти модӣи шаҳр нақши ҳудро гузаштааст)⁷¹. Ҳамин тариқа, назарияи К.Маркс ва Ф.Энгелсро дар бобати аҳамияти фирори деҳқонон дар таъсиси шаҳрҳои асримиёнагии Европа⁷² нисбат ба шаҳрҳои асримиёнагии Осиёи Миёна низ татбиқ кардан мумкин аст.

Касбу ҳунар дар асрҳои XI–XII

Маркази асосии касбу ҳунар ва тиҷорат шаҳр буд. Касбу ҳунари шаҳрии онвақта аксаран ба тавассути маълумот ва мадракҳои бостоншиносӣ омӯхта шудааст. Бостоншиносон, беш аз ҳама, доир ба тавлиди маснуоти қулолӣ ва шишагӣ маълумот ба даст овардаанд.

Барои асрҳои XI–XII, қабл аз ҳама, ба дараҷаи хеле зиёд афзудани ҳаҷми истеҳсоли маснуоти қулолӣ ва дар айни замон ба худ шаклҳои қолибӣ гирифтани онҳо характернок аст. Дар истеҳсоли зарфҳои «сари дастархон» мавқеи калонро косаву табақҳои бесир, вале пурнақшу нигор ишғол менамуданд, ки ин ҳам ҷиҳати ҳосил намудани қулолии онвақта мебошад. Зарфҳои сирдодашуда ҳам дар асрҳои XI–XII ба таври васеъ паҳн гардида буданд, онҳоро дар ҷунин гӯшаҳои дурдасти кӯҳистони Осиёи Миёна, ки дар асрҳои IX–X аз ин қабил зарфҳо асаре набуд ва ё хеле камёб буд, дучор омадан мумкин аст. Дигар тағйиротҳо ҳам, ки олот қулолии асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII-ро аз давраҳои пешина фарқ мекунонанд, ба амал омаданд.

⁶⁷Массон М. Е., 1938, с. 7–8.

⁶⁸Литвинский Б. А. ва Давидович Е. А., 1954, с. 41 ва мобаъд.

⁶⁹Пугаченкова Г. А., 1958, с. 190–199

⁷⁰Кожемяко П. Н., 1959, с. 183

⁷¹Муфассалан ниг.: Литвинский Б. А., 1953 б, с. 55 ва мобаъд.

⁷²К Маркс, Ф. Энгельс. Соч., т. 3, с. 14–15; 50–51; т. 4, с. 425.

Истеҳсолоти кулолии асрҳои XI–XII ҳам аз нуқтаи назари техника ва технология, ҳам аз нуқтаи назари шаклу ороиш хеле хуб омӯхта шудааст,⁷³ зеро бостоншиносон зарфҳои мансуб ба ин давраро дар харобаҳои тамоми шахристонҳои асримииёнагӣ ба миқдори зиёде пайдо намудаанд. Дар як қатор маҳалҳо осори истеҳсолот мушоҳида гардида, кӯраҳои сафолпазӣ, қолибҳои нақшпартоӣ ва асбобҳои махсуси кӯра (овеза ва ҷойгоҳи зарф; сепоя барои аз ҳам ҷудо кардани зарфҳо ва ғайра) ёфта шудаанд.

Зарфҳои сирдодашуда дар истеҳсолот мавқеи асосӣ доштанд. Бештар сири сиёҳчаранги шаффоф ва мисли пештара хиратоб ба кор бурда мешуд. Аз байни сирҳои ғайришаффоф хусусан сири фирӯзафои хушсифат ва зебо, ки дар вақтҳои охир пайдо шуда буд, беш аз пеш мавриди истифода қарор мегирифт.

Дар баробари шаклҳои кӯҳнаи зарфҳои сирдор шаклҳои нави такмилёфта низ ба вуҷуд меомаданд. Чунончи, агар дар асрҳои IX–X ҷароғҳо равшандони мудаввар ва нӯги кӯтоҳ дошта бошанд, дар асрҳои XI–XII бо баробари ин шакл ҷароғҳое пайдо мешаванд, ки равшандони онҳо рахдор, нӯгашон тарошида ва дарозтар аст.

Дар вақти минокорӣ зарфҳо мисли пештара бо хатҳои ҷандасӣ, нақшҳои наботӣ, тасвири мавҷудоти зинда (хусусан парандагон) ороиш меёбанд. Заминаи нақшу нигори зарфҳо аксаран соф ва беранг буда, рангҳои норинҷӣ ва сиёҳ низ васеъ кор фармуда мешаванд. Ранги тасвирот хеле гуногун: сиёҳ ва сафед, қаҳвагӣ ва сурх, сабз ва зард, кабуд ва нилуфарӣ аст. Дар ороиши зарфҳо тамоми комбиҳои замони гузашта истифода шуда, дар айни замон онҳо тағйир ва такмил ҳам ёфтаанд.

Навиштаҷоти аз ҳад зиёди хайриятхоҳона ва пандомез аз байн рафта, ҷои онро навиштаҷоти мухтасар мегирад, ки ҳатто аз як калима иборат буда, ин калима чандин бор такроран сабт мегардад; нақшҳои катибавие ба вуҷуд меоянд, ки аз шаклҳои зебои ҳуруфӣ фароҳам омада, ягон маъниро ифода намекунанд ва хонда ҳам намешаванд. Дар тасвири мавҷудоти зинда низ аломатҳои рамзӣ ба назар мерасанд. Масалан, тасвири мурғон, ки аз қадим дар ороиши зарфҳо истифода мешаванд, хеле сатҳӣ мебошад, аксар вақт, ҳатто сурати мурғ пурра оварда нашуда, фақат қаноти он такрор ба такрор тасвир мегардад.

Нақшҳои ҷандасӣ ва наботӣ низ гуногун мебошанд. Ду тариқаи ин нақшҳо дида мешавад: яке нақшест, ки фақат як қисми рӯи зарфро фаро гирифта, дар заминаи фароҳ паҳн мегардад ва одатан заминаш сабз ё зардранг мешавад; дигаре нақшест, ки тамоми рӯи зарфро пӯшида, дар заминаш ягон ҷои ҳолӣ намегузорад. Бисёр нақшу нигорҳои тоза ва рангуборҳои нав пайдо мешаванд. Масалан, нақшҳое, ки бо хатҳои нафиси сафед, сиёҳ ва норинҷӣ дар заминаи қаҳваранг капида шудаанд, ниҳоятдараҷа назаррабоиянд.

Дар асрҳои XI–XII сафолоти кошӣ тайёр карда мешуд. Сафолӣ он сафед ва ё андаке пуштиранг, мӯрт (зудшикан) ва ковок буд. Ба рӯи он луоби кабудча ва ё нилобӣ медавониданд. Дар девораҳои тулуки он сӯроҳчаҳои гирда, секунҷа ё худ чоркунҷа мекушоданд, ки пас аз сир додан ҳамчун нақшҳои зебо диққатро ба худ ҷалб мекард.

Зарфҳои сафолӣ тулуки бесир ва пурнақшу нигори асрҳои XI–XII хеле ҳунарамандона сохта шудаанд. Аксари ин зарфҳо аз кӯзаҳои даҳантанги гуногуншаклу гуногунҳаҷм иборатанд, ки танҳои онҳо гоҳ гирд ё мурӯдшакл ва гоҳ

⁷³ Асарҳои И.Аҳроров, О.Г.Болшаков, Н.Н.Вактурская, Э.Фуломова, Е.А.Давидович, Б.А.Литвинский, С.Б.Лунина, Э.В.Сайко, Ш.С.Тошхоҷаев, Г.В.Шипкин ва дигарон.

мисли фулуз печухамдор мебошанд. Барои нақшу нигори кӯза аз воситаҳои техники низ истифода бурдаанд. Чунончи, қисмҳои боло ва поини кӯза ва баъзан даҳани онро ҳам дар даруни қолибҳои нақшин сохта, сипас, ҳамаи ин қисмҳоро ба ҳам васл мекарданд. Ҳамчунин ба воситаи қолибҳои махсус дар рӯи зарфҳои тайёр ҳар гуна сурат ва нақшҳо мепастрофтанд. Дар ороиши оло-ти сафолӣ боз дигар воситаҳо низ ба кор бурда мешуданд.

Нақшҳои ҳандасӣ ва наботӣ, катиба, тасвири ҳайвон, мурғ, моҳӣ, одам ва ҳар гуна махлуқоти ҳаёӣ зарфҳои зарифи зевари онвақтаро зебу оро дода-анд. Тасвири рӯи ин зарфҳо ба таври гуногун тартиб ёфтаанд. Яке аз ус-лубҳои маъмул хатҳои тасмашаклест, ки дар дохили яке катиба, дигаре нақшҳои мураккаби наботӣ ва севумӣ сурати ҳайвон қой гирифтааст. Офто-баи мисии катибадори бо нақшҳои паранда ва ҳайвонҳои болдори афсонавӣ орошёрфта маҳсули кори устоҳои асрҳои XI–XII мебошад. То ҳол дар ҳудуди Иттифоқи Советӣ даҳ адади он пайдо шудааст, ки шаштоаш аз музофоти Ўротеппа мебошад. Қимати зарфҳои мисӣ ва биринҷӣ на танҳо дар ороиши онҳо ва санъати кори устоҳост, инчунин дар он аст, ки дар рӯи баъзеи онҳо номи устоҳо сабт гардидаанд⁷⁴.

Тимсоли дурахшони тараққии касбу ҳунар дар асрҳои XI–XII маснуоти шишагист⁷⁵. Дар ин давра махсусан шишаи тиреза хеле маъмул ва мустаъмал буд. Дар бисёр маҳалҳо, аз ҷумла, дар харобаҳои шаҳристони қадимаи Марв, як қатор мавзеҳои Хоразм ва Фарғона, дар шаҳристони асримиёнагии Тароз ва ғайра осори ин навъ шишаолот дарёфт гардидааст. Шишаҳои онвақта ак-саран беранг буда, қабл аз ҳама, ба мақсадҳои амалӣ дар тиреза истифода мешуданд. Гоҳо шишаҳои ҳамвори рангин низ дучор меоянд, ки яқинан барои ороиш ба кор мерафтанд. Дар ин бобат қасри ҳокимони Тирмиз ҷолиби диққат аст. Дар панҷараҳои ин қаср пораҳои зарфи шишагии рангин чида шудаанд, ки равшанро камтар гузаронанд ҳам, бо нақшҳои рангубаранги худ биноро зеб медиҳанд.

Чунон ки аз мушоҳидаҳои бостоншиносон бармеояд, дар асрҳои X–XII тавлиди шишаолот нисбат ба давраҳои гузашта хеле афзуда, маснуоти шишагӣ ба зиндагонии мардум бештар ворид гардид. Осори устохонаҳои шишасозии мансуб ба ин давра дар харобаи бисёр шаҳристонҳои асримиёнагӣ ёфт шудааст. Вале намудҳои худӣ шишаолоти асрҳои XI–XII дар тамоми маҳалҳои Осиёи Миёна пайдо гардидаанд.

Истеҳсолоти зарфсозӣ мисли пештара мавқеи асосӣ дошт. Дар сохтани зарфҳои шишагӣ баробари шишаҳои беранг ва ё андаке зардчаранг шишаҳои рангин: сабз, кабуд, нилобӣ ва қаҳвагӣ ҳам ба кор бурда мешуданд. Анвои зарфҳо низ назар ба замони пешин зиёдтар гардид. Дар истеҳсолоти зарфсозӣ ҳам, мисли кулолӣ, шояд хусусияти ҳар маҳал нақши худро гузошта бошад, аммо дар ин бобат ҳоло ба яқин чизе гуфтан душвор аст. Лекин як та-моюл ба таври равшан ба назар мерасад: баъзе шакл ва навъҳои зарфҳои шишагӣ, аз қабилӣ косаву табақ, ҷому қадаҳ, кӯзаву сабӯ ва шишачаҳои ат-

⁷⁴ Мухторов А., 1965, с. 52

⁷⁵ Абдураззоқов А. А., Безбородов М. А., Заднепровский Ю. А., 1953. Дар боби V, му-таассифона, барои муайян кардани хусусиятҳои нави шишасозии асрҳои XI–XII қўшише карда нашудааст, муаллифон ин соҳаи касбу ҳунарро маҷмӯан дар ҳудуди беш аз чор аср (IX – ибтидои XIII) мавриди таҳқиқ қарор додаанд, ҳол он ки бо-зёфтҳои бостоншиносӣ ба тавсифи конкрети он дар санаҳои муайяни таърих имкон медиҳанд. Микдори хеле зиёди осори шиша-олоти асрҳои XI–XII бадастомада, дар бисёр наприяҳои бостоншиносӣ тавсифи худро пайдо кардааст.

риёту адвӣёт миқдоран зиёд буда, дар ҳама ҷо вомехӯранд. Аксари зарфҳо бе нақшу нигор аст, вале зарфҳои зеварӣ ҳам кам нестанд. Зарфҳоро ба василаи дар лӯлаҳои махсус дам кардан ва ба қолибҳои нақшин рехтани шиша ороиш меоданд. Дар ороиши зарфҳо ҳамчунин воситаҳои мураккабтари техникӣ, масалан, кандакорӣ низ истифода мешуд. Хусусан зарфҳои шишагии нақшдори Хулбук (Тоҷикистони ҷанубӣ) ва Қува (Фарғона) хеле ҳунармандона сохта шудаанд. Медалийонҳои шишагии тирмизӣ, ки дар онҳо сурати парандагон, ҳайвонот ва савораҳо капида шуда, катибаҳои хати кӯфӣ сабт гардидаанд, низ ҷолиби диққат мебошанд.

Маснуоти шишагӣ ба заруратҳои гуногун кор фармуда мешуданд. Қисмати бештари онҳоро зарфҳои таом, дору ва атриёт, асбоби рӯзгор (даво, тувак ва ғ.), олоти мухталифи зинатӣ (хусусан шадда), шишаи тиреза ва амсоли инҳо ташкил мекарданд. Эҳтимол, зарфҳои кимиёгарӣ ҳам бисёр бошанд, вале мутаассифона, аксаран санаи онҳо зикр нашудааст.⁷⁶

Умумӣ ва ҳамаҷой будани истеҳсоли зарфҳои шишагӣ ва, ҳатто шишаҳои тиреза, гуногунии анвои зарфҳо ва дар айни замон якрангии шаклҳои аксари онҳо, истифодаи тарзҳои самарабахш ва дар баробари он камзаҳмат ва арзонтари зеварбандӣ–ин ҳама далели он аст, ки шишасозони асрҳои XI–XII назар ба асрҳои IX–X ба доираи васеътари харидорон хизмат мекардаанд.

Дар касбу ҳунари аҳли шаҳр мавқеи намоёнро истеҳсоли олоти фулузӣ ишғол менамуд. Масалан, «маҳаллаи оҳангарон» дар Тирмиз беш аз 5 гектар масоҳат дошт. Дар баробари сохтани асбобҳои рӯзгор, олоти истеҳсолот ва аслиҳаҷот миқдори зиёди маснуоти нафиси ҳунари–дегча, қаламдон, чароғ ва ғайра, ки бо катибаҳо ва тасвири гуногун ороиш ёфтаанд, низ тайёр карда мешуданд. Чунончи, қаламдони мисии дар Осиёи Миёна ёфтшуда аз ҳамин қабил маснуот ба шумор меравад, ки бо нуқра хотамкорӣ шуда, рӯи онро катиба, нақшу нигор ба сурати мурғон зинат медиҳанд. Дар яке аз катибаҳо 12 апрели соли 1148 аз тарафи усто Умар ибни Фазл сохта шудани он зикр гардидааст.⁷⁷ Дар Бухоро дегчаи хеле зебои биринҷӣ бо мису нуқра хотамкорӣ шуда, ки моҳи декабри соли 1163 бо дасти устои мусаввири Масъуд ибни Аҳмад ва устои кандакор Муҳаммад ибни Абдулвоҳиди Ҳиротӣ сохта шудааст, пайдо гардид. Дар рӯи ин дегча подшоҳи тахтниниш, бозӣ, шикор, рақс ва саҳнаҳои дигар тасвир ёфтааст.⁷⁸ Дар Лағмон (водии Вахш) ганҷинаи маснуоти хеле хуби биринҷӣ, ки мансуб ба ҳамон асрҳост, кашф карда шуд.

Дар ин давра истихроҷи маъдан давом намуда, конҳои сершумор дар айни истифода буданд.

Муомилоти пул

Тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда, беш аз пеш ҷудо шудани касбу ҳунар аз хоҷагии қишлоқ, инкишофи минбаъдаи истеҳсолоти молӣ, алоқаи наздик бо қабилаҳои бодиянишин боиси ривоҷи доду гирифт дар дохили давлатҳои Осиёи Миёна ва бо кишварҳои ҳамҷавор гардид. Дар ин хусус чи мад-ракҳои бостоншиносӣ (хусусан, дар қисмати Хитой ва Эрон) ва чи манбаъҳои ҳатти гувоҳӣ медиҳанд.

⁷⁶ Ниг.: масалан, Жуков В. Д. 1940, 1945; Давидович Е. А., 1953; Трудновская С. А., 1958; Мережин Л., 1956, Аҳроров И., 1960; Аминҷонова М., 1960 1961; Фуломова Э., 1961 ва дигарон.

⁷⁷ Гюзальян Л., 1938, с. 217 ва мобаъд

⁷⁸ Веселовский Н. И., 1910

Мадракҳои фаровони сиккапиносии аз мавҷудияти мубодилаи пулӣ далолат мекунанд. Аз асри XI то ибтидои асри XIII дар сарзамини Осиёи Миёна сиккаҳои зарби давлатчаҳои гуногун (вобаста ба дохил шудани онҳо ба ҳайъати ноҳия ва вилоятҳои ҷудогонаи Осиёи Миёна) роиҷ буданд. Сиккаҳои ғазнавӣ ва салҷуқӣ одатан дар ноҳияҳои ҷанубии Осиёи Миёна: аввалин дар Тоҷикистон, дувумӣ дар Туркменистони ҷанубӣ бештар дучор меоянд. Аксаран дар ҳудуди Қирғизистон, Ўзбекистон ва Тоҷикистони ғарбӣ сиккаҳои қарохонӣ волеҳуранд. Сиккаҳои хоразмшӯхӣ Муҳаммад ибн Текишро дар саросари Осиёи Миёна пайдо кардан мумкин аст.

Муомилоти пулии онвақтаро⁷⁹ метавон бо ду хусусияти асосии он тавсиф намуд: яке ин аст, ки аҳамияти пули тилло дар ин давра нисбат ба замони гузашта хеле меафзояд. Дуруст аст, ки ин пулро мисли пештара бо баркаш қабул мекунанд. Вале роли он ҳамчун воситаи муомилот афзунтар меафтад. Пули тилло дар аксари шаҳрҳои Осиёи Миёна бароварда мешавад ва он ба бозор роҳ меёбад, ки пеш ин тавр набуд. Дигар хусусияти сиккаҳои онвақтаи Осиёи Миёна бо ҳодисае, ки «бӯҳрони пули нуқра» ном гирифтааст, алоқаманд мебошад. Аз асри XI дар давлатҳои шарқӣ пули нуқра ба поин рӯ мениҳад ва дар баъзе мавридҳо вазни он кам мешавад. Дирҳамҳои камиёр дигар ба Аврупои шарқӣ бароварда намешаванд. Ҳудуди гардиши онҳо танг шуда, ҳамчун пули камарзиш фақат дар дохили давлате, ки онҳоро баровардааст, гардиш мекунанд.

Ҷараёни таназзули пули нуқра дар ҳар давлат ба таври гуногун сурат мегирифт. Масалан, дар давлати Ғазнавӣ ин ҳолат нисбатан сулҳ ба амал меомад. Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ва писари ӯ - Масъуд аз Ҳиндустон чунон сарвате ба ғорат бурда буданд, ки чанд муддат қурби пули нуқраро нигоҳ дошта тавонист.

Дар сиккаи онҳо 70–76% нуқраи холис мавҷуд буда, дирҳамҳои пуриёре, ки 95% нуқра доштанд, ҳанӯз роиҷ буданд. Аммо дар ҳуди ҳамин вақт дирҳамҳои қарохонӣ зарби навоҳии ҷануби Осиёи Миёна ҳамагӣ дорои қариб 20% нуқра буданд.

Дар Фарғонаи миёнаҳои асри XI, ки таҳти нуфузи Қарохонӣ шарқӣ воқеъ гардида буд, дирҳамҳои тамоман бенуқра бароварда мешуданд. Ин қабил дирҳамҳо аз омезиши мис ва сурб сохта шуда, ҳатто аз муомилоти адабӣ маҳрум буданд. Дуруст аст, ки баъдтар сардори давлати Қарохонӣ ғарбӣ - Иброҳими Тамғочхон Фарғонаро забт намуда, пулҳое баровард, ки дар таркиби худ ба ҳисоби миёна 20% нуқра доштанд. Вале ин ҳам дер давом накард. Дар асри XII Қарохонӣ дирҳамҳои мисии бо варақаҳои тунуки нуқра рӯкашшударо бароварданд. Илова бар ин, дар Осиёи Миёна дирҳамҳои мисии аз давраи гузашта меросмонда низ мавҷудияти худро дар муомила давом медоданд. Ҳамаи ин сиккаҳо дар доираи гардиши пули нуқра амал намуда, зоҳиран дар тичорат пули нуқраи ҳақиқиро иваз мекарданд. Бинобар ин қувваи харид ва нархи муқаррарии онҳо аз арзишашон болотар буд.

Баъзе муҳаққиқон қадре пештар аз ин ба Аврупо гузаштани нуқра ва камёб шудани ин фулузи гаронбаҳо сабабгори бӯҳрони пули нуқра донистаанд. Ин, албатта, омиле хеле муҳим аст, вале ба сари худ боиси шикасти пул шуда наметавонад. Дар дигар давраҳо ҳам, дар сурати мавҷуд будани чунин захираи нуқра сиккаҳои пуриёр мебароварданд, фақат муносибати онҳо бо тилло ва қурби онҳо тағйир меёфт. Дар ин маврид маҳз тараққиёти пуравчи шаҳрҳо,

⁷⁹Давидович Е. А., 1960 а, с. 92–117.

истеҳсолоти молӣ ва тиҷорати пулӣ чунон миқдори пул, яъне воситаи муомилотро талаб намуд, ки онро ба василаи зарби сиккаҳои комилиёр қонсӣ кардан аз имкон берун буд. Талаботи афзудаи бозор, аз як тараф, ҳаракати тиллоро зиёдтар намояд, аз тарафи дигар, ба баровардани пулҳои камиёр водор мекард. Ба ҳар васила бештар пул баровардан лозим буд.

Аз ин тавсифи хоҷагии пулии асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII муносибатҳои хеле боравнаки молию пулии онвақта равшан мегардад. Агар дар ин маврид ба муносибатҳои молию пулӣ кашида шудани ғушаҳои дурдаст, аз он ҷумла, навоҳии қўҳистон ба назар гирифта шавад, дар таърихи инкишофи муносибатҳои молию пулии Осиёи Миёнаи асримеёнагӣ то чи андоза мавқеи хоса доштани давраи таҳқиқ кардаистодаи мо аён мегардад.

3. МАДАНИЯТИ АСРИ XI-ИБТИДОИ АСРИ XIII

Бинокорӣ, меъмори ва ҳунари амалӣ

Аз асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII миқдори зиёди осори меъмории мўҳташам то замони мо омада расидааст. Ин албатта, бесабаб нест. Агар таълоди ин биноҳои таърихӣ бо маълумоти роҷеъ ба сохтмони қасрҳо, масҷидҳо, ҳаммомҳо ва ғайра муқоиса карда шавад, овони авҷи бинокорӣ будани давраи мавриди тадқиқи мо маълум мегардад. Зимнан, ин яке аз таҷоҳурот ва далелҳои рушду тараққиӣ шаҳрҳо, истеҳсолоти молӣ, тиҷорат, тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда, пешрафти умумии иқтисодиёт мебошад. Вале ин давра на фақат бо миқдори иморатҳо, балки бо равнаки минбаъдаи афкори меъмории, усулҳои нави нақшакашӣву тарҳрезӣ ва комёбиҳои соҳаи ороиши биноҳо шоёни таваҷҷўҳ аст.

Дар сохтмони бошукӯҳи ин давра хишти пухта нисбат ба пештара мавқеи калонеро ишғол менамояд. Дар аини замон, масолеҳи бинокории пешина, аз қабилӣ поҳса ва хишти хом, алалхусус, дар иморати қалъа, қўшк ва қасрҳо ба таври васеъ истифода мешавад. Гоҳо дар бинокорӣ ҳам хишти хом ва ҳам хишти пухтаро дар як вақт ба кор мебаранд. Масалан, девори биноро аз хишти хом ва гунбади онро аз хишти пухта месозанд ва ё девори аз хишти хом сохташударо бо хишти пухта рўкаш мекунанд.

Намунаи хеле ҷолиби чунин сохтмон Қалъаи Болои райони Исфараи Тоҷикистон мебошад.⁸⁰ Ин қўшкқалъа, ки дар асрҳои VI–VIII бино ёфта, дар асри X хароб гардида буд, дар асрҳои XI–XII дубора таъмир ва хеле мустаҳкам карда шуд. Ҳангоми таъмир хишти хом ва поҳсаро истифода намуда, бо хишти пухтаи дар маҳлули гач хобондашуда рўкаш кардаанд. Системаи мудофиавии аввала (асрҳои VI–VIII) бо сохтани ду манораи росткунҷа дар тарафи даромадгоҳи шарқии қалъа боз ҳам қавитар карда шуд. Дар асрҳои XI–XII он аз як хонаи калони расмӣ, ҳавлича ва ду қатори хонаҳои дарун ба даруни ҳамдолон иборат буд. Болои хонаҳоро гунбазҳои аз хишти хом сохташуда мепошиданд. Инро метавон инкишофи эҷодии тарҳи меъмории замони гузашта номид: долони иморат ҳамчун ҳавличаи чароғон масъалаи ба равшаной таъмин кардани хонаҳоро ҳал менамуд ва ҳар хона аз панҷараи дар ё худ аз тирезаи болои он равшан мешуд. Бояд қайд кард, ки аз қалъа шишаи мусаттаҳи тирезаи мансуб ба он замин ёфт шудааст. Он вақтҳо дигар васила ва заруроти зист низ вучуд доштанд, дар саҳни суфа чоҳҳои амиқе барои рех-

⁸⁰Давидович Е. А., 1958, с. 83–90, 100–103 ва тасвири 70 дар с. 94.

тани ахлот ва партовҳо канда, болои онҳоро бо хишти хом мустаҳкам мекарданд ва рӯи онро бо сарпӯши ҷӯбии гиландуд мепӯшиданд.

Дар ин давра сохтмони қасрҳо хеле вусъат ёфт. Қасрҳои ҳокимони Хатлон, Тирмиз ва амирони ғазнавӣ, ки аз тарафи бостоншиносон дар Хулбук (ҷануби Тоҷикистон), Тирмиз, ҳаволии Ғазна ва Лашкари Бозор кашф шудаанд, дар ин бора гувоҳӣ медиҳанд.

Қасри Хулбук⁸¹ дар даруни арки шаҳр воқеъ гардидааст. Ин мавқеъ бисёр хусусиятҳои онро муайян менамояд. Қаср дар рӯи суфаи баланде сохта шуда, аз маҷмӯи мураккаби биноҳои расмӣ иқоматӣ ва хоҷагӣ иборат аст. Вай асосан аз поҳса ва хишти хом сохта шуда, дар баъзе ҷойҳо, дар рӯкаши току деворҳо ба кор бурда шудааст. Аз васоити зист ташноб ва ҷоҳи хокрӯбаи гунбазчадор (монанди Қалъаи Боло) ва системаи гармкунандаи манзилро, ки аз зери иморат гузаронида шудааст, метавон ном бурд. Қаср ороишоти фаровоне дорад. Хусусан ҷойҳои кандакорӣ он, ки аз нақшу нигори ҷандасиву наботӣ ва катибаҳои аҷоибе фароҳам омадааст, хеле ҷолиби диққат мебошад. Дар бисёр қисматҳои ин нигоришот рангубори он маҳфуз мондааст. Ба ҷойҳои кандашуда рангҳои нилобӣ ва сурх додаанд, ки хеле назаррабо буда, аз завқи баланди ҳунармандони он замон гувоҳӣ медиҳад. Устоҳои гулдаст дар вақти ба фарши хона «паркетвор» чидани хиштҳои пухта низ хеле ҳунарнамоӣ кардаанд. Ин қаср мавҷудияти худро дар давоми асрҳо нигоҳ дошта, борҳо таъмир ва тармим ёфтааст. Дар асри XI қисми ҷанубии нисбатан баландтари он аз маҷмӯи иморатҳои иборат буд, ки бо ду долони васеи тоқдор чортақсим мешуд. Гурӯҳи иморатҳои шимолии қаср қадре поинтар воқеъ гардида, онро роҳраве, ки ба яке аз долонҳои тоқдори қисми ҷанубӣ мебурд, бурида мегузафт.

Системаи мудофиавии қалъаи Хулбук маҳфуз намондааст. Маълум, ки ҳам Қалъаи Боло ва ҳам қасри Хулбук дар як вақт ду вазифаро адо мекарданд: ҳам қаср ва ҳам қалъа буданд, ки ин масоҳат ва намуди онҳоро муайян кардааст.

Дигар се қасре, ки мо дар боло ном бурдем, аз ин қасрҳо фарқ доранд. Онҳо озодона дар майдони васеъ ҷой гирифта, ягон вазифаи мудофиавиро адо намекарданд. Қасри берунишаҳрии дар наздикии Ғазна воқеъгардида,⁸² ки қароргоҳи Масъуди III Ғазнавӣ (1099–1115) буда, сохтмони он, бар тибқи яке аз катибаҳо, соли 1112 анҷом ёфтааст, хеле бошукӯҳ ва олист. Майдони қаср ба шакли зузана буда, бо девор ихота шудааст. Дар миёнҳои майдони қаср ҳавлии калоне воқеъ гардидааст, ки дарозияш 50,6 метр ва бараш 31,9 метр мебошад. Қисми марказии онро ба масоҳати 40,4 X 23,5 метр мармар фарш намуда, дар гирди он низ аз тахтасангҳои мармарӣ роҳрави васеъ сохтаанд. Дар чор тарафи ҳавлӣ чор айвон сохта шудааст: яке аз ин айвонҳо дарозрӯя буда, ҳамчун даҳлезӣ даромадгоҳ хизмат мекард ва айвони рӯбарӯи он ба толори салтанатӣ мебурд. Дар ин айвонҳо 32 тоқи вуруд мавҷуд аст, ки ба утоқи манзилҳои гуногуни қаср роҳ мекушояд. Нақшу нигорҳои тарафи беруни ин тоқҳо бисёр зебост. Қисми поинтари онҳо мармаркорӣ шуда, бо нақшҳои ҳаққокии ҷандасиву наботӣ ва катибаҳои кӯфӣ ороиш ёфтааст. Хусни хати навиштаҷот хеле ҷалӣ ва нафис буда, мазмунан қасидаҳои тоҷикию форсианд, ки дар мадҳи ҳокимони ғазнавӣ гуфта шудаанд. Ин яке аз қадимтарин осори катибаи форсӣ ба шумор меравад. Қисми болои девор ва

⁸¹Давидович Е. А., Литвинский Б. А., 1954; Фуломова Э., 1961, 1962, 1964; 1968.

⁸²Scerrato U., 1959; Bombaci., 1966.

гунбади тоқҳо бо гилгул ва сафолҳои кандакоришудаи зарду сурху кабудранг зинат ёфтааст.

Қасри берунишаҳрии дигар дар шаҳристони қадимаи Тирмиз кашф гардид⁸³. Ин ҷо дар мобайни ҳавлӣ, рӯбарӯи айвоне, ки вазифаи даромадгоҳи толори қабулро адо мекард, ҳавзе вучуд дошт. Толори қабул аз бинои калони росткунҷае иборат буд, ки ду қатор сутунҳои ғафси росткунҷа онро ба се қисмат ҷудо менамуд. Девору сутунҳо бо хиштҳои пухтаи нақшин ва кандакоришуда чунон рӯкаш гардида буданд, ки дар пеши назар нақшу нигори барҷаста ва хеле зеборо намоён мекарданд. Дар асри XII тамоми ин ороишоти хиштӣ бо гулғач пӯшида шуд. Нақшу нигори рӯи ғаҷ ба лавҳаҳои васеи росткунҷа тақсим гардида, ҳар як лавҳа бо шаклҳои гуногуни ҳандасию наботӣ, тасвирҳои асотириӣ ҳайвонот ва катибаҳо зебу зинат пайдо менамуд.

Мо дар хусуси тарҳи маҷмӯи мураккаби осори меъмории Лашкари Бозор⁸⁴ таваққуф накарда, фақат фаровонӣ ва гуногунии ороишоти онро хотирнишон месозем. Дар ин ҷо хусусан намунаҳои ҳунари наққошӣ ва суратгарӣ ҷолиби диққат аст. Дар девори толори қабул қариб 50 сурати сарбозони мусаллаҳ аз гвардияи подшоҳони ғазнавӣ боқӣ мондааст. Сурат ва нақшу нигорҳои деворӣ дар толори дигар ҳам, ки, зоҳиран, базмгоҳ будааст, маҳфуз мондаанд. Дар лавҳаҳои ин ҷо дарбориёни босавлат тасвир ёфтаанд ва дар яке аз сутунҳо сари ҳамидаи ҷавоне капида шудааст. Нақшҳо ҳама сатҳианд. Бар тибқи маълумоти сарчашмаҳо, дар аҳди Ғазнавиён ин сабки ҳунари наққошӣ умуман хеле интишор ёфта будааст.

Яке аз беҳтарин осори меъмории асри XI Работи Малик мебошад. Даруни ҳавлиро манзилҳои камбари якхела ихота кардаанд, девори атрофи он аз кулӯҳ, вале рӯйкаши он, инчунин сардарӣ ва болои манораҳои кунҷӣ аз хишти пухта сохта шудааст. Девори даромадгоҳи асосӣ, ба тақлиди қалъа андаке нишеб буда, бо нақшҳои раҳдор, ки нимсутунҳои фурунокро пеши назар меоранд, ороиш ёфтааст. Дар ороиши сардарӣ ҳар гуна нақшҳои барҷаста аз хишт, гилгул, сафолҳои кандакоришуда ва катибаҳои аз қасри Ғазна қадимтарӣ форсӣ истифода шудааст. Дар Работи Малик анбана ва падидаҳои навин чунон мутаносибан ба ҳам омехтааст, ки маҳлути унсурҳои гуногун будани нақшҳои девор ва ороишоти сардарӣ ҳеҷ эҳсос намегардад.

Осори динию парастинӣ, аз қабилӣ масҷид, манора, хусусан мақбараҳо нисбатан бештар боқӣ мондаанд. Масҷиди Деғтарони деҳаи Ҳазора (наздикии Бухоро) бинои мукаабшаклест бо гунбази мобайнӣ, ки ба чор пояи мудаввар устувор аст ва дарҳои паҳлуии вай қуббачаҳо дорад. Масҷиди Тирмиз аввалҳо ба намуди айвони кушоди сегунбаза буд, баъдтар миқдори сутунҳо ва гунбазҳои болои онҳо зиёдтар карда шуда, он ба бинои пӯшида мубаддал гардид. Масҷиди Мағоки Аттори Бухоро (асри XII) шаш сутуншоя, дувоздаҳ қубба ва тоқи вуруд дорад. Гунбази марказии масҷиди Лашкари Бозор рӯи чор сутун қарор гирифта, паҳлударҳои он бо якчанд қуббачаҳо пӯшида шудааст.

Манораҳои он замон аз ҷиҳати шакл ва таносуб хеле гуногунанд: манораи Бухоро мудавваршакл, бузург ва мўхташам аст, манораи Вобканди наздикии Бухоро таносубӣ тамоман дигари бисёр мавзун ва муназзаме дорад. Сари манораи Ҷарқўргон (воқеъ дар вилояти Сурхондарёи Ўзбекистон) бо раҳҳои чин-чин зинат ёфтааст. Манораи Масъуди III дар наздикии Ғазна ба шакли

⁸³ Жуков В.Д., 1945; Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.С., 1965, с.190-192 (дар с. 406-407 рӯйхати адабиёт дода шудааст)

⁸⁴ Арунова М. Р., 1959, с. 91-93; Пугаченкова Г.А., 1963, с. 114-121.

ситора сохта шудааст. Манораи Чом дар асоси худ ҳаштрӯя аст ва се қисмати мудаввари он торафт борики шуда, то боло мерасад.

Мақбараҳои онвақтаи ашхоси динӣ ва омӣ ё тамоман аз хишти пухта ва ё аз омехтаи хиштҳои пухтаву хом бино ёфтаанд. Мақбараҳо гунбазнок буда, дар доштанд ва гоҳо бедар ҳам мешуданд. Яке ба дигаре монанд набуд, ҳар кадом шаклу намуди махсуси худро дошт, ҳамон як марому мақсад дар ҳар яке ба таври худ таҷассум меёфт. Мақбараҳои султон Санҷар дар Марв ва Абӯсаид дар Майхона (Туркменистон), мақбараи Қарохониён дар Ўзганд (Қирғизистон), мақбараҳои деҳоти Сайёд ва Хоҷа Нақшрон дар наздикии шаҳри Турсунзода, сохтмонҳои меъмории Чорқўҳ (Тоҷикистон) ва ғайра саҳифаҳои махсус ва дурахшони таърихи санъати меъмории Осиёи Миёна аст, ки меъмрон ва бинокорони асрҳои XI–XII музайян намудаанд.

Дар ин давра ҳунари амалӣ ҳам ба пояи баланди тараққӣ ва тақомули худ мерасад. Намунаҳои ҳаққокии рӯи ғач, ҷўб ва мрамор, инчунин сафолҳои кандакоришуда хеле олий ва бошукӯҳанд. Устоҳои гулдаст дар сохтани нақшҳои ҳандасию наботӣ ва тасвири асотирии ҳайвонот ҳунарнамоии ҳайратангезе кардаанд. Хусусан катибаҳои гулхатти куфӣ ва насх диққати ҳар бинандаро ба худ мекашад. Нақшу нигори хеле ҷолиб ва дилчасп гоҳо бо одитарин воситаҳо: ба ҳар шакл чидани хиштҳо ва дар нақшҳо истифода намудани хиштрезаҳои тарошида ва суфта ба вучуд оварда мешуд. Дар сабк ва тариқи ороишоти сохтмонҳои бошукӯҳи ин замон анъанаи даврҳои гузашта давом ва инкишоф ёфта, дар айни вақт навоари устоҳои бинокор низ ба назар мерасад. Омезиши анъана ва навиҷдорӣ дар зебу зинат ва ороиши ёдгориҳои меъмории асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII ҷиҳатҳои ба худ хос ва тақрирнамашаванда бахшидааст.

Илму адаби тоҷик дар асри XI– аввали асри XIII

Тағйироти сиёсии охириҳои асри X, яъне аз байн рафтани давлати сомонӣ, ба Мовароуннаҳр соҳиб шудани Қарохониҳо ва ба дасти Ғазнавиён гузаштани Хуросон ба ҳаёти фанӣ ва адабии халқи тоҷик таъсир накарда натавонист. Тараққиёти илм ва маданияти халқҳои Осиёи Миёна, пешрафти забони дарӣ ва адабиёти тоҷик дар натиҷаи ҷангҳои пай дар пай ва задухӯрдҳои дохилӣ то як дараҷа боздошта шуд.

Ба вучуд омадани давлати бузурги Маҳмуди Ғазнавӣ ва ба як марказ муттаҳид гардидани тамоми хоки Хуросон, Ҷағониён, Хатлон, Тахористон, қисми асосии Эрон ва шимоли Ҷиндустон барои равнақи илму фан ва адабиёт аз нав баъзе шароит ва имкониятҳо фароҳам овард.

Дар ин давра муносибати Осиёи Миёна, махсусан Хуросон ва Тахористон бо Бағдод тақвият ёфта, нуфузи Бағдод дар давлати ғазнавӣ, дар Мовароуннаҳр ва Хуросон хеле афзуд. Ин муносибат, дар навбати худ, боиси он шуд, ки дар айёми Ғазнавиён забони арабӣ ниҳоятдараҷа паҳн гардид. Агар дар аввалҳо қорҳои девон (идораи роҷеъ ба муқотибаҳои давлатӣ) бо забони дарӣ анҷом меёфта бошад, акнун қомилан ба забони арабӣ гузашт. Дар девон бештар одамони арабидон ба қор қашида шуданд. Аз ин ҷост, ки аз давраи Ғазнавиён сар карда қалима ва ибораҳои арабӣ беш аз пеш ба забони тоҷикӣ дохил шудан гирифтанд.

Дар он замон адабиёти тоҷик асосан дар пойтахти давлати ғазнавӣ марказият пайдо намуд. Чи навиъе ки сарчашмаҳои адабӣ қайд кардаанд, ба дарбори султон Маҳмуд ҷандин даҳҳо шоирон гирд омада буданд. Султон Маҳмуд маҳз барои шўҳрат ёфтан ва мавриди мадҳу ситоиш қарор додани

корнамоиҳои худ ҳомии адабиёт гардид. Аз ҳамин сабаб ҳам, жанри қасидаи мадҳия дар ин давра хеле ривоч гирифт.

Яке аз шоирони бузурги қасидасаро, ки дар дарбори султон Маҳмуд ба унвони «Маликушшуаро» мушарраф гардида буд, Абулқосим Ҳасан ибни Аҳмад Унсурӣ Балхӣ мебошад, ки дар солҳои 60-уми асри X таваллуд ёфта, соли 1039 вафот намудааст. Ё пас аз таҳсили илму ҳунар, ба воситаи бародари султон Маҳмуд амир Наср ба дарбори давлати ғазнавӣ роҳ ёфт. Унсурӣ дар аксарияти лашкаркашиҳои султон Маҳмуд иштирок намуда, қисми асосии қасидаҳои худро ба васфи ғалабаҳои султон бахшидааст. Муосиронаш ёро чун устои забардасти суҳан бисёр таъриф ва таҳсин кардаанд. Ба қалами ӯ чанд маснавии ошиқона, ки порчаҳои парокандаи онҳо то замони мо расидаанд, аз ҷумла, маснавии «Вомиқ ва Узро» тааллуқ доранд. Унсурӣ сабки баёни мураккаб ва пуристиирои қасидаи мадҳияро ба адабиёти форсу тоҷик татбиқ намуд.

Абулҳасан Алиӣ Фаррухӣ (вафоташ соли 1038) ва Абӯнаҷм Аҳмади Манучехрӣ (вафоташ соли 1041) низ аз намоёнтарин шоирони дарбори ғазнавӣ буданд.

Умуман мавзӯҳои мадҳавӣ ва айшӣ ба назми доираи Ғазна хос аст. Шоирони ин давра жанрҳои адабии аҳди Сомониёнро инкишоф меоданд. Онҳо маҳзани воситаҳои тасвири бадии адабиёти форсу тоҷикро ғанитар гардонид, сабку санъатҳои нави шеърро низ ба миён гузоштанд.

Нашъунамои илму фани асри X, ки дар шароити истиқлолияти давлатӣ ба амал меомад, дар асри XI низ давом намуд. Намояндаи барҷастаи илм ва донишманди бузурги ин давра Абӯалӣ ибни Сино буд, ки тавсифи ӯ дар фасли гузашта оварда шуд.

Дигар аз олимони маъруфи ин давра Абӯрайҳон Муҳаммад ибни Аҳмади Берунӣ (973–1051) мебошад. Берунӣ дар яке аз деҳоти атрофи шаҳри Хоразм таваллуд ёфтааст. Аз рӯи нақлу ривоятҳо, ӯ тамоми умри худро барои азхуд кардани дониш сарф намуда, ғайр аз ҷашнҳои Наврӯз (иди соли нав, 21 март) ва Меҳргон (иди ҳосилгундорӣ, 21 сентябр) дигар ҳама вақт машғули корҳои илмӣ будааст.

Берунӣ ба саёҳат шавқе зиёде дошт ва асосан бо мақсадҳои илмӣ мусофират менамуд. Яке аз маҳалҳое, ки ӯ то як андоза бештар истиқомат кардааст, Ҷурҷон (Гургон) ном вилояти канори баҳри Хазар мебошад. Дар вақти ба Ҷурҷон омадани ӯ Қобус ибни Вушмгир (976–1012) ҳукмрони он ҷо буд. Қобус яке аз одамони фозил, донишманди адабиёт ва ҳомии илм ҳисоб мешуд. Худи ӯ низ якчанд асар таълиф намудааст. Берунӣ дар солҳои 999–1000 «ал-Осор-ул-боқия ан ал-қурун-ил-ҳолия» ном асари худро ба поён расонд. Ё дар ин асар тақвим ва санаҳо, инчунин ҷашнҳои сӯғдиён, хоразмиён қадим, форсҳо, юниён, яҳудиён, исавиён ва мусулмононро тасвир намудааст. Ин асар муҳимтарин сарчашмаи таърихи халқҳои Осиёи Миёна ва тамоми Шарқ мебошад.

Берунӣ дар соли 1010 аз саёҳат баргашта ба Хоразм омад. Дар ин ҷо ӯ бо бисёр олимоне, ки дар натиҷаи табaddулоти сиёсии охири асри X аз Бухоро ва соири шаҳрҳои Мовароуннаҳр ва Хуросон гурехта, ба Хоразм ҷамъ шуда буданд, мулоқот кард. Сарчашмаҳои хотирнишон мекунам, ки хоразмшӯх - Маъмуни Сонӣ аҳли илму фан, аз ҷумла, Беруниро ба таҳти ҳимояи худ гирифт. Вале дар соли 1017 султон Маҳмуди Ғазнавӣ пас аз забт кардани Хоразм Беруниро ҳамроҳи худ ба Ғазнин бурд. Ба ин тариқа, фаъолияти минбаъдаи илмии Берунӣ дар Ғазнин давом кард.

Берунӣ дар лашкаркашиҳои султон Маҳмуд иштирок намуд ва ҳангоми дар Ҳиндустон буданаш забони санскритӣ, урфу одат ва хулқу атвори халқҳои ин мамлакатро омӯхта, пас аз бозгаштан аз мусофират «Таҳрири моли-л-Ҳинд мин мақала мақбула фи-л-ақлаҳу марзула» ном асаре навишт, ки яке аз муҳимтарин сарчашмаҳои доир ба таърихи Ҳиндустон ба шумор меравад.

Берунӣ доир ба масъалаҳои илми ҳайат, ҳандаса ва нучум ду асари машҳур дорад. Яке аз ин асарҳо дар соли 1024 дар Ғазнин ба забони арабӣ таълиф ёфта, ба Райҳона ном духтари ал-Ҳасан (аз хонадони хоразмшоҳӣ) бахшида шудааст. Дигарӣ «ал-Қонун-ул-Масъудӣ фи-л-ҳайъа ва-н-нучум» мебошад, ки муаллиф онро дар байни солҳои 1030–1036 ба номи султон Масъуд навиштааст. Ин асар дар олами шарқ оид ба ин соҳа аввалин асари илмӣ буд, ки барои тартиб додани харитаҳои ҷуғрофӣ ҳамчун дастуре хидмат намуд.

Ғайр аз таълифоти номбаршуда Берунӣ боз чандин асари илмӣ ба вуҷуд овардааст, лекин, мутаассифона, аксарияти онҳо то давраи мо омада нарасидаанд. Олими сайёҳи асримиёнагии араб Ёқут менависад, ки ӯ дар яке аз масҷидҳои Марв дар байни вақфномаҳо рӯйхати аз 60 саҳифа фароҳамомадаи асарҳои Беруниро пайдо намудааст. «Номаи донишварон», ки дар миёнаҳои асри XIX дар Эрон тартиб дода шудааст, шумораи асарҳои боқимондаи ӯро 27 адад нишон медиҳад. Дар солҳои охир аз баъзе китобхонаҳои ҷаҳон асарҳои ҳанӯз номаълуми Берунӣ ёфт шудаанд.

Аҳамияти асарҳои Берунӣ бағоят бузург мебошад. Ӯ ба воситаи як қатор тадқиқот ва кашфиёти худ на фақат ба пешрафти илму фанни замонааш мусоидат кард, дар айни замон аз савияи дониши ондавра чунон пеш гузашт, ки аксар вақт дар асарҳои худ ба баъзе далел ва мадракҳои фанни имрӯза наздик мешавад. Чунончи, назарияи ӯ доир ба таърихи намуди сатҳи замин (ландшафти) пастии шимолӣ Ҳиндустон ва оид ба сайри тағйироти ҷараёни дарёи Аму ба ин иддао шаҳодат медиҳад.^{84a}

Берунӣ аз таассуби динӣ ва муносибати душманона нисбат ба маданияти мардуми ғайримусулмон тамоман дур буд. Масалан, ҳамаи асарҳои ба Ҳиндустон бахшидаи ӯ аз рӯҳ ва эҳсосоти олии эҳтиром ба маданияти бузурги Ҳинд саршоранд. Аз ҳамин сабаб ҳам Берунӣ дар Ҳиндустон ва Покистон шўҳрат ва маҳбубияти зиёде пайдо кардааст.

Дар нимаи аввали асри XI таърихнависи ҳам тараққӣ кард. Абӯнаصري Утбӣ (яке аз дарбориёни Маҳмуди Ғазнавӣ) ба номи султон «Таърихи Яминӣ»⁸⁵ ном асаре ба забони арабӣ таълиф намуд, ки он дар бораи давраи ҳукмронии Сабуктегин ва Маҳмуд бисёр маълумоти муҳимро дар бар гирифтааст.

Яке аз муаррихони машҳури давраи Ғазнавиён Абӯсаиди Гардезӣ⁸⁶ буд. Ӯ дар байни солҳои 1048–1052 ба забони тоҷикӣ китобе бо унвони «Зайн-ул-ахбор» навиштааст.

Ниҳоят, бузургтарин муаррихи давраи Ғазнавиён - Абулфазли Байҳақӣ (995–1077) мебошад. Абулфазл муддати наздаҳ сол дар девони расоили Ғазнавиён вазифаи мунширо адо намуда, тақрибан тамоми воқеаҳои муҳими

^{84a} Ниг.: Берунӣ, 1950; Берунӣ, 1957; 1963

⁸⁵ Маънои луғавии калимаи «ямин» дасти рост аст. Яке аз лақабҳои султон Маҳмуд «ямин-уд-давла» буд. Маънои «ямин-уд-давла» қудрат ва қуввати давлат ё «дасти рости давлат» мешавад

⁸⁶ Гардез – номи ҷоест, ки дар масофати якрӯза роҳ дуртар аз Ғазна, дар қадди роҳи Ҳиндустон воқеъ шудааст.

он давраро бо чашми худ дид, пас иборат аз 30 ҷилд китобе ба забони тоҷикӣ таълиф намуд.⁸⁷ Вале аз ин китоби муҳими таърихӣ фақат якчанд ҷилди ноқис ва парокандае боқӣ мондааст, ки дар шарҳи аҳволот, салтанат ва воқеаҳои давраи султон Масъуд буда, бо номи «Таърихи Масъудӣ» ё худ «Таърихи Байҳақӣ»⁸⁸ машҳур аст. Ин ҷилдҳо танҳо камтарин қисмате аз он асари бузургӣ таърихӣ ин муаллиф ҳисоб мешаванд.

Дар давлати Қарохониҳо илму фан ва адабиёт дар ин давра хеле ақиб меравад. Чи навъе ки Муҳаммади Авфӣ дар тазкираи асри XIII менависад, аз хонҳои қарохонӣ фақат як Қилич Тамғочхон ба тараққиёти илм ва адабиёт андаке аҳамият додааст. Бо вучуди ин, якчанд асарҳоро, ки дар асри XI дар Мовароуннаҳр ба майдон омадаанд, ном бурдан мумкин аст. Чунончи, «Таърихи мулки Туркистон»-и Маҷдуддин Муҳаммад ибни Аднон ва ғайра, ки аз онҳо ба ҷуз баъзе порчаҳои ҷудогона то давраи мо чизе омада нарасидааст.

Ба ҳар ҳол, дар ин давра адабиёти тоҷик дар Мовароуннаҳр ҳам баъзе шоирони боистеъод, монанди Амъақи Бухорой (вафоташ соли 1149), Сўзани Самарқандӣ (вафоташ соли 1173), Рашидии Самарқандӣ ва ғайраро ба камол расонид. Вале ин шоирон аз ҷиҳати аҳамияти эҷодиёти худ бо гузаштагонаншон баробар шуда наметавонистанд.

Амъақ ва Сўзанӣ дар сабк ва тафаккури бадеӣ аз якдигар хеле тафовут доранд. Эҷодиёти Амъақ, ки шоири дарбор аст, пур аз зарофат буда, шакли шеърро ба авҷи такомил расонидааст. Бесабаб нест, ки донишмандони адаб ашъори ўро дар дастурномаҳои илми баён, ҳамчун намунаи тақлид ва пайравӣ зикр кардаанд. Сўзанӣ, баръакс, шоири берун аз дарбор, намояндаи назми доираи ҳунармандони шаҳр аст. Албатта, гоҳо ба ў ҳам лозим меомад, ки барои дарёфти маош қасидаҳои мадҳия гӯяд, вале ў беш аз ҳама бо ҳаҷвияҳои худ, ки бо забони соддаи ба сабки гуфтугӯ наздик навишта шудаанд, машҳур аст. Маром ва оҳангҳои демократии эҷодиёти ўро шоирони даврҳои баъдина давом додаанд.

Нимаи дувуми асри XI ва ибтидои асри XIII дар таърихи тамаддуни халқҳои Осиёи Миёна мавқеи бузург ишғол менамояд. Ба атрофи як марказ муттаҳид гардидани Мовароуннаҳр, Хуросон ва Тахористон, ки дар замони Салҷуқиён ба амал омад, дар шаҳрҳои Нишопур, Марв, Балх ва қисман Ҳирот фаъолияти фикриро эҳё намуда, барои дар ин марказҳои нави маданӣ чамъ шудани аҳли илму адаб имкониятҳои фаровон муҳайё сохт.

Ҳаёт ва фаъолияти адабии чунин намояндагони маъруфи адабиёти тоҷик, монанди Асадии Тўсӣ, Носири Хусрав, Умари Хайём, Фаҳриддини Гургонӣ, Авҳадиддини Анварӣ, Масъуди Саъди Салмон, Муиззӣ, Собирӣ Тирмизӣ ва ғайра дар ҳамин давра ҷараён ёфтааст. Албатта, эҷодиёти ин адибон аз ҷиҳати мазмуни ғоявӣ ба як дараҷа набуда, балки дорои тафриқаҳои кулӣ мебошанд. Дар байни шоирони номбурда хусусан Носири Хусрав, Умари Хайём ва Фаҳриддини Гургонӣ, ки дар осори онҳо тамоили халқӣ ва тараққиҳоӣ бартарӣ пайдо кардааст, мақоми барҷастае доранд.

Носири Хусрав (1004–1080) баргузидатарини шоирони ин давра мебошад. Ў дар ноҳияи Қабодиён, воқеъ дар Тоҷикистони кунунӣ, таваллуд ёфта, баъд аз гузаронидани давраи кӯдакӣ ба таҳсили илм, хусусан ба омӯхтани адабиёт ва масъалаҳои диниву фалсафӣ шуғл варзид.

⁸⁷ Дар сарчашмаҳо бо номҳои гуногун зикр мешавад.

⁸⁸ Тарҷумаи русии он: Абулфазл Бейҳақӣ, 1962, 1969

Носири Хусрав дар айёми ҷавонӣ дарбори султон Маҳмуд ва Масъуди Ғазнавиро дид ва чанд вақт дар дарбори Салҷуқиён ба сифати дабир хидмат намуда, сипас, ба мусофират баромад. Ў ҳанӯз ҳангоми ҷавонӣ Ҳиндустон, навоҳии Туркистон ва Афғонистони кунуниро саёҳат намуд. Носири Хусрав бо ҳамин ният мусофират мекард, ки аҳвол ва ақидаҳои мазҳабии халқҳои гуногунро таҳқиқ намояд. Вай дар зарфи ҳафт соли мусофирати худ Ҳичоз, Осиёи Сағир, Сурия ва Мисро дида, бо зиндагонии мардумони он ҷо ва урфу одати онҳо шиносӣ пайдо кард. Ниҳоят, дар Миср бо тарафдорони халифаҳои фотимӣ, сарварони тариқати исмоилӣ вохӯрда, ҳудуд низ пайрави боғайрати ақидаи исмоилӣ гардид.⁸⁹

Носири Хусрав пас аз бозгаштан ба Хуросон ва таваққуф кардан дар Балх ошкоро таълимоти исмоилиро таълиф ва мардумро ба ин мазҳаб даъват намуд. Дар натиҷаи чунин фаъолияти худ ӯ ба таъқиби уламои исломӣ ва умарои салҷуқӣ дучор гардид. Вай ғайр аз ба тарзи пинҳонӣ зиндагонӣ кардан ва ба ҳолати гурезагӣ гаштан чораи дигар наёфт, аз шаҳре ба шаҳре рафта, дар гурбат умр ба сар бурд.⁹⁰

Чи навбс ки ҳуди Носири Хусрав хотирнишон мекунад, ин давраи зиндагӣ барои ӯ хеле ба саҳтӣ мегузафт.

Озурда кард каждumi гурбат чигар маро,
Гӯй забун наёфт зи гетӣ магар маро.
Дар ҳоли хештан чу ҳаме жарф бингарам,
Сафро ҳамебарояд з-андӯҳ ба сар маро.
Гӯям: чаро нишонаи тири замона кард,
Чархи баланди ҷоҳили бедодгар маро?
Гар ба қиёси фазл бигаштӣ мадори даҳр,
Чуз бар мақарри моҳ набудӣ мақар маро.
Дониш беҳ аз зиёу беҳ аз ҷону молу мулк,
Ин хотири хатир чунин гуфт мар-маро.
Бо лашкари замонаву бо теғи тези даҳр
Дину хирад бас аст силоҳу сипар маро.

Носири Хусрав пас аз мусофират асари машҳури таърихию ҷуғрофии худ «Сафарнома»-ро навишт⁹¹ ва ҳам роҷеъ ба масъалаҳои ақидаи исмоилӣ рисолаҳои фалсафии «Зод-ул-мусофирин», «Ваҷҳи дин», «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн» ва соири асарҳоро таълиф намуд. Алалхусус девони шеър ва маснавҳои «Рӯшноинома», «Саодатнома» ва ғайра қимати бузурге доранд.⁹² Ў дар ашъори худ ғайр аз масъалаҳои динӣ ва фалсафӣ бисёр фикрҳои пешқадами тарбиявӣ ва ахлоқиро ҷой додааст. Дар шеърҳои ӯ, инчунин афкори инсонпарварӣ ва даҳриёна низ дида мешаванд. Носири Хусрав дар яке аз шеърҳои худ ба Худо рӯ оварда, мегӯяд:

⁸⁹ Фарзе ҳаст, ки гӯё Носир то ба Миср рафтани худ ба таври махфӣ пайравии исмоилиҳоро қабул карда будааст.

⁹⁰ Дар бораи ҳаёти Носири Хусрав ниг.: Бертельс А.Е., 1959. Инчунин ниг. Носир Хусроу, 1954; Носири Хусрав, 1957; Насир-и Хусроу, 1935; Насир-и Хусроу, Сафар-наме; Ашуров Ф., 1965

⁹¹ Ниг.: Насир-и Хусроу. Сафар-наме;

⁹² Тахмин мекунам, ки «Саодатнома» ба қалами ӯ тааллуқ надорад, балки моли муаллифи дигар аст, ки вай ҳам Носири Хусрав ном дошта, дар асри XIV дар Исфаҳон умр ба сар бурдааст.

Касе гар тухми ҷав дар кор дорад,
 Зи ҷав гандум наёбад бидравидан.
 Ту дар рӯзи азал оғоз кардӣ,
 Уқубат дар абад боист дидан.
 Ту гар хилқат намудӣ баҳри тоат,
 Чаро боист шайтон офаридан?
 Сухан бисёр бошад, ҷуръатам нест,
 Нафас аз тарс натвонам кашидан...
 Агар мехостӣ, к-инҳо напурсам,
 Маро боист ҳайвон офаридан.
 Агар дар ҳашр созам бо ту даъво,
 Забонро бояд аз комам кашидан...
 Бифармо, то сӯи дӯзах барандам
 Чӣ масриф дорад ин гуфту шунидан?..
 Ту доӣ раҳна дар қалби башарҳо
 Фани иблисро баҳри макидан...
 Агар реге ба кафши худ надорӣ
 Чаро боист шайтон офаридан?...
 Ба мо фармон диҳӣ андар ибодат,
 Ба шайтон дар рагу ҷонҳо давидан...
 Агар некам ва гар бад хилқат аз туст,
 Халифе хуб бояд офаридан.⁹³

Шоир дар хусуси мардуми заҳматкаш бо ҳарорат ва самимияти тамом суҳан ронда, подшоҳон, амалдорон, шайхони риёкор, хусусан шоирони маддоҳи ҳарисро саҳт маломат кардааст.

Носири Хусрав то охири умри худ аз таъқиб ҳалос нашуд. Пас аз он ки ӯ ба тарзи пинҳонӣ чанд гоҳ дар Хуросон, Табаристон ва Мозандарон иқомат кард, ба Бадахшон азимат намуда, дар Юмгон ном деҳаи кӯҳистонии он ҷо паноҳ бурд ва бақияи ҳаёти худро дар гӯшанишинӣ гузаронид.

Умари Хайём (1048–1131) дар Нишопур таваллуд ёфта, дар ҳамаҷон ҷо таҳсили худро ба итмом расонид ва яке аз бузургтарин олимони асри XI гардид. Ӯ дар аксари илмҳои замони худ, махсусан дар ҳайрат, риёзиёт ва фалсафа маҳорати зиёд пайдо кард ва доир ба ин соҳаҳо як қатор асарҳои илмӣ аз худ боқӣ гузошт. Вай дар аҳди Маликшоҳи Салҷуқӣ ҳамроҳи мунаҷҷимони вақт ба қори ислоҳоти тақвим сардорӣ намуд.

Шоири барҷастаи Шарқ Умари Хайём, алалхусус бо рубоӣҳои худ шӯҳрат пайдо кардааст. Миқдори рубоӣҳои ӯ зиёд нест, аммо аҳамияти онҳо, чи аз нуқтаи назари адабӣ ва чи аз ҷиҳати мазмуни фалсафӣ, хеле бузург аст. Маҳорати адабӣ, муҳокимаи файласуфона ва майли ба ҳақиқати ҳаёт материалистона наздик шудани Хайём натиҷасод, ки рубоӣҳои ӯ то кунун аз гаронбаҳотарин дурдонаҳои адабиёти ҷаҳонӣ ба шумор мераванд.

Ин аст яке аз рубоӣҳои, ки зодаи таби ин шоири заковатманд мебошад:

Гар бар фалакам даст будӣ чун Яздон,
 Бардоштам ман ин фалакро зи миён.
 В-аз нав фалаке дигар чунон сохтаме,
 К-озода ба коми дил расидӣ осон.⁹⁴

⁹³ Хисрав Н., 1957, с. 40-45.

⁹⁴ Умари Хайём, 1963.

Дар рубоиёти Умари Хайём одами сарбаланди озодманише тасвир ёфтааст, ки на аз эътибори ҳукмдорони замон ва на аз ҳарзаҳои динӣ дар бораи охират андеша надорад.

Дар байни шоирони асри XI аз ҷиҳати қувваи ифодаи кайфияти доираҳои шаҳр ва танқиди феодалон мавқеи махсусро Фаҳриддини Гургонӣ ишғол менамояд. Дар достони романтикии «Вис ва Ромин», ки дар қарибиҳои соли 1055 таълиф ёфта, ривояти қадимаи ошқонаи паҳлавии портҳоро нақл менамояд, ҳаҷву тамасхури тундутези хулқу атвори подшоҳон ва дарбориёни онҳо нуҳуфтааст.⁹⁵ Дар интиҳои дoston манзараи утопияи сотсиалӣ аз лиҳози тасаввуроти шаҳриёни онвақта тасвир карда мешавад.⁹⁶

Абӯнаسر Асадин Тӯсӣ (ваф. 1070) ба назираи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ «Гаршоспнома»-ро таълиф кард. «Гаршоспнома» яке аз дostonҳои қадимаи халқҳои эронинажод аст.

Асадӣ дар адабиёти тоҷику форс аввалин касест, ки шакли мунозираро эҷод кардааст. Ў дар ин бобат панҷ асар навишта, дар онҳо заминро осмон, шабу рӯз, найзаву камон, муғу мусулмон, арабу форсро бо ҳамдигар мунозира кунонидааст. Илова бар ин, Асадӣ луғате ҳам тартиб додааст, ки аз осори тақрибан ҳаштод нафар шоирони он замон намунаҳо оварда шудаанд. Ҳоло аҳамияти таърихии ин луғат хеле бузург аст: вай намунаи бисёр асарҳои азбайнрафтаи шоирони он замон ва гузашта, аз ҷумла, порчаҳои «Калила ва Димна»-и манзуми Рӯдакиро дар бар дорад.

Масъуди Саъди Салмон (1046–1121) шоири дарбори Ғазнавиёни охир буд. Ў қисми зиёди умри худро дар Лоҳур, шимоли Ҳиндустон, гузаронид. Ба ин тариқа, вай яке аз аввалин намояндагони адабиёти форсу тоҷик дар Ҳиндустон ба шумор меравад, ки баъдтар дар ин ҷо назм ба забони форсӣ хеле ривож ва интишор ёфт. Ў дар натиҷаи бӯхтони душманони худ чандин мартаба ба зиндони султонҳо афтода, умуман, бештар аз 18 соли умраш дар маҳбусӣ гузаштааст.

Масъуди Саъди Салмон дар эҷодиёти худ ба эҳё кардани анъанаи мадҳу ситоиши иқтидори Ғазнавиён саъй намуда, ҳатто дар шеърҳои аз Унсурӣ – маликушшуарои султон Маҳмуд иқтибосҳо меовард. Вале ӯ мадҳияҳои худро ба забони солдаву фасеҳ офарида, онҳоро бо панду ҳикмат, андешаҳои фалсафӣ ва тасири лавҳаҳои зебои зиндагӣ оро медиҳад.

Шоир дар солҳои маҳбусӣ марсияҳои пурсӯзу гудози «ҳабсия» эҷод намуда, аҳволи тоқатшикани худро баён менамояд ва аз беадолатиҳои замона забони шикоят мекушояд. Тақдири ин шоири боистеъдод хеле фоҷиангез аст. Ҳам ҳаёт ва ҳам эҷодиёташ таҳти фишори шиканчаҳои истибдоди феодалӣ қарор гирифтаанд.

Амир Муҳаммади Муиззӣ (ваф. қарибиҳои соли 1140) аслан аз Нишопур мебошад. Аксари асарҳои ӯро қасидаҳои мадҳия ташкил мекунанд, ки ба Маликшоҳ ва султон Санҷари Салҷуқӣ бахшида шудаанд. Ў дар вақти ҳукмронии султон Санҷар ба мартабаи баланди шоири дарбор расида, ба унвони «Маликушшуаро» сарфароз гардид.

Адиб Собирӣ Тирмизӣ шоири ғазалсарои хуштабъ буд. Вай иҷборан ба хизмати султон Санҷари Салҷуқӣ кашида шуда, ҳаргуна супоришоти ӯро адо мекард. Рӯзе султон Санҷар бо коре ӯро ба Хоразм фиристод. Дар он ҷо бо

⁹⁵ Бертельс Е. Э., 1960, с. 284–285.

⁹⁶ Фаҳриддини Гургонӣ, 1963. Муқаддима.

фармони Отсизи Хоразмшоҳ вайро дастгир карда, ба ҷосусии Салҷуқиён айбдор намуданд ва дар соли 1151 ба дарёи Аму фарқ кунониданд.

Адиб Собирӣ Тирмизӣ девони ҷасоид ва ғазалиёт дорад.

Авҳадиддини Анварӣ (1126–1190) дар деҳаи Бадна, наздикии Майхона, воқеъ дар шимоли Хуросон, таваллуд ёфтааст. Ӯ ҳам монанди бисёр шоирони пешина дар овони ҷавонӣ тамоми илмҳои замонашро азхуд менамояд ва дар шоирӣ ном бароварда, ба дарбори султон Санҷари Салҷуқӣ даъват мешавад. Анварӣ ҷасидаҳои зиёде офаридааст, ки қариб ҳамаи онҳо ба султони Салҷуқӣ бахшида шудаанд. Бар тибқи ақидаи аксари адабиётшиносон жанри ҷасида тавассути эҷодиёти Анварӣ ба дараҷаи баланди камолоти худ мерасад. Ҷасидаҳои бо маҳорати фавқуллодда эҷодкардаи ӯ аз тағаззулотии ишқӣ, тафаккуроти фалсафӣ, тавсифоти олий ва дар баробари ин аз мадҳу санои султон Санҷар фароҳам омадаанд. Яке аз ҷасидаҳои машҳури ӯ, ки аз тарафи гузҳо хароб гардидани Хоразмро тасвир мекунад, бо эҳсосоти самимонаи ватанпарварӣ фаро гирифта шудааст. Ҷазалҳои Анварӣ ба лирикаи халқӣ ҳамоҳанг аст.

Анварӣ дар солҳои охири ҳаёти худ беамзунӣ ва фасодии назми дарбориро фаҳмида, аз ин муҳит худро канор мекашад ва шеърҳои меофарад, ки ба муқобили мадҳиясароӣ нигаронида шудаанд.

Дар баробари пешрафти назм дар адабиёти классикии форсу тоҷик беҳтарин намунаҳои асарҳои насри низ ба вуҷуд меоянд. Чунончи, «Сиёсатнома»-и Низомулмулк, «Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ, «Ҳадоиқ-ус-сеҳр»-и Рашидаддини Ватвот, «Синдбоднома»-и Заҳирии Самарқандӣ ва «Мақомоти Ҳамидӣ»-и Ҳамидаддини Балхӣ аз ҳамин қабил асарҳо ба шумор мераванд.

«Сиёсатнома» сарчашмаи хеле муҳими таърихист, ки муаллифи он тарғиби идораи давраи Салҷуқиёро аз мавқеи тарафдори давлати марказиятноки феодалӣ танқид кардааст. Пас аз ғавти Низомулмулк «Сиёсатнома» аз нав таҳрир ёфта, ба матни он иловаҳо дохил шуда буд. Бо вуҷуди ин, асари мазкур дар ҳамон шакле, ки то замони мо расидааст, осори хеле пурарзиши насри охири асри XI ба шумор меравад. Забони он содда ва раван аст.

«Чаҳор мақола»-и *Низомии Арӯӣ* дар таҳқиқи ҳаёти маданӣ ва адабии асри муаллиф ва давраҳои пеш аз он сарчашмаи гаронбаҳоест. Фаслҳои асосии «мусоҳиботи» он ба тавсифи пешаҳои табиб, мунаҷҷим, шоир ва муншии дарбор бахшида шудаанд. Дар ҳар фасл яке аз ин пешаҳо тавсиф намуда, доир ба намояндагони баргузидаи ин пеша даҳ ҳикоя ба тариқи мисол нақл карда мешавад. Ин китоб бештар аз ҳар гуна сарчашмаҳои дигар дар бораи шароити зиндагии ходимони маданияти он замон маълумот медиҳад. Хусусан ҳамон фасле, ки ба шоирон ва аҳволи бади онҳо дар давлати феодалӣ бахшида шудааст, қимати зиёде дорад.

«Ҳадоиқ-ус-сеҳр»-и Рашидаддини Ватвот асарест, ки шаклҳои шеъри онвақта, алаҳусус образҳо ва санъатҳои шеърро дақиқона тадқиқ ва тавзеҳ намуда, фикру мулоҳизаҳои хеле муҳими эстетикиро дар бар гирифтааст.

«Синдбоднома»⁹⁷-и *Заҳирии Самарқандӣ* дар яке мавзӯҳои маъмули қиссаҳои ахлоқии адабиёти Шарқ, ки аз макри зан баҳс мекунад, навишта шудааст. Тариқи нақли қисса дар қисса ба муаллиф имконият додааст, ки бисёр ҳикоятҳои тамсиلىро ба сюжети асар дохил намояд. Дар ин ҳикоятҳо ба шакли ҷолибе моҳияти «илми идораи мамлакат» баён карда мешавад. Дар аксари

⁹⁷ Заҳирии Самарқандӣ, 1960

онҳо сарзаниши ҳокимон ва истехзои нешдори хулқу атвори онон ба тариқи пардапӯш баён ёфтааст.

Китоби «Мақомоти Ҳамидӣ» ба шакли насри мусаччаъ навишта шуда, аз 24 мақоми шавқангез иборат мебошад, ки ин мақомҳо аз маҷмӯи масал, муаммо, ҳикам ва ҳикоятҳои ибратомӯз фароҳам омадаанд.

Дар ин давра дар қатори адибони бузург хеле намоёндагони барҷастаи илму фан ҳам ба камол расида, ҳар яке дар тараққиёти фикрӣ хидматҳои муайяне ба ҷо оварданд.

Имом Фаҳриддин Муҳаммад ибни Умари Розӣ (1148–1210) дар Ҳирот иқомат намуда, ба фаёлияти мударрисӣ ва воизӣ машғул будааст. Ӯ доир ба тиб, ҳайъат ва риёзиёт асарҳои зиёде таълиф намудааст.

Абулқосим Маҳмуд Замахшарии Хоразмӣ (1074–1143) яке аз муҳаққиқони маъруфи соҳаи луғат ва сарфу наҳви арабӣ буда, фарҳанги арабӣ-форсӣ ба қалами ӯ тааллуқ дорад.

Абӯбакр Абдулқоҳир ибни Абдурраҳмони Ҷурҷонӣ (ваф. соли 1108) аз донишмандони сарфу наҳв буда, дар ин соҳа «Китоби авомил»-ро таълиф кардааст.

Зайниддин Исмоили Ҷурҷонӣ (вафоташ дар байни солҳои 1135 ва 1137) бо даъвати Қутбиддин Муҳаммад Ибни Ануштегин ба Хоразм омад ва соли 1110 дар он ҷо ба забони тоҷикӣ «Заҳираи Хоразмшоҳӣ» ном асаре навишт. Ин асар ба «Қонун»-и Ибни Сино асос ёфта, аз даҳ китоб иборат аст, ки дар бобати татбиқи тиб, анатомия, сабаб ва аломатҳои касалӣ, ҳифзуусиҳа, тапхиси беморӣ ва пешбиниҳои ҷараёни он, усулҳои табобат, захру подзахр ва дорушиносӣ баҳс мекунад. «Заҳираи Хоразмшоҳӣ» ба забонҳои яҳудии қадим, туркӣ ва урду тарҷума шудааст.

Паҳн шудани тасаввуф ва роҳ ёфтани он ба адабиёти форсу тоҷик

Яке аз муҳимтарин хусусиятҳои ин давра ба адабиёт роҳ ёфтани ғояҳои тасаввуф мебошад. «Тасаввуф», ки дар адабиёти илмӣ ба забонҳои аврупоӣ бо номи «суфизм» маълум аст, ҷараён ва назарияҳои идеологии аз ҷиҳати синфӣ ғуноғуни дар тамоми масоҳати интишори дини ислом вучуддоштаро дарбар мегирад.

Тасаввуф дар заминаи дини ислом нумӯ карда аз Қуръон, ҳадис ва дигар унсурҳои он баҳра бурд. Бо вучуди ин, бисёр шаклҳои тасаввуф, хусусан дар марҳилаҳои аввали тараққиӣ он, ба сабаби дигар навъ тавзеҳ додани аҳкоми ислом, як андоза ифодакунандаи афкори муҳолифи ин усули динӣ гардид. Бинобар ин ҳокимони феодалӣ ва рӯҳониёни мутаассиб бисёре аз аҳли тасаввуф-ро таҳти таъқиби бераҳмона қарор медоданд (ин буд, ки дар соли 922 Ҳусайн ибни Мансури Ҳаллоҷ дар як сурати ваҳшиёна кушта шуд ва соли 1191 Шайхобиддини Сӯҳравардӣ дар зиндон ба қатл расид).

Тасаввуф аввалин мартаба дар асрҳои VI–IX дар Ироқ ба вучуд омад. Вай дар қадамҳои нахустин ҳамчун маслаки муҳолиф зуҳур намуда, ба муқобили таҷаммул ва риёкориӣ аёнӣ ашроф равона гардида буд. Он вақтҳо дар таблиғоти сӯфӣнаи даст кашидан аз сурури нишоти зиндагӣ ва рӯ ниҳодан ба риёзат эътирози беш аз пеш қувватгирандаи ҳунармандон ва табақаҳои поини шахру деҳот бар зидди зулму таадлии феодалон, бар зидди тақсмоти беинсофонаи неъматҳо⁹⁸ ифода меёфт. Дар таълимоти сӯфӣнаи аввала таъкид мешуд,

⁹⁸ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 7, с. 378.

ки моликияти хусусӣ, сарват, чоҳу ҷалол, таносой ва нозпарвардиро қувваҳои аҳриманӣ ба миён овардаанд. Аҳли ин тариқат гӯшанишинӣ ихтиёр карда, ба тан либоси оддӣ аз папми ғусфанд мепӯшиданд, ки онро «хирқа» ё худ «суф» меномиданд. Тахмин мекунанд, ки номи сӯфиро гирифтани онҳо низ шояд аз ҳамин ҷо бошад.

Дар асри XI тасаввуф ба тамоми Хуросон ва Мовароуннаҳр паҳн гардид. Шайх Абӯсаид (ваф. соли 1049) ба мақсади дар байни омма ҷорӣ кардани тасаввуф дар Нишопур хонақоҳ сохт, ба минбар баромада вазъ гуфт, бо уламои динӣ ва аҳли ҳикмат мубоҳисаҳо ташқил кард. Шайх Абулқосими Қушайрӣ (ваф. соли 1073) доир ба асосҳои тасаввуф рисолаи махсус таълиф намуд.

Бо таъсири рӯҳониён ва феодалон як шакли нави тасаввуф пайдо мешавад, ки аҳли он мардумро фақат ба зӯҳду тақво, итоаткорӣ ва риояи шарият даъват мекарданд. Дар роҳи бо мазҳаби ислом омехтани тасаввуф ва мувофиқи манфиатҳои феодалон ба вучуд овардани силки нави он махсусан фақеҳ ва файласуфи маъруф Муҳаммади Ғазалӣ (1058–1111) роли калоне бозидааст.

Бар тибқи таълимоти пантеистии тасаввуф, тамоми анвои табиати зинда ва мурда зуҳури Худо ва ё ба истилоҳи сӯфиён таҷаллии Ҳақ мебошад. Ҳамаи мавҷудоти дунёи моддӣ ғӯё инъикоси дунёи ухравист. Инсон, ки охири ӯ фариди ҳақиқати мутлақ аст, бояд дар роҳи илҳоқ ба Ҳақ саъй намояд. Барои ин бояд кас аз тамоми неъматҳои зиндагӣ даст кашада, дар нафси худ, ғайр аз кӯшиши илҳоқ ба Ҳақ, ҳама гуна орзу ва ҳадафҳоро фурӯ нишонда бошад. Барои он ки инсон бо роҳи тариқат ба Ҳақ мулҳақ шавад, ўро лозим аст, ки ба худ раҳнамое пайдо карда, дар ҳар кор ба он раҳнамо сари итоат фуруд орад ва ҳар як амру фармони вайро, бидуни шакку тардид, иҷро намояд. Чунон ки дар кутуби сӯфиён хотирнишон гардидааст, ҳар як мурид дар назди шайх бояд мисли мурдае дар дасти мурдашӯй бошад.

Шайхони сӯфия, пирони тариқат тадриҷан эътибори хеле зиёд ва қувваи бузургии сиёсӣ пайдо карда, ба хидмати худ садҳо муридони фармонбардорро ҷалб менамоянд. Синфҳои ҳукмрон аҳамияти ниҳоят калони ба тарафи худ кашидани ин шайхҳоро зуд фаҳмида, дар ин бобат чораҳо меандешанд. Ҳамин тариқа, бисёр шайхон ба надимони ҳокимон мубаддал мешаванд. Бо вучуди ин, дар байни шайхон касоне ҳам ёфт мешуданд, ки ҳанӯз ҳам бо табақаи ҳунармандон алоқаи хеле наздик доштанд. Онҳо бо қувваи ҳунармандон ба тимсоли ташқилотҳои тасаввуфӣ бо номи футувват иттиҳодияҳое ба вучуд оварда буданд. Дар заминаи ин иттиҳодияҳо тариқатҳои махсуси ҷавонмардӣ пайдо шуда, бар зидди «кофирон» ҷиҳод менамоянд (дар Гурҷистон, Кавкази шимолӣ, Ҳиндустон). Пас аз асри XI аксари шайхони бо ҳокимон алоқаманд худ ба заминдорони калон табдил меёбанд. Чунончи, Ҳоҷа Аҳрор, ки дар асри XV умр ба сар бурда, дар Самарқанд дафн шудааст, ҳамчун соҳиби мулку сарвати аз ҳад зиёд ном бароварда буд.

Аммо баъзе шайхон, баръакс, бо қувваи ташқилотӣ ва ҳарбии худ мардуми бар зидди феодалон сар бардоштаро тарафдорӣ мекарданд. Онҳо баробари молу мулкро боисрор талаб намуда, гоҳо қисман ва дар як муддати муайяне ба мақсади худ ноил ҳам мешуданд, чи навъе ки Ҳасани Ҷурӣ дар асри XIV ҳангоми шӯриши сарбадорон ба ин кор муваффақ гардид.

Ҳамин тариқа, дар давоми тамоми асрҳои миёна тасаввуф дорои ду ҷараёни зидди ядигар – феодалӣ ва халқӣ буд. Ҷараёни халқии тасаввуф бо доираи ҳунармандони шаҳр алоқаманд гардида, эътирози оммаро бар алайҳи зулму ситами феодалон ифода менамуд. Аҳли тасаввуф дар баробари тарки дунё кардан ва даст кашидан аз нозу неъмат, ки шартӣ асосии аксари

тариқатҳои равияи тахайюлии ғайрифайёл ва аз лузумоти давраи аввали аз шайх сабақ гирифтани мурид ба шумор мерафт, ғояи муҳаббат ба инсонро таълиф карда, дар роҳи ҳусули мақсади худ аз муборизаи мусаллаҳона низ худдорӣ намеркарданд. Албатта, аз ин чунин барнамеояд, ки ҳамаи сӯфӣҳои дар даст силоҳ ба муқобили феодалон ва истилогарони аҷнабӣ сар бардошта, гӯё аз тасаввуфи риёзати «аслӣ» тамоман қатъи алоқа карда бошанд.

Дар соҳаи идеология эътирози сӯфӣ, сарфи назар аз бисёр ҷиҳатҳои пуррзиши он, таҳти таъсири шаклҳои динию мистикӣ тасаввуф, ки муносибатҳои воқеии ҷамъиятиро вайрон ва ҳаёли инъикос мекард, хеле маҳдуд гардида буд. Ба ин нигоҳ накарда, дар бисёр давраҳои таърих баъзе ҷараёнҳои тасаввуфие, ки алоқаи худро аз доираи ҳунармандон ва табақаҳои поини ҷамъиятии шаҳр нақанда буданд, бо вучуди маҳдудиятҳои таърихӣ худ равияҳои нисбатан пешрави ҳаёти ҷамъиятии давраҳои муайяни таърихро ташқил медоданд. Ин буд, ки ғайбӣ аксари адибон ва мутафаккирони гузашта, аз қабилӣ Бобо Қўҳӣ, Ансории Ҳиротӣ, Саной, Фаридаддини Аттор, Низомии Ганҷавӣ, Ҷалолӣдини Румӣ, Амир Хусравӣ Деҳлавӣ ва Абдулрахмони Қомӣ бо тасаввуф робитаи қавӣ пайдо намудааст. Баъзе аз онҳо, мисли Абдуллоҳи Ансорӣ, бо ҷараёни феодалии тасаввуф алоқаманд бошанд ҳам, вале аз таъсири анъанаи умумии адабиёти тасаввуфӣ бебаҳра намонда буданд ва дар эҷодиёти худ бештар сабки соддаву раван, ибороти таркибот ва тамсилоти зарбулмасалҳои халқиро ба кор бурда, ба идеалҳои ҷавонмардӣ ва башардӯстӣ пайравӣ мекарданд. Ин ҷиҳатҳо арзиши асосии назми тасаввуфиро фароҳам оварданд.

Чунин ақидае, ки шоирони бузурги асри миёна гӯё ҳамеша фақат аз тарси таассуб ва бо мақсади пинҳон доштани озодфикрии худ истилоҳоти ибороти сӯфияро истифода карда бошанд, нодуруст аст (мо ин гуна истилоҳоти иборотро дар офаридаҳои Ибни Сино ҳам дучор мешавем). В.И. Ленин дар хусуси файласуфони қадим суҳан ронда, ба тарафдори он баромад мекард, ки «таърихи философия ба фактҳои таърихӣ қатъиян мувофиқ бошад, то ки ба философияи қадим чунон «такмили» идеяҳои нисбат дода нашлавад, ки он ба мо маҳфум асту вале дар асл ҳанӯз дар философияи қадим мавҷуд набуд».⁹⁹ Мутафаккирони гузаштаҳо ба таври кулӣ аз ҳаракатҳои ҷамъиятии замони онҳо ҷудо кардан амали ғайритаърихист. Маҳдудиятҳои таърихӣ ҳар як мутафаккири асримиёнагиро, ки побанди тасаввуроти динӣ ҳукмрони онвақта буданд, фаромӯш накарда, хусусиятҳои нисбат ба он замон прогрессивии эҷодиёти ӯро бояд намуд.

Идеологияи сӯфия дар ҳаёти ҷамъиятии Осиёи Миёна ба дараҷае васеъ паҳн гардида буд, ки ҷараёни иртиқои феодалии тасаввуф тадриҷан, алалхусус дар охири асри миёна, дар қатори ҷараёни динӣ ҳанафӣи ислом мавҷеи дувумин ҷараёни асосиро ишғол кард.

Аз гуфтаҳои боло чунин бармеояд, ки ба таълимоти тасаввуф аз аввалин марҳилаҳои интишори худ ҷиҳатҳои, ки ба раванги илми дунявӣ ва фалсафаи ратсионалистӣ мамониат мекарданд, дар худ нухфта буд. Баъдҳо, дар аҳди Темурӣ ва хонии Бухоро, тасаввуфи феодалий дар сари муборизаи зидди ҳама гуна афкори озод қарор гирифт. Дар аини замон, дар назми тасаввуфии давраҳои гуногун таҷури ғояҳои муҳолифаткорунои инсонпарвариро мушоҳида накардан мумкин нест. Парастии инсонӣ комил ва Худо шумур-

⁹⁹ В.И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 38, с. 256.

дани он дар назми тасаввуфӣ аксар вақт дар шакли мистикӣ ба дараҷаи олий фаҳмидани барозандагӣ ва қадру қимати инсонро ифода менамуд.

Дар ин давра чунин назариётчиёни бузурги тасаввуф, монанди Муҳаммади Ғазолӣ ва бародари ӯ - Аҳмади Ғазолӣ, ки назарияи махсуси тасаввуфи ишқӣ ирфониро ба миён гузоштааст, инчунин шоирони баргузидаи мутасаввиф - Абдуллоҳи Ансорӣ (1006-1077), Абулмаҷди Саной (1050-1131), Фаридаддини Аттор (1142-1220) ба майдон омаданд.

Абӯҳомид Муҳаммади Ғазолӣ (1056-1111) дар шаҳри Тӯс таваллуд ёфта, аз овони ҷавонӣ бо таълимоти аҳли тасаввуф шиносӣ пайдо намуд. Сипас, дар Нишопур ба таҳсили илм шуғл варзида, махсусан дар соҳаи фикҳ дониши мукамал ҳосил кард ва аз ин ҷиҳат дар байни рӯҳониён эътибори калоне ёфт. Даре нагузашта шӯҳрати ӯ то ба дарбори султон Маликшоҳи Салҷуқӣ расид ва соли 1091 мувофиқи даъвати вазир Низомулмулк ба Бағдод рафта, дар мадрасаи «Низомия» ба дарсгӯӣ машғул шуд. Дар ин ҷо ба Ғазолӣ супориш доданд, ки бо исмоилиён - душманони ашаддии Салҷуқӣён мунозира карда, носозгории таълимоти онҳоро бо мазҳаби ҳанафӣи ислом собит намояд. Вале Ғазолӣ фақат ба ин кор маҳдуд нашуда, ҷиддан ба омӯзиши фалсафа, алалхусус осори Форобӣ ва Ибни Сино камар баст. Ӯ дар шароити муҳолифатҳои тундугези синфӣ ва сиёсӣ, ки ифодаи мафкуравии худро дар муборизаи фирқаҳои гуногуни динӣ ёфта буданд (ва ин умуман хоси асри миёна аст), зиндагонӣ карда, ҳамчун тарафдори сиёсати марказиятбахши Низомулмулк, дар роҳи ошӣ додани илоҳиёт ва фалсафаи ратсионалистӣ, ки аҳамияти бузурги онро ба ҳубӣ медонист, саъю кӯшиши зиёде ба харҷ дод. Аммо ӯ дар ин роҳ ба чизе муваффақ нагардид ва, табиист, ки муваффақ шуда ҳам наметавонист. Пас аз ин, Ғазолӣ бӯҳрони саҳти маънавиро аз сар гузаронид ва соли 1095 аз дарси мадраса даст кашид, ба аҳли тасаввуф пайваст.

Ғазолӣ аз ҳаёт канора ҷуста, тасаввур кард, ки дар риёзат ва тарки дунё, ба қавли худаш, «итминон ва осоиш» хоҳад ёфт. Дар солҳои баъдина ӯ бисёр саёҳат карда, ба Сурия ва Макка низ сафар намуд. Ин мусофират кайфияти сӯфиёнаи ӯро боз ҳам қувват дод. Асари муҳими вай «Эҳё-ул-улум-ад-дин», ки ба забони арабӣ навишта шуда, эҳсоси суфиёнаи ирфониро асоси маърифат ва ишқӣ илоҳиро асоси дину мазҳаб донистааст, маҳсули ин мусофират мебошад.

Ғазолӣ баъди баргаштан аз сафари Сурия дар солҳои охири ҳаёташ якчанд вақт дар мадрасаи Нишопур дарсгӯӣ кард. Пас аз он ба Тӯс рафта, хонақоҳро маскан намуд ва бақияи умри худро дар ҳалқаи шогирдон ба сар бурд.

Чунон ки аз таҳқиқоти мавҷуда маълум мегардад, Ғазолӣ дар таълифоти худ ба василаи ғояҳои сӯфиёна «фалсафаи ратсионалистиро дар кишварҳои мутасаррифи ислом хароб намуда», мабдаҳои тасаввуфӣ ва фикҳии дини исломро айёрона ба ҳам пайваст ва бо ин тариқа илоҳиётро аз безъиборӣ ва кӯҷаи сарбастаи фалсафӣ раҳо намуд. Дар ҳақиқат ҳам, Ғазолӣ аз нуқтаи назари ислом муҳокимаҳои соф фалсафиро маҳкум намуда, таълимоти пайравони фалсафаи машшоия, аз ҷумла Форобӣ ва Ибни Синоро, ки инкишофдиҳандаи ғояҳои Арасту ҳисоб меёфтанд, муҳолифи дин эълон кард ва ба маъниҳои тасаввуф либоси зӯҳду тақво пӯшонид, бо ҳамин дар таърихи афкори ҷамъиятии аксари халқҳои Шарқи Наздик роли иртиқӣ бозид. Ин аст, ки китобҳои ӯ дар давоми бисёр асрҳои пас аз вафоташ дар байни аҳли тасаввуфи равияи феодали ва қисман ҳокимони ба таассуби сӯфиёна майл дошта шӯҳрати зиёд пайдо карда буданд.

Чун Ғазолӣ шахси хеле боқареҳа ва истеъдоднок буда, дар соҳаи фалсафа маърифати комил дошт, асарҳои вай дар баъзе бобатҳо роли мусбат низ бозӣ

кардаанд. Чунончи, ў дар китоби «Мақосид-ул-фалосифа» ба нияти рад кардани таълимоти пайравони фалсафаи машшоия нуктаҳои асосии ин таълимотро чунон аниқ ва дақиқ баён намуд, ки он бар ҳилофи хоҳиши муаллиф, муддатҳои дуру дароз ҳамчун беҳтарин васоити омӯзиши асосҳои ин фалсафа истифода гардид ва ҳолисона ба интишори ратсионализм кӯмак расонид. Ин китоб ба лотинӣ тарҷума гардида, як вақтҳо дар Аврупои асри миёна беҳтарин нақли мухтасари ғояҳои фалсафаи машшоия доништа мешуд.

Ҳазоли дар асари баъдтар таълифкардаи худ «Ал-Мунқиз мин аз-залол», зоҳиран, ҳавфи таассуби динӣ ва умуман манъи тамоми илмҳоро, ки намоёндагони иртиқоии рӯҳониёни ислом исрор мекарданд, дарк намуда, ақидаҳои ниҳоят муҳолифатомезро баён мекунад. Масалан, ў Арасту, Форобӣ ва Ибни Синоро аз нуқтаи назари ислом «кофир» эълон карда, дар айни замон хидмати бузурги онҳоро дар бобати инкишофи мантиқи ратсионалистӣ хотирнишон менамояд; инчунин аз мавқеи атеистӣ рад кардани динро ҳамчун як амри муболиғӣ роли улуми дақиқ сарзаниш намуда, дар айни ҳол мутаассибони ҷоҳили мусулмонро, ки бо роҳи манъи тамоми илму фанни марбут ба фалсафаи муҳолифи ваҳйи Қуръон «тозагии» мазҳаби ҳанафӣи исломро нигоҳ доштани мешуданд, маҳкум месозад. Ў ҳуқуқи олимонро барои аниқ ҳисоб кардан ва пешгӯӣ қардани вақти гирифтани офтобу моҳ (дар тасаввури рӯҳониён «каромоти илоҳӣ»), ҳуқуқи инкишофи риёзиёт, татбиқи мантиқ ва истифодаи тиббӣ амалиро аз қувваҳои иртиқоӣ ҳимоя мекунад. Ҳазоли изҳор менамуд, ки дини исломро ба ҷаҳолат асосёфта набояд пиндошт, зеро ҷаҳолат бар зидди ҳуди дин ҷиноят аст. Ў ба воситаи чунин сафсата, зоҳиран, меҳост соҳаҳои ба ҳудаш наздики илмро аз ҳамлаҳои аҳли таассуб наҷот бидиҳад. Вале ў дар охири китоб худро ба оғӯши таассуб андохта, таъкид мекунад, ки табиат на ин ки худ ба худ, балки фақат ба иродаи Худо амал менамояд.

Тамоми роҳи ғаболияти эҷодии Ҳазоли фоҷиаи мутафаккири боистеъдодеро пеши назар меорад, ки дар ҳолати заъфу нотавонӣ мавқеи афкори ратсионалистиро бо таъсири фишори торафт афзояндаи рӯҳониёни иртиқоӣ аз даст додааст.

Дар эҷодиёти Ансорӣ, ҳатто дар наср, шакли мунозираро, ки аввалин мартаба ў ба кор бурдааст, метавон мушоҳида намуд. Ин шакл бо ҳикоятҳои тамсилии халқӣ омезиш ёфта, баъдтар дар тақмили соҳти дostonҳои ахлоқӣ (офаридаҳои Ағтор, Низомӣ, Ҷомӣ ва шоирони дигар) роли калон бозид. Рубоиёти ў, ки баъзан эҷоди халқиро ба хотир меоранд, низ хеле ҷолиби диққатанд.

Саной ҳарчанд то охир чун шоири мутасаввиф монд, вале дар баъзе мавридҳо аз доираи мавзӯоти маъмулӣ ва маҳдудияти динии эҷодиёти худ берун мебаромад ва он гоҳ дар назми мутаноқизи ў кайфияти ҳоли оммаи халқ низ ба як тарзи махсус мунбақис мегардид. Ба тариқи намуна аз достони «Ҳадиқат-ул-ҳақоик» суханони ғазаболуди пиразани гадоро, ки ба султон Маҳмуд хитоб мекунад, овардан мумкин аст. Пиразан ба сулои султон, ки аз ў чӣ меҳоҳад, чунин ҷавоб медиҳад:

Оби ҳасрат зи дида карда равон.
Гуфт: «Золе заифу дарвешам,
Кас наёзорад аз каму бешам.
Писаре дораму ду духтари хурд,
Падари ҳар се шуд ду сол, ки мурд.
Аз ғами нону ҷомаи эшон,
Медавам бар тариқи дарвешон.

Хўшачинам ба вақти кишту дарав,
 Арзану боқилаву гандуму чав.
 Сол то сол аз он бувад нонам,
 То нағўй, ки ман таносонам.
 Бар ман аз чист чаври ту пайдо,
 Охир, ин рўзро бувад фардо?
 Чанд зулму раият озурдан,
 Молу мулки ятимагон хўрдан?
 Будам андар деҳе маҳе муздур,
 Аз барои яке сабад ангур.
 Дӣ сари моҳ буду ман зи нишот,
 Бистидам музд то равам ба работ.
 Панҷ турк омад аз қаҳр пешам,
 Хонд аз эшон яке бар пешам.
 Бигрифт он сабад зи гардани ман,
 Ман баровардам аз ано шеван.
 Дигаре омаду задам чўбе,
 То зи ман барнахезад онўбе».
 Гуфт: «Ин кисту ин кӣ шояд буд,
 К-ў баровард аз тани ман дуд?»
 Гуфт: «Ҷондори шоҳ Маҳмуд аст,
 3-ин ҷазаъ мар туро чӣ мақсуд аст.
 Бар худу ҷони худ махўр зинҳор,
 Роҳро пеш гиру бонг мадор».
 Ман зи гуфтори вай битарсидам,
 Роҳи шикори ту бипурсидам.
 Ман туро ҳоли хеш кардам дарс,
 Аз дуои мани заиф битарс!
 Гар наёбам зи назди ту ман дод,
 Дар саҳар назди ў кунам фарёд.
 Оҳи мазлум дар саҳар бе яқин,
 Батар аз тиру новаку зубин.
 Дар саҳаргоҳ дуои мазлумон,
 Нолаи зору оҳи маҳрумон.
 Бишканад шери шарзоро гардан,
 Даркаш аз зулм, хисраво, доман!¹⁰⁰

Ин қабил маъниҳоро дар эҷодиёти Аттот ҳам, ки ислоҳоти дар тасаввуф баамаловардаи Ғазолиро қабул надошт, дучор омадан мумкин аст. Дар яке аз аввалин дostonҳои ў «Хусрав ва Гул», ки қиссаи ошиқонаи қадимаи юнонӣ нақл гардидааст, фақат баъзе падидаҳои тасаввуф ба назар мерасад. «Мантиқ-ут-тайр»-и ў, сарфи назар аз он ки дар тариқи ҳикоябандии асарҳои тасаввуфӣ навишта шудааст, аз беҳтарин дostonҳои тамсилии ахлоқӣ ба шумор меравад. Дар ин дoston шакли қисса дар қисса бо омезиши масалҳои шавқангез ба кор бурда шуда, мазмун баъзе аз онҳоро танқиди хулқу атвори феодали ташкил намудааст. Маҳорати дostonсароии Аттот, чунон ки аз дигар офаридаҳои ў низ ҳувайдост, аз маҳорати Саной ҳам баландтар аст. Азбаски Аттот доруфурўширо пеша намуда, шеърғўиро мояи маош қарор надода буд, девони ашъори ў аз қасидаҳои мадҳия тамоман холист. Ўро дар шарҳи ҳоли аҳли тасаввуф бо номи «Тазкират-ул-авлиё» асарест, ки бо насри олӣ таълиф ёфтааст.

Дар инкишофи ғояҳои инсониятпарваронаи ин давр шоири бузурги форсизабони Озарбойҷон Низомии Ганҷавӣ (ваф. соли 1209) роли бағоят калон

¹⁰⁰ Саной, Техрон, 1329, с. 557–560.

бозид. Ў офаринандаи асари безаволи «Хамса» аст, ки даҳҳо шоирон ба забонҳои форсӣ, ўзбекӣ, туркӣ, озарӣ ва ғайра онро пайравӣ кардаанд.

Дар ин мусобиқаи ҳамсанависӣ, ки асрҳои зиёде давом намуд, чунин шоирони маъруф, аз қабили Амир Хусрави Деҳлавӣ, Алишер Навоӣ ва Абдулраҳмони Ҷомӣ ширкат варзида, ҳар яке асарҳои барҷастае ба вуҷуд оварданд ва дар тақвияти ин равия саҳми пуарзиши худро гузоштанд.

Дар ҳамин давра ба ҷои «сабки хуросонӣ» услуби нави адабӣ, ки бо номи «сабки ироқӣ» машҳур аст, ба зуҳур меояд. Агар баёни содда ва ба забони гуфтугӯ наздик хусусияти асосии сабки хуросонӣ ё худ «туркистонӣ» бошад, барои сабки ироқӣ суханбозиҳои печ дар печ ва ташбеҳи истиораҳои мураккаб ҳос аст. Ин хусусият, ки ҷиҳати асосии назми давраи тараққиёти феодализм мебошад, алаҳхусус, дар ашъори мадеҳавии дарборӣ тазоҳуроти худро пайдо намудааст.

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ДАВЛАТИ ЧИНГИЗИЁН

1. ИСТИЛОИ МУҒУЛ. ХОҶАГИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ЗАМОНИ ҲУКМРОНИИ МУҒУЛҲО

Ҳуҷуми ўрдуи Чингизхон ба Осии Миёна

Давлати хоразмшоҳӣ дар солҳои бистуми асри XIII боз ҳам бештар саб-зида, ғайр аз Хоразм ва Мовароуннаҳр Афғонистони кунунӣ ва қисмати бузурги Эронро низ дар бар мегирифт. Вале ҷанбаи марказият ёфтани ин давлат хеле суст буд. Иддае аз ҳокимони маҳаллӣ фақат зоҳиран тобеияти худро нисбат ба Хоразмшоҳиён эътироф намуда, дар амал вилоятҳои зеридасти худро қариб мустақилона идора мекарданд.

Ҳокимияти Муҳаммади Хоразмшоҳ устувор набуд: давлати ӯро на фақат оммаи заҳматкаш ва халқҳои мутеъ, ки ҳам аз тарафи ҳокимони маҳаллӣ ва ҳам аз тарафи Хоразмшоҳ ба ҷабру зулм дучор буданд, пуштибонӣ намекарданд, балки ҳатто ашрофи феодалони ҷарбӣ ва рӯҳониёни бонуфуз низ нисбат ба он ошкоро равиҳои душманона доштанд. Илова бар ин, дар дохили хонаводаи Муҳаммади Хоразмшоҳ низову нифоқ сар шуда, вазъиятро боз ҳам мураккабтар намуд: модари Муҳаммади Хоразмшоҳ - Турконхотун, ки зани ғаюр ва омире буд, низ бо ӯ муҳолифат меварзид. Вай як гурӯҳ сарлашкарони дарбории қипчоқро, ки дорои қувваи бузурги ҷарбӣ буданд, ба муқобили ӯ барангехт.¹

Давлати Хоразмшоҳӣ дар чунин вазъияти душвори муҳолифатҳои дохилӣ ба ҳуҷуми ўрдуи Чингизхон дучор гардид.

Машғулияти асосии бодиянишинони муғул чорводорӣ буд. Онҳо ғайр аз парвариши ҳайвонот ба шикор низ машғул мешуданд. Дар байни онҳо ва қабилаҳои ирқан наздики ҳамсоя доду гирифти молӣ давом менамуд.

Бар тибқи шаҳодати муаррих Ҷувайнӣ, қўшуни муғул ба даҳҳо, садҳо, ҳазорҳо ва даҳҳо ҳазор тақсим шуда, хеле боинтизом ва чусту чолок буданд. Ҷамаи қабилаҳои муғул муваззаф буданд, ки ҳама вақт ба амалиёти ҷангӣ омода бошанд.

Дар аввалҳои асри XIII дар сохти ҷамъиятии муғулҳо ҷанинҳои муносибати феодалӣ пайдо мешаванд. К.Маркс ин протсессро чунин тавсиф намудааст:

«Дар Ёсо (маҷмӯи қонунҳои муғулҳои қадим.–Б.Ғ.) дар бораи табақаи баландмақом, тарханҳо зикр шудааст, ки онҳо аз ҷар навъ андоз озод карда шуда буданд, ғанимати худро бояд бо дигарон тақсим намекарданд, ба назди

¹ Хоразмшоҳиён одатан духтари ягон саркардаи намоёни ҷарбиро аз байни пешвоёни аҷлоди қипчоқ (аз қабилаи кангли) ба занӣ мегирифтанд. Одатан, як фирқаи дарборӣ, ки ба ҳамқаъмонии ҷангӣ худ таъя мекард, ба атрофи малика (хотун) ҷамъ мешуд. Аз ин ҷост, ки баъзе аз маликаҳо, ба монанди Турконхотун, дар умури давлат роли муайяне бозидаанд.

хони кабир ҳамеша бемалол даромада метавонистанд, аз ҷазо то нӯҳ маротиба озод карда мешуданд. (Ин навъи ҳуқуқҳои феодалӣ дар байни ҳамаи халқҳои ниммаданӣ дар натиҷаи тарзи зиндагии ҷанговаронаи онҳо ба миён меояд)².

Лашкаркашиҳои азими истилокоронаи Чингизхон иқтидори ҳукмфармоии феодалӣ бодиянишинро на фақат бар халқҳои мутеъ, балки бар ҳамҷабилаҳои он низ меафзуд. Хони бузург ва ашрофи феодалӣ ба дараҷаи афсонавӣ сарватманд мешуданд.

Аммо аратҳо – оммаи заҳматкаши муғул охируламр ба ҳолати қашшоқӣ ва хонахаробӣ афтода, беш аз пеш мутеъ ва дастнигари табақаи ҳукмрон ме-гардиданд.

Дастаҳои ҷангии муғул бо сардории «Ҷуҷӣ» ном писари калони Чингизхон «халқҳои ҷангалнишини» соҳили дарёи Енисейро ба худ тобеъ намуданд. Халқи уйғур бо ихтиёри худ ҳукмронии Чингизхонро қабул кард. «Хубилой» ном сарлашқари Чингизхон қисми шимолии Ҳафтрудро ишғол намуд. Худи Чингизхон ба Чини шимолӣ лашкар кашида, шаҳри Чжунду (Пекин)-ро, ки дар он замон пойтахти давлати Тэзин буд, забт кард.³

Пас аз ин, дар солҳои 1218-1219 қўшуни муғул бо роҳбарии «Ҷебе» ном лашкаркаши Чингизхон, тақрибан бидуни муқовимат, сарзамини Қарахитонҳо – Ҳафтруд ва Туркистони шарқиро тасарруф намуд ва ба ҳудуди давлати Хоразмшӯҳиён наздик шуд. Дар бобати тадриҷан шиддат ёфта, ба худ ранги душманӣ гирифтани муносибати ин ду давлат – давлати Чингизхон ва давлати хоразмшӯҳӣ роли тоҷирони Осиёи Миёна кам набуд. Бисёр тоҷирони сарватманд, ки бозургонии Муғулистон ва Осиёи Миёнаро дар дастӣ худ нигоҳ медоштанд, ҳанӯз пеш аз ҳамсарҳад гардидани ин ду давлат бо ҳамроҳии уйғурҳо дар умури ташкилот ва сохти идораи дохилии Муғулистон аз мушавирони асосии Чингизхон ҳисоб мешуданд. Чингизхон дар бораи вазъияти дохилии давлати хоразмшӯҳӣ муттасилан ба воситаи ин тоҷирон маълумот ба даст меовард.

Муҳаммади Хоразмшӯҳ, ки дар он вақт назар ба Чингизхон бештар қувват дошт, равияи ҷангталабонаро пеш гирифт. Дар соли 1218 ҷанговарони Хоразм бо иҷозати ӯ дар қалъаи сарҳаддӣ Утрор, ки дар кано-ри дарёи Сир воқеъ гардида буд, як корвони аз тарафи Чингизхон фиристо-дашударо, ба гумони ин ки мақсади ҷосусӣ дорад, тороҷ намуданд. Бори кор-вон аз 500 шутури тилло, нукра, маснуоти абрешими чинӣ, пўстҳои қиматбаҳо ва амсоли ин иборат буд ва 450 нафар тоҷир, аёну ашроф ва ашхоси мўътамади хони муғул маъмури овардани онҳо буданд. Гумонтағони Хо-размшӯҳ ҳамаи ин одамонро ба қатл расонида, тамоми молҳоро фурўхта, пу-ли онро ба маркази давлати хоразмшӯҳӣ фиристоданд.

Чингизхон аз воқеаи Утрор (ба истилоҳ «Фалокати Утрор») хабардор шу-да, аз Хоразмшӯҳ талаб кард, ки мусаббиби ин фоҷиа, яъне ҳокими Утрорро ба ӯ супорад ва товони хасоратҳои воридшударо бидиҳад. Лекин сафири Чин-гизхон, ки бо ин талабот ба пойтахти давлати хоразмшӯҳӣ омада буд, бо амри Муҳаммади Хоразмшӯҳ ба қатл расид ва ҳамроҳони ӯ бо ришу мўйлаби бури-да пас гардонида шуданд (аз рӯи баъзе маълумот онҳоро низ қатл карданд). Ин рафтори ҷангталабонаи Муҳаммад ҳуҷуми Чингизхонро ба Осиёи Миёна тезонид.

² «Архиви Маркс ва Энгельс», ҷилди V; с. 220.

³ Владимирцов Б. Я., 1922; 1934; Grousset R., 1944; d'Ohsson C., 1834.

Чингизхон ба масъалаи лашкар кашидан ба Осиёи Миёна аҳамияти калоне дода, ба ин кор бо тамоми чиддият тайёри медид. Вай ханӯз то оғози амалиёти ҷангӣ ба воситаи тоҷирони Осиёи Миёна дар бораи дараҷаи омодагӣ ва нафароти қувваҳои ҷарбии душман маълумот ба даст овард. Аз ин ҷост, ки ҳуҷуми Чингизхон ба Осиёи Миёна, чи навъе ки як қатор муаррихони буржуазӣ тасвир мекунанд, ҳаракати бетартиб ва худсаронаи бодиянишинони муғул набуд, балки ҳуҷуме буд, ки бар асоси мулоҳизаҳои амиқ ва нақшаҳои муайян қарор дошт.⁴ Тоҷирони маҳаллӣ вазифаи роҳбалади ўрдуҳои чингизиро адо намуданд.

Чунон ки дар боло қайд гардид, Хоразм дар аснои ҳамлаи чингизӣ омодаи мудофия набуд. Муҳаммади Хоразмшоҳ бо вучуди иқтидори зоҳирии худ ба андозаи зиёде вобаста ба ашрофи ҷарбии феодалӣ буд. Вай ба сардорони ҷарбии худ ва ба аҳолии маҳаллӣ он қадар ҳам бовар надошт. Ба ҳамин ҷиҳат аз тарс қўшуни худро ба як ҷо ҷамъ накарда, онро ба гурӯҳҳои хурд тақсим намуд ва дар маҳалҳои гуногун гузошт. Ин парокандагии қувваҳои ҷарбии давлати хоразмшохӣ барои ғалабаи лашкари муғул бештар заминаи мусоид ҳозир намуд. Файр аз ин, Муҳаммади Хоразмшоҳ хангоми тадорукоти ҷангӣ дар зарфи як сол аз аҳолии се мартаба молиёт гирифта, ба ин васила эътироз ва норизогии халқро ба вучуд овард.

Дар моҳи сентябри соли 1219 Чингизхон ба Утрор расида, қувваҳои ҷарбии худро ба се қисмат тақсим кард: як қисмати қўшуни худро ба писаронаш - Ўқтоӣ (Угедей) ва Чағатой супорид, ки Утрорро муҳосира кунанд; қисмати дигари онро бо роҳбарии Ҷучӣ барои забт намудани шаҳрҳои соҳили дарёи Сир ба тарафи шаҳри Чанд равона кард.

Худи ӯ бо ҳамроҳии писараш Тулуй қувваҳои асосиро гирифта, ба тарафи Бухоро ҳаракат намуд.

Аскарони муғул бо ҳамлаи қатъӣ шаҳри Утрорро ишғол карданд, лекин қалъаи Утрор муддати як моҳ (бар тибқи баъзе ҳуҷҷатҳо – 6 моҳ) муқовимат намуд. Муғулҳо пас аз тасхири шаҳри Утрор ҳамаи мудофиякунандагони шаҳро қалъаро ба қатл расониданд.

Он қисмати лашкари муғул, ки бо сардории Ҷучӣ барои забт кардани шаҳрҳои соҳили дарёи Сир рафта буд, аввалин мартаба Сигноқро ғасб намуда, аҳолии онро тамоман аз дами тег гузаронид. Сипас, муғулҳо дар муддати кӯтоҳе шаҳрҳои поёноби дарёи Сирро ишғол карда, онҳоро низ ғорат ва хароб намуданд. Дигар дастаи қўшуни муғул, ки дар имтидоди дарёи Сир ҳаракат мекард, дар резиншогӣ Ангрен шаҳри Бинокатро забт намуда, тамоми аскарони мудофеи ин шаҳрро кушт.

Дар соли 1220 Чингизхон бо қувваҳои асосии лашкари худ ба Бухоро ҳамла овард. Вале ӯ дар ин маврид ба муқобилати падидаи муҳофизаткунандагони шаҳр дучор гардид. Ҳарчанд қувваи аскароне, ки шаҳри Бухоро мудофия мекарданд, назар ба лашкари муғул хеле кам буд, ба вучуди ин, онҳо устуворона муқовимат менамуданд. Лекин ин муқобилат бисёр давом накард. Дар рӯзи севуми ҷанг мудофиякунандагони шаҳри Бухоро, ки робитаи онҳо аз ҳама тараф бурида шуда буд, ночор аз муқовимат даст кашиданд. Аксарияти онҳо сафи қувваҳои муҳосиракунандаи душманро раҳна карда, аз дарёи Аму гузаштанд. Аммо, бо ин ҳама, муқобилат комилан барҳам нахӯрд.

⁴Манбаъҳои оид ба мавриди истилои муғул қарор гирифтани Осиёи Миёна аз тарафи В.В.Бартолд бо диққати тамоми омӯхта шуда, воқеаҳои марбут ба он бо тамоми ҷузъиёт баён ёфтаанд (Бартолд В. В., 1963 б). Доир ба ин манбаъҳо низ ниг.: Spuler В., 1955, s. 463-502.

Чандсад нафар аз ватанпарастони далер, ки тарк кардани шаҳри худро наме-хостанд, ба даруни қалъа паноҳ бурда, то дами марг бар зидди истилогарон мубориза намуданд. Фақат вақте ки хандақи атрофи қалъа аз ҷасади одамон ва мурдаи аспҳо пур шуд, тасарруфи қалъа ба муғулҳо муяссар гардид. Ғосибони муғул пас аз забт кардани Бухоро ҳазорон сокинони бегуноҳи шаҳрро куштанд ва боқимондагонро ҳамчун ғулом ва каниз ба асорат бур-данд.

Пас аз ин лашкари Чингизхон ба тарафи Самарқанд раҳсипор гардид. Муҳаммади Хоразмшоҳ барои мудоғиби Самарқанд аҳамияти махсусе дода, дар ин ҷо қувваи бузурге ҷамъ оварда буд. Истеҳкомоти шаҳр аз нав таъмир карда шуд. Гарнизони калони қўшун фароҳам гардид, ки, ба қавли Рашидад-дин, 110 ҳазор ва, аз рӯи маълумоти дигар манбаъҳо, 50-60 ҳазор нафар сарбоз дошт. Тамоми мамлакат ҷаҳми умед ба сӯи Самарқанд дӯхта буд. Ба ақидаи шохидони давр, ин шаҳр метавонист ба муҳосираи чандинсола тоб оварад. Рӯзи севуми муҳосира мудоғиакунандагони шаҳр аз қароргоҳи худ баромада, ба душман ҳамлавар шуданд. Дар ин ҳуҷуми ногаҳонӣ дастаи сершумори ас-кар иштирок намуд. Онҳо як миқдор аскарони муғулро nobуд карданд. Вале худ ба ихотаи душман афтода, ба зарбаи саҳт дучор шуданд, аксари онҳо дар майдони набард ҳалок гардид. Ин ҳуҷуми бебарор ба рӯҳияи мудоғиакунан-дагон таъсири ногуворе расонд. Аёнӯ ашроф ва рӯҳониёни риёкор аз ин ҳолат истифода карда, қозӣ ва шайхулислормо ба назди Чингизхон фиристо-данд, то дар роҳи таслим гуфтугузор ба амал оваранд. Субҳдам онҳо хоинона дарвозаи шаҳрро ба рӯи муғулҳо кушоданд. Қўшуни чингизӣ ба шаҳр зада даромада, ба қатли ом ва ғоратгарӣ шурӯъ намуд. Фақат хиёнаткорон ва онҳое, ки ба паноҳи муғулҳо омада буданд, ҷон ба саломат бурданд. Аммо мудоғиакунандагони қалъа ҳамоно сари таслим фуруд наоварда, ба душман муқобилати саҳт нишон медоданд. Бо вучуди ин ҳама шучоат ва мардонагӣ онҳо низ дар муқобили қўшуни чун мўру малахи истилогарон дурудароз истодагӣ карда натавонистанд. Пас аз афтодани истеҳкомоти қалъаи Самарқанд ҳазорон диловарон ба масҷиди ҷомеъ паноҳ бурда, душманро ба наздик шудан намонданд. Муғулҳо бо роҳе масҷидро оташ заданд. Вале му-доғиакунандагон аз ин наҳаросида, дар ҷои худ нишастанд ва сўхта мурданро аз таслим шудан ба душман авлотар донистанд.

Бештар аз нисфи аҳолии Самарқанд талаф шуд. 30 ҳазор нафар ғосибону ҳунармандон ба писарон ва хешу табори Чингизхон ва боз ҳамагон қадар аз заҳматкашонӣ шаҳр ба хидмати қўшуни муғул бахшида шуданд.

Шаҳри Самарқанд ба харобазор табдил ёфта, аз одам ҳоли гардид. Ҳатто пас аз якуним сол ҳам, қисме аз аҳолии он ба ҷойҳои худ баргаштанд, нуфуси шаҳр фақат чоряки сокинони пешгараи онро ташкил менамуд.⁵

Ҳангоми муҳосираи Самарқанд Муҳаммади Хоразмшоҳ ба анҷоми муҳорибаҳои соҳили дарёи Аму нигарон буд. Вақте ки қўшуни муғул шаҳрро ишғол намуд, ӯ ба ҳудуди Эрон – ба Табаристон фирор карда, дар яке аз ҷазираҳои ҷануби баҳри Хазар паноҳ бурд ва дигар барои ташкили мубори-заи зидди истилои муғул чорае наандешид.

Мудоғиби қаҳрамононаи Хуҷанд. Темурмалик

Он қисмати лашкари муғул, ки барои забт кардани Хуҷанд фиристода шуда буд, агарчи муддати зиёде ин шаҳри қадими тоҷиконро ба муҳосира ги-

⁵ Чан-чунь, 1966 с. 311.

рифт, вале дар ишғоли он муваффақияте ба даст оварда натавонист. Аз ин ҷиҳат пас аз мағлубияти Бухоро ва Самарқанд як гурӯҳи калони аскарони муғул ба ёрии муҳосиракунандагони Хуҷанд омаданд ва, ба ин тариқа, дар атрофи шаҳр даҳҳо ҳазор нафар аскарони чингизӣ чамъ шуданд.

Ба мудоғиёкунандагони шаҳр марди ҷасури ҷангӣ Темурмалик роҳбарӣ менамуд.⁶ Мудоғиёкунандагони шаҳр фақат он вақт ба тарк намудани Хуҷанд маҷбур гардиданд, ки дигар ба душман муқобилат кардан мумкин набуд. Онҳо ба ҷазирас, ки дар дарёи Сир воқеъ гардида буд (зоҳиран, як километр поинтар аз шаҳр) рафта истехком гирифтанд ва аз он ҷо муборизаи худро бар зидди истилогарон давом доданд.

Ин ҷазира барои мудоғиё хеле муносиб буд. Вай дар ҷое воқеъ гардида буд, ки тирҳои душман аз соҳил рафта намерасид. Ҳатто ба манҷаниқ ҳам имкони ҳучум кардан набуд. Вақте ки муғулҳо ба муқобили ин сангари мудоғиёкунандагони Хуҷанд ҷорас наёфтанд, ба ин фикр омаданд, ки бар рӯи оби дарёи Сир садде сохта ва ба ин васила худро ба ҷазира расонанд. Онҳо барои ин мақсад хеле асирони ҳарбию водор намуданд, ки аз қўҳ санг кашонида сад бисозанд. Аскарони Темурмалик барои бетаъсир кардани тири душман рӯи киштиҳои худро бо намад пўшида, бо гил андова намуданд. Онҳо шабона ва субҳдам бо чунин киштиҳо ба соҳил наздик шуда, ба лашкари истилогарон ҳамла меоварданд ва садди ононро вайрон карда, пас мегаштанд.

Қаҳрамонии мудоғиёкунандагони Хуҷанд яке аз дурахшонтарин саҳифаҳои таърихи халқи тоҷик мебошад. Онҳо бо вучуди хеле кам будани қувваи худ муборизаро ба муқобили қўшунӣ пуршумори душман қатъ накарданд. Лекин вақте ки захираи ғуҷуворӣ ба охир расид, Темурмалик маҷбур гардид ҷазираро тарк карда, аскарони зиндамондаи худро ҳалос кунад. Ин буд, ки ӯ сарбозонашро ба киштиҳо савор карда, шабонгоҳ ба кўмаки рўшноии машғалҳо бо маҷрои дарё ҳаракат намуд. Истилокорони муғул ҳамчун каргасҳои гурусна аз паси киштиҳои Темурмалик метохтанд ва онҳоро ба зерӣ борони тир мегирифтанд. Қаҳрамонони Хуҷанд ҳамлаҳои душманро рафъ намуда, роҳи пурхатарӣ худро мепаёмуданд. Бар тибқи ривояте, дастаи аскаронаи муғул аз онҳо пеш гузашта, аз ин лаб ба он лаби дарё занҷир кашиданд. Аммо Темурмалик ва сарбозони ӯ ин занҷирро пора намуда, барои убурӣ киштиҳои худ роҳ кушоданд.

Темурмалик дар наздикии шаҳри Ҷанд бо қувваи бузурги ғосибони муғул, ки аз ду тараф соҳили дарёро иҳота карда буданд, дучор гардид. Муғулҳо киштиҳои манҷаниқдорро ба якдигар васл карда, пули мутаҳаррике ба вучуд оварданд ва, ба ин тариқа, роҳи киштиҳоро бастанд. Ба диловарони Хуҷанд лозим омад, ки аз киштии пиёда шуда, бо душман охириро дафъа ба ҷанг дароянд. Дар ин ҷанги ду қувваи нобаробар тақрибан ҳамаи сарбозони Темурмалик ҳалок гардиданд. Фақат худи Темурмалик муваффақ шуд, ки бо як дастаи хурде аз марг раҳой ёфта, худро ба Хоразм бирасонад. Дар он ҷо бақияи қўшунӣ торуморшудаи Хоразмшох чамъ омада буд.

Темурмалик дар Хоразм тамоми мардони ҷангино муттаҳид намуда, дубора бар зидди истилогарони муғул амалиёти ҳарбию оғоз кард. Вай ба душман якданд зарбаи сахт ворид оварда, ҳатто муваффақ гардид шаҳри Ёникентро, ки яке аз калонтарин шаҳрҳои поёноби дарёи Сир буд, забт намояд. Лекин аз он ҷо, ки дар байни Темурмалик ва дигар сарлашкарони Хоразмшох ваҳдат

⁶ Бартольд В. В., 1963 б, с. 485 ва мобаъд; Айний С., 1944.

ва муносибати хуб мавҷуд набуд, ӯ ин муваффақиятҳои ҳарбии худро вусъат дода натавониста маҷбур шуд ба Хоразм баргардад.

Писари Муҳаммади Хоразмшоҳ - султони Ҷалолиддин ҳам ба муқобили қўшуни Чингизхон муқовимати ҷиддӣ намуда, бо ҳамроҳии Темурмалик ба истилогарони муғул чандин зарбаи шадид расонид. Вале саранҷом ҳуди ӯ низ дар муҳорибаи наздикии дарёи Ҳинд дучори шикаст гардида, аз саҳнаи мубориза берун рафт.

Ташкили мудофияи шаҳрҳо ҳангоми ҳуҷуми Чингизӣ ҳеле бад буд. Фақат оммаи халқ шаҳро деҳаҳои худро фидокорона мудофия мекарданд, дар ҳоле ки аёну ашроф, амалдорон ва табақаи олии рӯҳониёни ислом барои ҳифзи ҳаёт, молу мулк ва ҷоҳу ҷалоли худ бо душман созиш менамуданд. Ин буд, ки Чингизхон бо қувваи камтар аз қувваи лашқари Хоразмшоҳ ба ғалабаҳои пай дар пай ноил мегардид.

Футуҳоти минбаъдаи Чингизхон дар Осиёи Миёна

Истилогарони муғул аҳолии зиндамондаи Бухоро, Самарқанд ва Хуҷандро ба азобу уқубатҳои даҳшатангезе гирифтанд намуда, пас аз андак таваққуф ба тарафи дашти Қаршӣ ва Тирмиз ҳаракат карданд. Онҳо шаҳри Тирмизро ба харобазор табдил дода, сокинони онро ба қатл расониданд. Пас аз ин хунрезии Чингизхон аз дарёи Аму гузашта, ба хоки Афғонистони шимолӣ ҳозира дохил гардид ва дар соли 1221 Балхро забт карда, онро низ тамоман хароб намуд.

Дар ҳамин вақт писарони ӯ - Чағатой, Ўқтой ва Ҷучӣ бо сад ҳазор нафар лашқари муғул пойтахти давлати хоразмшоҳӣ - шаҳри Гургонч (Урганч)-ро муҳосира намуданд. Мудофиякунандагони Гургонч муддати шаш моҳ бо муғулҳо мардонавор ҷангиданд. Муҳорибаи Гургонч ба дараҷае шадид буд, ки ғосибони муғул пас аз ворид шудан ба шаҳр низ ҳар як маҳалла ва кўчаро бо қурбонӣ ва талафоти бузург ба даст дароварданд. Онҳо пас аз забт кардани шаҳр ғайр аз пешаварон, кўдакон ва занон, яъне онҳое, ки ба ғулом ва каниз табдил намуданд, дигар ҳамаро сар буриданд. Илова бар ин, ғосибон аз он ҳаме талафоте, ки дар ҷанги Гургонч доданд, ҳеле ба ҳашму ғазаб омада, тасмим гирифтанд шаҳрро тамоман ба хок яксон кунанд, то аз он асаре боқӣ намонад. Ба ин мақсад онҳо садди соҳили дарёи Амуро вайрон намуда, шаҳри Гургончро ғарқи об карданд.

Дар аввалҳои соли оянда писари Чингизхон - Тулуй Хуросонро забт намуда, махсусан яке аз қадимтарин марказҳои маданияти Осиёи Миёна - шаҳри Марвро хароб кард. Аз аҳолии Марв фақат чандсад нафар пешаварони ғуломгардида зинда монда, дигар ҳаме кушта шуданд.

Аз навоҳии тоҷикнишин танҳо Бадахшон ва баъзе вилоятҳои қўхистонии Тоҷикистони шарқӣ, инчунин чанде аз маҳалҳои Ғур, ки бо қалбаҳои мустаҳкам муҳофизат шуда буданд, ба дастӣ муғулҳо надаромаданд.

Аз муаррихони араб Ибн ал-Асир (1160-1244), ки шоҳиди манзараи мудҳиши истилои муғулҳо ва ваҳшонияти онҳост, рафтори ғайриинсонии ғосибони чингизиро чунин тасвир мекунад: «Онҳо (ӯрдуҳои Чингиз. – Б.Ғ.) ба касе раҳм намекарданд, баръакс, занон, мардон ва кўдаконро мекуштанд, шиками занони ҳомиларо пора карда, кўдакони ҳанӯз таваллуд нашударо сар мезаданд... Шарораҳои ин бало ба ҳар тараф pariда, офати он насиби умум гардид ва ҳамчун абри сиёҳе, ки вайро боди саҳт меронад, аз вилояте ба вилояте сайр намуд. Халқе аз канори мамлакати Чин баромада, ба вилояти Тур-

кистон, ба Қошғар ва Баласоғун ҳамла овард ва аз он ҷо ба навоҳии Мовароуннаҳр, ба Самарқанд, Бухоро ва ҷоҳои дигар тохт, ишғол кард, хароб намуд, ба қатл расонид ва ба яғмо бурд. Шаҳре набуд, ки аз дасти тоторҳо саломат монда бошад, онҳо ҳама ҷоро вайрон мекарданд, аз наздикии ҳар чизе ки мегузаштанд, тороҷ менамуданд, ҳар як чизе ки ба назарашон ғайриқобили истеъмол менамуд, месўзониданд. Масалан, онҳо молҳои абрешимӣ ва дигар хел колоҳоро тўда-тўда тўмаи оташ мекарданд».

Истилои муғул ба сари халқҳои Осиёи Миёна мусибатҳои беҳадду ҳаср овард. Дар натиҷаи талаву тороҷ ва сўхторҳо шаҳрҳои Мовароуннаҳр ба харобазор табдил ёфтанд, аҳолии заҳматкаши онҳо қатли ом гардиданд. Корҳои зироат низ хеле паст рафт.

Маркс дар баёни зулми муғулҳо чунин таъкид карда буд, ки ин тааддӣ «ба рўйи халқе, ки қурбони он гардидааст, на фақат фишор меовард, балки вайро таҳқир менамуд ва мекушконид». Ба қавли Маркс, истилогарони муғул «одамонро ба ҳайвон, замини зироат ва деҳоти пурнуфусро ба чарогоҳ табдил медоданд».⁷

Дар айни замон муборизаи қаҳрамононаи халқҳои Осиёи Миёна бар зидди тааррузи Чингизийн, ки бо муқовимати бар ўрдуҳои муғул нишондодаи халқи кабири рус мусодиф шуда буд, аҳамияти бузурги таърихӣ дошт. Ин мубориза ҳамлаи муғулҳоро камқувват карда, роҳи минбаъд ба ғарб паҳн шудани онро масдуд намуд.

Вақтҳои охир баъзе муаррихони Республикаи Халқии Хитой ҳамчун ситоишгари ҷангҳои истилокоронаи Чингизхон ва ворисони ў баромад карда, ба амалиёти хунхоронаи онҳо бо ҳар васила мадҳу сано меҳонанд. Онҳо ба тохтутозҳои истилогарони муғул дар кишварҳои бегона аҳамияти прогресси-виро нисбат дода, мавқеи ононро баланд бардоштани мешаванд. Масалан, Хан Жу-лин дар бораи Чингизхон мақолае навишта («Лиши янь цзю», 1962, №3, с.1-10), бо ҳамон таърихшиносоне, ки «қатлу куштор ва харобиҳои дар ҷанг баамаловардаи муғулҳоро махсус таъкид намуда, аммо ба роли прогрессивии дар таърих бозидаи Чингизхон мутаваҷҷеҳ намешаванд», муноқиша мекунад. Ў роли прогрессивии Чингизхонро фақат дар юриш ва ҷангҳои истилокорона мебинад: «Чингизхон марзҳоро аз сари роҳи равобити Шарқу Ғарб нест кард, истехкому қалъаҳоеро, ки ба алоқаҳои иқтисодӣ ва маданӣ мамониат мекарданд, ба хок яксон намуд, дар натиҷа робитаҳои мутақобили Шарқ ва Ғарб ба равнақ даромад». Ба ақидаи Хан Жу-лин, Хитойро истило кардани муғулҳо ва ба Осиёи Миёна ҳамла овардани онҳо аҳамияти мусбат дорад, зеро «муғулҳо дар Хитой гўё ваҳдати ягонагии давлати императориро барқарор намуда, дар Ғарб бошад, монеаҳоеро, ки ҳукмронии давлатҳои мухталиф дар роҳи мубодилаи иқтисодию маданияи Хитой ва ин давлатҳо ба вучуд меоварданд, аз миён бардошт».⁸

Моҳи декабри соли 1962 доир ба мақоми Чингизхон дар таърих мақолаи Ян-Чжи-тсзю chop шуд («Лиши цзяосюэ», 1962, №12, с.6-11), ки дар он баробари эътироф намудани роли мусбати Чингизхон дар ташкили иттиҳоди тоифаҳои муғул ба ў роли муттаҳидкунандаи Хитой низ нисбат дода шудааст. Ян Чжи-тсзю менависад: «Агар аз нуқтаи назари давраҳои дуру дарози таърих нигарем, он гоҳ бардавом ва муҳимтар будани роли муттаҳидкунанда, амри муваққатӣ ва дараҷаи дувум будани харобӣ аён мегардад. Иттиҳод бо арзиши харобӣ ба даст меомад».

⁷ Marx K., Secret diplomatic history of the eighteenth century, London, 1899, p. 78.

⁸ Тихвинский С. Л., 1970, с. 17.

Асли мақсади муаррихони Хитой аз баланд бардоштани мавқеи Чингизхон дар «таърихи инсоният» ин аст, ки даъвоҳои роҳбарони ҳозираи Хитойро ба заминҳои Республикаи Халқии Муғулистон, республикаҳои Осиёи Миёнаи Иттифоқи Советӣ ва дигар сарзаминҳои як вақтҳо тахти тасарруфи истилогарони муғул қароргирифта «килман» асоснок кунанд. Дар айни замон, ин инъикоси сиёсати азаматталабонаи роҳбарони маочии Партияи Коммунистии Хитой мебошад.

Ҳаёти хоҷагӣ пас аз истилои муғул

Чингизхон давлати бузурги императории ташқилкардаашро дар байни писарони худ тақсим намуд.

Писари калони ӯ - Чуҷӣ ханӯз дар соли 1207 ба идора кардани «халқҳои ҷангалнишин» ӯҳдадор гардида буд, ки ин халқҳо дар масоҳати васеъ аз поёноби дарёи Саланга то соҳили Иртиш зиндагӣ мекарданд. Дар соли вафоти Чингизхон (1227) қисми шимолии Ҳафтруд, тамоми хоки онвақтаи қазоқҳо ва қирғизҳо, инчунин қисмати шимолии Хоразм низ ба ҳиссаи мулки Чуҷӣ дохил шуд. Мулки писари дигари Чингизхон – Чағатой аз мамлакати уйғурҳо то Самарқанд ва аз қисмати ҷанубии Олтой то соҳилҳои дарёи Аму вузъат дошт. Ӯрду – қувваи асосии хони бузург Ӯқтойхон дар Тарбоғатой воқеъ гардида буд. Писари хурди Чингизхон Тулуй, аз рӯи таомули бодиянишинон, ба заминҳои асосии падараш соҳиб шуд.

Агарчанде Мовароуннаҳр ба мулки Чағатой дохил мешуд, вале амалан ин мамлакатро бевосита худи хони бузург Ӯқтой (1229-1241) дар тасарруф медошт ва фақат як қисми оидоти онро ба Чағатой ва хонаводаи ӯ меод.

Истилокорони муғул кишварҳои забткардаашонро бо қувваи худ идора карда наметавонистанд. Ин буд, ки Ӯқтой вазифаи идора кардани Мовароуннаҳрро ба бузургтарин тоҷир ва рибохӯри ин мамлакат - Маҳмуди Ялавоч супорид. Маҳмуд дар Хучанд истода, қаламрави худро идора мекард. Тамоми қувваи ҳарбии дар Мовароуннаҳр гузоштаи муғулҳо низ дар ихтиёри ӯ буд. Сардорони ин қувваи ҳарбӣ баскакҳо, ки назорати аз аҳолии ҷамъ кардани молӣ ҳам вазифаи онҳо ҳисоб мешуд, бевосита ба Маҳмуди Ялавоч итоат намуда, бо нишондоди ӯ амал мекарданд.

Истилои муғул сохти ҷамъиятии Осиёи Миёнаро тағйир надод, вале ба авзои табақаҳои мухталифи мамлакат ба таври ғуногун таъсир расонд.

Рӯҳониён, тоҷирон ва заминдорони калон ба зудӣ ба тақягоҳи ғосибони муғул табдил ёфтанд. Чи навъе ки муаррихи асрҳои XIII-XIV Рашидаддин меғӯяд, дар вақти Чингизхон ва ворисони ӯ Ӯқтойхон ва Гуюкхон (1246-1248) хонҳо ва шохзодагони муғул ба тоҷирон ва заминдорони калон ярилиқҳои махсус («пайтези») меоданд, ки дар асоси он аҳолии мебоист ҳар вазифа ва хидмате, ки онҳо фармоянд, иҷро мекард. Вазъияти оммаи заҳматкаш, чи дар шаҳрҳо ва чи дар маҳалҳои рустой рӯз аз рӯз бадтар мегардид.

Барзгарон ва пешаварон ғайр аз хироч, ки ҳар сол аз заминҳои кишт ба давлат меоданд, боз ба адо намудани вазифаҳои зиёде маҷбур буданд. Маъмурон, тоҷирон, намояндагони табақаи рӯҳонӣ ва аъзои хонаводаи хонӣ, вақте ки аз ягон маҳал мегузаштанд, ярилиқҳои махсусро иишон дода, аз аҳолии маскан, озӯқа ва нақлия талаб мекарданд ва аҳолии маҷбур буд, ки ҳамаи ин талаботро ба ҷо орад. Илова бар ин, масъулияти бо хӯрок ва пӯшок таъмин намудани дастаҳои ҳарбии дар шаҳру деҳот гузашташуда низ ба зиммаи аҳолии буд. Пешаварон дар феҳрасти махсус буданд ва ғайр аз вазифаҳои номбаршуда ба таҳия намудани як миқдори муайяни маҳсулот ҳам ӯҳдадорӣ дошт.

танд. Онҳо мебоист дар мўҳлати муқаррарӣ миқдори муайяни маснуоти худро барои ҳокимони муғул ҳозир мекарданд. Махсусан, аҳволи пешаварони аслиҳасоз, пойафзолдӯз ва бофанда хеле бад буд.

Истилои муғул ба ҳаёти хоҷагии Осиёи Миёна зарбаи саҳт расонид. Сўистеъмолкунии ҳукмронони маҳаллӣ, ки худсарона андоз ва молиётро назар ба дараҷаи муқарраршуда якҷанд мартаба бештар меситониданд, аҳволи халқро ба кулӣ тоқатнопазир мекард. Зулму истибдод ва ҷабру бедод аҳолии зиндамондаи шаҳру қишлоқро аз ҳар гуна майлу иштиёқи пеш бурдани хоҷагӣ маҳрум сохт. Ин буд, ки вазъияти хоҷагии мамлакат дар даҳсолаҳои аввали истилои муғул боз ҳам харобтар гардид.

Дар ин бобат махсусан вазъи ҳаёти шаҳр ва тиҷорати дохилии пулӣ мисоли равшан шуда метавонад. Бар тибқи шаҳодати Чан-чун, ки аз қатлу ғорати муғулҳо дере нагузашта ба Самарқанд сафар кардааст, дар шаҳр қариб чоряки аҳолии маҳаллӣ боқӣ монда, ҳама чоро гадову гурусна зер карда буд, бо вучуди ин тиҷорат давом мекард ва бозор моли фаровон дошт. Баъдтар аҳвол на ин ки рӯ ба беҳбудӣ ниҳод, балки бадтар гардид. Дар сиккаҳои онвақтаи Самарқанд аломатҳои афзудани бўҳрони тиҷорати пулӣ, шакли бўҳрон ва кўшишҳои дар роҳи пешгирӣ кардани ин бўҳрон баҳарҷодаи ҳукумат возеҳу равшан нақш ёфтааст.⁹

Дар Самарқанди пас аз истилои муғул (мисли пештара, чунон ки дар асри XII ва ибтидои асри XIII) сиккаҳои калони мисӣ зарб зада, аз рӯйи оби нуқра медавониданд. Ин дирамҳои мисии нуқраандуд дар муомилот пулҳои нуқраи асилро иваз карданд. Осиёи Миёна «бўҳрони пули нуқра»-ро ҳоло ҳам аз сар мегузаронд. Ин аввалин пулҳои пас аз истилои муғул баровардашуда, ки навиштаҳои арабии аксаран динӣ доштанд, дар муомила дер давом накарданд. Дар соли 1225 ба ҷои онҳо пулҳои қадре ғайриоддӣ ба муомила гузошта шуданд, ки навиштаҳои онҳо на ин ки ба забони арабӣ, балки ба забони маҳаллии тоҷикӣ буд. Акнун зарурате ба мисӣ омад, ки мардум пулро на фақат аз шакли зоҳириаш, ҳамчунин аз мазмунаш ҳам бишиносанд. Ин навиштаҳо бо забони ғайриоддӣ самарқандиҳои мардумро бовар кунонданӣ мешуданд, ки ин пули маҳаллист, барои Самарқанд ва давоири он бароварда шудааст ва дар ҳамин ҷо роиҷ аст. Вале мардуми Самарқанд бовар накарданд. Он гоҳ пас аз як сол дирамҳои нави мисии нуқраандуд бароварда шуд, ки дар онҳо низ суҳанони «боваркунонанда», вале акнун бо оҳанги таҳдидомез, сабт гардида буд: бо ин мақсад дар навиштаҳои рӯи пул се мартаба бо исрор таъкид мешуд, ки ин тангаҳои худӣ Чингизхон аст. Аммо самарқандиҳо аз ин натарсиданд. Ба ин сабаб дар соли 1232 дирамҳои пайдо шуданд, ки дар рӯи онҳо ба забони тоҷикӣ суҳанони ошкоро таҳдидкунанда сабт ёфта буд: «Ҳар касе, ки дар Самарқанд ва ноҳияи ин шаҳр ин пулро нагирад, ҷинояткор аст».

Аз ин чунин бармеояд, ки дар он вақтҳо Самарқанд саҳттарин бўҳрони муомилоти пулро аз сар мегузаронид: касе наметавонист моли худро ба пули мисии нуқраандуд фурушад, лекин пули дигар мавҷуд набуд.

Аз хоҳишу таҳдид чизе ҳосил нашуд. Ҳукумат маҷбур гардид, ки дар Самарқанд пули нуқраи асил барорад. Вале ин иқдом вазъиятро фақат бадтар кард: тангаҳои нуқра, ҳамин ки ба дасти касе афтад, дигар берун намебаромад ва дере нагузашта захираи ин пул ба итмом расид. Дар чунин шароит бозгаштан ба дирамҳои мисии нуқраандуд умуман аз ақл берун буд. Инак, Самарқанди як замон бузургтарин маркази бозаргонии ҳунармандии Осиёи

⁹ Давидович Е. А., 1970 а.

Миёна ба «давраи бепулай» қадам гузошт: тиҷорати пулӣ тамоман қатъ гардид.

Вазъияти тиҷорат дар дигар вилоятҳои калоне, ки як вақтҳо аз ҷиҳати иқтисодӣ хеле напъунамо доштанд, боз ҳам бадтар буд. Чунончи, дар Фарғона, Шош, Тирмиз, Чағониён ва бисёр шаҳру вилоятҳо пас аз истилои муғул умуман пул бароварда нашуд. Агар дар ин маҳалҳо ягон қадар тиҷорати дохилӣ вучуд дошта бошад, тадриҷан ба дараҷаи содатарин доду гирифти молӣ таназзул намуд.

Шўриши Маҳмуди Торобӣ

Аз солҳои 30-юми асри XIII дар байни аҳолии воҳаҳои зироатӣ ва пешаварони шаҳр чунбиши зидди золимони аҷнабӣ ва маҳаллӣ шурӯъ гардид. Ин чунбиш махсусан дар Бухоро пурқувват шуд ва дар соли 1238 шўрише дар ин ҷо ба амал омад, ки бо номи «шўриши Маҳмуди Торобӣ» машҳур аст.¹⁰

Бухороро асосан намояндагони аён ва ашрофи феодалии маҳаллӣ (амирон ва садрҳо), ки дар зулм кардан ба халқ аз хонҳои муғул ақиб наместонданд, идора мекарданд. Бинобар ин, ҳеҷ ҷои тааҷҷуб нест, ки аввалин душмани бархўрдаи шўришиён ҳукмронони маҳаллии Бухоро буданд.

Роҳбари шўриш «Маҳмуд» ном яке аз пешаварони элакбофи деҳаи Тороб буд. Вай дар кўчаҳои Тороб ва деҳаҳои атрофи он нутқҳои ғазабнок эрод карда, омро ба муборизаи зидди зулми истилогарон ва тарафдорони онҳо даъват намуд. Ҳукмронони Бухоро дар садади дастгир кардани ӯ афтоданд. Пас аз он ки кўшиши фуру нишондани шўриш натиҷасе набахшид, онҳо хостанд, ки Маҳмудро бо фиреб аз Тороб ба Бухоро бурда, дар он ҷо ба қатл расонанд ва, ба ин тариқа, шўришро бе раҳбар кунанд. Лекин Маҳмуди Торобӣ қасди душманро пешакӣ фаҳмида, хатари таҳдидкунандаро баргараф намуд. Ӯ ба Бухоро танҳо нарафта, бисёре аз пайравонашро бо худ гирифт.

Тарафдорони пуршумори Маҳмуд дар яке аз тепаҳои наздикии шаҳри Бухоро ҷамъ шуданд ва Маҳмуд дар ҳузури иддаи зиёди аҳолии заҳматкаш нутқ эрод намуд ва мардумро ба муборизаи мусаллаҳона даъват кард. Ин нутқи Маҳмуди Торобӣ хеле муваффақият пайдо кард. Ҳамаи аҳолии маҳалҳои атроф омада ба ӯ ҳамроҳ шуданд. Вақте ки Маҳмуд қувваи бузурге ҷамъ намуд, аз рўҳониён, садрҳо ва дигар намояндагони табақаи ҳоким талаб намуд, ки ӯро халифа хонанд. Намояндагони синфи ҳоким ба вазъияти танг афтоданд: азбаски халқ тамоман ба тарафи шўришиён гузашта буд, онҳо ба ҷуз қабул кардани талаби Маҳмуд дигар чорае надоштанд. Маҳмуд қасри пешвои қиёми халқӣ - Малик Санҷарро, ки дар соли 1206 сохта шуда буд, иқоматгоҳи худ муқаррар карда, ба иҷрои нақшаҳои ӯ иқдом намуд. Садрҳо ва соири намояндагони табақаи ҳоким аз шаҳр ронда шуданд.

Муаррих Ҷувайний, ки шўриши Маҳмуди Торобиро аз мавқеи синфии худ бо назари манфӣ тасвир намудааст, дар бораи тадбироти нисбат ба синфҳои ҳоким пеш гирифтаи Маҳмуд чунин менависад: «Вай аксарияти одамони наҷиб ва мўхтарамро таҳқир намуд ва қисми дигари ин гурӯҳи гурехта, худро аз ӯ халос карданд».

Дар айни замон Ҷувайний маҷбур шудааст эътироф намояд, ки ӯ (Маҳмуди Торобӣ) ба мардуми авом ва дарбадарони бехонумон хайрхоҳӣ мекард... Одамоне ба хонаҳои тавонгарон мефиристонд, ки аз он ҷо хайма ва қолин оварда ӯрдугоҳ созанд.

¹⁰ Бартольд В.В., 1963 6, с. 545-547; Якубовский А. Ю., 1936, с. 101-135.

Аз ин суханони Ҷувайнӣ маълум мешавад, ки Маҳмуд барои марҳилаи минбаъдаи мубориза ба тарзи ҷиддӣ тайёри медидааст. Ў ба ҳубӣ медонист, ки «бузургони» Бухоро аз муқовимат даст намекашанд ва онҳо барои баргардонидани ҳокимияти аздастрафтаи худ, албатта, кӯшиш хоҳанд кард.

Садрҳо ва дигар намоёндагони табақаи ҳоким дар Кармина қарор гирифта, бо ҳамроҳии қувваҳои мусаллаҳи муғулҳо низ ба ҷанг омода мегардиданд.

Дар наздикии шаҳри Бухоро дар байни шӯришиён ва аскарони муғул муҳорибаи сахте ба амал омад. Қувваи шӯришиён хеле хуб ташкил шуда буд. Онҳо бо шучоат ва мардонагӣ меҷангиданд. Маҳмуди Торобӣ шахсан ҳамеша дар миёни қорзор буд. Аҳолии деҳаҳои атроф бо каланд ва табар мусаллаҳ шуда, ба кӯмаки шӯришиён омаданд. Ин хеле ғалабаи шӯришиёнро тезтар намуд. Қўшуни муғулҳо ва феодалони маҳаллӣ шикаст хӯрда, ақиб ниша-станд. Шӯришиён онҳоро то Кармина таъқиб намуда, аксарашонро нобуд карданд. Чунон ки Ҷувайнӣ тасдиқ мекунад, дар ин муҳориба 10 ҳазор кас кушта шуд.

Лекин ҷараёни мубориза ба зудӣ тағйир ёфта, шӯриш ба шикаст дучор гардид. Пешво ва ташкилкунандаи он - Маҳмуди Торобӣ дар наздикии Кармина кушта шуд. Дигар аз роҳбарони боистеъдоди шӯришиён, дўсти Маҳмуд – Шамсиддин Маҳбубӣ низ ҳалок гардид. Шӯришиёне, ки аз сардор маҳрум монда ва аз ҷиҳати яроқ камбудӣ доштанд, чанд рӯз пас аз ин воқеа комилан мағлуб гардиданд. Аҳолии Бухоро ва сокинони атрофи он ба тарзи бе-рахмонае қатлу ғорат шуданд.

Ҷувайнӣ дар воқеаномеи худ бо ҳар васила кӯшиш кардааст, ки симои Маҳмуди Торобиро бар хилофи ҳақиқат нишон диҳад. Ў Маҳмудро ҳамчун як марди мутаассиби нимдевона тасвир намуда, мегӯяд, ки аз паси вай фақат «мардуми авом ва дарбадар» мерафтанд. Ин суханони душмани синфӣи шӯриши халқ бори дигар ба исбот мерасонанд, ки ҷунбиши Маҳмуди Торобӣ ҳақиқатан дорои хусусиятҳои халқӣ будааст.

Шӯриши Маҳмуди Торобӣ на фақат ба муқобили ғосибони муғул ва зулми онҳо, балки бар зидди рӯҳониён, тоҷирон ва феодалони маҳаллӣ, ки истилогаронро пуштибонӣ мекарданд, равона гардида буд. Барзгарон ва пешаварон ба ин сабаб аз паси Маҳмуд рафтанд, ки ў ба муқобили зулму ҷабри номаҳмуди тавонгарон сар бардошта, тақсим намудани молу мулки онҳоро дар байни фақирон ва бенавоён талаб мекард.

Маҳмуди Торобӣ дар асл, бар хилофи Ҷувайнӣ, ки «одами мутаассиби нимдевона» тасвир мекунад, як марди оқили хеле шучоъ буд. Ў дар роҳи манфиати халқ аз ҳеҷ душворӣ рӯ намегардонд ва намеҳаросид. Аз ин ҷост, ки Маҳмуди Торобӣ дар таърихи халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Миёна мақоми барҷастаеро ишғол намудааст.

Сиёсати дохилии

Мангузоон ва ҳокими тоҷир - Масъудбек

Аз истилои Осиёи Миёна ва Эрон дере нагузашта дар байни хонҳо ва ашрофи муғул нисбат ба аҳолии муқимии ноҳияҳои забтшуда ду тамоюл ба таври равшан падидор гардид. Асосҳои иҷтимоии ин тамоюлот аз тарафи А.Ю.Якубовский ва И.П.Петрушевский мавриди тадқиқ қарор гирифтааст.¹¹ Ифодакунандаи як тамоюл қисми зиёди ашрофи бодиянишини ҳарбӣ (чи

¹¹ Якубовский А. Ю., 1932, с. 52–53; Петрушевский И.П., 1960, с. 48 ва мобаъд.

муғул ва чи турк), аксари шоҳзодагон ва баъзе қоонҳо—соҳибдавлатони оли муғул ба шумор мерафтанд. Онҳо беибо мардумро талаву тороҷ мекарданд, ба оташ меандохтанд, ба асорат мебурданд ва ҳеҷ андешае надоштанд, ки дар натиҷаи чунин муносибат бо аҳолии маҳаллӣ худро хеле зуд аз даромадҳои беҳаддуҳисоб ва оидоти мунтазами замин, касбу ҳунар ва тиҷорат маҳрум месозанд. Қисмати аз аёнӣ ашроф ва бозургонони маҳаллӣ, ки аз ғорат ва яғмогарӣ ба зудӣ сарвати фаровон ба даст овардани буданд, низ ба ин гурӯҳ ҳамроҳ шуданд.

Ифодакунандаи дигар тамоюл баъзе қоонҳо ва қисмати ками ашрофи бодиянишини муғул, амалдорон, рӯҳонӣ ва аксари тоҷирон буданд. Ин табақаҳои синфи ҳукмронро ҷидду ҷаҳд дар роҳи таъсири ҳокимияти пуриқтидори марказиятноқ, мубориза бо кайфияти ҷудоихоҳии намояндагони равияи аввал, ниҳоят равшану возеҳ фаҳмидани зарурати бас кардани ғорат ва хонавайрон сохтани аҳолии муқимӣ ба ҳам муттаҳид менамуд. Ба таҳти ҳимояи худ гирифтани шаҳрҳо ва умури тиҷорат, аниқ муайян кардани ҳаҷми хироҷ ва молиёт, аз андозҳои худсарона раҳонидани рустоӣро шаҳриён, роҳ надодан ба зерӣ по шудани киштизорҳо ва хароб гардидани ободихо – чунин буд сиёсати пешгирифтаи онҳо, ки бидуни он барқарор кардан ва ба роҳи инкишоф даровардани хоҷагии тамоман харобшуда муяссар намегардид. Албатта, асли мақсади онҳо аз тараққӣ додани хоҷагӣ аҳолии меҳнаткашро бештар ва бо самаран зиёд истисмор кардан буд. Намояндагони тамоюли дувум ба ҳубӣ мефаҳмиданд, ки пеш нагирифтани чунин тадбир ба маънии теша бар решаи манфиатҳои худ задан аст, зеро як дафъа тороҷ кардан ба ҳеҷ ваҷҳ ба даромади фаровоне, ки ҳар сол ва мунтазам аз хоҷагии қишлоқ, шаҳр, соҳаҳои касбу ҳунар ва тиҷорат ба даст меояд, баробар шуда наметавонад.

Мангуқон, ки соли 1251 ба сари ҳокимият омада буд ва ҳокими тоҷир Масъудбек – писари Маҳмуди Ялавоч аз намояндагони барҷастаи ин тамоюл ба шумор мерафтанд. Муаррихон ба маълумоти то замонӣ мо расидаи сарчашмаҳои ҳатти роҷеъ ба фаъолияти Мангуқон ба дараҷаи лозима диққат надода, амро фармонҳои ўро ҳамчун кӯшишҳои истисноӣ дар роҳи маҳдуд кардани худсариҳои ҳокимони маҳаллӣ донистанд.

Ҳол он ки агар мазмуни фармонҳои Мангуқон ба мадракҳои сиккашиносӣ муқоиса карда шавад, дар пешӣ назар на ин ки тадбироти парешон, балки сиёсати дохилии ба як мақсади муайян нигаронидашудаи ӯ намоён мегардад, ки татбиқи амалии баъзе аз ҷанбаҳои онро лоақал дар Осиёи Миёна метавон мушоҳида намуд.

Дар аҳди Мангуқон андозӣ сарикасӣ (сарона) ба низомии муайян дароварда шуда, дар бисёр шаҳрҳои Осиёи Миёна ва берун аз ҳудуди он зарби муназзами динорҳои тиллоӣ якиёра ҷорӣ гардид.

Умуман дар шароити феодализм ва хусусан дар ҳолати хасорати хоҷагии пас аз истилои муғул тангаҳои тиллоӣ баландиёр шаклан хеле калон буда, ба ҳаҷми тиҷорати дохилӣ ва савияи нархи молҳои асосӣ мувофиқат намекард. Барои ин ки динори тиллоӣ василаи муомилоти умумидавлатӣ гардад ва бо ин роҳ ба истиқрор ва инкишофи тиҷорати пулӣ мусоидат кунад, ба он иёри паст (тақрибан 60 фоиз тиллоӣ тоза) муқаррар карда шуд. Ба ин восита пул ва мол то андозас ба ҳам «наздиқ» гардид.

Рашидаддин дигар ҷорабиниҳои Мангуқонро ба тариқи зайл тавсиф намудааст: «Чун пас аз (фавти) Гуякхон бисёр хонзодаву маликзодаҳо ба одамон ярилику пайзаҳои беадад доданд ва ба тамоми ғўшаву канори давлат гумонштаҳо фиристода, хосу омор ба хотири саруқор доштан бо онҳо дар тиҷорат ва бо сабабҳои дигар пуштибонӣ мекарданд, Мангуқон бо фармоне

ба ашхоси мазбур дастур дод, ки ҳар яке дар музофоти худ ҳамаи ярлиқу пайзаҳои аз Чингизхон, Ўқтойхон ва Гуякхон, ҳамчунин аз дигар шахзодаҳо гирифтанд одамонро пас бигиранд».¹²

Хирочу андозҳои пештараи миёншикан ва номаҳдуд бекор карда шуданд. Аз ҷумла, Мангуқоон тамоми ярлиқу пайзаҳои пас аз марги Чингизхон интишорёфтаре аз эътибор соқит намуд. Ў ҳамчунин аз аҳолии асп гирифтани қосидонро манъ карда, барои онҳо нормои нақлиёти почтаре муқаррар сохт. Ба ашхоси ҷудогона умуман истифодаи аспҳои давлат манъ карда шуд. Мангуқоон бесабаб ба шахре деҳот рафтанд ва барои худ аз аҳли деҳа баҳудаву беҳуда чиз талаб кардандро иҷозат намендод. Ҳатто таъкид мекард, ки аз аҳолии пасмонда чамъ накунад. Боз як чиз ҷолиби диққат аст, ки дар аҳди Мангуқоон фармонҳо ба забони ҳамон халқҳое, ки фармон ба онҳо дахл дошт, содир мегардид. Барои муғулҳои бо муносибати безътинона нисбат ба халқҳои мутеъ одаткарда ақдномае амал мекард, ки сиёсати муайяни дурандешна ба он водор менамуд.

Ба ин тариқа, тадбироти ҷорикардаи Мангуқоон ба таъини миқдор ва ҳаҷми хироч, аз андозҳои ниҳоят худсарона ва номаҳдуд ҳимоя кардани аҳолии ва роҳ кӯшодан ба напъунамои ҳаёти шахрҳо ва тиҷорат равона гардида буд. Худи амри дар миёнаҳои асри XIII ба эътибори қонун даровардани ин қабил тадбирот аз ғалабаи ба назар намоёни тамоюли дувум дар арсаи сиёсат ба шумор меравад. Яке аз илҳомбахшу амалкунандагони асосии ин сиёсат Масъудбек буд, ки дар замони Мангуқоон ба сарзамини паҳноваре аз Уйғуристон то Хоразм ҳукмфармой мекард. Оё ин ҳама амру фармонҳо дар амал муваффақияте пайдо карда буданд?

Дар Эрон, ҷунон ки сарчашмаҳо шаҳодат медиҳанд, ҷорӣ гардидани андозе сарона ба сабаби сӯиистеъмоли аз ҳад зиёди амалдорон ва муғулҳо барои аҳолии ягон сабуки наовард. Аммо муайян кардани ҳадди хирочҳо ва бекор кардани баъзе андозҳои худсарона дар истиқрори хоҷагии Осиёи Миёна роли мусбат бозид. Он чи оид ба ҳаёти шахр ва тиҷорати пулӣ бошад, дар ин бобат муваффақият боз ҳам бештар аст. Сиккаҳои тилло тиҷорати пулиро раванқ дод. Ба асоси муомилоти пулӣ на ин ки тангаи бутун, балки қисматҳо ва пораҳои баркаши он гузошта шуд. Агар ба ин боз паст гардидани иёри тангаи тилло илова карда шавад, ба доираи хеле васеи тиҷорат ва муомилоти дар миқёси тамоми мамлакат яксон хизмат кардани он ба ҳубӣ равшан хоҳад шуд. Ба ғайр аз ин қабил пулҳои умумидавлатӣ як қатор шахрҳо дубора ба зарби сиккаҳои мисии нуқраандуд шурӯъ намуданд. Аз ин ҷиҳат, авҷ гирифтани кори зарробхонаҳои ҷунин шахрҳо, монанди Утрор ва Хучандро, ки аз напъунамои дубораи чи худӣ ин шахрҳо (маълум аст, ки Утрор дар давраи футуҳоти муғул тамоман хароб гардида буд) ва чи Фарғона ва умуман қисмати шимолу шарқи давлат гувоҳи медиҳад, махсус бояд қайд кард. Ин ноҳияҳои мамлакат мустақиман пеш мерафтанд. Баъдтар, дар ҷоряки охири асри XIII онҳо ба авҷи тараққиӣ худ расида тавонистанд, ҳарчанд бештарин қисмати Ҳафтруд дар миёнаҳои асри XIII ба ҷароғоҳ табдил шуда, аксари шахрҳои он харобазор гардида буд.

¹² Рашидаддин, II, 1960, с. 141.

Ислоҳоти пулии Масъудбек. Қисман барқарор шудани ҳаёти шаҳр ва тичорат

Дар ибтидои солҳои 70-уми асри XIII Масъудбек муҳимтарин ислоҳоти пулӣ ба амал овард.¹³ Ин аз ғалабаи нави ҳеле ҷиддӣ ва пайдарпаи тамоюли дувум гувоҳӣ меод. Ислоҳот соли 1271 эълон шуда, асосан дар бист соли охири асри XIII амалан ҷорӣ гардид ва муваффақият пайдо намуд.

Мазмуни асосии ин ислоҳотро дар бисёрии шаҳру вилоятҳои Осиёи Миёна гузаштан ба зарби муназзами сиккаи нуқра аз ҷиҳати вазну иёр дар ҳама ҷо баробар таъкил мекард. Ин гуна сиккаҳо, сарфи назар аз маҳалли бароварда шудани он, дар муомилоти умумидавлатӣ эътибор доштанд. Ин воқеан ҳам дар тичорати пулӣ як инқилобе ба шумор мерафт. Пули нуқра беш аз ҳама ба нарху наво ва ҳаҷми тичорати дохилии Осиёи Миёнаи феодалий мувофиқат мекард. Вале зиёда аз дуним аср дар Осиёи Миёна зарби нуқра ба таври мунтазам ба амал омад ва қатлу ғорати истилокорони муғул бартараф намудани бӯҳрони ин пулро ҳеле ба таъхир андохт.

Борҳо барои баргаштан ба муомилоти пули нуқра кӯшиш карда шуд, аммо ҳамаи ин кӯшишҳо натиҷасе набахшиданд. Ислоҳоти Масъудбек бошад, муваффақияти тамом пайдо кард, ки аз тайёрии хуб ва саривақтии ин тадбир гувоҳӣ меод.

Зарби сиккаи нуқра озод буд, ҳар кас метавонист нуқраи худро ба зарробхона бурда, ба музди муайяне барояш пул соzonaд. Ислоҳот ҳамон вақт комилан муваффақият пайдо мекард, ки ба таъкили зарби озодонаи сикка имконият муҳайё шавад, дорандагони нуқра худро «маълум» кунанд ва нуқраи худро ба зарробхона биёваранд. Муҳимтар аз ҳама ба ин кор бовар кунондани одамон буд. Онҳо бояд барои эмин будан аз худсарӣ, зӯрварӣ ва ғоратгарии муғулҳо замонат дошта бошанд ва ба хубӣ бифаҳманд, ки ин тадбир ягон фиреби ба манфиати худ пешгирифтаи ҳукумат нест. Чунон ки ҷараёни амалӣ гардидани ислоҳот нишон медиҳад, нобоварии одамон зуд бартараф нашуда ва хусусияти он дар ҳама ҷо яксон набудааст.

Ҳарчанд Масъудбек барои дар ҳамаи маҳалҳо ҷорӣ кардани зарби пули нуқра кӯшишҳои махсус ба ҳарҷ дод, ин кор ба ӯ якбора муяссар нагардид.

Дар солҳои 70-уми асри XIII фақат як қисмати ҳеле ками зарробхонаҳо ба кор шурӯъ намуда, маҳсули онҳо ба дараҷаи кофӣ набуд. Танҳо дар солҳои 80-90-уми асри XIII камаш дар 16 шаҳру вилоят зарробхона кушода шуда, зарби пули нуқра ҳақиқатан ҳам фаровон гардид. Аз ин чунин бармеояд, ки дар ин вақт аз худсариву ғорати муғулҳо замонати лозима мавҷуд буда, барои пешрафти ҳаёти шаҳрҳо ва тичорат шароити мўътадил фароҳам омада будааст.

Соли 1269, андаке пеш аз ислоҳот, дар соҳили дарёи Талас қурултой барпо гардида, дар он хонзодаҳои муғул ба зистан дар дашту кӯҳсор, поймол накардани киштзорҳо, даҳолат накардан ба кори аҳолии муқимӣ ва қаноат намудан ба андозу молиёти муқарраршуда ваъда доданд. Маълум, ки баъзе аз ин ўҳдадорихо иҷро шуда будааст, вагарна ислоҳоти Масъудбек ба ин дараҷа муваффақият пайдо намекард. Қарори қурултой соли 1269 ва амри ҷорӣ гардидани ислоҳот бо ҳам вобастагии қавӣ доранд: қурултой он замонатҳоеро дод, ки бидуни онҳо барои гузаронидани чунин ислоҳот, ҳатто ҳоҷати кӯшиш кардан ҳам набуд.

¹³Роҷеъ ба тафсили ин ислоҳот ниг.: Давидович Е. А., 1970 а.

Муборизаи ду тамоюл ҳамоно давом мекард ва ғалабаи тамоюли дувум ҳеҷ гоҳ ба таври қатъӣ сурат наёфта буд. Мисоли равшани ин иддао тақдири Бухорост, ки маҳз баъди қурултои соли 1269 ва ҳангоми гузаронидани ислоҳоти пул дар солҳои 1273 ва 1276 аз тарафи хонзодаҳои ҳалоқуӣ ва ҷағатой ба ниҳояти харобӣ расид ва муддати ҳафт соли тамома аз ҷиҳати нуфус холи монд. Дар чоряки аввали асри XIV низ воҳаи Бухоро боз вайронаҳои зиёде дошта, боғоту тоқзорҳои он дар ҳолати харобӣ буданд.¹⁴ Дар ин маврид ҳам бояд махсус қайд кард, ки Масъудбек барои ободони Бухоро ва барқарор кардани нуфуси он тадбирҳои муассир пешбинӣ намуд ва ба ин васила дар солҳои 1282-1283, ҳатто дар ин ҷо зарби муназзами сиккаҳои нуқра шурӯъ гардид, ки аз эҳёи ҳаёти шаҳр ва тиҷорати пулӣ гувоҳӣ медиҳад. Ин ҳам ҷолиби диққат аст, ки Туваҳон (1282-1283) дар Фарғона шаҳри Андиҷонро бино кард ва ин шаҳр бо суръати тамома равнақ пайдо намуд.

Ба ин тариқа, ислоҳоти пул, чунон ки мадракҳои сиккашиносӣ шаҳодат медиҳанд, дар охириҳои асри XIII нисбат ба вақти пешгара муваффақияти калоне ба даст овард ва дар ин замина истеҳсолоти молӣ ва умуман ҳаёти шаҳрҳо қисман барқарор гардида, ба тараққӣ рӯ ниҳод. Зоҳиран, вазъи шаҳрҳо ва тиҷорат дар вилоятҳои шимолу шарқии Осиёи Миёна, ҳамчунин як қисми Ҳафтрӯд (хусусан сиккаҳои Тироз, Ганҷдеҳ, Утрор ва ғ. хеле фаровон буд), шаҳрҳои Фарғона, вилояти Шош нисбатан беҳтар будааст. Барқарор гардидани шаҳрҳои Мовароуннаҳр бисёр суст ба вуқӯъ меомад, бо вуҷуди ин, дар зарфи бист соли охири асри XIII ва ибтидои асри XIV дар ин ҷо низ муваффақиятҳои ба назар намоён ба даст оварда шуданд.

Он чи оид ба вазъияти хоҷагии қишлоқи Осиёи Миёна дар ибтидои асри XIV бошад, мо дар даст маълумоти хеле кам дорем. Яке аз ҳуҷҷатҳое, ки дар бобати равшан сохтани баъзе ҷиҳатҳои ин масъала аҳамият дорад, вақфномаи мансуб ба соли 1299 мебошад. Дар ин вақфнома гуфта мешавад, ки таъсискунандаи вақф аз наздикиҳои Бухоро (тахминан сӣ километр дуртар дар қисмати шимоли он) деҳаеро бо заминҳои зиёди обёришавандааш тамоман харида, боз як деҳқада, ду масҷид, манзилҳои хуб барои хидматкунандагон, осиб ва чанд (на камтар аз се) устохонаи бофандагӣ сохт.¹⁵

Худ аз худ маълум аст, ки агар пеш аз ин дар як муддати дуру дарозе ҳаёти озоишта барқарор намегардид ва ба харҷ кардани пул барои замин ва сохтмон дилшурие намебуд, харидаи заминҳои қишт ва ин ҳама бинокориҳо дар ноҳияи Бухоро амри маҳол буд. Он замонате, ки дар қурултои соли 1269 дода шуда буд, то охири асри XIII, чунон ки тазаккур ёфт, эътибори худро гум накард ва ин барои қисман эҳё гардидани на фақат ҳаёти шаҳр, балки, зоҳиран, ҳаёти қишлоқ низ шароити мусоид муҳайё намуд.

Албатта, дар ибтидои асри XIV ва умуман дар давоми тамоми ин аср, оқибатҳои харобиовари истилои муғул ба кулӣ бартараф нагардид, хоҷагӣ аз сатҳи пешинаи тараққиёти худ ҳоло хеле дур меистод, истисмори саҳт ва андозҳои миёншикан ба барқарор намудани хоҷагӣ мамониат мекард ва ҷараёни ин корро ба таъхир меандоخت. Юғи асорати муғулҳо барои халқҳои Осиёи Миёна ниҳоят тоқатфарсо буд ва онро ба ягон балову офат баробар карда наменшуд.

Ин ҳама маълумот ва мадракҳо диққати асосиро ба марҳалаҳои барқароршавӣ ва пешрафти нисбии, пеш аз ҳама, ҳаёти шаҳр ва тиҷорат ҷалб карда, нуқтаи назари аксари муаррихонро, ки гӯё барои равнақи шаҳрҳо ва

¹⁴Петрушевский И. П., 1949; Чехович О. Д., 1965 а, с. 14.

¹⁵Чехович О. Д., 1967, с. 75.

тиҷорати дохилий фақат ислоҳоти Кабакхон (1318-1326) имконияти воқеӣ фароҳам оварда ва маҳз Кабакхон ҳарчу марҷи муомилоти пулиро барҳам дода бошад, рад менамоянд.

Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIV

Кабакхон аввалин ҳукмрони муғул аст, ки умеди худро тамоман ба Мовароуннаҳр алоқаманд намуд. Худи ӯ аслан бутпараст буда, дини исломро қабул накарда буд, вале бо уламои ислом доир ба мавзӯҳои динӣ бо майли тамом сӯҳбат меорост. Баъзе далелҳое ҳастанд, ки кӯшишҳои гоҳо бобарори ӯро дар роҳи пешгирии кардани таъқиботи саҳти феодалони бодиянишин нисбат ба аҳолии муқимӣ нишон медиҳанд. Кабакхон дар наздикии Насаф барои худ кӯшк (қаршӣ) бино намуд, ки баъдҳо дар атрофи шаҳре ба вучуд омад ва бо номи Қаршӣ машҳур гардид.

Ба Кабакхон ислоҳоти пулӣ ва идорино нисбат медиҳанд. Ислоҳоти пулии ӯ аз тарафи М.Е.Массон муфассалан таҳқиқ шудааст.¹⁶ Ин ислоҳот дар соли 1321 бо назардошти системаи пулии давлатии Ҳулокуӣ ва Олтинӯрда гузаронида шуда буд. Тангаи калони нуқраи 8 грамм вазндороти динор номид шуда, бо шаш тангаи хурд, ки дирам меномиданд, баробар буд. Солҳои аввалин сиккаҳои нав (хусусан дирам) бо номи Кабакхон аксаран дар зарробхонаҳои Бухоро ва Самарқанд ба таври хеле фаровон бароварда шуданд. Зарби ин ду навъ пули нуқраро дигар ҳокимон низ давом доданд. Масалан, Тармаширин аз ин пулҳо бисёр баровард ва дар замони ӯ қори зарробхонаи Утлор ҳам хеле авҷ гирифт. Баъдтар зарби ин сиккаҳо миқдоран кам мешавад.

Аксари муаррихон қушоду равшан ба аҳамияти ислоҳоти Кабакхон муболиға кардаанд. Аслан ин ислоҳот дар хоҷагии пулии мамлакат тағйироти куллие, чунон ки ислоҳоти Масъуд оварда буд, дохил карда натавонист. Лекин вай барои пешрафти тиҷорати ҳам дохилий ва ҳам хориҷӣ шароити мусоид муҳайё намуд. Худи амри воқеии қорӣ гардидани ислоҳот ва тамоми пулбарориҳои давраи он, ҳарчанд ки аз ҷиҳати вусъати худ дар ҳамаи вилоятҳои Осиёи Миёна яқсон набуд, умуман ба раванқи шаҳрҳо ва тиҷорати пулӣ шаҳодат медиҳад.

Дар асри XIV муборизаи ду тамоюли дар боло зикршуда нисбат ба аҳолии муқимӣ хеле шиддат ёфт. Масалан, ба Кабакхон лозим омад, ки бо шахзодаи исёнқори ҷағатой Ясовур ҷангу пархоши саҳт кунад. Ин шахзода бо кӯмаки қувваҳои ҳарбии амирони хуросонӣ Кабакхонро мағлуб намуд ва сипас, чунон ки сарчашмаҳо хабар медиҳанд, «аз Тирмиз то ҳудуди Самарқанд тамоми аҳолии виллоёт ва деҳотро аз қаронаҳои Омул (Амударё) қўчонид, шаҳрҳо ва маҳалҳои тобеи Кабакхонро ба харобазор табдил дод ва сокинонашонро ба асорат гирифт». Як худӣ амирони хуросонӣ зиёда аз 50 ҳазор асир ва ғаниматҳои зиёде бурданд. Вақте ки Кабакхон бо нияти зарбаи ҷавобӣ ба мулкҳои хуросонии Ясовур ҳуҷум кардани шуд, шахзодаи ҷағатой ба сокинони Фороб ва Мурғоб амр кард, ки ба виллояти Ҳирот кўчанд. Ҳангоми ин муҳочират чандин даҳҳо ҳазор одамон аз хунуқӣ ва гуруснагӣ ҳалок шуданд. Ҷангу ҷидолҳои феодалии солҳои 1316-1319, ки дар натиҷаи исёни Ясовур сарзада буд, ба мардуми Осиёи Миёна зарарҳои ниҳоят қалоне расонид.

Вориси Кабакхон – Тармаширин (1326-1334) асосан сиёсати бародари худро давом дод. Ӯ ба анъана ва урфу одатҳои зиндагонии муқимӣ боз ҳам бештар майл намуда, мусулмони боғайрат гардид ва дини исломро мазҳаби

¹⁶Массон М. Е.. 1957.

расмий давлати Чағатоӣён эълон кард. Эътироз ва норизогии феодалони сахронишин ба онҳӯбо исён табдил ёфта, ниҳоят бо қатли Тармаширин анҷом ёфт.¹⁷

Низоъҳои байнихудӣ ба ҳаёти шаҳр ва зироати Ҳафтруд чунон зарбаи сахт расонид, ки ислоҳи он дигар аз имкон берун буд.

Ин вазъият дар яке аз сарчашмаҳо аз рӯи нақли як марди сайёҳ бо чунин суханони образнок баён ёфтааст: «Аз дур як деҳаи хушиморати гирду атрофаш сабзу хуррам ба назар менамояд. Нияти воҳӯрдан бо сокинонаш туро ба он ҷо мебарад, вале чун менигарӣ, ҳавлиҳои он холист. Тамоми аҳолии мамлакат бодиянишин буда, ба қорҳои зироат ҳеҷ машғул намешаванд».¹⁸

Ислоҳоти идорие, ки Осӣи Миёнаро ба воҳидҳои хурди маъмурӣ – туманҳо тақсим мекард, ба ҳаёти мамлакат мебоист таъсири муайяне мегузошт. Доир ба замони қорӣ гардидани ин ислоҳот нуқтаи назари ягона мавҷуд нест ва, инчунин Кабакхон будани «чорикунандаи» он низ ҳанӯз аниқ маълум нагардидааст. В.В.Бартольд тахмин дошт, ки ислоҳот дар байни солҳои 1318-1334 (яъне дар замони Кабакхон ё худ Тармаширин) гузаронида шудааст.¹⁹ А.Ю.Якубовский чунин изҳори ақида карда буд, ки чорикунандаи он Кабакхон аст, зеро дар вақти ба сари ҳокимият омадани Темур туманҳо вучуд доштанд, аммо пеш аз Кабакхон аз онҳо ному нишоне ҳам набуд, пас аз Кабакхон касе наметавонист ин ислоҳотро гузаронад.²⁰ О.Д.Чехович, ки истилоҳи «туман»-ро дар вақфномаи соли 1299 дучор оварда буд (дуруст аст, ки ин калима на дар манбаи аслии арабӣ, балки дар тарҷумаи форсии ин ҳуҷҷат мавҷуд аст), эҳтимоли хеле вақт пеш аз Кабакхон вучуд доштани туманро ҳамчун воҳиди маъмурӣ фаразан изҳор намудааст.²¹

Муҳаққиқон ин ислоҳотро тазоҳури майлҳои ба як марказ муттаҳид кардани мамлакат донистаанд. А.Ю.Якубовский хотирнишон карда буд, ки «...онро бояд ҳамчун як иқдоми прогрессивие, ки дар тараққиёти давлати феодалии Мовароуннаҳр роли мусбат бозидааст, эътироф намуд». Дар аини замон, ӯ чунин ҳисоб мекард, ки «ислоҳоти идории Кабакхон мулкҳои феодалиро бо моликонаш аз байн набулда, балки ба он мувофиқ гардид; мулк ба воҳиди маъмурии туман ва соҳиби пештараи он ба қоиммақоми туман табдил ёфтанд». Бо вучуди ин, вақфномаи соли 1326 барои дурусттар дарк намудани аҳамияти ин ислоҳот ва донишани тағйироти амиқтари дар идораи маъмурию сиёсӣ баамаловардаи он имкон медиҳад. Дар байни шартҳои пешгузаштаи бахшандагони вақф чунин зарурате ҳам таъкид шуда буд, ки маҳалҳои вақфро «ба ҳокимони шаҳри Бухоро ва дигар вилоятҳо аз ҷумлаи амирони туманҳо, маликҳо, босқоқҳо ва вазирони девон»²² иҷора додан мумкин нест. Дар ин ҷо зикри мулкдорони ирсӣ ва ҳокимони аслии пеш аз муғул бо туман алоқаманд карда нашудааст. Туманҳоро амирон, яъне саркардагон ва аъёну ашрофи тоифаҳои турку муғул идора мекарданд. Дар чунин маврид, худ аз худ маълум аст, ки мулки малик ва туман як мафҳумро ифода намекунад. Мумкин аст, ин ислоҳоти идорӣ, назар ба он чи ки пештар ангошта мешуд, дар тарзи идораи кӯҳна тағйироти ҷиддитаре ба амал оварда бошад. Аз эҳтимол дур нест, ки яке аз вазифаҳои ин ислоҳот барҳам додани мухторияти мулкдорон – ҳокимо-

¹⁷Бартольд В. В., 1963 а, с. 74–76; Строева Л. В., 1958., с. 210-216.

¹⁸Бартольд В. В., 1963 е, с. 264.

¹⁹Бартольд В. В., 1963 ж, с. 153; 1964, с. 33.

²⁰«Таърихи халқҳои Ўзбекистон», I, с. 338–340.

²¹Чехович О. Д., 1967, с. 67.

²²Чехович О. Д., 1965, с. 107-108 (матн), 183 (тарҷума).

ни маҳаллӣ ба шумор мерафт. Аз ин рӯ, чунин тахмини В.В.Бартолд ба ҳақиқат нисбатан наздиктар аст, ки ба туманҳо тақсим кардани мамлакат, «монанди Эрон, бо ҷудо карда додани амлоки хоса ба намояндагони хонадонҳои марбут мебошанд, ки ба Мовароуннаҳр ҳамроҳи хон омадаанд»;²³ арлатҳо дар қисмати шимолии Афғонистон, қавгинҳо дар ҷануби Тоҷикистон, ҷалоириҳо дар Хуҷанд, барлосҳо дар водии Қашқадарё ва ғайра ҷойгир шудаанд. Он чи ки ашрофи турку муғул на фақат дар ҳудуди амлоки худ, балки берун аз он ҳам мавқеъҳои асосиро дар идораи маъмурии мамлакат ишғол намуданд, муҳимтарин ҷиҳат дар тавсифи, ҳам ҳуди ислоҳоти идорӣ ва ҳам протсессии ба тамоми соҳаҳои ҳаёти муқимӣ ворид шудани ашрофи бодиянишин мебошад. Бо ин ҳама, умуман масъалаи аҳамият ва мақсади ин ислоҳот ба таҳқиқи ҳамаҷониба эҳтиёҷ дорад, аз ҷумла, ҳоло равшан нест, ки ҳуди туман чи воҳиди маъмурий буд ва дар вақти муқаррар кардани ҳудуди он чи меъёро ба асос мегирифтанд.

Низоҳои феодалӣ ба гузаронидани тадбироти прогрессивӣ мамониат мекарданд ва натиҷаҳои онро ба ҳеҷ мубаллаҷ месохтанд. Дар солҳои 40-уми асри XIV Қазонхон равияи сиёсии Кабакхону Тармаширинро пеш гирифта, барои аз нав барқарор намудани ҳокимияти хонӣ кӯшишҳои зиёде намуд. Ӯ бо нияти ба вучуд овардани такягоҳи мустаҳкаме дар мубориза бар зидди феодалони бодиянишин дар масофаи ду манзил дуртари тарафи ғарбии Қаршӣ кӯшкқалъаи Занҷирсаройро бино кард. Соли 1346 ӯ дар ҷанг ҳалок гардид. Ба ҷои вай амир Қазған, ки дӯстдори урфу одатҳои зиндагии бодиявӣ буд, ба сари ҳокимият омад. Ӯ зимистон вақти худро дар водии Сарой (райони ҳозираи Панҷи РСС Тоҷикистон) ва тобистон дар шаҳри Мунк гузаронида, бештар ба шикор ва ҳуҷумҳои ғоратгарона машғул мешуд ва ин барои ашрофи бодиянишин, ки аз чунин тохтутозҳо ғанимати бисёре ба даст меоварданд, айни муддао буд. Писари ӯ Абдуллоҳ аз соли 1358 саъю кӯшиш намуд, ки дигар сиёсати ифодакунандаи табақаи болои аҳолии муқимири ҷорӣ намояд, вале аз мамлакат ронда шуд.

Дар охири солҳои 50-уми асри XIV давлати ҷағатой тақрибан ба сӣ мулки ҷудогона тақсим гардид. Баъзе аз ин мулкҳо ба феодалони бодиянишин тааллуқот пайдо намуд. Масалан, Хуҷанд ба тахти ҳокимияти Боязиди Ҷалоир даромад. Дар сари мулкҳои дигар феодалони маҳаллии ашрофӣ ва динӣ қарор гирифтанд. Чунончи, дар Бухоро садрҳо, дар Хатлон авлоди хонадони қадимаи Кайхусрав, дар Бадахшон ду шоҳи бародар аз сулолаи маҳаллӣ, дар Тирмиз сайдҳо ҳукмронӣ мекарданд. Илова бар ин, давлати ҷағатой боз ба ду қисмат ҷудо шуда, вилоятҳои шимолу шарқии он ба худ номи Муғулистонро гирифтанд.²⁴

2. МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ЗАМОНИ МУҒУЛҲО

Категорияҳои моликияти замин. Суюрғол

Муносибати иҷтимоию иқтисодии замони муғулҳо, таъсири истило ва фармонфармоии онҳо ба созмонҳои гуногуни иҷтимоию иқтисодии давлати

²³Бартольд В. В., 1964, с. 34.

²⁴Бартольд В.В., 1963 а, с. 76-78; Строева Л.В., 1958, с. 216-219.

хулокуиҳо ҳаматарафа омӯхта шудааст.²⁵ Албатта, мушоҳида ва хулосаҳои муаррихони Эронро ба таври механикӣ ба шароити Осиёи Миёна татбиқ кардан мумкин нест, лекин ин материалҳо барои фаҳмидан ва дарк кардани баъзе мадракҳои ғайримустақими оид ба як қатор созмонҳои иҷтимоию иқтисодии онвақтаи Осиёи Миёна кӯмак мерасонанд.

Бояд қайд кард, ки муаррихон барои аз ҳамин нуқтаи назар ба таври конкретӣ-таърихӣ тадқиқ намудани ҳуди Осиёи Миёна ҳанӯз хеле кам кор кардаанд. Яке аз сабабҳои ин ҳолат сустӣ ва маҳдудияти асосҳои маъхазшиносист. Пеш аз ҳама, ба ҷустуҷӯ ва омӯзиши сарчашмаҳои маҳаллӣ бояд диққати махсус дод. Тадқиқи вақфномаҳои солҳои 1299 ва 1326-1333, ҷамчунин мушоҳидаҳои О.Д.Чехович доир ба мафҳуми баъзе истилоҳот то чи андоза аҳамият ва ояндаи хуб доштани ин ҷиҳати масъаларо нишон медиҳанд.²⁶

Аз ин санадҳо маълум мегардад, ки дар замонӣ муғулҳо заминҳои вақфии Осиёи Миёна на фақат барҳам нахӯрд, балки вазни нисбии онҳо, зоҳиран, зиёдтар гардид. Ҳонҳои муғул, бо баъзе истисно, ба мардуми ин сарзамин озодии ақоиди мазҳабӣ медоданд. Онҳо аксар вақт рӯҳониёнро (аз ҷумла, рӯҳониёни исломро) аз пардохтани андозу хироҷ озод мекарданд. Ҳатто дар вақтҳои истило ва ғорати саросари мардум молу мулки рӯҳониён эмин мемонд. Албатта, ҳангоми тохтутозҳои истилокорона, ҷангҳои байниҳудӣ ва ҳуҷумҳои ғоратгаронаи муғулҳо заминҳои вақф ҳам мисли дигар заминҳо зерӣ по монда, хароб мешуданд. Аммо ҳуди ин категорияи замин мавҷудияти худро ҳамоно давом медод. Агар ин ҳам ба назар гирифта шавад, ки муғулҳо то Кабакхон ба идораи Осиёи Миёна даҳолат намекарданд ва кӯшишҳои ба даст даровардани заминро надоштанд, мумкин аст ба чунин хулосае омад, ки фонди заминҳои вақф пас аз истилои муғулҳо кам нашудааст. Дар баробари ба ҳолати муқаррарӣ даромадани ҳаёти хоҷагӣ ин фонд боз ҳам метавонист афзояд, ки дар ин бора вақфномаҳои дар боло зикршуда шаҳодат медиҳанд. Дар соли 1299 Абдурраҳим Муҳаммад ном як шахси давлатманди исфиҷобӣ деҳаеро бо заминҳои шодобаш харида, хуб иморат кард ва ҳамаи инро ба вақф табдил дода, идораи онро ба зиммаи худ ва авлоди худ гузошт. Дар соли 1326 набераи Сайфиддини Бохарзӣ як ноҳияи тамомро аз тарафи ҷанубу шарқи Бухоро ба ғоидаи мақбара ва хонақоҳи бобояш тақдим намуд. Чанде пештар аз ин хонзодаҳои муғул Сиюрқуктений маблағи калонеро ба сохтмони мадрасаи Бухоро (мадрасаи Хония) тахсис дода, онро бо вақфҳо таъмин кард. Ҳокими тоҷир Масъудбек низ дар Бухоро мадрасае сохт, ки бо номи мадрасаи Масъудия машҳур аст ва қабри Масъудбек ҳам дар он ҷост. Мулкҳои вақфи ин мадрасаҳо бояд хеле зиёд бошанд, зеро фақат талабаҳо дар ҳар яке аз онҳо, гӯё ки ба ҳазор нафар мерасидаанд.

Аз эҳтимол дур нест, ки баъзе кӯшишҳои азхуд кардани заминҳои вақф низ зоҳир гардида бошад. Аз ин рӯ, яке аз шартҳои вақфдиҳандагон, ки ба ҳокимон ва амалдорон иҷора надодани милки вақфро таъкид кардаанд ва он дар вақфномаи соли 1326 зикр ёфтааст, беасос наменамояд.

Дар ин санад ғайр аз заминҳои вақф ҳангоми тавсифи қитъаҳои ба вақф дохилнашуда боз се категорияи замин: милк (мулки хос), мамлакаи инчу ва мамлакаи девон ном бурда шудааст. Вазни нисбии ҳар кадоми ин категорияҳо дар Осиёи Миёна аҳди муғул маълум нест. Ҳам мулки деҳқон ва ҳам мулки феодал дар феҳристи расмии фақеҳон замини милк номида шудааст. Давраи

²⁵Ниг.: Ализода А.А., 1956; Бартольд В.В., 1966; Беленицкий А. М., 1948; Petrushevsky I.P., 1968; Петрушевский И.П., 1948; 1951; 1960 (ҳамон ҷо феҳрист).

²⁶Чехович О. Д., 1959; 1965 а; 1967.

истило ва ҳукмронии муғулҳо ин ду навъи мулкро аз байн набурд. Ба ин сабаб онҳоро мо дар замонҳои баъди муғулҳо низ дучор меорем. Дар давлати Ҳулокуиҳо заминҳое, ки ба сардори давлат, аҳли хонадон ва вассалҳои ӯ тааллуқ доштанд, замини инчу номида мешуд. Метавонистанд ин гуна заминро ба тариқи хизматона тақдим кунанд, ба вақф диҳанд, тўҳфа кунанд, бифурӯшанд ва ғ. Ба фикри И.П.Петрушевский розӣ нашудан мумкин нест, ки ӯ замини инчуро бо милк муқоиса карда, ҳардуро мутааллиқ ба як категория медонист, фақат бо чунин тафовут, ки замини инчу дар ихтиёри сардори давлат, хонадони ӯ ва тобеонаш буду милк дар дасти ҳар шахси алоҳида²⁷. Албатта, заминҳои инчу аз андоз озод буданд. Лекин гоҳо аз заминҳои милк ҳам андоз гирифта намешуд. Заминҳои инчуи Эрон аз заминҳои дар вақти истило ва пас аз мусодирашудаи феодалони маҳаллӣ ва, инчунин аз ҳисоби коммендатсия (замини худро «ба таҳти ҳимоя» яке аз аъзои сулола воғузоштани шахсони ҷудогона) фароҳам омада, захираи онҳо хеле бузург буд. Зоҳиран, заминҳои инчуи Осиёи Миёна аз заминҳои инчуи Эрон фарқи казое надоштанд. Лекин мумкин аст, ки вазни нисбӣ ва роҳҳои ба вуҷуд омадани онҳо андаке аз ҳам тафовут кунанд. Инро ҳам бояд ба назар гирифт, ки фақат Кабакхон ва баъзе ворисони ӯ дар сарзамини Мовароуннаҳр ба таври устувор ҷой гирифтанд. Дар ин вақт муносибат бо аҳолии муқимӣ ва тартиботи маҳаллӣ назар ба давраи истило ва даҳсолаҳои аввали он тамоман дигаргун гардида буд. Аз ин рӯ, мумкин аст чунин тахмин кард, ки дар шароити Осиёи Миёна мусодира роҳи асосии пайдоиш ва афзоиши заминҳои инчу набуд ва умуман захираи ин қабил замин дар ин ҷо он қадар аҳамият надошт. Ҳангоми тадқиқи боз ҳам дақиқтар ва муфассалтари ин масъала, ба қадре ки сарчашма ва маъхазҳо имкон медиҳанд, ҳариди заминҳои милкро, ки эҳтимол, василаи пур кардани захираи заминҳои инчу бошад, набояд аз назар соқит намуд. Дар давраҳои дертари Осиёи Миёна чунин ҳодисаҳое маълуманд, ки подшоҳон маҳз заминҳои милкро ба як тариқаи муқаррарӣ бо хату мўҳри қозихона ба расмият дароварда меҳариданд.

Замини девон замини давлатӣ ба шумор мерафт. Пас, маълум мешавад, ки дар Осиёи Миёнаи замони муғулҳо аз рӯи ҳаққи моликият чор категорияи замин: 1) замини давлатӣ, 2) милки феодалӣ ва инчу, 3) замини вақф ва 4) милки деҳқон мавҷуд будааст.

Шубҳае нест, ки дар замони ҳукмронии муғулҳо дар Осиёи Миёна, мисли Эрон, усули подошҳои феодалӣ вуҷуд дошта, беш аз пеш раванқ пайдо мекард. Дар Эрони онвақта ин подошҳоро бо истилоҳи кўҳнаи арабӣ иқтаъ ва ё бо истилоҳи нави муғулӣ суюрғол меномиданд. Ҳам иқтаъ ва ҳам суюрғол мумкин буд хурд ё калон бошад. Дар вақтҳои аввал иқтаъро бештар саркардаҳои ҳарбӣ соҳиб гардида, сарбозони қаторӣ бошанд, ба ивази хизмат мол ё пул мегирифтанд. Аммо дар аҳди Ғазанхон ноҳияҳои тамом ба тариқи иқтаъ ба сарбозони муғул тахсис дода шуданд. Ин навъи иқтаъ аз қисматҳои хурди мутааллиқ ба шахсони ҷудогона иборат набуда, балки масоҳати калонеро ташкил мекард, ки ба як воҳиди қўшун дода мешуд. Амири ҳазорӣ ин замини иқтаъро байни амирони садӣ ва амирони садӣ дар навбати худ байни амирони даҳӣ тақсим мекарданд. Иқтаъ на фақат ҳаққи ба замин ва тамоми даромадҳои он, ба об ва одамони сокини он маҳал доштаи соҳиби худро маҳфуз менамуд, балки ҳамчун мулки меросӣ ҳисоб ёфта, ба иқтаъдор имкони бо тамоми салоҳият аз тобеони худ хироҷ ситониданро ҳам медод.

²⁷Петрушевский И. П., 1960, с. 224-245.

Суюрғол ифодаи равшантар ва шакли комилтари ҳукмронии феодали ғосиб (турк ё муғул) нисбат ба зироаткорони муқимӣ ҳисоб мешуд, ки дар худ маънии варосат ва масунияти пурраи андозу молиёт ва судиву идоравиро низ нуҳуфта буд. Ба суюрғолҳои калон мулкҳои фарогирандаи, ҳам воҳаҳои обо-ди зироати ва ҳам даштҳои ҳомун дохил мешуданд.

Масъалаи подошҳои феодали дар Осиёи Миёна ҳанӯз бар асоси матери-алҳои конкрети таърихӣ мавриди тадқиқи ҳамаҷониба қарор нагирифтааст. Танҳо ҳамин як чиз маълум аст, ки Хучанд барои ҷалоириҳо, ноҳияи Қашқадарё барои барлосҳо, ноҳияи ҷануби Тоҷикистон барои қавучинҳо мулкҳои ба тариқи подош соҳибшуда, иқтаъ ё суюрғолҳои онҳо ба шумор ме-рафтанд.²⁸

Категорияҳои деҳқонон. Масъалаи сохти крепостной. Ғуломӣ

Деҳқонон дар замони муғулҳо, мисли пештара ва давраҳои баъдина, гуно-гунтаркиб буданд. Гурӯҳе аз онҳо дорои имтиёз ва моликияти хусусӣ буда, ба давлат назар ба дигарон камтар андоз мебардохтанд (зоҳиран, ин ҳамон қисмати асосии аҳолист, ки дар натиҷаи хонахароб ва нобудшавӣ миқдоран хеле кам монда буд). Миқдори хеле зиёди деҳқонон заминро иҷора мегирифт-танд, ё худ ҳамчун барзғари кироя дар замини доро кор мекарданд. Ин қабил деҳқонон дар вақфномаи соли 1326 бо номи музореъ ёд шудаанд. Аз рӯи маълумоти ҳамин вақфнома, деҳқонони иҷоранишини заминҳои зироати вақф сеяки ҳосилро меоданд. Аммо махсус таъкид шуда буд, ки замини вақф аз ду сол зиёдтар ба иҷора дода намешавад.

Мадрақҳои ғайримустақими давраҳои баъдтар водор мекунамд чунин та-саввур намоем, ки истилои муғул бақияҳои обшинагӣ – категорияҳои деҳқононро, ки аз насл ба насл дар як деҳа зиндагонӣ карда, соҳиби ҳуқуқи «иҷораи доимӣ» ва баъзе дигар ҳуқуқи вазифаҳои умумӣ ва ба ҳам алоқамандкунанда буданд, аз байн набурдааст.

Дар асрҳои XV–XVI чунин бозмондаҳои «обшинаи деҳқонон» дар катего-рияҳои гуногуни замин: замини давлат, замини милк ва замини вақф дида мешуданд. Аммо чигунагии ин ҳолат дар асрҳои XIII–XIV маълум нест.

Дар вақфномаи соли 1326 боз як категорияи деҳқонон ёд шудааст, ки онро кадевар меномиданд. Кадеварҳо асосан ба парвариши боғоти милк машғулӣ доштанд. Вале аз ин санад равшан нест, ки аҳволи онҳо аз аҳволи деҳқонони иҷоранишин чи тафовуте дорад ва муносибати онҳо бо соҳибони замин чи гуна аст. Зимнан, хидмати боғоти микро на фақат кадеварҳо, балки боғбонҳо низ бачо меоварданд. Инро ҳам бояд қайд кард, ки бар тибқи сана-ди мазкур, киштукори заминҳои вақфро ғуломон ҳам, ки аз тарафи вақфдиҳандагон озод карда, ба замин нишонда шуда буданд, анҷом меоданд.

Онҳо ҳақ надоштанд, ки замини вақфро тарк кунанд, дигар аз ҳар ҷиҳат бо деҳқонони иҷоранишин яксон буданд, зеро онҳо низ дар ҳамон шароити пардохти сеяк ҳиссаи ҳосилро додан хизмат мекарданд.

²⁸Ба ин муносибат ибораи «амирони туманҳо», ки дар вақфномаи соли 1326 зикр шу-дааст, бори дигар ба хотир мерасад. Оё ин туманҳо фақат воҳидҳои маъмурӣ ва соҳибонашон ҳокими онҳо буданд? Ё худ, чунон ки дар баъзе вилоятҳои давлати Ҳалокуиҳо мушоҳида мешуд, амирони туманҳо соҳибони калонтарин мулкҳои подошӣ (иқтаъ ё суюрғол) ҳисоб меёфтанд?

Ба замин вобаста шудани ғуломон ҳанӯз барои суҳан рондан аз усули крепостной дар Осиёи Миёна асосе намедихад. Дар Эрони замони муғулҳо деҳқононро ба замин побанд намуда, аз ҷое ба ҷои дигар кӯчиданро манъ мекарданд ва аз миёнаҳои асри XIII сар карда, деҳқонони кӯчидаро ба ҷойҳои пештараи худ бозмегардонидагӣ шуданд. Ярлиқи Ғазанхон аз таърихи соли 1303 инро фақат тасдиқ намуд. Хеле муҳим аст, ки ин на фақат ба деҳқонони иҷоранишини заминҳои иқтаъ, балки ба деҳқонони дар заминҳои милк нишаста низ тааллуқ дошт. И.П.Петрушевский чунин мешуморад, ки ин ҳолат ба тамоми деҳқонони дар ҳар гуна замин нишаста дахл менамуд. Сабабҳои асосии ба заминҳо нишонда мондани деҳқонон ин буд: агар пештар барои нуфуси сершумор замини қорам намерасида бошад, пас аз қатлу ғорати истилокорони муғул миқдори аҳоли ва замини зироат хеле кам шуд ва бар замми ин, дар натиҷаи истисмори бераҳмонаи хусусан ашрофи ҳарбии феодали деҳқонон ба ҳар тараф фирор намуда, аксари заминҳо нокишта монд. Ин буд, ки хонҳои муғул аз рӯи манфиати давлат ва феодалон, ки нигоҳ доштани деҳқононро ҳамчун адокунандаи андозу хироч, яъне манбаи даромад тақозо мекард, сиёсати ба замин баста мондани деҳқононро қарор намуданд. Ин сиёсат боз аз он сабаб ҳам пеш гирифта шуд, ки вай ба нуктаҳои асосии Ясои чингизӣ, ки ба пешвоёни худ қомилан мутеъ будани мардуми бодиянишин ва қатъан мумкин набудани ҳаракати худсаронаи онҳоро талқин мекард, мутобикат дошт.²⁹

Шароити Осиёи Миёна низ ба ҳамин минвол буд. Дар ин ҷо ҳам миқдори аҳоли ва замини зироат кам шуда, хоҷагии деҳқонон хароб ва зулму истисмор афзунтар мегардид. Дар ҳамон навоҳии Осиёи Миёна (аз қабилҳои Туркменистони ҷанубӣ), ки ба ҳайъати давлати Ҳулокуиҳо дохил мешуданд, мисли дигар вилоятҳои ин давлат ҳодисаи ба замин побанд карда мондани деҳқонон ба таомул даромада буд. Аммо мадракҳои аниқе, ки ба мавҷудияти усули крепостной дар давлати чағатой, дар хиттаи Мовароуннаҳр ва вилоятҳои дар қисмати шарқӣ воқеъгардида далолат мекарда бошанд, дар дасти мо нест.

Бинобар ин ҳоло вақти ҳалли ин масъала нарасидааст. Дар ин маврид баъзе хусусиятҳои аз Эрон фарқкунандаи ташкили идораи Мовароуннаҳрро низ бояд ба эътибор гирифт. Чунон ки борҳо хотирнишон гардид, ҳуди муғулҳо дар асри XIII ба қариб идораи мамлакат дахл намекарданд ва худашон қитъаи замин ва иқтаъ надоштанд. Даромади мамлакатро ба воситаи ҳокимони тоҷир (Маҳмуди Ялавоч, Масъудбек ва писарони ӯ) қамъ мекарданд ва ин даромад барои ҳамаи он муғулоне, ки ин қисмати Осиёи Миёна ба онҳо тааллуқ дошт, умумӣ буд. Ин аст, ки он вақт дар назди хонзодаҳо ва аъёнҳои ашрофи муғул масъалаи чи тавр ва аз ки рӯёнидани оидоти замин, дар ҷои худ будан ё фирор кардани деҳқонон ҳеҷ аҳамияте надошт. Албатта, дар асри XIV ин ҳолат дигар шуд. Вале дар ин маврид ишораи вақфномаи соли 1326-ро дар бораи ин, ки заминро, дар сурати ободу шодоб буданаш ҳам, ба деҳқонон аз ду сол бештар ба иҷора дода нашлавад, набояд аз назар соқит кард.

Алалахусус, ин ҷо суҳан аз воҳаи Бухоро меравад, ки дар солҳои 1273 ва 1276 тамоман хароб шуда, то соли 1326 ҳам дар ҳар сари қадам кӯшкҳои вайрон ва боғоти ба харобазор табдилёфтаҳо дучор меоманд.

²⁹Петрушевский И. П., 1960, с. 327–337.

Аҳволи пешаварон

Сиёсати ба қайди асорат даровардани аҳоли, ки муғулҳо қорӣ мекарданд, махсусан дар муносибати онҳо бо пешаварон возеҳу равшан зоҳир мегардад. Дар ин бобат шаҳодати яке аз маъхазҳо хеле ҷолиб аст. Тақрибан соли 1262 қосиди Қубилойхон дар Бухоро пас аз ҳисобу бароварди дубора тақсимоги зеринро муқаррар намуд: аз 16 ҳазор бухориён 5 ҳазор кас ба Боту (яъне Чучиён) ва 3 ҳазор кас ба Сиюркўктенибегӣ (модари Ҳулокухон, Манғухон ва Қубилойхон) тааллуқ дошта, қисмати боқимондаи онҳо дар ихтиёри қоон, яъне сардори муғулҳо буданд, ки ӯ бо онҳо ҳамчун моли шахсии худ муносибат мекард. Дар соли 1263 Ҳулокухон, ки бо Чучиён ҷанг мекард, ба беруни шаҳр бароварда, сар буридани 5 ҳазор аҳолии ба ин хонадон тааллуқдоштаи Бухороро фармуд ва дар ин ҷангмол на андешаи молумулк ва на раҳме нисбат ба зану кўдакони онҳо дар дили ӯ пайдо нашуд. Муҳаққиқон дуруст тахмин мекунанд, ки инҳо пешавароне буданд, ки ба ихтиёри хонҳои муғул дода шуда, шахсан ба онҳо итоат мекарданд ва хизмати онҳоро ба ҷо меоварданд.³⁰

Плано Карпини ду гурӯҳ пешаваронро ёд мекунад: «Дар мулки саратси-онҳо ва дигарон, ки дар ин миён онҳо (муғулҳо. – Б. Ғ.) гўё ки ҳокиманд, ҳамаи беҳтарин пешаваронро соҳибӣ карда, ба тамоми корҳои худ истифода мебаранд... ба ҳар яке ҳар рӯз нони баркаш ва ҳафтае се бор поре гўшт медиҳанд. Инро ҳам ба он пешавароне раво мебинанд, ки дар шаҳр иқоматдоранд»³¹. Аз ин гуфтаҳо чунин бармеояд, ки як гурӯҳ пешаварони шаҳр ҳаёти ғуломона ба сар мебардаанд, маҳсулоти бавҷудовардаи онҳоро дигарон соҳиб шуда, ба ивазаш ҳар рӯз ба онҳо хўроки бадаста медодаанд; гурӯҳи дигари пешаварони шаҳр, ки озод ё ғулом буданашон маълум нест, бо ихтиёри худ кор карда, аз оидоти касбашон андоз мебардохтаанд.

Рашиддадин ҳам ҷангмол ном бурдани таббироти бевосита ба Осиёи Миёна дахлдоштаи Манғуқоон, зоҳиран, дар, бораи ҳамин гурӯҳи пешаварон сухан рондааст: «...Манғуқоон фармуд, ки мардуми авом аз (қабилӣ) тоҷирон, дўкандорон ва қосибон ба дастёрони худ лутфу марҳамат намоянд ва ба (онон) аз неъматҳои худ бахшоянд, то ҳар яке маблағи лозимаро аз ин муомила ба қадри дарёфти худ бипардозанд».³²

Аҳволи пешаварони Осиёи Миёна ба як минвол набуд ва дар зарфи ду аср ҳамеша тағйир ёфта меистод. Аз манбаъҳои хаттӣ маълум мегардад, ки бисёр пешаварон ба вазъияти ғуломӣ дучор карда шудаанд. Дар овони истилои Осиёи Миёна муғулҳо умуман як қисми пешаваронро ба Муғулистон ронда бурдаанд. Баъдтар дар шаҳрҳои Эрон ва Осиёи Миёна қорхонаҳои ҳунармандие ба вучуд омаданд, ки ба табақаи ҳокими муғулҳо тааллуқ дошта, дар он ҷо пешаварон мисли ғулом кор мекарданд. Дар баробари ин пешаварони мамлук ҳам ба мисли гурӯҳи дар боло зикршудаи Бухоро вучуд доштанд, ки ба ихтиёри худ кор карда, дар айни замон, ба хонҳои муғул вобаста гардида буданд ва аз касбу тиҷорати худ ба онҳо андоз медоданд. Гурӯҳи нисбатан озоди пешаварон ва тоҷироне низ мавҷуд буданд, ки ба ҳазинаи ҳукумати марказӣ андоз (тамға) мебардохтаанд. Зоҳиран, миқдори ин гуна пешаварон торафт меафзуд. Бояд қайд кард, ки андозро аз онҳо маъмуриҳои девон ва ё иҷорадорон ҷамъ мекарданд.

³⁰Петрушевский И. П., 1949, с. 103, 114–115.

³¹Плано Карпини, 1911, с. 36.

³²Рашиддадин, II, 1960, с. 141.

Албатта, чунин гумон кардан, ки муғулҳо пешаваронро асир карда ва ба ғуломиву бардагӣ дучор намуда, гӯё боиси тамоман аз байн рафтани ташкилоти пешаварӣ низ гардида бошанд, ҳеҷ як асосе надорад. Баробари таҷдиди сохтмони шаҳрҳои харобшуда ва эҳёи истеҳсолоти молӣ мебоист, инчунин коргоҳу устохонаҳои ҳунаромандӣ ҳам дубора барқарор гардида, рӯ ба тараққӣ мениҳод.

Яке аз ҳодисаҳои нангини ҳукмфармоии истилокорони муғул афзоиши ҷанбаи ғуломдорист. Муғулҳо на фақат пешаваронро, балки тамоми аҳолии маҳалҳои ғасбкардаи худро ба ғулом табдил медоданд ва онҳоро дар хоҷагӣ, аз ҷумла, дар зироат ба таври васеъ кор мефармуданд. Дар бозори ғулом одамони ҳар қавму миллатро мефурӯхтанд. Чун меҳнати ғуломи нисбат ба тараққиёти истеҳсолот бепарво мувофиқи чапмдошт манфиат набахшид, чи навъе ки вақфномаи соли 1326 нишон медиҳад, таҷрибаи озод кардани ғуломон ва ба шахси вобаста табдил додани онҳо ба кор бурда шуд.

Зиддияти асосӣ на ин ки дар миёни ашрофи феодали ва аъёни бодиянишин, балки дар байни табақаи болои феодалон, инчунин рӯҳониён, бозургон ва судхӯрон, аз як тараф, деҳқонон ва бенавоёни шаҳр, аз тарафи дигар, ба амал меомад. Таъсири фишоровари рӯҳониёни ислом ба оммаи забун ва ақибмонда, хусусан роли гиҷкунандаи сӯфияи дарвешӣ ва шайхони сершумори он инкишофи шаклҳои бевоситаи муборизаи оммаи истисморшавандаи тоҷикро бар зидди асоратгарони маҳаллӣ (тамоман пешгирӣ карда натавониста бошанд ҳам) бо ҳар васила бозмедоштанд.

3. МАДАНИЯТИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ЗАМОНИ МУҒУЛҲО

Меъморӣ. Касбҳои амалӣ. Санъат

Вусъати фаъолияти бинокорӣ, ки дар миёнаҳои асри XIII ва алалхусус, асри XIV ба вуқӯъ пайваست, ба ҳолати муқаррарӣ даромадан ва, сипас, нисбатан боло рафтани ҳаёти шаҳр ва умуман хоҷагии мамлакатро инъикос менамояд. Пули сохтмонро феодалони динӣ ва ашрофӣ, ҳатто намояндагони ҷудогонаи табақаи ҳукмрони муғулҳо мепардохтанд. Аммо бинокорон устоҳои маҳаллӣ буданд. Бинобар ин дар санъати меъмории ин давра анъанаҳои маҳаллӣ, ҳамчун таҷассуми комёбиҳои меъморони Осиёи Миёна ва устоҳои гуногуни санъати амалӣ тараққиёти минбаъда ва мантиқии худро пайдо намуд.³³

Аз ин давра миқдори хеле зиёди осори меъморӣ боқӣ мондааст, ки аксаран аз мақбара иборат аст. Вале аз ин чунин барнамеояд, ки сохтмони асрҳои XIII–XIV фақат ба ҳамин навъи биноҳои мўхташам маҳдуд гардидааст. Аз манбаъҳои ҳаттӣ маълум мешавад, ки мадраса ва кўшкҳо низ бино меёфтаанд. Дар миёнаи асри XIII ду мадрасаи калон дар Бухоро сохта шуд, подшоҳи муғул Кабакхон дар наздикии Насаф кўшк (қаршӣ) бино кард. Дар Кўҳна-Урганҷ (Хоразм) манораи бошукўҳе (ҳозир қариб 62 м баландӣ дорад) маҳфуз мондааст, дигар ҳамин хел манора дар ибтидои асри XX фурӯ рехт. Ин ду манора қисми таркибии масҷиде буданд.

³³Доир ба санъати меъморӣ ниг.: Бачинский Н. М., 1939; Беленицкий. А. М., 1950; Бретаницкий Л. С., 1958; Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1965; 1961; Шишкин В. А., 1966 ва ғайра.

Қадимтарин иморати маҳфузмондаи ин давра мақбараи Сайфиддини Бохарзӣ мебошад. Сайфиддини Бохарзӣ аз шайхони хеле машҳур ва бонуфуз буда, ҳатто дар назди муғулҳо эътибори калон дошт.

Ӯ дар соли 1258 вафот кард. Авлоди вай бар сари мадфанаи мақбара ва хонақоҳ андохтанд. Соли 1333 ин хонақоҳро Ибни Батута зиёрат карда, онро ҳамчун «маъвои хеле бузург» тавсиф намуд. Мақбараи то замони мо расидаи шайх, ки дар наздикии Бухоро воқеъ гардидааст, хонақоҳ надорад. Вай дар асри XIV умуман таҷдид ёфта, дар паҳлуи иморати қадимаи ҳуди мақбара баъдтар зиёратхонае ҳам сохта шудааст. Қисми аз ҳама охир таъмирофтаи мақбара сардари пештоқдори вай аст. Ин ёдгории қадима ба таври оддӣ сохта шуда, дар айни замон хеле мўҳташам мебошад. Гунбади хурдтари ҳуди мақбара, гунбади калони зиёратхона ва сардари баланди дорои ду манораҷаи пурнақшу ниғор таассуроти бинандаро ба пойдорӣ ва ҳашамати ин бино афзунтар мегардонанд.

Мақбараҳои қаблазтемурии асри XIV хеле бисёранд. Чанд мақбара дар маҷмӯи Шоҳизинда (зиёратхонаи назди мақбараи Қуссам ибни Аббос, мақбараи соли 1360, мақбараи Хоҷа Аҳмад ва ғ.), мақбараи Буёнқулихон дар Бухоро, мақбараҳои Наҷмиддин ва Турабекхоним дар Кўҳна-Урганҷ, мақбараи Муҳаммад Башоро дар Панҷакент, мақбараи ҳоло харобгардидаи Тубохон дар Ленинобод ва ғайра аз ҳамин қабиланд. Аксари мақбараҳо аз ҷиҳати тарҳу меъморӣ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: гурӯҳи нисбатан сершумори онҳо, мақбараи яхонагии гунбаддор буда, гурӯҳи дигар, мақбараҳоеанд, ки мисли мақбараи Сайфиддини Бохарзӣ ду гунбад дошта, аз марқад ва зиёратхона иборатанд. Дар ин давра баъзе тарҳҳои нави сохтмони мақбара ба вуҷуд меоянд, ки бар боми гунбадшакл асос ёфта, бештар бино кардани мақбараҳои дугунбада ва, ҳатто сегунбада дар назар дошта шудааст.

Ороишоти меъморӣ ин давра хеле муҷаллал ва гуногунранг буда, аз тараққиёти минбаъдаи касбҳои амалӣ шаҳодат медиҳад. Дар нақшу ниғори биноҳо гулкорӣҳои рӯи гил ва мино ба таври васеъ истифода бурда мешуд. Баъзан нақшҳои барҷастаи бар тахтаҳои гили пухта кандашударо бо луоби кабуд ё осмониранг андуда, дар мавридҳои дигар фақат катиба ва ё тасвири асосиро сир медоданд ва нақшҳои фаръии даруниро ба ранги гилтахтаҳои кандакорӣшуда мегузоштанд.

Дар ороиши биноҳо сафоли сирдори нақшин ба таври хеле фаровон ба кор бурда мешуд. Гоҳ зер мино ё рӯи миноро бо суратҳои заррин ё рангин зинат медоданд. Деворҳо бо хиштҳои сирдода, ки дар фосилаҳои баробар ба шакли амудӣ ҷида мешуданд, содда, вале нафис ороиш меёфтанд. Рӯи ғачқорӣшудаи деворҳо гоҳ бо нақшбандии бисёр зебо пӯшида мешуд. Усули қадимаи ороиши бино тамоман аз байн нарафта буд. Чунончи, кандакорӣҳои (беминои) асрҳои XI–XII дар амали меъморӣ асри XIV низ ба назар мебарсанд.

Дар нақшҳои рӯи гилтахта, сафоли сирдор ва нақшу ниғори деворӣ диққати касро беш аз ҳама зебӣ ва гуногунии мураккабтарин тасвироти наботӣ ва ҳандасӣ ба худ ҷалб менамоянд. Ҳунари ихтироёкорунаи мусаввирон, ки ин ҳама намунаҳои олиро барои устоҳои сафолгар ва ё нақшбандҳо таҳия кардаанд, ниҳоят ҳайратангезанд.

Махсусан катибаҳои бо хатҳои гуногун сабтгардидаи ёдгориҳои бошукӯҳи меъмориро, ки аз маҳфуз мондани ҳунари ҳаттотӣ ба дараҷаи баланди пешинаи худ шаҳодат медиҳанд, бояд зикр намуд. Қайд кардан лозим аст, ки ҳунари ҳаттотӣ ва наққошӣ осори бисёр зебои ҳудро на фақат дар

соҳаи меъморӣ, балки дар дигар ёдгориҳои санъати дастии мардуми он замон низ боқӣ гузоштаанд.

Аз ин лиҳоз ду кӯзаи гилий, ки танайи нокшакли онҳо бо хатҳои нақшу ни-гори хеле хуби қолабӣ зинат ёфтааст, бисёр ҷолиб мебошад. Дар яке аз ин хатҳо навиштаҷоте ҳаст, ки дар он ном ва сана сабт гардидааст: «Амали усто Абдураҳмон; соли ҳафтсаду бисту як» (соли 1321 милодӣ). Хати катиба, ки хеле зебост, дар ҳар ду кӯза як хел аст, аммо нақшу ниғори онҳо аз ҳам фарқ мекунад.

Баъзе намунаҳои сафолелоти сирдор, ки аз Хоразм ва Туркменистони ҷанубӣ ёфт шудаанд, дорои аҳамияти калони бадеӣ мебошанд³⁴. Аз нақшу ниғори маъбадҳои буддони Марв фикраҳои зиёде бо тасвири харгӯш, аждаҳо ва ғ. маҳфуз мондаанд.³⁵

Илму адаби тоҷик дар асри XIII – миёнаҳои асри XIV

Аз тарафи ўрдуҳои Чингизхон истило шудани Осиёи Миёна ба тараққиёти фан ва адабиёт зарбаи калоне расонид. Дар асри XIII ва авоили асри XIV адабиёт махсусан дар Осиёи Сағир, ҷануби Эрон ва Ҳиндустон, яъне дар он маҳалҳое, ки дар таҳти тасарруфи муғулҳо қарор нагирифта буданд, равнақ меёбад. Фақат дар охири асри XIV ва ибтидои асри XV марказҳои адабӣ азнав ба Мовароуннаҳр ва Хуросон мекӯчанд.

Дар асри XIII бузургтарин симоҳои назми форс-тоҷик Ҷалолиддини Румӣ, Саъдии Шерозӣ ва Амир Хусрави Деҳлавӣ ба майдон меоянд.

Ҷалолиддини Румӣ (1207-1272) аслан аз қадимтарин маркази тамаддунии халқи тоҷик шаҳри Балх мебошад. Ў қабл аз тааррузи муғул, дар синни 14-солагӣ бо падари худ аз ватан ҳиҷрат намуда, ба Нишопур, Бағдод, Ҳирот, Сурия ва Осиёи Сағир рафт ва дар Қуния (Осиёи Сағир) иқомат ихтиёр кард. Вай аввал бо роҳбарии падари худ дар Қуния, сипас, дар Ҳалаб ва Димишқ таҳсил намуда, маълумоти нисбат ба он замон мукаммале ба даст овард ва чанд гоҳ ба дарсгӯӣ машғул шуд. Вале дар соли 1224 ў бо таъсири мулоқоти яке аз дарвешон дарсдиҳӣ ва роҳбарии корҳои тариқати суфияро ба халифагони худ вогузор карда, худ ғўшанишин гардид.

Ҷалолиддини Румӣ аз бузургтарин олимони шоирони мутасаввиף аст. Асарҳои хеле машҳури ў яке девони ғазалиёт ва дигаре «Маснавии маънавӣ» мебошад, ки аз шаш ҷузъ – 26 ҳазор байт иборат буда, асосҳои фалсафаи тасаввуфиро дар бар гирифтааст. Вай бо ин асари худ навяӣ маснавии ирфониро то ба охири дараҷаи тараққиёти он пеш бурд. Эҷодиёти Румӣ хусусан аз он ҷиҳат ҷолиби таваҷҷўҳ аст, ки шоир ба мақсади умумфаҳм гардидани асарҳои худ услуби соддаро ба қор бурда, шаклҳои назми халқии тоҷикро, ҷунончи, дар ғазал сурудҳои лирикӣ ва дар маснавӣ тамсилро истифода менамояд.³⁶

Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ (тақрибан 1219-1292) дар Шероз ба таҳсили илм шурў намуда, пас аз он ба Бағдод рафт ва дар мадрасаи «Низомия» давраи таҳсили худро ба охир расонид. Аз як тараф, шавқӣ ҷаҳонгардӣ ва, аз тарафи дигар, нооромӣҳое, ки ҳангоми ҳуҷуми урдуи муғул дар ватани Саъдӣ рӯй дода буданд, ўро ба мусофирати дуру дарози кишварҳои гуногуни

³⁴Вактурская Н. Н., 1959; Массон М. Е., 1949; Литвинский Б. А., 1953 в; Атагарриев Е. А., 1967.

³⁵Пугаченкова Г. А., 1954.

³⁶Одилов Н., 1964.

Шарқ водор намуданд. Саъдӣ дар овони ин мусофиратҳо, ки 30-40 сол давом карданд, Ҳичоз, Бағдод ва Африқои шимолиро саёҳат намуд.

Ӯ дар соли 1256 ба Шероз баргашта, ба ҷамъ кардан ва тартиб додани асарҳои худ машғул гардид.

Эҷодиёти Саъдӣ ба таъсири назми қадимаи тоҷик ташаққул ёфта, бо он узван марбут гардидааст. Бинобар ин бо вуҷуди он ки Саъдӣ шоири Шероз буда, берун аз хиттаи Осиёи Миёна офаринандагӣ кардааст, вай инчунин ба таърихи назми тоҷик дохил мешавад.

Саъдӣ ғайр аз «Гулистон» ва «Бӯстон» бисёр шеър ҳам навиштааст, аз ҷумла, чанд силсилаи ғазалиёт ба қалами ӯ тааллуқ дорад, ки ба ин васила шоир дар таърихи инкишофи ин навъи назми классикии форсу тоҷик мақоми шоистае ишғол намудааст. Саъдӣ, дар баробари офаридани намунаҳои мукаммалӣ навъи ғазал, дар насри бадеӣ ҳам устоии худро нишон дод. Аз тарафи дигар вай усули панду насихатро дар адабиёт бештар ҷорӣ кард ва навъи асарҳои таълимиро хеле такмил намуд. Шоир дар асарҳои пандомезаш ақидаҳои инсониятпарваронаи худро акс кунонида, ғояҳои ватандӯстиро таълиф кардааст.

Саъдӣ зулму тааддӣ ва ситамкориҳои давлатдоронро маҳкум намуда, ҳокимонро даъват мекард, ки ба мардуми оддӣ бо ҷашми эҳтиром ва қадриносии назар кунанд. Ӯ ба кам қаноат карданро талқин менамуд ва молпарастиву таҷаммулхоҳиро мазаммат мекард. Дар айни замон эҷодиёти ин шоири бузург аз маҳдудиятҳои таърихӣ ва синфӣ холи нест. Чунончи, ӯ зарурати дар пеши зӯрмандон сари итоат фуруд оварданро қайд намуда, як навъи ба худ хоси мароми ба муқобили бадӣ сар набардоштанро таълиф ва талқин мекунад.

Амир Хусрави Деҳлавӣ (1253-1325) дар яке аз шаҳрҳои шимоли Ҳиндустон таваллуд ёфтааст. Падари ӯ аслан аз шаҳри Кеш буда, дар вақти ҳуҷуми муғул аз Мовароуннаҳр ба Ҳиндустон фирор намудааст. Амир Хусрав пас аз хатми таҳсил шаҳри Деҳлиро иқоматгоҳи худ қарор дод ва дар дарбори султон машғули фаъолияти эҷодӣ гардид.

Ӯ илова бар девони ашъоре, ки аз панҷ қисмат иборат аст, ба равияи фарзанди заковатманди халқи Озарбойҷон Низомӣ «Ҳамса» навишт. Амир Хусрав дар ин асари худ, агарчанде мавзӯи қадимаро нигоҳ дошт, лекин дар услуби дoston ва тавсифи қаҳрамонҳо дигаргунӣ овард. Ӯ нисбат ба дигар шоирон дар бобати гирифтани мавзӯҳои маҳаллӣ зиёдтар ҷасорат намуд. Аз асарҳои достонии ӯ «Қирон-ус-саъдайн» (дар бораи мулоқоти Саъд бо падари худ Буғроҳон), «Мифтоҳ-ул-футӯҳ» (калиди фатҳҳо) ва «Нӯҳ сипеҳр» дар мавзӯҳои маҳаллӣ навишта шудаанд. Ин тариқа асарҳои шоир илова бар қимати адабӣ дорои аҳамияти бузургӣ таърихӣ ҳам мебошанд.

Достони ишқӣ-афсонавӣ ӯ «Хизрхон ва Дувалронӣ», ки дар бораи шаҳзодаи ҳиндӣ ва маъшуқаи вай ҳикоят мекунад, хеле қобили таваҷҷӯҳ аст. Амир Хусрав бо забони маҳаллии рехта, ки баъдҳо асоси забони урдуро фароҳам овард, низ асар эҷод кардааст. Ӯ ба омӯзиш ва таҳқиқи фанҳои гуногун, илми шеър ва мусиқӣ ҳам машғул мешуд.

Нахустин маҷмӯаи ба мо расидаи назми тоҷик тазкираи «Лубоб-ул-албоб» мебошад, ки дар солҳои 1221-1222 таълиф ёфтааст. Муаллифи он Муҳаммад Авфӣ аслан аз Марв буда, дар Бухоро тарбият гирифта ва дар ҳамин ҷо таҳсил намудааст. Ӯ дар вақти ҳуҷуми муғулҳо ба Ҳиндустон фирор намуда, дар он ҷо ғайр аз тазкираи номбаршуда асари мансуре бо унвони «Ҷавоме-ул-ҳикоят ва лавоме-ур-ривоёт» навишт, ки аз ҳикоятҳои ширин ва афсонаву қиссаҳои аҷиб фароҳам омадааст.

Дигар аз донишмандони илму адаб, ки дар дарбори Муҳаммади Хоразмшоҳ хидмат мекарданд, Муҳаммад ибни Қайси Розӣ мебошад. Вай низ Ҳангоми тааррузи истилокорони муғул тарки ватан намуда, дар ноҳияи ҷанубии Эрони кунунӣ паноҳ бурд ва дар ин ҷо дар соли 1223 «Ал-мўъҷам фи маойири ашъор-ул-Аҷам» ном асаре доир ба арӯз ва қофия таълиф кард, ки дар он роҷеъ ба шоирони гузашта ва муосири муаллиф маълумоти пурбаҳо дода, аз ашъори онон намунаҳо оварда шудаанд.

Дар асри XIII таърихнависӣ хеле ривож гирифт. Аз муҳимтарин асарҳои ин соҳа «Табақоти Носирӣ»-ро метавон ном бурд, ки дар соли 1260 аз тарафи Абӯумар Минҳочиддини Ҷузҷонӣ ном шахсе аз аҳли Ғур таълиф ёфтааст.

Ин асар ғайр аз таърихи подшоҳони Ҳинд баъзе воқеаҳои давраи салтанати Ғазнавиён, ҳукмронии муғулҳо ва махсусан табaddулотӣ муборизаи зидди исмоилияро муфассал баён мекунад ва донр ба таърихи давраи асри миёнаи Ғур беҳтарин сарчашма ба шумои меравад.

Аз асарҳои таърихӣ он замон, ки дар бобати таҳқиқ ва омӯзиши давраи муғулҳо қимати бузурге доранд, алалхусус, асари дар Эрон навиштаи Алоуддин Атомалики Ҷувайнӣ (ваф. 1283) «Таърихи Ҷаҳонкушо» ва асари Фазлуллоҳ Рашидаддин (дар соли 1318 кушта шудааст) «Ҷомеъ-ут-таворих»-ро ном бурдан мумкин аст. Ин асари охирино В.В.Бартолд нахустин иқдоми ҷиддӣ дар бобати офаридани «Таърихи умумиҷаҳонӣ»-и асри миёна мешуморад.

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ДАВЛАТИ ТЕМУР ВА ТЕМУРИЁН

1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ. ҶУНБИШҲОИ ХАЛҚӢ

Темур ва аввалин қадамҳои ӯ дар роҳи ба даст овардани ҳокимият

Хонҳои муғул батадриҷ дини исломро қабул карда, ба атрофи худ намо-яндагони уламо ва тоҷиронро ҷамъ намуда, сиёсати марказият додани ҳоки-мияти ҳомиро пеш гирифтанд. Чунин рафтори онҳо норизогии пешвоёни қабилаҳои муғул ва туркро ба вуҷуд меовард. Ин буд, ки дар нимаи аввали қарни XIV дар улуси Чағатой, яъне Мовароуннаҳр муборизаи байни хонҳо ва аъёни қабилаҳои аксар турк ва туркшуда ниҳоятдараҷа шиддат гирифт. Дар натиҷаи ин мубориза пешвоёни қабила хеле нуфуз пайдо намуда, вале ҳоки-мияти хонӣ бисёр заиф гардид.

Дар нимаи асри XIV дар саҳнаи сиёсати Мовароуннаҳр писари беки қабилаи барлос - Темур зуҳур менамояд. Темур аввалҳо «дар хидмати хонҳои гуногун ҳамчун сардори кондотйерҳо сар мебардорад»¹ ва, сипас, ташкилку-нандаи давлати бузурге мегардад.

Темур соли 1336 дар деҳаи Хоҷаилғор, ки дар қарибии шаҳри Кеш воқеъ гардидааст, таваллуд ёфт. Ин деҳа дар масофаи 13 км аз Шаҳрисабз ҳоло ҳам вуҷуд дорад. Падари ӯ - Тарағай аз аъёни қабилаи барлос буд. Барлосҳо ҳанӯз дар аввалҳои асри XIV дар водии Қашқадарё маскан намуда, дар баробари ба сар бурдани ҳаёти бодиянишинӣ ба зиндагонии муқимӣ мегузаштанд ва ҳам-чун дигар муғулҳои сокини Мовароуннаҳр забон ва урфу одати аслии худро гум карда, бо туркҳои ин сарзамин омезиш ёфта буданд.

Темур аз соли 1360 сар карда, муддати даҳ сол гоҳ ба тарафи як феодалӣ ҳукмрон ва гоҳ ба тарафи ҳокими дигар гузашта, меҷангид ва дар айни замон барлосҳоро ба атрофи худ муттаҳид менамуд.

Дар соли 1361 хони Муғулистон - Туғлуқ Темур Самарқанд ва шаҳри Кешро ишғол кард. Темур дар ин вақт ба тарафи истилокорон гузашта, хид-мати Туғлуқ Темурро қабул намуд ва бо кўмаки ӯ ҳокими Кеш гардид. Аммо Темур дар хидмати хони Муғулистон бисёр давом накард. Вай бо ҳокими Балх амир Ҳусайн, ки бо Туғлуқ Темур муносибати душманона дошт, созиш карда, ба ҳомии аввалаи худ ҳиснат намуд.

Амир Ҳусайн ва Темур ба муқобили Туғлуқ Темур сар бардоштанд, вале дар ҷанг шикаст хӯрда, маҷбур гардиданд, ки Осӣи Миёнаро гузошта, ба Систон гурезанд. Темур дар Систон ҷангоми яке аз моҷароҳои ҷарбии худ аз даст ва пой росташ захмдор гардида, то охири умр ланг шуд. Баъд аз ин вайро бо унвони «Темури Ланг» низ ёд карданд.

¹«Архиви Маркс ва Энгельс», ҷилди VI, с. 184. (Кондотйер – аскарӣ кироҷро гўянд, ки барои ҳар як кори серпул ба ҷон бохтан ҳозир аст.)

Дар соли 1364 амир Ҳусайн ва Темур муваффақ шуданд, ки Мовароуннаҳрро аз тахти тасарруфи хони Муғулистон берун оварда, ҳукмронии худро дар он ҷо барқарор намоянд. Халқ ҳар ду амирро, хусусан Ҳусайнро, ки ба золимӣ ном бароварда буд, бад медид. Ҳусайн ҳангоми шунидани арзу хоҳиши мардуми Самарқанд дар даст шашпори оҳангро дошта меистод. Аксар вақт ӯ ба ҷои ҷавоб ба додхоҳ дарафтода, ӯро бераҳмона бо шашпар мезад.²

Дере нагузашта, писар ва вориси Туғлуқ Темур Илёсхоҷа ба мақсади дубора ғасб кардани Мовароуннаҳр бар зидди Ҳусайн ва Темур лашкар кашид.

Дар соли 1365 амир Ҳусайн ва Темур аскар чамъ намуда, дар соҳили дарёи Чирчиқ ба қувваҳои ҳарбии душман рӯ ба рӯ шуданд. Муҳорибае, ки дар ин ҷо рӯй дод, бо номи «қанги гили» машҳур аст, зеро дар вақти задухӯрд чунон борони сел меборид, ки аспҳо дар гилу лой лағжида меафтоданд. Дар ин муҳориба Темур ва Ҳусайн қомилан торумор гардиданд. Онҳо Самарқанд ва Шаҳрисабزو ба ҳоли худ гузошта, худҳоро ба он тарафи дарёи Аму гирифтанд ва ба сӯи Балх фирор намуданд. Қўшуни хони муғул Илёсхоҷа рост ба шаҳри Самарқанд равон шуд. Аҳолии шаҳр ҳама саросема гардида, ҷӣ кор кардани худро намедонистанд, чунки қувваи ҳарбии Самарқанд низ бо ҳама-роҳии амир Ҳусайн ва Темур гурехта буд.

Чунбиши сарбадорон

Дар ҳамин гуна як вақти нағмеӣ ва лаҳзаи мураккаб мардуми заҳматкаш ташаббуси мудофияи шаҳрро ба дасти худ гирифтанд.³ Ҳангоме ки аҳолии Самарқанд ба масҷиди ҷомеъ омаданд, Мавлонозода ном яке аз шогирдонии мадраса ба минбар баромада, дар ҳоле ки атрофи ӯро гурӯҳе бо шамшерҳои бараҳна ихота карда буданд, чунин арз кард: «Фавҷи беҳисоби лашкари муғул, ки барои ғорат намудани мол ва ашёи мардум ба ин мамлакат фурӯ рехтааст, ба шаҳр наздик мешаванд. Ҳукуматдори мо, ки бо унвони бочу хироч аз ҳар як сар нуфус маблағи зиёдеро ситонида, мувофиқи майли худ ҳарч менамуд, дар баробари падидор шудани душмани мо, мусулмононро партофта, аз кофирон гурехт ва ҷони худро халос кард. Акнун мардуми Самарқанд ба ивази ҷони худ ҳар андозае хунбаҳо диҳанд ҳам, аз душман раҳой намеёбанд. Ҳоло кист, ки меҳодад вазифаи мудофия намудани аҳолии шаҳрро қабул карда, дар ҳузури бузургон ва мардуми авом ин масъулиятро ба ўҳда бигирад? Мо дар пеши чунин шахс сари таъзим фуруд оварда, ба иҷро намудани вазифаҳои худ машғул хоҳем шуд».⁴

Аён ва ашрофи Самарқанд дар ҷавоби даъвати Мавлонозода ҳомӯш монданд. Он гоҳ Мавлонозода бо ризогии ҳамаи ҳозирон вазифаи сардории мудофияи шаҳрро ба ўҳдаи худ гирифт. Дар ҳуди ҳамин ҷо 10 ҳазор нафар ҷавонони мусаллаҳ баҳри ҳифзи ватан пеши ў савганд ёд карданд. Дар ташкили мудофияи шаҳр ғайр аз Мавлонозода боз ду нафари дигар – Мавлоно Хурдаки Бухорой ва Абӯбакр Калавии Наддоф низ роҳбарӣ намуданд.

Се шабу се рӯз пешвои шӯришгарон - Мавлонозода дам нагирифта кор кард: мудофияро ташқил кардан ва ба ин мақсад қувваҳоро ҷо ба ҷо гузошта,

²Ниг. Бартольд В. В., 964 д, с. 369. Тавзеҳи 44 (матн), с. 370.

³Роҷеъ ба чунбиши сарбадорони Самарқанд ниг. ба асарҳои махсус: Бартольд В. В., 1964 д; Гуревич А. М., 1935 (дар мулҳақот тарҷумаи манбаъҳо аз тарафи А.А.Семёнов ва А.А.Молчанов анҷом дода шудааст); Солеҳов П., 1936; Набиев Р., 1942; Строева Л. В., 1949.

⁴Абдураззоқ, в. 76 б; Бартольд В. В., 1964 д, с. 371.

шаҳрро ба қалъаи мустаҳкам табдил додан лозим буд. Дар ин кор қадре ҳам таъхир кардан мумкин набуд, зеро душман торафт ба шаҳр наздик меомад.

Мудофияи шаҳр хеле моҳирона ташкил карда шуд. Дар наздикии дарвозаҳои шаҳр дидбонҳо гузоштанд. Шаҳрро ба қитъаҳо тақсим карданд ва ғайр аз даромадгоҳи калон – кўчаи ом дигар ҳамаи дарвозаҳоро бастанд. Дар ду тарафи ин кўча сангарҳои мустаҳкам сохта, одамони бо камон ва туфанг мусаллаҳро гузоштанд. Дар охири кўчаи ом худи Мавлонозода бо садҳо тирандозони хуб қарор гирифт. Ба аҳолии шаҳр амр дода шуд, ки хоб накунанд ва дар қитъаи таъиншудаи худ хушрона машғули иҷрои вазифа бошанд.

Хони муғул, ки аз фирор кардани амир Ҳусайн ва Темур воқиф буд, боварӣ дошт, ки шаҳр тамоман бемудофия мондааст. Бинобар ин дастаҳои пешчанги ӯ ба Самарқанд расида, бе ҳеҷ як эҳтиёткорӣ ба воситаи хиёбони асосӣ ба даруни шаҳр раван шуданд. Ҳангоме ки онҳо ба ҷои камингирифтаи дастаи Мавлонозода расиданд, ба мудофиякунандагони шаҳр ишораи ҳучум дода шуд. Дастаҳои мудофиа аз се тараф ба аскарони муғул ҳамла намуданд. Мудофиякунандагони шаҳр аз паси сангарҳо истода, муғулҳоро ба зерӣ борони санг гирифтанд. Онҳо на фақат бо даст, балки бо фалахмон низ душманро сангборон мекарданд. Муғулҳо аз ҷуфта ва захмӣ талафоти калон дода, маҷбур шуданд ақиб нишинанд.

Рӯзи дигар қўшуни муғул дубора ба Самарқанд ҳучум овард. Ҳарчанд муғулҳо усулҳои тактикаи ҳарбии бодиянишинии худро (чунончи, бардурӯғ ақиб ғурехта, ногаҳон ҳамла намуданро) ба кор бурда бошанд ҳам, вале муваффақият ба даст оварда натавонистанд. Он гоҳ муғулҳо барои муҳосираи давомдор дар атрофи шаҳр мавқеъ гирифтанд. Лекин ин тадбири онҳо низ натиҷасе набахшид. Пас аз чанд вақт дар урдугоҳи бодиянишини муғул марази тоуни асп пайдо шуд ва, чӣ навъе ки яке аз муаррихони он давра хотирнишон кардааст, «муғулҳо дандонҳои худро ҳарисона ба ҳам фишурда» маҷбур шуданд, ки аз муҳосира даст кашанд ва фақат ба ғорати атрофи шаҳр қаноат намуда, пас гарданд.

Дар Самарқанд муборизаи фақирон бар зидди тавонгарон ба амал омада, оммаи заҳматкаш аз судхўрони манфур ва дигар золимони худ ниқор гирифтанд. Ин ҳаракати аҳолии Самарқанд дар адабиёти таърихӣ ҳамчун «чунбиши сарбадорон» шўҳрат ёфтааст. Ифодаи «сарбадор» қадре пештар (дар солҳои 1336-1337) ба муносибати шўрише, ки дар Сабзавор ном маҳалли Хуросон ба муқобили хонҳои муғул ва заминдорони калони маҳаллӣ сар зада буд, пайдо шудааст. Ин истилоҳ аз чунин шиори шўришиён бархостааст, ки гуфтаанд: «Назар ба он ки аз тарс ҳалок шавем, беҳтар аст, сари худро ба дор бинем». «Сарбадор» калимаи мураккаб аст, ки аз ду калима («сар» ва «дор») бо илова кардани пешоянди («ба») таркиб ёфтааст.

Муаррихони феодалии давраи Темур ба калимаи «сарбадор» маънии «дорбоб»-ро додаанд ва роҳбарони ҳаракати соли 1365-уми Самарқандро ҳамчун исёнӣ, яъне муҳолифони ҳукумати «қонунӣ»-и мавҷуда тасвир намуда, онҳоро ба ҳамин унвон ёд кардаанд. Чунон ки муаллифи «Равзат-ус-сафо» Мирхонд мегўяд: «Гурӯҳе аз онҳо (аҳолии Самарқанд. – Б.Ғ.), ки зўро тавоно ва ошўбгару ҷинояткори гузаро буданд, ҷуръати гузаштан аз ҳалди муҷоз намуданд, ҳокимиятро гирифтанд ва ба ситам шурӯъ карданд». Ӯ қадре поинтар аз ин навиштаҳои худ илова мекунад: «Сарбадорон муртакаби ҳар гуна рафтори қабех гардиданд».

Мирхонд роҷеъ ба он ки «рафтори қабех»-и сарбадорони Самарқанд дар чӣ зоҳир гардидааст, чизе намегўяд ва фақат бо ҳусни назар қайд мекунад, ки

Хусайн ва Темур «ром кардан ва бо сари итоат овардани ононро (сарбадоронро. - Б.Ф.) амри хайр донистанд».

Муаррих Хондамир, ки бародарзода ва давомдиҳандаи кори Мирхонд мебошад, агарчанде хидмати сарбадоронро дар бобати дафъ кардани ҳучуми муғулҳо ба эътироф намудан маҷбур шудааст, вале мисли Мирхонд ба онҳо баҳои бўҳтономез медиҳад: «Пас аз он ки сарбадорони Самарқанд ин кори хеле муҳимро (дафъи ҳучуми муғулро. - Б.Ф.) бомуваффақият анҷом доданд, ба роҳи шарора ва фитна даромада, дасти ғорат ба моли раият заданд».⁵

Муаррихи дигар Шарафиддин Алии Яздӣ дар бораи сарбадорони Самарқанд чунин менависад: «Ба сари як гурӯҳ мардум боди ғурур ва ифтихор вазид: онҳо ба берун аз ҳадди худ қадам гузоштан ҷасорат намуда, дастони хунрезии ситамовари худро ба ҳар тараф дароз карданд». Муаллиф ин баҳои ба сарбадорон додаи худро бо шеър тақвият менамояд, ки мазмунаш ин аст: «Эй борхудоё, мағузор, ки гадо шахси мӯътабар гардад».⁶

Сарбадорон манфиатҳои пешаварон ва табақаҳои поини аҳолии шаҳрро ҳимоя мекарданд. Бинобар, ин тамоми иқдомоти онҳо муҳолифи манфиатҳои аъён ва ашрофи Самарқанд буданд.

Вақте ки хабари аз муҳосираи Самарқанд даст қапида, ақибнишинӣ кардани муғулҳо ба ғӯши Темур расид, ӯ феврал ба пеши амир Хусайн қосид фиристода, ҳақиқати воқеаро ба вай хабар дод. Амир Хусайн ва Темур ба зудӣ ҳамдигарро мулоқот намуда, дар ин бора маслиҳат карданд ва қарор доданд, ки дар ишғоли Самарқанд шитоб накунанд. Зеро онҳо, зоҳиран, аз дучор шудан ба муқовимати сахти мудофиакунандагони шаҳр метарсиданд. Ин буд, ки онҳо ба муборизаи ошқорои зидди аҳолии Самарқанд ҷуръат накарда, тасмим гирифтанд, ки ононро бо макру ҳила ба даст дароранд.

Онҳо барои ба ғайрат гузоштани мудофиакунандагони Самарқанд ба унвони роҳбари мудофиаи шаҳр нома навишта, изҳор намуданд, ки идораи шаҳрро ба ӯ вогузор кардаанд ва ҳеҷ яке аз сокинони он ҷазо дода нахоҳанд шуд. Онҳо ин ваъдаҳои ононро бо қасамҳо тасдиқ намуда, номаро бо либосҳои фоҳиша ба тӯҳфаҳои фиристонданд ва инчунин бо ҳамроҳии элчиҳои хушзабон намояндагони махсуси худро равона карданд, ки ба шаҳр дохил шуда, барои забт намудани Самарқанд замина ҳозир кунанд ва дар ин амр аз гуногунии ҳайъати сарбадорҳо истифода баранд.

Қувват гирифтани фаъолияти ҷосусони амир Хусайн ва Темур, ки гурӯҳҳои дудилаи аҳолии шаҳрро ба тарафи худ мекашиданд, инчунин ноустувораи кор бурдани қисмати давлатманди сарбадорон ва омодаи созиш будани ашхоси бонуфузи онҳо дар байни аҳли ин ҷунбиш ихтилоф ба вуҷуд овард.

Дар аввали баҳори соли 1366 амир Хусайн ва Темур бо лашкари худ ба Самарқанд расида, пас аз қарор гирифтани дар он ҷо ба сарбадорон мактуб навиштанд ва гуфтанд: «Мо ба шумо боварии кулӣ дорем ва бо шумо беҳтар аз дигар ҳукмронон рафтор хоҳем кард». Роҳбарони сарбадорон ба ин суханони маккорона бовар карда, ба лашкароҳи амир Хусайн равон шуданд ва ҳамин ки ба он ҷо расиданд, ҳама дастгир гардида, кушта шуданд. Аз ин миён фақат Мавлонозода бо хоҳиши Темур ҳалос ёфт. Ба ҳамин тариқ, ҷунбиши сарбадорони Самарқанд бераҳмона фурӯ нишонда шуда, амир Хусайн ва Темур дубора ҳукмронии ин шаҳр гардиданд.

⁵Мирхонд, ҷилди VI, с. 12–13; Хондамир, ҷилди III, қисми 3, с. 9.

⁶Шарафиддини Яздӣ, 1887, р. 110.

Чунбиши солҳои 1365-1366, зоҳиран, на фақат Самарқанд, балки деҳаҳои атрофро низ фаро гирифта будааст. Лекин манбаҳои таърихӣ дар ин бора хеле кам маълумот додаанд. Аз муаррихони он замон фақат Хондамир дар ин хусус баъзе мадракхоро овардааст. «Баъд аз он ки амир Ҳусайн Самарқандро ишғол намуд, – мегӯяд ӯ, – дигар вилоятҳо низ худсарӣ ва итоатнопазиро тарк карданд».

Маълумоти манбаҳои ҳаттӣ роҷеъ ба ин чунбиш, ки дар таълифоти таърихшигори феодали оварда шудаанд, хеле ноқис ва ниҳоят бадғарозона мебошанд. Дар бораи програмаи иҷтимоӣ ва сиёсати роҳбарони шӯриш ба ҷуз чанд ишорае дигар ягон мадрак мавҷуд нест. Ин аст, ки мо аз аксари ҳамоно тadbироте, ки онҳо дар вақти шӯриш ба амал оварда буданд, чизе на-медонем.

Одатан дар асарҳои умумии илми таърих ва, ҳатто дар тадқиқоти махсуси оид ба масъалаи мавриди баҳс чунбиши сарбадорони Самарқанд ҳамчун аксуламали аҳолии шаҳр нисбат ба ҳавфи ҳуҷуми муғулҳо тавсиф ёфтааст. Агар, дар воқеъ, ҳамин тавр бошад, пас гумоне ба миён меояд, ки ҳамагӣ дар чанд рӯз бар зидди душмани сершумор ва хеле кордида ин тариқа мудофиаи мустаҳкамеро таъкил карда тавонистани шаҳриён амри маҳол аст. Бинобар ин, аз эҳтимол дур нест, ки дар арафаи ҳуҷуми муғулҳо ва шояд хеле пештар аз ин воқеа дар шаҳр таъкилоти пуриқтидори сарбадорон ва қувваҳои бо шиору мақсадҳои сарбадорӣ баромадкунанда мавҷуд бошад.

Чӣ навиҷе ки маълум аст, дар ғарби Хуросон солҳои 1337-1381 тақрибан дар зарфи ним аср давлати сарбадорон мавҷудияти худро нигоҳ дошт, солҳои 1350-1392 дар Мозандарон ва аз соли 1370 дар Гелон давлати сайидҳо ба вуҷуд омад. Чунбиши сарбадорони Самарқанд (1365-1366) ва Карминаро (1373) на ин ки дар ҷудой, балки дар қаринаи ҳамаи ин ҳаракатҳо бояд дид, ки баъзе ғояҳои муайяни онҳо, албатта, ба шакли махфӣ, дар миёна ва чоряки сеуми асри XIV ба Осӣи Миёна низ нуфуз кардаанд.

Давлати сарбадорон ҳам мисли дигар давлатҳои ҳамсоя бар принсипи салтанатӣ қарор гирифта буд. Аммо асоси иҷтимоии он ба кулӣ фарқ мекард. Ҳокимияти давлатҳои сарбадорӣ дар дасти феодалони хурд буда, мавҷудияти ин давлатҳо фақат ба пуштибонии деҳқонону пешаварон вобастагӣ дошт. Қувваҳои ҳарбиро сарбозони аз байни заминдорони камбизоат ва деҳқонони озод даъватшуда таъкил меоданд. Феодали ва дастаҳои ҷангии онҳо ба ин кор ҷалб карда наменданд. На фақат қўшун, балки идораи он низ демократӣ гардид. Ҳарчанд дар сари давлат ашрофи сарбадорӣ меистод, аммо намуди зоҳирии он тамоман дигар буд. Ҳокимон ҳам либоси оддӣ менӯшиданд, тақсими баробари ғаниматҳои ҳарбӣ ҷорӣ гардида, барои ҳамаи ояндагон ғизохӯрии умумӣ барпо карда мешуд. Соле як бор хонаи ҳоким «барои ғорат»-и мардум воғузор мегардид. Ҳамаи инҳо натиҷаи ба тамоюли баробарии қаноати радикали сарбадорон мутобиқшавии аёнӣ ашроф буда, дар зери фишори оммаи халқ ба амал меоманд.

Чунон ки И.П.Петрушевский дуруст қайд мекунад, «давлати сарбадорӣ демократияи деҳқонӣ набуд, вай давлати заминдорони хурд буд, ки танҳо ба туфайли гузаштҳои муҳим ба деҳқонон мавҷудияти худро нигоҳ дошта метавонист». Ин гузаштҳо фақат ҷиҳатҳои зоҳириро дарбар намегирифт. Гуфтан кофист, ки тамоми андоз ва маҷбуриятҳои ғайришарӣ умуман бекор карда шуданд. Замиҳои феодалони калон мавриди мусодира қарор гирифтанд ва маҳз қисми зиёди ҳамин замиҳо ба ихтиёри табақаи ашрофи сарбадорон гузаштанд. Зоҳиран, вазъияти аҳолии шаҳр низ қадре беҳтар гардид. Дар натиҷаи тadbирҳои бо фишори оммаи халқ амалишуда аҳолии меҳнаткашӣ

шаҳр барои худ шароити нисбатан мусоиди зистро муҳайё гардонид. Вилоятҳое, ки ба таркиби давлати сарбадорони Хуросон дохил мешуданд, ҳам шаҳрҳо ва ҳам қишлоқҳо, ҳақиқатан ҳам чун гул шукуфон гардиданд.⁷

Ҳатто аз чунин як тавсифи мухтасари сарбадорони Хуросон, нақшаҳо ва сиёсати онҳо то чӣ андоза барои мардуми Мовароуннаҳр қувваӣ ҷазбкунанда доштани ин ҷунбиш равшан мешавад. Аз афташ, ҷунбиши сарбадорон дар Самарқанд решаҳои амиқи худро дошт. Бинобар ин, Темур бо наҷот додани Мавлонозода эҳсоси аслан барояш бегонаи «инсондӯстӣ»-ро зоҳир намуда, ҳамчун сиёсатмадори маккор ва дурандеш кӯшиш кард, ки ҳусни таваҷҷӯҳи аҳолии шаҳрро нисбат ба худ ба вучуд оварад. Аммо ин кӯшиши ӯ бароре пайдо накард, дар оянда ҳам оммаи халқ муттасил бар зидди ӯ сар мебардоштанд.

Дар бораи анъанаҳои пурқуввати ҷунбиши сарбадорони Самарқанд чунино далел ҳам гувоҳӣ медиҳад, ки пас аз барқарор гардидани ҳокимияти Темур низ ҳар бор, ки ӯ дуртар сафар кунад, аҳолии Самарқанд шӯриш мебардоштанд. Дар давоми ҳаҷдаҳ сол (1370-1388) аз ин қабил шӯро онқўб нўҳ мартаба сар зада,⁸ самарқандиҳо бо вучуди он ҳама рафторҳои бераҳмонаи Темур, мардонавор барои озодии худ мубориза мебуданд.

Ба сари ҳокимияти Мовароуннаҳр омадани Темур ва футуҳоти минбаъдаи ӯ

Пас аз забт шудани Самарқанд муносибати байни амир Ҳусайн ва Темур вайрон гардид. Темур дар вақти ҳукмронии амир Ҳусайн ҳокими Шаҳрисабз ва Қарши буда, ба муқобили муттафиқи собиқи худ ба таври махфӣ кор мебуд. Муборизаи махфиянаи Темур то дараҷае расид, ки соли 1370 бо таҳрики ӯ дар Самарқанд табаддулоте ба амал омада, амир Ҳусайн кушта шуд ва Темур амири тамоми Мовароуннаҳр гардид.

Азбаски Темур аз авлоди Чингизхон набуд, пас аз ба Мовароуннаҳр соҳиб шудани худ ҳам унвони хониро қабул накард. Ӯ худро амир эълон намуда, ба он лақаби «Курагонӣ» (яъне «домод»)-ро ҳамроҳ кард, зеро вай зани амир Ҳусайни мақтулро, ки духтари Қазанхони Чингизӣ буд, ба занӣ гирифт. Темур мамлакатро бо кўмаки хонҳои козиб Суюрғотмиш (1370-1388) ва писари ӯ, Султон Маҳмудхон (1388-1402) идора мекард.⁹ Вай аз қабिलाҳои ба худ наздики чағатой, хусусан аз барлосҳо гвардияи боэътимод ташкил дод. Ба барлосҳо ва умуман ба тоифаҳои чағатой ҳар гуна имтиёзҳо бахшид. Қувваҳои ҳарбие, ки аз ин тоифаҳо ташкил мешуданд, ба тақияҳои асосии ҳокимияти Темур табдил меёфтанд.

Сафири испонӣ - Гонзалес де Клавихо, ки дар соли 1404 ба пойтахти давлати темурӣ - шаҳри Самарқанд омада буд, дар дафтери хотироти худ чунино навиштааст: «Чағатоиҳо аз подшоҳ имтиёзҳои махсусро соҳиб шудаанд: онҳо метавонанд ба ҳар кучое, ки ҳоҳанд, бо рама ва галаи худ сафар кунанд, аз чарогоҳ ва заминҳои зироатӣ истифода намоянд. Онҳо зимистон ва тобистон дар ҳар маҳалле, ки мақбулашон ояд, зиндагонӣ мекунанд, онон озоданд ва ба

⁷Таҳлили таърих, базаи иҷтимоӣ ва идеологияи ҷунбиши сарбадорони Хуросонро ниг.:Петрушевский И.П., 1956.

⁸Ибни Арабшоҳ, 1868–1869, с. 16. Дар бораи шӯриш – Строева Л. В., 1949, с. 280-281

⁹Бартольд В. В., 1964 г, с. 42, 47–48.

подшоҳ андоз намедиханд, чунки дар вақтҳои лашкаркашӣ бо даъвати ӯ хизмати аскарро баҷо меоранд.¹⁰

Темур шӯриши оммаи халқ ва, аз ҷумла, ҷунбиши хеле бузурги сарбадорони Самарқандро дарҳам шикаста, сипас, ба муборизаи зидди феодалони маҳаллие, ки майли мустақилшавӣ доштанд, шурӯъ намуд. Гурӯҳи бонуфузи аҳолии шаҳр – тоҷирон ва пешаварони сарватманд, ки дар заиф шудани иқтисодии мулкдорони бузург ва барҳам хӯрдани ҷангу низоъҳои дохилӣ зинафъ буданд, аз ғаъолияти Темур дар амри марказият додани давлат пуштибонӣ мекарданд. Темур ба рӯҳониён бисёр имтиёзҳои иқтисодӣ дода, онҳоро низ ба тарафи худ кашид. Вай ба воситаи таъкил намудани лашкаркашиҳои ғоратгарона ба кишварҳои ҳамсоя ва ба вучуд овардани имконияти ба осонӣ соҳиби сарват шудан иштиҳои мулкдорони хурди феодалиро, ки аз қудрати ӯ пуштибонӣ мекарданд, бармеангехт.

Темур ба кишваркушоии 35-солаи худ қадам ниҳода, ҳокимияти худро, қабл аз ҳама, дар пойтахти ҷараёни дарёи Сир мустаҳкам намуд, ки дар он вақт дар ин ҷо ҳукумати хонии Оқ Ёрда мавҷуд буд. Ӯ ба ихтилофи дохилисӯлолави Оқ Ёрда мувоҳила карда, Тӯхтамишхонро, ки яке аз муддаиёни тоҷу тахт буд, ғимоя намуд. Тӯхтамишхон баъдҳо бо кӯмаки Темур ҳукумати Олтин Ёрдари низ ба даст даровард.

Дар соли 1372 амир Темур нахустин дафъа Хоразмро забт намуд. Пас аз ин ӯ панҷ мартаба ба муқобили шӯриши хоразмиён лашкар кашид ва охири бор дар соли 1388 бар онҳо ҳамла овард. Дар вақти ин ҳуҷуми охир пойтахти Хоразм - шаҳри Урганҷ, ки яке аз марказҳои тижорати байни Аврупои шарқӣ ва Осиёи Миёна буд, бо фармони амир Темур бо замин яксон карда шуд. Сокинони шаҳрро ба Самарқанд кӯчонида, дар вайронаи шаҳри собиқ ҷав коштанд. Фақат дар соли 1391 Темур ба дубора барқарор кардани Урганҷ рухсат дод.

Аз соли 1388 амир Темур ба муборизаи шадид ва давомнок бар зидди Тӯхтамишхон сар кард. Вай дар соли 1392 ба хоки Қасфқоз ҳуҷум оварда, Арманистон ва Гурҷистонро ғорат ва мутеъ намуд. Дар соли 1395 ба қувваҳои ғарбии Тӯхтамишхон шикаст дода, бақияи лашкари ӯро таъқибкунон ба хоки давлати рус дохил гардид ва то Елте расид. Даре нагузашта Темур пойтахти Олтин Ёрда - шаҳри Саройро, ки дар соҳили дарёи Волга воқеъ шуда буд, забт ва хароб намуда, бо ҳамин ба давлати хонии Олтин Ёрда зарбаи қатъӣ ворид овард.¹¹

Ҳамаи ин, ба қавли А.Ю.Якубовский, ба Олтин Ёрда «зарбаи ҳалокатовар» расонид. Пояи давлате, ки ба сари Руси қадим ин қадар бадбахтиҳо оварда буд, дарҳам шикаст. Олтин Ёрда пас аз соли 1395 яқинан рӯ ба таназзул ниҳод. Торумор гардидани Мамай соли 1380 дар қорзори Куликово зарбаи нахуст ва ҳалқунандае буд, ки ба Олтин Ёрда расонида шуд; шикасти назди Терек дар соли 1395 ва хоку туроб гардидани Сарой зарбаи дувум гардид. Темур бо Олтин Ёрда баҳри манфиатҳои Осиёи Миёна мубориза бурда, бо князҳои Москва, ки дар бораи онҳо тасаввуроти равшане надошт, алоқа барқарор накарда буд, вале ӯ объективона на фақат барои Осиёи Миёна, балки барои Русия низ қори муфиде кард»¹² (ғарҷанд ки дар ҳамон соли 1395 якҷанд шаҳрҳои ҷануби Русияро ғорат намуд).

¹⁰Клавихо, 1881, с. 220.

¹¹Греков Б. Д., Якубовский А. Ю., с. 316–373.

¹²Якубовский А. Ю., 1946 а, с. 64.

Темур дар баробари мубориза бурдан бо Олтин Ёрда амалиёти Ҳарбиро ба муқобили Эрон вусъат дода, он чоро низ ба ҳайъати давлати императории худ дохил намуд. Вай инчунин ба Ҳиндустон се мартаба ҳуҷум оварда, дар соли 1398 шаҳри Деҳлиро ишғол кард ва ганҷинаҳои зиёди онро ба ғорат бурда, дар соли 1399 ба Самарқанд баргашт. Соли дигар Темур дар хоки Сурия қувваҳои султони Мисро торумор намуд ва соли 1402 дар муҳорибаи Анқара ба қўшуни султон Баязид шикасти мўҳлик ворид овард. Темур дар соли 1404 ба пойтахти худ - шаҳри Самарқанд бозгашт намуда, дар фикри истилои мамлакати Чин афтод ва бо ғайрати тамои талорукоти Ҳарбӣ дида, дар соли 1405 лашкари худро ба тарафи шарқ ҳаракат дод. Лекин ӯ ба мақсади худ нарасида, дар роҳ (дар Утрор) ногаҳон вафот кард.

Дар натиҷаи ин Ҳама лашкаркашӣ ва футуҳоти пуршумор амир Темур муваффақ шуд, ки давлати императории бузурге таъсис намоёнд. Давлати ӯ на фақат Мовароуннаҳр, Хоразм, мамлакатҳои соҳили баҳри Хазар (Каспий) ва хоки Афғонистони кунунӣ, балки Эрон, як қисми Ҳиндустон, Ироқ, навоҳии ҷанубии Қарқоз ва як қатор кишварҳои Осиёи Ҳарбиро дар бар мегирифт.

Тамоми лашкаркашиҳои Темур ошкоро характери ғоратгарона доштанд. Масалан, вақте ки ӯ бо Тўхтаминшхон ҷанг мекард, ободҳои лаби дарёи Волгаро ҷунон тороч ва хароб намуд, ки дар он ҷо қаҳтӣ ва гуруснагӣ рӯй дод. Маҳалҳои ободии шимоли Ҳиндустон низ ваҳшиёна ба харобазор табдил дода шуданд. Ёрдуҳои яғмогари Темур аз ин сарзамин сарвати беандоза ба даст дароварда, пас аз рафтани худ фақат шаҳри деҳаҳои хароб, вабо ва гуруснагиро дар Ҳиндустон боқӣ гузоштанд. Темур Арманистони пуродамро, ҷӣ навъе ки як шохид менависад, «бо қаҳтӣ, бо дами теғ, бо асорат, бо азобу уқубати гўшношунуда ва муомилаи ғайриинсонии худ ба биёбон табдил дод».¹³

Темур дар вақти лашкаркашиҳои истилогарона аз дигар ваҳшигарӣҳои мудҳиш низ худдорӣ намекард. Ё дар соли 1387 Ҳангоми забт намудани шаҳри Исфҳои ба аскарони худ фармон дод, ки 70 ҳазор нафар аҳолии бегуноҳро сар бурида, аз сари онҳо «калламанора» созанд. Дар соли 1398 дар Ҳиндустон бо амри ӯ 100 ҳазор нафар асирон ба қатл расонида шуданд. Вай дар соли 1401 дар Димишқ аскарони худро фармуд, ки ҳар кадоми онҳо як сари буридаи одамӣ оваранд. Сипас, аз ин сарҳо калламанора сохтанд. Дар худӣ Ҳамон сол Темур шўриши Бағдодро фурў нишонда, рўзи иди қурбон ба аскаронаш амр кард, ки 90 ҳазор касро кушта, аз сари онҳо 120 калламанора созанд. Сарбозони Темур ба иҷрои ин фармон камар баста, дар қатори мардон занон ва кўдакони маъсум ва инчунин асирони аз Сурия овардаи худро ваҳшиёна сар буриданд. Шарафиддин Алии Яздӣ пас аз марги Темур дар «Зафарнома»-и худ навиштааст, ки дар дохили давлати васеи императории Темур ин тариқа «калламанораҳо» хеле зиёд буданд. Темур як шаҳри Осиёи Сағирро ишғол карда, фармон дод, ки Ҳамаи кўдаконро ба замин партофта, аз болои онҳо аспу ароба гузаронанд. Ин як навъ манзараи мудҳиши гўшткўбиро мемонд, – навиштааст яке аз шохидони онзамона.

Воқеаҳои фоҷиавии Сабзавор (дар Хуросон) аз лиҳози бераҳмӣ аз ин Ҳама ваҳшигарӣҳои Темур камтар набуданд. Мардуми Сабзавор бар зидди ҳукмронии хунхоронаи Темур шўриш бардоштанд. Амир Темур дар соли 1383 ин шўришро хобонида, аҳолии он чоро ба ҷазоҳои сахттар аз марг дучор кард: бо амри ӯ одамони зиндари дар байни хиштпораҳо гузошта ва аз болои онҳо

¹³Фома Мецопский, 1957, с. 62.

оҳак ва гил рехта, деворҳои баланд сохтанд. Чунин ҳодиса низ рӯй меод, ки аскарони Темур душманони асирфтодагон зинда ба зинда гӯр мекардаид. Ҳатто рӯзе бо амри Темур якбора 4 ҳазор кас бо ин азоби ғажас нест карда шуданд. «...Сидсати Темур, – навишта буд К.Маркс,– аз он иборат буд, ки ҳазорҳо занону бачагон, мардону ҷавононро азобу шиканча диҳад, қир кунад ва ба ин тариқа, дар ҳама ҷо воҳима андозад...».¹⁴

Бо ҳамин роҳ Темур кӯшиш мекард, ки аҳолии ба ғорат ва истисмори бе- раҳмона дучоркардаашро дар итоати худ нигоҳ дорад.

Манбаҳои таърихӣ ба Темур чунин ҳикматеро нисбат додаанд: «Тамоми қитъаи маскунӣ олам сазовори он нест, ки бештар аз як подшоҳ дошта бо- шад».¹⁵ Дар ҳақиқат ҳам, Темур дар баробари тороҷ ва истисмор намудани аҳолии кишварҳои забтшуда саъй мекард, ки ҳокимияти худро дар тамоми олам барқарор намояд. Вай аз нав ташкил кардани давлати императории аз- поафтодаи муғулро мақсади асосии худ қарор дода буд. Аз ин рӯ, Темурро метавон муттаҳидкунандаи давлати азҳампошидаи Чингизхон номид. Вале бояд хотирнишон кард, ки Темур ба анҷоми ин кор муваффақ нагардид. Ў дар мамлакатҳои тахти тасарруфаш ҳатто усули идораи як қадар мут- таҳидшаклро ҳам ташкил карда натавонист.

Темур бо ўрдуҳои ғоратгари худ марказҳои маданияро хароб намуда, дар айни замон барои ободии вилоятҳои Осиёи Миёна, ки асоси иқтисоди давла- ти ўро ташкил меоданд, кӯшиш кард. Бо амри ў дар ин маҳалҳо қорҳои обёрӣ ва роҳсозӣ хеле вусъат дода шуд. Темур аз Байаннаҳрайн, Осиёи Сағир, Эрон ва Ҳиндустон гурӯҳ-гурӯҳ устодон, аҳли илм ва санъатро асир намуда, ба Мовароуннаҳр меовард. Иддаи зиёде аз одамони пешавару ҳунар- манд, ходимони илм ва санъат хусусан ба пойтахти давлати темурӣ - шаҳри Самарқанд ҷамъ карда шуданд. Ин буд, ки шаҳри Самарқанд дар ин давра ниҳоятдараҷа сабзид.

Амир Темур манфиатҳои табақаи болоии феодалони ба тиҷорат алоқаманд ва бозургонро дар назар дошта, дар бобати ба бузургтарин мар- кази тиҷоратӣ табдил ёфтани Самарқанд низ тадбирҳои лозимаро пешбинӣ намуд. Гонзалес де Клавихо дар ин бора чунин менависад: «Азбаски дар он ҷо (дар Самарқанд,– Б.Ғ.) барои ба тартиб фурухтани ҳамаи чиз ҷои калоне мавҷуд набуд, подшоҳ фармон дод аз байни шаҳр кўчае гузаронанд, ки дар ду тарафи он барои фурухтани молҳо дуккан ва хаймаҳо бошанд».¹⁶

Ин кор бо усули хоси кордории Темур анҷом пазируфт. Бо фармони маъмурони ў ҳавлӣ ва дигар биноҳое, ки аз ҷои онҳо бояд роҳ мегузашт, аз байн бурда шуданд ва соҳибони ин биноҳо барои дур будан аз ногувориҳо ба ҳар сӯ гуруҳа рафтанд. «Кўчаи хеле калон сохта шуд,– менависад Клавихо,– ки дар ду тарафи он дўконҳо сохта, хайма ва хиргоҳ зада буданд... рӯи кўча ҳамчун тим пўшида шуда, аз ҳар кӯчи он барои равшанӣ панҷараҳо гузош- та буданд. Баробари тамом шудани қори сохтмони хаймаҳо фавран тоҷирон дар он ҷой гирифта, ба фурухтани ҳар гуна молу ашё шурӯъ намуданд».¹⁷

Темур меҳост роҳҳои тиҷоратӣ дубора ба воситаи Мовароуннаҳр барқарор гарданд. Аз ин сабаб вай барои вайрон кардани тиҷорати байни Аврупо ва шарқ, ки аз роҳи Олтин Ўрда сурат мегирифт, кӯшиш намуд ва бо

¹⁴«Архиви Маркс ва Энгельс, ҷилди VI, с. 185.

¹⁵Шарафиддини Яздӣ, 1887, ҷилди I, с. 306.

¹⁶Клавихо, 1881, с. 316.

¹⁷Ҳамон ҷо, с. 317

ҳамин ният шаҳрҳои Сарой ва Урганҷро ба харобазор мубаддал гардонид, то ин ду шаҳр аҳамияти тиҷоратии худро гум кунанд.

Пас аз он ки Темур Эронро тасхир намуд, то як андоза ба дубора барқарор кардани роҳи тиҷорати ҷаҳонӣ дар Мовароуннаҳр муваффақ гардид.¹⁸ Акнун бозаргонон аз Эрон ба Султония омада ва аз он ҷо ба воситаи Ҳирот ва Балх ба Самарқанд ва, сипас, ба воситаи Тароз ба Муғулистон мерафтанд.

Муборизаи сулолавию Темуриён

Пас аз марги Темур давлати бузурги императории ташкилкардаи ӯ аз по афтода, Мовароуннаҳр ба сахнаи муборизаҳои хунини сулолавию табдил ёфт. Темур ҳанӯз дар вақти ҳаёти худ давлатро дар байни фарзандонаш - Ҷаҳонгир, Умаршайх, Мироншоҳ, Шоҳрух ва набераҳояш - Муҳаммадсултон, Пирмуҳаммад, Иброҳим ва Улуғбек тақсим намуда буд.

Ҳанӯз аз ҷавони Темур якчанд рӯз нагузашта буд, ки ҳар кадом аз Темуриён худро мустақил эълон карданд. Набераи Темур, ҳокими Тошканд-Халилсултон (писари Мироншоҳ) лашкар ҷамъ намуда, пештар аз писари Ҷаҳонгир – Пирмуҳаммад, ки ӯро Темур ҷонишини худ таъин карда буд, омада ба пойтахти давлати темурий - шаҳри Самарқанд соҳиб шуд. Агарчи Пирмуҳаммад борҳо барои барқарор кардани ҳуқуқи худ кӯшиш намуд, вале муваффақият ба даст оварда натавонист ва ниҳоят дар соли 1406 ба қатл расид.

Ба Темуриён лозим омад, бо намояндогони сулолаҳои собиқ ҳам, ки Темур аз ҳукмронӣ маҳрум карда буд, мубориза баранд. Дар ғарб ва шимоли ғарбии Эрон намояндогони сулолаи туркмани Қарақунолу, дар Туркистон амир Худодод ва шайх Нуриддин исён намуданд. Ҳангоме ки дар соҳили дарёи Аму байни Халилсултон ва Пирмуҳаммад ҷанг мерафт, Худодод кӯшуни муғул ва қалмиқро муттаҳид намуда, ба Мовароуннаҳр ҳучум овард. Ӯ Самарқандро забт карда, ҳатто дар вақти муҳориба Халилсултонро асир гирифт.

Темуриён ба вазъияти хеле хавфоваре дучор гардиданд. Писари Темур - Шоҳрух, ки ҳокими Ҳирот буда, исман вориси падари худ ҳисоб мешуд, ғавран лашкар ҷамъ намуда, роҳи Мовароуннаҳрро пеш гирифт. Шоҳрух кӯшуни Худододро торумор карда, худ ӯро бо дастӣ ҷосусе ба қатл расонид ва Халилсултонро озод кард. Лекин вай Халилсултонро дигар аз ҳуқуқи вориси салтанат маҳрум сохта, ӯро ҳокими Рай таъин намуд ва идора кардани Самарқанд ва, умуман, Мовароуннаҳрро дар соли 1409 ба писари понздаҳсолаи худ - Улуғбек супорида, худ ба тарафи Эрон лашкар кашид. Ӯ тадриҷан авлоди се писари бузурги Темур – фарзандони Ҷаҳонгир, Умаршайх ва Мироншоҳро аз ҳокимият дур карда, писари худ Иброҳимсултонро дар соли 1414 ҳукмрони Шероз ва писари дигари худ - Суюрғотмишро дар соли 1418 ҳокими Кобул, Ғазнин ва Қандаҳор таъин намуд.

Дар зарфи ин муддат намояндогони сулолаи туркмени Қарақунолу ба иқтисодии маълум соҳиб гардида, на фақат хоки қабл аз футуҳоти Темур дошташонро дубора ба даст дароварданд, балки ҳудуди қаламрави худро хеле вусъат доданд. Шоҳрух ба муқобили Қарақунолу се дафъа лашкар кашид,

¹⁸Дар мукотибаи Темур бо ҳукмронии давлатҳои Аврупои ғарбӣ-подшоҳи Франция Карли VI ва подшоҳи Англия Генрих IV масъалаи инкишофи тиҷорат мавқеи муҳимро ишғол менамояд. Ниг.: Умняков И. И., 1956; «Таърихи Самарқанд», ҷилди I, 1969, с. 173–189

аммо ба ғалабаи қатъӣ муваффақ нагардида, ба сулҳ розӣ шуд ва идора кардани Озарбойҷонро дар соли 1436 ба Ҷаҳоншоҳ ном яке аз намоёндагони ин сулола воғузор намуд.

Дар замони ҳукмронии Шоҳрух (1405-1447) давлати Темур, бо вучуди хеле гум кардани хоки худ, ҳанӯз то як андоза иқтидори пешинаашро нигоҳ медошт. Зимнан, бояд хотирнишон кард, ки аз сарзамини таҳти тасарруфи Шоҳрух амалан ду давлат: яке давлати худи Шоҳрух бо марказаш Ҳирот ва дигаре давлати Улуғбек бо марказаш Самарқанд ба вучуд омад.¹⁹

Ҳукмронии Улуғбек

Вақте ки Шоҳрух писари понздаҳсолаи худ - Улуғбекро ҳукмрони Самарқанд таъин кард, зимомӣ ҳокимият амалан дар дасти сипаҳсолори номдор, ҳамразми Темур амир Шоҳмалик буд. Аз вақти ба тахт нишастани Улуғбек дере нагузашта, 20 апрели соли 1410 дигар сипаҳсолори темурӣ, ҳокими Туркистон бо қўшуни сершуморе ба Самарқанд ҳамла овард. Улуғбек маҷбур гардид, ки ҳамроҳи васии худ фирор намояд. Шоҳрух ба маҳзи воқиф шудан аз ин ҳодиса фавран бо лашкари зиёде роҳи Самарқандро пеш гирифт. Дар муҳориба феодалӣ исёнкор саҳт шикаст хӯрда, базӯр қон ба саломат бурд, вале пас аз ду сол оқибат кушта шуд.

Ҳокимияти Шоҳрух дар Осиёи Миёна комилан барқарор гардид.

Улуғбек аз тобеият ба васӣ хеле дилгир шуда, ҳар гоҳ ба падари худ арз мекард, ки ўро аз васотат раҳо намояд. Чун вазъи сиёсӣ ҳам пас хондани Шоҳмаликро талаб мекард (ў дар байни ашрофзодагони Осиёи Миёна душмани бисёр пайдо карда буд), Шоҳрух хоҳиши писарашро ба ҷо овард. Ҳамин тариқа, аз соли 1411 Улуғбеки ҳафдаҳсола на ин ки исман, балки амалан ҳукмрони Мовароуннаҳр гардид.

Дар ин маврид ҳам ҳокимияти олӣ ҳамоно дар дасти Шоҳрух буд. Улуғбек соли чанд бор барои саҷда ба Ҳирот мерафт, доир ба муҳимтарин масоил ҳамеша маслиҳати падарро мегирифт, аз кардаҳои ба ў ҳисобот медод ва ғ. Бо вучуди ин, ҳамзамонаш Улуғбекро ҳокими мутеъ ҳисоб намекарданд. Ў тақрибан дар ҳар бобат амалан соҳибхитиёр буд, вале корро ба ҷос намерасонд, ки боиси бадғумонии падар ва ҳалалдор шудани муносибати байни онҳо гардад.

Улуғбек дар соли 1414 ба муқобили ҳокими Фарғона - шаҳзода Аҳмад амалиёти муваффақиятнокӣ ҳарбӣ гузаронида, қаламрави ўро ба мулки худ ҳамроҳ намуд ва пас аз чанде Қошғарро ҳам ба тасарруф даровард. Улуғбекро, махсусан, ўзбекони қувватгирифта ва Муғулистон ба таъвиш меандохтанд. Аввалҳо ў ба гузоштани гумонтаҳои худ дар сари ин давлатҳои кўчнӣшӣ муваффақ гардид, вале баъдтар онҳо торафт аз итоати ў баромадан гирифтанд.

Соли 1425 Улуғбек дар ноҳияи Иссиққўл ва наҳри Или амирони муғулистониро шикаст дода, ғаниматҳои зиёде ба даст даровард. Санги яшме, ки ба мақбараи Темур истифода шудааст, аз ҷумлаи ҳамин ғаниматҳост.²⁰ Боз як ёдгории ин воқеа навиштаҷоти дараи Ҷелонўти (дар роҳи байни Ҷиззах ва

¹⁹Тадқиқи муфассали таърихи Осиёи Миёнаи аҳди Шоҳрух ба қалами В.В.Бартолд тааллуқ дорад (1964). Инчунин ниг.: Аҳмадов Б.А., 1965

²⁰Массон М. Е., 1948.

Самарқанд) мебошад, ки дар он Улуғбек аз юриши худ ва «аз он мардум сиҳат ва саломат ба ин ҷониб баргаптанапро» хабар додааст.²¹

Аммо пас аз ду сол лашкари Улуғбек аз ўзбекони бодиянишин саҳт шикаст хўрд, ки ба ин, беш аз ҳама, форигболий ва белаёқатии ҳуди Улуғбек ва сардорони лашкари ў боис гардида буд. Ғолибон мамлакатро тамоман ғорат карданд. Шохрух бо қўшуни сершумор ба кўмаки писараш шитофт. Гунаҳкорони дар ҷанг шикастхўрда бо калтак ҷазо дода шуданд. Улуғбек аз ҳокимият дур карда шуд. Вале падараш аз рўи илтифот ҳокимиятро боз ба ў пас гардонд.

Баъди ин воқеа Улуғбек дигар ба юришҳои ҳарбӣ сардорӣ накард ва он дастаҳое, ки ў ба муқобили бодиянишинҳо равона менамуд, одатан ба ягон муваффақияте ноил намегардиданд. Ўзбекони бодиянишин на фақат қисмати муҳими Хоразмро ишғол карданд, балки ҷандин бор ба Мовароуннаҳр ва музофотҳои шимолии Эрон ҳамла оварданд. Умуман, пирўзиҳои ҷангӣ ба Улуғбек насиб нагардид.

Аз муҳимтарин тadbироти Улуғбек дар дохили давлат ислоҳоти пулии соҳли 1428 буд. Ин ислоҳот дар бобати ба низом даровардани муомилоти пулӣ ва тиҷорат, ки ба андозае манфиатҳои аҳолии меҳнатиро низ ифода мекард, роли мусбат бозид (доир ба ин ислоҳот пойнтар батафсил сухан хоҳад рафт). Зоҳиран, дар аҳди Улуғбек андози замин назар ба давраи пас аз ў, яъне нимаи дувуми асри XV ҳаҷман камтар ситонда мешуд. Аз ҳамин ҷост, ки Давлатшоҳ гуфтааст: «Улуғбек дар замони подшоҳии падари худ - Самарқанд ва Мовароуннаҳр мустақилона ҳукумат кард ва дар умури идора ва адлия русуми шоистаеро риоя намуд».

Улуғбек аз Шохрух, ки мусулмони мутаассибе буда, вазифаи асосии ҳудро фақат дар дақиқона ва айнан риоя намудани тамоми аҳкоми шарият ва ба ин амр маҷбур кардани табааҳои худ медонист, аз бисёр ҷиҳатҳо фарқ мекард. Дар шаҳри Хирот – пойтахти давлати теурии аҳди Шохрух қоидаҳои саҳт ва зўҳду тақвои намунавӣ ҳукмфармо буд.

Дар айни замон дар Хироти онвақта адабиёти бадеӣ ва санъати тасвирӣ хеле равнақ пайдо намуд. Писари Шохрух шаҳзода Бойсунқар китобхонаи бузурге сохта, бисёр ҳаттотони номӣ, котибҳо, саҳҳифон, мусаввирон ва ҳатто мутахассисони соҳаи адабиётро ба ин ҷо ҷамъ овард. Ў дар баробари китобати матнҳои қадима ва нодир корҳои матншиносиро ҳам ба роҳ гузошт. Таҳияи матни ҷомеи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, ки дар ин китобхона бо амри Бойсунқар анҷом ёфта буд, намунаи ҷунин иқдоми муҳимест. Ғайр аз ин, ба матни мазкур муқаддимаи мукаммале низ навишта шуд. Ин нусхаи «Шоҳнома» то замони мо расидааст ва дар китобхонаи Техрон маҳфуз аст.²²

Аммо муҳити Самарқанд тамоман дигар буд. Дар ин ҷо ҳатто шайхулислом базмҳои меорост, ки занҳои раққоса ширкат мебариданд. Рўзе яке аз пайравони мутаассиби шарият аз ў пурсид: «Шайхулисломи беислом, кадомин тариқати дин якҷо ништастан ва бо ҳам нўшидани марду занро раво медонад?»

Сарғарми илмҳои дунявӣ гардидани Улуғбек зиддияти байни ў ва аҳли таассубро боз ҳам тезтундтар намуд.

Аввалин мураббӣи Улуғбек дар овони кўдакиаш қиссагў, шоир ва донишманди маъруф шайх Орифи Озарӣ буд. Баъдтар ў устодони дигар низ

²¹Лерх П. И., 1870, с. 26.

²²Бартольд В. В., 1964 г., с. 120-121; Ромаскевич А. А., 1934, с. 14; Якубовский А. Ю., 1946, с. 20-21; Бертельс Е. Э., 1960, с. 169-170.

пайдо кард, ки аз байни онҳо, махсусан Қозизодаи Румӣ ва Ғиёсиддин шўҳрати зиёде доштанд. Қозизодаи Румиро «Афлотунӣ замон» меномиданд. Улуғбек аз адабиёт вуқуфи комил дошт, забонҳои туркӣ, тоҷикӣ ва арабиё ба хубӣ медонист ва худ ба туркиву тоҷикӣ шеър ҳам мегуфт, илми мусиқиро омӯхта, дар ин соҳа панҷ рисола таълиф намудааст, ҳамчунин нисбат ба илми тиб майлу рағбати зиёде аз худ зоҳир кардааст. Ў дар баҳсу мунозираҳои илмӣ иштирок намуда, ҳозиронро бо зеҳни хориқуллодда ва дониши амиқи худ дар ҳайрат мегузошт. Бо вучуди он ки ў қариб дар ҳамаи соҳаҳои илму фан маълумоти мукамалеро соҳиб гардида буд, беш аз ҳама, риёзиёт ва, алаҳуссус, илми нучумро дўст медошт ва аксари вақти худро ба ин роҳ сарф менамуд. Ў тавонист дар андак муддат маъруфтарин мунаҷҷимон ва риёзидонони он замонро ба Самарқанд ҷамъ карда, расадхонаи бо асбобҳои мукамал таҷҳизонидашударо ба вучуд оварад. Самараи асосии кори ин расадхона, ки ҳуди Улуғбек бевосита ширкат намудааст, ҷадвали нави нучумӣ мебошад ва он муқаддимаи муфассали назариявист, ки барои ин ҷадвал навишта шудааст.²³

Бо фармоиши Улуғбек дар Самарқанд, Бухоро, Кеш ва Ғиждувон бисёр биноҳои бузургу мўҳташам сохта шудаанд, ки мадрасаи машҳури регистони Самарқанд аз ҷумлаи ҳамин биноҳост.²⁴

Қатли Улуғбек. Низоъҳои феодалӣ

Улуғбек пас аз вафоти Шоҳрух (1447) муддате чанд шаҳри пойтахтии Ҳиротро ҷои истиқомати худ қарор дод. Вале дар ҳамин вақт ўзбекони бодиянишин ба Самарқанд ҳуҷум карда, шаҳрро ба муҳосира гирифтанд. Бинобар ин, Улуғбек маҷбур шуд ба Мовароуннаҳр бозгардад. Дар роҳ ба дастаҳои душман дучор омада, аз қувваи аскарӣ талафоти зиёде дод. Ин боиси паст шудани эътибори ў гардид. Аҳолии, аз он ки ҳокимияти марказӣ иқтидори гирифтани пеши ҳуҷум ва ғоратгариҳои душманро надорад, изҳори норизоӣ мекард. Аз ин норизогии мардум истифода бурда, писари ҳуди Улуғбек - Абдулатиф бо таҳрик ва тапшиқи рўҳонӣ иртиқой исён бардошт. Дар муҳориба Улуғбек тамоман шикаст хӯрда, аз тахти салтанат фуруварда шуд. Ниҳоят, дар охири моҳи октябри соли 1449 Улуғбек на бо розигӣ, балки бо фармони Абдулатиф ба қатл расид.

Абдулатиф дер боз орзуи соҳибӣ кардани тоҷу тахтро дар дил мепарварид. Рўҳонӣ мутаассиби ислом ва шайхони тариқати дарвешӣ, ки Улуғбекро бад медиданд, ин майлу иштиёқи салтанатҳои вайро боз ҳам афзунтар мегардониданд. Бо ҳамин қасд Абдулатиф падарашро кушт ва барои тамоман эмин будан аз даъвои тахти салтанат бародарашро ҳам набуд сохт. Лекин аз байн шави моҳ нагузафта, ҳуди ў ҳам аз тарафи сўиқасдкунандагони ҳарбӣ ба қатл расид. Пас аз ин муборизаи байни Темурӣ бо қувваи нав пиддат ёфт. Аз низоъҳои байнихудии ин хонадон тоифаҳои бодиянишин, ки мавқеи онҳо дар ҳаёти сиёсии мамлакат торафт бештар мегардид, истифода бурданд. Аз аҳли хонадони темурӣ ба Абӯсайд муяссар гардид, ки бо кўмаки қувваҳои муттаҳидаи тоифаи бодиянишини ўзбек бо сардорӣ Абулхайрхон ҳокимияти авлоди Мироншоҳро дар Мовароуннаҳр дубора барқарор кунад.

²³Массон М. Е., 1941; Қорӣ-Ниёзов Т. Н., 1950; Шишкин В. А., 1953; Вороновский Д. Г., 1965; Қорӣ-Ниёзов Т. Н., 1965; Сирочиддинов С. Х., Матвиевская Г. П., Шишкин В. А., 1965.

²⁴Пугаченкова Г. А., 1965.

Дар давраи ҳукмронии султон Абӯсаид (1451-1469) ҳаёти илмӣ ва адабӣ рӯ ба таназзул ниҳода, ба ивази он таассуби динӣ ривоч гирифт, нуфузи рӯҳониёни иртиҷоъпараст ва пайравони дарवेशия беш аз пеш афзуд. На фақат Самарқанду Бухоро, балки тамоми Мовароуннаҳр аҳамияти худро ҳамчун мамлакати пешқадами шарқ аз даст дод.

Мавқеи дарवेशияи иртиҷоӣ ба дараҷасе баланд гардид, ки давлати Темуриён қариб тамоман дар зери итоати шайхӣ тариқати дарवेशӣ, феодалӣ хеле калон. Ҳоча Аҳрор қарор гирифт. Метавон гуфт, ки ҳукмронии чилсолаи Улуғбек ба ҳукмронии чилсолаи Ҳоча Аҳрор – яке аз тиратарин симоҳои таърихи халқҳои Осиёи Миёна иваз гардид.

Дар миёнаи асри XV барои соҳибшудан ба ҳокимияти олӣ дар Хуросон муборизаи шадид мерафт. Абӯсаид муваффақ гардид, ки тахти Ҳиротро ба даст дароварда, сарзамини паҳновареро аз Тиёншон то Бағдод ва аз дашти Қирғиз то дарёи Ҳинд ба зерӣ ҳокимияти худ дароварад. Аммо ин иттиҳод аслан фақат дар зоҳир буд, зеро ба муқобили ҷудоихоҳии феодалони калон, ки амалан соҳибони комилҳуқуқи ноҳия ва вилоятҳои тамоми шумор мерафтанд, мубориза кардан имкон надошт.²⁵

Муаррихи он замон Абдурраззоқи Самарқандӣ дар бораи то чӣ андоза қувват пайдо кардани майлҳои ҷудоиталабии онвақтаи феодалӣ, хусусан дар Хуросон, ба тариқи зайл нақл менамояд: «Аҷибтар аз ҳама ин ки ҳар як қалъаи дар он ҷониб воқеъшуда мулки ягон саркардае ҳисоб меёфт».

Мовароуннаҳр аз соли 1469 ба дасти фарзандони султон Абӯсаид гузашт ва Хуросон ба ихтиёри авлоди Умаршайх қарор гирифт. Бузургтарин намоёндаи ин хонадон Султон Ҳусайн ибни Мансур ибни Бойқаро буд, ки дар Ҳирот ҳокимияти қавии худро барқарор намуфта, муддати чил сол салтанат ронд.²⁶

2. ҲОҶАГӢ.

МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИ

Вазъи умумии ҳоҷагӣ ва истисмори деҳқонон

Дар замони Темуриён вазъияти ҳоҷагии қишлоқ назар ба замони муғулҳо хеле беҳтар гардид. Ҷангҳои Темур харобиовар буданд, ӯ мардуми бисёреро нобуд сохт, хусусан дар шаҳру қишлоқҳои муқобилатнишондода ваҳшигарӣҳои бемислу монанде кард. Лекин, дар айни замон, вай барои барқарор намудани иншоотҳои обёрӣи вайронкардаи муғулҳо ва васеътар гардонидани майдонҳои кишт дар чанде аз вилоятҳои мамлакат баъзе тадбирҳо андешид. Сиёсати молиётии ӯ низ барои вусъат ва инкишофи зироат

²⁵Дар аҳди Абӯсаид ҳамаи вилоятҳои ғарбии Эрон аз Озарбойҷон то соҳилҳои уқёнуси Ҳинд, ки пештар як қисмати давлати Темур ҳисоб мешуданд, ба дасти сулолаи туркмени Қарақунонӣ дармаданд. Дар соли 1458 Ҷаҳоншоҳ ҳатто кӯшиш кард, ки Ҳиротро забт намояд, вале ба ин муваффақ нагардид. Соли 1459 дар байни ӯ ва Абӯсаид муоҳидае баста шуд, ки бар тибқи он қисмати ғарбии Эрон бар тахти тасарруфи Ҷаҳоншоҳ монда, Хуросон ба ихтиёри Абӯсаид гузашт. Абӯсаид пас аз марги Ҷаҳоншоҳ хост ҳокимияти давлати Темуриёно дар ғарби Эрон дубора барқарор намояд, лекин ба чунин нияти худ расида натавонист: дар яке аз муҳорибаҳо ба дасти душмани худ асир афтода, кушта шуд (1469). Ба ин тариқа, қисмати ғарбии Эрон ҳамоно дар дасти сулолаи Қарақунонӣ боқӣ монд.

²⁶Бартольд В. В., 1964 с; Якубовский А. Ю., 1946.

пароити нисбатан мусоид фароҳам овард. Темуриён (ғайр аз вақтҳои ҷангу ҷидоли байнихудӣ) асосан ин сиёсати муассиси давлати худро давом доданд.²⁷

Маълум аст, ки Темуриён дар воҳаи Марв, водии дарёи Мурғоб қорҳои зиёди обёрӣ ташкил намуд. Ӯ фармуд, ки саркардаҳои ҳарбӣ ва шахсони олимона аз Мурғоб канал бароранд. Манбаъҳо аз ин қабил каналҳо 20-тоашро ном бурдаанд, ки аксари онҳо ба исми калонтарин саркардаҳо ва соҳибмансабони аҳди темуриёни номида шудаанд. Баъдтар Шоҳрух дар бобати барқарор намудани садди асосии об, ки бо номи «Султонбанд» машҳур буд, инчунин барои тоза кардани каналҳои лойзеркарда чораҳо дид. Қисмати зиёди заминҳои зироат дар воҳаи Марв бо ташаббуси Султон Ҳусайн обёрӣ карда шуд. Қорҳои обёрӣ дар баъзе ҷағираҳои вилоятҳои мамлакат (масалан, дар навоҳии Ҳирот ва Самарқанд) низ гузаронида шуданд. Дар замони Темуриён ҳар ташаббуси шахсии дар роҳи обёрӣ нишон додашуда мавриди тақдир қарор мегирифт, касони заминҳои бекорхобидаро азхудкарда ба имтиёзҳо соҳиб мешуданд.

Як қатор масъалаҳои муҳими таърихи иқтимоӣ-иқтисодии Осиёи Миёнаи асри XV ҷанӯз ҳал нагарадидааст ва баъзе аз онҳо, ҳатто пеш гузашта ҳам нашудааст. Аммо таърихшиносони советӣ роҷеъ ба муносибатҳои аграрии он замон таҳқиқоти зиёд ва самаранок анҷом додаанд,²⁸ ки тавассути он мумкин аст қонуниятҳои асосӣ, протсессҳо ва воқеаҳои ин даврро назар ба давраи гузашта пурратар ва равшантар баён кард.

Андози асосии замин дар замони Темуриён хироҷ буд, ки ба ду шакл: яке ба тариқи мол, яъне ҳисса аз маҳсул ва дигаре аз рӯи масоҳати замин ба тариқи пул ситонида мешуд.²⁹ Хироҷ асосан ба шакли мол рӯёнда шуда, ҳаҷми муайяне дошт. Аз рӯи баъзе мадракҳо, молиёти замин, одатан, як савуми ҳосилро ташкил мекард.

Дар сарчашмаҳо оварда шудааст, ки амалдоронро барои сӯиистеъмол ва худсарона зиёд кардани ҳаҷми андоз ҷазо меодаанд, гоҳо ҳатто маҷбур ҳам мекардаанд, ки андози барзиёда ситонидаашонро ба деҳқонон баргардонанд. Баъзан ба муносибати ҷашнҳои вилоятҳои ҷудогона ба муддати чанд вақт аз додани хироҷ озод карда мешудаанд.

Вале дар ҳуди ҳамаи сарчашмаҳо иттилоъ дода мешавад, ки хусусан дар овони ҷангҳои байнихудӣ аз аҳолии дар як сол чанд бор хироҷ меғундоштанд ё ҳаҷми онро зиёд мекарданд ва илова бар наваҳҳои мавҷудай он бо ихтиёри худ молиёт меситониданд.

Ба ин муносибат шаҳодате, ки Давлатшоҳ дар бораи нормаи ҷамъ кардани хироҷи пулӣ (на аз ҳиссаи ҳосил, балки аз масоҳати муайяни замин) додааст, ҷолиби диққат мебошад. Аз рӯи гуфтаҳои ӯ маълум мегардад, ки ин нор-

²⁷ Жуковский В. А., 1894, с. 71; Бартольд В. В., 1964, с. 62; 1965 а, с.

151-152; 194-195; Маҳмудов Н., 1966, с. 13.

²⁸ Азимҷонова С. А., 1954 ва 1957; Беленицкий А. М., 1945; Маҳмудов Н., 1966; Молчанов А. А., 1940; Чехович О. Д., 1965; Якубовский А. Ю., 1946 ва ғайра.

²⁹ Аммо на ҳамеша хироҷи дар манбаъҳо ба тариқи пул ифодаёфтаре ба таври механикӣ шакли пулии даромади солонии замин ҳисобидан мумкин аст. Масалан, ба гумони Н. Маҳмудов (1966, с. 70) хироҷе, ки яке аз ҳокимон ба Темуриён мепардохт ё худ хироҷе, ки гумонаҳои Темуриён аз хироҷғундорандагон Хуросон ҷамъ карда, мебоист ба Самарқанд мерасониданд, шакли пулии худро доштааст. Дар ин ҳолат дар бораи воқеа, шакли пулӣ доштани даромади замин суҳанрондан на он қадар ҷоиш аст. Ин ҳолат ҳамон ҳодисае зикр ёфта бошад, ки одатан хироҷро ба тариқи мол ҷамъ карда ва аз рӯи арзиш ба пул гардониди, пулро ба хазинаи ҳукумати марказӣ мефиристодаанд.

ма дар замони Улуғбек назар ба вақти таълифи Давлатшоҳ (1487) камтар будааст.³⁰

Аммо дар хусуси тағйироти хироҷи молӣ, ки чун ҳиссае аз ҳосил ситонида мешуд, ҳоло чизе маълум нест. Ба ҳар ҳол, ба вуқӯъ омадани ин тағйирот аз эҳтимол дур нест, зеро тағйири нормаи хироҷ яқинан ба ҳамаи навъҳои он дахл мекард.

Ғайр аз хироҷи оидоти замин дар асри XV боз бисёр андозҳои дигари иловагӣ вучуд дошт, ки ба ҳар яки он низ ранги қонунӣ дода, ҳам ба шакли пул ва ҳам ба шакли мол аз мардум меситониданд. Чанде аз ҳамин қабил андозҳои иловагӣ маҳз барои таъмини маоши соҳибмансабон муқаррар гардида буд. Ба дарахтони мева низ андози махсусе мавҷуд буд, ки онро «сардарахтӣ» меномиданд.

Андози сарикасӣ, ки муғулҳо қорӣ карда буданд, бо номи «саршумор» дар асри XV ҳам вучуд дошт. Илова бар ин, ба сабаби дуд кардан низ андоз мегирифтанд, ки он бо номи «дудӣ» машҳур гардидааст. Дар қатори ин ҳама боз якчанд ўҳдадориҳо ба зиммаи аҳолии гузошта мешуд, ки вазнинтарини онҳо андози почта–«улоғ» (мувофиқи он аҳолии маҷбур буд, ки ба ҳар як қосид ва чопар асп ёфта диҳад) ва «пешкаш» (ба тариқи тўҳфа ва бахшиш) ба шумор мерафт. Чун ба ин навъ ўҳдадориҳо ҳадде муқаррар нагардида буд, барои сўиистеъмол ва ҷабр имконоти васеъ фароҳам меомад. Беҳуда Темур пешкашро тамоман бекор накарда буд. Фақат дар вақти ҷанг аз аҳолии андозҳои иловагии махсус гирифтани мумкин буд, вале амалдорон гоҳо ин қабил андозро дар айёми озоштарӣ низ рӯёнидани мешуданд.

Дар замони Темуриён барзгаронро дар сохтмон ва таъмири ҳисору қалъа, кофтан ва тоза кардани каналу корезҳо ва ғайра кор мефармуданд, ки ин шакли маҷбурият «бегорӣ» номида мешуд. Ин барои аҳли меҳнат бори аз ҳама вазнин буд, зеро ба ҷуз дигар ногувориҳо онро аз кори асосиашон мемонд.

Ба ин тариқа, истисмори оммаи халқ аз тарафи табақаи ҳоким умуман ба ҳалди ниҳой расида буд. Бо вучуди ин, муҳаққиқон чунин фактро, ки Темур ва баъзе Темуриён дар сиёсати молиётӣ худ ба нормаҳои муайяншуда риоя мекарданд ва ҳатто гоҳо пеши роҳи сўиистеъмоли соҳибмансабонро мегирифтанд, мунсифона ҳамчун амри мусбат донистаанд. Ин амр барои тараққиёти хоҷагии деҳқонон ба дараҷаи кофӣ шароити мусоид фароҳам наоварда бошад ҳам, ба ҳар ҳол онро аз харобии тамом нигоҳ дошт.

Бояд қайд кард, ки худӣ аҳолии шаҳру деҳот низ хеле фаъол буд ва хусусан дар мавридҳои сўиистеъмол ва андозгириҳои ғайриқонунии маъмурони хироҷ ба муқобили ҳокимият дар шаклҳои мухталиф изҳори эътироз менамуданд. Баъзан оммаи деҳқонон ба вилоятҳои дигар кўчида мерафтанд ва аз ин сабаб ҳукумат маҷбур мешуд, ки андозҳои аз норма зиёдаро бекор кунад. Дар сарчашмаҳо муқовимати ошкори оммаи халқ, ки дар вақти ҷангҳои байниҳудии шаҳзодагони темури аз андозҳои иловагии беохир хонахароб шуда буд, хотирнишон гардидааст. Масалан, вақте ки Султон Ҳусайн Хуросонро забт карда, ба девони муставфӣ ду амалдори навро таъин намуд, онҳо ба сари аҳолии андозҳои иловагӣ бор карданд. Халқи Ҳирот бо чунон як қуввае эътироз намуд, ки ба Султон Ҳусайн лозим омад, ҳам ин андозҳоро бекор намояд ва ҳам он амалдорони худсарро аз вазифа дур созад.

³⁰Бартольд В. В., 1964, с. 132; Чехович О. Д., 1965, с. 303–304 ва диг.

Ҳодисаи бекор кардани андозҳо ба мўҳлатҳои гуногун боз чанд бор ба вуқӯъ пайваст. Масалан, ба сабаби он ки аҳолии меҳнаткаш аз андозҳои зиёд ва хусусан аз худсарӣ ва сўиистеъмоли маъмури хироч ба ниҳояти қашшоқӣ расида буд, андози таъмини маоши аскарӣ чандин маротиба бекор карда шуд. Темуриён барои барқарор намудани қудрати молиётпардозии аҳоли ба гузашт ва маҳрумиятҳои муваққатӣ розӣ шуда, дар ин роҳ бо худсарии маъмурон низ мубориза мебуданд. Дар сарчашмаҳо на фақат ҳодисаҳои аз мансаб дур кардан, балки ҳатто қатл намудани ин қабил маъмури худсар зикр ёфтааст.

Ба ин тартиб, молиёте, ки аз оммаи заҳматкаш ситонида мешуд, бори хеле вазнин ва миёншикане буд. Ин бори гарон баъзе вақтҳо, хусусан дар овони ҷангҳои байнихудӣ, ки боиси чандин мартаба ҷамъ кардани ҳамон як андозу молиёт ва ҷорӣ намудани андозҳои нав мегардиданд, боз ҳам афзунтар мешуд. Бар замми ин, сўиистеъмоли маъмури хироч, ки ғоидаи худро дар назар дошта, андозҳоро аз норма зиёд ҷамъ мекарданд, як фалокати доимӣ ҳисоб меёфт. Бо вуҷуди ин, дар андозу молиёти асосӣ мавҷуд будани меъёри муайян ва қўшишҳое, ки Темур ва баъзе Темуриён дар роҳи риоя намудани ин меъёр ва ба манфиати хазина пешгирӣ кардани худсариҳои маъмурон ба ҳарч медоданд, умуман, вазъияти нисбатан мусоидеро фароҳам оварда буд.

Мумкин аст тахмин кард, ки то оғози асри XV захираи заминҳои милки деҳқонон хеле кам гардид. Дар аҳди муғулҳо маҳз ҳамин навъ хоҷагиҳои милкии ноустувор мебоист дар навбати аввал хароб мешуд. Вале ба ин нигоҳ накарда, дар асри XV ба ҳар ҳол қисмати нисбатан имтиёзноки деҳқонон вучуд дошт. Ҳаҷми молиёти асосие, ки онҳо аз даромади солонаи замин ба давлат мебардохтанд, камтар буд. Аммо онҳо, албатта, аз додани дигар навъҳои андоз озод набуданд. Оммаи асосии деҳқононро, мисли пештара, иҷоранишинони саҳмкор ва барзгарони ҷамоатӣ таъшиқ мекарданд.

Агар мо барои аҳди муғулҳо аз хусуси мавҷудияти ҷамоати деҳқонон ё худ бақияҳои устувори он аз рӯи далел ва қаринаҳои зехнӣ суҳан ронда бошем, пас барои асри XV, ҳарчанд кам бошад ҳам, мадрақҳои муайян мавҷуд аст. Е.А.Давидович аз рӯи мадрақҳои асри XVI муқаррар намуд, ки яке аз аломатҳои ғайримустақими мавҷудияти ҷамоатҳо ё худ бозмондаҳои яқини онҳо тақсимнашавандагии замини деҳот (қаряҳо) мебошад. Ҳангоми харидуфурӯш ва ё ба вақф бахшидан қитъаҳои ҷудогонаро аз минтақаи умумии замин ҷудо намекарданд (аз ин рӯ, на ин ки ҳудуди як қитъа, балки ҳудуди умумии тамоми минтақа тавсиф мешуд), ки амалан суҳан дар бораи андози оидоти солонаи ҷамаи минтақаи замини деҳот мерафт.³¹ Мисоли шабеҳи заминҳои тақсимнашавандаро мо метавонем барои асри XV низ пайдо намоем. Чунончи, бар тибқи вақфномаи соли 1470 қарияи Ҷоиз ба вақф дода шуда, вале аз ин бахшиш 1/24 таноб замини нотақсим ихроҷ гардида.³² Мувофиқи вақфномаи даври Темур, «сеяки нотақсим»-и деҳаи Рифон ва «ҷоряки нотақсим»-и деҳаи Нитаи вилояти Самарқанд ба вақф бахшида шуда буд. Дар айни замон, бар хилофи ин, нимаи деҳаи тақсимшуда низ зикр гардида, ҳудуди ин нима ба таври ҷудогона тавсиф меёбад. Дар ҳуди ҳамин вақфномаи даври Темур боз як навъи замин, ки ба зироати ҷамоатӣ марбут аст, зикр гардидааст. Ин тоқзорест, ки дар ихтиёри деҳа буда, замини «ҷамъияти муайян» номида мешуд.³³

³¹Давидович Е. А., 1961 а, с. 37.

³²Чехович О.Д., 1965 а, с. 346.

³³Чехович О.Д., 1951 а, с. 62, 65-66.

Мазмун ва моҳияти конкрети заминдории ҷамоатӣ дар ин марҳила ҳанӯз маълум нест. Фақат ҳамин равшан аст, ки ҳамаи аъзои ҷамоат нисбат ба замини он ҳуқуқи баробар доштанд ва, аз ин рӯ, ҳангоми харидуфурӯш, бахшиш ба вақф ва ғ. ягон қитъаи онро ҷудо кардан мумкин набуд. Ҳатто ба тоқзор ҳам ҳуқуқи умумӣ вуҷуд дошт. Албатта, шудгору кишт ва парвариши зироат ба таври ҷудогона сурат мегирифт, яъне ҳар як узви ҷамоат дар ин қисм ҳиссаи худро мегирифт, вале дар байни аъзои ҷамоат бо ҳудуди муайяне ҷудо шудани қитъаи замин маълум нест. Бешубҳа, ин заминҳо ба ҷамоат «ба таври абадӣ» тааллуқ доштанд, ки ин амри воқеӣ имтиёзи деҳқони ҷамоатиро нисбат ба деҳқони иҷоранишин нишон медиҳад. Ин ҳам қобили қайд аст, ки деҳқони ҷамоатӣ, аз рӯи мадракҳои мавҷуда, оидоти заминро на фақат ба давлат, балки ба соҳибони вақф ва шахсони ҷудогонаи заминдор низ мепардохтанд. Ба таври дигар гӯем, он вақт заминдорӣ ҷамоатӣ ба категорияҳои гуногуни замин: заминҳои давлатӣ, вақф ва милкҳои феодалӣ дахл мекард. Бинобар он деҳқони ҷамоатиро фақат ба заминҳои давлатӣ алоқаманд кардан нодуруст аст.

Қисми зиёди деҳқонро иҷоранишинони саҳмкор таъкил меоданд. Дар вақфномаҳо таъкид шудааст, ки мӯҳлати иҷора набояд аз се сол гузарад. Забурати иваз кардани замини иҷора боиси беш аз пеш афзудани ғайризаминдорони иҷорагӯз гардида буд.

Категорияҳои моликияти феодалон ба замин. Суюрғол дар асри XV

Замин ва об аз рӯи ҳуқуқи моликият ба ҳамон категорияҳое, ки собиқан вуҷуд доштанд, тақсим мешуд. Мо дар боло милкҳои деҳқонро хотиррасон намудем. Дар давоми асри XV захираи заминҳои вақф, хусусан назар ба давраи гузашта, афзунтар гардид. Темур ва Темириён фаъолияти бинокориро хеле вусъат доданд. Бисёр шахрҳои Осиёи Миёна ва Эрон бо иморатҳои зиёди гуногун: мадраса, масҷид, мақбара, хонақоҳ ва ғайра зеб ёфтанд. Ҳамаи ин иморатҳо аз ҳисоби амволи вақф сохта мешуданд. Чанд вақфномаи маҳфузмонда инро собит менамоянд. Дар бораи дигар бахшишҳои калон манбаҳои хаттии нарратив маълумот медиҳанд.³⁴

Амволи вақф дар ихтиёри мутаваллӣ буд. Аксар вақт вақфгуздорон худро ва авлодашонро мутаваллӣ таъин мекарданд. Муассисаи махсусе буд, ки идораи вақфро ба таври умумӣ назорат менамуд. Дар сари ин муассиса садр меистод. Дабирхонаи садр аз сарвати вақф молиёти махсусе мегирифт, ки аслан барои таъмини маоши кормандони муассисаи мазкур сарф карда мешуд. Амволи вақф аз ҷунин назорати садр ва молиёти ӯ фақат бо фармони махсуси подшоҳ метавонист озод гардад. Воқеан ҳам садр ва маъмурони ӯ саъй мекарданд, ки аз оидоти вақф ҳиссаи бештаре ба даст оваранд. Дар ин замина муборизаҳои тунду тезе ҳам ба вуқӯъ меомад. Ба сабаби сӯиистеъмоли аз ҳад берун баъзе аз садрҳоро аз вазифа дур мекарданд.

Дигар наваҳои андозу молиёт аз ҳамаи заминҳои вақф, ба истиснои онҳое, ки бо амри махсуси подшоҳ аз пардохт озод шуда буданд, ба ғайризаминаи давлат ситонида мешуд. Дар замони салтанати Темириён, хусусан дар аҳди Темур, ин тариқа озодкуниҳо аз пардохти молиёт бисёр воқеъ мекардид.

Захираи заминҳои давлатӣ аз ҳама бештар буд. Аммо чун дар замони Темириён расми ба тариқи инъом ва подош тақсим карда додани замин хеле

³⁴Миқдори зиёди ин қабил мадракҳоро Н. Маҳмудов (1966, с. 56–59) ҳам овардааст.

вусъат ёфт, фақат як ҳиссаи андозии оидот ба ҳазинаи ҳукумати марказӣ дохил мешуд. Суюрғоли асри XV ягона ва дар як шакли мустақим набуд. Дар ин давра ҳам мисли пештара навъҳои мухталифи подош вучуд дошт, ки акнун ҳамаи онҳоро суюрғол мегуфтанд. Яке аз шаклҳои хеле маъмули суюрғол милки хосаи азъои хонадони салтанатӣ ба шумор мерафт. Онҳо дар шаҳру вилоятҳои бузурги ҳамчун инъом бадастовардаи худ амалан соҳибхотиёри комил буданд. Ин тариқа инъомро баъзан мансабдорони калон низ соҳиб мешуданд ва дар вилояту шаҳрҳо ба таври худ ҳукмфармой мекарданд. Дар амал ҳамаи ин суюрғолҳо аксаран хусусияти меросӣ ҳам ба худ гирифта буданд. Аз ин рӯ, гоҳо онҳоро суюрғолҳои «абадӣ» меномаданд. Вале бояд қайд кард, ки ирсият як ҷузъи ҷудонашавандаи ин қабил суюрғолҳои бузург набуд. Вақте ки ин суюрғолҳоро ба мерос гузоштани мешуданд, ҳукумати марказӣ онро бо санади ҷудогона ба расмият медаровард. Ҳамчунин маҳдудиятҳои дигаре низ мавҷуд буданд. Баъзан соҳиби суюрғол қисми даромади вилояти худро мебоист ба ҳазинаи ҳукумати марказӣ месупурд. Ҳукумати марказӣ дар баъзе мавридҳо масунияти қазой ва маъмурии соҳибони суюрғолро маҳдуд намуд, барои ҳаллу фасли муҳимтарин масоил маъмурони худро ба назди онҳо мефиристонид. Гоҳо ин суюрғолҳо тамоман қашида гирифта ва ё ҳаҷман кам карда мешуданд.

Дар аини замон чунин воқеъ мешуд, ки соҳибони суюрғол амалан ба ҳукумрони соҳибхотиёр табдил меёфтанд ва ҳукумати марказӣ аз муборизаи зидди онҳо очиз мегардид.

Ҳамин тариқа, ҳатто калонтарин суюрғолҳои асри XV аз ҷиҳати мазмун ва моҳияти худ якхела набуданд.

Дар баробари ин навъ суюрғолҳои калон суюрғолҳои хурд ҳам вучуд доштанд, ки ҳуқуқи соҳибонашон аз бисёр ҷиҳатҳо маҳдуд буд. Дар замони Темуриён ва хусусан дар аҳди худи Темур аксар вақт сипаҳсолорон, ҳатто саркардаҳои хурд ҳам, ки дар майдони ҷанг қорнамоие нишон медоданд, ба гирифтани суюрғол мушарраф мегардиданд. Ин суюрғолҳо ҳаҷман хеле гуногун буда, метавонистанд аз вилояти калон то деҳаи хурде бошанд. Баъзан шаҳси рӯхонӣ ҳам соҳиби суюрғол мешуд. Умуман, ҳамаи инъоми подошҳо, аз ҷумла, тўҳфаи пурқимат ҳам бо истилоҳи «суюрғол» ифода меёфт.

Захираи заминҳои милк, ки ба феодалони ашрофӣ ва динӣ тааллуқ доштанд, хеле калон буд. Сарчашмаҳои номи як қатор ашхосеро зикр кардаанд, ки заминҳои онҳо масоҳати бузургеро фаро гирифта ва беш аз пеш вусъат меёфтанд. Ба тариқи мисол амлоки Хоҷа Аҳрорро метавон ном бурд.³⁵ Ба ў 1300 қитъаи замин дар вилоятҳои мухталифи Осиёи Миёна тааллуқ доштанд. Албатта, ин қитъа на аз пораҳои хурди замин, балки аз минтақаҳои тамоме иборат буданд. Ушронае (яъне андозии оидоти замин ба миқдори 0,1 ҳиссаи маҳсул), ки Хоҷа Аҳрор аз заминҳои дар як худи вилояти Самарқанд доштаи худ ба давлат мепардохт, баробари 80 ҳазор ман буд. Агар як манро 20 кг ҳисоб кунем, ин миқдор ба 1600 тонна ғалла баробар ҳоҳад шуд.³⁶ Аз ин чунин бармеояд, ки қисмати асосии оидоти ин заминҳо ба фоидаи Хоҷа Аҳрор аз рӯи ҳисоби камтарин (агар қисмати асосии оидоти замин 0,3 ҳиссаи маҳсул доништа шавад) беш аз 0,2 ҳиссаи маҳсул, яъне 3200 тонна ғалла ҳоҳад шуд.

Вақте ки дафтардорони Хоҷа Аҳрор рӯзе барои ҳисобот додан гирд омаданд, аз гуфтаҳои онҳо маълум гардид, ки аксарашон 30-40 ҳазор ботманӣ

³⁵Набиев Р. Н., 1968, с. 35 ва мобаъд.

³⁶Давидович Е. А., 1970, с. 90. Дигар муҳаққиқон як манро 8 пуд ҳисоб кардаанд, ки нодуруст аст.

ғалла чамъ кардаанд ва камтарин миқдори ғаллаи чамъоварикардаи онҳо ба 10 ҳазор ботман мерасад. Даромади пулие, ки онҳо аз боғу полизҳо ба даст овардаанд, аз ин ҳисоб берун аст. Дар ин ҷо равшан нест, ки кадом ботман ба назар дошта шудааст. Агар ботмани Самарқанд бошад, ки ҳар яке баробари 20 кг аст, пас маълум мешавад, ки ҳар як дафтардор аз 200 то 800 тонна ғалла чамъ оварда будааст.

Аз оидоти заминҳои милк фақат як ҳиссааш ба давлат тааллуқ дошт. Аммо дар асри XV аксари заминҳои милки феодалони ашрофӣ ва динӣ аз чунин ўҳдадорӣ, яъне аз пардохти як ҳиссаи оидот ба хазинаи ҳукумати марказӣ озод карда шуд. Ин гуна озодшавиҳо ба василаи ярилиқи тархонӣ ба расмият мебаромад. Феодалони калоне, ки ба мақоми тархон мерасиданд, боз ҳуқуқи иловагиро соҳиб мешуданд: онҳо ва авлодашон аз ҷазои нўҳ гуноҳ озод мебардиданд, онҳо бе ҳеҷ мамониат ба назди подшоҳ даромада метавонистанд. Вале қасоне ҳам, ки умуман аз пардохти андозҳои давлат озод карда мешуданд, ба худ унвони «тархон»-ро мегирифтанд. Чунин унвон барои як муддати муайян ба сокинони тамоми як шаҳр ва вилоят низ дода мешуд.

Мо наметонем, ки дар асри XV протсессӣ пайдоиши моликияти комил ба замин бо чӣ суръате ба амал меомад, вале ҳаминаш маълум аст, ки ин ҳодиса дар ҳақиқат рӯй мебуд. Моликияти комил ба замин чунин маънӣ дошт, ки феодал тамоми оидоти заминҳои милки худро, бидуни он ки ягон ҳиссаашро ба давлат диҳад, худ соҳиб мешуд ва дар ин маврид вай на аз ҳуқуқи тархонӣ, балки аз ҳуқуқи молики комили замин истифода менамуд. Дар сарчашмаҳои хаттии замони баъдина ин категорияи замин бо номи «милки ҳурри холис» зикр ёфтааст. Роҳи асосии таъкил ва тақмили ин категорияи замин дар байни соҳиби мулки хусусӣ ва давлат аз рӯи ҳиссаи оидоти ба онҳо муқарраршуда тақсим намудани заминҳои милк буд. Чунончи, давлат аз заминҳои милк аз се ду ҳиссаи оидот ва шахси молик аз се як ҳиссаи онро соҳиб мешуд. Акнун пас аз ин тақсимот ҳам давлат аз се ду ҳиссаи заминро гирифт (ва ин қисмат ба категорияи заминҳои давлатӣ дохил шуд), соҳиби мулки хусусӣ бошад, аз се як ҳиссаи онро ба даст овард (ва ин қисмат моликияти комили ў гардид). Дар бораи чунин тариқаи тақсими каналҳо санади мансуб ба охири асри XV мавҷуд аст,³⁷ ки дар он барои ифодаи мафҳуми нисбат ба канал моликияти комил пайдо кардани феодал истилоҳи «мутлақ» қор фармуда шудааст. Аз ин рӯ, моликияти комилиро метавон моликияти мутлақ ҳам номид.

Тиҷорат

Падидаи аз ҳама шоёни таваҷҷўҳи ҳаёти иқтисодии асри XV дараҷаи баланди тараққиёти қасбу ҳунари ва тиҷорати пулии дохилӣ буд. Чӣ навъе ки аз таҳқиқи қиёсии мадрақҳои сиккашиносии асрҳои IX-XVIII маълум гардид, маҳз дар асри XV, алалхусус, дар чоряки охири он ва чоряки аввали асри XVI муносибати молию пулӣ ба ҳадди ниҳони тараққиёти худ расида буд. Маҳз дар ҳамин вақт ҳам ҳаҷми умумии истеҳсоли мол ва ҳам вазни ҳоси истеҳсоли молҳои сермасриф бағоят афзун гардид. Маҳз дар ҳамин вақт табақаҳои васеи ҷамъияти шаҳр ва қисман аҳолии деҳот ҳам (хусусан, деҳаҳои назди шаҳрҳои калон) ба муносибатҳои молию пулӣ кашида шуданд. Ҳеҷ вақт, на дар гузашта ва на дар давраҳои минбаъда, ҳатто то замони ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна истеҳсоли мол, тиҷорати пулӣ ва андозаи ба муносибати молию

³⁷Маҳмудов Н., 1966, с. 52-58

пулӣ кашида шудани табақаҳои васеи аҳолии ба дараҷаи онвақта нарасидааст.³⁸

Таҳассуси маҳдуд пайдо кардан дар соҳаи касбу ҳунар, ки афзоиши ҳосилнокии меҳнат ва имконияти хеле вуҷуд додани ҳаҷми истеҳсоли молро таъмин менамуд, бо ҳамин амри воқеӣ робитаи бевосита дорад.³⁹

Тиҷорати пулӣ дар доираи истеъмоли умум ба василаи сиккаҳои мисӣ ба вуқӯъ менайяваст. Ислоҳоти пулие, ки Улуғбек дар соли 1428 ҷорӣ кард, аз ин ҷиҳат аҳамияти хеле калон дошт. Мақсади асосӣ аз ин ислоҳот барои савдои чаканаи молҳои сермасриф фароҳам овардани шароити мусоид буд, ки ба ин беш аз ҳама сокинони оддии шаҳр ва аҳолии деҳот манфиатдор буданд.

Мазмун ва моҳияти ислоҳот аз қарори зайл иборат буд:⁴⁰ дар соли 1428 ҳамаи сиккаҳои мисии пастқурби пешина аз эътибор соқит карда шуд. Дорандагони ин пул метавонистанд, онро дар давоми як муддати муайян ба сиккаҳои нави нисбатан баландқурб иваз намоянд. Сиккаҳои нав аз соли 1428 сар карда якбора дар чандин шаҳрҳо: дар Бухоро, Самарқанд, Тошканд, Шоҳрухия, Андиҷон, Қарши ва Тирмиз зарб зада шуданд. Пас аз анҷоми муовизаи пул зарби сиккаҳои мисӣ фақат дар Бухоро ба амал омада, зарробхонаи дигар шаҳрҳо баста шуд. Бухоро дар зарфи чандин сол (то қатли Улуғбек ва пас аз он ҳам) сиккаҳои мисии яхела мебаровард, ки ҳатто санаи зарби онҳо тағйир намеёфт: дар ин сиккаҳо, зарфи назар аз соли зарби онҳо, ҳамеша ҳамон як санаи содир гардидани фармони ислоҳоти Улуғбек сабт меёфт. Ҳамин пулҳои Бухоро тиҷорати тамоми давлати осеъимиёнагии Темуриёро бо як мизон таъмин менамуданд. Бо ин пул дар ҳамаи ғўшаву канори Осиёи Миёна мол харидан мумкин буд. Шакли ягонаи онҳо ҳар гуна мамониятро дар муомилот аз байн бурда, пеша роҳи сўйистеъмол ва қаллобиро масдуд мекард. Чунин таъшики тиҷорати пулӣ барои феодализм ҳодисаи хеле кам воқеъшаванда ва ғайритипист. Ин ислоҳот ба талаботи объективии тиҷорати дохилӣ ниҳоятдараҷа мувофиқ афтада буд. Истеҳсоли фаровони молҳо барои истеъмолкунандан оддӣ ба низоми муайян даровардани гардиши маҳз сиккаҳои мисиро тақозо менамуд, ки ин кори муҳимро ислоҳоти Улуғбек анҷом дод. Ҷорӣ гардидани ин ислоҳот ва муваффақияти он, дар навбати худ, барои инкишофи минбаъдаи тиҷорати доираи гардиши молҳои сермасриф шароити мусоид муҳайё сохт.

Қобили қайд аст, ки баъдҳо, хусусан дар даҳсолаи охири асри XV гардиши умумидавлатии сиккаҳои мисӣ тамоман вайрон гардид. Соҳибони мулкҳо ҳар яке ба таври худ сиккаҳои худро бароварда, ба мақсади ҳар чӣ бештар ғайри ситонидан ба ҳар гуна найрангу қаллобӣ роҳ кушоданд. Алалхусус, ҳокими Ҳисор - Хусравшоҳ бо сиккаҳои мисӣ хеле густохона амал мекард. Дар натиҷа бӯҳрони гардиши пул сар зада, ўро маҷбур намуд, ки дар соли 1501 ислоҳот гузаронад. Дар асоси ин ислоҳот вилояти Ҳисор ба ҷои сиккаҳои мухталиф ва беэътиборшуда сиккаҳои яхела дарёфт намуд. Хусравшоҳ ба тағйир додани гардиши ин пули нав дигар чуръат намекард. Зарробхонаи шаҳрҳои хурд баста шуд. Акнун сиккаҳои мисӣ фақат дар Ҳисор, Тирмиз ва Қундуз бароварда мешуд, ки маҳсули зарробхонаи ин се шаҳр дар тамоми мулк як хел гардиш мекард. Барои қулай ва осонтар намудани тиҷорат сик-

³⁸Давидович Е. А., 1965, с. 83-91

³⁹Беленицкий А.М., 1940, с. 44.

⁴⁰Давидович Е. А., 1965, с. 274-299.

каҳоро ба се арзиш – якдинора (он вақтҳо сиккаи мисиро динор мегуфтанд), дудинора ва тангаи майда зарб мезаданд.⁴¹

Дар асри XV тиҷорати байналхалқӣ низ бисёр равнақ пайдо намуд. Темур ва Темуриён барои ривоч ва вусъати робитаҳои тиҷоратӣ бо кишварҳои гуногун хеле саъю кӯшиш мекарданд. Чунон ки зикр гардид, Темур ҳатто ба подшоҳони Франция ва Англия нома навишта, онҳоро даъват намуд, ки тоҷиронро мутақобилан аз ҳар ҷиҳат пуштибонӣ кунанд. Дар сарчашмаҳои он замон роҷеъ ба сафорати ҳайъати намояндагӣ ба кишварҳои гуногун хабарҳои хеле зиёд дарҷ ёфтааст. Ба Ҳирот – пойтахти Темуриён низ аз ҳар гӯшаву канор сафирҳо меомаданд. Дар бозорҳои Осиёи Миёна ва Хуросон молҳои гуногуни хориҷиро харидан мумкин буд. Дар навбати худ бисёр молҳои маҳаллӣ ба хориҷа содир мегардид. Тиҷорати байналхалқӣ яке аз ангезаҳои инкишофи баъзе намудҳои касбу ҳунар ва афзоиши ҳаҷми истеҳсоли онҳо ба шумор мерафт ва ҳамчунин ба ривоҷи тиҷорати дохилӣ низ таъсири мусбат мерасонид.

Шаҳр ва касбу ҳунар

Маҳз дар асри XV ва ибтидои асри XVI ба болотарин ҳадди тараққиёти худ расидани муносибатҳои моливу пулӣ як ҳодисаи ҷудогона ва мунфарид набуд. Вай ҳамон мавқеи дар ҳаёти шаҳрҳои онвақтаи Осиёи Миёна ишғолкардаи ин муддатро аён намуда, аз пешрафтҳои он давра гувоҳӣ медиҳад. Барои ҳамаатарафа таҳқиқ кардани он чи ки шаҳри асри XV аз ҷиҳати иҷтимоӣ ва иқтисодӣ арзи андом менамуд, мутаассифона, мадракҳои кофӣ ҳанӯз ҷамъ нагардидаанд. Мо дар дасти худ фақат миқдори каме аз тадқиқотеро дорем, ки ба масъалаҳои алоҳида бахшида шудаанд. Аммо ҳамин мадракҳои ноқис ва мушоҳидаҳои ҷудогона ҳам имкон медиҳанд чунин ҳулоса барорем, ки тамоми муҳолифатҳои ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодии шаҳр ҳамчун як ҳалқаи зиддифеодалӣ, дар силсилаи сохти феодали ҳамоно дар асрҳои XV-XVI ниҳоятдараҷа тундӯтез гардида буданд.

Аз як ҷиҳат, фаёлшавии табақаҳои миёна ва поёни шаҳр ба назар мерасад. Муҳаққиқон хотирнишон кардаанд, ки шаклҳои истисмори дар аҳди муғулҳо маъмулгардидаи аҳли касбу ҳунар, ки то ҳолати мамлукӣ ва ғуломӣ расида буданд, дар асри XV комилан аз байн нарафта бошад ҳам, вале аҳамияти худро торафт аз даст медод. Акнун симои асосии пешаварӣ косиби озод ва шакли асосии ташкилоти пешаварон коргоҳи умумии косибон мегардад. А.М.Беленицкий дуруст қайд кардааст, ки коргоҳҳои умумии косибон дар асри XV устувор гардида, аҳамияти онҳо хеле боло рафт. Яке аз аломатҳои зоҳирии аҳамияти ин коргоҳҳо дар ҳаёти шаҳр ишғироки муташаккилонаи онҳо дар ҷашнҳоест, ки Темур ва Темуриён барпо мекарданд. Ҳар як коргоҳи косибон дар ин ҷашнҳо ба сари худ ширкат менамуд.⁴²

Тадқиқи идеологияи ин давра, ки дар адабиёти бадеӣ ва, умуман, дар ҳаёти маданӣ акс ёфтааст, материали боз ҳам конкреттар ва боварибахштар медиҳад. А.Н.Болдирев далелу санадҳои фаровонеро аз назари таҳқиқ гузаронида, ба таври қонёкунанда нишон дод, ки нимаи дувуми асри XV (алалхусус, охири асри XV ва аввали асри XVI) бо вусъат пайдо кардани базаи иҷтимоии ҳаёти маданӣ ва эҷоди бадеӣ тавсиф меёбад. Табақаи миёнаи аҳолии шаҳр – пешаварон ва бозаргонон, амалдорон ва рӯҳониёни миёнаҳол истеъмолку-

⁴¹Давидович Е. А., 1965 б, с. 44-48

⁴²Беленицкий А. М., 1940 а, с. 189 ва мобаъд.

нанда ва офарандаи сарватҳои маданӣ мегарданд. Дар тазкираҳои он замон, аз ҷумла дар ёддоштҳои Восифӣ бисёр шоирони аз байни косибон, бозаргон ва амалдорони хурд баромада зикр ёфтаанд. Албатта, як қисмати хеле ками онҳо шоири касбӣ буданд. Аксарашон нисбат ба адабиёт ва шеърӯ шоирӣ дилбастагӣ дошта, истеъдод ва соатҳои фароғати худро ба шеърҳои ва шеърғӯй мебахшиданд. Акнун шоирон, навозандагон ва базлағӯён на фақат дар боргоҳи аъёну ашроф чамъ меомаданд, балки дар дўконҳои саҳҳофӣ ва китобфурӯшӣ, дар коргоҳи косибон ва дар майдону бозорҳо низ баҳсу мунозираҳои адабӣ, маҷлиси шеърҳои ва мушоираҳо барпо мекарданд. Ин қабил маҳфилҳои адабӣ ва ҳунарий дар Хирот, Самарқанд ва бисёр шаҳрҳои дигари давлати Темурийён ба вучуд омада буданд.

Боз муҳимтар ин аст, ки идеологияи шаҳр, ақида ва мафкураи табақаҳои миёнаи шаҳришони дар ҳуди адабиёти бадеӣ низ инъикос меёфт. Ҳатто маҳсури «назми доираи ҳунармандон» ба вучуд омада буд, ки мундариҷаи асосии онро зисту зиндагии косибон ташкил мекард ва дар ин қабил шеърҳо луғату истилоҳоти касбу ҳунар ба таври фаровон истифода мешуд. Идеологияи шаҳр, ҷаҳонбинии нисбат ба феодализм муҳолифи он дар осори барҷастатарин намоёндагони равияи пешқадами адабиёти асрҳои XV-XVI инъикоси худро пайдо намудааст.⁴³

Аз ҷиҳати дигар, шаҳри асрҳои XV-XVI ба ҳамагон ҳолати феодалии худ боқӣ монда, дар он шаклҳои соф феодалии истисмори аҳли меҳнат беш аз пеш давом мекард. Ин ҷанбаи ҳаёти иҷтимоии иқтисодии ҳаёти шаҳр дар асоси мадракҳои асри XV хубтар тадқиқ шудааст,⁴⁴ вале мадракҳои маълуми асри XV низ ба он шабоҳати комил дорад, аз ин рӯ, ба ин ду аср метавон як тавсифи умумӣ дод. Мо дар шаҳр низ мисли деҳот ҳамагон категорияҳои моликияти заминро дучор меорем. Қисмати асосии замин дар ихтиёри давлат ва ё феодалини ашрофию динӣ (ҳамчунин аҳли хонадони салтанатӣ) буд. Аммо ба истеҳсолкунандаи бевосита фақат як қисмати ночизи он тааллуқ дошт. Аз ин чунин бармеояд, ки дар шаҳр истеҳсолкунандаи бевосита, агар дўкон, коргоҳ ва ё манзили ӯ на дар замини худаш, балки дар замини давлат, вақф ва ё милки феодал воқеъ гардида бошад, ҳатман дар ягон шакле ҳаққи иҷораи заминро мебардохт. Аз ин лиҳоз дар байни сокини шаҳр ва деҳқон тафовуте мавҷуд набуд.

Бино ба маълумоти сарчашмаҳо, на фақат замин, балки бисёр муассисаҳои тиҷоратӣ ҳам ба феодалон тааллуқ дошт. Протсессии якҷоякунии муассисаҳои ҳунармандию тиҷоратӣ ва ҳатто биноҳои иқоматӣ хеле босуръат давом мекард. Аз ин чунин бармеояд, ки косибон ва дўкандорони камбизоат на фақат заминро, балки ҳатто коргоҳ, дўкон ва манзилро ҳам ба иҷора мегирифтанд, ки ин боиси боз ҳам бештар ба феодал тобеш шудани онҳо мегардид. Ин тобеият боз аз он сабаб ҳам гаронтар менамуд, ки дар шаҳр ба як даст чамъ омадани замин ва биноҳо ба ҳар ранг сурат мегирифт. Масалан, истеҳсолкунандаи бевосита метавонист дўкони вақфери иҷора гирад, ки дар замини милке воқеъ шудааст, ё баръакс.

Дигар шаклҳои соф феодалии истисмор низ ҳанӯз мавҷудияти худро нигоҳ медоштанд. Муҳит ва ҳайъати косибон якрағ набуд. Ба ҷуз косибони озод гурӯҳе ҳам вучуд дошт, ки дар дараҷаҳои гуногуни тобеиятӣ «ғайрииктисодӣ» қарор гирифта буд. Қисми пешаварони аз кишварҳои дигар оваронидаи Темур амалан дар вазъияти ғуломӣ умр ба сар мебарданд. Мад-

⁴³Болдырев А. Н., 1957, с. 253 ва мобаъд.

⁴⁴Иванов П. П., 1954, с. 42-43; Давидович Е. А., 1961 а, с. 40-42.

ракҳое, ки шаклҳои тобеияти баъзе гурӯҳҳои аслиҳасозонро аён месозанд, боз ҳам муҳимтаранд. Бар тибқи як фармон, гурӯҳи ин қабил косибон ба ихтиёри сардори қўрхона дода шуд ва ӯ мебоист ба кори он назорат мекард. Маъмурони давлат ҳақ надоштанд, ба кори ӯ мудохила кунанд ва аз ин косибон андоз бигиранд. Шакли дигари тобеият ба баъзе гурӯҳҳои косибоне дахл мекард, ки хидмати дарборро дар зимма доштанд. Ин косибон дар коргоҳи умумӣ чамъ омада, тахти роҳбарии халифа кор мекарданд. Халифа, ки аз тарафи ҳукумат таъин мешуд, корро ташкил мекард ва ба сифати он назорат менамуд. Маҳсулоти ин коргоҳ на ба бозор, балки бевосита ба идораи давлат мерафт. Қайд кардан муҳим аст, ки халифаҳои ҳатто ҳамон коргоҳҳои озодро, ки барои бозор кор мекарданд, ҳуди косибон интиҳоб накарда, балки ҳукумат таъин менамуд.⁴⁵

Боз як аломати асосӣ ин аст, ки аҳолии шаҳр ба давлат баъзе аз он андозҳоро, ки аз аҳолии деҳот ситонида мешуд (аз қабил андозӣ сарона ё дудшӯлӣ), мепардохтанд. Онҳо ҳатто аз корҳои иҷборӣ ҳам озод набуданд.

Илова бар ин, албатта, андозҳои бевоситаи тиҷорат ва касбу ҳунар вучуд доштанд. Дар асри XV чунин андозӣ асосии аз муғулҳо меросмонда «тамға» номида мешуд. Аз рӯи баъзе далелҳои ғайримустақим, ҳаҷми тамға хеле калон буд. Вале дар ин ҷо аз ҳама диққатангез он аст, ки феодалон муҳолифи ин навъ андоз буданд. Аз ҷумла, феодалони динӣ, бо баҳонаи ин ки тамға андозӣ ғайришаръист, ба муқобили он бо қатъият мубориза мебуданд. Аммо дар асл ин аксуламали феодалон сабабҳои иқтисодӣ дошт – ин навъ андоз бар хилофи манфиати синфи онҳо буд. Ба феодалон фақат тарзҳои соф феодалии истисмори шаҳр, касбу ҳунар ва тиҷорат, ки аз онҳо даромади зиёде ба даст меоварданд, мувофиқат мекард, аммо дигар шаклҳои истисморе, ки ба онҳо зиён мерасонид, ба ҳеҷ ваҷҳ муносиб намеафтод.

Дар шаҳрҳои Осиёи Миёна худидоракунии ҳақиқӣ набуд. Шаҳрро қоиммақоме, ки аз тарафи ҳукумати марказӣ ва ё ҳокими вилояти калон таъин карда мешуд, идора мекард. Шаҳрҳо ҳамеша василаи инъому подошҳои феодалӣ ба шумор мерафтанд.

Ба ин тариқа, муҳолифати асосии ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодии шаҳрҳо, ки алалҳусус, дар чоряки охири асри XV ва чоряки аввали асри XVI шиддат пайдо намуд, аз қарори зайл иборат буд. Аз як тараф, тараққиёти прогрессивии шаҳрҳо, афзоиши ҳосилнокии меҳнат дар риштаи касбу ҳунар, вусъати беназири тавлиди коло, вазни хоси баланди истеҳсоли молҳои мавриди масрафи умум, ба муносибати молӣ ва пулӣ капида шудани аксари аҳолии шаҳр ва қисман деҳот, фаъолтар гардидани табақаи миёнаи шаҳр ва дар заминаи ин ҳама ҳодисоти муҳим ба зуҳур омадани падидаҳои навин дар соҳаи маданият. Аз тарафи дигар, омилҳои ба тараққиёти шаҳрҳо мамониаткунанда, аз қабилҳои истисмори хеле саҳти аҳолии меҳнаткашӣ шаҳр ва боло рафтани шаклҳои феодалии истисмор; ба дастӣ ҳамон як феодал даромадани моликияти ҳам қишлоқ ва ҳам шаҳр; ба ихтиёри ҳамон як феодалӣ ашрофӣ ё динӣ–молики заминҳои шаҳру деҳот гузаштани биноҳои тиҷоратӣ пешаварӣ, яъне (бо андак истисно) ба ҳам омехтани табақаи болои тоҷирону судхӯрони шаҳр ва ашрофи заминдор; шаклҳои феодалӣ идораи шаҳр.

Ҳамаи ин ҷиҳатҳо тадқиқи амиқи конкретӣ таърихиро талаб менамоянд. Муаррихон ба таҳқиқи шаҳрҳои Осиёи Миёна ва масъалаҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ онҳо, назар ба муносибатҳои аграрӣ, диққати хеле кам мабзул ме-

⁴⁵Беленицкий А. М., 1940, с. 45–46.

доранд. Асарҳое, ки ба масъалаҳои ҷудогонаи ҳаёти шахр бахшида шуда бошанд, дар фосилаи солҳои зиёд ва ҳатто даҳсолаҳо ба вучуд меоянд. Ҳол он ки ин, қабл аз ҳама, аз нуқтаи назари омӯзиши ҷиҳатҳои ба худ хоси феодализми Осиёи Миёна, сабаб ва моҳияти хусусияти заволи он аз масъалаҳои хеле муҳим ҳисоб меёбад.

3. МАДАНИЯТ

Бинокорӣ ва меъмори

Аз асри XV ба замони мо миқдори зиёди ёдгориҳои мўҳташами меъмори боқӣ мондааст, вале ин фақат як қисмати камест аз он чи ки дар он даврони таърих ба вучуд омада буд. Темур ва Темуриён сохтмони биноҳоро беш аз пеш вусъат медоданд ва феодалони сарватманд дар ин кор ба онҳо тақлид ва пайравӣ менамуданд. Хусусан дар ду пойтахти давлати темурӣ – Самарқанд ва Ҳирот бинокорӣ ба авҷи худ расида буд. Аммо бисёр шахрҳои дигар ҳам дар давоми асри XV бо иморатҳои зебову мучаллал ороста гардиданд.⁴⁶

Аз қасрҳои сершумори онвақтаи Осиёи Миёна танҳо як қисми пештоқи Оқсарои Шаҳрисабз, ки бо амри Темур бино ёфта буд, маҳфуз мондааст.⁴⁷ Бо вучуди ин, аз таърифу тавсифи пурваҷди ҳамзамонон ва тасвири муфассали онҳо дар бораи истеъдод ва маҳорати меъмрон, ороишгарон ва боғбонони гулдаст тасаввуроти комил ҳосил негардад. Темур, авлоди ӯ ва дарбориёнаш бо майлу ҳаваси тамои боғҳои қасрдори берунишаҳрӣ месохтанд. Ин боғҳо бо растаҳои сабзу гулгаштҳои хуррам ба қитъаҳои мутаносиб тақсим гардида, дар онҳо гулу буттаҳо ва дарахтони сара бо завқу салиқаи баланд шинонда мешуданд, ҳавзу истаҳроҳои пуроб ва ҷўйҳои шилдирросии бо буттагулҳо пўшидашуда ҳавои боғро серун ва форам мекарданд ва ин манзараи фароҳбахш саҳнаи сайргӯҳи дилфиреберо ба назар ҷилвагар месохт; дар дарунтари боғ кўшкҳои бошукўҳе бино гардида, бо тамоми василаҳои зинатии замон зебу оро меёфт.⁴⁸

Дар бораи осори меъмории граждони ҳам асосан ба воситаи сарчашмаҳои хаттӣ метавон огоҳ шуд. Он вақтҳо сохтмони ин навъ биноҳо ба миқёси васеъ анҷом меёфт. Масалан, дар Самарқанд, чунон ки зикр гардид, бо фармоиши Темур яке аз хиёбонҳо ба бозорҳои умруну обод табдил дода шуд. Клавиҳо ҳатто аз дидани сохтмони нотамои ин бозори хиёбонии тоқу равоқдор ва панҷаракоришуда ба ваҷд омада, онро хеле таърифу тавсиф намудааст. Шохрух ҳам дар Ҳирот ҳамин гуна як бозоре сохт. Дар ду тарафи хиёбони чорсў, ки ин бозор воқеъ гардида буд, биноҳои дутабақаи дўконҳо сохта шуда, болои хиёбонро саросар гунбазҳои панҷаранок пўшонида буданд, дар маҳалли якдигарро бурида гузаштани ду хиёбони сарпўшида бинои гунбазноки Чорсў сохта шуда буд, ки вай низ дўконҳо дошт.⁴⁹

⁴⁶Доир ба санъати меъмории давраи Темуриён тадқиқот ва нашрияҳои зиёде мавҷуданд, ки мо аз ин ҷумла асарҳои умумӣ ва ҷамъбастии зеринро қайд мекунем: Булатов М. С., 1969; Денике Б. П., 1939; Засыпкин Б. Н., 1928; 1948; 1961; «Таърихи Самарқанд», ҷилди I, 1969; Массон М. Е., 1948; 1950 в; 1957 а; Пугаченкова Г. А., 1951; 1957; 1958 б; 1965; 1968; Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1958; Ремпель Л. И., 1961. Оид ба сарзамини Тоҷикистон, аз ҷумла, ниг.: Веймарн Б. В., 1947.

⁴⁷Массон М. Е., Пугаченкова Г. А., 1953.

⁴⁸Пугаченкова Г. А., 1951.

⁴⁹Беленицкий А. М., 1946, с. 181-183.

Мадраса, масҷид ва мақбараҳои то замони мо расидаи он давра дар бораи комёбиҳои муҳандисӣ, лоиҳакашию биносозӣ ва ороишгарии меъмории асри XV тасаввуроти пурра ва вучуд меоваранд. Аввалҳо баъзе корҳои марбут ба такмили усули кӯхнаи сохтани бомҳои гунбазнок, вале баъдтар татбиқи васеи усули нав аз муҳимтарин муваффақиятҳои бинокорони онвақта ба шумор мерафт. Асли моҳияти усули нав аз ин иборат буд, ки акнун гунбаз на бар деворҳои бино, балки ба равоқ ва дигар қисмҳои бино устувор карда мешуд, ки ин ба хеле кам шудани қутри гунбаз имкон медод. Ин чунин маънӣ дошт, ки биноҳои калону васеъро ҳам гунбазпӯш кардан мумкин буд. Аз рӯи ин усули нави гунбазсозӣ дар биноҳои на фақат мураббаъ, балки дарозрӯя ҳам имкони гунбаз ниҳодан фароҳам меомад.

Дар ороишоти ёдгориҳои меъмории он давр майлҳои ҳашаматхоҳӣ ва таҷаммулписандӣ тазоҳуроти равшани худро пайдо намудаанд. Васиҳои ороишгарӣ хеле гуногун ва мукамал буданд. Дар ин бобат низ комёбиҳои пешинзамон ва бозёфтҳои тоза ба ҳам омехта, мавриди истифода қарор мегирифтанд. Дар асри XV хотамкории маҷмӯии хеле гарон ва заҳматталаб, ки он вақтҳо ба дараҷаи беназири тақомули худ расида буд, ба таври васеъ ба кор бурда мешуд. Тасвирҳои нафиси наботӣ ва ҷандасӣ, интиҳоби рангҳои асил (аксаран гаммаи рангҳои кабуду сафеду нилобӣ), тарҳи аҷиби луоби нилгун, ки дар замини ялгаросии он тахайюлотӣ беинтиҳои мусаввир нақшҳои зебо меофарад, аз хусусиятҳои барҷастаи хотамкории он замон ба шумор меравад. Барои ороиши деворҳои дарунӣ усули кундал, ки аз омезиши андудаи тилло бо ягон хел ранг (бештар ранги кабуд) иборат аст, истифода мешуд. Таносуби зарандуд ва ранг гуногун буд: баъзан заминашро зарандуд намуда, бар он шаклҳои барҷастаи рангӣ мекашиданд ва ё, баръакс, ба заминаш ранг молида, дар рӯи он шаклҳои барҷастаи тиллоӣ месохтанд. Дар ҳар ҳолат нақшу ниғори аҷиб ва ҷолибе ба вучуд меомад ва бесабаб нест, ки мутахассисон ин нави ороширо ба парчаи зардӯзӣ монанд кардаанд.

Дар ороиши бино мармари суфта ё бо катибаву тасвири кандакорӣ ва ё бо нақшҳои нафиси тиллоӣ зинатдодашуда ба таври васеъ истифода бурда мешуд.

Дар ин асар тамоми усул ва василаҳои ороиши ин асрро тасвир ва тавсиф кардан аз имкон берун аст. Фақат бояд хотирнишон намуд, ки андешаву ҳаёлотӣ ороишгарӣ бетағйир намонданд. Барои охири асри XIV ва ибтидои асри XV майли бо нақшу ниғор тамоман фаро гирифтани деворҳо хос аст. Баъдҳо усули чидани хиштро бештар ва ба таври васеъ истифода намуда, дар заминаи он аз хиштҳои сирдор катиба ва нақшҳои оддӣ месохтагӣ мешаванд.⁵⁰

Майли таҷаммул ва ҳашаматписандиро дар бинокорӣ ва меъмории он замон, беш аз ҳама, масҷиди Бибихонум, ки солҳои 1399-1404 дар Самарқанд сохта шудааст, дар худ мучассам менамояд. Як вақтҳо дарвозаи калони тоқдори он ба ҳавлии васеи кушода мешуд, ки гирдогирди онро қатори доло-ну айвонҳо ихота карда, гунбазҳои онҳо болои 400 сутуни мармарӣ устувор буданд. Дар пешгоҳи сахни ҳавлӣ бинои асосии масҷид: равоқ ва як хонаи барҳавои гунбазӣ воқеъ гардида, бар болои он боз як гунбазӣ пурнақшу ни-

⁵⁰Ин тарзи ороиш аз тарафи Б. П. Денике (1939) ва Л. И. Ремпель (1963) муфассалан тавсиф ёфтааст.

гори баланде сохта шуда буд. Ҳоло аз ин масҷид фақат як харобас боқӣ монда бошад ҳам, вай аз шукӯҳ ва азамати пешинаи он ба хубӣ шаҳодат медиҳад.⁵¹

Мақбараҳои асри XV аз назаргоҳи меъмории гуногунавъ ва басо диққатангезанд. Мақбараи начандон калон, вале аз ҷиҳати ороиш хеле зебои Шоҳизинда (Ширинбег-ака ва Туман-ака),⁵² мақбараҳои Рухобод, Қутби Чаҳордахум,⁵³ ниҳоят, Гӯри Мир аз муҳимтарин ёдгориҳои давраи темурии шумор мераванд. Аз ин миён Гӯри Мир (1403–1404), ки Темур ва авлоди ӯ дафн шудаанд, хеле ҷолиб аст.⁵⁴ Сохт ва тарҳи он бисёр оддист. Танаи ҷангитӯша, устувои мавзун ва гунбади чиндори бо хиптчаҳои нилобиранг рӯкашшуда асоси ин мақбараи машҳуро ташкил намудааст. Ороишоти даруни толори ҷаҳоргӯшаи тоқчаноки он бо салобати мутантани худ касро дар ҳайрат мегузорад. Санги мармар, ақиқи сабзранг ва оби тилло бо андаке хиратобии умумии рангҳо фақат эҳсоси оромии сукунат ва дурӣ аз дунёи равшанро тақвият менамоянд.

Яке аз беҳтарин ёдгориҳои Улуғбек мадрасаи ӯст, ки дар регистони Самарқанд воқеъ гардидааст.⁵⁵ Дар чор тарафи ҳавлии даруни чорравоқа қатори манзилҳои дуошӯна, дар гӯшаҳои он чор манораи мавзун ва дар даромадгоҳи асосӣ пешгоҳи боҳашамате сохта шуда буд. Ҳоло чор гунбази болои дарсхона, як манора ва ошӯнаи дувуми манзилҳои ин мадраса вуҷуд надоранд. Аммо бо он чи ки акнун ин ёдгории куҳан арзи андом мекунад, боз ҳам дар пешни назари бинанда як асари олиии ҳунари меъмориро муҷассам сохта, бо тарҳи зебо, шаклҳои мутаносиб ва нақшу нигори гуногуну дилнишин, вале бисёр босалобати худ таассуроти фаромӯшношуданӣ ба вуҷуд меоварад.

Дар асри XV боз як нави мақбара маъмул мегардад, ки ба тарзи иншооти мураккаби чандхонагӣ сохта мешуд. Яке аз ҳамин қабил мақбараҳо Ишратхонаи наздикии Самарқанд мебошад. Толори марказии равоқчадори он андаке тарҳи салибмонанде дорад. Аз ду тарафи ин толор мутаносибан биноҳои дигар: аз як тараф, масҷид, ва аз тарафи дигар, миёнсарои сеҳонагӣ воқеъ гардидаанд. Маҷмӯи иморати мақбара бо хоначаҳои дуошӯнаи идорӣ ба худ шакли тамоми гирифта, дар ин асари меъморӣ усули нави қуббасозӣ намунаи барҷастаи татбиқи худро пайдо намудааст. Техникаи нави нигориши кундал ҳам дар ин бино хеле пурра ва моҳирона истифода шудааст. Ба зебӯзинати ниҳоятдараҷа фаровони андарун нақшу нигори хеле содаи қисмати беруни бино муқобил воқеъ гардидааст. Маҳз қисмати беруни бино барои беҳтар дарк намудани тамоми ин ёдгории меъмории кӯмак мерасонад, зеро ҳангоми аз назар гузаронидани он диққати кас на ба ҷузъиёт, балки ба ҳалли умумии композитсионӣ кашида мешавад ва ба ин восита то ҷӣ андоза сабук ва муназзам будани сохтмони ин иморати мўҳташам аёнтар мегардад.⁵⁶

Бинои расадхонаи Улуғбек, ки дар доманаи баландии Чўпонатои Самарқанд сохта шудааст, аз нодиртарин ёдгориҳо ба шумор меравад.⁵⁷ Аз ин бино фақат як тепшача ва тўдаи партовҳои сохтмон боқӣ мондаасту бас. Аммо

⁵¹Роҷеъ ба масҷиди Бибихонум ниг: Массон М. Е., 1929; Ратия Ш. Е., 1950; Пугаченкова Г. А., 1953.

⁵²Булатова В. А., 1965; Немцева Н. Б. ва Шваб Ю., 1968

⁵³Пугаченкова Г. А., 1962.

⁵⁴Массон М. Е., 1929 а; Масҷиди Гӯри Мир, 1905; Пелтнев И. Е., 1968; Семенов А. А., 1948, 1949; Шишкин В. А., 1946.

⁵⁵Веймарн Б., 1946; Массон М. Е., 1929 б, 1950 в.

⁵⁶Массон М. Е., Пугаченкова Г. А. ва диг, 1958

⁵⁷Доир ба ёдгориҳои Чўпонато ниг.: Фуломов Я. Ф., 1948.

бо кўшиши бостоншиносон тарҳи табақаи поини таҳкурсии иморат маълум шуд. Муқаррар гардид, ки бино мудаввар буда, 30 метр баландӣ доштааст ва тавассути чўбҳои кандакорӣ, сафолҳои сирдори нақшин ва сангҳои мармар ороиш ёфтааст. Ғайр аз ин, аз сарчашмаҳои хаттӣ маълум мешавад, ки расадхона се ошёна доштааст. Бақияҳои олотӣ асосии расадхона – асбоби дуқўшаи зовиясанҷ, ки барои мушоҳидаи Офтоб, Моҳ ва зимнан, дигар сайёраҳо кор фармуда мешуд, маҳфуз мондааст. Як нўги асбоби зовиясанҷ дар чуқурии 11 метр даруни хандақи дар шах кандашуда ва нўги дигари азбайнрафтаи он тахминан дар баландии 30 метр воқеъ гардида будааст. Ин асбоб ба шакли ду қавси мувозӣ сохта шуда, ба шапакчи доираи радиусаш беш аз 40 метр баробар меомад. Қавсҳо самти дақиқи ба меридиан мутобиқ доштанд. Онҳо бо тахтаҳои мрамари сайқалёфта рўкаш гардида буданд. Нури офтоб аз ду равзанаи хурд ба дарун роҳ ёфта, бар ду қавси зовиясанҷ, ки дар рӯи онҳо нишонаҳои дараҷа, дақиқа ва сония сабт шуда буданд, нақши худро мегузошт.⁵⁸

Аз бинокориҳои Ҳироти асри XV хусусан маҷмӯи иморати Мусалло, ки аз масҷид, мадраса ва мақбара иборат аст, шоёни тавачҷўҳ мебошад. Ҳоло аз ин ёдгории меъморий қисмати хеле каме боқӣ мондааст. Манораҳои сечузаи бисёр мавзун ва мақбараи хеле қолиби Ғавҳаршод, ки яке аз гўшаҳои мадрасаро ишғол намуда, қисми таркибии он ба шумор мерафт, аз ҳашамат ва азамати он гувоҳӣ медиҳанд.⁵⁹

Санъати наққошӣ ва миниётур

Чунон ки манбаъҳои хаттӣ шаҳодат медиҳанд, иморатҳои бошукўҳ, алал-хусус, қасрҳои Темур ва Темириён аксаран бо тасвирҳои тамоми рӯи деворҳо зинат меёфтанд. Сюжети онҳоро манзараҳои ҷангу муҳосираи шаҳрҳо, базму зиёфат, русуми пазирай ва саҳнаҳои муқаррарии зиндагӣ ташкил менамуданд. Чунин василаи ороишро, махсусан, Темур ташвиқ мекард. Дар рӯи девори қасрҳои сарилсилаи темурӣ тамоми қиссаҳои базму разми ӯ тасвири худро пайдо карда буданд.

Аз рӯи гувоҳии муосирон, суратҳои ҳудӣ Темур, фарзандону наберагон ва дарбориёни ӯ, ҳатто маликаҳои хонадони темурӣ қузъҳои ҳатмии он сюжетҳои мураккаби тасвироти рӯи девори иморатҳои онзамона ҳисоб меёфтанд. Қитъаҳои боқимондаи чанде аз мақбараҳои Шоҳизиндаи Самарқанд дар бораи он санъати бошукўҳ тасаввури умумӣ ва тақрибӣ ба вучуд меоваранд. Дар ин қитъаҳо фақат чўйҳо, дарахтон, буттаҳо, гулҳо ва дар заминаи наботот ҳавосилҳои паранда тасвир ёфтаанд.⁶⁰

Асри XV ба олами тамаддун нусаҳои хаттии олий, ки аз коғазу чилд то китобату тасвирот – ҳама намунаи санъаткории беназирест, ҳада намуд.⁶¹ Дар бисёр шаҳрҳои давлати бузурги темурӣ ҳаттотҳо ва наққошони забардаст

⁵⁸Роҷеъ ба ҳафриёти расадхона ниг.: Вяткин В. Л., 1962; Массон М.Е., 1941 Шипкин В. А., 1953, 1965; Ғуломов Я.Ғ. ва Бураков Ю.Ф., 1968. Таҷдиди бинои азбайнрафтаи расадхона мавриди баҳсу мунозира қарор гирифтааст, ниг.: Нильсен В. А., 1953; ПуҒаченкова Г. А., 1969.

⁵⁹ПуҒаченкова Г. А., 1963, с. 147–157

⁶⁰Денике Б. П., 1939, с. 200–208; Ремпель Л.Н., 1961, с. 318–325, 332–337; Бородин И. Ф., 1965

⁶¹Адабиёти ин соҳа хеле зиёд аст. Ин ҷо фақат баъзе асарҳои характери умумидоштаро ном мебарем: Денике Б.П., 1938, с. 68-120; Семёнов А.А., 1940; 1946 б; ПуҒаченкова Г.А.; Ремпель Л.И., 1965; «Персидские миниатюры», 1968, с. 6-17; 3(с. 6-7; Stchoukine I., 1954; Ettinhausen R., 1960; Gray B., 1961 (ҳамон ҷо феҳристи муфассал).

зиндагӣ карда, асарҳои хеле зебо ва мӯҳташам меофариданд. Аммо маркази асосии ривочу равнақи ин ҳунарҳо ба ҳар ҳол Ҳирот ба шумор мерафт. Дар бобати ҷамъ намудани одамони ҳунарвар ва шӯҳратманд ҳеҷ як шахр наметавонист бо Ҳирот баробар шавад. Дар нимаи аввали асри XV дар ин ҷо бародари Улуғбек - Бойсунқар ҳамчун донишманд, қадршинос ва ҳомии маданият ном бароварда, чунон ки дар боло гуфта шуд, китобхонае ташкил кард, ки вай на фақат махзани китобҳои нодир буд, балки вазифаи коргоҳи аҳли ҳунарро ҳам адо менамуд. Дар он ҷо беҳтарин миниятурсозҳо, ҳаттотҳо ва саҳҳофҳо кор мекарданд (як ҳуди ҳаттотҳо чил нафар буданд). Файр аз ин, дар Ҳирот китобхона – коргоҳи дарбории Шохрух низ мавҷуд буд, ки намунаҳои хеле хуби осори ҳаттотӣ ва миниятурии ба вуҷуд меовард.

Дар нимаи дувуми аср Алишер Навоӣ ва Султон Ҳусайн Бойқаро, ки ҳамчунин донандагони қадри ин соҳаҳои ҳунар ҳисоб мешуданд, ҳунармандони мустаидро ҷимоят карда, онҳоро ба дарбор ҷалб менамуданд.

Хусусияти миниятурии шарқ, хоҳ барои ороиши китоб хизмат кунад ва хоҳ ба таври ҷудогона (қитъа) сохта шуда бошад, ин аст, ки вай ҳаҷм ва сояравшан, умқи ва дурии надорад. Чизҳои ба назари бинанда дар фосилаҳои гуногун воқеъшуда ба тариқи амудӣ, аз паст ба боло: чизҳои наздик дар поён ва чизҳои дур дар боло ҷой дода мешуданд.

Ҳаҷми чизҳои дуру наздик таносубан аз ҳам фарқ намекард, яъне чизи дур назар ба чизи наздик ҳаҷман хурд намешуд. Вале ин ҷиҳатҳои миниятурии на ҳамчун нуқсон, балки ҳамчун хусусияти хоси ин навъи эҷодиёти тасвирии донистаанд. Нафосати тасвир, обуранги фаровон, ба василаи рангомезӣ ва сохти композисионии сурат ифода кардани ҳолати рӯйи ва эҳсосот аз ҷиҳатҳои пурарзиши миниятур ҳисоб меёфт. Дар сарчашмаҳои ҳагӣ номи бисёр миниятурсозони асри XV, ки санъаткорони забардасти замони худ буданд, зикр шудааст. Лекин ба сабаби он ки миниятурсозон, одатан, дар асарҳои онҳо имзо намегузоштанд, таҳқиқи эҷодиёти аксари онҳо бо ниҳояти душворӣ анҷом мебад.

Дар нусаҳои «Шоҳнома»-и соли 1429/30 дар китобхонаи Бойсунқар китобатшуда бист миниятуре, ки чанд нафар ҳунармандон сохтаанд, мавҷуд аст. Муҳаққиқон онҳоро аз беҳтарин намунаҳои марҳалаи аввали равнақи мактаби миниятурсозии аҳди темурий ба қалам додаанд. Нафисию мавзунӣ, балки зарифии сурат, равшаниӣ ранг ва қисматбандии махсус, ҳатто дар мавзӯҳои «расмӣ» ҳам ҷиҳати фарқкунандаи ин миниятурҳо ташкил менамоянд.

Мактаби миниятурсозии Ҳирот дар нимаи дувуми асри XV ба тавассути як идда ҳунармандони моҳир ба авҷи тараққиёти худ расид. Дар байни ин ҳунармандон Камолиддини Беҳзод (тав. байни солҳои 1450-1460 - ваф. соли 1536/37) мақоми хосае ишғол намудааст.

Рассоми бузурги он замон - Мираки Наққош аз қобилияти фавқуллодаи писарбачаи ятим - Камолиддин огоҳ шуда, ўро тарбият ва сарпарастӣ намуд (мутаассифона, эҷодиёти Мираки Наққош ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст, зеро фақат ду миниятури имзогузаштаи ў маълум асту бас). Дар камолоти Беҳзод Алишер Навоӣ низ ҳамчун ғамхор ва мададгор хидмати шоиста намуда, барои ба муҳити одамони истеъдоднок ва маданӣ роҳ ёфтани ў имконият фароҳам овард. Дар ташаккули идеалҳои эстетикӣ ва тараққиёти эҷодиёти Беҳзод маҳз ҳамина муҳит таъсири басо муфид ва самарбахш расонид.

Барои миниятурҳои марҳалаи аввали эҷодиёти Беҳзод бештар рангҳои банур ва тазод, қисматбандии динамикӣ, серсуратӣ ва пур кардани ҷо хос аст. Чунончи, миниятурҳои барои «Зафарнома»-и Яздӣ сохтаи ў аз ҳамина

қабиланд. Дар маркази диққати рассом шиддати муҳориба ва ҷўшу хурўши меҳнат қарор гирифтааст. Тасвири майдони муҳорибаи ду қўшун ба тасвири манзараи мушобех дар нухай «Шоҳнома»-и соли 1429/30 ҳеҷ монандие надорад. Дар ин ҷо ду қўшуни баробар баҳамназдикшаванда не, балки тўфони разм ба назар мерасад. Дар ин ҷо ҳар як чеҳраи тасвиршуда фардист, задубархўрди ҷанговарон ногаҳонӣ, пуршиддат ва хеле гуногун аст. Миниётури сохтмони масҷиди ҷомеи Самарқанд аз ҷиҳати мазмун тамоман фарқ мекунад. Вале дар ин ҷо ҳам шиддати ҳаракат баръало ҳис карда мешавад. Дуредгарону кандакорон дам нагирифта кор мекунанд, назораткунанда коргурезеро ҷазо медиҳад, аробаи пур аз санги мармар омада истодааст.

Одамони бисёре тасвир шудаанд, вале ҳама дар қиёфа ва ҳолати гуногунанд: яке серҳаракат, дигаре оромтар, аммо ҳама дар якҷоягӣ ба ташвишу тараддуи кори сохтмон комилан мувофиқат доранд.

Баъзе муҳаққиқон бо имони комил ва баъзе муҳаққиқон бо андак шакку шубҳа якчанд миниётурҳоро, ки дар маҳзанҳои гуногуни мамлакатаи мо маҳфуз мебошанд, ба қалами Бехзод нисбат медиҳанд⁶². Масалан, ба ақидаи санъатшиноси советӣ О.И.Галеркина, якчанд миниётурҳое, ки дар Китобхонаи оммавии давлатии ба номи Салтиков-Шедрини шаҳри Ленинград маҳфуз мебошанд, асарҳои Бехзод гуфтан мумкин аст⁶³. О.Ф.Акимушкин, А.А.Иванов, М.М.Ашрафӣ дар ин бобат хеле бо мулоҳиза изҳори ақида мекунанд ва чунин мешуморанд, ки баъзе аз ин миниётурҳо, бешакку шубҳа, ба қалами шогирдони Бехзод тааллуқ дорад ва мувофиқи услуби ҳуди Бехзод кашида шудаанд. Ба ин миниётурҳо композитсияи шинаму мутаносиб, назокату латофати ҳар як печутоби хат, таъсири мукаммалу дилошўби ранг хос аст, ки ин фақат ба устодони забардаст муяссар мешавад. Ба гуфтаи муҳаққиқони миниётурҳои форсӣ, миниётурҳои аслии Бехзод соҳиби чунон композитсияи мукамал мебошанд, ки дар асоси қонуну қоидаҳои аниқу дақиқи математикӣ тартиб ёфтаанд ва одамон дар расм чунон ҷой мегиранд, ки аксар вақт гўё як доирае пайдо мешавад.

Дар баъзе расмҳои худ Бехзод ин услуби худро ошкоро ба қалам медиҳад, дар баъзе расмҳоиаш бошад, баръакс, ба рӯи ин услуби худ парда мекашад ва онро ноаён истифода мебарад. Бехзод ба қоидаву қонунҳои маълуму муқаррарии расмкашӣ эҷодкорона муносибат мекард, ў қоидаву қонунҳоро аз нав месохт, тағйир меод, дигар мекард, маҳз чунин муносибати эҷодкоронаи Бехзод ва дар айни ҳол, идроки ниҳоят нозуку латифи тобиши ранг ва намуди тарҳ миниётурҳои ўро ин қадар беҳамтову беамсол кардаанд.

Мақтаби миниётуркашии асри XVI Табриз аз эҷодиёти Бехзод фаровон баҳра бардоштааст. Соли 1522 шоҳ Исмоили Сафавӣ Бехзодро ба Табрёз бурда, сардори китобхона таъин мекунад, ки вазифаи вай роҳбарӣ ба миниётуркашони дарбор буд. Дар давраҳои аввал услуби миниётуркашии мактаби Табрёз дар асоси услуби композитсиясозӣ ва рангубордиҳии равияи Ҳирот инкишоф меёфт.

Ба ин ҷиҳати масъала, масалан, рассоми асри XVI Содиқбеки Афшор низ ишорат намуда навишта буд, ки анъанаи маҳаллӣ бо услуби Бехзод зич омезиш ёфта буд.⁶⁴

Муҳаққиқон инчунин қайд кардаанд, ки таъсири мактаби Ҳирот дар миниётурҳои асри XVI Бухоро низ ба назар мерасад.

⁶²Акимушкин О. Ф., Иванов А. А., 1968, с. 17; Ашрафӣ М. М., 1974. с. 22

⁶³Galerkina O., 1970

⁶⁴Садиг-бек Афшар, 1963, с. 6.

Дар охири асри XV эҷодиёти Беҳзод бештар ба тафаккур ва эҳсосоти қалбӣ наздик мешавад ва аксаран ба тасвири манзараҳои табиат рӯ меоварад. Чунин кайфияти санъаткори бузург дар миниётурҳои «Лайлӣ ва Мачнун»-и Хусрави Деҳлавӣ акс ёфтааст. Мавзӯи ишқи маъсум ва ноком дар осори Беҳзод ифодаи хеле таъсирбахш ва шоиронаи худро пайдо намудааст.

Беҳзод суратгари мумтоз ҳам буд. Дар офаридаҳои ӯ баъзе шахсони таърихӣ аз ҷиҳати қиёфа ба ҳамзамононаш монанд шудаанд. Масалан, дар яке аз миниётурҳои Искандари Мақдунӣ ба худ қиёфаи Султон Ҳусайн Бойқароро гирифтааст. Ҳамчунин миниётурҳои ҳастанд, ки саҳнаҳои зиндагии дарбориёро инъикос мекунанд ва дар ин байн сурати Султон Ҳусайн ва ё яке аз дарбориён низ ба назар мерасад.

Аммо суратҳои алоҳидаи Султон Ҳусайн ва Муҳаммади Шайбониҳон аз шоҳкориҳои Беҳзод дар ин навъи санъати рассомӣ ба шумор мераванд.

Беҳзод дар санъат равиши тоза ба вучуд оварда, устои як мактаби махсуси наққошии замон гардид. Ӯ шоғирдони бисёре дошт. Яке аз наққошони машҳури он аср - Қосим Алӣ низ, мутобиқи маълумоти баъзе сарчашмаҳо, аз шоғирдони вай ҳисоб мешуд.

Муосирон чунин мешумурданд, ки тафовути асарҳои ин ду устои санъатро фақат донишманди зарофатбин метавонад дарк намояд. Мутаассифона, аз миниётурҳои, ки бидуни шубҳа, ба қалами Қосим Алӣ тааллуқ доранд, ягонто ҳам то замони мо нарасидаанд.

Мактаби миниётурсозии Ҳирот дар охири асри XV ва ибтидои асри XVI усулан ҳалли қисматбандии (назар ба нимаи аввали асри XV) камтағйирёфтаре ба амал татбиқ намуд. Дар айни замон, ба ақидаи санъатпиносон, дар миниётурҳои он тамоюли реалистӣ беш аз пеш афзуда, майлу кӯшиши фардикунонӣ ва ҳатто ифода намудани ҳолати рӯҳии персонажҳо тақвият меёбад, тасвири табиат мураккабтар мегардад.

Маҳорат ва ҳунари санъаткорон ба дараҷаи баланди тақомули худ мерасад. Асарҳои моҳирона офаридаи миниётурсозони забардасти асри XV яке аз қуллаҳои маданияти бадеии шарқ ҳисоб меёбад.

Илму адаб дар нимаи дувуми асрҳои XIV-XV

Яке аз олимони маъруфи замони Темур, ки борҳо дар мубоҳисаҳои илмӣ дарбори ӯ ширкат намудааст, *Саъдуддин Масъуд ибни Умари Тафтозонӣ* (1332-1389) мебошад. Саъдуддини Тафтозонӣ то охири умри худ дар Гиждувон, Ҷом, Хоразм, Туркистон, Самарқанд, Ҳирот ва Сарахс ба дарсгӯӣ машғул шуда, доир ба сарфу наҳв, фикҳ ва илми баён рисолаҳои зиёде таълиф намудааст, ки ҳанӯз аз вақти дар қайди ҳаёт будани ӯ ба қатори китобҳои дарсӣ дохил гардидаанд.

Муаррихи барҷастаи он давр *Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ* (1392-1450) дар Димишқ таваллуд ёфта, аз синни ҳаштсолагӣ дар Самарқанд иқомат намудааст. Асари асосии ӯ «Аҷоиб-ул-мақдур фӣ навоиби Темур» ном китобест, ки дар он хусусиятҳои манфии Темур ниҳоятдараҷа саҳт ва нисбат ба он замон хеле ҷасуруна мазаммат мешавад.

Дигар аз муаррихони маъруф *Низомиддини Шомӣ* соли 1404 бо унвони «Зафарномаи Темурӣ» китобе навишт. Шарафиддин Алии Яздӣ (ваф. 1454) дар соли 1425 бо номи «Зафарнома» асари машҳури худро таълиф намуд, ки он ҳам ба аҳди Темур бахшида шудааст.

Дар асри XIV адабиёти бадеӣ низ тараққӣ карда, адибони барҷастае ба вучуд омаданд, ки дар байни онҳо классикони машҳури назми форсу тоҷик

Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозӣ (ваф.1389) ва *Камоли Хучандӣ* (ваф. тахминан 1400) мавқеи бузургро ишғол мекунанд. Дар асарҳои онҳо бештар гоյҳои тараққиҳоёнаи замона мунъакис гардидаанд.

Ҳофиз дар айёми кўдакӣ хеле барвақт аз падар یتим монд. Модараш, ки имконияти хонондани фарзандашро надошт, ӯро ба тарбияти шахсе гузошт. Лекин Ҳофиз ба зудӣ хонаводаи ин шахсро тарк намуда, ба нонвое шогирд шуд.

Чанд гоҳ дар мадраса ҳам таҳсил карда, як қадар маълумот ба даст овард. Баъдҳо вай зиндагонии дарवेशона ба сар бурда, муттасил ба касби дониш машғул гардид ва дере нагузашта ҳамчун шоир шўҳрат ёфт.

Шеърҳои Ҳофиз ҳанўз дар айёми ҳаёти ӯ дар байни оммаи халқ хеле паҳн шуда, тадричан як қисмати онҳо ба фольклор низ дохил гардидаанд. Ҳоло ҳам Ҳофиз дар Тоҷикистон, Эрон ва Афғонистон аз маҳбубтарин шоирон ба шумор меравад, мардум ашъори дилнавози ӯро бо шавқу завқ мебошад. Роли Ҳофиз дар таърихи адабиёти форсу тоҷик бағоят бузург мебошад. Вай шоирест, ки навъи лирика, яъне ғазалро ба дараҷаи олии тақомул расонида, ба он мазмунҳои тоза дохил кардааст. Ба ғазалиёти Ҳофиз дар баробари мавзўи ишқ ва май, зебӣ ва хушғилӣ, фикру андешаҳои ирфонӣ чиҳати эътироз нисбат ба беадолатиҳои иҷтимоӣ низ хос мебошад. Ҳофиз дар шароити асри миёна то ба дараҷаи мубориза барои шаъну шараф ва қадру қимати инсон расид. Вай аксар вақт ҳамаи он чизро, ки дар тафаккури ӯ пайдо мешуд, изҳор карда наметавонист. Шоир, ки бо шароит ва муҳити тираи давр муросо намекард, голибан ба худ ниқоби риндӣ кашиданро афзалтар медонист. Бо вучуди ин, мазмуни асосии назми Ҳофизро на шодиву хушҳолии лоқайдона ва на васфи зебӣ барои худӣ зебӣ, чи навъе ки шарқшиносони буржуазӣ вонамуд кардани мешаванд ва на андешаҳои сарбастаи тасаввуф, балки ҳисси норизоӣ нисбат ба беинсофиҳои иҷтимоии замона фароҳам овардааст.

Шеърҳои ошӣқонаи Ҳофиз эҳсоси баланд ва шавқу рағбати бепоёни одамирӣ иброз намуда, дурўғу риёро мазаммат ва писандидатарин ҳислатҳои инсонро талқин мекунанд. Ба тариқи намуна ин ғазали Ҳофизро, ки пур аз маҷозу кинояҳои ҳадафзан мебошад, меоварем:

Ман на он риндам, ки тарки шоҳиду соғар кунам,
Мўҳтасиб донд, ки ман ин корҳо камтар кунам.
Чун сабо маҷмўаи гулро ба оби лутф шуст,
Қаҷдилам хон, гар назар бар сафҳаи дафтар кунам.
Лола соғаргирӣ наргис масту бар мо номи фикс,
Доварӣ дорам басте, ё Раб, киро довар кунам?
Ишқ дурдонасту ман ғаввосу дарё майкада,
Сар фурў бурдам дар ин ҷо, то кучо сар баркунам?
Гарчи гардолудӣ фақрам, шарм бод аз ҳимматам,
Гар ба оби чашмаи хуршед доман тар кунам.
Ман, ки дорам дар ғадой ганҷи султонӣ ба даст,
Қай тамаъ дар гардиши гардуни дуншарвар кунам!
Ошӣқонро гар ба оташ меписандад лутфи дўст,
Тангчашмам гар назар бар чашмаи Кавсар кунам.
Аҳд паймони фалакро нест чандон эътибор,
Аҳд бо паймона бандам, шарт бо соғар кунам...
Бо вучуди бенавой рў сияҳ бодам, чу маҳ,
Гар қабули файзи хуршеди баландахтар кунам!
Ман, ки имрўзам биҳишти нақд ҳосил мешавад,
Ваъдаи фардои зоҳидро чаро бовар кунам?!

Шеваи риндї на лоиқ буд васфамро, вале
Чун дарафтодам, чаро андешаи дигар кунам?...⁶⁵

Муосирони Ҳофиз мазмуни тасаввуфии ашъорашро ба назар гирифта, ўро ҳанўз дар вақти зиндагиаш «Лисон-ул-ғайб» номида буданд. Баъзе рўҳониёни мутаассиб пас аз марги Ҳофиз шеърҳояшро соф аз нуқтаи назари динию тасаввуфӣ маънидод кардани шуданд⁶⁶. Масалан, онҳо иддао мекарданд, ки образҳои ғазалиёти ӯ гўё аслан маънии маҷозӣ доранд: «ёр» ишора ба Худост ва ғайра.

Гётеи заковатманд ишорати Ҳофизро ҳамчун ифодаи эътирози зидди зўҳду риё дарк намуд. Ў дар «Девони ғарбию шарқӣ»-и худ китоби махсуси шеърҳояшро бо унвони «Ҳофизнома» ба шоири бузурги форсу тоҷик бахшид.⁶⁷

Маҷозу кинояҳо дар ашъори Ҳофиз барои ифодаи ғояҳои инсондўстии ин шоири бузург хизмат менамуд.

Камоли Хуҷандӣ. Айёми кўдакии худро дар Хуҷанд гузаронида ва давраи таҳсилашро дар Самарқанд ба итмом расонида, синас ба Табрёз рафт ва дар дарбори ҳокими он ҷо қарор гирифт. Вақте ки хони Олтин Ўрда-Тўхтамишхон Табрёро забт намуд, Камол ба асирӣ афтода, ба Сарой (пойтахти Олтин Ўрда) бурда шуд. Ў пас аз чанд соли маҳбусӣ ба Табрёз баргашта, тахминан дар соли 1400 вафот кард.

Камоли Хуҷандӣ низ яке аз барҷастатарин устодони назм мебошад. Ғазалҳои ӯ хеле раван ва хушоҳанг буда, баъзе аз онҳо бо мавзӯи ва мазмуни худ ғазалҳои Ҳофизро, ки Камол бо вай робитаи дўстӣ доштааст, ба хотир меоранд. Ғазали зерин ғаму ҳасрати шоирро дар ёди ватан хеле хуб ифода намуда, бо як силсила ғазалҳои халқии тоҷик, ки ҳамчун шеърҳои «ғарибӣ» маъруфанд, пайваст мешавад:

Дил муқими кўи ҷонон асту ман ин ҷо ғариб.
Чун кунад бечораи мискингани танҳо ғариб.
Орзуманди диёри хешаму ёрони хеш,
Дар қаҳон то чанд гардам бесару бепо ғариб?!
Чун ту дар ғурбат наафтодӣ, чӣ донӣ ҳоли мо?
Меҳнати ғурбат надонад ҳеҷ кас, илло ғариб.
Ҳаргиз аз роҳи қарам рўзе напурсидӣ, ки чист –
Ҳоли зори мустаманди монда дур аз мо ғариб?
Чун дар ин даврон намеафтад касе бар ҳоли мо,
Дар чунин шаҳре, ки мебинӣ, кӣ афтад бо ғариб?
Дар ғарибӣ ҷон ба саҳтӣ медиҳад мискин Камол
Во ғарибӣ, во ғарибӣ, во ғарибо, во ғариб!⁶⁸

Дигар аз шоирони он замон Носири Бухороист (ваф.1378), ки аз ҷиҳати услуб ва мазмуни эҷодиёти худ ба Ҳофиз ва Камол наздикӣ дорад.

Дар ашъори бузургтарин шоирони асри XIV, ғолибан дар ғазал онҳо бар хилофи қасидасароноҳои расмӣ, кайфияти эътирозомези халқ, ки дар шўру ошўбҳои он ба таври равшан ифода меёфт, дар шакли ба худ хос мунъакис

⁶⁵Ҳофиз, 1893, с. 284–285.

⁶⁶Дар баъзе байтҳои Ҳофиз ба риштаи назм кашида шудани оятҳои ҷудогонаи Қуръон шояд ба чунин иддао асос гардида бошад.

⁶⁷Брагинский И., 1966, с. 220–253.

⁶⁸Камоли Хуҷандӣ, 1955, с. 14.

мегардид. Қимат ва арзандагии махсуси ин ғазалҳо ва сабабҳои дар байни халқи тоҷик шўҳрат пайдо кардани онҳо дар ҳамин аст.

Илму адаб махсусан дар аҳди салтанати Улуғбек равнақу ривоч пайдо намуд. Мо дар боло роҷеъ ба ғазалияти ҳамаҷонибаи эҷодии Улуғбек сухан рондем. Ў, дар ҳақиқат ҳам, тавонист барҷастатарин намоёндогани афкори илми нучум ва ҳандасай замонро ба Самарқанд ҷамъ намояд.

Дар соли 1428 Улуғбек сохтмони бинои расадхонаи бузургро ба итмом расонда, онро бо асбобу олоти мукамал муҷахҳаз сохт.

Ин расадхона дар тараққиёти илми нучуми он давра роли бағоят муҳиме бозӣ кард. Дар ин расадхона нахустин бор вазъияти як қатор ситораҳоро муқаррар карда, тавассути он дар соли 1437 ҷадвалҳои нучумие, ки аҳамияти умумиҷаҳонии илмӣ касб намудаанд, тартиб дода шуданд. Бояд қайд кард, ки ин ҷадвалҳо аслан ба забони тоҷикӣ тартиб ёфта, баёнҳо ба забони арабӣ тарҷума гардидаанд. Дар онҳо вазъияти беш аз ҳазор ситораи ба ҷанм аён ва мавқеи тақрибан ҳамаи шаҳрҳои шарқӣ исломӣ нишон дода шудааст.

Ҷадвалҳои нучумии Улуғбек, чи дар шарқ ва чи дар ғарб, дар зарфи ҷандин аср ҳамчун китоби дарсии доир ба таҳқиқи авзои кавокиб хидмат намуданд. Аҳамияти ин ҷадвалҳо боз дар ҳамин ҷост, ки онҳо барои омўхтани вазъияти илми нучум дар миёнаҳои асри XV манбаи пурқимате мебошанд.

Улуғбек на фақат ба тараққиёти илму фан, балки дар айни замон ба пешрафти адабиёт ва санъат низ хеле аҳамият меод.

Дар ин вақт Самарқанд ва Ҳирот марказҳои бузурги маданияти шарқ гардида буданд. Ҳирот, ки ҳанӯз аз замони Шоҳрух ба пешравӣ оғоз карда буд, дар нимаи дувуми асри XV, яъне дар айёми ҳукмронии Султон Ҳусайн Бойқаро (1469–1506) ба калонтарин маркази илму маданият табдил ёфт. Аз тамоми гўшаву канорҳои Мовароуннаҳр ва Эрон ходимони илму санъат ба Ҳирот ҷамъ омадан гирифтанд. Ба ин ҷиҳат, дар Ҳирот илмҳои тиб, ҳуқуқ, ахлоқ, инчунин адабиёт ва санъат низ тараққӣ карданд.

Бузургтарин намоёнди адабиёти ин давра шоир ва донишманди маъруф *Нуриддин Абдулраҳмони Ҷомӣ* (1414–1492) мебошад. Ҷомӣ дар деҳаи Ҷом, наздикии Нишопур, таваллуд ёфта, таҳсили худро дар Ҳирот ба анҷом расонид ва баёнҳо ғазалияти илмӣ ва адабиашро асосан дар ҳамин ҷо давом дод. Ў якҷанд дафъа ба Самарқанд низ сафар кардааст. Аз он қасидае, ки Ҷомӣ дар соли 1487 оид ба шарҳи ҳоли худ навиштааст, чунин маълум мешавад, ки вай илми шеър ва қофия, сарфу наҳв, мантиқ, ҳикмати шарқ ва Юнон, табиёт, риёзиёт ва илми ҳайъатро омўхта, баландтарин дараҷаи дониши замонаро азхуд карда будааст. «Баҳористон» ном асари ӯ, ки дар равияи «Гулистон»-и Саъдӣ таълиф ёфтааст, аз бештарин намунаҳои насри асри XV маҳсуб мегардад. Ҷомӣ дар асарҳои худ ҳамаи навҳои адабиро моҳирона такмил дод ва бо ҳамин ба тараққиёти минбаъдаи адабиёти тоҷик таъсири хосе расонидааст.

Абдураҳмони Ҷомӣ дар тамоми таърихи адабиёти асри миёнаи тоҷик аз сермаҳсултарин шоирон мебошад. Муаллифи тазкираи «Миръот-ул-хаёл» Шерхони Лудӣ чунин навиштааст: «Ҷомӣ наваду нўҳ китоб тасниф намуд, ки ҳамаи онҳо дар Эрон, Тўрон ва Ҳиндустон назди аҳли дониш мақбул афтод ва ҳеҷ кас ангушти эътироз бар ину он натавонист ниҳод».

Аз асоситарин асарҳои манзуми Ҷомӣ «Ҳафт авран» мебошад, ки аз ҳафт достони бузурги мисли достонҳои «Хамса»-и машҳури Низомӣ фароҳам омадааст (аз ҳафт маснавӣ сегонаш: «Тўҳфат-ул-аҳрор», «Лайлӣ ва Маҷнун» ва «Хирадномаи Искандарӣ» назира ба достонҳои «Хамса»-и Низомист). Дар бештарини асарҳои ӯ ғояҳои инсониятпарварона тараннум гардида, истибдо-

ди ашрофи ҳукмрон танқид ва мазаммат карда мешавад. Вале эҷодиёти Ҷомӣ аз муҳолифатҳои фикрӣ ҳолӣ набуда, дар қатори ғояҳои нисбат ба он замон тараққиҳоҳона ба асарҳои ӯ ғояҳои динию тасаввуфӣ низ роҳ ёфтаанд.

Ҷомӣ дар «Хирадномаи Искандарӣ» ном яке аз дostonҳои «Ҳафт авранг» дар пайравии Форобӣ ва Низомӣ кишвари ҳаёлиро тасвир намудааст, ки сокинони он ҳама дар мусовот зиндагӣ карда, дар байни онон аз дорову нодор ва аз золиму мазлум асаре дида на мешавад.⁶⁹

Дар аҳди салтанати Темурӣ, ки давраи ташаккули адабиёти бадеии ўзбекизабон низ мебошад, протсессии таъсири мутақобили адабиётҳои ўзбек ва тоҷик беш аз пеш қувват мегирад. Фаъолияти даҳои адабиёти ўзбек - *Мир Алишер Навоӣ* (1441-1501) маҳз ба ҳамин давра тааллуқ дорад.

Навоӣ соли 1441 дар хонадони шахси соҳибмаърифате ба дунё меояд. Дар байни наздикони ӯ шоирон, мусиқичӣ ва хаттотон ҳам буданд.

Ӯ аз хурдсолӣ нисбат ба шеър майлу рағбат пайдо карда, ба тоҷикӣ ва ўзбекӣ шеър гуфтан оғоз намуд ва аз синни понздаҳсолагӣ ба шоирӣ шўҳрат ёфт.

Пас аз ба тахти Ҳирот нишастани Султон Ҳусайн Бойқаро (1469) Навоӣ мақоми ходими давлатро соҳиб гардид. Ӯ бо унвони амир олитарин мансаби давлатиро ишғол намуд. Навоӣ қариб тамоми умри худро дар Ҳирот гузаронид.

Дар ташаккули даҳои Навоӣ муносибати дўстона ва алоқаи эҷодии ӯ бо Ҷомии бузургвор роли калоне бозидааст. Навоӣ худро шогирди Ҷомӣ ҳисоб мекард. «...Мулоқоти Навоӣ ва Ҷомӣ, – менависад Е.Э.Бертелс, – дар воқеъ, дўстиро ба миён овард, ки то охири умри Ҷомӣ давом намуд. Решаи ин дўстӣ, албатта, на фақат бар чиҳатҳои фардии ҳислатҳои ин ду марди бузург, балки дар заминаи умумияти ҷаҳонбинӣ, мувофиқати комили ақидаву назарҳои онҳо ба мақсад ва вазифаҳои адабиёт қарор гирифтааст».⁷⁰

Дар солҳои 1483–1485 Алишер Навоӣ ба забони ўзбекӣ «Ҳамса»-и худро эҷод менамояд, ки ин ҳам мисли «Ҳафт авранг»-и Ҷомӣ назираест ба силсилаи дostonҳои шоири бузурги асри XII Низомии Ганҷавӣ.

Бисёр суҳансароёни забардаст ба равияи Низомӣ «Ҳамса» навишта, дар офаридани ин навъ асарҳо анъанаи шоистаеро ба вуҷуд овардаанд.

Навоӣ дар ин силсилаи маснавиёти худ бисёр фаслҳоро ба танқиди зулму тааддӣ, ҳирсу оз ва ҷоҳталабӣ бахшидааст.

Вақте ки соли 1492 Абдураҳмони Ҷомӣ вафот намуд, Навоӣ ва дўстони ӯ як соли тамом азодорӣ карданд. Навоӣ барои абадӣ гардонидани хотираи дўсти бузургвори худ «Ҳамсат-ул-мутаҳаййирин» ном асаре навишта, яке аз таълифоти Ҷомиро ба ўзбекии қадим тарҷума кард.

Дўстии Алишер Навоӣ ва Абдураҳмони Ҷомӣ тимсоли дурахшони дўстии ду халқи бародар – ўзбекон ва тоҷикон аст, ки таърихи он ба қадимтарин замонҳо рафта мерасад.

Навоӣ дар охири умри худ (ваф.1501) маснавии «Лисон-ут-тайр» ва асари пандомўзи «Маҳбуб-ул-қулуб»-ро, ки ба бисёр чиҳатҳои ҳаёти ҷамъиятии онрўза дахл мекунад, инчунин асарҳои зиёди дигарро таълиф намудааст.

Алишер Навоӣ яке аз бузургтарин шоирони асримиёнагии шарқ ва дар айни замон олим ва мутафаккири забардаст, мусиқидон ва наққоши моҳир, инчунин арбоби намоёни сиёсӣ.

⁶⁹Роҷеъ ба он ниг.: Айний С., 1948; Бертелс Е. Э., 1965 а; Ҷомӣ, 1965. Нашри осори Ҷомӣ ва тарҷумаи онҳо: Ҷомӣ, 1964; Абдураҳмони Ҷомӣ, 1964.

⁷⁰Бертелс Е. Э., 1965 а, с. 124.

«Навой марди бузург аст. Истеъдоди гуногунчанбааш ўро ба қатори нобиғаҳои ҷаҳон мегузорад. Офаридаҳои ӯ кайҳост, ки дастраси тамоми инсоният гардидаанд. Роли онҳо махсусан дар инкишофи адабиёти туркизабон бағоят калон аст.

Бузургтарин шоири озари асри XVI Фузулӣ, шоирони туркман Андалеб, Маҳдумқулий, Мулло Нафас ва дигарон аз офаридаҳои Навой илҳом гирифта, дар бисёр бобатҳо ба ӯ пайравӣ намудаанд. Навой дар миёни шоирони Туркия низ шўҳрати зиёде дорад.

Хизмати Навой дар адабиёти ўзбек аз ин иборат аст, ки ӯ ин адабиётро ба арсаи ҷаҳон баровард. Навой бо офаридаҳои барои халқи ўзбек имконияти ба забони модарӣ тараққӣ додани маданияти худро фароҳам сохт.

Қувваи истеъдоди Навой дар он аст, ки офаридаҳои ӯ асрҳо паймуда, ба ёди мардум ҷой гирифтанд ва имрӯз ҳам ба онҳо рӯҳ ва илҳом мебахшанд».⁷¹

Дар ин давра адабиётшиносӣ низ бисёр тараққӣ карда, дар бораи қофия, вазн, муваппаҳ, муаммо ва ғ. асарҳои зиёде ба вучуд омаданд. Масалан, Ҷомӣ бо унвони «Муаммои сағир» ва «Муаммои кабир», «Рисолаи қофия»; Камолиддин Ҳусайнӣ бо номи «Рисола фил-муаммо»; Сайфӣ бо номи «Арўз» асарҳо таълиф намуданд.

Дар соли 1486 яке аз муқаррабони дарбори Султон Ҳусайн Бойқаро Давлатшоҳи Самарқандӣ, ки аксар вақт аз сўҳбатҳои Ҷомӣ ва Навой баҳраманд мегардид, асари машҳури худ - «Тазкират-уш-шуаро»-ро ба вучуд овард. Ин асар дар бораи беш аз сад нафар шоир маълумот медиҳад.

Аҳамияти мактаби адабии Ҳирот ниҳоятдараҷа бузург аст. Махсусан бо-яд таъкид кард, ки ба якдигар наздик шудани адабиёти ду халқи ҳамсоя-тоҷикон ва ўзбекон маҳз аз ҳамин давра сар карда торафт қувват мегирад.

Дар ин ҷо баъзе хулосаҳои илми советиро доир ба давраи савуми тараққиёти назми классикӣ, ки асрҳои XIII–XV, яъне давраи пас аз истилои муғулро дарбар мегирад, иҷмолан баён мекунем. Аз солҳои 50-уми асри XIII ба зулму истибдоди тоҷатшикан нигоҳ накарда, дар марказҳои маданияи баҷомонда ҳаёти адабӣ дубора ба раванг даромад. Тадриҷан ҳамоно гуногунии жанрҳо, ки ба давраи якум (асрҳои IX–XI) хос буд, хусусияти асосии адабиёти ин давраро ташкил дод ва равиҳои оппозиционии гуманистӣ, ки дар давраи дувум (асри XI–ибтидои XIII) пайдо шуда буд, дар ин давра боз ҳам қувват гирифт.

Таҷдиди анъана нисбат ба асарҳои ҷамъбасткунандаи «адабиётшиносӣ» (мисли тазкираҳои Авфӣ, Давлатшоҳ ва ғ.) зарурат ба миён овард. Мадеҳагӯӣ ба насри таърихӣ пургумтароқ, ки ба ситоиши Темур ва ворисони ӯ бахшида мешуд, роҳ ёфт. Қасидаҳои мадҳия низ аз нав раванг гирифтанд (Ҳусрави Деҳлавӣ ва диг.). Назирагӯӣ ҳам ба воситаи «Ҳамса»-и Ҳусрави Деҳлавӣ, «Ҳафт авранг»-и Ҷомӣ, «Ҳамса»-и Навой (ба забони ўзбекии қадим) умри дубораи худро шурӯъ намуд. Дигаргунӣ дар назми тасаввуфӣ аз ин иборат буд, ки шеърҳои шаклан (аз ҷиҳати луғат ва воситаҳои тасвир) сўфиёна, вале аз ҷиҳати мазмун ҳале гуногун ба вучуд омаданд.

Комебӣни басо пурарзиши назми ин давра ғазалиёти Ҳофиз ва Камол буданд. Ҷомӣ бо эҷодиёти худ адабиёти ин давраро ҷамъбаст намуд. Ӯ тамоми навъҳои адабро инкишоф дод, синтези тамоми таҷрибаҳои адабро ба вучуд овард ва консепсияи бадеии инсонии комилро кор карда баромад. Аммо дар

⁷¹Кор-оглы Х. Р., 1968, с.63. Осори Алишер Навой иборат аз 15 ҷилд дар Тошканд нашр шудааст.

назми асри XV унсурҳои тақлид низ беш аз пеш роҳ ёфта, диққати асосӣ ба ороиши зоҳирии шеър, шаклпарастӣ ва суханбозӣ равона карда шуд.

Тараққиӣ адабиёти бадеӣ дар асри XV ба пешрафти дигар санъатҳои алоқаманд таъсир накарда наметавонист. Хусусан дар миёнаҳои асри XV санъати мусиқӣ ва рақс хеле ривоч гирифт. Дар ин давра на фақат мусиқачиён, балки бастакорони хубе ҳам ба камол расиданд.

Пешрафти санъати мусиқӣ то дараҷае расида буд, ки дар ин соҳа асарҳои назариявӣ ба вуҷуд омаданд. Яке аз ин қабил асарҳо «Рисолаи мусиқӣ»-и Абдурахмони Ҷомист, ки дар бораи омӯхтани санъати мусиқии асри XV аз муҳимтарин сарчашмаҳо ҳисоб мешавад.

Дар ин давра инчунин оид ба илми ахлоқ бисёр асарҳо таълиф ёфтанд. *Ҷалолиддини Давонӣ* (1426-1502) соли 1467 бо номи «Ахлоқи Ҷалолӣ» китобе навишт. Дар соли 1494 *Ҳусайн Воизи Кошифӣ* дар масъалаи ахлоқ ва тарбия «Ахлоқи Мӯҳсинӣ»-ро офарид, ки аз ҷил боб иборат буда, ба шоҳзода Мӯҳсин бахшида шудааст. Файр аз ин, ӯ китоби машҳури «Калила ва Димна»-ро бо номи «Анвори Суҳайлӣ» аз нав таҳрир намуд.

Комебиҳои соҳаи таърихнависӣ низ дар ин давра кам набуданд. Яке аз асарҳои муҳими ин фан «Зубдат-ут-таворих»-и Ҳофизӣ Абрӯ (ваф. 1430) мебошад, ки нақли воқеаҳои таърихро то соли 1427 расонидааст. Абдураззоқи Самарқандӣ, ки давомдиҳандаи корҳои вай аст, бо унвони «Матлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-бахрайн» китобе навишт, ки аз вақти таваллуди Абӯсаиди Ҳулокуӣ то Абӯсаиди Темурӣ, яъне воқеаҳои таърихӣ байни солҳои 1304 ва 1469-ро дарбар мегирад.

Муиниддин Муҳаммади Исфизорӣ дар соли 1491 бо номи «Равзат-ул-ҷаннат фӣ авсофи мадинат-ул-Ҳирот» асаре ба вуҷуд оварда, на фақат таърихи шаҳри Ҳирот, балки таърихи тамоми вилоятҳои давлати Султон Ҳусайнро тасвир намудааст.

Муҳимтарин асари таърихӣ давраи Темуриён китоби «Равзат-ус-сафо» мебошад. Муаллифи ин китоб *Муҳаммад ибни Ховандшоҳ* (ваф. 1498), ки дар таърих бо номи «*Мирхонд*» шӯҳрат дорад, аслан аз вилояти Балх буда, давраи минбаъдаи ҳаёт ва фаъолияти худро дар Ҳирот гузаронидааст. Ӯ яке аз иштироккунандагони фаёли ҳаёти маданияи Ҳирот ва аз ҳамкорони наздики Ҷомӣ ва Навоӣ ба шумор меравад. «Равзат-ус-сафо» иборат аз ҳафт ҷилд аст, ки таърихи мамлакатҳои исломӣ, аз ҷумла, Эрон ва Осиёи Миёна, хусусан давраи Темуриёро то охириҳои салтанати Султон Ҳусайн Бойқаро дарбар мегирад. Охири ин китоб, яъне ҷилди ҳафтуми он, ки нотаом монда буд, аз тарафи бародарзодаи муаллиф - Хондамир ба итмом расонида шуд.

Албатта, ин ҳама комебиҳои маданӣ ба мо асосе намерасанд, ки вазъияти давлати Султон Ҳусайнро зиёда ситоиш кунем. Чӣ навъе ки дар боло қайд гардид, ҳуди султон ва маъмуриони ӯ халқи меҳнатиро бераҳмона ғорат мекарданд. Тамоми харҷи бинокориҳои шаҳри Ҳирот чун бори гарон бар дӯши оммаи заҳматкаш ҳамл мешуд. Ин аст, ки мо дар осори бисёр нависандагони он замон шикоят аз зулму истибодии давраи темурӣ ва айёми ҳукмронии Султон Ҳусайнро мушоҳида мекунем.

Фасли панҷум

**ТОҶИКОН ДАР ОХИРҲОИ
АСРИ МИЁНА**

ҲАЁТИ ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ДАВЛАТИ ШАЙБОНИЁН (АСРИ XVI)

1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ

ИСТИЛОИ ДАВЛАТИ ТЕМУРИЁН

Сиёсати дохилии Шайбониҳон

Дар охирҳои асри XV ва ибтидои асри XVI ўзбекҳои бодянишин бо сардории Муҳаммад Шайбониҳон Мовароуннаҳри марказӣ ва андаке баъдтар тамоми қисмати боқимондаи давлати Темуриёро забт намуданд. Давлат ва сулолаи нав бо номи таъсискунандаи худ – «Шайбонӣ» машҳур гардид. Худи Шайбониҳон аслан аз хонадони Чингизхон буд. Бобои ӯ- Абулхайрхон дар нимаи аввали асри XV давлати пуриқтидори бодиявӣ таъкил намуд. Қавму тоифаҳои туркзабони муттаҳидкардаи ӯ аз аслу насабҳои гуногун иборат буданд. Онҳо дар паҳноҳои бекарони дашту саҳрое, ки домони он аз поини дарёи Сир то Сибир рафта мерасид, ҳаёт ба сар мебуданд. Вале ин иттиҳодияи бавучудовардаи Абулхайрхон мабдаи иқтисодӣ надошт ва бо зӯри силоҳ арзи вучуд мекард. Ин буд, ки вай пояҳои худро устувор карда натавониста, ба зудӣ пас аз фавти Абулхайрхон аз по афтод¹. Шайбониҳон хост, таҷрибаи бобоянро такрор наояд, вале қораш барор нагирифт. Ҷангу талошҳо бо дигар Чингизиеҳои ҷоғалаб ва ихтиёрҳои гоҳ ба ғоида ва гоҳ ба зарари ӯ анҷом меёфт. Ҷарҷанд ки баъзан бо ғаниматҳои хеле хуб зафар меёфт, вале ин барои таъмини имтиёзи сиёсии ӯ кофӣ набуд.

Шайбониҳон дар ин муборишаҳо борҳо аз ёрию дастгирии Темуриён баҳраманд гардида буд. Ў дар яке аз ҷангҳо мағлӯб шуда, ду сол дар Бухоро зист ва, аз рӯи шаҳодати сарчашмаҳо, ҷиддан машғули андӯштани илму дониш гардид.

Душмани ашаддӣ Темуриён дар қисмати шимолӣ мамлакат моғулҳо* ба шумор мерафтанд, ки Тошкандро маркази худ ихтиёр карда буданд. Онҳо чандин бор ҳатто ба ноҳияҳои Мовароуннаҳри марказӣ ҳамла намуда, молҳоро толон ва аҳолиро тороҷ мекарданд. Темуриён Шайбониҳонро ба муқобили моғулҳо истифода карданӣ шуданд. Лекин Шайбониҳон иттифоқии бад баромад: ӯ фақат аз паи манфиати худ шуда, аксаран ҳилофи ваъдаи худ амал мекард, гоҳ тарафи Темуриёро мегирифт, гоҳ тарафи моғулҳоро, ҳар замон ба мулкҳои ину он ҳуҷумҳои ғоратгарона менамуд. Ниҳоят, ӯ чунин шаҳрҳои истехкомӣ, мисли Утрор, Сайрам ва Яссаро ба таҳти тасарруфи худ дароварда, ҳамқавмони худро даъват кард ва дастаи қавии аскарӣ таъкил дода, бо моғулҳо муоҳида баст ва соли 1499 ба истилои Мовароуннаҳр шурӯъ намуд. Аввал ӯ пойтахти Темуриёни Осиёи Миёна -

¹ Муфассалан ниг.: Семёнов А. А., 1954, б; Аҳмадов Б. А., 1965 а.

* Бо истилоҳи «моғулҳо» як доништа нашавад, зеро ин халқест, ки дар а. 16 дар баъзе ноҳияҳои Осиёи Миёна зиндагӣ мекард ва дар адабиёти ғарбу русӣ бо номи «моғолы» машҳур буд (мутарҷим).

шаҳри Самарқандро ба муҳосира гирифт. Вақте ки волии Бухоро бо қўшуни худ ба тарафи Самарқанд равона шуд, Шайбониҳон аз муҳосира бархоста, ба муқобили ӯ шинофт ва дар роҳ ин қувваи аскарро торумор намуда, ба сўи Бухорои заифгардида ҳаракат кард. Аз муҳосира ҳатто се рӯз нагузашта, аёну ашроф ва рӯҳониён шаҳрро ба ӯ таслим намуданд.

Дар чунин лаҳзаи пурмасъулият ҳам, ки мамлакатро хатари ҷиддӣ таҳдид мекард, ашрофи Самарқанд ва шаҳзодагони темурӣ тамоман саргарми нифоқу низоъҳои байниҳудӣ буданд. Гурӯҳе саршохҳои Темуриёни Осиёи Миёна - Султон Алиро тарафдорӣ мекарданд, гурӯҳи дигар хешованди вай – Бобурро ба Самарқанд даъват намуда, таслими шаҳрро ба ӯ ваъда медоданд. Ҳангоми Самарқандро муҳосира кардани Шайбониҳон ин низоъҳо боз ҳам қувват гирифт. Баъзе намояндагони хеле бонуфузи рӯҳониён ҳисси наҷмӣ ва кайфияти мағлубиятро падида меоварданд. Султон Али дар ҳама ҷо хиёнатро гумон бурда, аз дигарон пештар бо як гурӯҳ рикобдорони худ ба қароргоҳи Шайбониҳон равона шуд. Ашрофи Самарқанд аз ин воқиф гардида, бо тўҳфаву инъомҳои зиёде ба ҳузури Шайбониҳон омада, сари таъзим фуруд оварданд. Ба ин тариқа, соли 1500 Самарқанд бе ҷанг ба дасти Шайбониҳон даромад.

Аммо ин муваффақияти аввалин, ки ба зудӣ ва осонӣ ба даст омада буд, бақосе наёфт. Як қисми ашрофи Бухоро ва Самарқанд тарафдори барқарор намудани ҳокимияти Темуриён буд. Агарчанде ки ӯ нахустин сўиқасдро фош намуда, гунаҳкорон ва ҳатто гумонбарҳоро аз дами тег гузаронид, ба ҳар ҳол дасти муқобилони ӯ боло шуд. Акнун ҳарифи асосии Шайбониҳон шаҳзодаи ҷавони темурӣ, асосгузори ояндаи давлати Темуриёни Ҳинд - Бобур гардид. Қароргоҳи Шайбониҳон дар ҳаволии Самарқанд буд. Аёну ашрофе, ки пинҳонӣ бо Бобур мукотиба доштанд, ба рӯи ӯ дарвозаи шаҳрро кушоданд ва ўро подшоҳ эълон намуданд. Даре нагузашта дар баъзе шаҳрҳо ва истеҳкомоти дигар низ пирӯзӣ насиби тарафдорони Темуриён гардид. Вале дар муҳорибаи кушода соҳили Зарафшон, ки дар моҳи апрели соли 1501 ба вуқӯъ омад, Бобур шикаст хӯрд ва ба Самарқанд ақиб иишаст. Худи ӯ дар ёддоштҳоиаш аз тарафи Шайбониҳон моҳҳои дароз муҳосира шудани Самарқандро ба тариқи хеле муфассал тасвир намудааст.² Аз гуфтаҳои Бобур маълум мешавад, ки халқ, аҳолии оддии шаҳр, пешаварону косибон аввалҳо дар муҳофизати шаҳр бисёр фаъолона иштирок доштаанд, ҷасорат ва қаҳрамонӣ нишон дода, нақшҳои ҳуҷуми фикркардаи Шайбониҳонро вайрон мекардаанд. Аммо сокинони шаҳр манфиатҳои сулолави Бобурро, чунон ки ӯ соддалавҳона гумон мебуд, ҳимоя намекарданд. Самарқандиро якнун таҷрибаи калон ва талхе доштанд: хиёнат ва сўиқасдҳои аёну ашроф, аз даст ба даст гузаштани шаҳр боиси ғорат, қатлу куштор ва қаҳтиву гуруснагӣ мекардид. Лекин ин бор манфиати шаҳриён ва Бобур мувофиқ афтод.

Бо вуҷуди ин, нигоҳ доштани Самарқанд муяссар нагардид. Шаҳриён яроқу аслиҳа надоштанд. Дар шаҳри муҳосирашуда гуруснагӣ ҳукмфармой мекард. «Вақти гандумпаз расида буд, вале касе ҳосили нав намеовард. Рӯзҳои муҳосира тўл кашид, мардум ба маҳрумиятҳои зиёде дучор гардиданд; кор ба ҷосе расид, ки бенавоён ва мўҳтоҷон гўшти сагу харро меҳўрдагӣ шуданд. Чун еми асп камёб шуд, одамон ба ҷои он барги дарахтро медоданд»³.

Бобур барои кўмак ба ҳокимони гуногун муроҷиат намуд, вале имдоде нарасид. Ў чунин хислати Темуриёнро, ки манфиати умум барояшон бегона

² Бобур, 1958, с. 106 ва давомаш.

³ Ҳамон ҷо, с. 109.

буд, хеле аниқ ва дақиқ хотирнишон намудааст: «Мо ба кўмак ва пуштибонии моликони ҳамсоя ва атрофу акноф умед баста будем, лекин ҳар яки онҳо нақшаҳои худро дошт⁴. Хусусан, кўтоҳандешии сардори Темуриёни Хуросон - Султон Ҳусайн, ки на фақат дасти ёрӣ дароз накард, балки ҳатто ба Шайбониҳон чошлусӣ намуд, ўро дар ҳайрат гузошт.

Сокинони шаҳр, сарбозон ва ҳатто наздикони Бобур ба қаҳтӣ ва гуруснагӣ тоб наёварда, ба ҳар сў фирор мекарданд. Ниҳоят, ҳуди Бобур ҳам роҳи гурезро пеш гирифт. Шаҳри пойтахтии Самарқанд дубора ва тамоман ба дасти Шайбониҳон даромад. Ин ҳодиса дар соли 1501 рӯй дод.

Ба Шайбониҳон аз ҳама бештар сокинони шаҳри Қарокўл муқовимат карданд. Баҳорони соли 1501 дар ин ҷо шўрише ба амал омад, ки амалан хусусияти синфӣ дошт. Ба сари шаҳр намояндаи халқро, зоҳиран, сардори шўришро нишонданд. Номӣ ў маълум нест, дар манбаъҳои онвақта ўро таҳқиromeзона «гадо» ва «чоҳил» номидаанд.

Шайбониҳон худ бо қўшуни зиёде ба ҷанги зидди Қарокўл рафт. Шаҳрро гирифта, сардори шўришгаронро ба қатл расонид. Вале пас аз шаҳрро тарк кардани Шайбониҳон мардум боз шўриш бардошт. Феодалон дар ин лаҳза ташаббусро ба дасти худ гирифтанд, онҳо ният доштанд, ки ин шўришро ба манфиати Темуриён истифода баранд. Онҳо аз ҳокимони ҳамсояи темурӣ мадад хостанд. Шайбониҳон дубора ба Қарокўл қўшуни сершуморе фиристод. Муҳорибаи ниҳоятдараҷа шадид ба амал омад, фуқарои шаҳр диловарӣ ва қаҳрамониҳои бемислу монанде нишон доданд. Дар охири охири Шайбониён шаҳрро ишғол намуда, онро ба кушторгоҳи ҳақиқӣ мубаддал карданд. Сипас ба мақсади тарсонидани ҷашми мардум бо амри Шайбониҳон аз сари қарокўлиҳои мақтул дар Бухоро калламанора сохта шуд⁵.

Муддате чанд Шайбониҳон барои аз ҳатар эмин намудани ақибгоҳи худ чораҳои лозима дид, пас ба истилои мулкҳои ҷанубии Темуриён камар баст. Дар ин ҷо ҳам ҳамоно вазъияти парокандагии қувваҳои ин хонадон ба истилокорон мадад расонид. Ҳокимони вилоятҳои мухталиф ин дафъа ҳам нахостанд ба ҳам муттаҳид шаванд. Ҳисси нобоварӣ ба якидгар, иғво, сўйқасд ва хиёнати ошкоро заминаҳои мусоиди истилоро фароҳам овард. Шайбониҳон аз чунин вазъият ба хубӣ истифода бурда, ба яке ваъдаи подош меод, ба дигаре сиёсат мекард ва худ ба василаи тохтутозҳои бемалол, тороҷ ва ғорати мардум оқибӣ ва нотавабии Темуриёнро нишони меод ва дар байни онҳо кайфияти мағлубиятро қорӣ менамуд.

Дар вилояти хеле калоне, ки марказаш Ҳисор буд, Хусравшоҳ ҳукмронӣ мекард. Чун замоне ў ба дараҷасе иқтидор пайдо намуда, ба худраёӣ ва сарватмандӣ шўҳрат ёфта буд, шахзодагони темурӣ дар ин лаҳзаи душвор барои кўмак ва пуштибонӣ ба вай рӯ оварданд. Вале ў нисбат ба вазъияти мавҷуда нодонӣ ва нофаҳмии тамом зоҳир намуд: ба ҷои муттаҳид шудан бо Темуриён ва ё лоақал кўмак расондан ба онҳо, ки борҳо илтимосаш карда буданд, аз тарси даъвоҳои онҳо роҳи макру фиребро пеш гирифт ва дар натиҷа қишлоқи Шайбониҳон ба Ҳисор буздилона фирор кард. Қаламрави ў, ки ноҳияҳои ҷанубии Тоҷикистон, қисмати шимолии Афғонистон ва ҷануби Ўзбекистонро фаро мегирифт, ба осонӣ ба тахти тасарруфи Шайбониҳон даромад. Даре нагузашта, соли 1505 Хоразм ҳам аз тарафи қўшуни Шайбониён ишғол карда шуд.

⁴ Ҳамоно ҷо.

⁵ Мукминова Р. Г., 1950, с. 13–14.

Навбати забти пойтахти дигари Темуриён – Ҳирот расид. Султон Ҳусайн фақат акнун то ҷӣ андоза ҷиддӣ будани хатари таҳдидкардаистодаро дарк намуда, бо қувваи асосии худ ба муқобили Шайбониҳон равона шуд. Вале ў, ки пир ва бемор буд, дар роҳ вафот намуд. Дар байни асилзодагони темурӣ низоъу нифоқ ба амал омад. Дар натиҷа, якбора ду писари Султон Ҳусайнро ба тахт нишонданд, ки онҳоро ду гурӯҳи ашрофи соҳибнуфуз пуштибонӣ мекарданд. Шайбониҳон аз ин дигар шароити мувофиқро орзу ҳам карда наметавонист. Ин буд, ки Бобур навиштааст: «Ин амрест ғариб: ҳеҷ гоҳ касе напунидааст, ки дар як мулк ду подшоҳ якҷоя ҳукмронӣ кунанд»⁶.

То ҷамъ кардани қўшун, то тамом шудани баҳсу мунозираи наздикони ду подшоҳ, ки ба як қарор омада наметавонистанд, Шайбониҳон Балхро забт намуда, ба ҳок яксон кард ва зуд ба тарафи Ҳирот раҳсипор гардид. Ў дар наздикии шаҳр қўшуни ба ҷанг хуб омодашудаи темуриро мағлуб намуд⁷.

Бисёр амирону амалдорон аз майдони ҷанг ва баъзеҳо аз шаҳр гурезон шуданд. Ҳар ду подшоҳ ҳам-яке ба ғарб ва дигаре ба шарқ фирор карданд. Рўҳониёни олимақом ва аёнӯ ашроф бо ҳам машварат намуда, ба Шайбониҳон хати таслим ва итоат фиристоданд. Аҷобат дар ин ҷост, ки ин номаро муаррихи маъруф, нигорандаи асари калони таърихӣ «Ҳабиб-ус-сияр» - Хондамир иншо намудааст. Фақат аҳолии шаҳр андаке муқовимат нишон доданд. Онҳо ногаҳон ҳамла карда, қариб сесад нафар ўзбекро, ки дар атрофи Ҳирот машғули яғмогарӣ буданд, нобуд сохтанд.

Дар айни замон, Шайбониён ба вакилони ашрофу рўҳониён шарту шароити супурдани Ҳиротро пешниҳод карданд: мардуми авом ва пешаварон мебоист ба тариқи тоовон маблағи калоне мебардохтанд, аз аёнӯ ашроф ба сифати инъом ва бахшиш пули зиёде ситонда мешуд. Аммо мусодара асосан ба молу мулки сулолаи мағлуб ва ашрофи наздики он дахл мекард.

Дар як муддати кўтоҳ шаҳру вилоятҳои боқимонда то ҳуди Астаробод забт карда шуд. Дар тамоми шаҳрҳои калони давлати собиқаи темурӣ – Самарқанд, Бухоро, Марв, Сарахс, Балх, Ҳирот, Машҳад, Нишопур, Тўс, Нимрўз ва Астаробод пулҳои нуқраро ба номи фотеҳи нав сикка заданд. Шайбониҳон ҳам ба ин аҳамияти бузурги сиёсӣ меод, зеро ин амр маънии расман ба сари тахти подшоҳӣ омадани ўро дошт.

Шайбониҳон нияти истилои давлати Темуриён ва тасарруфи сарзамини бузургро дар дил парварида, ба хубӣ ангошта буд ва дар ҳусули ин мақсад фақат муваффақиятҳои ҷангӣ кофӣ нест. Ў намояндагони хонадони Темуриёнро бераҳмона таъқиб ва маҳв намуда, аз қадамҳои аввал барои ба тарафи худ кашидани феодалону рўҳониёни бонуфуз саъй кард. Зоҳиран, ин усул ба ў бештар аз силоҳи ҷангӣ зафар ва пирўзӣ овард. На фақат ҳуди ў, балки наздиқонаш ҳам мефаҳмиданд, ки танҳо ҳокимият дигар мешавад, аммо муқаррароти зиндагӣ ба ҳар ҳол мисли пештара боқӣ мемонад. Дар ин бобат ҳикояти Зайниддини Восифӣ, ки шоҳиди Ҳиротро гирифтани Шайбониҳон буд, хеле ҷолиби диққат аст. Як амири ўзбек ў ва ҳамроҳашро деҳқон пиндошта, ба онҳо фаҳмондани мешавад, ки фақат ҳоҷас бо хоҷаи дигар иваз шудаасту халос. Хоҷаҳои нав барои зудтар барқарор шудани хоҷагӣ саъй мекунанд, зеро акнун замин ва деҳқонон ба онҳо «тааллуқ гирифт» ва «тарбияву нигоҳубин»-и деҳқонони дигар дар ўҳдаи онҳост⁸.

⁶ Бобур, 1958, с. 212.

⁷ Барои тафсили забти Ҳирот ва воқеаҳои минбаъда ниг.: Болдырев А. Н., 1957, с. 59 ва давомаш.

⁸ Болдырев А. Н., 1957, с. 66.

Сиёсати дохилии Шайбониҳон пас аз истилои давлати темурӣ тамоман ба манфиати синфи ҳукмрон, синфи феодалоне, ки аннун ба таркиби он ашрофи тоифаҳои бодиянишини ўзбек ҳам дохил шуда буд, хизмат мекард. Ҳатто тадбироти, зоҳиран, мусбати ӯ ҳам манфиати синфи ҳокимро ифода менамуд.

Худи Шайбониҳон, муқаррабони ӯ, амирони тоифа ва ҳатто наздиктарин сипоҳиёнаш аз ҳисоби мусодираи молу мулки Темуриён, феодалони ашрофӣ ва рӯҳонии тарафдори онон ва ҳамаи касоне, ки ба суиқасди зидди Шайбониён гумон бурда мешуданд, хеле сарватманд гардиданд. Шайбониҳон тамоми давлатро ба мулкҳо тақсим карда, ихтиёри онҳоро ба дасти хешовандон ва амирони номии худ супорид.

Ҷиҳати иқтисодии ин мулкҳои инъомӣ аз он иборат буд, ки мудохилот на ба ҳазинаи Шайбониҳон, балки тамоман ё қисман ба дасти мулкдорони шаҳру вилоятҳо медаромад. Истилогарон зуд ҳис карданд, ки сарвати ғораткарда ва ҷабран ситонида ро дуру дароз беҳаракат нигоҳ доштан хуб нест. Ба ин мулоҳиза онҳо ба харидани замин, иморатҳои шаҳр ва устохонаҳо сар карданд. Онҳо ҳамчунин дар ҳар вазъият моликияти аз ҳама устувор будани чизҳои харидаро фаҳмиданд. Бинобар ин аксар вақт моли ҷабран ситонидаи худро ҳамчун моли харида ба расмият медароварданд. Аҷобаташ ин ки гоҳо заминҳои зӯран капидагирифтаро пас гапша додан ҳам лозим меомад⁹.

Мусодира ва харид дар як муддати кӯтоҳ боиси ба дасти Шайбониён ва ашрофи ўзбек гузаштани заминҳои зиёд, бисёр иморатҳои шаҳр, осибҳо ва дигар ҷойҳои сердаромад гардид. Ҳамин як мисол кофист: ҳанӯз дар солҳои 20-уми асри XVI келини (зани писари) Шайбониҳон барои вақфи мадраса бештар аз 40 дӯкони косибӣ, тимча, 8 осиб, устохонаи коғазрезӣ, анборҳо, ҳавлиҳо, тақрибан 150 қитъаи замин, пурра ё қисман 6 деҳа ва ғ. дода тавонист.¹⁰

Ҳамин тариқа, Шайбониён ва ашрофи тоифаҳои бодиянишини ўзбек ва калонтарин феодалони заминдор ба шахсони манфиатбари касбу ҳунар ва тиҷорати шаҳр табдил ёфтанд. Манфиатҳои иқтисодии онҳо аз манфиатҳои феодалони ашрофӣ ва рӯҳонии ирсии Осиёи Миёна, ки дар замони Шайбониён заминҳои меросӣ ва сарватҳои шахрии пешинаи худро нигоҳ дошта буданд, қариб ҳеҷ фарқ намекард.

Ислоҳоти пулие, ки Шайбониҳон дар соли 1507 ба амал овард¹¹, аз кӯшишҳои ӯ дар бобати ба тарафи худ ҷалб кардани табақаҳои ҳокими давлати истилокардаш ва ба ин васила васеъ намудани базаи синфӣ худ гувоҳӣ медиҳад.

Касбу ҳунар, тиҷорат ва муомилоти пулӣ аз муҳимтарин моддаҳои оидоти давлатӣ ва мадохили соҳибони мулк ба шумор мерафт. Охирин намоёндогони сулолаи Темуриён аз ин модда ба таври хеле васеъ ва беиба истифода мекарданд, ба дараҷае ки муомилоти пулӣ аз манфиати тиҷорат дур гардида, ба инкишофи мўътадили он ҳалал мерасонид ва ин вазъият ба соҳаи пешаварӣ ҳам таъсир накарда намонд. Ин бар зарари манфиати на фақат пешаварон ва майдасавдогарон, балки тамоми синфи ҳоким ҳам буд, чунки дар ҷамъияти феодалии Осиёи Миёна феодал дар айни замон тоҷир ҳам ба шумор мерафт, ӯ на танҳо соҳиби замини шаҳру қишлоқ буд, балки коргоҳҳои мухталифи ҳунаrmандӣ ва тиҷоратӣ ҳам дошт ва, аз ин рӯ, дар тиҷорати дохилишаҳрӣ

⁹ Мукминова Р. Г., 1966, с. 26 ва давомаш.

¹⁰ Ҳамон асар, с. 41 ва давомаш.

¹¹ Давидович Е. А., 1954, с. 85 ва давомаш.

ширкат менамуд ва дар тичорати байнивилоятӣ ва байналхалқӣ симои асосӣ ҳисоб мешуд¹².

Ислоҳоти Шайбониҳон дар тамоми давлат муомилоти ягонаи куллиро ташкил карда, онро аз ҳар гуна тағйирот раҳо намуд. Вай вазн, ҳаҷм ва навъи сиккаҳои нуқрагию мисӣ ва муносибати байни онҳоро муайян кард. Ин сиккаҳо дар ҳамаи шаҳрҳо ва дар ҳамаи вилоятҳо қувваи баробар доштанд, соҳибони мулкҳо наметавонистанд ба муомилоти баробари онҳо монеае ба вучуд оваранд, қурби онҳоро мувофиқи табиӣ худ баланд ё паст кунанд.

Табиист, ки чунин ислоҳот дар тамоми мамлакат таъсири бузурги сиёсӣ ба амал овард ва бартариҳои чорабиниҳои фотеҳи навро иисбат ба фаъолияти молиявии намоёндогани охирини Темуриён нишон дод. Бесабаб набуд, ки фармони ислоҳот фавран пас аз суқути Ҳирот – дувумин пойтахти Темуриён эълон карда шуд. Дар қатори дигар чорабиниҳои нисбатан ҷузъии Шайбониҳон, ки барои мўътадил гардонидани ҳаёти дар натиҷаи амалиёти ҷангӣ халалдоршуда нигаронида шуда буданд, ислоҳоти соли 1507 мебоист дафъатан ба ҳамаи табақаҳои синфи ҳукмрон нишон мебуд, ки аз ивазшавии сулола онҳо на ин ки зарар دیدанд, балки бурд карданд, зеро Шайбониҳон манфиати онҳоро мефаҳмад ва ҳимоя мекунад.

Муборизаи байни Шайбониён ва Бобур

Дар сарзамини паҳновари давлати Шайбониён чанд сол сулҳу осоиш ҳукмфармо гардид ва ба ин восита ҳаёти хоҷагии мамлакат қадре рӯ ба беҳбудӣ ниҳод. Вале дар соли 1510 якбора аз ду самт – ҳам аз шимолӣ шарқӣ ва ҳам аз ҷанубӣ ғарбӣ ин оромӣ халалдор карда шуд. Бодиянишинони қазоқ, ки замоне аз Шайбониҳон саҳт шикаст хӯрда буданд, бо муғулҳо як шуда, дар наздикии дарёи Сир ба салтанати Шайбониён зарбаи ҳалокатовар расониданд. Дар ҳуди ҳамин вақт подшоҳи Эрон - Исмоили 1 аз ғарб ба тарафи Хуросон лашкар кашид. Вай дар сари роҳи худ яке аз паси дигаре шаҳрҳоро ишғол карда, фотеҳона ба сӯи Ҳирот ҳаракат намуд.

Исмоили 1 аслан аз хонаводаи сӯфияи шаҳри Ардабил буд. Чун аз байни шайхони ин хонадон, хусусан, Сафиуддини Исҳоқ ба «порсой» ном бароварда буд, тамоми авлоди ӯ ва аъзои тариқати дарवेशия ба худ номи «сафавӣ»-ро гирифта, пас аз қадам гузоштан ба арсаи сиёсат бо унвони сулолаи «Сафавиён» шўҳрат ёфтанд. Дар асри XV пуштибони асосии ин сулола тоифаҳои бодиянишини турк буданд, ки дар хиттаи Озарбойҷони Эрон зиндагонӣ мекарданд. Онро ба озарӣ «қизилбош»-«сурхсар» меномиданд, зеро сарбозони бодиянишин ба хотири 12 имоми шиа саллаи 12 - раҳи арғувонидоштаро ба сари худ мебастанд. Ин тоифаҳо ҳам аз ҷиҳати маънавӣ ва ҳам аз ҷиҳати сиёсӣ тобеи шайхони сафавӣ буданд. Шайхони сафавӣ дар сеяки охири асри XV аввал ба кишварҳои ғайриисломӣ тохтутозҳои ғоратгарона карда, баъдтар ба муборизаи зидди баъзе ҳукмронони мусулмон низ шурў намуданд. Вале аз байни онҳо фақат ба Исмоили 1 муяссар гардид, ки пирузӣ ба даст оварад: ӯ Табреро забт карда, онро пойтахти худ қарор дод ва дар соли 1501 унвони шаҳаншоҳи «Эрон»-ро ба худ гирифт. Қизилбошҳо бо сардорӣ Исмоили Сафавӣ аз низоъҳои байнихудӣ хонадонҳои мухталиф истифода намуда, дар як муддати кӯтоҳ тамоми қисматҳои ғарбии Эронро ба тахти тасарруфи худ дароварданд.

¹² Иванов П. П., 1954, с. 42–43. Давидович Е. А., 1961 а, с. 40–42.

Ду давлат – Шайбониён ва Сафавиён дар ҳамсоияти якдигар воқеъ гардиданд. Вале дар байни онҳо аз сулҳу сафо асаре набуд. Сарони ин ду салтанат ба мақсадҳои сиёсии худ ранги мазҳабӣ меоданд: Шайбонихон дар қаламрави худ ба муқобили шиаҳо мубориза мебард, дар сурате ки Исмоил ва қизилбошҳо шиаҳои мутаассиб буданд.

Шайбонихон барои муқовимат кардан бо шоҳ Исмоил қалъаи Марвро таъягоҳ интихоб намуда, қўшуни худро ба он ҷо ақиб кашид ва фавран аз қувваҳои ҳарбии ҳамқаवмонаш кўмак хоста, худ ба мустаҳкам кардани истеҳмомоти шаҳр машғул гардид. Шоҳ Исмоил аз ин кор воқиф шуда, ба зудӣ худро ба Марв расонид ва бо қувваи зиёде онро муҳосира намуд. Азбаски қалъаи Марвро бо ҷанг фатҳ кардан хеле душвор буд, шоҳ Исмоил фиребе ба кор бурда, қувваи худро аз муҳосира гирифт ва ҷунон вонамуд кард, ки гўё ақибнишини мекунад. Шайбонихон ин бор саҳви барои сарлашқари корозмуда афвонпазире содир намуд: ӯ ба ин ҳилаи шоҳ Исмоил фирефта шуда, аз қалъа берун баромад ва бо андак қуввае вайро таъқиб кард, дар натиҷа ба ихотаи душман афтода, тамоми сарбозонашро талаф дод ва худ дар майдони ҷанг кушта шуд. Исмоил аз косахонаи зарандудаи сари Муҳаммад Шайбонихон барои худ ҷоми шароб сохт.

Шоҳ Исмоил ба муқобили Шайбониён на фақат бо силоҳ мубориза бард, балки тамоми тadbироти дипломатии худро ба кор андохт. Ӯ бозмондагони хонадони темуриро бо ҳар роҳ ташвиқ менамуд, ки барои мулки падару бобоёни худ талош кунанд. Дар ҳоле ки намояндагони бонуфузи сулолаи Шайбониён ба ҳалли масъалаи вориси тахти салтанат саргарм буданд, Темуриён Фарғонаро ишғол намуданд. Бобур, ки то ин вақт мавқеи худро дар Кобул мустаҳкам карда буд, фавран бо роҳи Қундуз ба сўи Ҳисор ҳаракат кард. Муҳорибаи ҳалқунандаи Пули Сангин дар дарёи Вахш (дар он ҷое, ки ҳоло стансияи электрикии оби Норақ сохта шудааст) бо ғалабаи Бобур анҷом ёфт. Тамоми ноҳияҳои марказии Мовароуннаҳр бидуни ҷанг ба тахти тасарруфи ӯ даромаданд. Худи султонҳои шайбонӣ ҳам аз муқовимат даст кашида, шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Қарши ва ғ.-ро ба ихтиёри Бобур вогузоштанд.

Ғалабаи ба осони дастдода Бобуро рўҳбаланд ва дар аини замон як дараҷа фориғбол ҳам намуд. Мувофиқи шаҳодати сарчашмаҳо, Бобур ва наздикони ӯ, ҳатто сарбозонаш ҳам ба базму зиёфат ва айшу ишрат машғул шуданд. Ин ҳама маблағи зиёдеро талаб мекард ва Бобур барои пайдо кардани он аз ҳеҷ чиз рўй намегардонид. Як мисоли нисбат ба вазъи худ хеле бепарвоёна муносибат кардани Бобур дар зарби сикка ҳилаву найранг ба кор бурдан ва меъёри муомилоти пулии муқарраркардаи Шайбонихонро вайрон кардани ӯст. Аз ин амали Бобур тамоми табақаҳои ба харидуфурӯш сарукордоштаи ҷамъият зарар кашиданд. Қўшуни чандиҳазорнафараи Бобур, ки таъминоти он аз ҳисоби аҳолии муқаррар гардида буд, тамоми буду бозёфти мардумро ба ғорат бард. Вале Бобур, ки аз талхҳои рўзгори гузаштаи худ сабақ гирифта буд, ба кам кардани сарбозони худ ҷуръат намекард. Махсусан, дастаҳои қизилбош, ки шоҳ Исмоил ба кўмаки Бобур фиристода буд, боиси норизоияти аҳолии мегардиданд. Кайфияти шианарастии Бобур ва инро бебона намоиш додани ӯ ба онҳо ҳеҷ маъқул набуд.

Табақаҳои васеи Бухоро ва Самарқанд ба сари кор омадани Бобур ва пирӯзиҳои ӯро бо хушнудӣ истиқбол карда буданд. Вале ним сол ҳам нагузашта, вай аз ҷунин пушту паноҳи муқаддир маҳрум гардид ва ҷаҳми умед фақат ба қўшуни гуногунҳаёли худ дўхта монд. Аммо ҳамин пуштибони ягона ҳам ба дарди ӯ барнахўрд. Баҳорони соли 1512 бародарзодаи Шайбонихон, ҷавони хеле ғаюр ва шӯҷоъ - Ubaydullo султон ба дигар намояндагони хона-

дони шайбонӣ аз вачҳи сар кардани чанги нав баҳри Мовароуннаҳр чизе нагуфта, худ бо қўшуни начандон калон ба Бухоро ҳамлавар шуд. Ва ба ҳайрати ҳамзамонони худ, дар набарди шадид бар қўшуни миқдоран чандин мартаба афзунтари Бобур ғалабаи қатъӣ ба даст овард.¹³

Бобур ба Ҳисор фирор намуд. Тирамоҳи ҳамон сол, вақте ки қўшуни пуршумори қизилбош ба ёрии ӯ расид, барои дубора ба даст даровардани Мовароуннаҳр охирин қўшиши худро ба кор бурд. Қувваҳои аскарӣ ӯ дар хоки Мовароуннаҳр чун мўру малах ҳаракат мекарданд, гўё ки ба ин сарзамин офати табиӣ рӯ оварда бошад. Онҳо ба ҳар қосе, ки по мегузоштанд, сокинонашро аз дами тег мегузaronиданд. Хусусан, қатли оми аҳолии Қаршӣ ба худ манзараи даҳшатангезро гирифта буд. Ниҳоят, дар назди Ҷиздувон ба Шайбониён муяссар гардид, ки қизилбошҳоро комилан торумор намоянд.¹⁴

Қатли куштори ваҳшиёнаи мардуми Қаршӣ ҳатто норозигӣ ва эътирози муаррихони тамоюли сафавиро низ ба вуҷуд овард. Ба зами ин, боз овозе пахн шуд, ки қизилбошҳо тамоми аҳолии Самарқандро низ қир карданианд. Ҳамаи ин сабаб шуд, ки аҳолии маҳаллӣ ба атрофи Шайбониён муттаҳид гардида, нисбат ба онҳо ҳусни тавачҷӯх ва нисбат ба Бобур ҳисси нафрат пайдо кунанд.

Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XVI

Дере нагузафта Шайбониён ҳамаи вилоятҳои Осиёи Миёна: Тошканд, Фарғона, Ҳисор ва ғ.-ро аз сари нав ба зер тасарруфи худ гирифтанд. Вале сарзамини Осиёи Миёна тамоман ба харобӣ рӯ ниҳода буд. Ҳучуми қизилбошҳо, истибдод ва ғорати муғулҳо, қатли омҳо ба зиндагонии мардум ва ҳаёти хоҷагии мамлакат таъсири ҳалокатбор расониданд. Зимистони қаҳратуни соли 1512/13 ин аҳволро боз ҳам вазнинтар гардонид. Нарху наво баланд рафта, дар як қатор маҳалҳо қаҳтию гуруснагӣ рӯй дод. Дар сарчашмаҳо, махсусан, аҳволи табаҳи мардуми вилоятҳои Ҳисор ва Самарқанд ба тафсил баён ёфтааст.

Муғулҳо вилояти Ҳисорро ба кулӣ хароб намуда, тамоми ғалла ва чорвои аҳолиро тороҷ карданд, ки дар натиҷа гуруснагии даҳшатангезе рӯй дода, бисёр мардум аз гуруснагӣ ҳалок гардиданд.¹⁵ Аҳволи халқ дар Самарқанд ва атрофи он беҳтар аз ин набуд. Шоир ва нависандаи машҳур - Зайниддини Восифӣ, ки он вақтҳо дар Самарқанд зиндагӣ ба сар мебурд, аз зимистони сард ва қаҳти соли 1512/13 чунин нақл менамояд: «Дар ин сол дар Самарқанд қаҳтӣ ва гаронӣ ба дараҷасе расид, ки халоиқ ба ҷуз қурси моҳу офтоб, ки дар дастархони фалак буд, дар дигар ҷой сурати нонро намедиданд ва гуруснагонии фақир шабҳо ба ҷои хўшаи гандум, дар ҳаёли худ аз хирмани Парвин хўша мечиданд». Восифӣ дар яке аз шеърҳои ин қаҳтӣ ва гуруснагию тасвир намуда, нисбат ба мардуми азияткашида хайрхоҳию ҳамдардӣ ва нисбат ба давлатмандони ҳарису бераҳм нафрат ва кароҳат иброз доштааст. Чунончи, ӯ дар бораи давлатмандон мегӯяд:

¹³ Манбаъҳои форсӣ ин марҳилаи муборизаи байни Шайбониён ва Бобурро таври диғар тасвир менамоянд, вале бояд ба муосирон ва шоҳидони воқеа бештар бовар кард (Семёнов А. А., 1954г., с. 127–131). Катибаи Бобур ба ҳамин давраи ҳаёти ӯ тааллуқ дорад (ниг.: Мухторов А., 1960).

¹⁴ Ҷузъиёти ин воқеаҳо дар ҳар манбаъ ба таври гуногун баён ёфтааст (Семёнов А. А., 1954г., с. 131–136; Болдырев А. Н., 1957, с. 115–121),

¹⁵ Семёнов А. А., 1954г., с. 139.

Гандум зи ҳар кӣ кас талабад, орд мекунанд
Аз зарби мушт рустаи дандони вай тамом¹⁶.

Дар тимсоли зоғи ҳарису форигбол худи Шайбонӣ тасвир ёфтааст:

Эй бод, агар ба ҷониби сахро гузар кунӣ,
Аз ман калоғро бубарӣ тўҳфаву салом.
В-он гаҳ бигӯ, ки қоқ чаро мекунӣ зи ҳирс,
Нонҳои хешро, ки шавад сабз бар давом.
Эй тойири хучиста, зи нонҳои хештан
Якчанд нон бидеҳ ба фақирон ба расми вом¹⁷.

Аҳволи дигар вилоятҳои Осиёи Миёна аз ин беҳтар набуд. Онҳо низ ба майдони ҷангу ҷидолҳои хунин табдил ёфта, шохиди зуд-зуд иваз шудани ҳокимон мегардиданд. Шаҳрҳои япон борҳо ба муҳосира афтода, ҳар бор аз тарафи ҳокимони тарсу ба душман таслим мешуданд.

Вазъи хоҷагии пулӣ низ боиси афзудани гаронӣ мегардид. Ҳанӯз Бобур бо мақсади ба даст овардани нафъи бештаре дар кори пул дасисаҳои зиёде на-муд. Шайбонӣ ба ҷои он ки оқибатҳои суиистифодаи Бобурро барҳам диҳанд, кардаҳои ӯро намунаи ибрат қарор доданд. Дар натиҷа, тангаҳои нуқра аз саҳнаи тиҷорат берун рафта, ба ивази онҳо дар бозор қариб тамоман тангаҳои мис ҳукмфармо гардиданд. Вале дере нагузашта қурби ин тангаҳо низ шикаста, бозори онҳо торафт касод мешуд.

Ҳангоми тавсифи вазъияти ҳаёти хоҷагии онвақта инро ҳам бояд ба назар гирифт, ки тоифаҳои бодиянишини ба сарзамини Осиёи Миёна омадаи ўзбек беҳтарин яйлоқхоро ишғол намуда, на фақат бодиянишинҳои маҳаллӣ, балки аҳолии муқимиرو ҳам танг карда бароварданд. Ақидае мавҷуд аст, ки, умуман, дар асри XVI масоҳати заминҳои кишт хеле кам гардидааст.¹⁸

Мувофиқи одати Шайбонӣ, шахси аз ҳама калонсоли хонадон бояд сардори давлат мешуд. Ба ҳамин сабаб, пас аз он ки дар соли 1512 ҳамаи муддаиёни салтанат аз Осиёи Миёна ронда шуданд, ба сари ҳокимият на ин ки Убайдуллоҳон – обрӯмандтарин намояндаи хонадони шайбонӣ, балки Кўчкунчихон омад, ки обрӯву эътибори казой надошт, дар ҳукуматдорӣ шахси беҳунаре буд ва аксар вақти худро дар тоату ибодат мегузaronид. Баъди ӯ писараш - Абўсайидхон ҳукмрон гардид ва фақат пас аз ин Убайдуллоҳон (1533–1539) имкони ба тахт нишастанро пайдо намуд.

Ҳанӯз дар аҳди Шайбонихон давлат ба амлок, яъне мулкҳои хоса тақсим шуда буд. Акнун ин тақсимоат боз ҳам расмигар гардида, мулкҳо тамоман ба ихтиёри намояндагони хонадони салтанатӣ гузаштанд. Соҳибони амлок дар умури дохилии қаламрави худ истиқлолияти комил доштанд, онҳо акнун метавонистанд мулкро ба фарзандонашон мерос гузоранд. Амлок фақат дар натиҷаи нифоқи байнихудӣ гоҳо аз даст ба даст мегузашт. Бухоро, Самарқанд, Тошканд, Балх, Ҳисор ва амсоли инҳо амлоки калонтарин маҳсуб меёфтанд. Соҳибони ин мулкҳо дар вақтҳои гуногун ҳукмрони мамлакат ҳам гардидаанд, аз ҳама бештар ин маснад (дар нимаи аввали асри XVI) ба ҳокимони Самарқанд насиб шудааст. Аз соли 1560 Бухоро мустақиман пойтахти давлати Шайбонӣ гардид.

¹⁶ Иқтибос аз Айни С. Восифӣ ва хулосаи «Бадосъ-ул-вақосъ», с. 181.

¹⁷ Восифӣ, - 1961, с.- 92.

¹⁸ Абдурахимов М. А., 1966, с. 260.

Се чоряки аввали аср давлати Шайбониён як давлати хоси амлоқӣ буд, ки онро яке аз соҳибони мулк, сарфи назар аз иқтидор ва эътибори худ, бо номи хон ва хоқон идора менамуд. Ў фақат имтиёзҳои зоҳирий дошт: ба вай ун-вонҳои олий меоданд, хутбаро ба номи вай меҳонданд ва дар сиккаҳо номашро сабт мекарданд.¹⁹ Ин қоида то солҳои чилуми асри XVI давом намуд, баъдтар баъзе амлоқдорон гоҳо сиккаҳоро ҳатто аз номи худ мебаровардагӣ шуданд, ки ин маънии на фақат исман, балки амалан ҳам соҳибхитӣ гардидани онҳоро дошт.

Дар аҳди се ҳукмрони аввал (Кўчкунчихон, Абўсаидхон ва Убайдуллохон) вазъи дохили давлат нисбатан собит ва барои барқарор намудану ба ҳадди эътидол даровардани хоҷагӣ шароити муайяне мавҷуд буд. Ҳукмронҳо ва соҳибони мулкҳо ҳатто дар пешбурди кори ҳамагон ҷанбаҳои ҳаёти хоҷагӣ, ки бо манфиати синфи феодалҳо ва, албатта, худашон алоқае дошт, баъзе тадбирҳои муҳим пешбинӣ мекарданд. Дар ин бобат, хусусан, ислоҳоти пулие, ки дар замони ҳукмронии Кўчкунчихон гузаронида шуда буд, ҷолиби диққат мебошад. Чи навиҷе ки қайд карда шуд, муомилоти пулӣ дар натиҷаи ҷангҳои харобкунандаи хоҷагии мамлакат ва найрангҳои Бобуру Шайбониён дар сикказанӣ ба вазъи бӯхронӣ афтода буд. Ин ҳолат, умуман, ба кори тиҷорат таъсири бад расонида, манфиатҳои синфи феодалонро халалдор месохт ва ниҳоят даромадҳои худӣ Шайбониёнро аз тиҷорат ва муомилоти пулӣ кам мекард. Инак, зарурати ислоҳоти пулӣ ба миён омад, аммо дар шароити сохти амлоқии давлат ва соҳибхитиёрии комили соҳибони мулк ба амал овардани ислоҳот амри маҳол буд. Охир кор ба ҷое расид, ки Кўчкунчихон дар Самарқанд ва Убайдуллохон дар Бухоро, ҳар яке дар мулки худ, сиёсати мустақилонаи пулӣ ҷорӣ намуданд. Бештар аз даҳ сол лозим омад, ки муомилоти пулӣ дар миқёси тамоми давлат ба тартиб дароварда шавад.²⁰

Боз як ҷиҳати муҳими ин давра юришҳои Шайбониён ба Хуросон буд²¹. Ин юришҳо бештар дар аҳди Убайдуллохон ба вуқӯъ пайваست, зеро вай ҳамеша дар замири худ нияти барқарор кардани ҳудуди аввалии давлати Шайбониёнро мебарварид. Ғайр аз ин, Шайбониён маҳз худро вориси қонунии Темириён меҳисобиданд.²²

Онҳо дар вақти лашкаркашиҳои худ ба забт намудани шаҳрҳои калон саъй мекарданд, дар навбати аввал диққати онҳоро Ҳирот ба худ мекашид. Дар воқеъ, онҳо се дафъа Ҳиротро ишғол карданд, вале ҳар бор ба нигоҳ доштани он муваффақ шуда наметавонистанд. Соли 1532 Шайбониён Ҳиротро муҳосира карданд, вале барояшон ишғоли он муяссар нашуд. Бо вучуди ин, тамоми шаҳрҳои калон то Астаробод ба таҳти тасарруфи онҳо даромад. Охириин юриши Убайдуллохон дар солҳои 1535–1537 сураат гирифт. Пас аз муҳосираи панҷмоҳа Ҳиротро забт карда, зиёда аз як сол дар дасти худ нигоҳ дошт. Ў ба мақсади мустақкам кардани ин ғалабаи худ хост, ки ба ҳукмрони давлати сафавӣ зарбаи сахт ворид оварад. Лекин султонҳои шайбонӣ, мисли ҳарвақта, ўро дастгирӣ накарда, ба сӯи мулкҳои худ ақиб ништастанро авлодонистанд. Барои мустақилона тасмим гирифтани ҳатто қудрати чунин ҳук-

¹⁹ Дар назари муосирон хутба ва сикка чунон аломатҳои муҳими ҳокимияти олий ба шумор мерафтанд, ки дар сарчашмаҳои хаттӣ ҳангоми баёни воқеаи ба сари ҳокимият омадани касе ин ду лаҳза ҳатман таъкид карда мешуд.

²⁰ Давидович Е. А., 1951 а, с. 106–120.

²¹ Тафсиلى онро ниг.: Давидович Е. А., 1953 а, с. 97–106.

²² Миклухо-Маклай Н. Д., 1952, с. 11 ва давомаш.

мрони соҳибэътибор, мисли Убайдуллоҳон, ки он вақт дар сари салтанат қарор дошт, намерасид.

Юришҳои хуросонии Шайбониён аслан қасди ғоратро надошт, ҳарчанд ки иштирокчиёни ин юришҳо барои афзудани сарвати худ аз онҳо истифода мебарданд. Илова бар ин, чунон ки дуруст қайд шудааст,²³ онҳо ба таври объективона шиддати ҷангу низоъҳои байнихудии Шайбониёнро бозмедоштан. Ин буд, ки давлати Шайбониён дар ин давра бо он ҳама худсарӣ ва худкомиҳои соҳибони мулк ба арсаи ҷангу ҷидолҳои доимии байнихудӣ мубаддал нагардид. Албатта, лашкаркашиҳои чандинкарата ба сӯи Хуросон, тадорукот ва таҷҳизоти юришҳо, бар иловаи хирочу молиёт, ҳамчун бори гароне ба дӯши аҳолии Осиёи Миёна меафтод. Бо вучуди ин, авзои ин давра нисбатан оромтар ва шароити хоҷагидорӣ мусоидтар буд.

Низоъҳои феодалон. Абдуллоҳони II ва «ҷамъ кардани мулкҳои хоса»

Аз солҳои чилуми асри XVI ҷангу низоъҳои феодалӣ як ҳодисаи муқаррарӣ гардид. Отапи нифоқ аввал дар байни амлоқдорони калон фурузон шуда, баъд амлоқдорони хурдро низ фаро гирифт: яке ғами муҳофизати мулки худро меҳурд, дигаре дар садади тасарруфи мулки нав буд.

Ба тасвир ва тавсифи ин ҳама ҷангҳои сершумори феодалон, гурӯҳсозӣ ва гурӯҳбозиҳои султонҳо ҳоҷате нест.²⁴ Фақат ҳамиро хотирнишон мекунем: султонҳои шайбонӣ аксар вақт ҳатто дар масъалаи вориси тахт ҳам мувофиқат ҳосил карда наметавонистанд ва сардори давлат ҳамчун амлоқдори муқаррарӣ дар ҷангҳои байни феодалон иштирок менамуд. Гоҳо чунин воқеъ мегардид, ки баъзе султонҳо на фақат сардори давлатро эътироф намекарданд, на фақат бо ӯ ва тарафдоронаш меҷангиданд, балки ҳатто ба худ рутбаву унвонҳои олиро нисбат дода, хутбаро ба номи худ меҳононданд ва дар сиккаҳо номи худро сабт мекунонданд. Гоҳо чунин ҳодисае ҳам рӯй меод, ки ҳар як тарафи муқобил подшоҳи худро эълон мекард ва ба ин тариқа дар мамлакат як навъ дуҳокимият ба вучуд меомад. Яке аз ҳамин қабил рӯйдодҳо бо номи ҳокими Ҳисор - Темур Аҳмад алоқаманд аст. Чунон ки таъзакур ёфт, Ҳисор аз калонтарин мулкҳои хосаи давлати Шайбониён буд. Дар вақте ки ҳокими Тошканд - Наврӯз Аҳмадхон ба тахти салтанат нишаст, ҷангҳои байнихудӣ хеле авҷ гирифт. Дар ин маврид сардори давлат на ин ки роли оштидихандаро бозид, балки ҳудаш ташаббускори сар задани низоу нифоқ гардид. Оқибат ду гурӯҳи асосии муҳолифи якдигар ба вучуд омад: хонадони амлоқдорони тошкандӣ бо сардории ҳоқон - Наврӯз Аҳмадхон ва гурӯҳе, ки дар сари он Абдулло султони ҷавон меистод. Дар чандин муҳосира ва муҳорибаҳо Наврӯз Аҳмадхон бар Абдулло ғолиб омада, ӯро ба ақибнишинӣ маҷбур кард ва ҳатто мулки падараш – вилояти Миёнкӯлро, ки дар байни Бухоро ва Самарқанд воқеъ буд, бо маркази он шаҳри Кармина забт намуд.²⁵

Пас аз ғавти Наврӯз Аҳмадхон, мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои ҳафти, волии Балх ва амаки Абдулло - султон Пирмуҳаммадхон тахти салтанатро соҳиб шуд. Аммо мадракҳои сиккашиносӣ ба тавсифи ҳаводиси сиёсии

²³ ИТН, П, 1, 1964, с. 372.

²⁴ Тафсиلى оғро ниг. Вельяминов – Зернов В. В., 1859; Вяткин В. Л., 1927.

²⁵ Вельяминов – Зернов В. В., 1859, с. 379–386.

он замон тағйироти қолибе медавораанд.²⁶ Маълум мешавад, ки ду гурӯҳи муҳолифи собиқа ба таври худ ду хоқонро ба маснади ҳукумати олий менишонанд: хонадони амлоқдорони тошкандӣ ҳокими Ҳисор - Темур Аҳмадро сардори давлат хонда, сиккаро бо номи ӯ мезананд, гурӯҳи Абдулло султон бошад, узви хонадони ӯ амакаш - Пирмуҳаммадро сардори давлат эълон мекунанд ва охири охирион пирӯзӣ насиби ин гурӯҳ мегардад.

Дар воқеъ, ин аввалин ғалабаи калони сиёсии Абдулло султон буд. Пас аз ин ӯ боз як қатор муваффақияти ҳарбӣ ва сиёсӣ ба даст овард. Дар навбати аввал амлоқи хонадони ҳуди - Миёнқолро бозгардонид, сипас писарони Наврӯз Аҳмадхонро аз Самарқанд ронда, дар соли 1557 Бухороро тасарруф намуд. Даре нагузашта, Абдулло аз нифоқи Балх (писари Пирмуҳаммадхон дар вақти набудани падараш ин шахрро ғасб кард) истифода бурда, падарашро аз Кармина ба Бухоро хонд ва дар соли 1560 ӯро сардори давлат эълон намуд,²⁷ ҳарчанд ки амакаш Пирмуҳаммадхон зинда буд ва Балхро дубора ба даст даровард ва мебоист то охири умр дар маснади хоқонӣ мемонд. Аммо ӯ дигар пир шуда, мубталои тапшишҳои хонавода гардида буд ва, аз ин рӯ, барои дубора баргардонидани тахти салтанат ҳатто кӯшише ҳам зоҳир накард. Падари Абдулло - Искандар фақат исман ҳукмрон буд, амалан зимомӣ ҳокимиятро Абдулло дар дасти худ нигоҳ медошт. Ягона душмани ашаддӣ сиёсии вай хонадони амлоқдорони Тошканд маҳсуб меёфт.

Абдулло, ки акнун ҳеҷ кас ва ҳеҷ чиз истиқлолиятро маҳдуд намекард, собитқадамона ва бо ҷидду ҷаҳди тамоми ба қори минбаъдаи «ҷамъ кардани мулкҳои хоса» иқдом намуд. Соли 1573 Балх, соли 1574 Ҳисор, соли 1578 Самарқанд ва ниҳоят соли 1582 Тошкандро ба тахти тасарруфи худ даровард. Соли 1583, пас аз ғавти падар, Абдулло (ки бо номи «Абдуллоҳони II» маъруф гардидааст) бар хилофи русуми мавҷуда, ки мебоист фарзанди калонии хонадон ба тахт менишаст, ҳукмрони мамлакат эълон карда шуд. Акнун ӯ амалан ва расман ба тамоми ҳуқуқи ҳукмрони мутлақӣ салтанат соҳиб гардид. Ӯ дар байни хоқонҳои шайбонӣ ягона касе буд, ки дар муборизаи зидди худсарии соҳибони мулк муваффақ шуда, давлати то як андоза мутамарказ ба вучуд оварда тавонист.

Вале Абдуллоҳони II бо ин ҳама қаноат накарда, орзуи ба қаламрави худ баргардонидани ҳамаи он мулкҳоеро, ки замоне сарсилсилаи ин хонадон - Муҳаммад Шайбонихон фатҳ карда буд, дар дил мепарварид. Дар ҳақиқат ҳам, бар хилофи пенгузаштагонӣ бетолеаш, ӯ дар ин роҳ пирӯзҳои намоён ба даст овард. Яке аз сабабҳои ин муваффақият, албатта, ҳокимияти номаҳдуди ӯ буд, ягон иқдоми вай ба нозу нӯз ва қарори дигар аъзои хонадони салтанатӣ вобастагӣ надошт.

Дар соли 1584 Абдуллоҳони II Бадахшонро забт кард. Соли 1588 Ҳирот ва пас бисёр шахрҳои дигари Хуросон ба тасарруфи ӯ даромаданд. Фатҳи Хоразм қувват ва вақти зиёдеро талаб намуд: ӯро лозим омад се мартаба ба он

²⁶ Давидович Е. А., 1952, с. 27–36.

²⁷ Чунин русуми варосати тахти салтанатро шоҳиди воқеаҳои он замон Ҳофизӣ Таниш дар асари худ «Абдуллонома» нақл намудааст. В. В. Вельяминов – Зернов (1859, с. 392–395) дуруст қайд мекунад, ки баёни муаррихи асрҳои баъдина Муҳаммадиюсуфи Мушӣ тамоми ғалат буда, аз таҳрифот иборат аст. Барои тақвияти ин фикри В. В. Вельяминов–Зернов бояд илова кард, ки мадракҳои зиёди дар давоми асри гузашта ҷамъшудаи сиккашиносӣ (ниг. хулосаи ахбори охири: Lowick N.M., 1966) нақли Ҳофизӣ Танишро, фақат бо қадре возеҳу равшантар сохтани баъзе маълумоти ӯ қомилан тасдиқ менамоянд.

ҷониб лашкар кашад, то ки ниҳоят соли 1595 каму беш дар он ҷо ҳокимияти худро барқарор созад.

Ба анҷом расидани ҷангҳои байнихудӣ ва ба дараҷаи муайян марказият ёфтани давлат барои ба ҳолати муқаррарӣ даровардани ҳаёти хоҷагӣ баъзе заминаҳои мусоид фароҳам намуд. Абдуллоҳони II, зоҳиран, ходими барҷастаи давлат буд. Дар нақлу ривоятҳои халқӣ таъмиру бинокориҳои зиёде, аз қабилҳои сохтмони иншоотҳо, роҳҳо, сардобаҳо, пулҳо, корвонсаройҳо, тимҳои тиҷорат ва амсоли инҳо ба номи ӯ марбут гардидаанд. Ин нақлу ривоятҳо асоси воқеӣ доранд.

Дар сарчашмаҳо баъзе корҳои обёрӣ ёдоварӣ мешаванд, ки бо амри ӯ анҷом ёфтаанд. Чунончи, дарғоти Нурато барои пешгирии сел, таъмири каналҳои ноҳияи Саврон, обанбори канори дарёи Кушка, пули дар наздикии Гиждувон будаи Зарафшон, ки, аз афташ, ба мақсади бардоштани об ва ба ҷӯйборҳо тақсим намудани он низ хизмат мекард, аз ҳамин қабиланд²⁸.

Абдуллоҳони II ба масъалаи тиҷорати дохилӣ ва хориҷӣ диққати махсус меод. Инро ободониҳои роҳҳои корвонгард ва, умуман, беҳтар намудани шароити тиҷорат, ки дар аҳди ӯ ба вуқӯъ пайваستاанд, собит менамоянд. Дар ин бобат ислоҳоти пулии ӯ, вазифа ва натиҷаҳои объективии он хеле ҷолиби таваҷҷӯҳ мебошанд.²⁹

Ҷангу низоъҳои муттасили феодалиё, ки тақрибан муддати панҷоҳ сол дар сарзамини Осиёи Миёна давом карданд, барои тиҷорат ва гардиши пул вазъияти хеле номусоид ба миён оварданд. Ҳокимони мустабид ва худсари мулкҳои хоса дар масъалаи пул ҳам сийёсати мустақилонаи худро ҷорӣ кардан мехостанд, то ки аз ин моддаи даромад низ ҳар чӣ зиёдтар фоида ба даст оранд. Онҳо ҳамаи муқаррароти муомилаҳои давлатиро вайрон карданд. Инро ҳам бояд ба назар гирифт, ки дар натиҷаи ба дараҷаи лозима набудани истихроҷи маъдан ва аз хориҷа ворид нашудани он эҳтиёҷ ба маводи нуқра дар мамлакат торафт бештар ба миён меомад. Дар чунин шароит аз тарафи ҳокимони мулкҳои хоса густохона сикка задан ва ба гардиш андохтани пулҳои нуқра боиси он гардид, ки захираи онҳо дар муомилоти тиҷоратӣ тадриҷан кам шудан гирифт. Пулҳои нуқра бо ду роҳ нопадид мегардид: як қисми онҳо «барои рӯзи нек» пинҳон карда мешуд, қисми дигари онҳо аз пайи фоидае ба хориҷа мерафт. Ин тариқа коҳиш ёфтани нуқра дар ҳолати эҳтиёҷи зиёда ба он таносуби байни мису нуқраро дар хариду фурӯш тағйир дода, сабабгори аз ҳам ба дараҷаи зиёд тафовут кардани арзиши бозорӣ ва расмӣи давлатии сиккаҳои нуқра гардид.

Бӯҳрони муомилоти пулӣ ба андозае тунду тез гардида буд, ки мудохилаи ҷиддиро талаб мекард. Ин вазъиятро маҳз ислоҳоти пулии Абдуллоҳони II бартараф намуд. Дар манбаъҳои хаттӣ аз ин хусус маълумоти бевосита мавҷуд нест. Фақат дар «Абдуллонома»-и Ҳофизии Таниш ба таври муҳкам гуфта шудааст, ки Абдуллоҳони II бо диққат назорат мекард, то дар зарробхона сиккаҳои тиллоро бо омезиши филизи паст вайрон насозанд. Дар ҳақиқат ҳам, Абдуллоҳони II зарби сиккаҳои тиллоӣ асилро ба роҳ гузошт. Вале қисмати муҳими ислоҳоти ӯ ба зарб ва гардиши сиккаҳои нуқра алоқаманд аст. Барои амалӣ шудани ин тадбироти ӯ марказият ёфтани давлат, ки дар натиҷаи он бисёр зарробхонаҳои амлоки хоса бафта шуданд, мусоидат намуд. Акнун пулҳое, ки асосан дар Бухоро бароварда мешуданд, аз «садди мулкӣ» берун омада, дар саросари давлат баробар ба гардиш даромаданд.

²⁸ Бартольд В. В., 1965 а, с. 153, 200, 226; Чехович Д., 1954, а, с. 106.

²⁹ Давидович Е. А., 1951 а, с. 120–141.

Нархи бозорӣ ва расмии пули нуқра бо ҳам мувофиқат пайдо намуд. Ба ин васила коҳиши нуқра дафъатан боздошта шуд. Ислоҳоти пулӣ ҳам ба манфиати тиҷорат ва ҳам ба манфиати давлат гардид. Пас аз ин даромади зарби сикка асосан ба хазинаи Абдуллоҳони II рехтан гирифт.

2. МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДӢ

Моликият ва истифодаи замин

Дар асри XVI замин аз рӯи ҳуқуқи моликият, мисли пештара, ба 5 категория тақсим мешуд. Истилокорҳои Шайбониён дар ин ҷиҳат ягон дигаргунии ҷиддӣ ба миён наовард. Бо вучуди ин, баъзе ҳодисот ва тамоюлоти нави бояд қайд намуд. Замини давлатӣ ҳамоно аз калонтарин категорияҳо маҳсуб меёфт ва он захираи асосӣ, вале на ягонаи мулки инъомӣ, яъне заминдорӣ шартӣ феодализиро ташкил мекард. Навигарӣ ин буд, ки акнун заминҳои давлатӣ ба таври табиӣ аз нав тақсим карда мешуданд. Дар асри XVI соҳибони асосии заминҳои инъомии давлатӣ гурӯҳи нави синфи феодалон: аъзои сершумори хонадони салтанатӣ ва табақаи болои бо Шайбониён омадаи тоифаҳои сахронишини ўзбек гардиданд.

Чунон ки хотирнишон гардид, давлати Шайбониён аз маҷмӯи мулкҳои хоса фароҳам омада буд. Асоси иқтисодии ин «мулкият» иборат аз он буд, ки мулкдор метавонист хирочу андозҳои замини давлатии ба тариқи инъом соҳибшудаашро тамомаан ё қисман (ҳар ду навъ ҳам маъмул буд) ба нафъи худ ҷамъоварӣ намояд. Мулкҳои калони инъомшударо дар асри XVI низ «суюрғол» меномиданд.³⁰ Соҳибони чунин мулкҳо як қатор масуниятҳо доштанд, аз ҷумла метавонистанд нисбат ба молиёти замини инъомгирифтаашон комилан мувофиқи савобдиди худ ихтиёрдорӣ кунанд. Тадричан кор ба дараҷас расид, ки онҳо низ дар навбати худ як қисми замини давлатии мулкдоронро ба зумраҳои нисбатан хурди аёнӣ ашроф, рӯҳониён ва намояндагонии табақаи ҳарбӣ тақсим карда мебуданд. Ба ин тариқа, силсилаи дараҷаҳои инъомии замин ба вучуд омад, ки ин амри воқеӣ дар санадҳои расмӣ асри XVI возеҳу равшан қайд гардидааст.³¹

Ин қабил инъомҳои дараҷаи поинтарро, ки аз тарафи ҳукумати марказӣ ва ё соҳибони мулкҳои хоса дода мешуданд, низ бо истилоҳи «суюрғол» ифода мекарданд. Дар айни замон, истилоҳоти дигаре ҳам вучуд доштанд. Чунончи, инъомро, ки барои хидматҳои ҳарбӣ дода мешуд, дар ин аср аксаран «танҳо ва иқтоъ» (иқтаъ) меномиданд.³²

Дигар категорияи замин аз рӯи ҳуқуқи моликият – милки феодалӣ (яъне замин, ки қисми оидоти он ба фондаи давлат ва қисми дигараш ба нафъи шахси ҷудогона – феодал истифода мешуд) ниҳоят калон буд. Дар ин ҷо се тамоюл ба назар мерасад. Аввал он ки аъзоёни хонадони Шайбониён ва табақаи болои тоифаҳои сахронишини ўзбек тамоми саъю кӯшиши худро барои соҳиб шудан ба заминҳои милк сарф мекунанд. Қисми зиёди заминҳои милк бо роҳи мусодараи Темуриён, ашрофи темурӣ ва амалдорони фурсати ба тарафи Шайбониён гузаштанро наёфта ва ҳатто дар мавридҳои ҷудогона таваассути мусодараи рӯҳониён ба даст истилогарон мебаромад. Баъдтар, чунон

³⁰ Иванов П. П., 1954, с. 26.

³¹ Набиев Р. Н., 1959, с. 26-28.

³² Иванов П. П., 1954, с. 26-27. Бояд гуфт, ки истилоҳоти ба инъомҳои асри XVI алоқаманд ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст.

ки аз санадҳои расмӣ асри XVI бармеояд, аъзоёни хонадони салтанатӣ ва табақаи болониишину тоифаҳои ўзбек ҳам дар деҳот ва ҳам дар шаҳр ба харидани милкҳо хеле вусъат доданд³³.

Тамоюли дувум, ки дар ин бобат ҳам санадҳои расмӣ шаҳодат медиҳанд, «таҷзия»-и заминҳои милк, аз рӯи даромади солиёна байни давлат ва феодал мутаносибан тақсим шудани он мебошад. Масалан, агар ҳиссаи давлат аз се ду қисми даромади замини милк ва ҳиссаи феодал аз се як ҳиссаи онро ташқил намояд, он гоҳ пас аз тақсимоат аз се ду қисми замини милк ба замини давлатӣ ва аз се як қисми он ба замини ҳурри ҳолис (яъне мулки хусусӣ) табдил ёфт³⁴. Дар натиҷаи чунин тақсимоат захираи заминҳои милк кам мешуд. Боз як манбаи хоҳиши заминҳои милк дар он давра ба андозаи хеле зиёд барои вақф бахшидани онҳост (аз ин хусус дар поин суҳан хоҳад рафт).

Ба, ниҳоят, чунон ки аз санадҳои асри XVI ва давраҳои минбаъда маълум мешавад, давлат заминҳои милкро беш аз пеш ҳамчун захираи барои подоши феодалӣ истифода менамуд. Дар ин маврид давлат ҳиссаи даромади худро аз заминҳои милк инъом мекард³⁵. Ин навъ подошро аз «сафедкунӣ»-и замини милк, ки давлат милкдорро аз хирочи даромади солиёна озод мекард ва он соҳиби тамоми даромади замин мегардид, бояд фарқ намуд. Давлат заминҳои милкро (мисли заминҳои давлатӣ) барои подош истифода намуда, ҳиссаи даромади худро аз ин заминҳо метавонист на ин ки ба милкдор, балки ба шахси тамоман дигар инъом кунад. Дар ин ҳолат як қисми даромади солиёнаи заминро (дар асоси подош) шахси дигар соҳиб мешуд.

Вазни қиёсии заминҳои категорияи мулки ҳурри ҳолис дар асри XVI он қадар калон набуд, вале торафт меафзуд. Санадҳои расмӣ дар ин давра ду роҳи афзудани миқдори ин қабил заминҳои комилан моликияти хусусӣ гардидаро нишон медиҳанд: яке, чунон ки дар боло қайд карда шуд, тақсимишавии заминҳои милк дар байни давлат ва феодал, дигаре аз тарафи феодалон харидани шудани заминҳои давлатӣ. Қобили таваҷҷӯҳ аст, ки хариди заминҳои давлатӣ ҳамчун табдил додани онҳо ба заминҳои милк ба тақсими минбаъдаи дар боло баёнёфтаи ин заминҳо ба расмият дароварда мешуд.

Захираи заминҳои вақф дар асри XVI ҳам аз ҳисоби заминҳои милк ва ҳам як андоза аз ҳисоби заминҳои мулки ҳурри ҳолис ғанитар гардид. Миқдори зиёди масҷиду мадрасаву хонақоҳҳои дар давоми асри XVI сохташуда, ки ҳамаи онҳо ҳатман бо молу мулки вақф, беш аз ҳама, замин таъмин мегардиданд, ба ин иддао гувоҳӣ медиҳанд. Файр аз ин, аз асри XVI вақфномаҳои зиёде боқӣ мондаанд, ки ба ҷуз таъминоти аслий, барои сохтмонҳои хайрия аз тарафи шахсони ҷудогона нисор шудани ионаҳоро собит менамоянд.

Давлат аз даромади заминҳои вақф гоҳе ҳиссаи худро мегирифт ва гоҳе не. Вале ҳоқонҳо аксар вақт заминҳои вақфро «сафед мекарданд». Аз ин ҷиҳат асри XVI аз давраҳои пеш кам тафовут дошт. Аммо аҷобат дигар аст. Чунон ки маълум аст, аслан замини вақф тақсимопазир ва, умуман, дастнорас дониста мешуд. Бо вучуди ин, дар баъзе вақфномаҳо падидаҳои тапвишу изтироб аз он ки феодалони калон ба даромад ва молу мулки вақф даст дароз кардани мешаванд, ба назар мерасад. Ба ин маънӣ хусусан вақфномае, ки ба нафъи мадрасаи Шайбонихони Самарқанд навишта шудааст, равшан шаҳодат медиҳад. Масалан, дар байни шартҳои вақфгузор чунин таъкид ёфтааст «...(ин молу мулки вақфро) ба касе ба орият додан нашоуд, ки аз он хав-

³³ Иванов П. П., 1954, с. 24-25.

³⁴ Давидович Е. А., 1961, а, "с. 28-32.

³⁵ Давидович Е. А., 1961 а, с. 29-30.

фи ғасби ин (молу мулки) ориятӣ ба миён меояд, минҷумла: ба ситамкорон, касони хусуматпарвар ва тарсангез, султонҳо...»; «...ин молу мулки вақф ба ҳеҷ ваҷҳ ба иҷораи амалдорон ва одамоне, ки аз онҳо рӯёнидани ҳаққи орият душвор ва ё нумумкин аст, дода нашавад»³⁶.

Замин ва молу мулки вақф одатан дар ихтиёри мутавалли буда, ҳаёнома дар дасти яке аз авлодони шахси вақфгузор нигоҳ дошта мешуд. Вақф барои рӯҳониён яке аз воситаҳои истисмори бераҳмонаи табақаҳои меҳнаткашӣ аҳолии мамлакат ва муҳимтарин василаи сарватмандшавии онҳо маҳсуб меёфт.

Шайху эшонҳои ду тариқати сӯфияи хеле бонуфузи Осиёи Миёна – «кубравия» ва «нақшбандия» аз бузургтарин ихтиёрдорони заминҳои вақф ва ниғаҳдорандагони вақфномаҳо ба шумор мерафтанд. Шайхони дарвеш сарвати бисёрро ба даст оварда буданд. Масалан, дороии хоҷагони Ҷўйборӣ ҳалду ҳисоб надошт³⁷.

Муосири Абдуллоҳони II - Хоҷа Исломи Ҷўйборӣ дорои галаву рамаҳои бешумори асп, гўсфанд, уштур ва заминҳои кишти беканоре буд. Хоҷа Исломи ба сайёди шуғл варзида, сағҳои зиёди шикорӣ нигоҳ медошт ва чандин мири шикор ба ӯ хидмат мекарданд. Зиёраткунандагон аксаран ғилагузорӣ мекарданд, ки «пири муқаддас» аз одамон дида, бо мурғону сағони шикорӣ бештар сўҳбат мекунад. 300 ғулом хидмати боргоҳи ӯро ба ҷо меовард ва барои ҳисобу китоби иқтисодиёташ идораи махсусе вучуд дошт. Хоҷа Исломи ба тичорат ҳам машғул мешуд. Корвонҳои ӯ то ба Москва расида буданд. Ҳамаи ин ҳукмронони тоҷиқу бегоҳ – ашрофу рӯҳонӣ, ҳама гуна шайхону муридонашон мардумро бераҳмона ғорат мекарданд.

Дар санадҳои расмӣ гоҳо боз як категорияи замин – қитъаи хурди замини милк ёдоварӣ шудааст, ки соҳиби он худӣ қорандаи замин будааст³⁸. Мо дар бораи миқдори чунин милкҳои деҳқонон маълумоти бевосита дар даст надорем. Вале мушоҳидаҳои ғайримустақим нишон медиҳанд, ки захираи ин қабил заминҳо дар асри XVI ва давраҳои баъдина торафт кам мешуд. Деҳқонон замини худро ба феодалони давлатманд мефурӯхтанд. Албатта, ин бо майлу ихтиёри онон набуда, балки таҳти фишори феодалон ва ё дар натиҷаи ночории иқтисодӣ сураи мегирифт. Дар ин бобат, хусусан, роли судхўрӣ ва гаравмонӣ қалон буд.

Деҳқонони милкдор назар ба қисмати боқимондаи қорандагони замин як дараҷа вазъияти имтиёзнок доштанд, зеро хироҷи аз даромади солиёна ба давлат мебардохтагии онҳо нисбат ба он ҷӣ, ки дигар деҳқонон ба давлат ва феодалон медоданд, камтар буд. Аммо ночизии қитъаи замин, зиёд шудани аъзои хонавода ва пеш омадани тангии маишат боис мегардид, ки деҳқонони милкдор ҳам аз қарздорӣ ба асорати феодалон ва судхўрон гирифта шаванд.

Аҳволи деҳқонони безамин – иҷоранишин ниҳоят дараҷа бад буд. Дар асри XVI, мисли давраҳои гузашта, воҳиди асосии хоҷагон ҳамоно хоҷагии деҳқонӣ ба шумор мерафт. Заминҳои ҳама гуна категорияҳо ба тариқи иҷора ба деҳқонон дода мешуд. Вазъияти деҳқонони иҷоранишин яксон набуд. Аз санадҳои расмӣ асри XVI маълум мегардад, ки аксар вақт иҷорадори за-

³⁶ Мукминова Р. Г., 1966 с. 293.

³⁷ Вяткин В. Л., 1927, с. 3 ва давомаш, Иванов П. П., 1954, с. 48 ва давомаш. Дар бораи муборизаи байни шайхони «кубравия» ва «нақшбандия», ки асоси онро манфиатҳои моддӣ ва кўшишҳои пайдо кардани нуфузи сиёсӣ ташкил менамуд, ҳамчунин роҷеъ ба усулҳои фирефтани мардум ниг.: Семёнов А. А., 1040 ва 1941.

³⁸ Иванов П. П., 1954, с. 32-33, 41.

минҳои вақфӣ ва давлатӣ феодалон буданд. Дар ин маврид деҳқонон дар заминҳои иҷорагирифтаи феодалон кироиянишинӣ мекарданд. Шартҳои кироиянишинӣ хеле гарон буд, зеро феодалӣ иҷорадор аз деҳқони кироиянишин ба андозаи дилхоҳӣ худ ҳақ меситонид³⁹. Аҳволи деҳқонони иҷоранишин ва кироиянишин боз аз он сабаб ҳам бад мебарид, ки муҳлати иҷора кӯтоҳ буд. Масалан, дар вақфномаҳо бисёр вақт таъкид шудааст, ки замин набояд зиёда аз се сол ба иҷора гузошта шавад.

Дар Осиёи Миёнаи асри XVI заминдорӣ ҷамоавӣ (обшинагӣ) ва боқимондаҳои маҳкама ҷамоа ҳанӯз давом мекард⁴⁰. Аҳволи деҳқони ҷамоа аз деҳқони иҷоранишин хеле кам тафовут дошт. Вале ўро чунин як имтиёзе буд: ў метавонист аз ҳуқуқи як навъ «иҷораи доимӣ» истифода намояд ва «бемӯҳлат» ба кишти замин машғул шавад. Гумон набояд кард, ки деҳқонони ҷамоа фақат дар заминҳои давлатӣ буданд. Замини ҷамоавӣ аз як молик ба молики дигар мегузашт, метавонист дохили милк ё тобеи вақф бошад, аммо дар ҳар сурат деҳқони ҷамоа ҳуқуқи нисбат ба «иҷораи доимӣ» доштаашро аз даст наметод. Ва аз ҳама муҳимтар он аст, ки дар вақти харидуфурӯш замини ҷамоа тақсим намешуд. Дар амал ин на харидуфурӯши худи замин, балки ба даст овардани ҳуқуқи аз қорандаи он ситонидани даромади солиёна буд. Чунин ҳодисаҳо ҳам сабт шудаанд, ки замини ҷамоавӣ ба чанд молик тааллуқ пайдо намуда, вале байни онҳо тақсим нагардидааст, онҳо фақат даромадро ба ҳам дидаанд.⁴¹

Мо дар даст далеле надорем, ки дар бораи тағйир ёфтани ё наёфтани шакли истисмори асри гузашта дар аҳди Шайбонийн қазоват кунем. Ба ҳубӣ исбот шудааст, ки ҳаҷми қонунӣ ва муайяни қисми асосии даромади солиёнаи замин дар асри XVI, маъмулан, 30 фоизи ҳосили киштро ташкил мекард (гоҳо то 40 фоиз ҳам мерасид) ва ба шакли мол пардохта мешуд⁴². Файр аз ин, бисёр молиёту андозҳои дигаре ҳам вучуд доштанд, ки гоҳ ба шакли пул ва гоҳ бо шакли мол ситонда мешуд. Ҳаҷми ин молиёту андозҳо яқинан маълум нест. Вай аксаран ба худсарии ҳокимияти марказӣ ва маъмуриони маҳаллӣ алоқаманд буд. Даромад ва ҳаққи иҷора аз боғоту тоқзорҳо, таомулан, ба шакли пул гирифта мешуд. Мисли пештара ба тариқи қор қарда додан адо намудани андозаи замин низ вучуд дошт.

Гувоҳи бешубҳа ва бегумони аҳволи табоҳи деҳқонон, чунон ки дар манбаъҳои мухталиф зикр ёфтааст, замин ва ҷойҳои муқимии худро гузашта фирор кардани онҳост⁴³. Зоҳиран, чунин ҳодиса ба андозае зиёд рух додааст, ки ҳукумат маҷбур шудааст дар ин бобат тадбирҳои муассир, аз қабилӣ ба замин банд кардани деҳқононро пешбинӣ намояд. Аз ин лиҳоз хусусан ҳуҷҷатҳои марбут ба Фарғона ҷолиби таваҷҷӯҳанд: дар онҳо аз хусуси ба ҷойҳои худ баргардонидани деҳқонони фирорӣ сухан меравад.

Дар шаҳрҳои Осиёи Миёна низ ҳамон категорияҳои моликияти замин, ки дар деҳот вучуд дошт, амал мекард. Чунон ки аз санадҳои расмӣ онвақта бармеояд, як ҳодисаи ҳам ба шаҳр ва ҳам ба деҳот хос беш аз пеш ба дасти аъзои хонадони салтанатӣ, аъёну ашроф ва рӯҳониёни олирутбаи феодалӣ ҷамъ шудани моликияти замин мебошад. Ҳам дар шаҳр ва ҳам дар деҳот ин ҳолат аз ҳисоби хонаҳароб шудани мулкдорони хурд ва ҳатто миёна ба вуқӯъ

³⁹ Иванов П. П., 1954, с. 33–34.

⁴⁰ Иванов П. П., 1958, с. 62.

⁴¹ Давидович Е. А., 1961 а, с. 36–38.

⁴² Ҳамон ҷо, с. 30–32.

⁴³ Набиев Р. Н., 1964, с. 95–96; Мукминова Р. Г. 1966, с. 52, 55, 56.

меомад. Баробари ин, дар шаҳрҳо ҳодисаи дигар – ба дасти феодалон даромадани дўконҳои косибӣ, коргоҳҳои ҳунармандӣ ва манзилҳои иқоматӣ ба амал меомад. Пешаварон на фақат заминро, балки акнун ҷои қор ва ҳатто иқоматгоҳи худро ҳам ба иҷора мегирифтанд. Ин боиси афзудани нормаи истисмори қувваҳои қорӣ шаҳр мегардид. Ғайр аз ин, дар шаҳр хирочҳои маъмулӣ ҳам вучуд доштанд. Дар ин бобат Љенкинсон навиштааст: «Хони Бухоро даҳяки арзиши ҳама гуна молҳои фурӯшии ҳунармандон ва тоҷиронро меситонад, ки ин тамоми мардумро бенаво хоҳад кард»⁴⁴. Бори хирочҳои шаҳр боз аз ан сабаб ҳам чандин мартаба вазнинтар мешуд, ки ҳокимон ғайр аз молиёту андозҳои расмӣ худсарона шаҳриёро ба пардохтани андозҳои иловагӣ водор мекарданд, ҳамчунин аз андозҳои ғайримустақим низ истифода менамуданд⁴⁵.

Касбу ҳунар, тиҷорати дохилӣ ва муомилоти пулӣ

Дар адабиёти илмӣ доир ба вазъияти истеҳсолоти ҳунармандии Осиёи Миёнаи асри XVI ду фикри ба ҳам муҳолиф баён ёфтааст: баъзе муаллифон чунин мепиндоранд, ки касбу ҳунар пас аз истилои Шайбонийн рӯ ба таназзул ниҳод, вале муаллифони дигар, баръакс, дар ин давра падидаҳои инкишофи минбаъдаи онро мушоҳида мекунанд. Ба назари мо, ҳар ду фикр ҳам нодуруст аст.

Дар соҳаи истеҳсолоти ҳунармандӣ ва тиҷорати дохилии пулӣ дар давоми асри XVI тағйирот ва пешрафти муайяне ба амал омад. Аммо ин ба ҷиҳатҳои техникийи истеҳсолоти молӣ кам дахл дорад. Таҳассусҳои касбу ҳунар дар ин аср ҳам, мисли асри XV ҳамоно маҳдуд буд. Барои тавзеҳи ин таҳассусҳои дар асри XVI мо нисбат ба асри гузашта бештар материал дорем, зеро миқдори хеле зиёди ҳуҷҷатҳои расмӣ – санадҳои харидуфурӯш, вақфномаҳо ва ғ. маҳфуз мондаанд, ки дар онҳо дўкону устохона ва коргоҳҳои гуногуни ҳунармандӣ зикр шудаанд. Ҳар як намуни моли тайёр ва ҳатто нимтайёр аз тарафи пешавари ҷудогона таҳия мегардид. Дар ин давра ҳосилнокии меҳнат дар соҳаи касбу ҳунар ба ҳамоно дараҷаи ҳаддиалимқон баланди замони феодалӣ воқеъ гардида буд⁴⁶.

Дар сифати маҳсулот ҳам ягон тағйироти муҳим рӯй наод. Масалан, агар сифати баъзе навъҳои маснуоти қулолӣ ва ё касбҳои амалӣ бад шуда бошад, дар айни замон қоғази самарқандӣ⁴⁷ ва бисёр маҳсулоти ҳунармандии Осиёи Миёна шўҳрати пешинаи худро нигоҳ дошта, ба ҳориҷа содир мешуданд. Ба ҳамин тариқа, истеҳсолоти ҳунармандӣ ва сифати маҳсулоти он дар давоми асри XVI аз нуқтаи назари савияи техникий ба ягон тағйироти ҷиддӣ дучор нашуда, аз ин ҷиҳат қомилан ба ҳолати пешинаи худ боқӣ монд.

Бо вучуди ин, назар ба нимаи дууми асри XV баъзе тамоюлоти нав: як андоза қамшавии ҳаҷми истеҳсолоти молӣ ва тиҷорати пулӣ (ҳам дар соҳаи қаканафурӯшӣ ва ҳам дар савдои қалон) зоҳир мегардид. Ин тамоюлот якбора падидаи наомада, фақат дар қоряки дувум ва миёнаҳои асри XVI ба назар намоён шуд⁴⁸. Баъзе тадбироти ҳокимияти давлатӣ дар роҳи фароҳам овардани шароити мусоид барои тиҷорати пулӣ (ислоҳоти Шайбонихон,

⁴⁴ Љенкинсон., 1937, с. 183.

⁴⁵ Шишкин В. А., 1947, с. 25-26; Давидович Е. А., 1961 а, с. 40-44.

⁴⁶ Беленицкий А. М., 1940; Беленицкий А. М., 1949; ИТН, П. 1, 1964, с. 401 – 402.

⁴⁷ Мукминова Р. Г., 1966, с. 32.

⁴⁸ Давидович Е. А., 1965, с. 90-91.

Кўчкунчихон ва Абдуллохони II дар назар дошта шудааст), албатта, инкишофи ин тамоюлотро бозмедоштанд, вале онро тамоман аз байн бурда наметавонистанд. Таҳқиқи сабабҳои тадричан, вале устуворона кам шудани истеҳсолоти молӣ ва тиҷорати пулӣ дар асри XVI ва босуръати бештар дар асрҳои XVII–XVIII хеле қобили таваҷҷӯҳ аст. Муаррихон ин масъаларо ҳанӯз бояду шояд мавриди баррасӣ қарор надодаанд.

Дар сари баъзе сабабҳои қузьие, ки мебоист ба вазъи касбу ҳунар ва тиҷорати пулии асри XVI таъсир мерасонид, таваққуф менамоям. Дар ин бобат тағйироти тиҷорати хориҷӣ нақши муайяне дорад. Чунон ки маълум аст, дар муддати чандин аср роҳи калони корвонгард аз Осиёи Миёна гузашта, шарқу ғарбро ба ҳам мепайваस्त, вале дар асри XVI, пас аз кашфиётҳои бузурги географӣ, ин роҳ аҳамияти худро гум кард. Осиёи Миёна аз ҷараёни асосии ҳаракати молҳои тиҷоратӣ дар канор монд ва ин ҳолат ба истеҳсолоти молии дохилӣ таъсир карда, боиси камшавии ҳаҷми маҳсуоти як қатор соҳаҳои касбу ҳунар гардид, хусусан он соҳаҳое, ки моли худро ба тиҷорати байналхалқӣ мебароварданд ва ҳам хидмати корвонҳои ояндаву равандаро анҷом медоданд.

Албатта, робитаҳои тиҷоратии Осиёи Миёна бо Россия, ки дар асри XVI ривож ёфта буд, як дараҷа қусури ин зиёнхоро мебаровард. Лекии анвои гуногуни молҳое, ки ба миқдори торафт афзоянда аз Осиёи Миёна ба Россия содир карда мешуд, манфиати фақат гурӯҳи муайяни корхонаҳои ҳунармандиро таъмин мекард.

Вазъияти хоҷагии пулӣ дар асри XVI, таъсири сохти амлокии давлати Шайбонийн ба пулбарорӣ ва муомилоти пулӣ аз нуктаҳои хеле муҳим ба шумор мераванд. Барои охири асри XV ва даҳаи аввали асри XVI истифодаи боздоштанапавандаи нишони пулӣ хос аст. Ҳокимони зуд-зуд ивазшавандаи шахру вилоятҳо саъй мекарданд, ки аз кори пулбарорӣ ба ҳар васила ғоибдаи бештаре ба даст оваранд. Дар ин давра, хусусан, дар сикказанӣ ва муомилоти пули мисӣ бетартибӣ ва худсарӣҳои зиёде рӯй дод, дар сурате ки маҳз ҳамин пул дар чаканафурушӣ истифода мешуд. Ҳам косибоне, ки на олоғи зинатӣ, балки асбобҳои ба мардуми шаҳрنيшин зарурӣ тайёр мекарданд ва ҳам худӣ шаҳриёну деҳқононе, ки барои хариди молҳои лозима ба дўкони онҳо меомаданд, ба чунин навъи савдо манфиатдор буданд. Барои савдои калон, ки, пеш аз ҳама, табақаҳои гуногуни синфи ҳукмрон аз он манфиат мебарданд, низ ҳар гоҳ вазъияти номусонд ба вуҷуд меомад ва ин, дар навбати худ, ба таври ғайримустақим ба касбу ҳунар ҳам зарар мерасонид.

Ду ислоҳоти пулие, ки дар зарфи чоряки аввали асри XVI гузаронида шуда, мақсади аслии онҳо омода сохтани шароити мусонд барои тиҷорати пулӣ буд, возеҳу равшан шаҳодат медиҳанд, ки фароҳам овардани чунин шароит, тавре ки мебоист, имконпазир нагардид. Хеле мавриди аҷобат аст, ки ислоҳоти дувум ба сабаби худсарии соҳибони мулк якбора гузаронида нашуд, барои аз байн бурдани бӯҳрон ва дар миқёси тамоми давлат мураттаб сохтани муомилоти пулӣ бештар аз понздаҳ сол лозим омад.

Истиқлоли ҳукмронони мулкҳо дар давраҳои баъдина ба муомилоти баробари пулии умумидавлатӣ торафт монсаҳои нав ба нав ба вуҷуд меовард.

Пас аз ислоҳоти Кўчкунчихон, ки соли 1525 ба анҷом расид, ғоибдаи аз зарбу гардиши пул бадастдорандаи ҳокимони мулк боз ҳам афзунтар гардид. Тавассути ин ислоҳот қоидае расмӣ пайдо кард, ки мутабоқи он даромади мулкдорони калон аз сикказании, масалан, пули нуқра аз ду манбаъ ҳосил мешуд: яке – пардохти ба мизони муайян даромадаи соҳибони филиз, дигаре – оидоте, ки аз макру найрангҳои ошкорои табдили қурби нуқра ба даст меда-

ромад. Маънии манбаи охирӣ аз ин иборат буд, ки пулҳои нуқраи ҳамвазну ҳаммаҳак ба ду гурӯҳ–сиккаи «кӯҳна» ва сиккаи «нав» ҷудо карда шуда, ба онҳо арзиши гуногун дода мешуд (чунончи, қобилияти харида 10 тангаи «кӯҳна» баробари 9 тангаи «нав» буд). Ба истибдоди ҳокимияти давлатӣ тақия карда, дар ҳар сари чанд вақт пулҳои «нав» худсарона «кӯҳна» эълон карда мешуданд, ки ба ин васила 10% даромади муфт ба хазинаи давлат мебаромад ва соҳиби пул ҳам якбора 10% зиён мекашид. Ченкинсон, ки дар солҳои 1558–1559 ба Бухоро сафар карда буд, истифодаи беисти нишони пулӣ ва оқибати онро дар тичорат хеле боварибахш тавсиф намудааст: «Подшоҳ ҳар моҳ ва гоҳо дар як моҳ ду бор арзиши нуқраро баланд ё паст мекунад: вай аз ҳоли мардум парвоса надорад, чунки барои аз ду ё се сол зиёдтар ҳукм рондан чашмаш намерасад, ўро ё мекушанд ва ё меронанд. Ин ҳолат мамлакатро хароб ва тоҷиронро муфлис мегардонад».

Ба ин бояд ҳаминро ҳам илова кард, ки ҳокимони мулк баробари афзудани парокандагии феодалӣ беш аз пеш ба муомилоти пулии умумидавлатӣ мамониат мекарданд. Онҳо ҳар чӣ бештар даромад ба даст овардани шуда, пешни роҳи дар қаламравашон гардиш кардани пули мулкҳои дигарро мебастанд.

Бесабаб нест, ки дар чоряки сеуми асри XVI Осиёи Миёна боз як бӯҳрони хеле саҳти муомилоти пулиро аз сар гузаронид.

Сеумин нуктаи муҳим вазъи умумии мамлакат ва таъсири бевоситаи он ба хоҷагист. Лашкаркашӣ ва тохтутозҳои сершумор ба Хуросон ҳокимони шайбонӣ ва то андозае аскарони онҳоро сарватманд намояд, тадорукот ва таҷҳизоти ин лашкаркашиҳо барои аҳолии бисёр гарон меафтад. Хусусан, ҷангҳои байнихудии феодалон, ки қариб ним аср муттасил давом намуд, аҳволи мардумро ниҳоятдараҷа табоҳ сохт: дар натиҷаи муҳорибаҳои байни султонҳои шайбонӣ, аз даст ба даст гузаштани шаҳро мулкҳои заминҳои кишт зери по, шаҳрҳои тороҷ ва хирочу андозҳои зиёд мешуданд. Ба ҳамин тариқа, шароити ин замон ҳам ба раванҷ ва ҳатто як дараҷа мўътадил гардидани вазъи истеҳсолоти ҳунармандӣ ва тичорати кўмаке нарасонид.

Дуруст аст, ки дар охири аср, вақте ки Абдуллоҳони II ба ҷангҳои байнихудӣ хотима дода, барои беҳтар гардидани шароити тичорат як қатор тадбирҳои пешбинӣ кард, вазъият тағйир ёфт ва хоҷагии мамлакат каме ба ҳолати эътидол даромад. Аммо ин давраи на он қадар тўлонии истиқрор барои бартараф намудани тамоми оқибатҳои хасорате, ки дар давраи пешина ба касбу ҳунар ва тичорат ворид омада буд, кифоят накард. Ҷараёни инкишофи минбаъда ба зудӣ ҳамаи он натиҷаҳои мусбатеро, ки дар аҳди Абдуллоҳони II дар бобати ба дараҷаи маъмулӣ даровардани вазъияти умумии мамлакат ба даст омада буданд, ба боди фано дод.

Ба ҳамон ҳулосае, ки се чоряки асри XVI давраи тадриҷан камшавии ҳаҷми истеҳсолоти ҳунармандӣ ва тичорати дохилист, амри воқеии маҳз дар ҳамин аср нисбатан бештар ба тараққӣ рӯ ниҳодани шаҳрҳои муҳолифате надорад. Масалан, дар давоми асри XVI масоҳати Бухоро афзуда, як қисми маҳалҳои атрофи он ба шаҳр дохил карда шуданд. Дар ин давра дар Бухоро бисёр иморатҳои нави мўҳташам ба вучуд меоянд, аз ҷумла тоқҳои тичорат, қорвонсаройҳо ва амсоли инҳо сохта мешаванд. Бухоро дар нимаи дууми асри XVI ба таври қатъӣ пойтахти давлати Шайбонӣ мегардад. Боз муҳимтар аз ин, Бухоро маркази тичоратии Осиёи Миёна, маҳалли омадурафти аксари тоҷирони хориҷӣ ва гузаргоҳе барои молҳои хориҷӣ маҳсуб меёфт. Аз ин рӯ, ҳаҷми тичорати Бухоро ҳоси тамоми Осиёи Миёна намебошад ва барои сухан рондан аз боби инкишофи беш аз пешни саноати ҳунармандӣ дар саросари Осиёи Миёна асосе намедиҳад.

Тичорати хориҷӣ. Муносибатҳои дипломатӣ

Устувор гардидани муносибатҳои иқтисодӣ ва дипломатӣ бо Россия омили тараққиёти таърихӣ Осиёи Миёна дар асри XVI буд⁴⁹. Ин бештар аз ҳама дар нимаи дувуми аср, ки рафтуомади сафирони рус ба Осиёи Миёна ва алалхусус сафирони осиймиёнагӣ ба давлати Москва ранги доимӣ гирифт, ба назар намоён гардид. Он вақтҳо сафирон ба корҳои тичорат ҳам машғул мешуданд: онҳо бо корвонҳои худ на фақат тўҳфаҳои подшоҳӣ ва хонӣ, балки молҳои тичоратӣ низ мекашонданд. Аз тичорати подшоҳӣ ва хонӣ боқ гирифта намешуд. Бинобар ин, султонҳои шайбонӣ ва ҳокимони мулкҳо корвонҳои пурбори худро бо камолӣ майл ба сӯи давлати Москва равон месохтанд. Вале аз нуқтаи назари мустаҳкам кардани робитаҳои иқтисодӣ аҳамияти вусъат ва инкишофи ҳаҷми тичорати хусусӣ бештар буд. Ҳарчанд аз корвони тоҷирони ҷудогона, ки ба Аштархон рафтуомад мекарданд, боқ гирифта мешуд, аммо ин боиси камшавии тичорат намегардид. Молҳои Осиёи Миёна барои Россия чунон зарурат пайдо карда, ба таомул даромада буданд, ки ҳатто дар терминология ва топонимикаи он осори худро гузоштанд. Масалан, яке аз миқёсҳои маъмули вазн дар давлати Москва «ансири бухорӣ» номида мешуд. Дар давлати хонии Қазон тоҷирони осиймиёнагиро «тезикҳо» (тоҷикон) меномиданд ва дар маркази шаҳри Қазон маҳалла буд, ки бо номи «мавзеи тезикҳо» шўҳрат дошт.

Тичорат ба самти дигар – ба тарафи Сибир ҳам вусъат ёфт. Дар ин ҷо молҳои Осиёи Миёна лузумоти бештаре доштанд. Ба ин сабаб ҳукумати Москва дар асри XVI аз тичорати ин сарзамин ягон ҳел боқ намеситонд.

Дар давлати Москва аз молҳои тичоратии Осиёи Миёна талабот, махсусан, ба матоъҳои гуногуннавӣ пахтагӣ ва абрешимӣ зиёд буд. Аз Москва ба Осиёи Миёна пўсти хом, зарфҳои ҷўбӣ, газворҳои папмӣ ва бисёр маснуоти дигар оварда мешуданд. Баъзе аз ин молҳои русиро дар Бухоро савдогарони ҳинду ва эронӣ мекарданд.

Дар асри XVI дар миёни давлати Шайбонӣ ва давлати Темуриёни Ҳинд муносибатҳои бисёр наздики тичоратӣ дипломатӣ ва иртиботи маданӣ вучуд дошт. Лекин муносибати тичоратӣ ба Эрони сафавӣ ҳеле коста гардид. Дар ин маврид, ғайр аз сабабҳои умумӣ (тағйири роҳҳои корвонгард), низоъҳои мазҳабии байни Эрони шиъа ва Осиёи Миёнаи сунний ҳам роли муайяне мебозид. Сабаби дигар ҳамоно муносибатҳои сиёсии байни Шайбонӣ ва Сафавӣ буд, ки дар натиҷаи лашкаркашӣ ва тохтутозҳои пайдарпайи султонҳои шайбонӣ ба Хуросон (бо нияти тасарруфи шаҳрҳои пурсарвати Ҳирот, Машҳад, Исфароин ва ғ.) беш аз пеш тезутунд мегардид. Љенкинсон, ки солҳои 1558–1559 дар Бухоро зиста, махсусан ба масъалаҳои тичорат мароқ зоҳир кардааст, роҷеъ ба тичорати Осиёи Миёна бо Ҳиндустон ва Эрон чунин менависад: «Ҳиндуҳо матоъҳои сафеди нафисро, ки тоторҳо ба гирди сарашон мепечонанд, ҳамчунин дигар навоҳҳои газвори сафедро, ки дар вақти аз матои пахтагӣ дўхтани либос истифода мешаванд, ба ин ҷо ворид мекунанд, вале онҳо на тилло, на нуқра, на ҷавохирот ва на адвияҷот намеоваранд. Ман пурсуҷӣ карда фаҳмидам, ки роҳи ин тичорат ба воситаи укёнус будааст, чунки ҳамаи маҳалҳои истеҳсоли ин молҳо дар таҳти тасарруфи португалиҳо воқеъ аст.

⁴⁹ Жуковский С. В., 1915; Панков А. В., 1927; Чулошников А., 1932; Зиёев Ҷ. З., 1962; 1965; Юлдошев Ш. Ю., 1964; Ҷамолов Қ., 1966.

Ҳиндуҳо аз Бухоро шоҳиворӣ, пӯсти хом, ғулом ва асп мебаранд, лекин ба харида пашмина ва моҳут он қадар майл надоранд. Ман ба тоҷирони он кишварҳо, ки аз дурдасттарин қисматҳои Ҳиндустон, ҳатто аз сарзамини Бангола ва қаронаҳои дарёи Ганг меоянд, муовизаи матоҳҳои пашмиро ба молҳои онҳо пешниҳод кардам, вале нахостанд молашонро ба чунин матоҳ, мисли моҳут, иваз кунанд.

Эронӣҳо ба ин ҷониб парча, ғози пахта, катон, шохии алвон, аспии зотӣ ва амсоли инро оварда, аз ин ҷо пӯсти хом ва дигар молҳои русӣ, ғуломони гуногуннаҷод харида мебаранд, аммо матоҳ намехаранд, зеро худашон ин нава молҳоро ба ин ҷо меоваранд»⁵⁰.

Манбаҳои дигар рӯйхати молҳои ба Ҳиндустон содиркунандаро (аз қабилҳои себу нок, мавизу бодом, харбузаи қоразмӣ, мӯинаи русӣ ва мурғи шикорӣ) ва, бараҳас, аз Ҳиндустон ба Осиёи Миёна воридкунандаро (мисли парча, рангубор, ҷой, марворид) пурра месозанд⁵¹. Боз як моли махсус – тангаҳои нуқраи шайбониро, ки дар асри XVI аз Осиёи Миёна ба Ҳиндустон бурда мешуд, бояд хотирнишон кард. Аҷоиб, ки шоҳ Акбар (1556–1605) барои гардиши пулҳои шайбонӣ дар дохили давлати худ иҷозат дода буд, аз ин рӯ номи Акбар ба шакли мӯҳри кӯчаке дар рӯи пул зарб зада мешуд⁵².

Муносибатҳои дипломатии байни Шайбонӣён ва Темуриёни Ҳинд низ бомуваффақият инкишоф меёфт. Шайбонӣён, ки Бобурро аз Осиёи Миёна тамоман ронда буданд, дере нагузашта пас аз қисмати зиёди Ҳиндустонро фатҳ кардани саъю кӯшиш намуданд, муносибатҳои худро бо ӯ мӯътадил гардонанд. Дар солҳои охири ҳукмронии Кўчкунҷихон ба назди Бобур сафорати босалобате фиристода шуд. Сафирон на фақат аз тарафи сарсулола, яъне худи Кўчкунҷихон, балки аз тарафи баъзе султонҳои хонадони шайбонӣ ҳам буданд. Бобур сафиронро ба ҳубӣ назирой намуд ва ҳангоми руҳсат ба онҳо тўҳфаҳои бисёре дод. Масалан, ба сафири Кўчкунҷихон 70 ҳазор пули нуқра, ҳанҷари қиматбаҳо ва қулоҳи зардӯзи инъом кард⁵³. Ин сафорат фақат маънии ба расмият шинохтанро надиҳт. Шайбонӣён, ки дар ин солҳо пай дар пай ба Хуросон ҳуҷум мекарданд, ба таъмини амнияти ақибгоҳи худ манфиатдор буданд.

Муносибатҳои дипломатӣ, хусусан, дар байни ду ҳукмрони барҷаста – султони шайбонӣ - «Абдуллоҳони II ва подшоҳи Ҳиндустон» - Акбар хеле муваффақиятомез буд. Онҳо ҳар гоҳ ба кишвари якдигар ҳайъати сафорат мефиристоданд, бо ҳам мукотиба доштанд ва ба якдигар тўҳфаҳои гаронбаҳо мефиристоданд. Абдуллоҳони II ба сафорате, ки феврал баъди Бадахшонро забт кардани Шайбонӣён ва дар Афғонистон ғалабаҳои қалон ба даст овардани қўшуни Акбар фиристода буд, арзиши баланд меод. Ин сафорат мақсади дутарафа дошт: яке – гирифтани пеши роҳи ҳаракати минбаъдаи қўшуни Ҳинд ва дигаре – ба Акбар фаҳмондани ин, ки Шайбонӣён даъвои мулки ӯро надоранд. Сафорати дар навбати худ фиристодаи Акбар бо ҳусни таваҷҷўҳ ва иззату эҳтироми бузурге назирӯфта шуд⁵⁴.

⁵⁰ Ченкинсон, 1937, с. 184.

⁵¹ История Узбекской ССР, т. 1, 1967, с. 537-538.

⁵² Давидович Е. А., 1951 а, с. 139-140; Lowick N. M., 1966.

⁵³ Бобур, 1958, с. 407.

⁵⁴ Умняков И. И., 1930, с. 325-328.

3. МАСЪАЛАИ ЭТНОГЕНЕЗИ ХАЛҚИ ЎЗБЕК

Масъалаи этногенези халқи ўзбек фақат дар илми таърихнигории марксистии советӣ аввалин бор бар асоси илмӣ гузошта шуд. Дар асарҳои шарқшиносони тоинқилобии рус ва ҳамчуни хориҷӣ нуқтаи назаре ҳукмрон буд, ки мувофиқи он гӯё таърихи халқи ўзбек аз асрҳои XV–XVI, яъне аз вақти дар Осиёи Миёна бо номи ўзбек пайдо шудани тоифаҳои истилокор оғоз меёфта бошад. Тавзеҳи моҳиятан нави ин масъала аз А. Ю. Якубовский сар шуд. Ў дар қараёни тадқиқ ба чунин хулосае омад, ки ўзбекҳои истилогар бо аҳолии маҳаллии туркнажоди Мовароуннаҳр як шуда рафтанд: «...ўзбекҳои саҳронишин, агар дар тамоми ҳудуди ҳозираи Ўзбекистон набошад ҳам, ба ҳар ҳол дар қисмати зиёди он аҳолии туркзабон, яъне қавми турк ва туркшударо дарёб карданд, ки дар ин ҷо муддати дуру дарозе ҳаёти мутамаддина ба сар бурда, дар қараёни омезиш бо дигар халқҳои нисбатан қадимтари аз аҳди бостон дар ин маҳал сокиншуда ташаққул ёфтаанд. Ўзбекҳои саҳронишин ба ҳайъати аҳолии туркзабон ҳамчун ҷузъи охирин дохил шуда, ба он номи худро бахшиданд»⁵⁵.

Соли 1949 банда дар китоби «Таърихи халқи тоҷик» нуқтаи назари худро доир ба ин масъалаи мураккаб ва муҳим баён карда будам. Дар он китоб, аз ҷумла, навишта шудааст: «...Аз асри VI торафт бештар сар даровардани тоифаву қавмҳои туркзабон ба сарзамини Осиёи Миёна шурӯъ мешавад»⁵⁶. Дар ин миён қараёни қаробат пайдо кардани ин тоифаву қавмҳо ба аҳолии қадимии Осиёи Миёна давом менамояд. Амалиёти яққоии туркҳо ва суғдиён ҷиҳати ҳоси муборизаи халқҳои Осиёи Миёна бо истилогарони аҷнабӣ мебошад. Дар зарфи чандин аср, пеш аз ҳама, табақаҳои камбизоати бодиянишинони турк ба тарзи зиндагии муқимӣ ва зироаткорӣ мегузаранд. Тадриҷан ихтилот ва омезиши қавмҳои турк бо суғдиёну хоразмиён ва тоифаҳои сакоиву массагетҳо қувват мегирад, ки зимнан халқияти ба ин тариқа ташаққулёфта аксаран ба забони туркӣ гуфтугӯ мекарданд. Мана дар ҳамин асос халқи ўзбек ташаққул ёфта, дар қараёни сурат гирифтани худ, мисли дигар халқҳои Осиёи Миёна, аз мероси маданияи сокинони қадимаи он баҳраманд гардид. Дар ибтидои асри XI қараёни ташаққули халқи ўзбек суръати бештаре пайдо намуда, аз қисматҳои ҷимолӣ Осиёи Миёна беш аз пеш ба ноҳияҳои ҷануби он паҳн шуд, ки ин, аз ҷумла, дар таъсиси давлати Қарохониён ва инкишофи маданияти шаҳр нақши худро гузоштааст.

Ташаққули босуръати халқи туркман ва дигар халқҳои ба истилоҳ туркзабони Осиёи Миёна низ ба ҳамин давра тааллуқ дорад. Маҳз дар ҳамин давра таъбири «турку тоҷик» барои тавсифи ду унсуре асосии наҷоди аҳолии Осиёи Миёна вирди забон гардид.

Чунон ки дар боло оварда шуд, ҳанӯз дар замони Сомониён дар ноҳияҳои муқимии Осиёи Миёна бисёр қавмҳои туркзабон зиндагӣ мекарданд. Сарчашмаҳои дар Фарғона, Хоразм, Чоҷ ва дигар ноҳияҳои муқимии зироатӣ сукунат доштани миқдори зиёди аҳолии туркзабонро қайд кардаанд. Ба ҳар ҳол дар давраи Сомониён аксарияти аҳолии шаҳрҳо ва ноҳияҳои муқимии зироа-

⁵⁵ Якубовский А. Ю., 1941, с. 3.

⁵⁶ Воқсан, баъзе муаррихон кўшиш карданд, ки ин нуқтаи назарро рад кунанд. Онҳо иддао доштанд, ки вуруди тоифаҳои туркзабон хеле барвақт воқеъ гардидааст. Бо ин иддао розӣ шудан мумкин аст. Лекин муаллиф чунин мешуморад, ки ба сарзамини Осиёи Миёна бештар ва ба таври оммавӣ сар даровардани қавму тоифаҳои туркзабон ба ҳар ҳол аз асри VI шурӯъ мешавад.

тии Осиёи Миёнаро тоҷикон тапшиқ меоданд. Вале ин ҳолат дар аҳди ҳукмронии Қарохониён тағйир ёфта, дар натиҷаи беш аз пеш ба ҳаёти муқимӣ гузаштани бодиянишинони туркзабон ва туркқунонии аҳолии маҳаллии тоҷик дар Осиёи Миёна аз ҷиҳати этникӣ бартарӣ пайдо кардани халқҳои туркзабон сар мешавад.

Дар байни табақаҳои ҳукмрон бо ҳам наздикшавии аъёни тоифавии турк ва ашрофи феодалии қадима ба амал омада, онҳо якҷоя истисмори оммаи меҳнаткашро вусъат медиҳанд. Дар айни замон, дар зинаҳои поин меҳнаткашони тоҷик ва унсурҳои меҳнаткаши халқҳои туркзабон бо ҳам унс гирифта, дар муборизаи якҷоя ба муқобили зулму истисмори синфи ҳоким риштаҳои дӯстии онҳо, хусусан ўзбекону тоҷикон маҳкам мегардад. «Дар тамоми шӯришҳои халқии асрҳои баъдина, дар муборизаи қарамононаи зидди истилогарони аҷнабӣ паҳлуи ҳам истодани ниёгони ҳамаи халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла ду халқи ҳамсоя – тоҷикон ва ўзбеконро метавон дид. Мо саҳми махсуси ба ганҷинаи маданият гузоштаи ҳар яки ин халқҳоро омӯхта, дар айни замон робитаи мутақобил ва таъсири байниҳамдигарии онҳоро хотирнишон менамоем»⁵⁷. Дар ақидаи мо чунин нуктае, ки ўзбекҳо дар қатори тоҷикон ва дигар халқҳои Осиёи Миёна вориси тамоми таърих ва маданияти Осиёи Миёна мебошанд, таъкид ёфта, ҳамчунин роли тоифа ва қавмҳои қадимаи эронизабон дар ташаккули халқи ўзбек нишон дода шуда, ба замири ин, замони сурат гирифтани ин воқеа – асри XI муайян гардида буд.

Ин ақида дар муқаддимаи (муаллиф – А.Ю. Якубовский) нашри аввали «Таърихи халқҳои Ўзбекистон» (1950) ба назар гирифта шуда⁵⁸, дар нашри охирини «Таърихи РСФСР Ўзбекистон (1967)» ифодаи возеҳу равшани худро ёфта буд⁵⁹.

Мувофиқи ин ақида, халқи ўзбек иштироккунандаи баробарҳуқуқи на фақат воқеаҳои чорсад соли охири Осиёи Миёна, балки давраи бениҳоят тўлони таърихи ин сарзамин мебошад.

Тадқиқоти минбаъда барои мо имкони сареҳ ва равшантар намудани баъзе нуктаҳои ин ақидаро фароҳам сохт. Қазияи охирин аз ин иборат аст, ки забонро дар муайян кардани ҳудуди таърихи этникии халқҳо ҳамчун нишонаи ягона доништан нашоёд. Дар марҳилаи ҳозираи тараққиёти илми таърих ин қазияро мухтасаран ба тариқи зайл метавон баён кард.

Дар боло роҷеъ ба давраҳои аввали таъсири мутақобили аҳолии эронӣ турк суҳан рафта буд. Ба Осиёи Миёна нуфуз кардани калони туркӣ бо кўчиши азими қабिलाҳои саҳронишини Осиёи Марказӣ ва шимолӣ шарқӣ, ки тақрибан дар ҳудуди аҳди нав шурўъ гардида, муддати чандин аср гоҳ суғуст шуда ва гоҳ дубора бо қуввати тоза давом кардааст, алоқаманд мебошад. Як қисми ин қабिलाҳо, аз ҷумла тоифаҳои туркзабон дар қараёни кўчиш ва тохтутозхояшон дар сарзамини Осиёи Миёна маскан гирифта, иқомати доимӣ ихтиёр намуданд. Алалхусус, аз нимаи дувуми асри VI милодӣ, вақте ки дастаҳои ҳокими турк пас аз шикасти ҳайтолиён дар Мовароуннаҳр ҳокимиятро ба даст гирифтанд, теъдоди аҳолии туркзабони Осиёи Миёна афзоиш меёбад. Аз ҳамин вақт сар карда тоифаҳои туркзабон дар сайри ташаккул ва тараққиӣ қавмҳову забонҳои Осиёи Миёна (хусусан, дар вилоятҳои шимолӣ ва шимолӣ шарқӣ он) роли ба назар намоёне мебаранд. А.Н. Бернштам оғози ин прот-

⁵⁷ Фафуров Б. Ф., 1949, с. 223–224.

⁵⁸ Тревер К. В., ва диг., 1950, с. 10–12.

⁵⁹ История Узбекской ССР, т. 1, 1967, с. 380–381.; ниг. инчунин Ваҳҳобов М., 1961, с. 3–85.

сессро дар мулки Фарғона ба асри VII милодӣ нисбат медиҳад⁶⁰. Е.А. Давидович ва Б.А. Литвинский чунин мешуморанд, ки ин протсесс дар ин маҳал андаке барвақт (асрҳои VI–VII) ба вуқӯъ пайваستاаст⁶¹. Дар бораи мавҷудияти аҳолии туркзабон дар Хатлонзамин Хой Чао маълумот медиҳад, ки он ба солҳои 726–727 тааллуқ дорад.

Дар вилоятҳои шарқии Осиёи Миёна (хусусан дар Ҳафтруд) ва дар Туркистони шарқӣ, ки аз даврҳои қадим қасабаҳои сершумори суғдиён воқеъ гардида буданд, тадриҷан ҷои каломи суғдиро каломи туркӣ ишғол менамояд.

Омадани аҳолии туркзабон дар асрҳои X–XII боз ҳам зиёдтар мешавад. Туркҳо дар дастгоҳи идораи давлати Сомониён, дар қувваҳои ҳарбӣ ва ғ. мавқеъҳои муҳимро ишғол мекунанд. Сулолаҳои турк (ба мисли Ғазнавиён) ба вуҷуд меоянд. Дар охири асри X–ибтидои асри XI мавҷи ҷуршумори ба Осиёи Миёна фуру рехтан ва ҷойгир шудани тоифаҳои мухталифи туркнажод: туркони салҷуқӣ, туркманҳо, ғузҳо ва эликхониҳо мушоҳида мешавад. Қавми охириин, яъне эликхониҳо Сомониёро торумор намуда, давлати бузургеро, ки Мовароуннаҳр, Ҳафтруд ва Туркистони шарқиро фаро мегирифт, барпо карданд. Ин давлат, ки дар таълифоти муаррихон бо номи «давлати Қарохониён» ёд мешавад, дар таърихи Осиёи Миёна роли муҳим бозид. Ба ҳайъати давлати Қарохониён қабилаҳои уйғур, қарлуқ, чигил, яғмо, арғу, туркеш ва ғ. дохил мешуданд, ки дар байни онҳо қарлуқҳо ва уйғурҳо мавқеи асосӣ доштанд.

Бесабаб нест, ки забони аҳолии турки давлати Қарохониёнро забоншиносон ба қарлуқиву уйғурӣ нисбат медиҳанд. Ин забон як қатор хусусиятҳои фонетикӣ, морфологӣ ва лексикӣ грамматикиро дорост, ки дар «Қутадғу билик»-и Юсуфи Баласоғунӣ, дар баъзе қисматҳои «Девони луғат ат-турк»-и Маҳмуди Қошғарӣ ва ғ. ба назар мерасад⁶². Тоифаҳои туркзабони аҳди қарохонӣ чи бо суғдиёни маҳаллӣ (ва дигар қавмҳои, ки ҳамона ба забонҳои шарқизоронӣ гуфтугӯ мекарданд) ва чи бо аҳолии тоҷикзабон мутақобилан муносибати хеле наздик доштанд. Масалан, дар замони зиндагии Маҳмуди Қошғарӣ (асри XI) сокинони шаҳрҳои Ҳафтруд, аз ҷумла Баласоғун, «тарзи либоспӯшӣ ва урфу одати турконро қабул карданд», онҳо ҳам ба суғдӣ ва ҳам ба туркӣ ҳарф мезаданд ва ҳеҷ касе набуд, ки фақат ба суғдӣ гап занад (аҳолии Тароз ва Исфичоб низ чунинанд)⁶³. Аз ин маълум мешавад, ки дар нимаи дувуми асри XI суғдиёни Ҳафтруд дузабона буданд ва тадриҷан бо қавмҳои турк омезиш ёфта рафтаанд. Намунаи чунин ҳолатро дар рӯзҳои мо низ метавон мушоҳида кард. Дар ҷануби Ўзбекистон бо номи «ҳардурӣ» гурӯҳи хурди этникие ҳаст, ки аслан тоҷик буда, то ҳол ба забони тоҷикӣ гуфтугӯ мекунанд. Албатта, дар шеваи он калимаҳои ўзбекӣ хеле зиёд аст. Тарзи зиндагӣ, хоҷагидорӣ ва бисёр одатҳои ин гурӯҳ бо тоифаҳои ҳамсоияи ўзбек шабоҳат дорад⁶⁴.

Мисоли дигар бо Хоразм алоқаманд аст. Дар асри XII дар он ҷо ду қавми асосӣ: тоҷикон (дар он вақт забони тоҷикӣ ба андозаи зиёд забони хоразмиро

⁶⁰ Бернштам А. Н., 1947 в.

⁶¹ Давидович Е. А. ва Литвинский Б. А., 1956, с 207–208. Зоҳиран, аз нуқтаи назари катибашиносӣ намунаи қадимтарин хатҳои туркӣ – навиштаҷоти бостонии туркии Ҷимолӣ Фарғона ва умуман, Осиёи Миёна ба нимаи дувуми асри VI – ибтидои асри VII нисбат дорад.

⁶² Шербак А. М., 1956; Баскаков Н. А., 1969, с. 300–301.

⁶³ Бартольд В. В., 1964, с. 466–467.

⁶⁴ Эшнӣёзов М., 1956.

танг карда бароварда буд) ва туркон мезистанд. Дар васиқаҳои Текеши Хоразмшоҳ (1172–1200) ҳокимони шаҳрҳои сарҳадии Сирдарё фақат ҳамин ду қавмро ном бурдаанд⁶⁵.

Мувофиқи шаҳодати олими бузурги Осиёи Миёна - Берунӣ, ки аслан аз Хоразм аст, барояш забони «зотӣ» хоразмӣ буд. Чунон ки маълум аст, дар таълифоти асрҳои XII–XIII низ калимаву ибораҳо, ҳатто муколамаҳои тамоми хоразмӣ дучор меоянд. Дар айни замон ин таълифот калимаву иқтибосҳои туркӣ ҳам доранд, ки аз ин дар Хоразми асри XIII ба миқдори муайян (эҳтимол хеле зиёд) мавҷуд будани аҳолии туркзабон аён мегардад. Мадрақҳои осори муаллифони он замон низ ин иддаоро тасдиқ мекунанд. Чунончи, Плано Карпини, ки солҳои 40-уми асри XIII дар Хоразм будааст, дар бораи «бо кумонӣ» (яъне, бо яке аз лаҳҷаҳои забони туркӣ) гуфтугӯ кардани одамони ин ҷо иттилоъ медиҳад. Яқинан метавон тасаввур кард, ки дар ин вақт аксарияти аҳолии Хоразм дузабона буда, ҳам ба хоразмӣ ва ҳам ба туркӣ муошират доштанд ва зимнан сухани туркӣ нисбат ба хоразмӣ бештар дар истеъмол буд.

Пас аз асрҳои XIII–XIV мо дигар аз мавҷудияти забони хоразмӣ ҳеҷ як мадраре дар даст надорем. Мумкин аст, аз он вақт дере нагузашта, ин забон бо таъсири лаҳҷаҳои туркӣ тамоми аз байн рафта, аҳолии дар собиқ эронизабони Хоразм комилан туркзабон гардида бошад. Шеваҳои туркӣ (ӯзбекӣ ва туркманӣ), ки дар заминаи забони хоразмӣ инкишоф меёфтанд, як миқдор калимаҳои қадимаи хоразмиро низ дар бар гирифта буданд (чунончи, агна – канали калон, уав – канали хурд ва амсоли инҳо дар шеваи ӯзбекии Хоразми ҳозира то ҳол маҳфузанд). Калима ва истилоҳоти қадимаи эронӣ дар номи маҳалҳои ин ноҳия хеле фаровон ба назар мерасанд (аз қабилҳои Ҳазорасп).

Тадқиқи манбаъҳои ҳатти нишон медиҳанд, ки дар асрҳои XI–XII нуфузи туркнажоди Осиёи Миёна хеле афзуда, хусусан дар вилоятҳои шимолӣ ин сарзамин қисмати зиёди аҳолиро ташкил менамуд. Дар ҳаёти маданияти Осиёи Миёна, ҳатто дар маданияти шаҳрнишинон саҳм ва нуфузи туркҳо беш аз пеш нақши равшан пайдо мекунад (ниг., масалан, ба тасвири рӯи олоғи сафолӣ). Забони туркии онвақта, ки дар боло роҷеъ ба он сухан рафт, яъне қарлуқию уйғурӣ асосзабоне буд, ки баъди ба қисмҳо ҷудошавӣ дар заминаи он дар Осиёи Миёна пас аз давраи муғул забони ӯзбекии қадим рӯ ба тараққӣ ниҳод. Ин забон аз бисёр ҷиҳатҳо ба пешгузаштаи худ – асосзабон алоқаи хеле наздик дошт⁶⁶.

Дар илми таърихнигории советӣ ақидае ҳаст, ки дар «Таърихи РСС Ўзбекистон» мухтасаран баён ёфтааст: «Дар асрҳои XI–XII ташаккули халқияти ўзбек асосан ба анҷом расида, минбаъд ба худ номи «ўзбекҳо»-ро мегирад⁶⁷. Дар ин ҷо калимаи «асосан» дуруст оварда шудааст, зеро ташаккули халқи ўзбек (мисли халқи тоҷик) муддати дуру дарозро дар бар мегирад. Тафриқаҳои тоифавӣ ҳамоно ба таври равшан зоҳир мегардид, туркони навомада аз аҳолии муқими туркзабоншуда ва ҳам аз он кўчнинишони туркзабон, ки ҳанӯз дар замони пеш аз арабҳо ба Осиёи Миёна омада буданд, тафовути ҷиддӣ доштанд. Ин давраи ташаккули забони ӯзбекии қадим буд⁶⁸.

Футуҳоти муғулҳо ба харитаи этникии Осиёи Миёна боз дигаргуниҳои калон дохил намуд. Кўчиди омадани миқдори зиёди бодиянинишони муғул

⁶⁵ Семёнов А. А., 1952 с. 24

⁶⁶ Щербак А. М., 1959, с. 108–109.

⁶⁷ История Узбекской ССР, т. 1, 1967, с. 380.

⁶⁸ Малов С. Е., 1961, с. 221–222

дар ин амр омили хеле муҳим гардид. Тоифаҳои муғулии манғит, чалоир, бар-лос ва ғ. пас аз сукунат ёфтан дар Осиёи Миёна, дере нагузашта, ҳама аз хихати забон турк шуданд⁶⁹. Сабаби асосии тоҷик напшуда, маҳз турк шудани тоифаҳои ба ин сарзамин омадаи муғул дар он аст, ки тарзи зиндагии ҳам муғулҳо ва ҳам туркҳо бодиянишин буд, ва аз ин рӯ, табиист, ки муғулҳо ва туркҳо бо ҳам робитаи наздик доштанд. Вале аз он, ки ин чараён хеле зуд ва босуръат ба вуқӯъ пайваست, ба чунин хулоса расидан мумкин, аст, ки ин тоифаҳои муғул ба муҳити ниҳоят пурнуфузи туркҳо афтода будаанд.

Дар асрҳои XIV–XVI забони ўзбекии қадим, аз ҷумла шакли адабии он низ мавҷудияти худро нигоҳ дошта, ба дараҷаи олиии тақомул мерасад. «Дар ин давра як қатор лаҳҷаҳои арзӣ ба вуҷуд меоянд, аммо тафовутҳои забонии тоифаҳо ҳанӯз роли муҳим мебозиданд. Дар хиттаи Фарғона, дар Мовароуннаҳр ва Хоразм намоёндагони се гурӯҳи шеваҳои асосӣ: қарлуқиву уйғурӣ, уйғуриву оғузӣ ва кипчоқӣ дар таносубҳои гуногун бо ҳам дар муошират буданд»⁷⁰. Забони туркии аҳолии Мовароуннаҳр, ки дар баробари иқтибоси фаровони калимаҳои эронӣ бисёр унсурҳои туркии шарқиву ғарбиро дар худ фароҳам оварда буд, ҳамчун асоси забони адабӣ хизмат намурад⁷¹. Дар забони адабӣ калимоти эронӣ ва арабӣ хеле зиёд истеъмол мешуд (аксар вақт 40–50% таркиби луғавиро ташкил мекард), ҳамчунин таркибҳои ба забони туркӣ хоснабуда мавриди истифода қарор мегирифт. Бисёр шоирон ба туркӣ ва форсӣ шеър мегуфтанд (чунончи, Лутфӣ ва дигар шоирони гузашта ва муосири Навоӣ, инчунин худи асосгузори адабиёти ўзбек, ки ўро ҳамасронаш «зуллисонайн» номидаанд)⁷².

Дар асрҳои XIV–XV ба таври оммавӣ туркқунонии аҳолии муқимии шаҳру деҳот хусусан Хоразм, Ҳафтруд, воҳаи Тошканд ва Фарғона ба амал омад. Дар сарчашмаҳои ин аҳолии муқимӣ аксаран бо номи «сартҳо» вомехӯранд⁷³ ва зимнан, чунон ки аз «Бобурнома» маълум мешавад, ин ном ба сокинони ҳам туркзабон ва ҳам тоҷикзабони ин маҳалҳо нисбат дошт ва ин худ аз худ ишораест бар он, ки он вақт дар миёни туркзабонону тоҷикзабонон тафриқаи назаррасе набудааст.

Он чӣ оид ба истилоҳи «ўзбек» бошад, ҳама гуна кўшишҳои бо ҳукмрони Олтинўрда-Ўзбекхон (1312–1340) вобаста намудани ин ном асосе надорад⁷⁴. Метавон фарз кард, ки дар солҳои 50 ё 60-уми асри XIV тахти ин ном аҳолии турку муғули Дашти Қипчоқ дар назар дошта мешуд ва пас аз он ки иттиҳодияи қабिलाҳои бодиянишин бо роҳбарии Шайбонихон дар ҳудуди асрҳои XV ва XVI ба Мовароуннаҳр ва Хуросон сар дароварданд, ин ном ба «аҳолии туркзабони ин вилоятҳо нисбат ёфт»⁷⁵, яъне халқи ўзбек аз ҳамон вақт номи худро пайдо намуд.

Албатта, кўчида омадани оммаи нави сершумори тоифаҳои туркзабон, ки барои халқ ном ҳам овард, ҳодисаи муҳим буд, вале вай лаҳзаи асосӣ ва прин-

⁶⁹ Щербак А. М., 1956, с. 109.

⁷⁰ Щербак А. М., 1962, с. 223.

⁷¹ Ҳамон асар, с. 211.

⁷² Ҳамон асар, с. 20; Рустамов Э. Р., 1963; Бертельс Е. Э., 1965 а.

⁷³ Роҷеъ ба ин истилоҳ ва таърихи он ниг.: Остроумов Н. П., 1908; Самойлович А., 1910; Бартольд В. В., 1964 ж, 1964 з, Ваҳҳобов М. Л., 1961, с. 31–33.

⁷⁴ Семёнов А. А., 1954, б. с. 3–37; Аҳмадов Б. А., 1965 а, с. 11–12. Муқ. Греков Б. Д., Якубовский А. Ю., 1950, с. 298–302.

⁷⁵ Аҳмадов Б. А., 1965 а, с. 11–17. Роҷеъ ба таносуби истилоҳоти «ўзбек» «қазоқ» дар асрҳои XV–XVI ниг.: Иброҳимов С. К., 1960 а, 1960 б.

сипиалии таърихи халқи ўзбек ба шумор намеравад. Гап дар сари он аст, ки ўзбекҳои бодиянишини ба Мовароуннаҳр омада аксаран аз худи ҳамон қабиласе буданд, ки ҳанўз дар замонҳои пешин дар Осиёи Миёна зиндагонӣ мекарданд.

Донишмандони забони туркӣ муқаррар кардаанд, ки «аллакай дар асрҳои XIV–XV сохти грамматикӣ ва захираи асосии луғавии забони қавми ўзбек тақрибан дар ҳамон шакле, ки дар рўзҳои мо арз андом мекунад, муқаррар гардида буд», ҳатто дар Мовароуннаҳр сукунат ёфтани тоифаҳои бодиянишини ўзбек на хусусиятҳои забонӣ ва на типи этникии халқи вучуддоштаи ўзбекро тағйир надод⁷⁶.

Инкишофи минбаъдаи этникии халқи ўзбек бо чанд роҳ ҷараён ёфт. Бо ташаққули ваҳдат ва робитаи арзӣ тадриҷан аз байн рафтани хусусияти парокандагии ҷойгиршавӣ ва сохтмони иҷтимоӣ ба амал омад. Бояд гуфт, ки ин протсесс ҳатто дар замони нав ҳам ба анҷом нарасида, дар баъзе ноҳияҳо ҷудои қабилавӣ ва қавмию тоифавӣ ҳамон давом мекард. Аммо дар он ҷойҳое, ки гузариш аз ҳаёти бодиянишинӣ ба ҳаёти нимбодиянишинӣ ва хусусан ба тарзи зиндагӣ ва хоҷагидорӣ муқимӣ ба вуқӯъ меомад, ин ҷараён суръати бештаре дошт. Баробари ин дар миқёси васеъ бо турккунони аҳолии маҳаллии тоҷикзабон бо шаклҳои мухталифи дузабонӣ (аз ҷузъӣ то кулӣ) ва дар айни замон тоҷиккунони гурӯҳҳои ҷудогонаи ўзбекон давом мекард. Ҳамаи ин тамоюлоти мураккаб, мухталиф ва зидди якдигар ҷамъан ба баргараф шудани тафовути ҷузъҳои таркибӣ ва аз ҷиҳати этникӣ мутамарказ гардидани халқи ўзбек оварда расонданд.

Дар боло борҳо хотирнишон гардид, ки халқи ўзбек бар асоси аҳолии муқимии эронизабон, ки чандин мартаба ба он тоифаҳои туркзабон пайваست шуда ва гурӯҳҳои туркшуда бо ҷузъҳои таркибии нави туркӣ омезиш ёфтаанд, ба вучуд омад. Мутаассифона, дар илм ҳоло ҷунон усулҳое, ки бо кўмаки онҳо муқаррар кардани таносуби миқдории ин ва ё он ҷузъи таркибӣ имконпазир гардад, вучуд надоранд. Ин муаммо ба василаи таҳлили мадрақҳои антропологӣ низ ҳал кардан амри маҳол аст. Инро ҳам бояд дар назар дошт, ки тоифа ва қавмҳои туркзабони ба Осиёи Миёна омада метавонистанд то ба ин сарзамин кўчиданашон омезиши наҷодӣ пайдо кунанд. Воқеан ҳам, мадрақҳои антропологӣ ба ҳар ҳол дар ин хусус барои мулоҳизаи тахминӣ баъзе имконот фароҳам меоваранд. Дар ҳақиқат, аз байни се халқи туркзабони нисбатан сернуфузи шимолӣ Осиёи Миёна – ўзбекҳо, қазоқҳо ва қирғизҳо ду халқи охири аз лиҳози шакли шамоил муғулнаҷод (қирғизҳо назар ба қазоқҳо бештар муғулнаҷод) ва ўзбекҳо европоинаҷоданд. Ўзбекҳо аз ҷиҳати антропологӣ ба ҳамон наҷоде, ки тоҷикон тааллуқ доранд, мансуб мебошанд. Тафовути зоҳирӣ дар миёни тоҷикону ўзбекон аз ин иборат аст, ки ўзбекон бештар омезиши муғулӣ доранд.

Бо вучуди ин ҷунон ки антропологҳо хотирнишон мекунанд, «типи антропологии ўзбекон бар асоси типи наҷодии қадими европоисурати маҳаллӣ қарор гирифта, аломатҳои муғулӣ ба он фақат изофа шудаасту бас» (В.В. Гинзбург). Чунин аст нуқтаи назари Л.В. Ошанин, А.И. Ярхо, В.В. Гинзбург⁷⁷. Типи наҷодии тоифаҳои кўчншини ўзбек гоҳо назар ба ўзбекони муқимӣ бештар муғулист. Чунончи, барои исботи ин иддао метавон лақайҳоро мисол овард. Дар айни замон, ўзбекони қарлуқ, шамоили муғулии худро тамоман гум карда, бо аҳолии маҳаллӣ «аралаш» шуда рафтанд ва аз тоҷикон ягон та-

⁷⁶ Щербак А. М., 1956, с. 109-110.

⁷⁷ Ошанин Л. В., 1957, с. 93–100; Гинзбург В. В., 1964, с. 132-133.

фовуте надоранд⁷⁸. Ҳамин тариқа, аз омезаи сохти қиёфаи муғулӣ то шабоҳати нисбатан камтар, ки дар ин сурат миёни ўзбек ва тоҷик фарқе намоёнад, таҳаввули симои наҷодии ўзбекони имрӯза ба назар мерасад. Барои қиёс ҳаминаро бояд қайд кард, ки ба истиснои тоҷикони помири, ки ягон омезаи муғулӣ надоранд, дар ҳамаи гурӯҳҳои боқимондаи тоҷикон кам ё беш ин омезаи мушоҳида мешавад: бештар дар тоҷикони Фарғона, ноҳияҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии Тоҷикистон ва ба дараҷаи камтар дар тоҷикони Бухоро, Самарқанд ва сарғаҳи Зарафшон⁷⁹.

Ба ин тариқа, чунон ки мадракҳои антропологӣ нишон медиҳанд, қисми асосии халқи ўзбек аз аҳолии маҳаллии европоисурати Осиёи Миёна, ки дар натиҷаи омезиш ёфтагӣ ба қавмҳои типӣ наҷодии ҷанубисибирӣ як андоза қиёфаи муғулӣ пайдо карда буд, фароҳам омадааст. Инро аз нуқтаи назари таърихи наҷодҳо тавзеҳ дода, бояд хотирнишон кард, ки ҷузъи асосии таркиби халқи ўзбек, агар онро ба таври кулӣ гирем, аҳолии аслии Осиёи Миёна мебошад. Туркони қисмати он хеле барвақт, дар давраҳои аввали асри миёна шуруғ гардида, баъдҳо бо суръати беш аз пеш идома ёфт. Зимнан, ҷараёни аз ҷиҳати забон турконӣ назар ба ҷараёни биологӣ муғулонӣ тезтар ва васеътар сурат мегирифт. Ба ин ҷараёногӣ гурӯҳҳо ва табақаҳои нав ба нави аҳолии капида мешуданд. Дар байни қавму тоифаҳои ба дараҷаи гуногун муғулӣ ва туркишуда дар бобати ҳамзистӣ ва амали мутақобили хеле наздик бо қавмҳои европоисурати эронӣ тоҷикзабон тағйироти мураккабе рух медод. Амали мутақобила аз лиҳози наҷодӣ боиси бо ҳам даромехтани ҷараёнҳои гуногунравия мегардид; ҳодисаҳои аз мансубияти туркӣ баргаштан низ ба вуқӯъ омада, манзараи умумиро боз ҳам мураккабтар месохтанд.

Чунин аст муҳтасаран мулоҳизаҳои мо доир ба таърихи ташаккули наҷодҳо. Таърихи хуб бо санадҳо тасдиқшудаи маданияти Осиёи Миёна, аз ҷумла адабиёти он, ин мулоҳизаҳоро қимматан собит менамояд ва бо тамоми ҷузъиёташ шарҳ медиҳад. Мо дар сари ин масъала батафсил таваққуф нахоҳем кард, ҳусусан қиёсҳои равоии адабии тоҷикӣ ўзбек аз тарафи адабиётшиносон ба таври амиқ тадқиқ шудааст⁸⁰. Тимсоли барҷастаи қаробати адабиёти ду халқи бародар ҳаёт ва эҷодиёти ду фарзанди барозандаи халқҳои тоҷикӣ ўзбек - Абдурраҳмони Ҷомӣ ва Алишер Навоӣ мебошад⁸¹. Материалҳои этнографӣ низ бағоят муҳимманд, зеро онҳо барои возеҳ ва воқеӣ тасаввур кардани ҷараёни муносибатҳои байни тоҷикону ўзбекон қўмак мерасонанд (дар ин бобат асарҳои этнограф Б.Ҷ. Кармишева хеле ҷолибанд) ва муҳимтар аз ҳама ин, ки то чӣ андоза наздик будани маданият ва тарзи зиндагии ҳозираи халқҳои тоҷик ва ўзбекро нишон медиҳанд ва ин наздикӣ ба дараҷаест, ки баъзан ҳудуди байни онҳоро ҳатто шартан бошад ҳам, муайян кардан мумкин намешавад. Ҳамсоияти ҷандинасра ва иртиботи хеле наздик, ҳамчунин мавҷудияти бунёди умумӣ боиси ба забони ўзбекӣ нуфуз ёфтани калимоти тоҷикӣ ва ба забони тоҷикӣ дохил шудани калимоти ўзбекӣ гардидааст. Забоншиносон таъсири мутақобили ҷамърасеро дар сохти грамматикӣ ин забонҳо низ қайд кардаанд. Дузабонии тоҷикию ўзбекӣ як ҳодисаи хеле маъмулист.

Ба ин тартиб, агарчанде ки халқҳои тоҷик ва ўзбек дар замонҳои гуногун ташаккул ёфта ва забони ин халқҳо ба гурӯҳҳои мухталифи забонҳо тааллуқ

⁷⁸ Ошанин Л. В., 1957, с. 34-35.

⁷⁹ Гинзбург В. В., 1949, с. 316-331.

⁸⁰ Брагинский И. С., 1962.

⁸¹ Махсусан ниг.: Бертельс Е. Э., 1965 а.

дошта бошад ҳам, бунёди аслии нажодию антропологии онҳо як аст. Тақдири таърихии ин халқҳо ва маданияти онон пайвандҳои ногусастани дорад. Дар асрҳои миёна маданияти ўзбек ва маданияти тоҷик фақат дар баъзе соҳаҳо, он ҳам асосан аз ҷиҳати забон, тафовут пайдо намуда, ҳар яке дорои хусусият ва анъанаҳои худ гардидааст, вале таъсир ва робитаи мутақобила дар ин соҳаҳо низ хеле зиёд ба назар мерасад. Тоифа ва қавмҳои туркӣ ва шарқиронӣ, тоҷикон, ўзбекон ва дигар халқҳои Осиёи Миёна дар хоки як давлати таъси-сёфта, дар як шаҳр ва деҳқада паҳлу ба паҳлу зиндагӣ мекарданд. Онҳо дӯш ба дӯш истода, ба муқобили истилогарони аҷнабӣ ҷангидаанд, дар муборизаҳои синфӣ зидди истисморгарони «худӣ» якҷоя иштирок намудаанд. Албатта, баъзе ҳодисаҳои нифоқу бадхоҳӣ ҳам рух меод, вале заминаи муносибатҳои байниҳамдигарии онҳо аз дӯстии самимӣ, ҳамзистии бо сулҳу сафо ва ҳамкории аҳлона фароҳам омада буд.

Баъзе тафовутҳои нажодие, ки мо дар ин ҷо сухан рондем, ҳеҷ гоҳ асоси муқобилгузории як халқ бо халқи дигар нахоҳад шуд. Дар тараққиёти тамаддуни умуминсонӣ ҳамаи мардумони Осиёи Миёна саҳми бузург гузаштаанд. Ҳам халқҳои эронизабон ва ҳам халқҳои туркзабонро арбобони барҷастаи илму маданият ҳастанд, ки онҳо мояи ифтихори тамоми халқҳои Осиёи Миёна мебошанд.

4. МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАЪНАВӢ

Бинокорӣ ва меъморӣ

Дар асри XVI бинокорӣ хеле авҷ гирифт. Хусусан, сохтмони биноҳои маъмурӣ, ҳоҷагӣ ва маданияи маишӣ вусъати зиёде пайдо намуд, ки ин яке аз ҷиҳатҳои хоси ин давра ба шумор меравад. Дар бисёр шаҳрҳо ва роҳҳои қорвонгард кӯпрӯкҳо, сардобаҳо, қорвонсаройҳо, ҳаммомҳо ва тиҷоратхонаҳои боҳашамат сохта шуданд. Дигар иморатҳои мўҳташам, аз қабилӣ мадраса, масҷид, мақбара ва хонақоҳ низ ба вуҷуд омаданд. Агар ба ин ҳама он биноҳои сершумореро, ки дар он вақт сохта шуда, вале то замони мо нарасидаанд фақат дар вақфномаҳо ва дигар манбаъҳо зикр гардидаанд, илова кунем, он гоҳ доир ба вусъати фаъолияти бинокорӣ дар ин аср тасаввуроти пурра ҳосил мешавад.

Биноҳои нав аз ҳама бештар дар Бухоро ва атрофи он сохта шуданд.⁸² Бемуболиға гуфтан мумкин аст, ки симои Бухорои охири асри миёнаро маҳз иморатҳои дар асри XVI сохташуда муайян мекунанд. Дар ҳамин давра девори нави шаҳр, ки масоҳати он вақт хеле вусъатёфтаи онро ихота менамуд, ба вуҷуд омад. Дар охири асри XVI Абдуллоҳони II барои хотири шайхони бонуфуз аа давлатманди ҷўйборӣ тамоми амлоки бузурги ононро ба ҳудуди шаҳр дохил намуд.

Аз ин рӯ, муҳимтарин хусусиятҳои санъати меъмории асри XVI⁸³ бештар дар иморатҳои Бухоро таҷассум ёфтаанд. Агар синтези тамоюлҳои анъанавӣ

⁸² Шишкін В. А., 1936.

⁸³ Адабиёти илмӣ оид ба санъати меъмории асри XVI фаровон аст, асарҳои тавсифкунандаи ёдгориҳои алоҳида ва тадқиқоти ҷамъбастананда мавҷуданд: Воронина В. Л., 1950, с. 93–96; Давидович Е. А., 1950 а; Дмитрим В. И., 1950; Литвинский Б. А., 1953; Массон М. Е., 1936; Пугаченкова Г. А., 1962; 1968; Пугаченкова Г. А. ва Ремпель Л. И., 1958; Ратия Ш.Е. ва Воронин Л. Н., 1936; Френкель Н. И., 1950. Бакланов Н., 1944;

ва навин хоси сохтмони масҷиду мадрасаҳо бошад, дар биноҳои ҷамъиятӣ мавқеи асосиро таъминкунандагон навиштаанд.

Дар бинокориҳои асри XVI аз ҷиҳати нақшакашӣ ва тарҳрезӣ ҷустуҷӯҳои ҷолибе ба назар мерасанд. Хусусан, гунбаз ва қуббаҳо хеле зебо ва мутаносиб сохта шуда, бо ҳаҷм ва таъйиноти бино мувофиқати комил пайдо кардаанд. Дар рехтани тарҳи иморат хеле дур шудан аз қолабҳои анъанавӣ мушоҳида мешавад. Аз он аср чанд нақшаи ҳақиқии иморатҳои гуногун ба даст расид, ки, зоҳиран, ба лоиҳаи намунавӣ монанд аст⁸⁴. Дар байни онҳо лоиҳаи хонақоҳ ҳам ҳаст. Баъзе биноҳои хонақоҳи дар асри XVI сохташуда аз ин лоиҳаи намунавӣ фақат дар ҷузъиёти тарҳи худ фарқ мекард. Вале як иморати хонақоҳи охири асри XVI дар Файзобод аз ҷиҳати ҳаҷм ва тарҳаш тамоман нав мебошад: дар ду тарафи пешрӯи иморат айвонҳои дарози қуббадор сохта шудаанд, ки дар шароити иқлими гарми Осиёи Миёна вазифаи гирифтани пешии бодҳои тафсонро адо мекарданд.

Мисоли дигар – мадрасаи асри XVI. Нақшаи мадраса хеле пештар ба вучуд омада, расмӣ пайдо карда буд ва баъзе мадрасаҳои асри XVI асосан ҳамонро фақат такрор мекарданд. Тарҳи мадрасаҳои дигар аз лоиҳаи анъанавӣ тафовутӣ ҷиддӣ дошт ва пештар ба ҷиҳатҳои амалӣ асос ёфта буд: меъмрон имкони зиёд кардани миқдори ҳуҷраҳо ва ба вучуд овардани манзилҳои ёрирасонро ҷустуҷӯ мекарданд. Аз ин нуқтаи «назар мадрасаи Мири Араб ва, алалхусус, мадрасаи Абдуллоҳон дар Бухоро ҷолиби диққат мебошанд. Тарҳи мадрасаи Абдуллоҳон хеле мавриди таваҷҷӯҳ аст. Андари мадраса ҳавлии росткунҷаи муқаррарист, ки атрофи онро дар ду табақа ҳуҷраҳо иҳота кардаанд. Дар миёнаҳои чор тарафи он чор айвон сохта шудаанд, ки ба назар муқаррарӣ менамоянд. Аммо дар амал дутои онҳо ба комплекси ҷудогонаи манзилҳои иловагӣ пайвастаанд ва вурӯдгоҳ доранд. Яке аз ин комплекси ҳавличаи дарунист, ки ҳафт гӯша дошта, болаш бо гунбаз пӯшида шудааст ва атрофи ҳуҷраҳо иҳота кардаанд. Миқдори умумии ҳуҷраҳои мадрасаи Абдуллоҳони II аз нақшаи муқаррарӣ хеле зиёд аст.

Тақомули тадриҷии ороиш ва нақшу нигори пештоқҳо ва рӯи деворҳои асосии биноҳо низ бисёр ҷолибе таваҷҷӯҳ мебошад. Дар санъати меъмории нимаи аввали асри XVI анъанаҳои аҳди темурӣ ҳоло идома дошта, марҳилаҳои нави тараққиёти худро ба сар мебарданд. Хотамкорӣ рангубарангӣ қимат ва пурзаҳмат хеле васеъ ба кор бурда мешуд, хиштҳои кошинкорӣ, мисли асри XV, бо нақшҳои зебо ва рангҳои мутаносибӣ кабуду сафеду нилобӣ ҳамон асоси ороишоти биноҳо ба шумор мерафтанд, сафолтахтаҳои сирдори пойи деворҳо бо нақшбандиҳои нафиси заррин зебо дода мешуданд, нақшҳои барҷастаи зарандулу нилобии бо усули кундал дар ниҳоят нафосат ва зебоӣ кашидашуда ҳар бинандаро моту мабхут месохт.

Чунин тариқи ороишотро мо дар ёдгориҳои Бухоро, аз қабили Масҷиди Калон, Мадрасаи Мири Араб, Масҷиди Баланд ва Масҷиди Ҳоҷӣ Зайниддин, дар мақбараи Сиёнҷихони Тошканд, Мадрасаи Абдулатиф Султон (Кўкгунбаз) дар Ўротеппа ва ғ. низ дида метавонем. Махсусан, Масҷиди Баланд ва Масҷиди Ҳоҷӣ Зайниддин бо нақшу нигорҳои ниҳоят зебо ва муҷаллалӣ худ касро ба ҳайрат меоваранд. Масалан, тамоми деворҳои Масҷиди Баланд бо тасвири рангубаранг орошта гардидаанд: дар ин ҷо сафолтахтаҳои минокорӣ бо нақшҳои заррин зинагёфта, хотамкорӣҳои нафиси шаклҳои мураккаб ва нақшбандиҳои кундалро метавон дид.

⁸⁴ Пугаченкова Г. А., 1962, с. 194–210.

Дар нимаи дувуми асри XVI ҳусни зоҳирии иморатҳои бошукӯҳ тағйир меёбад. Акнун василаҳои нисбатан арзонбаҳо ва камзаҳмати ороиш ба қор бурда мешаванд. Аммо аз ин чунин барнамеояд, ки дар ҷиҳати бадеии ҳунари меъмории таназзул руҳ дода бошад. Ҳунармандони гулдаст тавассути арзонтарин воситаҳо шоҳкориҳои ҳайратангезе ба вуҷуд меоварданд. Аз ҷумлаи ин шоҳкориҳо гунбазҳои мебошанд, ки фақат дар натиҷаи ба шакли қоч чидани хишт ба худ сурати зебои гирифта, дар назари бинанда мисли як ситораи сеқираи мушакӣ намудор мешаванд. Аксар вақт ороиши гунбазҳо тавассути сохтани гӯшаҳои яклухти ғачӣ ва бо хиштҳои муқаррарии сайқалӣ пур кардани байни онҳо таъмин мегардид. Моддаи асосии зебу зинати дохили биноҳои ғачӣ сафед ва ранга ташиқ мекард. Усули истифода аз он гуногун буд. Баъзан ғачро ба девор ду бор меомоланд (дафъаи аввал ғачи ранга, дафъаи дувум ғачи сафед), сипас дар рӯи ғачи сафед ҳар навъ нақшҳои мекашиданд. Дар мавридҳои дигар ба девор аввал ғачи сафед молида, онро бо тасвири оро меомоланд ва пас аз он ғачи рангаро ба шакли нақшҳои қандакорӣ «рӯйкаш» мекарданд. Беҳтарин намунаҳои чунин ороишоти арзонбаҳо, вале бисёр зеборо метавон дар хонаҳои Файзободи назди Бухоро ва Баҳауддин мушоҳида намуд.

Дар Осиёи Миёнаи асри XVI ҳам биноҳои ҷудогонаи бошукӯҳ ва ҳам мўҳташами ҷомеа сохта мешуданд, ки баъзе аз онҳо, аз қабилҳои Масҷиди Калон ва мадрасаи Мири Араб аз калонтарин ансамблҳои меъмории Осиёи Миёна ба шумор мерафтанд. Дар қор тарафи ҳавлии калони росткунҷаи дарунии Масҷиди Калон айвонҳои дароз сохта, болои онро бо сесад гунбаз пӯшидаанд, ки онҳо бар сутунҳои мураббаъ устуворанд. Даромадгоҳи асосии масҷид дар тарафи кӯча воқеъ гардида, ҳуди иморати он дар пешгаҳи ҳавлӣ қой гирифтааст ва бомаширо гунбазии нилобие, ки бар устувонаи баланд қарор гирифтааст, зеб медиҳад. Мадрасаи Мири Араб, ки рӯ ба рӯи Масҷиди Калон воқеъ аст, нисбатан хурдтар мебошад. Вале байни мадрасаву масҷид аз ҷиҳати тарҳу сохт таносуби қомил ҳеле моҳирона ба даст оварда шудааст: мадраса рӯи суфаи баланд бино ёфта, тарафи пеши он бо бурҷҳои калони қунҷӣ «ҷасимтар» гардидааст.

Ансамбли меъмории Чорбақр, ки дар наздикии Бухоро воқеъ аст, боз ҳам бузургтар мебошад. Маркази композиционии онро се иморати боҳашамати дар як суфа гузашташуда – хонаҳо, масҷид ва айвони пайвасткунандаи онҳо, ки аз ду тарафи он дар ду табақа ҳуҷраҳо сохта шудаанд, ташиқ менамояд. Дар ин маҷмӯи иморат ҳавличаҳое низ ҳастанд, ки дар онҳо дахмҳои хонаводагӣ бо теъдоди зиёди сангҳои рӯи қабр воқеъ гардидаанд.

Водии Ҳисор низ аз ёдгориҳои меъмории бой аст. Ҳисор дар асрҳои XV–XVI ба авҷи равнақи худ расида буд. Дар ин давра ҳудуди он вусъат пайдо карда, қануби Тоҷикистон, қануби Ўзбекистон, вилоятҳои шимолии Афғонистон (Балх, Шибирғон, Қундуз), инчунин Бадахшонро дар бар мегирифт. Иморатҳои Қалъаи Ҳисор, аз қабилҳои Мадрасаи Кӯҳна, Мазори Маҳдуми Аъзам ва ғ. шояди санъати баланди меъмории Ҳисори онвақта мебошад⁸⁵.

Сохтмони биноҳои ҷамъиятӣ аз иморатҳои масҷиду мадрасаҳо фарқ мекард. Дар қорҳои баъзе хиёбонҳо бинои қорсу бардошта, ба тӯли хиёбон тоқҳо ва қорвонсаройҳо месохтанд. Маҷмӯи ин бинокориҳо боиси ба худ шакли муайян гирифтани майдонҳо, кӯчаҳо ва қорроҳо мегардид. Калонтарин

⁸⁵ Давидович Е. А., Мухторов А., 1969.

рини ин қабил ансамблҳои меъморӣ дар ду маҳалли Бухоро ба вучуд омада буд: яке дар Регистон (ҳоло аз он асаре боқӣ намондааст) ва дигаре дар чорроҳи ду кӯчаи пешинаи шаҳристони қадими Бухоро, ки ба самти шимол то беруни марзи шаҳристон давом мекард (аз он ҳоло се чорсу ва тоқи Абдуллоҳон маҳфуз мондааст).

Барои ҳар чи пурратар тасаввур намудани санъати асри XVI чунин навиҳои касбу ҳунари амалӣ, мисли кандакории рӯи санг ва ҷӯбро низ бояд зикр кард. Дар ин соҳа комёбии устодони асри XVI хеле назаррас аст. Сангҳои сершумори рӯи қабр дар маҷмӯи иморати номбурдаи Чорбакр аз намунаҳои барҷастаи ҳунари кандакории он давр маҳсуб мегардад. Ин сангҳо бо катиба ва нақшунигор ороиш ёфта, гӯшаҳои онҳо ба шакли сутунча дароварда шудааст. Баъзе сангҳои рӯи қабр ба худ шакли хурди мақбараи қуббадорро гирифтаанд. Беҳтарин намунаҳои кандакории рӯи ҷӯб ҳаққокии сақфи Масҷиди Баланд, дари чанде аз мадрасаҳо ва ғ. мебошад.

Дар асри XVI ороиши бадеии китобҳои дастнавис ба дараҷаи баланд расида буд.⁸⁶ Китобхонаҳое, ки дар дарбори баъзе султонҳо мавҷуд буданд, дар айни ҳол вазифаи коргоҳи китобат ва ороиши дастнависҳоро адо мекарданд. Дар Осиёи Миёнаи он замон бисёр министурсозон ва хушнависони забардаст ҳаёт ба сар мебуданд, ки чанде аз онҳо ба ин сӯ аз Ҳирот омада буданд. Миқдори зиёди дастнависҳое, ки дар асри XVI хушнависони маҳаллӣ китобат кардаанд ва министурсозони он давр зинат додаанд, ба замони мо расидаанд. Дар байни ин хушнависону министурсозон касоне ҳам буданд, ки бо истеъдод ва қареҳаи олии худ шўҳрати ҷаҳонӣ ёфта, аз мумтозони замон ба шумор мерафтанд.

Баъзе муҳаққиқон ба чунин ҳулосае омадаанд, ки минигури Осиёи Миёна дар асри XVI дорои мактаби мустақили худ гардидааст. Пеш аз ҳама, Г.А.Пугаченкова ин иддаоро муфассалтар (ҳарчанд ки фикру ақидаҳои вай ҷиҳатҳои баҳсталаб низ доранд) баён намуда, зимнан тараққиёти ин мактаби осиймиёнагии минигуриро ба чанд марҳила тақсим кардааст. Марҳилаи аввал (то солҳои 40-уми асри XVI) –давраи ҳамзистии ду равия. Як гурӯҳи минигурсозон ба анъанаи Беҳзод пайравӣ мекарданд. Гурӯҳи дигар равияи андаке дигарро пеш гирифта, зарофатро камтар ва мухтасариро бештар мепишандиданд ва офаридаҳои онҳо бештар ҷанбаи этнографӣ дошт. Хусусиятҳои ин равияро беҳтар аз ҳама минигуриҳои «Фатҳнома» метавонанд тавсиф намоянд. Асар ба васфи корномаҳои Шайбониҳон бахшида шуда, китобати он дар ибтидои асри XVI ба вуқӯъ пайваستاаст. Минигуриҳо бо мазмуни ҳар фасл ва воқеаҳои муайяни таърихӣ мувофиқат доранд, дар онҳо симои як қатор шахсони таърихӣ, аз ҷумла худи Шайбониҳон ҳам тасвир ёфтааст. Тамоми ҷузъиёти зист, либос ва ҷиҳозот комилан воқеӣ акс гардидаанд. Дар онҳо омезиши маданияти муқимӣ ва саҳроӣ возеҳу равшан ба назар мерасад. Тасвири дигар асарҳои таърих низ ба ҳамин минволанд. Мавриди аҷобат аст, ки дар «Таърихи Абулхайр», ки дар асри XVI таълиф ёфтааст, агарчи баёни воқеаҳо фақат то аҳди Абулхайрхон давом мекунад, аммо минигуриҳо «модернизатсия» шудаанд: либосҳо, ҷиҳат ва ҷузъиёти зист, сарфи назар аз замони вуқӯъ ҳодисот, ба асри XVI мансубанд.

Дар ин давра протесси эҷоди бадеӣ асосан иборат аз ҳамин буд, ки минигуриҳои Ҳирот ниҳоят муфассал омўхта ва аз он нусхабардорӣ карда мешуд. Ҳатто чунин ҳодисаҳое маълум, ки рассомони Осиёи Миёна аз расмҳои дав-

⁸⁶ Галеркина О. И., 1956; Долинская В. Г., 1955; Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1956; Семёнов А. А., 1946 6 ва ғ.

раҳои пешинаи Ҳирот баъзе манзараҳо ва баъзе композитсияҳои томо айнан кўчонда мегирифтанд. Яке аз чунин композитсияҳои томо, ки хеле маъмул буд, лавҳаҳои мебошанд, ки бо номи манзараҳои тахти подшоҳӣ машҳур гардидаанд. Дар айни ҳол, дар дигар шахрҳои Осиёи Миёна анбанаҳои маҳаллии расмкешӣ вучуд дошт (маркази ин анбанаҳо, масалан дар Самарқанд ва Тошканд буд). Дар расмҳои ин ҷойҳо таъсири мактаби Ҳирот қариб ҳис карда намешавад. Рассомон беш аз ҳама «ба тасвири ҳақиқии воқеаҳо ва юришҳои ҳарбии конкрет»⁸⁷ мароқ доштанд.

Дар марҳилаи дувум, аз миёнаҳои аср сар карда, дар офаридаҳои бехтарин минијурсозон як навъ омезиши ин ду сабақ ба амал меояд. Тасвириҳои онҳо хеле нафис, дақиқ ва зебоанд, вале, баробари ин, дар онҳо таҳлили психологӣ, мазмуни иҷтимоӣ ва мавзӯоти жанрӣ торафт мавқеи бештар ишғол менамояд. Дар ин маврид ба тасвири симо низ аҳамият дода мешавад. Яке аз барҷастатарин намунаҳои осори ин марҳила дастнависи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ мебошад, ки тасвири он ба килки устои машҳури минијтур - Муҳаммадмуроди Самарқандӣ тааллуқ дорад. Саҳнаҳои муҳориба дар тасвири ӯ хеле зинда, пур аз ҳаракат ва ниҳоят ҳаяҷонангез баромадаанд. Ӯ ба мавзӯҳои иҷтимоӣ ҳам рӯ овардааст. Аз ин ҷиҳат минијтурае, ки дар он шӯриши Коваи оҳангар тасвир ёфтааст, ҷолиби диққат мебошад.

Ин давра (солҳои 40–70-уми асри XVI) яке аз пурсамартарин давраҳои санъати миёнуруғӣ буд. Гарчанде дар санъати рассомии пойтахт-шаҳри Бухоро андак таъсири мактаби Ҳирот ҳис карда шавад ҳам, рафти умумии инкишофи санъати минијтуранигорӣ далолат мекунад, ки он дар ҷустуҷӯи роҳи усулҳои ба ҳудуд хоси ривочу равнақ буд. Яке аз намоёнтарин рассомони ин давраи таппакули мактаби нави минијтуранигорӣ Маҳмуди Музаҳҳиб буд. Ин рассом дар асоси талаботи мактаби Ҳирот эҷод кунад ҳам, дар айни ҳол, дар осораи ҳамон тағйироти дигаргунӣ ба назар мерасад, ки ҳудуди вай ба ин санъат дохил карда буд ва ӯ таъсири анбанаҳои нави маҳаллӣ ба шумор мерафт.

Эҷодиёти Усто Абдулло ном рассоми забардаст ба инкишофи санъати рассомии Бухоро хеле таъсир расонд. Нақшу тарҳи суроби расмҳои ин рассом ниҳоят нафису зариф ва мавзуну муносиб буда, тобишҳои ранг бо маҳорати ҳайратангез кор фармуда шудаанд ва дар сохтани композитсия ҳам ин рассом ниҳоят забардаст будааст. Минијтураҳои, ки то ба рӯзҳои мо расидаанд, далолат мекунад, ки Абдулло пайравони бешуморе дошту онҳо ба устои худ тақлид мекарданд ва аз вай нусха мебардоштанд.

Эҷодиёти Муҳаммад Чоҳраи Маҳсин ва дигар мусаввирони забардаст низ дар ҳамин давра ҷараён ёфта, ба пояҳои баланди инкишофи худ расидааст.

Хусусияти ба назар намоёни асри XVI дар офариниши портрет иборат аз ин аст, ки минијурсозон дигар аз тасвири шартии подшоҳ даст мекашанд: портретҳои офаридаи онҳо подшоҳонро идеализатсия намекунанд, дар онҳо кӯшиши на фақат дар ҳади имкони минијтур ба таври воқеӣ нишон додани қиёфаи шахс, балки ҳамчунин аён сохтани кайфияти рӯҳии он эҳсос мешавад. Зоҳиран, Ҷалолиддин Юсуф, ки ўро Зайниддини Восифӣ борҳо ёд кардааст, дар офаридани портрет шўҳрати зиёде касб карда буд. Ӯ карикатураҳои хуб ҳам эҷод мекард.

⁸⁷ Galerina O., 1976 c. 180-193.

Бояд таъкид намуд, ки ҳангоми мусаввар кардани осори назму насри классикӣ ҳатто дар ҳалли мавзӯҳои «доими»-и ба сурати қолаб даромада ҳам, ҳунармандони забардаст ҳаргиз аз офаридаҳои пешиниён нусхабардорӣ намекарданд, балки дар ин маврид ҳам ба эҷоди худ рӯҳи тоза дохил менамуданд.

Адабиёти бадеӣ ва таърихнигории тоҷик дар асри XVI

Чи навъе ки дар боло қайд карда шуд, адабиёт ва фан, ки дар замони ҳукмронии Улуғбек хеле пеш рафта буд, ба зудӣ пас аз марги ӯ дар натиҷаи таъсири иртиҷопарастонаи рӯҳониёни ислом ва дарвешон ба ҳаёти ҷамъиятӣ, рӯ ба таназзул ниҳод. Ин ақибравӣ, махсусан, дар аҳди султон Абӯсаид хеле тақвият пайдо намуд. Он вазъияти сиёсӣ, ки аз аввалҳои асри XVI дар ин мамлакат фароҳам омад, ба ҳаёти адабӣ ва фанӣ зарбаи боз ҳам сахтаре расонид. Роли рӯҳониёни иртиҷоии ислом ниҳоятдараҷа пурқувват гардида, беш аз пеш ба тараққиёти афкори илмӣ монеъ мешуд. Дар натиҷаи ин Ҳирот аз аввалҳои асри XVI ҳамчун як маркази маданияи халқҳои Осиёи Миёна аҳамияти худро аз даст дод. Намояндагони илму фан, адабиёт ва санъат ба ҳар тарафи мамлакат пароканда гардиданд.

Агарчанде дар нимаи дувуми асри XVI шаҳри Бухоро ҳамчун маркази маданӣ сар бардошта, сол аз сол шумораи мадрасаҳо зиёд гардид, лекин дар ин мадрасаҳо асосан илмҳои динӣ омӯхта мешуданд. Бо вучуди ин адабиёт ва илму фанни дунявӣ низ дар ин давра то як дараҷа ривож ёфт. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ном муаллифи тазкираи назми Бухоро, ки дар нимаи дувуми асри XVI тартиб ёфтааст, 250 нафар ходимони илму адаби давраи ҳукмронии Убайдуллоҳон ва писари ӯро ном мебарад. Аксари ходимони зикркардаи Нисорӣ дар адабиёт ва санъат осори намоёне аз худ боқӣ нагузашта бошанд ҳам, ин рақам аз хеле раванқ ёфтани афкори адабиву илмӣ он замон шаҳодат медиҳад. Барои тараққиёти минбаъдаи илму фан ва адабиёт эҷодиёти фақат иддаи каме аз онон аҳамият пайдо кардааст. Аз байни адибони он давра, махсусан, фаёлияти Восифиро баяд хотирнишон намуд.

Зайниддини *Восифӣ* дар соли 1485 таваллуд ёфтааст. Ӯ то соли 1512 дар Ҳирот зиста, пас аз суқути салтанати Темуриён ба хидмати Шайбониён мегузарад ва то солҳои 30-юми асри XVI дар Бухоро, Самарқанд, Тошканд ва дигар шаҳрҳои Осиёи Миёна умр ба сар мебарад. Восифӣ ба ғайр аз ашъор асарҳои хеле ҷолиби тавачҷӯҳи саргузаштӣ бо унвони «Бадоеъ-ул-вақоеъ» дорад. Ӯ дар ёддоштҳои худ симои шаҳрҳои онзамонаро ба таври барҷаста тасвир намуда, русуми адабии Ҳиротро дар давраи Навоӣ ва ҳаёти шоирони дарбори аҳди Шайбониёнро нишон медиҳад. Восифӣ ҳамчун нависандаи зарофатнисанд ва мушоҳидакор дар шакли нафиси ҳаҷв бисёр нуқсонҳои усули идораи давлати хониро ифшо менамояд.⁸⁸

Шоир ва муаррихи номӣ *Камолиддини Биноӣ* (соли таваллуд 1453, соли қатл 1512) ҳамзамони Восифист.⁸⁹ Ӯ дар Ҳирот аз оилаи устои ҳунарманди бинокор ба дунё омада, дар овони ҷавонӣ чанд солро дар Шероз, пас дар - Табрез дар дарбори султон Яъқуб ба сар бурдааст. Соли 1491 ба зодгоҳаш шаҳри Ҳирот баргашта, аммо ба сабаби фитнаву дасисаҳои аҳли дарбор, ки аз бухлу ҳасад нисбат ба ӯ – шоири боистеъдоди аз табақаи «пашт» баромада сар мезад, дере нагузашта дар соли 1495 ба Самарқанд ҳиҷрат намуд. Ӯ дар он ҷо

⁸⁸ Болдырев А. Н., 1957; Айний С., 1956.

⁸⁹ Дар бораи ӯ ниг.: Мирзоев А., 1957.

поҳиди ҷангу низоъҳои байни ворисони салтанатталаби Темуриён ва Шайбониён гардид. Баъди Самарқандро забт кардани Муҳаммад Шайбонихон ба хидмати дарбори ӯ дохил шуд ва ҳамроҳи лашқари шайбонӣ дар соли 1507 ба Ҳирот бозгашт намуд. Пас аз фавти Шайбонихон (с. 1510) ва Ҳиротро тасарруф кардани Сафавиён ӯ ба Қаршӣ рафт ва баъди ду сол дар он ҷо Ҳангоми қатли оми мардуми бегуноҳ, ки лашқари сафавӣ ба роҳ андохта буд, кушта шуд.

Биной шоири забардаст ва мутриби моҳире буд. Ба қалами ӯ чанд рисола ва намунаҳои насри бадеӣ низ тааллуқ доранд. Яке аз офаридаҳои барҷастаи ӯ маснави «Беҳрӯзу Баҳром» аст, ки дар он фикрҳои тарбиявӣ ахлоқӣ ва ақидаҳои иҷтимоӣ ҷамъиятии шоир баён ёфтаанд. Муаллиф заъфу сустиҳои инсонро мавриди мазаммат қарор дода, нуқсонҳо ва носозгориҳои муҳити феодалӣ, ахлоқи вайрони аҳли ҷоҳу сарват ва рӯҳониёни мутаассибро ба зер тозиёна мегирад ва хулқу атвори писандидаи одамиро сутуда, зарурати касби илму донишро боисро таъкид менамояд. Бо вучуди он ки шеърҳои ахлоқӣ дар назми форсу тоҷик собиқаи хеле ғанӣ дошт, Биной дар маснави худ бисёр фикру ғояҳои навро ифода карда, тавонист ба ин жанри анъанавӣ хусусиятҳои тоза бахшад.

Ғазалиёти Биной асосан ба равияи ғазалсароии асри XV офарида шудаанд, вале дар ин маврид ҳам ӯ ба шеър лаҳзаҳои тарҷумаиҳолӣ ва унсурҳои танқиди ҳукмдоронро дохил намуда, дар пеши назар ҳамчун шоири навпардоз намоён мегардад.

Аз асарҳои таърихӣ Биной, қабл, аз ҳама «Шайбонинома» ва нусхаи такмилёфтаи он «Футухоти хонӣ»-ро, ки дар байни солҳои 1504–1510 таълиф ёфтааст, бояд зикр кард. Ин асарҳо, ки асосан ба наср навишта шуда, фикрҳои шеърӣ ҳам доранд, тасвири воқеаҳои зиндагӣ ва саргузашти Шайбонихонро дар бар мегиранд. Фарқи ин ду асар аз дигар асарҳои таърихӣ он замон ин аст, ки дар онҳо рӯзҳои пандуахлоқӣ мавҷуданд. Зоҳиран, чунин ба назар мерасад, ки муаллиф соддадилона хостааст бо ин восита ба табақаи ҳукмронӣ замони худ таъсир намуда, то ҳалди имкон пеши зулму таъдӣ ва худсариҳои ононро бигирад.

Биной намоёндаи типии табақаи миёнаи шаҳриён буд ва аз ҳамин мавқеъ нуқсонҳои маҳфили ҳукмронӣ замонашро танқид мекард. Ӯ давомдиҳандаи боистеъдоди беҳтарин анъана ва суннатҳои адабии классикии форсу тоҷик доништа мешавад, ки дар асарҳои вазъи таърихӣ Осиёи Миёнаи асри XV ва ибтидои асри XVI ба таври возеҳу равшан инъикос ёфтааст.

Як вақтҳо дар баъзе асарҳо аз рӯи ишораи муаррихон роҷеъ ба кудурати гоҳ-гоҳ нисбат ба Навоӣ доштаи Биной ишғибоҳан чунин ақидае дучор меомад, ки гӯё Биной муқобили тараққиёти адабиёт ва забони ўзбекӣ бошад. Аммо, дар ҳақиқати ҳол, Биной ба шеърҳои ўзбекӣ ва тоҷикии Навоӣ баҳои баланд меод, пас аз фавти Навоӣ дар таълифоташ ўро ба некӣ ёд мекард ва ҳатто худаш ҳам ба ўзбекӣ шеър мегуфт. Дар он замон аслан «ягон ҳаракати зидди забони ўзбекӣ» вучуд надошт. Ҳаёт ва эҷодиёти Биной, баръакс, поҳиди муносибатҳои хеле наздики дӯстона дар байни арбобони маданияти ду халқӣ бародар мебошад.

Дигар аз шоирони соҳибқареҳаи он давр *Бадриддини Ҳилолист*⁹⁰ ӯ низ монанди Биной ба доираи маданияи Ҳирот мансубият дорад. Ҳилолӣ тахминан соли 1470 дар Астаробод таваллуд ёфта, соли 1491 ба мақсади давом до-

⁹⁰ Дар бораи ӯ ниг.: Айни К., 1957.

дани таҳсил ба Хирот меравад ва то охири умр дар он ҷо зиндагӣ ба сар мебарад. Соли 1529 ӯ дар натиҷаи ҳаҷвияи ба Убайдуллоҳон навиштааш ба ҷағрафӣ айбдор гардида, бо фармони ҳукмрони вақт ба қатл мерасад. Дар эҷодиёти Ҳилолӣ мавқеи асосиро ғазал ишғол менамояд. Ғазалиёти дилрабо ва шӯрангези ин шоири ширинкалом то имрӯз дар саросари Тоҷикистон ҷағзалиёти мардуманд. Забони фасеҳ, санъати нафис ва оҳанги дилнишин ба ғазалиёти ӯ ҳусни махсусе бахшидаанд. Файр аз девони ғазалиёт ба қалами вай боз се дoston – «Лайлӣ ва Маҷнун», «Сифот-ул-ошиқин» ва «Шоҳу дарвеш» тааллуқ дорад.

Эҷодиёти шоирони нимаи аввали асри XVI то ҳол ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст. Шубҳае нест, ки дар назми ин давра, назар ба асри XV, ҷиҳатҳои шаклпарастӣ, суханорониҳои каммазмун ва рангомезиҳои аз ҳад афзун қувват гирифта, таназули маҳорат мушоҳида мешавад, ки ин ҳолат самарраи таъсири шароити таърихист.

Дар нимаи дувуми асри XVI, пас аз он ки Абдуллоҳони II ҳокимияти мутамаркази худро ба вуҷуд овард, ҳаёти адабӣ дубора эҳй гардид. Дар ин давра аз доираи ҳунармандон як зумра шоирони барҷаста дар арсаи адабиёт зуҳур намуданд, ки аз байни онҳо, пеш аз ҳама, *Абдурраҳмони Мушфиқро* (1538–1588) бояд ном бурд. Ба ривояте, Мушфиқ дар Бухоро аз хонаводаи ҳунарманде ба дунё омада, замоне дар Самарқанд низ иқомат кардааст. Вай дар шоирӣ шӯҳрат ёфта, барои мақоми дуруст пайдо кардан дар дарбори султон Саид кӯшишҳо намуд, вале ба ин қомеъ нашуд. Сипас роҳи Деҳқиро пеш гирифта, ба хидмати дарбори шоҳ Акбар дохил гардид, ки ду қасидаи ӯ ба васфи ин ҳукмрони Ҳинд бахшида шудаанд. Мушфиқ соли 1567 ба Бухоро баргашта, ба дарбори Абдуллоҳон қашида шуд ва ба дараҷаи «маликуншуаро» расид.

Мушфиқ бо вуҷуди манзилати дар дарбор доштааш ва маҳорати баландаш дар қасидасарой (ӯро охири шоири бузурги мадеҳасарои Осиёи Миёна мешуморанд) ҳаҷмун суханвари аз байни мардум баромада аз рӯи завқу тамоюли худ, пеш аз ҳама, шоири лирик ва ҳаҷвӣ буд, хусусан, ғазалиҳои ошӣқона ва рубоӣёти хуби ӯ шӯҳрати зиёде пайдо кардаанд. Аммо қасидаҳои дабдабанокаш қариб фаромӯш шудаанд. Дуруст аст, ки дар яке аз қасидаҳои худ ба огоҳ кардани подшоҳ аз аҳволи бади деҳқонон ҷуръат намудааст.

Девони ҳаҷвӣёти Мушфиқ, ки дар онҳо одамони мухталиф, беш аз ҳама шоирон, мавриди истехзо қарор гирифтаанд, дар байни мардум хеле машҳур аст. Мушфиқ дар фольклори тоҷик тимсоли ширинкореро ба худ гирифта, қаҳрамони дилписанди латифаҳо гардидааст. Ин латифаҳо аввал дар байни ҳунармандон паҳн шуда, сипас тадриҷан шӯҳрати умумӣ пайдо мекарданд. Мушфиқ дар ҳаҷвия ва латифаҳои халқӣ чун марди шаккок ва «халалдоркунандаи оромиҳо» тасвир мешавад.

Ин аст намунае аз шеърҳои ҳаҷвии ӯ, ки дар тақсими мерос навишта ва дар ин нобаробархуқуқии занон ифшо гардидааст:

Ҳамшира, ҳарчи мотами бобо аз онӣ ту,
Сабр аз ману тараддудӣ ғавғо аз онӣ ту.
Анбори пур зи ғаллаи бобо аз онӣ ман,
Он қоҳҳои монда ба саҳро аз онӣ ту.
Танбӯри пур зи хотами бобо аз онӣ ман,
В-он нағмаҳои тарна-таранно аз онӣ ту.
В-он қои хоби мондаи бобо аз онӣ ман,
Тасбеҳи пора-пораи бобо аз онӣ ту.
Дастор, қома, фўтаи бобо аз онӣ ман,

Бстоқативу нолаи шабҳо аз они ту.
Кафгиру дегу дегчаи бобо аз они ман,
Дастгиру дегхонаи бобо аз они ту.
Ҳамёни пур зи тангаи бобо аз они ман,
Занги фулуси мондаи бобо аз они ту.
Чумла гилему қолини бобо аз они ман,
В-он нақшҳои мондаи бўрӣ аз они ту.
Аз рӯи ҳавлӣ то ба лаби бом аз они ман,
Аз пушти бом то ба Сурайё аз они ту.⁹¹

Дар асри XVI таърихнигорӣ ҳам ба тараққиёти худ давом намуд. Чунин асарҳои барҷастаи таърихӣ, аз қабилӣ «Ҳабиб-ус-сияр фӣ ахбори афрод-ил-башар»-и Хондамир, ки воқеаҳои таърихи умумӣ ва тарҷумаи ҳоли одамони машҳуро баён карда, шарҳи ҳодисаҳоро то охири муборизаи Шайбониҳон ва шоҳ Исмоил (с. 1510) расонидааст; «Меҳмонномаи Бухоро»-и Фазлуллоҳи Рӯзбеҳон, «Абдуллонома»-и Ҳофизӣ Таниш ба вучуд омаданд, ки барои омӯхтани таърихи Осиёи Миёнаи асри XVI аз муҳимтарин сарчашмаҳо ҳисоб мешаванд. Ҳофизӣ Таниш шоири соҳибдевон ҳам буд, вале девони ӯ мутаассифона, то замони мо нарасидааст.

⁹¹ Мушфиқӣ, 1958.

Боби дувум

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ҲАЙЪАТИ ДАВЛАТИ ҶОНИЁН (АСРИ ХУП – НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII)

1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ

Низоъҳои байнихудии феодалон дар асри XVII

Хони Шайбониён - Абдуллоҳони II соли 1598 вафот кард ва ба ҷои ӯ писараш - Абдулмўъмин ба тахт нишаст. Лекин азбаски ӯ монанди падараш дар мамлакатдорӣ таҷрибаи кофӣ надошт, гурӯҳҳои хусуматпарвари аён ва ашрофи феодалиро натавонист ба тарафи худ кашад ва ба дасти онҳоро кӯтоҳ намояд. Даре нагузашта, ҳуди ҳамон сол, вай аз тарафи нӯқари зарҳаридаи як гурӯҳ феодалони зидди ҳукумати марказӣ кушта шуд. Охири намояндаи сулолаи Шайбониён - Пирмуҳаммадхони II фақат ба як қисмати ночизи давлат соҳиб буд. Ӯ ҳам ба зудӣ дар ҷангу низоъҳои байнихудӣ ҳалок гардид.

Сафавиён, сулолаи давлати хонии Ҳева ва қазоқҳо аз задухӯрдҳои миёни Шайбониён фавран истифода намуданд. Подшоҳи сафавӣ - шоҳ Аббоси I қисмати зиёди Хуросон ва ҳатто Ҳиротро забт кард. Балхро аввал бародарзодани Абдуллоҳони II - Абдуламин ишғол намуда, як муддат аз номи худ сикка баровард. Вале ба зудӣ ин шаҳр аз тарафи дастнишондаи шоҳ Аббоси Сафавӣ - Муҳаммад Иброҳим тасарруф карда шуд ва, ҳамин тариқа, ин маҳалли аслии Шайбониён замоне дар доираи таъсири давлати Сафавиён қарор гирифт. Қазоқҳо чанд шаҳр, аз ҷумла калонтарин мулки Шайбониён - Тошкандро ба даст дароварданд. Аз ин ҷо хони қазоқҳо - Таваккалхон ба қисматҳои марказии Мовароуннаҳр ҳаракат карда, ҳатто Самарқандро ҳам ишғол намуд. Фақат шикасти назди Бухоро, саҳт маҷрӯҳ шудан ва оқибат ҳалок гардидани Таваккалхон футухоти қазоқҳоро боздошт¹. Хоразм, ки Абдуллоҳони II бо сад машаққат ба зерӣ итоати худ дароварда буд, дубора истиқлолият ёфт. Кӣ будани аввалин подшоҳи сулолаи нави Ҷониён он қадар маълум нест. Аён ва ашрофи феодалӣ маснади хониҳо ба Ҷонимуҳаммадсултон (Ҷонибексултон) пешниҳод намуданд. Ӯ хоҳари Абдуллоҳони Шайбониҳо ба занӣ гирифта буд. Худаш аз авлоди ҳамон Чингизиде буд, ки пас аз пароканда шудани давлати Олгинӯрда дар Аштархон ҳукумати хонӣ ташкил дода буданд.² Вақте ки Аштархон ба Россия ҳамроҳ карда шуд, Ҷонибек гурехта ба назди Шайбониён

¹ Барои донишҷӯи тафсиلى ҳаводиси муборизаи салтанатҳои гуногун ниг.: Вельяминов - Зернов В.В., 1864; Абдураҳимов М.А., 1966, с. 56-57. Вале бояд дар назар дошт, ки М.А. Абдураҳимов саҳван намояндаи охири Шайбониён - Пирмуҳаммади Сониро бо амуи Абдуллоҳони II - Пирмуҳаммади Аввал (ваф. с. 1567) яке донистааст. Ҳол он ки Пирмуҳаммади Сонӣ амузодаи Абдуллоҳони II мебошад. Илова бар ин, муаллифи номбурда Муҳаммадпосуфи Мунширо, ки баёноти ӯ доир ба таърихи асри XVI хеле носоҳеҳ ва печида аст, ба таври мусбат ва ғайританқидӣ тавзеҳ менамояд.

² Аз ин рӯ дар осори илмӣ сулолаи Ҷониён аксар вақт Аштархониён ном гирифтааст.

омад. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ, Ҷонибексултон пешниҳоди аёну ашрофро рад карда, ба маснади салтанат писари калони худ - Динмуҳаммадро тавсия намуд. Аммо Динмуҳаммад, ки он вақт дар Абевард ҳукмронӣ мекард, ҳанӯз фурсати ба Бухоро омаданро наёфта, ба ҳучуми лашкари Эрон дучор гардид ва дар ҷанг кушта шуд. Бинобар ин ба ҷои ӯ бародараш - Боқимуҳаммад (1599–1605) ба тахт нишаст. Ба ҳамин сабаб дар асарҳои илмӣ ҳамин Боқимуҳаммадхон, яқинан, аввалин подшоҳи сулолаи Ҷониён доништа шудааст.³ Лекин мадракҳои сиккашиносӣ ҳақиқати ҳолро қадре дигар нишон медиҳанд, зеро ба дасти мутахассисони ин соҳа хеле бисёр сиккаҳои дар Бухоро, Самарқанд ва Тошканд зарбшудаи Ҷонибексултон расидаанд.⁴ Аз ин чунин бармеояд, ки амалан ӯ исман подшоҳи аввал худи Ҷонибексултон (Ҷонибек) будааст.

Ягона муваффақияти дар ҳаёти сиёсии мамлакат ба даст овардаи Ҷониён аввал ин буд, ки онҳо ҳокимияти худро дар Балх низ дубора барқарор намуданд. Дигар ҳамаи қўшиқҳои онон дар бобати барҳам додани низоъҳои дохилӣ ва муборизаи зидди бодиянишинҳо натиҷаи муҳимме набахшид.

Дар соли 1605 Боқимуҳаммадхон вафот карда, ба ҷои ӯ бародараш - Валимуҳаммад (1605–1611) ҳукмрон гардид. Чун ӯ ба маишат дода шуда буд, аз ӯхдаи идораи мамлакат баромада натавонист. Аёну ашроф ба зудӣ аз вай рӯ гардониданд ва рӯзе ҳангоми дар дашти Қаршӣ машғули шикор буданаш тахти хониро ба писари Динмуҳаммадхон - Имомқулихон (1611–1642) муносиб диданд. Вақте ки Валимуҳаммадхон аз воқеа хабардор гардид, аз Мовароуннаҳр фирор карда, ба назди подшоҳи сафавӣ паноҳ бурд. Шоҳ Аббос ӯро хушпазироӣ намуда, бо қувваи зиёде дубора ба Мовароуннаҳр равона намуд. Аммо дар муҳориба лашкари Эрон шикаст хӯрда, худи Валимуҳаммадхон асир афтод ва бо ғатвой уламо кушта шуд.

Ба Имомқулихон муяссар гардид, ки ҳудуди давлати худро васеътар намояд: ӯ бар зидди қазоқҳо лашкар кашида, Тошкандро бо зўр тасарруф намуд.⁵ Ӯ бо бодиянишинони дигар – қарақалпоқҳо ва қалмоқҳо, ки торафт ба сарҳадди давлати Ҷониён наздик мешуданд, низ муваффақият мубориза бурд. Имомқулихон ҳамчунин тавонист, ки муваққатан бошад ҳам ҷангу низоъҳои байнихудии феодалонро боздорад. Муаррихони он замон аҳди ҳукмронии Имомқулихонро ҳамчун давраи гуё пур аз рафоиҳат ва осоиши мамлакат тавсиф кардаанд. Агарчи ин тавсифот муболиғаомез намояд ҳам, дар он асоси ҳақиқат вучуд дорад. Агар ҳукуматдорӣ тўлонӣ ӯ бо давраҳои пешина ва баъдина муқоиса шавад ба ин метавон боварӣ ҳосил кард. Сарчашмаҳо далолат мекунанд, ки дар замони Имомқулихон ҳатто баъзе қорҳои обёрӣ анҷом дода шудааст.⁶

Аз ҳамаи рӯзе, ки Имомқулихон аз мамлакатдорӣ даст кашида, бародари ӯ - Надирмуҳаммадхон (1642–1645) ба тахт нишаст, вазъият тағйир ёфт. Надирмуҳаммадхон аён ва ашрофи феодалии қабилавиро ба худ ҷалб карда натавонист. Рӯз аз рӯз муносибати байни ӯ ва намояндагони бонуфузи табақҳои ҳоким бадтар гардид. Ба ин сабаб ҳукмронии Надирмуҳаммадхон дер давом накард. Аён ва ашрофи феодалӣ, ки аз сиёсати пешгирифтаи ӯ норозӣ буданд, ба муқобили вай суиқасд карда, ба тахти салтанат писараш - Абдула-

³ Абдурахимов М. А., 1966, с. 64; История Узбекской ССР, т. 1, 1967, с. 550 ва ғ.

⁴ Давидович Е. А., 1964, с. 12-14, 243–244.

⁵ Дар ҳақиқат, мубориза дар атрофи Тошканд давом мекард ва ҳокими он фақат исман ба Имомқулихон итоат менамуд. (Абдурахимов М. А., 1966, с. 112–115).

⁶ Абдурахимов М. А., 1966, с. 267–268.

зизхонро (1645–1680) нишонданд. Надирмуҳаммад маҷбур шуд, ки бо мансаби ҳокими Балх қаноат кунад. Аммо дар ин ҷо ҳам мавқеи худро устувор карда натавонист. Дигар писарони Надирмуҳаммад, ки гоҳ тарафи падар ва гоҳ тарафи бародарро мегирифтанд, худашон низ ба талоши ҳокимият ва мулк ҳамроҳ шуданд. Дар натиҷаи ҷангҳои пайдарпай Балх, ки аз ободтарин вилоятҳои мамлакат ба шумор мерафт, ба харобӣ рӯ овард. Надирмуҳаммадхон чун дид, ки бо қувваи худ коре карда наметавонад, барои кӯмак ба ҳукмрони сулолаи Темуриёни Ҳинд - Шоҳичаҳон муроҷиат намуд. Шоҳичаҳон, ки мисли гузаштагонаш ҳамеша фикри ба даст даровардани сарзамини пурсарвати ҳамсояро дар сар мебарварид, ин фурсатро барои расидан ба қасду нияти деринаи худ ғанимат дониста, хоҳиши Надирмуҳаммадро дарҳол қабул кард ва бо сардории писаронаш - Аврангзёб ва Муродбахш аскарӣ зиёдеро ба Балх фиристод. Надирмуҳаммад аз ҳақиқати масъала хабардор шуда, фавран фирор намуд. Истилогарон Балхро ишғол намуда, муддати ду сол тамоми сарвати ин вилоятро тороҷ карданд. Аҳолии маҳаллӣ аз қабру ситам ва қатлӣ ғорат ба танг омада, рӯ ба гурез ниҳоданд. Саросари Балх ва атрофи онро қатъӣ ва гуруснагӣ фаро гирифт. Ниҳоят Абдулазизхон бо тайёрии зиёд ба муқобили лашкари Ҳинд бархоста, дар натиҷаи муҳорибаҳои шадид ғалаба ба даст овард. Вале ҳоли мардум аз ин ҳама тороҷгарӣ ва ҷангу ҷидолҳои пурдавом ба ниҳояти табоҳӣ расида буд.

Дере нагузашта Балх боз ба дасти Надирмуҳаммад даромад, аммо ин дар вилояти харобгардида ягон оромӣ ва осоиш ба вучуд наёвард. Абдулазиз аввал бародараш Субҳонқулихонро ҳукмрони Балх таъйин карда, ба муқобили падараш фиристод, ки ӯ шаҳрро ба зудӣ ишғол намуд. Сипас қўшуни навро бар зидди Субҳонқулихон равона сохт, то ки Балхро ба тасарруфи худ дароварад. Вале ин ба ӯ муяссар нагардид. Субҳонқулихон муқобилати сахт нишон дода, Балхро дар дасти худ ниғаҳ дошт. Фақат ҳар он чӣ, ки дар атрофу акнофи он боқӣ монда буд, ҳама ба ғорат рафт ва хоку туроб гардид.

Ҳокимони Хева аз ҳамаи ин ҷангу ҷидолҳои дохилии сулолаи Ҷониён ба манфиати худ истифода намулданд, онҳо чандин дафъа ба ноҳияҳои марказии Мовароуннаҳр ҳучум оварда, ҳамаро ғорат карданд. Ҳатто то Бухоро расида, боре як қисмати шаҳрро гирифтанд. Фақат мардонагӣ ва далерии аҳолии имкон дод, ки шаҳр аз душман тоза карда шавад.

Субҳонқулихон чунин вазъиятро фурсати мусоид дарёфта, ҳокимиятро ба даст даровард. Дар аҳди салтанати Субҳонқулихон (1680-1702) вазъияти душвори мавҷуда на фақат аз байн нарафт, балки дар бисёр соҳаҳо бадтар гардид. Тохтутози хевагиҳо ҳамоно давом мекард. Онҳо ҳатто Самарқандро забт карданд ва аёну ашрофи шаҳр хони Хеваро ба расмият шинохтанд, ки ба ивази ин Субҳонқулихон бо ғармати зиёде аҳолии Самарқандро хонахароб намуд. Ниҳоят, Субҳонқулихон фаҳмид, ки то дар Хева қоиммақоми худро нанишоннад, тохтутози хевагиҳо тамом нахоҳад шуд. Бинобар ин бо ҳар роҳ аёну ашрофи маҳаллиро ба тарафи худ кашида, оқибат муваффақ гардид, ки Хева ҳукмронии ўро эътироф намояд. Ин дар тамоми давраи ҳукмронии Субҳонқулихон ягона муваффақияти ба назар намоёни сиёсатмадорӣ ӯ маҳсуб меёбад. Вай дар дигар ҳамаи корҳои боқимондаи мамлакатдорӣ ба чизе комёб шуда натавонист.

Низоъҳои байнихудии феодалии кайҳо аз доираи хонадони салтанатӣ берун баромада буданд. Ҳоло сарони тоифаҳои ўзбек беш аз пеш қувват мегирифтанд. Худи Субҳонқулихон ҳам дар бисёр мавридҳо нуфузи баъзеи онҳоро баланд мебардошт. Чунончи, вақте ки писараш Сиддиқмуҳаммад худро дар Балх мустақил эълон карда, ба ин вачҳ бо амри падараш ба қатл расид, ӯ

ҳукумати Балхро, ки дер боз мулки ворисони салтанат ҳисоб мешуд, ба яке аз мирони қабилаи юз супорид.

Дар замони Субҳонқулихон мавқеъ ва эътибори Маҳмудбии атолиқ⁷ аз қабилаи қатаған фавқуллода баланд гардид. Субҳонқулихон дар муборизаи зидди хевагиҳо борҳо ба кӯмаки вай рӯ оварда ва фурӯ нишондани исёни амирони Балхро низ ба ҳамин атолиқ супорида, синас ўро ҳокими Балх ва Бадахшон таъйин карда буд.⁸

Он вақтҳо Бадахшон амалан мулки мустақил буд ва дар он ҷо асосгузори сулолаи амирони бадахшӣ - Ёрбек ҳукмронӣ мекард. Аз соли 1650 сар карда муносибати байни Бадахшон ва Бухоро бад шудан гирифт. Хонҳои Бухоро хусусан, пас аз ишғол намудани водии Қундуз ба тохтутози худ ба сарзамини Бадахшон вусъат доданд. Бадахшониҳо Ёрбекро мири худ бардошта, бо сардории ӯ ба истилокорон муқовимати сахт нишон медоданд. Сабаби асосии ба Бадахшон лашкар кашидани Маҳмудбии атолиқ бухориёнро ба маҳсули кони лаъли он ҷо роҳ надодани Ёрбек буд.⁹

Ин лашкаркашии Маҳмудбии атолиқ, ки барои комилан мутеъ кардани тамоми хоки Бадахшон равона гардида буд, он қадар муваффақиятнок набаромад. Аскарони ӯ маркази Бадахшон - шаҳри Файзобод (Ҷузғун)-ро чанд гоҳ муҳосира намуда, вале фатҳ карда натавонистанд. Ниҳоят Маҳмудбӣ маҷбур шуд, ки дар асоси шартҳои зерин бо Ёрбек муоҳида баста, ақиб нишинад: Ёрбек мебоист маҳсули дусолаи кони лаъли Бадахшонро ба хон супорида, фармонбардории ҳукумати хони Бухороро қабул менамуд. Лекин дар ҳақиқат ӯ як ҳокими мутлақӣ он ҷо буд ва тамоман мустақилона кор мебард.

Ҳокими Балх - Маҳмудбии атолиқ истиқлолияти номаҳдуде ба даст оварда, ҳатто Субҳонқулихонро ҳам қариб писанд намекардагӣ шуд. Субҳонқулихон аз қувваи фавқуллода пайдо кардани Маҳмудбӣ дар хавф афтода, бо тadbире ўро аз Балх ронд ва набераи худ - Муҳаммадмуқимсултонро ҳокими Балх таъйин намуд.

Субҳонқулихон муқобилати феодалони маҳаллиро бартараф карда натавонист. Ҷангҳои мутгасиле, ки ӯ мебард, боиси ҳолӣ шудани хазинаи давлат ва қувват гирифтани зулму истисмори оммаи меҳнаткаш мегардиданд. Барои ҷангҳои дохилии зидди феодалони саркаш сармояи зиёде лозим буд ва аз ин рӯ Субҳонқулихон пешакӣ аз аҳолии ситонидани андозӣ ҳафтсоларо талаб кард. Дар вазъияти онвақтаи мамлакат қорӣ шудани ин усули андоз барои аҳолии ниҳоятдараҷа вазнин буд. Ришвахӯрӣ ва суиистифодаҳое, ки амалдорони ҳукумати хонӣ дар вақти ҷамъоварии андоз мекарданд, халқи меҳнатиро боз ҳам бештар афтода мекард.

Афзудани парокандагии феодалӣ. Сиёсати дохилии Убайдуллохон

Дар давраи ҳукмронии кӯтоҳмуддати Убайдуллохон (1702–1711) муборизаи байни ҳукумати марказӣ ва феодалон хеле шиддат ёфт. Убайдуллохон охири кас аз хонадони салтанатии Ҷониён буд, ки дар роҳи маҳдуд намудани худсариҳои феодалон ва пурқувват кардани ҳокимияти марказӣ саъю кӯшиши зиёде ба харҷ дод. Аммо шахсияти Убайдуллохон ва сиёсати дохилии ӯ

⁷ Атолиқ - аз ҷиҳати мансаб понздаҳумин ва олитарин рутбаи давлати хонии Бухоро буд, ки пас аз хон мақоми аввалро ишғол карда, вазифаи нахуствазирро адо менамуд.

⁸ Муҳаммадосуфи Муншӣ, 1956, с. 153.

⁹ Ҳамон асар, 1956, с.158-159.

ноҳаққона солҳои дароз аз доираи диққати муҳаққиқон берун монда буд. Дар бораи ӯ ҳатто чунин тавсифоте аз қабилӣ зайл ба асарҳои тадқиқотӣ роҳ ёфта, маъмул гардида буданд, ки бо онҳо розӣ шудан душвор аст: Убайдуллоҳон «барои ҳокимияти мутлақа саъй менамуд, вале азбаски як марди мутақаббир ва худписанде буда бо мардум дуруст муомила карда наметавонист, дар амал бозичаи дастӣ амирон гардид»¹⁰. Ин қабил таассурот аз он сар задааст, ки манбаҳои хаттӣ он замон комилан ба тасвири муфассали низоъҳои байни худии хонадонҳои салтанатӣ бахшида шуда, дар онҳо роҷеъ ба дигар ҳодисаҳои даврон фақат сатрҳои ҷудогона ва далелу ишораҳои ғайримустақим дучор меоянд.

Мадрақҳое, ки сиёсати дохилии Убайдуллоҳонро бештар баён менамоянд, дар «Убайдуллонома»-и Мирмуҳаммадамини Бухорӣ мавҷуданд.¹¹ Муқоисаи ин мадракҳо бо бозёфтҳои сиккашиносӣ нишон дод, ки ҷидду ҷаҳди Убайдуллоҳон дар роҳи марказонидани давлат аз маромноктарин амалиёт дар тамоми даври салтанати сулолаи Ҷониён ба шумор меравад, ин тамоюл ба ғаймиши хеле возеҳу равшани хусусиятҳои тартиби нируҳои табақотӣ асос ёфта, на ҳамеша пайгирифта бошад ҳам, бо азм ва қатъияти тамои зуҳур мекард. Агар вай муваффақият пайдо накарда бошад, пас сабаби асосӣ ин аст, ки дар он вақт барои марказонидани давлат ҳанӯз шароит ва заминаи мувофиқ фароҳам наомада буд.

Ба Убайдуллоҳон аз Субҳонқулиҳон вазъияти сахте ба мерос монд. Амирон – сардорони тоифаҳои ўзбек худро тамои соҳибхитӣ ҳис мекарданд. Маъмулан, онҳо ҳокими ҳамон шаҳру ноҳияе буданд, ки таъмини маишати тоифаашонро дар зимма дошт. Онҳо дар қаламрави худ замин харида, ба заминдори калон табдил меёфтанд ва ҳамчун хоҷагони соҳибхитӣ амал менамуданд. Аксари амирон ба ҳамқабилаҳои худ таъя карда, ҳокимияти марказиро тамои ба эътибор намегирифтанд. Онҳо байни худ хусумат мебарвариданд, гурӯҳҳо ташкил медоданд, баъзан ошкоро ҳокимияти хони Бухороро эътироф намекарданд. Убайдуллоҳонро на сармоя буд ва на қўшуни кофӣ, ки ба сари худ зидди ҷудохӯҳои ин феодалон муборида барад. Ба ин сабаб ӯ маҷбур буд, ки дар муборида ба муқобили як амир аз пуштибонии амири дигар истифода намоад. Аммо, воқеан, дар чунин мавридҳо ба вай на ҳамеша амалӣ намудани ниятҳои худ муяссар мекардид. Аксар вақт амире, ки ба ӯ таъя мекард, бо ҳар баҳона аз ҷангидан сар мекашид ва ба ҳамин сабаб ҷанд дафъа қувваи ҳарбии Убайдуллоҳон ба шикаст дучор шуда буд. Гоҳе чунин ҳодиса ҳам рӯй медод, ки дар вақти юриш қисме аз амирон бо қўшуни худ пас мегаштанд ва ё ҳатто ба тарафи душман мегузаштанд. Вазъияти Убайдуллоҳон бисёр мураккаб буд ва ҳар гоҳ ба вай лозим меомад, ки барои ҳалли мушкилот тадбирҳои гуногун андешад. Ў қўшини мекард, ки байни амирон муҳолифат пайдо шавад ва онҳо бо ҳам ҷангида, якдигарро заиф гардонанд. Ва ӯ дар ин кор аз худ маҳорати баланде нишон медод. Вале ин ягона ва асоситарин равиши ҳаракати ӯ набуд. Мадрақҳои ҷудогонаи ба ҳам овардашуда нишон медиҳанд, ки Убайдуллоҳон як системаи томи тадбиротеро пешбинӣ карда будааст, ки аз як тараф, ба мустақам сохтани пояҳои иқтисодии давлати ӯ

¹⁰ «История народов Узбекистана», т. 2, 1947, с. 90.

¹¹ Ин мадракҳо аз тарафи муаррихон таҳлил ва таҳқиқ шудаанд, ҳарчанд ки на ҳамеша фаҳмиш ва арзишдиҳии онҳо яқсон аст. Ниг.: Чехович О.Д., 1954, с. 68–69; 1959, с. 208 ва давоми; Давидович Е.А., 1964, с.148–156; Абдурахимов М.Л., 1966, с.136 ва давоми.

ва, аз тарафи дигар, ба роҳи аз ҷиҳати иқтисодӣ ва сиёсӣ заиф гардонидани амирон нигаронида шудаанд.

Синфи феодалон яксон набуд. Дар ин вақт ду гурӯҳи асосӣ: гурӯҳи амирон ва, умуман, феодалони болонишини тоифаҳои ўзбек ва гурӯҳи ашрофи қадимӣ, маъмурон, феодалони заминдор, табақаи фавқонии тоҷирону косибон арзи вучуд мекард. Ҷангҳои байнихудии амирон на фақат оммаи халқро хонабардӯш месохтанд, балки ба манфиатҳои ҳамин гурӯҳи дувуми синфи феодалон низ зарар мерасониданд. Аз ин сабаб намояндагони ин гурӯҳ тарафдори қувват гирифтани ҳокимияти марказӣ буданд. Феодалони рӯҳонӣ ҳам ба ҳамин вачҳ аксар вақт ҳукумати марказиро пуштибонӣ мекарданд. Аммо гурӯҳи дувуми феодалон, ки Убайдуллоҳон ба онҳо така менамуд, яклухт ва муттаҳид набуд. Намояндагони ҷудогонаи ин гурӯҳ хусусан дар ҳамон ноҳияҳое, ки амирон иқтідори бештар доштанд, гоҳо, баръакс, амиронро ҳимоя мекарданд. Мардуми заҳматкаши шаҳру деҳот, ки аз ҷангу низоъҳои муттасили байнихудии феодалон ба ҳоли табаҳ афтада буданд, ба тарафдории ҳокимияти марказӣ ва зидди амирони исёнкор сар мебардоштанд.

Убайдуллоҳон, агарчи на ҳамеша амали собитқадамона дошт, ин авзоъро хуб ба ҳисоб мегирифт. Ў беш аз ҳама ба ҳамон гурӯҳи синфи феодалон, ки ба мустаҳкам гардидани ҳокимияти марказӣ ва барҳам хӯрдани ҷангу низоъҳои байнихудӣ манфиатдор буданд, така мекард. Муҳимтарин ҷузъи сиёсати дохилии Убайдуллоҳон кӯшиши аз ҳисоби сипосгузори худ ба вучуд овардани як дастгоҳи нави маъмурӣ буд. Муаррихи вақт Мирмуҳаммадамини Бухорӣ ошкоро шаҳодат медиҳад, ки Убайдуллоҳон ба умури идора фарзандони косибон ва тоҷирон, одамони «пастнасаб» ва «бекас»-ро ҷалб менамуд.¹²

Албатта, лавҳаи зерин як ҳодисаи тасодуфӣ нест: вақте ки кӯшуни Бухоро ба наздикии Балх расид, Убайдуллоҳон фармони махсус баровард, ки киштзори мардумро поймол накунад ва ба аҳоли ягон зараре нарасонанд. Ў дар яке аз деҳот қароргоҳи худро сохта, арзиши киштҳои аз тарафи аскаронаш поймолшударо пардохт. Аз ин ошкоро ҳувайдост, ки Убайдуллоҳон барои ба тарафи худ кашидани аҳолии оддӣ саъю кӯшиш менамуд. Чунон ки хотирнишон гардид, дар асрҳои XVII–XVIII оммаи халқҳои Осиёи Миёна хеле фаъол шуданд ва онҳоро дар муборизаи зидди амирони саркаш ба худ муттафиқ гардонидани хон барояш манфиати зиёде меовард.

Тадбироти Убайдуллоҳон чӣ навъ сурат мегирифт? Муносибати ӯ бо амирон душманона ва муборизаҳояш бо онҳо рӯйрош ва ошкоро буд. Инро сарчашмаи номбурда низ тасдиқ мекунад. Ў ба ҳамон амироне, ки така мекард, пулу мол ва замин ҳадя менамуд, вале аслан баробари ба сари ҳокимият омаданаш ба амирон аз ҷиҳати иқтисодӣ фишор расонид ва дар ин роҳ аз камтарин чизҳо низ ҳазар накард. Масалан, бисёр аҷиб аст, ки вай ба душманони сиёсии худ ба арзиши даҳчанд фурӯхтани «ҳадя»-ро ҷорӣ намуд. Сарчашма шаҳодат медиҳад, ки «ба ўзбекони бечора тоби нафаскашӣ ҳам намонд».¹³ Вале кори аз ин ҳам ҷиддитаре, ки ӯ анҷом дод, аз байн бурдани як қисми заминҳои танҳо буд. Вай амалан номумкин будани бе ҳеҷ асос капида гирифтани заминҳои танҳоҳо дарк карда, як тадбири маккоронае ба кор бурд. Ў ин заминҳоро ба моликияти комили муқаррабон ва маъмуронаш дод (яъне, албатта, фурӯхт). Дар амалӣ намудани ин сиёсати худ вай аз ҳамон гурӯҳи синфи феодалон, ки манфиатдори мустаҳкам шудани ҳокимияти ӯ ва афзудани

¹² Мирмуҳаммадамини Бухорӣ, 1957, с. 220, 223.

¹³ Ҳамон асар, с. 227.

нуфузи худ буд, пуштибонӣ меидид. Ин тарзи мусодираи танҳо ҳамаҷунин зиддияти байни ду гурӯҳи синфи феодалонро тунду тез мекард.

Убайдуллоҳон боз як манбаи афзоиши даромади хазинаи давлатро дар барҳам додани масунияти хироҷи заминҳои мулк дид. Ин тадбири хеле ҷасурина ва шояд хатарнок ҳама буд, зеро аз байн бурдани масуният ба манфиатҳои ҳама гурӯҳи ӯро тарафдорикунандаи синфи феодалон зарарҳои ҷиддӣ ворид мекард. Аз эҳтимол дур нест, ки Убайдуллоҳон ин тадбирро нисбат ба ин гурӯҳ интихобан татбиқ менамуд. Аз ҷумла маълум аст, ки ӯ масунияти хироҷи бузургтарин феодалони рӯҳонии Осиёи Миёна – шайхони Ҷӯйбориро бекор карда буд.

Убайдуллоҳон дар бобати инкишофи тиҷорати байналхалқӣ низ чораҳои дид. Дуруст аст, ки ривоҷи тиҷорати беруна ба манфиати савдогарони маҳаллӣ набуд. Пеш савдогарони Бухоро молҳои хориҷиро якбора меҳаридаанд ва пулашро баъдтар, пас аз фурухта шудани мол мепардохтанд. Ин муомила барои тоҷирони хориҷӣ бисёр ноқулай буд. Илова бар ин, мувофиқи шарият, моли фурухтаро дар давоми се сол баргардондан имкон дошт. Дар аҳди Убайдуллоҳон ҳукумат дар ин масъалаҳо ба нафъи тоҷирони хориҷӣ кор кард, зеро мебоист ин тадбир вуруди молҳои хориҷиро афзунтар созад ва ба ин васила даромади хазина низ зиёдтар шавад.

Убайдуллоҳон ба ислоҳоти пул умеди калон баста буд.¹⁴ Мирмуҳаммадамини Бухорӣ ба сабаби вуқуфи комил надоштани аз ҳақиқати ҳол навиштааст, ки сабаби гузаронидани ислоҳоти пул тамомаи ҳоли шудани хазинаи давлат буд. Хонҳои сулолаи Ҷониён дар зарфи асри XVII сикказаниро ҳамаҷун манбаи даромади доништа, муттасил пул мебароварданд. Онҳо иёри пулро гоҳ пас ва гоҳ баланд намуда, дар охири асри XVII зарби сиккаҳоро ба дараҷае расониданд, ки дар тангаҳо ҳамагӣ 22,5% нуқра монда буди ҳалос. Убайдуллоҳон бошад, пулҳои баровард, ки иёрашон хеле баланд буд, яъне тангаҳо 35% нуқра доштанд. Ӯ дар давоми ҳафт сол, дар ҷи ваъзӣе ки бошад, ба тағйири пул ҳамаҷун манбаи даромади роҳ надод. Инро бо ду сабаб тавзеҳ додан мумкин аст: аз як тараф, ӯ сиккаҳоро вайрон накард, чунки ин бар зарари ҳама гурӯҳи синфи феодалон мебуд, ки ба онҳо тақия мекард; аз тарафи дигар, чунон ки маънии ислоҳоти соли 1708 собит менамояд, ӯ ин манбаи даромадро, бидуни ба қисматҳо ҷудо ва пароканда кардан, «эҳтиёт менамуд», то ки дар як фурсати муносиб якбора даромади калонро ба даст оварад.

Соли 1708 пулҳои дар хазина буда дубора сикка зада шуданд: аз ҳар тангаи кӯҳна чор тангаи нав ба вуҷуд оварда шуд, ки ҳар кадоми он 9% нуқра дошт. Пас аз ин эълон карда шуд, ки минбаъд иқтисодии хариди пулҳои нав (9% нуқра) ва пулҳои кӯҳна (35% нуқра) баробар хоҳад буд. Агар таври дигар гӯем, Убайдуллоҳон хост дороии хазинаро якбора чор мартаба афзояд. Чунин ҳодиса ҳеҷ вақт рӯи надода буд. Одатан иёри нуқраро 5–10% поин мефуроварданд. Убайдуллоҳон ба чунин тадбири ғайримуқаррарӣ ҷуръат намуда, зоҳиран, гумон дошт, ки барои самаранок мубориза бурдан бар зидди амирон воситаҳои кофиро ба даст меорад ва аз ин рӯ ҷони худро ба хатар андохта, қадам ба ин роҳ гузошт. Ӯ бояд мефаҳмид, ки воқеан ҳама ҷони худро ба хатар меандозад, зеро тавассути ин ислоҳот, бигзор муваққатан ва бо ниятҳои неқ бошад ҳама, на фақат душманонашро, балки муттафиқонаш: халқ, табақаи

¹⁴ Давидович Е. А., 1964, с. 135–147.

фавқонии феодалону тоҷирон, ҳамаи онҳоро, ки дар даст пул доштанд аз ислоҳот манфиатдор буданд, ғорат мекард.

Дар Бухоро кори савдо қатъ гардид. Тоҷирон ва косибони шаҳр дўкону корхонаҳояшонро бастанд. Ин воқеа вазъияти камбағалон ва гурӯҳҳои меҳнатии аҳолиро бисёр танг кард. Дар бозор чизе ёфт намешуд. Ин аҳвол норозигии умумро ба вуҷуд овард. Тўдаҳои мардуми шаҳр, аксаран одамони бенаво шўриш бардошта, ба таҳдид ва фарёд ба арк ҳучум карданд ва ба ҳолати аввала овардани вазъияти шаҳрро талаб намуданд. Шўриши халқ охир фурӯ нишонда шуд, чанд кас ба қатл расид. Вале ин шикасти тамом набуд. Ubaidullohon ба созиш маҷбур гардид ва маънии ислоҳотро тағйир дод. Акнун пули кўҳна на ба як, балки ба ду пули нав баробар карда шуд (ва ин қоида солҳои дароз, ҳатто баъд аз сари Ubaidullohon ҳам боқӣ монд). Ба ин тариқа, дороии хазинаи Ubaidullohon на чор мартаба, балки фақат ду маротиба афзуд. Ислоҳот он даромадеро, ки интизор мерафт, оварда натавонист, вале ҳамаи онҳоро, ки пештар Ubaidullohonро тарафдорӣ мекарданд, ба душмани ӯ мубаддал сохт. Ин буд, ки дар сиёсати дохилӣ имкони анҷом додани ягон кори мусбати ба назар намоёне фароҳам наомад.

Дар ин вақт мубориза, нобоварӣ ба якдигар, хусумат ва адоват парваридан ба ҳам хеле авҷ гирифт. Душманӣ то дараҷае расид, ки ҳангоми яке аз суиқасдҳо дар соли 1711 Ubaidullohon кушта ва дарбори хонӣ тороч карда шуд.

Пас аз ҳалокати Ubaidullohon бародараш Абулфайзхон (1711– 1747) ба тахт нишаст. Дар замони ҳукмронии ин охирин намоёндаи асосии сулолаи Ҷониён ҳукумати марказӣ иқтисодӣ худро тамоман аз даст дода, давлати хонӣ ба қисмҳои мустақили ҷудогона тақсим мегардад. Корҳои мамлакатдорӣ тақрибан ба қулӣ ба ихтиёри Муҳаммадҳакимбии атолиқ мегузарад, ки ўро саркардагони тоифаи манғит пуштибонӣ мекарданд.

Баъдҳо дар натиҷаи норизояти аъёну ашроф Муҳаммадҳакимбӣ аз мансабҳои баланди дарбор дур карда, ба Қаршӣ фиристода мешавад. Сафири давлати Рус Флорио Беневени аз харҷумарче, ки он вақт дар дарбори Абулфайзхон ҳукмфармо буд, суҳан меронад. Умури идораи давлат ба дасти амалдорони ҳарис ва ҷоғталаб мегузарад. Онҳо барои савдо дар бозорҳои Бухоро ҳуқуқи номаҳдудеро соҳиб шуда, мувофиқи табиӣ худ мардумро ғорат менамуданд.

Ин ҳама задухӯрдҳои байнихудии хонҳо ва бедодгариҳои беамсоли феодалон аз ҳаёти пурмашаққати халқҳои Осиёи Миёна дар аҳди ҳукмронии Ҷониён шаҳодат медиҳанд.¹⁵

2. МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДӢ

Вазъи хоҷагӣ. Даромади замин. Андозҳои шаҳр

Чунон ки аз гуфтаҳои боло маълум гардид, ҳукумати марказӣ, дар воқеъ, иқтисодӣ ҷиддӣ надошт. Ҷониёнро ҳатто расман ду пойтахт буд – Бухоро ва Балх. Дар Бухоро ҳуди хон нишаста, дар Балх валиаҳдаш ва ё атолиқ ҳукмронӣ мекард. Маъмулан, хонҳои ин сулола тамоман ба аъёну ашрофи феодалии қабिला, ки амалан зимомии ҳукмронии мамлакат дар дасти онҳо буд, вобастагӣ доштанд. Дар ин давра ҳуқуқи атолиқҳо ва қудрату ихтиёри ашро-

¹⁵ Расман сулолаи Ҷониён мавҷудияти худро то соли 1785 давом дод, вале охирин намоёндаи ин хонадон Абулғозӣ ҳамчун хон ягон эътиборе пайдо карда натавонист.

фи тоифавии ўзбек назар ба давраи Шайбониён бағоят афзуд. Умури идора комилан ба дасти онҳо гузашт, мансабҳои муҳимро дар дастгоҳи давлат онҳо ишғол намуданд.¹⁶

Қувват гирифтани иртиқои феодалӣ, парокандагии сиёсӣ, ҷангҳои пайдарпайи дохилӣ, ҳолӣ мондани шаҳрҳо, аз молиёти ниҳоят зиёд ва бочу хироҷи доимӣ хонавайрон шудани аҳолии муқимӣ, аз тохтутозҳои ҳокимони гуногун хароб гардидани воҳаҳо ва ба ғорат рафтани қорвоноҳои тичоратӣ – ин ҳама хусусияти ҳоси ин давраи мавриди таҳқиқи мост. Ба ҳамин сабаб аст, ки дар асри XVIII дар сарзамини Осиёи Миёна, алалхусус дар вилоятҳои марказии он таназзули амиқӣ иқтисодӣ рӯй дод. Ҳоҷагии қишлоқ ақиб рафт. Шабакҳои обёрӣ кам шуд.¹⁷ Нон намерасид. Яке аз шохидони ин вазъият, сафири подшоҳ Алексей Михайлович Борис Пазухин навиштааст: «Дар Бухоро, дар Балх ва дар Хева ғалларо бисёр намерасанд, аз ин рӯ то охири сол ғаллаи онҳо кам мемонад ва он ҳам дар баъзе хонаводаҳо»¹⁸. Тамоми як ноҳия ва вилоятро фаро гирифтани гуруснагӣ ҳодисаи муқаррарӣ гардида буд.

Меъёри расмӣ даромади солиёнаи феодал аз замин мисли пештара (0,3 ҳиссаи ҳосил) боқӣ монда бошад ҳам, дар амал хеле зиёдтар аз он ситонида мешуд. Феодал метавонист ин оидотро чанд сол пештар бигирад ва ё худсарона ҳаҷмашро зиёдтар кунад. Масалан, дар замони Субҳонқулихон онро ҳафт карат зиёд ситонида буданд! Ба зами ин, боз анвои мухталифи бочу хироҷҳои дигар вучуд дошт ва суиистифодаҳои амалдорон аз ҳад гузашта буд. Малехо дар хусуси пешакӣ аз аҳолии гирифта шудани андози ҳафтсола сухан ронда менависад: «...агар шахсеро як танга додан лозим буд, ҳафт танга мегирифтанд. Ҳафтодчанд ба қалами девониён ва арбоб хароҷот мебаромад».¹⁹ Бояд қайд кард, ки андози даромад (молу ҷиҳот, хироҷ) на фақат аз заминҳои давлатӣ зиёд мешуд, балки мувофиқан ҳиссаи давлат аз даромади солиёнаи заминҳои милк, ки ин навъи хироҷро милкони меғуфтанд, низ меафзуд. Бар тибқи шаҳодати яке аз сарчашмаҳо, аз заминҳои милк милкони гӯён чандон меситонданд, ки соҳибонаш ин заминро муфт диҳанд ҳам, касе намегирифт. Зоҳиран, дар ин ҷо сухан на он қадар аз феодалони милкдор, балки аз он гурӯҳи деҳқононе меравад, ки замини милк дар онҳо ҳанӯз боқӣ монда буд. Протсессии камшавии милкҳои ин гурӯҳи нисбатан имтиёзноки деҳқонон дар асри XVI ҳам ба назар мерасид, вале дар замони Ҷониён, алалхусус, дар вилоятҳои марказии Осиёи Миёна ин қабил соҳибони милк тамоман хонахароб гардиданд.

Дар натиҷаи зулму истисмори бераҳмона ва хироҷу молиётситониҳои аз ҳад афзун деҳқонон чунон ҳам ба фақирӣ ва нотавонӣ афтоданд, ки дар ибтидои асри XVIII ҳукумат дигар ба зиёд кардани андоз ва ё ҷорӣ кардани ягон андозӣ нав ҷуръат накард. Дар «Убайдуллонома» ошкоро гуфта мешавад, ки ин роҳи даромади ҳазина бурида шуд, зеро хавфи ҷунбиши қалоне таҳдид менамуд.²⁰

Деҳқонон, умуман, аз ҳар тараф ба ҳамлаву фишор дучор мешуданд. Ҳоҷагии онҳоро на фақат ғоратгариҳои ҳангоми ҷангҳои дохилӣ рӯйдода, на фақат андозҳои миёншикан хароб мекарданд. Ҳамчунин як протсессии амиқӣ

¹⁶ Дар бораи сохти идороти давлати Ҷониён ниг.: Бартольд В. В., 1964 и, с. 388 ва давомаш; Семёнов А. А., 1948 а, с. 137 ва давомаш.

¹⁷ Абдурахимов М. А., 1966, с. 260.

¹⁸ Пазухин Б., 1894, с. 61.

¹⁹ Мирзоев А. М., 1954, с. 17.

²⁰ Мирмуҳаммадини Бухорӣ, 1957, с. 157.

ичтимой – барҳам додани бақияҳои обшона, кам кардани гурӯҳи деҳқонони дар замини ҷамоат коркунанда ва зиёд намудани гурӯҳи деҳқонони иҷоранишин ба амал меомад. Чунон ки дар боло хотирнишон гардид, замини ҷамоатро лоақал чунин як афзалияте буд, ки деҳқонро дар ҳар 2–3 сол иҷора гирифтани замини нав лозим намеомад. Ў ҳақ дошт дар замини ҷамоа тамоми умр кор кунад (ва кори худро ба авлодаш боқӣ гузорад).

Косибон ҳам аз тарафи феодалони калону хурд ҳар навъ зулму ҷавр медидаанд. Ба касбу тиҷорат худсарона ҳар гуна боҷ ва аворизоти зиёде андохта мешуд ва, ғайр аз ин, барои хону амир фиристодани пешкашҳои гаронбаҳо ҳатмӣ буд. Дар натиҷаи бедодгариҳои феодалон ва набудани ҳеҷ як замонат барои моликияти хусусии косибон ва тоҷирон ба ҳар тараф парешон гардида ни аҳолии ҳатто марказҳои шаҳрии қадим ба амал меомад.

Ҳуқмронони давлати ҳонӣ аз тарси ин, ки берун овардани сарватҳои зеризаминӣ боиси ҳуҷуми ҳамсояҳои ҳарис хоҳад шуд, кандани конҳоро манъ карданд ва ба ин сабаб саноати истихроҷи маъдан дар ин давра аз тараққиёт бозмонд.

Ба дасти феодалон ҷамъ шудани моликияти замин

Дар айни замон ба дасти феодалони калони ҷудогона ва шайхони бонуфуз ҷамъ шудани мулк ва сарватҳои замин ба вуқӯъ меомад. Алаҳхусус, амирони тоифаҳои ўзбек дар аҳди салтанати Ҷониён ба заминдорони хеле давлатманд табдил ёфтанд. Инак, чанд мисол. Чунон ки аз санадҳои расмӣ маълум мегардад, Ялангтушбӣ хусусан дар вилояти Самарқанд, ки чандин сол (дар нимаи аввали асри XVIII) дар он ҷо ҳуқмронӣ кардааст, масоҳати беҳадду канори заминҳои киштро ба даст дароварда буд. Хонҳои сулолаи Ҷониён, ба замини ин, заминҳои ўро аз пардохти ҳиссаи давлатии даромади солиёна «озод» карданд. Аз амирони ўзбек Оллоҳбердибӣ ва писараи Оллоҳёрбӣ ҳам заминҳои ниҳоят зиёде доштанд. Онҳо саъй мекарданд, ки заминҳои дар ҳар ҷо парокандаи худро ба як ҷо ҷамъ оваранд, ба ин мақсад ҳатто заминҳояшонро иваз менамуданд.²¹ Бузургтарин моликони замин ҳамон шайхони ҷўйборӣ буданд. Дар шароити мураккаби замон, ки ҳукумати марказӣ дигар аз онҳо пуштибонӣ карда наметавонист, чунон ки дар давраи Шайбониён буд ва аъёну ашрофи қабил ба дороии онҳо ҷашм медўхтанд, шайхи ҷўйборӣ Тоҷиддин ба ин нигоҳ накарда ба ҳар ҳол заминҳои бе ин ҳам беҳадду ҳисоби худро боз ҳам меафзуд.²²

Аъёну ашрофи феодалӣ ва саркардаҳои ҳарбӣ мисли пештара ба номи суюрғол ва танҳош подош мегирифтанд. Пазухин қайд мекунад, ки «тамоми деҳаҳо барои мавоҷиби аскарон ва ҳар гуна мансабдорон тахсис ёфтааст».²³ Ғайр аз ин, дар аҳди ҳуқмронии Ҷониён хеле зиёд ва ба ҳаҷми калон на фақат заминҳои давлатӣ, балки ҳиссаи давлат аз даромади солиёнаи заминҳои милк низ ба тариқи хизматона бахшида мешуд. Ин дар байни шахсони гуногун, ки аз даромади замин ҳиссаҳои гуногун доштанд, чунон муносибатҳои мураккаб ба вуҷуд овард, ки дар асрҳои XVII–XVIII, ҷи навъе ки муҳаққиқон дуруст қайд кардаанд, ҳатто истилоҳоти санадҳои расмӣ тағйир ёфт. Дар васиқа, вақфнома ва дигар санадҳо ҳангоми тавсифи заминҳои милк акнун диққати

²¹ Чехович О. Д., 1954, б, с. 1X–XII.

²² Иванов П. П. 1954, с. 68–80.

²³ Пазухин Б., 1894, с. 61.

асосӣ ба дуруст муайян кардани ҳиссаи даромаде, ки харидор ва ё идораи вақф бояд мегирифт, дода мешуд²⁴.

Лекин ба дасти феодалони калон чамъ шудани замин на фақат аз ҳисоби подошҳо, балки бо роҳи хариди замин низ сурат мегирифт, ки ин ҷиҳати хоси ин давра ба шумор меравад. Баъзе феодалҳо заминҳояшонро ба дараҷае муттаҳид мекарданд, ки дар ниҳояти қор молики заминҳои як ноҳияи тамоми ме-гардиданд. Боиси тавачҷӯҳ аст, ки бештар заминҳои давлатӣ ба фурӯш мера-сиданд. Ба ин санадҳои расмӣ ҳам гувоҳӣ медиҳанд.²⁵ Ҳолӣ шудани ҳазина хонҳои Бухороро зуд-зуд ба фурӯхтани замин водор мекард ва илова бар ин, як қисми заминҳо ба тариқи подош тақдим карда мешуд. Ҳамаи ин амалҳо, мисли асри XVI, дар қозихонаҳо ба расмият медаромаданд.

Акнун дар байни давлат ва шахсони ҷудогона тақсим шудани заминҳои милк (яъне қисман ба заминҳои давлатӣ ва қисман ба милкҳои холис мубад-дал гардидани онҳо) хеле босуръат ба вуқӯъ мепайваст. Ин, албатта, фаҳмост. Аз тарафи давлат беш аз пеш афзудани истисмор вазъияти феодалӣ милкдор-ро хеле номусоид мекард. Бинобар ин ӯ доштани милкдори камтари замин – милки холисро, ки худ ихтиёрдори комил бошад, авлотар медонист. Дар чу-нин ҳолат даромади ӯ ба он, ки давлат аз деҳқон чӣ қадр меситонад ва оё ӯ аз хоҷагии харобшуда ҳиссаи худро рӯёнида метавонад ё не, ҳеҷ алоқае пайдо намекард.

Пас, ба дасти феодалони калон, хусусан аъёну ашрофи тоифаҳои ўзбек чамъ шудани заминҳои хусусӣ ва инъомӣ, аз ҳад гузаштани истисмори деҳқонон, ба таври оммавӣ муфлис гардидани деҳқонони милкдор, торафт кам шудани деҳқонони замини ҷамоат, афзудани замини милки холис, бо-суръат «парокандашавии» милкҳои феодалӣ, ба феодалон фурӯхтани за-минҳои давлатӣ, ба амлоки шартӣ тақсим карда додани заминҳои давлатӣ ва милкӣ (аслан ҳиссаи давлат аз даромади замини милк), инъом кардани за-минҳои давлатӣ ва аз хусусиятҳои махсуси асрҳои XVII–XVIII ба шумор ме-раванд. Дар натиҷа, барои ҳазинаи хон доимо пул намерасид, зеро манбаи асосии даромад, ки андозӣ мадохили замин буд, торафт кам шуда, ниҳоят бо сабабҳои боло қариб аз байн рафт. Дар ин хусус сарчашмаҳои гуногун гоҳ бавосита ва гоҳ бевосита шаҳодат медиҳанд. Мо дар ин ҷо фақат бо овардани гуфтаҳои ду нафар шоҳид, ки дар вақтҳои гуногун ба Бухоро сафар карда, вазъиятро бо ҷашми худ дидаанд, иктифо мекунем. Б. Пазухин (1669): «Андӯхтаҳои пулии давлати онҳо дар ҳазинаи подшоҳӣ кам аст, зеро ҳамаи деҳқадаҳо ба тариқи инъом дар байни саркардаҳо ва мансабдорони гуногун тақсим шудаанд, барои заруроти шоҳон аз зарби сикка ва бочу хироҷ пуле дар ҳазина фароҳам меояд; боз бо ин ҳама зарурот то охири сол чизе боқӣ наме-монад». Ф. Беневени: «Аз ҷеҳраи хон пайдост, ки дар умури идораи мулк ма-роми олие дар ўст, аммо чун ҳазина холист, ўро иқтидоре нест... Он чӣ оидоти ҳазина хоҳад буд, низ аз байн рафтааст».²⁶

Ин аст асоси иқтисодии торафт заиф гардидани ҳукумати марказӣ ва беш аз пеш қувват гирифтани феодалони калони соҳибхитёр, алалхусус амирон – сардорони қабилаҳои ўзбек.

Мавқеи феодалони рӯхонӣ ҳам баланд гардид. Чунончи, дар вақтҳои гу-ногун шайхони тариқати дарवेशӣ дар Фарғона ва Тошканд ҳокимиятро ба дасти худ гирифта буданд.

²⁴ ИТН, П, 2, с. 37.

²⁵ Чехович О. Д., 1954 б, с. XV-XUШ.

²⁶ Пазухин Б., 1894, с. 61; Беневени Ф., 1853, с. 373.

Чунбишҳои халқӣ

Зулму ситами тоқатшикан ва истисмори бераҳмонаи феодалӣ, ҷангҳои дохилӣ ва ғайри дохилӣ гуруснагӣ норозигии оммаи халқро ниҳоятдараҷа зиёд кард. Ин буд, ки дар маҳалҳои гуногун дам ба дам шӯро ошӯбҳои халқӣ сар мезаданд.²⁷ Дар замони Абдулазизхон, ба қавли шоири ҳамзамони ӯ Сайиди Насафӣ, шӯриши калоне дар деҳаи Даҳбеди Самарқанд рӯй дод. Шиддат ва вусъати ин ҷунбиши халқӣ ба дараҷае буд, ки худ Абдулазиз бо лашкари зиёде омада, шӯришро фурӯ нишонд ва Даҳбедро оташ дода, ба ҳок яксон намуд. Дар давраи ҳукмронии Субҳонқулихон ва ворисони ӯ ҳам муттасил шӯришҳои халқӣ ба амал меомаданд. Гоҳо аз ин ҷунбишҳои халқӣ феодалони ҷудогона барои расидан ба мақсадҳои шахсии худ истифода менамуданд. Масалан, боре ҳангоми ба Балх ҳуҷум кардани Субҳонқулихон тамоми аҳолии дар зарфи 21 рӯз қаҳрамонона ҷангида, шаҳрро, ки ҳокими он Маҳмудбии атолиқ буд, аз бухориҳо ҳифз намуд.²⁸ Дар ин маврид ҳамаи табақаҳои ҷамъият муттаҳид гардида буданд, зеро ба ҳуҷум мефаҳмиданд, ки агар хон шаҳрро ишғол намояд, ба таври ваҳшиёна мардумро қатлӣ қиланд ва ҳамаи ҳаётро ба ҳалокат мерасонанд. Аммо халқ аксар вақт ҳукумати марказиро тарафдорӣ менамуд, чунки ҷангу низоъҳои дохилии феодалӣ аҳолиро ҳам шаҳр ва ҳам деҳотро хонахароб месохт.

Қиёми калонтарин ва зафармандонаи халқ соли 1703 дар Ҳисор ба вуқӯъ омад. Сабабгори он ҷанги байни ду феодал гардид: Муҳаммадраҳимбӣ бо лашкари Бухоро ба муқобили Ўткан ном ҳокими яке аз қалъаҳои вилояти Ҳисор ҷанг сар кард. Вале лашкари Бухоро муваффақияте ба даст наоварда, ақиб нишаст ва мардуми Ҳисор дучори бедодгарии Ўткан гардид. Аз низоъҳои хунини байни феодалон ба танг омада, аҳолии Ҳисор ба амирони Бухоро бо эътироз муроҷиат намуданд ва ҳимояти худро талаб карданд. Амирон бо вакилони халқ дағалона муносибат карда, ҳатто яке аз амирон ба сари онҳо шамшер кашид, вакилон ҳам даст ба сангу калтак бурданд. Воқеанигоре ин ҳодисаҳо чунин ба қалам овардааст:

«Умарои Бухоро (башитоб) аз қалъаи Ҳисор берун омаданд, си-поҳиёнашон ҳам дар ҳоле, ки (аз қиёми мардум) ба ваҳшат ва биму ҳарос афтода буданд, ба ишон пайравӣ карданд. Он гоҳ аҳолии Ҳисор, юзҳои қавми шодӣ, худро ба тороҷи хиргоҳу шомӣёнаҳои бухорӣёни шитобон фироркунанда дарандохтанд ва андаруни қалъа чунон талотӯбе барпо гардид, ки гӯё рӯзи ҳашр фаро расида»²⁹. Дар ин маврид манфиатҳои аҳолии муқимии вилояти Ҳисор ва тоифаи юзи ўзбек ба ҳам мувофиқат намуд: халқ барои барҳам ҳурдани ҷангҳои феодалӣ дар сарзамини сар бардошт, юзҳо ҳаракати муваффақиятмези халқро тарафдорӣ карда, қори торумор намудани бухорӣёноро ба анҷом расониданд.

Шӯрише, ки соли 1714 дар Бухоро ба амал омада буд, бо марому хусусиятҳои худ аз дигар ҷунбишҳои халқӣ тафовут дошт. Як гурӯҳ феодалони қабиллаи кенағас бо сардорӣ Иброҳим атолиқ ба мақсади иҷро кардани табдилути дарборӣ хост ба арк дохил шаванд. Халқ ба ҳимояи ҳукумат бархоста, дар шаҳр сангарҳо барпо намуд. Ҳамин тариқа, фақат тавассути кӯмаки мардум ба хон муяссар гардид, ки душманонашро нобуд созад.³⁰

²⁷ Чехович О. Д., 1954, с. 63–71; Абдурахимов М. А., 1956, с. 64–72; Чехович О. Д., 1959 а, с. 221–223; Давидович Е. А., 1964, с. 135–145; ИТН, П, 2, с. 44–47; «История Узбекской ССР», т. 1, 1967, с. 579–580.

²⁸ Муҳаммадйосифи Муншӣ, 1956, с. 162.

²⁹ Мирмуҳаммадамини Бухорӣ, 1957, с. 68.

³⁰ Абдурахмони Толё, 1959, с. 60–63.

Аммо, қабл аз ин, соли 1708 дар вақти эълони ислоҳоти пул халқи Бухоро, баръакс, бар зидди Убайдуллоҳон шӯриш бардошт. Норозигӣ табақаҳои гуногуни чамбъятро фаро гирифта, аввал ба шакли муқобилати ғайрифайзоли зуҳур намуд: дўкону корхонаҳо баста шуданд: кори савдо қатъ гардид, дар бозор чизе ёфт наменшуд. Баъдҳо норизоягии мардум авҷ гирифта, ба як шӯриши ошқорои мардуми фақиру бенаво фуру рехт. Ба қавли, яке аз муаррихони онвақта – Мирмуҳаммадамини Бухорӣ шӯриш бераҳмона пахш карда шуд, чанд касро ба дор кашиданд, ислоҳот комилан қорӣ гардид ва ҳама сари итоат фуруд оварданд.³¹ Чанд вақт таърихшиносон ин баҳои ғаразнокӣ шӯришро ғайританқидӣ қабул карда буданд. Таҳқиқ ва муқобилаи манбаъҳои санадӣ он давр нишон дод, ки ин ҷунбиши халқӣ муваффақияти калоне пайдо карда будааст, ҳукумат аз он хеле ба ҳарос афтода, маҷбур шудааст, ки маънии ислоҳотро тағйир диҳад.³²

Дар нимаи аввали асри XVIII ҷунбишҳои халқӣ ҷунон бисёр сар мезаданд, ки ҳатто муаррихони дарбор, бигзор ғаразолуд ва рӯпӯшида бошад ҳам, аз зикри онҳо гурез надиҳанд. Файр аз шӯришҳои номбурда, боз дар солҳои 1713–1714 дар Бухоро, соли 1713 дар Самарқанд, соли 1719 дар Балх, соли 1746 дар Тошканд шӯро ошӯбҳои халқӣ ба вуқӯъ омаданд. Ҳарчанд муаррихони дарбор воқеияти ҷунбишҳои халқиро таҳриф кунанд ҳам, шубҳае боқӣ наменонад, ки дар шароити иртиҷо ва истибдоди феодали оммаи халқҳои тоҷик ва ўзбек ба муборизаи зидди сохти беҳуқуқиву ситамкорӣ, зидди ҷангҳои дохилии феодали бармехостанд.

Касбу ҳунар, тиҷорат, муомилоти пулӣ

Дар давлати Ҷониён шароит барои тараққиёти касбу ҳунар ва тиҷорати дохилию хориҷӣ хеле номусонд буд ва ба қадри авҷ гирифтани низоъҳои салтанатталабӣ ва ҷангҳои феодали боз ҳам бадтар мешуд. Баъзе шахру вилоятҳои тамоми ҷунон дучори тороҷ ва ҳаробӣ мегардиданд, ки пас аз ин муддати дуру дарозе ба худ омада наметавонистанд. Вале мардум малакаи касбӣ, пешаварӣ ва ҳунари худро фаромӯш намекард: бе сабаб нест, ки дар як ҳуди Бухоро Сайиди Насафӣ беш аз дусад навъи касбу ҳунарро ном бурдааст. Ҳаробии иқтисодӣ, ки ҷангҳои дохилӣ, тохтутози хевагиҳо, ҳуҷуми тоифаҳои бодиянишин ва қўшунҳои аҷнабӣ ба сари мамлакат меоварданд, ба инкишофи мўътадили истеҳсолоти молӣ ва тиҷорат ҳалал мерасонид. Қашшоқӣ, гуруснагӣ, хонавайроншавӣ – ҳамаи ин боиси кам шудани харидорони муқаррарии колоҳои оддӣ мегардид. Сайиди Насафӣ, ки дар айёми пири ба бофандагӣ машғул будааст, дар ашъори худ ба набудани харидор, тамоман аз равнақ бозмондани бозор дар охири асри XVII ишорат мекунад.³³

Дар таҳи гарди касодӣ шуд матоам поймол,
Рўзгоре шуд хиҷолат аз дуқон бошад маро,

Ё худ:

Гоҳе матои худ, ки ба бозор мебарам,
Домону остини харидор мекашам.

Вазъият дар нимаи аввали асри XVIII боз ҳам бадтар гардид. Дар натиҷаи тохтутозҳои муттасили ҳафтсолаи қазоқҳо (1723–1730) водии Зарафшон тамоман ба харобазор табдил ёфт. Қаҳтӣ ва гуруснагии саҳт сар шуд, касони аз ҷанги ин фалокат раҳоефта ба ҳар тараф фирор карданд, Бухоро ва

³¹ Мирмуҳаммадамини Бухорӣ, 1957, с. 159.

³² Давидович Е. А., 1964, с. 140 ва давомаш.

³³ Мирзоев А. М., 1954, с. 77–78.

Самарқанд беодам монд.³⁴ Аҳволи фақат он шахру вилоятҳое, ки аксаран дар ғўшаву канорҳои мамлакат воқеъ гардида, ба арсаи ҷангҳои доимии феодали, тохтугозҳои хевагиҳо ва ҳамлаи бодиянишинон мубаддал напуда буданд, нисбатан беҳтар буд. Ба харобӣ рӯ ниҳодани ноҳияҳои марказии давлат ба тараққиёти онҳо ҳатто таъсири мусоид ҳам расонид, зеро косибону ҳунармандон барои эмин мондан аз хавфу хатар ва пайдо намудани имкони кори ошӣ марказҳои бузурги касбу ҳунар ва тиҷоратро тарк карда, ба ин ғўшаҳои дурдаст паноҳ мебурданд.

Вазъи умумии пулдорӣ ва сиёсати ҳукумат дар соҳаи пулбарорӣ ва гардиши пул низ барои касбу ҳунар ва тиҷорат номусоид гардид.³⁵ Ба болои душвории аз ҳилаву найранги қурб ба миён омада, ки ҳанӯз дар асри XVI чун бори гароне бар дӯши касбу ҳунар ва тиҷорат афтада буд, акнун босуръат вайроншавии сиккаҳои нуқра зам шуд. Пулро аз омезаи нуқраву мис зарб мезаданд, лекин миқдори мис торафт меафзуд. Ҳар бор, ки иёри пул даст мефуромад, ҳазинаи фоида мебурду аҳоли зарар меид. Аз ин рӯ, аҳоли ба муқобили шикастани қурби пул фаъолона мубориза мебуд ва дар ин маврид манфиатҳои қариб тамоми табақаҳои ҷамъият ба ҳам мувофиқат менамуд. Аҳоли «пули асил» – пули маҳкаму устувор ва ҳамеша якхела вуҷуд довар баландиёрро мехост. Ин мубориза дар асри XVII гоҳо натиҷаи матлуби меод: аҳоли муваффақ мешуд, ки ҳукуматро ба баландтар кардани иёри пул водор намояд. Аммо дар чоряки охири асри XVII зарби пули баландиёр тамоман қатъ гардид. Аҳоли агарчи мисли пештара барои «пули асил» муборизаи худро давом меод, вале барори он хеле кам ва ночиз буд: миқдори нуқра дигар аз 35% баланд набаромад. Баъдтар, соли 1708, чунон ки дар боло оварда шуд, Убайдуллоҳон миқдори нуқраро дар сиккаҳои худ ба 9% фуруварда, боиси сар задани шӯриши халқ гардид, ки он қисман муваффақиятомез анҷом ёфт.

Вале ҳукумат аз кори пулбарорӣ на фақат бо чунин роҳи бевосита фоида ба даст мебаровард. Найрангҳое, ки дар бобати тағйири қурби пул карда мешуд, чун бори боз ҳам гарантҳо ба дӯши аҳоли меафтад. Дар аҳди Ҷониён ҳам, мисли асри XVI, ҳамаи пулҳои нуқраро ба «пули нав» ва «пули кўҳна» ҷудо мекарданд. Ҳукумат ҳар вақт ки хоҳад, «пули нав»-ро «кўҳна» эълон менамуд, лекин иқтисодии хариди пули «кўҳна» дар бозор қимат ба иёри он вобаста буд. Чунончи, пулҳое, ки 60% нуқра доштанд, вақти нав будани худ ҳамчун пули баландиёр бо нархи иҷборӣ гардиш мекарданд. Ҳамин ки ин пулҳоро «кўҳна» эълон карданд, фавран 40% иқтисодии хариди он аз даст мерафт, яъне аҳоли дар ҳол 40% зарар меид. Агар таври дигар ғўем, дар давоми асри XVII меъёри истифодаи зарби пул фавқулодда афзоиш ёфт ва ин ҳол вазъияти косибону тоҷиронро назар ба он чи, ки Љенкинсон дар миёнаҳои асри XVI навишта буд, хеле вазнинтар намуд.

Аз ин ҳама ба таври равшан бармеояд, ки косибон дар ин давра ҳоло тамоми хусусиятҳои пешаву ҳунари худро ҳифз карда буданд, вале шароити онвақта ба пешрафти касбу тиҷорат имкон намедод. Ин буд, ки ҳаҷми онҳо хусусан аз охири асри XVII сар карда сахт коҳиш ёфт ва ин ба анвои молҳо низ бетаъсир намонд. Албатта, он навъи касбу ҳунар, ки маҳсулоти он ба хориҷ содир мешуд, як дараҷаи вазъи беҳтаре дошт: талаботи беруна дар чунин шароити сахт низ ба пешрафти истеҳсолот мусоидат мекард. Аз ин ҷиҳат муносибатҳои тиҷоратии торафт мустаҳкамшаванда ва вусъатёбанда бо Россия аҳамияти махсусе дошт.

³⁴ Чехович О. Д., 1954, с. 72–73.

³⁵ Давидович Е. А., 1964, с. 100–134.

Давлати Рус аз инкишофи тиҷорат бо Осиёи Миёна хеле манфиатдор буд ва барои он шароити мусоид фароҳам месохт. Ба савдогарони осийимиёнагӣ тадриҷан иҷозат дода шуд, ки дар тамоми шаҳрҳои ин мамлакати паҳновар тиҷорат кунанд. Хусусан, пеш бурдани корҳои савдо ба воситаи Сибир имтиёзҳои зиёде дошт – дар ин ҷо аз тоҷирони Осиёи Миёна хеле кам боҷ мегирфтанд ва ҳатто аз баъзе молҳои аслан боҷ ситонда наmeshуд. Баъди ба вуҷуд омадани истеҳсоми Оренбург дар соли 1735 ба мақсади ҷалб кардани тоҷирони Осиёи Миёна чанд муддат дар ин ҷо савдои бегумрук эълон карда шуд.

Савдогарони Осиёи Миёна ба тарафи Россия бештар матоъ ва мансӯҷоти пахтагӣ мебурданд. Аз дафтарҳои гумрукии тиҷоратхонаҳои Сибир ва Аштархон метавон дид, ки ба он мамлакат чӣ андоза молҳои зиёде содир мегардидааст. Дар рӯйхати муфассали ин дафтарҳо анвои мухталифи газворҳои истеҳсоли Осиёи Миёна, аз қабилӣ матои «зандонӣ» (себандӣ, дубандӣ, пурбенӣ, бурматӣ), матоъҳои гулдор, хомсуф ва амсоли инҳо зикр ёфтаанд.

Як қатор мадрақҳо дар ин вақт ба сабаби нарасидани абрешими хом (ҳатто ба хориҷ баровардани он манъ гардида буд) ҳам аз ҷиҳати ҳаҷм ва ҳам аз ҷиҳати навъ коҳиш ёфтани истеҳсоли шохивориро нишон медиҳанд. Бад шудани шароити зиндагӣ теъдоди касонеро, ки ба парвариши кирми абрешим шугъл доштанд, ҳамчунин талабгори матоъҳои шохӣ ва шохивориҳои гаронбаҳоро беш аз пеш кам менамуд.

Чарм, баъзе навъҳои мӯйина, қолин ва ғ. аз молҳои асосии содиротӣ ба шумор мерафтанд. Анвои молҳои ба истилоҳ тиҷорати хонӣ, яъне он молҳое, ки сафирони тоҷир мебурданд, хеле зиёд ва гуногун буд. Азбаски талаботи давлати Рус нисбат ба молҳои Осиёи Миёна ҳамоно меафзуд, ҳаҷми ин молҳои содиротӣ ҳам бештар гардида, табиатан ба истеҳсолоти онҳо шароити мусоидтаре фароҳам меомад.

Истеҳсоли аслиҳаҷот ва, умуман, маснуоти фулузӣ ниҳоят дараҷа равнақ ёфт. Онҳо низ ба кишварҳои хориҷӣ содир мегардиданд. Баъзе намунаҳои олооти сафолии онвақта то замони мо расидаанд ва чунин ба назар мерасад, ки ғайр аз зарфҳои оддӣ ва муқаррарӣ, зарфҳои нафиси луобии мунаққаш низ истеҳсол мешудаанд. Дар асри XVII касбу ҳунари амалӣ низ аз равнақ намонда буд, махсусан хотамкорӣ, қошинкорӣ ва қандакорӣҳои рӯи ғач ва ҷӯб ба дараҷаи баланди тараққӣ расид. Аммо дар асри XVIII талабот нисбат ба осори ҳунари амалӣ тақрибан қатъ гардид.

Дар соҳаи тиҷорати хориҷӣ мавқеи муҳимро муомилоти савдо бо давлати Рус ишғол менамуд.³⁶ Чунон ки хотирнишон гардид, ба ин мамлакат молҳои хеле зиёд ва гуногуннавъи Осиёи Миёна бурда мешуд. Дар ин ҷо бояд илова кард, ки тоҷирони Осиёи Миёна роли миёнаравиро ҳам бозӣ мекарданд: онҳо ба Россия на фақат молҳои худро, балки бисёр молҳои хориҷӣ, хусусан ҳиндиро низ мебурданд. Ин албатта, дар навбати худ боиси ба Осиёи Миёна бештар ворид гардидани молҳои ҳиндӣ мегардид, ҳарчанд ки бо сабабҳои дар боло овардашуда талаботи аҳоли ба молҳои воридотӣ хеле кам шуда буд.

Ҳодисаи нав дар таърихи тиҷорати байни Россияву Осиёи Миёна на фақат афзудани ҳаҷми содироту воридот, балки дар ин кор ғайбона ширкат намулдани савдогарони рус ҳам буд. Савдогарони рус ва ё дӯкандорони онҳо акнун дар шаҳрҳои гуногуни Осиёи Миёна 2–3 сол иқомат намуда, молҳои худиро меоварданд ва молҳои инҷоиро мебурданд. Аз молҳои русӣ дар Осиёи

³⁶ Рычков П. И., 1949; Чулошников А., 1932; Зиёев Ҷ. З., 1962; Юлдошев М. Ю., 1964; Ҷамолов Қ., 1966.

Миёна на фақат ба апёи таҷаммулӣ (мӯина, чарм, моҳут ва дигар чизҳои қиматбаҳо) балки ба асбобҳои гуногуни рӯзгор, аз қабилӣ зарфҳо, чарчинворӣ ва ғ. низ талабот зиёд буд.

Дар ин давра Осиёи Миёна ҳамчунин бо Ҳиндустон, Эрон, Хитой робитаҳои тиҷоратӣ дошт, вале ҳаҷм ва миқёси ин муомилот ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст. Дар ин бобат чунин амри воқеӣ диққатро ба худ ҷалб менамояд, ки дар Бухорои онвақта гузари махсуси савдогарони ҳиндӣ мавҷуд будааст. Убайдуллоҳон барои давлат зиёда манфиат доштани инкишофи тиҷорати хориҷиро ба хубӣ дарк намуда, дар роҳи беҳтар гардидани он чораҳо меандешид. Аммо ин як ҳодисаи кӯтоҳмуддате буд, ки бо қувват гирифтани харобии хоҷагии мамлакат ба зудӣ аз байн рафт. Флорио Беневени, ки соли 1722 дар Бухоро зиста, масъалаҳои тиҷоратро махсус омӯхта баромадааст, хотирнишон месозад, ки агарчи молҳои ҳам барои Бухоро ва ҳам барои Россия зарурӣ мавҷуданд, аммо шароит барои инкишофи тиҷорат вучуд надорад.³⁷

3. МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАЪНАВӢ МЕЪМОРӢ ВА САНЪАТ

Хусусиятҳои ҳаёти хоҷагӣ ва иҷтимоию иқтисодии асрҳои XVII–XVIII ба соҳаи меъмории низ нақши маълуме гузошт. Нуфуз, ҳокимият ва сарвати табақаҳои фавқонии тоифаҳои ўзбек, алалхусус амирон торафт афзунтар мегардид. Шаҳрҳо ва вилоятҳои тамои гоҳе амалан дар ихтиёри онҳо қарор мегирiftанд. Пули барои сохтмон лозим дар дасти ҳамин амирони қабилавии ўзбек буд ва онҳо бо василаи анъанавӣ меҳостанд шўҳрат ёбанд ва номи худро ҷовидонӣ гардонанд.

Яке аз ҳамин қабил аҳли кибор Ялангтушбӣ дар Регистони Самарқанд сохтмони бузургро вусъат дод ва ҳамон маҷмӯи имороти муҷаллалеро, ки то имрӯз боқист, ба вучуд овард. Дар рўбарӯи мадраси Улуғбек (дар он ҷое, ки пештар хонаҳои Улуғбек мавҷуд буд) бо амри ӯ меъмори номӣ Абдулҷаббор мадраси нав бино кард. Дар пештоқи даромадгоҳи ин мадраса сурати даррандаи ба ғизол ҳамлакунанда тасвир ёфтааст ва аз ҳамин сабаб онро мадраси Шердор номидаанд. Рӯи мадраси Шердор айнан нусхаи рӯи мадраси Улуғбек аст: дар марказ – сардар, дар гўшаҳо – манораҳои рост, аз байни дарвоза ва манораҳо гунбазҳои теғадор ба назар менамоянд, ки дар болои ду дарсхона сохта шудаанд. Лекин дар ҷузъиёти тарҳи бино ва ороишоти он навиҳои зиёде мушоҳида мешавад.

Баъдтар Ялангтушбӣ аз тарафи севуми майдон боз як иморати дигар андохт. Чун дар ороишоти ин бино тиллои бисёре истифода шудааст, онро Тиллокорӣ номидаанд. Ин биноест, ки мадрасаву масҷид дар як ҷо сохта шудаанд: дар се тарафи ҳавлӣ ҳучраҳо ва дар тарафи чорум масҷид воқеъ гардидааст (иморати марказии гунбазнок ва ду айвони серқубба низ дар ҳамин қисмат ҷо гирифтааст).

Ҳамин тариқа, майдоне ба вучуд омадааст, ки як тарафаш кушоду се тарафаш бо се бинои мўхташамӣ хушнамо зинат ёфтааст.

Дигар аз ёдгориҳои меъмории асри XVII маҷмӯи иморатест, ки дар Бухоро воқеъ гардидааст. Яке аз, қисматҳои муҳимми ин ансамбли меъмории ҳавзи калон мебошад ва аз ин рӯ вай бо номи Лабиҳавз машҳур аст. Аввалин иморати ин маҷмӯъ – мадраси Кўкалтош ҳанӯз дар асри XVI сохта шуда буд. Дар

³⁷ Беневени Ф., 153, с. 376, 380–381.

асри XVII яке амалдорони олимақоми он замон Надир-девонбегӣ фармуд, ки ҳавз, мадраса ва хонақоҳчае созанд. Ин ансамбли меъморӣ он қадар мутаносиб ва мутавозин нест, чунон ки дар маҷмӯи имороти Регистони Самарқанд метавон дид. Вай ҳамчунин ба худ шакли том нағрифтааст. Намуди он чунин аст: намои пурҳашаи мадрасаи асри XVI рӯ ба майдон буда, дар як тарафи ин майдон мадрасаи на он қадар калони Надир-девонбегӣ ва дар тарафи дигари он Лабиҳавз ва дар паси Лабиҳавз хонақои хурд воқеанд. Мадраса ва ҳавз бо ин хонақо мувозана надоштанд ва ҳамчунин бо мадрасаи асри XVI мувофиқат намекарданд. Ин ансамбли меъморӣ аз таносуб ва тавозуни қисматбандӣ маҳрум буда, меъмор дар бунёди он на завқе ва на таъбе аз худ зоҳир накардааст. Бинокориҳои асри XVII низ ба сари худ ягон ҷиҳати қобили таваҷҷӯе надоранд.

Дигар ансамбли меъмории дар асри XVII биноёфтаи Бухоро бисёр муҳим ва ҷолиб мебошад. Ин ду мадрасаест, ки муқобили якдигар воқеъ гардидаанд: яке мадрасаи Улуғбек, ки дар асри XV сохта шудааст ва дигаре мадрасаи Абдулазизхон, ки аз ёдгориҳои меъмории асри XVII ба шумор меравад. Дар байни ин ду иморат хеле шабоҳат мавҷуд аст, аммо тафриқаи онҳо боз бештар мебошад. Таносуби рӯи иморати мадрасаи Улуғбек ба ҳадди комил расида, ороишоти он сода ва дар айни замон хеле нафис аст. Аммо дар намои мадрасаи Абдулазизхон асаре аз таносуб мавҷуд нест, даромадгоҳаш ниҳоят дароз, канораҳои рӯи иморат, баръакс, бисёр ғафсанд. Ороиши он бағоят бодабада ва пуркарруфар мебошад.

Агар дар бораи асри XVII ҳамчун яке аз марҳилаҳои инкишофи санъати меъмории Осиёи Миёна сухан ба миён ояд, ин, беш аз ҳама, ба ороишоти биноҳо дахл менамояд. Ороишгарони асри XVII анъанаи ду қарни пешинаро давом дода, баъзан муваффақиятҳои муайяни эҷодӣ ба даст меоварданд. Алалхусус, комёбии устодони қандакории рӯи ғач ба назар намоёнтар буд. Шўшаҳои ғачии мадрасаи Абдулазизхон бо мураккабӣ, инчунин зарофат ва нафосати худ касро дар ҳайрат мегузорад. Дар ороиши иморатҳо аз ҳунари хотаскорӣ ва кошпикорӣ ба таври васеъ истифода мекарданд. Нақшҳои пурпечухам ва сарбаста, гаммаи рангҳои назар ба асрҳои XV–XVI дурушт ва ҳашиштар мебаромаданд, рангҳои зард ва сабз, ки ба таври фаровон кор фармуда шудаанд, онҳоро аз ҳад зиёд рангин менамуданд.

Аз нусхаҳои ҳаттии асри XVII, ки бо минётурҳои рассомони Осиёи Миёна зинат ёфтаанд, миқдори хеле кам то замони мо расидааст. Вале аз ҳамин намунаҳои кам низ маълум мегардад, ки анъанаи мактаби минётури осийимӣ-нагии асри XVI давом ва инкишофи босазои худро дар асри XVII пайдо намулдааст.³⁸ Хусусан, минётурҳое, ки «Зафарнома»-и Шарафиддини Яздиро зеб додаанд, бисёр хуб ва ҷолибанд. Ин нусха соли 1628 дар Самарқанд китобат шуда, 12 минётурро дар бар мегирад.³⁹ Минётурсозии забардасте дар саҳнаҳои размӣ бо як маҳорати ҳайратангез тавонистааст миқдори зиёди симоҳои одамиро ҷо диҳад, ки ҳар яке он боз ба назар зинда ва дар ҷунбишу ҳаракат намудор мешавад. Масалан, дар сурате, ки Ҳиротро муҳосира кардани Темур тасвир ёфтааст, 23 андоми одамай ва 18 асп мавҷуд аст. Дар минётури дигар, ки лашкар кашидани Темур бар зидди хони Олтинўрда - Тўхтамиш тасвир шудааст, 20 кас ҷанг мекунад. Саҳнаи базми Темур низ пуродам аст: дар ин ҷо

³⁸ Пугаченкова Г. А. ва Ремпель Л. И., 1965, с. 358–359; «Среднеазиатское миниатюры XVI–XVII вв», М., 1964.

³⁹ Семёнов А. А., 1956, с. 3–16.

аҳли кибор, сипоҳиён, мутрибон, ҳофизон, ровиён ва соқӣёнро метавон дид. Саҳнаҳо хеле зебо ва хушранг офарида шудаанд.

Дар асри XVII санъати портрет ҳам аз тараққӣ бознамонд. Чунончи, тасвири фасеҳи Имомқулихон, ки соли 1642 кашида шудааст, ба ин далолат мекунад.⁴⁰

Вазъияти даври баъдина ба пешрафти бинокорӣ, меъмори ва санъат ягон қадар мусоидат накард. Нимаи аввали асри XVIII давраи харобии иқтисодӣ, хуруҷи ҷангҳои дохилӣ, ба вайронӣ рӯ овардани шаҳру деҳот, сар задани шӯришҳои халқӣ, дубора авҷ гирифтани тохтутози хевагиҳо, ҳучуми тоифаҳои бодиянишин ва қўшунҳои аҷнабӣ буд. Дар ин вақт, махсусан, ноҳияҳои марказии Мовароуннаҳр ва вилояти Балх зарар диданд. Дар натиҷаи ба ҳар тараф фирор кардани аҳоли чунин марказҳои маданӣ, монанди Бухоро ва Самарқанд беодам монданд. Табиист, ки аз ин замони опшuftа ва тира ҳеҷ як ёдгории муҳими меъмори ва ҳунари боқӣ намондааст.

Адабиёти бадеии тоҷик ва солномаҳои таърихӣ асри XVII – ибтидои асри XVIII

Дар аҳди Ҷониён ду маркази адабӣ вучуд дошт, ки яке Бухоро ва дигаре Балх буд. Дар ин давра адабиёти тоҷик назар ба асри XVI бештар ба тараққӣ рӯ ниҳод. Лекин дар замони Субҳонқулихон шароит ба дараҷае саҳт гардид, ки ҳатто як идда шоирони дарбор ватани худро тарк намуда, ба Ҳиндустон ҳиҷрат карданд.

Дар сурате ки адабиёти дарборӣ ва расмӣ тасаввуфӣ ҳолати таназзулро аз сар мегузаронид, дар доираҳои ғайрирасмӣ, махсусан дар байни пешаварони шаҳр назми рӯҳан ба муҳити халқ наздик тараққӣ карда, мисли Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ, Муллообиди Мумтоз ва, хусусан, Миробид Сайиди Насафӣ шоирони забардаст ба камол расиданд, ки маҳсули адабии онон бештар ба ҳаёти табақаҳои истеҳсолкунандаи мамлакат алоқаманд буд.

Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ соли 1657 дар маҳаллаи Зардӯзони Самарқанд таваллуд ёфтааст. Ҷамаи хешу ақрабӣ ӯ дар касби зардӯзӣ маҳорати комил доштанд ва худӣ ӯ ҳам ин пешаро ба хубӣ азхуд карда буд. Фитрат дар соли 1685 ба Бухоро рафта, дар мадрасаи он ҷо таҳсил мекунад. Рӯзгори ӯ ба саҳтӣ ва машаққат мегузашт. Мӯҳтоҷӣ ва тангдастӣ ӯро маҷбур намуд, ки ҳавлиашро фурӯшад. Харидор, ки шахси давлатманде буд, ӯро фиреб дода, ҳавлиро бо нархи хеле арзон соҳиб гардид. Шоир ба ин вачҳ дар бораи вай як шеърӣ ҳаҷвӣ навишта, бо ҳамин васила қасос гирифт. Фитрат дар аввалҳои асри XVIII вафот кардааст.

Соҳибони тазкира ӯро устои ҳам назм ва ҳам наср донистаанд. Аз мероси адабии ӯ маснави «Толиб ва Матлуб», як ҳаҷвия ва чанд ғазал дар дастраси мост. Девони ӯ то ҳол пайдо нашудааст.

Сайиди Насафӣ (ваф. байни солҳои 1707–1711) бузургтарин шоири ин давра аст. Дар замони ҳукмронии Абдулазизхон, Субҳонқулихон ва Убайдуллохон ҳаёт ба сар бурда, рӯзҳои тира ва мудҳишро, ки истибдоди феодали ба сари оммаи заҳматкаш оварда буд, бо ҷашми худ дидааст.

Сайидо дар давраи аввали эҷодиёти худ зоҳиран бо мақсади пайдо кардани сарпараст ва мураббӣ бо баъзе намоёндагони табақаи ҳоким ва бо муҳити одамони дарбор наздик шуд ва таъсири ҳамин муҳит буд, ки чанд қасидаи

⁴⁰ Пугаченкова Г. А., ва Ремпель Л. И., 1965; с. 360–361. Дар хусуси санъати мусиқӣ. ниг.: Семёнов А. А., 1946 а.

худро ба Абдулазиз ва Субҳонқулихон бахшид. Аммо, вақте ки вай аз тамоми фисқу фучури дарбор ва разолати аҳли он воқиф шуд, ҳар чӣ зудтар худро аз муоширати ин тоифа дур кашид:

Қадам аз кўчаи арбоби давлат кўтаҳ авлотар,
Ки аз ҳар нақши пой ман барояд чашмаи хуне.

Сайидо халқи худро бисёр дўст медошт. Ў на фақат бо маҳсули адабии худ, балки шахсан ҳам афтодагон ва мазлумони бечораи ватанашро то метавонист ҳимоят мекард:

Ҳар кучо афтодае бинам ба сар ҷо медиҳам,
Хори ин саҳро гули рӯи сабад бошад маро.

Сайидо қасидаҳои худро на ин ки ба подшоҳон ва аъён ашроф, балки ба камбағалон, пешаварон ва деҳқонон бахшида, ҳаёти ин гурӯҳи аҳолиро хеле хуб тасвир кардааст. Қасидаҳое, ки ӯ дар тавсифи нонвой, наққош ва ғ. навиштааст, аз ҳамин қабиланд. Дар байни асарҳои ӯ мавқеи муҳимро «Баҳорӣёт» («Ҳайвонотнома») ишғол мекунад. Шоир дар ин асари худ дар тимсоли ҳайвонот симои намояндагони табақаҳои мухталифи ҷамъияти феодалиро тасвир намуда, чунин ақидаеро пеш меронад, ки одамони меҳнатӣ агарчи дар назар чун мўрчагон ба зерӣ по афтодаанд, дар амал аз ҳама болотаранд ва агар онҳо иттифоқ кунанд, қавитарин душманро ҳам мағлуб карда метавонанд.

Сайидо дар як силсила шеърҳои худ харобии шахру деҳот, маҳрумият ва азоби бекарони аҳолиро дар аҳди Субҳонқулихон – даврае, ки, аз як тараф, муфлисӣ ва бенавой зиёд шуда, аз тарафи дигар, сарвати синфи ҳукмрон беш аз пеш меафзуд, нишон додааст, чунон ки ӯ менависад:

Фалак ба қомати пири хамида мемонад,
Ҷаҳон ба деҳаи торочдида мемонад...
Зи баски аҳли ҷаҳон хуни якдигар хўрданд,
Сари сипеҳр ба нори макида мемонад.
Даруни ҷомаи рангини хеш дунёдор
Ба кирмҳои бирешимтанида мемонад.⁴¹

Умуман, Сайидо Насафӣ дар давлати хонии Бухоро нахустин шоирест, ки ошкоро ба ҳимояти аҳли меҳнат бархоста, соҳти феодалиро саҳт танқид кардааст. Ў ҳамчун шоири соҳибистеъдод, ифодакунандаи орзуву омили табақаҳои меҳнатии аҳоли, хусусан ҳунармандон баромад кардааст. Аҳли меҳнат ва баёни кайфияти он дар эҷодиёти ӯ мақоми марказӣ дорад. Сайидо дар ифодаи ақидаҳои пешқадами иҷтимоӣ ва таблиғи ғояҳои инсониятпарварона аз муосирони худ хеле пеш гузаштааст. Дар шеърҳои халқи меҳнаткашро ситоиш карда, бартарии онро аз дигар табақаҳои ҷамъият таъкид менамуд, бо ҷасорати тамои изҳор мекард, ки иқтисодии аҳли меҳнат дар иттиҳод аст, синфи ҳокимро ба ҷаҳолат ва бераҳмӣ гунаҳгор карда, ба зерӣ тозиенаи саҳт мегирифт.

Сайидо дар мавзӯи ва шакли шеър баробари давом додани беҳтарин анъанаҳои гузаштагони худ, бисёр навиҳо овард. Дар ғазалҳои ҳокимони золимиро сарзаниш ва вайронҳои мулкро бо дарду алам тасвир намуда, доираи

⁴¹ Мирзоев А. М., 1954, с. 18.

мавзӯоти ин жанри анъанавиро хеле васеъ гардонид. Мавзӯҳои қасидаро низ тағйир дод ва дар васфи ҳунармандон қасидаҳо офарид. «Баҳориёт»-и ўро метавон шакли нави назми дидактикӣ ҳисоб кард. Дар адабиёти пас аз асри XVI ба тавассути эҷодиёти Сайидо жанри «шаҳрошӯб» равнақи тоза ёфт. Шоир дар эҷоди худ ташбеҳу истиораҳои нав, образҳои фолклорӣ ва таъбирҳои пуробуранги халқиро ба кор бурда, ганҷинаи воситаҳои тасвири бадеии назми тоҷикро ғанитар сохт.

Ғояҳои тасаввуфӣ ба эҷодиёти Сайидо як дараҷа таъсири манфӣ расонидаанд. Дар шеърҳои ӯ асари сабки мураккаби ҳиндиرو ҳам метавон эҳсос намуд, лекин истифодаи шоир аз ин сабк бештар характери эҷодӣ дошт.

Аксари шоирони гузашта ба ниғаҳ доштани меъёри дахлнопазири забони адабиёти классикӣ сабъи менамуданд. Пас аз воқеаҳои сиёсии ибтидои асри XVI, пайдоиши ҷудой ва дурӣ дар байни Эрону Мовароуннаҳр ҳифзи ягонагии забон моҳияти пешинаи худро аз даст дод. Сайидо инро дарк карда, бо ҷуръати тамом анъанаи қадимаро шикаст ва ба назм калимаҳои оммафаҳми забони гуфтугӯии модариашро дохил намуд. Забони офаридаҳои ӯ ба забони адабии ҳозираи тоҷик бисёр наздик аст.⁴²

Асри XVII дар баробари расонидани ин қабил намоёндагони бузургӣ адабиёт аз таърихнависон низ ҳолӣ набуд. Маҳмуд ибни Валӣ яке аз таърихнависони барҷастаи ин давра мебошад. Асари ӯ «Баҳр-ул-асрор фӣ манотиқ-ул-ахбор» як навъ энциклопедияест, ки аз чор ҷилд фароҳам омада, қисмати таърихӣ он воқеаҳои давраи аз Чингизхон то Ҷониёнро дар бар мегирад.

Дигар асари муҳимме, ки дар ин давра таълиф ёфтааст, «Таърихи Сайид Роқим» мебошад. Ин асар агарчанде воқеаҳои таърихиро бо як тартиби муайян тасвир намекунад, лекин дар бораи одамони машҳур, дар хусуси бинокорӣ ва осори адабии замони Темур ва давраҳои баъдина то асри XVIII маълумоти хеле пурқимат медиҳад.

Ҳамчунин асари Муҳаммадамини Яроқчӣ «Муҳит-ут-таворих»-ро низ метавон дар қатори сарчашмаҳои муҳими таърихӣ ин давра номбар кард. Муаллифи ин китоб шарҳи воқеаҳои таърихиро аз давраҳои қадим сар карда то нимаҳои асри XVII оварда мерасонад ва дар аҳди салтанати Ҷониён (Аштархониён) ба таври муфассал таваққуф мекунад.

Аз таълифоти дигаре, ки дар ин давра ба вучуд омадааст, асари Муҳаммадҷусуфи Муншӣ «Таърихи Муқимхонӣ» мебошад. Дар ин асар, асосан, таърихи давраи Ҷониён то соли 1704 тасвир ёфтааст. Ниҳоят, муҳимтарин асари таърихӣ ин давра «Убайдуллонома»-и Мирмуҳаммадамини Бухорист, ки қомилан ба давраи ҳукмронии Убайдуллоҳон бахшида шуда, воқеоти солҳои 1702–1711-ро фаро гирифтааст.

⁴² Ҳамон ҷо, с. 159–162.

**ҲАЁТИ ТОҶИКОН ДАР АМОРАТИ БУХОРО
ВА ДАВЛАТИ ХОНИИ ХҶҚАНД
(АЗ МИЁНАҲОИ АСРИ XVIII
ТО МИЁНАҲОИ АСРИ XIX)**

**1. ТАЪРИХИ СИЁСИИ АМОРАТИ БУХОРО
ВА ДАВЛАТИ ХОНИИ ХҶҚАНД.
ЭКСПАНСИЯИ БРИТАНИЯ ДАР ОСИЁИ МИЁНА**

Ҳуҷуми Нодиршоҳ ба Бухоро ва Хева

Дар миёнаҳои асри XVIII Осии Миёна, ки дар натиҷаи ҷангҳои дохилии пароканда ва аз ҳаробиҳои иқтисодӣ хеле заиф шуда буд, ба ҳуҷуми шоҳи Эрон Нодиршоҳи Афшор дучор гардид. Нодиршоҳ дар муҳорибаҳои Кавказ, Афғонистон ва Ҳиндустон зафар ёфта, дар соли 1740 аз роҳи Балх ва Чорҷӯй ба Мовароуннаҳр дохил шуд.⁴³

Чунон ки дар фасли гузашта хотирнишон гардид, дар Осии Миёна давлати ягона вучуд надошт. Дар сари давлати хонии Бухоро намоёндаи сулолаи Ҷонӣён - Абулфайзхон (1711–1747) меистод. Муаррихи бухорӣ - Мирзо Абдулазими Сомӣ менависад: «Абулфайзхон бошад ба лиҳози тиҳияти фиросату заковату қобилият аз аспӣ айшу тараб поён намешуд, аз сўҳбати писарону духтарони маҳлиқо берун намеомад ва ба ҷуз ошомидани шароби нобу баҳра бардоштан аз зебописарону лаззат гирифтани аз ҳофизону машшоқон дигар ба ҳеҷ кор шуғл намеварзид. Ин буд, ки кори давлат рӯ ба инқироз ниҳод ва аҳкоми шариат аз доираи риоят маҳрум гардид. Ҳар кас тамаи сардорӣ дошту ҳар фард ғарази раҳбарӣ...».⁴⁴

Дар Самарқанд мулки мустақиле ба вучуд омада буд, ки бо Бухоро рақобат мекард.⁴⁵ Ҳокими Самарқанд аз бодиянишинон кўмак хост ва онҳо дар давоми ҳафт сол (1723–1730) водии Зарафшонро ба харобазор табдил доданд. Қаҳтӣ ва гуруснагӣ сар шуда, сокинони Самарқанду Бухоро ба ҳар сў пароканда гардиданд.⁴⁶

Ба қавли Муҳаммадвафои Карминагӣ, бодиянишинҳо дар зарфи «ҳафт сол амволи хосу омор ба ғорат ва мардумро ба асорат бурда, саросари мамлакат ҳиҷоби тираи ҷабру тааддӣ густарониданд; бо ағному аҳшом ва маркабҳои худ мазрааву киштзор ва боғоту тоқзорҳои деҳқонро поймол намуданд. Заминҳои кишт ва чарогоҳҳои мамлакат дар зери суми ҷорпоёни сершумори (бодиянишинон) ба биёбон мубаддал шуданд. Ҳосили ғалла

⁴³ Дар бораи Нодиршоҳ ва истилокорӣҳои ӯ ниг.: Пигулевская Н.В. ва дигарон, 1958, с. 316–325.

⁴⁴ Сомӣ, 1962, с. 41

⁴⁵ Абдурахмони Толеъ, 1959, с. 69

⁴⁶ Чехович О.Д., 1954, с. 71–73

ниҳоятдараҷа коҳиш ёфт, қаҳтӣ ва гаронӣ аз ҳар чиҳат дар ҳадди интиҳои бе-
рахмӣ эҳсос мешуд; гуруснагӣ ва қашшоқӣ ҳукмфармой мекард... Нон қурси
мохро мемонд: ҳарчанд ба назар менамуд, ба даст намеомад»⁴⁷. А.А.Семёнов
ҳаққонӣ таъкид мекунад: «Ва ҳамин вайронии аз ҳад гузарои давлати охири
Аштархонӣ, ки аз бенизомӣ ва худсариҳои гурӯҳи ҳукмрон – амирони худком,
тамаъкор ва фосиқ рух дода буд, дар давлати хонӣ чӣ андоза ба таназзул ра-
сидани қувваҳои истеҳсолкунанда ва чӣ дараҷа қашшоқу хонабардӯш гарди-
дани аҳолиро ба таври возеҳ аён месозад»⁴⁸.

Дар ин давра табақаи ашрофи қабилаи манғит имтиёзи бештаре пайдо
мекунад, ки ин ҳолат эътирози шадиди аёнӣ ашрофи дигар тоифаҳои ўзбекро
ба амал меорад. Абулфайзхон дар ҳокимияти ҳарбию сиёсӣ ягон қудрате на-
дошт. Ин вазъияти харҷумарчи сиёсӣ ва ҳаробии иқтисодӣ ба Нодиршоҳ, ки
сиёсати маккорона ва ҳисобгаронаро пеш гирифта, дар роҳи қасду ниятҳои
худ майлҳои ҷоҳталабонаи феодалони осиймиёнагиро моҳирона истифода
мебурд, имкони ба муваффақият соҳиб шуданро муҳайё месохт.

Ба зами ин, лашқари ӯ хеле беҳтар мусаллаҳ ва муташаккил буд.

Писари Муҳаммадҳаким атолиқи мардуд – Муҳаммадраҳимбии ҷоҳталаб
ба истиқболи Нодиршоҳ рафта, дар назди ӯ сари итоат фуруд овард. Худи
Муҳаммадҳаким, ки аз тарафи Абулфайзхон барои музокирот ба ҳузури Но-
диршоҳ фиристода шуда буд, низ ба манфиати шоҳи Эрон амал кард. Пас аз
бозгаштан бо амри Нодиршоҳ Муҳаммадҳаким ҳукмрони Бухоро ва барода-
ри ӯ - Муҳаммаддониёлӣ ҳокими Кармина таъин шуданд. Ба ин тариқа, Бу-
хоро ба қаламрави Нодиршоҳ мубаддал гардид.

Дар худи ҳамон сол Нодиршоҳ муқовимати ғаюронаи Элбарсхонро
дарҳам шикаста ва ўро дар муҳориба ҳалок намуда, Хеваро низ забт кард ва
ба сари ҳокимият қоймақоми худро нишонд. Ў ҳам дар Бухоро ва ҳам дар
Хева захираҳои озуқа, пул ва дигар чизҳои пурқиматро мусодира карда, аска-
рони маҳаллиро ба қўшуни худ ҳамроҳ намуд.

Пас аз вафоти Муҳаммадҳакимбии атолиқ писари ӯ - Муҳаммадраҳимбӣ
қўшуни пурқувват ва боинтизоме ташкил дода, исёни амирони муҳолифро
фурӯ нишонид ва дар дарбори Абулфайзхон мавқеи асосиро ишғол намуда,
амалан ҳукмрони давлати хонӣ гардид.

Дар соли 1747 Нодиршоҳ ба дасти дарбориёни худ кушта шуда, давлати
бузурги ташкилкардаи ӯ феврал рӯ ба заволи ниҳод. Аҳмадхон, ки аслан аз хо-
надони хонии қабилаи абдолии афғон буда, яке аз сарлашқарони Нодиршоҳ
маҳсуб меёфт, дарҳол ба Қандаҳор рафта, сардорони қабилаҳои афғонро ба
атрофи худ муттаҳид намуд ва худро подшоҳи Афғонистон эълон карда, асоси
давлати кунунии афғонҳоро бино ниҳод.

Бисёр вилоятҳои тоҷикнишин, аз ҷумла вилояти Ҳирот ба ҳайъати давла-
ти Аҳмадшоҳ дохил шуд. Дар солҳои 1750–1752 Аҳмадшоҳ аз Ҳирот қувваи
зиёди ҳарбию барои тобеш намудани музофотҳои тоҷикинишин ва
ўзбекнишини соҳили ҷанубии дарёи Аму равона сохт. Ба феодалони афғон
муяссар гардид, ки муваққатан ҳокимони баъзе вилояту музофотҳо, аз қабили
Балх, Андҳӣ, Маймана, Аҳча, Шибирғон ва Қундузро ба худ мутеъ намоянд.
Дар Балх гарнизони афғонӣ гузошта, волие аз қавми афғон нишонда шуд (дар
аксари вилоятҳо ба тариқи вассал молиқони маҳаллӣ фармонравӣ мекар-
данд). Баъдтар Бадахшон ҳам таҳти нуфузи сиёсии Афғонистон қарор гирифт.
Ниҳоят, дар асри XIX қисми зиёди заминҳои дар соҳили чапи дарёи Аму

⁴⁷ Муҳаммадвафои Карминагӣ, дастхат, с. 18–19.

⁴⁸ Ниг.: ба сарсухани А.А.Семёнов дар асари Абдурахмони Толёв, 1959, с. 6-7.

воқеъгардидаи тоҷикон, ўзбекҳо ва туркманҳо ба ҳайъати давлати Афғонистон дохил гардид⁴⁹. Дар натиҷа миқдори бисёри тоҷикон аз ҳамқаवмони дар соҳили рости дарёи Аму сукунатдоштаи худ ҷудо шуданд. Феодалон деҳқонони тоҷикро аз заминҳояшон ронда, киштзорҳои ҳосилхезро ба даст дароварданд ва қарияҳои нимҳарбӣ барпо намуданд.

Дар солҳои 70-уми асри гузашта муаррихи афғон Муҳаммад Ҳаётхон дар асари машҳури худ «Ҳаёти Афғон» роҷеъ ба қисмати талхи деҳқонони тоҷик чунин навишта буд: «Кайҳост, ки онҳо аз ҳуқуқи заминдорӣ маҳрум гардида, ба деҳқони кироиянишин ва ё муздури афғонҳо табдил ёфтаанд».⁵⁰

Оғози ҳукмронии Манғития

Соли 1747, аз кушта шудани Нодиршоҳ дере нагузашта, Муҳаммадраҳимбӣ Абулфайзхонро бо ду писараш ба қатл расонид ва бо ҳимояти табақаи ашроф ва рӯҳонӣ ба тахти хонии Бухоро нишаста, дар соли 1753 ба силсилаи Манғития асос гузошт.

Ў барои пурқувват кардани ҳукумати хонӣ дар навбати аввал бар зидди ҳаракатҳои худсаронаи сардорони қабिलाҳои бодиянишини ўзбек мубориза бурд ва муҳолифати феодалони маҳаллиро нисбат ба ҳокимияти марказӣ то дараҷае барҳам дод. Ба ҳар як вилояти тобеи худ ҳоким таъин кард. Аксар вақт гуфтушунидҳои дипломатие, ки дар ин бобат бо болонишинони аз тобеияти ҳукумати марказӣ сар кашидаи қабिलाҳо ба амал меомаданд, натиҷае намебахшиданд. Ба ин сабаб вилояти Ҳисор бо зӯрӣ тобеъ карда шуд: Муҳаммадраҳимхон ба Ҳисор ду дафъа (солҳои 1756–1757) лашкар кашид. Дар воқеоти он давра Қубодиён, ки он ҷо ҳокими пешина ҳукмронӣ мекард, ҳамчунин деҳаи Душанбе (қалъаи Душанбе ба муносибати воқеаҳои ибтидои асри XVIII низ ёд мешавад) роли муҳим бозиданд. Дар Ҳисор истеҳкомоти нав сохта, истеҳкомоти пешина дубора ба кор андохта шуданд. Чун Ҳисор ва вилоятҳои атрофи он барои давлати хонӣ аҳамияти калон доштанд ва феодалони ин маҳалҳоро табиати саркаше буд, Муҳаммадраҳимхон амаки худ - Дониёлбиро ҳокими Ҳисор ва вилоятҳои кӯҳистон таъин намуд. Самарқандро забт карда, ҳокимияти онро ба бародари худ супурд. Дар Шаҳрисабз, Тошканд ва дигар вилоятҳо низ одамони худро ба сари кор овард. Фақат Ўротеппа, ки дар нимаи дувуми асри XVIII ба ҳайъати он шаҳрҳои Ҳуҷанд, Чиззах, қалъаҳои Зомин, Ём ва ғ. дохил мешуданд, ҳамчун мулки мустақил боқӣ монд.⁵¹

Дар аҳди ҳукмронии Муҳаммадраҳимхон дар натиҷаи ҷангҳои пайдарпай бисёр воҳаҳои зироатӣ ба майдони муҳориба мубаддал гардида, ба иқтисодиёти мамлакат зарарҳои зиёде расонида шуд.

Соли 1756 ӯ худро хон эълон намуд.

Баъд аз марги Муҳаммадраҳимхон дар соли 1758 амаки ӯ - Дониёлбӣ атолиқ (1758–1785) ҳукуматро ба дасти худ гирифт. Лекин вай лақаби хониро қабул накарда, исман Абулғозӣ ном набераи Абулфайзхонро ба тахт нишонид ва худаш маъмури вазифаи атолиқӣ гардид. Дониёлбӣ бештар ба қувваи ҳарбӣ таъия мекард ва барои таъмини он чизро дарёф намедошт. Ин буд, ки

⁴⁹ Мир Фуломмуҳаммади Ғубор, 1959. Масъалаи пайдоиши давлати афғонҳо дар асарҳои шарқшиносони советӣ, ки ба консепсияи марксистии ин масъалаи муҳим асос гузоштаанд, хусусан дар асарҳои Рейснер И.М., 1954; Ганковский Ю.В., 1958 а; Мас-сон В.М., Ромодин В.А., II, 1965, муфасссал тадқиқ шудааст.

⁵⁰ Муҳаммад Ҳаётхон, 1874, с. 299.

⁵¹ Мухторов А., 1964, с. 18–19.

дар аҳди ӯ ҳамаи сарлашкарони ашрофии қabilaҳои манғит заминҳои зиёдеро ба тариқи танҳо соҳиб шуда, барои ҳар чӣ бисёртар ғоида ситонидан аз ин заминҳо саъй мекарданд. Дониёлбӣ аз рӯҳониён ва шайхони дарвешӣ низ ҳимоят ва пуштибонӣ меид.

Чи навъе ки адиб ва олими маъруфи тоҷик дар асри XIX Аҳмад Махдуми Дониш қайд мекунад, дар аҳди Дониёлбӣ ҳеле андозҳои нав, монанди аминона, никоҳона, мӯҳрона, ҳаққи тарозу ва амсоли инҳо қорӣ карда шуд. Ҳамаи инҳо сабабгори боз ҳам бештар ба табаҳӣ рӯ овардани вазъи зиндагии табақаҳои меҳнаткаши аҳолии мегардиданд ва, ба қавли Аҳмади Дониш, «фуқаро ва раоёро маҷоли ҳаракат ва сукун набуда аз ғарти зулму заҳр ва олуҳу солуҳ, мисли аминона, вакилона, арзонии никоҳ ва қиматии никоҳона. Масалан, мӯҳри муаҷҷал даҳ дирам, никоҳонаӣ қозӣ даҳ динор, як ман гандум даҳ танга, ҳаққумизон понздаҳ танга ва ғайра».⁵²

Худкомии аёнӣ ашроф ва табаҳии ҳоли мазлумон, алаҳхусус, дар ибтидои ҳукмронии Дониёлбӣ зиёдтар гардид. Аҳолии меҳнаткаш дар саросари мамлакат, аз ҷумла дар Бухоро, борҳо шӯриш намуд. Ҳукмрони куҳансол дигар аз ӯҳдаи ба сари итоат овардани вассалҳои саркаш ва фуру нишондани шӯро ошӯбҳои мардум баромада наметавонист.

Қувват гирифтани парокандагии феодалӣ, беш аз ҳама, дар тангшавии ҳудуди давлати хонӣ зоҳир мегардид.

Балх истиқлолият ба даст овард. Фарғона дар охири асри XVII ниммустақил шуда, баъдтар дар ин ҷо хонии мустақили Хўқанд ба вучуд омад, ки дар сари он намоёндагии қabilaи ўзбеки минг қарор гирифтанд. Таппакули хонии Хўқанд дар миёна ва нимаи дувуми асри XVIII, дар замони ҳукмронии Эрдонабӣ ва Норбўта ба анҷом мерасад. Давлати хонии Хева дар асри XVIII давраи ҳеле саҳти ҷангу ҷидолҳои байниҳудиро аз сар мегузаронд, ба замми ин дар солҳои 60-ум саросари онро гуруснагӣ ва вабо фаро гирифт. Дар Хева қариб одам намонд. Андаке ба ифода омадани тартибу низоми ин хонӣ бо ғаболияти ҳукмрони он - Муҳаммадамин алоқаманд аст. Муҳаммадамин аслан аз қabilaи ўзбеки қунғрот буда, ба сулолаи Қунғротҳо, ки то соли 1920 давлати хониро идора кардаанд, асос гузоштааст.

Мулкҳои кўҳистоние, ки дар сарзамини кунунии Тоҷикистон, аксаран дар навоҳии Ҳисору Кўлоб воқеъ гардида буданд, аз давраи салтанати Ҷониён дар амал ҳамчун мулкҳои ниммустақил боқӣ монда, аз тарафи ҳокимони маҳаллӣ идора мешуданд. Мулки Ўротепна ҳам, ки сарғаҳи Зарафшон – аз Панҷакент то Мастҷоҳ ҳамоно дар ҳайъати он буд, истиқлолияти худро ниғаҳ медошт.

2. МУБОРИЗА ДАР РОҲИ МУСТАҲҚАМ КАРДАНИ АМОРАТИ БУХОРО

Чунон ки дар боло қайд карда шуд, норизоятии оммаи халқ тамоми аморати Бухоро фаро мегирфт. Дониёлбӣ на фақат худсарҳои феодалонро бартараф карда наметавонист, балки ҳудуд торафт бештар мутеи қунбегӣ ва қозикалон мегардид. Яке аз писарони ӯ - Шоҳмурод худро тамоман ба тариқати сўфия бахшида, муриди шайхе шуд. Вай дар зоҳир аз дарвешӣ мискин ҳеҷ тафовут надошт. Бо фармоиши шайх ҳатто дар бозор ҳаммоли мекард. Содагӣ ва дастрасии зоҳирӣ, тарзи зиндагии шикастанафсонаи шаҳзода, ки ба кулӣ хилофи зиндагонии айёшона ва пурдабдаи аёнӣ ашроф ва худӣ

⁵² Аҳмад Махдуми Дониш, 1960, с. 13; Аҳмади Дониш, 1967, с. 27.

Дониёлбӣ буд, боиси дар байни оммаи халқ ва аҳли зўҳду тақво шўҳрат ва эътибори зиёд пайдо кардани ӯ гардид. Шоҳмурод, махсусан, ба рўҳониён ихлос ва эҳтироми беандоза доштани худро бо ҷидду ҷаҳди тамоми таъкид менамуд. Дониёлбӣ чунин маърифияти писарашро ба назар нагирифта наметавонист ва шаҳзода дар умури давлат беш аз пеш нуфуз пайдо намуд. Ӯ ба бекор кардани баъзе андозҳо низ муваффақ шуд. Падарро ба ҷуз вориси худ таъин кардани ӯ дигар чорае намонд.

Пас аз вафоти Дониёлбӣ валиаҳди ӯ либоси тавба дар тан фарёдкунон дар кўчаҳои Бухоро гашта, бо лобаву зорӣ аз мардум илтиҷо менамуд, ки гуноҳҳои нисбат ба мардум кардаи марҳумро бубахшанд. Вай ҳамчунин ҳисси худро аз мероси падар гирифта, амр кард, ки ин сарватро ба касоне, ки «аз онҳо ситонида шудааст», баргардонанд. Чунин вонамуд мекард, ки гўё ӯ ғайри хоҳиши худ ба тахти салтанат нишастааст ва, аз ин рӯ, боз ба асбоби таҷаммул наздик нашуда, худро дар маслаки зўҳду тақво нигоҳ медошт. Тарзи зиндагии хоксорона ва порсоёнаи ӯ (либоси ғафру фоқа мепўшид ва онро то ҷиғда-ҷиғда шуда даридаиаш аз тан намекашид, таоми оддӣ ва хеле кам мехўрд, ҳеҷ гоҳ ҳадя намегирифт, дар як рўз барои эҳтиёҷоти худ фақат як танга харҷ мекард ва ғ.) муосиронашро дар ҳайрат мегузостанд. Ӯ барои таҳдиди синфи хоҷагон ва ашроф қушбегӣ ва қозикалонро дар ҳузури умум ба қатл расонид. Чунин рафтору кирдори ӯ, ки аз рӯи мулоҳизаҳои сиёсӣ сураи мегирифт, дар кори соҳиб шудан ба тахти салтанат ва ба тарафи худ кашидани таваҷҷўҳи оммаи мардум роли муҳим бозид.⁵³

Ин таваҷҷўҳ барои Шоҳмурод ниҳоятдараҷа зарур буд, зеро дар соли ба тахт нишастани ӯ (1785) косаи сабри аҳолии Бухоро лабрез шуда, онҳо шўриш бардоштанд. Дар рафти шўриш беш аз ҳазор нафар қушта шуд. Аз ин рақам ба ҳубӣ маълум мешавад, ки муборизаи халқ то ҷӣ андоза вусъат доштааст. Шоҳмурод маҷбур шуд савганд хўрад, ки аҳолии Бухоро аз ҷавру зулм ва хирочу андозҳои аз ҳад зиёд озод хоҳад кард. Ва фармони ўро ба рӯи санг сабт намуда, дар пештоқи масҷиди ҷомеи Бухоро гузоштанд. Албатта, ин як ваъдаи хушку ҳолӣ ва фақат василаи аз ғазби халқ раҳой ёфтн буд. Аз бухориён минбаъд ҳам молиёти махсус, ки ба мақсадҳои ҳарбӣ андохта мешуд, меситониданд.

Аҳди салтанати амир Шоҳмурод (1785–1800) дар таърихи сулолаи Манғития давраи нисбатан устувор гардидани аморат ба шумор меравад.

Шоҳмурод ба мақсади бартараф намудани норизоятии умумӣ, ки дар вақти ҳукмронии падараш пайдо шуда буд, баъзе ислоҳот ҷорӣ намуд. Вай фақат чунин андозҳои шаръӣ, монанди хироч ва закотро боқӣ гузошта, дигар ҳамаи молиёт, боҷ ва ҷаримаҳоро барҳам дод. Лекин ба ивази ин ҷиза – андози аз қавмҳои ғайримусулмон ситондашавандаро хеле зиёд кард. Ба аскарон моҳиёна муқаррар намуд. Бисёр заминҳои вақфро, ки амирони собиқ мусодира карда буданд, дубора барқарор кард. Ба ин восита ӯ рўҳониёни исломро ҳомии худ карда, дар роҳи мустаҳкам намудани ҳокимияти худ аз нуфузи дар байни оммаи мардум доштаи онҳо моҳирона истифода мебард.

Ислоҳоти пулие, ки ӯ дар оғози ҷулуси худ гузаронид, барои ҳаёти иқтисодии мамлакат аҳамияти калон пайдо намуд. Хонҳои сулолаи Ҷониён ва синас нахустин амирони манғит сиккаҳои нуқраи камиёр бароварда, аз тафо-

⁵³ Соддагӣ ва порсоии Шоҳмурод ба дараҷаи афсона расида, номи аслии ӯ «Амир Маъсум» (ба маънии «амири бегуноҳ») машҳур шудааст – ниг.: Семёнов А.А., 1953, с. 41–42. Аммо золимии ӯ низ ба андозае муосиронашро мутаҳайир сохтааст, ки таърихи вафоташро «золим мурд» гуфтаанд – ниг.: Семёнов А.А., 1924, с. 163, эзоҳи 2.

вути қурби расмӣ ва амалии ин сиккаҳо фоидаи зиёде ба даст меоварданд. Ин ҳолат, дар навбати худ муомилоти пулиро вайрон карда, чун бори гароне ба дӯши аҳоли меафтод. Шоҳмурод иқдоми қатъӣ намуд. Шакли зоҳирӣ, ҳаҷм ва вазни сиккаҳоро тағйир дода, онҳоро аз нуқраи пуриёр мебаровардагӣ шуданд. Ҳар кас метавонист ба сиккаҳона нуқра оварда, ба ивазаш (ҳаққи зарробиро пардохта) пул бигирад. Зоҳиран, сиккаҳои кӯҳнаи пеш аз ислоҳот аз эътибор соқит карда шуданд.⁵⁴ Ин ислоҳоти пулӣ бар тибқи талаботи айнӣ иқтисодӣ ба вуқӯъ пайваста, ба ривочу равнақи тичорат мусоидат намуд.

Ба Шоҳмурод лозим омад, ки ба мақсади афзудани иқтисодии ҳокимияти марказӣ ҳокимони вилоятҳоро аз кор барканор карда, ҳокимони нав таъин намояд. Ба ҳар шахру деҳа қозӣ таъин карданро низ ӯ ба таомул даровард. Муқобилати феодалони ҷудогона дарҳам шикаста шуд. Ҳатто саркаштарини онҳо низ сари итоат ҳам кард. Чунончи, Ниёзали, ки дар вақти Дониёл худро дар Шаҳрисабз мустақил эълон карда буд, итоати амир Шоҳмуродро қабул намуд.

Шоҳмурод умури маҳкамаро низ як дараҷа ба тартиб даровард. Худаш рисолае роҷеъ ба ҳуқуқ таълиф намуд, ки барои қозиҳо ҳамчун дастур хизмат мекард. Дар он замон қонуне қорӣ гардид, ки бар тибқи он агар касе нисбат ба моликият ҷинояте содир кунад, сарфи назар аз мартабаҳои ҷамъиятии ӯ, ба саҳттарин ҷазо гирифта мешуд. Чунин тадбирот як андоза пешро роҳи ғорату торочҳои аз ҳад зиёдро гирифта, ба манфиати табақаҳои озоиштаҳои аҳоли буд. Ҳама меҳдонистанд, ки барои роҳзанӣ сар аз тан ҷудо мекунанд, барои дуздӣ дастӣ роҷеъ мебаранд ва ғ. Шоҳмурод ин ҷорабиниҳоро таҳти ливои мубориза дар роҳи риояти аҳкоми шариат амалӣ намуда, бо ин баҳона барои мувоҷиба ва муҳофизати расму оин мансаби раисро қорӣ сохт, ки ӯ мебоист иҷрои тамоми фармудаҳои шариатро хурдагирона назорат мекард.⁵⁵

Мустаҳкам шудани ҳокимияти марказӣ боиси таъмини амнияти роҳҳои гардид ва ин дар баробари ислоҳоти пул барои равнақи тичорат заминаи мусоид фароҳам овард. Хоҷагии воҳаҳои зироатӣ, хусусан водии Зарафшон, инчунин ҳавзаи дарёи Аму ва Қашқадарё дубора рӯ ба сабзӣ ниҳод. Дар бобати афзудани нуфуси ноҳияҳои камодам чораҳо дида шуданд, каналҳои нави обёрӣ акнун на аз он феодалҳои маҳаллӣ, балки моли подшоҳӣ маҳсуб меёфтанд ва аз ин ҳам мадохили хазинаи давлат меафзуд. Дар натиҷаи пешрафти корҳои обёрӣ протсессии ба зиндагонии муқимӣ гузаштани тоифаҳои бодиянишини ўзбек дар заминҳои навобод қувват гирифт.⁵⁶

Амир Шоҳмурод риёкорона қиёфаи дарवेशи порсоро ба худ гирифта, таассуби диниро ривоч меод ва аз он ба мақсади қорӣ кардани сиёсаташ истифода менамуд. Ў таҳти шиори «ҷиҳоди муқаддас бар зидди шиаҳо» чандин мартаба ба Хуросон лашкар кашид ва бисёр маҳалҳои онро тороч намуд. Умарои Манғития дар ин лашкаркашиҳо ҳар як каси қобили меҳнатро аз аҳолии Хуросон асир карда, ба Бухоро меоварданд. Ба ин восита бозори ғуломфурӯшии Бухоро хеле авҷ гирифт. Дар охири асри XVIII, вақте ки Эрон саргарми ҷангҳои дохилии худ буд, Шоҳмурод дубора Марвро ишғол кард. Пас аз чанде вай ба муқобили бародари худ Умарбӣ, ки дар Марв ҳукмронда, барои ҷудо шудан аз Бухоро кӯшиш мекард, дохили муҳориба гардид ва сарбанди дарёи Мурғобро ба кулӣ вайрон намуд. Ў тадриҷан қисмати

⁵⁴ Давидович Е.А., 1964, с. 164–168.

⁵⁵ Мирзошамси Бухорӣ, 1861, с. 45.

⁵⁶ Бартольд В.В., 1963 в. с. 281.

зиёди аҳолии ин воҳаро ба Самарқанду Бухоро кўчонида, дар таъмири харобаҳое, ки аз ҷангҳои собиқ ба амал омада буданд, истифода бурд. Ин сиёсати пешгирифтаи Шоҳмурод то андозае ба тармими харобиҳои водии Зарафшон, махсусан атрофи Самарқанд ва Бухоро мусоидат кард, вале дар айни замон вай боиси тамоман ба харобазор табдил ёфтани воҳаи Марв гардид. Шоҳмурод якҷанд дафъа ба тарафҳои Ўротепша лашкар кашид ва дар ин мавридҳо низ аксари аҳолии қобили меҳнати Хуҷанд, Ўротепша, Хавос, Зомин ва Ёмро зўран ба Самарқанд бурда, дар сохтмони биноҳо ва иншооти обёрӣ истифода бурд. Маҳз бо қувваи ин одамон дар Самарқанд 24 масҷид ва дигар иморатҳои гуногун сохта шуданд.⁵⁷

Аморати Бухоро дар нимаи аввали асри XIX

Пас аз ғавти Шоҳмурод писараш - амир Ҳайдар (1800– 1826) ба тахти аморат нишаст.

Вай аксарияти вақтро ба мутолиаи асарҳои фикр ва муноқашаҳои бемаънии шарҳу ҳошияҳо сарф мекард. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки худро «яке аз уламои замон» пиндошта, дар мадрасаи арк, ки бо амири ӯ сохта буданд, ба дарсгӯӣ машғул шуд. Чи навъе ки дар охири асри XIX пирмARDони бухорӣ ба А.А.Семёнов ҳикоят кардаанд, муллобачаҳоро ба дарси «амири донишманд» ба зарби чӯб ҷамъ менамудаанд, зеро касе бо ихтиёри худ дар пеши ӯ дарс хондан намехостааст.⁵⁸ Ин амири тақводор ҳимоят ва тарафдорӣ рӯҳониёро меҷуст (ва пайдо ҳам кард). Амир Ҳайдар Қуръонро саропо аз бар карда бошад ҳам, ҳеҷ гоҳ зоҳиди риёзаткаш набуд – аз сад канизи ҳарамсарои худ якеро интихоб намуда, ҳар моҳ ҳамсарашро иваз мекард, ҳамчунин аз байни пиразанони кордида касони махсус ба ҳар гўшаву канори мамлакат фиристода мешуданд, то ки духтарҳои соҳибҷамолро пайдо карда, ба хидмати амир оваранд.

Дар аввалҳои ҳукмронии амир Ҳайдар ба қўшуни Бухоро муяссар гардид, ки ба Хева зарбаи хеле шадид расонад ва аз ин ҷониб хавфи ҳучуми душманро ба Бухоро бартараф намояд. Лекин баъдтар, ба сабаби заиф гардидани аморати Бухоро, хонҳои Хева боз муттасил ҳучум намуда, то девори пойтахт расиданд. Мубориза бо Шаҳрисабз ва давлати хонии Хўқанд хеле тўлонӣ ва тоқатфарсо буд. Амир Ҳайдар дар ҷанги Ўротепша ғалаба карда, Ҷиззах ва сарғаҳи Зарафшонро ба қаламрави худ дохил намуд.

Амир Ҳайдарро лозим омад, ки ба тарафи Ҳисор ҳам лашкар кашад. Ў дар ин ҷо баъзе муваффақиятҳо ба даст овард. Ҳокими Ҳисор, ки акнун хусури амир Ҳайдар гардида буд, унвони атолиқро соҳиб шуд ва гоҳ ба амир пешкаш ва қувваҳои ҳарбӣ мефиристонд. Вай амалан дар аксари корҳои мулкдорӣ бо ихтиёри худ амал мекард. Г.Мейендорф аз ҳикоятҳои амалдорони Бухоро дар соли 1820 чунин таассуроте ҳосил намуд, ки Ҳисор мулки басо сарватманд аст.

Шаҳри Ҳисор – нишемангоҳи ҳоким қариб се ҳазор иморат дошт ва дар водии шукуфони дорои заминҳои ҳосилхез (хусусан мазрааҳои фаровони шолӣ) ва чарогоҳҳои сабуз хуррам ҷой гирифта буд. Ғайр аз ин, Деҳнав,

⁵⁷ Мухторов А., 1964 с. 45

⁵⁸ Семёнов А.А., 1954 а, с. 3.

Қаратоғ ва Регар низ аз калонтарин маҳалҳои аҳолинишини ин мулк ба шуморафтаанд. Ҳокими Обигарм баъзан бо ҳокими Ҳисор ҷанг мекард.⁵⁹

Миризатулло дар соли 1813 вазъияти сиёсии ҳамон қисмати Осиёи Миёнаро, ки бо он шиносӣ дошт, ба тариқи зайл баён менамояд: Мовароуннаҳр «миёни ҳокимони ҷудогона, ки пуриқтидортарини онҳо подшоҳи Бухоро Мир Ҳайдар мебошад, тақсим гардидааст». Ҷои дувумро аз ҷиҳати мақом амири Фарғона -Умархон мегирад. Севумӣ волии Ўротеппа Маҳмудхон аст. Пас аз онҳо Шаҳрисабз Ниёзалӣ меистад. Ў исман табааи Бухоро маҳсуб ёфта, аммо намегузашт, ки ба номи Мир Ҳайдар хутба хонда ва сикка зарб карда шавад. Сипас, Миризатулло ҳокимони Ҳисор, Қубодиён ва Қўрғонтеппаро зикр менамояд. Дар соҳили чапи дарёи Аму мулки Хоразм воқеъ аст, ки ҳокими он Муҳаммад Раҳимхон мебошад. Дар Бадахшон Мирмуҳаммадшоҳ ҳукмронӣ мекунад, Шугнон ҳам ҳокими худро дорад. Ва хотирнишон менамояд: «Ҳамаи ин ҳокимон бо ҳам намасозанд ва доимо дар ҷангу ҷидоланд».⁶⁰

Аксари умаро ва ашроф нисбат ба амир Ҳайдар ҳисси норизоияти меҳарвариданд ва бар зидди ӯ ошӯб мебардоштанд.⁶¹ Амир Ҳайдар сиёсати падари худро дар бобати марказият додани давлат пеш бурда натавонист. Муқовимати феодалони маҳаллӣ дубора қувват гирифт. Дар натиҷаи лашкаркашиҳои сершуморе, ки ба муқобили феодалони исёнкор ва ҳамсоягони хусуматпарвар ба амал оварда мешуд, инчунин пардохти маоши беш аз ҳазор амалдор ва муллоҳои бешумор ва инъомҳои пулии ҳарсолаи аёнӣ ашроф эҳтиҷи моддии давлат низ хеле зиёд мегардид. Муҳаммадъяқуб, бародари амир Ҳайдар, навиштааст, ки «дар ин вақт харҷи амир ду баробар аз даخلي ӯ зиёдтар буд». Ҳар сол аҳвол торафт хатариноктар мешуд.⁶² Ин буд, ки молиёт ва ҳирочҳои бисёр, монанди қўшпулӣ, танобпулӣ, алафпулӣ, ясарӣ, ҷўпулӣ, миробона, кавсан ва ғ. дубора қорӣ гардида, бори гурӯҳҳои истеҳсолкунандаи мамлакатро вазнинтар намуданд. Ба зами ин, ғоратгарӣ, ки ҳангоми амалиёти ҳарбӣ ба вуқӯъ меомад, ба сари мардуми меҳнаткаш маҳрумият ва мусибатҳои зиёде оварда, ўро боз ҳам қашшоқу бенавотар мегардонд. Дар ибтидои солҳои бистум таназзули иқтисодӣ ва ҳаробии саросари кишвар рух дод. Афзудани ҷабру зулм ва истибдод боиси сар задани ошӯбҳои нави халқӣ гардид. Шўриши хитой-қипчоқҳо, ки дар водии Миёнқол сар зада, аз соли 1821 то соли 1825 давом намуд, яке аз тазоҳуроти ҳамин нафъ ошӯбҳои халқӣ буд (роҷеъ ба ин шўриш поёнтар, дар қисмати «Муборизаи синфӣ» батафсил сухан ронда хоҳад шуд).

Пас аз вафоти амир Ҳайдар писараш - Насрулло (1826–1860) ба тахти аморат соҳиб гардид. Тавсифи возеҳу воқеии ин ҳукмрон ба қалами А.А.Семёнов тааллуқ дорад. Ў менависад, ки амир Насрулло аз болои ҷасади ду бародари худ – ворисони қонунии салтанат Ҳусайн ва Умар гузашта, ба тахт нишаст ва дар давоми як моҳи пас аз ҷулуси худ рӯзе 50–100 касро ба қатл мерасонид.

⁵⁹ «Роҷеъ ба вазъияти кунунӣ», 1826, с. 176–177; 1826, с. 130–131. Чунин хусусияти мусибатҳои байни амир Ҳайдар ва ҳокими Ҳисорро Миризатулло ҳанўз дар соли 1813 қайд карда буд –ниг.: Соколов Ю.А., 1957, с. 211. Дар солҳои 1815–1816 амир Ҳайдар метавонист амр кунад, ки тоифаҳои Ғузур ба ҷароғоҳҳои Ҳисор равои шаванд –ниг.: Абдураҳимов М.А., 1961; с. 70–103 (номаи №1 722). Доир ба таърихи Ҳисор –ниг.: Давидович Е.А. ва Мухторов А., 1969, с. 35–37.

⁶⁰ Соколов Ю.А., 1957, с. 199–200.

⁶¹ Сомӣ, 1962 в, 63 а-б.

⁶² Муҳаммадъяқуб, дастнавис, в. 157 б.

«...Ў бо ғаддорӣ ва хунхории фавқуллодда фарқ мекард ва барои ин вайро бухориён «амири қассоб» номида буданд. Давраи ҳукмронии дуру дарозаш бо бадкирдорӣ, қатлу куштор, хиёнат, бешарафӣ ва Ҳирсу ози гӯшношунида ном баровард»⁶³.

Амир Насрулло бо Шаҳрисабз, Ўротеппа, Қўқанд ва Хева муттасил ҷанг мекард. Кўшишҳои ӯ дар бобати ба ҳайъати аморати Бухоро баргардонидани вилоятҳои он сӯи дарёи Аму, ки акнун ба тасарруфи амирони Афғон даромада буданд, натиҷасе набахшид.

Амир Насрулло бо мақсади инон задан ба феодалони дохилии мамлакат як қатор чораҳои ниҳоят бераҳмона пешбинӣ намуд. Ҳаким қўшбегиро, ки дар аҳди салтанати падараш амалан ҳукмрони аморат маҳсуб меёфт, аввал аз ҳокимият дур кард ва сипас ба қатл расонид. Ҳуқуқи қўшбегӣ маҳдуд карда шуд. Абдусамадӣ форс, ки ба ин вазифа таъин гардид, аз тарафи аъёну ашрофи қабилаҳои ўзбек пуштибонӣ намедид ва тамоман ба майли илтифоти амир вобаста буд. Умаро ва сарони сипоҳ, ки андаке норизоятӣ изҳор кунанд ва ё майли ҷудошавӣ пайдо намоянд, кушта ё худ бадарға намуда, моли мулкашон мусодира карда мешуд. Н.В.Хаников, ки соли 1841 Бухороро дида буд, навиштааст: «Раҳмонбердӣ маҳсуми туркман, ки аз тарафи амир ба мансаби муҳими раис, яъне муҳофизи расму одат ва дурустии миқёси тўл ва тарозу таъин шуда буд, дар кори решақан кардани феодализми Бухоро ёвари нахустин гардид. Авомро бо зарби чўб ҷазо дода, ба дуову ибодат водор мекарданд, сипоҳиёро сар мебуриданд ва ё маҷбур менамуданд, ки гурехта ҷон ба саломат баранд; халқ ба раис нафрин меҳонд; сипоҳиён ҳам фаҳмиданд, ки ба тахт киро нишондаанд, вале дигар илоҷе набуд».⁶⁴

Дар соли 1837 амир Насрулло ислоҳоти ҳарбӣ гузаронид. То ин вақт қўшун аз ду қисмат иборат буд: яке н ў к а р ҳ о, ки бидуни мўҳлат хизмат мекарданд, дигаре қарачирикҳо, ки фавҷҳои ғайримуназзамӣ сершумореро ташкил медоданд. Ғайр аз нўкарҳо шогирдпешаҳо низ буданд, ки хизмати қисми тайёрии қўшунро адо карда, сипас ба нўкарӣ гузаронида мешуданд. Вақте ки нўкарҳо ба юриш мебаромаданд, шогирдпешаҳо дар гарнизон хизматро давом медоданд. Нўкарҳо ҳам, дар навбати худ, ба ду қисм: мерганҳо ва найзадастон ҷудо мешуданд. Мерганҳо бо туфанг ва ё камон, найзадастон бошанд, бо найза мусаллаҳ буданд. Силоҳро ҳукумат меод. Дар қалъа захираи борут ва тир мавҷуд буд. Қисми маҳсусро тўп ташкил меод, ки ба он тўпчибонӣ фармонфармой мекард. Нўкарҳо ва шогирдпешаҳо таъминоти худро асосан ба тариқи мол (ғалла ва ришқа) мегирифтанд, ки аз қитъаҳои муайяни замин ба андозаи молиёти барои хазина пардохташаванда рўёнида мешуд. Кўмаки пулӣ ҳам мегирифтанд, вале хеле номурааттаб. Қарачирикҳо аксар вақт бешилоҳ буданд. Дар яке аз фармонҳои амир Ҳайдар роҷеъ ба иштироки қарачирикҳо дар юриш гуфта шуда буд: «Агар силоҳ набошад, бигзор белу каланд ба даст бигиранд». Чӣ нерӯи размоварӣ доштани чунин қўшун ба шарҳу тафсил эҳтиёҷе надорад.

Амир Насрулло ба ташкили қисми калони ҳарбии муназзам саъй намуд. Асоси он аз асирони рус, инчунин аз форсҳо ва дигарон фароҳам омада буд. Баталёни 800-нафараи сарбозон ва қисмати 250-нафараи тўпчиён ташкил ёфт. Либоси маҳсуси низомӣ қорӣ карда шуд. Ҳамаи сарбозон бо туфангҳо, ки аз саросари мамлакат ҷамъ карда ва ҳам маҳсус аз хориҷа оваронида буданд, мусаллаҳ гардиданд. Туфанги онҳо найза дошт. Силоҳи тўпчиён аз таппонча

⁶³ Семёнов А.А., 1954, а. с. 3-4

⁶⁴ Ханыков Н.В., 1843, с. 231.

ва шамшери русӣ иборат буд. Сарбозон дар хоначаҳои махсус барояшон сохташуда, яъне як навъ «казармаҳо» зиндагӣ карда, ҳамеша омодаи ҷанг буданд. Дар вақтҳои озоишта машқҳои ҳарбӣ гузаронида мешуданд. Сарбозон ва афсарон мунтазам мавоҷиб мегирифтанд. Амир аз ин қисми ҳарбӣ, ки қувваи асосии зарбазанандаи қўшуни Бухоро маҳсуб меёфт, дар вақти ҷанг ба таври васеъ истифода менамуд, вале дар замони озоишта аз он метарсид.⁶⁵ Ин мустабиди хунхор ҳамеша аз ҳар кас ва аз ҳар чиз хавф мебурд ва дарвоқеъ, ҳудуди ҳам зўран ба ҳалокат расонда шуд. Аз баъзе ривоятҳо маълум мешавад, ки зани бо зўр гирифтааш – духтари волии Шаҳрисабз – Кенагасхоним ҳангоми хоб ба гўшаи симоб рехтааст. Амир аз дарди ҷоннок бедор шуда, пеш аз марг фармудааст, ки он зан ва ҳамаи бачаҳои вайро кушта, ба ҷоҳ партоянд.

Пас аз ғавти амир Насрулло инони салтанат ба дасти писари ягонаи ӯ - Музаффар (1860–1885) расид. Донандаи маъруфи таърихи Манғития А.А.Семёнов навиштааст: «Писар ва вориси амир Насрулло - Музаффар меҳри падарро ягон қадар эҳсос намекард ва амир Насрулло ҳеҷ намеҳост, ки Музаффар вориси тахти Бухоро гардад. Бинобар ин падар сидқан дар нияти куштани писараш – ин шахси мисли худӣ ӯ бераҳму хунхор буд, вале азбаски дигар писари оқилтаре надошт, хоҳу ноҳаҳ ин қасди худро ба таъхир меандохт».⁶⁶

Дар замони ҳукмронии амир Музаффар Осиёи Миёна ба Россия ҳамроҳ карда шуд.

Давлати хонии Хўқанд дар нимаи аввали асри XIX

Таърихи хонии Хўқанд бо вуҷуди ба андозаи фаровон мавҷуд будани манбаъҳои мўътамад, мадрақҳои мустанад ва хотироти сайёҳон ҳанўз ба дараҷаи кофӣ тадқиқ нашудааст.⁶⁷

Дар асри XVIII Фарғона тавассути мавқеи ҷуғрофии худ назар ба Бухоро, Хева ва Тошканд вазъияти афзалиятнокро дошт, зеро бисёр ҳодисоти харобиовар, аз ҷумла фуғуҳоти Нодиршоҳ то он ҷо асар накарда буд. Аз ин рӯ, аҳолии Фарғона хеле афзуда, иқтисодии он зиёд мешуд. Ҳамин буд, ки барои таъсиси давлати мустақил замина ва имкониятҳои мусоид муҳайё гардид. Дар ин роҳ қадами нахустинро Олимхон (1800–1810)⁶⁸ гузошт. Ӯ ба мақсади баромадан аз тобеияти ашрофи ҳарбии феодалии дастаи махсуси низомӣ ташкил намуд, ки комилан аз тоҷикони қўҳистон – дарвозиҳо, қаротегиниҳо ва шуғнониҳо фароҳам омада буд. Ин даста вазъияти имтиёзноро соҳиб гардида, дастаи асосии қўшуни аз аҳолии маҳаллии ўзбек ташкилшуда ба шумор мерафт. Олимхон дар бобати марказонидани давлат ҷидду ҷаҳди бисёре ба

⁶⁵ Муфассалан ниг.: Вяткин В.Л., 1928; Троицкая А.А., 1953. Инчунин ниг.: Галкин М.Н., 1968, с. 210–222. Роҷеъ ба қўшуни Бухоро маълумоти пурарзише дар баёноти асирони дар қўшуни Бухоро хизматкардаи рус, ки пеш аз рафтани аз Бухоро арз доштаанд, мавҷуд аст.

⁶⁶ Семёнов А.А., 1954, с. 4

⁶⁷ Таърихи сиёсии на ҳамаи дақиқ, вале пурратар – ниг.: Наливкин В.П., 1886. Аз муҳимтарин тадқиқоти нав – ниг.: Иванов П.П., 1939, 1958; Қайюмов А.А., 1961, 1961 а; Набиев Р.Н., 1961, 1966; Усенбоев К., 1961; Ромодин В.А., 1963; Мухторов А., 1964; Ҷувонмардиев А., 1965; Ҷамгарчинов Б., 1966; Плоских В.М., 1968; Троицкая А., 1969.

⁶⁸ Ин сана бо маълумоти сарчашмаҳои огоҳтар бештар мутобиқат дорад, ҳарчанд аз эҳтимоли дур нест, ки соли анҷоми ҳукмронии Олимхон 1809 ё 1811 бошад. Вале В.И.Наливкин (1886, с. 76–77) огози салтанати Умархонро соли 1808 ҳисоб кардааст, ки тамоман хатост.

харч дода, ҳарчанд муҳолифати доираҳои бонуфузи аъёну ашроф ва рӯҳониёнро баргараф карда натавониста бошад ҳам, ба ҳар ҳол баъзе муваффақиятҳоро ноил гардид. Ў ҳудуди давлати хониро васеътар намуд. Чун тасарруфи Ўротеппа барояш муяссар нашуд, қусури онро аз ҷои дигар баровард, дар охири ҳукмронии Тошканд ва қabilaҳои қазоқи ҳамҷавори онро ба қаламрави худ дохил кард.

Ҳамаи ин иқдомоти Олимхонро бародараш - Умархон (1810–1822) бо муваффақият идома дод. Маҳз дар аҳди салтанати ӯ сохти маъмурии давлати хонӣ комилан тапақкул ёфт. Умархон бо баҳонаи мустаҳкам кардани иқтисодии табақаи ҳукмрони хонии Хўқанд тавонист ихтиёрооти бузургеро соҳиб гардад. Ҷанги бебарор барои Ўротеппа бо аморати Бухоро давом мекард. Умархон ба тарафи шимол лашкар кашада, шаҳри Туркистон ва масоҳати паҳновари даштҳои қазоқнишинро аз баҳри Арал то Ҳафтрӯд ишғол намуд. Қалбаҳои Оқмачит (ҳоло шаҳри Қизилўрда), синас Авлиёто (Ҷамбули ҳозира), баъдтар Пишпек (шаҳри кунунии Фрунзе) ва ғайра сохта шуданд. Ҳамин тариқа, як қисми қabilaҳои қирғизу қазоқ ҳам ба қаламрави хонии Хўқанд дохил гардид.

Пас аз Умархон писар ва вориси ӯ - Муҳаммадалӣ (Мадалӣ) ба тахт нишаста, тақрибан бист сол (1822–1842) зимони умури хонии Хўқандро дар даст худ нигоҳ дошт. Ў чандин дафъа ба самти ҷануби шарқӣ лашкар кашада, мулкҳои Дарвоз ва Қаротегинро зерин даст намуд ва муддате чанд ҳокими Қўлоб низ ба итоати вай сар даровард. Муҳаммадалихон дар тарафи ғарб бо Ўротеппа ҷанг кард, ҳамчунин ба Қошғар юришҳо намуд. Дар аҳди ӯ даҳҳо ҳазор аҳолии Қошғар аз зулму ситами ҳукумати Хитой ба дод омада, ба умеди наҷот сӯи Фарғона фирор карданд ва дар ҳамин ҷо маскан гирифтанд.

Муҳаммадалихон ба мисли ҳукмрони Бухоро амир Насрулло як марди золим ва бетараҳҳуме буд. Ў ягон меёреро риоят накарда, одамони гунаҳкору бегуноҳро ба қатл мерасонид, чун ишратпарастии фосиқ умр ба сар мебурд, айшу нӯш ва кайфу сафо шуғли доимии ӯ ба шумор мерафт. Ба қавли В.П.Наливкин ин «хунхори ҷавон» соҳиби тахту тоҷ гардида, тамоми умр «фақат ба фисқу фучур ва қатлу қушгор машғул шуд».⁶⁹ Ў аз пӯштибонии аъёну ашроф ба кулӣ маҳрум гардид; мардум ҳамеша дар ғалаён буданд. Амири Бухоро Насрулло аз ин фурсат истифода бурда, соли 1842 Хўқандро забт кард ва Муҳаммадалихонро бо ҳамаи аҳли хонадонаш ба қатл расонд. Аммо амир Насрулло Хўқандро дар даст нигоҳ дошта натавонист. Даре нагузашта Хўқанд боз истиқлолияти худро соҳиб шуд ва Хучанду Тошкандро ҳам дубора ба даст овард.

Ҷанӯз дар замони ҳукмронии Муҳаммадалихон, ҳеҷ набошад дар нимаи дувуми он, дар хонии Хўқанд падидаҳои бўҳрони дохилӣ ба зуҳур меомаданд. Ҷангоми ҷангҳои бешумор ва табаддулотии дарбор тоифаҳо тамоми несту нобуд мешуданд. Низоъҳои байни қавмҳои муқимӣ ва бодиянишин, ки феодалон ва аъёну ашрофи қабилавӣ бармеангехтанд, истисмори бераҳмонаи аҳолии ҳам муқимӣ ва ҳам бодиянишин – ин буд хусусияти ҳоси ин давраи изтиробомез, ки хонии Хўқанд то охири лаҳзаҳои мавҷудияти худ аз он раҳой ёфта натавонист.

⁶⁹ Наливкин В.П., 1886, с. 125, 144.

Нобудшавии аҳоли ва харобии хоҷагӣ дар натиҷаи чангҳои байни давлатҳои феодалӣ

Мо ҳангоми баёни воқеаҳои таърихии аморати Бухоро ва хонии Қўқанд борҳо чангҳои барои Ўротешпа сарзадари ёдоварӣ намудем.⁷⁰ Дар нимаи дувуми асри XVIII Ўротешпа мулки калоне буд, ки ба ҳайъати он, ғайр аз ҳавзаи Шаҳристону Ўротешпа, Панҷакент, Қиззах, Зомин, Нов ва Хучанд низ дохил мешуданд. Ин мулк ба ноустувории ҳудуди худ нигоҳ накарда, аксар вақт соҳибхитӣ буд. Дар ин ҷо ҳокимони аз тоифаи юзи ўзбек баромада ҳукмронӣ менамуданд.

Аз ибтидои асри XIX ба муносибати қувват гирифтани Бухоро ва Хўқанд мулки Ўротешпа гўе ки дар байни путку сандон воқеъ гардид: аморати Бухоро Қиззах ва давлати хонии Хўқанд Хучандро ба тасарруфи худ дароварданд. Чангҳои беинтиҳоро барои Ўротешпа сар шуданд. Муҳаққиқи таърихи Ўротешпа А.М.Мухторов ду сабаби асосии ин чангҳоро дуруст муайян кардааст. Сабаби аввал – аҳамияти калони стратегӣ доштани забти Ўротешпа, ки хатҳои иртиботии ба ҳам алоқамандкунандаи ду давлат таҳти ихтиёри он қарор гирифта буданд, инчунин роли муҳими Ўротешпа дар иқтисодиёти ҳавзаи сарғаҳи Зарафшон. Сабаби дувум вобаста ба иқтисодиёт аст: мулки сернуфузи Ўротешпа барои хазина даромади бисёр дода метавонист, зеро он анбори ғалла буд ва аз он ҷо миқдори зиёди ғалла содир мегардид (маълум аст, ки дар соли 1870 аз Ўротешпа ба Самарқанд 250 000 пуд ғалла бурда шуд).

То солҳои сиёми асри XIX давлати хонии Хўқанд дар талоши Ўротешпа саҳми бештаре гузошт. Дар сурате, ки амирони Бухоро ба Ўротешпа даҳ маротиба юриш карданд, хонҳои Хўқанд беш аз бист маротиба ба ин ҷониб лашкар кашиданд. Онҳо шаҳро ишғол намуда, ҳокими онро қатл мекарданд. Аммо пас аз рафтани қўшуни асосии онҳо аҳолии Ўротешпа (инчунин Хучанд) сар бардошта, истиқлолияти худро дубора ба даст медароварданд. Сипас, боз юриши нави истилогарон сар мешуд. Солҳои 1841–1848 Ўротешпа дар таҳти тасарруфи Бухоро қарор гирифта буд. Вале пас аз чанде боз ҷангу талош, муҳосираҳои тўлонӣ ва танаффусҳои кўтоҳмуддати озошта шурӯъ мегардиданд. Дар арафаи ба Россия ҳамроҳ карда шудан мулки Ўротешпа дар ҳайъати аморати Бухоро буд.

Ҳамагӣ дар асри XIX, дар зарфи шашуним даҳсола ба Ўротешпа тақрибан панҷоҳ бор лашкар кашида шуд, дар он ҷо бисту панҷ ҳоким иваз гардид. Дар ҳар як-яку ним сол шаҳр ва атрофи он боз ва боз ба харобазор табдил меёфт. Дар асарҳои онвақта тасвирҳои дилхароши ваҳшониёт ва кушторҳо, ки ҳодисаҳои муқаррарии ҳамагӣ ба гардида буданд, бисёр дучор меоянд. Дар вақти яке аз лашкаркашиҳои ба Ўротешпа Олимхон ба сарбозони худ амр намуд, ки шаҳро тороҷ кунанд. Дар натиҷа, ҷунон ки сарчашмаи хаттӣ хабар медиҳад, «ба ҷуз хоку санг ҳар он ҷӣ, ки ин вилояти пурбаракат дошт, рабуданд». Тамоми аҳолии Ўротешпа, марду зан бо пой луч ва тани урён, нолаву фиғонкунон мисли гадоён ба назди сарбозон омада, ҳоли табаҳи худро баён мекарданд ва ҳўроку пўшок металабиданд.

Сарчашмаи дигар маълумот медиҳад, ки истилогарон «мисли мўру ма-лах» фуру рехтанд ва дар шаҳро атрофи он «ғайр аз хоку санг чизе боқӣ намонд». Шоираи ўротешагӣ Дилшод, ки шохиди яке аз мавридҳои истилои қўшуни Хўқанд қарор гирифтани Ўротешпа будааст, менависад, ки

⁷⁰ Дар хусуси мулки Ўротешпа ва чангҳои барои Ўротешпа дар байни аморати Бухоро ва хонии Хўқанд баамаломата – ниг.: Мухторов А., 1957, 1964.

ишғолгарон аввал деҳаҳоро ғорат карданд, боғҳо, пулҳо ва иморатҳои беруни шаҳро оташ заданд. Пас аз шаш рӯзи муҳосира ва ҷангҳои кӯчагӣ ғосибон ба шаҳр зада даромаданд. Сарбозон, нӯкарон ва муқаррабони амир хона ба хона ғашта, моли мардумро талаву тороҷ мекарданд, фосиқӣ ва беномусӣ менамуданд. Дар ҳар ҷо дорҳо сохта буданд.⁷¹ Аз субҳ то шом одамонро қатл мекарданд. Деҳаҳо тамои валангор гардида, киштзорҳо поймол ва сӯзонда мешуданд. Дар солҳои 1806–1807 ҳуди шаҳр ҳам аз тарафи сарбозони Хўқанд оташ дода шуд. Пас аз ҳар як ҳуҷуми душман дуди оташ, қўраи ҳокистар ва нолаву шеван боқӣ мемонд. Аҳолӣ гуруснагӣ мекашид ва ҳалок мешуд. Танҳо савдогарони корчаллон аксаран аз ҳодисаҳои фоҷиангез ҳам барои худ нафъ ҳосил мекарданд. Вақте ки Ўротеппа ба дасти амирҳои Бухоро мебаромад, пулҳои хўқандӣ арзиши худро гум менамуд ва савдогарон ин пулҳои беқадрро аз аҳолӣ муфт ҷамъоварӣ карда, ба Хўқанд мебарданд ва онҳоро бо арзиши пурра барои хариди молҳои истифода мекарданд. Ҳар гоҳ ки Ўротеппа ба дасти хонҳои Хўқанд мегузафт, бо пулҳои бухорӣ ҳам айнан чунин ҳодиса рух медод. Ин фиребгариву ҳуққабозиҳо азобу машаққати мардуми авомро боз ҳам афзунтар мекард.

Дар байни аморати Бухоро ва Шаҳрисабз низ муттасил ҷанг ва задхўрдҳо ба амал меомаданд. Чунон ки сайёҳ ва олими рус А.Л.Кун навиштааст, «беки Шаҳрисабз исман қисми таркибии аморати Бухоро маҳсуб ёфта, амалан қариб ҳамеша дар зери ҳукмронии ҳокимони аз қабилаи кенас ба ромадаи ўзбек ҳаёти мустақилона ба сар мебард».⁷² Қабилаҳои ўзбеки кенас, қунғрод ва минг, ки дар вилояти Шаҳрисабз зиндагонӣ мекарданд, пас аз ба сари ҳукумат омадани Манғития бештар ба фишор дучор гардида буданд. Аз ин сабаб, онҳо ҳамроҳи тоҷикон ва дигар мардумони ин вилоят аз итоати ҳукумати Бухоро сар тофта, ҳокимон ва сардорони қабилаҳои худро пуштибонӣ намузданд.

Чи навбасе ки Аҳмади Дониш менависад, Насруллоҳон қаблан ҳамаи онҳоро, ки дар «фитнаи эл ва улус» иштирок доштанд, нобуд сохт ва сипас ба лашкаркашиҳои ғоратгаронаи худ, аз ҷумла ба ҳуҷуми Шаҳрисабз камар баст.⁷³ Қалъаи мустаҳками шаҳро фатҳ кардан ба қўшуни Бухоро муяссар нагардид, бинобар ин сарбозони истилогар деҳаҳои атрофи онро ғорат ва хароб намуданд. Сайёҳи рус менависад: «Ҳар сол баҳорон ў (амир Насрулло–Б.Ғ.) барои нобуд кардани киштзорҳои ғалла дастаҳои савораи худро ба манзараҳои Шаҳрисабз мебаровард». Дар натиҷа гуруснагӣ сар мезад, нархи ғалла ва дигар хўроквориҳо бағоят баланд мешуд.⁷⁴ Дар соли 1856 пас аз 32 бор ҳуҷум овардан, ниҳоят, амир Насрулло Шаҳрисабзро ба худ тобеъ намуд. Ин вилоят ба сабаби ҷангҳои пурдавом на камтар аз Ўротеппа хароб гардид.

Муборизаи байни гурӯҳҳои мухталифи синфи ҳукмрон баҳри ба даст овардани ҳокимият дар давлати хонии Хўқанд, лашкаркашиҳои ғоратгаронаи хонҳои Хўқанд ба мулкҳои қазоқон⁷⁵, қирғизон⁷⁶ ва тоҷикони кўҳистон⁷⁷ низ ба тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда зиёни ислоҳоназир расонида, ба сари аҳолии меҳнаткаш азобу уқубатҳои фавқуллода оварданд.

⁷¹ Мухторов А., 1964, с. 43–44; 1969, с. 77.

⁷² Кун А.Л., 1880, с. 205.

⁷³ Аҳмади Дониш, 1960, с. 31, 1967, с. 38.

⁷⁴ Яворский И., Л., 1883, с. 46.

⁷⁵ Иванов П.П., 1939.

⁷⁶ Усенбоев К., 1961, с. 13–16.

⁷⁷ Искандаров Б.И., 1960, с. 49–55.

3. МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДӢ

Қувваҳои истеҳсолкунанда

Масоҳати аморати Бухоро 180 ҳазор километри мураббаъро ташкил мекард.⁷⁸ Маҳалҳои ин сарзамин аз ҷиҳати ҷойгиршавии аҳолии яқсон набуданд: водиҳои Зарафшон ва Қашқадарё сернуфуз ва Бухорои Шарқӣ нисбатан камнуфус ба шумор мерафтанд. Албатта, дар ин қисмати аморат водиҳои ҳам буданд, ки нуфуси хеле зиёд доштанд.

Ба сабаби набудани маълумоти статистикӣ муқаррар кардани миқдори саҳеҳи аҳолии имконпазир намегардад. Мувофиқи таҳмини Е.Ф.Мейендорф (с. 1820) дар аморати Бухоро дувуним миллион кас мезистааст. Ба таҳмини Н.В.Хаников (с. 1841) теъдоди аҳолии ин мамлакат ду-дувуним миллион нафар аст.⁷⁹ Мо барои охири асри XIX маълумоте (ҳамчунин таҳминӣ) дар даст дорем, ки тибқи он нуфузи аморат якуним – ду миллион кас будааст.⁸⁰ Шояд миқдори аҳолии аморати Бухоро 2 миллион кас таҳмин кардан дуруст бошад. Қисмати асосии аҳолии аз ўзбекон ва тоҷикон (маҷмӯан 80%) иборат буда, аз паси онҳо туркманҳо (10% аҳолии), арабҳо, қазоқҳо, қирғизҳо ва дигарон ба шумор мерафтанд. Агарчи ҳудуди нисбатан бештар ва ё асосан иқомат доштани тоҷикон дар шаҳру деҳоти аморати Бухоро ва хонии Хўқанд мавҷуд буд, дар бисёр ноҳияҳо онҳо яқоя бо ўзбекон мезистанд, чунон ки дар миёни сокинони бисёр деҳаву шаҳрҳои ўзбекнишин тоҷикон ҳам буданд, дар аксари маҳалҳои тоҷикнишин ўзбекон низ зиндагонӣ мекарданд.⁸¹

Ин ду ҳалқи бо ҳам алоқаи хеле наздикдоштаро робитаҳои ҳешовандӣ, маданӣ ва иқтисодӣ муттаҳид месохтанд.

Таносуби аҳолии муқимиву бодиянишин ва шаҳру деҳотро фақат ба таҳмин метавон муқаррар кард. Зоҳиран, дар ибтидои асри XIX 40% аҳолиро одамони кўчӣ ва нимкўчнишин ташкил медоданд,⁸² аммо дар охири аср миқдори онҳо 35% гардид ва ҳуди кўчиҳо аз 15% бештар набуданд. Аз ин бармеояд, ки на фақат камшавии вазни нисбии ин қисмати аҳолии, балки тақсими нави дохилии он бо афзудани ғоизи одамони нимкўчнишин ба амал меомад. Аз эҳтимол дур нест, ки дар шаҳрҳо фақат даҳяки аҳолии, ҳатто аз ин ҳам камтар зиндагонӣ мекарданд, яъне нуфузи деҳот назар ба шаҳр бартариӣ мутлақро соҳиб буд.⁸³

⁷⁸ Галкин А., 1890, с. 191; Шубинский П., 1892, с. 380–386.

⁷⁹ Meyendorff J., 1826, с. 196–197; Ханыков Н.В., 1843, с. 75–76.

⁸⁰ Мо ба масъалаи сукувати тоҷикон дар Афғонистон дахл намекунем. Барои солҳои сивуми асри XIX М. Элфинстон (Elphinstone M., 1839, 1, р. 403–422) манзараи хеле пурра ва муфассалро тасвир менамояд. Мувофиқи маълумоти Н.А.Кисляков тоҷикон аҳолии аслии вилоятҳои Ҷимолӣ ва қисман марказии Афғонистон буда, аз ҷиҳати миқдор дувуним ҳалқи ин мамлакат ба шумор мераванд – таҳминан 2 миллиону 300 ҳазор кас (Кисляков Н.А., 1957, с. 149). Аз рӯи маълумоти дигар дар Афғонистон қариб се миллион тоҷикон иқоматдоранд – ниг.: Массон В. М., Ромодин В.А., 1, 1964, с. 10.

⁸¹ Гребенкин А. Д., 1872, в. с. 54.

⁸² Аз рӯи ҳисоби Мирабдулкарими Бухорӣ дар ноҳияи Миёнкӯл ва Самарқанд ҷӣ қадар, ки муқимиҳо бошанд, ҳамон қадар кўчиҳо буданд (Mir Abdoul Kerim Boukhary, 1876, с. 77).

⁸³ Барои хонии Хўқанд ба сабаби ноустувории ҳудудаш овардани ҳатто чунин рақамҳои таҳминӣ ҳам амри маҳол аст. Рақами якуним – ду миллион аҳолии, ки дар китоби бе зикри номи муаллиф барои соли 1840 оварда шудааст («Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии», 1849, с. 191), ба мисли рақами се миллион →

Дар нимаи дувуми асри XVIII ва хусусан дар нимаи аввали асри XIX дар аморати Бухоро ва хонии Хўқанд корҳои бузурги обёрӣ анҷом дода шуданд. Муҳимтарин шабакаҳои обёрии водии Фарғона дар ҳамин вақт ба вуҷуд омаданд. Бо номи қ ў ш п у л ӣ андоза махсус қорӣ гардид, ки маблағҳои ба ин восита ҷамъовардари аввалҳо барои кандани каналҳои нав истифода мебуданд ва баъдтар барои эҳтиҷоти дигар низ сарф мекардагӣ шуданд. Каналу қўйборҳоро на фақат ҳукумат, балки феодалони калон ҳам месохтанд, ки сонитар аз ҳисоби истисмори деҳқонони дар заминҳои обӣ зироаткунанда сарвати худро меафзуданд. Ҳангоми катан ва тоза кардани каналҳои давлатӣ мардуми гирду атрофро маҷбур ба ҳашар ҷалб менамуданд. Таъмири иншооти гидротехникӣ низ ба ҳамин минвол анҷом меёфт, фақат барои нигоҳ доштани дарғоти Чўпонато баҳору тирамоҳ панҷазоркашӣ ба кори маҷбурӣ бурда мешуд.⁸⁴

Дар қатори заминҳои обӣ киштзорҳои лалмӣ ҳам, ки одатан дар баландиҳо, нишебҳо ва доманаи кўҳҳо воқеъ мегардиданд, бисёр буданд. Дар заминҳои обӣ усули киштгардони се-панҷқитғавӣ (майдони ришқа ба киштгардон намедаромад) татбиқ карда мешуд. Олоти меҳнат хеле содда буд. Бо омоч шудгор мекарданд. Ду навъи омоч ба кор бурда мешуд: омочи калон барои шудгори мазрааҳои саҳро, ки онро барзагов мекашид ва омочи хурд барои шудгори полиз, ки онро ба хар мебастанд. Ба воситаи омоч замин чунон шудгор карда мешуд, ки барои хокгардон эҳтиҷе наменонд.⁸⁵ Сипас, бо мола ва сихмола хоки замини шудгоршударо майда ва ҳамвор мекарданд. К а л а н д аз муҳимтарин ва қулайтарин олатҳои зироат маҳсуб меёфт ва бесабаб нест, ки то имрӯз дар Осиёи Миёна хеле васеъ ба кор бурда мешавад. Якчанд навъи бел вуҷуд дошт, вале доираи истифодаи он назар ба каланд маҳдудтар буд. Бо дос дарав мекарданд ва ин олати меҳнат ҳам чанд хел мешуд. Деҳқонони камбағалтар ҳосили даравкардаи худро дастӣ бо кўба ё тўхмоқи вазнин мекўфтанд. Барои бод кардани хирман бел ё панҷшоҳаи қўбиро ба кор мебуданд. Дар боғдорӣ аз қачқорд истифода мекарданд. Дар кўҳистон чигина ва дар водӣ хелҳои гуногуни аробаи дучарха вазиғаи нақлиётро ба менамуд.

Барои пурзўр кардани замин ба киштзор пору ва хоки тешаҳоро мепوشيдаанд, ки дар таркиби худ бисёртар селитра дошт. Албатта, ин корро ҳам фақат заминдорони бою бадавлат карда метавонистанд. Онҳо ба ҳар гектар замини кишт аз се то шаш ҳазор пуд пору, то дувоздаҳ ҳазор пуд хок мерехтанд. Гоҳо ба ҷои пору ахлооти кўҳнаи пўсидаро низ истифода мекарданд.

Роҷеъ ба сохт ва таркиби майдонҳои кишти заминҳои обӣ дар давраи ба Россия ҳамроҳшавӣ мадракҳои сершуморе мавҷуданд. Чунончи, дар ноҳияи Хучанд 60% заминро киштзори ғалла (аз он нисфаш гандум, баъд ҷуворӣ ва шолӣ, камтар ҷав ва арзан) ташқил менамуд. Тақрибан 14% майдон аз боғу токзор иборат буд. Пахтаи ҷойдорӣ 11,5%, ришқа 6,4%, обҷакорӣ 4,6% майдонро ишғол менамуд. Умуман чунин тақсими зироат аксаран ҳоси воҳиҷост, аммо бояд таъкид кард, ки дар ин бобат байни ноҳияҳои ҷудогона

аҳоли, ки тақрибан барои ҳамон вақтҳо Волф зикр намудааст (Wolf J., 1846, с. 353) ба тафтиши дақиқ эҳтиҷ дорад.

⁸⁴ Радлов В.В., 1880, с. 12.

⁸⁵ Омоч заминро ба чуқурии 40–45 см шудгор мекард ва дар айни замон онро ковок ва нарма ҳам менамуд. Академик А.Ф.Миддендорф (1882, с. 229) чунин ақидае дошт: «Ҳангоми шудгори амиқ вай, албатта, зерхокро ҳаво медиҳад ва аз сипори гардон чунин баргариӣ муҳими дороист, ки хоки замин пас аз шудгори омоч дар зери офтоби сўзон он қадар саҳт хушк наменшавад».

тафриқаҳои калон вучуд доштанд. Дар маҳалҳои ба шаҳр наздик бештар боғдорӣ ва обчакорӣ равнақ меёфт. Дар боғҳо ангур, себ, нок, анор, зардолу, бодом, анҷир, тут ва ғайра парварида мешуданд, ки бо навъҳои олиӣ худ шўхрат пайдо карда буданд.⁸⁶ Дар баъзе ноҳияҳо мавқеи асосиро зироатҳои саноатӣ ишғол менамуданд, ки муҳимтарини онҳо пахта, тамоку, зағирпоя ва растаниҳои рангӣ буданд.

Дар асарҳои тадқиқии таърихшиносӣ аксар вақт таъкид мешавад, ки техникаи хоҷагии қишлоқ хеле содда ва ибтидоӣ буд. Бешак, ин дуруст аст. Аммо дар ин маврид набояд ба кўтоҳназарӣ роҳ дод ва ин баҳоро умуман ба хоҷагии қишлоқ раво донист. Мутолиаи дақиқи мадракҳо нишон медиҳад, ки таҷриба ва малакаи дар зарфи ҳазорон сол ҳосилшуда бар абас нарафтааст. Дар Осиёи Миёна тарзҳои ниҳоят оқилонаи истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ дар ҳамаи дараҷаи тараққиёти техникаи хоҷагии қишлоқ ва муносибати обу замин ба вучуд омада, дар амал ҷорӣ гардида буданд. Усули зироати оби ба шароити ҳоку иқлими ноҳияҳои гуногун мувофиқ, ки дар он бисёр омилҳо аз пешбинии ҳалқии обу ҳавои сол сар карда, то савияи боздошти оби зеризаминӣ ба назар гирифта мешуданд, таҳия гардида буд. Деҳқон меҳнати хеле зиёде сарф намуда, заминро барои зироат омода месохт. Барои равшантар гардидани ин матлаб ба тариқи мисол дар парвариши пахта таваққуф мекунем: Пахта дар заминҳои кишт карда мешуд, ки пештар дар он ҷо ғалла, хусусан ҷойҷуворӣ ва ҳамчунин зироати лўбиёӣ парвариш ёфта бошад. Пас аз ҷамъоварии зироати пешина заминро шудгор карда, то охириҳои тирамоҳ дам медоданд, ё худ ҷунон ки меғўянд «офтоб меғўронданд». Сонӣ, яҳоб медоданд, ки ин усул то ҳол маъмул аст. Мақсад аз ин дар вақти фаровонии об пешаки заминро бо об сер кардан буд. Дар аввали баҳор пори пошида, дафъаи якум шудгор мекарданд, аз паси он об меканданд. Баъди даҳ рӯз дувумбора аз қаду бар такроран шудгор карда, бо каланд хокро нарм менамуданд. Сонӣ, мола мекарданд. Пунбадонро 4–5 рӯз дар деғҳои калон тар карда монда, баъд ба замин мепошиданд ва бо мола ба рўяш хок мекашиданд, ё худ аксар вақт ҷўякҳо сохта пунбадонро ба пуштаҳои он мешинонданд. Дар ҳавои гарм пас аз 10 рӯз он аз зери хок неш зада мебаромад. Баъди 10 рӯзи дигар киштзорро каланд мекарданд. Пас аз чанд вақт деҳқони пахтакор заминро дафъаи дувум каланд мекард, вале ин бор андаке чуқуртар. Баъд чеканка мекарданд.

Киштзори пахтаро хишова карда, аз алафҳои бегона тоза менамуданд ва сафолакҳои дар натиҷаи обёрӣ ба вучудомадаро бо каланд нарм мегардонданд. Аз рӯи ҳисоби як мутахассиси пуртаҷриба тақрибан чил амали заҳматталабро анҷом додан лозим меомад, то ба чидани пахта шурўъ намоёнд.

А.Ф.Миддендорф дар бораи деҳқонони Фарғона навишта буд: «Қобилияти қорӣ ва ҳунари бузурги бо меҳнати саҳт ба худ мутеъ сохтани табиат ва ба воҳаҳои бихиштосе табдил намудани биёбонҳои ҳомун дар ин мардум бурдбории махсусро парваридааст...».⁸⁷

Дар овони бачагӣ ва ҷавонӣ ман бо рафиқони ҳамсолам дар ин қорҳои иштирок доштам. На фақат парвариши пахта, балки дарави дастии ғалла ва бисёр қорҳои дигари зироат хеле душвор ва пурмашакқат буд. Ҷавонони рустоии имрӯзаи тоҷик ва ўзбек ягон қадар тасаввуре надоранд, ки бобоёнашон як

⁸⁶ Муфассалан ниг.: Ханьков Н.В., 1843, с. 121–123, 129–130, 137–139; Ефремов Ф., 1950, с. 26.

⁸⁷ Миддендорф А. Ф., 1882, с. 402.

луқма нони худро бо чӣ миқдор арақи чабин ба даст меоварданд. Дар айни замон, дар миёни ҳамқишлоқӣни ман устодони моҳири хоҷагии қишлоқ, агрономҳои модарзоди таҷрибаи садҳо наслҳоро азхудкарда низ буданд. Онҳо аз хурдтарин нишона ва аломате метавонистанд обу ҳавои соли ояндаро пешгӯӣ кунанд ва медонистанд, ки барои кишт, обмонӣ ва дигар корҳои зират кадом вақт беҳтар ва мувофиқтар аст. Дар байни онҳо боғбонони гулдаст ҳам буданд, ки усулҳои гуногуни пайванд ва парвариши олитарин навъҳои дарахтони меvaro медонистанд. Бояд гуфт, ки боғдорӣ ҳам шуғли осон набуд. Масалан, ба анор дар як сол аз 6 то 10 бор об додан лозим меомад. Дар ноҳияҳои қўҳистон канал сохтан душвор буд, муддати кўтоҳи расиши растанӣ ва замини санглох корро боз ҳам мураккабтар менамуд. Яке аз сайёҳони рус дар ҳайрат афтода буд, ки мардуми қўҳистон аз майдонҳои худ бемуҳобот миллионҳо адад санг чамъ мекарданд.

Дар баробари мавҷуд будани анъанаи ғании зироаткории Осиёи Миёна набояд аз он ҷашм пўшид, ки дониши илмӣ ҳозиразамон, аз ҷумла, илми агрохимия ба ин сарзамин роҳ наметофт, техникаи хоҷагии қишлоқ ба дараҷаи ибтидоӣ буд ва истифодаи обу замин бо усулҳои аз даҳан мондаи феодалӣ сураат мегирифт. Бинобар ин, ба меҳнати хеле зиёд ва маҳорати деҳқонон нигоҳ накарда, самарайи хоҷагии қишлоқ ночиз буд.

Чорводорӣ тақрибан дар тамоми вилоятҳои аморати Бухоро тараққӣ мекард. Вай хусусияти возеҳи экстенсивӣ дошт. Мардуми водинишин аз чорводорӣ дида бештар ба зироаткорӣ машғул буданд. Ба истиснои одамони давлатманд, ҳар як хоҷагӣ 1–2 сар чорво дошт, он ҳам аксаран аз гову барзагов ва хеле кам аз бузу гўсфанд иборат буд. Дар хоҷагии тоҷикони қўҳистон ва Помир чорводорӣ мавқеи дараҷаи аввалро ишғол менамуд ва аз ҷиҳати аҳамияти худ бо зироаткорӣ, ки бо он робитаи узвӣ дошт, комилан ҳамвазн буд: бе пору ҳосил хеле кам мерӯид, бе чорво корҳои хоҷагии қишлоқ анҷом наметофт, вай ба мардум хўрок ва пўшок муҳайё мекард. Аз ин ҷиҳат ҳам гов дар ҷои аввал меистод ва гўсфанду буз мутобиқан ҷойҳои дувум ва севумро ишғол менамуд. Чун дар фасли зимистони дуру дарози қўҳистон омода сохтани хўроки чорво ба сари ҳар охур бо душвориҳои зиёде муяссар мегардид, миқдори рамаҳо маҳдуд буд.

Чорводорӣ тоифаҳои нимкўчнӣшӣ ва алаҳхусус кўчӣ хусусияти дигар дошт. Рамаҳо ва ҳамроҳи онҳо аҳоли, ё худ як қисми он, гоҳо фақат ҷўпонҳо аз як чарогоҳ ба чарогоҳи дигар мегузаштанд. Давраи дар чарогоҳ нигоҳ доштани чорво хеле мураккаб ва тўлонӣ буд. Чаронидани рама маҳорати калон, донишмандии чорво ва чарогоҳ ҷасорат ва мардонагиро талаб мекард. Бе сабаб нест, ки дар бораи туркҳои қарлуқ ҳамчун гўсфандпарварони моҳири шўҳратёфта дар байни халқ меғуфтанд: «Қарлуқ забони гўсфандро медонад» ё ки «Қарлуқ модари гўсфанд аст». Қуңғродҳо дар шутурпарварӣ ва лақайҳо дар аспарварӣ машхур буданд. Қирғизҳоро басазо чорводорони мумтоз медонистанд. Аммо миқдори чорвои онҳо бисёр набуд. Ҳар як хонадони қирғизҳои ҷанубӣ ба ҳисоби миёна 1,8 сарӣ гов, 3,1 сарӣ асп ва 12,8 сарӣ гўсфанд дошт. Чорвои қисми асосии аҳоли амалан аз ин ҳам камтар буд, зеро давлатмандон чандин ҳазорсарӣ чорворо соҳибӣ мекарданд (масалан, дар байни қарлуқҳо қасоне буданд, ки ҳар яке 20–25 ҳазор сар гўсфанд дошт). Миқдори гову гўсфанди чорводорони камбағал ба дараҷае кам буд, ки барои то охири сол таъмин кардани хўроки хонаводаашон намерасид. Чун, яъне дар

натиҷаи ях бастани чарогоҳ ва аз ҳад зиёд боридаи барф саросар талаф шудани чорво, боз як балои даҳшатангезе буд.⁸⁸

Аҳолии шаҳр дар баробари касбу ҳунар ва тиҷорат ба заминкорӣ ҳам машғул мешуд. В.В.Радлов дар бораи Самарқанд аз рӯи таассуроти соли 1868 ҳатто навишта буд: «Самарқандиҳо ба саноат кам шугъл доранд, дар ин ҷо ҳамагӣ чанд фабрикаи бофандагӣ ҳасту ҳалос, машғулияти асосии аҳоли боғдорӣ, истеҳсоли абрешим ва пахта аст»⁸⁹. Дар навбати худ дар деҳот истеҳсолоти ҳунармандӣ тараққӣ карда буд. Чунончи, Т.С.Бурнашев соли 1795 хабар дода буд, ки аҳолии деҳоти Бухоро «мисли шаҳриён» ба касби бофандагӣ машғуланд ва онҳо низ на дар бинои махсус, балки дар хонаи худ кор мекунанд. Андаке пештар соли 1781 М.Бекчурин навишта буд, ки дар Бухоро «...фабрикаҳои номӣ вучуд надоранд, фақат фабрикаҳои хурди матоъҳои абрешим ва пахтагии одамони соҳибхитӣ мавҷуданд, аксаран дар хонаҳои худ ҷиту хомсуф мебофтаанд...»⁹⁰.

Мувофиқи ахбори сайёҳон, касбу ҳунари деҳот ба дараҷаи кофӣ ривож ёфта буд.⁹¹ Аммо дараҷаи тараққиёт ва тақомулотии техникаи касбу ҳунари шаҳр баландтар буд.

Сайёҳони асри XIX аксар вақт савияи пасти инкишофи истеҳсолоти ҳунармандиро таъкид кардаанд. Ин ҳолат аз он вазъ рӯй додааст, ки мушохидони онвақта ба воқеияти Осиёи Миёна ба воситаи маншури саноати фабрикаю заводии рус (ва ё Европайи Ғарбӣ) назар афкандаанд. Лекин дарвоқеъ, истеҳсолоти ҳунармандӣ, чунон ки аз ахбори онҳо, санадҳо ва мад-ракҳои этнографӣ маълум мешавад, ба дараҷаи баланди тараққиёт расида буд. Пеш аз ҳама, Бухоро, Тошканд, Қаршӣ, Самарқанд, Шаҳрисабз, Хўқанд, Хуҷанд ва Ўротеппа барин шаҳрҳои калон маркази касбу ҳунар ба шумор ме-рафтанд.

Аз рӯи ҳисоби О.А.Сухарева дар Бухоро 75-90 ҳазор кас, яъне бештар аз сеяки тамоми аҳолии шаҳрнишини аморат зиндагонӣ мекард. Бар тибқи мушохиди Н.В.Хаников дар соли 1841 тоҷикон «нуфуси асосии шаҳри Бухоро-ро ташкил медоданд».⁹² Мувофиқи ҳисоби тахминии Е. Мейендорф дар соли 1820 онҳо ба миқдори аз чор се ҳиссаи теъдоди умумии аҳолии пойтахти аморат буданд.⁹³ Ин сайёҳ асосан ба касбу ҳунар машғул шудани тоҷиконро хотирнишон карда, ба сифати корбарӣ ва ҳамчунин ба тараққиёти умумӣ, пеш аз ҳама тараққиёти маданияи онҳо баҳои баланде додааст. Чунон ки меғӯяд:

⁸⁸ Вазъияти хоҷагии қишлоқи Осиёи Миёнаи онвақта ҳанӯз тадқиққунандаи ҳудро интизор аст. Бисёр мадракҳои муҳим дар ҳисоботи сайёҳон, ҳуҷҷатҳои архиви Россия ва Осиёи Миёна парокандаанд, баёноти мутахассисоне, ки пас аз ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Россия додаанд, ҳамчунин насприяҳои этнографӣ дар ин бобат арзиши муҳиме доранд. Аз ҷумла, ниг.: Бродский М., 1872, 1875; Миддендорф А.Ф., 1882; Шоҳназаров А.И., 1908; Юфев В.И., 1925; Кисляков Н.А., 1947; Кармишева Б.Х., 1954; Сухарева О.А., Бекҷонова М.А., 1955; Раҳимов М.Р., 1957; Андреев М.С, Писарчик А.К., 1958; Ершов Н.Н., 1960; Усенбоев К., 1961; Таджики Каратегина и Дарвоза, вып. 1–1966, вып. II – 1970, вып. III – 1976, «Очеркҳои этнографӣ», 1969 ва бисёр асарҳои дигар.

⁸⁹ Радлов В.В., с. 39; Семёнов А.А., 1960 а, с. 1001. 48.

⁹⁰ Бекчурин М., 1916. с. 303–304.

⁹¹ Семёнов А.А., 1960 а. с. 1002.

⁹² Хаников Н.В., 1843, с. 55. Роҷеъ ба роҳи мураккаби ташаккулро паймудани аҳолии Бухоро ва дар он иштирок доштани ўзбекон ниг.: Сухарева О.А., 1958, с. 74 ва давомаш, 1966, с. 113 ва давомаш.

⁹³ Мейендорф Е.Ф., 1975, с. 95.

«Точикон коргар ва меҳнатдӯстанд ва ба пешаҳои гуногун қобилияти зиёде доранд: онҳо ҳам тоҷир, ҳам ҳунарманд ва ҳам деҳқонанд ҳаёти бодиянишинӣ барояшон ягон фараҳмандӣ намебахшад. Аксари онҳо хонда ва навишта матавонанд ва ба истисноӣ рӯҳониён, қисмати маданитарӣ аҳолии Бухороро ташкил мекунанд.⁹⁴

Истеҳсолоти ҳунармандӣ дар ҳаёти иқтисодии аморат роли муҳим мебошад. Аксари аҳолии шаҳр аз косибону ҳунармандон иборат буд. Дар Бухоро тақрибан 10-15 ҳазор пешаварон мезистанд, ки бо хонаводаи худ қариб чоряки аҳолии шаҳрро ташкил медоданд.

Касбу ҳунар ихтисосҳои зиёдеро фаро мегирифт. О.А.Сухарева, ки касбу ҳунари Бухорои асри XIX-ибтидои асри XX-ро тадқиқ карда буд, мадрақҳои хеле ҷолиб ҷамъ намудааст. Ҷузъиёти масъаларо ба рисолаи ӯ ҳавола карда,⁹⁵ фақат тақсиму гурӯҳбандиҳои зеринро хотирнишон менамоем. Қариб сад пешаи ҷудогона вучуд дошт, ки дар соҳаҳои зерин гирд омада будааст: 1) сохту пардохти фулузот; 2) коркарди лиф; 3) бинокорӣ; 4) даббоғӣ; 5) либосдузӣ; 6) таббоҳӣ; 7) дигар касбу кор ва машғулиятҳои тайёр кардани ашёи рӯзгор. Ҳар як соҳа дар навбати худ ба бисёр гурӯҳу навъҳои касб ҷудо мешуд. Чунончи, сохту пардохти фулузот ба панҷ гурӯҳ тақсим гардида буд: 1) оҳангарӣ; 2) дегрезӣ; 3) мисгарӣ; 4) рехтагарӣ; 5) заргарӣ.

Дар айни замон, ҳуди як гурӯҳи оҳангарӣ чунин пешаваронро дар бар мегирифт: а) челонгар; б) наългар; в) қуфлсоз; г) кордгар; ғ) сӯзангар; д) меҳчагар.

Ин қабил тақсиму гурӯҳбандиҳои зиёде дар дигар соҳаҳои касбу ҳунар низ вучуд дошт.

Мадрақҳои архивӣ ва этнографии роҷеъ ба касбу ҳунари мардуми Хуҷанд ва Ўротепшаи асри XIX – ибтидои асри XX мавриди мутолиа ва баррасии мутахассисон қарор гирифтаанд.⁹⁶ Аз ҳамроҳи шудан ба Россия дере нагузашта аҳолии шаҳри Хуҷанд ба 20 ҳазор нафар наздик расид. Пешаварон бо хонаводаҳои худ қисми муҳими аҳолии шаҳр, зоҳиран, чунон ки дар шаҳри Бухоро мушоҳида мешуд, таҳминан чоряки аҳолии шаҳрро ташкил мекарданд. Зиёда аз 100 навъи истеҳсолоти ҳунармандӣ вучуд дошт. Аз он байн касби бофандагӣ равнақи бештаре пайдо карда буд. Хуҷанд дар қатори Бухоро ва Хӯқанд яке аз муҳимтарин марказҳои истеҳсолоти бофандагии Осиёи Миёна ҳисоб меёфт.⁹⁷ Ин хусусияти иқтисодии Хуҷанд хеле барвақт ба зуҳур омада буд. Ба ҳар ҳол дар мақолаи беимзои «Роҷеъ ба вазъияти кунунии баъзе вилоят ва шаҳрҳои Осиёи Миёна» (с. 1826) гуфта мешавад, ки «аҳолии Хӯқанд ва Хуҷанд» ба Россия (ба Петропавловск) бисёр пахта, абрешим, маҳсулот ва матоъҳои абрешимӣ ва пахтагӣ, аз ҷумла, ҷома меоранд.⁹⁸ Кулолӣ дар истеҳсолоти ҳунармандии Хуҷанд назар ба Бухоро мавқеи муҳимтаре дошт.

Дар шаҳри Ўротепша аз 1041 дӯкони косибон 187-тоаш дар деҳаҳои калон воқеъ гардида, ҳамаи боқимондааш дар шаҳр ҷой гирифта буд. Ин шаҳр бо истеҳсоли лавозимоти напшӣ, корд ва устура (поку) шӯҳрат пайдо карда,

⁹⁴ Ҳамон ҷо, с. 105.

⁹⁵ Сухарева А., 1958; 1962; 1966.

⁹⁶ Турсунов Н., 1967; Мухторов А., 1964; 1975.

⁹⁷ Пашино П.И., 1868, с. 139.

⁹⁸ «Роҷеъ ба вазъияти кунунӣ», 1826, с. 177–178.

маснуоти он на фақат эҳтиёҷоти дохилиро қонеъ мегардонид, балки ба берун ҳам содир карда мешуд.⁹⁹

Дар Тошканд, ки аз чиҳати нуфус ба Бухоро наздик мешуд, машғулияти асосии аҳоли аз зироат ва тиҷорат иборат буд. Вазни нисбии касбу ҳунар назар ба Бухоро камтар буд, вале ба ҳар ҳол маҳсулоти гуногун таҳия мегардид. Беш аз ҳама касби бофандагӣ ва истеҳсолоти ҷўянрезӣ ривоҷ дошт.¹⁰⁰

Таҷҳизоти техникий истеҳсолоти ҳунармандӣ нисбатан паст ва ниҳоятдараҷа кўҳнаву анъанавӣ буд. Касодии техника чиҳатҳои хоси тарзи истеҳсолоти феодалист. Чунон ки В.И.Ленин ишора карда буд: «Қонуни усулҳои истеҳсолоти пеш аз капитализм ба андозаи пештара, дар асоси пештара такрор кардани протсессии истеҳсолот аст...» хоҷагии натуралии деҳқонон, истеҳсолоти касбии саноатчиён аз ҳамин қабил аст.¹⁰¹

Истеҳсолоти бофандагӣ бештар тараққӣ карда буд ва дар он ҷо як дараҷа механиканионӣ меҳнат (чархи поякӣ, дастгоҳи бофандагӣ) ба кор бурда мешуд.¹⁰² Бе сабаб нест, ки маҳз истеҳсоли матоъ соҳаи асосии саноати феодалӣ гардид, ки бо бозоргирии маҳсулот ва баъдтар бо вусъати ҳаҷми коргоҳҳои худ тафовут мекард.¹⁰³ Ҳунармандони Осиёи Миёна дар тайёр кардани маснуоти заргарӣ, кулолӣ, ҳаққоқӣ ва ғайра маҳорати комил пайдо карда буданд.

Маводи хомро барои истеҳсолоти ҳунармандӣ аз хоҷагии қишлоқ ва ҳам аз истихроҷи маъдан ба даст меоварданд. Мушоҳидони рус аксар вақт ба вазъи истихроҷи маъдан тамоман баҳои манфӣ меоданд (Е.Ф.Мейендорф, Хорунжий Н.И.Потанин, П.И.Неболсин ва диг.). Бисёр фулузот, аз ҷумла, оҳан, тилло, нуқра ва ғ. дар ҳақиқат аз Россия кашонда мешуд. Бо вучуди ин, дар Осиёи Миёна истихроҷи маъдан кам набуд, вале ба сабаби ҳанӯз дар ҳолати ибтидоӣ воқеъ гардидани тариқи истихроҷ ва хеле афзун будани талабот эҳтиёҷи кишварро тамоман рафъ карда наметавонист. Миқдори зиёди тилло дар Бухорои Шарқӣ бо усули заршўй ҳосил карда мешуд.¹⁰⁴ Дар кўҳҳои Ҳисор, Помир (дар Ванҷ) ва дигар маҳалҳо маъдани оҳан, дар Кўҳи Танг, кўҳсори Фарғона ва Варзоб сурб (кўрғошим) истихроҷ мекарданд. Дар Фарғона ҳамчунин кони нуқра мавҷуд буд. Дар ҳама ҷо намак ҳосил карда мешуд, онро ҳам ба шакли дурда (масалан, дар ноҳияи Қамишқўрғон, райони ҳозиран Ашт, дар ҷануби Тоҷикистон) ва ҳам ба шакли намаксанг (конҳои машҳури намаки рангини кўҳҳои Ғузор, намаки кўҳи Хоҷамўъмини наздики Кўлоб ва ғ.) ба даст меоварданд. Барои тайёр кардани борут аз шўра (селитра) ва гўгирд, ки дар маҳалҳои гуногун конҳои худро доштанд, истифода бурда мешуд. Дар кўҳистони Бадахшон ва Фарғона ҳар гуна ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо, аз қабилӣ лаълу ёқут, фирӯза, санги лочувард ва амсоли инҳо ба даст оварда мешуданд.

Чамъбасти ҳамаи мадракҳои мавҷудаи роҷеъ ба саноати маъдан¹⁰⁵ пешрафти муайянеро дар истихроҷи сарвати зеризаминии асри XIX мавриди тадқиқ нишон медиҳад.

⁹⁹ Мухторов А., 1964, с. 72, 75.

¹⁰⁰ Масв Н., 1876; Хорошхин А.П., 1876; Гейнс А.К., 1898; Добромислов А.И., 1911; Озодаев Ф., 1959; Ҳоҷиев Э., 1960; Набиев Р.Н., 1966.

¹⁰¹ Ленин В.И., Асарҳо, ҷ. 3, с. 58

¹⁰² Петровский Н.Ф., 1874; Бродовский М.И., 1875, с. 15–17; 29–31

¹⁰³ Сухарева О.А., 1962, с. 142.

¹⁰⁴ Ниг.: масалан, Краткое описание., 1823, с. 7–8.

¹⁰⁵ Иванов П.П., 1932, с. 44–75; Бубнова М.А., 1975.

Дар ин пешрафт, ғайр аз сабабҳои умумӣ, дар ҷустуҷӯи конҳо иштирок намудани инженерҳои маъданшиносии рус, ки бо даъвати ҳукмронони давлатҳои хонӣ ба Осиёи Миёна омада буданд,¹⁰⁶ ҳамчунин ҳамон русҳое, ки хоҳу нохоҳ дар ин сарзамин иқомат доштанд, низ роли муайяне бозид.

Тадқиқи сарчашмаҳо нишон медиҳад, ки ноҳияҳои ҷудогонаи қори пурмаҳсули саноати маъдан ба таппакул шурӯъ намуданд. Фарғона бо кӯҳҳои атрофи худ, ки қонҳои тилло, нуқра, сурб, оҳан, мис, нафт, ҳамчунин намак ва сангҳои қиматбаҳо доштанд, яке аз ҳамин қабил ноҳияҳо ба шумор мерафт.¹⁰⁷ Дигар аз ҷунин ноҳияҳо дар самти муқобил, интиҳои ғарбии Осиёи Миёна ҷазираи Чилқон буд.¹⁰⁸

Ҷамъиятҳои пешаварон (сехҳо) – коргоҳҳои пешаварон ба вуҷуд омада буданд. К.Маркс ва Ф.Энгелс дар «Идеологияи немис» ба ҷамъиятҳои пешаварони асри миёнаи Европави ғарбӣ, аз ҷумла, ҷунин тавсифот додаанд: «Тақсими меҳнат дар шаҳрҳо байни ҷамъиятҳои пешаварони ҷудогона ҳоло (қомилан) ибтидоӣ буд, вай дар дохили худ ҷамъиятҳо ҳам байни қоргарони ҷудогона тамоман гузаронида наменшуд. Ҳар як қоргар мебоист чанд қорро бидонад, аз ӯҳдаи ҳар қоре, ки бо асбобу абзораш қардан лозим бошад, баромада тавонад; маҳдудияти тиҷорат ва робитаи сусти байни ҳамдигарии шаҳрҳои ҷудогона, бенавоии аҳоли ва қамии талабот ба тақсими минбаъдаи меҳнат мамониат мекарданд, бинабар ин ҳар қасе, ки усто шудан меҳост, мебоист қасби худро ба ҳадди аъло аз худ мекард»¹⁰⁹.

Ин тавсифотро қомилан ба Осиёи Миёна ҳам нисбат додан мумкин аст. Ин имқон медиҳад, ки моҳияти ҷамъиятҳои пешаварони осийимеёнагӣ, бо вуҷуди тафовутҳои аз ҷамъиятҳои Европави ғарбӣ, ҳамчунин хусусияти маҳдудии таҳассусҳои қосибону ҳунармандон амиқтар қарқ қарда шавад. Дар доираи ҷамъияти пешаварон қанд навъи яҷқайқай ибтидоӣ вуҷуд дошт. Одди-тарини он ҳавзаи лифқофон буд, ки дар он мавқеи ақосиро шақли қамоатӣ-ҳонаводагии тапқили истеҳсолот ишқол менамуд, аммо ҷамъият набуд. Дар дигар соҳаҳо усули дууза (усто-шогирд) ё худ сеузаи тапқили қор (усто-ҳалифа, усто шогирд) мавқуд буд. Шогирд аввалҳо фақат ҳӯроқ меғирифт, баъдтар андақ музд ҳам меғирифтагӣ шуд. Аслан усули шогирдӣ яке аз тарзҳои истисмор ба шумор мерафт. Пайдоиши усули сеуза (ақсаран дар истеҳсолоти бештар ривоҷёфта – бофандагӣ, қашқдӯзӣ, қўянрезӣ) аз вуҷути зиёди истеҳсолоти моли шаҳодат меод. Дарақай боз ҳам баландтари тараққийи он аз мавқудияти нахустин падидаҳои қоргоҳи парокандаи саноатӣ ва афзоиши миқдори мардикорон низ аён меғардад. Дар давлати хонии Хўқанд, дар арақай қамроҳ шудан ба Россия, қўрқонаи давлатӣ бо милтиққона ва тўпқонааш вуҷуд дошт. Устоҳои яроққоз музд ва ҳўроқворӣ

¹⁰⁶ Свенское К., 1851, с. 149; Жуковский С.В., 1915, с. 112–113; Маслов О.В., 1955, с. 47–48; Халфин Н.А., 1974, с. 47–60 ва ғайра.

¹⁰⁷ Маълумотро дар ин ҳус аз таққикоти гуногуни роҷё ба хонии Хўқанд ба даст овардан мумкин аст, ки баъзе аз онҳо дар боло зикр ёфтаанд. Ҳамчунин ниг: Богословский, 1842, с. 21. Обозрение., 1849, с. 124–125; Потанин Н.И., 1856, с. 278; Максимов, 1860, с. 74; Вревский А.Б., 1868, с.137; Краузе Ч.И., 1872 ва бисёр таълифоти дигар. Махсусан санадҳои бо қори маъдан алоқаманд аз архиви хонҳои Хўқанд қолиби диққат мебошанд– ниг.: Троицкая А.Л., 1968, с. 353–354, № 2507–2522.

¹⁰⁸ Литвинский Б.А., 1949.

¹⁰⁹ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., том. 3, с. 52.

(нон, гўшт, чой ва ғайра) мегирифтанд, баъзан аз андози замин ҳам озод мешуданд¹¹⁰, шояд ин яке аз шаклҳои (иловагии) музди меҳнати онҳо буд.

Дар бораи коргоҳи парокандаи саноатӣ як силсила маълумот дар даст дорем. Чунончи, П.И.Пашино (с. 1866) навишта буд, ки дар истеҳсолоти бофандагӣ, масалан, як хўҷаин «...ба хонаводаҳои шиносан— ба яке тоза кардани пахта, ба дигаре нахресӣ, ба севумӣ бофандагӣ, ба чорумӣ рангресӣ ва амсоли инро тақсим карда медиҳад, ки дар ин сурат ба вай на сохтани бинои коргоҳ, на харидани дастгоҳ ва на додани музди вақти бекорнишинии коргар лозим намеояд». Ва боз: «...дар ин ҷо ҳам, мисли Россияи мо, қисмати зиёди заҳмат ба зиммаи занон ва наврасон меафтад, ки онҳо бо тоза кардани пахта, ресидани нах, ба найча печонидани ресмон ва ғайра машғуланд.»¹¹¹ Ба қавли П.И.Неболсин «агар дар Бухоро ягон чизи фабрикамонанд вучуд дошта бошад, пас ин муассисаҳост, ки ба матоъ гулҳои қолабӣ мепартоянд, ҳам ба бофандагон калоба ва ҳам ба хайётаҳо барои дўштан ҷомаҳои буридаро тақсим карда медиҳанд».¹¹²

Миқдори муассисаҳои калон аз миёнаҳои асри XVIII хеле афзуд. Николай Григорьевичи юнонӣ, ки муддати зиёде дар Бухоро зистааст, доир ба миёнаҳои ин аср чунин хотирнишон менамояд: «Фабрикаи мануфактурӣ фақат якест, ки моли ҳамон Раҳимбек (Раҳимбӣ –Б.Ғ.) мебошад ва он ҳам на он қадар калон буда, шохворӣ ва маҳмал истеҳсол мекунад...».¹¹³

Дар солҳои 60-уми асри XIX вазъият ба кулӣ тағйир ёфт. Гурӯҳи соҳибони давлатманди коргоҳҳои ҳунармандӣ пайдо шуданд, ки сарвати зиёдеро ба дасти худ ҷамъ намуданд. Қисмати косибони оддӣ тамоман дигар буд. «Коргари бофанда,— менависад А.Д.Гребенкин,— аз соатҳои 3–4 то нисфи шаб ва то намози шом нах ба нах кори худро иҷро мекунад. Рӯзе на бештар аз як соат дам мегирад».¹¹⁴

Муносибатҳои иҷтимоӣ дар истеҳсолоти ҳунармандӣ ҳамонро феодалий буд. Чунон ки дар боло гуфта шуд, шогирд ҳамеша мавриди истисмор қарор мегирифт ва аз он ки шогирд аксар вақт писар ва ё хешӣ хўҷаин бууд дар хонаи вай меҳўрду мезист, ҳолаш беҳтар намешуд. Халифа ҳангоми даромадан ба кор аз хўҷаин маблағи зиёд бунақ мегирифт ва дар сурати тарк кардани кор мебоист онро баргардонад.¹¹⁵ Азбаски ин дар амал аз имкон берун буд, халифа то охир побанди хўҷаин шуда мемонд. Умуман сармояи ғоидахўрӣ мавқеи калонро ишғол мекард. Судхўрҳо аз ҳазор танга ҳар моҳ бист танга мегирифтанд ва дар як сол ситонидани қариб 25%, яъне 250 сўм ғоида амри табиӣ ҳисоб меёфт. Аксаран ҳаққи қарз аз ин ҳам зиёдатар мешуд.

Чи навъе ки С. Айний шаҳодат медиҳад, «дар он вақтҳо дар деҳот судхўрони заминдор ба деҳқонони камбағал ҳар сад тангари ҳар моҳе то ба

¹¹⁰ Троицкая А.Л., 1968, с. 278–279, № 1878, 1879, 1883; с. 311–322 (№2160–2272).

¹¹¹ Пашино П.И., 1868, с. 139–140. Инчунин ниг.: Пашино П.И., 1867, с. 121. Маълумоти мушобеҳи аз ин барвақттар дар бораи давлати хонии Хўқанд дар ҳисоботи Хорунжий Потанин Н.И. мавҷуд аст. Дар асари беимзои «Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии» (1849), «Заводи хитросозии хон» ва «фабрикаи коғазбарорӣ» «корхонаи мануфактурӣ» номида шудаанд. Обозрение., 1849, с. 213.

¹¹² Небольсин П.И., 1865, с. 36. Ҳамин тариқа, ҳақ ба ҷониби Бунаков Е.В. нест. Ў нодуруст таъкид мекард, ки маълумоти оид ба коргоҳҳои парокандаи 1138-саноатӣ фақат дар Пашино П.И. мавҷуд аст, ниг.: Бунаков Е.В., 1969, с. 97.

¹¹³ Вельяминов–Зернов В.В., 1853, с. 20, 71.

¹¹⁴ Гребенкин А.Д., 1-872 а, с. 31.

¹¹⁵ Роҷеъ ба бунақ дар хоҷагии қишлоқ ҳамчун байёна ниг.: Иванов П.П., 1937, с. 38–40.

дах танга ба фоида мемонданд». ¹¹⁶ Бисёр воқеъ мешуд, ки қарздор дар вақташ ҳаққи қарз ва ё тамоми қарзро адо карда наметавонист ва судхӯр ба ивази он бо зӯр духтарони ӯро мегирифт. ¹¹⁷ Ин буд, ки мардум нисбат ба судхӯрон нафрат мепарвариданд. ¹¹⁸

Чунон ки К.Маркс хотирнишон менамояд, сармояи фоидахӯрӣ истеҳсолотро «ба ҳолати фалокатбор расонида, ба ҷои ин ки қувваҳои истеҳсолкунандаро тараққӣ диҳад, онҳоро фалаҷ мекунад, дар айни замон шароити ночизи ҷамъиятиро абадӣ мегардонад, ки дар он ҳосилнокии ҷамъиятии меҳнат, мисли истеҳсолоти капиталистӣ, аз ҳисоби худи меҳнат намеафзояд». ¹¹⁹

Косибону ҳунармандон дар системаи муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодии давраи мавриди тадқиқи мо муқобили феодалон қарор гирифта буданд. Дар айни замон, муборизаи синфӣ дар дохили табақаи ҳунармандон ҳам давом мекард ва шаклҳои шадидтаре, аз қабили корпартоии шогирдону халифаҳоро ба худ мегирифт.

Пешаварон дар шаҳрҳо гурӯҳ-гурӯҳ ҷойгир мешуданд, чунон ки аҳли ҳар касб бо ҳамкасбони худ дар як маҳалла сокин мегардид. Масалан, дар шаҳри Бухоро бофандагон ду маҳалро маскан намуда, оҳангарону челонгарон низ дар ду маҳалла ва рехтагарон дар як маҳалла ҷой гирифта буданд. Дар шаҳри Хуҷанд бофандагон дар маҳаллаҳои Раззоқ ва Сари Баланди қисми шарқии Қалъаи Нав ва оҳангарон дар се маҳал иқомат мекарданд. Пешаварони Тошканд ҳам аз рӯи касбу ҳирфаашон маҳалли сукувати худро муқаррар карда буданд. ¹²⁰

Чи навъе ки Ф.Энгелс дар хусуси шаҳрҳои асримиёнагӣ навишта буд, «дар паси он деворҳои хандақҳо касбу ҳунари асрҳои миёна инкишоф меёфт, – дурӯст аст, ки вай бо рӯҳи сеҳии бюргерӣ хеле оғушта ва маҳдуд буд, – сармояҳои нахустин ҷамъ мешуданд, эҳтиёҷи бо ҳам ва дигарон хариду фурӯш кардани шаҳрҳо ба вучуд меомад...» ¹²¹

Тиҷорат

Н.В.Хаников таъкид мекунад, ки Бухоро, Самарқанд ва Қаршӣ марказҳои асосии тиҷорати аморати Бухоро маҳсуб меёфтанд. ¹²² Ба радифи ин марказҳо Шаҳрисабз ва дар Бухорои Шарқӣ Ҳисор ва Кӯлобро низ бояд дохил намуд. Дар давлати хонии Хўқанд калонтарин марказҳои тиҷорат Хўқанд, Тошканд, Марғилон, Андиҷон, Намангон, Ўш, Ўротеппа ба шумор мерафтанд.

Он вақт протсессии аз саноат ҷудо шудани тиҷорат ҳоло ба анҷом нарасида буд: дўкон дар як вақт вазифаҳои ҳам фурӯшгоҳ ва ҳам коргоҳи косибонро адо мекард, ¹²³ зеро дар Осиёи Миёна низ, монанди кишварҳои асримиёнагии Европа «косибону ҳунармандон он вақтҳо дар айни ҳол тоҷир ҳам буданд». ¹²⁴

¹¹⁶ Айний С., 1970, с. 156–157.

¹¹⁷ Айний С., 1961, с. 97.

¹¹⁸ Дар бораи судхӯрҳо ва мардумро ғорат кардани онҳо ҳамчунин ниг: Айний С., 1960, с. 524–531.

¹¹⁹ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 25, ч. II, с. 145.

¹²⁰ Озодаев Ф., 1959, с. 24–25.

¹²¹ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 21, с. 406.

¹²² Ханыков Н.В., 1843, с. 161.

¹²³ Аминов А.М., 1959, с. 50–51; Бунаков Е.В., 1960, с. 99.

¹²⁴ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 3, с. 50–51.

Дар шаҳрҳо тиҷорат дар бозорҳои махсус сураат мегирифт. Бозор маҳсулоти калонро ишғол менамуд. Бозори асосии шаҳри Тошканд, ба қавли А.П.Хорошхин «...бисёр калон ва оригиналист. Фақат дар рӯзи дарози тобистон метавон тамоми ғўшаву канори онро паймуд». Бозори Хўқанд ҳам «...хеле калон ва покиза аст, мисли бозори Тошканд ҷо-ҷо тим дорад».¹²⁵ Бозори Ўротепша низ қариб тамоман ғўшида буд,¹²⁶ бозори Хучанд ҳам ҳамчунин. О.А.Сухарева дуруст қайд мекунад, ки «хусусияти хоси тарҳи шаҳрҳои Осиёи Миёна аз ин иборат буд, ки дар чорсӯи хиёбонҳои асосӣ марказҳои савдо воқеъ гардида, дар ин ҷо тими дарози гунбаздор сохта мешуд ва аз байни он кўча мегузафт ва дар ду тарафи он андаруни тим дўконҳо саф мекашиданд. Маркази савдои Самарқанд ва Шаҳрисабз ин гуна тим дошт; дар Бухоро панҷ тим мавҷуд буд, ки ин аз равнақи тиҷорати Бухоро ва ободии бозорҳои шаҳр гувоҳӣ медиҳад. Чунин иморатҳои бозорро дар Самарқанду Шаҳрисабз «чорсу», дар Бухоро «тоқ» мегўянд».¹²⁷ Маркази шаҳри Бухоро тамоман бозорҳои ишғол карда буданд, дар майдони Регистон ва дигар майдонҳо низ дўконҳо вучуд доштанд, ҳатто дар назди дарвозаҳои шаҳр ҳам бозор мавҷуд буд. Дўконҳо на он қадар калон буда, бо ҳам зич ҷо мегирифтанд, растаҳои бозор ҳар яке ба моли муайяне тахсис ёфта буд. Илова бар ин, корвонсаройҳои бисёре буданд (дар солҳои 40-уми асри XIX миқдори онҳо ба 38 мерасид ва пасантар боз ҳам зиёдтар гардид). Дар корвонсарой тоҷирони мусофир ва маҳаллӣ иқомат мекарданд, дар он ҷо анбор, дўкон, устохона, саисхона ва ғайра мавҷуд буд. Як қисми корвонсаройҳо ба хонҳо тааллуқ дошт, қисми дигар моли вақф ба шумор мерафт ва қисми боқимонда аз он шахсони ҷудогона буд.¹²⁸ Корвонсаройҳо дар ташкили тиҷорат роли хеле муҳим бозӣ мекарданд. Гуфтан кофист, ки мувофиқи маълумоти Н. В. Хаников (с. 1841) ба Бухоро ҳар сол иборат аз 12–15 ҳазор шутур корвон меомад¹²⁹ ва он ҳама борҳо, одамон, аспу аробаҳо асосан дар корвонсаройҳо ҷой мегирифтанд.

Дар миёнаи солҳои 60-ум бозори асосии шаҳри Тошканд 16 корвонсарой ва тақрибан 2400 дўкон дошт (дар сурате, ки дар шаҳр ҳамагӣ 4584 дўкон мавҷуд буд). Бозор таҳминан сӣ растан махсусро дар бар мегирифт¹³⁰. Дар шаҳрҳои дигар миқдори корвонсаройҳо камтар буд. Чунончи, дар шаҳри Хўқанд соли 1841 шаш корвонсарой вучуд дошт, ки «дар дутоаш сокинони шаҳр тиҷорат мекарданд ва боқимондааш хизмати корвонҳои мутгасил ояндаву равандаро баҷо меовард».¹³¹

Дар солҳои 70-ум шаҳри Хучанд ҳамагӣ 5 корвонсарой дошт.¹³² Миқдори он дар шаҳри Ўротепша сето буд. Дар хусуси ин корвонсаройҳои Ўротепша М.С.Бекчурин хотиррасон мекунад, ки ҳамаи онҳо моли шахсони ҷудогона мебошанд. Дар яке 28 дўкон мавҷуд буда, моликияти хусусии савдогарони кўтарафурӯши маҳаллӣ ба шумор мерафт. Ду корвонсарои дигар чун маскани

¹²⁵ Хорошхин А.П., 1876, с. 41, 96; Роҷеъ ба бозори Хўқанд ва хусусиятҳои он ниг.: Федченко А.П., 1875, с. 48.

¹²⁶ Бекчурин М.С., 1871, с. 218; Мухторов А., 1964, с. 81–87.

¹²⁷ Сухарева О.А., 1966, с. 43.

¹²⁸ Илова ба асарҳои Сухарева О.А. ниг.: Семёнов А.А., 1960, с. 1009–1010; Ремпель Л.А., 1962, с. 237–247. Миқдори корвонсаройҳо ҳама вақт тағйир меёфт, яъне меафзуд (муқоиса кунед бо маълумоте, ки барои солҳои 20-уми асри XIX мавҷуд аст).

¹²⁹ Хаников Н.В., 1843, с. 163.

¹³⁰ Тетеревников А.Н., 1867, с. 39. Мувофиқи маълумоти С.Н.Трубинков – 20 корвонсарой ва бозорҳои сарпўшида (Материалҳо..., 1869, с. 4).

¹³¹ Обзорение..., 1849, с. 213.

¹³² Кушакевич А., 1872, с. 52.

тоҷирони мусофир хизмат мекарданд, зимнан, дар яке аз онҳо судхӯрони ҳиндуи сокини Ўротеппа иқомат доштанд.¹³³

Дар Самарқанде, ки нуфусаш дар асри XIX аз Бухоро ду-дувуним баробар кам буд¹³⁴, дар давраи ҳамроҳ шудан ба Россия, ки он вақт аҳолиаш тахминан ба сӣ ҳазор расид, бештар аз 2400 дўкон (ҳамроҳи 712 дўкони корвонсаройҳо) дошт.¹³⁵

Дар марказҳои бузурги тиҷоративу ҳунармандӣ савдои дохилишаҳрӣ равнақ меёфт, зеро аҳолии сершумори шаҳрҳоро бо маснуоти гуногуни пешаварон таъмин кардан лозим меомад.¹³⁶ Дар айни замон, як қисми муҳими молҳо барои рафъи эҳтиёҷоти деҳқонон ба деҳот фиристода, дар навбати худ, аз он ҷо барои истеҳсолоти ҳунармандӣ маводи хом оварда мешуд. Шаҳр бо чунин деҳқадаҳои атрофи худ ноҳияи микроиқтисодиро ташкил мекард.¹³⁷

Дар қария ва деҳқадаҳои калон ба истилоҳ «даври бозор» вучуд дошт. Масалан, дар Бухоро бозори Когон рӯзи сешанбе, бозори Баҳауддин рӯзи чоршанбе ва ғ., дар Самарқанд бозори Ҷамбой рӯзи якшанбе, бозори Меҳнат рӯзи душанбе ва ғ. барпо мегардид. Албатта, анвои молҳо ва хусусияти харидуфурӯш дар ин ҷо дигар буд. Чунон ки В.В.Радлов мегӯяд: «дар ин бозорҳо савдо фақат эҳтиёҷи деҳқонро қонеъ мегардонад, ки онҳо маҳсули меҳнати худро мефурӯшанду чизҳои барояшон заруриро харид мекунанд».¹³⁸

Дар қатори ин савдои дохилии шаҳру деҳот, ҳамчунин савдои нисбатан калони байни шаҳрҳо ва вилоятҳо амал мекард. Бисёр шаҳру вилоятҳо бо навъи муайяни маҳсулоти ҳунармандӣ ва молҳои фурӯшии худ шўҳрат доштанд (масалан, Ҳисор бо ханҷар ва гўсфанд, Ўротеппа бо корд, Хучанд бо адрасу шохӣ, Қаршӣ бо алоча ва ғайра).

Калонтарин бозорҳои вилоятӣ, умуман, маркази тиҷоратии давлатҳои хонии Осиёи Миёна ба шумор мерафтанд. Алалхусус, савдои байни аморати Бухоро, давлатҳои хонии Хўқанд ва Хева равнақи зиёде пайдо карда буд. Моли бисёре аз кишварҳои хориҷӣ: Афғонистон, Ҳиндустон, Қошғар ва Эрон қашонда мешуд. Дар иқтисодиёти давлатҳои хонӣ мақоми махсусро тиҷорат бо Россия ишғол менамуд (дар ин бора муфассалан дар фасли ҷудогона сухан хоҳад рафт). Маҳз шаҳрҳои калон муҳимтарин марказҳои тиҷорати байнивилоятӣ ва хориҷӣ ҳисоб мешуданд; табиӣ, ки ин тиҷорат хусусияти кўтарафурӯшӣ дошт.

Дар савдои калони хориҷӣ ҳукмронҳо, ҳешу ақрабони онҳо, амалдорони олимақом, ҳамчунин савдогарони «касбӣ» ширкат менамуданд. Ҳамин савдогарони сарватманд иттиҳодияи махсуси худро доштанд. Рўяхати махсуси хонӣ буд, ки дар он номи савдогарони бадавлатро зикр мекарданд. Дар сари ин иттиҳодия корвонбошӣ меистод. Ба ин вазифа интихоб гардидани корвонбошӣ бо фармони амир тасдиқ карда мешуд. Корвонбошӣ сардори кулли савдогарони мулки Бухоро маҳсуб меёфт.

Савдогарони миёна ва хурд иттиҳодияи худро аз рӯи раставу бозорҳо ташкил дода буданд, ки ба он оқсақол сардорӣ мекард. Аксаран аз рӯи принсипи хонаводагӣ ширкати савдогарон таъсис карда мешуд. Савдогарони ка-

¹³³ Бекчурин М.С., 1871, с. 218; Мухторов А., 1964, с. 82.

¹³⁴ Рақами барои соли 1820 овардаи Е.Ф.Мейендорф – панҷоҳ ҳазор (Megendorff J., 1826, p. 160) ба назар мувофиқаомез менамояд.

¹³⁵ Костенко Л.Ф., 1871, с. 23–24.

¹³⁶ Ваҳҳобов М., 1961, с. 60–61.

¹³⁷ Ханьков Н.В., 1843, с. 93, 105.

¹³⁸ Радлов В.В., 1880, с. 18–19.

лон -мирзоҳои худро доштанд. Хангоми харидуфурӯш даллолу қосидҳо ва воситачиву амонатфурӯшҳо иштирок мекарданд.¹³⁹ Савдогари калон дар шаҳр нишаста, аксар вақт танҳо амалиёти тиҷоратро бо маблағ таъмин менамуд, дигар ҳамаи корҳоро ҳар гуна ходимони тиҷоратхона анҷом медоданд. Масалан, Миралибои Хўқандӣ дар солҳои охири мавҷудияти давлати хонии Хўқанд ихтиёри хариди тамоми пахтаи мамлакатро ба дасти худ гирифта буд. Ин аз он сабаб барояш мумкин гардид, ки ӯ ба пули хон тиҷорат мекард.

Аз Бухоро ба Россия аксаран на худӣ савдогарони калон, балки хизматчиёни онҳо сафар мекарданд, ки аз 30 то 50 фоизи даромадро мебоист ба савдогар медоданд.¹⁴⁰ А. Гребенкин навишта буд: «Бо кори тиҷорат тавассути дигарон ҳатто муллоҳо, имомҳо, мударрисҳо, эшонҳо, қозихо, амлоқдорҳо ва оқсаққолҳо – алқисса, ҳамаи касоне, ки як миқдор пули зиёдатӣ доштанд, машғул мешуданд»,¹⁴¹

Калонтарин савдогари Самарқанд дар ибтидои асри XIX намояндаи номдори бузургзодагони олимақоми Бухоро Муҳаммад Давлатбии иноқ буд, ки муддати дароз дар Самарқанд ҳукмронӣ кардааст. Вай дар соли 1810 ба вақфи фақат як худӣ мадрасаи Улуғбек 123 дўкон ва ҳамчунин капшону анборҳо ва-сият намуд.¹⁴²

Дар сурате ки савдогарони сарватманд ва даллолони калон даромадҳои ниҳоят зиёд ба даст меоварданд, майдасавдогарон ва дўкандорони хурдафурӯш «...ба ғайдаҳои ночиз ва бисёр вақтҳо ба он бозёфт, ки барои сории худ ва хўроки аспашон кифоят мекард, қаноат менамуданд».¹⁴³

Харобии роҳҳо ва набудани амният чӣ дар роҳу чӣ дар шаҳр пеши тараққиёти тиҷоратро мегирифт. Дар роҳҳо аз дасти ғоратгарон ва дар шаҳрҳо аз тарафи ҳокимони ҳарис молу қони савдогарон ҳамеша дар хатар буд. Бочу хироч ва иҷорапулӣ ҳадду андоза надошт. Ғайр аз ин, доимо хавфи мусодира таҳдид менамуд. Ба қавли Аҳмади Дониш, дар замони ҳукмронии амир Насрулло «баъзе уламои ҳақношиноси манғит ҳозираро ба назар гирифта, мулку моли фуқаро ҳамагӣ аз онӣ подшоҳ аст, раёро моликият ба ашёе нест, агар ҳар чиз подшоҳ аз ҳар як раия ситонида гирад, тасарруф дар мулки худ кардагӣ мебошад, заҳр ва зулм нест, гуфта фатво ҳам дода буданд».¹⁴⁴

Заминдорӣи феодалӣ. Аҳволи оммаи халқ

Усули заминдорӣи феодалӣ дар охири асри XVIII-нимаи аввали асри XIX, умуман ҳамон тавре ки дар замониҳои гузашта буд, боқӣ монд.¹⁴⁵ Вале бо вучуди ин, баъзе тафовутҳо дар истилоҳот ва сохти заминҳои хусусӣ ба миён омаданд, ки он ҳам дар ҳар маҳал гуногун буда, дар давоми ҳамин давраи мавриди баҳс низ ба дигаргунӣ дучор мешуданд. Ин масъала хеле мураккаб аст ва

¹³⁹ Гребенкин А.Д., 1872 а, с. 26–30; Сухарева О.А., 1966, с. 236–240.

¹⁴⁰ Рожкова М.К., 1963, с. 38.

¹⁴¹ Гребенкин А.Д., 1872 а, с. 26.

¹⁴² Файзиев А., 1970, с. 58–59.

¹⁴³ Гребенкин А.Д., 1872, с. 30.

¹⁴⁴ Ин фикр дар ҳамаи нусаҳои дастнавис мавҷуд аст, ниг.: Аҳмад Маҳдуми Дониш, 1960, с. 33–34 (тавзеҳи 4).

¹⁴⁵ Дар ин ҳуус ниг.: Брагинский И.С., Раҷабов С.А., Ромодин В.А., 1953, с. 25.

ба миқдори зиёди тадқиқот нигоҳ накарда, бисёр ҷиҳатҳои он мўҳтоҷи омўзиш мебошад.¹⁴⁶

Дар ҳаёти иҷтимоии ин давр усули танҳо – тариқи хизматона ба шахсони ҷудогона инъом намудани қитъаи замин, як ва ё якчанд деҳ ва ҳатто вилояти тамом, ки даромади он комилан дар ихтиёри танҳоҳдор буд, мавқеи муҳим дошт. Баъзан соҳиби танҳоҳ ғайр аз молиёте, ки ба ғоидаи худ ҷамъ мекард, музде ба маблағи муайян аз ҳазинаи амир низ дарёфт менамуд. Танҳоҳ метавонист, на ин ки тамоми даромади солонаи замин, балки як ҳиссаи онро ташикил намояд. Дар баъзе мавридҳо ин ба худ бидуни инъоми замин як навъ шакли нафақаи пулиро мегирифт.

Усули танҳоҳ аз оғози ҳукмронии сулолаи Манғития ба таври васеъ ҷорӣ гардид. Ба қавли Ф. Ефремов (солҳои 70-уми асри XVIII) «ба оқсаққолони калон ивази мавҷиби пулӣ ва ғалла замин дода мешавад, ки аз он мадохили бузурге ба даст медароваранд».¹⁴⁷

Амир Насрулло ҳамчун падари худ дар ҷойҳое, ки исёни қабिलाҳои ҷудогона ва шӯриши халқҳо рӯй медод, «аксари умарои элдор ва номварро ба замин нишонид».¹⁴⁸ Дар яке аз фармонҳои амир Ҳайдар дар бораи таъин кардани ҳокими вилояти Нурато ва ҳам дар хусуси он ки ӯ бояд хирочӣ ҷамъоваришавандаро ба эҳтиёҷоти қўшун сарф намояд, сухан меравад.¹⁴⁹ Аммо дар бораи ба ҳазинаи давлат супурдани қисми боқимондаи хироч чизе гуфта нашудааст. Аз эҳтимол дур нест, ки вай ҳамчун як навъ танҳоҳ ба ҳоким инъом шуда бошад.

Аксар вақт минтақаҳои на чандон калон ба тариқи танҳоҳ ба шахсони гуногуни соҳибмансаб, аз он ҷумла, ба сипоҳиён инъом карда мешуданд. Миқдори танҳоҳдорон дар ҷорӣ аввали асри XIX фақат дар аморати Бухоро аз 12 то 36 ҳазор нафар ба шумор мерафт. Агар танҳоҳдор ба ҷои дигар кўчад, танҳоҳи нав дода мешуд. Ҳаҷми танҳоҳ ба рутбаи шахс алоқаманд буд: соҳибони рутбаи пойнтари ҳарбӣ аз 3 то 5 гектар замин мегирифтанд, аммо шахсони олирутба, аз қабилӣ саркардаҳо як деҳаи тамомиро бо садҳо гектар замин, осиб ва дигар дороиҳояш ба даст медароварданд.¹⁵⁰ Агар писар мансаби падарро ишғол намояд, ба танҳоҳи ӯ низ соҳиб мешуд. Гоҳо пас аз марги танҳоҳдор замини инъомии ӯ ба ворисони бепарастормондааш низ тақдим мегардид. Аз баъзе санадҳо бармеояд, ки он вақтҳо тамоюли меросӣ гардонидани усули танҳоҳ вучуд доштааст.

¹⁴⁶ Тавсифи зерин бештар ба далелҳои санаду васиқаҳо (матбӯъ ва номатбӯъ), материалиҳои архив, иттилооти пештар ва баъди ба Россия ҳамроҳ шудани Осӣи Миёна додаи сайёҳон ва қайдҳои этнографӣ (аз худӣ мо ва этнографҳо) асос ёфтааст. Дар илми советӣ ба омўзиши ин масъала Бартолд В.В. ва хусусан Семёнов А.А. (1929, 1954 а) ибтидо гузоштанд. Ин масъала дар асарҳое, ки хусусияти ҷамъбасти ва умумӣ доранд, ҳамчунин дар тадқиқҳои махсус борҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтааст, аз ҷумла ниг.: Абдурахимов М.А., 1961; Баҳромов З., 1957; Искандаров Б.И., 1960, 1962; Юлдошев М.Ю., 1959; Кисляков Н.А., 1940, 1954, 1967; Мирзоев К.М., 1954; Мухсинова К.З., 1969; Мухторов А., 1964; Плюских В.М., 1968; Раҳимов М., 1957; Сухарева О.А., Бекҷонова М.А., 1955; Троицкая А.Л., 1969; Усенбоев К., 1961; Ҳамроев М., 1959; Чехович О.Д., 1961; Очеркҳои этнографӣ, 1969; Юсуфов Ш.Т., 1964 ва ғ.

¹⁴⁷ Ефремов Ф., 1950, с. 18, 27.

¹⁴⁸ Аҳмади Дониш, 1967, с. 39.

¹⁴⁹ Ин ҳуҷҷат дар китоби Абдурахимов М.А., 1961, с.100, (ҳуҷҷати 690) оварда шудааст.

¹⁵⁰ Ҳуҷҷатҳо, 1954, с. 209-217. Инчунин ниг.: Вяткин В.Л., 1928, с. 17.

Дар мулкҳои кӯхистонии Бухорои Шарқӣ танҳо дорои хусусиятҳои ба худ хосе буд. Дар ин ҷо на замин, балки хоҷагӣҳои деҳқонӣ ба танҳо дода мешуд. Шахсони поинрутба чанд хоҷагиро, вале бӣ, додхо ва соири амалдорони баландрутба ҳар яке чанд деҳаро бо садҳо хоҷагӣҳои деҳқонӣ ба сифати «танҳо» инъом мегирифтанд. Онҳо ҳар сол ба ҳиссаи маълуми ҳосилоти деҳқонӣ соҳиб гардида, дар айни замон, аҳолии деҳаҳои зердасти худро ба корҳои хоҷагии шахсии худ низ ҷалб менамуданд ва ба ҳар роҳе, ки метавонистанд, истисмор мекарданд. Аз ин сабаб ба танҳоҳои гузаптани хоҷагиашон ба деҳқонон ниҳоятдараҷа рӯзҳои сахтеро пеш меовард.

Таассуби динӣ, ки аз замони ҳукмронии Шохмурод сар карда, хеле қувват гирифта буд, ба вусъат ёфтани заминҳои вақф роҳ кушод. Дар заминҳои вақф кор кардан низ барои деҳқонон пурмашаққат буд. Зеро онҳо дар заминҳои вақф тамоми сол аз субҳ то шом кор карда, танҳо аз чор ва ё аз панҷ як ҳиссаи ҳосилотро мегирифтанд ва бештар ба мутаваллиҳо вобаста шуда, озодии худро аз даст медоданд. Ба таври васеъ қорӣ гардидани усули танҳо ва ба ғоилдаи танҳоҳдор ҷамъоварӣ шудани молиёт, ҳамчунин вусъат ёфтани заминҳои вақф ба даромади хазинаи давлати хонӣ таъсир накарда наметавонист. Ин буд, ки амир Насрулло усули яроғу – мусодираро ба роҳ андохт.¹⁵¹

Дар Бухоро ҳаҷм ва миқдори андозҳо торафт меафзуд. Дар аҳди амир Музаффар (1860–1885) кор ба дараҷасе расид, ки на фақат аз замини зироат, балки аз замини ноқорам низ хироҷ меситониданд ва дар ин маврид чунин баҳонаро пеш меоварданд, ки гӯё ки ин замин ба сабаби камҳавсалагии деҳқон нокишта мондааст.¹⁵²

Аз боғу тоқзор, кишти юнучка, полиз ва обҷакорӣ андозе ба номи «танобона» ситонида мешуд. Дар ибтидои асри XIX амирони Бухоро ба ҳар таноб замин маблағе муқаррар намуда, хоستانд ин навъ андозро ба хироҷи расмии замин табдил диҳанд. Дар номаи амир Ҳайдар соли 1807–1808 чунин гуфта шудааст: «...аз ҳар таноб ба маблағи як тилло танобона гиред. Агар (соҳиби он) ба додани як тилло розӣ нашавад, он гоҳ ба тариқи мол сеяки ҳосилро ситонед»¹⁵³. Соли 1860 дар вилояти Самарқанд тақрибан сеяки хироҷ бо пул пардохта шуд.¹⁵⁴ Дар хонии Хўқанд дар миёна ва нимаи дувуми аср танобона қариб тамоман ба шакли пул рӯёнда мешуд, ки ба ин вазҷ онро «танобпулӣ» мегуфтанд. Дар ин ҷо аз тоқзор назар ба обҷакорӣ дувуним баробар зиёдтар андоз ситонда мешуд.

Дар маҳалҳои гуногуни аморати Бухоро ҳаҷми хироҷ як хел набуд. Баъзан вай ҳаҷми муайянеро дошт: масалан, аз ҳар таноб замини кишт як тангаву севуним килограммро ташкил мекард. Дар мавриди дигар як танга дар баҳор ва дар тирамоҳ як тангаву 6,5–7 кг ғалла ситонда мешуд. Тарзи дигари пардохтани танобона ҳиссаи ҳосилот ба шумор мерафт: чунончи, 2/5, 1/3, 1/5, 1/6, 1/8 қисмати ҳосилро хироҷ ташкил менамуд. Вале ҳокимон аксаран ҳаҷми хироҷро то нисфи ҳосил мерасониданд. Масалан, дар солҳои 1842–1843 хироҷи замин дар давлати хонии Хўқанд, ки одатан ба ҳаҷми сеяки ҳосил рӯёнда мешуд, то нисфи ҳосил афзун гардид. Яке аз ҳокимони Тошканд андо-

¹⁵¹ Айнӣ С., 1966, с. 40

¹⁵² Аҳмади Дониш, 1967, с. 87.

¹⁵³ Абдурахимов М.А., 1961, с. 45, 95 (ҳуҷҷати 483). Ҳамчунин барои солҳои 20-ум низ сабт гардидааст - ниг.: Краткое описание, 1823, с. 7. Аз рӯи гуфтаҳои Радлов В. В, ки ҳамроҳи кӯшунҳои рус будааст, дар вақти истилои ҳукумати подшоҳӣ танобонаро фақат ба шакли пул меситониданд (Радлов В.В., 880, с. 92).

¹⁵⁴ Бунаков Е.В., 1960, с. 98.

зи заминҳои зироатро 2,5 баробар ва дар баъзе маҳалҳо 3–4 баробар зиёд кард. Дар ҳудуди асрҳои XIX ва XX тамоюли то 40% ҳосил афзудани ҳаҷми хироҷ дар аморати Бухоро низ мушоҳида мешавад»¹⁵⁵

Рӯйдани ҳосили фаровон боиси хушнудии деҳқон намегардид, зеро дар натиҷаи ин ҳаҷми андоз ҳам меафзуд: масалан, аз даҳ ботман ҳосили гандум деҳқон мебоист чор ботманашро ва аз чав ҳатто панҷ ботманашро ба хироҷ диҳад. Соҳиби замин пас аз даравидани ҳосил ғалларо кӯфта, ба хирман мерехт. Чамъкунандагони хироҷ ба сари хирман омада, як қисми ғалларо барои имоми масҷиди маҳалла ҷудо мекарданд. Агар хироҷ аз панҷ як ҳиссаи ҳосилро ташкил диҳад, бақияи ғалларо ба панҷ ҳисса тақсим карда, аз ҳиссаи деҳқон (ё заминдор) миқдори муайянро барои саркор, мироб, оқсаққол ва мирзо мегузоштанд. Мабодо деҳқон то омадани чамъкунандагони хироҷ ба хирман даст расонида бошад, тамоми ҳосилро мусодира карда, худ деҳқонро саҳт ҷазо медоданд. Аксар вақт чамъоварии хироҷро ба ягон шахс ба орият мефурӯхтанд ва он шахс аз деҳқон маблағи боз ҳам зиёдтареро «фишурда» мегирифт¹⁵⁶.

Дар аморати Бухоро вақти даравро на ин ки худ деҳқон, балки амлоқдор (қаламрави бекҳо ба амлоқҳо тақсим мешуд) муқаррар менамуд – вай дар ҳама ҷо дар як вақт шурӯъ мегардид. Ба пухта рехтани донаҳои гандум касе парво надошт. Агар дарав баробар дар як вақт сар шавад, ба ҳифзи ҳосил назорат кардан барои амлоқдор осонтар буд. Бандҳои гандумнояро дар майдони дарав ғарам карда мемонданд. Амлоқдор ба воситаи ходимонаш – доруғаҳо хурдагирона назорат мекард, то ки деҳқон ягон мушт ғалларо ба хонааш набарад.

Доруға баъди аз назар гузаронидани ғарамҳо барои кӯфтан иҷозат медод. Ғаллаи кӯфта ва бодлодашуда «нишон зада мешуд»: «таки хирман ва чанд ҷои болои онро аз паҳлӯҳояш гил мемолиданд ва доруға дар нӯки он бо аломатҳои худ як пора кулӯҳ мегузошт. Ғалла муддати дароз дар хирмангоҳ меҳобид, деҳқонҳо гуруснаги мекашиданд, аммо дар ҳаҷмин вақт амлоқдор ва муқаррабонаш ҳосили замини худро бо нархҳои хеле гарон ба фурӯш мерасониданд. Ниҳоят, пас аз гирифтани пешкаш, амлоқдор бо аҳли рикобаш ба сари хирман меомад. Миқдори ғалларо бо тахмини худ ошкоран аз будаиш зиёд муайян мекард ва хироҷро ҳам ба қиёси тахмини амлоқдор муқаррар менамуданд. Гоҳо чунин ҳодиса ҳам рӯй медод, ки деҳқон ва ё оқсаққол ба тахминан аз будаиш зиёд муайян кардани ҳосил муқобилат мекарданд. Он гоҳ эътирозкунандагонро мезаданд ва ҳатто ба зиндон мебартофтанд. Амлоқдор ҳосили замини касони соҳибнуфуз ва сарватмандро ба ивази ришва аз будаиш хеле кам нишон медод. Албатта, ҳам дар аморати Бухоро ва ҳам дар давлатҳои хонии Хўқанд ва Хева ҳар рутба амалдорон низ деҳқонро ғорат карда, насибаи худро мерӯёниданд»¹⁵⁷. Мақоми амлоқдори Бухоро ё саркори Хўқанд бағоят сердаромад буд. «Мадохили» ҳарсолаи саркорони Хўқанд дар нимаи дууми асри XIX 10–15 ҳазор сўмо ташкил менамуд.

¹⁵⁵ Ниг.: Айни С., 1960, с. 182; инчунин Чехович О.Д., 1961; Мўҳсинова К.З., 1969.

¹⁵⁶ Семёнов А.А., 1929, с. 12-25; Семёнов А.А., 1960, с. 999-1000; Абдурахимов М.А., 1961.

¹⁵⁷ Дар бекии Қўрғонтеппа (дар ибтидои асри XX) бек аз ҳар ботман (16 пуд) барои худ як пуд, мироб аз ҳар як хирман якуним пуд, доруға аз хирман чор пуд, амлоқдор аз ҳар ботман як пуд мегирифтанд (Гавеский П., 1919–1923, с. 65).

Вақте ки андозҳо ба шакли пул ситонда мешуданд, амир нархи маҳсулоти зироатро муқаррар менамуд. Усулан, вай мебоист ба нархи бозор баробар меомад, вале амалан онро хеле баланд мебардоштанд.

«Дар натиҷаи ин гуна андозгундорӣ деҳқононе, ки дар асл дар вақти андозандозӣ тороч дида буданд, дар вақти пардохтани пули андоз тамоман хонавайрон шуданд ва маҷбур гардиданд, ки баъзеҳолон заминҳолонро бо нархи арзон ба бойҳо фурӯхта, баъзеҳолон ҳайвоноти қорӣ ва асбоби хонашонро фурӯхта пули андозро диҳанд. Ҳатто баъзе деҳқонон маҷбур шуданд, ки писару духтарҳолонро ба бойҳо фурӯхта, «қарзи ҳукумат»-ро адо намо-янд, ё ин ки духтарҳолонро бо номи «духтархона» ва писарҳолонро бо номи «ғуломбача» ба ҳукумат ба ҷои андоз баҳо карда диҳанд».¹⁵⁸

Аҳволи қорандағони замин боз ҳам бадтар буд. Онҳо, одатан, бояд то сея-ки ҳосилро мебардоштанд, вале чунин расм гардида буд, ки барои қорандагон фақат аз панҷ як ҳисса ҳосил боқӣ мемонд (ҳиссаи ҳосиле, ки қоранда мегирифт, ҳамчунин вобаста ба он буд, ки ӯ бо чорво ва олоти худ қор қард ва ё аз он хўҷаинро истифода намуд). Ба зами ин, ҳиссаи қоранда аз қисмати баъди адои хироҷ мондан ҳосил муайян карда мешуд. Соли 1843 дар ноҳияи Бухоро Идрисбой ном шахс аз мулки Мулло Фозилқон қитъаи заминеро ба иҷора гирифт. Дар аҳднома чунин гуфта шуда буд: «...ба ӯҳда мегирам, ки ин заминро пору дода, шудгор қарда, хуб кишт мекунам, боғоту дарахтонро парварида, сабзу хуррам ниғаҳ медорам. Аз тамоми ҳосилоте, ки аз 14 таноб замини зикршуда мерӯяд, нисфаш аз он ман ва нисфи дигар аз он Фозилқони номбурда хоҳад буд. Гуфту фармони Мулло Фозилқонро бечунучаро ба ҷо меорам ва ҳар вақт, ки саҳлангорӣ қарда, дар ин замин қор накунам, бигузур замини зикршударо аз ман пас бигиранд...».¹⁵⁹ Ҳамчунин ду дафъа ситонида-ни хироҷ ба таомул даромада буд: бори аввал аз тамоми ҳосилот ва бори дувум аз ҳиссаи қорандаи замин, ки маҷбур буд ҳамаи супоришоти соҳиби заминро бегуфтугӯ иҷро намояд. Хусусан, вақте ки қорандагон дар ихтиёри иҷорагирони замин қор мекарданд, ҳоли боз ҳам табоҳтаре ба сари онҳо меомад: иҷорагирони қитъаҳои қалони замин аз онҳо ба ғойдаи худ ҳиссаи иловагии ҳосилро «фишурда» мегирифтанд. Иҷорагирони замин на фақат деҳқонони ҷудогона, балки як гурӯҳ деҳқононе ҳам буданд, ки заминро шарикона (пайқол) киштқор мекарданд. Ин тариқа ширкатҳо аз он сабаб ба вучуд омада буданд, ки аксари деҳқонон ҷуфти гов ва олоти кишварзӣ надоштанд. Ҳиссаи пайқол дар байни ширкатқунандағони он аз рӯи саҳми молӣ тақсим қарда мешуд. Дар натиҷа узви бенавотари пайқол, ки арақи ҷабин рехта қор мекард, қути лоямутеро соҳиб мекардид.

Дар қатори деҳқонон, безамин мардикорон ҳам буданд, ки мавриди истисмори саҳт қарор гирифта, музди ночизе ба даст меоварданд.

Деҳқонон бисёр андозҳои иловагӣ низ мебардоштанд. Монанди «миробона» (барои обёрии замин), «алафқули» (барои юнучқазор), «қўшқули» (барои ҷуфти гов), «яқсарӣ» (барои ҳар сари чорво, аз қабилӣ асп, ҳар ва барзагов), инчунин барои ҷидани ҳезум, гузаптан аз пул ва ғайра андозҳои нав пайдо шуда, аҳволи гурӯҳҳои истехсолқунандаи мамлакатро боз бештар вазнин ме-

¹⁵⁸ Айний С., 1960., с. 88.

¹⁵⁹ Ҳуҷҷатҳо, 1954, с. 192-193 (ҳуҷҷати 42).

гардонид. Чунон ки А.А.Семёнов дуруст қайд мекунад, «...боре, ки ба дўши деҳқони азиятдидаи Бухоро гузошта мешуд, дарвоқеъ ҳам тоқатфарсо буд»¹⁶⁰

Барои аҳолии кўчӣ ва нимкўчӣ молиёти аз ҳама миёншикан «закот» ба шумор мерафт. Ин навъ молиёт аслан мебоист аз чил як қисми чорворо ташкил медод. Аммо амалан тамоман таври дигар буд. Ба қавли яке аз шоҳидон, чамъ кардани закот «... дар Хўқанд бо чунон сўйистеъмомолҳо сурат мегирифт, қирғизҳои он ҷо ҳар сол қариб аз бист як қисмати чорвои худро медоданд»¹⁶¹.

Дар миёнаҳои асри XIX закотро бештар ба шакли пул мегирифтагӣ шуданд. Сарчашмаҳо иттилоъ медиҳанд, ки дар давлати хонии Хўқанд чамъ кардани закот ба як навъ азимати низомии омилони хироҷ ба нишмангоҳи қирғизҳо таъдир ёфта буд. Қирғизҳо ҳар гоҳ ба муқобили чамъкунандагони закот сар мебардоштанд. Дар ин сурат дастаҳои калонтари низомӣ фирис-тода, ғайр аз закот «амонпулӣ» ҳам меситонданд.¹⁶²

Ба деҳқонон лозим меомад, ки маҷбуриятҳои гуногунро низ адо намоянд. Яке аз маҷбуриятҳои хеле вазнин ҳашар буд. Ин истилоҳ дар он замон корҳои маҷбуриро, ки деҳқонон бояд иҷро мекарданд, ифода менамуд. Сохтан ва таъмир кардани каналҳо, иншоотҳо, роҳҳо, инчунин киштукор ва ниҳолшинонӣ дар заминҳои амир ё хон аз ҳамин қабил корҳо ба шумор мерафт. Гоҳе дар як ҳашар то 10 ҳазор кас иштирок мекард. Деҳқонон вазифадор буданд, ки ба ҳашар бо хару асп, ароба ва асбобу абзори худ ҳозир шаванд. Дар хонии Хўқанд муқаррар гардида буд, ки ҳар як деҳқон бояд се рӯз дар ҳашар ширкат менамуд, хўроки одамон ва хошоки чорворо хон ба зиммаи худ мегирифт. Албатта, харчи хон аҳёнан риоят мешуд. Ба ҳар ҳол, бисёр далаҳои воқеа мавҷуданд, ки дар мулки Шаҳрисабз деҳқонон ҳангоми ҳашар аз ҳисоби худ хўрок меҳўрданд ва дар Қаротегин муддати ҳашар то 15 рӯз мекашид. Ҳашар ҳам як воситаи ғойади иловагӣ ба даст овардани амалдорони амир гардида буд. Инро устод С. Айний дар тасвири ҳашари канали тумани Шофирком хеле хуб нишон додааст¹⁶³.

Ба замири ин хироҷи маҷбуриятҳои маъмул боз бисёр андозҳои дигар низ мавҷуд буданд. Онҳо махсусан дар давраи амалиёти ҳарбӣ вусъати зиёда пайдо мекарданд. Яке аз ҳамин қабил андозҳои ғайриқонуни ҷул буд, ки пардохтани он барои аҳолии хеле гарон меафтод. Як муаллифи мўтабари рус дар бораи хонии Хўқанд дар овони ҳамроҳ шудан ба Россия чунин навиштааст: «...дар вақти ҷанг ва ё бо майли хон ё худ бекҳо фуқаро ба додани бочу хироҷҳои аз ҳад зиёд маҷбур карда мешаванд, дар ин вақтҳо аз маврид истифода бурда дуздӣ мекунанд ва барои ҳамин ҳам аз мардум ба ҳаҷми зиёдтар (молиёт) меситонанд, оқсаққоли деҳ ё маҳалла медуздад, чамъкунандаи хироҷ медуздад, бек медуздад, ҳазинадори хон медуздад, хон фақат бо ҳамин қаноат мекунад, ки миқдори таъинкардаи ӯ пурра чамъ оварда ва супурда шавад»¹⁶⁴.

Дигар аз андозҳои аз ҳама гарантарин «чўбпулӣ» буд. Вай ҳатто аз янтоқ ҳам гирифта мешуд. Аҳолии хонии Хўқанд бе иҷозати амалдор ҳатто хори дар саҳро рӯидаро ҳам наметавонист чамъ кунад.

¹⁶⁰ Семёнов А.А., 1960, с. 1000. Ғайр аз андозҳои зикршуда бисёр хироҷи маҷбуриятҳои дигар низ вучуд доштанд - ҳуҷҷатҳо ба ин шаҳодат медиҳанд - ниг.: Ягонӣ А. И, 1968, с. 29-30.

¹⁶¹ Обзорение..., 1849, с. 209.

¹⁶² Плоских В.М., 1968, с. 107-111.

¹⁶³ Айний С., 1960, с. 77-78.

¹⁶⁴ Хорошихин А.П., 1876, с. 45.

Дар мулкҳои қўхистони Бухорои Шарқӣ аҳолиро маҷбур мекарданд, ки барои ҳокимон ва амалдорон ҳезум тайёр созанд.

Дар Хўқанд давлат ҳатто аз ақди никоҳ ва тақсими мерос ё хоҷагӣ низ андоз мегирифт (дар вилоятҳои дигар ин навъ андозро ба қозӣ меоданд). Аз осиеб ва чувоз, ҳамчуни дар сари пул ва гузаргоҳҳо барои бор ва чорво «боҷ» ситонда мешуд. Аҳолии шаҳро деҳот дар вақти чизеро фурӯштан ғайр аз «закот» (аз чил як ҳиссаи нархи мол) андози иловагии бозор «тағичой»-ро ҳам мебардохтанд. Умуман ва дар мавридҳои махсус ба ғайри ҳукумати маҳаллӣ андоз ҷамъ карда мешуд, зимнан ба ҳамаи намоёндогон ҳукумат пул додан лозим меомад. Ҳамчуни барои рӯҳониён ва масҷидҳои андозҳои гуногун вуҷуд доштанд, хусусан «даҳяк» ё «ушр» ба андоздихандагон гарон меафтод¹⁶⁵.

Дар яке аз манбаҳои хаттии Хўқанд чунин хабар дода мешавад: «Дар Хўқанд аз қадимулайём одате ба таомул даромада буд, ки мутобиқи он уламо, қозиҳо, сипоҳиён ва навқарон аз додани хироч ва андози танобона аз боғи ангур, кишти юнучқа ва дарахтзорашон озод буданд». Вале, азбаски танобона андози муайян буд, дар соли фаровонҳосили ҳиссаи аз ҳадди эътидол изофан ҳосил гирифта мешуд¹⁶⁶.

Ҷамъовариҳои андозро аксар вақт ба иҷорадорон вомеғузоштанд. Ба қавли А.К.Гейнс дар давлати хонии Хўқанд, ки қабру ситам, бедодгарӣ ва худсарӣ ҳукмфармо буд, «...ин тариқа ҷамъ кардани андоз барои мавриди истисмори бетарғибона, боздоштани ашаванда ва аз назорат берун қарор гирифтани халқ баҳонаи меғарид¹⁶⁷. Ин ҳодисаро ба аморати Бухоро ва давлати хонии Ҳева ҳам нисбат додан мумкин аст¹⁶⁸.

Зикри тамоми хирочу молиёт ва маҷбуриятҳои махсусе, ки дар вилоятҳои мухталифи Осиёи Миёна маъмул гардида буданд, дар ин баёни мухтасари мо ғунҷониш нахоҳанд ёфт. Хирочу молиётҳои иловагӣ ва маҷбуриятҳои гуногуни меҳнатӣ, алалхусус, дар Бухорои Шарқӣ ҳалду ҳисоб надоштанд.

Чунин буд аҳволи гурӯҳҳои истеҳсолкунандаи деҳот. Аммо вазъи зиндагии шаҳриён аз ин беҳтар набуд. Аз дасти ҳукмронони ҳарису озманд на фақат аҳолии оддии шаҳр, балки табақаҳои давлатманд ва боиститоат, аз ҷумла, тоҷирон ҳам азият мекашиданд. Мувофиқи суханони яке аз шахсони бомаърифати Хуҷанд, ки соли 1824 гуфтааст, фақат онҳе, ки дар хидмати амир ё ҳоким мартабаҳои баландро соҳиб шудаанд ва ҳам ҷамъкунандагонии андоз аз ҳоли худ қонеанд¹⁶⁹. Чунон ки муҳаққиқи бо вазъияти Осиёи Миёна ба ҳубӣ шиноси рус дар миёнаҳои асри XIX навиштааст: «...худӣ халқ дар ниҳояти қашшоқӣ ва мазлумӣ зиндагӣ ба сар мебарад», аммо давлатмандон «дороии худро аз соҳибонашон (ҳокимон–Б.Ғ.) пинҳон мекунанд, ки ба ҳирси онҳо нарасанд, то дар номади қор мавриди ғорати онҳо қарор нагиранд, зеро ин соҳибон... аслан бедодгаранд, аз чизе андеша намекунанд, худсарона ва

¹⁶⁵ Ҳукумат дар амал оидоти ин навъ андозро ба мақсадҳои гуногун харҷ менамуд. Ниг.: Иванов П.П., 1940, с. 28, 98–99.

¹⁶⁶ Набиев Р. Н., 1961, с. 38–39; инчунин ниг.: Ягонӣ А.А., 1968, с. 16 (№ 36). Дар бораи чунин расм дар хонии Ҳева. Ниг.: Иванов П.П., 1940, с. 28.

¹⁶⁷ Гейнс А.К., 1898, с. 720–721. Дар бораи ба иҷора додани ҷамъовариҳои андоз инчунин ниг. Обзорение., 1849, с. 208, 216.

¹⁶⁸ Роҷеъ ба зулми феодалии дар хонии Ҳева – ниг.: Кун А.Л., 1873 а, 1873 б; Иванов П. П., 1937 б, 1940, с. 26–29, 51–121; Юлдошев М.Ю., 1959, 1966; Ҳуҷҷатҳо, 1967, с. 25–55, 79–296.

¹⁶⁹ Набиев Р.Н., 1961, с. 40.

бевичдонона ба дороии тобеонашон ихтиёрдорӣ менамоянд»¹⁷⁰. Худи ҳаёти одамай ҳам, ба таъбири шоири файласуф Абдулқодири Бедил «бар сари мижгон чу ашк истода» буд, зеро зулму истибод ва бедодгарӣ ҳадду ҳисоб надошт ва мумкин буд, ки ҳар касе бидуни таҳқиқ ва ҳукм ба қатл расонида шавад.

Ба болои ин ҳама саҳтиву талхҳои рӯзгор хурофот ва таассуб ҳукмфармой мекард. Чунончи, дар давлати хонии Ҳўқанд ҳангоми сохтмони канал об қитъаеро раҳна карда, ба роҳи дигар қорӣ шуд. Амалдорони хон, ки ба кори сохтмон назорат мекарданд, аз байни коргарон ҳамаи касони «Тўхтасин» номдоштаро даъват карда, фармуданд, ки онҳоро зинда ба замин гўронанд, то роҳи чараёни об боздошта шавад¹⁷¹.

«Дар вақти баҳо додан ба вазнинии андозҳо, – гуфтааст К.Маркс, – чандон маблағи муқаррарии онро не, балки тарзи ситондан ва харҷ кардани андозҳо бояд дар назар гирифт. Тарзи ситондани андозҳо дар Ҳиндустон нафратовар аст ва агар ба тариқи мисол хироҷи заминро гирем, дар натиҷаи тарзи мавҷуда, аз эҳтимол дур нест, ки маҳсулот аз ҷамъоварӣ дида бештар nobуд мегардад. Он чӣ оид ба харҷи андозҳои ғундошташуда бошад, гуфтан кофист, ки ягон ҳиссаи он дар шакли биноҳои судманди ҷамъиятӣ, ки назар ба ҳар ҷои дигар, барои кишварҳои Осиё заруранд, ба халқ барнамегардад»...¹⁷² Ин суҳанони пурарзиш барои Осиёи Миёна низ комилан мутобиқат доранд. Даромади солонаи замин, хироҷу молиёти ҷамъшуда ҳама тамоман барои афзудани сарвати синфи феодалон, барои таъминоти дастгоҳи идораи давлат, ки олати истисмор ва ғорати мардум буд, барои қувваҳои аскарӣ, ки ҳамчун олати фурӯ нишондани норизоятии оммаи халқ хизмат мекард, сарф мешуд.

Муборизаи синфӣ

Аҳолии шаҳри Бухоро ва ноҳияҳои атрофи он борҳо ба муқобили амирони манғит шўриш бардоштанд. Ин қабил шўриш, аз ҷумла, дар соли 1758 барпо гардида, шўришчиён дар кўчаҳои шаҳр сангарҳо сохта буданд. Шўриши дигар соли 1785 сар зад, ки иштирокчиёни он бештар аз ҳазор нафар, зоҳиран, намояндагони синфи ҳукмронро ба қатл расонданд¹⁷³.

Соли 1810 дар Бухоро қаҳтӣ рўй дод. Қиматӣ ва гуруснагӣ сар шуда, ба сари мардум азобу уқубатҳои зиёде омад. Дарбори амир барои сабуктар гардидани вазъияти ниҳоят сахти аҳоли ягон чорае надид. Он гоҳ шаҳриёни баошўбомада майдони Регистонро фаро гирифтанд. Амир ба ҳарос афтода, аз шаҳр фирор намуд. Оқибат ошўби халқ бо зўрӣ фурӯ нишонда шуд.

Аз рӯи баъзе мадракҳои ғайримустақим шўру ошўбҳои халқӣ дар соли 1819 ё 1820 низ ба вуқўъ омада буданд¹⁷⁴. Ҷунбиши калони халқӣ соли 1821 дар қисмати миёнаи водии Зарафшон байни Самарқанд ва Бухоро (дар Миёнкол) ба амал омад. Дар ин ҷо тоифаҳои нимкўчии ўзбек хитойқипчоқҳо зиндагӣ мекарданд. Тазйиқи андозҳо, мусодираҳои доимӣ, ба хизмати ҳарбӣ сафарбар кардани миқдори зиёди мардони қабिलाҳо – ҳамаи ин якҷоя аҳолии Миёнколро ниҳоят ба шўр овард. Соли 1821 ҳукумат дубора ба сарбозӣ одам гирифтандро сар кард. Косаи сабри хитойқипчоқҳо лабрез шуда, норизоятии

¹⁷⁰ Иқтибос аз Халфин Н.А., 1960, с. 24.

¹⁷¹ Набиев Р.Н., 1961, с. 41. Дар бораи қурбонӣ кардани одамон ҳангоми каналсозӣ ва пайдоиши ин одати хурофӣ ниг.: Богомолова К.А., 1952, с. 112–115.

¹⁷² Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 12, с. 531–532.

¹⁷³ Чехович О.Д., 1954, с. 76–77.

¹⁷⁴ Мухторов А., 1963, с. 34–46.

онҳо ба шӯриши ошкоро фурӯ рехт. Қарақалпоқҳои сокини ин маҳал низ ба шӯришчиён ҳамроҳ шуданд. Тамоми тоифаҳои ноҳияи байни Самарқанду Каттақўрғон ба зери ливои шӯришгарон даромаданд. Шӯришчиён маъмурони амиро ронда, Каттақўрғон, Чалак, Янгиқўрғон ва дигар шаҳру деҳаҳои гирду атрофро забт намуданд. Камбағалони ин ҷойҳо ҳам ба сафи шӯришгарон дохил шуданд, аммо аёну ашроф барои кўмак ба амир рӯ оварданд. Шӯришгарон ба тарафи Самарқанд ҳаракат намуданд. Амир ба Каттақўрғон ҳамла оварда, онро забт кард ва аҳолиро аз дами тег гузаронид. Шӯришгарон аз Хўқанд, Шаҳрисабз ва дигар мулкҳои душмани амир Ҳайдар мадад хостанд. Аммо иттифоқчиён байни худ мувофиқат ҳосил накарда, ба таври пароканда амал менамуданд. Хитойқипчоқҳо хостанд ба Бухоро зарба зананд, вале ба ин муваффақ нашуданд. Шӯришчиён кўшиш карданд, ки деҳқонони ноҳияҳои гуногунро ба тарафи худ кашанд. Ин ҳам нашуд. Охируламр қувваҳои асосии шӯришчиён аз ҳам пош хўрд ва онҳо усули мудофияи пассивро пеш гирифтанд. Дар ҳамин вазъият соли 1825 амир Ҳайдар муҳимтарин нуқтаҳои муқовимати шӯришчиёнро ишғол намуд¹⁷⁵.

Дар солҳои 1840–1842 муносибати байни аморати Бухоро ва давлати хонии Хўқанд хеле тезтунд гардид. Вақте ки дар соли 1840 хони Хўқанд аз хавфи ҳучуми қўшунҳои Бухоро ба тарс афтода, Хучандро дод, дар Хўқанд шӯриш ба амал омад. Ба шӯриш Хоҷа Қаландари мисгар сардорӣ мекард. Ҳазорон камбағалони шӯришгар бо роҳбарии ин марди шучоъ амалан пойтахти мамлакатро ишғол намуданд. Онҳо манзилҳои амалдорони хонро ба хок яқсон карда, сафирони Бухороро низ эмин нагузоштанд.

Чи навъе ки таърихи Хўқанд иттилоъ медиҳад, ҳамаи амалдорони низоми ва ғайринизоми «ба гўшаҳо пинҳон шуданд». Сипас, шӯришчиён дарбори хонро ихота намуданд. Доираҳои ҳукмрон фақат бо макру фиреб ва душвории зиёде тавонистанд, ки ин шӯришро фурӯ нишонанд. Вале сабабгори асосии сар задани шӯриш, пеш аз ҳама, зулму ситами бераҳмона аз байн бурда нашуд. Ин буд, ки соли оянда боз шӯриши халқ ба вуқӯъ омад. Вай чунон вусъат пайдо намуд, ки хони ба ҳарос афтода аз Хўқанд фирор кард. Чунбишҳои халқӣ дар Хўқанд соли 1842 вақти ҳучуми қўшунҳои Бухоро низ ба амал омада буданд¹⁷⁶.

Дар охири солҳои чилум (эҳтимол соли 1847) шӯриши сокинони шаҳри Тошканд барпо мегардад. Он вақтҳо шаҳри Тошканд таҳти тасарруфи хонии Хўқанд қарор гирифта, дар он ҷо намояндаи бузургзодагони дар сари идораи давлати хонӣ нишастаи қипчоқ - Азиз парвоначӣ ҳукмронӣ мекард. Ў борҳо ба муқобили шаҳри Туркистон лашкар кашида, дар натиҷаи ҷангҳои дуруда-рози тоқатфарсо хазинаро ҳолӣ карда буд. Ба ин сабаб, дар машварати ҳоким бо аёну ашрофи Тошканд қарор карда шуд, ки илова ба андозҳои маъмулӣ аз аҳолии шаҳр ва деҳоти атроф ба тариқи фаврӣ андози фавқулоддаи пулӣ ҷамъ карда шавад. Аҳолии шаҳр, ки аз ҷабри доимӣ ва тазйиқи бераҳмонаи Азиз парвоначӣ ҳолашон табоҳ мешуд, ҳамеша ба исён омода буданд. Қаҳру ғазаби халқ ба ниҳояти худ мерасид. Ҷамъовариҳои андози нав косаи сабри мардуми Тошкандро лабрез намуд. Сокинони шаҳр ба ҷамъкунандагони андоз дарафтоданд ва пулҳои ситондаи онҳоро кашида гирифтанд. Дар бисёр маҳалҳо сангарҳо ба вучуд омаданд. Яке аз марказҳои муҳими шӯриш расаи мисгарони бозори Тошканд буд. Ҳоким шаш рӯз бо кўмаки тўпу туфанг

¹⁷⁵ Дар таҳқиқи ин шӯриш Иванов П.П., ки ҳамаи манбаъҳои мавҷударо ба диққат омўхтааст, хидмати пунарзише дорад – ниг.: Иванов П.П., 1937 а.

¹⁷⁶ Набиев Р.Н., 1961.

зӯр зада, бисёр марказҳои шӯришро забт кард, вале фурӯ нишондани шӯриш барояш муяссар нагардид. Шӯришгарон қувваи нав ҷамъ карда, тамоми шаҳроро ишғол намуданд. Ҳоким фурсати гурехтан наёфта, дар даруни қалъаи шаҳр пинҳон шуд. Шӯришгарон ҳамроҳи қўшуни ҳокими ноҳияи ҳамсоияи Қурама Азиз парвоначиро аз шаҳр ронданд.

Чунон ки аз сарчашмаҳо маълум мешавад, нерӯи асосии ҳаракатдиҳандаи ин шӯриш камбағалони шаҳр буданд, ҳарчанд ки дар он шаҳриёни доро ва намояндагони ҷудогонаи аёну ашрофи аз ҳукумати Хўқанд норозӣ низ иштирок доштанд. Оммаи халқ муваффақ шуданд, ки андозҳои нави хеле гаронро бекор кунонанд ва гумоштаи нафратангези Хўқандро аз шаҳр берун кунанд¹⁷⁷.

Тоифаҳои ҷануб ва шимоли Қирғизистон ва қазоқҳо низ чандин бор бар зидди юғи асорати Хўқанд сар бардошта буданд. Дар ҷараёни ин шӯришҳо меҳнаткашони кўчнишин аксар вақт бо деҳқонон ва шаҳриёни мазлум муттаҳид мешуданд¹⁷⁸.

Муборизаи синфӣ дар ноҳияҳои ҷудогонаи кўхистони Помири Фарбӣ ҳам бо шиддати тамом давом мекард. Дар ибтидои солҳои 60-ум деҳқонони Шуғнон, Рӯшон ва Ваҳон шӯриш бардоштанд, ки ба он Шайхзодаи рӯшонӣ сардорӣ намуд. Шӯришгарон нишемангоҳи мири Рӯшон Қалъаи Вомаро ба даст дароварданд. Сипас, онҳо ба сӯи қароргоҳи ҳокими Шуғнон Қалъаи Барпанҷ ҳаракат карда, қўшуни онро торумор намуданд. Тамоми дороии ҳокимон дар байни деҳқонон тақсим карда шуд. Ин шӯриш фақат пас аз он ки ҳукмрони кулши Бадахшон ба Помири Фарбӣ қувваи зиёди ҳарбӣ фиристод, шикаст хӯрд¹⁷⁹.

Яке аз калонтарин ва пурдавомтарин шӯришҳои асри XIX шӯриши туркманҳои Хоразм дар солҳои 1855–1867 мебошад. Ҳамчунин шӯриши деҳқонони бенаво бо сардории муздор Муҳаммад Фаноро, ки солҳои 1858–1859 дар хонии Хева ба амал омада буд¹⁸⁰, метавон хотирнишон кард.

Мо фақат чанде аз лаҳзаҳо ва лавҳаҳои муборизаи синфӣ дар нимаи дууми асри XVIII–нимаи аввали асри XIX ҷараён доштаи давлатҳои Осиёи Миёнаро зикр намудем. Мавҷи пурвусъати шӯришҳои халқӣ гоҳ саросари Осиёи Миёнаро фаро мегирифт. Аммо муаррихони давр онҳоро нодида меангаштанд. Ин, дарвоқеъ, хусусияти таърихнигории феодалии Шарқ аст. Ин аст, ки мо дар бораи онҳо аксаран аз рӯи маълумот ва аломатҳои ғайримустақим огоҳ мешавем ва қазоват мекунем. Таърихшиноси машҳури советӣ П.П.Иванов аз хусуси ҳаракатҳои халқӣ аҳди амир Дониёл суҳан ронда, нуктасанҷона хотирнишон карда буд: «Муаррихони Бухоро, ки ин воқеаҳоро бароямон нақл мекунанд, онҳоро асосан ҳамчун лавҳаҳои муборизаи феодалони маҳаллӣ бар зидди ҳукумати хонӣ ба қалам медиҳанд. Вале бояд қайд кард, ки аёну ашрофи маҳаллӣ дар муборизаи зидди хон қариб тамоман ба фавҷҳои деҳқонон таъя меамуд ва саранҷоми ин мубориза ҳам маҳз ба фаъолияти онҳо вобаста буд. Аз ин рӯ, фарз кардан мумкин аст, ки бештарини лавҳаҳои муборизаи мусаллаҳ дар аморати Бухорои асри XVIII муҳимтарин унсурҳои ҳаракатҳои халқӣ ё деҳқониро дар худ нухуфта буданд, фақат фарқ дар ин буд, ки феодалони маҳаллӣ аз рӯи манфиатҳои маҳдуди

¹⁷⁷ Барои тафсили шӯриш ниг.: Набиев Р.Н., 1966, с. 62–76.

¹⁷⁸ Усенбоев К., 1961, с. 44–51; История Киргизской ССР, т. 1, 1968, с. 293–298.

¹⁷⁹ Искандаров Б.И., 1960, с. 39–42.

¹⁸⁰ Юлдошев М.Ю., 1966, с. 112–113.

синфий худ ба онҳо сардорӣ мекарданд ва аз онҳо истифода мебарданд»¹⁸¹. Ин фикри бағоят амиқ ва ғарбпазир аст. Бо вуҷуди ин, метавон ба он илова намуд, ки ин гуфтаҳо ба нимаи аввали асри XIX низ қомилан нисбат доранд.

Чӣ навиҷе ки аз мисолҳои овардашуда аён мегардад, ҳаракатҳои халқии ондавра, асосан, хусусияти аграрӣ доштанд. Зимнан деҳқонони тоҷикӣ ўзбек аксаран бо қавмҳои кўчӣ ва нимкўчӣ ўзбек, қирғиз ва қазоқ якҷоя амал менамуданд. Манфиатҳои синфӣ ва муборизаи якҷояи табақоти бар зидди золимонӣ умумӣ монетаҳои тоифавӣ ва наҷоди роҳишуда, меҳнатқашонро бо ҳам муттаҳид месохт.

Дар баробари шўру ошўбҳои аҳолии деҳот шўришҳои шахриён низ ба амал меомаданд. Чунбишҳои ҳам деҳот ва ҳам шахр ба таври стихиявӣ ва ғайримутаваккил сар мезаданд ва давом мекарданд, аммо дар шўришҳои шахриён гоҳо унсурҳои мутаваккили падидаи мегардиданд. Ҳамаи шўришҳои хусусияти маҳаллӣ дошта, тамоми хоки давлати хонири фаро намегирифтанд ва аз ин рӯ қисми асосии аҳолии мамлакат аз муборизаи ғайриқонуни дар қанор мемонд, ки ин ҳолат ба ҳукумат барои фурӯ нишондани ин ва ё он ошўби халқ имкони мусоид фароҳам меовард.

Идеологияи ҳаракатҳои халқии он давр ба мо қам маълум аст. Одатан, шўришгарон дар назди худ мақсад мегузоштанд, ки ба барҳам додани сўйистеъмор ва ноинсофӣ аз ҳад зиёди намоёндагонӣ ҳокимияти давлатӣ, аз сари қор дур кардани амалдорону ҳокимони қудгона, беҳтар кардани аҳвали моддӣ ва ғайра муваффақ шаванд. Аз ин бештар мақсад ва вазифа намегузоштанд. Ақиқатдори шури синфӣ хоси он замон дар ин соҳа низ возеҳу равшан зӯҳур мекард.

4. МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИСОДИИ БАЙНИ ОСИЁИ МИЁНА ВА РОССИЯ. ТАДҚИҚИ ОСИЁИ МИЁНА АЗ ТАРАФИ ОЛИМОНИ РУС

Соли 1781 мутарҷим М. Бекчурин ба сифати сафири ҳукумати Россияи подшоҳ ба Бухоро фиристода шуд. Вазифаи асосии сафорат муайян кардани имконоти инкишофи тиҷорати Россияву Бухоро ва ба воситаи Россия қашондани молҳои Бухоро, инчунин ҳалли масъалаҳои сиёсӣ буд.¹⁸² Дар навбати худ бухоронҳо илтимос мекарданд, ки барои озодона тиҷорат қардан дар тамоми хоки Россия ба онҳо иҷозат диҳанд. Умуман, чи навиҷе ки Е.В.Бунаков хотирнишон мекунад, аз даҳсолаҳои охири асри XVIII Осӣи Миёна аввалин бор дар сиёсати хориҷӣ ҳукумати Россия мавқеи қиддии мустақилро ишғол менамояд, зимнан мақсаду мароми тиҷорат дар ин ҷо қариб дар навбати аввал гузашта мешуд.^{140а} Аз соли 1796 содироти молҳо аз аморати Бухоро ба Россия аз 379 то 485 ҳазор сўм, воридот аз 341 то 421 ҳазор сўм афзоиш ёфт. Вале дар соли 1801 содироти молҳои Бухоро ба Россия ба маблағи 732 ҳазор сўм расид, дар айни замон қисмати асосии онро (беш аз 545 ҳазор сўм) маснуоти нахӣ ва пахта, сипас қисмати дигарро (102 ҳазор сўм) чарм ва бақияи онро пўсти қароқўлӣ, репайи ревоҷ ва сойи қолаҳи ташиқ мекарданд. Ба ин тариқа, дар таркиби молҳои содироти Осӣи Миёна нахӣ пахта, газворҳои нахӣ ва худӣ пахта мавқеи баргарино дошт ва зимнан 90% ин гурӯҳи қолоро ресмон ташиқ мекард. Дар ин бобат мушоҳидаи полковник Струков хеле қолиби диққат

¹⁸¹ Иванов П.П., 1958, с. 112.

¹⁸² Ниг.: Бекчурин М., 1916.

^{140а} Бунаков Е.В., 1941, с. 6–8.

аст, ки соли 1810 дар хусуси тиҷорати Россияву Осиёи Миёна навишта буд: «Россия, ки дар истеҳсолоти худ нахи пахта надорад, инчунин зарурати муҳимро ба миқдори зиёде ҳам дар ҳолати пахтаи табиӣ ва ҳам се навъи ришта аз Осиё дарёфт менамояд. Илова бар истифодаи басо муфид дар чароғон онро дар фабрикаҳои рус барои таҳияи матоъҳои гуногуннавъ ба кор мебаранд. Баробари ин, ҳар навъ газворҳои аз Осиё воридшавандаро ҳар ду ҷинси мардуми омӣ бо диҳушии тамои истифода мекунанд, зеро вай нарма ва бадошт аст ва аз ин рӯ, матои зағирпоягиро, ки давлат барои (таъмини) армия ба вай эҳтиёҷи бағоят бузурге дорад, аксаран бо он иваз мекунанд»¹⁸³.

Соли 1801 аз Бухоро ба Россия ба маблағи 732 ҳазор сӯм мол содир гардида, моли аз Россия ба Бухоро воридшуда аз ин маблағ якуним баробар камтар буд. Муҳимтарин қисмати молҳои воридотиро червонҳои тилло (40%), моҳут ва дигар матоъҳо (21%), қаламфур, қирмиз, мӯина ва амсоли инҳо ташиқ мебуданд.

Дар соли 1813 гумоштаи Британия Мирризатулло маҷбур шуд эътироф намояд: «Тиҷорат бо Россия барои Бухоро тиҷорати асосист». Ҳар сол аз Россия як қорвони иборат аз 4–5 ҳазор шутур меомад ва ҳамин қадар як қорвон ба Россия мерафт¹⁸⁴.

Дар нимаи аввали асри XIX таназзули хоҷагии феодалии крепостной шиддат ёфта, муносибатҳои капиталистӣ вусъат пайдо мекунанд. Коргоҳҳои хурди касибӣ беш аз пеш ҷои худро ба мануфактураҳои капиталистӣ ва синас ба истеҳсолоти фабрикий сармоядорон медиҳанд. Аз соли 1804 то соли 1860 миқдори корхонаҳои саноатӣ аз 2402 ба 15.338 расида, миқдори коргарон мутобиқан аз 95,2 ҳазор то 565,1 ҳазор кас афзуд. Махсусан саноати бофандагӣ, ки дар нимаи дувуми солҳои 20-ум ва нимаи аввали солҳои сивуми асри XIX тақрибан 70% саноати маснуот барорандаи русро ташиқ мекард, хеле тараққӣ намуд. Фақат дар зарфи 7 сол аз соли 1825 то соли 1832 адади дастгоҳи бофандагӣ ду мартаба зиёд шуд.

Албатта, мо барои тафсил додани инкишофи иқтисодии Россия имкон надорем ва ба ин ҳоҷат ҳам нест, зеро ин масъала дар тадқиқоти зиёде мавриди баррасӣ қарор гирифтааст¹⁸⁵. Мо ин ҷо фақат дар баъзе ҷиҳатҳои асосии он таваққуф менамоем. Саноати ба тараққӣ рӯйходаи Россия ба бозор эҳтиёҷ дошт. Инро бисёр арбобони онвақта ба хубӣ дарк менамуданд. Дар соли 1835 Г.Неболсин ин иддаоро хеле возеҳу равшан баён карда буд: «Аз он вақте ки фуруши молҳои мануфактурӣ мо дар байни мардумони Осиёи Миёна ба равнақ даромад, ин тиҷорат барои саноати дохилии мо аҳамияти махсус пайдо намуд...»¹⁸⁶. Чунон ки В.И.Ленин хотирнишон кардааст: «...капитализм бе пайваста васеъ кардани доираи ҳукмронии худ, бе колонизатсияи мамлакатҳои нав... зиндагӣ ва тараққӣ карда наметавонад». Ва боз: «Барои фабрикантҳо бозор фавран даркор аст ва агар қафомондагии тарафҳои дигари хоҷагии халқ бозорро дар райони кӯҳна тангтар мекарда бошад, дар ин сурат онҳо бозорро дар райони дигар ё дар мамлакатҳои дигар... ҷустуҷӯ хоҳанд кард»¹⁸⁷.

¹⁸³ Рожкова М.К., 1949, с. 41.

¹⁸⁴ Соколов Ю.А., 1957, с. 198 (ҳамон ҷо ва с. 208 номбари молҳо).

¹⁸⁵ Хромов А., 1946; 1950; Лященко П.И., 1947; Пажитнов К.А., 1958; Халфин Н.А., 1960, 1974; Очеркҳо..., 1969 ва бисёр диг.

¹⁸⁶ Неболсин Г.П., 1835, II, с. 176.

¹⁸⁷ Ленин В.И. Асарҳо, ҷ. 3, с. 616, 613–614.

Маҳз ҳамин ва инчунин зарурати ба даст овардани маводи хоми Осиё сабабгори асосии вусъат ёфтани ҳаҷми робитаҳои иқтисодии Россия бо Осиёи Миёна буд. Ба ин вачҳ маҳдудиятҳои аз Россия ба кишварҳои Осиё содир кардани тилло, филизоти сиёҳ ва ранга, маснуоти филизӣ (ба истиснои аслиҳа) ва ғалла аз байн бардошта шуданд. Ба тоҷирони ҳар се дараҷа барои савдо кардан бо Осиёи Миёна ва ба шахсони ҳар зумра барои доду гирифти мубодилагӣ иҷозат дода шуд. Ин ва дигар тадбирҳо ба равнақи тиҷорат шароити мусоид фароҳам оварданд. Колоҳҳои Россия ҳатто ба Афғонистон, Қошғар ва соири ноҳияҳои машириқзамин низ роҳ ёфтанд ¹⁸⁸. Аммо аз хатар эмин набудани роҳҳои корвонгард ба тараққиёти тиҷорат монеаи сахте гардида буд. Аксар вақт корвони тоҷирон, хусусан онҳое, ки аз Россия роҳи мешуданд, ба ҳамла ва ғорати роҳзанон дучор мегардид ¹⁸⁹. Корвонҳоро ҳамроҳи кардани дастаи муҳофиз ҳам кӯмак расонида наметавонист. Масалан, корвони пуришмору пурбори тоҷироне, ки солҳои 1824–1825 ба Бухоро ҳаракат мекард, бо вучуди муҳофизаи дастаи мусаллаҳ аз тарафи роҳзанон талаву тороч карда шуд ¹⁹⁰.

Аз маводи хоми Осиёи Миёна махсусан пахта аҳамияти калоне пайдо карда буд. Саноати бофандагии Россия миқдори торафт бештари онро талаб менамуд. Ин аст, ки кашондани пахта муттасил меафзояд. ¹⁹¹ Дар оғози асри XIX аз Осиёи Миёна ҳар сол қариб ҳазор пуд пахта ба Россия кашонда шуд, миқдори он дар соли 1818 ба беш аз 10 ҳазор пуд, дар соли 1836 ба 38,5 ҳазор пуд ва дар соли 1858 ба зиёда аз 180 ҳазор пуд расид, яъне дар давоми ним аср 18 баробар афзоиш ёфт.

Дар навбати худ Осиёи Миёна ҳам аз тиҷорат бо Россия хеле манфиатдор буд. Бисёр маҳсулоти муҳим, аз қабилҳои чўян, оҳан, мис, маснуоти филизӣ, маҳз аз Россия ворид мегардид. Аз тангаи кисаи шаҳриён сар карда, то тўп - ҳама аз филизоти рус сохта мешуд.

П.И.Неболсин навишта буд: «Мо ба Осиёи Миёна чунин молҳоро мефириستم, ки дар тамоми Тўрон чизҳои аз ҳама зарурӣ ва мавриди масрафи умуми аҳолии маҳсуб меёбанд. Тилло, нуқра, мис, чўян, оҳан, ҳар гуна маснуоти филизӣ, пўст, ранг, шакар, моҳут, ҷит ва матоъҳои гуногуни пахтагӣ ва абрешимӣ ба он ҷо аз мо мераванд. Осиёи Миёна филизот, чарм, моҳут ва ҷит барин молҳои моро муҳол аст, ки бо ҳамии нарх аз ягон кишвари дигар гирифта тавонад» ¹⁹².

Мувофиқи мадракҳои овардаи ҳамин муаллиф фақат дар зарфи даҳсолаи 1840–1850 танҳо бо роҳи Оренбург аз Россия ба давлатҳои хонии Осиёи Миёна тақрибан 40 ҳазор пуд мис, беш аз 400 ҳазор пуд оҳан, 75 ҳазор пуд чўян, 25 ҳазор пуд фўлод, ба миқдори зиёде сиккаҳои тилло ва нуқра кашонда шуданд. Бояд гуфт, ки ин миқдор аз истихроҷи филизоти маҳаллӣ бештар буд. Барои оммаи васеи аҳолии Осиёи Миёна, махсусан, ворид намудани матоъ аҳамияти калон дошт, аз ин рӯ, вай дар байни молҳои ба ин кишвар содиркунандаи Россия ҷои аввалро ишғол менамуд. Умуман, тиҷорати Осиёи Миёнаву Россия,

¹⁸⁸ Бобохоҷаев М.А., 1965.

¹⁸⁹ Ниг.: Масалан, тасвири ғорати корвони соли 1803 – Гавердовский Г., 1823.

¹⁹⁰ Ниг.: Рожкова М.К., 1949, с. 46–48; Кайдалов Е., 1828; Халфин Н.А., 1974, с. 176–198.

¹⁹¹ Дар дастуроте, ки ба мутарҷим П.И.Демезон дар соли 1833 ҳангоми бо миссияи дипломатӣ ба Бухоро сафар карданиш дода шуда буд, аз ҷумла фаҳмидани он ки «оё имкони зиёд кардани» истеҳсоли пахта ҳаст ё не ва агар бошад, то чӣ андоза» тавсия мешуд (Чабров Г.Н., 1957, с. III).

¹⁹² Небольсин П.И., 1865, с. 22–23.

сарфи назар аз баъзе лаҳзаҳои ба мамониат дучор шудан ва ҳатто пас рафтан, беш аз пеш ривоч мегирифт.

Дар натиҷаи тавсеаталабии тиҷоратии Англия ва душворихоҳе, ки солҳои сивум ва чилум дар соҳаи савдо ба миён омаданд, содироти Россия ба давлати хонӣ хеле паст фаромада, нисбат ба воридот якуним-ду баробар кам гардид. Вале аз охири солҳои 50-ум ва 60-ум тиҷорати Россияву Осиёи Миёна дубора ҷон гирифта, босуръат пеш рафт. Ба сабаби сар задани ҷангҳои дохилии дар Америка аз он ҷо ба Россия ворид намудани пахта ниҳоятдараҷа кам шуд ва ин, дар навбати худ, нархи пахтаро дар Россия хеле боло баровард. Дар бораи вусъати онвақтаи муносибатҳои тиҷоратии Россия ва Осиёи Миёна чунин далел гувоҳи медиҳад, ки дар Осиёи Миёна маҳз дар ҳамон вақт масоҳати киштизори пахта чандин баробар афзоиш меёбад. Пас аз як соли оғози ҷанги дохилии Америка, яъне соли 1862 аз Осиёи Миёна кашондани пахта қариб се баробар зиёд мешавад.

Чунон ки дар боло таъкид ёфт, ба инкишофи тиҷорати Россияву Осиёи Миёна ҳар ду тараф ҳам манфиатдор буданд. Вале аз он набояд сарфи назар кард, ки дар тиҷорати хориҷии Россия ҳиссаи воридоти Осиёи Миёна ҳатто дар давраи авҷи худ низ фақат 2–3 фоизи ҳаҷми умумии содироти давлати Русро ташкил менамуд, дар сурате, ки қисми асосии молҳои содиротии Осиёи Миёна ба Россия фиристода мешуд. Ин ҳолатро дар воридоти Осиёи Миёна ҳам метавон мушоҳида кард. Қисми зиёди молҳои воридотӣ аз Россия меомад. Давлатҳои Осиёи Миёна хеле пештар аз ҳамроҳ шудан ба Россия таҳти нуфузи иқтисодии давлати Рус қарор гирифта буданд¹⁹³.

Манфиатдории ҳам Россия ва ҳам давлатҳои хонии Осиёи Миёнаро нисбат ба инкишофи муносибатҳои тарафайн омилҳо, на ин ки омилҳои сиёсӣ, дар сабаби кӯшишҳои аз нимаи дувуми асри XIX ба зуҳур омадаи ҳукумати подшоҳӣ дар бобати тамоман ба зерӣ назорати худ даровардани Осиёи Миёна ва ба ин васила аз истилои Англия – хатарноктарин ҳарифи империяи Россия эмин нигоҳ доштани он роли хеле муҳим бозиданд. Инро бояд махсус таъкид кард, зеро баъзе муаллифони¹⁹⁴ ҳангоми таҳқиқи анғезаҳои асосии амалиёти Петербург дар Шарқ ба ҷиҳатҳои иқтисодӣ аҳамияти лозимӣ намедиданд.

Муносибатҳои самарабахши тиҷоратии аморати Бухоро, давлати хонии Хева ва Хўқанд аз як тараф ва Россия, аз тарафи дигар, дар заминаи ғайбӣ-ҷиддии дипломатии ин кишварҳо беш аз пеш равнақ меёфтанд. Дар зарфи тамоми нимаи аввали асри XIX онҳо сафорат ва намояндагиҳои худро мубодила карда, ба ҳалли масъалаҳои аз назари ин ва ё он давлат хеле муҳим муваффақ мегардиданд. Яке аз ҳамин қабил масъалаҳо ҳамона мубодилаи мол ва тамоми муаммоҳои ба он алоқаманд ба шумор мерафт.

Сафироне, ки аз Осиёи Миёна ба Россия фиристода мешуданд (алалхусус сафирони аморати Бухоро), кӯшиш мекарданд боҷҳои ба молҳои ҳамватанонашон андохташударо кам кунанд, барои ба Осиёи Миёна содир кардани

¹⁹³ Маълумоти солиёнаи нисбатан муфассал доир ба тиҷорати Россияву Осиёи Миёна дар нашрияти Вазорати молия, ки ҳар сол бо унвони «Тиҷорати хориҷии давлати дар навъҳои гуногуни он» мебаромад, оварда шудааст. Ҳамчунин бисёр таълифоти пурарзиш низ мавҷуданд: Мейендорф Е.Ф., 1826 (нашри франсавӣ, нашри русӣ–1975); Небольсин П.И., 1835; Ханьков П.И., 1843; 1851; Семёнов А., 1859, Небольсин П.И., 1856, Кушева Е.Н., 1934; Бунаков Е.В., 1941; Рожкова М.К., 1949, 1963, Мухаммадҷонов А.Р., Неъматов Т., 1957, Аминов А.М., 1959; Михалева Г.А., 1965; Халфин Н.А., 1965, 1974 ва ғ.

¹⁹⁴ Ниг.: масалан, Рожкова М.К., 1963; Ҳидояттов Г.А., 1969.

маснуоти мамнӯъ, тилло ва танга (ки ҳар вақт кашондани онҳо манъ мешуд) иҷозат гиранд, онҳо баъзан илтимос менамуданд, ки барои тоҷирони ин ва ё он давлати хонӣ дар ярмаркаҳои Россия ҷой диҳанд ва боисрор дархост мекарданд, ки барои дар шахрҳои гуногуни империяи Россия, на ин ки фақат дар маҳалли махсус таъиншуда, хариду фурӯш кардани тоҷирони Осиёи Миёна имкон дода шавад.

Ҳукумати подшоҳӣ, дар навбати худ, ба вусъати робитаҳои иқтисодӣ ва беҳтар шудани шароити тиҷорати савдогарони рус ҳавасманд буд ва чунин меангониш, ки ба ин васила нуфузи сиёсии худро дар Осиёи Миёна метавонад ба осонӣ паҳн ва устувор намояд. Вай дар назди сафирони худ, ки ба давлатҳои хонӣ раҳсипор мешуданд, вазифаи тадқиқи ин давлатҳо ва озод кардани раияҳои дар ин сарзамин мисли ғуломон зиндагикунандаи Россияро низ мегузониш.

Мавқеи душманонаи давлати хонии Хева муддати чандин соли нимаи аввали асри XIX Петербургро ба таъшиш меандоخت. Вай ба мақсади таҳти назорати худ қарор додани тиҷорати Россияву Осиёи Миёна аз мавқеи ҷуғрофии худ истифода бурдани мешуд. Хони Хева ба роҳи корвон дастаҳои мусаллаҳ фиристода, аз тоҷирон баноҳақ боҷ меситонд ва дар сурати эътироз кардани онҳоро ғорат менамуд; аксар вақт баъди қонё кардани талаби ин дастаҳо низ корвон аз тороҷ эмин наменонд. Файр аз ин, Хева ба бисёр қавму қабилаҳои қазоқ, ки кайҳо тобеияти Россияро қабул карда буданд, даъвои ҳукмронӣ дошт.

Қисса кӯтоҳ, мавзӯи гуфтушунидҳои дипломатӣ хеле бисёр буд. Илова бар ин, ҳар гоҳ ҳукмронии давлатҳои хонӣ барои кофтукови сарватҳои зеризаминӣ аз ҳукумати подшоҳӣ фиристодани инженерон ва техникҳои маъданшиносро хоҳиш менамуданд. Ҳамин тариқа, дар охири асри XVIII амалдори соҳаи маъдан Т.Бурнашев ҳамроҳи А.Безносиков ба Бухоро омад. Д.Телятников бо ҳамон А.Безносиков ва баъдтар Т.Бурнашев ва М.Поспелов ба Тошканд, ки чанд вақт мустақил гардида буд, сафар карданд. Дар вақти сафари охирон кофтуковҳои геологӣ (табӣӣ, дар шароити онвақта як дараҷа сатҳӣ) анҷом дода, ба ҳокими Тошканд Юнусхоҷа роҷеъ ба он манбаъҳои табӣӣ, ки ӯ умедворӣ дошт, баъзе мадракҳо пешниҳод карда шуд ¹⁹⁵.

Дар навбати худ, сафирони Бухоро – девонбегӣ Азимҷон Мўъминҷонов (солҳои 1815 ва 1819) ва қўрчибонӣ Мирзо Муҳаммадюсуф (соли 1816) ба Петербург рафтанд. Миссияи дипломатии А.Ф.Негри (солҳои 1820–1821), ки ба ҳайъати он табииатшинос Э.Эверсман, капитани штаби генералӣ Е.Мейендорф ва дигарон дохил буданд, ба аморат таърифи ҷавобӣ овард. Ҳарчанд бастани ягон хел шартномаи танзимкунандаи муносибатҳои Россияву Бухоро (ки ба он ҳамеша ҳукумати подшоҳӣ саъй мекард), муяссар нагардид, сафари А.Негри ба аморат дар инкишофи муносибатҳои байни империяи Россияву Бухоро ва дар бобати бо ҳам шинос шудани ин ду давлат ба эътибори як марҳалаи нав аҳамият пайдо намуд.

Мубодилаи намоёндагони мухталиф дар байни Россия ва давлати хонии Хўқанд низ дорои чунин аҳамият буд. Аз он ҷӣ, ки дар таърихи ҳарду давлат нақше гузаштааст, пеш аз ҳама, ба водии Фарғона сафар кардани Ф.Назаров (солҳои 1813–1814) ва Н. Потанинро (солҳои 1829–1830), ки илмро бо маълумоти роҷеъ ба маҳалли номашхўр ғанӣ гардониданд, бояд хотирнишон на-

¹⁹⁵ Доир ба напри маълумоти ҳангоми ин сафар чамъшуда ниг.: «Сибирский Вестник», қ. 4, 1818, с. 111–180, инчунин «Вестник Русского географического общества за 1851», қ. 1, СПб, 1851, VI, с. 1–44.

муд. Дар солҳои 1823–1829 сафирони хони Хўқанд Муҳаммадалихон – Турсунхоҷа Найзаҳоҷинов ва Хоҷӣ Мирқурбон Мамадқосимов аввал ба Омск ва сипас ба Петербург фиристода шуданд.

Тавсеаталабии Британия дар Осиёи Миёна ва рақобати Англияву Россия

Инкишофи муносибатҳои мутақобилаи тиҷоративу сиёсии байни Россия ва давлатҳои Осиёи Миёна аз ибтидои асри XIX бо мудоҳилаи қувваи севум ба мушкилот рӯ ниҳод. Ба қадре, ки империяи Британия мавқеи худро дар Ҳиндустони забткардааш мустаҳкам намуда, торафт ба тарафи шимол пеш мерафт, ҳукумати подшоҳиро бими аз даст рафтани мавқеъҳои дар Осиёи Миёна пайдо кардааш фаро мегирифт. Мулкҳои мустамликавии Англия дар Осиё бо Бухоро, Хева ё Хўқанд ҳамхудуд набуданд, вале ҳукумати Лондон саъй мекард, ки Афғонистонро ба майдони амалиёти таҷовузкоронаи зидди ин давлатҳои хонӣ ва пойгаҳи тавсеаталабии иқтисодии худ табдил диҳад.

Ф.Энгелс таъкид менамояд: «Мавқеи ҷуғрофии Афғонистон ва ҳислати ба худ хоси мардуми он ба ин мамлакат дар қору бори Осиёи Марказӣ чунон аҳамияти сиёсӣ бахшидааст, ки ба он баҳои барзиёд додан муҳол аст»¹⁹⁶. Дар зарфи тамоми асри XIX ва ибтидои асри XX ба мардуми далери афғон лозим омад, ки баҳри истиқлолияти худ зидди асоратгарони англис саҳт мубориза барад. Ҳукумат ва буржуазияи Британия ҳамоно дар орзуи вусъат додани мулкҳои мустамликавӣ ва ба даст овардани бозорҳои нав буданд. Ба ин ниҳат онҳо ба Осиёи Миёна ҳар гуна ҷосусонро мефиристоданд. Вазифаи ҷосусиро ҳам мусулмонони дар мактабҳои махсуси мулкҳои британияи Ҳиндустон таҳсилдида ва ҳам англисҳои гоҳо мақоми баланди идориро ишғолкарда бачо меоварданд. Аксар вақт ин ҷосусон ба қиёфаи тоҷир, зоир ва сайёҳи кунҷков даромада, амалан ба дасисакориҳои сиёсӣ машғул мешуданд ва барои ба тарафи Англия моил сохтани доираҳои ҳукмрони давлатҳои Осиёи Миёна ба яке инъом ва ба дигаре ваъдаи кўмаки ҷарбӣ ё сиёсӣ медоданд ва дар аини замон онҳоро муттасил ба муқобили Россия таҳрик менамуданд.

Дар солҳои 1812–1813 ба Осиёи Миёна аз байни мусалмонони ҳинду бо роҳбарии Миризматулло гурӯҳи ҷосусон фиристода шуд. Ин гурӯҳ маълумоти ҷарбии стратегӣ ва тиҷоратӣ ҳам мекард ва инчунин музокироти сиёсӣ ба амал меовард. Дар нимаи аввали солҳои 20-ум фаъолияти миссияи В.Муркрофт ва Ҷ.Требек ба вуқӯъ пайваست, ки ҳадафи асосии он аморати Бухоро буд. Дар ибтидои солҳои 30-юм ҷосуси машҳури британия, Александр Борнс ба Осиёи Миёна омада, ба таҳқиқи аморати Бухоро ва масъалаҳои ҷарбию тиҷоратӣ машғул шуд.

Дар нимаи солҳои 20-ум бисёр молҳои англисӣ аз Ҳиндустон ба Осиёи Миёна оварда мешавад. Соли 1836 сафири Бухоро хабар дода буд, ки англисҳои «чанд вақт инҷониб барои барқарор кардани муносибатҳои наздики тиҷоратӣ сайёкунанда» ба наздикӣ боз ҷосусони худро ба Бухоро фиристоданд ва фармуданд, ки «қарордоде банданд, то дар асоси он англисҳо тавонанд ба онҳо тамоми колоҳои лозимаро ба тарзи барои бухориён хеле муфид муҳайё созанд»¹⁹⁷.

Ба Петербург ва Оренбург, ки маркази асосии тиҷорати Россия бо Бухоро, Хева ва Хўқанд ба шумор мерафт, дар хусуси ба давлати хонӣ бо нархи

¹⁹⁶ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 14, с. 77.

¹⁹⁷ Иқтибос аз Рожкова М.К., 1949, с. 221. Инчунин ниг.: Жуковский С.В., 1915, с. 109.

хеле арзон мол овардани соҳибкорони британи хабарҳои изтиробовар мерасиданд. Ин молҳо дар вақтҳои аввал ба дараҷас арзон фурӯхта мешуданд, ки ҳатто бар зиёни соҳибонашон буданд. Ин тадбире буд, ки ба воситаи он меҳостанд бозори маҳаллиро ба тарафи худ кашида, маснуоти ҳарифро аз он ҷо танг карда бароранд.

Ин амал чунин маъние дошт, ки таҳдиди Англия нисбат ба Россия ба худ ранги воқеӣ гирифта, ба ҷои аз ҷама нозуки он – ба муносибатҳои тиҷоратиаш бо давлатҳои Осиёи Миёна бармеҳӯрад. Ба ин ваҷҳ губернатори ҳарбии Оренбург В.Перовский қарор дод, ки ба калонтарин давлати Осиёи Миёна – аморати Бухоро барои ошно шудан ба вазъияти сиёсӣ ва иқтисодии он ҷо шахсони мӯътамади худро фиристонад.

Аз моҳи декабри соли 1833 то моҳи июни соли 1834 П. Демезон ва дар соли 1836 Я. Виткевич бо чунин вазифаи нимрасмӣ ба назди ҳукуматдорони амири азиям намуриданд. Я.Виткевич дар натиҷаи ин сафари дур хулосаи андаке таскиндиҳанда баровард. Дар гузоришоти аз гуфтаҳои ӯ тартибдодаи В.Дал изҳор мегардид, ки инкишофи тиҷорати Англияву Бухоро амалан пешомади муҳиме надорад. Дар аморат чизе нест, ки англисҳо бихаранд, кашондани оҳан ва маснуоти филизӣ, ки бухороиён эҳтиҷдоранд, барои англисҳо кори хеле душвор аст. Аммо Россия дар тиҷорат ба Бухоро ва дигар кишварҳои шарқ нисбат ба ҳарифи худ имконоти бештаре дорад. Я.Виткевич гузоришоти худро бо чунин суханон ба поён мерасонад: «Мо, баръакс, метавонистем доираи тиҷорати худро то худи Мўлтон вусъат диҳем ва саноатдорони англисро аз тамоми Осиёи Миёна берун кунем. Роҳи мо наздиктар аст, маҳсулот ва молҳои мо бозоргир ва машҳуранд ва мо метавонем аз Осиёи Миёна ашёи зиёде, ки дар байни онҳо пахта ҳамеша ҷои аввалро ишғол менамояд, ворид созем. Кам кас медонад, ки молҳои мо дар саросари Осиёи Миёна, то худи Ҳиндустон, назар ба молҳои англисӣ арзиши баланд доранд»¹⁹⁸.

Аммо амалдорони олимақоми ҳукумати подшоҳӣ инро он қадар бо хушқоли истиқбол накарда, мисли пештара бо биму ҳароси зиёде амалиёти ҳарифонро дар кишварҳои ҳамсоя мувоқибат мекарданд. Рафти воқеа ҳақ будани онҳоро собит намуд. Соли 1839 империяи Британия ба тахти салтанати Кобул шоҳи лўхтакмонанд Шўҷоулмулкро нишонда, қисмати муҳими Афғонистонро ишғол намуд.

Вазъият дар давраи ҷанги якуми Англияву Афғонистон (1838 – 1842) хеле тундутез гардид. Англисҳо ба Осиёи Миёна на фақат ҷосусони зиёдеро мефиристоданд, балки гузаргоҳу роҳҳои ҳудуди ин сарзаминро ҳаматарафа меомӯхтанд. Дар байни доираҳои ҳукмрони Британия масъалаи забти маҳалҳои шимолӣ Ҳиндукуш ва «ҳаракати минбаъда ба сӯи Бухоро»¹⁹⁹ мавриди муҳокима қарор мегирифт. Дар натиҷа ду роҳи ҳаракати қўшунҳои британи – яке ба воситаи Эрон ва дигаре ба воситаи Афғонистон пешбинӣ карда шуд²⁰⁰.

Дар ин вақт шаҳри Ҳирот ба маркази фаъолияти ҷосусии англисҳо табдил ёфт. Ҷосусони британи ба Хева, Бухоро, Хўқанд ва нишамангоҳҳои мардуми кўчӣ сар медароварданд. Дар Оренбург овозас паҳн шуд, ки англисҳо дар нияти ишғол кардани Бухоро ва Хева мебошанд. Ба Бухоро ҷосусони озмудаи англис Стоддарт ва баъдтар Конолли фиристода шуданд, ки мебоист дар хусуси амалиёти якҷояи зидди русҳо шартнома мебастанд (Конолли пеш аз ин

¹⁹⁸ Ар. АФ СССР, Ленинград, ф. 56, оп. I, д. 19, в. 30–37.

¹⁹⁹ Rawlinson H., 1875, с. 157/

²⁰⁰ Wolf J., 1846, с. 346-348.

ба Хева ва Хўқанд рафта буд). Дигар ҷосуси британи Д.Аббот дар Хева амал намуда, ин давлатро ба доираи сиёсати Англия кашидан ва ба муқобили Бухоро, ки ба фишори англисҳо эътино надошт, таҳрик кардан мехост. Аббот ҳамчунин доир ба хатти сарҳадҳои русҳо маълумот ҳам мекард. Оқибат дар сари ин кори ҷосусӣ дастгир гардида, ба Англия ронда шуд. Англисҳо ба ҷои ин ҷосуси шикастхӯрда Р.Шекспир ном шахси дигареро фириристоданд, ки айнан ҳамон вазифаро бояд адо мекард ²⁰¹.

Намояндагони Лондон дар аморати Бухоро муваффақияти калон ба даст оварда натавонистанд. Стоддарт ва Конолли ҳангоми дар ин мамлакат буданашон ба дараҷаи кофӣ назокати дипломатӣ зоҳир накарданд. Ин буд, ки амир Насруллои худраъӣ онҳоро аввал ба зиндон андохт ва сипас ба қатл расонид (1842).

Ҳукумати подшоҳӣ ба мақсади беасар намудани амалиёти фаёлонаи ҳарифони хатарноки худ ба давлати хонӣ ҳайъати сафорат фириристод. Ин тадбир аз он сабаб ҳам салоҳ буд, ки сафирони Хева Отаниёз Хоҷараис муфтий ва аз паси ӯ Эшнӣёз Мамадниёзов, инчунин сафири Бухоро Муқимбек Саидов ба Россия омада буданд. Аз ин рӯ, ба тариқи ташрифи ҷавобӣ ба ин кишварҳо сафирони давлати рус П.Никифоров, ки баъдтар ўро Г.Данилевский иваз намуд ва К.Бутенев бо ҳамроҳии шарқшинос Н.Хаников, табиатшинос А.Леман ва дигарон фириристода шуданд.

Дар солҳои 1841–1842 дипломатҳои рус бо ҳукуматдорони давлатҳои хонӣ доир ба масъалаҳои гуногуни тичоративу сиёсӣ гуфтушунид карданд. Зоҳиран, ҳама кор мувофиқи дилхоҳи онҳо анҷом меёфт. Хони Хева Раҳимқул, ки пас аз фавти падараш Оллоҳқулихон дар моҳи ноябри соли 1842 ба тахти салтанат нишаста буд, барои мўҳр гузоштан ба «ўҳдадоринома»-и пешниҳодкардаи Данилевский ризоият дод. Дар ин санад эълон карда мешуд, ки «соҳибдавлати Хоразм» ҳамеша сулҳу сафо ва дўстиро бо Россия пос хоҳад дошт, асирон ва амволи ғасбкардаашро пас хоҳад дод; бочӣ молҳои тичорати Россия аз 5 фоизи арзиши воқеии онҳо болотар нахоҳад шуд, қорвонҳои «транзит» бошанд, тамоман аз боч озод хоҳанд буд.

Ҳукумати подшоҳӣ дар ҷавоби ин хусуматҳои пешинаро тамоман «ба дасти фаромўшӣ супурд», ба амният ва ҳимояи тоҷирони Хева замонат дода, барояшон ҳама гуна имтиёзотеро, ки «тоҷирони дигар мамолики Осиё» аз онҳо бархурдор буданд, паҳн намуд ²⁰².

Хабарҳос, ки аз Бухоро мерасиданд, он қадар боиси дилхушӣ набошанд ҳам, навмедкунанда набуданд. Амир Насрулло, ки навакак дар лашкаркашии навбатии худ ба Хўқанд зафар ёфта буд, аз имзо кардан ба «ўҳдадориномаи» мушобеҳ сар кашид, вале умуман К.Бутенев ва ҳамроҳони ўро бо камоли меҳмоннавозӣ пазирай карда, ҳатто ба онҳо иҷозат дод, ки ба Самарқанд ва Қаршӣ ташириф баранд. Вай ҳамчунин изҳор намуд, ки сафорати худро дар Петербург бо тамоми ваколати лозима омода хоҳад сохт.

Бо вучуди ин, ҳукумати Россия хеле дилсард ва навмед гардид. Ин на фақат аз он сабаб буд, ки намояндаи дар моҳи июни соли 1842 ба Оренбург омадаи амир Насрулло - Худоёрбек Қиличалӣ Гинаков ҳамагӣ фақат унвони қаравулбегӣ (унвони нисбатан паст дар силсилаи мартабаҳои Бухоро) дошт ва

²⁰¹ Дар ин бора ниг.: Халфин Н.А., 1958.

²⁰² Ар. внеш. полит. России, саридораи архиви Санкт Петербург, П-10, д. 1841-2: инчунин ниг. «Сборник материалов для завоевания Туркестанского края», т. IV, Тошканд, с. 106–107.

намеҳост қоидаҳои муқаррарии русуми дипломатиро риоят кунад. Бинобар ин дере нагузашта ӯ маҷбур шуд, ки ба ватан баргардад.

Ҳукуматдорони подшоҳии рус ба чунин ҳулосае омаданд, ки сабти ҳуҷҷатии ягон мувофиқат бо ҳукмронии давлатҳои хонӣ ғоидас надорад. Дар мукотибаи амалдорони олимаҳои Петербург ва дигар маҳалҳо баён ёфтааст, ки ин ҳукмронии мустабидди шарқ «аз тартиботи маъмулӣ беҳабаранд» ва ба риоя намудани мувофиқати ҳосилшуда, ҳатто агар ба тариқи лозимӣ сурати расмӣ пайдо карда бошад ҳам, азме надоранд. Ин ақида дар ҳақиқат ҳам, вақте ки соли 1858 сафорати нави рус бо сардории Н.Игнатов ба Ҳева (ва сипас ба Бухоро) омад, собит гардид.

Норизоятӣ ва таъвишу изтиробӣ Петербург боз аз он ҳолат ҳам қувват мегирифт, ки буржуазияи англис ва ҳукумати вайро тарафдорикунандаи империяи Британия аз нақшаҳои пойдор намудани ҳукмронии иқтисодию сиёсии худ дар Осиёи Миёна тамоман даст накашида буд. Баръакс, дар солҳои 40-ум экспансияи тиҷоратии соҳибкорони англис дар давлатҳои Осиёи Миёна хеле тақвият ёфта, ба фурӯши молҳои Россияи душвориҳои ҷиддӣ ба миён овард.

Масалан, П.И.Небольсин пас аз сўҳбат бо тоҷирони Бухоро навишта буд: «...англисҳо бо қасди тамоман касод кардани молҳои рус дар соли 1841 ва хусусан дар соли 1842 ба Бухоро чунон ба миқдори зиёд маснуоти худро оварда, онҳоро бо чунон нархи арзон (чи навъе ки мегӯянд, ҳатто бар зиёни худ) ба фурӯш гузоштанд, ки тамоми мардум ба ин молҳои нав дарафтода, дигар ба ҷиту ҷалвору моҳути мо эътиборе надоданд. Англисҳо бо ин васила тоҷирони моро дур карда, пас аз як-ду сол нархи молҳои худро якбора беш аз ду баробар боло бардоштанд»²⁰³.

Капиталистони Лондон, Ливерпул, Манчестер ва дигар шаҳрҳои Англия борҳо ин тавр амал карданд. Ин қабил усулҳо барои азхуд кардани бозорҳои Осиёи Миёна, хусусан вақте ки империяи Британия Синд (1843) ва сипас Панҷобро (1846–1849) ишғол карда, ба ҳудуди шимолии Ҳиндустон баромад, пайгириро ба роҳ андохта шуданд. К.Маркс ва Ф.Энгелс «ҳамлаи тиҷорати Англияро ба Осиёи Дарунӣ» дар нимаи дувуми солҳои ҷилуми асри XIX маҳсус таъкид кардаанд. Ф.Энгелс хотирнишон менамояд: «Метавон бо ҷуръат тасдиқ намуд, ки то ҷанги Афғонистон ва то ишғоли Синду Панҷоб тиҷорати Англия бо Осиёи Дарунӣ тақрибан ба сифр баробар буд. Акнун кор ранги дигар гирифтааст. Зарурати ҷиддии муттасил вусъат додани тиҷорат – ин *Fatum* (қисматест), ки мисли рӯё Англияи имрӯзаро таъкиб мекунад... ин зарурати ногузир тиҷорати Англияро водор месозад, ки дар як вақт аз ду тараф ба Осиёи Дарунӣ ҳамла оварад: аз тарафи Ҳинд ва аз тарафи баҳри Сиёҳ. Ҳарчанд ки мо дар бораи ҳаҷми содироти русҳо ба ин қитъаи олам маълумоти хеле кам дорем, ба ҳар ҳол аз рӯи амри воқеии афзоиши содироти англисҳо метавонем ба ҳулосае оем, ки эҳтимол тиҷорати русҳо дар он ҷо хеле кам гардида бошад»²⁰⁴.

Ф.Энгелс саҳв накарда буд: маснуоти Британия маснуоти Россияро дар давлатҳои хонӣ хеле тазйиқ намуд. Департаменти тиҷорати хориҷии Россия дар соли 1845 кам шудани содироти молҳои ватаниро ба Осиёи Миёна, ки сабабгори он «ба бозори Бухоро бештар кашонда шудани молҳои нисбатан арзонтари Ост-Индия ва Англия» мебошад, қайд кардааст. Дар ҳисоботи ин департамент барои соли 1847 чунин суханон зикр шудаанд: «Созгории молҳои

²⁰³ Небольсин П.И., 1865, с. 216.

²⁰⁴ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 9, с. 12–13.

англисӣ бо бозорҳои Бухоро ва Хева ба фурӯши фойданоки газворҳои пахтагӣ ва дигар молҳои русӣ мамониат намуд»²⁰⁵.

Ин ҳуҷуми иқтисодии Британия тоҷирони Россияро низ бисёр ба ташвиш андохт. Яке аз тоҷирон Ф. Пичугин дар соли 1848 шикоят кардааст, ки «англисҳо сармояи худро дарёф надошта... ба Осиёи Миёна наздик мешаванд ва мо дар ин бозорҳо молҳои англисиро бисёр вохӯрем»²⁰⁶. Дар бисёр мақолаҳои газетаву журналҳои онвақтаи Россия ҳамин гуна ташвишҳо иброз гардидаанд. Экспансияи тиҷоратии империяи Британия воқеан ҳам бо иқдомоти ҷиддии сиёсии вай дар ин роҳ тавҷам буд.

Дар солҳои 50-ум ин хавф боз ҳам зиёдтар гардид. Мустамликахоҳони британи дар мубориза бо Россия барои барқарор намудани ҳукмронии худ дар Осиёи Миёна аз давлати Туркияи усмонӣ ҳам истифода мебарданд. Доираҳои ҳукмронии Туркия низ дар замири дил орзуи дар тамоми «мамлакатҳои исломӣ», аз ҷумла дар Осиёи Миёна мустаҳкам кардани мавқеи худро мепарвариданд. Ҳанӯз дар соли 1851 намояндагони Туркия ба мақсади сохтани истеҳкомоти туркҳо дар давлати хонии Хева дохили музокирот шуданд, ки зимнан сохтани истеҳкомоти англисҳо низ дар назар дошта мешуд. Фаъолияти шабакаи ҷосусии Англия ва Туркия алалхусус, ба муносибати ҷанги Қрим хеле вусъат ёфт. Фиристодагони махфии Туркия он вақтҳо баёнии султони туркро, ки давлатҳои Осиёи Миёнаро ба ҳуҷуми зидди Россия даъват мекард, оварда буданд. Ин гуна воқеаҳо кам содир намешуданд. Англия ва Туркияи иғвододаи вай борҳо саъю кӯшиш намуданд, ки шиори «газовоти» иттиҳоди се давлати Осиёи Миёна – аморати Бухоро, давлатҳои хонии Хева ва Хўқандро ба муқобили Россия амалӣ кунанд. Ба зами ин, хавфе ҳам ба миён омада буд, ки Англия ва Туркия ба иттиҳоди сегона ҳамроҳ шуда, бар зидди Россия ҷанг мекунанд.

Аммо дар амал ба Англия ва империяи Усмония бо вучуди даст задан ба макру ҳила ба вучуд овардани чунин иттиҳод муяссар нагардид. Англия ода-тан аҳдшиканона амал мекард. Фиристодагони махфии Англия бо амалдорони олимақоми Бухоро ба дӯстӣ ва садоқат савганд ёд карда, дар айни замон ба амири Афғонистон дар муборизаи зидди мулкҳои ўзбеку тоҷикнишини таҳти сарпарастии амири Бухоро қароргирифтаи он сӯи дарёи Аму кўмак мерасониданд. Оқибат дар натиҷаи чунин амалиёт қисми зиёди тоҷикон ва ўзбеконе, ки аз қадим дар соҳили чапи дарёи Аму (ноҳияҳои шимолии Афғонистони кунунӣ) зиндагӣ мекарданд, ба таври сунъӣ аз бародарони ҳамхуни дар Осиёи Миёна будаи худ ҷудо шуда монданд.

Инро ҳам қайд накардан мумкин нест, ки дар Лондон ҳаёли муҳолилаи мусаллаҳонаи зидди давлатҳои хониро тамоман аз сар дур накарда буданд. Чунончи, соли 1858 ҳангоми дар парламенти Англия муҳокима шудани масъалаи вусъат додани экспансияи тиҷоратӣ дар Осиёи Миёна яке аз намояндагони парламент таъкид намуд, ки ҳамин омил «имкони ба ин мамлакат фири-стодани қувваҳои мусаллаҳро бештар мегардонад»²⁰⁷.

Вале мустамликадорон ба амалӣ намудани ин қасду ниятҳои худ муваффақ шуда натавонистанд.

²⁰⁵ Рожкова М.К., 1949, с. 311.

²⁰⁶ Ҳамон асар, с. 314.

²⁰⁷ Муфассалан ниг.: (илова бар асарҳои дар боло иқтибосшуда): Терентьев М.А., 1875; Грулёв М., 1909; Кастельская З.Д., 1934; Попов А.Л., 1940 а, 1940 б; Штейнберг Е.Л., 1950; Халфин Н.А., 1959, 1965, 1974; Муҳаммадҷонов А.Р., Насратов Т., 1957 ва ғ.

Тадқиқи илмӣи давлатҳои Осиёи Миёна

Чунон ки гуфта шуд, ҳукуматдорони подшоҳӣ аз натиҷаҳои умумии музокироти намоёндагиҳои дипломатии худ дар Бухоро, Хева ва Хўқанд қонеъ нагардида буданд. Кўшишҳои истифода бурдани робитаҳои иқтисодӣ барои аз ҷиҳати сиёсӣ барқарор кардани нуфузи томи Петербург дар Осиёи Миёна бо сабабҳои гуногун бароре накард. Вале мо наметавонем дар баҳо додан ба муносибатҳои сиёсии империяи Россия бо давлатҳои Осиёи Миёна аз чунин мавқеи маҳдуд ва махсус наздик шавем. Ҳатто агарчи сафари дипломатҳо на ҳамеша боиси расидан ба мақсадҳои пешгузаштаи онҳо мегардид, лекин ода-тан ба афзоиши беш аз пеш муносибати молиқон дар байни давлатҳои номбурда таъсире мекард.

Муҳимтар аз ҳама ин аст, ки мусофирати сафирон, намоёндагиҳо, тоҷирон ва сайёҳони ҷудогонани рус ба Осиёи Миёна аз дигар ҷиҳат аҳамияти хеле калон дошт. Аксари касоне, ки ба ин тарафҳо сафар мекарданд, одамони фозил ва донишманд буданд ва баъзеи онҳо забонҳои шарқро медонистанд²⁰⁸. Дар байни онҳо мутахассисони дараҷаи аввали география ва геология, геодезия ва астрономия, табиатшиносон, шарқшиносон ва забоншиносони пуртаҷриба ҳам буданд.

Дар таҳқиқи натиҷаҳои саёҳат ва таҳлили маводу иттилооти гуногуне, ки тоҷирони Россия ва Осиёи Миёна меоварданд, гули сарисабади илму фанни ватанӣ, аз он ҷумла шарқшиносон ва ҷуғрофидонони маъруфи асри XIX-и рус иштирок менамуданд.

Инак, мўъҷизас ба амал омад: дар зарфи камтар аз 50 соли асри XIX Осиёи Миёна аз сарзамини ношинос (terra incognita) ба кишваре табдил ёфт, ки илм дар бораи он бисёр маълумоти дақиқ ба даст овард.

Ба қавли ҷуғрофидони машҳури рус И.В.Мушкетов, экспедитсияҳои ни-маи аввали асри XIX дар таҳқиқи ҷуғрофии Осиёи Миёна аҳамияти калонеро молиқ мебошанд: «...Онҳо материалҳои комилаи илмӣ медиҳанд, ки ҳоҷат ба тафсир нест; илова бар мадракҳои каму беш дақиқи нақшабардорӣ, хизмати асосии ин тадқиқот иборат аз он аст, ки онҳо моро бо хусусиятҳои табииву таърихии ҳавзаи Туркистон шинос менамояд»²⁰⁹.

Дар вақти ин сафару саёҳатҳо роҷеъ ба халқҳои Осиёи Миёна, таърих ва маданияти онҳо низ мадракҳои фаровон ва гуногун (агарчи қисми зиёди онҳо он қадар мураттаб набуданд) ҷамъоварӣ карда шуданд. Мумкин аст гуфт, ки таҳқиқи этнографии мардумони Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIX шурӯъ гардида буд. Аз мадракҳои дар нашрияҳои мухталиф ва каммашҳур пароканда ва ё дар ҷузвдонҳои архив нигоҳ дошташуда дар бораи тарзи зиндагӣ, маданияти моддӣ ва баъзе ҷиҳатҳои маданияти маънавии халқҳои Осиёи Миёна: тоҷикон, ўзбекон, туркманҳо, қирғизҳо, қазоқҳо ва қарақалпоқҳо метавон тасаввур пайдо намуд. Афсўс, ки қисми муҳими ин мадракҳо дар тадқиқоти этнографии муосир хеле кам ё ҳатто тамоман исти-фода нашудаанд.

Омўзиши забони халқҳои Осиёи Миёна бо эҳтиёҷоти амалӣ алоқаманд буд. Дар айни замон ба тадқиқи илмӣ ин забонҳо низ ибтидо гузашта шуд.

²⁰⁸ Бехтарин шарҳи иҷмолии саёҳат ва экспедитсияҳои русҳо ба Осиёи Миёна дар солҳои 1715–1886 таълифоти зерин аст: Жуковский С.В., 1915; Маслова О.В., 1955, 1956, 1962, 1971.

²⁰⁹ Мушкетов И.В., 1915, с. 126. Барои тафсили муваффақиятҳои нақшабардории Осиёи Миёна –ниг.: Федчина В.Н., 1967, с. 78–103.

Дар қисмати забони тоҷикӣ чунин хидматро яке аз шарқшиносони намоёни рус В.В.Григорьев адо кардааст.

Дар ҳисоботи сайёҳон ёдгориҳои ҷудогонаи санъати меъмории Осиёи Миёна бисёр зикр шуда ва ё мухтасаран тасвир ёфта, лавҳаи баъзе аз онҳо сабт гардидаанд, инчунин тавсифи биноҳои иқоматӣ оварда мешавад. Аз ин қабил навиштаҷоти кӯтоҳ метавон маълумоти ғураиш барои таърихи санъати меъмории Осиёи Миёна ба даст овард.

Қариб ҳар як сайёҳ вазъи тартиби идории давлатҳои хониро каму беш ба тафсил баён карда, тавсифи ин ва ё он ҷиҳати ҳаёти иқтисодии онҳоро низ овардааст. Асари Н.В.Хаников «Тавсифи давлати хонии Бухоро» (1843) аз беҳтарин таълифотест, ки дар ин мавзӯ ба вучуд омадаанд. Вақте ки Н.В.Хаников ба Осиёи Миёна сафар кард, синни ӯ ҳанӯз ба 22 нарасида буд. Ӯ баъди хатми литсейи Саркоселск аз тариқи худомӯзӣ шарқшинос гардид. Истеъдоди фитрӣ, кунҷовӣ ва мушоҳидакорӣ ба ҷавони донишдӯст имкон доданд, асаре таълиф намояд, ки бо хусусиятҳои барозандаи худ – тасвири ҳамаҷониба ва амиқи аморати Бухоро – касро то кунун ба ваҷд меорад.

Дар китоби Н.В.Хаников ва асарҳои дигар муаллифон доир ба таърихи маҳалҳо, шаҳрҳо ва давлатҳои ҷудогонаи Осиёи Миёна мадракҳои муҳим зикр ёфтаанд. Дар айни замон, сайёҳон аз ин сарзамин дастнависи асарҳои гуногуни таърихӣ ва адабии ба забонҳои арабӣ, тоҷикӣ ва ўзбекӣ таълифёфта ро низ бо худ мебарданд, ки баъдтар чанде аз онҳо нашр гардид. Масалан, дастнависи «Таърихи Муқимхонӣ», ки сафорати рус соли 1821 аз Бухоро бурда буд, интиҳобан (матни асли, тарҷумаи фаронсавӣ) бо шарҳи О.И.Сенковский ба таърифи расонида шуд. Ба қавли В.В.Бартольд, ин асар дар наشري яке аз «саромадони шарқшиносии рус» профессор Сенковский барои европоён муддати дарозе ҳамчун ягона манбаи таҳқиқи аморати Бухоро хизмат намуд²¹⁰. Дар соли 1834 академик Х.Д.Френ барои кӯмаки сайёҳони рус феҳристи асарҳои муаллифони шарқро, «ки ба ҷустуҷӯи дастнависи асли ва ё нусхаҳои он машғул шудан лозим меомад», интишор дод. Ин феҳрист, ки чанд бор нашр гардид, дар ҷамъоварии дастнависҳои шарқӣ роли муҳим бозид. Донишманди ҷавон Н.В.Хаников низ аз Бухоро дастнависҳои зиёдеро пайдо карда, ба Россия бурд. Соли 1858 дар ҳайъати намояндагии дипломатии Н.П.Игнатиев шарқшиносии машҳури рус П.И.Лерх ба Хева ва Бухоро омада, маҷмӯи тамоми дастнависҳоро ҷамъ намуд. Дар як вақт сиккаҳои гуногуни зарби Осиёи Миёна низ бурда мешуданд.

Таҳқиқи таърих ва маданияти Осиёи Миёна яке аз муҳимтарин равияҳои шарқшиносии рус гардид. Намояндаи маъруфи ин равия академик Х.Д.Френ мадракҳои ғураиши сиккашиносиро таҳқиқ ва нашр намуд, матни туркии асари Абулғозӣ «Шаҷараи туркон ва муғулон»-ро ба таърифи расонид. И.Н.Березин «Шайбонинома» ва Н.И.Илминский «Бобурнома»-ро ҷоп карданд. В.В.Григорьев, В.В.Веляминов-Зернов, Я.В.Хаников бисёр манбаъҳои ғураиши русӣ ва маҳаллиро роҷеъ ба таърихи Осиёи Миёна бо шарҳи тафсири худ интишор намуданд. В.В.Веляминов-Зернов, В.В.Григорев, В.Г.Тизенгаузен ва дигарон муддати зиёде ба таҳқиқи сиккаҳои Осиёи Миёна машғул шуданд. Тавассути асарҳои ин олимони нахустин бор тарҳи давраҳои ҷудогонаи таърихи асримиёнагӣ ва нави Осиёи Миёна дар пеши назар ҷилвагар гардид. Н.Я.Бичурин (Иакинф) дар омӯзиши таърихи бостони Осиёи Миёна саҳми бебаҳое ғузошт. Хулласи калом, дар нимаи аввал ва миёнаҳои

²¹⁰ Бартольд В.В., 1977, с. 430.

асри XIX як зумра донишмандони рус дар соҳаи таҳқиқи таърихи Осиёи Миёна корҳои пурсамаре анҷом доданд²¹¹. Тоҷикон, ўзбекон, қирғизҳо, туркманҳо ҳамеша ин олимони забардасти русро, ки на фақат дар гузоштани асоси тадқиқи илмии Осиёи Миёна, балки дар устувор намудани дўстии халқҳои Осиёи Миёна ва халқи рус иқдоми тоистае кардаанд, бо ҳисси эҳтиром ва сипосгузорӣ ёд мекунанд.

* * *

Даврае, ки мо мавриди тадқиқ қарор додаем, яке аз саҳттарин давраҳои таърихи халқи тоҷик ба шумор меравад. Дар ҳамин давра байни давлатҳои мухталиф тақсим шудани халқи тоҷик анҷом меёбад. Бо таъсиси давлати Афғонистон қисми зиёди тоҷикон, ки аслан дар хоки Афғонистони кунунӣ иқомат доштанд, ба таври сунъӣ аз тоҷикони сокини Осиёи Миёна ҷудо карда шуданд²¹². Аксарияти тоҷикони Осиёи Миёна дар шаҳрҳои гуногуни аморати Бухоро ва давлати хонии Хўқанд, дар водии Фарғона, воҳаи Бухоро ва ғ., дар мулкҳои ниммустақили қўҳистонии сарзамини Тоҷикистони ҳозира (Қаротегин, Дарвоз, Вахон, Шуғнон ва ғ.), миқдори ками онҳо дар шаҳрҳои хонияи Хева ва давлатҳои хонии қазоқ (Авлиёто, Чимкент ва ғ.), дар Туркистон – дар давлати хоҷагони Қошғар (Қошғар, Хутан ва ғ.) сукунат доштанд. Дар шимоли Ҳиндустон ва Хуросони ба Эрон гузашта низ бисёр маҳалҳои тоҷикнишин мавҷуд буданд.

Ҳамин тариқа, дар миёнаҳои асри XIX вилоятҳои, ки тоҷикон ва дигар халқҳои Осиёи Миёна маскун буданд, ба ҳар мамлакат ва давлатҳои хонӣ пароканда гардиданд.

Ба сабаби сар задани бӯҳрони иқтисодӣ ва сиёсӣ дар Осиёи Миёна шароити иҷтимоӣ боз ҳам бадтар шуд.²¹³ Дар миёна ва чоряки сеуми асри XVIII бӯҳрон ба нуқтаи баланди худ расид. Ҳарчанд баъзе тадбирҳои марказиятдиҳӣ ва як андоза беҳтар кардани вазъии обёрӣ, ки дар ибтидо ва нимаи аввали асри XIX дар се давлат – аморати Бухоро, давлатҳои хонии Хўқанд ва Хева ба амал омад, қадре зухуроти шадиди ин бӯҳронро фурӯ нишонда бошад ҳам, онро тамоман аз байн бурда наметавонист.

Нуфузи ниҳоят зиёди дар байни оммаи забун ва гумроҳ пайдокардаи рӯҳониёни ислом, хусусан шайхони дарवेशӣ ба заволи ёфтани ва пӯсидани низомии феодалӣ мусоидат мекард. Чунон ки И.С.Брагинский ҳаққонӣ гуфтааст: «...вазъи фавқуллодаи саҳти хоҷагӣ ва маданӣ ва ҳоли табоҳи оммаи

²¹¹ Ҳанӯз асари мукаммале, ки саҳми дар таҳқиқи Осиёи Миёна гузоштаи илми русро дар нимаи аввал ва миёнаҳои асри XIX бо ҷузъиёташ нишон медеда бошад, ба вучуд наомадааст: Баёни мухтасараи нисбатан бозётибор – Бартольд В.В., 1925; Крачковский И.Ю., 1958.

²¹² Мо дар боло роҷеъ ба қўшишҳои амирони Афғонистон барои истило намудани заминҳои соҳили чапи дарёи Аму, ки пештар ба давлатҳои Осиёи Миёна тааллуқ доштанд, суҳан ронда будем. Амалиёти ҷиддии ишғолгарии феодалони афғон дар солҳои 50-уми асри XIX, пас аз он ки мулкҳои вилояти Балх ба сифати музофоти Туркистони Афғон ба ҳайбати давлати Афғонистон ҳамроҳ карда шуданд, шурӯъ гардид. Бо вучуди муқовимати далеронаи тоҷикон ва ўзбекон ҳукумати Афғонистон аз он сабаб ба ин истило муваффақ шуд, ки дар ин ҷо парокандагии феодалӣ ҳукмфармо буд, ҳокимони маҳаллӣ бо ҳам хусумат варзида, ҷангу пархош мекарданд, аморати Бухоро, ки ин мулкҳо пештар тобеи он буданд, худ дар натиҷаи низоъҳои феодалӣ заиф гардид, ба ин мулкҳо қўмаки ҷиддии ҳарбӣ расонида наметавонист.

²¹³ Брагинский И.С., Раҷабов С.А., Ромодин В.А., 1953, с. 23–26.

заҳматкаш дар миёнаи асри XIX на фақат зуҳури аз қаъри завоҷиби муддати асрҳо дар Осиёи Миёна давомдошта мебошад, балки дар айни замон зуҳури ба худ хоси зиддиятҳои байни қувваҳои истеҳсолкунандаи бо вучуди ҳар гуна душвории пешрафта ва муносибатҳои истеҳсолии ишқелзанаандаи давраи таназзули феодализм аст, ки ба харобшавии қувваҳои истеҳсолкунанда оварда мерасонид»²¹⁴.

Асри XVIII дар Осиёи Миёна давраи дар натиҷаи бӯҳрони саҳти иҷтимоӣ ва хоҷагӣ ақиб рафтани қувваҳои истеҳсолкунанда мебошад. Дар асри XIX ба ҷунбӯш даромадани тамоми соҳаҳои иқтисодиёт мушоҳида мешавад, ки дар ин бобат робитаҳои иқтисодии Осиёи Миёнаву Россия роли муҳим бозиданд. Дараҷаи баланди тараққиёти касбу ҳунар, алалхусус дар шаҳрҳо, инчунин равнақи тиҷорат нишон медиҳад, ки дар системаи форматсияи феодалии Осиёи Миёнаи асри XIX истеҳсоли мол ва гардиши пул мавқеи калонро ишғол менамуд ²¹⁵. Дар айни замон қисми асосии аҳолии давлатҳои Осиёи Миёна, махсусан аҳолии кӯчӣ ва муқимии деҳот ҳамоно дар шароити хоҷагии соф натуралӣ ва ё нимнатуралӣ зиндагӣ мекард. Тамоми системаи истеҳсолот ва муносибатҳои иҷтимоӣ асосан феодалий буд. Баъзе падидаҳои муносибати буржуазӣ (чунин тамоюлот ба назар мерасид) дар ин шароит ягон қадар ҳам инкишоф ёфта наметавонист. Дар боло роҷъ ба комёбиҳои соҳаи истеҳсолот ва тиҷорат суҳан ронда шуд. Аммо бино ба гуфтаҳои Ф.Энгелс, ки комилан ба Осиёи Миёна ҳам татбиқшаванда аст: «Ҳамаи ин муваффақиятҳои истеҳсолоти муомилот, дар воқеъ, аз рӯи мафҳуми имрӯза характери хеле маҳдуд доштанд. Истеҳсолот дар ҳамон шакли қарахти сирф устохонаи ҳунармандӣ боқӣ монда, бинобарин, ҳудаш ҳам хусусияти феодалиашро ҳанӯз нигоҳ медошт...» муваффақиятҳои тиҷорат низ маҳдуд буданд²¹⁶. Масалан, дар Осиёи Миёна тамоюли пайдоиши бозорҳои вилоятӣ ба зуҳур меояд, вале ин ҳам ба кулӣ сурат намасбад.

В.И.Ленин хотирнишон карда буд: «Фақат дар давраи нави таърихи рус (тахминан аз асри 17) ҳамаи ингуна вилоятҳо, қаламравҳо ва княжестваҳо ҳақиқатан ба сурати воқеӣ дар як воҳид пайваста шуданд... Сабаби он ин буд, ки мубодила дар байни вилоятҳо рӯз ба рӯз қувват мегирифт, муомилаи молӣ ҳам оҳиста-оҳиста меафзуд, бозорҳои хурд-хурди маҳаллӣ дар як бозори умумии Россия ба ҳам меомаданд. Азбаски роҳбарон ва соҳибони ин протсесс капиталистони савдогар буданд, эҷоди ин алоқаҳои милли танҳо эҷоди алоқаҳои буржуазӣ буд, на чизи дигар»²¹⁷.

Дар миёнаҳои асри XIX ин протсесс дар Осиёи Миёна аз ташкили бозорҳои маҳаллӣ ва қисман вилоятӣ дуртар нарафт. Дар чунин шароите, ки хоҷагии натуралӣ бартарӣ дошт ва парокандагии иқтисодиёти сӯй ҳукмфармой мекард, ба вучуд омадани бозори умумӣ дар Осиёи Миёна аз имкон берун буд; давлатҳои хонӣ мавҷудияти худро ҳамчун давлати феодалий нигоҳ медоштанд. Вазъияти давлатҳои хонии Осиёи Миёнаро дар нимаи аввали асри XIX метавон бо гуфтаҳои Ф.Энгелс тавсиф намуд: «Вале дар ҳама ҷо, ҳам дар шаҳрҳо ва ҳам дар деҳот, миқдори чунин унсурони аҳолий, ки пеш аз ҳама барҳам додани ҷангҳои беаъънии пайдарпай, бас кардани низоъи нифоқи байни феодалон ва ҷангҳои муттасили дохилӣ, ки ҳатто дар мав-

²¹⁴ Брагинский И.С., 1955, с. 434.

²¹⁵ Ин бар хилофи ақидаи баъзе муаллифони (масалан, ниг.: Неъматов Н.Н., 1959, с. 71–73) ба калонтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна, мисли Бухоро низ комилан тааллуқ дорад.

²¹⁶ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 21, с. 407.

²¹⁷ Ленин В.И. Асарҳо, ҷ. 1, с. 163–164.

ридҳои ба мамлакат ворид шудани душмани аҷнабӣ ҳам қатъ намегардид, хотима ёфтани ин ҳолати дар зарфи тамоми давраи асри миёна ҳамеша давом кардаи харобиовариҳои доимӣ ва комилан бемақсадро талаб менамуданд, зиёдтар мешуд»²¹⁸.

5. МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАЪНАВӢ

Нооромии замона ва ҷангҳои феодалӣ, зулму ситами бераҳмона ва харобиҳои мамлакат тараққиёти маданиятро бозмедоштанд. Албатта, даҳон офаринандагии халқҳои Осиёи Миёна поён намёёфт, вале он дар даврае, ки ҷамъият ба вазъияти таназзули иқтисодӣ ва то ҳадди охир фишор овардану инкор кардани шахсияти инсон афтода, тамоми ҷанбаҳои зиндагиро таассуби динӣ фаро гирифта буд, комилан ба зуҳур омада ҳам наметавонист.

Бинокорӣ ва меъморӣ

Дараҷаи тараққиёти санъати меъмории Осиёи Миёна алалхусус дар бобати сохтмони биноҳои бошукӯҳ дар давраи мавриди тадқиқ назар ба асри гузашта хеле поин рафт. «Дар нимаи асри XVIII бинокориҳои азими Бухоро аз ҳаракат бозмонд, гӯё ки мавҷудияти худро қатъ карда бошад: дар шаҳри валангор биное сохта намешуд. Ҳатто дар лаҳзае, ки аз охири аср кори сохтмон дубора ба роҳ даромад, тараққиёти он ҳамоно дар савияи нисбатан паст ҷараён меёфт»²¹⁹. Баъзе офаридаҳои меъморӣ барҷаста, аз қабилҳои бинои мадрасаи халифа Ниёзқул, ки бештар бо номи Чорманор машҳур аст ва силсилаи иморати халифа Худойдод, бо вучуди камхарҷии сохтмон ва соддагии сабки меъморӣ, аз он ки сохт ва намуди онҳо бо манзараи табиати маҳалли воқеъағаштаи худ мувофиқати комил пайдо кардааст, диққати ҳар бинандаро ба худ ҷалб менамоянд.

Дар Самарқанд якҷанд биноҳои калон сохта ва ё сохтмони нимкорамондаи иморатҳои кӯҳна анҷом дода шуданд. Масалан, дар миёна ва нимаи дувуми асри XIX дар таҳкурсии кӯҳна бинои масҷиди ҳазрати Хизр сохта, синас борҳо таъмир ва такмил карда шуд (ин бино намуди ҳозираи худро дар натиҷаи азнавсозии соли 1915 пайдо кардааст). Биноҳое, ки аз охири асри XVIII то миёнаҳои асри XIX дар Хева ва баъзе дигар шаҳрҳои хонии Хева бо вусъати тамоми сохта шудаанд, аз ҷиҳати меъморӣ таърихӣ гуногунранг ва ҷолибтаранд. Дар ин ҷо қасрҳо, корвонсаройҳо, дарвозаҳои шаҳр, мадрасаву масҷидҳо, мақбара ва манораҳо ба вучуд омада буданд. Чунончи, қабулгоҳи соли 1855 дар рӯи ҳавлии Кӯҳнаарк (Хева) сохташуда айвоне дорад, ки бо зарофати сугунҳояш аз тамоми айвонҳои Осиёи Миёна зеботар мебошад. Қасри дуошӯнаи Тошхавлӣ (1832–1841) яксаду пасту се хона, се ҳавлии калон ва панҷ ҳавлии хурдро дарбар мегирад. Ин иморати хеле калон ва мураккаб бо як маҳорати ғайбӣ тартиб ва танзим ёфтааст.

Дар хонии Хўқанд низ бинокорӣ вусъати зиёде пайдо карда буд. Дар шаҳрҳои гуногуни ин мамлакат бисёр иморатҳои мўхташам: қасрҳо, корвонсаройҳо, ҳаммомҳо, қалъаву манораҳо, инчунин масҷиду мадраса ва мақбараҳо сохта шудаанд.

Соли 1841 яке аз сайёҳони рус навишта буд: «Қасри хони ҳозира бинои дуошӯнаи хишти ва хеле зебоест, ки дар маркази шаҳр воқеъ гардида, атрофаш бо боғҳову иморатҳои ба он тааллуқдошта ва деворҳои баланди гилий

²¹⁸ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 21, с. 409.

²¹⁹ Путаенкова Г.А., Ремпель Л.И., 1965, с. 376.

иҳота гардидааст». Дар нимаи дувуми асри XIX қасри нави «ба таври худ хушнаму» (таъбири А.П.Федченко)²²⁰ сохта мешавад, ки корҳои асосии сохтмони он дар солҳои 1870-1871 анҷом ёфтааст. Тарҳи ин қаср мисли архитектоникаи рӯи он ҷолиб нест. Рӯи иморат бо кошинҳои гуногунранг зинат ёфта, дар ороиши он кандакории гачӣ истифода шудааст. Бо вучуди ороишоти зиёде иморати қаср шакли муназзам ва мўҳташам надорад. Дар ин ҷо устодони сафолсози Андичон, Чуст, Конибодом, Намангон, Ўротешпа, Риштон хуб маҳорат нишон додаанд. Мақбараи Модарихон ва Дахмаи Шоҳон (Хўқанд) тақлидкорона сохта шудаанд, рӯйкаши ин биноҳо аз ҳад зиёд рангоранг буда, дар онҳо таносуб риоя нашудааст. Масҷиди Хонақоҳ дар Марғелон ва масҷиди Чинорлики 1 дар Хўқанд бо айвонҳои пурнақшунигори худ хеле назаррабо мебошанд. Мақбараи Хоҷамини Қабрии Намангон (нимаи дувуми асри XVIII) дар санъати меъмории асрҳои XVIII–XIX-и на фақат Хўқанд, балки тамоми Осиёи Миёна мақоми хосае дорад. Вай, сарфи назар аз баъзе ҷиҳатҳои илтиқотӣ, асосан анъанайи меъмории классикии давраи асри миёнаи Фарғонаро давом медиҳад. Шаклҳои дақиқи меъмории ва ороишоти муҷаллал ин обидаро аз тамоми бинокориҳои онвақта фарқ мекунонад.

Дар ҳамин давра дар Хучанд, Ўротешпа, Ҳисор, Панҷакент ва дигар шаҳрҳо низ иморатҳои зиёд сохта шуданд. Масалан, масҷиди Чорбоғи Хучанд бо айвони баланд ва нақшунигори зебои сақфи даромадгоҳи худ аз ҳамин қабил ёдгориҳои меъмории ба шумор меравад. Вале дар байни бештар аз дусад масҷид ва бисту панҷ мадрасаи Хучанд фақат чандтои онҳо аз ҷиҳати меъмории мавриди таваҷҷўҳ мебошанд. Аз ёдгориҳои меъмории Ўротешпа бинои мадрасаи Рустамбек, ки мутаассифона то замони мо боқӣ намондааст, қобили қайд аст. Намои кошинкории он бо суратҳои дар пештоқи иморат капидашудаи ҳайвоноти асп ё палангмонанди ба муқобили якдигар ҳаракаткунанда зеби махсусе пайдо карда буд. Бинои мадраса дуошёна буда, 49 ҳуҷра дошт, дар ду гўшаи рӯи он ду манор мавҷуд буд. Аз сохтмонҳои калони онвақтаи Ўротешпа мадрасаи Намозгоҳ, айвони тиллокории пойгаҳи қароргоҳи ҳоким дар болои Муғтеппа, ҳаммом ва корвонсаройро, ки аз хишти пухта бино ёфта буданд, метавон зикр кард.

Дар ҳамин давра иморатҳои Регистони Ҳисор, Мадрасаи Нав, мадрасаи Миролим-додхоҳи Панҷакент сохта шудаанд. Тадқиқи ҳамаи ин ёдгориҳои меъмории ба чунин хулосае меорад, ки дар сохтмонҳои бошукӯҳи онвақта савияи техникӣ ва меъморию бадеӣ хеле паст гардида будааст.

Аммо дар бинокориҳои оммавӣ манзара тамоман дигар аст. Дар ин ҷо на қатъи анъана ва на таназзул мушоҳида намешавад. Баръакс, маҳз дар ин давра навҳои маҳаллии манзилҳои Осиёи Миёна комилан ташаккул меёбад. Зимнан дар тарҳ, ороиш ва масоҳат ду навъи бино-манзили одамони давлатманд ва манзили одамони бенаво аз ҳам тафовути ҷиддӣ пайдо мекунам. Чор тарафи манзилгоҳ бо деворҳои баланд иҳота карда мешуд. Ба тақозои иқлим дар ҳар манзилгоҳ саҳни ҳавлӣ аҳамияти калоне дошт, зеро сокинони он аксари рӯзҳои солро дар зери сояи дарахтон ва гирди ҳавзи рӯи ҳавлӣ мегузаронданд. Ҳавлӣ аз ду қисмат иборат буд: ҳавлии дарун ва ҳавлии берун. Дар ҳавлии дарун хонаҳои зист, саиҳона ва ғ. ҷой мегирифтанд. Гоҳо ҳавлии махсуси хоҷагӣ ва қитъаи боғ ҳам ҷудо карда мешуд. Ҳамчунин дарвозахона бо дари кандакоришуда низ ба қисми таркибии манзилгоҳ дохил мегардид. Аксаран

²²⁰ Федченко А. П., 1875, с. 44.

дар пепи хонаҳо айвон месохтанд. Биноҳо на фақат якошона, балки дуошона ва гоҳо сеошона ҳам буданд.

Дар бинокориҳои деҳот ҳавлӣ ва қитъаи боғ бо деворҳои баланди гилӣ ихота гардида, раборт ва ё қўрғон аксар вақт зеварбандӣ карда мешуд. Беҳтарин намунаҳои чунин манзилҳо дар Самарқанд боқӣ мондаанд ²²¹. Хонаву айвонҳо чунон сохта мешуданд, ки касро дар тобистон аз гармо ва дар зимистон аз сармо муҳофизат мекарданд. Хонаи зист ғайр аз дари асосӣ дари-ча ва тобадон ҳам дошт, ки барои равшанӣ ва тоза кардани ҳавои хона хизмат мекард. Дар даруни хона барои ҳӯрокпазӣ оташдону мӯрӣ ва барои гарм шудан дар фасли зимистон сандалӣ мавҷуд буд.

Барои ороиши қисмати дохилии сохтмон тамоми навъҳои ҳунари амалии мардум, аз қабилӣ кандакорӣ чӯб, гаҷкорӣ, нақшу ниғор ва ғ. истифода бурда мешуд, ки он бо ҷиҳози хона ҳамоҳангии тоҷ пайдо мекард. Аммо ин ҳама ба манзили одамони доро мутааллиқ буд. Масалан, шахси давлатманди Хучанд Камол Ҷалилов ва Ҳайдар ном бои Ўротеппа ҳамин гуна ҳавлӣ доштанд. Мардикороне, ки барои онҳо хизмат мекарданд, дар кулбаҳои ҳақир, баъзан дар заминкану таҳонаҳо мезистанд. Дар сурате ки он ҳама биноҳои мўхташам ва он ҳама осори ҳунари амалӣ, ки дар боло зикр гардид, бо ранҷи дасти онҳо ва бародарони ҳамқисматашон ба вучуд омадаанд. Дар шеър, ки ба як бинокори гулдасти Фарғона бахшида шудааст, гуфта мешавад, ки ӯ ҳам тарҳандоз, ҳам меъмр, ҳам наҷвор, ҳам наққош буд. Этнографҳо ва мутахассисони таърихи меъмрӣ, алалхусус А.К.Писарчик, В.Л.Воронина, Л.И.Ремпель ва П.Ш.Зоҳидов мактаби меъмрии Хоразм, Бухоро ва Фарғонаро бо тамоми навъҳои маҳаллиаш, инчунин манзилҳои аз онҳо тамоман фарқкунандаи тоҷикони кўҳистонро мавриди тадқиқи ҳамаҷониба ва ҳеле дақиқ қарор додаанд ²²².

Заргарон ва мисгарон низ осори бисёр нафиси ҳунари офаридаанд. Асарҳои шоистаи таҳсини кандакорону ҳаққокон, бофандагону дўзандагон, кулолону соири ҳунармандони забардаст аз он башорат медиҳанд, ки санъат ва ҳунари халқ дар ин давра ҳам мавҷудияти худро давом дода, комёбиҳои муҳимро ноил гардидааст. Тафриқаи моливу иҷтимоӣ, чунон ки дар боби манзил мушоҳида гардид, ба маданияти модӣ низ нақши ҳеле равшани худро гузоштааст.

Ҳаёти илмӣ ва адабӣ

Дар шароите, ки мамлакат аз ҷиҳати иқтисодӣ ҳеле ақиб монда, нуфуз ва эътибори рӯҳониёни иртиқои ислом беҳад пурқувват мегардид, дар бораи тараққиёти бомуваффақияти ҳаёти илмӣ ҷои ҳарф задан ҳам набуд. Дар ин

²²¹ Писарчик А. К., 1975, с. 140.

²²² Дар асарҳои ҷамъбастанандаи Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1958–1965; Ремпель Л.И., 1961, Сухарева О.А., 1958; 1962; 1966; инчунин дар таълифоти дигар этнографҳо мадракҳои ҳеле муҳим ва ҷолиби диққат оварда шудаанд. Дар ин бобат дигар асарҳои тадқиқотии махсус низ мавҷуданд, аз ҷумла: Денике Б.П., 1928, Лавров В.А., 1964 Ремпель Л.И., 1936; 1937; 1960; 1969; Писарчик А.К., 1937; 1954; 1956; 1970; Андреев М.С., Писарчик А.К., 1958, Полупанов С., 1937, Кисляков Н.А., 1939; Фуломов Я.Ф., 1941, Бачинский Н.М., 1947; Веймарн В.В., 1948, Воронина В. Л., 1949; 1951 а; 1951 б; 1953; 1956; 1959 а; Бретаницкий Л.С., 1950; Абдурасулов Р.Р., 1960; Ноткин И.И., 1961; Зоҳидов П.Ш., 1965; 1969; Мухторов А., 1965; Рўзиев М., 1967 ва ғ. Мо имкон надорем дар сари натиҷаҳои ин тадқиқотҳо қадре бошад ҳам, муфассалтар таваққуф намоем.

давра на фақат ягон қадар асарҳои муҳим ба вучуд наомаданд, балки омӯхтани дастовардҳои илмӣ замонҳои гузашта низ қариб тамоман ба дараҷаи нестӣ расид.

Хусусан замони ҳукмронии амир Шохмурод ва ворисони ӯ дар ин бобат тиратарин давраҳост. Дар ин вақт фақат омӯхтани илми фикҳ, тафсири «китобҳои муқаддас» ва шарҳи китобҳои дарсии динии асри миёна хеле ривоч ёфт. Ба ин сабаб муддати таҳсили мадраса ниҳоят дароз шуда, боиси аз до-нишҳои замон маҳрум мондани ҳатто боистеъдодтарин фарзандони халқ гар-дид.

Омӯхтани адабиёти бадеӣ, илмӣ баён, ҳаттотӣ, риёзиёт, ҳайъат дар прог-раммаи мадрасаҳо аслан ба назар гирифта наменшуд. Хостгорон метавони-станд бо ин соҳаҳо ба тариқи худомӯзӣ машғул шаванд.

Забони тоҷикӣ дар ин давра ҳамоно аҳамияти аввалияи худро дар даст-гоҳи давлатӣ нигоҳ дошта, монанди собиқ ҳам дар риштаи адабиёт ва ҳам дар корҳои идоравӣ мавқеи асосиро ишғол мекард. Дар мактабҳо таълиму тадрис бо ин забон ба амал меомад.²²³ Вале дар мадрасаҳо қариб тамоми дарсҳо ба забони арабӣ гузашта, забони тоҷикӣ фақат барои шарҳ ва тарҷумаи баъзе дарсҳо хидмат менамуд.

Мо сарчашмаҳои ҳаттии оид ба адабиёти асри ХУШ-ро дар даст надорем. Мувофиқи девонҳои ҷудоғонаи то замони мо расидаи шоирони он давр, ада-биёти Мовароуннаҳр дар аҳди зикршуда ба таназзули саҳт рӯ ниҳода буд. Дар охири асри XVIII – ибтидои асри XIX алалхусус, дар Хўқанд ҳаёти адабӣ ду-бора ба ҷўшу хурўш медарояд. Шоирони зулҳисонайн (амир Умархон, Мак-нуна, Гулҳанӣ ва дигарон) ба вучуд меоянд, ки асарҳои шоирро ба забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ илшо мекарданд. Оҳангҳои иҷтимоӣ дар шеърҳои онвақта хеле заиф гардида, таъсири тасаввуфи ғайрифаъол қувват мегирад. Дар миё-наи асри XVIII ҷараёни тозае ба зуҳур меояд, ки дар таърихи адабиёти тоҷик бо номи бедилӣ машҳур аст. Намояндагони ин ҷараён дар Осиёи Миёна беш аз ҳама ба тасаввуфи Бедил тақлид намуда, ба мароми умумии фалсафӣ ва иҷтимоии ӯ вуқуфи комил пайдо намекарданд.

Шоир ва файласуф Мирзо Абдулқодири Бедил (1644–1721) яке аз охири-намояндагони барҷастаи адабиёти тоҷикзабони асримеёнагии Ҳиндустон ба шумор меравад. Ў дар сарзамини Ҳинд ба дунё омада ва умр ба сар бурдааст. Бедил дар асарҳои худ бар асоси назарияи ваҳдати вучуд баъзе фикрҳои бидъ-атомезро, ки бар ҳилофи дини ислом буданд, ифода карда ва бар зидди нифоқ ва адовати мазҳабии байни ҳиндӯён ва мусулмонон сар бардоштааст. Ў ақидаҳои худро баъзан ошкоро ва гоҳо дар зери таъбирҳои тасаввуфӣ баён намудааст. Асарҳои Бедил бо сабки махсус навишта шудаанд. Гояҳои ин шо-ир ва мутафаккири бузург назар ба дигар ҷойҳо бештар дар Осиёи Миёна, дар байни тоҷикон ва ўзбекон тарафдорони худро пайдо намуд. Лекин, мутаасси-фона, қисми зиёди пайравони Бедил асосан услуби мураккаби бадеии ўро дар пақл тақлид карда, ба мазмунҳои фалсафӣ, сиёсӣ ва иҷтимоии мероси адабии вай аҳамият надодаанд. Шояд ба сабаби ақиб мондани ҳаёти маданияи Бухоро ва дар ин маҳал хеле қувват гирифтани таъсири таассуби динӣ бошад, ки ак-саран ҷиҳатҳои тасаввуфии шеърҳои Бедил диққати пайравони ўро ба худ ка-шидаанд. Ин ҳолатро ҳам дар байни шоирони тоҷикзабони дарбори Умархон

²²³ Дар мактабҳои тоҷикии аморати Бухоро хондани асарҳои шоири бузурги ўзбек Навоӣ расм гардида буд, ки дар бобати ба забони ҳамдигар ошноӣ пайдо кардани ду халқи бародар – тоҷикону ўзбекон аҳамияти калоне дошт.

(дар Хўқанд) ва ҳам дар эҷодиёти дигар шоироне, ки дар Бухоро, Самарқанд, Хучанд ва соири шаҳрҳо напшгунамо ёфтаанд, метавон мушоҳида кард ²²⁴.

Бо вучуди ин, қараёни бедилизм ғайр аз муқаллидони кўҳнапараст намо-яндагони пешқадами худро низ соҳиб буд. Дар байни пайравони Бедил ода-моне ҳам буданд, ки баъдҳо, дар асри XIX ва ибтидои асри XX эҷодиёти худро то андозае ба ҳаёти иҷтимоии халқ наздиктар намуда, ғояҳои нисбат ба он замон мутараққиро табиғ мекарданд. Нақибхони Туғрал, Асирии Хучандӣ ва Чавҳарии Истаравшанӣ аз зумраи чунин шоирон маҳсуб меёфтанд.

Умуман, равияи демократӣ ба назми ин давра низ роҳ пайдо менамуд. Чунончи, Мирзо Муҳаммадсодиқи Муншӣ, ки дар эҷодиёти ӯ оҳангҳои озодфикрӣ ва танқиди зулму истибдоди ҳукмронон эҳсос мешавад, намоёндаи ҳамин равия мебошад. Тамоюли танқиди сохти мавҷударо дар эҷодиёти баъзе шоирони дигари Бухорой аз қабилӣ Ирсии Ҳисорӣ, Хичлати Бухорой, Раҳими Самарқандӣ ва ғайра низ метавон мушоҳида намуд. Дар доираи адабии Хўқанд мисли Гулханӣ, Мучрим, Кошиф, Маъдан, Ҳозиқ ва Махмур шоироне буданд, ки бо мароми эҷодияшон аз дигар муосирони худ тафовут доштанд. Шоира Дилшод, ки монанди бисёр адибони он замон асарҳояшро ба ду забон – тоҷикӣ ва ўзбекӣ офаридааст, нисбат ба қабру ситам ва бедодгариҳои ҳокимони феодалий ва мулозимони онҳо ҳисси нафрат ва эътироз баён менамояд.

Дар ин давра асарҳои оид ба таърих асосан шакли воқеанигориро ба худ гирифта буданд. Лекин дар ҳар сураат як идда сарчашмаҳои таърихӣ ҳам ба вучуд омаданд, ки дар масъалаи омўхтани ҳаёти асрҳои XVIII–XIX арзиши зиёде доранд. Яке аз ин гуна сарчашмаҳо асари Муҳаммадвафои Карминағӣ «Тўҳфаи хонӣ» ё худ «Таърихи Раҳимхонӣ» аст. Ин китоб воқеаҳои дар байни солҳои 1721–1767 рӯйдодаро дар бар мегирад. Дигар аз асарҳои муҳими ин давра китоби Муҳаммад Яъқуб «Гулшану-л-мулук» мебошад, ки дар солҳои сивуми асри XIX навишта шуда, замони ҳукмронии манғитҳоро то аҳди амир Насрулло тавсиф медиҳад. Таърихи хонҳои Хўқанд дар «Мунтахабу-т-таворих» ном асари Муҳаммад Ҳакимхон, ки воқеаҳои аз замони ҳукмронии Норбўта (тақрибан с. 1770) то айёми салтанати Муҳаммадалихонро нақл менамояд, шарҳу баён ёфтааст. Асари Мулло Агтор «Чаҳоннамо», ки соли 1810 таълиф ёфта буд, асосан ба муносибати байни аморати Бухоро ва давлати хонии Хўқанд бахшида шудааст. Илова бар ин, доир ба таърихи давлати хонии Хўқанд асарҳои дигар, аз қабилӣ «Таърихи Шоҳруҳӣ»-и Мулло Ниёз Муҳаммад ва «Таърихи муҳочирон»-и Дилшод низ таълиф ёфтаанд. Доир ба таърихи аморати Бухоро ғайр аз асари Аҳмад Махдуми Дониш «Таърихчаи Бухоро» ҳамчунин таърихи Мулло Ҳамулӣ (охири асри XVIII нимаи аввали асри XIX) қабилӣ қайд мебошад.

²²⁴ Айни С., 1954; Айни Х.С., 1956; Бедил, 1955.

Фасли шашум

**ТОҶИКОН ДАР ДАВРАИ
БА РОССИЯ ҲАМРОҲ ШУДАНИ
ОСИЁИ МИЁНА ВА ТАРАҚҚИЁТИ
МУНОСИБАТҲОИ КАПИТАЛИСТӢ
ДАР ИН САРЗАМИН**

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ДАВРАИ БА РОССИЯ ҲАМРОҶ ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА

1. ОҶОЗИ БА РОССИЯ ҲАМРОҶ ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА

Инкишофи минбаъдаи робитаҳои тиҷоратӣ бо Россия бо давлатҳои Осӣи Миёна

Чунон ки дар боло қайд карда шуд, ҳукумати подшоҳии рус саъй менамуд, ки бо роҳи иқтисодӣ ва дипломатӣ мавқеи худро дар Осӣи Миёна мустаҳкам карда, нуфузи ҳукмфармои худро дар Бухоро, Хева ва Хўқанд пойдор гардонад. Дар охири солҳои чилум ва ибтидои солҳои панҷоҳуми асри XIX кўшишҳои Британия дар роҳи вусъат додани тиҷорат ва дасисаҳои сиёсии он Петербургро ба тапшиш андохта, дар вай хавфи ҷиддии аз даст рафтани бозори осӣи миёнагии молҳои рус ва дар ҳудуди ҷанубии Россия устувор гардидани мавқеи ҳарифони хатарнокро ба вучуд овард. Аз ин рӯ, ҳукумати подшоҳӣ барои инкишофи минбаъдаи муносибатҳо бо давлатҳои хонии Осӣи Миёна ҳаракат намуда, дар айни замон ба мақсади барқарор кардани ҳукмронии худ дар он сарзамин иқдоми ҷарбӣ низ ба амал овард.

Дар соли 1847 кўшуни ҳукумати подшоҳӣ ба соҳилҳои баҳри Арал расид. Дар ин ҷо бо унвони Раим истехоме бино карда шуд, ки баъдҳо номи Қалъачаи Аралро ба худ гирифт. Ин истехом ва дигар қалъаҳои соҳили баҳри Арал барои он сохта шуда буданд, ки ҳаракати бемонсаи корвонҳои тиҷоратӣ ба дарунтари Осӣи Миёна таъмин гардад. Дар ҳуди ҳамин вақт дастаи дигаре, ки аз ҷониби Сибир ба Осӣи Миёна ҳаракат мекард, ба Ҳафтруд расид. Ба ин тариқа, қувваҳои ҷарбии ҳукумати подшоҳӣ аз ду тараф – аз Оренбург ва Омск ба заминҳои яйлоқии аз қазоқҳо ва қирғизҳо қашидагирифтаи давлати хонии Хўқанд наздик шуданд.

Ишғоли қалъаи Окмачити Хўқанд (истехкоми Перовский, Қизил Ўрдаи ҳозира), ки соли 1853 пас аз муҳосира ва ҳамлаи дастаи ҷанговарони рус таҳти фармондеҳии генерал-губернатори Оренбург В.А.Перовский ба вуқӯъ пайваст, дар роҳи ҳаракати минбаъдаи кўшунҳои ҳукумати подшоҳӣ марҳалаи муҳимме гардид. Ҳамон сол аввалин роҳи обии Россия ба Осӣи Миёна кушода шуд ва киштиҳои рус ба шино кардан аз баҳри Арал ба самти сарғаҳи дарёҳои Сир ва Аму шурӯъ намуданд. Пас аз ин қад-қад соҳилҳои дарёи Сир як қатор нуқтаҳои муқовимат сохта, хатти истехмомоти Сирдарё ба вучуд оварда шуд. Дар тарафи шарқии Осӣи Миёна хатти истехмомоти Сибир ба он мутобиқат менамуд. Аҳолии маҳаллӣ қазоқҳо ва қарақалпоқҳо, ки дучори зулму тааддии давлатҳои Хўқанд ва Хева гардида буданд, ба кўшунҳои ҳукумати подшоҳии рус фаъолона кўмак мерасониданд.

Петербург дар баробари ба амал овардани иқдоми ҷарбӣ саъю кўшишҳои худро дар бобати ба василаҳои дипломатӣ «кушодани» роҳи васеи ба Хева ва Бухоро дохил шудани молҳои рус низ идома меод. Баъди тамом шудани ҷанги Қрим, ки як муддат диққати доираҳои ҳукмронии империяи Россияро аз Осӣи Миёна дур карда буд, соли 1858 ба аморати Бухоро ва хонии Хева бо сардории полковник Н.П.Игнатов намоёндагии дипломатӣ фиристо-

да шуд. Гуфтушуниди ин намояндагӣ дар давлати хонии Хева ягон натиҷае надод. Аммо дар аморати Бухоро ба Игнатев муяссар шуд, ки баъзе муваффақиятҳо ба даст оварад. Амир Насрулло, ки бо хони Хўқанд ҷанг мекард, бо умеди пуштибонӣ дидан аз давлати Рус ҳайъати сафоратро ба хушӣ пазируфт ва барои савдогарони рус имтиёзҳои муайяне ваъда дод. Лекин амалӣ намудани мувофиқати ҳосилшуда ниҳоят дараҷа душвор гардид. Худи Игнатев ҳам фаҳмид, ки ҳукуматҳои хонӣ (қабл аз ҳама, ҳукумати Хева) ба мушоҳидаҳои пешина аҳамияте намедиханд: дар Хева ҳатто матни қарордодеро, ки дар натиҷаи ба давлати хонӣ таъриф овардани П. Никифоров ва Г. Данилевский баста шуда буд, ёфта натавонистанд...

Империяи Россия ба ҳулосае омад, ки барои расидан ба мақсадҳои сиёсӣ ва иқтисодии худ дар Осиёи Миёна бояд қувваҳои мусаллаҳро ба кор андохт. Ин ният аз он сабаб ҳам қувват мегирифт, ки пас аз ҷанги Қрим нисбат ба давлатҳои тараққиқардаи аврупоӣ заифтар будани Россияи подшоҳӣ аён гардид ва Осиёи Миёна ҳамчун бозори каму беш замонатдори молҳои саноатии рус дар пеши назари доираҳои ҳукмрон ва соҳибкорони мамлакат аҳамияти махсусе пайдо намуд. Ваҷҳи охирӣ бо тараққиёти сарои муносибатҳои капиталистӣ дар Россияи нимаи дувуми асри XIX, хусусан пас аз бекор кардани ҳуқуқи крепостной хеле саҳт алоқаманд буд. Корхонаҳои нави саноатӣ ба вучуд меомаданд. Муҳимтарин соҳаи саноат – бофандагӣ, ки бо таъмини пахта вобаста буд, бо суръати тамом вусъат меёфт. Тараққиёти иқтисодӣ ба даст овардани бозорҳои нави фурӯши мол, манбаъҳои нави маводи хом ва василаҳои нави алоқаро талаб мекард.

Илова бар ин, амалиёти фаъолонаи давлати Рус дар Осиёи Миёна на фақат хавфи аз тарафи Англия истило шудани ин сарзаминро бартараф мекард, балки, баръакс, Россияро ба ҳудуди мулкҳои шарқии Британия наздиктар менамуд. Ба ҳамин восита Петербург қусури шикасти ҷанги Қримро гирифтани ва мавқеи худро дар Европа мустаҳкам кардани буд. Аз ин рӯ, сардаровардан ба дарунтари Осиёи Миёна бо мақсад ва манфиатҳои ҳам помешикон ва ҳам доираҳои буржуазии империяи Россия мувофиқат мекард.

Мо дар баробари таъкид намудани омезиши сабабҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ, ки Петербург дар муайян кардани нақшаи фаъолияти худ нисбат ба давлатҳои Осиёи Миёна онҳоро ба асос мегирифт, мавқеи дараҷаи аввал доштани омилҳои иқтисодиро бояд дар назар дошта бошем¹. В.И. Ленин дар мақолаи «Боз доир ба масъалаи назарияи реализатсия» маҳз дар давраи баъди ислоҳот бештар авҷ гирифтани мустамликакунии кишварҳои канориро бесабаб хотирнишон накардааст. Ў менависад: «Ҷануб ва ҷануби шарқи қисмати Россияи Европой, Кавказ, Осиёи Миёна, Сибир як навъ мустамликаҳои капитализми рус мебошанд ва на фақат ба қад, балки ба бар ба андозаи бузург тараққӣ ёфтани капитализми русро ҳам таъмин мекунанд»².

Бинобар ин бесабаб нест, ки масъалаи дар Осиёи Миёна устувор гардидаи мавқеи империяи Россия таваҷҷӯҳи аз ҳад зиёди доираҳои тиҷоратии саноатиро ба худ кашада, дар таъкилот ва органҳои матбуоти онҳо мавқеи муҳокимаи пурҷӯшу хурӯше гардидааст.

Ишғолгариҳои мустамликавӣ фақат ба ҳукумати мутлақаи подшоҳӣ, помешикҳо, дворянинҳое, ки дар хизмати гражданин ва ҳарбӣ мансабҳои калонро

¹ Ниг.: Халфин Н.А., 1972.

² Ленин В.И. Асарҳо, ҷ. 4, с. 86.

соҳибанд, ба як тўдача капиталистон, фабрикантҳо ва пудратчиҳо ғоиданок аст³.

Дар солҳои шастуми асри XIX, ба сабаби он ки дар натиҷаи сар задани ҷангҳои дохилӣ дар шимол ва ҷануби Америка ба Европа кашондани пахтаи америкой қатъ гардида, бӯҳрони саноати боғандагии Европа ва Россия ба амал омад, истилои Осиёи Миёна ҳамчун манбаи маводи хоми пахта аҳамияти махсус касб намуд. Масалан, то соли 1861 як пуд пахтаи Бухоро дар ярмаркаи Нижегород 4-5 сўм арзиш дошта бошад, нархи он дар соли 1862 ба 7 сўму 50 тин ва дар соли 1864 ба 23-24 сўм расид.

Ҳуҷуми қўшунҳои подшоҳӣ ба Осиёи Миёна

Дар соли 1864 ҳуҷуми қатъии қўшунҳои подшоҳӣ ба Осиёи Миёна сар шуд. Дар моҳи сентябри соли 1864 Чимкент забт гардид. Сипас қўшуни подшоҳӣ ба тарафи Тошканд ҳаракат кард. Дар охири моҳи апрели соли 1865 баъд аз тўшпарронии шиддатнок қўшуни подшоҳӣ ба ишғол намудани қалъаи Ниёзбек муваффақ гардид. Ин қалъа дар соҳили дарёи Чирчиқ бино ёфта, барои мудуфияи Тошканд роли калоне мебозид, илова бар ин, сарғаҳи оби дохили шаҳр низ дар наздикии ҳамин қалъа воқеъ шуда буд. Дар натиҷаи ҳамлаи саҳт ва ҷангҳои шадиди қўчагӣ 15 июни соли 1865 яке аз калонтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна суқут кард. Вале расман ба Россия ҳамроҳ кардани Тошканд бо мулоҳизаҳои дипломатӣ то тирамоҳи соли 1866 мавқуф гузошта шуд.

Ҷангҳои дохилии хонияи Хўқанд ва ҳамчунин муносибатҳои душманонаи байни Хўқанду Бухоро ба амалиёти муваффақиятомези қўшунҳои подшоҳӣ пароити мусоид фароҳам оварданд. Дар баробари рақобати Бухорову Хўқанд, ки аксар вақт боиси сар задани задухўрдҳои мусаллаҳонаи байни онҳо мегардид, аморати Бухоро ва хонияи Хева низ дар давоми ин солҳо бо ҳам муборизаҳои тундугезе мебуданд. Ин ҳама ҷангу низоъҳои байниҳудии давлатҳо ба вазъи сиёсӣ ва иқтисодии онҳо таъсири ҳалокатбор мерасонданд.

Дар миёнаҳои соли 1865 амир Музаффар ба водии Фарғона лашкар кашид. Қўшуни Хўқанд, ки дар муҳорибаҳои шадид ва тўлонӣ бо дастаҳои ҳукумати подшоҳӣ хеле заиф гардида буд, ба ҳуҷуми лашкари Бухоро муқовамат карда натавонист. Ин буд, ки амир Музаффар Хўқандро нисбатан ба осонӣ забт намуда, ҳукмрони собиқе Хўқанд-Худоёрхони ҳарис ва золими аз тарафи халқ шўришгар рондашударо дубора ба тахти хонӣ нишонд.

Амир Музаффар аз ин барори кор рўҳбаланд гардида, ба Тошканд ҳайъати сафорат фиристод ва аз ҳукуматдорони рус талаб кард, ки фавран шаҳрро тарк намоянд. Дар фосилаҳои музокироти дипломатӣ ҳар гоҳ задухўрди қўшуни подшоҳӣ ва сарбозони амир низ ба амал меомад. Губернатори ҳарбии Туркистон М.Г.Черняев дар моҳҳои январу феввали соли 1866 қалъаи Ҷиззахро фатҳ карданӣ шуда, чанд дафъа ба он ҳамла овард, вале ба мақсад расида натавонист. Ин амалиёти бесамар ва «ташаббуси» беҳуда фақат чунин натиҷас дод, ки М.Г.Черняев аз вазифа дур карда шуда, ба ҷои ӯ Д.И.Романовский таъин гардид. 8 май соли 1866 губернатори ҳарбии нав дар муҳорибаи Эрҷар, дар роҳи Ҷиззах ва Хуҷанд қўшуни амирро торумор намуд. Қайд кардан ҷолиб аст, ки Д.И.Романовский пас аз шикасти қўшуни Бухоро ба сўи ин давлат ҳаракат накарда, ишғоли Хуҷанд (24 май соли 1866),

³ Ҳамон асар, с. 386.

қалбаи Нов ва истехкоми Ўротеппаро (12 октябри соли 1866) афзалтар донист. Ин қарор, зоҳиран аз он сабаб қабул карда шуд, ки ин маҳалҳо аҳамияти калони стратегии ҳарбӣ дошта, дар сарғаҳи роҳи водии Фарғона воқеъ гардида буданд. Хучанд, Ўротеппа ва Нов аввалин шахрҳои асосан тоҷикнишин мебошанд, ки ба ҳайъати Россия дохил шудаанд.

Д.И.Романовский ба ин васила паҳлуи чапи худро мустаҳкам намуда, тамоми қувваҳои худро ба муқобили душмани асосӣ—амир Музаффар равона сохт. Амири Бухоро бошад, ба ҷанги зидди қўшунҳои муназзами империяи Россия омодагии дурусте надошт. Адиби маорифпарвари тоҷик Аҳмади Дониш (1828–1897) тадрукоти муҳорибаи Ҷиззахро чунин ба қалам овардааст: «...аскаре зиёда аз ҳадду ҳаср бад-ин насақ ҷамъ шуда, баъзе ба шавқ, баъзе ба қарҳ аз ҳар табақа мардум ба нияти ғазо мерафтанд, баъзе даҳрӯза, баъзе якмоҳа. Ҷаноби амир низ чун ин ҷамъиятро мулоҳаза намуд, ба худ ҷазм кард, ки ба ҳамин юруш то Петербурх – пойтахти импротур фатҳ хоҳад шуд; чу меид, ки тўлу арзи қўшун қариб ба ду фарсах меравад ва намедонист, ки:

Пароканда лашкар наёяд ба қор,
Дусад марди ҷангӣ беҳ аз сад ҳазор.

Ба сатват ва шукӯҳи тамом ба ҳар ним фарсах роҳ нузул карда, ду шабу ду рӯз иқомат намуда, овози кўсу ной ва нафир ба курраи асир расонида, Фаридун ва Афросиёбро аз ҷумлаи ҳавошии ҳашам мешумурд.

Дар муддати ду моҳ камобеш ба лаби дарёи Сир рафта, дар соҳате мусаммо ба Сасиққўл нузул фармуд. Ҷозиёни муаскари ҳумоюн пеш аз он ки ба манзил фуруд оянд, аз ғазва пушаймон гапшта, дар тараддуди гурез ва махлас афтоданд; чи асбоби нуқсонотро дар арзи роҳ ба сомон расонида, қорашон ба талабу суол оид гардида буд»⁴.

Тасвири минбаъдаи ин воқеа боз ҳам рангинтар аст: «Ва аз ҷосе, ки амир нузул фармуда, саропардаи иҷлол афрошта дошт, то маъракаи қитол ним фарсах камобеш буд, ки овози нақораи аскария мерасид. Амир дар сояи шомӣ ба лаъби шатранҷ машғул буд, ҷамоас аз қавволон қавлу ғазал меғуфтанд, худи амир усули нақораро ба фаҳзи худ нигоҳ дошта. Онан фа онан (дам ба дам) пешхидматонро мефармуд, ки ба амири тўбхона Салимбӣ ва амири аскар Шералӣ-иноқ таъин кунанд, ки хазинаи Русия ба дастӣ нўқария афтода талаф нашавад ва бисёр мардуми Русияро ноқушга зинда оранд, ки дар зумраи сарбозони мо истода хидмат кунанд ва низомро ҷорӣ доранд.

Ва дар ҳошияи лашкар Яҳёхоҷаи туркмон, ки мансаби охундӣ дошт, бо ҳама сафоҳат фашии аммома аз ақиби сар андохта, сафҳаи басити ариз ба даст бардошта, фазоили ҷиҳод ба ҳалқ талқин мекард, ки «ҷиҳод кунед, пойдор истед!» Ба ҳамон юруш Русия омада тўпҳоро соҳибӣ кард ва ду-се сочма тўбча ба сӯи ғозиён ҳадя фиристод. Ҳама мунтазири фирор буданд. Яқбора фирор бар қарор ихтиёр карданд. Аввал касе, ки бигрехт ва аммома аз сару сафҳа аз даст биандохт, Яҳёхоҷаи охунд буд.

Он гоҳ хабар оварданд ба ҷаноби амир, ки лашкар бевафой карданд ва пушт доданд. Амир низ саросема ба болои асби қантарӣ ва зини холӣ ништа, фурсат наёфт, ки аммома ба сар кунад ё ҷома бипӯшад – ҳамчунон аз сари шатранҷ бархоста болои зин барнишаст ва асб меронд»⁵.

⁴ Аҳмади Дониш, 1959, с. 39–40.

⁵ Аҳмади Дониш, 1959, с. 40–41.

18-октябри соли 1866 қўшуни подшоҳӣ пас аз муҳосараи чандинвақта қалъаи Ҷиззахро тасарруф кард ва мавқеи худро дар хоки аморати Бухоро устувор гардонид, ба дувумин шаҳри бузурги он – Самарқанди бостонӣ таҳдид намуд.

Таъсиси генерал-губернатории Туркистон ва пешравиӣ минбаъдаи қўшунҳои подшоҳӣ

Ҳукумати подшоҳӣ барои идора кардани қисмати ишғолшудаи Осиёи Миёна дар соли 1867 бо фаро гирифтани вилоятҳои Сирдарё ва Ҳафтруд генерал-губернатории Туркистонро таъсис намуд. Дар сари он генерал-адютанти подшоҳӣ К.П.Кауфман қарор гирифт. Ӯ ба ин вазифа бо «ярлиқи заррини» Александри II таъин шуда, соҳиби ваколати номаҳуде буд. Вай ҳақ дошт, ки бо давлатҳои ҳамсоя музокироти дипломатӣ барпо намояд, ҷанг эълон кунад, сулҳ бандад ва монанди инҳо.

Кауфман ва ҳамкорони ӯ ба ташкили системаи идораи кишвари Туркистон шурӯъ намуда, дар он муассисаҳои граждони ба вучуд оварданд ва дар айни замон, нақшаҳои ба дарунтари Осиёи Миёна лашкар кашиданро низ муҳайё сохтанд.

Дар аввали соли 1868 ҳукмрони Хўқанд-Худоёрхон бо ҳукумати подшоҳӣ муоҳидаи сулҳ баста, ба империяи Россия тобеъ гардидани худро эътироф кард. Ба тоҷирони рус иҷозат дода шуд, ки дар саросари давлати хонии Хўқанд озодона хариду фурӯш кунанд. Онҳо барои кушодани корвонсаройҳои махсус ва ниғаҳ доштани гумоштаҳои худ дар ҳамаи шаҳрҳои хония ҳуқуқ пайдо намуданд.

Дар ҳуди ҳамон соли 1868, пас аз тобеъ кардани Хўқанд аскарони рус таҳти фармондеҳии генерал Кауфман дубора ба тарафи Бухоро, ки дар садади танг карда баровардани ҳарифи нави худ аз заминҳои ишғолӣ буд, ҳаракат карданд.

Вале аз муҳорибаи назди Ҷиззах тақдирӣ яке аз калонтарин ва қадимтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна – Самарқанд ҳам ҳал шуд.

Чанде пештар аз ин воқеа ҳокими Самарқанд – дастнишондаи амири Бухоро аҳолии шаҳро ба муносибати шӯриши халқ, ки бар зидди зулму шиканҷаҳои феодалӣ сар зада буд, ба маҳрумият ва мусибатҳо дучор гардонид. Бинобар ин аҳоли ба сарбозони амири Бухоро ёрӣ расондан нахост. Аскарони ҳукумати подшоҳӣ сарбозони амирро торумор намуда, 2 май соли 1868 ба Самарқанд дохил шуданд.

Аз по афтодани Самарқанд дар байни сарбозон ва табақаи ашрофӣи Бухоро парешонӣ ба амал овард. Умаро ва сипоҳиёни вилоятҳо ба мулкҳои худ фирор карданд. Кауфман роҳи пойтахти аморат – шаҳри Бухороро пеш гирифт ва охири шаҳри калони дар сари роҳи пойтахт воқеъгардида – Каттақўрғонро ишғол кард. Амир Музаффар охири қувваи худро ҷамъ намуда, дар Зирабулоқ истеҳком гирифт.

Дар моҳи июни соли 1868 аскарони ҳукумати подшоҳӣ дубора ба сарбозони амири Бухоро зарбаи қатъӣ расониданд. Амир Музаффар пас аз мағлубияти назди Зирабулоқ имконияти муқобилатро тамоман аз даст дода, аз таҳти салтанат фуруд омадан хост. Вале баъдтар, аз ин нияти худ баргашта, бо таклифи сулҳхоҳона ба назди генерал Кауфман элчӣ фиристод. Ва ҳудаш ба Бухоро рафта, дар интизори ҷавоб нишаст.

Ба ҳамин тариқ, дар зарфи солҳои 1864–1868 ду давлати Осиёи Миёна – хонияи Хўқанд ва аморати Бухоро ба мағлубият дучор гардиданд. Аммо

ҳукумати подшоҳӣ корро то ба ҳамроҳ кардани хоки ин ду давлат ба империяи Россия бурда нарасонид. Ҳам хонияи Хўқанд ва ҳам аморати Бухоро дар зоҳир ҳамчун давлати мустақил боқӣ монданд. Ин кор чи бо мулоҳизаи дипломатӣ ва чи бо мулоҳизаи дохилии сиёсӣ карда шуда буд. Ҳукумати подшоҳӣ, аз як тараф, аз мудохилаи Англия ва, аз тарафи дигар, аз ҳуҷуми ҳокимони вилоятҳои қудогонаи Осиёи Миёна хавф дошт.

Генерал-губернатор Кауфман таклифи амир Музаффарро доир ба сулҳ қабул намуд ва 23 июни соли 1868 муоҳида имзо карда шуд. Мувофиқи ин муоҳида, як қисми аморати Бухоро, ки аскарони ҳукумати подшоҳӣ ишғол карда буданд, ба Россия гузашт. Бухоро аз ҳуқуқи бо ихтиёри худ муносибат кардан бо давлатҳои хориҷӣ маҳрум гардид. Амир Музаффар ба пардохтани 500 ҳазор сўм барои хароҷоти ҷарбии Россия ризоият дод. Ҳамин тариқа, амири Бухоро ба вассали фармонбардори ҳукумати подшоҳӣ мубаддал гардид. Ҳукумати подшоҳӣ ба ҳуқуқи аз хоки аморат гузаронидани ҳатти телеграф, ташкили почта, киштиронӣ дар дарёи Аму соҳиб шуд, амир бошад, таъмини сохтмони бандарҳо ва посбонӣ кардани онҳоро ба ўҳда гирифт. Ба соҳибкорони давлати Рус имкон дода шуд, дар ҳудуди аморат молу мулки ғайримутаҳаррика ба даст дароваранд; фуқарои Бухоро низ дар навбати худ ҳамин гуна ҳуқуқро нисбат ба Россия соҳиб шуданд. Ба савдогарони рус барои озодона тиҷорат кардан дар ҳудуди аморат иҷозат дода шуд, илова бар ин, муқаррар гардид, ки аз моли онҳо на бояд бештар аз 2,5% боҷ ситонда шавад.

Тадриҷан ноҳияҳои сарғаҳи Зарафшон, ки аслан тоҷикнишин мебошанд, ба таҳти назорати империяи Россия дохил шуданд. Дар моҳи августи соли 1868 ба ҳайъати музофоти Зарафшони кишвари Туркистон шаҳри Панҷакент низ ҳамроҳ гардид. Баҳори соли 1870 сардори музофоти Зарафшон генерал Абрамов ба мулкҳои ниммустақили кўҳистонии Моғиён, Фон, Киштут, Фалғар, Мастҷоҳ, Яғноб ва ғайра юриш намуд, ки дар таърих бо номи «Экспедиция Искандаркўл» (апрел-июли с. 1870) сабт гардидааст.

Аз тарафи муқобили дастаи генерал Абрамов, ки моҳи апрели соли 1870 аз Самарқанд баромада буд, дастае таҳти фармондихии Деннет аз Ўротепша ҳаракат мекард. Мақсади ин юриш аз назар гузаронидани Искандаркўли сарғаҳи Зарафшон буд. Абрамов дар маълумоти ба Кауфман фиристодааш таъкид мекард, ки саросари ин маҳал аз ангиштсанг ва беша фаровон аст.

Барои тадқиқи захираҳои табиӣ сарғаҳи Зарафшон ба ҳайъати экспедицияи Искандаркўл олими табиатшинос А.Ф.Федченко, геолог Д.К.Мишенков, нақшабардор (баъдтар арбоби намоёни ҷарбию сиёсӣ) Л.Н.Соболев ва дошмандони дигар низ дохил гардида буданд. Ба ин восита доираҳои илмӣ ва тиҷоративу саноатии Россия тавонистанд бо сарватҳои табиӣ ин кишвари душворгузари кўҳистонӣ ошно бишаванд.

Дар натиҷаи ин юриш маҳалҳои пониҳодаи дастаҳои ҷарбии подшоҳӣ ба номи «Туманҳои кўҳистонӣ» ба музофоти Зарафшон ҳамроҳ карда шуданд.

Муборизаи Англия ва Россия барои доираи нуфуз. Вусъати мулкҳои Россия дар Осиёи Миёна

Пешравии қўшунҳои Россияи подшоҳӣ дар Осиёи Миёна нақшаҳои империяи Британияро вайрон намуд. Дар соли 1869 Англия роҷеъ ба таъсиси давлати «буфер», яъне бетараф дар байни минтақаҳои таҳти тасарруфи Англия ва Россия дар Осиёи Миёна масъала ба миён гузошт. Ба ақидаи мустамликадорони англис, чунин давлат мебоист Афғонистон гардад, ки ба он ҳамроҳ кар-

дани мулки Бадахшон низ дар назар дошта мешуд. Дарёи Аму бояд сарҳади байни доираҳои нуфузи Англия ва Россия мегардид.

Вале вақте ки доир ба ин масъала гуфтугузори тарафайн ба амал омад, асли мақсади ҳукумати Англия нисбат ба Афғонистон ошкор шуд. Маълум гардид, ки вай дар воқеъ Афғонистонро ба минтақаи тахти васояти худ табдил додан мехостааст.

Дар аввали соли 1873 доираҳои ҳукмрони кишвари салтанатии Англия ва Россияи подшоҳ аз ҳисоби манфиатҳои мардуми Осиёи Миёна хомӯшона чунин мувофиқате ҳосил карданд, ки тибқи он мебоист дар Хева протекторати Россия ва дар Афғонистон протекторати Англия барқарор мегардид.

Пас аз он ки дар миёни давлатҳои Британия ва Россия дар бобати тақсими доираи нуфуз созиш ба амал омад, ҳуҷуми қўшуни подшоҳ ба Хева шурӯъ шуд. Ташаббускор ва ташкилкунандаи Ҷамоати Ҷуриши Нави Ишғолгарона К.П.Кауфман буд, ки дар амалиёти худ аз ҳукумати подшоҳи комилан тарафдорӣ меидид. Зарурати «ҷазо додани» давлати хонӣ барои аҳдшиканиҳое, ки аз вақти куштори ҳайъати сафорати Бекович-Черкасский дар соли 1717 зоҳир мегардид, барои ҳамла ба қорвони тоҷирони рус, барои «муносибати беэҳтиромона» нисбат ба намояндагони генерал-губернатори Туркистон ва амсоли инҳо ҳамчун баҳонаи ин юриш ба қалам дода шуданд. Аммо асли мақсади ин юриш ҳамон саъю кўшиши доираҳои ҳукмрони империяи Россия дар роҳи васеъ кардани бозори фурӯш ва ба даст даровардани манбаъҳои нави маводи хом буд.

Дар охири моҳи май соли 1873 қўшунҳои Туркистон ва Оренбург ба қалъаи шаҳри асосии давлати хонии Хева расиданд. Хони Хева-Муҳаммад Раҳими 11 кайҳо аз он ҷо фирор карда, ба дашти туркман, ба яйлоқи Хазовот рафта буд. Муқобилони Муҳаммад Раҳим бародари ӯ-Атоҷонтўро, ки ба сўйқасди зидди хон гунаҳкор карда, ба зиндон партофта шуда буд, хон эълон намуданд.

Лекин К.П.Кауфман бо Атоҷон сарукор доштанро нахост ва аз паси хони фирорӣ қосиди фириастода, ба боргоҳи худ баргаштани ӯро талаб кард. 2 июни соли 1873 Муҳаммад Раҳими II ба пойтахти давлат бозгашт ва асири ифтихорӣ гардид. Кауфман шартҳои муоҳидаи сулҳ ва муносибат бо давлати хониро пеш мениҳод ва умарои Хева сари итоат ҳам карда, ба ҳамаи он шартҳо розӣ мешуданд. 12 августи соли 1873 муоҳидаи байни Россия ва Хева, ки аз 18 модда иборат буд, ба имзо расид. Дар моддаи аввал таъкид мешуд, ки хон итоати императори Россияро қабул карда, бидуни иҷозати ҳукуматдорони подшоҳ бо ягон давлати ҳамсоя муоҳида намебандад ва ӯ ҷанг эълон намекунад. Заминҳои соҳили ростӣ дарёи Аму аз Хева гирифта, як қисми он ба ивази кўмакҳои дар давраи ҷанги Хева ба қўшунҳои рус расондаи амир ба Бухоро дода шуд. Дар соҳили рост ҳамчунин шўъбаи Амударё бо маркази Петро-Александровск (ҳоло ш. Тўртқўл) ташкил гардид, ки ба ҳайъати вилояти Сирдарё дохил мешуд.

Моддаҳои дигари муоҳида ба тоҷирон ва соҳибкорони рус барои Ҷамоати Ҷуриши Нави дар давлат имтиёзҳои васеъ медоданд. Мувофиқи ҳамин муоҳида хон вазифадор шуд, ки хариду фурӯши одам ва ғуломдориро барҳам медиҳад ва инчунин барои хароҷоти ҳарбӣ маблағи 2 миллион сўм «ҷарима» мепардозад⁶.

⁶ Матни пурраи муоҳидаи байни Россия ва Хева аз тарафи Жуковский С.В. дар китоби «Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотилетие». Пг., 1915, замимаи III, с. 178–183 нашр шудааст.

Аз охири соли 1873 то аввали соли 1874 вазъият дар давлати хонии Хўқанд хеле тундугез гардид. Ҳокимони феодалии Хўқанд қариб ҳамаи заминҳои берун аз водии Фарғона дошташонро аз даст дода, қусури даромади барбоддрафтаро аз ҳисоби ҳар чи бештар истисмор кардани аҳолии Фарғона баровардан хостанд. Илова бар ин, маъмурон ва амалдорони бисёре, ки аз ҷойҳои сердаромади худ дар водии Чу ва ҷараёнгоҳи миёнаи дарёи Сир, дар Хучанд, Ўротеша ва дигар маҳалҳо маҳрум гардида буданд, ба ин ҷо фуру рехтанд. Харҷи ин аъёну ашрофи феодалӣ низ ба ўҳдаи аҳолии меҳнаткаш афтода, боиси афзоиши хироҷ ва молиёт гардид.

Ҳукуматдорони подшоҳӣ дар Петербург ва Тошканд аз ҳукмрони давлати хонии Хўқанд ҳамеша изҳори хурсандӣ ва қаноатмандӣ мекарданд. Ин аст, ки Худоёрхонро ба ивази нармию хушмахзарӣ ва гузаштҳои нисбат ба талабҳои империяи Россия борҳо бо нишону унвонҳои ифтихорӣ ва ташаккурномаҳои «аълоҳазрат» сарфароз гардонида буданд. Онҳо норизоятӣ ва эътирозҳои оммавии аҳолии давлати хонии Хўқанд, тоҷикон, ўзбекон ва қирғизҳои Фарғонаро нодида меангистанд. Ҳол он ки ба идораи генерал-губернатори Туркистон дар бораи вазъияти ноороми давлати хонӣ хабарҳои зиёде мерасиданд. Дар яке аз ин хабарҳо, ки ба моҳи май соли 1874 тааллуқ дорад, аз ҷумла чунин гуфта шудааст: «Ҳозир вазъияти давлати хонии Хўқанд пурташвиш аст. Аҳоли аз хон ниҳоятдараҷа норозӣ мебошад. Хон агар қорвонсарое бино кардани шавад, ё дар ягон маҳал зироат кардан хоҳад ва ё ба ҳаёлаш сохтани боғе расад,— ҳамеша дар амалӣ намудани тамоми ин гуна қасду ниятҳои аҳоли ва сарбозонро маҷбуран қор мефармояд, аммо як тин ҳам музд намедихад»⁷.

Дар санадҳои дигар аз мавриди таҳқир қарор гирифтани одамони меҳнаткаш, ваҳшонияти политика, андозу хироҷҳои зиёде, ки ҳатто «барои хори дар биёбон рӯида, дарахтони аз кўҳ оваранда, барои най, барои золуи аз кўл ҷамъкунанда ва ғайра» меситониданд, суҳан ронда мешуд⁸. Баъзе ҳуҷҷатҳо дар худ хулосаҳои хеле сареҳу равшан низ доштанд. Масалан, дар «Мадрақҳои наватарин роҷеъ ба давлати хонии Хўқанд» чунин изҳор гардида буд, ки тамоми дастгоҳи идории кунунӣ бо андак тақон мисли дарахти кўҳнаи пӯсида омодаи афтодан аст»⁹.

Ба Кауфман лозим омад, ки ба вазъияти пурташвиш ва шўромези водии Фарғона мудохала намояд, Вале ў «ба таври худ» мудохала намуд ва бо ҳамин ҳам нисбат ба мардуми меҳнаткаш таваҷҷўҳ надиштани худро боз якбори дигар нишон дод. Генерал – губернатори Туркистон фақат хост, ки хони мустабидро аз хавфи сар задани ошўби халқ «падарвор» огоҳ созад. Ба ин маънӣ 8 июли соли 1874 ба Худоёрхон номас навишт: «Беҳтарин қасди зиёди шумо амал мекунамд, мардум ҳам дар изтироб аст... Агар шумо тариқи раиятдорӣ худро тағйир надиҳед, он гоҳ ман бароятон анҷоми нохушро пешгўй мекунам»¹⁰.

Хони Хўқанд ин номаи генерал – губернаторро қомилан мувофиқи тарзи тафаккури худ таъбир намуда, оташи ҷабру ситамро дар саросари мамлакат боз ҳам фурузонтар гардонид. Вале оромии ба ин васила таъминшуда дер напояд. Баҳори соли 1875 шўри ошўбҳои халқ дубора бо қувваи нав сар зада, аз марзҳои ғарбии мамлакат, аз наздикии Хучанд то водии Олой ва маҳалҳои

⁷ Терентьев М.А., 1906, ҷ. II, с. 266-281

⁸ ЦГА УзССР, И-1, оп. 34, д. 234-а лл. 18-19.

⁹ ЦГА УзССР, И-1, оп. 34, д. 234-а лл. 18-19.

¹⁰ Ҳамон ҷо, д. 242, лл. 46-47.

назди кӯҳистони Помир-тамоми қаламрави давлати хониро фаро гирифт. Ба замми ин вазъияти умумии сиёсии давра аз даври пешин тафовут дошт. Агар дар нимаи солҳои 70 – ум асосан шӯришҳои халқии зиддифеодалӣ ба амал меомада бошанд, тахминан аз соли 1875 ба муборизаи зидди Худӯёрхон як гурӯҳ намоёндогони аъёни олимақоми дарбор низ ҳамроҳ шуданд. Абдурахмони Офтобачӣ, бародари Худӯёр, ҳокими Марғелон Султон Муродбек, Мулло Исо-авлиё ва дигар феодалони калон аз тарси ин, ки онҳо ҳам ба ғазби халқ гирифтӣ напаванд, ошкоран ба муқобили хон сар бардоштанд. Писари Худӯёрхон-Насриддин ҳам ба сафи муҳолифи падари худ дохил гардид. Намоёндогони синфи ҳоким ба ҳаракати зиддифеодалӣ ҳамроҳ шуда, тамоми саъю кӯшиши худро ба он равона сохтанд, ки равиҳои иқтимоии муборизаи халқро суст намоёнд ва онро аз роҳи синфӣ бароварда, ба роҳи мазҳабии миллатчигӣ дароваранд. Бинобар ин, вақте ки Худӯёр аз тахт афтод (ва ба хоки генерал-губернатории Туркистон фирор карда, ба ҷимояи найзаҳои подшоҳӣ паноҳ бурд), онҳо ёро на ба зулму ситам ва қатлу ғорати мардум, балки ба мутеи давлати Россия гардидагони гунаҳкор донистанд. Онҳо «ба муқобили кофирон чиҳод» эълон намуда, барқарор сохтани ҳудуди пешини хонияи Хӯқандро талаб карданд ва Насриддинро хон бардоштанд. Дастаҳои ҷудогонаи шӯришгарон бо таҳрики доираҳои миллатчии феодалону рӯҳониёни мутаассиб ба стансияҳои почта ва деҳаҳо ҳучум мекарданд ва дар роҳҳо даст ба ғоратгарӣ мезаданд.

Кауфман хабари ба тахт нишастани Насриддинро шунида изҳори ризоият намуд, ки ҳукумати ёро ба расмият хоҳад шинохт, фақат ба шарте ки хон қарордоду муоҳадаҳои байни Россияву Хӯқандро риоят кунад ва ба табаҳҳои руси аз ҳамлаву ғоратгарӣ зарардида товод бидиҳад. Насриддин ба рӯҳониёну феодалони калон таъя намуда, ба ин талаби генерал-губернатор эътино накард ва танҳо пас аз он ки дастаҳои Хӯқанд 22 августи соли 1875 дар муҳорибаи назди қалъаи Маҳрам шикаст хӯрданд, ба номаи Кауфман ҷавоб гардонид, ҳамаи пешниҳодҳои ёро қабул кард. Вале акнун он талабҳои пешини ба назари генерали подшоҳӣ кам менамуданд.

22 сентябри соли 1875 ба давлати хонӣ қарордоди нав пешниҳод карда шуд. Мувофиқи шартҳои ин қарордод Хӯқанд аз ҳуқуқи бо ягон давлате (ғайри Россия) бевосита муносибат пайдо намудан маҳрум гардида, маблағи зиёде ҷарима ва товони ҷанг меод. Мулки бекии Намангонро аз давлати хонии Хӯқанд ҷудо намуда, ҳамчун шўъбае ба ҳайъати кишвари Туркистон ҳамроҳ карда шуд. Мисли ҳарвақта корсозону тоҷирони рус ба ҳама гуна имтиёзот соҳиб гардиданд.

Бо вучуди ин, вазъият тезутунд ва пурташвиш буд. Феодалону рӯҳониёни иртиқобпараст ҳамоно мардумро ба «чиҳод» даъват мекарданд. Ба ҷои Насриддин ба тахти хонӣ Пўлодбек нишонда шуд. Дар навоҳии Андиҷон ва Намангон байни сарбозони Хӯқанд ва аскарони подшоҳӣ задухӯрдҳои шадид ба амал омаданд. Ҳукумати подшоҳӣ амалан аз ғоидаҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ, ки дар давлати хонӣ ба даст оварда буд, маҳрум гардид, зеро дар он шароит иҷрои қарордод ҳеҷ имкон надошт.

Кауфман аз тарси он, ки шӯро ошўбҳо метавонанд тамоми Туркистонро фаро бигиранд, ба водии Фарғона қувваҳои иловагӣ фиристод. Ниҳоят манбаъҳои шӯришӣ исён пахш карда шуданд. Генерал-губернатори Туркистон бо пуштибонии Вазорати ҳарбӣ мамониати вазорати корҳои хориҷӣ, ки аз аксуламали Англия андеша мекард, бартараф намуда, ба қомилан аз байн бурдани истиқлолияти давлати хонии Хӯқанд муваффақ гардид. Мувофиқи фар-

мони подшоҳ аз 19 феввали соли 1876 хоки давлати хонӣ бо номи вилояти Фарғона ба ҳайъати кишвари Туркистон дохил карда шуд.

Дар айни замон, дар ҷануби шарқии Осиёи Миёна амалиёти ҷангии аморати Бухоро давом мекард. Ин дафъа маҳалли ҷамъомад ва тақияҳои қўшуни Бухоро Қаршӣ ва Шаҳрисабз гардид. Амир Музаффар дар навоҳии ин шаҳрҳо қувваи зиёдеро ҷамъ намуда, дар охири соли 1866– аввали соли 1867 ба Бойсун ва Деҳнав ҳучум кард. Дар муқобили ӯ дастаҳои ихтиёрии мулкҳои маҳаллии ниммустақил бо сардории беки Ҳисор қарор гирифта буданд.

Тўпхонаи ҳар ду тараф ҳам ҳеле заиф буд. Ҳисориҳо ҷамағӣ 4 тўп (2 тўпи ҷўяӣ ва ду тўпи мисӣ) доштанд, дар онҳо аслиҳаи оташфшонӣ ҳозиразамон ба миқдори кофӣ набуд. Бинобар ин, дастаҳо аксар вақт ба ҷанги тан ба тан мегузаштанд. Қўшуни Бухоро дар натиҷаи ҳарбу зарби саҳт (хусусан дар мавзеи Амоқсой) ҳисориҳоро ақиб нишонда, дар қалъаи Деҳнав ба муҳосира гирифт ва сипас шабохун зада, қалъаро ишғол намуд. Сарбозони амир ба қатли оми даҳшатангезе шурӯъ карда, ҳар каси ба дасташон афтодаро нобуд сохтанд.

Ба ҷанде аз ҳисориҳо ва иттифоқчиёни онҳо муяссар гардид, ки ба тарафҳои Қаротегин, Дарвоз ва Кўлоб гурехта, ҷон ба саломат баранд. Аз он ҷумла беки Ҳисор Абдулкарим-додхоҳ ба Кўлоб паноҳ бурд. Аммо беки он ҷо Сарахони сиёсатмадори маккор ўро ҳамроҳи ҷанд нафар муттафиқонаш дастгир намуда, ба амир Музаффар дод. Сарахон ният дошт ба ин васила таваҷҷўҳи ҳукмрони Бухороро ба худ ҷалб намояд ва ҳукумати бекии Кўлобро дар даст нигаҳ дорад.

Вале ҳаракати сарбозони амир ба самти шарқ ҷамоно давом мекард. Он гоҳ Сарахон, ки мулкҳои зиёде дар поёноби дарёҳои Кофарниҳон ва Вахш ба ҳар андоза таҳти ҳокимият ва нуфузи ӯ қарор гирифта буданд, барои дар атрофи худ муттаҳид кардани ашрофи феодалии қабिलाҳои ин ноҳия ва бо қувваи онҳо гирифтани пешни роҳи сарбозони амир саъй намуд. Беки нави Деҳнав-Улуғбек ба кўмаки ӯ шитофт ва онҳо якҷоя дар аввали соли 1869 аҳолии маҳаллиро барои муқовамат намудан дар муқобили бухороӣҳо даъват карданд. Азбаски Сарахон шиори дар байни мардум машҳури муборизаи зидди андозҳои ҷорикардаи амирро ваъз мекард, ба зерӣ байроқи ӯ боз ғавҷи сершумори ихтиёриён ҷамъ омад.

Амири Бухоро ва муқаррабони ӯ ба набардҳои нав дақиқона ва бо тамоми қувва тайёрӣ медиданд. Аз ҷумла бо сардории Яъқуббек қўшбегӣ қўшуни махсус ташкил дода шуд. Яъқуббек дастаҳои амалан ноозмуда ва силоҳи дурӯст надоштаи Шерободро, ки ба он Остонақулбӣ сардорӣ мекард, ақиб партофта, аз Сурхондарё гузашт ва тамоми сарзамини Ҳисорро ба харобазор табдил дода, сипас роҳи Балҷувон ва Кўлобро пеш гирифт. Ҳар як ҷамлаи сарбозони Бухоро бо ғорати шаҳру деҳот ва қатли оми мардуми бегуноҳ тамом мешуд. Дар як ҳуди Ҳисор панҷ ҳазор кас ба қатл расид ¹¹.

Ҳарчанд ки сарбозони амир касеро амон надода, ҳатто аҳолии шаҳру қишлоқҳои муқобилатнакардаро ҳам несту нобуд мекарданд, боз аз мулкҳои истилошуда бо номи «амонпулӣ» хироч ҳам меситонданд. Маблағи аз ҳад зиёде, ки бо роҳи ин гуна ғоратгариҳои рўйрост ҷамъ омада буд, барои афзудани сарвати саркардаҳои феодалии Бухоро сарф гардид ва қисми асосии он ба амир фиристода шуд.

¹¹ Стремouxов Е., 1875, с. 685.

Ба мақсади комилан аз байн бурдани истиқлолияти бақияи мулкҳои ин ноҳия амир Музаффар фармуд, ки ҳокими Ҳисор Абдулкаримро бо тамоми хонаводааш нобуд созанд. Сарахон аз қушта шудан тарсида, ба воситаи дарёи Аму ба хоки Афғонистон гузашт (аз рӯи баъзе маълумотҳо, ӯ баъдҳо волии Қандаҳор шуд ва аз рӯи маълумотҳои дигар ба Ҳиндустон рафта, дар он ҷо иқомат ихтиёр намуд).

Сарони қабилла ва ашрофи феодалии мулкҳои забткардаи Бухоро бо одамон, ки нисбат ба амир садоқат доштанд, иваз карда шуданд. Яқуббек қушбегӣ ҳокими тамоми ин вилоят таъин гардида, мулкҳои Ҳисор ва Кӯлоб таҳти қаламрави ӯ қарор гирифт. Ба Яқуббек дар ҳокимият ихтиёро тақрибан номаҳдуд дода шуд. Саидниёзи киикчӣ-беки Балҷувон ва Наҷмуддинхоча-беки Кӯлоб таъин гардиданд. Ин ҳукмронони нав ба мақсади хушҳизматӣ намуდან дар назди амир, корро аз ривочи зулму ситам ва ситонидани андозу хирочҳои хонахаробкунанда сар карда, камтарин норизоиятӣ ва эътирози мардумро бераҳмона фурӯ менишонданд. Аҳволи оммаи меҳнаткаш боз ҳам табохтар гардид ва аз ин рӯ ба қатлу қушторҳои ваҳшиёна нигоҳ накарда, норизоиятӣ дар деҳоту шаҳрҳо беш аз пеш қувват мегирифт ва гоҳе ба ошӯбҳои зидди истисмори феодалӣ табдил меёфт.

Дар айни ҳол аморати Бухоро амалиёти истилокоронаи худро дар ҷануби шарқии Осиёи Миёна идома медод. Акнун навбати зарба задан ба Дарвозу Қаротегин расида буд. Ин мулкҳо он вақт таҳти нуфузи давлати хонии Хўқанд воқеъ гардида буданд. Раҳимшо аз задухӯрдҳои дохилии истифода бурда, ҳокимияти Қаротегинро ба даст гирифт ва бо нияти устувор гардонидани мавқеи худ бо амир чоғлӯсӣ карда, ҳар гоҳ тобеияти худро ба аморати Бухоро эътироф менамуд ¹².

Ин ҳолат боиси ба вучуд омадани боз як ихтилофи байни Бухорову Хўқанд гардид. Ҳарчанд ҳукмрони онвақтаи Хўқанд Худоёрхонро амири Бухоро Музаффархон ба тахт нишонда буд, муносибати ин ду давлати Осиёи Миёна беш аз пеш тезуғунд шуда, ошкоро ранги душманона мегирифт. Дар сарҳади Қаротегин задухӯрдҳои сахт ба амал омада, дар онҳо қувваҳои аскарӣ аморати Бухоро ва давлати хонии Хўқанд иштирок намуდან.

Бо вучуди ин, вазъият акнун назар ба даҳ-понздаҳ сол пеш аз ин як андоза дигар гардида буд. Пештар ҷангҳои байни Бухорову Хўқанд солҳои дароз қатъ наменшуд. Аммо ҳоло, дар солҳои шастум ва ибтидои ҳафтодуми асри XIX дар Осиёи Миёна Россияи подшоҳӣ соҳибхитёр гардида, Бухорову Хўқанд ба вассали ӯ табдил ёфта буданд. Ҳар як ҷангу ҷидоли байни аморат ва давлати хонӣ ба эътибори империяи Россия зарар мерасонид. Илова бар ин, доираҳои ҳукмрони Петербург ва Тошканд, ки Туркистонро тамоман ба таҳти тасарруфи худ дароварда буданд, ба инкишофи робитаҳои тичоративу иқтисодии байни вилояту ноҳияҳо ва мулкҳову давлатҳои хонии ин сарзамин аз рӯи манфиатдори худ тавачҷӯх зоҳир менамуданд. Ба ин ваҷҳ вақте ки дар аввали соли 1870 дар Қаротегин миёни сарбозони Бухорову Хўқанд задухӯрд ба амал омад, генерал-губернатори Туркистон Кауфман маҷбур шуд ба амир Музаффар муроҷиат намояд ва ўро огоҳ кунад, ки аз ҷанги зидди давлати хонии Хўқанд даст кашад.

Вазъият як муддат ба оромӣ рӯ овард. Ҳокими Қаротегин-Саид Муҳаммадиншо ҳаракат мекард, ки истиқлолияти мулки худро таъмин намо-

¹² Сомй, 1962,- в. 102–103; Маев Н., 1879, с. 175–176; Кисляков Н.А., 1954, с. 63–70. Искандаров Б.И., 1960, с. 56–60; 170–189; Ҳамроев М., 1955, с. 26–29; Юсуфов Ш. 1964, с. 29–32.

яд, вале ин майли ў мавриди писанди маъмурияти Туркистон қарор нагирф.

Ҳукумати подшоҳ ба мақсади мустаҳкам кардани мавқеи худ дар маҳалҳои роҳи Помир ва аз ҷиҳати маънавияи сиёсӣ таъсир расонидан ба ҳокими Қаротегин ба водии Олой экспедитсия фиристод. Дар охири июл ва августи соли 1876 генерал Скобелев, ки нахустин губернатори ҳарбии Фарғона таъин шуда буд, дар сари як дастаи калон, ки ба ҳайъати он, ғайр аз ҳарбиён, донишмандони ҷуғрофия, табиатшиносӣ ва нучум (Л.Ф.Костенко, В.Ф.Ошанин, А.Р.Бонедорф ва дигарҳо) дохил мешуданд, ба самти кӯҳдоманҳои Помир раҳсипор гардид. Ин экспедитсия мебоист таъкид мекард, ки ҳукумати подшоҳ акнун идомадиҳандаи ҳаққи хонии Хўқанд ба ноҳияҳои кӯҳистони-Помир мебошад. Ғайр аз ин, вай ба ҳокими ниммустақили мулки феодалии Қаротегин Саид Муҳаммадиншо бояд хотирнишон менамуд, ки қаламрави ў барои аскарони империяи Россия комилан дастрас аст. Даре нагузашта Саид Муҳаммадиншо барои «гарданкашиаш» аз ҳокимият маҳрум гардид ва ба ҷои ў Раҳимшо, ки то он вақт дар Бухоро мезист ва ҳукумати подшоҳ ба садоқаташ бовар дошт, гузашта шуд. Дар нимаи дувуми солҳои ҳафтодум амири Бухоро Қаротегинро тамоман ба қатори мулкҳои худ дохил намуд. Сипас чунин қисмат ба сари Дарвоз ҳам омад. Агар мулкҳои душворраси ғарби кӯҳистони Помир, аз қабилҳои Рўшон, Шугнон ва Вахон сарфи назар карда шаванд, Дарвоз охирин мулки ниммустақили соҳили ростии Панҷ ба шумор мерафт. Соли 1676 амир барои тобӣ намудани ин мулк бо сардории беҳтарин лашкаркаши худ-Худойназар-додхо қўшун фиристод. Бухориҳо бо тазйиқи сиёсӣ ва макру фиреб тавонистанд шоҳи Дарвоз Сирочиддинхонро барои мулоқот бо амир ба Шаҳрисабз оваронанд, ки ў дар он ҷо феврал ба асорат афтод.

Вале ин хиёнат иродаи мардуми Дарвозро шикаста натавонист. Онҳо ба муқобили истилокорон мардонавор ҷангида, аввал як дастаи наҷандон калони бухориҳо, баъд қўшуни якунимҳазораро, ки бо тўп мусаллаҳ буда, бо сардории Худойназар-додхо ба сўи онҳо ҳаракат мекард, торумор намуданд. Дар ин ҷанг Худойназар-додхо ва ҷанде аз саркардаҳои ў ярадор шуданд. Қисмати зиёди аскарони ба ин самт фиристодаи амир набуд гардиданд.

Муқовимати қаҳрамононаи мардуми ватанпарвари Дарвоз ҳамаи ноҳияҳои аз тарафи аморати Бухоро истилошудаи ҷануби шарқии Осиёи Миёнаро ба ҷунбиш овард. Амир Музаффар бо мақсади пешгирии намудани шӯришҳои умумӣ феврал ибтидои соли 1878 ба ин маҳалҳо қувваи зиёди аскарӣ фиристод (аз рӯи баъзе маълумотҳо, амир ҳатто нияти шахсан ба он сардорӣ кардан дошта будааст). Ин қувваи аскарӣ дар навоҳии Кўлоб, Балҷувон ва Қаротегин ҷой гирифта, як дастаи сершумор ба қалъаи Фарм низ гузашта шуд, то ки бо расидани баҳорон ва аз барф тоза шудани ағбаҳо ба Дарвоз ҳамла намояд.

Худойназар-додхо аз рӯи ин нақша амал намуда, мудофиакунандагони Дарвозро ба ақибнишинӣ маҷбур сохт ва қалъаи хеле мустаҳками Кафтархонаро ба муҳосира гирифт. Бухориҳо дар ҷангҳои саҳт талафоти зиёде дода, ниҳоят Кафтархонаро ишғол карданд ва пас аз он ба қарияи асосии Дарвоз-Қалъахумб ва ноҳияи Панҷ равона шуда, он ҷойҳоро ҳам забт намуданд.

Вале муборизаи асоратнописандонаи мардуми ин диёр бо ҳамин қатъ нагардид. Ба сарлашқарон ва сарбозони амир барои фуру нишондани муқовимати сокинони баъзе маҳалҳои Дарвоз боз ба харҷ додани ҷаҳду қўшинҳои пур аз заҳмату ранҷ лозим омад. Махсусан аҳолии водии Ванҷ ба муқобили истилогарон бебокона ҷанг мекарданд. Бисёри онҳо дар қалъаи

дастнораси Рошпорв ба камин нишаста, ба душман зарбаҳои сахт мерасониданд. Фақат пас аз он ки озуқа ва муҳиммоти қалъанишинон ба охир расид ва ҳамчунин саркардаҳои феодалии ба амир ғўрӯхташуда ба таслим қарор доданд, Рошпорв дарвозаи худро ба бухороиҳо боз кард. Аксари дарвозиёни мудоғиакунандаи қалъа ба таслим сар нафуроварда, бо роҳҳои махфӣ ба соҳили чапи Панҷ, ба Афғонистон гузаштанд. Сарбозони амир Музаффар ҳам бо нияти дастгир кардани онҳо ба он сӯи дарё гузашта, дар канораҳои ҷанубии он мавзёи гирифтанд. Ба ин сабаб он маҳаллӣ, ки сарбозони амир дар он сӯи дарё қарор гирифта буданд, «Дарвози паси Панҷ» номида шуданд.

Ҳукумати амирӣ муқовимати дарвозиҳоро комилан баргараф намуда, заминҳои онҳоро ба қаламрави худ даровард ва Раҳмон-қулибекро ҳоким таъин кард. Табиати озодихоҳӣ ва истиқлолталобии аҳолии маҳаллиро ба эътибор гирифта, доиман дар ихтиёри ҳоким дастаи сершумори сарбозон, ки нафароти онҳо ба 1300-1500 мерасид, гузошта мешуд.

Ин сарзамини ишғолкардаи аморат, ки акнун номи «Бухорои Шарқӣ»-ро гирифт, дар давоми ҷангҳои истилокорона чунон зарар ва хасоратҳо дид, ки то ғалабаи Револютсияи Кабири Сотсилистии Октябр ба худ омада натавонист. Дар бораи ин харобиҳо аз гувоҳии капитани штаби генералӣ Стеткевич мумкин аст як андоза тасаввурот ҳосил намуд. Ӯ навиштааст: «Ба қавли сокинони ин маҳалҳо, тақрибан чил сол қабл аз ин водии Ширкент аз Дарбанд то Регар ва кӯҳистони Қаратоғ ҳама боғу чаманзор буд, аммо дар вақти ҷангҳои дохилӣ, ки бо тобеъ шудани Регар ба амири Бухоро анҷом ёфтанд, ба вайроназор мубаддал гардид ва дигар рӯи беҳбудиро нахоҳад дид... Фақат ба боғҳои атрофи бозор (дар Регар-Б.Ғ.) даромада дидем, ки ғайр аз харобазор чизе нест ва шаҳр як деҳачаи бозорист, деворҳои гилии нимвайрона масоҳати васеи чорғушасро ихота карда, даромадгоҳи он, ки аз дарвозаи бурҷнок аст, ба ботлоқ табдил ёфтааст»¹³.

Чунин манзараи ҳузнангезро дар бисёр шаҳру деҳаҳои ин вилоят дидан мумкин буд. Он шаҳру деҳаҳо ҳам, ки ҷангоми ҳуҷуми сарбозони амир солим монда буданд, баъдҳо аз усули фалокатбори идораи ҳукумати феодалии Бухоро ба таназзул рӯ оварда, ҳамроҳи сокинонашон қурбони ҳамлаҳои харобкоронаи ҳокимони ҳарису виҷдонфурӯш ва тороҷгариҳои амлоқдорону ҷамъкунандагони хироҷ гардиданд.

Чаро сокинони озодипарастӣ маҳалҳои кӯҳсору водӣҳои Тоҷикистон дар мубориза бо қувваҳои аскарӣ нисбатан заифи амир шикаст хӯрданд? Сабаби аввал ин аст, ки онҳо аз ҷиҳати омодагӣ ба муқовимат, ваҳдат ва таҷҳизоти моддӣ ҳанӯз ба дараҷаи лозима қувват пайдо накарда буданд. Сабаби дигар ин аст, ки феодалони болонишини маҳаллӣ, мисли одати ҳамешагии худ, барои нигоҳ доштани мавқеъҳои имтиёзнокашон дар айни саҳтии мубориза ба тарафи истилокорон гузашта, ба кори умум хиёнат мекарданд. Ғаразҳои синфӣ онҳо назар ба эҳсосоти миллию ватандӯстиашон ҷавитар буд. Ҳукуматдорони амир аз ин заъфи онҳо истифода бурда, бо фитнаву дасиса ва бо подошу ваъдаҳо ҳар гуна шохону ҳокимон, хонҳову бекҳо ва феодалони хурду калонро ба тарафи худ моил месохтанд. Ҳамчунин тарафдорӣ ва дастгириё, ки аморати Бухоро аз империяи Россия медид, дар барори истилокориҳои он аз аҳамият ҳоли набуд.

¹³ Стеткевич, 1894, с. 241.

Хучуми қўшунҳои подшоҳӣ ба Туркменистон

Нимаи дувуми солҳои 70-ум ва ибтидои солҳои 80-уми асри XIX давраест, ки доираҳои ҳукмронии Россия амалиёти худро дар қисмати ғарбии Осиёи Миёна, яъне дар Туркменистон вусъат медиҳанд. Дар ин иқдом на фақат табақаҳои ҳокими помешикҳову дворянҳо, балки буржуазияи босуръат тараққикунанда низ, ки барои ба воситаи баҳри Каспӣ роҳ ёфтан ба заминҳои нав ишғолшуда, яъне куподани роҳи дар он замон хеле мусоид ва судманд ҳаракат мекард, манфиатдории худро зоҳир менамуд. Файр аз ин, ноҳияи паси Каспӣ маҳалли дасисаҳои ҳарифи империяи Россия – Англия ба шумор мерафт. Офитсерон ва ҷосусони сиёсии англис бо ҳар роҳ ба Туркменистон сар дароварда, бо одамони соҳибнуфуз робита барқарор мекарданд ва барои устувор намудани мавқеъҳои ҳарбӣ ва сиёсии империяи Британия дар ин маҳалҳо замина муҳайё месохтанд.¹⁴

Дар моҳи марти соли 1874 ҳукумати Петербург «Низомномаи муваққатии идораи ҳарбии кишвари Моварои Каспӣ»-ро тасдиқ намуд. Мувофиқи ин низомнома, шўъбаи Моварои Каспӣ (Закаспия) таъсис ёфта, маркази он Красноводск гардид ва шўъбаи мазкур ба ихтиёри волиии Кавказ дода шуд. Масоҳати он аз соҳилҳои шарқии баҳри Каспӣ то дарёи Атрек дар ҷануб ва давлати хонии Хева дар шарқ муқаррар гардида буд.¹⁵ Садорати шўъба торафт бештар ба Туркменистон ва вилояти ба он ҳамсоия Эрон роҳ ёфтани намоёндагони англис – В. Марч, В. Бейкер, Нэпир, Клейтон, Гилл, Ч. Мак-Грегор ва дигаронро ба назар дошта, бонги хатар зад ва дар назди доираҳои олии ҳукумат роҷеъ ба пешбинӣ кардани чораҳои лозима масъала гузошт.

Ҳукумати подшоҳӣ пас аз муҳокимаи дуру дароз қарор кард, ки қўшунҳои худро ба воҳаи Аҳалтегин ҳаракат диҳад. Дар аввали моҳи майи соли 1877 Қизиларват ишғол карда шуд. Вале худи ҳамон сол сардори шўъбаи Моварои Каспӣ генерал-майор Н.Ломакин ба сабаби дури аз қароргоҳи асосӣ – шаҳри Красноводск амр кард, ки он ҷоро тарк кунанд. Тирамоҳи соли 1878 русҳо дар Атрек истеҳкоми Чатро бино карданд ва ба он таъя карда, дар моҳи августи соли 1879 генерал Н. Ломакин дубора Қизиларватро забт намуд ва ба сӯи иқоматгоҳи асосии тегинҳо – Кўктеппа равон шуд. Дар наздикии ин шаҳр қалъаи мустаққаи Данглитеппа бино ёфта буд. Ба генерал Н. Ломакин муяссар гардид, ки деҳаҳои Бомӣ, Биурма ва Арчманро ишғол кунанд, лекин дар қарибҳои Кўктеппа ба муқовимати сахти ватандӯстони туркман дучор омад. Ў дар ҷангҳои шадиди 28–29 августи соли 1879 шикаст хӯрда, ба ақибнишинӣ маҷбур шуд.

Ин мағлубияти қўшунҳои подшоҳӣ, ки дар тамоми ҷангҳои Осиёи Миёна аз ҳама ҷиддитарин ба шумор мерафт, дар Петербург ва Тифлис норизоятии саҳт ба миён овард. Вазъияти Моварои Каспӣ муддати дароз дар машваратҳои Шўъбаи махсуси Вазорати ҳарбӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифт. Ба вазифаи фармондеҳи қўшунҳои дар он сӯи Каспӣ будаи ҳукумати подшоҳӣ М.Д.Скобелев, ки дар ҷанги солҳои 1877–1878 воқеъгардидаи русҳову туркҳо ном бароварда буд, таъин карда шуд. Ў барои забт намудани Кўктеппа бо ҷидду ҷаҳди тамом тайёри дид. 12 январи соли 1881 пас аз ҷанги саҳти серӯза қалъаи Данглитеппа ба таслим маҷбур гардид ва қўшунҳои подшоҳӣ Кўктеппаро ишғол намуда, пас аз як ҳафтаи дигар, 18 январи соли 1881 ба калонтарин маҳалли иқомати тегинҳо – Ашқобод дохил шуданд. Дар моҳи май

¹⁴ Ниг: масалан, Тихомиров М.Н., 1960; Халфин Н.А., 1965; Ҳидоятлов Ф.А., 1969.

¹⁵ «Присоединение Средней Азии к России (матмӯаи санадҳо)». 1960, с. 142–151.

ҳамон сол шўъбаи ҳарбии Моварои Каспӣ ба вилояти Моварои Каспӣ табдил дода шуд.

Мағлубияти қавитарин тоифаи туркман – тегинҳо ба дигар тоифаҳои ин сарзамин таъсири ҷиддӣ расонид. Дар натиҷаи гуфтушунидҳои тўлонӣ ва хеле мушкили байни амалдорони ҳукумати подшоҳӣ ва сардорони қабилаҳои туркмани вақил, сичмаз, бек ва боҳӣ 1 январи соли 1884 дар воҳаи Марв паи маслиҳат ҷамъомади куҳансолони ин қабилаҳо барпо гардид, ки дар он тақрибан ҳазор кас иштирок намуд. Маслиҳат дар сари ихтиёран ба Россия ҳамроҳ шудан қарор гирифт. Намояндагони аҳолии воҳаи ҳамсоияи Иолатан низ ҳулосаи ин маслиҳатро пазируфтанд. Моҳи марти соли 1884 аҳолии ин ноҳияҳо ба ҳайъати империяи Россия дохил шуданд.

Ин тариқа сурат гирифтани воқеа мувофиқи табъи Британияи Кабир набуд. Ба ин сабаб вай вазъиятро мураккаб кардани шуда, бо баҳонаи муайян кардани сарҳади Афғонистон саъй намуд, ки дар миёни русҳо ва афғонҳо ихтилоф ба вучуд оварад. Ин то андозае ба вай муяссар гардид. Ҳукумати Афғонистон ба воҳаи туркманнишини Пандин даъво намуда, бо раҳнамоии «мураббӣён» ва «мушовирон»-и англис ба минтақаи мавриди баҳс қўшун даровард. Дар моҳи марти соли 1885 аскарони рус таҳти фармондеҳии сардори вилояти Моварои Каспӣ А.В.Комаров қўшуни афғонро аз ин минтақа зада дур карданд.

Мавриди таваҷҷўҳ аст, ки В.И.Ленин ин ҳодисаро на ҳамчун ихтилофи байни русҳову афғонҳо, балки ҳамчун шиддати рақобати империяи Британия ва Россия баррасӣ намудааст.

Чунон ки мегўяд: «... Россия аз барои тақсим кардани ғаниматҳои Осиёи Миёна бо Англия қариб ба ҷанг даромада буд»¹⁶.

Ҳар чи ҳам бошад, дар қараёни музокироти соли 1887 анҷомёфтаи байни ин ду давлат марзҳои шимолӣ ғарбии Афғонистон ва ҳамчунин ҳудуди мулкҳои дар ин қисмати Осиёи Миёна воқеъгардидаи ҳукумати подшоҳӣ муайян карда шуданд.

«Масъалаи Помир» ва ҳалли он

Охири муаммои рақобати байни Англия ва Россия дар асри XIX, ки дар ваҳдаи аввал бояд ҳал мешуд, «масъалаи Помир» буд.

Кўҳистони бузурги Помир ба ду қисмати асосӣ ҷудо мешуд: яке Помири Ғарбӣ, ки мулкҳои тоҷикнишини Вахон, Шугнон ва Рўшнро дар бар мегирифт ва дигаре Помири Шарқӣ, ки тоифаҳои кўчии қирғиз сукунат доштанд.

Ҳарчанд пас аз таъсиси вилояти Фарғона (1876) диққати асосии ҳукумати подшоҳӣ ба қори Туркменистон равона гардида буд, ба ҳар ҳол аз ноҳияи Помир ҳам сарфи назар кардан наметавонист, ҳам экспедитсияи Скобелев ба водии Олой ва ҳам таваҷҷўҳи махсуси маҳофили давлатӣ ва илмӣи Россия ба ин сарзамин ин иддоро собит менамоянд.

Вале муваққатан аз иқдоми амалии мустаҳкам кардани мавқеи худ дар Помир даст кашидани ҳукумати Петербург оқибатҳои ғайричашидмодост овард. Амири Афғонистон-Абдулрахмонхон бо таҳрики империяи Британия, ки пас аз ҷанги солҳои 1878–1880 бо Афғонистон «ҳомии» сиёсати хориҷии ин давлат гардида буд, дар соли 1883 ба мулкҳои Помири Ғарбӣ лашкар кашида,

¹⁶ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 23, с. 133.

Вахон, Шугнон ва Рӯшонро ишғол кард ва дар ин ҷойҳо низоми бераҳмонаи қатли оро қорӣ намуд.¹⁷

Дар айни ҳамин вақт ва боз ҳам бо таҳрики англисҳо Хитой синӣ қўшуни сарҳаддӣ худро ба сӯи Помири Шарқӣ ҳаракат дод. Ҳукумати подшоҳии Россия ба муқобили ин рафтори давлатҳои ҳамсоя, ки дар ибтидои солҳои 80-ум ба вуқӯ меомад, ба таври қатъӣ эътироз баён намуд, лекин ба ҷудо кардани қувва аз қўшунҳои бе ин ҳам камшумори дар Осиёи Миёна, хусусан дар Туркменистон амалкунандаи худ, имкон надошт. Эътирозҳои дипломатӣ бошанд ҳеҷ натиҷае набахшиданд.

Дар ин байн, вазъият дар Помири Фарбӣ торафт ошуфта мешуд. Аҳолии тоҷик бар зидди ғосибон сар бардошта дар сурате ки ҳокимони маҳаллӣ-Шоалимардон (дар Вахон) ва Юсуфалихон (дар Шугнон) аз тарафи Абдурахмонхон маъзул гардида буданд, бо қатъияти тамои ба дастаҳои афгон муқовимат мекарданд. Қисми зиёди вахониҳо диёри худро тарк карда, ба Туркистони Шарқӣ қўчиданӣ шуданд. Тирамоҳи соли 1883 дар Шугнон шӯриш ба амал омад. Иштирокчиёни он чанде аз хироҷситонандагони афгонро, ки ваҳшигариро бераҳмиро ба авҷ расонида буданд, қатл карда, худ ба тарафи Рӯшон фирор намуданд.

Аз мулкҳои Помири Фарбӣ ба Туркистон чанд ҳайъати намоёндагии тоҷикон омада, ба ҳукуматдорони рус ҳуҷҷатҳои имзокардаи аҳолии ин маҳаллҳоро супурданд, ки дар онҳо ба тобиести Россия қабул кардани Вахон ва Шугнону Рӯшон хоҳиш карда мешуд (Ин қабил ҳуҷҷатҳо дар захираҳои архиви генерал-губернатории Туркистон кам нестанд). Аммо ҳукумати подшоҳӣ ба сабаби он, ки дар ин вақт муносибатҳои Англия ва Россия хеле тезу-тунд гардида буданд, ба ҷуз баъзе чораҳои дипломатӣ, ягон иқдоми ҷиддие дар ин бобат зоҳир нанамуд.

Шӯриши тоҷикони Шугнон амири Афғонистонро маҷбур кард, ки баъзе тадбирҳоро ба қор барад. Ӯ ба назди шӯричиён қосид фиристода «сулҳи ифтихорӣ» пешниҳод кард ва барои қорӣ намуди худмукторӣ замонат дод. Аз ҷумла, ба вазифаи ҳокими Шугнон яке аз намоёндагони «хонадони ҳукмронии маҳаллӣ Муҳаммад Акбаршоро таъин намуд. Дар ҳамон шароит тоҷикон ғайр аз қабули ин шартҳо илоҷи дигар надоштанд. Ғосибон ҳамоно бедодгарӣ мекарданд. Ин буд, ки боз ба Фарғона, сипас ба Тошканд ва Петербург номаҳои пур аз шикоятҳои тоҷикони Помир фуру рехтанд. Дар ин номаҳо мардуми ситамдида аз зулму татбии ғосибон шикваҳо карда, арз менамуд, ки онҳо «ҳамаро ба ниҳояти қашшоқӣ ва хонавайронӣ мерасонанд: одамони бегуноҳро мекушанд, занонро мерабоянд, духтаронро таҷовуз мекунанд, молу амволро зӯран мегиранд, андозҳои муфлисқунанда меситонанд, бачагонро ба ғулумӣ мебаранд, ки дигар барнамегарданд ва ё фақат духтарони бадномшуда ба назди волидайнӣ хонахароб гардидаашон пас меоянд»¹⁸.

Мудохилаи мусаллаҳонаи Афғонистону Хитой ба Помир тақрибан 10 сол (1883-1893) давом намуд. Дар зарфи тамоми ин солҳо тоҷикон дар роҳи ҳифзи истиқлолият ва ҳайсиати миллии худ бо қатъият мубориза мебуданд.

Дар охири солҳои 80-ум ва ибтидои солҳои 90-ум амалиёти ҷосусони англис дар Помир ба маҳаллҳои ҳамсоияи он хеле вусъат ёфт. Онҳо ҳам якнафарӣ ва ҳам чун дастаи ҳарбӣ ба ин ноҳияҳо сар дароварда, кӯталҳоро месанҷиданд ва роҳ мекушоданд.

¹⁷ Искандаров Б.И. 1960, с. 98-99.

¹⁸ ЦГА УзССР, И-1, оп. 34, д. 680 лл. 14-15; иттилои Қосиди ҳокими Шугнон Акбаралихон аз 27 январи с. 1889 (ниг. Халфин Н.А. 1965, с. 385).

Соли 1891 Англия вилояти кӯҳистонии дар наздикии Помир воқеъгардидаи Комчутро, ки ба он мулкҳои Хунза ва Наҳор дохил мешуданд, забт намуд.¹⁹ Акнун нияти вай дар бобати комилан ба тасарруфи империяи Британия даровардани Помир ба зуҳур меомад. Ин ба ҳамон авзоё, ки дар натиҷаи кӯшишҳои Лондон барои тахти нуфуз ва ҳукмронии худ қарор додани Туркменистон дар ғарби Осиёи Миёна рух дода буд, шабоҳат дошт. Аммо чун истилокорони Афғонистону Хитой бо таҳрики Англия барвақт заминҳои тоҷику қирғизнишини Помирро ишғол карда буданд, дар ин ҷо вазъият нисбатан мураккабтар гардид.

Ҳукумати подшоҳӣ чунин вазъиятро ба эътибор гирифта, дар аввали солҳои 90-ум ба амалиёти ҷиддитар шурӯъ намуд. Дар моҳи июли соли 1891 дастаи на он қадар калони (120 нафараи) казакҳо ва аскарон бо сардории полковник М. Ионов ба сафари иқтишофии Помир фиристода шуд. Ионов роҳи худро аз кӯтали Қизиларт сар карда, ба соҳилҳои Рангкӯл ва Қарақӯл сайр намуд ва то кӯтали Байк расид. Ў дар ҳама ҷо ба мардум эълон мекард, ки ин маҳалҳо дар тобеияти Россия мебошанд, Генерал-губернатори Туркистон А. Б. Вревский барои таъкид намудани аҳамияти сиёсии «юриши Ионов» бо тасдиқи зиёди мулозимонаш ба водии Фарғона ва Олой сафар кард. Экспедитсияи Ионов масъалаи Помирро тақон дод. Акнун англисҳо бо нотаҳои эътирозӣ муроҷиат намуда, ба Петербург фишори дипломатӣ овардани шуданд. Ҳукумати подшоҳӣ ин эътирозҳоро рад кард. Арбобони давлати Рус дар моҳи апрели соли 1892 барои машварати махсус ҷамъ омаданд, ки комилан ба «масъалаи Помир» бахшида шуда буд. Дар ин машварат қарор карда шуд, ки ба Помир боз қўшун фиристода, онро доимӣ нигоҳ доштан ва ба ин васила ҳаққи қазовати империяи Россияро ба ин вилоят комилан устувор намудан лозим аст. Дар моҳи июни соли 1892, вақте ки гузаргоҳҳои пурбарфи кӯҳӣ кушода шуданд, полковник Ионов боз ба ҳамон роҳи шинос, вале ин бор бо қувваи зиёде ба сӯи Помир ҳаракат кард. Дар канори дарёи Оқсу дидбонгоҳи Помир (шаҳраки ҳозираи Мурғоб) сохта шуд ва дар мавзеи Шочон 250 нафар казакҳоро аскарон барои гузаронидани зимистон қарор гирифтанд.

Дар назди Англия ба таври қатъӣ масъалаи гузашта шуд, ки қўшунҳо ва идороти низомии афғон аз мулкҳои тоҷикони Помири Ғарбӣ бароварда шаванд. Чун дар байни Россия ва империяи Британия муоҳидаи солҳои 1869–1873 вуҷуд дошт, ки дар асоси он чараёнгоҳи боло ва миёнаи дарёи Аму сарҳади доираҳои нуфузи русу англис дар Осиёи Миёна гардида буд, Лондон бо чунин баҳонае, ки мулки аморати Бухоро Дарвоз дар ду канори дарё воқеъ шудааст, боз ҳалли масъаларо таъхир додан хост.

Дар охир дипломатҳои англис маҷбур шуданд, ки шикасти худро дар баҳси Помир эътироф намоянд. Дар соли 1893 котиби оид ба корҳои хориҷии идораи мустамликадорӣ Англия ва Ҳиндустон Мортимер Дюранд бо ташири сиёсӣ ба Кобул омад. Ў ноилоҷ ба Абдураҳмонхон пешниҳод кард, ки аз даъвои Шуғнон, Рӯшон ва Вахон даст кашад. Амири Афғонистон норизоияти зиёде накарда, ин пешниҳодро қабул намуд. Зеро мулкҳои ҳароб ва қашшоқи кӯҳистони дурдаст барояш он қадар аҳамият надоштанд.

Бар тибқи шартномаи Англияву Россия қисми шарқии водии Вахон, ки дар байни мулкҳои Россия ва Ҳиндустон вазифаи минтақаи бетарафро адо мекард, дар қаламрави Афғонистон монд. Илова бар ин, заминҳои дар каро-

¹⁹ Тасвири ошкорои ин таҷовуз дар китоби иштироккунандаи он Дюранд (1905) ба назар мерасад; Ниг. инчунин Рустамов У. А., 1956.

наи чапи дарёи Панҷ воқеъгардидаи Дарвози Бухоро низ ба ихтиёри Афғонистон гузашт. Вале аз канораҳои рости дарё, аз мулкҳои Вахон, Шугнон ва Рӯшон қўшунҳои афғон бароварда шуданд.²⁰

Шартномаи мазкур пас аз мукотибаи иловагии дипломатӣ ба муовизаи нотаҳои байни сафири рус дар Лондон ва вазири қорҳои хориҷии Британия 27 феввали (11 март) соли 1894 ба расмӣ даромад. Баҳори соли 1895 комиссияи мухталифи англису рус сарҳади охири қитъаи сарзамини Осиёи Миёнаро ба таври аниқ муайян намуд.²¹

Дар моҳи январӣ соли 1896 Николай II хатти сарҳади империяи Россияро дар Помир тасдиқ кард. Осиёи Миёна комилан ба ҳайъати Россия дохил гардид. Қисмати муҳими хоки онро кишвари Туркистон (генерал-губернатории Туркистон)²² таъсис мекард, ки пеш аз ин ҳам тобеи империяи Россия буд. Дар баробари ин мулкҳои як андоза масоҳатан камгардидаи аморати Бухоро ва хонияи Хева, ки амалан дар тобеяи вассалии Петербург воқеъ гардида буданд, мавҷудияти худро нигаҳ медоштанд.

Ҳукумати подшоҳӣ дар Осиёи Миёна ба манфиат ва эҳтиёҷоти аҳолии маҳаллӣ эътино накарда, ҳудудҳои идораи худро муқаррар намуд. Принципи этнографии ҷо додани халқҳои ҷудогона ба назар гирифта нашуд. Масалан, туркманҳо дар вилояти Моварои Каспӣ кишвари Туркистон, инчунин дар аморати Бухоро ва хонии Хева мезистанд, ўзбекҳо дар хоки Туркистон, Бухоро ва Хева зиндагӣ мекарданд. Тоҷикон ҳам аз ин қисмат гурез наёфтанд, шимолӣ Тоҷикистон (Хуҷанд, Ўротеппа, туманҳои қўҳистони кишвари Зарафшон ва ғ.) ба ҳайъати генерал-губернатории Туркистон дохил шуда, оммаи асосии тоҷикон, ки дар қисмати ҷануби шарқи Осиёи Миёна сукунат доштанд, таҳти истибдоди аморати Бухоро қарор гирифтанд. Ҳукумати Петербург амирро ба хидматгори содиқи худ табдил дода, бисёр мулкҳои тоҷиконро, ки пештар ниммустақил буданд ва ё, аз қабилӣ Қаротегин ва Дарвоз, ба қаламрави хони Хуҷанд дохил мешуданд, ба ихтиёри ӯ вогузошт.

Гайр аз ин, ҳукумати подшоҳӣ қор кард, ки дар назари аввал номаҳфум менамуд. Вай мулкҳои Рӯшон, Шугнон ва Вахони Помири Фарбиро, сарфи назар аз эътироз ва норозигии саҳти аҳолии маҳаллӣ, таҳти қазовати амири Бухоро қарор дод. Бо ҳамин, ҳукумати подшоҳӣ гўё мехост «қусури» заминҳои аздастрафтаи амир, яъне Дарвози паси Панҷро, ки ба Афғонистон дода шуда буд, бароварад.

Дар асл ҳукумати подшоҳӣ аз чизе маҳрум намегардид. Зеро назорати умумии ин ноҳия ҳамоно дар зимаи афсари ҳукумати подшоҳӣ – сардори дастаи низомии Помир монда буд. Ба зами ин, ҳукумати подшоҳӣ аз ин қорӣ худ ба дарёфти ғоидаҳои бештари сиёсӣ умед мебаст. Ва дар воқеъ ба ин вассила вай аз таънаву маломатҳои ҳарифони британи, ки аз вусъати мулкҳои он дар Осиёи Миёна гумонбар буданд, ба андозае худро халос намуд. Ин давом ва инкишофи ҳамоно амалиёте ба шумор мерафт, ки борҳо аз санҷиш гузашта буд. Вале ҷунин сиёсат барои халқҳои Осиёи Миёна фақат бадбахтиҳои иловагӣ оварду бас.

Дар таъини ҳудуди маъмурӣ риоя нашудани принципҳои этнографӣ, ки оқибати ин қабил амалиёти мустамликадорӣ маҳсуб меёфт, ба инкишофи худшиносии миллии халқҳои Осиёи Миёна ва ҳамчун миллат таппакул ёфта-

²⁰ Тақрибан айни ҳамин вақт дар натиҷаи гуфтушуниди намояндагони Россия бо ҳукумати Хитой постҳои ҳарбии империяи Син аз Помири шарқӣ бардошта шуданд.

²¹ Ниг.: Исқандаров Б.И., 1960.

²² Барои тафсиلى ин воқеа ниг.: Халфин Н.А., 1965.

ни онҳо монсӯ гардид. Ин ба майлу хоҳиши сатрапҳои подшоҳӣ комилан мувофиқат мекард. Чунин рафтори зиддиҳалқӣ ва иртиҷоӣ нисбат ба манфиат ва эҳтиёҷоти аҳолии маҳаллӣ фақат дар натиҷаи ғалабаи Револютсияи Кабири Сотсиалистии Октябр дар Россия, револютсияи сотсиалистӣ дар Туркистон ва револютсияҳои халқӣ дар Бухоро ва Хева аз байн бурда шуд. Партияи Коммунистӣ ва Ҳукумати Советӣ дар ҳалли масъалаи миллий сиёсати ленинро амалӣ намуда, соли 1924 мувофиқи омоли халқҳои Осиёи Миёна тақсимоли миллии давлатиро дар ин сарзамин анҷом доданд.

2. АҲАМИЯТИ ПРОГРЕСИВИЮ ТАҶРИХИИ БА РОССИЯ ҲАМРОҲ ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА

Дар вақти ҳамроҳ шудан ба Россия дар Осиёи Миёна муносибатҳои патриархалии феодалӣ ҳукмфармо буданд. Давлатҳои Осиёи Миёна аз тамоми ҷаҳони мутамалдин қариб ҷудо буданд. Аз тараққиёт бозмондани қувваҳои истеҳсолкунанда сабабгори асосии ақибмонии иқтисодӣ, сиёсӣ, маданӣ ва ҷарбии онҳо гардида буд. Россия назар ба Осиёи Миёна мамлакати пешқадам ва аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққиқарда ба шумор мерафт, ки дар он ҷо муносибатҳои капиталистӣ аллакай барқарор ва ҳукмрон гардида буданд.

Тавассути ҳамроҳ шудан ба Россия Осиёи Миёна ба муомилаи молии ҷаҳон капида шуд. Тадричан дар ин сарзамин корхонаҳои саноатӣ, дар навбати аввал корхонаҳои пахтадозакунӣ ва рағанкашӣ ба вуҷуд омаданд. Қисми зиёди коргарони ин корхонаҳои саноатиро аҳолии маҳаллӣ ташкил медоданд. Тараққиёти саноат ва аз миллатҳои маҳаллӣ пайдо шудани коргарон дар ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии Осиёи Миёна қадами бузург ба пеш буд. Дар натиҷаи ҳамроҳ шудан ба Россия ҳаёти маданияи Осиёи Миёна рӯҳ гирифт. Масалан, дар Тошканд китобхона, театр, музей кушода шуда, кори матбуот рӯ ба тараққиӣ ниҳод. Аммо на бояд дар аҳамияти ин комёбиҳо ба муболиға роҳ дод, зеро оммаи халқ аз сабаби бесаводии саросар аз ин муассисаҳои маданӣ истифода бурда наметавонист. Ривочи маданият, ки бо кӯмаки интеллигенсияи рус шурӯъ гардида буд, ба фаъолияти зиёиёни маҳаллӣ кӯмак расонид ва ин зиёиён баъдтар дар ҳаракати револютсионӣ ва пас аз ғалабаи Револютсияи Октябр дар инқилоби маданияи Осиёи Миёна роли бузург бозиданд.

Ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба Россия объективонаву таърихан аҳамияти прогрессивӣ дошт. Халқҳои Осиёи Миёна ба ин восита имкон ёфтанд, ки бо маданияти пешқадами рус ва муборизаи револютсионии табақаҳои демократӣ ва сипас пролетарии он ошно шаванд.

Осиёи Миёна тўмаи империяи Британия нагардид, ки меҳост ин қисмати Осиёро мустамликаи худ созад ва ё онро ба ягон давлати хонии мустабиддаи калон, вале ақибмондае ҳамроҳ намуда, ба ин восита халқҳои ин сарзаминро мисли бисёр халқҳои дигар истисмор кунад. Агар Осиёи Миёна ба мустамликаи Англия таъдил меёфт, он гоҳ халқҳои ин кишвар аз пролетариати револютсионии рус ва пешоҳанги марксистӣ -ленинии он ҷудо мешуданд.

Чи навъе ки маълум аст, К.Маркс ва Ф.Энгелс дар солҳои 60–80-ум дигар дар Англия вуҷуд надоштани пешомади револютсионӣ ва дар Россия наздик расидани револютсияро хотирнишон карда буданд. Чунончи, Ф.Энгелс дар мактуби худ ба К.Маркс 6 апрели соли 1863 менависад: «Дар замони ҳозира аз пролетариати англис ҳама гуна қувваи револютсионӣ нест шуда ва проле-

тариати англис бо ҳукмронии буржуазия тамоман созиш кардани худро эълон намуд».²³

К.Маркс ҳанӯз дар соли 1859 дар хусуси Россия навишта буд: «Дар револютсияи оянда Россия бо омодагии тамом ишғирок хоҳад кард».²⁴

Ў баъдтар бо пешбини дохилнае таъкид намуд: «Ин бор револютсия дар шарқ (дар Россия.– Б.Ф.) ба амал хоҳад омад...»²⁵ ва сипас ин фикри худро боз ҳам аниқтар баён карда, мегӯяд: «...Россия отряди пешқадами ҳаракати револютсионӣ дар Европа мебошад».²⁶

Ба ҳайъати Россия дохил гардидани давлатҳои хонии Осиёи Миёна низҳои дохилии феодалӣ ва ҷангҳои муттасилро, ки аҳолии меҳнаткаш аз онҳо саҳт дар азоб буданд, барҳам дод. Дигар амри мусбате, ки бо ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Россия алоқаманд аст, дар ноҳияҳои бевосита ба ҳайъати давлати рус дохилгардида барҳам дода шудани ғулмдорӣ мебошад. Дар аморати Бухоро ғулмдорӣ амалан манъ карда нашуда буд.

Ҳукумати мутлақӣ подшоҳӣ меҳнаткашони Россияро дар шиканҷа ниғаҳ дошта, нисбат ба онҳо ҷабру зулми бераҳмонаро раво медид. Вай Осиёи Миёнаро забт карда, дар ин ҷо тартиботи саҳти мустамликавӣ ҷорӣ намуд. Халқҳои ин сарзамин ба зулму тааддӣ дутарафаи истисморкунандагони маҳаллӣ ва амалдорони ҳукумати подшоҳӣ гирифта гардиданд. Ба ҳамин тариқа, ҳам меҳнаткашони Россия ва ҳам халқҳои мазлуми Осиёи Миёна дар тимсоли ҳукумати подшоҳӣ душмани ашаддӣ худро диданд.

Маҳз аз ҳамин сабаб аз ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба Россия дере нагузашта дар байни меҳнаткашони Россияи револютсионӣ ва меҳнаткашони кишварҳои канории миллӣ, аз он ҷумла пролетариати наватшкилёфта, косибон ва деҳқонони Осиёи Миёна бар зидди ҳукумати подшоҳӣ, соҳти помешкиву буржуазӣ ва истисморкунандагони маҳаллӣ иттиҳоди мустаҳкаме ба миён омад. Гояҳои пешқадами револютсионии пролетариати Россия торафт бештар шуури халқҳои Осиёи Миёнаро бедор мекард. Ин буд, ки ниҳоят меҳнаткашони тоҷик, ўзбек, туркман, қирғиз, қазоқ, қарақалпоқ ва дигар халқҳои Осиёи Миёна тадриҷан тавонистанд таҳти роҳбарии партияи болшевикӣ ба ҳаракати револютсионии пролетариати Россия ворид шаванд.

Ин ҳолат дар баёни аҳамияти ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна мавқеи хеле муҳимро ишғол менамояд. Бўхтонгарони зиддисоветӣ, ки аз ҳар баҳона дар ҳуҷуми муқобили халқҳои Иттифоқи Советии сермиллат истифода кардани менамояд, «суолҳои» сафсатаомези зайлро ба миён меоранд: «Азбаски Англияи капиталистӣ назар ба Россияи феодалӣ ҳарбӣ аз ҷиҳати иқтисодӣ ва сиёсӣ ба дараҷаи хеле зиёд тараққикарда буд, оё барои халқҳои Осиёи Миёна беҳтар намебуд, ки дар ҳайъати империяи Британия бошанд» ва ё «агар барои Осиёи Миёна мустамликаи Англия будан беҳтар намебуда бошад, пас, ба ҳар ҳол, бадтар ҳам намебуд? Хоҳ мустамликаи Британия бошад ва хоҳ мустамликаи ҳукумати подшоҳӣ, дар ҳар сурат мустамлика аст!»

Дар сари таҳлили ин суолҳо таваққуф намудан маъние дорад, хусусан ки ҷавоби онҳо наметавонад дорои характери якраңга бошад ва ҷунон ки дар назари аввал менамояд, он қадар ҳам осон нест. Дар вақти ҷавоб гуфтан ба суоли аввал мо мулоҳизаҳои маълуми К.Марксро, ки дар силсилаи мақолаҳои машҳури ў роҷъ ба «Ост-Индия» баён ёфтаанд, набояд фаромўш кунем. Ҳар-

²³ Маркс К., Энгельс Ф., 1932, с. 107.

²⁴ Маркс К., Энгельс Ф., 1932, с. 107.

²⁵ Маркс К. и Энгельс Ф.. Соч., т. 34, с. 230.

²⁶ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 4, с. 419–459.

чанд гумон аст, ки кори бунёдгараи англисҳо дар Ҳиндустон аз миёни харобаҳои ба амаловардаи таҷовуз ва торочғариҳои бениҳояти аҷнабиён ба назар расад, вале он шурӯъ шудааст, – навишта буд К.Маркс. Самараи ин кор, берун аз майлу иродаи мустамликадорон, вайрон кардани асосҳои ҷамоати пайвастаи ҳиндуён ва фароҳам овардани заминаи ташаккули ҷамъияти капиталистӣ аст, хотирнишон карда буд К.Маркс. Лекин ӯ боз хеле возеҳу равшан таъкид мекард, ки аҳолии Ҳиндустон аз ҷиҳатҳои мусбати ҳукмронии мустамликавии Британия фақат дар натиҷа ва пас аз ғалабаи револотсиияи пролетарӣ дар Англия, ё худ дар натиҷа ва пас аз ғалабаи револотсиияи халқии зиддимустамликавӣ дар Ҳиндустон метавонанд баҳраманда гарданд.²⁷ Чунон ки маълум аст, халқҳои Ҳиндустон ва Покистон то ҳол оқибатҳои вазнини нуговори истисмори дуру дарози мустамликадорон: харобии қувваҳои истеҳсолкунанда, қашшоқӣ, гуруснагӣ, муромурии аз ҳад зиёд ва дигар мусибату маҳрумиятҳоро, ки ҳукмронии тўлонии салтанати Британия ба сари онҳо оварда буд, эҳсос менамоянд.

Маҳз аз сабаби он, ки халқҳои Ҳиндо мустамликадорони англиси аз ҷиҳати иқтисодӣ сиёсӣ қавитар ғорат мекарданд, аҳволи онҳо аз аҳволи табоҳи халқҳои Осиёи Миёнаи солҳои 1861– 1916 ҳам бадтар буд. Доираҳои ҳукмрони Британия аҳолии мустамликаҳои худро бо маҳорат, малака ва вусъати бузурге истисмор мекарданд. Инро В.И.Ленин хотирнишон намуда буд: «...империалистони рус намояндагони замони кўҳна буданд ва аз ин рӯ, чунон ки бояду шояд, буғӣ карда наметавонистанд», дар ҳолате ки намояндагони буржуазияи англису америкой «буғӣ карда наметавонанд ва то охир буғӣ мекунаанд».²⁸

В.И.Ленин ҳама гуна мустамликадоронро, хоҳ ҳукумати подшоҳӣ бошад ва хоҳ ба истилоҳ «демократияи буржуазии ғарб», баробар хашмгинона мазаммат менамуд. Ин аст калиди ҷавоби суоли дувум. Агар соф омилҳои зоҳирӣ ба эътибор гирифта шаванд, он гоҳ чунин ба назар мерасад, ки халқҳои Осиёи Миёна дар натиҷаи на ба ҳайъати империяи Британия, балки ба ҳайъати империяи Россия дохил шудан на чизе бурд кардаанд ва на бохтаанд. Вале дар чунин ҷавоб тафовутҳои махсуси ин ду давлати императорӣ ба ҳисоб гирифта наменаванд.

Ба замми он ки пролетариати Англия дар нимаи дувуми асри XIX ва ибтидои асри XX бештарин ҳиссаи ғайриҷамъияти пешинаи револотсионии худро аз даст дод, вай аз ҷиҳати ҷуғрофӣ ҳам аз муборизони зиддимустамликавии Ҳинд хеле дур буд. Ба ин сабаб вай наметавонист онҳоро бо таҷрибаи муборизаи сиёсӣ ғаний гардонад, балки қисми муайяни он («ашрофи коргар») дар ин бобат рағбате ҳам зоҳир намекард.

Вале мо дар Россияи подшоҳӣ тамоман акси ин ҳолро мебинем. Дар ин ҷо маҳз пролетариат миллати ҳукмрон буд ва синфи коргари рус ба ҳаракатҳои револотсионии ҳамаи халқҳои мамлакати паҳновари сермиллат бевосита роҳбарӣ намуд. Вай ба муборизаи зидди тамоми навъҳои истисмор, зидди ҳама гуна зулму асорати дарбори подшоҳ ва атрофиёни он, ашрофи дворянӣ ва буржуазия, сарфи назар аз мансубияти миллии ин истисморгарону мустамликадорон – хоҳ рус бошанд ё украин, хоҳ белорус ё гурҷӣ, хоҳ тотор ё арман, хоҳ ўзбек ё тоҷик ва ё миллати дигар, бевосита роҳбарӣ намуд ва ба озод кардани ҳамаи халқҳо аз шиканҷаи феодалӣ ва капиталистӣ ноил гардид.

²⁷ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 9, с. 130–136.

²⁸ Ленин В.И. Асарҳо, ҷ. 39, с. 398.

Бинобар ин мо ҳамаи асосҳоро дорем, то бигӯем, ки Осиёи Миёнаро истило кардани империяи Россия, ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна протсессии диалектика тазод аст: вай баробари дучори асорат намудан ва ҷорӣ кардани шаклҳои нави зулми иқтисодӣ, сиёсӣ, миллий ва маданӣ, чи навъе ки таҷрибаи таърих нишон дод, ба худ ҷанинҳои озодии комили миллатҳои мазлумро, озодӣ аз ҳар навъ истисмори одамеро аз тарафи одами дигар, синфиро аз тарафи синфи дигар, миллатеро аз тарафи миллати дигар низ овард. Маҳз барои ҳамин ҳам, бар тибқи далелҳои таърих, таъкид мекунем, ки ба ҳайъати Россия дохил шудани халқҳои Осиёи Миёна на фақат барои ин халқҳо ва дигар халқҳои Россия, балки барои тамоми мардумони Шарқ низ оқибатҳои прогрессивии объективона дошт ва дорад.

Боби дувум

АҲВОЛИ ХАЛҚИ ТОҶИК ВА МУБОРИЗАИ ОН БАР ЗИДДИ АМОРАТИ БУХОРО ВА ҲУКУМАТИ ПОДШОҲӢ (НИМАИ ДУВУМИ АСРИ XIX)

1. СИЁСАТИ МУСТАМЛИКАДОРИИ ҲУКУМАТИ ПОДШОҲӢ

Ду марҳалаи сиёсати иқтисодии ҳукумати мутлақа дар Осиёи Миёна. Роҳ ёфтани муносибатҳои капиталистӣ

Сиёсати дар Осиёи Миёна ҷорикардаи ҳукумати мутлақаи подшоҳиро ба ду марҳала ҷудо кардан мумкин аст: марҳалаи якум аз аввали футуҳот то солҳои 90-ум ва марҳалаи дувум аз замони барқарор гардидани давраи империалистии капитализм, яъне аз охири солҳои 90-ум то соли 1917.

Дар марҳалаи аввал сармояи давлати соҳибмустамлика ба истехсолоти Осиёи Миёна ҳанӯз ғайбона даҳлат намекард ва аксаран бо миёнаравии савдогарони маҳаллӣ ба хариду фурӯши маҳсулот маҳдуд гардида буд. Вори-доти сармоя ба Осиёи Миёна нисбатан кам буда, дар содироти моли хом ҳоло ягон навъи маҳсулот (чунон ки баъдтар пахта ва пӯсти қароқўлӣ гардид) мавқеи намоён пайдо накарда буд.

Марҳалаи дувум бо даҳлати ғайбонаи сармоядорони давлати соҳибмустамлика ба ҷараёни истехсолоти Осиёи Миёна, бо тараққиёти соҳаҳои махсуси хоҷагии қишлоқ, ворид шудани сармоя ва афзудани роли банкҳо тавсиф меёбад. Кашида шудани хатти роҳи оҳан мавқеи сармояи Россияро дар Осиёи Миёна ва аз он ҷумла дар аморати Бухоро мустақкам гардонид.

Бо вучуди моҳиятан тафовут доштани як марҳала аз марҳалаи дигар бояд қайд кард, ки аз қадамҳои аввали бо қасди мустамликакунӣ ба Осиёи Миёна роҳ ёфтани ҳукумати подшоҳӣ сиёсати он барои ба эҳтиёҷоти саноати тараққиқардаистодаи Россия мувофиқ гардонидани иқтисодиёти ин кишвар нигаронида шуда буд. Осиёи Миёна мебоист ба манбаи моли хоми аграрии давлати соҳибмустамлика табдил меёфт.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна дар ин ноҳия муносибатҳои капиталистӣ рӯ ба инкишоф ниҳода бошанд ҳам, на ин ки боиси тавлиди саноати вазнин нагардиданд, балки ҳатто саноати бофандагӣ барин соҳаҳои нави саноат ба вучуд наоманданд. Иттиҳоди соҳибкорони саноати бофандагии Россияи подшоҳӣ бо тамоми ҷидду ҷаҳд намеронд, ки дар ноҳияҳои пахтакор саноати бофандагӣ пайдо шавад. Баъзе кўшишҳои кушодани муассисаҳои бофандагӣ, ки аз тарафи баъзе соҳибкорони маҳаллӣ карда шуд, дучори муқобилати сахти соҳибони корхонаҳои бофандагии Петербург, Иваново-Вознесенск, Москва, Кострома, Орехово-Зуево ва ғ. гардид. Дар дигар соҳаҳои саноат ҳам аҳвол чунин буд.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна саноатдори рус дар ин ҷо ба ташкили плантатсияҳои пахта сар карданд. Ба мисли плантатсияи «Хутори Андреев», ки дар Фарғона ташкил шуда буд, дар вилоятҳои Тошканд ва Самарқанд низ плантатсияҳо ба вучуд омаданд.

Бо вучуди ин, дар ҳамон шароите, ки дар парвариши пахта техникаи хеле ақибмонда ба кор бурда мешуд, соҳибони саноат ба ташкил намудани хоҷагиҳои плантатсионии фаровонҳосилу ғоиданок муваффақ гардида наметавонистанд. Мардикорони рӯзбайъ, ки дар плантатсияҳо кор карда, музди ночизе мегирифтанд, бар акси деҳқонони чоряккор ба афзоиши ҳосилнокии меҳнат ҳавасманд набуданд.

Пас аз он ки кори ташкили плантатсия барор накард, соҳибони саноат роҳи истифода намудани пахтаҷаллобони маҳаллиро пеш гирифтанд. Ба ин тариқа, дар соҳаи пахтакорӣ амалан ҳамон муносибати кӯҳнаи нимфеодалӣ нигоҳ дошта шуд.

Дар солҳои 70-80-ум ба ҷои навъҳои ҷойдори пахта навъҳои нави нисбатан сермаҳсул ҷорӣ гардид. Ҳукумати подшоҳӣ барои ёрӣ расонидан ба тараққиёти босуръати пахтакорӣ дар Осиёи Миёна ба пахтае, ки аз Америка мекашониданд, боҷи калон андохт. Ин тадбир барои боз ҳам бойтар шудани ҷаллобони маҳаллӣ, ки аз боло рафтани нархи пахта ғоидани зиёде ба даст меоварданд, боис гардид.

Осиёи Миёна барои саноати Россия ва, қабл аз ҳама, барои саноати бофандагии он манбаи моли хом ва бозори фурӯш гардид. Косибон ва ҳунармандони майдаи маҳаллӣ ба молҳои саноатие, ки аз Россия кашонда мешуданд, рақобат карда натавониста, шикаст мехӯрданд.

Дар солҳои 70-ум нақшаи сохтмони роҳи оҳан, ки Осиёи Миёнаро бо Россия боияд мепайваст, аҳамияти махсус пайдо намуд. Муҳокимаи ин масъала боиси ҷангомаю майлу рағбати ҳасудомези пурғарази соҳибкорон шуд, зеро маълум аст, ки дар шароити капитализм кашидани роҳи оҳан барои дарёфти пулу ғоидани зиёди имкони фаровон муҳайё менамояд. Дар масъалаи самти роҳи оҳани Туркистон лоиҳаҳои бисёр пешниҳод мешуд; масалан, Барранд ном инженери фаронсавӣ, ки замоне бо муаллифи лоиҳаи канали Сувайс – Ф.Лессепс ҳамкорӣ мекард ва ҳуди Ф.Лессепс ҳам таклиф карданд, ки байни Лиссабон ва Калкатта роҳи оҳани трансконтинентие сохтан даркор, ки аз мобайни Осиёи Миёна гузашта меравад. Дар шароити бӯҳрони доимии молиявӣ ҳукумати подшоҳӣ ба сохтмони ин гуна иншоотҳои калон қудрат надошт. Кашидани аввалин хатти ҳозиразамони роҳи оҳан ин тақозои амалияи муқаррарии ҳукумати подшоҳӣ – тақозои футуҳоти Туркменистон буд. Ин роҳ аз соҳили баҳри Каспӣ, аз Красноводск сар шуда, дар навбати аввал мебоист барои эҳтиёҷи қўшунҳои ба Аҳлтегин ҳучумкунандаи М.Д.Скобелев хизмат мекард.

Дар соли 1885 роҳи оҳан то Ашқобод, дар соли 1888 то Самарқанд ва дар соли 1898 то Тошканд кашидани шуд. В.И.Ленин аҳамияти ин роҳи оҳанро дар тақдири Туркистон махсус таъкид намуда, навишта буд: «Роҳи он тарафи Каспий барои капитал Осиёи Миёнаро «кашф» кардан гирифт».¹

Аммо барои таъмини эҳтиёҷи ин кишвари беканор як хатти роҳи оҳан кам буд. Ба зами ин, роҳи оҳани мазкур ин кишварро бо ноҳияҳои марказии Россия бевосита наепайваст – борро ҳатман аз поезд ба киштӣ ва ё аз киштӣ ба поезд ҳама кардан лозим меомад, ки ин корро ниҳоят душвор мекард. Файр

¹ Ленин В. И., Асарҳо, ҷ. 5. с. 85.

аз ин, аз поезд ба киштӣ, аз киштӣ ба поезд баромаданду фаромадани мусофирон ҳам ноқулай буд. Ба ин сабаб дар ибтидои асри XX сохтмони хатти нави роҳи оҳан сар шуд. Ин роҳ бояд шаҳри асосии кишвари Туркистон – Тошкандро бо Оренбург мепайваст. Сохтмони ин роҳ босуръат пеш мерафт ва инак соли 1905 хатти мовароикаспигии роҳи оҳани кишвар бо хатти роҳи оҳани Оренбург пайваста шуд. Табиист, ки табақаи дворяну помещикҳо ва буржуазии империяи Россия барои истисмори бештари сарватҳои табиӣ ва аҳли меҳнати Осиёи Миёна имкони фаровонтаре ба даст оварданд. Ба ноҳияҳои пахтакори водии Фарғона – шаҳрҳои Хўқанду Андиҷону Марғелон расондани роҳи оҳан кори басо муҳим буд. Роҳ аз саросари шимоли Тоҷикистон гузашта рафт ва бо ҳамин маҳсулоти деҳқонон ва косибони тоҷик ба тамоми бозорҳои генерал-губернатории Туркистон ва ба дигар ҷойҳои Россия роҳ ёфт. Ба туфайли ин дар шимоли Тоҷикистон муносибатҳои капиталистӣ ба андозае инкишоф пайдо намуд.

Сохтмони роҳи оҳани моварои Каспӣ ва баъдтар роҳи оҳани Оренбург имкон доданд, ки дар зарфи якчанд даҳсола мубодилаи мол байни Россия ва Осиёи Миёна бештар аз 10 маротиба зиёд карда шавад. Вале молҳои русӣ на дар тамоми бекиҳои Бухоро фаровон буданд, ки сабаби ин мушкилии кашондани мол, сушт будани муносибатҳои молию пулӣ ва баъзе дигар омилҳо буданд. Молҳои русӣ аз ҳама бештар дар бозорҳои водӣҳои Тоҷикистон ба фурӯш мерафтанд, аммо ҷои асосии фурӯши молҳои русӣ худи Бухоро буд, ки дар ин ҷо савдогарони бой ва худи амир аз саноатчиёну савдогарони рус хариҷҳои калон мекарданд.

Дар он ҷойҳои кишвар, ки рафтуомадаш душвор буд, ҳаннотии молҳои русӣ басо авҷ гирифт. Кўҳистониён бо рағбати тамои молҳои арзони фабрикиро меҳариданд. Тоҷирони абҷир, ки молҳои русиро меоварданд, бо нархи беҳад баланд онҳоро пул мекарданд. Азбаски кўҳистониён пул надоштанд, савдогарон инро дастак карда, барои як сарбанди оддии фабрикӣ аз деҳқони бечора 4 пуд гандум ва 1 гўсфандашро кашида мегирифтанд. Шамъ, гўгирд, собун, карасин, ҷане он чизҳое, ки мардум пештар қариб истеъмол намекард, нағз ба фурӯш мерафт. Одамони бекҳо ва худи бекҳо ҳам аз ҳаннотиву савдогарӣ рў намегардонданд. Масалан, беки Қаротегин ба Фарғона як рама гўсфанд оварда фурўхту ба пули он бисёр молҳои русӣ харида, баъд онҳоро дар Қаротегин ба пули калон фурўхта буд.²

Аз солҳои 70-уми асри XIX сар карда ҳукумати подшоҳӣ ба нияти ба вучуд овардани такаҷоҳи миллий ба миқёси васеъ дар Осиёи Миёна муҳочирони русро ҷойгир намуд. Ҳукумати подшоҳӣ дар хусуси пешрафти хоҷагии қишлоқи Осиёи Миёна хеле кам ғамхорӣ мекард. Ҳамчунон ки вай барои сохтмони системаи обёрӣ дар воҳаҳои асосии пахтакорӣ ҳеҷ як чорас намедид, хоҷагии муҳочиронро низ аз эътибор соқит намуда буд. Муҳочирон дар ҳама ҷо маҷбур мешуданд, ки аз системаи кўҳнаи каналҳои обёрикунанда истифода баранд.

Аҳволи муҳочирони рус дар вилояти Самарқанд махсусан бад буд. Дар ин бора муосирон чунин навиштаанд: «Дар мобайни дашти шўрҳои сўзон деҳе сохтаанд... Чанд кулбаи амонатӣ, ки телбақорона бардоштаанд, дар гирду атроф на дарахте, на сабзае..., фақат дашти ҳомуну дашти ҳомун...» Муҳочирон гурўҳ-гурўҳ ба сафи бекорон дохил шуда, дар ҷустуҷўи ризқу рўзӣ ба феодалони маҳаллӣ ва кулакҳои рус муздурӣ ва мардикорӣ мекарданд.

² ЦГА Уз. ССР И-19, оп. 1, д. 6002, л. 19.

Меҳнаткашони тоҷик, ки қисми бештари аҳолии вилояти Самарқандро ташкил медоданд, ҳанӯз дар ҳамон вақтҳо боварӣ ҳосил карда буданд, ки коргарон ва деҳқонони камбағали рус, ки ҳамроҳи онҳо кор мекунанд, мисли меҳнаткашони маҳаллӣ аз ҷабру зулми ҳукумати подшоҳӣ дар азобанд. Ҳукумати помещикино буржуазии подшоҳӣ аз муҳоҷирони рус барои худ такягоҳи миллию синфие сохтани буд, вале беихтиёр мусоидат кард, ки барои тавлид ва ривоҷи иттифоқи синфию миллии меҳнаткашони Осиёи Миёна бо деҳқонони камбағали рус, бо батракҳои рус, бо коргарони роҳи оҳану заводҳои пахтаву равшан шароит фароҳам ояд.

Ҳукумати подшоҳӣ дар ғўшаву канорҳои империяи худ тартиботи асорати патриархалию феодалӣ, дар воқеъ ҷорӣ будани ғуломдорӣ ва бесаводию нодонии мардумро қасдан барқарор медошт. Бисёр заминҳои ҳосилхез ба ихтиёри қисми дорои муҳоҷирон дода шуда, аҳолии маҳаллӣ ба заминҳои камҳосили бадӣ вайрон ронда шуданд. Матлум, ки ин кор алангаи низои миллиро боло мекард. Ҳукумати подшоҳӣ ба ривоҷи мадания мардуми Туркистон мутлақо аҳамият намедод ва ночизтарин падидаҳои афкори инқилобиро бераҳмона нест мекард.

Дар кишвари Туркистон таъсис намудани системаи маъмурии ба истилоҳ «Идораи ҳарбии халқӣ» ба мақсадҳои мустамликадорӣ ҳукумати подшоҳӣ хизмат мекард. Кишвари Туркистон ба панҷ вилоят – Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Ҳафтруд (Семиречье) ва Моварои Каспӣ (Закаспий) тақсим мешуд. Ҳар як вилоятро, ба истиснои Закаспий, ки дар он ҷо сардори вилоят менишаст, губернатори ҳарбӣ идора мекард. Вилоят ба уездҳо ва уезд ба приставихо ва вулусҳо ҷудо мешуд. Маъмурони вулусҳо аз аҳолии маҳаллӣ таъин мегардиданд. Тадричан дар қатори феодалҳои кўҳна одамони аз табақаҳои давлатманди аҳоли, аз он ҷумла ононе, ки ба табақаи ашрофи феодалии маҳаллӣ мансубияте надоштанд, низ «бо роҳи интиҳоб» ба вазифаҳои маъмурий ҷалб карда шуданд. Аммо намояндагони халқи меҳнатӣ ҳатто вазифаи оқсаққоли қишлоқ ва ё вулусро орзу ҳам карда наметавонистанд. Оммаи халқ дар ҳуди интиҳобот ҳам амалан иштирок надошт.

Дар бораи «интиҳоботе», ки дар ибтидои асри XIX воқеъ гардида буд, шохидон чунин нақл мекунанд: барои интиҳоби оқсаққоли вулуси Қистакўз (уезди Хучанд) аз тамоми деҳоти атроф бойҳо, муллоҳо, «элликбошиҳо»³ ва арбобон ба қишлоқи Қистакўз ҷамъ омаданд. Ба вазифаи оқсаққоли вулус ду нафар муддаии давлатманд - Мирзо Баҳодурхон ва Муллобойро пешбарӣ карда буданд. Муллобой барои ришваи «интиҳобкунандагон» 2 ҳазор сўм, ҳарифи ӯ бошад, ба ин мақсад 3 ҳазор сўм пул ҷудо кард. Дар натиҷа Мирзо Баҳодурхон ба вазифаи оқсаққоли «интиҳоб» гардид.

Як гурӯҳ бойҳое, ки Муллобойро тарафдорӣ мекарданд, аз ин интиҳобот норозӣ шуданд. Онҳо маблағи зиёде ҷамъ намуда, дастнишондаи худро ба назди губернатори ҳарбии Самарқанд фиристоданд. Муллобой баробари расидан ба Самарқанд ба зани губернатор чанд ҳазор сўм пул ва тўҳфаҳои қиматбаҳо пешкаш намуд. Рӯзи дигар ўро губернатор қабул карда гуфт: «Аз ҳамин рӯз эътиборан ту оқсаққоли вулус хоҳӣ буд». Ҳанӯз Муллобой ба Қистакўз барнагашта, фармони губернатор дар бораи ба вазифаи оқсаққоли вулус тасдиқ гардидани ӯ расид.

³ Пастгарин мансаб дар генерал-губернатории Туркистон, ки аз ҳар 50 хоҷагӣ интиҳоб мешуд.

Дар дигар ноҳияҳои генерал-губернатории Туркистон низ айни ҳамин ҳолат рӯй меод. Синфҳои истисморкунанда бо савобдиди худ одамонашонро ба вазифаҳои «интихобӣ» таъин мекарданд ва аз кор мегирифтанд.

Оқсаққолон, ҳамин ки ба сари кор омаданд, одатан худсарӣ ва бедодгарӣ мекарданд. Зулму ситам ва порахӯрии маъмурони маҳаллӣ ниҳоятдараҷа ривоч гирифта буд. Кори маҳкамаҳо мисли пештара дар асоси шариат пеш бурда мешуд.

Ҳукуматдорони кишвари Туркистон дар баробари ба тарафи худ кашидани табақаи давлатманди аҳолии маҳаллӣ, ки ба хизмати ҳукумати подшоҳӣ гузашта буд, барои заиф гардонидани мавқеи иқтисодии ашрофи кӯҳнаи феодалӣ низ чораҳо пешбинӣ намуданд. Аз шахсоне, ки заминҳои вақфро истифода мебуданд ва аз соҳибони мулки хусусие, ки аз тарафи давлат бахшиш шуда буд, манзур кардани ҳуҷҷати собиткунандаи ҳуқуқи ба ин заминҳо доштаи онҳо, аз қабилӣ вақфномаи тасдиқкардаи хон талаб карда шуд. Ин гуна ҳуҷҷатҳо хеле кам маҳфуз монда буданд. Бинобар ин миқдори зиёди заминҳои вақф ва мулкҳои хусусӣ давлатӣ карда шуданд. Заминҳои боқимондаи вақф аз ҳар гуна имтиёз ва бартариҳои молиётӣ маҳрум гардиданд. Ба ҳамин тариқа, ба манфиатҳои як қисми рӯҳониён ва ашрофи феодалӣ зарбаи ҷиддӣ расонида шуд.

Вале аҳволи деҳқонони меҳнаткаш аз ин ҳама чораҳо андаке ҳам ба беҳбудӣ рӯ наовард. Заминдорони калон мисли пештара барои истисмори деҳқонони бенаво, ки дар заминҳояшон чоряккорӣ мекарданд, имконият доштанд.

Тафтиши соли 1909 дар кишвари Туркистон гузаронидаи сенатор Пален муқаррар кард, ки аз ҷумла дар вилоятҳои Самарқанд ва Фарғона (яъне дар ҳамон вилоятҳое, ки бештари аҳолиро тоҷикон ташкил мекарданд) ҳуқуқи мулки хусусӣ дар камтар аз садяки тамоми заминҳои кишт ҷорист. Мулкдорони хурде, ки дар як порча замин аз рӯи қоидаи нав дар асоси заминдории ҷамоатии хонаводагӣ кор мекарданд, маишати худро ҳеҷ таъмин карда наметавонишанд. Онҳо ба дасти судхӯрҳо афтода, хонахароб мешуданд, дар сураати адо накардани қарз ва ё надодани андоз аз заминашон маҳрум гардида, ба сафи чоряккoron ва батракҳо дохил мешуданд. Дар баробари ин аз тарафи ҳукумати подшоҳӣ ҷорӣ карда шудани усули ҷимоякунии яқдигар дар адои андозҳо ба маҳфуз мондани муносибатҳои феодалӣ ва ба асорати судхӯрҳо, феодалон ва маъмурон гирифтгор шудани деҳқонони камбағал боз ҳам бештар мусоидат намуд.

Ҳукумати подшоҳӣ дар соҳаи хоҷагии об, ки дар зироати Осиёи Миёна роли хеле муҳим мебозид, низ комилан тарафдори феодалон ва бойҳои калон буд. Онҳо тамоми манбаъҳои обро ба даст гирифта, аз байни худ миробҳо таъин мекарданд ва ба ин васила дар қишлоқ ҳўҷаини мутлақ гардида буданд.

Кори нимафеодалӣ ва нимағуломии иҷоравӣ беш аз пеш оммаҳои васеи деҳқонони муфлисро, ки дар замини бойҳои калон чоряккорӣ ва панҷяккорӣ мекарданд, фаро мегирифт.

Аҳволи ононе, ки дар корхонаҳои хурди фабрикмонанд кор мекарданд, беҳ аз ин набуд. Ин корхонаҳо асбобу ҷиҳозоти ночиз доштанду шароити кори онҳо касро ба даҳшат меовард. Кор то 12-16 соат тўл кашида, рўзе ҳамагӣ 40–60 тин музд дода мешуд. Дар заводҳои пахта оддитарин воситаҳои муҳофизати саломатӣ, ҳатто ҳавотозакунакҳои оддӣ набуданд, бисёр коргарон дучори дарди сил мешуданд. Манзили коргарон низ ниҳоят бад буд. Соҳибони корхонаҳо ба коргарон озӯқаи пўсидаву гандида медоданду аз муз-

ди ночизи онҳо пули зиёде меситонданд ва хуллас фоидаи калон ба даст меоварданд.

Аҳволи косибон

Дар солҳои аввали баъди ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна косибӣ ба андозае ривоч ёфт. Сабаб ҳамин буд, ки дар Осиёи Миёна шумораи аскараро афсарони армияи подшоҳӣ хеле афзуд, барои таъмини онҳо бошад, ҳама чизро аз Россия меоварданд, ки ин ҳам гарон меафтиду ҳам барои капондани ин қадар чиз нақлиёт намерасид. Барои илоҷи кор ҳукумати подшоҳӣ қарор дод, ки бигзор сарбозону афсарон баъзе чизҳои лозимаро аз косибони маҳаллӣ харанд, ана ин буд, ки косибӣ ба андозае ҷон гирифт.⁴ Дар солҳои минбаъда дар сохти саноати косибӣ дигаргуниҳое ба вуҷуд омаданд, яъне баъзе хусусиятҳои муносибатҳои капиталистӣ ба он нуфуз карданд. Истеҳсолот беш аз пеш ба худ сурати истеҳсолоти молро мегирифт. Ин палидаро дар марказҳои калони косибӣ, дар шаҳрҳо, масалан, дар Бухоро равшан дидан мумкин буд. Дар Бухоро қариб 100 соҳаи косибӣ вуҷуд дошт.⁵ Дар Хучанд, Ўротеппа, Панҷакент, Конибодом, Ҳисор, Кӯлоб ва баъзе дигар шаҳрҳо косибӣ умуман хеле равнақ дошт.

Косибӣ дар ҳар як маҳалли кишвар вобаста ба манбаъ ва сифати моли хом, вобаста ба он ки аз марказ дур аст ё наздик, вобаста ба он ки чӣ гуна роҳҳо дорад – соҳиби хусусияти хос мегардид. Дар маҳалҳои баландкӯҳи Бухорои шарқӣ касбҳои хонагӣ маъмултар буд, ки дар ин шакли косибӣ муомилоти байни усто ва истеъмолгар, яъне байни молфурӯшу молгир фақат ба тавассути натура анҷом меёбад. Баъзе ноҳияҳо дар истеҳсоли ин ё он мол тахассус ҳам ёфта буданд.

Косибони Ҳисор асосан намаду моҳут мемолиданд, шолу арғамчин мебофтанд, пўстак тайёр мекарданд. Ноҳияҳои ғарбии ин маҳал дар алочабофӣ, корсонгарошӣ, сабадбофӣ, хўрчиндўзӣ, ҷуроббофӣ ном бароварда буд. Шофу шамшеру кордҳои кордгарони Қаротог шўҳрати баланд дошт.

Дар Душанбею водии Кофарниҳон чармгарӣ ривоч ёфта буд.

Дар Хучанд касби бофандагӣ басо маъмул буд ва беҳуда нест, ки дар ин ҷо гузар-гузар карбосбофон, шустагарон, абрбандҳо, шоҳибобон, пиллакашон ва ғ. буданд. Соли 1906 дар шаҳр 230 дўкони шоҳибобӣ, чархресӣ, ҳаллоҷӣ ва ғ. вуҷуд доштанд. Дар шаҳрҳои Хучанд ва Ўротеппа гузарҳои махсуси кордгарон, дегрезон, кулолон, заргарон ва ғ. буданд.

Дар бекии Кӯлоб низ бофандагӣ яке аз касбҳои муҳим ба шумор мерафт ва дар ин касб занҳо низ бисёр ширкат доштанд. Занҳо дар хона пахтаро ҳаллоҷӣ мекарданд, мересиданд ва дар дастгоҳҳои бофандагӣ карбос мебофтанд, ки он ҳам барои эҳтиҷи рўзгор ва ҳам барои фурӯш мерафт. Аз калобаи кўлобӣ мардуми Дарвоз низ карбос мебофтанд. Суфи кўлобӣ ва ҷомаҳои карбосии кўлобӣ хеле хушсифат буданд ва дар Бухоро ҳам тақдир мешуданд. Аз ашёи хоми маҳаллӣ барои қанору хўрчин карбос мебофтанд, моҳуту намад, шолу ҷуроб тайёр мекарданд. Ҳамаи ин корро асосан занон анҷом медоданд. Қолину гилемҳои хушсурати қиматбаҳо бо супориши бойҳо махсус дар ҳавли онҳо тайёр карда мешуданд.

Дар Бухоро низ бисёр гузарҳои чармгарон буд (Чармгарони Боло, Чармгарони Поён), ки дар ин ҷо чармҳои аълосифати хонак, кемуҳтӣ, саночу

⁴ Мухторов А., 1964, с. 127–130.

⁵ Сухарева О.Д., 1966, с. 190.

далвҳо, машқҳо истеҳсол мешуд. Мўзадўзию маҳсидўзию кафшдўзию лаҷомсозӣ низ дар ҳамин гузарҳо маъмул буд. Косибони бойи Чармгарони Поён аз чорвофурӯшон пӯсти зиёде харида, онро чарм карда мефурӯхтанд.

Дар Мўминобод ҳам чармгарону мўзадўзону лаҷомсозон бисёр буданд. Шоҳибобию пиллакашӣ ҳам дар инҷо хеле равнақ дошт.

Деҳқонони Кўлоб ҳам кирмакдорӣ карда, пиллаи худро дар бозорҳо мефурӯхтанд. Дар шаҳр аз он пиллаҳо ришта кашада ва онро ранг дода, боз ба бозорҳои Кўлоб бурда мефурӯхтанд.

Дар охири асри XIX Кўлоб маркази муҳимми касбу тиҷорат шуд. Дар бисёр дўконҳо аз ашӯи зироат маҳсулот тайёр мекарданд. Равғани кунҷид ва зағири Кўлоб эҳтиёҷи ноҳияро таъмин мекард. Ордкашӣ ҳам хеле ривож ёфта буд. Аслиҳасозон милтиқу шамшер, кордгарон кордҳо месохтанд. Маҳсули кори мисгарон тамоми талаботи мардуми ин маҳалро таъмин карда, дар ҷойҳои дигар ҳам ба фурӯш мерафт.

Касбу косибӣ дар Ҳисор ҳам басо маъмул буд. Файр аз карбосу яроқу аслиҳаву маснуоти чармгарӣ дар ин ҷо ҳам алоча мебофтанд, ки шўҳрати зиёде дошт ва баъзе намудҳои он хеле қимат ҳам меистоданд. Масалан, баҳои ду тўби як нави он 20 сўм буд.⁶

Оҳангарони маҳаллӣ ба дараҷаи баланд таҳассус доштанд. Онҳо наъл, каланд, дос, табар, тири чархи осӣ ва ғайра месохтанд.⁷

Кулолони Ҳисор (хусусан занони моҳири кўҳистон, ки бо кулолӣ шуғл доштанд) дар амал асбобу абзори оддиро кор фармоянд ҳам, бо зарфҳои сафолӣ тамоми ноҳияи Ҳисор ва ноҳияҳои ҳамсояро таъмин мекарданд.

Аз охири асри XIX сар карда дар байни шаҳрҳои ин ноҳия аз ҷиҳати ривочи тиҷорату саноат тадриҷан Душанбе ба мадди аввал баромад. Шояд яке аз сабабҳои ин ҳамин ҳам бошад, ки беки Ҳисор онро бошишгоҳи тобистонии худ қарор дода буд.

Аз ҷумлаи аҳолии Душанбе бисёр бофандагон, оҳангарон, зингарон ва чармгарони моҳир буданд.

Баробари обод шудани роҳҳои тиҷорату савдо моли косибони тоҷик беш аз пеш дар бозорҳои хориҷи Бухорои шарқӣ ба фурӯш мерафтанд.

Истеҳсолоти серсоҳаи косибони Бухорои шарқӣ бо маснуоти бадоншту на-зарраҳои устоёну чеварони гулдасти худ шўҳрати азим ёфта буд. Дар маснуоти онон ҳамон анъанаҳои инъикос меёфтанд, ки таърихи бисёрҳазорсола доштанд. Ба ин маъно истеҳсолоти косибон аҳамияти махсус дорад. Вале ҳамчун сирф истеҳсолот бисёр нуқсу иллатҳо дошт ва ҳатто барои ҳамон даврае, ки мавриди тадқиқ қарор дорад, кўҳна шуда буд.

Истеҳсолоти давраи феодализм, ки дар чорчӯбаи рисолаҳову ҷамъиятҳои косибон маҳдуд буд, дар ҳамон шакли кўҳнаи анъанавии худ монда, дар муддати мадид ҳеҷ дигар нашуда буд.

Корхонаҳои косибон ягон ҷиҳози техникаӣ надоштанд ва кор асосан дастӣ анҷом дода мешуд. Тайёр кардани маснуот меҳнати зиёдеро талаб мекард, дараҷаи маҳсули меҳнат нисбат ба фабрикаҳо хеле паст буд, барои ҳамин ҳам арзиши аслии моли косибон нисбат ба моли фабрика хеле болотар меистод. Ба зами ин ҳукуматдорони феодалӣ ба косибон хирочу андози бешумор меандоختанд, ки ин ҳам арзиши моли онҳоро баланд мебардошт.

Баробари аз маркази Россия омадани молҳо вазъияти косибон якбора табоҳ шуд. Дар марҳалаи аввал соҳибкорони рус– соҳибони фабрика, завод,

⁶ Маев Н.А., 1879, с. 191.

⁷ Ҳамроев М., 1959, с. 43.

савдогарони калон – талаботи бозорҳои Осиёи Миёнаро ба тафсил омӯхтанд ва анвои моли худро маҳз ба ҳамин талабот муносибу мувофиқ намуданд. Даре нагузашта аз Россия ба бозорҳои Осиёи Миёна читҳои гулдор, чойнику пиёлаву косаву табақҳои чинӣ, маснуоти мисин, сӯзан, собун, карасин, чарчинворӣ барин молҳои фабрикӣ омадан гирифтанд, ки нархи онҳо аз нархи моли косибони маҳаллӣ хеле пасттар буданд, зеро дар фабрика тайёр карда мешуданд. Дар аввалин соли 1910 молҳои русӣ тамоми бозорҳои Осиёи Миёнаро зер карда гирифтанду аксари молҳои косибони маҳаллиро танг карда бароварданд.

Пеш аз ҳама, касби бофандагӣ саҳт шикаст ёфт. Шохидон навиштаанд, ки чити алвони русӣ,⁸ матоъҳои катонӣ лифию чуттии русӣ махсусан нағз ба фурӯш мерафтанд. Маснуоти бофандагӣ 2/3 ҳиссаи воридоти молҳои русӣ буд. Яке аз шохидони он давра навиштааст: «Бо имони комил метавон иддао кард, ки аз нисф бештари шохиворӣ ва ҳатто либосҳои дӯхта - ҷомаву куртаи занона ва катон, ки дар бозори Бухоро ба фурӯш мераванд, моли масковӣ аст».⁹ Бозори маснуоти оҳанӣ – сим, меҳ, ғулбаҳои оҳанӣ хеле тез шуд. Асбобҳои чинӣ мисин ҳам нағз ба фурӯш мерафтанд. Милтиқҳои русӣ ва дигар яроқи аслиҳои русӣ хеле эътибор пайдо кард. Бозори сӯзангарони таҳҷой касод шуд. Харидорон собуни қимат ва бадсифати ҷойдориро монда, собунҳои арзону хушбӯйи русиро мехариданд. Бисёр косибон маҷбуран тарки касб карданд. Дар кишвар бекорию бенавоӣ зиёд мешуд. Вале дар айни ҳол, ба корхонаҳои саноатии Бухоро унсурҳои капиталистӣ бо зӯр ва шиддати тамоми сармедароварданд.

2. ВАЗЪИЯТИ ОММАИ ХАЛҚ ДАР КИШВАРИ ТУРКИСТОН ВА АМОРАТИ БУХОРО

Дар натиҷаи ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна шаклҳои асримиёнагии хоҷагӣ беш аз пеш вайрон гардид: дар солҳои 80-ум нуфуси шаҳрҳо афзуд, нахустин корхонаҳои саноатӣ ба вуҷуд омаданд. Дар дохили феодализм муносибатҳои капиталистӣ торафт қувват мегирифт. Меҳнаткашони тоҷик, ўзбек, туркман, қирғиз ва дигар халқҳои, ки таҳти истисмори феодалони маҳаллӣ, рӯҳониёни иртиҷобнараст, бойҳо ва судхӯрҳо қарор гирифта буданд, пас аз Осиёи Миёнаро истило кардани ҳукумати подшоҳӣ дучори ҷабру зулми иловагии амалдорони ҳукумати подшоҳӣ, тоҷирон ва судхӯрони беруна гардиданд.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна даре нагузашта дар Хучанд фабрикаҳои на чандон калони коркарди ашёи кушода шуданд, ки онҳоро ҳам соҳибкорони рус ва ҳам бойҳои маҳаллӣ таъсис медоданд. Соли 1870 фабрикаи пиллакашӣ кушода шуд. Соли 1873 дар қишлоқи Деҳмоӣ қарибии Хучанд як савдогари рус заводи хурди шаробкашӣ кушод. Файр аз ин заводҳои шиша, чарм (дар Ўротепша) ва меваҳои арақ сохта шуданд. Солҳои 1891-92 аввалин заводҳои пахта ба кор даромаданд. Соли 1895 дар Хучанд аллакай 16 корхонаи саноатии заводмонанд кор мекарданд, ки 125 коргар доштанд. Дар охири асри XIX дар шаҳр 5 заводи пахта вуҷуд дошт, ки дутои онҳо аз он бойҳои маҳаллӣ буд.¹⁰

⁸ Губаревич-Радобильский А., 5 ҷ., с. 79

⁹ Гулишамбаров С. И. 1913, с. 219.

¹⁰ Раҷабов С., 1954, с. 17-19.

Вазъияти аҳолӣ дар аморати Бухоро, ки қисми зиёди тоҷикони Осиёи Миёна дар он ҷо зиндагӣ мекарданд, назар ба кишвари Туркистон бадтар буд.

Усули идораи аморат, ки пеш аз истилои ҳукумати подшоҳӣ мавҷуд буд, бе ҳеҷ гуна тағйирот давом кардан гирифт. Аморати Бухоро ба 27 вилоят (бекигарӣ) тақсим гардида, ба ҳар яке аз онҳо бек ё ҳоким, қозӣ, раис ва муфтий аз тарафи амир таъин карда мешуд. Ҳоким мебоист корҳои давлатӣ, маъмурий ва зироатиро идора мекард, қозӣ дар асоси шарият корҳои маҳкамаро ба ҷо меовард, раис аз тарафи аҳолӣ иҷрошудани фармоишоти дину шариятро назорат менамуд ва муфтий ҳамчун «донандаи» қонунҳои шарият дурустӣ ё худ нодурустии ин ва ё он ҳодиса ва иқдомотро фаҳмонда меод. Ҳамаи ин касон дар навбати аввал ва асосан манфиати доираҳои ҳукмрон ва ғолибҳои шахсии худро таъмин мекарданд. Ҳокимони вилоятҳо, ки ба воситаи амлоқдорҳо ва дигар одамони худ корҳои замин ва молия, ҷамъ кардани хироҷ, ушр ва ғайраро идора менамуданд, дар ҳалли ин масъалаҳо қомилан худсарона амал мекарданд, аз аҳолӣ ҷӣ ситондан ва ба хазина ҷӣ сунъидани онҳоро касе тафтиш намекард.

Мингбошӣ, амин, оқсаққол ва арбобҳо, ки ба сифати намоёнҳои аҳолӣ таъин мешуданд, одатан ба кирдори ҳоким ва дигар амалдорони амир пайравӣ мекарданд. Ин ҳол боиси ривож ёфтани ғоратгарӣ ва порахӯрӣ гардида, ба иқтисодиёт зарбаи сахт ворид меовард ва зиндагонии бе ин ҳам сахти аҳли меҳнатро ба дараҷаи тоқатнопазирӣ мерасонид.

Хусусан аҳволи оммаи васеи мардуми Бухорои шарқӣ бағоят вазнин буд. Қариб тамоми аҳолии ин маҳаллоро тоҷикон ташкил медоданд. Ҳукумати амирӣ аслан Бухорои шарқиро чун мустамликаи худ қарор дода, дар ин ҷо назар ба қисми ғарбии аморат тартиботи сахтгарае ҷорӣ намуд. Табақаҳои ашрофи қадимаи ин ҷо, сипоҳ ва нӯқарҳо, рӯҳониён, заминдорони қалъа ва бойҳо ба таъягоҳи аморат таъдил ёфтанд. Ба ин гурӯҳҳои болонишини истисморкунанда аз баҳодур¹¹ (дар бекии Фарм аламон) то додҳо¹² ҳар гуна рутба ва мансабҳо дода мешуд. Мансабҳои олитар фақат ба сипоҳиёни дарбори амир бахшиш мегардид. Амир ба ивази маош ба ин сипоҳиён андози тамоми як деҳаро мебахшид. Деҳқонони ин қишлоқ амалан дар ҳолати крепостной буданд.

Ин деҳқонон қомилан дар ихтиёри танҳохӯр буданд. Соҳиби танҳохӯро бо майли худ духтарҳоро мебурд, ҳавлиҳои деҳқонро қапида мегирифт ва боз ҳар ҷӣ ки хоҳад, мекард. Дар аморат мансабу вазифаҳои баланд рӯйрош хариду фурӯш мешуд, ки ин ҳам аҳволи мардумро беш аз пеш табохтар менамуд. Солҳос, ки дар Қаротегин ҳокимони амир Алмосбек (1886-1892) ва Муҳаммадмуродбии парвоначӣ (1842-1904) ҳукмронӣ мекарданд, хариду фурӯши мансабу вазифа ва унвону рутба қариб, ки ба расмият даромада буд. Собиқ амлоқдори Ҳоит - Мирзо Нуруллобек хабар додааст, ки барои нӯқари оддӣ шудан 1200-2000 танга ришва додан лозим буд. Агар ин гуна нӯқар дар шаҳр ва ё қалъа ба хизмати ҳарбӣ таъин шавад, аз ҳама гуна андоз озод карда шуда, ғайр аз ин барои таъмини маош ба ихтиёраш ду «буна» хоҷагии деҳқонӣ дода мешуд. Агар нӯқар худаш ҳавлию боғу замин дошта бошад, дар ин сурат ба вай «буна» дода намешуд, вале ба ҳар ҳол ягон андозе ҳам намедод. Мансаби қаровулбегӣ хеле қиматтар, 2-4 ҳазор танга меистод. Ба ихтиёри қаровулбегӣ 4 «буна» дода мешуд. Қаровулбегие, ки дар хизмати амир боша-

¹¹ Баҳодур ё аламон – аз поин нахустин мансаби баланди аморати Бухоро.

¹² Додҳох - яке аз болотарин мансабҳои аморати Бухоро, ки дар маротиб ёздаҳумин аст.

ду дар айни ҳол молу мулку замин ҳам дошта бошад, ўҳдадор буд, ки ба ғойаи хазинаи амир ушр (даҳяки ҳосил) ва «амал», яъне 21 танга хироҷи заминро ҳам диҳад.

Мансаби мирохур 3-5 ҳазор танга меистод. Ба ихтиёри мирохур 4-10 «буна» дода шуда, ҳудаш ғайр аз ушр аз тамоми хироҷи андозҳо озод карда мешуд.

Тўқсабо барои соҳиб шудан ба мансаб бояд 5-10 ҳазор танга ришва меод. Ба ихтиёраш бошад, то сад «буна» дода мешуд ва худ аз ҳама андозҳо озод буд.

Мансаби аз ин болотар эшикоғобонӣ ба соҳибаш 6-15 ҳазор танга меафтид, вале 150-200 «буна» мегирифт андозе намедод.

Ниҳоят мансаби «бий», ки онро ҳуди амир меод (дигар мансабҳои аз ин поёнро ҳуди беги Қаротегин мефурӯхт ва аз ин хариду фурӯш хўҷаинаш, яъне амirro ҳатто огоҳ ҳам намекард), ба соҳибаш ба пули калон – 10-20 ҳазор танга меафтид. Вале бар ивази ин ҳар як бий (онҳо ҳамагӣ дар Қаротегин аз даҳ нафар беш набуданд) то 300 буна мегирифт, ки бо ҷабру зулми гўшношунид онҳоро истисмор карда, қусури хароҷоташро мебаровард.

Мансабу рутбаҳои динӣ ҳам бемалол хариду фурӯш мешуду дар ин бобат ҳам як навъ «тақсимои меҳнат» вуҷуд дошт, яъне мансабҳои поёниро бек тақсим мекарду мансабҳои болоро ҳуди амир мефурӯхт. Ҳуқуқи додани мансабу унвони қозикалон, ду ноиби он ва раис фақат ба амир тааллуқ дошт ва дар ин бобат фақат ҳуди амир ёрлик дода метавонист. Инро ҳам ҳатман гуфта даркор, ки қобилияти давлатдорӣ, истеъдоди роҳбариро таъкилӣ бар ин сифатҳои шахс мутлақо ба эътибор гирифта намешуд. Ҳар касе, ки бештар пора диҳад, соҳиби ҳуқуқи имконияти бештаре мешуду тақдирӣ садҳо, ҳазорон ҳазор деҳқону қосибонро, ки дар муҳити тираи аморат чун ғуломони безабон умр ба сар мебарданд, ҳал мекард.

Дар тамоми дигар бекиҳои аморат вазъият айнан чунин буд.¹³ Албатта, ин гуна тартибот ба маъмурони амир маъқул ва мувофиқӣ таъб буд. Онҳо ҳатто дар хурдтарин мансаб нишаста, дар зарфи ду-се сол сарвати бисёре ҷамъ мекарданд. Хотирнишон бояд кард, ки вақте ки дар соли 1917 амир барои амалдорон вобаста ба вазифаашон маоши муайян муқаррар кардани ва андозҳои худсаронаро барҳам додани шуд, ин чунон мавҷи эътироз ва нори-зоиятиро ба вуҷуд овард, ки амир ба даст кашидан аз чунин нияти худ маҷбур гардид.

Ҳокимони вилоятҳо, алалхусус дар Бухорои шарқӣ, дар ғорат ва таҳқир кардани аҳоли ягон ҳалду ҳулудро намедонистанд. Яке аз сайёҳони рус дар хусуси давраи ҳукмронии Мирмурод ном ҳокими Қаротегин чунин навиштааст: «Ин як солномаи тамомест аз кирдуқори бераҳмона ва худсарии бе-ниҳоят».¹⁴ Ин ҳоким садҳо деҳқононро ба адои қорҳои ройгон маҷбур мекард. Ў устоҳои дуредгарро дар Фарм чанд моҳ дар сармои зимистон бемузд қор фармуда буд.

Ҳамаи заминҳои аморати Бухоро ба чунин категорияҳои юридикӣ: заминҳои амлоқӣ, амирӣ, вақф ва милк тақсим шуда буд. Заминҳои хусусӣ нисбатан кам буда, ба бойҳо ва амалдорони калон тааллуқ доштанд.

Деҳқононе, ки дар қитъаҳои хурди заминҳои амлоқӣ ва вақфҳо қор мекарданд, амалан дар вазъияти крепостной буданд. Ба ивази истифодаи пор-

¹³ Ниг.: Юсуфов Ш., 1964. Ҳамроев М., 1959, с. 38, 39.

¹⁴ А.С., 1904

чаҳои ночизи замин аз онҳо дар шаклҳои гуногун молиёти зиёде ситонда мешуд.

Деҳқонон аксар вақт бо номи «ҳашар» дар заминҳои амлоқдор ва дигар амалдорони калон тамоман бемузд кор фармуда мешуданд. Онҳоро бо номи «бегор» низ ба корҳои сохтмони иморатҳои амир ва мансабдорони ӯ, таъмир ва тоза кардани ҷӯйборҳо ва ғайра ҷалб менамуданд. Деҳқонон ӯҳдадор буданд, ки маҷбуриятҳои гуногуни ҷамлунақлиро ҳам ба ҷо оваранд. Тамоми корҳо аксаран аз чор се ҳиссаи вақти деҳқонро мегирифт.

Масалан, дар бекигарии собиқи Ҳисор чунин навъҳои андоз вучуд дошт. Деҳқонон барои истифода аз заминҳои обӣ хумс, яъне панҷаки ҳосилотро ва аз заминҳои лалмӣ ушр, яъне даҳяки ҳосилотро меоданд. Ғайр аз ин, амлоқдор бо ивази «меҳнат»-и худ дар кори андозгундорӣ расман аз ҳар як ботман (тақрибан 12 пуд) ҳосили замини обӣ як нимхӯрд (32 қадок) ва замини лалмӣ нимчоряк (8 қадок) ҳақ меситонид. Доруға (амалдори хурди хироч), ки ба хирман назорат мекард, ба тариқи кавсан мӯҳрона мегирифт. Ҳиссаи миروب баробари ҳиссаи амлоқдор буд. Оқсаққол аз ҳар ботман нимчоряк, ё худ панҷаки нимхӯрд дарёфт мекард. Ниҳоят домуллоимом ҳамагӣ ду ғалбери 64 қадок «ҳаққи Оллоҳ» ва кавсан мегирифт. Пас аз ҳамаи инҳо дарвешу қаландарҳо омада, назр талаб мекарданд.

Илова бар хирочи заминҳои кишт дигар хел андозҳо аз қабили закот, ки аз ҳайвонот, боғот ва муомилоти пулӣ рӯёнда мешуд, закоти ҷағона, андози коҳ, дала (савсор), яъне андози мӯинас, ки шикорчиҳо пайдо мекарданд, чормағзпулӣ ва амсоли инҳо вучуд доштанд.

Гаевский ном инженер, ки дар он солҳо ба бекии Қўрғонтеппа сафар карда буд, манзараи аз тарафи амалдорони амир толону тороҷ шудани деҳқононро хеле аҷиб тасвир кардааст: «Одатан, ҳамин ки деҳқон ҳосилро даравида дар хирманҷо кўфта, зери назорати нозир онро тўб мекунад, амалдори дигар, яъне доруға омада онро мӯҳр мекунад. Тарзи мӯҳргузори чунин аст: доруға дар болои пораҳои кулӯх мӯҳр монда, он кулӯхпораҳоро дар болои тўби гандум ба тартиби муайян мечинад. Пас аз ин дигар хирманро посбонӣ намекунанд, зеро агар ба тўби гандум андак даст расад, ҷои кулӯхпораҳо дигар шуда, дуздӣ ошкор мешавад.

Пас аз мӯҳр кардани ҳосил онро амлоқдор омада мебинад ва тахминан бо назардид ва як газ ҷўб муайян мекунад, ки дар хирман чанд ботман ҳосил ҳаст. Дар ин хел мавридҳо одатан деҳқон доду вой мебардорад ва аслашро гирем, дар ин сураат мувофиқи қонун ҳосилро баркашида санҷидан даркор, вале ин корро дар ҳеҷ кучо намекунанд. Баъзан чун шоҳидони холис оқсаққол, ё амини деҳро ҷеғ мезананд, вале одатан худӣ амлоқдор дафтарчаашро мебарораду ба доду войи деҳқон нигоҳ накарда менависад мемонад, ки «фалонӣ фалон қадар ҳосил гирифтааст».

Миқдори умумии ҳосил ана ҳамин хел тақрибан муайян мешаваду вале минбаъд кор аз ин ҳам бадтар мегардад. Нархи бозорро мекурсанду вале онро 10-15 фоиз кам карда ба деҳқон хабар медиҳанд. Баъд мувофиқи қоидаи амир ҳафтяк ё панҷаки ҳосил гуфта, сеяк ва ҳатто нисфи онро кашида мегиранд. Бар зами ин агар андоз ба шакли пул талаб карда шавад, ҳама гандуми худро ба бозор мебароранд, ки талабот ба он зиёд нест ва нархи гандум яқбора паст шуда меравад ва барои додани пули сеяки ҳосил (ки бе ин ҳам миқдори

умумии ҳосилро бардурӯғ зиёд навишта буданд), деҳқон маҷбур мешуд, ки ду маротиба бештар гандум фурӯшад».¹⁵

Ин толону тороҷи рӯйроستی ваҳшиёна дар тамоми ноҳияҳои аморат дида мешуд. Капитани штаби генералии Россия Покотило, ки соли 1886 аз Деҳнав ба Қаротог сафар карда буд, ниҳоят дар ҳайрат мондааст, ки чаро дар заминҳои ду тарафи роҳи 50-60 чақрима, ки нағз обёрӣ ҳам мешуданд, ҳеҷ чиз нақоштаанд. Маълум шуд, ки ба касофати хирочу андозҳои миёншикан мардум қишлоқҳои худро партофта, ба кӯҳҳо гурехта рафтаанд. Дар кӯҳсорон онҳо чорво парварида, барои эҳтиёҷи худ дар заминҳои лалмӣ андак кишт мекардаанду бас. «На молу мулк ва худӣ ҳаёти табааи амири Бухоро ягон василаи таъмин надоранд, – менависад Покотило ва илова мекунад: – натиҷаи ин авзои нохуши моддию маънавии халқ ҳамин аст, ки мардум ба ҳукумати амир ва ба намоёндагони ин ҳукумат – бекҳо табиатан нафрат доранд».¹⁶

Дар воқеъ, вақте тоҷикон - ин мардуми меҳнатдӯст, ки чандин асрҳо пеш дар ин ҷойҳо маскун шудаанду соҳиби маҳорати баланду қадимии зироатпарварӣ мебошанд, маҷбур шудаанд, ки заминро ҷавливу ҷойҳои худро партофта, қариб ҳаёти нимкӯҷӣ ба сар баранд, пас аз ин нисбат ба як даста феодалони ғоратгар, ки сардорашон амир буд, нафрат надошта чӣ ҳам дошта метавонистанд?!

Ҳатто П.М.Лессар барин мушоҳид, ки аз рӯи вазифааш «гумоштаи сиёсии императори Россия дар аморати Бухоро» буду ба танқиди саҳти тартиботи амир ҳеҷ ҳавас надошт, дар «Қайдҳо оид ба авзои сиёсӣ ва иқтисодии аморат» (1891) ном асараш менависад, ки дар айни андозҷамъкунӣ бисёр сӯиистеъмолу худсариро мешавад, миқдори ҳосилро тақрибино бардурӯғ муайян мекунанду андозро на дар шакли мол, балки пулакӣ меситонанд ва зимнан пули андоз аз будаи хеле зиёдтар рӯёнда мешавад».

П.М.Лессар маҷбур шудааст иқрор намояд, ки «ҳатто дар ноҳияҳои бойтарин ҳам деҳқонон заминҳои худро партофта, ба Самарқанд гурехта истодаанд, то аз подоши бақияҳои беохири андоз раҳо ёбанд. Ононе, ки илоҷи фирор надоштанд, барои адои қарзи андоз буду шудӣ худро, ҳатто духтарони худро ба Самарқанд бурда фурӯхтанд ва бо ҳамин онҳоро ба роҳи бад андохтанд».

П.М.Лессар гапашро давом дода менависад: «Ҳамаи ононе, ки ба водии Зарафшон ва ноҳияҳои ҳамҷавори он рафтаанд, хабар оварданд, ки ҳоли мардум табоҳ аст. Ҳоли мардуми бекиҳои кӯҳистони Бухорои ҷанубӣ ва шарқӣ бошад, аз ин ҳам бадтар аст, зеро дар ин ҷойҳо барои андак беҳ шудани аҳволи мардум ҳеҷ кор карда нашудааст. Ин касофатро рафъ кардан муҳол аст» – ғамгинона суханашро ба поён мерасонад П.М.Лессар.¹⁷

Дар воқеъ, чанд сол пеш аз ин қайдҳои иқтибос овардаи мо, 16 ноябри 1887 сардори уезди Самарқанд ба губернатори ҳарбии вулуси Самарқанд навишта буд, ки мардуми Кӯлобу Дарвозу Қаротегин «аз муомилаи ноодилонаву саҳт ва зулму асорати доимии ҳукуматдорони Бухоро ба танг омада шӯриш карданд». Вай навишта буд, ки мардуми ин ҷойҳо «дар маҷлиси умумии худ қарор додаанд, ки илоҷе ёфта, аз Бухоро ҷудо шудан даркор».¹⁸

Вазъият дар дигар ҷойҳо ҳам пуршиддат буд.

¹⁵ АВПР Среднеазиатский стол, д. 304, лл. 8–11.

¹⁶ ЦГА Уз. ССР, И. 1, Оп. 34, д. 670, лл. 72–75.

¹⁷ ЦГУ Уз. ССР Ф-И-3, оп. 2, д. 20, в 118–119.

¹⁸ ЦГ ВИА СССР, ВУ А/с, д. 556, ч. II, л. 83.

Чангу чидолҳои дохилии феодалӣ ва ба ҳукумати подшоҳӣ додани товони чанг ба вазъияти хазинаи аморати Бухоро бетаъсир намонд. Амир Музаффар роҳҳои пур қардани ҷои ин хароҷотро ҷустуҷӯ менамуд. Қисми заминҳои вақф ба ғоидаи аморат мусодира карда шуд. Илова бар ин, амир ба қозихо иҷозат дод, ки бо ҳар восита аз аҳолии пул ҷамъ кунанд. Ҳамчунин фармоишот буд, ки як ҳиссаи ин пулҳо ба тариқи тўҳфа, молу мулки бесоҳиб ва бақияҳо ба ҳуди амир дода шаванд. Ҳамин тариқа, муҳимтарин вазифаи аморати Бухоро аз тороҷи халқи меҳнаткаш ва фурӯ нишондани ҳама гуна муқобилатҳои зидди ин ғоратгарӣ иборат гардида буд.

Ҳар он касе, ки изҳори норозигӣ мекард ё лоақал андаке ба амалдорони амир итоат накардани мешуд, ба ҷазоҳои ваҳшиёна гирифтормегардид. Ҳар як ҳоким метавонист одамро бе ҳеҷ як асос ба зиндон партояд ва аз хонаву оилаашон маҳрум созад. Маҳбусони бадбахт, ки бо ягон баҳонае ба зиндон афтода буданд, дар шароити тоқатфарсои зиндагӣ мекарданд. Онҳо дар зиндонҳои тираву ифлос бо пойҳои кундазада ва дасту гардани ишкелбанд дар замини мартуб ва ё рӯи як бўрее нишаста ё хуфта аз ҳисоби бахшишҳои хешовандони худ ва садакаи хайркунандагон рӯз мегузaronданд. Касоне, ки хешу ақрабо доштанд, гоҳо ба воситаи пули зиёде ришва додан ба ҳоким аз зиндон озод мешуданд, вале аксаран одамони бекас тамоми умри худро дар маҳбусӣ ба сар мебарданд. Дар шаҳрҳои аморати Бухоро «гунаҳкорон»-ро одатан дар рӯзҳои бозор, дар пеши назари мардум ҷазо медоданд. Барои андак гуноҳе шахси гунаҳкорро ҳафтаду панҷ ҷўб мезаданд, зарбаҳо бо дарраҳои саҳт бо шиддати тамои ба тахтапушти бараҳна расонда мешуд.

Дар аморати Бухоро тарзҳои ваҳшиёнаи қатлу қуштор, ба мисли овехтан, буридани гулӯи маҳкум ва ба воситаи ресмон ва ғарғара қин карда қуштан хеле бисёр ба амал меомад.

Ҳукумати подшоҳӣ ҳокимияти худро дар Осиёи Миёна барқарор карда бошад ҳам, барои тағйир додани соҳти истибдоди Бухоро ҳеҷ гуна ҷорас надид, балки зиёда аз он, қасдан ин сохтро боз ҳам пойдортар гардонд. Агарчи одамони пешқадами Россияи онвақта борҳо ба муқобили «тартибот»-и аморати Бухоро изҳори эътироз намуданд, аммо бо вучуди ин пуштибонии ҳукумати подшоҳӣ аз амир ва усули давлатдорӣ ӯ давом кардан гирифт.

Чунин буд хусусияти асосии авзои сиёсии Осиёи Миёна. Ҳукумати подшоҳӣ тартиботи дарун ба дарун гандидаву пӯсидаи феодалиро асримиёнагии Бухоро ва Хеваро ғайбона дастгирӣ мекард. Ин иттиҳоди болонишинони ҳукмронӣ доро буд, ки бар зидди он тадриҷан иттиҳоди меҳнаткашон ва омӯҳҳои истисморшавандаи ҳамаи миллатҳо арзи вучуд менамуд.

П.М.Лессар иқрор мекард, ки: «Қалонии Бухоро ва мардум шакке надоранд, ки ҳама гуна шӯриш бо аслиҳои қўшунҳои рус пахш мегардад, худсарии амир бошад, ҳад надорад».¹⁹

Тақрибан пас аз бист сол генерал-губернатори Туркистон - Самсонов дар маълумоте, ки ба номи Раиси Совети Вазирон 29 декабри соли 1911 ирсол карда буд, таъбири аниқтару дақиқтареро кор мефармояд: «Ягона монсаи аз зулми амир озод шудан (яъне озод шудани аҳолии аморати Бухоро – Б.Ғ.) сарнайзаҳои қўшуни русҳо мебошад».²⁰ Ҳукуматдорони подшоҳӣ ононро, ки тоҷикону ўзбекҳову дигар меҳнаткашони Бухоро бӯғӣ мекарданд, ҳарҷониба дастгирӣ намуда, дар айни ҳол эътироф мекарданд, ки дар ин кишвар алангаи ғазби халқ боло шуда истодааст. Дар ахборе, ки сардори штаби

¹⁹ ЦГА Уз. СССР, д. И-3, оп. 2, д. 20., л. 109.

²⁰ Дар ҳамаи ҷо, у И-2, оп. 1, д. 35, лл. 2–3.

асосӣ - Н.Н.Обручев 4 декабри соли 1883 аз Тошканд гирифта буд, ин ибораҳоро дидан мумкин аст: «Амир дар тахт барои ҳамин ором нишастааст, ки ба туфайли қину азобу ҷазоҳои беохир ба дили мардум воҳима андохтааст ва бо ёрии ана ҳамин зулму тааддӣ (ва дастгирии кӯшунҳои Россияи подшоҳӣ – илова мекунем мо – Б.Ғ.) имкон ёфта, алангаи шӯру ғазаби мардумро, ки гоҳ дар ин ҷову гоҳ дар он ҷо боло мешуд, фурӯ менишонад. Дар нахустин номади қор револотсия мешавад, ки он на ба ҳуди амир, на ба писараш – вориси тахт Сайид Абдулаҳадхон тараҳҳум намекунад».²¹

Воқеияти Осиёи Миёна дар даҳсолаҳои минбаъда нишон дод, ки ин гуна баҳо ба вазъияти онвақта комилан дуруст будааст.

3. ҲАРАКАТҲОИ ХАЛҚӢ ДАР ОСИЁИ МИЁНА ВА ДАР ОНҲО ИШТИРОК КАРДАНИ ТОҶИКОН

Дар ҳоки генерал-губернатории Туркистон ва ҳамчунин дар қаламрави аморати Бухоро муттасил шӯру ошӯбҳои халқӣ ба амал меомаданд. Дар ин ҳаракатҳо тоҷикон низ баробари дигар халқҳои Осиёи Миёна ғаёлона иштирок доштанд. Шӯришгарон участкаҳои политсияро хароб мекарданд, ба рабату ҳавлиҳои феодалҳо ҳамла меоварданд, амалдоронро мекуштанд. Хусусан дар доираи аморати Бухоро, ки ғоратгарӣ ва зулму тааддӣ нисбат ба мардум ҳадду ҳисоб надошт, зуд-зуд шӯришҳои халқӣ ба вуқӯъ меомаданд.

Сабаби асосии шӯришҳо, ки тамоми бекигарӣҳои Бухоро фаро гирифтанд, ҳамин буд, ки андозу хироҷҳо бо усулҳои ваҳшиёна ситонда мешуданд, миқдори бе ин ҳам зиёди онҳо рӯз ба рӯз меафзуд, ба андозҳои пештара андозҳои нав зам мегардиданд, ба зами андозҳои умумии аморат боз андозҳои маҳаллӣ илова мешуд, як андозро чанд бор меситонданд, амлоқдорон барои ғоидаи худ бисёр сӯиистеъмол мекарданд ва ғайраву ва ҳоказо. Дар як ҳуҷҷате, ки амалдорони амир тартиб додаанд, гуфта мешавад, ки амлоқдорон худсарӣ карда, аз деҳқонон андозро дуболо ситондаанд. Аз кишти шабдор ба ҷои 6 танга 12 танга ва аз боғ ба ҷои 26 танга 52 танга гирифтаанд.²²

Агар ҳаминро ба назар гирем, ки андози сершумори мавҷудаи аморати Бухоро аҳли меҳнатро ба дами ҳалокат расонда буд, ба осонӣ тасаввур кардан мумкин, ки ин найрангҳои амлоқдорон мардумро то ба кадом дараҷаи қаҳру ғазаб оварда метавонистанд. Бедодию худсарии амлоқдорон дар аксари ҷойҳо охири қатрае мегардид, ки косаи сабри мардумро лабрес менамуд. Баъзан чунон худсарият бедодиҳои ҷиддӣ содир мешуд, ки дар шӯриш табақаҳои гуногуни аҳоли ва ҳатто баъзе ходимони пешқадами маъмурияти русҳо ҳам иштирок мекарданд.

Мо дар назди худ чунин вазифае гузошта наметавонем, ки тамоми шӯришҳои халқии охири асри XIX ва аввали асри XX-ро муфассал таҳлил намоем, ба ин сабаб фақат баъзеи онҳоро мавриди назар қарор медиҳем.

Вале баъзан чунин ҳодисае ҳам мешуд, ки рӯҳониён ва феодалони аз имтиёзҳои пештараи худ маҳрумгардида ошӯбҳои халқии бар зидди ҳукумати подшоҳӣ ва дигар золимон равоншударо ба мақсадҳои тамаъқоронаи худ истифода мекарданд. Бинобар ин, ҳаракатҳои прогрессивии халқиро, ки манфиатҳои оммаи меҳнаткашро ифода мекард, аз ҳаракатҳои дорои хусусияти миллатчиғии феодалӣ, ки умуман ба муқобили «русҳо» нигаронида шуда буд, фарқ кардан лозим аст.

²¹ ЦГ ВИА СССР, ВУ А/с, д. 558, л. 36.

²² Мўҳсинова Қ. 3., 1965, с. 12.

Шўриши соли 1898-и Андиҷон маҳз ҳамин гуна шўриши иртиҷой буд. Аксари муаррихони республикаҳои Осиёи Миёна шўриши соли 1898-ро ба шўриши халқӣ мансуб кардаанд.²³ Ҳол он ки тадқиқи муфасссали шароити муҳити ин шўриш касро ба чунин хулосае меоварад, ки ин шўриш шўриши иртиҷой, шўриши зиддихалқӣ буд.

18 майи соли 1898 (бо усули кўҳна) «халифа Муҳаммадалӣ» ном пешвои тасаввуф, ки бо номи «Дукчӣ Эшон» низ машҳур буд, бо як даста пайравони худ, ки шумораашон қариб 1500 нафар буд, дар шаҳри Андиҷон ба гарнизони русҳо ҳамла кард. Балвогарон соати 3-и шаб овози садое набароварда, тамоми аскаронро дар ғафлат мононда, ҳуҷум карданду зуд як баракро печонида гирифтанд. Дар ин мобайн дар дигар баракҳо солдатҳо бедор шуда берун частанд ва ҳамлаваронро дур партофтанд. Дар ин шабохун 2 унтер-офицеру 19 солдати қаторӣ кушта шуда, 14 кас саҳт ва 5 кас сабук маҷрӯҳ гардиданд. Худи ҳамон рӯз муайян шуд, ки пайравони Дукчӣ Эшон шаҳрҳои Ўш, Марғелон ва баъзе дигар ҷойҳоро гирифта будаанд. Вале дар ин шаҳрҳо шўриш нашуд, яъне мардум ба сардорони ин сўйқасд пайравӣ накарданд. Иштирокчиёни асосии ин балво муридҳо – пайравони ашаддии тасаввуф буданд. Мувофиқи тақозои тасаввуф, мурид бояд аслиҳаи мутею ғапдарои пири худ бошад ва бояд бечунучаро супоришу гуфтаҳои ўро ба иҷро расонад. Ана барои ҳамин ба Дукчӣ Эшон ба ин осонӣ муяссар гардид, ки пайравони худро аз роҳ занаву ба ҳамлаи зидди қўшунҳои рус, ки қори ниҳоят хавфноку таваккалӣ буд, таҳрик намояд.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна пешвоёни тасаввуф он нуфузе, ки дар идораи мамлакат ва муридони худ пештар, масалан, дар аҳди хонҳои Хўқанд доштанд, аз даст доданд. Сабаби дар ҳаракати соли 1898 қувваи асосӣ будани пешвоёни тасаввуф ҳам дар ҳамин аст. Баробари пешвоёни дин дар ҳаракати Дукчӣ Эшон 2 додхо, 2 бек (собиқ амалдорони хон) низ ширкат доштанд. Баъзе маълумотҳое ҳастанд, ки Дукчӣ Эшон бо султони Туркия алоқа доштааст ва ҷосусони султон бевосита дар балво иштирок ҳам кардаанд. Айнан дар ҳамон вақт дар Осиёи Миёна пайдо шудани бисёр ҷосусони амири Афғонистон касро ба ақидае водор мекунад, ки нўги риштаи ин дасиса дар дасти империализми Англия буд. Шиори балвогарон – «ғазовот» шиори иртиҷой буд ва на танҳо зидди амалдорони подшоҳ, балки умуман бар зидди русҳо нигаронида шуда буд.

Баъзе таърихчиён гўё прогрессивӣ будани ҳаракати соли 1898-ро нишон додани шуда ҷашм мепўшанд, ки Дукчӣ Эшон ва ақрабони вай пайравони худро доимо фиреб меоданд. Яқин аст, ки Дукчӣ Эшон бо ҳилаву найранги бисёр «валӣ» ва «хизрназаркарда» будани худро нишон додани мешуд.

Ҳукумати подшоҳӣ дар Осиёи Миёна таассуби диниро ҳарҷониба дастгирӣ менамуд, то бо ин роҳ ҳам мардумро дар итоат ва ҷаҳолат нигоҳ дорад. Дар бисёр деҳаҳо раисоне қор мекарданд, ки онҳоро худи Дукчӣ Эшон таъин мекард ва онҳо бояд ба риояи қонуну қоидаҳои дин назорат менамуданд. Аксар вақт раисҳо мардумро барои андак вайрон кардани талаботи дин бераҳмона калтақкорӣ мекарданд. Маъмурияти подшоҳӣ ба ин худсариҳои Дукчӣ Эшон аҳамият намендод ва гумон надошт, ки фаволияти Дукчӣ Эшон зидди худаш низ нигаронида шудааст. Пирӯ шайхҳо дар байни мардум тарғибот бурда меғуфтанд, ки сабаби бад шудани аҳволи онҳо на фақат пурра

²³ Дар нашри аввали «Таърихи мухтасари халқи тоҷик» (1947) мо ҳам ин шўришро нодуруст тафсир дода будем. Дар нашри дувуми китоб ва дар мақолае, ки дар журнали «Вопросы истории» (№ 2, 1953) чоп шуда буд, ин хатои худро ислоҳ кардем.

риоя накардани шариат, балки ҳамин ҳам мебошад, ки ба Осиёи Миёна «кофирҳо», яъне русҳо омадаанд. Ин тарғиботи зиддирусӣ барои ҳамин ҳам каме асар дошт, ки водии Фарғона ҳамчун ноҳияи асосии пахтакорӣ аз таъсири бозори ҷаҳонии пахта берун монда наметавонист. Дар бозори ҷаҳонӣ паст шудани нархи пахта бошад, аҳволи Фарғонаро бад кард, яъне дар ин ҷо ҳам бозори пахта касод шуд. Азбаски бисёр деҳқонони Осиёи Миёна аз банкҳо қарз доштанд, яқбора паст шудани нархи пахта онҳоро хонахароб кард. Хушк омадани солҳои 1897-98 ва нашудани ғалла аҳволи деҳқононро тамоман табоҳ намуд.

Аммо оммаи васеи меҳнаткашони водии Фарғона Дукчӣ Эшонро дастгирӣ накарданд. Дар аксар шахру деҳот, ки он ҷо пешвоёни тасаввуф нуфуз доштанд, деҳқонон ба Дукчӣ Эшон лаънат меҳонданд, ки чунин дасиса қардаст. Мақсади балвои Дукчӣ Эшон барқарор кардани ҳокимияти хон буд. Ҳатто эълон карданд, ки хоҳарзодаи ноболиғи Дукчӣ Эшон хон хоҳад шуд.

Балвои Дукчӣ Эшонро дар соли 1898 Ҳарғиз ҳаракати халқӣ, ҳаракати миллии озодихоҳӣ гуфтан мумкин нест. Ин балво, ки мақсад аз он барқарор кардани ҳукумати хон, барқарор кардани имтиёзи аркони дину феодалҳо буд, кишварро ба қафо мекашид, ба вартаи асрҳои миёна мепартофт ва аз ин рӯ ҳаракати сирф иртиқой буд.

Ошўбҳои халқӣ дар бекии Балҷувон

Дар солҳои 70-уми асри XIX дар бекии Балҷувон ошўбҳои пурзўри халқӣ ба амал омаданд. Соли 1870 ду ҳазор деҳқонон аз худсарию зиёд шудани миқдори хирочу закот ба шўр омада, қалъаи Балҷувонро муҳосира карданд. Яке аз косалесони амир «Абдулкаримбек» ном одаме, ки писари собиқ беки самарқандӣ - Шералии иноқ буд, дар ҳамин қалъа менишаст ва сабабгори зиёд шудани хирочу закот ҳам ҳудаш буд. Ба ҳар ҳол, бек аз ғазаби халқ тарсида ба Ҳисор гурехт. Ин баромади мардум мутлақо номуташакил буд, барои ҳамин ҳам деҳқонон қалъаро гирифтанду молу мулкҳои онро байни худ тақсим карда, ҳамон дам хона ба хона пароканда шуданд.

Чӣ чои ҳайрат аст, ки ин ошўбро ҳамон дам дастаи аскарони ҳокими Ҳисор - Яъқуб қушбегӣ пахш кард. Чанд ошўбгарро ба дор кашиданд, бисёриҳо ба Дарвоз гурехтанд. Абдулкарим боз ба Балҷувон баргашта, мисли пештара худсарӣ кардан гирифт.²⁴ Маъмурияти маҳаллӣ бошад, аз нияти деҳқонон воқиф буд ва ҳатто яке аз мингбошиҳо ба деҳқонон сарварӣ ҳам кард. Сардори округи Зарафшон ба генерал-губернатори Туркистон ахбор дода, диққати ўро ба мавқеи феодалони маҳаллӣ ҷалб карда буд, ки онҳо ният доштанд ошўбҳои халқиро ба ғайри худ ба кор баранду аз Бухоро ҷудо шаванд ва истиқлоли «сиёсӣ» ба даст оваранд.²⁵

Моҳи декабри соли 1874 дар Балҷувон боз ошўб шуду сабабаш боз ҳамон худсарию амлоқдорон дар бобати хирочу андоз буд. Ин дафъа лақайҳои ўзбек шўриданд. Аз нодонии сиёсии шўришгарон истифода бурда, онҳоро фиреб доданд, ки ба амир арз намоёнд ва ҷавоби аризаро маътал бошанд. Дар ин

²⁴ ИТН, т. II-2, 1964, с. 175–176. Ҳамроев М., 1959, с. 80–81. Стеценко И.А., 1963, с. 103–104.

²⁵ ЦГ ВИА, д. 1396, оп. 1, д. 1571, л. 51–52.

мобайн сардори дастаи қўшунҳои Бухоро 7 нафар сардори шўриширо дастгир намуда, ба зиндон партофт²⁶ ва бо ҳамин шўриш анҷом ёфт.

Моҳи март соли 1871 дар Гузор шўриши стихиявӣ шуд. Сардори округи Зарафшон ин воқеаро ба генерал-губернатори Туркистон арз карда навишта буд, ки сабаби ошўб гуруснагӣ аст.²⁷ 11 март соли 1871 деҳқонони гуруснаи атрофи Қаршӣ қалъаи шаҳро гирифта, бозорро тороқ карданд. Ин ошўб ҳам стихиявӣ буд.

Ошўбҳо дар дигар маҳалҳои Осиёи Миёна

Соли 1872 дар Хучанд, соли 1873 дар Папӣ ном деҳаи Ўротепша ошўбҳои калон шуданду барои қатъи онҳо ҳатто аскар даъват карданд. Соли 1875 дар Ўротепша ҳам мардум саҳт ошўб бардоштанд, ки сабабаш ҳамон зиёдии хирочу андоз буд. Ошўбгаронро баъзе коркунони маъмурияти русҳо ҳам тарафгирӣ карданд ва далолат намуданд, ки ситондани андозҳои нав хилофи қонун аст.²⁸ Моҳи ноябри соли 1880 дар Хучанди Ўротепша боз мардум ба шўр омаданд ва сабаб боз ҳамон нодуруст ситондани андоз буд, ки дар ин кор маъмурияти подшоҳии уезди Хучанд ҳам ширкат дошт. Сарварони ошўб - Раҳмонқулхочӣ, Тиллохочӣ, Миркомилбой ва баъзе дигарон ҳаёс карда шуданд.

Дар солҳои 1885-86 мавҷи тавонои шўришҳои халқӣ қариб тамоми маҳалҳои тоҷиконро фаро гирифт. Деҳқонони вилояти Шўробод, Мўъминобод, Кўлоб, Ҳисор, Балҷувон ва Деҳнав ба шўриш хестанд. Вазъияти вилояти Шўробод ниҳоят шадид буд. Ба сабаби худсарона зиёд кардани андозҳо деҳқонон тамоман хонахаробу хонабардўш шуданд. Амалдорони поёнии маъмурияти вилоят ниҳоят пуртахлука будани вазъиятро доништа фаҳмиданд, ки хоҷагии вилоят ба ростӣ ҳам хароб шудааст ва ба ин сабаб ошўбгаронро тарафгирӣ карданд.

Кўхистониёни Деҳпаркент охири октябри соли 1885 ба амлоқдорон андоз надоданд ва аз номи худ ба амир одам фиристоданд. Дар ҷавоби шикоятҳои деҳқонон андозро бори дигар ҳисобу китоб карданду вале чунон карданд, ки талаботи мардум қонун нашуд, бинобар ин ошўбгарон аз додани андоз боз сар кашиданд. Барои тафтиши ҷанҷол аз Бухоро «ясовул Бобоҷон чебаҷӣ» ном амалдори амир омад. Дар натиҷаи тафтише, ки бо ғарази тамом қозию ҳоким гузаронданд, намоёндагони ошўбгарон ба дурўғгўй муттаҳам гардида, ба зиндон партофта шуданд. Пас аз як сол 10 октябри соли 1886 боз ошўб такрор шуд, ки ин дафъа ба ошўбгарон баъзе намоёндагони синфҳои доро – хоҷаҳо, бойҳо, оқсаққолҳо²⁹ ҳам ҳамроҳ шуданд, ки ин ҳаракатро ба манфиати худ истифода бурдани буданд. Боз ба амир ариза доданд, ки аз деҳқонон 50–60 фоизи ҳосил ба тариқи андоз гирифта мешавад.

Ин ошўб ба дараҷае воҳима андохт, ки маъмурияти Бухоро маҷбур шуд роҳи ҳилаву найрангро пеш гирад. Барои тафтиши ариза аз Бухоро Муллошароф мирохур омада фармуд, ба дасти деҳқонон маншуре диҳанд, ки миқдори андозро аниқ муқаррар менамуд ва ҳамин тариқ, анъанаҳои дар ин маҳал мавҷударо гўё ба расмият даровард. Ин иқдоми маъмурияти Бухоро

²⁶ ЦГА Уз. ССР, ф. И. Л. 1, оп. 34, д. 236, л. 22–270 б. Рапорти И. Маев ба генерал-губернатор дар санаи 1 июли соли 1875.

²⁷ ЦГА Уз. ССР, ф. И-Л. 1, оп. 34, д. 109, л. 17.

²⁸ ЦГА Уз. ССР, ф. и. 1, оп. 22, д. 147 лл. 1-2, X-13, 17; Мухторов А., 1964, с. 147–150.

²⁹ ЦГА Уз. ССР, ф. 4-126. оп. 1, д. 1267, л. 72, 76.

танҳо муваққатан гузашт кардан буд. Зулму асорати андоз бошад, аз пеш беш мешуд, бинобар ин мардум умеди худро канда ҳавлию заминҳои худро партофта, баромада рафтган гирифтанд, зеро замин дигар ба онҳо қути лоямут ҳам дода наметавонист.

Дар Мӯминобод ҳам вазъият аз ин бадтар буд. Соли 1884 ва чанд соли аз ин пеш барои мардуми вилояти Кӯлоб ниҳоят вазнин омад, зеро аксари зирот аз хушкӣ сӯхта рафту боқимондаи онро малах набуд кард. Соли 1885 пас аз чанд соли беҳосилии бори аввал андак ҳосил шуда буд, ки амлоқдорон қарзҳои солҳои пештарро ҳам талаб карданд. Файр аз ин миқдори андоз ҳам зиёд карда шуд. Одамонро, ки барои шикоят ба Кӯлоб фиристода буданд, ба зиндон партофтанд. Амалдорони ҳокими Кӯлоб - Муҳаммадназирбекро, ки ба Мӯминобод барои андозгундорӣ омаданд, деҳқонон дошта заданд. Пас аз ин деҳқонон хонаву замини худро партофта, ба Балҷувон рафтанд ва умед доштанд, ки беки Балҷувон онҳоро паноҳгоҳ медиҳаду муҳофизат мекунад. Вале ҳокими Балҷувон нахост, ки ба кори ҳамсояш даҳлат кунад ва ба деҳқонон маслиҳат дод, ки ба манзили худ баргарданд. Моҳи декабри соли 1885 ошӯб ба авҷи аълои худ расид. Деҳқонон аз касе напурсида, аз хирманҳо ғалларо ба хонаҳои худ бурданд, аз додани андоз сар кашиданд ва ба амир одам фирис-тоданду содалавҳона гумон доштанд, ки решаи ин касофат дар ҳуди ҳамин ҷойҳо мебошад. Ҳокими Кӯлоб дар навбати худ аз амир илтимос кард, ки барои қатъи ошӯб аскар диҳад. Ошӯб пахш гардид, вале ҳокими Кӯлоб - Муҳаммадназирбекро ҳуди амир аз кор гирифт. Аммо ин аҳволи мардумро беҳ накард.

Дар миёнаҳои соли 1880 дар Ҳисор ҳам вазъият ниҳоят тезу тунд шуд. Мубориза барои заминро об, муборизаи зидди асорати андозу хироҷ бо муборизаи шадиди касибон, ки барои андак беҳ шудани зиндагии қашшоқонаи худ мебурданд, зич пайваст мегардид. Соли 1886 дар Қаротӯғ касибони бофанда, ки кироя кор мекарданд, шӯриш бардоштанд. Шӯришро касибони муздури Солеҳ Олимбой³⁰ сар карданд, вале дере нагузашта шӯриш касибон ва дўконҳои дигарро ҳам фаро гирифт. Ошӯби бофандагон тез пахш мешуд, шумораи онҳо қариб ба ҳазор нафар расид. Касибон зидди муомилаи муносибати ваҳшиёнаи соҳибкорон, зидди беҳад дароз будани рӯзи кор мубориза мебурданду бар замми ин музди кор ниҳоят кам ва шароити меҳнат ниҳоят вазнин буд. Яке аз «бобоён»-и ҷамъияти бофандагон миёнаравӣ карду вале натиҷае наод. Вазъият торафт бадтар мешуд. Ба якчанд соҳибкорони беҳад золиму ҳарис рӯйрост гуфтанд, ки кушта мешаванд. «Саид мингбошӣ» ном амалдори ҳукумати ҳам ба миён даромада, тарафҳоро оштии додани шуд, вале ин ҳаракат ҳам бенатиҷа монд. Дар ниҳояти кор соҳибони дўконҳо маҷбур шуданд, ки гузашт карда, баъзе талабҳои ошубгаронро иҷро намоянд. Масалан, маоши онҳо, ки 2 танга (30 тин) буд, 6 танга (90 тин) карда шуд.³¹

Айнан дар ҳамин вақтҳо, июли соли 1886 мардуми Ҳисор на фақат аз додани андозу закот саркашӣ карданд, балки ба замми ин яке аз амлоқдорони ҳарису бераҳмтарини амир – Абдурахмон мирохурро дошта заданд.

Тирамоҳи соли 1886 баромадҳои деҳқонон, ки соли 1885 сар шуда буд, алалхусус, дар ноҳияҳои соҳили дарёи Яхсу якбора авҷ гирифт. Кўҳистониён ҳам аз додани андозҳои беҳад сар печида, ба назди амир одам фиристоданд. Мардум умед доштанд, ки ин ҷаллоди бераҳм лаҷоми нўкарони зарҳарида

³⁰ Маҷлисав А. номи ин одамро ҳамин хел зикр кардааст, 1967, с. 294; Ҳамроев М. меғўяд, ки номи ин одам Солеҳ Одинабоев буд, 1959, с. 81–82.

³¹ Ҳамроев М., 1959, с. 82.

худро капида мемонад, вале ин умеди мардум барабас рафт. Ба сари деҳқонон дастаи ҷазодиҳандае фиристода шуд, ки аксари аҳолиро қир карда партофт. Чандин деҳаҳо оташ зада шуд. Ононро, ки роҳбари ошӯб доништа шуданд, ба Бухоро оварданд ва дар ҳамин ҷо сар заданд.

Кӯҳистониёро барои ҳамин ин қадар ваҳшиёна ҷазо доданд, ки ба ҳисориён ибрат шавад, чашми дигар ошӯбгарон тарсаду ба тақдиршон тан диҳанд. Вале кӯҳистониёни диловар ба тақдири шуми худ тан надоданд ва яроқ ба даст гирифтанд. Соли 1887 деҳқонони ноҳияи Ромит шӯриш бардоштанд. Онҳо ҳам ба дод омаданд, ки андозу хирочи чорво, мӯйина ва ғ. бар ҳилофи қонун (агар тартиботи ваҳшиёнаи аморати Бухоро умуман «қонун» ном чизе дорад гуфтан раво бошад) зиёд карда шудааст.³² Аҳолии Ромит яроқ дар даст зидди зулми феодалӣ бархоста бо як андоза содадилӣ ба ҳукумати подшоҳ аз ин зулму асорат шикоят карданд. Масалан, капитани Штаби генералии Россия Лилиентал, ки дар охириҳои асри XIX ба Ҳисор омада рафта буд, менависад, ки мардуми Ромит аз худсари амалдорони амир чанд бор ба вай шикоят карда буданд.

Соли 1894 Лилиентал дар бораи сафари худ ба Ҳисору Қабодиён асаре навишта, онро ба таъб расонд. Вай дар ин асараш менависад: «Ҳанӯз соли севуми қорам мерафт, ки он кӯҳистониён ба назди ман омада, аз ҳукуматдорони Бухоро рӯйрост арзу дод карданд ва маро илтиҷо доштанд, ки ҳимоят кунам... Дар кӯҳистон муносибати мардум ба ҳукуматдорони Бухоро... он қадар ҳам дӯстона не» — мегӯяд ин афсари армияи подшоҳӣ.³³

Ҳоҷати баён нест, ки аз капитан имдод пурсидани аҳли Ромит боиси касофат нашуда бошад ҳам, якпула фоида ҳам нарасонд. Ҳукуматдорони подшоҳӣ ҳам ба майли тамом бо амири Бухоро ва калоншавандаҳои табақаи феодалҳову хонҳо ҳамкорӣ мекарданд.

Дар солҳои 80-ум зидди андозҳои миёншикан деҳқонони Деҳнав шӯриш бардоштанд. Аз мардум назар ба миқдори маъмулии андоз бист маротиба зиёдтар гирифтаанд. Ба Бухоро аризае фиристонданд, ки онро баробари деҳқонон намоёндагони маъмурияти маҳал, арбобҳо ва оқсаққолҳо ҳам имзо карда буданд. Амир ин аризаро гирифта, пас аз тадқиқ фармуд, ки амлоқдорон аз қор гирифта шаванд, зеро маълум шуд, ки қисми зиёди маблағи андозҳоро ҳуди амлоқдорон ба қиса задаанду бо ҳамин хеле бой шуда рафтаанд. Аммо дигар кардани амлоқдорон зиндагии деҳқононро дигар накард, зеро иллат дар ҳуди ниҳоди тартиботи андозгирӣ буд.

Дар Деҳнав боз шӯриш шуд, ки ин дафъа Эрназар-пахлавон ном деҳқон ба он сарварӣ мекард. Шӯришро беки Деҳнав - Абдурраҳмон пахш карда, 48 кас ба қор кашада шуд, ки ҳуди ҳамин аз миқёси шӯриш далолат медиҳад.

Ҳамаи ин шӯришу ошӯбҳо барои ҳаракати азиме, ки соли 1885 тамоми бекиҳои Балҷувону Кӯлобро фаро гирифт, гӯё замина тайёр карданд³⁴ ва ин шӯриш дар адабиёти таърихӣ аз номи пешвои он Восеъ – чун «шӯриши Восеъ» маълум аст. Ин шӯриши ҳақиқатан халқӣ ин тавр қараён дошт.

Бо сардории Восеъ деҳқонони атрофи Ховалинг ба ҳавли амлоқдори Ховалинг дарафтоданд, ҳавлиҳои дигар бою муллоҳоро ҳам ба ҳок яксон сохтанду пас аз ин Восеъ ба деҳаҳои Балҷувону Кӯлоб одамони худро фирисотд, ки мардум дар ҷанги зидди амир ба вай ҳамроҳ шаванд. Ҷавобан ба ин

³² Маҷлисӣ А., 1967, с. 294.

³³ Лилиентал, 1894, с. 314.

³⁴ Болдырев А., 1936; Шодиншоев А., 1936; Фафуров Б.Ф. ва Прохоров Н.И., 1944, с. 154–156; Искандаров Б.И., 1954; Стеценко И.А., 1963; с. 105–111.

даъвати Восеъ ҳазорон деҳқонон, ки аз зулму асорати ҳукумати амир ба танг омада буданд, дар атрофи Восеъ гирд омаданд. Мардум бо сарвари Восеъ роҳи Балҷувонро пеш гирифт. Шўришгарон аввал ният доштанд, ки ба назди ҳоким одам фиристанду бо маслиҳат миқдори андозро андаке кам кунанд. Аммо кор ранги дигар гирифт. Чанд нафар намояндагони шўришгаронро ба даруни қалъаи Балҷувон роҳ доданду аз паси онҳо дарвозаро бастанд. Ба назди деҳқонон бошад, чанд муллоро фиристоданд, ки дар байни шўришгарон низоъ андозанд ва онҳоро аз роҳ зананд. Муллоҳо ба панду насиҳат даромаданд, ки мардум бояд ба умедаи «илтифот»-и ҳоким бошанду аз паи зиндагии худ шаванд. Вале деҳқонон ба ин панду насиҳат гўш накарданд ва маътали бозгашти намояндагони худ шуданд.

Дар ҳамин лаҳза якбора дарвозаи қалъа во шуду ба сари шўришгарон сарбозони ҳокими Балҷувон фуру рехтанд ва бо ин ҳамлаи ногаҳонӣ шўришро ба якборагӣ паҳн кардани шуданд. Вале Восеъ фавран деҳқононро саф ораста, ба мудофия омода сохт ва онҳо худ ба ҳучум гузашта, сарбозонро гурезонданд ва қалъаро гирифтанд. Ҳокими Балҷувон ғайри пой ба каф гирифта гурехтан дигар илоҷе надошт.

Шўришгарон қалъаро фатҳ намуда, намояндагони худро, ки нўкарони ҳоким онҳоро ваҳшиёна калтаккорӣ карда, ба зиндон андохтаанд, раҳой доданд. Баъд қўрхонаи қалъаро кушода, аслиҳаро байни худ тақсим намуданд. Се шабонарӯз қалъаи Балҷувон дар дасти шўришгарон буд. Хатон калони шўришгарон ҳамин шуд, ки барои паҳн гардидани шўриш ба дигар маҳалҳои водии Кўлоб, ҳамчунин ба Ҳисору Қўрғонтеппа ҳеҷ тадбире наандешиданд. Аз ғалабаи худ мамнун шуда, қадаме аз Балҷувон берун намонданд.

Дар ин мобайн ҳокими Балҷувон ба Кангурт расида, аз он ҷо ба ҳокимони Кўлобу Ҳисор чопар фиристод, ки фавран ба имдод оянд, худаш бошад, сарбозони худро ҳам кард, савдогарон, хизматгузорони маъмурияти маҳаллӣ, рўҳониён ва дигар душманони шўришгаронро ҳам овард. Бо ин лашкар ҳоким боз ба сари Балҷувон тохт ва қалъаи Балҷувонро гирифт.

Восеъ бо ҳамсафони худ аз қалъаи Балҷувон ақиб гашта, деҳаи Кангуртро гирифт ва дар ин ҷо деҳқонони атрофи Кангурту Қизилмазорро ҳам карда, бори дувум қалъаи Балҷувонро ишғол намуд. Ин дафъа ҳокими Балҷувон ва амалдорони амир ба кўҳҳои Қизилмазор гурехта рафтанд. Шўришгарон на фақат ба Балҷувон, балки ба Ховалингу Кангурт ҳам соҳиб шуданд.

Дар ин мобайн сарбозони аз Ҳисор омада дар қарибҳои Кангурт бо сарбозони парокандаи ҳокими Балҷувон муттаҳид шуданд. Восеъ инро шунида ақиб гашт ва дар «Сарипул» ном қишлоқи кўҳии шимолу шарқтари Ховалинг, ки барои мудофия мавқеи басо қулай буд, камин гирифт. Вале ин тадбир шўришгаронро аз шикаст эмин дошта наметавонист.

Сарбозони амир ва амалдорон шўришро ба хун ғарқ карданд. Восеъ дар кўҳҳо пинҳон шуда чанд маротиба ба қўшунҳои ҳокими Балҷувон ҳамла кард, вале тамоми дўстони вай паси ҳам дар ҷангҳо ҳалок шуданд; ниҳоят, худ Восеъ бо роҳи хиёнатӣ фиреб дастгир карда шуд. Восеъро ишқелбанд карданд ва ҳокими Балҷувон ўро ба ихтиёри амир фиристод, ки таъбир кунад.

Амир Музаффар, ки андаке пеш бо мадади қўшунҳои Россияи подшоҳӣ аҳолии Шаҳрисабзу Китобро тасхир карда буд, барои тарсондани чашми мардум фармуд, ки Восеъ дар Шаҳрисабз дар тоқи нимвайронаи Оқсарой ба дор кашида шавад.

Қатли пешвои шўриш Восеъ деҳқонони тоҷикро рўҳафтода накард. Муваффақиятҳои рўзҳои аввали шўриши соли 1885, қалъаи Балҷувонро фатҳ кардани шўришгарон мардумро мутмаин сохт, ки муборизаи зидди амир

беоқибат нахоҳад монд. Ва халқ гаштаву баргашта зидди тартиботи феодалии аморат ба по мексест.

Дар ноҳияи Калиф ҳам вазъият нотинч буд. Дар ин ҷо ҳам мардум маъмурияти аморатро, ки ба қўшунҳои Россияи подшоҳӣ таъя менамуд, чапми дидан надоштанд. Беҳуда нест, ки сардори бригадаи корпуси махсуси посбонони сарҳаддӣи Амударё «...ба сабаби муносибати ниҳоят пуркинаи мардуми қишлоқҳои кўҳистон нисбат ба русҳо ва ҳатто нисбат ба йигитҳои мусулмон...»³⁵ метарсид, ки солдатҳои худро барои хошнокчамъкунӣ ба қишлоқҳои атроф фириштад.

Д.Н.Логофет, ки авзои «Бухорои шариф»-ро нағз мефаҳмид ва чанд асар навишта, дар онҳо ҷаҳолату таассуби асримиснагии феодалии он ва ҷазову кушокушиҳои синфҳои ҳукмрони онро мазаммат карда буд, оқибати дар понздаҳ соли аввал дар Бухорои шарқӣ ҳукмронӣ кардани амиро ба андозае ҷамъбаст намуда, навишта буд: «Чандин шўришҳос, ки дар кишвари Ҳисор ва дар бекиҳои нав ба он мулҳақ аз соли 1875 то соли 1890 ба вуқў пайвастанд, ҳукумати Бухоро бағоят ба ташвиш андохтанд, ки он ҳукумат мардумро ба шиканҷаи оҳанин дароварда буд, ба дўши мардум бор кардани андозҳои беҳад баъдҳо ҳам боиси ошўбҳои нав мегардиданд, ки ҳамаи он ошўбҳо пахш мегардиданд, ошўбгарон ва тарафдорони ошўбҳо қатл карда мешуданд».³⁶

Дар калонтарин шаҳру деҳаҳои аморат, аз ҷумла, дар Балҷувону Қалъаихумб, алаҳқусус, дар Кўлоб гарнизонҳои сершумори аскарони подшоҳӣ меистоданд. Барои ҷӣ лозим будани онҳоро муаллифи «Таҷрибае дар боби тавсифи бекии Кўлоб» М.А.Варигин хеле равшану аниқ гуфтааст: «...агар авзои дохилии мамлакат нотинч шуда монад, ба кор мераванд».³⁷ Вале мо борҳо дидем, ки амири Бухоро танҳо бо қувваи лашкари худ аз ўҳдаи қоре набаромад. Агар нўкарони зарҳариди ҳукумати подшоҳӣ дар Туркистон доимо омодаи мадад намебуданду лозим шавад, филҳол қўшунҳои империяи Россияро ба имдоди амир намефиристониданд, маълум, ки қор ҷӣ ранге мегирифт.

Ба генерал-губернатор бо илтиҷо муроҷиат карда, ёрии ҳарбӣ талабидани амир (то ки онро дар муборизаи зидди деҳқонон истифода барад) дар муносибати тарафайни аморат ва Россияи подшоҳӣ як лаҳзаи мустасно набуд. Гумоштаи сиёсии Россияи подшоҳӣ дар Бухоро Н.В.Чариков ҳанўз соли 1886 ба генерал-губернатор ҷунин телеграф ирсол карда буд: «Агар илтимоси амиро иҷро кунему ақаллан ҳеҷ набошад, ягон ҳазорто берданка диҳем, дилаш анча бардошта мешавад, рафъи бўҳрони дохилӣ ҳам осонтар мегардад, ки дар ин роҳ эҳтимом дорем».³⁸ Одами тамоман ҳафтафаҳм будан дарқор, то гумон равад, ки генерал-губернатори Туркистон ба амири Бухоро фақат барои ҳамин лашкару аслиҳа меод, ки «дили амир бардошта шавад».

Соли 1898 мардуми Деҳнав ба шўр омад. Сабаби ошўб гирифтани хариатаи маҳал буд, ки барои таъмини мақсадҳои ҳарбӣ ва иқтисодӣ ин қорро дар ҳама ҷо харитагирҳои округи ҳарбии Туркистон анҷом меоданд. Мардум бо кинаву адоват ба қори харитагирҳо муносибат мекарданд ва ҳаққонӣ ҷунин мепиндоштанд, ки ин қор ҳам барои «қулли явмин бадтар» шудани зиндагии деҳқонон боз як омиле мешавад. Мардум харитагирҳоро қалтакқорӣ мекард-

³⁵ ЦГА Уз. ССР, ф. И-3, л. 228, л. 30, 1898, иқтибос аз китоби Раҷабов З., с. 199.

³⁶ Логофет Д.Н., 1911, с. 263.

³⁷ Варигин М.А., 1916, с. 800.

³⁸ ЦГ ВИА ф. 1396, оп. 2, л. 213, л. 24; телеграмма дар санаи 18 ноябри 1886, иқтибос аз китоби Раҷабов З., 1957, с. 100.

данд ва аз деҳаҳо меронданд, намемонданд, ки онҳо кор кунанд. Моҳи майи соли 1898 вазъият якбора шиддат гирифт. 18-уми май аҳолии деҳаи Қатчоғлик, 20-уми май аҳолии Шайтон ба по хестанд, 21 май харитагирҳоро аз деҳаи Толё (?) пеш карданд. Аз Патта Ҳисор аскар ҷеғ зада шуд. Ошўбгаронро саҳт ҷазо доданд, бисёр одамонро парронданд.

Моҳи августи 1898 дар Нурато мардум ба ошўб омаданд. Ошўб дар бозор сар зад ва баҳона гўё ҳамин шуд, ки миқдори тарозупулӣ беҳад зиёд аст, вале сабаби ҳақиқӣ ин буд, ки кирдори маъмурияти амир косаи сабри ҳамаро лаб-рез гардонд. Дар ошўб қариб 250 нафар деҳқонон ширкат доштанд.

Аҳволи мардуми бекиҳои Помир – Шуғнон, Рўшон ва Вахон ниҳоят вазнин буд. Дар маълумотномаҳои гумоштаҳои сиёсӣ ба номи генерал-губернатори Туркистон ва дар арзу шикоятҳои бешумори тоҷикони Помир аз андозҳои беҳадду бешуморе сухан меравад, ки маъмурияти Бухоро ба василаи онҳо ин сарзаминро хароб мекард. Оқибати ин гуна сиёсат ҳамин шуд, ки «...обрӯи ҳукумати Бухоро дар пеши чашми мардум рехт. Агар бухориён ба ин ё он дараҷа расмиятчиӣ кунанд, фавран боиси ошўб мегардад. Бухориён ҳаргиз парвои беҳбудии табааи худро надоранд, бисёр худсариҳо мекунанд ва дилашон пур аст, ки барои ин худсариҳо ҷазос нахоҳанд дид».³⁹

Аз дигар тараф, помириҳоро ҳукумати подшоҳӣ тазъиқ меод, ки отрядҳои ҳарбии он дар пойгоҳҳои сарҳад ҷой гирифта буданд. Онҳо аз аҳолии хўрокворӣ талаб мекарданду нархи онро бо ихтиёри худ муайян менамуданд, аҳолиро маҷбур мекарданд, ки дар таъмири роҳ, боркашонӣ ва ғайра бемузд кор кунанд, аспҳоро капида мегирифтанд. Барои таъмини маъмурияти сарҳадбонҳо ва амалдорони подшоҳии вулус ба гардани аҳолии андозҳои иловагӣ меандохтанд. Ин кирдори ҳукуматдорон доимо боиси шӯру ошўбҳои мардуми бекиҳои Помир мешуд.

Материалҳои шӯру ошўбҳои нимаи дувуми асри XIX деҳқонони тоҷикро таҳлил намуда, баъзе нуктаҳои асосии онро таъкид кардан лозим. Дар Бухорои шарқӣ - дар ин кишвари соф аграрӣ қувваи асосии истеҳсолкунанда деҳқон буд. Ба ин сабаб тадқиқи шӯру ошўбҳои деҳқонон муҳимтарин масъалаест дар тадқиқи таърихи халқи тоҷик дар давраи мустамликадорӣ.

Аморати Бухоро протекторати Россияи подшоҳӣ бошад ҳам, дар айни ҳол, ҳамон давлати пешинаи феодалий буд: деҳқонон дар зери асорати феодалиҳо монда, тамоми қаҳру ғазаби худро маҳз ба сари феодалиҳо фуру мерехтанд. Бевосита набошад ҳам, тамоми ин шӯру ошўбҳо нафақат муқобили аморати Бухоро, балки муқобили Россияи подшоҳӣ ҳам буданд.

Неҳзатҳои деҳқонон хусусияти зиддифеодалий доштанд. Онҳо ба решаи итоати феодалий теша мезаданд, вале дар айни ҳол аз тамоми нуқсе иллатҳои ҷанги деҳқонон – стихиявӣ будан, номуташаққилий, аз ҷиҳати сиёсӣ пухта набудан, набудани роҳбарияти пуртаҷрибаву пухтакор озод набуд.

Ба Бухоро ҳамроҳ карда шудани ноҳияҳои ҷануби шарқии Осиёи Миёна ба шӯру ошўбҳои деҳқонон ранги дигар дод. Шӯришгарон содадиллона бовар мекарданд, ки ин худсарию бедодиҳоро амир намедонад. Бинобар ин рӯйро мусаллаҳона зидди феодалони маҳаллӣ шӯриш мекарданду дар айни ҳол ба амир аризаҳо менавиштанд ва ба наздаш одам мефиристонданд. Маъмурияти амир дар баъзе мавридҳо гўё манфиати деҳқононро ҷимоя мекард, ба доди баъзеҳо ҳатто мерасиду ҳокимони ниҳоят бенӯхташудаву обрӯрехта, амлоқдорони беҳад ҳарису носерамро аз кор ҳам мегирифт. Вале ин кирдори кам-

³⁹ ЦГА Уз. ССР И. 3, д. 50, л. 112, иқтибос аз китоби Рачабов З., 1957, с. 103.

шумори амир ҳам фақат дар сурате воқеъ мешуд, ки ба манфиати худи амир андак зиён расида бошад ё нехзати халқ ба бунёди ҳокимияти худи амир таҳдид намояд ё хавф бошад, ки асоси иқтисодии ин ё он маҳал тамоман нобуд мешавад.⁴⁰ Вагарна аризаву шикоятӣ деҳқонон нафақат ғоидас намедод, балки боиси ваҳшиёна ҷазо додани онҳо мегардид.

Созиши сиёсии ҳукуматдорони Бухоро ва генерал-губернатории Туркистон боз як омиле буд, ки истисмори аҳолии маҳаллиро гаронтар мекард. Амалдорони Россияи подшоҳӣ ва маъмурияти аморати Бухоро дар бобати мақоми деҳқонон ва роҳҳои истисмори онҳо як забон доштанд. Бинобар ин, бедодию худсариҳое, ки дар маълумотномаҳои ғумоштаҳои сиёсӣ ба назар мерасанд, ҳаргиз далели он нестанд, ки онҳо ғами мардумро меҳӯра бошанд. Амалдорони Россияи подшоҳӣ таҷрибаву оқибати дигар маҳалҳои Туркистонро дар назар дошта, фақат аз ҳамин метарсиданд, ки корд ба устухон расида, ғазоби халқ тартиботи мавҷударо барбод доданад мумкин. Генерал-губернатори Туркистон ноябри соли 1898 ба номи император чунин маълумотномае ирсол карда буд: «Аз Туркистон бениҳоят даромад гирифтаи хавф дорад, ин ба кор зарар меоварад ва кор аллакай зарар ҳам дидааст».⁴¹ Аммо ҳукумати подшоҳӣ ҳамоно амирро дастгир мекарду бо қувваи аслиҳаи худ нехзати халқро фурӯ менишонд.

Вале сарфи назар ба ҷазоҳои ваҳшиёна, ки ба сари шӯришгарон фурӯ мерехт, ошӯбу шӯриши деҳқонон беш аз пеш авҷ мегирифт. Мувофиқи далолати ҳуҷҷатҳо, дар зарфи солҳои 1896–99 дар Туркистон 647 шӯру ошӯбҳои халқӣ қайд шудааст ва зимнан аз ҳама зиёдтар шӯришҳо дар зарфи солҳои 1898–99 ба вуқӯъ омаданд.⁴² Алҳол мо дар бораи тамоми шӯру ошӯбҳои халқ маълумоти муфассал дар даст надорем, вале манзараи умумии таърихии он давра равшану возеҳ аст.

Дар ибтидои солҳои 70-уми асри XIX шӯру ошӯбҳои деҳқонон гӯё тасодуфӣ буданд, кам воқеъ мешуданд, гӯё худ аз худ аланга мезаданд, ному-ташаккил буданд ва аксаран тез ба охир мерасиданд. Ин шӯру ошӯбҳои хурди зиддифеодалие буданд, ки асосан муқобили ҳукуматдорони маҳаллӣ карда мешуданд.

Дар миёнаҳои солҳои 80-уми асри XIX баъзе шӯру ошӯбҳои зиддифеодалӣ ба худ ранги ҷангҳои деҳқононро гирифтанд. Шӯришгарон аз ҷумлаи худ роҳбар интиҳоб мекарданд, маҷлису машваратҳо меоростанд, талаботи худро ба шакли муайяну расмӣ дароварда, ба сурати шикоят ба амир мефиристоданд ва бедодию худсариҳои ҳукуматдорони маҳаллӣ ва амлоқдоронро ғош менамуданд. Ба деҳқонони шӯришгар табақаҳои дорои аҳоли, намояндагони маъмурияти маҳаллӣ низ ҳамроҳ шуда, онро ба манфиати худ истифода кардани мешуданд. Маҳз онҳо аввалин шуда, ба шӯришгарон хиёнат мекарданд, байни шӯришгарон низоъ меандоختанд ва ба тезтар шикаст ёфтани шӯриш ҷаҳд мекарданд. Мисоли равшани ин нуктаҳо шӯриши Восеъ (1885) мебошад. Ин нехзатҳои зиддифеодалие буданд, ки ба вучуди худи аморат ҳамчун як давлати калони феодалӣ таҳдид мекарданд, бинобар ин онҳоро ба ин ваҳшоният ғарқи хун месохтанд, деҳаҳоро ба тӯъмаи оташ медоданд, роҳбарону иштирокчиёни шӯришро ба зиндон мепартофтанд ва дар майдонҳои Бухоро сар мезаданд. Ҳукуматдорони Россияи подшоҳӣ ба амир ма-

⁴⁰ Муқоиса шавад: Мўҳсинова Қ.З., 1959, с. 94–99.

⁴¹ ЦГ ВИА ф. 1396, оп. 2, в. м. 1767, л. 57, 57 об.

⁴² ЦГ ВИА ф. 400, оп. 261/911, в. м. 87/605, л. 37.

дад мерасонданд, ки шўришгаронро ба зиндон партояду ба дор кашаду сар занад.

Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX шўру ошўбҳои зиддифеодалии деҳқонон аллакай хосияти зиддимустамликадориро ба худ касб карданд ва дар солҳои 1905–07 ба қараёни революсионӣ ҳамроҳ гардиданд.

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АРАФА ВА ДАВРАИ РЕВОЛЮТСИЯИ СОЛҲОИ 1905-1907

1. ВАЗЪИЯТИ КИШВАРИ ТУРКИСТОН ДАР АРАФАИ РЕВОЛЮТСИЯ

Тараққиёти саноатии кишвари Туркистон. Сармояи банкҳо

Дар охири асри XIX ва аввали асри XX капитализм дар Россияи подшоҳӣ ба марҳалаи оӣ, марҳалаи империалистии тараққиёти худ қадам ниҳод.

Капитализми навбаромади Россия ба иқтисодии кишвари Туркистон низ асар кард. Гарчанде ҳукумати подшоҳӣ Осиёи Миёнаро мисли пештара ҳамчун манбаи ашёи хом империяи Россия ва ҷои фурӯши маснуоти фабрику заводҳои Россия монандӣ буд, ба ҳар ҳол равнақу ривоби саноат, алаҳусус равнақи саноати истихроҷи маъдан ва коркарди ашёи хом возеҳ ба назар мерасад. Истифодаи конҳо хеле ҷон гирифт. Аз пештара дида хеле бештар ангишт, нефт, металлҳои ранга ва муми табиӣ (озокерит) истихроҷ мешуд. Ба кор даромадани корхонаҳои коркарди нахусти ашёи хом, ҳамчунин истифодаи роҳҳои оҳан талаб мекард, ки самараи конҳои ангишт бештар шавад. Маҳсусан, конҳои ангишти вилоятҳои Самарқанду Фарғона – Сулукта, Қизилкиик, Шӯроб, Андиҷон ва ғ. аҳамияти калон пайдо карданд. Дар уезди Хучанд панҷ кони ангишт амал дошт – конҳои Н.А.Овсянников ва шариконаш, Е.М.Краузе, Петрова, ворисони савдогар Иванов ва кӯҳкор Новиков¹. Ба андозаи тақмили усулҳои ангишткани ва ба конҳо кашидани роҳҳои оҳан миқдори истеҳсоли ангишт ҳам меафзуд. Масалан, аз кони ангишт соли 1905 700 пуд, соли 1907 бошад, 1 млн.-у 220 пуд ангишт истихроҷ шуд².

Дар ибтидои асри XIX истихроҷи саноатии нефт ривоч ёфт. Бойтарин конҳои нефт – конҳои САНТО ва Чимиёни водии Фарғона ва кони ҷазираи Чалакони баҳри Каспӣ буд. Дар даҳсолаи аввали асри XX аз ҳама бештар аз кони нефти Чалакони нефт кашида шуд. Агар соли 1901 дар ин ҷо 600 ҳаз. пуд нефт истихроҷ шуда бошад, пас аз даҳ сол миқдори он ба 15 млн. пуд расид³. Дигар соҳаҳои саноати истихроҷи маъдан аз конҳои намаку озокерит, баъзе конҳои хурди истихроҷаш дастии тилло ва баъзе металлҳои ранга иборат буд.

Иқтисодии кишвари Туркистон мисли пештара сирф зироатпарварӣ ва соҳаи муҳими он пахтакорӣ ва пахтатозакунӣ буд. Дар байни заводҳо бешак заводҳои пахта аз ҳама бештар буда, дар ҷои якум меистоданд. Дар ҳоки генерал-губернаторӣ дар ибтидои асри XX 230 корхонаи пахта кор мекарданд, ки зиёда аз нисфи онҳо дар водии Фарғона воқеъ буданд. Ҷои дувумро саноати равшан мегирифт, ки дараҷаи ҷиҳозоти он ниҳоят паст буд. Маҳалли асосии ин корхонаҳо ҳам дар Фарғона ҷой дошт.

¹ ЦГА Тадж. ССР, ф. 1, оп. 1., д. 1926, л. 9.

² Муфассалтар ниг.; Бобохонов М., 1975, с. 94-95.

³ Гулишамбаров С.И., 1913, с. 73.

Аз 34 заводи шаробкашӣ 28-тоаш дар вилояти Самарқанд буд. Ду фоизи ин навъи маҳсулотро корхонаҳои уезди Хучанд медоданд. Дар иқтисодиёти Осиёи Миёна заводҳои чармгарӣ ва рӯдатозакунӣ ҳам мақоми намоён доштанд (ҳамаи онҳо асосан аз онӣ ширкати немисии «Дюршмидт» буданд).

Дар марҳалаи монополистии инкишофи капитализми Россия дар боби истифодаи захираҳои мулкҳои мустамликавии он сармояи банкҳо мақоми маҳсус пайдо кард. Даврае, ки мавриди назар аст, даврае мебошад, ки ҷашми калонтарин банкҳои Россия ба Туркистон дӯхта шуд. Чунон ки пас аз борони баҳорон занбӯруғҳо якбора ба рӯй мезананд, ана ҳамин хел дар шаҳрҳои Тошканд, Самарқанд, Андичон, Хўқанд, Бухорои Нав (Когон) ва дигар шаҳрҳо Банки давлатӣ он тараф истад, шўъбаю шўъбаҳои мухталифи корхонаҳои гуногуни молия пайдо шудан гирифтанд.

Сармояи банкҳо асосан худро ба саноати пахта мезад, вале аз дигар соҳаҳои иқтисодиёти Осиёи Миёна ҳам рӯ намегардонд. Масалан, «Русский для внешней торговли банк» («Банки русии тижорати хоричӣ») асосан ба савдои пўсти қарокўлӣ часпида гирифт, «Русско-Азовский банк» («Банки Русу Азов») сохтмони роҳи оҳани Бухоро бо пул таъмин мекард ва дар аморати Бухоро калонтарин иҷорагири замин буд; «Азовско-Донской банк» («Банки Азову Дон»), ки ба он аркони саноати газвори пахтагини Петербург соҳибхитӣ мекарданд, тамоми хариди пахта ва коркарди нахусти онро ба даст гирифт; дар ин кор шарик ва дар айни ҳол, рақибӣ он «Сибирский-торговый банк» («Банки тижоратии Сибир») буд; дар ин ғўшаи дури империяи Россия «Московский учетно-ссудный банк» («Банки ҳисобино бунақидиҳандаи Москва») ҳам тақонӣ зиёде дошт.

Дар як ҳуди шаҳри Бухоро дар солҳои ҷанги якуми ҷаҳонӣ 8 шўъбаи банкҳо (1 шўъбаи банки давлатӣ ва 7 шўъбаи банкҳои хусусӣ) кор мекарданд; муомилоти шаптои онҳо ба ҳисоби миёна соли 1915 20,3 млн. сўм буд⁴. Дар ин ҷо барои амалиёти ширкатҳои корчаллонӣ ҳарис шароити басо мусоид муҳайё гардид. Ана, баъзе аз он ширкатҳои пулчаллон: ширкати тижорату саноатии мануфактураи калони Ярослав, ширкатҳои Андреев, Потеляховский, Москва, ширкати тижоратии бародарон Крафт, ширкати тижоратии бародарон Вадяевҳо, ширкати тижоратии бародарон Шлосберг, ширкати саҳмдорӣ газворҳои пахтагини Познанский, ширкати тижорат бо Эрон ва Осиёи Миёна ва ғайраву ҳоказо.

Ҳамаи ин даррандагони капиталистӣ, ки ба «ширкат»-у «ширкатчаҳо»-и аз худ хурдтар таъя доштанд, деҳқонон, пролетарҳо, нимпролетарҳо, ксибонро бераҳмона талаву тороч мекарданд. Халқҳои мазлуми Осиёи Миёна мисли дигар халқҳои бисёр ноҳияҳои империяи Россия ҳам аз равнақу ривочи муносибатҳои капиталистӣ азоб мекашиданду ҳам ин муносибатҳо ба дараҷаи кофӣ равнақу ривоч надоштанд⁵.

Дар кишвари Туркистон истеҳсолоти молӣ ривоч меёфт. Аммо ин процесси прогрессивӣ дар шароите ҷараён дошт, ки дар хоҷагии қишлоқ муносибатҳои токапиталистии истеҳсолот пурра ҳукмфармой мекарданд ва ин боиси ҳамин мешуд, ки меҳнаткашон беш аз пеш толону тороч мешуданд, тақсимои аҳоли ба синфҳо ва ба дараҷоти молумулқдорӣ сурат мегирифт.

Яке аз офатҳои муҳими иқтисодиёти Туркистон судхӯрӣ буд, ки ба ривочи он банкҳо хеле мусоидат мекарданд. Банкҳо ба ширкатҳои калони пахта ва дигар хоҷагиҳо пул қарз медоданд. Дар болои ин пул ҷангу ҷанҷолу

⁴ Рябинский А., 1941, с. 4.

⁵ Дар ин бора муфассалтар ниг.: Аминов А.М., 1959.

моҷарову хархашаи зиёде мешуд. Ин пул аз дасти як олам гумоштаву вакилу миёнраву ҷаллобу даллол гузашта, фоизи худро зиёд мекард. Кор ба дараҷас мерасид, ки агар банк ба шарти 6-6,5 фоиз фоида қарз дода бошад, пул то ба дасти истеҳсолкунандаи бевосита, то ба дасти деҳқони пахтакор расидан фоизи худро даҳ маротиба зиёд мекард ва то ба 50-70 фоизи фоида мерасид.

Тарозудору пахтакашҳо дар хариду фурӯши пахта як навъ гумоштаҳои банкҳо буданд. Тарозудор аз савдогари серпул ё банк бунаки калон гирифта ба тарзи кӯтара пахтаи зиёдеро меҳарид. Одатан тарозудор ин бунакро байни пахтаҷаллобҳои хурдтар – байни пахтакашҳо тақсим мекард ва онҳо фоидаи қарзро боз зиёдтар карда, сад фиребу найранг сохта, ҳам аз пуду ҳам аз тор зада, ба сари деҳқони бечора балое мешуданд.

Аҳволи меҳнаткашон

Ҳоҷати гап нест, ки ҳамаи ин дасисаҳо ба дӯши меҳнаткашон бори гарон мегардид ва онҳоро ба ғуломони якумраи як олам судхӯрон табдил меод. Миқдори қарзе, ки пахтакорон аз муассисаҳои қарздиҳандаву молиявӣ гирифтаанд, равшан далолат менамояд, ки онҳо чи қадар ба қарз ғўтидаанд – дар охири соли 1912 ин қарз ба ҳадди беҳад бузург–қариб ба 160 млн. сўм расида буд⁶. Деҳқононе, ки замини худро ба гарав монда, аз судхӯрон қарз мегирифтанд, аксар вақт қарзи худро дар мўҳлаташ дода наметавонистанду аз замини худ маҳрум мешуданд. Деҳқонони хонабардӯш ё батрак ё чоряккор ё худ коргари олдӣ мешуданд. Дар баробари ин шумораи заминдорони калон ва бойҳо меафзуд.

Ҳукумати подшоҳӣ ҳарҷониба мадад мерасонд, ки хоҷагии бойҳо дар равақ бошад. Масалан, хоҷагис, ки то 0,5 десятина замин дошт, барои ҳар як десятина 8 сўму 64 тин андоз меод. Дар айнаи ҳол, хоҷагигис, ки зиёда аз 6 десятина замин доштанд, барои ҳар як десятина 6 сўму 96 тин андоз меоданд.

Бойҳо замини деҳқонони ноилоҷмондари харида мегирифтанд. Ба ҳамин тариқ, ғайр аз заминдории калони феодалӣ заминдории нимфеодалию бой ҳам маъмул шуд. Масалан, соли 1908 дар уезди Хучанд якчанд бой садҳо десятина замин доштанду 1369 хоҷагии деҳқонон умуман замин надоштанд, 1000 хоҷагӣ бошад, аз 1 то 0,25 таноб замин дошт. Дар қишлоқи Қистакўз (ҳозира вилояти Ленинобод) 70 хоҷагии бою муллоҳо 3 ҳаз. га замин, 18 ҳаз. деҳқонон бошанд, аз 500 га. андак зиёд замин доштанд. Дар Хучанд, Ўротепша, Нов ва Конибодом нархи як десятина замин 4-8 ҳазор сўм буд. Деҳқонони хонавайронгардида мардикорӣ мекарданд ё хизматгори дари бойҳову савдогарону судхӯрон мешуданд.

Пахтаҷаллобҳову судхӯрон аз бесаводию нодони деҳқонон истифода бурда, онҳоро фиреб меоданду талаву тороч мекарданд. Масалан, ба деҳқон 100 сўм қарз меоданду ба қимати 500 сўм векселро имзо кунонда мегирифтанд. Ҳамаи ин таҷзияи синфӣ деҳқонро суръат меод. Мустамлика будани кишвар, сохти иҷтимоӣ иқтисодии аморат, дараҷаи ниҳоят пасти саноат боиси он мегардид, ки деҳқонон пролетар не, балки паупер мешуданд. Пауперизм бениҳоят вусъат меёфт. Деҳқонон аз як порча замини худ маҳрум шуда, барои аз гушнагӣ намурдан ба корхонаҳои саноатӣ рафта кор мекарданд ва ҳамин тавр аввалин калрҳои пролетариати маҳаллӣ ба вуҷуд меомад. Ин коргарон дар қонҳои мутлақо бечӣҳози ангишту маъдану намак ва ғайра меҳнат

⁶ Демидов А. П., 1926, с. 125.

мекарданду шароити кори онҳо, бемуболиға, аз шароити ҷаҳаннам бадтар буд.

Дар арафаи соли 1905 дар Осиёи Миёна то 32 ҳазор нафар коргарон буданд, ки 77 фоизи онҳоро коргарони миллатҳои маҳаллӣ ташкил медоданд. Дар вилояти Фарғона, ки саноаташ бештар тараққӣ ёфта буд, то 40 фоизи корхонаҳои тамоми кишвар воқеъ гашта, дар онҳо зиёда аз 8 ҳазор нафар коргарон кор мекарданд, дар вилояти Самарқанд 2800 нафар коргарон буданд.

Аввалин кадрҳои пролетариати маҳаллӣ аз ҷумлаи деҳқонони бенавогашта ташкил меёфтанд, ки онҳо дар ҷустуҷӯи кор ба шаҳр равона мешуданд. Қисми асосии пролетарҳои аввалини тоҷик мардикорон, коргарони мавсимӣ ба ҳисоб мерафтанд ва онҳо дар конҳо, корхонаҳои вилояти Самарқанд, заводҳои пахтаи Фарғона, дар сохтмони роҳи оҳан корҳои вазнини зўрталабро ба ҷо меоварданд. Дар рубой ва таронаҳои ғарибӣ, ки то ба замони мо омада расидаанд, аз рӯзи сиёҳи мардикорони тоҷик ва ғарибмазор шудани онҳо суҳан меравад:

Дар ғарибӣ гашта-гашта, ранги зард овардаам,
Ранги зардамро ба пеши аҳли дард овардаам.
Ранги зардамро бубину аз хазонам ёд кун!
Дар сари қабрам нишину як даме фарёд кун!

Дар айни замон аз деҳот барои мардикорӣ ба шаҳрҳо баромада рафтани аҳоли «ҳодисаи прогрессивӣ мебошад. Вай аҳолиро аз ҷойҳои дурафтода, пасмонда, таърих фаромӯшкарда берун меорад ва ба гирдоби ҳаёти ҳозираи ҷамъиятӣ мекашад»⁷. Ин хулосаи В.И.Ленин, ки нисбат ба деҳқонони рус баровардааст, нисбат ба деҳқонони тоҷик ҳам комилан татбиқпазир аст.

Мардикорони тоҷик аз диёри худ баромада, ба коргарони рус вомерхӯрданд ва бо ҳамроҳии онон тамоми азобу азияти истисмори капиталистиро аз сар мегузаронданд. Робита бо пролетариати рус дар ҷараёни ташаккули пролетариати тоҷик роли калони революсионӣ бозид ба буд.

Дар байни аввалин пролетарҳои тоҷик баъзан ба муқобили золимон исёнҳои номуташаққил сар мезаданд. Исёне, ки соли 1885 дар конҳои ангишти Завронкиштут ба амал омада буд, ба ин мисол шуда метавонад. Коргарон назоратчиёро дошта зада, таҷҳизотро вайрон карданд ва устои кону назоратчиёро гирифта, ба Панҷакент равона шуданд, ки барои муомилаи бераҳмона ба ҳукуматдорон шикоят кунанд. Дар исён 80 кас иштирок карда буд. Дар Панҷакент се нафар аз исёнгаронро ҳабс мекунанд, шикоят беоқибат мемонад, ошӯби коргарон фуру нишонда мешавад.

Дар бораи дигар ошӯбҳои коргарони кироия, ки алалхусус дар ибтидои асри XX тез-тез ба вуқӯъ меомаданд, маълумоти ноқис боқӣ мондааст. Ин ошӯбу шӯришҳои меҳнаткашон алалхусус дар ибтидои асри XX ниҳоят вусъат ёфтанд, вале дар он давра онҳо роҳбарияти пролетарӣ надоштанд ва дошта ҳам наметавонистанд. Бинобар ин, ғазаби халқ танҳо дар шакли шӯру ошӯбҳои ҷудогонаву стихийӣ зоҳир мегардид. Ҳамаи ин шӯру ошӯбҳоро ҳукумати подшоҳӣ ва ҳукуматдорони маҳаллии Туркистон бераҳмона пахш мекарданд.

⁷ Ленин В. И., Асарҳо, ҷ. 3, с. 596.

2. ВАЗЪИЯТИ АМОРАТИ БУХОРО ДАР АРАФАИ РЕВОЛЮТСИЯИ СОЛҲОИ 1905-1907

Аморати Бухоро дар давраи аз соли 1868 то охири асри XIX истиқлолияти худро торафт бештар аз даст медиҳад. Дар соли 1886 дар Бухоро «Агентии сиёсии императории Россия» таъсис меёбад, ки он ба вазири корҳои хориҷӣ ва генерал-губернатори Туркистон тобеъ буд. Агентӣ дар аморати Бухоро сиёсати мустамликадорӣ ҳокимияти подшоҳиро ба амал мебаровард. Дар ибтидои асри XX дар қаламрави аморат қўшуни ҳаштҳазорнафарии подшоҳ мавҷуд буд, ки он хатти сарҳад ва пунктҳои муҳимтарини стратегии аморатро ишғол мекард. Дар соли 1895 қаламрави аморат ба сарҳади боҷхонагии империяи Россия ҳамроҳ карда мешавад. Амир аз ҳуқуқи сикка задани пул бе иҷозати генерал-губернатори Туркистон маҳрум мегардад. Дар пойтахти аморат шўъбаи банки давлатии Россия кушода мешавад. Шўъбаҳои банкҳои хусусӣ пайдо мешаванд. Банкҳо иқтисодии мамлакатҳоро тадриҷан ба даст гирифта, ба соҳаи савдо, ба пахтакорӣ, ғўсфандҳои қарокўлпарварӣ ва ҳоказо сар мебароварданд.

Иқтисодии аморати Бухоро, алалхусус, ноҳияҳои шарқии он мисли пештара хусусияти ниҳоят қафомондаи зироатпарварӣ дошт. Дар ноҳияҳои тоҷикнишин саноат қариб умуман набуд. Дар тамоми Бухорои шарқӣ фақат дар Ҷилликўл як заводи хурди пахта кор мекард. Ягона соҳаи саноат, ки ғўё андаке ҷон гирифтани мешуд, саноати истихроҷи маъдан буд. Агар миқёси сарвати зери замини Тоҷикистонро ба назар гирем, андозаи он ҳам ночиз буд. Вале ҳаминаро ҳам гуфтан даркор, ки ба шарофати заҳмати олимону сайёҳони машҳури чоряки охири асри XIX Россия конҳои калони ангишт, тилло, оҳан, қўрғошим, мис, селитра, намак ва ғайра кашф шуданд. Вале ба истифодаи босамари ин конҳо қафомонии умумии иқтисодии Бухоро монев мешуд. Файр аз ин бойҳои маҳаллӣ метарсиданд, ки ба ин «савдо»-и ношиносу номаълум маблағе гузоранд. Ба ин сабаб ва боз бо баъзе дигар сабабҳо ташкили истифодаи конҳо дар ихтиёри соҳибкорони империяи Россия монд. Яке аз кормандони боғайрати ин арса инженери кўҳкорӣ П.Н.Жоравко – Похорский буд. Бо дастгирии «Агентии сиёсии императории Россия» дар Бухоро ба вай муяссар шуд, ки бо амир шартномае бандад (июни соли 1895) ва ҳуқуқ пайдо кунад, ки конҳои тиллои бекии Балҷувон ва Дарвозро истифода барад. Жоравко–Покорский дар соҳили дарёи Яхсу дар Балҷувон кони тиллоро ба кор андохт, ки аз он соли 1900 5 қadoқу 18 нахўд ва соли 1909 16 қadoқу 23 нахўд тилло гирифта шуд.

Дигар намунаҳои маъданро асосан ҳуди аҳолии маҳаллӣ истихроҷ мекард ва ба хўҷаинҳои худ ҳаққи калони иҷора медоданд (махз ба ҳамин сабаб, масалан, беки Балҷувон ва атрофиёнаш ҳарчониба пешни роҳи соҳибкорони Россияро мегирифтанд ва намонданд, ки онҳо ба конҳои тилло кордор шаванд). Ҳаққи иҷозати истихроҷи тилло баъзан чоряки тамоми он тилло буд, ки заршўйҳо бо машаққат ба даст меоварданд. Агар инро ҳам ба назар гирем, ки баъди адои ҳаққи иҷозат боз закот додан даркор буд, амир ва як олам калоншавандаҳою муллоҳоро қаноатманд кунонидан зарур буд, худ аз худ равшан мешавад, ки саноати истихроҷи маъдан ғойаи казoi надошт, ба ҳар ҳол, ба соҳибкорони маҳаллӣ даромади киroy намедод.

Равнақи муомилоти тичорат

Пас аз анҷоми сохтмони роҳи оҳани Тошканд, ки Осиёи Миёнаро бо Оренбургу Москва пайваст, тичорат хеле равнақ ёфт. Масалан, агар соли 1865

содироти Бухоро 3306 ҳазор сўми тилло ва воридоташ 1913 ҳазор сўми тилло бошад, пас солҳои 1900-1904 ба ҳисоби миёна содирот ба 23700 ҳазор сўми тилло ва воридот ба 23 200 ҳазор сўми тилло расид.

Муносибатҳои пулию молӣ хеле ривоч ёфтанд. Деҳқонон беш аз пеш ба-рои бозор шуда кор мекарданду ба тақозои содирот мутобиқ мешуданд. Агар солҳои 1850–1860 барои содирот тақрибан 50 ҳазор пуд пахта ҷудо карда бо-шанд, пас дар арафаи асри XIX аллакай 1200 ҳазор пуд пахта барои содирот ҷудо карда шуд. Дар миёнаҳои асри XIX содироти пўсти қароқўлӣ соле ҳамагӣ 30-40 ҳазор дона бошад, ин миқдор дар ибтидои асри XX ба 1 млн. дона расид, мисли ҳамин содироти папм ҳам соле аз якчанд ҳазор пуд то 150-170 ҳазор пуд афзуд.

Бухорои шарқӣ ҳам мисли тамоми аморат аз воридоти рўзафзуни молҳои фабрика заводҳои Россия хеле зиён дид. Миқдори фурӯши ин гуна молҳо дар Бухорои шарқӣ нисбат ба вилоятҳои Туркистон камтар бошад ҳам, вале ба он дараҷас буд, ки тавонист ба саноати косиби маҳаллӣ зарбаи қарорӣ занад. Ин зарбаро фақат мушкилгузар будани баъзе вилоятҳоро ноҳияҳо андак сабук кард. Дар якчанд шаҳрҳои нисбатан калони Бухорои шарқӣ – Душанбе, Ҳисор, Кўлоб, Қаротөг, Балҷувон истеҳсоли газворҳои абрешимию папмию пахтагин, маснуоти кулолию чармгарӣ, асбоби зироат, корду шамшер ва ғайра идома дошт. Зимнан баъзе бекиҳо маҳз дар истеҳсоли ин ё он намуди маҳсулоту маснуот тахассус меёфтанд. Масалан, Дарвоз, ки аз қонҳои маъда-ни оҳан бой буд, асосан маснуоти оҳанин мебароварду ноҳияҳои ҳамсояро ҳам бо асбоби анҷоми зироат таъмин мекард. Дар Кўлобу Балҷувон чармгарӣ ва истеҳсоли маснуоти чармин мақоми намоён дошт. Ҳисор бо шохҳои худ, Қаротегин бо хўрчинҳои пат, намад, газворҳои пахтагин, Қубодиён бо аб-решими худ ном бароварда буданд. Дар бекиҳо инчунин корхонаву дўконе, ки барои таъмини эҳтиёҷи рўзгори мардум зарур мебошанд, низ вучуд доштанд – осиебҳо, обҷувозҳо, ҷувозхонаҳо, дўконеҳои оҳангарӣ, мисгарӣ ва ғ.

Худсарию бедодии феодалҳо ба равнақи истеҳсолоти ин соҳаҳо ҳам монё шуд. Намеонд, ки он каму беш бемалол вусъат ёбад. Масалан, газетаи «Тур-кестанские ведомости» навишта буд: «Дар бекии Ҳисор, бешубҳа, шохҳои дар ҷаҳон беҳтарин истеҳсол карда мешавад, вале он мутлақо ба бозор намебаро-яд, зеро тамоми онро худӣ бек капида мегираду нарханро ҳам худаш мемо-над ва бар замми ин, чанд тўби онро як тин надода азони худ ҳам мекунад»⁸.

Аҳволи аҳли меҳнат

Дар хоҷагии қишлоқ ривоч ёфтани муносибатҳои пулию молӣ таҷзияи деҳқонро хеле тезонд–дар як қутб бойҳои кулак ва дар қутби дигар камбағалон, батракҳои безамин (мардикорон, ятимон, хизматгорон), мазлу-мон ҷойгир шуданд.

Деҳқонон аз кулфати безаминӣ аз ҷон безор мешуданд. Масалан, дар бе-кии Ҳисор бойҳо, ки ҳамагӣ 7,6% аҳоли буданд, 45,6% тамоми заминҳои оби-ро соҳибӣ мекарданд. Дар дасти 28% хоҷагиҳои камзамин ҳамагӣ 1% за-минҳои обӣ буд. Дар ноҳияи ҳозираи Орқоникидзобод 1,3% бойҳо 32% за-минҳои обиро соҳибӣ мекарданду 38% хоҷагиҳои камзамин ҳамагӣ 2,3% за-минро кишт менамуданд. Бойҳоро судхўрон деҳқони сарсахтро бо ҳазор ҳила-ву найранг хонавайрон мекарданду маҷбур месохтанд, ки қарз бардораду як пора заминашро ба гарав монад. Барои ин ки деҳқон дар замини худаш кор

⁸ «Туркестанские ведомости», 5 августи соли 1910.

кунад, маҷбур буд, ки ба қарзхоҳ ғоидаи ноинсофонае диҳад. Ҳамаи ин толону торочро бо васиқаи замин ба расмият медаварданд, ки он деҳқонро дасту по баста, ба дасти бой меод ва тамоми лоқунару чизу чораву аҳлу аёлаш ба ихтиёри бой ё судхӯр мегузашт.

Дар аморати Бухоро деҳқонони ба ғуломӣ афтода бисёр буданд. Ҳамаи қарздорони қарзашонро адо накарда, инчунин бақиядорони аз хазинаи амир қарздор ба дафтарҳои махсус қайд карда мешуданд. Деҳқоне, ки номаш ба чунин дафтар афтода бошад, аз ҳамаи ҳуқуқҳо, аз ҷумла, аз ҳуқуқи бемалол ба ягон ҷо сафар кардан маҳрум мегашт. Ҷорчиён номи ўро дар бозорҳо эълон мекарданд ва баъд аз он ҳар касе ки қарзи дар дафтар қайдшударо адо кунад ё худ ба адо кардан ўҳдадор шавад, ҳуқуқи ҳўчаини ҳамон шахси қарздор шуданро молиқ мегашт.

Деҳқонони ба ғуломӣ афтода қашшоқона рӯз гузаронда, корҳои вазнинтарини зўрталаро иҷро мекарданд. Ҳатто онҳоро ба омочу араба қатӣ мекарданд. Онҳо дар бадали меҳнати пуразоби худ як порча зағораи қоқу андаке шавлаи ҷуворӣ мегирифтанд, дар оғилхонаҳо бо чорпоён якҷоя мезистанд. Онҳоро калтаккорӣ карда, ба пойҳояшон ишкел меандохтанд.

Ғуломоне ҳам, ки вақти тохтутоз ба вилоятҳои ҳамсоя ба дасти бодиянишинҳо асир афтода ва дар бозорҳои ғуломфурӯшӣ фурӯхта мешуданд, дар шароити саҳти тоқатфарсо мезистанд. Аз заминҳои давлатӣ ба ғоидаи хазина аз даҳ чор ё худ аз сад чил қисми ҳосил гирифта мешуд.

Мувофиқи маълумоти С.Айнӣ, «кистифои ҳаққи подшоҳӣ ба ин тариқа буд: вақти расидани ҳосил муставфӣи хироҷ (амлоқдор) ё намояндаи он бо саворе чанд ба сари замин омада ҳосилро аз будаи ду дараҷа зиёдтар тахмин карда, миқдори ҳаққи подшоҳиро ба қиёси он тахмин ба номи деҳқони фалакзада навишта меравад... Дар охири сол, ки одатан нархи ғаллот гарон мешавад, билқасд маъмурони ҳукумат боз як ду бозорро гарантар карда, нархро ба амир арз мекунанд. Табиӣ, нархҳои арзшуда аз тарафи амир тасдиқ меёбад ва бо ҳамон нарх ҳаққи подшоҳиро аз деҳқон нақдан меситонанд.

Бисёр воқеъ шудааст, ки деҳқон ҳама чизашро, ҳатто баъзан писар ва духтарашро фурӯхта ҳаққи подшоҳиро адо намудааст»⁹.

Зақоти чорпо мувофиқи қоидаи қонуни маҳаллӣ аз рӯи саршумори мавҷудаи чорпо гирифтаи лозим буд, аммо чунон ки С.Айнӣ менависад, дар ин бобат найрангу ҳилаҳои гуногун ба кор бурда мешуданд. Масалан, агар падар ё худ бобои касе як вақтҳо як рама ғўсфанд дошта бошад, дар сари зақотандозӣ саршумори ғўсфандон кам шуда бошад, писар ё набераи соҳиби рама аз рӯи миқдори пештараи дар рӯйхати кўҳна будагӣ зақот меод.

Дар сари роҳҳо аз роҳгузарон зақоти савора гирифта ғорат мекарданд. Чун ягон роҳгузар ё сокини ягон шаҳр ба вилояти Бухоро сафар мекард, - менависад устод С.Айнӣ, - ўро одатан зақотчи аз назар мегузаронд. Агар ў ҳатто чизе надошта бошад ҳам, ки аз он зақот гирифтаи мумкин гардад, мебоист ба зақотчи ягон чизро ҳамчун «дастовез» меод. Ба зами ин, тасдиқномаи як зақотчиро зақотчи дигар ба эътибор намегирифт ва дубора зақот мерӯёнд. Ҳатто камбағалоне, ки аз мардикорӣ ба диёри худ бармегаштанд, аз зақотдиҳӣ озод набуданд. Дар замони амир Абулаҳад (1885-1910) зақоти чорпо, хироҷ аз ҳоҷагии қишлоқ ва зақоти савдо шакли ғоратгарии рӯйростро ба худ гирифта буд.

⁹ Айнӣ С. Куллийёт, ҷ. 10, с. 111-112.

Аҳволи ҳунармандони гуногункасб низ вазнин буд. Ҳатто ҳунармандоне, ки дорои маҳорати баланди шахсӣ буданд, бо олоғи бағоят оддӣ маҳсули корро зиёд ва бо молҳои аз дигар ҷойҳо овардамешудагии фабрика рақобат карда наметавонишанд.

Дар Бухоро 9 корхонаи калони бофандагӣ буд, ки ҳар кадоме 50-60-тоғӣ дастгоҳ дошт ва ин мануфактураҳои хурд аз онӣ Ҳочӣ Қурбон, Ҳочӣ Абдулҷаббор ва дигарон буданд. Ба ғайр аз ин 80 корхонаи хурди бофандагии 3-4 дастгоҳдор мавҷуд буд. Ҳамагӣ дар Бухоро қариб 1500 бофанда кор мекард. Онҳо дар шароити вазнини тоқатфарсо, рӯзи дароз аз дӯконхона берун наомада кор мекарданд. На фақат ҳунармандони кироӣ, балки касибони алоҳидаи яккадаст ҳам аз тарафи соҳибони корхонаҳои калони бофандагӣ гирифтори асорат шуда буданд.

Алалхусус, аҳволи ҳунармандони кироӣ вазнин буд. Барои нишон додани системаи ваҳшиёнаи истисморшавии онҳо баъзе рақамҳоро мисол меоварем. Касибон ҳафтае як ҷӯра алоча мебофтанд, ки як тоқай он 12 олчин буда, дар бозор 10 сӯму 20 тин меистод. Касиб бошад, ҳафтае 1 сӯму 20 тин ҳақ мегирифт. Касибон якумр аз соҳибкорони худ қарздор буданд. Касибӣ қарздорро ба корхонаи дигар (агар соҳибӣ он қарзи касибро диҳад) гузарондан, яъне фуруҳтан мумкин буд.

Мануфактураҳои дигар ҳам сохта мешуданд, ки дар онҳо ҳунармандон дар зери истисмори саҳти бераҳмона мемонданд. С.Айний дар «Ёддоштҳо» чунин мануфактура – устохонаи рехтагарисеро тасвир мекунад, ки ба шайхӣ давлатманд тааллуқ дошт. Коргарон дигар ба азобу машаққат тобоварӣ карда натавониста, устохонаро оташ мезананд ва соҳибаш дар он ҷо месӯзад. Эътирози коргарони бадбахт дар ҳамин шакл зоҳир гардид.

Эътироз дар шаклҳои дигар ҳам баён мешуд. Аҳолии баъзе маҳалҳо яроқ ба даст гирифта, зидди талошу торочу худсариро бедодиҳои ҳукуматдорони амир мубориза мебуданд. Дар ибтидои асри XX дар бекиҳои Помир – дар Рӯшон, Шугнон, Вахон вазъият бениҳоят тезтунд шуд. Аҳолии ин маҳалҳо, ки худ гушнагӣ мекашиданд, андозҳои сершумореро, ки аз онҳо ҳукуматдорони амир ситондани мешуданд, адо карда наметавонишанд. Ба ин муносибат доимо шӯру ошӯбҳо мешуд.

Вазъият боз барои ҳамин ҳам шадид мешуд, ки дар ин ҷойҳо посбонгоҳҳои қўшунҳои рус воқеъ буданд ва офитсерони онҳо хавф доштанд, ки тоҷикон ба хориҷа кўчида мераванд¹⁰. Агар ин тавр шавад, аз як тараф, посбонгоҳҳо аз манбаи хўроку озуқа маҳрум мешуданд, аз тарафи дигар, ба ақидаи афсарон, «ба номи империяи Россия иснод мерасид». Дар байни офитсерон одамоне ҳам буданд, ки мафкураи демократӣ доштанд ва дар тоифаи худ нисбатан тараққишарвар ҳам буданду усулҳои асримийёнагии идораи Бухоро онҳоро ба даҳшат меовард. Масалан, сардори отряди Помир капитан А.Е.Снесарев дар бораи дигар шудани бекҳо навишта буд, ки «беки пештара мардумро ё ғорат мекард, ё калтак мезаду ҳар дуи инро якбора намекард; беки нав бошад, ҳар дуи ин корро якбора мекунад, яъне ҳам калтак мезанаду калтакхўрдагонро ғорат ҳам мекунад. Зимнан барои ин талошу калтаккорӣ баҳонаи дуруст ҳам ҷуста наменишастанд, чаққа мешуданду беҳуда кўфтан мегирифтанд»¹¹.

¹⁰ Ғайр аз ин шиддат ёфтани вазъияти Помирро империалистони Британия, ки кайҳо ба ин ноҳия тамаъ доштанд, мумкин буд истифода баранд ва инро З.Баҳромов дар мақолааш дуруст баён кардааст. Ниг.: Баҳромов З., 1957, с. 63–64.

¹¹ ЦГА Уз. ССР, р. 77, –вар. 105–109; Муфассал ниг.: Халфин Н.А., 1975.

Бо исрори ҳукумати подшоҳӣ баъди дар бекиҳои Помир интишор ёфтани ҳокимияти Бухоро аз мардум дар муддати чанд сол андоз гирифтган мумкин набуд. Вале дар ин муддат сатҳи зиндагии мардум заррае боло нашуд, зеро асоси иқтисодии кишвар зироатпарварии беҳад қафомондае буд. Бинобар ин, вақте соли 1903 амалдорони амир эълон карданд, ки андоз гирифтанианд, мардуми ғарби Помир якбора ба шӯр омад. Дар баъзе маҳалҳо (масалан, дар Ғунд, Шохдара, Ғорон ва ғ.) мардум рӯйрост раҳти сафар мебастанд, ки ба маҳалҳои озод аз ҳукми амир, масалан ба Туркистони тобеи ҳукумати подшоҳии Россия кӯчида мераванд. Ҳамон сардори Отради Помир ба губернатори ҳарбии Фарғона ҳаросон хабар дода буд, ки дар баъзе ҷойҳо, «дар маҷлисҳои махфӣ» гап рафтааст, ки «акнун вақти он аст, ки тоҷикон худро муҳофизат кунанд ва милитқ (чи тавре дар матни хабар айнан омадааст – «мултқ») ба даст гиранд»¹².

Тақрибан, пас аз ду ҳафта маълум шуд, ки ин хавф асос доштааст. 30 июни соли 1903 ба деҳаи Зинг (Вахон) ду амалдори Бухоро омада, адои андозро талаб карданд. Ин кор боиси ғазаби халқ гардид. Деҳқонон дар майдони канои деҳа ҷамъ омаданд. Дар ҷамъомади митингмонанд ҳама савганд хӯрданд, ки амлоқдоронро мекушанду баъд аз хоки амири Бухоро гурехта мераванд.

Ҳавлие, ки дар он амлоқдорон меистоданд, муҳосира карда ҳар дуру каполақунон бароварданду дасту пояшонро кулук бастанд. Баъд чизу чораи худро ба китф партофта, ба роҳ баромаданд, ки Бухорои манфурро тарк намоянд. Мардум хеле дур рафтанду вале сардори яке аз посбонҳои ҳорунжий Голявинский аз воқеа хабар ёфта, аз паси онҳо давид ва расонда гирифтӣ амлоқдорони аз тарс қариб гурдакафшударо халос кард. Баъди маслиҳату машварати дурудароз Голявинский мардуми Зингро аз нияташон гардонд ва розӣ кард, ки ба деҳаашон баргарданд.

Шӯру ошӯбҳои халқӣ дар ғарби Помир рӯз ба рӯз вусъат меёфт. Ҳукумати подшоҳӣ инро дида амирро розӣ кунанд, ки боз маншуре барораду дар бекиҳои Помир мӯҳлати ғундоштани андоз боз мавқуф гузошта шавад. Ин ғалабаи калони халқ буд.

Шӯру ошӯбҳои халқӣ

Авҷи шӯру ошӯбҳои халқӣ дар бекиҳои ғарби Помир ҳодисаи ҷудогонаву мустақилона набуд. Худи ҳамин хел ҳодисаҳо ва дар ҳамин шакл дар ноҳияҳои гуногуни аморати Бухоро ба амал меомаданд. Дар Бухорои шарқӣ, ки анъанаҳои озодидӯстӣ ҳанӯз мустаҳкам буданд, мардум зуд-зуд ба даст сангу кулӯх, калтаку таёқ ва белу каланд гирифта ба по меҳестанд.

Дар ибтидои асри XX неҳзатҳои зиддиҳукумати нӯҳоят шиддат гирифтанд. Ин воқеа сабабҳои зерин дошт – истисмори феодалӣ ва зулму асорати андозҳо тоқатгудоз мешуд. Худшиносии синфии камбағалони маҳаллӣ тақмил меёфт, ба сабаби ҳама бозорҳоро зер кардани молҳои русии фабрику заводи мардум, алалҳусус, косибон тез бенаво мешуданд ва ғайраву ва ҳоказо. Ин неҳзатҳо барои ҳамин ҳам аҳамияти калон доштанд, ки бо муборизаи озодихонаи пролетариат ва деҳқонони тамоми Россия, бо ҳаракати револютсионии кишвари Туркистон зич алоқаманд шуда мерафтанд.

Масъалаи тадқиқи шӯру ошӯбҳои меҳнаткашони Бухорои шарқӣ зидди ҳокимияти амир ва нӯкарони вай дар солҳои охир хеле пеш рафта бошад

¹² ЦГА УЗ. ССР, д. 77, лл. 160-170.

ҳам,¹³ аз афти кор, тадқиқи амиқу муфасссали ин масъала дар пеш аст. Умуман, материалҳои архивҳо, алаҳусус ҳуҷҷатҳои архиви қушбегиро, ки дар Тошканд маҳфуз аст ва фонди сектори таърихи асрҳои миёнаи Институти таърихи ба номи Аҳмади Дониши АФ РСС Тоҷикистонро дар Душанбе ниҳоят муфасссал тадқиқ кардан даркор, ки онҳо мадракҳои басо муфид хоҳанд дод.

Вале маълумоти мавҷуда ҳам имкон медиҳанд иддао намоем, ки дар арафаи револютсияи якуми буржуазии демократии солҳои 1905–1907-уми Россия замона ҳам барои ҳукумати подшоҳии Россия ва ҳам барои ҳукуматдорони аморат бағоят ғурӯҳи пуртаҳлука ва нотинҷ буд. Алангаи шӯру ошӯбҳои халқ гоҳ дар ин ҷову гоҳ дар он ҷо боло меҳест. Соли 1900 шӯриш бекии Калифро фаро гирифт, соли дигар (1901) дар Деҳнав, соли 1902 дар Қўрғонтеппа шӯриш шуд.

Дар солҳои аввали асри XX Қўрғонтеппа ва ноҳияҳои атрофи он дучори офатҳои табиат шуда буданд—аввал малах зер кард, баъд муромурии чорво сар шуд. Вале ба ин нигоҳ накарда амлоқдорони бек бераҳмона закоти андозро кашаида мегирифтанд, судхўрону савдогарон аз ночорию ноилоҷии мардум истифода бурда, давлат меандўхтанд. Замона басо нотинҷ бошад ҳам, амир бо таҳрики амалдорони подшоҳӣ фармуд, ки тамоми ғаллаи шаҳру деҳаҳоро ҷамъ карда гиранд, ҳол он ки худ мардум аз гушнагӣ мурда мерафт. Мардум дигар илоҷе наметавонданд, баъзе мисли аҳолии Қўрғонтеппа ният доштанд сарашонро гиранду ба Афғонистон ё ягон ҷои дигар гурехта раванд, баъзе ҳамин тавр ҳам карданд.

Ба ҳоки генерал-губернатории Туркистон, ба Афғонистон ё ба дигар бекиҳо, ки аҳвол дар он ҷойҳо ҳам беҳтар набуд, гурехта рафтан фақат аз ҳамин далолат меод, ки мардум ноумед шудаасту чӣ кор карданапро наметавонанд. Ин корро, албатта, усули қатъии мубориза номидан мумкин не. Аммо дар айни ҳол бояд гуфт, ки ин ҳам як шакли эътирози мардуми бадбахту сарсахту хонабардўшу қашшоқу бенавои Бухорои шарқӣ буд, ки нисбат ба муҳити пур аз ҳақорату залолат ва зулму асорат зоҳир месохт...

3. РЕВОЛЮТСИЯИ СОЛҲОИ 1905-1907 ВА ИШТИРОКИ МЕҲНАТКАШОНИ ТОҶИК ДАР ОН

В.И.Ленин навишта буд: «Капитализми ҷаҳонӣ ва ҳаракати рус дар соли 1905 Осиёро тамоман бедор карданд. Садҳо миллион аҳолие, ки дар беҳаракатии асримиёнагӣ хорозор ва ваҳшӣ гапштааст, ба ҳаёти нав ва ба мубориза барои ҳуқуқҳои оддитарини инсон, барои демократия бедор шуданд»¹⁴. Ин суханон ба Осиёи Миёна, аз ҷумла, ба халқи тоҷик низ комилан дахлдоранд.

Дар арафаи револютсияи соли 1905¹⁵ пролетариати миллии камшумори Осиёи Миёна дар ҳаракати револютсионӣ роли асосиро бозӣ карда наметавонист. Дар сафи пеши ҳаракати револютсионӣ пролетарҳои рус меистоданд, ки дар шаҳрҳои калони Туркистон ва стансияҳои роҳи оҳан гирд омада буданд.

¹³ Дар бораи ин воқеаҳои муҳим дар ҷилди 2, китоби 2-юми «Таърихи халқи тоҷик» бисёр маълумоти пурқимат дода шудааст.

¹⁴ Ленин В.И., Асарҳо, ҷ. 19, с. 70.

¹⁵ Мо ин воқеаи таърихиро аз нуқтаи назари таъсири он ба тараққиёти халқи тоҷик баррасӣ менамоем; муаллиф дар назди худ вазифаи ҳамаатарафа тадқиқ кардани онро нагузоштааст, зеро ба ин масъала тадқиқоти асосии Пяковский А.В. (1958) ва як қатор асарҳои дигар мавҷуданд.

Коргарони рус дар Осиёи Миёна ба воқеаҳои револотсионии солҳои 1905-1907 ғаёлона иштирок мекарданд: намоишҳо, корпартоиҳо, маёвқаҳо ташиқ намуда, агитатсияи васеъ мегузаронданд, шӯришҳо мебардоштанд, советҳои депутатҳои коргарон ташиқ мекарданд.

Ташиқотиҳои сотсиал-демократии Туркистон газетаҳои «Рабочий», «Русский Туркестан» ва «Самарканд» мебароварданд. Дар ин газетаҳо вахшигариҳои ҳукумати подшоҳӣ ғош карда шуда, аҳолии синфи коргар баён меёфт, вазиғаҳои револотсия маънидош карда мешуданд. Газетаҳо инчунин ба задухӯрд бо ҳукумати подшоҳӣ даъват мекарданд.

Дар инкишофи ҳаракати револотсионӣ дар Осиёи Миёна ва ғаёлияти ташиқотиҳои партиявӣ комитетҳои болшевикии Боку роли роҳбарикунанда мебозид. Комитетҳои Боку ба Осиёи Миёна кадрҳои ходимони партиявӣ фириристода, бо варақаҳо таъмин карда меистод¹⁶.

Муборизаи қаҳрамононаи пролетариати Россия, кори пропандистӣ-агитатсионӣ ва ташиқӣ, ки болшевикон мебуданд, пролетарҳои маҳаллиро, аз он ҷумла пролетарҳои тоҷикро ба роҳи ҳаёти сиёсӣ дароварда, онҳоро ба муборизаи револотсионӣ ҷалб менамуданд. Меҳнаткашони маҳаллӣ торафт бештар яқин ҳосил мекарданд, ки ба онҳо бойҳои маҳаллӣ ва амалдорони подшоҳӣ зулм мекунанду пролетарҳои рус дар мубориза барои озодии миллӣ ва иҷтимоӣ бародарони калони онҳо мебошанд. Коргарони шуурноктари маҳаллӣ ба ташиқоти болшевикон дохил мешуданд.

То аввалҳои соли 1905 на танҳо дар Тошканд, балки дар як қатор шаҳрҳои дигар, аз ҷумла шаҳрҳои тоҷикинишин ҳам ташиқотиҳои партиявӣ вуҷуд доштанд. Дар моҳи октябри соли 1906 генерал-губернатори Туркистон ба вазири ҳарбӣ ба ин мазмун хабар дода буд:

«Самарқанд дувумин маркази амалиёти револотсионерон дар кишвар аст...» Дар шаҳрҳо варақаю брошюраҳо, аз ҷумла, асарҳои В.И.Ленин паҳн карда мешуданд. Газетаҳои болшевикии – «Искра»-и ленинӣ, «Пролетарий», «Вперед», «Новая жизнь» ва ғайра ғояҳои Маркс ва Лениро дар байни халқ интишор мекарданд. Политсияи Туркистон ҳангоми кофтукови шаҳру деҳаҳои гуногуни генерал-губернаторӣ ин гуна адабиёти инқилобиро беш аз пеш меёфт. Ин адабиёт ба қасабаҳои русҳо, ки дар баъзе маҳалҳои аморати Бухоро¹⁷ воқеъ буд, ба ҳуди шаҳри Бухоро, ҳамчунин ба хонии Хева низ роҳ ёфта буд. «Искра»-и ленинӣ дар Осиёи Миёна ҳанӯз соли 1902 пайдо шудааст (соли 1966 дар архиви шахсии яке аз сокинони шаҳри Ўротеппа шумораи якуми ин газета ёфт шуда буд). Дар газетаи «Искра» дар бораи аҳолии вазнини меҳнаткашони Осиёи Миёна хабару мақолаҳо ҷоп карда мешуд ва ин равшан далолат мекунад, ки байни редакцияи ин газета ва ходимони ғаёли инқилобии дар ин ноҳия амалдошта робитаи мустақаме буд. Органҳои матбуоти ленинӣ ба дараҷаи ниҳоят бузург мусоидат карданд, ки ташиқотиҳои сотсиал-демократии Туркистон дар арафаи револотсияи якуми буржуазии демократии рус муттаҳид гарданд ва тактикаи дурусти худро кор карда бароянд.

Дар мулкҳои мустамликавии осийимиёнагии Россияи подшоҳӣ васеъ паҳн шудани брошюраи В.И.Ленин «Ба камбағалони деҳот» аҳамияти махсус дошт. Ин асар, ки аз тарафи доҳии даҳои пролетариат соли 1903 таълиф шуда буд, бо забони ба тамоми табақаҳои аҳоли ғаҳмо программаи болшевиконро,

¹⁶ Очерки истории Коммунистической партии Туркистана; Социал-демократические организации Туркистана в дооктябрьский период (1903 – март 1917), 1958, с. 27-28.

¹⁷ Дар ин бора ниг.: Фомченко А.Л., 1958, с. 31–39.

пеш аз ҳама, программаи болшевиконро дар масъалаи аграрӣ баён мекард. Махсус қайд кардан лозим, ки вақте баҳори соли 1906 дар империяи Россия, аз ҷумла дар Туркистон ҳам ҳодисаҳои револотсионӣ ниҳоят авҷ гирифтанд, газетаи «Зеравшан» (номи пештарааш «Самарқанд»), ки онро сотсиал-демократҳои маҳаллӣ напср менамуданд, «Ислоҳоти аграрӣ» ном мақолаи махсус ҷоп карда буд.

Муаллифи ин мақола ба нуктаҳои асари В.И.Ленин «Ба камбағалони деҳот» комилан така карда навишта буд: «...Намояндаи сотсиал-демократҳои рус Ленин дар брошюрааш «Ба камбағалони деҳот» гӯё қарорҳои съезди III соли 1905 шудаи партиро пешакӣ баён намуда, ҳамчунин менависад, ки аз помешикон на қитъаҳои замин, балки тамоми заминҳоро мусодира кардан даркор... Вазиёи аввалин, асосӣ ва доимии мо бояд мустақкам кардани иттифоқи пролетарҳову нимпролетарҳои деҳот ва пролетарҳои шаҳр бошад; модоме ин иттифоқ арзи вуҷуд менамояду мустақкам мегардад, пас ҳатман ғалаба ба даст меоварем ва бо суръати тамоми ба озодии комили аҳли меҳнат муяссар мешавем»¹⁸.

Ҳоҷати ғап ҳам нест, ки тезисҳои ленинӣ оид ба мустақкам кардани аҳолии мазлуми шаҳру деҳот дар шароити Осиёи Миёна, ки аҳолиаш асосан деҳқонон буданд, чӣ гуна аҳамияти калон доштанд!

Асари классикии коммунизми илмӣ дар Туркистон васеъ паҳн шуда буд. Ҳаминро гуфтан кофист, ки сағони бӯйгири подшоҳӣ дар қучое адабиёти сотсиал-демократиро ёбанд, аз он ҷо ҳатман «Манифести коммунистӣ» ҳам мебаромад. Дар Самарқанд, Хўқанд, Ашқобод, Марғелон, Тошқанд, Марв, Чорҷўй, Андиҷон – дар ҳама ҷо «Манифести коммунистӣ» буд ва ин ноқуси инқилоб баланд садо мелоду халқро ба муборизаи зидди истисмору асорат ба по мехезонд.

Муҳаққиқи тоҷик М.Аслонов рӯйхати китобу мақолаҳои пинҳониеро меварад, ки дар байни ҳуҷҷатҳои сардори уезди Хуҷанд ёфт шудаанд. Дар ин ҷо мо асарҳои В.И.Ленин «Маъруза дар бораи съезди муттаҳидкунандаи Партияи сотсиал-демократии коргарии Россия», «Аз нав дида баромадани программаи аграрии партияи коргарӣ», «Пароканда кардани Дума ва вазиёҳои пролетариат», «Ду тактикаи сотсиал-демократия дар револотсияи демократӣ», асари К.Либкнехт «Тортанакҳо ва пашпаҳо», Р.Люксембург «Револотсияи рус», Б.Самойлов «Озод кардани коргарон бояд кори худӣ коргарон бошад», Пол Лафарг «Материализми иқтисодии Карл Маркс» ва дигар китобу мақолаҳоро мебинем¹⁹.

Бешубҳа, ташкилотҳои сотсиал-демократии Туркистон, ки ба онҳо В.И.Ленин ва ҳамсафонаш роҳбарӣ мекарданд, дар масъалаи дар байни халқҳои Осиёи Миёна паҳн кардани ғояҳои револотсионии болшевикон хизмати бузургеро анҷом доданд. Сабаб маҳз ҳамин буд, ки револотсияи солҳои 1905-1907 на фақат ноҳияҳои аз ҷиҳати иҷтимоиву иқтисодӣ ва саноатӣ нисбатан мутараққии маркази мамлакат, балки ҳамчун сели тавоно тамоми ғўшаву канорҳои мустамликавии осийимиёнагии империяро паҳн кард.

Уқдаи беҳад печдарпечи ихтилофҳои иҷтимоӣ, ки ҳоси ноҳияҳои руснишин буд, дар кишвари Туркистон ба касофати зулми гарони миллий боз ҳам мураккабтар мешуд. Пролетариати Туркистон нисбат ба пролетариати марказҳои калони саноатӣ аз ҷиҳати сиёсӣ ба андозае қафо мемонд, он қадар му-

¹⁸ Газ. «Зеравшан», № 27, 10 марти соли 1906. Иқтибос аз китоби Мавлонӣ И., 1960, с. 29-30.

¹⁹ Аслонов М., 1965, с. 31.

ташаккилу муттаҳид набуд ва мисли пролетариати марказҳои калони саноатӣ дар муборизаи синфӣ сиёсӣ таҷрибаи казое ҳама надошт, вале маҳз бори гарони зулми миллии қори пролетариати Туркистонро хеле осон мекард. Тасодуфӣ нест, ки вусъати воқеаҳои революсионии Осиёи Миёна ҳукуматдорони Россияи подшоҳиро ҳам дар ҳуди Петербург ва ҳам дар ҳуди генерал-губернаторӣ гаранг карда партофт. Ин ҳодисаҳо барои онҳо ногаҳонӣ шуданд.

Зимнан муборизони зидди зулму асорат дар Осиёи Миёна равшан ба исбот расонданд, ки онҳо ҳамсафони лоиқу шоистаи он қувваҳои революсионие буданд, ки дар саросари мамлакати сермиллат амал доштанд.

«Якшанбеи хунин»-и 9 январи соли 1905, ваҳшиёна тирборон шудани намоишгарони бешроқ тамоми мамлакатро аз қаҳру ғазаб ба даҳшат оварду боиси нафрату адовати аҳли кишвари Туркистон ҳам гардид. Бо ташаббуси болшевикон дар рӯзи «Иди Татьяна», яъне 12 январи 1905, ки дар ин рӯз 150-солагии Университети Москва ҷашн гирифта мешуд, дар чандин шаҳрҳои генерал – губернаторӣ-дар Тошканд, Самарқанд, Қизиларват митингу намоишҳо шуда, иштирокчиёни онҳо дар ҷавоби ваҳшонияти нӯкарони бенӯхтаи подшоҳ, ки дар Петербург содир намудаанд, қаҳру ғазаб ва нафрату кинаи худро изҳор доштанд.

Дар Самарқанд - дар зиёфате, ки ба муносибати ҷашни Университети Москва барпо гардид, болшевикон М.В.Морозов ва П.В.Позняков иштирок карданд. Азбаски дар зиёфат асосан зиёиён ширкат меварзиданд, Морозов ба онҳо муроҷиаткунон нутқи шӯълаваре эрон кард ва хотирнишон намуд, ки «дар университет алангаи инқилоб мудом шӯълавар буд». Вақте бо талаби қисми иртиҷоии ҳозирон гимни подшоҳӣ навохта шуд, болшевикон ва ҳамфикрони онҳо намоишкорона аз зиёфат баромада рафтанд. Бисёр аҳамияти қалон дошт, ки революсионерони Туркистон ба «Иди Татьяна» ранги рӯйроستی сиёсӣ доданд, алалхусус, мумкин гуфт, ки ин якумин воқеае буд, ки дар мулкҳои осийимӣнагии ҳукумати подшоҳӣ зидди он ин қадар эътирози оммавӣ зоҳир карда шуд.

Баҳори соли 1905 дар кишвари Туркистон ҳаракати сотсиал-демократӣ хеле вусъат ёфт. Махсусан, «Гуруҳи муттаҳидаи сотсиал-демократҳо ва сотсиал-революсионерҳо», ки аз охири соли 1904 то марти 1905 амал дошт, (моҳи марти 1905 онҳо аз ҳам ҷудо шуданд ва гуруҳи тошкандии РСДРП таъсис ёфт) хеле ғаълона қор кард. Ин гуруҳ чанд варақаи шиорҳо бароварда, напсияҳои гуруҳҳои сотсиал-демократӣ ва ташкилотҳои дигар ноҳияҳои мамлакатро дар Осиёи Миёна паҳн мекард. Яке аз варақаҳои гуруҳи тошкандии РСДРП аз санаи 2 апрели соли 1905 махсус барои қоргарони роҳи оҳани Осиёи Миёна навишта шуда буд ва даъват мекард, ки роҳиоханчиён ва дигар қоргарони ёрдамчиӣ стансияи Черняево иззати нафси худро нигоҳ доранд, аз маъмурият иҷрои талабҳои худро исроқ намоянд ва агар маъмурият рад кунад, қорро партоянд²⁰. Ин даъватнома ва дигар қорҳои революсионерон, ки дар байни қоргарони роҳи оҳан бурда мешуд, натиҷаи хуб доданд. «Черняевиҳо» аз шарикони дар дигар стансияҳо қор мекардагии худ намонданд ва аз 9 апрел қорро партофтанд. Ин нахустин иқдоми меҳнаткашонии мазлуми генерал-губернатории Туркистон буд, ки дар арсаи неҳзати зиддиҳукуматӣ гузашта шуд. Ин неҳзатҳо аз бисёр ҷиҳат номуташаккил ва бенизом бошанд ҳам, вале ояндаи онҳо қалон буд.

²⁰ Варақаи «К рабочим Среднеазиатской железной дороги» ниг.: Пяковский А.В., 1958, с. 118-119.

Корпартоиҳои отряди пешқадами пролетариати Осиёи Миёна – роҳиоханчиён бо мавҷи тавоноии шӯру ошӯбҳои камбағалони деҳот, ки баҳори соли 1905 якбора авҷ гирифта буд, ба ҳам печида рафт. Шӯру ошӯбҳои деҳқонон тамоми Туркистони Россияро фаро гирифтанд, аммо дар водии Фарғона вусъати махсус доштанд. Онҳо зоҳиран зидди қаллобию каззобӣ ва фиребу найрангу бедодию худсариҳо, ки дар вақти интиҳоби калонони деҳот рӯй меод, инчунин бар зидди тақсимои беинсофонаи об нигаронида шуда буданд.

Моҳи майи соли 1905 пур аз ҷамъомаду намоишу корпартоиҳо буданд, ки дар онҳо табақаҳои навбанами шахриён ва камбағалони деҳот, инчунин баъзе намояндагони табақаҳои майда-буржуазӣ, солдатҳои ақидаву мафкураашон револүтсионӣ, муаллимон, адвокатҳо, инженерҳо ва дигар намояндагони ба револүтсия хайрхоҳи зиёӣён иштирок мекарданд. Тобистони соли 1905-уми Туркистон ҳам аз митингу намоишҳои сиёсӣ ва вусъати корпартоиҳо молотомол буд. Обрӯю эътибори ташкилотҳои сотсиал-демократӣ дар байни омма торафт баланд мешуд, онҳо аз пеш беш варақаи даъватномаҳо ҷоп мекарданд, кори ташкилии худро такмил меоданд. Намоишҳо дар Тошканду Самарқанду Ашқобод ва дар дигар шаҳрҳои кишвари Туркистон зери шиорҳои «Зинда бод озодӣ!» «Нест бод ҳукумати мутлақа!» мегузафт. Дар корпартоиҳо вакилони ҳарч, либосдӯзон ва коркунони нақлиёти шаҳр ширкат меварзиданд. Масалан, дар Самарқанд қариб тамоми коркунони муассисаҳои савдо, корхонаҳои чойпечонӣ, ки аксарияти он коркунон аз ҷумлаи миллатҳои маҳаллӣ буданд, дар корпартоӣ иштирок карданд.

Ҳаракати эътироз торафт вусъат меёфт қўшунҳои Округи ҳарбии Туркистонро ҳам фаро гирифт. Дар ин кор ҳам хизмати ташкилотҳои сотсиал-демократӣ калон аст. Бисёр даъватномаҳои онҳо махсус барои солдатҳо навишта шуда «Ба солдатҳо!» ном доштанд. Дар ин даъватномаҳо ҳаққонӣ исбот карда мешуд, ки ҳокимияти мутлақа, капиталистҳо ва помещикҳо барои пролетариату деҳқонони тамоми империяи Россия ҳар қадар касофатбор бошад, барои солдатҳо ҳам ҳамон қадар фалокатбор мебошад. Дар баъзе қисмҳои ҳарбӣ кружоку комитетҳои солдатҳо таъсис меёфтанд, ки зери таъсири сотсиал-демократҳо буданд. Ин кружоку комитетҳо дар анҷоми корҳои сиёсӣ тарбиявии байни қўшунҳо хизмати калон карданд. Тасодуфӣ нест, ки тобистони соли 1905 дар батальйони саперҳои Тошканд, дар ротаи телеграфчиёни ҳарбии Туркистон, дар батальйони 7-уми тирандозони Туркистон, дар батальйони роҳиоханчиёни ҳарбии Закаспий ва дар дигар қисмҳои ҳарбӣ зуд-зуд шӯру ошӯбҳо мешуданд. Ин шӯру ошӯбҳо пешабари ҳамон неҳзатҳои қатъӣ буданд, ки минбаъд бунёди тартиботи ҳукумати подшоҳӣ - қўшунҳоро фаро гирифт.

Авҷи тавоноии ҳаракатҳои револүтсионӣ дар ноҳияҳои марказии мамлакат, дар Украина ва дар Кавказ тирамоҳи соли 1905 дар кишвари Туркистон ҳам хеле ҳамовозӣ ёфт. Дар ин бобат корпартоии умумии сиёсӣ, ки моҳи октябр дар Россия ба вуқӯъ омад, хеле мусоидат кард. Дар ҷидду ҷаҳди револүтсионии меҳнаткашон ҷӣ мақом доштани он корпартоиро В.И.Ленин ба тафсил тавсиф додааст: «Корпартоии сиёсии умумироссиягӣ ин дафъа ҳақиқатан ҳам тамоми мамлакатро фаро гирифта, ҳамаи халқҳои «империя»-и лаънатии Россияро ба хуруҷи қаҳрамононаи синфи мазлумтарин ва пешқадамтарин муттаҳид намуд. Пролетарҳои ҳамаи халқҳои ин империяи ҷабру зулм акнун дар як армияи бузурги озодӣ ва армияи сотсиализм саф ораста истодаанд. Москва ва Петербург бо ташаббуси револүтсионии пролетарии худ сазовори шаъну шараф гардиданд. Пойтахтҳо корпартоӣ карданд,

Финландия корпартой мекунад. Кишвари Остзей бо сардории Рига ба ҳаракат ҳамроҳ шуд»²¹.

Ин нуктаҳоро, ки 31 /18/ октябри соли 1905 баён шудаанд, пурра ба Осиёи Миёна ҳам нисбат додан мумкин аст. Тамоми роҳи оҳани Осиёи Миёна аз кор монд, зеро тамоми роҳиоҳанчиён корро партофтанд. Аз баромадҳои пештараи роҳиоҳанчиён фарқи ин корпатоӣ дар ҳамин буд, ки талаботи коргарон хосияти амиқу яқини сиёсӣ доштанд. Ин корпартой барои тарафдорию дастгирии роҳиоҳанчиёни қисми европоии мамлакат ташкил карда шуда буд ва ин роҳиоҳанчиён дар баробари талаби беҳтар кардани аҳволи иқтисодии худ ҳамчунин программаи мубориза барои ҳуқуқҳои сиёсиро ҳам пеш ниҳода буданд. Корпартой аввал дар Ашқобод сар шуд ва зуд дар саросари роҳҳои оҳани Осиёи Миёна дастгирӣ карда шуд. Дар Ашқобод, Қизиларват, Тошканд, Самарқанд ба роҳиоҳанчиён, коргарону коркунони дигар соҳаҳо – коркунони матбааҳо, вакилони харҷ ва ғайраҳо ҳамроҳ шуданд. Коргарони матбааи Демурови шаҳри Самарқанд, ки маҳз дар ҳамин матбаа газетаи «Самарқанд»– органи болшевикон чоӣ мешуд, хеле ғаёлона амал карданд.²² Онҳо дар сафи пеши пролетариати Самарқанд мубориза мебарданд. Ва ҳанӯз соли 1904 ва ибтидои соли 1905 ба онҳо муяссар шуда буд, ки шароити кори худро ба андозае беҳтар кунанд.

Ташкилоти болшевикони Самарқанд ба муборизаи меҳнаткашон барои гузарондани корпартоии умумӣ сарвар шуд. Аллакай 17-уми октябр коргарони шаҳр ба корпартоии роҳиоҳанчиён ҳамроҳ шуданд ва рӯзи дигар намоиши умумии серодам ташкил намуданд. Дар бораи воқеаҳои 18-уми октябри Самарқанд муҳбири газетаи «Русский Туркестан» чунин навишта буд: «Рӯзи сешанбе, соати 10 ба кӯча баромадаму дидам, ки ҳар ду матбаа бастагӣ, мағзину дӯконҳо қулф; аз гимназияи бачагон писарбачаҳо «Ура!», «Зинда бод озода!» – гӯён додзандон берун рехтанд, талабаҳои синфҳои болоии гимназия ба тарафи гимназияи духтарон давиданд, ки онҳоро ҳам «бардоранд». То соати 12 тамоми коргарони шаҳри Самарқанд корро партофтанд. Идораҳои нақлиёти шаҳр ҳам ба корпартофтагон ҳамроҳ шуданд. Ҳаёти шаҳр дар як они ҳол қарахтӯ шах шуда монд. Мардумони тангназар ҳаросон ғаллаву дигар хӯрокворӣ харид карда захира менамуданд, зеро гурдашон мекафид, ки корпартой дер давом хоҳад кард. Дар воқеъ, то бегоҳ тамоми нонвойхонаҳо руст буданд, фақат қарибҳои шом мардум дар митинг чамъ омада қарор доданд, ки нонвойхонаҳо ва дӯконҳои қассобӣ ғавран кушода шаванд»²³.

Сонитар, ба роҳиоҳанчиёни Осиёи Миёна коргароне ҳамроҳ шуданд, ки шоҳаи ҷанубии роҳи оҳани Оренбург-Тошкандро месохтанд. Даре нагузашта корпартоии роҳиоҳанчиён ба корпартоии умумии сиёсӣ табдил ёфт. Пролетариати Самарқанд, ки сарвараш болшевикон буданд, ҷавобан ба манифести 17 октябри 1905-уми подшоҳ намоиши тавоное ташкил доданд ва дар чорбоғи шаҳр митинги серодаме барпо карданд, ки дар он зиёда аз ҳазор кас иштирок доштанд. Ба раёсати маҷлис яқдилона болшевик М.В.Морозовро интиҳоб карданд. Вай ҳозиронро даъват намуд, ки эҳтироми шахидонро ба ҷо оваранд.

Ҳукуматдорон митингро бо воситаи дастаи казакҳо пароканда кардани шуданду вале натавонишанд. Дар резолютсияе, ки ҳозирон қабул карданд,

²¹ Ленин В.И. Асарҳо, ҷ. 9, с. 408.

²² Епифанов В.М., 1908.

²³ Газетаи «Русский Туркестан», 9 ноябри соли 1905. Иқтибос аз китоби Пяковский А.В., 1958, с. 195.

чунин гуфта мешуд: «...мо ба синфи коргар, ба ин муборизи суботкору фидокори роҳи озодӣ изҳори ҳамдардӣ менамоем ва талабҳои иқтисодии вайро, аз он ҷумла ин талабҳо – бетаъхир қорӣ кардани рӯзи 8-соатаи кор ва дар тамоми соҳаҳои меҳнату истеҳсолот муқаррар кардани рӯзи пурраи истироҳатро қатъиян дастгирӣ мекунем... Ҳамаи ононе, ки вобаста ба ғаёлияти сиёсӣ таъқиб шудаанд, бояд фавран авф карда шаванд. Ҳамаи маҳбусони сиёсӣ ва бадарғашудагон бояд фавран озод карда шаванд»²⁴.

Мутаассифона, сотсиал-демократҳои Самарқанд ба ҳуҷҷати авомфиреби подшоҳ – манифести 17 октябр созишкоруна муносибат намуданд ва ин кори онҳо ба ҳукуматдорони Самарқанд ба андозае имкон дод, ки корпартоии октябрро шикаст диҳанд. Вале корпартоиҳое, ки дар Самарқанд ва дар дигар маҳалҳои кишвар торафт авҷ мегирифтанду ба он коргарони заводи пахта ва дигар заводҳо низ ҳамроҳ шуданд, далолат менамуд, ки шуури сиёсӣ ва синфии меҳнаткашон хеле баланд шудааст. Қувваҳои революсионии кишвар, ки ҳанӯз таҷрибаи кофӣ надоштанд, саҳву хатоҳои худро бартараф мекарданду аз онҳо ибрат мегирифтанд, дасисаву тўҳмату бўҳтонҳои ҳукуматдоронро рафъ месохтанд, ба кушokuшӣро террори политсайҳову казакҳо муқобилат мекарданду торафт равшану возеҳтар изҳор медонданд, ки қувваи сиёсӣ гардидаанд, ки иқтидори онро пурра ба назар нагирифтани мумкин нест.

Ҳамин ҳам аҳамияти аввалиндараҷа дошт, ки муборизони пешқадам – аъзоёни ташкилотҳои сотсиал-демократӣ (болшевикӣ) зарурати ба муборизаи зидди ҳукумати подшоҳӣ ва иртиқобпарастони ҳам умумироссия ва ҳам маҳаллӣ ҷалб кардани оммаи миллатҳои маҳаллиро нағз мефаҳмиданд. А.В.Пяковский комилан дуруст таъкид менамояд, ки «Русский Туркестан» ва «Самарқанд» барин органҳои матбуот «масъалаи озодӣ ва баробарии миллатҳо, масъалаи муборизаи зидди миллатчиӣ буржуазиро ба таври болшевикона пеш мениҳоданд ва борҳо ба ҳимояту муҳофизати халқиятҳои мазлуми Туркистон бароманд. Масалан, газетай «Русский Туркестан» моҳи декабри соли 1905 «Неҳзати озодӣ ва мардуми таҳҷой» ном мақолае чоп карда, дар ин мақола навишта буд: «Онҳо (яъне намоёндагони аҳолии маҳаллӣ –Б.Ғ.) оқибати нохуши корпартоии роҳиоханчиён ва дигар корпартоиҳоро фаҳмида, рӯйрост изҳори умед менамоянд, ки пас аз табaddулотӣ давлатӣ дар ноҳияи дурдасти мо ҳам тартиботи дигар муқаррар мегардад ва баробари қорӣ шудани ин тартибот даҳшати ҳалокатбори худсариро зулму асорату зўрварӣ, ки зодаи тарзи мавҷудаи идора асту дар ниҳоди мардум тамоми падидаҳои солими ташаббуси шахсӣ, ғаёлияти ҷамъиятӣ ва, умуман, пешрафти маданияро тамоман сўхтаву хокистар мекунад, абадуддаҳр барҳам хоҳад хӯрд. Аз афти кор, кайҳо вақти он расидааст, назарияи беақлонаи наҷодҳои олию омиро, ки мувофиқи он наҷодеро Худо барои ҳокимият халқ кардаасту наҷоди дигар – наҷоди омиро ба тадриҷан нест шудан аз арсаи таърихи башар маҳкум намудааст, ба қуттии ахлот бурда партоем. Фақат тартиботи давлатдорӣ мо барин тартиботе, ки аз ўҳдаи ягон иқдоми эҷодию оқилона барои наметавонад, тавонистааст, ин гуна назарияро асоси сиёсати дохилии худ қарор диҳад ва ин гуна сиёсатро нисбат ба мардумони шарқӣ ва сибирӣ раво бинад. Мо шубҳае надорем, ки аҳолии шашмиллионнафараи кишвари Туркистон дар ҳаёти иқтисодии Россия ва дигар мамлакатҳо мақоми намоёнро хоҳад дошт, вале ин кор бо комёбии комил ба шарте ҷомаи амал мепўшад, ки қобилияти меҳнат ва умуман ғаёлияти иқтисодии аҳоли ба дараҷаи лозима баланд бар-

²⁴ Газетай «Самарқанд», 22 октябри соли 1905. Иқтибос аз китоби Пяковский А.В., 1958 с. 206.

дошта шавад, ин кор бошад, ба шарти озодии комили сиёсии ин халқи меҳнатдӯсту дилсоф қобили иҷро аст»²⁵.

Газетаи «Самарқанд» навишта буд: «Замоне, ки ҳокимияти мутлақа бо тарғибу ташвиқи риёкоронаи одамбадбинӣ ва низои милли тамоми мамлакатро пур аз нақбат менамуд, пролетариати тамоми миллатҳо дар муборизаи зидди ҳукумати подшоҳӣ муттаҳид кардани муборизони ҳамаи миллатҳоро ягона роҳи халосӣ мешумурд»²⁶.

Ташкилоти сотсиал-демократии Туркистон даъватномаҳо, варақаҳо, хитобномаҳо, ки аз маркази Россия мегирифт, дар маҳалҳо бо усули гектограф нусхаи онҳоро зиёд мекарду интишор менамуд. 9 январи соли 1906 дар яксолагии «Якшанбеи хунин» дар кӯчаву паскӯчаҳо ва дару дарвозаҳои Ўротепша «Ба гражданои Ўротепша» ном хитобномае пайдо шуд, ки бо гектограф чоп карда буданд. Дар ин хитобнома шиорҳои «Нест бод ҳокимияти матруки мутлақа!», «Зинда бод Маҷлиси муассисон!» зикр шуда буд. Хитобнома хусусияти сирф револютсионӣ дошт. Дар байни аҳолии Ўротепша, ки шаҳри аз ҷиҳати саноат нисбатан суст тараққикардае буд, паҳн шудани ин гуна хитобнома шаҳодат меод, ки ташкилоти револютсионии пинҳонкор дар арафа ва дар давраи Револютсияи Якуми Рус дар бобати ташаккули ҷаҳонбинии сиёсии аҳолии маҳаллӣ таъсири калон дошт²⁷.

Бо мақсади муттаҳид кардани ҳамаи ташкилотҳои партиявии Туркистон дар моҳи феввали соли 1906 якумин Конференсияи ташкилотҳои сотсиал-демократии Туркистон даъват карда шуда буд. Конференсияи мазкур дар хусуси ташкил додани Иттифоқи ташкилотҳои туркистонии партияи сотсиал-демократии Россия қарор мебарорад. Инчунин дар бобати вусъат додани кори байни пролетариати миллии маҳаллӣ қарор қабул карда мешавад.

Дар моҳи сентябри соли 1906 конференсияи дувуми ташкилотҳои туркистонии сотсиал-демократҳо дубора ба ин масъала таваққуф карда, бори дигар зарурати пурзӯр кардани муборизаи револютсиониро дар байни меҳнаткашони маҳаллӣ таъкид намуд. Ин мавқеи болшевикон шаҳодат меод, ки онҳо ба муборизаи зидди ҳукумати подшоҳӣ сафарбар кардани меҳнаткашони тоҷик, ўзбек, туркман, қирғиз ва дигаронро нағз мефаҳмиданд. Ташкилоти партиявии Самарқанд аз рӯи қарордодҳои мазкур амал карда, бо меҳнаткашони миллати маҳаллӣ алоқаи зич барқарор менамояд.

19 октябри соли 1905 таҳти раёсати болшевик Морозов маҷлиси калон барпо мегардад. Коргарони маҳаллӣ на фақат дар маҷлис ҳозир буданд, балки дар он фаёлона иштирок мекарданд. Дар резолютсияе, ки маҷлис қабул карда буд, чунин гуфта мешавад: «Маҷлис аз рӯи изҳороти коргарони ҳозирбудаи сартҳо (он вақт ўзбеку тоҷиконро ҳамин тавр меномиданд–Б.Ғ.) қарор дод, ки талаботи иқтисодии мардуми маҳаллиро дастгирӣ кунад ва ҳамаи он фирмаҳоро, ки меҳнати мардуми маҳаллиро истисмор карда меоянд, саҳт мазаммат мекунад».

Таъсири болшевикон ба коргарони маҳаллӣ чунон зӯр буд, ки аксар вақт корпартоиҳо характери револютсионӣ, сиёсӣ доштанд. Соли 1905 дар Осиёи Миёна ҳатто «Иттифоқи роҳиоханчиён» таъсис ёфта буд, ки кори Советҳои депутатҳои коргаронро иҷро мекард. Дар байни аскарон ҳам ошӯб меҳест.

²⁵ Газетаи «Русский Туркестан», 6 декабри соли 1905. Иқтибос аз китоби Пяковский А.В., 1958, с. 486.

²⁶ Газетаи «Самарқанд», 8 июли соли 1906. Иқтибос аз китоби Раҷабов З.Ш., 1970, с. 68-69.

²⁷ Мухторов А., 1969, с. 62.

Чунончи, 25–27 декабри соли 1905 дар Хуҷанд дар ротаи понтонии туркистонӣ шӯриши революсионӣ сар зада буд. Шӯриш бераҳмона пахш гардид. 26 нафар аскарони ротаи понтонӣ ба ҳабе гирифта, 7 нафарашон бадарға карда шуданд.²⁸ Аз рӯи маълумоти архив, дар ноябри соли 1905 дар 9 заводи пахтатозакунии Бухорои Нав корпартоӣ шуда, соли 1906 шӯриши яроқноки роҳиоханчиён ба амал омадааст.

Таъсири болшевикон на ин ки ба коргарону солдатҳо, балки ба дигар табақаҳои аҳолии маҳаллӣ мегузашт. Масалан, косибони Самарқанд аз додани андоз сар кашиданд, дар Ўротеппа деҳқонон андози заминро супурдан нахостанд. Генерал-губернатори Туркистон Сахаров 10 октябри соли 1905 ба Трепов хабар дода буд, ки эҳтимол шӯриши мусаллаҳ бархезад. Граф Витте дар телеграммаи рамзӣ ба генерал-губернатор 25 декабри соли 1905 чунин навишта буд: «ман ба шумо маслиҳат медиҳам, ки ба кишвари дар ихтиёри шумо будагӣ ҳолати ҷарбӣ қорӣ карда, ба корпартоён ва революционерон қатъиян хотима диҳед, вагарна кор ба ҳос мерасад, ки мо дар байни мардуми маҳаллӣ ҳама гуна нуфузу эътибори худро гум карда, ба шӯриш замина тайёр мекунем».

Губернатори ҷарбии вилояти Самарқанд ба генерал-губернатори Туркистон дар моҳи декабри соли 1905 ба ин мазмун хабари хавотирангез дода буд: «Дар он қисмати Самарқанд, ки мардуми маҳаллӣ менишинад, агитаторон халқро ёд медиҳанд, ки андоз ва дигар хирочҳоро насуноранд. Дар натиҷа ин ба ҷамъ шудани андозу хироч аз аҳолии уезду шаҳрҳо хеле таъсир мерасонад». Дар ҳақиқат, боқимондаҳои андозу хироч дар уезди Хуҷанд ба 355 ҳазор сӯми тилло, дар Самарқанд ба 155 ҳазор сӯм расида буданд.

Ошӯбҳои деҳқонон дар ҳама ҷо ба амал меомаданд. Сардори уезди Хуҷанд навишта буд, ки тирамоҳи соли 1905 тамоми аҳолии уезд аз адои ҳама гуна андозу хироч «ҳам давлатию ҳам иҷтимоӣ» бо исрор саркашӣ карданд. Масалан, вай деҳаи Ғончиро мисол меоварад, ки аз аҳолии он ҷо аз нимаи дувуми соли 1905 сар карда то июли 1906 «ягон андозе ҷамъ кардан мумкин напуд», чунки деҳқонон ба қавли сардори уезд, «як навъ муқобилати ғайрифайёлонаи дурудароз» нишон додаанд. Зимнан, кор фақат «бо муқобилати ғайрифайёлона» анҷом намеёфт. Дар баъзе ҷойҳо деҳқонон аз ҷонашон сер шуда, ба ҳукуматдорони подшоҳӣ рӯи рост муқобилат мекарданд. 29 марти соли 1906 дар қишлоқи Чоркӯҳи вулуси Исфара воқеаи тезу тунде рӯй медиҳад. Ёрдамчии сардори уезди Хуҷанд капитан Румянцев бо ҳамроҳии қариб даҳ нафар амалдорон барои яктарафа кардани ҷанҷоли обёрӣ ба он ҷо меравад. Дар вақти ба вулуси ҳамсоя як қисми обро сар додани шудани амалдорони подшоҳӣ гурӯҳи калони деҳқононе, ки бо сангу таёқ мусаллаҳ буданд, онҳоро фавран миёнагир мекунанд. Аз байни издиҳом нидоҳои: «Онҳоро сангсор кунед!» «Занед онҳоро!» баланд мешавад. Баъзе аз амалдоронро аз болои асп гирифта партофта, беяроқ мекунанд. Баъд дар ҳуди ҳамон ҷо ҷамъомади деҳқонон барпо шуда, оқсаққоли қишлоқро, ки мардум бисёр бад медид, иваз мекунанд ва аз ёрдамчии уезд талаб мекунанд, ки фармонро дар бораи тасдиқ намудани оқсаққоли нав фавран имзо кунад. Румянцевро ғайр аз ризоият чораи дигар набуд. Оқсаққоли нав ҳамон дам ба иҷрои кори худ шурӯъ мекунанд.²⁹ Айнан ҳамин гуна воқеа дар деҳаи Қўштегирмони вулуси Нов рӯй дод. Ба он ҷо ҳам барои ҳалли ҷанҷоли об бо як гурӯҳ одамонаш

²⁸ Раҷабов З., 1970, с. 97–98.

²⁹ Дар бораи шӯришҳои революсионии меҳнаткашони уезди Хуҷанд ниг.-Қосимов Н., 1968, с. 121–126 ва ғ.

пристави Исфону штабс - капитан Артсишевский омад. Мисли Чоркўҳ дар ин чо ҳам онҳоро деҳқонони бисёр (зиёда аз 150 нафар) пешвоз гирифтанд, ки аз бедодии маъмурият ба дод омада буданд. Вақте бо фармони Артсишевский обро бастанд, мардум якбора дарафтода, худашон обро куподанд, худи Артсишевскийро қариб зада чаппа карда буданд, штабс-капитан маҷбур шуд, ки одамонашро гирифта гурезад.

Мо фақат ду мисол овардем, ки ба ҳама чо хос буд. Саҳифаҳои матбуоти он солҳо, даҳҳо чилд материалҳои архив пур аз тасвири шўру ошўбҳои деҳқонон мебошад, ки шаклу вусъати гуногун доштанд. Худ аз худ маълум аст, ки амалдорони подшоҳӣ асли воқеаро ба ҳар роҳ таҳриф менамуданд, хусусияти иҷтимоӣ доштани он шўру ошўбҳоро рӯйиш мекарданд. Аз иттиҳоди ҳаракати револютсионии табақаи пешқадами русҳои кишвар ва муборизаи озодихоҳонаи аҳолии маҳаллӣ, ки болшевикон маҳз барои амалӣ шудани ҳамина гуна омилҳо исроқорона мубориза мебуданд, амалдорони подшоҳӣ мурданивор метарсиданд.

Яке аз шаклҳои ошўбҳои деҳқонон ба бойҳои маҳаллӣ ва маъмурии подшоҳӣ ҳамла овардан буд. Статистикаи расмӣ ин гуна ошўбҳоро «ҳамлаоварии ғоратгарона» ҳисоб мекард, вале дар асл ҳама вақт дар паси таъбири «ҳамлаовариҳои ғоратгарона» золимону истисморкунандагони худро ҷазо додани деҳқонони камбағал пинҳон дошта мешуд.

Статистикаи ин гуна «ҳамлаовариҳо» аз рӯи «Маҷмӯаи гузоришоти воқеаҳо», ки идораи вилоятии Самарқанд тартиб дода буд, чунин аст:

Солҳои 1900–1904 – 131 бор ҳамла.

Солҳои 1905–1909 – 359 бор ҳамла.

Чунон ки дида мешавад, ба муносибати револютсияи соли 1905 дар кишвари Туркистон миқдори «ҳамлаовариҳои ғоратгарона» афзудаанд. Дар байни иштироккунандагони онҳо шахсони шӯқое низ буданд, ки бо корномаҳои худ шўҳрат ёфтаанд. Яке аз ин қабил шахсони номвар Намоз Пиримқулов ном деҳқони камбағале буд, ки ба дастаи деҳқонони Самарқанд роҳбарӣ кардааст. Ёрдамчии губернатори ҳарбии Самарқанд дар бораи ин одам ба сардори худ чунин менависад: «Намоз дар байни мардуми камбағал бисёр ном баровардааст. Барои хизмати одамон саховатмандона ҳақ медиҳад, танҳо бойҳоро ғорат мекунад ба камбағалон бо пул, ғалла, тухмӣ барои кишт ва ғайра ҳар гоҳ ёрдам карда меистад»³⁰

Намоз ба дастгирию ҳамкории камбағалони деҳот така мекард. Маҳз отряди вай аз ҷумлаи камбағалони деҳот пур мешуд, маҳз камбағалони деҳот ба вай мадад мекарданд, ки аз таъқиби ҳукуматдорон халос шавад. Аз архив ҳуҷҷате ёфт шуд, ки онро яке аз намояндагони маъмурияти ҳукумати подшоҳӣ тартиб дода будааст. Ин намоянда ин тавр менависад: «Мардуми уезд ба ҳеҷ ваҷҳ ягон дарак намедиҳанд, ҳеҷ кас, ҳатто подабонҳо ҳам, намеғўянд, ки даста аз кучо гузашт, ба кучо рафт, ҷавоби ҳама як хел: ҳеҷ чизро надидаам, ҳеҷ чизро намедонам. Аз чор се қисми одамони маъмурияти маҳаллӣ тарафдори Намоз; роҳбарони даста дар ҳамсоягии онҳо зиндагӣ мекунанду вале онҳо ягон хабар намедиҳанд. Ҷавоби аксари онҳо ҳам як хел: ҳеҷ чизро намедонам»³¹. Амалиёти ғайоронаву далеронаи шўришгарони Намоз Пиримқулов то дар Туркистон андак паст шудани мавҷи ҳаракати револютсионӣ давом дошт. Фақат дар нимаи дувуми соли 1908 ҳукуматдорони подшоҳӣ эълон карданд,

³⁰ ЦГА Узб. ССР, И-1, оп. 35, д. 244, лл. 2-3.

³¹ ЦГА Узб. ССР, И-18, оп. 2, д. 34, лл. 14-15.

ки ин ҳаракат қатъ шудааст, ҳол он ки сарвари ҷасуру шучои ин ҳаракат Намоз Пиримқулов ҳанӯз моҳи июни соли 1907 ҳалок шуда буд.

Дар ин мобайн дар охири соли 1915 дар саросари Туркистон оташи инқилоб аланга мезад. Пас аз корпартоии умумии сиёсӣ октябри ҳамон сол дар қалъаи Тошканд шӯриши мусаллаҳ сар зад ва моҳҳои ноябр-декабр боз корпартоии умумии сиёсӣ авҷ гирифт. Дар ин корпартоӣ ҳам мақоми асосиро роҳиоханчиён доштанд, аз ҷумла комитети корпартоии стансияи Черняево, ки қисми зиёди ҳаракат дар роҳҳои оҳани Осиёи Миёна дар зери назорати он буд, хеле хизмат кард.

Ривочи минбаъдаи ҳодисаҳои револютсионӣ

Дар ин давра газетаи «Самарқанд», ки ба он болшевикони дар боло номбурда М.В.Морозов ва П.В.Позняков (сонитар М.В.Морозов ба Тошканд кўчида омад) роҳбарӣ мекарданд, тарғиботу ташвиқоти револютсиониро маҳсусан авҷ гирифт. Болшевикони Самарқанд ҳам мисли сотсиал-демократҳои дигар шаҳрҳои кишвари Туркистон дар байни мардум ташвиқоту тарғиботи револютсиониро васеъ идома медоданд, варақаву хитобномаву муроҷиатномаҳо навишта паҳн мекарданд, дар митингу намоишҳои халқӣ нутқҳо эрод менамуданд ва ширкат меварзиданд.

Шикасти шӯриши мусаллаҳи декабрӣ дар ноҳияҳои марказии Россия, чи тавре маълум аст, боиси тадриҷан ақибравии револютсия гардид. Моҳҳои аввали соли 1906 дар Туркистон ҳам қувваҳои иртиҷоъ тадриҷан ба ҳуҷум гузаштанд. Кишвар аз солдату казаку полтсайҳо молюмол шуд. Кушопушию дастгириҳову ҳабскуниҳову таъқибу таъзиру кофтуковҳову бадарғакуниҳу, судкуниҳу ниҳоят бисёр шуд. Нӯкарони бенӯхтаи ҳукумати подшоҳӣ органҳои матбуоти тараққиқпарварро мебастанд, напши газетаву журналҳои револютсиониро манъ мекарданд. Позняков, Морозов ва дигар муборизони фидокори роҳи озодии халқ маҳкум гардида, дар қалъа ҳабс карда шуданд. Вале ба ҳамаи ин бедодиҳо нигоҳ накарда болшевикони Туркистон ба меҳнаткашонии кишвар ҷасуруна муроҷиат мекарданд, ки рӯҳафтода напшаванд, ба воҳима наафтанд. «Кори мо ҳам омад мекунад – менавиштанд онҳо дар варақаҳо, – ва ба он рӯз тайёри дидан даркор!»

Моҳи майи соли 1906 дар кишвар оташи ҳаракати револютсионӣ боз аланга зад. Коргарони корхонаҳои таъмири роҳи оҳан дар Тошканд расо як моҳ корро партофтанду онҳоро тамоми қувваҳои демократии кишвар дастгирӣ намуданд ва оқибат коргарон ғалаба карданд. Сарвари ин корпартоӣ болшевикон буданд. Тобистони ҳамон сол дар байни қўшунҳои Округи ҳарбии Туркистон ҳам чанд шӯру ошӯбҳо шуданд. Дар деҳот ҳам деҳқонон бештар ба ҷунбиш меомаданд.

Эҳтимоли такрори соли 1905 маъмурияти подшоҳиро ба воҳима меандохт. Генерал-губернатори Туркистон Д.И.Суботич, ки нисбатан нав ба кор таъин шуда буду зоҳиран гўё андак озодибозӣ мекард, феврал маъзул гардид. Ба ҷояш генерал Матсиевский таъин шуд, ки одами бераҳму бешафқати золиму тарроре буд. Ин генерал тамоми ҳаёти сиёсии Туркистонро зери назорати саҳт гирифт. Тамоми кишвар ба қитъаҳо (қад-қад роҳи оҳани Осиёи Миёна) тақсим карда шуд, дар сари ҳар як қитъа маҳсус «генерал-губернатори муваққатӣ» меистод, ки дар масъалаи таъқибу таъзиру ҷазодиҳӣ ҳуқуқи бека-

рон дошт³². Шумораи қўшунҳои «ба тахт содиқ зиёд карда шуда, амалиёти судҳои сайёри ҷарбӣ хеле авҷ гирифт. Намунаи ибрат барои тамоми маъмурони подшоҳӣ губернатори ҷарбии Фарғона-Покотило буд, ки матбуоти демократии он солҳо ба вай як лақаби аҷоиб «Хони зиреҳдори Фарғона» дода буд.

Дар кишвари Туркистон, ки аз давраҳои Кауфман умуман жандарм набуд, соли 1907 Шўъбаи ҳимояти ноҳиявии Туркистон таъсис ёфт. Зарбаи асосии ин нўкарони подшоҳ ба сўи ташкилотҳои болшевикии сотсиал-демократӣ равона гардид. Эсерҳо ва меншевикҳо, ки дар бобати тарқиш ёфтани fronti қувваҳои революционӣ хеле ҷидду ҷаҳд карда буданд, барои ҳукумати подшоҳӣ хавфи казoi надоштанд, ба ин сабаб онҳоро саҳт таъқибу таъзир ҳам накарданд.

Гарҷанде дар ибтидои соли 1907 дар ҷойҳои «руснишини Осиёи Миёна алангаи револютсия нисбатан боло хест, вале ин болоравии револютсия, ҷунончи дар тамоми хоки империяи Россия, ба мавҷи наву тавонои пурвусъати револютсионӣ табдил наёфт. Равшан маълум буд, ки алангаи револютсия паст шуда истодааст. Вале, ба ҳар ҳол, ин револютсия барои пролетариат ва табақаҳои вассеи демократии Туркистон таҷрибаи ниҳоят муфид гардид ва он барои сарнагун сохтани ҳокимияти мутлақа ва минбаъд, табaddулотии сотсиалистии соли 1917 тайёрии ниҳоят муҳим шуд.

Револютсияи солҳои 1905–1907-уми Туркистон ниҳоят возеҳу равшан нишон дод, ки байни пролетариати мубориз (асосан пролетариати рус) ва деҳқонони мубориз (асосан деҳқонони миллатҳои маҳаллӣ) иттиҳоди ниҳоят зич ҳатмист. Болшевикон мудом зарурати иртиботу илҳоқи муборизаи зидди-империалистии миллии озодихоҳӣ ва револютсияи зиддифеодалии буржуазии демократиро таъкид менамуданд ва ҳаёт комилан дуруст будани ин мавқеи болшевиконро исбот кард ва болшевикон ҳам дар воқеъ барои татбиқи амалии ин нуктаҳои ленинӣ ҷидду ҷаҳди бемисле нишон доданд. Маҳз ба шарофати ана ҳамин ҷидду ҷаҳд на фақат меҳнаткашони бисёрмиллионнафараи Осиёи Миёна, балки меҳнаткашони шарқи хорича-Империяи Усмония, Хитой, Эрон, Ҳиндустон ва дигар мамлакатҳо ба револютсия ҷалб гардиданд, барои фаъолияти сиёсӣ «бедор» шуданд.

Аммо маълум, ки ҳодисаҳои пуртуғғи тўфоннамои Туркистон аз ҳама бештар ба хоки ҳамсоя – ба аморати Бухоро асар кард. Хабарҳои револютсияи рус ба тамоми шаҳру деҳоти аморат роҳ меёфт. Ин хабарҳо дар ин ҷо заминаи мусоид меёфтанд ва авзои бе ин ҳам шадиди ин мулки феодалиро шадидтар мекарданд. Мардуми зору ҳақиру помолу абғори Бухоро ба ғоят суғт ба ҷунбиш меомад, кўркўрона амал мекард, вале ҳамин ки ба ҳаракат омад, пешии роҳи вайро гирифтани кори осон набуд. Байни аҳолии кишвари Туркистон ва аморати Бухоро алоқаи мустаҳкам буд. Дар айни авҷи шўру ошўбҳои кишвари Туркистон гумоштаи сиёсии ҳукумати подшоҳӣ дар Бухоро ба губернатори ҷарбии вилояти Сирдарё 27 июли соли 1906 ҳаросон навишта буд: «Мувофиқи баъзе овозаҳое, ки то ба мо расид, сартҳои Самарқанду Фарғонаву Тошканд аз Бухоро таппончаву милтиқ харида гирифта мерафтаанд. Дар Самарқанд ҳавлисе набудааст, ки милтиқу таппонча надошта бошад».

Ба андозаи ба гўши оммаи деҳқонону косибони аморат расидани хабарҳои муборизаи қатъии қувваҳои тараққипарвари Туркистон зидди

³² Ҷолиби диққат аст, ки ҳатто ҳамин Матсневский барин золими гузаро ба назари ҳукумати подшоҳӣ на он қадар бераҳм намуд, ба ин сабаб дар ибтидои соли 1907 ўро маҷбур карданд, ки истеъфо диҳад.

мутлақияти подшоҳӣ, деҳқонону косибон ҳам зидди ҳукуматдорони феодалии худ ғаёлотару қатъитар ба по меҳстанд. «Аз соли 1907, – навишта буд Д.Н.Логофет, – дар аморати Бухоро дар байни аҳоли ҷунбишу изтироби номуайяне мушоҳида карда мешуд... дар аснои андозгундорӣ задухӯрдҳои майда бағоят тез-тез рӯй меодагӣ шуда, қариб ба ҳодисаи доимӣ мубаддал гардида буд... Мо дар қишлоқи дурдасти Бухорои шарқӣ нишаста будем ва аз бисёр одамон хабарҳои гуногуни тоза мешунидем. Онҳо гоҳ мегуфтанд, ки дар бекии Ҳисор талотӯб хеста, амлоқдорро дошта задаанд, гоҳ аз ҷое овоза пайдо мешуд, ки дар Деҳнав мардум ҷазои зақотчиرو додааст. Норозигии номуайян аз бекҳо ба шикваю шикоятҳои бешуморе аз амалдорони хурд табдил меёфт, ки охири охирон одамон дар хусуси имкони сар шудани шӯриш дар давлати хонӣ гап мезадагӣ шуданд»³³. Дарвоқеъ, соли 1905 ва соли 1908 садҳо нафар аҳолии Ҳойит ва Қалъаи Лабиоб зидди шаҳои Қаротегин рӯйрош ошӯб бардоштанд³⁴. Тирамоҳи соли 1907 дар Ҳисор мардум ба шӯр омад. 8 сентябри ҳамон сол шаҳри Қаротег аз зилзилаи саҳт вайрон шуд, вале дастаи ҳарису ноодами беку бойҳову амалдорон ба ҷои мадад ба офатзадагон худашон чизу ҷораи ночизи мурдагону маҷрӯҳонро талаву тороҷ карданд.

Соли 1908 аҳолии қишлоқи Ғузни қитъаи Мастҷоҳ ва деҳаи Қароянтоқи қитъаи Ўротеппаи вилояти Самарқанд бедодию ҳаромкорию дуздии намояндагони маъмурияти подшоҳиро дида бо сангу калтак ба онҳо дарафтоданд. Албатта, ин гуна шӯру ошӯбҳои зиддиҳукумати тоҷикони кишвари Туркистон ба тоҷикони аморати Бухоро ҳам бешубҳа таъсир расонда, онҳоро ба мубориза сафарбар менамуд. Моҳи феввали соли 1910 мардуми Кӯлоб шӯриш бардошт. Сабаби шӯриш толону тороҷи амлоқдорону зақотчиҳои бек Муллоаҳмад-бий буд. Бек ва муқаррабони вай аз ҳисоби деҳқонони бенаво давлату сарвати беҳад ҷамъ карданд ва асосан аз фарқи он нархи ғалла истифода мебарданд, ки байни нархи бозори маҳаллӣ ва нархи ғалла дар вақти андозу ҳосилгундорӣ вучуд дошт.

Аҳоли ба муборизаи қатъии зидди феодалони истисморгар тайёри меид. Амир ин авзои Кӯлобро шунида ба он ҷо яке аз муқаррабони маккору фиребгари худ – девонбегиро равон кард. Муллоаҳмад-бий бошад, дар навбати худ ба посбонгоҳи наздиктарини сарҳадчиёни рус, ба сардори дастаи сарҳадчиён полковник Гайдебуров қосид фиристода мадад пурсид. Девонбегӣ пеш аз қўшунҳои русҳо расида омалу чанд тадбир андешид. Пеш аз ҳама аз номи издиҳами панҷсаднафараи мардум аризае қабул кард ва бекро аз мансабаш азл намуд. Баъди ин қўшунҳои рус ҳам расида омаданд, вале молу мулки тороҷкардаи бек дар дасти худаш монду ҳатто гани ғашта додани он набаромад ва шӯриш ҳам пахш карда шуд.³⁵ Ин шӯру ошӯбҳои мардуми Бухорои шарқӣ далолат менамоянд, ки дар шуури сиёсии аҳолии маҳаллӣ дигаргуниҳо шудааст, шуурнокии синфӣ онҳо хеле такмил ёфтааст ва нисбат ба тарзи тороҷи феодалӣ, ки дар ҳоки аморат ҷараён дошт, муқобилату норозигӣ рӯз ба рӯз меафзояд.

Ба ҳамин тариқ, қисми пешқадами меҳнаткашони тоҷик дар шаҳру деҳот таҳти таъсири револүтсияи рус ба амалиёти ғаёлонаи сиёӣ омода шуд. На ҷорӣ кардани ҳолати ҳарбӣ, на ҷазодиҳиҳо оташи муборизаи револүтсионии меҳнаткашонро фурӯ нишонда наметавонистанд, ки он баъдтар дар зери

³³ Логофет Д.Н., 1911, ҷ. II, с. 264.

³⁴ Маҷлисав А., 1967, с. 302–303; дар бораи Қаротегин умуман ниг.: тадқиқоти муфассали Кисляков Н.А., 1954.

³⁵ Стеценко И.А., 1963, с.126-127.

байрақҳои Революцияи Кабири Сотсиалистии Октябр бо қувваи нави заф-
ровар авҷ гирифт.

Боби чорум

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ДАВРАИ АЗ СОЛИ 1908 ТО СОЛИ 1917

1. РЕВОЛЮТСИЯИ ФЕВРАЛИИ СОЛИ 1917

Вазъияти кишвари Туркистон ва аморати Бухоро баъд аз револүтсияи солҳои 1905–1907 ва то Ҷанги якуми ҷаҳонӣ

Ба ҳукуматдорони подшоҳӣ муяссар гардид, ки муваққатан ғолиб омада, аввалин револүтсияи русро буғӣ кунанд. Аммо онҳо зиддиятҳои оштинопазиреро, ки пояи империяи калони подшоҳиро суғ мекарданд, ҳеҷ бартараф карда наметавонистанд. Ин зиддиятҳо бағоят тезу тунд ғашта, боиси хурӯҷи нави револүтсионӣ ғаштанд. Соли 1910, чун дар Россия, дар Осиёи Миёна ҳам мавҷи муборизаи синфӣ боло хест. Масалан, ҳуди ҳамон сол дар вулуси Конибодом коргарони кони нефти «САНТО» корпартой карданд. Муборизаи муттафиқу мутташаққили коргарон маъмуриятро маҷбур сохт, ки ба талаби коргарон розӣ шавад, дар натиҷа музди кор зиёд ва муддати он кӯтоҳ карда шуд. Ҳуди ҳамон сол ангиштканони Сулукта корпартой карданд ва ба онҳо коргарону хизматчиёни стансияи Драгомирово ҳамроҳ шуданд (дар ин ҷо корхонаҳои таъмири конҳои Сулукта ва маъмурияти кон ҷойгир буд; ҳозир ин ҷо посёлкаи Пролетар). Шӯру ошӯбҳои деҳқонон ҳам авҷ гирифт. Соли 1912 дар вулуси Нов деҳқонони қарздор ба ҳавлии судхӯри калон ҳамла карда васиқаҳои қарзро сӯхта партофтанд¹.

Меҳнаткашони аморати Бухоро, ки аз зулму асорати ғўшношуниди бойҳои маҳаллӣ ба танг омада буданду ин бойҳоро ҳукуматдорони Петербург дастгирӣ мекарданд, махсусан бо қаҳру ғазаб шӯру ошӯб бардоштанд. Ин шӯру ошӯбҳо ба дараҷае вусъат ёфтанд, ки ҳукуматдорони империяи Россия ҳам ба воҳима афтоданд. Кор ба ҷое расид, ки «масъалаи Бухоро» ва роҳҳои «танзими» он (маълум, ки бо таъбири амалдорони подшоҳ) мавриди таъвишу тараддуи зиёд ва муҳокимаи махсуси амалдорони олимартаба қарор ёфт.

Соли 1909 нашр шудани «Кишвари беҳуқуқӣ. Аморати Бухоро ва авзои имрӯзаи он» ном китоби Д.Н.Логофет ба ин мочаро таконе гардид. Муаллифи ин китоб чанд сол дар Осиёи Миёна зиндагӣ карда буд. Дар байни дараҷоти мансабҳои маҳаллӣ мартабаи баланд ҳам дошт – сардори идораи Округи гумрукии Туркистон буд. Логофет чизи навиштаашро нағз мефаҳмид ва ҳукуматдорон ҳам ҳеҷ баҳонае надоштанд, ки ўро дар «тарғиботи револүтсионӣ» муттаҳам намоянд. Аслашро гирем, мавқеи Логофетро мавқеи ҳамдардию ғамхорӣ нисбат ба меҳнаткашони тоҷику ўзбек гуфтан ҳам ҳеҷ мумкин набуд. Логофет фақат ғами ҳаминро меҳўрд, ки обрӯю эътибори ҳамон тартиботи маъмурию сиёсӣ, ки ҳукумати подшоҳӣ дар Осиёи Миёна

¹ Каримов Т.Р., 1966, с. 86–87

чорӣ карда буд, паст нашавад. Вале дарвоқеъ, «Кишвари беҳуқуқӣ» ин ҳукми сахтест ба тамоми он худсарии бедодиҳои феодалӣ, ки дар аморати Бухоро ҳукмфармо буданд ва онҳоро табақаҳои ҳарбии феодалии Россия бевосита дастгирӣ мекарданд. Корманди дар ихтиёри генерал-губернатор буда – генерал-майор Дрягин дар бораи ин китоб ба генерал-губернатори Туркистон маърузае ирсол намуда навишта буд, ки «ин китоб аз бедодиҳои дохилии Бухоро, аз худсариҳову бемаззагиҳои маъмурони Бухоро, ки барои кирдори худ ҳеҷ гуна ҷазое намебинанд, сухан меронад»².

Д.Н.Логофет менависад, ки тамоми амалдорону маъмурони амир қариб 50 ҳазор нафар мебошанд (ба ин ҳисоб сарбозон дохил не) ва ҳеҷ кадоми онҳо аз ҳукумат маош нагирифта, фақат аз ҳисоби толону тороҷи аҳоли зиндагӣ мекунад. Амир ба баъзе одамон оила-оила одамонро пешкаш намуда, қариб ба гуломи медиҳад ва иҷозат ҳам медиҳад, ки сеяки даромади он оилаҳо касида гирифта шавад. Барои адои қарзу ҷарима савдои музоядаро бисёр истифода мебаранд ва баъзан дар баробари молу мулк зану фарзанди қарздорро ҳам ба фурӯш мекунанд. Боварии кас намеояд, ки дар асри XX, дар он сарзамине, ки таҳти «васояти» империяи Россия мебошад... ғуломдорӣ ҳасту ривоч дорад. Ҳукумати амир миқдори андозу хироҷро торафт зиёд мекунад барои эҳтиёҷи мамлакат як пули сиёҳро дарёғ медорад ва асосан пулро барои таъмини лашкар сарф мекунад, зеро он барои андозу хироҷамъкунӣ даркор мешавад. Аммо пулҳои ниҳоят калон зери пардаи «тўҳфа»-ю «пешкаш»-ҳо барои ришваи амалдорони маъмурияти генерал-губернатории Туркистон ва калонони Петербург сарф мешавад. Расман даромади Бухоро 2,5 млн. сўм аст, ки 1,5 млн.-и он барои лашкар, 900 ҳазораш барои амир ва 100 ҳазораш барои қозиву муллоҳо харҷ мегардад. Вале аслан, мегўяд Логофет, аз мардум соли 18 млн. сўм пул ситонда мешавад, ки ҳамаи онро худи амир ва нўкарони калону хурди вай – қушбегию парвоначию беку амлокдор ва ғайраву ва ҳоказои вай нўши ҷон мекунад. Логофет гапашро давом дода мегўяд, ки мардум ба ҳалли қашшоқию бенавоӣ расидаасту рўзи сериро намебинанд ва ба мурданаи кам мондааст, бинобар ин тақлиф мекунад, ки филҳол ба ҷои тартиботи маҳаллии маъмури тартиботи умумироссиягиро чорӣ карда, амирро фақат ҳамчун намоёндае мондан даркор.

Вазъияти шадиди аморати Бухоро, ки эҳтимоли таркиданаиш дур набуд, дар Тошканд дар маҷлиси махсуси машваратӣ муҳокима карда шуд, ки дар он генерал-губернатори Туркистон-Мишенко, ёрдамчиӣ вай -Кондратович, сардори штаби Округи ҳарбии Туркистон-Рихтер, гумоштаи сиёсии Россия дар Бухоро-Лютш ва дигарон иштирок доштанд. Масъалаи якум, ки диққати ҳамаро ҷалб карда, ниҳоят қушоду равшану луччаку пўстканди таъбир карда шуд, ин тавр буд: «Дар бораи ба гардани аҳолии аморати Бухоро беҳад зиёд бор шудани андозҳо, ки ба туфайли ниҳоятдараҷа бевичдон будани ҳукуматдорони маҳаллӣ ба аҳолии аморати Бухоро бағоят гарон меафтаду миёншикан аст». Акнун инаш иддаои кадом -як «нависандаи бенўхта» набуд, ки китобаш ба ходимони давлатӣ маъқул нашуд. Инаш акнун муҳокимаи махсусу расмӣ пўшидаи масъала буд, ки дар айни он фикру ақидаҳои расмӣ ба таври қушоду равшан изҳор гардиданд ва минбаъд дар мактуби комилан махфии генерал-губернатор, ки ба вазирӣ ҳарбӣ ирсол дошта буд, зикр ҳам ёфтанд. Хўш, ин шўрои олии мансабдорони олимартабаи Туркистон чиҳо гуфт? Иқрори онҳо ба дараҷае аҷиб аст, ки барои зикри онҳо мақоми муносиб до-

² ЦГА Узб. ССР, И-18, оп. 2, д. 251, л. I

дан даркор. Дар шартномаҳои солҳои 1868 ва 1873-уми байни Россия ва Бухоро моддаҳои низ буданд, ки мувофиқи онҳо амир бояд ғуломдорӣ ва ғуломфурӯширо бекор мекард, вале дар ин бобат дар Бухоро ҳеҷ қор қарда нашуд. «Ба шарофати ҳокимияти русҳо ҳокимони Бухоро хеле бурд қарданд, зеро пештар воҳимаи ҳуҷуми душманони берунӣ онҳоро маҷбур менамуд, ки ба ин ё он роҳ лутфу садоқати табааи худро ба даст оваранд ва бедодию худсари бекҳову амлоқдоронро қамтар кунанд. Акнун бошад, амир тамома ба умеди ҳимояти сарнайзаҳои русҳо мебошад ва парвои қору бори мамлакатро надорад...»

Албатта, ҳозирон ҳама мағз андар мағз подшоҳпараст буданд, ба ин сабаб имони қомил доштанд, ки сабаби бадбахтии халқи тоҷик ва дигар халқҳои аморати Бухоро фақат «парвои қору бори мамлакатро надоштани амир» аст. Сарфи назар ба ин, онҳо маҷбур шуданд иқрор намоянд, ки мардум «батамом ба ихтиёри маъмурони ҳарис партофта шудааст, ба маорифи халқ қасе аҳамият намедихад, роҳҳову пулҳо... ҳама фатарот шудаанд, нархи чизҳои зарурӣ ба қасофати хирочҳои бешумор ниҳоят баланд мебошанд ва мардум рӯз ба рӯз бенавотар мешавад».

Масъалаи даромади амир ҳам диққати ҳамаро қалб қард. Гумонштаи сиёсии Россия дар Бухоро таъкидан гуфт, ки маблағи даромади амирро махфӣ нигоҳ медоранд, вале мувофиқи «гуфтаи баъзе одамон» ин даромад қасе ба 7.350 ҳазор сӯм мерасидааст. Дар матни қарори маҷлиси машваратӣ чунин як таъбири тақдор ба назар мерасад: «Агар фарз қунем, ки амир аз қамин ба ҳисоби миёна қасе 5 млн. сӯм меғундорад, ҳамин маблағ ҳам аз маблағе, ки қамони аҳолии маҳаллии қишвари Туркистон медиҳад илова бар ин қисбат ба аҳолии Бухоро шумораашон ду қаротиба бештар аст, қор қаротиба зиёдтар мебошад». Агар ҳаминро ба назар қирем, ки нӯқарони ҳуқумати подшоҳӣ меҳнатқашони Туркистонро қанд қабат пӯст меқанданд, қас тасаввур қардан муҳол аст, ки аҳволи табааи «аълоҳазрат амири Бухоро» то ба қадом қарақа табаҳ буд.

Агар ба умеди он шавем, ки генерал-губернатору муқаррабони вай қиддан дар қами ислоҳи вазъият мешаванд, сахт сахт хоҳем қард. Дарвоқеъ, ин қалоншавандаҳо бедодию худсари ваҳшиёнаи ҳуқуматдорони Бухоро таъкид намуда, ғуломвор мутеъ будани халқро изқор дошта, ба чунин қарор омаданд, ки... ба гумонштаи сиёсии дар Бухоро буда, сунурда шавад, ки дар бораи иқтисод ва андозҳои маҳаллӣ чунин маълумотқоро қирд оварад³. Иттиҳоди синфии истисморқарони мухталифу қуноғунмилиати империяи Россия, ки қидди истисморшавандагон равона шудааст, ана ҳамин тавр қушоду равшан зоҳир шуд.

Қас аз якқанд моҳ, қирамоҳи қали 1909 дар Тошқанд барои муҳоқимаи вазъияти Бухоро боз қамъомаде барқузор қарқид ва иштирокчиёни он ҳам хеле қап доданд, ки «дар аморат дигарқуниҳо мувофиқи мақсад мебуд», қас аз ин масъаларо ба ихтиёри Маҷлиси маҳсуи машваратӣ оид ба вазъияти Бухоро ҳавола қарданд, ки он дар Петербург 28 январӣ қали 1910 шуда қузашт. Аз қарақаи эътибори ин маҷлис ҳайъати иштирокчиёни он шаҳодат медиҳад. Маҷлиси машваратӣ дар таҳти раёсати райси Совети вазирон ва вазирӣ қорҳои дохилии Россияи подшоҳӣ-Столишин меғузашт, дар он вазирӣ молия Қоқовсев, вазирӣ қорҳои қоричӣ Изволский, вазирӣ қарбӣ Сухомлинов, сардори штаби генералӣ Гернгрот, ёрдамчий вазирӣ қорҳои қоричӣ Сазонов, ге-

³ ЦГА Узб. ССР, И. 2, д. 251, лл. 65–68

нерал-губернатори Туркистон Самсонов ва дигарон иштирок карданд. Инҳо хеле гапфурӯш карданд, ки «ба сабаби дар кишвар набудани хоҷагии ботартиби пулӣ» ва набудани ёрии тиббӣ «аҳволи табааи Бухоро бениҳоят хароб аст», лашкари сершуморе вуҷуд дорад, ки барои таъмини он 1 млн. сӯм даркор ва ғайраву ва ҳоказо. Ба «гӯшаи дурдасти аморат» – ба Бухорои шарқӣ мароқи махсус зоҳир карда шуд, алаҳусус, ки дар бораи ин ноҳия ҳукуматдорони подшоҳӣ хабари ночизе мегирифтанд. Ин маҷлиси машваратӣ ҳам ғайр аз бозори гапфурӯшӣ дигар чизе нашуд. Пеш аз ҳама сабаб ҳамин буд, ки иштирокчиёни маҷлисро ҳатто ба гӯшаи ҳаёлашон намеомад, ки бо чӣ роҳ «ба соҳибхитиёрии комили шоҳаншоҳ», яъне амир даҳолат кардан мумкин буда аст. Самсонов дар як шакли ҳаросону ларзони нодилона барои муҳокима тақлифе пеш ниҳод, ки дар аморат баъзе дигаргуниҳо кардан даркор, вале фақат баъди ин ки ягон вақт аморат ба Россия ҳамроҳ карда шавад, вале ҳамин тақлифи нимҷонро ҳам Столипин рад кард. Столипин қатъиян гуфт, ки «ҳомдарон кардан лозим не... хусусан дар чунин замонаи нотинҷ, ки тамоми қувваи империя барои тақмили дохилии мамлакат равона шудааст». Маълум, ки Столипин револютсияи солҳои 1905-1907-ро дар назар дошт, ки баъди он аппарати давлатии ҳукумати подшоҳӣ хеле вақт ба ифоқа омада натавонист. Самсонов боз аз номи маҷлиси машваратии Тошканд лоиҳаи ноқису думбурридаи баъзе ислохотро – дар Бухоро қорӣ кардани «бюҷети ботартиб», дигар кардани тартиби андозҳо, ё кам кардани лашкарро низ пеш ниҳод, вале ҳамаи онро аркони ҳукумат фавран рад карданд.

Намояндагони вазорати қорҳои хориҷӣ бо дастгирии дигар иштирокчиёни маҷлис таъкидан гуфтанд, ки «ба ҳисоби китоби пули амир даҳолат карда, аз вай тартиб додани ин ё он гуна бюҷетро талаб кардан ва ҳамчунин кам кардан шумораи лашкарро низ тақозо намудан, бешак, таҳрифи истиқлоли вай ва тақсири эътибори вай мебуд». Бинобар ҳамин ҷамъомади ин подшоҳпарастони гузаро чунин қарор баровард: «Масъалаи бюҷет, масъалаи лашкар, масъалаи тағйири тартиби андоз бардошта нашавад, роҳи ба мо мақбули беҳдошти вазияти Бухоро муайян карда, онро рӯйрост не, балки тадриҷан ба иззати нафси амир нарасида, номаълум ба вай фаҳмондан даркор ва ба худӣ вай имкон додан лозим, ки аз номи худаш ва бо роҳи усулҳои ба шароити маҳаллӣ мутобиқ муносиб он тадбирҳоро ба амал барорад». Маънои ин фақат ҳамин буд, ки лом нагуфта аз гуноҳи тамоми он селай даррандагони Бухоро гузаштанд ва хунрезияи кушокушиҳои онҳоро таҳсин гуфтанд.

Маҷлиси машваратӣ қобили қабул донист, ки «минбаъд он одати то ба ҳол дар Бухоро мавҷударо бояд бекор кард, ки мувофиқи он агар мансабдорони рус ин ё он қору вазифаи ба амир вобастаро иҷро намоянд, амир ҳатман ба онҳо тортуқ медиҳад» (аслан ин ришваю порадиҳии рӯйрост буд, ки аз ҳисоби толону торочи меҳнаткашон карда мешуд) ва дар ин бобат як қарори муҷмал қабул ҳам карда, ба вазири ҳарбӣ супориш дода шуд, ки «инро мавриди назари марҳаматбори аълоҳазрат император созад, то роҷеъ ба ин, маншурӣ мубораке шавад, ки ба муассисаҳои мутааллиқ чун дастурамал ирсол гардад»⁴.

Хуллас, тамоми амалдорони хурду калону пасту баланди подшоҳӣ аз ҳудсарию бедодиҳои гӯшношунид, ваҳшиёна толону тороч шудани меҳнаткашон, ки дар аморати Бухоро ҳукм меронд, воқиф буданд, аммо ба меҳнаткашонӣ

⁴ ЦГА Узб. ССР, И-3, оп. 2. 467, лл. 149-204

бадбаhti Бухоро (ва маълум, ки ҳам ба меҳнаткашони Осиёи Миёна ва умуман ҳам ба меҳнаткашони тамоми империяи Россия) дастӣ ёрӣ дароз намекарданд ва парвоя надоштанд. Аҳволи мардум сол ба сол табохтар мешуд. Дар баробари ин даромади апарати феодалию клерикалии амир сол ба сол меафзуд. Аз ҳисоби арақи ҷабину хуни меҳнаткашони тоҷику ўзбек ва ғайра на фақат бойҳои Бухоро кеса пур мекарданд, балки табақаҳои буржуазияи помещикии Россия ҳам насибаи худро зада мегирифтанд. Дар ин бобат тақоӣю даводавию таъшипу таралдуҳои аркони молия, соҳибони банку корхонаҳо ва умуман қаллобу каззобони олимансаб, ки бо дарбори худӣ подшоҳ қаробат доштанд, ҷолиби диққат аст.

Соли 1915 дар Бухоро ғайр аз шўъбаи Банки давлатӣ боз 7 шўъбаи банкҳои хусусӣ буд, ки ҳамаи онҳо бо сармоия хоричӣ алоқаманд буданд. Ин банкҳо дар дастӣ консессионерҳои калон буданд ва онҳо бо иҷозати ҳукумати амир барои консессияи ирригационӣ заминҳои бисёро мегирифтанд. Масалан, ғумошти Банки Русу Осиё-Стовба соли 1913 дар бекии Қабодиён 10 ҳаз. десятина заминро ба муддати 99 сол ба консессия гирифта буд (қитъаи «Гавҳарали»). Ҳукумати Бухоро аз соли 1912 то соли 1915 ҷамъулҷамъ то 300 ҳаз. десятина заминро ба консессия дод. Ғайр аз қитъаи «Гавҳарали» боз ду консессияи дигар дода шуд – соли 1914 – «Айваҷ» 5 ҳаз. десятина заминҳое, ки дар қарибии ба Аму рехтани Қофарниҳон воқеъ буданд ва соли 1915 «Қўргонтеппа» 65 ҳаз. десятина замин (ин заминҳо ҳозир дар ҳудуди РСС Тоҷикистон мебошанд).

Амири Бухоро ва амалдорони вай ғайр аз ситондани андозу хироҷу зақоту пораву ришва ҳаннотию савдогарӣ ҳам мекарданд. Ҳазинаи давлат тамоман кесаи худӣ амир шуда монд. Дар ин бора устод Айни дар «Материалҳои оид ба таърихи инқилоби Бухоро» маълумоти ақоиб овардааст. Соли 1913 даромади амир 30 млн. сўми тилло буд, ки ин таъв харҷ мешуд:

Таъмини сарбозон – 1 млн. сўми тилло.

Таъмини нўкарҳо – 100 ҳаз. сўми тилло.

Харҷи тортуқҳо – 1 млн. сўми тилло.

Хароҷоти ғуноғун – 100 ҳаз. сўми тилло.

Маорифи халқ ва тандурустӣ – ягон тин ҳам не.

Тамоми хароҷот 2200 ҳаз. сўми тилло. Тамоми пули аз ин боқӣ, яъне зиёда аз 27 млн. сўми тилло барои зиндагию айшу ишрати амир сарф мешуд. Ҳамаи ин далолат мекунад, ки дар аҳди амири охирин - Олимхон толону тороҷ шудани мардум ба авҷи аъло расид. Саросари аморат қаҳатию ғушнагию касалиҳо ҳукмфармо шуданд. Аммо ҳукуматдорони Бухоро ба ин парвоя надоштанд, на дар ғами маорифи халқ буданду на дар ғами нигоҳдории тандурустии мардум, ҳатто оддитарин намудҳои хизмати тиббӣ набуд.

Авҷ гирифтани фаъолияти миллатчиёни буржуазӣ

Робитаи миллатчиёни буржуазии Туркистону Туркия ҳанўз дар охири асри XIX сар шуда буд (дар ин кор миллатчиёни тотор ҳам саҳм ғузоштаанд), яъне дар ҳамоно даврас сар шуда буд, ки панисломия ва пантуркия идеологияи расмий империяи Усмония гардид ва ин робитаҳо пас аз револүтсияи соли 1908-уми ҷавонтуркон ниҳоят вусъат ёфт. Пешвои ҷавонтуркон - Анварпашо, Таъбатпашо, Ҷамолпашо ва дигарон ақидаҳои пантуркияро бо ҷидду қаҳд тарғибу таъшиқ менамуданд, тамоми халқҳои «мусулмон», аз он ҷумла, халқҳои Поволжя, Кавказ, Закавказия, Осиёи Миёнаро даъват менамуданд, ки дар як «давлати усмонӣ» муттаҳид шаванд. Ходими намоёни пантуркия Зиё Гукалп нияту мақсади асосии онҳоро ба як шакли муайян оварда ғуфта буд,

ки «ватани турконна Туркияву Туркистон, балки кишвари абадзиндаву бекарони Тўрон аст»⁵. Пешвои аслии ҷавонтуркон Анварпоишо ҳам ба нияти таъсиси «Тўрони Қабир» аҳамияти калон меод. Вале кор фақат бо ният анҷом намасфт. Аз Туркия ба Осиеи Миёна ҷосусони пантуркия меомаданд, кору бори пайравони худро тафтиш мекарданд, роҳу равиши кору амалиёти минбаъдари нишон меоданд, бо адабиёти лозима таъмин менамуданд.

Гарчанд ҳукумати подшоҳӣ ба интишори шиорҳои пантуркия дар Туркистон бо ҳавф менигарист ва ҷосусони онро саҳт ба назорат мегирифт, ба ҳар ҳол, бисёр ҷосусон аз доираи назорат берун мемонданд.

Баъди дар Истамбул охири соли 1909 таъсис ёфтани «Ҷамъияти Бухоро оид ба интишори дониши муфид дар байни ом» омаду рафти ҷосусони пантуркия аз Туркия ба Осиеи Миёна хеле зиёд шуд. Ин ҷамъият дар тахти назорати махсус ва ҳимояти шўъбаи маорифи партияи ҷавонтуркон «Иттиҳод ва тараққӣ» ва роҳбари он, ходими намоёни пантуркия доктор Нозим амал мекард. Генерал-губернатори Туркистон ба мулкҳои осеимиянагии Россия ҷаққа шудани Туркияро дида, ба таъшиш афтод ва 24 августи 1910 ба Раиси Совети вазирон ва вазири корҳои дохилӣ Столипин навишт, ки соли 1910 «омаду рафти туркҳо ба кишвар ақаллан нисбат ба соли гузашта хеле зиёд шуд, фақат дар нимаи якуми ҳамин сол нисбат ба тамоми соли 1909 ду маротиба зиёдтар туркҳо омада рафтанд».⁶

Аллакай соли 1910 бо имдоди «Ҷамъияти Бухоро оид ба интишори дониши муфид дар байни ом» мактабҳои олии Истамбул аз Туркистон ва давлатҳои Осиеи Миёна қариб сад студент қабул карданд. Даре нагузашта дар Истамбул «Клуби студентони мусулмони Россия» кушода шуд. Ин клуб ҳам мисли «Ҷамъияти Бухоро...» маркази одамгирӣ, тайёркунӣ ва фиристодани ҷосусон ба Осиеи Миёна буд, ки дар ин ҷо ҳам ин қабил таъкилот таъсис кардани буданд. Масалан, ҷадидони Бухоро бо таъаббуси худ барои мадад ба мусулмонони «донигталаб» муассисаи хайрияе кушодани шуданд. Гумоштаи сиёсии Россия дар Бухоро 11 июни соли 1912 навишта буд, ки ҳайъати муассисон нияти ба тамоми Осиеи Миёна паҳн кардани нуфузи ин «муассисаи хайрия» далолат менамояд, ки он «дар банди саъю кўшишҳои миллатпарастӣ» мебошад. Гумоштаи сиёсӣ дуруст тахмин карда буд, ки ин ҷамъият бо ҷамъияти Истамбул бояд алоқа дошта бошад.⁷

Яке аз сарварони намоён ва роҳбарони ғоявии ҷадидони Осиеи Миёна Мунавварқорӣ Абдурашидовро сардори ҷавонтуркони ҷосуси партияи «Иттиҳод ва тараққӣ» дар Тошканд гуфтан мумкин аст. Мунавварқорӣ мудири яке аз мактабҳои ҷадид буд, дар нахрияҳои панисломия фаёлона ширкат мекард, журналу китобҳои туркиро тарҷума ва нашр менамуду пулашро ба Истамбул ба фонди «Ҷамъияти имдоди миллий ба флоти Усмонӣ» мефиристод. Дар ҳавли Мунавварқорӣ мунтазам маҷлисҳои пўшидаи ҷадидон, ки зоҳиран, ба зиёфат мемонд, баргузор мешуд ва дар ин ҷамъомадҳо оид ба усулҳои тарғиботи пантуркия мубодилаи таҷриба мекарданд, инструкторҳои аз Туркия омада дастурҳо меоданд. Худи Мунавварқорӣ борҳо ба Фарғонаву дигар вилоятҳои Туркистон рафта кору бори ҷадидонро тафтиш карда_ меомад. Фаёлияти Мунавварқорӣ чунон вусъат гирифт, ки Шўъбаи ҳимояти ноҳиявии Туркистон ўро ба зерин назорати худ қарор дод.

⁵ Иқтибос аз китоби Alp Tekin, 1915, S. 16.

⁶ ЦГА Узб. ССР, п. 1, оп. 31, д. 648, л. 1.

⁷ ЦГА Узб. ССР, 4, 2, оп. 2, д. 439, л. 5-6.

Ҷадидон дар шаҳрҳои гуногуни Осиёи Миёна ҳар гуна «ташкilotҳои им-
доди Туркия» таъсис меоданд, ки онҳо ба ғоидаи Туркия таъшиқоту
тарғибот мебарданд, барои иҷрои маросимҳои гуногуни динию дунявӣ пул
меғундоштанд. Ҳатто ҳоҷҳои Туркистон ҳам ба тарғибу таъшиқи ғояҳои па-
нисломия сафарбар мешуданд. Ба ононе, ки ба ҳаҷ мерафтанд, таъкид карда
мешуд, ки «султон халифи муслимин асту ба вай итоати комил бояд кард» ва
онҳо пас аз ҳаҷ бояд дар ҳамон ҷо ғояҳои «иттиҳоду ваҳдати тамоми мусул-
монон»-ро паҳн мекарданд.⁸

Дар солҳои Ҷанги якуми ҷаҳонӣ як гурӯҳ пайравони пантуркизм, ки ба
онҳо Юсуф Оқчурӯғлӣ роҳбарӣ мекарду ҳамашон аз Россия муҳоҷират карда
буданд, ғайрияти худро ниҳоят вусъат доданд. Ин миллатчиҳо, ки худро
«намоёндогони тамоми мусулмонони Россия» меҳонданд, ба пойтахти дав-
латҳои рафтумад доштанд, ки бо Россия меҷангиданд ва дар ҳама ҷо ҷор ме-
заданд, ки дар Россия «давлатҳои соҳибхитоби исломӣ» таъшиқ кардан дар-
кор. Дар ин бобат «ғайрияти» яке аз миллионерҳои калонтарини Осиёи
Миёна, пайрави ашаддӣ пантуркизм Миркомил Мўминбоев ҷолиби диққат
аст. Ҳанӯз соли 1911 маъмурияти маҳаллии Андиҷон хабар дошт, ки Мирко-
мил ба манфиати пантуркия кор мебарад. Мувофиқи маълумоти муассисаи
хуфия Миркомил сардори «ташкilotи мусулмононе» буд, ки ният дошт зидди
русо шӯриши мусулмонро бардорад. Соли 1914 пеш аз оғози Ҷанги якуми
ҷаҳонӣ вай ба Берлин рафта «бо амалдорони Германия нақшаҳои зидди Рос-
сияро муҳокима кард». Дар арафаи ҷанг ба Қўстантания омада бо Анвар-
пашо мулоқот кард ва ба Туркия маблағи калонро хайр намул.

Моҳи июли соли 1915 аз хонаи Миркомил 31 дона варақае ёфтанд, ки
аҳолии маҳаллиро ба муборизаи зидди Россия ва тарафдории Туркия даъват
мекарданд. Дар шаҳрҳои гуногуни Осиёи Миёна чандин гурӯҳҳои пайравони
пантуркизм буданд, ки зарурати «ғазовоти зидди кофирон» онҳоро муттаҳид
менамуд. Ҷолиби диққат аст, ки амалиёти пайравони пантуркизми Осиёи
Миёнаро разведкаҳои хориҷа таҳрику дастгирӣ мекарданд.⁹

Ҷидду ҳаҳди ҷадидону пайравони пантуркизму панисломия, ки аз номи
«тамоми мусулмонон» гап заданӣ мешуданд, авомфиребии маҳз буд. Миллат-
чиёни буржуазӣ кучо буданду меҳнаткашон кучо буданд – тафовут аз замин то
осмон буд – миллатчиён аз орзуву умеду мақсаду нияти меҳнаткашони Осиёи
Миёна басо дур буданд. Камбағалони тоҷику узбек, туркману қирғиз ақидаи
ҷадидонро наменпазируфтанд, ба он ҳамраиъӣ набуданд, онро тарафгирӣ на-
мекарданд. Пролетариат ва деҳқонони Туркистон медидиданд, ки миллатчиё-
ни буржуазӣ душманони синфӣ онҳо мебошанду ғайр аз толону торочу зул-
му истисмор дигар чизро намендонанд ва аз истисморгарони дигар миллатҳо
ҳеҷ фарқ надоранд.

2. ШҶРИШИ СОЛИ 1916 ВА АҲАМИЯТИ ОН

Таъсири харобиовари ҷанги соли 1914 ба иқтисодиёти Россия

Дар соли 1914 Ҷанги якуми империалистии ҷаҳонӣ сар зад. Азобу кулфа-
ти ҷанг, талафоти бисёри одамон, белаёқатии ҳайъати фармондиҳии ҳукумати
подшоҳӣ ва хиёнаткорӣҳои бевоситаи ҳукуматдорони намоёнтарини он, ки бо

⁸ Ниг.: газ. «Гюнаш», ки дар Боку нашр мешуд, № 10–12, 12 январи с. 1911.

⁹ Бобохонов М., 1970, с. 171–172.

дарбор бевосита алоқа доштанд, шикастхӯрӣ дар фронт ва харобшавии ақибгоҳ – ҳамаи ин кинаю адоват ва хашму ғазаби коргарон, деҳқонон, солдатҳо ва интеллигентсияро нисбат ба ҳукумати подшоҳӣ ба вучуд оварда, ҳаракати революсионии оммаҳои халқро чӣ дар марказ ва чӣ дар ғўшаву канори мамлакат зӯр ва тезу тунд гардонд. Аҳволи вазнини оммаи халқ дар Осиёи Миёна бо як қатор сабабҳо вазнинтар мешуд.

Ҷанги якуми ҷаҳонӣ ба иқтисодиёти Россия, аз он ҷумла, ба иқтисодиёти Осиёи Миёна ва ноҳияҳои тоҷикнишини он таъсири харобиовар расонд. Капшонда овардани молҳои саноатӣ бағоят кам шуда, аз Осиёи Миёна баровардани ашёи хом ва озуқаворӣ баръакс ниҳоятдараҷа меафзояд. Дар натиҷа вазъияти хоҷагии халқи кишвар ва аҳволи табақаҳои меҳнатии аҳоли беш аз пеш вазнин мешаванд. Ба сабаби бисёр паст фурумадани нархи пахта хоҷагии пахтакорон хароб гардида, солҳои 1915–1916 дар Осиёи Миёна бӯҳрони ба худ хоси хоҷагӣ сар зад, ки ин боиси норозигиҳои калони пахтакорон шуда буд. Ба ғайр аз ин андозҳо хеле афзуда аспҳоро барои эҳтиёҷоти ҷанг меғундоштанд ва ғайра. Нархи молҳои сермасриф фақат дар зарфи як сол (1915–1916) 2–3 баробар гаронтар гардид. Дараҷаи зиндагии аҳоли хеле поин фурумад.

Дар арафаи Ҷанги якуми ҷаҳонӣ дар кишвари Туркистон фаъолияти ташкилотҳои сотсиал-демократӣ боз сар шуд. На фақат дар Тошканд, балки дар бисёр дигар шаҳрҳо кружоку гурӯҳҳои сотсиал-демократӣ амал мекарданд. Дар Хучанд гурӯҳи болшевикон кор мебуданд, ки ба он Е.И.Иванитский сардорӣ мекард. Маҳз дар ҳамин ҷо дар паҳлӯи бародарони руси ҳамсинфи худ Ҷўра Зокиров, Абдулқодир Раҳимбоев, Раҳимбердӣ Эгамбердиев ва дигарон зидди душманони худ мубориза бурданд, обутоб ёфтанд ва таҷрибаи муборизаи революсиониро дарёфт карданд. Инчунин кружоки сотсиал-демократии роҳиоханчиёни Хучанд ва кружоки сотсиал-демократии Драгомирово буданд, ки дар байни роҳиоханчиён ва ангиштканони Сулуктаву Драгомирово тарғибот мебуданд. Болшевикон хосияти империалистии ҷангро фаҳмонда медоданд, ба муборизаи зидди истисморгарон даъват мекарданд. Соли 1914 коргарони Сулукта корро партофтанд. Дар уезди Хучанд деҳқонон паси ҳам шӯро ошӯб мебардоштанд.¹⁰

25 июни соли 1916 дар айни долузарбӣ ҳосилгундорӣ укази подшоҳӣ баромад, ки номаш ҳам ғўё қасдан муғлақ буд: «Дар бораи сафарбарии мардҳои аҳолии маҳаллии табааи империя ба кори сохтмони иншооти мудоғиба дар маҳалли армияи амалкунанда ва ҳамчунин барои анҷоми ҳама гуна корҳои барои мудоғибаи давлат зарур».¹¹ Мувофиқи яке аз моддаҳои ин указ «аз ҷумлаи мардҳои аҳолии маҳаллии табааи империя тамоми мардҳои аз 19 то 44-солаи вилоятҳои Сирдарё, Фарғона, Самарқанд...» ва дигар вилоятҳои кишвари Туркистон бояд сафарбар мешуданд.

Ҳар як вилоят бояд хеле мардикор меод. Тамоми вазни ин кулфат ба дӯши камбағалон афтид, зеро савдогарони калону бойҳо, ҳар гуна маъмурони маҳаллӣ, элликбошиҳо, мирзоҳо, қорихо, муллоҳо ва дигар унсурони истисморгар ҳарисию пулпарастии маъмурони идораҳои подшоҳӣ ва маҳаллиро ба кор бурда, имкони «ивази каси сафарбаршударо» истифода бурда, бо зӯри пул худро халос мекарданд, яъне ба ҷои худ ё наздикони худ камбағалбачаеро киро карда мефиристоданд. Ҳеҷ ҷои аҷобат надорад, ки як ҳуҷҷати бениҳоят

¹⁰ Каримов Т.Р., 1966, с. 94–97.

¹¹ Матни указо ниг.; «Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов», 1960, док. 1, с. 25–26.

ачибу такдор диққати тамоми муаррихонро ҷалб кардааст – ин ҳуҷҷат мактуби сардори Шўъбаи ҳимояти ноҳиявии Туркистон М.Н. Волков мебошад, ки 10 июли соли 1916 навиштааст ва дар он чунин гуфта мешавад: «...мувофиқи ҳабарҳое, ки ба шўъба мерасанд, аҳолии маҳаллӣ бениҳоят ба ғазаб омадааст ва сабабаш овозаҳое мебошад, ки одамони пулдори босавод метавонистаанд худашон ба мардикорӣ нараванд, рафта хандаққовӣ накунанду ба ҷои ин маблағи муайян диҳад. Дар бозору ҷойхонаҳову дигар ҷойҳо ғап-ғап шудааст, ки агар бойҳо ба мардикорӣ гирифта нараванд, камбағалон ҳатман шўриш мекунанд ва худашон ин гуна бойҳоро қупта мебароянд».¹²

Ҷӣ тавре мебинем, халқ моҳияти синфӣ муносибати ҳукумати подшоҳиро дар масъалаи мардикорӣ нағз фаҳмидааст. Худи ҳамин ҳам як омили муҳиме гардид, ки оммаи халқро ба неҳзати тавоноӣ зиддиҳукумати сафарбар намуд.

Саршавӣ ва ҷараёни шўриш

Ошўбҳои аввалин дар шаҳри Хучанд сар шуданд. Аз рӯи тақсимои мувофиқи вилоят ва уездҳои кишвари Туркистон уезди Хучанд бояд 9 ҳазор мардикор меод. Ба мардикорӣ 4(17) июли соли 1916 бояд шурў мекарданд. Опричники подшоҳӣ, губернатори ҳарбии Самарқанд Н.С.Ликошин (мисли ҳамвазифаҳои худаш дар вилоятҳои дигар) рӯйро ба таҳдид мекард, ки дар сурати саркашӣ кардан мардикорон ба воситаи қувваҳои мусаллаҳ сафарбар карда хоҳанд шуд. Хашму ғазби омма уезди Хучандро фаро мегирад.

Дар бораи воқеаҳои минбаъдаи шаҳр рапорти сардори гарнизони маҳаллӣ полковник И.Б.Рубах маълумоти муфасссал медиҳад. Ин полковник аз ошўби мардум сари калобаи худро гум карда ва ҳатто тартиби ба киҳо рапорт доданро ҳам аз ёд бароварда, рапортро рост ба номи подшоҳ фиристодааст: «Ба Шумо аълоҳазрат императори аъзам бо тақсир камияти тамои арз мекунам, ки 4 июл, рӯзона, дар шаҳри Хучанд, мардуми шаҳр издиҳом карда, ба идораи пристави полиция омаданд ва талаб карданд, ки рӯйхати мардикороне, ки мувофиқи фармоишоти Шумо аълоҳазрати императори аъзам аз санаи 25 июни ҳамин сол бояд ба қорҳои ақибгоҳи армия фиристода мешуданд, бекор кунем. Ҳукуматдорони полиция хеле илтимосу зорию тавалло карданд, ки мардум хона ба хона раванд, вале касе ба ғапи онҳо гўш накарда ва ҳама баробар ғавғову мағал бардоштанд. Вақте политсайҳо мардумро тала дода, дур кардани шуданд, аҳолии маҳаллӣ муқобилат карданд ва политсайҳоро дошта заданд.

Аз посбонгоҳе, ки дар наздикии воқеъ буд, панҷ нафар аскарӣ қатори дастаи қаравулони Хучанд, ки барои рафӣи бетартибӣ омода меистоданд, ба сари ғавғо давида омаданд, вале издиҳом онҳоро ҳам филҳол печонида гирифт ва дар ин мобайн яке аз шаҳриён милтиқи аскарро кашида гирифтани шуд, дигарон бошад, аскаронро сангборон карданд.

Дар ҳамин лаҳза аз байни издиҳом касе тир кушода буд, ки ин аскарони қаторӣ ва шарикони онҳо, ки дар болои девори қалъа меистоданд, ба тарафи издиҳом 16 маротиба тир кушоданд, дар натиҷа ду кас кушта ва як кас маҷрў шуд – ҳар се аҳолии маҳаллӣ мебошанд. Издиҳом фавран пароканда шуд».¹³

Воқеаҳои Хучанд ба шўро ошўбҳои оммавии саросари кишвари Туркистон як навъ сараҳбор шуданд. Шўриш шаҳри асосии кишвар Тошканд ва пас

¹² Ниг.: Халфин Н.А., 1950; Турсунов Х., 1962, с. 198.

¹³ Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане». док. 53, с. 105.

аз он тамоми дигар вилоятҳоро фаро гирифт. Мо тамоми ҷузъиёти шӯришро муфассал баён намекунем, зеро дар бораи он тадқиқотҳои махсус ҷон шудаанд.¹⁴ Мо фақат дида мебароем, ки ин шӯриш дар ноҳияҳои тоҷикнишин ҷи гуна зоҳир шуд ва ба зуҳуроти он ҷи гуна баҳо додаанд.

Мо дар боло аз рӯи рапорти «бо тақсиру камтарини» полковник Рубах дидем, ки шӯриш аз нуқтаи назари ҳарбиёну политсaiё ҷи гуна гузаштааст. Албатта, ин рапорт бисёр тафсилоти воқеаҳои 4 июли соли 1916-уми Хуҷандро баён намекунад. Ҳол он ки бояд махсус таъкид кард, ки дар шӯриш нафақат аҳолии шаҳр иштирок доштанд. Мардуми деҳаҳои атроф ҳама аз ҷон сер шуда, ба ғазаб омада буданд ва садҳо нафар деҳқонон ҳамон рӯз ба Хуҷанд омаданд. Вақте пристави политсия Устимович фармуд, ки бегоҳии 3 июл дар саҳни масҷиди Шайх Муслиҳиддин бо «калоншавандаҳои» мардум мулоқот мекунад, ба он ҷо понздаҳ-бист «калоншаванда» не, балки якчанд ҳазор одам ҷамъ шуд.

Ҳозирон қатъиян талаб карданд, ки тайёри ё худ сафарбарии мардикорон бекор шавад, ё мавқуф гузошта шавад. Устимович маҷбур шуд, ки маҷлисро қатъ кунад, аниқтараш, думро хода карда гурезад. Рӯзи дигар дар шаҳр як навъ намоише шуд. Марду зан, пиру кампир, хурду калон, баччаву қачча ҳама ба сӯи гузари Охун рафтанд, ки дар он ҷо идораи оқсаққол воқеъ буд. Оқсаққол Мирзо Муинов ва пристав Устимович ин қадар одамро дида, зуд ваъда доданд, ки дигар рӯйхат тартиб дода намешавад. Баъди ин мардуми оташину пургазаб, ки шумораашон ба 6–7 ҳазор расида буд, ба тарафи «шаҳри нав» равон шуданд.

Пешопеши ин намоиш Ҷӯра Зокиров, Додобой Маппарифов барин одамон мерафтанд, ки баъдҳо дар роҳи ғалабаи ҳокимияти халқ дар Тоҷикистон муборизони машҳур шудаанд. Қозӣ Бузрукхӯҷа ва Комилҷон Олимҷонов ном бойҳои шаҳр пешро роҳи издиҳомро гирифта аз роҳ гардондани ва пароканда кардани шуданд, вале мардум онҳоро ҳам гурезонданду идораи приставро печонида гирифтанд ва талаб карданд, ки рӯйхати мардикорон фавран nobуд карда шавад. Политсaiё аз ғазаби мардум тарсида, андаруни бино пинҳон шуданд.

Ана дар ҳамин лаҳза аскарон пайдо шуданд, дастаи посбонони Хуҷанд пеш баромаданд ва якҷоя бо политсaiё тир кушоданд. Аз тирҳои онҳо пирамарди ҳаштодсола шайх Оқил Неъматшайхов, ҷавони бистусесола Муҳаммадхон Миробидов ҳалок шуда, Мирзоҷон Мирфозилов маҷрӯҳ гардид. Аммо аскар кам буд. Ҳанӯз 7 июл Ликошин ба иҷрокунандаи вазифаи сардори штаби Округи ҳарбии Туркистон Н.Н.Сиверс муроҷиат карда, бо исрор илтиҷо карда буд, ки ба вилоят тезтар солдату казакҳоро фиристад. Гайр аз ин Ликошин навишта буд, ки сардори уезди Хуҷанд ҳам талаб карда истодааст, ки ба шаҳрҳои Хуҷанд ва Ўротепша фавран яктоғи пулемёт ва ягон панҷоҳнафарӣ казакҳоро фиристондан даркор.¹⁵

Аммо аскарфиристони ҳеҷ натиҷа надод ва ин кори ҳукуматдорони подшоҳӣ барабас рафт. Ба ин ҳуди Ликошин ҳам боварӣ ҳосил кард. Барои тафтиши вазъият вай 12 июл ба сафари вилоят баромад. Вай баъдтар (17 декабри соли 1916) ба генерал-губернатори Туркистон навишта буд, ки дар вокзали Хуҷанд «ба вай издиҳомии бузурге маътал будаанд, ки аз деҳаҳои Қистакӯзу

¹⁴ Ниг.: Раҷабов З., 1955; Турсунов Х., 1962; Усенбоев Қ., 1967; Кастелская З.Д., 1972; нашрҳои махсуси «Аҳборот»-и Аф Тоҷикистон ва Аф Ўзбекистон, «Рисолаҳо»-и Институтҳои таърих, забон ва адабиёти Аф Қирғизистон ва гайра

¹⁵ «Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане», док. 56. с. 109.

Исфисор омадаанд, ман бозистодам, ки бо онҳо гап занам. Гуфтам, ки ҳар каси дар ҷояш рост истодагӣ шинад, худам рост истода ба ҳозирон аҳамияти фармоишоти аълоҳазрат императорро дар бораи мардикоргири ва тартиби мардикоргириро фаҳмонда додам. Ҳама гап назада, гӯш мекарданд, вале рӯи ҳама тираву қавоқҳо овезон буду аз сукути онҳо касро воҳима зер мекард». ¹⁶

Дар омади гап, губернатор сонитар мегӯяд, ки «на ҳама дар сукут буданд». Исфисориё баромада гуфт, ки Кауфман дар вақташ ваъда дода будааст, ки дар муддати 50-сол ягон касро аз ин ҷо ба аскари намегиранд. Пас аз ин Ликошин боз гапиро давом дода менависад:

«Ман ба он исфисорию ба издиҳом гуфтам, ки ин гап афсона асту маъно надорад ва зоҳиран гӯё ки гапҳои ман маъқул шуданд, вале оқибати кор тамоман дигар баромад – муллоё, ки бо вай гап мезадам, якбора ба издиҳом рӯ оварду гуфт: «Гапиро кашол додан ҷи лозим, ҳой халоник, шумо гуфта будед, ки мардикор намениҳед, рост аст?». Тамоми издиҳом ба якборагӣ басо босалобату бадвоҳима гурунғос зад, ки: «Рост, намениҳем. Рост, намениҳем»– ман бошам фақат ҳаминаро гуфта тавонистам, ки фармоиши аълоҳазратро дар бораи мардикорӣ ҳар коре шавад, иҷро кардан даркор».

Он ҷи аён аст ҷи ҳоҷат ба баён аст – магар аз ин зӯртар манзараро дидан мумкин аст? Кай пештар мардум дида буд, ки худи губернатори ҳарбии вилоят дар пеши деҳқонону косибони деҳот гап занад?! Хайр, агар гап зада бошад ҳам, кай як одами олимансаби генерал-губернаторӣ аз даҳони ом ин қадар гапҳои рӯйросту пухтаву бурро шунида буд?!

Минбаъд ҳам қистакӯзиҳову исфисориҳо бо камбағалони Хучанд алоқаи мустақкам доштанд ва дар зарурат фавран ба мадади онҳо меомаданд. Масалан, вақте 21 июли 1916 ҳукуматдорони Хучанд чор касро ба ҳаёс гирифтанд, ки онҳо гӯё мардумро ба шӯриш даъват мекардаанд, тамоми қистакӯзиҳо ба мадади хучандиҳо шитофтанд. Хурду калон, ҳар касе ки гапта метавонист, ба роҳ баромаданд. Калонони шаҳр бо як азоб пеши роҳи ин издиҳоми панҷазорнафараро гирифтанд ва намонданд, ки ба Хучанд дароянд.

Дар Ўротешпаву деҳаҳои атрофи он ҳам шӯру ошӯбҳо мешуданд. Ликошин ба генерал-губернатори Туркистон А.Н.Куропаткин 7 декабри соли 1916 мактубе фиристод, ки дар он навишта буд: «... 1 август ба шаҳр аз вулуси Ғонҷӣ ду гурӯҳ деҳқонон омаданд – як гурӯҳ 200 нафар, гурӯҳи дигар 250 нафар, онҳо ба тартиб додани рӯйхат монё шудани буданд. Бо ёрдами посбонони савора ва политейсӣҳо ғонҷигӣҳо пароканда карда шуданд». ¹⁷

Сарфи назар ба ҳамаи ин, сардори уезди Хучанд полковник Рубах хавф дошт, ки мардуми ин ҷойҳо боз шӯриш мекунанд. Бинобар ин вай аз губернатори ҳарбии Самарқанд илтимос кард, ки ба вулуси Ғонҷӣ «отряди ҷазодиҳандаи Шаҳристон фиристода шавад... ва он бояд ҳуқуқ дошта бошад, ки дар зарурат таъзир ҳам кунад». Пас аз ин Рубах менависад: «...азбаски бетайхир тезутунд амал кардан даркор, бинобар ин даҳҳо ва садҳо касро ҳаёс карда, ба зами ин тамоми расмиятҳоро (қарори ҳаёс, пурсишу тергав, маълумот ба идораҳои болоӣ) риоя кардан мумкин нест» ¹⁸ ва аз гапҳои маълум, ки шӯриш ҳақиқатан вусъат ёфта будааст.

Маъмурияти подшоҳӣ армияи худро ба манбаъҳои шӯриш бо азоб тақсим мекард, зеро отрядҳои ҷазодиҳанда намерасиданд. 9 август дар Қистакӯз мар-

¹⁶ Дар ҳамон ҷо, с. 162–163, док. 92.

¹⁷ «Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане», док 92 с 170

¹⁸ Дар ҳамон ҷо, док. 89, с.137, ахбороти Ликошин ба генерал-губернатор Куропаткин, 5 августи соли 1916.

дум боз шӯриш бардоштанд. Худи ҳамон Ликошин ба Тошканд чунин хабар дода буд: «Издихоми бузурги мардум – хурду калон, марду зан ба ҳавлии идораи сардори вулус зада даромаданд ва сардори вулус, элликбошӣ (?) ва посбонро дошта заданд».¹⁹

«Солдату казак фиристед!», «Солдату казак фиристед!» – аз тамоми вулусу уезду вилоятҳои кишвари Туркистон ба маркази он фақат ҳамин гуна телеграммаҳо меомаданд. Зеро шӯриш дар Хучанд сар шуда, саросари кишварро фаро гирифт ва то тирамоҳи соли 1916 дар манбаҳои асосии худ ва дар баъзе ҷойҳо аз ин ҳам дертар давом кард. Фақат пас аз он ки ба Осиеи Миёна қисмҳои нави армия омаданд, шӯриш пахш карда шуд. Қувваи асосии шӯриш деҳқонон ва қосибон буданд. Дар ноҳияҳои зироаткорӣ муқобилати шӯришгарон ба дараҷае сахт шуд, ки генерал-губернатори Туркистон он муқобилатро фақат бо зӯри армия ва артиллерия рафъ карда тавонист.

Мувофиқи маълумоти архив дар аморати Бухоро ҳам шӯру ошӯбҳо аз ибтидои соли 1916 сар шуданд ва алалхусус, дар Китоб, Шаҳрисабз, Яққабғ ва Чироқчӣ вусъат ёфтанд. Махсусан деҳқононе ба шӯр омаданд, ки амир барои сохтмони роҳи оҳани Бухоро-Тирмиз зӯран сафарбар карда буд. Тақрибан моҳҳои март-апрели соли 1946 Агентии сиёсии Россия дар яке аз хабарҳои худ навишта буд: «Норозигии коргарон торафт зиёд шуда истодааст. Истисмору худсарӣ ҳад надорад. Барои ду ҳафта кор сартҳо ҳамагӣ як сӯм маош мегиранд ва хӯрду хӯрокашон аз худашон (дар мавзеи Калиф – Тирмиз). Овоза пахш кардаанд, ки роҳ давлатӣ аст ва дар он бепул кор кардан даркор». Аҳолии бекиҳои кӯҳистон, масалан, аҳолии Балҷувон сар бардоштанд.²⁰

Шӯриши соли 1916 неҳзати стихиявӣ буд ва на дар ҳама маҳалҳо хусусияти халқӣ дошт. Шӯришгарон на вазифаи шӯришро дуруст дарк мекарданду на роҳҳои ғалабаро медонистанд. Бисёр шӯришҳо ҷудо-ҷудои бербита буданд. Нақшаи ягонаи амалиёт, роҳбарияти ягона набуд.

Гарчанде мувофиқи маълумоти идораи полиция дар баъзе маҳалҳо баъзе сотсиал-демократҳо, ки дар баъзе шаҳрҳои Осиеи Миёна зиндагӣ мекарданд, дар ин ё он шӯриш ба ин ё он андоза дахл доштаанд, вале мо гуфта наметавонем, ки дар ин шӯришҳо роҳбарии пролетарӣ вучуд дошт, ин гуна роҳбарӣ набуд. Пролетариати маҳаллии миллӣ ҳоло камшумор ва ташаккул наёфта буд, барои роҳбарӣ қодир набуд. Пролетариати рус бошад, гарчанде ба онҳо партияи болшевикон роҳбарӣ мекард, дар ибтидои шӯриш бо меҳнаткашонии маҳаллӣ, ки асосан аз деҳқонон иборат буданд, робитаи мустақам надошт. Натиҷаи муҳимтарини шӯриши соли 1916 дар ҳамин, ки шӯриш дар он ҷойҳое, ки хусусияти ҳақиқатан халқию озодкунанда дошт, пояҳои ҳокимияти подшоҳӣ ва истисморгарони маҳаллиро сӯст кард.

Дар айни ҳол, бояд ҳатман қайд кунем, ки дар баъзе шаҳру ноҳияҳои Осиеи Миёна ҷосусони империалистони Германия ва султони Туркия хеле ҷидду ҷаҳд карданд, ки шӯришҳои халқии зиддиподшоҳиро ба шӯриши зидди умуман русҳо табдил диҳанд. Дар навбати худ муллоҳои мутаассиб, алалхусус, пайравони ашаддӣи тасаввуф кӯшиданд, ки шӯриш ба худ шакли «ғазовот»-ро гирад, ки дар ин сурат тамоми русҳо бояд қир карда мешуданд.

Шоҳидон нақл мекунанд, ки дар яке аз маҳаллаҳои Хучанд як гурӯҳ одамон, ки ё ҷосуси империалистони Германия ё султони Туркия будаанд, байроқи халифаи Туркияро бардошта баромадаанд. Маълумоте ҳаст, ки сул-

¹⁹ Дар ҳамон ҷо, док. 92, с. 170.

²⁰ Мухторов А., 1967, с. 33.

тони Туркия Афғонистонро таҳрик мекардааст, ки ба корҳои аморати Бухоро ва кишвари Туркистон даҳолат кунад.

Ба ҳосусони Туркия муяссар шуд, ки бо фиребу найрангу ришваю пора сардорони баъзе қabilaҳои туркманро аз роҳ бароранд ва дар ин ҳел маҳалҳо шӯру ошӯби мардум ба фоидаи султони Туркия ҷараён ёфт. Дар ноҳияҳои сарҳадди Афғонистон ва Эрон ҳодисаҳои рӯй доданд, ки шӯришгарон ба роҳиоханчиёни бегуноҳу муздури рус дарафтоданд, қасабаҳои русҳоро оташ заданд, посбонгоҳҳо, воситаҳои алоқа ва ғайраро хароб карданд. Бойҳо ва муллоҳои туркман мехостанд, ки ба туфайли ин шӯриш қabilaҳои туркманро ба Эрон ё Афғонистон ва баъдтар ба Туркия ҳамроҳ кунанд. Ин гуна ниятҳои душманона дар дигар маҳалҳои Осиёи Миёна ҳам ҷой доштанд.

Хулласи калом, ҳангоми баҳо додан ба ҳусусияти шӯриши соли 1916 шароити конкретӣ ҳар як маҳалли Осиёи Миёнаро ба ҳисоб гирифтанд. Аниқу равшан ҷудо карданд даркор, ки кадом шӯриш стихиявӣ буд, кадом шӯриш ҳусусияти халқию озодкунӣ дошт, кадом шӯришро феодалҳои иртиқой, муллоён ва дигар унсурҳои зиддиҳалқӣ ташкил кардаанд, ё ба манфиати худ истифода бурдаанд.

Баъди бераҳмона паҳш кардани шӯриши соли 1916 ҳукумати подшоҳӣ мардумро бемалол ба мардикорӣ, аниқтараш, барои кор дар ақибгоҳи армия сафарбар кардан гирифт. Ин сафарбарӣ бо худсарию бедодиҳои бешумор мегузашт. Ба мардикорӣ фақат фарзандони бенавоёну камбағалонро мегирифтанд, бойҳо бошанд, расман ҳуқуқ доштанд, ки ба ҷои фарзандони худ дигар касро киро карда фиристонанд. Фарзандони бойҳо, амалдорон, муллоҳо пораву ришва ҳам дода, аз мардикорӣ худро халос мекарданд. Деҳқонони бечора барои ришваю пора пул надоштанд, бинобар ин баъзан чунин мешуд, ки аз як оила якбора ду-се кас ба мардикорӣ мерафт – яке аз рӯйи «қонун», дигаре ба ҷои қарз ва севумӣ худро мефурӯхт, ки зану кӯдаку пиру кампирони дар ҳона монда қути лоямате дошта бошанд.

Касони ба мардикорӣ сафарбаршуда дар сохтмони иншооти мудофия кор мекарданд, дар корхонаҳои саноатӣ ҳар гуна корҳои сиёҳро иҷро мекарданд, баъзан онҳоро дар заминҳои помешикҳо ҳам кор мефармуданд. На идораҳои ҳарбӣ ва на соҳибони заводу фабрикаҳо, ки бояд мардикорони осӣёмиёнагиро қабул мекарданд, ба ин кор мутлақо тайёри надида будаанд. Ҳазорон ҳазор мардикорон дар бараку заминканҳои хуноки бепечка зиндагӣ мекарданд, аз хунокию гуруснагӣ касалиҳо садҳо нафари онҳо мурда мерафтанд.

Ваҳишона паҳш карда шудани шӯриши соли 1916, худсарию бедодию бенисофӣҳои бешумори тартиби мардикоргирӣ, зиндагии мудҳишу вазнини тоқатгудози мардикорон дар ғарбӣ – ҳамаи инҳо нафрату адовати меҳнаткашонии Осиёи Миёнаро нисбат ба ҳукумати подшоҳӣ, ҳукуматдорони маҳаллӣ ва тамоми золимон ҳеле саҳттар кард. Дар айни ҳол, шӯриши соли 1916 аз рӯи унсурҳои буржуазии миллӣ ниқобро канда партофт.

Тарғиботчиёни пантуркия натавонистанд, ки халқҳои Туркистонро ба роҳи қачи «иттиҳоди ҷамеи муслимин» равона кунанд, дар роҳи «иттиҳоди миллию динӣ» аз муборизаи синфӣ дур созанд.

Ҳамаи ин дар Осиёи Миёна дар вақти шӯриши соли 1916 басо аён зоҳир гардид ва дар ин кор худи қадидҳо ҳам кӯмак карданд. Маълум, ки онҳо неҳзатҳои халқиро ба манфиати худ истифода бурдани мешуданд ва дар аҳён-аҳён ҷойҳо (масалан, дар Ҷиззах) ба онҳо муяссар шуд, ки эҳтисоси революционии оммаро ба маҷрои таассуби динӣ андозанд. Аммо аксари аҳоли – камбағалони маҳаллӣ душманони аслии худро нағз шинохта гирифтанд. Қайд кардан лозим, ки аз худи аввали шӯриш то паҳш карда шудани он тамоми ка-

лонони «обрӯманд», бойҳои маҳаллӣ бо амалдорони хурду калони подшоҳӣ ғаёлона ҳамкорӣ мекарданд. Ба маъмурияти подшоҳӣ миллатчиёни буржуазӣ-чадидҳо ҳам ҳарҷониба кӯмак мекарданд. Аҳвол ҳам дар Хуҷанду Ўротеппа, ҳам дар Самарқанду Марғелон, ҳам Дар Пишпеку Верний, дар ҳама шаҳрҳо, ниҳоят дар ҳуди Тошканд ҳам ҳамин буд.

Ин ҳоинон ба манфиатҳои миллии халқи худ хиёнат карда, идораҳои махсус таъсис меоданд, ки ба ҳукумати подшоҳӣ дар масъалаи мардикоргири мадад расонанд. Масалан, дар маркази генерал-губернаторӣ «Комитети шахрии Тошканд барои ба кор даъват кардани аҳолии маҳаллӣ»²¹ ном муассисае таъсис ёфт, ки ба он Мунавварқории дар боло номбурдаи мо, Хоҷаев ном як савдогари серпули корчаллон ва дигар намоёндагони давлатманди бойҳову чадидҳо сарварӣ мекарданд. Дар вилояти Сирдарё намоёндагони буржуазии маҳаллӣ ба губернатори ҳарбии вилоят махсус ариза дода иҷозат пурсиданд, ки «дар байни аҳолии ташвиқоту тарғибот баранду онҳо ба маъракаи ғундоштани чизу чораву молу ашё барои эҳтиёҷи ҷанг муқобилат наку-нанд».²²

Ин иқдом ва дигар кирдорҳои ба ин монанд равшан далолат мекунанд, ки чадидҳо ҳам мисли тамоми буржуазии миллии Туркистон аз оммавӣ будан ва равиҳои муайяни синфӣ доштани шӯриши соли 1916 ба ҳарос афтода, дар ғами мавқеи худ шуда, бо душманони ашадии тамоми халқҳои мамлакат – ҳукуматдорони подшоҳӣ забон як карданд.

3. РЕВОЛЮТСИЯИ БУРЖУАЗӢ-ДЕМОКРАТИИ ФЕВРАЛИ 1917 ВА АҲАМИЯТИ ОН ДАР ҲАЁТИ ХАЛҚИ ТОҶИК

Ҷанги якуми ҷаҳонӣ, ки оқибат ва ифодаи бӯҳрони умумии капитализм ба шумор мерафт, ин бӯҳронро тезтунд гардонда империализми ҷаҳониро суғум намуд. Коргарон ва солдатҳо 27 февралӣ (12 март) соли 1917 дар Петроград шӯриш бардошта, подшоҳро аз тахт сарнагун карда, Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳоро ташкил доданд. «Ба коргарони рус, – навишта буд В.И.Ленин, – чунин шараф ва иқболе насиб шуд, ки якумин шуда револютсияро, яъне ҷанги бузург, ягона ҷанги қонунӣ ва ҳаққонии мазлумонро бар зидди золимон сар кунанд».²³

Ба шарофати роҳбарии партияи болшевикӣ, ба шарофати гегемонии пролетариат револютсияи буржуазӣ-демократии феврал дар тамоми сарзамини васеи Россия ғалаба кард.

Дар натиҷаи ҳоинии эсерҳо ва меншевиконе, ки ба роҳбарияти Советҳо даромада гирифта буданд, ба сабаби зудбоварии аз ҳад зиёди оммаҳои васеи коргарон ва солдатҳо, ки аз аввалин комёбиҳои револютсия сармаст шуда буданд, ҳокимияти давлатиро буржуазия ба дасти худ мегирад. Ҳокимияти нави давлатӣ дар шахси Ҳукумати Муваққатӣ аз намоёндагони буржуазия ва помещикони буржуазияшуда иборат буд.

Ба як тарзи махсус ба ҳам пайвастанӣ ду диктатура: диктатураи буржуазия дар шахси Ҳукумати Муваққатӣ ва диктатураи пролетариат ва деҳқонон дар шахси Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳо вазъияти ба вучудомада,

²¹ ЦГА Узб. ССР, И. 1, оп. 31, д. 1128, лл. 5–8 ва ғайра.

²² ЦГА Узб. ССР, И. 17, д. 166, лл. 11–14.

²³ Ленин В.И., Асарҳо, ҷ. 23, с. 385.

рафти вусъати воқсаҳои революциониро чи дар тамоми мамлакат ва чи дар Осиёи Миёна ҳам муайян кард.²⁴

Революсияи феврал оммаи васеи халқи Осиёи Миёнаро сахт ба ҷунбиш овард. Дар рӯзҳои аввалини революсия аввал дар Тошканд, баъд дар дигар шаҳрҳои кишвар, аз ҷумла дар шаҳрҳои аксарияти аҳолиаш тоҷик дар Самарқанд, Хуҷанд, Ўротеппа, Бухорои Нав (Когон) Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо ба вучуд омаданд. Дар баробари Советҳо ташкилотҳои иттифоқҳои касабаи коргарон, косибон, ҳунармандон ва дигар табақаҳои аҳли меҳнат таъсис меёфтанд. Дар Самарқанд Иттифоқи мусулмонони меҳнаткаш («Иттифоқ») роли калон мебозид, ки бисёр ғаёлонии он сиёсати болшевиконро суботкорона ва бо ҷиддият дастгирӣ мекарданд. Дар Хуҷанд, ки дар байни аҳолии он роҳи оҳанчиён хеле зиёд буданд, «Комитети роҳи оҳанин коргарон ва деҳқонони стансияи Хуҷанд» таъсис карда шуд.²⁵

31 март дар маҷлиси муттаҳидаи Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳои Тошканд, Комитети иҷроия, инчунин намояндагони Совети депутатҳои мусулмонон ва Совети деҳқонон дар бораи барҳам додани генерал-губернаторӣ яқдилона қарор қабул карда шуд. Ин ғалабаи калони революсия ба ҳисоб мерафт.

Як қисми халқи тоҷик, ки дар кишвари Туркистон зиндагонӣ мекард, ба муборизаи революсионии халқҳои Россия ҳамроҳ шуд. Дар зери таъсири пролетариати Россия ва бо ёрии вай дар як қатор шаҳрҳо иттифоқҳои мусулмонони меҳнаткаш ва Советҳои депутатҳои коргарони мусулмон ташкил меёбанд, ки дар онҳо меҳнаткашони миллати маҳаллӣ бо қисми болшевикии Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо ҳамкорӣ карда, таълими муборизаи революсионӣ мегиранд.

Дуҳокимиятӣ дар Туркистон дар ҳамин зоҳир мешуд, ки дар баробари Советҳо комитети туркистонии Ҳукумати Муваққатӣ ҳамчун органи олии ҳокимият дар кишвар ташкил дода шуда буд, дар маҳалҳо (вилоят ва уездҳо) комиссарони Ҳукумати Муваққатӣ гузошта шуда буданд, инҳо органҳои ҳокимияти буржуазӣ ба ҳисоб мерафтанд, ки сиёсати Ҳукумати Муваққатиро ҷорӣ мекарданд, сиёсатеро, ки аз ҷумла, барои дар Туркистон нигоҳ дошта шудани машинаи кӯҳнаи давлатӣ равона карда шуда буд.

Ҳукумати Муваққатии буржуазӣ тамоми чораҳои меҳнатӣ, ки режими мустамликавию дар Осиёи Миёна нигоҳ дорад. Ҷаллоди халқҳои Осиёи Миёна - генерал Куропаткинро Ҳукумати Муваққатӣ дар вазифаи пештарааш монанд. Вазири ҳарбии Ҳукумати Муваққатӣ капиталист Тучков дар телеграммаи худ изҳори боварӣ мекард, ки генерал Куропаткин барои нигоҳ доштани тартибот дар Туркистон «таҷрибаи худро истифода хоҳад бурд». Бо мақсади нигоҳ доштани ин «тартибот» губернаторони вилоятӣ, сардорони уезд ва тамоми дастгоҳи политика дар ҷойҳои худ монанд шуданд.

Ҳамаи маҳдудиятҳои миллие, ки дар замони подшоҳӣ вучуд доштанд, бе-кор карда нашуданд, меҳнаткашон мисли пештара аз ҳуқуқ маҳрум буданд. Сардори комитети кадетҳои Туркистон Шепкин ба деҳқонони меҳнаткаш таҳдид мекард, ки барои заминҳои мулкдорони калон ва бойҳоро худсарона зер карда гирифтанишон ҷазои саҳт хоҳад дод. Коргароне, ки рӯзи кори 8-соата талаб мекарданд, дучори таъкибот мешуданд. Ба таври дигар гӯем, буржуазия ба сари ҳокимият омада барои аз миён бурдани на зулми иҷтимоӣ ва на миллий ҳатто кӯшиш ҳам накард. Вай баъзе зухуроти дурушти сиёсати

²⁴ Искандаров Б.И., 1970, с. 28–35.

²⁵ «Очерки истории Коммунистической партии Туркестана», вып II, 1959, с. 32.

миллӣ-мустамликавии ҳукумати подшоҳиро (фақат зоҳиран) аз байн бурда, онҳоро бо сиёсати нозуктар ва аз ин рӯ боз ҳам хавфноктар иваз намуд.

Буржуазияи миллӣ, унсурҳои феодалӣ-бой кӯшиш мекарданд, ки болоравии кайфияти миллии озодихоҳии оммаи халқро зери роҳбарии худ гирифта ва онро ба манфиати маҳдуди синфиашон истифода баранд.

Ба андозаи дар Россия ривоҷ ёфтани ҳодисаҳои революсионӣ моҳияти зиддихалқии ҷадидизм торафт ошкортар мешуд. Табаддулоти моҳи феввали соли 1917-ро ҷадидҳо бо вачду шодии тамом истиқбол гирифтанд. Хабарҳои револютсия расидан замон моҳи марти соли 1917 дар Тошканд «Шӯрои исломия» ном ташкилоти буржуазии миллатчигӣ таъсис ёфт, ки ба он собиқ депутати Думаи II давлатӣ Муллоабдувоҳид Қориев ва ҳамон Мунавварқорӣ Абдурашидов сарварӣ мекарданд. Онҳо бо М. Чукаев ва И. Сайфулмулуков барин пешвоёни пантуркия ба Шӯрои муттаҳидаи кишварии исломии Туркистон роҳбарӣ мекарданд ва «Турк эли» («Халқи турк») ном як газетача ҳам мебароварданд.

Моҳи апрели соли 1917 миллатчиёни буржуазии Осиёи Миёна дар Тошканд съезди мусулмонони Туркистонро даъват карданд. Иштирокчиёни съезд эълон карданд, ки барои интишори нуфузи буржуазияи миллӣ дар байни аҳолии Осиёи Миёна ғояҳои панисломия ва пантуркизмро ҳатталимкон васеъ истифода бурдан даркор. Дар съезд ягон масъалае муҳокима нашуд, ки барои беҳтар шудани аҳволи деҳқонон ё косибон лозим бошад. Ҷадидон ва пайравони онҳо «соҳибхитиёрӣ ва худидоракуний»-и Туркистонро талаб карданд, то ки фақат худашон меҳнаткашонро толону тороҷ кунанд. Онҳо кӯшиш мекарданд, ки сохти кӯҳнаи нимфеодалиро барқарор нигоҳ доранд, таъсири дини ислому ходимони он, таъсири буржуазияи миллиро ба халқҳои Осиёи Миёна мустақкамтар кунанд.

Пешвоёни ҷадидҳо – М. Беҳбудӣ, Мунавварқорӣ Абдурашидов, Абдурауф Фитрат ба тарғибу ташвиқи ғояҳои пантуркизм аҳамияти махсус дода, «бою камбағал»-ро даъват мекарданд, ки «дар роҳи як мақсад» хизмат кунанд ва бо ҳамин байни меҳнаткашони маҳаллӣ ва камбағалони рус низоъ меандохтанд. Дар ин кор «Тўрон» ном гурӯҳи буржуазии миллӣ, ки сонитар ба «Ташкилоти федералистони турк» («Турк адам марказият») табдил ёфт, мақоми намоён дошт.

Ташкилоти маҳаллии буржуазии «Шӯрои исломия» ва ташкилоти феодалии динии «Уламо» таъсис ёфтанд, ки майдони амалиётшон хеле васеъ буд. Онҳо шиорҳои контрреволюсионӣ, шиорҳои панисломия ва пантуркизмро пешбарӣ карда, меҳостанд, ки оммаи маҳаллии меҳнаткашро аз қафои худ гирифта баранд, оммаеро, ки бедор шуда буду аммо аз қайди ҷаҳолат ва азияти асрина раҳо наёфта буд.

Роҳбарони ин ташкилотҳо худро ҳомиёни дини ислом ва манфиатҳои умумимиллӣ ба қалам дода, табақаҳои боқимондаи ноогоҳи аҳолии маҳаллиро ба муқобили болшевикон иғво медоданд. Масалан, дар Хуҷанд ташкилоти «Шӯрои исломия» чунин овоза паҳн карда буд, ки гӯё болшевикон молу мулки мардумро кашида гирифта, ҷамъиятӣ қардан меҳостаанд, гӯё болшевикон расму оини диниро манъ карда, дини мусулмониро нест қардани будаанд. «Шӯрои исломия» ва махсусан «Уламо» аҳолии маҳаллиро на ин ки фақат барои ба болшевикон пайравӣ қардан, балки барои иштирок қардан ба ҳар як ташкилоти меҳнаткашон таъқиб менамуданд.

Органи Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳои Тошканд «Наша газета» моҳияти зиддихалқии амалиёти «мустамликадорони навбаромад»-и ҳайъати Ҳукумати Муваққатӣ ва хиёнаткориҳои миллатчиёни буржуазиро бо

далелу исботҳо фош карда ба меҳнаткашон (алалхусус, ба меҳнаткашони маҳаллӣ) моҳияти ҳақиқии мутаассибонро нишон меод. «Инак боз як касофати дигар шуд – балои севум омад, ки номаш «Уламо» будааст – навишта буд «Наша газета» – Ин бало аз қаҳтию вабо ҳам бадтар. Ин як селай бадаъмолони шаҳри кӯҳна аст, ки аз офати ҷанг миллионҳо сӯм дуздидаанд, аз ҳисоби кулфати мардум давлатманд шудаанд».²⁶

Дар моҳҳои аввали Револютсияи феврал ба миллатчиёни буржуазӣ муясар шуд, ки қисме аз аҳолиро гаранг карда аз паси худ баранд. Онҳо мекӯшиданд, ки дар Осиёи Миёна зидди болшевикҳо fronti ягона ташкил диҳанд, зеро таъсири болшевикон ба халқҳои Осиёи Миёна рӯз ба рӯз меафзуд. Ҷадидон, панисломчиҳо, пантуркчиҳо ба тарғиботи ташвиқоти болшевикон шиори худ «миллати ягонаи мусулмон»²⁷-ро муқобил гузоштани мешуданд, синфҳои гуногунро ба иттиҳод даъват мекарданд. Дар ин бобат як хитобаи Фитрат хеле ҷолиби диққат аст:

«Мусулмонони Туркистон! – навишта буд вай дар хитобааш, – биёед, аз барои пайғамбар, аз барои дин, аз барои илм муттаҳид шавем; ба низои байнихудӣ ва тафрикаи синфӣ чашм пӯшем, худро бо риптаҳои дӯстию иттиҳод барбандем, ки нахустпанди ислом аст, биёед, даст ба ҳамдигар диҳем»²⁸.

Вале вазифае, ки онҳо назди худ гузошта буданд, ба ҳеҷ вачҳ иҷро наместуд. Програмаи ленинии ҷамъияти болшевикӣ дар масъалаи миллӣ ҳалли ҳамон масъалаҳои умдаеро дар назар дошт, ки миллионҳо меҳнаткашони тамоми миллатҳо ба умеди ҳалли он масъалаҳо буданд ва ҳамин нияти ҷамъияти болшевикон ба дили ҳамаи меҳнаткашон роҳ меёфт ва ба туфайли ҳамин мардуми ғушаву канорҳои Россия ҳам, аз ҷумла халқҳои Осиёи Миёна ғаёлона болшевиконро дастгирӣ мекарданд.

Худи ҳаёт ба ҷараёни аз ҳам ҷудошавии синфҳои аҳолии маҳаллӣ ёрӣ расонд. Меҳнаткашони тоҷик ва туркману қирғиз торафт бештар боварӣ ҳосил мекарданд, ки бойҳои маҳаллӣ мардумро ба ягонагии миллӣ даъват карда, дар амал аз ҳисоби бародарони «ҳамхун»-и худ – деҳқонон ва камбағалони қашшоқу гуруснаи шаҳр, давлатманд мешаванд. Чунин воқеаи ҷолиби диққатро мисол меоварем, ки онро матбуоти болшевикӣ хабар дода буд: «Масъалаи озуқаворӣ дар Ўротеппа бисёр мушкил аст. Мардум аз гуруснагӣ аз вулӯҳҳои дар гирду атроф будаи Басманда, Шаҳристон ва дигар маҳалҳо, ба сӯи Дарё мегурезанд. Чунки дар Дарё ба ҳар ҳол арзан ҳаст. Воқеан, бо ин арзан корҳои беҳаёна мекунанд, бойҳои Ўротеппа дар стансияи Кривошенно ҳар пуд арзанро 28 сӯмӣ харида, онро рустӣ бо поезди пассажирий ва молкашон ё бо ароба ба Ўротеппа мекашонанду дар ҳавлиҳашон орд карда, ба мардуми гурусна ҳар пудашро 50 сӯмӣ мефурӯшанд»²⁹.

Оммаи меҳнаткаш торафт бештар ба ҳамин маънӣ сарфаҳм мерафтагӣ мешавад, ки байни камбағалони аз гуруснагӣ мурдаистода ва сабабгорони ин гуруснагӣ – бойҳои савдогар, ки ба ташкилоти «Шӯрои исломия» сардорӣ мекунанд, ҳеҷ гуна манфиатҳои «умумимиллӣ» шуда наметавонад.

²⁶ Аминов А., Бобоҳўҷаев А., 1966, с. 121.

²⁷ Ҷадидизм умуман манфӣ бошад ҳам, ба он муваққатан одамони поквичдони ҷўянда ҳам ҳамроҳ мешуданду програмаи зиддиҳалқии миллатчиёни буржуазиро эътироф намекарданд ва ба андозаи фош шудани моҳияти иртиқонии ҷадидизм аз он дур мешуданд.

²⁸ Газ. «Хуррият», 25 июни с. 1917.

²⁹ «Наша газета», № 121, Тошканд, с. 1917 (Дарё – маҳаллаи Сир-Дарё ба назар дошта шудааст).

Фаъолияти собиқ мардикорон, яъне ононе, ки барои кори ақибгоҳ ба Россия сафарбар шуда буданд, ба инкишофи шуури синфӣи пролетарҳову косибону деҳқонони маҳаллӣ хеле мусоидат кард. Онҳо ба Россия рафта, зуд ба майдони муборизаи шадиди сиёсӣ мебаромаданд, дар роҳи муборизаи фаълонии зидди зулмон дарси муҳим мегирифтанд ва бисёр вақт дар ҳамон ҷойҳо ба партияи болшевикон аъзо мешуданд. Албатта, ҳамаи коркунони ақибгоҳро яхсела гуфта ҳисоб кардан нодуруст мебуд. Қисми болонишини онҳо, ки аз амалдорони хурди подшоҳӣ ва намоёндогони рӯҳониён иборат буданд, ҳамаи чораҳоро медиданд, ки коркунони ақибгоҳ бо коргарони рус ва украин алоқадор нашаванд. Аксар вақт аз рӯи маълумоти онҳо коркунони ақибгоҳро ҳабс ва маҳкум мекарданд.

Аммо ҳамаи чораҳое, ки ҳукумати подшоҳӣ ва дертар Ҳукумати Муваққатӣ, буржуазияи миллий ва рӯҳониёни мусулмон барои мардикорони ақибгоҳро, инчунин меҳнаткашони миллатҳои маҳаллиро, аз таъсири идеяҳои болшевикӣ нигоҳ доштан медиданд, натиҷаи дуруст набахшид.

Мана, як мисоли ҷолиби диққат. Дар солҳои мардикоригӣ дар қатори дигарон ҳукуматдорони подшоҳӣ Ҷӯра Зокиров ва Абдуқодир Раҳимбоевро ҳам ба кори ақибгоҳ ба Россия гирифта рафтанд. Ҷӯра Зокиров ба заводи шахри Бердянск (ҳозир шахри Осипенко) афтод. Дар ин ҷо на фақат бо ғояҳои ленинии сотсиал-демократӣ шинос шуд, балки ба дурустии онҳо имони комил пайдо кард. Пас дар байни дигар мардикорони осеёмиёнагӣ фаълонии ташвиқоту тарғибот бурд. Ёро ҳатто ба депутатии совети шахри Бердянск номзад ҳам карданд.

Фаъолияти Абдуқодир Раҳимбоев ҳам чунин буд. Вай ба шахри Харьков ба заводи «Ширкати умумии электрикӣ» афтод. Баъдҳо Абдуқодир Раҳимбоев ба ёд меовард, ки чӣ гуна ба маҷлисҳои коргарони русу украин мерафт, чӣ гуна онҳоро бо ҳаёти халқҳои Осиёи Миёна шинос мекард ва худаш ҳам чӣ гуна аз воқеияти Россия ва Украина воқиф мегардид: «Ман ҳамон вақтҳо саводи дуруст надоштам, хусусан саводи аврупоӣ надоштам; аммо забони аврупоиро надонам ҳам ҳаракат мекардам, ки ҳамаи гапҳои дар маҷлисҳо мешудагиро фаҳмида гирам ва худам барои дигар дӯстони туркистонӣ тарҷумонӣ ҳам мекардам». Коргарони русу украин ба вай газета хонда воқеаву ҳодисаҳои замонаро фаҳмонда медоданд, худӣ Раҳимбоев бо ташкилотӣ болшевикон алоқаи мустақкам дошт ва бо ҳидояти ячсикаи партиявӣ завод дар намоишу митингҳо иштирок мекард.³⁰

Маълум ки вақте Зокиров, Раҳимбоев ва дӯстони онҳо, ки дар кӯраи ҳодисаҳои револотсионӣ қисми европоӣи Россия обутаб ёфта буданд, ба шахру деҳоту авулҳои худ баргаштанд, дарсҳои оид ба ҳамкорию ҳамфикрии синфӣи дар он ҷойҳо гирифтаи худро зуд ба кор бурданд. 25 майи соли 1917 дар Хучанд ба муносибати бозгашти мардикорон митинг шуд ва иштирокчиёни он Совети депутатҳои мардикорони коргарро интихоб карданд. Ҷӯра Зокиров, Абдуқодир Раҳимбоев, ки дар фаъолияти ташкилотҳои револотсионӣ мақоми намоён доштанд, аъзои Президиуми ин Совет шуданд.

Асосан ба шарофати ғайрату хизмати мардикорони ба Россия рафта омадагӣ моҳи июни соли 1917 дар Хучанд Совети интернационалии меҳнаткашон таъсис ёфт ва чор депутати он ба ҳайъати Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳои шахр ҳамчун вакил фиристода шуданд.³¹ Ин гуна ҳодисаҳо ба бисёр дигар маҳалҳои Туркистон ҳам хос буданд.

³⁰ «Очерки истории Коммунистической партии Туркестана», вып. II, 1959 с. 35,

³¹ Дар ҳамон ҷо, с. 38–39.

Ташкилотҳои болшевикӣ, ки дар шаҳрҳои Осиёи Миёна пайдо шуда буданд, ба иттифоқҳои меҳнаткашони маҳаллӣ, «Иттифоқ» ва Совети депутатҳои мусулмонон бештар таъсир мегузаронданд. Пролетарҳо, деҳқонон ва ҳунармандони меҳнаткаш аз миллатҳои маҳаллӣ торафт бисёртар ба сафи партияи болшевикӣ медаромаданд. Дар ин бобат баҳои комитетҳои партиявӣ ба аввалин болшевикони миллатҳои маҳаллӣ бисёр ҷолиби диққат аст: «Пролетарҳои асил, ки фақат бо меҳнати худ зиндагӣ мекунанд, онҳо бо шавқу рағбати бағоят калон, бо ёрии тарҷимонҳо, идеяҳои сотсиал-демократияро гӯш карда, фаҳмида мегиранд; бо қувваи фаросати пролетарӣ... нуктаҳои асосии ҳаракати коргариро аз худ мекунанд. Онҳо ба сафи партия дохил шуда, аз ёрии боғайрат мешаванд, вазифаҳои худро бо майли тамоми ҷиро мекунанд»³².

Съезди II кишвари ташкилотҳои РСДРП-и Туркистон, ки моҳи июли соли 1917 дар Тошканд кушода шуду ба кори байни мусулмонон махсус диққат дод, дар ин бобат аҳамияти калон дошт. Дар резолюсияҳои съезд зарурати «аз банди ғояҳои клерикалию буржуазӣ раҳо додани мусулмонон, ҳамчунин равшан кардани худшиносии пролетариати мусулмон» қайд шуда буд.

На фақат дар шаҳрҳо, балки дар деҳоти Осиёи Миёна ҳам авҷ гирифтани муборизаи шадиди синфӣ, дар маҳалҳои гуногун таъсис ёфтани Советҳои революционӣ демократии мусулмонони меҳнаткаш, ки бо Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо муттаҳид мешуданд ё амалиёти худро бо он мутобиқ менамуданд, шиору программаи РСДРП-ро комилан тарафдорӣ мекарданд – ҳамаи ин падидаҳо гавари муҳим ва бурҳони қотеъи ҳамин буданд, ки табақаҳои васеи аҳолии Туркистон бо миллатчиёни буржуазӣ, ҷадидҳо, пантуркчиҳо не, балки ба ҳимоятгарони содиқи кори халқ – болшевикон пайравӣ мекунанд. Агар дар давраи революсияи соли 1905 дар байни миллатҳои маҳаллӣ танҳо ягон-ягон кас бевосита кори революционӣ мебудро бошад, ҳоло садҳо тоҷикон, ўзбекон, қазоқон, туркманҳо, қирғизҳо ва намоёндагони дигар халқҳои Осиёи Миёна ба сафи партияи болшевикӣ дохил мешуданд. Дар зери роҳбарии партияи болшевикӣ иттифоқи пролетариати рус бо меҳнаткашони миллатҳои мазлум ташкил меёфт.

Дар арафаи революсияи февралӣ буржуазӣ-демократӣ партияи мо доир ба масъалаи милли назарияи аз тарафи В.И.Ленин чуқур асоснок кардашудае дошт, ки ин дар кори бомуваффақият ташкил ёфтани иттифоқи пролетариати рус бо меҳнаткашони миллатҳои мазлум бисёр кўмак расонд. Ташкилотҳои партиявӣ дар кори худ, ки байни меҳнаткашони миллатҳои маҳаллии гўшаву канори мамлакат, аз ҷумла, байни меҳнаткашони Осиёи Миёна мебуданд, чунин асарҳои В.И.Ленинро, монанди «Мулоҳизаҳои танқидӣ оид ба масъалаи миллий», «Дар бораи ҳуқуқи худмуайянкунии миллатҳо», «Революсияи сотсиалистӣ ва ҳуқуқи худмуайянкунии миллатҳо», «Ҷамъбасти мубоҳиса дар бораи худмуайянкунӣ», ки дар солҳои 1913–1916 навишта шуда буданд, ба роҳбарӣ мегирифтанд.

Қисми зиёди халқи тоҷик, ки дар аморати Бухоро сукунат дошт, аз нуқтаи назари ба революсияи ҳамроҳшавӣ дар шароити на чандон мусоид буд. Агарчанде ки амир Олимхон дар телеграммаи худ ба номи генерал-губернатори Туркистон Куропаткин ба муносибати хушӣ ба хушӣ ва ба тариқи тамоми ӯсоишта ба сохти нав гузаштани тамоми Туркистон мамнунияти самимона изҳор карда буд, ё худ агарчанде ки Агентии сиёсии императорӣ дар Бухоро

³² «Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Туркестане». Сб. документов. 1947, с. 41.

бо қарори Ҳукумати Муваққатӣ Резидентии Россия номида шуда буд, дар аморати Бухоро аслан ягон дигаргунис ба амал наомад. Дар ин мобайн дар аморат дар маҳалҳои руснишин вазъият якбора тезтунд шуд. Ҳанӯз 8 марти соли 1917 вақте хабари суқути подшоҳ ба ин ҷойҳо расид, коргарони роҳи оҳани стансияи Когон митинги калон оростанд, ки дар он шаш ҳазор одам иштирок кард. Дар ин митинг болшевик П.Г.Полторатский нутқи оташин эрод намуд. Пас аз ин дере нагузашта меҳнаткашони маҳаллӣ яроқу аслиҳаи политсайҳоро кашаида гирифтанд ва маҳбусони сиёсиро озод карданд. Дар телеграммаи бадвоҳимаи Гумоштаи сиёсии Россия дар Бухоро Миллер, ки ба Тошканд, ба генерал-губернатор Куропаткин фиристода буд, гуфта мешуд: «Коргарони сершумори рус, ки дар заводҳои пахтаву рағғани Бухоро кор мекунанд ва коркунони роҳи оҳани Осиёи Миёна ва Бухоро ба таъсиси муассисоте шуруъ карданд, ки аз рӯи гуфтаи онҳо бояд ҷои муассисаҳои политсия ва аз афти кор, ҷои дигар муассисаҳои давлатии моро гиранд».³³

Ҳукумати Муваққатӣ мекӯшид инони вазъиятро ба даст гирад. Моҳи майи соли 1917 дар Когон, Чорҷўй, Тирмиз, Каркӣ комитетҳои иҷроия ташкил шуданд, ки бояд ба маҳалҳои руснишин роҳбарӣ мекарданд. Дар аввалҳои моҳи май дар Бухоро съезди вилоятӣ ин комитетҳо Комитети вилоятӣ таъсис кард, ки ба Комитети туркистонии Ҳукумати Муваққатӣ тобеъ буд.

Дар баробари ин органҳои ҳокимияти халқӣ – Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо ташкил мешуданд. Ба қавли прокурори суди округи Самарқанд, советҳо на фақат бо масъалаҳои сиёсати хориҷию дохилӣ, балки бо масъалаҳои ҳаёти рӯзмарра, алаҳусус, масъалаи озуқа ҳам «машғул» мешуданд. «Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо дар пешии мардум эътибори баланд доранд, онҳоро муассисаҳои давлатӣ ва ашхоси расмӣ ҳам эътироф мекунанд. Эътибори комитетҳои иҷроия (яъне органҳои Ҳукумати Муваққатӣ – Б.Ғ.) камтар аст. Ин комитетҳо дар қатори Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо амал кунанд ҳам, ҳеҷ обрӯ надоранд. Сабаб бояд ҳамин бошад, ки ин комитетҳо мисли Советҳои коргарон ва солдатҳо он қудрати реалие надоранд, ки барои дар ҳаёт ҷорӣ намудани қарорҳои худ истифода баранд»³⁴. Чӣ тавре мебинем, прокурори Самарқанд дидаи бино доштааст. Органҳои ҳокимияти халқ бар ташкилотҳои сунъии буржуазия эсеру меншевикӣ афзалияти калон пайдо мекарданд.

Ташкил ёфтани Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳо, болоравии кайфияти революционӣ дар шаҳрҳои Осиёи Миёна ба оммаи халқи тоҷик дар аморати Бухоро рӯҳи революционӣ мебахшиданд. Аммо ба ғўнаю канори дурдасти давлати хонӣ дар он вақт хабарҳои ҳаққонӣ дар бораи революцияи феврал ҳанӯз рафта намерасиданд.

Табақаи пролетарии аҳолии маҳаллӣ ҳанӯз камшумор буд. Деҳқонон ба муллоҳо бовар мекарданд, онҳо аз ҷиҳати сиёсӣ ниҳоятдараҷа қафомонда буданд. Унсурҳои иртиқой қисми зиёди аҳолии маҳаллиро дар таъсири худ нигоҳ медоштанд. Бо вучуди ин, дар ҳамон вазъияте ки аморати Бухоро фаро гирифта буд, таъсири зӯри революция мушоҳида карда мешуд, дар байни меҳнаткашон ҳашму ғзаб аз беҳуқуқӣ дар аморат ва бедодғарӣҳои амиру муқаррабонаш торафт меафзуд.

³³ ЦГА Узб. ССР, И. 3, оп. 2, д. 514, л. 100.

³⁴ «Подготовка и проведение Великой Октябрьской социалистической революции», Сб. документов, 1947, с. 117.

Ҷадидони Бухоро ҳам ба ҷунбиш даромада буданд, аммо онҳо барои гузаронидани ягон ҳел ислоҳоти асосӣ, ки ба манфиати халқ равона шуда бошад, ҳаргиз намерӯишанд. Ҷадидон ба амир талаботи қатъӣ пешниҳод накарданд ва бо як эҳтиёткорӣ калон «азҳадгузариҳоро» дар системаи ҳукуматдорӣ амир маҳкум мекарданду бас. Онҳо ҳаргиз нияти сарнагун кардани амирро надоштанд. Онҳо кӯшиш мекарданд, ки бо ёрии Ҳукумати Муваққатӣ дар системаи ҳукуматдорӣ баъзе ислоҳоти ночиз дароварда дар корҳои давлатӣ худро ҳафз намоянд.

Амири Бухоро барои ором кардани халқ ва мустаҳкам кардани пояи давлати худ 7 апрели соли 1917 дар бораи «ислоҳот» манифест баровард. Дар ин манифест ба ғайр аз ваъдаҳои хушкӯ холии умумӣ чизе набошад ҳам, ҷадидони Бухоро ба ваҷд омаданду бо шиори «Зинда бод амири озодидӯст» ба намоиш баромада, изҳори миннатдорӣ тамаллуққоронаи худро ба амир ифода карданд. Аммо азбаски ҳукуматдорони амир ҳатто ҷадидони хушомадгӯро ҳам «револотсионерон»-и хатарноктарин ҳисоб мекарданд, баъди намоиш онҳоро ба таъқибкунӣ даромаданд. Махсусан мардуми меҳнаткаш ва ходимони ҳақиқатан тараққишпарвари аморати Бухоро ба таъқиботи саҳт дучор гардиданд.

Дар ин рӯзҳо ҳамаи зиндонҳо аз бандиён пур буданд. Ҷаллодони амири Бухоро дар кӯчаҳо ҳатто одамонро ҳам медаштанд, ки сару либосашон назар ба ақидаи онҳо «ба рӯи мусулмонӣ» муносиб набудааст. Гурӯҳ-гурӯҳ одамони бегуноҳ ҳар рӯз ба марги пуразаб гирифта мешуданд. Саҳҳо одамонро бо андак шубҳа ҷӯб зада ҷазо медаштанд. Бо фармони амир С. Айниро дастгир карда 75 ҷӯб мезананд ва ба зиндон мебартоянд. Ёро солдатҳои револотсионии рус, ки аз Бухоро гузашта ба хонаҳои меҳарташанд, аз марг ҳалос мекунаанд. Ҳукумати Муваққатӣ барои маҳдуд кардани қатлу қуштори ваҳшиёнаи амири Бухоро ҷорас намерид. Резидентии Россия, ҳам, ки намоёндагии дипломатии Ҳукумати Муваққатӣ дар назди амир ҳисоб меёфт, нисбат ба бедодгарии ҷаллоди хунхор - амир Олимхон бебарво буд.

Иртиҷоъ дар Бухоро муваққатан тантана кард. Аммо рӯи револотсионии оммаи меҳнаткаш рӯз ба рӯз болотар мешуд.

* * *

В.И.Ленин дар «Тезисҳои апрелии» машҳури худ ҷунин вазифаи нава мегузорад: «...Аз марҳилаи якуми револотсия, ки дар натиҷаи ба қадри қифоя шуурнок ва муташаққил набудани пролетариат ҳокимиятро ба буржуазия додааст, ба марҳилаи дувуми вай гузашта аст, ки ин марҳила бояд ҳокимиятро ба дасти пролетариат ва камбағалтарин табақаҳои деҳқонон диҳад».³⁵

Россия дар арафаи револотсияи нава, револотсияи сотсиалистӣ меистод. Партияи болшевикон синфи коргар ва деҳқонони камбағалтарини ҳамаи халқҳои Россия, аз ҷумла халқҳои Осиёи Миёнаро барои ба амал баровардани ин револотсия тайёр мекард.

³⁵ Ленин В.И., Асарҳо, ҷ. 31, с. 4.

4. МАОРИФПАРВАРӢ ВА АДАБИӢТИ ТОЧИК (НИМАИ ДУВУМИ АСРИ XIX - ИБТИДОИ АСРИ XX)

Маорифпарварӣ дар нимаи дувуми асри XIX – ибтидои асри XX

Ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба равнақи маданияту санъату адабиёт объективона мусоидат кард. Олимони тараққипарвари Россия дар бобати тадқиқи иқтисодиёт, этнография, таърих, забон, адабиёт, сарватҳои табиӣ ва ғайраи Осиёи Миёна хизмати калон карданд.

Бисёр мутафаккирон ва шоирони Осиёи Миёна аз намояндагони зиёӣни пешқадами Россия сабақ мегирифтанд. Тадриҷан адабиёти кишвар ҳам пеш рафт. Дар ташаккули ҷаҳонбинии мутафаккири шаҳри он солҳо Аҳмад Маҳдуми Дониш, мулаққаб ба Аҳмади Калла (1827–1897) таъсири маданияти пешқадами Россия калон аст.

Аҳмади Дониш яке аз фозилтарин одамони Бухоро ба шумор мерафт. Ӯ дар бораи худ ба таври ҳаққонӣ навишта буд, ки дар симои як шахс духтур, шоир, мусиқачӣ, рассом, мунаҷҷим, олим ва хаттотро муҷассам намудааст. Аҳмади Дониш ба ивази озодфикрӣ ва ақидаҳои танқидиаш ба «кофирӣ» ном бароварда буд. Бо вучуди ҳамин ҳам, дониш ва маълумоти фавқуллодаи ӯ амиро ро маҷбур мекард, ки ба вай бо назари эътибор нигарад. Аҳмади Дониш ба сифати котиби сафорати амир се маротиба ба Петербург сафар карда буд. Шиносой бо Россия ва маданияти рус дар тамоми ҳаёт ва фаъолияти ӯ роли ҳалқунанда бозид. Дар ҳамон шароити таърихӣ, ки Аҳмади Дониш умр ба сар мебард, барои алоқа пайдо кардан бо одамони пешқадами Россия имконият надошт ва ба пояи ҳалли революсионии масъалаи дигаргун кардани тарзи зиндагонӣ расида наметавонист. Ӯ дар иброи мақсад ва орзуҳои сиёсии худ ба шиори ҳаёларастонаи подшоҳи маърифатнок рӯ меовард. Ба ақидаи вай, агар амир ба фоидаи маорифи халқ «бовар кунонда шавад», гӯё ҳуди ҳамин барои ба тарзи нав сохтани ҳаёти воқеии Бухоро кофист. Лекин, дар айни замон, Аҳмади Дониш барои таъсис намудани идораҳои машваратӣ ва ба ин восита маҳдуд гардонидани яккахукиронӣ баромад мекард. Рӯҳи тамоми гуфтаҳои ӯро меҳру муҳаббат нисбат ба халқ ва ғамхорӣ барои саодатмандии он фаро гирифтааст. Аҳмади Дониш асли моҳияти ҳукумати мутлақан Россияро дарк карда натавониста бошад ҳам, аммо Россияро бо Бухоро муқоиса карда, табиист, ки аз маданият, саноат ва шахрҳои рус ба ваҷд меомад.

Муҳимтарин асари Аҳмади Дониш рисолаи «Наводир-ул-вақоъ» мебошад, ки аз маҷмӯи порчаҳои илмӣи фалсафӣ, публицистӣ ва бадеӣ фароҳам омадааст. Аҳмади Дониш дар ақидаҳои фалсафии худ дар мавқеи идеалист монда, монанди Абӯалӣ ибни Сино ва Умари Хайём ба таълимоти абадияти олам ва офариданашудани он мухлис будани худро низ изҳор доштааст, ки ин дар шароити онвақтаи ҷумҳурии Бухоро ҳамаи пояҳоро ба ларза медаровард. Ӯ дар рисолаи оид ба таърихи ҳукумронии сулолаи Манғитияи Бухоро, ки ба тариқи пинҳонӣ паҳн гардида буд, Бухорои феодалиро ба зерӣ танқиди саҳт гирифта, ошкоро гуфтааст:

«Бас, агар ҳоли султонро тафтиш кунӣ фосиқе, золиме, саффоке; ва қозӣ марди мурғашӣ ҳаромхоре, ғосибе; ва раис к... бедиянате ва асос мухаммир ва муқаммир, саргурӯҳи роҳзанон ва саркардаи сориқон мебуд»³⁶.

³⁶ Аҳмади Дониш, 1959, с. 72.

Вай ҳамчунии пешбонӣ карда буд, ки наҷот аз зулму истибдод фақат бо ёрии халқи рус муяссар хоҳад шуд.

Тамоми одамони боистеъдоду покқивдони он солҳои Бухоро дар атрофи Аҳмади Дониш гирд меомаданд. Устод Айни дар «Ёддоштҳо»-и худ хеле зиндаву таъсирбахш ба қалам медиҳад, ки чӣ тавр Аҳмади Дониш ба тадриҷ худро аз дарбор дур мекашид ва дар атрофи худ одамонро чамъ мекард, ки кӯшиш доштанд мардумро аз банди ҷоҳилий ва бенавоӣ раҳо диҳанд.

Ба ин тариқа фикру ақидаҳои Аҳмади Дониш, бо вучуди он ҳама маҳдудиятҳои синфӣ худ, нисбат ба он замон ақидаҳои пешқадам ва прогрессивӣ буданд. Бузургтарин хизмати Аҳмади Дониш аз ин иборат аст, ки ӯ тавонист дар атрофи худ як гурӯҳ пайравон – маорифпарварони асри XIX тоҷикро муттаҳид кунад.

Абдулқодирхоҷаи Савдо (ваф. 1874), Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ (1828–1894), Исо Маҳдumi Бухорӣ (1826–1887), Шамсиддин Маҳдumi Шоҳин (1857–1893), Ҳайрати Бухорӣ (1876–1902) барин шоирони маҳфили Аҳмади Дониш ҳарчанд шоирони забардасти охири асри XIX буданд, вале аз ҷиҳати ақидаву мафкура ба дараҷаи ин мутафаккири бузург расида натавонишанд.

Ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна дар вилояти Фарғона, ки аз ҷиҳати тараққиёти саноат нисбатан пеш буду бар ҳилофи аморати Бухоро худ ба ҳайъати генерал-губернатории Туркистон дохил мешуд, ба инкишофу равнақи ақидаҳои ҷамъиятию сиёсии ходимони ин кишвар хеле мусоидат намуд. Дар атрофи шаҳру деҳоти аҳолии маҳаллӣ пайдо шудани маҳаллаҳои русҳо, алоқаву робита бо русҳои тараққипарвар ва револютсионерони рус, ки ба ҳоки кишвари Туркистон бадарға шуда буданд, шиносӣ бо ҳаракатҳои револютсионии Россия дар охири асри XIX, соҳтмони роҳи оҳан ва зиёдагии рафтумад ба ноҳияҳои марказии Россия ва ғайра ба адабиёти маорифпарваронаи нимаи дувуми асри XIX ва ибтидои асри XX хеле таъсир карданд. Намояндагони пешқадами ин гуна адабиёт дар вилояти Фарғонаи кишвари Туркистон - Муқимӣ, Фурқат, Ҳамза Ҳакимзода, Дилшод ва Анбаротун буданд.

Дар эҷодиёти Муҳаммадаминхоҷаи Муқимӣ (1850–1903) ҳаҷв мақоми намоён дорад. Муқимӣ маҳз бо тавассути ҳаҷв беинсофию бедодию худсарию золимии амалдорони идораҳои подшоҳӣ, заводчиҳо, соҳибони фабрикаҳо, риёкорӣ, муфтхурӣ ва ҷоҳилию нодонии муллоҳоро фол мекунад.

Зокирҷон Фурқат (1858–1909) ба Россия, ба маданияти рус ҳусни таваҷҷӯҳи махсус дошт, дӯстию рафоқати халқи рус ва халқҳои Осиёи Миёнаро доимо тарғибу таъшиқ мекард.

Эҷодиёти шоири маорифпарвар Ҳамза Ҳакимзода (1889–1929) баъди револютсияи якуми Россия хеле равнақу ривож ёфт.

Омилҳои асосии ташаккули ақидаҳои пешқадами маорифпарварони халқҳои тоҷик ва ўзбек зиндагии вазнини халқҳои Осиёи Миёна ва шиносӣ шудани шоирону мутафаккиронии Осиёи Миёна бо марказҳои илмию маданияти Россия ҳам дар ҳуди ҳамина ҷо, яъне Туркистон ва ҳам дар маркази ин мамлакат бекарон буд. Дар ташаккули ақидаҳои ҷамъиятию сиёсии Дилшод (1800–1905/06) ва Анбаротун (1874–1908/09) низ ин омилҳо яке аз омилҳои муҳимтарин буданд.

Дилшод ва Анбаротун мисли тамоми дигар равшанфикрон худсарию бедодии ҳукуматдорон, ҳокимияти ваҳшиёнаи феодалҳо, истисмори ғушношуниди халқро маҳкум карда тавонишанд. Онҳо риёкорӣ, ҳарисӣ,

фосиқӣ, ҷоҳилий ва бераҳмии бойҳоро фолшу оншкор карда, муфтхӯрон, моли-мардумхуронро зери ҳаҷви саҳт мегирифтанд.³⁷

5. АДАБИЁТИ ТОҶИК ДАР ИБТИДОИ АСРИ XX

Фаъолияти адабони пешқадами тоҷик

Дар ибтидои асри XX фаъолияти баъзе адабони пешқадами тоҷик басо вусъат ёфт. Ҳайрат, Саҳбо, Асирӣ, Айний ва баъзе дигарон аз ҷумлаи он адибон буданд. Шиносӣ бо адабиёти рус ба эҷодиёти онҳо таъсири бузург расонд.

Ҳайрат (1878–1902) шоири боистеъдод ва ғазалсарои забардаст буд. Аммо шаклу мазмуни кӯҳнаи назм ба Ҳайрат тангӣ мекарданд ва ӯ дар назм роҳҳои нав меҷуст. Дар ҳаёти тираву тори аморати Бухоро вай нури умеди надида, рӯҳафтода шуд ва дар эҷодиёташ ҳам оҳангҳои яъсо ҳузну ғаму андӯҳ хеле афзуд. Вале гуфтан даркор, ки Ҳайрат шеърҳои низ дорад, ки дар онҳо оҳангҳои иҷтимоӣ равшан ба назар мерасанд ва шоир дар ин шеърҳои халқро ба маърифат даъват намуда, дар роҳи беҳбудии мардум ҷаҳд карданро сифати олии инсон мешуморад. Саҳбо худаш амалдори олимартаба буд, унвони тўқсабо дошт. Аммо авомфиребию ҳарисию ҷоҳилии дарборӣ ва амалдорони амир ба ин шоири поквичдон маъқул нашуд. Саҳбо аз дарбор рафт. Ашъори вай асосан лирикӣ бошад ҳам, вале ҳаҷви саҳт ҳам бисёр ба назар мерасад. Соли 1918 Саҳбо бо фармони амир барои иштирок дар неҳзати озодиҳои халқ ба қатл расонида шуд.

Тошхўҷа Асирӣ (1864–1915) дар Хучанд зиндагонӣ мекард. Бо касибӣ камбағалона рӯз мегузaronд, касбаш сангиосиётарошӣ буд. Асирӣ шоири инсондӯст буд ва мегуфт, ки вазиғаи адабиёт тавсифи ақлу дониш аст. Асирӣ дар ашъораш бою муллоҳои риёкорро саҳт танқид карда, онҳоро «худозадагони роҳи дин» меномад ва дар ҷои дигар мегӯяд: «Ҳама хумории майхонаи шароратанд, ҷӣ мўҳтасиб, ҷӣ мударрис, ҷӣ қозию, ҷӣ раис».³⁸ Дар як шеъраш Асирӣ менависад:

Оҳ, аз ин ҷинси начосаттинатони зўҳдкеш,
Ќуз ба оби теғ натвонӣ мутаҳҳар доштан.
Анкабутонанд ҳангоме, ки гиранд эътикоф,
Сайди мазлуме ғараз дар зери ҷодар доштан.
Суфлўшонанд, аммо дар ғами дебои Рум,
Аз кулоҳ ин ҷо ҳавои зеби қайсар доштан.
Ќумла тарророни роҳи дину имони туанд.
Ҷашм бар ҳамаи симу кисаи зар доштан.
Аз сару кори намозу рўзаи эшон мапурс!
Хешро дар зери бори охират дар доштан.³⁹

Асирӣ тарғиботгии фаъоли илму дониш буд ва ақидае дошт, ки бо роҳи маърифат халқро аз ҷаҳолат ва таассуби динӣ раҳо додан мумкин аст. Вай имони комил дошт, ки мактабҳои дунявӣ, илму маданият мардумро хушбахт карда метавонанд. Масалан, вай дар як шеъраш мегӯяд:

³⁷ Муфассал дар бораи онҳо ниг.: Мухторов А., 1969.

³⁸ Раҷабов З.Ш., 1974, с. 45.

³⁹ Дар ҳамон ҷо, с. 44.

Шуморо шояд акнун ҷаҳд кардан,
Ғами ислоҳи кори хеш хўрдан,
Макотибҳои нав эҷод кардан,
Раҳи дарси наवे иршод кардан,
Қироатхонаҳо барпо намудан,
Мақоми маслиҳат иншо намудан,
Ба авлоди азиз миннат ниҳодан,
Ба нури дидагон фан ёд додан,
Сару кори дигар бояд гирифтанд
Ба роҳи тоза бояд пеш рафтанд,
Сари худ дар ҳама сўрох хастан,
Зи ҳар дар роҳи истиқбол ҷустан.⁴⁰

Садриддин Айни (1878–1954) ҳам аз адибони тараққипарвари он давра буд, ки соли 1909 аввалин китоби дарсии дунявӣ «Таҳзиб-ус-сибён»-ро таълиф кард. Дар ҳамон солҳо Аини бисёр шеърҳои навишта буд, ки ба масъалаҳои муҳимми иҷтимоӣ бахшида шудаанд.

Тамоми адибони мазкур дар эҷодиёти худ хусусиятҳои мусбати маорифпарварии Аҳмади Донишро маҳфуз дошта, бо роҳи маърифат ба халқ хизмат мекарданд, аморатро зерӣ танқид мегирифтанд ва бо Россия алоқаи робита карданро ташвиқ менамуданд. Вале бояд қайд кунем, ки онҳо ғайрипарварии худро бо вазифаи талаботи револютсия, ки рӯз аз рӯз вусъат меёфт, мутобиқ карда натавонистанд, ба ҳамин сабаб, ақидаи онҳо ва, умуман, ғайрипарварии онҳо ба андозае маҳдуд ва либералӣ буд. Зиёда аз ин баъзе аз ин адибон пайрави идеологияи ҷадидизм шуданд. Тадриқан, адибони равшанфикр ва дилсофу поквичдон ба андозаи ривоҷи револютсия боварӣ ҳосил карданд, ки ба кўчаи ҷадидӣ даромада хато рафтаанд. Онҳо бо мурури замон ғамиданд, ки фақат партияи коммунистӣ қудрат дорад ба халқ озодии ҳақиқӣ ва маърифат оварад. Ба қавли устод Аини, партия ёро ва ё барин бисёр зиёиёни поквичдони ҷўяндаро «аз ботлоқи ҷадидизм берун кашад». Ин қабил одамони ботинан тараққипарвар ҷадидиро қатъиян тарк карда, ба мавқеи бинокори сотсиализм, ба мавқеи маърифати коммунистии халқ қарор мегирифтанд.

⁴⁰ Дар ҳамон ҷо, с. 44.

ФЕХРИСТҲО

ТАВСИФИ САРЧАШМАҲО

Мадракҳои археологӣ барои таҳқиқи таърихи сохти ҷамоаи ибтидоӣ дар Осиёи Миёна (бо ба-назаргирии маълумот оид ба ноҳияҳои муштарак) сарчашмаи асосӣ ба шумор мераванд. Барои аниқ кардани муҳити атроф маълумоти палеографӣ ва геологӣ мадад мерасонад. Баъзе унсурҳои маданияти маънавии одамони аҳди қадим дар фолклор, этнография ва забони халқҳо боқӣ мондаанд. Гирдоварӣ ва истифодаи маҷмӯи маълумотҳо, баҳаммуқоисакунии онҳо имконият медиҳанд бо таърихи қадим ошно гардида, тарҳи умумии инкишофи ҷамоаҳои қадимтарини одамон дар ҳудуди Осиёи Миёна муайян карда шаванд. Хусусан аз он сабаб, ки ҳоло истеҳсолоти моддӣ бештар таҳқиқ шуда, масъалаҳои иҷтимоӣ ва идеология ба таври бояду шояд мавриди тадқиқ қарор нагирифтаанд. Чуноне ки К.Маркс навишта буд, «чи тавре ки боқимондаҳои устухонҳо барои тадқиқи на-мудҳои ҳайвонҳои ҳафриётӣ аҳамият дошта бошанд, боқимондаҳои воситаҳои меҳнат ҳам барои таҳқиқи форматсияҳои барҳам-хӯрдаи ҷамъиятию иқтисодӣ ҳамон қадар аҳамият доранд.»¹

Муҳаққиқони таърихи Осиёи Миёна ҳангоми тадқиқи давраи парокандашавии сохти ҷамоаи ибтидоӣ бидуни манбаъҳои дар боло зикргардида дар ихтиёри худ боз маълумотҳои қисмҳои қадимтарини осори Ҳиндӣ – «Ведаҳо» ва форсии «Авесто»-ро доранд.

Ҳангоми таҳқиқи аҳди қадимтарин миқдори сарчашмаҳо хеле меафзояд.² Хусусан маъхазҳои гуногунмазмун зиёданд. «Авесто» манбаи муҳим ба шумор рафта, фаслҳои ҷудогонаи он роҷеъ ба тарзи зиндагӣ, маданият ва идеологияи халқҳои эрониноҷод, аз ҷумла (эҳтимол, пеш аз ҳама) халқҳои қадими Осиёи Миёна маълумот медиҳанд. Бисёр воқеаҳои сиёсӣ ва ҳаёти маданияи халқҳои Осиёи Миёна дар катибаҳои шоҳони ҳахоманишӣ, ки рӯи санг, асбобҳои филизӣ ба забони қадимии форсӣ ё дигар забонҳо сабт шудаанд, акс гардидаанд. Дар катибаҳо ва навиштаҷоти расмӣ сулолаи минбаъдаи эронӣ – Сосониён низ доир ба таърихи Осиёи Миёна мадракҳо мавҷуданд. Барои таърихи давлати Купониён катибаҳои бохтариӣ аз Сурхкӯтал (Афғонистон) ёфташуда хеле муҳим аст; навиштаҷоти ба забонҳои миёнаи Ҳиндӣ аз Ҳиндустон, Афғонистон ва Осиёи Миёна бадастомада низ ба аҳамияти калон молик аст.

Дар таълифоти муаллифони юнонӣ ва римӣ оид ба таърихи сиёсӣ ва этникӣ, иқтисодию иҷтимоӣ, маданӣ ва географияи таърихӣ Осиёи Миёна дар аҳди қадим материалҳо хеле фаровонанд. Муаллифони баъзе асарҳое, ки то ба замони мо расидаанд, дар Осиёи Миёна набуданд, вале аз қайдҳо ва хотироти ҳамватанони худ – ҳарбиён, тоҷирон ва сайёҳоне, ки дар давраҳои гуногун

¹ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. т. 23, с. 191.

² Тавсифи нисбатан мукаммали сарчашмаҳо оид ба таърихи қадимро ниг. дар: ИТН, т. I-III.

ба ин кишвар сафар карда буданд, инчунин ҳуҷҷатҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ истифода бурдаанд. Албатта, муаллифони қадим бево-сита аз сарчашмаҳои истифода на-бурдаанд. Бинобар ин, дар асарҳои онҳо баъзе ноаниқӣ ё таҳрифи воқеаҳо дида мешаванд. Тақлид намудан ба анбанаҳои таърихна-висиюниюни римӣ баъзан боиси нодуруст инъикос намудан ё баҳо додан ба воқеаҳо ҳодисаҳо мегар-дид. Қатъи назар аз ин сарчаш-маҳои юнониюни римӣ яке аз ман-баъҳои муҳимми хатӣ ба шумор мераванд ва аксар маълумоти ғир-довардаи онҳо қимати калони ил-миро дороянд. Бинобар ин, аз асарҳои Херодот (а.V то м.), Кте-сий (а. IV то м.), Ксенофонт (а.V то м.), Полибий (а.II то м.), Помпей Трог (а. I то м., баъзе порчаҳои асари ӯ дар осори Юстин муалли-фи а. II ё III милодӣ боқӣ монда-аст), муаррихони охириҳои а. I то м. – а. II милодӣ– Квинт Курсий Руф, Плутарх, Страбон, Арриан, инчу-нин асарҳои муаллифони мин-баъда – Аммиан Марселлин, Про-копии Кесарӣ васеъ истифода бур-да шудааст.

Баъзе маълумотҳои оид ба таърихи Осиёи Миёна дар сар-чашмаҳои хитой (аз чоряки охири а. II сар карда), ки баъди ба ин кишвар сафар кардани сафири хитой Чжан-Сян боқӣ мондаанд, мавҷуданд. Ин мадракҳо, ки дар солномаҳои сулолаҳои хитой, хо-тироти сафирҳо, пиллиграммҳо боқӣ мондаанд, яктарафа, субъек-тивӣ буда, дар онҳо идеологияи сулолаи «Хан» ва бузургдавлатӣ мавқеи калон дорад.

Барои таҳқиқи давраҳои ало-ҳидаи таърихи қадими Осиёи Миё-на, хусусан ҳамон замоне, ки як қисми ин кишвар ва Ҳиндустон дар ҳайъати як давлат буданд, сар-чашмаҳои гуногуни ҳиндӣ, аз

ҷумла катибаҳо аҳамияти калон пайдо мекунанд.

Дар солномаҳои сурёнии а. VI (хусусан асари Иешу Стиллит), осори муаррихони асрҳои IV–V арман (Егише Варданет, Фавст Бузанд, Моисей Хоренский ва диг.), асар-ҳои ба забони форсии миёна – паҳлавӣ таълиф гардида оид ба таърихи қадим ва ибтидои асрҳои миёнаи Осиёи Миёна маълумоти зиёд мавҷуд аст. Таърихи аҳди қадим ва асрҳои миёнаи Осиёи Миёна, дар асарҳои ба забони ара-бию форсӣ таълифшуда инъикос ёфтаанд (асари Табарӣ ва тар-ҷумаи тоҷикии он аз тарафи Балъамӣ, асари Берунӣ ва диг.). Аз ин ҷиҳат «Шоҳнома»-и безаволи Абулқосим Фирдавсӣ қобили қайд аст.

Тавсифи вазъияти Осиёи Миё-на дар арафа ва давраи ба ҳайъати хилофати араб дохил шудани он дар адабиёти арабию форсӣ мавҷуд аст. Аз катибаҳои рунии қадимии туркӣ низ материалҳои муҳим пайдо кардан мумкин аст. Се архиви дорои ҳуҷҷатҳои маҳаллӣ кашф карда шудаанд: дар Нисо – портӣ (а. I то м.), дар Тупроққалъа–хоразмӣ (а. III м.), дар қалъаи Муғ – суғдӣ (а. VII м.). Инчунин миқдори зиёди катибаҳои дар рӯи маснуоти гуногун ва осори санъат сабтшуда ба даст омаданд. Аҳамияти чунин маъхазҳои маҳал-лӣ ниҳоят калон аст.

Умуман, манбаъҳои хатӣ до-ир ба таърихи қадим ва ибтидои асрҳои миёнаи Осиёи Миёна парокандаанд. Дар қисми асарҳои хеле дур аз Осиёи Миёна таълифгарди-да баъзе воқеаҳои таърихӣ ноду-руст тасвир ё маънидои карда шу-даанд. Давраҳои то қарнҳои милодӣ ва бисёр протесссҳои муҳимтарини таърихӣ ва таърихию маданӣ хеле кам ё тамоман инъи-кос нагаштаанд. Баъзе мадракҳоро аз материалҳои этнография, фолк-

лор, забоншиносӣ, аз ҷумла этно-ва топонимика, ономастика пайдо намудан мумкин аст; барои ҳалли масъалаҳои этногенез материалҳои палеонтопологияи роли калон мебозанд. Вале марҳалаҳои инкишофи таърихи қадим ва асрҳои миёнаи Тоҷикистонро танҳо дар якҷоягии тадқиқи манбаҳои хаттӣ бо материалҳои нумизматикию археологияи муайян кардан мумкин аст. Мадрақҳои нумизматикие, ки дар тӯли якуним аср дар асарҳои олимони рус, советӣ, инчунин хориҷӣ нашр гардидаанд, яқоя бо манбаҳои хаттӣ баъзе давраҳои сохти таърихи сиёсиро муайян менамоянд. Онҳо барои муайян кардани таърихи маданият, аз ҷумла, санъат ва идеология, аниқ намудани алоқаҳои тичоратӣ ёрии калон мерасонанд. Бисёр вақт сиккапиносоӣ ягона манбаест, ки ин ё он воқеаро равшан мегардонад. Захираҳои манбаҳои археологияи оид ба Осиёи Миёна аҳди қадим ва ибтидои асрҳои миёна хеле зиёданд. Масъалаҳои асосии таърихи қадим дар асоси таҳқиқи ин материал муайян карда мешаванд, ки вай на фақат барои масъалаҳои таърихи маданият (муайян намудани чиҳатҳои таърихи маданияти моддию маънавӣ, алоқаҳои вай), балки барои аниқ кардани тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда, географияи таърихӣ, алоқаҳои иқтисодӣ, этногенез хеле муҳим аст.

Давраи ба ҳайъати хилофати араб дохил гардидани Осиёи Миёна дар асарҳои муаррихони араби-забон тасвир шудааст.³ Дар ин ҷо

пеш аз ҳама асари компилятивии ба таърихи умумиҷаҳонӣ оиди Табарӣ (ваф. 923) «Таърих-ар-русул ва ал-мулук», асари хеле муҳими таърихӣ Балозурӣ (ваф. с. 892) «Китоб футӯҳ ул-булдон» (дар он роҷеъ ба юришҳои ҳарбии арабҳо маълумот ҳаст), таълифоти Ибни Асир (ваф. с. 1231), таърихи умумиҷаҳонии Яъқубӣ (ваф. с. 897) ва ғайраро номбар кардан зарур аст. Инчунин дар осори хитоию туркии қадим низ мадрақҳо мавҷуданд.

Материалҳои тозае, ки ҳоло ба даст омадаанд, архиви аз қалъаи Муғ ёфт шудааст, ки он ҳуҷҷатҳои расмӣ ихшидҳои суғдӣ, муносибати ҳокимони Осиёи Миёна ва арабҳо ва мадрақҳои археологиро дар бар мағирад.

Таърихи давлатҳои Осиёи Миёна дар асрҳои IX–XIII дар манбаҳои гуногуни хаттӣ ҳаматарафа инъикос шудааст. Бидуни асарҳои умумии тоҷикӣ, инчунин осори гуногуни ба забонҳои арабӣ ва форсӣ таълифёфтгаро номбар кардан зарур аст: асари Гардезӣ, ки с.1050 таълиф гардидааст; асарҳои ба ягон сулолаи ҳоким оид ва ё ёддоштҳо, ба монанди таълифоти Байҳақӣ (ваф. с.1077); таърихи вилоятҳо ва шаҳрҳо (аз онҳо «Таърихи Бухоро»-и Наршахӣ муҳимтар аст); луғатҳои тарҷимаиҳолино ҷуғрофӣ (Самъонӣ, ваф. 1167; Ёқут, ваф. с. 1229), қомусҳо (муҳимтарини онҳо аз онӣ Юсуфи Хоразмӣ, ох. а. X), маҷмӯи ҳуҷҷатҳои расмӣ ва соҳаи ҳуқуқ.

Дар таълифоти ҷуғрофӣ, маълумотномаи маъмурию ҷуғрофӣ, тавсифи саёҳатҳо дорои маълумоти хеле бой мебошанд. Яке аз аввалин муаллифоне, ки тавсифи географии ноҳияҳои гуно-

³ Тавсифи хеле хуби маъхазҳои оид ба таърихи Осиёи Миёнаи асрҳои IX–XII-ро В.В. Бартольд (1963 б, с.45–108) додааст. Беляев В.Н., 1939; Ромаскевич А.А., 1938, 1939; дар қисмати адабиёти ҷуғрофии арабӣ Крачковский И.Ю., 1957 иловаи он

тавсифанд. Аз тавсифи умумӣ ва хеле муфид ниг.; Spuler B., 1952, XVI–XXXII; 1968, 100–168;

гунро боқӣ гузоштааст, Ибни Хур-додбеҳ (асараш с. 846/47 таълиф ёфта, с. 885/86 бори дувум таҳрир шудааст) буд. Муаррих Яъқубӣ ҷуғрофидон ҳам буд. Тақрибан с. 903 асари ба ҷуғрофия оиди Ибни Фақеҳ таълиф шуд. Дар солҳои минбаъда ҷуғрофидонҳо Ибни Русто (тақр. с. 943), Ибни Фазлон (солҳои 921–922 ба Осӣи Миёна омада буд), Қудам (тақр. с. 928), Масъудӣ (с-ҳои 947–950), Истаҳрӣ (тақр. с. 941), Ибни Хавқал ва Муқаддасӣ (нимаи дувуми а. Х) асарҳои ҷуғрофии худро эҷод карданд. Вале асарҳои ба забони тоҷикӣ таълифгардида ҳам буданд. Асари муаллифи гумном «Худуд-ул-олам» (с. 982–83), «Қаҳоннома»-и Баҳром (ибтидои асри XIII) аз қабилӣ чунин асарҳоянд. Асарҳои мансуби дигар жанрҳо ҳам манбаъҳои муҳими таърихӣ мебошанд. «Сиёсатнома»-хуҷҷати сиёсӣ, пандномаи охири асри XI, ибтидои асри XII, «Қаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ (соли нимаи асри XII таълиф шудааст) «Қавомеъ-ул-ҳикоят ба лавомеъ-ур-ривоёт»-и Авфӣ (тақр. с. 1228 навишта шудааст), асарҳои дигари илмию адабии ба забонҳои тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ таълифёфта ба ҳамин гурӯҳи манбаъҳо дохил мешаванд. Қайд намудан зарур аст, ки аз ҷиҳати ҳудуд, хронология ва мавзӯ ин маъхазҳо як хел нестанд. Масалан, таърихи давлатҳои Тоҳириён, Сомониён ва Ғазнавиён хеле муфассал тасвир шудааст, аммо доир ба таърихи Қарохониён маълумот хеле кам аст. Ё худ дар бораи иқтисодиёти асрҳои IX–X (хусусан оид ба обёрӣ, хоҷагии қишлоқ, савдо, топографияи шаҳрҳо, сарватҳои зеризаминӣ ва истихроҷи онҳо, андозҳо) маълумотҳо зиёданд, вале структураи ташкили ҳунармандӣ, ҳаёти шаҳриён, муносибатҳои иҷтимоӣ

дар асрҳои IX–XII дар маъхазҳои намоёнро ишғол накардаанд.

Бинобар ин, дигар намунаҳои манбаъҳо, хусусан мадракҳои нумизматикӣ ва археологӣ аҳамияти аввалиндараҷа пайдо мекунанд.

Таърихи Осӣи Миёнаро истило кардани муғулҳо дар асарҳои се ҳамзамони он воқеаҳо Ибни Асир, Ҷувайнӣ ва Насавӣ ҳаматарафа тасвир шудаанд. Тасвири пурраи воқеаҳои вобастаи ин замон дар «Таърихи қаҳонкушӣ»-и Ҷувайнӣ (с. 1260 таълиф шудааст) дода шудааст. Ин таълифот боз аз он ҷиҳат муҳим аст, ки дар он таърихи Хоразмшӯхӣ низ инъикос ёфтааст. Ҷувайнӣ аз манбаъҳои гуногун, аз ҷумла муғулӣ истифода кардааст. Дар таълифоти ӯ баъзан идеализатсияи ҳокимони муғул ба назар мерасанд. Умуман, ин асар барои ин давра сарчашмаи асосӣ мебошад. Асарҳои таърихӣ Рашидуддин ҳам хеле муҳиманд. Таълифоти энциклопедияи таърихӣ ӯ «Қомеъ-ут-таворих» солҳои 1310–1311 ба охир расид. Тақрибан дар ҳамин давра Вассоф асари ба таърихи муғулҳо оиди худро эҷод кард. Каме дертар асарҳои ҷуғрофӣ таърихӣ Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ ба миён омаданд. Якҷанд дигар асарҳо, хусусан таълифоти Ҷамол Қаршӣ (ибтидои асри XVI), маъхазҳои муғулӣ, арманӣ ва ғайраро номбар кардан зарур аст. Сайёҳони аз Хитой (Чан-чун), Европай ғарбӣ (Марко Поло ва диг.), мамлакатҳои мусулмонӣ ба Осӣи Миёна сафаркарда хотироти худро боқӣ гузоштаанд, ки дар онҳо маълумоти конкретӣ оид ба ин кишвар мавҷуданд. Хуҷҷатҳои ба вақфи мақбара ва хонаҳои Сайфуддини Бохарзӣ (1326–1333) оид хеле муҳиманд. Ҷабҳаҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ таърихӣ ҳуди Осӣи Миёна дар маъхазҳо мукамал тасвир нагаштаанд. Бино-

бар ин, ҳиссаи таҳқиқоти нумизматикӣ барои муайян кардани ҳодисаю воқеаҳо ва ҷараёнҳои дар маъхазҳо акснаёфта хеле калон аст. Баръакс мадракҳои археологӣ доир ба ин замон камтаранд.

Дар аҳди Темур ва Темуриён асарҳои зиёди таърихӣ ба миён омаданд, ки аксари кулли онҳо ба забони тоҷикӣ, қисман ба забони арабӣ ва туркии қадим таълиф шудаанд. Асоситаринашон инҳоянд: «Рӯзномаи ғазавоти Ҳиндустон»-и Ғиёсуддин Алий; «Зафарнома»-и Низомуддини Шомӣ (с. 1404 Ҳангоми дар ҳаёт будани Темур таълиф шудааст); асари ҳамноми Шарафуддини Яздӣ (с. 1424–25 таълиф гардидааст); таълифоти ҷуғрофию таърихии Ҳофизи Абрӯ (с-ҳои 1417–1425 тартиб дода шудаанд); асари таърихии Абдулраззоқи Самарқандӣ (соли 1470 ба охир расондааст); асари таърихии Мирхонд (охири а. XV) ва набераи ӯ Хондамир (с. 1524 ба охир расондааст). Аз асарҳои регионалӣ хусусан таълифоти Исфизорӣ оид ба таърихи Ҳирот ва вилояти он аҳамияти калон дорад, ки дар он оид ба иқтисодӣ хеле материалҳо фаровонанд. Асарҳои хусусиятҳои тарҷумаиҳолӣ доштае, ки тарзи зиндагӣ ва ҳаёти маънавии Осиёи Миёнаро инъикос кардаанд, хеле зиёданд. «Бадосъ-ул-вақосъ»-и Восифӣ, «Бобурнома»-и Заҳируddини Бобур аз қабилҳои чунин асарҳоянд. Маҳзарот ё ҳуҷҷатҳои қозигии ҳамоно давра боқӣ монданд, ки аҳамияти бузурги сарчашмавӣ доранд. Маълумотҳои муҳим ва муфид дар қайдҳо ва хотираҳои сайёҳон, хусусан дар асари Рюи Гонзалес де Клавихо, ки ба дарбори Темур омада буд, боқӣ мондаанд.

Нумизматикаи ин давра пурра кор карда напудаст, ҳарчанд ки баъзе масъалаҳои дар манбаъҳои хаттӣ акснаёфта таҳқиқ гардидаанд

(масалан, ислоҳоти пулии Улуғбек). Аз маданияти моддӣ ёдгориҳои меъмории бештар мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Барои омӯзиши таърихи асрҳои XVI–XVIII сарчашмаҳои нақлӣ хеле зиёданд. Инҳо солномаҳои таърихӣ ба забонҳои тоҷикию ўзбекӣ таълифёфта мебошанд. Баъзе ҳуҷҷатҳои таърихӣ дар давраҳои гузашта ҳам буданд, вале танҳо дар асрҳои XVI–XVIII миқдори онҳо хеле афзуд: ҳазорҳо ҳуҷҷатҳои гуногунмазмунӣ аз ноҳияҳои гуногуни Осиёи Миёна бадастомада, архивҳо ва ғ. Ин ҳуҷҷатҳо доир ба таърихи иқтисодию иҷтимоӣ материалҳои бебаҳо доранд.

Аз миёнаи а. XVI сар карда муносибатҳои иқтисодию дипломатии Россия бо хониҳои Осиёи Миёна инкишоф ёфтанд. Дар ҳуҷҷатҳои идораҳои давлатӣ ва Вазорати қорҳои хориҷӣ, қайдҳои бочхонаҳо ва ведомостҳо, ҳисоботи сафирони рус, тоҷирон, асирони ҳарбӣ доир ба соҳаҳои мухталифи ҳаёти мардуми Осиёи Миёна маълумотҳои гуногун мавҷуданд.

Қисми зиёди сарчашмаҳои гуногуни нақлӣ асрҳои XVII–XVIII бо супориши шоҳону ҳокимон тартиб дода шуда буданд. Масалан, бо супориши Нодирмуҳаммади Аштархонӣ соли 1634 Муҳаммад ибни Валӣ асари «Баҳр-ул-асрор фи-маноқиб-ул-ахбор»-ро тартиб дод. Ба ғайр аз ин, таърихи сулолаи Аштархонӣ дар асари Муҳаммадйосуфи Муншӣ «Таърихи Муқимхонӣ» акс ёфтааст.

Таърихи ибтидои асри XVIII дар асари Мирмуҳаммад Амини Бухорӣ «Убайдуллонома» тасвир шудааст. Ин асар давоми «Таърихи Муқимхонӣ» ба шумор меравад. Давоми бевоситаи «Убайдуллонома» «Таърихи Абулфайзхон»-и Абдулрахмони Толес мебошад. Ин асар воқеаю ҳодисаҳои чордаҳ соли аввали ҳукмронии Абулфайз-

хонро (1711–1747) дар бар мегирад. Дар он ҷангҳои феодалӣ, байни-худӣ, харҷу марҷи дарборӣ ва пароканда гардидани ҳокимияти марказӣ, ки хоҷагии баъзе вилоятҳоро хароб карда, мамлакатро заиф гардонда буданд, муфассал тасвир гардидаанд. Дар охири асри XVIII сарчашмаи нақлӣ асари машҳури «Тӯҳфаи хонӣ» ба таърифи расид, ки дар он воқеаҳои байни солҳои 1722–1782 дар Осиёи Миёна баамаломата тасвир шудааст. Асар аз ду қисм иборат аст. Қисми якум воқеаҳои солҳои 1721–1758-ро дар бар гирифта, ба қалами Муҳаммадвафои Карминағӣ тааллуқ дорад. Қисми дувум воқеаҳои солҳои 1758–82-ро тасвир кардааст, ки онро Олимбек навиштааст. Дар асар ҷангҳои феодалӣ, хусусан муборизаи амирони манғит бо ҳокимони Ҳисор, Ўротеша, Хучанд, Чиззах, Кӯлоб ва ғайра инъикос гардидаанд.

Барои таъриқи таърихи нимаи дувуми асри XVIII ва ибтидои асри XIX-и халқи тоҷик асари машҳури Муҳаммад Яъқуб «Гулшан-ул-мулк» ба аҳамияти калон молик аст. Асар боз аз он ҷиҳат пурқимат аст, ки муаллифаш ба табақаи дорои Манғития тааллуқ дошта, шоҳиди бисёр воқеаҳо буд ва онҳоро аниқ тасвир кардааст.

Дар мукотибаҳои дипломатии байни хонҳои Осиёи Миёна ва подшоҳони рус, қайдҳои тоҷирони осийемиёнагӣ ва сафирон роҷеъ ба таърихи нимаи дувуми асри XVIII-и Осиёи Миёна маълумотҳои ҷолиби диққат мавҷуданд. Аз ин ҷиҳат ҳисоботи сафирони рус, ба монанди И. Д. Хохлов, бародарон Пазухинҳо, Флорио Беневени, матери-алҳои тоҷир Н. Григорьев қимати калон доранд. Онҳо дар бораи сохти давлатӣ, вазъияти хоҷагии қишлоқ ва истеҳсолоти ҳунармандӣ, инчунин савдои хориҷии хонҳои Осиёи Миёна маълумоти

муфассал медиҳанд. Хотираҳои Ф.Ефремов дар бораи саёҳати нӯҳсолаи ӯ ва хизмат карданиш дар сафи қўшуни хонҳои Осиёи Миёна аҳамияти калонро дорост.

Барои таъқиқи таърихи Бухорои охири асри XVIII маълумоти М.Бекчурин, С.Бурнашев, қайдҳои Мирзошамси Бухорӣ ва тавзеҳоти В.В.Григорьев ба ин қайдҳо аз аҳамият ҳолӣ нестанд. Барои таъқиқи таърихи Бухоро ва хонии Хўқанд дар нимаи якуми асри XIX «Таворихи авоил ва авохир»-и Муинӣ, «Таърихи амир Ҳайдар»-и мулло Ибодуллоҳ ва мулло Муҳаммад, «Фатҳнома»-и Бухорӣ, «Зафарномаи Хисравӣ»-и муаллифи гумном, «Шоҳномаи Умархон», «Таърихи муҳочирон»-и шоира Дилшод, «Мунтахаб-ут-таворих»-и Муҳаммад Ҳакимхон, асари назмии шоир Фазли Намангонӣ ва дигарон ёрии калон мерасонанд.

Таърихи асри XIX, хусусан нимаи дувуми он дар «Таърихи Шоҳрухӣ»-и Муллониёз Муҳаммад, «Зафарномаи Худоёрхон»-и Абдуғафур, «Таворихи манзума»-и Имом Алии Қундузӣ хеле хуб инъикос гардидааст. Маорифпарвари машҳури халқи тоҷик Аҳмади Доғиш (1827–1897) дар осори худ, хусусан дар асари таърихӣ «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития» ақибмонӣ ва бепарвоии ҳокимони аморати Бухороро моҳирона тасвир кардааст. Асари Мирзоазими Сомӣ «Тӯҳфаи шоҳӣ» ба масъалаҳои иҷтимоии аморат бахшида шудааст.

Баъзе маълумотҳо роҷеъ ба таърихи асри XIX тоҷикон, арафа ва давраи револютсияи якуми буржуазии демократии рус дар архивҳои шаҳрҳои Душанбе, Тошканд, Москва, Ленинград ва дигар шаҳрҳо маҳфузанд. Сайёҳони рус ва муҳаққиқони асри XIX ва ибтидои асри XX (Н.В. Хаников, В.П.

Наливкин, А.Л.Кун, А.Д.Гребенкин ва дигарон) дар бораи таърихи халқҳои Осиёи Миёна маълумоти пурқимат медиҳанд. Дар асарҳои муҳаққиқони тореволютсионӣ баробари идеализатсия кардани баъзе ҳодисаҳо маълумотҳои ҷолиби диққати характери иқтисодидошта мавҷуданд.

Дар боби охирини китоби дувум илова ба сарчашмаҳо асарҳои муаррихони советӣ низ истифода шудаанд, ки дар онҳо доир ба таърихи Тоҷикистон дар арафа ва давраи револютсияи феврари 1917 маълумоти муҳим ҳаст.

Хулоса, таҳлили мухтасар ва ҳатто танҳо номбаркунии сарчашмаҳо имконият медиҳанд тасаввурот пайдо кунем, ки барои таҳқиқи таърихи тоҷикон дар аҳди қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав манбаъҳои гуногуну бой мавҷуд буданд. Сарчашмаҳои фаровони нақлӣ барои беҳтар таҳқиқ гардидани таърихи сиёсӣ, инчунин таърихи адабиёт⁴ ва илм мадад мерасонанд. Дар назар доштан зарур аст, ки баъзе асарҳои таърихшиносии замони феодалии Осиёи Миёна – панегирӣ, ғаразнок буда, муаллифони онҳо ба тасвири вазъияти оммаи халқ, ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ мароқ зоҳир накардаанд. Бинобар ин, таҳқиқ ва муқоисаи дақиқи маҷмӯи сарчашмаҳо, хусусан манбаъҳои, ки дар онҳо доир ба таърихи ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ маълумотҳо мавҷуданд, зарур аст. Илова ба ин, материалҳои нумизматикӣ ва археологӣ бояд васеъ истифода бурда шаванд. Дигар намудҳои манбаъҳои хаттиро бо баҳисобгирии мавқеи синфӣ муаллифон

ва мураттибони онҳо аз ҷиҳати танқидӣ омӯштан зарур аст. Муаррихи марксист илова ба таҳлили расмӣ сарчашмаҳо онҳоро аз мавқеи синфӣ таҳқиқ мекунад.

Манбаъҳои хаттӣ асосан аз рӯи нашрҳои интиқодии матнҳо истифода шуданд: юнонию румӣ аз рӯи серияи «The loeb Classical Library» бо баҳисобгирии нашрҳои русӣ ва тарҷумаҳо истифода шуд; асарҳои ҷуғрофидонҳои араб – аз рӯи серияи «Bibliotheca geographorum arabicorum»⁵ ва нашрҳои алоҳидаи минбаъда: бисёр асарҳои асримиёнагӣ аз рӯи силсилаосори Гибб.

Дар баъзе мавридҳо мо тарҷумаҳои русӣ ва забонҳои Европои ғарбии асарҳои муаллифони шарқро истифода кардем. Дар ҳолати набудани нашрҳои интиқодии сарчашмаҳои асримиёнагӣ баъзе дастнависҳо ва нашрҳои факсимилӣ истифода бурда шуданд.⁶

⁵ Sarton G., 1962.

⁶ Обзори захираҳои дастхатҳои шарқшиносии СССР-ро ниг. 1877, 1881; дар: Тверетинова А.С., 1963; Rosen V., Миклухо-Маклай Н.Д., 1955, 1961. 1975; Михайлова А. И., 1961; Баевский С.И., 1962, 1968; Тоҳирҷонов А.Т., 1962; Акимупкин О.Ф., ва диг., Дмитриев Л. В., ва диг., 1965; «Собрание». I–VIII; «Каталог», I–III

⁴ Аз обзори адабиёти тоҷик (тоҷику форс) ниг: Browke E.Y., 1902: 1906, 1920, 1924; Брагинский И.С, 1956 а. 1961; Бергельс Е.Э., 1960; Рупка J., 1963, 1968; Рипка Я., 1970.

САРЧАШМАҶО ВА АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА*

Осори классикони марксизм-ленинизм

- Маркс К.* Лорд Пальмерстон.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 9.
- Маркс К.* Британское владычество в Индии.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 9.
- Маркс К.* Письмо Ф.Энгельсу от 2 июня 1853г.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.28.
- Маркс К.* Ост-индская компания, ее история и результаты ее деятельности 24 июня 1853 — Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 9.
- Маркс К.* Формы, предшествующие капиталистическому производству. Госполитиздат, 1940.
- Маркс К.* Письмо Фридриху Адольфу Зорге 27 сентября — Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 34.
- Маркс К.* Черновые наброски письма Маркса –В.И. Засулич (8 марта 1881).— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 35.
- Маркс К.* Восстание в Индии.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 12.
- Маркс К.* Восточный вопрос.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 12.
- Маркс К.* Налоги в Индии.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 12.
- Маркс К.* Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 8.
- Маркс К.* Наброски ответа на письмо В.И. Засулич.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 19.
- Маркс К.* Капитал, т. I, III.—Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 23, 25, ч. I, II.
- Маркс К.* Конспект книги Льюиса Г.Моргана «Древнее общество».—Дар кит.: «Архив Маркса и Энгельса», т. IX, М., 1941.
- Маркс К.* Хронологические выписки.—Дар кит. «Архив Маркса и Энгельса», т.V, VI. М., 1939.
- Маркс К.* Нищета философии. Ответ на «Философию нищеты» г-на Прудона.— Маркс К- и Энгельс Ф. Соч., т.4.
- Маркс К.* К критике политической экономики.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.13.
- Энгельс Ф.* Крестьянская война в Германии.—Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.7.
- Энгельс Ф.* Действительно спорный пункт в Турции.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.9.
- Энгельс Ф.* Персия и Китай.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.12.
- Энгельс Ф.* Афганистан.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.14.
- Энгельс Ф.* Атика.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.14.
- Энгельс Ф.* К смерти Карла Маркса.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.19.
- Энгельс Ф.* Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.20.
- Энгельс Ф.* Диалектика природы.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.20.
- Энгельс Ф.* О разложении феодализма и возникновении национальных государств. — Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.21.
- Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и госу-

- дарства. – Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.21.
- Энгельс Ф.* Рабочее движение в Америке. Предисловие к американскому изданию «Положения рабочего класса в Англии». – Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.21.
- Энгельс Ф.* К истории первоначального христианства. – Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.22.
- Энгельс Ф.* Послесловие к работе «О социальном вопросе в России». – Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.22.
- Энгельс Ф.* Письмо К. Марксу в Лондон (Манчестр около 26 мая 1853 г.) – Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 28.
- Энгельс Ф.* Письмо К. Марксу от 6 июня 1853 г. – Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 28.
- Энгельс Ф.* Петру Лавровичу Лаврову в Лондоне. – Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.34.
- Маркс К. и Энгельс Ф.* Немецкая идеология. – Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.3.
- Маркс К. и Энгельс Ф.* Манифест Коммунистической партии. – Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.4.
- Ленин В.И.* «Дўстони халқ» чист ва онҳо ба муқобили сотсиал-демократҳо чӣ тавр меҷанганд? Асарҳо, қ.1.
- Ленин В.И.* Тараққии капитализм дар Россия. Асарҳо, қ.3.
- Ленин В.И.* Боз доир ба масъалаи назарияи реализатсия. Асарҳо, қ.4.
- Ленин В.И.* Ҷанги Хитой, Асарҳо, қ.4.
- Ленин В.И.* Сабақҳои кризис, Асарҳо, қ.5.
- Ленин В.И.* Масъалаи миллий дар программаи мо. Асарҳо, қ.6.
- Ленин В.И.* Корпартоии сиёсии умумироссиягӣ. Асарҳо, қ.9.
- Ленин В.И.* Моддаи оташафрӯз дар сиёсати ҷаҳон. Асарҳо, қ.15.
- Ленин В.И.* Демократия ва халқчиғӣ дар Хитой. Асарҳо, қ.18.
- Ленин В.И.* Европоиёни маданӣ ва осиёҳои ваҳшӣ. Асарҳо, қ.19.
- Ленин В.И.* Европаи қафомонда ва Осиёи пешқадам. Асарҳо, қ.19.
- Ленин В.И.* Бедоршавии Осиё. Асарҳо, қ.19.
- Ленин В.И.* Тезисҳо оид ба масъалаи миллий. Асарҳо, қ.19.
- Ленин В.И.* Дар бораи программаи миллии РСДРП 15 (28) декабри 1913. Асарҳо, қ.19.
- Ленин В.И.* Ҷанг ва сотсиал-демократияи Россия. Асарҳо, қ.21.
- Ленин В.И.* Империализм, ҳамчун дараҷаи баландтарини капитализм. Асарҳо, қ.22.
- Ленин В.И.* Револютсияи сотсалистӣ ва ҳуқуқи худмуайянкунии миллиятҳо. (Тезисҳо). Асарҳо, қ. 22.
- Ленин В.И.* Ҷамъбасти мубоҳиса дар бораи худмуайянкунӣ. Июли 1916. Асарҳо, қ. 22.
- Ленин В.И.* Дар бораи китобчаи Юниус. Асарҳо, қ. 22.
- Ленин В.И.* Дар бораи сулҳи сепаратӣ. Асарҳо, қ. 23.
- Ленин В.И.* Револютсияи Россия ва вазифаи коргарони ҷамаи мамлакатҳо. Асарҳо, қ. 23.
- Ленин В.И.* Дар бораи вазифаҳои пролетариат дар револютсияи ҳозира. Асарҳо, қ. 24.
- Ленин В.И.* Нутқ дар маҷлиси яқояи Комитети иҷроияи марказии умуми Россия, Совети Москва, комитетҳои фабрикаю заводӣ ва иттифоқҳои касабавӣ Москва 29 июли 1918. Асарҳо, қ. 28.
- Ленин В.И.* Дар бораи давлат. Маъруза дар университети Свердлов, 11 июли 1919. Асарҳо, қ. 29.
- Ленин В.И.* Маъруза дар съезди II умумироссиягии ташкилотҳои

халқҳои Шарқ 22 ноябри 1919.
Асарҳо, ҷ. 30.
Ленин В.И. Ба рафиқон, коммуни-
стони Туркистон. Асарҳо, ҷ. 30.
Ленин В.И. Мусаввадаи аввалаи
тезисҳо оид ба масъалаҳои
миллӣ ва мустамликавӣ (Барои
съезди дуюми Интернационали
Коммунистӣ). Асарҳо, ҷ. 31.
Ленин В.И. Касалии бачагонаи
«чаправӣ» дар коммунизм.
Асарҳо, ҷ. 31.
Ленин В.И. Конспекти китоби Ге-
гел «Лексияҳо оид ба таърихи
философия». Асарҳо, ҷ. 38.

Монография ва мақолаҳо

Абасв В.И., 1945.– *В.И. Абасв.*
Надпись Дария I о сооружении
дворца в Сузе.–«Иранские язы-
ки», 1. М.–Л., 1945. (Серия
Iranica. Материалы и исследова-
ния по иранским языкам», № 3).
Абасв В.И., 1945 а.– *В.И. Абасв.*
Антидэвовская надпись Ксер-
кса.– «Иранские языки», 1. М.–
Л., 1945. (Серия Iranica. Мате-
риалы и исследования по иран-
ским языкам», № 3).
Абасв В.И. 1956.– *В. И. Абасв.*
Скифский быт и реформа Зороа-
стра –АОР, XXIV, 1956, № 1.
Абасв В.И., 1958 а.– *В.И. Абасв.*
Историко-этимологический сло-
варь осетинского языка, т. I. М.–
Л., 1958.
Абасв В.И., 1958 а.– *В. И. Абасв.*
Из истории слов.–ВЯ, 1958, № 2.
Абасв В.И., 1959.– *В.И.Абасв.*
Среднеазиатский политический
термин «афшин».–ВДИ, 1959, №2.
Абасв В.И. 1963.– *В.И. Абасв.* Аве-
ста. География Ирана. Авеста
(религия).– «Хрестоматия по ис-
тории древнего Востока». М.,
1963.
Абасв В.И., 1965.– *В.И. Абасв.*
Скифоевропейские изоглоссы.
На стыке Востока и Запада. М.,
1965.

Ленин В.И. Ба А. М. Горкий.
Асарҳо, ҷ. 35.
Ленин В.И. Внутреннее обозрение.
Полн. собр. соч., т. 6.
Ленин В.И. Тетради по империа-
лизму. Полн. собр. соч., т. 28.
Ленин В.И. Тезисы ко II конгрессу
Коммунистического Интерна-
ционала. Первоначальный на-
бросок тезисов по национально-
му и колониальному вопросу.
Полн. собр. соч., т. 41.

Абасв В.И., 1967.– *В.И. Абасв.* К
этимологии древнеперсидских
имён.–«Этимология».1965
(МИИЯ, 1967).
Абаза К. К., 1902.– *К.К.Аба-
за.*Завоевание Туркестана. СПб.,
1902.
Абдураззоқов А.А. ва диг., 1963. –
*А.А. Абдураззоқов, М.А. Безбо-
родов, Ю.А.Заднепровский.*
Стеклоделие Средней Азии в
древности и средневековье. Таш-
кент, 1963.
Абдураззоқов А.А., Безбородов
М.А. 1966.– *А.А. Абдураззоқов,*
М.А. Безбородов. Средневеко-
вые стёкла Средней Азии (опыт
химической характеристики).
Ташкент, 1966.
Абдураимов М.А., 1956.– *М.А.*
Абдураимов. К истории народ-
ных движений в Бухарском хан-
стве в XVI –XVIII вв. Краткий
обзор нарративных источников.–
Изв. АН Уз. ССР, 1956, № 4.
Абдураимов М.А., 1961.– *М.А.*
Абдураимов. Вопросы феодаль-
ного землевладения и феодаль-
ной ренты в письмах эмира Хай-
дара, Ташкент, 1961.
Абдураимов М.А. 1966.– *А.А. Аб-
дураимов.* Очерки аграрных от-
ношений в Бухарском ханстве в

- XVI – первой половине XIX века, т. I. Ташкент, 1966.
- Азимҷонова С.А.*, 1954.– *С.А. Азимджанова*. Черты социально-экономической жизни Ферганы на рубеже XV–XVI вв.–Тр. ИВАН УзССР, 1954., № 3.
- Азимҷонова С.А.*, 1957.– *С.А. Азимджанова*. Из истории Ферганы, второй половины XV в. Ташкент, 1957.
- Айний К.*, 1957. – *К. Айни*. Бадриддин Хилоли (Поэт XV–XVI вв.). Сталинабад, 1957.
- Айний С.*, 1926. – *С. Айний*. Намунаи адабиёти тоҷик. М., 1926.
- Айний С.*, 1944.– *С. Айний*. Исёни Муқаннаъ. Очерки таърих-тадқиқотӣ. Сталинобод, 1944.
- Айний С.*, 1944 а.– *С. Айний*. Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик. Очерки адаби-таърихӣ. Сталинобод, 1944. (Материалҳо барои таърихи тоҷикон ва Тоҷикистон).
- Айний С.*, 1948.– *С. Айний*. Алишер Навоӣ. Сталинобод, 1948.
- Айний С.*, 1954.– *С. Айний*. Мирзо Абдулқодирӣ Бедил. Душанбе, 1954.
- Айний С.*, 1956.– *С. Айний*. Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъ-ул-вақоеъ». Душанбе, 1956.
- Айний С.*, 1959.– *С. Айни*. Устод Рудаки. Эпоха, жизнь, творчество. М., 1959.
- Айний С.*, 1960.– *С. Айни*. Воспоминания. М., 1960.
- Айний С.*, 1961.–*С. Айний*. Марги судхӯр. Куллийт, ч. 4. Душанбе, 1961.
- Айний С.*, 1962–1963.–*С. Айний*. Ёддоштҳо. Куллийт, ч. 6–7. Душанбе, 1962–1963.
- Айний С.*, 1966.–*С.Айний*. Таърихи амирони мангитияи Бухоро. Куллийт, ч.10. Душанбе, 1966.
- Айний С.* 1966 а.–*С.Айний*. Исёни Муқаннаъ. Очерки таърих-тадқиқотӣ. Куллийт, ч. 10. Душанбе, 1966.
- Айний Х. С.*, 1956.– *Х.С. Айни*. Бедиль и его поэма Ирфон. Сталинабад, 1956.
- Акимущкин О.Ф.* ва диг. 1964.– *О.Ф. Акимущкин, В.В. Кушев, Н.Д. Миклухо-Маклай, А.М. Мугинов, М.А. Салахетдинова*. Персидские и таджикские рукописи Института народов Азии АН СССР (Краткий алфавитный каталог). Под. ред. Н.Д. Миклухо-Маклая, ч. I. М., 1964.
- Акимущкин О.Ф., Иванов А.А.*, 1968.– *О.Ф. Акимущкин, А.А. Иванов*. Персидские миниатюры XVI–XVII вв. М., 1968.
- Акишев К.А Кушасев Г.А.*, 1963.– *К.А. Акишев, Г.А. Кушасев*. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата, 1963.
- Акрамов Н.М.*, 1974.– *Н.М. Акрамов*. Вопросы истории, археологии и этнографии народов Памира в трудах Б.Л. Громбчевского. Душанбе, 1974.
- Алиев И.*, 1960.– *И. Алиев*. История Мидии, т. I. Баку, 1960.
- Ализода А.А.*, 1956.– *А.А. Ализаде*. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII–XIV вв. Баку, 1956.
- Альбаум Л.И.* 1963.– *Л.И. Альбаум*. Раскопки замка Зангтепе.– «История материальной культуры Узбекистана», вып. 4. Ташкент, 1963.
- Альбаум Л.И.*, 1965.– *Л.И. Альбаум*. Поселение Кучуктепе в Узбекистане.– «Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 года в СССР (Тезисы докладов)». Баку, 1965.
- Альбаум Л.И.*, 1971.– *Л.И. Альбаум*. Новые росписи Афрасиаба.– «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Альбаум Л.И.* 1974.– *Л.И. Альбаум*. Раскопки буддийского ком-

- плекса Фаяз-тепе (по материалам 1968–1972 гг.). В сб.: «Древняя Бактрия. (Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана)». Л., 1974.
- Альбаум Л.И. 1975.– Л.И. Альбаум. Живопись Афрасиаба. Ташкент, 1975.
- Аминов А.Н. 1959.– Л.Н. Аминов. Экономическое развитие Средней Азии (колониальный период). Ташкент, 1959.
- Аминов А.Н. Бобохоҷаев А.А., 1966.– А.Н. Аминов, А.А. Бобоходжаев. Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России. Ташкент, 1966.
- Аминҷонова М., 1960.– М. Аминджанова. О производстве стеклянных изделий в средневековом городе Кува.–«Научные работы и сообщения ООН АН УзССР», I. Ташкент, 1960.
- Аминҷонова М. 1961.– М. Аминджанова. О некоторых стеклянных сосудах Мавераннахра.– ИМКУ, вып. 2. Ташкент, 1961.
- Андреев М.С., 1926.– М.С. Андреев. Выработка железа в долине Ванча (верховья Амударьи). Ташкент, 1926.
- Андреев М.С., 1927.– М.С. Андреев. Из материалов по мифологии таджиков.– М.С. Андреев. По Таджикистану. Краткий отчет о работе этнографической экспедиции в Таджикистане в 1925 году, вып. 1. Ташкент, 1927.
- Андреев М.С., 1928.– М.С. Андреев. Экспедиция в Ягноб в 1927 г. Под руководством М.С. Андреева.–Бюл. САГУ, вып. 17. Ташкент, 1928.
- Андреев М.С. ва Пещерева Е. М. 1957.– М.С. Андреев, Е.М. Пещерева. Ягнобские тексты. С приложением ягнобско-русского словаря, составленного М. С. Андреевым, В.А. Лившицем и А.К. Писарчик. М.–Л., 1957.
- Андреев М.С., Писарчик А.К., 1953–1958.– М.С. Андреев. Таджики долины Хуф. Примеч. и дополнения А.К. Писарчик. Душанбе, вып. 1 – 1953, вып. II – 1958
- Андреианов Б.В., 1969.– Б.В. Андреианов. Древние оросительные системы Приаралья (в связи с историей взаимодействия и развития орошаемого земледелия). М., 1969.
- Андронов М.С., 1965.– М.С. Андронов. Дравидские языки. М., 1965
- Аполлова Н.Г. 1948.– Н.Г. Аполлова. Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века. Алма-Ата, 1948.
- Артамонов М.И., 1973.– М.И. Артамонов. Сокровища саков. М., 1973.
- Арунова М.Р. 1959.– М.Р. Арунова. О некоторых общих результатах археологических раскопок в Лашкаргах.–КСИВ, вып. XXXIII, 1959.
- Арунова М. Р., Ашрафян К. З. 1958.– М. Р. Арунова, К. З. Ашрафян. Государство Нодир-шаха Афшара. Очерки общественных отношений в Иране 30–40-х годов XVIII в. М., 1958.
- Аскаров А. 1969.– А. Аскаров. Раскопки могильника эпохи бронзы в Муминабаде.–ИМКУ, вып. 8. Ташкент, 1969.
- Аскаров А.А., 1972.– А.А. Аскаров. Сапаллитепа. Ташкент, 1972.
- Аслонов М. 1965.– М. Асланов. Из истории распространения марксистско-ленинских идей в Таджикистане (1905–1924). АКД., Душанбе, 1965.
- Атагарриев Е.А., 1967.– Е.А. Атагарриев. Средневековое городище Шахр-Ислам (Языр). (Исто-

- рико-археологический очерк). АКД. М., 1967.
- Ашрафӣ. М.М.*, 1974.– *М.М. Ашрафӣ*. Бухарская школа миниатюрной живописи 40–70-е годы XVI века. Душанбе, 1974.
- Ашрафӣ М.М.*, 1974 а.– *М.М. Ашрафӣ*. Персидско-таджикская поэзия в миниатюрах XIV–XVII вв. Из собраний СССР. Душанбе, 1974.
- Ашӯров F.*, 1965.– *Г. Ашӯров*. Философские взгляды Носири Хисрава (на основе анализа трактата «Зад-ал-мусафирин»). Душанбе, 1965.
- Аҳмадов Б.А.*, 1965.– *Б.А. Аҳмадов*. Улугбек и политическая жизнь Мавераннахра первой половины XV в.– «Из истории эпохи Улугбека». Ташкент, 1965.
- Ахмадов Б.А.*, 1965 а.– *Б.А. Аҳмадов*. Государство кочевых узбеков. М., 1965.
- Аҳроров И.*, 1960.– *И. Аҳроров*. Средневековые стеклянные бокалы из Кувы.– Изв. АН УзССР, серия общественных наук, 1960, № 4.
- Аҳроров И.*, 1966.– *И. Аҳроров*. Керамика Ферганы IX–XII вв. АКД. Ташкент, 1966.
- Баевский С.И.*, 1962, 1968.– *С.И. Баевский*. Описание персидских и таджикских рукописей Института народов Азии, вып. 4. Персидские толковые словари (Фарханги). М., 1962; вып. 5. Двухязычные словари. М., 1968.
- Баженов Л.В.*, 1937.– *Л.В. Баженов*. Средняя Азия в древнейший период (между IV и II веками до нашей эры). Ташкент, 1937.
- Бакланов Н.*, 1944.– *Н. Бакланов*. Архитектурные чертежи узбекского мастера XVI века.– Сообщения Института истории и теории архитектуры, вып. 4. М., 1944.
- Бартольд В.В.*, 1893.– *В.В. Бартольд*. О христианстве в Туркестане в домонгольский период.– ЗВОРАО, т. 8, вып. 1–2, 1893.
- Бартольд В.В.*, 1898.– *В.В. Бартольд*. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, ч. 1. Тексты. СПб., 1898.
- Бартольд В.В.*, 1903.– *В.В. Бартольд*. Историко-географический обзор Ирана. СПб., 1903.
- Бартольд В.В.*, 1918.– *В.В. Бартольд*. Улугбек и его время. Пг., 1918 («Записки Российской Академии наук по историко-филологическому отделению», т. 13, № 5).
- Бартольд В.В.*, 1922.– *В.В. Бартольд*. История Туркестана. Ташкент. 1922.
- Бартольд В.В.*, 1923.– *В.В. Бартольд*. К истории крестьянских движений в Персии.– «Из далёкого и близкого прошлого». Сб. в честь Н.И. Кареева. Пг., 1923.
- Бартольд В.В.*, 1925.– *В.В. Бартольд*. История изучения Востока в Европе и России, изд. II. Л., 1925.
- Бартольд В.В.*, 1927.– *В.В. Бартольд*. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927.
- Бартольд В.В.* 1963.– *В.В. Бартольд*. Таджики. Исторический очерк.– Соч., т. II, ч. 1. М., 1963.
- Бартольд В.В.*, 1963 а.– *В.В. Бартольд*. Очерк истории Семиречья.– Соч., т. II, ч. I. М., 1963.
- Бартольд В.В.*, 1963 б.– *В.В. Бартольд*. Туркестан в эпоху монгольского нашествия.– Соч., т. I. М., 1963.
- Бартольд В.В.*, 1963 в.– *В.В. Бартольд*. Очерк истории туркменского народа.– Соч., т. II, ч. I. М., 1963.
- Бартольд В.В.*, 1963 д.– *В.В. Бартольд*. Таджики.– Соч., т. II, ч. I. М., 1963.
- Бартольд В.В.*, 1963 е.– *В.В. Бартольд*. История культурной жизни Туркестана.– Соч., т. II, ч. I. М., 1963.

- Бартольд В.В.*, 1963 ж.– *В.В. Бартольд*. История Туркестана (конспект лекций).– Соч., т. I, ч. I, М., 1963.
- Бартольд В.В.*, 1964.– *В.В. Бартольд*. К вопросу об языках согдийском и тохарском.– Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 а.– *В.В. Бартольд*. Афшин.– Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 б.– *В.В. Бартольд*. Греко-бактрийское государство и его распространение на северо-восток – Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.* 1964 в.– *В.В. Бартольд*. К истории арабских завоеваний в Средней Азии.– Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 т.– *В.В. Бартольд*. Улугбек и его время.– Соч., т. II, ч. 2 М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 д.– *В.В. Бартольд*. Народное движение в Самарканде в 1365 г.–Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 е.– *В.В. Бартольд*. Мир Алишер и политическая жизнь.– Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 ж.– *В.В. Бартольд*. Еще о слове «сарт».– Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 з.– *В.В. Бартольд*. Сарт.– Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 и.– *В.В. Бартольд*. Церемониал при дворе узбекских ханов в XVII веке.– Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1965 а.– *В.В. Бартольд*. К истории орошения Туркестана.–Соч., т. III. М., 1965.
- Бартольд В.В.*, 1965 б.– *В.В. Бартольд*. Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древнейших времен до XVII века.– Соч., т. 3. М., 1965.
- Бартольд В.В.*, 1965 в.– *В.В. Бартольд*. Фергана.– Соч., т. III. М., 1965.
- Бартольд В.В.*, 1965 г.– *В.В. Бартольд*. Хлопководство в Средней Азии с исторических времен до прихода русских.–Соч., т. II, ч. 1. М., 1965.
- Бартольд В.В.*, 1965 д.– *В.В. Бартольд*. Согд.– Соч., т. III. М., 1965.
- Бартольд В.В.*, 1966 а.– *В.В. Бартольд*. Ещё о самаркандских оссуриях.– Соч., т. IV. М., 1966.
- Бартольд В.В.*, 1966 б.– *В.В. Бартольд*. К вопросу об оссуриях Туркестанского края.–Соч., т. IV. М., 1966.
- Бартольд В.В.*, 1966 г.– *В.В. Бартольд*. Бармакиды.– Соч., т. VI. М., 1966.
- Бартольд В.В.*, 1966 г.– *В.В. Бартольд*. Персидская надпись на стене анийской мечети Мануче.– Соч., т. IV. М., 1966.
- Бартольд В.В.*, 1977.– *В.В. Бартольд*. История изучения Востока в Европе и России.– Соч., т. IX. М., 1977.
- Баскаков Н.А.*, 1969.– *Н.А. Баскаков*. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.
- Бауэр Г.М.*, 1966.– *Г.М. Бауэр*. Язык южноаравийской письменности. М., 1966.
- Бачинский Н.М.*, 1939.– *Н.М. Бачинский*. Мавзолей Фахр-Рази.– АПТ, вып. 1. М.–Ашхабад, 1939.
- Бачинский Н.М.*, 1947.– *Н.М. Бачинский*. Резное дерево в архитектуре Средней Азии. М., 1947.
- Бахор М.Т.*, I–II, 1942.– *М.Т. Бахор*. Сабкшинош ё таърихи таввурӣ насри форсӣ, I–II, Техрон, 1942.
- Бахромов З.*, 1957.– *З. Бахромов*. Земельные отношения в Шугнане в конце XIX – начале XX вв. (1895–1920 гг.). В кн.: Очерки по истории Таджикистана, т. 2. Сталинабад, 1957.

- Бекчурин М.*, 1872.– *М. Бекчурин*. Туркестанская область. Казань, 1872.
- Бекчурин М.*, 1916.– *М. Бекчурин*. Посольство переводчика Бекчурина в Бухару в 1781 г.– В кн.: «К истории сношений России с Бухарой и Хивой конца XVIII в.– «Восточный сборник общества русской ориенталистики». Кн. 2. Пг, 1916,
- Беленицкий А.М.*, 1940.– *А.М. Беленицкий*, Организация ремесла в Самарканде XV–XVI вв.– КСИИМК, вып. VI, 1940
- Беленицкий А.М.*, 1940 а.– *А.М. Беленицкий*. Из истории участия ремесленников в городских празднествах в Средней Азии XIV–XV вв.–Тр. ОВГЭ, т. II, 1940.
- Беленицкий А.М.*, 1941.– *А.М. Беленицкий*. К истории феодального землевладения в Средней Азии и Иране в тимуридскую эпоху (XIV–XV вв.). (образование института суюргал).– ИМ, 1941, № 4.
- Беленицкий А.М.*, 1946.– *А.М. Беленицкий*. Историческая география Герата XV в.– «Алишер Навои». М., 1946.
- Беленицкий А. М.*, 1948.– *А. М. Беленицкий*. К вопросу о социальных отношениях в Иране в хулагуидскую эпоху.– СВ, т. V, 1948.
- Беленицкий А.М.*, 1949.– *А.М. Беленицкий*. О появлении и распространении огнестрельного оружия в Средней Азии и Иране в XIV–XVI веках.–Изв. Тадж. ФАН СССР, 1949, № 5.
- Беленицкий А.М.*, 1950.– *А.М. Беленицкий*. Мавзолее у селения Саят.–КСИИМК, вып. 33, 1950.
- Беленицкий А.М.*, 1950 а.– *А.М. Беленицкий*. Историко-географический очерк Хутталя с древнейших времен до X в. н. э.– МИА, 1950, № 15.
- Беленицкий А.М.*, 1950 б.– *А.М. Беленицкий*. Раскопки здания № 1 на шахристане Пенджикента. – МИА, 1950, № 15.
- Беленицкий А.М.*, 1953 а.– *А.М. Беленицкий*. Бадахшанский лал.– Тр. АН Тадж. ССР, т. XVII, 1953.
- Беленицкий А.М.*, 1953 б.– *А.М. Беленицкий*. Раскопки согдийских храмов в 1948–1950 гг.– «Труды Таджикской археологической экспедиции», т. II. М.–Л., 1953 (МИА, № 37).
- Беленицкий А.М.*, 1954.– *А.М. Беленицкий*. Вопросы идеологии и культов Согда по материалам пенджикентских храмов.– «Живопись древнего Пенджикента». М., 1954.
- Беленицкий А.М.*, 1955.– *А.М. Беленицкий*. О периодизации истории Средней Азии.– «Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период». Ташкент, 1955.
- Беленицкий А.М.*, 1956.– *А.М. Беленицкий*. Из итогов последних лет раскопок древнего Пенджикента.– СА, 1956, № 3.
- Беленицкий А.М.*, 1958.– *А.М. Беленицкий*. Общие результаты раскопок городища древнего Пенджикента (1951–1953).– «Труды Таджикской археологической экспедиции», т. III. М.–Л., 1958.
- Беленицкий А.М.*, 1959.– *А.М. Беленицкий*. Новые памятники искусства древнего Пенджикента. Опыт иконографического истолкования.– «Скульптура и живопись древнего Пенджикента». М., 1959.
- Беленицкий А.М.*, 1960.– *А.М. Беленицкий*. Древнее изобразительное искусство и «Шахнамэ». М., 1960 (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).

- Беленицкий А.М.*, 1961 а.– *А.М. Беленицкий*. Об археологических работах Пенджикентского отряда в 1958 г.–АРТ, VI, 1961.
- Беленицкий А.М.*, 1961 б.– *А.М. Беленицкий*. О работе Пенджикентского отряда ТАЭ в 1959 г.–АРТ, VII, 1961.
- Беленицкий А.М.*, 1962 а.– *А.М. Беленицкий*. Зооморфные троны в изобразительном искусстве Средней Азии.– ИООН АН Тадж. ССР, № 1 (28), 1962.
- Беленицкий А. М.*, 1962 б.– *А. М. Беленицкий*. Результаты раскопок на городище древнего Пенджикента в 1960 г.–АРТ, VIII, 1962.
- Беленицкий А.М.*, 1967.– *А.М. Беленицкий*. Древний Пенджикент.– раннефеодальный город Средней Азии. АДД. М., 1967.
- Беленицкий А.М.*, *Ставиский Б.Я.*, 1959.– *А.М. Беленицкий, Б.Я. Ставиский*. Новое о древнем Пенджикенте.– «Археологи рассказывают». Сталинабад, 1959.
- Беленицкий А.М.*, *Бентович И.Б.*, 1961.– *М. Беленицкий, И.Б. Бентович*. Из истории среднеазиатского шелкоткачества (к идентификации ткани «занданечи»).– СА, 1962, № 2.
- Беленицкий А.М.* в диг., 1963.– *А.М. Беленицкий, И.Б. Бентович, В.А. Лившиц*. Камчатные ткани с горы Муг. СЭ, 1963, № 4.
- Беленицкий А.М.*, *Маршак Б.И.*, 1976.– *А.М. Беленицкий, Б.И. Маршак*. Черты мировоззрения согдийцев в VII–VIII вв. в искусстве Пенджикента.– «История и культура народов Средней Азии (древность и средние века).» М., 1976.
- Беляев В.И.*, 1939.– *В.И. Беляев*. Арабские источники по истории туркмен и Туркмении IX–XIII вв.– МИТТ, т. I, 1939.
- Беляев Е.А.*, 1957.– *Е.А. Беляев*. Мусульманское сектанство. М., 1957.
- Бентович И.Б.*, 1956.– *И.Б. Бентович*. Плетеные изделия из раскопок на горе Муг.– КСИИМК, вып. 61, 1956.
- Бентович И.Б.*, 1958.– *И.Б. Бентович*. Находки на горе Муг. (Собрание Государственного эрмитажа)–МИА, № 66, 1958.
- Бентович И.Б.*, 1969.– *И.Б. Бентович*. Сопещение по археологии Средней Азии.–СА, 1969, № 3.
- Бернштам А.Н.*, 1934.– *А.Н. Бернштам*. (Выступление) – ИГАИМК, вып. 103. М.–Л., 1934.
- Бернштам А.Н.*, 1940.– *А.Н. Бернштам*. Согдийская колонизация Семиречья.–КСИИМК, вып. 6, 1940.
- Бернштам А.Н.*, 1947.– *А.Н. Бернштам*. Новые работы по тохарской проблеме.–ВДИ, 1947, № 2.
- Бернштам А.Н.*, 1947 а.– *А.Н. Бернштам*. К вопросу об усунь, кушан и тохарах. (Из истории Центральной Азии).– СЭ, 1947, № 2.
- Бернштам А.Н.*, 1947 б.– *А.Н. Бернштам*. Среднеазиатская древность и ее изучение за 30 лет.– ВДИ, 1947, № 3.
- Бернштам А.Н.*, 1947 в.– *А.Н. Бернштам*. Древнейшие тюркские элементы в этногенезе Средней Азии.–СЭ, VI–VII, 1947.
- Бернштам А.Н.*, 1949.– *А.Н. Бернштам*. Советская археология Средней Азии.–КСИИМК, вып. XXVIII, 1949.
- Бернштам А.Н.*, 1950.– Труды Семиреченской археологической экспедиции «Чуйская долина». Сост. под. руков. А.Н. Бернштама. М.– Л., 1950 (МИА, № 14).
- Бернштам А.Н.*, 1951.– *А.Н. Бернштам*. Очерк истории гуннов. Л., 1951.

- Бернштам А.Н.*, 1952.– *А.Н. Бернштам*. Наскальные изображения Саймали-Тапш.– СЭ, 1952, № 2.
- Бернштам А.Н.*, 1952а.– *А.Н. Бернштам*. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая. М.– Л., 1952 (МИА, № 26).
- Бернштам А.Н.*, 1956 – *А.Н. Бернштам*. Саки Памира.– ВДИ, 1956.
- Бертельс А.Е.* 1958.– *А.Е. Бертельс*. Рудаки и карматы.– «Рудаки и его эпоха». Сталинабад, 1958.
- Бертельс А.Е.*, 1959.– *А.Е. Бертельс*. Насир-и Хосрав и исмаилизм. М., 1959.
- Бертельс Е.Э.*, 1924.– *Е.Э. Бертельс*. Отрывки из Авесты.– «Восток», IV, 1924.
- Бертельс Е.Э.*, 1950.– *Е.Э. Бертельс*. Персидский – дари – таджикский.– СЭ, 1954, № 4.
- Бертельс Е.Э.*, 1960.– *Е.Э. Бертельс*. История персидско-таджикской литературы, М., 1960 (Избранные труды).
- Бертельс Е.Э.*, 1965.– *Е.Э. Бертельс*. Суфизм и суфийская литература. М., 1965.
- Бертельс Е.Э.*, 1965 а.– *Е.Э. Бертельс*. Навои и Джами. М., 1965 (Избранные труды).
- Беруни*, 1950.– *Бируни*. Сб. статей. Под ред. С.П. Толстова. М.–Л., 1950.
- Бобоев А.Ч.*, 1965.– *А.Д. Бабаев*. Крепости и погребальные сооружения древнего Вахана (Ишкашимский район ГБАО). АКД. 1965.
- Бобоев А.*, 1973.– *А. Бабаев*. Крепости древнего Вахана. Душанбе, 1973.
- Бобохонов М.*, 1970.– *М. Бабаханов*. Социально-экономическое положение Северного Таджикистана накануне Октября. Душанбе, 1970.
- Бобохонов М.*, 1975.– *М. Бабаханов*. Предпосылки революционного союза трудящихся Туркестанского края с российским пролетариатом. Душанбе, 1975.
- Бобохожаев М.А.*, 1966.– *М.А. Бобоходжаев*. Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России. Ташкент, 1966.
- Богавевский Б.Л.*, 1936.– *Б.Л. Богавевский*. Техника первобытно-коммунистического общества.– Тр. ИИИТ, сер. IV, вып. I, 1936.
- Боголюбов М.Н.*, 1956.– *М.Н. Боголюбов*. Ягнобский язык (Новосогдийский). Исследование и материалы. АДД. Л., 1956.
- Боголюбов М.Н.*, *Смирнова О.И.*, 1963.– *М.Н. Боголюбов, О.И. Смирнова*. Согдийские документы с горы Муг. Вып. 3. Чтение, пер. и коммент. –В кн. Хозяйственные документы. М., 1963.
- Богомоллова К.А.*, 1952.– *К.А. Богомоллова*. Следы древнего культа воды у таджиков.– ИООН АН Таджикской ССР, вып. II, 1952.
- Богословский*, 1842, 2.– *Богословский* 2-й Записка о долине Зеравшана и горах, ее окружающих.–Горный журнал, 1842, кн. X, ч. 2.
- Бокшанин А.Р.*, 1949.– *А.Р. Бокшанин*. Битва при Каррах.– ВДИ, 1949, № 4.
- Болдырев А.Н.*, 1936.– *А.Н. Болдырев*. К фольклору Таджикистана. 1. (Предварительные данные об эпической традиции у таджиков). Тр. Таджикистанской базы АН СССР, т. 3, 1936.
- Болдырев А.Н.*, 1955.– *А.Н. Болдырев*. Из истории развития персидского литературного языка.– ВЯ, 1955, № 5.
- Болдырев А.Н.*, 1957.– *А.Н. Болдырев*. Зайнабдин Васифи. Таджикский писатель XVI в. (Опыт творческой биографии). Сталинабад, 1957.
- Большаков О.Г.*, 1956.– *О.Г. Большаков*. Заметки по исторической топографии долины Зеравшана в

- IX–X вв.-КСИИМК, вып. 61, 1956.
- Большаков О.Г.*, 1958, 1963, 1966. – *О.Г. Большаков*. Арабские надписи на поливной керамике Средней Азии IX–XII вв.-ЭВ, XII, 1958; XV, 1963; XVII, 1966.
- Большаков О.Г.*, 1964. – *О.Г. Большаков*. Отчет о раскопках северо-восточной части объекта III. – МИА, № 124, 1964.
- Большаков О.Г.*, 1976. – *О.Г. Большаков*. Хронология восстания Мукадды. – «История и культура народов Средней Азии (древность и средние века)». М., 1976.
- Большаков О.Г.* в *Нсыматов Н.Н.*, II, 1958. – *О.Г. Большаков, Н.Н. Негматов*. Раскопки в пригороде древнего Пенджикента. – МИА, № 66 1958.
- Бонгард-Левин Г.М.*, 1962. – *Г.М. Бонгард-Левин*. Харапская цивилизация и арийская проблема. – СЭ, 1962, № 1.
- Бонгард-Левин Г.И.*, *Ильин Г.Ф.*, 1969. – *Г.М. Бонгард-Левин, Г.Ф. Ильин*. Древняя Индия. М., 1969.
- Борисов А.Я.*, 1940 а. – *А. Борисов*. К истолкованию изображений на Бия – найманских оссуариях. – ТОВЭ, т. II, 1940.
- Борисов А.Я.*, 1940 б. – *А.Я. Борисов*. Значения слова «наус». – ТОВЭ, т. III, 1940.
- Боровков А.К.*, 1952. – *А.К. Боровков*. Таджикско-узбекское двуязычие и вопрос о взаимовлиянии таджикского и узбекского языков. – Уз ИВАН, т. IV, 1952.
- Бородин И.Ф.*, 1965. – *И.Ф. Бородин*. Интерьер монументальных сооружений Самарканда конца XIУ–ХУ веков. АКД. Л., 1965.
- Брагинский И.С.*, 1954. – *И.С. Брагинский*, Садриддин Айни. Очерк жизни и творчества. Сталинабад, 1954. (ТР. АН Тадж. ССР, т. XXIV).
- Брагинский И.С.*, 1955. – *И.С. Брагинский*. К вопросу о периодизации истории народов Средней Азии и Казахстана в досоветскую эпоху. – «Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период». Ташкент, 1955.
- Брагинский И.С.*, 1956. – *И.С. Брагинский*. Из истории таджикской народной поэзии. Элементы народно-поэтического творчества в памятниках древней и средневековой письменности. М., 1956.
- Брагинский И.С.*, 1956 а. – *И.С. Брагинский*. Очерки из истории таджикской литературы. Сталинабад, 1956.
- Брагинский И.С.*, 1966. – *И.С. Брагинский*. 12 миниатюр. М., 1966.
- Брагинский И.С.* в диг., 1953. – *И.С. Брагинский, С. Рачабов, В.А. Ромодин*. К вопросу о значении присоединения Средней Азии к России. – ВИ, 1953, № 8.
- Бретаницкий Л.С.*, 1958. – *Л.С. Бретаницкий*. Об одном малоизвестном памятнике таджикского зодчества. – «Труды Таджикской археологической экспедиции», т. III. М. – Л., 1958 (МИА, № 66).
- Бретаницкий Л.С.* в диг., 1950. – *Л.С. Бретаницкий, А.В. Саломзаде*. Зодчие средневекового Азербайджана. – В. кн.: «Памятники архитектуры Азербайджана». Сб. материалов, Баку, 1950.
- Бродовский М.*, 1875. – *М. Бродовский*. Технические производства в Туркестанском крае. Приложение к промысловому альбому Туркестанского края, составленное и изданное по распоряжению Туркестанского генерал-губернатора, генерал-адъютанта К.П. Фон-Кауфмана 1-го. СПб., 1875.
- Бродовский М.*, 1892. – *М. Бродовский*. Колониальное значение наших среднеазиатских владений. М., 1892.
- Брыкина Г.А.*, 1971 а. – *Г.А. Брыкина*. Раскопки усадьбы Кайра-

- гач.– «Археологические открытия 1970 года». М., 1971.
- Брыкина Г.А.*, 1971 б.– *Г.А. Брыкина*. Некоторые вопросы идеологии и культурные связи населения юго-западных предгорий Ферганы в V–IV вв. (По материалам усадьбы Кайрагач).– «Тезисы докладов, посвященных итогам полевых археологических исследований в СССР в 1970 году (археологические секции)». Тбилиси, 1971,
- Бубнова М.А.*, 1961.– *М.А. Бубнова*. К истории металлургии серебра в Средней Азии.–ИООН АН Тадж. ССР, вып. I (24), 1961.
- Бубнова М.А.*, 1962.– *М.А. Бубнова*. Извлечение серебра купелированием в Средней Азии в IX–XI вв.–ИООН АН Тадж. ССР, 1962, № 1 (28).
- Бубнова М.А.*, 1975.– *М.А. Бубнова*. Добыча полезных ископаемых в Средней Азии в XVI–XIX вв. М., 1975.
- Булатов М.С.*, 1953.– *М.С. Булатов*. О некоторых приемах пропорционирования в архитектуре Средней Азии.– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 3, 1953.
- Булатов М.С.*, 1962.– *М.С. Булатов*. Построение архитектурной формы мавзолея Саманидов. «Искусство зодчих Узбекистана». 1. Ташкент, 1962.
- Булатов М.С.*, 1969.– *М.С. Булатов*. Искусные приемы в зодчестве Самарканда конца XIV – начала XV в.– «Искусство зодчих Узбекистана». IV. Ташкент, 1969.
- Булатова В.А.*, 1965.– *В.А. Булатова*. К истории сложения ансамбля Шахи Зинда в XV в.– «Из истории эпохи Улугбека». Ташкент, 1965.
- Булатова-Левина В.А.*, 1961. - *Булатова-Левина В.А.* Буддийский храм в Куве.–СА, 1961, № 3.
- Бунаков Е.В.*, 1941.– *Е.В. Бунаков*. К истории сношений России с среднеазиатскими ханствами в XIX века.–СВ, т. II. М.–Л., 1941.
- Бунаков Е.В.*, 1960.– *Е.В. Бунаков*. Тенденции развития капиталистических отношений в Средней Азии накануне присоединения ее к России.– «Проблемы востоковедения», 1960, № 6.
- Буряков Ю.Ф.*, 1965.– *Ю.Ф. Буряков*. Древний серебрянный рудник Лапкерек.– СА, 1965, № 1.
- Бутинов Н.А.*, 1968.– *Н.А. Бутинов*. Первобытнообщинный строй (основные этапы и локальные варианты).– «Проблемы истории докапиталистических обществ», кн. 1. М., 1968.
- Бутомо С.В.* в диг., 1964.–*С.В. Бутомо, В.А. Ранов, Л.Ф. Сидоров*. Некоторые вопросы исследования каменного века Памира.– СА, 1964, № 4.
- Вактурская Н.Н.*, 1959.–*Н.Н. Вактурская*. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма IX–XVII вв.– «Керамика Хорезма». М., 1959. (Тр. ХАЭЭ, вып. IV).
- Вамбери Г.*, 1873.– *Г. Вамбери*. История Бохары или Трансоксании с древнейших времен до настоящего. Перев. А. И. Павловского, т. 1–2, СПб., 1873.
- Вамбери Г.*, 1874.– *Г. Вамбери*. Путешествие по Средней Азии в 1862 году. СПб, 1874.
- Васильев А.И.*, 1936.– *А.И. Васильев*. Согдийцы и их вооружение. АКД. Л., 1936.
- Васильев Л.И.*, 1955.–*Л.С. Васильев*. Бань-Чао в Западном крае – ВДИ, 1955, № 1.
- Васильев Л.С.*, 1958.– *Л.С. Васильев*. Культурные и торговые связи ханского Китая с народами Центральной и Средней Азии.– ВИМК, 1958, № 5.
- Ваххобов М.*, 1957.– *М. Вахабов*. Ташкент в период трех революций. Ташкент, 1957.

- Ваххобов М.*, 1961.– *М. Вахабов*. Формирование узбекской социалистической нации. Ташкент, 1961.
- Веймарн Б.*, 1946. – *Б. Веймарн*. Регистан в Самарканде. М., 1946.
- Веймарн Б.В.*, 1947.– *Б.В. Веймарн*. Мечеть Кок-Гумбез в Ура-Тюбе.– «Новые исследования по истории архитектуры народов СССР». М., 1947 (СИИА, вып. 8).
- Вельяминов-Зернов В.В.*, 1853.– *В.В. Вельяминов-Зернов*. Исторические известия о киргизкайсаках и сношениях России со Средней Азией со времени кончины Абул-Хайр хана (1748-1765), т. I. Уфа, 1853.
- Вельяминов-Зернов В.В.*, 1856.– *В.В. Вельяминов-Зернов*. Исторические известия о Кокандском ханстве – от Мухамед-Али до Худоярхана, ТВО РАО, т. II, 1856.
- Вельяминов-Зернов В.В.*, 1859.– *В.В. Вельяминов-Зернов*. Монеты Бухарския и Хивинския.– ТВО РАО, ч. IV, 1859.
- Вельяминов-Зернов В.В.*, 1864.– *В.В. Вельяминов-Зернов*. Исследование о касымовских царях и царевичах, ч. II.–ТВО РАО, ч. X, 1864.
- Венюков М.И.*, 1877.– *М.И. Венюков*. Россия и Восток. СПб., 1877.
- Венюков М.*, 1878.– *М. Венюков*. Очерк политической этнографии стран, лежащих между Россией и Индией.– «Сборник государственных знаний», т. 3. СПб., 1878.
- Весселовский Н.*, 1877.– *Н.(И). Весселовский*. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего. СПб., 1877.
- Весселовский Н.*, 1886.– *Н. Весселовский*. Новые материалы для истории Кокандского ханства.– «Журнал Министерства народного просвещения», 1886.
- Весселовский Н.И.*, 1910.– *Н.И. Весселовский*. Гератский бронзовый котелок 559 года гиджры (1163 г, по р. X.)–МАР, № 33, 1910.
- Виноградов А.В.*, 1968.– *А.В. Виноградов*. Неолитические памятники Хорезма. М., 1968.
- Винокурова М.П.*, 1957.– *М.П. Винокурова*. Ткани из замка на горе Муг.– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 14, 1957.
- Вишневская О.А.*, 1973.– *О.А. Вишневская*. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII–V вв. до н. э. по материалам Уйгарака. (Тр. ХАЭЭ, т. VIII). М., 1973.
- Владимирцов Б.Я.*, 1922.– *Б.Я. Владимирцов*. Чингис-хан. Берлин–СПб.,–М., 1922.
- Владимирцов Б.Я.*, 1934.–*Б.Я. Владимирцов*. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Л., 1934.
- Воеводский М.В.*, *Грязнов М.П.*, 1938.– *М.В. Воеводский, М.П. Грязнов*. Усунские могильники на территории Киргизской ССР. К истории у-суней.– ВДИ, 1938. №3.
- Волин С.* 1940, – *С. Волин*. К вопросу о замке на горе Муг.– «Труды Таджикистанском АН СССР», т. IX. М.,–Л., 1940
- Воробьева М. Г.*, 1959.– *М.Г. Воробьева*. Керамика Хорезма античного периода.– «Керамика Хорезма». Сб. статей. М., 1959 (Тр. ХАЭЭ. IV).
- Воробьев-Десятовский В.С.*, 1956.– *В.С.Воробьев-Десятовский*. К вопросу о роли субстрата в развитии индоарийских языков.– СВ, 1956, № 1.
- Воробьева-Десятовская М.И.*, 1964.– *М.И. Воробьева-Десятовская*. Памятники индийской письменности из Средней Азии.–

- «Индия в древности». Сб. статей. М., 1964.
- Воронец М.Э., 1957.– М.Э. Воронец. Археологические исследования Института истории и археологии и Музея истории АН УзССР на территории Ферганы в 1950–1951 годах. Ташкент, 1957 («Тр. музея истории УзССР», вып. II).
- Воронина В.Л., 1949.– В.Л. Воронина. Узбекское народное жилище.–СЭ, 1949, № 2.
- Воронина В.Л., 1950.– В.Л. Воронина. Неизвестные памятники Средней Азии.– «Материалы по истории и теории архитектуры Узбекистана». Сб. статей, вып. I. М., 1950.
- Воронина В.Л., 1950 а.–В.Л. Воронина. Изучение архитектуры древнего Пенджикента (по материалам раскопок 1947 г.)–МИА, № 15, 1950.
- Воронина В.Л., 1950 б.– В.Л. Воронина. Резное дерево Зарафшанской долины.–МИА, № 15, 1950.
- Воронина В.Л., 1951 а.– В.Л. Воронина. Народные традиции архитектуры Узбекистана. М., 1951.
- Воронина В.Л., 1953.– В.Л. Воронина. Архитектурные памятники древнего Пенджикента.– МИА, № 37, 1953.
- Воронина В.Л., 1954– В.Л. Воронина. К характеристике архитектуры Средней Азии эпохи Саманидов.–Тр. АН Таджикской ССР, т. XXVII, 1954.
- Воронина В.Л., 1957.– В.Л. Воронина. Городище древнего Пенджикента как источник для истории зодчества.–«Архитектурное наследство», 8. М., 1957.
- Воронина В.Л., 1958.–В.Л. Воронина. Архитектура древнего Пенджикента. (Итоги работ 1952–1953 гг.)– МИА, № 66, 1958.
- Воронина В.Л., 1959.– В.Л. Воронина. Архитектурный орнамент древнего Пенджикента. –«Скульптура и живопись древнего Пенджикента». Сб. статей. М., 1959.
- Воронина В.Л., 1959 а.– В.Л. Воронина. Народная архитектура Северного Таджикистана. М., 1959.
- Воронина В.Л., 1959 б.– В.Л. Воронина. Раннесредневековый город Средней Азии.–СА, М., 1959, № 1.
- Воронина В.Л., 1964.– В.Л. Воронина. Архитектура древнего Пенджикента.– МИА, № 124, 1964.
- Вороновский Д.Г., 1965.– Д.Г. Вороновский. Астрономы Средней Азии от Мухаммеда ал-Хаваразми до Улугбека и его школы (IX–XVI вв.)– «Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сб. документов. Ташкент, 1960.
- Восток, II. «Литература Ирана X–XII вв». М.–Л., 1935 («Восток», сб. II).
- Вязигин С.А., 1949.– С.А. Вязигин. Стена Антиоха Сотера вокруг древней Маргианы. – Тр. ЮТА-КЭ, т. I, 1949.
- Вязьмитина М.И., 1945.– М.И. Вязьмитина. Раскопки на городище Айртам.–ТАЭ, т. II, 1945.
- Вяткин В.Л., 1902.– В.Л. Вяткин. Материалы к исторической географии Самаркандского вилоята.–СКСО, вып. VII, 1902.
- Вяткин В.Л., 1912.– В.Л. Вяткин. Отчет о раскопках обсерватории Мирзы Улугбека в 1908 и 1909 гг. – «Известия Русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии», № 11, сер. 2. СПб., 1912.
- Вяткин В.Л., 1927.– В.Л. Вяткин. Шейхи Джуйбари.–«В.В. Бар-

- тольду». Сб. статей. Ташкент, 1927.
- Вяткин В.*, 1927 а.– *В.(Л.) Вяткин*. Афрасиаб-городище бывшего Самарканда. Археологический очерк. Ташкент, 1927.
- Вяткин В.Л.*, 1928.– *В.Л. Вяткин*. Каршинский округ, организация в нем войска и события в период 1215–1217 (1800–1803 гг.).– Изв. Ср. Аз. отдела РГО, т. XVIII, 1928.
- Гагеймстер Ю.*, 1882. – *Ю. Гагеймстер*. О торговом значении Средней Азии в отношении к России.– «Русский вестник», 1862, № 110.
- Гаевский П.*, 1919–1923.– *П. Гаевский*. Курган-Тюбинское» бекство.– ИРГО, т. V, 1919–1923 гг., вып. 2. М.– Л., 1924 г.
- Галеркина О.И.*, 1956.– *О.И. Галеркина*. Рукопись сочинений Навои 1521–1522 гг. из собрания ГПБ им. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде.– «Труды АН Таджикской ССР», т. 62, 1956.
- Галкин М.Н.*, 1867.– *М.Н. Галкин*. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю, т. I. СПб., 1867.
- Галкин М.Н.*, 1868.– *М.Н. Галкин*. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю, СПб., 1868.
- Галкин А.*, 1890.– *А. Галкин*. Краткий очерк Бухарского ханства.– «Военный сборник», № 11, 1890.
- Ганковский Ю.В.*, 1958.– *Ю.В. Ганковский*. Северо-Западная Индия под властью шахов Дуррани (некоторые вопросы организации управления индийскими вилайята-ми).– «Краткие сообщения Института востоковедения», АН СССР, М., 1958.
- Ганковский Ю.В.*, 1958 а.– *Ю.В. Ганковский*. Империя Дуррани. Очерки административной и военной системы. М., 1958, № 58.
- Гейнс А.К.*, 1898.– *А.К. Гейнс*. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве (как характеристика администрации среднеазиатских народов). В кн. его же. Собрание литературных трудов, т. II. СПб, 1898.
- Герасимов М.М.*, 1959.– *М.М. Герасимов*. Скульптурный портрет Рудаки. Душанбе, 1959.
- Герценберг Л.Г.*, 1965.–*Л.Г. Герценберг*. Хотаносакский язык. М., 1965.
- Гинзбург В.В.*, 1949.– *В.В. Гинзбург*. Таджики предгорий.– Сб. МАЭ, XII, 1949.
- Гинзбург В.В.*, 1950.– *В.В. Гинзбург*. Материалы к палеоантропологии восточных районов Средней Азии. (Гунны и саки Тянь-Шаня, Алая и Южного Памира).– КСИЭ, 1950.
- Гинзбург В.В.*, 1959. – *В.В. Гинзбург*. Основные вопросы палеоантропологии Средней Азии в связи с изучением этногенеза ее народов.–КСИЭ, вып. XXXI, 1959.
- Гинзбург В.В.*, 1962.– *В.В. Гинзбург*. Антропологический состав населения Средней Азии и Казахстана.–«Народы Средней Азии и Казахстана».– 1. М., 1962.
- Гинзбург В.В.*, 1964.– *В.В. Гинзбург*. Расовые типы Средней Азии и их формирование в процессе этногенеза ее народов.–Тр. ТГУ, вып. 235. Исторические науки, кн. 39. Ташкент, 1964.
- Гиришман А.*, 1946.– *А. Гиришман*. Раскопки Французской археологической делегации в Беграме (Афганистан).–КСИИМК, вып. 13, 1946.
- Глуховской А.*, 1867. – *А. Глуховской*. Записка о значении Бухарского ханства для России и о необходимости принятия решительных мер для прочного во-

- дворения на-шего влияния в Средней Азии. СПб., 1867.
- Гордлевский В., 1941.– В. Гордлевский. Государство Сельджукидов Малой Азии. М.–Л., 1941.
- Грантовский Э.А., 1960.– Э.А. Грантовский. Индоиранские касты у скифов. М., 1960 (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Грантовский Э.А., 1963.– Э.А. Грантовский. Из истории восточно-иранских племен на границах Индии.– КСИНА, вып. 63, 1963.
- Грантовский Э.А., 1963. а.– Э.А. Грантовский. Племенное объединение Рарсу-рарсава у Панини.– «История и культура древней Индии». М., 1963.
- Грантовский Э.А., 1970.– Э.А. Грантовский. Ранняя история иранских племен Средней Азии. М. 1970.
- Гребенкин А.Д., 1872 а.– А.Д. Гребенкин. Мелкие народности Зеравшанского округа.– «Русский Туркестан», вып. 2. М., 1872.
- Гребенкин А.Д., 1872 б.– А.Д. Гребенкин. Таджики.– «Русский Туркестан», вып. 1. М., 1872.
- Грек Т.Е. ва диг., 1967.– Т.Е. Грек, Е. Г. Пчелина, Б. Я. Ставиский. Каратепе – буддийский пещерный монастырь в старом Термезе. М., 1967.
- Греков Б. Д., Якубовский А.Ю. 1950.– Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение. М.–Л., 1950.
- Григорьев В.В., 1861.– В.В. Григорьев. Записки Мирзы Шемса Бухары. О некоторых событиях в Бухаре, Коканде, Кашгаре. Казань, 1861.
- Григорьев В.В., 1867 а.– В.В. Григорьев. Греко-бактрійское царство.– ЖМНП, ч. 136, отд. II, 1867.
- Григорьев В.В., 1867 б.– В.В. Григорьев. Кабулистан и Кафиристан. СПб., 1867.
- Григорьев В.В., 1871.– В.В. Григорьев. О скифском народе саках. СПб., 1871.
- Григорьев В.В., 1874.– В.В. Григорьев. Русская политика в отношении Средней Азии. Исторический очерк.– «Сборник государственных знаний», т. I. СПб.. 1874.
- Григорьев В.В., 1881.– В.В. Григорьев. Поход Александра Великого в Западный Туркестан – ЖМНП, ч. 217, отд. II, сентябрь-октябрь, 1881.
- Григорьев Г.В., 1940 а.– Г.В. Григорьев. Городище Тали-Барзу. Краткий очерк.– ТОВЭ, т. 2, 1940.
- Григорьев Г.В., 1940 б.– Г.В. Григорьев. Поселения древнего Согда – КСИИМК, вып. VI. М.–Л., 1940
- Григорьев Г.В., 1948.– Г.В. Григорьев. Келесская степь в археологическом отношении. (К истории культуры древних саков).– Изв АН Каз. ССР, № 46. серия археологическая, вып. I, 1948.
- Грулев М., 1909.– М. Грулев. Соперничество России и Англии в Средней Азии. СПб., 1909.
- Грязневич П.А. ва Болдырев А.Н., 1957.– П.А. Грязневич, А.Н. Болдырев. О двух редакциях «Таърихи Табари» Балъами.– СВ, 1957, № 3.
- Губаревич-Радобильский А.Х., 1912. – А.Х. Губаревич-Радобильский. Значение Туркестана в торговле России с сопредельными странами.– «Материалы для изучения хлопководства», вып. II. СПб., 1912.
- Гудкова А.В., 1964.– А.В. Гудкова. Ток кала. Ташкент, 1964.
- Гудкова А.В., Лившиц В.А., 1967.– А.В. Гудкова, В.А. Лившиц. Новые хорезмские надписи из некрополя Токкалы и проблема

- «хорезмской эры». – Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1967, № 1.
- Гулишамбаров С.И., 1913. – С.И. Гулишамбаров. Экономический обзор Туркестанского района, обслуживаемого Среднеазиатской железной дорогой, ч. I. Производительные силы. Асхабад, 1913.
- Гумилев Л.Н., 1959. – Л.Н. Гумилев. Эфталиты и их соседы в IV в. – ВДИ, 1959, №1.
- Гумилев Л.Н., 1960 а. – Л.Н. Гумилев. Война 589 г. и Гератская битва. – ИООН АН Тадж. ССР, 1960, № 2 (23).
- Гумилев Л. Н., 1960 б. – Л. Н. Гумилев. Хунны. Средняя Азия в древние времена. М., 1960.
- Гумилев Л.Н., 1967 а. – Л.Н. Гумилев. Древние тюрки. М., 1967.
- Гумилев Л.Н., 1967 б. – Л.Н. Гумилев. Эфталиты-горцы или степняки? – ВДИ, 1967, № 3.
- Гуревич А.М., 1935. – А.М. Гуревич. О классовой борьбе в Самарканде в 1365–1366 гг. – «Труды Государственной публичной библиотеки УзССР», т. I. Ташкент, 1935.
- Гюзальян А., 1938. – А. Гюзальян. Бронзовый калемдан 1148 г. – «Памятники эпохи Руставели». Л., 1938.
- Давидович Е.А., 1949. – Е.А. Давидович. Стекло из Нисы. – Тр. ЮТАКЭ, т. I, 1949.
- Давидович Е.А., 1950. – Е.А. Давидович. К вопросу о курсе и обращении серебрянных монет в государстве Шейбанидов (XVI в.). – Тр. САГУ. Новая серия вып. II. Гуманитарные науки, кн. 3, 1950.
- Давидович Е.А., 1951 а. – Е.А. Давидович. Две денежные реформы в государстве Шейбанидов. – Тр. САГУ. Новая серия, вып. 23. Гуманитарные науки, кн. 4, 1951.
- Давидович Е.А., 1952. – Е.А. Давидович. Из истории Хисара в XVI в. (по нумизматическим данным). – ИООН АН Тадж. ССР, вып. 2, 1952.
- Давидович Е.А., 1953. – Е.А. Давидович. Средневековое оконное стекло из Таджикистана. – ДАН Тадж. ССР, вып. 7, 1953.
- Давидович Е.А., 1953 а. – Е.А. Давидович. Среднеазиатские серебрянные монеты с наименованием хорасанских городов. – ИООН АН Тадж. ССР, вып. 4, 1953.
- Давидович Е.А., 1953 б. – Е.А. Давидович. Термезский клад медных серебрянных дирхемов 617, 1220 г. – ЭВ. VIII, 1953.
- Давидович Е.А., 1954. – Е.А. Давидович. Нумизматические материалы для истории развития феодальных отношений в Средней Азии при Саманидах. – Тр. АН Таджикской ССР, т. 27, 1954.
- Давидович Е.А., 1954 а. – Е.А. Давидович. Денежная реформа Шейбанихана (из истории среднеазиатской экономики в XVI в.). – «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии». Сб. статей, вып. I. Сталинабад, 1954 (Тр. АН Таджикской ССР, т. XII).
- Давидович Е.А., 1955. – Е.А. Давидович. Неопубликованные монетные находки на территории Узбекистана. Тр. ИИАН Узб. ССР, 1955.
- Давидович Е.А., 1956. – Е.А. Давидович. О работах Гиссарского отряда в 1955 г. – АРТ, VII. Сталинабад, 1956.
- Давидович Е.А., 1957. – Е.А. Давидович. Коллекции восточных монет Ферганского областного музея. – ИООН АН Тадж. ССР, вып. 14, 1957.
- Давидович Е.А., 1957 а. – Е.А. Давидович. Нумизматические материалы для хронологии и генеалогии среднеазиатских Караха-

- нидов.– Тр. ГИМ, вып. 26. Нумизматический сборник, ч. 2, 1957.
- Давидович Е.А., 1958.– Е.А. Давидович. Раскопки замка Калаи Боло. (Из работ Исфаринского отряда ТАЭ в 1951–1952 гг.).– МИА, № 66, 1958.
- Давидович Е.А., 1959.– Е.А. Давидович. Монетные находки на территории Таджикистана, зарегистрированные в 1957 г.– АРТ, V, 1959.
- Давидович Е.А., 1960.– Е.А. Давидович. Два самаркандских кувшина с датой и именем мастера в надписи.– КСИИМК, вып. 80, 1960.
- Давидович Е.А., 1960 а.– Е.А. Давидович. Из области денежного обращения в Средней Азии XI–XII вв.– НЭ, II, 1960.
- Давидович Е.А., 1961.– Е.А. Давидович. Материалы для характеристики экономики и социальных отношений в Средней Азии XVI в. – ИООН АН Тадж. ССР, 1961, № 1 (24).
- Давидович Е.А., 1964.– Е.А. Давидович. История монетного дела Средней Азии XVII–XVIII вв. (Золотые и серебрянные монеты Джанидов). Душанбе, 1964.
- Давидович Е.А., 1965 а.– Е.А. Давидович. Материалы для характеристики денежной реформы Улугбека.– «Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Давидович Е.А., 1965 б.– Е.А. Давидович. Новые нумизматические материалы для характеристики товарно-денежных отношений на территории Южного Таджикистана в XV в. – «Абдурахман Джами. Эпоха, жизнь и творчество». Сб. статей. Душанбе, 1965.
- Давидович Е.А., 1966.– Е.А. Давидович. Денежное обращение в Мавераннахре при Саманидах.– НЭ, VI, 1966.
- Давидович Е.А., 1968 а.– Е.А. Давидович. Нумизматические заметки (Караханиды, Чингизхан, Шейбаниды).– ИООН АН Таджикской ССР, 1968, № 3 (58).
- Давидович Е.А., 1968 б.– Е.А. Давидович. О двух караханидских каганатах.– НАА, 1968, № 1.
- Давидович Е.А., 1970 – Е.А. Давидович. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. М., 1970.
- Давидович Е.А., 1970 а.– Е.А. Давидович. Денежное хозяйство и частичное восстановление торговли в Средней Азии XIII в. после монгольского нашествия. (По нумизматическим данным).– НАА, 1970, № 6.
- Давидович Е.А., 1970 б.– Е.А. Давидович. Клад саганианских монет второй четверти XI в. как исторический источник.– «Письменные памятники Востока», 1968. М., 1970.
- Давидович Е.А., 1972.– Е.А. Давидович. Денежная реформа Кучкунчи-хана.– НЭ, X. М., 1972.
- Давидович Е.А., 1976.– Е.А. Давидович. Первый клад тетрадрахм кушанца «Герая».– ВДМ, 1976, № 4.
- Давидович Е.А. ва Литвинский Б.А., 1955.– Е.А. Давидович, Б.А. Литвинский. Археологический очерк Исфаринского района. Сталинабад, 1955 (Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. 35).
- Давидович Е.А., Мухторов А., 1969. – Е.А. Давидович, А. Мухторов. Страницы истории Гиссара. Душанбе, 1969.
- Давлатов Ч., Илёсов А., 1972.– Дж. Давлатов, А. Ильясов. Присоединение Туркмении к России. Ашхабад, 1972.
- Дальский А.Н., 1949.– А.Н. Дальский. Наскальные изображения

- Таджикистана.– Изв. ВГО, т. 81, вып. 2, 1949.
- Дандамасев М.А., 1958.– М.А. Дандамасев. Социальная сущность переворота Гауматы.– ВДИ, 1958, № 4.
- Дандамасев М.А., 1963.– М.А. Дандамасев. Поход Дария против скифского племени тиграхауда.– КСИНА, 1963, вып. 61.
- Дандамасев М.А., 1963 а.– М.А. Дандамасев. Иран при первых Ахеменидах (VI в. до н. э.). М., 1973.
- Данилевский В.В. ва диг., 1940.– В.В. Данилевский, В.Н. Кононов и В.А. Никитин. Исследование растительных остатков из раскопок согдийского замка на горе Муг в Таджикистане – «Тр. Тадж. базы АН СССР», т. VIII. М.–Л., 1940
- Данилевский Г.И., 1851.– Г.И. Данилевский. Описание Хивинского ханства.–ЗИРГО, 1851, кн. 5.
- Дебец Г.Ф., 1948.– Г.Ф. Дебец. Палеоантропология 'СССР. М.– Л., 1948 (Тр. ИЭ, новая серия, т. IV).
- Демидов А.П., 1926.– А.П. Демидов. Экономические очерки хлопководства, хлопковой торговли и промышленности в Туркестане. М., 1926.
- Денике Б.П., 1928.– Б.П. Денике. Резная шtukовая стенная декорация в Термезе.– Труды секции искусств. РАНИОН, VII. М., 1928.
- Денике Б. (П.), 1938.–Б. (П.) Денике. Живопись Ирана. М., 1938.
- Денике Б.П., 1939.– Б.П. Денике. Архитектурный орнамент Средней Азии. М.–Л., 1939.
- Деоппик Д.В., Мерперт Н.Я., 1957.– Д.В. Деоппик, Н.Я. Мерперт. К вопросу о конце цивилизации Хараппы.– СА, 1957, № 4.
- Дингельштедт Н., 1895.– Н. Дингельштедт. Опыт изучения ирригации Туркестанского края. Сыр – Дарьинская область, т. II, ч. III. СПб., 1895.
- Дмитриев В.И., 19506. И. Дмитриев. Композиционные особенности бухарской архитектуры второй половины XVI века.– МИТАУ, вып. 1, 1950.
- Дмитриев Л.В. ва диг., 1965.– Л.В. Дмитриев, А.М. Мугинов, С.Н. Муратов. Описание тюркских рукописей Института народов Азии, 1. История. Под ред. А.Н. Кононова. М., 1965.
- Добромыслов А. И., 1911.– А. И. Добромыслов. Ташкент в прошлом и настоящем, вып. 1. Ташкент, 1911.
- Долгорукой Дм., 1871.– Дм. Долгорукой. Пять недель в Кокане,– «Русский вестник», 1871.
- Долинская В.Г., 1955.– В.Г. Долинская. Художник - миниатюрист Мухаммед Мурад Самарканди.– Изв. АН УзССР, 1955, № 9.
- Долинская В.Г., 1958.– В.Г. Долинская. Миниатюры рукописи «Таърихи-Абул-Хайрхани» из собрания Института востоковедения АН УзССР.- ИООН АН Таджик-ской ССР, 1958, № 2 (17).
- Дройзен И.Г., 1890–1893.– И.Г. Дройзен. История эллинизма. Перев. с франц. М. Шелгунова, тт. I–III, 1890–1893, т. I. История Александра Великого. М., 1890.
- Дружинин Н.М., 1927.– Н.М. Дружинин. В страну туркмен и узбеков. Л., 1927.
- Дьяконов И.М., 1949.– И.М. Дьяконов. Развитие земельных отношений в Ассирии. Л., 1949.
- Дьяконов И. М., 1956.– И.М. Дьяконов. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н. э. М.–Л., 1956.
- Дьяконов И.М., 1959.– И.М. Дьяконов. Общественный и государственный строй древнего Двуречья. Шумер. М., 1959.
- Дьяконов И.М., 1963.– И.М. Дьяконов. Община на древнем Вос-

- токе в работах советских исследователей. – ВДИ, 1963, №1.
- Дьяконов И.М., 1966. – И.М. Дьяконов. Основные черты экономики в монархиях древней Западной Азии. – ВДИ, 1966, М1.
- Дьяконов И.М., 1967. – И.М. Дьяконов. Языки древней Передней Азии. М., 1967.
- Дьяконов И.М., 1970. – И.М. Дьяконов. Арийцы на Ближнем Востоке. Конец мифа. – ВДИ, 1970, № 7.
- Дьяконов И.М., Дьяконов М.М., Лившиц В.А., 1951. – И.М. Дьяконов, М.М. Дьяконов, В.А. Лившиц. Документы из древней Нисы (дешифровка и анализ). – Мат. ЮТАКЭ, вык. 2, 1951.
- Дьяконов И.М. ва Лившиц В.А., 1960 а. – И.М. Дьяконов, В.А. Лившиц. Документы из Нисы 1 в. до н. э. Предварительные итоги работ. М., 1960.
- Дьяконов И.М. ва Лившиц В.А., 1960 б. – И.М. Дьяконов, В.А. Лившиц. Парфянское царское хозяйство в Нисе I в. до н. э. – ВДИ, 1960, № 2.
- Дьяконов И.М., Лившиц В.А., 1966. – И.М. Дьяконов, В.А. Лившиц. Новые находки документов в старой Нисе. – «Переднеазиатский сборник», II. М., 1966.
- Дьяконов М.М., 1950. – М.М. Дьяконов. Работы Кафирниганского отряда. – МИА, № 15, 1950.
- Дьяконов М.М., 1951. – М.М. Дьяконов. Образ Сиявуша в среднеазиатской мифологии. – КСИИМК, вып. XI, 1951.
- Дьяконов М.М., 1953. – М.М. Дьяконов. Археологические работы в нижнем течении река Кафирнигана (Кобадиян) (1950–1951 гг.). – МИА, № 37, 1953.
- Дьяконов М.М., 1954 а. – М.М. Дьяконов. Росписи Пянджикента и живопись Средней Азии. – «Живопись древнего Пянджикента». Сб. статей. М., 1954.
- Дьяконов М.М., 1954 б. – М.М. Дьяконов. Сложение классового общества в северной Бактрии. – СА, XIX, 1954.
- Дьяконов М.М., 1956. – М.М. Дьяконов. У истоков древней культуры Таджикистана. Сталинабад, 1956.
- Дьяконов М.М., 1961. – М.М. Дьяконов. Очерк истории древнего Ирана. М., 1961.
- Дьяконова Н.В., 1964. – Н.В. Дьяконова. Среднеазиатские миниатюры XVI–XVIII вв. М., 1964.
- Дьяконова Н.В., Смирнова О.И., 1967. – Н.В. Дьяконова, О.И. Смирнова. К вопросу о культе Наны (Анахиты) в Согде. – СА, 1967, № 1.
- Ершов Н.Н., 1960. – Н.Н. Ершов. Сельское хозяйство таджиков Ленинабадского района Таджикской ССР перед Октябрьской революцией. – «Труды АН Тадж. ССР, т. 28. Сталинабад, 1960.
- Жуков В.Д., 1940. – В.Д. Жуков. Стекланные «медальоны» из дворца Термезских правителей. Изв. Уз ФАН СССР, 1940, № 4–5.
- Жуков В.Д., 1945. – В.Д. Жуков. Развалины ансамбля дворцовых зданий в пригороде средневекового Термеза. – ТАЭ, т. II, 1945.
- Жуковский В.А., 1894. – В.А. Жуковский. Древности Закаспийского края. Развалины старого Мерва. СПб., 1894, (МАР, № 16).
- Жуковский С.В., 1915. – С.В. Жуковский. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. Пг., 1915 («Труды общества русских ориенталистов», № 2).
- Забелина Н.Н., 1952. – Н.Н. Забелина. Обзор древнейших монет из коллекций Республиканского историко-краеведческого музея Тадж. ССР, вып. 1. Сталинабад, 1952.

- Забелина Н.Н.* в*а Ремпель Л.*, 1948.– *Н.Н. Забелина, Л. Ремпель.* Согдийский всадник. Ташкент, 1948.
- Заднепровский Ю.А.*, 1960.– *Ю.А. Заднепровский.* Археологические памятники южных районов Опшской области (середина 1 тыс. до н. э.–середина 1 тыс. н. э.). Фрунзе, 1960.
- Заднепровский Ю.А.*, 1962.– *Ю.А. Заднепровский.* Древнеземледельческая культура Ферганы. М.– Л., 1962 (МИА, № 118).
- Заднепровский Ю.А.*, 1967.– *Ю.А. Заднепровский.* Тюркские памятники в Фергане.–СА, 1967, № 1.
- Залеман К.Г.*, 1888.– *К.Г. Залеман.* Новые материалы по ягнобскому языку.– ЗВОРАО, т. III, вып. 1–2, 1888.
- Зарубин И.И.*, 1926.– *И.И. Зарубин.* Сказание о первом кузнеце в Шугнана.– «Известия АН СССР», 1926, VI серия, т. XX №12.
- Засыпкин Б.Н.*, 1928.– *Б.Н. Засыпкин.* Архитектурные памятники Средней Азии. Проблемы исследования и реставрации.– «Вопросы реставрации». Сб. статей. Пг.– М., 1928.
- Засыпкин Б.Н.*, 1948.– *Б.Н. Засыпкин.* Архитектура Средней Азии. М., 1948.
- Засыпкин Б.Н.*, 1961. - *Б.Н. Засыпкин.* Своды в архитектуре Узбекистана.– «Архитектурное наследие», 13. М., 1961.
- Заходер Б.Н.*, 1940. - *Б.Н. Заходер.* Мухаммед Нахшаби. К истории карматского движения в Средней Азии в X в.– УЗ МГУ, вып. 41, 1940.
- Заходер Б.Н.*, 1943.– *Б.Н. Заходер.* Денданекан.– ИЖ, 1943, № 3-4.
- Заходер Б.Н.*, 1945.– *Б.Н. Заходер.* Хорасан и образование государства сельджуков.– ВИ, 1945, № 5–6.
- Зеймаль Е.В.*, 1960.– *Е.В. Зеймаль.* Кушанские монеты из собрания Института истории, археологии и этнографии АН Таджикской ССР.– ИООН АН Тадж. ССР, 1960, № 1.
- Зеймаль Е.В.*, 1963.–*Е.В. Зеймаль.* Шива на монетах Великих кушан.– «Тезисы докладов научной сессии, посвященной итогам работы Государственного Эрмитажа за 1962 г.» Л., 1963.
- Зеймаль Е.В.*, 1964. - *Е.В. Зеймаль.* Проблемы кушанской хронологии и монеты.– «Тезисы докладов на юбилейной научной сессии (Гос. Эрмитаж)». Л., 1964.
- Зеймаль Е.В.*, 1965.– *Е.В. Зеймаль.* Кушанское царство по нумизматическим данным.– АКД. Л., 1965.
- Зеймаль Е.В.*, 1967.– *Е.В. Зеймаль.* Монеты Великих кушан в Государственном Эрмитаже.– «Нумизматика». Сб. статей, 3. Л., 1967 (Труды Гос. Эрмитажа т. IX).
- Зеймаль Е.В.*, 1968 а. – *Е.В. Зеймаль.* Кушанская хронология. (Материалы по проблеме). М., 1968.
- Зеймаль Е.В.*, 1968 б. – *Е.В. Зеймаль.* Начальная дата Канишки – 278 г. н. э.– «Тезисы докладов и сообщений советских ученых». Международная конференция по истории, археологии и культуре Центральной Азии в кушанскую эпоху. М., 1968.
- Зеймаль Т.И.*, 1962.– *Т.И. Зеймаль.* Археологические работы в Вахшской долине в 1960 г.–ДРТ, вып. 8 1962.
- Зеймаль Т.И.*, 1971.– *Т.И. Зеймаль.* Древние и средневековые каналы Вахшской долины.– «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Зеймаль Т.И., Зеймаль Е.В.*, 1962.– *Т.И. Зеймаль, Е.В. Зеймаль.* Еще раз о месте находки Аму-

- Дарьинского клад. – ИООН АН Тадж. ССР, 1962, № 1 (28).
- Зельин К.К.*, 1953. – *К.К. Зельин*. Основные черты эллинизма. (Социально-экономические отношения и политическое развитие рабовладельческих обществ Восточного Средиземноморья в период эллинизма). – ВДИ, 1954, № 4.
- Зельин К.К., Трофимова М.К.*, 1969. – *К.К. Зельин, М.К. Трофимова*. Формы зависимости в Восточном Средиземноморье эллинистического периода. М., 1969.
- Зиёев Х.З.*, 1962. – *Х.З. Зиёев*. Ўрта Осиё ва Сибирь (XVI–XIX асрлар). Тошкент, 1962.
- Зиёев Х.З.*, 1965. – *Х.З. Зиёев*. Ўрта Осиё ва Волга буйлари (XVI–XIX). Тошкент, 1965.
- Зиманов С.З.*, 1960. – *С.З. Зиманов*. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX в. Алма-Ата, 1960.
- Зиновьев Н.*, 1868. – Н. Зиновьев. Осада Ура-Тюбе и Джизага. – «Русский вестник», 1868, № 3–6.
- Зограф А.Н.*, 1937. – *А.Н. Зограф*. Монеты «Герая». Ташкент, 1937.
- Зохидов П.Ш.*, 1965. – *П.Ш. Зохи-дов*. Самаркандская школа зодчих XIX – начала XX века. Ташкент, 1965.
- Зусев Ю.А.*, 1960. – *Ю.А. Зусев*. Тамги лошадей из вассальных княжеств. – Тр. ИИАЭ АН Каз. ССР, т. 8, 1960.
- Иброҳимов С.К.*, 1960. – *С.К. Ибрагимов*. Еще раз о термине «кавах». – «Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана». Сб. статей, Алма-Ата, 1960.
- Иброҳимов С.К.*, 1960 б. – *С.К. Ибрагимов*. «Михманнаеси Бухара» Рузбехана как источник по истории Казахстана. Алма-Ата, 1960.
- Иванов В.В.*, 1967. – *В.В. Иванов*. Языковые данные о происхождении кушанской династии и тохарская проблема. НАА, 1967, М 3.
- Иванов В.В. ва Топоров В.Н.*, 1960. – *В.В. Иванов, В.Н. Топоров*. Санскрит, М., 1960.
- Иванов Д.*, 1873. – *Д. Иванов*. Туркестанские походы. – «Военный сборник», 1873, № 3, 4, 6, 7, 9, 10.
- Иванов И.К.*, 1965. – *И.К. Иванов*. Геологический возраст ископаемого человека. М., 1965.
- Иванов П.П.*, 1932. – *П.П. Иванов*. К истории развития горного промысла Средней Азии. Краткий исторический очерк. Л. – М., 1932.
- Иванов П.П.*, 1937. – *П.П. Иванов*. Восстание Китай-кипчаков в Бухарском ханстве в 1821–1825 гг. «Труды ИВАН СССР», т. XXVIII, 1937.
- Иванов П.П.*, 1937 б. – *П.П. Иванов*. Новые материалы по истории Средней Азии (по поводу открытия архива хивинских ханов). – «Историк-марксист», 1937, № 3.
- Иванов П.П.*, 1937 а. – *П.П. Иванов*. «Удельные земли» Сейид-Мухамедхана хивинского (1856–1865). – «Записки Института востоковедения АН СССР», т. VI. М. – Л., 1937.
- Иванов П.П.*, 1939. – *П.П. Иванов*. Казахи и Кокандское ханство (к истории их взаимоотношений в начале XIX в.). – «Записки Института востоковедения АН СССР», т. VII, 1939.
- Иванов П.П.*, 1940. – *П.П. Иванов*. Архив хивинских ханов XIX в. Исследование и описание документов с историческим введением. Новые источники для истории народов Средней Азии. Л., 1940.
- Иванов П.П.*, 1954. – *П.П. Иванов*. Хозяйство джуйбарских шейхов. К истории феодального земле-

- владения в Средней Азии в XVI–XVIII вв. М.–Л., 1954.
- Иванов П.П.*, 1958.– *П.П. Иванов*. Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX в.). М., 1958.
- Иванов С.В.*, 1952.– *С.В. Иванов*. О находках в замке на горе Муг (Керамика, плетенные и кожаные изделия, ткани).– ИООН АН Тадж. ССР, вып. II, 1952.
- Игнатъев Н.*, 1897.– *Н. Игнатъев*. Миссия в Хиву и Бухару в 1858 г. СПб., 1897.
- Иерусалимская А.А.*, 1967 г.– *А.А. Иерусалимская*. К вопросу о связях Согда с Византией и Египтом (об одной уникальной ткани из северокавказского могильника Мощеная балька).–НАА, 1967, № 3.
- Иерусалимская А.А.*, 1967 б.– *А.А. Иерусалимская*. О северокавказском «шелковом пути» в ранне средневековье.–СА., 1967, № 2.
- Ильин Г.Ф.*, 1958.– *Г.Ф. Ильин*. Древний индийский город Таксила. М., 1958.
- Иностранцев К.А.*, 1907 а.– *К.А. Иностранцев*. К изучению осуариев.–ЗВОРАО, т. XVIII, 1907.
- Иностранцев К.А.*, 1907 б.– *К.А. Иностранцев*. Туркестанские осуарии и астоданы.–ЗВОРАО, XVII, 1907.
- Иностранцев К.А.*, 1909.– *К.А. Иностранцев*. О древнеиранских погребальных обычаях и постройках.–ЖМНП, № 3–4, 1909.
- Иностранцев К.А.*, 1911. - *К.А. Иностранцев*. О домусульманской культуре Хивинского оазиса.– ЖМНП, новая серия, ч. XXXI, № 2.
- Искандаров Б.И.*, 1958.– *Б.И. Искандаров*. Из истории Бухарского эмирата. М., 1958.
- Искандаров Б.И.*, 1960.– *Б.И. Искандаров*. Восточная Бухара и Памир в период присоединения Средней Азии к России. Сталинабад, 1960.
- Искандаров Б.И.*, 1962, 1963.– *Б.И. Искандаров*. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в., ч. I, 1962; ч. II, 1963.
- Искандаров Б.И.*, 1970.–*Б.И. Искандаров*. Бухара в 1919–1920 гг. Душанбе, 1970.
- Исламов О.И.*, 1955.–*О.И. Исламов*. Из истории горного дела и геологических представлений у народов Средней Азии с древнейших времен до XVIII в.– «Очерки по истории геологических знаний». Сб. статей, вып. 4. М., 1955,
- «История Бухары», 1976.– «История Бухары с древнейших времен до наших дней». Ташкент, 1976.
- «История Казахской ССР», 1957.– «История Казахской ССР. С древнейших времен до Октябрьской Социалистической революции», т. I. Алма-Ата, 1957.
- «История Киргизской ССР», т. I, 1963.–«История Киргизской ССР», т. I. Фрунзе, 1968.
- «История народов Узбекистана», 1947–1950.– «История народов Узбекистана», т. I. С древнейших времен до начала XVI в. Ташкент, 1950; т. II: От образования государства Шейбанидов до Великой Октябрьской Социалистической революции. Ташкент, 1947.
- «История Самарканда», т. I, 1969.– «История Самарканда. С древнейших времен до Великой Октябрьской Социалистической революции», т. I. Ташкент, 1969.
- «История Туркменской ССР», т. I, кн. 2, 1957.–«История Туркменской ССР. С начала XIX века до Великой Октябрьской Социалистической революции», т. I, кн. 2. Ашхабад, 1957.
- «История Узбекской ССР», 1967.– «История Узбекской ССР», 1967, т. I.– С древнейших времен до

- середины XIX века, Ташкент, 1967.
- Исҳоқов А.*, 1971.– *А. Исаков*. Дворец правителей древнего Пенджикента – «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Итина М.А.*, 1958.– *М.А. Итина*. Памятники первобытной культуры Верхнего Узбая.– Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1949–1953 гг. М., 1958 (Тр. ХАЭЭ, т. 2).
- Итина М.А.*, 1959.– *М.А. Итина*. Первобытная керамика Хорезма.– «Керамика Хорезма». М., 1959 (Тр. ХАЭЭ, т. 4).
- Итина М.А.*, 1962.– *М.А. Итина*. Степные племена среднеазиатского междуречья во второй половине II – начале I тысячелетия до нашей эры.– СЭ, 1962, № 3.
- Итина М.А.*, 1968.– *М.А. Итина*. Древнехорезмские земледельцы.– «История, археология и этнография Средней Азии». Сб. статей. М., 1968.
- ИТН*, I, 11 (1), II (2), 1963, 1964.– «История таджикского народа», т. I. С древнейших времен до V в. н. э. М., 1963; т. II, кн. 1. Возникновение и развитие феодального строя (VI–XVI вв.). М., 1964; т. II, кн. 2. Поздний феодализм (XVII в.–1917 г.). М., 1964.
- Кабанов С.К.*, 1956 а.–*С.К. Кabanов*. Археологические данные по истории Нахшеба в III–V вв.– ВДИ, 1956, № 2.
- Кабанов С.К.*, 1956 б.–*С.К. Кabanов*. Раскопки жилого квартала X в. в западной части городища Варахша.–Тр. ИИА АН Уз. ССР, вып. VIII, 1956.
- Кабанов С.К.*, 1961.–*С. К. Кabanов*. Кешские монеты V–VI вв.– ВДИ, 1961, № 1.
- Кабанов С.К.*, 1963.– *С.К. Кabanов*. Археологические данные к этнической истории южного Согда в III–VI вв.–СА, 1963, № 1.
- Кабо В. Р.*, 1968.– *В. Р. Кабо*. Первобытная община охотников и собирателей (по австралийским материалам). «Проблемы истории докапиталистических обществ». Сб. статей, кн. I. М., 1968.
- Камолов С.*, 1968.–*С. Камолов*. Каракалпаки в XVIII–XIX веках. (К истории взаимоотношений с Россией и с среднеазиатскими ханствами). Ташкент, 1968.
- Капранов В.А.*, 1964.– *В.А. Капранов*. «Лугати фурс» Асади Туси и его место в истории таджикской (фарси) лексикографии. Душанбе, 1964.
- Каримов Т.*, 1957.–*Т. Каримов*. Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Северном Таджикистане. Сталинабад, 1957.
- Каримов Т.*, 1965.– *Т. Каримов*. Таджикистан в период революции 1905–1907 гг. Душанбе, 1965.
- Каримов Т.*, 1968.– *Т. Каримов*. Восстание 1916 г. в Таджикистане. Душанбе, 1966.
- Кармышева Б.Х.*, 1954.– *Б.Х. Кармышева*. Узбеки-локайцы Южного Таджикистана. Душанбе, 1954 (Тр. АН Таджикской ССР, т. 28).
- Кармышева Б.Х.*, 1957.– *Б.Х. Кармышева*. Некоторые данные к этногенезу населения южных и западных районов Узбекистана.– КСИЭ, вып. XXVII, 1957.
- Кармышева Б.Х.*, 1960.– *Б.Х. Кармышева*. Этнографическая группа «тюрк» в составе узбеков (историко-этнографические данные).– СЭ, 1960, № 1.
- Кармышева Б.Х.*, 1960 а.– *Б.Х. Кармышева*. Этнические и территориальные группы населения северо-восточной части Кашка-Дарьинской области Узбекской ССР.– КСИЭ, вып. 33, 1960.
- Кармышева Б.Х.*, 1964.– *Б.Х. Кармышева*. К истории формирова-

- ния населения южных районов Узбекистана и Таджикистана. М., 1964 (VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук).
- Кастальский Б. Е., 1909.– Б. Е. Кастальский. Биянайманские осушарии.–ПТКЛА, год 13, 1909 (приложение).
- Кастельская З.Д., 1934.– З.Д. Кастельская. К истории англорусского соперничества в Средней Азии (с 1-й половины XIX века по 1907 г.).–НЗВ, 1934, М 2.
- Кастельская З.Д., 1937.–З. Д. Кастельская. Восстание 1916 г. в Узбекистане. (К 20-летию восстания). Ташкент, 1937.
- Кастельская З.Д., 1972.– З.Д. Кастельская. Основные предпосылки восстания 1916 г. в Узбекистане. М., 1972.
- «Каталог», I–III.– «Каталог восточных рукописей Академии наук Таджикской ССР». Сталинабад, 1960; т. II. Душанбе, 1968; т. III. Душанбе, 1968.
- Качановский Ю. В., 1971.– Ю. В. Качановский. Рабовладение, феодализм или азиатский способ производства? Спор об общественном строе древнего и средневекового Востока, доколониальной Африки, докумбовой Америки. М. 1971..
- Кибиров А. К., 1959.–А. К. Кибиров. Археологические работы в центральном Тянь-Шане 1953–1965 гг. Тр. Кирг. АЭЭ, II, 1959.
- Кисляков Н.А., 1939.– А.Н. Кисляков. Жилище горных таджиков бассейна р. Хингоу.– СЭ. Сб. статей, вып. 2, 1939.
- Кисляков Н.А., 1940.– Н.А. Кисляков. Ишан-феодал Восточной Бухары.– «Труды Таджикской базы АН СССР», т. IX, 1940 г.
- Кисляков Н.А., 1947.– Н.А. Кисляков. К вопросу об этногенезе таджиков.– Сб. «Советская этнография», вып. VI–VIII, 1947.
- Кисляков Н.А., 1954.– Н.А. Кисляков. Очерки по истории Каратегина, 2 изд., Душанбе, 1954.
- Кисляков Н.А., 1967.– Н.А. Кисляков. Проблемы семьи и брака в работах советских этнографов.– «Советская этнография», М, 1967, № 5.
- Кияткина Т.П., 1965.– Т.П. Кияткина. Формирование антропологического типа таджиков по палеоантропологическим данным.– АКД. Душанбе, 1965.
- Кияткина Т.П., 1976.– Т.П. Кияткина. Материалы к палеоантропологии Таджикистана. Душанбе, 1976.
- Климчицкий С.И., 1940 а.–С.И. Климчицкий. Название Согдианы в топонимике Таджикистана.– «Труды Таджикской базы АН СССР», т. IX. М.–Л., 1940.
- Климчицкий С.И., 1940 б.– С.И. Климчицкий. Ягнобцы и их язык.– «Труды Таджикской базы АН СССР», т. IX. М.–Л., 1940.
- Кляшторный С.Г., 1954.–С.Г. Кляшторный. Из истории борьбы народов Средней Азии против арабов (по руническим текстам).–ЭВ. IX, 1954.
- Кляшторный С.Г., 1959.– С.Г. Кляшторный. Древнетюркская руническая надпись на бронзовом перстке из Ферганы.– АРТ, вып. V, 1959 (Тр. АН Тадж. ССР, т. С 111).
- Кляшторный С.Г., 1960.– С.Г. Кляшторный. Титул согдийского владельца в древнетюркском тексте.–ПВ, 1960, № 6.
- Кляшторный С.Г., 1960 а.– С.Г. Кляшторный. К вопросу о подлинности древнетюркской рунической надписи с именем Чингисхана.– ПВ, 1960, № 1.
- Кляшторный С.Г., 1964.– С.Г. Кляшторный. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964.

- Кляшторный С.Г.*, 1965.– *С.Г. Кляшторный*. Проблемы ранней истории племени турк (ашина).– «Новое в советской археологии». М., 1965.
- Кляшторный С.Г., Лившиц В.А.*, 1971.– *С.Г. Кляшторный, В.А. Лившиц*. Согдийская надпись из Бугута.– «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Ковалев С.И.*, 1949.– *С.И. Ковалев*. Монархия Александра Македонского.– ВДИ, 1949, № 4.
- Кожемяко П.Н.*, 1959.– *П.Н. Кожемяко*. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. Фрунзе, 1959. «Койкрылганкал», 1967.– «Койкрылганкала» – памятник культуры древнего Хорезма IV в. до н.э.–IV в. н.э. М., 1967. (Тр. ХАЭЭ, V).
- Колесников А.И.*, 1970.– *А.И. Колесников*. Иран в начале VII века (Источники, внутренняя и внешняя политика, вопросы административного деления). Л., 1970 («Палестинский сборник», вып. 22 (85)).
- Кононов А.Н.*, 1949.– *А.Н. Кононов*. Опыт анализа термина «турк»– СЭ, 1949, №1.
- Коробкова Г.Ф.*, 1969.– *Г.Ф. Коробкова*. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии. Л., 1969. (МИА, № 158).
- Коробкова Г.Ф., Ранов В.А.*, 1968.– *Г.Ф. Коробкова, В.А. Ранов*. Неолит горных районов Средней Азии (по раскопкам поселения Туткаул).– «Проблемы археологии Средней Азии». Тезисы докладов. Л., 1968.
- Коссович К.*, 1861.– *К. Коссович*. Четыре статьи из Зенд-Авесты. СПб., 1861.
- Костенко Л.Ф.*, 1871.– *Л.Ф. Костенко*. Путешествие в Бухару русской миссии в 1870 г. СПб., 1871.
- Костенко Л.Ф.*, 1871 а.– *Л.Ф. Костенко*. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. СПб., 1871.
- Костров П.И.*, 1954.– *П.И. Костров*. Техника живописи и консервация росписей древнего Пенджикента.– «Живопись древнего Пенджикента». Сб. статей. М., 1954.
- Костров П.И.*, 1959.– *П.И. Костров*. Исследование, опыт реконструкции и консервация живописи и скульптуры древнего Пенджикента. «Скульптура и живопись древнего Пенджикента». Сб. статей. М., 1959.
- Кошленко Г.А.*, 1966 – *Г.А. Кошленко*. Культура Парфии. М., 1966.
- Кошленко Г.А.*, 1968.– *Г.А. Кошленко*. Некоторые вопросы истории ранней Парфии.– ВДИ, 1968, № 1.
- Кошленко Г.А.*, 1971.– *Г.А. Кошленко*. Царская власть и ее обоснование в ранней Парфии.– Сб. «Истории Иранского государства и культуры». М., 1971.
- «Краткое описание...», 1823.– «Краткое описание Бухары и Хивы».– «Сибирский вестник». СПб., ч. I, 1823.
- Крачковская В.А.*, 1949.– *В.А. Крачковская*. Эволюция куфческого письма в Средней Азии.– ЭВ, III, 1949.
- Крачковская В.А.*, 1958.– *В.А. Крачковская*. О средневековых текстильных изделиях в Средней Азии (мервские ткани IX–X вв.).– «Материалы Первой Всесоюзной научной конференции востоковедов», вып. 2. Ташкент, 1958.
- Крачковский И.Ю.*, 1945.– *И.Ю. Крачковский*. Над арабскими рукописями. М.– Л., 1945.
- Крачковский И.Ю.*, 1957.– *И.Ю. Крачковский*. Арабская литература

- тура.–Избр. соч., т. V. М.–Л., 1957.
- Крачковский И.Ю.*, 1958.– *И.Ю. Крачковский*. Очерки по истории русской арабистики.– Избр. соч., V. М.– Л., 1958.
- Крачковский Хо В.А. ва И.Ю.*, 1931.– *В.А. и И.Ю. Крачковские*. Древнейший арабский документ из Средней Азии.– «Согдийский сборник». М., 1934.
- Крестовский В.В.*, 1884.– *В.В. Крестовский*. В гостях у эмира Бухарского. (Путевой дневник).– «Русский вестник», 1884, № 1 2, 3, 5, 8.
- Кривцова-Гракова О.А.*, 1955.– *О.А. Кривцова-Гракова*. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. М., 1955 (МИА, 46).
- Кругликова И.Т.*, 1974.– *И.Т. Кругликова*. Дильберджин. М., 1974.
- Кругликова И.Т.*, 1976.– *И.Т. Кругликова*. Настенные росписи Дильберджина.– «Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969–1973 гг.». Сб. статей. М, 1976.
- Кругликова И.Т., Сарианиди В.И.*, 1976.– *И.Т. Кругликова. В.И. Сарианиди*. Пять лет работы Советско-Афганской археологической экспедиции.– В кн.: «Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969–1973 гг.». М., 1976.
- Крюгер Е.В.*, 1935.– *Е.В. Крюгер*. Сельскохозяйственное производство в эллинистическом Египте.– ИГ АИМК, вып. 108, 1935.
- Кузьмина Е.Е.*, 1958.– *Е.Е. Кузьмина*. Могильник Заман-Баба. (К вопросу о культурных связях населения долины нижнего Зеравшана в III–II тысячелетиях до н. э).–СЭ, 1958, № 2.
- Кузьмина Е.Е.*, 1964.– *Е.Е. Кузьмина*. О южных пределах распространения степных культур эпохи бронзы в Средней Азии.– «Памятники каменного и бронзового века Евразии». Сб. статей. М., 1964.
- Кузьмина Е.Е.*, 1975.– *Е. Е. Кузьмина*. Рец.: С. А. Вишневская. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи по материалам Уйгарака. М., 1973.–СА, 1975, № 2.
- Кузьмина Е.Е., Певзнер С.Б.*, 1956.– Е.Е. Кузьмина, С.Б. Певзнер. Оборонительные сооружения горюлища Кей- Кобадпах.– КСИИМК, вып. 64, 1956.
- Кун А.Л.*, 1874.– *А.Л. Кун*. Поездка по Хивинскому ханству в 1873.– ИИ РГО, т. X, отд. 2, 1874.
- Кун А.Л.*, 1873 а.– *А.Л. Кун*. Бухарские порядки. Заметки о порядки взимания поземельных податей.– «Туркестанские ведомости», 1873, № 32.
- Кун А.Л.*, 1876.–*А. Кун*. Очерк Коканского ханства.– «Известия Русского имп. Географического общества», 1876, т. XII, вып. I.
- Кун А.Л.*, 1880.– *А.Л. Кун*. Очерки Шахрисябзского бекства.– ИРГО по отделению этнографии, т. VI, СПб., 1880.
- Куфтин Б.А.*, 1954.– *Б.А. Куфтин*. Работа ЮТАКЭ в 1952 г. по изучению культур Анау.–Изв. АН Туркм. ССР. 1954, № 7.
- Куфтин Б.А.*, 1956.–*Б.А. Куфтин*. Полевой отчет о работе XIV отряда ЮТАКЭ по изучению первобытнообщинных оседлоземледельческих поселений эпохи меди и бронзы в 1952 г.–Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Кушакевич А.А.*, 1872.– *А. Кушакевич*. Сведения о Ходжентском уезде.–ЗИРГО, т. IV. СПб., 1871.
- Кушакевич А.А.*, 1872 а.– *А. Кушакевич*. Аксакальство и кишлаки полуоседлых узбеков и число юрт в них.– «Материалы для статистики Туркестанского края». Ежегодник, вып. I. 1872.

- Лазар Ж., 1961.– Ж. Лазар. Общий язык иранских земель и его диалекты по текстам X–XI вв. н. э.– НАА, 1961, № 4.
- Лев Д.Н., 1949.– Д.Н. Лев. Древний палеолит в Аман-Кутане. (Предварительное сообщение). Самарканд, 1949. (Тр. УЗГУ, новая серия, № 39).
- Лев Д.Н., 1960.– Д.Н. Лев. Археологические исследования Самаркандского государственного университета (1955–1956).–Тр. САГУ, вып. 101, ч. 2, 1960.
- Лев Д.Н., 1964.– Д.Н. Лев. Поселение древнекаменного века в Самарканде (исследования 1958–1960 гг.).–Тр. САГУ, вып. 135, 1964.
- Лев Д.Н., 1965.– Д.Н. Лев. Самаркандская палеолитическая стоянка.–ИМКУ, вып. 6, 1965.
- Лев Д.Н., 1967.– Д.Н. Лев. Керамика нижней и средней Сырдарьи в первом тысячелетии н. э. АДД. М., 1967.
- Левина Л.М., 1968.– Л.М. Левина. К вопросу об антропоморфных изображениях в джетысарской культуре.– «История, археология и этнография Средней Азии». Сб. статей. М, 1968.
- Лерх П.И., 1870.– П.И. Лерх. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. СПб, 1870.
- Лерх П.И., 1875–1909.– П.И. Лерх. Монеты бухархудатов. – ТВО-РАО, ч. XVIII, СПб, 1875–1909.
- Лившиц В.А., 1957.– В.А. Лившиц. Согдийские слова в таджикском языке.– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 12, 1957.
- Лившиц В.А., 1962 а.– В.А. Лившиц. Иранские языки народов Средней Азии.– «Народы Средней Азии и Казахстана», т. I. М., 1962.
- Лившиц В.А., 1962 б.– В.А. Лившиц. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии В.А.Лившица. М, 1962. («Согдийские документы с горы Муг», вып. II).
- Лившиц В.А., 1965 а.– В.А. Лившиц. Надписи на фресках из Афрасиаба.– «Тезисы докладов сессии, посвященной истории живописи стран Азии». М, 1965.
- Лившиц В.А., 1965 б.– В.А. Лившиц. Согдиана. «Ленинский путь», 6 июля, 1965.
- Лившиц В.А., 1966.– В.А.Лившиц. Первая согдийская азбука.– «Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Тезисы докладов II годичной научной сессии ЛО ИНА, март 1966 года». Л.1966.
- Лившиц В.А., 1967.– В.А. Лившиц. Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. История и философия. Сборник в честь Н. В. Пигулевской». М, 1967.
- Лившиц В.А., 1968.– В.А.Лившиц. Письменность древней Ферганы(?).–НАА, 1968, № 6.
- Лившиц В.А., 1969.– В.А.Лившиц. К открытию бактрийских надписей на Кара-тепе.– «Буддийские пещеры в Старом Термезе. Основные итоги работ 1963–1964 гг. Надписи, терракоты, каменные рельефы». М, 1969.
- Лившиц В.А., 1976.– В.А.Лившиц. Надписи из Дильбержина.– «Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969–1973 гг.». М, 1976.
- Лившиц В.А., Луконин В.Г., 1964.– В.А. Лившиц, В.Г. Луконин. Среднеперсидские и согдийские надписи на серебряных сосудах.–ВДИ, 1964, № 3.
- Либиенталь, 1894.– Либиенталь. Гиссарское и Кабадианское бекства. 1889.– «Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии», вып. 57. СПб, 1894.
- Лисицина Г.Н., 1965.– Г.Н.Лисицина. Орошаемое земледелие

- эпохи энеолита в юге Туркмении, М, 1965 (МИА, № 128).
- Литвинский Б.А., 1949. – Б.А. Литвинский. К истории добычи полезных ископаемых в Челекене (до русского завоевания). – МЮТАКЭ, вып. I, 1949.
- Литвинский Б.А., 1950. – Б.А. Литвинский. К истории добычи олова в Узбекистане. – Тр. САГУ, новая серия, вып. II. Гуманитарные науки, кн. 3, 1050.
- Литвинский Б.А., 1952 а. – Б.А. Литвинский. Горные инструменты из коллекции Ленинабадского краеведческого музея. – ИООН АН Тадж. ССР, вып. 2, 1952.
- Литвинский Б.А., 1952 б. – Б.А. Литвинский. Намазга-тепе по данным раскопок 1949–1950 гг. (Предварительное сообщение). – СЭ, 1952, № 4.
- Литвинский Б.А., 1953. – Б.А. Литвинский. Мечеть-намозго в кишлаке Навгилем (Исфаринский район). – ДАН Тадж. ССР, вып. 9, 1953.
- Литвинский Б.А., 1953 а. – Б.А. Литвинский. Архитектурный комплекс Ходжа Нахшран. – Тр. ИИАЗ АН Тадж. ССР, т. XVII, 1953.
- Литвинский Б.А., 1953 б. – Б.А. Литвинский. О некоторых моментах развития средневекового города Средней Азии. – ИООН АН Тадж. ССР, вып. IV, 1953.
- Литвинский Б.А., 1953 в. – Б.А. Литвинский. Отчет о работе археологической группы V отряда ЮТАКЭ, т. II, 1953.
- Литвинский Б.А., 1954 а. – Б.А. Литвинский. Археологическое изучение Таджикистана советской наукой (краткий очерк). Сталинабад, 1954.
- Литвинский Б.А., 1954 б. – Б.А. Литвинский. Древнейшие страны, истории горного дела Таджикистана и других республик Средней Азии. Сталинабад, 1954.
- Литвинский Б.А., 1954 в. – Б.А. Литвинский. Из археологических материалов по истории средневековой горной техники Средней Азии (преимущественно IX–XII вв.). – Тр. АН Тадж. ССР, т. 27, 1954.
- Литвинский Б.А., 1956 а. – Б.А. Литвинский. Новые находки в старинных рудниках Кара-Мазара. – Тр. АН Тадж. ССР, т. 63, 1956.
- Литвинский Б.А., 1956 б. – Б.А. Литвинский. Об археологических работах в Вахшской долине и в Исфаринском районе (в Ворухе). – КСИИМК, вып. 64, 1956.
- Литвинский Б.А., 1958. – Б.А. Литвинский. Предметы из погребения на Сталинабадских холмах. – «Сообщения Республиканского историко-краеведческого музея Тадж. ССР», вып. 3. Сталинабад, 1958.
- Литвинский Б.А., 1959. – Б.А. Литвинский. Изучение курумов в северо-восточной части Ленинабадской области в 1957 г. – АРТ, V, 1959.
- Литвинский Б.А., 1960. – Б.А. Литвинский. Даханинский могильник эпохи бронзы в Западной Фергане. – КСИИМК, вып. 80, 1960.
- Литвинский Б.А., 1960 а. – Б.А. Литвинский. Археологические открытия на Восточном Памире и проблема связи между Средней Азией, Китаем и Индией в древности. М., 1960 (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Литвинский Б.А., 1960 б. – Б.А. Литвинский. «Саки, которые за Согдом». – Тр. АН Тадж. ССР, т. XX, 1960.
- Литвинский Б.А., 1961. – Б.А. Литвинский. О топорах эпохи бронзы в Таджикистане. – Изв. АН Тадж. ССР, вып. 1, 1961.

- Литвинский Б.А., 1961 а.– Б.А. Литвинский. Исследование могильников Исфаринского района в 1958г.–АРТ, VI, 1961.
- Литвинский Б.А., 1964.– Б.А.Литвинский. Таджикистан и Индия (примеры древних связей и контактов).– «Индия в древности». М., 1964.
- Литвинский Б.А., 1965.- Б.А. Литвинский. Среднеазиатские железные наконечники стрел.– СА, 1965, 7« 2.
- Литвинский Б.А., 1966.– Б.А. Литвинский. Сложносоставной лук в древней Средней Азии. (К проблеме эволюции лука на Востоке).– СА, 1966, № 4.
- Литвинский Б.А., 1967 а.– Б.А. Литвинский. Археологические открытия в Таджикистане за годы Советской власти и некоторые проблемы древней истории Средней Азии. –ВДИ, 1967, № 4.
- Литвинский Б.А., 1967 б.– Б.А. Литвинский. Джунский могильник и некоторые аспекты кэнгюйской проблемы.–СА, 1967, № 2.
- Литвинский Б.А., 1967 В.– Б.А. Литвинский. Махадва и Дуттхагамани. (О начале буддизма в Парфии).–ВДИ, 1967, № 3.
- Литвинский Б.А., 1968 – Б.А. Литвинский. Сарматско-кангюйский фарн. Душанбе, 1968.
- Литвинский Б.А., 1969.– Б.А. Litvinsky. Saka Naumavarga в свете советских археологических исследований. - «Beitäge zur Alten Geschichte und deren nachleben. Fest scériff fur F.Alteim», Bd. v. Berlin, 1969.
- Литвинский Б.А., 1972.– Б.А. Литвинский. Курганы и курумы Западной Ферганы. (Раскопки. Погребальный обряд в свете этнографии). М., 1972.
- Литвинский Б.А., 1976.- Б.А. Литвинский. Работы Южно-Таджикистанского отряда в 1972 г. (Памятники Шаартузского района).– АРТ, вып. XII (1972 г.). Душанбе, 1976.
- Литвинский Б.А., 1976 а.– Б.А. Литвинский. Проблемы этнической истории древней и ранне-средневековой Ферганы.– «История и культура народов Средней Азии (древность и средние века)». М., 1976.
- Литвинский Б.А., Антонова Е.В., Виноградова Н.М., 1976.– Б.А. Литвинский, Е.В.Антонова, Н.М.Виноградова. Раскопки могильника Тандыр-йуль.– «Археологические открытия 1975г.». М., 1976.
- Литвинский Б.А. ва Давидович Е.А., 1954.– Б.А.Литвинский, Е.А. Давидович. Предварительный отчет о работах Хуттальского отряда на территории Кулябской области в 1953г.–ДАН Тадж. ССР, вып. 11, 1954.
- Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1964.– Б.А. Литвинский, Т.И. Зеймаль. Раскопки и разведки в южном Таджикистане.– АРТ, IX, 1964.
- Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И. 1968.– Б.А. Литвинский, Т.И. Зеймаль. Буддийский сюжет в среднеазиатской живописи.– СЭ, 1968, № 3.
- Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971.-Б.А. Литвинский, Т.И. Зеймаль. Аджина-тепе. М., 1971.
- Литвинский Б.А., Исломов О.И., 1953.– Б.А. Литвинский, О.И. Исламов. О некоторых орудиях и приемах средневековых рудокопов Средней Азии.–ИООН АН Тадж. ССР, вып. 3, 1953.
- Литвинский Б.А. ва Мухиддинов Х., 1969.- Б.А Литвинский, Х. Мухитдинов. Античное городище Сак-санохур.–СА, 1969, № 1.
- Литвинский Б.А. ва диг., 1962. – Б.А. Литвинский, А.П. Окладников, В.А.Ранов. Древности Кай-

- раккумов. (Древнейшая история Северного Таджикистана). Душанбе, 1962 (Тр. ИИА АН Тадж. ССР, т. XXXIII).
- Литвинский Б.А., Пьянков И.В., 1966.– Б.А. Литвинский, И.В. Пьянков. Военное дело у народов Средней Азии VI–IV вв. до н. э.»– ВДИ, 1966, № 3.
- Литвинский Б.А., Турсунов Н.О., 1971. – Б.А. Литвинский, Н.О. Турсунов. Ленинабадский кратер и луврская ваза Сосибия. Неоаттическое искусство и Средняя Азия.–ВДИ, 1971, № 3.
- Логофет Д. Н., 1909.– Д. Н. Логофет. Страна бесправия. (Бухарское ханство и его современное состояние). СПб., 1909.
- Логофет Д. Н., 1911.– Д. Н. Логофет. Бухарское ханство под русским протекторатом, тт. 1–2. СПб., 1911.
- Логофет Д. Н., 1913.– Д. Н. Логофет. В горах и равнинах Бухары. СПб., 1913.
- Луконин В. Г., 1961.– В. Г. Луконин. Иран в эпоху первых сасанидов. Л., 1961.
- Луконин В.Г., 1967.– В.Г. Луконин. Кушано-сасанидские монеты.– ЭВ, XVIII. Л., 1967.
- Луконин В.Г., 1969. – В.Г. Луконин. Завоевания Сасанидов на Востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии.– ВДИ, 1969, № 2.
- Луконин В.Г., 1969 б – В.Г. Луконин. Культура сасанидского Ирана. Иран в III–V вв. Очерки по истории культуры. М., 1969.
- Лундин А.Г., 1961.– А.Г. Лундин. Южная Аравия в VI веке. М.– Л., 1961. («Палестинский сборник», вып. 8 (17).
- Лундин А.Г., 1971.– А.Г. Лундин. Государство мукаррабов Саба (сабейский эпонимат). М., 1971.
- Лунин Б.В., 1958.– Б.В. Луний. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане.– «Туркестанский кружок любителей археологии (1895–1917 гг.)». Таш-кент, 1958.
- Луний Б.В., 1972.– Б.В. Луний. У истоков великой дружбы. Таш-кент, 1972.
- Лунина С.Б., 1962.– С.Б. Лунина. Гончарное производство в Мерве X –начале ЧШ в.–Тр. ЮТАКЭ, т. XI, 1962.
- Лыко М., 1871.– М. Лыко. Очерк военных действий 1868 г. в Зеравшанской долине.– «Военный сборник», 1871, № 5–8.
- Лэн-Пуль С., 1899.– С. Лэн-Пуль. Мусульманские династии. Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями. Перев. с англ. с примеч. и дополн. В.Бартольда. СПб., 1899.
- Лященко П.И.,– П.И. Лященко. История народного хозяйства СССР, тт. I–II. М., 1947.
- Мавлоний И.М., 1946.– И.М. Мавлоний. Распространение марксистско-ленинской литературы в Туркестане в период революции 1905–1907 гг. Ташкент, 1946.
- Масв Н., 1876.– Н. Масв. Азиатский Ташкент.– «Материалы для статистики Туркестанского края». Ежегодник, вып. 4. СПб., 1876.
- Масв Н.А., 1879.– Н.А. Масв. Очерки Бухарского ханства, Гиссарского края и горных бекств.– «Материалы для статистики Туркестанского края», 1879, т. V.
- Макшеев А.И., 1871.– А.И. Макшеев. Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае. СПб. 1871.
- Макшеев А.И., 1890.– А.И. Макшеев. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. СПб., 1890.
- Маллицкий Н.Г., 1924 – Н.Г. Маллицкий. Ягнобцы.– «Известия

- Туркестанского отдела Русского географического общества», т. XVII. Ташкент, 1924.
- Малов С.Е., 1951.– С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.– Л., 1951.
- Малов С.Е., 1951 а. – С.Е. Малов. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. М.– Л., 1951.
- Малов С.Е., 1959 – С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.–Л., 1959.
- Малов С.Е., 1961.– С.Е. Малов. Уйгурские наречия Синьцзяна. Тексты, переводы, словарь. М., 1961.
- Мандельштам А.М., 1954.– А.М. Мандельштам. К вопросу о значении термина «чакир».– ИООН АН Тадж. ССР, вып. V, 1954.
- Мандельштам А.М., 1954 а.– А.М. Мандельштам. О некоторых вопросах сложения таджикской народности в Среднеазиатском Междуречье.– СА, XX, 1954.
- Мандельштам А.М., 1956.– А. М. Мандельштам. Несколько замечаний о наскальных изображениях бассейна верхнего Зеравшана.– Тр. АН Тадж. ССР, т. XVII, 1956.
- Мандельштам А.М., 1957.– А.М. Мандельштам. Материалы к историко-географическому обзору Памира и припамирских областей.– Тр. АН Тадж. ССР, т. LIII, 1957.
- Мандельштам А.М., 1958.– А.М. Мандельштам. К вопросу о кидаритах.– КСИЭ, вып. XXX, 1958.
- Мандельштам А.М., 1966 а.– А.М. Мандельштам. К вопросу об особенностях расположения памятников кочевого населения в Северной Бактрии.– «Сообщения государственного республиканского объединенного музея историков краеведческого и изобразительных искусств», вып. IV. Душанбе, 1966.
- Мандельштам А.М., 1966 б.– А.М. Мандельштам. Кочевники на путях в Индию. М.–Л., 1966 (МИА, № 136).
- Мандельштам А.М., 1966 в.– А.М. Мандельштам. К предкушанскому чекану Бактрии.– ЭВ, XVII. М.– Л., 1966.
- Мандельштам А.М., 1968.– А.М. Мандельштам. Памятники эпохи бронзы в Южном Таджикистане. Л., 1968 (МИА, № 145).
- Мандельштам А.М., 1975.– Л.М. Мандельштам. Памятники кочевников кушанского времени в Северной Бактрии. Л., 1975.
- Мандельштам А.М. ва Певзнер С.Б., 1958.– А.М. Мандельштам, С.Б. Певзнер. Работы Кафирниганского отряда в 1952–1953 гг.– МИА, N 66, 1958.
- Марков А.К., 1896.– А.К.Марков. Инвентарный каталог мусульманских монет императорского Эрмитажа. СПб, 1896.
- Марков Г.Е., 1966 – Г.Е. Марков. Грот Дам-Дам Чашме 2 в Восточном Прикаспии.– СА, № 2, 1966.
- Марков Е., 1901.– Е. Марков. Россия в Средней Азии, тт. 1–2. СПб., 1901.
- Марр Ю.Н., 1939.– Ю.Н. Марр. Статьи и сообщения, т. II. М.– Л., 1939.
- Мартенс Ф., 1880.– Ф. Мартенс. Россия и Англия в Средней Азии. СПб., 1880.
- Марущенко А.А., 1959.– А.А. Марущенко. Елькен-депе.– Тр. ИИАЭ АН Туркм. ССР, т. V, 1959.
- Маршак Б.И., 1961.- Б.И. Маршак. Влияние торевтики на согдийскую керамику.– «Труды Государственного Эрмитажа», т. V, 1961.
- Маршак Б.И., 1964.– Б.И. Маршак. Отчет о работах на объекте

- ХП за 1955-1960 гг.–МИА, 124, 1964.
- Маршак Б.И., 1976.– Б.И. Маршак. Серебряные сосуды X–XI вв. и их значение для периодизации искусства Ирана и Средней Азии.– «Искусство и археология Ирана», II. М., 1976.
- Масальский В.И., 1892.– В.И. Масальский. Хлопковое дело в Средней Азии (Туркестан, Закаспийская область, Бухара и Хива) и его будущее. СПб., 1892.
- Масальский В.И., 1913.– В.И. Масальский. Туркестанский край. СПб, 1913. («Россия. Полное географическое описание нашего отечества», т. XIX).
- Маслова О.В., 1955–1971 - О.В. Маслова. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. Ч. I–IV. Ташкент, 1955–1971.
- Массон В.М., 1954.– В.М. Массон. Древнесогдийская монета из собрания Музея истории Академии наук УзССР.– «Труды Музея истории УзССР», вып. II. Ташкент, 1954.
- Массон В.М., 1955.– В.М. Массон. Денежное хозяйство древней Средней Азии по нумизматическим данным.– ВДИ, 1955, № 2.
- Массон В.М., 1956.– В.М. Массон. Первобытнообщинный строй на территории Туркмении. (Энеолит, бронзовый век и эпоха раннего железа).– Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Массон В.М., 1956 а.– В.М. Массон. Памятники культуры архайического Дахистана в югозападной Туркмении по раскопкам Б. А. Куфтина.–Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Массон В.М., 1956 б. – В.М. Массон. Расписная керамика Южной Туркмении по раскопкам Б.А. Куфтина.–Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Массон В.М., 1956 в.– В.М. Массон. Древнебактрийские монеты, чеканные по типу тетрадрахм Гелиокла.– ЭВ, II, 1956.
- Массон В.М., 1957.– В.М. Массон. Восточно-парфянский правитель Санабар.– Тр. ГИМ, «Нумизматический сборник», ч. 2. М, 1957.
- Массон В. М., 1957 а.– В.М. Массон. Древнеземледельческие племена Южного Туркменистана и их связи с Ираном и Индией.– ВДИ, 1957, № 1.
- Массон В.М., 1957 б.– В.М. Массон. К вопросу о чекане юэчжуйской Бактрии.– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 14, 1957.
- Массон В.М., 1958.– В.М. Массон. Проблемы древней Бактрии и новый археологический материал.– СА, 1958, № 2.
- Массон В.М., 1959– В.М. Массон. Древнеземледельческая культура Маргианы. М.–Л, 1959 (МИА, № 73).
- Массон В.М., 1960.– В.М. Массон. Джейтунская культура.– Тр.ЮТАКЭ, т. 10, 1960.
- Массон В.М., 1961.– В.М. Массон. Деметрий Бактрийский и завоевание Индии.– ВДИ, 1961, № 2.
- Массон В.М., 1964.– В.М. Массон. Средняя Азия и Древний Восток. М.– Л, 1964.
- Массон В.М., 1966 а.– В.М. Массон. Археологические памятники Средней Азии и грекоримские влияния и связи.–«Academia nazionale dei Gincei» anno CCCBХIII, N 76, Рота, 1966.
- Массон В.М., 1966 б– В.М. Массон. Хорезм и кушаны. (Некоторые вопросы хорезмийской нумизматики).– ЭВ, XVII, 1966.
- Массон В.М., 1966 в.– В.М. Массон. Страна тысячи городов. М., 1966.
- Массон В.М., 1967 в– В.М. Массон. Еще раз о геродотовой реке Акес.– «Эллинистический Ближ-

- ний Восток, Византия и Иран». М., 1967.
- Массон В.М.*, 1967 б.– *В.М. Массон*. Протогородская цивилизация юга Средней Азии.–СА, 1967, № 3.
- Массон В.М.*, 1968.– *В.М. Массон*. Открытие монументальной архитектуры эпохи бронзы в Южном Туркменистане.– СА, № 2.
- Массон В.М.*, 1971.– *В.М. Массон*. Поселение Джейтун.– МИА, № 180, Л. 1971.
- Массон В.М.*, 1974.– *В.М. Массон*. Раскопки погребального комплекса эпохи бронзы на Алтын-депе.– СА, 1974, № 4.
- Массон В.М.*, 1974 а.– *В.М. Массон*. Проблема древнего города и археологические памятники Северной Бактрии (Перспективы исследования).– «Древняя Бактрия». (Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана). Л. 1974.
- Массон В.М.*, 1976– *В.М.*, *Массон*. Цивилизация древневосточного типа на юге Средней Азии.– «Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1975». М., 1976.
- Массон В.М.*, *Ромодин В.А.*, 1964, 1965.– *В.М. Массон*, *В.А. Ромодин*. История Афганистана, т. I. С древнейших времен до начала XVI века. М., 1964; т. II. Афганистан в новое время. М., 1965.
- Массон В.М.*, *Сарианиди В.И.*, 1973. – *В.М. Массон*, *В.И. Сарианиди*. Среднеазиатская терракота эпохи бронзы. М., 1973.
- Массон М.Е.*, 1929.– *М.Е. Массон*. Монетный клад XIV в. из Термеза.–Бюлл. САГУ, 18, 1929.
- Массон М.Е.*, 1929г.– *М.Е. Массон*. Мавзолей Гур-Эмир, усыпальница Тимуридов, изд. II. Самарканд. 1929.
- Массон М.Е.*, 1929 б.– *М.Е. Массон*. Регистан и его медресе, изд. II. Самарканд, 1929.
- Массон М.Е.*, 1929 в.– *М.Е. Массон*. Соборная мечеть Тимура, известная под именем мечети Биби-ханым, изд. II. Самарканд, 1929.
- Массон М.Е.*, 1933.– *М.Е. Массон*. Находка фрагмента скульптурного карниза первых веков н. э. Ташкент, 1933.
- Массон М.Е.*, 1934.– *М.Е. Массон*. Из истории горной промышленности Таджикистана. Былая разработка полезных ископаемых. Л., 1934. («Таджикско-Памирская экспедиция 1933. Материалы экспедиции», вып. XX).
- Массон М.Е.*, 1935.– *М.Е. Массон*. К истории промышленности Кара-мазара– «Труды Таджикской базы АН СССР», т. IV. М.-Л., 1935.
- Массон М.Е.*, 1935 а.– *М.Е. Массон*. Скульптура Айртама.– «Искусство». № 2, 1935.
- Массон М.Е.*, 1936.– *М.Е. Массон*. К истории добычи меди в Средней Азии. В связи с прошлым Алмалыка. М.-Л., 1936 (Тр. Тадж.-Памирской экспедиции АН СССР, вып. XXXVII).
- Массон М.Е.*, 1938.– *М.Е. Массон*. Термезская археологическая комплексная экспедиция 1936–1937 гг. – «Социалистическая наука и техника», 1938, №7.
- Массон М.Е.* 1941.– *М.Е. Массон*. Обсерватория Улугбека. Ташкент, 1941.
- Массон М.Е.*, 1945.– *М.Е. Массон*. Работы Термезской археологической комплексной экспедиции (ТАКЭ) 1937-1939 гг.–ТАЭ, т. II, 1945.
- Массон М.Е.*, 1947.– *М.Е. Массон*. К истории черной металлургии Узбекистана. Ташкент, 1947.
- Массон М.Е.*, 1948.– *М.Е. Массон*. Самарканд времени Улугбека.– «Звезда Востока», 1948, № 5
- Массон М.Е.*, 1949.– *М.Е. Массон*. Городища Нисы в селении Багир

- и их изучении.—Тр. ЮТАКЭ, т. I, 1949.
- Массон М.Е.*, 1950 а.— *М.Е. Массон*. К периодизации древней истории Самарканда.— ВДИ. 1950, № 4.
- Массон М.Е.*, 1950 б.— *М.Е. Массон*. Происхождение безименного «царя царей великого спасителя».— Тр. САГУ, новая серия, вып. XI. Гуманитарные науки, кн. 3, 1950.
- Массон М.Е.*, 1950 в.— *М.Е. Массон*. Самаркандский регистан.— «Археология Средней Азии», 1. Ташкент, 1950 (Тр. САГУ, новая серия, вып. 11).
- Массон М.Е.*, 1951.— *М.Е. Массон*. Новые данные по древней истории Мерва (из работ ЮТАКЭ).— ВДИ, 1951, № 4.
- Массон М.Е.*, 1953 а.— *М.Е. Массон*. Ахангеран (археологический топографический очерк). Ташкент, 1953.
- Массон М.Е.*, 1953 б.— *М.Е. Массон*. К истории горного дела на территории Узбекистана. Ташкент, 1953.
- Массон М.Е.*, 1954.— *М.Е. Массон*. Прошлое Ташкента. (Археологический топографический очерк).— Изв. АН УзССР, 1954, № 2.
- Массон М.Е.*, 1955 а.— *М.Е. Массон*. К вопросу о «черных дирхемах мусейяби».— Тр. ИИА АН Уз. ССР, вып. 7, 1955. (Материалы по археологии Узбекистана).
- Массон М.Е.*, 1955 б.— *М.Е. Массон*. Народы и области южной части Туркменистана в составе Парфянского государства.— Тр.ЮТАКЭ, т. 5, 1955.
- Массон М.Е.*, 1957.— *М.Е. Массон*. Исторический этюд по нумизматике Джагатаидов. (По поводу Таласского клада монет XIV в.).— «Археология Средней Азии». Ташкент, 1957 (Тр. САГУ, новая серия; вып. III. Исторические науки, кн. 25).
- Массон М.Е.*, 1957 а.— *М.Е. Массон*. Архитектурно-планировочный облик Самарканда эпохи Навои.— «Археология Средней Азии», IV.Ташкент, 1957 (Тр. САГУ, новая серия, вып. XXXI. Исторические науки, кн. 25).
- Массон М.Е., Пугаченкова Г.А.*, 1953.— *М.Е. Массон, Г.А. Пугаченкова*. Шахрисабз при Тимуре и Улугбеке.— «Археология Средней Азии». Ташкент, 1953 (Тр. САГУ, новая серия, вып. LXI. Гуманитарные науки, кн. 6).
- Массон М.Е., Пугаченкова Г.А.*, 1957.— *М.Е. Массон, Г.А. Пугаченкова*. Мраморные статуи парфянского времени из Старой Нисы. Предварительная публикация) Ежегодник Ин-та истории искусства, 1956. —«Скульптура, живопись, архитектура». М., 1957.
- Массон М.Е. ва Пугаченкова Г.А.*, 1959.— *М.Е. Массон, Г.А. Пугаченкова*. Парфянские ритоны Нисы. Ашхабад, 1959. (Тр. ЮТАКЭ, т. 4).
- Массон М.Е. Пугаченкова Г.А. ва диг.*, 1958.— *М.Е. Массон, Г.А. Пугаченкова, Б.Н. Засыпкин и др.* Мавзолей Ишратхона. Ташкент, 1958.
- Массэ А.*, 1962.— *А. Массэ*. Ислам. Очерк истории. М., 1962.
- «Масҷиди Ҷӯри Мир», 1905.— «Мечеть Гур-Эмир. Альбом архитектурных рисунков и чертежей». СПб., 1905 («Самаркандские мечети», в. 1) «Материалы для истории Хивинского похода, 1881 – 1885.—«Материалы для истории Хивинского похода, вып. I–VIII. Ташкент, 1881–1885.
- Махмудов Н.*, 1966.— *Н. Махмудов*. Земледеленне и аграрные отношения в Средней Азии в XIV–XV вв. Душанбе, 1966.
- Маҷлисов О.*, 1967.— *А. Маджлисов*. Аграрные отношения в Восточной Бухаре в XIX – начале

- XX века. Душанбе –Алма-Ата, 1967.
- Медведская И.Н.*, 1976.– *И.Н. Медведская*. Новый кушанский могильник в Бешкентской долине.– «Археологические открытия 1975 г.» М., 1976.
- Мейендорф Е.*, 1826.– *Е. Мейендорф*. Статистический взгляд на Бухарию.– «Северный архив», 1826, октябрь, № 19–20.
- Мейендорф Е.Ф.*, 1975.– *Е.Ф. Мейендорф*. Путешествие из Оренбурга в Бухару в 1820г. М., 1975.
- Мелюкова А.И.*, 1950.– *А.И. Мелюкова*. Войско и военное искусство скифов.– КСИИМК, вып. 34, 1950.
- Мержин Л.*, 1956.– *Л. Мержин*. К характеристике средневекового стекла из Мерва.– «Сборник студенческих работ САГУ», вып. XV. История. Ташкент, 1956.
- Мец А.*, 1966.– *А. Мец*. Мусульманский ренессанс. Перев. с нем. А. Е. Бертельса. М., 1966.
- Мешкерис В.А.*, 1962.– *В.А. Мешкерис*. Терракоты Самаркандского музея. Каталог. Л., 1962.
- Мешкерис В.А.*, 1964.– *В.А. Мешкерис*. Коронпластика Согда. (К истории согдийской культуры с середины 1 тыс. до н. э. по V в н. э.). АКД. Душанбе, 1964.
- Миддендорф А.Ф.*, 1882.– *А.Ф. Миддендорф*. Очерки Ферганской долины. СПб., 1882.
- Миклухо-Маклай Н.Д.*, 1952.– *Н.Д. Миклухо-Маклай*. К истории политических взаимоотношений Ирана с Средней Азией в XVI веке.– КСИВ, IV, 1952.
- Миклухо-Маклай Н.Д.*, 1955.– *Н.Д. Миклухо-Маклай*. «Описание таджикских и персидских рукописей Института востоковедения» (вып. I. «Географические сочинения»). М.– Л 1955.
- Миклухо-Маклай Н.Д.*, 1961.– *Н.Д. Миклухо-Маклай*. «Описание таджикских и персидских рукописей Института народов Азии», вып. 2. «Биографические сочинения». М., 1961.
- Минаев И.*, 1879.– *И. Минаев*. Сведения о странах по верховьям Аму-Дарьи. СПб., 1879.
- Мирзоев А.*, 1949.– *А. Мирзоев*. Забони адабиёти классикӣ ва муносибате он бо забони имрӯзаи тоҷикӣ.– «Шарқи сурх», 1949, № 4.
- Мирзоев А.*, 1951.– *А. Мирзоев*. Чамъбасти ва вазифаҳои мо дар соҳаи таърих, археология, этнография, забон ва адабиёт.– «Труды Таджикского филиала АН СССР», т. 27, 1951.
- Мирзоев А.М.*, 1954.– *А.М. Мирзоев*. Сайидо и его место в истории таджикской литературы. Сталинабад, 1954.
- Мирзоев А.*, 1957.– *А. Мирзоев*. Биной. Душанбе, 1957.
- Мирзоев А. М.*, 1968.– *А. М. Мирзоев*. Рудаки. Жизнь и творчество. М., 1968.
- Мирзоев А.*, 1975. *А. Мирзоев*. Як омили қотъ.– «Садои Шарқ», 1975, № 8.
- Мирзоев Қ.М.*, 1954.– *Қ.М. Мирзоев*. Амляковская форма земельной собственности в Бухарском ханстве. Ташкент, 1954.
- Мирзозода Х.М.*, 1956.– *Х.М. Мирзозода*. Шамсиддин Шохин. Душанбе, 1956.
- Мир Фуломмуҳаммади Ғубор*.– Афғонистон ба як назар. Кобул, 1959.
- Михайлова А.И.*, 1961.– «Каталог арабских рукописей Института народов Азии АН СССР». Сост. А.И.Михайлова, вып. 2. Географические сочинения. М, 1961.
- Мончадская Е.А.*, 1959.– *Е.А. Мончадская*. О «Царском городе» или «второй столице» Согдианы.– ВДИ, 1959, № 2.
- Мончадская Е.А.*, 1961.– *Е.А. Мончадская*. О правителях Бактрии и Согдианы VI–IV вв. до н.

- э. (Из древней истории народов Средней Азии). – ТОВЭ, т. V. Культура и искусство народов Востока, 6. Л., 1961.
- Молчанов А.А., 1940. – А.А. Молчанов. К характеристике налоговой системы в Герате эпохи Алишера Навои. – «Родоначалник узбекской литературы». Ташкент, 1940.
- Мукминова Р.Г., 1950. – Р.Г. Мукминова. Народные движения в Узбекистане в 1499–1501 годах. – Изв. АН УзССР, 1950, № 1.
- Мукминова Р.Г., 1966. – Р.Г. Мукминова. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. По материалам «Вакфнаме». Ташкент, 1966.
- Мухторов А., 1957. – А. Мухтаров. Административное устройство и поземельно-податная система Ура-Тюбинского владения в первой половине XIX в. – «Очерки по истории Таджикистана», т. I Душанбе, 1957.
- Мухторов А., 1960. – А. Мухтаров. Надписи с именем Бабура в верховьях Зарафшана. М., 1960 (XXV международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Мухторов А., 1963. – А. Мухтаров. Материалы по истории Ура-Тюбе. М., 1963.
- Мухторов А., 1963 а. – А. Мухтаров. К истории народных движений в Бухарском ханстве в первой четверти XIX в. – ИООН АН Тадж. ССР, № 1 (32). Душанбе, 1963.
- Мухторов А., 1964. – А. Мухтаров. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX в. Душанбе, 1964.
- Мухторов А., 1966. – А. Мухтаров. Резьба по дереву в долине Зарафшана. (Альбом средневековых орнаментов). М., 1966.
- Мухторов А., 1967. – А. Мухтаров. Восстание крестьян Бальджуанского бекства в 1916 г. – ИООН АН Тадж. ССР. № 1 (47). Душанбе, 1967.
- Мухторов А., 1967 а. – А. Мухтаров. Надгробные кайраки XIII–XVI вв. с упоминанием термина «дихкан». – ЭВ, XVIII. Л., 1967.
- Мухторов А., 1969. – А. Мухтаров. Дильшод и ее место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX–начале XX вв. Душанбе, 1969.
- Мухторов А., 1975. – А. Мухтаров. Гузары Ура-Тюбе. – «Материалы по истории городов Таджикистана». Душанбе, 1975.
- Мухторов А., 1975 а. – А. Мухтаров. Аз паи таърихи куҳан. Душанбе, 1975.
- Мухторов А., 1976. – А. Мухтаров. Новые находки каменных капителей кушанского времени из Шахринау (Южный Таджикистан). – «Центральная Азия в кушанскую эпоху», т. II. – «Тр. Международной конференции по истории, археологии и культуре Центральной Азии в Кушанскую эпоху (Душанбе 27 сентября – 6 октября 1968г.)». М., 1976.
- Мушкетов И.В., 1915. – И.В. Мушкетов. Туркестан, т. I, ч. I, изд. 2, Пг., 1915.
- Муҳаммад Ҳаётхон, 1874. – Afghanistan and its inhabitants translated from havat-i Af-ghan'by Muhammad Hayat R'han dy Henry Prisstly, Bahr, 1874.
- Муҳаммадҷонов А., 1955. – А. Муҳаммадҷанов. Характеристика основных изданных источников по взаимоотношениям Бухарского ханства с Россией в 20–50-х годах XIX в. Ташкент, 1955.
- Муҳаммадҷонов А.Р., Ньматов Т., 1957. – А.Р. Мухаммаджанов, Т. Ньматов. Бухоро ва Хеванинг Россия билан муносабатлари таърихига доир баъзи манбалар, Тошкент, 1957.

- Мўҳсинова К.З., 1965.– К.З. Мухсинова. Документы о крестьянских движениях в Бухарском ханстве в 80-х годах XIX в.– «Из истории Средней Азии». Ташкент, 1965.
- Мўҳсинова К.З., 1969.– К.З. Мухсинова. К истории выступления бухарских крестьян против налогового гнета в конце XIX в.– «Проблема востоковедения», 1969, № 1.
- Набиев Р., 1942.– Р. Набиев. XIV асрда Ўрта Осиёда сарбадорлар қўзғолони. Тошкент, 1942.
- Набиев Р.Н., 1948.– Р.Н. Набиев. Из истории политико-экономической жизни Мавераннахра в XV в.– «Великий узбекский поэ-т». Ташкент 1948.
- Набиев Р.Н., 1959.– Р.Н. Набиев. Новые документальные материалы к изучению феодального института «суюргал» в Фергане XVI–XVII вв.– Изв. АН УзССР. Серия общественных наук, 1959, № 13.
- Набиев Р.Н., 1960.– Р.Н. Набиев. Из истории феодального землевладения в Фергане в XVI–XVII вв. Изв. АН УзССР Серия общественных наук, 1960, № 3.
- Набиев Р.Н., 1966.– Р.Н. Набиев. Ташкентское восстание 1847 и его социально-экономические предпосылки. Ташкент, 1966.
- (Назаров Ф.), 1968.– (Ф. Назаров). Записки о некоторых народах и землях средней части Азии Филиппа Назарова. М., 1968.
- Наливкин В.П., 1886.– В.П. Наливкин. Краткая история Кокандского ханства. СПб., 1886.
- Нафисй С. 1303–1313.– С. Нафисй. Аҳвол ва ашғори Абӯабдулло Рӯдакӣ. Техрон, тт. I–III, 1309–1313 ҳ.
- Небольсин Г.П., 1835.– Г.П. Небольсин. Статистические записки о внешней торговле России. СПб., 1835, ч. 1–2.
- Небольсин Г.П., 1850.– Г.П. Небольсин. Статистическое обозрение внешней торговли России. Тт. I–II. СПб., 1850.
- Небольсин П., 1856.– П. Небольсин. Очерки торговли России со странами Средней Азии, Хивой, Бухарой и Коканом (со стороны Оренбургской линии). СПб., 1856.
- Немцева Н.Б. ва Шваб Ю., 1968 – И.Б. Немцева, Ю. Шваб. Шахизинда, изд. III. Ташкент, 1968.
- Неразик Е.Е., 1966.– Е. Е. Неразик. Сельские поселения афригидского Хорезма. М., 1966.
- Неразик Е.Е., 1969.– Е.Е. Неразик. Раскопки городища Топраккала.– «Археологические открытия 1968 года». М., 1969.
- Несмеянов С.А., Ранов В.А., 1964.– С.А. Несмеянов, В.А. Ранов. О геологическом возрасте верхнепалеолитической стоянки Ходжа-Гор (Южная Фергана).– Тр. ИИ АН Тадж. ССР, т. XIII. Душанбе, 1964.
- Нестурх М.Ф., 1964 – М.Ф. Нестурх. Проблемы первоначальной прародины человечества. («Основные проблемы антропогенеза»). М., 1964.
- Нёматов Н.Н. 1954.– Н.Н. Негматов. Уструшана в борьбе с арабским нашествием (конец VII – первая половина IX в.).– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 5, 1954.
- Нёматов Н.Н., 1956.– Н.Н. Негматов. Предварительный отчет о работах Ходжентского отряда в 1954г.– Тр. АН Тадж. ССР, т. XXXVII, 1956.
- Нёматов Н.Н., 1957.– Н.Н. Негматов. Усрушана в древности и раннем средневековье. Сталинабад, 1957 (Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. 55).
- Нёматов Н.Н., 1959.– Н.Н. Негматов. Из истории позднесред-

- невескогого Ходжента.– «Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии». М.–Л., 1959
- Неъматов Н.Н.*, 1968.– *Н.Н. Негматов*. «Капитолийская волчица» в Таджикистане.– НЖ, 1968, № 2.
- Неъматов Н.Н.*, 1973.– *Н.Н. Негматов*. О живописи афшинов Уструшаны. (Предварительное сообщение).–СА, 1973, №3.
- Неъматов Н.Н.*, *Соколовский В.М.*, 1975.– *Н.Н. Негматов, В.М. Соколовский*. «Капитолийская волчица» в Таджикистане и легенды Евразии.– «Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1974г.» М., 1975.
- Неъматов Н.Н.* ва *Хмельницкий С. Г.*, 1966.– *Н.Н. Негматов. С.Г. Хмельницкий*. Средневековый Шахристан. Душанбе, 1966. (Материальная культура Уструшаны», вып. 1
- Неъматов Т.Н.*, 1955.– *Т.Н. Негматов*. Характеристика основных изданных источников по взаимоотношениям Хивинского ханства с Россией в 20–50-х годах XIX века. Ташкент, 1955.
- Никифоров В.Н.*, 1975.– *В.Н. Никифоров*. Восток и всемирная история. М., 1957,
- Нильсен В. А.*, 1950.– *В. А Нильсен*. Мавзолей Мир-Саид Бахрам в Кермине.–МИТАУ, вып. I, 1950.
- Нильсен В.А.*, 1953.– *В.А. Нильсен*. Архитектурный облик обсерватории Улугбека в Самарканде.– Тр. ИИА АН УзССР, т. V, 1953.
- Нильсен В.А.*, 1966.– *В.А. Нильсен*. Становление феодальной архитектуры Средней Азии (V–VIII вв.). Ташкент, 1966.
- Ноткин И.И.*, 1961.– *И.И. Ноткин*. Бухарская резьба по ганчу. В работах усто Ширина. Ташкент, 1961,
- Обельченко О.В.*, 1956.– *О.В. Обельченко*. Куя-Мазарский могильник.– Тр. ИИА (АН УзССР), вып. VII, 1956.
- Обельченко О.В.*, 1961.– *О.В. Обельченко*. Лявандакский могильник.–ИМКУ, вып. 2, 1961.
- «Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии», 1849.– «Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии.–ЗИРГО, кн. III, СПб., 1849.
- Оболдуева Т.Г.*, 1955.– *Т.Г. Оболдуева*. Погребения эпохи бронзы в Ташкентской области.– КСИИМК, вып. 59, 1955.
- Огибенин Б.Л.*, 1968.– *Б.Л. Огибенин*. Структура мифологических текстов «Ригведы» (ведийская космогония). М., 1968.
- Одилов Н.*, 1964.– *Н. Одилов*. Чахонбинии Чалолиддини Румй. Душанбе, 1964.
- Озодаев Ф.*, 1959.– *Ф. Озодаев*. Ташкент во второй половине XIX века. Очерки социально-экономической и политической истории. Ташкент, 1959.
- Окладников А.П.*, 1949.– *А.П. Окладников*. Исследование мусьерской стоянки и погребения неандертальца в гроте Тепик-Таш, Южный Узбекистан (Средняя Азия).– «Тепик-таш», М., 1949.
- Окладников А. П.*, 1956.– *А. П. Окладников*. Пещера Джебел – памятник древней культуры прикаспийских племен Туркмении.– Тр. ЮТАКЭ, т. 7. 1956.
- Окладников А.П.*, 1956 а.– *А.П. Окладников*. Древнейшее прошлое Туркменистана (Древние охотники и собиратели в степях и пустынях Туркменистана). – Тр. ИИАЭ АН Туркм. ССР, т. 1, 1956.
- Окладников А.П.*, 1961.– *А.П. Окладников*. Ходжикентская пещера – новый мусьерский памятник Узбекистана.– КСИНА, вып. 82, 1961.

- Окладников А.П., 1964.– А.П. Окладников. Каменный век Таджикистана. Итоги разведок каменного века на Памире (1956–1958 гг.).– МИА, № 12, 1964.
- Окладников А.П., 1966 а.– А.П. Окладников. К вопросу о мезолите и эопалеолите в Азиатской части СССР.–МИА, № 126, 1966.
- Окладников А.П., 1966 б.– А.П. Окладников. Палеолит и мезолит Средней Азии.– «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». М.–Л., 1966.
- Окладников А.П., Рацек В.И., 1954. – А.П. Окладников, В.И. Рацек. Следы древней культуры в пещерах Тянь-Шаня.–Изв. ВГО, т. 86, вып. 5, 1954.
- Ольденбург С.Ф., 1931.– С.Ф. Ольденбург. Восток и Запад в советских условиях. М.–Л., 1931.
- Оранский И.М., 1960.– Н.М. Оранский. Введение в иранскую филологию. М., 1960.
- Орбели И.А., Тревер К.В., 1935.– И.А. Орбели. К.В. Тревер. Сасанидский металл. Художественные предметы из золота, серебра и бронзы. М.–Л., 1935 (Государственный Эрмитаж. III Международный конгресс по иранскому искусству и археологии. Л., 1935).
- Османов М.- Н.О., 1959.– М.- Н.О. Османов. Фирдауси. Жизнь и творчество. М., 1959.
- Остроумов Н.П., 1908.– Н.П. Остроумов. Саргы. Этнографические материалы, изд. 3-е. Ташкент, 1908. Очерки истории, 1959.– Очерки истории Коммунистической партии Туркестана, вып. II. Ташкент, 1959.
- Ошанин Л.В., 1937.– Л.В. Ошанин. Иранские племена Западного Памира. Сравнительно-антропологическое исследование. Ташкент, 1937. (Тр. Узбекского института экспериментальной медицины», т. I).
- Ошанин Л.В., 1957.– Л.В. Ошанин. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов, ч. I. Ереван, 1957 (Тр. САГУ, новая серия, вып. ХСУ1. Исторические науки, кн. 16).
- Ошанин Л.В., 1957 а.– Л.В. Ошанин. Антропологический состав и вопросы этногенеза таджиков и узбеков Южного Таджикистана. Сталинабад, 1957 (Тр. АН Тадж. ССР. т.III).
- Ошанин Л.В., 1958.– Л.В. Ошанин. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов, ч. II. Ереван, 1958 (Тр. САГУ, новая серия, вып. ХСVII. Исторические науки, кн. 18).
- Ошанин Л.В. ва Зезенкова В.Я., 1953.– Л.В. Ошанин, В.Я. Зезенкова. Вопросы этногенеза народов Средней Азии в свете данных антропологии. Ташкент, 1953.
- Оғочонов С.Г., 1969.–С.Г. Агаджанов. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. Ашхабад, 1969.
- Панков А.В., 1927.– А.В. Панков. К истории торговли Средней Азии с Россией XVI-XVII вв.- «В.В. Бартольд». Сб. статей. Ташкент, 1927.
- Пачос М.К., 1966.– М.К. Пачос. Оборонительные сооружения Афрасиаба.–АКД. Ташкент, 1966.
- Пачос М.К., 1967.– М.К. Пачос. К изучению стен городища Афрасиаб.–СА, 1967, №1.
- Пашино П.И., 1867.– П.И. Пашино. Туркестанский край в 1868 году. СПб., 1868.
- Певзнер С.Б., 1954.– С.Б. Певзнер. О двух арабских азбуках из раскопок в Мерве.– ЭВ, IX. М.– Л., 1954.
- Перепелицына Л.А., 1966.– Л.А. Перепелицына. Роль русской культуры в развитии культуры народов Средней Азии. М., 1966.

- Периханян А.Г.*, 1956.— *А.Г. Периханян*. Древнеармянские восстания —ВДИ, 1956, № 2.
- Периханян А.Г.*, 1959.— *А.Г. Периханян*. Социально экономическое значение храмовых объединений Малой Азии и Армении (IV в. до н.э.— III в. н.э.) М., 1959.
- Периханян А.Г.*, 1966.— *А.Г. Периханян*. К вопросу о происхождении армянской письменности.— «Перенпеазиатский сборник». М., 1966.
- Периханян А.Г.*, 1968.— *А.Г. Периханян*. Агнатические группы в древнем Иране.—ВДИ, 1968, № 3.
- «Персидские миниатюры», 1968.— «Персидские миниатюры XIV—XVII вв». Вступительная статья О.Ф.Акимовской и А.А. Иванова. М., 1968. («Восточная миниатюра и каллиграфия в ленинградских собраниях»).
- Петровский П.П.*, 1874. — *П.П. Петровский*. Шелководство и шелководство в Средней Азии. Отчет министерству финансов агента в Туркестанском генерал-губернаторстве. СПб. 1874.
- Петрушевский И.П.*, 1948.— *И.П. Петрушевский*. Городская знать в государстве Хулагуидов.— СВ, т. V. 1948.
- Петрушевский И.П.*, 1949.— *И.П. Петрушевский*. Из истории Бухары в XIII в. Уз. ЛГУ, серия востоковедческих наук, вып. I, 1949.
- Петрушевский И.П.*, 1951.— *И.П. Петрушевский*. Феодалное хозяйство Рашид ад-дина.—ВИ, 1951, № 4.
- Петрушевский И.П.*, 1956.— *И.П. Петрушевский*. Движение сербдаров в Хорасане.—Уз. ИВАН, т. XIV, 1956.
- Петрушевский И.П.*, 1960.— *И.П. Петрушевский*. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков. М.—Л., 1960.
- Петрушевский И.П.*, 1966.— *И.П. Петрушевский*. Ислам в Иране в VII—XV веках. Л., 1966.
- Пигулевская Н.В.*, 1940.— *Н.В. Пигулевская*. Месопотамия на рубеже V—VI вв. н.э. Сирийская хроника Иешу Стилита как исторический источник. М.—Л., 1940.
- Пигулевская Н.В.*, 1941.— *Н.В. Пигулевская*. Сирийские источники по истории народов СССР. Л., 1941.
- Пигулевская Н.В.*, 1947.— *Н.В. Пигулевская*. Византийская дипломатия и торговля шелком.— ВВ, т. 1 (XXVI), 1947.
- Пигулевская Н.В.*, 1948.— *Н.В. Пигулевская*. Мар Аба I (К истории культуры VI в. н. э.).—СВ, 1948, т. 5.
- Пигулевская Н.В.*, 1949.— *Н.В. Пигулевская*, Маздакитское движение.— «Известия АН СССР». Отделение истории и философии, т. I, № 3, 1949.
- Пигулевская Н.В.*, 1951.— *Н.В. Пигулевская*. Византия на путях в Индию. Из истории торговли Византии с Востоком в IV—VI вв. М.—Л., 1951.
- Пигулевская Н.В.*, 1956 а.— *Н.В. Пигулевская*. Города Ирана в эпоху раннего средневековья. М.—Л., 1956.
- Пигулевская Н.В.* в диг., 1958.— *Н.В.Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И.П. Петрушевский, Л.В. Строева, А.М. Беленицкий*. История Ирана с древнейших времён до конца XVIII века. Л., 1958.
- Пидаев Ш.Р.*, 1976.— *Ш.Р. Пидаев*. Некоторые данные о раскопках кушанского поселения Аккурган в Северной Бактриане.—СА, 1976, 1.
- Пиотровский Б.Б.*, 1949.— *Б.Б. Пиотровский*. Разведочные работы в Гяур-Кала в Старом Мерве.—Мат-лы ЮТАКЭ, вып. I, 1949.

- Писарчик А.К.*, 1937.– *А.К. Писарчик*. Жилой городской дом Бухары и Хивы. – «Архитектура СССР», 1937, № 1.
- Писарчик А.К.*, 1944.– *А.К. Писарчик*. Памятники Кермине.– СИИТА АА СССР, вып. 4, 1944.
- Писарчик А.К.*, 1954.– *А.К. Писарчик*. Строительные материалы и конструктивные приемы народных мастеров Ферганской долины в XIX– начале XX в.– «Среднеазиатский этнографический сборник». М., 1954, № 1.
- Писарчик А.К.*, 1956.– *А.К. Писарчик*. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы.– Тр. АН Тадж. ССР, т. 42. Сталинабад, 1956.
- Писарчик А.К.*, 1958.– *А.К. Писарчик*. Примечания и дополнения к кн. М. С. Андреева «Таджики долины Хуф», вып. 2. Сталинабад, 1958.
- Писарчик А.К.*, 1970.– *А.К. Писарчик*. Жилище.– «Таджики Каратегина и Дарваза», вып. 2. Душанбе, 1970.
- Писарчик А.К.*, 1975.– *А.К. Писарчик*. Народная архитектура Самарканда. Душанбе, 1975.
- Писарчик А.К. ва Кармышева Б.Х.*, 1953.– *А.К. Писарчик, Б.Х. Кармышева*. Опыт сплошного этнографического обследования Кулябской области.– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 3, 1953.
- Полупанов С.*, 1937.– *С. Полупанов*. Жилой дом в старом Самарканде.– «Архитектура СССР». М., 1937, № 1.
- Попов А. Л.*, 1940 а.– *А. Л. Попов*. Из истории завоевания Средней Азии.– «Исторические записки», 1940, т. 9.
- Попов А.Л.*, 1940 б.– *А.Л. Попов*. Борьба за среднеазиатский плацдарм.– «Исторические записки», 1940, т. 7.
- Попов А.Н.*, 1853.– *А.Н. Попов*. Сношения России с Хивой и Бухарой при Петре Великом.– ЗИРГО, 1853, кн. IX.
- Постовская Н.М.*, 1961.– *Н.М. Постовская*. Изучение древней истории Ближнего Востока в Советском Союзе (1917–1959гг). М., 1961.
- Потанин Н.*, 1856.– *Н. Потанин*. Записки о Коканском ханстве хорунжего Потанина (1830г.), с предисловием П. Савельева.– «Вестник РГО», т. 6, ч. 18. СПб., 1856.
- «Предварительное сообщение», 1965.– «Предварительное сообщение об исследовании протоиндийских текстов». М., 1965.
- «Присоединение Туркмении к России», 1960.
- «Присоединение Туркмении к России». Сб. архивных документов. Ашхабад, 1960.
- «Проблемы», 1971.– «Проблемы докапиталистических обществ в странах Востока (общее и особенное в историческом развитии)». М., 1971.
- Птицын Г.В.*, 1947.– *Г.В. Птицын*. К вопросу о географии «Шахнамэ».– ТОВЭ, IV, 1947.
- Пугаченкова Г.А.*, 1950.– *Г.А. Пугаченкова*. Миниатюры «Фатхнамэ» – хроники побед Шейбани-хана из собрания Института по изучению восточных рукописей Академии наук Уз ССР.– Тр. САГУ, новая серия, вып. II. Гуманитарные науки, кн. 3, 1950.
- Пугаченкова Г.А.*, 1951.– *Г.А. Пугаченкова*. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и Тимуридов.– Тр. САГУ, новая серия, вып. XXIII. Гуманитарные науки кн. 4 (История), 1951.
- Пугаченкова Г.А.*, 1953.– *Г.А. Пугаченкова*. К вопросу о художественной реконструкции мечети Биби-Ханым.– Тр. САГУ, новая серия, вып. 49. Гуманитарные науки, кн. 6, 1953.

- Пугаченкова Г.А., 1954.– Г.А. Пугаченкова. Буддийская кумирня в Мерве.–КСИИМК, вып. LIV, 1954.
- Пугаченкова Г.А., 1956.– Г.А. Пугаченкова. Миниатюры «Хамсэ» Низами 1562/63 г. Самаркандского музея.–Тр. АН Тадж. ССР, т. 42, 1956.
- Пугаченкова Г.А., 1957.– Г.А. Пугаченкова. Памятники архитектуры Средней Азии эпохи Навои. Ташкент, 1957. (Тр. САГУ, новая серия, вып. CVIII. Исторические науки, кн. 22).
- Пугаченкова Г.А., 1958 а.– Г.А. Пугаченкова. Мастер-керамист Мухаммедали Инойтон из Мерва. (К характеристике штампованной керамики Мерва XII – начала XIII в.).–СА, 1958, № 2.
- Пугаченкова Г.А., 1958 б.– Г.А. Пугаченкова. Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма. М., 1958. (Тр. ЮТАКЭ, 1958).
- Пугаченкова Г.А., 1959.– Г.А. Пугаченкова. Бухарские миниатюры в списке Джами XVI века.– «Искусство», 1959, № 5.
- Пугаченкова Г.А., 1960.– Г.А. Пугаченкова. К проблеме среднеазиатской школы миниатюристов XVI– XVII вв.–«XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР». М., 1960.
- Пугаченкова Г.А., 1960 а.– Г.А. Пугаченкова. Ак-Астана-баба.– СА, 1960, № 3.
- Пугаченкова Г.А., 1962.– Г.А. Пугаченкова. Архитектурные заметки.– «Искусство зодчих Узбекистана». Сб. статей, 1. Ташкент, 1962.
- Пугаченкова Г.А., 1963 а.– Г.А. Пугаченкова. Искусство Афганистана. Три этюда. М., 1963.
- Пугаченкова Г.А., 1963 б.– Г.А. Пугаченкова. Мавзолей Араб-ата. (Из истории архитектуры Мавераннахра IX–X вв.). Ташкент, 1963. («Искусство зодчих Узбекистана», II).
- Пугаченкова Г.А., 1965.– Г.А. Пугаченкова. Архитектурные памятники Мавераннахра эпохи Улугбека.– «Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Пугаченкова Г.А., 1966 а.– Г.А. Пугаченкова. К дискуссии о «Сотере Мегасе».–Тр. ТГУ, вып. 295, 1966.
- Пугаченкова Г.А., 1966 б.– Г.А. Пугаченкова. Халчаян. К проблеме художественной культуры Северной Бактрии. Ташкент, 1966.
- Пугаченкова Г.А., 1968.– Г.А. Пугаченкова. Самарканд, Бухара. По древним памятникам Самарканда Бухары, изд. 2.М., 1968.
- Пугаченкова Г.А., 1969.– Г.А. Пугаченкова. Архитектура обсерватории Улугбека.– «Искусство зодчих Узбекистана». Сб. статей, IV. Ташкент, 1969.
- Пугаченкова Г.А., 1971.– Г.А. Пугаченкова. Новое в изучении Дальверзина-тепе.– СА, 1971, № 4.
- Пугаченкова Г.А., 1973.– Г.А. Пугаченкова. Новые данные о художественной культуре Бактрии.– «Из истории античной культуры Узбекистана». Ташкент, 1973.
- Пугаченкова Г.А., 1973 а.– Г.А. Пугаченкова. К архитектурной типологии в зодчестве Бактрии и Восточной Парфии.–ВДИ, 1973, № 1.
- Пугаченкова Г.А., 1973 б.– Г.А. Пугаченкова. Керамические печи эпохи кушан в Южном Узбекистане.–СА, 1973, № 2.
- Пугаченкова Г.А., 1976.– Г.А. Пугаченкова. Бактрийский жилой дом. (К вопросу об архитектурной типологии).– «История и

- культура Средней Азии (древность и средние века)». М., 1976.
- Пугаченкова Г.А., 1976 а.– Г.А. Пугаченкова. К познанию античной раннесредневековой архитектуры Северного Афганистана.– «Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969– 1973гг» . М., 1976.
- Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1958.– Г.А. Пугаченкова, Л.И. Ремпель. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. Ташкент, 1958.
- Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1965.– Г.А. Пугаченкова, Л.И. Ремпель. История искусств Узбекистана (с древнейших времен до середины XIX века). М., 1965.
- Пугаченкова Г.А., Тургунов Б.А., 1974.– Г.А. Пугаченкова, Б.А. Тургунов. Исследование Дальверзин-тепе в 1972г.– «Древняя Бактрия». (Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана). Л., 1974.
- Пьянков И.В., 1961.– И.В. Пьянков. Сведения Ктесия о владениях Бардии на востоке Ирана (Административная политика Кира II на северо-востоке его державы).– ВДИ, 1961. № 4.
- Пьянков И.В., 1964.– И.В. Пьянков. К вопросу о маршруте похода Кира II на массагетов.– ВДИ, 1964, № 3.
- Пьянков И.В., 1966.– И.В. Пьянков. Восточные сатрапии державы Ахеменидов в сочинениях Ктесия. АКД. М., 1966.
- Пьянков И.В., 1968.– И.В. Пьянков. Ктесий о Зороастре.– «Материальная культура Таджикистана», вып. 1. Душанбе, 1968.
- Пьянков И.В., 1970.– И.В. Пьянков. Мараканды.– ВДИ, 1970, № 1.
- Пясковский А.В., 1958.– А.В. Пясковский. Революция 1905–1907 гг. в Туркестане. М., 1958.
- Пясковский А.В., 1959.– А.В. Пясковский. К вопросу о значении присоединения Средней Азии к России.– «Вопросы истории», 1959, № 8.
- Пулодов Ў.П., 1968.– У.П. Пулодов. Чильхуджра. (К истории культуры Уструшаны). АКД. М., 1968.
- Пулодов Ў.П., 1975.– У.П. Пулодов. Чильхуджра. («Материальная культура Уструшаны», вып. 3). Душанбе, 1975.
- Радлов В.В., 1880.– В.В. Радлов. Средняя Зеравшанская долина.– ЗИРГО по отделу этнографии, т. V, отд. 1. СПб., 1880.
- Радлов В.В., 1880 а.– В.В. Радлов. Остатки старинного зодчества (медресе, мечети и могильные памятники) в Самарканде.– ЗРГО по отд. этнографии, т. VI, отд. 1, СПб., 1880.
- Ранов В.А., 1960 а.– В.А. Ранов. Наскальные рисунки кишлака Лянгар (Западный Памир)– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 1 (22), 1960.
- Ранов В.А., 1960 б.– В.А. Ранов. Новые наскальные изображения в Кураминском хребте–Тр. АН Тадж. ССР, т. XXIX, 1960.
- Ранов В.А., 1961.– В.А. Ранов. Рисунки каменного века в гроте Шахты.– СЭ, 1961, № 6.
- Ранов В.А., 1962 а.– В.А. Ранов. О стратиграфическом положении палеолита Средней Азии.– «Новейший этап геологического развития территории Таджикистана». Сб. статей. Душанбе, 1962.
- Ранов В.А., 1962 б.– В.А. Ранов. Раскопки памятников первобытно-общинного строя на Восточном Памире в 1960г.– АРТ, VIII, 1962.
- Ранов В.А., 1964.– В.А. Ранов. Итоги разведок каменного века

- на Памире (1956–1958 гг.). – МИА, № 12, 1964.
- Ранов В.А.*, 1964 а. – *В.А. Ранов*. О связях культур палеолита Средней Азии и некоторых стран зарубежного Востока. М., 1964. (VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук).
- Ранов В.А.*, 1965 а. – *В.А. Ранов*. Главные вопросы изучения палеолита Средней Азии. – «Основные проблемы четвертичного периода СССР». Сб. статей. М., 1965.
- Ранов В.А.*, 1965 б. – *В.А. Ранов*. Каменный век Таджикистана, вып. 1. Палеолит. Душанбе, 1965.
- Ранов В.А.*, 1966. – *В.А. Ранов*. Галечные орудия и их роль в палеолите Средней Азии. (Тезисы доклада). М., 1966. («Доклады и сообщения археологов СССР. VII Международный конгресс доисториков и протоистория»),
- Ранов В.А., Гурский А.В.*, 1960. – *В.А. Ранов, А.В. Гурский*. Краткий обзор наскальных рисунков Горно-Бадахшанской Автономной области Таджикской ССР. – СЭ, 1960, № 2,
- Ранович А.Б.*, 1950. – *А.Б. Ранович*. Эллинизм и его историческая роль. М.–Л., 1950.
- Рапопорт Ю.А.*, 1958. – *Ю.А. Рапопорт*. К вопросу о хорезмийских оссуариях. – КИЭ, XXX, 1958.
- Рапопорт Ю.А.*, 1962. – *Ю.А. Рапопорт*. Хорезмийские астоданы. (К истории религии Хорезма). – СЭ, 1962, № 4.
- Рапопорт Ю.А.*, 1967. – *Ю.А. Рапопорт*. Кой-Крылган-кала как памятник погребального обряда. – Кой-Крылган-кала. Сб. статей. М., 1967.
- Рапопорт Ю.А.*, 1968. – *Ю.А. Рапопорт*. Раскопки на городище Топрак-кала. – «Археологические открытия 1967 года». М., 1968.
- Рапопорт Ю.А.* 1971. – *Ю.А. Рапопорт*. Из истории религии древнего Хорезма (оссуарии). М., 1971 (Тр. ХАЭЭ, вып. VI).
- Распопова В.И.*, 1971. – *В.И. Распопова*. Один из базаров Пенджикента VII–VIII вв. – «Страны и народы Востока», вып. X, 1971.
- Расторгуева В.С.* в диг., 1964. – *В.С. Расторгуева, Ч.Х. Бакаев, М.И. Исасев, А.А. Керимова, Л.А. Пирейко*. Типы двуязычия у иранских народов Советского Союза. М., 1964.
- Ратия Ш.Е.*, 1950. – *Ш.Е. Ратия*. Мечеть Биби-Ханым в Самарканде. Исследование и опыт реставрации. М., 1950.
- Ратия Ш.Е.* в *Воронин Л.Н.*, 1936. – *Ш.Е. Ратия и Л.Н. Воронин*. Мавзолей Барак-хана. – Ар. ССР, 1936, № 11.
- Рахимов М.Р.*, 1957. – *М.Н. Рахимов*. Земледелие таджиков бассейна реки Хингоу в дореволюционный период (историко-этнографический очерк). Сталинабад, 1957. (Тр. АН Тадж. ССР, т. 43).
- Раҷабов З.Ш.*, 1955. – *З.Ш. Раҷабов*. Шӯриши соли 1916 дар музофоти Хуҷанд, 1955.
- Раҷабов З.Ш.*, 1957. – *З.Ш. Раджабов*. Из истории общественно-политической мысли таджикского народа во второй половине XIX и в начале XX вв. Душанбе, 1957.
- Раҷабов З.*, 1961. – *З. Раджабов*. Выдающийся просветитель таджикского народа Ахмад Дониш. Душанбе, 1961.
- Раҷабов З. Ш.*, 1970. – *З. Ш. Раджабов*. Туркестан на страницах газет периода первой русской революции (1905–1907). Душанбе, 1970.
- Раҷабов З.* 1974. – *З. Раджабов*. Поэт-просветитель таджикского народа Асири. Душанбе, 1974.

- Рачабов С.*, 1954.– *С. Раджабов*. К вопросу об исторических корнях дружбы народов Средней Азии с великим русским народом. Сталинабад, 1954.
- Рачабов С.*, 1955.– *С. Раджабов*. Роль великого русского народа в исторических судьбах народов Средней Азии. Ташкент, 1955.
- Рейснер И.М.*, 1954.– *И.М. Рейснер*. Развитие феодализма и образование государства у афганцев. М., 1954.
- Ремпель Л.И.*, 1936.– *Л.И. Ремпель*. Мавзолей Исмаила Самани.– «Архитектура СССР», 1936, № 5.
- Ремпель Л.И.*, 1961.– *Л.И. Ремпель*. Архитектурный орнамент Узбекистана. История развития и теория построения. Ташкент, 1961.
- Ремпель Л.И.*, 1962.– *Л.И. Ремпель*. Из истории градостроительства на Востоке. (Материалы по планировке старой Бухары).– «Искусство зодчих Узбекистана», 1. Ташкент, 1962.
- Ремпель Л.И.*, 1963.– *Л.И. Ремпель*. Архитектурный орнамент Южного Туркменистана X – начала XIII вв. и проблема «сельджукского» стиля.– «Труды ЮТАКЭ», т. II. Ашхабад, 1963.
- Ремпель Л.И.*, 1969.– *Л.И. Ремпель*. Искусство Руси и Восток как историко-культурная и художественная проблема. Ташкент, 1969.
- Рерих Ю.Н.*, 1963.– *Ю.Н. Рерих*. Тохарская проблема.– НАА, 1963, № 6.
- Рифтин Б.Л.*, 1960.– *Б.Л. Рифтин*. Из истории культурных связей Средней Азии и Китая II в. до н. э.–VIII в. н. э.– ПВ, 1960, № 5.
- Рожкова М.К.*, 1949.– *М.К. Рожкова*. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия. М.– Л., 1949.
- Рожкова М.К.*, 1960.– *М.К. Рожкова*. Из истории торговли России со Средней Азией в 60-х годах XIX века.– «Исторические записки», 1960, № 67.
- Розен В.*, 1888.– *В. Розен*. Рассказ Хилала ас-Саби о взятии Бухары Богра-ханом.–ЗВОРАО, т. II, вып. 3–4. СПб., 1888.
- Розенбург Ф.А.*, 1932.– *Ф.А. Розенбург*. Согдийские «старые письма».– «Известия АН СССР». Отделение общественных наук, 1932, № 5.
- Романовский Д.И.*, 1868.– *Д.И. Романовский*. Заметки по среднеазиатскому вопросу. СПб., 1868.
- Ромаскевич А.А.*, 1938.– *А.А. Ромаскевич*. Очерк истории изучения «Шахнамэ».–«Фердауси». 934–1934. Л., 1934.
- Ромаскевич А.А.*, 1938 а.– *А.А. Ромаскевич*. Иранские источники по истории туркмен и Туркмении XVI–XIX вв.– МИТТ, т. II, 1938.
- Ромаскевич А.А.*, 1939.– *А.А. Ромаскевич*. Персидские источники по истории туркмен и Туркмении X–XV вв.–МИТТ, т. I, 1939.
- Ростовцев М.И.*, 1913.– *М.И. Ростовцев*. Эллинистическая Азия в эпоху Селевкидов.– «Научный исторический журнал», т. 1, вып. 1. СПб., 1913, № 1.
- Руир А.М.*, 1924.– *А.М. Руир*. Англо-русское соперничество в Азии в XIX веке. Пер. с франц. М., 1924.
- Рустамов У.А.*, 1956.– *У.А. Рустамов*. Пригиндукушские княжества Северной Индии в конце XIX – начале XX в. Ташкент, 1956.
- Рустамов Э.Р.*, 1963.– *Э.Р. Рустамов*. Узбекская поэзия в первой половине XV в. М., 1963.
- Рычков П.И.*, 1949.– *П.И. Рычков*. Топография Оренбургской губернии.– Оренбургские степи в трудах П.И. Рычкова, Э.А.

- Эверсмана и С.С. Наустроева. М., 1949.
- Рычков Ю.Г., 1969.— Ю.Г. Рычков. Антропология и генетика изолированных популяций. (Древние изоляты Памира). М., 1969.
- Рябинский А., 1941.— А. Рябинский. Царская Россия и Бухара в эпоху империализма.— «Историк-марксист», 1941, № 4.
- Рӯзиев М., 1967.— М. Рӯзиев. Резные двери жилищ Бухары. Душанбе, 1967.
- Сайко Э.В., 1963.— Э.В. Сайко. Глазурованная керамика Средней Азии VII–XII вв. (По материалам керамических комплексов Хутталя, Согда, Ферганы). Душанбе, 1963. (Тр. ИИ АН Тадж. ССР, т. XXXVI).
- Самойлович А., 1910.— А. Самойлович. К вопросу о сартах.— ЖС, XIX, 1910, вып. III.
- Свидина Е.Д., 1968.— Е.Д. Свидина. Алишер Навои. Библиография (1917–1966 гг.). К 525 летию со дня рождения. Ташкент, 1968.
- Северцов Н.А., 1860.— Н.А. Северцов. Месяц плена у кокандцев. М., 1860.
- Северцов Н.А., 1947.— Н.А. Северцов. Путешествия по Туркестанскому краю. М., 1947.
- Северцов Н.А., 1958.— Н.А. Северцов. Сборник документов. Ташкент, 1958.
- Семёнов А.А., 1924.— А.А. Семёнов. К истории бухарских мангытов.— Бюлл. САГУ, № 6, 1924.
- Семёнов А.А., 1924 а.— А.А. Семёнов. Светильник истории («Сирадж-ат-таварих»). История Афганистана, составленная по велению и при ближайшем участии афганского эмира Хабибуллы Хана.— «Известия Туркестанского отделения РГО», XVII. Ташкент, 1924.
- Семёнов А.А., 1929.— А.А. Семёнов. Очерк поземельно-податного и налогового устройства б. Бухарского ханства.— Труды САГУ, сер. II, Orientalia. Вып. I. 1929.
- Семёнов А.А., 1940.— А.А. Семёнов. Гератское искусство в эпоху Алишера Навои.— «Родоначальник узбекской литературы». Ташкент, 1940.
- Семёнов А.А., 1940, 1941.— А.А. Семёнов. Уникальный памятник агиографической среднеазиатской литературы XVI века.— Изв. Уз ФАН СССР, 1940, № 12, 1941, № 3.
- Семёнов А.А., 1946.— А.А. Семёнов. Письменности, существовавшие на территории Средней Азии.— Изв. Тадж. фил. АН СССР, № 12, 1946.
- Семёнов А.А., 1946 а.— А.А. Семёнов. Среднеазиатский трактат по музыке Дервиша Али (XVII в.). Ташкент, 1946.
- Семёнов А.А., 1946 б.— А.А. Семёнов. Гератская художественная рукопись эпохи Навои и ее творцы.— «Алишер Навои». М.–Л., 1946.
- Семёнов А.А., 1948, 1949.— А.А. Семёнов. Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гуре и Эмире.— ЭВ, I, 1948; III, 1949.
- Семёнов А.А., 1948 а.— А.А. Семёнов. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре.— СВ, № 5, 1948.
- Семёнов А.А., 1952.— А.А. Семёнов. К вопросу об этническом и классовом составе северных городов империи хорезмшахов в XII в. н. э. (по актам того времени).— ИООН АН Тадж. ССР, II, 1952.
- Семёнов А.А., 1953.— А.А. Семёнов. Абу-Али ибн Сина (Авиценна), 2-е изд., доп. Сталинабад, 1953.
- Семёнов А.А., 1954.— А.А. Семёнов. К вопросу о происхождении

- Саманидов.–Тр. АН Тадж. ССР, т. XXVII, 1954.
- Семёнов А.А., 1954 а.– А.А. Семёнов. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбанихана.– «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии». Сб. статей, вып. I. Сталинабад, 1954. (Тр. АН Тадж. ССР, т. XII).
- Семёнов А.А., 1954 б.– А.А. Семёнов. Шейбанихан и завоевание Тимуридов.– «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии», вып. I. Сталинабад, 1954. (Тр. АН Тадж. ССР, т. XII).
- Семёнов А.А., 1954 в.– А.А. Семёнов. Первые шейбаниды и борьба за Мавераннахр.– «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии», вып. I. Сталинабад, 1954 (Тр. АН Тадж. ССР, т. XII).
- Семёнов А.А., 1954г.– А.А. Семёнов. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени.–Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. 26. Душанбе, 1954.
- Семёнов А.А., 1955.– А.А. Семёнов. К истории города Нисы в XII в. (По актам того времени).– Тр. ЮТАКЭ, т. V, 1955.
- Семёнов А.А., 1956.– А.А. Семёнов. Миниатюры самаркандской рукописи начала XVII в. «Зафарнома» Шарафуддина Езды.– Тр. АН Тадж. ССР, т. XIII. 1956.
- Семёнов А.А., 1959.– А.А. Семёнов. К вопросу о культурно-политических связях Бухары и Великомогольской Индии в XVII в.– МСАЭ. М.–Л., 1959.
- Семёнов А.А., 1960.– А.А. Семёнов. К вопросу о термине «дари» как названии языка.–Тр. АН Тадж. ССР, т. 120, 1960.
- Семёнов А.А., 1960 а.– А.А. Семёнов. Взаимоотношения Алишера Навои и султана Хусейн-Мирзы.– «Исследования по истории культуры народов Востока. Сборник в честь академика И. А. Орбели». М.–Л., 1960.
- Семёнов Ю.И., 1966.– Ю.И. Семёнов. Как возникло человечество. М., 1966.
- Семёнов Ю.И., 1968.– Ю.И. Семёнов. Проблема начального этапа родового общества.– «Проблемы истории докапиталистических обществ».– Сб. статей, кн. I. М., 1968.
- Симонова Л.Х., 1904.– Л.Х. Симонова. Рассказы очевидцев о завоевании русскими Самарканда и о семидневном сидении.– «Исторический вестник», 1904, № 9.
- Синха Н.К., Банерчи А.Ч., 1954.– Н.К. Синха, А.Ч. Банерджи. История Индии. Перев. с англ. Л. В. Степанова и др. М., 1954.
- Сироҷиддинов С.Х., Матвисевская Г.П., 1965.– С.Х. Сироҷиддинов, Г.П. Матвисевская. О математических работах школы Улугбека.– «Из истории эпохи Улугбека». Ташкент, 1965.
- Смирнов К.Ф., 1964.– К.Ф. Смирнов. Савроматы. Ранняя история и культура савроматов. М., 1964.
- Смирнова О.И., 1957.– О.И. Смирнова. Из истории арабских завоеваний в Средней Азии.–СВ, 1957, 2.
- Смирнова О.И., 1960 а.– О.И. Смирнова. Карта верховый Зеравшана по мугским документам. М., 1960 («XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР»).
- Смирнова О.И., 1960 б.– О.И. Смирнова. К истории самаркандского договора 712г.– СКИВ, вып. XXXVIII, 1960.
- Смирнова О.И., 1963.– О.И. Смирнова. Каталог монет с городища Пенджикент (материалы 1949–1956 гг.). М., 1963.

- Смирнова О.И., 1965.- О.И. Смирнова. Нумизматические заметки.- ЭВ, XVIII, 1967.
- Смирнова О.И., 1969.- О.И. Смирнова. К хронологии среднеазнатских династий VII-VIII вв.- «Страны и народы Востока», вып. VIII. М., 1969.
- Смирнова О.И., 1971.- О.И. Смирнова. Места домусульманских культов Средней Азии. (По материалам топонимики).- «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- «Собрание», I-VIII. - «Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР». Ташкент, т. I, 1952; т. II, 1954; т. III, 1955; т. IV, 1957; т. V, 1960; т. VI, 1963; т. VII, 1964; т. VIII, 1967.
- Содиқов А.С, 1965.- А.С. Садыков. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX- начале XX вв. Ташкент, 1965.
- Соколов А.Я., 1971.- А.Я. Соколов. Торговая политика России в Средней Азии и развитие русско-афганских торговых отношений. Ташкент, 1971.
- Соколов Ю.А., 1957,- Ю.А. Соколов. Бухара, Самарканд, Келиф в 1813 году.-«Труды САГУ», вып. 9, кн. 14. Ташкент, 1957.
- Соколов Ю.А., 1958.- Ю.А. Соколов. К вопросу об исторических предпосылках присоединения Средней Азии к России.- «Труды САГУ», вып. 142, кн. 3. Ташкент, 1958.
- Соколов Ю.А., 1965.- Ю.А. Соколов. Ташкент, ташкентцы и Россия. Ташкент, 1965.
- Соловьёв М.М., 1936.- М.М. Соловьёв. Ученая экспедиция в Бухару в 1841-1842 гг. при участии натуралиста Александра Лемана. М.- Л., 1936.
- Сорокин С.С., 1956 - С.С. Сорокин. Среднеазиатские подбойные и катакомбные захоронения как памятники местной культуры.- СА, вып. 26, 1956.
- Спришевский В.И., 1956.- В.И. Спришевский. Некоторые находки из мугхона в собрании Музея истории.- Труды Музея истории Уз. ССР, вып. III, 1956.
- Спришевский В.И., 1958.- В.И. Спришевский. Чустское поселение эпохи бронзы (раскопки 1955г.).- КСИИМК, вып. 71, 1958.
- Ставиский Б.Я., 1950.- Б.Я. Ставиский. Раскопки жилой башни в кухендизе Пянджикентского владельца -МИА, 1950, № 15.
- Ставиский Б.Я., 1952.- Б.Я. Ставиский. К вопросу об идеологии домусульманского Согда. (Погребальный обряд и представления о загробной жизни).- «Сообщение Республиканского историко-краеведческого музея Тадж. ССР», вып. 1. Археология, 1952.
- Ставиский Б.Я., 1957 а.- Б.Я. Ставиский. Археологические работы в бассейне Магиан-Дарья в 1957г.-АРТ, вып. V, 1959.
- Ставиский Б.Я., 1957 б.- Б.Я. Ставиский. Хутталь в сообщениях китайских путешественников Сюан-Цзана и Хой Чао -ИООН АН Тадж. ССР, вып. 14, 1957.
- Ставиский Б.Я., 1960.- Б.Я. Ставиский. Раскопки городища Кулдортепе в 1956-1957 гг. СА, 1960, № 4.
- Ставиский Б.Я., 1961.- Б.Я. Ставиский. Основные этапы освоения земледельческим населением горных районов верхнего Зеравшана (Кухистана).- «Материалы по этнографии. (Географическое общество СССР)», вып. 1.Л., 1961.
- Ставиский Б.Я., 1961 а.- Б.Я. Ставиский. О северных границах кушанского государства.- ВДИ, 1961, № 1.

- Ставиский Б.Я., 1961 б.– Б.Я. Ставиский. Осуарии из Бия-Наймана.–«Труды Государственного Эрмитажа», т. V. 1961.
- Ставиский Б.Я., 1961 в.– Б.Я. Ставиский. Основные этапы освоения земледельческим населением горных районов верхнего Зеравшана (Кухистана).–МОЭ, 1, 1961.
- Ставиский Б. Я, 1961г.– Б. Я. Ставиский. Работы Магианской группы в 1959 г.– АРТ, вып. VII, №61.
- Ставиский Б.Я., 1964 а.– Б.Я. Ставиский. Работы Магианской группы в 1961г.–АРТ, вып. IX, 1964.
- Ставиский Б.Я., 1964 б.– Б.Я. Ставиский. Раскопки квартала жилищ знати в юго-восточной части Пенджикентского городища (объект VI) в 1951-1959гг.- МИА, № 124, 1964.
- Ставиский Б.Я., 1964 в.- Б.Я. Ставиский. Средняя Азия, Индия, Рим (К вопросу о международных связях в кушанский период).–«Индия в древности». М., 1964.
- Ставиский Б.Я., 1967.– Б.Я. Ставиский. О датировке ранних слоев Тали-Барзу.– СА, 1967.
- Ставиский Б.Я., 1967 а.– Б.Я. Ставиский. Раскопки буддийских комплексов на Каратепе в Старом Термезе.– «Археологические открытия 1966 г.». М., 1967.
- Ставиский Б.Я., 1969.– Б.Я. Ставиский. Буддийские пещеры Каратепе в Старом Термезе.– Основные итоги работ 1963–1964гг. Надписи, терракоты, каменные рельефы. М., 1969. («Материалы советской археологической экспедиции на Каратепе. Под общей ред. Б. Я. Ставиского»).
- Ставиский Б.Я. ва диг., 1953.– Б.Я.Ставиский, О.Ш.Большаков, Е.А.Мончадская. Пенджикентский некрополь.– МИА, 1953, № 37.
- Стебелева И.В., 1965.– И.В. Стебелева. Поэзия тюрков VI–VIII веков, М., 1965.
- Стеценко И.А., 1963.– И.А. Стеценко. (Из истории народных движений в Таджикистане во второй половине XIX и начале XX вв. 1870– 1917 гг.).– Труды АН Тадж. ССР, т. 37. Душанбе, 1963.
- Стремоухов Н.Т., 1835.– Н.Т. Стремоухов. Поездка в Бухару.– «Русский вестник», 1835, № 6.
- Стремоухов Н., 1875.– Н. Стремоухов. Поездка в Бухару.– «Русский вестник», 1875, № 6.
- Строева Л.В., 1949.– Л.В. Строева. Сербедеры Самарканда – Уз. ЛГУ, вып. 98. Серия востоковедческих наук, вып. 1, 1949.
- Строева Л.В., 1958.– Л.В. Строева. Борьба кочевой и оседлой знати в Чагатайском государстве в первой половине XIV в.–«Памяти академика Игнатия Юлиановича Крачковского». Сб. статей. Л., 1958.
- Струве В.В., 1932.– В.В. Струве. Советская наука о древнем Востоке в период 1917–1932 гг.– ИГАИМК, 1932, № 9-10.
- Струве В.В., 1934 а.– В.В. Струве. Заключительное слово.– ИГАИМК, вып. 77, 1934.
- Струве В.В., 1934 б.– В.В. Струве. Проблема зарождения, развития и разложения рабовладельческих обществ древнего Востока– ИГАИМК, вып. 77, 1934.
- Струве В.В., 1945.– В.В. Струве. Родина зороастризма.– «Материалы по истории таджиков и Таджикистана», сб. 1. Сталинабад, 1945.
- Струве В.В., 1949.– В.В. Струве. Восстание в Маргиане при Дарии I.– ВДИ, 1949, № 2.
- Струве В.В., 1968.– В.В. Струве. Поход Дария I на саков-массагетов.–«Этюды по истории

- Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии», Л., 1968.
- Субботин А.П., 1885.- А.П. Субботин. Россия и Англия на среднеазиатских рынках. СПб., 1885.
- Сулаймонов Р.Х., 1966.- Р.Х. Сулайманов. Характер развития одной из локальных ветвей эволюции каменной индустрии.- «История материальной культуры Узбекистана», вып. 7. Ташкент, 1966.
- Сухарева О.А., 1954.- О.А. Сухарева. К вопросу об исторической топографии Бухары X-XIII вв.- Тр. АН. Тадж. ССР, т. XXVII.
- Сухарева О.А., 1958.- О.А. Сухарева. К истории городов Бухарского ханства (историко-этнографические очерки). Ташкент, 1958.
- Сухарева О.А., 1962.- О.А. Сухарева. Позднефеодальный город Бухара конца XIX-начало XX в. (Ремесленная промышленность). Ташкент, 1962.
- Сухарева О.А., 1966.- О.А. Сухарева. Бухара XIX-начало XXв. (Позднефеодальный город и его население). М., 1966.
- Сухарева О.А., Бекчонова М.А., 1955.- О.А. Сухарева, М.А. Бекжанова. Прошлое и настоящее селения Айкиран. Ташкент, 1955.
- Тарн К., 1949.- К. Тарн. Эллинистическая цивилизация. Перев. с англ. С. А. Ляковского. М., 1949.
- Татаринов А., 1867.- А. Татаринов. Семимесячный плен в Бухарии. СПб., 1867.
- Тверитинова А.С., 1963.- Востоковедные фонды крупнейших библиотек Советского Союза. Статьи и сообщения. Сост. А. С. Тверитинова М, 1963.
- Тер-Акопян Н.Б., 1968- Н.Б. Тер-Акопян. К. Маркс и Ф. Энгельс о характере первичной общественной формации.- «Проблемы истории докапиталистических обществ». Сб. статей, кн. 1, М., 1968.
- Тереножкин А.И., 1947.- А.И. Тереножкин. Вопросы историко-археологической периодизации древнего Самарканда,- ВДИ, 1947.
- Тереножкин А.И., 1948.- А.И. Тереножкин. Археологические находки в Таджикистане. - КСИИМК, вып. 20, 1948.
- Тереножкин А.И., 1950 а.- А.И. Тереножкин. Раскопки в кухне-дизе Пянджикента.- МИА, 1950, № 15.
- Тереножкин А.И., 1950 б.- А.И. Тереножкин. Согд и Чач. - КСИИМК, вып. XXXIII, 1950.
- Терентьев М.А., 1874.- М.А. Терентьев. Статистические очерки Среднеазиатской России. - ЗИРГО по отделению статистики, ч. 4. СПб, 1874.
- Терентьев М.А., 1875.- М.А. Терентьев. Россия и Англия в Средней Азии. СПб., 1875.
- Терентьев М.А., 1876.- М.А. Терентьев. Россия и Англия в борьбе за рынки. СПб., 1876.
- Терентьев М.А., 1906.- М.А. Терентьев. История завоевания Средней Азии. т. 1-3. СПб., 1906.
- Тихвинский С.А., 1970.- С.А. Тихвинский. Татаромонгольские завоевания в Азии и Европе.- «Татаромонголы в Азии и Европе». М., 1970.
- Тихомиров М.Н., 1960.- М.Н. Тихомиров. Присоединение Мерва к России. М., 1960.
- Толстов С.П., 1934.- С.П. Толстов. Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах.- ИГАИМК, вып. 103. 1934.
- Толстов С.П., 1938 а.- С.П. Толстов. Основные вопросы древней истории Средней Азии.- ВДИ, 1938, № 1.
- Толстов С.П., 1938 б.- С.П. Толстов. Тирания Аброя (из истории классовой борьбы в Согдиане и

- тюркском каганате во второй половине VI в. н.э.).–ИЗ, вып. 3. 1938.
- Толстов С.П.*, 1940.– *С.П. Толстов*. Подъем и крушение империи эллинистического Дальнего Востока.– ВДИ, 1940, № 3–4.
- Толстов С.П.*, 1948 а.– *С.П. Толстов*. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. М., 1948.
- Толстов С.П.*, 1948 б.– *С.П. Толстов*. По следам древнехорезмской цивилизации. М.– Л., 1948.
- Толстов С. П.*, 1949.– *С. П. Толстов*. Периодизация древней истории Средней Азии.– КСИИМК, вып. 28, 1949.
- Толстов С.П.*, 1958.– *С.П. Толстов*. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1949–1953 гг. Тр. ХАЭЭ, т. 2, 1958г
- Толстов С.П.*, 1962.– *С.П. Толстов*. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962.
- Толстов С.П.*, *Итина И.А.*, 1960.– *С.П. Толстов, И.А. Итина*. Проблемы суярганской культуры.– СА, 1960. № 1.
- Томсон Д.*, 1953.– *Д. Томсон*. История древней географии. Перев. с англ. Н. И. Скаткина, М., 1953.
- Тошхўчаев Ш.С.*, 1967.– *Ш.С Ташходжаев*. Художественная поливная керамика Самарканда IX–начала XIIIв. Ташкент, 1967.
- «Точикон», 1966, 1970, 1976.– «Таджики Каратегина и Дарваза». Душанбе, вып. I, 1966; вып. II. 1970; вып. III. 1976.
- Тревер К.В.*, 1940.– *К.В. Тревер*. Памятники греко-бактрийского искусства. М.– Л., 1940 («Памятники культуры и искусства в собрании Эрмитажа», 1).
- Тревер К.В.*, 1947.– *К.В. Тревер*. Александр Македонский в Согде.– ВИ. 1947, № 5.
- Тревер К.В.*, 1954.– *К.В. Тревер*. Кушаны, хиониты и эфталиты по армянским источникам IX–VII вв.– СА. XXI, 1954.
- Тревер К.В.*, 1961.– *К.В. Тревер*. Бактрийский бронзовый фалар с изображением Диониса.– ТГЭ, т. VI, 1961.
- Тревер К.В.* в диг., 1950.– *К.В. Тревер, А.Ю. Якубовский и М.Э. Воронец*. История народов Узбекистана, т.1. С древнейших времен до начала XVIв. Ташкент, 1950.
- Троицкая А.Л.*, 1953.– *А.Л. Троицкая*. Военное дело в Бухаре в первой половине XIXв.– «Труды АН Тадж. ССР», т. XVII, 1953.
- Троицкая А.Л.*, 1968.– *А.Л. Троицкая*. Каталог архива Кокандских ханов XIX в. М, 1968г.
- Троицкая А.Л.*, 1969.– *А.Л. Троицкая*. Материалы по истории Кокандского ханства XIX в. По документам архива кокандских ханов. М., 1969. (АН СССР. Ин-т востоковедения).
- Трофимова Т.А.*, 1959.– *Т.А. Трофимова*. Древнее население Хорезма по данным палеоантропологии, М., 1959. («Материалы Хорезмской экспедиции», вып. 2.).
- Трудновская С.А.*, 1958.– *С.А. Трудновская*. Стекло с городища Шах-Сенем.–Тр. ХАЭЭ, т. II. М., 1958.
- Тураев Б.А.*, 1935-1936гг.– *Б.А. Тураев*. История Древнего Востока, т.1, 2. (Л., 1935–1936гг.).
- Туркестанский край, 1912–1916.– Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания. Собрал полковник А. Г. Серебрянников, т.1–8, 17–22. Ташкент, 1912–1916.
- Турсунов Х.Т.*, 1962.– *Х.Т. Турсунов*. Восстание 1916г. в Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1962.
- Тюменев А.И.*, 1956.– *А.И. Тюменев*. Государственное хозяйство древнего Шумера. М.–Л., 1956.

- Тўхтамстов Т.Г., 1966.– Т.Г. Тухтамстов. Русско-бухарские отношения в конце XIX – начале XXвв. Ташкент, 1966.
- Умняков И.И., 1930.– И.И. Умняков. Абдулла-наме Хафизии Таниша и его исследователи.–ЗКВ, т.V, 1930.
- Умняков И.И., 1940.– И.И. Умняков. Тохарская проблема.–ВДИ, 1940, № 3–4.
- Умняков И.И., 1946.– И.И. Умняков. Тохары и тохарский вопрос.–Тр. УзГУ, новая серия, № 31. Серия историко-филологических наук, вып. 1, 1946.
- Умняков И.И., 1956.– И.И. Умняков. Международные отношения Средней Азии в начале XV в. Сношения Тимура с Византией и Францией.–Тр. УзГУ, вып. 61. 1956.
- Усенбоев К., 1960.– К. Усенбоев. Присоединение Южной Киргизии к России. Фрунзе, 1960.
- Федоров М.Н., 1965.– М.Н. Федоров. Новые факты из истории Караханидов первой четверти XI в. в свете нумизматических данных.– «Из истории культуры народов Узбекистана». Ташкент, 1965.
- Федоров М.П., 1903.– М.П. Федоров. Соперничество торговых интересов на Востоке. СПб., 1903.
- Федченко А.П., 1875.– А.П. Федченко. Путешествие в Туркестан. СПб., 1875.
- Федченко А.П., 1956.– А.П. Федченко. Сборник документов. Ташкент, 1956.
- Филанович М.И., 1969.– М.И. Филанович. К характеристике древнейшей поселения на Афрасиабе.– «Афрасиаб», вып. X. Ташкент, 1969.
- Фильштинский И.И., 1965.– И.И. Фильштинский.– Арабская классическая литература. М., 1965.
- Фильштинский И.И., Шидфар Б.Я., 1971.– И.И. Фильштинский, Б.Я. Шидфар. Очерк арабомусульманской культуры (VII–XII вв.). М., 1971.
- Фомченко А.Л., 1958.– А.Л. Фомченко. Русские поселения в Бухаре и их роль в экономическом развитии ханства и участие в революционном движении. АКД. Ташкент, 1958.
- Формозов А.А., 1966.– А.А. Формозов. О наскальных изображениях Зараут-Камара в ущелье Зараут-Сай.–СА, № 4. 1966.
- Формозов А.А., 1969.– А.А. Формозов. Очерки по первобытному искусству. Наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР. М., 1969.
- Фрейман А.А., 1952.– А.А. Фрейман. Тохарский вопрос и его решение в отечественной науке.–УЗ ЛГУ, № 128. Серия востоковедческих наук, вып. 3, 1952.
- Френкель Н.И., 1950.– Н.И. Френкель. Мавзолей Абубекра Мухаммад Каффаль Шапи в Ташкенте.– «Материалы по истории теории архитектуры Узбекистана». М., 1950.
- Хазанов А.М., 1966.– А.М. Хазанов. Сложные луки евразийских степей и Ирана в скифо-сарматскую эпоху.– «Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана». Сб. статей. М., 1966.
- Халатьянц Г., 1903.– Г. Халатьянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского. Опыт критики источников. М., 1903.
- Халфин Н.А., 1958.– Н.А. Халфин. Британская экспансия в Средней Азии в 30–40-х годах XIXв. и миссия Ричмонда Шекспира.– «История СССР». М., 1958, № 2.
- Халфин Н.А., 1959.– Н.А. Халфин. Провал британской агресс-

- сии в Афганистане (XIX – начало XX вв.). М., 1959.
- Халфин Н.А.*, 1960.– *Н.А. Халфин.* Политика России в Средней Азии (1857–1868 гг.). М., 1960 (АН СССР, Ин-т востоковедения).
- Халфин Н.А.*, 1965.– *Н.А. Халфин.* Присоединение Средней Азии к России (60–90-е гг. XIX в.). М., 1965.
- Халфин Н.А.*, 1972.– *Н.А. Халфин.* О движущих мотивах политики России в Средней Азии (60–70-е годы XIX в.).– «История СССР». М., 1972, № 4.
- Халфин Н.А.*, 1974.– *Н.А. Халфин.* Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX в.). М., 1974.
- Халфин Н.А.*, 1975.– *Н.А. Халфин.* Россия и Бухарский эмират на Западном Памире. М., 1975.
- Ханыков Н. В.*, 1843.– *Н. В. Ханыков.* Описание Бухарского ханства. СПб., 1843.
- Ханыков Н.В.*, 1844.– *Н.В. Ханыков.* Городское управление в Средней Азии. «Журнал Министерства внутренних дел», 1844, кн. 5.
- Ханыков Н.В.*, 1851.– *Н.В. Ханыков.* Пояснительная записка к карте Аральского моря и Хивинского ханства с их окрестностями.– ЗРГО, кн. V, 1851.
- Хвостов М.*, 1907.– *М. Хвостов.* История восточной торговли греко-римского Египта. Казань. 1907.
- Хлопин И.Н.*, 1966.– *И.Н. Хлопин.* Энеолит юго-запада Средней Азии.– «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». М.–Л., 1966.
- Хмельницкий С.Г.*, 1961.– *С.Г. Хмельницкий.* Исследование архитектурных памятников Ура-Тюбе в 1959 г.– АРТ, вып. 7, 1961.
- Хорошихин А.П.*, 1876.– *А.П. Хорошихин.* Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. СПб., 1876.
- Хромов А.Л.*, 1966 а.– *А.Л. Хромов.* Общая лингвистическая характеристика топонимии и микротопонимии Ягноба.– ИООН АН Тадж. ССР, 1966, № 3 (45).
- Хромов А.Л.*, 1966 б.– *А.Л. Хромов.* Новые материалы по лексика языка ягнобцев.– «Acta Orientalia» Vol. XXX. Copenhagen, 1966.
- Хромов А.Л.*, 1968.– *А.Л. Хромов.* О роли экстралингвистических факторов в процессе взаимодействия ягнобского и таджикского языков.– «Язык и общество». М., 1968.
- «Центральная Азия в кушанскую эпоху», 1974.– «Центральная Азия в кушанскую эпоху, т.1. Труды Международной конференции по истории, археологии и культуре Центральной Азии в кушанскую эпоху. (Душанбе, 27 сентября – 6 октября 1968)». М., 1974.
- Чабров Г.Н.*, 1957.– *Г.Н. Чабров.* Поездка в Бухару переводчика П. И. Демезона (1833–1834 гг.).– «Труды САГУ», вып. 94, кн. 14. Ташкент, 1957.
- Черкасов, 1870.*– *Черкасов.* Защита Самарканда в 1864 году. – «Военный сборник», 1870, № 9.
- Черников С. С.*, 1957.– *С. С. Черников.* Роль андроновской культуры в истории Средней Азии и Казахстана.– КСИЭ, вып. 26, 1957.
- Черников С.С.*, 1960.– *С.С. Черников.* Восточный Казахстан в эпоху бронзы. М.–Л., 1960 (МИА. № 88).
- Чехович О.Д.*, 1951.– *О.Д. Чехович.* Вакуфный документ времени Тимура из коллекции Самаркандского музея.– ЭВ, IV, 1951.
- Чехович О.Д.*, 1954.– *О.Д. Чехович.* Документы к истории аграрных отношений в Бухарском

- ханстве XVII–XIX вв. Ташкент, 1954 г.
- Чехович О.Д.*, 1954 а.– *О.Д. Чехович*. К вопросу о периодизации истории Узбекистана (XVI–XVIII вв.).–Изд. АН УзССР, 1954, № 5.
- Чехович О.Д.*, 1954 б.– *О.Д. Чехович*. К истории Узбекистана XVIII в.– «Труды Ин-та востоковедения АН УзССР», вып. 3. Ташкент, 1954.
- Чехович О.Д.*, 1959.– *О.Д. Чехович*. Новый источник по истории Бухары начала XIV века.– ПВ, 1959, № 5.
- Чехович О.Д.*, 1959 а.– *О.Д. Чехович*. Бухарская летопись XVIII века «Убайдуллонома».– ПВ, VIII, 1959.
- Чехович О.Д.*, 1965.– *О.Д. Чехович*. Из источников по истории Самарканда XV в.– «Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Чехович О.Д.*, 1967.– *О.Д. Чехович*. Бухарский вакф XIII в. (Предварительное сообщение).– НАА, 1967, №3.
- Чихачев П.И.*, 1849.– *П.И. Чихачев*. Об исследовании вершин Сыр и Аму-Дарьи и о нагорной площади Памир.- ЗИРГО, кн. III. СПб., 1849.
- Чугуевский Л.И.*, 1971.– *Л.И. Чугуевский*. Новые материалы к истории согдийских колоний в районе Дуньхуана.– «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Чулошников А.*, 1932.– *А. Чулошников*. Торговля Московского государства со Средней Азией в XVI–XVII веках.-МИУТТ, 1932.
- Шишкин В.А.*, 1936.– *В.А. Шишкин*. Архитектурные памятники Бухары, Ташкент, 1936.
- Шишкин В.А.*, 1946.– *В.А. Шишкин*. Гури-Эмир.– «Бюл. УзССР», 1946, № 2.
- Шишкин В.А.*, 1947.– *В.А. Шишкин*. Надписи на портале Большой мечети в Бухаре.– «Бюл. АН Уз. ССР», 1947, № 8.
- Шишкин В.А.*, 1953.– *В.А. Шишкин*. Обсерватория Улугбека и ее исследование.– Тр. ИИА АН Уз. ССР т. V, 1953.
- Шишкин В.А.*, 1963.– *В.А. Шишкин*. Варахша. М, 1963.
- Шишкин В.А.*, 1965.– *В.А. Шишкин*. Самаркандская обсерватория Улугбека. «Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Шишкин В.А.*, 1969.– *В.А. Шишкин*. Кальбаи Афрасиаб.– Работы Института истории и археологии АН Уз. ССР по изучению домонгольского Самарканда (1945–1966 гг.).– «Афрасиаб», вып. 1. Ташкент, 1969.
- Шишкина Г.В.*, 1961.– *Г.В. Шишкина*. Раннесредневековая сельская усадьба над Самаркандом.– ИМКУ, вып. 2, 1961.
- Шишкина Г.В.*, 1969 а.– *Г.В. Шишкина*. Древний Самарканд в свете стратиграфии западных районов Афрасиаба. АКД. Ташкент, 1969.
- Шишкина Г.В.*, 1969 б.– *Г.В. Шишкина*. О местонахождении Мараканды.– СА, 1969, № 1.
- Шмидт А.Э.*, 1925.– *А.Э. Шмидт*. Идеал мусульманского правителя – наместника IX в. (III в. хиджры). (Послание Тахир ибн ал-Хусейна к сыну Тахиру).– Бюл. САГУ, 1925, № 8.
- Шоҳназаров А.И.*, 1908.– *А.И. Шахназаров*. Сельское хозяйство в Туркестанском крае. СПб., 1908.
- Шкапский О.*, 1900.– *О. Шкапский*. Аму-Дарьинские очерки. К аграрному вопросу из нижней Аму-Дарьи. Ташкент, 1900.
- Штейн В.М.*, 1960.– *В.М. Штейн*. Экономические и культурные связи между Китаем и Индией в

- древности (до III в. до н.э.). М, 1960.
- Штейнберг Е.Л.*, 1950.– *Е.Л. Штейнберг*. Английская версия о «русской угрозе» Индии в XIX–XX вв.– «Исторические записки», 33, М., 1950.
- Штейнберг Е.Л.*, 1951.– *Е.Л. Штейнберг*. История британской агрессии на Среднем Востоке. М, 1951.
- Шубинский П.*, 1892.– *П. Шубинский*. Очерки Бухары. СПб, 1892.
- Щербак А.М.*, 1956.– *А.М. Щербак*. К истории образования узбекского национального языка.– «Вопросы языкознания», 1956.
- Щербак А.М.*, 1959.– *А.М. Щербак*. Огузнаме. Мухаббатнаме. Памятник древнеуйгурской и староузбекской письменности. М, 1959.
- Щербак А.М.*, 1962.– *А.М. Щербак*. Грамматика староузбекского языка. М.–Л., 1962.
- Щетенко А. Я.*, 1974.– *А. Я. Щетенко*. Раскопки монументального архитектурного комплекса Зар-тепе. – «Древняя Бактрия (Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана)». Сб. статей. Л., 1974.
- Эберман В.Л.*, 1927.– *В.Л. Эберман*. Персы среди арабских поэтов эпохи Омейядов. – ЗКВ, т. II, 1927.
- Эшнииёзов М.*, 1956.– *М. Эшнииёзов*. Хардурй (Баъзе маълумотҳои этнографӣ), УЗ. ТГУ, т. IV, 1956.
- Эшнииёзов М.*, 1967.– *М. Эшнииёзов*. Говор хардури. АКД. Душанбе, 1967.
- Юлдошбоева Ф.*, 1963.– *Ф. Юлдошбоева*. Из истории английской колониальной политики в Афганистане и Средней Азии. Ташкент, 1963.
- Юлдошев М.Ю.*, 1959.– *М.Ю. Юлдошев*. Землевладение и государственное устройство феодальный Хивы. Ташкент, 1959.
- Юлдошев М.Ю.*, 1964.– *М.Ю. Юлдошев*. К истории торговых и посольских связей Средней Азии с Россией в XVI–XVII вв. Ташкент, 1964.
- Юлдошев М.Ю.*, 1969.– *М.Ю. Юлдошев*. Аграрные отношения в Туркестане (конец XIX – начало XX вв). Ташкент, 1969.
- Юсуфов Ш.*, 1964.– *Ш. Юсуфов*. Очерки истории Кулябского бекства. Очерки истории Кулябского бекства в конце XIX и начале XX вв. Душанбе, 1964.
- Юферов В.И.*, 1925.– *В.И. Юферов*. Хлопководство в Туркестане. Л., 1925.
- Яворский И.Л.*, 1883.– *И.Л. Яворский*. Путешествие русского посольства по Афганистану, т. II, СПб, 1883.
- Ягонй А.А.*, 1968.– *А.А. Егани*. Документы к истории аграрных отношений в северных районах Таджикистана в XVI – начале XX вв. АКД. Душанбе, 1968.
- Якубовский А.Ю.*, 1932.– *А.Ю. Якубовский*. Феодальное общество Средней Азии и его торговля с Восточной Европой в X–XV вв. – МИУТТ, ч. 1, 1932.
- Якубовский А.Ю.*, 1934.– *А.Ю. Якубовский*. Махмуд Газнави.– «Фердауси». Л., 1934.
- Якубовский А.Ю.*, 1936.– *А.Ю. Якубовский*. Восстание Тараби в 1238г. (К истории крестьянских и ремесленных движений в Средней Азии).– «Доклады группы востоковедов на сессии АН СССР 20 марта 1935г. М.,–Л., 1936. (Тр. ИВАН, т. XVII).
- Якубовский А.Ю.*, 1937.– *А.Ю. Якубовский*. Сельджукское движение и туркмены в XI в.– «Известия АН СССР». Отделение общественных наук, 1937, № 4.
- Якубовский А.Ю.*, 1940.– *А.Ю. Якубовский*. Краткий полевой

- отчет о работах Заравшанской археологической экспедиции Эрмитажа и ИИМК в 1939.– ТОВЭ, т. 11, 1940.
- Якубовский А.Ю.*, 1941.– *А.Ю. Якубовский*. К вопросу об этногенезе узбекского народа. Ташкент, 1941.
- Якубовский А.Ю.*, 1946.– *А.Ю. Якубовский*. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои.– «Алишер Навои». Сб. статей. М.–Л., 1946.
- Якубовский А.(Ю.)*, 1946 а. – *А.(Ю.) Якубовский*. Тимур (опыт краткой характеристики).–ВИ, 1946, № 8–9.
- Якубовский А.Ю.*, 1947.– *А.Ю. Якубовский*. Об исполных арендах в Иране в VIII в.–СВ, 1947, № 4.
- Якубовский А.Ю.*, 1948.– *А.Ю. Якубовский*. Восстание Мукашны.– движение людей в «белых одеждах».– СВ, т. V, 1948.
- Якубовский А.Ю.*, 1949.– *А.Ю. Якубовский*. Вопросы периодизации истории Средней Азии в средние века.– КСИИМК, вып. XXVIII, 1949.
- Якубовский А.Ю.*, 1950.– *А.Ю. Якубовский*. Итоги работ СТАЭ а 1946-1947гг. МИА, № 15, 1950.
- Якубовский А.Ю.*, 1951.– *А.Ю. Якубовский*. Главные вопросы изучения истории развития городов Средней Азии.– Труды Таджикского филиала АН СССР, т. 29, Сталинабад, 1951.
- Якубовский А.Ю.*, 1954.– *А.Ю. Якубовский*. Вопросы изучения Пянджикентской живописи.– «Живопись древнего Пянджикента». Сб. статей. М, 1954.
- Якубовский А.Ю.* ва диг. 1954.– *А.Карыев, В.Мошкова, А.Н. Насонов, А.Ю. Якубовский*. Очерки из истории туркменского народа и Туркменистана в VII–XIXвв. Ашхабад, 1954.
- Янжул И.*, 1869.– *И. Янжул*. Исторический очерк русской торговли с Средней Азией.– «Московские университетские известия», 1869, № 5.
- Янин В.Л.*, 1956.– *В.Л. Янин*. Дежно-весовые системы русского средневековья. М., 1956.
- Гафуров Б.Ф.*, 1941.– *Б.Г. Гафуров*. История секты исмаилитов. Канд. дисс. М., 1941.
- Гафуров Б.Ф.*, 1945.– *Б.Г. Гафуров*. Глубже изучать богатое историческое прошлое таджикского народа. («Труды Таджикского филиала АН СССР», т. 21).– «Наука в Таджикистане». Сталинабад, 1945.
- Гафуров Б.Ф.*, 1947. –*Б.Ф. Гафуров*. Таърихи мухтасари халқи тоҷик. ҷ. I. Сталинобод, 1947.
- Гафуров Б.Ф.*, 1949.– *Б.Г. Гафуров*. История таджикского народа в кратком изложении., т. I. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции 1917г. Под. ред. И. Брагинского. М., 1949.
- Гафуров Б.Ф.*, 1951.– *Б.Ф. Гафуров*. Барои ба таври марксисти баён кардани таърихи халқи тоҷик ва таърихи маданияти он.– «Большевики Тоҷикистон», 1951, №8.
- Гафуров Б. Ф.*, 1952.– *Б. Г. Гафуров*. История таджикского народа в кратком изложении, т. I. С древнейших времендо Великой Октябрьской социалистической революции 1917г. Под ред. И. С. Брагинского Изд. 2-е, исправ. и допол. М., 1952.
- Гафуров Б.Ф.*, 1955.– *Б.Г. Гафуров*. История таджикского народа в кратком изложении, т. I. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции 1917г. Изд. 3-е, исправ. и доп. М., 1955.
- Гафуров Б.Ф.*, 1957.– *Б.Г. Гафуров*. Состояние и задачи советского востоковедения в свете решений

- XX съезда. (Доклад на Всесоюзной конференции востоковедов). Ташкент. 1957.
- Фафуров Б.Ф., 1958.- Б.Г. Гафуров. О причинах возвышения и падения Саманидов – СВ, 1958, №1.
- Фафуров Б.Ф., 1963 а.-Б.Г. Гафуров. Исторические связи Средней Азии со странами Арабского Востока. М., 1963 (XXVI Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Гафуров Б.Ф., 1963 б.-Б.Г. Гафуров. Особенности культурной революции в Советской Средней Азии. М., 1963 (XXVI Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Фуломов Я.Ф., 1941.- Я.Г. Гулямов. Новый источник по истории завоевания Туркестана русским царизмом.- Изв. Узб. филиала АН СССР, 1941, № 4.
- Фуломов Я.Ф., 1948.- Я.Г. Гулямов. Чупаната – Тр. ИИА АН Уз. ССР, т. I. Ташкент, 1948.
- Фуломов Я. Ф., 1957.- Я. Г. Гулямов. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. М., 1957.
- Фуломов Я.Ф., 1969.- Я.Г. Гулямов. Стратиграфия Самарканда в свете новейших раскопок.- «Объединенная научная сессия, посвященная 2500-летию Самарканда. Тезисы докладов». Ташкент, 1969.
- Фуломов Я.Ф. ва Буряков Ю.Ф., 1958.- Я.Г. Гулямов и Ю.Ф. Буряков. К планировке обсерватории Улутбека по материалам раскопок 1967 года – ОНУ, 1968, № 2.
- Фуломов Я.Ф., Исломов У., Аскаров А., 1966.- Я.Г. Гулямов, У.Исламов, А.Аскаров. Первобытная культура возникновения орошаемого земледелия в низовьях Зеравшана, кн. I. Ташкент, 1966.
- Фуломова Э., 1961.- Э. Гулямова. Раскопки цитадели городища Хульбук в 1957г.-АРТ, вып. 5, 1961.
- Фуломова Э., 1961 а.- Э. Гулямова, Стекло с городища Хульбук.- ИООН АН Тадж. ССР, 1961, № 1 (24).
- Фуломова Э., 1962.- Э. Гулямова. Раскопки цитадели городища Хульбук в 1960г.-АРТ, вып. 8, 1962.
- Фуломова Э., 1964.- Э. Гулямова. Раскопки в Хульбуке в 1961г.- АРТ, вып. 9, 1964.
- Фуломова Э., 1968.- Э. Гулямова. Этапы истории Хульбукского дворца.-ИООН АН Тадж. ССР, 1968, № 3 (53).
- Қаюмов А.А., 1961.- А.А. Қаюмов. Қуқон адабий муҳити. Ташкент, 1961.
- Қодирова Т., 1965.- Т. Кадырова. Из истории крестьянских восстаний в Мавераннахре и Хорасане в VIII – начале IX в. Ташкент, 1965.
- Қосимов Н., 1968. – Н. Касымов. Прогрессивное значение образования русских поселков в Ходженском уезде. Душанбе, 1968.
- Ҳамроев М., 1959.- М. Хамроев. Очерки истории Гиссарского бекства кон. XIX и нач. XX вв. Душанбе, 1959.
- Ҳасанов А., 1961.- А. Хасанов. Взаимоотношения киргизов с Кокандским ханством и Россией в 50 – 70-х. годах XIX века. Фрунзе, 1961.
- Ҳасанов А., 1960.- А. Хасанов. Экономические и политические связи Киргизии с Россией. Фрунзе, 1960.
- Ҳидоятлов Г.А., 1969.- Г.А. Хидоятлов. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. (60–70-е гг.) Ташкент, 1969.
- Ҷалилов А., 1958.- А. Джалилов. Войско и вооружение согдийцев

- накануне и в период борьбы с арабским нашествием.— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 8, 1958.
- Чалилов А.**, 1961.— **А. Джалилов.** Согд накануне арабского нашествия и борьба согдийцев против арабских завоевателей в первой половине VIII в. Сталинабад, 1961 (Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. XXX).
- Чамгерчинов Б.Д.**, 1959.— **Б. Д. Джамгерчинов.** Присоединение Киргизии к России. М., 1959.
- Чамгерчинов Б. Д.**, 1966. - **Б.Д. Джамгерчинов.** Очерки политической истории Киргизии XIX века. Фрунзе, 1966.
- Чамолов К.**, 1966.— **К. Джамолов.** К вопросу о торговых путях, связывающих Среднюю Азию с Россией в XVII веке.—Тр. ТГУ, серия исторических наук, вып. 2. Душанбе, 1966.
- Чувонмардиев А.**, 1965.— **А. Джувонмардиев.** Земельно-водные отношения Ферганы XVI–XIX вв. Ташкент, 1965.
- Abel-Rémusat**, 1829.— **Abel-Rémusat.** Nouveaux mélanges asiatiques. Paris, t. 1, 1829
- Allan J.**, 1914.—**J. Allan.** Catalogue of the coins of the Gupta Dynasties and of Sasanka, King of Gauda. London, 1914
- Altheim F.**, 1947-1948.— **F. Altheim.** Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter, Bd. I–II. Halle (Saale), 1947–1948
- Altheim F.**, 1951.— **F. Altheim.** Aus Spätantike und Christentum, Tübingen, 1951
- Altheim F.**, 1953.—**F. Altheim.** Alexander and Asien, Geschichte eines geistigen Erbes. Tübingen, 1953
- Altheim F.**, 1959–1962.— **F. Altheim.** Geschichte der Hunnen, Bd. I–IV, Berlin. 1959–1962
- Altheim F., Stiehl R.**, 1953.— **F. Altheim., R. Stiehl.** Mazdak und Porphyrios.—«La Nouwele Clio», V, 1953
- Altheim F., Steihl R.**, 1954.—**F. Altheim, R. Stiehl.** Ein asiatischer Staat. Wiesbaden, 1954
- Assmussen J.P.**, 1965.— **J.P. Assmussen.** Xuastvanift. Studies in Manichaeism. Copenhagen, 1965 («Acta Theologica Danica», vol, VII)
- Assmussen J.P.**, 1967.—**J. Assmussen,** пец. на: G. Binder. Die Aussetzung des Königskindes Kyros und Romulus. Meisenheim, Glan. 1964,— «Orientalische Literaturzeitung», 62. Jahrg., 1967, N 5/6.
- Bailey H.W.**, 1931 a.— **H.W. Bailey.** The Word «but» in Iranian.—BSOS, vol. VI, pt. 2, 1931
- Bailey H.W.**, 1931 б.— **H.W. Bailey.** To the Zamasp Namak II.—BSOS, vol. VI, pt. 3, 1931
- Bailey H.W.**, 1932.— **H.W. Bailey.** Iranian studies.— BSO (A) S, vol. XI, pt. 4, 1932
- Bailey H.W.**, 1937.— **H.W. Bailey.** Thaugara.— BSOS, vol. VIII. pt. IV, 1937
- Bailey H.W.**, 1943.—**H.W. Bailey,** Zoroastrian problems in the ninth century books.— «Ratanbai Katrak lectures» Oxford, 1943
- Bailey H.W.**, 1954.—**H.W. Bailey.** Hârahuna.— «Asiatica, Festschrift Fr. Weller». Leipzig, 1954
- Bailey H.W.**, 1960.—**H.W. Bailey.** Iranian Arya-and Dâha.—Reprint from «Transactions of the Philological Society» (1959). London, 1960
- Bailey H.W.**, 1968- **H.W. Bailey.** Kaniska.—«Papers on the date of Kaniska submitted to the conference on the date of Kaniska», London, 20–22 April 1960. Ed. by A. L. Basham. Leiden, 1968
- Bailey H.W.**, 1964.- **H.W. Bailey.** Sri Visa, Sura and the Ta-uang.— AM. N. S. vol. XI/1. London, 1964

- Bailey H.W.**, 1968.— **H.W. Bailey.** Saka of Khotan and Wakhan.— «Pratidanam. Indian, Iranian and Indo-European studies presented to F. B. J. Kuiper». Den Haag – Paris, 1968
- Barnett R.D.**, 1968.— **R.D. Barnett.** The art of Bactria and the treasure of the Oxus.— «Iranica Antiqua», v. VIII. Leiden, 1968
- Barthold W.**, 1906.—**W. Barthold.** Zur Geschichte der Saffariden.— «Festschrift Th. Nöldeke». Bd. I. Giessen, 1906
- Barthold W.**, 1913.—**W. Barthold.** Barmakids (Barmecides).—EI, vol. 1. Leiden –London, 1913
- Bartholomae [Ch.]**, 1895–1904 — **[Ch.] Bartholomae.** Grundriss der iranischen Philologie. Unter Mitwirkung von C. Bartholomae C. H. Ethé, K. F. Geldner (u. a.), hrsg. von W. Geiger und E. Kuhn, Bd. I–II. Strassburg 1895–1904. Bd. 1, Abt. 1. Vorgeschichte der iranischen Sprachen. Awestasprache und Altpersisch, Mittelpersisch 1895/1901. Bd. I, Abt. 2. Neupersische Schriftsprache, Die Sprachen der Afghanen, Balutschen und Kurden, Kleiner Dialekte und Dialektgruppen, 1898/1901,—Anhang, Die Sprache der Osseten, von Wsewolod Miller, 1 1903. Bd. II. Literatur. Geschichte und Kultur, 1896/1904
- Bartholomae Ch.**, 1901.—**Ch. Bartholomae.** Awestasprache und Altpersisch.— «Grundriss der iranischen Philologies» hrsg. W. Geiger und E. Kuhn, Bd. I, Abt. 1. Strassburg, 1901.
- Bartholomae Ch.**, 1904, 1961—**Ch. Bartholomae.** Altiranisches Wörterbuch. Strassburg, 1904; 2. unveränderte Auflage. Berlin, 1961
- Bartholomae Ch.**, 1918,—**Ch. Bartholomae.** Zum Sasanidischen Recht. I–V. Heidelberg, 1918–1923.— «Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philologisch-historische Klasse». Bd IX. 1918
- Bayer T. S.**, 1738,—**T. S. Bayer** Hisioria regni Graecorum Bactriani in quasilul graecorum in India coloniarum vetus memoria explicatur. Petropoli, 1738
- Beal S.**, 1906.—**S. Beal.** Buddhist records of the Western Worlf, vol, I. London. 1906
- Bellinger A. R.**, 1962.—**A. R. Bellinger.** The coins from the treasure of the Oxus.— MN (The American Numismatic Society). New York, 1962
- Benveniste E.**, 1929.— **E. Benveniste.** Essai de grammaire sogdienne, II. Paris, 1929
- Benveniste E.**, 1932.— **E. Benveniste.** Les classes sociales dans la tradition avestique.—JA, 1932, N 1
- Benveniste E.**, 1934.—**E. Benveniste.** L' Eranvez et l'origine légendaire des Iraniens.— BSOS, vol. VII, pt. 2, 1934
- Benveniste E.**, 1938.— **E. Benveniste.** Traditions indo-iraniennes sur les classe sociales.—JA, t. 230, 1938
- Benveniste E.**, 1947.— **E. Benveniste.** La ville de Cyreschata,—JA, 1947, t. 234
- Bernard P.**, 1966.— **P. Bernard.** Première campagne de fouilles d'Ai Khanoum.— CRAI (BL), Janivier-Mars 1966
- Bernard P.**, 1967 a.—**P. Bernard.** Ai Khanum on the Oxus: a hellenistic city in Central Asia. London, 1967 («Proceedings of the British Academy», vol. LIII)
- Bernard P.**, 1967 6.— **P. Bernard.** Deuxième campagne de fouilles d'Ai Khanoum en Bactriane.—CRAI (BL), Avril – Juin 1967
- Bernard P.**, 1968 a.—**P. Bernard.** Troisième campagne de fouilles a at Khanoum en Bactriane,— CRAI (BL), Avril–Juin 1968, p. 203– 279
- Bernard P.**, 1968 6 — **P. Bernard.** Chapiteaux corinthiens hellénistiques d'Asie Centrale découverts a Ai Kha-

- noum.– «Syria», t. XLV, 1968, fosc. 1–2. p. 111–151
- Bernard P.**, 1969 – **P. Bernard**. Quatrieme campagne de fouilles a Ai Khanoum (Bactriane).–CRAI (BL), 1969, Juillet – Octobre, p. 313–355
- Bernard P.**, 1970 –**P. Bernard**. Campagne de fouilles 1969 a Ai Khanum en Afghanistan.– GRAI(BL), 1970, Avril–Juin
- Berre le M. et D. Schlumberger**, 1964.– **Berre le M. et D. Schlumberger**.– Observations sur les remparts de Bactres,– MDFAFA, t. XIX. Paris, 1964
- Bevan E.R.**, 1902.–**E.R. Bevan**. The House of Seleucus, vol. I. London, 1902
- Bhandarkar D.R.**, 1902.– **D.R. Bhandarkar**. A Kushana stone-inscription and the question about the origin of the Saka Era.– JRAS, vol. XX. Bombay, 1902
- Bhandarkar D.R.**, 1930.–**D.R. Bhandarkar**. A peep into the early history of India from the Maurya Dynasty to the downfall of the Imperial Gupta Dynasty (B. C 322– circa 500 A. D.). Bombay, 1930
- Bickerman E.**, 1938.–**E. Bickerman**. Institutions des Séleucides. Paris, 1938
- Bickerman E.**, 1966.–**E. Bickerman**. The Seleucids and the Achaemenids.– «Accademia Nazionale dei Lincei, anno CCCLXIII. Quarendo N 76. Roma, 1966
- Binder G.**, 1964– **G. Binder**. Die Aussetzung des Königskindes Kyros und Romulus. Meisenheim. Clan, 1964
- Bivar A.D.**, 1951.–**A.D. Bivar**. The Bactra coinage of Euthydemus and Demetrius.–NC, ser. VI, vol. XI, 1951
- Bivar A.D.H.**, 1955.–**A.D.H. Bivar**. Notes of Kushan cursive seal inscriptions.– NC, ser. VI, vol. XV, 1955
- Bivar A.D.H.**, 1956.–**A.D.H. Bivar**. The Kushano-Sasanian coin series.– JNSI, vol. XVIII, pt. 1, 1956.
- Bivar A.D.H.**, 1961.–**A.D.H. Bivar**. An unknown Punjab sealcollector.– JNSI, vol. XXIII, 1961
- Bivar A.D. H.**, 1967.–**A. D. H Bivar**. A. Parthian amulet.–BSOAS, vol. XXX. London, 1967
- Bloch J.**, 1934.–**J. Bloch**. L'indoaryen du Veda aux temps modernes. Paris, 1934
- Bombaci A.**, 1966.–**A. Bombaci**. The kufic inscription in Persian verses in the court of the royal palace of Mas'ud III at Ghazni. Rome, 1966 (Istituto Italiano per ii Medio ed Estreme Oriente. Reports and Memoirs, vol. V).
- Bosworth C.E.**, 1961.– **C.E. Bosworth**. The early Islamic history of Ghur.–CAJ. vol.VI, 1961
- Bosworth C.E.**, 1963 – **C.E. Bosworth**. The Ghaznavids, their empire in Afghanistan and Eastern Iran 994–1040. Edinburgh, 1963
- Bosworth C.E.**, 1965.–**C.E. Bosworth**. Early sources for the history of the first four Ghaznavid sultans, IHQ, vol. XII, № 1-2, 1965
- Bosworth C.E.**, 1968.–**C.E. Bosworth**. The armies of the Saffarids.–BSOAS, vol. XXXI, pt. 3. London, 1968
- Bosworth C.E.**, 1968 a. – **C.E. Bosworth**. The political and dynastic history of the Iranian world (A.D. 1000–1217).– «The Cambridge History of Iran», vol.5. «The Saljuq and Mongol periods». Cambridge, 1968
- Bosworth C.E.**, 1969 a.– **C.E. Bosworth**. The Tahirids and Arabic culture.–JSS, XIV/1, 1969
- Bosworth C.E.**, 1969 б.– **C.E. Bosworth**. The Tahirids and Persian literature –JBIPS, vol. VII, London, 1969.
- Bouvat L.**, 1912.–**L. Bouvat**. Les Barmécides d'après les historiens arabes et persans. Paris, 1912
- Bowen R. le Baron and Albright W.F.**, 1958 – **R. Bowen le Baron and W.F. Albright**. Archaeological

- discoveries in South Arabia. Baltimore, 1958
- Braidwood R.J.**, 1967 –**R.J. Braidwood**. Prehistoric men, 7-ed. Glencien, 111., 1967
- Brockelmann C.**, 1943–1949. –**C Brockelmann**. Geschichte der arabischen Literatur, Bd. I–II. Zweite, den Supplementbänden angepasste Aufl. Leiden, 1943–1949
- Browne E.G.**, 1902, 1906, 1920, 1924. – **E.G. Browne**. A literary history of Persia. Cambridge, vol. I, 1902; vol. II, 1906; vol. III, 1920; vol. IV, 1924
- Burrow T.**, 1934–1935 – **T. Burrow**. Iranian words in the Kharosthi documents from Chinese Turkestan, I.–BSOS, vol. VII, 1934; II.–BSOS, vol. VIII, 1935
- Burrow T.**, 1937.–**T. Burrow**. The language of the Kharosthi documents from Chinese Turkestan, Cambridge, 1937
- Burrow T.**, 1955.–**T. Burrow**. The Sanskrit language. London, 1955
- Bussagli M.**, 1963.–**M. Bussagli**. Die Malerei in Zentralasien. Geneva, 1963
- Cameron I.**, 1936.–**G. Cameron**. History of early Iran. Chicago, 1936
- Campbell L.A.**, 1968.– **L.A. Campbell**, Mithraic iconography and ideology. Leiden. 1968
- Cahen C.**, 1953. – **C. Cahen**. L'évolution de l'iqtā du IXe au XIIIe siècle. Contribution à une histoire comparée des sociétés médiévales.– Annales: ESC, VIII, 1953
- Christensen A.**, 1925,– **A. Christensen**. Le règne du roi Kawadh I et le communisme Mazdakite. København, 1925
- Childe V.G.**, 1926.– **V.G. Childe**. The Aryans. A study of Indo-European origins. London – New York, 1926. XIII
- Christensen A.**, 1931.–**A. Christensen**. Les Kayanides. København, Hst, 1931
- Christensen A.**, 1943.–**A. Christensen**. Le premier chapitre du Vendidad et l'histoire primitive des tribus Iraniennes. København, 1943
- Christensen A.**, 1944.–**A. Christensen**. L' Iran sous les Sassanides, 2-e ed., rev. et augm. Copenhagen, 1944
- Coon C.S.**, 1957 –**C.S. Coon**. The seven caves., New York. 1957
- Cunningham A.**, 1883.–**A. Cunningham**. Book of Indian eras with tables for calculating Indian dates. Calcutta, 1883
- Cunningham A.**, 1892 –**A. Cunningham**. Coins «of the Kushânas, or Great Yue-ti.– NC, 3-d ser., vol. XII. London, 1892
- Curiel R.**, 1954.–**R. Curiel**. Inscriptions de Surkh Kotal,–JA, t. CCXLII, fasc. 2, 1954
- Curiel R. et Schlumberger D.**, 1953.– **R. Curiel et D. Schlumberger**. Trésors monétaire de Afghanistan. Paris, 1953 (MDAFA, t XIV)
- Curiel R. et Fussman C.**, 1965.– **R. Curiel et C. Fussman**. Le trésor monétaire de Qunduz. Paris, 1965 (MDAFA, t, XX)
- Dalton O.M.**, 1905.–The Friasure of the Oxus. London, 1906, 3d ed 1964
- Dalton O.M.**, 1964.–**O. M. Dalton**, The treasure of the Oxus with other examples of early oriental metalwork, ed. III. London, 1964
- Dani A.H.**, 1967.–**A.H. Dani**. With the collaboration of F.A. Durrani, A. Rahman, M. Sharif. Timargarha and Gandhara grave culture. Peshawar, 1967 (AP, III)
- Dani A. H.**, 1968.– **A. H. Dani**. Date of Kaniska (palaeographical evidence).– «Papers on the Date of Kaniska submitted to the conference on the date of Kaniska», London 20–22 April 1960. Ed. by A. L. Basham. Leiden, 1968
- Dani A.H., Humbach H., Göbl R.**, 1964 –**A. H. Dani, H. Humbach, R. Göbl**, Tochi valley inscriptions in the Peshawar Museum.– AP, vol. I. 1964

- Debevoise N.C.**, 1938.— **N.C. Debevoise**. A political history of Parthia. Chicago, The University of Chicago press, 1938
- Degulgnes I.**, 1756–1758.— **I. Degulgnes**. Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols, et des autres Tartares occidentaux, t. I– IV. Paris, 1756-1758
- Dorn B.**, 1881.— **B. Dorn**. Inventaire des monnaies des Khalifes orientaux. SPb., 1881
- Droin E.**, 1896.— **E. Droin**. Notice sur les monnaies des grands Kouchans posterieurs et sur quelques autres monnaies de la Sogdiane et du Tokharestan.— RN, vol. 14, ser. 3. Paris, 1896
- Droysen J.**, 1834 — **J. Droysen**. Alexander des Grossen Züge durch Turan.— RMP, Zweiter Jahrgang
- Droysen I.G.**, 1952— **I.G. Droysen**. Geschichte des Hellenismus. Neue Ausg. hrsg. von E. Bayer, T. I– III. Basel (cop. 1952–1953), T. I, Geschichte Alexanders des Grossen (cop. 1952)
- Dubs H.H.**, 1957.— **H.H. Dubs**. A. Roman city in Ancient China. London, 1957 (CSSS, N 5)
- Duchesne-Guillemin J.**, 1953— **J. Duchesne-Guillemin**. Ormazd et Ahriman. Paris, 1953
- Duchesne-Guillemin J.**, 1962,— **J. Duchesne-Guillemin**. La religion de L' Iran Ancien. Paris, 1962 («Mana», I. Les anciennes religions orientales, III)
- Dumezil G.**, 1930— **G. Dumezil**. La préhistoire indo-iranienne des castes.—JA, t. 216, 1930
- Dumezil G.**, 1958.— **G. Dumezil**. L'ideologie tripartite des Indo-Europeens. Paris, 1958
- Dumezil G.**, 1962 — **G. Dumezil**. La Socifete seythique revolt – elle des classes fonitionelles Indo-Iranian Journdl, 1962, vol. V. N 3.
- Dyson R.H.**, 1965.— **R.H. Dyson**. Problems in the relative chronology of Iran, 6000–2000 B. C— «Chronologies in Old World archaeology». Chicago and London, 1965
- Eilers W.**, 1964,— **W. Eilers**. Kyros.— «Beitrage zur Namenforschung», Bd. XV, Hit. 2. Heidelberg, 1964
- Emenau M. B.**, 1956. — **M. B. Emenau**. Linguistic prehistory of India–TC, 1956. vol., V, N 7
- Enoki K.**, 1955 L— **K. Enoki**, Sogdiana and the Hsiung-nu.—CAJ, vol. I, N 1, 1955
- Enoki K.**, 1955 6. — **K. Enoki**. The Origin of the White Huns or Hephthalites, —EW, VI, 1955, N 3
- Enoki K.**, 1958.— **K. Enoki**. The date of Kidārites.—«The Toyo Gakuho (Reports of Oriental Library)», vol. XLI, N 3, 1958
- Enoki K.**, 1959 a — **K. Enoki**. On the nationality of the Ephthalites.—MDTB, N 18. Tokyo. 1959
- Enoki K.**, 1959 6— **K. Enoki**. The Yüehshih-Scythians identity. A Hypothesis.—ISHEWCC, 1959
- Ettinhausen R.**, 1960.— **R. Ettinhausen**. Bihzad.— EI, New ed., vol. I, 1960
- «Explorations in Turkestan», 1908.— «Explorations in Turkestan». Expedition of 1904. Prehistoric civilizations of Anau. Origins, growth, end influence of environment. Ed. by R. Pumpeley, vol. I-II. Washington, 1908.
- Flügel G.**, 1862.— **G. Flügel**. Mani seine Lehre und seine Schriften. Ein Beitrag zur Geschichte dea Manichismus. Aus dem Fihrist des Abūfaradsch Muhammad ben Ishak al-Warrāk bekannt unter dem Namen Ibn Abi Ja'kūb an-Nadim. Leipzig, 1862
- Foucher A.**, 1931.— **A. Foucher**. L'art grécobouddhique du Gandhāra, 1905–1931. Paris, I, 1905; II/1, 1918; 11/2, 1922; II/3, 1931
- Frye R.N.**, 1949.— **R.N. Frye**. Notes on the early coinage of Transoxiana. New York.— ANS, 1949

- Frye R.N.**, 1962.– **R.N. Frye**. The Heritage of Persia. London, 1962
- Gabain A.V.**, 1961.–**A.V. Gabain**. Der Buddhismus in Zentralasien. –HO, I, VIII. 2 Uiden-Köln. 1961
- Gafurov B.**, 1957.–**B. Gafurov**. The rise and fall of Samanids. Paper for the XXIV International Congress of Orientalists. Moscow, 1957
- Gafurov B.**, 1959 a.– **B. Gafurov**. Nations in the Soviet Union. (Central Asia and Kazakhstan). New Delhi, Soviet Land Booklets, 1959
- Gafurov B.**, 1959 - 6.– **B. Gafurov**. The rise and fall of Samanids.– «Akten des vierundzwanzigsten Internationalen Orientalisten Kongresses», München, 28, August bis» 4. September 1957. Wiesbaden, 1959
- Gafurov B.**, 1961–**B. Gafurov**. The solution of the national question in the USSR. (Lecture delivered for the Diplomatic Corpus in Moscow at the Institute of Peoples of Asia of USSR Academy of Sciences on Oct., 12, 1981). Moscow, 1961.
- Gafurov B.**, 1966.– **B. Gafurov**. Das sowjetische Mittelasien. DA. Berlin, 1966, Jg. 11. Hf. 2
- Gafurov B.**, 1968.– **B. Gafurov**. Kushan civilization and world culture. Moscow, 1968. (International conference on the history, archaeology and culture of Central Asia in the Kushan period. Dushanbe. 1968)
- Gafurov B.**, 1970– **B. Gafurov**. Kushan civilization and world culture– «Kushan Studies in the USSR». Papers presented by the Soviet Scholars at the UNESCO Conference on history, archaeology and culture of Central Asia in the Kushan Period. Dushanbe, 1968. Indian Studies, March 31, 1970
- Gauthiot R.**, 1914–1923. – **R. Gauthiot**. Essai de grammaire sogdienne, I. Phonétique. Paris, 1914–1923
- Galerkina O.**, 1970.– **O. Galerkina**. On some miniatures rettributed to Bihzad from Leningrad collections. Urts orientalis. v. VIII, 1970
- Galerkina O.**, 1976.–**O. Galerkina**. Originalite et emprunts traditionnels dans la miniature de Vnaverannachre. Arts Asiatiques, t. XXXII, 1976.
- Gardin J.C.**, 1957.–**J.C Gardin**. Ceramiques de Bactres. Paris, 1957 (MDAFA, t. XV)
- Gardner M. A.**, 1878.–**M. A. Gardner**. A Catalogue of the Greek coins in the British Museum. The Seleucid Kings of Syria. London, 1878.
- Gardner P.**, 1886.–**P. Gardner**. The coins of the Greek and Scythic kings of Bactria and India in the British Museum, London, 1886 (Catalogue of Indian coins in the British Museum)
- Geiger W.**, 1882.–**W. Geiger**. Ostfranzische Kultur in Altertum. Erlangen. 1882
- Geiger W.**, 1901.–**W. Geiger**. Über das Jagnobi.–«Grundriss der Iranischen Philologie», 1/1. Strassburg, 1901
- Gershevitch I.**, 1954.–**I. Gershevitch**. A Grammar of Manichean Sogdian. Oxford, 1954
- Gershevitch I.**, 1959 –**I. Gershevitch**. The Avetan hymn to Mithra. With an introd., transl., and comment. bv I. Gershevitch. Cambridge. The Univ, press, 1959
- Gershevitch I.**, 1964.–**I. Gershevitch**. Zoroaster's own contribution.– JNES. vol. XXIII, N 1, 1964
- Gershevitch I.**, 1967.–**I. Gershevitch**. Bactrian inscriptions and manuscripts.– IF, «Zeitschrift für Indogermanistik und allgemeine Sprachwissenschaft, 72, Bd. 1/2, Hft. Berlin, 1967.
- Ghirshman R.**, 1946 – **R. Ghirshman**. Begram. Recherches archeologiques et historiques sur les Kouchans. Le Caire, 1946 (MDAFA, t. XII)
- Ghirshman R.**, 1948.–**R. Ghirshman**. Les Chionites-Hephthalites. Le Caire, 1948 (MDAFA, t. XIII)

- Ghirshman R.**, 1954.–**R. Ghirshman.** Village Perse-Achéménide. Paris, 1954
- Ghirshman R.**, 1957.–**R. Ghirshman.** La probieme de la chronologie des Kouchans.–CHM, vol. III, N 3, 1957
- Ghirshman R.**, 1964.–**R. Ghirshman.** Le tresor de l'Oxus, les bronzes du Luristan et l'art méde.– «Vorderasiatische Archäologie. Studies and Aufsätze [Festaschrift] A. Moortgat». Berlin, 1964, p. 88–94.
- Ghosh B.K.**, 1957.–**B.K. Ghosh.** Indo-Iranian relations.– «The history and culture of the Indian people. The Vedic Age». Gen. ed. R. C. Majumdar, 3-d impr., vol. I. London, 1957
- Gibb H.A.R.**, 1923.–**H.A.R. Gibb.** The Arab conquests in Central Asia. London, 1923 («James G. Forlong Fund», vol. II)
- Glaesser G.**, 1965.–**G. Glaesser.** Рецензия на: Б. А. Литвинский, А. П. Окладников, В. А. Ранов.– Древности Кайрак-Кумов. Древнейшая история северного Таджикистана–EW, N. S., vol. 15, N 3-4, 1965
- Gonda I.**, 1960 –**I. Gonda.** Die Religionen Indiens, I. Veda und älterer Hinduismus. Stuttgart, 1960
- Göbl R.**, 1957.–**R. Göbl.** Die Münzprägung der Kusan. von Vima Kadphises bis Bahram IV.– Altheim F. und Stiehl R. Finanzgeschichte der Spätantike. Frankfurt am Main, 1957
- Göbl R.**, 1960 –**R. Göbl.** Roman patterns for Kushana coins.–JNSI, vol. XXII, 1960
- Göbl R.**, 1964.–**R. Göbl.** Zwie neue Termini für ein zentrales Datum der Alten Geschishte Mittelasiens des Jahr I des Kusankönigs Kaniska.– «Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreich. Akademie der Wissenschaft, 1964
- Göbl R.**, 1967.–**R. Göbl.** Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Bactrien und Indien. Bd. I-IV. Wiesbaden, 1967
- Göbl R.**, 1968.–**R. Göbl.** Numismatic evidence relating to the date of Kaniska.–«Papers on the date of Kaniska submitted to the conference on the date of Kaniska, London, 20-22 April 1960, ed. by A. L. Basham. Leiden, 1968
- Gray B.**, 1961.–**B. Gray.** La peinture Persane. Genève, 1961
- Grohmann A.**, 1954.–**A. Grohmann.** Einführung und Chrestomathie zur arabischen Papyruskunde. I. Bd. Einführung. Praha, 1954 (Monografie Archivu Orientálního, vol. XIII) (на обл.– 1955)
- Grousset R.**, 1944.–**R. Grousset.** Le conquérant du monde. Paris, 1944
- Gutschmid A.**, 1888 –**A. Gutschmid.** Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden. Tübingen, 1888
- Hackin J.**, **Hackin R.**, 1939.–**J. Hackin, R. Hackin.** Recherches archéologiques á Bégram.–MDAFA, t. IX. Paris, 1939
- Hackin J.**, **Hackin R.**, **Carl J.**, **Hamelin P.** 1954.–**J. Hackin, R. Hackin, J. Carl, R. Hamelin.** Nouvelles recherches archéologiques á Begram (ancienne Kâpici) (1938–1940).– MDAFA, t. XI. Paris, 1954
- Haloun G.**, 1937.–**G. Haloun.** Zur Üe-ts'i Frage.– ZDMG, Bd. 91, N. F., Bd. 16, 1937
- Harmatta J.**, 1960.–**J. Harmatia.** Cusanice.–AOH, vol. XI. Budapest, 1960
- Harmatta J.**, 1965.–**J. Harmatta.** Minor Bactrian inscriptions.– AAH, vol. XIII/1-2, 1965
- Hansen O.**, 1951.–**O. Hansen.** Die Berliner Hephtaliten-Fragmente.– «F. Altheim. Aus Spätantike und Christentum». Tübingen, 1951
- Harmatta J.**, 1951.–**J. Harmatta.** The golden Bow of the Huns. Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest, 1951, t. I, fase, 1–2.

- Hauschild R.**, 1962.–**R. Hauschild.**
Über die frühesten Arier im Atlen Orient. Berlin, 1962
- Haussig H.W.**, 1956.–**H.W. Haussig.**
Die Quelle über die zentralasiatische Herkunft der europäischen Awaren.– CAI, vol. II, pt. 1, 1956
- Hawkes J. and Wolley L.**, 1963.– **J. Hawkes and L. Wolley.** Prehistory and the beginnings of civilization. London, 1963 (History of mankind. Cultural and scientific development, vol. I).
- Henning W.B.**, 1940.–**W.B. Henning.** Sogdica. London, 1940 («James G. Forlong Fund», vol. XXI)
- Henning W.B.**, 1944.–**W.B. Henning.** Warucan – Sah.– JGIS, vol. XI, N 2. Calcutta, 1944 («Sir Marc Aurel Stein Memorial Number, part. II)
- Henning W.B.** 1945.–**W.B. Henning.** Sogdian tales.–BSOAS, vol. IX, pt. 3, 1945
- Henning W.B.**, 1946.–**W.B. Henning.** The Sogdian texts of Paris.– BSOAS, vol. XI, pt. 4, 1946
- Henning W.B.**, 1948.–**W.B. Henning.** The date of the Sogdian ancient letters.–BSOAS, vol. XII, N 3-4, 1948
- Henning W.B.**, 1951.–**W.B. Henning.** Zoroaster, politician or witch doctor? Oxford, 1951
- Henning W.B.**, 1956.–**W.B. Henning.** «Surkh-Kotal.–BSOAS, 1956, vol. XVIII, pt. 2
- Henning W. B.**, 1958.–**W. B. Henning.** Mitteliranisch.– «Handbuch der Orientalistik», I, Bd. IV. Leiden – Köln, 1958
- Henning W.B.**, 1960.– **W.B. Henning.** The Bactrian inscription.– BSOAS, vol. XXIII, (part. 1), 1960.
- Henning W. B.**, 1962.–**W. V. Henning.** A Bactrian seal-inscription.– BSOAS, vol. XXV, pt. 2, 1962
- Henning W.B.**, 1965a.–**W.B. Henning.** A Sogdian God.–BSOAS, vol. XXVIII, pt. 2, 1965
- Henning W.B.**, 1956.–**W.B. Henning.** Surkh-Kotal und Kaniska.– ZDMG, Bd. 115, 1965, Hft. 1
- Herrman A.**, 1914.– **A. Herrman.** Alte Geographie des unteren Oxusgebiets – «Abhandlungen der K. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen». Philologisch-historische Klasse. N.F., Bd. XV, N 4. Berlin, 1914
- Herrman [A.], 1920.–[A.] Herrman Sakai.**– RE, Zweite Reihe, Hdbd. 8, 1920
- Herrman A.**, 1938.–**A. Herrman.** Das Land der Seide und Tibet im Lichte der Antike. Leipzig, 1938. (Quellen und Forschungen zur Geschichte und Völkerkunde, Bd. 1)
- Hertzberg G.F.**, 1875.– **O.F. Hertzberg.** Die asiatische Feldzüge Alexanders des Grossen, T, I–II. Halle, 1875 (Jugend-Bibliothek des Griechischen und Deutschen Alterthums, hrsg. von Dr. E. A. Eckstein, Bd. 7, 8, 9)
- Herzfeld E.**, 1930.– **E. Herzfeld.** Kushano-Sasanian coins.– MASI, N 38. Calcutta, 1930
- Herzfeld E.**, 1935.– **E. Herzfeld.** Archaeological history of Iran. London, 1935. (The Swedish lectures of the British Academy. 1934)
- Herzfeld E.**, 1941.– **Herzfeld.** Iran in the Ancient East. Archaeological studies presented in the Lowell lectures at Boston London–New York, 1941
- Herzfeld E.**, 1947.–**E. Herzfeld.** Zoroaster and his world, vol. I–II. Princeton, 1947
- Herzfeld E.**, 1948.– **E. Herzfeld.** Geschichte der Stadt Samarra. Hamburg, 1948 (Die Ausgrabungen von Samarra, Bd. VI)
- Hinz W.**, 1936 –**W. Hinz.** Quellenstudien zur Geschichte der Timuriden.– ZDMG, Bd. 90 (N. F., Bd. 15), 1936
- «Historians», 1962.– «Historians of the Middle East». Ed. by B. Lewis and P.

- M. Holt. London – New York – Toronto, 1962 (Historical writing of the peoples of Asia)
- «History of Technology», 1957. Ed. by Ch. Singer, E. J. Hotmyard, A. R. Hall. Vol. 1. From early times to fall of ancient empires. Oxford. 1957; vol. 2. The Mediterranean civilizations and the middle ages c. 700 B. C. to c. A. D. 1500. Oxford, 1957
- Hodgson M.G. S.**, 1955, – **M.O.S. Hodgson**. The order of assassins: the struggle of the early Nizari Isma'ilis against the Islamic world. The Hague, 1955
- Hodgson M.G.S.**, 1968.– **M.G.S. Hodgson**. The Isma'ili state.– «The Cambridge history of Iran, vol. 5. The Saljuq and Mongol periods». Ed. by J. A. Boyle. Cambridge, 1968
- Humbach H.**, 1959.– **H. Humbach**. Die Gathas des Zarathustra, Bd. I–II. Heideiberg, 1959
- Humbach H.**, 1961.–**H. Humbach**. Bestattungsformen im Videvdad. – ZVSG1S, 77, Bd., 1/2 Hit. Göttingen, 1961
- Ingholt H.**, 1954.– **H. Ingholt**. Parthian sculptures from Hatra. Orient and Hellas in art and religion. New Haven, Connecticut, 1954 (Memoirs of the Connecticut Academy of Arts and Science», 1954, July)
- Jackson W.**, 1928.–**W. Jackson**. Zoroastrian Studies the Iranian religion and various monographs. New York, 1928, XXXIII (Columbia University Indo-Iranian series)
- Jayaswal K.P.**, 1928.– **K.P. Jayaswal** Historical data in the Garga-Samhita and the Brahman empire.- JBORS, vol. XIV, 1928
- Junge J.**, 1939.–**J. Junge**. Saka-Studien. Der Ferne Nordosten im Weltbild der Antike. Leipzig, 1939 (Klio, Beiheft 4, I, Neue Folge Hit. 28)
- Kafesoglu I.**, 1956.–**I. Kafesoglu**. Harezmsahlar devlati tarihi 485–617 (1092–1229) Ankara, 1956
- Klaproth J.**, 1826.–**J. Klaproth**. Tableaux historiques de l'Asie, depuis la monarchie de Cyrus jusqu'à nos jours; accompagnés de recherches historiques et ethnographiques sur cette partie du monde. Paris – London – Stuttgart – Göttingen, 1826
- Klima O.**, 1957.– **O. Klima**. Mazdak. Geschichte einer sozialen Bewegung in Sassanidischen Persien. Praha 1957
- Konom S.**, 1933– **S. Konow**. Notes on Indo-Scythian chronology.– JIH, vol. XII, pt. 1, Madras, 1933
- Kurat A.N.**, 1948 –**A.N. Kurat**. Kutaybe bin Müslim'in Hvarizm ve Semerkand'i Zabti.– «Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Dergisi». c VI, 1948, N 4
- «Kutadgu bilig», 1947, 1959.–I. Metin, Istanbul, 1947; II. Tercümi. Ankara, 1959.
- Lahiri Q. N.** 1957.–**Q. N. Lahiri**. When did Demetrius invade India? – IHQ, vol. XXXIII, 1957.
- Lahiri A.N.**, 1965.–**A.N. Lahiri**. Corpus of Indo-Greek coins. Calcutta, 1965.
- Lambton A.K.S.**, 1967. – **A.K.S. Lambton**. The evolution of the iqta' in medieval Iran.– IJBIPS, vol. I, 1967
- Lambton A.K.**, 1969.– **A.K. Lambton**. Landlord and peasant in Persia.– A Study of Land Tenure and Land Revenue. Administration, 2-ed. Oxford, 1969
- Laszio Gu.**, 1951.–**Gu. Laszio**. The signification of the Hun golden Bow (Contribution to the structure of the Hun Nomad Empire). Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest, 1951, t. T, fasc. 1-2.
- Laufer B.**, 1919.–**B. Laufer**. Sino-Iranica, Chinese contributions to the history of civilizations in Ancient Iran, with special reference to the history of cultivated plants and products. Chicago, 1919.–MNH, publication

- 201, Anthropological series, vol. XV, N 3
- Lazard C.**, 1967.— **C.Lazard**. Abu-e Muaddad i Balhi— Lodname ye-zan, Rupka, Prague, 1967.
- Leakey L.S.B.**, 1951.—**L.S.B. Leakey**. Olduvai Gorge. Cambridge, 1951
- Lewis B.**, 1937.— **B. Lewis**. The Islamic guilds.—EHR, 1937.
- Lewis B.**, 1966.— **B. Lewis**. The Assassins. London, 1966
- Litvinsky B. A.**, 1968.—**B. A. Litvinsky**. Outline history of Buddhism in Central Asia. Moscow, 1968.
- Lockhart L.**, 1938.— **L. Lockhart**. Nadir shah. Critical study based mainly upon contemporary sources. London, 1938
- Lohuizen-de Leeuw J.E. van**, 1949.— **J.E. Lohuizen-de Leeuw van**. The «Scythian» period. An approach to the history, art, epigraphy and paleography of the North India from the 1st century B. C to the 3 century A. D. Leiden —Brill, 1949
- Lokkegaard F.**, 1950.— **Lokkegaard**. Islamic Taxation in the Classic Period. Copenhagen, 1950
- Lozinski B.P.**, 1959.—**B.P. Lozinski**. The original homeland of the Parthians.— S.-Gravenhage, 1959
- Lowick N.M.**, 1965.—**N.M. Lowick**. Some countermarked coins of the Shaybanids and early Meghuls.— JNSI, vol. XXVII, part II, 1965
- Lowick N.M.**, 1966.— **N.M. Lowick**. Shaybanid silver coins.—NC, ver, VII, vol. VI, 1966
- Mac Dowall D.W.**, 1960— **D.W. Mac Dowall**. The weight standards of the gold and copper coinages of the Kushana dynasty from Vima Kadphises to Vasudeva.—JNS'I, vol. XXII, 1960
- Maenchen-Helfen O.**, 1945,—**O. Maenchen-Helfen**. The Yüeh-Chih problem re- examined,— JAOS; vol. 65, 1945. N 2
- Maenchen-Helfen O.**, 1959. — **O. Maenchen-Helfen**. The ethnic name—Hun. «Studia Serica Bernard Karlgén dedicata». Copenhagen, 1959
- Makdisi C.**, 1961.—**S. Makdisi**. Muslim institutions of learning in eleventh century Baghdad,—BSOAS, vol. XXIV, pt. 1, 1961
- Majumdar R.C.**, 1951. **R.C. Majumdar**. The age of imperial unity. Bombay, 1951
- Majumdar**, 1952.—**Majumdar**. The history and culture of the Indian people. Gen. ed. A. C. Majumdar. Assistant ed. A. D. Pusaher, vol. 1–2. London, Allen de Unwin, 1952
- Majumdar R.C.**, 1954.—**R.C. Majumdar**. The expansion and consolidation of the empire.—«The Classical age». Bombay, 1954 (The history and culture of the Indian people, vol. III)
- Margabandhi C.**, 196S.—**C. Margabandhi**. Trade contacts between western India and the Greeco-Roman world in the early centuries of the Christian era.—JESHO, vol. VII, pt. III, 1965
- Maricq A.**, 1958.—**A. Maricq**. La grande inscription de Kaniska et l'eteo tokharien—I' ancienne langue de la Bactriane—JA, t. CCXCVI, H 4, 1958
- Markoff A.**, 1891—**A. Markoff**. Régistre général des mannaïes orientales. Collections scientifiques de l'Institut des langues orientales du Ministère des Affaires Etrangères, vol. VII. SPh, 1891
- Marquart J.**, 1901,— **J. Marquart**. Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses. Xorenac'i. Berlin, 1901 (AKGWG, N. F., Bd. III. N 2)
- Marquart J.**, 1895, 1896, 1905.— **J. Marquart**. Untersuchungen zur Geschichte von Eran.—«Philologus», d. 54 (N. F., Bd. 8). Göttingen, 1895; Bd. 55 (NF.,Bf. 9). Göttingen. 1896; Zweites Heft (Schluss)—Sonderdruck aus dem «Philologus», Supplementband, X, Nft. 1. Leipzig, 1905
- Marquart J.**, 1907.—**J. Marquart**. Untersuchungen zur Geschichte von

- Eran II.—«Philologus», Supplementband, X, Hit. 1, Leipzig, 1907
- Marquart J.**, 1938.—**J. Marquart**. Wehrot und Arang. Untersuchungen zur mythischen und geschichtlichen Landeskunde von Ostiran. Leiden, 1938
- Marshall J.**, 1956.—**J. Marshall**. Taxila. An illustrated account of archaeological excavations. Garried out at Taxila under the orders of the government of India between the years 1913-1934, vol. I-III. Cambridge University press. 1956
- Martin M.**, 1939.—**M. Martin**. Coins of Kidara and the little Kushans.—JASB, pt. III, 1939, N2
- Moravcsik G.**, 1958.—**G. Moravcsik**. Die Inde-Arier im Alten Orient. Wiesbaden, 1966
- Mc Govern W. M.**, 1939.—**W. M. Mc Govern**. The Early Empires of Central Asia. New York, 1939
- Meyer Ed.**, 1925.—**Ed. Meyer**. Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien. Berlin, 1925 (Kunst und Altertum, Alte Kulturen im Lichte neue Forschung, Bd. V.)
- Minorsky V.**, 1934.—**V. Minorsky**. Esquisse d'une histoire de Nadir-Chah. Paris, 1934
- Mohammad Ali**. 1957.—**Ali Mohammad**. Aryana or ancient Afghanistan. (Kabul, 1957).—«Historical Society of Afghanistan», N 47
- Morgan J.**, 1923–1936 —**J. Morgan**. Manuel de numismatique orientale de l'antiquite et du moyen age, t. I. Paris, 1923–1936
- Moravcsik G.**, 1958.—**G. Moravcsik**. Byzantinoturcica. Die byzantischen Quellen der Geschichte der Türk-völker, II. S Aufl., Bd. 1-2. Berlin, 1953
- Moscatti S.**, 1949–1950.—**S. Moscatti**. Studi su Abu Muslim.—«Rendiconti dell' Accademia Nazionale dei Linzei. Classe di scienze morali, storiche a filologiche», VIII/4–5, 1949–1950
- Movius H.L.**, 1944.—**H.L. Movius**. Early man and pleistocene stratigraphy in Southern and Eastern Asia.—PPMHU, vol XIX, N 3, 1944
- Movius H.L.**, 1953.—**H.L. Movius**. Palaeolithic and mesolithic sites in Soviet Central Asia.—«Proceedings of the American Philosophical Society», vol, 97. Philadelphia, 1953, N 4
- Movius H.L.**, 1953 a.—**H.L. Movius**. The Mousterian cave of Teshik-Tash, Southeastern Uzbekistan, Central Asia.—ASPR, Bulletin 17. 1953
- Mukherjee B.N.**, 1967.—**B.N. Mukherjee**. The Kushana genealogy, Calcutta, 1967 (Studies in Kushana genealogy and chronology, vol. I, Calcutta Sanskrit Research Series, N LIX. Studies, N 38)
- Müller T.W.K.**, 1918. — **T.W.K. Müller**. Toxri and Kuisan (Küsan).—SPAW. Philosophisch-historische Klasse. XXVIII. Berlin, 1918.
- Narain A.K.**, 1962.—**A.K. Narain** The Indo-Greeks. Oxford, 1962
- Narain A.K.**, 1968.—**A.K. Narain**. The Date of Kaniska.—«Papers on the date of Kaniska submitted to the conference on the date of Kaniska, London, 20–22 April, 1960, Ed. 6y A. L. Basam. Leiden, 1968
- Nazim M.**, 1931.—**M. Nazim**. The life and times of Sultan Mahmud of Ghazna. Cambridge, 1931
- Nasir al-Din Tusi**, 1940. —**Nasir al-Din Tusi**. M. Minovy and V. Minorsky.—Nasir al-Din Tusi on finance.—BSOS, vol. X, 1940. pt. 3
- Newell E.T.**, 1938.—**E.T. Newell**. The coinage of the Eastern Seleucid mints from Seleucis I to Antiochus III. New York, 1938
- Nielsen D.**, 1927.—**D. Nielsen**. Handbuch der altarabischen Altertumskunde. In Verbindund mit F. Hommel und N. Rhodokanakis, mit Beiträgen von A. Grohmann und E. Littmann hrsg. von D. Nielsen, I. Paris–Kopenhagen – Leipzig, 1927

- Nöldeke Th.**, 1920.–**Th. Nöldeke.** Das Iranische Nationalepos, Aufl. 2. Des im Grundriss der iranischen Philologie erschienen Beitrages. Berlin–Leipzig, 1920
- Nyberg H.S.**, 1938.–**H.S. Nyberg.** Die Religionen des alten Irans. Leipzig, 1938.–MVAG, Bd. 43
- Olmstead A.F.**, 1959.–**A.F. Olmstead.** History of the Persian Empire (Achaemenid period). Second Impression. Chicago-Illinois, 1959
- Parker R.** and **Dubberstein W.H.**, 1956.–**R. Parker** and **W.H. Dubberstein.** Babylonian chronology 626 B. C–A. D. 75. Previdence, 1956
- Parpola A., Koskeniemi S., Parpola S., Aalto P.**, 1969–**A. Parpola, S. Koskeniemi, S. Parpola, P. Aalto.** Deciphrement of the Proto-Dravidian inscriptions of the Indus civilization. A first announcement. Copenhagen, 1969 (SIAS, Special publication, N 1)
- Pelliot P.**, 1916.–**P. Pelliot.** Le «Chatcheoutou fou t'ou king» et la colonie segdienne de la region du LobNor.–JA, XI, Ser., vol. VII, N 1, 1916
- Pelliot P.**, 1934.–**P. Pelliot.** Tokharien ou Koutchéen.–JA, t. CCXXIV, 1934
- Petech L.**, 1950.–**L. Petech.** Northern India according to the Shui-Ching-Chu. Roma, 1950 (Seria Orientale Roma, II)
- Petrushevsky I.P.**, 1968. – **I.P. Petrushevsky.** The socio-economic condition of Iran under the II–Khans.–«The Cambridge History of Iran», vol. 5. The Saljuq and Mongol periods, ed. by J. A. Boyle. Cambridge, 1968
- Piggott S.**, 1952.–**S. Piggott.** Prehistoric India to 1000 B.C (Reprinted). Harmondworth, Middlesex, 1952
- [**Pope**, 1958].–**Pope.** A survey of Persian art, from prehistoric times to the present. Ed. by A. U. Pope, vols. I–IX. London –New York, 1938–1939.
- Printed in England. Index vol. corp. by T. Besterman, 1958
- Pritsak O.**, 1950.–**O. Pritsak.** Karachanidische Streitfragen 1–4. – «Oriens», vol. III, N 2, 1950
- Pritsak O.**, 1951.–**O. Pritsak.** Von den Karluk zu den Karachaniden.–ZDMG, Bd. 101, 1951
- Pritsak O.**, 1953.–**O. Pritsak.** Die Karachaniden.–DI, Bd. 30. Berlin, 1953
- Pritsak O.**, 1953 a.–**O. Pritsak.** Der Untergang des Reiches des oguzischen Yabgu.–«60 dogum yili münasebetiyle Fuad Köprülü armaganı. Mélanges Fuad Köprülü». Istanbul, 1953
- Pritsak O.**, 1955.–**O. Pritsak.** Qara studie zur Türkischen Rechtssymbolik.–ZVFA, Dan Ayribasim. Istanbul, 1955
- Pulleyblank E.G.**, 1952.–**E.G. Pulleyblank.** A sogdian colony in inner Mongolia.–«T'oung Pao», vol. XLI, 4–5. London, 1952
- Pulleyblank E. G.**, 1962.–**E. G. Pulleyblank.** The consonantal system of Old Chinese –AM, N. S., vol. IX, pt. 1, 1962
- Pulleyblank E.G.**, 1966a.–**E.G. Pulleyblank.** Chinese and Indo-Europeans.–JRAS, 1966, N1-2
- Pulleyblank E.G.**, 1966–1968.–**E.G. Pulleyblank.** Chinese evidence for the date of Kanishka. –«Bharati. BCI, X–XL Central Asia Number». Banaras, 1966–1968
- Pulleyblank E.C.**, 1970.–**E.C. Pulleyblank.** The Wu-sun and Sakas and the Yüehchih migration.–BSOAS, vol. XXXIII, pt. 1, 1970
- Puri B.N.**, 1965.–**B.N. Puri.** India under the Kushanas. Bombay, 1965
- Ranov V.A.**, 1976.–**V.A. Ranov.** The Paleolithéc Ondustries of the Central Asia, A. Revision IX' Congres UTSP, Loci. VII. Putiraque, Hice, 1976.
- Rapson E.J.**, 1922–**E.J. Rapson.** The Cambridge history of India, vol. I.

- Ancient India, ed. by E. J. Rapson. Cambridge, 1922
- Rawlinson G.**, 1873.– **G. Rawlinson.** The sixth great oriental monarchy or the geography, history and antiquities of Parthia. London, 1873
- Rawlinson H.G.**, 1912.– **H.G. Rawlinson.** Bactria. The history of a forgotten empire. London, 1912 (Probshain's oriental ser., vol. 6)
- Rawlinson H.G.**, 1926.– **H.G. Rawlinson.** Intercourse between India and the Western World from the earliest times to the fall of Rome, Sec. ed. Cambridge, 1926
- Reichelt H.**, 1931.–**H. Reichelt.** Die soghdischen Handschriftenreste des Britischen Museum, Bd. II. Heidelberg, 1931
- Rieu Ch.**, 1879–1883. –**Ch. Rieu.** Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum, vol. I–III. London, 1879–1883
- Ringbom L.–I.**, 1957 –**L.–I. Ringbom.** Zur Ikonographie der Göttin Ardvī Sura Anahita, Abo, 1957 («Acta Academiae Aboensis Humaniora», XXIII, 2)
- Rosen V.**, 1877.– **V. Rosen.** Collection scientifiques de l'Institut des langues orientales du Ministère des Affaires Etrangères, I. Les Manuscrits arabes. SPb., 1877
- Rosen V.**, 1881.– **I. Rosen.** Notices sommaires des manuscrits arabes du Musée Asiatique. Première livraison. SPb., 1881
- Rosenfield J. M.**, 1967.–**J. M. Rosenfield.** The dynastic arts of the Kushanas. Berkeley–Los Angeles, 1967
- Rostovtzeff M.**, 1953– **M. Rostovtzeff.** The social and economic history of the hellenistic world, vols. I–II. Oxford, 1941; Sec. ed. (with additions and corrections by P. M. Fraser), vols. I–III. Oxford, 1953
- Ruben W.**, 1957.–**W. Ruben.** Die Lage der Sklaven in der altindischen Gesellschaft. Berlin, 1957
- Ryckmans J.**, 1964.– **J. Ryckmans.** La Chronologie es rois de Saba et du-Raydan. Istanbul, 1964 (PIHANS, XVI)
- Rypka J.**, 1963.–**J. Rypka.** Dejiny, perské a tádzické literatury Druhé, prepracované a rozsirene vvdáni. Za redakce J. Rypky napsali O. Klima, J. Rypka, V. Kubickova, F. Tauer, J. Becka, J. Marek, J. Cejpek. Praha, 1963
- Rypka J.**, 1968.–**J. Rypka.** History of Iranian literature. Written in collaboration with O. K'ima. V. Kubickova, F. Tauer, J. Becka, J. Cejpek, J. Marek, I. Hrbek and J. T. P. Bruijn. Ed. by K. Jahn. Dordrecht, 1968
- Sadighi G.H.**, 1938.–**G.H. Sadighi.** Les mouvements religieux iraniens au II-e et au III-e siècles de l'Hégire. Paris. 1938
- Sankalia N.D.**, 1963.–**N.D. Sankalia.** New light on the Indo-Iranian or Western Asiatic relations between 1700 B. C–1200 B. C «Artibus Asia», vol. 26," 1963
- Sarton G.**, 1962.–**G. Sarton.** Introduction to the history of science. Voi. I. From Homer to Omar Khayyam; vol. II, pt. 1–2. From Rabii ben Ezra to Roger Bacon; vol. III, pt. 1–2. Science and learning in the fourteenth century. Baltimore, 1962 (reprinted)
- Sastri K.N.**, 1956. –**K.N. Sastri.** Nem light on the Indus civilization, vol. II. Delhi, 1956
- Sauvaget J.**, 1965. –**J. Sauvaget.** Introduction to the history of the Muslim East. A bibliographical guide. Based on the sec. ed. as recast by C. Cahen. Berkeley and Los Angeles, 1965
- Scerrato U.**, 1959. – **U. Scerrato.** The first two excavation campaigns at Chazni, 1957–1958.– E/V, N. S., X, 1959
- Schafer E.H.**, 1963. –**E.H. Schafer.** The golden peaches of Samarkand. A study of T'ang exotics. Berkeley and Los Angeles, 1963

- Schlumberger D.**, 1949. – **D. Schlumberger**. La prospection archéologique de Bactres.–«Syria», t. XXVI. 1949
- Schlumberger D.**, 1953.–**D. Schlumberger**. L'argent grec dans l'empire Achéménide.–Paris, 1953 (MDAFA, t. 14)
- Schlumberger D.**, 1960.–**D. Schlumberger**. Descendants non-méioterranéens de l'art grec.– «Syria», t. XXXVII, 1960
- Schlumberger D.**, 1964.–**D. Schlumberger**. The excavations at Surkh Kotal and the problem of hellenism in Bactria and India.– Reprinted from «Proceedings of the British Academy», vol. XLVII. London, 1964
- Schlumberger D.**, 1966 – **D. Schlumberger**. Ai Khanoum. une ville hellénistique en Afghanistan.– CRAI (BL), Janvier –Juin, 1966
- Schlumberger D., Robert L.**, 1958.– **D. Schlumberger, L. Robert, Dupont-Sommer A., Benveniste E.** Une bilingue gréco-araméenne d'Asoka.– JA. t. CCXLI. N 1. 1958
- Schmidt H.**, 1908 – **H.Schmidt**. Archaeological excavations in Anau and Old Merv.– «Explorations in Turkestan. Expedition of 1904, Prehistoric civilizations of Anau. Origins, growth, and influence of environment». Ed. by R. Pumpelly, vol. I. Washington, 1908
- Schmidt E.F.**, 1953–1959.– **E.F. Schmidt**. Persepolis. vols. I–II. Chicago, 1953–1959 (The University of Chicago Oriental Institute publications, vol. LXVIII–LXIX)
- Schroeder L.**, 1923.–**L. Schroeder**. Arische Religion, Bd. I. Leipzig, 1923
- Schwartz F.**, 1906.–**F. Schwartz**. Alexander des Grossen Feldzüge in Turkestan. Zweite Auflage. Stuttgart, 1906
- Serjeant R.**, 1946.–**R. Serjeant**. Material for a history of Islamic textiles up to the Mongol conquest.–AI, vol. IX–XVI, vol. XI–XII. Ann Arbor, 1946
- Sezgin F.**, 1967.–**F. Sezgin**. Geschichte der arabischen Schriftums. Bd. I. Leiden, 1967
- Shiratori K.**, 1928.– **K. Shiratori**. A study on Su-t'ê, or Sogdiana.– MD TB, 1928, N 2
- Simonetta A.M.**, 1958.–**A.M. Simonetta**. A new essay on the Indo-Greeks. The Saka and the Pahlavas.– EW, vol. IX, 1958, N 3
- Sircar D.C.**, 1953. –**D.C Sircar**. The Kushanas. The age of Imperial unity. Bombay, 1953.– «The history and culture of the Indian people», v. II
- Sircar D.C.**, 1960. –**D.C Sircar**. The Kanishka era.–JIH. vol. XXXVIII, pt. 1. Trivandrum, 1960
- Sircar D.C.**, 1965. – **D.C Sircar**. Indian epigraphy. Delhi, 1965
- Smith V.A.**, 1906. –**V.A. Smith**. Catalogue of the coins in the Indian Museum Calcutta, including the Cabinet of the Asiatic Society of Bengal, vol. I. Oxford, 1906
- Smith S.**, 1924. –**S. Smith**. Babylonian historical texts relating to the capture and downfall of Babylon. London. 1924
- Sourdel D.**, 1959. 1960.– **D. Sourdel**. Le vizirat 'Abbaside de 749 à 936 (132 à 324 de l'Hégire), vol. I–II. Damas. 1959–1960
- Spiegel F.**, 1871.– **F.Spiegel**. Erânische Altherthumskunde, Bd. I, Geographic, ethnographie und älteste Geschichte. Leipzig, 1871
- Sprengling M.**, 1953.– **M. Sprengling**. Third century Iran. Sapor and Kartir. Chicago, 1953
- Spuler B.**, 1952.– **B. Spuler**. Iran in frühislamischer Zeit. Politik, Kultur, Verwaltung und öffentliches Leben zwischen der arabischen und der seldschukischen Eroberung 633 bis 1055. Wiesbaden, 1952 (AWL Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission, Bd. II)

- Spuler B.**, 1955. – **B. Spuler.** Die Mongolen in Iran. Berlin. 1955
- Spuler B.**, 1968. – **B. Spuler.** Handbuch der Orientalistik. AM. I, Bd. IV. Iranistik. Abschn. 2. Literatur, Lief. 1. Leiden, 1968
- Stagul G.**, 1969. – **G. Stagul.** Excavation near Ghaligai (1968) and chronological sequence of proto-historical cultures in Swat valley. – EW, vol. 19, N 1–2, 1969
- Stavisky B.**, 1960.–**B. Stavisky.** Notes of gem-seals with Kushana cursive inscription in the collection of the State Hermitage.–JNSI, vol. XXII, 1960
- Stchoukine I.**, 1954.– **I. Stchoukine.** Les peintures des manuscrits Timûrides. Paris, 1954 (Institut Français d'archéologie de Beyrouth. Bibliothèque archéologique et historique, t. LX)
- Stein A.**, 1887.–**A. Stein.** Zoroastrian deities on Indo-Scythian coins.– OBR, vol. I, N 10, 1887
- Stein A.**, 1907.–**A. Stein.** Ancient Khotan. Detailed report of archaeological explorations in Chinese Turkestan, vols. I–II. Oxford, 1907
- Stein A.**, 1928.–**A. Stein.** Innermost Asia, Detailed report of explorations in Central Asia, Kansu and Eastern Iran, Carried out and described..., A. Stein, vols. I–III. Oxford, 1928
- Stern S. M.**, 1961–1962.–**S. M. Stern.** Isma'ilis and Qarmatians.– LEI, 1961–1962
- Storey C.A.**, 1927–1958. – **CA. Storey.** Persian literature.– A bibliographical survey, vol. I–II. London. 1927–1958
- Tarn W.**, 1950.–**W. Tarn.** Alexander the Great. Cambridge, vol. I. Narrative. 1948; vol. II. Sources and studies, 1950
- Tarn W.W.**, 1951.–**W.W. Tarn.** The Greeks in Bactria and India. Ed. II. Cambridge, 1951
- Tavadia J.S.**, 1939.–**J.S. Tavadia.** Die Mittelpersische Sprache und Literatur der Zarathustrier. Leipzig (Iranische Texte und Hilfsbücher, Nr. 2)
- Terra H. de and Peterson T.T.**, 1939. –**H. de Terra and T.T. Paterson.** Studies on the ice age in India and associated human cultures. Washington, 1939 (Carnegie Institution of Washington, publication, N 493)
- Teufel F.**, 1932.–**F. Teufel.** Vorbericht über die edition des Zafarnama von Nizam Sami und der wichtigsten Teile der Geschichtswerke Hafiz-i Abru's.–AOIr, vol. IV, 1932
- Tcherikower V.**, 1927. –**V. Tcherikower.** Die hellenistischen Städtegründungen von Alexander dem Grossen bis auf die Römerzeit. Leipzig, 1927 (Philologus, Suppl. XIX, Hft. I) «The Yakataka-Gupta age (circa 200-550 A. D.)», ed. by R. Ch. Majumdar, A.S. Altekar. Banaras, 1954
- «The Vedic age. History and culture of the Indian people», vol. I. Bombay, 1950
- Thieme P.**, 1938.–**P. Thieme.** Der Fremdling im Rgveda. Eine Studie über die Bedeutung der Worte ari, arya, aryaman und arya. Leipzig, 1938
- Thompson S.**, 1955.– **S. Thompson.** Motif-Index of folk literature. A classification of narrative elements in folktales, ballads, myths, fables... Rev. and enl. ed. by S.Thompson. Bloomington, Indiana University press, vol. I, 1955
- Tibawi A.L.**, 1962.–**A.L. Tibawi.** Origin and character of al-madrasah.– BSOAS, vol. XXV, pt. 2, 1962
- Tomaschek W.**, 1877.– **W. Tomaschek.** Centralasiatische Studien. Sogdiana. Wien, 1877 (Sitz. d. Kais. Akad. d. Wiss. in Wien, «Phil–Hist. Klasse». Bd. LXXXVII)
- Tomaschek W.**, 1896. – **W. Tomaschek.** Baktrinae Baktrianoï.–RE, Bd. II. Hlbd. 4, 1896

- Treuer C.**, 1934. – **C. Treuer**. Terracottas from Afrasiab. Moscow – Leningrad, 1934
- Tritton A.S.**, 1957. – **A.S. Tritton**. Materials on muslim education in the middle ages. London, 1957
- Unvala G. M.**, 1925. – **G. M. Unvala**. Observations on the religion of the Parthians. Benbay, 1925
- Vasmer R.**, 1925. – **R. Vasmer**. Beiträge zur muchammedanischen Münzkunde. – NZ, 58, 1925
- Vasmer R.**, 1930. – **R. Vasmer**. Zur Münzkunde der Qarahaniden – Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin, Jg. XXXIII, abt. II. Berlin, 1930
- Vogel J. Ph.**, 1930. – **J. Ph. Vogel**. La sculpture de Mathura. Paris, 1930. (AA, t. XV)
- Walker J.**, 1941. – **J. Walker**. A Catalogue of the Arab-Sassanian coins. London, 1941
- Wheeler M.**, 1955. – **M. Wheeler**. Rome beyond the imperial frontiers. Penguin Books, 1955
- Wheeler M.**, 1962. – **M. Wheeler**. Céarsada. A metropolis of the North-West frontier. Oxford University press, 1962
- Whitehead R. B.**, 1914. – **R. B. Whitehead**. Catalogue of coins in the Panjab Museum Lahore, vol. I, Indo-Greek coins. Oxford, 1914
- Widengren G.**, 1965. – **G. Widengren**. Die religionen Iran. Stuttgart, 1965. (Die Religionen der Menschheit, Bd, 14)
- Wilson H. H.**, 1841. – **H. H. Wilson**. Ariana antiqua. A descriptive account of the antiquities and coins of Afghanistan. London, 1841.
- Wolski J.**, 1947. – **J. Wolski**. L'effondement de la domination des Séleucides en Iran au III-e siècle av. J. – C. Cracovie, 1947 («Bulletin international de l'Académie Polonaise des sciences et des lettres. Classe de philosophie», Suppl. 5, 1939–1945)
- Wright E. M.**, 1948. – **E. M. Wright**. Babak of Badkhan and al-Afsin. – MW, 1948, N 1
- Zachner R. C.**, 1956. – **R. C. Zachner**. The teachings of the magi at compendium of Zoroastrian beliefs. London, 1956 (Ethical and Religious Classics of East and West, N 14)
- Zachner R.C.**, 1961. – **R. C. Zachner**. The dawn and twilight of Zoroastrianism. New York, 1961
- Zolling Th.**, 1875 – **Th. Zolling**. Alexanders des Grossen Feldzug in Central-Asien. Eine Quellenstudie. 2 Aufl. Leipzig, 1875

Сарчашмаҳо

- Абдураззоқи Самаркандӣ**. - Notice de l'ouvrage persae l'œen qui a pour titre Matla-assaadein ou-madjma al-bahrein I) Матлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-баҳрайн et qui contient l'histoire des deux sultans Schah-Rokh et Abou Said, par M. Quat - rémere Paris, 1843 (Notices et extraits, t. XIV, pt.
- Абдурахмони Толеъ**, 1959. – Абдурахман Тали. История Абулфейзхана. Пер. с тадж., предисловие, примеч. и указатель А.А. Семенова. Ташкент, 1959.
- Абулфидо**. – **Geographie** l'Aboulféda. Texte arabe publié d'après les manuscrits de Paris et de Leyde par M. Reinaud et M. Le Bon Mas Guic de Slane. Paris. 1840.
- Абулғозӣ**, 1958. – **Абул-л-Ғазӣ**. Родословная туркмен. Сочинение Абул-л-Ғазӣ хана хивинского. Пер. А.Н. Кононова. М.–Л., 1958.

Абӯали ибни Сино, 1957.— **Абу Али ибн Сина**. Донишнамэ. Книга знания. Предисловие А. М. Богоутдинова. Душанбе, 1957.

Абӯали ибни Сино, 1954–1960.— **Абу Али ибн Сина (Авиценна)**. Канон врачебной науки, кн. 1–5. Ташкент, 1954–1960.

Абӯдулаф, 1955.— Abu-Dulaf Miscar Ibn Muhalhils Travels in iran (circa A. D. 950.). Arabic text with an English translation and commentary by V.Minorsky, Cairo, 1955.

Абӯдулаф, 1960.—Вторая записка Абудулафа. Изд. текста, пер., введение и комментарии П.Г. Булгакова и А.Б.Халидова. М., 1960 (ПЛНВ, Тексты, Малая серия, V)

Аммиан Марцеллин, I–III.— **Аммиан Марцеллин**. История Пер. с латин. Ю. Кулаковского и А. Сонни, вып. 1-3. Киев, 1906–1908

Антология 1951.—«Антология таджикской поэзии с древних времен до наших дней». Под ред. И.Брагинского и С. Улуг-Заде. М., 1951

Авфӣ.— Lubabu 'L-Albab of Muhammad 'Awfi, ed. in the original Persian. Pt. 1, with indices, Persian and English prefaces and notes critical, in Persian, by E.G.Browne and Mirza Muhammad ibn 'Abdu 'l-Wahhab-i-Qazwini. London—Leide. 1906 (PHT, vol. IV); pt. II, with preface, indices and variants by E. G. Browne. London — Leide, 1903 (PHT, vol. II).

Аппиан, 1946.—**Аппиан**. Митридатовы войны. Сирийские дела. Пер. С.П.Кондратьева.—ВДИ, 1946, № 4

Арриан, 1962.— **Арриан**. Поход Александра. Пер. с древнегреч. М.Е.Сергеенко. М.—Л., 1962.

Баженов Л., 1940.— «Древние авторы о Средней Азии (VI в. до н. э.— III в. н. э.)». Хрестоматия.

Под ред. Л.В. Баженова. Ташкент, 1940.

Байҳақӣ, 1962.— **Абу-л-Фазл Бейхаки**. История Масъуда. 1030–1041. Пер. А.К.Арендса. Ташкент, 1962.

Байҳақӣ, 1969 —**Абу-л-Фазл Бейхаки**. История Масъуда. 1030–1041. Пер. с персидского, введение и приложение А. К. Арендса. Изд. 2-е, дополненное. М., 1969.

Байҳақӣ, **нашри Нафисӣ**.— Таърихи Масъудӣ маъруф ба Таърихи Байҳақӣ аз Абулфазл Муҳаммад ибни Ҳусайн Котиби Байҳақӣ. Бо муқобалаю тасҳҳ ва ҳавошию таълиқоти Саид Нафисӣ. - Техрон, муҷаллади 1, 1391.

Балозурӣ.— Liber expugnationis regionum, auctore Imamo Ahmed ibn Djabir al Baladsori, guem e codice Leidensi et codice Musei Britannici ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1866.

Балъамӣ.— Chronique de Abou-Djafar-Mo'hammed-ben-Djarirben-Jezid Tabari, traduite sur version persane d'Abou-Ali Mohammed BeҒагш, d'apres les manuscrits de Paris, de Gotha, de Londres et de Canterbury par H. Zotenberg, t. I—IV. Paris, 1867—1874.

Беневени Ф., 1853.—**Ф. Беневени** (Реляция из Бухары).—А. Попов. Сношения России с Хивой и Бухарой при Петре Великом.—ЗРГО, т. IX, 1853.

Берунӣ, 1957, 1963.—**А.Бируни**. Избранные произведения, т. I. Памятники минувших поколений. Ташкент, 1957 т. П. Индия. Ташкент, 1963.

Бичурин, I, II, III.— **Н. Я. Бичурин** (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, изд. 2, т. I–III. М.—Л., 1950.

Бобур, 1905.— The Bábar-nama, being the autobiography of Emperor Babar, the founder of the Moghul dynasty in

- India, written in Chaghatay Turkish; now reproduced in facsimile from a manuscript belonging to the late Sir Salar Jang of Haydarabad, and ed. with a preface and indices by A. S.S. Beveridge. Leyden—London, 1905 (GMS, 1).
- Бобур**, 1958.— **Бабур**. Бабур-намэ. Записки Бабура. Пер. М.Салье. Ташкент, 1958.
- Византийские историки, 1960. — Византийские историки. Пер. с греч. (Ю.) Дестуниса. СПб. 1860
- Восиф**, 1961.—Зайн-ад-Дин Васифи, Бадаи-ал-вакаи. Критический текст, изд. и указ. А.Н. Болдырева, т. I—II. М., 1961 (ПЛНВ. Тексты, Большая серия, V).
- Гардезй**, нашри Қазвинй.— Зайн-ул-ахбор. Таълифи Абӯсаъид Абдулҳай ибни Заҳҳок Маҳмуди Гардезй (таърихи таълиф дар ҳудуди соли 440 ҳичрй). Бо муқаддимаи ҳазрати устои муаззам оқои Мирзо Муҳаммадхони Қазвинй. -Техрон, 1315 шамсй.
- Гардезй**, нашри Нафисй.- Зайн-ул-ахбор аз Абӯсаъид Абдулҳай ибни Заҳҳок ибни Маҳмуди Гардезй (шомили Таърихи Сосониён ва сирати Раслуи акрам ва ҳулафо ва ахбори умарои Хуросон то поении давраи Саффорй). Бо тасҳеҳу муқаддима ва феҳристу ҳавошии Саъиди Нафисй. - Техрон, 1333 шамсй.
- Геродот**, 1888.— **Геродот**. Иодрия в девяти книгах. Пер. с греч. Ф.Г. Мищенко, изд. 2, т. 1-2. М 1888.
- Геродот**, 1946, 1957.— Herodotus, with an english transl. by A. D. Godley, vols. I-IV. London, 1946-1957 (The Loeb Classical library).
- Диноварй**.— Abu Hanifa ad-Dinaweri. Kitab-al-ahbar af-at-tiwal Publie par V. Guigass. Leide, 1888.
- Дониш**, 1960.— **Дониш Ахмад**. Путешествие из Бухары в Петербург. Сталинабад. 1960.
- Дониш**, 1967.— **Дониш Ахмад**. Трактат Ахмада Дониша. История мангитской династии. Душанбе, 1967.
- Диодор**, 1946—1957.— Diodorus of Sicily, with an English transl. by C.H.Oldfather, vols. I—II. London, 1946—1957 (The Loeb Classical library).
- Егише Вардапет**, 1853.— **Егише Вардапет**. История. Пер. Шаншисва. Тифлис, 1853.
- Ёкут. Иршод**.— The Irshad al-arib ilá ma-rifat al-adib or Dictionary of learned men ol Jaqut. Ed. D.S. Margolionuth, vol. I-VII. Leyden - London, 1907-1927 (GMS, VI, 1-7).
- Ёкут. Мўъҷам**.— Jacut's geographishes Wortebuch ans den Handschriften zu Berlin, SP., Paris, London und Oxford.. hrsg. von. F. Wüstenfeld, Bd. I—VI. Leipzig, 1886—1873.
- Захирии Самарқандй**, 1960.— **Захири Самарканди**. Синдбад-намэ. Пер. Н.О.Османова. М., 1960.
- Ибн ал-Асир**, 1851-1876. - Ibn el-Athiri. Chronicon quod perfestissimum inscribitur ed. C.J. Tornberg, vol. I-XIV. Upsaliae et Lugduni Batavorum, 1851-1876.
- Ибни Арабшоҳ**, 1868—1869 - Китобул-мақдур фй ахбори Тимур Лил-алфози ли-л-адиб-ил-комил Шихобуддин Аҳмад ибн Муҳаммад Абдуллоҳ ад-Димишқй-ал-Ансорй. Ал-маъруфу биибни Арабшоҳ. Алқоҳира, 1305.
- Ибни Батгута**, 1853—1858 Voyages d'Ibn Batoutah, textearabe, accompagne d'une traduction par C.C. Defremery et B.R. Sanguinetti, t. I—IV. Paris, 1853-1858
- Ибни Исфандиёр**, 1320 - Таърихи Табаристон. Таълифи Баҳоуддин Муҳаммад ибн Ҳасан ибн Исфандиёр. Ба тасҳеҳи Аббоси Иқбол, қисмҳои 1-2, -Техрон, 1320 шамсй.
- Ибни Мисковайҳ**, 1917 – The Ta-jârib al-Umam or History of Ibn

- Miskawauh, (Abu 'AH Ahmad b. Muhammad) ob A. H. 421. Reproduced in Facsimile from the Ms. at Constantinople in the Aya Sûfiyya library. With a preface and summary by L. Caetani Principe di Teano, vol. I, to A. II. 37. Leyden-London, 1909; vol. V. A. H. 284 to 326. Leyden-London, 1913; vol. VI. A.H. 326-369. Leyden - London, 1917 (GMS, VII, 1, 5, 6).
- Ибни Русто**, 1892.— Kitab al-'alk an-nafisa VII auctore Abû Ali Ahmed ibn Rosteh et Kitab al-boldân auctore Ahmed ibn abi Jakub ibn Wachib al-Katib al-Jakubi (ed. M. J. de Goeje), edit. 2. Lugduni Batavorum, 1892 (BGA, VII).
- Ибни Халдун**, 1958.— Ibn Khaldûn. The Muqaddimah. An Introduction to History. Trans. From the Arabic by F. Rosenthal, vol. 1-3. New York, 1958 (Bollingen Series.XLIII).
- Ибни Хурдодбех**, 1889.— Kitab al-Ma-salik wa'IMamalik (Liber viarum) auctore Abu'l-Kasim Obaidallah ibn Abdallah Ibn Khordadbeh et Excerpta e Kitab Al-Kharabj auctore Kodama ibn Dja'far quae cum versione gallica edidit, indicibus et glossario instruxit M. J. Goeje. Lugduni Batavorum. 1889 (BGA, VI).
- Идрисй**, 1836-1840— Geographie 'd' Edrisi traduite de l'arabe en francais d'apres deux manuscrits de la Bibliocheque de Boi et accompagne de notes, par A.Jaubert, t. I—II' Paris, 1836—1840.
- Истахрй**, 1870.— Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri. Ed. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum, 1870 (BGA, I).
- Камоли Хучандй**, 1955.— **Камоли Хучандй**. Мунтахабот. Сталинобод, 1955.
- Квинт Курций**— Curtius Quintus. With an English transl. by I.C. Rolfe, vols. I-II. London, 1956 (The Loeb Classical library)
- Квинт Курций**, 1963.— **Квинт Курций Руф**. История Александра Македонского. Сохранившиеся книги. (Под ред. В. С. Соколова). М., 1963
- Клавихо**, 1881.— Рюи Гонзалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403–1106 гг. Текст с пер. и примечаниями, составленный под род. И.И. Срезневского. СПб., 1881. («Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук», т. XXVIII, № 1
- Ковалевский А. П.**, 1956.— «Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.». Статьи, пер. и комм. Харьков, 1956
- Ксенофонт**, 1897.— **Ксенофонт**. Киропедия, с примеч. и указ.— Сочинения Ксенофонта в 5-ти частях, ч. 3. испр. и доп. СПб., 1897.
- Ксенофонт**, 1925–1943.— Xenophon, with an English transl. by W. Miller, vols. I—II. London-New York, 1925–1943 (The Loeb Classical library).
- Ксенофонт**. 1951.— **Ксенофонт**. Анабасис. Пер., статьи и примеч. М.И. Максимовой. Под ред. И.И. Толстого. М.—Л., 1951.
- Латышев В.В.**, 1900–1906. —«Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе». Пер. В.В. Латышева, т. I, вып. 1–3. Греческие писатели; т. 2, вып. 1–2. Латинские писатели. СПб., 1900–1906
- Лившиц В.А.**, 1962 б. —«Юридические документы и письма». Чтение, пер. и комм. В.А. Лившица. М., 1962 («Согдийские документы с горы Муг», № II)
- Масъудй. Муруч**, 1861–1877.— **Macoudi**. Les Prairies d'or. Texte et traduction par C. Bapbler de Meynard et Pavet de Courteille, I-IX. Paris, 1861-1877
- Масъудй. Танбех**, 189.— Kitab at-tanbih Wa'lischraf auctore al-

- Masûdi... (ed. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum, 1894 (BGA, VIII)
- Масъудӣ. Танбеҳ**, 1896.— Macoudis. Le Livre de l'Avertissement et de la revision. Traduction par B. Carra de Vaux. Paris, 1896
- «Материалы по истории Ура-Тюбе», 1963.— «Материалы по истории Ура-Тюбе». Сборник актов XVII–XIX вв. Сост., пер., примеч. А.Мухтарова. Под ред. А.А.Семенова и О.Д.Чехович. М., 1963
- Мақдисӣ**, 1877, 1906.— Descriptio imperil moslemici auctore Schamso' d'din Abu Abdollah Mohammed ibn Ahmed ibn abl Bekr al-Bannâ al Basschâri al-Mokaddasi Ed. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum, 1877; ed. 2, 1906 (BGA, III)
- Маҳмуди Кошғарӣ**. — Китоби «Девони луғат-ут-турк». Муаллиф Маҳмуд ибн ал-Хусайн ибни Муҳаммад ал-Қошғарӣ. таърихи таълиф 466 санаи ҳиҷрия. Ҷилди 1-3. -Истонбул, 1333-1335.
- Мирхонд**, 1849. - Китоби «Таърихи равзат-ус-сафо». Таълифи Муҳаммад Ховандшоҳ мунштамил бар ҳафт ҷилд. -Бамбай, 1266.
- Мирмуҳаммадамини Бухорой**, 1957.— **Мир Муҳаммад Амини Бухари**. Убайдулла-наме. Пер. с тадж. с примеч. А.А. Семенова. Ташкент, 1957
- Моисей Хоренский**, 1893.— «История Армении Моисея Хоренского». Нов. пер. Н.О. Эмина (с прим. и прил.). Посмертное изд. М., 1893, XXXVI (Этнографический фонд Н. О. Эмина, вып. 1).
- Муҳаммадвафоӣ Карминағӣ**.— **Мухаммадвафоӣ Карминағӣ**. Тўҳфат-ул-хонӣ, дастхати Ин-ти шарқшиносии АФ РСС Ўзб., № 16.
- Мушфиқӣ**, 1958.— **Мушфиқӣ**. Мунтахабот. Сталинобод, 1958.
- Муҳаммад Солеҳ**, 1908. — **Муҳаммад Салих**. Шейбани-
- намэ. Джагатайский текст, изд. П.М. Мелиоранского. Предисл. А.Н. Самойловича. СПб., 1908.
- Муҳаммадйосуфи Муншӣ**, 1956.— **Муҳаммад Юсуф Мунши**. Муким-ханская история. Пер. с тадж., предисл., примеч. и указ. А.А. Семенова. Ташкент, 1956.
- Муҳаммад Ҳайдар**, 1895.— The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat. A. History of the Moghuls of Central Asia. An English version ed., with commentary, notes and map by N. Elias. The transl. by E. Denison Ross. London, 1895.
- Наршаҳӣ**, 1897.— **Мухаммад Наршахи**. История Бухары. Пер. с персид. Н. Лыкошина. Под ред. В.В. Бартольда. Ташкент, 1897
- Наршаҳӣ**, нашри Техрон - Таърихи Бухоро. таълифи Абӯбакр Муҳаммад ибни Ҷаъфар ан-Наршаҳӣ (286-348). Тарҷумаи Абӯнаср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Қубавӣ. Тахлиси Муҳаммад ибни Зуфар ибни Умар. тасҳеҳи Мударрисӣ Разаӣ. -Техрон, 1317 шамсӣ.
- Наршаҳӣ**, 1954.— The history of Bukhara.— «The history of Bukhara. Transl. from a Persian abridgment of the Arabic original by Narshahi». Massachusetts, 1954.
- Насафӣ**, 1906.— **Насафӣ**. Кандия Малая. (Пер. В.Вяткина).— СКСО, вып. VIII, 1906.
- Низомиддини Шомӣ**, 1937–1956.— «Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée Zafarnama par Nizamuddin Sami... ed. par F. Tauer», t. I—II. Praha, 1937-1956.
- Низомулмулк**, 1949.— **Низам ал-мулк**. Сиасат-намэ. Книга о правлении вазира XI столетия Низам ал-мулька. Пер., введение в изучении памятника и примеч. Б.Н. Заходера. М.—Л., 1949 («Литературные памятники»)

Низомии Арӯзии Самарқандӣ. 1910.— Chahar Maqala («The Four Discourses») of Ahmad ibn' Umar ibn' Ali an-Nizami al-Ar'udi as-Samarqandi, ed., with introduction, notes and indices, by Mirza Muhammad ibn Abdu'l-Wahhabof Qazwin, Leyden-London, 1910 (GMS, XI, I).

Носири Хисрав, 1881.— Sefer Nameh. Relation du voyage de Nassiri Khosrau en Syrie, en Palestine, en Egypte, en Arabie, et en Perse, pendant les annees de l'Hegire 437—444 (1035-1042). Publie, traduit et et annote par Ch. Schefer. Paris, 1881.

Носири Хисрав, 1954.— **Носири Хисрав.** Избранное. Душанбе, 1954.

Носири Хисрав, 1957.— **Носири Хисрав.** Гулчине аз девони ашъор. Душанбе, 1957.

Пазухин Б., 1894.—Наказ Борису и Семену Пазухиным, посланным в Бухару, Балх и Юргенч 1669 г. Статейный список их 1673 г. — «Русская Историческая библиотека», т. XV. СПб., 1894

Пигулевская Н.В., 1941.— **Н.В. Пигулевская.** Сирийские источники по истории народов СССР. М.—Л., 1941.

Плано Карпини, 1911.—Иоанн де Карпини. История Монголов.— Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны. Введение, пер.и примеч. А. И. Малеина. СПб.,1911.

Плиний, 1947–1958.— Pliny. Natural history. With an English transl. in ten volumes by H. Backham, vols. I—IX. London. 1947—1958 (The Loed Classical library).

Плутарх, 1963.—**Плутарх.** Сравнительные жизнеописания, т. 1–3. Изд. подгот. М.Е. Грибарь-Пассек и С.П. Маркиш. М., 1963.

Полибий, 1890–1899.— **Полибий.** Всеобщая история в сорока книгах.Пер. с греч. Ф.Г. Мищенко с

его предисл., примеч., указ., карт., т. I–III. М., 1890–1899.

Полиен, 1842.— **Полиен.** Стратегемы. Пер. с греч. Дм. Паппадопуло. СПб., 1842.

Приск Панийский, 1861.—«Сказания Приска Панийского». Пер. С.Г. Дестуниса.—«УЗ II отд. АН», кн. 7. вып. I. СПб., 1861.

Прокопии Кесарй, 1862.— **Прокопий Кесарийский.** История войн римлян с персами в двух частях (книгах). Пер. с греч. С. Дестуниса. СПб., 1862 («Византийские историки. Прокопий Кесарийский», I, 1862)

Птолемей, 1932.— Geography of Claudius Ptolemy, transl. into English and edited by E. L. Stevenson. New York, 1932

Рашидаддин, 1957.— Фазлуллах Рашидаддин. Джами-ат-таварих. (Сборник летописей), т. III. Составитель научно-критического текста на перс. языке А.А. Ализаде. Пер. с персид. языка А.К. Арендса. Баку, 1957.

Рашидаддин, I–III.— **Рашид-ад-Дин.** Сборник летописей, т. I, кн. I. Пер. с персид. Л.А. Хетагурова, ред. и примеч. А.А. Семенова. М.—Л., 1952; т. I, кн. 2. Пер. о персид. О.И. Смирновой, примеч. Б.И. Панкратова и О.И. Смирновой, ред. А.А. Семенова. М.—Л., 1952; т. II. Пер. с персид. Ю.П. Верховского, примеч. Ю.П. Верховского и Б.И. Панкратова, ред. И.П. Петрушевского. М.—Л., 1960; т. III. Пер. с персид. А.К. Арендса, ред. А.А. Ромаскевич, Е.Э. Бертельс и А.Ю. Якубовский. М.—Л., 1946.

Рӯдакӣ, 1349.— **Рудаки.** Сталинабад, 1949.

Рӯдакӣ, 1958.— **Абу-Абдулло Рудаки.** Пер. с тадж.-фарси В. Левика и С.Липкина. Сталинабад, 1958.

Рӯдакӣ, 1964.— **Рудаки.** Стихи. Ред. и комм. И.С. Брагинского. М., 1964.

- Самъонӣ**, 1912.— The Kitab al Ansab of 'Abd al-Karim ibn Muhammad al-Sam'ani reproduced in facsimile from the manuscript in the British Museum Abd. 23 355 with an introduction by D. S. Margoliouth. Leyden—London, 1912 (GMS, XX)
- Саной**, 1329. - Ҳаким Саной. Ҳадиқат-ул-ҳақиқа ва шарият-ут-тариқа. -Техрон, 1339.
- Саъдӣ**, 1959.— **Саъди**. Гулистан. М., 1959 (ПЛИНВ. Тексты. Большая серия, III).
- Сборник, 1884.— В. Тизенгаузен. «Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды», т. I. Извлечения из сочинения арабских. СПб., 1884.
- Сборник, 1941.— «Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды», т. II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тилленгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. М.—Л., 1941.
- Себеос**, 1939.— «История Епископа Себеоса». Пер. с испр. арм. изд. Ст. Малхасянц. Ереван, 1939
- Смирнова О.И., Боголюбов М.Н.**, 1963.—«Хозяйственные документы». Чтение, пер. и комм. М.Н. Боголюбова и О.И. Смирновой. М., 1963 («Согдийские документы с горы Мут», вып. III)
- Содиқбеки Афшор**, 1963.— **Садигбек Афшар**. Ганун ассовар. Введение, перевод, коммент. и примеч. А.Ю. Казиева. Баку, 1963 Сокровенное сказание.
- Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Mongyol-un niyusa tobciar Юань чао би ши. Монгольский обыденный сборник, т. I. Введение в изучение памятника, пер., тексты, глоссарии. М.—Л., 1941
- Сомӣ**, 1962.—**Абдулазим Сами**. История мангитских государей. Пер., предисл. и примеч. Л. М. Елифановой. М., 1962.
- Страбон**, 1964.— **Страбон**. География в 17 книгах. Пер., статья и комм. Г.А. Стратановского. Под общей ред. С.Л. Утченко. Ред., пер. О.О. Крюгер. М., 1964 Сюань-цзан, см. Beal, 1960 .
- Табарӣ**.— Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari cum alliis ed. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum, series I, t.I—VI. 1879—1890; series II, t. I—III, 1881-1889; series III, t. I—IV, 1879—1890; Introductio, glossarium addenda et emendanda, 1901. Indices, 1801.
- Таджикская поэзия, 1949.— «Таджикская поэзия». Сталинабад, 1949.
- Таърихи Бадахшон, 1959.—Таърихи Бадахшан. «История Бадахшана». Подг. к изд. А.Н. Болдырев. Л., 1959.
- Умари Хайём**, 1955.—**Хайям**. Рубаи. М., 1955.
- Умари Хайём**, 1959.—**Хайям**. Рубаийат. М., 1959.
- Умари Хайём**, 1961.— **Омар Хайям**. Трактаты. Пер. Б.А. Розенфельда. М., 1961
- Умари Хайём**, 1963.—**Умари Хайём**. Рубоӣёт. Душанбе, 1963
- Утбӣ**, - The Kitab-i Yamini, Historical Memoirs of the Amir Sabaktagin and the sultan Mahmud of Ghazna, Early Conquerors of Hindustan, and Founders of the Ghaznavide dynasty. Transl. from the Persian version of the contemporary Arabic Chronicle of al Utbi by J. Reynolds. London, 1858.
- Фахриддини Гургонӣ**, 1963.— **Фахраддин Гургани**. Вис и Рамин. Поэма. М., 1963.
- Фидой**, 1959.— **Фидаъи**. Китаб би яв дайат ал-муъминин атталибин («История исмаилизма»). По таджикской рукописи издал, предисловием и примечаниями

- ниями снабдил А.А. Семенов. М., 1959
- Фирдавси**, 1966.– **Фирдавси Абулқосим**. Шоҳнома, ч. VIII. Душанбе, 1966
- Фирдавси**, 1960–1971.–**Фирдоуси**. Шахнамэ. Критич. текст, т. 1–9. М., 1960–1971 (ПЛНВ. Тексты. Большая серия).
- Фирдавси**, 1971.– **Фирдавси**. Шоҳнома. Матни интиқодӣ, ҷ. I. Техрон, 1971.
- Фехрист**, 1871–1872.– Kitab al-Fihrist. Mit Anmerkungen hrsg. von G. Flügel, nach dessen Tode besorgt von J. Roediger und A. Müller Bd. 1—II. Leipzig, 1871—1872.
- Фома Мецопский**, 1957.– **Фома Мецопский**. История Тимурланка и его преемников. Баку, 1957.
- Фрейман А.А.**, 1962.– Описание, публикации и исследование документов с горы Муг. М., 1962 («Согдийские документы с горы Муг», вып. I)
- Хондамир Ҳабиб-ус-сияр фи ахбори афрод-ул-башар. Таълифи Ғиёсуддин ибн Ҳумомуддин ал-Ҳусайнии Хондамир. Ҷилди 1-2. -Бамбай, 1273.
- Чан-чун**, 1866.–Си ю цзи или описание путешествия на Запад. (Пер. с кит. с примеч. архимандрита Палладия).– «Труды членов русской духовной миссии в Пекине», т. IV. СПб., 1866
- Чехович О.Д.**, 1954 б.– «Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве», вып. I. Акты феодальной собственности на землю XVII–XIX вв. Подбор докум., пер., введ. и примеч. О. Д. Чехович. Ташкент, 1954
- Чехович О.Д.**, 1965 а.– Бухарские документы XIV в. Ташкент, 1965
- Шарафиддини Яздӣ**, 1723.– Histoire de Timur-Bec, connu sous le nom du Grand Tamerlan, Empereur des Mogols et Tartares. Ecrite en Persan par Charefeddin All, natif d'Yezd, Auteur contemporain. Traduite en Francois par feu M. Petis de la Croix... t. I—IV. Delf, 1723.
- Шарафиддини Яздӣ**, 1887–1888.– The Zafarnamah by Maujana Sharfuddin Ali of Yazd. Ed. by Maulawi Muhammad Iahdad, vol. I—II. Calcutta, 1887—1888.
- Шайбонинома**.– «Шейбаниада». История монголо-тюрков на джагатаидском диалекте с пер., примеч. и прилож., изданная И.Березиным. Казань, 1849 («Библиотека восточных историков», издаваемая И. Березиным, т. I)
- Шмидт А.Э.**, 1958.–**А.Э. Шмидт**. Материалы по истории Средней Азии и Ирана.–УЗ ИВАН XVI. М.–Л., 1958
- Шоҳин**, 1960.– **Шоҳин**. Ашғори мунтахаб. Душанбе, 1960
- Элиан**, 1964.– **Элиан**. Пестрые рассказы, пер. с древнегреч., статья, примеч. и указ. С. В. Поляковой. М.–Л., 1964.
- Юань-ши**, 1829.–**Юань-ши**. «История первых четырех ханов из дома Чин-гисхана». Пер. с кит. мо-наха Иакинфа. СПб., 1829.
- Юстин**, 1954, 1955.– **Юстин**. Эпистома сочинения Помпея Трога. Пер. А.А. Деконского и Рижского. Гюд ред. М.Е. Грабарь-Пассек.–ВДИ, 1954, № 2–4; 1955, № 1
- Яъқубӣ**, 1937.– Ya'kubi. Les Pays. Traduit par G. Wiet. Le Caire, 1937.
- Ғиёсиддин Али**, 1958.– **Ғийасаддин Али**. Дневник похода Тимура в Индию. Пер. с перс, предисл. и примеч. А.А. Семенова. М., 1958.
- Ғиёсиддин Али**, 1915.– **Ғийасаддин Али**. «Дневник похода Тимура в Индию Ғияс-ад-Дина Али». С приложением соотв. отрывков из «Зафар-намэ» Низам-ад-дина Шами. Изд. Л.А. Зими́на под ред. В.В. Бартольда. II г., 1915.

- (Тексты по истории Средней Азии, вып. I).
- Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ**, 1910.— The Ta'rikh-i-Guzida or «Select History» of Hamdu'llah Mustawfi-i Qazwini compiled in A. H. 730 (A. D. 1330), and now reproduced in facsimile from a manuscript dated A. H. 857 (A. D. 1453) with an introduction by E. G. Browne. Vol. I, containing the text. Leyden — London, 1910, (GMS, XIV, I).
- Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ**, 1919.— The geographical part of the Nuzhat-al Qulub composed by Hamd-Allah Mu-stawfi of Qazwin in 740 (1340).
- Ҳофиз**, 1893.—Девони Ҳофиз. Навилкишур, 1893.
- Ҳофизи Абрӯ**, 1936.— Hafiz-i-Abru. Chronique des Rois Mongols en Iran. Texte persan edite et traduit par K. Bayani.
- Ҳофизи Таниш. Ҳафиз-и Таниш**. Абдулла-наме. Рук. ИНА. Д. 88 (574 аде)
- Худуд ул-олам**, 1930.— **Худуд ал-алем**. Рукопись Туманского. С введ. и указ. В.Бартольда. Л., 1930.
- Ценкинсон А.**, 1937.—**А. Дженкинсон**. Путешествие из Лондона в Москву.— В кн.: «Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке». Пер. с англ. Ю.В. Готье. Л., 1937.
- Чувайнӣ**.— The Ta'rikh-i-Jahan-gusha of 'Ala'u 'd-Din 'Ata Malik-i-Juwayni (composed in A. H. 658 — A. D. 1260) Ed. with an introduction, notes and indices from several old MSS. by Mirza Muhammad ibn 'Ab-du'l-Wahhab-i-Qazwini pt. I—III. Leyden — London, 1912, 1916, 1937 (GMS, XVI, 1—3).
- Чузҷонӣ**.— Tabakat-i-Nasiri: A General History of Muhammadan Dynasties of Asia, including Hindustan, from A.H. 194 (810 A. D.) and to A.H. 658 (1260 A. D.), and the Irruption of the Infidel Mughals into Islam. By the Maulana, Minhjud-Din, Abu-'Umar-i-'Usman. Transl. from Original Persian Manuscripts, by H.G. Raverty, vol. I—II. London, 1881 (BI, NS, N 272—273) Index. Calcutta, 1897.
- Anquetil du Perron**, 1771.—Zend-Avesta. Ouvrage de Zoroastre... trad, en francais sur l' original zend, aves des remarques, vol.. I—III. Paris, 1771.
- Avesta**, 1886.—Avesta die heiligen Bücher der Parsen im Auftrag der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wein, hrsg. von. K.F. Geldner, Bd. I—III. Stuttgart, 1886, 1889, 1885. Bd. I, Yasna, 1886, Bd. II. Vispered und Khorde Avesta, 1889. Bd. III, Vendidad, 1895.
- Beal S.**, 1906.— Buddhist records of the western world, Transl. by S. Beal, vol. I, II. London, 1906.
- Benveniste E.**, 1946.— Vessantara Jataka, texte Sogdien edite, traduit et commente par E. Benveniste. Paris, 1946 (Mission Pelliot en Asie Centrale, IV)
- Bretschneider E.**, 1888, 1910—**E. Bretschneider**. Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources. Fragments towards the knowledge of the geography and history of Central and Western Asia from the 13th to the 17-th century, vol. I—II. London, 1888; 2d ed. 1910
- Buddha Prakash**, 1957.—«Daiva-putra sahisahanu — sahi» in the Al-lahabad pillar incscription Samudragupta.— IHQ, vol. XXXIII, N 2, 1957
- Bulsara S. J.**, 1937.—The Laws of the ancient Persians as found in the «Mâtikan e hazâr dâstân», or «The Digest of a thousand points of law», Transl. with trad., glossary and index by S. I. Bulsara. Bombay, 1937.
- Chavannes E.**, 1903,—Documents sur les Toukiue (Turcs) occidentaux. Re-

- cueillis et commentes par Ed. Chavannes, SPb. 1903 (Сборник трудов Орхонской экспедиции, VI).
- Chavannes E.**, 1903 a.— Voyage da Song yun dans l'Udyana et le Gandhara (518—522 p. C.) — BEFEO, t. III, 1903, N 3.
- Chavannes E.**, 1906.— Trois généraux chinois de la dynastie des Han orientaux. T'oung Pao», ser. II, vol. VII, 1906.
- Chavannes E.**, 1907.— Les pays d'Occident d'après Heou Han chou.— «T'oung Pao», ser. II, vol. VIII, N 2. Leiden, 1907
- Darmesterer J.**, 1880—1887,—**J. Darmesterer**. The Zend-Avesta, I—III. Paris, 1892—1893; он же. англ. перевод: The Zend-Avesta, pt. 1—3. Oxford, 1880—1887 (SBE, vol. IV, XXII, XXXI)
- De Groot J. J.**, 1926.—Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens, Bd. II, Die Westlande Chinas in der vorchristlichen Zeit, In vollständiger zusammenfassung übersetzt und erläutert von J.J. De Groot. Berlin-Leipzig, 1926.
- Duchesne-Guillemin J.**, 1963,— **J. Duchesne-Guillemin**. The Hymns of Zarathustra. Boston, 1963.
- Fuchs W.**, 1938 —**W. Fuchs**. Huei — ch'ao's Pilgerreise durch Nordwest Indien und Zentral-Asien um 726.— SPAW, 1938. Philosophisch-historische Klasse. Berlin, 1938.
- Ferrand G.**, 1913—1914.—Relations de voyages et textes géographiques arabes, persans et turks relatifs à l'Extrême-Orient du VIIIe au XVIIIe siècles, traduits, revus et annotés par G. Ferrand, t. I—II. Paris, 1913-1914.
- Gerchewitch J.**, 1959,—The Avestan Hymn to Mithra, Cambridge, 1959 (University of Cambridge Oriental Publications, N 4).
- Gibb H.A.R.**, 1923.— **H.A.R. Gibb**. The Arab Conquests in Central Asia, London, 1923.
- Hanway J.**, 1754.—**J. Hanway**. An historical account of the British trade over the Caspian Sea: with the author's journal of travels from England through Russia into Persia, and back through Russia, Germany and Holland. To which are added the revolutions of Persia during the present century, with the particular history of the great usurper Nadir Kouli, 2d ed., vol. I—II. London, 1754
- Herzfeld E.**, 1924.—**E. Herzfeld**. Paikuli. Monument and inscription of the early history of the Sasanian empire, Vols. I—III Berlin, 1924 (Forschungen zur Islamischen Kunst, hrsg. Friedrich Sarre)
- Herzfeld E.**, 1938.—**E. Herzfeld**. Altpersische Inschriften, Berlin, 1938 (Erster Ergänzungsband zu dem Archäologischen Mitteilungen aus Iran I)
- Hirth F.** 1917.—**F. Hirth**. The story of Chang Kien, China's pioneer in Western Asia.—JAOS, vol. 37, pt. 2, 1917
- Hoffman**, 1880.— Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Übersetzt und durch Untersuchungen zur historischen Topographie erläutert von G. Hoffman. Leipzig, 1880
- Ingholt H.**, 1954.—**H. Ingholt**. Parthian Sculptures from Hatra. Orient and Hellas in Art and Religion. New Haven, Connecticut, 1954 (Memoirs of the Connecticut Academy of Arts and Sciences, 1954, July)
- Ingholt H.**, 1957.— **H. Ingholt**. Gandharan Art in Pakistan. New York, 1957
- Kent R.G.**, 1953.—**R.G. Kent**. Old Persian. Grammar. Texts, Lexicon, Second ed., revised, New Haven, Connecticut, 1953, (AOS, vol. XXXIII)
- Lommel H.**, 1927.—Die Yast's des Avesta. Übersetzt und eingeleitet von H.Lommel. Göttingen — Leipzig, 1927, Quellen der Religionsgeschichte, Bd. 15)

- Marquart J.**, 1901.—**J. Marquart.** Eransahr hach' der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Berlin, 1901 — AKGWG, N. F., Bd. III, N 2
- Miller**, 1959.—Accounts of western nations in the history of the northern Chou Dynasty, transl. and annotated by R.A. Miller. Berkeley and Los Angeles, 1959 (University of California. Chinese Dynastic Histories translations, N 6)
- Mohl J.**, 1866.—**J. Mohl.** Le livre des rois par Abou'l-Kasim Firdousi, publié, traduit et commenté par J. Mohl. Paris, t. I, 1838; II, 1842; III, 1846; IV, 1855; V, 1866; VI, 1868; VII, 1878
- Müller**, 1851.— Fragmenta historicorum graecorum, Colleqit, disposuit, notes et prolegomenis illustravit, indicibus instruxit C. Müllerus, vol. IV Paris, 1851
- Nöldeke Th.**, 1879.—Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Aus der arabischen Chronik des Tabari übersetzt und mit ausführlichen Erläuterungen und Ergänzungen versehen von Th. Nöldeke. Leyden, 1879
- d'Ohsson C.**, 1834—1835.—**C. d'Ohsson.** Histoire des Mongols, depuis Tchingiz—khan jusqu'a Timour bey ou Tamerlan, t. I—IV. La Haye et Amsterdam, 1834—1835, ed. 2. 1852
- Schefer**, 1883—1885.—Chrestomathie persane a l'usage des eleves de l'Ecole speciale des langues orientales vivantes, publiee par Ch. Schefer, t. I—II. Paris, 1883—1885 (RELOV, He ser., vol. VI-VII).
- Si-Yu-Ki см. Beal S., 1906
- Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi.**—Sharaf al-Zaman—Tahir Marvazi on China, the Turks and India», 1942. Arabic text (circa A. I. 1120) with an English translation and commentary by V. Minorsky. London, 1942
- «The life of Hsuan-Tsang». Compiled by monk Hui-li Peking, 1959
- West E.W.**, 1880, 1892.—**E.W. West.** Pahlavi texts, transl. by E.W. West. Oxford, 1880 (SBE, vol. V. XXXVII)
- Wolff F.** 1910, 1960.—**F. Wolff.** Avesta die hei ligen Schriften der Parsen, Strassburg, 1910; II. Auflage, 1960
- Wylie A.**, 1881—**A. Wylie.** Notes on the Western Regions, transl. from the «TS ë en Han Shoo», Book 96, pt. I.—JAJGBI, t. 10, 1881, N 1д

РЎЙХАТИ ИХТИСОРАҲО

АДД	— Автореферат докторской диссертации	ДАН ТаджССР	— «Доклады Академии наук Таджикской ССР»
АҚД	— Автореферат кандидатской диссертации	ЕТК	— «Ежегодник Туркестанского края». Ташкент
АПТ	— «Архитектурные памятники Туркмении». Ашхабад	ЖМНП	— «Журнал Министерства народного просвещения». СПб.
Ар. СССР	— «Архитектура СССР», М.	ЖС	— «Живая старина». СПб
АРТ	— «Археологические работы в Таджикистане». Душанбе (Тр. ИИ АН Тадж. ССР)	ЗВОРАО	— «Записки Восточного отделения русского археологического общества». СПб. Пг.
Бюл. АН СССР	— «Бюллетень Академии наук СССР». М.	ЗИВ	— «Записки Института востоковедения АН СССР». М.-Л.
Бюл. САГУ	— «Бюллетень Среднеазиатского государственного университета». Ташкент	З(И)РГО	— «Записки Имп. Русского географического общества». СПб.
ВВ	— «Византийский временник». Л., М.	ЗКВ	— «Записки Коллегии востоковедов при Азиатском музее Российской Академии наук (Академии наук СССР)». Л.
ВДИ	— «Вестник древней истории». М.	ИАН	— «Известия (Императорской) Академии наук». СПб.
ВИ	— «Вопросы истории». М.	ИВ	— «Исторический вестник». М.
ВИМК	— «Вестник истории мировой культуры». М.	ИГАИМК	— «Известия Государственной Академии истории материальной культуры». М. Л.
ВРГО	— «Вестник Русского географического общества». СПб.	ИЖ	— «Исторический журнал». М.
ВС	— «Военный сборник». М.	ИЗ	— «Исторические за-
ВЯ	— «Вопросы языкознания». М.		
ГЖ	— «Горный журнал». М.		
ДАН УзССР	— «Доклады Академии наук Узбек-		

	писки». М.		
Изв. ВГО	— «Известия Всесоюзного географического общества». М.	КСИНА	— «Краткие сообщения Института народов Азии АН СССР». М.
Изв. ОЛЕЭ	— «Известия Общества любителей естествознания и этнографии». М.	КСИЭ	— «Краткие сообщения Института этнографии АН СССР». М. —Л.
Изв. Тадж. ФАН СССР	— «Известия Таджикского филиала АН СССР»	ЛО ИНА	— Ленинградское отделение Института народов Азии АН СССР
ИИ	— Институт истории	ЛУ	— «Литературный Узбекистан». Ташкент
ИИАЭ	— Институт истории, археологии и этнографии	МАР	— «Материалы по археологии России». СПб.
ИИНТ	— Институт истории науки и техники	Мат-лы ЮТАКЭ	— «Материалы Южно-туркменской археологической комплексной экспедиции». М. —Л., Ашхабад
ИМ	— «Историк - марксист» М.	МИА	— «Материалы и исследования по археологии СССР». М. —Л.
ИМКУ	— «История материальной культуры Узбекистана». Ташкент	МИИЯ	— «Материалы и исследования по индоевропейским и другим языкам». М.
ИНА	— Институт народов Азии АН СССР	МИТАУ	— «Материалы по истории и теории архитектуры Узбекистана». Ташкент
ИООН АН Тадж ССР	— «Известия Отделения общественных наук Академии наук Таджикской ССР». Душанбе	МИТТ	— «Материалы по истории туркмен и Туркмении». М. Л.
ИРГО	— «Известия Русского географического общества». СПб.	МИУТТ	— «Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР»
ИТН	— История таджикского народа	МОЭ	— «Материалы Отделения этнографии». Л.
ИЯЛИ	— Институт языка, литературы и истории	МСАЭ	— Материалы второго совещания археологов и этнографов
КСИВ	— «Краткие сообщения Института востоковедения Академии наук СССР». М. —Л., М.		
КСИИМК	— «Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР». М. —Л., М.		

МСТК	— Средней Азии «Материалы для статистики Турке- станского края». Ежегодник под ред. Н.А. Маева, вып. I—V. СПб., 1872— 1879	РВ РТ СА САГУ	— «Русский вестник» — «Русский Турке- стан» — «Советская архео- логия» — «Среднеазиатский государственный университет». Таш- кент
НАА	— «Народы Азии и Африки». М.	Сб. МАЭ	— «Сборник Музея ан- тропологии и этно- графии при АН СССР». СПб., М.— Л.
НС	— «Нумизматический сборник». М.	СВ	— «Советское восто- коведение». М. — Л., М.
НТрТГУ	— «Научные труды Ташкентского го- сударственного университета»	СГСТМА	— «Сборник геогра- фических, стати- стических и топо- графических мате- риалов по Азии». СПб.
НЭ	— «Нумизматика и эпиграфика». М.	СИИА	— «Сообщения Ин- ститута истории архитектуры»
ОВГЭ	— Отдел Востока Го- сударственного Эрмитажа	СИИТА АА СССР	— «Сообщения инсти- тута истории и тео- рии архитектуры Академии архитек- туры СССР». М.
ОИТ	— «Очерки по исто- рии Таджикиста- на». Сталинабад	СКСО	— «Справочная книж- ка Самаркандской области»
ООН	— Отделение общест- венных наук	СМССДО	— «Сборник материа- лов для статистики Сыр-Дарьинской области»
ОРЯС	— Отделение русского языка и словесно- сти Имп. Академии наук. СПб.	СЭ	— «Советская этно- графия». М.— Л., М.
ПВ	— «Проблемы восто- коведения». М.	ТАН	— Труды Академии наук
ПЛНВ	— «Памятники лите- ратуры народов Востока».	ТАЭ	— Термезская археоло- гическая комплекс- ная экспедиция
ПС	— «Переднеазиатский сборник». М.	ТВ	— «Туркестанские ведомости»
ПТКЛА	— «Протоколы засе- даний и сообщения членов Туркестан- ского клуба люби- телей археологии». Ташкент	ТВОРАО	— «Труды Восточного отделения Русского географического
РАНИОН	— Российская Ассо- циация научно- исследовательских институтов обще- ственных наук		

ТИИЯО	— общества». СПб.	ФС	— верситета»
ТИЭ	— «Труды Института истории, языка и литературы»		Фонди сектори таърихи асрҳои миёнаи Институти таърихи АФ РСС Тоҷикистон
ТОВЭ	— «Труды Отдела Востока Государственного Эрмитажа»	ЭВ	— «Эпиграфика Востока». Л.
Тр. ГИМ	— «Труды Государственного исторического музея»	АА	— «Ars Asiatica». Paris
Тр. ИИНТ	— «Труды Института истории науки и техники». М.— Л.	ААН	— «Acta Antiquae Hungarica». Budapest
Тр. ИЭ	— «Труды Института этнографии»	АИ	— «Ars Islamica». Paris
Тр. Кирг. АЭЭ	— «Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции». М	АКГВГ	— «Abhandlungen der Königl. Gesellsch. der Wissensch. zu Göttingen». Berlin
Тр. ХАЭЭ	— «Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции»	АМ	— «Asia Major». London
Тр. УзГУ	— «Труды Узбекского государственного университета». Самарканд	АNS	— American Numismatic Society. New York
Тр. ЮТАКЭ	— «Труды Южно-туркменистанской археологической комплексной экспедиции». Ашхабад	АOr	— «Archiv Orientalni». Praha
УЗ ИВАН	— «Ученые записки Института востоковедения Академии наук СССР». М.	AP	— «Ancient Pakistan», Peshavar
УЗ ЛГУ	— «Ученые записки Ленинградского государственного университета»	АОН	— «Acta Orientalia Hungarica». Budapest
УЗ МГУ	— «Ученые записки Московского государственного университета»	АOS	— «American Oriental Series». New Haven, Connecticut
УЗ ТГУ	— «Ученые записки Таджикского государственного уни-	ASPR	— American School of Prehistoric Research
		AWL	— Academie der Wissenschaft und der Literatur, Wiesbaden
		BCI	— «Bulletin of the College of Indology», Banaras
		BI	— Bibliotheca Indica: a collection of oriental works, published by the Asiatic Society of Bengal

BGA	— Bibliotheca geographorum arabicorum. Edidit M. J. de Goeje parc. I—VIII, Lugduni Batavorum	ESC	— «Economies, societies civilisations». Paris
		EW	— «East and West»
		GMS	— «E. J. W. Gibb Memorial Series». Leiden
BRIPII	— Brief report on the Investigation of the Proto-Indian texts. Moscow	HO	— «Handbuch d. Orientalistik». Leiden — Köln
BSO(A)S	— «Bulletin of the School of Oriental (and African) Studies». London Institution (University of London). London	IF	— «Indogermanschen Forschungen». Berlin
		IHQ	— «The Indian Historical Quarterly». Calcutta
GAI	— «Central Asiatic Journal» International periodical for the languages, literature, history and archaeology of Central Asia», Wiesbaden	IJBIPS	— «Iran. Journal of the British Institute of Persian Studies». London
		ISHEWCC	— «International Symposium on History of Eastern and Western Cultural Contacts». Japanese National Commission of UNESCO
CHM	— «Cahiers d'histoire mondiale», Neihatel	IQ	— «Indian Quarterly». Calcutta
CRAI (BL)	— «Academie des inscriptions et belles - lettres. Comptes rendus des seances». Paris	ISQ	— «The Islamic Quarterly»
CSSS	— China Society Sinological Series	JA	— «Journal asiatique». Paris
DI	— «Der Islam». Berlin	JAOS	— «Journal of the American Oriental Society»
EHR	— «Economic History Review», London	JASB	— «The Journal of the Royal Asiatic society of Bengal». Calcutta
EI Völker, Bd. I	— - «Enzyklopaedie des Islam. Geographisches ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammeda-nischen. IV, Leiden -Leipzig (1908), 1913-1934	JBORS	— «Journal of the Bihar and Orissa Research Society»
		JESHO	— «Journal of the Economic and Social History of the Orient»
EI, New ed.	— «The Encyclopaedia of Islam». New ed., vol. I. Leiden— London, 1960	JGIS	— «Journal of the Greater India Society». Calcutta
		JIH	— «Journal of Indian

JNSI	— History». Madras	OTF	— London
JNES	— «Journal of the Numismatic Society of India»	PELOV	— Oriental Translation Fund
JRAS	— «Journal of Near Eastern Studies»	PHT	— Publications de l'Ecole des langues orientales vivantes
JSS	— «The Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland». London	PZGA	— Persian historical texts
MAOr	— «Journal of Semitic Studies»		— «Philologus. Zeitschrift für das classische Alterthum». Göttingen — Leipzig
MASI	— «Monografie Archivu Orientalniho». Praha	PIHANS	— Publications de l'Institut historique et archeologique Neerlandias de Stanbul. Stanbul
MCAAS	— «Memoires of the archaeological survey of India». Dehli	PPMHU	— «Papers Peabody Museum Harvard University»
MDAFA	— «Memoirs of the Connecticut Academy of Arts and Sciences». Connecticut	RE	— «Pauly's Real—Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft», neue Blarbeitung, begonnen von G. Wissowa, hrsg. von W. Kroll
MDTB	— «Mémoires de la Délégation archéologique Francaise en Afghanistan». Paris	RMP	— «Rheinschen Museum für Philologie». Bonn, Frankfurt am Mäin
MMAI	— «Memoirs of the Department of the Toyo Bunko»	RN	— «Rhevue numismatique». Paris
MN	— «Memoires de la Mission archeologique en Iran»	SBE	— The Sacred Books of the East
MNH	— «Museum Notes». New York	SIAS	— «The Scandinavian Institute of Asian Studies». Copenhagen
MVAG	— Museum of Natural History	SPAW	— «Sietzungsberichte der Preussischen Academie der Wissenschaften». Berlin
MW	— «Mitteilungen der Vorderasiatisch - Aegyptischen Gesellschaft». Leipzig	TC	— «Tamil Culture»
NC	— «Muslim World»	ZDMG	— «Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen
NS	— «Numismatic Chronicle»		
NZ	— New Series		
OBR	— «Numismatische Zeitschrift»		
	— «Oriental and Babylonian Record».		

ZVTA — Gesellschaft». Berlin
 — «Zeki Velidi Togan'a
 armagan». Istanbul
 ZVSGIS — «Zeitschrift für ver-
 gleichende Sprach-
 forschung auf dem

Gebiete der in-
 dogermanischen
 Sprachen». Berlin

ФЕҲРИСТИ АШХОС

- Абаев В.И.- 56, 59, 62
Аббоси I- 551, 552
Аббосиён - 323, 324, 325, 329, 411
Аббот – Д.- 613
Абулазизхон - 553, 567, 568, 569
Абдуламин - 551
Абдулатиф - 485
Абдулаҳадхон - 662, 679
Абдулкарим-додхоҳ - 636, 679
Абдулкаримбек - 664
Абдулло султон - 523, 524
Абдуллохони II - 523, 524, 525, 526, 528, 531, 532, 534, 542, 543, 549, 551
Абдуллоҳ - 462
Абдуллоҳ ибни Тоҳир - 331, 332, 333, 346
Абдуллоҳи Ансорӣ, ниг. Ансорӣ
Абдулмалик ибни Марвон - 307
Абдулмалики ибни Нўҳи Сомонӣ - 343
Абдулмалики II ибни Нўҳ - 345
Абдулмўъмин - 551
Абдулқоҳири Бағдодӣ - 402
Абдулҳамид - 260
Абдурраҳимов М.А.- 463
Абдурраҳмон - 667
Абдурраҳмон мирохур - 666
Абдурраҳмон Муҳаммади Нишопурӣ - 223
Абдурраззоқи Самарқандӣ - 486, 509
Абдурраҳим Муҳаммад - 463
Абдурраҳмон - 667
Абдурраҳмон-усто - 470
Абдурраҳмони Офтобачӣ - 635
Абдурраҳмонхон - 641, 642
Абдусамад - 579
Абрамов - 632
Абрўй - 223, 295
Абубакр - 303
Абулмаҷди Саной, ниг. Саной
Абулмуайяди Балхӣ - 377
Абулфазл Байҳақӣ, ниг. Байҳақӣ
Абулфайзхон - 558, 571, 572, 573
Абулхайрхон - 485, 513
Абулғозӣ - 617
Абулқосим Маҳмуд Замахшарии Хоразмӣ - 438
Абулқосими Қушайрӣ - 439
Абулқосим Ҳакими Самарқандӣ - 378
Абулқосим Ҳасан ибни Аҳмад Унсурӣ Балхӣ, ниг. Унсурӣ
Абулқосими Симҷурӣ - 389
Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ - 377, 383
Абунувос - 375
Абўшакури Балхӣ - 377, 383
Абўалии Балъамӣ, ниг. Балъамӣ
Абўалии Симҷурӣ - 344
Абўалии Чағонӣ - 343
Абўалӣ Муҳаммад Балъамӣ - 377
Абўалӣ Ҳасан ибни Алӣ ибни Исҳоқ, ниг. Низомулмулк
Абўбакр Абулқоҳир ибни Абдурраҳмони Ҷурҷонӣ - 438
Абўбакри Калавӣ - 474
Абўиброҳим Исмоил ибни Нўҳ, ниг. Мунтасир
Абўмуашшар Чаъфар ибни Муҳаммади Балхӣ - 387
Абўмуслим - 324, 327
Абўнастри Утбӣ - 432
Абўнастри Қубовӣ - 387
Абўначм Аҳмади Манучехрӣ - 431
Абўсаид - 485, 486
Абўсаиди Гардизӣ - 377
Абўсаиди Темурӣ - 509
Абўсаиди Хулоқуӣ - 509
Абўсаидхон - 521, 522
Абўумар Минҳочиддини Ҷузҷонӣ - 472
Абўҳотими Варроқ - 367
Абўҷаъфар ал-Мансур - 325, 330
Абўшакури балхӣ - 377, 383
Август - 152
Авлод - 272
Аврангзеб - 553
Авфӣ - 380, 433, 508

Агафий -205
 Азиз-парвоначй - 604
 Айни С. - 4, 5, 9, 382, 601, 679, 680, 700, 716, 718, 719, 720
 Айн-уд-Давлат, ниг. Муҳаммад ибни Наср - 404
 Акбар-(Акбаршо) - 534
 Акимбетов Ш. - 277
 Акимупкин О.Ф. - 502
 Алексей Михайлович - 559
 Алиев И.-43
 Алй - 323
 Алй, қарахонй - 394, 403
 Алй ибни Муҳаммади Бурқай – 335
 Алштегин – 392, 395, 404, 405
 Алингга -250
 Алишер Навоӣ, ниг. Навоӣ
 Аллан Д. -196
 Алмосбек – 657
 Алоуддини Ғурӣ – 398
 Алпарслон – 398, 399
 Алштегин – 343
 Алтекар А.С. - 196
 Алутар – 32, 290, 318
 Альбаум Л.И.– 32, 171, 230, 233, 241, 242
 Альтхайм Ф. – 40, 101, 203, 206, 208, 211
 Амир Муҳаммади Муиззӣ, ниг. Муиззӣ
 Амир Хусрави Деҳлавӣ, ниг. Деҳлавӣ
 Амихромон – 167
 Аммиан Марцелин – 195, 204
 Амминасп -89
 Амр ибни Лайси Саффорӣ – 334, 335, 337, 338
 Амъақи Бухорой – 433
 Анаҳито – 68, 89, 122, 155, 169
 Анбаротун – 718
 Анварӣ –702
 Анварпошпо – 702
 Андалеб – 508
 Андрагор – 107, 108
 Андреев М.С. – 9, 36, 50, 277
 Андрианов Б.В. – 180, 296
 Ансории Ҳиротӣ, ниг. Ансорӣ
 Ансорӣ - 440, 441, 442
 Антимах – 116, 121
 Антиох – 106, 107, 130, 137
 Антиохи II -323
 Антиохи III – 111, 112, 113, 118
 Антиохи Гиеракс – 107
 Ануштегин – 409
 Ан-Ши-гао – 171
 Апама -106
 Аполлодор – 114
 Аполлон – 120
 Аппиан - 106
 Арасту – 388, 441, 442
 Ардавони I – 193
 Ардавони II – 131
 Ардашер – 158
 Ардашери I – 156, 193
 Ардашери II – 89, 94
 Ардашери II Мнемон - -94
 Ардашери III Ох – 94
 Ардвисура Анаҳито, ниг. низ Анаҳито
 Артатр – 137
 Ардетр, ниг. Артатр
 Арриан – 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 185
 Арсак (Арсок) – 108, 109, 110
 Арсокиён –, ниг. низ Ашкониён
 Арсас – 94
 Арслон Тархон – 290
 Арслонхон – 402, 407
 Артабони I - 111
 Артемида – 120, 125
 Арцишевский – -691
 Аршак – 125
 Аршакиҳо – 109, 111
 Арҷосп – 197, 384
 Асади Сомонӣ – 336
 Асад ибни Абдуллоҳ – 319, 336, 376
 Асад ибни Аҳмад – -336
 Асадии Тўсӣ – 381, 433, 436
 Асвар – -251
 Асирӣ – 624, 719
 Аскарров А.– 32
 Аслонов М.– -684
 Аспанаки Девгон – 278
 Ассабол – 229
 Астилҳангис – 167
 Атоҷонтўра – -633
 Атор – 384, 440, 441, 442, 443
 Атурпати Меҳроspандом – 54
 Афина – 120
 Афросиёб, асот.– 81, 230, 630

Ашкониён – 111, 193
 Ашрафӣ М. М.– 502
 Аштархониён – ниг. низ Ҷониён
 Аҳмад, набераи Сомон – 336
 Аҳмад Қарахонӣ – 406
 Аҳмад Темурӣ – 483
 Аҳмад ибни Исмоил – 341
 Аҳмад ибни Муҳаммад ибни
 Арабшоҳ – 503
 Аҳмад ибни Саҳл – 341
 Аҳмад Махдуми Дониш, ниг. До-
 ниш
 Аҳмади Ғазолӣ – 441
 Аҳмадхон (Аҳмадшоҳ) – 572
 Аҳра–Манӣу (Ангро Майну), ниг.
 Аҳриман
 Аҳриман – 68, 285
 Ахурӣ, ниг. Ахура-Маздо
 Ахура Маздо - 36, 65, 66, 67, 68, 69,
 75, 78, 86, 169, 200, 285

 Баг - -284,285
 Бадр Тархон - 319
 Байер Ф.– 108
 Байҳақӣ – 373, 377, 396, 421, 432
 Балозурӣ – 283, 306, 307
 Балъамӣ, вазир – 206, 343, 377, 380,
 382
 Баниҷуриён – 340
 Барранд – 650
 Бармақиҳо – 330, 331
 Барр Л.– 56
 Барроу Т.– -40,41
 Бартольд В. В.– 9, 10, 63, 252, 269,
 281, 283, 310, 345, 346, 416, 417,
 461, 462, 617
 Бахофер – 150
 Башшор ибни Бурда – 375
 Баҳоуддин – -544,595
 Баҳром, ниг. Варахронӣ V.
 Баҳроми I Ғўр – ниг. низ Варахро-
 ни V
 Баҳроми Ҷўбина – 220, 221
 Баҳромшоҳи Ғазнавӣ – 398
 Бедил – 603, 623
 Безносиков А.– 610
 Бейкер В.– 640
 Бейли Г.– 61, 136, 153, 154, 200, 203,
 206

Бектузун – 345
 Бекчурин М.– 588, 594, 606
 Беленицкий А. М. – 227, 230, 257,
 264, 266, 267, 271, 272, 275, 282,
 283, 284, 286, 294
 Беляев Е. А. – 302
 Беневени Ф.– 558, 561, 566
 Бентович И. Б.– 256, 257, 258
 Бенвенист Э.– 44, 56, 167, 277, 278
 Березин И. Н.– 617
 Бернштам А. Н.– 39, 179, 209, 260,
 291, 536
 Беросс – 74, 89
 Берра М.– 118
 Бертельс Е. Э.– 10, 12, 279, 507
 Берунӣ– 155, 169, 212, 277, 280, 281,
 322, 375, 431, 432, 538
 Бесс – 95, 96, 98
 Бехбудӣ М.– 711
 Бехзод – 501, 503
 Бивар А.– 157, 194
 Биной – 547, 548
 Бичурин Н. Я.– 227, 250, 617
 Бобо Кўҳӣ – -440
 Бобочон – -665
 Бобур – 514, 515, 516, 518, 519, 520,
 521, 522
 Богаевский Б. Л.– -26
 Боголюбов М. Н.– 263, 277
 Бойсунқар – 484, 501
 Бокшанин А. Г.– 109,142
 Болдырев А. Н.– -667
 Большаков О. Г.– 406, 418, 419
 Бонгард-Левин Г. М.–
 Бонедорф А. Р.– -638
 Борисов А. Ю.– 281
 Борнс А.- 611
 Боту- -467
 Боязид – 480
 Боязиди Ҷалоир – 462
 Боқимуҳаммад – 552
 Боҳуӣ – 94
 Брагинский И. С.– 12, 617
 Бранденштайн В.– -40,42
 Бринҳандратҳа – 113
 Брыкина Г. А.– 292
 Бубнова М. А.– 349
 Буддо – 155, 279
 Будҳа Пракаш – -196
 Бузрукхоҷа қозӣ – 705
 Бумон – 215

Бунаков Е. В.– 606
 Бурзмехр – 167
 Бурнашев С.– 588, 610
 Буссалъи М.– 242, 274
 Бутенев К.– 613
 Бутинов Н. А.– 19
 Бутомо С. В.– 22
 Буғрохони Қарахонӣ – 344, 402, 471
 Бэрнетт Р. Д.– 84
 Бўбилол – 397
 Бўкарзод – 252
 Бўритегин, ниг. Иброҳим ибни Наср
 Бўя – 365
 Бҳандаркор Д. Р.– 146, 148

Вайу – 35
 Валахш, ниг. Вологеси I
 Валимуҳаммадхон — -552
 Вальтер Рубен – 187
 Варахрони V – 196, 197, 198
 Вароҳран – 157
 Варуна – 36
 Варигин М.– 669
 Варҳуман (Авархумон) – 250, 252
 Василийев А. И.– 262, 263
 Васишка – 147, 156
 Васудева – 146, 147, 148, 149, 156, 174
 Вата – 35
 Вахш, худо – 169
 Ваҳҳобов М. Ғ.– 60, 61
 Вельяминов – Зернов В. В.– 617
 Веселовский Н. И.– 281
 Вивасвонт, асот.– 36
 Виваҳвонт, асот.– 36
 Виденгрэн Г.– 56, 57
 Вима Кадфиз – 146, 147, 148, 152, 155, 156, 174
 Винокурова М. П.– 256
 Виткевич Я - 612
 Витте – 690
 Вишневсая О. А.– 84
 Вишто – 203
 Виштосп – 66, 197, 203, 384
 Возеҳ – 718
 Волков М. Н.– 704
 Вологеси I – 54
 Волский И.– 109

Воробйев – Десятовский В. С.– -41
 Воронина В. Л.– 262, 265, 266, 622
 Восеъ – 667, 668, 669
 Восифй – 495, 516, 520, 546, 547
 Вревский А. Б.– 643
 Вуд – -227
 Ву-ди – -138
 Вэй-цзе – 281
 Вэрэтрагна (Вашпэгн) – 155, 285
 Вяткин В. Л.– 269
 Вғашфарн – 278

Гаевский – -659
 Гайдебуров – 694
 Галеркина О. И.– 502
 Ганковский Ю. В.– 39
 Гардесй (Гардизй) – 377, 432
 Геракл – -120, 150
 Геготеи Милетй – 63
 Гейгер В.– 56, 59, 64, 277
 Гейнс А. К.-590, 602
 Геката – 120
 Гекотей (Гекатей) – 87, 150
 Гелиокл, падари Евкратид – 126
 Гелиокл, писари Евкратид– 136
 Гелиос – -120
 Генрихи IV – -482
 Герай – 143, 174
 Геракл – 120, 150
 Гермей – 150, 151
 Гернгрос – 698
 Геродот (Херодот) - 63, 64, 74, 76, 77, 80, 85, 87, 96, 97, 150, 185
 Герценберг Л. Г.– -34
 Гершевич И.– 56, 57, 60, 65, 167, 293
 Гёбл Р.– 147, 148, 157, 202
 Гёте – 505
 Гибб Ҳ. А. Р. _ 306, 309
 Гилл – 640
 Гинаков – 613
 Гинзбург В. В. – 540
 Гиркод – 137
 Гиршман Р.– 39, 84, 137, 146, 147, 202, 204
 Голявинский – 681
 Горатсий – 142
 Готйо Р.– 277
 Гоффман К.– 55
 Грантовский Э. А.– 12, 39

Гребёнкин А. Д.– 592, 596
 Григорьев В. В. – 127, 617
 Григорьев Г. В.– 140
 Григорьев Н. - 592
 Грумбат– 204
 Гултегин – 312
 Гулханй – 623
 Гумилев Л. Н. – 211, 219, 316
 Гунҳоз –200
 Гурак – 251, 310
 Гурский А. В.– -24
 Гутшмид А.– 213
 Гушнаспич –289
 Гуштосп, ниг. Виштосп
 Гуякхон –452, 457
 Гҳошак – 171

Фазанхон - 464, 466.
 Фазнавнён - 344, 364, 380, 389-404,
 416, 417, 421, 430, 432.
 Фиёсиддин - 482.
 Фиёсиддин Муҳаммади Фурй - 398.
 Фуломов Я. Ф. - 269.
 Фурак - 310, 311, 312, 317.
 Фуриён - 398.

Давидович Е. А.– 12, 143, 144, 153,
 291, 418, 489, 537
 Давлатшоҳ – 484, 487, 488, 508
 Далский А. Н.– -24
 Данилевский Г.–253
 Дармстетер Ж.– 56
 Дарғмон – 89
 Датои – 249
 Дақиқй – 380, 384
 Деваштич, ниг. Дивоштак
 Демезон П. И.– -608
 Деметра – 120
 Деметрий – 113, 114, 115, 126
 Демодам – -106
 Демокрит– 87
 Денике Б. П.– -355,497,498,500,622
 Денкарт– -54,333
 Деннет–-632
 Деҳлавй – 440, 444,470, 471, 503,
 508
 Дибвойс Н.– 109
 Дивастй, ниг. Дивоштак
 Диваштич, ниг. Дивоштак

Дивоштак– 251, 264, 296, 310, 312,
 317, 318, 371, 374
 Дилшод – 582, 624, 718
 Диноварй – 196, 217, 324
 Динмуҳаммад – 552
 Диогени Лаэртй – -89
 Донилевский Г. - 613, 628
 Диодор - 64, 95, 101
 Диодоти I – 107, 108, 109, 110, 116,
 121
 Диодоти II – 109, 110, 121
 Дионисий – -124
 Диоскура – 120
 Дидоршин – 78
 Дола -222
 Дониёлбй – 573, 574, 575, 576, 605
 Дониш – 12,562, 574, 583, 596, 624,
 630, 682, 717, 718, 720
 Донй – 147, 148
 Дорои I - 56, 57, 75, 77, 78, 79, 89, 94
 Дорои III Қудумов– 94, 95
 Дрягин – -697
 Дукчй эшон– 663, 664
 Дун Дин – 141
 Дуғдова – 65
 Дьяконов И. М.– 39, 48, 53, 57, 61,
 62, 124, 142, 187, 188
 Дьяконов М. М.– 77, 83, 124, 173,
 271, 274
 Дэси, асот.– 280
 Дюранд – 643
 Дюшен-Гюймен Ж.– 56
 Дҳармамитра – 171

Евкратиди Кабир – 114, 115, 116,
 117, 120, 121, 136, 143, 174
 Евтидем –110, 111, 112, 113, 116,
 121, 126, 136
 Егише Вардапет – 197, 198
 Еноки К.– 134, 196, 206, 209
 Ефремов Ф.– 597

Ёвмон – 167
 Ёрбе – 554
 Ёқубов Ю.– 270
 Ёқут– 248, 399, 432

Жоравко – Бокорский Б. Н. – 677

Заднепровский Ю. А. – 39

Зайниддин Исмоили Чурчонӣ – 438

Залеман К. – 277

Заратуштра, ниг. Зардушт

Зарвона – 285

Зардушт – 55, 56, 57, 58, 60, 65, 66, 67, 86, 203, 204, 283

Заррина – 86, 87, 272

Захау Э. – 224

Заҳирии Самарқандӣ – 437

Заҳҳок, асот. – 288, 385

Зевс – 120

Зеймал Е.В. – 147, 148, 151, 153, 156, 231

Зимарх – 220

Зограф А.Н. – 143

Зокиров Ч. – 703, 705, 713

Зол - 385

Зороастр, ниг. Зардушт

Зоҳидов П.Ш. - 622

Ибн ал-Асир (Ибни Асир) – 450

Ибн ал-Муқаффаъ – 370, 375

Ибн ан-Надим – 382, 402

Ибни Батута – 469

Ибни Мисковайҳ – 338

Ибни Муфарриғ – 375

Ибни Русто – 725

Ибни Сино – 322, 375, 379, 388, 431, 438, 440, 441, 442, 717

Ибни Фазлон (Ибни Фадлон) – 358, 360

Ибни Фақеҳ – 725

Ибни Хазм – 402

Ибни Хурдодбех – 375

Ибни Қутайба – 387

Ибни Хавқал – 313, 348, 353, 359

Иброҳим, султон – 482

Иброҳим атолиқ – 562

Иброҳим ибни Аҳмад – 343

Иброҳим ибни Муҳаммад – 323

Иброҳим ибни Наср – 405

Иброҳим Тамғочхон – 405, 406, 407, 418, 426

Иброҳим Аббос – 325

Иброҳимсултон – 482

Иванитский Й.И. - 703

Иванов А. А. – 502

Иванов В.В. – 134, 154

Иванов И.К. – 18

Иванов П.П. – 10, 605

Игнатйев А. – 614, 627, 628

Идрисбой – 600

Иешу Стилиит – 723

Изволский – 698

Илёс, набераи Сомон – 336

Илёсхоҷа – 474

Илйин Г.Ф. – 38, 41, 47, 78, 158

Илминский Н.И. – 617

Имомқулихон – 552, 568

Иналхоқон – 310, 313

Инголт Г. – 175

Индра – 66

Иностранцев К.И. – 44, 209, 224, 282

Иоани Антиохий – 131,

Ионов М. – 643

Ирсии Ҳисорӣ – 624

Исидори Хараксӣ – 113

Искандар – 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 103, 104, 106, 524

Искандари Зулқарнайн, ниг. Искандари Мақдунӣ

Искандари Мақдунӣ – 11, 84, 87, 88, 93, 98, 121, 128, 185, 282, 385, 503

Исломов У. – 31

Исмоил, писари Сабуктегин – 391

Исмоил, имом – 400

Исмоили I (Исмоили Сафавӣ) – 502, 518, 519, 550

Исмоил (Исмоил ибни Аҳмад)-и Сомонӣ – 336-338, 339, 358, 363, 367, 397

Исо Махдуми Бухорой – 718

Истам - 215

Истахрӣ – 313, 347, 353, 358, 359

Исфандиёр – 334

Исфизорӣ – 509

Исфандиёр – 385

Исҳоқ ибни Аҳмад – 364

Исҳоқов А. – 268, 276

Итина М.А. – 30, 39

Йама, асот. – 36

Йеттмар К. – 40

Йима, асот. – 35

Кабакхон – 460, 462, 464
 Кабанов С.К. – 270
 Кабо В.Р. – 19
 Кадфизи I – 146, 147, 150, 151, 152
 Кадфизи II – 151, 152, 153
 Кайхусрав, хонадони қадими тоҷикон – 462
 Кайқубодшоҳ – 119, 120, 143, 211, 213, 214
 Каллисфен - 102
 Камбучиё – 77
 Камерон Ч. – 39
 Камоли Хучандӣ – 504, 505, 508
 Камолиддин Ҳусайнӣ – 508
 Канишқа (Канишқаи I) – 145, 146, 147, 148, 149, 153, 154, 155, 156, 167, 168, 173, 174, 186
 Канишқаи II – 148
 Каннингем А. – 84, 145, 157
 Кан-Ян-тян – 261
 Карлгрен Б. – 149
 Карли VI – 482
 Кармишева Б.Ч. – 541
 Карпини, Плано – 467, 538
 Катулф – 219
 Кауфман К.П. – 631, 633, 634, 637, 693, 706
 Квинт Куртсий Руф – 81, 83, 85, 96, 97, 98, 100, 101, 185
 Кенагасхоним – 580
 Кениг Ф. – 39
 Кидара, ниг. Сидоло
 Кидориён - 194, 195
 Киотсзюкю – 145, 149, 152
 Киплинг – 178
 Клавдий – 151
 Клавихо – 478, 481, 497
 Клейтон - 640
 Клима О. – 211, 212
 Климчитский С.И. – 277
 Кляшторный С.Г. – 313
 Кова – 288, 546
 Коваи Виштосп – 204
 Коковтсев – 698
 Кол Е.Ф. – 277
 Комаров А.В. – 27, 641
 Кондратович – 697
 Конолли – 613

Конов С. – 146, 147
 Коробкова Г.Ф. – 22, 23
 Косвен М.О. – 59
 Коссович К. – 55
 Костенко Л.Ф. – 638
 Кофизод – 123
 Кошеленко Г.А. – 124
 Кошиф – 624
 Красс – 141, 142
 Краузе Е.М. – 673
 Крачковская В.А. – 263
 Крачковский И.Ю. – 263, 264, 310
 Кречмер Б. – 40
 Кристенсен А. – 213
 Ксанф – 89
 Ксенофонт – 97
 Ктесий – 64, 74, 87, 89
 Кувабара – 132
 Кужула Кадфиз – 146, 147, 148, 150
 Кужула Кара Кадфиз, ниг. Кадфизи I
 Кузгашка – 167
 Кузмина Е.Е. – 39, 84
 Кумарасвали А.А. – 175
 Кун А.Л. – 277
 Кунҳо – 199
 Куропаткин А.М. – 706, 710, 714
 Курсул – 317
 Куруш (Куруши II) – 64, 73, 74, 75, 76, 77
 Курчи – 285
 Куфтин Б.А. – 27
 Кучлук – 415
 Кушониён – 130, 136, 144-175, 185, 186, 195, 196, 197, 198
 Кўчкунчихон – 521, 522, 531, 534
 Қадархон - 413.
 Қазаған - 462
 Қазанхон - 462.
 Қарахитойҳо - 407, 408, 409, 410, 412, 413, 414, 415, 446.
 Қарахониён (Қарахониҳо) - 342, 344, 345, 362, 389-391, 402-408, 414, 416, 417, 418, 419, 421, 426, 430, 433, 535, 573.
 Қарақуёнлу - 482.
 Қарзанч - 317.
 Қаро-Чурин Турк - 223.
 Қатрон - 378

Қилич Тамғочхон - 433.
 Қобус ибни Вушмгир - 378, 431.
 Қодирхони Қарахонӣ - 394.
 Қозизодаи Румӣ - 485.
 Қориев М. - 711.
 Қосим Али, наққош - 503.
 Қотулф-216
 Қубилойхон - 467.
 Қутайба ибни Муслим - 229, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315.
 Қутайба ибни Туғшода - 325.
 Қутбиддин Маҳмуди Фурӣ - 398.
 Қутбиддин Муҳаммад ибни Ануштегин - 409.

 Лаодик – 115
 Лаошан – 131
 Лафарг П.– 684
 Лев Д.Н.– 18
 Леман А.– 613
 Ленин В.И.– 9, 19, 177, 183, 440, 590, 607, 619, 628, 641, 647, 650, 676, 682, 683, 684, 686, 709, 714, 716
 Лерх И.П.–259, 617
 Лессар М. П.– 660, 661
 Лессепс Ф.– 650
 Либкнехт К.– 684
 Лившице В.А.– 53, 61, 123, 124, 142, 166, 167, 185, 186, 207, 230, 263, 289, 293
 Ликошин Н.С.- 704, 705, 706, 707
 Лилиентал – 667
 Лисипп– 121, 122
 Лиситсина Г.Н.–26
 Литвинский Б.А.– 12, 27, 32, 49, 106, 138, 143, 173, 181, 209, 240, 242, 243, 313, 537
 Логофет Д.Н.– 669, 694, 696, 697
 Ломакин Н.– 640
 Ломоносов М.В.– 350
 Лохвизен де Леев – 147, 152, 175
 Лохурӣ А.Н.– 113, 114, 120
 Луконин В.Г.– 148, 156, 157
 Лундин А.Г.– 303
 Лутфӣ – 539
 Люксембург Р.– 684
 Лютиш – 697

Маар Уммо – 157, 173
 Мавдуд – 396
 Мавлоно Хурдаки Бухорой – 474
 Мавлонозода – 474, 476, 478
 Маздак – 212, 214, 326
 Мак –Грегор Ч. – 640
 Макдоналд Г. – 108
 Макдоуэлл Д.– 152
 Макнуна – 623
 Малик Санҷар – 412,413,414
 Маликшоҳи Салҷуқӣ – 399, 409, 441, 450
 Маллиитский Н.Г.– 277
 Мамадниёзов Э. – 613
 Мамадқосимов Ҳ.М.– 611
 Мамай – 479
 Мангуқоон – 455, 456, 457, 467
 Манделштам А.М.– 39, 217
 Мансури Ҳаллоҷ – 333, 438
 Мансур ибни Исҳоқ – 341
 Мансур ибни Нўҳи Сомонӣ – 343, 345, 377, 378
 Манғития – 573, 597
 Мао (Маҳо), асот.– 169
 Маодун (Модэ) – 131
 Марвони II (Марвон ибни Муҳаммад) – 323, 324
 Мардонӣ – 88
 Мардук, асот.–87
 Марик А.– 167
 Маркварт И.– 44, 56, 63, 64, 133, 134, 150, 197, 201, 203, 221, 224, 227, 228, 230
 Маркс К.– 8, 9, 62, 182, 183, 189, 422, 445, 451, 481, 591, 593, 603, 614, 645, 646, 647
 Мармар – 86
 Марушенко А.А.– 277
 Марч В.– 640
 Маршак Б. И.– 284
 Маршалл Д.– 147, 175
 Массон В.М.– 22, 27, 28, 39, 106, 150
 Массон М.Е – 151, 179, 236, 379, 460
 Масъуд ибни Аҳмад – 425
 Масъудбек – 455, 456, 458, 463, 446
 Масъуди Саъди Салмон – 433, 436
 Масъуди III – 428,429

Масъуди Фазнавӣ – 393, 394, 396,
 404, 405, 426, 428, 433, 434, 460
 Масъудӣ – 218, 249
 Маҳдумқули – 508
 Махмур – 624
 Матсиевский – 693
 Машарифов Д.– 705
 Маъдан – 624
 Маъмун, халифа – 331
 Маъмуни Сонӣ (Маъмуни Хо-
 размшоҳ) – 392
 Мақдисӣ (Муқаддасӣ) – 347, 370,
 372
 Маҳадева – 171
 Маҳдӣ – 326, 328, 330
 Маҳмуд, писари Сабуктегин, ниг.
 Маҳмуди Фазнавӣ
 Маҳмудбӣ – 554, 562
 Маҳмуди Музаҳҳиб – 546
 Маҳмуди Торобӣ – 454, 455
 Маҳмуди Ялавоч – 446, 452, 455
 Маҳмуди Фазнавӣ – 344, 345-378,
 386, 389, 390, 391, 394, 404, 416,
 420, 426, 430, 431, 432, 433, 442
 Маҳмуди Қарахонӣ – 407, 408
 Маҳмуди Кошғарӣ – 260
 Маҳмудов Н.– 487, 490, 492
 Маҳмудхон – 578
 Маҷдуддин Муҳаммад ибни Аднон
 – 433
 Маҷлисов О. – 666
 Маҷумдар Р. – 147, 201
 Меванча – 167
 Мейе А – 55
 Мейендорф Г.– 577, 584, 588, 590,
 610
 Мейер Эд.– 57
 Меликишвили Г.А.– 39
 Менандр – 113, 116, 117, 210, 216,
 218
 Менчен-Хелфен – 203
 Меҳрлоди II Кабир – 131
 Меҳримон – 167
 Милдендорф А.Ф.– 586
 Миллер – 715
 Мирабдулкарим Бухорӣ – 584
 Мираки Наққош – 501
 Миралибой Хўқандӣ – 596
 Мирзо Абдулазими Сомӣ – 571
 Мирзобаҳодурхон – 652
 Мирзоев А.М. - 12

Мирзомуҳаммадсодиқи Муншӣ –
 624
 Мирзонуруллобек – 657
 Мирзошамси Бухорӣ – 576, 727
 Мириззатулло – 578
 Миркомилбой – 665, 702
 Мирмурод – 658
 Мирмуҳаммадамини Бухорӣ –
 555, 556, 557, 563, 570
 Мирмуҳаммадшоҳ – 578
 Миробидов М.– 705
 Мироншоҳ – 482, 485
 Мирфозилов М.– 705
 Мирхонд – 393, 476, 509
 Митра – 35, 58, 60, 65, 68, 86, 89,
 125, 155, 169, 285
 Митридоти I – 114, 115, 116
 Мишенко — 632
 Михирақул - 201
 Михро, ниг. Митра
 Моисей Хоренский – 723
 Монияҳ – 218, 219, 220
 Монӣ – 73, 156, 172, 173
 Моравиён – 113
 Моравчик Г.– 217
 Моргенстйерне Г.– 203
 Морозов М.В.– 685, 687, 689, 692
 Моҳиён – 251, 253, 296
 Моҳэду-тутун (Баҳодур ғудун) –
 313
 Моҷо (Қалаганхоқон) – 216
 Муваффақи Ҳирави – 377
 Музаффар - 580, 597, 629, 630, 631,
 632, 636, 637, 638, 639, 661, 668
 Муизӣ – 380, 433, 436
 Муиниддин Муҳаммади Исфизорӣ
 – 509
 Муинӣ – 727
 Муинов М.– 705
 Мулло Абдуллаҳмон - 277
 Мулло Ибодуллоҳ – 727
 Мулло Исо-авлиё – 635
 Мулло Муҳаммад – 727
 Мулло Нафас – 508
 Мулло Ниёз Муҳаммад - 624
 Мулло Фозилҷон – 600
 Муллоаҳмадбий – 694
 Муллобой – 652
 Муллообиди Мумтоз – 568
 Муллошариф мирохур – 665

Мултон Ҷ.– 55
 Мунавварқорӣ – 701, 711
 Мунтасир – 389, 390
 Муоз ибни Муслим – 328, 329
 Муркрофт В.– 611
 Муродбахш – 553
 Мусайяб ибни Зуҳайр – 329
 Мухторов А.– 12, 421, 582
 Мушкетов И.В.– 616
 Мушфиқӣ – 549
 Муғия - 139
 Муқаннаъ – 267, 325-330, 365
 Муқаффаъ, ниг. Ибни Муқаффаъ
 Муқимӣ – 718
 Муқтадир – 360
 Муҳаллаб – 306
 Муҳаммад, пайғамбар – 66, 303, 329, 411
 Муҳаммад, султон – 482
 Муҳаммад Авфӣ, ниг. Авфӣ - 471, 508
 Муҳаммад Буғрохон – 404
 Муҳаммад Давлатбӣ – 596
 Муҳаммад ибни Абдулвоҳиди Ҳиротӣ – 425
 Муҳаммад ибни Аҳмад – 413
 Муҳаммад ибни Баис – 375
 Муҳаммад ибни Валӣ – 726
 Муҳаммад ибни Восиф – 376
 Муҳаммад ибни Наср – 404
 Муҳаммад ибни Нўҳ – 336
 Муҳаммад ибни Тоҳир – 334
 Муҳаммад ибни Фазл – 372
 Муҳаммад ибни Ховандшоҳ, ниг. Мирхонд - 509
 Муҳаммад ибни Қайси Розӣ – 472
 Муҳаммад Иброҳим – 551
 Муҳаммад Раҳимбӣ - 562, 572, 573, 578, 592
 Муҳаммад Фаноро – 605
 Муҳаммад Чехраи Муҳосин – 546
 Муҳаммад Ҳаётхон – 573
 Муҳаммад Ҳакимхон – 624
 Муҳаммадалӣ (Мадалӣ) – 581, 611
 Муҳаммадалӣ, ниг. Дукчӣ эшон
 Муҳаммадамин – 574
 Муҳаммадвафоӣ Карминағӣ – 571, 624
 Муҳаммадонӣёлбӣ – 572
 Муҳаммади Бағдодӣ – 419

Муҳаммади Сониӣ Арслонхон – 407
 Муҳаммади Хоразмшоҳ (Муҳаммад ибни Тақеш) – 412, 413, 414, 415, 416, 445, 446, 447, 448, 450, 472
 Муҳаммади Шабонкорай – 391
 Муҳаммади Шайбонихон – ниг. Шайбонихон
 Муҳаммади Ғазолӣ – 439, 441, 657
 Муҳаммадмуродбӣ – 657
 Муҳаммадмуроди Самарқандӣ – 546
 Муҳаммадназирбек – 666
 Муҳаммад Раҳим II – 633
 Муҳаммадсултон – 482, 551
 Муҳаммадйосуф – 610
 Муҳаммадйосуфи Муншӣ – 570
 Муҳаммадйақуб – 578, 624
 Муҳаммадҳаким – 572
 Муҳаммадҳакимбӣ – 558, 572
 Мучрим – 624
 Мишенков Д.К.– 632
 Мўсо ибни Абдуллоҳ – 307
 Мўъминбоев М.– 702
 Мўъминҷонов А.– 610
 Мўътасим – 331, 346
 Мўҳон – 215
 Мўҳсин – 509

 Навой – 444, 501, 507, 508, 547, 548, 549
 Наврўз-Аҳмадхон – 523, 524
 Нағасена – 117
 ан-Надим – 383, 402
 Надир девонбегӣ - 567
 Назаров Ф.– 610
 Найзахоҷинов – 611
 Наливкин В.П.– 581
 Нана (Нанайя) – 125, 169, 272, 285
 Нанидод – 167
 Нан-доу-ми – 140
 Нарайн А.К.– 108, 129, 135, 147, 150, 151
 Наршахӣ – 223, 224, 279, 281, 282, 283, 295, 306, 309, 327, 329, 337, 338, 339, 354, 358, 361, 365, 366, 367, 671, 375, 378, 387
 Насавӣ – 725

Наср ибни Алӣ – 404
 Насри I ибни Аҳмад - 337, 363
 Насри II ибни Аҳмади Сомонӣ – 341, 382, 383
 Насри III ибни Абдулмалики Сомонӣ – 343
 Наср ибни Сайёр – 320, 324, 325
 Насри Илоқхон (Илекхон) – 345, 389, 390
 Насриддин – 635
 Насри Ғазнавӣ – 431
 Насрулло – 578, 579, 580, 581, 589, 597, 613, 624, 627
 Нахшабӣ – 342
 Начмиддинхоҷа - 469
 Неболсин П.И.– 590, 592, 607, 608, 614
 Негри А.Ф.– 610
 Неразик Е.Е.– 198, 209, 296
 Несмеянов С.А.– 18
 Нестурх М.Ф.– 15
 Нёматов Н.Н.– 288
 Нёматшайхов О. - 705
 Нёлдеке Т.– 213, 217
 Ниёзалӣ – 576, 578
 Ниёзқул – 620
 Низомиддини Шомӣ – 503
 Низомии Арӯзии Самарқандӣ – 437
 Низомии Ғанҷавӣ – 440, 442, 443, 471, 506, 507
 Низомулмулк – 397, 398, 399, 400, 401, 402, 417, 437, 441
 Ника- 120, 143
 Никифоров П.– 613, 627
 Николаи Димишқӣ – 74
 Николаи II - 644
 Никонов А.А.– 18
 Нилсен В.А.- 242
 Нино – 64
 Нисорӣ – 547
 Нишопурӣ – 223
 Новиков – 673
 Нодирадзе Л.И.– 303
 Нодирмуҳаммадхон – 553
 Нодиршоҳи Афшор – 571, 572
 Нозим – 701
 Норбӯта – 574, 624
 Носир, халифа – 411
 Носири Бухорой – 505

Носири Хусрав – 380, 433, 434
 Ноқанзоқ – 167
 Нуриддин – 482
 Нэпир – 640
 Нюберг Ҷ.– 55, 56
 Нўшофарин – 261
 Нўҳ ибни Наср – 342, 343, 383
 Нўҳи I Сомонӣ – 336
 Нўҳи II ибни Мансури Сомонӣ – 343, 344, 345, 384, 391

Обручев Н.Н.– 662
 Овсяников Н.А.– 673
 Огибенин Б.Л.– 36
 Окладников А.П.– 15, 20, 22
 Олимбек – 727
 Олимхон– хони Хўқанд - 580, 581
 Олимҷонов К.– 705
 Оллоҳбердӣ – 560
 Оллоҳёрбӣ – 560
 Оллоҳқулихон – 613
 Олмстад – 94
 Олтунтош – 394, 416
 Олденбург С.Ф.– 177, 178, 262
 Оранский И.М.– 12
 Орифи Озарӣ – 484
 Ороди II – 141, 142
 Оромоздо – . ниг. низ Аҳурамаздо
 Оросий – 115
 Остонақулбӣ – 636
 Отаниёз Хоҷараис - 613
 Отсизи Хоразмшоҳ – 408, 437
 Охшо (Оахшо) – 169
 Ошанин В.Ф.– 638
 Ошанин Л.В.– 369, 540

Пазухин В.– 559, 560, 561
 Пален – 653
 Пармуда (Елтегин) – 220
 Пахомов М. М.– 18
 Пашино П.И.– 592
 Пелйо П.– 149
 Периханян А.Г.– 37, 54, 60, 123
 Перовский В.– 612, 627
 Петеч Л.– 150
 Петрова – 673
 Петрушевский И.П.– 302, 455, 464, 466, 477
 Пешерева Е.М.– 277

Пигулевская Н.В. – 219, 303
 Пиримқулов – 691
 Пирмуҳаммад, набераи Темур – 482
 Пирмуҳаммадхони I – 523, 524
 Пирмуҳаммадхони II – 551
 Пирузи I – 157, 198, 199, 200, 202
 Писарчик А.К. – 622
 Пичугин Ф. – 615
 Платон – 115
 Плиний – 75, 83, 85, 106, 165
 Плутарх – 89, 97, 116, 142
 Позняков П.В. – 685, 692
 Покор – 142
 Покотило – 660
 Полибий – 110, 112, 113
 Полиен – 78, 79, 85
 Полторатский П.Г. – 715
 Помпелли Р. – 27
 Посейдон – 120
 Поспелов М. – 610
 Потанин – 590, 610
 Поурушаспа – 65
 Приски Панй – 195, 199
 Притсак – 403, 405
 Прокопи Кесарй – 199, 205, 207, 210
 Птолемей – 134, 182
 Пугаченкова Г.А. – 151, 242
 Пуллейблэнк Э. – 133, 134, 149, 208, 260
 Пурй Б.Н. – 149
 Пянков И.В. – 56, 63, 64, 76, 77, 82, 98, 102
 Пясковский А.В. – 688
 Пўлотбек – 635
 Пўлодй А. – 261, 262
 Радлов В. – 588, 595
 Райҳона – 432
 Рамтиш – 278
 Ранов В.А. – 12, 17
 Ранович А.Б. – 106, 116
 Раппопорт Ю.А. – 281
 Рапсон – 150
 Рашидаддин, Фазлуллоҳ – 472
 Рашидаддини Ватвот – 437
 Рашидии Самарқандй – 433
 Раҳимбек (Раҳимбй) – 592
 Раҳимбоев Абдулқодир – 703, 713
 Раҳимшо – 637, 637

Раҳимқул – 613
 Раҳмонбердй – 579
 Раҳмонқулибек – 639
 Раҳмонқулҳочй – 665
 Ремпел Л.И. – 662
 Рерих Ю.Н. – 134
 ле Риде – 109
 Рихтер – 697
 Робиаи Балхй – 384
 Розен В.Р. – 345
 Розенфилд – 151
 ар-Розй – 383
 Романи IV Диоген – 399
 Романовский Д.И. – 629, 630
 Ромодин В.А. – 12
 Роулэнд Б. – 175
 Рофеъ ибни Лайс – 330
 Рубах И.Б. – 704, 708
 Рудоба – 385
 Руксона (Рухшонак) – 102
 Румй – 440, 470
 Румянцев И. – 690
 Рустам, афсонавй – 69, 272, 279, 385
 Рўдакй – 376, 377, 381, 382, 383, 436

Сабол – 306, 307
 Сабуктегин – 344, 345, 391, 417
 Савдо – 718
 Сазонов – 698
 Саид ал-Ҳарошй – 317
 Саид Алоулмулки Тирмизй – 415
 Саид ибни Усмон – 306, 307
 Саид-мингбошй – 666
 Саид Муҳаммадаминшо – 637, 638
 Саид Нафисй – 382
 Саидниёз – 637
 Саидов М. – 613
 Сайидои Насафй – 562, 563, 568, 569, 570
 Сайфиддини Бохарзй – 463, 469
 Сайфй – 508
 Сайфулмулуков И. – 717
 Сакандар (Искандари Мақдунй) ниг. Искандари Мақдунй
 Сакиёт – 89
 Салм ибни Зиёд – 307
 Салчуқиён (Салчуқиҳо) – 362, 380, 394, 396, 398, 399, 400, 402, 409, 416, 421, 434, 437, 441
 Самадрагунта – 196

Самойлов Б. – 684
 Самсонов – 699
 Самъонй (Сомонй) – 382
 Саной – 440, 441, 442, 443
 Санҷар, ҳунарманд, ниг. Малик
 Санҷар
 Санҷари Салҷуқӣ – 399, 401, 407,
 408, 409, 410, 412, 436, 545
 Саолибӣ – 375
 Сарахон – 636, 637
 Сарианиди В.И. – 29, 158
 Саркор Д. – 150
 Сарнатҳа – 186
 Сатибарзан – 95, 96
 Сафавиён – 518, 533, 548, 551
 Сафиуддини Исҳоқ – 518
 Саффорӣён (Саффорӣҳо) – 333,
 338, 373, 376
 Сахаров – 690
 Саъдӣ – 383, 470, 471, 506
 Саъдуддин Масъуд ибни Умари
 Тафтазонӣ – 503
 Саҳбо – 719
 Себеос – 221
 Селевки I – 106, 107
 Селевки II – 107, 110
 Селевкиён (Селевкиҳо) – 106, 107,
 108, 110, 111, 112, 115, 116, 130,
 137
 Семёнов А.А. – 9, 10, 572, 577, 578,
 580, 601
 Сенковский О.И. – 617
 Сеннер Р. – 56
 Сиверс Н.И. – 705
 Сиддиқмуҳаммад – 553
 Сидоло – 158, 195
 Сиёвуш, асот. – 272, 279, 281, 282
 Симонетта А. – 150, 151
 Сиезибур – 216
 Симбат Бағратунӣ – 221, 222
 Симонетта А. – 150, 151
 Симҷуриҳо – 362, 364
 Сирочиддинхон – 638
 Сисимитр – 102
 Сиярқутғенӣ – 463, 467
 Скандаргута – 201
 Скобелев М.Д. – 638, 640, 641, 650
 Сқунҳа – 78
 Слосак – 123, 125
 Смирнов Н.А. – 303
 Смирнова О.И. – 230, 250, 263, 303

Снесарев А.Е. – 670
 Собири Тирмизӣ – 433, 436, 437
 Соболев Л.Н. – 632
 Совашоҳ – 220
 Содикбеки афшор – 502
 Солех Олимбой – 666
 Сомӣ – 571, 578, 637
 Сомон – 336
 Сомониён – 330, 331, 350, 356, 357,
 358, 359, 362, 363, 364, 365, 367,
 368, 373, 375, 376, 377, 381, 385,
 386, 417, 418, 419, 420, 421, 431,
 435, 437
 Сон Юн – 210, 211, 225, 231, 232
 Сосониён – 54, 55, 58, 148, 154, 156,
 157, 158, 168, 179, 187, 193, 197,
 202, 207, 217, 218, 220, 221, 222,
 304, 315, 325, 339, 359, 379
 Соғасен – 113
 Спаргапис – 76
 Спитаман (Спитамана) – 65, 98, 99,
 100, 101, 102, 106, 185
 Спитамен, ниг. Спитаман –
 Ставиский Б.Я. – 265, 270, 281
 Стеткевич – 639
 Стовба – 700
 Стоддарт – 613
 Столипин – 698, 699
 Страбон – 77, 81, 82, 96, 108, 109,
 113, 114, 117, 132
 Стриангей – 86, 87
 Струве В.В. – 56, 178
 Суботич Д.И. – 692
 Субҳогонасон – 113
 Субҳонқулихон – 553, 554, 555, 559,
 562, 568, 569
 Судшан – 278, 279, 286
 Суй, сулона – 261
 Султон Алӣ – 514
 Султон Маҳмудхон – 478
 Султон Муродбек – 635
 Султон Саид – 549
 Султоншоҳ – 410, 411
 Султон Ҳусайн – ниг. Ҳусайн
 Бойқаро
 Султон Ҳусайн ибни Мансур ибни
 Бойқаро, ниг. Султон Ҳусайн
 Сумбоди Муғ – 325, 326
 Сурен – 185
 Суруна – 142, 142
 Сухарева О.А. – 588, 589, 594

Сухомлинов – 698
 Суюрғотмиш – 478, 482
 Сўзани Самарқандӣ – 433
 Сюан-Сзан - 154, 201, 207, 209, 210, 226, 228, 236, 247, 248, 276, 280, 286, 290, 294, 371

 Табарӣ – 156, 157, 196, 197, 212, 217, 229, 282, 283, 306, 308, 310, 318, 338, 375, 377
 Таваккалхон – 551
 Тайшепи – 249
 Талъатпошпо – 700
 Талҳаи Тоҳирӣ – 333
 Тамғочхон Бугрохон – 405
 Тарағай – 473
 Тармаширин – 460, 461, 462
 Тарн В.В. - 105, 108, 110, 112, 114, 128, 129, 150
 Тарумана – 20
 Тархун – 309, 310
 Таҳмина – 272
 Тедеско П. – 55
 Текеш – 410, 411, 419, 538
 Телятников Д. – 610
 Темур – 11, 461, 473-482, 484-504, 513, 514, 567
 Темур-Аҳмад – 523, 524
 Темирийён – 440, 473-482, 484-504, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 526, 547, 548
 Темирийёни Ҳинд – 514, 533
 Темурмалик – 448, 449, 450
 Тер-Акопян Н.Б. – 19
 Тереножкин А.И. – 268, 269
 Тиберий – 151
 Тизенгаузен В.Г. – 617
 Тиллоҳочӣ – 665
 Тиридоти – 109, 110, 111, 123
 Тичо (Тиш) – 250, 307
 Тиши Якчапма – 330
 Тиш Трийа (Тиш) – 285
 Толстов С.П. - 39, 44, 56, 63, 133, 134, 135, 139, 178, 179, 180, 210, 224, 296, 297, 302
 Томас Э. - 145
 Томашек В. - 247, 249
 Томирис - 76
 Топоров В.Н. - 34, 40

Тоҳир (Тоҳир ибни Ҳусайн) - 331, 332
 Тоҳири II - 333
 Тоҳирийён (Тоҳириҳо) - 331-333, 358, 361, 365, 373, 376
 Тоҷиддин - 560
 Требек Ч. - 611
 Тревер К.В. - 117, 121, 198
 Трог Помпей - 74, 76, 132, 133
 Тувахон - 459
 Тулуй - 447, 450, 452
 Туншаху - 222, 229
 Тури Фрастак (Афросиёб) , ниг. низ Афросиёб
 Турконхотун - 445
 Тўхтамиш - 479, 505, 567
 Тучков - 710
 Туғлуқ Темур - 473
 Туғоншоҳ - 419
 Туғрал - 624
 Туғралбеки Салҷуқӣ - 395, 398, 411
 Туғрали Сонӣ - 411
 Тўганхон - 403

 Убайдуллохон - 519, 521, 522, 547, 554, 555, 556, 557, 558, 563, 564, 566, 568
 Убайдуллоҳ ибни Зиёд - 306
 Уксорт - 102, 103
 Улуғбек - 482, 484, 487, 488, 493, 501, 506, 566, 567
 Улуғбек, беки Деҳнав - 636
 Умавиҳо - 322, 323, 324, 325, 327, 329
 Умар - 303, 578
 Умар ибни Абдулазиз - 316
 Умар ибни Фазл - 425
 Умарбӣ - 576
 Умари Хайём - 380, 383, 433, 435, 436, 717
 Умархон - 578, 581, 623
 Умаршайх - 482
 Умняков И.И. - 134
 Унсурий - 380, 431
 Уокер Д. - 259
 Усмон (Усмон ибни Иброҳим) - 413
 Устимович 705
 Усто Абдулло - 546

Устод Сис - 326
Утбй - 437
Уэтхайд Р. - 113

Ўткан-562
Ўқтой (Угедей) - 447, 450, 452, 457.

Фавст Бузанд - 195
Фазлуллоҳи Рӯзбеҳхон - 550
Файлақуси II - 93
Фаридаддини Аттор - ниг. Аттор
Фарнарч - 289
Фарозмон - 103
Фарр, асот. - 155, 169
Фарро - 155, 169
Фаррухй - 380, 431
Фарҳоди II - 130
Фасмер Р. - 405
Фатуфарн - 312, 313
Фахриддин Муҳаммад ибни Умари
Розй - 438
Фахриддини Гургонй - 433, 436
Федченко А. П. - 632
Феофани Византй - 210
Фергюссон Д. - 145
Филон - 89
Фирдавсй - 89, 197, 212, 377, 380,
381, 383, 384-386, 436, 484, 546
Фитрат А. - 711
Фитрати Зардўзи Самарқандй - 568
Флор - 165, 558
Фоиқ - 344, 345
Форобй - 322, 387, 441, 442, 507
Фотима - 323
Фотимийн (Фотимиҳо) - 342, 343
Фраат - 125
Фрад - 87
Фрай Р. - 259
Фраке О. - 133
Фрейман А. А. - 262, 263
Френ Х. Д. - 617
Фузулй - 508
Фурқат - 518
Фухуман, ниг. Вархуман
Фуше А. - 175

Халилсултон - 482

Халоун Г. - 132, 133
Хамук - 223
Хамулй - 624
Хан - 131
Хан-Жу-лин - 451
Хаников Н.В. - 579, 584, 588, 594,
613, 617
Хаников Я.В. - 617
Ханхо - 138, 139
Хатлоншоҳ, ниг. Шерри Хатлон
Хаушилд Р. - 40, 41
Хварэнаҳ (Фарр), асот - 285
Хвостов М. - 156
Хетагуров Л.А. - 277
Хизр - 406
Хинтс В. - 57
Хусрави Анўшервон, ниг. Хусрави
I Анўшервон
Хисравмалик - 398
Хишоёршоҳ - 89
Хой Чао - 228, 229, 248, 290, 370
Хондамир - 476, 509, 550
ал-Хоразмй - 355, 364, 375
Хоразмшоҳийн - 389-416, 419, 446,
Хорошхин - 594
Хоэрко (Хувишка), ниг. низ Ху-
вишка
Хоҷа Аҳрор - 486, 491
Хоҷасв - 709
Хоҷа Исломи Чўйборй - 528
Хромов А.Л. - 277
Хувишка - 146, 147, 148, 149, 155,
156, 174
Худодод - 482
Худоёрхон - 629, 631, 635, 637
Худойдод - 620
Худойназар-додхо - 638
Хумо, асот - 115
Хунн - 196
ал-Хураймй - 375
Хурзод - 309
Хуррама - 326
Хуршоҳ - 401
Хусрави I, А. Анўшервон - 54, 194,
214, 216, 218, 219, 220
Хусравшоҳ - 493
Хушнавоз - 198, 218
Хюсинг Г. - 39

Хавма, асот - 58.

Ҳайдар афшин - 333.
 Ҳайдар, манғит - 577, 578, 579, 589, 604.
 Ҳайрати Бухорой - 718, 719.
 Ҳайтол - 200
 Ҳайтолиён - 140, 198, 199, 201, 216, 217, 218, 220, 225, 230, 233, 246.
 Ҳамза Ҳакимзода - 718.
 Ҳамидаддини Балхӣ - 437
 Ҳамроев Л.-666
 Ҳаргумон -167
 Ҳарматта Я. - 167
 ал-Ҳасан -432
 Ҳасан ибни Саббоҳ - 401.
 Ҳасани Бугроҳон, ниг. Бугроҳон - 403.
 Ҳасаниён (Қарахониён) - 403,404,408
 Ҳасани Чурӣ -439
 Ҳахоманишиён (Ҳахоманишиҳо) - 56, 57, 58, 73, 75, 79, 80, 87, 88, 90, 91, 92, 94, 95, 103, 168.
 Ҳачқоч - 309.
 Ҳеннинг В. Б. - 55, 56, 57, 64, 154, 166, 167, 186, 257, 283, 285, 376.
 Ҳерсфелд Э. - 56 157, 204.
 Ҳилол ас-Сабӣ - 345.
 Ҳилолӣ - 548, 549.
 Ҳишом - 320, 324.
 Ҳиҷлати Бухорой -624
 Ҳозиқ - 624
 Ҳорис (ибни Аламдо) -390
 Ҳорун, писари Олгунтош - 394, 395, 404.
 Ҳорунарашид - 330, 331, 355.
 Ҳофиз - 383, 504, 505, 508.
 Ҳофизи Абрӯ - 509.
 Ҳофизи Таниш - 525, 550.
 Ҳошим -323
 Ҳошим ибни Ҳаким, ниг. низ Муқаннаъ
 Ҳоҷӣ Абдулҷаббор - 680.
 Ҳоҷӣ Қурбон - 680.
 Ҳубилой - 446.
 Ҳулокухон - 467.
 Ҳумбах - 167.
 Ҳуриён -102
 Ҳурмузд (Ҳурмуз), ҳамчунин, ниг. Аҳурамаздо
 Ҳурмузди II - 157.

Ҳусайн - 323.
 Ҳусайн, амир - 473, 474, 475, 476, 477, 478.
 Ҳусайн, манғит - 578
 Ҳусайн Бойқаро - 486, 487, 501, 503, 506, 507, 508, 509.
 Ҳусайн Воизи Кошифӣ - 509.
 Ҳусайн ибни Алии Марвазӣ - 341, 342.
 Ҳусайн ибни Мансури Ҳаллоҷ-438
 Ҳусайн ибни Муоз - 327.
 Ҳусайн ибни Тоҳир - 366.

Чан-Чун - 453
 Чариков Н.В. - 669
 Чағатой - 447, 450
 Чейлитко В.Р. - 264
 Черняев М.М. - 629
 Чехович О.Д. - 461, 463
 Чжан Сян - 135, 144
 Чийус - 289
 Чингизийн - 11
 Чингизхон - 446, 447, 448, 450, 451, 452, 453, 457, 470, 570

Ҷабраил ибни Яхё - 328.
 Ҷавҳарӣ - 624.
 Ҷайхонӣ Абдуллоҳ - 341.
 Ҷалилов А. - 307.
 Ҷалилов К. - 622.
 Ҷалолиддин -450
 Ҷалолиддини Давонӣ - 509.
 Ҷалолиддини Маликшоҳ, ниг. Маликшоҳ
 Ҷалолиддини Румӣ, ниг. Румӣ
 Ҷалолиддин Юсуф - 546.
 Ҷамолпошшо-700
 Ҷаъфари Содиқ - 400.
 Ҷаъфартегин -389
 Ҷаҳонгир - 482.
 Ҷаҳоншоҳ - 483.
 ал-Ҷаҳишёрӣ - 374.
 Ҷебе -446
 Ҷексон В. - 56.
 Ҷенкинсон А. - 532, 533.
 Ҷомӣ - 383, 440, 442, 444, 506, 507, 508, 509, 541.
 Ҷомравоз-313
 Ҷониён - 551, 570, 575.

Ҷонимуҳаммад султон (Ҷонибек-султон) - 551, 552.

ал-Ҷоҳиз - 375.

Ҷувайнӣ - 445, 454, 455, 472.

Ҷузҷонӣ - 396.

Ҷузиён-467

Ҷучӣ - 447, 450, 452.

Ҷўраалӣ-261

Шаван Э. - 149, 217, 227, 228, 250, 251

Шайбониён - 513-522, 523, 526, 529, 531, 532, 533, 534, 547, 548, 551, 559, 560

Шайбониҳон - 503, 513-522, 527, 530, 539, 545, 548

Шамсиддин Маҳбубӣ - 455

Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозӣ, ниг. Ҳофиз

Шамс-ул-Мулк Наср -406,407

аш-Шанфара -302

Шанюй Лаошан - 131

Шарафиддин Алии Яздӣ - 476, 480, 501, 503, 567

Шарик ибни Шайх - 325

Шашепи - 250

Шашпир - 250

Шварте Ф.-101

Шедер Х.-249

Шекспир Р. - 613.

Шепард Д. -257

Шерак - 78

Шералӣ-иноқ - 630, 664.

Шери Кишвар - 223.

шери Хатлон - 229.

Шерхони Лўдӣ -506

Шефер Ш. - 232.

Шэфэр -263

Шиачье -250

Шива - 155, 156, 172.

Ширатори К. -249

Шишкин В. А. - 269, 270.

Шиҳобиддини Сўҳравардӣ - 438.

Шлюмберже Д. - 118, 170, 175.

Шопур, шоҳзода -252

Шопури I - 154, 156, 193.

Шопури II - 54, 194, 195, 196.

Шоҳин - 718.

Шоҳичаҳон - 553.

Шоҳмалик - 483.

Шоҳмурод - 574, 575, 576, 577, 579, 623.

Шоҳрух - 482, 483, 484, 485, 487, 497, 501

Штил Р.-212

Эгамбердиев Р. - 703.

Эверсман Э - 610.

Эл-Арслонхон - 410.

Элбарсхон - 572

Энгелс Ф. - 9, 19, 26, 50, 62, 93, 171, 179, 183, 184, 188, 190, 301, 400, 422, 519, 593, 611, 614, 619, 645, 646.

Эрназарпахлавон - 667.

Эрот, асот - 124.

Юдҳиштҳира -166

Юнкер Г. - 277.

Юстин - 74, 76, 100, 106, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 117, 130, 131.

Юсуф Оқчурўғлӣ - 702.

Юсуфалихон - 642

Юсуфи Баласоғунӣ -537

Юсуфи Қадархон - 403, 404.

Яздигурди I - 194

Яздигурди II - 197, 198.

Яздигурди III - 303, 304, 305, 385.

Язид ибни Муовия - 307.

Язид ибни Муҳаллаб - 306.

Якубовский А.Ю. - 9, 10, 264, 271, 271, 283, 284, 302, 318, 365, 366, 417, 455, 461, 479, 535, 536.

Ялангтушбӣ - 560, 566.

Янгаочжен - 152.

Ян-Чжи-Сзю - 451

Ярхо А.И. - 369, 540.

Ясовур -460

Яъқуб, Сомонӣ - 336.

Яъқуббек - 637.

Яъқуб ибни Лайс - 334, 335, 336, 376.

Яъқуб-қушбегӣ -160

Яъқубӣ - 250,311, 312.

Яшодҳарман - 201.

Яшу Стиллат - 203.
Яхве, асот.-87
Яхё, набераи Сомон - 336.

Яхёхоҷа Иноқ - 360.

ФЕҲРИСТИ НОМҲОИ ҶУҒРОҒИ ВА ТОПОГРАҒИ

- Абгор (Абаргор), кӯшк- 318
Абевард- 324, 387, 390, 422
Авлиёто- 581, 618
Аврупо- 54, 85-86, 177, 180, 422, 426, 629, 646
Аврупои шарқӣ- 479
Аврупои ғарбӣ- 132, 177
Аврупои ҷануби шарқӣ- 33, 43-44
Аириёнам васеъаҳ («Фарохнои Ориёно»)- 64
Айний, р-н- 261
Акес, д.- 63, ниг, низ д. Таҷан
Алам- 122
Аламути, қалъа- 249
Албанияи Кавказ- 202
Алломи- 122
Алуди- 249
Америка- 177, 609, 650
Аморати Бухоро- 631-632, 643-644, 657-658, 661, 667, 670-677, 679, 681, 696-699, 715
Амоқсой- 636
Аму (Амударё), д.- 77, 84, 91, 98, 135, 137, 144, 157, 168-169, 197, 210, 218, 220-221, 309, 312, 327, 344, 347, 360, 405, 420, 447, 450, 452, 572, 615, 632-633, 637
Анав- 27, 29-30, 32, 51
Англия- 108, 609, 611-615, 632-634, 645-647, 663
Ангрени, д.- 448
Андиҷон- 459, 493, 593, 621, 635, 651, 633, 673-674, 684
Андрон- 44
Андҳой- 572
Анзоб, деҳа- 251
Ани Сағир- 249
Антиохия- 323
Ан (Бухоро)- 248
Ан (Порт)- 171
Анси (Порт)- 144, 150
Анқара- 479
Анҳор, деҳа - 232, 239
Арабистон - 194, 301-303
Алутар - 280
Арабистони шимоли - 302
Аракс, д. - 76
Арахосия (Арахозия) - 57,75
Арақчин, деҳа - 31
Ардабил- 532
Аррей (Ҳарируд), д.-112
Арманистон- 86, 125, 141, 202
Архон- 227
Арҷман- 640
Аршӣ (Фарғона)- 138, 286
Арал- 205, 210, 215
Асбара (Исфара)- 348
Аспиён (Аспион)- 110
Астаробод- 516, 548
Атрек, д.- 640
Атрипазмак- 289
Атропотена- 55
Афина- 187
Африқои шимоли- 185, 321, 471
Афросиёб, димна- 81, 207-208, 230, 250, 252-253, 257, 269, 271, 273-274, 281-282, 351, 357
Афшана- 387
Афғонистон- 7, 10, 12, 25, 30, 43, 45, 48-49, 56, 59, 116, 118, 128, 145, 158, 170, 175, 202, 209, 221-222, 345, 377, 379-380, 392, 396, 415, 445, 480, 504, 534, 544, 595, 608-612, 614-618, 632, 637, 639, 641-644, 663, 682, 708
Афғонистони марказӣ- 25
Афғонистони шимоли- 29, 57, 96, 450
Афғонистони ҷанубӣ- 41, 47, 75, 95
Ахсикат- 290, 336, 363-364, 405
Ахча- 573
Ашт, р-н- 31, 292, 349
Аштархон- 551, 565
Ашқобод (Ашхобод)- 122-123, 390, 640, 650, 684-687
Аҳлтегин (Ахлтегин)- 640, 650
Аҳорун- 305.
Аҷам- 376, 382.
Аҷинатешпа- 227, 231, 233, 235, 236, 240-246

Бадахшон- 209, 225, 232, 305, 348,
 462, 524, 544, 554, 572, 578, 590,
 605, 633
 Бадия- 225
 Бадна- 437
 Байнаннаҳрайн- 29, 95, 116, 125-
 126, 141, 169, 178, 481
 Байрамалӣ- 51
 Бактра, ш.- 116-119
 Балаликтеппа- 232-236, 239, 241-
 246.
 Баласоғун- 260, 360, 407, 537
 Балкан- 34
 Балучистон- 30
 Балх- 118, 156-158, 190, 197, 216,
 221, 227, 246, 307, 319, 324, 328,
 336, 344, 370, 372, 376, 380-383,
 391, 393, 396, 400, 470, 516, 521,
 523-524, 544, 553-554, 562-563
 Балхаш- 389
 Балҷувон- 638, 664-669, 677, 678,
 707
 Бандихон- 174
 Банокат (Бинокат)- 418
 Банорас-154
 Барк (Африқои шимолӣ)- 89
 Барка- 185
 Баркад- 367
 Басманда- 712
 Басра- 305, 375
 Бахлӣ, ниг. низ Бохтар- 166
 Бағдол- 327-328, 331-337, 354, 360,
 387, 391, 398, 400, 415-416, 430,
 441, 471, 486
 Бағлон- 170
 Бағром- 75
 Баҳдӣ (Бохтар)- 57
 Баҳрайн- 401
 Баҳри Арал- 22, 30, 63, 205, 210,
 215, 389, 581
 —»— Балтика- 173, 360
 —»— Каспӣ- 20, 42-43, 80, 173, 280,
 374, 389, 640, 650, 673
 —»— Миёназамин- 288, 360, 399
 —»— Сиёҳ- 43, 90, 166, 173, 215
 —»— Хазар, ниг. Баҳри Каспӣ- 480
 Бекии Кўлоб- 635, 654
 '—»— Намангон- 634
 —»— Қабодиён- 699
 —»— Қўрғонтеппа- 659
 —»— Ҳисор- 678

Бекобод (Бегобод)- 160
 Белгия- 257
 Бердянск (Осипенко)- 713
 Берлин- 702
 Бешкаппа- 231
 Бинкент (наздикии Чоч)- 313, 336
 Биюрма — II —181- 640
 Бия-Найман- 281
 Бобошоб-137
 Бобул- 75, 87-89, 91, 95, 103, 353
 Бобули Нав- 73-74
 Бобулистон- 106, 130
 Бодочан (Бадахшон)- 225
 Бодочанна (Бадахшон)- 226-227
 Бодхез- 221
 Бож- 384
 Бозордара- 349
 Бойсун- 215, 247, 636
 Бойсунтов-312
 Боку- 683
 Боло, ш.- 194
 Болооби Зарафшон ниг. Сарғаҳи
 Зарафшон
 Болоҳисор- 119
 Бомӣён- 396
 Бомӣ- 640
 Босфори Киммерӣ- 215
 Бохан (Фарғона), ниг. низ Даван,
 Полона
 Бо-хо (Вахон)- 225
 Бохтар-56, 58, 75, 78-79, 83-84, 89,
 91, 99, 101-122, 126-138, 150, 153,
 158-159, 163, 166, 170-173, 176,
 184-185, 197, 202, 374, 641
 Бохтар (Бактра)-118, 121-122
 Бохтари шимолӣ- 159,160, 172
 Бошишгоҳи Самарқанд- 18
 Бошишгоҳи Шуғнов-18,
 Боғир, деҳа- 123
 Британияи Кабир (Британия)- 607,
 611-615, 627, 628, 632, 640,
 Британия, қазираҳо- 89
 Буконтоғ- 26
 Булдойтеппа- 83
 Булғор- 360,
 Бунчикат-305
 Бургутқалъа-296
 Бурлӣ- 22
 Бурнамад-390
 Бутамон-251
 Бутум- 304-305

Бухоро- 197,206, 216-217, 223-224, 248-251, 254, 260, 275, 279, 282-283, 285, 294, 306-310, 314-315, 325, 327-328, 330, 337-339, 342-345, 347-348, 353, 355, 358-361, 363-367, 369, 371-372, 375, 377-378, 380, 384, 387, 389, 404, 407, 409, 412, 414, 421, 429, 431, 440, 447, 449-451, 454, 459, 462-463, 467, 469, 471, 485-486, 493, 502, 513, 516, 519-522, 525, 534, 541-542, 544-545, 547, 552, 554, 558-559, 562-563, 566, 568-569, 571, 574, 576-577, 579-581, 583, 585, 587-588, 590, 594-618, 622, 624, 627-629, 631, 633, 636-639, 645, 649, 651, 654, 656-657, 660-662, 665, 667, 669, 677-680, 698-700, 707, 716-718

Бухорои Нав (Когон)- 674, 690, 710, 715

Бухорои шарқӣ- 584, 593, 598, 602, 639, 655, 657-658, 669, 677-678, 681, 694, 699

Бухорои ҷанубӣ- 660

Бухэ (Бухоро)- 248, 250

Валаам- 200

Вануфа- 285

Ванҷ- 227, 676

Ванҷ, водӣ- 50

Варахша- 242, 270, 271, 273, 276, 351

Варағсар- 252, 347

Варз, ниг. Варзи Манор

Варзи Манор-251

Варзоб- 31

Варзона- 252

Вармишон- 397

Варучан- 157

Вахон- 225, 227, 228-230, 246, 305, 605, 618, 637, 641-644, 670

Вахш, д.- 32, 48, 83, 161, 169, 231, 305, 347, 398, 519, 636

Вахш, р-н- 405

Вашгирд (Висагирд)- 216, 305

Ваҳруд (Амударё)- 292

Ведар- 353

Верний- 709

Византия (империя Византия)- 109, 199, 215, 218-220, 258-259, 304

Вобканд- 285

Водии Бешкент- 137

—»— Ванҷ- 638

—»— Вахш- 16-17, 83, 161, 173, 226, 232, 236, 240, 319, 425

—»— Ёвон- 161

—»— Зарафшон- 249, 259, 313, 371, 563, 571, 584, 603

Водии Исфара- 292, 294

—»— Кофарниҳон- 137, 654

—»— Олой- 634, 638, 641, 643

—»— Сарой- 462

—»— Сурхондарё- 136, 159, 174, 232

—»— Талас- 414

—»— Фарғона- 31, 65, 162, 539, 610, 618, 634-635, 643, 651, 673

—»— Чу- 634

—»— Ширкент- 639

—»— Яғноб- 251, 372

—»— Қашқадарё- 249, 462, 473, 584

—»— Қундуз- 554

—»— Ҳинд- 707

—»— Ҳисор- 16, 136

Волга, д.- 166,360, 389, 479, 480

Воронеж- 111

Ворошиловобод- 119

Ворух- 291

Восёв, р-н- 228

Воҳаи Бухоро- 252, 270, 466, 618

Воҳаи Зарафшон- 161, 224

Воҳаи Истаравшан- 289

Воҳаи Марв- 29, 65, 82, 217, 477

Воҳаи Пандин- 641

Воҳаи Тошканд (Воҳаи Тошканд)- 31, 539

Воҳаи Хоразм- 189

—»— Чоч- 189

—»— Чу- 422

—»— Қашқадарё- 253, 371

Гава- 57

Гавгамел- 94, 98

Ганга, д.- 38, 40, 534

Гандҳара, ниг. низ Қандаҳор

Гантола (Қандаҳор)- 158, 194

Ганҷдеҳ- 459

Гаофу (Кобул)- 150
 Гардиз- 432
 Гарданаи Ҳисор (Гардани Ҳисор)-
 270
 Гелон- 477
 Генерал-губернатории Туркистон-
 662, 664-665, 669-671, 677, 682-
 683, 685, 690, 692, 697, 699, 701,
 705-706, 718
 Германия- 707
 Германияи ғарбӣ- 101
 Гибин- 131
 Гимотоло- 209-210
 Гиркон- 109
 Гиркония- 122
 Граник, наҳр- 95
 Гуйшуан- 144-145, 149
 Гурганҷ (Урганҷ)- 450
 Гургон- 344, 377-378, 387, 398
 Гурҷистон- 479
 ГЭС-и Норак- 20
 Ғўзалқир (Кўзалиқир)- 82

Ғави Суғд- 58
 Ғазна (Ғазнин)-344, 391, 392, 395,
 396, 398, 428, 431, 482
 Ғарб- 178
 Ғарм- 305, 657
 Ғарҷистон- 217, 397, 420
 Ғаюрқалъа- 82
 Ғиждувон-285, 485, 520
 Ғонҷӣ- 690, 706
 Ғори Ҷабал- 20
 Ғорон-681
 Ғузн (Мастҷоҳ)- 694
 Ғузор- 665
 Ғур- 392, 395, 396, 367, 420
 Ғунд- 681

Ғабусия- 320
 Ғаван- 138-139
 Ғавлати Буйён- 365
 —»— Кушон- 130, 142-157, 161-162
 —»— Мидӣ- 73
 —»— Монӣ- 73-74
 —»— Моравиён- 113
 —»— Рус- 360, 628

—»— Салҷуқийн (Ғавлати
 салҷуқӣ) 362, 380, 395-396, 399,
 402
 —»— Сағавиён (Ғавлати сағавӣ)-
 551, 518-519
 —»— Сағфориён- 333, 335, 338,
 373, 376
 —»— Салевкийн- 106-112
 —»— Сомонийн (Ғавлати сомонӣ)-
 336-348, 355-368, 373-378, 381-
 389, 390, 399
 —»— Сосонийн (Ғавлати сосонӣ)-
 339, 359, 379
 —»— Темурийн (Ғавлати темурӣ)-
 473-503, 513
 —»— Темурийни Ҳинд- 514, 533
 —»— Тоҳирийн (Ғавлати
 тоҳириҳ)- 334, 331-332, 335-336,
 358, 361, 365, 373, 376,
 —»— Ҳоразмшоҳийн (Ғавлати хо-
 размшоҳӣ)- 389
 —»— Ҷағатоийн- 462, 466
 —»— Шайбонийн- 513, 530
 Ғавлати Ғазнавийн (Ғавлати
 ғазнавӣ)- 341-345, 362, 387-395,
 402, 408-409
 —»— Ғуриҳ- 389, 396-398
 —»— Қарахитой- 407-416
 —»— Қарахонийн (Ғавлати
 қарахонӣ)- 341-345, 362, 387, 389-
 391, 394
 —»— Ҳайтолийн- 198-211
 —»— Ҳахоманишиҳ (Ғавлати
 ҳахоманишӣ)- 73-80, 87
 —»— Ҳулокуиҳ- 463-464, 466
 —»— Ҷонийн- 551, 563
 Дандонақон- 373, 395, 398, 422
 Данглитеппа, қалъа- 640
 Данғара, р-н- 16-17, 246
 Дараи Шӯр- 20
 Дарбанд- 639
 Дарвоз- 227, 305, 348, 618, 637-638,
 643-644, 660, 664, 677
 Дарвозаи Бойсун- 247
 «—» — Куҳандиз- 361
 «Дарвозаи оҳанин» (Бойсунтови
 ҳозира)- 312, 226
 Дарё-17, ниг.: Сирдарё (маҳал)
 «Дарёи Балх» (д. Аму)- 77, 306,
 308-309, 312, 327, 344, 347, 360,
 390, 398, 405, 420

Дахмаи Шоҳон- 621
 Даҳя, вил.- 131, 144
 Дашти Қаршӣ- 450, 552
 Дашти Қипчоқ- 539
 Дашти Қирғиз- 486
 Даштичум- 168
 Даҳана, деҳа- 31
 Даҳбед, деҳа- 562
 Даҳя- 131, 136
 Даҳла, д.- 212
 Деметрий- 112-115
 Деҳистон- 422
 Деҳлӣ- 471, 480
 Деҳмой- 656
 Деҳнав- 159-160, 305, 636, 660, 665,
 667, 669
 Дилбарчин- 168
 Дилварзинтеппа- 158-159, 171, 174
 Димишқ- 89, 323, 325, 387, 470
 Дингилҷӣ, макон-82
 Динур (Фатҳобод)- 396
 Домоситеди (Вахон)-227
 Дон, д.-111
 Дор-ул-Ақул- 335
 Драгомирово-696,703
 Драун-166
 Дунхуан-166
 Душанбе- 149, 151, 168, 262, 654-
 655, 678, 681

Евкратидея- 114, 117
 Европа- 10, 15 ниг. Аврупо, 360-
 361, 388
 Европаи марказӣ- 34
 Европаи шарқӣ- 358
 Европаи ғарбӣ- 206, 255, 257, 322,
 371, 374
 Европаи ҷануби шарқӣ ниг: Авру-
 пои ҷанубӣ шарқӣ
 Евросиё- 30, 34, 86, 90
 Елқинтеппа- 82
 Елтс- 479
 Енисей, д.- 446

Ёвон, р-н- 159
 Ёдхшетака-251
 Ёзтеппа- 51-52, 82
 Ём- 577
 Ёникент-449

Ёрӣ- 31

Завронкиштут-676
 Закавказия, ниг Моварои Кавказ
 Закаспий- 640, 641, 644, 651,652,682
 Зам- 216
 Замба (Замм)- 422
 Замзамчаппа, ғор- 20
 Зангтеппа- 236, 239, 246
 Зангхона-235
 Зандане- 353
 Занҷирсарой-462
 Заравутсой- 24
 Заранҷ- 334
 Зарафшон, ноҳия- 253, 632, 664-665
 Зарафшон, д.- 24, 30, 64, 81, 224,
 252, 262, 264, 270, 275, 287, 305,
 318, 346-348, 357, 372, 514
 Зарияспа (Бактарам)-112
 Заровадк, ниг. Зеробод
 Зартеппа- 159
 Земм-422
 Зеробод- 251
 Зиёуддин-111
 Зинг (Вахон)- 681
 Зирабулоқ-631
 Зомин- 577, 582

Иваново Вознесенск- 649
 Ие-га- 286
 Иззатқулӣ-51
 Илак-420
 Или-483
 Империяи Кушон-158
 Империяи Рим-189,165,180,153,1
 Империяи Усмония- 700
 Империяи Юнону Мақдунӣ-11
 Ипс-104
 Ироқ- 303, 309, 317, 325, 335, 348,
 353, 364, 366, 480
 Иртиш, д.- 452
 Искандария- 234
 Искандарияи Ақсо (Искандарияи
 Дур)- 100 ,104, 106
 Искандарияи Бохтар- 104
 Искандарияи лаби Ому- 104
 Искандарияи Марвонӣ-104
 Искандарияи Марғиён- 104, 106
 Искандарияи Миср- 166, 234

Искандарияи Ориёй (Ҳирот)- 104
 Искандарқўл- 103, 632
 Искодар-357
 Иссиққўл - 23, 360, 483
 Истанбул (Истамбул)- 71
 Истаравшан (Исравшан)- 160,
 252, 261, 287, 305
 Истахр- 86, 89, 91, 95, 193
 Исфара- 175, 291, 313, 317, 348, 422,
 427, 690
 Исфара, д.- 291
 Исфароин-533
 Исфаҳон- 379, 387, 392, 401
 Исфисор- 706
 Исфичоб (Сайрами ҳозира)- 314,
 345, 354, 363, 403
 Исфону- 691
 Италия-150,274
 Иттифоқи Советӣ- 16, 424, 452
 Ишкат- 58
 Ишқошим-228
 Иштиҳон- 248,249,252

Йазд- 380
 Йе-ча- 286

Кабудан- 248
 Кавказ- 39-43, 166, 220, 360, 628,
 640, 686, 700
 Кавкази пимолӣ- 43, 258-259,
 Кайқубодшоҳ- 119-120, 143, 159
 Калатсе-152
 Калининобод-231
 Калиф- 669, 682, 707
 Калкатта-169,650
 Калтаманор- 22
 Кан (Самарқанд)- 248-249, 286
 Кангурт- 668
 Канд (Конибодоми ҳозира)- 313
 Каникчаитя, маъбад-155
 Канғуй- 139, 140
 Каписа- 158
 Карасвағн- 285
 Каркӣ- 157, 715
 Кармина- 355, 455, 477, 524
 Карра- 142
 Каспӣ- 220 ,374, 389,
 Кат- 360
 Катвон, дашт- 408

Каттақўрғон- 281, 285, 604
 Кашмир- 154, 202
 Кенгқалъа- 204
 Кеш- 217, 247, 250-254, 256, 261,
 275, 306, 309, 312-313, 324, 327,
 344, 371, 473, 485
 Кехитеппа- 161
 Кишр-94
 Кирмон- 380, 398, 410
 Киропол (Курушкада)- 75, 84, 98-
 99
 Кирэсхата-75
 Китоб- 114, 777
 Ки-ше (Кеш)- 250
 Кишгута- 251, 632
 Кобул, д.- 391
 Кобул, ш.- 75, 103, 396, 482
 Ковати-22
 Когон, - ниг. низ Бухорои Нав
 Колхозобод, р-н- 208, 236, 246
 Конжул- 350
 Кони Тут- 349
 Кони Мансур- 349-350
 Конибодом- 621, 654, 675
 Копетдоғ, - ниг. Кўпетдоғ
 Корея- 215
 Коринф-93,187
 Комчут- 643
 Косон- 290, 291
 Косонсой- 291
 Кострома- 649
 Кофарниҳон, д.- 48, 83, 117, 137,
 159, 174-175, 232, 305, 347, 636,
 700
 Кофарниҳон, қалъа- 237, 241, 243,
 245
 Кофарниҳон, водӣ- 137, 654,
 Кофирканал- 231
 Қофирқалъа- 208, 270
 Кофирқалъа (назди Самарқанд)-
 236, 240-241, 246
 Кош (Кеш ё Кошғар)- 154
 Кошғар- 201, 344, 403, 581, 608, 618
 Красноводск, нимчаз.
 Кривошеино, стансия-712
 Ктесифон, ш.-172
 Куйбишев, р-н- 31
 Кукпибағн- 285
 Кулагин- 256
 Кулзортеппа- 351

Куликово-459
 Қум, деҳа-251,318
 Кумед- 305
 Кунгур-259
 Курдистон- 379
 Курут- 251, 357
 Куру(ш)-ката-75
 Куфа- 305
 Кучуктеппа- 32, 52
 Кушка-525
 Купон- 155, 157, 169
 Купония- 248, 252, 261, 282
 Купоншаҳр- 154, 156
 Куҳон, ш.- 227
 Киштут, (Кишпути ҳозира)- 251, 632
 Кэ-до-ло (Хуталон)-226
 Кўи Булён-23
 Кўктеппа- 640
 Кўкчадарё- 118
 Кўкчй-227
 Кўлоб- 114, 319, 574, 593, 637, 654-
 655, 660, 665-669, 678, 694
 Кўпетдоғ- 21, 29, 65
 Кўпетдоғи Марказй- 16
 Кўртикисой-25
 Кўш (Эфиопия)-78,79
 Кўҳи Бесутун-75
 —» — Боси (ё Поси)-286
 —» — Зарафшон- 251
 —» — Намак, ниг. Хоҷа Мўьмин
 —» — Сим-348
 Кўҳистон- 362, 364
 Кўҳи Қаромазор-162,292
 Кўҳи Ҳисор- 251
 Кўҳнааёз- 204
 Кўҳнаарк (Хева)- 620
 Кўҳна-Урганч- 468-469
 Кўҳнақалъа- 119, 120, 173
 Кўҳсори Бойсун-16,215,226
 Кўҳҳои Ғузор-590

 Қаҳқаҳа-163
 Қабодиён (Қубодиён)- 83, 151, 160,
 226, 230, 246, 305, 392, 433, 573,
 667, 668, 700
 Қавунчй- 140, 160, 161
 Қазвин- 387, 401
 Қазон- 533
 Қазоқистон- 90, 127
 Қазокистони ғарбй-30

Қазоқистони ҷанубй- 127
 Қайроққум- 44, 46, 52
 Қалъаи Балҷувон-664,668
 — » — Барпанч- 605
 — » — Боло- 291, 427, 428
 — » — Дабусй- 320
 — » — Деҳнав- 305, 636
 — » — Ем- 573
 — » — Зомин- 573
 — » — Кофир- 291
 — » — кўҳи Муғ (қалъа Муғ)- 251-
 258,, 260, 261-269, 287, 289, 293,
 294, 295, 310, 318, 371
 Қалъаи Лабиоб- 694
 — » — Ленинобод-160
 — » — Мир- 83, 117
 — » — Маҳрам-635
 — » — Ниёзбек- 629
 — » — Нов- 630
 — » — Тошканд-281
 — » — Хумб- 638, 669
 — » — Ғарм-638
 — » — Қаҳқаҳаи I- 163, 287
 — » — Қаҳқаҳаи II- 289, 291
 — » — Ҳисор- 562
 — » — Чиззах- 631
 Қамишқўрғон- 590
 Қандаҳор- 12, 75, 165, 175, 194, 201,
 487, 637
 Қаратоғ (Қаротоғ)- 15, 16, 578, 639,
 654, 660, 666, 678, 694
 Қарнаб, кон- 26
 Қаробўра- 17
 Қарокул- 643
 Қаромазор- 140, 162, 292, 348
 Қароргоҳи Самарқанд-18,19
 Қаротегин- 227, 271, 601, 618, 937,
 638, 644, 657, 658, 660
 Қаротепша- 158, 168, 171, 208, 651
 Қаротоғ -578
 Қарошара- 200
 Қароянтоқ (дар Уротепша)- 694
 Қаршй- 309, 344, 450, 478, 493, 519,
 520, 558, 593, 613, 636
 Қаторкўҳи Туркистон- 305
 Қаторкўҳи Қурама- 292
 Қаторкўҳи Ҳисор-287
 Қатчоқлик- 670

Қафқоз, ниг. Кавказ - 479,
Қапқадарё, вил. Қапқадарё, д.-
65

Қизиларват- 640, 685, 687
Қизилкйик- 673
Қизилмазор- 668
Қизилсу, д.- 37, 48, 52, 246
Қизилтумшук- 231
Қизилўрда- 627
Қирғизистон- 15, 292, 426, 605
Қирғизистони шимолӣ- 36, 127
Қирққиз- 357
Қистакўз- 652, 675, 705, 706
Қуба- 363, 405
Қува- 291, 425
Қулдусия (Қадисия)- 303
Кулқутан-289
Қум- 251, 218
Қум, д- 262
Қумод- 245, 275
Қумсангир, р-н- 231
Қундуз- 167, 519, 544
Қуния (Осиёи Хурд)- 470
Қуррон- 305
Қуруқсой- 292
Қўстантания-702
Қўймазор- 138
Қўйқирилганқалъа- 126, 127
Қўрғонтешпа- 31, 305, 659, 668, 682,
700
Қўштегирмон- 690

Лавандак- 138
Ладак- 261
Лайлак- 292
Лангаркишт- 23
Лаоян-171
Лашкари Бозор, кўшк- 429
Лағмон- 425
Ленинград- 264
Ленинобод, ш.- 17, 31, 469
Ленинобод, вил.- 292
Ливерпул- 614
Лидия- 74
Лиссабон-650
Лоб-Нор-261
Лондон- 149, 611, 613-615, 643, 644
Лохур- 436
Лохутӣ I -116

Мадина- 302, 303
Мадм-251, 270
Мадоин- 379
Мадрасаи Абдулазизхон-567
—»— Абдулатиф- 543
—»— Абдуллохон-543
—»— Кўкалтош- 566
—»— Кўҳна (Ҳисор)- 544
—»— Масъудия-463
—»— Мириараб- 543, 544
—»— Миролим додхоҳ- 621
—»— Нав (Ҳисор)- 621
—»— Намозгоҳ (Уротешпа)- 621
—»— Рустамбек (Уротешпа)- 621
—» — Улуғбек-499,567
—» — Хония (Бухоро)-463
—»— Шайбониҳон-527
—»— Шердор-566
Махдуми Аъзам-544
Мазори Шариф- 118
Маймана-572
Моймурғ-248-249,252,254,256,261
Майхона- 422, 430, 437
Макка- 302-303, 413, 441
Макони Мор- 52
Мандеш- 397
Манораи Вобканд (наздикии Бу-
хоро)-429
—»— Калон (Бухоро)-429
—»— Масъуди III (наздикии
Ғазна)-429
—»— Чарқўрғон- 429
—»— Ҷом- 430
Манчестр- 614
Манқишлоқ, нимҷаз.- 409
Мараканд (Смарқанд), - 98, 100,
101, 117, 375 ниг. низ Самарқанд
Марв- 56-58, 63-64, 83, 142, 156,
157, 171, 197, 217, 277, 305, 307-
308, 310, 312, 314-315, 324-325,
327-328, 333, 348, 353, 360, 372,
374, 395, 399, 400, 410-411, 422,
424, 430, 450, 470, 471, 487, 516,
519, 576, 684
Марвурруд- 324, 395
Мардот, деҳа-231
Мароканд-98,100-101,117
Мароға- 106, 109-110, 142
Марсманда- 348

Мартушкат (Мастчоҳи ҳозира)-
 251
 Марғелон- 593, 621, 651, 663, 684,
 709
 Марғиён- 43, 51, 78, 418
 Мастчоҳ- 161, 313, 412, 574, 632,
 694
 Масҷиди Баланд- 534, 545
 —»— Бибихоним- 498
 —»— Деггарон (Ҳазора)-429
 —»— Искодар-357
 —»— Калон- 543, 544
 —»— Мағоки Агторӣ (Бухоро)-429
 —»— Хонақоҳ (Марғелон)- 621
 —»— Чинорлики I (Хўқанд)- 621
 —»— Чорбоғ (Хуҷанд)- 621
 —»— Шайх Муслиҳиддин- 705
 —»— Хоҷа Зайниддин- 543
 Матхура-152
 Машҳад- 51, 516
 Машҳади Мисриён, фалот- 51
 Мағораи Шахта-24
 Мағриб- 401
 Мақбараи Абӯсаид (Майхона)-430
 —»— Модарихон-621
 —»— Арабато (Тим)-355,356-357
 —»— Баёнқулихон (Бухоро)- 469
 —»— Гавҳаршод-500
 —»— Гӯри Мир (Самарқанд)- 499
 —»— Ишратхона- 499
 —»— Махдуми Аъзам- 544
 —»— Муҳаммад Башоро
 (Панҷакент)- 469
 —»— Начмиддин (Кўҳна-Урганч)-
 469
 —»— Оқ-Остонабобо (наздикии
 Узун)- 355
 Мақбараи Рухобод- 499
 —»— Сайфиддини Бохарзӣ (Бухо-
 ро) - 469
 —»— Сиюнчихон- 543
 —»— Сомониён (Бухоро)
 —»— Султон Санҷар (Марв)- 430
 —»— Темур-483
 —»— Тубахон (Ленинобод)- 469
 —»— Туман-ака-499
 —»— Турабекхон (Кўҳнаурганч-
 469)
 —»— Хоҷа Аҳмад- 469
 —»— Хоҷа Нақшрон (наздикии ш.
 Турсунзода)-430

—»— Ширинбег-ака-499
 —»— Қарахониён-430
 —»— Қуссам ибни Аббос- 469
 —»— Қутби Чаҳордахум-499
 Мақдуния-43
 Маҳован (Моҳобан), қалъа- 392
 Мемфис-88,89
 Метан- 251
 Меҳрдоқирт, ниг. низ Нисои
 Кўҳна- 123-124
 Ми (Маймурғ)- 248-249, 252, 254,
 256, 261, 275
 Мидия- 116
 Миёнбағи-285
 Миёнкол- 603
 Милет-89
 Мимокия ниг. Маймурғ
 Мингарик- 161
 Минк- 348
 Миср- 75, 86, 88, 91-92, 95, 104, 125,
 169, 177, 178, 304, 353, 401, 480
 Мисри Поён-94
 Моварои Кавказ, ниг. Закавказия-
 42, 194, 202, 700
 Моварои Каспӣ, ниг. низ Закаспий
 Мовароуннаҳр- 30, 303-308, 312,
 314-315, 320, 326-329, 330-331,
 337-360-361, 365, 368, 371-381,
 384, 387, 389-390, 392, 395-399,
 403-405, 407, 409, 411, 413, 415,
 430-431, 433, 439, 445, 452, 461,
 466, 473-474, 478, 484, 486, 513,
 520, 539, 551
 Мовароуннаҳри Марказӣ- 404,
 407-408, 513
 Мод (Мидия)- 56
 Мозандарон- 435, 477
 Москва- 9, 479, 533, 649, 677, 685-
 686
 Моуруш(дар матн «Моуруи»)-57
 Мошенная Балка- 258
 Моғиён, водӣ- 270, 632
 Моҳенҷо-Доро-40,47
 Моҳиён- 251, 253, 296
 Музробод, дашт- 52
 Мулки Булғор-360
 Мулки Хазар-360
 Мундиғок-47
 Мунк (Балҷувон)- 305, 462
 Мунчиктеппа (Мунчоктеппа)- 231,
 241

Мурғоб, д.- 347, 487, 576, 643
 Мурғоб- 29, 51, 346, 460
 Мусалло-500
 Муғ, қўх- 251, 253, 255, 261, 310, 318
 Муғ, қалға- 251, 253, 254, 256-258, 260-269, 287, 289, 293-295, 371
 Муғтеппа- 621
 Муғулистон- 127, 140, 215, 261, 360, 446, 452, 467, 473, 482
 Муғулистон (дар Осиёи Миёна)- 462
 Муқрий- 137
 Мўлтон-612
 Мўъминобод- 655, 665-666

Навкат- 17
 Навтоқ- 98
 Назди Арал- 90, 137, 139
 Назди Балтика- 358
 Назди Помир-59,66
 Назди Урал- 43, 166
 Намангон- 593, 621, 635
 Намозгоҳи V-28
 Намозгоҳи VI-48,49
 Намозгоҳтепа- 27-29
 Наршах- 328
 Насаф- 217, 249, 251-252, 309, 313-314, 324, 327, 468
 Насо (Нисо)- 53, 122-123, 125, 142, 217, 324, 351, 390, 395, 419, 422
 Насои Кўҳна- 123-124
 Насои Нав- 123-124
 Насробод- 363
 Нахшаб- 312, 344
 Нашебо (Насаф)- 249
 Наҳованд- 303, 305
 Наҳор- 643
 Наҳри аъзам (д. Аму)-226
 Нижегород- 629
 Нимрўз- 516
 Нишпур- 88
 Нита, деҳа-489
 Нишопур- 324-325, 328, 331, 334, 341, 345, 360, 372, 380, 392, 395, 400, 410, 435-436, 441, 470, 506, 519
 Нов- 582, 630, 675, 690
 Номиқ, д.- 275
 Норак-22

Норин, д.- 15
 Норпай, канал- 252
 Носири Хусрав, посёлка-119
 Нубия-88
 Нурато- 525, 597, 670
 Нурато, дарғот-525
 Нэуми (Бухоро)-250
 Оббурдон- 357
 Обикиик- 20
 Обираҳмат-17
 Озарбойчон- 55, 197, 365, 379, 398, 443, 471, 483
 Озарбойҷони Эрон-518
 Ойхонум- 118, 419
 Окс, д.- 76, 98 ниг. низ д. Аму
 Оксус-169,203
 Олимбойтеппа- 161
 О-ли-ни-226-227
 Оллоҳобод- 196
 Олтинтеппа- 29
 Олтинўрда- 479-481, 505, 567
 Олтой- 44, 215, 452
 Омск- 627
 Ому, (Омударё) д.- 103 ниг. Аму
 Омул- 197, 216, 333, 344, 347, 360, 422
 Оренбург- 608, 611-612, 627, 633, 651, 677, 687
 Орехово-Зуево- 649
 Ориё- 42-43, 75, 95
 Ориёно- 109-110
 Орҷони Кидзеобод- 678
 Осиё- 10, 102, 399, 603, 607-608, 611, 682, 700
 Осиёи Дарунӣ- 614
 Осиёи Марказӣ- 25, 149, 274, 288, 611
 Осиёи Миёна- 7-18, 21-27, 30, 33-34, 38-43, 45-51, 58-64, 74-75, 77-81, 85-92, 95-97, 103-111, 114, 116, 122, 124, 126-133, 135, 139, 140-142, 145, 151, 154, 158, 161-166, 168-175, 177-182, 184-189, 194, 196, 200-202, 205, 208-210, 215-216, 218-224, 228, 232-234, 236, 240-241, 246-247, 252, 256, 258-259, 261, 263, 270, 272, 274-275, 277, 279-283, 289-290, 292-297, 303-305, 307, 314-318, 321-322, 325-334, 336-337, 342, 346-353, 316, 318, 321-322, 325-334, 336-

337, 342, 346-353 364-370, 421-
427, 490-497, 642-657, 700-703,
710-717
Осиёи Наздик- 86
Осиёи Пеш- 19-20, 39-40, 42, 45, 367
Осиёи Хурд (Осиёи Сағир)- 29, 74-
77, 94-95, 110, 142, 379, 410, 470,
481
Осиёи Шарқӣ- 19
Осиёи шимоли шарқӣ-536
Осиёи ғарбӣ-480
Остзей- 687
Ошур- 125, 169, 181
Ошхона, қароргоҳ- 20-21
Оғзикичик, ғор- 17
Оқмачит- 581, 627
Оқсарой- 497, 668
Оқсу, д.- 643
Оқтеппа- 161
Оқтеппаи II- 160
Оқғозӣ, фалот- 231
Оққўрғон- 160
Оқ Ўрда-479
Оҳангарон, д.- 347

Пазириқ- 134
Пайканд- 270, 282-283, 308, 328
Панҷ, д.- 32, 118, 119, 169, 228, 319,
347, 639, 645
Панҷ, р-н- 114, 462, 644
Панҷ, ноҳия- 227
Панҷ (Панҷакент)- 137
Панҷакент- 31, 242, 251, 253, 255,
257, 259-261, 264, 267-268, 270-
282, 284, 286, 305, 318, 328, 469,
574, 621, 632, 654, 676
Панҷоб- 40, 154, 614
Панҷоби ғарбӣ-150
Панҷруд- 382
Парак (Чорғиз)-347
Паргар (Фалғари ҳозира)- 251
Паропамис-103
Парут- 58
Паршавон (Порсиёб), ниг. низ Аф-
росиёб
Пассочиктеппа- 21
Паталипутра- 113
Патта-Ҳисор- 670
Паханна (Фарғона)- 290

Пахут (Похут)- 251
Пашӣ- 665
Пекин- 446
Перм, губерния- 256
Персида-122
Петербург- 609-611, 614, 616, 627-
628, 630, 637, 640-644, 649, 685-
686, 696-697
Петроград- 709
Пишпек-581
Пишовур- 154-155, 158, 175
Платей-88
Поволже- 25, 30, 44, 700
Подшоҳии Аллом, ниг. Аллом
Подшоҳии Мидӣ-73-74
Пойариқ- 251
Пойкент- 223
Покотило-693
Покистон- 7, 48, 142, 145, 147, 208,
222, 647
Политимет, ниг. низ Зарафшон, д.-
275
По-ли-хо, ниг. низ Фархор
Помир- 20, 24, 49, 59, 90, 96, 134,
154, 245, 246, 263, 369, 635, 638,
641-644, 670, 680-681
Помири шарқӣ- 52, 84, 127, 349,
641-642
Помири ғарбӣ- 23, 163, 605, 641-644
Помири ҷануби шарқӣ- 131
Понғоз- 292
Порт- 12, 53, 75, 79, 80, 86, 106-111,
114-116, 122, 124, 130-131, 141-
142, 156, 169, 176, 187
Порти шарқӣ- 142
Порти шимоли шарқӣ- 123
Порти ғарбӣ- 123
По-хо (Балх)-227
Пролетар, посёлка-696
Пуду-144,150
Пули Дарунта-91
Пурушанпура (Пишовур)-154
Путаочэн- 261
Пушкалаватӣ, ниг. низ Чорсада-
158
Пэтаман (Бутамон)-251

Рабинҷон- 354
Работи Малик-429
«Работи Хоҷа»-252

Раззоқ (Хучанд)-593
 Раим (Қалғачаи Арал)-627
 Рай- 326, 341, 387, 392
 Рангкўл- 643
 Регар- 32, 578, 639
 Республикаи Халқии Муғулистон-
 452
 Республикаи Халқии Хитой-451
 Рим (империяи Рим)- 141-142, 152,
 165, 180, 189, 193-194, 200
 Рига- 687
 Рифон- 489
 Риштон- 305,621
 Ромит, д.- 305
 Ромит-667
 Ромитан (Рометан)-282, 306, 308,
 367
 Россия (Руссия)- 108, 360, 479, 492,
 531, 533, 565, 580, 588, 591-592,
 596, 601, 606-619, 626-633, 635,
 637, 639-651, 654-656, 660-661,
 663, 669, 670-671, 673-674, 677,
 680-682, 684, 686, 688-689, 693,
 696-698, 700-703, 707, 710713,
 715-718
 Рошт (Фарм)-305
 Роғ- 55, 56
 Рум (Византия), ниг. низ Византия
 Рустовағн- 285
 Рушон- 305, 348, 605, 638, 641-642,
 644, 670, 680

 Сабзавор- 480
 Саврон-525
 Сайгапэн-228
 Сайёд, маҷмаи меъморӣ-403
 Сайрам- 314
 Сакистон-135, 156
 Саксонохур-119,122
 Саланга, д.-452
 Самарқанд, ш- 16, 18, 83, 120, 132,
 140, 160, 187, 207, 230, 248-252,
 254, 260, 264, 271, 275-283, 285,
 286-287, 306, 309-315, 317, 320,
 328-330, 336, 341, 343, 345, 347-
 349, 351, 353-355, 359, 369, 363-
 364, 370-372, 375, 379, 380, 384,
 389, 395, 407-408, 413, 415, 421,
 439, 448-449, 450-451, 453, 474-
 486, 492-493, 459, 497, 498, 499,
 502, 505-506, 513, 515-516, 519,
 521-522, 524, 527, 541, 546-549,
 551-552, 564, 566, 571, 577, 588,
 593, 594-5-596, 603-604, 613, 620,
 622, 624, 631-632, 650-653, 660,
 673-674, 676, 684-691, 694, 703,
 706, 709-710, 715
 Самарқанд, вил.- 166, 253, 489, 520,
 560
 Самитан- 251
 Самокиён (Самосзан), ниг. низ
 Самарқанд.
 Санам-329
 Сангистон- 357
 Санчибу-217
 Сао (Истаравшан)-286
 Сао (Иштихон)-248, 249, 252
 Сао (Кабудон)- 248, 252, 261
 Сарандеб- 196
 Сарахс- 324, 411, 422, 516
 Сарғаҳи Зарафшон,-
 270,305,318,372,541,574,577,582,6
 32
 Сардах- 89
 Сари Баланд (Хучанд)-593
 Сарика- 165
 Сари пул- 668
 Саричас, наҳр- 24
 Сарой- 479, 505
 Саркоселск -617
 Сассиққўл-630
 Сатагидия- 75
 Сафолтеппа- 32
 Сват-48
 Сейлон- 243
 Сзвбудан (Кабудон)-248
 Сзешуанна (Кёш)-248
 Сзин-446
 Сзюй-хэ-ян-на (Қабодиён)-226
 Сзюй-ми-то (Қумод)-227
 Селевкияи соҳили Даҷла-107
 Сериндия ниг. Туркистони шарқӣ
 Се-чу-кан-228
 Сибири ғарбӣ- 44
 Сибир- 19, 90, 513, 533, 565, 627,
 628
 Сивандӣ-380
 Сиёб (Сиёҳоб)- 269
 Силсилакўҳи Туркистон-18
 Силсилакўҳи Қурама-24
 Синд- 154, 614

- Сипшар- 89
 Сир (Сирдарё) д.- 30, 31, 56, 77, 84,
 99-100, 135, 139-140, 146, 160,
 205, 286, 344, 347, 389, 409, 448,
 449, 513, 518, 630, 631, 634, 703,
 709,
 Сирдарё, вил.- 210, 287, 633, 652
 Систон (Сиистон)- 64, 156, 332, 334,
 335, 338, 341, 367, 375-377, 380-
 381, 395, 473
 Сигноқ-447
 Саймалитош-123
 «Солпром», посёлка- 349
 Су-ду-286
 Су-дуй-ша-на, ниг. низ Уструшан
 Судэ-196
 Сиёоб (води д. Чу)-371
 Суйоб- 360
 Су-ли (Суғд)- 208,371
 Сули (Хафтрўд)-260
 Султонбанд, Сарбанд-487
 Султония- 482
 Султонуиздоғ-22
 Сулукта- 673, 703
 Сулэ (Кошғар)-155
 Сунлин (Помир)-226
 Сурия- 29, 95, 104, 125, 130, 142,
 195, 205, 234, 304, 355, 441, 470,
 480
 Сурх- 291
 Сурхкўтал- 167-168, 170, 186
 Сурхоб, д.- 347
 Сурхон, д.- 305
 Сурхандарё, вил. ноҳия- 32, 52, 160,
 232, 235, 239, 245, 429, 636
 Сутулисена- 286
 Суғд-10, 43, 56, 75, 79-81, 86, 90, 98-
 99, 101-103, 106, 111, 117, 120,
 125, 132, 135-138, 154, 160, 169,
 176, 185, 190, 196, 208, 215, 218-
 219, 222, 224, 225, 230, 235, 245,
 247, 298, 305, 306, 309, 311, 313,
 314, 317, 320, 327, 328, 330, 347,
 356, 359, 371, 374
 Суғди Бухоро- 247-248, 252, 259,
 270
 Суғди Самарқанд- 247-250, 253-
 254, 256, 259, 310
 Суғди чануби-270
 Сюйшуаннитсзя (Кушония)-248
 Табаристон- 326, 398, 435, 448
 Табрэз- 378, 502, 505
 Тавовис- 283, 285
 Таксила (Сиркап)- 151, 158
 Талас, д.- 325, 458
 Тали Барзу- 137, 162, 270
 Тамазон- 397
 Тамархуш-294
 Тамрон- 397
 Танаис (д. Сир), д.- 100
 Тандир-йўл-32
 Тарбанд (Ўтрои ҳозира)- 313
 Тарбоғатой-452
 Тарим-155
 Тароз- 360, 482
 Тахористон- 10, 171, 194, 201, 210,
 215, 220, 222, 225, 247, 261, 286,
 294, 305, 320, 324, 368, 370, 372,
 374, 395, 430
 Тахористони шимолӣ-245
 Тахти Чамшед-79,90
 Темурқалиқ, ниг. низ «Дарвозаи
 оҳанин»
 Теппаи Шоҳ- 143, 160, 174
 Теппаи Ғозиён-23
 Теппахисор-184
 Тешиктош, мағок- 16, 17
 Техрон- 184
 Течен (Таҷан), д.-63,80
 Тибет- 261
 Тиёншон- 486
 Тим-355
 Тиш- 307
 Тирмиз- 16, 158-159, 162, 168, 170-
 171, 216, 221, 225, 236, 246, 248,
 306-307, 336, 347, 357, 396, 416,
 425, 428, 429, 450, 462, 493, 707,
 715
 Тироз- 223, 403
 Тифлис- 640
 Тозабогёб- 30, 31, 44
 Толиқон- 324
 Тороб- 454
 Точи, д.-208
 Тошкент (Тошканд)- 16, 17, 139,
 281, 493, 513, 521, 543, 546, 551-
 552, 561, 563, 573, 593-594, 604,
 610, 629, 637, 642, 645, 651-652,
 662, 674, 677, 682-687, 692, 698,
 704, 707, 709-711, 714-715

Тошработ- 137, 395
 Тоштеппа- 240
 Тошхавлӣ- 620
 Тоғистон-30, 33
 Тоҷикистон, РСС- 262
 Тоҷикистон- 9, 16, 23, 119, 136, 151-
 154, 161-169, 175, 207, 234, 236, -
 246, 264, 319, 349, 398, 427, 430,
 433, 504, 541, 544, 574, 590, 618,
 639, 651, 677, 282, 705
 Тоҷикистони марказӣ- 31,277
 Тоҷикистони шарқӣ-208,450
 Тоҷикистони шимолӣ- 31
 Тоҷикистони ҷанубӣ- 17, 33, 48, 52,
 159, 425
 Тупроққалъа- 161, 168, 188
 Турғондарё- 16
 Турива- 110
 Туристон- 156, 604, 615, 631
 Туркистон, кишвар- 396, 636, 637,
 644, 651, 653, 661-662
 Туркистон, ш.- 18, 132, 134, 141,
 154, 155, 173, 223, 371, 374, 581,
 633-634
 Туркистони марказӣ- 134
 Туркистони шарқӣ- 43-44, 166, 169,
 200-201, 209, 242-243, 261, 274,
 344, 379, 446, 537, 651
 Туркистони ғарбӣ-98
 Туркия- 615, 663, 700-702, 707-708
 Туркманистон- 16, 46, 184, 217, 430,
 617-618, 640, 650-652
 Туркманистони ҷанубӣ- 26, 30, 43,
 45-48, 51, 123, 184, 292, 370, 470
 Туркманистони ҷануби шарқӣ-51
 Турсунзода, ш.-430
 Турфон- 200-205
 Тутқавул- 20, 22-23
 Тухоло (Ту-хо-ло), ниг. низ Тахо-
 ристон- 225
 Тяньшун- 133, 141
 Тўпхона- 163, 173
 Тўрон- 506, 608, 701
 Тўронтош-230,252
 Тўс- 324, 380, 384, 386, 411, 441, 516
 Тўққалъа- 187, 193

Узбой- 177
 Узун-355
 Уйғуристон-457

Украина- 686, 713
 Улуси Чағатой-473
 Умеда- 195
 Унарча- 15
 Урал-40,43,166
 Урарту-73
 Урганҷ- 360, 450
 Ургут- 285
 Уротешпа (Ўротешпа)- 16, 84, 286,
 305, 424, 543, 573-574, 578-579,
 581-583, 589, 593-594, 621-622,
 630, 632, 634, 644, 654, 656, 665,
 675, 689, 694, 705-706, 709-710,
 712
 Урумчӣ- 200
 Уструшан (Уструшана)- 59, 98-99,
 101, 286-287, 289, 313, 319-320,
 330, 333, 336, 359
 Устувағн- 285,
 Уттор-Прадеш- 154
 Уху (Панҷ), д.-228
 Уялӣ, посёлка-161
 Уқёнуси Ҳинд- 173
 Ўзбекистон- 154, 175, 217, 291, 398,
 426, 535, 536, 544
 Ўзбекистони ҷанубӣ- 29, 52, 159
 Ўзганд- 403, 405, 418
 Ўйгарак- 84
 Ўртақурғон- 289
 Ўтрор- 446, 447, 457, 459, 480, 513
 Ўш- 593, 663

Фаёзтеппа- 158, 171
 Файзобод- 305, 543
 Файзобод (назди Бухоро)-544,554
 Фаластин- 29, 95, 142, 304
 Фалмоут-251
 Фалғар- 251, 421, 632
 Фархор, р-н- 52, 119, 136, 227, 246
 Фар(о)ғона- 135, 138-139, 154, 160,
 162, 209, 222, 252, 290, 291-293,
 305, 312-314, 317-330, 336, 347-
 348, 354, 359, 363, 638, 642, 650,
 681
 Фарғона, вил.- 23, 75, 160, 310, 403,
 406, 408, 413, 424-425, 454, 459

Фарғона, ноҳия- 49, 126-127, 134,
209, 405, 483, 561, 574, 580, 585,
590

Фарғонаи ғарбӣ- 16, 101

Фатмев- 251, 357

Фатҳобод-396

Фейхан (Фарғона)- 290

Фермопил-88

Финиқия- 95

Финляндия- 687

Фирўзкўҳ- 398

Фон- 632

Фондарё-277

Фороб- 320, 387, 460

Форс, вил- 74, 86, 88, 97, 193, 220,
222, 370, 398, 410

Франсия- 12, 118

Фрағона (Фарғона)- 222, 290-292,
305, 310, 312-314, 317-318

Фригияи Кабир- 104

Фундуқистон-245

Фурот, д.-141

Фушанг- 324, 331

Хазовот- 633

Хазар- 360

Хайробод- 261

Хайрободтеппа- 159, 246

Хавос- 390, 577

Хамук-223

Хараппа- 40-42, 47

Хара-Хото- 200

Харков-713

Хатлон (Хуталон)- 197, 216, 218,
226, 228-230, 235, 243, 246, 305-
306, 319, 324, 330, 340, 376, 392,
405, 422, 430, 462

Хева- 181, 553, 577, 579, 595, 613,
615-617, 627-627, 633, 645

Хилофати Араб-
11,307,315,328,329,331,336,338,32
9,355,386,388,411

Хилофати Фотимийён- 342

Хитой- 25, 51, 97, 31, 131, 133, 135,
138, 139, 141, 148-149, 152, 155,
164-165, 195, 210, 234, 236, 254,
256, 259, 273, 316, 325, 360, 426,
428, 452, 466, 642-643, 693

Ховалинг- 668

Холчийён- 160

Хонақоҳтепа- 160

Хонии Бухоро-440,569,571,573,617

—»—Хева- 602, 605, 610-612, 618,
620, 629, 633, 640, 644

—»—Хўқанд- 618, 620, 629, 631-
632, 634-635, 637, 644, 663

—»—Қазон-533

Хоразм- 43, 56, 58, 63, 75, 79, 80, 82,
86, 90, 103, 126-127, 139, 158, 160-
162, 168, 176, 187, 190, 245, 292,
296, 309, 310, 313, 330, 333, 347,
374, 389, 392, 394-395, 398, 407,
409-410, 415, 424, 430-431, 445,
447, 449, 450, 468, 470, 479, 534,
537-538, 551, 613, 622

Хоразми Бузург- 63-64

Хоразми ҷанубӣ-360

Хористон-319

Хоруғ-151

Хо-ша (Вахш)-226

Хоқонии турк-215-216,224,304

Хоқонии шарқии туркҳо-215,216

Хоқонии ғарбии туркҳо-215,249

Хоҷабоқирғон, д.- 292

Хоҷаилғор-473

Хоҷағор- 18

Хуанхэ, д.-216

Хунза- 643

Хунтодо-227

Хурбағн- 285

Хуросон- 157, 196-197, 199, 303,
306-309, 312, 317, 320, 324-326,
329, 330-331, 334, 336-339, 343-
347, 360, 362, 368, 370-379, 380-
384, 388,390-391, 395-396, 398,
405, 409-412, 421, 430-437, 439,
450, 462, 470, 477, 492, 522, 618

Хуросони шимолий -370

Хутан-206, 220, 236, 618

Хуттал, ниг. Хатлон

Хушкати-251

Хушуфағн - 285,

Хуҷанд - 287, 307, 313, 318, 330,
348-349, 359, 405, 407, 448, 449,
450, 452, 457, 462, 505, 573, 577,
588, 594, 602, 621, 622, 624, 629,
630, 634, 644, 652, 654, 656, 665,
667, 675, 684, 690, 703, 704, 705-
719.

Хуҷистон- 348

Хшиканд (Хушкати ҳозира)-251,

Хэ (Кушония)- 249
Хўқанд-579, 580- 585, 591-594, 598-
599, 601-613, 616, 623, 624, 627,
629, 631, 634, 635, 637, 651, 674
Хўча Мўъмин, кон-228,319

Ҳалла-245
Ҳазора- 429
Ҳазорасп-538
Ҳайратон- 171
Ҳайтуманта (дар водии Ҳилманд)-
57
Ҳалаб- 470
Ҳалқачар-161
Ҳамадон- 360, 387
Ҳарайва (ноҳияи Ҳирот)-57
Ҳарахвати (Арахосия)- 57
Ҳарирўд (Ҳарируд)- 43, 348, 396
Ҳаррон- 323
Ҳафтрўд (Ҳафтруд)- 31, 90, 133,
135, 137, 141, 260, 292, 344, 371,
407, 446, 457, 461, 573, 583, 581,
631, 652
Ҳилманд, кул- 63
Ҳинд, мавзеъ- 57, 68, 472, 614, 623,
647
Ҳиндукуш-194, 612
Ҳиндустон- 7, 15, 17, 25, 30, 39, 40,
41, 45, 48, 49, 83, 113-116, 122,
129, 144, 145, 147, 148, 153, 156,
164, 165, 171, 172, 175, 195, 201,
202, 209, 391, 393, 395, 396, 426,
430, 432, 436, 470, 471, 480, 481,
506, 533, 534, 566, 597, 611, 612,
614, 618, 637, 643, 647, 693
Ҳиндустони шимолий- 10,38, 115,
128, 135, 152, 158, 373, 379
Ҳиндустони шимоли шарқӣ-135
Ҳиндустони шимоли ғарбӣ- - 75
Ҳиндустони ғарбӣ- 48
Ҳирот- 43, 58, 63, 64, 95, 157, 217,
220, 221, 324, 326, 331, 336, 341,
372, 376, 380, 396, 397, 412, 438,
487, 494, 495, 497, 500, 502, 506,
507, 509, 516, 518, 522, 545-549,
551, 572
Ҳисор- 22, 23, 163, 173,246, 305,
493, 515, 520, 521, 524, 562,
573574, 577, 621, 636,
Ҳисори III-47

Ҳичоз-302,470,471
Ҳоит-657
Ҳом-261
Ҳулбук-305,422,425

Чаёнтеппа-240
Чалак- 251, 604, 673
Чағониён, вил.-225, 230, 252, 305,
307, 324, 330, 343, 392, 404, 420
Чағониён, ш.- 197, 367
Чағонруд, ниг. Сурхои, д.
Черняево- 685
Чехословакия-211
Чжунду (Пекин)-446
Чилкон-591
Чилхучра-289
Чимкент-314, 618, 629
Чин-399,450,480
Чини шарқӣ-446
Чи-о-ян-на (Чағониён)-226
Чироқчӣ- 707
Чирчиқ-474
Чирчиқ, д.-629
Чорғиз, д.-347
Чорғултеппа-231
Чоркўҳ- 18, 430, 690, 691
Чорсада- 158
Чорчўй-684
Чоч-154, 160, 222, 245, 252, 275, 286,
292, 294, 312-314, 320, 336, 536
Чу, д.-247,371
Чуст-369, 621
Чўпонато-499,585
Чўпонттеппа-21

Чайтун-21,22
Чамбул-325
Чамна-38,40
Чанд-411
Чануби Арабистон-302
Чануби Афғонистон-75
Чануби назди Урал-40
Чануби Рус-127
Чануби Фарғона-292
Чануби Хоразм-56
Чануби Қазоқистон-127
Чаҳидонак-383
Ҷелонўти, дара-483

Чиззах-
390,483,573,582,629,630,631,708
Чилликўл-677
Чинтеппа-160
Қоиз-489
Қом-506
Қонбозқалъа (Қонбосқалъа)-22,180
Қондавлаттеппа-159
Қумалактеппа-245
Қуно-160,161
Қурқон (Гургон)-431
Қуйбори Боло-83

Шавкат (Шватки ҳозира)-251
Шавушқумтеппа-161
Шайтон-670
Шакала, ш.-122
Шаршар, деҳа-31
Шарқ-177, 178, 180, 182, 188-189,
193, 202, 271, 435, 471, 605, 648
Шарқи Миёна-25, 129, 348, 371,
379-380, 401, 418
Шарқи Наздик- 23, 25, 124, 129,
321-322, 348, 360-361, 379-380,
387-388, 418, 441
Шарқи Пеш- 26
Шаҳринав-151, 159
Шаҳрисабз-309, 344, 371, 373, 497,
578-581, 583, 593-594, 601, 604,
636, 638, 668, 707
Шаҳристон, ноҳия-31, 287, 289,
291, 305, 582-583, 706, 712
Шаҳристон, ағба-318
Шаҳристон, сой-289
Шаҳртуз, р-н-159-160, 231, 241
Шватк-251
Шеробд- 160
Шероз-471, 481, 547
Ши (Кеш)-248
Ши (Тошкент)-286
Шибирғон-544,572
Шигинон (Шуғнон)- 229
Ши-ло-ми (моймурғ) -248-249
Шимоли Афғонистон-96, 221, 225,
227, 370, 409
Шимоли Порт-82,110
Шимоли Хитой-216
Шимоли шарқи Байаннаҳрайн-95
Шимоли шарқи Эрон-56
Шимоли ғарби Афғонистон-56

Шимоли ғарби Эрон-56
Шимоли Қирғизистон-127,605
Шимоли Ҳиндустон-
128,152,154,158,184,194,201,430,4
32,471,480,618
Ши-си-ни (Шуғнон)-227
Шом - 360, 363
Шопурком (Шофирком), канал -
252
Шотландия -164, 252
Шоқон-643
Шофирком-252, 607
Шохдара-681
Шош-346, 348-349, 354, 359, 363-
364, 454, 459
Шоҳи Зинда-469-499,500
Шукнон (Шуғнон)-216, 227-229,
305, 348, 578
Шу-ман (Шумон)-230, 246
Шумер-28,125
Шумон-305, 308-309
Шуш-90-91, 95
(Шўш)-88
Шуғнон-605, 618, 638, 641, 642, 643,
644, 670, 680
Шўроб- 673
Шўробод-665
Шўробшат (Шурабашот)-160

Экботан (Ҳамадон)-89, 95, 98, 360
Элефантина, қаз.-89
Эллада102
Эллин, нимқаз.- 93
Элок (Илак)-342,347
Элок (Оҳангарон), д.-342, 347
Эмба-360
Эрон- 7, 10, 25, 30, 39, 40, 42, 43, 45,
46, 49, 53, 58, 59, 77, 91, 105, 106,
111, 125, 126, 148,156, 157, 164,
169, 173, 185, 193, 194, 195, 197,
198, 200, 202, 207, 209, 211, 213,
214-219, 222, 248, 282-283, 304,
320-322, 330, 333-335, 338, 366,
370-372, 374, 375, 378, 380, 384,
411, 415, 425, 430, 432, 445, 448,
450, 455, 462, 463, 464, 466, 470,
472, 480, 482, 484, 490, 504, 506,
509, 518, 533, 566, 576, 595, 612,
618, 640, 674, 708

Эрони сосонӣ- 204, 216, 221, 232,
321

Эрони шарқӣ- 47

Эрони шимоли шарқӣ- 47, 57

Эрони ғарбӣ- 39, 42, 56, 92, 116,
364, 373, 675, 379, 381

Эртмаут (Фалмоути ҳозира)-251

Эрчар- 629

Эсамбой, деҳа- 237

Эскотар (Искодари ҳозира)- 231

Юи- 257

Юмғон- 435

Юнон- 12, 88, 93, 102, 104, 107, 108,
109, 110, 112, 113, 114, 116, 117,
121, 122, 125, 387, 401, 506

Юнони Қадим- 12, 64

Юнону Бохтар- 113-122, 126-132,
135, 136, 137, 150, 153, 159, 173,
185

Язир- 422

Язғулом-36

Яккабоғ- 707

Яксарт, д.-132,203

Яман- 134, 301

Ямчун, қалъа- 163

Янгийўл- 140

Янгикент- 389

Янгиқўрғон- 604

Янсай-139

Япония- 132, 134, 206, 209

Ясса- 513

Яхсу, д.- 18, 666, 677

Яхшибойтеппа- 240

Яғноб, д- 251, 277

Яғноб- 277, 372, 632

Яҳудистон-87

ФЕҲРИСТИ НОМҲОИ ЭТНИКӢ

англисҳо - 611-615, 647
арабҳо - 89, 91, 179, 194, 216, 228,
248, 251, 258, 260, 263, 264, 267,
281, 283, 290, 294, 301, 302, 304-
307, 319-367, 370, 371, 374, 375,
381, 421, 538, 584
арахотҳо - 114
аризонтҳо - 38
арлатҳо - 462
асианҳо - 132, 133
асиҳо - 132, 133
афғонҳо - 42, 49, 379, 572, 573, 641

балучиҳо - 42
барбариҳо - 77, 104, 135
барлосҳо - 462, 465, 473, 478
бобулиҳо - 87, 88
бохтариҳо (бохтариён) - 34, 43, 49,
74, 75, 84, 88, 89, 90, 96, 103, 107,
112, 114, 117, 119, 121, 122, 128,
137, 166, 168, 170, 172, 185

вахониҳо (вахониён) - 642, 228.
византиҳо (румиҳо) - 218, 220, 304,
323.

габрҳо - 243, 281, 284.
гиркониён - 63.
«готҳо»
гуннҳо - 180, 195, 199, 204, 205, 206.
гуннҳои сафед - 203, 205, 206, 207,
210.

да-йучӣ, ниг. низ йучиҳои кабир -
132, 133.
дарбикҳо - 76.
дошҳо (арабҳо) - 310.
дрангаҳо - 114.

с-да , ниг. низ хайтолиён - 206, 210,
218, 225.
жожҳо - 194, 200, 215.

иониҳо - 74.
йучиҳо - 131, 132, 133, 134, 135, 136,
140, 143, 144, 145, 149, 150, 153,
155, 158, 194, 205, 206, 209, 249.
йучиҳои кабир - 132, 133, 234, 144.
йучиҳои сағир - 132, 194.

кангли - 445.
канғуйҳо - 139, 140.
кариҳо - 88.
кармихионҳо - 207.
касситҳо - 43
кидориён - 194, 195, 196, 198, 200,
202.
курдҳо - 42, 373, 379.
кушониён - 160, 164, 195, 196, 198,
206, 207, 276, 291.

лақайҳо - 540, 587, 664.
лидиҳо - 88.
лубубиҳо - 43.

марвониҳо - 88.
марғиёниҳо - 34, 43, 64.
массагетҳо - 65, 76, 77, 96, 97, 133,
134, 210, 535.
макдуниҳо (мақдуниён) - 81, 99,
100, 101, 103, 104, 107, 108, 114,
120, 185.
мидиҳо - 73, 74, 80, 88, 91, 98.
мисриҳо (мисриён) - 88, 64, 74, 301.
моғулиҳо - 513.
мунҷонҳо - 49.
муғулҳо - 381, 445, 447, 448, 449,
450, 451, 452, 455, 457, 458, 459,

- 462-468, 470-477, 486, 488, 489,
494, 496, 513, 518, 520, 538, 539.
- найманҳо - 414, 415.
- ориёнҳо (ориён) - 36, 38-48, 95, 200.
ориёнҳои ведӣ - 48.
ориёнҳои ҳиндӣ - 45, 46.
оромӣҳо - 88, 549.
осетинҳо - 37, 38, 43, 60.
ошуриён - 301.
оғузоҳо - 309.
- пацианҳо - 132.
порсиёни Ҳинд - 68.
портҳо (портиҳо) - 34, 43, 53, 63, 64,
65, 74, 86, 87, 88, 92, 107, 108, 111,
114, 130, 131, 141, 142, 155, 165,
173, 179, 193, 436,
- римӣҳо (римӣён) - 105, 141, 142,
148, 193, 195.
русҳо - 138, 591, 612, 613, 614, 640,
641, 661-665, 669, 683, 691, 694,
698, 702, 707, 708, 718.
- савроматҳо - 90.
сакараукҳо - 132, 135, 137.
сакараулҳо - 132.
сакоиҳо - 43, 56, 64, 65, 74, 75, 78,
79, 80, 84, 85, 86, 88, 89, 97, 99,
100, 101, 127, 130, 132, 135, 137,
139, 141, 146, 166.
сакоиҳои он суи Сирдарё - 100.
сакоиҳои Осиёи Миёна - 85, 86.
сакоиҳои паси Суғд - 79.
сакоиҳои Сир - 139.
сакоиҳои тиграҳуд - 78, 90.
сакоиҳои ҳавмаварға - 75.
салчуқиҳо - 395, 405.
сарангҳо - 63.
сараукҳо - 132.
саргҳо - 539, 689, 693, 707.
сафедхуёниён - 207.
скифҳо - 37, 42, 43, 76, 85, 86, 100,
101, 111, 114, 130-132, 134.
- сурххуёниён (қирмизхуёниён) - 207.
суғдиён (суғдиҳо, - суғдҳо) - 34, 49,
57, 64, 81, 99, 101, 102, 107, 117,
128, 132, 167, 169, 179, 187, 215,
218, 219, 224, 247, 248, 249, 250,
255, 256, 258, 260, 261, 262, 263,
271, 274, 275, 278-285, 307-310
311, 312, 316, 317, 318, 325, 327,
371, 431, 535, 537.
сэ - 131, 133.
- таманаиҳо - 63.
тахориён (тахориҳо) - 43, 44, 45,
132, 133, 134, 226, 227, 233, 368,
тахористониён, ниг. тахориён -
тахорҳо - 134, 135, 138.
теталиён ниг. низ ҳайтолиён - 221.
тибатҳо - 316.
тозикҳо (тозиҳо) - 373.
тоторҳо - 451, 533.
тоҷикон (тоҷикҳо) - 5, 7, 8, 9, 10,
36, 59, 69, 103, 140, 258, 263, 271,
282, 369, 373, 381, 383, 394, 396,
412, 447, 507, 508, 533, 536, 537,
540, 541, 542, 573, 580, 583, 584,
587, 588, 615, 616, 618, 622, 623,
634, 642, 643, 644, 653, 657, 660,
662, 665, 670, 681, 689, 694, 714.
туркманҳо - 7, 9, 179, 537, 573, 584,
605, 616, 618, 644, 714.
туркони салҷуқӣ - 395, 400, 537.
туркҳо (туркон) - 136, 197, 206, 210,
215-226, 228, 229, 246, 249, 260,
261, 286, 290, 304, 306, 309, 312,
313, 316, 317, 368, 393, 535, 537,
538, 539, 615, 640, 701, 196, 200,
220, 261.
туцзюе - 215.
- уйғурҳо - 446, 452, 537.
усуниҳо - 131, 133, 137, 179, 185.
усунҳо - 140, 141.
фарғонагиҳо (фарғониён,
фарғониҳо) - 64, 65, 139, 313, 316,
318, 368.
финикиҳо - 88.
форсҳо - 39, 42, 76, 78-80, 87-93, 98,
185, 195, 196, 198, 205, 210, 215,
218, 219, 221, 223, 303, 431, 580.

франсавиҳо - 170.

хиёона - 203.

хиёниён - 195, 196, 197, 198, 200,
203, 204, 205, 206, 210.

хиёниёни сафед - 207.

хиёниёни сурх - 200.

хитоиҳо (хитоиён) - 131, 133, 135,
136, 138, 139, 140, 162, 171, 200,
211, 215, 316, 234, 236, 256.

хитой-қипчоқҳо - 278.

хоразмиён (хоразмиҳо) - 34, 43, 63,
64, 80, 88, 90, 101, 128, 169, 179,
280, 283, 368, 411, 413, 415, 479,
335,

хорасмиҳо, ниг. хоразмиён

ху - 228.

хуннҳо - 131, 135, 140, 167, 178, 194,
196, 203.

хуноён - 201, 202, 207.

чағатоиҳо - 478.

чигилӣ (чигил) - 402, 537.

шумерҳо - 169.

шуғнониён - 227.

эллинҳо - 120, 121, 129.

эронӣён (эрониҳо) - 35, 36, 37, 38,
40, 42, 45, 56, 59, 65, 80, 89, 91, 92,
94, 208, 222, 285, 534.

ҳардуриҳо - 369.

ҳиндуориёиҳо - 36, 39, 40, 45, 47,
49.

ҳиндуэрониҳо - 37.

ҳиндуҳо (ҳиндуён, ҳиндувон) - 35,
36, 37, 39, 113, 114, 285, 623, 647.

ҷалоириҳо - 462, 465.

МУНДАРИҶА

САРЧАШМАИ ХУДШИНОСИИ МИЛЛӢ.....	3
МУҚАДДИМА.....	7

ФАСЛИ ЯКУМ

СОХТИ ҶАМОАТИ ИБТИДОӢ ВА ЗАВОЛИ ОН ДАР САРЗАМИНИ ОСИӢИ МИӢНА

Боби якум

ҶАМОАТҲОИ ИБТИДОӢ ДАР ОСИӢИ МИӢНА

1. ПАЛЕОЛИТ. СОХТИ ПЕШАЗҚАБИЛАВӢ. ПАЙДОИШИ ҶАМОАТИ ҚАБИЛАВӢ

Осори палеолити поин.....	15
Осори палеолити миӢна.....	16
Осори палеолити боло.....	18
Тавсифи ҷамъияти палеолит.....	19

2. МЕЗОЛИТ ВА НЕОЛИТ

Осори мезолит.....	20
Осори неолит.....	21
Қадимтарин тасвирҳои рӯи санг.....	23

3. АСРИ БИРИНӢӢ

Гузариш ба сохти қавмии падарӣ.....	24
Қувваҳои истеҳсолкунанда.....	25
Вилоятҳои таърихию маданияи Осӣи МиӢна.....	27
Сохти ҷамъиятӣ.....	33

4. ТАРКИБИ НАҶОДИИ АҲОЛИИ ОСИӢИ МИӢНА ДАР АҲДИ БИРИНӢӢ. МАСЪАЛАИ ОРИӢӢ

Умумияти ҳиндуэронӣ. ОриӢҳо.....	33
Роҳҳои кӯчиши тоифаҳои ҳиндуэронӣ ва комплексҳои археологии Осӣи МиӢна.....	39

Боби дувум

ТОИФАҲОИ ШАРҚИЭРОНИИ ОСИӢИ МИӢНА ДАР ОҶОЗИ ПАЙДОИШИ ҶАМӢЯТИ СИНФИИ ИБТИДОӢ (АСРИ IX - МИӢНАҲОИ АСРИ VI ПЕШ АЗ МИЛОД)

1. МАТЕРИАЛҲОИ АРХЕОЛОГИИ АСРИ АВВАЛИ ОҶАН

Металлургияи оҳан.....	50
Масканҳо.....	51

2. ҶАМӢЯТИ ОСИӢИ МИӢНА ДАР АСРИ АВВАЛИ ОҶАН.....

«Авесто» ҳамчун сарчашмаи таърихӣ.....	52
Ҷамъияти Осӣи МиӢна мувофиқи маълумоти «Авесто».....	59
Масъалаи ташаққули қадимтарин давлатҳо.....	63
Зардуштия.....	65

ФАСЛИ ДУВУМ

АҶДОДИ ТОҶИКОН ДАР ДАВРАИ ТАРАҚҚИӢТИ МУНОСИБАТҲОИ ФУЛОМДОРӢ

Боби якум

ОСИӢИ МИӢНА ДАР ҲАӢЯТИ ДАВЛАТИ ҲАХОМАНИШИҲО

1. ТАӢРИХИ СИӢСИИ ОСИӢИ МИӢНА ДАР АСРИ VI - ИБТИДОИ АСРИ V ПЕШ АЗ МИЛОД.....	73

Ба вучуд омадани давлати Ҳахоманишиҳо	73
Футуҳоти Куруши II дар Осиёи Миёна.....	74
Куруш ва Томирис. Шикасти қўшуни Ҳахоманишӣ.....	75
Шўриши зидди Ҳахоманишиҳо дар аҳди Дорой I.....	77
2. ҚАМҒИЯТИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОИ V-IV ПЕШ	
АЗ МИЛОД	79
Осиёи Миёна дар ҳайъати давлати Ҳахоманишӣ	79
Сохти иҷтимоию иқтисодӣ, маданият ва дини Суғд, Хоразм ва Бохтар дар асрҳои VI–IV пеш аз милод	80
3. ОСИЁИ МИЁНА ВА ЭРОН ДАР АҲДИ САЛТАНАТИ ҲАХОМАНИШИҲО.....	87
Боби дувум	
МУБОРИЗАИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА БА МУҚОБИЛИ ИСТИЛОГАРОНИ ЮНОНУ МАҚДУНӢ	
1. ЛАШКАРКАШИИ ИСКАНДАРИ МАҚДУНӢ БА ШАРҚ	
Тараққи Мақдуния.....	93
Шикасти давлати Ҳахоманишӣ	94
Муҳорибаҳо дар дамғаи Осиёи Миёна	95
2. МУБОРИЗАИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА БО ҚЌШУНИ ЮНОНУ МАҚДУНӢ.....	96
Қувваҳои ҳарбӣ ва ҳунари ҷангии халқҳои Осиёи Миёна.....	96
Амалиётҳои ҳарбӣ дар Мовароуннаҳр	98
Шўриши солҳои 329–327 пеш аз милод	99
Инқирози империяи Искандари Мақдунӣ ва оқибати футуҳоти мақдуниҳо	103
Боби сеум	
ЮНОНУ БОХТАР ВА ПОРТ ДАР АСРҲОИ III-II ПЕШ АЗ МИЛОД	
1. ОСИЁИ МИЁНА ДАР ҲАЙЪАТИ ДАВЛАТИ СЕЛЕВКИЁН	
2. ДАВЛАТҲОИ ЮНОНУ БОХТАР ВА ПОРТ	
Пайдоиш ва таърихи давраҳои аввали Порт ва Юнону Бохтар.....	107
Муборизаи зидди истилокории Селевкиён	111
Равнақи давлати Юнону Бохтар.....	113
3. СОХТИ ДОХИЛӢ, ИҚТИСОДӢ ВА МАДАНИЯТИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОИ III-II ПЕШ АЗ МИЛОД	
Давлати Юнону Бохтар.....	116
Давлати Порт.....	122
Дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна	126
Боби чорум	
ОСИЁИ МИЁНА ДАР ДАВРАИ КУШОНИЁН	
1. ПОРТ, ЮНОНУ БОХТАР ВА ҚЌЧМАНЧИЁН. ИБТИДОИ ТАЪРИХИ ЙУЧӢҲО	
Қўчманчиён ва Порт	130
Масъалаи пайдоиши йуҷиҳо	131
Ҳамлаи қатъӣ ба Юнону Бохтар	135
2. ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОИ II-I ПЕШ АЗ МИЛОД	
Бохтар ва Суғд.....	136
Давлати қадимии Фарғона – Даван	138
Халқҳо ва ноҳияҳои шимолӣ	139
Порт. Ғалабаи Порт бар Рим.....	141
3. ДАВЛАТИ КУШОН	
Давраи аввали давлати Кушон.....	142

Масъалаи хронологияи Кушон.....	145
Забти сарзаминҳо	149
Ислоҳоти пулии Кадфизи II.....	152
Канишка ва равнақи давлати Кушон.....	153
Таназзули давлати Кушон. Кушониён ва Сосониён.....	156
4. ШАҲРҲО ВА МАНЗИЛҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ДАВРАИ КУШОН	
Бохтари пимолӣ.....	158
Суғд, Фарғона, Чоч, Хоразм.....	160
5. ИҚТИСОДИЁТИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ДАВРАИ КУШОНИЁН	
Ҳоҷагии қишлоқ. Обёрӣ	161
Бинокорӣ ва ҳунармандӣ.....	162
Савдои дохилӣ ва хориҷӣ.....	164
6. МАДАНИЯТ ВА ДИНИ ОСИЁИ МИЁНАИ КУШОНӢ	
Осори хаттӣ.....	166
Ақоиди мазҳабӣ.....	169
Санъат	175
Боби панҷум	
СОҲТИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ОСИЁИ МИЁНАИ ҚАДИМ	
1. ИСТОРИОГРАФИЯИ МАСЪАЛАҲОИ ФОРМАТСИЯИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ҒУЛОМДОРИИ ОСИЁИ МИЁНАИ ҚАДИМ	177
2. ТАСАВВУРОТИ ҲОЗИРАЗАМОН ДАР БОРАИ СОҲТИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ОСИЁИ МИЁНАИ ҚАДИМ	
Тақсими иҷтимоӣ ва молумулкӣ.....	184
Таркиби ҷамъияти Осӣи Миёна дар охири ҳазораи I пеш аз милод ва ибтидои ҳазораи I милодӣ.....	185
ҲАСЛИ СЕВУМ	
ПАЙДОИШИ МУНОСИБАТҲОИ ФЕОДАЛӢ ДАР ОСИЁИ МИЁНА	
Боби якум	
ТОИФАҲО ВА ХАЛҚИЯТҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОИ IV-VI МИЛОДӢ	
1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ	
Давлати Сосониён.....	193
Кидориён.....	194
Ҳиёниён	195
Ҳайтолиён	198
2. МАСЪАЛАҲОИ ТАЪРИХИ ЭТНИКӢ. МУБОРИЗАИ СИНФӢ	
Масъалаи пайдоиши ҳиёниён ва ҳайтолиён.....	203
Ҷамъияти ҳайтолиён	210
Неҳзати Маздак.....	211
Боби дувум	
ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРИ VI – ИБТИДОИ АСРИ VIII	
1. ВОҚЕАҲОИ АСОСИИ ТАЪРИХИ СИЁСӢ. МУБОРИЗАИ СИНФӢ	
Ҳокони турк ва нуфузи ҳокимияти он дар Осӣи Миёна	215
Туркҳо ва Ҳайтолиён.....	216
Низои туркҳо ва Сосониён. Иқтисодиёт ва сиёсат	218
Муносибати ҳокони турк ва ҳокими маҳаллӣ. Синтези Осӣи Миёнаву турк.....	221
Неҳзати Абӯӣ.....	223

2. ТАХОРИСТОН ДАР АСРИ VI – ИБТИДОИ АСРИ VIII	
Маълумоти сарчашмаҳо дар бораи вазъияти Тахористон дар асри VI – ибтидои асри VIII.....	225
Таърихи сиёсӣ.....	229
Обёрӣ. Хоҷагии қишлоқ.....	231
Ҳунармандӣ ва тиҷорат.....	232
Бинокорӣ. Меъморий.....	236
Санъати тасвирӣ.....	241
Ҳайкалтарошӣ, кандакорӣ чӯб ва дигар намудҳои санъат.....	244
Дин.....	246
3. СУҒД ДАР АСРҲОИ VI-VII	
Тавсифоти умумӣ.....	247
Сюан-сзан ва Хой Чао дар бораи Суғд.....	248
Таърихи сиёсӣ.....	249
Обёрӣ. Хоҷагии қишлоқ.....	252
Ҳунармандӣ ва тиҷорат.....	254
Мустамликадорӣ Суғдиён.....	260
Кашфи Қалъаи кӯҳи Муғ ва ҳафриёти Панҷакенти қадим.....	261
Самарқанд, Варахша ва дигар бошишгоҳҳои шаҳрӣ.....	269
Бинокорӣ.....	270
Санъати тасвирӣ.....	271
Ҳайкалтарошӣ. Санъати мусиқӣ ва рақсӣ.....	275
Хати суғдӣ ва адабиёти он.....	276
Ақоиди мазҳабӣ.....	280
4. ДИГАР НОҲИЯҲОИ ОСИЁИ МИЁНА	
Уструшан.....	286
Фарғона.....	290
5. СОХТИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИ. ТАШАККУЛИ МУНОСИБАТҲОИ ФЕОДАЛӢ	293

ФАСЛИ ЧОРУМ

ОСИЁИ МИЁНА ДАР ДАВРАИ ТАРАҚҚИЁТ ВА УСТУВОРШАВИИ СОХТИ ФЕОДАЛӢ

Боби якум

ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ҲАЙЪАТИ ХИЛОФАТИ АРАБ

1. АЗ ПО АФТИДАНИ ДАВЛАТИ СОСОНӢН	
Арабистон дар арафаи ислом.....	301
Пайдоиши ислом. Шикасти давлати Сосонӣ.....	303
2. АЗ ТАРАФИ АРАБҲО ЗАБТ КАРДА ШУДАНИ МОВАРОУННАҲР (ДАВРАИ АВВАЛ)	304
Парокандагии сиёсии Мовароуннаҳр дар миёнаҳои асри VII.....	304
Ба сарҳади Осӣи Миёна расидани лашкари араб. Ҳамлаҳои нахустин ба Мовароуннаҳр.....	305
Муборизаи суғдиён, тахористониҳо ва дигар халқҳои Осӣи Миёна бар зидди истилогарон.....	307
Мудофияи Самарқанд.....	309
Иттифоқи Суғд, Чоч, Фарғона ва Туркон.....	312
3. АЗ ТАРАФИ АРАБҲО ЗАБТ КАРДА ШУДАНИ МОВАРОУННАҲР (ДАВРАИ ДУВУМ)	
Аҳволи халқҳои Осӣи Миёна.....	314
Муборизаи суғдиён, фарғониҳо ва туркон дар солҳои 720–722.....	316

Муборизаи Хатлонзамин бар зидди истилогарон.....	319
Оқибати ба хилофати араб ҳамроҳ карда шудани Осиёи Миёна.....	320
4. РОЛИ ХАЛҚҶОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР МУБОРИЗАИ БАЙНИ	
УМАВИҶО ВА АББОСИЁН	
Гурӯҳҳои муҳолиф дар хилофат	322
Неҳзати Абӯмуслим	324
Шӯриши Сумбоди Муғ ва неҳзати Муқаннаъ	325
Боби дувум	
АНҶОМИ ПРОТССЕССИ ТАШАККУЛИ ХАЛҚИ ТОҶИК ВА СОЗМОНИ	
ДАВЛАТИИ Ӯ. ДАВЛАТИ ТОҶИРИЁН, САФОРИЁН ВА СОМОНИЁН	
(АСРҶОИ IX-X)	
1. ТАЪРИХИ СИЁСИИ АСРҶОИ IX-X	
Қувват гирифтани ашрофи феодалии маҳаллӣ.....	330
Тоҳириён (821–873).....	331
Сафориён (873–903)	333
Таъсиси давлати Сомониён.....	336
Сохти давлатӣ ва таъкили дастгоҳи идораи он	339
Низоҳои байнихудии феодалий ва суст шудани давлати Сомониён.	
Истилои Қарохониён.....	341
2. ХОҶАҒӢ, МАДАНИЯТИ МОДӢ, МУНОСИБАТҶОИ	
ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДӢ	
Хоҷагии қишлоқ.....	346
Истеҳсоли маъдан ва кӯҳкорӣ.....	348
Истеҳсоли ғиш ва сафолот.....	350
Дигар намудҳои касбу ҳунар.....	353
Бинокорӣ ва меъмори 355	
Тиҷорат ва муомилоти пул.....	357
Бухоро – маркази давлати Сомониён.....	361
Созмони инъомоти феодалий ва заминдорӣ шартӣ	362
Рентаи феодалий, ҳаёти деҳқонон ва неҳзатҳои халқӣ.....	365
Анҷоми таъшаққули халқӣ тоҷик.....	368
Оид ба масъалаи пайдоиш ва инкишофи забони адабиёти классикии	
тоҷик.....	373
3. ИЛМ ВА АДАБИЁТИ ХАЛҚИ ТОҶИК (АСРҶОИ IX-X)	
Тараққиёти адабиёти бадеӣ.....	381
Илму ған.....	386
Боби севум	
ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АСРИ XI-ИБТИДОИ АСРИ XIII. ДАВЛАТҶОИ	
ҒАЗНАВИЁН, ҚАРОХОНИЁН, ҒУРИЁН ВА ХОРАЗМШОҶИЁН	
1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ	
Муборизаи бесамари Абӯиброҳими Мунтасир барои аз нав барқарор	
намудани ҳокимияти Сомониён	389
Халқӣ тоҷик дар давраи салтанати Ғазнавиён	391
Салҷуқӣҳо ва суқути давлати Ғазнавиён.....	394
Давлати Ғуриҳо.....	396
Салҷуқӣҳо ва Низомулмулк.....	398
Неҳзати исмоилия	400
Қарохониён.....	402
Қарохониён ва қарахитиҳо	407
Хоразм ва давлати Салҷуқӣ.....	409

Шўриши Санҷар. Истилои давлати қарохонӣ аз тарафи Муҳаммади Хоразмшоҳ.....	412
2. ҲОҶАҒӢ ВА МУНОСИБАТҲОӢ ИҶТИМОӢЮ ИҚТИСОДИӢ	
Иқтаъ ва заминдорӣи шартӣ дар асрҳои XI–XII.....	416
Моликияти замин ва деҳқонон.....	420
Шаҳрҳои Осиёи Миёна дар асрҳои XI–XII.....	421
Касбу ҳунар дар асрҳои XI–XII.....	422
Муомилоти пул.....	425
3. МАДАНИЯТИ АСРИ XI-ИБТИДОӢ АСРИ XIII	
Бинокорӣ, меъмори ва ҳунари амалӣ.....	427
Илму адаби тоҷик дар асри XI– аввали асри XIII.....	430
Паҳн шудани тасаввуф ва роҳ ёфтани он ба адабиёти форсу тоҷик.....	438
Боби чорум	

ХАЛҚӢ ТОҶИК ДАР ДАВЛАТИ ЧИНГИЗИЁН

1. ИСТИЛОӢ МУҒУЛ. ҲОҶАҒӢӢ ОСИЁӢӢ МИЁНА ДАР ЗАМОНИ ҲУКМРОНИӢ МУҒУЛҲО	
Ҳуҷуми ўрдуи Чингизхон ба Осиёи Миёна.....	445
Мудофияи қаҳрамононаи Хучанд. Темурмалик.....	448
Футуҳоти минбаъдаи Чингизхон дар Осиёи Миёна.....	450
Ҳаёти ҳоҷағӣ пас аз истилои муғул.....	452
Шўриши Маҳмуди Торобӣ.....	454
Сиёсати дохилии.....	455
Мангуқон ва ҳокими тоҷир - Масъудбек.....	455
Ислоҳоти пулии Масъудбек. Қисман барқарор шудани ҳаёти шаҳр ва тиҷорат.....	458
Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIV.....	460
2. МУНОСИБАТҲОӢ ИҶТИМОӢЮ ИҚТИСОДИӢ ОСИЁӢӢ МИЁНА ДАР ЗАМОНИ МУҒУЛҲО	
Категорияҳои моликияти замин. Суюрғол.....	462
Категорияҳои деҳқонон. Масъалаи сохти крепостной. Фуломӣ.....	465
Аҳволи пешаварон.....	467
3. МАДАНИЯТИ ХАЛҚҲОӢ ОСИЁӢӢ МИЁНА ДАР ЗАМОНИ МУҒУЛҲО	
Меъмори. Касбҳои амалӣ. Санъат.....	468
Илму адаби тоҷик дар асри XIII – миёнаҳои асри XIV.....	470
Боби панҷум	

ХАЛҚӢ ТОҶИК ДАР ДАВЛАТИ ТЕМУР ВА ТЕМУРИЁН

1. ТАЪРИХӢ СИЁСӢ. ҶУНБИШҲОӢ ХАЛҚӢ	
Темур ва аввалин қадамҳои ӯ дар роҳи ба даст овардани ҳокимият....	473
Ҷунбиши сарбадорон.....	474
Ба сари ҳокимияти Мовароуннаҳр омадани Темур ва футуҳоти минбаъдаи ӯ.....	478
Муборизаи сулолави Темуриён.....	482
Ҳукмронии Улугбек.....	483
Қатли Улугбек. Низоҳои феодалӣ.....	485
2. ҲОҶАҒӢ	
МУНОСИБАТҲОӢ ИҶТИМОӢЮ ИҚТИСОДИӢ	
Вазъи умумии ҳоҷағӣ ва истисмори деҳқонон.....	486
Категорияҳои моликияти феодалон ба замин. Суюрғол дар асри XV.....	490
Тиҷорат.....	492
Шаҳр ва касбу ҳунар.....	494

3. МАДАНИЯТ	
Бинокорӣ ва меъморӣ	497
Санъати наққошӣ ва минииётур	500
Илму адаб дар нимаи дувуми асрҳои XIV-XV	503

ФАСЛИ ПАНЧУМ

ТОҶИКОН ДАР ОХИРҲОИ АСРИ МИЁНА

Боби якум

ҲАЁТИ ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ДАВЛАТИ ШАЙБОНИЁН (АСРИ XVI)

1. ТАЪРИХИ СИЁСӣ

ИСТИЛОИ ДАВЛАТИ ТЕМУРИЁН

Сиёсати дохилии Шайбонихон	513
Муборизаи байни Шайбонихон ва Бобур	518
Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XVI	520
Низоъҳои феодалон. Абдуллоҳони II ва «ҷамъ кардани мулкҳои хоса»	523

2. МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИ

Моликият ва истифодаи замин	526
Касбу ҳунар, тиҷорати дохилӣ ва муомилоти пулӣ	530
Тиҷорати хориҷӣ. Муносибатҳои дипломатӣ	533

3. МАСЪАЛАИ ЭТНОГЕНЕЗИ ХАЛҚИ ЎЗБЕК

4. МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАЪНАВӢ

Бинокорӣ ва меъморӣ	542
Адабиёти бадеӣ ва таърихшиносии тоҷик дар асри XVI	547

Боби дувум

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ҲАЙЪАТИ ДАВЛАТИ ҶОНИЁН (АСРИ XVII – НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII)

1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ

Низоъҳои байниҳудии феодалон дар асри XVII	551
Афзудани парокандагии феодалӣ. Сиёсати дохилии Убайдуллоҳон ...	554

2. МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИ

Вазъи хоҷагӣ. Даромади замин. Андозҳои шаҳр	558
Ба дасти феодалон ҷамъ шудани моликияти замин	560
Ҷунбишҳои халқӣ	562
Касбу ҳунар, тиҷорат, муомилоти пулӣ	563

3. МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАЪНАВӢ МЕЪМОРӢ ВА САНЪАТ

Адабиёти бадеӣ тоҷик ва солномаҳои таърихӣ асри XVII – ибтидои асри XVIII	568

Боби сеюм

ҲАЁТИ ТОҶИКОН ДАР АМОРАТИ БУХОРО ВА ДАВЛАТИ ХОНИИ ХҶҶАНД (АЗ МИЁНАҲОИ АСРИ XVIII ТО МИЁНАҲОИ АСРИ XIX)

1. ТАЪРИХИ СИЁСИИ АМОРАТИ БУХОРО ВА ДАВЛАТИ ХОНИИ ХҶҶАНД. ЭКСПАНСИЯИ БРИТАНИЯ ДАР ОСИЁИ МИЁНА

Ҳуҷуми Нодиршоҳ ба Бухоро ва Хева	571
Оғози ҳукмронии Манғития	573

2. МУБОРИЗА ДАР РОҶИ МУСТАҲҚАМ КАРДАНИ АМОРАТИ

БУХОРО

Аморати Бухоро дар нимаи аввали асри XIX	577
Давлати хонии ХҶҶанд дар нимаи аввали асри XIX	580
Нобудшавии аҳоли ва харобии хоҷагӣ дар натиҷаи ҷангҳои байни давлатҳои феодалӣ	582

3. МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИ	
Қувваҳои истеҳсолкунанда	584
Тижорат	593
Заминдорӣи феодалӣ. Аҳволи оммаи халқ.....	596
Муборизаи синфӣ.....	603
4. МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИСОДИИ БАЙНИ ОСИЁИ МИЁНА ВА РОССИЯ. ТАДҚИҚИ ОСИЁИ МИЁНА АЗ ТАРАФИ ОЛИМОНИ РУС	
Тавсеаталабии Британия дар Осӣи Миёна ва рақобати Англияву Россия	611
Тадқиқи илмӣи давлатҳои Осӣи Миёна.....	616
5. МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАЪНАВӢ	
Бинокорӣ ва меъморӣ	620
Ҳаёти илмӣ ва адабӣ	622

ФАСЛИ ШАШУМ

ТОЧИКОН ДАР ДАВРАИ БА РОССИЯ ҲАМРОҲ ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА ВА ТАРАҚҚИЁТИ МУНОСИБАТҲОИ КАПИТАЛИСТӢ ДАР ИН САРЗАМИН

Боби якум

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ДАВРАИ БА РОССИЯ ҲАМРОҲ ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА

1.ОҶОЗИ БА РОССИЯ ҲАМРОҲ ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА	
Инкишофи минбаъдаи робитаҳои тижоратию сиёсии Россия бо давлатҳои Осӣи Миёна	627
Ҳуҷуми қўшунҳои подшоҳӣ ба Осӣи Миёна	629
Таъсиси генерал-губернатории Туркистон ва пешравиҳои минбаъдаи қўшунҳои подшоҳӣ.....	631
Муборизаи Англия ва Россия барои доираи нуфуз. Вусъати мулкҳои Россия дар Осӣи Миёна	632
Ҳуҷуми қўшунҳои подшоҳӣ ба Туркменистон	640
«Масъалаи Помир» ва ҳалли он	641
2. АҲАМИЯТИ ПРОГРЕСИВИЮ ТАЪРИХИИ БА РОССИЯ ҲАМРОҲ ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА.....	645

Боби дувум

АҲВОЛИ ХАЛҚИ ТОЧИК ВА МУБОРИЗАИ ОН БАР ЗИДДИ АМОРАТИ БУХОРО ВА ҲУКУМАТИ ПОДШОҲӢ (НИМАИ ДУВУМИ АСРИ XIX)

1. СИЁСАТИ МУСТАМЛИКАДОРӢИ ҲУКУМАТИ ПОДШОҲӢ	
Ду марҳалаи сиёсати иқтисодии ҳукумати мутлақа дар Осӣи Миёна. Роҳ ёфтани муносибатҳои капиталистӣ.....	649
Аҳволи қосибон.....	654
2. ВАЗЪИЯТИ ОММАИ ХАЛҚ ДАР КИШВАРИ ТУРКИСТОН ВА АМОРАТИ БУХОРО.....	656
3. ҲАРАКАТҲОИ ХАЛҚӢ ДАР ОСИЁИ МИЁНА ВА ДАР ОНҲО ИШТИРОК КАРДАНИ ТОЧИКОН	662
Ошӯбҳои халқӣ дар бекии Балҷувон.....	664
Ошӯбҳо дар дигар маҳалҳои Осӣи Миёна	665

Боби сеюм

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР АРАФА ВА ДАВРАИ РЕВОЛЮТСИЯИ СОЛҲОИ 1905-1907

1. ВАЗЪИЯТИ КИШВАРИ ТУРКИСТОН ДАР АРАФАИ РЕВОЛЮТСИЯ Тараққиёти саноатии кишвари Туркистон. Сармояи банкҳо	673

Аҳволи меҳнаткашон.....	675
2. ВАЗЪИЯТИ АМОРАТИ БУХОРО ДАР АРАФАИ РЕВОЛЮТСИЯИ СОЛҲОИ 1905-1907	
Равнақи муомилоти тиҷорат.....	677
Аҳволи аҳли меҳнат.....	678
Шӯру ошӯбҳои халқӣ.....	681
3. РЕВОЛЮТСИЯИ СОЛҲОИ 1905-1907 ВА ИШТИРОКИ МЕҲНАТКАШОНИ ТОҶИК ДАР ОН	682
Ривочи минбаъдаи ҳодисаҳои револотсионӣ.....	692
Боби чорум	
ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ДАВРАИ АЗ СОЛИ 1908 ТО СОЛИ 1917	
1. РЕВОЛЮТСИЯИ ФЕВРАЛИИ СОЛИ 1917	
Вазъияти кишвари Туркистон ва аморати Бухоро баъд аз револотсияи солҳои 1905–1907 ва то Ҷанги якуми ҷаҳонӣ.....	696
Авҷ гирифтани фаъолияти миллатчиёни буржуазӣ.....	700
2. ШҶҮРИШИ СОЛИ 1916 ВА АҲАМИЯТИ ОН	
Таъсири харобиовари ҷанги соли 1914 ба иқтисодиёти Россия.....	702
Саршавӣ ва ҷараёни шӯриш.....	704
3. РЕВОЛЮТСИЯИ БУРЖУАЗӢ-ДЕМОКРАТИИ ФЕВРАЛИ 1917 ВА АҲАМИЯТИ ОН ДАР ҲАЁТИ ХАЛҚИ ТОҶИК	709
4. МАОРИФПАРВАРӢ ВА АДАБИЁТИ ТОҶИК (НИМАИ ДУВУМИ АСРИ XIX - ИБТИДОИ АСРИ XX)	
Маорифпарварӣ дар нимаи дувуми асри XIX – ибтидои асри XX.....	717
5. АДАБИЁТИ ТОҶИК ДАР ИБТИДОИ АСРИ XX	
Фаъолияти адабони пешқадами тоҷик.....	719
ФЕҲРИСТҲО	
ТАВСИФИ САРЧАШМАҲО.....	723
САРЧАШМАҲО ВА АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА.....	730
РӢЙҲАТИ ИҲТИСОРАҲО.....	815
ФЕҲРИСТИ АШХОС.....	822
ФЕҲРИСТИ НОМҲОИ ҶУҒРОФӢ ВА ТОПОГРАФӢ.....	839
ФЕҲРИСТИ НОМҲОИ ЭТНИКӢ.....	857